

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

الرحمن
علیه صاب

www.

www.

www.

www.

Ghaemiyeh

.com

.org

.net

.ir

دانشنامه
بیتاب

محمد اوردی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشنامه بقیع شریف

نویسنده:

محمد نوری

ناشر چاپی:

صحیفه خرد

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۵۰	دانشنامه بقیع شریف
۵۰	مشخصات کتاب
۵۰	اشاره
۵۴	فهرست
۵۶	مقدمه
۶۶	نشانه ها
۶۹	مقالات
۶۹	آ
۶۹	آبادانی بقیع
۷۱	آب پاشی
۷۱	آثار اسلامی مکه و مدینه
۷۳	آثار تربیتی
۷۴	آثار المدینه المنوره
۷۵	آثار مکه و المدینه
۷۷	الأثار النبویه
۷۸	آخرین صحابی
۷۹	آداب تشییع جنازه
۸۰	آداب زیارت ائمه بقیع
۸۲	آداب زیارت از نگاه بورتن
۸۳	آدم المغربی التجار
۸۴	آرامستان عسقلان
۸۵	آرامگاه ام حبیبه
۸۶	آرامگاه ام رومان

۸۷	آرامگاه ام کلثوم
۸۸	آرامگاه خانوادگی بنی هاشم
۸۹	آرامگاه خانوادگی عمر بن خطاب
۹۱	آزادی در زیارت
۹۲	آزادی مذهب
۹۳	آسیای میانه
۹۴	آسیب شناسی امت اسلامی
۹۵	آقا کمال ابن شریعتمدار
۹۷	آگاهی بخشی و موعظه
۹۹	آل کاشف الغطاء، احمد
۹۹	آل مهنا
۱۰۱	آل سعود
۱۰۳	آل شیخ
۱۰۶	آل هر، موسی
۱۰۸	آمار مدفونین در سده ۷ قمری
۱۱۰	آمار اصحاب و تابعین
۱۱۲	آمار
۱۱۲	آمنه بنت وَهَب
۱۱۴	آهنگ حجاز
۱۱۴	آیت الله بروجردی
۱۱۵	آیت الله زاده خراسانی، میرزا مهدی
۱۱۶	آیت الله قمی
۱۲۰	الف
۱۲۰	ائمہ البقیع
۱۲۰	ابان بن عثمان
۱۲۱	ابراهیم الهتائی

- ١٢١ ..... ابراهيم بن حمزه بن يئكى
- ١٢٢ ..... ابراهيم بن رجب بن حماد
- ١٢٢ ..... ابراهيم بن رسول الله، زيارت نامه
- ١٢٣ ..... ابراهيم بن عبد الحميد موعاى
- ١٢٤ ..... ابراهيم بن على بن محمد
- ١٢٤ ..... ابراهيم بن محمّد بن ابى يحيى
- ١٢٥ ..... ابراهيم بن محمد(ص)
- ١٢٧ ..... ابراهيم بن موسى
- ١٢٨ ..... ابراهيم بن يحيى شجرى
- ١٢٨ ..... ابراهيم بن يحيى عباسى
- ١٢٩ ..... ابراهيم رفعت پاشا
- ١٣٠ ..... ابراهيم كورانى شهرزورى
- ١٣٠ ..... ابن ابى السعود، احمد بن اسماعيل
- ١٣٠ ..... ابراهيم بن احمد
- ١٣١ ..... ابن ابى الهيجاء
- ١٣٢ ..... ابن ابى ثابت
- ١٣٤ ..... ابن البارزى
- ١٣٥ ..... ابن الجابى، ابراهيم بن مسعود
- ١٣٥ ..... ابن الشماع
- ١٣٦ ..... ابن القطان، ابراهيم بن عبد الرحمن
- ١٣٦ ..... ابن المرغى، محمد بن ابى بكر بن الحسين
- ١٣٧ ..... ابن النجار
- ١٣٨ ..... ابن النجم الصوفى، محمد بن احمد بن محمّد
- ١٣٩ ..... ابن النجيج
- ١٤٠ ..... ابن بطوطه
- ١٤٢ ..... ابن تيميه

- ١٤٦ ..... ابن جبیر
- ١٤٨ ..... ابن حجر
- ١٤٨ ..... ابن راهويه
- ١٥٠ ..... ابن زبالة
- ١٥٢ ..... ابن زين الدين، محمد بن عبد الرحمن بن عبدالله
- ١٥٣ ..... ابن سعد زهري
- ١٥٤ ..... ابن سلام، علي بن عبدالله
- ١٥٤ ..... ابن شَبَّه، عمر بن شَبَّه
- ١٥٨ ..... ابن شَدَقَم
- ١٦٠ ..... ابن صالح، عبدالله بن عبد الرحمن
- ١٦٠ ..... ابن صالح، محمد بن عبد الرحمن بن محمد مدني
- ١٦١ ..... ابن عساكر
- ١٦٢ ..... ابن فرحون، احمد بن عبدالله
- ١٦٢ ..... ابن ماجه
- ١٦٤ ..... ابن مسعود
- ١٦٦ ..... ابن مسلم
- ١٦٦ ..... ابن نحاس الحلبي
- ١٦٧ ..... ابن يونس، احمد بن يونس بن سعيد
- ١٦٨ ..... ابو اسحاق القرشي
- ١٦٨ ..... ابو الحسن السلاوي، علي
- ١٦٩ ..... ابو زرعه، احمد بن محمد
- ١٦٩ ..... ابو سعيد اصبهاني
- ١٧٠ ..... ابوالأعور
- ١٧١ ..... ابوالقاسم شيخ الاسلام
- ١٧١ ..... ابوحاتم البُستَني
- ١٧٢ ..... ابورافع

- ١٧٤ ..... ابوسعبد ورامينى
- ١٧٥ ..... ابوسعيد خُدرى
- ١٧٦ ..... ابوسفيان بن الحارث
- ١٧٨ ..... ابوسفيان
- ١٧٨ ..... ابوسلمه
- ١٨٠ ..... ابوشجاع اصفهانى
- ١٨٢ ..... ابوشحمه
- ١٨٣ ..... ابوظلحه انصارى
- ١٨٥ ..... ابوَعَبَس، عبدالرحمان
- ١٨٦ ..... ابوقتاده انصارى
- ١٨٨ ..... ابوهريره دوسى
- ١٩٢ ..... أبى بن كعب
- ١٩٤ ..... اتحاف الزائر
- ١٩٤ ..... اجابت دعا
- ١٩٥ ..... اجماع فقيهان شيعه
- ١٩٦ ..... الاحاديث الوارده فى فضائل المدينه
- ١٩٨ ..... احاديث بقيق
- ١٩٩ ..... احاديث تحريم بقاء بقيق
- ٢٠٢ ..... احبار
- ٢٠٦ ..... احتشام السلطنه
- ٢٠٨ ..... أحد
- ٢٠٨ ..... احراز المعلى و الرقيب
- ٢١٠ ..... أحسائى، شيخ احمد
- ٢١٤ ..... احسن التقاسيم
- ٢١٤ ..... احضار سفير عربستان
- ٢١٥ ..... احكام و خصائص

- ۲۱۶ ..... احمد بلبل
- ۲۱۷ ..... احمد بن عبد الواحد بن میزی
- ۲۱۸ ..... احمد بن محمد بن ابراهیم
- ۲۱۸ ..... احمد بن محمد بن محمد المدنی الشافعی
- ۲۱۹ ..... اخبار المدینه
- ۲۲۰ ..... اخبار المدینه ابن زباله، مأخذشناسی
- ۲۲۱ ..... اخبار المدینه
- ۲۲۲ ..... اخبار دارالهجره
- ۲۲۴ ..... اختصاصی شدن مقابر
- ۲۲۴ ..... اخلاق امام حسن مجتبی(ع)
- ۲۲۶ ..... اخوان التوحید
- ۲۲۸ ..... اخوان و شیعه
- ۲۳۰ ..... اداره توسعه و نوسازی
- ۲۳۱ ..... ادله تخریب بقیع
- ۲۳۴ ..... ارقم بن ابی ارقم
- ۲۳۵ ..... ارمغان سفر
- ۲۳۶ ..... اسامه بن زید
- ۲۳۸ ..... أسامه بن سنان
- ۲۳۸ ..... استجابت دعا
- ۲۴۰ ..... استجاب بقیع از نظر فقیهان شیعه
- ۲۴۲ ..... استجاب زیارت شبانه
- ۲۴۲ ..... استغفار
- ۲۴۴ ..... اسراء، سوره
- ۲۴۴ ..... اسرار بقیع
- ۲۴۵ ..... اسعد بن زراره انصاری
- ۲۴۷ ..... اسماعیل بن جعفر الصادق(ع)

- ۲۵۱ ..... اسناد روابط ایران و عربستان سعودی
- ۲۵۲ ..... اسناد وقف بقیع
- ۲۵۴ ..... اُسَیدِ بنِ حُضَیرِ بنِ سِماکِ اشهلی
- ۲۵۴ ..... اشراف حسینی
- ۲۵۸ ..... اشراف مدینه
- ۲۵۹ ..... اطلاعیه دولت ایران (۱ مرداد ۱۳۰۵)
- ۲۶۲ ..... اطلاعیه ریاست عالیہ قوا و رئیس الوزرا
- ۲۶۳ ..... اعتماد السلطنہ
- ۲۶۴ ..... افلح ابو عبد الرحمن مولى ابى ایوب انصارى
- ۲۶۵ ..... اقبال، مولى الحریرى
- ۲۶۶ ..... اقتدا به سیره نبوی
- ۲۶۷ ..... اقتصاد بنای مقابر
- ۲۶۸ ..... اقوام رسول اکرم(ص)
- ۲۷۰ ..... ألفا هاشم
- ۲۷۰ ..... الیاس بن عبداللہ مغربی
- ۲۷۱ ..... ام البنین
- ۲۷۲ ..... امّ ایمن
- ۲۷۳ ..... ام رومان
- ۲۷۴ ..... ام قیس
- ۲۷۴ ..... ام کلثوم دختر عقبه
- ۲۷۵ ..... ام کلثوم
- ۲۷۶ ..... ام هانی
- ۲۷۷ ..... امام جمعه تهران، سید محمد
- ۲۷۸ ..... امام جمعه خوبی، میرزا یحیی
- ۲۸۰ ..... امام حسین(ع)
- ۲۸۱ ..... امام رضا(ع) و بقیع

- ٢٨٢ ..... امام زين العابدين(ع) از دیدگاه اهل سنت
- ٢٨٣ ..... امام صادق(ع) در نگاه اهل سنت
- ٢٨٤ ..... امام محمد باقر(ع)
- ٢٨٨ ..... امامان شيعه
- ٢٨٩ ..... امامه
- ٢٩٠ ..... ام عثمان
- ٢٩٠ ..... ام كلثوم بنت علي
- ٢٩٠ ..... امير چوپان
- ٢٩٢ ..... الامين، سيد حسن
- ٢٩٣ ..... امين عاملی، سيد محسن
- ٢٩٤ ..... انسان، سوره
- ٢٩٤ ..... انفاس نورانيه
- ٢٩٤ ..... انهدام و تخريب
- ٢٩٨ ..... اوس بن ثابت
- ٢٩٩ ..... اوليا چلبی
- ٣٠٢ ..... اهل الجنان الرفيع
- ٣٠٢ ..... اهل القبور من المؤمنین
- ٣٠٥ ..... اهل بقیع
- ٣٠٦ ..... اهل سنت
- ٣٠٩ ..... اهميت اسماعيل
- ٣١١ ..... اهميت امام صادق(ع)
- ٣١٤ ..... اهميت خانه عقيل
- ٣١٥ ..... اهميت و کارآیی ابوهريره
- ٣١٦ ..... ايجاد قبرستان بقیع
- ٣١٨ ..... أیدن، الخشقدمی
- ٣١٨ ..... أيمن بن محمد بن محمد تونسی

- ۳۲۰ ..... اینال شیخ لاسحاقی
- ب ۳۲۱
- ۳۲۱ ..... بتر امام زین العابدین
- ۳۲۱ ..... بتر معاویه
- ۳۲۱ ..... باب البقیع
- ۳۲۲ ..... بارگاه سازی
- ۳۲۵ ..... باز و بسته شدن درها
- ۳۲۷ ..... بازسازی بقعه ائمه
- ۳۲۸ ..... بازسازی
- ۳۳۰ ..... بخش نامه دولت ایران
- ۳۳۱ ..... بدعت بقعه
- ۳۳۱ ..... براء بن معرور
- ۳۳۳ ..... بترام
- ۳۳۴ ..... برانگیخته شدن مدفونین
- ۳۳۵ ..... برده الحاج، عتیق کافور الحریری
- ۳۳۵ ..... برزنجی مدنی
- ۳۳۶ ..... برزنجی، جعفر بن سید اسماعیل
- ۳۳۷ ..... برغانی، ملا محمد صالح
- ۳۳۹ ..... بزم غریب
- ۳۴۱ ..... بستان البضه
- ۳۴۴ ..... بستان البقیع
- ۳۴۵ ..... بشاری، محمد بن احمد
- ۳۴۶ ..... بشر بن براء بن معرور
- ۳۴۷ ..... بعثت رسول خدا(ص)
- ۳۴۹ ..... بقعه البیضاء
- ۳۴۹ ..... بقعه سازی بر اساس گزارش سخاوی

- ٣٥١ ..... بقعه عايشه
- ٣٥٢ ..... بقعه عثمان
- ٣٥٣ ..... بقيع
- ٣٥٣ ..... بقيع
- ٣٥٤ ..... بقيع كنونى
- ٣٥٥ ..... بقيع بطحان
- ٣٥٥ ..... بقيع بنى اميه
- ٣٥٦ ..... بقيع پژوهى
- ٣٥٩ ..... بقيع الخبجبه
- ٣٥٩ ..... بقيع الخيل
- ٣٦١ ..... بقيع الدار
- ٣٦٢ ..... بقيع الزبير
- ٣٦٤ ..... بقيع العمات
- ٣٦٥ ..... بقيع
- ٣٦٧ ..... بقيع الغرقد
- ٣٦٧ ..... البقيع الغرقد
- ٣٦٩ ..... بقيع الغرقد فى دراسه شامله
- ٣٧١ ..... البقيع قضيه كل مسلم
- ٣٧٢ ..... بقيع كبير
- ٣٧٢ ..... بقيع: سرگذشت ويرانى ها
- ٣٧٣ ..... بقيع نامه
- ٣٧٥ ..... بلوغ المرام
- ٣٧٥ ..... بن باز، عبدالعزيز بن عبدالله
- ٣٧٨ ..... بناء، احمد بن محمد
- ٣٧٩ ..... بنوظفر
- ٣٨٠ ..... نيز نك- : مسجد بنى ظفر

- ۳۸۰ ..... بنی سلمه
- ۳۸۱ ..... بواب
- ۳۸۱ ..... بورتون، سر ریچارد
- ۳۸۳ ..... بورخارت، جان لوئیس
- ۳۸۷ ..... بهبهانی حائری، سیدمحمدرضا
- ۳۸۷ ..... بهبهانی، سید محمد
- ۳۸۹ ..... بهجه البيطار
- ۳۸۹ ..... بهجه النفوس و الاسرار
- ۳۹۱ ..... بهشت برای اهل بقیع
- ۳۹۲ ..... بیت الاحزان
- ۳۹۵ ..... بیت الاحزان از نگاه شرف الدين
- ۳۹۷ ..... بين الحرمين
- ۳۹۷ ..... بیوت الصحابه
- ۳۹۹ ..... بیهقی، احمد بن حسین
- ۴۰۱ ..... پ
- ۴۰۱ ..... پاره های اخبار المدينه
- ۴۰۳ ..... پایگاه خبری تحلیلی بقیع
- ۴۰۷ ..... پسران رسول خدا(ص)
- ۴۰۹ ..... پول ورود
- ۴۱۱ ..... پیام نجف اشرف
- ۴۱۲ ..... ت
- ۴۱۲ ..... تابعین
- ۴۱۴ ..... تأثیر دنیوی و اخروی
- ۴۱۶ ..... تاج العروس
- ۴۱۷ ..... تاج المفرق فی تحلیه علماء المشرق
- ۴۱۸ ..... التاريخ الامین لمدينه سيد المرسلین

- ٤١٨ ..... تاريخ بيست ساله
- ٤٢٠ ..... تاريخ تحولات
- ٤٢٢ ..... تاريخ جغرافيايى مکه معظمه و مدينه طيبه
- ٤٢٤ ..... تاريخ حرم ائمه بقیع
- ٤٢٦ ..... التاريخ الشامل للمدينه المنوره
- ٤٢٧ ..... تاريخ مختصر بقیع
- ٤٢٨ ..... تاريخ المدينه
- ٤٢٩ ..... تاريخ مدينه منوره
- ٤٣٢ ..... تاريخ مدينه منوره، کتابشناسی
- ٤٣٤ ..... تاريخ نگاشته ها
- ٤٣٨ ..... تاريخ و آثار اسلامى
- ٤٣٨ ..... تأسيس قبرستان بقیع
- ٤٣٩ ..... تجاوز به حریم ديگران
- ٤٤٠ ..... تجمع بازاریان و كسبه تهران
- ٤٤٢ ..... تحریم سفر به حجاز
- ٤٤٤ ..... التحفه الايقاظيه فى الرحله الحجازيه
- ٤٤٥ ..... تحفه الحرمين و سعاده الدارين
- ٤٤٨ ..... تحفه الحرمين
- ٤٤٩ ..... تحفه الزاير
- ٤٥٠ ..... التحفه الزكيه
- ٤٥٠ ..... التحفه اللطيفه فى تاريخ المدينه الشريفه
- ٤٥٢ ..... تحقيق النصرة
- ٤٥٤ ..... تخريب اماكن دينى
- ٤٥٦ ..... تخريب بقیع و شيعیان مدينه
- ٤٥٨ ..... تخريب بيت الأحران
- ٤٦٠ ..... تخريب نخست

- تخریب و بازسازی بقیع ۴۶۱
- تذکره الطریق ۴۶۲
- تذکره القبور ۴۶۴
- تزیینات ۴۶۶
- تسویه قبور ۴۶۷
- تشرف به مکه معظمه ۴۶۸
- تصویر تاریخی دورنمای بقیع ۴۷۰
- تعریف بقیع ۴۷۱
- تعمیر بقیع ۴۷۱
- تعمیم جهانی تجربه بقیع ۴۷۲
- تکاتر، سوره ۴۷۴
- تلگراف از نجف اشرف ۴۷۶
- تلگراف مراجع نجف ۴۷۷
- تلگراف مسلمین هندوستان ۴۷۸
- تلمسانی، یحیی بن محمد ۴۷۹
- توجیه تخریب بقیع ۴۸۰
- توحیدگرایی وهابیت ۴۸۲
- تورات و بقیع ۴۸۴
- توسعه بقیع ۴۸۶
- تهران در اعتراض به تخریب ۴۸۸
- ج ۴۹۰
- جابر بن عبدالله ۴۹۰
- جاده العاشقین ۴۹۲
- جارالله زمخشری ۴۹۴
- جامعه شیعه نخاوله ۴۹۶
- جاهلیت ۴۹۶

۴۹۷	جایگاه بقیع
۴۹۸	جبار بن صخر
۴۹۹	جبانہ البقیع
۵۰۰	جبرئیل
۵۰۰	جَبَلہ بن عمرو انصاری
۵۰۲	جَبَلُہ بن عمرو انصاری
۵۰۲	جبیر بن مُطِعم
۵۰۴	جعفر اصفہانی
۵۰۴	جعفر الصادق(ع)
۵۰۷	جعفریان، رسول
۵۰۸	جلال الدین وزیر
۵۱۰	جمانہ بنت ابی طالب
۵۱۰	جمعه
۵۱۰	جنہ البقیع
۵۱۱	جنت البقیع
۵۱۲	جنگ در بقیع
۵۱۳	جواد اصفہانی
۵۱۵	جولہ فی البقیع
۵۱۶	جُوَیریہ بنت حارث
۵۱۷	جهان اسلام
۵۱۸	جهانگردان و بقیع
۵۲۱	چ
۵۲۱	چاہ البیضہ
۵۲۳	چوپان بن تدوان
۵۲۴	ح
۵۲۴	الحارث بن حَزَّیمہ

۵۲۴	حاطب بن ابی بلتعنه
۵۲۶	حاکم نیشابوری
۵۲۸	الحجاج بن علاط الشلمی
۵۲۸	حجّار، عبد القادر بن محمد
۵۲۹	حج نامه
۵۳۰	حدیث بنای سر قبر
۵۳۲	حدیث بیت الاحزان
۵۳۴	حرم ائمه بقیع
۵۳۶	حریم عشق
۵۳۸	حشان بن ثابت انصاری
۵۳۹	الحسن المسوفی التکروری
۵۴۰	حسن برغانی صالحی
۵۴۱	حسن بن حسن مجتبی (ع)
۵۴۲	حسن بن مانع
۵۴۲	حسن سعید
۵۴۴	حسن شیرازی
۵۴۵	حسن القلعی
۵۴۶	حسن مجتبی (ع)
۵۴۸	الحسین بن عبدالله بن ضمیره
۵۴۸	حسین بن علی (ع)
۵۴۸	حسین بن علی (ع)
۵۴۹	حسین بن میرزا رفیع الدین مرعشی
۵۵۰	حسین خزاعل
۵۵۰	حسین علاء
۵۵۲	حشر با رسول خدا(ص)
۵۵۴	حش کوکب

- ۵۵۷ ..... حصار بقیع
- ۵۵۸ ..... حصار قبور ائمه بقیع
- ۵۵۹ ..... الحضاری
- ۵۶۰ ..... حضور زنان
- ۵۶۲ ..... خطاب، ابراهیم المغربی
- ۵۶۴ ..... حفظ آثار رسول خدا(ص)
- ۵۶۶ ..... حقوق مدفونین
- ۵۶۶ ..... حکم بن ابی العاص
- ۵۶۸ ..... حکیم بن حزام
- ۵۷۱ ..... حکیم، سید محسن
- ۵۷۴ ..... خلیمه سعیدیه
- ۵۷۶ ..... حمام ابی قطیفه
- ۵۷۷ ..... حمد جاسر
- ۵۷۸ ..... حُوَیْبِطِ بْنِ عَبْدِغَزَّ عَامِرِی
- ۵۸۰ ..... خ
- ۵۸۰ ..... خارجه بن زید بن ثابت
- ۵۸۰ ..... خاطرات حسین الشاکری
- ۵۸۱ ..... خاطرات سفر مکه
- ۵۸۶ ..... خاطرات سلطان حسین تابنده گنابادی
- ۵۸۸ ..... خالص، امین الدین البهائی
- ۵۸۸ ..... خالصی، محمد بن محمد مهدی
- ۵۹۱ ..... خان زاد، سفرنامه
- ۵۹۲ ..... خانه امام زین العابدین(ع)
- ۵۹۳ ..... خانه امام صادق(ع)
- ۵۹۴ ..... خانه امام علی(ع)
- ۵۹۴ ..... خانه به خانه

- ۵۹۶----- خانہ حسین الضمری -
- ۵۹۶----- خانہ زید بن ثابت -
- ۵۹۷----- خانہ عقیل -
- ۵۹۸----- خانہ محمد بن زید -
- ۵۹۹----- خَبَاب -
- ۶۰۰----- خراسان و بقیع -
- ۶۰۱----- خسروشاهی، احمد -
- ۶۰۱----- خشونت -
- ۶۰۲----- خضراء ابان -
- ۶۰۴----- خط مشی سکوت -
- ۶۰۵----- خُفاف بن ایمن الغفاری -
- ۶۰۶----- خلاصه الوفاء -
- ۶۱۰----- خلفای مسلمان -
- ۶۱۲----- خلیفہ سلطان -
- ۶۱۴----- خمینی، سید روح اللہ -
- ۶۱۵----- خندق -
- ۶۱۸----- خنیس بن حذافہ -
- ۶۱۸----- خَوَات بن جُبیر -
- ۶۱۹----- خَوْلَه دختر ایاس بن جعفر -
- ۶۲۰----- خویلد بن عمرو -
- ۶۲۱----- خیابان های اطراف بقیع -
- ۶۲۲----- د
- ۶۲۲----- دائرہالمعارف بزرگ اسلامی -
- ۶۲۲----- دائرہالمعارف تشیع -
- ۶۲۳----- دائرہالمعارف الشیعیه -
- ۶۲۴----- دائرہالمعارف مکہ و مدینہ -

- ۶۲۵ ..... دائرہالمعارف های فارسی
- ۶۲۶ ..... دار ابن افلح
- ۶۲۷ ..... دار شخصیت ها
- ۶۲۹ ..... دار قوم مؤمنین
- ۶۳۰ ..... دار محمد بن ابن الحنیفه
- ۶۳۰ ..... دار نُبیه بن وهب
- ۶۳۱ ..... دارالمغیره بن شعبه
- ۶۳۱ ..... دانش امام علی(ع)
- ۶۳۲ ..... دانشنامه جهان اسلام
- ۶۳۳ ..... دانشنامه حج و حرمین شریفین
- ۶۳۴ ..... دانشنامه دانش گستر
- ۶۳۴ ..... داود بن عبداللّه بن موسی الجون
- ۶۳۴ ..... دختران رسول اکرم(ص)
- ۶۳۶ ..... دختران رسول خدا(ص)
- ۶۳۷ ..... در صیران (یا باب الجمعه)
- ۶۳۸ ..... درگذشت نامه
- ۶۴۰ ..... دستور خداوند برای طلب مغفرت
- ۶۴۰ ..... دعا برای اهل بقیع
- ۶۴۱ ..... دعای سمات
- ۶۴۲ ..... دعبل خزاعی و بقیع
- ۶۴۲ ..... دفن در بقیع و شروط اعتقادی آن
- ۶۴۴ ..... دفن در بقیع
- ۶۴۴ ..... دلیل الاتام فی سبیل زیاره بیت اللّه الحرام
- ۶۴۵ ..... دَمَاصِی، علی بن محمد
- ۶۴۶ ..... دورنمای بقیع
- ۶۴۸ ..... دوره پیش از اسلام

- ٦٥٠ ..... دوره جاهليت، بقيع در
- ٦٥٠ ..... دويش، عبدالله بن محمد
- ٦٥١ ..... ديار بقيع
- ٦٥٢ ..... ديار مؤمنين
- ٦٥٣ ..... ديوار بقيع
- ٦٥٤ ..... ديوار بين دو بخش بقيع
- ٦٥٦ ..... ذ
- ٦٥٦ ..... ذخائر المدينه المنوره
- ٦٥٦ ..... ذكوان
- ٦٥٧ ..... ر
- ٦٥٧ ..... رأس الحسين (ع)
- ٦٥٧ ..... رأس الحسين در گزارش سخاوى
- ٦٥٩ ..... رافضى
- ٦٥٩ ..... رافع بن خديج
- ٦٦٠ ..... راويان، مبلغان و قراء
- ٦٦١ ..... راه بقيع
- ٦٦٢ ..... ربيعه بن كعب
- ٦٦٣ ..... رحلتى الى البقاع المقدسه
- ٦٦٣ ..... الرحله الى المدينه المنوره
- ٦٦٤ ..... الرحله الحجازيه
- ٦٦٥ ..... الرحله الحجازيه
- ٦٦٧ ..... الرحله الحجازيه
- ٦٦٧ ..... رحله الصديق
- ٦٦٩ ..... رحله القلصادى
- ٦٦٩ ..... رحله المكناسى
- ٦٧١ ..... رحمت الهى

- ۶۷۱ ..... رحمت الله بن ملا عاشور بخارایی
- ۶۷۴ ..... ردیه نگاری بر وهابیت
- ۶۷۵ ..... رسول خدا(ص)
- ۶۷۷ ..... رشید رضا، محمد
- ۶۷۹ ..... رضا شاه پهلوی
- ۶۸۳ ..... رفاعی، سید یوسف
- ۶۸۳ ..... رفاه زائران
- ۶۸۴ ..... رقیه دختر عمر
- ۶۸۵ ..... رقیه
- ۶۸۵ ..... زُکانه بن عبد یزید
- ۶۸۶ ..... رمله بنت ابی سفیان
- ۶۸۷ ..... روایات آمرزش
- ۶۹۱ ..... روایت تسویه قبور
- ۶۹۴ ..... الروحاء
- ۶۹۵ ..... روحانیون شیعه
- ۶۹۶ ..... روزنامه سفر حج
- ۶۹۷ ..... الروضه المستطابه
- ۶۹۷ ..... رونمایی اسناد قدیمی بقیع
- ۶۹۹ ..... رویه مسلمانان در بقعه سازی
- ۶۹۹ ..... ره آورد حجاز
- ۷۰۱ ..... ریتز
- ۷۰۲ ..... ریحانه دختر زید
- ۷۰۳ ..... ریشه شناسی
- ۷۰۵ ..... الزبیر بن هشام بن عروه
- ۷۰۵ ..... زُفاق البقیع
- ۷۰۶ ..... زُفاق جعفر

- ۷۰۷ ..... زقاق مقداد بن اسود
- ۷۰۷ ..... زمرد خاتون
- ۷۰۸ ..... زنان صحابی
- ۷۰۹ ..... زنان نخبه
- ۷۱۰ ..... زنان و حضور در بقیع
- ۷۱۲ ..... الزوراء
- ۷۱۳ ..... زیارت از دور
- ۷۱۳ ..... زیارت از نگاه وهابیون
- ۷۱۷ ..... زیارت جامعه
- ۷۱۸ ..... زیارت حضرت فاطمه(ع)
- ۷۱۹ ..... زیارت در منابع اهل سنت
- ۷۲۱ ..... زیارت رجب
- ۷۲۱ ..... زیارت عاشورا
- ۷۲۲ ..... زیارت عموم اموات
- ۷۲۴ ..... زیارت
- ۷۲۵ ..... زیارت محمد حنفیه
- ۷۲۵ ..... زیارت، متون
- ۷۳۰ ..... زیارتنامه چهار امام(ع)
- ۷۳۱ ..... زیارت عثمان
- ۷۳۱ ..... زید بن ثابت
- ۷۳۲ ..... زید بن حسن
- ۷۳۵ ..... زید بن خالد الجُهَنّی
- ۷۳۵ ..... زید بن علی
- ۷۳۶ ..... زینب
- ۷۳۷ ..... زینب دختر ابوسلمه
- ۷۳۸ ..... زینب دختر امام محمد باقر(ع)

۷۳۹	.....	زینب دختر جحش
۷۴۰	.....	زینب دختر خُزَیمه
۷۴۱	.....	س
۷۴۱	.....	السائب بن یزید الکنانی
۷۴۱	.....	ساختمان سازی بر قبور در حدیث اهل سنت
۷۴۳	.....	ساختمان سازی بر قبور در حدیث شیعی
۷۴۵	.....	ساختمان مسجد اجابه
۷۴۷	.....	السالم البانکی
۷۴۸	.....	سالم بن عبدالله
۷۴۹	.....	سایت بقیع
۷۴۹	.....	سبحانی، جعفر
۷۵۱	.....	سبزواری، سید حسن
۷۵۱	.....	سبیعه بنت الحارث الاسلامیه
۷۵۲	.....	سجده رسول خدا(ص)
۷۵۳	.....	سخاوی، محمد بن احمد
۷۵۳	.....	سخاوی، محمد بن عبد الرحمن
۷۵۴	.....	سخت گیری و استبداد
۷۵۵	.....	سَر امام حسین(ع)
۷۵۶	.....	سرزمین وحی
۷۵۷	.....	سرمایه انسانی
۷۵۸	.....	سعد بن ابی وقاص
۷۶۰	.....	سعد بن زید
۷۶۱	.....	سَعْد بن عَبَادَه
۷۶۳	.....	سعد بن معاذ
۷۶۵	.....	سعید بن أبی سعید
۷۶۵	.....	سعید بن العاص

- ۷۶۶ ----- سعید بن زید
- ۷۶۷ ----- سعید بن عثمان
- ۷۶۹ ----- سفارت ایران در جده
- ۷۶۹ ----- سفر بورتون به مدینه
- ۷۷۸ ----- سفر به بیت عتیق
- ۷۷۹ ----- سفر به قبله
- ۷۸۲ ----- سفر قبله
- ۷۸۳ ----- سفرنامه ابن بطوطه
- ۷۸۴ ----- سفرنامه امین الدوله
- ۷۸۵ ----- سفرنامه حج
- ۷۸۷ ----- سفرنامه حجاز
- ۷۸۷ ----- سفرنامه حج میرزا علی خان
- ۷۹۰ ----- سفرنامه زنانه
- ۷۹۱ ----- سفرنامه عبدالمجید مجدی کردستانی
- ۷۹۱ ----- سفرنامه عیاشی
- ۷۹۳ ----- سفرنامه محمدحسین فراهانی
- ۷۹۷ ----- سفرنامه مکه از مؤلف ناشناخته در ۱۲۸۸ق
- ۷۹۷ ----- سفرنامه مکه از نویسنده ناشناخته در ۱۲۹۹ق
- ۷۹۹ ----- سفیان بن حارث
- ۸۰۰ ----- سکینه بنت الحسین(ع)
- ۸۰۱ ----- سلام بر بقیع
- ۸۰۲ ----- سلام بر فاطمه(ع) در بقیع
- ۸۰۳ ----- سلام در احادیث اهل سنت
- ۸۰۳ ----- سلجوقیان
- ۸۰۵ ----- سلطان محمود غزنوی
- ۸۰۵ ----- سلف الامه

- ۸۰۶ ..... سلمان فارسی و بقیع
- ۸۰۷ ..... سلمه بن اکوع
- ۸۰۷ ..... سلمه بن سلامه
- ۸۰۸ ..... سلمه بن عبدالله
- ۸۰۹ ..... سلیم خان تکابی
- ۸۱۰ ..... سلیمان العُماری المالکی
- ۸۱۱ ..... سلیمان عثمانی قانونی
- ۸۱۱ ..... سمره بن جندب
- ۸۱۳ ..... سمهودی از نگاه سخاوی
- ۸۱۳ ..... سمهودی، علی بن عبدالله
- ۸۱۶ ..... سندهای نخستین بقیع
- ۸۱۸ ..... سندی، محمد عابد
- ۸۱۸ ..... سنگ بالا و پایین قبور
- ۸۱۹ ..... سنگ قبر ام سلمه
- ۸۱۹ ..... سنگ مرمر بر قبور ائمه بقیع
- ۸۲۰ ..... سؤال نمایندگان از وزیر امور خارجه
- ۸۲۱ ..... سوانح حرمین شریفین
- ۸۲۱ ..... سوده بنت زمعه
- ۸۲۲ ..... سه قطعه بقیع
- ۸۲۳ ..... سهل بن بیضاء
- ۸۲۴ ..... سهل بن سعد الساعدی
- ۸۲۷ ..... سهله بن مالک
- ۸۲۷ ..... سُهِیل بن بیضاء القُرَشی
- ۸۲۸ ..... سید ابوالحسن اصفهانی
- ۸۲۹ ..... سید احمد بهبهانی
- ۸۳۱ ..... سید امین حسینی

۸۳۲	سید منصور
۸۳۲	سید مهدی افجه ای
۸۳۳	سیره امام جعفر صادق (ع)
۸۳۳	سیره امام حسن بن علی (ع)
۸۳۵	سیره امام حسین بن علی (ع)
۸۳۶	سیره بقیعیه امامان شیعه (ع)
۸۳۶	سیره امام علی بن ابیطالب (ع)
۸۳۸	سیره امام علی بن حسین (ع)
۸۳۹	سیره امام علی بن موسی الرضا (ع)
۸۳۹	سیره امام محمد باقر (ع)
۸۴۱	سیره امام موسی کاظم (ع)
۸۴۲	سیره حضرت زهرا (س)
۸۴۴	سیره رسول خدا در کفن و دفن ابراهیم
۸۴۷	سیف الدوله
۸۴۷	سیل
۸۴۹	ش
۸۴۹	شارع الشهداء
۸۴۹	شافعیه
۸۴۹	شب زنده داری
۸۵۰	شبکه جهانی بقیع
۸۵۱	شبکه وبلاگ دهی به محبان ائمه بقیع (ع)
۸۵۲	شبکه تلویزیونی بقیع
۸۵۲	شبهه شناسی بقیع
۸۵۴	شرف الموسوی
۸۵۵	شعر بقیع
۸۵۵	شاعران

۸۵۸	شفاعت
۸۶۰	شفاعت از دیدگاه اهل سنت
۸۶۰	شفاعت از دیدگاه مالک بن انس
۸۶۲	شماس بن عثمان
۸۶۳	شماس
۸۶۴	شوشتری، سید محمد علی
۸۶۵	شوکت علی
۸۶۵	شهاب احمد بن محمد
۸۶۶	شهاب الدین احمد ابشیطی
۸۶۶	شهادت رسول خدا(ص)
۸۶۸	شهدای حزه
۸۷۰	شهدای یوم الدار
۸۷۲	شهربانو بیگم
۸۷۴	شهر عشق
۸۷۴	شهری، محمد
۸۷۶	شهید ناطق، احمد بن عبد العزیز
۸۷۶	شهیدان اُحد
۸۷۶	شیخ المعمرین، علی بن مطرف
۸۷۷	شیخ سعد جزاع
۸۷۸	شیرازی، سید محمد
۸۷۸	شیعه و محل دفن حضرت فاطمه(ع)
۸۸۱	ص
۸۸۱	صافی گلپایگانی، لطف الله
۸۸۱	صالحی حائری برغانی، حسن
۸۸۳	صحابه رسول خدا(ص) و بقیع
۸۸۵	صحابه

۸۸۵	صحابه پژوهی و بقیع
۸۸۷	صحیفه سجادیه
۸۸۷	صدر العلماء، یوسف
۸۸۸	صدر، محمد بن عبدالله
۸۸۹	صدرالدین صدر
۸۹۰	صدرالدین
۸۹۰	صفویه و بقیع
۸۹۲	الصفی، احمد بن محمد
۸۹۲	صفیه بنت حئی
۸۹۴	صفیه بنت عبدالمطلب
۸۹۵	صلاه غایب
۸۹۶	صلاه میت
۸۹۶	صندوق ائمه
۸۹۸	صندوق چوبی
۸۹۸	صندوق دار، ابراهیم
۸۹۹	صهیب بن سنان
۹۰۰	صیانه الآثار الإسلامیه
۹۰۳	ض
۹۰۳	ضرب و شتم از نظر یعقوب میرزای تبریزی ← کتک زائران
۹۰۳	ضرب و شتم عجم
۹۰۳	ضرورت مذهب
۹۰۵	ضریح ائمه(ع) و تحولات تاریخی
۹۱۰	ضریح قیور ائمه بقیع
۹۱۱	ضریح منسوب به حضرت فاطمه، ضریح نصب شده بر روی قبر ایشان بر اساس برخی اسناد.
۹۱۳	ضریح
۹۱۵	ط

- ٩١٥ ..... طالقانی، سید محمدتقی
- ٩١٧ ..... طاهر بن احمد بن محمد خجندی حنفی
- ٩١٨ ..... طباطبایی تبریزی
- ٩١٩ ..... الطبقات الكبرى
- ٩٢٠ ..... طرح جامع بازسازی بقیع
- ٩٢١ ..... طرح درباری بقیع
- ٩٢١ ..... طریق البقیع
- ٩٢٢ ..... طریقت عزمیه
- ٩٢٣ ..... طلب مغفرت
- ٩٢٤ ..... ظ
- ٩٢٤ ..... ظهیرالملک، محمدرضا
- ٩٢٧ ..... ع
- ٩٢٧ ..... عاتکه بنت عبدالمطلب
- ٩٢٩ ..... عالمان بقیع پژوه اهل سنت
- ٩٣١ ..... عالمان شیعه در عربستان سعودی
- ٩٣٣ ..... عالمان و بیت الاحزان
- ٩٣٥ ..... عایشه بنت ابی بکر
- ٩٣٧ ..... عباس بن عبدالمطلب
- ٩٤١ ..... العباس بن محمد القرشی الشافعی
- ٩٤١ ..... عباس حلمی دوم
- ٩٤٣ ..... عباسیان
- ٩٤٣ ..... عبدالله بن ابی بکر
- ٩٤٤ ..... عبدالله بن احمد بن محمد طبری
- ٩٤٥ ..... عبدالله بن الغسیل
- ٩٤٥ ..... عبدالله بن امّ مکتوم
- ٩٤٧ ..... عبدالله بن یحینه

- ٩٤٨ ..... عبدالله بن بليهد
- ٩٤٩ ..... عبدالله بن جعفر
- ٩٥٤ ..... عبدالله بن سلام
- ٩٥٥ ..... عبدالله بن عبد الرحمن انصاري
- ٩٥٦ ..... عبدالله بن عبدالاسد
- ٩٥٧ ..... عبدالله بن عتيك
- ٩٥٩ ..... عبدالله بن عمر البسكري المغراوي
- ٩٦٠ ..... عبدالله بن عمر الغبلي
- ٩٦١ ..... عبدالله بن كعب
- ٩٦١ ..... عبدالله بن محمد
- ٩٦٢ ..... عبدالله بن مسعود
- ٩٦٣ ..... عبدالله دهش
- ٩٦٩ ..... عبدالباسط ابن الزين عمر بن عبد العزيز المدني
- ٩٦٩ ..... عبدالحسين خان ميرپنجه افشار
- ٩٧١ ..... عبدالرحمن بن عمرو انصاري
- ٩٧٢ ..... عبدالرحمن بن عوف
- ٩٧٣ ..... عبدالرحمن بن عوف
- ٩٧٤ ..... عبدالرحمن بن محمد كناني مدني
- ٩٧٥ ..... عبدالرزاق موسوي مكرم
- ٩٧٥ ..... عبدالسلام بن محمد مضرّي
- ٩٧٦ ..... عبدالصمد بن عبد الوهاب شافعي
- ٩٧٧ ..... عبدالعزيز بن عبدالرحمن
- ٩٧٩ ..... عبدالغني دهلوي
- ٩٧٩ ..... عبدالقادر الحسنّي
- ٩٨٠ ..... عبدالقادر الشلبي
- ٩٨١ ..... عبدالقادر النقيب

- ۹۸۱ ..... عبدالقادر بن عبد اللطيف حسينى فاسى
- ۹۸۲ ..... عبدالکريم بن عبدالمعزّ واسطى
- ۹۸۳ ..... عبدالکريم حائرى يزدى
- ۹۸۵ ..... عبداللطيف بن محمد
- ۹۸۵ ..... عبدالوهاب بن هبه الله
- ۹۸۶ ..... عبدالهادى الصقلى
- ۹۸۷ ..... عبیدالله بن عدى قرشى نوفلى
- ۹۸۷ ..... عبیدالله بن محمد باقر
- ۹۸۷ ..... عثمان بن عفان از دیدگاه بورتن
- ۹۸۹ ..... عثمان بن مظعون
- ۹۸۹ ..... عثمان بن عفان
- ۹۹۱ ..... الغريان، ابراهيم الرومى
- ۹۹۲ ..... العزّ الأسوانى
- ۹۹۲ ..... عزادارى در بقیع
- ۹۹۳ ..... عزادارى در دوره هاشمیان
- ۹۹۵ ..... عزای عمومى
- ۹۹۵ ..... عشیه پنج شنبه
- ۹۹۷ ..... عصمت السلطنه
- ۹۹۸ ..... عقیبه بن عمرو
- ۹۹۸ ..... عقیبه بن مسعود
- ۹۹۹ ..... عقيل بن ابى طالب
- ۹۹۹ ..... عقيل
- ۱۰۰۵ ..... عکس بارگاه امام صادق(ع)
- ۱۰۰۶ ..... غلّمه بن وقاص
- ۱۰۰۶ ..... علمای روم
- ۱۰۰۷ ..... علمای شيعه

- ۱۰۰۸ ..... علمای مدینه و تخریب بقیع
- ۱۰۰۹ ..... علوی، محمد
- ۱۰۱۰ ..... علویه کرمانی
- ۱۰۱۲ ..... علی بن ابراهیم عجمی جَویمی
- ۱۰۱۳ ..... علی بن ابی طالب(ع)
- ۱۰۱۳ ..... علی بن ابی طالب (ع) و بقیع
- ۱۰۱۴ ..... علی بن احمد الخریشی
- ۱۰۱۵ ..... علی بن جعفر عریضی
- ۱۰۱۷ ..... علی بن حسین(ع)
- ۱۰۲۰ ..... علی بن محمد بن علی زرنندی حنفی مدنی
- ۱۰۲۱ ..... علی بن محمد بن محمد خشبی مدنی
- ۱۰۲۱ ..... عماره قبور النبی و اهل بیته
- ۱۰۲۳ ..... عمده الاخبار فی مدینه المختار
- ۱۰۲۴ ..... عمر الزواوی
- ۱۰۲۴ ..... عمر بن ابوسلمه مخزومی
- ۱۰۲۵ ..... عمر بن عبدالعزیز
- ۱۰۲۶ ..... عمرو بن ابی سرح
- ۱۰۲۷ ..... عمرو بن امیه
- ۱۰۲۷ ..... عمرو بن حزم
- ۱۰۲۸ ..... عمرو
- ۱۰۲۸ ..... عمقه
- ۱۰۲۸ ..... عویم بن ساعده
- ۱۰۲۹ ..... العیاشی، عبدالله بن محمد
- ۱۰۳۰ ..... عید، برگزاری نماز
- ۱۰۳۱ ..... غ
- ۱۰۳۱ ..... غارت اموال

- ۱۰۳۳ ----- غرایب الخبر فی عجایب السفر
- ۱۰۳۳ ----- غرقد
- ۱۰۳۶ ----- غسل زیارت
- ۱۰۳۶ ----- غفارخان جلال السلطنه
- ۱۰۳۷ ----- غلام أبی الأذنان
- ۱۰۳۹ ----- ف
- ۱۰۳۹ ----- فاتحه
- ۱۰۳۹ ----- فاجعه البقیع
- ۱۰۳۹ ----- فارس بن شامان زیانی
- ۱۰۴۰ ----- فاطمه بنت اسد
- ۱۰۴۲ ----- فاطمه دختر امام حسین(ع)
- ۱۰۴۳ ----- فاطمه زهرا(س)
- ۱۰۵۰ ----- فاطمه زهرا(س)، پنج محل دفن
- ۱۰۵۱ ----- فاطمه زهرا(س)، زیارت اهل سنت
- ۱۰۵۱ ----- فاطمه زهرا(ع) و بقیع
- ۱۰۵۳ ----- فاطمه زهرا(س) و قبور مشابه
- ۱۰۵۳ ----- فاطمه زهرا(س) و محل دفن او از نگاه بورتین
- ۱۰۵۵ ----- فاطمیان و آرامگاه اسماعیل
- ۱۰۵۷ ----- فتحعلیشاه قاجار
- ۱۰۵۹ ----- فتوح الحرمین
- ۱۰۶۱ ----- فخر رازی و استحباب زیارت
- ۱۰۶۱ ----- فرزندان امام محمد باقر(ع) در بقیع
- ۱۰۶۳ ----- فرزندان رسول خدا(ص)
- ۱۰۶۴ ----- فرزندان و نوادگان ائمه(ع)
- ۱۰۶۵ ----- فرهاد میرزا معتمد الدوله
- ۱۰۶۷ ----- فرهنگ اعلام

- ۱۰۶۷ ..... فضول من تاريخ المدينه المنوره
- ۱۰۶۸ ..... فضایل اخلاقی امام صادق(ع)
- ۱۰۶۹ ..... فضایل البقیع
- ۱۰۷۰ ..... فضائل المدينه المنوره
- ۱۰۷۰ ..... فضایل نگاشته ها
- ۱۰۷۳ ..... فضل الله نبیل
- ۱۰۷۵ ..... فضیلت دار عقیل
- ۱۰۷۶ ..... فضیلت دفن در بقیع
- ۱۰۷۷ ..... فضیلت زیارت ائمه(ع) بقیع
- ۱۰۷۹ ..... فقه مقارن
- ۱۰۸۳ ..... فقیهان اهل سنت
- ۱۰۸۵ ..... ق
- ۱۰۸۵ ..... قائم مقام
- ۱۰۸۶ ..... قاجاریه، بقیع در دوره
- ۱۰۸۹ ..... قاضی عسکر، سید علی
- ۱۰۹۰ ..... قاضی نور الدین، علی بن یوسف بن حسن
- ۱۰۹۱ ..... قُبه مرتفع حسن بن علی(ع)
- ۱۰۹۱ ..... قبر ام البنین
- ۱۰۹۳ ..... قبرستان جایگزین
- ۱۰۹۳ ..... قبرستان یهود
- ۱۰۹۴ ..... قبور شناخته شده کنونی
- ۱۰۹۴ ..... قبور شناخته شده
- ۱۰۹۶ ..... قبوری
- ۱۰۹۷ ..... قبه الحزن
- ۱۰۹۷ ..... قبه بنات الرسول(ص)
- ۱۰۹۹ ..... قبه سعد ابن ابی وقاص

- ۱۰۹۹ ..... قبه عاليه
- ۱۱۰۱ ..... قبه عثمان بن عفان
- ۱۱۰۱ ..... قبه فاطمه بنت اسد
- ۱۱۰۲ ..... قتاده بن نعمان
- ۱۱۰۳ ..... قدمت بقیع
- ۱۱۰۴ ..... الغرْفَدِ
- ۱۱۰۵ ..... قرآن کریم و آرامگاه سازی
- ۱۱۰۶ ..... قرآن و عبدالله بن عمرو
- ۱۱۰۷ ..... قره العین
- ۱۱۰۷ ..... قشاشی، احمد بن محمد
- ۱۱۰۸ ..... قصر بنی یوسف
- ۱۱۰۹ ..... قطب هزار جیبی
- ۱۱۰۹ ..... قفقاز
- ۱۱۱۱ ..... القلصادی، علی بن محمد
- ۱۱۱۱ ..... قوم به حج رفته
- ۱۱۱۱ ..... قیام نفس زکیه
- ۱۱۱۸ ..... قیس بن سعد
- ۱۱۱۹ ..... قیس بن عاصم مینقری
- ۱۱۲۲ ..... ک
- ۱۱۲۲ ..... کارگزاران دیپلماسی ایران در عربستان
- ۱۱۲۴ ..... کازرونی، محمد بن روزبه
- ۱۱۲۴ ..... کاشف الغطاء، جعفر
- ۱۱۲۶ ..... کاشف الغطاء، محمدحسین
- ۱۱۲۹ ..... کتاب شناسی بقیع
- ۱۱۳۲ ..... کتابشناسی نقد وهابیت
- ۱۱۳۴ ..... کشف الارتیاب

- ۱۱۳۶ ..... کعب الاحبار
- ۱۱۳۸ ..... کعب بن عَجْزَه
- ۱۱۳۸ ..... کعب بن عمرو الخُزاعی
- ۱۱۳۹ ..... کعب بن عمرو
- ۱۱۴۰ ..... کَفْتَه
- ۱۱۴۲ ..... کفن و دفن رأس الحسین
- ۱۱۴۲ ..... کلثوم ابن الهدم
- ۱۱۴۳ ..... کمیسیون دفاع از بقیع
- ۱۱۴۶ ..... کنفرانس مکه
- ۱۱۴۸ ..... کنگره خلافت اسلامی
- ۱۱۵۰ ..... کوچہ البَقَال
- ۱۱۵۲ ..... کرامت بقیع
- ۱۱۵۲ ..... کشتار مردم
- ۱۱۵۴ ..... کهف، سوره
- ۱۱۵۶ ..... گ
- ۱۱۵۶ ..... گزارش ایوب صبری پاشا
- ۱۱۶۰ ..... گزارش بورخارت
- ۱۱۶۴ ..... گزارش حبیب الله هویدا (عین الملک)
- ۱۱۶۸ ..... گزارش مطری
- ۱۱۷۰ ..... گزارش ناصر بن سلیمان العمر
- ۱۱۷۱ ..... گنبد و بارگاه
- ۱۱۷۴ ..... ل
- ۱۱۷۴ ..... لدی الورد
- ۱۱۷۴ ..... لغت شناسی بقیع
- ۱۱۷۷ ..... لغت شناسی بقیع
- ۱۱۷۸ ..... لغت نامه دهخدا

- ۱۱۸۰ ..... لوح فاطمیه
- ۱۱۸۱ ..... لوله کشی آب به بقیع
- ۱۱۸۲ ..... م
- ۱۱۸۲ ..... مؤتمر اسلامیہ
- ۱۱۸۲ ..... مؤسسہ البقیع لاحیاء التراث
- ۱۱۸۴ ..... مأخذشناسی ها
- ۱۱۸۷ ..... ماریه قبطیه
- ۱۱۸۸ ..... مالک بن التیهان
- ۱۱۹۰ ..... مالک بن انس
- ۱۱۹۰ ..... مالک بن زبیعہ
- ۱۱۹۱ ..... مالک بن عمرو
- ۱۱۹۱ ..... مالک بن قیس
- ۱۱۹۲ ..... مأمورالخصی
- ۱۱۹۲ ..... مأموریت رسول خدا(ص) در بقیع
- ۱۱۹۴ ..... ماه شب بدر
- ۱۱۹۵ ..... متولی قبرستان بقیع
- ۱۱۹۶ ..... مجدالملک قمی
- ۱۱۹۸ ..... مجدی، میرزا عبدالمجید محمود
- ۱۲۰۱ ..... مجلس
- ۱۲۰۲ ..... محاسن اخلاقی امام محمدباقر(ع)
- ۱۲۰۲ ..... محاکمه بنی قریظہ
- ۱۲۰۳ ..... محبوبیت ائمه بقیع
- ۱۲۰۴ ..... محل دفن فاطمہ زہرا(س)
- ۱۲۰۶ ..... محل زندگی نخواستہ
- ۱۲۰۸ ..... محلہ بنی ہاشم
- ۱۲۰۸ ..... محمد الحنفیہ

- ۱۲۱۱ ..... محمد بن ابراهيم كنانى مصرى
- ۱۲۱۱ ..... محمد بن ابى الجهم بن خديفه
- ۱۲۱۲ ..... محمد بن اُبى بن كعب
- ۱۲۱۲ ..... محمد بن احمد بن امين آفشهرى
- ۱۲۱۳ ..... محمد بن احمد سليمانى
- ۱۲۱۴ ..... محمد بن احمد قرشى جمحى
- ۱۲۱۴ ..... محمد بن اسماعيل
- ۱۲۱۵ ..... محمد بن جعفر
- ۱۲۱۶ ..... محمد بن زيد بن على (ع)
- ۱۲۱۶ ..... محمد بن سعد الله الحرانى الدمشقى
- ۱۲۱۶ ..... محمد بن سفيان قيروانى
- ۱۲۱۷ ..... محمد بن سليمان كردى
- ۱۲۱۸ ..... محمد بن عبدالله بن زكريا يمتى بَعْدانى
- ۱۲۱۸ ..... محمد بن عبدالله تَكَرورى
- ۱۲۱۹ ..... محمد بن عبدالوهاب
- ۱۲۲۴ ..... محمد بن على
- ۱۲۲۴ ..... محمد بن عمرو
- ۱۲۲۵ ..... محمد بن مَسْلَمَه
- ۱۲۲۶ ..... محمد حسين فراهانى
- ۱۲۲۷ ..... محمد سعيد البوطى
- ۱۲۲۷ ..... محمد عبدالحسين كرناتكى
- ۱۲۲۹ ..... محمد على لارى
- ۱۲۳۰ ..... محمد معصوم نايب الصدر شيرازى
- ۱۲۳۳ ..... محمد حسين نايينى
- ۱۲۳۴ ..... محمد على پاشا
- ۱۲۳۵ ..... محمد على ميرزا قاجار

- ١٢٣٦----- محمود عثمانى دوم
- ١٢٣٧----- محنت دوم بقیع
- ١٢٣٨----- المخبیوی الحورانی
- ١٢٣٨----- مَخْرَمَه بن نوفل القرشى
- ١٢٣٩----- مخیریق
- ١٢٤٠----- مدارك عمران بقیع
- ١٢٤٢----- مدرس، سید حسن
- ١٢٤٤----- مدفن صفیه بنت عبدالمطلب
- ١٢٥٠----- مدفونین خانه عقیل
- ١٢٥٢----- مدیر الدوله
- ١٢٥٤----- مرآه الحرمین
- ١٢٥٥----- مرادی، عبدالمجید بن علی المنالی
- ١٢٥٦----- مرجانی آیین کلای، ابوالقاسم
- ١٢٥٧----- مرجعیت شیعه
- ١٢٥٨----- مرزبانى تبریزی، میرزا عبدالرسول
- ١٢٥٨----- مرشدی، محمد بن ابی بکر بن علی
- ١٢٥٩----- مرقد اسماعیل
- ١٢٦٢----- مروان بن حکم
- ١٢٦٣----- مساحت و موقعیت
- ١٢٦٥----- مستنصر بالله
- ١٢٦٦----- مستوفی الممالک، میرزا حسن
- ١٢٦٨----- مسجد أبی بن کعب
- ١٢٧٢----- مسجد الاجابه
- ١٢٧٤----- مسجد امام زین العابدین(ع)
- ١٢٧٥----- مسجد بنی ظفر از نظر العباسی
- ١٢٧٦----- مسجد بنی ظفر

- مسجد علی(ع) ۱۲۷۸
- مسجدسازی بر قبور ۱۲۷۸
- مسطح بن اُتائه ۱۲۸۱
- مسکین، محمد بن عبدالله بن عبد الرحمن ۱۲۸۲
- مسیر طالبی ۱۲۸۲
- مشتری طوسی، محمد ابراهیم ۱۲۸۴
- مشهد اسماعیل بن صادق(ع) ۱۲۸۴
- مشهد کبیر ۱۲۸۵
- مشهد نفس زکیه ۱۲۸۶
- مصایب حُجاج در زیارت بقیع ۱۲۸۷
- مصدق، محمد ۱۲۹۲
- المَطْرَى ۱۲۹۳
- مظفر اعلم ۱۲۹۴
- مظلومیت بقیع ۱۲۹۷
- مُعَاذ بن الحارث ۱۲۹۸
- معاذ بن عمرو بن الجموع ۱۲۹۸
- معاویه بن سفیان ۱۲۹۹
- معجم البلدان ۱۳۰۰
- مَعْقِل بن سنان ۱۳۰۳
- معمار قمی ۱۳۰۳
- مغاربه، وقف ۱۳۰۴
- مغلبای، احمد ۱۳۰۴
- مغیره بن الأحنس ۱۳۰۵
- مغیره بن شعبه ۱۳۰۵
- مغیره بن عبدالرحمن ۱۳۰۷
- مقابر بنی هاشم ۱۳۰۸

- ۱۳۰۹ - ..... مقبره بنی هاشم
- ۱۳۱۰ - ..... مقبره بنی امیه
- ۱۳۱۱ - ..... مقبره خانوادگی در بقیع
- ۱۳۱۳ - ..... مقبره شهیدان واقعه حره
- ۱۳۱۴ - ..... مقبره عباس از دیدگاه سمهودی
- ۱۳۱۵ - ..... مقداد بن اسود
- ۱۳۱۷ - ..... مقدسی و بقیع
- ۱۳۱۷ - ..... مکارم شیرازی، ناصر
- ۱۳۱۹ - ..... مکناسی، محمد بن عبدالوهاب
- ۱۳۲۱ - ..... ملا محمد ابراهیم کازرونی
- ۱۳۲۱ - ..... ملانکه موکل
- ۱۳۲۲ - ..... مُلُک، سوره
- ۱۳۲۳ - ..... ملکیت قبور ائمه بقیع
- ۱۳۲۳ - ..... ممنوعیت حج
- ۱۳۲۷ - ..... منابع روایی و بقیع
- ۱۳۲۸ - ..... منازل قمریه
- ۱۳۲۹ - ..... منجم باشی، عبدالغفار نجم الملک
- ۱۳۲۹ - ..... منشی، محمد
- ۱۳۳۱ - ..... المنظمه العالمیه للدفاع عن الاماکن المقدسه
- ۱۳۳۱ - ..... نظور بن عماره
- ۱۳۳۳ - ..... منهج الرشاد
- ۱۳۳۵ - ..... مواضع آیت الله صافی گلپایگانی
- ۱۳۳۷ - ..... الموسوعه الذهبیه للبقیع
- ۱۳۳۷ - ..... موسوعه مکه و المدینه
- ۱۳۳۸ - ..... موقعیت جغرافیایی
- ۱۳۳۹ - ..... موقعیت شهری بقیع

- موقف النبي(ص) ۱۳۴۰
- موقف رسول خدا ۱۳۴۱
- مويهبه، روايت ۱۳۴۳
- مهراس ۱۳۴۴
- مهندس، محمد ميرزا ۱۳۴۵
- ميراث فرهنگي ۱۳۴۷
- ميرزا جلاير ۱۳۴۹
- ميرزا داوود ۱۳۵۶
- ميرزا مهدي زنجاني ۱۳۵۷
- ميقات تا ميعاد ۱۳۵۸
- ميمونه ۱۳۵۹
- ن ۱۳۶۱
- ناصر الدين محمد بن ابي بكر بن الحسين ۱۳۶۱
- ناصرالدين اسد، خليفه عباسي ۱۳۶۱
- نافع الفقيه ۱۳۶۳
- نافع بن عبدالرحمان ۱۳۶۳
- نام آوران و مشاهير ۱۳۶۳
- ناييني، محمد حسين ← محمد حسين ناييني ۱۳۶۵
- النبذه اللطيفه ۱۳۶۵
- نجاشي پادشاه حبشه ۱۳۶۶
- نجفي، سيد محمد باقر ۱۳۶۷
- نجفي مرندي، ابوالحسن ۱۳۶۹
- نجمي، محمد صادق ۱۳۶۹
- النحام، ابراهيم بن نعيم ۱۳۷۰
- نخاوله ۱۳۷۱
- نخاوله و بقعه ائمه(ع) ۱۳۷۳

- ۱۳۷۳ ..... نخاوله و تبلیغ بقیع
- ۱۳۷۴ ..... نخستین عارف مسلمان
- ۱۳۷۵ ..... نخستین کتاب درباره بقیع
- ۱۳۷۷ ..... نخستین نماز میت در قبرستان بقیع
- ۱۳۷۹ ..... نزول آیه عسر
- ۱۳۷۹ ..... زهه البقیع
- ۱۳۸۰ ..... نساء، سوره
- ۱۳۸۱ ..... نسل کشی
- ۱۳۸۲ ..... نصارا و پیروان دیگر ادیان
- ۱۳۸۳ ..... النفخه المسکینه
- ۱۳۸۴ ..... نفس زکیه
- ۱۳۸۵ ..... نقشه بقیع
- ۱۳۸۶ ..... نقشه کایتانی
- ۱۳۸۷ ..... نقض فتاوی الوهابیه
- ۱۳۸۹ ..... نکبت اول
- ۱۳۹۰ ..... نماز باران
- ۱۳۹۱ ..... نماز زیارت
- ۱۳۹۱ ..... نماز مستحبی رسول خدا(ص)
- ۱۳۹۲ ..... نماز میت
- ۱۳۹۳ ..... نوفل بن معاویه
- ۱۳۹۴ ..... نووی، یحیی بن شرف
- ۱۳۹۵ ..... نیایش برای اهالی بقیع
- ۱۳۹۶ ..... نیایش خانه پیامبر اکرم(ص)
- ۱۳۹۷ ..... نیمه شعبان
- ۱۳۹۹ ..... و
- ۱۳۹۹ ..... وائق عباسی

۱۳۹۹	واقعه، سوره
۱۳۹۹	واکنش مسلمانان
۱۴۰۱	وجوب بازسازی بقیع
۱۴۰۳	وجه تسمیه بقیع غرقند
۱۴۰۶	ورود زنان
۱۴۰۷	وسعت بقیع
۱۴۰۹	وضعیت بقیع در ۲۸۸ اق
۱۴۰۹	وضعیت کنونی
۱۴۱۰	وضو
۱۴۱۱	وعده های آل سعود
۱۴۱۲	وقار الدوله
۱۴۱۵	وقف بقیع
۱۴۱۵	وقفیت بقیع
۱۴۱۷	ولی قلی شاملو
۱۴۱۸	ه
۱۴۱۸	هاشمی رفسنجانی، اکبر
۱۴۲۰	هبه الدین شهرستانی
۱۴۲۴	هدایه الحجاج
۱۴۲۵	هدایه السبیل
۱۴۲۶	هدایت، مهدی قلی خان
۱۴۲۹	هسته ای، میرزا علی
۱۴۳۰	هشتم شوال روز جهانی بقیع
۱۴۳۲	هفتاد هزار محشور
۱۴۳۳	همایش احیای قبور ائمه بقیع
۱۴۳۶	همسران رسول اکرم(ص)
۱۴۳۸	هند بن حارثه

- ۱۴۳۸ ..... هند بنت ابی اُمیه
- ۱۴۴۰ ..... هندوستان
- ۱۴۴۰ ..... هویدا، حبیب الله
- ۱۴۴۴ ..... هیأت علمیه نجف
- ۱۴۴۶ ..... ی
- ۱۴۴۶ ..... یادداشت خاطرات
- ۱۴۴۶ ..... یار کجاست
- ۱۴۴۷ ..... یاسین احمدخیاری
- ۱۴۴۸ ..... یاسین، محمود
- ۱۴۴۸ ..... یاقوت حموی
- ۱۴۴۹ ..... یحیی بن معین
- ۱۴۵۰ ..... یزید و بقیع
- ۱۴۵۰ ..... یس، سوره
- ۱۴۵۱ ..... یکصد فضیلت
- ۱۴۵۱ ..... یکصد هزار محشور
- ۱۴۵۲ ..... یوم البقیع
- ۱۴۵۶ ..... یومیه
- ۱۴۵۶ ..... یونس بن یعقوب بجلی دهنی
- ۱۴۵۸ ..... یهود
- ۱۴۶۰ ..... یهودیت حش کوکب
- ۱۴۶۳ ..... در آینه تصویر
- ۱۴۶۳ ..... اشاره
- ۱۴۶۵ ..... جنت البقیع قبل از تخریب
- ۱۴۷۳ ..... جنت البقیع بعد از تخریب
- ۱۴۷۷ ..... پرونده علمی (لوح فشرده پیوست)
- ۱۴۷۷ ..... اشاره

۱۴۷۹	فهرست مدارک و متون لوح فشرده پیوست
۱۵۰۴	Introduction
۱۵۱۶	پیوست
۱۵۱۶	فصل نخست: مدارک و متون
۲۲۸۲	فصل دوم: تصاویر
۲۷۲۷	درباره مرکز

سرشناسه: نوری، محمد ۱۳۴۰ شهریور -

عنوان و نام پدیدآور: دانشنامه بقیع شریف [کتاب]/ تالیف محمد نوری دستیاران اباذر نصر اصفهانی... [و دیگران].

مشخصات نشر: قم: صحیفه خرد، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: ۷۴۸ ص.: مصور.

شابک: ۷۰۰۰۰۰ ریال ۹۷۸-۶۰۰-۵۷۲۴-۹۱-۲:

وضعیت فهرست نویسی: فاپا

یادداشت: دستیاران: اباذر نصر اصفهانی، پیمان اسحاقی، علی نوری، علی محمد پورابراهیم، علی بدیعی، پریسا عالم زاده، الهه نوری، منصوره ضیایی فر.

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: (Muhammad Nori. The encyclopedia of the baqi/EBa)

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: بقیع

موضوع: زیارتگاه های اسلامی -- عربستان سعودی -- مدینه

شناسه افزوده: نصر اصفهانی، اباذر، ۱۳۵۸ -

رده بندی کنگره: BP۲۶۲/۷/ن۲۹ ۱۳۹۴

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۷۶۳۵

شماره کتابشناسی ملی: ۳۹۵۶۳۶۵

ص: ۱

اشاره

www.m-nori.com ; muhamadnori@yahoo.com

تلفن ناشر: ۰۲۵-۳۷۸۳۲۱۹۸

ص: ۴

مطالب

مقدمه

۷ .....

ها نشانه

۱۲ .....

۱۳ - مقالات

۷۱۰

در آینه تصویر.....

۷۱۱

۷۱۳ - جنت البقیع قبل از تخریب .....

۷۲۱ - جنت البقیع بعد از تخریب .....

پرونده علمی (لوح فشرده پیوست)

- مدارك و متون

- تصاویر

ص: ۵

۱. قبرستان بقیع مشهور به نام های جنه البقیع و بقیع العرقم در منابع روایی و تاریخی، اولین قبرستان مسلمانان است. این قبرستان در مدینه النبی، در نزدیکی مسجدالنبی و بقیع پیامبر اکرم (ص) واقع است. پس از هجرت رسول اکرم (ص) از مکه به مدینه و توسعه جامعه شهری یثرب و تشکیل دولت نبوی در این شهر و نیز شکل گیری نهادهای مدنی جهت اداره امور معیشتی، اجتماعی و شهری مسلمانان، مکان بقیع که به صورت زمین بایر، بدون کشت و زرع و با پوشش گیاه خاردار به نام غرقه بود، توسط رسول اکرم (ص) برای دفن اموات مسلمانان اختصاص یافت.

اما بر اساس برخی از اسناد، این سرزمین قبل از ظهور اسلام مورد توجه مردم ساکن یثرب بوده است. از اینرو قدمت آن به قبل از اسلام باز می گردد.

غیر از قدمت تاریخی، از جاهای بی نظیر در دوره اسلامی از حیث توجه و اهتمام مذاهب و جریان های مختلف مسلمانان و دفن امواتشان در اینجا است. جای دیگری در قلمرو اسلامی نمی یابیم که این همه شخصیت نخبه و فرهیخته در آن حضور داشته باشند. از اینرو از سرمایه های تاریخی، دینی و معنوی مسلمانان محسوب می شود. ولی دولت آل سعود و وهابیون حاکم بر سرزمین حجاز و مدینه بدون توجه به اهمیت بقیع در دو قرن اخیر همواره خط مشی تخریب و انهدام بقیع را دنبال کرده اند.

اولین حمله و اشغال مدینه و تخریب گسترده بقیع در ۱۲۲۱ق رخ داد. از این حادثه که به «نکبت اولی» مشهور شده تا کنون ۲۱۵ سال می گذرد.

مسلمانان از هر مذهب و طایفه و ملیتی در طول چند سده، بقیع را محترم شمرده و در سفر به مکه بر خود فرض می دانستند هنگام زیارت مسجدالنبی (ص) بقیع را هم زیارت کنند. و در کنار هم و بدون اختلاف مشهود به بقیع آمد و شد داشته اند؛ حتی در دوره ی زمانی اندکی در دوره ی امویان که بقیع دیوارکشی شد و قسمت هایی از آن تفکیک گردید، ولی به سرعت دیوارها جمع آوری و مجدداً مسلمانان کنار هم قرار گرفتند. بقیع یادآور سیره نبوی، مظهر وحدت مسلمانان و تذکار تاریخ اسلام بود. به همین دلیل مسلمانان بقیع را عزیز دانسته و در ترویج و آبادانی آن اهتمام داشتند.

در قرون گذشته بقیع، سمبل هم سخنی و همدلی بوده است. شخصیت هایی که در بقیع دفن اند. از امام حسن (ع) تا امام جعفر الصادق (ع)، از مالک بن انس تا عثمان بن مظعون و فاطمه بنت اسد و عبدالله بن ام مکتوم، آینه تمام نمای انسانیت و مردانگی و از همه مذاهب اسلامی می باشند. بقیع مجموعه ای از محاسن و کرامات؛ مرکز یاد خدا و آخرت؛ محل عرفان و شناخت چهره هایی اسوه و الگو بوده است. بقیع صرفاً یک قبرستان نیست، بلکه ابعاد متنوع دارد: از یک نظر آرشیو و مجموعه بزرگی از شخصیت های قرون نخست اسلامی است. بسیاری از صحابه، تابعین و خاندان پیامبر اسلام در آنجا مدفون اند؛ یک بعد مهم بقیع، وضعیت آن قبل از اسلام است. بقیع در روزگار جاهلیت هم دارای اهمیت و مورد توجه حماسه سرایان و شاعران عرب بوده است. بقیع در ایام عرب یا روزهایی برجسته در تاریخ فرهنگی جاهلیت، جایگاه خاصی داشته است و شاعران بزرگ عرب درباره یوم البقیع اشعار فراوان سروده اند. تا اینکه با سیطره وهابیت بر بقیع متأسفانه تخریب اماکن مقدسه درون آن آغاز شد. مسلمانان در

سراسر جهان به مبارزه با سران وهابیت برخاستند و تخریب بقیع را یک حرکت ضد مدنی و اسلامی دانستند اما متأسفانه سران وهابیت تا کنون به افکار عمومی مسلمانان جهان توجهی نکرده اند.

این مجموعه ویژگی‌ها باعث شده، بقیع منحصر به فرد باشد؛ چرا که در جهان اسلام هیچ جای دیگر چنین امتیازات و ویژگی‌هایی را ندارد. از این رو پژوهشگران و مؤلفان، به آن پرداخته و مطالب بسیاری درباره بقیع نوشته‌اند. پژوهش‌ها و تألیفات بقیعی شامل کتب روایی، سیره نبوی، مدینه‌شناسی و تاریخ اسلام، سفرنامه‌ها، خاورمیانه‌شناسی، علوم قرآنی، ادبیات عرب و فارسی و اردو، کلام، جغرافیا، تراجم و شخصیت‌شناسی، مزارات و غیره است. هم‌اکنون مجموعه‌ای از نوشته‌ها و منابع درباره بقیع در اختیار هست که حجم آن نسبتاً زیاد است. در حقیقت یک دانش و فرآورده علمی و تاریخی به نام بقیع‌شناسی یا بقیع‌پژوهی به عنوان موضوعی میان رشته‌ای می‌توان مطرح نمود. رشته‌هایی مثل تاریخ اسلام؛ تاریخ خاورمیانه، وهابیت‌شناسی، سلفی‌گری، شیعه‌شناسی، ردیه و دفاعیه‌نگاری‌ها، کلام و کلام جدید، ادبیات جاهلیت و ادبیات دوره‌ی اسلامی با بقیع پژوهی ارتباط دارند. زیرا منابعی در این رشته‌ها هست که بخش یا تمامی آن مرتبط با بقیع است. از نگاه دیگر، ظرفیت علمی، فرهنگی و تاریخی بقیع در حدی است که می‌توان درباره آن دانشنامه تألیف کرد. انبوهی و تنوع مطالب و نیز ضرورت تجمیع و طبقه‌بندی داده‌ها در مورد بقیع یک ضرورت است.

۲. رهبران مسلمان با اطلاع از نخستین اقدامات وهابیون، شروع به مقابله کردند. اولین کاری که انجام دادند، تحریم و تعطیلی حج بود، اقدام دوم، مسلمانان تظاهرات و برپایی جلسات و نشست‌ها در کشورهای مختلف علیه آل سعود و وهابیون و محکوم کردن تخریب بقیع و خواستار احیاء و بازسازی بقیع شدند. سومین اقدام فشار آوردن بر دولت‌های ممالک اسلامی، برای فعال شدن سیاست خارجی این دولت‌ها در مقابله با دولت آل سعود بود. اما این اقدامات با اینکه تأثیر مقطعی داشته ولی تاکنون مواضع آل سعود را تغییر نداده است.

با توجه به اینکه اقدامات مسلمانان نتوانسته، بقیع را احیاء کند، به نظر می‌رسد تنها راه کار باقی مانده، بسیج افکار عمومی در سراسر جهان است. برای این منظور، نخست باید اذهان نخبگان در سراسر جهان متوجه اهمیت بقیع شوند؛ باید بقیع را به عنوان یک موضوع فرهنگی و تاریخی متعلق به همه بشریت مطرح نمود. چون تجربه نشان داده، هر جا از نخبگان غفلت زدایی شده، و آنان متوجه اهمیت موضوعی شده باشند، دیگر اقشار را هم به دنبال خود به میدان آورده و زمینه‌های حرکت، توسعه و رونق را به وجود می‌آورند. بسیج افکار عمومی مهم‌ترین عامل برای ترغیب و تحریک نهادهای بین‌المللی برای اقدام و جلوگیری از طرح‌های تخریبی گسترده‌تر توسط آل سعود است. امّا بسیج نخبگان و افکار عمومی در جهان به دو روش خودجوش یا دستوری امکان‌پذیر است. در شیوه دستوری، رسانه‌ها، روزنامه‌نگاران و گزارشگران بسیج می‌شوند. اما این شیوه به دلیل سیطره وهابیت بر رسانه‌هایی مانند الجزیره، العربیه و غیره کارآیی چندانی ندارد. راه کار دیگر اطلاع‌رسانی و آگاهی‌دادن به نخبگان از طریق رسانه‌های غیررسمی مانند کتب مرجع؛ سپس مسأله‌سازی و برجسته‌سازی موضوع در اذهان است. برجسته‌سازی موضوعات مرتبط با بقیع با کمک کارشناسان به راحتی امکان‌پذیر است. همه جنبه‌های مهم بقیع را به همین روش می‌توان با کمک اینترنت به سرعت و ظرف چند ماه برجسته کرد. منظور از برجسته‌سازی، تحلیل عواقب و پیامدهای اقدامات تخریبی و به عکس، معرفی آثار مثبت در صورت عدم اجرای این اقدامات است. پس از برجسته‌شدن این جنبه‌ها نوبت به طرح و درج تحلیل و بررسی‌های علمی می‌رسد. به شیوه مقاله‌نگاری، مصاحبه، گزارش‌نگاری، انتشار

عکس و فیلم و ده ها شیوه اطلاع رسانی و هنری و رسانه ای آن جنبه های بقیع، بررسی و تحلیل می شود.

پس از گذر از این مراحل، خود به خود اذهان نخبگان و فرهیختگان و کارشناسان بسیج می گردد و به اصطلاح افکار عمومی تحریک شده و عکس العمل نشان می دهد. البته انتشار کتاب های مرجع درباره بقیع، مثل دانشنامه، فرهنگ سازی و بسیج افکار عمومی را عمیق تر کرده و زودتر به نتیجه می رساند.

ص: ۸

در شرایطی که دولت های اسلامی به دلایل گوناگون، کارآیی خود را در این زمینه از دست داده اند، یا بیشتر به فکر مصالحه های سیاسی بر سر منافع اقتصادی و سیاسی اند؛ چاره دیگری نمی ماند و باید حرکت را از مردم آغاز کرد.

البته پایگاه هایی مثل مراجع تقلید و رهبران معنوی و فکری مسلمانان و شیعیان، نقش مهمی در بسیج افکار عمومی می توانند داشته باشند. تمامی قشرها از بازاریان، معلمین، روحانیون، مبلغین، روزنامه نگاران، کارگران و غیره در بسیج عمومی، باید مشارکت داشته و هر کسی به نوبه خود و متناسب با توانایی و ظرفیت های خود، نقشی و کاری را بر عهده می گیرد. نتیجه اینکه کسانی که سرمایه های عمومی مسلمانان را تخریب یا تاراج کرده اند، یا باید مواضع و خط مشی خود را عوض کنند و یا منزوی شده و پایگاه های خود را از دست می دهند. در هر صورت، اعتبار و مشروعیت و مقبولیت آل سعود در درون جامعه و در سطح بین الملل آسیب جدی می پذیرد.

۳. برای بسیج افکار عمومی در سراسر جهان، رسانه های غیروهابی اعم از نشریات، تلویزیون و رادیو، اینترنت، ماهواره و نیز کتابهای مرجع مثل فرهنگ نامه ها، دانشنامه ها، اولین نیاز است. رسانه های ویژه بقیع مثل نشریه هایی که فقط به بقیع پردازند، مهم تر و کارآمدتر می باشند.

دانشنامه بقیع مثل دیگر رسانه ها به اطلاع رسانی می پردازد؛ گذشته بقیع، آبادانی و عمران آن و سپس تخریب و از بین بردن عمدی بناها و آثار بسیار ارزشمند این سرزمین را به روش مستند نشان می دهد. چون درباره بقیع اطلاع رسانی نشده و جهان اطلاع کافی از بقیع ندارد، تخریب کنندگان هیچ گاه توسط مجامع و نهادهای بین المللی توبیخ نشده اند. با اینکه وظیفه یونسکو حفظ و پاسداری از میراث فرهنگی بشریت است و بقیع مهم ترین جایی است که هزاران نخبه از ادیان یهود، مسیحیت و اسلام در آن آرمیده اند. از اینرو یونسکو و سازمان ملل باید از کشتار مردم، غارت سرمایه های متعلق به انسانیت ممانعت بعمل آورد. حداقل ثبت و حراست معنوی بر عهده آنهاست. در جریان حمله به مدینه، هزاران انسان کشته شدند و خزائنی پر از اشیاء بی نظیر مثل تاج پادشاهی ساسانیان، شمشیر هارون الرشید و هزاران قطعه بی نظیر دیگر به تاراج رفت. این دانشنامه، بقیع را ذیل صدها مدخل معرفی کرده و بسان یک فرهنگ باستانی بزرگ که هزاران جزء دارد، تحولات این اجزاء را به روش تاریخی گزارش و اطلاع رسانی می نماید. این گزارش ها، آینه تمام نمای واقعیت ها و حقایق است.

اسناد و مدارک تحولات را هم تا جایی که امکان داشته، معرفی کرده است. از اینرو نهادهای بین المللی پس از اینگونه اطلاع رسانی ها، عذری ندارند و باید پاسخگویی خواست عمومی جهانیان باشند.

بعضی تصور می کنند وهابیت یکی از مذاهب و فرقه های اسلامی است و باید با پیروان و سران وهابیت مماشات و همزیستی داشت. اما وهابیت مثل بابیت، مقبول اهل سنت و شیعیان نیست. چون دستگاه فکری و عقیدتی خاصی است که به اجماع مسلمانان مطرود است. اما تا کنون درباره اعمال و رفتار وهابیون، اطلاع رسانی عمومی و جامع نبوده است. این دانشنامه برای اولین بار درصدد است با شیوه نوشتاری ساده و روان، اطلاعات مرتبط به بقیع را برای عموم اعم از مسلمانان و غیر مسلمانان عرضه کند. اطلاعات پیش از تخریب را از منابع دست اول استخراج و با قلمی همه فهم عرضه نماید. اما اطلاعات پس از تخریب هم تا جایی که امکان داشت، آورده ایم. دسترسی به اسناد و مدارک این دوره، مشکل است. زیرا بسیاری از آنها در اختیار دولت عربستان سعودی و ارگان های دولتی مثل شهرداری و استانداری مدینه است و بخش دیگر آن در آرشیوهای

اروپا و امریکا است. اما این دانشنامه چون با هزینه های شخصی تألیف شده، پیدا کردن و خریدن این اسناد و مدارک، نیاز به بودجه فراوان داشت که شرایط مالی یک پژوهشگر اجازه نمی داد. با این حال تا جایی که امکان داشت و مقدور بود، استفاده کردیم.

بعضی می پندارند، دانشنامه هر مقدار متن پر پیچ و خم تر و پر دست اندازتر باشد، علمی تر است، و برعکس هر مقدار ساده تر و دارای متنی قابل فهم تر و آسان تر باشد، از علمیت فاصله دارد. اما برخلاف این پندار، تلاش کرده ایم متنی ساده و همه فهم و به دور از پیچ و خم های مشکل ساز عرضه کنیم، اما در عین ساده نویسی به کیفیت محتوا و اطلاع رسانی مستند اهتمام داشتیم.

ص: ۹

۴. بقیع صرفاً یک قبرستان نیست بلکه تاریخ چند هزار ساله ملل ساکن در منطقه است. این دانشنامه هم منعکس کننده رخدادها و حوادث تاریخ طولانی بقیع است. از اینرو قلمرو عینی را در سرفصل‌های ذیل عرضه می‌کند:

تاریخ تحولات و حوادث؛ جغرافیا؛ علوم قرآنی (قاریان و مفسران مدفون، رخدادهای قرآنی)؛ علوم حدیث؛ ادعیه و زیارت؛ مزارات و بقاع و تذکرها؛ فقه و حقوق؛ کلام و عقاید (جریان‌های افراطی و اعتدالی)؛ ادبیات (نثر، شعر، بقیعیات، شاعران مرثیه سرا)؛ ملل و نحل (ردیه و دفاعیه نگاری‌ها، منازعات، انشعابات فرق)؛ ادیان (یهود، مسیحیت، دیگر ادیان)؛ اقتصادی (ذخائر و گنجینه‌ها، خسارت‌های ناشی از تخریب)؛ دوره جاهلیت (ایام بقیع، اشعار دوره قبل از اسلام، معارک)؛ قضاء و مجازات مخربین، قتل عام عمومی و مجازات عاملان، تشویق پاسداران میراث انسانی بقیع، مرمت کاران و عمران)؛ همایش‌ها و نشست‌های درباره؛ مراکز و مؤسسات و سمن‌ها؛ بقیع پژوهی؛ خاطره نگاری؛ نشریه ویژه (ایران، امریکا، جهان اسلام؛ اروپا)؛ موزه و موزه داری (اشیاء موزه ای مرتبط به بقیع)؛ هنر (فیلم، نقاشی، عکاسی و عکس و ...)؛ ضریح سازی؛ معماری ساختمان‌های بقیع؛ اسناد و مدارک مکتوب یا عکسی؛ کتابشناسی آثار؛ نسخه شناسی؛ مقاله شناسی؛ پایان نامه شناسی؛ مرجع نگاری؛ متون و اسناد دیپلماتیک؛ سفرنامه (متون، مسافران)؛ پایگاه‌های اینترنتی (سایت، وبلاگ، اینترنت)؛ ماهواره (شبکه‌ها).

مدخل‌های این دانشنامه که حدود ۱۷۰۰ فقره است به همه محورها و سرفصل‌های فوق می‌پردازند.

۵. این دانشنامه به روش اطلاع‌رسانی تألیف شده است. تلاش شده اطلاعات مرتبط به هر موضوع جمع‌آوری، پردازش و بازنویسی و نهایتاً در قالب یک مقاله کوتاه عرضه شود.

دانشنامه بقیع متناسب با اهدافی که تعقیب می‌کرده، اینگونه طراحی شده است:

۱- هدف اصلی آن اطلاع‌رسانی است. یعنی هدف اساسی تولید مقاله با محتوای جدید، نظریه پردازی یا جمع‌آوری مجموعه‌ای از مقالات نیست بلکه آگاهی‌دادن به اقشار مختلف در سراسر جهان درباره ابعاد و تحولات تاریخی بقیع است؛

۲- محوریت اوضاع فرهنگی و عقلی کاربران و مخاطبان؛

۳- نقد تخریب‌کنندگان و استدلال برای پیامدهای زیان‌بار آن؛

۴- برجسته‌سازی و تبیین اهمیت جهانی بقیع؛

۵- مستندسازی مطالب و عرضه مطالب همراه با سند آنها.

این پنج متغیر در انتخاب نوع مدل این دانشنامه مؤثر بوده است. اما موانعی هم وجود داشت که باید با درایت و تدبیر، به حل و رفع آنها می‌پرداختیم. از جمله فقدان اصطلاح‌نامه جامع که مبحث بقیع را پوشش دهد، مانع مؤثری بود. زیرا برای برخی مباحث، اصطلاح خاصی نداشتیم، تا آن‌را به عنوان مدخل استفاده کنیم. از اینرو نخست باید اصطلاحی ساخته می‌شد. اما مشکل دیگر اینکه اینگونه اصطلاحات چون جدیداند، تبادر و بسامدی ندارند یا بسامدی و تبادر آنها اندک است.

در شیوه نامه بسیاری از دائرالمعارف ها آمده که نقل قول مستقیم صحیح نیست. اما نقل عین آیه، روایت و شعر یا برخی نکات مهم را اجازه می دهند.

اساساً وحی منزل یا حکم فقهی قطعی در باب نقل قول نداریم بلکه نیازهای علمی و اهداف اگر اقتضا کند، عقل هم آوردن نقل قول را جایز می داند. در این دانشنامه، به منظور برجسته سازی اسناد برای تأثیر ژرف تر در دیدگاه کاربران در مواردی مجبور شدیم به نقل پاره هایی از اسناد یا سخن کسی و امثال اینها پردازیم.

تلاش شده از همه منابع قدیم و جدید استفاده شود زیرا هدف ترویج بقیع است و یکی از روش های ترویج، معرفی مآخذ و مصادر پژوهشی برای محققان و نخبگان است.

متأسفانه متعارف و مرسوم شده که در بسیاری از دائرالمعارف ها از منابع جدید استفاده و حتی رونویسی می کنند ولی به آنها رفرنس نداده و اسم آنها را در بخش منابع ذکر نمی کنند. این شیوه نوعی بد اخلاقی بین است.

ص: ۱۰

روشن است موضوعات جدید و مستحدث که منابع آنها هم جدیداند، در اینگونه موارد فقط از منابع جدید استفاده کردیم. موضوعاتی هم هست که فقط در منابع کهن یافت می شود، اینها را از منابع قدیمی کمک گرفته ایم و مدخل هایی هست که در منابع قدیم و جدید گزارش شده اند، ما هم از هر دو گونه منبع بهره برده ایم.

از اینرو به اقتضای نوع مدخل، منبع گزینش شده هم متفاوت است. البته در مواردی که درصدد نقد منبعی بوده ایم، فقط منبع خاص معرفی شده است.

منابع درباره بقیع بدون هیچ گونه گزینش خاص استفاده شده اند. کتاب های تراجم، قبرخوانی ها، متون تاریخی، کتب مرجع مثل دائرهالمعارف ها و کتابشناسی ها، پایگاه های اینترنتی، سفرنامه ها، نشریات، عکس ها، نقشه ها و دیگر اسناد و خلاصه هر آنچه اندک اطلاعاتی درباره بقیع داشته، در قلمرو قرار گرفته است.

برای دسترسی آسان پژوهشگران، دانشجویان و استادان محترم، اصل متون، منابع، اسناد و تصاویر درباره بقیع هم گردآوری، و در بخش دیگری غیر از متن دانشنامه آمده است. نه تنها کتاب ها و مقالات ویژه بقیع بلکه آثاری که بخشی از آنها درباره بقیع است هم آمده است. مهم اینست که صرفاً اطلاعات خام و فقط متن را نیاورده ایم بلکه متن همراه با توضیحات آمده است. از قدیمی ترین منابع درباره بقیع تا جدیدترین منابع در این بخش آمده اند. این بخش را پرونده علمی بقیع نام نهاده ایم و برای اینکه هزینه کمتر متوجه کاربران گردد و نیز استفاده از آن آسان تر باشد، روی لوح فشرده عرضه شده است. این لوح فشرده همراه متن دانشنامه عرضه می شود. فهرست محتویات لوح فشرده در پایان دانشنامه آمده است.

غیر از متون و اسناد و مدارک مکتوب درباره بقیع، تصاویر و عکس های بقیع را هم در همین لوح فشرده آورده ایم. همه اینها دسترسی پژوهشگران به اطلاعات را آسان تر می نماید.

متون، مدارک و تصاویر عرضه شده در پرونده علمی، مستند و همراه مآخذشناسی است. اگر یک کتاب چند چاپ داشته باشد، در بخش مآخذشناسی، آن چاپ ها معرفی شده اند. اما از هر متن مطالب مرتبط و سودمندتر گزینش شده اند و دیگر مطالب نیامده است. یعنی بی جهت حجم پرونده را افزایش نداده ایم.

در پایان همه کسانی را که در تألیف این دانشنامه مساعدت فرمودند و با تشویق ها، راهنمایی ها، معرفی منابع، دادن برخی منابع و دیگر کارها قدمی در این راه برداشتند، به صاحب و مالک هستی، خداوند لایزال می سپارم؛ زیرا خودم را کمتر دانسته تا به تقدیر از زحمات بزرگ آنان پردازم. اگر مشکل و کاستی در این اثر هست از آن من کمترین است؛ از دیگر سو اینگونه کارها پر هزینه است و می بایست برخی ابعاد را حذف می کردم و اموری هم با بودجه شخصی قابل اجرا نبود. از همراهی های همه اعضای خانواده هم باید تشکر کنم؛ همه تعطیلی ها، رفاه ها و تفریح ها از آنان دریغ شد تا مدیون بقیع نشویم. امید است بزرگان خفته در بقیع به ویژه ائمه بقیع(ع) و حضرت فاطمه زهرا(س) راضی باشند و از اینکه نتوانستیم بهتر عمل کنیم عذر می خواهیم.

مجدداً از همه عواملی که برای به سامان رسیدن این کتاب تلاش کردند تشکر می نمایم؛ اما یاد یکایک آنان هر چند ادب و

فرض است اَمّا چون ممکن نیست، صرف نظر می‌کنم؛ امیدوارم ائمه بقیع(ع) و مادرشان دختر رسول خدا(ص) به عنوان صاحب این اثر، از آنان راضی باشند.

محمد نوری

شهریور ماه ۱۳۹۴

ص: ۱۱

نشانه ها

ج

جلد

جم

جاهای مختلف

حک

حکومت

در

درگذشت /وفات

س

سال

ش

شماره؛ شمسی

ش م

شماره مختلف

ص

صفحه؛ صفحات

ق

هجری قمری

ق م

قبل از میلاد

م

میلادی

مخ

مدخلهای مختلف

مد

مدخل یا مدخلها

همان

همان مؤلف یا

همان اثر

همانجا

مأخذ پیشین

همو

همان مؤلف

←

مراجعه کنید

*

نشانه موضوع

دارای مقاله در همین دانشنامه

نک

نگاه کنید /

مراجعه کنید

/

نقل قول مستقیم

dn

Different Number (شماره های مختلف)

ed/eds

Editors) به سرپرستی، ویرایش (

ibid

Ibidem) همانجا (

id

Idem) همو (

P

Page (صفحه)

vol

Volume) جلد (

ص: ۱۲

آبادانی بقیع

آبادانی بقیع، گزارش هایی درباره وضعیت بقیع تا قبل از تسلط وهابی ها بر آن.

اطلاعات و اظهار نظرهایی درباره عمران بقیع از دوره عمالقه هست. ابراهیم العیاشی از آثار تمدنی و مدنی در شمال شرقی مدینه خبر داده است (المدینه بین الماضي والحاضر، ص ۳۱۶-۳۱۸). خبر هفتاد هزار مدفونی که در قیامت از بقیع برانگیخته می شوند که بنا بر قول برخی از علمای یهود، در متون مقدس هم آمده است، نشان می دهد، در دوره یهود، بقیع رونق داشته است. اما در دوره اسلامی، رسول خدا(ص) به بقیع علاقه خاصی داشت و مآثرات و اخبار آن حضرت که در کتب مدینه شناسی و مجامع روایی وارد شده، گویای اینست که به دستور ایشان بقیع مناسب سازی شد تا قبرستانی برای دفن اموات مسلمانان باشد. پس از ایشان بسیاری خلفا و امیران دوره اسلامی به گونه ای، اثری از خودشان در بقیع به یادگار نهاده، ساخت و سازی داشته یا باغی را خریداری و وقف بقیع کرده اند و امثال اینها. حتی فاطمیان مصر یا دولت های ایرانی همین رویه را ادامه داده اند.

بهر حال بقیع بیش از یک هزار سال، رو به سوی توسعه و آبادانی داشت ولی سرنوشت آن در ۱۲۲۱ق عوض شد و ناگهان با یورش به مدینه و تسلط بر این شهر، تخریب و انهدام بر این شهر چیره شد. در اینجا موارد و نمونه هایی در دو مقطع از تاریخ بقیع، یعنی قبل و بعد از تسلط وهابیون گزارش می شود:

اولین بقعه در سمت چپ هنگام خروج از دروازه مدینه، بقعه صفیه عمه پیغمبر(ص) و مادر زبیر بن العوام است و در مقابل آن بقعه مالک بن انس واقع است که بر فراز خود گنبد کوچکی دارد و عمارت مختصر و در مقابل آن بقعه سلاله طاهره حضرت ابراهیم فرزند پیغمبر(ص) که بر روی قبر مطهر وی گنبدی سفید است. در سمت راست بقعه عبدالرحمن اوسط فرزند عمر بن الخطاب معروف به ابی شحمه است و این همان فرزند عمر است که در زیر تازیانه فوت کرد. در موازات آن بقعه عقیل بن ابی طالب(ع) سپس بقعه عبدالله بن جعفر الطیار(ع) می باشد و در آن بقعه زوجات پیغمبر(ص) و در همان ردیف بقعه سه تن از فرزندان رسول الله(ص) واقع است. سپس بقعه عباس بن عبدالمطلب و بقعه حضرت امام حسن بن علی(ع) گنبد بزرگ و مرتفعی دارد و در نزدیکی در بقیع واقع است و بر روی قبر صندوقی از چوب مثبت کاری نصب شده و دارای ضریح است. یکصد و پنجاه سال بعد از این تاریخ، ابن بطوطه (درگذشت ۷۷۷ق) وارد بقیع می گردد و همانند ابن جبیر که در اواخر قرن ششم به توصیف مشاهدات خود از بقیع پرداخته بود، او نیز این محل تاریخی را به دقت وصف می کند و چنین می گوید: «از جمله مشاهد متبر که مدینه بقیع الغرقد است که در طرف شرقی مدینه واقع شده و راه آن از دروازه مشهور به باب البقیع است. وقتی از دروازه مزبور خارج می شوی در دست چپ قبر صفیه دختر عبدالمطلب که عمه پیغمبر(ص) و مادر زبیر بن العوام بود دیده می شود. روبروی قبر صفیه قبر ابو عبدالله مالک بن انس است که گنبد مختصری هم دارد و در جلو آن قبر فرزند ارجمند پیغمبر(ص) ابراهیم(ع) واقع شده که گنبد سپیدی دارد و در طرف راست آن تربت عبدالرحمن بن عمر بن خطاب معروف به

ابی شحمه و محاذی آن قبور عقیل بن ابی طالب و عبدالله بن جعفر ذوالجناحین واقع است. در محاذات این قبور مقبره ای است که می گویند قبور زنان پیغمبر(ص) در آن قرار دارد و پس از آن مقبره دیگری از آن عباس عم پیغمبر(ص) و حسن بن علی(ع) است که گنبد بلند و محکمی دارد و این مقبره در دست راست از دروازه بقیع واقع شده و قبر حسن در پایین پای عباس قرار دارد و هر دو قبر بزرگ و مقداری از سطح زمین بالاتر

ص: ۱۳

می باشد و روی آنها را تخته سنگهایی که با منتهای مهارت به وسیله صفحات زرد رنگ ترصیع شده، پوشانده است. قبور بسیاری از مهاجرین و انصار و صحابه دیگر نیز در بقیع واقع شده و غالب آنها شناخته نیست. در انتهای قبرستان بقیع قبر عثمان بن عفان است که گنبد بزرگی دارد و قبر فاطمه بنت اسد مادر علی بن ابی طالب (ع) در نزدیکی آن است.»

اما آل سعود پس از تخریب بقاع و ساختمان های بقیع، زیر فشار افکار عمومی، فقط چند اقدام جزئی مثل سنگ فرش کردن معبرها و پیاده روها، ساخت سایه بان، ساخت نرده و دیوار در اطراف و افزودن

بر مساحت بقیع انجام داد.

مأخذ

البقیع قصه تدمیر آل سعود للآثار الاسلامیه فی الحجاز، یوسف الهاجرى، بیروت، مؤسسسه البقیع، ۱۴۱۱ق، ص ۲۳۸؛ تاریخ المدینة المنوره، ابن شهبه، به کوشش فهیم محمد شلتوت، چاپ دوم؛ دائرهالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۴؛ الدرر الثمینة، ابن نجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینة، ۲۰۰۶م؛ سفرنامه ابن بطوطه، ص ۱۱۳-۱۱۴؛ عمدہ الاخبار فی مدینة الاخیار، احمد عبدالحمید العباس، به کوشش محمد الطیب الانصارى، القاہرہ، اسعد درابزوی الحسینی، عدیم تاریخ؛ المدینة بین الماضی والحاضر، ابراهیم بن علی العیاشی، المدینة المنوره، المکتبه العلمیة، ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م، ص ۳۱۶-۳۱۸.

آب پاشی

آب پاشی، سنت پاشیدن آب بر قبور بقیع توسط رسول خدا (ص).

گویا سنت آب پاشیدن روی قبر در دوره جاهلیت وجود نداشت. اولین بار رسول خدا پس از دفن فرزند خردسالش ابراهیم در بقیع و اتمام کار دفن، روی قبر آب پاشید و بعد از این حادثه، این سنت رواج پیدا کرد. هنوز در کشورهای شیعی و اهل سنت مردمی که بر سر قبور برای فاتحه و قرآن خواندن و زیارت می روند، مقداری آب بر قبر می ریزند یا بر آن آب می پاشند.

هر چند فلسفه و علت این عمل ذکر نشده است ولی در دهه های اخیر وقتی قبرها با سنگ پوشیده شد؛ نیز محوطه قبرستان ها از خاکی بودن بیرون آمد، پاشیدن آب، تبدیل به سنت شستشوی قبرها شد. یعنی سنگ قبر را با ریختن آب شسته و گرد و غبار را از روی آن می زدودند تا زیبا و دلنشین شود. شاید در گذشته هم آب پاشیدن موجب تمایز قبر از محیط اطراف و موجب سفت شدن خاک روی قبر می شده است. بهر حال این عمل نوعی احترام و توجه به صاحب قبر محسوب می شود.

مأخذ

سفر به قبله، محمد جواد مروجی طبسی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۹۱، ص ۱۰۵.

آثار اسلامی مکه و مدینه

آثار اسلامی مکه و مدینه، کتابی درباره آثار مکه و مدینه و نیز بقیع.

رسول جعفریان از مورخان معاصر، به انگیزه معرفی آثار مختلف دو شهر مکه و مدینه به زائران و حجاج به تألیف این کتاب پرداخته است. چاپ نخست آن توسط انتشارات مشعر، به سال ۱۳۷۱ منتشر شد. در چاپ نخست کتاب حدود یکصد صفحه بوده ولی در چاپ های بعد کامل تر و حدود چهاربرابر بر حجم آن افزوده شده است.

در واقع این اثر توسط مسئولین سازمان حج و زیارت و پژوهشگاه حج و زیارت پشتیبانی می شود و به حجاج جهت مطالعه معرفی می گردد. از اینرو تقریباً هر سال یک چاپ دارد.

مؤلف در ابتدای کتاب به معرفی آثار و تألیفات درباره مکه و مدینه از ابتدا تاکنون می پردازد. سپس فصل نخست به آثار اسلامی مکه و در فصل دوم به آثار اسلامی مدینه اختصاص یافته است. بخش معتابهی از فصل دوم که در حدّ یک کتاب است به بقیع اختصاص دارد. عناوین و سرفصل های این بخش چنین است:

تاریخچه بقیع، عنایت رسول خدا(ص) به دفن شدگان بقیع، بقیع و بقعه های آن، قبور ائمه بقیع، امام مجتبی(ع)، امام سجاد(ع)، امام باقر(ع)، امام صادق(ع)، قبر منسوب به حضرت فاطمه(ع)، بقعه ابراهیم، قبه بنات الرسول(ص)، همسران رسول خدا، فاطمه بنت اسد، عباس بن عبدالمطلب، عقیل بن

ابی طالب، عبدالله بن جعفر، بقعه اسماعیل بن جعفر الصادق، مرقد عاتکه و صفیه، مسجد فاطمه (ع) یا بیت الاحزان، مسجد ابی بن کعب در بقیع، قبر عثمان، خانه امام سجاد و امام صادق (ع)، دار النابغه.

تألیف این کتاب به سال ۱۳۷۰ باز می گردد و به مرور متن و ضمائ آن کامل تر شده است. مؤلف نکات و مطالب جدیدی را که در سفرهای مختلف به دست آورده یا افرادی برای او ارسال کرده اند یا خود از متون تاریخی و جدید برداشت کرده، به کتاب افزوده است.

مأخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، قم، مشعر، ویرایش سوم با تجدیدنظر و اضافات، ۱۳۸۱، ۴۰۰ ص. چاپ هجدهم، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۵۲۰.

آثار تربیتی

آثار تربیتی، تأثیر بقیع در سازندگی روح و روان و شخصیت مسلمانان.

تأکید بزرگان اسلام و تشیع بر اینکه هر بعد از ظهر پنجشنبه یا هر جمعه به قبرستان بروید، برای مردگان دعا، صدقه، خیرات و مبرات، قرآن خوانی و مجالس بزرگداشت داشته باشید و ده ها دستور دیگر بی حکمت نیست، یا اینکه حضرت رسول دائم به بقیع سر می زد و به نیایش و دعا می پرداخت و برای اموات استغفار می نمود. حتی اگر میت جدیدی را بدون خبر دادن به آن حضرت به بقیع می بردند و دفن می کردند، ایشان ناراحت می شد که چرا به او اطلاع ندادند و بلافاصله به اقامه نماز برای او اقدام می کرد. همه اینها به دلیل تأثیرات تربیتی و عبرت آموز مردگان در زندگی زنده ها است. بی دلیل نیست که مردم نیمه وحشی و غیر متمدن شبه جزیره در مدت کوتاهی به شخصیت هایی با اخلاقیات متعالی و محاسن کریمانه تبدیل شدند، چون حضرت از ظرفیت ها و برنامه های تربیتی همچون بقیع برای یادآوری معاد و آخرت استفاده می کرد.

نحله هایی مثل وهابیت وقتی چنین برنامه های تربیتی و عبرت آموز را از اساس و ریشه حذف می کنند؛ حتی کسانی که در صدد احیای این شیوه های تربیتی اند، توسط رهبران وهابیت تکفیر می شوند، ندانسته کارکرد و کارآیی بقیع که به اندازه یک دانشگاه و به اندازه چندین رسانه است را منهدم می نمایند.

سزاوار است همه جریان های اسلامی از تعصب های بی مورد و یا غفلت های مخرب دست بردارند، اتاق های فکر و تیم های کارشناسی مشترک تشکیل دهند و به بررسی کارشناسانه و عالمانه چنین برنامه هایی بپردازند. اگر واقعاً به این نکته برسند که حذف بقیع موجب ضربه به جنبه های تربیتی بوده است، از لجاجت و اصرارهای بی مورد دست بردارند.

عالمان اخلاق مثل ابو حامد محمد غزالی و مولی محمد مهدی نراقی با نوشتن احیاء علوم الدین و کیمیای سعادت (از غزالی) و جامع السعادات (از نراقی) علم اخلاق را متحول ساخته اند. اینان بخش مستوی و مبسوطی از کتاب های اخلاقی خود را به آثار تربیتی و انسان ساز مرگ، مرگ اندیشی و زیارت قبور و قبرستان هایی مثل بقیع اختصاص داده اند. برای نمونه رفتن به بقیع و

دیگر قبرستان‌ها و یادآوری مرگ، درمان و علاج بسیاری از بیماری‌های روحی و روانی مثل کثرت طلبی، حرص، حسد، آرزوهای دراز، حرام‌خواری، شهوات و از طرف دیگر درمان افسردگی، کم‌کاری، غضب و عدم رعایت حقوق مردم است.

مآخذ

احیاء علوم الدین، ابی حامد محمد الغزالی، به کوشش احمد عنایه و احمد زهوه، بیروت، دار الکتب العربی، ۲۰۰۵م، ص ۱۹۲۶-۱۹۹۴؛ جامع السعادات، مولی محمد مهدی نراقی، به کوشش سید محمد کلانتر، النجف الاشرف، مطبعه النجف، ۱۹۶۳م/۱۳۸۳ق، ج ۳، ص ۴۰۱-۴۰۳؛ المحجبه البیضاء فی تهذیب الاحیاء، مولی محسن کاشانی، به کوشش علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ج ۸، ص ۲۳۸-۳۰۵.

نیز نک- : تأثیر دنیوی و اخروی

آثار المدینه المنوره

آثار المدینه المنوره، کتابی به عربی از دوره معاصر درباره تاریخ محلی مدینه و نیز بقیع.

عبدالقدوس بن قاسم بن محمد الانصاری (۱۳۲۴-)

ص: ۱۵

۱۴۰۳ق) در مدینه چشم به جهان گشود. پس از طی مدارج تحصیل، به امور فرهنگی و روزنامه نگاری روی آورد و در چند نشریه از جمله ام القری و المنهل مشغول شد. بیش از سی عنوان کتاب تألیف کرده و از نویسندگان عربستان سعودی است. او چند سال درباره مدینه منوره تحقیقاتی مفصل به روش کتابخانه ای، تاریخی و میدانی داشت؛ سرانجام کتاب آثار المدینه المنوره را تألیف و حدود هشتاد سال قبل آن را برای اولین بار منتشر کرد. در بخش بقیع متذکر نکاتی شده است؛ از جمله اینکه بقیع تنها قبرستان شهر مدینه از دوره رسالت تا کنون بوده است (ص ۱۷۵). و اینکه هنوز کنار درب های بقیع تابلوهایی هست که نشان می دهد دیوارها و درها توسط دولت عثمانی ساخته شده است. نیز نکاتی درباره محدوده بقیع، وضعیت توسعه آن در دوره آل سعود و موقوفه بودن بخش هایی از آن گزارش داده است (ص ۱۷۵-۱۷۶). اما مؤلف درباره نقش آل سعود در تخریب بقیع ساکت مانده است.

چاپ نخست این اثر در ۱۳۵۳ق توسط المكتبه العلمیه التجاریه (مدینه) و گویا با همکاری چاپخانه الترقی دمشق بوده است. چاپ دوم آن در ۱۳۸۰ق توسط همان ناشر؛ چاپ سوم آن در ۱۳۹۳ق و چاپ آخر در ۱۴۲۰ق منتشر شده است.

این کتاب تأثیر بسیار بر مدینه شناسی و بقیع پژوهی داشته است و منعکس کننده دیدگاه رسمی دولت عربستان سعودی است.

مآخذ

آثار المدینه المنوره، عبدالقدوس انصاری، چاپ سوم، مدینه منوره، المكتبه السلفیه، ۱۳۹۳ق/ ۱۹۷۳م؛ مجله العرب (ریاض)، س ۸، ۱۴۰۹ق، ص ۲۱۱؛ نشر الریاحین، عاتق بن غیث البلادی، مکه مکرمه، دار مکه، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۳۹۰-۳۹۲.

آثار مکه و المدینه

آثار مکه و المدینه، کتابی به زبان عربی درباره مساجد و دیگر اماکن دینی در این دو شهر.

مؤلف آن سید مرتضی حسینی میلانی از نویسندگان حوزه شیعی با اصالت ایرانی-عراقی است. این کتاب برای اولین بار در سال ۲۰۰۵م/ ۱۴۲۵ق در قم منتشر شد. مؤلف در فصل دوم (آثار المدینه المنوره)، مبحثی را به بقیع اختصاص داده است. او این مبحث را اینگونه آغاز کرده که بقیع مقبره ای قدیمی و باقیمانده از قبل از اسلام است و یهود و پیروان دیگر ادیان مردگان خود را در آنجا دفن می کردند (ص ۱۰۶). در دوره اسلامی بین منطقه ای که مسلمانان مردگان خود را در آنجا دفن می کردند و حش کوب نامیده می شد، دیواری ساخته بودند. اما در دوره خلافت اموی این دیوار برداشته شد و تمامی آن قبرستان از آن مسلمانان گردید. (همان).

بقیع در شمال مدینه و مقابل مسجد النبی (ص) مستقر است. بین حرم نبوی و بقیع منطقه ای است که امروزه به صورت زمین مسطح و سنگفرش با امکانات بهداشتی است و زوار برای نماز خواندن یا استراحت از این جا استفاده می کنند. این منطقه «بین الحرمین» نامیده می شود. در قرون نخست اسلامی محله بنی هاشم، خانه های اهل بیت (ع)، بیوت صحابه و بزرگان و مشاهیر مهاجر در همین منطقه مستقر بود. در واقع منطقه ای بسیار شلوغ و پر ازدحام بود؛ زیرا مرکز شهر همین جا بود. اما در دوره حکومت آل سعود تمامی این منطقه تخریب شد و تبدیل به زمین خالی گردید.

مؤلف در ادامه به فضائل بقیع می پردازد. روایتی است از اُم قیس که از رسول خدا نقل کرده در قیامت هفتاد هزار نفر از بقیع محشور می شوند به طوری که حسابرسی و داوری ندارند و چهره های آنان مثل ماه شب چهارده است (ص ۱۰۷-۱۰۸). روایات دیگری نیز با این مضامین آورده است: در قیامت نوری از بقیع منتشر خواهد شد که همه آسمان و زمین را فرا می گیرد؛ حضور رسول خدا در بقیع و سلام به اموات؛ مأموریت الهی رسول خدا برای حضور در بقیع و استغفار برای اموات؛ شفاعت رسول خدا برای اموات بقیع.

ص: ۱۶

سپس به معرفی کسانی که در بقیع دفن شده اند می پردازد؛ نخست چهار نفر از ائمه شیعه مدفون در بقیع را نام برده سپس به خویشاوندان رسول خدا مثل همسران و عمه ها می پردازد. جمعاً نام ۳۵ از بزرگان در این کتاب آمده است که در بقیع دفن شده اند.

از نکات مهم کتاب این است که مؤلف معتقد است شهدای أحد در بقیع دفن شده اند و متأسفانه سندی ذکر نکرده است. شاید منظور مؤلف مجروحینی باشد که به پشت جبهه و به شهر مدینه آورده شدند اما پس از مدتی فوت کردند و در بقیع دفن شدند.

مأخذ

آثار مکه و المدینه، سید مرتضی حسینی میلانی، قم، مدین، ۱۴۲۵ق/ ۲۰۰۵م.

الآثار النبویه

الآثار النبویه، کتابی به زبان عربی درباره آثار تخریب شده به دست آل سعود در مدینه.

عمر عبدالقادر المغربی به عنوان نویسنده این کتاب مطرح است اما هویت او چندان معلوم نیست. این کتاب با این عنوان هم منتشر شده است: المهدم من الآثار المدینه المنوره.

به احتمال بسیار زیاد این چاپ توسط نهادهای مرتبط با حج و زیارت در ایران منتشر شده است.

مؤلف گزارش مبسوطی درباره این موضوع عرضه کرده و درباره آثار و اماکنی که ارزش تاریخی و فرهنگی داشته ولی آل سعود آنها را تخریب کرده سخن گفته است. این اماکن عبارت اند از: دیوار مدینه، مشهد اسماعیل بن جعفر الصادق، بیوت بنی هاشم، قبر والد رسول الله (ص)، بئر عثمان، مسجد الشمس، بیت رسول الله (ص)، مشهد ذی النفس الزکیه، مسجد ثنیه الوداع، تل الرماه، غار جبل أحد، بیت الاحزان، مسجد الغرس، بئر الغرس، الخندق، مسجد الفضیح، حصن کعب بن الاشرف، مسجد الضرار.

در پایان کتاب سندی رسمی (وثیقه رسمیه) آمده که در واقع نامه ای از عبدالعزیز بن عبدالله بن حسن آل الشیخ رئیس هیئته الامر بالمعروف خطاب به وزیر الشؤون البلدیة والقرویه است. این نامه با اظهار ناراحتی از پیروان مذاهب و عقاید دیگر خصوصاً شیعه امامیه که از طرف دولت ایران به عنوان حاجی و زائر اعزام می شوند، آغاز شده و تلاش اینان برای برجسته کردن قبور آل البیت و بعضی از قبور صحابه را نقد و رد می کند.

کاتب سند از وزیر می خواهد که دستور بدهد بستانی

که در جنوب بقیع واقع است و فقط دو درخت نخل دارد، از بین برده شود. چون این درختان منسوب به سلمان فارسی است و شیعیان به قصد تبرک به سراغ آنها می روند و این نوعی شرک است! در ادامه پیشنهاد می دهد که اطراف آنها دیوارکشی

شود. این سند مربوط به سال های اخیر است و گویای اقدامات وسیع آل سعود برای انهدام و تخریب هر آنچه منسوب به آل البیت است، می باشد.

مآخذ

الآثار النبویه التي هدمها الحكم السعودي في المدینه المنوره، بی جا، بی نا، بی تا، ۴۶ ص؛ المهدم من الآثار المدینه المنوره، بی جا، الامانه الدائمه للمؤتمر العالمی لبحث قداسه الحرم وامنه، مؤسسه منشورات الحج، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۸م، ۴۲ص.

آخرین صحابی

آخرین صحابی، آخرین صحابی دفن شده در بقیع و اتمام جریان صحابه توسط او.

اولین یاور و صحابی رسول الله(ص) که در بقیع دفن شده را عثمان بن مظعون یا اسعد بن زراره دانسته اند. نیز سهل بن سعد ساعدی را آخرین صحابی رسول اکرم(ص) دانسته اند که در بقیع دفن شده است. او در سال ۹۱ق در گذشت. البته مطابق نظر دیگری او در سال ۸۸ق در گذشت.

وی آخرین و خاتم صحابه رسول الله(ص) است و تعداد یاران صحابی با فوت او به اتمام رسید و پس از آن عصر تابعین آغاز می شود.

صحابه جمع صاحب در لغت به معنای یار، همنشین و همراه و در اصطلاح علم رجال و فرهنگ اسلامی به معنای کسی است که پیامبر اکرم(ص) را ملاقات کرده و مسلمان مرده باشد. در اینکه نخستین صحابی چه کسی بوده و

ص: ۱۷

آخرین آنها کیست؟ و نیز آمار و تعداد آنان اختلاف است.

نظریات درباره آمار صحابه از ۱۲ هزارتن تا ۱۱۴ هزار نفر مختلف است. برخی آخرین صحابی وفات یافته را ابوالطفیل عامربن وائل دانسته اند که در ۱۱۰ق در گذشته است.

اما چند منبع تأکید کرده اند که سهل بن سعد ساعدی آخرین صحابی بوده که در سال ۸۸ تا ۹۱ فوت کرده است. جمع بین این دو قول اینست که منظور مورخانی که سهل را آخرین صحابی دانسته اند، آخرین صحابی که در بقیع دفن شده، می باشد. اما عامربن وائل آخرین صحابی بوده که در سال ۱۱۰ق فوت نموده و در بقیع دفن نشده است.

ابن زبَر (درگذشت ۳۷۹ق) کتابی درباره تاریخ وفات مشاهیر مسلمان نوشته و ذیل سال ۸۸ قمری می نویسد: ابو نعیم اصفهانی معتقد بوده که سهل بن سعدالساعدی در این سال در گذشته است. همو ذیل سال ۹۱ق از قول واقدی و مدائنی سال درگذشت او را ۹۱ق دانسته اند، ولی همه منابع از درگذشت او در مدینه و دفن او در بقیع خبر داده اند.

مآخذ

تاریخ مولدالعلماء و وفیاتهم، محمدبن عبدالله بن زبیرالربعی، به کوشش محمدالمصری، الکویت، مرکز المخطوطات و التراث والوثائق، ۱۴۱۰ق/ ۱۹۹۰م، ص ۸۸ - ۸۹؛ دائرهالمعارف تشیع، ج ۹، ص ۴۴۴ - ۴۴۵؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، ص ۶۴۰؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۰، ص ۷۹۴ - ۷۹۵؛ معجم رجال الحدیث، ابوالقاسم خویی، قم، مؤسسه آل البیت، ۱۳۹۵ق، ج ۸، ص ۳۵۴.

آداب تشیع جنازه

آداب تشیع جنازه، رسوم متعارف به هنگام حمل جنازه به قبرستان بقیع.

آداب و رسومی از دوره رسول اکرم(ص) برای غسل و تکفین، تشییع و حمل و دفن جنازه ها در بقیع مرسوم شده است. نیز احکام نماز میت، کفن، غسل و قبر و دفن اموات هم توسط فقهای مذاهب اسلامی از سیره و سنت نبوی و نیز از قرآن کریم استنباط و عرضه شده است.

ابن سعد یک بخش از سیره نبوی را به آداب و رسوم اموات در بقیع اختصاص داده و سنت هایی که رسول اکرم(ص) مثل نماز خواندن بر میت های وارد به بقیع، دعا و نیایش و استغفار برای آنان، قرآن خواندن برای آنان، به دنبال جنازه ها حرکت کردن و غیره اجرا می کرد را نقل نموده است.

در دوره جدید با سیطره وهابیون بر مدینه و بقیع، برخی از آن آداب و رسوم، تقلیل یافته و تغییر کرده است. مثل شکل قبور یا سکوت به هنگام حمل جنازه یا تشییع جنازه و عدم توجه به حفظ قبر و بزرگداشت اموات.

مآخذ

الأجوبه النجفيه عن الفتاوى الوهابيه، هادی کاشف الغطاء، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۷، ص ۵۶ و ۶۳ و ۷۹؛ «بقیع تجلی غربت»، اندیشه صادق، بهار ۱۳۸۰، ص ۱۳۴؛ بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۷۵-۷۶ و ۷۸؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۵۱-۳۵۲.

آداب زیارت ائمه بقیع

آداب زیارت ائمه بقیع، استعمال بوی خوش، تطهیر، جامه خوش پوشیدن، وضو گرفتن، اجازه خواستن برای دخول و احترام گذاشتن به هنگام زیارت این قبور.

چهار تن از امامان شیعیان مدفون در بقیع به دلیل انتساب به رسول اکرم(ص) و نیز جایگاه و خدماتشان نزد همه مسلمانان محترم شمرده شده اند. نیز مزارات و روضه های آنان در بقیع اهمیت خاصی دارد و لازم است که با مقدمات و آداب وارد آن شد همچنانکه بدون اجازه و مقدمات نمی توان وارد خانه و حریم یک شخص مهم شد.

علامه محمدباقر مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ق) در کتاب تحفه الزائر، آداب زیارات ائمه(ع) را آورده است؛ نیز دیگر عالمان که به آداب زیارت پرداخته اند، بر همین آداب تأکید نموده اند. این آداب شامل آدابی مثل غسل، و تطهیر جامه ها، استعمال بوی خوش، رخصت طلبیدن به هنگام ورود است که آداب اولیه نامیده می شود.

رخصت خواستن یا دعای اذن اینگونه است که: زائر ابتدای در ورودی می ایستد و می گوید:

یا مَوَالِیَ یا اَبْنَاءَ رَسُولِ اللّٰهِ عِبْدُکُمْ وَ ابْنُ اُمَّتِکُمْ الدَّلِیلُ بَیْنَ اَیْدِیْکُمْ وَ الْمُضَعَفُ فِی عُلُوِّ قَدْرِکُمْ وَ الْمُعْتَرِفُ بِحَقِّکُمْ

جَاءَكُمْ مُسِيحًا بِيَكُمْ قَاصِدًا إِلَى حَرَمِكُمْ مُتَقَرِّبًا إِلَى مَقَامِكُمْ مُتَوَسِّلًا إِلَى اللَّهِ تَعَالَى بِكُمْ أَدْخُلُ يَا مَوْلَى أَدْخُلُ يَا أَوْلِيَاءَ اللَّهِ أَدْخُلُ يَا مَلَائِكَةَ اللَّهِ الْمُحَدِّقِينَ بِهَذَا الْحَرَمِ الْمُقِيمِينَ بِهَذَا الْمَشْهَدِ.

و بعد از خشوع و رقت دل داخل می شود، و پای راست را مقدم می دارد، و پس از بسم الله این عبارت را می خواند:

اللَّهُ أَكْبَرُ كَبِيرًا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ كَثِيرًا وَ شَيْبَحَانَ اللَّهِ بُكْرَةً وَ أَصِيلًا وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الْفَرْدِ الصَّمَدِ الْمَاجِدِ الْأَحَدِ الْمُتَفَضِّلِ الْمَنَّانِ الْمُتَطَوِّلِ الْحَنَّانِ الَّذِي مَنْ بَطَوْلِهِ وَ سَهْلَ زِيَارَةِ سَادَاتِي بِإِحْسَانِهِ وَ لَمْ يَجْعَلْنِي عَنْ زِيَارَتِهِمْ مَمْنُوعًا بَلْ تَطَوَّلَ وَ مَنَحَ.

آنگاه روبروی قبور ائمه بقیع ایستاده و خطاب به آنان با خشوع و خضوع قلبی و احترام کامل به آن بزرگواران سلام می دهد و بر حقانیت آنان با خواندن این جملات شهادت می دهد:

السَّلَامُ عَلَيْكُمْ أَيْمَهُ الْهُدَى السَّلَامُ عَلَيْكُمْ أَهْلِ التَّقْوَى السَّلَامُ عَلَيْكُمْ أَيُّهَا الْحَجَّاجُ عَلَى أَهْلِ الدُّنْيَا السَّلَامُ عَلَيْكُمْ أَيُّهَا الْقَوْمُ فِي الْبَرِيَّةِ بِالْقِسْطِ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الصَّفْوَةِ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ آلَ رَسُولِ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ النَّجْوَى أَشْهَدُ أَنَّكُمْ قَدْ بَلَّغْتُمْ وَ نَصَحْتُمْ وَ صَبَرْتُمْ فِي ذَاتِ اللَّهِ وَ كَذَّبْتُمْ وَ أَسَىءَ إِلَيْكُمْ فَغَفَرْتُمْ وَ أَشْهَدُ أَنَّكُمْ الْأَائِمَّةُ الرَّاشِدُونَ الْمُهْتَدُونَ وَ أَنَّ طَاعَتَكُمْ مَفْرُوضَةٌ وَ أَنَّ قَوْلَكُمْ الصَّدَقُ وَ أَنَّكُمْ دَعَوْتُمْ فَلَمْ تُجَابُوا وَ أَمَرْتُمْ فَلَمْ تُطَاعُوا وَ أَنَّكُمْ دَعَايْتُمُ الدِّينَ وَ أَرْكَانُ الْأَرْضِ.

لَمْ تَزَالُوا بِعَيْنِ اللَّهِ يَنْسِيحُكُمْ مِنْ أَضْيَابِ كُلِّ مُطَهَّرٍ وَ يَنْقُلُكُمْ مِنْ أَرْحَامِ الْمُطَهَّرَاتِ لَمْ تُدْنَسِيكُمْ الْجَاهِلِيَّةُ الْجَهْلَاءُ وَ لَمْ تَشْرَكَ فِيكُمْ فَتَنُ الْأَهْوَاءِ طِبْتُمْ وَ طَابَ مَنِيَّتُكُمْ مَنْ بِيَكُمْ عَلَيْنَا دِيَانُ الدِّينِ فَجَعَلَكُمْ فِي بُيُوتِ اللَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَ يَذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَ جَعَلَ صَلَاتِنَا عَلَيْكُمْ رَحْمَةً لَنَا وَ كَفَّارَةً لِذُنُوبِنَا إِذْ اخْتَارَكُمُ اللَّهُ لَنَا وَ طَيَّبَ خَلْقَنَا بِمَا مَنَّ عَلَيْنَا مِنْ وَلَايَتِكُمْ وَ كُنَّا عِنْدَهُ مُسْتَمِينِينَ بِعِلْمِكُمْ مُعْتَرِفِينَ بِتَصَدِيقِنَا إِيَّاكُمْ وَ هَذَا مَقَامٌ مِنْ أَسْرَفٍ وَ أَخْطَاءٍ وَ اسْتِكَانٍ وَ أَقْرَبَ بِمَا جَنَى وَ رَجَا بِمَقَامِهِ الْخَلَاصَ وَ أَنْ يَسْتَتِقِدَهُ بِكُمْ مُسْتَتِقِدُ الْهَلْكَى مِنَ الرَّدى فَكُونُوا لِي شُفَعَاءَ، فَصَدُّوا وَ قَدَّتْ إِلَيْكُمْ إِذْ رَغِبَ عَنْكُمْ أَهْلُ الدُّنْيَا وَ اتَّخَذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُؤًا وَ اسْتَكْبَرُوا عَنْهَا وَ دَرَيْنَا سِرًّا بِالْأَكْنِ وَ بَكُوِيَا مَنْ هُوَ قَائِمٌ لَا يَسِيهُوَ وَ دَائِمٌ لَا يَلْهُو وَ مُحِيطٌ بِكُلِّ شَيْءٍ لَكَ الْمَنْ بِمَا وَفَّقْتَنِي وَ عَرَّفْتَنِي بِمَا أَقَمْتَنِي عَلَيْهِ إِذْ صَدَّ عَنْهُ عِبَادُكَ وَ جَهَلُوا مَعْرِفَتَهُ وَ اسْتَحْفُوا بِحَقِّهِ وَ مَالُوا إِلَيَّ سِوَاهُ فَكَانَتْ الْمِنَّةُ مِنْكَ عَلَيَّ مَعَ أَقْوَامٍ خَصَصْتَهُمْ بِمَا خَصَصْتَنِي بِهِ فَلَكَ الْحَمْدُ إِذْ كُنْتُ عِنْدَكَ فِي مَقَامِي هَذَا مَذْكَورًا مَكْتُوبًا فَلَا تَحْرِمْنِي مَا رَجَوْتُ وَ لَا تُخَيِّبْنِي فِيمَا دَعَوْتُ بِحُرْمَةِ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ الطَّاهِرِينَ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ مُحَمَّدٍ.

سپس راجع به حاجت ها، دعا می نماید.

زائر با اجرای این برنامه ها و آداب، توحید و تقرب را فرا گرفته و با تعالیم الهی بیشتر آشنا شده و خودش را در دریای سعادت و دعوت و محبت به رسول اکرم (ص) و اهل بیت او احساس می کند. از اینرو این زیارت ها، کارگاه آموزشی و تربیتی برای فراگیری آموزه های نبوی و قرآنی است. برخلاف تبلیغات وهابیان که این برنامه ها را شرک یا مروج شرک می دانند، محتوای زیارت ها توحید و تقرب الهی و افزایش ایمان است.

تحفه الزائر، علامه محمدباقر مجلسی، قم، مؤسسه پیام امام هادی(ع)، ۱۳۸۶ش، ص ۷۷-۸۱؛ الدعاء المأثور و آدابہ، ابوبکر الطرطوشی الاندلسی، به کوشش محمد رضوان الدایه، بیروت، دار الفکر، ۲۰۰۲م؛ فلسفه زیارت و آیین آن، مرتضیٰ جوادی، قم، اسراء، ۱۳۸۳؛ کامل الزیارات، جعفر بن محمد قولویه، نجف اشرف، مطبعه المرتضویه، ۱۳۵۶ق، ص ۵۳.

آداب زیارت از نگاه بورتن

آداب زیارت از نگاه بورتن، گزارش او از شیوه ورود مسلمانان به بقیع و رسوم آنان.

سر ریچارد فرانسیس بورتن جهانگرد انگلیسی در ۱۸۵۳م عزم سفر مکه و مدینه نمود. او به نام عبدالله ملبس به لباس عربی و افغانی شد و خود را به عنوان مسلمان معرفی کرد. سپس مشاهدات و خاطراتش را در سفرنامه ای با مشخصات زیر منتشر کرد. این کتاب مرجع پژوهشگران در

ص: ۱۹

بسیاری از تحقیقات و تألیفات شده است:

Burton, Richard F, Personal Narrative of a poligrim Al madinah and meccah, Edited by
his wife Isabel Burton, London, ۱۸۵۶

بخشی از این سفرنامه درباره آداب مسلمانان به هنگام زیارت بقیع است. بورتن می نویسد وقتی می خواستم وارد این قبرستان مقدس شوم، نخست پای راست خود را پیش برده به گونه ای که قصد وارد شدن به مسجد را داشته باشم. زائران پیش از وارد شدن برای پرهیز از تشابه به رافضیان، کفش های خود را از پا درآورده و پابرنه وارد بقیع می شوند. البته یک نکته جالب که بورتن تذکر می دهد اینست که اهالی مدینه با کفش وارد بقیع می شوند لیکن از دیدن ایرانیان که همانند آنان با کفش وارد می شوند بسیار خشمگین می گردند، آنگاه زائران به خواندن دعای متعارف برای مردگان پرداخته؛ سپس دو سوره اخلاص و شهادت را می خوانند. پس از اتمام دعا و قرآن دست های خود را بلند نموده و سوره حمد را قرائت می کنند. سپس دو دست را بر صورت خود می کشند.

اینها بخشی از آداب زائران البته به هنگام ورود به بقیع است. هر کاری که در بقیع اجرا می شود مثل دفن میت آداب خاص خود را دارد که بورتن در سفرنامه اش گزارش داده است. او در بسیاری از موارد به سنت رسول خدا(ص) در بقیع اشاره می کند. مثلاً می گوید وقتی اولین میت یعنی عثمان بن مظعون به دست حضرت دفن شد، دو قطعه سنگ در بالای سر و پایین پا نصب کردند. این را اصطلاحاً مهراس نامیدند.

بدین ترتیب سفرنامه بورتن منبع و مأخذ سودمندی برای شناخت آداب و رسوم مردم تا زمان بورتن یعنی سده ۱۹م در زمینه کفن و دفن اموات و دیگر جنبه های مردگان و قبرستان است.

مأخذ

مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، جعفر الخلیلی، ترجمه محمد رضا فرهنگ، ص ۱۲۴ و ۱۴۳؛ موسوعه العتبات المقدسه، جعفر الخلیلی، بیروت، الاعلمی، ۱۴۰۷ق/ ۱۹۸۷م، ج ۳، ص ۲۸۱.

نیز نک- : بورتن

آدم المغربي النجار

آدم المغربي النجار، از مشاهیر سده ۸ق و مدفون در بقیع.

آدم المغربي النجار همراه با عبدالرحمن المغربي هر روز در مسجد النبی جلسه ذکرگویی داشتند. گویا این دو به دلیل گرایش صوفیانه مدتها در بین مردم مغرب مقیم مدینه النبی ذکرخوانی و سماع داشتند.

درباره تاریخ تولد و دیگر مشخصات این دو اطلاعات چندانی در دست نیست، فقط سخاوی تاریخ تجمّع در مسجد النبی را

۷۳۰ق دانسته و می نویسد که آنها سال های بسیار در مدینه مجاورت اختیار کرده بودند و پس از وفات در بقیع دفن شدند.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۱۷۱.

آرامستان عسقلان

آرامستان عسقلان، مقایسه قبرستان بقیع با قبرستان عسقلان.

حداقل در دو روایت این دو آرامستان (مقبره یا گورستان) مقایسه شده اند. ابو عبد الملک از رسول خدا نقل کرده که: مقبرتان تضيئان لاهل السماء مقبرتنا بالبقیع (بقیع المدینه) و مقبره لعسقلان.

یعنی دو آرامستان اهل آسمان را روشن و پرتو افکنی می کنند: یکی قبرستان ما در بقیع و دوم قبرستان عسقلان.

این روایت را ابن نجار و برخی از محدثین دیگر نقل کرده اند ولی در طریق آن ابن زباله هست که او را کذاب دانسته اند. از اینرو این روایت معتمد نیست.

احتمالاً منظور از نورافکنی برای اهل آسمان یعنی شخصیت هایی در اینجا دفن شده اند که با برنامه های ادیان آسمانی و الهی هماهنگ بوده و مورد تأیید خداوند می باشند.

اما مقایسه این دو قبرستان و تشبیه آنها به یکدیگر، نشانگر بودن وجوه مشترک بین آنها است. از طریق این وجوه مشترک می توان به ویژگی های بقیع هم پی برد و بقیع را بهتر شناخت. در همین روایت وجه شبه مشترک این دو آرامستان را: تضيئان لاهل السماء دانسته است.

ص: ۲۰

یعنی ملکوتیان و آسمانی ها را روشن، خوشحال و مسرور می کنند. مدفونین این قبرستان ها مشرک و کافر نبوده بلکه مؤمن و متدین بوده اند و بر اساس برنامه های و آیین آسمانی و الهی عمل می کرده اند.

عسقلان شهری قدیمی در فلسطین است که پیروان ادیان مختلف مثل یهود و مسیحی ها در آنجا حضور داشتند. آرامستان این شهر مشهور بوده است. این شهر بعدها کاملاً ویرانه و تخریب شده البته بر ویرانه های آن شهر المجدل را ساختند. المجدل هم اکنون در ۲۵ کیلومتری غزه است. ولی خبری از قبرستان عسقلان نیست.

در روایت دیگر از قول عایشه چنین آمده که او از رسول خدا نقل می کند: در شبی وقتی همراه حضرت به بقیع رفتیم، حضرت فرمود: یا عائشه اما انه ليس بين المشرقين و المغرب مقبره اكرم على الله من الذی رایت الا ان تكون مقبره عسقلان. ؛ قلت ما مقبره عسقلان؟ قال: رباط للمسلمين قديم، يبعث الله منها يوم القيامة سبعين الف شهيد لكل شهيد شفاعه لاهل بيته.

حضرت به عایشه می فرماید در مشرق و مغرب یعنی در تمامی جهان شریف تر و باکرامت تر از بقیع یافت نمی شود مگر قبرستان عسقلان. عایشه می پرسد قبرستان عسقلان چیست؟ حضرت می فرماید محلی قدیمی برای استراحت مسافران مسلمان است. خداوند در قیامت هزار شهید را از اینجا محشور می کند و هر شهید می تواند شفیع خانواده اش باشد و آنها را به بهشت ببرد.

به نظر می رسد وجه شبهه و اشتراک این دو قبرستان، حشر هفتاد هزار انسان مقبول از هر دو قبرستان است. روایات دیگر نیز این نکته را تأکید کرده اند. چون عسقلان در فلسطین محل زندگانی پیروان ادیان بوده و قدیمی است و بقیع هم همین ویژگی را دارد.

البته در سندهای هر دو روایت خدشه کرده اند و حدیث شناسان اهل سنت این روایات را معتبر نمی دانند. ولی در قدمت متن و محتوای آنها نقد و جرحی وجود ندارد.

مآخذ

الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه المنوره، صالح بن حامد الرفاعی، مدینه، ۱۴۱۸ق، ص ۶۱۳-۶۱۴؛ تهذیب التهذیب، ابن حجر، عسقلانی، بیروت، دارالکفر، ج ۹، ص ۱۱۶؛ الدرر الثمین، ابن نجار، به کوشش صالح جمال، بیروت، دارالکفر، ۱۳۹۱، ص ۱۵۱؛ المجروحین، ابن حبان، به کوشش محمود ابراهیم زاید، حلب، نشر دارالوعی، ۱۳۹۶ق، ج ۳، ص ۵۸؛ معجم بلدان فلسطین، محمد شُرَّاب، نشر دارالمأمون للتراث، ۱۴۰۷ق، ص ۵۳۳-۵۳۴ و ۶۵۴.

آرامگاه اسماعیل و فاطمیان ← فاطمیان و آرامگاه اسماعیل

آرامگاه ام حبیبه

آرامگاه ام حبیبه، دختر ابی سفیان و همسر رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

رمله بنت ابی سفیان بن حرب بن امیه مشهور به ام حبیبه است. او همراه با همسرش عیدالله بن جحش به حبشه مهاجرت کرد. عیدالله تحت تأثیر تبلیغات مسیحی ها، نصرانی شد ولی همسرش بر اسلام باقی ماند و به مدینه بازگشت. رسول اکرم در سال ۶ق/ ۶۲۷م با او ازدواج کرد.

ام حبیبه در سال ۴۴ق/ ۶۶۴م در دوره خلافت معاویه درگذشت و در قطعه همسران رسول الله دفن شد. سمهودی نقل کرده که عقیل بن ابی طالب در خانه اش به هنگام حفر چاه، به سنگ قبر نقش دار و زیبایی رسید. روی آن نوشته بود: «قبر ام حبیبه بنت صخر بن حرب». عقیل چاه را پر کرد و به روی آن ساختمانی بنا کرد. این ساختمان که همان بقعه ام حبیبه است در محوطه مقابر همسران پیامبر (امهات المؤمنین) قرار داشت.

مآخذ

کتاب الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دارصادر، بی تا، ج ۸، ص ۹۷-۹۹؛ موسوعه مکه مکرمه و مدینه المنوره، اشراف احمد زکی یمانی، ج ۳، ص ۲۹۷-۲۹۸؛ وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی، سمهودی، به کوشش قاسم السامرائی، لندن، مؤسسه الفرقان، ۱۴۲۲ق/ ۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۲۹۵.

نیز نک- : رمله بنت ابی سفیان

آرامگاه ام رومان

آرامگاه ام رومان، از مهاجرین و مدفون در بقیع.

ام رومان بنت عامر بن عویمر، همسر حارث بن سَخْبَره بود. پس از درگذشت حارث، به همسری ابابکر درآمد. در مکه

ص: ۲۱

اسلام آورد و با رسول خدا(ص) بیعت کرد. سپس به مدینه مهاجرت نمود. در عهد نبی مکرم اسلام(ص)، در سال ۶/ق / ۶۲۷م درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. ولی محل دفن او دقیقاً معلوم نیست چون از قبرهایی است که گویا قبّه و بنا برای آن در هیچ دوره ای نساخته اند. مهم آنست که پیش از گذاشتن جسد ام رومان در قبر، رسول اکرم(ص) داخل قبر رفت و برای او دعا نمود. حضرت فقط در قبر پنج نفر داخل شده و به استغفار و نیایش برای میت پرداخته است؛ یکی از آنان ام رومان است.

مآخذ

الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، ابن عبدالبر، به کوشش علی محمد البیجاوی، بیروت، دارالجیل، ۱۴۱۲ق / ۱۹۹۲م، ج ۴، ص ۱۹۳۶؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دارصادر، بی تا، ج ۸، ص ۲۷۶-۲۷۷؛ موسوعه مکه مکرمه و مدینه المنوره، اشراف احمد زکی یمانی، ج ۳، ص ۲۹۹؛ وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی، سمهودی، به کوشش قاسم السامرائی، لندن، مؤسسه الفرقان، ۱۴۲۲ق / ۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۲۷۵.

نیز نک- : ام رومان

آرامگاه ام کلثوم

آرامگاه ام کلثوم، قبر دختر پیامبر اکرم(ص) در بقیع.

ام کلثوم در سال ۳ق / ۶۲۴م با عثمان بن عفان ازدواج نمود. همسر پیشین عثمان، رقیه دختر دیگر رسول اکرم(ص) بود. عثمان پس از وفات رقیه، ام کلثوم را خواستگاری نمود.

ام کلثوم در سال ۵۹ق / ۶۳۰م درگذشت. اسماء بن عمیس و صفیه بنت عبدالمطلب مراسم غسل و کفن او را اجرا کردند. رسول اکرم(ص) بر پیکر او نماز خواند. پس از حفر قبر، علی بن ابی طالب، فضل بن عباس و اسامه بن زید به داخل قبر رفتند و دعا خواندند. قبل از گذاشتن میت در قبر، متعارف بوده که چند تن از بزرگان و نیکان در قبر رفته و برای میت دعا می خواندند. این رسم هنوز در بسیاری از مناطق پا برجا است. در این هنگام ابوطلحه انصاری از رسول اکرم(ص) اجازه خواست تا همراه آنان به قبر برود، حضرت اجازه فرمود.

رسول اکرم(ص) به هنگام وفات و دفن رقیه به دلیل شرکت در جنگ بدر، حضور نداشت ولی هنگام دفن ام کلثوم حاضر بود. ام کلثوم در بقیع نزدیک قبر عثمان بن عفان دفن شد.

مآخذ

الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، سمهودی، به کوشش علی محمد البیجاوی، بیروت، دارالجیل، ۱۴۱۲ق / ۱۹۹۲م، ج ۴، ص ۱۹۵۲؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دارصادر، بی تا، ج ۸، ص ۳۸-۳۹؛ موسوعه مکه مکرمه و مدینه المنوره، اشراف احمد زکی یمانی، ج ۳، ص ۳۰۹-۳۱۰؛ وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی، سمهودی، به کوشش قاسم السامرائی، لندن، مؤسسه

نیز نک- : ام کلثوم

آرامگاه خانوادگی بنی هاشم

آرامگاه خانوادگی بنی هاشم، دفن اهل بیت(ع) رسول خدا(ص) در خانه عقیل.

وهابیون تلاش کرده اند بسیاری از قسمت های تاریخ اسلام را تحریف و مخدوش نمایند؛ از جمله تأکید دارند که بقعه های مقابر بنی هاشم و آرامگاه ائمه بقیع نامشروع و غصبی است و به همین دلیل به دستور حاکم شرع قاضی ابن بلهد تخریب شد. برای نامشروع بودن این ساختمان ها چند دلیل ذکر کرده اند؛ مهم ترین این ادله وقفی بودن زمین بقیع و اینکه بنی هاشم حق ساخت و ساز در این زمین غصبی نداشتند. اما مورخین توافق دارند که اهل بیت(ع) و بنی هاشم در خانه عقیل دفن شدند. به هنگام دفن، عقیل زنده بوده و با اجازه او، امام حسن(ع)، عباس و برخی شخصیت های دیگر در آنجا دفن شدند. عقیل در خلافت معاویه بن سفیان در گذشت.

در زمان حضور و حیات رسول خدا(ص)، کسانی از یارانش در دارعقیل توسط حضرت به خاک سپرده شدند. بنابراین اگر مشکلی بود، آن حضرت حتماً از دفن افراد در آنجا خودداری می کرد.

اما علت انتخاب خانه عقیل برای این منظور، چند نکته است. عقیل بن ابی طالب از شخصیت های معروف، مبرز و معتمد در مکه و مدینه و به ویژه در بین بنی هاشم بود. خانه اش نه تنها پایگاهی برای برگزاری مراسم برای

زندگان بود بلکه برای اموات هم بهترین مکان به شمار می رفت گفته اند که زمین این خانه را رسول خدا(ص) در اختیار عقیل گذاشته بود، زیرا عقیل مثل دیگر مهاجران در مدینه خانه و مأوی نداشت و رسول خدا زمین هایی در فاصله مسجد النبی و بقیع، تفکیک کرد و در اختیار مهاجرین قرار داد تا آشیانه و خانه ای بسازند.

تا وقتی رسول خدا زنده بود، به آنجا رفت و آمد داشت و این خانه مورد توجه آن حضرت بود. در این باره مدارک و گزارش هایی در کتب تاریخی هست. فاطمه بنت اسد اولین مدفون در این خانه است. او در سال ۴ق و بنابر قولی در سال ۸ق درگذشت. دفن او در این خانه حتماً با نظر رسول خدا(ص) بوده است. حضرت رسول(ص) زاویه ای از خانه عقیل را برای عبادت و نیایش انتخاب کرده بود. به طوری که فقها، فتوا دادند که نیایش و عبادت در این محل مستحب است.

پس از آن عباس عموی پیامبر در آنجا دفن شد و پس از آنها پیکر پاک و مطهر چهارتن از ائمه هدی(ع) و فرزندان رسول خدا(ص) در این بیت به خاک سپرده شده است. این موضوع از مسلمات تاریخ است و دیده نشده که مورخ و مدینه شناسی در اصل این مطلب شک و تردید و یا نظر مخالفی داشته باشد، مگر در مورد قبر متعلق به فاطمه که آیا منظور از وی فاطمه بنت اسد است و یا فاطمه دختر گرامی رسول خدا(ص). البته برخی منابع قدیمی تصریح کرده اند که مقبره فاطمه زهرا(س) در زاویه دارعقیل است و با کوجه ۷زرع فاصله دارد.

عقیل از شخصیت های بسیار مهم در حوادث صدر اسلام است. او تندروری نداشت و در رفتار و عمل اعتدال خاصی داشت. از اینرو جذابیت او موجب شده بود جمعیت زیادی پیرامون او باشند و او مأوی[□] و سنگ صبور آنان باشد. به همین دلیل برخی از مخالفین شیعه و اهل بیت تلاش کرده اند شخصیت او را ملوک سازند.

بدینگونه خانه عقیل آرامگاه بنی هاشم شد تا اجساد مطهر آنان از گزند توطئه ها و حوادث دشمنانشان محفوظ بماند. بی شک رسول خدا(ص) و علی بن ابیطالب(ع) و خود عقیل با تدبیر این تصمیم را اتخاذ کرده اند.

خانه عقیل به عنوان آرامگاه خانوادگی بنی هاشم و اهل بیت(ع)، قرن ها پایگاه و مأوی[□] شیعیان بوده است. پس از تخریب هم مظلومیت شیعه را نشان داده و چهره کریه دشمنان اهل بیت(ع) را رسوا کرده است.

مآخذ

الاصابه فی تمییز الصحابه، ابن حجر، به کوشش علی محمد معوض، بیروت، دارالکتب، ج ۸، ص ۲۶۸؛ بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۷ق، ص ۲۹۰-۲۹۱؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۶۴-۶۶؛ سبل الهدی والرشاد، صالحی شامی، به کوشش عبدالموجود، بیروت، دارالکتب العلمیه، ج ۳، ص ۳۲۲؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دارصادر، ج ۳، ص ۴۳۱ و ج ۸، ص ۱۰۹.

نیز نک- : خانه عقیل.

آرامگاه خانوادگی عمر بن خطاب

آرامگاه خانوادگی عمر بن خطاب، خرید ملکی توسط نوادگان عمر در بقیع و تبدیل آن به آرامگاه.

عمر بن عبدالعزیز از زید بن علی و خواهرش خدیجه، خانه آن دو را خرید و پس از تغییر کاربری مسکونی به قبرستان، آنجا را تبدیل به آرامگاه خانوادگی به نام «مقبره آل عمر بن الخطاب» نمود. عمر بن عبدالعزیز برای آنجا یک هزار و پانصد دینار پرداخت و پس از پرداخت این مبلغ و تحویل خانه ای که در بقیع بود، معامله مشروع شده و عملیات ساختمانی آن آغاز گردید و آرامگاه ساخته شد. عمر بن عبدالعزیز در این آرامگاه دفن شد.

این روایت ابتدا توسط ابن زباله در کتاب اخبار المدینه آمده بود. اما عالمان حدیث آن را نقد کرده و ضعیف دانسته اند، زیرا که در سند آن عیسی بن عبدالله و محمد بن الحسن هستند که هر دو متروک و متهم به کذب می باشند.

عمر بن عبدالعزیز بن مروان بن الحکم بن ابی العاص بن أمیه ابن عبد شمس مناف است و مادرش هم نوه عمر بن خطاب بود. او در خلافت ولید بن عبدالملک در

سال ۸۷ق به امارت مدینه و مکه تعیین شد. او در سال ۶۳ق چشم به جهان گشود و در سال ۱۰۱ در دیر سمعان در حالی که خلیفه مسلمین بود درگذشت.

مآخذ

اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین سلامه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۳م، ص ۲۰۷؛ تاریخ امراء المدینه المنوره، عارف احمد عبدالغنی، دمشق، دار کنان، ۱۹۹۶م، ص ۸۶-۸۷؛ الدرہ الثمینہ، ابن نجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه منوره، مرکز بحوث و دراسات، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م، ص ۲۶۴-۲۶۵.

آزادی در زیارت

آزادی در زیارت، گزارش سفر ایازخان به مکه و بقیع.

ایازخان از ایل قشقایی است که شاخه ای از طوایف بیگدلی، یعنی طایفه شاملو است که در کنار طوایف برجسته دیگر مانند استاجلو، زنگنه و روملو در زمره ی قزلباشان به شمار می آمدند. وی به سال ۱۲۸۷ق یا ۱۲۴۸ش به دنیا آمد. در کودکی وارد مکتب خانه شد و چنان که از همین سفرنامه آشکار است، توانایی قابل ملاحظه ای کسب کرد. اندکی بعد با اسماعیل خان مشهور به صولت الدوله قشقایی در مکتب خانه دیگری به تحصیل ادامه داد و بعدها که صولت الدوله، منصب ایلیخانی یافت (۱۳۲۴ق/۱۲۸۴ش) به دلیل رفاقت و اعتمادی که به ایاز داشت، او را مشاور و معتمد خویش قرار داد.

ایازخان همانند دیگر همگان خود، طی جنگ جهانی اول (۱۳۳۸ق/۱۲۹۷ش)، در نبرد قشقایی ها بر ضد قوای استعمارگر انگلیس در خطه جنوب شرکت داشت، اما بعدها از سال ۱۳۱۴ش با توجه به شرایط سیاسی ایل قشقایی و همچنین خردسال بودن فرزندانش، تا زمان وفات، در سمیرم اقامت گزید و شهرنشین شد.

حدود چهار سال پس از خاتمه جنگ جهانی اول، در سال (۱۳۴۱ق/۱۳۰۱ش) توفیق سفر حج و زیارت عتبات عالیات نصیب حاج ایازخان شد و این سفرنامه گزارش آن سفر است، او مشاهدات و خاطرات خود را نوشت و سفرنامه مکه را پدید آورد. این سفرنامه به کوشش پرویز شاکری تصحیح و آماده چاپ شده و سپس رسول جعفریان آن را در مجموعه سفرنامه های قاجاری مکه آورده است.

سفر حج و عتبات ایازخان در فاصله ماه رمضان ۱۳۴۰ تا جمادی الاولی سال ۱۳۴۱ (اردیبهشت تا دی ماه ۱۳۰۱) انجام شد. همان گونه که گذشت، چون نویسنده از رؤسای طایفه قشقایی بود، افزون بر اطلاعات مربوط به حج، حاوی مطالبی درباره ایل قشقایی هم هست. به ویژه در بازگشت از حج، در بوشهر، از صولت الدوله قشقایی و آمدن رضاخان به آن ناحیه و استقبال آنان از احمدشاه یاد کرده که حاوی نکات تازه ای است. ایازخان برای رفتن به حج، در ۱۳۳۹ق از مرحوم سید عبدالحسین لاری کسب اجازه می کند اما سید اجازه نداده و فرموده بود ان شاءالله سال دیگر که می خواهم خودم هم بروم، شما را همراه می برم که هر دو به این فیض بزرگ نائل شویم.

قسمتی از این سفرنامه، گزارش بقیع و زیارت بقعه ها به ویژه ائمه بقیع است. این قسمت مشتمل بر نکات سودمندی است و نشانگر آنکه پیش از سلطه کامل وهابی ها، زیارت ائمه بقیع و دیگر قبور بزرگان آنجا آزاد و رایج بوده است.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ص ۴۵۳-۴۵۵ و ۳۳۷-۳۳۸.

آزادی مذهب

آزادی مذهب، فقدان آزادی مذهبی در عربستان سعودی، زمینه ای برای تخریب بقیع.

طی قرون متمادی که سرزمین عربستان زیر سلطه عثمانی ها بود، آزادی مذهبی و آزادی اندیشه و عقیده وجود داشت. مذاهب اهل سنت و مذهب شیعه در عبادات و مناسک، در ساخت معابد و مدارس آزاد بودند و کسی حق تعدی و زورگویی نداشت. شیعیان به ویژه در مناطق قطیف و احساء مدارس متعدد داشتند و تعلیم فقه و کلام شیعی توسط استادان مبرز شیعه جریان داشت. اما پس از سلطه وهابیت و آل سعود، هیچ مذهبی به جزء حنابله سلفی آن هم آنهایی که طرفدار

ص: ۲۴

وهابیت بودند، آزادی نداشتند. مساجد شیعه را کنائس می نامیدند و آموزش های شیعی را محدود کردند.

در کنفرانس مکه که ابن سعود برای توجیه اقدامات خودش بر گزار کرده بود، مولانا محمد علی نماینده هند علت تخریب مقابر و مشاهد بزرگان در مدینه را فقدان آزادی مذاهب دانست و به تحلیل این مسأله پرداخت. این سخنان جو همایش را متشنج کرد، چون اکثر کشورها این نکته را قبول داشتند، فقط نمایندگان رژیم آل سعود زیر بار نمی رفتند. تحلیل عمومی این بود که وهابیون و آل سعود فقط خود را حق و اندیشه و عقاید خودشان را صحیح می دانند و دیگران را کلاً بر باطل می پندارند، از اینرو درصدد تحمیل افکار و عقاید خود به دیگران می باشند. نیز چون فقط برداشت خود را از نصوص، آیات و روایات صحیح می پندارند و بر اساس این اعتقادات حفظ آرامگاه ها و بناها مخالف شرع است، از اینرو اقدام به تخریب آنها کرده اند. در صورتی که اگر به دیگران آزادی می دادند و نمایندگان دیگر مذاهب هم سخن خود را می گفتند، معلوم می شد دیگران سخنان پذیرفتنی تری دارند.

بهرحال آزادی مذهب راهگشای مشکلاتی است که وهابیت در جهان اسلام ایجاد کرده و از سوی دیگر فقدان آزادی موجب بروز ده ها مشکل شده است.

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۹-۱۰۱؛ الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، دارالساقی، ۲۰۱۰م، ج ۱، ص ۲۳۰-۲۳۴.

آسیای میانه

آسیای میانه، واکنش مردم قفقاز و دیگر ایالت های این منطقه به تخریب بقیع.

مسلمانان قفقاز، آذربایجان، ازبکستان، قزاقستان، تاتارستان، یا شقیرستان و مغولستان هر کدام به گونه ای نسبت به تخریب آثار اسلامی در مکه و مدینه و انهدام قبور و بقعه های بقیع در ۱۳۴۴ق اعتراض کردند.

مردم قفقاز با ارسال عریضه ای از تفلیس برای نمایندگان مجلس شورای ملی، از آنان خواستند با توجه به جسارت و بی ادبی هایی که وهابی ها و حاکمیت ابن سعود، نسبت به اماکن متبرکه و مراقد مقدسه نموده، رییس دولت ایران پیشقدم شده و با همکاری با سایر دول اسلامی این منبع فساد و دشمن حق و انصاف را ریشه کن و خاک پاک حجاز را از لوٹ وجودشان تطهیر فرمایند.

رهبران افغانستان نیز در هر فرصت که پیش می آمد به مخالفت با آل سعود پرداخته و به اقدامات آل سعود در تخریب بقیع اعتراض می کردند (اسناد روحانیت، ص ۱۰۴).

مآخذ

اسناد روحانیت و مجلس، به کوشش منصوره تدین پور، تهران، ۱۳۷۹، ج ۴؛ تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۵۵؛ فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال دوم، ش ۹، ص ۲۶-۲۷.

آسیب شناسی امت اسلامی

آسیب شناسی امت اسلامی، عوامل هلاکت جامعه اسلامی از نگاه رسول خدا و اعلام آن در بقیع.

بنومعاویه طایفه ای از اوس بودند. این طایفه در شرق یثرب از پیش از اسلام سکونت داشتند. یعنی همان منطقه ای که بقیع هم در آنجا است. به عبارت دیگر بنومعاویه مجاور بقیع بوده یا در محدوده بقیع سکونت داشتند.

پس از اسلام بسیاری از آنان اسلام را پذیرفته و برای انجام عبادات مسجدی در محله خود ساختند. این مسجد به نام مسجد الاجابه (اجابت) مشهور بود.

رسول خدا روزی از این مسجد می گذشت، داخل شد و دو رکعت نماز برپا داشت. مسلمانان هم نماز خواندند. حضرت مدت طولانی در آنجا راز و نیاز داشت. سپس رو به مسلمانان کرد و به آنان گفت: سه چیز از خداوند خواستم ولی خداوند دو مورد از آنها را اجابت کرد و یکی را نپذیرفت. از خداوند خواستم امت مرا با سه عامل مهلک خشکسالی، غرق شدن (سیل) و جنگ (نزاع ها و درگیری ها) نابود نکن. خداوند دو عامل نخست را پذیرفت ولی سومی را نپذیرفت (صحیح مسلم، کتاب

معنای این حدیث اینست که امت اسلامی هرگز با حوادث طبیعی مثل سیل و خشکسالی نابود و هلاک نمی شود و خداوند تداوم حیات مسلمانان را به هنگام بروز اینگونه حوادث تضمین کرده است. اما رخدادهای انسانی چون جنگ ها و ستیزهای قومی و ملی یا منازعات مذهبی موجب هلاکت امت اسلامی خواهد شد.

اعلام این آسیب شناسی مهم توسط رسول خدا در مسجد اجابت و در بین طایفه بنومعاویه در سرزمین بقیع نشانگر اهمیت این جایگاه و سرزمین است. نیز به همین دلیل نام این مسجد را اجابت نهاده اند. این روایت با مضامین دیگر هم نقل شده است (نک مدینه شناسی، ج ۱، ص ۲۴۳-۲۴۴).

هلاکت از طریق جنگ که در روایت تعبیر به هلاکت با أسهم (تیرها و سرنیزه ها) شده در برخی روایات تفسیر به حرب و هرج و مرج شده که تا قیامت مسلمانان دارای فتنه های جنگی، درگیری و هرج و مرج هستند و آسیب های فراوان از این طریق به جامعه اسلامی وارد می شود (همان).

این عامل مهلک آیا جبراً در جامعه اسلامی هست؟ و مسلمانان مجبور هستند با اختلافات و هرج و مرج و منازعات نابود شوند؟ به نظر می رسد معنا و مفاد این روایت القای جبر و حتمیت بدون تغییر نیست. بلکه مسلمانان با تدبیر و درایت، با تحمل یکدیگر و فرهنگ سازی در زمینه تسامح و تساهل می توانند نزاع ها و جنگ ها را کنار گذاشته و در آرامش و رفاه، بهترین جامعه را بسازند. اما متأسفانه گروه ها و عناصری مثل وهابیون با دامن زدن به منازعات بیهوده موجب آسیب های جدی به امت اسلامی شده اند.

اینکه حضرت رسول (ص) در بقیع، به تبیین آسیب های امت اسلامی پرداخته و فتنه و هرج و مرج را مهم تر و مهلک تر معرفی کرده حتماً نظر به رخدادهای قرن چهاردهم و پانزدهم مسلمانان داشته است. بی گمان حضرت درصدد آگاهی دادن به جامعه اسلامی از خطرات عوامل تندرو و مهلکی چون وهابیت بوده است.

مآخذ

صحیح مسلم همراه با شرح نووی، بیروت، ۱۴۲۴ق؛ المدینه بین الماضی والحاضر، ابراهیم العیاشی، مدینه، المكتبه العلمیه، ۱۳۹۲ق، ص ۳۱۹-۳۲۲؛ مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۹۲.

آقا کمال ابن شریعتمدار

آقا کمال ابن شریعتمدار، از خیرین و علاقه مند به آبادانی بقیع.

او از خیرین اصفهان و معروف به حاج آقا کمال و پسر آقا نجفی اصفهانی و از نیکوکاران فعال در زمینه آبادانی و بازسازی بقیع بود. او در سال ۱۳۳۹ق به مدینه رفت و با هماهنگی و همکاری شریف مکه درصدد برآمد آرامگاه های ائمه و دیگر بزرگان و مشاهیر شیعه را بازسازی کند. اما برای اینکه فضای لازم برای ساخت و ساز آرامگاه های شیعی به دست آورد و

زمین آنها را توسعه دهد، چند قبر اهل سنت را تخریب کرد. همین مسئله، موجب فضاسازی علیه او شد و مجبور شد مدینه را ترک کند. اما از اقدامات خوب او، لوله کشی آب در بقیع برای آبیاری درختان و نیز برای شستشو، طهارت و آشامیدن بود.

آقای شریعتمدار امکانات و پول زیادی در اختیار داشت؛ در سال ۱۳۳۹ وقتی به مکه مشرف شد، مبالغی فراوانی به فقرا، خدام و مسئولین حرم هدیه کرد. از اینرو به شیخ العجم و رئیس الشیعه مشهور شد. وی با کمک مهندسیین طرحی برای بازسازی اساسی بقیع آماده کرد. در این طرح صحن و بارگاه برای ائمه، حوزه ها و آب نماها، حجرات برای مهمانان و قسمت های دیگری پیش بینی کرده بود. اما در قدم نخست به هنگام خاک برداری، چند قبر از اهل سنت مکشوف شد و استخوانهای آنان نمایان گردید. همین حادثه موجبات

جوسازی و تعقیب او را در پی داشت. او به ناچار فرار کرد و در نهایت با پرداخت مبالغ بسیار توانست عربستان را ترک کند.

مآخذ

تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان، مصلح الدین مهدوی، اصفهان، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۱۴۷-۱۴۸؛ مکارم الآثار، معلم حبیب آبادی، به کوشش محمد علی روضاتی، اصفهان، انجمن کتابخانه ها، ج ۷، ص ۲۵۳۱-۲۵۳۲.

آگاهی بخشی و موعظه

آگاهی بخشی و موعظه، بقیع محلی برای اطلاع رسانی رسول خدا(ص).

پیامبر اکرم(ص) از بقیع به عنوان یک پایگاه تبلیغی و رسانه استفاده می کرد و در شرایط مختلف از اقتضات بهره می گرفت تا مردم را نسبت به حوادث مهم، معارف دینی و غیره آشنا نماید. سخنان، توصیه ها و موعظه هایی که رسول خدا(ص) در بقیع فرموده است را می توان از لابلای متون روایی جمع آوری کرد؛ در این صورت به مجموعه مهمی می توان رسید. برخی پژوهشگران و مؤلفین با بررسی سخنان حضرت در بقیع، ۲۴ سرفصل آگاهی بخش و ارشادی پیدا کرده اند (نک بقیع الغرقد، ص ۸۷-۱۰۱).

برخی از اینها عبارت اند از: رسول خدا(ص) در بقیع برای عده ای از یارانش مثل ابوذر غفاری سخن گفت و آنها را از حوادث پس از رحلتش خبر داد. حضرت از مقاتله با مردم بر سر تأویل قرآن پس از رحلت و تشبیه آن به جنگ مشرکین با مسلمانان بر سر نزول قرآن در دوره رسالت خبر داد. یعنی برخی از افراد به ظاهر مسلمان بر اساس اندیشه های باطل و انحرافی خودشان، قرآن را تفسیر کرده و آرای مسلمانان خالص را باطل دانسته و خود را بر حق می دانند. از اینرو درصدد بر می آیند مسلمانان خالص را به قتل برسانند. این مطلب در کشف الغمه (ج ۱، ص ۱۱۲)، بحار الانوار (ج ۳۲، ص ۲۹۶)، تفسیر الفرات (ص ۲۰۰)، کنز العمال (ج ۱۳، ص ۱۰۶) آمده است.

حضرت رسول(ص) روزی در بقیع خطاب به برخی اصحابش آینده خط رسالت و تداوم اهل البیت(ع) را با معرفی امام دوازدهم اعلام کرد. آن حضرت، مهدی(عج) را به عنوان آخرین امام شیعیان از ذریه علی(ع) و از اولاد حسین بن علی(ع) دانست (بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۷۶).

روزی علی بن ابی طالب، ابوبکر، عمر، عثمان، طلحه و زبیر در حضور رسول خدا(ص) در بقیع جمع شده و جلسه داشتند. کسی از حاضران از حضرت درباره فتنه پرسید. حضرت فرمود: شما مسلمانان به دو گروه تقسیم خواهید شد و با اینکه دین، نماز و حج هر دو گروه مشابه است ولی با یکدیگر می جنگید و مقاتله می کنید.

ابوبکر پرسید آیا من این دوره را مشاهده می کنم؟ حضرت فرمود نه. عمر هم همین پرسش را داشت و حضرت همان پاسخ را فرمود. اما وقتی عثمان پرسید، حضرت جواب داد بله تو مبتلا به این فتنه خواهی شد! وقتی علی پرسید، حضرت فرمود بله تو این بحران ها را هدایت و رهبری خواهی کرد (تاریخ مدینه دمشق، ج ۴۲، ص ۴۵۰).

رسول خدا(ص) روزی همراه ام قیس در بقیع بود. به ام قیس فرمود: بیعت من هذه المقبره سبعون الفاً يوم القيامة بصوره القمر ليله البدر، يدخلون الجنة بغير حساب (کنز العمال، ج ۱۲، ص ۲۶۲). یعنی از بقیع هفتاد هزار نفر در قیامت مبعوث خواهند شد؛ همه آنها به شکل ماه شب چهارده بدون حسابرسی داخل بهشت می شوند.

موضوعات مهم دیگری که حضرت در بقیع اعلام فرمود یا درباره آنها صحبت کرده عبارت اند از:

اهمیت و تأثیر صدقه؛ شنیدن صدای عذاب قبر بعضی از مدفونین در بقیع؛ کیفیت عذاب قبر و عوامل آن؛ نامیدن حضرت به نامش نه به کنیه اش (کسی در بقیع حضرت را با ابالقاسم صدا زد. حضرت فرمود به نامم صدا بزنید نه به کنیه ام، الطبقات الکبری، ج ۱ و ۲، ص ۵۰)؛ صبر و تقوا و شکر نعمت ها.

ص: ۲۷

بحار الانوار، علامه محمد باقر مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۹۹۲م؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ تاریخ مدینه دمشق، ابن عساکر، به کوشش علی شیری، دمشق، دار الفکر؛ تفسیر الفرات الکوفی، فرات بن ابراهیم الکوفی، به کوشش محمد الکاظم، تهران، وزاره الثقافه و الارشاد، ۱۳۶۵ش؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش ریاض عبدالله عبد الهادی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م؛ کشف الغمه، علی بن عیسی الایربلی، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۲۰ق؛ کنز العمال، المتقی الهندی، بیروت، مؤسسه الرساله.

آل احمد طالقانی، سید محمد تقی ← طالقانی، سید محمد تقی

آل بلیهد ← عبدالله بن بلیهد

آل عمر بن خطاب، مقبره ← آرامگاه خانوادگی عمر بن خطاب

آل کاشف الغطاء، احمد

آل کاشف الغطاء، احمد، از مراجع نجف اشرف و مدافع شرافت بقیع.

احمد بن علی (۱۲۹۲-۱۳۴۴ق/۱۸۷۵-۱۹۲۵م) فقیه و مرجع تقلید ابتدا در نجف و سپس در سامرا نزد استادانی چون سید کاظم یزدی، شیخ رضا اصفهانی و آخوند خراسانی، دروس شرعی را فرا گرفت. پس از انقلاب مشروطیت از آخوند خراسانی به دلیل حمایتش از مشروطیت جدا شد و به جرگه افراد ضد مشروطه پیوست. پس از درگذشت سید کاظم یزدی، اعلام مرجعیت نموده و رساله علمیه منتشر کرد. کسانی در ایران، افغانستان و عراق از او تقلید می کردند. به دلیل تدریس و سوابق علمی و نیز تألیفاتش، او را یکی از بزرگان خاندان آل کاشف الغطاء دانسته اند.

وی در کسوت مرجعیت همواره مدافع بقیع و آثار شیعی در مکه و مدینه بود و به نقد و ردّ آل سعود و وهابیت می پرداخت. اطلاعاتیه مؤثر و مشهوری به نام تلگراف مراجع نجف اشرف، از سوی او و دو تن از دیگر بزرگان حوزه نجف به نام های محمد حسن فیروز آبادی و عبدالکریم غروی زنجانی منتشر شد. در واقع از این طریق می خواسته اند به مردم و مؤمنین ایران آگاهی تسلیت بدهند.

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۶؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۱۰۵؛ معارف الرجال، محمد حرزالدین، قم، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۸۸.

آل مهنا

آل مهنا، حاکمان مدینه در سده ۶۰۵ه و اداره کننده بقیع.

این خاندان از نسل ابوعمار همره مهنا الاکبر بن داود (درگذشت ۴۰۸ق) بوده و نسبت آنان به امام زین العابدین (ع) می رسد. آنان دارای گرایش علوی بودند و بین سال های ۴۰۱ق تا ۵۸۳ق حکومت مدینه را به عهده داشتند.

این خاندان با پشتیبانی فاطمیان مصر به حکومت مدینه رسیدند و همواره با حاکمان حسنی فریدی مکه در جدال بودند. شهاب الدین حسین (حکومت ۴۲۸-۴۶۹ق) از همین خاندان بود و به دوراندیشی، بخشندگی، دانش ادبی و شجاعت مشهور بود. دیگر افراد این خاندان هم در کمالات انسانی و اخلاقیات و مقبولیت مردمی مشهور بوده اند. آنان در عمران و آبادی مدینه اقداماتی انجام داده اند. نیز در دوره زمامداری آنان بر مدینه، طرح های عمرانی در بقیع هم اجرا شد.

حسین بن ابی الهیجاء از کارگزاران فاطمیان علاقه خاصی به بقیع و مدینه منوره داشت. سمهودی نقل کرده که جنب مرقد اسماعیل قطعه سنگی نصب شده که نشانگر موقوفات ابن ابی الهیجاء در بقیع است. او وصیت کرد پس از مرگ در بقیع دفن شود و بقعه ای هم بر مزارش ساختند.

مآخذ

تاریخ امراء المدینه، عارف احمد عبدالغنی، اقلیم، ۱۴۱۸ق، ص ۲۳۲-۲۴۲؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن فرحون، به کوشش شکری، بیروت، دارالارقم، جم؛ تحفه الازهار و زلال الانهار، ضامن بن شدم الحسینی (درگذشت ۱۰۹۰ق)، به کوشش دکتر جبوری، تهران، میراث، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۲۱۲-۲۱۴؛ التحفه اللطیفه، شمس الدین السخاوی، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق، ج ۱ ص ۵۶؛ جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنراند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۲۳-۲۷.

ص: ۲۸

آل سعود، خاندان بنیان گذار و اداره کننده کشور و دولت عربستان سعودی در دو سده ی اخیر؛ عامل تخریب بقیع و غارت اموال مراقد بقیع و کشتار مردم.

درباره ی پیشینه قومی و اصل و نسب سعودی ها اختلاف است. مورخینی آنان را از اعراب اصیل شبه جزیره می دانند؛ اما دیگر کارشناسان نسب شناس و مورخ این خاندان را غیر عرب و مهاجر به شبه جزیره دانسته اند. این خاندان پس از به قدرت رسیدن مثل بسیاری از حکومتگزاران در صدد برآمد تاریخ قابل قبولی برای خودش عرضه کند. از اینرو شجره نامه ها و اسناد و مدارک عرضه شده در دوره جدید اصالت ندارد.

آل سعود در سال ۱۱۳۹ق بر یکی از شهرهای منطقه نجد به نام «درعیه» مسلط شده و نخستین دولت مورد نظر خود را در آنجا پایه گذاری کردند. محمد بن سعود در ۱۱۵۷ق با محمد بن عبدالوهاب در درعیه هم پیمان شدند و با شعار اصلاح دینی - فرهنگی و شرک زدایی کارشان را شروع و به تدریج بر سرزمین های اطراف خود چیره شدند. عبدالله بن محمد بن سعود در ۱۲۲۵ق مرکز حکومت را به ریاض منتقل کرد. تا اینکه نوبت به عبدالعزیز رسید. او اقتدار آل سعود را که توسط آل رشید تصاحب شده بود، بازگرداند و اقدامات وسیعی در تثبیت آل سعود داشت. او در ۱۳۱۹ق به قدرت بازگشت و به سرعت رقبای خود یعنی اشراف حجاز و آل رشید که سابقه بسیار در منطقه داشتند را قلع و قمع نمود و آل سعود و وهابیت را حاکم بلامنازع و مطلق شبه جزیره کرد. یکی از اقدامات مهم او ادغام مدیریت نجد و حجاز و ایجاد کشوری واحد و یکپارچه به نام «المملکه العربیه السعودیه» در سال ۱۹۳۹م / ۱۳۵۱ق بود.

عبدالعزیز از یک طرف در داخل به کشتار و تخریب وسیع بقیع و شیعیان روی آورد. از طرف دیگر در خارج به رایزنی با دولت های اسلامی و ایجاد ارتباط با آنها می پرداخت؛ تا مانع اقدامات آنان گردد. این خط مشی و سیاست تا کنون در عربستان سعودی ادامه داشته است. از یک سو در داخل به تثبیت وهابیت و تخریب اماکن مذهبی - تاریخی به اسم شرک و کشتار مخالفین می پردازند و از دیگر سو با کمک و مساعدت مالی به دولت ها و جمعیت ها در کشورها و اجرای دیپلماسی فعال و نفی تبلیغات رسانه ها و کذب شمردن آنها، در صدد تطهیر سیمای آل سعود، چهره ای معصوم، اصلاح گر و خدوم از خودش نشان می دهند. به همین دلیل این رژیم در یک قرن اخیر همواره رو به پیشرفت بوده و با تزویر جلو رفته است. رخداد هلوکاست یعنی کشتار و انهدام نازی های آلمان علیه یهود در سال های ۱۹۳۹ تا ۱۹۴۲م بوده و واقعه تخریب بقیع در ۱۳۰۴ش / ۱۳۴۴ق بوده است یعنی فقط حدود یک دهه بین این دو حادثه اختلاف زمانی هست. این دو حادثه شباهت های بسیار با هم دارند. آل سعود با سیاست های تزویری خود مانع اجماع جهانی علیه خودش شد و نگذاشت افکار عمومی مسلمانان علیه این رژیم، بسیج شود. اما غرب علیه آلمان ها بسیج شدند و یهودیان توانستند افکار عمومی جهان را علیه جنایات هولوکاست بشورانند تا آنجا که خواهان مجازات نازی های آلمان شدند و اقدام کردند.

اما کارنامه آل سعود در زمینه تخریب بقیع و انهدام آثار فرهنگی موجود به اجمال چنین است:

مسجد بنی عدی در دار النابغه کنار مقبره عبدالله بن عبدالمطلب در مدینه؛ مسجد بنی ظفر در شرق بقیع که به نظر برخی،

سوره مائده در آن جا بر پیامبر نازل شد و از این رو به مسجد مائده هم خوانده شده است؛ مسجد دار سعد بن خيثمه در کنار مسجد قبا؛ مسجد بنی حارثه، کمی پایین تر از مسجد شیخان؛ مسجد عرفه پشت مسجد قبا؛ مسجد حمزه سیدالشهداء(ع)؛ مدفن نخست حمزه(ع)؛ مسجد بقیع در قبرستان بقیع و غرب مدفن عقیل و همسران پیامبر(ص) در امتداد دیوار غربی بقیع روبه روی قبور ائمه(ع)؛ مسجد بنی ساعده در شمال غربی مسجد النبی؛ محل سکونت فاطمه صغرا دختر امام حسین(ع) که به مسجد تبدیل شده بود؛ مسجد ثنیه الوداع بر فراز کوه ذباب؛

مسجد علی عریضی، محل سکونت علی بن جعفر برادر امام موسی کاظم (ع) در ۶ کیلومتری مدینه.

افزون بر این مساجد و خانه های تاریخی، به دستور سعودی ها و بر پایه آیین وهابیت، همه مقابر بلندتر از سطح زمین و گنبدها و بارگاه ها، همچون بقعه های قبرستان بقیع، ویران شدند. می گویند در حمله دوم به حجاز و پس از تصرف مکه، عبدالعزیز قصد داشت حتی بارگاه منور پیامبر را نیز ویران کند؛ اما با شدت یافتن مخالفت ها از این کار منصرف شد.

افراطی گری آل سعود در میان اهل سنت و شیعیان در کشورهای اسلامی موجب نگرانی هایی شد. شیعیان از بی احترامی به امامان مدفون در بقیع بسیار ناراحت شده بودند و موجی از مخالفت ها برانگیخته شد. مفتی مصر از مردم خواست به حج نروند. دولت ایران در ۲۵ اسفند ۱۳۰۴ مسافرت زائران را به حج ممنوع کرد. در دیگر جوامع اسلامی هم همین التهابات کما بیش جریان داشت.

بهرحال آل سعود به عنوان اصلی ترین عامل در انهدام آثار حوادث بقیع همواره حضور داشته است.

خوشبختانه بعضی از پژوهشگران اسناد و مدارک تجاوزها و ظلم های آل سعود بر شیعیان را جمع آوری و با تجزیه و تحلیل آنها، آثاری تألیف و عرضه کرده اند. یکی از منابع جامع، کتاب دو جلدی و قطور به نام الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه نوشته حمزه الحسن است. نویسنده به روش تاریخی و علمی از زمان شکل گیری عربستان سعودی یعنی ۱۹۱۳ تا ۱۹۹۱م را هم بررسی کرده است.

مآخذ

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، علی محقق، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۷۹، ص ۵۲-۵۷؛ البقیع قصه تدمیر آل سعود، یوسف الهاجری، مؤسسه البقیع، ۱۴۱۱ق، ص ۹-۱۱۰؛ تاریخ آل سعود، ناصر سعود، مکه مکرمه، دار مکه مکرمه، ۱۴۰۴ق، ج ۱، جم؛ تاریخ المملکه العربیه السعودیه، صلاح الدین مختار، ریاض، دار مکتبه الحیاه، ۱۳۹۰ق، ج ۱ و ۲، جم؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، مقاله آل سعود، ج ۲، ص ۱-۶؛ سلطان نجد والحجاز و ملک المملکه العربیه السعودیه، عبدالحسین صالح الیوسف، ریاض، ۱۴۱۳ق، جم-؛ شناخت عربستان سعودی، علی محمدی آشنایی، تهران، مشعر، ص ۴۰-۶۰؛ الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه حسن، بیروت، دارالساقی، ۲۰۱۰م.

آل شیخ

آل شیخ، خاندان متولی رهبری دینی، مروج وهابیت و مبلغ عدم مشروعیت مراقد و بقاع.

این خاندان شامل پنج فرزند شیخ محمد بن عبدالوهاب (بنیان گذار وهابیت) است. در چند دهه اخیر اکثر امور فرهنگی و دینی عربستان سعودی و مدیریت امور دینی پیروان وهابیت در خارج از عربستان سعودی بر عهده آل شیخ بوده است. در واقع خط مشی وهابیت در همه جهان توسط این خاندان طراحی می شود، از اینرو در تخریب اماکن مذهبی و از جمله بقیع هم دخالت و مشارکت داشته اند.

ساختار مدیریتی عربستان سعودی شامل دو خاندان، آل سعود و آل شیخ است. آل سعود متصدی امور سیاسی و آل شیخ مسئول امور فرهنگی-دینی عربستان سعودی بوده اند.

شیخ محمد بن عبدالوهاب بن سلیمان (متولد ۱۱۱۵ق در عیینه) پنج پسر و یک دختر به نام های حسین، ابراهیم، علی، عبدالله، حسن و شیخه فاطمه داشت. آنان به ترتیب جانشین پدر شدند و دعوت سلفی و اصلاح مذهبی و هدایت دینی مردم را رهبری کردند. هر کدام از آنان فرزندان و نوادگان بسیار دارند و هم اکنون شامل جمعیت زیادی می باشند که در شهرهای مختلف پراکنده اند. وزارت خانه هایی که امور تربیتی، علمی، فرهنگی، قضایی، امور حجاج و تبلیغ دینی را برعهده دارند و نیز سازمان ها و ادارات وابسته به آنها در شهرهای مختلف در داخل و خارج عربستان توسط فرزندان خاندان آل شیخ اداره می شوند. آنان با فرزندان آل سعود ازدواج و پیوندهای فامیلی داشته اند و از این طریق بر نفوذ و اقتدار خود افزوده اند.

مهم ترین افراد این خاندان که تاکنون منصب داشته اند، عبارت اند از: عبدالعزیز بن عبدالله بن حسن (۱۳۳۶-)

۱۴۰۴ق) مدیر کل تربیت اسلامی در وزارت معارف؛ سپس وزیر معارف؛ برادرش حسن (۱۳۵۱-۱۴۰۷ق) وزیر معارف؛ محمد بن ابراهیم بن عبداللطیف (۱۳۱۱-۱۳۸۶ق) مؤسس دانشکده های علوم دینی و زبان عربی در ریاض، دارای نقش عمده در تأسیس دانشگاه مدینه منوره، سپس رئیس آن و رئیس آموزش زنان.

«هیئت کبار العلماء» بزرگ ترین نهاد تصمیم گیرنده دینی و قضایی است که در سال ۱۳۹۱ق بر پایه فرمان پادشاه تشکیل شد. این هیئت در بردارنده ۲۰ عالم دینی پیرو مذهب حنبلی با قرائت ابن تیمیه و محمد بن عبدالوهاب است که معمولاً افرادی از آل شیخ در آن حضور دارند؛ «اداره البحوث العلمیه و الافتاء» نیز در سال ۱۳۷۳ق شکل گرفت و شیخ محمد بن ابراهیم آل شیخ به ریاست آن منصوب شد که همزمان مفتی عربستان سعودی و رئیس مرجع قضایی کشور نیز بود. مفتی بزرگ عربستان در حال حاضر شیخ عبدالعزیز بن عبدالله آل شیخ است. آل شیخ در افتاء، امر به معروف و نهی از منکر، خطابه و امامت مساجد بزرگ صاحب منصب بوده اند که برخی از آنها عبارتند از: عبدالعزیز بن عبدالله بن محمد بن عبداللطیف، از اعضای «هیئت کبار العلماء» و خطیب مسجد نمره در روز عرفه؛ عبدالملک بن ابراهیم (۱۳۲۴-۱۴۰۴ق) رئیس هیئت های امر به معروف و نهی از منکر در منطقه غربی (حجاز)؛ عمر بن حسن بن علی آل شیخ (۱۳۱۹-۱۳۹۵ق) رئیس هیئت امر به معروف و نهی از منکر در منطقه شرقی (نجد)؛ عبدالله بن حسن بن حسین آل شیخ (۱۲۸۷-۱۳۷۸ق) رئیس هیئت امر به معروف، ناظر بخش کتاب و مطبوعات داخلی کشور و مشرف بر حرم مکی و طلاب علوم دینی.

از مهم ترین سازمان های مذهبی عربستان «رابطه العالم الاسلامی» است که آل شیخ در آن نقشی مهم دارند. این سازمان حدود ۴۰ سال پیش با عضویت نمایندگان از دیگر کشورها شکل گرفت و از قدرتمند ترین سازمان های مذهبی در عربستان به شمار می آید. مقر این سازمان که در زمان ملک فیصل تشکیل شد، در مکه بود؛ اما در سراسر جهان اسلام دفاتری را گشود و محمد بن ابراهیم آل شیخ، ریاست مجلس مؤسسان آن را برعهده گرفت.

وقایع مهمی مثل تخریب بقعه های بقیع که هر کدام چند صد سال قدمت داشت، آن هم به رغم مخالفت همه مسلمانان در سراسر جهان، جز با برنامه ریزی و پشتیبانی تبلیغاتی میسر نبوده است. آل شیخ با تبلیغات وسیع و ترویج مبانی و اصول وهابیت، زمینه های تخریب ها و کشتارها را فراهم می آوردند. پس از تخریب هم با استفاده از احادیث، مباحث کلامی و فقهی به توجیه این اقدامات می پرداختند. در واقع اقدامات فرهنگی آل شیخ در توجیه و دفاع از اقدامات ضد انسانی و ضد دینی آل سعود بسیار مهم تر از خود تخریب ها و کشتارها است.

مآخذ

تاریخ نجد، محمود شکری آلوسی، دارالمعالی، عمان- اردن، ۱۴۱۹ق؛ تاریخ نجد و دعوه شیخ محمد بن عبدالوهاب، عبدالله فیلیبی، ترجمه: الدیراوی، بیروت، المكتبة الاهلیه؛ جزیره العرب فی القرن العشرين، حافظ وهبه، قاهره، ۱۳۷۵ق؛ دائره معارف القرن العشرين، فرید وجدی، بیروت دارالفکر؛ الدرر السنیه، احمد زینی دحلان (درگذشت ۱۳۰۴ق)، استانبول، مکتبه ایشیق، ۱۳۹۶ق؛ السلفیه بین اهل السنه والامامیه، السید محمد الکثیری، بیروت، الغدیر للطباعه والنشر، ۱۴۱۸ق؛ شناخت عربستان سعودی، نمایندگی ولی فقیه در امور حج، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ شناسنامه فرهنگی عربستان سعودی، صباح زنگنه، تهران، راه ابریشم، ۱۳۸۶ش؛ الشیخ محمد بن عبدالوهاب عقیدته السلفیه، احمد بن حجر آل ابوطامی، ریاض، الامانه العامه

للاحتفال، ۱۴۱۹ق؛ کشف الارتیاب، سید محسن الامین (درگذشت ۱۳۷۱ق)، به کوشش امین، مکتبه الحریس، ۱۳۸۲ق؛ معجم المؤلفین، عمر کحاله، بیروت، دارالحیاء التراث العربی - مکتبه المثنی.

آل هر، موسی

آل هر، موسی، از فقهاء امامیه در سده ۱۴ق و قصیده سرا درباره بقیع.

موسی هر یا شیخ موسی آل هر از خاندان علمی آل هر برخاست. این خاندان علمی در کربلا مقیم بوده است. شاه طهماسب صفوی برای آب رسانی به کربلا فراخوان جذب کارگر به همه شهرهای ایران داد و تعداد زیادی برای حفر کانال آب رسانی از حله تا کربلا اعزام شدند. این افراد چون با خانواده رفته بودند در کنار همان کانال به زراعت

ص: ۳۱

مشغول شدند و به تدریج با عرب های محلی ازدواج و تعاملات داشتند. اینان خاندان و طایفه بزرگی به نام قبیله طهمازه ایجاد کردند. این قبیله بعداً به چند خاندان منشعب شد. آل هر یکی از این شاخه ها است. این طایفه از ذریه شیخ احمد فرزند عیسی مشهور به هر است. این طایفه بعداً در کربلا- مقیم شدند و فرزندان آنها با تحصیل در حوزه علمیه نجف اشرف، عالمان و فقیهان بزرگی شدند. یکی از آنها شیخ موسی فرزند شیخ جعفر (۱۲۸۶-۱۳۴۷ق) است. شیخ موسی (درگذشت ۱۳۶۹ق) از ادبا و شعراء مشهور امامیه است. او قصیده معروفی درباره بقیع دارد. این قصیده به عربی و عنوانش «فی البقیع» است:

مصاب دهی الاسلام والشرعه الغرا

فأمت برغم الدین

أعینها عبری

مصاب له شمس العلوم تکورت

وأنجم سعد الدین قد

نثرت نثرا

مصاب له عین النبی بکت دما

وحیدره والطهر فاطمه

الزهرا

وقامت اصول الدین تنعی فروعہ

بحادثه فقماء زلزلت

الغبرا

فأضحت غیون الرشد تهمل بالدماء

وأصبح وجه الغی

مبتسماً ثغرا

فهل نابها من فادح الدهر فادح

اسال عقیق الدمع من

مضر الحمرا

وعادت لنا الأيام يوم مذله

به أصبح الاسلام

منقصماً ظهرا

أجل جل رزه الدهر هدم قبورهم

له انبجست عين الوری

أدمعاً حمرا

أثامن شوال غدوت محرماً

و قد نصبت فيك

المآتم فی الشعری

مآخذ

بقیع الغرقد، محمدا مین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۳۳۶-۳۳۷؛ دائرهالمعارف تشیع، تهران، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۲۲۷-۲۲۸؛ مستدرکات اعیان الشیعہ، سید محسن امین، به کوشش سید حسن امین، بیروت، دارالتعارف، ج ۳، ص ۲۶۳.

آمار مدفونین در سده ۷ قمری

آمار، ثبت نام ها و سرشماری مدفونین در بقیع.

درباره تعداد اموات بقیع، آمارهای متعددی مثل هزار صحابی، ده هزار صحابی، هزاران (آلاف) از تابعین نقل شده است. اما گویا مدیریت ثبت و ضبط نام مدفونین از پیش از اسلام یعنی از دوره جاهلیت وجود نداشته است. بر خلاف دوره معاصر، که تمامی قبرستان ها به دفاتر ثبت یا سیستم کامپیوتری مجهزاند و مشخصات اموات از ابتدای ورود، ثبت و ضبط می شوند، در دوره های قدیم آمار دقیقی وجود نداشت. از وقتی رسول اکرم (ص) دستور فرمودند که بقیع به عنوان قبرستان عمومی مسلمانان استفاده شود، در این حکم، چیزی دال بر نظام ثبت و ضبط مشخصات مدفونین قید نشده است. این نکته گویای بساطت نظام مدیریت حکومت مدنی در آن دوره است. بهر حال یکی از دستورات حکومت مدینهالنبی همین حکم است.

غیر از عناوین کلی، مواردی مثل عمه‌ها و عموها و همسران رسول اکرم (ص) به صورت مشخص ذکر شده‌اند، اما موارد کلی مانند سادات بنی هاشم و قراء، معلوم نیست چه آماره‌ای دارند.

ابن شبهه بقیع شناس قدیمی معتقد است بیش از ده هزار نفر از صحابه، تابعین و بنی هاشم در بقیع دفن شده‌اند، مالک بن انس رأی دیگری دارد و بر این باور است فقط ده هزار نفر از صحابه در بقیع دفن شده‌اند همه این آمارها مربوط به دوره اسلامی است، اما گزارش‌هایی هم مربوط به دوره قبل از اسلام هست. برای نمونه، از کعب الاحبار نقل شده که در تورات آمده است که در قیامت هفتاد هزار تن از بقیع مبعوث خواهند شد. یعنی بقیع شامل هفتاد هزار میت است.

مأخذ

بقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۵-۶؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبهه، دمشق، ۱۹۹۵م، ج ۲، ص ۲۸۵؛ تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۵۴؛ دائره‌المعارف الاسلامیه، القاہرہ، ۱۴۱۹ق، واژه بقیع؛ فاجعہ البقیع، جلال معاش، بیروت، دارالعلوم، ۲۰۰۶م ۵۸؛ مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری، قم، آل البیت (ع)،

ص: ۳۲

۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۰۸-۳۰۹؛ زههالناظرین، سید جعفر مدنی برزنجی، قاهره، ۱۹۹۸م، ص ۲۷۵.

نیز نک-: قبور شناخته شده؛ قبور شناخته شده کنونی

آمار اصحاب و تابعین

آمار اصحاب و تابعین، تعداد صحابه و تابعین پیامبر اکرم(ص) و امامان شیعه(ع) دفن شده در بقیع.

اصحاب جمع صاحب یعنی یار و همراه است. جمع دیگر، اصطلاح صحابه است که برای یاران حضرت محمد(ص) علم شده است. در این صورت مفرد آن صحابی است.

اما تابعین به گروهی از مسلمانان صدر اول گفته می شود که عهد رسول الله(ص) را درک نکرده اند؛ لیکن با یک یا چند تن از صحابه هم دوره بوده و عهد آنان را درک کرده اند. مثل حسن بصری و مالک اشتر که رسول اکرم(ص) را ندیده و به حضور او شرفیاب نشده اند ولی صحابه را درک کرده اند.

اما کسانی را که عهد صحابه را هم درک نکرده اند و فقط عهد تابعین را درک کرده اند، تابعوالتابعین (یعنی پیرو تابعین) می نامند.

اینکه آمار و تعداد اصحاب رسول اکرم(ص) و دیگر ائمه و تابعان آن بزرگواران که در بقیع دفن شده اند چند نفراند، اولاً اختلافی است ثانیاً آمار دقیق و مستند در دست نیست. اما برخی منابع تصریح کرده اند که بیش از هفت هزار صحابی و یاران رسول اکرم(ص) در بقیع دفن شده اند. غیر از تعداد بسیاری از اهل بیت و تابعین نیز هزاران نفر از اتباع تابعین که تابع بودن آنها تأیید شده است، در بقیع دفن شده اند.

در آمار اصحاب رسول اکرم(ص) اصلی ترین نکته اینست که آمار این قشر از مسلمانان معلوم نیست و مورخین درباره آنان اختلاف دارند؛ تا چه رسد به اینکه چه تعدادی از آنان در بقیع دفن شده اند. صحابه پژوهی و صحابه نگاری از دانش های مهم در دوره اسلامی بوده است و از نیمه دوم سده دوم قمری که ابو عبیده معمر بن مثنی کتاب الصحابه را نوشت تا نیمه نخست سده پنجم قمری که ابن معتر، کتاب معرفهالصحابه را تألیف کرده، بیش از چهل عنوان کتاب درباره صحابه تألیف شده است. این حجم بسیار گویای اهتمام مورخین مسلمان به این رشته از تاریخ بوده است. اما آمار صحابه در همین آثار هم اختلافی است. برای نمونه ابن عبدالبردر کتاب الاستیعاب فی معرفهالاصحاب، ۳۶۵۹ نفر را به عنوان اصحاب پیامبر نام برده و ابن اثیر جزری (در گذشت ۶۳۰ق) در کتاب اسدالغابه فی معرفه الصحابه، ۷۷۱۱ را به عنوان صحابی، شناسایی کرده و ابن حجر عسقلانی در کتاب الاصابه فی تمییزالصحابه، ۱۲۳۰۴ صحابی را نام برده است. این آمار تا ۱۱۴ هزار نفر هم گفته شده است.

مآخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لجنه احیاء ذکری البقیع، لندن، بی تا، ص ۵-۶؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۰، ص ۷۹۴-۷۹۵؛ دانشنامه سیره نبوی، ج ۱، ص ۶-۷ و ۲۳-۲۴؛ دایرهالمعارف فارسی، غلامحسین مصاحب، تهران، ۱۳۴۵، ص ۱۶۱-۵۸۸.

آمار مدفونین در سده ۷ قمری، تعداد مدفونین در بقیع در سده ۷ق توسط ابن نجار.

متأسفانه سرشماری و احصا و ثبت مدفونین در بقیع از اقشار مختلف و در دوره های تاریخی وجود ندارد اما صرفاً اطلاعات پراکنده ای هست که حداقل اگر جمع آوری شود تا اندازه ای راه گشاست.

ابن نجار از مدینه شناسان مشهور در سده ۶ و ۷ق، اطلاعات سودمندی در این باره عرضه کرد و معتقد است این اقشار در بقیع دفن شده اند:

- اکثر صحابه مدینه و مناطق مجاور آن

- جمیع همسران پیامبر مگر خدیجه و میمونه

- جمعی از بزرگان تابعین (ساده من التابعین)

- زهاد و علماء

- از مشهورین دفن شده در بقیع فقط نه قبر معلوم است. از این نه قبر، از پنج قبر نام برده است: عباس بن عبدالمطلب، حسن بن علی، علی بن الحسین، ابو جعفر محمد بن علی الباقر و جعفر الصادق (ع). او در روایتی دیگر از مزار حضرت فاطمه زهرا (ع) یاد کرده است. در این روایت از وصیت امام حسن مجتبی (ع) یاد کرده که فرمود: ادفنونی الی جنب اُمی فاطمه بالمقبره (الدره الثمینه، ص ۴۵۴-۴۵۵)

ص: ۳۳

ابن نجار افراد دیگری را نام برده که در مجموع بیشتر از نه تن که خودش تصریح کرده می شود.

این افراد عبارت اند از:

صفیه بنت عبدالمطلب عمه النبی؛ عقیل بن ابی طالب أخی علی(ع)؛ عبدالله بن جعفر الطیار؛ ازواج النبی(ص) هی اربعه قبور؛ عائشه زوجه النبی(ص)؛ زینب بنت جحش؛ ابراهیم بن النبی(ص)؛ عثمان بن مظعون؛ سالم البانکی؛ رمله بنت صخر؛ عبدالرحمن بن عوف؛ فاطمه بنت اسد (الدره الثمینه، ص ۴۵۰-۴۶۶)؛

مجموعاً ابن نجار ۲۱ تن را در این فصل نام برده است ولی از اینها، ۹ قبر در زمان او (قرن ۷ق) معلوم بوده است.

ابن نجار آخرین فصل از کتابش را با این عنوان (فی اعیان من سکن المدینه من الصحابه و من بعدهم) به صحابه ای که حتی برای چند سال، در مدینه اقامت داشته اند، اختصاص داده و اسامی افراد زیادی را معرفی کرده است. این نام ها سرنخ های سودمندی برای شناسایی مدفونین بقیع و اطلاعاتی درباره بقیع است. او این فصل را اینگونه آغاز کرده است: سرشماری و آمارگیری از صحابه و تابعین و مشاهیر که تا امروز (سده ۷ق) به مدینه آمده و در این شهر اقامت داشته اند، ممکن نیست. چون افراد زیادی می آمدند ولی بعد از مدتی مهاجرت می کردند، یا افرادی می آمدند و ابتدا قصد ماندن نداشتند ولی سالها اقامت گزیده و همین جا از دنیا رفته اند.

در ادامه ابن نجار می گوید، تلاش می کنم بزرگان و مشاهیری که در مدینه اقامت داشته اند را چه آنهایی که فقط چند سال مقیم بوده یا تا آخر عمر اقامت داشته و همین جا متوفا شده اند، شناسایی و معرفی کنم.

سپس این افراد را در چند دسته معرفی می کند: صحابه خاص، اهل بیت نبی(ص)، کبار صحابه، بزرگان تابعین، مشاهیر بعد از تابعین و اصحاب اخبار.

مأخذ

الدره الثمینه فی اخبار المدینه، محمد بن محمود مشهور به ابن النجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه منوره، مرکز بحوث و الدراسات، ۲۰۰۶م، ص ۴۵۰ به بعد.

آمار

آملی، سید ابوطالب علاء الدین حسین ← حسین میرزا رفیع الدین مرعشی

آمنه بنت وَهَب

آمنه بنت وَهَب، مادر حضرت رسول(ص) و مدفون در بقیع.

پدر آمنه، وهب بن عبد مناف از طایفه بنی زهره و از شخصیت های مشهور مکه بود. آمنه نزد عموی خود، وهیب پرورش

یافت. عبدالمطلب از وهیب، آمنه را برای پسرش عبدالله در سال ۵۳ یا ۵۴ ق از هجرت خواستگاری کرد. محمد فرزند عبدالله- آمنه در سال ۵۲ قبل از هجرت متولد شد. اما عبدالله ماه‌هایی قبل یا بعد از میلاد محمد درگذشت. آمنه وقتی محمد شش ساله بود، او را به مدینه برای دیدن اقوامش بُرد، اما در راه بازگشت در محلی به نام ابواء درگذشت و همانجا به خاک سپرده شد.

برخی اسناد و متون قدیمی از مقبره آمنه در بقیع خبر داده‌اند. اولیا چلبی سیاح و سفرنامه‌نویس در سفرنامه خودش تأکید می‌کند که رسول خدا(ص) در سال ششم قمری جسد آمنه را از ابواء به مدینه آورد و در بقیع در کنار مقبره حلیمه سعدیه(مادر رضاعی آن حضرت) به خاک سپرد. این قبور دارای قبر و ساختمانی بوده که تخریب شده است.

گزارش اولیا چلبی مربوط به سده ۱۱ ق است و او مدعی است که با اتکا بر منابع سیره معتبر این مطلب را نوشته است. از نظر تاریخی دو حادثه مؤید هم وجود دارد، یکی سفر رسول خدا در سده ۶ ق به منطقه ابواء و دوم تلاش مشرکان برای نبش قبر و سرقت جسد آمنه در سال ۶ ق. برخی از مورخین نوشته‌اند، مشرکین در مسیر حرکت به سوی احد، وقتی به ابواء رسیدند، تصمیم گرفتند قبر آمنه را نبش کرده و باقیمانده جسد آمنه را با خود به گروگان ببرند ولی بعضی از بزرگان قریش با این عمل مخالفت کردند (المغازی، ج ۱، ص ۲۰۶). نیز در جریان بیعت رضوان یا بیعت تحت الشجره در سال ششم قمری، رسول خدا از ابواء گذشت و مزار مادرش را زیارت کرد (الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۹۴). اما دیدگاه دیگری هست که معتقد است حضرت رسول(ص) در حجه الوداع یعنی سال آخر عمر شریف خود، بر سر مزار مادرش حاضر شد و فاتحه قرائت کرد (تاریخ مدینه منوره، ابن شبه، ص ۱۲۵).

تاریخ مدینه منوره، ابن شبه، خلاصه و ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۲۲-۱۲۵؛ دائرهالمعارف قرآن کریم، قم، مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۲؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱، ص ۴۷۲؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، ترجمه به عربی احمد المرسی، القاہرہ، ۱۹۹۹م، ص ۱۴۹-۱۵۰؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۹۴؛ المغازی، واقدی، تهران، نشر دانش اسلامی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۲۰۶.

آهنگ حجاز

آهنگ حجاز، زندگی نامه و گزارش سفرهای مذهبی سید فضل اله حجازی.

آیت الله سید فضل اله حجازی (۱۳۱۸-۱۳۸۷ق) از مشاهیر و رجال و رهبران مذهبی در اصفهان و شهر قمشه و مدیر حوزه علمیه این شهر، سفرهای مختلفی به عتبات و مکه و مدینه داشت. پسر ایشان به نام سید علیرضا حجازی به سامان دهی و نگارش سفرنامه های ایشان پرداخت و مجموعه حاضر را با عنوان آهنگ حجاز در سال ۱۳۸۷ منتشر کرد.

در واقع این مجموعه گزارشگر چندین دهه حوادث مرتبط به حکومت آل سعود و وهابیت در مکه و مدینه است که، تخریب اماکن مذهبی و تاریخی بقیع (ص ۲۶۲-۲۶۳)، کشتارها، غارت اموال و خشونت ها را در جاهای مختلف کتاب آورده است. (ص ۲۹۴-۲۹۵ و ۳۴۶-۳۴۷ و ۳۶۶-۳۶۷)

آهنگ حجاز، سید فضل اله حجازی، به کوشش علیرضا حجازی، تهران، انتشارات فارس، ۱۳۸۷، ص ۴۱۰.

آیت الله بروجردی

آیت الله بروجردی، تلاش های او برای بازسازی و احیای بقیع.

آیت الله حاج آقا سیدحسین طباطبایی (۱۲۹۲-۱۳۸۰ / ۱۳۴۰ش) معروف به آیت الله بروجردی و آقا حسین بروجردی از علما و فقهای مشهور و مرجع تقلید شیعه در سده چهاردهم قمری است. پدرش سیدعلی از علمای بزرگ بروجرد بود. او در بروجرد، و حوزه های علمیه اصفهان، نجف اشرف و مشهد مقدس و نهایتاً قم به تحصیل، تدریس و فعالیت های علمی و حوزوی مشغول بود.

آیت الله بروجردی وقتی برای درمان از مشهد به تهران آمده بود، به اصرار فراوان علما و روحانیون و بزرگان حوزه علمیه قم برای اقامت در این شهر و قبول ریاست حوزه علمیه قم، به این شهر آمد. وی با فعالیت ها و تلاش های فراوان، حوزه علمیه را سازمان دهی کرد و نظم و نظام جدیدی به آن داد؛ نهادهای پژوهشی، علمی و تبلیغی در حوزه دایر کرد، طلاب را تشویق به آموختن علوم جدید و زبان و مسائل مستحدث می نمود و بالاخره حوزه علمیه را وارد مرحله جدیدی نمود.

یکی از فعالیت های او اعزام نمایندگان به سراسر جهان برای رسیدگی به امور شیعیان بود. او حجه الاسلام سید محمد تقی طالقانی (آل احمد) را به عربستان سعودی اعزام کرد تا با دولت ریاض در زمینه بازسازی بقیع مذاکره کند (بقیع الغرقد، ص ۵۴؛ الامام البروجردی، ص ۱۲۰). او چند جلسه با سعود بن عبدالعزيز درباره اعاده بناها و بازسازی بقیع به گفتگو پرداخت.

نماینده آیت الله بروجردی درصدد بود از طریق دربار و وزارت امور خارجه به عربستان فشار آورد تا بازسازی و تعمیر بقیع را بپذیرند (تخریب و بازسازی، ص ۱۵۱-۱۵۳).

همچنین آیت الله بروجردی هیئتی وزین که در رأس آن سه تن از مشهورترین شخصیت های جهان اسلام حضور داشتند به مؤتمر عالم الاسلامی در کراچی فرستاد. این کنگره در سال ۱۳۷۱ق به منظور بررسی اقدامات تخریبی آل سعود و وهابیون تشکیل شد. شیخ محمدحسین کاشف الغطاء، مفتی اعظم فلسطین حاج سید امین حسینی و سید محمدتقی طالقانی از طرف آیت الله بروجردی در این همایش شرکت کردند (دائرةالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۵).

مآخذ

الامام البروجردی، عبدالرحیم اباذری، تهران، المجمع العالمی للتقریب، ۱۴۲۸ق، ص ۱۲۰؛ بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۵۴؛ تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ص ۱۵۱-۱۵۳؛ دائرةالمعارف تشیع، تهران، بنیاد شط، ۱۳۷۱؛ شکوه فقاقت، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹، جم.-

آیت الله زاده خراسانی، میرزا مهدی

آیت الله زاده خراسانی، میرزا مهدی، روحانی، فرزند آخوند خراسانی و عضو کمیسیون دفاع از بقیع.

ص: ۳۵

او فرزند آخوند ملامحمد کاظم خراسانی صاحب کفایه الاصول است. در ۱۲۹۲ق در نجف اشرف متولد شد. ملقب به آقا میرزا بود. در نجف اشرف نزد استادان مشهور تحصیل نمود و به مدارج عالی علمی و فقاہت دست یافت. چون پدرش از رهبران مشروطه خواه نجف اشرف بود، او نیز همراه و یاور پدرش بود و در جریان مشروطیت و نیز حوادث انقلاب عراق بسیار فعال بود.

در آستانه تغییر دولت در ایران و بروز حوادث هولناک تخریب بقیع و اماکن و آثار اسلامی توسط وهابیون توسط مجلس شورای ملی به عنوان عضو کمیسیون مربوط انتخاب شد.

این کمیسیون به پیشنهاد مرحوم سید حسن مدرس در ۱۲ خرداد، شامل ده تن از نخبگان برای بررسی حوادث مکه و مدینه توسط مجلس شورای ملی تشکیل شد.

وظیفه این کمیسیون بررسی سیر حوادث و اخبار، کارشناسی امور، انتخاب بهترین راه کار، تصمیم گیری و نیز هماهنگی دستگاه های مرتبط به این مسائل بود. این کمیسیون تا تشکیل کمیسیون ۱۳ نفره به نام کمیسیون حرمین شریفین تداوم داشت، هر هفته سه جلسه در بعدازظهر روزهای فرد تشکیل می داد و به امور مختلف مربوط به بقیع و اقدامات آل سعود و وهابیون رسیدگی می کرد.

میرزا مهدی پس از عمری تلاش و مجاهدت، در ۱۳۲۶ش/۱۳۶۴ در شهر مشهد مقدس در گذشت و در دارالسعاده در جوار حرم امام رضا(ع) به خاک سپرده شد.

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۴-۹۷؛ فرهنگ رجال و مشاهیر، ابوالفضل شکوری، قم، نشر عالمه، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۷۵-۱۷۶.

نیز نک- : کمیسیون دفاع بقیع

آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی ← سید ابوالحسن اصفهانی

آیت الله قمی

آیت الله قمی، درخواست ایشان از دولت پهلوی برای فشار بر دولت آل سعود برای بازسازی بقیع و بخشی از گزارش وزارت امور خارجه.

سید حسین طباطبایی قمی (۱۲۸۲-۱۳۶۶ق) فرزند سید محمود در شهر قم، در رجب ۱۲۸۲ متولد شد. سال ها در حوزه علمیه قم و تهران به تحصیل علوم دینی پرداخت، سپس به سامرا و بعد از آن به نجف برای تکمیل تحصیلات خود مهاجرت کرد. آیت الله شیرازی، او را در سال ۱۳۳۱ق به مشهد مقدس فرستاد. اما وقتی رضا شاه پهلوی کشف حجاب را الزامی نمود، او

اعتراض کرد و در منابر علیه این اقدام سخنانی نمود. لذا ابتدا زندانی شد، سپس به عتبات مقدس عراق تبعید گردید. در کربلا ساکن شد و پس از فوت سید ابوالحسن اصفهانی اعلام مرجعیت نمود. او در ربیع الاول ۱۳۶۶ در یکی از بیمارستان های بغداد درگذشت و در صحن حیدری امام علی(ع) در نجف اشرف دفن شد.

ایشان در دوره مرجعیتش و در سال ۱۳۲۲ ش طی نامه ای به دربار شاهنشاهی از پادشاه ایران، محمدرضا شاه پهلوی(حکومت ۱۳۲۰-۱۳۵۷ش) استدعا و درخواست می کند که با وهابیون شدید برخورد کند یا در مذاکرات و رایزنی ها، کاری کنند تا مشکل بقیع به ویژه بازسازی حرم ائمه بقیع(ع) را مرتفع نماید. این نامه را دربار به وزارت امور خارجه فرستاد. و وزارت خارجه طی نامه ای به توضیح شرایط می پردازد. مندرجات این گزارش گویای بسیاری از نکات است. اما متن گزارش سفارت ایران در جده چنین است:

نامه مورخ ۲۰ مرداد ۱۳۲۲ با رونوشت نامه وزارت دربار شاهنشاهی در خصوص استدعای حضرت آیت الله قمی از پیشگاه اعلی حضرت همایون شاهنشاهی، راجع به تعمیر ابنیه و بقاع متبرکه مدینه منوره رسید. با وجود این که معلوم بود دولت عربی سعودی با انجام این تقاضا مطابق منظور حضرت آیت الله قمی موافقت نمی کند، به خیال این که هر قدر در این موضوع پیشرفت شود و وضعیت قبور و بقاع متبرکه مزبور بهبودی یابد، منظور آقایان علما تا اندازه ای عملی می شود، کاردار سفارت عربی سعودی را ملاقات و پس از ذکر مقدمه مناسبی راجع به روابط حسنه ایران و کشور سعودی عربی و رابطه ی اسلامیت که دو ملت برادر را با هم

ارتباط داده و تشریح همبستگی و علاقه ی فوق العاده ایرانیان به مکه معظمه که کعبه تمام مسلمانان است، و به مدینه منوره که مرقد حضرت پیغمبر اسلام در آنجاست، [بیان شد که] منظور ما از این تقاضا این نیست که قبور مزار اشخاص گردد، مقصد اصلی آن است که با بنای مختصری در روی قبور مزبور و تشخیص آن ها و ذکر صاحبان قبور از فقدان اثر و مجهول گردیدن صاحبان قبور جلوگیری شود. البته چون فعلاً تاریخ وجود ابنیه بر روی قبور مزبور نزدیک است و بیش از چند سال از ویران شدن آن نگذشته است و قبور مشخص و صاحبان قبور معروف همگان می باشند، ولی به تمادی ایام ممکن است این موضوع از نظرها محو گردد.

در پیرو گزارش شماره ۱۳۵ محرمانه حجاز مورخه ۲۴/۶/۱۳۲۲ راجع به استدعای حضرت آیت الله قمی از پیشگاه اعلی حضرت همایون شاهنشاهی درباره تعمیر ابنیه و بقاع متبرکه مدینه منوره اشعار می دارد:

به طوری که آگهی دارند پس از ورود وهابی ها به مکه و وصول خبر ویران نمودن بعضی از بقاع متبرکه که در آن جا در موقعی که هنوز بین سلطان ابن السعود و ملک علی فرزند شریف حسین جنگ ادامه داشت، جناب آقای غفار جلال، وزیر مختار دولت شاهنشاهی در مصر، از طرف دولت شاهنشاهی برای رسیدگی به اوضاع و اجرای مذاکرات لازمه، مأمور مسافرت به حجاز شد، آقای محمدرضا گلستانه مأمور محاسبات این سفارت که به سمت مترجم عربی در مصاحبت جناب آقای جلال به حجاز مسافرت نموده بودند اظهار می دارد، به طوری که در خاطر دارد در آن موقع پس از مذاکرات زیاد در این باب، سلطان ابن السعود از رفتار وهابیان که بعضی از بقاع متبرکه (قبر و خانه ی حضرت خدیجه و غیره) را خراب کرده بودند، عذرخواهی نموده و وعده داده بودند که اگر دولت شاهنشاهی مایل به تعمیر خرابی ها باشد ممانعت نمایند.

و به قراری که از پرونده امر فهمیده می شود عین مراسلات ابن السعود خطاب به والا حضرت اقدس پهلوی که در آن موقع نیابت سلطنت عظمی را داشتند به پیوست گزارش ۲۳۰ مورخه ۲۷ آبان ماه ۱۳۰۴ به وزارت امور خارجه فرستاده شده است (رونوشت نامه ی مزبور برای مزید آگهی به پیوست تقدیم می گردد).

متمنی است با مراجعه به پرونده های موجوده، رونوشتی از مکاتبات نامبرده تهیه و به این سفارشات

ارسال فرمایند تا در صورتی که حقیقتاً مدرک صحیحی راجع به وعده های ملک ابن السعود در دست باشد مورد استفاده قرار دهد. سفیر کبیر

این دو سند بسیار مهم تاریخی مشتمل بر نکات فراوان می باشند. و نشانگر وضعیت آن روزگار و شرایط حاکم بر روابط بین دو کشور و اوضاع و احوال عربستان سعودی است.

مآخذ

اختران قم، ناصرالدین انصاری قمی، قم، دلیل ما، ۱۳۸۸ق، ص ۳۶۱-۳۹۰؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۱۴۹-۱۵۲؛ مکارم الآثار، معلم حبیب آبادی، اصفهان، نشاط، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۲۴۶۹-۲۴۷۱؛ نباء البشر، آقا بزرگ تهرانی، نجف اشرف، ۱۳۷۱ق، ج ۲، ص ۶۵۳-۶۵۵.

آیت الله محمد سند ← عماره قبور النبی و اهل بیه

آیت الله ناصر مکارم شیرازی ← مکارم شیرازی، ناصر

آیت الله نایینی ← محمد حسین نایینی

آیین کلایی، ابوالقاسم ← مرجانی آیین کلایی، ابوالقاسم

ص: ۳۷

ائمه البقیع

ائمه البقیع، کتابی درباره چهار تن از ائمه شیعیان(ع) و دارای مقبره هایی در بقیع.

این کتاب در قطع کوچکتر از اندازه جیبی منتشر شده و نام مؤلف هم در آن ذکر نشده است. نیز ناشر، محل چاپ و تاریخ چاپ ندارد. عنوان کامل آن ائمه البقیع فی مصادر اهل السنه است. این اثر توسط یکی از ناشران در ایران منتشر شده است. هدف مؤلف نشان دادن مشروعیت امامت ائمه معصومین(ع) و مقبولیت اجتماعی آنان و نیز معرفی دانش و فضائل ائمه(ع) بر اساس متون اهل سنت است.

مؤلف در چهار فصل به معرفی امام حسن مجتبی(ع)؛ امام علی بن الحسین زین العابدین(ع)؛ امام محمد باقر(ع) و بالاخره امام صادق(ع) و بیان سیره آنان می پردازد.

مأخذ

ائمه البقیع فی مصادر اهل السنه، بی جا، بی تا، ص ۹۴.

ائمه چهارگانه شیعه ← امامان شیعه

ابان بن عثمان

ابان بن عثمان، والی مدینه و مدفون در بقیع.

أبان بن عثمان بن عفان بن ابی العاص بن أمیه بن عبد شمس بن عبد مناف بن قصی بن كلاب القُرشی الاموی فرزند خلیفه سوم و از طایفه قریش است. اهل سنت او را از تابعین ثقه و یکی از فقهای ده گانه ی مشهور مدینه دانسته اند. نیز او را یکی از خطبای فصیح در آن روزگار شمرده اند. برخی از منابع هم به رشوه خواری و جور او اشاره کرده اند. در دوره خلافت مروان بن الحکم در سال ۷۵ق والی مدینه شد و ۷ سال یعنی تا سال ۸۲ق امارتش تداوم یافت. در سال ۸۲ق از امارت مدینه برکنار و هشام بن اسماعیل بن المنزومی جای او را گرفت.

او در اواخر عمرش فلج شده و مشکلات حرکتی داشت و بر اثر همین بیماری در سال ۱۰۵ق در دوره خلافت یزید بن عبدالملک چشم از جهان فرو بست و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

انساب الاشراف، بلاذری، به کوشش سهیل زکار، بیروت دارالفکر، بی تا، ج ۳، ص ۶۱۸؛ تاریخ امراء المدینه المنوره، عارف احمد عبدالغنی، دمشق، دار اکنان، ۱۹۹۶م، ص ۸۴-۸۵؛ التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، سخاوی، ج ۱، ص ۱۷۴-۱۷۵؛

ابراهیم الهتائی

ابراهیم بن احمد، از علمای مدینه در سده ۸ و ۹ق و مدفون در بقیع.

ابو محمد ابراهیم بن احمد بن محمد خجندی مدنی حنفی در سال ۷۷۹ق در مدینه چشم به جهان گشود. نزد استادان در همانجا قرآن، حدیث، ادبیات و فقه آموخت. نیاکان او از خجند بودند که شهری در ساحل سیر دریا (سیحون) و هم اکنون از کشور تاجیکستان است. در گذشته خجند در قلمرو افغانستان بوده است.

آثار و کتبی از او بر جای مانده است. از جمله دیوان شعر و شرح اربعین نوی. بالاخره در ۸۵۱ق در شهر مدینه درگذشت، در روضه نبوی بر او نماز خواندند و پیکرش را بقیع به خاک سپردند.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۸م، ج ۱، ص ۱۸۳-۱۸۹.

ابراهیم بن حمزه بن ینکی

ابراهیم بن حمزه بن ینکی، از مشاهیر بخارا و مدفون در بقیع.

ابو محمد خدابادی ابراهیم بن حمزه بن ینکی راوی و کسانی مثل بخاری از او روایت نقل کرده اند. اصالتاً از خداباذ روستایی در بخارا و از مشاهیر بخارا است. او در بخارا به عالم و صالح بودن معروف بوده است. سخاوی

ص: ۳۸

خبر داده که در سال ۵۰۰ق به قصد حج به مکه رفته است. او در روز عاشورای سال ۵۰۶ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطيفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۲۰۰-۲۰۱.

ابراهیم بن رجب بن حماد

ابراهیم بن رجب بن حماد، مؤلف و دانشمند ساکن مدینه در سده ۵ و ۶ق و واقف و مدفون در بقیع.

ابو اسحاق ابراهیم بن رجب بن حماد ملقب به علامه ربانی، خاشع ناسک، البرهان، رواسی، کلابی، عامری مقیم مدینه و از دانشمندان و فقهای شافعی مشهور مدینه در سده ۷ و ۸ق بود. او اصالتاً از سلمان، شهری در اردن کنونی بود که برای تحصیل علوم به مدینه آمده و در این شهر سکونت گزیده بود. دارای کتابخانه ای از کتب نفیس بود که وقف کتابخانه مسجد النبی کرده است. در سال ۵۰۵ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

او را عالمی زاهد سالک، عارف به زمان و شجاع در میدان های نبرد و تمام وقت مشغول علوم شرعی دانسته اند. مؤلف آثار و کتاب های سودمندی است. اما همه آثارش را به مدرسه شهابیه در مدینه منوره وقف کرد.

مأخذ

التحفة اللطيفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۲۰۲-۲۰۵.

ابراهیم بن رسول الله، زیارت نامه

ابراهیم بن رسول الله، زیارت نامه، متن خاص به هنگام زیارت مقبره ایشان.

در منابع شیعه زیارت ابراهیم طولانی است. شیخ عباس قمی به نقل از مصباح الزائر متن کامل آن را نقل کرده است. البته به دلیل طولانی بودن فقط چند سطر اول و سطر آخر آن آورده می شود. کل آن سی سطر است. زیارت نامه با سلام بر رسول خدا، شهدا و صالحین آغاز می شود تا می رسد به اینجا: السلام علیک ایها السَّیِّدُ لاله الطاهره، السلام علیک یا بن النبی المجتبی (مفاتیح الجنان، ص ۴۲۷-۴۲۹).

اما در منابع اهل سنت، یک زیارت کوتاه برای ابراهیم آمده است. سلیم خان تکابی از مشاهیر اهل سنت غرب ایران در ۱۳۱۰-۱۳۱۱ق عازم سفر مکه و مدینه شده و خاطرات خود را در سفرنامه ای به نام سفرنامه حج تدوین کرده است. او در بخش زیارت بقیع می نویسد: وقتی بر مقبره ابراهیم بن رسول الله (ص) حاضر شدیم این دعا را خواندیم: السلام علیک یا

ابراهیم بن رسول الله، السلام عليك يا ابن نبي الله، السلام عليك يا بن حبيب الله، السلام عليك يا بن المصطفى، السلام عليك و على من حولك من اصحاب رسول الله، السلام عليكم يا اصحاب رسول الله رضی الله تعالی عنکم و رضاکم احسن الرضا و جعل الجنة منزلکم و مسکنکم و محلکم و مأواکم السلام عليكم و رحمه الله و بركاته (ص ۶۷-۶۸).

مآخذ

سفرنامه حج، سلیم خان تکابی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۸، ص ۶۷-۶۸؛ مصباح الزائر، سید مهدی یزدی حائری نجفی، بمبئی، ۱۳۰۲ق، ص ۱۰۵؛ مفاتیح الجنان، شیخ عباس قمی، ترجمه حمید رضا شیخی، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۹۲.

ابراهیم بن عبد الحمید موغانی

ابراهیم بن عبد الحمید موغانی، ناظر و ولی اوقاف در مدینه.

او اصالتاً از شهر موغان یا موقان آذربایجان ایران است. پدرش اهل ادب و علم دوست بود و او را برای یادگیری قرآن روانه مکتب خانه کرد. در جوانی همراه پدرش عازم سفر به مصر شد. اما در راه پدرش درگذشت. برای تحصیل علوم دینی به مدینه رفت. پس از طی مدارج علمی و پیدا کردن مقبولیت اجتماعی، والی و ناظر اوقاف شهر مدینه النبوی شد. تصرف در اوقاف، ثبت اوقاف و دیگر امور وقفی زیر نظر او اجرا می شد. اطلاعات

ص: ۳۹

دیگری از تاریخ زندگی او در دسترس نیست.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۲۱۶.

ابراهیم بن علی بن محمد

ابراهیم بن علی بن محمد، از شخصیت ها و علمای مدینه در سده ۸ق و مدفون در بقیع.

ابوالوفاء، ابن الامام المحدث نورالدین، ابراهیم بن علی بن محمد بن ابی القاسم ملقب به برهان، یعمری، مدنی و مشهور به علامه و قاضی، بعد از ۷۳۰ق در مدینه متولد شد. در همان شهر به فراگیری علوم دینی پرداخت. از مشایخی چون جمال مطری، زبیر بن علی الاسوان و ابو عبدالله الوادی آشی روایت آموخت. سپس شاگردان بسیار تربیت نمود. او دارای مذهب مالکی بود. از سال ۷۹۳ق متولی دستگاه قضاء مالکیان در شهر طیبه بود. بالاخره در ۹۰۹ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

او چند عنوان کتاب در زمینه فقه مالکی تألیف و عرضه نموده است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۲۳۵-۲۳۷.

ابراهیم بن محمد بن ابی یحیی

ابراهیم بن محمد بن ابی یحیی، راوی و فقیه در مدینه در سده ۲ق و مدفون در بقیع.

ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن ابی یحیی الاسلامی از فقهاء و راویان شافعی مذهب است. برخی از رجالیون او را تأیید کرده و بعضی دیگر او را با القاب نامطلوب یاد کرده اند. سفرهایی از جمله به مصر داشت. بالاخره در سال ۱۹۱ یا ۱۹۴ق در شهر مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

ابو نعیم اصفهانی در تاریخ اصفهان از او یاد کرده و مذهبش را فاسد معرفی می کند.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م،

ابراهیم بن محمد (ص)

ابراهیم بن محمد (ص)، پسر رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

پیامبر خدا (ص) چند فرزند داشت؛ یکی از آنها به نام ابراهیم از همسری به نام ماریه قبطیه متولد شد. در سال هفتم قمری، پیامبر خدا (ص) برای ابلاغ رسالت خویش، نمایندگان را به نقاط مختلف گسیل داشت. حاطب ابن ابی بلتعنه را نیز نزد مقوقس حاکم مصر فرستاد. به اعتبار اینکه پایتخت مقوقس اسکندریه بود او را حاکم و پادشاه اسکندریه خوانده اند. مقوقس که بزرگ قبطیان بود، به نامه پیامبر (ص) احترام گذاشت و در پاسخ، نام پیامبر را بر نام خویش مقدم داشت. هدایای گران بهایی برای پیامبر فرستاد که در میان آنها کنیزی ارجمند به نام ماریه بود.

در گزارش های تاریخی هست که مقوقس، پادشاه اسکندریه، ماریه را با سیرین - که هر دو از نظر زیبایی بی مانند بودند - همراه تحفه ها و هدایای فراوانی برای پیغمبر فرستاد؛ از جمله هدایای مقوقس، قاطر مخصوصی به نام دلدل بود که در عربستان، جز آن قاطری وجود نداشت، به اضافه، هزار مثقال طلا و بیست قواره پارچه مصری و کاسه ای بلورین که ظرف مخصوص آبخوری حضرت شد و غلامی به نام جریح. پیغمبر (ص) سیرین را به عقد حسان بن ثابت، شاعر محب رسول خدا در آورد و ماریه را به همسری خود برگزید.

ماریه، دختر شمعون نامی بوده که بعد از آمدن به مدینه، در حضور پیامبر (ص) مسلمان شد و به عقد آن حضرت درآمد. ماریه قبطیه چون هم کمالاتی داشت و هم از پیامبر (ص) صاحب فرزندى شده بود، مورد حسد برخی همسران آن حضرت قرار گرفت، لذا حضرت وی را در مشربه؛ یعنی باغ و بستانی که یک یهودی، به پیامبر

بخشید، جای دادند. این باغ، پیش از آنکه در اختیار پیامبر قرار گیرد، ملک شخصی یهودی به نام مُخیرِیق بود، که اسلام را برگزید و در اُحد به شهادت رسید. او باغ مشربه را به پیامبر بخشیده بود.

ابراهیم، فرزند پیامبر اسلام، در ماه ذی حجه سال هشتم به دنیا آمد. هنگام ولادتش جبرئیل نزد پیامبر(ص) آمد و ضمن تبریک گفت: «السَّلَامُ عَلَیْكَ یا اِبْرَاهِیْم».

در هر حال، ابراهیم در میان قبیله بنی مازن و در محلّ مشربه به دنیا آمد و سلمی همسر ابورافع، مامایی او را به عهده داشت. از این رو، نخستین کسی که مژده ولادت ابراهیم را به پیامبر داد ابورافع بود و آن حضرت، غلامی را به عنوان مژدگانی به وی هدیه داد. رسول الله در روز هفتم ولادت ابراهیم گوسفندی عقیقه کرد و شخصی به نام ابوهند، موی سر وی را تراشید و به دستور پیامبر، به وزن آنها، نقره به فقیران داده شد و سپس موها در خاک دفن گردید. در همین روز، پیامبر خدا این فرزند را ابراهیم نامید و فرمود: جبرئیل بر من نازل شد و گفت: «السَّلَامُ عَلَیْكَ یا اِبْرَاهِیْم» و من هم نام جدم ابراهیم را برای او برگزیدم.

پس از تولد ابراهیم، تعدادی از همسران و یاران پیامبر درخواست کردند که آن حضرت وظیفه پرستاری و شیر دادن به ابراهیم را به ایشان واگذار کند، تا اینکه سرانجام این افتخار نصیب بانویی به نام اُم بُرده، همسر ابویوسف شد. او ابراهیم را به خانه خویش برده و بعد از شیر دادن به ماریه برمی گرداند. گاهی هم پیامبر برای دیدن ابراهیم به خانه اُم بُرده می رفته است. با تولد ابراهیم، سرور و شادمانی، سراسر مدینه را فرا گرفت و همه در شادی پیامبر شرکت کردند و تولد ابراهیم را به یکدیگر تبریک می گفتند. پیامبر خدا(ص) علاقه شدیدی به این فرزند داشت و عاطفه و علاقه مندی خودش را کتمان نمی کرد. پیامبر در هر فرصتی که پیش می آمد، به دیدن ابراهیم رفته، او را روی زانوی خویش گذاشته و غرق بوسه می کرد.

ابراهیم در ذی حجه سال هشتم قمری به دنیا آمده بود و در شانزده ماهگی یعنی در ربیع الاول سال دهم از دنیا رفت. اقوال دیگر هم درباره تاریخ وفات او هست و مدت عمر او را ۱۶، ۱۸ و ۲۲ ماه نیز نوشته اند. به دستور پیامبر(ص) او را در بقیع، کنار قبر عثمان بن مظعون دفن کردند. آن حضرت تأکید کرد که در بهشت برای او مرضعه ای (شیر دهی) است که دوره شیر خواری او را تمام خواهد کرد. نیز روایت شده است که آن حضرت چهار تکبیر بر او گفت و بر قبر وی آب پاشید. ابراهیم نخستین کسی بود که رسول اکرم(ص) در بقیع بر قبرش آب پاشید.

مرگ ابراهیم پسر رسول خدا(ص) بر آن حضرت بسیار سنگین و گران بود. مقارن با مرگ او خسوفی رخ داد و این امر باعث شد تا مردم تصور کنند خورشید در مرگ ابراهیم گرفته شده است. از این رو رسول الله(ص) به شدت با این باورهای خرافی مبارزه کرد و در سخنانی روشنگر خورشید و ماه گرفتگی برای مرگ انسان ها را به شدت مردود دانست و ردّ کرد. این روایات در منابع حدیثی از جمله در کتاب تاریخ المدینه المنوره ابن شبه آمده است. بر مقبره ابراهیم بارگاهی به رنگ سفید ساخته بودند که بعدها توسط وهابیون تخریب شد.

مآخذ

اسد الغابه، ابن اثیر، قم، اسماعیلیان، بی تا، ج ۱، ص ۱۵۶؛ الاصابه، ابن حجر عسقلانی، بیروت، دار الکتب اللبنانیه، ۱۴۱۵ق،

ج ۴، ص ۳۹۱؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، دار العلم، ۱۹۸۷م، ج ۲۱، ص ۱۸۳ و ج ۶، ص ۷۰۷؛ البدایه و النهایه، ابن کثیر، بیروت، دار الفکر، بی تا، ج ۵، ص ۳۰۹ و ۳۱۱؛ البقیع فضیله کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۵-۸؛ تاریخ المدینه، قم، دار الفکر، ۱۴۸۰ق، ج ۱، ص ۹۷؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه، ج ۱، ص ۹۸؛ الصحیح، محمد بن اسماعیل بخاری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۱ق، ص ۱۱۲؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار صادر، بی تا، ج ۱، ص ۸۸؛ المبسوط، شمس الدین السرخسی، بیروت، دار المعرفه، بی تا، ص ۷۴؛ مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری طبرسی، قم، مؤسسه آل البیت(ع)، ۱۴۰۸ق، ص ۴۶۰؛ وفاء الوفاء، سمهودی، بیروت، دار الاضواء، ۱۳۸۶ق، ج ۳، ص ۸۲۴-۸۲۶.

نیز نک- : بقعه البیضاء؛ مخیریق

ابراهیم بن موسی

ابراهیم بن موسی، راوی و از نوادگان امام علی(ع) و مدفون در بقیع.

ص: ۴۱

نام کامل او چنین است: ابراهیم فرزند موسی بن عبدالله بن موسی بن عبدالله بن حسن بن علی بن ابی طالب (ع) مکنی به ابو عمرو. او از شیعیان مبارز در عصر خلافت بنی عباس بود و رنج ها و زندان های فراوانی را تحمل کرد. مهتدی خلیفه عباسی او را در حبس در سال ۲۵۶ق به شهادت رساند و سپس در بقیع به خاک سپرده شد. ابوالفرح اصفهانی، محمد بن احمد عامل مهتدی در مدینه و والی این شهر را عامل شهادت او می داند (مقاتل الطالبین، ص ۴۳۹).

مأخذ

اعیان الشیعه، سید محسن عاملی، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۱۲، ص ۱۳۴؛ مقاتل الطالبین، قم، ۱۳۵۲، ص ۴۳۹؛ المجدی فی انساب الطالبین، ابوالحسن علی بن ابی الغنائم محمد بن علی العلوی العمری، به کوشش احمد مهدوی دامغانی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۲۲ق، ص ۵۳.

ابراهیم بن یحیی شجری

ابراهیم بن یحیی شجری، راوی و از مشاهیر مدینه و مدفون در بقیع.

ابراهیم بن یحیی بن محمد مدنی شجری ساکن محله ای که در قدیم «الشجره بنی الحلیفه» نام داشت. این محله در جنوب شهر مدینه و نزدیک شهر بود. امروز آنجا را ایبار می نامند و ملحق به شهر مدینه شده است. به همین دلیل او را شجری نامیده اند. او از راویان مدینه، پدرش، ذهلی و ابو اسماعیل ترمذی، روایت هایی نقل کرده است.

بعضی او را ثقه دانسته و کسانی مثل ابو حاتم او را تضعیف نموده اند. وفات او را حدوداً در سال ۲۲۰ق نوشته اند و محل دفن او به احتمال زیاد بقیع بوده است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۲۷۱-۲۷۲.

ابراهیم بن یحیی عباسی

ابراهیم بن یحیی عباسی، امیر مدینه و مدفون در بقیع.

ابراهیم بن یحیی بن محمد بن علی العباسی امیر مکه و امیر طائف بود و از سال ۱۶۶ق به امیری مدینه منصوب گردید. اما پس از چندی در سال ۱۶۷ق در مدینه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

او استفتاتی از مالک بن انس داشت و بعضی رجالیون و مورخین، نام او را در زمره راویان مالک ثبت کرده اند.

مأخذ

التحفه اللطيفه فى تاريخ المدينه الشريفه، شمس الدين محمد سخاوى، مدينه، مركز بحوث و دراسات المدينه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۲۷۲.

ابراهيم حسين بغدادى ← عماره قبور النبى و اهل بيته

ابراهيم رفعت پاشا

ابراهيم رفعت پاشا، سردار و امير الحاج و دانشمند مصرى در سده ۱۳ و ۱۴ق و سفرنامه نويس.

ابراهيم بن شريف سويفى مشهور به ابراهيم رفعت پاشا فرزند عبدالجواد در جمادى الاولى ۱۲۷۳ در اسيوط مصر به دنيا آمد. پيش از تولد با فوت پدرش، يتيم شد. وقتى به سن رشد رسيد، براى فراگيرى ادبيات و قرآن به مكتب خانه رفت. سپس در دبستان اميرى و مدرسه تجهيزيه قاهره به تکميل مدارج علمى پرداخت. اما به دليل نبوغ و استعداد فراوان به مدرسه جنگ (حريه) فرا خوانده شد و پس از سه سال به درجه ستوان دومى و سپس به مقام افسرى رسيد. اما در زمانى که به وظائف نظامى خود عمل مى کرد، در الازهر هم به تحصيل فقه و معارف دينى مى پرداخت. او مکرر جهت انجام مأموريت به نواحى مختلف اعزام مى شد.

در چهارم رمضان ۱۳۱۹ق به رتبه سرلشکرى ترفيع يافت و به عنوان اميرالحاج کشور مصر به سال هاى ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵ تعيين گرديد.

وى در عين اينکه نظامى بود، عالم، فقيه، دانشمند و نويسنده هم بود. او خاطرات و مشاهدات خود را در سال هاى حضور در عربستان سعودى را تأليف کرد و نام اين سفرنامه را مرآه الحرمين گذاشت. نخستين بار آن را در سال ۱۳۴۴ق وقتى که هنوز زنده بود در قاهره و توسط دارالکتب المصرية به چاپ رساند. دکتر هادى انصارى اين کتاب را به فارسى برگردانده است.

ص: ۴۲

بخشی از این کتاب درباره بقیع است. این بخش شامل اطلاعات سودمندی درباره، مدفونین بقیع و دیگر مسائل مربوط به بقیع است. متن این بخش با عنوان گورستان بقیع در مقالات مستند، در لوح فشرده پیوست آمده است.

مأخذ

مرآة الحرمين، ابراهیم رفعت پاشا، ترجمه فارسی هادی انصاری، تهران، نشر مشعر، ۱۳۷۷، ص ۱۳-۱۴ و ۴۷۷-۴۸۰.

ابراهیم صندوق دار ← صندوق دار، ابراهیم

ابراهیم کورانی شهرزوری

ابراهیم کورانی شهرزوری، فقیه شافعی در سده ۱۰ و ۱۱ق، مؤلف و مدفون در بقیع.

ابراهیم بن حسن شهرزوری شافعی کورانی در شوال ۱۰۲۵ق در شهر شهران از توابع شهرزور در منطقه کردستان متولد شد. پس از تحصیلات در محل زندگی برای تکمیل آموخته ها مسافرت هایی داشت؛ سال ها هم در مدینه مجاورت گزید و علاوه بر تدریس به تهذیب نفس پرداخت. او از فقهای بزرگ مذهب شافعی است. کتاب های تألیفی او را تا هشتاد عنوان شمرده اند. بالاخره در سال ۱۱۰۱ در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۱، ص ۳۵.

ابن ابی السعود، احمد بن اسماعیل

ابراهیم الهتائی، از مشاهیر مدینه و مدفون در بقیع.

اطلاعات زیادی درباره او در دست نیست. او را به نام شیخ صالح نامیده اند. به بیماری جذام گرفتار شده ولی چون قوی بنیه بود در مقابل این بیماری چند سال مقاومت کرد. با اینکه بسیاری از اعضاء و جوارحش را از دست داد. دائم الذکر و همیشه به تلاوت قرآن مشغول بود. پس از فوت او را در بقیع دفن کردند. اما راجع به تاریخ وفات او مطلبی ثبت نشده است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۲۸۲.

ابراهیم بن احمد

ابن ابی السعود، احمد بن اسماعیل، از دانشمندان علوم اسلامی در سده ۹ق و مدفون در بقیع.

احمد بن اسماعیل بن ابراهیم ملقب به الشهاب، السعودی، القاهری، المنوفی و الشافعی و مکنی به ابن الشیخ ابی السعود، ابو العباس و ابوالفضل و معروف به ابن ابی السعود در شوال ۸۱۴ق در منوف العلیا در مصر متولد شد. در خردسالی پدرش را از دست داد. در همان شهر شروع به آموختن قرآن و ادبیات عرب نمود. در ۲۹ سالگی به قاهره رفت و نزد استادان مشهور آموختن فقه را آغاز کرد. سپس طب، علوم طبیعی و ریاضی آموخت. وقتی به مدارج عالی و استادی رسید، شروع به تدریس و تربیت شاگرد پرداخت.

در سال ۸۶۸ق برای حج به مکه و مدینه رفت. چند ماهی در مجاورت مکه و مدینه ماند تا اینکه در سال ۸۷۰ق وقتی در مدینه به بیماری دل درد مبتلا شده بود، در گذشت. جسد او پس از غسل و کفن به روضه نبوی منتقل شد و بر آن نماز گزارند. سپس در بقیع بین مقبره مالک و ابراهیم دفن گردید.

وی علاوه بر کثرت دانش، دارای اخلاق نیک، خشوع و خضوع و حسن معاشرت با مردم بود. همچنین آثار و اشعاری از او بر جای مانده است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۲۹۱-۲۹۸.

ابن ابی الهیجاء

ابن ابی الهیجاء، از وزرای دولت فاطمی، آبادکننده بخش هایی از بقیع و مدفون در آنجا.

سیف الدین حسین بن ابی الهیجاء از کارگزاران دولت فاطمیان مصر بود. فاطمیان نام سلسله شیعه اسماعیلی (۲۹۷-۵۶۷ق) بود که بیش از ۲۵۰ سال در مصر و شمال آفریقا حکفرمایی داشتند. آنان نسبت خود را به حضرت فاطمه زهرا(ع) می رساندند. فاطمیان چون

ص: ۴۳

گرایش شیعی داشتند، خود را محق و صاحب صلاحیت برای خلافت بر جهان اسلام می دانستند و خلفای بغداد را نامشروع تلقی می کردند.

او داماد طلائع بن زُرَیک (درگذشت ۵۵۶ق) وزیر عاضد آخرین خلیفه فاطمی است. در سال های پایانی عمرش، در مدینه سکونت داشت.

در دوره معز (حکومت ۳۴۱ تا ۳۶۴ق) و دوره پسرش عزیز (حکومت ۳۶۵-۳۸۶ق) فاطمیان به اوج اقتدار رسیدند. مکه و مدینه را هم زیر سلطه گرفتند و اقدامات بسیار عمرانی، امنیتی و غیره در اماکن و شهرهای مقدس اجرا کردند. ابن ابی هیجاء امیر فاطمی علاقه خاصی به حرمین شریفین داشت. پس از چند سال کار در مدینه وصیت کرد که بعد از مرگ در بقیع دفن شود. علاوه بر دفن، بقعه و آرامگاهی بر مزارش ساختند که به بقعه ابن ابی هیجاء مشهور بود. این بقعه در نزدیکی بقعه های عباس و ائمه (ع) بود.

ابن ابی الهیجاء در سال ۵۴۶ق مرقد اسماعیل فرزند امام صادق (ع) را تجدید بنا کرد. نیز باغ مجاور حرم اسماعیل را خرید و وقف این حرم کرد تا توسعه آن امکان پذیر شود. سمهودی گزارش داده که در وسط در میانی و آخری مرقد اسماعیل، قطعه سنگی نصب شده و در آن نوشته شده، باغ موجود در سمت غربی این حرم را حسین بن ابی الهیجاء به این حرم وقف نمود.

یکی از علل موفقیت فاطمیان مصر در مدینه و آبادانی بقیع، تبعیت و هماهنگی آل مهنا به عنوان حاکمان مدینه با فاطمیان بود. به طوری که برخی آل مهنا را دست نشانده فاطمیان می دانند.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۱؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۸۰، ص ۳۰۳؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱، ص ۵۸۶-۵۸۷؛ صبح الاعشی، قلقشندی، به کوشش زکار، دمشق، وزاره الثقافه، ۱۹۸۰م، ج ۴، ص ۳۰۷؛ قاموس الحرمین، محمدرضا نعمتی، قم، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۱۹۰؛ وفاء الوفاء، سمهودی، ج ۳، ص ۹۲۰؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش محمد عبدالحمید، ج ۲، ص ۱۳۸، ج ۳، ص ۴۳ و ۱۰۳.

ابن ابی ثابت

ابن ابی ثابت، پژوهشگر و مؤلف درباره مدینه منوره و پدیدآورنده نخستین کتاب درباره آن.

تا چندی قبل، پژوهشگران تصور می کردند نخستین کتاب درباره مدینه منوره را ابن زباله (زنده در سال ۱۹۹ق) تألیف کرده و گویا آن را اخبار المدینه یا تاریخ المدینه نامیده است. اما با تحقیقات جدیدتر به ویژه با تلاش های مدینه پژوه مشهور معاصر، حمد الجاسر معلوم شد پیش از او مؤلف دیگری به نام عبدالعزیز بن عمران الزهری المدنی معروف به ابن ابی ثابت الاعرج (درگذشت ۱۹۷ق) بوده و درباره مدینه، تأملات و تحقیقاتی داشته است. البته فاصله زمانی ابن ابی ثابت و ابن زباله، حداقل ۲ سال و حداکثر احتمالاً یک تا دو دهه است. یعنی فاصله چندان زیاد نیست ولی این کشف مهم است که اولین

پژوهشگر درباره مدینه این زبانه نبوده بلکه ابن ابی ثابت است. (مقدمه کتاب المغانم المطالبه و نیز مقدمه «معجم ما ألف» از الصاعدي).

ابن شبه اطلاعاتی درباره ابن ابی ثابت داده و کتاب های او را معرفی کرده است. به نظر ابن شبه، وی به دلیل از بین رفتن آثارش در آتش سوزی و بیان مطالب از روی حافظه، کثیر خطاء و غلط بوده است. شاگرد و فرزند ابن ابی ثابت به نام سلیمان بن عبدالعزیز الزهری و شاگردان دیگرش به نام های علی بن محمد المدائنی و ابوغسال محمد بن یحیی الکنانی و ابراهیم بن المنذر الحزامی و ابو حذافه احمد بن اسماعیل بن السهمی المدنی، روایات بسیاری درباره تاریخ مدینه و حوادث این شهر از ابن ابی ثابت نقل کرده اند. اما از آثار تألیفی او، جز نقل هایی از ابن شبه (۱۳۶۲ق) در کتاب تاریخ المدینه چیزی به ما نرسیده است.

سمهودی همین روایات را از ابن شبه در کتابش به نام

ص: ۴۴

وفاء الوفاء نقل کرده است. اما علت مشهور شدن، ابن زباله به عنوان نخستین مورخ و مؤلف تاریخ مدینه چیست؟ در پاسخ باید گفت سمهودی در کتابش وفاء الوفاء پیشگام بودن او را مطرح کرد و نوشت ابن زباله اولین مورخ و مؤلف در این رشته است. اگر چه کتاب ابن زباله در آتش سوزی مسجد النبی سوخت و از بین رفت ولی بسیاری از مطالب آن را سمهودی در کتابش آورده است، به طوری که مستشرق آلمانی، وستنفلد این مطالب را گردآوری کرد و کتاب مستقلی به نام تاریخ المدینه یا اخبار المدینه ساخت.

مأخذ

التحفة اللطيفة، ج ۳، ص ۳۵؛ تهذیب التهذیب، ج ۶، ص ۳۵۱؛ «معجم ما ألف عن المدینه المنوره»، عبدالرزاق بن فراج الصاعدی، مجله العرب، س ۳۱، ۱۴۱۶ق، ص ۴۹ به بعد.

نیز نک-: بقیع پژوهی؛ کتاب شناسی ها

ابن ابی قیس ← حویطب بن عبدالعزی

ابن ابی وقاص ← سعد بن ابی وقاص

ابن اسود ← مقداد بن اسود

ابن اسود بن حرام ← زید بن سهل

ابن البارزی

ابن البارزی، قاضی، ادیب و شاعر و مدفون در بقیع.

عبدالرحیم بن ابراهیم بن هبه الله جهینی ملقب به نجم الدین و مکنی به ابومحمد و مشهور به ابن البارزی، در شهر حماه سوریه متولد شد. در همانجا رشد و نمو نمود و برای تکمیل تحصیلات به شهرهای دیگر مسافرت کرد. بالاخره به حماه بازگشت و سال ها در آنجا به تدریس و افتا و قضاوت مشغول بود. پدرش و فرزندانش همین روش را پیش گرفتند. کتب بسیاری را تألیف کرده و به یادگار نهاده است. برخی او را با صفاتی چون ادیب، شاعر، اصولی، فقیه و قاضی ستوده اند.

این قاضی ادیب که در اواخر عمرش عزم زیارت مکه و مدینه کرده بود، در راه سفر نزدیک مدینه در گذشت؛ جسد او را به مدینه بردند و در بقیع به خاک سپردند.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۳، ص ۳۴۳؛ موسوعه الطبقات الفقهاء، جعفر سبحانی، قم، مؤسسه الامام الصادق(ع)، ۱۴۳۰ق، ج ۷، ص ۱۰۶.

ابن الجابي، ابراهيم بن مسعود

ابن الجابي، ابراهيم بن مسعود، قاری حرمین مکه و مدینه و راوی اهل مدینه و مدفون در بقیع.

ابو اسحاق ابراهيم بن مسعود بن ابراهيم قاهري اربلي ملقب به برهان الدين مقرئ الحرمين و معروف به ابن الجاني و المسروري در سال ۶۶۲ق در قاهره چشم به جهان گشود، به مدینه کوچ کرد و پس از تحصیل و دست یافتن به تخصص در علوم دینی، در مقام خطیب و واعظ و امامت جمعه و جماعت و مدرس فعال بود. نیز در ترویج مذهب شافعیه در مدینه بسیار کوشا بود. بالاخره در سال ۷۴۵ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. محل دفن او را پشت قبه عثمان دانسته اند (العقد الثمین، ج ۱، ص ۳۰۰). بعضی هم محل دفن او را مکه دانسته اند (همان).

لازم به ذکر است، مورخینی مثل ابن فرحون او را متصف به ضریر (نابینا) دانسته و معتقدند در سال هایی از عمرش، بینایی اش را از دست داد. ابن فرحون او را با القابی مثل شیخ صالح، قاری بخشنده، باوقار، اهل سکینه و صبور ستوده است. نیز فیروزآبادی در المغانم المطابه (ج ۳، ص ۱۱۸۲) همین ویژگی ها و اخلاقیات را برای او شمرده است.

مأخذ

التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۲۶۲-۲۶۴.

ابن الشماع

ابن الشماع، فقیه و متکلم از سده ۸ و ۹ق و مدفون در بقیع.

شمس الدین محمد بن محمد بن علی بن احمد مجاهدی ایوبی حموی حلبی شافعی در حماه به سال ۷۹۱ق چشم به جهان گشود. دارای گرایش صوفیانه بود. پس از تحصیلات در محل تولد به مصر رفت و نزد

ص: ۴۵

استادان برجسته به تکمیل علوم پرداخت. چند بار به حج رفت و بالاخره در ذی القعدة ۸۶۳ ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، بیروت، دار احیاء الکتب، ج ۱۱، ص ۲۴۳.

ابن القصبی ← سخاوی، محمد بن احمد

ابن القطان، ابراهیم بن عبد الرحمن

ابن القطان، ابراهیم بن عبد الرحمن، از شخصیت های مدینه و مدفون در بقیع.

ابو اسحاق، ابراهیم بن عبد الرحمن بن حسین، برهان الدین مدنی شافعی معروف به ابن القطان در سال ۸۱۹ ق در مدینه منوره چشم به جهان گشود. در همین شهر رشد یافت و به محفل درس استادان گام نهاد. حدیث، ادبیات و فقه را به خوبی فرا گرفت. از پدرش، ابوالفتح مراغی و جمال کازرونی سماع روایت داشت. شاگردان بسیار داشت و روایات صحاح را برای آنان قرائت می کرد. در ذی القعدة ۹۰۸ ق در مدینه درگذشت و گویا طبق مرسوم در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷ م، ج ۱، ص ۲۱۸-۲۱۹.

ابن المراغی، محمد بن ابی بکر بن الحسین

ابن المراغی، محمد بن ابی بکر بن الحسین، فقیه و محدث مشهور، و مدفون در بقیع.

محمد ملقب به کمال و کنیه اش ابوالفضل، مشهور به ابن مراغی است. او در ۸۰۳ ق در مدینه متولد شد. نزد استادان مشهور به فراگیری علوم پرداخت. و به مقامات عالی علمی رسید. در روز ششم ذی القعدة در بیرون مدینه سال ۸۴۳ ق کشته شد. علت کشته شدن او شایعات و نزاع های بین خانواده ابن المراغی و امیر مدینه بود. پس از کشته شدن جسدش را به بقیع بردند و در آنجا دفن کردند.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۹۵ م، ج ۶، ص ۵۸؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ ق، ص ۲۰۸؛ التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷ م، ج ۶، ص ۸۴-

ابن النجار، مدینه پژوه، بقیع شناس و نویسنده درباره فضایل بقیع.

ابو عبدالله محب الدین محمد بن محمود بن حسن بن هبه الله محاسن (۵۷۸-۶۴۳ق) مورخ، محدث رجال شناس، ادیب شافعی مذهب، بقیع و مدینه پژوه است. او در بغداد زاده شد، پدرش مردی نجار بود. در کودکی به حفظ قرآن روی آورد. سپس به فراگیری صرف و نحو عربی و استماع و کتابت حدیث پرداخت. در نظامیه ی بغداد نیز به تحصیل علم پرداخت و در دوره ای نسبتاً طولانی در زادگاهش نزد کسانی چون ابن جوزی، عبدالوهاب بن سئکینه ی بغدادی و ذاکر بن کامل خفاف دانش آموخت و حدیث شنید. سپس به حجاز رفت و در ۶۰۷ق در مکه و چندی در مدینه استماع حدیث کرد. در ۶۰۸ق وارد شام شد و در آنجا نزد ابوالیمن کنندی به تحصیل علم پرداخت. نیز با سفر به حلب، حرّان، موصل، تکریت، مصر، اسکندریه، همدان، اصفهان، خراسان، نیشابور، بسطام، دامغان، ری، ساوه، همدان، و شهرهای دیگر از مشایخ عصر، حدیث شنید و به تکمیل تحصیلات خود پرداخت.

رویکرد علمی او که توغل در علوم حدیث و نقل و استماع احادیث بود در مدینه پژوهی و بقیع شناسی او هم مؤثر بوده است. از اینرو کتاب الدرہ الثمینہ فی تاریخ المدینہ را با همین رویکرد نوشت. یعنی بر اساس احادیث به بیان اسماء مدینه، فتح مدینه، هجرت رسول اکرم (ص) و اصحابش به مدینه و فضایل مدینه می پردازد. برای نمونه از فصل هجرت رسول اکرم (ص) به مدینه، هشت روایت نقل کرده است. یکی از این

روایات چنین است: ابوموسی اشعری از پیامبر(ص) نقل کرده که می فرماید: در خواب دیدم که از مکه به زمینی پر از نخل مهاجرت کرده ام.

ابن نجار دوره ی پایانی عمر خود را در بغداد به تدریس و تألیف گذراند و پس از تأسیس مدرسه ی مستنصریه (۶۳۱ق) به تدریس در آنجا گمارده شد. سرانجام وی در ۶۴۳ق در بغداد از دنیا رفت و در گورستان باب الحرب دفن شد.

چند کتاب از او بر جای مانده است؛ ولی مهم ترین کتاب او الدرہ الثمینہ فی تاریخ المدینہ است. ابن نجار آن را به درخواست برخی طالبان علم در مدینہ به رشته ی تحریر درآورده است. این کتاب همراه جلد دوم شفاء الغرام فاسی در قاهره در ۱۳۷۶ق/ ۱۹۵۶م به چاپ رسیده است. سپس صلاح الدین بن عباس شکر به تحقیق و تصحیح این اثر پرداخت و در ۱۴۲۷ق/ ۲۰۰۶م آن را منتشر کرد. نیز ابوالعباس غراض ذیلی بر آن نوشته است. این کتاب به روش برخی مورخین به تاریخ سیاسی - اجتماعی مدینہ نمی پردازد، بلکه در هجده فصل به بررسی ابعاد و جوانب مدینہ النبوی(ص) می پردازد. این هجده فصل عبارت اند از: اسماء مدینہ و ساکنان نخستین آن، فتح مدینہ، هجرت رسول اکرم(ص) و اصحاب ایشان به مدینہ، فضایل مدینہ، حدود و مرزهای حرم آن، وادی عقیق، چاه های مدینہ، کوه احد و شهدای احد، مهاجرت بنی نفیس از مدینہ، حفر خندق اطراف مدینہ، قتل بنی قریظہ، مسجد النبوی(ص)، دیگر مساجد در مدینہ، مسجد ضرار و انهدام آن، رحلت رسول الله و یاراننش، فضیلت زیارت مقبره رسول اکرم(ص)، بقیع و فضیلت آن، بزرگان و مشاهیر ساکن در مدینہ.

دو فصل «بقیع و فضیلت آن» و زیارت روضه ی رسول اکرم(ص) در بخش بقیع شناسی کتاب او، قابل توجه است، چون روایات و مطالبی در این دو فصل آمده که کاملاً با دیدگاه های وهابیون در دوره جدید معارض است. با توجه به اینکه ابن نجار یکی از کارشناسان خبره در حدیث و علوم حدیث است و کتاب او از آثار کهن در این زمینه می باشد، لازم است وهابیون بر اساس چنین منابعی به تصحیح باورها و رفتارهای خود بپردازند. دیدگاه های ابن نجار در زمینه بقیع در مقاله ی «ذکر البقیع و فضله» آمده است و تمامی این فصل عیناً نقل شده است.

مآخذ

الانساب، عبدالکریم بن محمد سمعان، بیروت، ۱۴۰۸ق؛ لتکمله لوفیات النقله، عبدالعظیم منذری، به کوشش بشار عواد معروف، بیروت، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۳۱۹؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ص ۳۶-۳۷؛ الدرہ الثمینہ فی اخبار المدینہ، ابن النجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینہ النبوی(ص)، مرکز بحوث و دراسات المدینہ المنوره، ۱۴۲۷ق/ ۲۰۰۶م؛ الدرہ الثمینہ همراه شفاء الغراء فاسی، قاهره، ۱۳۷۶ق/ ۱۹۵۶م؛ سید اعلام النبلاء، محمد بن احمد ذهبی، به کوشش بشار عواد معروف و محیی هلال سرحان، بیروت، ۱۴۰۵ق، ج ۲۳، ص ۱۳۳-۱۳۴؛ معجم الادباء، یاقوت حموی، بیوت، داراحیاء التراث الغربی، ج ۱۹، ص ۴۹؛ مقدمه صلاح الدین بن عباس شکر بر الدرہ الثمینہ، مدینہ، ۱۴۲۷ق.

نیز نک- : احادیث بقیع

ابن النجم الصوفی، محمد بن احمد بن محمد، از عالمان ساکن مدینه و مدفون در بقیع.

در قاهره متولد شد و در همانجا به فراگیری علوم مشغول شد. به ابن عربی و تصوف گرایش داشت و از مشایخ صوفیه شد. به مکه رفت و ۱۲ سال در مجاورت خانه خدا به عبادت و ریاضت مشغول شد. سپس به مدینه رفت و تا پایان عمر یعنی ۸۰۱ق در مدینه سکونت داشت. در همانجا وفات کرد و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۲۹.

ابن النجیح

ابن النجیح، از پیروان ابن تیمیه و مدفون در بقیع.

شرف الدین ابو عبدالله محمد بن محمد حرانی مشهور به ابن النجیح فقیه ناسک است. او در سال ۷۲۳ق در حران متولد شد و در وادی بنی سالم در گذشت. جسد او را به مدینه برده و در بقیع نزدیک قبر عقیل دفن کردند.

ص: ۴۷

او از مبلغین سلفی گری واز پیروان این تیمیه و از یاران و خواص اصحابش بود.

مآخذ

البدایه و النهایه، ابن کثیر، به کوشش علی شیری، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۸م، ج ۱۴، ص ۱۲۷؛ بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ۲۰۸.

ابن الهدم ← کلثوم بن الهدم

ابن باز ← بن باز، عبدالعزیز بن عبدالله

ابن بطوطه

ابن بطوطه، جهانگرد و سیاح برجسته در سده هشتم قمری و گزارش نویس درباره بقیع.

ابو عبدالله محمد بن عبدالله لواتی طنجی ملقب به شمس الدین در سال ۷۰۳ق در شهر طنجه متولد شد. اصالتاً از قبیله بربرهای لواته بود که در شمال آفریقا پراکنده بودند.

وی در زادگاهش به تحصیل علوم دینی در مدرسه مالکیان پرداخت. به قصد انجام مناسک حج در ۷۲۵ق، سفر خود را از طنجه آغاز کرد. او پس از گذشتن از تلمسان در الجزیره به تونس رفت و در شهر صفاقس با دختر یکی از مشاهیر آنجا ازدواج کرد. سپس از راه طرابلس و دیگر نواحی شمال آفریقا به اسکندریه و قاهره و در ادامه از فلسطین، بیروت، طرابلس، حلب، انطاکیه، لاذقیه، بعلبک، و دمشق گذشت. وی مدتی در دمشق اقامت کرد و پس از آن رهسپار مکه و مدینه شد. سپس به نجف اشرف رفت و با قافله ای راه ایران در پیش گرفت و از شهرهای آبادان، ماهشهر، شوشتر، شیراز، اصفهان و تبریز دیدن کرد و سرانجام به بغداد بازگشت و بار دیگر به حج رفت و در مکه اقامت گزید بین سال های ۷۲۹-۷۳۰ق. وی با گذشتن از سواحل شرقی آفریقا، یمن، عدن و موگادیشو، راه ظفار، سواحل شرقی عربستان، عمان و خلیج فارس را در پیش گرفت و با حاکم جزیره هرمز، سلطان قطب الدین تهمتن، دیدار کرد. آنگاه به لارستان فارس، جزیره کیش و بحرین رفت و بار دیگر در ۷۲۳ق به مکه بازگشت. سفر بعدی او ابهاماتی دارد. او پس از درنوردیدن سراسر شبه جزیره کریمه به جنوب روسیه، و سپس قسطنطنیه رفت و بعد از طریق ولگا به خوارزم، بخارا، نخشب، سمرقند، بلخ، هرات، طوس، مشهد، سرخس، تربت حیدریه، نیشابور، بسطام، غزنه و کابل سفر کرد. در ۷۳۴ق رهسپار هند شد و پس از اقامتی کوتاه در دهلی، راه چین را در پیش گرفت. آنگاه به جزایر مالدیو و جزیره ملوک رفت. ابن بطوطه که در بازگشت نیز از سرزمین ها و شهرهای بسیاری دیدن کرد، در ۷۵۰ق به فاس رسید. سپس عازم اندلس شد و به غرناطه رفت. در ۷۵۳ق راهی آفریقای مرکزی شد و پس از عبور از صحرای آفریقا به تمبوکتو رسید. او سرانجام با بازگشت به فاس در ۷۵۴ق، به سیاحت خود پایان داد و تا آخر عمر در آنجا به سر برد. سفرنامه ابن بطوطه که شرح سفرهای اوست، توسط او تقریر و به دست کاتبش ابو عبدالله محمد بن جزّی (ابن جزّی) تحریر شده است. ابن بطوطه بزرگ ترین جهانگرد مسلمان است که اندکی پس از مارکوپولو به سیاحت پرداخت و سفرنامه خود را به رشته تحریر درآورد.

این سفرنامه با عنوان های رحله ابن بطوطه و تحفه النظار فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار منتشر شده است. خلاصه آن به قلم فتح بیلونی به نام المنتقی در قاهره، ۱۲۷۸ق منتشر شد. پژوهشگران فرانسوی با تصحیح متن سفرنامه، آن را در چهار جلد در ۱۸۵۳ تا ۱۸۵۸م منتشر کردند. این چاپ مبنای چندین چاپ است که در کشورهای عربی منتشر شده است. فؤاد افرام بستانی در ۱۹۲۷م، علی منتصر کتانی در سال ۱۹۷۲م، عبدالهادی التازی در سال ۱۹۹۶م آن را با تصحیح خاصی منتشر کردند. اما کار عبدالهادی التازی که بر اساس چاپ فرانسه و سی نسخه دیگر تصحیح شده و همراه با فهرس فنی و حواشی مفصل در پنج جلد و ۱۵۵۰ صفحه توسط آکادمی مغرب منتشر شده، از همه بهتر و مبنای تحقیقات بعدی است. این سفرنامه به چندین زبان از جمله ترکی، پرتغالی، فارسی و انگلیسی هم ترجمه شده است.

ابن بطوطه گزارش مهم و سودمندی از مدینه و بقیع دارد که در مقاله «سفرنامه ابن بطوطه» آمده است.

گزارش ابن بطوطه از بقیع بر اساس ترجمه محمدعلی موحد حدود یک صفحه است. موحد در مقدمه متذکر شده که فقط متن اصلی را ترجمه کرده و از ترجمه اضافات ابن جزی (کاتب ابن البطوطه) خودداری نموده است. یعنی ابتدا متن چهار جلدی یا پنج جلدی را در یک جلد خلاصه نموده و سپس ترجمه کرده است. گویا همین روش را پرفسور گیپ در ترجمه انگلیسی داشته است. بهر حال اظهارنظرهای ابن بطوطه درباره بقیع بر اساس خلاصه و ترجمه محمدعلی موحد سامان دهی شده است، هر چند سایر توضیحات چاپ کامل تر نیز ارزش تاریخی و علمی خاص خود را دارد.

مآخذ

ابن بطوطه و رحله، شاکر خصباک، بیروت، دارالآداب، بی تا؛ ادب الرحلات الاندلسیه و المغربیه، نوال عبدالرحمن الشوابکه، عمان (اردن)، وزاره الثقافه، ۲۰۰۸م، ص ۶۶-۶۸؛ ادب الرحله فی التراث العربی، فؤاد قنديل، القاهره، مکتبهالدار العربیه الکتاب، ۲۰۰۲، ص ۴۸۸-۵۲۷؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱، ص ۶۶۵؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۱۲۰-۱۲۶؛ رحله ابن بطوطه، بیروت، دار بیروت للطباعه و النشر، ۱۴۰۵ق / ۱۹۸۵م، ص ۱۲۴-۱۲۷؛ سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، بنگاه کتابهای جیبی، ۱۳۳۷، ص ۱۱۳-۱۱۴؛ مقدمه محمدعلی موحد بر سفرنامه، تهران، ۱۳۳۷.

نیز نک- : سفرنامه ابن بطوطه

ابن بکار ← اخبار المدینه

ابن بلیهد ← عبدالله بن بلیهد

ابن تیمیه

ابن تیمیه، متکلم، فقیه و مرجع فکری وهابیت و آل سعود.

تقی الدین ابوالعباس احمد بن عبدالحلیم عرانی دمشقی (درگذشت ۷۲۸ق) مشهور به ابن تیمیه در ۶۶۱ق در حران (شهری در ترکیه کنونی) زاده شد. به سرعت مدارج تحصیل علوم اسلامی را پشت سر گذاشت و در جوانی به کرسی فتوا و تدریس رسید. برای شناخت وهابیت و آل سعود، به ناچار باید زندگی و افکار او را مطالعه کرد چون یک از مصادر و منابع وهابیت است. پیشرفت و توسعه وهابیت از یک سو منوط به داشتن طرفداران و حامی هایی در قرن اخیر و از سوی دیگر داشتن مؤیدهایی در قرون گذشته است. به عبارت دیگر وهابیت تلاش کرده سَلَف و خَلَف را همراه خود کند. وهابیون و آل سعود، همه جا خود را طرفدار و مطیع ابن تیمیه و دیگر عالمان گذشته، نیز علمای جدید معرفی می کنند. تا اطمینان و امنیت خاطر مسلمانان را نسبت به این مکتب جدید جلب نمایند. به همین دلیل به رغم رفتارهای بسیار شنیع مثل تخریب بقیع، غارت اموال بقیع و کشتار مردم، واکنش های قابل توجه در کشورهای مختلف اهل سنت علیه وهابیت مشاهده نشد.

باورهای وهابیون در زمینه شفاعت، توسل، زیارت قبور، احترام به قبور و اموات و نفی و نقد باورهای شیعه، اساس و ستون

فقرات خط مشی وهابیت است. ابن تیمیه، غریب السلام و محمد بر بهاری (درگذشت ۳۲۹ق) و برخی دیگر از علمای حنبلی با عرضه تفکرات تندروانه و افراطی و خشن در موضوعات فوق راه را برای وهابیت هموار کردند.

تربیت ابن تیمیه در محیط عناد و تعصب علیه تشیع، او را به گونه ای ساخته بود که از ابتدا، رویکرد و اقدامات خشن و سرکوبگرانه ای علیه شیعیان داشت. او نقش مهمی در قتل عام شیعیان در مدینه، لبنان، شامات و مصر داشت.

مبنای اعتقادات او ترجیح نقل به هنگام تعارض کتاب و سنت با عقل و ردّ تعقل است. نیز با منطق و فلسفه میانه خوبی نداشت. کتابی هم با عنوان الردّ علی الفلاسفه و نقض المنطق نگاشت. از اینرو سنتی را پایه گذاری کرد که به عقل اجازه تجزیه و تحلیل امور را نمی دهد و مثلاً نمی تواند ارزیابی صحیحی از زیان ها و عواقب تخریب بقعه ها و اماکن تاریخی مثل بقیع داشته باشد.

ابن تیمیه رفتن بر مزارها حتی مدفن پیامبران را منهی

می داند؛ به استثنای وقتی که می خواهد به آنها سلام کند. به نظر او هنگام دعا برای میت، مسلمان باید رو به قبله بایستد. او معتقد است نماز خواندن در کنار قبر میت حرام و بدعت است. نشستن نزدیک قبور اولیا و بزرگان، مسح و بوسیدن قبور آنان حرام و ممنوع است. از اینرو احادیث دال بر مشروعیت و استحباب زیارت قبر رسول خدا و دیگر بزرگان دین، همه را دروغ و مطرود می داند. او نوحه سرایی بر سر قبور، اظهار ندبه و ناراحتی و گریه و زاری را هم حرام و شرک می داند.

ابن تیمیه همچنین ساخت و ساز بر قبور را شرک و نوعی بت پرستی دانسته و تعظیم قبور را آیین مشرکان و کار اهل کتاب می داند. او تکلیف مسلمانان را منهدم ساختن بقعه ها و آرامگاه ها می داند. از نظر او حتی خواندن نماز در کنار قبور خواه به قصد تبرک یا بدون قصد جایز نیست. او مفصلاً درباره زیارت و مقابر و بقعه ها، سخن گفته و آرای مطرح کرده و در بین فقها و متکلمان مسلمان، بیشترین تحلیل ها و تفسیرها و نظریه پردازی ها را در زمینه زیارت مقابر دارد. از اینرو اگر ابن تیمیه را فقیه مقابر یا کارشناس فقه زیارت بدانیم غلو نکرده ایم.

در زمینه توسل، شفاعت، استشفاء، تبرک و دیگر معتقدات شیعیان هم نقدهای جدی دارد و اینها را کلاً طرد و نفی کرده است.

چند قرن بعد محمد بن عبدالوهاب (در گذشت ۱۲۰۶ق) و وهابیون و آل سعود با تکیه بر همین آراء، بقیع را تخریب کنند، به آرامگاه رسول خدا (ص) تعرض نموده و حتی قصد تخریب آنجا را داشته باشند و به بقعه های ائمه شیعیان در نجف اشرف و کربلا تعرض نمایند. حتی در سال های اخیر بقعه ها و آرامگاه های بزرگان در لیبی، افغانستان، پاکستان و دیگر نقاط جهان از تعرض آنان مصون نبوده و نیست. این بذر را ابن تیمیه کاشت و طی چندین قرن، دیگران آن را آبیاری

کردند و در سینه ها و قلوب برخی مسلمانان رشد و نمو کرد و امروزه به صورت یک آفت مهلک در حال آسیب رساندن است. فقط در یک مورد یعنی در یورش وهابیون به حرم حسینی (ع) در سال ۱۲۱۱ق، بیش از ۵۰۰۰ مسلمان شهید شدند. البته تا کنون ده ها اثر از سوی بزرگان اهل سنت و نیز شیعیان در نقد و رد آراء ابن تیمیه تألیف و عرضه شده است؛ مثل الحقایق الجلیه فی الرد علی ابن تیمیه از شهاب الدین بن جهبل؛ الدرر المضمیئه فی الرد علی ابن تیمیه از تقی الدین سبکی شافعی (در گذشت ۷۵۶ق)؛ مقاله المرضیه فی الرد علی ابن تیمیه از محمد بن ابی بکر اخنائی مالکی (در گذشت ۷۶۳ق).

مآخذ

ابن تیمیه حیاتة عقائده، صائب عبدالحمید، قم، الغدیر، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص ۵۱۱؛ الاعلام، خیرالدین زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۹۷م، بیروت، دار صادر، ج ۲، ص ۷۹ و جم؛ البدایه والنهایه، ابن کثیر، بیروت، مکتبه المعارف، بی تا، ج ۱۴، ص ۱۲؛ تبصره الاحکام فی الاصول الاقضیه و مناهج الاحکام، ابراهیم فرحون، قاهره، ۱۴۰۶ق، ص ۶۳۴؛ الجواب الباهر فی زوار المقابر، ابن تیمیه، به کوشش سلیمان ضیع، قاهره، السلفیه، جم؛ الحقایق الجلیه فی الرد علی ابن تیمیه، شهاب الدین بن جهبل، به کوشش طه الدسوقی، ۱۹۸م، جم؛ السلفیه، سید محمد کثیری، بیروت، الغدیر، ۱۴۱۸ق، جم؛ سیر اعلام النبلاء، الذهبی، به کوشش جمعی از پژوهشگران، بیروت، الرساله، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۳۵۴؛ کتاب الزیاره، ابن تیمیه، بیروت، دارو مکتبه الحیاه، بی تا، جم؛ کشف الارتیاب، سید محسن امین، بیروت، دارالکتب الاسلامی، بی تا، جم؛ مجموعه الرسائل الکبری،

ابن تيميه، بيروت، دار احياء، بي تا، جم؛ مجموعه الفتايا، ابن تيميه، به كوشش عبدالرحمن، بي جا، بي تا، ج ٣، ص ١٥٧-١٩١ و ج ٢٤، ص ٣٥٦-٣٥٧؛ الملل و النحل، جعفر سبحاني، قم، مؤسسه امام صادق، ج ٨، ص ٤١٣ به بعد؛ منهاج السنه النبويه، ابن تيميه، به كوشش محمدشاد، بي تا، مؤسسه قرطبه، ١٤٠٦ق، جم؛ منهج شيخ الاسلام ابن تيميه، سعيد عبدالعظيم، اسكندريه، دارالايمن، بي تا، ص ١٨٨-١٨٩؛ وفيات الاعيان، ابن خلكان، به كوشش احسان عباس، بيروت، دار صادر، ج ٤، ص ٣٨٦-٣٨٧؛ الوهايه بين المباني الفكرية و النتائج العمليه، جعفر سبحاني، قم، امام صادق(ع)، ١٤٢٧ق، ص ١٨١-١٨٣؛ الوهايه في الميزان، جعفر سبحاني، قم، امام صادق(ع)، ١٤٢٧ق، جم.

ص: ٥٠

ابن جبیر، جهانگرد و ادیب اندلسی و گزارش نویس درباره بقیع.

ابوالحسین محمد بن احمد بن جبیر (۵۴۰-۱۴ق) در بلنسیه واقع در شرق اندلس (کشور اسپانیای کنونی) به دنیا آمد. پدر بزرگ او از قبیله کنانه از قبایل بزرگ عرب بود که همراه با سپاه اسلام برای فتح افریقا، به شمال افریقا و اندلس رفته بود و در همانجا ماندگار شده بود.

ابن جبیر مانند پدرش در دولت های حاکم بر اندلس، به دبیری و کتابت مشغول بود. شغل او اقتضاء داشت تا گزارش سفر بنویسد؛ نیز او می باید سفرنامه اش را هر چه دقیق تر می نوشت. همین دقت ها موجب شد که تحولات مثبتی در جریان رحله نویسی (جریان سفرنامه نگاری) پدید آورد.

ابن جبیر در جمعه ۸ شوال ۵۷۸ق، غرناطه را به قصد سفر حج ترک کرد و در ۱۳ ربیع الثانی ۵۷۹ به مکه رسید. پس از ادای مناسک حج تا پایان ۵۷۹ در مکه ماند. در محرم ۵۸۰ عازم مدینه شد. چند روز در مدینه ماند آنگاه در ۸ محرم عازم عراق و بغداد شد.

پس از آن چند سالی، سفرش را ادامه داد. هر آنچه می دید همراه با تحلیل و بررسی و ذکر نظریات دیگران ثبت می کرد. درباره مدینه النبی و بقیع مطالب جدید و جالبی گزارش کرده است. ابن جبیر گزارش خود درباره بقیع را اینگونه آغاز کرده است: بقیع در شرق مدینه قرار دارد و از طریق دری به نام «باب البقیع» وارد صحن این قبرستان می توان شد. به محض ورود در سمت چپ، مقبره صفیه عمه رسول خدا(ص) و مادر زبیر بن عوام است. در مقابل آن، قبر مالک بن انس با ساختمان مختصر و قبه ای کوتاه است. پشت آن قبر ابراهیم پسر رسول خدا(ص) با قبه سفید است. در سمت راست قبر عبدالرحمن اوسط معروف به ابوشحمه پسر عمر خطاب قرار دارد. او را پدرش شلاق زد، تا اینکه بیمار شد و درگذشت، در راستای آن قبرهای عقیل، عبدالله بن جعفر طیار، همسران پیامبر و فرزندان پیامبر(ص) قرار دارد. بعد از اینها، روضه عباس و حسن بن علی(ع) است. این روضه دارای قبه و گنبد و بارگاه بلندی است. و قبر هر دو از زمین مرتفع است و دارای انواع تزیینات دیواری و چراغ های آویز بسیار زیبا است. بیت الحزن منسوب به فاطمه دختر رسول الله چسبیده به بقعه عباسیه است.

کتاب الرحله ابن جبیر به چند زبان ترجمه شده و در کشورهای عربی هم چند بار چاپ شده است. دوزی شرق شناس هلندی (۱۸۲۰-۱۸۸۳م) و میکله آماری(۱)

مورخ و اسلام شناس ایتالیایی (۱۸۰۶-۱۸۸۳م) بخشی از سفرنامه ابن جبیر به ویژه مطالب آن درباره جزیره سسیل را ترجمه و منتشر کرده اند.

شیخ محمد غیاد طنطاوی، استاد زبان و ادبیات عرب در دانشگاه سن پترزبورگ، نقدی بر سفرنامه ابن جبیر، ترجمه آماری و دوزی نوشت.

مهم ترین چاپ کامل الرحله و ترجمه کامل آن، مرهون زحمات ویلیام رایت (۱۸۳۰-۱۸۸۹م) پژوهشگر عرب شناس انگلیسی است که در ۱۸۵۲ با عنوان سفرهای ابن جبیر (۲)

در لیدن به چاپ رساند. بعدها چلستینو اسکیاپارللی (۳)

پژوهشگر ایتالیایی، ترجمه دیگری در ۱۹۰۶م منتشر کرد. دخویه (۴)

با تکمیل کارهای پیشین، رحله ابن جبیر را با دقت بیشتر و کامل تر در سال ۱۹۰۷م منتشر کرد.

غیر از ترجمه ایتالیایی اسکیاپارللی (چاپ در رم، ۱۹۰۶م)، برودهرست آن را به انگلیسی ترجمه کرد (لندن، ۱۹۵۲م) و گودفروا دومومین آن را به فرانسه چاپ کرد (پاریس، ۱۹۵۴م). نکات و مطالب ابن جبیر از طریق ترجمه ها و چاپ های فوق، در همه اروپا و غرب منتشر شد و محافل علمی و دانشگاهی را مجذوب ساخته و موجب رونق و توسعه پژوهش ها در این زمینه شد.

مآخذ

ادب الرحلات الاندلسیه والمغربیه، نوال عبدالرحمن الشوابکه، عمان، وزاره الثقافه، ۲۰۰۷م؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۲۰۴-۲۰۷؛ رحله، ابن جبیر، بیروت، ۱۳۸۴ق.

ابن حبان ← ابوحاتم البستی

ص: ۵۱

۱- Ameri Michele .

۲- The Traveis of Jubayr .

۳- Celestino schiaparelli .

۴- M. J. de Goeje .

ابن حجر

ابن حجر، گزارش درباره بقیع.

ابن حجر در کتاب الحج والعمرة به معرفی رأس الحسین، مقابر همسران رسول خدا، مقبره عثمان بن عفان، حش کوكب مقبره اسماعیل پسر امام صادق(ع)، مقبره مالک بن انس و قبر پسر عمر بن خطاب می پردازد.

محمود یاسین مشهور به محدث شام (متولد ۱۸۸۸م) به هنگام تألیف سفرنامه، از ابن حجر نقل کرده و در کتاب خودش منقولاتی از او آورده است. محمود یاسین در ۱۳۵۶ق/ ۱۹۳۸م قصد عزیمت مکه، مدینه را نمود. او مشاهداتش را در قالب سفرنامه ای به نام رحلة الحج والعمرة به چاپ سپرد.

از نکات مهم ابن حجر، گزارش او درباره رأس الحسین(ع) است. از قول ابن سعد می نویسد: وقتی یزید سر امام را به عاملش در مدینه فرستاد، او دستور داد، سر را غسل و کفن کرده و در بقیع به خاک بسپارند. معروف است که در کنار مقبره امام حسن(ع) دفن شد و در قدیم برای هر دو یک قبه وجود داشت.

در ادامه از مقبره های همسران رسول خدا(ص) در بقیع، مقبره عثمان بن عفان، مقبره مالک، آرامگاه فرزند عمر و آرامگاه اسماعیل یاد کرده است.

مأخذ

رحلة الحج والعمرة، محمود یاسین، بیروت و دمشق، دارالهجرة، ۱۴۰۸ق/ ۱۹۸۸م، مقدمه و ص ۱۵۵-۱۵۶.

نیز نك- : یاسین، محمود

ابن حزام بن خویلد، حکیم ← حکیم بن حزام بن خویلد

ابن حنیفه ← محمد بن حنیفه

ابن راهویه

ابن راهویه، محدث و عالم در سده ۳ و ۲ قمری و دارای مواضع درباره بقیع.

اسحاق بن ابراهیم بن مخلد الحنظلی التمیمی المروزی، مکنی به ابویعقوب و مشهور به ابن راهویه، به سال ۱۶۱ق/ ۷۷۸م در مرو خراسان چشم به جهان گشود. در مرو رشد و تحصیلات داشت. سپس به مناطق مختلف جهان اسلام برای جمع آوری احادیث، فراوان مسافرت کرد. از اینرو او را از حافظان بزرگ حدیث دانسته اند.

وی به خدمت احمد بن حنبل، بخاری، مسلم، ترمذی، نسایی و بعضی دیگر از محدثین بزرگ رسید و از آنان روایات دریافت کرد.

ابن راهویه را ثقه در حدیث و صادق در نقل روایت شمرده اند. خطیب بغدادی او را صادق، فقیه، محدث، زاهد و دارای ورع دانسته است. مهم ترین کتابش، المسند است که چند بار منتشر شده است، او در نیشابور سکونت گزید و همانجا در ۸۵۳م/ ۲۳۸ق در حالی که ۷۷ سال داشت، درگذشت.

این شخصیت مهم درباره بقیع اظهارات قابل توجه دارد و احادیثی درباره بقیع نقل کرده است: اسحاق بن راهویه در مسند خودش، فضایی را برای بقیع آورده که بسیار مهم و دارای اعتبار است. چون پژوهشگران و مؤلفان بعدی از او اخذ کرده اند. برای نمونه این حدیث از مأثورات او است: «عن ذکوان أبی صالح السمان، عن أبی سلمه، عن عائشه قالت: قال رسول الله (ص) لجبریل إني أحب أن أراك في صورتك، فقال: أو تحب ذاك؟ فقلت: نعم، فواعد جبریل فی بقیع الغرقد لمكان كذا و كذا من الليل فلقیه رسول الله (ص) فی موعده فنشر جناحاً من أجنحته وقال روح جناحین من أجنحته فسدد أفق السماء حتی ما یری رسول الله (ص) من السماء شيئاً وأجیب رسول الله (ص) عند ذلك». از ذکوان ابوصالح سمان، از ابوسلمه، از عایشه نقل شده که پیامبر خدا (ص) به جبرئیل گفت: من دوست می دارم که تو را در صورت خودت ببینم. جبرئیل پرسید: آیا این امر را دوست می داری؟ پیامبر (ص) فرمود: آری. پس جبرئیل به پیامبر در بقیع غرقد، به خاطر بزرگی آنجا وعده داد. پس پیامبر (ص) در بقیع جبرئیل را در صورت واقعی اش دید که پری از پرهای خود را گشود. پیامبر خدا فرمود: بخشی از بال او، افق آسمان را گرفت. و این به

گونه ای بود که پیامبر از عالم ماده چیزی را نمی دید.

اینکه جبرئیل، به پیامبر وعده حضور در بقیع را جهت رؤیت صورت واقعیش می دهد و نیز جبرئیل در بقیع حاضر می شود و رخ می نماید و نظیر این موارد را گویای فضل، عظمت و جایگاه بلند بقیع دانسته اند.

مآخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۸۶، ج ۱، ص ۲۹۲؛ تاریخ بغداد، خطیب بغدادی، ج ۶، ص ۳۴۵؛ تهذیب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، به کوشش صدقی جمیل العطار، دمشق، دارالکفر، بی تا، ج ۱، ص ۲۳۶-۲۳۸؛ مسند ام المؤمنین عائشه، ابن راهویه، مکتبه الایمان، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۴۹۱.

ابن زباله

ابن زباله، مؤلف تاریخ مدینه، نخستین مدینه پژوه و بقیع شناسی.

نام کامل او محمد بن الحسن بن زباله المخزومی است و از تاریخ تولد او اطلاع نداریم. ولی تاریخ وفات او را آخر سده ۲ق (سزگین، ص ۴۸۸) نوشته اند؛ یا گفته شده در ۱۹۱ق زنده بوده است و عبد الباسط بدر در مقدمه اخبار المدینه، تاریخ وفاتش را ۱۹۹ق ثبت کرده است (اخبار المدینه، ابن زباله، ص ۳).

ابن ندیم درباره او فقط یک جمله دارد: ابن زباله اخباری نسابه وله من الکتب: کتاب المدینه و اخبارها (یا اخبار المدینه)، کتاب الشعراء، کتاب الالقباب (الفهرست، ص ۱۲۱).

متأسفانه هیچ یک از آثارش به ما نرسیده است. سزگین او را در کتاب تاریخ، بخش تاریخ محلی، عصر عباسی، به عنوان دومین مورخ و بعد از ابو ساج عثمان بن عمرو بن ساج القرشی الجزری معرفی کرده است. ابو ساج (در گذشت حدود ۱۸۰ق/ ۷۹۶م) در زمینه تاریخ مکه تبحر داشته است. ولی ابن زباله درباره مدینه تألیف دارد. از اینرو باید ابن زباله را نخستین مبتکر، مؤلف و پژوهشگر در تاریخ محلی مدینه دانست. از این نظر ابن زباله در مدینه و بقیع پژوهی اهمیت فوق العاده دارد.

گزارش سزگین اینگونه است: محمد بن الحسن بن زباله المخزومی، ما امکان دسترسی به کتب نخستین درباره مدینه را نداریم. ابن زبال نخستین مؤلف در این حوزه است. او از مالک بن انس روایت کرده و اطلاعات خوبی به زبیر بن بکار، ابن شَبَّه و دیگر مورخین ارائه کرده است. او حدود پایان سده ۲ق در گذشت.

منابع درباره زندگی نامه ابن زباله عبارت اند از: تقریب ابن حجر، ۲/۱۵۴؛ ابن ندیم، ۱۰۸؛ مشته از ذهبی، ۲۱۳؛ تهذیب ابن حجر، ۹/۱۱۵-۱۱۷؛ لسان از ابن حجر، ۵/۱۳۶ و ۶/۶۸۶؛ هدیة العارفین، ۲/۹؛ تاریخ نگاران، ووستنفلد، شماره ۴۱، کحاله ۹/۱۹۱.

در ادامه سزگین می نویسد: سخاوی کتاب ابن زباله درباره مدینه را دیده است. گویا این اثر در یک جلد بزرگ بوده است

(نک- روزنتال، تاریخ، ۳۹۸). قطعه‌هایی از کتاب ابن زباله در الاصابه، ۱/۱۵۷، ۲/۷۴۲، ۴/۴۰۵، ۵/۶۳۳، ۵۹۲، ۶۶۰ و در کتاب وفاء الوفاء نوشته ابوالحسن علی بن عبدالله سمهودی (درگذشت ۹۱۱ق/ ۱۵۰۶م) آمده است (نک- بروکلیمان ۱۷۴/۲).

اینجا گزارش سزگین به اتمام می‌رسد.

رسول جعفریان ذیل عمر بن شیبّه (۱۷۳-۲۶۲ق) می‌نویسد: ابو زید عمر بن شبه بن عبید نمیری بصری از مورخان بصری بنام، چندین کتاب درباره مدینه، کوفه و بصره دارد. اما ابن شبه متکی بر کهن‌ترین تاریخ مدینه یعنی اثر ابن زباله است. تاریخ مدینه ابن زباله که بخش‌هایی از آن در وفاء الوفاء سمهودی بر جای مانده، توسط ووستنفلد جمع‌آوری و کتاب تاریخ المدینه ابن زباله مجدداً شکل گرفت و منتشر شد. اما کتاب ابن شبه با عنوان تاریخ المدینه المنوره بر اساس تنهاترین نسخه و تحقیق فهیم محمد شلتوت در چهار جزء (دو مجلد) چاپ شده است. این چاپ در قم توسط دار الفکر افست شده است.

متأسفانه نسخه بر جای مانده از کتاب ابن شبه ناقص است با این حال اطلاعات مهمی درباره مدینه و بقیع در آن هست (منابع تاریخ اسلام، ص ۱۳۶-۱۳۷).

ظاهراً رسول جعفریان از بازسازی کتاب ابن زباله توسط

ص: ۵۳

صلاح عبد العزيز زين سلامه خبر ندارد. او کتاب تاریخ المدینه ابن زباله را با این مشخصات و بر اساس قطعات موجود در منابع مختلف یعنی کتب ابن شَبّه، سمهودی و دیگران بازسازی و با این مشخصات منتشر نمود:

اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین سلامه، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۱۴۲۴ق/۲۰۰۳م، نیز کتاب تاریخ المدینه المنوره ابن شَبّه غیر از چاپ شلتوت مجدداً بر اساس منابع بیشتر توسط علی محمد دندل و یاسین سعد الدین بیان آماده، چاپ و در دمشق، ۱۴۱۶ق منتشر شد. برخی مشکلات چاپ شلتوت در این چاپ مرتفع شده است. به عبارت دیگر دسترسی به اطلاعات مفقود شده ابن زباله در چاپ جدید بهتر شده است.

بروکلمان درباره ابن زباله چنین اظهار نظر کرده است: محمد بن الحسین ابن زباله اول کسی است که درباره تاریخ مدینه کتاب نوشت. او از شاگردان مالک بن انس است. کتاب تاریخ المدینه را در صفر ۱۹۹ سپتامبر تا اکتبر ۸۱۴ به پایان رساند. اما اکنون چیزی از آن در دسترس نیست. (اظهار نظر بروکلمان بر اساس الفهرست ابن ندیم ص ۱۰۸؛ کشف الظنون، ۱/۹۰ (رقم ۲۲۸) و ص ۱۴۴ (رقم ۲۳۰۲ از چاپ اول).

همچنین ووستنفلد با استخراج قطعات کتاب زباله از کتاب سمهودی، تاریخ المدینه را بازسازی کرد و با این مشخصات منتشر نمود:

Geschichte der Stadt medina, im Auszug aus dem Arab.des samhudi, Gottinger, Abh.
GWIX, ۱۸۶۴S.۶

مآخذ

«ابن زباله نخستین بقیع پژوه» محمد نوری، بقیع نامه، فروردین ۱۳۹۳، ص ۲۵-۳۰؛ اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبد العزيز زين سلامه، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۱۴۲۴ق/۲۰۰۳م؛ تاریخ الادب العربی، کارل بروکلمان، ترجمه محمود فهمی حجازی و دیگران، قاهره، الهیئه المصریه العامه للکتاب، ۱۹۹۳م، ج ۳-۴، ص ۲۵؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شَبّه، به کوشش علی محمد دندل و یاسین سعد الدین بیان، دمشق، ۱۴۱۶ق؛ تاریخ نگارش های عربی، فؤاد سزگین، ترجمه مؤسسه نشر فهرستگان، ۱۳۸۰، ج ۱ (علوم قرآنی، حدیث، تاریخ، فقه) عقاید و تصوف، ص ۴۸۸؛ الفهرست للندیم، به کوشش رضا تجدد، تهران، ۱۳۵۰، ص ۱۲۱؛ منابع تاریخ اسلام، رسول جعفریان، قم، انصاریان، ۱۳۷۶، ص ۱۳۶.

ابن زَبْر (یا زُبْر) ← درگذشت نامه، کتابی از ابن زبر

ابن زین الدین، محمد بن عبد الرحمن بن عبدالله

ابن زین الدین، محمد بن عبد الرحمن بن عبدالله، از علماء و مشاهیر مدینه و مدفون در بقیع.

محمد بن عبد الرحمن بن عبدالله بن محمد، الشمس ابن الزین، المدنی، الشافعی، سبط النور معروف به ابن زین الدین و ابن القَطان در رجب ۸۶۲ق در مدینه متولد شد. حفظ قرآن و تجوید را از خردسالی آغاز کرد و به سرعت مدارج علوم حدیث،

علوم قرآن، فقه و کلام را طی کرد. به شهرهای مهم جهت تکمیل اندوخته ها سفر کرد.

او را با عناوینی مثل شیخ القراء، امام الخطباء، مدرس، مفتی ستوده اند. در ۹۳۰ق در مدینه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۲۵۹-۲۶۲.

ابن سعد زهری

ابن سعد زهری، مورخ و سیره نویس پیامبر(ص) و گزارشگر احادیث نبوی درباره بقیع.

ابو عبدالله محمد بن سعد بن مَنیع الهاشمی البصری مشهور به ابن سعد زهری یا ابن سعد واقدی یا کاتب واقدی است. در ۱۶۸ق در بصره متولد شد و در سال ۲۳۰ق چشم از جهان فرو بست. البته اقوال دیگری درباره وفات او هست. او شاگرد واقدی و کاتب آثار و احادیث او است. از اینرو به کاتب واقدی مشهور شد. شاهکار ابن سعد، کتابی به نام الطبقات الکبری در شرح حال پیامبر(ص)، صحابه، تابعان و راویان است. عنوان دیگر این اثر طبقات الصحابه و التابعین است.

این کتاب نخستین نسل از صحابه تا دوره مؤلف را در سال ۲۳۰ق پوشش می دهد و قدیمی ترین منبع در این

ص: ۵۴

فن به شمار می آید. ابن سعد اکثر اطلاعات خود را از محمد بن عمر واقدی دریافت کرده و شرح حال سه هزار نفر از صحابه و تابعین و خلفای سلف را نوشته است. از اینرو منبع سودمندی است برای اینکه معلوم شود چه افرادی در بقیع دفن شده اند. نیز یک فصل مستقل درباره بقیع، با این عنوان: خروج رسول الله (ص) الی بقیع واستغفاره لاهله والشهداء دارد. این فصل شامل هشت حدیث و بیانگر سیره رسول الله در باره بقیع است. نیز در دیگر فصول و ابواب کتاب او خفتگان در بقیع معرفی شده اند. برای نمونه در بخش بنات رسول الله (ص) یا عمات یا ازواج رسول الله (ص) تمامی افراد و احادیث آنان را آورده و افراد مدفون در بقیع را معرفی کرده است.

مأخذ

«بقیع تجلی غربت»، اندیشه صادق، بهار ۱۳۸۰، ص ۱۳۴؛ تهذیب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، به کوشش صدقی جمیل العطارف دمشق، دارالکفر، بی تا، ج ۷، ص ۱۷۰؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱، ص ۶۸۳-۶۸۴ و ج ۱۱، ص ۱۱۰-۱۱۱؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۵۱-۳۵۲؛ مقدمه الطبقات الکبری، ترجمه المؤلف، ج ۱، ص ۱۰-۱۶.

نیز نک- : الطبقات الکبری

ابن سعود، عبدالعزیز ← عبدالعزیز بن عبدالرحمن

ابن سلام، علی بن عبدالله

ابن سلام، علی بن عبدالله، از عالمان شافعی در دمشق و مدفون در بقیع.

ابو الحسن علی بن عبدالله بن محمد ملقب به العلاء دمشقی الشافعی و معروف به ابن سلام از عالمان و فقیهان شافعی است که در ۷۵۶ق متولد شد. ادبیات عرب و علوم شرعی را نزد بزرگان و استادان بنام در دمشق آموخت.

در سال ۸۲۹ق عازم سفر حج شد، ولی بعد از بازگشت به سوی دمشق در وادی بنی سالم (محل بین مکه و مدینه) در گذشت. جسد او را به سوی مدینه حمل کردند و در بقیع به خاک سپردند.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۱۴۳-۱۴۴.

ابن سُبَّه، عمر بن سُبَّه

ابن سُبَّه، عمر بن سُبَّه، محدث، مورخ و گزارشگر درباره بقیع در سده ۲ و ۳ق.

ابوزید عمر بن شَبّه بن عبیده بن زید نُمیری (۱۷۳-۲۶۳ق / ۷۸۹-۸۷۷م)، ادیب، مورخ و راوی اخبار و احادیث در ۱۷۳ق در بصره چشم به جهان گشود. مدتی از دوران کودکی خود را در عبّادان (آبادان) گذراند. وی ادب و اخبار عرب را ابتدا از پدر و سپس از استادان بزرگی چون ابوَعَبیده مَعمر بن مَثَنی و اصمعی و محمد بن بشار بن بُرد فرا گرفت. پس از آن برای استماع و جمع حدیث به بغداد رفت و در آنجا از کسانی چون عبدالوهاب ثقفی و محمد بن جعفر غندر و محمد بن ابی عَدی و علی بن عاصم نقل و سماع حدیث داشت. پس از طی مدارج علمی، یکی از محدثان بزرگ و آگاهان به اخبار و ادب عربی گردید، چندانکه تاریخ نگارانی مانند طبری و محدثانی چون ابن ماجه از او روایت کرده و ابن حَبّان و دارقطنی او را ثقه دانسته اند.

ابن شَبّه را می توان یکی از پیشاهنگان نهضت جمع و تدوین اخبار و نوادر عرب که تقریباً از اواسط قرن دوم هجری تا تلاش کسانی چون ابو عبیده و اصمعی شروع شده و در زمان او شکل جدی تر و جدیدتری به خود گرفته بود، به شمار آورد. او و کسانی چون زبیر بن بَکّار به جمع آوری شعر و اخبار کهن عرب که بیم فراموشی و نابودی آنها می رفت، همت گماشتند و آثار گذشتگان را مجموعه سازی کرده و به آیندگان تحویل دادند.

نوشته های ابن شَبّه چندین قرن مورد استفاده و استناد مؤلفان بزرگ قرار گرفت و کسانی همچون طبری و ابوالفرج اصفهانی از آنها بهره بسیار برده اند. نیز یاقوت در معجم البلدان، فقرات بسیاری از کتب مختلف او را بدون ذکر نام کتاب اقتباس کرده است. ابن ندیم حدود ده عنوان کتاب تاریخی برای او شمرده است (الفهرست، ص ۱۲۵).

در زمینه شعر هم مهارت و تخصص داشته و درباره انواع و روش سرودن اشعار نظر ویژه داشته است.

ایبائی از وی که در تاریخ بغداد آمده، بیانگر رواج بحث‌ها و جدلهای کلامی است که در زمان او بر سر مسأله خلق قرآن در گرفته بود. این بحث‌ها و مناقشات که گاه به حوادث خونین نیز منجر می‌شد، در عهد مأمون خلیفه عباسی به اوج خود رسید. ابن شَبّه که گویا در باب خلق قرآن با عقیده معتزله مخالف بود، عاقبت در این کشمکش‌ها گرفتار آمد و یک بار در سامرا به علت آنکه قرآن را قدیم دانسته بود، به سختی مورد تهاجم قرار گرفت. به دنبال آن عده‌ای او را تکفیر کردند و بسیاری از مؤلفاتش را نابود ساختند و از این رو مدتی منزوی و خانه نشین شد.

پسر او ابوطاهر احمد نیز راوی و شاعر بود و چند بیت از اشعار او در الفهرست آمده است. وی ده سال بعد از مرگ پدر درگذشت. تنها اثری که از ابن شَبّه به ما رسیده کتاب تاریخ المدینه المنوره است که مؤلف در آن به روش محدثان، ضمن نقل بیش از ۵۰۰۰ حدیث، به ذکر اخبار و وقایع پرداخته است. این اثر از نظر موضوع به سه بخش عمده تقسیم می‌گردد: بخش اول که حدود ۶۵۴ صفحه از کتاب را دربر می‌گیرد به زندگی و سیره رسول اکرم(ص) از هجرت تا رحلت اختصاص دارد.

بخش دوم شامل شرح زندگانی عمر، خلیفه دوم، از زمان عهده دار شدن خلافت تا هنگام مرگ اوست. در بخش سوم شرح زندگانی عثمان، خلیفه سوم، چگونگی جمع آوری و کتابت قرآن، اغتشاشات دوران او که به کشته شدنش انجامید و موضع گیری علی(ع) و عایشه در قبال این حوادث بیان شده است.

این اثر یکی از کتاب‌های نزدیک به دوره رسالت و خلفای راشدین است و معمولاً به یک تا سه واسطه اخبار و اطلاعات سودمندی درباره رخدادهای مرتبط به شهر مدینه و نیز مسائل و حوادث بقیع را آورده است، لذا اطلاعات دست اول را می‌توان در این اثر سراغ گرفت.

در کتاب او درباره خود بقیع و تاریخ تحولات آن، دفن فرزندان و اصحاب پیامبر در بقیع و مقابر آن و بالاخره فضائل و محاسن بقیع اطلاعات خوبی عرضه شده است. با تلاش‌های ابن شَبّه، توجه و اهتمام علمی به بقیع به عنوان یک موضوع مهم و قابل توجه شکل جدی به خود گرفت و پس از او تحقیقات درباره بقیع گسترش یافت. البته بقیع پژوهی ابن شَبّه تابع مکتب ابن زباله است و او در نگارش تاریخ المدینه المنوره از تاریخ مدینه ابن زباله تأثیر پذیرفته است، اما کتاب ابن زباله به دست ما نرسیده و فقط بخش‌هایی از آن در وفاء الوفاء سمهودی بر جای مانده است. وستنفلد پژوهشگر آلمانی، آن قطعات را در کتابی با عنوان تاریخ المدینه ابن زباله بازسازی و منتشر کرده است.

کتاب ابن شَبّه شامل سه بخش مهم دوره رسول خدا(ص)، دوره عمر و دوره عثمان است. متأسفانه هر سه بخش ناقص است و ریختگی دارد، با این حال اطلاعات بسیار خوبی می‌دهد. او در بخش رسول خدا(ص) درباره بقیع آگاهی‌های سودمندی ارائه داده است.

این منبع کهن‌ترین کتاب برای تحقیقات بقیع پژوهی است. این اثر در ۱۳۹۹ق / ۱۹۷۹م در جدّه به کوشش فهیم محمد شلتوت در چهار جلد و در دمشق به کوشش علی محمد دندل و یاسین سعدالدین بیان در ۱۴۱۶ق / ۱۹۹۵م، به چاپ رسیده است. چاپ شلتوت به شیوه عکسی در قم توسط انتشارات دارالفکر به سال ۱۴۱۰ق منتشر شد. ابن شَبّه تحقیقات مفصلی درباره

مدینه و بقیع داشته و کتاب های دیگری مثل امراء مدینه نوشته که به دست ما نرسیده است.

ابن شَبّه بنا به قول مرزبانی تقریباً نود ساله بود که در سامرا در گذشت. ابن ندیم تاریخ وفات او را در ۲۶۲ق دانسته است.

مآخذ

اخبار ابی تمام، محمد بن یحیی مدولی، به کوشش خلیل محمودی عساکر و دیگران، بیروت، المکتب التجاری، ص ۲۵-۲۶؛
تاریخ ادبیات عرب، بلاشر، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۷۴ و ۱۷۸ و ۱۸۳؛ تاریخ بغداد،

ص: ۵۶

خطیب بغدادی، قاهره، ۱۳۴۹ق، ج ۱۱، ص ۲۰۹؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه، به کوشش علی محمد دندل و یاسین سعدالدین بیان، دمشق، ۱۴۱۶ق؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه، به کوشش فهیم محمد شلتوت، جده، ۱۳۹۹ق، جم-؛ تاریخ مدینه منوره، تلخیص و ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، جم-؛ الجرح و التعديل، ابن ابی حاتم، حیدرآباد دکن، ۱۳۷۲ق، ج ۳، ص ۱۱۶؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، ص ۶۷-۶۸؛ منابع تاریخ اسلام، رسول جعفریان، قم، انصاریان، ۱۳۷۶، ص ۱۳۶-۱۳۸.

نیز نک- : تاریخ مدینه منوره

ابن شَدَقَم

ابن شَدَقَم، از نسل امام علی بن حسین (ع)، نقیب سادات مدینه و مدفون در بقیع.

ابوالمکارم بدرالدین حسن بن علی بن حسن حسینی، مشهور به ابن شدقم مدنی از نوادگان امام چهارم شیعیان، حضرت سجاد(ع)، فقیه، مورخ، محدث، و ادیب سده دهم ق. است. مورخین در زمان و مکان تاریخ ولادت و فوت او اختلاف دارند. ضامن بن علی از نوادگانش، در تحفه الازهار تولد او را در سال ۹۴۲ق در مدینه می داند.

محل تولد، رشد و پرورش ابن شدقم، مدینه بوده و خاندان او از اشراف و دانشمندان مدینه بودند. وی تحت تعلیم و تأثیر پدرش دانش فراگرفت. بعضی از استادان و مشایخ او عبارت اند از: جمال الدین محمد بن علی تولابی بصری، حسن بن علی حسینی، محمد بن احمد سدید حسینی الجمازی، شیخ حسین همدانی و شیخ محمد بکری صدیقی، نعمت الله بن احمد بن خاتون عاملی (درگذشت ۹۴۰ق)، محمد بن علی بن ابوالحسن عاملی و شیخ حسین بن عبدالصمد عاملی (درگذشت ۹۸۴ق)، پدر شیخ بهایی.

ابن شدقم پس از درگذشت پدرش در سال ۹۶۰ق منصب نقابت سادات را در مدینه عهده دار شد، اما اندکی بعد، از این سمت استعفا کرد. وی در شعبان سال ۹۶۲ق مدینه منوره را ترک کرد و عازم هند شد و در دکن به دربار سلطان حسین نظامشاه راه یافت. پس از چند ماه، سفرهایی به شیراز و خراسان داشت. سپس به دعوت نظامشاه بار دیگر رهسپار هند شد. این دفعه، شاه و لشکریانش به گرمی از او استقبال کردند. نظامشاه خواهر خود، فتحشاه، را به ازدواج او درآورد و از این راه ثروتی به ابن شدقم رسید. او مقدار فراوانی از ثروت خود را سالانه برای بستگانش به مدینه می فرستاد. چون نظامشاه درگذشت، به سبب خردسالی فرزندش مرتضی، ابن شدقم مدتی کوتاه امور مملکت، را به دست گرفت و سپس به مدینه نزد خانواده خود بازگشت. بار دیگر در ۹۸۸ق عازم هند شد و مورد احترام شاه مرتضی قرار گرفت. در دوره اقامتش در هند به ویژه در دوره تصدی امور مملکت از فقیران و مردم حمایت کرده و عدالت را اجرا نمود، از اینرو مقبولیتی در بین مردم داشت. او به سال ۹۹۹ق در ۵۷ سالگی در دکن هند وفات یافت و همان جا به خاک سپرده شد. چندی بعد بر پایه وصیت او، پسر کوچک ترش حسین جنازه اش را به مدینه برد و در قبرستان بقیع به خاک سپرد.

از آثار و نوشته های منسوب به ابن شدقم می توان به این موارد اشاره کرد: زهر الریاض و زلال الحیاض در سه مجلد در تاریخ خلفا و امامان (۹۶۳ق)، الاسئله الشدقمیه یا المسائل الشدقمیه مشتمل بر پرسش های ابن شدقم از استاد خود، پدر شیخ

بهایبی، و پاسخ های او؛ الجواهر النظامیه من حدیث خیر البریه یا الجواهر النظامشاهیة؛ جواهر المطالب فی فضائل مولانا علی بن ابی طالب؛ المستطابہ فی نسب سادات طابہ کہ پسر وی کتاب نخبہ الزهرہ الثمینہ فی نسب اشراف المدینہ را در ادامه آن نوشته است؛ دیوان ابن شدقم؛ رسالہ فی الاخبار و الفضائل؛ نیز نسخہ برداری نہج البلاغہ از چہار نسخہ و تذهیب آن.

مآخذ

الاعلام، خیرالدین زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۷۷، ج ۲، ص ۲۰۴؛ اعیان الشیعہ، سید محسن الامین، بہ کوشش حسن الامین، بیروت، دارالتعارف، ۱۹۸۳م، ج ۵، ص ۱۷۵-۱۷۷؛ امل الآمال، الحر العاملی (درگذشت ۱۱۰۴ق)، بہ کوشش الحسینی، دارالکتاب الاسلامی، ۱۳۶۲ش، ج ۲، ص ۷۰؛ ایضاح المکنون، اسماعیل باشا البغدادی (درگذشت ۱۳۳۹ق)، بیروت، دارالحیاء التراث

ص: ۵۷

العربی، ج ۱، ص ۶۱۸؛ بحار الانوار، المجلسی (درگذشت ۱۱۱۰ق)، بیروت، دارالحیاء التراث العربی، ج ۱، ص ۲۵؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، مقاله ابن شدقم، ج ۴، ص ۷۸-۷۹؛ الذریعه الی تصانیف الشیعه، آقابزرگ تهرانی (درگذشت ۱۳۸۹ق)، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۲۲۴، ج ۲۰، ص ۳۵۳؛ ج ۱۲، ص ۷۶، ج ۲۱، ص ۱۰، ج ۹، ص ۷۴۱؛ ریاض العلماء، میرزا عبدالله الافندی، به کوشش الحسینی، قم، مطبعه الخیام، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۲۴۸-۲۴۹؛ طبقات اعلام الشیعه، آقابزرگ تهرانی، به کوشش منزوی، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ج ۲، ص ۵۲-۵۴؛ کشف الحجب والاستار، السید اعجاز حسین، قم، مکتبه النجفی، ۱۴۰۹ق، ص ۳۰۵؛ معجم المؤلفین، عمر کحاله، بیروت، دارالحیاء التراث العربی، ج ۳، ص ۲۵۱؛ معجم رجال الحدیث، الخویی، بیروت، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۳۱؛ موسوعه طبقات الفقهاء، باشراف جعفر سبحانی، قم، مؤسسه الامام الصادق(ع)، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰، ص ۷۶-۷۷؛

Asocio-intellectual history of the Isna `Ashari Shi`ism in India, A. Rizvi Canberra, ۱۹۸۶.
P. ۲۸۴

ابن صالح، عبدالله بن عبد الرحمن

ابن صالح، عبدالله بن عبد الرحمن، راوی و مدفون در بقیع.

ابن القاضی زین الدین، عبدالله بن عبد الرحمن بن محمد بن صالح بن اسماعیل، ملقب به عقیف الدین، جمال الدین، ناصر الدین، تقی الدین، الکنانی، المدنی و مشهور به ابن صالح است. او از فقهای شافعی و در ۷۹۹ق چشم به جهان گشود. پدرش اهل علم بود و در تربیت او کوشید. او از بزرگانی روایت کرده و بزرگانی هم از او روایت کرده اند. نیز از بزرگانی اجازه نقل و عقل حدیث دریافت کرده است. سخاوی تمامی این اسامی را آورده است. نیز سخاوی در شرح حال او می نویسد که خرقة را به دست عمر بن محمد یمنی معروف به العرابی پوشید.

وی در ۸۸۴ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۲۱-۲۴.

ابن صالح، محمد بن عبد الرحمن بن محمد مدنی

ابن صالح، محمد بن عبد الرحمن بن محمد مدنی، از علمای شافعی و مدفون در بقیع.

التقی ابی البقاء محمد بن عبد الرحمن بن محمد المصری الاصل المدنی مانند سلفش معروف به ابن صالح در سال ۷۹۹ق در مدینه متولد شد. از کودکی به حفظ قرآن و تجوید پرداخت، مدارج تحصیلات علمی را طی کرد و از استادان بنام علوم دینی را فرا گرفت. سپس به شهرهای مختلف برای تکمیل دانش خود سفر کرد. در قضاوت، خطابه و تدریس یکی از مشاهیر سده

۸ و ۹ ق شد. در سال ۸۶۰ق در مدینه درگذشت و نزدیک مقبره عثمان در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطيفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۲۷۵-۲۷۸.

ابن عباد ← مسطح بن أثاثه

ابن عتبه ← ابوهریره دوسی

ابن عتیک ← عبدالله بن عتیک

ابن عساکر

ابن عساکر، پژوهشگر و مؤلف درباره مدینه و بقیع و مدفون در بقیع.

امین الدوله ابوالیمن عبد الصمد بن عبد الوهاب بن ابی البرکات الحسن بن محمد مشهور به ابن عساکر دمشقی است. او در دمشق به سال ۶۱۴ق/۱۲۱۷م متولد شد. دمشق سده ۷ق مرکز علوم اسلامی و قطب ارتباطات جهان اسلام بود و ابن عساکر توانست از این شرایط استفاده مطلوب نماید و مدارج علمی را به سرعت طی نماید.

سپس به مناطق مختلف جهان مسافرت کرد و از دانشمندان، محدثان و مورخان مقیم در مناطق بهره بُرد و بر دانش و تجارب خود افزود.

او یکی از چهره های مشهور خاندان آل عساکر است. جدش مؤلف تاریخ دمشق و دارای شهرت جهانی است. او حدود چهل سال در جوار خانه خدا زیست. اما در مدینه به سال ۶۸۶ق/۱۲۸۷م درگذشت و در بقیع پشت بقعه عباس به خاک سپرده شد. (اتحاف الزائر، ص ۴۲).

ص: ۵۸

تألیفات فراوانی دارد از جمله فضائل ام المؤمنین خدیجه و اتحاف الزائر و اطراف المقیم للسائر فی زیاره النبی. کتاب الزائر او بخشی درباره بقیع دارد و در آن احادیث درباره سیره رسول خدا(ص) و مرتبط با بقیع را آورده است. این کتاب به کوشش مصطفی عمار مُنلا تصحیح و در مدینه، مرکز بحوث و دراسات منتشر گردیده، از منابع قدیمی درباره مسائل مدینه و بقیع است و از این جهت اهمیت دارد. بخش مربوط به بقیع مستقلاً زیر عنوان اتحاف الزائر در این مجموعه آمده است.

روش مؤلف مثل دیگر محدثین، آوردن احادیث ذیل هر فصل است. البته تلاش می کند، سند روایت را به طور کامل ذکر کند و هیچ حلقه ای مفقود نشود، نیز گاه به توضیح پاره ای از اصطلاحات یا شخصیت ها می پردازد.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶م، ج ۴، ص ۱۱؛ فوات الوفیات، ج ۱، ص ۲۷۵؛ مقدمه اتحاف الزائر، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۵م/۱۴۲۶ق، ص ۷-۴۳.

ابن عمران زهری، عبدالعزیز ← ابن ابی ثابت

ابن عمرو بن حزام ← جابر بن عبدالله

ابن عمرو بن نفیل ← ابوالأعور

ابن عوف ← عبدالرحمن بن عوف

ابن فرحون، احمد بن عبدالله

ابن فرحون، احمد بن عبدالله، راوی و فقیه در سده ۸ ق و مدفون در بقیع.

ابو العباس، ابن البدر احمد بن عبدالله بن محمد بن فرحون ملقب به الشهاب، الیعمری، المدنی، و المالکی و معروف به ابن فرحون، راوی احادیثی از طریق پدرش و دیگر راویان است. نیز کتابهایی تألیف کرده است. پس از برادرش به نام المحب ابی عبدالله مسئولیت قضاوت شهر مدینه منوره را بر عهده داشت. در بین فقهای مالکی خوش نام است.

ابن فرحون در سال ۷۹۲ق در مدینه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۳۴۴.

ابن ماجه

ابن ماجه، محدث مشهور، عالم مسلمان ایرانی و دارای موضع خاص نسبت به بقیع.

محمد بن یزید الربعی القزوینی مکنی به ابو عبدالله و مشهور به ابن ماجه (۲۰۹-۲۷۳ق/ ۸۲۴-۸۸۷م) یکی از بزرگان علوم حدیث اهل سنت است. اصالتاً قزوینی و ایرانی است. برای فراگیری علوم دینی به بصره، بغداد، شام، مصر، حجاز و ری مسافرت کرد. کتاب های مشهوری مثل سنن ابن ماجه تألیف کرد که یکی از منابع سته (شش گانه) حدیث اهل سنت است. او در کتاب سنن احادیث و مطالبی درباره بقیع مطرح کرده است؛ از جمله این حدیث قابل تأمل را آورده است: «قَالَ: مَرَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ [وآله] وَسَلَّم فِي يَوْمٍ شَدِيدِ الْحَرِّ، نَحَوَ بَقِيعِ الْعُرْقَدِ وَكَانَ النَّاسُ يَمْشُونَ خَلْفَهُ، فَلَمَّا سَمِعَ صَوْتَ النَّعَالِ وَقَرَ ذَلِكَ فِي نَفْسِهِ، فَجَلَسَ حَتَّى قَدَّمَهُمْ أَمَامَهُ، لِنَلَّا يَقَعُ فِي نَفْسِهِ شَيْءٌ مِنَ الْكِبْرِ». راوی گوید: پیامبر در روزی بسیار گرم به سمت بقیع غرقد رفتند و مردم از پشت سر، ایشان را همراهی می کردند، چون پیامبر صدای کفش های مردم را شنیدند، در نفس خود احساس بزرگی کردند. حضرت نشست و مردم جلو افتادند تا چیزی از کبر در ایشان پدید نیاید.

این حدیث نشان دهنده شرافت و اهمیت بقیع است. پیداست که بقیع چنان جایگاه مهمی دارد که نباید با تکبر هر چند کبر خفیف در آن راه رفت و حتی رهبر مسلمانان در چنین مکانی اگر احساس غرور کند، باید پشت سر مردم حرکت کند تا کبر او فرو نشسته و از بین برود.

سنن ابن ماجه از منابع اصلی روایی اهل سنت است و روایات او درباره بقیع مصدر و مأخذ پژوهش های محققان بعدی بوده است.

ابن ماجه در ۲۷۳ق در قزوین درگذشت و در همانجا به خاک سپرده شد. تا مدتها مزارش شناخته شده و محل زیارت مردم بود؛ اما اکنون اطلاعی از محل مقبره اش نداریم.

مآخذ

احیاء علوم الدین، ابو حامد غزالی، به کوشش احمد عنایه و احمد زهوه، بیروت، دارالکتاب العربی، ۲۰۰۵م، ۱۳۰۵-۳۰۶؛ الاعلام، زرکلی، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۸۶م، ج ۷، ص ۱۴۴؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، مقاله ابن ماجه، ج ۴، ص ۵۵۶-۵۶۱؛ السنن، ابن ماجه، بیروت، دار الفکر، بی تا، ج ۱، ص ۹۰.

ابن مسعود

ابن مسعود، از صحابه نامدار رسول خدا(ص)، مفسر قرآن، علاقه مند و مؤمن به ولایت حضرت علی(ع) و مدفون در بقیع.

ابو عبدالرحمان، عبدالله بن مسعود، معروف به ابن مسعود از اصحاب گرامی و مشهور پیامبر خدا است. او از صاحبان مصاحف و مفسران بزرگ قرآن مجید بود. در مکه متولد شد و در کودکی به چوپانی گوسفندان عقبه ابن ابی معیط اشتغال داشت و تا دوره جوانی به همین کار، برای عقبه ادامه داد. او در آغاز بعثت، بر اثر معجزه ای که از پیامبر(ص) دید، اسلام آورد و به صف مسلمانان وارد شد.

او را ششمین شخصی دانسته اند که مسلمان شد. سپس به حبشه و پس از آن به مدینه هجرت کرد. در جنگ بدر حضور یافت و در دیگر حوادث و جنگ ها همراه پیامبر(ص) بود.

او در جنگ بدر به سراغ سران و بزرگان شرک و بت پرستی مانند ابوجهل رفت و آنان را از پای درآورد. عبدالله از شخصیت های نام آوری است که هم شیعیان، به دلیل قرابتش با پیامبر و اعتقادش به علی(ع) و هم اهل سنت، به دلیل منزلتش نزد پیامبر و صحابه، به او فراوان احترام می نهند و شخصیتش را ممتاز می دانند.

از دیگر محاسن او این که نخستین کسی است که قرآن مجید را با صدای بلند می خواند و قرائتی بسیار شیوا و رسا و آمیخته با لحنی زیبا داشته است. نقل است که روزی اصحاب رسول خدا در مسجدالحرام، کنار کعبه اجتماع داشتند. محور بحث آنان این بود که قریش هرگز قرآنی را که بر پیامبر نازل شده، نشنیده اند و اگر قرآن را به گوش قریش برسانیم تأثیر خواهد داشت. عبدالله مسعود گفت: من قرآن را با صدای بلند می خوانم تا قریش بشنوند. سپس شروع کرد و آیات سوره رحمان را با صدای بلند تلاوت کرد. قریش، از شنیدن این صدای زیبا تحت تأثیر قرار گرفتند، اما شروع کردند او را کتک زدن و ناسزایش می گفتند.

عبدالله بن مسعود حافظ قرآن بود و همه قرآن را از آغاز تا پایان از حفظ می خواند، در جاهای بسیاری، پیامبر به او می فرمود قرآن را از بر بخواند و او استقبال می کرد و قرآن را در نزد پیامبر تلاوت می کرد.

مورخان آورده اند که گروهی از صحابه نزد علی(ع) حاضر بودند و به او گفتند: ای امیر مؤمنان، ما مردی خوش اخلاق تر و

نیک فراگیرتر و خوش مجلس تر و پرهیزگارتر از عبدالله بن مسعود ندیده ایم و علی (ع) گفتار آنان را تأیید کرد.

او دارای اخلاص و اخلاقیات نیک بود؛ از محضر پیامبر (ص) دانش هایی چون حکمت، شناخت قرآن و تفقه در احکام شرعی یا استنباط حلال و حرام شرعی را فرا گرفت.

او در زمان خلافت عثمان و در اثر مخالفت با او مورد ضرب و شتم قرار گرفت، بیمار و بستری شد، و در همان بیماری هم از دنیا رفت. خلیفه (عثمان) به عیادتش رفت. دید اندوهگین است. پرسید: از چه ناراحتی؟ گفت: از گناهانم. خلیفه پرسید: چه میل داری تا برآورم؟ گفت: مایل و مشتاق به رحمت خداوندم. خلیفه گفت: اگر موافق باشی، طیبی بیاورم. عبدالله مسعود گفت: طیب، بیمارم کرده است.

پس از پیامبر تا سال ۳۲ق در قید حیات بود. در کنار علی (ع) و بر اساس محبت و ولایت ایشان زندگی کرد و به روش آن حضرت با خلفا همکاری نمود تا جایی که بر دینش آفتی نرسد. در مدینه، از دنیا رفت و در بقیع مدفون گردید. هنگام مرگ شصت و چند سال داشت.

ص: ۶۰

انساب الاشراف، بلاذری، به کوشش سهیل ذکار، بیروت، دارالکفر، ۱۴۱۷ق، ج ۱۱، ص ۲۱۸-۲۳۳؛ بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، بیروت، دار الطباعة للنشر، ۱۹۸۷م، ج ۴۵، ص ۲۸۵؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، مقاله ابن مسعود، ج ۴، ص ۶۱۳-۶۱۸؛ دائرهالمعارف تشیع، ج ۱، ص ۳۶۳؛ رسائل المرتضی، الشریف المرتضی، به کوشش سیدمهدی رجایی، قم، دار القرآن، بی تا، ج ۲، ص ۲۰۲؛ «عبدالله بن مسعود»، محمد سلیمان، شخصیات من الحرمین الشریفین، به کوشش مرکز تحقیقات حج، تهران، مشعر، ۱۳۹۰، ص ۲۵-۵۰؛ فتوح البلدان، بلاذری، بیروت، دار العلم، ۱۹۸۷م، ج ۴، ص ۳۰۲؛ مناقب آل علی بن ابی طالب، ابن شهر آشوب، نجف اشرف، المكتبة الحیدریه، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۳۲۱؛ المنتظم، ابن جوزی، به کوشش محمد عبدالقادر و دیگران، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق، ج ۱۵، ص ۵۹.

ابن مسلم

ابن مسلم، قاضی و فقیه در سده ۷ و ۸ق و مدفون در بقیع.

شمس الدین ابو عبدالله محمد بن مسلم بن مالک بن مزروع بن جعفر الصالحی الخبلی معروف به ابن مسلم در ۶۶۰ق چشم به جهان گشود. در سال ۶۶۸ق پدرش را از دست داد و یتیم و فقیر به زندگی ادامه داد و با تلاش فراوان به تحصیل علوم اسلامی پرداخت. در جوانی به مدارج علمی رسید و ملقب به فقیه و قاضی القضاة گردید. او در مذهب حنابله به شأن و مقامی ویژه نایل شد.

در اواخر عمر، ابن مسلم در سفری به مکه، در مسیر مدینه النبیه بیمار شد و درگذشت. پیکر او را به مدینه بردند و پس از غسل و آماده سازی، در بقیع به خاک سپرده شد. محل قبرش نزدیک شرف الدین بن نجیح در شرق قبر عقیل است.

البدایه و النهایه، ابن کثیر، به کوشش علی شیری، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۸م، ج ۱، ص ۱۴۵؛ موسوعه الطبقات الفقهاء، جعفر سبحانی، قم، مؤسسه الامام الصادق(ع)، ۱۴۳۰ق، ج ۸، ص ۲۲۸.

ابن مُطعم، جبیر ← جبیر بن مُطعم

ابن معاذ ← سعد بن معاذ

ابن معین ← یحیی بن معین

ابن نحاس الحلبي

ابن نحاس الحلبي، ادیب و شاعر از سده ۱۱ق، مدفون در بقیع.

فتح الله بن النحاس الحلبي المدني از شاعران و ادبای مشهور شامات است که به مدینه کوچ کرد و در آنجا مجاورت گزید. او در حلب رشد و نمو یافت و سپس به دمشق رفت و سال‌ها در آنجا بود. آنگاه به قاهره و بعداً به حرمین و مدینه رفت. اشعار او در کتاب دیوان ابن النحاس بارها چاپ شده است.

بار اول در مصر، ۱۲۹۰ق و بعداً در بیروت، ۱۳۱۳ق با تصحیح و تحقیق منتشر شد.

سال‌های آخر عمرش در جوار مسجد النبی (ص) سکونت داشت. بالاخره در ۱۰۵۲ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۶۸؛ الذریعه، آقا بزرگ طهرانی، قم، اسماعیلیان، ج ۹ (ق ۱)، ص ۳۱؛ معجم المطبوعات العربیه، یوسف الیان سرکیس، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ج ۱، ص ۲۶۵.

ابن یوسف، حسن ← حسن یوسف

ابن یونس، احمد بن یونس بن سعید

ابن یونس، احمد بن یونس بن سعید، از علمای مالکی ساکن مدینه در سده ۹ق و مدفون در بقیع.

احمد بن یونس بن سعید بن عیسی الحمیری القسنطینی المغربی المالکی نزیل الحرمین و معروف به ابن یونس در ۸۱۰ق در قسنطینه (شهری در شرق الجزایر) متولد شد. از خردسالی نزد عالمان مالکی قرآن، حدیث، ادبیات و فقه آموخت.

در سال ۸۳۷ق به قصد سفر حج عازم شد. در قاهره و چند شهر دیگر چند ماهی اقامت داشت و با علما به گفتگو و تبادل نظر می پرداخت. پس از مناسک حج به شهرش بازگشت. نیز چند بار دیگر به حج مشرف شد. تا اینکه در سال ۸۷۰ق از طریق قدس و شام عازم حج شد. او در بین راه مبتلا به بیماری چشم گردید و نابینا شد. با درمان‌های فراوان، اندکی از بینایی یک چشم او

ص: ۶۱

بازگشت. مدتی در مکه ماند و به مدینه رفت و مجاور شد. بالاخره در ۸۷۸ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

او علاوه بر علوم قرآن و حدیث در شعر و ادبیات دستی داشت و ابیاتی از او مانده است. نیز در حساب، منطق و هیئت صاحب نظر بود و آثاری مکتوب از او به یادگار مانده است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۴۶۲-۴۶۵.

ابو اسحاق القریشی

ابو اسحاق القریشی، از راویان و شخصیت های مدینه در سده ۲ق و مدفون در بقیع.

ابراهیم بن حمزه بن محمد از نوادگان زبیر عوام است و به همین دلیل ملقب به زبیری و همچنین مدنی است. روایاتی از ابراهیم بن سعد، یوسف بن ماجشون و عبد العزیز درآوردی نقل کرده و کسانی مثل ذهبی، ابی زرعه و نجاری از او نقل روایت نموده اند. ابو حاتم او را صدوق و ابن حبان او را ثقه دانسته اند. او از شخصیت های مشهور شهر مدینه بوده که در سال ۲۳۰ق در مدینه درگذشت و گویا در بقیع به خاک سپرده شده است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۱۹۹.

ابو اسود بن حرام ← ابو طلحه انصاری

ابو أسید ساعدی ← مالک بن ربیعہ

ابو الحسن السلاوی، علی

ابو الحسن السلاوی، علی، از علمای مالکی و مدفون در بقیع.

وی اصالتاً از شمال آفریقا بوده، به مدینه مهاجرت و ساکن گردید. در مدینه به فقه، علوم قرآن و علوم حدیث پرداخت. هم تحصیل می کرد و هم به تدریس و رسیدگی به امور مالکی های ساکن مدینه می پرداخت. بالاخره در مدینه درگذشت و در بقیع دفن شد. به سبب جایگاه او، پدر و برادرانش نیز به مدینه آمدند و در مدینه فوت کرده و در بقیع دفن شدند. تاریخ زندگی، تولد و مرگ او در منابع ثبت نشده است.

التحفة اللطيفة في تاريخ المدينة الشريفة، شمس الدين محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۲۰۴.

ابو زرعه، احمد بن محمد

ابو زرعه، احمد بن محمد، از علمای مدینه در سده ۹ق و مدفون در بقیع.

ابو العباس احمد بن محمد بن عبد الرحمن ملقب به الشهاب و المدنی و الشافعی و مکنی به ابن الشمس و ابو العباس اصلش از الصُّبَّيَّه محله ای در دمشق است. به همین دلیل گاه او را الصبیبی نامیده اند.

علوم عربی و ادبیات را نزد النجم السکاکنی فرا گرفت و الفیه ابن مالک را حفظ کرد و برای سکاکنی قرائت نمود. فقه شافعی را نزد الجمال الکازرونی فرا گرفت و کتاب هایی مثل الحاوی را حفظ نمود. کتاب الصحیحین را نزد المحب المطری فرا گرفت. پس از رسیدن به مرتبه فقاہت و استادی، کرسی تدریس برپا کرد و شاگردان بسیار تربیت نمود.

او در ۸۴۹ق در مدینه النبی فوت کرد و در بقیع به خاک سپرده شد.

التحفة اللطيفة في تاريخ المدينة الشريفة، شمس الدين محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۴۰۷-۴۰۸.

ابو سعيد اصفهانی

ابو سعيد اصفهانی، مؤلف و دانشمند اصفهانی - مدنی، مدفون در بقیع.

ابراهیم بن سعدان بن ابراهیم ملقب به الکاتب و مکنی و مشهور به ابو سعید اصفهانی بود. تبار او از اصفهان ولی خودش ساکن مدینه بود. از اینرو برخی مورخین مثل ذهبی او را ملقب به مدنی دانسته اند. ولی ابو نعیم در تاریخ اصفهان او را اصفهانی دانسته اند. احمد بن بُندار و

محمد بن اسحاق بن ایوب از او روایت نقل کرده اند. رجالیون او را صدوق، مشهور و ثقه توصیف کرده اند. او مؤلف چند کتاب است.

در سال ۲۸۴ ق در مدینه درگذشت و گویا در بقیع به خاک سپرده شده است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۲۰۷.

ابو سعید خدری، زیارت نامه ← زیارت، متون

ابو شریح الخُزاعی ← خویلد بن عمرو

ابو شریح الکعبی الخُزاعی ← کعب بن عمرو

ابوالأعور

ابوالأعور، از صحابه ممتاز و مدفون در بقیع.

او به نام «ابن عمرو بن نفیل» هم خوانده شده است. از شخصیت های مهم دوره ی رسالت است، چون به نقلی جزء عشره مبشره است که رسول خدا احترام و ارج خاصی برای آنان قائل بود و به دلیل خدمات، فعالیت ها و شخصیت آنها، به آنان مژده داد که به بهشت می روند.

او در سال ۵۰ ق در منطقه عقیق مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. بعضی مورخین معتقدند در سال ۸۰ ق درگذشت که بعید و نادرست می نماید.

مأخذ

تهذیب التهذیب، ابن حجر العسقلانی، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۹۸۷م، ج ۱، ص ۲۹۶؛ مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۱۸.

ابوالحسن اصفهانی ← سید ابوالحسن اصفهانی

ابوالحسن رزین بن معاویه بن عمار عبدی ← اخبار دارالهجره

ابوالحسن علی ← الجواد اصفهانی

ابوالعباس سهل بن سعد ساعدي ← سهل بن سعد ساعدي

ابوالفضل اسعد ← مجد الملک قمی

ابوالقاسم شیخ الاسلام

ابوالقاسم شیخ الاسلام، عالم اهل سنت و مدفون در بقیع.

او را شیخ ابوالقاسم شیخ الاسلام هم خوانده اند. اطلاعات چندانی از او سراغ نداریم جز اینکه با تلاش و کوشش مدارج علمی و معنوی را طی کرد و به مقامات عالی دست یافت و به مقام شیخ الاسلامی رسید. سال ها در جوار مسجد نبوی به تدریس و ریاضت مشغول بود. بالاخره پس از درگذشت، نزدیک آرامگاه ائمه شیعه (ع) در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

البقیع، المهندس یوسف الهاجری، بیروت، ۱۴۳۱ق، ص ۱۰۴؛ البقیع الغرقد، محمدا مین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۱۰.

ابوالقاسم مرجانی ← مرجانی آئین کلائی، ابوالقاسم

ابوالمنذر ← ابی بن کعب

أبو الهیثم بن التیهان الأشهلی ← مالک بن التیهان

ابوالیسر الانصاری ← کعب بن عمرو

ابوحاتم البستی

ابوحاتم البستی، مورخ، محدث و عالم اهل سنت و دارای پژوهش نسبت به بقیع.

محمد بن حبان بن احمد بن حبان بن معاذ التیمی مشهور به ابوحاتم البستی و ابن حبان در بُست از بلاد سجستان (مغرب سیستان)؛ برخی از جغرافی دانان آن را: شهری قدیمی در جنوب شرقی افغانستان کنونی می دانند) به دنیا آمد. با احتساب اینکه در ۳۵۴ق فوت کرده و حدود هشتاد سال عمر نموده، باید در حدود ۲۷۰ق به دنیا آمده باشد. ولی سال تولد او را صریحاً ذکر نکرده اند. برای کسب دانش و جمع آوری حدیث به خراسان، شام، مصر، عراق، الجزیره و سمرقند می رفت. نیز مدتی ریاست دیوان قضاء سمرقند را بر عهده داشت.

آثار علمی و تألیفات او اغلب در زمینه تراجم (شخصیت شناسی) و حدیث است. یکی از آثار مشهور او المسند الصحیح یا الصحیح است که آن را از سنن ابن ماجه بهتر دانسته اند. او آثار خود را در شهرش یعنی بُست در

محلی نهاد و وقف استفاده عمومی برای مردم نمود. افراد بسیاری از دور و نزدیک برای مطالعه این آثار می آمدند.

ابن حبان در صحیح خود، به فضیلت و اهمیت بقیع اشاره کرده و حدیثی اینگونه آورده است: «أخبرنا الحسن بن سفیان قال: حدثنا قتيبة بن سعيد قال: أخبرنا إسماعيل بن جعفر عن شريك بن أبي نمر عن عطاء بن يسار عن عائشة أنها قالت: كان رسول الله صلى الله عليه [وآله] و سلم يخرج من آخر الليل إلى البقيع فيقول: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ... اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْعَرَقِدِ». حسن بن سفیان بر ما نقل کرده، گفت: قتیبه بن سعید در روایتی گوید: اسماعیل بن جعفر از شریک بن ابی نمر، از عطاء بن یسار و او از عایشه نقل کرده که: هر شب نوبت حضور پیامبر (ص) در خانه او بود، آن حضرت در اواخر شب راهی بقیع می شد و می فرمود: سلام و درود بر شما، خانه قوم مؤمن، خدایا اهل بقیع غرقه را بیامرز.

نیز چند اثر تراجمی و رجالی مثل الثقات؛ المجروحین من المحدثین و الضعفاء و المتروکین و مشاهیر علماء امصار دارد. او در این آثار محدثین، اصحاب و تابعین مدفون در بقیع را معرفی کرده است. از جمله در کتاب مشاهیر علماء امصار، یک بخش درباره عالمان و صحابه ساکن مدینه منوره دارد و به معرفی زندگی نامه، خدمات و آثار آنان می پردازد.

مآخذ

الاحسان بترتیب صحیح ابن حبان، کمال یوسف الحوت، بیروت، ۱۴۰۷ق؛ الاعلام، زرکلی، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۸۶م، ج ۶، ص ۷۸؛ تذکره الحفاظ، ج ۳، ص ۱۲۵؛ الثقات، ابن حبان، به کوشش سید عزیز بیک و دیگران، حیدرآباد دکن، ۱۳۹۳-۱۴۰۳ق؛ الصحیح، ابن حبان، به کوشش امیر علاءالدین، بی جا، ۱۴۱۴ق، ص ۴۴۴؛ المجروحین من المحدثین و الضعفاء و المتروکین، ابن حبان، به کوشش محمود ابراهیم زاید، حلب، ۱۳۹۶ق؛ مشاهیر علماء امصار، ابن حبان، به کوشش م. فلا یشهار، قاهره، ۱۹۵۹م؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۳۰۳-۳۰۵.

ابوخیثمه ← مالک بن قیس

ابورافع

ابورافع، صحابی پیشگام، خزانه دار امام علی (ع) فقیه و راوی مدفون در بقیع.

در نام وی اختلاف است؛ بعضی او را طالب و برخی خزیمه خوانده اند. دائرهالمعارف بزرگ اسلامی نامش را به صورت عبیدالله بن ابی رافع ثبت کرده است. کنیه وی ابورافع است. خاندانش از سابقین و پیشگامان اسلام اند. خاندان ابورافع از برترین خانواده های شیعه هستند که با عنوان «آل ابی رافع» شهرت یافته اند.

ابورافع، در همان روزهای نخستین رسالت به اسلام روی آورد. او دوبار هجرت کرد: هجرت به حبشه و هجرت به مدینه. در تمام جنگ ها، در کنار پیامبر (ص) و ملازم رکاب آن حضرت بود. جنگ های احد، بدر، خندق و حنین از جنگ هایی است که نام وی در شمار مجاهدان ثبت شده است.

روزی که پیامبر (ص) در مسجد قبلتین (۱۵ شعبان) در حال نماز ظهر، مأمور به تغییر قبله شد، ابورافع در کنار آن حضرت

حضور داشت و بر دو قبله نماز گزارد.

بعد از رحلت پیامبر خدا(ص) ملازم علی(ع) بود و همراه آن حضرت به کوفه رفت و خزانه دار کوفه شد. ماجراهای فراوانی درباره ابورافع و خزانه داری بیت المال علی(ع) در کتب تاریخی مطرح شده است.

بعد از شهادت امام علی با امام حسن مجتبی(ع) به مدینه بازگشت. او از نخستین دانشمندان شیعه و جزء طبقه اول عالمان محسوب شود. کتاب السنن و الأحکام و القضا یا از تصنیفات او است که روایات آن را از حضرت علی(ع) نقل می کند. عبدالله و علی از فرزندان او از اصحاب و یاران باوفای علی(ع) به شمار می روند. کتاب قضا یا امیرالمؤمنین از تصنیفات عبدالله است و علی بن ابی رافع نیز کتاب های بسیاری در فنون فقه نگاشته است. کتاب هایی در وضو و صلاه از نوشته های او است. ابورافع در سال ۵۸ق از دنیا رفت و در قبرستان بقیع به خاک سپرده شد.

ص: ۶۴

دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۵۴۸-۵۴۹؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش احسان عباس، بیروت، دار صادر، بی تا؛ فروغ ابدیت، جعفر سبحانی، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳، ص ۲۱۸؛ معجم رجال الحدیث، ابوالقاسم خویی، بیروت، ۱۴۰۳ق؛ وفيات الاعیان، ابن خلکان، بیروت، ماده ابورافع.

ابوزَعْنَه ← کعب بن عمرو

ابوسعبد ورامینی

ابوسعبد ورامینی، آبادگر مدینه منوره و معمار بقعه ها و مشاهد ائمه اطهار در بقیع.

رضی الدین ابوسعبد(بوسعبد) ورامینی در اواخر سده پنجم و نیمه نخست سده ششم قمری در ورامین می زیست. اطلاعات چندانی از تولد و مرگ او در دست نیست و منابع کمتر به او پرداخته اند. ورامین از سده چهارم در زمره شهرهای شیعه نشین بوده و خاندان ابوسعبد از خاندان های مشهور ورامین بوده اند. او از نام آوران شیعه ورامین بوده و عبدالجلیل قزوینی بر این باور است که علت نپرداختن مورخان اهل سنت به او، به دلیل اشتها او به شیعه بودن است. او و خاندانش برای رونق و آبادانی شهر خود بسیار کوشیده اند. بنای مسجد جامع، مدرسه رضویه و فتحیه در ورامین را می توان از کارهای آنان به شمار آورد. نیز او و فرزندش حسین در تعمیر و مرمت حرمین شریفین و احسان و بخشش به حاجیان و زائران فعال بوده اند. به همین دلیل در جهان اسلام مشهور شده اند.

سمعانی (درگذشت ۵۶۲ق) ذیل عنوان «ورامینی» ابوسعبد را از معاصران خود دانسته و او را به بزرگی ستوده و یاد کرده که وی ثروتش را در راه آبادانی مکه و مدینه منوره به کار گرفته است. سمعانی از فرزند ابوسعبد، حسین، نیز یاد کرده و به کثرت حج گزاری وی و رغبتش به خیرات و صدقات اشاره نموده و او را شیعه غالی (افراطی در شیعه گری) دانسته است. عبدالجلیل قزوینی در گزارشی، ابوسعبد را در رتبه خواجهگان و بزرگان و رؤسای با اعتبار یاد کرده و از او در شمار معماران بیت الله الحرام و مسجد النبی(ص) و از بانیان برخی فعالیت های مذهبی و خیرخواهانه در مدینه مانند ساختن بناها و مشاهد ائمه(ع) در بقیع می داند. بر اساس این گزارش ابوسعبد ورامینی را باید جزء نخستین معماران ایرانی دانست که به ساخت و ساز و بقیع سازی در بقیع اهتمام داشته اند. برخی سنّیان، از روی تعصب او را به گورپرستی و رافضی بودن متهم کرده اند. قزوینی از فرزندان وی تمجید کرده و آنان را از خیرین و احسان کنندگان شمرده و به ویژه از حسین با وصف عالم، زاهد و عماد الحاج و الحرمین یاد کرده است که چون راه آبادانی و توسعه مدینه و بقیع را پیمودند. ابن جبیر در گزارشی، از مردی بزرگ و ثروتمند از سرزمین پارسیان یاد می کند که ثروتش را در راه توسعه و آبادانی مسجدالحرام و مدینه منوره هزینه می کرد. به احتمال زیاد مقصود ابن جبیر در این گزارش، ابوسعبد است.

از کسانی که ابوسعبد و فرزندش حسین را با شکوه فراوان یاد کرده، رازی، شاعر شیعه با تخلص «قوامی» است که ترجیع بندی مشتمل بر ۱۱۶ بیت در مدح او سروده است. نیز در ترجیع بندی دیگر با ۴۴ بیت که گویا هنگام حضور حسین فرزند ابوسعبد در سفر حج سروده، او را ستوده است.

اطلس شیعه، رسول جعفریان، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷ش، ص ۲۱۳؛ الانساب، عبدالکریم السمعانی، بیروت، دارالجنان، ۱۴۰۸ق، ج ۵، ص ۵۸۷؛ تعلیقات نقض، میرجلال‌الدین ارموی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸ش، ج ۲، ص ۷۹۳-۸۰۰؛ دیوان شرف الشعراء، بدرالدین قوامی رازی، به کوشش حسینی ارموی، تهران، چاپخانه سپهر، ۱۳۳۴ش، ص ۱۸۱-۱۸۵؛ رحله ابن جبیر، بیروت، دارصادر، ۱۴۰۰ق، ص ۱۰۴-۱۰۶؛ النقض، نصیرالدین ابورشید عبدالجلیل قزوینی رازی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸ش، ص ۱۱۱-۱۲۷، ۱۷۱، ۱۹۴، ۲۲۶.

ابوسعید خُدَری

ابوسعید خُدَری، از صحابه ممتاز رسول اکرم(ص) و از یاران امام علی(ع) و مدفون در بقیع.

سعد بن مالک بن سنان انصاری مشهور به ابوسعید خُدَری (گاه با تشدید دال و مفتوح و گاه بدون تشدید و با

سکون)، منسوب به خُدیره، مکانی در شبه جزیره عربستان (احتمالاً در محدوده یثرب) است. او در سال دهم پیش از هجرت در یثرب متولد شد. از راویان رسول اکرم (ص) و امام علی (ع) و امام حسن (ع) و امام حسین (ع) بود. او بسیار علاقه مند و معتقد به اهل بیت و حضرت زهرا و امام علی (ع) و دیگر ائمه (ع) بود. در بسیاری از غزوات همراه پیامبر اکرم (ص) بوده، به هنگام جنگ احد سیزده ساله بود که پدرش او را برای شرکت در جنگ خدمت حضرت معرفی کرد، اما پیامبر (ص) به دلیل خردسالی وی را معاف کرد و نپذیرفت. نیز از یاران خاص حضرت علی (ع) است که در زمان خلافت امام علی (ع)، فعالانه در کنار حضرت بود و در جنگ های صفین و نهروان شرکت داشت.

در سال ۷۴ق درگذشت و در بقیع دفن شد. نیز گفته اند که در سال ۶۴ق یعنی یک سال پس از واقعه ی حره درگذشت. ابن عساکر گزارش کرده که ابوسعید خدری به پسرش گفت مرا به بقیع ببر و در مکانی که کسی دفن نشده بود، هر گاه مرگ به سراغم آمد، مرا همان جا دفن کن. البته مزاری به نام او در استانبول شهرت دارد. احتمالاً چون در سلک عرفا و زهاد بوده، چنین مکانی را برای تکریم او برپا کرده اند.

ابو سعید به زهد و پارسایی و نیز فقاقت و دانش مشهور بود و از چهره های جذاب و مقبول جامعه مدنی و مدینه الرسول به شمار می آمد. در منابع اهل سنت از او به احترام یاد شده و او را امام مجاهد و مفتی مدینه لقب داده اند.

مآخذ

اختیار معرفه الرجال، الکشی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۵۹ش، ص ۲۰۱؛ اسد الغابه، ابن اثیر، تهران، اسماعیلیان، ۱۳۸۲ش، ص ۲۸۹؛ تاریخ مدینه دمشق، علی بن الحسین هبهالله، ج ۲۰، ص ۳۹۷؛ حلیه الاولیاء، ابو نعیم اصفهانی، قاهره، ۱۳۵۱-۱۳۵۷ق، ج ۱، ص ۳۶۹-۳۷۱؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ص ۵۴۴-۵۴۵؛ المدینه بین الماضی و الحاضر، ابراهیم بن علی العباس، مدینه منوره، ۱۳۹۲ق، ص ۱۳۷؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش محمد نظام الدین الفتیح، مدینه منوره، ۲۰۰۸م، ج ۳، ص ۲۳۶-۲۳۷.

ابوسفیان بن الحارث

ابوسفیان بن الحارث، از صحابه و پسر عموی رسول خدا (ص) و از اصحاب آن حضرت، شاعر و از مدفونین در بقیع.

ابوسفیان بن الحارث بن عبدالمطلب، اسم اصلی او مغیره است؛ برخی نام برادرش را مغیره و نام خودش را ابوسفیان دانسته اند. برخی از مورخین نام و کنیه اش را ابوسفیان ولی برخی دیگر نام او را مغیره و کنیه اش را ابوسفیان دانسته اند. ابوسفیان بن الحارث پسر عموی رسول اکرم (ص) و برادر رضاعی او است. علت رضاعی بودن او نسبت به پیامبر خدا این است که هر دو از حلیمه سعیدیه شیر نوشیده اند. پس از همواره مدافع رسول اکرم (ص) بود. در برخی غزوات شرکت جست. در جنگ حنین، هنگامی که رسول الله (ص) در تنگه حنین به محاصره درآمد و بسیاری از یاران فرار کرده بودند، او با شجاعت و اخلاص به دفاع از پیامبر (ص) برخاست و جان پیامبر را نجات داد. در اینجا بود که رسول الله او را از اهل بهشت معرفی کرد.

ابوسفیان آنچنان به اسلام و جامعه اسلامی جذب شده بود که رسول اکرم (ص) او را تکریم و تمجید می فرمود و در جایی

گفت: خداوند پس از حمزه، ابوسفیان را به من عنایت کرد.

او در سال ۱۵ یا ۲۰ق در مدینه در گذشت؛ گویا در دوره خلافت عمر بن خطاب. عمر بر جسد او نماز گزارد. اما ابن زبیر محل دفن او را ذکر نکرده ولی محل فوتش را مدینه ضبط کرده است. اغلب محل دفن او را بقیع و دار عقیل دانسته اند.

درباره انتخاب محل دفنش مورخین نوشته اند، روزی ابوسفیان با حالی سخت بیمار در بقیع به جستجو می پرداخت. عقیل از او سؤال کرد به دنبال چی هستی؟ پاسخ داد در پی محلی مناسبی برای به خاک سپردن هستم، عقیل او را به خودش برد و محلی در بیرون خانه مشخص کردند تا بعد از فوت در آنجا دفن شود (تاریخ حرم ائمه بقیع، ص ۸۰-۸۱). او در جنگ طائف یک چشم و در جنگ یرموک چشم دیگرش را از دست داد و کاملاً نابینا شد (التحفة، ج ۴، ص ۳۲۳-۳۲۴).

ص: ۶۶

«خفتگان بر بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۶۶، زمستان ۱۳۸۷؛ اسدالغابه، ابن اثیر، قاهره، ۱۲۸۰ق، ج ۴، ص ۴۶۰؛ بقیع الغرقد، محمدامین الامینی، تهران، نشر مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۱۳؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمدصادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱؛ التحفه اللطیفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، ۲۰۰۷م؛ تاریخ مدینه منوره، ابن شبه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۳۱؛ تاریخ مولد العلماء و وفیاتهم، ابن زُبَر، به کوشش محمد المصری، الکویت، ۱۴۱۰ق، ص ۴۳؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ص ۵۵۸؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۰؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی ۱۴۱۶ق/ ۱۹۹۵م، ج ۷، ص ۴۸۱-۴۸۵.

ابوسفیان

ابوسفیان، از مشاهیر و سران قریش، پدر معاویه و بزرگ امویان، مدفون در بقیع.

صخر بن حرب بن امیه بن عبدالشمس یا ابوسفیان بن حرب مشهور به ابوسفیان از مردان مشهور صدر اسلام بود. گاه او را ابوحنظله خوانده اند. ولی در ایران به نام ابوسفیان مشهورتر است. تاریخ تولد او دقیقاً معلوم نیست؛ اما بعضی تولد او را ۱۰ سال پیش از عام الفیل (۵۶۰م) دانسته اند.

پس از بعثت محمد بن عبدالله به پیامبری، او نه تنها از دشمنان سرسخت حضرت بود بلکه اعراب را تشویق به مبارزه علیه اسلام و نبوت می کرد. چند جنگ بزرگ را علیه پیامبر رهبری کرد: جنگ احد، جنگ بدر و جنگ خندق. اما در سال ۵۸ق به هنگام فتح مکه به وساطت عباس بن عبدالمطلب نزد پیامبر اکرم (ص) آمد و اسلام آورد. رسول خدا (ص) هم خانه او را محل امن اعلام کرد. در همین سال پیامبر او را برای مأموریتی به نجران فرستاد. نیز در همان سال در جنگ حنین به کمک مسلمانان شتافت و فرماندهی بخشی از جنگ بر عهده ابوسفیان بود. حتی رسول خدا (ص) غنائم بیشتری به او داد. در غزوه طائف یک چشمش را از دست داد. پس از نبرد طائف، پیامبر او را برای مدیریت مالی طائف و گردآوری صدقات به طائف فرستاد. پیامبر با دختر ابوسفیان به نام ام حبیبیه ازدواج کرد. اما پس از رحلت رسول خدا (ص)، در دوره ی ابابکر و عمر و عثمان با دستگاه خلافت نزدیک بود و برای بسط خلافت آنان می کوشید به ویژه در دوره عثمان گفته بود که گفته بود اکنون که خلافت به دامن ما بنی امیه افتاده باید از آن حفاظت نماییم و نگذاریم از خاندان ما بیرون رود.

اسدالغابه، ابن اثیر، قاهره، ۱۲۸۰ق، ج ۳، ص ۱۲؛ انساب الاشراف، بلاذری، به کوشش محمد حمیدالله، قاهره، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۱۲۴ و ۳۱۰ و ۳۴۴؛ جلد چهارم به کوشش احسان عباس، بیروت، ۱۴۰۰ق، ج ۴، ص ۱۳ و ۸ و ۱۱؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، مقاله ابوسفیان، ج ۵، ص ۵۵۷-۵۵۸؛ السیرو المغازی، ابن اسحاق، به کوشش سهیل زکار، دمشق، ۱۳۹۸ق، ص ۳۱۰-۳۱۴ و ۳۳۳-۳۳۴؛ للمعارف، ابن قتیبه، به کوشش ثروت عکاته، قاهره، ۱۹۶۰م، ص ۳۴۴-۳۴۵.

ابوسلمه، محدث، فقیه و از تابعین مهم مدفون در بقیع.

عبدالله بن عبدالرحمن بن عوف (حدود ۲۲-۹۴ق/۶۴۳-۷۱۳م)، برخی نامش را اسماعیل ثبت کرده اند. نسبتش را زهری و مدنی نوشته اند. او در مدینه حوالی ۲۲ق متولد و در همان جا رشد و نمو یافت.

روایاتی از طریق ابوسلمه نقل شده است. رجالیون او را ثقه و قابل اعتماد و کثیر الحدیث دانسته اند. در فقه و استنباط احکام و بیان نیازهای شرعی مردم هم تبحر داشت. به طوری که او را از فقهای بزرگ مدینه و جزء هفت یا ده فقیه مشهور مدینه دانسته اند. ابوسلمه در زمان حکومت سعید بن عاص بر مدینه در ۴۹ق به مقام قضا منصوب شد. این مسئولیت را تا سال ۵۴ بر عهده داشت. بالاخره ابوسلمه در زمان خلافت ولید بن عبدالملک در مدینه منوره چشم از جهان فرو بست. درباره سال وفات او اختلاف وجود دارد. پس از وفات جسدش در بقیع دفن شد.

مآخذ

الثقات، ابن حبان، حیدرآباد دکن، ۱۳۹۹ق، ج ۵، ص ۲-۳؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ص ۵۵۹-۵۶۰؛ طبقات الفقهاء، ابواسحاق شیرازی، به کوشش خلیل میس، بیروت،

ص: ۶۷

دارالقلم، ص ۴۴؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دارصادر، بی تا، ج ۵، ص ۱۵۵-۱۵۷؛ مشاهیر علماء الامصار، ابن حبان، به کوشش فلاشهار، قاهره/۱۳۷۹ق، ص ۶۴.

ابوسلمه بن عبدالاسد ← عبدالله بن عبدالاسد

ابوشجاع اصفهانی

ابوشجاع اصفهانی، قاضی، فقیه، وزیر شیعی خلافت عباسی و مدفون در بقیع.

ظهیرالدین ابوشجاع محمد بن حسین بن محمد روذراوری، با کنیه ی ابوالطیب. قاضی، فقیه و برای مدتی وزیر بود. گاه نامش را به صورت شهاب الدین و ظهیرالدین وزیر ثبت کرده اند. نیاکان وی از اصفهان بودند، اما پدر او در آبادان زاده شد و ابوشجاع خود در بصره به سال ۴۳۴ق/۱۰۴۳م متولد گردید. سال وفات او دقیقاً معلوم نیست. گاه گفته اند در سال ۵۰۰ق زنده بوده است. برخی سال مرگ او را ۴۸۸ق نوشته اند (نامه دانشوران، ج ۵، ص ۷۲) و همین منبع عمر او را ۵۱ سال نوشته است. اما این اطلاعات با سال تولد او یعنی ۴۳۴ق مطابق به نظر نمی آید و باید یکی از اینها اشتباه باشد. اغلب سال تولد او را ۴۳۷ و سال مرگ او را ۴۸۸ق نوشته اند. ابوشجاع ۴۰ سال در بصره به تدریس فقه شافعی پرداخت و علاوه بر آن، مدتی نیز منصب قضا داشت و نیز به وزارت نیز دست یافت. به نوشته ی بجیرمی وی سرانجام از دنیا روی برتافت و به مدینه رفت و در همان شهر درگذشت و در بقیع دفن شد. از استادان و شاگردان ابوشجاع تنها ابوطاهر سلفی (۴۷۸-۵۷۶ق) را می شناسیم که متن غایه الاختصار استاد را روایت کرده است.

پس از عزل عمید الدوله ابومنصور بن جهیر در سال ۴۷۶ق، به وزارت خلیفه مقتدی بالله عباسی رسید و از سوی خلیفه به ظهیرالدین ملقب شد. آقا بزرگ تهرانی او را هفتمین ایرانی شیعه امامی می داند که به وزارت دولت عباسی راه یافت. در بیان ویژگی های اخلاقی او گفته اند: در امور دین بسیار سختگیر و در امور دنیا سهل گیر بود. در دوران وزارت خود، ضمن احترام به مردم و فروتنی در برابر علماء، پیوسته در مجالست با فقها از فتوای آنان بهره می برد و به کارهای خیر همچون وقف برای امور عام المنفعه، ساختن مسجد، و دستگیری و اطعام فقیران و ایتمام می پرداخت و حتی همه اموال خود را در دوران وزارتش صدقه داد. وزارت او کارآیی خاصی داشت. در میان وزرا کسی مانند وی امور دینی و شرعی را رعایت نکرده است. او پس از نمازظهر تا هنگام نماز عصر در مصلاهی خود می نشست و به مشکلات و شکایات مردم رسیدگی می کرد. حاجبانش در میان مردم ندا می دادند که هر کس حاجتی دارد پیش آید و به عرض وزیر برساند.

از دیگر مناقب او دانایی و مدیریتش در مهار فتنه بغداد بود. چشم پوشی و احتراز ظهیرالدین از برخورد خشونت آمیز در جریان درگیری میان شیعیان و اهل سنت محلات کرخ بغداد، باعث شد تا مورد اعتراض خلیفه قرار گیرد وی در سال ۴۸۴ق پس از هشت سال وزارت، به درخواست ملکشاه سلجوقی و نظام الملک و با موافقت خلیفه مقتدی بامر الله، از وزارت برکنار شد.

بیشترین اهمیت ابوشجاع به تألیف کتابی در زمینه فقه شافعی به نام غایهالاختصار است که به تقریب نیز شهرت دارد. این کتاب کم حجم تأثیر گستره ای به جای نهاد. شرح ها، تحقیقات، مستدرک ها، حواشی فراوانی بر آن نوشته اند. متن این اثر

توسط کیزر(۱)، همراه با ترجمه ی فرانسوی در لیدن (۱۸۵۹م) به چاپ رسید. بعدها بوسکه(۲) ترجمه ای جدید از آن را با عنوان مختصر فقه اسلامی(۳) ۱۹۳۵م در الجزیره به طبع رسانید. نیز بخشی از این کتاب(قسم عبادات) را محمد ریاض خورشید با نام متن الغایه و التقریب در دمشق (۱۴۰۵ق/ ۱۹۸۵م) چاپ کرد. متن کامل آن با چاپ جدید در قاهره (۱۹۷۶م) منتشر شد. شروح متعددی بر غایه الاختصار نوشته شده که مهم ترین آنها شرح ابن قاسم غزی با عنوان فتح القریب المجیب است که چاپهای متعدد، ترجمه ها و تحقیقات انجام شده درباره آن حاکی از اهمیت این اثر است. همچنین شرح خطیب شربینی موسوم به الافناع فی حل الفاظ ابی شجاع

ص: ۶۸

۱- S.Keyser .

۲- G.H.Bousquet .

۳- Abrégé de la loi musul .

و حاشیه ای که بجیرمی با عنوان تحفه الحیب بر آن افزوده است، از منابع مهم فقه شافعی به شمار می روند. این دو متن توأمًا در بولاق (۱۲۸۴ق) چاپ شده است.

چون ابوشجاع مقدمات سكرات را احساس کرد، خواست تا او را به مسجد رسول (ص) ببرند، پس در روضه ی شریف به پای ایستاد، و با اشاره به تربت آن حضرت، طلب آمرزش و استغفار کرد و در حالی که به گناهان خود اذعان داشت، خواهان رحمت و عفو بود و می گفت:

ای پیغمبر خدا، خداوند در وحی آسمانی به تو فرموده: اگر امت پس از آنکه بر خویشتن ستم کرده باشند به نزد تو بیایند، و آمرزش جویند، و پیغمبر برای آنان استغفار کند، هر آینه توبه آنان را خداوند مهربان خواهد پذیرفت. اینک ای رسول خدای، من به نزد تو آمده ام در حالی که بر گناهان خویش اذعان دارم و از تو امید شفاعت می برم. او پس از بازگشت از زیارت مرقد نبوی، در بستر بیماری رحلت نمود، او را در بقیع در نزدیکی مزار ابراهیم (ع) ابن رسول الله (ص) بخاک سپردند.

ابوشجاع از شخصیت بزرگ و از مشاهیر جهان اسلام در سده پنجم قمری بود و دفن امثال او در بقیع به اهمیت این محل می افزاید.

مآخذ

الاعلام، زرکلی، ج ۱، ص ۱۱۶؛ البلدان، یاقوت حموی، ج ۳، ص ۵۹۸-۵۹۹؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ص ۵۹۴-۵۹۵؛ دوله السلاجقه، علی محمد الصلابی، بیروت، ۱۴۲۸ق، ص ۲۱۸؛ الذریعه، آقا بزرگ تهرانی، بیروت، ۱۴۰۳ق، ج ۲۴، ص ۴۱۰؛ سیراعلام النبلاء، ذهبی، به کوشش شعیب الارنؤوط، بیروت، ۱۴۰۶ق، ج ۱۸، ص ۶۱۶ و ۱۹، ص ۲۷-۲۸؛ طبقات الشافعیه، ابن قاضی شبهه، حیدر آباد دکن، ۱۳۹۹ق، ج ۲، ص ۳۰؛ فتح الغریب المجیب، ابن قاسم غزی، بغداد، مکتبه المثنی، ص ۳؛ کشف الظنون، حاجی خلیفه، ج ۲، ص ۱۶۲۵؛ الکنی و الاقباب، عباس قمی، تهران، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۹۶ و ج ۱۷، ص ۱؛ المنتظم، ابن جوزی، حیدر آباد دکن، ۱۳۵۸ق، ج ۷، ص ۷۱؛ نامه دانشوران ناصری، جمعی از فضلاء، قم، دارالفکر، ج ۵، ص ۷۲.

ابوشحمه

ابوشحمه، فرزند عمر بن خطاب و از مدفونین در بقیع.

عبدالرحمن اوسط معروف به ابی شحمه فرزند عمر بن خطاب، خلیفه دوم از خلفای چهارگانه است. او در طرف چپ ابراهیم بن النبی (ص) دفن شده است. مشهور است او در مصر شراب نوشید و والی مصر، عمروعاص بر او تازیانه زد. ولی وقتی به مدینه آمد، عمر بن خطاب مجدداً بر عبدالرحمن حد جاری کرد و او را شلاق زد. بر اثر آن بیمار شد و مُرد. برخی مردم معتقد بودند ضربات تازیانه با فشار و سختی بر بدن عبدالرحمن زده شد و او به سختی مجروح شده بود.

در ردیف قبر عبدالرحمن، عقیل بن ایطالب، عبدالله بن جعفر الطیار، همسران پیامبر اکرم (ص) و عباس بن عبدالطلب دفن شده اند.

درباره صحابی بودن ابوشحمه اختلاف است. از سوی دیگر علمای شیعه جاری کردن درباره حدّ توسط عمر را نقد کرده اند و آن را نشانگر تندی و خشونت خلیفه دوم می دانند، زیرا یکبار والی مصر حدّ را جاری کرده بود.

مآخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لجنه احیاء ذکری البقیع، لندن، بی تا، ص ۵-۶؛ دانشنامه سیره نبوی، ج ۱، ص ۳۷۰؛ الغدیر، عبدالحسین امینی، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۳۹۷ق، ج ۶، ص ۳۱۷؛ المعارف، ابن قتیبہ، به کوشش عکاشه، قاهره، دار المعارف.

ابوشریح الخزاعی ← خویلد بن عمر

ابوطلحه انصاری

ابوطلحه انصاری، از صحابه ممتاز، تیرانداز مشهور، راوی و مدفون در بقیع.

زید بن سهل بن اسود، مشهور به ابوطلحه انصاری و معروف به ابواسود بن حرام، اطلاعات اندکی از زندگی روزگار جاهلی وی در دست است. در بیعت عقبه دوم به سال سیزدهم بعثت حضور داشت و از سوی پیامبر(ص) به عنوان یکی از نقیبان دوازده گانه اوس و خزرج برگزیده شد. پیامبر(ص) پس از هجرت، میان او و ارقم بن ابی ارقم پیمان برادری بست.

ابوطلحه در همه غزوه ها همراه پیامبر(ص) بود و از

ص: ۶۹

تیراندازان زبردست ایشان به شمار می رفت. از آن جا که بانگی مهیب داشت، پیامبر(ص) نهیب او را بسیار کارآمد می دانست. وی در حجهالوداع حضور داشت و موی تراشیده رسول خدا را برای تبرک برگرفت.

اخلاقیات مطلوب مثل انفاق و صدقه دادن از او نقل شده است. او در پی نزول آیه ۹۲ آل عمران/۳: «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ...» نخلستانی آباد را که روبه روی مسجدالنبی داشت، به پیامبر واگذاشت و سپس به پیشنهاد ایشان، آن را برای خویشانش وقف کرد.

به دلیل مهمان نوازی این آیه درباره او نازل شده: «... وَيُؤْتُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ...» (حشر/۵۹، ۹) و مسلمانانی را که در عین نیازمندی، دیگران را بر خود مقدم می دارند و از حرص و بخل دوری می ورزند، از رستگاران شمرده است. البته عبدالله بن مسعود نزول این آیه و رویداد پیش گفته را با شرحی بیشتر درباره امام علی(ع) دانسته است.

وی از گورکنان مدینه و عهده دار اجرای کفن و دفن اموات در بقیع بود. و پس از رحلت پیامبر(ص) قبر ایشان را کند و لحد را آماده ساخت. وی در زمان رسول خدا(ص) و پس از آن بسیار روزه می گرفت و از راویان احادیث پیامبر(ص) بود.

برخی درگذشت ابوطلحه را به سال ۳۴ق در ۷۰ سالگی در مدینه دانسته و گفته اند: عثمان بن عفان بر جنازه اش نماز گزارد. اما بصریان معتقدند که در سفری دریایی در کشتی در گذشته و پس از هفت روز در جزیره ای مدفون شده است. وفات او را در سال های ۳۲، ۳۳، ۳۴ و ۵۱ق نیز گفته اند. ابوزرعه دمشقی وفات او را در شام دانسته است.

مآخذ

الاستیعاب، ابن عبدالبر، به کوشش علی محمد البجاوی، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۵۵۲ و ج ۳، ص ۱۰۳۴؛ اسدالغابه، ابن اثیر، بیروت، دارالکتب العربی، ج ۳، ص ۱۸۰ و ج ۲، ص ۱۸۰ و ج ۵، ص ۲۳۴-۲۳۵؛ الاعلام، زرکلی(م. ۱۳۹۶ق)، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۹م، ج ۳، ص ۳۳؛ انساب الاشراف، البلاذری، به کوشش سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دارالکفر، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۵۷۳؛ الثقات، ابن حبان، الکتب الثقافیة، ۱۳۹۳م، ج ۲، ص ۱۵۸؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ص ۶۵۰-۶۵۱؛ الدر المنثور، السیوطی، بیروت، دار المعرفه، ج ۶، ص ۱۹۵؛ روض الجنان و روح الجنان، ابوالفتوح الرازی، به کوشش یاققی و ناصح، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵ش، ج ۴، ص ۴۲۷؛ الصافی، الفیض الکاشانی به کوشش اعلمی، تهران، صدرا، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۱۵۷؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار المعرفه، ج ۵، ص ۲۸۶؛ قاموس الرجال، محمدتقی التستری، النشر الاسلامی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۵۵۲؛ المعارف، ابن قتیبه، به کوشش ثروت عکاشه، قاهره، دارالمعارف، ص ۲۷۱؛ مناقب آل ابی طالب، به کوشش گروهی از اساتید، نجف، المکتبه الحیدریه، ۱۲۷۶ق، ج ۱، ص ۳۳۷-۳۴۸.

ابوطلحه قیس بن عاصم ← قیس بن عاصم منقری

ابوعبدالرحمان ← سهل بن ابی حثمه

ابوعبّس، عبدالرحمان، از اصحاب رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابوعبّس، عبدالرحمن فرزند جبر بن عمرو بن زید بن چشم بن حارثه بن حارث اوسی است. او یاران پیامبر خدا است که در نبردها و جنگ‌های بدر و احد شرکت داشت. از او فرزندان بسیاری در مدینه باقی ماند. همه روزه به حضور پیامبر می‌رسید تا از حال آن بزرگوار آگاه باشد و در تاریخ‌های دوره اسلامی نگاشته شده که روزی را بدون رسیدن به محضر پیامبر، به پایان نبرد و در نمازهای جمعه و جماعت مقید به شرکت بود.

او به کتابت عربی آشنایی کامل داشت و با خطی خوش، مطالب را می‌نگاشت و در موارد فراوانی، به دستور پیامبر خدا(ص)، متن‌های مهمی را نوشته و در سلسله روایات، نقل‌های چندی که به دستور پیامبر نگاشته وجود دارد.

وقتی پیامبر(ص) به ابوعبّس فرمان داد همراه ابو برده بن نیار، مأموریت شکستن بت‌های بنی حارثه را به عهده بگیرند، در او شور زاید الوصفی به وجود آمد و به همراه ابو برده، رفتند و بت‌های قبیله بنی حارثه را در هم

شکستند. پیامبر میان او و خنیس بن حذافه سهمی، پیمان اخوت و برادری بست.

سریه ای در مدینه به نام «سریه قتل کعب بن اشرف» روی داد. این سریه در ماه ربیع الاول سال سوم هجرت، برای قتل کعب بن اشرف ترتیب داده شد.

کعب، شاعر بود و پیامبر و اصحابش را هجو می کرد و در اشعار خود کافران قریش را بر ضد مسلمانان برمی انگیزت. هنگامی که پیامبر به مدینه آمد، مردم مدینه ترکیبی از گروه های مختلف بودند. طوایف اوس و خزرج بیشترین جمعیت مسلمانان را تشکیل می دادند. طوایف دیگر (یهودیان و مشرکان) با این دو طایفه هم پیمان بودند. مشرکان و یهودیان مدینه پیامبر و اصحاب آن حضرت را به شدت آزار می دادند و خداوند متعال پیامبر خود و مسلمانان را فرمان به شکیبایی و گذشت می داد تا اینکه در مورد آنان آیه ۱۸۶ آل عمران، نازل شد.

ابوعبس، صحابی پاکبخته پیامبر(ص) تا زمان خلافت عثمان در مدینه روزگار گذراند، او در سال ۳۴ق در دوره خلافت عثمان، بدرود حیات گفت و در بقیع دفن گردید. به هنگام وفات هفتاد ساله بود و نماز میت او توسط عثمان خلیفه سوم برگزار شد.

مآخذ

البدایه و النهایه، ابن کثیر، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۰؛ تاریخ مولد العلماء و وفیاتهم، ابن زبر الریعی، به کوشش محمد المصری، الکویت، ۱۴۱۰ق / ۱۹۹۰م، ص ۵۱؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش ریاض عبدالله عبدالهادی، بیروت، دار الحیاء التراث العربی، ۱۹۹۶م، ج ۳ و ۴، ص ۲۳۷-۲۳۸؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، القاهره، مرکز الدراسات مصر، ۱۹۷۶م، ج ۳، ص ۶۱۶؛ عیون الأثر فی فنون المغازی و الشمائل، ابوالفتح محمد سید الناس، بیروت، دار القلم، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۳۴۸.

ابوعلی قیس بن عاصم ← قیس بن عاصم منقری

ابوقتاده انصاری

ابوقتاده انصاری، از صحابه رسول خدا(ص)، یار امام علی(ع) و مدفون در بقیع.

حارث بن ربیع بن رافع انصاری، تاریخ تولدش ضبط نشده است. اسم او را «حارث» و برخی نعمان یا عمرو خوانده اند. و کنیه اش ابوقتاده است. وی فرزند «ربیع بن بلدَمه انصاری» است و مادرش «کبشه»، دختر «مظهر بن حزام» می باشد.

ابوقتاده در زمره اصحاب پیامبر(ص) و از شجاعان و دلاوران کم نظیر و از برترین رزمندگان پیامبر است که به همین سبب فارس رسول الله لقبش دادند.

ابوقتاده در تمام غزوه ها و جنگ های صدر اسلام همراه پیامبر(ص) بوده لیکن درباره حضور وی در بدر، یک رأی و هم نظر نیستند، لذا برخی او را از بدریون می دانند و جمعی هم بر این عقیده اند که او از جنگ احد به بعد حضور داشته است.

ابوقتاده از یاران مخلص و باوفای امیر مؤمنان بوده و در تمام جنگ های زمان خلافت آن حضرت (مانند جمل، صفین و نهروان) حضور داشته و در جمل و صفین، ملازم رکاب آن حضرت بوده است.

هنگامی که علی(ع) به خلافت رسید، خالد بن عاص بن هاشم بن مغیره مخزومی را که از سوی عثمان والی مکه بود عزل کرد و ابوقتاده انصاری را بر ولایت آن شهر منصوب کرد لیکن پس از مدتی، وی را از سمت خویش برکنار نمود و قثم بن عباس را به جایش گمارد.

ابوقتاده به خاطر عشق وافری که به علی(ع) داشت، از مکه راهی کوفه شد و در کنار آن حضرت تا پایان عمر شریفش در کوفه ماند.

آنگاه که امیر مؤمنان(ع) آماده حرکت به سوی بصره و جنگ با ناکثین گردید، ابوقتاده مطالبی گفت که حکایت از ایمان عمیق او به ولایت آن حضرت و وفاداری نسبت به او داشت. امیر مؤمنان در جنگ خوارج، سپاه خود را آرایش داد و فرماندهی میمنه را به حُجر بن عدی و میسره را به شیبث بن ربیع یا معقل بن قیس ریاحی و سواره نظام را به ابو ایوب انصاری و پیاده نظام را به ابوقتاده انصاری سپرد و خود در قلب لشکر قرار گرفت.

هنگامی که امیر مؤمنان علی(ع) از جنگ با نهروانیان

فراغت یافت، ابوقتاده انصاری، با شصت یا هفتاد نفر از اصحاب رسول الله، به مدینه مراجعت نمود. ابوقتاده به محض ورود به مدینه، به دیدار عایشه شتافت و گفت و گوهایی میان آنان انجام گرفت. در پایان، عایشه گفت: ای ابوقتاده، نباید چیزی مانع آن شود که من سخن حقی را درباره علی بن ابی طالب بگویم و آن این است که از پیامبر خدا شنیدم درباره علی فرمود:

«تفترق أمتی علی فرقتین، تمرق بینهما فرقه محلّقون رئوسهم مخفّون شواربهم. یقرئون القرآن لاتتجاوز تراقبهم، یقتلهم أحبّ النَّاسِ إلی وأحبّهم إلی الله تعالی».

امتم به دو گروه تقسیم می شوند؛ گروهی از دین خارج می شوند، سرهایشان را می تراشند، شارب های خود را کوتاه می کنند، قرآن تلاوت می کنند ولی از حنجره شان تجاوز نمی کند. این گروه را کسانی می کشند که نزد من و خداوند محبوبترین بندگان خدایند.

چون عایشه اقرار به حقانیت علی(ع) کرد، ابوقتاده گفت: حال که می دانی علی محبوبترین آفریده خدا در نزد پیامبر و خداوند است اکنون چرا با او به مخالفت برخاسته ای؟ اما عایشه از پاسخ طفره رفت.

ابوقتاده در سال ۴۸ یا ۵۰ یا ۵۴ق، پس از خلافت امیر مؤمنان و دوران امامت امام مجتبی(ع) در مدینه از دنیا رفت و در بقیع دفن گردید.

مآخذ

اسد الغابه، ابن اثیر، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۱۲۰؛ انساب الاشراف، بلاذری، به کوشش محمد باقر محمودی، بیروت، ۱۳۹۴ق؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، ص ۱۸۵؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، لیدن، ۱۹۰۴-۱۹۱۸م.

ابوقیس ← کلثوم بن هدم

ابوهریره دوسی

ابوهریره دوسی، از صحابه و راوی رسول الله(ص) و مدفون در بقیع.

او در سال ۲۰ قبل از هجرت متولد شد. در نام و نسب وی اختلاف بسیار است و به صورت های زیر از او یاد شده است:

۱. ابوهریره بن عامر بن عبد ذی الشّری بن طریف بن عتاب بن الدوسی، ۲. عبد شمس بن صخر، ۳. سعد بن حارث، ۴. ابن عتبه ابن عمرو بن عیسی بن حرب بن سعد بن ثعلبه بن عمرو بن نهم ابن دوس، ۵. عامر ابن عبد غنم، ۶. سعید بن دوس، ۷. عبد بن سیکین. گاه نام های او را سی و چند فقره برشمرده اند ولی کنیه ابوهریره از همه مشهورتر است. نام کامل او را عدنان بن عبدالله بن زهران بن کعب بن حارث بن کعب بن مالک بن نصر بن ازد بن غوث مشهور به ابوهریره دوسی یا به صورت عمیر بن عامر بن عبد ذی الشّری بن طریف بن عتاب بن ابی صعب بن منبه بن ثعلبه بن سلیم بن نهم بن دوس مشهور به ابوهریره نوشته اند.

بنابراین مورخان، در نام ابوهیره و نام پدرش اختلاف کرده و هر یک چیزی نوشته اند، به طوری که احاطه و ضبط آن ها در دوره جاهلیت و اسلام بسیار مشکل است. نام کوچکش را به این صورت ها ضبط و ثبت کرده اند: عبدالله بن عامر، بریر بن عشرقه، سکین بن دومه، عبدالله بن عبد شمس، عامر، عبد نهم، عبد غنم، سعید بن دوس، دوس.

صحابی پژوه مشهور ابن عبدالبرّ اختلاف در ضبط نام های او را به حدّی زیاد دانسته که رسیدن به اسم واقعی او را ناممکن می داند. چون در جاهلیت به نام هایی خوانده می شد و بعد از مسلمانی هم با عناوین و نام هایی او را صدا می زده اند.

چندین دلیل برای اختلاف در نام وی نوشته اند که به سه مورد آن اشاره می کنیم:

۱. برخی گفته اند: علت اختلاف در نام های وی و پدرش، تصحیف و تحریف است؛ مانند برّ، که آن را برید و یزید نوشته و خوانده اند، یا عمرو، که عمیر و عامر هم گفته اند و یا سکن، که سکین هم خوانده شده است.

۲. نقل نام های متعدد برای پدرش که به وسیله مورخان، به صورت حدس و گمان نوشته شده است.

۳. نقل روایات فراوان از وی، دلیل دیگری است بر اختلاف

نام او؛ بدین صورت که هر راوی نامی برایش بیان کرده تا شبهه ای پیش نیاید که چرا این همه روایت به وسیله او نقل شده، تا در نتیجه، روایات وی، موهون و سست جلوه نکند. اما ابوهریره، نامی بود که پیامبر بر او نهاد.

ابوهریره در دو سال آخر عمر شریف پیامبر(ص) اسلام آورد. او در سال هشتم قمری همراه طایفه اشعری - که ابوموسی اشعری هم جزو ایشان بود - به مدینه مهاجرت کردند و در خیبر، هنگامی که قلعه فتح شد و غنایم جنگی جمع آوری و آماده تقسیم گردید، به پیامبر ایمان آورده، مسلمان شدند. ابوهریره آنگاه که چشمش به غنایم افتاد، از پیامبر(ص) تقاضای سهم کرد.

به نقل از بسیاری مورخان، ابوهریره بعد از مسلمانی، مدتی در صّفه زندگی می کرد و همراه صّفه نشینان بود. هنگام مسلمان شدنش سی ساله بود و حرص فراوانی در شنیدن سخنان پیامبر(ص) داشت.

با اینکه ابوهریره در سال هشتم قمری، مسلمانی برگزید و کمتر از دو سال در خدمت پیامبر(ص) بود، اما به حدی روایت از آن حضرت نقل کرده که این کثرت نقل، او را در معرض اتهام قرار داده و بسیاری از مورخان و اهل حدیث، حتی از اهل سنت، در صحت همه روایات او تردید دارند. تا آنجا که این قضیه، حتی مورد اعتراض عمر و عثمان قرار گرفت. علی(ع) هم او را به دلیل نقل این همه روایت نکوهش کرد.

پیامبر خدا(ص) پس از بازگشت از جعرانه، علاء حضرمی را با جمعی، از جمله ابوهریره به بحرین، نزد منذر بن ساوی فرستاد و آنان منذر را به اسلام دعوت کردند. او اسلام آورده و در مسلمانی استواری گزید. همه بستگان منذر هم مسلمانی را برگزیدند. مسیحیان هم به دادن جزیه راضی شدند. علاء به ابوهریره گفت: پیامبر به من در حق تو سفارش کرد، بگو چه کاری از من برای تو ساخته است؟ ابوهریره گفت: مرا مؤذن خود قرار ده. ابوهریره مؤذن او شد و همچنان در بحرین بود تا اینکه علاء فوت کرد. عمر او را به حکومت بحرین برگزید، ولی پس از چندی مطالبی که با امانتداری وی سازش نداشت به عمر گزارش شد، لذا او را عزل نمود و عثمان بن ابی العاص را به جایش منصوب کرد.

پس از مراجعت از بحرین معلوم شد که ابوهریره چهارصد هزار دینار با خود آورده است.

ابوهریره به دلیل فضایل برجسته ای که در علی(ع) سراغ داشت، به ایشان علاقمند بود و آن حضرت را دوست می داشت و لذا حدیث غدیر را به طور مفصل نقل کرده و در مواضع مختلفی که از وی راجع به ماجرای غدیر پرسش کرده اند، کلیت ماجرا را توضیح داده و خبر ائمه اثنا عشر را با نام هر یک از امامان، از قول پیامبر خدا نقل کرده است. اما هنگامی که دوران معاویه رسید و حاکمیت به دست او افتاد و بخشش های هدفمند و سیاسی او آغاز شد، ابوهریره به سمت معاویه گرایش یافت، زمینه را برای تثبیت حاکمیت وی مهیا ساخت و اخباری را درباره او جعل و وضع کرد. در هر حال، ابوهریره به فرزندان ابوالعاص خدمات فراوان می کرده است.

ابوهریره، در وادی عقیق، یکی از بیلاق های مدینه قصری داشت و در آن درگذشت. فرزندان عثمان او را از قصرش به مدینه حمل کرده، ولید بن عتبه بن ابی سفیان امیر مدینه بر او نماز گذاشت و در بقیع به خاک سپرده شد. وفات ابوهریره در سال ۵۷

یا ۵۸ق رخ داد، که در این سال، سنش به ۷۸ می رسید.

مآخذ

ابوهریره، سید عبدالحسین شرف الدین، قم، انصاریان، بی تا، جم-؛ الاستیعاب فی معرفه الصحابه، عبدالبر اندلسی، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۲ق، جم-؛ الاصابه فی تمییز الصحابه، ابن حجر عسقلانی، بیروت، دار الجیل، ۱۹۹۲م، ج ۳، ص ۳۷؛ پیغمبر و یاران، محمدعلی عالمی، قم، چاپخانه علمیه قم، ۱۳۸۶ق،

ج ۱، ص ۱۵۶ و ۱۶۱؛ دانشنامه سیره نبوی، ج ۱، ص ۵۵۸-۵۶۱؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۶۶-۶۷؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۸۷م، ج ۴، ص ۳۰۲.

نیز نک- : اهمیت ابوهریره

ص: ۷۳

أبي بن كعب، صحابه پیامبر اکرم(ص)، کاتب وحی، قاری بزرگ و مدفون در بقیع.

أبي بن كعب انصاری مکنی به ابومنذر و ابوالفضل، از انصار و صحابه رسول اکرم(ص) و از کاتبان وحی و قراء مشهور و مدفون در بقیع است. از قبيله بنی نجار در یثرب بوده اما تاریخ تولد و محل تولد او مشخص نیست. نامش را به صورت ابن قیس بن عبید بن زید مشهور به ابی بن کعب، و ابن ندیم به صورت ابی بن کعب بن قیس بن ملک بن امری القیس ضبط کرده است. پیامبر او را ابوالمنذر و عمر او را ابوالطفیل می خواندند. گاه در برخی متون، او را سیدالانصار یا سیدالمسلمین خوانده اند. تاریخ وفات او را سال های ۱۹، ۲۲، ۲۹ یا ۳۳ ق ضبط و ثبت کرده اند. نیز برخی وفات او را در دوره خلافت عمر دانسته اند.

ابی بن کعب، از جمله دوازده نفری است که در عقبه با پیامبر بیعت کرد و در تمهید زمینه ورود آن حضرت به مدینه، بسیار تلاش نمود. او از فضلا و فقهای صحابه پیامبر(ص) و کاتب وحی، استاد مسلم قرآن، در حفظ، قرائت، تفسیر است و مفسر آرای پیامبر(ص) بوده است.

در میان صحابه پیامبر(ص)، تعداد انگشت شماری به مدارج عالی علمی و عملی رسیدند؛ اصطلاحاً اینان را مؤید به روح القدس می نامند. از جمله آنها، ابی بن کعب است که پیامبر در حقیقت فرمود: «یا أبا بنی ما زلت مؤیداً بروح القدس»؛ ای ابی، تو همواره مؤید به روح القدس هستی.

همچنین ملقب به سید القراء و جز ۷۰ تن از انصار بود که در عقبه دوم با پیامبر(ص) بیعت کردند. پیامبر(ص) پس از هجرت میان او و سعید بن زید بن عمرو یا طلحه بن عبیدالله عقد برادری بست. ابی در غزوات بدر و احد و سایر نبردها حضور داشته است. گویند یکی از چهار صحابی انصاری است که در زمان حیات پیامبر(ص) به جمع آوری مصحف پرداختند و از جمله معلمان بزرگ قرائت در آن دوران و پس از رحلت پیامبر(ص) بوده است، به طوری که قرائت او یکی از چند قرائت متداول و مشهور است. احادیثی در فضائل اهل بیت و نیز در فقه، تفسیر، سیره و اخلاق از او بر جای مانده است. بعد از رحلت پیامبر(ص) یکی از دوازده نفری بود که در جانبداری از خلافت امام علی(ع) با ابوبکر مجامحه کردند.

ابی بن کعب، روایتگری بزرگ و خبیر و راوی روایات فراوان از رسول اکرم(ص) است. گاه تعداد این روایات را قابل احصا و شمارش ندانسته اند. روایات شیعی، قرائت ابی بن کعب، را به عنوان یک قرائت مطلوب و شاخص می دانند.

در ماجرای خلافت، تعدادی از یاران علی(ع) در مجلس ابوبکر بودند و به مخالفت شدید با خلافت خلیفه اول پرداختند و به وی اعتراض کردند. یکی از داناترین آنها ابی بن کعب بود که خطبه ای طولانی و بلیغ در آن مجلس ایراد کرد. در تاریخ وفات او، میان مورخان اختلاف است؛ این مسأله از تاریخ ۱۹ تا ۳۶ ق در نوسان است. ولی مجلسی در بحار الانوار و طبرسی در احتجاج مؤید وفات ابی بن کعب در سال ۳۶ ق می باشند.

او را در وسط روحاء، محلی در قبرستان بقیع دفن کردند. برخی مدفن او را، در خانه اش که بعداً تبدیل به مسجد شد، می

دانند. مسجد ابي بن كعب روبروي قبور ائمه(ع) و سمت راست در ورودی بقیع قرار داشت. هم اکنون این مسجد تخریب شده و اثری از مسجد و قبر ابي بن كعب نیست.

مآخذ

الاستیعاب، ابن عبدالبر، به كوشش علی محمد بجاوی، قاهره، ۱۹۶۰م؛ اسدالغابه، ابن اثیر، قاهره، ۱۲۸۶؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۹۸۳م، ج ۸، ص ۲۴ و ج ۴، ص ۲۴ و ج ۱۸، ص ۱۲۲-۱۲۵؛ پیغمبر و یاران، جعفر سبحانی، تهران، ۱۳۴۶، ج ۱، ص ۱۷۲؛ تاریخ آثار اسلامی در مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۶۹ و ۳۷۱؛ دوائرالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، ص ۴۶۳-۴۶۵؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱، ص ۷۷۸؛ الروضه المستطابه، به كوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مكتبه الثقافه، بی تا، ص ۳۳؛ مستدرک سفینه البحار، الشیخ علی النمازی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ج ۵.

اتابكان و حصار بقیع ← الجواد اصفهانی

ص: ۷۴

اتحاف الزائر، کتابی متعلق به سده ۷ق نوشته ابن عساكر درباره زیارت مقابر از جمله بقیع.

عبد الصمد بن عبد الوهاب بن ابی البركات الحسن بن محمد مشهور به ابن عساكر دمشقی از علمای شافعی و همجوار مکه بود. او در ۶۱۴ق در دمشق چشم به جهان گشود. دمشق در سده ۶و۷ق مرکز علوم و حوزه های علمیه بود. خاندان آل عساكر هم به داشتن دانشمندان مختلف شهرت جهانی کسب کرده بودند و ابن عساكر در چنین شرایطی آغاز به رشد و پیشرفت کرد. او علاوه بر تحصیل نزد استادان میرز به سراسر جهان مسافرت نمود و در هر نقطه جهان از محضر محدثین، مورخین و دانشمندان استفاده کرد. بالاخره در ۶۸۶ق در مدینه در گذشت و در بقیع پشت قبه عباس به خاک سپرده شد. (مقدمه اتحاف الزائر، ص ۴۲)

ابن عساكر دارای تألیفات متعدد و متنوع است، از جمله کتاب اتحاف الزائر و اطراف المقیم للسرائر را به منظور معرفی سیره رسول خدا و زیارت مقابر تألیف کرده است.

این

کتاب توسط مصطفی عمار منلا در مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، تصحیح و منتشر شده است. بخشی از این کتاب درباره بقیع است و به مباحثی مثل استحباب هر روزه زیارت بقیع به ویژه روزهای جمعه، معرفی اهمّ مقابر بقیع، آداب زیارت مقابر بقیع. مؤلف در هر مورد روایات متعدد از کتب روایی اصیل اهل سنت آورده است.

مأخذ

اتحاف الزائر و اطراف المقیم للسرائر، عبد الصمد بن عبد الوهاب بن عساكر، به کوشش مصطفی عمار منلا، مدینه منوره، مرکز بحوث و دراسات، ۱۴۲۶ق / ۲۰۰۵م، ص ۹۵-۱۰۸ و مقدمه.

اجابت دعا

اجابت دعا، پاسخ مثبت خدا به نیازهای مشروع.

رسول خدا(ص) هر گاه فرصت داشت به دعا و نیایش برای مسلمانان می پرداخت. ایشان شب ها به بقیع می رفت و با شب زنده داری به دعا و استغفار برای اموات مسلمانان مشغول می شد. در بقیع، بیشتر گوشه ای از دارعقیل محل دعا و مناجات حضرت بود. این محل معروف و مشهور به اجابت دعا است. چند جا مشهور به اجابت دعا بود؛ مثل مسجد اجابه و مسجد الفتح. دارعقیل یا زاویه دارعقیل هم چنین شهرتی داشته است، به طوری که پس از رحلت پیامبر، مردم در این مکان به نیایش و دعا می پرداختند و به اجابت آن امیدوار بودند.

مأخذ

بقیع الغرقده، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۷۴؛ تاریخ الکبیر، بخاری، به کوشش محمد عبدالمعید خان، دیاربکر، المكتبه الاسلامیه؛ سبل الهدی والرشاد، صالحی شامی، به کوشش عبدالموجود و معوض، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۱ق، ج ۳، ص ۳۲۲.

اجتماع بازاریان و کسبه تهران ← تجمع بازاریان و کسبه تهران

اجماع فقیهان شیعه

اجماع فقیهان شیعه، اتفاق نظر فقها در مشروعیت زیارت بقیع.

مدارک و مستندات که زیارت بقیع را توصیه می کند آنقدر زیاد و مستحکم است که فقها به استحباب مؤکد زیارت بقیع به ویژه زیارت ائمه بقیع فتوا داده اند.

در بین فقیهان شیعه نظر مخالف دیده نشده است؛ به طوری که صاحب جواهر می نویسد: يستحب زیاره الائمه بالبقیع اجماعاً او ضروره من المذهب (جواهر الکلام، ج ۲۰، ص ۸۷).

فقیهان بزرگ شیعه مثل قاضی ابن براج در المهذب البارح، محقق حلی در شرائع الاسلام، علامه حلی در تذکره الفقهاء و ارشاد الاذهان، حر عاملی در تفصیل وسائل الشیعه، نراقی در مستند الشیعه، آیت الله حکیم در دلیل الناسک و ده ها فقیه دیگر نیز همین گونه فتوا داده اند (نک بقیع الغرقده، ص ۴۴-۴۵).

مآخذ

بقیع الغرقده، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، محمدحسن نجفی، طهران، دارالکتب الاسلامیه.

اجماع

اجماع، ادعای وهابيون در اجماع علمای امت بر حرمت ساختن آرامگاه بر روی مقابر.

ص: ۷۵

وهابیون در کتب خود، ساختن بنا بر قبر را بر اساس اینکه نوعی شرک است یا مشابه کارهای یهود و نصاری می باشد، حرام دانسته و معتقدند امت مسلمان بر این حرمت و انجام ندادن این فعل اجماع دارند. اما در مقابل وهابیون عالمان شیعه و سنی این ادعا را صحیح ندانسته و معتقدند که سیره عملی تمامی مسلمانان از تمامی مذاهب اسلامی و در طول تاریخ اسلام نشان می دهد که بر روی قبور صحابه، تابعین، علما و صالحان گنبد و بنا وجود داشته است و این حقیقت بیانگر اجماع عملی مسلمانان بر جواز ساختن گنبد و بنا بر روی قبور می باشد. زیرا اسلام احترام به انسان اعم از زنده و مرده را لازم شمرده و یک نوع احترام اینست که مقابر مسلمانان با ساختن بنا زیباسازی شود. ولی وهابیون با رها کردن قبور یا صرفاً یک قطعه سنگ بالای سر مزار نهادن، بدترین بی احترامی را به اموات مسلمانان عملی نموده اند.

خود وهابیون مانند محمد بن اسماعیل صنعانی به وجود سیره مسلمانان بر احترام به مردگان و مقابر مسلمانان و ساختن بنا اعتراف کرده و به ساختن گنبد، قبه، بارگاه و بنا بر روی قبور در تمامی سرزمین های اسلامی اقرار دارد و می گوید این سنت شرق و غرب کشورهای اسلامی را فرا گرفته است.

واقعیت این است که هیچ شهری از شهرهای مسلمانان خالی از گنبد و قبه نیست. در اکثر مساجد مسلمانان قبرهایی وجود دارد. هیچ عاقلی نمی پذیرد که ساختن قبه و گنبد و بنا بر روی قبور ممنوع و حرام باشد. قریب به اتفاق علمای اسلام در برابر این رسم، دست کم سکوت کرده و مردم را از چنین اموری منع نکرده اند؛ چون چنین عملی نوعی احترام به مردگان مسلمان است.

از مجموع آرای وهابیون این نکته را به راحتی می توان استفاده کرد که بر تحریم ساختن گنبد و بنا بر روی قبور ادعای اجماع کرده اند و در نقطه مقابل نه تنها این اجماع را درست نمی دانند بلکه کسانی مثل صنعانی به وجود سیره عملی تمامی مسلمانان از همه طبقات و در طول تاریخ اسلام و در تمامی کشورها و شهرهای اسلامی بر جواز این عمل اعتراف کرده و سکوت عالمان، قضات، مفتیان، مدرسان، اولیا، عرفا، امرا و حاکمان نیز مؤید این سیره و صحت این عمل است. در واقع اجماع و اتفاقی قوی تر و کامل تر از سیره عملی مسلمانان و متشرعین در طول تاریخ وجود ندارد و با وجود چنین سیره عملی، سخن از اجماع از سوی وهابیون، ادعایی گزاف و بیهوده است.

مأخذ

زادالمعانی فی هدی خیر العباد، ابن قیم جوزیه، مکه مکرمه، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۴۳۶؛ شناخت وهابیت، نجم الدین طیبی، قم، دلیل ما، ۱۳۹۱، ص ۷۶۱-۷۶۲؛ مجموعه الفتاوی، ابن تیمیه، به کوشش عامر جزار و انور باز، بیروت، دارالوفاء، ۱۴۲۱ق، ج ۲۷، ص ۸۱.

الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه

الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه، کتابی درباره اهمیت و محاسن مدینه و بقیع.

صالح بن حامد بن سعید الرفاعی مؤلف این اثر هم اکنون پژوهشگری در مرکز «خدمه السنه و السیره النبویه» در مدینه منوره

است. این کتاب در اصل پایان نامه دکتری مؤلف در جامعه الاسلامیه (دانشکده الدراسات العلیا) بوده که زیر نظر استاد عبدالمحسن بن حمد العباد در سال ۱۴۱۱ق از آن دفاع شده است. چاپ اول آن توسط جامعه الاسلامیه در مدینه منوره به سال ۱۴۱۳ق بوده و چاپ دوم در ۱۴۱۵ق توسط «مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف» منتشر شده و چاپ سوم با این مشخصات انتشار یافته است:

الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه، صالح بن حامد بن سعید الرفاعی، المدینه المنوره، دار الخضیری، ۱۴۱۸ق، ص ۷۵۲.

مدیران ارشد و رؤسای چند مرکز علمی و دانشگاه در عربستان سعودی بر این کتاب تقریظ نوشته اند. این نکته نشانگر اهمیت کتاب مذکور در ترویج دیدگاه های حاکم بر این کشور است. از سوی دیگر نویسنده تلاش کرده با تکیه

ص: ۷۶

بر منابع اهل سنت کتابی جامع تر ولی در چارچوب تفکرات و باورهای مورد قبول سلفی ها و وهابیون عرضه کند. از اینرو مثلاً در روایاتی که برای محاسن و فضایل بقیع آورده هیچ اشاره ای به بقعه ها و مقابر حسن بن علی (ع)، امام جعفر صادق (ع) و امام زین العابدین (ع) نکرده است. این کتاب شامل سه باب است: احادیث کلی مربوط به فضایل مدینه، احادیث فضائل مسجد نبوی، احادیث مرتبط با فضایل اماکن دیگر مدینه منوره.

ذیل باب سوم یک فصل به احادیث درباره محاسن و فضایل بقیع اختصاص داده است. این فصل شامل ۱۶ حدیث نبوی درباره استغفار، مأموریت پیامبر (ص) در بقیع، طلب رحمت الهی، مقایسه بقیع با عسقلان و زیارت بقیع است. احادیث مربوط به تسویه قبور، ساخت بقعه و بنا روی قبور بقیع، توسل و شفاعت از قبور و مانند اینها در این مجموعه آورده نشده است. احتمالاً مؤلف این موارد را جزء محاسن بقیع نمی دانسته است.

مأخذ

الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه، صالح بن حامد بن سعید الرفاعی، المدینه المنوره، دار الخضیری، ۱۴۱۸ق، مقدمه و ص ۵۹۶-۶۱۴.

احادیث بقیع

احادیث بقیع، آراء رسول خدا (ص) درباره فضائل بقیع.

منابع روایی جدید و قدیم، معمولاً بخشی را به احادیث بقیع اختصاص داده اند. ابن نجار در کتاب الدرہ الثمینہ از سده ۶ و ۷ق، فصلی با عنوان «ذکر البقیع و فضله» به احادیث بقیع اختصاص داده است (ص ۴۴۶-۴۶۵).

ابن شبه در کتاب تاریخ المدینه المنوره ترجمه حسین صابری یک فصل به بقیع اختصاص داده است (ص ۹۵-۱۰۵). نیز سمهودی در کتاب وفاء الوفاء، یک فصل با عنوان «مقاله البقیع من وجهه نظر رسول الله (ص)» به بقیع اختصاص داده است (ج ۳، ص ۱۸۵-۱۹۸).

اثر ابن شبه مربوط به سده ۲ و ۳ق است و از همه قدیمی تر می باشد. اما در بین منابع حدیثی جدید، کتاب الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه تألیف صالح بن حامد بن سعید الرفاعی یک فصل با عنوان «الاحادیث الواردة فی البقیع» دارد. این فصل شامل ۱۶ روایت از رسول خدا (ص) می باشد. موضوعات این روایات اینگونه است: زیارت مقابر، سلام بر اموات، مأموریت الهی برای استغفار، طلب رحمت برای مردگان، استغفار، ورود اهل بقیع به بهشت، حشر هفتاد هزار، گفته و وصف بقیع در تورات، برانگیختن صد هزار در قیامت، شکافتن زمین در قیامت و بعث اموات، شفاعت، گواهی بر خوبی آنها، ملائکه موکل اهل بقیع، مقایسه بقیع با عسقلان.

نویسنده ذیل هر روایت به جرح و تعدیل و بررسی رجالی و درایه ای آن پرداخته و احادیث معتبر را از احادیث ضعیف بازشناسی کرده است. متن این احادیث در مقاله ای مستند با عنوان احادیث بقیع، بخشی از کتاب الاحادیث الواردة فی فضائل

المدينه در نرم افزار پيوست آمده است. نيز متن احاديث در سه كتاب الدرہ الثمينه، تاريخ المدينه المنوره و وفاء الوفاء در سه مقاله مستند مستقل در نرم افزار پيوست آمده است. نيز مدخل های مأموریت الهی، حشر اموات، استغفار، طلب رحمت، زیارت مقابر بقیع، سلام، دار قوم مؤمنین، دیار مؤمنین، گفته، شفاعت، گواهی و عسقلان به محتوای احادیث مرتبط به این موضوعات اختصاص دارد.

مآخذ

تاريخ مدينه منوره، ابن شيبه، ترجمه حسين صابري، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۹۵-۱۰۵؛ الاحاديث الواردة في فضائل المدينه، صالح بن حامد بن سعيد الرفاعي، المدينه المنوره، دار الخضيرى، ۱۴۱۸ق، ص ۵۹۶-۶۱۴؛ الدرہ الثمينه، ابن نجار، به كوشش صلاح الدين بن عباس شكر، مدينه النبى، مركز بحوث و الدراسات، ۱۴۲۷ق/ ۲۰۰۶م، ص ۴۴۶-۴۶۵؛ وفاء الوفاء باخبار دار المصطفى، سمهودى، به كوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدينه، دار الزمان، ۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۱۸۵-۱۹۸؛

احاديث تحريم بقاع بقیع

احاديث تحريم بقاع بقیع، استناد وهاييون به روايات دال بر حرمت بقعه ها و ضرورت تخريب آنها.

ص: ۷۷

وهابیت برای توجیه اقدامات مردود و باطل خودشان در بقیع یعنی تخریب اماکن و مزارات آنجا، به چهار گونه روایت استناد کرده اند: روایت تسویه؛ روایت تشبیه به یهود و نصارا؛ روایت بناسازی؛ روایت مسجد.

در مقابل علمای مسلمانان استدلال‌ها و استنادهای آنان را باطل و ناپسند دانسته و اعلام کرده اند تخریب بقیع هیچ سند شرعی و دلیل روایی یا قرآنی ندارد. اینک گزارشی اجمالی از مستندات و هابیون و نقدهای مخالفان آنان عرضه می شود.

ابن الهیاج الاسدی از علی بن ابی طالب (ع) چنین نقل کرده است: الا ابعثک علی ما بعثنی علیه رسول الله (ص) أن لا تدع تمثلاً الا-طمسته و لا-قبراً مشرفاً الا-سویته. یعنی علی (ع) خطاب به ابوہیاج اسدی می فرماید: همانطور که رسول خدا (ص) به من مأموریت داد، به تو مأموریت می دهم که تمثال (نماد بت پرستی و شرک) نمی یابی مگر آن را نابود کنی، و قبر برجسته نمی یابی مگر آن را مسطح نمایی.

این روایت به نام حدیث تسویه معروف است و یکی از ادله مهم و هابیون دال بر ضرورت تخریب قبور و آرامگاه‌ها می باشد. فقها و علمای حدیث از دو جهت محتوایی و سندی، نقدهای اساسی بر این حدیث نوشته اند. از نظر سند، ناقلانی که در سلسله اسناد آن هستند، تضعیف شده اند. برای نمونه، وکیع بن جراح زوآسی نیشابوری (۱۲۹-۱۹۶ق) از ناقلان این حدیث است و در کارنامه اش شراب خواری و قول به حلیت نبیذ (نوعی شراب) هست. ناقل دیگر سفیان بن سلیمان ثوری (۹۷-۱۶۱ق) است که او را مُدَلِّس، یعنی از کذابین و فریبکاران دانسته اند. نیز درباره دیگر ناقلان یعنی حبیب بن ابی ثابت تابعی و ابو وائل شقیق بن سلمه هم دیدگاه‌های منفی در بین علمای سنی و شیعه هست. اما مهم تر اینکه از نظر محتوایی، مفاد این روایت با مدعای و هابیون تناسب ندارد، چون کلیدواژه‌های این روایت در باب قبر عبارت اند از: مشرف، تسویه.

مشرف یعنی بالا-آمده از سطح زمین و در شرح آن گفته شده در بین عرب جاهلی و یهود و نصارا رسم بوده که قبور را به صورت «کوهان شتر» یا «گرده ماهی» و به اصطلاح مُسِنَم می ساختند. برخی مسلمانان هم این سنت را اجرا می کردند. ولی رسول الله می فرمود: قبور مسنم و به شکل کمر ماهی یا کوهان شتر نباشد بلکه اولاً صاف و ثانیاً اندکی از زمین بالا آمده باشد نه خیلی. کلمه تسویه هم به معنای مسطح سازی است.

اما مدعای و هابیون حرمت بناسازی و ساختمان سازی بر قبور است. اگر قبری در یک اطاق باشد ولی به شکل کوهان شتر نباشد، از نظر این روایت صحیح است؛ ولی به نظر و هابیون باز هم مشروع نیست.

روایت تشبیه به یهود و نصاری: روایاتی هست که عمل یهود و نصارا در مسجد قرار دادن قبور انبیاءشان را محکوم کرده و لذا مسلمانانی هم که چنین رفتارهایی انجام می دهند، محکوم می باشند. جنذب می گوید از رسول خدا (ص) شنیدم که می فرمود: اِنِّی ابرأ الی الله ... ألا وإن من کان قبلکم کانوا یتخذون قبور انبیائهم و صالحیهم مساجد، ألا فلا تتخذوا القبور مساجد، اِنِّی انھاکم عن ذلک (صحیح مسلم، ج ۱، ص ۱۹۸). یعنی پناه می برم به خدا... کسانی قبل از شما بودند و عادت داشتند قبور صالحین و انبیاء خودشان را عبادتگاه قرار می دادند. آگاه باشید که مبادا قبور را پرستشگاه کنید. من شما را از چنین رفتاری نهی می کنم.

مهم اینست که پرستش قبور حرام است ولی اگر بر قبری جهت تکریم و احترام، زیباسازی و بناسازی شود، دلیلی بر حرمت آن نداریم. چنانکه مقابر بزرگان اسلام مثل نبی اسلام و ائمه زیباسازی شده اند و بناهای زیبا و مجلل بر مزار آنها ساخته اند و سالها و قرن ها کسی اعتراض نکرد ولی از سده ۱۲ و ۱۳ ق که وهابیون پیدا شدند، معتقد شدند اینها حرام است. مثلاً آستان مقدس امام رضا(ع) و ساختمان باشکوه آن قطعاً برای تکریم است و هرگز برای عبادت و پرستش امام نیست.

هیچ یک از زائران برای پرستش امام رضا(ع) به آستان قدس رضوی نمی روند بلکه برای پرستش خداوند و احترام به امام رضا(ع) و اینکه او یکی از مبلغان دین اسلام است، بدانجا می روند.

دسته سوم روایاتی است که ساختن بنا بر قبور را به ادعای وهابیون تحریم کرده است. آنان معتقدند بناهایی که قبلاً ساخته شده، بر اساس همین روایات باید تخریب شوند. برای نمونه جابر بن عبدالله انصاری از رسول خدا(ص) نقل کرده است: نهی رسول الله(ص) ان یجصص القبر و ان یعقد علیه و ان ینبی علیه (المستدرک علی الصحیحین، حاکم نیشابوری، ج ۱، ص ۳۸۴؛ سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۴۹۸).

و بالاخره دسته چهارم روایاتی است که از مسجد قرار دادن قبور نهی کرده و وهابیون معتقدند ساختن بقعه و آرامگاه و برپا کردن نماز و اجرای عبادت در آنجا مصداق «اتخاذ مسجد» و حرام است. از اینرو برای پیشگیری از چنین افعال حرامی، زمینه های آن را باید از بین برد. نتیجه گیری آنان در مورد بقیع این بود که بقعه ها و ساختمان هایی که روی مقابر ساخته شده باید تخریب می شد.

بیهقی در السنن الکبری (جلد ۵)، مسلم در الجامع الصحیح (ج ۱) بابی در به نام «نهی اتخاذ قبور مساجداً» و نیز مانند آن در مجموعه های روایی دیگر آورده اند. اما علمای شیعه و اکثر فقیهان اهل سنت و مخالف وهابیت، این ادله را برای اجرای تخریب بقیع و دیگر اماکن نارسا و غیر مکفی دانسته اند و به تفصیل دیدگاه وهابیون را نقادی کرده اند.

حدیث شناسان از نظر سند و جرح و تعدیل اسناد این روایات و منابع را به تفصیل بررسی کرده و آنها را از این نظر ضعیف دانسته اند. دوم از نظر محتوایی و مفهومی، بی تردید منظور رسول خدا(ص) عبادت و پرستش قبر یا ساختن بنایی روی مزار و قبر تا در آنجا به پرستش قبر پردازند، بوده است. اما در فرهنگ و تاریخ اسلام چنین هدفی وجود نداشت. در دوره رسالت، در منظر و مرآی رسول خدا(ص) بعضی از اموات در خانه و در اتاق شخصی خودشان دفن می شدند و در هیچ جا، رسول اکرم(ص) نهی نفرمود.

مآخذ

الجامع الصحیح (صحیح مسلم)، بیروت، ۱۳۷۷ق، ج ۱، همان ابواب؛ السنن ابن ماجه قزوینی، به کوشش محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۶ق، همان ابواب. السنن الکبری، بیهقی شافعی، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۹ق، همان ابواب؛ شناخت وهابیت، نجم الدین طبسی، قم، دلیل ما، ۱۳۹۱، فصل ششم: بنایی بر قبور؛ الجامع الصحیح (سنن ترمذی)، محمد بن عیسی ترمذی، به کوشش احمد محمد شاکر، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا، باب البناء علی المقابر و باب اتخاذ القبور مساجداً؛ المستدرک علی الصحیحین، حاکم نیشابوری، به کوشش مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب، ۱۴۲۲ق؛ الوهابیه فی المیزان، جعفر سبحانی، قم، مؤسسه امام صادق(ع)، ۱۴۳۴ق / ۱۳۹۱ش، جم-.

احادیث زیارت ← زیارت در منابع اهل سنت

احبار، حضور دانشمندان یهود در مدینه و ارتباط آنها با بقیع.

احبار جمع حبر به معنای مُرکب، اثر و اثر نیکو است. برخی ریشه این واژه را غیر عربی و کلمه حابر یهودی به معنای کاهن و جادوگر می دانند. نظر سومی هم هست که این واژه ریشه عبری دارد و به معنای معلم است. واژه احبار چهار بار در قرآن آمده است و به معنای دانایان یا منحرفان و تحریف کنندگان دین یهود است.

قرآن در سوره مائده آیه ۶۳ و سوره توبه، آیه ۳۱ از احبار به گونه ای یاد می کند که آنان، نهادی مؤثر و کارآمد در یثرب بوده اند.

درباره زمان کوچ یهودیان به حجاز و مدینه اختلاف است. اینکه بقیع قبرستان یهودیان پیش از اسلام بوده و منابع یهودی از برانگیخته شدن اموات یهودی از این قبرستان در قیامت سخن گفته است، فرع بر اینست که قوم یهود در مدینه سکونت داشته و دارای جامعه وسیع با نهادهای گسترده مدنی بوده است. در اینجا به اسنادی که کوچ یهودیان به حجاز و سپس مدینه و سکونت آنان در آنجا را تأیید کرده اند، می پردازیم. یکی از

ص: ۷۹

نهادهای یهود، روحانیت و علمای دینی یهود یعنی احبار می باشد. اگر اسناد حضور این نهاد را تأیید کند، به دلالت التزامی به حضور یهود پی خواهیم بُرد.

طبق برخی از منابع، حضور آنان در مدینه را به عصر حضرت موسی(ع) یعنی حدود دوازده قرن قبل از میلاد برمی گردد. وقتی سپاه بنی اسرائیل برای دفع هجوم عمالیق حجاز، به آن جا رفته بود، پس از پیروزی در آن منطقه ماندگار شد. اما بعضی دیگر این گزارش را نادرست می دانند.

گزارش های دیگر، اقامت آنان را به دوران حضرت داود و سلیمان(ع) در سده های ۹ تا ۱۰ ق. م یا قرن ششم پیش از میلاد، هم زمان با حمله بُحْتُ النَّصِير، پادشاه بابل، به فلسطین و نابودی اورشلیم و اسارت بسیاری از ساکنان آن دانسته اند. بر این اساس، گروهی از یهودیان و احبار برای نجات جان خویش به حجاز آمده، در یثرب ساکن شدند. بیشتر مورخان آغاز سکونت یهودیان در حجاز را سال ۷۰ م و هم زمان با حمله تیتوس، امپراطور روم، به شهر بیت المقدس دانسته اند. در این زمان، گروهی از یهودیان و دانشوران آنان که بعدها قبایل اصلی یهود را در مدینه شکل داده اند، با فرار از چنگ ارتش روم، در حجاز ساکن شدند.

به نظر مورخ یهودی ولف سان(۱)

و نیز موشه گیل(۲)

باور به علائم مذکور در تورات برای پیامبر خاتم(ص) و اینکه پیامبری با مشخصات خاص خواهد آمد و انطباق آنها با محمد(ص) و تعیین یثرب به عنوان محل ظهور آن حضرت، نقش مهمی در جذب یهودیان به سفر یثرب و سکونت در این منطقه داشت.

رویکرد اسلام و قرآن در برابر احبار و یهود نشانگر اینست که، اینان در مدینه حضوری جدی و مؤثر داشته اند. قرآن کریم در آیات مکی مرتبط با اهل کتاب، بر نقاط مشترک و یگانگی منبع و هدف کتاب های آسمانی تأکید می کند. این بیان در مسیر همدلی میان پیروان ادیان آسمانی در برابر مشرکان بود. این آیات با این بیان که رسالت محمدی مؤید و مکمل رسالت پیامبران پیامبران پیشین است، همه اهل کتاب را به پیروی از قرآن و اسلام دعوت و به آنان یادآوری می کنند که نشانه ها و ویژگی های محمد(ص) در کتاب های خود آنان یافت می شود.

در آغاز یهود و علمای آنان در کنار مسلمانان همزیستی مسالمت آمیزی داشتند و رویارویی و برخورد مستقیم میان احبار و پیامبر(ص) در دوران مکه و سال های نخست مهاجرت به مدینه گزارش نشده است. البته بعدها مشرکین و منافقین، یهود را تحریک کردند و برخی تنش ها و درگیری ها پیش آمد.

وقتی دانشمندان حقانیت پیام الهی را دیدند، بسیاری از آنان اسلام را پذیرفتند. و بعضی هم راه عناد و انکار را پیش گرفتند. برخی از احبار با پی بردن به صداقت پیامبر گرامی(ص) در ادعای نبوت و سازگاری نشانه های پیامبر موعود در تورات با ایشان، به وی ایمان آوردند. از این میان، برجسته ترین افراد، عبدالله بن سلام، مُخیرِیق و زید بن سَعنه بودند. حُصَین بن سلام یا

عبدالله بن سلام نخستین دانشمند یهودی بود که در مدینه به پیامبر(ص) ایمان آورد و رسول خدا(ص) نام او را عبدالله نهاد. همین آرامش و فضای بدون کینه و عناد، بسیاری از یهودیان را جذب کرد تا به مدینه آمده و در آنجا مقیم شوند.

در سده های نخست اسلامی روابط و مناسبات مسلمانان با یهودیان مثل امروزه پیچیده و کینه توزانه نبوده است. در متون روایی هست که برخی امامان با یهودیان به گفت و گو و مباحثه می نشستند. این نشست ها فقط با حضور دانشمندان یهود یا احبار امکان پذیر بود. بهر حال احبار به عنوان یک قشر از جامعه یهود و یک نهاد ریشه دار و مؤثر در بین یهودیان آن دوره، حضور یهودیان را در شهر یثرب تثبیت کرده اند.

در منابع روایی، گزارش هایی درباره گفت و گوهای اعتقادی برخی از احبار با علی(ع) آمده است. بعضی از متفکران یهود پس از آن که پاسخ پرسش های خود را از خلیفه اول نگرفتند، در راه بازگشت با امام علی(ع) دیدار

ص: ۸۰

۱- Wolfe son .

۲- Moshe Gil .

کردند و درباره مکان خداوند از وی پرسیدند. امام خداوند را آفریدگار مکان و ظرف موجودات دانست و خود ذات الهی را فاقد ظرف و مکان و بزرگ تر از آن شمرد. آن گاه پرسید: اگر برای این سخن، دلیل و گواهی از کتاب خودتان بیاورم، مسلمان می شوید؟ سپس امام به گزارش برخی از کتاب های آنان اشاره کرد که روزی چند فرشته از جهت های گوناگون نزد موسی (ع) آمدند و همگی گفتند که از نزد خدا آمده اند. دانشمند یهودی پس از گواهی دادن به درستی این سخن، مسلمان شد. نیز برخی گزارش ها گویای اینست که حضرت علی (ع) در سال های سکوت و خانه نشینی برای کارفرمای یهودی کار می کرد و دستمزد دریافت می کرد. بهر حال یهود و یهودیان در دوره ای که اسلام ظهور کرد مثل امروز یک تابو نبودند و پیروان ادیان در کنار هم در مدینه به صورت مسالمت آمیز زندگی می کردند. بهر حال حضور یهود در مدینه حتی ارتباطات آنان در دهه های اول پس از بعثت، دلیل و سند مهمی بر اینست که آنان اموات خود را در بقیع یا مجاور آن دفن می کرده اند و از اینرو بقیع، آرامگاهی فرادینی بوده است.

مآخذ

الاحتجاج، ابومنصور الطبرسی، به کوشش سید محمد باقر، دار النعمان، ۱۳۸۶ق، ج ۱، ص ۳۱۲-۳۱۳؛ الارشاد، المفید، به کوشش آل البیت (ع)، بیروت، دار المفید، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۲۰۱-۲۰۲؛ الاعلاق النفیسه، احمد بن عمر، بیروت، دار صادر، ۱۸۹۲م، ص ۶۰؛ الاغانی، ابوالفرج الاصفهانی، به کوشش علی مهنا و سمیر جابر، بیروت، دار الفکر، ج ۲۲، ص ۱۱۱-۱۱۳؛ امتاع الاسماع، المقریزی، به کوشش محمد عبدالحمید، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۳۵۵؛ الامثال، ناصر مکارم الشیرازی، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۱۲-۳۱۳؛ البدایه و النهایه، ابن کثیر، به کوشش علی شیری، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۴۷ و ۳۲۷؛ تاج العروس، الزبیدی، به کوشش علی شیری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص ۲۲۹؛ تاریخ مدینه دمشق، ابن عساکر، به کوشش علی شیری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۵ق، ج ۲۹، ص ۱۱۱؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبهه النمیری، به کوشش شلتوت، قم، دار الفکر، ۱۴۱۰ق، جم-؛ تاریخ اليهود فی بلاد العرب، اسرائیل والفنسون، قاهره، مطبعه الاعتماد، ۱۹۲۷م، ص ۹؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار صادر، ج ۱، ص ۱۵۹؛ العین، خلیل، به کوشش المخزومی و السامرائی، دار الهجره، ۱۴۰۹ق، واژه حبر؛ لسان العرب، ابن منظور، قم، ادب الحوزه، ۱۴۰۵ق، ج ۴، ص ۱۵۷؛ مجمع البحرین، الطریحی، به کوشش الحسینی، تهران، فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۸ق، واژه حبر؛ مجمع البیان، الطبرسی، به کوشش گروهی از علما، بیروت، اعلمی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۱۳ و ۲۷۰ و ۳۱۹ و ج ۶، ص ۳۱۳؛ مختار الصحاح، محمد بن عبدالقادر الرازی، به کوشش احمد شمس الدین، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق، ص ۷۱؛ مدینه یثرب قبل الاسلام، یاسین غضبان، بیروت، الرساله، ۱۴۱۳ق، ص ۶۳-۶۶ و ۷۵-۸۱؛ المستوطنات اليهودیه علی عهد الرسول (ص)، احمد علی المجدوب، قاهره، الدار المصریه اللبنانیه، ۱۴۱۷ق، ص ۳۶؛ واژه های دخیل در قرآن مجید، آرتور جفری، ترجمه: بدره ای، توس، ۱۳۷۲ش، ص ۱۰۵-۱۰۶.

احتشام السلطنه

احتشام السلطنه، از رجال سیاسی، دارای مناصب مهم و عضو کمیسیون دفاع از بقیع.

محمود فرزند علاءالدوله محمد رحیم خان قاجار ملقب به احتشام السلطنه در ۱۲۴۲ش در تهران چشم به جهان گشود. پدرش

منصب های بزرگی از جمله امیرنظام در دوره قاجار داشت و مادرش از شاهزادگان قاجار بود. پس از تحصیلات به منصب های دولتی روی آورد و مدتی حاکم زنجان بود. بعداً کارپرداز در کنسولگری ایران در بغداد شد. مشاغل دیگر او وزیر مختار ایران در برلین، حاکم کردستان، معاون وزارت امور خارجه، نمایندگی مجلس شورای ملی، ریاست مجلس و سفیر ایران در استانبول بود.

وقتی مرحوم سید حسن مدرس تشکیل کمیسیونی برای پی گیری رخدادهای مربوط به تخریب آثار اسلامی و بقیع را مطرح کرد، در ۱۲ خرداد ۱۳۰۴ش، مجلس کمیسیونی شامل ده تن از رجال فرهیخته از جمله احتشام السلطنه را انتخاب کرد. وظیفه آنان بررسی اخبار، کارشناسی رخدادهای و تصمیم گیری و ابلاغ به دستگاههای اجرایی بود.

این شخصیت سیاسی در ۱۳۵۴ق/۱۳۱۳ش در ۷۱ سالگی درگذشت.

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۴؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۲، ص ۲۸-۲۹؛ فرهنگ رجال و مشاهیر، ابوالفضل شکوری، قم، نشر عالم، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۳۵-۲۳۶.

أحد

أحد، مقبره شهدای جنگ احد در بقیع.

بر اساس دیدگاه برخی مورخین، شهدای احد نه در کنار کوه احد و در معرکه احد بلکه در بقیع دفن شدند (آثار مکه و المدینه، ص ۱۱۲). شاید منظور این مورخین این است که عده ای از مجروحین احد که به پشت جبهه و شهر آورده شده بودند و فوت کردند در قبرستان عمومی شهر یعنی بقیع دفن شدند (همان).

در سال سوم قمری بعد از شکست قوای مشرکین در جنگ بدر، ابوسفیان عشاير را جمع آوری کرد و لشکر بزرگی از مشرکین پراکنده فراهم آورد برای اینکه انتقام شکست بدر را بگیرد. مسلمانان با اینکه در نبرد نخست پیروز شدند ولی با دغل کاری مشرکین و حمله از پشت به لشکر مسلمانان، از سوی دیگر پراکندن شایعاتی مثل فوت رسول خدا(ص) و تضعیف روحیه مسلمانان، سپاه اسلام شکست سختی را تجربه کرد.

منابع مرجعی مثل دانشنامه دانش گستر تأکید کرده اند شهدایی که در میدان جنگ شهید شدند در همان محل غزوه احد و در دامنه کوه احد دفن شدند. ولی مجروحینی که به مدینه اعزام شده بودند و تعداد آنان هم زیاد بود و بعداً شهید شدند در بقیع به خاک سپرده شدند. اینان در محل خاصی به نام مقبره شهدای احد دفن شدند.

آثار مکه و المدینه، سید مرتضی حسینی میلانی، قم، مدین، ۱۴۲۵ق/ ۲۰۰۵م؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۲، ص ۳۲-۳۳.

احراز المعلى و الرقیب

احراز المعلى و الرقیب، سفرنامه حج و گزارشی از بقیع از سده ۱۲ و ۱۳ق.

ابوعبدالله محمد بن عبدالوهاب بن عثمان مکناسی (درگذشت ۱۲۱۳ق/ ۱۷۹۹م) مشهور به ابن عثمان مکناسی و مکناسی وقتی سفیر مغرب در آستانه (استانبول کنونی) بود از راه مصر و شام به حج رفت. سفر وی دقیقاً از محرم ۱۲۰۰ آغاز و در شوال ۱۲۰۲ق پایان یافت. او خاطرات و مشاهداتش را در سفرنامه ای تألیف کرد. این سفرنامه با عنوان و مشخصات زیر منتشر شده است: احراز المعلى و الرقیب فی حج بیت الله الحرام و زیاره القدس الشریف و الخلیل و التبرک بقبر الحیب، به کوشش محمد بوکبوط، ابوظبی، دارالسویدی، بیروت، المؤسسة العربیه للدراسات، عمان، دار الفارس، ۲۰۰۳م، چاپ اول.

این سفرنامه به نام رحله المکناسی و رحله الحجاز هم نامیده شده است. احراز المعلى به دلیل جایگاه سیاسی نویسنده،

اطلاعات تاریخی و اجتماعی موجود در آن، و نیز چون از مسیر عثمانی به حج رفته و باور خاصی به عثمانی داشته، از سفرنامه های مهم مغرب به شمار می رود. بسیاری از معاصران او همچون محمد بن اسماعیل ناصری و موسی بن محمد مکی با این اثر از سال های نخست نگارش آشنا بوده و تقریظ هایی نیز بر آن نگاشته اند.

نثر ابن عثمان مکناسی در این اثر، ساده و روان و گاه به اقتضای مقام، مسجع و موزون است. وی از آیات و روایات و اشعار فراوان استفاده کرده است.

نگارنده در جای های گوناگون اثر خویش، از خاندان پیامبر(ص) و امامان شیعه با احترام یاد کرده و نیز صفحاتی از سفرنامه او درباره بقیع است. او از تعابیری چون «سیدنا» برای امام حسن(ع)، «سیده» برای حضرت زهرا(ع) و «الامام» برای ائمه بقیع بهره برده است. نیز برای علی(ع) عنوان امام را به کار برده و هنگام گزارش زیارت آرامگاه های حضرت زینب(ع) و حضرت سکینه(ع) از آن ها با عنوان «سیده» یاد کرده است. از گزارش وی بر می آید که در آن دوره آرامگاهی به نام سکینه در دمشق بوده است.

این سفرنامه همچون بیشتر سفرنامه های آن روزگار فصل بندی نشده و مطالب آن به ترتیب رخدادها و گذار از منزل ها تدوین شده است. از اینرو یک فصل ویژه درباره بقیع ندارد. ولی مشخصاً در صفحات ۱۷۵ تا ۱۷۶

و ۲۴۰ و ۲۵۹ و ۲۶۱ و ۲۸۲ به بقیع می پردازد. عنوان های نسخه چاپی فراهم آمده مصحح است و تنها در چند مورد، مؤلف برای مطالب خود عناوینی برگزیده است. محتوای کتاب را به پنج بخش «مغرب تا عثمانی»، «حضور در پایتخت عثمانی»، «سفر حج»، «بازگشت از حجاز و سفر به فلسطین»، و «بازگشت به مغرب» می توان قسمت کرد.

نویسنده پس از انجام این سفر و مأموریت به فاس بازگشت و با اجازه پادشاه به شهر خود مکناس رفت. او در شوال ۱۲۰۲ق به مکناس رسید و این اثر را در یک ماه و نیم پاکتویس کرد. پایان بخش این سفرنامه، نامه هایی است که بین نویسنده و دوست فرهیخته اش ابو عبدالله محمد بن محمد بیجری مکناسی رد و بدل شده است. از این سفرنامه دو نسخه در الخزانة الحسینیه در رباط یافت می شود. محمد بوکبوط نسخه کامل تر را مبنای تصحیح خود قرار داده و مقدمه ای عالمانه و نیز فهرست های راهنما به آن افزوده است. این کتاب جایزه ابن بطوطه را دریافت نمود، از اینرو بخشی در معرفی این جایزه و برندگان آن، ضمیمه کتاب شده است. این کتاب را نخستین بار انتشارات دارالسویدی للنشر و التوزیع در ابوظبی و نیز المؤسسة العربیه للدراسات و النشر المرکز الرئیسی در بیروت به سال ۲۰۰۳م در ۴۲۱ صفحه، در قطع وزیری و در مجموعه موسوعه رحلات الحج به چاپ رسانده اند.

مآخذ

«الکاتب الوزير محمد بن عثمان المکناسی»، مجله معهد المخطوطات، ج ۷، ج ۲، ص ۶۵؛ اتحاف اعلام الناس، عبدالرحمن بن زیدان، به کوشش التازی، دارالبیضاء، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۱۶۷ و ج ۴، ص ۱۵۹-۱۶۳؛ احراز المعلی و الرقیب، مکناسی، به کوشش محمد بوکبوط، ابوظبی، دارالسویدی و بیروت، المؤسسة العربیه و عمان، دارالفارس، ۲۰۰۳م، مقدمه و جم-؛ الاستقصاء لخبار دول المغرب الاقصی، احمد بن خالد الناصری، به کوشش الناصری، وزاره الثقافه، ۲۰۰۱م، ج ۷، ص ۷۶؛ تاریخ مکه، احمد السباعی، مکه نادی مکه الثقافی، ۱۴۰۴ق، ص ۴۴۰ و ۴۴۸؛ «رحله المکناسی و چند سفرنامه حج و حجاز»، رسول جعفریان، میقات حج، ص ۱۶۴-۱۶۶؛ المغارب فی العهد العثماني، به کوشش عبدالرحمن، رباط کلیه الآداب، ۱۹۹۵م، ص ۳۹.

نیز نک- : رحله المکناسی؛ مکناسی

أحسائی، شیخ احمد

أحسائی، شیخ احمد، بنیان گذار شیخیه و مدفون در قبرستان بقیع.

احمد فرزند زین الدین بن ابراهیم بن صقر احسائی از قبیله بنی خالد، تیره ای از قریش، است. او در رجب سال ۱۱۶۶ق در روستای مُطیرف در منطقه شیعه نشین «الأحساء» در شرق عربستان کنونی زاده شد. نیاکانش معتقد به مذهب شیعه بوده اند. او از پنج سالگی نزد پدرش شروع به آموختن قرآن و ادبیات کرد و تا ۲۰ سالگی علوم دینی متداول را در زادگاهش فرا گرفت. هم زمان با آشوب های ناشی از هجوم عبدالعزیز، حاکم سعودی، به احساء، در سال ۱۱۸۶ق به عراق مهاجرت کرد و در شهر نجف ساکن شد. همواره بین دو شهر نجف و کربلا- برای حضور در درس استادان مشهور چون آقا محمد باقر وحید بهبهانی (درگذشت ۱۲۰۵ق) سید مهدی بحر العلوم (درگذشت ۱۲۱۲ق) و شیخ جعفر کاشف الغطاء (درگذشت ۱۲۲۸ق)

رفت و آمد داشت.

احسائی در پی شیوع طاعون در عراق، به زادگاه خود بازگشت و پس از ازدواج، همراه خانواده اش در سال ۱۲۰۸ق به بحرین رفت. بار دیگر در ۱۲۱۲ق رهسپار عراق شد و در بصره ساکن شد. از این زمان به بیان نظریات شاذ و عبارات معماگونه و افکار رازآلود خود پرداخت. در پی آن، کسانی چون شیخ محمد بن شیخ مبارک قطیفی حاکم آن سامان و برخی دانشمندان اظهار ناراحتی نمودند و بیانات او را مخالف تفکر رایج در جامعه شیعه دانستند.

او در سال ۱۲۲۱ق به زیارت کربلا و نجف شتافت؛ سپس برای زیارت حضرت علی بن موسی الرضا(ع) هشتمین امام شیعیان، با خانواده و یارانش عازم خراسان شد. در بازگشت از خراسان، به درخواست مردم یزد در آن جا سکونت گزید.

ص: ۸۳

شهرت وی موجب بود تا بسیاری بخواهند با او ملاقات نمایند، حتی فتحعلی شاه قاجار برای دیدار با او نامه ای به حاکم یزد نوشت و از وی خواست تا زمینه سفر احسایی را به پایتخت فراهم سازد. شیخ احمد در پی اصرار شاه راهی تهران و با استقبال گرم او روبه رو شد، اما اقامت در تهران را نپذیرفت و مجدداً به یزد بازگشت.

احسایی در سال ۱۲۲۹ق به قصد زیارت عتبات مقدسه، یزد را ترک گفت و در راه با استقبال مردم اصفهان و کرمانشاه روبه رو شد. او درخواست محمد علی میرزا، فرزند فتحعلی شاه، را برای اقامت در کرمانشاه پذیرفت. اقامت او در این شهر حدود ۱۰ سال طول کشید؛ سپس به سال ۱۲۳۲ق همراه فرزندش شیخ عبدالله و جمعی از یاران عازم حج شد.

وی آثار فراوانی تألیف کرد؛ از او افزون بر ۱۳۸ اثر در موضوعات مختلف بر جای مانده است. این آثار در ۳۱ مجلد چاپ و منتشر شده است. ده جلد از آن در دست نیست. نام آورترین آثار او عبارت اند از: شرح الزیارة الجامعة الکبیره، شرح العرشیه، شرح المشاعر و کتاب جوامع الکلم.

حضور احسایی در ایران مخالفت هایی نیز در پی داشت. از جمله می توان به مخالفت برخی از روحانیون و نخبگان قزوین در سفر زیارتی او به مشهد اشاره کرد. ملا محمد تقی برغانی (درگذشت ۱۲۶۳ق)، معروف به شهید ثالث، شیخ احمد احسایی را تکفیر نمود. این تکفیر در پی گفت و گوی علمی میان آن دو بر سر معاد جسمانی و قانع نشدن برغانی از پاسخ های او صورت گرفت. انتشار این فتوا در میان حوزویان و فقیران کربلا موجب تشدید حملات علیه او شد. او برای اصلاح اوضاع و آرام ساختن حوزه ها فراوان کوشید؛ ولی این تلاش ها نتیجه نداد و وی از ماندن در کربلا منصرف شد. و پس از فروختن خانه و اثاث منزل، همراه خانواده اش برای زیارت خانه خدا و حرم پیامبر(ص) از راه صحرای شام به سوی حجاز حرکت کرد.

اما در دمشق بیمار شد و با شدت یافتن بیماری اش در نزدیکی مدینه، در محلی به نام هدیه در روز یکشنبه ۲۱ ذیقعده سال ۱۲۴۱ق درگذشت. پسرش شیخ حسن بر جنازه او نماز گزارد و او را به مدینه برد و در قبرستان بقیع، پشت دیوار بقعه ائمه بقیع از سوی جنوب و زیر ناودان محراب در برابر بیت الاحزان به خاک سپرد. برخی زائران مانند فرهاد میرزا معتمد الدوله (درگذشت ۱۳۰۵ق) در سفرنامه های خود درباره آرامگاه وی مطالبی نوشته اند. تا پیش از تخریب بقاع متبرک بقیع به دست وهابیون، قبر احسایی مشخص و بر آن نرده ای از آهن و سنگ لوحی بوده است. در پی وفات وی در جاهایی از سرزمین های اسلامی، مراسمی برگزار شد. از جمله شیخ محمد ابراهیم کلباسی (درگذشت ۱۲۶۲ق) سه روز پیاپی برای او در اصفهان مجلس ختم برپا کرد.

اختلافات او با برخی از علما و متکلمان شیعه در موضوعات معاد جسمانی، معراج جسمانی، نقش امام در آفرینش و حیات هورقلیایی امام بوده است. احسایی با افکارش، انشعاب جدیدی در شیعه به وجود آورد و شیخیه به عنوان یک فرقه بر اساس افکار او پدید آمد که بعدها برخی از آنان بایی، ازلی و... شدند.

مآخذ

اعیان الشیعه، سید محسن الامین (م. ۱۳۷۱ق)، به کوشش حسن الامین، بیروت، دارالتعارف، ج ۲، ص ۵۹۱-۵۹۳؛ الذریعه الی

تصانیف الشیعه، آقابزرگ تهرانی، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۸۸؛ رساله شرح احوال شیخ اجل احمد احسائی، شیخ احمد احسائی، ص ۳-۵ و ۱۸؛ ۲۰-۲۲ و ۲۸؛ روضات الجنات فی احوال العلماء السادات، محمد باقر موسوی خوانساری (م. ۱۳۱۳ق)، تهران، مکتبه اسماعیلیان، ۱۳۹۰ق، ج ۱، ص ۹۴ و ۲۲۰؛ ریحانه الادب، محمد علی مدرس تبریزی، تهران، خیام، ۱۳۷۴ش، ج ۱، ص ۷۸؛ سفرنامه میرزا محمد حسین حسینی فراهانی، فراهانی، به کوشش مسعود گلزاری، تهران، فردوسی، ۱۳۶۲ش، ص ۲۳۱؛ شهداء الفضیله، عبدالحسین بن احمد الامینی التبریزی، قم، دارالشهاب؛ شیخ احمد احسائی، مرتضی مدرس چهاردهی، تهران، بنگاه مطبوعاتی علمی، ۱۳۳۴ق، ص ۳۲؛ الشیخیه نشأتها و تطورها و مصادر دراستها، محمد حسن آل طالقانی، بیروت، آمال للمطبوعات، ۱۴۲۰ق، ص ۲۵۱-۲۷۳؛ شیخیگری بایگیری از نظر فلسفه، تاریخ و اجتماع، مرتضی مدرس چهاردهی، ص ۲۱ و ۳۸-۳۹ و ۵۲-۵۵؛ قصص العلماء، میرزا محمد تنکابنی، بیروت، دارالمحججه، ۱۴۱۴ق، ص ۴۳-۴۴؛ ۵۱ و ۲۸۸-۳۰۴.

ص: ۸۴

احسن التقاسیم، کتابی از سده چهارم نوشته مقدسی.

ابوعبدالله محمد بن احمد بن البناء البشاری مشهور به مقدسی در بیت المقدس به سال ۳۳۶ق/ ۹۴۷م متولد شد. او از جغرافی دانان و جهانگردان معروف متعلق به غرب اسلامی است. با مسافرت به سرزمین های مختلف جهان اسلام، تجربیات خود را زیر عنوان احسن التقاسیم الی معرفه الاقالیم نوشت. این کتاب به دلیل دقت های مؤلف و اطلاعاتی که به روش میدانی کسب کرده، در ده قرن گذشته منبع اصلی برای پژوهشگران جغرافیای جهان اسلامی بوده است. او سفری به جزیره العرب داشت و گزارش جامعی از مکه، مدینه و دیگر مناطق حجاز از جمله بقیع داده است. بقیع به قبور ابراهیم، حسن بن علی، عثمان و برخی از دیگر صحابه می پردازد.

مآخذ

احسن التقاسیم الی معرفه الاقالیم، ابوعبدالله محمد مقدسی بشاری، بیروت، ۱۴۰۸ق، ص ۵-۱۱ و ۸۳؛ دانشنامه دانش گستر، زیر نظر محمدعلی سادات و دیگران، تهران، ۱۳۸۹، ج ۱۵، ص ۷۰۴.

احضار سفیر عربستان

احضار سفیر عربستان، دعوت مقامات سفارت عربستان در تهران به وزارت امور خارجه جهت ابلاغ ناخرسندی از تخریب بقیع. تخریب بقیع برای بار دوم و به صورت گسترده در سال ۱۳۴۴ق موجب نگرانی و ناراحتی شدید علما و نخبگان ایران و دیگر کشورهای جهان اسلام شد. جمعی از روحانیون پاکستان در وزارت امور خارجه در تهران تجمع کرده و از مقامات ایرانی درخواست برخورد با دولت عربستان را نمودند. نیز درخواست های دیگری وجود داشت؛ حتی رئیس مجلس سنای ایران خواهان بررسی و پیگیری موضوع بود و این همه مجموعاً فضای پرفشاری بر دولت ایران ایجاد کرده بود. وزارت امور خارجه به دلیل این فشارها در غیاب سفیر کشور عربستان (عبدالعزیز العقیل)، رایزن این کشور را احضار و مذاکره مفصلی بین آنها جریان داشت. صورت جلسه مذاکره فیما بین رایزن عربستان و آقای قاسمی سرپرست اداره دوم سیاسی در وزارت امور خارجه ایران در ۲۷ بهمن ماه ۱۳۴۹ منتشر شده است.

ابتدا آقای قاسمی خواسته نخبگان جهان اسلام و روحانیون ایران و پاکستان را بیان کرده و می گوید تخریب بقیع قلوب میلیون ها مسلمان را جریحه دار کرده و صدور اجازه تعمیر بقاع متبرکه و قبور خواست همگانی مسلمانان است.

رایزن عربستان در پاسخ قبرستان بقیع را دارای مدیریت، امنیت و نظافت مطلوب دانست ولی تأکید کرد که نظر شیعه در مورد تعمیر قبور و نصب علائم روی قبور یا ساختمان سازی انجام شدنی نیست چون با نظر فقهای وهابیت مخالف است. ایشان به طور مفصل آرای وهابیون را متذکر شد.

آقای قاسمی از مخروبه بودن بقیع و ناراحتی علمای شیعه از چنین وضعیتی اظهار ناراحتی می کند ولی رایزن می گوید: بقیع

مخروبه نیست، در، دیوار، نظافت چی و سازمان دارد. ولی هر کشور بر اساس آرای فقهی رایج و متداول آن اداره می شود. در عربستان سعودی هم آرای رایج با آرا و فتاوی شیعیان متفاوت است و نمی توان بقیع را بر اساس آرای شیعیان مدیریت کرد.

این گفتگوی طولانی، نتیجه عملی یا توافق خاصی را در پی نداشت و هر دو طرف روی مواضع خود اصرار داشتند.

مآخذ

اسناد روابط ایران و سعودی، علی محقق، تهران، ۱۳۷۹، جم-؛ تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۱۵۶-۱۵۸.

احکام و خصائص

احکام و خصائص، کتابی درباره ویژگی ها و مسائل فقهی حرمین و نیز بقیع از سده ۱۵ق.

دکتر علی احمد یحیی القاعدی، در دانشگاه ام درمان در اردن برای دریافت دکترا در رشته «الشریعه و القانون: الفقه المقارن» پایان نامه اش را درباره بررسی فقهی حرمین مکه و مدینه به شیوه تطبیقی تألیف کرد. این

ص: ۸۵

پایان نامه زیر نظر دکتر ابراهیم العاقب احمد بوده است. بعداً این پایان نامه با این مشخصات منتشر شده است:

احکام و خصائص الحرمین المکی و المدنی فی الفقه الاسلامی: درسه مقارنه، علی احمد یحیی القاعدی، دو جلد، بیروت، مؤسسه الریان، ۱۴۲۹ق/ ۲۰۰۸م.

نویسنده در فصل آخر، یک مبحث مستقل به بقیع اختصاص داده است. مؤلف نخست آرای فقه شافعی را مطرح می کند. فقیهان شافعی رفتن روزانه به بقیع و زیارت قبور را مستحب می دانند. اما رفتن به بقیع در روزه جمعه را مستحب مؤکد می دانند. ایشان استغفار برای اموات، دعا برای مردگان، خواندن نماز و زیارت قبور در بقیع را نیز مستحب می دانند.

مؤلف سپس چند روایت از رسول خدا(ص) درباره فضائل بقیع آورده است. در یک روایت هست که عائشه از قول رسول خدا می گوید: جبرئیل آمد و به من امر کرد که برای اهل بقیع استغفار کنم (ان ربک یا مرک ان تأتی اهل البقیع فتستغفر لهم).

اما احادیثی که زیارت قبور را نهی کرده، مربوط به اوائل ظهور اسلام است ولی پس از اینکه اسلام و عقاید الهی در ضمائر آنها سیطره یافت، خداوند رسول خدا(ص) را مأمور به زیارت بقیع و قبور مردگان و استغفار برای آنان نمود.

مأخذ

احکام و خصائص احکام، بیروت، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۸۹۳-۸۹۵.

احمد بلبل

احمد بلبل، شخصیت هندی و مدفون در بقیع.

احمد بلبل همراه محمد عبدالحسین کربلایی کرناطکی در سال ۱۲۳۱ق/ ۱۸۱۶م عازم سفر حج شد. اما روز هشتم رجب در مدینه به جوار رحمت الهی پیوست. جسد او به بقیع منتقل شد و در پایان پای حضرت امام حسن و سه معصوم(ع) در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

تذکره الطریق، حافظ محمد بن عبدالحسین کربلایی کرناطکی، به کوشش رسول جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ص ۱۵۴.

احمد بن اسماعیل

احمد بن اسماعیل، از دانشمندان الازهر و مدفون در بقیع.

ابو المناقب ابشیطی، احمد بن اسماعیل بن ابی بکر ملقب به الشهاب، القاهری، الازهری و الشافعی، در سال ۸۰۲ق در ابشیط

(منطقه ای در استان الغربیه مصر) متولد شد. پس از آموختن ادبیات، قرآن و فقه در همان محل، در بیست سالگی به قاهره رفت و به الازهر پیوست. نزد استادان بنام الازهر علوم شرعی و اسلامی آموخت؛ بطوری که به مدارج عالی دست یافت.

وی در زهد و قناعت و عبادت هم مشهور بود. خانه اش بسیار ساده و با حداقل لوازم زندگی می کرد. در عوض اهل بخشش و ایثار و رسیدگی به امور محرومین بود. در سفرش برای انجام مناسک حج در مدینه در سال ۸۸۳ بیمار شده و پس از درگذشت در روضه نبوی بر پیکرش نماز گزارده و در بقیع به خاک سپرده می شود. مقبره او نزدیک قبر مالک است.

مردم مصر و مردم مدینه برای او مجالس عزا بر پا کرده و اظهار ارادت نمودند.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۲۹۸-۳۰۶.

احمد بن عبد الواحد بن مزی

احمد بن عبد الواحد بن مزی، از عالمان شافعی و مدفون در بقیع.

ابو العباس احمد بن عبد الواحد بن مزی، المقدسی الاصل، ملقب به التقی، الزاهدی، الحورانی و الشافعی در سال ۵۸۳ق در شام چشم به جهان گشود. در شام به فراگیری حدیث، قرآن و ادبیات پرداخت. سپس به بغداد رفت و در مستنصریه، دیگر علوم را فرا گرفت و سال ها تدریس داشت. تا اینکه به مکه مهاجرت کرد و سال ها در مکه اقامت داشت. گویا گرایش به تصوف پیدا کرد و به همین دلیل یا دلیل ناشناخته دیگر، فقها او را از مکه اخراج کردند. او به مدینه کوچ کرد و در رجب سال ۶۶۷ق

ص: ۸۶

در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۳۴۵-۳۴۸.

احمد بن محمد البناء ← بناء، احمد بن محمد

احمد بن محمد القشاشی ← قشاشی، احمد بن محمد

احمد بن محمد بن ابراهیم

احمد بن محمد بن ابراهیم، راوی و از مشاهیر مدینه و مدفون در بقیع.

احمد بن محمد بن ابراهیم بن مبارک ملقب به الشهاب، الشکیلی و المدنی در ۸۲۴ق در مدینه چشم به جهان گشود. راوی برخی روایات از کسانی مثل جمال کازرونی است و نیز کسانی مثل بخاری از او روایت نقل کرده اند. پس از آتش سوزی مسجد نبوی، در بازسازی آن کوشید و پس از عمران و بازسازی آن، هر دفعه وارد مسجد می شد، سجده شکر به جای می آورد. بالاخره در ماه ربیع الآخر سال ۸۸۹ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۳۸۵.

احمد بن محمد بن محمد المدنی الشافعی

احمد بن محمد بن محمد المدنی الشافعی، از علمای مدینه در سده ۹ و ۱۰ق و مدفون در بقیع.

ابن الشیخ محمد احمد بن محمد بن محمد الشافعی المدنی، الشهاب بن الشمس بن فتح الدین اصالتاً از کازرون شیراز بود ولی نیاکان او به مدینه کوچ کرده و او در این شهر در سال ۸۶۰ق چشم به جهان گشود. پدرش معروف به ابن تقی بود. در مراکز علمی مدینه نزد استادان مبرز ادبیات، حدیث و قرآن آموخت.

او نزد مردم مدینه مقبولیت و اعتباری خاص داشت. تعبد، زهد، اخلاق و عفاف روحی او مشهور بود. بالاخره حدود ۹۲۰ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطيفة في تاريخ المدينة الشريفة، شمس الدين محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۴۲۹-۴۳۰.

احمد بن محمد مدنی شافعی ← ابو زرعه، احمد بن محمد

اخبار المدینه

اخبار المدینه، اولین کتاب شناخته شده درباره مدینه و بقیع از ابن زباله از سده ۲ق.

محمد بن الحسن بن زباله مشهور به ابن زباله از شاگردان مالک بن انس است. تاریخ تولد او مذکور نیست. ولی تاریخ درگذشت او را ۱۹۹ ق/ ۸۱۴م یا بعد از این تاریخ ثبت کرده اند. بر اساس یک نظر، ابن زباله در سال ۱۹۹ ق زنده بوده است. قرائنی مثل اینکه گفته شده در صفر ۱۹۹م کتاب تاریخ مدینه یا اخبار مدینه را به پایان رسانده، تا حدی می فهماند که ابن زباله در ۱۹۹ق زنده بوده است. ابن ندیم و حاجی خلیفه آثاری برای ابن زباله معرفی کرده اند. اما از همه مهم تر کتاب اخبار یا تاریخ مدینه است. این اثر تا امروز مفقود است و به دست نیامده، چون در آتش سوزی مسجد النبی به تاریخ ۸۸۶ق/ ۱۴۱۸م مفقود شد.

اما نویسندگان فراوانی از ابن زباله نقل کرده اند. وستنفلد مستشرق آلمانی پاره های کتاب ابن زباله را از کتاب سمهودی گردآوری کرد.

وستنفلد در سال ۱۲۸۱ق/ ۱۸۶۴م این اثر را با عنوان تاریخ المدینه المنوره با مقدمه مفصلی به آلمانی و مشخصات زیر منتشر کرد:

Geschichte der Stadt Medina, im. Auszug aus dem Arab, Des Samhudi, Gotting, Abh.
GWIX, ۱۸۶۴.

اهمیت این اثر به عنوان نخستین تاریخ شهر مدینه پیامبر(ص)، تنها عاملی بود که وستنفلد را واداشت تا این اقدام بزرگ را انجام دهد. سپس یکی از دانشجویان دانشگاه الملک عبدالعزیز در مدینه منوره در مقطع کارشناسی به نام صلاح عبدالعزیز زین سلامه کار

ص: ۸۷

وستنفلد را تکمیل کرد. چون وستنفلد پاره های کتاب ابن زباله را فقط از کتاب سمهودی استخراج کرده بود اما صلاح سلامه همه آثار پس از ابن زباله را جستجو کرد و تمامی پاره های آن را یافت و کتاب نسبتاً کاملی ساخت. این پایان نامه برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد با مشخصات زیر عرضه شد:

اخبار المدینه النبویه من تاریخ ابن زباله، جمع النصوص ودراسه المنهج، رساله ماجستير، مکه مکرمه، جامعه ام القرى، ۱۴۲۱ق/ ۲۰۰۰م.

در مرحله بعد مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره در سال ۱۴۲۴ق این پایان نامه را با مقدمه ای از رئیس آن مرکز به نام عبدالباسط بدر با مشخصات زیر منتشر کرد:

اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزيز زین سلامه، مقدمه عبدالباسط بدر، مدینه منوره، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۱۴۲۴ق/ ۲۰۰۳م، ص ۲۰۵-۲۱۰.

این کتاب نخستین اثر مستقل درباره مدینه و نخستین پژوهش درباره بقیع است؛ از این جهت اهمیت فراوان دارد. بخش درباره بقیع آن در مقاله ای مستقل با عنوان «اخبار بقیع» نقل شده است. نیز در مقاله دیگری به نام «پاره های اخبار المدینه» به معرفی منابعی که این کتاب از آنها استخراج شده، پرداخته ایم.

مآخذ

تاریخ الادب العربی، کارل بروکلمان، ترجمه به عربی محمود فهمی حجازی و دیگران، قاهره، الهیئه المصریه العامه للکتاب، ۱۹۹۲، ج ۳ و ۴، ص ۲۵؛ موسوعه مکه مکرمه و مدینه المنوره، اشراف احمد زکی یمانی، لندن، مؤسسه الفرقان، ج ۲، ص ۱۹۷-۱۹۸؛ منابع مذکور در متن.

نیز نک-: پاره های اخبار المدینه

اخبار المدینه ← تاریخ مدینه منوره

اخبار المدینه ابن زباله، مأخذشناسی

اخبار المدینه ابن زباله، مأخذشناسی، معرفی نسخه ها و مشخصات چاپ های کتاب مزبور.

این کتاب نخستین پژوهش مکتوب درباره تاریخ و تحولات تاریخی مدینه منوره است. مؤلف آن ابو عبدالله یا ابوالحسن محمد بن حسن مخزومی معروف به ابن زباله (درگذشت حدود ۲۰۰ق) مورخ، راوی و نسب شناس سده ۲ق است. گویا این کتاب یا نسخه ای از آن با حریق مسجد الحرام مفقود شده است، ولی بخش هایی از آن در دیگر آثار به ویژه در آثار شاگردان ابن زباله آمده است. فردیناند وستنفلد (درگذشت ۱۸۹۹م) مستشرق آلمانی قطعه هایی از این کتاب را از کتاب وفاء الوفاء سمهودی بازیابی کرده و در یک اثر مستقل به چاپ رسانده است. مجدداً صلاح عبدالعزیز بن سلامه به بازسازی آن

پرداخته و به عنوان پایان نامه در دانشگاه ام القری (مکه) دفاع کرده و به اهتمام مرکز بحوث و دراسات در مدینه به سال ۱۴۲۴ ق منتشر شد.

ابن زباله روش خاصی در تحلیل و بررسی شهر و مسائل شهری دارد. در واقع او به مدنیت و شهرنشینی در دوره رسالت و پس از آن توجه بیشتری نموده است. تعداد چاه‌هایی که رسول خدا حفر کرد، تعداد باغاتی که دایر و آباد کرد، جاده‌های ارتباطی که احداث کرد و همچنین اینکه برای مدینه قبرستان ویژه یعنی بقیع را در نظر گرفت. از این نظر کمتر به تاریخ مدینه پرداخته‌اند. بخش‌هایی از این کتاب درباره بقیع است.

مأخذ

تاریخ الادب العربی، سزگین، ترجمه محمود فهمی حجازی، قم، کتابخانه نجفی، ۱۴۱۲ق، مجلد ۱، ج ۲، ص ۲۰۱-۲۰۲؛ تاریخ التراث العربی، بروکلمان، قم، دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۲۳؛ المدینه المنوره فی آثار المؤلفین، عبدالله بن عبدالرحیم عسیلان، المدینه، ۱۴۱۸ق، ص ۳۰؛ معجم ما استعجم، عبدالله البکری، به کوشش جمال طلبه، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۶۹۳؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش سامرای، لندن، مؤسسه الفرقان، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۴۱۵-۴۱۶.

اخبار المدینه

اخبار المدینه، کتابی مفقود از زبیر بن بکار (۱۷۲-۲۵۶ق)، و دارای قسمت‌های مندرج در دیگر آثار.

ابوعبدالله زبیر بن بکار بن عبدالله قرشی اسدی مکی از نسل

ص: ۸۸

زبیر بن عوام صحابی رسول خدا(ص) است. او در ۱۷۲ ق در شهر مدینه چشم به جهان گشود. در ۲۵۶ ق در مکه درگذشت و در قبرستان حجون مکه به خاک سپرده شد. او از استادانی چون ابن زباله، سفیان بن عیینه و ابوالحسن مدائنی استفاده کرد. آثار فراوانی در زمینه تاریخ و جغرافیا به او منسوب است ولی در برخی فهرس قدیمی مثل فهرست ابن ندیم از اخبار المدینه یاد نشده است. از اینرو برخی در انتساب این اثر به زبیر تشکیک کرده اند، اما منابع بعدی از او منقولات فراوانی دارند؛ برای مثال فیروزآبادی در کتاب المغانم المطابه فی معالم المرطابه فراوان از زبیر نقل کرده است. بسیاری از این منقولات درباره بقیع است. از اینرو می توان آرا و گزارش های زبیر را در کتاب های پس از او مطالعه کرد و به واقعیت ها دست یافت.

فؤاد سزگین هم معتقد است که او کتابی به نام اخبار المدینه داشته ولی قطعات آن در الاصابه ابن حجر قابل مطالعه است.

سزگین بیش از سی عنوان منبع درباره او معرفی کرده که نشانگر اهمیت شخصیت و تاریخنگاری او است.

مآخذ

الاصابه، ابن حجر، قاهره، ۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۴۷۱ و ج ۴، ص ۲۷۸-۲۷۹؛ تاریخ الادب العربی، فؤاد سرگین، تعریب محمود فهمی حجازی، قم، کتابخانه مرعشی، ۱۴۱۲ق، ج ۱ ق ۲، ص ۱۴۷-۱۴۸؛ الدرر الثمینة، ابن النجار، مدینه، ۱۴۲۷ق، جم-؛ عمدہ الاخبار، عباسی، مدینه، مکتبه العلمیه، جم-؛ الفهرست، ابن ندیم، به کوشش رضا تجدد، تهران، ص ۱۲۳؛ معجم البلدان، حموی، بیروت، ۱۳۹۹ق، جم-؛ معجم ما استعجم، عبدالله الکبری، بیروت، ۱۴۱۸ق، جم-؛ معجم ما الف عن المدینه، عبدالرزاق الصاعدی، جدہ، ۱۴۱۷ق، ص ۲۶؛ المغانم المطابه، فیروزآبادی، ریاض، ۱۳۸۹ق، جم-.

اخبار دارالهجره

اخبار دارالهجره، کتابی درباره مدینه منوره از سده ۶ق.

ابوالحسن رزین بن معاویه بن عمار عبدی سرقسطی اندلسی (درگذشت ۵۲۴ ق) مشهور به رزین عبدی یا رزین سرقسطی است. او مقام امامت مالکیان در حرمین را بر عهده داشته است. اطلاعات درباره شخصیت، آثار و فعالیت های رزین عبدی اندک و پراکنده است. نیز کتاب اخبار دارالهجره هم اکنون در دسترس نیست و در شمار کتب مفقود است؛ اما قطعه هایی از آن در دیگر منابع آمده است. البته هنوز این قطعات جمع نشده است.

سمهودی (درگذشت ۹۱۱ ق) در وفاء الوفاء بیشترین منقولات را از کتاب اخبار دارالهجره رزین عبدی دارد. درباره وضعیت بقیع، اسامی شخصیت های مدفون در بقیع، معرفی صحابه دفن شده در عصر رسول خدا(ص)، پیشینه بقیع و دیگر مباحث مرتبط به بقیع گزارش هایی از کتاب رزین توسط سمهودی آمده است. پیش از سمهودی، مراغی (درگذشت ۸۱۶ ق) به هنگام تألیف کتاب تحقیق النصره از کتاب اخبار دارالهجره استفاده کرده است. به ویژه در مبحث فضیلت بقیع و مدفونین در بقیع پاره هایی از کتاب رزین در کتاب مراغی آمده است. فیروزآبادی (درگذشت ۸۱۷ ق)

در تألیف کتاب المغانم المطابه در مبحث بقیع نقل هایی از رزین دارد. ابن نجار در الدرر الثمینة ذیل زیارت مقابر بقیع و سیره

حضرت زهرا(س) به هنگام رفتن به بقیع، از اخبار دارالهجره مطالبی نقل کرده است. مجاورت رزین عبدری در حرمین به مدت زیاد و داشتن منصب امامت حرمین موجب شده بود، به اطلاعات درباره مدینه و بقیع دسترسی داشته باشد و کتابش یعنی اخبار دارالهجره معتمد و قابل توجه مورخین قرار گیرد. اما متأسفانه، مفقود شدن این اثر، ضایعه ای در مدینه پژوهی و بقیع شناسی است. رزین عبدری غیر از کتاب اخبار دارالهجره، کتابی هم درباره مکه و کتابی در حدیث به نام التجرید للصحاح الستة دارد. او سرانجام به سال ۵۳۵ ق / ۱۱۴۰ م درگذشت.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۹۷ م، ج ۳، ص ۲۰؛ بغیه الملتمس فی تاریخ رجال اهل الاندلس، احمد بن یحیی الضبی، القاهره، دار الكتاب العربی، ۱۹۶۷ م، ص ۲۹۳؛ تحقیق النصره، ابو بکر بن الحسین المراغی، به کوشش اصمعی، مدینه منوره، المكتبه العلمیه، ۱۴۰۱ ق،

ص: ۸۹

ص ۲۳-۲۴ و ۳۵ و جاهای دیگر؛ سیر اعلام النبلاء، ذهبی، بیروت، الرساله، ۱۴۱۳ق، ج ۲۰، ص ۲۰۴-۲۰۵؛ شذرات الذهب، ابن عماد، به کوشش الارنؤوط، بیروت، دار ابن کثیر، ۱۴۰۶ق، ج ۶، ص ۱۷۵؛ وفاء الوفاء، السمهودی، به کوشش السامرائی، لندن، مؤسسه الفرقان، ۱۴۲۲ق، جم-.

اخبار مدینه، ترجمه خلاصه الوفاء ← خلاصه الوفاء

اختصاصی شدن مقابر

اختصاصی شدن مقابر، تقسیم و تفکیک قبرستان بقیع بین اقوام و طوایف مسلمان.

برای حل نزاع ها و اختلاف های بین طوایف یا به دلیل گرایش هر مذهب و هر طایفه برای تکریم و تعزیز شخصیت خودشان، هر طایفه یا پیروان هر مذهب، مدفونین وابسته به خودشان را تکریم می کردند و بر مقابر آنان بقعه می ساختند، از اینرو هر قسمت بقیع مثل مقبره شخصی و خصوصی شده بود. در واقع گوشه هایی از بقیع به سبب دفن اعضای مشهور از یک مذهب یا خانواده، حکم مقبره اختصاصی را یافته بود.

شیعیان خانه عقیل را به خود اختصاص داده و اموات خود را در آنجا دفن می کردند؛ مانند قطعه ای که مدفن امامان(ع) چهارگانه و عباس بن عبدالمطلب عموی پیامبر(ص) در آنجا است و قرن ها مقبره بنی هاشم شناخته می شد. یا مدفن عثمان بن عفان در بستان حشّ کوب که در کنار بقیع قرار داشت و با کوشش امویان جزو این گورستان گردید و بعدها قطعه اختصاصی برای مقابر بنی امیه شد.

شاید بهترین روش برای حل مشکل بقیع، همین شیوه تاریخی است. یعنی در طول تاریخ، پیروان مذاهب همگی در این قبرستان سهمی داشتند و هیچگاه با هم نزاع نمی کردند. اگر امروز هم کل این قبرستان بین المللی اعلام شود و هر مذهب و طایفه ای حق داشته باشد که هر طور می خواهد قسمت مربوط به خودش را اداره کند. شیعیان مطابق باورها و فقه خودشان قبور ائمه را اداره کنند و بنی امیه هم بر اساس دیدگاه های خودشان یا هر مذهب و طایفه نماینده ای تعیین کند و سپس شورای مدیریت بقیع تشکیل شود و به تدبیر امور پردازد.

مآخذ

بقیع الغرقصد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۳۸۶؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمدصادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۸۰؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۳۹۳؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، ص ۶۴.

اخلاق امام حسن مجتبی(ع)

اخلاق امام حسن مجتبی(ع)، معرفی محاسن اخلاقی ایشان از منظر اهل سنت.

امام حسن(ع) به عنوان امام دوم شیعیان و نخستین امام مدفون در بقیع از شخصیت های قابل توجه برای مسلمانان اهل سنت

است.

بسیاری از محدثان و مورخان همچون ابن ابی الحدید، یعقوبی، ابن قتیبه، ابن کثیر و خطیب بغدادی به معرفی کرامات و محاسن اخلاقی ایشان پرداخته و گفتارها و رفتارهای آن حضرت درباره مکارم اخلاقی را یادآوری و نقل کرده اند. به عنوان نمونه روایت مشهور «الحسن والحسین سیدا شباب اهل الجنة» از مسند احمد بن حنبل، سنن ترمذی و خصائص نسائی نقل شده است.

سیوطی از عالمان و محدثان بزرگ اهل سنت نیز در تاریخ الخلفاء، حسن بن علی (ع) را دارای امتیازات اخلاقی و فضایل انسانی فراوان می شمارد و ایشان را شخصیتی بزرگوار، بردبار، باوقار، سخی، متین و بخشنده توصیف می کند.

بدینگونه در بین محدثین و دانشمندان اهل سنت از امام حسن مجتبی (ع)، به عنوان یک اسوه و شخصیتی مقبول با محاسن و مکارم اخلاقی بسیار یاد شده و عالمان اهل سنت درباره اخلاقیات کریمانه ایشان توافق و اتفاق نظر دارند.

مآخذ

الامامه و السیاسه، ابن قتیبه دینوری، قاهره، مؤسسه الحلبي و شركاء؛ البدایه و النهایه، ابن کثیر، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ تاریخ بغداد، خطیب بغدادی، بیروت، دار الکتب العربی؛ تاریخ الخلفاء، جلال الدین سیوطی، حلب، دار القلم، ص ۱۸۹؛ الخصائص، نسائی، نجف اشرف، حیدریه،

ص: ۹۰

ص ۳۶؛ سنن ترمذی، به کوشش عبدالوهاب عبداللطیف، بیروت، دار الفکر، ج ۳، ص ۳؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، بیروت، دار احیاء، ج ۴، ص ۷۳؛ المسند، احمد بن حنبل، بیروت، بی نا، ج ۱۳، ص ۱۹۱.

اخوان التوحید

اخوان التوحید، تشکلی از وهابیون برای پیشبرد خط مشی وهابیت و تخریب آثار و اماکن اسلامی و ایجاد رعب در میان مردم.

اخوان التوحید یا برادران یکتاپرستی، سازمان دینی - نظامی وهابیان برای پیشبرد اهداف و خط مشی وهابیت بوده است. این تشکیلات توسط شیخ عبدالکریم المغربی تأسیس شد و در دوره ی حاکمیت هجدهمین فرمانروا از خاندان آل سعود و وهابیت یعنی عبدالعزیز بن عبدالرحمن بن فیصل معروف به ابن سعود فعالیت گسترده ای پیدا کرد. او بین سال های ۱۳۱۹ تا ۱۳۷۲ق، اداره حکومت را بر عهده داشت. در این دوره آل سعود پیشرفت های چشمگیر داشت و تقریباً بر همه ی مناطق شبه جزیره عربستان مسلط شد. نیز اقدامات مهمی مثل تخریب بقیع در سال ۱۳۴۴ق در همین دوره به وقوع پیوست.

عبدالعزیز که خود را امام وهابیت و امیر نجد می خواند، به منظور تثبیت اقتدار خود حزب و تشکیلات «اخوان التوحید» را راه انداخت. افرادی که در پذیرش وهابیت و عقاید وهابیت راسخ و ثابت قدم بودند، در این تشکیلات پذیرفته می شدند. در واقع اعضای این تشکیلات پیشقراولان مبارزه با بقیع ها، مزارات و عقاید و افکاری که به ائمه بقیع (ع) و اموات بزرگان و رهبران مسلمان احترام می گذاشت، بودند و تخریب بقیع و دیگر اماکن دینی بر عهده ی اینان بود. این تشکل در سال ۱۳۳۰ق/ ۱۹۱۲م ایجاد شد و به سرعت گسترش یافت. یکی از وظایف اینان، تبلیغ و ترویج تفکر و باورهای وهابیت در بین روستاییان و صحرائنشینان و ردّ و نقد تفکر مبنی بر شفاعت بزرگان، احترام به بقیع ها و اموات بود.

حمزه الحسن گزارش مفصلی از این جریان به ویژه در ارتباط با رابطه آنها با شیعیان عربستان آورده است. وی اصول فکری و اعتقادی آنها را در هشت بند معرفی کرده است: استعمال دخانیات مجازات مرگ دارد؛ منازل باید یک طبقه ای باشد؛ لباس و رفتار اجتماعی باید مطابق سنت باشد؛ عمامه سفید پوشیدن؛ پاسخ گفتن به سلام فقط برای برادر بزرگتر لازم است؛ به هنگام برخورد به کافر یا مشرکی باید صورت و جشمان را با دست پوشاند؛ ساخت قبر و ضریح حرام و ازاله آن واجب است؛ توسل و استشفاع به رسول خدا (ص) و صحابه جایز نیست (الشیعه فی المملکه، ص ۱۴۳-۱۸۹).

اقدام دیگر «اخوان التوحید»، سازماندهی نیروهای پراکنده در صحراها در واحدها یا آبادی هایی به نام «هجر» یا «هجره» بود. با تجمع چند خانواده بیابانگرد در یک «هجر» امکان آموزش، توجیه و سازماندهی آنان بهتر فراهم می شد.

اما به سراغ صحرائنشینان و بادیه نشینان رفتند، چون به نظر سران وهابیت، انسان های دور از شهر، آمادگی و زمینه بیشتر برای پذیرش دعوت توحید و عقاید وهابیت را دارند. از اینرو اینان را در واحدهای کوچک با چند خانوار گردآوری می کردند. در هر آبادی یک مسجد ساده و یک مبلغ وجود داشت که وظیفه ارشاد و تربیت نیروها را برعهده داشت.

این شیوه، در یک قرن اخیر برای توسعه و تثبیت وهابیت بسیار مؤثر بوده و توانسته مانع بروز پیشرفت بحران ها باشد و نیروی اجتماعی آماده و گوش به فرمان و جان بر کف در اختیار نهادهای دولتی و ملی قرار دهد.

این آبادی ها هر کدام خود کفایی اقتصادی هم داشتند؛ چون به مشاغل کشاورزی و دامپروری یا سوداگری می پرداختند. اما در قلب هر آبادی، چند تن از اخوان یا برادران حضور داشتند. اینان به جوانان و دیگر مردم مهارت هایی مثل روش های صحیح کشاورزی یا دامپروری و در کنار آن قرآن و احکام و عقائد وهابی می آموختند. در مواقع درگیری، هر آبادی به صورت یک پادگان وارد عمل می شدند و از کیان دولت آل سعود و وهابیت دفاع می کردند. برخی گزارش ها حضور این

نیروها در تخریب بقیع یا حمله به شهرها و اماکن مقدس دیگر را تأیید می کند. مسئولیت آموزش دینی اخوان بر عهده شیخ عبدالله بن محمد (از بازماندگان محمد بن عبدالوهاب) بود و او جزوه هایی بر اساس آثار و تفکرات ابن تیمیه، محمد بن عبدالوهاب و دیگر رهبران عقیدتی- فکری وهابیت تدوین و در اختیار اخوان می گذاشت. از اینرو اخوان کاملاً آمادگی هر کاری را داشتند، زیرا زیارت حتی صحابه در بقیع را ارتداد و کفر و شرک می دانستند. اخوان به تدریج تبدیل به یک نگرش و جریان فکری و اجتماعی در جامعه عربستان شد. البته همگی وحدت فکری و اتحاد رویه نداشتند و بین آنها اختلاف بود. مهم آنست که این جریان نوآوری های تمدنی و تکنولوژیکی مثل برق و ماشین سواری را حرام می دانست و تا حدی پیش رفتند که مؤسس اخوان یعنی ابن سعود عبدالعزيز پادشاه مقتدر عربستان را محکوم کردند و از او اطاعت نمی کردند. تا اینکه پس از حمله اخوان به پاسگاه های عراقی در ۱۳۴۶ق/ ۱۹۲۷م دولت عربستان مجبور شد آنان را رام و مطیع نماید. از اینرو بخشی از آنان را وارد ارتش کرد و بخشی به عنوان سازمان امر به معروف تشکل پیدا کردند. بخش دیگر از نیروهای اخوانی به خارج از کشور، در افغانستان، چین و دیگر مناطق مورد نیاز به کار گرفته شدند. از اینرو این طرز فکر با تغییرات . گاه تعدیلات در القاعده، تداوم یافته است.

هم اکنون یکی از شعبه های فکر و اجتماعی وهابیت به نام اخوانیه شهرت دارد. یعنی وهابیت به شاخه های قبضیه، نوسلفیه، لیبرال ها و ملکیه و نیز اخوانیه تقسیم شده است.

مآخذ

تاریخ الدول الاسلامیه و معجم الاسر الحاکمه، احمد سعید سلیمان، مصر، ۱۹۶۹م، ج ۱، ص ۲۲۵؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۲۹ق، ص ۴۱؛ تاریخ عرب در قرون جدید، و. لوتسکی، ترجمه پرویز بابایی، تهران، ۱۳۵۶، ۵۳۴-۵۳۷؛ تاریخ معاصر کشورهای عربی، فرهنگستان علوم شوروی، ترجمه محمدحسین شهری، تهران، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۲۵۹-۲۶۰؛ «جریان های درون وهابیت»، سید مهدی عزیزاده موسوی، سراج منیر، سال اول، ش ۴، زمستان ۱۳۹۰، ص ۱۷۱-۱۹۶؛ خلاصه الکلام فی بیان امراء البلد الحرام، احمد زینی دحلان، القاهره، ۱۳۰۵ق، ص ۲۷۸؛ دانشنامه ایران و اسلام، تهران، ۱۳۶۰، ج ۱۰، ص ۱۳۴۷؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۳۰-۳۱؛ الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه حسن، بیروت، دارالساقی، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۱۴۵-۱۶۰؛ کشف الارتیاب، سید محسن الامین، بیروت، مکتبه الحرمین، ۱۳۸۲ق، ص ۵۵.

اخوان و شیعه

اخوان و شیعه، روابط پیروان اخوان در دولت آل سعود با شیعیان و خشونت ها و فشارها علیه شیعیان.

حرکت اخوان در تاریخ معاصر عربستان سعودی و بسط وهابیت و در جهت تضعیف شیعه بسیار مؤثر بوده است. به همین دلیل کتبی درباره این ها تألیف و عرضه شده و در مباحثی به اخوان و تعامل آن با شیعه پرداخته اند. حمزه حسن دو جلد کتاب قطور با عنوان الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه (بیروت، دارالساقی، ۲۰۱۰م) عرضه کرد و یک فصل آن را با عنوان الشیعه و الاخوان به روابط و تعامل اخوانی ها و شیعیان اختصاص داد (ج ۲، ص ۱۴۶-۱۸۹).

حمزه حسن اینگونه آغاز کرده که حرکه اخوان توسط شیخ عبدالکریم مغربی در سال ۱۹۱۵م زیر نظر ابن سعود تأسیس شد. خط مشی آن از ابتدا چنین بود که به صورت یک لشکر مردمی و سراسری باشد که به دلیل داشتن آموزش های خاص ایدئولوژیک می توانست مأموریت های مهم و مذهبی را اجرا کند (ج ۲، ص ۱۴۵-۱۴۶).

میجور دیکسون از کارمندان وزارت امور خارجه انگلستان در خلال سفر به احساء و سرزمین های حجاز، در گزارشی برای وزارت امور خارجه، ویژگی های فکری و عقیدتی اخوان را اینگونه نوشته است:

۱. اخوان دارای افکار سلفی و ارتجاعی هستند و به همین دلیل کشیدن توتون و تنباکو و استفاده از وسایل مدرن مثل ماشین را احرام می دانند.

۲. ساختن ضریح و ساختمان بر قبور حرام و منکر است و

ص: ۹۲

هدم آن واجب است. نیز تقدیم نذور برای قبور حرام است.

۳. توسل و استشفافا به رسول خدا و یا به نام حسن و حسین شرک و فاعل آن مشرک است. از اینرو کشتن و ریختن خونس و نیز مصادره اموالش و زناش مباح و حلال است. شیعیان به عنوان مرتکب توسل و استشفافا چنین وضعیتی دارند (ج ۲، ص ۱۵۲-۱۵۳).

آل سعود و رهبران دولت سعودی نیز هر چند همین باورها و عقاید را دارند ولی مصالح سیاسی مانع اجرای این وظایف است ولی اخوان چنین ملاحظاتی نداشتند و با شیعه عناد و جدال جدی داشتند.

اخوان موظف شده بودند، شیعیان را هر چند با استفاده از قوه قهریه اجبار نمایند که وهابیت را پذیرفته و از تشیع بازگردند؛ به شعائر اهل سنت و وهابیون ملتزم باشند و در مساجد وهابیون پشت سر ائمه جماعت وهابی نماز برپا دارند. شیعیان حق استفاده از سیگار و تنباکو حتی در خانه های خود را ندارند، حق برپایی هیچ اجتماع دینی را ندارند و اگر چنین مجالسی برپا کنند کشته می شوند. (ص ۱۵۷).

موارد فراوانی گزارش شده که شیعیان به اندک بهانه ای مثل پوشیدن لباس غیرضخیم توسط جوان شیعه، دفاع از امام جماعت و زعیمشان در مقابل اهانت اخوانی ها، به حبس، قتل، مصادره اموال و شکنجه محکوم شده اند (ص ۱۶۷-۱۸۰).

خلاصه اخوان با حداکثر خشونت و تعصب دینی با شیعیان رفتار کرده اند.

حمزه حسن در فصل دیگر (تدمیر الآثار التاریخیه) به نقش اخوان در انهدام و تخریب اماکن مذهبی و تاریخی شیعیان در بقیع و غیربقیع پرداخته است. او حوادث بقیع را به ترتیب سنوات به تفصیل گزارش کرده است (ج ۲، ص ۲۲۷-۲۵۵). مهم اینست که مؤلف بر اساس اسناد مهم چند کشور به ارائه گزارش و تحلیل و بررسی اقدام کرده است.

مأخذ

الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه حسن، بیروت، دارالساقی، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۱۴۳-۱۸۹.

اداره توسعه و نوسازی

اداره توسعه و نوسازی، سازمان دولتی برای سامان دهی و مدیریت بقیع.

برای تسریع امور معماری و ساخت و ساز، دولت عربستان، اداره ای به نام اداره توسعه و نوسازی ایجاد کرد، اما این اداره عملاً به خیابان های اطراف بقیع و ساختمان های خارج از محوطه بقیع بیشتر رسیدگی کرده است. آنان به هیچ وجه در داخل بقیع نوسازی و معماری نکرده بلکه تخریب آن از گذشته هم بیشتر شده است. عبدالقدوس انصاری که در مشاغل عالی دولتی عربستان سعودی حضور داشته، کتابی درباره وضعیت پیشین اماکن مقدس به ویژه بقیع نگاشته و وضعیت جدید آنها را گزارش کرده است.

آثار المدینه المنوره، عبدالقدوس الانصاری، المدینه، ۱۴۰۶ق، ص ۱۷۱-۱۷۳؛ البقیع: قصه تدمیر آل سعود، یوسف الهاجری، بیروت، ۱۴۱۱ق، ص ۳۴.

اداره خدمه الموتی ← الشر شوره

الادریسی، عبدالمجید بن علی ← مرادی، عبدالمجید بن علی المنالی

ادله تخریب بقیع

ادله تخریب بقیع، استدلال های شرعی پیروان وهابیت در زمینه انهدام قبور و بقعه های بزرگان در بقیع.

پس از روی کار آمدن آل سعود در حجاز و ائتلاف آنان با محمد بن عبدالوهاب و پیروانش، آنان باورهایی را به عنوان اصول و قواعد اعتقادی پذیرفتند و بر اساس آن اقدامات عملی خود را شروع کردند و به تدریج زاویه اختلاف مسلمانان با وهابیون بیشتر شد.

یکی از موضوعات و مسایل اختلافی میان مسلمانان و وهابیون، ساختن بنا، بارگاه و گنبد بر روی قبور انبیا، اولیا، صحابه و علما است. ابن تیمیّه پیشوای فکری وهابیان گنبد و بارگاه و بناسازی روی قبور انبیا، ائمه (ع) و بزرگان دین را به عنوان مساجد ساخته شده بر روی قبور معرفی می کند و با استناد به روایاتی همچون:

«إِنَّ مِنْ كَانَ قَلْبُكُمْ كَانُوا يَتَّخِذُونَ الْقُبُورَ مَسَاجِدَ، فَلَا تَتَّخِذُوا الْقُبُورَ مَسَاجِدَ، فَإِنِّي أَنهَاكُمُ عَنْ ذَلِكَ»، «لعنه الله على اليهود و النصارى اتخذوا قبور انبيائهم مساجد» و «لعن الله زوارات القبور و المتخذين عليها المساجد و السرج» (مجموعه الفتاوى، ابن تيميه، ج ۲، ص ۸۱) چنین عملی را حرام و بدعت دانسته و به تخریب این مکان ها فتوا داده است.

ابن قیم جوزیه شاگرد و تربیت شده مکتب ابن تیمیه، بناها و گنبد های ساخته شد بر روی قبور بزرگان دین را مواضع و مکانهای شرک و طاغوت و از شعائر و نشانه های کفر و شرک و از بزرگترین امور منکر دانسته؛ و قبور ائمه (ع) را به بت های لایت، عزى و منات تشبیه کرده است. او مدعی است این قبور در مشاهد شریفه پرستش و عبادت می شوند؛ از اینرو برای تخریب آنها، فتوا صادر کرده است. (زادالمعاد، ابن قیم جوزیه، ج ۳، ص ۴۳۶)

جبرتی یکی دیگر از وهابیان، ساختن قبه و بارگاه بر روی قبور انبیا و اولیا را از مصادیق تعظیم قبور و بدعت دانسته است. او معتقد است ساختن بنا و بارگاه بر روی قبور در زمان پیامبر اکرم (ص)، صحابه و تابعین مرسوم نبوده و از بدعت های مسلمانان به شمار می رود.

او قبور انبیا و اولیا را به بت های مشرکان و یهود و نصارا تشبیه کرده و مسلمانان را نیز بت پرست معرفی می کند و فتوای تخریب بناها و بارگاه ها و گنبد های ساخته شده بر روی قبور انبیا و اولیا را به جمع کثیری از علما نسبت می دهد. (عجائب الآثار، عبدالرحمن بن حسن الجبرتی (۱۱۶۷-۱۲۳۷ق)، ج ۲، ص ۵۹۰)

کتب کلامی و فقهی و مذهبی وهابیون پر است از چنین نکات و مباحثی و خلاصه اینکه چون ساختن بنا بر روی مقابر را به ادله روایی و اجماع جایز و مشروع نمی دانند، تخریب آن را واجب دانسته و رأی به تخریب بقیع دادند. یعنی ادله ای که به آنها تمسک شده عبارت اند از:

۱- اجماع

۲- روایت ابی الهیاج اسدی مشهور به روایت تسویه قبور

۳- روایت جابر بن عبدالله انصاری مشهور به روایت نهی از ساخت بنا بر قبر.

۴- روایت جناب مشهور به حدیث منع اتخاذ قبور به عنوان مسجد.

۵- روایت عایشه مبنی بر لعن یهود و نصارا از سوی پیامبر (ص) به دلیل مسجد سازی بر قبور.

۶- روایت لعن زوار قبور

۷- بدعت و عدم سابقه در دوره اول تاریخ اسلام

۸- روایت دال بر شرک دانستن هر نوع توسل، استغاثه، تبرک جستن، استمداد، بوسیدن به دلیل اینکه این مواردی نوعی

عبادت و پرستش است.

این ادله توسط عالمان شیعه و حتی دانشمندان اهل سنت به تفصیل بررسی و رد شده است. در این دانشنامه هم به لحاظ اهمیت این مبحث، برای هر یک از ادله هشتگانه وهابیون، یک مقاله مستقل اختصاص یافته است.

اما اجمالاً می توان گفت، نجم الدین طبسی در کتاب شناخت وهابیت، جعفر سبحانی در التوحید والشرك فی القرآن؛ ابوحامد بن مرزوق در التوسل بالنبی، احمد بن زینی اعلان در فتنه الوهابیه؛ جمیل صدقی زهاوی در الفجر الصادق فی الرد علی منکری التوسل والکرامات، سید محسن امین عاملی در کشف الارتیاب به شبهات و هشت محور مزبور به تفصیل پاسخ مستدل گفته و این موارد را صرفاً شبهات و نه استدلال دانسته اند.

نیز حمزه الحسن به معرفی مستندات را که وهابیون به هنگام تخریب اماکن مقدس به ویژه بقیع به آنها استناد کرده پرداخته و حواشی حوادث را هم بررسی نموده است.

مأخذ

زادالمعانی فی هدی خیر العباد، ابن قیم جوزیه، مکه مکرمه، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۴۳۶؛ شناخت وهابیت، نجم الدین طبسی، قم، دلیل ما، ۱۳۹۱، ص ۷۵۵ به بعد؛ الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، دارالساقی، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۲۷-۲۵۶؛ مجموعه الفتاوی، ابن تیمیه، به کوشش عامر جزار و انور باز، بیروت، دارالوفاء، ۱۴۲۱ق، ج ۲۷، ص ۸۱.

نیز نک- : توجیه تخریب بقیع

ص: ۹۴

ارقم بن ابی ارقم، از صحابه حضرت رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابو عبدالله ارقم بن عبد مناف مشهور به ارقم بن ابی ارقم تاریخ تولدش ثبت نشده است. برخی از مورخین نام او را عبد مناف مشهور به ارقم بن ابی ارقم ضبط کرده اند. او از صحابه پیامبر (ص) و از سابقین در ایمان آوردن به اسلام است. او را به اختلاف، سومین، هفتمین یا هشتمین کسی دانسته اند که به پیامبر (ص) ایمان آورد. او علاقه ای فراوان و شدید به پیامبر خدا (ص) و ایمانی عمیق به رسالت آن حضرت داشت.

خانه ارقم پناهگاه نو مسلمانان بود و برای نخستین بار گسترش دعوت اسلامی از این خانه آغاز گردید. پیامبر (ص) پس از آزاری که از مشرکان قریش دید، به خانه ارقم پناه برد.

خانه او بالای کوه صفا بود و پیامبر (ص) مخفیانه در آن خانه، مردم را به اسلام دعوت می کرد تا اینکه تعداد آنها به چهل تن رسید، سپس از آن خانه بیرون شده، به صورت علنی به نشر دعوت اسلام اقدام نمودند. از اینرو مورخان مسلمان، خانه ارقم را بزرگ شمرده و ارزش فراوانی برای آن در توسعه اسلام قایل شده اند.

ارقم بن ابی ارقم در جمع هجرت کنندگان به مدینه بود و در جنگ های بدر، احد و بسیاری دیگر از جنگ ها همگام با پیامبر خدا شرکت داشت.

پیامبر (ص) در منطقه زریق مدینه به وی خانه ای واگذار کرد و او در آن خانه ساکن شد.

نقل است که زمانی ارقم بن ابی ارقم آماده می شد تا به بیت المقدس برود. پس از آنکه آماده شد، به حضور پیامبر آمد تا با وی وداع کند اما پیامبر خدا به او فرمود: چه چیز باعث شد که از مدینه خارج شوی؟ آیا نیازی موجب شد یا برای تجارت می روی؟ گفت: هیچ کدام، ای رسول خدا. لکن اراده کرده ام به سبب فضل بیت المقدس، در آنجا نماز بگذارم. پیامبر فرمود: یک نماز در مسجد من بهتر از هزار نماز در غیر آن است، مگر مسجد الحرام. با سخن پیامبر، ارقم بن ابی ارقم از تصمیم خویش منصرف شد و در مدینه ماند.

ارقم، روزگاری آمیخته با عزت و البته پس از پیامبر دورانی سرشار از رنج را سپری کرد. او در سال ۵۵ق در مدینه در سن ۸۵ سالگی وفات یافت و در بقیع به خاک سپرده شد و سعد بن وقاص بر او نماز گزارد.

مآخذ

اسدالغابه، ابن اثیر، قاهره، ۱۲۸۰ق، ج ۱، ص ۶۰؛ بقیع الغرقد، محمد امین الامین، تهران، مشعر، ۱۳۸۷؛ تاریخ مدینه دمشق، ابن عساکر، دمشق، دارالفکر، بی تا، ج ۴، ص ۳۲۵؛ «خفتگان در بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۶۶، زمستان ۱۳۸۷، ص ۱۲۳؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۷، ص ۶۵۳.

ارمغان سفر، گزارش سفر حج و بقیع و بخشی از سفرنامه مرحوم هاشمی.

سید اسماعیل هاشمی (۱۲۸۲-۱۳۷۸) از روحانیون مشهور اصفهان و امام جماعت مسجد آتش در اصفهان بوده است. ایشان در ۱۴۰۴ق (۱۳۶۳ش) عازم سفر حج شده و خاطرات و مشاهدات خود را نوشته بود بعداً منتشر کرده است:

بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است. نخست به واژه شناسی بقیع و محل استقرار آن پرداخته بعد از آن، بقیع را به عنوان مهم ترین قبرستان دارای مقابر ده هزار نفر از صحابه و انسان های خوب می داند. در ادامه به بقیع ائمه (ع)، معرفی مقابر همسران و فرزندان رسول خدا(ص) و دیگر شخصیت های مهم مدفون می پردازد.

مأخذ

ارمغان سفر حج، اصفهان، نقش ما تا، چاپ اول، ۱۳۷۹، ص ۲۱۵-۲۱۸.

اروی بنت عبدالمطلب ← عاتکه بنت عبدالمطلب

از این خانه به آن خانه ← خانه به خانه

ازواج رسول الله(ص) ← همسران رسول اکرم(ص)

ص: ۹۵

اسامه بن زید، صحابی حضرت رسول (ص) و مدفون در بقیع.

اسامه بن زید بن حارثه بن شراحیل کلبی، مکنی به ابومحمد یا ابو زید است. سال چهارم بعثت به دنیا آمد، از اینرو دوره جاهلیت را درک نکرد. پدرش زید بن حارثه آزاده شده رسول اکرم (ص) بود. زید در غزوه موتة فرماندهی سپاه را بر عهده داشت و در سال ۸ق به شهادت رسید. اسامه دارای صفات کریم و خصال برجسته بود. به رغم کمی سن و جوانی اش، فردی مؤمن و در ایمان خود محکم و استوار بود. در ۱۹ سالگی بود که رسول اکرم دار فانی را وداع گفت.

پیامبر خدا (ص) به اسامه بن زید علاقه و اشتیاقی وافر داشت و او را فردی دارای صلاحیت و شایستگی می دانست. عایشه از رسول اکرم (ص) احادیثی درباره اسامه نقل کرده از جمله اینکه: سزاوار نیست کسی به اسامه خشم بورزد؛ هر کس خدا و رسولش را دوست می دارد، باید اسامه را دوست داشته باشد.

اما مجموعه روایات در مناقب اسامه را عده ای شخصیت سازی در مقابل اهل بیت (ع) دانسته اند.

برجستگی اسامه نزد پیامبر (ص) را از حادثه ای در سال ۹ق می توان فهمید؛ در این سال خبر رسید رومیان برای حمله به قلمرو مسلمانان آماده شده اند، پیامبر با لشکریان خویش به تبوک رفتند و بدون درگیری بازگشتند ولی پس از حجه الوداع، سپاهی فراهم آورد و اسامه را به عنوان فرمانده آن معین کرد و خود لباس رزم بر تن اسامه بست و به او فرمان حرکت داد.

تحوّلات سریع و عجیبی پس از این واقعه در تاریخ روی داد. پیامبر در بستر بیماری شدید قرار گرفت که سرانجام با همین بیماری و تب، به سوی خدا شتافت.

پیامبر در اثنای بیماری آگاه شد که در حرکت سپاه از لشکرگاه، کارشکنی هایی می شود و گروهی زیر بار فرماندهی اسامه نمی روند و به او طعنه می زنند. حضرت از این جریان سخت خشمگین گردیده، آهنگ مسجد کرد و خطاب به مردم فرمود: ای مردم، من از تأخیر حرکت سپاه سخت ناراحتم. گویا فرماندهی اسامه بر گروهی از شما گران آمده و زبان به انتقاد گشوده اید. ولی اعتراض و سرپیچی شما تازگی ندارد، پیش از این، از فرماندهی پدر او «زید» هم انتقاد می کردید. به خدا سوگند، هم پدر او شایسته این منصب بود و هم فرزندش برای این مقام لایق و شایسته است. من او را سخت دوست دارم. مردم، درباره او نیکی کنید و دیگران را در حق او به نیکی سفارش کنید که او از نیکان شما است.

اسامه در جُوف، نزدیکی مدینه اردو زد ولی نتوانست سپاه را به سوی شام و غرب حرکت دهد. چون گذشته از کارشکنی های عده ای از صحابه، مردم نگران حال رسول اکرم (ص) بودند و دل و دماغی برای جهاد نداشتند. اما پس از رحلت، اسامه به مدینه آمد و در کفن و دفن رسول اکرم (ص) مشارکت داشت. پس از تشکیل سقیفه و تعیین خلیفه اول، ابابکر دستور داد تا اسامه به سرعت حرکت کند. بهر حال اسامه به ناحیه بلقاء در شام لشکر کشید و پیروزی هایی به دست آورد. آنگاه پس از ۴۰ یا ۶۰ روز به مدینه بازگشت. درباره روابط و مناسبات اسامه با ابابکر، عمر، عثمان و سپس با حضرت علی (ع)، اخبار متفاوت است. نویسنده مقاله اسامه در دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، تلاش کرده، اسناد و اخبار موافق و مخالف را جمع آوری کند.

اما امتناع اسامه از بیعت با علی (ع) به بهانه اجتناب از ورود در فتنه، پس از چندی به بازگشت اسامه از نظرش منجر شد و نسبت به حضرت رویکرد مطلوب پیدا کرد؛ به طوری که حضرت هم به عامل خود در مدینه نوشت که برای اسامه، هدایا و عطایایی ارسال کند.

بهرحال اسامه یکی از شخصیت های مهم و مورد توجه در نیم قرن نخست دوره اسلامی بوده است که عاقبت در سال ۵۴ یا ۵۸ق و در اواخر خلافت معاویه، جهان فانی را وداع گفت. او از ابرار و متقین بود. مردم مدینه، بدنش را با عزت برداشته و به قبرستان بقیع برده و در آنجا دفن

ص: ۹۶

نمودند. او در هنگام رحلت، ۷۵ سال سن داشت.

مآخذ

«خفتگان بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۶۶، زمستان ۱۳۸۷، ص ۱۲۱-۱۲۲؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۸، ص ۸۵-۸۷؛ سیر اعلام النبلاء، ذهبی، به کوشش شعیب ارنووظ و دیگران، بیروت، ۱۴۰۵ق؛ شواهد التنزیل، حاکم حسکانی، بیروت، مؤسسه الطبع و النشر، ۱۹۹۰م، ص ۲۸۷-۲۸۸؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار صادر، بی تا؛ الفتوح، ابن اعثم کوفی، حیدرآباد دکن، ۱۳۸۸ق؛ فروغ ابدیت، جعفر سبحانی، قم، چاپخانه دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۲، ص ۴۸۶؛ منهاج السنه النبویه، ابن تیمیه، قاهره، ۱۳۲۲ق.

أسامه بن سنان

أسامه بن سنان، از امیران دولت ایوبی و آباد کننده بقیع.

ایوبیان سلسله حکومتگزاران بین سال های ۵۶۷ تا ۶۴۸ق بر مصر، شامات و یمن بودند. ایوبیان اصالتاً کرد و ایرانی بودند. یوسف بن ایوب بن شادی مشهور به صلاح الدین ایوبی (۵۳۲-۵۸۹ق / ۱۱۳۷-۱۱۹۳م) بنیان گذار این سلسله بود.

ایوبیان در مدینه و مکه اقداماتی داشته اند. یکی از امیران صلاح الدین ایوبی به نام أسامه بن سنان الصلاحی در سال ۶۰۱ق به تعمیر و عمران بقیع اقدام کرد. بخشی از بقیع به نام حش کوب که مقبره عثمان بن عفان در آنجا قرار دارد به طور خاص مورد توجه أسامه بن سنان قرار گرفت و بر مزار عثمان گنبد و بارگاه و قبه با عظمتی ساخت.

مطری از مدینه پژوهان در سده ۷ق همین گزارش را تأیید کرده و سال ساخت این قبه را ۶۰۱ق ثبت کرده است. در حالی که صلاح الدین ایوبی در ۵۸۹ق فوت کرده و در ۶۰۱ق در قید حیات نبوده تا اسامه در خدمت او و امیر او باشد. مگر اینکه منظور مطری این گونه توجیه شود که اسامه قبلاً امیر صلاح الدین بوده و در دوره بازنشستگی به مدینه کوچ کرده و به اقدامات عمرانی مشغول شده است.

مآخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ج ۸، ص ۲۲۰؛ التعریف بما آنست، المطری، به کوشش محمد نور الفلمبانی، مدینه منوره، ۱۴۰۲ق، ص ۴۳؛ معجم الانساب والأسرات الحاکمه فی التاریخ الاسلامی، زامباور، به کوشش زکی حسن بک و دیگران، قاهره، مطبعه دار الکتب، ۲۰۰۸م، ص ۱۵۶؛ المنجد فی الاعلام، بیروت، دار المشرق، ۱۹۹۶م.

استجاب دعا

استجاب دعا، درخواست اجابت دعا در بقیع و محلّ استغفار در آنجا.

حضرت رسول(ص) همانگونه که برای مردم زنده حق و حقوقی قائل بود و به آنان احترام می گذاشت، برای اموات و مردگان

هم احترام قایل بود. از اینرو به بقیع عنایتی ویژه داشت، برخی شب‌ها به آنجا می‌رفت و برای اهل بقیع آمرزش می‌طلیید. حضرت در زمانی که به زیارت بقیع می‌رفت، گاه خطاب به مدفونین بقیع می‌فرمود:

«السَّلَامُ عَلَیْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ، وَ إِنَّا أَنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لِأَحِقُّونَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْعَرَقَدِ. اللَّهُمَّ لَا تَحْرِمْنَا أَجْرَهُمْ وَلَا تَفْتِنَّا بَعْدَهُمْ. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا وَ لَهُمْ».

برزنجی مدنی گزارش داده که تا قرن ۱۳ق در نزدیکی قُبه ائمه شیعه در بقیع، در بیرون در ورودی آن، سنگی نصب بود که گفته می‌شد محل ایستادن حضرت رسول(ص) بوده و مردم آنجا را محل استجابت دعا می‌شناختند.

نیز ابن نجار(درگذشت ۶۴۳ق) از عوسجه نقل کرده است: در شبی، در نزدیکی دار عقیل مشغول دعا بودم که جعفر بن محمد(ع) به من رسید و پرسید: آیا درباره این محل خبر داری؟ گفتم: نه. فرمود: هَذَا مَوْقِفُ نَبِيِّ اللَّهِ (ص) بِاللَّيْلِ، إِذَا جَاءَ، يَسْتَغْفِرُ لِأَهْلِ الْبَقِيعِ. ابن نجار می‌افزاید: خانه عقیل همانجاست که او در آنجا دفن شده است.

حضرت فاطمه زهرا(س) محل خاصی در بقیع برای نیایش و مرثیه سرایی داشت. که به بیت الاحزان یا بیت الحزن معروف شد. رسول خدا(ص) هم محلی برای نیایش، استغفار و طلب آمرزش داشت که به موقف نبی الله(ص) شناخته می‌شد.

مأخذ

اخبار مدینه الرسول، ابن نجار، مکه، مکتبه الثقافه، ۱۹۸۵م، ص ۱۵۷؛ آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۷، ص ۳۲۸-۳۲۹؛ زهه الناظرین، سید جعفر مدنی برزنجی، قاهره، ۱۹۹۸م، ص ۲۷۹-۲۸۰.

استحباب بقیع از نظر فقیهان اهل سنت

استحباب بقیع از نظر فقیهان اهل سنت، آرا فقهای اهل سنت مبنی بر رجحان رفتن به بقیع و استغفار برای اموات.

ص: ۹۷

بسیاری از فقیهان اهل سنت بر اساس سیره رسول خدا (ص) و امر خداوند، «اعمال بقیعه» را مستحب دانسته اند. رسول خدا (ص) در هر زمان که فرصتی داشت یا حادثه ای بروز می کرد به بقیع می رفت. دعا می خواند، برای اموات طلب مغفرت می نمود، نماز بر پا می نمود؛ گاه به مراسم کفن و دفن اموات جدید می پرداخت. مجموعه کارها و اقوال حضرت در بقیع که به سیره بقیعه حضرت مشهور است در بسیاری از منابع تاریخی و روایی گزارش شده است.

اما بنا بر نقل قول عایشه از حضرت رسول (ص) جبرئیل نزد حضرت آمده و امر خداوند مبنی بر اینکه به بقیع برود و استغفار نماید را به ایشان ابلاغ می نماید. (قال رسول الله: لقد اتاني جبرئيل، فقال: ان ربك يأمرك ان تأتي اهل البقيع فتستغفر لهم).

امر خداوند که توسط جبرئیل ابلاغ شده و سیره رسول خدا (ص) مبنای حکم فقها دال بر استحباب رفتن به بقیع و طلب غفران است. در روایت ابو موسیبه هم پیامبر (ص) از امر الهی به او برای رفتن به بقیع سخن گفته است. غیر از احادیث، آیات قرآن هم دال بر استحباب زیارت هست؛ البته زیارت مکه نه زیارت بقیع. جعفر سبحانی این آیات را معرفی کرده است (کتاب شفاعت و زیارت، ص ۱۲۵-۱۲۷). تقی الدین سبکی شافعی از فقهای شافعی سده ۸ق، در نقد آرای ابن تیمیه در زمینه زیارت قبور و زیارت مرقد نبوی کتاب شفاء السقام فی زیارت خیر الانام را نوشت.

فقهای شافعی و بعد از آن فقیهان حنفی اتفاق نظر بر استحباب رفتن به بقیع و انجام دعا، نیایش، استغفار و طلب رحمت و امثال اینها را دارند و نظریه فقهی مخالفی در بین آنان نیست. اما فقیهان حنبلی و سلفی و بعداً وهابیون چون اساساً اهتمام به اموات را نوعی شرک می دانند، از اینرو رفتن به بقیع، قرائت ادعیه و به ویژه استشفاء، شفاعت، توسل و زیارت را مکروه یا حرام می پندارند. البته تمامی حنابله با زیارت مخالفت ندارند؛ برای نمونه ابن قدامه حنبلی در المغنی، استحباب زیارت مرقد نبوی را قبول کرده است (ج ۳۳، ص ۵۸۸-۵۸۹). فقیهانی که گرایش وهابی دارند زیارت را شرک دانسته و حتی از گفتن السلام علیک ایها النبی بر سر مرقد نبوی پرهیز دارند (توحید و شرک، ص ۱۶۴-۱۶۵). البته اینگونه نیست که همه وهابیون فتوا به تحریم زیارت یا همه زیارت ها داده باشند. عبدالعزیز بن باز فقیه و مفتی مهم عربستان را سراغ داریم که بر استحباب زیارت مرقد نبوی فتوا داد (شفاعت و زیارت، ص ۱۳۹-۱۴۰).

مأخذ

احکام و خصائص الحرمین، علی احمد یحیی القاعدی، بیروت، مؤسسه الریان، ۲۰۰۸م، ج ۲، ص ۸۹۵؛ توحید و شرک در نگاه شیعه و وهابیت، احمد عابدی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۶۴-۱۶۵؛ شفاعت و زیارت، جعفر سبحانی، تهران، کانون اندیشه جوان، ۱۳۸۷، ص ۱۱۷ به بعد؛ صحیح مسلم، مسلم بن حسین قشیری، بیروت، دارالکفر، ۱۹۷۸م، ج ۷، ص ۴۰؛ فتح الباری فی شرح صحیح البخاری، احمد بن علی عسقلانی، بیروت، دارالکفر، بی تا، ج ۱، ص ۱۲۵؛ المجموع شرح المذهب، محیی الدین بن شرف النووی، بیروت، دارالکفر، ۱۳۴۴ق، ج ۸، ص ۲۷۵؛ المغنی و یلیه الشرح الکبیر، موفق الدین ابن قدامه و شمس الدین ابن قدامه مقدسی، بیروت، دارالکتاب العربی، بی تا، ج ۳۳، ص ۵۸۸-۵۹۰.

استحباب بقیع از نظر فقیهان شیعه

استحباب بقیع از نظر فقیهان شیعه، تأکید فقهای شیعه بر زیارت قبور بقیع و استحباب آن.

بقیع به دلیل اشتغال بر مقابر بزرگان از صحابه و مؤمنان و مجاهدان و شهدای جنگ‌ها و غزوات؛ بویژه ۴ تن از ائمه، امام حسن مجتبی (ع)، امام سجاد (ع)، امام باقر (ع) و امام صادق (ع) نامبردار بوده، و به همین سبب، در تشیع، بر استحباب زیارت بقیع بسیار تأکید شده است.

ادله نقلی و روایات زیادی بر استحباب رفتن به بقیع و زیارت ائمه و بزرگان مدفون در بقیع هست. به همین دلیل فقهای شیعه درباره این استحباب بحث و بررسی داشته‌اند.

در بقیع چند فرع و مسأله فقهی هست که حکم آن استحباب است از جمله زیارت قبور اموات. این مسأله در کتب فقهی شیعه به تفصیل مطرح شده و به ویژه ادله

نقلی این حکم و روایاتی که از رسول اکرم(ص) منقول است را فقها بررسی کرده اند.

فقهای امامیه گاه نه تنها استحباب اکید آن را مطرح نموده اند بلکه آن را از ضروریات این مذهب شمرده اند. اما برخی از اهل سنت قائل به استحباب آن برای مردان و حرمت آن برای زنان شده اند. ولی فقیهان امامیه چنین تفکیکی ندانسته اند. البته ادله و مدارک زیارت رسول اکرم(ص) از اموات و قبور بقیع یا مقابر شهدای احد و نیز تصریحات آن حضرت آنقدر زیاد است که بسیاری از عالمان اهل سنت را وادار کرده که حکم بر استحباب نمایند.

مأخذ

الأ-جوبه النجفیه، هادی کاشف الغطاء، قم، بوستان کتاب، ۱۴۲۹ق، ص ۶۳ به بعد؛ بقیع الغرقد، محمدامین الامینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۵۹-۶۶؛ تذکره الفقهاء، علامه حلی، قم، مؤسسه آل البیت، ج ۱، ص ۵۳؛ ج ۲، ص ۱۰۰؛ جواهر الکلام، محمدحسن نجفی، طهران، دارالکتب الاسلامیه، ج ۴، ص ۳۰۰ و ۳۲۱؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، ص ۶۴۰؛ مستند الشیعه فی احکام الشریعه، احمد بن محمد مهدی النراقی، قم، مؤسسه آل البیت، ج ۳، ص ۲۸۴ و ۲۷۰.

استحباب زیارت شبانه

استحباب زیارت شبانه، دیدگاه فقهی درباره زیارت بقیع.

درباره زیارت قبور چه زیارت مرقد رسول خدا(ص)، و چه دیگر شخصیت های مشهور یا درگذشتگان عادی آرا و اقوال گوناگونی ابراز شده است. گاه زیارت را مقید به بقیع و اموات و مزارات بقیع نموده اند.

احمد العباسی از محدثین و فقها و مورخین سده ۱۰ق زیارت قبور بقیع را مستحب می داند ولی اجرای این فعل را مقید و منوط به شب نموده است. چون رسول خدا شب ها به بقیع می رفت. عبارت العباسی چنین است:

یدل علی استحباب زیاره القبور لیلاً ما رواه مسلم من حدیث عائشه، قالت کانت رسول الله صلی الله علیه و سلم کلماً کان لیلتها یخرج من آخر اللیل الی البقیع.

مأخذ

عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمد بن عبدالحمید العباسی، به کوشش محمد الطیب الانصاری و حمد الجاسر، المدینه المنوره، المکتبه العلمیه، بی تا، ص ۲۹.

استحباب زیارت قبور در مغرب پنجشنبه ← عشیه پنجشنبه

استغفار

استغفار، طلب مغفرت برای مدفونین بقیع.

احادیث متعدد به طلب مغفرت و استغفار تأکید کرده حتی در چند روایت به رسول خدا(ص) مأموریت داده شد تا به بقیع برود و برای آرمیدگان در بقیع استغفار نماید. این مأموریت توسط جبرئیل به حضرت ابلاغ شد. از اینرو حضرت در مواقع مختلف و به هر مناسبت به بقیع می رفت به نیایش و استغفار می پرداخت. زیرا مدفونین بقیع در روایاتی اهل بهشت یا از افرادی که بدون حسابرسی به بهشت می روند، شمرده شده اند. برخی هم از اقوام نزدیک پیامبر(ص) بود مثل فرزند و عمه و یا از یاران و صحابه ایشان. آن حضرت وقتی به بقیع وارد می شد می فرمود:

«السَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ، وَإِنَّا أَنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْغَرْقَدِ. اللَّهُمَّ لَا تَحْرِمْنَا أَجْرَهُمْ وَلَا تَفْتِنَّا بَعْدَهُمْ. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا وَ لَهُمْ».

از عایشه نقل است: که برخی شب ها رسول خدا(ص) به آرامی از بستر بر می خاست و بیرون می رفت. یک بار که وی پیامبر را دنبال کرد، دید که حضرت به بقیع رفت و برای دفن شدگان آن استغفار کرد. از همو نقل شده است که پیامبر وقتی در آخر شب به بقیع می رفت، می فرمود: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَ أَتَاكُمْ مَا تُوعِدُونَ عَدَاً مُؤْجَلُونَ وَ إِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْغَرْقَدِ». و ذکر اللهم اغفر لاهل بقیع الغرقه را ۲ یا ۳ مرتبه تکرار می کرد.

دلیل استغفار در احادیث آمده است. مثلاً در یک حدیث گفته شده اموات بقیع متوکل و اهل توکل بودند (الاحادیث الواردة، ص ۶۰۷). یعنی حتی اموات پیش از اسلام که در بقیع دفن شده اند خداپرست و دارای توحید عملی بوده اند. یا در چند روایت آمده که یدخلون الجنة بغير حساب (همان، ص ۶۰۵) در روایت دیگر آمده السلام علی اهل الدیار من المؤمنین والمسلمین یا السلام علیکم دار قوم مؤمنین. کسانی که خانه و محیط آنان ایمانی و اسلامی

باشد قطعاً سزاوار استغفار می باشند.

مآخذ

التعريف بما آنست دارالهجره، المطري، مدینه منوره، المكتبه العلميه، ۱۳۷۲ق، ص ۴۱؛ آثار اسلامي مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۷۸، ص ۳۲۸؛ الاحاديث الواردة في فضائل المدینه، صالح بن حامد بن سعيد الرفاعي، مدینه منوره، دارالخضيري، ۱۴۱۸ق، ص ۵۹۶-۶۱۵.

اسراء، سوره

اسراء، سوره، تلاوت این سوره در بقیع به هنگام زیارت قبور.

هفدهمین سوره قرآن کریم و از سوره های مکی است. اولین آیه درباره اسراء و معراج است از اینرو، اسراء نامگذاری شده است. نیز چون آیات اول و آخر این سوره درباره قوم بنی اسرائیل است، آن را بنی اسرائیل نامیده و چون اولین واژه آن سبحان است، آن را سبحان اسم گذاری کرده اند.

درباره ثواب و آثار خواندن این سوره، روایات فراوان است و در باب فضیلت آن، نکات فراوان گفته اند. مهم اینست که تلاوت این سوره توسط شیعیان در بقیع متداول و مرسوم بوده است. شیعیانی که سفرنامه نوشته اند، در خاطرات خود، از تلاوت این سوره به هنگام زیارت قبور مطهر خبر داده است.

مآخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ص ۱۳۲؛ ترجمه تفسیر المیزان، سید محمد حسین طباطبایی، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳، ج ۱۳، ص ۳ به بعد؛ دائرهالمعارف قرآن کریم، قم، مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۱۹۶-۲۰۰.

اسرار بقیع

اسرار بقیع، کتابی درباره حکمت ها و علل هر یک از مناسک یا فضایل اماکن از جمله بقیع.

محمدتقی فعالی متولد ۱۳۴۱ که پژوهشگر و نویسنده ای ساکن قم است، این کتاب را پس از سفر حج در ۱۳۸۲ تألیف کرد و تا سال ۱۳۸۶ به چاپ سوم رسید. مشخصات مأخذشناسی آن اینگونه است:

اسرار عرفانی حج، تهران، مشعر، چاپ سوم ۱۳۸۸، ص ۵۳۶.

این اثر با پیشگفتار وی شروع شده و در سه بخش تدوین گردیده است: بخش اول: اسرار عرفانی حرم، شامل سه فصل است: فصل اول: مکه مکرمه، فصل دوم: اسرار عرفانی مسجدالحرام، فصل سوم: اسرار عرفانی کعبه.

بخش دوم: اسرار عرفانی مناسک و مواقف حج، شامل نه فصل است: فصل اول: جایگاه اسرار حج، فصل دوم: سرّ و جوب، شرایط، فوریت و نیابت حج، فصل سوم: اسرار عرفانی احرام، فصل چهارم: اسرار عرفانی طواف، فصل پنجم: اسرار عرفانی نماز طواف، فصل ششم: اسرار عرفانی مشعر، فصل هشتم و نهم: اسرار عرفانی منی، رمی، قربانی و حلق.

بخش سوم: مدینه منوره، شامل سه فصل است: فصل اول: فضائل مدینه منوره، فصل دوم: فضائل مسجدالنبی، فصل سوم: فضائل بقیع.

از اماکن با فضیلت در مدینه پیامبر(ص) قبرستان بقیع است، شایسته است که بعد از زیارت رسول خدا(ص) با دلی پاک و قلبی آرام به زیارت ائمه بقیع مشرف شویم. احتمالاً خانم فاطمه زهرا(س) در بقیع دفن شده باشد. قبر چهار امام معصوم یعنی امام حسن مجتبی(ع)، امام زین العابدین(ع)، امام محمد باقر(ع) و امام جعفر صادق(ع) در این قبرستان است.

دختران پیامبر(ص) و همسران ایشان در همین بقیع مدفون هستند، این قبرستان محل دفن بسیاری از اصحاب پیامبر(ص) و شهدای صدر اسلام و بسیاری از بزرگان که در تاریخ اسلام منشأ تحولات بوده اند، است.

مأخذ

اسرار عرفانی حج، تهران، مشعر، چاپ سوم ۱۳۸۸، ص ۵۳۶.

اسرار عرفانی حج، کتاب ← اسرار بقیع

اسعد بن زرارہ انصاری

اسعد بن زرارہ انصاری، نخستین انصاری صحابی پیامبر اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

اسعد بن زرارہ بن عُدس از انصاری بود که در عقبه با رسول الله(ص) بیعت کرد و حضرت را دعوت به مدینه و

ص: ۱۰۰

ترک مکه نمود. یعنی یکی از شش یا هفت نفر بیعت کننده در عقبه اول و یکی از دوازده نفر در عقبه دوم و یکی از هفتاد نفر در عقبه سوم بود. اینان را نقیب می نامیدند زیرا نماینده انصار برای بیعت با حضرت بودند. او از طایفه خزرج و ملقب به قدیم الاسلام و نقیب قبیله خودش بود. برخی منابع قدیمی سال وفات او را در سال نخست و برخی در سال دوم قمری ثبت کرده اند. رسول اکرم(ص) او را در بقیع دفن نمود. از اینرو اولین کسی از انصار بود که در بقیع دفن شد. پس از دفن اسعد بن زراره پیامبر(ص) دستور داد بقیع را از بوته های خار پاکسازی و زیباسازی کنند و این مکان را برای دفن اموات مسلمانان اختصاص داد.

گزارش ابن زبر: ابوامامه اسعد بن زراره بن عُدس نخستین کسی است که در سال اول قمری در بقیع دفن شد. اما نکات مهمی در اینجا قابل تأمل است. ابن زبر در سال اول قمری (سنه إحدى) ابتدا می نویسد: فیها مات ابوامامه اسعد بن زراره بن عُدس فی شوال و دفن بالبقیع. در سطر بعد می نویسد: فیها قدم رسول الله(ص) المدینه یوم الاثین اثنی عشره لیله خلت من شهر ربیع الاول.

ربیع الاول ماه سوم و شوال ماه نهم از ماه های قمری است. یعنی شوال از نظر ترتیب ماه های قمری بعد از ربیع است. به عبارت دیگر حادثه نخست در سال اول قمری، و هجرت رسول اکرم(ص) به مدینه در ماه ربیع، سپس حادثه بعدی یعنی مرگ اسعد بن زراره در ماه شوال بوده است. اما چرا مؤلف (ابن زبر) اول مرگ اسعد را گزارش کرده، سپس به سراغ هجرت و ورود رسول اکرم(ص) به مدینه رفته است؟

با اینکه علی القاعده باید حوادث هر سال را به ترتیب تاریخ وقوع آنها ثبت و گزارش می کرده است. چون سبک و ساختار کتاب او گرنولوژیک است.

آخرین حادثه سال اول قمری یعنی رحلت اولین مسلمان در مدینه را اینگونه گزارش کرده است: اول من مات من المسلمین بالمدینه صاحب منزل رسول الله(ص) ابوقیس کلثوم بن الهذم ثم من بعده ابوامامه اسعد بن زراره. یعنی اولین مسلمانی که در مدینه در سال نخست قمری فوت کرد، صاحب خانه ای است که رسول الله به هنگام ورود به مدینه در جریان هجرت به آن خانه وارد شد. یعنی پیامبر(ص) از مسیر مکه به طرف مدینه نخست، به قباء رسید. در قبا به خانه ابوقیس کلثوم بن الهذم وارد شد و حدود ده روز در آنجا اقامت داشت. سپس به مدینه رفت و به خانه ابویوب خالد بن زید النجاری وارد شد.

یک نکته دیگر اینکه ابن زبر، پس از گزارش فوت ابوقیس کلثوم در مدینه به عنوان نخستین مسلمان در سال نخست، نگفته او در کجا دفن شد. آیا در بقیع دفن شد یا در یکی از قبرستان قدیمی شهر یثرب دفن شد.

مآخذ

اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء، سمهوی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۹۱؛ اسد الغابه فی معرفه الصحابه، ابن اثیر جزری، قاهره، المطبعه الوهبیه، ۱۳۸۶ق، ج ۱، ص ۸۶-۸۷؛ الاصابه فی تمییز الصحابه، ابن حجر عسقلانی، قاهره، ۱۳۲۳ق، ج ۱، ص ۵۰؛ تاریخ مولد العلما و وفیاتهم، ابی سلیمان محمد بن عبدالله بن زبر الربعی، به کوشش

محمد المصری، الکویت، مرکز المخطوطات والتراث والوثائق، ۱۴۱۰ق، ص ۲۷؛ دائرهالمعارف تشیع، تهران، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۸۳؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۳۳.

اسماعیل بن جعفر الصادق(ع)

اسماعیل بن جعفر الصادق(ع)، فرزند امام صادق(ع) و از شخصیت های مهم و مؤثر صدر اسلام و مدفون در بقیع.

اسماعیل از مادری هاشمی و علوی به نام فاطمه، دختر حسین بن حسن بن علی بن ابی طالب(ع) در مدینه زاده شد. سال ولادت وی را بین سال های ۱۰۰ تا ۱۰۵ق دانسته اند ولی به طور دقیق مشخص نیست. امام صادق(ع) در زمان حیات مادر اسماعیل همسر دیگری اختیار نکرد و به همین دلیل اسماعیل حدود بیست و پنج سال، از امام موسی کاظم(ع) بزرگتر است.

امام صادق(ع) از فاطمه دو فرزند داشت؛ یکی اسماعیل

ص: ۱۰۱

(گاه او را اعرج نامیده اند یعنی دارای پای ناتوان) و دیگری عبدالله افطح. اسماعیل، آگاه به علوم بسیاری بود که از محضر پدرش فرا گرفته بود، به همین دلیل گروهی به باطل گمان بردند که پس از امام صادق(ع) او امام شیعیان است، در حالی که تعیین دوازده امام توسط خداوند بوده و ملاک‌هایی که انسان‌ها مشخص می‌کنند، کافی و صحیح نیست.

اسماعیلیه یا باطنیه که از فرق منشعب از شیعه می‌باشند، حدود قرن دوم قمری از اثنی عشریه جدا شدند. انشعاب این فرقه بر سر امامت اسماعیل بن جعفر(ع) بود؛ و در دوره‌های بعد، ملل و نحل نویسانی چون حسین بن موسی نوبختی نام «اسماعیلیان» را بر آنها نهادند.

متون تاریخی و منابع فرقه اسماعیلیه، دارای تشتت و پراکندگی به گونه‌ای است که نمی‌توان به آنها اعتماد کرد. اسماعیلیه را عقیده بر آن است که بعد از امام جعفر صادق(ع) چون پسرش اسماعیل بزرگترین فرزند آن حضرت است، امامت اختصاصاً به او منتقل شده و او آخرین امام و حجت خدا است امام صادق(ع) پیوسته با عقاید آنان به مخالفت پرداخت و به امامت فرزند گرامی اش، موسی بن جعفر(ع) تصریح کرد.

متأسفانه دسیسه‌های تاریخی سبب شد که برخی از راویان آن دوره، با جعل احادیثی، نصّی جعلی را بر امامت وی از ناحیه امام صادق(ع) نقل نمایند؛ از جمله راویان کاذب در این مورد، می‌توان به جعفر بن منصور الیمن اشاره کرد که بدون ذکر سلسله راویان، احادیث غیر مشهوری را درباره امامت اسماعیل و نصّ بر وی آورده است. البته در احادیث ساختگی مربوط به اسماعیل، اضطراب وجود دارد و از نظر تاریخی مشخص است که هیچگونه اعتمادی بر آنها نیست که به دلایل چندی در این باب می‌توان اشاره داشت: اسماعیل در زمان حیات امام صادق(ع) در گذشت و آن حضرت امامت وی را آشکارا رد می‌کرد و این دلیل بر این است که آن حضرت، او را امام بعد از خود معرفی نکرده‌اند. در این زمینه می‌توان به حدیث منقول از فیض بن مختار اشاره کرد. و بنابراین، فرقه اسماعیلیه مبارکیه قائل به امامت فرزند او محمد بن اسماعیل، به عنوان امام هفتم و آخرین حجت الهی بوده‌اند.

از جمله مسائلی که درباره اسماعیل از منابع امامیه برمی‌آید این است که وی با همه جایگاه‌الایی که داشته گاه از خود رفتارهایی بروز می‌داده که شایستگی نداشته و با شأن رفیع و ویژه و آمیخته با رازهای مهم تناسب نداشته؛ یعنی برخی از پرسش‌ها را به درستی نمی‌توانسته پاسخ دهد و از اسرار غیبی اطلاعی نداشته است.

امام صادق(ع) پس از مرگ اسماعیل، هنگامی که وی را در کفن نهادند، به بسیاری از شیعیان امر فرمودند که بروند کفن را بکشایند و ببینند که اسماعیل وفات یافته و از دنیا رفته، تا برای همه معلوم گردد که اسماعیل حجت خدا نبوده است. بنابراین، امامت به وی منتقل نشده، به دلیل اینکه هر امامی باید نصّ بر امامت امام بعدی داشته باشد و اموری که حضرت انجام دادند، برای توجه دادن شیعه به این حقیقت بوده که وی امام شیعیان نمی‌باشد. زراره بن اعین می‌گوید: امام صادق(ع) به من فرمود:

زراره برو و داود رقی، حمران بن اعین و ابوبصیر را باخبر کن تا بیایند. در همین حال، مفضل بن عمر نیز وارد شد. من رفتم و نامبردگان را خبر کردم. به تدریج افراد دیگری وارد منزل شدند تا اینکه به سی نفر رسیدیم. امام(ع) خطاب به داود رقی فرمودند: «پارچه را از صورت اسماعیل کنار بزن. داود پارچه را کنار زد. امام(ع) از وی پرسیدند: داود، اسماعیل زنده است یا

مرده؟ داود عرض کرد: مولای من او مرده است. امام از فرد فرد حاضران در مجلس خواست همین کار را انجام دهند و همه آنان نیز پاسخشان این بود که اسماعیل از دنیا رفته است. امام در پایان فرمود: خدایا گواه باش. سپس دستور دادند که او را غسل دهند و حنوط کنند و در کفن بپیچند. آنگاه امام به مفضل فرمود: کفن را از صورت اسماعیل کنار بزن. او چنین کرد. حضرت پرسیدند: زنده است یا مرده؟ مفضل گفت: مرده

ص: ۱۰۲

است. حضرت فرمودند: خدایا گواه باش. پس از اینکه جنازه را در قبر نهادند. امام دوباره همین سؤال را از همه پرسیدند و همه پاسخ دادند او مرده است. امام فرمود: خدایا شاهد باش، شما نیز گواه باشید کسانی که دنبال باطل هستند، به زودی شک و شبهه می کنند و می خواهند نور خدا را با دهن هایشان خاموش سازند.

وقتی اسماعیل دفن شد، امام از حاضران در تشییع پرسیدند: مرده ای که غسل و کفن شد و در این قبر به خاک سپرده شده کیست؟ همه گفتند: اسماعیل. امام گفت: خدایا گواه باش!

آن حضرت همه این کارها را به این جهت انجام دادند که منحرفان و مدعیان امامت برای اسماعیل، یقین یابند که وی از دنیا رفته و پس از او جریان انحرافی خود و عقاید باطلشان را ترویج نمایند و فسادگری نکنند.

امام صادق (ع) به فرزندش اسماعیل به شدت علاقه داشت و در فراق ایشان فراوان می گریست. اسماعیل با اهل خویش در منطقه عریض مدینه زندگی می کرد. پس از درگذشت مردم تابوت او را به سوی شهر مدینه حمل کردند و در بقیع یا در مجاورت بقیع به خاک سپردند. درباره تاریخ درگذشت اسماعیل هم اختلاف است و از ۱۳۳ق تا چند سال نوشته اند (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۸، ص ۶۴۸). به هنگام مرگ اسماعیل، پدر بزرگوارش امام صادق (ع) در قید حیات بود تا اینکه در سال ۱۴۳ق، درگذشت و در بقیع دفن کردند.

مقبره اسماعیل دارای گنبد و بارگاه و بقعه بوده است. در مقاله «مرقد و بقعه اسماعیل» به این جنبه او پرداخته ایم.

بر اساس یک گزارش، در دوره متأخر به دلیل تغییر و تحولات در دیوارها و اطراف بقیع، قبر اسماعیل خارج از بقیع یعنی سمت مقابل در کنونی بقیع و مقابل قبور ائمه قرار گرفت. این مقبره در سال ۱۳۹۵ق بر اثر توسعه مجدد، تخریب شد. ولی گفته می شد چون جنازه او صحیح و سالم بود به ناچار وی را درون بقیع، در مجاورت قبور شهدای حرّه و احد مدفون ساختند.

مآخذ

«اسماعیل بن جعفر»، مسعود حبیبی مظاهری، دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۸، ص ۶۴۷-۶۵۱؛ «اسماعیلیه»، فرهاد دفتری، دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۸، ص ۶۸۱-۷۰۲؛ اعلام الوری باعلام الهدی، طبرسی، قم، مؤسسه اهل البیت، ۱۴۱۷ق، ص ۲۸۴؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۸۷م، ج ۴۸، ص ۱۴؛ تاریخ اجتماعی ایران، تهران، نشر کسری، ۱۳۶۸ش، ص ۱۲۶؛ تاریخ و عقاید اسماعیلیه، میثم تارم، کرمان، مرکز کرمان شناسی، ۱۳۸۱ش، ص ۴۰ به بعد؛ عمده الطالب فی انساب آل ابی طالب، احمد بن علی بن مهنا، تهران، ستاره، ۱۳۸۳ش، ص ۲۳۳؛ کمال الدین، صدوق، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۳ش، ص ۶۸-۶۹؛ مناقب آل ابی طالب، ابن شهر آشوب، نجف اشرف، مطبعه حیدریه، ۱۹۵۶م، ص ۲۲۹.

نیز نک- : مشهد کبیر؛ مرقد اسماعیل

اسماعیل، زیارت نامه ← زیارت، متون

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، کتابی درباره روابط دیپلماتیک دو کشور از جمله بازسازی بقیع و دیگر رخدادهای مرتبط به بقیع.

اسناد فراوانی در آرشیو های عثمانی، ترکیه، ایران، عربستان و دیگر کشورها درباره رخدادهای و تاریخ تحولات بقیع به صورت طبقه بندی شده هست. این اسناد گویای بسیاری از واقعات ها است ولی تاکنون مجموعه آنها یکجا منتشر نشده است. علی محقق در کتاب اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، فصل چهارم (اسناد قبور متبرکه بقیع) را به اسناد بقیع اختصاص و در مجموع هفت سند عرضه کرده است.

سند نخست گزارش سفارت ایران در قاهره به تاریخ ۲۴ شهریور ماه ۱۳۲۲، درباره تعمیر ابنیه و بقاع متبرکه بقیع با نوع طبقه بندی محرمانه است. سند دوم گزارش محرمانه سفارت ایران در قاهره به تاریخ ۶ مهرماه ۱۳۲۲ درباره پیگیری وعده ابن السعود در مورد تعمیر قبور بقیع است. سند سوم نامه محرمانه سفارت ایران در جدده خطاب به دفتر مخصوص شاهنشاهی در موضوع تشکر بابت موافقت با ساختن سایه بان در بقیع است. سند چهارم گزارش

محرمانه سفارت ایران در جده در ۲۳ اردیبهشت ۱۳۳۱ در موضوع کمک ایرانیان برای تعمیر قبور است. سند پنجم نظریه کارشناسی سفارت خانه های ایران در قاهره، کراچی و جده در خصوص تعمیر قبور بقیع به درخواست وزیر امور خارجه مورخه ۲۳ دی ماه ۱۳۳۲ است. سند ششم گزارش سفارت ایران در جده به تاریخ ۲۱ مهرماه ۱۳۴۱ است. سند هفتم توصیه اداره اول سیاسی وزارت امور خارجه برای مقامات مسئول مذاکره با عربستان در زمینه بقیع است. این کتاب شامل چهار فصل است و فصل چهارم تماماً درباره بقیع می باشد. اما فصول دیگر فقط متضمن مباحث پراکنده درباره بقیع است.

مأخذ

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، علی محقق، تهران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۷۹، ص ۲۴۹-۲۶۱.

اسناد وقف بقیع

اسناد وقف بقیع، مدارک تاریخی و شرعی دال بر وقفیت بقیع.

وضعیت اموال رسول خدا(ص) اعم از منقول و غیرمنقول، وقفی و غیروقفی به تفصیل در منابع قرون نخست اسلامی گزارش و معرفی شده است اما در هیچ جا سخنی از بقیع به عنوان موقوفه نیست. از آنجا که قبلاً در این باره تحقیق کرده و منابع و مدارک را به تفصیل بررسی کرده ایم و نتایج این تحقیقات در کتاب وقف کارآمد، فصل نخست موقوفات رسول خدا(ص) (ص ۵۰-۵۴) آمده است، در اینجا تکرار نمی کنم. موقوفه بودن بقیع نخستین بار در دوره حاکمیت و سیطره وهابیون و آل سعود مطرح شد، زیرا اینان درصدد یافتن راهی برای مشروع سازی اقدامات خودشان در زمینه تخریب بقیع و نیز توجیه عدم مشروعیت شیعیان در ساختن بقعه ها بودند. یعنی با این استدلال که بقیع موقوفه است و هر کاری در آن نمی توان انجام داد بلکه باید در چارچوب وقف نامه اقدام کرد. آنان می خواهند بگویند که تصرف قطعه ای از بقیع و ساختن بقعه در آن مشروعیت ندارد، چون وقف عام مسلمانان است و همگان در آن سهم مساوی دارند یا اگر وقف خاص است و موقوف علیهم مشخص اند باید در چارچوب مفاد وقف نامه اقدام کرد.

پادشاه مقتدر دولت آل سعود یعنی عبدالعزیز برای آماده سازی زمینه ها برای تخریب نهایی بقیع، قاضی القضاة خود یعنی عبدالله بن بلید را به مدینه اعزام کرد. او در یک پرسش و پاسخ جعلی، از علما پرسید آیا در زمین وقفی بقیع می توانیم، هر جوری بخواهیم اقدام کنیم و بر مزارات بقعه بسازیم؟ پاسخ علما در جواب این پرسش منفی بود.

در برخی منابع شیعی آمده است: پس از هجرت پیغمبر(ص) از مکه به مدینه چون مسجد مشهور مدینه ساخته شد، پیامبر(ص) آن را وقف بر قبرستان مسلمانان قرار داد(دائرة المعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۳). اما این رخداد را همه منابع ثبت کرده اند که وقتی نخستین صحابی رسول اکرم(ص) از انصار یعنی اسعد بن زراره در بقیع غرقد به خاک سپرده شد، پیغمبر اکرم(ص) دستور دادند آنجا را از بوته های خار سترند و این محل را به مسلمانان ساکن مدینه برای دفن امواتشان اختصاص دادند. اسعد بن زراره انصاری نخستین شخصی بود که شب عقبه در مکه با رسول الله(ص) بیعت نمود و سپس در سال اول هجرت درگذشت. نخستین شخصی از مهاجرین که در بقیع مدفون شد عثمان بن مظعون برادر رضاعی رسول الله(ص) بود. اما در اسناد مربوط به این دو شخصیت و دفن آنها در بقیع، اشاره به وقفیت بقیع نشده است.

با اینکه درباره مواردی مثل متن وقف نامه بقیع، شرایط آن، درآمد موقوفه، واقف، ناظر، متولی، موقوف علیهم، زمان حبس، تأیید در منابع و متون تاریخی ذکر نشده، وهابیون اصرار دارند که بقیع وقف است. آنها در منابع مختلفی که منتشر کرده اند، هیچ سند و مدرکی در این باره عرضه نکرده اند.

مآخذ

دائرةالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۳؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، ص ۶۴۰؛ «نخستین موقوفه در اسلام»، هادی

ص: ۱۰۴

عالم زاده، وقف میراث جاویدان، ش ۳، پاییز ۱۳۷۲، ص ۴۴-۴۵؛ وقف کارآمد، محمد نوری و سید مصطفی مطبوعه چی، تهران، ۱۳۹۲، ص ۵۰-۵۵؛

الاسواف، بقیع ← بقیع الاسواف

اُسَیدِ بنِ حُضَیرِ بنِ سِماکِ اشهلی

اُسَیدِ بنِ حُضَیرِ بنِ سِماکِ اشهلی، از صحابه رسول اکرم (ص)، راوی احادیث آن حضرت و مدفون در بقیع.

اُسَیدِ بنِ حُضَیرِ بنِ سِماکِ بنِ عتیک با کنیه ابویحیی (یا ابوعتیق)، یار پیامبر اکرم (ص)، از بزرگان قبیله اوس و از سران انصار مدینه در ماه شعبان سال بیست قمری چشم از جهان فرو بست. برخی سال وفات او را سال ۲۱ ق دانسته اند. پس از فوت، جسد او را به بقیع بردند، عمر بن خطاب بر پیکر او نماز گزارد و در آنجا به خاک سپرده شد.

اهمیت و کارآیی اجتماعی: اُسَیدِ بنِ حُضَیرِ در عقبه نخست حاضر بود و با پیامبر (ص) بیعت کرد، نیز از نقبای دوازده گانه در بیعت دوم عقبه بود؛ در زمان ورود پیامبر و مهاجران (از مکه) به مدینه، خانه اش را در اختیار مهاجران قرار داد و اموال خود را میان آنان تقسیم کرد؛ به همین دلیل به ایثارگر مشهور شد. پدر وی، رئیس قبیله اوس بود. او یوم بعثت را شاهد بوده و نیز معروف به «حضیر الکتائب» است. به وسیله مصعب بن عمیر، صحابی پاکباخته پیامبر که اولین مبلغ راه رسالت بود، ایمان آورد. در زمان هجرت پیامبر، به استقبال آن حضرت آمد و شور و شعف زاید الوصفی از خود نشان داد. در ورود پیامبر، به جمع قبیله خود وارد شد و بشارت به بزرگترین مَنّت الهی بر اهل یثرب داد.

وی پس از حضور حضرت رسول در مدینه، همواره در خدمت آن حضرت بود و در جنگ ها مانند نبرد بدر در کنار رسول خدا (ص) مجاهدت های فراوان داشت.

پس از رحلت رسول اکرم (ص) و در جریان سقیفه جانب مهاجران را گرفت و با خلافت امام علی (ع) عملاً مخالفت کرد. از اینرو در منابع شیعی او را نکوهش کرده و رفتارش را نقد نموده اند. وی استاد علم قرائت بود، در ترویج قرآن بسیار کوشید و فتوحات و توسعه قلمرو اسلامی بدون تلاش های او به نتیجه نمی رسید.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمدامین الامینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۲۰؛ تاریخ مولد العلما و وفیاتهم، ابن زُبر، به کوشش محمد المصری، الکویت، ۱۴۱۰ق، ص ۴۳؛ سیر اعلام النبلاء، ذهبی، به کوشش شعیب الارنؤوط و حسین الاسد، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳۴۰-۳۴۳؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش محمد عبدالقادر، بیروت، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۶۰۴؛ مشاهیر علما الانصار، ابوحاتم محمد بن حبان، بیروت، دار الوفاء، ۱۹۷۶م، ص ۳۳.

اشراف حسینی

اشراف حسینی، سلسله ای از سادات حسینی و حاکمان دارای خدمات در بقیع و از مدفونین در بقیع.

اشراف جمع شریف و در لغت به معنای برتر، والامقام، عالی نسب و متعالی و اصطلاحاً در تاریخ اسلام، لقبی برای برخی از خاندان های حاکم است. این لقب از سده ۴ق به بعد ابتدا توسط فاطمیان مصر به نسل حسنین(ع) به عنوان حاکمان حرمین شریفین گفته شد، سپس در اسناد دیوانی و سیاسی برای دیگر خاندان های حاکم نیز استفاده شد.

اشراف حسینی از نسل امام حسین(ع) از خاندان های حکومت گر مدینه بودند. اینان از سده ۴ق تا اواخر سده ۱۱ق بر مدینه سلطه داشتند. البته در هر دوره وابسته به دولت مقتدری بودند. نخست زیر نظر فاطمیان مصر (۵۳۸-۵۶۷ق)، بعد از آن وابسته به عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ق)، ایوبیان (۵۶۷-۶۴۸ق)، ممالیک مصر (۶۴۸-۹۲۳ق) و بالاخره عثمانی ها (۹۲۳ق تا سده ۱۱ق) بودند.

نخستین نفر از اشراف حسینی که حاکم مدینه شد، طاهر یا ظاهر بن محمد بود. در طول قرون متمادی خاندان اشراف حسینی تکثیر شدند و چندین شعبه و شاخه در نسل های بعدی آنان پدید آمد مثل آل مهنا، آل عطیه، آل جماز، آل طفیل، آل زیان، و آل هدف. از نظر عقیدتی و فکری هم همگی یک جور نماندند و گرایش ها و نحله های مختلف در بین آنان پدید آمد؛ از مذهب

ص: ۱۰۵

شیعه امامیه تا اسماعیلیه، زیدیه و غیره در بین آنان طرفدار داشت. یکی از خدمات عقیدتی و فرهنگی اشراف در منطقه این بود که شیعه را در لایه های اجتماعی نهادینه کردند به طوری که هم اکنون پس از چند قرن تبلیغات و فشارهای سنگین وهابیت، هنوز جامعه شیعی مدینه، پایدار و مستحکم است.

خط مشی اشراف با دولت های منطقه و همسایگان در هر دوره متفاوت است. در دوره فاطمیان آنان با سران فاطمیان ارتباطات فرهنگی، داد و ستد اقتصادی و روابط مذهبی داشتند. اشراف به مصر می رفتند، در الازهر تحصیل می کردند و از امکانات مالی و اقتصادی فاطمیان برای توسعه مدینه و عمران بقیع استفاده می کردند اما چون در همین دوره دولت ایران سنی مذهب بود، با ایران روابط خاصی نداشتند. برعکس در دوره صفویه، مسافرت و جهانگردی و رابطه فرهنگی و اقتصادی آنان با ایران توسعه یافت. اشراف کاروان های زیارتی به مشهد و قم اعزام می کردند، در مدارس علمی ایران تحصیل و از امکانات اقتصادی ایران برای توسعه بقیع استفاده می کردند و در عوض امیران ایرانی و درباری ها و خانواده های آنان می توانستند پس از فوت در بقیع دفن شوند. حتی در دوره ایلخانی و امیرچوپان چنین روابطی وجود داشت.

امیرالامرای ایلخانان در مدینه کارهایی انجام داد، برای زایران مدینه و بقیع حمام ساخت و مدرسه ای به نام چوپانیه دایر کرد. در عوض پس از مرگ در بقیع به خاک سپرده شد.

اشراف قسمتی از بقیع را به اموات خود و خانواده های خودشان اختصاص داده بودند. این قسمت در کنار دیوار غربی بقیع و دارای سقف بود. به زبان محلی به آن فسقیه یا طاجن می گفتند. اما در تخریب های بقیع توسط وهابیون، این قسمت هم از بین رفت.

از نظر نسب شناسی، هم اکنون تیره هایی از حسینی ها در مدینه باقی مانده اند. اینان به نام های حسینی، شداقمه، شیاهین، العلی، شهیل، آل عساف، آل زهیر و آل مبارک شناخته می شوند. گاه با نام های منسوب به ائمه (ع) نام گذاری شده اند. یک خاندان از شاخه های حسینی، جعفره یعنی از نسل امام جعفر صادق (ع) و منسوب به امام موسی کاظم (ع) اند. از نظر جغرافیای شهری، در دهه های اخیر، ساختار شهری مدرن همه مناسبات پیشین را بر هم زده است ولی هنوز خانواده ها و طایفه هایی از شیعیان در مناطق عوالی، مشربه ام ابراهیم و قربان زندگی می کنند.

درباره شیعیان مدینه و اشراف حسینی تحقیقاتی منتشر شده ولی هنوز جای کار و تحقیق بیشتر هست. کتابهای مستقل و تک نگاشته هایی درباره این اشراف مدینه نوشته اند. برخی از آنها را خود مورخین و دانشمندان اشراف مدینه نوشته اند، چون از اشراف دانشمندانی برخاستند؛ از جمله: سید مهنا بن سنان بن عبدالوهاب، قاضی نجم الدین نویسنده کتاب المسائل المهنائیه، سید بدرالدین حسن، سید حسن بن علی مشهور به ابن شدم، سید احمد بن سعد بن علی بن شدم نقیب (درگذشت ۹۸۸ق) و حسین بن یحیی حربی قاضی مدینه. برخی از تک نگاشته های درباره آنان عبارت اند از: النخبه الثمینه فی نسب اشراف المدینه از سید علی بن علی نقیب شدمی و تحفه الرياض فی انساب الاشراف المدینه از سید ضامن بن شدم حسینی.

اطلس شیعه، رسول جعفریان، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷ش، ص ۴۱۵-۴۱۷؛ اعیان الشیعه، سید محسن الامین (درگذشت ۱۳۷۱ق)، به کوشش حسن الامین، بیروت، دار التعارف، ج ۱، ص ۲۰۸؛ بغیه الراغبین، سید عبدالحسین شرف الدین، بیروت، الدار الاسلامیه، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۱۹۷-۱۹۸؛ تاریخ امراء المدینه، عارف عبدالغنی، دمشق، دار کنان، ص ۱۳۴؛ تاریخ المدارس الوقفیه، طارق بن عبدالله، مدینه، الجامعه الاسلامیه، ۱۴۲۳ق، ص ۴۸۴؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن فرحون (درگذشت ۷۶۹ق)، به کوشش شکری، بیروت، دار الارقم، ص ۱۹۵؛ تحفه الازهار و زلال الانهار، ضامن بن شدقم الحسینی (درگذشت ۱۰۹۰ق)،

ص: ۱۰۶

به کوشش الجبوری، تهران، میراث، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۵۰۶ و ۵۰۹، ج ۲، ص ۴۰۰ و ۴۵۰ و ص ۳۳۶-۳۳۹؛ التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه، شمس الدین السخاوی (درگذشت ۹۰۲ق)، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۵۶-۵۷ و ۲۹۷ و ۳۸۱ و ج ۲، ص ۳۷۸ و ۳۹۹؛ تحفه المحبین و الاصحاب، عبدالرحمن الانصاری (درگذشت ۱۱۹۵ق)، به کوشش العروسی، تونس، المكتبه العتیقه، ۱۳۹۰ق، ص ۵۶؛ الشیعه فی المدینه المنوره، عبدالرحیم بن حسن بن محمد حربی، سید الشهداء ۱۴۲۲ق، ص ۲۷ و ۱۷۰؛ عمدہ الطالب، ابن عنبه (درگذشت ۸۲۸ق)، به کوشش آل الطالقانی، نجف، المكتبه الحیدریه، ۱۳۸۰ق، ص ۳۳۵ و ۳۳۷-۳۳۸؛ المدینه المنوره فی العصر المملوکی، عبدالرحمن مدیرس، ریاض، مرکز الملك فیصل، ۱۴۲۲ق، ص ۱۹۶-۱۹۷؛ مرآه الحرمین، ابراهیم رفعت پاشا (درگذشت ۱۳۵۳ق)، قم، المطبعه العلمیه، ۱۳۴۴ق، ج ۱، ص ۲۶۰؛ المغانم المطابه، محمد الفیروزآبادی (درگذشت ۸۱۷ق)، المدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۱۳۱۱ و ۱۱۸۴ و ۱۲۰۸؛ موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره، احمد زکی یمانی، مصر، مؤسسه الفرقان، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۱۳۴ و ۱۳۹ و ص ۱۵۸-۱۵۹ و ج ۲، ص ۵۸۸؛ النجوم الزاهره، ابن تغری بردی الاتابکی (درگذشت ۸۷۴ق)، مصر، وزاره الثقافه و الارشاد القومي، ج ۹، ص ۲۷۲-۲۷۳.

اشراف مدینه

اشراف مدینه، بزرگان و مشاهیر این شهر.

اشراف و شرفا جمع شریف و در لغت به معنای اصیل، نجیب، پاک زاد و محترم است. جامعه شیعیان مدینه از طبقات و لایه های متنوع مثل کشاورزان، بازاریان، کاسبکاران و غیره تشکیل می شد. بخشی از این جامعه را اشراف تشکیل می دادند. کلمه اشراف دو کاربرد داشت. یکی به معنای سادات یعنی کسانی که انتساب آنان به رسول خدا(ص) و ائمه(ع) قطعی است؛ دوم امیران و مدیران مدینه را شامل می شد. در مکه هم همین گونه بود. اشراف علناً اظهار تشیع می کردند و در ایام عزاداری بدون تقیه در جلوی دستجات حرکت می کردند. این اطلاعات را محمد علی عمرادی (عمرای) در مصاحبه با آقای رسول جعفریان در سال ۱۳۷۵ بیان کرده است.

شرفا از سده چهارم قمری (دهم میلادی) تا ۱۳۰۱ش/۱۹۲۴ بر مکه و حجاز حکمرانی داشتند؛ یعنی تا زمانی که شریف حسین به دست آل سعود شکست خورد. او در ۱۲۹۵ش/۱۹۱۶م طغیان مردم علیه عثمانی ها را رهبری کرد و با استقلال جویی پادشاه حجاز شد. ولی چند سال بیشتر دوام نیاورد و در مقابل آل سعود شکست خورد.

مآخذ

جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه و ضمیمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۱۲۷-۱۲۸؛ دائرالمعارف جهان نوین اسلام، به کوشش جان اسپوزیتو، ترجمه حسن طارمی و دیگران، ج ۳، ص ۱۷۶-۱۷۷.

الأشهلـی ← ابوالهیشم بن التیهان الأشهلـی

اصحاب و تابعین، آمار ← آمار اصحاب و تابعین

اصفهانی، میرزا علی ← هسته ای، میرزا علی

اطلاعیه تکذیب بازسازی بقیع ← تکذیب بازسازی بقیع

اطلاعیه دولت ایران (۱ مرداد ۱۳۰۵)

اطلاعیه دولت ایران (۱ مرداد ۱۳۰۵)، درباره کارنامه نامطلوب رژیم آل سعود و وهابیون در حجاز.

جریان مذهبی در ایران در دهه نخست سده چهاردهم شمسی فعالانه کوشید، تا وهابیت و رژیم سیاسی مبتنی بر تفکر وهابیت یعنی آل سعود را مطرود یا حداقل بسیار محدود کند. سران روحانی این جریان مثل مرحوم سید حسن مدرس و سید احمد بهبهانی بسیار کوشیدند. از جمله تلاش کردند دولت ایران را همسو با خود کنند. به همین دلیل با فشارهای مرحوم مدرس در مجلس شورای ملی مستوفی الممالک (حسن یوسف) اطلاعیه ای تاریخی و مهم صادر کرد. این اطلاعیه از یک سو به نقد کارنامه وهابیت و آل سعود می پردازد و از طرف دیگر به بیدار ساختن و آگاهی دادن به ملت ایران.

متن این اطلاعیه به عنوان یک سند تاریخی در مسائل و حوادث بقیع اهمیت دارد. از اینرو متن آن را تماماً در مقاله اعلامیه ریاست وزرا آوردیم. حسین مکی نخستین کسی است که این اطلاعیه را با عنوان اعلامیه ریاست الوزرا آورده است.

ص: ۱۰۷

این نوشته بسیار اصولی و دارای نکات کارشناسی شده است تا آنجا که می توان گفت در تاریخ حوادث عربستان و تخریب های وهابیت هیچ اطلاعیه ای به اندازه آن جذاب و دقیق نبوده است. نویسنده اطلاعیه اینگونه آغاز می کند: «به اهالی مملکت و عموم مسلمین اعلام می شود: تعدیات و تجاوزاتی که نسبت به عالم دیانت و عقاید و فرق مسلمین از مدتی قبل طایفه وهابیه بعمل آورده اند و هتک حرمتی که نسبت به حرمین شریفین که قبله و معبد کافه مؤمنین و مرکز اتحاد روحانی تمام مسلمین است، مرتکب شده اند عموم مسلمین را مضطرب و نگران ساخته است و جسارتی که از طرف آنها نسبت به بقاع متبرکه ی بزرگان دین در بقیع به ظهور رسیده و قاطبه مؤمنین را متأثر و سوگوار نموده است معلوم خاطر عموم اهلی مملکت می باشد.»

در ادامه از تلاش های دولت ایران می گوید و اینکه دولت سعودی همواره قول داده ولی عمل نکرده است. در این باره اینگونه نوشته است: «دولت ایران از بدو تجاوزات این طایفه همیشه بر اینگونه عملیات که مخالف آداب و حیثیات دیانتی و مناقض با اصول تمدن است اعتراضات شدید نموده تا اینکه از طرف عبدالعزیز ابن سعود رئیس آن طایفه ابراز مواعیدی شد که اینگونه فجایع و تجاوزات که بی احترامی صریح به عقاید و شعائر ملی عالم اسلام است، ارتکاب و تکرار نشود.»

سطر سطر این اطلاعیه دارای تعبیر مهم و کلیدی است و عجب اینکه تا کنون کتاب، مقالات و یا پایان نامه درباره آن ننوشته اند. شاید مهم ترین علت آن بدبینی و سوء ظن به دولت رضاشاه و همه عوامل آن است. در حالی که ممکن است در هر دولت، کارهای خوب و اساسی و انسان های با وجدان پیدا شوند.

و اما در پایان آن اطلاعیه چنین نوشته است: «بنابراین، از تمام ملل اسلامی تقاضا می شود که در یک مجمع عمومی بزرگ اسلامی، مقدرات حرمین شریفین را حل و تسویه نمایند و قوانین و نظاماتی وضع گردد که تمام مسلمانان بر طبق عقاید مختصه ی خود، بتوانند آزادانه از برکات روحانی و فیوض آسمانی اماکن مقدسه ی مکه ی معظمه و مدینه ی طیبه برخوردار و متمتع شوند و این سرچشمه فیض و سعادت الهی، تمام طوایف مسلمانان عالم را بدون تبعیض و استثنا سیراب سازد.»

امیدواریم که ملل و دول اسلامی، این تقاضای دینی و ملی را به سمع قبول اجابت کرده و راضی نشوند بیش از این بر مقدسات ملی و شعائر مذهبی آنان لطمه وارد آید» (۱ تیرماه ۱۳۰۵، حسن ب یوسف رئیس الوزرا)

منظور از حسن بن یوسف همان میرزا حسن خان مستوفی الممالک است که مدتی نخست وزیری رضاشاه را بر عهده داشت. گاه نام او را به اشتباه حسین بن یوسف ثبت کرده اند (تخریب و بازسازی، ص ۷۵).

نقد و داوری نویسنده کتاب تخریب و بازسازی، آقای قاضی عسکر درباره این اطلاعات اینگونه است: پس از صدور این اطلاعیه متأسفانه هیچ گونه حرکت جدی در جهان اسلام برای وارد کردن سعودیان در پذیرش ترمیم قبور و حفظ آثار تخریب شده صورت نپذیرفت. در نتیجه فشار دولت سعودی بر شیعیان افزایش یافته به شکلی که در شب هفتم محرم ۱۳۴۷ق (۱۳۰۶ش) شرطه های سعودی آنان را غارت کردند. نیز به روش اهانت و زجر شکنجه، سخت گیری و زندان با حجاج ایرانی برخورد کردند.

کنسولگری ایران در جده در ۹ محرم ۱۳۴۷ یعنی ۲ روز پس از حادثه در گزارشی به برخی سخت گیری های دولت سعودی

اشاره کرده است. این گزارش با امضاء وکیل جنرال قونسولگری جده، محمدعلی لاری است.

عجیب است که در این داوری به قوت های این متن سرتاسر حُسن و جذابیت و مواضع اصولی آن نپرداخته و برای ملکوک کردن این حرکت اساسی به سراغ عدم تأثیر آن در دیگر ملل رفته اند! آیا سزاوار نبود این اطلاعیه را

ص: ۱۰۸

منصفانه معرفی می کردند و به مواضع درست مندرج در آن می پرداختند؟

مآخذ

اسناد و روابط ایران و عربستان سعودی، علی محقق، ص ۶۷-۷۰؛ تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۷-۹۹؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، ص ۷۳-۷۵؛ مستند اسامی مشاهیر و مؤلفان، مدخل یوسف، حسن.

اطلاعیه ریاست عالیہ قوا و رئیس الوزرا

اطلاعیه ریاست عالیہ قوا و رئیس الوزرا، اطلاعیه ای در محکوم کردن تخریب بقیع و اعلام عزای عمومی.

رضا فرزند عباسعلی خان سوادکوهی (داداش بیگ) در ۱۲۵۷ش در آلاشت در شمال ایران چشم به جهان گشود. در پانزده سالگی وارد بریگاد قزاق شد و در سه دهه مدارج ترقی را پیمود تا اینکه به پست های بالای کشوری دست یافت. در ۱۲۹۹ق با کودتا خاندان قاجار را از سلطنت خلع کرد و به تدریج سلسله پهلوی را جایگزین نمود. بر اساس گزارش حسین مکی روحانیت در روی کار آمدن رضاشاه نقش داشتند و رضاخان در ابتدای روی کار آمدن گرایش های دینی داشت یا حفظ ظاهر می کرد.

بهر حال پس از تخریب بقیع و دیگر آثار اسلامی توسط آل سعود در ۱۳۴۳، او اطلاعیه ای با امضای ریاست عالیہ قوا و رئیس الوزرا امضا و منتشر کرد. چون در آن زمان (دقیقاً شهریور ۱۳۰۴) هنوز پادشاهی به او تفویض نشده بود.

متن این اطلاعیه اینگونه است:

متحد المآل تلگرافی و فوری است.

عموم حکام ایلات و ولایات و مأمورین دولتی.

به موجب اخبار تلگرافی از طرف طایفه وهابی ها، اسائه ادب به مدینه منوره شده و مسجد اعظم اسلامی را هدف تیر توپ قرار داده اند. دولت از استماع این فاجعه عظیمه، بی نهایت مشوش و مشغول تحقیق و تهیه اقدامات مؤثر می باشد. عجلتاً با توافق نظر آقایان حجج اسلام مرکز، تصمیم گرفته شده است که برای ابراز احساسات و عمل به سوگواری و تعزیه داری یک روز تمام، تمام مملکت تعطیل عمومی شود. لهنذا مقرر می دارم عموم حکام و مأمورین دولتی در قلمرو مأموریت خود به اطلاع آقایان علمای اعلام هر نقطه، به تمام ادارات دولتی و عموم مردم این تصمیم را ابلاغ و روز شنبه شانزدهم صفر را روز تعطیل و عزاداری اعلام نمایند.

ریاست عالیہ قوا و رئیس الوزرا- رضا.

مآخذ

جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۷۹؛ رضا شاه از الشتر تا الاشت، کیوان پهلوانی، آرون، ۱۳۸۳، جم-.

اعتراض نمایندگان به فقدان بازسازی بقیع ← سؤال نمایندگان از وزیر امور خارجه

اعتماد السلطنه

اعتماد السلطنه، مؤلف سفرنامه مکه و گزارشگر بقیع در سال ۱۲۶۳ق.

میرزا علی خان اعتمادالسلطنه از شخصیت های دوره قاجار و از کارگزاران این سلسله بود. پدر میرزا علی اعتمادالسلطنه با نام آقا حسین مراغه ای، در زمان منازعات فتحعلی شاه با صادق خان شقاقی در آذربایجان، جانب فتحعلی شاه را گرفت و پس از پیروزی، با دربار ارتباط داشت. به دنبال آن، فرزند وی آقا علی یا همین حاجی علی خان از ده سالگی، همبازی و دوست محمدشاه شد و با توجه به موقعیت پدرش نزد نایب السلطنه عباس میرزا، توانست به مناصب بالایی در دربار محمدشاه برسد.

در زمان ولیعهدی محمدشاه، میرزا علی در سمت صندوق داری او خدمت کرد و با مرگ فتحعلی شاه و سلطنت محمدشاه وی به منصب خوانسالاری او رسید. اما در اواخر عمر محمدشاه - سال ۱۲۶۱ - به دلیل ارتکاب اشتباهاتی، چوب خورده و مغضوب دربار گردید. به طوری که میرزا علی خان به قم رفته و متحصن شد.

پس از آن در تهران، یک سال زندانی شد. سپس به عتبات تبعید گردید. با این حال، ارتباط او با مهد علیا همسر محمدشاه و مادر ناصرالدین شاه برقرار بوده و

همین زمان است که وی همراه مهد علیا از عتبات عازم مکه شد و این سفرنامه محصول آن سفر است. این سفر در سال ۱۲۶۳ به انجام رسید.

میرزا علی خان در بازگشت نیز به تبریز رفت و پس از مرگ محمدشاه، و زمانی که دست مهد علیا بازتر شد، به خدمت وی درآمد و به عنوان مأمور وصول مالیات گیلان منصوب گشت.

میرزا علی خان بار دیگر در سال ۱۲۷۵ از همه پست ها معزول گردید و مغضوب دربار شد ولی مجدداً با حمایت مهد علیا در سال ۱۲۷۶ به حکومت خوزستان و لرستان رسید. وی در سال ۱۲۷۹ ملقب به اعتمادالسلطنه شده و طی سالهای بعد، افزون بر آنکه سمت وزارت عدلیه را داشت، اداره امور حکومتی همدان و برخی از نقاط دیگر نیز به وی واگذار گردید.

یکی از برگهای سیاه زندگی وی، که آن نیز بیش از همه به دلیل ارتباطش با مهد علیا بود، نقش وی در کشتن امیر کبیر است. زمانی که در سال ۱۲۶۸ امیر کبیر از صدارت عزل و به کاشان تبعید شد، حکم قتل او را در حالت مستی از ناصرالدین شاه گرفتند و اعتمادالسلطنه مأمور قتل گردید. وی به سرعت عازم کاشان شد و آن را اجرا کرد. همین خوش خدمتی او سبب شد تا میرزا آقا خان نوری لقب حاج الدوله را به وی دهد. میرزا علی خان اعتمادالسلطنه در اوّل ربیع الاول سال ۱۲۸۴ درگذشت.

او به هنگام سفر مکه در ۱۲۶۳ق گزارش مشاهدات خود را می نوشت و آن را به صورت سفرنامه مکه تألیف و عرضه کرد. بخشی از آن درباره بقیع است.

مآخذ

زندگی نامه میرزا تقی خان امیر کبیر، حسین کلی، تهران، ص ۵۱۹-۵۲۱؛ سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۶۶۵-۶۶۶.

نیز نک-: سفرنامه حج میرزا علی خان

اعلم، مظفر ← مظفر اعلم

افجه ای، سید مهدی ← سید مهدی افجه ای

افلح ابو عبد الرحمن مولی ابی ایوب انصاری

افلح ابو عبد الرحمن مولی ابی ایوب انصاری، از تابعین و شهدای حره و مدفون در بقیع.

نامش افلح و خدمتگزار ابو ایوب انصاری بود. چون دو پسر به نام های کثیر و عبد الرحمن داشته است؛ کنیه اش ابو عبد الرحمن و ابو کثیر بود. کنیه او غیر از ابو عبد الرحمن، ابو کثیر هم ثبت شده است. از اهالی مدینه و از تابعین این شهر بود. از بزرگانی روایت نقل کرده و محمد بن سیرین، عبد الله بن الحارث و ابو بکر بن محمد از او روایاتی نقل کرده اند. رویه او در

نقل روایت، تأیید شده و او را ثقه دانسته اند.

ابو ایوب انصاری می خواست او را چهل هزار دینار بفروشد ولی پشیمان شد و آزادش کرد. او و پسرش کثیر در سال ۶۳ق یوم الحَرّه کشته شد و در بقیع همراه پسرش به خاک سپرده شد. لازم به ذکر است یوم الحَرّه روزی بود که یزید مردم معترض مدینه را پس از چند روز محاصره، قتل عام کرد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۷۱-۷۲.

افندی، چلبی مصلح الدین ← علمای روم

افندی، محمد ← علمای روم

اقبال، مولی الحریری

اقبال، مولی الحریری، فراش و مستخدم حرم نبوی و مدفون در بقیع.

او بیش از یکصدسال عمر کرد و اکثر سال های عمرش را در خدمت حرم نبوی به عنوان مستخدم و متولی مشیخه الحرم فعالیت می کرد. او را مسن ترین خادم و از قدمای فراش های حرم توصیف و معرفی کرده اند. ابن فرحون و ابن صالح از مورخین مشهور او را چنین توصیف کرده اند که: عمری در خدمت رسول اکرم(ص) و حرم آن حضرت بود.

ابو حامد مطری روز وفاتش را پنجشنبه ۱۲ ربیع الآخر سال ۷۶۵ق ثبت کرده است. پس از اجرای مقدمات

ص: ۱۱۰

دفن او را در بقیع به خاک سپردند. به هنگام وفات ۱۰۱ سال یا بیشتر داشت. از اینرو او را شیخ صالح معمر خوانده اند. یاقوت بن عبدالله خزانه دار، اقبال را به عنوان متولی مشیخه حرم نبوی منصوب کرده بود.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۷۴.

اقتدا به سیره نبوی

اقتدا به سیره نبوی، تداوم سیره نبوی و پیروی از آن در زمینه احترام به بقیع.

رسول اکرم(ص) بقیع را بسیار دوست می داشت؛ همواره به بقیع می رفت و برای مدفونین طلب آموزش می نمود. برای مردگان به نماز می ایستاد. و بالاخره هر عملی که موجب ارج نهادن به شخصیت مدفونین می شد و آنان را تکریم می کرد، انجام می داد. پس از رحلت رسول اکرم(ص)، همین رویه توسط اصحاب، اهل بیت(ع) و امامان شیعه تداوم یافت. اینان فراوان به بقیع آمد و شد داشتند و با نگاهی از سر تعظیم و احترام، به بقیع می نگریستند و سیره خویش را فراراه پیروان خویش در آینده تاریخ قرار دادند.

مقابر صحابه، همسران، فرزندان و یاران حضرت رسول اکرم(ص) در بقیع، علت مهم توجه و اهتمام حضرت به این مکان بود. و همین نکته پس از رحلت حضرت، برای امامان(ع) و اهل بیت(ع) هم مورد توجه بود. و آنان سیره حضرت رسول(ص) را در این مورد اجرا می کردند.

البته غیر از موارد فوق پس از رحلت حضرت، افراد بزرگوار دیگری مثل حضرت زهرا(س) و ائمه شیعه(ع) در بقیع دفن شدند و اهتمام پیروان رسول الله(ص) و اهل بیت(ع) به بقیع نه تنها کاسته نشد بلکه افزایش چشمگیر یافت.

بسیاری از یاران امامان شیعه(ع) هم در بقیع دفن می شدند و ائمه برای خواندن نماز بر پیکر آنان یا برای طلب آموزش و دعا برای آنان به بقیع آمد و شد داشتند.

همانگونه که حضرت رسول(ص) در خانه عقیل به عبادت و نیایش می پرداخت، امامان و اهل بیت نیز پس از رحلت رسول اکرم(ص) محل هایی در بقیع برای عبادت داشتند، محل نیایش و نوحه خوانی حضرت زهرا(س) یا بیت الاحزان معروف است. نیز مسجد امام زین العابدین(ع) در حیاط مرقد اسماعیل فرزند امام صادق(ع) هم شهرت دارد. این امام اوقات بسیاری از شبانه روز خود را در این مسجد به عبادت مشغول بود.

همه این موارد گویای تداوم سیره نبوی پس از رحلت ایشان است و اینکه همگان تلاش کردند تا فضایل بقیع را پاس بدارند و حفظ حریم آن را به نسلهای بعد بیاموزند و به ایشان بسپارند.

«بقعه اسماعیل»، محمدصادق نجمی، میقات حج، ص ۷۵؛ «بقیع در بستر تاریخ»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ص ۹۴؛ مصباح الفقیه، آقارضا همدانی، ج ۲، قسمت ۲، ص ۴۷۱؛ وفاء الوفاء، سمهودی، ج ۳، ص ۹۲۰.

اقتصاد بنای مقابر

اقتصاد بنای مقابر، جنبه مالی ساختمان های مقبره ها.

فراتر از ارزش و اهمیت بنا های ساخته شده بر مقابر شخصیت های مسلمان، ارزش معنوی و تأثیر اخلاقی و عرفانی آنها است. چنان که در حدیث نبوی آمده، حضرت رسول (ص) خطاب به امام علی (ع) می فرماید: زوار قبور تو و فرزندان و کسانی که بر این قبور بنایی ساخته و به تعمیر و نگهداری آنها اهتمام داشته اند، تقرب الهی و مودت رسول الله را یافته اند. این زوار، زایر من در بهشت هستند و شفاعت من در حوض نصیب آنان خواهد شد و مقام آنان همچون کسانی است که سلیمان بن داوود را در ساختن بیت المقدس یاری رساندند.

تقریباً همه آثار معنوی بناسازی بر مقابر بزرگان در این روایت ذکر شده است. اما جنبه دیگر آن آثار مالی و اقتصادی بناهای مقابر است. اولاً ساختمان هایی مثل عتبه امام حسین (ع) در کربلا یا عتبه علوی در نجف اشرف با امکانات و پول مردم تأسیس شده و متعلق به

ص: ۱۱۱

عموم مردم بوده و از ثروت های عمومی است، از اینرو کسی حق ندارد آن ها را تخریب کند، مگر در شرایط استثنایی و به دستور حاکم شرع. از اینرو فتاوی فقیهان وهابی که مردم را مجاز دانسته اند که در تخریب و انهدام این اماکن کوشا باشند، با هیچ یک از مبانی شرعی سازگار نیست. جنبه مهم دیگر، درآمدزایی و تأثیر اقتصادی آن در جامعه اسلامی است. میلیون ها جهان گرد و زائر در سال از این اماکن بازدید کرده و ثمره ی اقتصادی آن نصیب عموم مردم خواهد شد و موجبات رفاه و فقر زدایی را فراهم می آورد.

سوم اینکه، این اماکن موجب آبرو و ازدیاد حیثیت مسلمانان است، چون یکی از شاخص های سنجش عزت و آبرومندی، داشتن آثار و اماکن فرهنگی بیشتر است. هر جامعه و هر فرهنگی، بناهای بیشتر داشته باشد، نشانگر اینست که شخصیت های فرهیخته، عالم و دانشمند بیشتر دارد و جذابیت و مقبولیت این فرهنگ در جهان بیشتر بوده است. اما فقدان این اماکن نشانه ضعف و ذلت فرهنگی و تاریخی جامعه و فرهنگ است.

چهارم اینکه هر یک از بناهای تاریخی، ارزش هنری و معماری آن به اندازه ای بالا است که قیمت معینی برای آن نمی توان در نظر گرفت. تصور بفرمایید که ساختمان هایی گرد مرقد و آستان مقدس امام رضا(ع) در مشهد که از شاهکارهای معماری است، چقدر قیمت دارد؟ کارشناسان حتماً خواهند گفت بیش از هزاران میلیارد دلار ارزش مالی آن است. بقاع و عتبات بقیع هم ارزش بی بدیلی داشته است و تخریب آنها در واقع هدر دادن ثروت و میراث عظیم مسلمانان است.

این دلایل که نیاز به برهان های پیچیده فلسفی ندارد و به راحتی قابل فهم است، اثبات می کند که اولاً ساخت بناها بر مقابر بزرگان لازم است؛ ثانیاً نگهداری و تعمیر آنها هم ضروری تر است.

اما اینکه وهابیان استدلال می کنند که بنای بر قبور موجب شرک می شود؛ اولاً وقوع تاریخی ندارد و در طول تاریخ اسلام هیچ مورخی یا سندی آن را تأیید نکرده است؛ ثانیاً مدرک قرآنی و روایی دال بر آن نداریم، بلکه مدارکی که هست خلاف آن را ثابت می کند.

مآخذ

آیه ۲۱ سوره کهف؛ الاجوبه النجفیه، هادی کاشف الغطاء، ص ۳۹ به بعد؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، تهران، مکتبه الاسلامیه، ج ۱۰۰، ص ۱۲۰؛ زاد المعاد فی هدی خیر العباد، ابن قیم جوزیه، قاهره، ۱۳۲۴ق، ص ۶۶۱؛ المیزان فی تفسیر المیزان، علامه سید محمدحسین طباطبایی، قم، ۱۳۸۸.

اقوام رسول اکرم(ص)

اقوام رسول اکرم(ص)، همسران، فرزندان، عمه ها و دیگر اقوام ایشان در بقیع.

قبرستان بقیع تابلوی تمام نمای منسوبان و وابستگان رسول اکرم است. بسیاری از اقوام نسبی و سببی ایشان در آنجا آرام یافته و معرفی شده اند. حتی در دوره ای از تاریخ قسمتی از بقیع را به نام بقیع العمات با دیوار جدا کرده بودند که معرف مقابر و

مزارات عمه های حضرت بودند. نیز همسران رسول اکرم(ص) و فرزندان آن حضرت(ص) در قسمتی از بقیع مدفون می باشند.

بهرحال بقیع شناسنامه وابستگان پیامبر اکرم(ص) می باشد. به عبارت دیگر تاریخ عینی و نمایشگر رخدادهای مربوط به وابستگان نسبی و سببی پیامبر اسلام(ص) است. اگر فقط اسامی مدفونین آنجا مرور گردد و دسته بندی گردد تمامی یا بسیاری از وابستگان استخراج خواهد شد.

ابن سعد و برخی از مورخین قدیمی دیگر، فصل هایی به نام بنات رسول الله(ص)، عمات رسول الله(ص)، بنات عمومه رسول الله(ص) و ازواج رسول الله(ص) در کتب خود تألیف کرده اند و اقوام حضرت را به صورت طبقه بندی شده معرفی کرده اند. برخی از شخصیت های مهم و مؤثر دیگر به عنوان نمونه عبارت اند از: فرزندان ائمه(ع)؛ مثل محمد حنفیه فرزند امام علی(ع)، عبدالله باهر فرزند امام سجاد(ع) و اسماعیل فرزند امام صادق(ع) در بقیع دفن شده اند.

قبور عمه های رسول اکرم(ص) مثل صفیه. قبور همسران رسول اکرم مثل ام سلمه، عایشه و ماریه قبطیه. نیز کسانی مثل عباس عموی پیامبر(ص)، عقیل پسر

عموی پیامبر اکرم (ص) و فاطمه بنت اسد همسر ابوطالب و مادر گرامی علی (ع).

از همه مهم‌تر چهار امام شیعیان که از اشرف سادات و مشاهیر اهل بیت اند در بقیع دفن شده اند.

مأخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لجنه احیاء ذکری البقیع، لندن، بی تا، ص ۵-۹؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، جم-؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م، ج ۸، ص ۲۵۲ به بعد.

ألفا هاشم

ألفا هاشم، فقیه مدفون در بقیع.

محمد بن احمد مشهور به ألفا هاشم فقیه مالکی است که در ۱۲۸۳ق در شهر حوار واقع در صحرای آفریقا متولد شد. در مراکز علمی شمال آفریقا به کسب علوم شرعی پرداخت. در ۱۳۲۰ق و پس از آن رهبری مبارزات آزادی بخش علیه فرانسوی ها را بر عهده داشت. سپس عازم حجاز و سفر حج شد. پس از مناسک حج در سال ۱۳۲۲ق در مدینه سکونت گزید. در مسجد النبی (ص) به تدریس فقه، حدیث و تفسیر پرداخت. در سال ۱۳۴۹ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۶، ص ۲۲.

الیاس بن عبدالله مغربی

الیاس بن عبدالله مغربی، از مشاهیر مدینه و مدفون در بقیع.

از دوستان ابن فرحون بود و دارای مذهب مالکی و اصالتاً از مغرب بود. مرحوم مسجد مؤلف کتاب المغانم المطابه و از مدینه پژوهان بنام درباره الیاس می گوید او از فقرا، صلحا، دوست و یار ابو عبدالله قَصری، دارای حُسن خلق، انزواطلبی و سلامت روحی بود.

تاریخ تولد و مرگ او ذکر نشده است. اما مرگش ناگهانی رخ داد. روز به بقیع رفته بود همه اقوام و آشنایان را زیارت کرد. پس از بازگشت از بقیع حالش دگرگون شد و چشم از جهان فرو بست و در بقیع دفن شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۷۶-۷۷.

ام البنین، همسر حضرت علی(ع) و مادر ابوالفضل العباس.

فاطمه دختر حزام بن خالد ملقب به ام البنین از قبیله بنی کلاب است که در سال ۶۴ق چشم از جهان فرو بست و بر اساس برخی منابع جدید در بقیع در کنار بقیع العمات (یا بر اساس نظر دیگر بقیع العمه، نک- تاریخ حرم ائمه بقیع، ص ۲۸۱) به خاک سپرده شد. او در سال ۲۵ق با حضرت علی(ع) ازدواج کرد (تاریخ طبری، ج ۵، ص ۱۵۳).

ام البنین پس از رحلت فاطمه زهرا(س) به همسری امام علی(ع) درآمد و چهار پسر به نام های عباس، عبدالله، جعفر و عثمان از حضرت به دنیا آورد. اینان همگی دلاور و شجاع بودند و در جریان عاشورا و کربلا به شهادت رسیدند. او پس از این رخداد هر روز با نوه اش، پسر عباس(ع) به نام عبیدالله به بقیع می رفت و به مرثیه سرایی و نوحه خوانی می پرداخت. وجه تسمیه (مادر پسران) هم فقدان و از دست دادن پسران است. نیز ام البنین مادر مهربانی برای بچه های یتیم فاطمه زهرا(س) بود؛ همچنین دوران سخت و پر از مصایب، از خانه نشینی تا نبردها و دیگر مشکلات زمامداری همسرش را تحمل کرد. از اینرو ام البنین به عنوان اسطوره صبر، استقامت، ایثار و ایمان مشهور است. عموم شیعیان ارادت خاصی به او دارند و مقبره او را که در کنار قبر صفیه و عاتکه است، زیارت می کنند. هر چند در مورد قبر عاتکه تردید جدی وجود دارد و هم در فقدان سند برای قبر منسوب به ام البنین نیز تأکید شده است. آقای نجمی معتقد است: حضرت علی(ع) پس از حضرت زهرا(س) با نه بانو ازدواج کرد که اکثر آنها در مدینه درگذشتند و در بقیع دفن شدند. هر جا دیگر بانوان حضرت دفن شده باشند، ام البنین هم در همانجا دفن شده است (تاریخ حرم ائمه البقیع، ص ۲۸۴-۲۸۵).

منزلت و اهمیت شخصیت او، موجب تألیف تک نگاری هایی درباره وی شده است. کتاب ام البنین(س)؛ ام البنین؛ ام البنین در شعر، نمونه هایی از آثار تألیف شده درباره این شخصیت می باشد.

ام البنین، ام زینب الکتبی، نجف اشرف، المكتبه الحیدریه؛ ام البنین (ع) در آینه شعر، به کوشش محمد خزّم فر، مقدمه علی اکبر مهدی پور، قم، دلیل ما، ۱۳۹۱؛ ام البنین: النجم الساطع فی مدینه النبی الامین، علی ربانی خلخالی، ترجمه سید علی جمال حسینی، قم، دارالکتاب، ۱۴۱۸ق؛ تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۶۴؛ تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۷، ص ۳۴۹؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱؛ تاریخ طبری، به کوشش محمد ابوالفضل، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ التعریف بما انساب، محمد بن احمد المطری، مدینه، المكتبه العلمیه، ۱۳۷۲ق، ص ۴۳؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۳، ص ۲۱؛ مجله میقات حج، شماره ۸۹، بهار ۱۳۷۶، ص ۹۲-۹۳.

ام المؤمنین ← همسران رسول خدا

ام المؤمنین ام سلمه ← هند بنت ابی امیه

ام المصطفی (ص) ← آمنه

امّ ایمن

امّ ایمن، کنیز خدمتگزار در خانه عبدالله و مدفون در بقیع.

نام اصلی او برکه بنت ثعلبه بن عمرو صحابه مشهور و کنیز آزاد شده توسط رسول خدا (ص) بود. او مشهور به کنیه امّ ایمن یا ام ظباء است. در اصل او کنیز عبدالله بن عبدالمطلب بود که به ارث به رسول خدا رسید.

پس از درگذشت آمنه مادر حضرت، امّ ایمن حضانت و پرستاری حضرت را بر عهده گرفت. او نسبت به حضرت توجه و عنایت فراوان داشت و در مقابل، آن حضرت هم او را بسیار محترم می دانست و چون مادرش او را گرامی می داشت.

حضرت بعد از ازدواج با خدیجه، ام ایمن را آزاد نمود تا با عبید بن زید خزرجی ازدواج نماید. آن دو با هم به یثرب هجرت کرده و خداوند پسری به نام ایمن به آنها داد.

پس از درگذشت عبید، ام ایمن با زید ازدواج کرد و ثمره این ازدواج تولد اسامه بود. ام ایمن کارنامه ای طولانی در خدمات به جامعه نوظهور اسلامی، خدمات به مجروحین در جبهه ها، نقل روایات رسول خدا (ص)، دفاع از اهل بیت (ع) و دفاع از حقوق زهرا (ع) نسبت به فدک به یادگار گذاشته است. بالاخره در اوایل خلافت عثمان خلیفه سوم درگذشت و در بقیع در کنار حلیمه سعیدیه به خاک سپرده شد.

در سده ۱۱ق مقبره او به روشنی معلوم بوده است؛ به طوری که چلبی به زیارت آن شتافته و گزارشی از مزار او در سفرنامه اش آورده است.

الامالی، شیخ صدوق، قم، مؤسسه البعثه، ۱۴۱۷ق، ص ۳۶۲ و ۱۴۲-۱۴۳؛ انساب الاشراف، بلاذری، به کوشش سهیل زکار، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۱۰۵ و ۳۶۲ و ج ۱۰، ص ۷۹؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۸، ص ۱۱۴ و ج ۴۳، ص ۲۰۴؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب، احمد المرسی، القاہرہ، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۰؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش محمد عبدالقادر، بیروت، ۱۴۱۸ق، ج ۸، ص ۱۷۹-۱۸۱؛ علل الشرایع، شیخ صدوق، به کوشش محمد بحر العلوم، نجف اشرف، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۱۸۷؛ المغازی، واقدی، به کوشش جونس، بیروت، اعلمی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۴۱ و ۲۷۸.

ام حبیبہ ← رملہ بنت ابی سفیان

ام رومان

ام رومان، همسر ابوبکر خلیفه اول و مدفون در بقیع.

ام رومان، دختر عامر بن عُوَیمِر (یا عُمَیره) بن عبد شمس از قبیله بنی کنانه، زوجه ابوبکر و مادر عایشه همسر رسول اکرم(ص) بود. در زمان حیات پیامبر در سال ۶ق در گذشت. آن حضرت به دلیل اینکه وی مادر همسرش بود، در غسل و کفن و مراسم خاک سپاری او شرکت کرد. نیز برای او دعا نمود و سپس در بقیع به خاک سپرده شد. البته دیدگاه دیگری هست که وفات او را در سال ۷ تا ۹ق می دانند (الاصابه، ج ۸، ص ۳۹۳)؛ حتی یک گزارش می گوید پس از رحلت رسول خدا(ص) زنده بوده است (تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۲۶).

او در مکه اسلام را پذیرفت و با پیامبر بیعت کرد. سپس همراه رسول اکرم(ص) و شوهرش به مدینه مهاجرت کرد. راجع به فضائل او در منابع، گزارش هایی آمده است. او را در

ص: ۱۱۴

شمار زنان شایسته و دیندار، راویان حدیث و صحابه رسول خدا(ص) ثبت کرده اند. نیز برخی آیات درباره او نازل شده است (مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳۲).

مآخذ

الاصابه، ابن حجر عسقلان، به کوشش علی معوض، بیروت، ۱۴۱۵ق؛ تاریخ الصحابه، ابن حبان، به کوشش الضناوی، بیروت، ۱۴۰۸ق، ص ۲۷۵؛ تاریخ المدینه، ابن شهبه، به کوشش شلتوت، قم، دارالفکر، ۱۴۱۰ق؛ تفسیر ماوردی، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۲۷۹-۲۸۰؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۹؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی ۱۴۱۷ق، ج ۷، ص ۳۸۷؛ مجمع البیان، طبرسی، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۶ق.

ام سلمه ← هند بنت ابی امیه

ام قیس

ام قیس، راوی حدیثی از رسول خدا(ص) درباره فضیلت بقیع.

أم قیس از راویان حضرت رسول خدا(ص) که به راستگویی ستوده شده، همراهی خودش با حضرت در بقیع و سخنان آن حضرت را گزارش کرده است. این حدیث به روایت ام قیس مشهور شده است:

كنت مع رسول الله(ص) في زياره قبور البقيع، فقال لي رسول الله(ص): «يا أم قيس، سوف يبعث الله في يوم القيامة من هذه المقبره سبعين ألف نفر يدخلون الجنة بغير حساب، وجوههم تشع مثل البدر».

یعنی همراه رسول خدا(ص) در بقیع برای زیارت قبور بودم. حضرت فرمود: ای ام قیس در قیامت از این قبرستان هفتاد هزار نفر محشور می شوند. آنان بدون حساب به بهشت می روند در حال که دارای سیماهایی درخشان مثل ماه شب چهارده می باشند.

مآخذ

آثار مکه و المدینه، سید مرتضی حسینی میلانی، قم، مدین، ۱۴۲۵ق/ ۲۰۰۵م؛ صحیح مسلم، ج ۱، ص ۱۹۲.

ام کلثوم دختر عقبه

ام کلثوم دختر عقبه، از زنان مهاجر و مدفون در بقیع.

ابن سعد نام او را ام کلثوم بنت عقبه بن ابی محیط از تیره بنی امیه ضبط کرده است. پدرش از بزرگان و اشراف مکه و معاند رسالت و دشمن سرسخت رسول خدا(ص) بود. در جنگ بدر به اسارت مسلمانان درآمد و به دلیل توطئه علیه مسلمانان کشته

شد.

ام کلثوم در مکه به حضور رسول خدا(ص) رسید، اسلام آورد و دعوت رسالت جدید را پذیرفت. وقتی مسلمانان برای سخت گیری های قریش در مکه، راهی مهاجرت به یثرب شدند، خانواده ام کلثوم مخالف هجرت او بودند. اما او مخفیانه و تنها به سوی مدینه راه افتاد و نهایتاً با مساعدت مسلمانان به مدینه رسید.

برادرانش ولید و عماره به بهانه صلح نامه حدیبیه از رسول خدا(ص) خواستند او را مسترد کند. اما آیه دهم سوره ممتحنه نازل شد و پیامبر را از تحویل ام کلثوم منع کرد. در مدینه با زید بن حارثه ازدواج کرد. با شهادت زید در سریه موته در سال ۸ق یا به هر دلیل دیگر، با زبیر بن عوام ازدواج کرد. از او هم طلاق گرفت و با عبدالرحمن بن عوف ازدواج نمود. بالاخره او در سال ۲۷ق در مدینه درگذشت. با توجه به اینکه اموات مدینه در بقیع به عنوان تنها قبرستان این شهر دفن می شدند، ام کلثوم هم باید در آنجا دفن شده باشد. از طرف دیگر ام کلثوم شخصیتی مشهور و شناخته شده بود و اگر در جایی دیگر مثلاً منزل شخصی خودش دفن شده بود، از چشم مورخین مخفی نمی ماند.

بهرحال منابع قدیمی اشاره ای به محل دفن او نکرده اند ولی از طریق قرائن می توان بقیع را به عنوان محل دفن او دانست.

مآخذ

اسدالغابه، ابن اثیر، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۵۳ و ج ۶، ص ۳۸۶؛ سیر اعلام النبلاء، ذهبی، بیروت، الرساله، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۷۷؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م، ج ۷ و ۸، ص ۳۶۵؛ المغازی، واقدی، به کوشش جونس، بیروت، اعلمی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۶۲۹-۶۳۱.

ام کلثوم

ام کلثوم، دختر یا دخترخوانده رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

برخی از مورخین و علمای انساب، ام کلثوم را دختر و

ص: ۱۱۵

برخی دیگر او را دخترخوانده رسول اکرم(ص) دانسته اند. ام کلثوم و زینب و رقیه در کنار هم، در ضلع غربی بقیع و نزدیک باب البقیع دفن شده اند.

ابن سعد او را دختر رسول اکرم(ص) و خدیجه بنت خویلد دانسته است. ام کلثوم نخست با عتیه بن ابی لهب بن عبدالمطلب، قبل از اسلام ازدواج کرد. پس از نزول آیه «تبت یدا ابی لهب»، از عتیه طلاق گرفت و دعوت اسلام را پذیرفت. همراه با مسلمانان به مدینه مهاجرت کرد. پس از درگذشت رقیه بنت رسول الله(ص) و همسر عثمان بن عفان، او با ام کلثوم در سال سوم قمری ازدواج کرد.

هنگامی که ام کلثوم در سال ۹ق در بیست و چند سالگی وفات یافت، رسول اکرم به او نماز خواند، و کنار خواهرش رقیه مدفون شد. وی را اسماء بنت عمیس غسل داده و علی(ع) و فضل بن عباس او را در قبر نهادند. درباره علت فوت او گزارش هایی هست. برخی علت مرگ او را زدن او توسط عثمان به دلیل همکاری او با سپاه اسلام و کشف مخفی گاه دشمنان مسلمانان دانسته اند (بحار الانوار، ج ۲۰، ص ۱۴۵ و ج ۲۲، ص ۱۶۱). در دعای ماه رمضان چنین آمده است: اللهم صلّ علی ام کلثوم بنت نبیک و ... (مصباح المتهجد، ص ۶۲۲).

برخی منابع متعلق به سده ۱۱ق، از بقعه ای که سلطان سلیمان قانونی بزرگترین پادشاه عثمانی برای ام کلثوم، عایشه و رقیه ساخت خبر داده اند. اولیا چلبی در سفر به بقیع، این آرامگاه را مشاهده و در سفرنامه خود گزارش کرده است.

مآخذ

الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، ابن عبدالبر، ج ۴، ص ۴۸۷؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، ۱۴۰۳؛ تاریخ و آثار مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۵۹؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، القا، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۰؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل ابوالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۲؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م، ج ۷ و ۸، ص ۲۶۲.

ام هانی

ام هانی، خواهر امام علی(ع) و مدفون در بقیع.

ام هانی بنت ابی طالب، خواهر امام علی(ع) است و چون نام یکی از فرزندانش هانی بود، به ام هانی مشهور شد. نام اصلی او فاخته دختر ابوطالب - فاطمه بنت اسد است. به هنگام فتح مکه اسلام را پذیرفت. همسر هبیره بن عمرو مخرومی است. او چهار فرزند داشت که نام یکی از آنها هانی بود.

پس از اینکه فاخته اسلام آورد، رسول خدا(ص) از او خواستگاری کرد ولی او از ترس اینکه نتواند وظایف همسری رسول خدا را به خوبی اجرا کند، پاسخ منفی داد. به همین دلیل او را جز امهات المؤمنین یا همسران رسول خدا ثبت کرده اند.

تاریخ دقیق وفات او معلوم نیست ولی بر اساس قرائن بعد از سال ۵۰ق درگذشت و در بقیع در کنار ام کلثوم بنت رسول الله،

رقیه و زینب دفن شد. گویا بقعه مشترکی هم داشتند. اولیا چلبی در سده ۱۱ق به هنگام زیارت بقیع گزارشی از مقبره ام هانی در سفرنامه خود آورده است.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۳، ص ۱۰۳؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، قاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۰؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵، ج ۷ و ۸، ص ۲۶۶ و ۳۲۲.

اماسی، خیر الدین خضر بن امام احمد ← علمای روم

امام جمعه تهران، سید محمد

امام جمعه تهران، سید محمد، روحانی، امام جمعه تهران و فعال در مبارزه با تخریب کنندگان بقیع.

سید محمد فرزند زین العابدین نوه دختری دوستعلی خان معیر الممالک در سال ۱۲۹۳ق در اصفهان متولد شد. مشهور به امام جمعه تهران و حاجی سید محمد و سید محمد امامزاده است. پس از تحصیلات در مدارس اصفهان به نجف اشرف رفت و نزد استادانی چون آخوند خراسانی و سید محمد کاظم یزدی و حاج میرزا حسین خلیلی تلمذ کرد. پس از استقرار دولت

ص: ۱۱۶

مشروطه، نخستین امام جمعه تهران است، نیز سمت های دیگری در دولت انقلاب داشت.

او به دلیل شاگردی آخوند طرفدار جدی مشروطیت بود و در ۱۳۲۶ق از نجف به تهران رفت تا در استقرار و تحقق اهداف مشروطیت بکوشد. منابع تاریخ مشروطیت، گزارش مفصلی از تلاش ها و فعالیت های او را منتشر کرده اند. او در جریان تخریب بقیع به دست وهابیون، از رجال و روحانیون فعال در اعتراض به وهابیون و آل سعود بود. نیز برای بازسازی بقیع بسیار می کوشید. پس از انتشار اخبار تخریب و انهدام بقعه های ائمه بقیع (ع)، تجمعی از بازاریان و کسبه و برخی علما و ائمه جماعت، در خانه امام جمعه تهران روز چهارشنبه یازدهم خرداد ۱۳۰۴ تشکیل شد. نخست امام جمعه تهران خطاب به حضار چنین گفت:

«اخباری از آقایان علمای نجف اشرف رسیده و مضمون آن این است: «قاضی القضاة وهابی ها حکم داده است به هدم بقاع ائمه هدی (ع) و محققاً مشغول بع عملیات شده اند، زاید بر این خبر نرسیده است که نتیجه چه شده است». من در صحت و سقم قضیه صحبت نمی کنم ولی می دانید که این امر در صورتی که حقیقت داشته باشد یک امری است بزرگ که از واقعه ای که در سنه ۶۱ق [عاشورا] واقع شده الی زمانها هیچ وقعه مثل این واقعه در اسلام واقع نگردیده، این قضیه علاوه بر اینکه هتک شعایر اسلام را نموده، موجب انهدام اسلام و زوال اسلام خواهد بود. این امر راجع است به عموم مسلمین خصوصاً علمای اعلام که باید از برای جلوگیری از وقوع یک واقعه بدتر از این فکر علاجی بنمایند. من تعجب دارم که یک واقعه کمتر از این سابقاً در ایران پیدا میشد عموم ایرانیان آنچه لازمه دیانتشان بود عمل می کردند. نمیدانم چه شده است که بعد از ورود خبر این قضیه تا به حال از طرف مسلمین اقداماتی نشده! استدعا دارم از عموم آقایان و سایر طبقات که حاضر در این مجلس هستیم، نشسته در این باب فکر بنماییم و آنچه به نظر آقایان می رسد اظهار دارند تا اقدام جدی بشود.»

بالاخره او در ۱۳۲۶ش در گذشت و در جنوب تهران به خاک سپرده شد.

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۳-۹۴ و ۸۸؛ فرهنگ رجال و مشاهیر، ابوالفضل شکوری، قم، انتشارات عالمه، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۶۷.

امام جمعه خویی، میرزا یحیی

امام جمعه خویی، میرزا یحیی، از رجال سیاسی - مذهبی معاصر ایران و فعال در مخالفت با رژیم آل سعود به دلیل تخریب بقیع.

میرزا یحیی مشهور به امام جمعه خویی فرزند اسدالله امام جمعه، در ۱۲۳۹ش در شهرستان خوی چشم به جهان گشود. پس از گذراندن دوره طفولیت، به مکتبخانه در خوی قدم گذاشت و تحصیلات پایه را در آنجا فرا گرفت. بعد از آن به تبریز رفت و در مدارس تبریز، تحصیلات را ادامه داد. سپس در نجف اشرف نزد استادان میرز به تلمذ پرداخت. او از روحانیون فعال در مشروطه خواهی بود. در اولین دوره مجلس شورای ملی از طرف روحانیون آذربایجان کاندیدا شد و توسط مردم انتخاب و به

تهران رفت. نیز در دوره دوم و سوم مجلس شورای ملی و نیز چند دوره مجلس مؤسسان حضور داشت.

در جریان کودتای رضاخان و سیدضیا با درایت فرار کرد و جان سالم بدر بُرد. اما بعداً به رضاشاه متمایل گردید و در تاج گذاری رضاشاه به نمایندگی از روحانیون، تاج را به دست شاه داد و او بر سر گذاشت. ولی در منازعات مرحوم سید حسن مدرس با رژیم پهلوی، طرف مدرس را گرفت و در حادثه تیراندازی و ترور او، به مدرس پناه داد.

نیز در حوادث جهانی مسلمانان و شیعیان از جمله اعتراض به تخریب بقیع فعال بود. او روز پنجشنبه پنجم خرداد (۱۵ ذی‌قعدة ۱۳۴۴) مدیران بسیاری از جراید را به خانه خود دعوت کرد و با تشریح حوادث مدینه و تخریب کامل بقیع که از ۸ شوال ۱۳۴۴ آغاز شده بود،

ص: ۱۱۷

مردم و مسئولین را در جریان حوادث گذاشت.

تلاش های خود برای اینکه مراجع فعال شوند و اطلاعیه بدهند را گزارش داد و تلگراف آیت الله نایینی و آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی خطاب او و متن این تلگراف را به جراید داد. او اعلام نمود که از مراجع و علمای اعلام خواسته شده تا در این باره جلسات داشته باشند و اقدامات عاجل و تدبیر فرمایند. امام جمعه خوینی که به دلیل شغل و جایگاه اجتماعی اش، نماینده مراجع و علمای نجف و قم به عنوان ناظر بر جریان قانونگذاری در مجلس شورای ملی بود، طبعاً چنین اقدامات و فعالیت هایی را سازماندهی می کرد. البته شغل او نیز اقتضای همکاری و مشارکت با رهبران و روحانیون و مراجع را داشت.

امام جمعه خوینی در هشتاد و هشت سالگی در تهران درگذشت، جنازه او به نجف منتقل و در آنجا به خاک سپرده شد.

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۸۸؛ تاریخ مشروطیت ایران، احمد کسروی، تهران، امیرکبیر، بی تا، چاپ چهارم، ص ۱۹۰-۱۹۱؛ دائرهالمعارف تشیع، ج ۲، ص ۳۹۰؛ دائرهالمعارف فارسی، عبدالحسین مصاحب، ج ۱، ص ۲۳۴؛ فرهنگ رجال و مشاهیر تاریخ معاصر ایران، ابوالفضل شکوری، قم، انتشارات عالمه، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۶۹.

امام حسن مجتبی (ع) ← حسن مجتبی (ع)

امام حسین (ع)

امام حسین (ع)، سخنان امام با قبور شهدا در بقیع.

حسین بن علی (ع) امام سوم شیعیان پس از تهدید یزید بن معاویه خلیفه وقت، قصد هجرت از مدینه به مکه کرد و سپس حج را هم نیمه کاره رها کرد چرا که در معرض ترور و هتک حرمت خانه خدا بود و در نتیجه به سوی کوفه روانه شد. اما قبل از مهاجرت از مدینه به زیارت وداع با پیامبر (ص) و بقیع رفت و از بزرگان و شهدای مدفون در بقیع خداحافظی کرد.

امام حسین (ع) به هنگام زیارت قبور شهدا بقیع فرمود: ساکنان گورها را صدا زدم، خاموش ماندند (و پاسخ ندادند)، خاموشی آنان را گورهای وادی سنگریزه ها پاسخ گفتند.

خاک گفت: آیا می دانی با ساکنان خود چه کردم؟ گوشت هایشان را متلاشی نمودم و (کفن و) پوشاکشان را (پوسانیده) تکه تکه ساختم. دیدگانشان را از خاک انباشتم، پس از آنکه (در دنیا) با اندکی از خار (و خاشاک) آزرده می شدند.

استخوان ها را نیز از هم گسستم، تا آنجا که مفاصل، دستها، پاها و سرها از هم جدا ماندند.

صاحب توشه را اینگونه از این (دنیا) جدا نمودم، پس آنها را در گودالی که گریه کنان پیرامونشان می کردند، رها ساختم.

متن عربی سخنان حضرت چنین است:

نادیت سکان القبور فاسکتوا واجابنی عن صمتهم ترب الحصى قالت: أتدری ما فعلت بساک-نی مزقت ل-حمهم و خرقت الکسا و حشوت أعینهم تراباً بعد ما کان تأدی بالیسیر من القذی اما العظام فإننی مزقتها حتی تباینت المفاصل و الشوی قطعت ذا زاد من هذا کذا فترکتها مما یطوف بها البلا.

مأخذ

فرهنگ جامع سخنان امام حسین(ع)، محمود شریفی، ترجمه علی مؤیدی، تهران، امیرکبیر، ص ۸۹۹-۹۰۰.

امام رضا(ع) و بقیع

امام رضا(ع) و بقیع، اهتمام حضرت برای دفن یونس بن یعقوب در بقیع.

علی بن موسی الرضا(ع) (۱۵۳-۲۰۳ق) امام هشتم شیعیان به هنگام رحلت یکی از اصحابش، یونس بن یعقوب در مدینه، کفن، حنوط و دیگر نیازمندی ها را برایش فرستاد. نیز به دوستان و یارانش فرمان داد تا در تشییع جنازه او حضور داشته باشند و برایش قبری در بقیع آماده کنند.

حضرت برای یارانش پیام فرستاد: اگر اهالی مدینه مانع دفن یونس بن یعقوب در بقیع شدند، به آنان بگویید یونس از موالی علی بن موسی(ع) و اصالتاً اهل مدینه ولی ساکن عراق بوده است. اگر مانع دفن او در بقیع بشوید ما

ص: ۱۱۸

هم مانع دفن موالی شما در بقیع می شویم. حضرت از یکی از شاگردانش به نام محمد بن الحباب که اصالتاً در کوفه بود، خواست تا بر او نماز گذارد (اختیار معرفه الرجال، ج ۲، ص ۶۸۳؛ بحار الانوار، ج ۶۶، ص ۲۹۸ و ج ۷۹، ص ۲۶؛ معجم الرجال، ج ۲۱، ص ۲۴۰).

این گزارش که به صورت روایت در برخی کتب حدیثی آمده، گویای چند نکته است:

۱- ائمه (ع) به دفن اموات در بقیع اهتمام داشتند.

۲- ائمه (ع) و رهبران دینی تلاش می کرد، اموات مسلمانان به بهترین روش ممکن دفن شوند و مسلمانان در تشییع آنها حاضر شوند.

۳- اهالی مدینه گاه مانع دفن اموات غیر مدنی ها می شدند. یعنی خود را صاحب بقیع می پنداشتند. در روایت دیگر هست که محمد بن الولید می گوید نزد مقبره یونس بن یعقوب ایستاده بودم، مدیر بقیع آمد و سؤال کرد این قبر کیست؟ امام رضا (ع) به من سفارش کرده که این قبر را چهل ماه یا چهل روز آب پاشی کنم. (بحار الانوار، ج ۶۶، ص ۲۹۸).

مأخذ

اختیار معرفه الرجال (رجال الکشی)، محمد بن عمر الکشی، تهذیب و شرح شیخ طوسی، قم، مؤسسه آل البیت؛ بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۹۹۶م؛ معجم الرجال الشیعه، سید ابوالقاسم خویی، قم، مؤسسه آل البیت (ع)، ۱۴۲۸ق.

امام زین العابدین (ع) از دیدگاه اهل سنت

امام زین العابدین (ع) از دیدگاه اهل سنت، الگو و اسوه بودن ایشان در منابع اهل سنت.

امام زین العابدین (ع) امام چهارم شیعیان و مدفون در بقیع، در منابع اصیل اهل سنت به عنوان شخصیتی از خاندان پیامبر اکرم (ص) با فضایل اخلاقی فراوان معرفی شده است. به برخی از این معرفی ها اشاره می کنیم: عبادت و نیایش های او بسیار قابل توجه بوده است. لذا به عنوان شخصیتی اهل آخرت و بسیار عابد و زاهد و پُریده از دنیا معرفی شده است. مردم دوستی، رعایت حقوق مردم و راهنمایی مردم در قالب امر به معروف و نهی از منکر ویژگی دیگر او مطرح شده است. بر پرهیز او از مذمومات اخلاقی مثل چاپلوسی و غیبت تأکید شده و در مقابل او را عامل به محاسن و ارزشهای اخلاقی دانسته اند.

کتاب صحیفه سجاده از این امام، مجموعه ای از نیایش ها و ادعیه ایشان است. مضامین این دعاها نشانگر روح لطیف و خالص و خداگرایی و توحید آن حضرت است.

مأخذ

تاریخ دمشق، ابن عساکر، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج ۴۱، ص ۴۰۸-۴۰۹؛ تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی،

تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۴؛ حلیه الاولیاء، ابونعیم اصفهانی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج ۳، ص ۱۲۶-۱۲۸.

نیز نک-: علی بن حسین(ع)

امام صادق(ع) در نگاه اهل سنت

امام صادق(ع) در نگاه اهل سنت، دیدگاه علمای سنی درباره ششمین امام شیعیان.

جعفر بن محمد مشهور به صادق(ع) ششمین امام شیعیان، نه تنها در بین پیروان مذهب امامیه، پیشوایی و مقبولیت دارد، بلکه در میان پیروان مذاهب اهل سنت نیز مقبولیت و محبوبیت داشته است. بطوری که مؤلفین و دانشمندان اهل سنت درباره حضرت، کتابهایی تألیف و عرضه کرده اند؛ یا مورخین سنی در لابلای منابع خود، به بیان شخصیت و اهمیت جایگاه حضرت پرداخته اند.

بخش مهمی از میراث فرهنگی اسلام و احادیث رسول اکرم(ص) از طریق اهل بیت(ع) به نسل های بعدی منتقل شده است. دانشمندان اهل سنت هم از همین طریق به این میراث گرانها دست یافته اند.

ذهبی یکی از بزرگ ترین کارشناسان اهل سنت است. در کتاب میزان الاعتدال ذیل «ابان بن تغلب»، او را شاگرد امام باقر و امام صادق(ع) و «ثقه»، «صادق» و «باتقوا» معرفی می کند اما در همان جا ابان را بدعت کار دانسته است. در عرف اهل سنت معمولاً شیعیان را بدعت گذار می دانند. با اینکه او را توثیق کرده اند و باتقوا و مورد

اطمینان معرفی نموده اند اما به دلیل شیعه بودن نتوانسته اند تحملش کنند و تهمتی به او زده اند. اگر اهل سنت می خواستند احادیث امثال ابان را از کتاب هایشان حذف کنند، عمده فرهنگ پیامبر(ص) از کتاب هایشان حذف می شد و بسیار و شاید اکثر احادیث را از دست می دادند. از اینرو از یک سو شخصیت ها را تأیید ضمنی کرده ولی چون نمی توانستند صد در صد آنان را قبول کنند، به تهمت زدن به ایشان روی آورده اند.

خطیب بغدادی در کتاب تاریخ بغداد می نویسد: اگر ما احادیث اهل بیت و شاگردان اهل بیت را کنار بگذاریم، کتاب هایمان خراب می شود. کتاب، اصولاً فصول و ابوابی دارد، ما با احادیث شاگردان اهل بیت و شاگردان امام صادق(ع) کتاب هایمان را تبویب و فصل بندی کرده ایم، حال اگر احادیث اهل بیت و شیعه را از کتاب هایمان بیرون بگذاریم تمام فصل بندی و ساختار و شیرازه کتاب هایمان به هم می خورد.

شاید بتوان گفت تحقیقی ترین کتاب درباره آن حضرت را در دوره معاصر، عبدالحلیم الجندی تألیف کرده است. این اثر در چند کشور و نیز در ایران چاپ شده و نویسنده بر اساس متون و آرای عالمان اهل سنت ابعاد و شخصیت و آثار امام جعفر صادق(ع) را کاوش و بررسی کرده است. نیز همایشی درباره امام صادق(ع) با حضور عالمان سنی و شیعه در ۱۳۸۸ در کابل برپا شد. دیدگاه های عالمان سنی درباره حضرت و نیز گزارش این همایش در کتابی با عنوان امام جعفر صادق(ع) منتشر شده است.

بنابراین منابع اهل سنت، پر از احادیث امام باقر(ع)، امام صادق(ع) و به طور کلی اهل بیت و شاگردان این امامان - مخصوصاً شاگردان امام صادق(ع) - است. به همین دلیل است که مذهب اهل بیت را به نام «جعفری» نامیدند؛ چون بیشترین استفاده را همگان و بویژه شیعیان از امام جعفر صادق(ع) داشتند.

بنابراین این امامان مورد اعتماد و احترام دانشمندان اهل سنت بوده اند. حتی مقابر آنان نیز در بقیع زیارتگاه اهل سنت بوده است. اما وهابیون این عرف و سنت دیرینه مسلمانان را شکستند و با بی احترامی به تخریب بقاع آنان اقدام کردند.

مأخذ

الامام جعفر الصادق، عبدالحلیم الجندی، به کوشش احمد جاسم المالکی، تهران، المجمع العالمی للتقریب بین المذاهب الاسلامیه، ۲۰۰۶؛ «علت نامیدن تشیع به مذهب جعفری»، علی اسلامی، گنجینه، ش ۳۱، مهر ۱۳۸۸، ص ۳۶-۳۷.

نیز نک- : اهمیت امام صادق(ع)؛ جعفر الصادق(ع)

امام مالک ← مالک بن انس

امام محمد باقر(ع)

امام محمد باقر(ع)، پنجمین امام شیعیان و مدفون در بقیع.

آن حضرت در سال ۵۶ یا ۵۷ق در مدینه متولد شد. مادر ایشان فاطمه دختر امام حسن مجتبی (ع) است که مکنی به ام عبدالله یا ام الحسن بود و به این ترتیب آن حضرت هم از جانب مادر و هم از جانب پدر فاطمی و علوی بوده است. لقب ایشان به سبب دانش بی کران باقر یا باقرالعلم است. همه نویسندگان شرح حال آن حضرت از شیعه و سنی اتفاق نظر دارند که این لقب از مصدر «بَقَّر» به معنی شق و شکافتن و باز کردن و وسعت دادن است. در لسان العرب آمده است: «تَبَقَّر» توسع در دانش و مال است و به محمد بن علی بن الحسین باقر می گفتند زیرا او علم را می شکافت و اصل آن را می شناخت و فرعش را استنباط می کرد و در علم تبقر (یعنی وسعت و احاطه) داشت. صدوق و طوسی در امالی خود روایت کرده اند که رسول الله (ص) آن حضرت را باقر نامید و به جابر بن عبدالله انصاری فرمود: «ای جابر، تو زمان یکی از اولاد مرا که از فرزندان حسین است، درک خواهی کرد. او همنام من است و علم را با مهارت بسط می دهد و می شکافد. وقتی او را دیدی سلام مرا به او برسان».

او در گفتار راستگوترین و در دیدار گشاده روترین و در بذل جان در راه خدا بخشنده ترین و در اخلاق متواضع ترین

مردمان بود. از خوف خدا بسیار می گریست و هنگام بروز مشکلات اهل بیت را جمع می کرد و با هم به ذکر و استغاثه می پرداختند. قسمت عمده درآمد ملک خود را در راه خدا انفاق می فرمود و خود مانند غلامانش در مزرعه کار می کرد. در زهد و فضل و تقوی و آشنایی با رموز قرآن و سنت و تفسیر و احکام شرع سرآمد همگان و ضرب المثل بود. دوره امامتش با حکومت پنج تن از خلفای اموی هم زمان بود. در امامت وی، انقلاب ها و شورش هایی در سرزمین های اسلامی در اثر ستم های بنی امیه و بروز اختلاف در داخل خاندان اموی، دستگاه خلافت را مشغول و تا اندازه ای از تعرض به اهل بیت دور کرد. این شرایط، مردم و به ویژه شیعیان را برای فراگرفتن احکام الهی و شریعت به سوی مدینه و حضور امام باقر(ع) سوق داد. نیز برای آن حضرت فرصتی در نشر معارف اسلامی فراهم آورد؛ بطوری که برای هیچ یک از پیشوایان گذشته چنین شرایطی فراهم نشده بود. از این رو، دوره زندگی امام بیشتر در شهر مدینه به نشر معارف اسلامی و ارشاد شیعیان و تربیت شاگردان گذشت. در این دوره، به سبب آنکه منع نگارش حدیث در زمان عمر بن عبدالعزیز لغو شده بود، فقه و حدیث رونق گرفت و دانش امام باقر(ع) و نیز فرزندش امام صادق(ع)، بر همگان آشکار شد و اصول و مبانی کلام، فقه و دیگر معارف دینی شیعه، تدوین و توسط راویان و شاگردان ایشان به عالم اسلامی پراکنده شد. بدین وسیله فقهای بزرگی در مدینه ظهور کردند. بسیاری از مجتهدان و مؤسسان مذاهب فقهی دیگر نیز از امام باقر(ع) بهره برده اند، و به همین سبب بود که به لقب باقر یا باقرالعلوم (به معنای شکافنده دانش ها) مشهور شد. در کتب رجال شیعه، نام های راویان امام باقر(ع) ثبت شده، و از جمله شیخ طوسی نام ۴۶۶ تن از آنها را برشمرده است. از معروف ترین راویان آن حضرت می توان از جابر بن یزید، ابان بن تغلب، ابوحمزه ثمالی، حمران بن اعین، محمد بن مسلم ثقفی، زراره بن اعین، معروف بن خربوذ، برید العجلی، ابوبصیر اسدی، و فضیل بن یسار نام برد. آنچه از امام باقر(ع) روایت شده است، فصول عمده فقه تشیع را تشکیل می دهد و در همه زمینه های علوم اسلامی، اعم از تفسیر و علوم قرآنی، فقه، کلام، اخلاق، تاریخ، سیره و جهان شناسی است. همچنین، تعداد زیادی روایت نیز از حضرت باقر(ع) نقل شده که وی به واسطه پدراناش از پیامبر(ص) نقل کرده است. اغلب روایات منقول از امام باقر(ع) در کتب اهل سنت از این قبیل است. وی در مسائل سیاسی بر اساس ملاک ها و مبانی خود موضع گیری می کرد و در برخورد با مسائل اجتماعی و سیاسی، به ارشاد پیروان و گاهی سران حکومت می پرداخت.

ابن شهر آشوب در مناقب نام بزرگانی را که از امام پنجم روایت حدیث کرده اند چنین آورده است: از صحابه جابر بن عبدالله، از تابعین جابر جعفی و کیان سختیانی صوفی، از فقهای بزرگ ابن مبارک و اوزاعی و زهری و مالک بن انس و ابوحنیفه و شافعی و زیاد بن منذر نهدی، از مصنفین طبری و بلاذری و سلامی و خطیب بغدادی.

احادیثی که از ابوجعفر(ع) روایت شده فصول عمده فقه تشیع را تشکیل می دهد. علی بن عیسی اربلی در کتاب کشف الغمه و ابن طلحه در مطالب السوؤل و سبط ابن جوزی در تذکره الائمة و سایر محدثین اهل سنت از عبدالله بن عطاء مکی روایت کرده اند که گفته است: علما را نزد هیچ کس کوچک تر از آن ندیدم که در محضر ابوجعفر محمد بن علی(ع) دیدم. حکم بن عیینه با مقامی که بین علما داشت در برابر او چون کودکی ابجدخوان می نمود. احتجاج آن حضرت با خوارج، صوفیان، فقها و راهبان مسیحی و با هشام بن عبدالملک و جواب های مستحکمی که به هریک می داده در کتب سیره مسطور است. علاوه بر احادیث و رساله های آن حضرت که در اوج فصاحت است، به عبری و سریانی نیز واقف بوده و نمونه اشعار و کلمات قصارش در تحف العقول؛ امالی سید مرتضی؛ حلیه الاولیاء و سایر کتب حدیث و تاریخ ثبت است. به قول ابن الندیم

در الفهرست امام باقر کتابی در تفسیر تصنیف نموده که ابو جارود زیدی آن را روایت کرده و ابوبصیر یحیی بن قاسم السدی و علی بن ابراهیم بن هاشم در تفسیر خود نقل کرده اند. کلینی در روضه کافی دو رساله از امام را که خطاب به سعد الخیر اموی است

ص: ۱۲۱

درج نموده است. ابن الندیم تألیف کتابی را به نام هدایه به ابوجعفر محمد بن علی نسبت داده که ظاهراً تألیف امام پنجم (ع) است.

خلاصه اینکه آن حضرت در علوم مختلف سرآمد همگان بوده و بر همه دانشمندان برتری و تفوق داشت. او در سال ۱۱۴ یا ۱۱۷ق به دستور هشام بن عبد الملک به شهادت رسید و در بقیع در کنار دیگر ائمه (ع) دفن شد.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۶؛ الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۴۷م، ج ۷، ص ۱۵۳؛ اعیان الشیعه، سید محسن امین، ج ۱؛ تاریخ التراث العربی، سزگین، قم، کتابخانه نجفی، ۱۴۱۸ق، مجلد ۱، جلد ۲، ص ۱۳۴؛ حلیه الاولیاء، ابو نعیم اصفهانی، بیروت، ۱۴۲۵ق، ج ۳، ص ۹۲ و ۱۸۰؛ دائرهالمعارف تشیع، ج ۲، ص ۳۵۶-۳۵۷؛ الذریعه، آقابزرگ طهرانی، ج ۱، ص ۳۱۵؛ وفيات الاعیان، ابن خلکان، به کوشش احسان عباس، بیروت، دار صادر، بی تا، ج ۴، ص ۱۷۴.

امامان شیعه

امامان شیعه، دفن چهار امام از دوازده امام شیعیان در بقیع.

بنابر برخی روایات مدفن حضرت فاطمه زهرا(س) در بقیع است. نیز رأس امام حسین (ع) و عباس بن عبدالمطلب عموی رسول خدا(ص) دارای مقبره بودند. نیز مقبره های حسن بن علی (ع) و امام سجاد (ع) و امام باقر (ع) و امام صادق (ع) در بقیع واقع است. بر مقبره امام حسن (ع) قبه و گنبدی مرتفع قرار داشت. این سقف نسبتاً بلند پوشیده شده با الواحی از تخته های به هم پیوسته بود. این سقف تا قبر ابراهیم بن نبی (ص) ادامه داشت. گویا این سقف بازمانده از بیت الاحزان یا بیت الحزن حضرت فاطمه (س) بود. حضرت زهرا(س) چون برای پدرش رسول اکرم (ص) عزاداری می کرد آن را بیت الحزن یا بیت الاحزان نامیدند.

علی بن حسین مسعودی (درگذشت ۳۴۵ق) از سنگ قبر این چهار امام (ع) خبر داده و می نویسد این سنگ مرمر تا زمان او (یعنی دوره مسعودی در سده چهارم قمری) وجود داشته و روی آن اسامی چهار امام (ع) و نام فاطمه زهرا(س) حک شده بود. گزارش مسعودی گویای اینست که قبور امامان شیعه محل زیارت مسلمانان و کاملاً معروف و شناخته شده بوده است.

محمد صادق نجمی تک نگاری مفصلی درباره ائمه بقیع (ع) تألیف و عرضه کرده است. این کتاب به همه ابعاد و زوایای زندگینامه، مقبره و آرامگاه امامان پرداخته و تحولات مربوط به ساخت و ساز مرقدهای آنان و دیگر ابعاد این قسمت از بقیع را گزارش نموده است.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، ۱۳۹۱، ص ۳۵۳-۳۵۴؛ البقیع قضیه کل مسلم، لجنه احیاء ذکری البقیع، لندن، بی تا، ص ۵-۹؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، جم-؛ مروج الذهب، مسعودی، ترجمه

امامه

امامه، همسر امام علی(ع)، دخترخوانده پیامبر اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

امامه بنت ابی العاص بن ربیع از زنان برجسته و تأثیرگذار بود. گاه او را امامه قُریشیه خوانده اند. او دختر زینب بنت رسول الله(ص) است. وقتی زینت با پیامبر(ص) ازدواج نمود، دخترش امامه را همراه خود به خانه رسول الله آورد و او دخترخوانده حضرت شد.

حضرت رسول(ص) علاقه ای شدید به او داشت و گاه هدایایی به او می داد. حضرت زهرا(س) به هنگام رحلت به امیرالمؤمنین وصیت کرد، پس از او با امامه ازدواج کند. امام علی(ع) به این پیشنهاد عمل کرد و امامه را به همسری برگزید و از او فرزند پسری به نام محمد بن علی اوسط پیدا کرد. پس از رحلت حضرت علی(ع) و به توصیه آن حضرت با مغیره بن نوفل ازدواج نمود. این بانو پس از فوت در بقیع دفن شد اما سال درگذشت او دقیقاً به دست نیامده است.

مآخذ

اعلام النساء، زرکلی، بیروت، ۱۹۸۹م، ج ۱، ص ۷۷؛ دائرة المعارف تشیع، ج ۲، ص ۴۸۹؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۳، ص ۵۲؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۸، ص ۲۶۲-۲۶۳.

ص: ۱۲۲

امت اسلامی، عوامل هلاکت ← آسیب شناسی امت اسلامی

امر الهی ← مأموریت برای استغفار

امر به زیارت در اهل سنت ← زیارت در منابع اهل سنت

ام عثمان

ام عثمان، مادر خلیفه سوم، مدفون در بقیع.

در دوره خلافت عثمان بن عفان، مادرش که ساکن مدینه بود فوت کرد. مردم جمع شدند جسد او را به بقیع بردند و به خاک سپردند. عثمان به مسجد النبی برگشت و شروع به نماز کرد. عده ای پشت سر او اقتدا کردند. او در سجده این دعا را می خواند: اللهم ارحم امی، اللهم اغفر لابی.

مآخذ

الاصابه فی تمیز الصحابه، ابن حجر عسقلانی، به کوشش شیخ عامل احمد و علی محمد معوض، بیروت، دارالکتب اللبنانیه، بی تا، ج ۸، ص ۹؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دارصادر، ج ۸، ص ۲۲۹.

ام کلثوم بنت علی

ام کلثوم بنت علی، دختر امام علی (ع) و مدفون در بقیع.

بر اساس برخی گزارش ها حضرت علی (ع)، ام کلثوم را به عقد ازدواج عمر بن خطاب درآورد. ولی شیخ مفید و بسیاری از محدثین دیگر خبر تزویج را صحیح نمی دانند چون در طریق آن، زبیر بن بکار است و او ثقه نیست و متهم به دشمنی با حضرت علی (ع) است. ام کلثوم پس از فوت در مدینه در بقیع دفن شد.

مآخذ

اعیان الشیعه، سید محسن امین، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۱، ص ۳۲۷؛ بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۲۴؛ تاریخ مدینه دمشق، ابن عساکر، به کوشش علی شیری، دمشق، دارالفکر، ج ۲، ص ۳۰۹.

امیر چوپان

امیر چوپان، بنیان گذار سلسله چوپانیان در ایران و مدفون در بقیع در سده ۸ق.

چوپان بن ملک توداؤن (مقتول ۷۲۸ق/۱۳۲۸م) گاه او را امیرچوپان سلدوزی (منسوب به قبیله سلدوز از قبایل مغول) نامیده اند. این قبیله همراه لشکر هلاکو (حکومت ۶۵۴-۶۶۳ق) به ایران آمدند. امیرچوپان از مغول های مهاجر به ایران بود که در

دوره ایلخانان به دلیل رشادت ها، در دربار ایلخانی، به مناصب مهمی رسید. با به قدرت رسیدن غازان در ۶۹۴ق، امیر چوپان نزدیک ترین افراد به او شد.

امیر چوپان در دوره چند پادشاه دیگر در دستگاه ایلخانی ماند و به رفق و فتق امور پرداخت، تا اینکه در دوره ابوسعید بهادرخان او نخست از امیر چوپان به دلیل شجاعتش در جنگ ها، تقدیر کرد و حتی خواهرش، ساقی بک را به عقد او درآورد و به منصب صدراعظمی رسید. ولی کم کم به دلیل سعایت نزدیکان و حسادت ها بین آنان اختلاف افتاد و ابوسعید دستور قتل امیر چوپان را صادر کرد. او سرانجام در هرات توسط حاکم آنجا، غیاث الدین کرت در ۷۲۸ق کشته شد. جسد امیر چوپان به دستور دخترش بغداد خاتون، به سلطانیه آورده شد، و پس از به جای آوردن مراسم مذهبی، تابوت را به مدینه منوره فرستادند تا در مقبره ای که خودش در جوار روضه رسول خدا(ص) آماده کرده بود، دفن کنند. چون مقبره او در قبله مسجد افتاده بود و مجبور شدند امیر چوپان را در بقیع به خاک سپارند. البته برای او بقعه و آرامگاهی هم ساخته شد. پس از او پسرانش قدرت را به دست گرفتند و سلسله چوپانیان چند دهه یعنی تا ۷۵۸ق تداوم داشت.

امیر چوپان به عنوان نماینده حکومت ایلخانی به ویژه در دوره ابوسعید، فعالیت ها و اقدامات عمرانی فراوانی در مکه و مدینه داشت. در مکه مدرسه و حمامی ساخت. آب را از طریق راه اندازی شبکه آب رسانی از عرفات به مکه رساند. نیز جنب باب الرحمه در مدینه مدرسه ای ساخت.

بقعه امیر چوپان در نزدیکی بقعه عباس و بقعه ابن ابی الهیجاء قرار داشت. تا ریخنگاران در وصف امیر چوپان، او را مسلمانی دادگر و خیرخواه دانسته اند که هرگز مال حرام نخورده و یک رکعت نمازش فوت نشده بود. او خیرات زیادی در عتبات و در مکه و مدینه داشت.

جسد امیر چوپان پس از طواف به مدینه برده شد و در بقیع، نزدیک امام حسن مجتبی(ع) و ائمه(ع) به خاک سپرده شد. گویا نخست می خواستند بنابر وصیتش در مدرسه ای که ساخته بود، دفن کنند اما کندن قبر در

محل مورد نظر نوعی بی احترامی به رسول خدا بود، از اینرو منصرف شدند و جسد او را به بقیع بردند.

مآخذ

تاریخ ابن الوردی، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۲۸۱؛ تاریخ حبیب السیر، غیث الدین خواندمیر، تهران، خیام، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۲۱۳؛ تاریخ گزیده، حمدالله مستوفی، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، ۱۳۶۲، ص ۶۲۱؛ تاریخ مغول، عباس اقبال آشتیانی، تهران، ۱۳۴۱، ص ۳۳۹؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۹، ص ۴۰۱-۴۰۷؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۲، ص ۱۵۵-۱۵۹؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۳، ص ۱۱۱ و ج ۷، ص ۷۷؛ ذیل جوامع التاریخ رشیدی، عبدالله حافظ ابرو، به کوشش خانابا بیانی، تهران، ۱۳۵۰، ص ۱۷۹؛ سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، ۱۳۳۷، ص ۲۲۱-۲۲۲؛ مجمع الانساب، محمد شبانکاره ای، به کوشش هاشم محدث، تهران، ۱۳۶۳، ص ۲۸۵؛ مطلع السعدین، عبدالرزاق سمرقندی، تهران، طهوری، ۱۳۵۳، ص ۷۸.

امین حسینی ← سید امین حسینی

الامین، سید حسن

الامین، سید حسن، مؤلف و پژوهشگر درباره بقیع.

سید حسن الامین (متولد ۱۳۲۶ق) فرزند مرجع تقلید و عالم نامدار لبنانی، آیت الله سید محسن امین عاملی است. او مؤلف چندین عنوان کتاب است و هم اکنون در لبنان سکونت دارد. یکی از آثار مهم او دایره المعارف الاسلامیه الشیعیه به زبان عربی در یازده جلد و قطع رحلی است.

نخست در دوازده جلد در بیروت منتشر شد. سپس چاپ دوم در ۱۳۹۵ق و چاپ پنجم آن در یازده جلد به قطع رحلی صورت گرفت که جلد یازده آن در ۱۴۱۹ق پایان یافت و در بیروت توسط دارالتعارف للمطبوعات عرضه شد. نیز بخشی از دایره المعارف به زبان انگلیسی ترجمه شده است که در واقع نخستین دایره المعارفی است که درباره تشیع به این زبان منتشر شده است و در نوشتن و تدوین آن بسیاری از دانشمندان بزرگ شیعی از جمله آیت الله شهید سید محمدباقر صدر و سید محمدتقی حکیم و عبدالحسین شهیدی صالحی همکاری داشته اند. مؤلف زندگینامه شخصیت ها و شرح حال رجال را در این دایره المعارف نیآورده است؛ به این دلیل که ده جلد اعیان الشیعیه و دوازده جلد مستدرکات اعیان الشیعیه شامل شرح حال علما و رجال است. این اثر شیعی به عنوان نخستین دایره المعارف تشیع، اصول و ضوابط جدید دایره المعارف نویسی را رعایت کرده است؛ بسیاری از مقالات آن محققانه است و چاپ پنجم آن که با ویرایش جدید عرضه شد، مشکلات کمتری دارد.

مقاله بلندی درباره بقیع در جلد پنجم دایره المعارف به قلم حمزه الحسن منتشر شده است. مباحث مطرح شده در این مقاله عبارت اند از: تحولات تاریخی، شخصیت های مدفون، قبور ائمه اهل بیت (ع)، اشعاری درباره تخریب بقاع و اماکن بقیع.

دائرةالمعارف الاسلاميه الشيعيه، حسن الامين، بيروت، دارالتعارف، ۱۹۹۷م، ج ۵، ص ۲۰۸-۲۱۲ (چاپ ۲۰۰۲م، ج ۸، ص ۲۶۴ به بعد)؛ دائرةالمعارف تشيع، ج ۷، ص ۴۴۷.

امين عاملی، سيد محسن

امين عاملی، سيد محسن، پژوهشگر و نويسنده درباره وهابيت و تخريب بقیع توسط آنان.

سيد محسن امين عاملی (۱۲۸۴-۱۳۷۱ق/۱۸۶۷-۱۹۵۲م)، فرزند عبدالکریم عاملی، فقیه و عالم اصلاح گرای امامی در شام بود. او در قریه ی شقر از جبل عامل لبنان زاده شد؛ پس از آموزش های مقدماتی در همانجا، منطق، نحو و بیان را در براغیث جبل عامل فرا گرفت و سپس در بنت جُبیل از درس موسی شراره، استادی برآمده از نجف، بهره گرفت. در سال ۱۳۰۸ق/ ۱۸۹۱م به نجف هجرت کرد و تا ۱۳۱۹ق/ ۱۹۰۱م از محضر بزرگانی چون محمد طه نجف، حاج آقا رضا همدانی و آخوند خراسانی بهره جست. پیش از آنان نزد محمدباقر نجم آبادی و سيد احمد کربلائی سطوح و خارج فقه و اصول را آموخت و به درجه ی اجتهاد نایل شد و خود نیز شاگردانی تربیت کرد. وی افزون بر علوم دینی، در علوم ادبی نیز دستی داشت و بجز نقد شعر، در سرودن نیز توانا بود.

سيد محسن امینی در عرصه های مختلف فعال و پرکار

ص: ۱۲۴

بود. در زمینه نویسندگی و پژوهش، آثار متعددی بر جای نهاده است، نیز در عرصه اصلاحات مذهبی و مبارزه با بدعت ها و خرافات در فرهنگ عمومی مسلمانان پرتلاش بود. اما یکی از جنبه های چشمگیر زندگی و فعالیت های او مبارزه با وهابیت و افشای تخریب آثار مذهبی توسط آل سعود به ویژه تخریب بقیع بود. در نقد و ردّ وهابیت چند اثر جامع و جذاب و تأثیر گذار نوشت. مهم ترین کتابی که در رد وهابیت و افشای کار های مخالف شرع آنان نوشت، تاریخ الوهابیه یا کشف الارتیاب فی اتباع محمد بن عبدالوهاب است.

مرحوم امین در مقدمه می نویسد: استیلای وهابیون نجد و حجاز بر حرمین شریفین موجب تضعیف شوکت اسلام شده است. چون آنان مزارات مسلمین را منهدم کرده، قبر ائمه اهل البیت(ع) و ضریح های آنان را در بقیع تخریب کرده و حتی مقابر پدر و مادر رسول اکرم را هم تخریب کرده اند. او برای آگاه نمودن مسلمانان این کتاب را تألیف کرده است. کتاب دیگری به نام العقود الدرّیه فی رد شبهات الوهابیه نوشت. این اثر در قالب شعر و نظم است. گویی بخشی از کتاب پیشین را به شعر در آورده است. این قصیده شامل ۴۰۶ بیت در ردّ وهابیت است. اما کتاب کشف الارتیاب نخست در سال ۱۳۴۶ق چاپ شد. پس از آن چندین بار در کشورهای اسلامی تجدید چاپ شده است. نیز چندین ترجمه به زبان های مختلف دارد. از جمله این ترجمه ها منتشر شده است:

- ترجمه کشف الارتیاب فی اتباع محمد بن عبدالوهاب، ترجمه علی اکبر تهرانی، تهران، بی نا، بی تا.

فراسوی پرده ها، ترجمه کشف الارتیاب، ترجمه فشرده ای از حسن افتخارزاده، تهران، کتابخانه بزرگ اسلامی، بی تا.

- تاریخچه، نقد و بررسی وهابی ها، ترجمه سید ابراهیم سید علوی، چاپ نخست، ۱۳۵۷، چاپ سوم: تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷.

در سال ۱۳۵۵ق، عبدالله علی قصیمی ردّی زیر عنوان الصراع بین الاسلام و الوثنیة بر آن نوشت.

مآخذ

دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۰، ص ۲۷۹-۲۸۰؛ دایره المعارف تشیع، ج ۲، ص ۵۲۹-۵۳۳؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۳، ص ۱۲۰-۱۲۱؛ ملاحق اعیان الشیعه، سید محسن امین، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۹۹۳م (شامل تاریخ الوهابیه یا کشف الارتیاب و العقود الدرّیه).

امین الدوله، علی اصغر ← سفرنامه امین الدوله

اناطولی، علما ← علمای روم

انسان، سوره

انسان، سوره، هفتاد و ششمین سوره قرآن کریم و قرائت در بقیع.

این سوره به نام های «هل اتی»، «دهر» و «انسان» مشهور است. چون بیشتر آیات آن درباره نیکوکاران است به نام سوره ابرار

هم مشهور است. در شأن نزول این سوره روایات متعددی هست که درباره اهل بیت (ع) و علی (ع) است. نوباوگان پیامبر (ص)، حسن و حسین (ع) بیمار شدند و علی (ع) نذر کرد برای شفای آنها روزه بگیرد. اما برای افطار حضرت علی (ع) مقداری جو قرض گرفت و فاطمه آن را آسیا کرد و آرد و نان پخت. اما با آمدن یک فقیر، نان را به فقیر دادند، نیز روز دوم به یک یتیم و روز سوم به یک اسیر دادند، در حالی که خودشان از فرط گرسنگی لاغر و رنجور شده بودند. سپس آیات آغازین این سوره در شأن آنان نازل شد و از ایثار و کرامت ایشان ستایش کرد.

در فضیلت این سوره روایات فراوان است و زایران و حجاج خواندن آن را در بقیع دارای مناسبت و ثواب بسیار می شمارند. از اینرو تلاوت آن در بین شیعیان نیز در بقیع مرسوم و متداول است (ص ۱۳۴ و ۱۳۵).

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلائی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ج ۱ - ۱؛
دائرةالمعارف قرآن کریم، قم، مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ج ۴، ص ۵۰۰ - ۵۰۵؛ مجمع البیان، طبرسی، قم، کتابخانه آیت الله
مرعشی، ج ۱۰، ص ۶۰۸ - ۶۱۳.

انصاری، عبد القدوس ← آثار المدینه المنوره

ص: ۱۲۵

انفاس نورانیه، سفرنامه مکه، مدینه و بقیع.

انفاس النورانیة سفرنامه حج محمد طیب کتانی است. خاندان کتانی از خانواده های مشهور کشور مراکش بود. نویسنده این سفرنامه همراه پدرش محمد مهدی بن محمد بن عبد الکبیر کتانی (۱۲۹۷-۱۳۷۹ق) از فقهای مالکی در سال ۱۳۵۰ق عازم مکه و مدینه برای حج شدند.

محمد طیب در ۱۳۳۰ق در شهر فاس به دنیا آمد، مراحل اولیه آموزش را در همان شهر گذراند، آنگاه به شهر باط رفت و به تکمیل تحصیلات پرداخت. سپس در شهر سلا به امامت جمعه و قضاوت مشغول شد. او خاطرات و مشاهداتش را در سفر حج به تفصیل گزارش کرده و حدود یک صفحه درباره بقیع نوشته است. او از مشاهیر مدفون در بقیع و ائمه (ع) و خویشاوندان رسول اکرم (ص) یاد کرده است. با اینکه این گزارش نکته خاصی ندارد ولی به دلیل انعکاس دیدگاههای مالکی به نوبه خود قابل توجه است.

مآخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۹۷م، ج ۷، ص ۱۱۵؛ الانفاس النورانیة فی الرحلة الحجازیة، محمد الطیب بن محمد المهدی الکتّانی، به کوشش عبدالله الکامل بن محمد الطیب الکتّانی و محمد المهدی بن محمد الکتّانی، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۲۰۰۹م؛ الشرفاء الکتانین فی الماضي والحاضر، علی منتصر الکتانی، جمعیة الشرفاء الکتانین للتعاون و الثقافة، ۱۴۲۰ق، ص ۹؛ من اعلام المغرب العربی فی القرن الرابع عشر، عبد الرحمن محمد الباقر الکتانی، دار البیارق، ۱۴۲۱ق، ص ۷۲.

انهدام و تخریب

انهدام و تخریب، از بین بردن آرامگاه ها، ساختمان های تاریخی با قدمت چند صد ساله و مقابر بزرگان مسلمانان در بقیع.

خاندان سعود یا آل سعود، سلسله ای منسوب به سعود بن محمد بن مقرن است که از ۱۱۴۸ق، به تدریج سلطه ی خود را بر شبه جزیره عربستان توسعه دادند. اینان هر چند بیشتر سیطره یافتند، بقعه ها و بارگاه های شخصیت های مسلمان را بیشتر تخریب نمودند.

آغاز این تخریب ها به تأسیس دولت آل سعود در درعیّه بازمی گشت، شهری که در العارض نجد، پایتخت اولیه آل سعود و پایگاه تبلیغاتی وهابیون بود. ابراهیم پاشا آنجا را در سال ۱۸۱۸م تخریب کرد. العارض منطقه ای در نجد است که در قدیم به نام یکامه معروف بود و ریاض پایتخت کنونی آل سعود در مرکز آن قرار داشت. اما نجد اقلیمی در شرق حجاز است که قاعده آن ریاض می باشد. آل سعود نخست بر این منطقه سیطره یافت و به تدریج اقتدار خود را بسط داد و از اینرو آنجا پایگاهی مهم برای وهابیون بوده است. بنیان گذار وهابیت یعنی محمد بن عبدالوهاب (۱۱۱۵-۱۲۰۶ق) که به سبب تبلیغ این مذهب در عُیَیْنَه (یکی از شهرهای نجد و محل تولد و رشد محمد بن عبدالوهاب)، از این شهر رانده شده بود، در تابستان

۱۱۵۷ق به درعیه آمد. محمد بن سعود مقدم او را گرامی داشت و دعوت و هابیت را پذیرفت و آن دو با یکدیگر عقد اتحاد بستند که تا آخر عمر از یکدیگر پشتیبانی نمایند. دیری نپایید که با کمک یکدیگر بر بخش های بزرگی از نجد چیره شدند. البته تسلط آل سعود و محمد بن عبدالوهاب بر مملکت و بر افکار و قلوب مردم به راحتی انجام نشد و جنگ های شدید چندین سال بین سپاه این دو با سران قبایل یا امیران مناطق به ویژه با دهام بن دواس امیر ریاض جریان داشت.

پس از تسلط بر نجد، دیگر بخش های حجاز را هم فتح کردند. روش آنان اینگونه بود که پس از ورود به هر شهر و روستا از مردم می خواستند و هابیت را بپذیرند و عقاید خود را شرک دانسته و از آن تبری جویند. نیز آثار و ابنیه ساخته شده بر روی قبور بزرگان صدر اسلام را ویران و خراب می کردند. به ویژه درباره قبرستان بقیع حساسیت خاصی داشتند.

آنان، بار نخست در سال ۱۲۲۱ق، بخشی از بناهای قبرستان بقیع را ویران نموده و سپس با تکمیل سلطه خود بر حجاز در شوال ۱۳۴۴ق، تمامی بناها، گنبدها و آثار را ویران و اموال و اشیاء گران قیمت موجود در این اماکن را به تاراج بردند و نه تنها در مدینه، بلکه در هر جا گنبد و بارگاه و زیارتگاهی بود، نابود و ویران کردند. در این باره

گزارشهایی موجود است، از جمله گزارش مفصلی از اقدامات تخریبی وهابیون توسط حمزه الحسن عرضه شده است. او در کتابش: الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه چند فصل به تخریب اماکن تاریخی، نابودی ثروت عمومی شیعیان و بی احترامی وهابیون به اصحاب رسول خدا در بقیع اختصاص داده، به ویژه با تکیه بر منابع معتبر در فصل ششم، اقدامات وهابیون را مرحله به مرحله در بقیع توضیح داده است (ج ۲، ص ۲۲۷-۲۵۶).

عبدالعزیز یک تشکل از وهابی های ثابت قدم و تند رو به نام «اخوان التوحید» تأسیس کرده بود. اینان وظیفه رهبری و مدیریت برخورد با مردم طرفدار بقعه ها و مزارات و نیز تخریب اماکن و آثار زیارتی را بر عهده داشتند.

به ظاهر اقدامات تخریبی وهابیون مبتنی بر فتاوی شرعی بوده که علما و فقهای وهابی بیان کرده بودند. آیت الله شیخ هادی کاشف الغطاء این فتاوا را جمع آوری و به تفصیل به همه آنها پاسخ علمی و فقیهانه داده است (الاجوبه النجفیه، ص ۳۱-۳۴ و ۱۵۰-۱۵۲).

مأخذ

الاجوبه النجفیه عن الفتاوی الوهابیه، هادی کاشف الغطاء، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۷، جم-؛ تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۴۱ به بعد؛ الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، دارالساقی، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۱۴۵-۲۵۶.

اوس بن ثابت

اوس بن ثابت، از اصحاب رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

اوس بن ثابت بن المنذر الانصاری برادر حسان شاعر است. تاریخ تولد او را ذکر نکرده اند. نیز درباره تاریخ و محل وفات او اختلاف است. برخی مورخین نوشته اند که او در جنگ بدر حضور داشت، در دوره ی خلافت عثمان درگذشت و در بقیع دفن شد. اما برخی مورخین محل شهادت او را جنگ احد دانسته اند. ابن عبدالله تأیید کرده که در غزوه احد شهید شد. مؤلف(مجهول) الروضه المستطابه و مصحح آن اقوال مختلف را درباره او آورده اند.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۳۵.

اوس بن خولی

اوس بن خولی، از صحابه و مدفون در بقیع.

اوس بن خولی بن عبدالله الانصاری از طایفه خزرج بود. رسول اکرم(ص) علاقه خاصی به او داشت. نیز در بین انصار و خزرجی ها محترم بود. وقتی رسول اکرم(ص) رحلت فرمود، انصار در خانه او تجمع کردند و خواستار حضور نماینده یا

نمایندگانی از طرف آنان برای غسل و کفن و دفن حضرت رسول(ص) شدند. پس از اینکه اهل بیت(ع) موافقت کردند، اوس بن خولی خود به نمایندگی آنان، به خانه آن حضرت رفت.

اوس در غزوات مختلف همراه پیامبر(ص) بود و شجاعانه می جنگید. او در دوره رسالت خدمات فراوانی داشت.

در دوره خلافت عثمان بن عفان سومین خلیفه پس از پیامبر(ص) در گذشت و در بقیع دفن شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۳۵.

اوسط بن عمر بن خطاب ← ابوشحمه

اولیا چلبی

اولیا چلبی، سیاح و سفرنامه نویس مکه، مدینه و بقیع در سده ۱۱ق.

اولیا چلبی (ضبط ترکی استانبولی(۱))

در ۱۰۲۰ق / ۱۶۱۱م در استانبول متولد شد. محله تولد او، از مکان های قدیمی استانبول به نام اونقپانی(۲) است که امروزه یاوزستان نامیده می شود. پدرش به نام درویش محمد ظلی از نوادگان صوفی مشهور خواجه احمد یسوی است که از یک طریق به مولانا جلال الدین بلخی (رومی) می رسد.

اولیا چلبی در مدارس سنتی اسلامی تحصیل کرد و پس از طی تحصیلات عمومی به دلیل علاقه به هنر به ویژه طلاکاری، نقش و نگار و موسیقی، این رشته ها را نزد

ص: ۱۲۷

۱- . Evliya Çelebi

۲- . Unkapani

استادان بنام فرا گرفت. برخی آثار او در کاخ های ترکیه هنوز تماشا کننده و جذابیت دارد. با ارتباط با امیران عثمانی، به دربار عثمانی راه یافت. سلطان عثمانی مراد چهارم او را عزیز می داشت، حتی همراه سلطان در لشکرکشی ها شرکت داشت. وی به سفر و سیاحت علاقه خاص داشت، به همین سبب او را جزء سیاحان بزرگ جهان چون ابن بطوطه شمرده اند. حدود چهل سال در سرزمین های عثمانی مثل شامات، بین النهرین، حجاز، آفریقا و سودان سیاحت داشت و سفرنامه حجیمی در ده جلد به نام سیاحت نامه تألیف کرد.

روش او در سفرنامه نویسی، علاوه بر مشاهدات میدانی و محلی و اخذ نظریات مردم هر منطقه و نخبگان، چنین بود که به آرا و گزارش های مورخین و سیاحان پیشین هم توجه داشت و در هر بخش از مطالب کسانی مثل ابن بطوطه استفاده کرده است. از اینرو سفرنامه او تا کنون در شمار منابع مرجع برای پژوهشگران بوده و به همین دلیل، در سال های ۱۳۱۴ق به بعد بارها در استانبول منتشر شده است. نیز چند گزیده از آن چاپ شده است.

خلاصه جلد نخست با عنوان منتخبات اولیا چلبی در ۱۲۶۲ق / ۱۸۴۶م در استانبول منتشر شد. بخش مربوط به دیاربکر با عنوان اولیا چلبی در دیاربکر (لیدن، ۱۹۸۸م)؛ گزارش اولیا چلبی درباره بیتلیس با عنوان اولیا چلبی در بیتلیس (لیدن، ۱۹۹۰م) و گزارش او درباره مکه، مدینه و حج توسط دکتر الصفصافی احمد المرسی در قاهره به عربی ترجمه شد و با این مشخصات منتشر شد: الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، القاهره، دارالآفاق العربیه، ۱۹۹۹م، ص ۳۰۰.

اولیا چلبی در سفرش به مدینه، از قبرستان بقیع بازدید کرده و گزارش نسبتاً جامعی عرضه نموده است. این قسمت از سفرنامه با عنوان «الرحله البقیعیه» عیناً در مقالات مستند در لوح فشرده پیوست آمده است.

چلبی گزارش خود درباره بقیع را اینگونه آغاز می کند: به هنگام رفتن به بقیع، زایران ابتدا وضو گرفته و وقتی به آستانه بقیع می رسند، اینگونه زمزمه می کنند:

السلام علیکم یا ایها المؤمنون. سپس سوره تکاثر را قرائت می کنند. آنگاه با زیارت مقبره عثمان و ام سلمه سیر خود را شروع می کنند.

پس از آنها به سراغ بقعه های چهار امام شیعیان رفته و به نیکی از آنها یاد کرده است. محتوای سفرنامه چلبی درباره بقیع در مقاله «زیارت اولیا چلبی از بقیع» آمده است. تاریخ وفات او دقیقاً معلوم نیست ولی با توجه به قرائن، ۱۰۹۳ق / ۱۶۸۲م به عنوان سال وفاتش به دست می آید.

مآخذ

دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۰، ج ۱۰، ص ۴۵۲-۴۵۳؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریف الصفصانی احمد المرسی، القاهره، دارالآفاق العربیه، ۱۹۹۹م، ص ۵۳-۶۱ و ۱۴۹-۱۵۳؛ عثمانلی مؤلفلری، محمد طاهر بروسه لی، استانبول ۱۳۴۱ق، ج ۳، ص ۱۵-۱۶.

نیز نک-: زیارت اولیا چلبی اولین مدفون در بقیع

اولین مدفون در بقیع، اختلاف بین مهاجر و انصار درباره نخستین فرد دفن شده در بقیع.

مهاجرین و انصار بر سر بسیاری از مسائل دینی و موضوعات تاریخی اختلاف داشتند؛ از جمله درباره اولین کسی که در بقیع دفن شده، همواره نزاع هایی بین آنان تداوم داشته است. چون این موضوع را امتیاز و مزیت ویژه ای برای خود می دانستند.

مهاجرین، نخستین مدفون بقیع را عثمان بن مظعون می دانند ولی انصار اولین صحابی مدفون را اسعد بن زراره می دانند. به احتمال بسیار، هر دو نظر صحیح است. یعنی اولین مدفون از مهاجرین، عثمان و اولین انصاری مدفون اسعد بوده است.

مآخذ

تاریخ المدینه المنوره، عمر بن شبه، به کوشش فهیم محمد شلتوت، قم، ۱۴۱۰ق / ۱۹۹۰م، ج ۱، ص ۹۶؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۳۹۲؛ الطبقات الکبری، محمد بن سعد، بیروت، دار صادر، ج ۳، ص ۶۱۲.

ص: ۱۲۸

اهل الجنان الرفیع، ویژگی و لقب مدفونین در بقیع.

سلیم خان تکابی از مشاهیر اهل سنت که در سال ۱۳۱۰ق زایر مکه و مدینه بوده، خاطرات و مشاهدات سفر را در سفرنامه حج خود گردآوری و تدوین کرده است. او در بخش زیارت بقیع می نویسد: پس از رسیدن به مدینه و تهیه مقدمات زیارت و پس از زیارت مرقد رسول خدا(ص) به سوی بقیع رفته یا به جانب بقیع که در سمت شرق است میل کرده و دعایی اینگونه قرائت می شود:

السلام علیکم یا اهل البقیع یا اهل الجنان الرفیع، انتم سابقون ... تا بعد از سه سطر با اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شریک له و اشهد ان محمداً عبده و رسوله این دعا را به پایان می برد. (ص ۶۵-۶۶)

در این دعا یکی از صفات و ویژگی های مدفونین در بقیع «اهل الجنان الرفیع» دانسته شده است. یعنی کسانی که در بهشت منزلت و جایگاه رفیع و بلندمرتبه دارند.

وهابیون معلوم نیست با چه توجیهی، به این انسان های شریف، اسائه ادب و بی احترامی را در حدّ غیرقابل تصور اجرا کرده اند. سلیم خان تکابی از علما و مشاهیر اهل سنت است و نمی توان در این باب در سخن او خدشه ای روا داشت.

نیز در متن این زیارت، صفات دیگری برای مدفونین در بقیع ذکر شده است: سابقون، مأنوس بودن نزد خداوند (انسکم الله)، مشرف بودن (شرفکم الله). او در مجموع چهار صفت مهم برای اهل بقیع شمرده است. منظور از سابقون، پیش قدم بودن آنان در اسلام آوردن و پذیرش اسلام یا سبقت در خدمت به رسول خدا است. انس خداوند به آنان یعنی، خداوند اهل بقیع را دوست می دارد و مشرف بودن، نشانه و دلیل برتری اهل بقیع نسبت به دیگران است.

مأخذ

سفرنامه حج، سلیم خان تکابی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۸، ص ۶۵-۶۶.

اهل القبور من المؤمنین

اهل القبور من المؤمنین، توصیف بقیع به این نام توسط رسول خدا(ص).

رسول خدا بقیع را بسیار دوست می داشت. شاید خود این سرزمین ارزش ذاتی نداشت بلکه ارج و احترام آن به خاطر مظهر آن و محل بودن آن برای دفن بزرگانی چون پیشگامان اسلام و چهار امام شیعیان است. یعنی بزرگان، از اصحاب و یاران حضرت و رهبران اسلام و شیعه که در آنجا آرمیده اند به این سرزمین اعتبار و ارزش داده اند. ابراهیم فرزند رسول خدا(ص)، اقوام نزدیک آن حضرت مثل عمه ها، عمو و عموزاده ها و همسران ایشان در بقیع دفن شده اند و هیچ سرزمین و مکان دیگر به اندازه بقیع برای رسول خدا(ص) خاطره انگیز و عزیز نبود. از اینرو فراوان به زیارت بقیع می رفت و بقیع را به نام های «دار

قوم المؤمنین» و «اهل القبور من المؤمنین» توصیف می کرد.

از عایشه نقل است: برخی شب ها شاهد بوده که رسول خدا(ص) به آرامی از بستر بر می خاست و بیرون می رفت. یک بار که او را دنبال کرد، دید که حضرت به بقیع رفت و برای دفن شدگان آن طلب استغفار کرد. از همو نقل شده که پیامبر وقتی در آخر شب به بقیع می رفت، می فرمود: «السَّلَامُ عَلَیْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَ أَتَاكُمْ مَا تُوعَدُونَ غَدًا مُؤَجَّلُونَ وَ إِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْغَرَقَدِ»

همچنین نقل شده است که حضرت در برابر بقیع می ایستادند و می فرمودند: «السَّلَامُ عَلَیْكُمْ يَا أَهْلَ الْقُبُورِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُسْلِمِينَ»

به گزارش برزنجی (قرن ۱۳ق)، در نزدیکی قُبه ائمه بقیع، در بیرون در ورودی آن، سنگی نصب بود که گفته می شد محل ایستادن رسول خدا(ص) بوده و مردم آنجا را به عنوان محل استجابت دعا می شناختند.

بنابراین رسول خدا(ص) به بقیع عنایتی ویژه داشت و کار برگزیده ای چون او بی حکمت نیست. آن حضرت زمانی که به زیارت بقیع می رفت، گاه خطاب به

ص: ۱۲۹

مدفونین بقیع می فرمود:

«السَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ، وَإِنَّا أَنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْعَرَقَدِ. اللَّهُمَّ لَا تَحْرِمْنَا أَجْرَهُمْ وَلَا تَفْتِنَّا بَعْدَهُمْ. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا وَ لَهُمْ».

رسول خدا نام «اهل القبور من المؤمنين والمسلمين» یا «دار قوم مؤمنین» را در جایی دیگر به کار نبرده است. از اینرو بقیع برایش بسیار محترم بوده که آنجا را اینگونه نامیده است.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۷۸، ص ۳۲۸؛ التعریف بما آنست دارالهجره، المطری، مدینه منوره، المكتبة العلمیه، ۱۳۷۲ق، ص ۴۱؛ الکافی، ثقه الاسلام کلینی، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ج ۴، ص ۵۵۹؛ نزّه الناظرین، سید جعفر بن اسماعیل مدنی برزنجی، قاهره، ۱۹۹۸م، ص ۲۷۹-۲۸۰.

اهل المقابر

اهل المقابر، توصیف بقیع و اموات بقیع.

رسول خدا(ص) گاه به جای بقیع می فرماید السلام علیکم یا اهل المقابر و در ادامه وضعیت اموات بقیع را گوارا و راحت و سعادت‌مندانه می شمارد. (لیهنی لکم ما اصبحتم فیہ مما اصبح الناس فیہ). یعنی شما اموات بقیع نسبت به دیگر مردم و دیگر اموات وضعیت بهتری دارید.

محدثین و کسانی که به بقیع پرداخته اند این روایت را جزء شرافت و اهمیت بقیع دانسته و ذیل سرفصل فضایل بقیع آورده اند.

این روایت توسط ابو مویهبه مولی رسول الله(ص) نقل شده است. او می گوید رسول خدا(ص) مرا در نیمه شب خواست. وقتی آمدم، حضرت فرمود: مأمور شده ام برای اهل بقیع استغفار کنم، با من بیا(یا ابا مویهبه انی قد امرت ان استغفر لاهل البقیع فانطلق معی)، وقتی حضرت میان قبور رسید، توقف کرد و خطاب به اموات فرمود: السلام علیکم یا اهل المقابر... ثم استغفر لاهل البقیع.

این روایت توسط اکثر مجامع روایی اهل سنت مثل صحاح سته و سنن دارمی نقل شده است و رجالیون و محدثین بزرگ اهل سنت مثل ابن عبدالبر آن را حسن و قابل اعتماد دانسته اند.

مآخذ

الاحادیث الواردة فی فضائل البقیع، صالح بن حامد بن سعید الرفاعی، مدینه منوره، دار الخضیری، ۱۴۱۸ق، ص ۵۹۹؛ الاصابه

فی تمییز الصحابه، ابن حجر عسقلانی، به کوشش علی محمد البجاوی، قاهره، دار نهضه مصر، ۱۳۹۲ق، ج ۷، ص ۳۹۴؛ الثقات، ابن حبان، هند، مجلس دائرهالمعارف العثمانیه، ۱۳۹۳ق، ج ۵، ص ۱۳۵ و ج ۷، ص ۳۶ و ۴۹.

اهل بقیع

اهل بقیع، خطاب رسول خدا(ص) به اموات این قبرستان.

عطاء بن یسار گزارش داده که رسول خدا(ص) وقتی وارد جمع عده ای از اصحاب شد، به حضرت گفته شد، به بقیع برو و برای اهل بقیع نماز گذارد، حضرت این کار را انجام داد و برگشت. مجدداً به حضرت گفته شد برو و برای اهل بقیع نماز گذارد؛ حضرت رفت و نماز گذارد و فرمود: اللهم اغفر لاهل البقیع. سپس برگشت برای بار سوم از ایشان درخواست شد که برو و برای شهدا نماز گذارد. حضرت به احد رفت و برگشته شدگان احد نماز گذارد و برگشت اما این بار با سردردی شدید. گویا این همان سردردی بود که به رحلت آن حضرت منجر شد.

علاوه بر اینکه در جملات مردم که می گفتند: اذهب فصل علی اهل البقیع، عبارت اهل بقیع هست، در کلام حضرت (اللهم اغفر لاهل البقیع) همین عبارت وجود دارد. این کثرت و بسامدی، نشانگر اینست که ترکیب «اهل بقیع» کاربرد و استعمال شایع داشته است.

نامیدن بقیع به اهل بقیع، نوعی احترام گذاشتن به اموات مدفون در بقیع است؛ چون اینان را دارای اهلیت و صاحب این سرزمین دانستند. نکته دیگر اینکه این روایت جزء فضائل مدینه منوره و محاسن بقیع ثبت شده است. یعنی مشتمل بر حسن و فضیلتی بوده که در شمار روایات فضایل آورده اند.

حدیث پژوهان اهل سنت این حدیث را معتبر دانسته اند.

در روایت دیگری از ابوهریره آمده که رسول خدا(ص) فرمود: من نخستین کسی هستم که در قیامت پس از شکافته شدن زمین، همراه با ابوبکر و عمر به طرف اهل

بقیع رفته و مبعوث می شوم. متن این روایت که شامل واژه اهل بقیع است چنین است: قال: انا اول من تنشق الارض عنده فاكون اول من يُبعث، فاخرج انا و ابوبکر و عمر الى اهل البقیع.

برخی از حدیث پژوهان اهل سنت مثل ابن حبان سند این روایت را معتبر ندانسته و نوشته اند: هذا الحديث ضعيف جداً بهذا الاسناد لا يعتبر به (الاحادیث الواردة، ص ۶۱۱).

مآخذ

الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه المنوره، صالح بن حامد بن سعید الرفاعی، مدینه منوره، دار الخضیری، ۱۴۱۸ق، ص ۶۰۴ و ۶۱۱؛ احکام الجنائز و بدعها، محمد ناصر الدین الالبانی، بیروت، المکتب الاسلامی، ۱۳۸۸ق، ص ۱۹۷؛ الدرہ الثمنیه فی اخبار المدینه، ابن نجار، به کوشش صالح حبان، بیروت، درالفکر، ۱۳۹۱ق، ص ۱۵۱؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دارصادر، بی تا، ج ۲، ص ۲۰۴-۲۰۵؛ المجروحین، ابن حبان بستی، به کوشش محمد ابراهیم زاید، حلب، النشر دارالوعی، ۱۳۹۶ق، ج ۲، ص ۱۰۲؛ الموطأ، مالک بن انس، به کوشش محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت، دار احیاء التراث، ج ۱، ص ۲۸.

اهل سنت

اهل سنت، دیدگاه و رفتار عالمان و پیشوایان اهل سنت نسبت به بقیع.

همانطور که بهائیت و بهایی ها در میان شیعیان و نزد عالمان تشیع اعتبار و منزلتی ندارند و همه به عنوان یک نحله انحرافی، بدعت آمیز و حتی استعمار ساخته به آن نگاه می کنند، وهابیون و وهابیت هم در جامعه اهل سنت اعم از شافعی، مالکی، حنبلی و حنفی همین وضعیت را دارند و به عنوان یک اقلیت بدعت گزار به آن می نگرند. دیدگاه و رویه عالمان و پیشوایان اهل سنت با وهابیون متمایز و متفاوت است، به همین دلیل وهابیون با قبور و آثار اهل سنت همان رفتاری را کردند که با آثار شیعی، و از نظر رهبران وهابیت تفاوتی بین آثار سنی و شیعی نیست و همه این آثار شرک آلود است.

چندین بقعه از اهل سنت هم در بقیع وجود داشت که توسط وهابیون تخریب شد؛ درست مانند بقعه های ائمه شیعی. البته وجود بقعه ها در طول قرن ها و تاریخ بیانگر این بحث کلامی - فقهی است که در مسأله ساختن بنا بر روی قبور شخصیت های دینی و علمی، همه مسلمانان؛ اعم از شیعه و سنی هم فکر و هم عقیده بوده اند. تنها گروه وهابیان اند که به عنوان یک کیش نو ظهور، در مسائل متعدد اعتقادی؛ از جمله در این مورد با مسلمانان به منازعه و مبارزه برخاسته اند. بنابراین نباید پنداشت که آثار تخریبی و حوادث بقیع تماماً یا بیشتر آنها متعلق به شیعه است، بلکه متعلق به همه مسلمانان است. البته شیعیان بیش از دیگر مسلمانان آسیب و جفا دیده اند.

تجلی عقیده رایج و مشترک مبنی بر استحباب ساختن بنا بر قبور بزرگان دین از دیدگاه فقه شیعه و اهل سنت را نه تنها در نقاط مختلف کشورهای اسلامی مانند حرم امیر مؤمنان و سیدالشهداء(ع) در نجف و کربلا و مانند حرم ابوحنیفه و احمد بن حنبل در بغداد و حرم و ضریح امام شافعی در مصر می توان دید، بلکه در داخل بقیع و در کنار قبور ائمه و شخصیت های مذهبی شیعه نیز می توان یافت. در اینجا برای نمونه برخی از بقاع اهل سنت در بقیع گزارش و معرفی می شود:

بقعه عثمان بن عفان: به طوری که در منابع تاریخی آمده، پس از کشته شدن عثمان بن عفان، از دفن جسد وی در داخل بقیع جلوگیری شد و طبعاً خارج از بقیع و در طرف شرقی آن، در محلی به نام «حش کوب» دفن گردید. لیکن در دوران معاویه که مروان بن حکم به حکومت مدینه دست یافت، دیوار موجود در میان بقیع و حش کوب را برداشت و محل دفن عثمان را به بقیع ضمیمه نمود و قطعه سنگی را که رسول خدا(ص) با دست مبارک خویش بر مرقد عثمان بن مظعون نصب کرده بود بر مقبره عثمان بن عفان منتقل کرد.

بهرحال از قبوری که از دوران های دور تا زمان تسلط وهابیان، دارای بقعه و گنبد بوده همان قبر عثمان است. گرچه تاریخ ساختمان اوّل و همچنین مؤسس و بنیانگذار آن معلوم نیست ولی دو نفر از نویسندگان که

هر دو در اوایل قرن هفتم قمری می زیستند، از وجود چنین بقعه ای در این تاریخ سخن گفته و آن را تأیید نموده اند. ولی با توجه به شهرت خلیفه سوم ممکن است چند دهه یا سده پیش از سده هفتم قمری این بقعه احداث شده باشد.

ابن جبیر (درگذشت ۶۱۴ق) در سفرنامه اش آورده: «وفی آخر البقیع قبر عثمان وعلیه قبه صغیره مختصره»؛ قبر عثمان در آخر بقیع واقع شده و در روی آن قبه کوچک و بنای مختصری وجود دارد. به سال بعد ابن نجار (درگذشت ۶۴۳ق) می گوید: «وقبر عثمان - رضی الله عنه - وعلیه قبه عالیه»؛ قبر عثمان دارای گنبدی بلند است. همین می تواند نشانگر ساخت و سازهای متعدد نیز باشد.

برخوررداری قبر عثمان از بقعه، در طول تاریخ ادامه داشته تا در سال ۱۳۴۴ مانند دیگر آثار و بقاع به وسیله وهابیان منهدم گردیده است.

و لذا سمهودی (متوفای ۹۱۱ق) قبر عثمان را به عنوان «قبره ای بزرگ» معرفی می کند و آن را عالیه البناء می داند. مشابه همین جمله را صاحب کتاب عمده الاخبار فی مدینه المختار، که تقریباً یک قرن پس از سمهودی می زیسته، به کار برده است.

از گفتار نایب الصدر شیرازی و رفعت پاشا که در آخرین دهه های قبل از انهدام بقیع به حج مشرف شده اند چنین برمی آید که در زمان آنها نیز این بقعه با همین مشخصات، که پیشتر گذشت، موجود بوده است.

بقعه امام مالک و نافع: مرقد امام مالک، که یکی از پیشوایان چهارگانه اهل سنت و رئیس مذهب مالکیه است، بقعه ای داشته و نیز گنبد منتسب به نافع مولا ابن عمر یا نافع یکی از قاریان معروف هفتگانه در آنجا بوده است. منابع مدینه شناسی، سفرنامه ها و متون تاریخی تأیید می کنند که ساخت بقعه امام مالک به قبل از قرن هفتم منتهی می شود و کیفیت آن قبل از این تاریخ معلوم نیست ولی ساختمان قبر منتسب به نافع در حدود قرن نهم قمری بنا شده است و قبل از این تاریخ از بقعه ای به نام وی سخن به میان نیامده است.

ابن جبیر (متوفای ۶۱۴ق) می گوید: «قبر مالک بن انس الامام المدنی - رضی الله عنه - وعلیه قبه صغیره مختصره البناء».

سمهودی (درگذشت ۹۱۱ق) هر دو بقعه را با این بیان معرفی نموده است: «ومنها مشهد الامام ابی عبدالله مالک بن انس الاصبیحی علیه قبه صغیره والی جانبه فی المشرق والشام قبه لطیفه ایضاً لم يتعرض لذكرها المطری ومن بعده، فیحتمل أن تكون حادثه ویقال ان بها نافعاً مولا ابن عمر».

صاحب عمده الاخبار نیز یک قرن پس از سمهودی هر دو بقعه را مانند وی معرفی می کند.

در مرآت الحرمین می گوید: «وقبه الامام ابی عبدالله مالک بن انس الاصبیحی امام دارالهجره وقبه نافع شیخ القراء».

نایب الصدر شیرازی دو قبه را وصل به یکدیگر دانسته و وجود آنها را تأیید می کند.

در نقشه های موجود و با وضع فعلی بقیع که دیگر چندان اثری از قبور باقی نمانده است، هر دو قبر در کنار هم قرار دارد و در

کنار هم معرفی می شود؛ مثلاً- سید احمد آل یاسین نقشه فعلی بقیع را در کتاب خود آورده و چنین توضیح می دهد: «قبر الامام مالک بن انس وقبر نافع مولا عبدالله بن عمر شيخ القراء».

مآخذ

اسد الغابه، ج ۳، ص ۳۸۷؛ تاریخ مدینه، ابن زباله به نقل وفاء الوفا، ج ۳، ص ۸۹۴-۹۱۴ و ۹۱۹-۹۲۰؛ «بقعه حلیمه سعديه و صفیه محمد رسول خدا»، محمدصادق نجمی، میقات حج، ص ۹۳-۹۶؛ تاریخ المعالم المدینه المنوره، ص ۲۴۵؛ الدرہ الشحینه فی اخبار المدینه، ص ۱۵۶؛ رحله ابن جبیر، ص ۱۴۴؛ سفرنامه نایب الصدر شیرازی، ص ۲۳۰؛ عمده الاخبار، ص ۱۵۶؛ مرآت الحرمین، ج ۱، ص ۱۴۴ و ۳۲۶ و ۴۲۶.

اهمیت اسماعیل

اهمیت اسماعیل، ویژگی ها و تأثیر معنوی و مذهبی جهانی اسماعیل فرزند امام صادق(ع).

اسماعیل در میان هفت فرزند ذکور امام صادق(ع) از نظر سن بزرگ ترین آنان و از لحاظ لیاقت و شایستگی از مقام ارجمندی برخوردار بود و لذا محبت، عنایت و اکرام آن

ص: ۱۳۲

حضرت را پیش از بقیه به سوی خود جلب کرده بود و به همین دو جهت عده ای از شیعیان امام صادق گمان می کردند پس از آن بزرگوار، امامت به وی منتقل خواهد شد ولی او در حال حیات پدر بزرگوارش در عریض (روستایی سرسبز بین مدینه و اُحد) از دنیا رفت و تابوتش بر روی دوش مردم به مدینه منتقل و در کنار بقیع دفن گردید.

روایت شده است که امام صادق(ع) در مرگ این فرزند بی تابی بسیار می نمود و به شدت اندوهگین بود؛ به طوری که در پیشاپیش جنازه اش، با پای برهنه و بدون عبا حرکت می کرد و به هنگام تشییع دستور داد چندین بار تابوت را بر زمین نهادند و کفن از صورت فرزندش کنار زد و صورتش را تماشا نمود. منظور آن حضرت از این عمل این بود که مرگ اسماعیل بر همگان معلوم شود و برای کسی در مرگ وی شک و شبهه ای باقی نماند و این فکر که شاید او امام پس از پدرش باشد، به کلی از ذهن ها زدوده شود. از این رو پس از مرگ اسماعیل - رحمه الله علیه - کسانی که گمان می کردند او در آینده به مقام امامت خواهد رسید، به اشتباه خود پی بردند و از عقیده خویش برگشتند ولی تعداد اندکی از کسانی که در مناطق دور زندگی می کردند و با شخص امام و اصحاب آن حضرت رابطه نداشتند در عقیده خویش مبنی بر زنده بودن اسماعیل و امامت وی بعد از امام صادق باقی ماندند.

پیدایش مذهب اسماعیلیه: پس از شهادت امام صادق(ع) گروهی از همان افراد، راه حقیقت را دریافتند و از عقیده به حیات و امامت اسماعیل منصرف و به امام حضرت موسی بن جعفر(ع) معتقد گردیدند و در این عقیده نماند مگر تعدادی اندک و نادر که آنان هم به دو گروه تقسیم شدند؛ گروهی وفات اسماعیل را پذیرفتند لیکن بر این عقیده بودند که بهرحال او شایسته امامت بود نه برادران دیگرش و پس از مرگ او و مرگ پدرش، این مقام به فرزند او «محمد بن اسماعیل» منتقل می شود نه برادرش «موسی بن جعفر» بنابراین به امامت «محمد بن اسماعیل» معتقد گردیدند.

اما بعضی از آنها در عقیده به حیات اسماعیل ثابت و پابرجا ماندند، و این هر دو گروه را اسماعیلیه می گویند.

لازم به ذکر است با توجه به اینکه در زمان فوت مرحوم شیخ مفید (درگذشت ۴۱۳ق) و همچنین در زمان مرحوم طبرسی (قرن ششم قمری)، به ترتیب بیش از یک قرن و دو قرن و نیم از تأسیس حکومت و سلطنت فاطمی ها که از پیروان اسماعیلیه بودند، در مصر و افریقا می گذشت، سلطه آنان در بخشی کشورهای اسلامی از نظر قدرت و اعمال قوانین اسلامی گسترده بود. بنابراین گفتار این دو بزرگوار که در آن زمان اسماعیلیه را فرقه ای کوچک و غیر قابل ذکر معرفی نموده اند، جای ابهام و محل بحث و تحقیق است که آیا فاطمیان در آن دوران، به عنوان اسماعیلیه معروف نبودند؟ و این انتساب و اشتها بعدها به وجود آمده است و یا مسأله دیگری است؛ زیرا نمی توان گفتار عالم شخصیتی بزرگ مانند شیخ مفید را ساده تلقی نمود و از کنار آن گذشت.

بهرحال، مذهب اسماعیلیه نیز مانند بیشتر مذاهب دیگر در طول تاریخ، فراز و نشیب هایی را پشت سر گذاشته است و امروز در تعدادی از کشورها به خصوص در هندوستان گروهی از این مذهب پیروی می کنند و به نام اسماعیلیه معروفند. در لبنان نیز طایفه دروزیه خود را منتسب به اسماعیلیه می دانند.

الارشاد، شیخ مفید، قم، بصیرتی، ص ۲۸۵؛ اعلام الوری، طبرسی، تهران، اسلامیه، ص ۳۸؛ «بقعه اسماعیل فرزند امام صادق(ع)»، محمدصادق نجمی، میقات حج، ص ۷۵ - ۷۶.

اهمیت امام صادق(ع)

اهمیت امام صادق(ع)، کارآیی و تأثیر فرهنگی، معنوی و جایگاه تاریخی و مذهبی.

جعفر بن محمد(ع) (۸۰-۱۴۸ق) ششمین امام شیعیان در مدینه، به سال ۸۳ق متولد شد و در سال ۱۴۸ق دار فانی را وداع گفت و در بقیع دفن شد. این امام در عصری می زیست که به لحاظ تاریخی و تأثیرگذاری اهمیت ویژه دارد.

ص: ۱۳۳

برخی موقعیت تاریخی حضرت را اینگونه تحلیل می کنند: چون اواخر دوران بنی امیه، دوران ضعف و انحطاط این سلسله بود و اوایل دوران بنی عباس هم آنها هنوز قوی نشده بودند و ابتدای کارشان بود، در این فاصله امام جعفر صادق(ع) از فرصت استفاده کرد و به ترویج گسترده معارف الهی پرداخت، لذا مذهب شیعه به نام مذهب جعفری نام گرفت. ولی برخی دیگر این تحلیل را صحیح نمی دانند چون بنی امیه حتی در دوران امام باقر(ع) و امام صادق(ع) قوی بودند. آنها تا اواخر عمرشان، کار را با خشونت، استبداد، ظلم و دیکتاتوری پیش بردند؛ یعنی ضعف آنچنانی پیدا نکردند.

تحلیل دیگر اینگونه بیان شده است: از زمان خلیفه اول «ابوبکر» به بعد، کتابت، تدوین و حتی بیان احادیث پیامبر(ص) ممنوع شد. این سیاست خلیفه در حکومت های خلفای دیگر تا زمان عمر بن عبدالعزیز همچنان ادامه پیدا کرد و هیچ کس اجازه نداشت سنت پیامبر را بنویسد یا نقل کند.

بهر حال این خط مشی شناخته شده مکتب خلفا بود که احادیث پیامبر را ننویسند، نقل نکنند و ترویج ندهند. این سیاست در دورانی طولانی، تا زمان عمر بن عبدالعزیز (درگذشت ۹۹ق) ادامه داشت. حتی عبدالله بن عمر به عنوان یک شخصیت مهم و مشهور به لب هایش اشاره کرد و گفت: «سالیانی بر ما گذشت در حالی که اجازه نداشتیم یک کلمه از حدیث و سنت پیامبر سخن بگوییم».

این سیاست و خط مشی پیامد کلانی داشت که به نظر ابن حجر عسقلانی حدود ۱۲۰ سال و به نظر غزالی حدود ۱۴۰ سال تدوین سنت ممنوع بود.

بعد از اینکه عمر بن عبدالعزیز این ممنوعیت را لغو کرد و به سرتاسر کشور اسلامی بخشنامه کرد که نوشتن سنت جایز و مباح است، دنیای اهل سنت به فکر افتادند که چه کار کنند؟ می خواستند سنت پیامبر(ص) را نقل کنند و بنویسند اما کسانی در بین آنها نبودند که حامل این سنت باشند. اصحاب پیامبر از دنیا رفته و نسلشان منقرض شده بود. عده ای از آنها شهید شده بودند و جمع کثیری هم به مرگ طبیعی مرده بودند. اینجا بود که دو راه برای بیان و نقل حدیث تصور می شد و عملی بود:

۱. راه جعل حدیث یا حدیث سازی: خلفا کسانی مثل ابوهریره را تقویت کردند تا احادیثی را جعل کنند ولی این روش هم چندان موفق نبود.

۲. راه اخذ حدیث از اهل بیت پیامبر(ص): راه دومی که می شد حدیث پیامبر(ص) را به دست آورد راه اهل بیت پیامبر(ص) بود. اما علی بن ابی طالب و فاطمه زهرا(ع) در گذشته بودند؛ حسنین و امام سجاد(ع) هم با آن حوادث که برایشان پیش آمد به شهادت رسیده بودند. حال، درست در زمان امام محمدباقر(ع) و بیشتر در زمان امام جعفر صادق(ع) حدیث نویسی و نقل حدیث مجاز و مباح شده است.

چنین بود که این دو امام از این فرصت استفاده مناسبی کردند؛ و حدود ۴۰ سال به تربیت شاگرد و ترویج و ثبت حقایق اقدام نمودند.

امام باقر(ع) و امام صادق(ع) - به خصوص امام صادق(ع) - بارها فرمودند: «حدیث ما حدیث پیامبر و سنت پیامبر است».

بسیاری از رهبران اهل سنت پای درس امام صادق(ع) بودند؛ بسیاری از ادبا، محدثین و مفسرین از ملل و مذاهب و فرقه های مختلف از درس امام صادق(ع) استفاده کردند. این کار در زمان امیرالمؤمنین(ع) یا امام حسن مجتبی(ع) مجاز نبود؛ اما در زمان امام صادق(ع) در مساجد این عبارت بسیار شنیده می شد: «حدّثنی جعفر بن محمد؛ یعنی جعفر صادق این حدیث را فرمود».

به همین دلیل تشیع را جعفری نامیده اند؛ زیرا تدوین سنت در زمان امام باقر(ع) و به خصوص امام صادق(ع) مجاز شد. در این دوره صحابه رسول خدا(ص) هم نبودند تا اهل سنت احادیث را از آنان فرا گیرند. از اینرو آنان به سراغ این دو امام و

ص: ۱۳۴

بویژه امام جعفر صادق(ع) آمدند و ایشان هم از این فرصت بهترین و بیشترین استفاده را کردند.

مآخذ

الامام الصادق(ع) و المذاهب الاربعه، اسد حیدر، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۳۹۰ق؛ «علت نامیدن تشیع به مذهب جعفری»، علی اسلامی، گنجینه، ش ۳۱، مهر ۱۳۸۸، ص ۳۶-۳۷.

اهمیت خانه عقیل

اهمیت خانه عقیل، انتخاب این خانه برای دفن بنی هاشم و اهل بیت(ع).

رسول خدا(ص) این خانه را برای دفن فاطمه بنت اسد و سپس برای دفن عباس انتخاب کرد. اما چه معیارهایی منجر به این انتخاب شد؟ قطعاً یک علت و یک معیار در کار نبوده بلکه چندین عامل و معیار موجب این انتخاب شده است؛ مثل شخصیت معتدل عقیل و جاهت و مطلوبیت او در جامعه مسلمانان، دوم موقعیت خانه که اولاً اصل آن طیب و طاهر بوده چون از قطعه زمین هایی بوده که رسول خدا(ص) به مهاجرین هدیه می کردند. پیامبر(ص) زمین وسیعی بین مسجد و بقیع را تفکیک و قطعه بندی کرده و به مهاجرین اهدا کردند تا مأوا و خانه ای بر پا کنند.

عامل و معیار سوم رواج و متداول بودن آرامگاه خصوصی در آن دوره و در جامعه مدینه به ویژه در بین خانواده های سرشناس و مشهور بود، مثل امروز که خانواده های مهمتر، اموات خود را در مقبره های خصوصی و خانوادگی دفن می کنند.

بهر حال در آن روزگار دفن شدن افراد متشخص و مورد احترام، به جای گورستان عمومی، در داخل منازل و توجه به آرامگاههای خصوصی بیش از آنچه امروز در دنیا مرسوم است، معمول و رایج بوده است. مثلاً عبدالله پدر گرامی رسول خدا(ص) در خانه نابغه و رافع بن مالک پس از شهادت رافع در احد و انتقال جنازه اش به مدینه در خانه آل نوفل دفن شد. سعد بن مالک انصاری در کنار خانه «بنی قارط» دفن گردید. همچنین خلیفه اول و دوم در داخل بیت رسول خدا(ص) دفن شدند. امام مجتبی(ع) به همین دلیل پیشنهاد کرد او را در خانه جدش رسول خدا دفن کنند که گروهی در اثر حسادتها و دسیسه های اموی، مانع شدند.

اساساً دفن شدن رسول خدا(ص) و حضرت زهرا(ع) در داخل بیت و حجره خویش از نظر اجتماعی نه تنها یک مسأله تازه و بی سابقه نبوده، بلکه نسبت به شخصیت آن دو بزرگوار، یک عمل عادی و طبیعی به حساب می آمد.

خلاصه اینکه انتخاب خانه عقیل برای دفن بنی هاشم در آنجا و ایجاد آرامگاه خصوصی یا خانوادگی بنی هاشم و آل البیت(ع) به دلیل سه دسته از عوامل بوده که به طور خلاصه می توان آنها را چنین برشمرد: شخصیت عقیل، موقعیت خانه، عرف و سنت اجتماعی آن دوره.

به همین دلیل بوده که رسول خدا(ص) گوشه ای از خانه عقیل را انتخاب کرده بود و در آنجا به دعا و راز و نیاز می پرداخت و می فرمود، دعاها در اینجا اجابت می گردد (وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۸۹۰).

خانه عقیل به دلایل سه گانه فوق عملاً نقش بی بدیلی در طول تاریخ ایفا کرد که هیچ محل دیگر چنین نقشی بر عهده نداشته است. آنجا قرن ها پایگاه و مأوای شیعیان و مظلومین جهان بود. از نقاط مختلف به آنجا می رفته و از نظر روحی و فکری تغذیه می شده اند. امروزه آن دعا خانه پیامبر(ص) و خاندان مظلومش پس از تخریب، تابلویی برای نمایش مظلومیت و حقانیت شیعه و امامت شیعی در جهان تلقی می شود.

مآخذ

اخبار المدینه، ابن نجار، مکه، مکتبه الثقافیه، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۱۵۳؛ اسد الغابه فی معرفه الصحابه، ابن اثیر جزری، تهران، اسماعیلیه، بی تا، ج ۲، ص ۲۸۹ و ۱۵۸؛ اعلام الوری، طبرسی، قم، مؤسسه آل البیت، ۱۴۱۷ق، ص ۱۴۴؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۶۷-۷۰؛ وفاء الوفاء، سمهودی، بیروت، مؤسسه التاریخ العربی، ۱۴۳۰ق، ج ۳، ص ۸۹۰.

اهمیت و کارآیی ابوهریره

اهمیت و کارآیی ابوهریره، جایگاه او در ترویج و نشر حدیث.

ابوهریره از صحابه و شخصیت های جنجالی در عرصه علوم حدیث، فرهنگ و تاریخ اسلام است. کارنامه قطور و حجیم او در نقل روایات و احادیث نبوی او را در

ص: ۱۳۵

معرض نقدهای فراوان قرار داده است.

پس از پیامبر(ص)، از خلیفه اول به بعد، تدوین سنت و حدیث عملاً ممنوع شد و دستگاه خلافت طی بخش نامه ای تدوین و نشر حدیث را غیر مجاز اعلام نمود. از طرف دیگر کسانی مثل ابوهریره هزاران حدیث جعلی را ترویج کرده بودند.

ابوهریره از حدیث سازان معروف است که ۵۳۷۴ حدیث از منابع برادران اهل سنت ما از ایشان نقل شده است. ۵۳۷۴ حدیث یعنی مجموع احادیث نقل شده از چهار خلیفه ابوبکر، عمر، عثمان و علی بن ابی طالب(ع) و زوجات نه گانه پیامبر(ص) و تمام بنی هاشم و عشیره پیامبر همه یک طرف، و احادیث ابوهریره یک طرف دیگر، در حالی که ابوبکر - طبق آنچه که برادران اهل سنت می گویند - ۲۳ سال با پیامبر بوده و ابوهریره فقط ۲۱ ماه با پیامبر بوده است. در حالی که ابوهریره ۵۳۷۴ حدیث از پیامبر نقل کرده، ابوبکر فقط ۱۴۲ حدیث نقل کرده است. بنابراین از اینجا پیداست که ابوهریره بیشتر این احادیث را وضع و جعل کرده است و دلیل بی اعتمادی شیعیان و محققان اهل سنت نسبت به او همین است.

مآخذ

«علت نامیدن تشیع به مذهب جعفری»، علی اسلامی، گنجینه، ش ۳۱، مهر ۱۳۸۸، ص ۳۶-۳۷؛ علم الحدیث، کاظم مدیر شانه چی، قم، ۱۳۶۲، ص ۱۸-۲۰.

نیز نک-: ابوهریره دوسی

ایازخان قشقای - آزادی در زیارت

ایجاد قبرستان بقیع

ایجاد قبرستان بقیع، چگونگی شکل گیری و تأسیس این محل برای دفن مردگان در دوره اسلامی.

با هجرت مسلمانان به شهر یثرب یا مدینه النبی و شکل گیری جامعه جدید، نیاز به مشارکت و تلاش همگانی برای ایجاد نهادها و مؤسسات مدنی بود. برخی از نهادها بویژه نهادهای مرتبط به زندگی انسان اولویت دارتر بود. به همین دلیل بازار به عنوان محل خرید و فروش مایحتاج عمومی مردم، زودتر راه اندازی شد. هر کدام از نهادها با اذن رسول خدا و تلاش های مستمر و مکرر ایشان ایجاد شد. کثرت جمعیت آن هم با ساختار جمعیتی معمر و سالخورده یا حداقل از نیمه گذشته و جنگها، مرگ و میر و شهادت را در پی داشت و مرگ و میر و شهادت نیاز به قبرستان را ایجاب می کرد.

گویا نخستین نفر اسعد بن زراره و از مهاجرین عثمان بن مظعون است. سمهودی می گوید: به هنگام مرگ عثمان بن مظعون رسول خدا(ص) فرمود: «ادفنوا عثمان بن مظعون فی البقیع یكون لنا سلفاً فنعلم السلف سلفنا عثمان» «عثمان ابن مظعون را در بقیع دفن کنید تا شاخص و یادگاری از گذشتگان ما باشد و چه پیشینه نیکی است عثمان.»

پس از فوت ابراهیم فرزند رسول خدا(ص) که در محله بنی مازن و خارج از مدینه واقع شد، صحابه عرض کردند «این

ندفنه؟!». رسول خدا فرمود: «الحقوه بسلفنا الصالح عثمان بن مظعون» او را به سلف صالح ما عثمان لاحق کنید و در کنار او به خاک بسپارید. پس از دفن شدن ابراهیم در بقیع مردم مدینه علاقمند شدند پیکر اقوام و عشیره خود را در آنجا دفن کنند و هر یک از قبایل مدینه درختان و ریشه های بخشی از بقیع را قطع و زمین آن را برای همین منظور آماده نمودند و تدریجاً دو مدفن قدیمی مدینه به نام «بنی سلمه» و «بنی حرام» متروک گردید.

گفتنی است با توجه به اینکه وفات عثمان بن مظعون در سال دوم و وفات ابراهیم در اوایل سال دهم هجرت و به فاصله هشت سال به وقوع پیوسته است و مسلماً در این مدت علاوه بر عثمان بن مظعون افرادی دیگر نیز دفن شده اند.

رسول خدا(ص) در هر فرصت به بقیع می رفت، هم برای افراد تازه دفن شده نماز می خواند و هم قرآن تلاوت می کرد. بالاخره با این شیوه های عملی این فرهنگی جدید و نوپا را رشد و تعالی داد و آن را تبدیل به یک نهاد کارآمد نمود.

پیش از بقیع، مردم اموات را در سه جا دفن می کردند: منازل، گورستان های بنی حرام و بنی سالم. ولی آن هر

سه به تدریج منسوخ و متروک شدند. شخص رسول خدا در متروک شدن این سه، نقش اساسی داشتند.

مآخذ

الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، ابن عبدالله، به کوشش علی محمد معوض، بیروت، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۸۵؛ اسد الغابه فی معرفه الصحابه، ابن اثیر جزری، تهران، مکتبه اسماعیلیه، ج ۳، ص ۳۸۷؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه، به کوشش فهیم شلتوت، بیروت، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۹۶؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۵۸.

آیدن، الخشقدمی

آیدن، الخشقدمی، الزمام الروی، خادم مسجد نبوی و مدفون در بقیع.

نامش آیدن و لقب او خوش قدمی است. این واژه فارسی است و با ورود به عربی به صورت خُشقدمی ضبط شده است. زمام به معنای دربان برای کنترل ورود و خروج ها است که البته فقط در اندرونی را کنترل می کند. این سمت اغلب در حکومت‌های پادشاهی ترک بوده است. آیدن چند سال خادم حرم و مسجد نبوی بود سپس به عنوان مسئول مخزن تعیین شد. این پست را «الخازنداریه» می نامیدند. پس از او پسرش عهده دار مسئولیت ها شد. او عمری دراز داشت و ثروت بسیار اندوخت. عده ای از همکارانش نسبت به او حسادت کرده و جو عمومی را علیه او تحریک نمودند؛ بالاخره در طعام او سم ریخته و او را مسموم و به تاریخ رمضان ۹۲۳ق، در مدینه شهیدش کردند. پیکر وی سپس در بقیع به خاک سپرده شد.

پس از دفن او قاضی حکم کرد که خانه و صندوق اموال او باز شود، تمامی اموال مصادره و در راه مصارف نیکوکاری مصرف گردد. پسرش هم از کار بر کنار شد.

مآخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۹۶-۹۷.

ایلخانان ← امیرچوپان

ایمن بن محمد بن محمد تونسی

ایمن بن محمد بن محمد تونسی، ادیب، شاعر، مجاور حرم نبوی و مدفون در بقیع.

ابوالبرکات ایمن بن محمد بن محمد ملقب به السعدی، التونسی المالکی، اصالتاً از تونس بود ولی به مدینه مهاجرت کرد و ساکن آنجا شده بود. او در ۶۵۹ق چشم به جهان گشود و در ۷۳۴ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. ارتباطات وسیعی با دیگران داشت و زندگی اش سراسر کوشش و تلاش بود.

ابن فرحون و المجد او را با القابی چون شیخ سالک، مهاجر الی اله، ادیب، عالم عامل، عارف کامل، فقیه دارای زیرکی ستوده اند. (المغانم المطالبه، ج ۳، ص ۱۱۷۶-۱۱۷۷؛ نصیحه المشاور، ص ۱۶۲)

دیوان شعر پر حجمی دارد که اکثر ابیاتش در مدح رسول خدا است. ابیاتی هم درباره بقیع دارد. زمانی که در تونس بوده همراه برخی همفکرانش مثل ابو عبدالله قصری انجمن و جلسه شعر و مباحثی علمی داشتند. ایمن در بیست سالگی به مدینه مهاجرت کرد و همین جلسه را در مدینه تشکیل داد. خودش در بیت شعری هدفش از آمدن به مدینه را دفن در بقیع اعلام کرده است:

حَضْرنا

مسجد الهادی الشفیع

وجئنا لِنُدْفَنَ بِالْبَقِيعِ

در ابیات دیگر چنین سروده است:

اذ كان قبری فی البقیع بِطِيبِهِ

فلا شك انی فی حمی صاحب القبر

نبی الهدی المبعوث من آل هاشم

ع-لیه صلّاه الله ف-ی السرّ و الجهر

یعنی هنگامی که قبرم در بقیع در مدینه باشد بدون شك در حمایت صاحب این قبرستان رسول خدا خواهم بود. او پیام آور هدایت و برانگیخته از بین بنی هاشم است. بر او همیشه آشکارا و نهان درود می فرستیم.

این ابیات گویای این حدیث نبوی است:

لا یصبر أحد علی لأوائها فیموت الا كنت شفیعاً او شهیداً یوم القیامه اذا كان مسلماً (صحیح مسلم).

ص: ۱۳۷

رسول خدا(ص) در این حدیث شفاعت و گواهی بر مسلمانان را در قیامت بر عهده گرفته است.

اما دو بیت مذکور بر اساس گزارش سخاوی، روی چند قبر در بقیع نوشته شده است. ایمن علاقه خاص به رسول خدا و حرم نبوی داشت به طوری که پس از چند سال مجاورت تصمیم گرفت به تونس بازگردد اما مجدداً منصرف و تا آخر عمر در حرم نبوی مجاورت داشت و خودش را عاشق النبی می نامید. همیشه در صف اول نماز جماعت حرم حضور داشت. در مدرسه شهابیه سکونت داشت و در همین مدرسه از دنیا رفت و در بقیع به خاک سپرده شد. سخاوی برخی از اشعار او را در کتاب خود آورده است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۹۹-۱۰۵.

اینال شیخ للاسحاقی

اینال شیخ للاسحاقی، شیخ حرم نبوی و مدفون در بقیع.

اینال (فقیه) شیخ اسحاق ظاهری حقمق در سال های ۷۸۰ تا ۷۸۶ق ریاست خدام مدینه منوره و ولایت مشیخه حرم نبوی را عهده داشت.

او را به دینداری، اخلاقیات، ورع و تقوی ستوده اند. در دانش فقه هم تخصص داشت و گره مشکلات حقوقی کشور را می گشود.

او پس از بازگشت از حج در حرم نبوی در محرم ۷۸۶ق در گذشت و در بقیع دفن گردید.

مأخذ

تاریخ امراء المدینة المنوره، عارف احمد عبدالغنی، دمشق، دارالکتانی، ۱۹۹۶م، ص ۲۸۶-۲۸۷؛ تحفه اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، السخاوی، به کوشش محمد حامد الفقی، قاهره، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۳۵۷.

ایوب صبری پاشا ← گزارش ایوب صبری پاشا

ایوبی، محمد بن محمد ← ابن الشماع

ص: ۱۳۸

بئر امام زین العابدین

بئر امام زین العابدین، چاه منسوب به حضرت سجاد(ع) در محوطه بقیع.

امام چهارم شیعیان علی بن حسین(ع) ملقب به زین العابدین و سجاد(ع) سال ها در مدینه بقیع به تعلیم و تربیت، نیایش، ذکر و عبادت مشغول بود. کتاب صحیفه سجادیه مجموعه نیایش های حضرت تجربه عملی و عینی همین سال ها است.

حضرت در بقیع دارای خانه، مسجد و امکانات معیشتی و رفاهی مثل چاه آب بوده است. بعضی اینها را وقفی دانسته و گفته اند که حتی برای آیندگان هم وقف و در نظر شده بود؛ تا کسانی که زمینه دارند با استفاده از این امکانات به زیارت، عبادت و خودسازی پردازند.

مطری مدینه پژوه از سده ۷ق درباره این چاه آب چنین گزارش داده است: نزدیک در بقیع و مسجد و خانه زین العابدین، چاه آبی منسوب به زین العابدین هست.

مأخذ

التعریف بما آنست، المطری، به کوشش محمد نور القلمبانی، مدینه منوره، ۱۴۰۲ق، ص ۴۳.

بئر معاویه

بئر معاویه، چاه آب واقع در بقیع منسوب به معاویه اوسی.

ابراهیم بن علی العیاشی از پژوهشگران و مؤلفان معاصر عربستان سعودی، این چاه را معرفی کرده است. او در کتاب المدینه بین الماضی والحاضر، مطالب فراوانی درباره بقیع دارد. از جمله به جایگاه بئر معاویه در بقیع و تاریخچه آن به اجمال پرداخته است.

چاهی مشهور به بئر معاویه در کنار کوچه مقداد بن اسود در بقیع استقرار داشت. بسیاری از متون نوشته اند که منظور از معاویه، پسر ابوسفیان است. ولی العیاشی تأکید دارد که منظور، معاویه از قبیله اوس است. او یکی از مشاهیر اوس بوده و خاندان معاویه یا بنومعاویه که خاندان مهمی از اوس بودند، در بقیع سکونت داشتند. البته خاندان دیگری به نام بنومعاویه هم به قبیله خزرج منسوب بودند.

مأخذ

المدینه بین الماضی والحاضر، ابراهیم بن علی العیاشی، المدینه المنوره، المکتبه العلمیه، ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م، ص ۳۱۹.

باب البقیع

باب البقیع، در سمت دیوار شرقی بقیع.

بقیع ورودی ها و درهای متعدد داشته و دارد. یکی از مشهورترین آنها، دری به نام (باب البقیع) بوده است.

بقیع از جهت جنوب شرقی به مسجد النبی وصل شده و در جهت شرق دیواری قدیمی بوده که بین شهر مدینه و بقیع ساخته شده بود. در وسط این دیوار، درب بقیع قرار داشته ولی اکنون این وضعیت تغییر یافته است.

مآخذ

البقیع: قصه تدمیر آل سعود، یوسف الهاجری، بیروت، ۱۴۱۱ق؛ المدینه المنوره تطورها العمرانی و تراث المعماری، صالح المعی مصطفی، بیروت، دار النهضه، ۱۹۸۱م؛

.The Encyclopadia of Islam, p ۹۵۷

باب الجمعه ← در صیران

باب صیران ← در صیران

باج خواهی از زایران بقیع ← کتک زایران

بارگاه دختران رسول خدا(ص) ← قبه بنات الرسول

بارگاه سازی

بارگاه سازی، مشروعیت بقعه و بارگاه بر مقابر در قرآن و سیره رهبران دینی.

درباره مشروعیت ساختن بارگاه یعنی ساختمان های بلند همراه با گنبد و گلدسته بین فقها اختلاف است. اختلاف اصلی بین فقهای وهابی و فقهای شیعه به فهم آنان از چند آیه قرآن و حدیث باز می گردد. فقیهان وهابی چنین استدلال کرده اند که ساختن بنا بر روی قبور،

ص: ۱۳۹

جلب توجه مردم و نمازگزاران به شخصیت های صاحب قبر به جای خداوند است و این نوعی شرک می باشد. از طرف دیگر در نصوص شرعی، شرک تقبیح شده است. اما فقیهان شیعه استدلال کرده اند که اولاً عبادت کنندگان در بناهای قبور به جای خداپرستی و توحید، به شخصیت پرستی روی نیاورده اند، بلکه برعکس از طریق توصیه ها و سفارش های شخصیت صاحب قبر، ایمان آنان به خداوند تقویت شده و خداگرایی و خداپرستی آنان افزایش یافته است. این اختلاف با بررسی میدانی در یک یا چند شهر به راحتی قابل پیگیری است و نیازی به منازعات طولانی در طول چند قرن نیست، مثلاً به راحتی می توان دید و فهمید که از میان میلیونها زائر امام حسین (ع) یا امام رضا (ع) در هر سال نه تنها یکی هم قایل به الوهیت یا راقیت و خالقیت آنها نبوده بلکه همه آنها را بنده خدا و تابع قوانین الهی دانسته و داعی به سوی او می دانند.

فقیهان وهابی، ساختن هر نوع بنایی را بر مقابر حرام دانسته و تخریب آن را هم واجب دانسته اند؛ اما در مقابل آنان، فقیهان دیگر مذاهب با استشهاداتی به قرآن و سنت بقعه سازی را مشروع می دانند؛ زیرا این بناها موجب جذب مردم به عبادت و دعا و توحید و خداپرستی می گردد.

برای نمونه، استشهاد به آیات اصحاب کهف کرده اند: قَالَ الَّذِينَ عَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَنْخِذَنَّ عَلَيْهِم مَّسْجِدًا (سوره کهف، آیه ۲۱) مؤمنان راستین که بر امر اصحاب کهف آگاهی یافتند و آن را سند زنده ای برای اثبات معاد جسمانی به مفهوم حقیقی اش دیدند، پس از مرگ آنان گفتند: «ما بر روی قبر آنها مسجد و ساختمانی بنا می کنیم تا مردم هرگز یاد آنها را از خاطره ها نبرند و در نیل به کمال اعتقادی و انسانی خود، آنها را الگو و سرمشق خویش قرار دهند».

چون عده ای درباره مدفن آنها نزاع کردند که چه کنیم؟ گروهی گفتند بر روی قبر آنها بنایی بسازیم. گروه دیگر که در این کار پیروز شده بودند گفتند مدفن آنان را مسجد می سازیم. قرآن کریم هر دو نظریه را مطرح می کند بدون آنکه از کار آنها انتقاد کند و یا لحن اعتراض آمیزی نسبت به نظر آنها داشته باشد. همین که قرآن جریان را نقل کرده و با آن مخالفت نکرده، یعنی درست بودن آن عمل را امضا فرموده است.

نیز خداوند درباره حضرت ابراهیم فرموده است: «وَاتَّخِذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى» از مقام ابراهیم عبادتگاهی برگیرید. خداوند امر کرد که بر محل استقرار حضرت ابراهیم (ع)، در آنجا که ایستاد و به کمک حضرت اسماعیل (ع) کعبه را بنیان نهاد، بنایی ساخته شود. نام آن را مقام ابراهیم گذاردند تا یاد آن پیامبر الهی زنده بماند. چون خداوند امر کرده، پس این کار نه تنها شرک نیست بلکه جلوه ای از توحید عبادی و عین اطاعت از خدای سبحان است.

پس اولاً خداوند با این که بر مزار اهل ایمان مسجدی ساخته شود تا او را عبادت کنند موضع مخالفی ندارد و آن را عملی شرک آلود نمی داند. ثانیاً ساختن مسجد بر مزار اولیای الهی، عملی بوده که در امت های پیشین نیز رایج بوده و تکریم خوبان و عبادت رحمان شمرده می شده است.

نیز دفن شدن پیکر پاک رسول خدا (ص) در داخل خانه خویش و در زیر سقف، دلیل روشن و مصداق عینی بر این واقعیت است که در اسلام، وجود بنا در روی قبر شخصیت های معنوی، عملی مستحسن و مورد تأیید بوده است و این حقیقت را درباره قبور انبیای گذشته نیز می توان دید؛ مانند قبر حضرت ابراهیم، اسحاق و یعقوب (ع) و قبور همسرانشان در شهر الخلیل؛

شهری که به یاد و به نام حضرت ابراهیم(ع) «خلیل» نام گرفت. این شهر در ۲۵ کیلومتری بیت المقدس واقع شده و نام اصلی آن حبرون یا حَبْرَى است. و مانند قبر حضرت داود و سلیمان(ع) در «بیت لحم» و قبور و آثار سایر انبیا در بیت المقدس و شامات که در طول قرن های متمادی، قبل و بعد از اسلام، از استحکام و زیبایی بنا و ساختمان برخوردار بوده اند.

خلیفه دوم در جریان فتح بیت المقدس، نه تنها بر این

ص: ۱۴۰

مقابر و آثار متعرض نگردید، بلکه با نماز گزاردن در این بقاع و امکته، وجود آنها را عملاً تأیید کرد. همچنین رفتار و روش علما و پیشوایان اسلام نیز در طول تاریخ، همین رویه بوده است.

در مقابل این سیره و رویه، فقیهان سلفیه، ضرورت تخریب ساختمان های مقابر را مطرح کردند و در قرون بعد فقیهان وهابی این دیدگاه را ترویج نمودند. مهم ترین دلیل آنان اینست که مردم نماز گزار و عبادت کننده در ساختمان قبور متوجه شخصیت مثلاً حضرت محمد(ص) می شوند و از خداوند غفلت می کنند و این به شرک منتهی می گردد، حال آنکه برگزاری نمازهای جمعه و جماعت باشکوه کامل در آنجا از قدیم این بهانه را بکلی رد می کند.

از سوی دیگر ابن قیم جوزی از شاگردان ابن تیمیه در کتاب زاد المعاد فی هدی خیر العباد، درباره علت تخریب نکردن بناهای پیشین بر مقابر چنین فتوا داده است: «يَجِبُ هَيْدُ الْمَشَاهِدِ الَّتِي بُنِيَتْ عَلَى الْقُبُورِ وَلَا يَجُوزُ إِبْقَاءُهَا بَعْدَ الْقُدْرَةِ عَلَى هَدْمِهَا وَإِبْطَالِهَا يَوْمًا وَاحِدًا» ویران کردن نشانی که روی قبور ساخته شده، واجب است و پس از رسیدن به قدرت باید منهدم و ویران شود و باقی گذاشتن آن حتی برای یک روز هم جایز نیست.

ابن قیم وجوب تخریب بارگاه مقابر را منوط به قدرت داشتن نموده است. وهابیت با همین توجیه، هنوز مزار پیامبر اکرم(ص) و بسیاری از مشاهد دیگر را تخریب نکرده است؛ چون قدرت لازم برای انجام این کار را ندارد، زیرا از جهان اسلام و از شیعیان اهل تسنن می ترسند و گرنه طبق این فتوی، ابایی از تخریب ندارند.

مآخذ

الاجوبه النجفيه، هادی کاشف الغطاء، قم، بوستان کتاب، ۱۴۲۹ق، ص ۳۱ به بعد؛ تاریخ ابوالفداء، بیروت، مکتبه المعارف، ج ۷، ص ۵۸؛ تاریخ طبری، بیروت، اعلمی، [بی تا]، ج ۳، ص ۴۰۵؛ زاد المعاد فی هدی خیر العباد، ابن قیم جوزی، قاهره، ۱۳۲۴ق، ص ۶۶۱؛ المیزان فی تفسیر قرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۸، ذیل کهف، آیه ۲۱؛ وفاء الوفاء، سمهودی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م.

باز و بسته شدن درها

باز و بسته شدن درها، برنامه ورود و خروج زایران و ساعات آن.

در دوره جاهلیت و در سده های نخست اسلامی قطعاً بقیع دیوار و حصار نداشته و قطعه زمینی خارج از شهر مدینه بوده و ورود و خروج به آنجا آزاد بوده است.

اما بعدها با ساخت و ساز آرامگاه برای برخی مقابر و نصب تزئینات از طلا و نقره و سنگ های قیمتی و زیور آلات، اعطای نذورات توسط زایران به طور روزانه، مدیریت شهری و مدیریت بقیع مجبور شدند اطراف بقیع را دیوار کشی کنند و چند جا هم در و دربان (بواب) بگذارند.

در دوره حاکمیت عثمانی یک مسأله اقتصادی هم پیدا شد و آن اخذ ورودی از زایران بود، از اینرو باید ورود و خروج زوار

کنترل می شد. به علاوه در دوره حاکمیت سعودی ها، حساسیت ها و منازعات مذهبی و فرقه ای هم پیدا شد و دولت درصدد برآمد به شدت، ورود و خروج زایران را کنترل کند.

در دوره عثمانی درها فقط در ساعات خاصی از شب بسته می شد. البته اگر زایران وجهی بابت مخارج روشنایی و غیره می پرداختند، تا صبح باز می گذاشتند. در برخی سفرنامه ها هست، حتی خدام و بواب، کلیدها را به زوار می سپردند و می رفتند و صبح می آمدند تحویل می گرفتند.

در دوره سیطره وهابیون فقط به هنگام دفن اموات، درها باز می شد و مجدداً بسته می گردید. اما با فشارهای حجاج و دولت ایران، روزانه فقط تا سه ساعت برخی از درها باز می شد. از سال ۱۳۶۵ بنا به درخواست مردم مسلمان و مسئولین ایرانی صبح ها پس از نماز صبح، دو ساعت بعضی درها باز می شد. و فقط زایران مرد و نه زن ها می توانستند وارد شوند. سال هایی فشار زیادتر بوده و زایران حق رفتن به سر قبور را نداشته و فقط در معبرها باید، چند دقیقه ای می ایستادند و عبور می کردند. حتی حق خواندن زیارت نامه، گریه و زاری و نوحه سرایی نداشته اند. البته در سال هایی هم که روابط دو دولت ایران و عربستان بهتر می شده، اندکی از سخت گیری ها

کاسته می شد و برخی اقدامات و منع ها برداشته می شده است. بهرحال ورود و خروج و باز و بسته بودن درهای بقیع در دوره جدید جدی تر رعایت می شده است؛ با اینکه هر چند سال یکبار تغییراتی داشته است.

در دوره عثمانی و حتی تا سه دهه قبل یک شغل به نام بوابین در مدینه بود که حراست، کنترل زایران و باز و بستن درها را بر عهده داشتند. بعداً این وظیفه بر عهده شرطه و نیروی انتظامی سعودی واگذار شد. البته در کنار نیروی انتظامی مأمورین ارشاد و امر به معروف هم حضور دارند و به گمان خود حاجیان مسلمان را که بسیاری از آنها از علما و از بهترین موحدان و مجاهدان هستند، از شرک باز می دارند!

مآخذ

صور من الحياه الاجتماعيه بالمدينه المنوره، ياسين احمد ياسين الخياري، مدينه منوره، ۱۴۱۳ق/ ۱۹۹۳م، ص ۱۲۰-۱۲۵ و ص ۹۹-۱۰۲؛ المدينه بين الحاضر و الماضي، ابراهيم بن علي العياشي، المدينه المنوره، المكتبه العلميه، ۱۹۷۲م، ص ۱۶۸؛ ميقات حج، شماره های مختلف.

بازاریان و کسبه تهران، تجمع ← تجمع بازاریان و کسبه تهران

بازسازی بقعه ائمه

بازسازی بقعه ائمه، تعمیر و مرمت و توسعه حرم امامان(ع) در بقیع در سده ۱۳ق توسط محمدعلی پاشا.

اهمیت آرامگاه ائمه بقیع(ع) برای اهل سنت و شیعیان چنان است که پیروان هر دو مذهب قرن‌ها به آبادانی و عمران آن اهتمام داشته اند. صرفاً یک استثناء تاریخی هست و آن اهتمام وهابیون به عنوان اهل سنت سلفی به تخریب آن است. پادشاه و امیرانی از اهل سنت در تاریخ بوده اند که در تعمیر و توسعه بقیع و حتی بازسازی بقعه ائمه کوشا بوده اند. یکی از اینان محمدعلی پاشا (۱۷۶۹-۱۸۴۹م) حاکم مصر است. او خدمات فراوانی در مکه و مدینه داشت. از جمله به دستور سلطان محمود عثمانی دوم (۱۱۹۹-۱۲۵۵ق) بقعه و آرامگاه ائمه بقیع(ع) را در سال ۱۲۳۴ق بازسازی کرد و نیز اطراف آن را توسعه داد. گویا قبل از این تاریخ بقعه ائمه(ع) توسط وهابیون تخریب شده بود و سلطان عثمانی فرمان بازسازی را بعد از آن تخریب می دهد. روشن است که هدف علی پاشا راحتی زایران بوده به طوری که سید جعفر مدنی برزنجی (درگذشت ۱۳۱۷ق) از بزرگی آرامگاه ائمه بقیع و راحتی مردم به هنگام زیارت یاد کرده است. تا هنگام تخریب این آرامگاه توسط سعودی های وهابی، زایران به راحتی در آنجا به عبادت، دعا و زیارت می پرداختند.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۰؛ به سوی ام القری، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۷۳، ص ۳۱۶؛ نزه الناظرین، جعفر بن اسماعیل برزنجی، قاهره، ۱۹۹۸م، ص ۲۷۶.

بازسازی بقیع توسط محمد مصدق ← مصدق، محمد

بازسازی

بازسازی، تلاش های مردمی برای مرمت خرابی های بقیع.

بقیع در طول تاریخ گاه به دلیل حوادث غیرمترقبه طبیعی مثل سیل، خسارت هایی متحمل می شد؛ ولی به سرعت توسط افراد نیکوکار، بازسازی می شد. چون مانعی برای بازسازی وجود نداشت. امّا پس از سلطه وهابیان بر حجاز، تخریب و ویرانی عمدی و آگاهانه حرم ائمه بقیع و دیگر بناهای این قبرستان آغاز شد. شیعیان جهان و خصوصاً مراجع و علمای دینی پس از تخریب، اقداماتی برای بازسازی و تعمیر انجام می دادند. اما مانع مهم آل سعود و وهابیون بود که این اقدامات را بی اثر ساخت و نمی گذاشت به نتیجه برسد.

مظفر اعلم، نماینده ی دولت ایران در جده از سال ۱۳۳۰ش با تشویق و حمایت علمای شیعه کوشش هایی در این راستا داشته است. وی در تاریخ ۲۱ آذرماه ۱۳۳۰ در گزارشی به کمیسیون دائمی حج وضعیت اسف بار بقیع را متذکر شده و وضعیت بقیع بعد از خرابی تمام ساختمان های قبور ائمه اطهار(ع) بسیار دلخراش دانسته است. او طرحی داده که اگر

اولیای دولت سعودی برای ساختن دیواری با پنجره های آهنی، گرد محوطه مدفن مطهر ائمه هدی موافقت کنند حداقل محوطه ای به وسعت ۱۲۰ متر مربع با سایه بانی ساخته شود تا قبور ائمه(ع) تکریم شده و محترم شمرده شود. مظفر اعلم به عنوان سفیر ایران در جده در ششم آذرماه ۱۳۳۰ از مدینه و بقیع بازدید کرده و گزارش مفصل چند صفحه ای برای مقامات ایران ارسال نموده است.

اما به رغم مذاکرات چندساله نمایندگان ایران با مسئولین و مقامات عربستان سعودی از رده های مختلف، بازسازی به هیچ وجه نه تنها اجرا نشد بلکه چند سال بعد، رسانه های عربستان از قول مقامات این کشور، چنین تصمیمی را کاملاً منکر شده و بازسازی را تکذیب کردند. با اینکه امیر فیصل نایب السلطنه حجاز و امیر عبدالله فرزند ایشان قول داده بودند؛ حتی به شهرداری مدینه ظاهراً دستور داده بودند که به مقابر ائمه شیعیان رسیدگی ویژه کند. گاهی امیر مدینه هم قول مساعدت می داده ولی هیچگاه اقدام عملی صورت نمی گرفته است.

بهرحال تلاش عالمان و بزرگان شیعه و پیروان اهل بیت(ع) از یک سو و کوشش های نمایندگان و مدیران دستگاه دیپلماتیک ایران و همچنین تلاش های برخی از مقامات اهل سنت برای بازسازی بقیع تاکنون با اینکه پیوسته ادامه داشته ولی عملاً اجرا نشده است. این موضوع بارها در گفتگوهای سیاسی سران دو کشور ایران و عربستان مطرح شده است، لیکن متأسفانه تا این زمان، آنگونه که باید تأثیری، در پی نداشته و وهابیان همچنان نسبت به عقاید خویش اصرار ورزیده، بر اقدامات تخریبی شان افزوده اند. تا آن جا که در یکی دو سال اخیر، با گذاشتن در فلزی جلو پله ها، از رفتن بانوان به قسمت فوقانی و مقابل در ورودی بقیع و پشت پنجره های آن جلوگیری می کنند و با استقرار نیروهای نظامی در قسمت تحتانی مقابل بقیع، مانع از نشستن و زیارت نامه خواندن زائران می شوند.

از سوی دیگر با گماردن تعدادی نیروهای خاص در کنار قبور بقیع، با الفاظ و عبارات و بیانات خارج از ادب و نزاکت، زائران را مورد توهین و استهزا قرار می دهند و این خود وسیله ای برای افزایش بغض و ناراحتی کسانی است که با تأسی به پیامبر خدا(ص) به زیارت قبرستان بقیع می روند تا با چهره های برجسته صدر اسلام آشنا شده و از آرمیدگان ممتاز بقیع الگو بگیرند.

مآخذ

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، علی محقق، تهران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۷۹، ص ۲۴۷ به بعد؛ تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۸۵ و ۱۵۹؛ الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، دارالساقی، ۲۰۱۰، ج ۲، ص ۲۲۷-۲۵۶؛ مجله بقیع، سال ۳، ش ۳۵ فروردین ۱۳۶۸، ص ۸-۱۰؛ همان، ش ۳۶، اردیبهشت ۱۳۶۸، ص ۱۴-۱۵.

بانوی اصفهانی ← شهربانو بیگم

بجلی، یونس بن یعقوب ← یونس بن یعقوب بجلی دهنی

بخش نامه دولت ایران

بخش نامه دولت ایران، اعلام عزا و تعطیل عمومی به مناسبت تخریب آثار و اماکن در حجاز به ویژه در بقیع.

پس از تخریب های فراوان دولت آل سعود و وهابیون در بقیع و دیگر جاهای مدینه منوره و حتی سوزانیدن در حرم نبوی در ۱۳۰۴/۱۳۴۴ق، دولت رضا شاه بخش نامه ای با امضای رییس الوزرا به شرح زیر منتشر کرد:

عموم حکام ایالات و ولایات و مأمورین دولتی: به موجب اخبار تلگرافی، از طرف طائفه وهابی ها، اسائه ی ادب به مدینه ی منوره شده و مسجد اعظم اسلامی را هدف تیر توپ قرار داده اند. دولت از استماع این فاجعه ی عظیمه، بی نهایت مشوش و مشغول تحقیق و تهیّه اقدامات مؤثره می باشد. عجالاً، با توافق نظر آقایان حجج اسلام مرکز، تصمیم گرفته شده که برای ابراز احساسات و عمل به سوگواری و تعزیه داری، یک روز تمام مملکت تعطیل عمومی شود، لهذا مقرر می دارم، عموم حکام و مأمورین

ص: ۱۴۳

دولتی، در قلمرو مأموریت خود به اطلاع آقایان علمای اعلام هر نقطه، به تمام ادارات دولتی و عمومی مردم، این تصمیم را ابلاغ و روز شنبه شانزدهم صفر ۱۳۴۴ (برابر ۱۵ شهریور ۱۳۰۴) را روز تعطیل و عزاداری اعلام نمایند.

مأخذ

تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۵۰.

بدر، عبد الباسط ← التاريخ الشامل

بدعت بقیع

بدعت بقیع، باور وهابیون مبنی بر بدعت بودن ساخت آرامگاه و نقد آن.

وهابیان مدعی هستند ساخت و ساز بر سر مقابر و مزارات در سده های نخست اسلامی نبوده و بعدها مثلاً از سده پنجم قمری به بعد شیعیان و برخی از اهل سنت منحرف شروع به ساختن بقیع و آرامگاه نمودند. از اینرو چون مسبوق به سابقه نیست پس بدعت محسوب می شود. نیز این عمل را بدعتی می دانند که در روایات نهی شده است. وهابیان از این طریق می خواهند اعمال و اقدامات خودشان در تخریب اماکن اسلامی از جمله تخریب بقیع های ائمه (ع) در بقیع را توجیه کنند.

اما مخالفان وهابیت معتقدند اولاً مطابق آیه قرآن این عمل بین موحدان، دست کم از روزگار اصحاب کهف متداول و متعارف بوده است (سوره کهف، آیه ۲۱) چنانکه سر مزار اصحاب کهف، بقیع و عبادتگاه ساختند تا مردم پس از عبرت آموزی از سرنوشت آنان به عبادت خداوند و سجده خداوند روی آوردند. دوم اینکه در دوره رسول الله بسیاری از اموات را در خانه یا اتاق دفن می کردند. از جمله جسد پسر رسول خدا (ص) ابراهیم در خانه عقیل در اتاقی دفن شد و بعدها با دفن اموات بیشتر در این خانه، آنجا را تبدیل به مسجد عمومی کردند.

مأخذ

شناخت وهابیت، نجم الدین طبسی، قم، دلیل ما، ۱۳۹۱، ص ۷۹۷ و ۷۹۹؛ الوهابیه فی المیزان، جعفر سبحانی، قم، ۲۰۱۲م، ص ۳۱ به بعد.

براء بن معرور

براء بن معرور، از اصحاب رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

براء بن معرور، به نام ابن صخر بن خنساء هم خوانده شده و از قبیله خزرج و از اصحاب مدنی و انصاری است. او از پیروان با وفای پیامبر خدا (ص) است. در پیمان عقبه، در میان جمعیت هفتاد نفری اهل یثرب حضور داشت که در تاریکی شب، هنگام خفتن کفار قریش دست بیعت به پیامبر داد و با کلماتی حاکی از ایمان و عشق به آن حضرت، اظهار ارادت نمود و قول داد که تا آخرین رمق حیات خویش، از پیامبر خدا (ص) حمایت و پشتیبانی کند.

ابن معرور، از پیشگامان در بیعت با پیامبر بود و نخستین کس در میان هفتاد و دو نفر مرد و زن در عقبه بود که با پیامبر دست بیعت داد.

کسانی که از مدینه عازم مکه شده بودند، در ایام تشریق با پیامبر خدا(ص) دیدار کردند و از آن حضرت خواستند نشستی را با آنان داشته باشد.

براء بن مغرور، مانند بسیاری از مدنی ها، پیش از هجرت مسلمان شد. او به وسیله تبلیغات مُصعب بن عمیر اسلام را برگزید. از رخدادهای برجسته و مسائل عجیب در زندگی براء بن معرور آن بود که از قوم یهود سخت بیزار بود و از این رو، پس از مسلمان شدنش، خوش نداشت که به سوی بیت المقدس نماز بخواند، از همین روی در سفری که از یثرب به مکه، برای دیدار با پیامبر می رفت، با همین ذهنیت، به سوی کعبه نماز گزارد و هنگام مرگ خویش وصیت کرد که به سوی کعبه دفنش کنند.

براء بن معرور در بیعت عقبه، از سوی پیامبر خدا(ص) به نقابت و مهتری قومش در مدینه برگزیده شد. این کار به دلیل جایگاه و اهمیتی بود که براء در نزد پیامبر داشت. او در فاصله پیمان عقبه، تا هجرت پیامبر خدا(ص) به یثرب، در این شهر تلاش گسترده ای در انتقال پیام های پیامبر به قوم خویش نمود و بیشتر آنان، توسط براء بن مغرور مسلمانی را برگزیدند.

روایات در تاریخ وفات براء بن معرور گوناگون است؛ برخی وفات او را یک ماه پیش از هجرت دانسته اند. این روایات با روایات متواتر دیگری که وفات وی را در چهار ماه نخست هجرت دانسته، متناقض است و ظهور بیشتر روایات، حاکی از آن است که براء در چهار ماه نخست هجرت پیامبر(ص) در مدینه از دنیا رفته است. علامه مجلسی، بر همین قول است.

پس از وفات براء پیامبر خدا(ص) بر جنازه او نماز گزاردند و سپس در بقیع به خاک سپرده شد.

پیامبر خدا(ص) چون از تجهیز و تکفین براء بن معرور فارغ شدند و در مجلس عزای نشستند، فرمودند: شما ای بازماندگان و اولیای براء، به تبریک سزاوارترید تا تسلیت؛ زیرا برای براء در حجاب های آسمان، قبه ای بر پا شد تا روحش به آسمان عروج کند. روح او را به بهشت بردند و همه خازنان بهشتی، روحش را دریافت نمودند.

مأخذ

الغدیر، عبدالحسین امینی، بیروت، دارالکتاب، ۱۹۶۷م، ج ۷، ص ۲۶۲؛ الامام علی(ع)، احمد الرحمانی الهمدانی، تهران، انتشارات منیر، ۱۳۷۷ش، ص ۷۷۴؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دارالعلم، ۱۹۸۷م، ج ۳، ص ۸۸؛ العدد القویه، ابن مطهر حلّی (علی بن یوسف)، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۸ق، ص ۱۱۹؛ نفس الرحمان فی فضائل سلمان، به کوشش جواد قیومی، قم، ۱۳۶۹ش، ص ۷۵.

برادران یکتا پرستی ← اخوان توحید

برام

برام، نام کوهی در ناحیه بقیع.

برام بر وزن مرام نام کوهی در سرزمین بنی سلیم در مجاورت حره در ناحیه بقیع است و ابو قطفیه عمرو بن ولید شاعر عرب، وقتی که عبدالله بن زبیر امویان را از حجاز به شام تبعید کرد، در این باره حدود سی بیت سروده و در یک بیت آن چنین گوید:

لیت شعری واین منی لیت / اعلی العلی یلبن فیبرام

یعنی کاش می دانستم و البته من کجا و کاش گفتن کجا؟ که یلبن و برام در همان وضع روزگار گذشته است.

اما در نقشه های موجود و جدید کوه خاصی در بقیع مشاهده نمی شود می توان نتیجه گرفت که کوه کوتاه (کوهپایه) بوده که به مرور فرسایش یافته یا مردم و مدیریت شهری آن را تسطیح کرده اند. نکته اینست که این کوه نماد علو و سمبل برتری مردم این منطقه بوده است.

مأخذ

برانگیخته شدن مدفونین

برانگیخته شدن مدفونین، بعث و حشر هفتاد هزار تن از بقیع در قیامت.

از قول علمای یهود و نیز در منابع روایی و حدیثی درباره فضیلت بقیع، از حشر هفتاد هزار مدفون در بقیع خبر داده اند. روایاتی از رسول خدا(ص) نقل شده که در قیامت به هنگام محشور شدن مردگان، از بقیع هفتاد هزار تن برانگیخته خواهند شد. مهم تر اینکه تأکید شده اینان حساب دهی ندارند و به هنگام محاکمه مردان و زنان، اینان را از محاسبه رفتار و اعمالشان معاف می کنند. در برخی از این روایات هست که این افراد مثل ماه شب چهارده درخشش دارند.

روایات معصومین(ع) از نظر سندی و دلالت نیاز به بررسی دارند؛ اما مهم تر اینکه، این روایات متذکر نشده اند این مردگان مربوط به قبل اسلام تا دوره حضرت رسول(ص) بوده یا از آینده خبر می دهد و مردگانی که بعداً دفن می شوند را معرفی می کند. چون این روایات مطلق است و از سوی دیگر قول علمای یهود هست، این روایات را باید شامل قبل از اسلام هم دانست. به عبارت دیگر پیش از اسلام و در دوره یهود، بقیع قبرستان بوده و مردم مردگان خود را در آنجا دفن می کرده اند.

مأخذ

اخبار المدینه: ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دارالمصطفی، نورالدین سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۸۸؛ الدرہ الثمینہ، ابن نجار، به کوشش صلاح الدین شکر، مدینه منوره، مرکز بحوث، ۲۰۰۶م، ص ۷۹-۸۱؛ مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری، قم، آل البیت(ع)، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۰۸-۳۰۹؛

ص: ۱۴۵

برده الحاج، عتیق کافور الحریری

برده الحاج، عتیق کافور الحریری، خادم مسجد النبوی و مدفون در بقیع.

تاریخ تولد و وفات او ذکر نشده و اطلاعات چندانی از او در دست نیست. سخاوی او را مردی صالح و خود ساخته توصیف کرده و می گوید: او یکی از فراشان حرم نبوی در مدینه است. درباره خاندان و ذریه او نیز گزارشی نیافته ایم اما گویند که گذار عمرش تماماً در خدمت حرم نبوی بود و پس از وفات در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین السخاوی، ج ۲، ص ۱۱۹-۱۲۰.

برزنجی مدنی

برزنجی مدنی، خاندانی از سادات متولی بقیع در سده ۱۲ تا ۱۴ق.

خاندان برزنجی مدنی از شافعیان و سادات ساکن در مدینه بین سده یازده تا چهاردهم قمری بوده اند. اینان نسبتشان به طایفه ای از کردهای ایران و عراق به نام برزنجی یا سادات برزنجی می رسد.

عثمانی ها که به مکه و مدینه سیطره داشتند، برزنجی های مدنی را به عنوان متولی بقیع تعیین کردند. بیشترین اطلاعات در این باره را سید جعفر مدنی برزنجی (درگذشت ۱۳۱۷ق) در کتابش نزهه الناظریه گزارش داده است. او تأکید کرده خاندانش از سوی دولت عثمانی، رسماً متولی بقیع بودند. سلطان محمود خان عثمانی در فرمانی مسئولیت بوابی (دربانی) بقیع را بر عهده برزنجی های مدنی نهاده بوده است. در گزارش های متعدد تصریح شده که برزنجی ها با اینکه از سادات بودند ولی نسبت به شیعیان رفتار شایسته ای نداشتند. به ویژه در مورد شیعیان عجم سخت گیری داشتند و حتی آنها را کتک می زدند. آنان از هر زایری که وارد حرم ائمه بقیع می شد، مبلغی می گرفتند، اگر نداشتند یا نمی دادند، گاه به سختی مضروب می شدند.

از این خاندان چهره ها و دانشمندانی برخاسته اند، از جمله محمد بن عبدالرسول برزنجی مدنی، زین العابدین جعفر بن حسن برزنجی مدنی، جعفر بن اسماعیل برزنجی مدنی؛ احمد بن اسماعیل بن جعفر برزنجی مدنی.

همه اینان صاحب کرسی تدریس و افتاء در مدینه منوره بودند و بعضی از آنان آثار ماندگار و سودمندی درباره مدینه النبوی و بقیع دارند. مثل کتاب نزهه الناظرین از جعفر بن اسماعیل (۱۲۵۰-۱۳۱۷ق) که برای اولین بار در مکه، ۱۳۰۳ق و در قاهره، ۱۳۳۲ق منتشر شد. این اثر درباره مسجدالنبی و اطراف آن از جمله قبرستان بقیع است. احمد بن اسماعیل در گذشته (۱۳۳۷ق) کتابی درباره بقیع به نام فی مناقب اهل البقیع نوشت.

بدینگونه این خاندان علاوه بر اینکه تولیت بقیع را بر عهده داشتند، از نظر علمی و پژوهشی هم برای معرفی و ترویج بقیع

نوشته هایی نیز عرضه کرده اند.

مآخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶م، ج ۱، ص ۹۹-۱۰۰؛ تاریخ مشاهیر کرد، بابا مردوخ روحانی، تهران، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۶۱-۶۳؛ دانشنامه جهان اسلام، تهران، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۹۱-۹۲؛ معجم المطبوعات العربیه والمغربیه، یوسف الیان سرکیس، قم کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۵۴۸-۵۴۹.

برزنجی، جعفر بن سید اسماعیل

برزنجی، جعفر بن سید اسماعیل، مورخ و پژوهشگر عراقی و نویسنده درباره بقیع.

سید جعفر بن اسماعیل برزنجی (۱۲۵۰-۱۳۱۷ق) در دهکده برزنج در عراق متولد شد. در نوجوانی نزد پدرش و سپس علمای منطقه آموزش دید. از ۱۲۶۹ق در الازهر به تحصیل مشغول شد. پس از طی مدارج علمی مقام های مفتی شافعیه، قضاء، امامت و خطابه حرم نبوی را کسب کرد.

علاوه بر مشاغل و مناصب فوق، کتب متعددی هم تألیف و عرضه کرد که برخی از آنها معرفی می شود: تاج الابتهاج علی النور الوهاج فی الاسراء و المعراج، شواهد الغفران و از همه مهم تر نزهه الناظرین فی تاریخ مسجد سید الاولین و الآخرین است که آن را درباره مسجد نبوی

ص: ۱۴۶

و اطراف آن از جمله قبرستان بقیع نوشت.

کتاب نزه الناظرین اولین بار در سال ۱۳۰۳ق توسط المطبعه الامیریه در مکه منتشر شد. بار دوم در سال ۱۳۳۲ق توسط المطبعه الجمالیه در مصر منتشر شد. همین چاپ در بیروت توسط دارصعب به روش عکس برداری برای بار سوم چاپ شد.

به دلیل اینکه همه این چاپ ها مشکلاتی داشت و نسخه های آن در بازار هم به اتمام رسیده بود، احمد سعید بن سلم به تحقیق آن پرداخت. این تحقیق توسط مکتبه بن سلم (مدینه منوره) و مکتبه الرفاعی (قاهره) در سال ۱۴۱۸ق / ۱۹۹۸م منتشر شد. بخشی از آن درباره بقیع است.

مأخذ

نزه الناظرین فی تاریخ مسجد سیدالاولین و الآخرین، جعفر بن السید اسماعیل البرزنجی، به کوشش احمد بن سعید بن سلم، مدینه منوره و قاهره، مکتبه بن سلم و مکتبه الرفاعی، ۱۴۱۸ق / ۱۹۹۸م.

برغانی، ملا محمد صالح

برغانی، ملا محمد صالح، فقیه، مفسر و مرجع تقلید امامیه در سده ۱۳ق و احیاگر بقیع.

محمد صالح (درگذشت ۱۲۷۱ق) فرزند مولی محمد ملائکه مشهور به برغانی از علمای بزرگ امامیه است. خاندان آل برغانی از برغان (قبلاً دهستان و اکنون شهرستان بین تهران و قزوین در دل کوه البرز) بوده و یکی از مشهورترین خاندانهای علم و اخلاق و از مدافعین حقوق شیعه و شاخه ای از آل طالقانی در عراق و ایران است. نسب این سلسله به آل بویه منتهی می گردد. این طایفه از ذریه شیخ ملامحمد ملائکه (درگذشت ۱۲۰۰ق) فرزند شیخ ملامحمد تقی بن شیخ ملامحمد جعفر بن شیخ ملامحمد کاظم طالقانی برغانی، هستند. ملامحمد ملائکه از بزرگان علمای اصولی بود و با اخباریهای قزوین مشاجرات و مبارزاتی داشت و مصایب فراوانی در این راه متحمل شد. محمد صالح مقدمات علوم عربی و فنون ادب را نزد پدرش در برغان فرا گرفت. در کودکی قرآن مجید و نهج البلاغه را حفظ نمود. در قزوین و بعد در اصفهان و سپس در عتبات مقدسه عراق به فراگیری علوم دینی پرداخت. آنگاه به کربلا- هجرت کرد و در حوزه درس وحید بهبهانی (درگذشت ۱۲۰۵ق) حضور یافت بعد از مدتی بر اثر شیوع وبا در عراق به ایران بازگشت و مدتی از حوزه درس میرزا ابوالقاسم قمی صاحب قوانین (درگذشت ۱۲۳۱ق) بهره مند گشت و بعد راهی اصفهان شد و از حوزه درس فیلسوف شهیر ملاعلی نوری (درگذشت ۱۲۴۶ق) علوم عقلی را فرا گرفت. سپس برای زیارت حضرت رضا(ع) به خراسان رفت و در آن سامان، مدتی از حوزه درس سید میرزا مهدی خراسانی (شهید در سال ۱۲۱۷ق) استفاده نمود و آنگاه برای مرتبه دوم به عراق بازگشت و در نجف به حوزه درس شیخ جعفر کبیر صاحب کشف الغطاء (درگذشت ۱۲۲۸ق) پیوست و بعد به کربلا منتقل گردید و به حوزه درس سید علی طباطبائی صاحب ریاض (درگذشت ۱۲۳۱ق) ملحق شد و به درجه اجتهاد نایل گردید. در حدود سال ۱۲۲۰ق به ایران بازگشت و در تهران سکنا گزید و کرسی اصلی تدریس و فتوی را به خود اختصاص داد و طلاب علوم دینی از اطراف و اکناف به نزد او گرد آمدند. در این ایام بر اثر بی کفایتی فتحعلیشاه ولایات شمال ایران به اشغال روسها درآمد. این حوادث خشم ملامحمد صالح برغانی را برانگیخت و باعث شد که وی فتوای مهم خود را در خصوص هر گونه جنگ و یا ترک

مخاصمه صادر کند و قراردادهای صلح و مذاکرات با دولتهای خارجی را لازم به اذن فقها بداند. از اینرو بین روحانیت و شاه مشکلاتی پدید آمده و موجب دعوت علمای طراز اول تهران به کاخ گلستان و تشکیل جلسه ای در حضور شاه شد. برغانی در این جلسه از رهبری فقها در عصر غیبت کبری و محدود بودن اختیارات شاه بر اساس قرآن و سنت دفاع کرد. این مسئله مورد تأیید برخی از فقهای حاضر قرار گرفت. ولی شیخ ملامحمد علی جدلی مازندرانی معروف به جنگلی که از مقربین شاه بود، به دفاع از مقام شاه و نقش رهبری او پرداخت. این جلسه منجر به ناراحتی شدید فتحعلیشاه از برغانیها گردید. متعاقباً

ص: ۱۴۷

شاه قاجار دستور تبعید ملامحمد صالح و دو برادرش شهید ثالث و ملاعلی برغانی را صادر و آنها را به عراق تبعید کرد. برغانی از عراق راهی حجاز گشت و در مکه مکرمه مقیم شد. او مذهب خود را پوشیده می داشت و عهده دار تدریس فقه جعفری و معارف اهل بیت (ع) به نحوی که هماهنگ با یکی از مذاهب اربعه بود گردید. وی در مکه و مدینه آثار خیری از خود باقی گذاشته است، از جمله تجدید بنای عمارت ابو منصور خمارتاش بن عبدالله قزوینی (درگذشت ح ۵۱۰ق) که وقف اقامت حجاج اهل قزوین بود. وی مجدداً به عراق بازگشت و در کربلا و نجف به تدریس و فتوی اشتغال یافت. در این هنگام شیخ جعفر کاشف الغطاء عازم ایران شد و با توجه به روابط صمیمانه ای که با خاندان برغانیها داشت، مقرر شد که تابستان را در قریه برغان بگذرانند. از طرفی چون از اختلافات حد و دشمنی برغانیها با فتحعلیشاه قاجار مسبوق بود آنها را با خود به ایران آورد و نزد فتحعلیشاه قاجار برایشان شفاعت کرد و شاه قاجار وساطت شیخ جعفر کبیر را در قبال این شرط پذیرفت که آنان در دارالخلافه تهران اقامت گزینند.

ملامحمد صالح اقداماتی وسیع و تعمیراتی اساسی در بقیع انجام داد. چون بقیع به دستور آل سعود در ۱۲۲۱ق تخریب و غارت شده و بقعه ها و ساختمان ها را کاملاً تخریب کرده بودند. برغانی ۵۰ سال بعد از این حادثه یعنی در ۱۲۷۱ق فوت کرد. بنابراین شاهد تخریب گسترده بقیع بود و تلاش بسیار نمود و با کمک خیرین و نیکوکاران بقعه ها را بازسازی کرد. پسرش حسن برغانی صالحی (یا حائری) درگذشت (۱۲۸۱ق) راه پدر را ادامه داد و کارهای نیمه کاره پدرش در مرمت و بازسازی بقیع را تداوم بخشید تا آنجا که در مدینه توسط متعصبین وهابی به شهادت رسید و در بقیع به خاک سپرده شد.

برغانی آثار و تألیفات فراوانی به یادگار گذاشته است. غیر از رساله عملیه و آثار فقهی و کلامی و تفسیری، چند جلد کتاب درباره ائمه (ع) دارد که نشانگر شناخت و عشق او به امامت شیعی است. کنز الواعظین فی احوال الائمة الاطهار (چهار جلد)؛ کنز المواعظ؛ کنز الباکین؛ کنز المصائب (مقتل)؛ کنز البكاء (مقتل). بدینگونه ترویج فرهنگ ائمه (ع) و ایجاد معرفت و علاقه نسبت به امامان شیعه و احیای آثار ایشان و بقیع در رأس برنامه های او بود.

مآخذ

اعیان الشیعه، سید محسن امین، دارالتعارف، ج ۳، ص ۴۰۲؛ دائرهالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۴ و ۱۸۲-۱۸۴ و ج ۱، ص ۱۵۱؛ الکرام البرره، آقا بزرگ تهرانی، ج ۱، ص ۳۲۷؛ مستدرکات اعیان الشیعه، سید محسن امین، ج ۲، ص ۳۰۴.

برکیارق، پادشاه سلجوقی ← مجدالملک قمی

برکه بنت ثعلبه ← ام ایمن

برجودی، محمدعلی ← بزم غریب

بریر بن عشرقه ← ابوهریره دوسی

بزم غریب

بزم غریب، سفرنامه ای درباره مکه و مدینه از دوره قاجاریه و دارای گزارشی از بقیع.

مؤلف این سفرنامه، محمدعلی بن محمد رضی بروجردی است. به احتمال زیاد وی اصالت بروجردی داشته ولی بعداً گویا در شیراز ساکن شده است. او سفرش را از چهاردهم شعبان ۱۲۶۱ق از شیراز آغاز کرد و پس از ده ماه یعنی در ۲۸ جمادی الثانی ۱۲۶۲ به موطن خود بازگشت.

علت نام گذاری سفرنامه اش به بزم غریب، تناسب سال حرکت به مکه بر اساس حروف ابجد است.

این سفرنامه را یکی از سفرنامه های ارزشمند دوره قاجار دانسته اند. چون در مقایسه با سفرنامه های مشابه آن دوره، هم نثری ادیبانه تر و مسجع دارد و هم دارای توضیحاتی درباره مسایل حاشیه ای سفر است.

مؤلف کوشیده تا از هر موقعیت جغرافیایی اطلاعاتی به دست دهد. این کار را درباره برخی از شهرها که در آنها اقامت کرده با تفصیل بیشتری انجام داده و حتی نسبت به برخی از اماکن چون یمن، شرحی از تحولات سیاسی

ص: ۱۴۸

آن نیز به دست داده که جالب توجه است. آشکار است که مؤلف اندیشه تاریخی دارد و اطلاعات جغرافیایی و به خصوص درک او از موقعیت های جغرافیایی جالب توجه است. این سفرنامه را محمدمهدی معراجی بر اساس دو نسخه زیر آماده چاپ کرده است:

نسخه نخست متعلق به کتابخانه علامه طباطبایی شیراز است که استاد سید عبدالعزیز طباطبائی فهرست آن را در دفتر نخست میراث اسلامی ایران چاپ کرد.

نسخه دوم، شخصی است و از شیراز به کتابخانه آستان قدس هدیه شد. سید تقی اردلان از مدیران کتابخانه آستان قدس آن را در اختیار مصحح قرار داده است. نویسنده گزارش مفصلی از بقیع آورده است.

مآخذ

سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۵۷۵-۵۷۶؛ میراث اسلامی ایران، به کوشش رسول جعفریان، قم، کتابخانه آیت الله نجفی، ج ۱، ص ۲۵-۲۸.

بستان البصّه

بستان البصّه، از باغ های قدیمی مدینه منوره در مجاورت بقیع.

مدینه منوره که قبل از اسلام یثرب نام داشت، دارای آب و هوایی لطیف بود و باغهای بسیاری در حاشیه آن وجود داشت. به ویژه در جنوب مدینه و در مجاورت بقیع باغ هایی سرسبز و خرم تفرجگاه مردم شمرده می شد.

یکی از این باغ ها البصّه یا بستان البصّه بود که به زبان محلی به آن البوصّه می گفتند و در جنوب غربی مسجدالنبی و جنوب بقیع بود. در ابتدا فاصله بَصَّه و بقیع ۲۲۰ متر بود و مردم این فاصله را از طریق خیابان العوالی طی می کردند تا به بقیع می رسیدند. بعدها با توسعه بقیع بستان البصّه در همسایگی بقیع قرار گرفت. اما در دوره جدید این باغ کاملاً از بین رفت و با ساختن ساختمان تجاری ۱۴ طبقه توسط سازمان اوقاف عربستان سعودی تبدیل به مرکز تجاری بزرگی وابسته به حرم مطهر شد.

برخی از روایات گویای اینست که این باغ از دوره رسالت وجود داشته است. چاه آبی نیز در آن قرار داشته است. در حدیثی آمده است که رسول خدا(ص) شهداء را برای غسل به بَصَّه می آورد و از آب همین چاه غسل می داد. نیز عیال، خانواده و فرزندان خود را به این باغ می آورد و از آب چاه استفاده می کردند. نقل است که آن حضرت یک روز از ابوسعید خدری سدر می خواهد. سپس رسول خدا(ص) سرش را با آن سدر در همان باغ شستشو داده است.

حمد الجاسر (از متفکران و مؤلفین بزرگ عربستان در دوره معاصر) چنین گزارش می دهد: مسجد بنی خُداره یکی از مسجدهای مدینه بود که رسول خدا در آن نماز گزارده است. این مسجد از خزرچی ها بود. خزرچی ها دژی به نام الأجرد داشتند که چاهی به نام بَصَّه داشت. این چاه در راه قدیمی بقیع به قریه قبا و نزدیک بقیع بود.

ابن نجار (درگذشت ۶۴۳) و مطری (درگذشت ۷۴۱ق) اولین کسانی هستند که گزارش های تفصیلی از باغ بُصّه و چاه (بئر) بُصّه ارائه کرده اند. فیروزآبادی (درگذشت ۸۱۷ق) گزارش داده این چاه در کنار دژ و قلعه دفاعی (أطم جمع آن آطام) مشهور به أجرد بود. مالکیت آن را «مالک بن سنان» پدر ابوسعید الخدری برعهده داشت.

نیز فیروزآبادی معتقد است دو چاه در باغ بُصّه بود: یکی بزرگتر و دیگری کوچکتر. یکی از این چاه ها نزدیک به بقیع بوده و معمولاً غسل اموات را با آب این چاه انجام می دادند. البته در اینکه کدامیک از چاه ها بُصّه است اختلاف است و اغلب چاه بزرگتر را بُصّه می نامند. ولی مطری معتقد است چاه کوچکتر بُصّه است. این باغ دارای دیوار و حیاط بزرگی بود.

قاضی شهر مدینه به نام زکی الدین بن ابی الفتح بن الصالح، خانه زیبایی در کنار دژ أجرد (أطم الاجرد) ساخت، چاه های کوچک و بزرگ را تعمیر کرد و باغ و چاه ها را برای فرزندش اجاره کرد. البته خود قاضی مدیریت و نظارت بر این اموال را برعهده گرفت. چون این اموال وقف فقرا و زایران به ویژه زوار بقیع بود. عزیزالدوله ریحان البدری الشهابی، باغ بُصّه و دو چاه و دژ أجرد را

در سال ۶۹۷ق/ ۱۲۹۷م وقف فقرا، زایرین و سیرآب کردن حیوانات نمود. او سه سال بعد فوت نمود.

این باغ تا سده چهاردهم قمری (بیستم میلادی) سرسبز و قابل استفاده بوده است. در این زمان، علی حافظ تمامی مشخصات باغ و دو چاه را گزارش نموده است.

این گزارش گویای این نکات است: در کنار باغ بُصّه، قطعه زمینی وقفی به نام النشیر است و هر دو یعنی بُصّه و نشیر در اختیار اداره اوقات مسجدالنبی(ص) است. مستأجر این دو، کشاورزی به نام حسن منصور لؤلؤ همراه با خانواده اش به کاشت و برداشت محصول مشغول اند. برای چاه کوچک تلمبه نصب کرده اند و با آن آب را به سطح زمین آورده و آبیاری می نمایند.

باغ بُصّه و زمین کشاورزی النشیر در چند دهه قبل توسط اداره اوقاف مسجدالنبی تبدیل به مجتمع بزرگ تجاری، اداری و مسکونی در چهارده طبقه شد. این مجتمع دارای هشت برج، ۲۰۰ واحد تجاری و ۶۴ آپارتمان مسکونی است.

دولت آل سعود و مدیران وهابی این دولت متعصب، تمامی آثار مهم مدینه و مکه را به همین روش تبدیل به مجتمع هایی از آهن و بتن و مواد ساختمانی کرده و گویا اراده جدی دارند که هیچ اثری از دوره رسالت یا دوره های بعدی باقی نگذارند. در صورتی که بستان بُصّه و چاه های آب آن که پیامبر به آنجا می آمده، روایات و خاطراتی از آن حضرت درباره بازگو شده، نیز خاطراتی از صحابه و مشاهیر مسلمان در دوره های بعدی در این مکان وجود دارد که باید آنها را حفظ می کردند. آنان بایستی مثل دیگر کشورها و ملت های متمدن حداقل مثلاً پانصد متر از این باغ را با سازه های قدیمی بازسازی می کردند و با نصب تابلو زایران را با تاریخ، فرهنگ و خاطرات آنجا آشنا می کردند و چند هزار متر بقیه را برج سازی می کردند. همانگونه که در کشورهای عربی در کنار هر برج یا هر مجتمع تجاری یا مسکونی یا اداری، مسجدی احداث شده، همین طرح را در مورد آثار باستانی و مکان هایی که دارای خاطرات مذهبی است می توانستند اجرا کنند. اما متأسفانه به دلیل عناد و لجبازی یا به هر دلیل دیگر، عزم جدی دارند تمامی نهادها و آثارها را از بین ببرند، در حالی که سازمان ها و نهادهای بین الملل مثل یونسکو هم هرگز مانع نشده اند.

مآخذ

اثر الوقف الاسلامی فی الحیاه العلمیه بالمدينه المنوره، سحر بنت عبدالثمن الصدیقی، مدینه، مرکز دراسات و بحوث، ۲۰۰۳م، ص ۲۴۳؛ التعریف بما آنست الهجره من معالم دارالهجره، المطری، به کوشش سلیمان الرحیلی، الرياض، داره الملک عبدالعزيز، ۱۴۲۶ق، ص ۱۵۳-۱۵۴؛ الدرہ الثمینہ فی اخبار المدینہ، ابن النجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۶م، ص ۱۷۷-۱۷۸؛ فصول من تاریخ المدینہ المنوره، علی حافظ، جده، شرکه المدینہ الطباعه و النشر، بی تا، ص ۱۷۱-۱۷۲؛ المعالم الاثیره فی السنه والسيره، محمد محمد شراب، دمشق، دارالعلم، بی تا، ص ۴۹؛ المغانم المطابه فی معالم طابه، محمد بن یعقوب فیروزآبادی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینہ المنوره، ۲۰۰۲م، ج ۲، ص ۵۸۹ و ۶۲۰-۶۲۱؛ المناسک و اماکن طرق الحج و معالم الجزیره، حمد الجاسر، الرياض، دارالیامه، ۱۴۰۱ق، ص ۳۹۹؛ وفاء الوفاء، السمهودی، به کوشش قاسم السامرائی، لندن، مؤسسه الفرقان، ۲۰۰۱م، ج ۲، ص ۳۵۷.

بستان البقیع، باغی به این نام در منطقه عوالی در مدینه قدیم.

بستان البقیع یا باغ بقیع یکی از باغات سرسبز و مهم در مدینه منوره در منطقه العوالی بوده است. نام و مشخصات این باغ فقط در کتاب صور من الحیاه الاجتماعیه بالمدینه نوشته الخیاری آمده و دیگر منابع درباره مدینه به این بستان پرداخته اند. به ویژه منابع جدید مثل فصول من تاریخ المدینه از علی حافظ، تاریخ معالم المدینه المنوره از احمد یاسین الخیاری (صاحب کتاب دیگر درباره مدینه) و الجواهر الثمینة از کبریت الحسینی به این بستان پرداخته اند. این بستان در جنوب مدینه و در نزدیکی قبرستان بقیع واقع بوده است. اما ظاهراً فقط تشابه رسمی با بقیع (قبرستان) دارد و ارتباط به قبرستان بقیع ندارد، هرچند بعید نیست که از موقوفات بقیع بوده باشد.

ص: ۱۵۰

صور من الحياه الاجتماعيه بالمدينه المنوره منذ بدايه القرن الرابع الهجرى و حتى العقد الثامن منه، احمد ياسين الخيارى، به كوشش عبيدالله محمد امين كردى، مدينه، ۱۴۱۵ق/ ۱۹۹۵م، ص ۱۵۶-۱۵۷؛ موسوعه مكه المكرمه والمدينه المنوره، ج ۵، ص ۱۴۰.

بسمله، تفسير آيه اى مهم و كليدى توسط على بن ابى طالب(ع) در بقیع.

ابن عباس پسر عموى رسول خدا(ص) نقل مى كند: در شبى مهتابى بعد از عشاء همراه على بن ابيطالب(ع) به بقیع رفتيم. طبق اين نقل، در آنجا آن حضرت به ابن عباس مى فرمايد قرآن قرائت كن. و او با بسم الله شروع مى كند.

آنگاه حضرت درباره تفسير و اسرار باء اول بسم الله شروع به سخن كرد و تا صبح به بيان مطالب ادامه داد.

اين روايت در مستدرک سفينه البحار (ج ۱، ص ۲۶۹) و ينابيع الموده (ج ۱، ص ۲۱۴ و ج ۳، ص ۲۱۱) آمده است. از اين روايت مى توان استنباط كرد كه شخصيت هاى صدر اسلام بخشى از اوقات فراغت يا مباحثات علمى خود را در بقیع برگزار مى کرده اند. لذا از اين نظر هم بقیع از مكان هاى عمومى مهم و داراى کاربرد و نيز تأثيرات فرهنگى و اجتماعى بوده است.

مستدرک سفينه البحار، على نمازى، قم، مؤسسه النشر الاسلامى، ۱۴۱۰ق؛ ينابيع الموده لذوى القربى، سليمان بن ابراهيم القندوزى الحنفى، به كوشش سيد على اشرف حسيني، تهران، دار الاسوه، ۱۳۷۴ش.

بشارى، محمد بن احمد

البشارى، محمد بن احمد، جغرافى دان، مورخ و پژوهشگر درباره بقیع در سده ۴ق.

ابوعبدالله محمد بن احمد بن البناء البشارى معروف به مقدسى و مشهور به بشارى در ۳۳۶ق/ ۹۴۷م در بيت المقدس متولد شد. معاصر ابن ندیم بود. سپس طى مدارج علمى و تحصيل نزد استادان مشهور آن دوره به مورخ، جغرافى دان و نگارنده سيره ادبا شهرت يافت. وى مسافرت هاى فراوان به نقاط مختلف داشت و به همين دليل به جهانگرد مشهور شده است. او تجارب، شيوه ها، يافته ها و ديده هاى خود را در هر سفر يادداشت مى كرد. اين يادداشت ها منظم و تبديل به كتاب شد و او آن را احسن التقاسيم الى معرفه الاقاليم ناميد. اهميت اين اثر اينست كه ويژگى هاى جغرافيايى انسانى و طبيعى، مشخصات مردم شناختى، آداب و رسوم اجتماعى اقوام مسلمان در مناطق گوناگون را تا اواخر سده چهاردهم قمرى را شامل است. اين كتاب چندين چاپ دارد. دكتور محمد مخزوم استاد دانشگاه اللبنانينه آن را تصحيح كرد. اين تحقيق توسط داراحياء التراث العربى (بيروت، ۱۴۰۸ق/ ۱۹۸۷م) منتشر شده است. مخزوم، زندگى نامه اى نسبتاً جامع از مقدسى در مقدمه آورده است.

بخشی از این اثر درباره بقیع است.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، زیر نظر محمد علی سادات و دیگران، تهران، ۱۳۸۹، ج ۱۵، ص ۷۰۴؛ احسن التقاسیم الی معرفه الاقالیم، ابو عبدالله محمد مقدسی بشاری، بیروت، ۱۴۰۸ق، ص ۵-۱۱.

بِشْر بن بَرَاء بن مَعْرُور

بِشْر بن بَرَاء بن مَعْرُور، از اصحاب رسول الله (ص) و مدفون در بقیع.

بِشْر بن بَرَاء بن مَعْرُور، بشر فرزند یکی از اصحاب رسول اکرم (ص) به نام بَرَاء بن مَعْرُور بود. بَرَاء از بزرگان و اشراف مدینه بود که در عقبه با پیامبر خدا بیعت کرد و در بدر، احد و دیگر غزوات پیامبر شرکت داشت و در راه پیامبر و آرمان های والای آن حضرت جانفشانی های فراوان نمود.

فرزندش، بشر هم از اصحاب بیعت عقبه و جزء هفتاد و سه مرد و زنی بود که با حضرت رسول اکرم (ص) بیعت کردند. او مثل پدرش از خزرگی های شهر یرب است. از غزوه هایی که در آن، بِشْر بن بَرَاء بن مَعْرُور، بیش از همیشه، در کنار پیامبر بوده، حادثه خیبر است. او هنگام نماز و در مواقعی همچون زمان غذا خوردن، با پیامبر بوده است. پیامبر به ایشان علاقه داشته و این علاقه را بارها به وی اظهار کرده اند.

هنگامی که پیامبر خدا (ص)، خیبر را فتح کرد و پیش از

ص: ۱۵۱

آن، در غزوه های فراوانی بر یهود چیره شد، بر آنان سنگین آمد، از این رو زنی یهودی به نام زینب، دختر حارث، برادرزاده مرحب، برای گرفتن انتقام قتل مرحب خیبری، در ماجرای فتح خیبر، تصمیم گرفت به گونه ای پیامبر را به قتل برساند و به ایشان سم بخوراند، بنابراین، پرسید: پیامبر از اعضای گوسفند، کدام عضو را بیشتر از همه دوست می دارند؟ گفتند: پیامبر دست گوسفند را دوست دارد. به این جهت، گوسفندی را ذبح کرده و همه آن را کباب کرد و در اعضای آن، به خصوص دست هایش سمی قرار داد و خدمت پیامبر خدا(ص) آورد. پیامبر لقمه ای از آن غذا در دهن گذاشتند و بی درنگ از دهن بیرون آورده، فرمودند: دست نگهدارید که این غذا، خودش می گوید من مسموم هستم. همه یاران دست کشیدند ولی بشر بن براء ابن معرور قبل آن، لقمه ای را فرو برده بود که همین لقمه بشدت در وجود او اثر گذاشت و همانجا از دنیا رفت. او در واقع، توسط زنی یهودی، که بر اساس تحریک دیگر یهودیان در آن غذا سم ریخته بود به شهادت رسید.

البته در سندهای مورد اعتماد تاریخی آمده است که پیامبر خدا، گرچه از غذا نخورد، اما همان لقمه ای را که در دهان خویش گذاشت، اثر سم در وجود مبارکش باقی ماند و گاهی در وجود آن گرمی اثر می گذاشت و حال ایشان را منقلب می ساخت. به همین جهت بسیاری از مورخان عقیده دارند که پیامبر(ص) در اثر همان سم زن یهودی، به شهادت رسیده اند و بیماری آخرین ایشان اثر سم آن زن یهودی بوده که در خیبر به پیامبر داده شده است.

در کتب تاریخی آمده که پیامبر خدا(ص)، پس از شهادت بشر، دستور داد زن یهودی را آوردند و دستور داد تا او را به سزای عملش برسانند.

پیامبر خدا(ص) بشر بن براء بن معرور را در بقیع دفن کرد و خود، شخصاً بر جنازه اش نماز گزارد.

مأخذ

الانتصار: اهم مناظرات الشیعه، العاملی، بیروت، دار السیره، ۱۴۲۱ق، ۴۸۷ ص؛ «خفتگان در بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۶۹، پاییز ۱۳۸۸، ص ۷۹-۸۳؛ هجره النبی(ص) الی المدینه، قم، مرکز المصطفی، ۱۳۷۸ش، ص ۱۰۰.

بطحان، بقیع ← بقیع بطحان

بعثت رسول خدا(ص)

بعثت رسول خدا(ص)، برانگیخته شدن پیامبر(ص) به نیایش و صلاه بر اهل بقیع.

در چند روایت پیامبر اکرم(ص)، هدف خداوند از تعیین او برای پیامبری را بیان فرموده است. در روایتی فرموده انی بعثت لاتمم مکارم الاخلاق، مبعوث شده ام تا نیکی های اخلاقی را به کمال رسانم. نیز در چند روایت که از باب نمونه دو فقره از آنها را می آوریم، یک هدفش را برپایی نماز برای اهل بقیع دانسته است:

انی بعثت الی اهل البقیع لاصلی علیهم (کنز العمال، ج ۱۲، ص ۲۶۲)

یعنی همانا مبعوث شدن من برای اهل بقیع به منظور برپایی نماز بر آنها بوده است.

روایت دیگر اینگونه است: در شبی که رسول خدا به سوی بقیع رفت. از او سؤال شد کجا رفتی؟ حضرت در پاسخ فرمود: بعثت الی اهل البقیع لاصلی علیهم (مسند الامام احمد، ج ۶، ص ۹۲). یعنی برانگیخته و مأمور شدم تا برای اهل بقیع نماز گزارم.

منظور از صلاه؛ دعا، استغفار یا نماز مستحبی است (بقیع الغرقد، ص ۶۳-۶۶).

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸م؛ کنز العمال، المتقی الهندی، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۹۹۲م؛ مسند الامام احمد، احمد بن حنبل، بیروت، دار صادر، ۱۴۲۵ق.

بعثت هفتاد هزار تن ← برانگیخته شدن مدفونین

بغدادی، ابراهیم حسین ← عماره قبور النبی و اهل بینه

بقعه اسماعیل بن جعفر(ع) ← مرقد اسماعیل بن جعفر الصادق(ع)

ص: ۱۵۲

بقعه البیضاء، بارگاهی سفید بر مزار ابراهیم پسر پیامبر(ص).

پس از درگذشت ابراهیم تنها پسر رسول خدا(ص) در سال ۱۰ق، پیکرش به دستور آن حضرت در بقیع دفن شد. به دلیل احترامی که مسلمانان برای خاندان حضرت قائل بودند، مقابر آنان را نیز گرامی داشته و برخی از گزارش ها حاکی از ساختن آرامگاهی زیبا بر مزار ابراهیم است. نمای این بقعه گچکاری شده و سفید بود. از اینرو به بقعه البیضاء مشهور شده بود. راست این قبه مقبره ابن عمر بن خطاب به نام عبدالرحمن اوسط و معروف به ابی شحمه قرار داشت. به علت خلافت پدرش بر او دو بار حدّ جاری ساخت و او را شلاق زد. بر اثر آن بیمار شد و درگذشت و در بقیع مدفون شد. در جنب آن، مقبره عقیل بن ایطالب و عبدالله بن جعفر طیار قرار داشت. نیز در کنار آن قبر عثمان بن مظعون و مقبره دختران رسول خدا(ص) بود و بعد از آن روضه عباس بن عبدالمطلب و حسن بن علی(ع) قرار داشت.

این بقعه محل زیارت و مورد توجه اصحاب و تابعین و نسل های بعدی بوده است.

گزارش سید جعفر مدنی(درگذشت ۱۳۱۷) حاکی است که قبر سه خواهر وی، زینب، رقیه و ام کلثوم نیز در کنار او داخل همین بقعه بوده است. اما در نقشه های کنونی مقبره بنات نبی(ص) فاصله نسبتاً زیادی با بقعه ابراهیم دارد. ولی قبر عثمان بن مظعون و قبر عبدالله بن مسعود، خنیس بن حذافه و اسعد بن زراره باید در نزدیکی قبر ابراهیم باشد.

گنبد و بقعه ابراهیم گویا از همه بقعه ها بلندتر و مرتفع تر بوده است. ابن بطوطه (درگذشت ۷۷۹ق) در سال ۷۲۵ق در سفر به مدینه منوره به بقیع رفته و از بقعه ابراهیم دیدن کرده و از آن گزارش داده است. تاریخ بنای ساخت این بقعه و بارگاه معلوم نیست. اما از رفعت پاشا نقل شده که بقعه ابراهیم توسط سلطان محمود عثمانی در ۱۲۳۳ق بنا گردید. اگر سخن رفعت پاشا به معنای مرمت و تعمیر و توسعه باشد درست است. ولی اگر به معنای ساخت بقعه برای اولین بار باشد صحیح نیست چون حداقل پنج قرن پیش از او، ابن بطوطه بقعه را دیده و گزارش کرده است.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۹-۳۶۰؛ البقیع قضیه کل مسلم، لجنه احیاء ذکری البقیع، لندن، بی تا، ص ۵-۸؛ رحله ابن بطوطه، ابن بطوطه، به کوشش علی منتصر، بیروت، الرساله، ۱۴۰۵ق، ص ۱۴۳؛ مرآه الحرمین، ابراهیم رفعت پاشا، قاهره، دارالکتب المصریه، ۱۳۴۴ق، ج ۱، ص ۴۲۶؛ نزهه الناظرین، جعفر بن اسماعیل البرزنجی، قاهره، ۱۹۹۸م، ص ۲۷۷؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش قاسم السامرائی، لندن، مؤسسه الفرقان، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۳۰۳.

نیز نک-: ابراهیم بن محمد(ص)

بقعه سازی بر اساس گزارش سخاوی

بقعه سازی بر اساس گزارش سخاوی، رواج ساختن بقعه در سده ۹ق بر اساس این سند.

شمس الدین محمد سخاوی (۸۳۱-۹۰۲ق) از مورخین مشهور اهل سنت و مدینه پژوه معروف در کتاب التحفه اللطیفه در موارد متعدد به ساختن بقعه توسط اصحاب یا تابعین اشاره کرده است. ذیل حمزه بن عبد المطلب عموی رسول خدا که در جنگ احد شهید شد می نویسد: حمزه و پسر دخترش عبدالله بن جحش در قبر واحد دفن شدند.

بر این مقبره قبه ای ساخته شد و محل زیارت و تبرک جُستن مسلمانان بود (ج ۲، ص ۳۸۳-۳۸۴).

سخاوی مسلمان سنی مذهب در سده ۹ق یعنی چند قرن قبل از ظهور وهابیت قبه سازی بر مقابر و زیارت و تبرک آنها توسط مسلمانان را امری عادی و سنت و عرف مقبول همه مسلمانان می داند و به هیچ وجه از تخریب و انهدام این قبه ها حرفی نمی زند.

کتاب التحفه اللطیفه در مرکزی به نام بحوث و دراسات در مدینه منوره به مدیریت یکی از شاهزادگان سعودی و مروج وهابیت تصحیح و چاپ شده است. هر جا سخاوی از ساختن قبه سخن گفته، او در پاورقی مخالفت کرده است. مثلاً در همین جا و ذیل حمزه می نویسد:

أزیت هذه القباب من جميع القبور فی المدینه المنوره منذ من بعید و كان الناس یغالون فیها (همان، ص ۳۸۴، پاورقی ۴). یعنی آرامگاه ها و گنبد و بارگاه ها از

ص: ۱۵۳

همه قبور در مدینه منور از زمان دور زایل و نابود شد؛ چون مردم در این جاها غلو می کردند.

در این پاورقی مصحح دو دروغ بزرگ هست: مردم از زمان دور مثلاً قرن ۹ ق هیچگاه قبه ها را تخریب نکرده اند. دوم هیچ گزارشی نیست که مردم در آرامگاه ها غلو می کرده اند. سخاوی ذیل حسن عجمی می نویسد: او خادم قبه حمزه عموی رسول خدا و مردی صالح و عابد در شب و اهل کارهای نیک از بزرگان و نیکوکاران عجم، مجاور در مدینه بوده است. پس از برادرش او مسئول خدمت در آرامگاه حمزه شد (ج ۲، ص ۳۳۳-۳۳۴).

مصحح وهابی باز هم در پاورقی با ناراحتی تمام می نویسد: این قبه (یعنی قبه حمزه) و تمامی آرامگاهها در بقیع و در جاهای دیگر بحمدالله نابود شده است (ص ۳۳۳، پاورقی ۴).

سخاوی چند جا از قبه عثمان بن عفان سخن به میان آورده است. ذیل عباس بن محمد شافعی می نویسد او در سال ۸۶۴ ق در گذشت و در بقیع نزدیک قبه عثمان به خاک سپرده شد (ج ۴، ص ۴۲۵-۴۲۷).

در هر جا سخاوی از قبه و ساختمان و بنا بر قبور سخنی به میان آورده و البته آن را مشروع دانسته، هم سازندگان و هم خادمان را ستوده و مدح کرده است، مصحح با لحن تند به مخالفت برخاسته و آن را نکوهش کرده است. گویا وهابیت بیشتر و بهتر از همه مسلمانان در طول تاریخ می فهمند.

مأخذ

التحفة اللطيفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷ م، ج ۲، ص ۳۳۳-۳۳۴ و ۳۸۳-۳۸۴ و ج ۴، ص ۴۲۵-۴۲۷.

بقعه عایشه

بقعه سازی بر مقبره ← بارگاه سازی

بقیع الاسوابقعہ عایشه، آرامگاه بنا شده بر مزار همسر رسول خدا(ص) در بقیع.

عایشه دختر ابوبکر خلیفه نخست بود. رسول خدا در سال دهم بعثت یعنی سه سال قبل از هجرت با عایشه ازدواج نمود. وی در سال ۵۷ ق در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. مقبره اش در نزدیکی مقبره مزار جابر بن عبدالله است. گویا آرامگاهی بر مزار او ساخته بودند. این آرامگاه در سال ۹۵۰ ق مرمت شده و توسعه یافته است. یکی از سیاحان ترک در دوره عثمانی که به بقیع سفر کرده، به نام اولیا چلبی در سفرنامه خودش گزارشی از بقعه عایشه آورده است.

مأخذ

الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، القاہرہ، ۱۹۹۹ م، ص ۱۴۹-۱۵۰؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۲-۷۳؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی،

بقعه عثمان

بقعه عثمان، آرامگاه عثمان بن عفان.

عثمان بن عفان، در ذی حجه سال ۳۵ق، در شورش‌ای که در مدینه بر ضد وی برپا شد و شمار کثیری از مسلمانان بصره، عراق و مصر نیز به عنوان اعتراض به آنجا آمده بودند، کشته شد. از آنجا که مردم از روی خشم وی را کشته بودند، اجازه دفن جسد او در جوار مرقد نبی اکرم(ص) و حتی در بقیع را هم ندادند. به همین دلیل، عثمان را در باغی که معروف به «حُشَّ کُوب» بود و در خارج از بقیع یا به عبارتی پشت بقیع قرار داشت، دفن کردند. پس از روی کار آمدن معاویه، به دستور او، این بیشه را ضمیمه بقیع کردند و به احتمال زیاد قبر عثمان را به صورتی مشخص نگه داشتند. بعدها که به مرور برای قبور مشهور در بقیع بقعه ساخته شد، برای عثمان نیز بقعه‌ای ساختند. بانی بقعه عثمان دقیقاً نامش معلوم نیست ولی مقبره اش در کنار قبر عثمان می باشد. به احتمال بسیار بقعه عثمان از زمان ساخت تا سده ۱۳ق تحولات زیادی داشته است.

چون آرامگاه عثمان مورد احترام اکثریت اهل سنت بود و مردم به زیارت آن می شتافتند، ممکن است هر چند وقت یکبار عمران و نوسازی داشته است.

این آرامگاه یا بقعه دارای گنبد و بارگاه یا قبه هم بود. این قبه را یکی از امرای ایوبی در سال ۶۰۱ ق بر آرامگاه و مقبره او ساخت.

مأخذ

التعريف بما آنست، محمد بن احمد المطري، مدینه، ۱۳۷۲ق، ص ۴۳؛ الدرہ الثمین فی معالم دارالرسول الامین، غالی محمد امین الشنقیطی، جدہ، دارالقبلہ، ۱۹۹۲، ص ۲۶۳؛ معجم معالم الحجاز، عاتق بن غیث البلادی، مکہ، دارمکہ، ۱۹۷۸م، ج ۳، ص ۱۶؛ نزہہ الناظرین، جعفر بن اسماعیل البرزنجی، قاهرہ، ۱۹۹۸، ص ۲۷۴.

بقعه فاطمه بنت اسد ← قبه فاطمه بنت اسد

بقیع

بقیع، کتابچه ای درباره کلیات بقیع.

مؤسسه فرهنگی و هنری مشعر به منظور آشنایی حجاج ایرانی با بقیع به انتشار این جزوه پرداخته است. ابتدا به سیره رسول الله (ص) نسبت به بقیع و مواضع آن حضرت و بیان فضایل بقیع می پردازد. پیامبر برای آرمیدگان در این قبرستان احترام خاصی قایل بود. بسیاری از مواقع در لحظات پایانی شب کنار بقیع می آمد و به اموات آن درود می فرستاد و بر ایشان طلب مغفرت می کرد. سپس به معرفی دفن شدگان در بقیع می پردازد، از امام حسن (ع) شروع می کند، در ادامه قبر فرزندان رسول خدا (ص) و همسران ایشان و چهره های سرشناس صدر اسلام را معرفی می کند. آنگاه متن زیارت های ائمه بقیع (ع)، زیارت اهل قبور و زیارت وداع ائمه بقیع (ع) را آورده است.

مأخذ

بقیع، بی جا، مؤسسه فرهنگی و هنری مشعر، بی تا، ۳۴ ص.

بقیع

بقیع، مجله فارسی منتشره در ایران از ۱۳۶۶.

این مجله به عنوان ارگان روحانیت مبارز جزیره العرب بوده است. این تشکل شامل عالمان دینی و طلاب و مبلغین شیعه است که اغلب در حوزه علمیه قم تحصیل کرده اند. جزیره العرب در واقع نام عربستان سعودی یا سرزمین حجاز است.

مجله بقیع ارگان تشکیلات روحانیت مبارز آن سرزمین در ایران است.

این مجله از سال ۱۳۶۶ به صورت ماهنامه منتشر شده است. عمدتاً گرایش سیاسی دارد و اکثر صفحات آن خبرهای سیاسی است. گاه کتب درباره بقیع را نیز معرفی کرده است. عنوان این نشریه اینگونه تنظیم شده است: ماهنامه سیاسی - اجتماعی -

فرهنگی بقیع و در لوگوی تبلیغی آن چنین آمده است: تفسیر و تحلیل حوادث و جریان های سیاسی خاورمیانه را در ماهنامه سیاسی بقیع بخوانید. با خواندن ماهنامه بقیع از اخبار نهضت های اسلامی در سراسر جهان آگاه شوید. نویسندگان مهم مقالات این مجله عبارت اند از، حسن صفار و یوسف الهاجری.

در این مجله بسیاری از دیدگاه های مسئولین برجسته ایران همچون نظرات اکبر هاشمی رفسنجانی و سیدعلی خامنه ای، مطرح شده است. این گزارش بر اساس مطالعه شماره های ۶۹ تا ۷۵ نشریه مذکور نوشته شد.

مدیریت این نشریه زیر عنوان بقیع به بیان اخبار منطقه، ظلم ها و بی عدالتی های حاکمان سعودی و مظلومیت شیعیان پرداخته است. بقیع ظرفیت وسیعی دارد و می تواند چتری برای نوشته های فقهی و حقوقی، سیاسی و اجتماعی، اطلاع رسانی، کلامی و اعتقادی باشد. بقیع نماد و سمبل و تابلویی برای اعلام حقایق بسیار است و مدیران این نشریه با استفاده از این نماد، به بیان حقایق متبوع کرده اند.

مأخذ

بقیع، ش ۶۹، آبان ۱۳۷۱ (جمادی الاول ۱۴۱۳) تا ش ۷۴ فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۲، جم.-

بقیع کنونی

بقیع الاسواف، مکانی از قبرستان بقیع و مشمول حرم در مدینه.

اسواف به بخشی از سرزمین مدینه گفته می شود که پیامبر اکرم(ص) به عنوان حرم اعلام فرمود. ظاهراً صید پرندگان و حیوانات در محدوده آن جایز نیست. اما بقیع الاسواف، به جاهایی از بقیع که مشمول حرم است، گفته می شود.

گاه این جاها را همان موقوفات زیدبن ثابت انصاری دانسته اند. در این مورد به قول شرحبیل بن سعد استناد می شود. او می گوید که همراه زیدبن ثابت به اسواف یا

ص: ۱۵۵

بقیع اسواف رفته بودم. مردم پرنده ای را گرفته بودند اما با ورود زید، پرنده را در دست من گذاشته و فرار کردند. زید فریاد برآورد، ای بی مادرها آیا نمی دانید رسول الله اینگونه امور را در اینجا حرام کرده است؟

سمهودی به مسجد کوچکی اشاره می کند که در یکی از راه های بقیع اسواف مستقر است. دقیقاً چند گامی بعد از بقیع اسواف قرار دارد.

بهرحال بقیع الاسواف اصطلاحی است که برای قسمتی از قبرستان بقیع به کار می رفته است. این قسمت مشمول حرم مدینه بود. و نیز موقوفه یا صدقه زیدبن ثابت بوده است.

مأخذ

لسان العرب، ابن منظور، قاهره، دارالکتب المصری، ص ۲۱۵۳؛ معجم البدان، یاقوت حموی، بیروت، دارصادر، ۱۹۹۶م، ص ۱۹۱؛ موسوعه مکه مکرمه و المدینه المنوره، ج ۵، ص ۱۲۸؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش قاسم سامرای، لندن، مؤسسه فرقان، ۱۴۳۲ق / ۲۰۱۱م، ص ۲۰۸.

بقیع امویان ← بقیع بنی امیه

بقیع بَطْحان

البقیع، بستان ← بستان البقیع

بقیع بَطْحان، بیشه ای پردرخت در ساحل رودخانه بَطْحان.

بطحان، درختستانی در وادی بطحان (أبی جیده) در حاشیه مدینه بوده است. بطحان یکی از سه وادی موجود در اطراف مدینه منوره است. دو وادی دیگر وادی عقیق و وادی قناه اند.

وادی بطحان دارای رودخانه ای است که از غرب مدینه به طرف جنوب جریان دارد و در گذشته، محل عبور و مرور لُج ها و کشتی های کوچک بوده است. در ساحل آن دشت بزرگی با درختان انبوه قرار دارد. آن را بقیع بَطْحان می نامند چون در ساحل رودخانه بطحان واقع شده است. این دشت پردرخت یا بیشه در شرق مدینه واقع است ولی قبرستان بقیع در جنوب و جنوب غربی مستقر است. از اینرو این دو بقیع ربطی به هم ندارند.

مأخذ

موسوعه مکه المکرمه و مدینه المنوره، زیر نظر احمد زکی یمانی، ج ۵، ص ۱۴۰.

بقیع بنی امیه

بقیع بنی امیه، قسمت جدید ضمیمه شده به بقیع در زمان خلافت معاویه بن ابی سفیان.

پس از اختصاص (به قول وهابيون وقف) زمین بقیع العَرَقَد برای دفن اموات توسط رسول اکرم(ص) در سال ۲ یا ۳ قمری، بقیع تا دوره حاکمیت معاویه بن ابی سفیان چندان گسترش نیافته بود. اما پس از دفن عثمان بن عفان در باغی به نام حش کوكب در نزدیکی بقیع به دلیل اینکه مخالفان و قاتلان او اجازه ندادند، در بقیع دفن شود، معاویه دستور داد تا بین حش کوكب و بقیع را آنقدر مرده دفن کنند تا حش کوكب به بقیع متصل گردد و به عبارت دیگر بقیع گسترش یابد. این قسمت را به نام های «قسمت الحاقی»، «الحاقی بقیع» و بقیع امویان یا بقیع بنی امیه هم خوانده اند.

مأخذ

تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه، ج ۱، ص ۱۱۱ به بعد؛ دایرهالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۳-۳۸۴؛ ناسخ التواریخ، سپهر، تهران، ۱۳۴۶.

بقیع پژوهی

بقیع پژوهی، معرفی تحقیق درباره بقیع و بررسی آثار در این باره.

بقیع صرفاً یک قبرستان نیست، بلکه ابعاد متنوع دارد:

از یک نظر آرشیو و مجموعه بزرگی از یادگارهای شخصیت های قرون نخست اسلامی است. اکثر صحابه، تابعین و خاندان و منسوبان پیامبر اسلام(ص) در آنجا مدفون اند؛ یک بُعد مهم دیگر بقیع، وضعیت آن قبل از اسلام است. بقیع در روزگار جاهلیت مورد توجه حماسه سرایان و شاعران عرب بوده است. چون بقیع در ایام عرب یا روزهای برجسته در تاریخ فرهنگ جاهلیت، جایگاه خاصی داشته است و درباره یوم البقیع اشعار فراوان سروده اند. جنبه دیگر بقیع اینست که تنها قبرستان در مدینه منوره به عنوان پایتخت جهان اسلام بود. معمولاً پایتخت ها محل سکونت دولتمردان، نخبگان و مشاهیر

ص: ۱۵۶

است. پس از فوت، آنان در بقیع دفن می شدند. از اینرو بقیع شامل مجموعه ای از بزرگان و نامداران مسلمان شده بود. در قرون بعد، منازعات بین جریان ها و شخصیت ها بالا گرفت؛ سیطره وهابیت بر بقیع و تخریب اماکن مقدسه درون آن؛ مبارزه مسلمانان در سراسر جهان با سران وهابیت در مخالفت با تخریب بقیع خود بعد دیگری است که بر اهمیت آن می افزاید. یک بعد مهم دیگر بقیع، ادبیات بقیعی درباره تخریب آن است و اینکه شاعران درباره بقیع فراوان سروده اند. جنبه شیعی بقیع هم یک موضوع مورد توجه در جهان اسلام است؛ بالاخره هشتمین خصوصیت و ویژگی بقیع استفاده سیاسی یا علاقه ذاتی حاکمان و دولت ها در طول تاریخ نسبت به بقیع است.

این هشت ویژگی باعث شده، بقیع منحصر به فرد باشد و در جهان اسلام هیچ جای دیگر چنین ویژگی هایی ندارد. بقیع ظرفیت لازم برای اجرای تحقیقات تاریخی، جامعه شناسی، مردم شناسی، دین شناسی و غیره توسط پژوهشگران و مؤلفان را دارد. و می توان مقالات و کتب فراوانی درباره این موضوع نوشت. هم اکنون تحقیقات و منابع درباره بقیع از نظر کمی و کیفی مطلوب نیست. اما این موضوع بالقوه ظرفیت تبدیل به یک رشته پژوهش ها به نام بقیع شناسی یا بقیع پژوهی را دارد. که موضوعی میان رشته ای است. رشته هایی مثل تاریخ خاورمیانه، وهابیت شناسی، سلفی گری، شیعه و ردیه ها و دفاعیه های شیعی، کلام و کلام جدید، ادبیات جاهلیت، ادبیات دوره اسلامی و تاریخ محلی مدینه با بقیع پژوهی می توانند ارتباط داشته باشند و منابعی در این رشته ها هست که بخشی از آن یا کل آن مرتبط به بقیع است.

متأسفانه فقدان یا کمبود منابع مرجع در زمینه بقیع موجب تقلیل تحقیقات در این باره شده است. لازم است مآخذشناسی، نسخه شناسی، شخصیت شناسی، دایره المعارف، دانشنامه ها و فرهنگنامه های متنوع درباره بقیع منتشر گردد. لاجرم اینها بستری برای توسعه بقیع پژوهی فراهم می آورند.

بنابراین ما دو گونه منبع درباره بقیع داریم: یکی منابعی که تماماً درباره بقیع است؛ دوم منابعی که بخشی از آن درباره بقیع است ولی اصل آن مربوط به رشته ای دیگر است.

آثار اختصاصی نگارش یافته درباره بقیع شامل مقاله و کتاب است و از آن جمله است: البقیع قصه تدمیر آل سعود للآثار الاسلامیه، نوشته یوسف هاجری (بیروت، ۱۴۱۱ق / ۱۹۹۰م)؛ قبور ائمه البقیع قبل تهدیمها، اثر عبدالحسین حیدری موسوی (بیروت، ۱۴۲۰ق / ۱۹۹۹م)، و البقیع الغرقده، از محمد حسینی شیرازی (بیروت، ۱۴۲۰ق / ۱۹۹۹م).

اما از آثار مرتبط یا متضمن بقیع نباید غافل شد. یعنی منابعی هست که در رشته هایی مثل تاریخ، مآخذشناسی و جغرافیا تدوین شده ولی ضمناً به بقیع هم پرداخته اند. برخی از رشته های مهم درباره بقیع را معرفی می کنم:

بر اساس گفته مرحوم امین، نخستین نقد وهابیت کتاب منهج الرشاد لمن اراد السداد از جعفر کاشف الغطا است. آثار دیگری به زبان اردو مثل جنت البقیع و زبان های دیگر در جهان درباره بقیع منتشر شده است.

چند مآخذشناسی درباره وهابیت منتشر شده است؛ از جمله «معجم ما آلفه علما الامه الاسلامیه للرد علی خرافات الدعوه الوهابیه» از السید عبدالله محمدعلی (مجله تراثنا، عدد ۱۷، سال ۴، شوال ۱۴۰۹). این مآخذشناسی شامل منابع در نقد و رد

وهابیت تا ۱۴۰۵ق است. این کتابشناسی به صورت کتاب هم منتشر شده است. جدیداً کتابشناسی کامل تر با معرفی حدود دو هزار منبع با عنوان کتابشناسی نقد وهابیت، منتشر شده است. علاوه بر آن، چند تن از علمای اسلامی درباره ادعاهای وهابیان نسبت به تخریب قبور، و از جمله بقیع، کتاب هایی نوشتند که از آن جمله است: کشف الارتیاب نوشته سیدمحسن امین عاملی؛ دعوی الهدی الی الدرع فی الافعال والتقوی، نوشته محمدجواد بلاغی.

هنوز مهم ترین منبع برای شناخت بقیع، سفرنامه ها است. حجاج و زایران حرمین که بخشی از سفرنامه خود را به خاطرات و مشاهداتشان از بقیع اختصاص داده اند،

ص: ۱۵۷

فراوانند نیز مآخذشناسی هایی منتشر شده که به معرفی آثار درباره مدینه منوره یا عربستان سعودی درباره صحابه می پردازند. منابع معرفی شده در این فهرست ها کتب مربوط به بقیع را هم معرفی کرده اند.

از قدیم کتاب هایی درباره تاریخ مدینه یا تاریخ شبه جزیره عربستان تألیف و عرضه شده است. این منابع معمولاً به بقیع هم پرداخته اند. برای نمونه اخبار المدینه از ابن زباله مهم است. همچنین در رشته های شیعه شناسی، وهابیت شناسی، جغرافیا، منابع مرتبط به بقیع یافت می شود.

مآخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لندن، لجنه احیاء ذکری البقیع، بی تا، ص ۵-۲۱؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۳۹۳؛ دائره المعارف الاسلامیه الشیعیه، حسن الامین، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، ۱۹۹۷م/ ۱۴۱۸م، ج ۵، ص ۲۰۸-۲۱۲.

نیز نک- : کتابشناسی بقیع؛ نخستین کتاب درباره بقیع؛ ابن ابی ثابت؛ اخبار المدینه

بقیع الحاقی ← بقیع بنی امیه

بقیع الخبجبه

بقیع الخبجبه، محلی از بقیع دارای درختان خبجبه.

خبجبه درختی است که فقط در قبرستان بقیع می روید. به همین دلیل بقیع را به نام این درخت و بقیع الخبجبه نامیده اند. البته در نام این درخت اختلاف است. عده ای آن را خبجبه نامیده اند. در قاموس نیز به همین به صورت خبجبه ضبط شده است.

بهرحال چون بقیع، زمینش آمادگی رویش و رشد اینگونه درختان را دارد به آن بقیع الخبجبه گفته می شود.

مآخذ

معجم البلدان، یاقوت حموی، بیروت، دارصادر، ۱۹۹۶م، ص ۴۷۴؛ المغانم المطالبه فی معالم طابه، فیروزآبادی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۲م، ص ۶۸۲؛ موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره، ج ۵، ص ۱۲۹؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش قاسم السامرائی، لندن، ۲۰۰۱م، ص ۱۶۸.

بقیع الخیل

بقیع الخیل، از محل های قدیمی در مدینه منوره.

پس از مهاجرت مسلمانان از مکه به مدینه و مرکزیت یافتن این شهر، نیازهای مدنی هم به تدریج مطرح شد. نیاز به قبرستان

عمومی، نیاز به مدیریت و نهادهای اداری، نیاز به مراکز اقتصادی و خرید و فروش و غیره.

ابن شبه نمیری (۱۷۳-۲۶۲ق) که درباره مدینه، کتاب مهمی به نام تاریخ المدینه را نوشته، بخشی به نام بازارهای مدینه دارد و از بازاری به نام «بقیع الخیل» یاد می کند. وی گزارش خود را اینگونه آغاز می کند که روزی رسول خدا(ص) در صدد برآمد تا بازاری برای شهر مدینه برپا کند.

بازارهای آن دوره مدینه که از جاهلیت به یادگار مانده بود عبارت بودند از: بازار مدینه(سوق المدینه) که به آن بقیع الخیل هم می گفتند. بازار بنی قینقاع یا بازار قینقاع که در محله بنی قینقاع، در جایی به نام جسر قرار داشت. یهودان یثرب بر این بازار سیطره داشتند؛ سوق نبیط، سوق عصبه بر وزن سُعله یا سَکَنه که در غرب مسجد قبا بود؛ سوق مزاحم واقع در محله ابن حیین و در پشت خانه های بنی حبلی قرار داشت و سوق الحرص واقع در زوراء.

رسول خدا(ص) پس از مشاهده همه بازارها، بقیع الخیل یا همان سوق المدینه را تأیید فرمود که به عنوان بازار عمومی و همگانی شهر مدینه باشد.

ابن شبه از عایشه حدیثی نقل کرده که سوق مدینه همان بقیع الخیل است (تاریخ المدینه، به کوشش فهیم شلتوت، ج ۱، ص ۳۰۶). اما یاقوت، بقیع خیل را محلی در مدینه نزدیک خانه زید بن ثابت می داند. همین مطلب را فیروزآبادی تأیید کرده است. خود زید پس از وفات در همین محل دفن شد. مجدداً یاقوت از قول شخصی به نام نصر نقل کرده که بقیع الخیل همان بقیع الغرقد است. با توجه به اینکه بقیع الغرقد در شرق مدینه و شرق مسجد نبوی است و اتفاق هست که سوق المدینه در غرب مسجد نبوی است، وقتی با بقیع الخیل هم یکی باشد، یعنی بقیع الخیل در غرب مسجد نبوی مستقر است. این نکته نشانگر اینست که نقل قول یاقوت از نصر که بقیع الخیل و بقیع الغرقد را یکی دانسته، غلط است. مؤید دیگر اینست که

سمهودی

ص: ۱۵۸

تأکید دارد که در زمان جاهلیت و در دوره اسلامی هیچ بازاری در بقیع الغرقد نبوده است.

اما بقیع المصلی در جای سوق المدینه قرار گرفته و این دو یکی هستند. البته نام گذاری آن به بقیع المصلی، مربوط به دوره اسلامی و نزدیکی به مسجد المصلی است. بعداً مسجد المصلی، مسجد الغمامه نامیده شد. این مسجد در جنوب غربی مسجد نبوی قرار دارد و نیم کیلومتر از باب السلام فاصله دارد.

بنابراین بقیع الخیل یا بقیع المصلی، سوق البقیع هم نامیده می شده است. سمهودی، یاقوت و فیروزآبادی اتفاق نظر دارند که بقیع الخیل در جوار خانه زیدبن ثابت بوده است. این خانه در شمال مسجد المصلی مستقر بود ولی با توسعه بازار در دوره هشام بن عبدالملک، خانه ضمیمه بازار شد.

بهرحال بقیع الخیل، بقیع المصلی و سوق البقیع، سه نام برای یک محل می باشند. این محل در سوق المدینه، در غرب مسجد النبی و شمال مسجد الغمامه مستقر بوده است. البته پس از تشکیل دولت آل سعود و در دوره ملک فهد بن عبدالعزیز این محل ضمیمه مسجد النبی (ص) شد و کتابخانه ملک عبدالعزیز را در محل آن احداث کردند.

مهم تر اینکه بقیع الخیل یا بقیع المصلی یا سوق البقیع ربطی به قبرستان بقیع یا بقیع الغرقد ندارد.

مأخذ

تاریخ المدینه المنوره، ابن شبنه، به کوشش فهیم شلتوت، مدینه منوره، بی تا، ج ۱، ص ۳۰۶؛ تاریخ مدینه المنوره، ابن شبنه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، چاپ چهارم، ۱۳۹۱، ص ۲۹۴-۲۹۶؛ المساجد الاثریه فی المدینه المنوره، محمد الیاس عبدالغنی، مدینه، مطابع الرشید، ۱۴۲۱ق/ ۲۰۰۰م، ص ۲۳۲؛ معجم البلدان، یاقوت حموی، بیروت، دارصادر، ۱۹۹۵م، ج ۲، ص ۴۱۳؛ المغانم المطالبه فی معالم طابه، به کوشش حمد الجاسر، ریاض، دار الیمامه، ۱۳۸۹ق/ ۱۹۶۹م، ص ۶۲؛ موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره، ج ۵، ص ۱۲۹-۱۳۰؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش قاسم سامرای، لندن، مؤسسه الفرقان، ۱۴۲۲ق/ ۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۸۳ و ۹۰-۹۱ و ۸۵؛ ج ۴، ص ۱۶۹ و ۲۷۳.

بقیع الدار

بقیع الدار، منطقه ای در مدینه منوره.

بقیع الدار در جنب وادی شوران و در کنار کوه میطان است. شاعران عرب درباره این محل، ابیاتی سروده اند. برخی افراد نذر می کردند که از این محل تا یکی از ابواب مسجدالنبی راه پیمایی کنند.

ولی این بقیع ارتباطی به قبرستان بقیع ندارد و اینها دو محل جداگانه اند که در دو منطقه مدینه منوره قرار گرفته اند.

مأخذ

موسوعه مکه المکرمه و مدینه المنوره، ج ۵، ص ۱۳۰.

بقیع در تورات ← تورات، بقیع در

بقیع در دائره المعارف تشیع ← دائره المعارف تشیع

بقیع الزبیر، محل قدیمی و بعداً جای تأسیس بازار عمومی مدینه.

بقیع در فرهنگ عرب به زمین بزرگی گفته می شود که درختستان باشد. یعنی انواع درخت ها در آنجا روییده باشد. در فارسی معمولاً به چنین محل هایی، بیشه یا جنگل گفته می شود. اما بقیع الغرقد که در فرمان پیامبر اسلام (ص) و به دستور ایشان قبرستان عمومی شد، به دلیل اینکه نوعی درخت تیغ دار به نام غرقد در آنجا روییده بود، به بقیع الغرقد مشهور شده بود. چون این نام برای این محل عَلم و متعین شده بود، از اینرو حتی پس از نابودی درختان غرقد در این محل، هنوز به همان بقیع الغرقد خوانده می شود.

اما بقیع الزبیر، قطعه زمینی بزرگ و دارای درختانی در مجاورت منازل بنی غنم و در شرق منازل بنی زریق بود. در قرون نخست اسلامی این زمین در اختیار زبیر قرار گرفت. او درختان آن را قطع کرد و زمین ها را قطعه بندی و خانه سازی کرد. به همین دلیل آن را بقیع الزبیر خوانده اند.

سمهودی معتقد است، بقیع الزبیر در مجاورت خانه های بنی غنم و در شرق منازل بنی زریق قرار داشته است. در مشرق آن، خیابان البقال قرار داشته است. گویا مردم

مدینه از بقیع الزبیر عبور می کردند و به بقیع الغرقد می رسیدند. بقیع الزبیر در اختیار زبیر بن عوام و خانه او و اقوامش بود. او خانه هایی را نیز در آنجا احداث کرد، همچنین خانه های عروه، منذر بن ذبیر، مصعب بن زبیر، آل عکاشه بن مصعب و آل عبدالله بن زبیر در آنجا واقع بود. در واقع زبیر زمین های این محله را قطعه بندی کرد و در اختیار فرزندان و خویشاوندانش گذاشت؛ یا خانه هایی را ساخت و به آنان واگذار کرد. اما پیامبر اکرم (ص) وقتی به بقیع الزبیر آمد و آنجا را برای احداث بازار مدینه مناسب دید، از زبیر خواست تا زمین هایی را به بازار اختصاص دهد. این فرمان اجرا شد و سوق المدینه احداث شد.

از منظر دیگر بقیع الزبیر در جوار منازل بنی مبدول (رستمیه) قرار داشت. اما با توسعه حرم نبوی، بقیع الزبیر، قسمتی از میدان جلوی مسجد نبوی در سمت شرق و جنوب شرقی شد. هم اکنون بقیع الزبیر را می توان بین باب بقیع، باب جبرئیل، باب مکه البلاط شرقی و دیوار شرقی تعیین حدود کرد. سعودی ها البته همه خانه های زبیری ها و ساختمان های قدیمی را تخریب کرده اند. فقط مسجد بقیع الزبیر را بازسازی کرده اند و الآن موجود است. برخلاف تصور برخی که بقیع الزبیر را بخشی از بقیع الغرقد دانسته اند، بقیع الزبیر فقط در همسایگی قبرستان بقیع و معبری برای رفتن اهالی مدینه به سوی قبرستان بقیع بوده است.

ابن شبه چنین گزارش کرده که زبیر، قطعه زمین مزبور را از پیامبر درخواست کرد و پیامبر به او اقطاع نمود. و از همین روی این زمین «بقیع زبیر» نام گرفت. در اینجا سرای هایی چند از آن زبیر است. سرای عروه بن زبیر، و این همان است که مجززه در آن واقع است. سپس در پشت این سرا در سمت شرق سرای منذر بن زبیر است که تا کوجه عروه ادامه دارد و بنی محمد بن فلیح بن منذر در آن سکونت دارند. سرای مُصعب بن زبیر در همین جاست، و آن همان سرایی است که چون به سوی بنی مازن می روید در سمت چپ شما و در کنار سرای حجاره قرار می گیرد. این سرا امروز در دست بنی مُصعب است. سرای آل عکاشه بن مصعب بن زبیر نیز در همین جاست. این سرا در مدخل کوجه ای است که مکتب خانه ای که از مجاورت آن به سمت - خانه های نفیس بن محمد [یعنی وابسته بنی معلی در بنی زریق و در محله های انصار] می روید در آن واقع شده است. سرای آل عبدالله بن زبیر هم در اینجاست، و صدیق بن موسی زبیری در همین سرا بود و دیرهای این سرا نیز از آن بنی منذر است و خانه ابو عود زبیری و فرزندش هم در این سرای است. سپس به سرای عبدالله برمی خوریم که تا سرای اسماء دختر ابوبکر (همسر زبیر) ادامه دارد. خانه نافع بن ثابت بن عبدالله بن زبیر که در بالای آن یک دوراهی قرار دارد، در همین سرای است. همه اینها وقف زبیر بن عوام بر فرزندان خویش بوده است.

زبیر همچنین سرای عروه و سرای عمرو را ساخت و این دو را که در «خوخه القواریر» با هم مجاور می شود، جدا جدا بر عروه و عمرو و فرزندانشان وقف کرد.

مأخذ

تاج العروس من جواهر القاموس، زبیدی، بیروت، دار الحیاء التراث العربی، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۳۴۹؛ تاریخ مدینه منوره، ابن شبه، ترجمه حسین صابری، تهران، ص ۲۷۶؛ المدینه المنوره بین الماضی والحاضر، ابراهیم العباس، مدینه، مکتبه الثقافه، ۱۹۹۴م، ص ۱۸۰-۱۸۲؛ موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره، ج ۵، ص ۱۲۹-۱۳۳؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش قاسم

بقیع العنات

بقیع سرایی از شهربانو بیگم ← شهربانو بیگم

بقیع: سرگذشت ویرانی ها، کتابی درباره معرفی بقیع و نقش دولت عربستان در تخریب آن.

یوسف الهاجری درصدد معرفی تطبیقی وضعیت گذشته و حال قبرستان بقیع بوده است. او آل سعود را به دلیل داشتن باورهای سلفی و وهابی گری، مسئول همه این تخریب ها می داند. این اثر به فارسی ترجمه و با مشخصات زیر منتشر شده است:

بقیع: سرگذشت اسفبار و ویرانی آثار اسلامی حجاز به دست

ص: ۱۶۰

آل سعود، یوسف الهاجری، ترجمه محمد محمدرضایی، مقدمه حسن الصفار، قم، نشر بقیع، ۱۷۵ ص.

اما متن عربی با این مشخصات منتشر شده است: البقیع: قصه تدمیر آل سعود للآثار الاسلامیه فی الحجاز، بیروت، مؤسسه البقیع لاحیاء التراث، ۱۴۱۱ق.

نویسنده در ۱۴۱۰ق این تألیف را در سه فصل و یک ضمیمه به پایان رسانده است. فصل نخست درباره تعریف و توصیف بقیع از نظر پژوهشگران و دانشمندان است. فصل دوم درباره جریان آل سعود و تلاش آنان برای تخریب بقیع است. فصل سوم به واکنشهای مسلمانان در سراسر جهان در اعتراض به تخریب و هابیون می پردازد.

مترجم فارسی محمد محمد رضایی (متولد ۱۳۳۹) علاوه بر تحصیلات حوزوی، دارای مدرک دکترا در رشته کلام و فلسفه اسلامی در سال ۱۳۷۸ است.

مأخذ

بقیع: سرگذشت ویرانی آثار اسلامی، یوسف الهاجری، ترجمه محمد محمدرضایی، قم، نشر بقیع، ۱۳۷۰.

بقیع

بقیع العمات، قسمت شمال غربی قبرستان بقیع و بر اساس برخی گزارشها، محل دفن عمه های پیامبر اکرم(ص).

طی چند سده قسمت های بقیع با دیوار و حصارکشی مجزا شده بود. محل دفن اموات غیرمسلمان به ویژه یهود را جدا کرده و به نام «حش کوکب» می نامیدند. نیز شمال غربی این قبرستان را که عمه های پیامبر اکرم(ص) در آن دفن بودند جدا کرده و به نام «بقیع العمات» می نامیدند. این قسمت قبلاً به وسیله دیواری از بقیه بقیع جدا بود. در سال ۱۳۷۳ق دیوار آن را برداشتند.

اما با تحقیقات جدید معلوم شده در قسمتی از بقیع که به بقیع العمات شهرت دارد فقط یک عمه به نام صفیه مدفون است و نام بقیع العمات از سده سیزدهم قمری در بین مردم شایع شد و این شاید به دلیل قبری بود که کنار مقبره صفیه قرار داشت و خیال کردند این قبر از عاتکه عمه دیگر رسول خدا(ص) است.

تا سده سیزدهم منابع و متون تاریخی فقط مقبره یک عمه از رسول خدا را گزارش کرده اند. از اینرو بقیع العمه را درست دانسته اند؛ نه بقیع العمات را.

پس از سده سیزدهم، منابعی مثل مرآت الحرمین و کتاب تاریخ و آثار اسلامی به دلیل وجود مقبره ای کنار قبر صفیه، از عمه های رسول اکرم(ص) در بقیع سخن به میان آوردند و کم کم نوشتند عاتکه نخست مسلمان شده، سپس به مدینه مهاجرت کرده، آنگاه پس از وفات در بقیع دفن شده است، اما پژوهشگران هر سه قضیه را خیالی و کذب دانسته و از بین عمه های پیامبر(ص) فقط صفیه را مسلمان و مهاجر به مدینه و مدفون در بقیع دانستند.

رسول اکرم(ص) پنج یا شش عمه داشته است. گزارش های متون تاریخی درباره عدد آنها، نیز آنهایی که اسلام آوردند و

آنهايي که به مدينه مهاجرت کردند و آنهايي که در بقیع دفن شدند مختلف است. برخی نوشته اند: از پنج نفر عمه آن حضرت، فقط صفیه به مدينه هجرت کرد و بقيه آنها یا قبل از اسلام از دنيا رفتند یا اصلاً اسلام نیاورده و یا به علل مختلف از جمله ممانعت همسرانشان به مدينه هجرت نکرده اند. آقای نجفی از پژوهشگران معاصر تأکید کرده است: هیچ دلیل و مستند تاریخی نداریم که نشان دهد عاتکه یا عمه دیگری در کنار صفیه در بقیع دفن شده باشد و فقط صفیه در بقیع دفن شده است.

اما ابن سعد در الطبقات الکبری اولاً شش تن را به عنوان عمه حضرت می شناسد: صفیه بنت عبدالمطلب، أروی بنت عبدالمطلب، عاتکه بنت عبدالمطلب، ام حکیم بنت عبدالمطلب، بزه بنت عبدالمطلب، أمیمه بنت عبدالمطلب.

ثانیاً همو معتقد است که صفیه، أروی و عاتکه اسلام آوردند ولی سه تن دیگر نه تنها دعوت پیامبر خدا را نپذیرفتند بلکه به شکلی روبروی آن حضرت ایستادند.

مآخذ

«بقعه حلیمه سعديه و صفیه عمه رسول خدا»، محمدصادق نجمی، میقات حج، ش ۱۹، بهار ۱۳۷۶، ص ۹۱-۹۲؛ تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدينه، اصغر قانندان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۵۳؛ الطبقات الکبری، ابن

ص: ۱۶۱

سعد، بیروت، ۱۹۹۵، ج ۸، ص ۲۶۳-۲۶۶؛ فصول من تاریخ المدینه، علی حافظ، جدہ، شرکھالمدینہ المنورہ، ۱۴۰۵ق/۱۹۸۶م، ص ۱۷۰؛ مرآت الحرمین، ابراهیم رفعت پاشا، القاہرہ، دارالکتب المصریہ، ۱۳۴۴ق، ج ۱، ص ۴۲۶.

بقیع الغرقد

بقیع الغرقد، کتابی به عربی درباره قبرستان بقیع.

حاتم عمر طه و محمد انور البکری از منظر عقاید و باورهای اهل سنت کتابی درباره بقیع تألیف و منتشر کرده اند. این کتاب با عنوان بقیع الغرقد در ۲۰۰۴م/۱۴۲۴ق منتشر شد.

مؤلفین معتقدند بقیع یکی از مهم ترین مکان های اسلامی از دوره رسول اکرم(ص) تا الآن است. چون دارای فضایل فراوان، مثل دفن مشاهیر و شخصیت های مهمی در آنجا است. در ادامه به نقد شیعیان یا مسلمانان سنی که به بقیع اهتمام داشته اند می پردازد و می نویسند: رسول اکرم(ص) به زیارت اموات می رفت و برای آنان دعا قرائت می کرد؛ اما بعضی به زیاده روی و غلو روی آورده اند و بدعت روا داشته اند.

این کتاب شامل این مباحث است: نام گذاری، موقعیت و مساحت، زیارت اموات بر اساس توصیه های رسول اکرم(ص)، نخستین کسی که در بقیع دفن شده، ویژگی های بقیع، قبور دختران و همسران و اهل بیت رسول اکرم(ص)، قبور دیگر شخصیت ها؛ صدقه برای اموات، حج و عمره، روزه و نماز و قرآن و هدیه ثواب آنها به اموات.

مأخذ

بقیع الغرقد، حاتم عمر طه و محمد انور البکری، المدینہ المنورہ، مکتبه الحلبی، ۱۴۲۴ق/۲۰۰۴م.

البقیع الغرقد

البقیع الغرقد، کتابی به زبان عربی درباره اهمیت بقیع و وجوب حفظ آن و نیز حرمت تخریب آن.

آیت الله سید محمد حسینی شیرازی، مؤلف از علما و مراجع تقلید معاصر شیعه و صاحب آثار و تألیفات بسیاری در زمینه های مختلف علوم اسلامی است. تولد مؤلف در ۱۳۴۷ق در نجف اشرف و فوت ایشان در سال ۱۳۸۰ش در قم بوده است.

مؤلف این اثر را به طور خاص درباره اهمیت زیارت درباره بقیع نوشته است. مؤلف در فصل چهارم با عنوان «البقیع مدفن الاولیاء» ابتدا به ذکر ائمه چهارگانه(ع) مدفون در بقیع و سپس یادآوری تعدادی دیگر از مدفونان در قبرستان بقیع پرداخته است؛ از جمله صفیه عمه رسول الله(ص)، عباس بن عبدالمطلب عموی آن حضرت، فاطمه بنت اسد و... همچنین در این بخش به تعدادی از اصحاب رسول اکرم(ص) اشاره کرده و احتمال داده است که قبر فاطمه زهرا(س) نیز در قبرستان بقیع باشد. در فصل پنجم، مؤلف به بررسی مقابری که در بقیع بوده و بعدها به دست وهابیان نابود شده است می پردازد، تا آنجا که در مطلبی یادآور می گردد که وهابیان حتی درصدد اقدام به تخریب مقبره رسول گرامی اسلام(ص) نیز بودند که با

واکنش مسلمانان در هند، مصر و دیگر بلاد اسلامی مواجه شدند و از این کار منصرف گردیدند.

در فصل هفتم، مؤلف به بررسی دلایل تخریب بقیع می پردازد و این سیاست وهابیان را در راستای عمل کسانی چون متوکل عباسی می بیند که حرم مطهر حسینی را تخریب کردند.

در فصل دهم، مؤلف به این مطلب می پردازد که وهابیان به بهانه توسعه مسجدالنبی (ص)، اقدام به هدم آثار تاریخی مربوط به پیامبر اسلام (ص) و ائمه اطهار (ع) کردند. وی تأکید کرده است که این تخریب ها یک امر غیر عقلایی و غیر شرعی است چرا که وجود این آثار، نشانه هایی برای هدایت بشریت و مقوم آنها در مسیر درست است.

اضافه بر این که امروزه در دنیا، حفظ آثار تاریخی از هر نوعی - مذهبی و غیر آن - یک ارزش است و عقل و عرف نیز بر حفظ این آثار تأکید می کند و این تحفظ به هیچ عنوان خلاف شرع نمی باشد. مؤلف سپس شواهدی از قرآن کریم در اثبات این امر می آورد و می گوید: قرآن، حفظ آثار و نشانه های عذاب گناهکاران در اقوام گذشته را وسیله ای برای نظر کردن و عبرت مردم

ص: ۱۶۲

معرفی کرده است، پس چگونه است که آثار باقیمانده از رسول اکرم و ائمه معصومان نمی تواند وسیله ای برای هدایت مردم باشد؟! امروزه در دنیا، اهرام مصر- که نشانه هایی از فراعنه است- حفظ می شود یا مسجد اصحاب کهف، اما آثار پیامبر اسلام این گونه تخریب می گردد! مؤلف اضافه می کند که این مکانها دارای آثار معنوی است و دلیل آن هم این است که وقتی پیراهن یوسف، باعث شفای یعقوب شد این مکانها که محل حضور پیامبر اسلام و روابط با جبرئیل بوده است نمی تواند اثر معنوی بر افراد داشته باشد؟!

مسلمانان در طول تاریخ این مکانها را برای استفاده از کرامتها و آثار معنوی آنان حفظ کرده اند و از جمله این آثار، قبرستان بقیع است که جسد چهارتن از اولاد معصوم رسول گرامی اسلام(ص) و دیگر اولاد آن حضرت و اصحاب و زوجات ایشان در این قبرستان است و تمام اینها، باعث آثاری حقیقی بر زندگی مسلمانان شده و می شود.

در فصل یازدهم، مؤلف به بررسی مقابر بقیع قبل از تخریب آنها می پردازد و می گوید امامان ۴ گانه در یک حرم و قبه واحد بوده اند و در هنگام زیارت این بزرگواران، حضرت زهرا(س) نیز زیارت می شده است از آنجا که احتمال دفن شدن آن حضرت در این مکان می رود و همچنین در همین قبه، مدفن عباسی عموی پیامبر اسلام(ص) قرار داشته است و به فاصله اندکی از این قبه، مکانی بوده است که شامل بیت الاحزان حضرت زهرا(س) بوده که ایشان در این مکان بر مصیبت فوت پدر گرامیشان گریه کرده است. همچنین مقابر بسیار دیگری از جمله مقابر همسران پیامبر و اولاد آن حضرت و مقبره حلیمه سعدیه و فاطمه بنت اسد- مادر امیرالمؤمنین(ع) و قبه ام البنین- همسر حضرت علی(ع) - و مقبره عمه های رسول اکرم و قبه جابر بن عبدالله انصاری و بسیاری مقابر دیگر بوده که همگی به دست وهابیان تخریب شده است.

مأخذ

بقیع الغرقد، سید محمد حسینی شیرازی، بیروت، مرکز الرسول الاعظم، چاپ اول، ۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹م، ص ۲۱-۳۳.

بقیع الغرقد فی دراسه شامله

بقیع الغرقد فی دراسه شامله، کتابی به زبان عربی از محمد امین امینی.

محمد امین امینی مؤلف این کتاب در ۱۳۴۱ متولد شد. او از پژوهشگران دینی در قم است و این کتاب را پس از چند سال تحقیق، تألیف و در ۱۴۲۸ منتشر کرد.

این کتاب جامع ترین اثر درباره بقیع است و همه جوانب این محل را پوشش می دهد. مؤلف تلاش کرده بدون تعصب و گرایش به یک طرف، حقایق را از لابلای اسناد استخراج و بررسی کند. مباحث این کتاب عبارت اند از:

کلیات درباره بقیع: بررسی از نظر لغت و اصطلاح و کاربردهای مختلف بقیع مثل بقیع غرقد، بقیع الخیل، بقیع الزبیر، بقیع بطحان، بقیع المصلی.

جنه البقیع یا بقیع الغرقد: موقعیت و مساحت، شروع بقیع، اولین مدفون، فضایل، اهتمام به زیارت، توصیف بقیع در سده ۶ق،

کتابهای درباره، فقه و بقیع.

رسول خدا و بقیع: استغفار برای اهل بقیع، زیارت بقیع، حضور در بقیع، دعا و نماز، گفته های حضرت در بقیع.

عترت و امامان(ع): امام علی(ع) و بقیع، فاطمه زهرا(س) و بقیع، امام حسین(ع)، امام باقر(ع)، امام جعفر صادق(ع)، امام موسی کاظم(ع).

صحابه و بقیع: سلمان فارسی، ابوبکر، عمر بن خطاب، عبیدالله بن عمر، عثمان به عفان، مشاهیر مدفون در بقیع.

ائمہ بقیع(ع): امام حسن مجتبی(ع)، امام علی بن الحسین(ع)، امام محمد باقر(ع)، امام جعفر صادق(ع).

مدفونین در بقیع: ابراهیم، ابن بارزی، ابن النجیح، ابن المراغی، ارقم بن ابی ارقم، ابوسفیان، ابوهریره، احمد احسائی، احمد خسرو شاهی، احمد مغلبای، زمرد خاتون، زید بن عمر و ...

سازه های بقیع: حمام، دار ابن افلاح، دار زید، دار

ص: ۱۶۳

عثمان، روحاء، حش کوب، سوران، قبه بیت الاحزان، قبه عباس، مسجد، مقبره بنی هاشم.

حوادث بقیع: نزول آیه، یوم البقیع، نکهه الیهود و ...

شعر عربی درباره بقیع: ابیات رئائی، ام کلثوم، حسان بن ثابت، شریف رضی و ...

مأخذ

بقیع الغرقد فی دراسه شامله، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق.

بقیع الغرقد کتابی نوشته حسن صالحی برغانی (۱۳۱۰-۱۴۰۱ق) ← بقیع بنی امیه

البقیع فی التاریخ، کتابی به زبان عربی درباره تاریخ تحولات این قبرستان.

کریم المنفی از نویسندگان عراقی و مقیم نجف اشرف است. او کتابی درباره بقیع نوشت و نام آن را البقیع فی التاریخ گذاشت. این کتاب دارای این مباحث است: نام گذاری بقیع، مساحت بقیع قبل و بعد از توسعه، احادیث درباره زیارت مقابر، مشروعیت زیارت مزارات بقیع، فضایل، تحولات تاریخی، ساختمان سازی بر روی مقبره ها و مشروعیت آن، فجایع و هابیون و آل سعود در تخریب بقیع، مزار حضرت زهرا(ع).

نخستین بار این کتاب در نجف اشرف منتشر شد و دومین بار در بیروت به سال ۲۰۰۹م چاپ شد. این اثر در زمره معدود کتب مستقل درباره بقیع در دوره جدید است.

مأخذ

البقیع فی التاریخ، کریم المنفی، چاپ اول: نجف اشرف؛ چاپ دوم: بیروت، دارالبیدیل للطباعه والنشر، ۱۴۳۰ق / ۲۰۰۹م.

البقیع قضیه کل مسلم

البقیع قضیه کل مسلم، کتابی درباره ضرورت احیا و بازسازی بقیع.

مسلمانان و شیعیان مهاجر در اروپا، با تأسیس تشکلی به نام لجنه احیاء ذکری البقیع در لندن آن را به ثبت رساندند. هدف و خط مشی این تشکل همان طور که از نامش پیدا است، دفاع از بقیع به عنوان یک اثر باستانی، تاریخی و ثبت آن در مجامع و نهادهایی مثل یونسکو، به منظور جلوگیری از تخریب و انهدام بیشتر آن بوده است.

از نظر اینان، بقیع مجموعه ای تاریخی و متعلق به بشریت است. تعلق به پیروان دین، مذهب و حتی ملت خاصی ندارد و آثاری از اقوام و ملیت های مختلف را دربر دارد.

مسئولین این تشکیلات در صد داند از ظرفیت های حقوقی غرب استفاده کرده و مانع پیشرفت بیشتر عملیات تخریبی شوند.

این تشکیلات کتابی با این مشخصات منتشر کرده است: البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ۱۱+۳۵ص.

این کتاب شامل مباحثی مثل آثار باستانی موجود در بقیع، تحقیقات درباره بقیع، گزارش های سفرنامه هایی مثل رحله ابن بطوطه درباره بقیع، تخریب دوره نخست وهابیون به نام نکهه البقیع الاولی، محنه البقیع یا دور دوم تخریب بقیع، دیدگاه های وهابیون درباره آثار باستانی، نقد و رد ادله و نظریات وهابیون، عکس های تاریخی.

مأخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا.

بقیع کبیر

بقیع کبیر، قسمت جنوبی بقیع، قبلاً دارای حصار و دیوار.

در قرون نخستین اسلامی بقیع شامل دو قطعه مجزا بود. یک قسمت در شمال به نام بقیع العمات و یک قطعه در جنوب که چون بزرگتر بود به بقیع کبیر معروف بود. بین این دو قسمت معبر و کوچه ای به نام زقاق عمات قرار داشت.

بقیع کبیر ابتدا حدود ۸۰ در ۸۰ متر بوده ولی بعداً توسعه یافت و تا سه برابر متر از آن افزایش یافته است. در شرق بقیع، حش کوب قرار داشت. این قسمت در اصل باغ بزرگی بود که توسط طرفداران عثمان بن عفان خرید شد تا عثمان را در آنجا دفن کنند.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد انور البکری و حاتم عمر طه، مدینه، مکتبه الحلبی، ۲۰۰۴م/۱۴۲۴ق، ص ۲۱-۲۲.

بقیع: سرگذشت ویرانی ها

بقیع کنونی، دفن اموات، تشییع جنازه، دفن اموات و دیگر مسایل و رخدادهای بقیع در زمان حاضر.

ص: ۱۶۴

نویسندگان کمتر از شرایط کنونی بقیع گزارش داده اند. آیا در حال حاضر در آنجا اموات دفن می شوند؟ برخی از محققین ایرانی در این باره گزارش هایی داده اند ولی منبعی ذکر نکرده اند و نمی دانیم این اطلاعات را از کجا آورده اند. گویا هیچگاه بقیع به عنوان یک قبرستان تعطیل نشده و مسلمانان همواره، اموات خود را در آنجا به خاک می سپارند. هم اکنون بسیاری از مسلمانان مدینه، ترجیح می دهند پس از مرگ در بقیع دفن شوند. هنوز قبرستان عمومی شهر مدینه است. البته آمار مردگانی که هر روز دفن می شوند و ملیت آنان در جایی اعلام نشده است.

معمولاً پس از نماز جماعت در مسجد النبی، مؤذن این جمله را تکرار می کند: «الصلاه علی المیت» و مردم را به اقامه نماز بر میت یا میت هایی که برای دفن آورده اند، دعوت می کند. پس از اتمام نماز، جنازه ها را به سوی قبرستان بقیع می برند. تشییع و دفن اموات در بقیع مبتنی بر آداب و رسوم و نیز احکام خاصی است. درهای بقیع فقط برای تشییع جنازه ها و بردن آنها به داخل باز می شود و در بقیه ساعات بسته است. در برخی دوره ها سه ساعت در روز باز می شده است. در این ساعات فقط مردان حق دارند به داخل بروند و فقط در پیاده روها تردد نمایند. قبور هم علامت و نشانه خاصی ندارند و فقط از طریق گفته های مردم تشخیص داده می شوند.

اما در احادیث مأثور از رسول اکرم (ص) هست که ایشان مکرر به بقیع می رفت و از عایشه نقل شده که حضرت هر شب به زیارت قبور بقیع می رفت. این سیره با رویه حاکمان کشور عربستان سعودی در تعارض است. چون اینان اجازه نمی دهند زایران هر روز به زیارت پردازند یا مکرر به زیارت قبور بروند.

حتماً اسناد و مدارک فراوان در شهرداری و استانداری شهر مدینه درباره وضعیت کنونی بقیع هست. اما متأسفانه تاکنون تحقیقی جامع و علمی در این باره منتشر نشده است. فقط یکی از شهرداران مدینه به نام علی حافظ کتابی درباره مدینه و بقیع تألیف و منتشر کرده اطلاعات سودمندی در آن آمده است ولی کامل و جامع نیست. اگر بقیع در کشورهای پیشرفته قرار داشت به عنوان یک محل جهانگردی روی آن کار می شد و به روش های مختلف به تبلیغ آن اقدام می کردند و بالاخره حیثیتی برای مسلمانان و سرمایه ای برای جهان اسلام بود. اما متأسفانه تفکرات ارتجاعی مانع بهره برداری از بقیع در شرایط کنونی است.

مآخذ

«بقیع تجلی غربت»، اندیشه صادق، بهار ۱۳۸۰، ص ۱۳۴؛ «بقیع در گذر زمان»، محمدمین پورامینی، افق حوزه، ش ۲۲۶؛ البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۲۱-۲۵؛ البقیع، یوسف الهاجری، بیروت، ۱۴۱۱ق، جم-؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا، ج ۱، ص ۳۵۲؛ فصول من تاریخ المدینه، علی حافظ، مدینه، ۱۹۹۶.

بقیع نامه

بقیع المصلی ← بقیع الخیل

بقیع نامه، مجله ای فارسی با گرایش پژوهشی.

مدیر مسئول آن و سردبیر آن علی رضا نریمانی بودند ولی در جریان اخذ مجوز، صاحب امتیاز و مدیر مسئول به نام علی نوری و سردبیر به نام محمد نوری تغییر یافت. مجوز و پروانه آن به تاریخ ۱۸ خرداد ماه ۱۳۹۴ صادر گردید و اولین شماره آن در تابستان ۱۳۹۴ منتشر گردید.

این نشریه کاملاً رویکرد علمی دارد و فقط به روش استدلالی به موضوعات فرهنگی و تاریخی بقیع می پردازد. قلمرو آن هم فقط بقیع است. سرفصل های شماره صفر یا شماره تجربی پیش از انتشار اینگونه است: قبه های بلند بقیع از واقعیت تا انکار؛ رأس الحسین و گلزار بقیع؛ بقیع قبل از بعثت؛ آشنایی با ابن زباله نخستین بقیع پژوه؛ جابر بن عبدالله انصاری از صحابه برجسته مدفون در بقیع؛ هبه الدین شهرستانی فعال در عرصه بازسازی بقیع؛ علی بن جعفر عریضی فرزند امام جعفر صادق (ع) آرمیده در بقیع؛ سید حیدر شمشیری مبارزی علیه وهابیت؛ بقیعیات یا شعر بقیعی؛ بقیع سرایی؛ گلزار بقیع در دو سیمای متفاوت؛

ص: ۱۶۵

همایش دانشگاه استراسبورگ درباره امام صادق(ع)؛ همایش احیای قبور بقیع؛ کنفرانس الهام از اندیشه های ائمه بقیع(ع)؛ شبکه جهانی بقیع؛ مؤسسه البقیع للاحیاء التراث؛ مجله بقیع؛ اسناد و مدارک بقیع؛ گزارش کتب درباره بقیع؛ تصاویر بقیع.

مآخذ

بقیع نامه، شماره یکم، تابستان ۱۳۹۴.

بقیع، یوم ← یوم البقیع

بقیعیات ← شعر بقیع

بلوغ المرام

بلوغ المرام، کتابی از مرادی منالی از سده ۱۲ق.

عبدالمجید بن علی المنالی الزمادی الحسنی مشهور به المرادی (درگذشت ۱۱۶۳ق / ۱۷۵۰م) از فاس مراکش و از دهکده ای به نام مناله است. در سفر به مکه و حجاز، سفرنامه ای به نام بلوغ المرام بالرحله الی بیت الله الحرام تألیف کرد. این سفرنامه توسط دکتر محمد زینهم محمد عزب تحقیق و به چاپ سپرده شد. بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است و نشانگر دیدگاه بخشی مهمی از اهل سنت و مذهب مالکی درباره مسایل و جوانب بقیع است و ارزش خاص خود را دارد. این بخش از سفرنامه به نقل روایات مختلف درباره اهمیت بقیع، فضائل بقیع، شخصیت های مهم مدفون در آنجا و ثبت مشاهدات خودش می پردازد.

مآخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۸۶، ج ۴، ص ۱۴۹؛ بلوغ المرام بالرحله الی بیت الله الحرام، عبدالمجید بن علی منالی مرادی، تحقیق محمد زینهم محمد عزب، قاهره، الدارالثقافیه للنشر، ۲۰۰۵م ص ۵-۷ و ۱۳۱-۱۴۰.

بلوی، خالد بن عیسی ← تاج المفرق

بن باز، عبدالعزیز بن عبدالله

بن باز، عبدالعزیز بن عبدالله، از عالمان وهابی و فقیهان حنبلی و دارای آرای مخالف عامه مسلمانان در زمینه هایی مثل زیارت قبور و توسل.

عبدالعزیز بن عبدالله بن عبدالرحمن بن محمد بن عبدالله بن باز در ۱۴ ذی الحجه سال ۱۳۳۰ق در شهر ریاض عربستان سعودی دیده به جهان گشود. پدرش باز بن عبدالله و مادرش حفصه بنت سمیح می باشد. خانواده وی اصالتاً از ریاض بوده سپس به نقاط دیگر عربستان از جمله حجاز، احصاء و حوطه کوچ کرده اند.

بن باز تا ۱۶ سالگی بینا بوده ولی بر اثر بیماری چشمی در سال ۱۳۴۶ق دید او ضعیف شده و به تدریج ضعف آن بیشتر شد تا در محرم سال ۱۳۵۰ق به کلی بینایی خود را از دست داد. وی از کودکی تحصیل را شروع کرد و توانست قبل از بلوغ، قرآن کریم را حفظ کند و سپس مشغول علوم شرعی و عربی گردید. وی در روز پنجشنبه یازدهم محرم سال ۱۴۲۰ در سن نود سالگی از دنیا رفت و ملک فهد در مسجدالحرام مکه بر جنازه او نماز گزارد.

اساتید و مشایخ: بن باز نزد علمای مشهور عصر خود شاگردی کرد. استادان مشهور او عبارت بودند از: محمد بن عبداللطیف بن عبدالرحمن بن حسن بن محمد ابن عبدالوهاب؛ صالح بن عبدالعزيز بن عبدالرحمن بن حسن بن محمد بن عبدالوهاب؛ سعد بن محمد بن عتیق؛ شیخ حمد بن فارس؛ محمد بن ابراهیم بن عبداللطیف آل الشیخ.

شاگردان: وی به رغم مسئولیت ها و مشغله های فراوان، در کل هفته به جز روزهای سه شنبه و جمعه تدریس داشت و طلاب زیادی را آموزش داده است که بارزترین آنها عبارتند از: شیخ عبدالله الکنهل؛ راشد بن صالح الختین؛ عبدالرحمن بن ناصر البراک؛ عبداللطیف بن شدید؛ عبدالله بن حسن بن قعود؛ عبدالرحمن بن جلال؛ صالح بن هلیل.

اخلاقیات: طرفداران وی، او را به عنوان یک شخصیت متعالی معرفی کرده و این ویژگی ها را برای او برشمرده اند: او به هنگام طاعت خداوند و نیز در عبادت، دعوت، تحمل مردم و تعلیم علم به آنان صبر داشت و با بردباری مردم را به راه حق می کشاند. در برآوردن حوایج مردم صبور بوده و با حلم مردم را به حقایق دینی فرا می خواند. از اینرو در ترویج

مذهب حنبلی و وهابیت نقش مؤثری ایفا کرد. فراوان به مردم احسان می کرد و همین اخلاق او موجب می شد تا مردم به حرفش گوش داده و به رأی او احترام می گذاشتند.

بنا بر نظر آنان، بن باز بر رعایت مجالست با صالحین و علمای ربانی و احترام و ادب به آنها؛ رهایی از اخلاق های ناپسند و گناهان؛ مداومت به مطالعه سیره سلف صالح و شناختن حیات علمی و اجتماعی آنان تأکید می کرد.

ویژگی های اجتماعی و فرهنگی: وی مجتهد در فقه مذهب احمد بن حنبل و متخصص در آرای شیخ الاسلام ابن تیمیه است. نیز در علوم شرعی دیگر مثل تفسیر قرآن، علوم حدیث و تاریخ تبحر داشت. از سوی دیگر با اقشار مختلف مردم رابطه داشت و به مشکلات مردم اهتمام داشت. به رغم نابینایی، حافظه قوی و قدرت فهم زیاد داشت. از اینرو در تألیف، افتاء و ارشاد و تبلیغ موفق بود.

تألیفات: بن باز در ضمن تدریس و تصدی مشاغل حکومتی و علمی خود مقالات و کتبی را هم به چاپ رسانیده است که اهم کتب او عبارتند از: الفوائد الجلیه فی المباحث الفرضیه؛ تحقیق و توضیح مسائل زیادی از حج و عمره و زیارت به نام توضیح المناسک؛ دو رساله موجز در زکات و صیام؛ العقیده الصحیحه و ما یضادها؛ وجوب العمل بسنن الرسول و کفر من انکرها؛ الدعوه الی الله و اخلاق الدعاه؛ وجوب تحکیم شرع الله و نبذ ما خالفه؛ الشیخ محمد بن عبدالوهاب دعوت و سیرته؛ حاشیه مفیده علی فتح الباری؛ اقامه البراهین علی حکم من استغاث بغير الله أو صدق الکهنه؛ الجهاد فی سبیل الله؛ الدرس المهمه لعامه الامه؛ فتاوی تتعلق باحکام الحج و العمره و الزیاره؛ وجوب لزوم السنه و الحذر من البدعه؛ تحفه الاخیار بیان جمله نافعہ مما ورد فی الکتاب و السنه الصحیحه من الادعیه و الاذکار.

نکته قابل توجه این است که کلیه فتاوا و آثار و کتب وی در سی جلد با عنوان مجموعه فتاوا و مقالات متنوعه جمع آوری و منتشر شده است.

مسئولیت ها: او دارای مسئولیت ها و مناصب حکومتی مختلفی بوده است که برخی از آنان عبارت اند از: ۱. قضاوت در منطقه «الخرج» به مدت ۱۴ سال و چند ماه بین سالهای ۱۳۵۷ تا ۱۳۷۱ق؛ ۲. تدریس در دانشکده و آکادمی علوم ریاض از سال ۱۳۷۲ق تا سال ۱۳۸۰ق در علوم فقه، توحید و حدیث؛ ۳. نایب رئیس دانشگاه اسلامی مدینه منوره از سال ۱۳۸۱ق تا سال ۱۳۹۰ق؛ ۴. ریاست دانشگاه اسلامی مدینه از سال ۱۳۹۰ق تا ۱۳۹۵ق؛ ۵. رئیس کل ادارات پژوهشهای علمی و فتوا و تبلیغ و ارشاد؛ ۶. مفتی اعظم عربستان؛ ۷. رئیس هیئت کبار العلماء؛ ۸. ریاست مجمع فقهی اسلامی.

دیدگاه های سلفی: سخت گیری های دولت عربستان در چند دهه اخیر به خاطر فشارهای کسانی مثل بن باز بوده است. زیرا بن باز در کتاب فتاوی تتعلق باحکام حج والزیاره و نیز در کتاب اقامه البراهین علی حکم من استفتائات بغير الله صریحاً زیارت مسلمانان به هنگام ورود به بقعه های حضرت رسول یا حضرت علی(ع) و دیگر ائمه(ع) را و نیز توسل و استغاثه را حرام و شرک دانسته است.

او به عنوان مفتی کشور عربستان سعودی، زیارت پیامبر اکرم(ص) را مطرود و شرک می دانست و بر این باور بود، که مقبره

رسول اکرم(ص) را باید از مسجدش جدا و تفکیک کرد. او معتقد بود، مادامی که قبر و بنا و گنبد بر مقبره رسول اکرم(ص) است، به زیارت آن نمی روم؛ چون نوعی بت و شرک است.

مآخذ

دیدگاه های سلفی بن باز، ابراهیم قاسمی، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته مذاهب اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب؛ فاجعه البقیع، جلال معاش، بیروت، دار العلوم، ۱۴۲۷ق/ ۲۰۰۶م، ص ۵۸؛ www.binbaz.com

بناء، احمد بن محمد

بناء، احمد بن محمد، عالم به قرائات قرآنی در سده ۱۱ و ۱۲ق و مدفون در بقیع.

احمد بن محمد بن احمد بن عبد الغنی الدمیاطی ملقب به شهاب الدین و مشهور به البناء از دانشمندان

ص: ۱۶۷

مشهور دمیاط مصر بود. در دمیاط متولد و در همانجا رشد یافت و مدارج علمی را پشت سر گذاشت. از نظر فکری و معنوی به نقشبندیه گرایش داشت. در بین علوم دینی به قرآن و در بین علوم قرآن به قرائت بیشتر علاقه داشت. از اینرو او را عالم به قرائات نامیده اند.

برای کسب علوم بیشتر، مسافرت هایی به قاهره، یمن و حجاز داشت اما اکثر عمرش در دمیاط اقامت داشت. در سفری به مکه، در ۱۱۱۷ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۹۸م، ج ۱، ص ۲۴۰؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۱۵-۲۱۶.

بناء سازی بر قبر ← بارگاه سازی

بنات رسول اکرم(ص) ← دختران رسول اکرم(ص)

بنات نبی(ص)، زیارت نامه ← زیارت، متون

بنای بارگاه در مصادر شرعی ← بارگاه سازی

بنو معاویه

بنوظفر

بنوظفر، طایفه ای از قوم اوس، ساکن در بقیع.

ساختار اجتماعی و جمعیتی جامعه یثرب (مدینه منوره) در روزگار جاهلیت بر اساس تیره های دو قوم مهم اوس و خزرج و قبایلی از یهود و نصاری (پیروان دیگر ادیان و کیش ها) بود.

هر کدام از اوس و خزرج دارای چندین قبیله و خاندان بودند. یکی از شعبه های اوس، بنوظفر بود. خانه های اینان در شرق بقیع استقرار داشتند. بعد از اسلام، مسجدی معروف به مسجد البغله در همانجا ساختند. البته تحولات بسیاری در طول تاریخ و حتی در یک دوره تاریخی در مورد آنها صورت گرفته و آنچه گزارش شد مربوط به یک مقطع خاص زمانی بوده است.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۷، ص ۲۸۲-۲۸۳؛ آثار المدینه المنوره، عبدالقدوس الانصاری، مدینه منوره، ۱۴۲۰ق، ص ۱۳۰-۱۳۱؛ عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمد بن عبدالحمید العباس، مدینه منوره، المكتبة العلمیه، بی تا، ص ۴۵؛ موسوعه مکه مکرمه و مدینه المنوره، اشراف احمد زکی یمانی، ج ۳، ص ۳۳۰.

نیز نک - : مسجد بنی ظفر

بنو معاویه، خاندانی از قبیله اوس و ساکن بقیع.

معاویه بن مالک بن عوف بن الاوس از بزرگان مدینه بوده است. فرزندان این معاویه در جایی از بقیع به نام «وراء البقیع» یا شرق بقیع اقامت داشتند. در واقع محله آنان انتهای بقیع بود. خاندان معاویه (بنی معاویه) در کنار خانه های خود مسجدی به نام مسجد الإجابیه ساختند. نیز چاه معاویه متعلق به آنان بود. از شخصیت های این خاندان، یکی حاطب بن قیس بود.

در گذشته خیابانی برای تردد و وصل محله بنومعاویه به محله های دیگر به نام «زقاق عمقه» وجود داشت. این شارع به باب الجمعه ختم می شد. اما زقاق عمقه امروزه در داخل دیوار و محدوده بقیع و در عمارت سعودی قرار دارد.

نیز قبر ابی سعید الخدری، نخل عمام، حدیقه غلامیه، قصر بنی یوسف از موالی آل عثمان و قبر سعد بن معاذ الاشهللی در همین محدوده قرار داشت.

مأخذ

المدینه بین الماضی والحاضر، ابراهیم بن علی العیاشی، المدینه المنوره، المکتبه العلمیه، ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م، ص ۳۱۵-۳۱۶.

بنی اسرائیل، سوره ← اسراء، سوره

بنی حُدَیله، مسجد ← مسجد ابی ابن کعب

بنی حرام ← بنی سلمه

بنی سلمه

بنی سلمه، گورستان عمومی شهر یشرب تا پیش از رونق یافتن بقیع.

قبل از مهاجرت یاران حضرت رسول (ص) از مکه به مدینه، این شهر جمعیت محدود و اندکی داشت که شامل خرده فرهنگ های یهود، مسیحیت، بت پرستان و موحدان می شد. اینان اموات خود را در دو قبرستان به نام های

ص: ۱۶۸

بنی سلمه و بنی حرام دفن می کردند. اما با ورود حضرت رسول(ص) به یثرب و تغییر نام آن به مدینه النبی و نیز تحول در ساختار شهری، جمعیتی، فرهنگی، افزایش جمعیت و نیاز به قبرستان جدید،

زمین بایر و خارستان بقیع برای دفن اموات مردم این شهر اختصاص یافت و توسط رسول اکرم(ص) وقف شد. پس از افتتاح بقیع، گورستان بنی حرام و بنی سلمه از رونق افتاد و به فراموشی سپرده شد.

مآخذ

تاریخ المدینه المنوره، عمر بن شیبّه، قم، دار الفکر، ۱۴۱۰ق/۱۳۶۸؛ سفر به بیت عتیق، محسن احمدوند، قم، ۱۳۸۶، ص ۳۶۱-۳۶۲؛ مجمع البحرین، فخرالدین طریحی، به کوشش سیداحمد حسینی، تهران، مرتضوی، ۱۳۶۲ش؛ النهایه، ابن اثیر، قم، اسماعیلیان، ۱۳۶۴ش؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش محمد محیی الدین عبدالحمید، بیروت، دار الحیاء التراث العربی، ۱۴۰۱ق.

بَوَاب

بَوَاب، دربان و نگهبان بقیع.

در هر دوره مقام دربانی (بَوَابی) بقیع و نیز دربانی حرم ائمه بقیع به خاندان یا فرد یا افرادی سپرده می شد. هم اکنون هم مأمورین سعودی بر درهای بقیع حضور مداوم دارند.

خاندان برزنجی مدنی یکی از خاندان های متولی بقیع بوده که نگهبانی حرم ائمه بقیع را بر عهده داشتند. اینان توسط دولت عثمانی تعیین شده و از سادات گُرد و شافعی مذهب بودند. گفته شده با اینکه برزنجی ها از سادات بودند نسبت به زایران شیعه و عجم سخت گیری فراوان داشتند.

بَوَاب ها وظایف متعددی بر عهده داشتند؛ مثل اخذ مبلغی به هنگام ورود زایران، نظافت، حراست و غیره.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، ۱۳۹۱، ص ۳۵۱؛ نزهه الناظرین، سید جعفر مدنی برزنجی، قاهره، ۱۹۹۸م، ص ۲۷۶.

نیز نک- : برزنجی مدنی؛ پول ورود

بورتون، سر ریچارد

بورتون، سر ریچارد، مستشرق و جهانگرد انگلیسی در سده ۱۹م.

۱۳۰۸-۱۲۳۷ق) در مارس ۱۸۲۱م در یکی از شهرهای انگلستان چشم به جهان گشود و در ۱۸۹۰م چشم از جهان فرو بست. او را دارای اصالت ایرلندی - انگلیسی دانسته اند.

در دانشگاه آکسفورد، رشته زبان شرقی (عربی و هندی) آموخت. در ۱۸۴۲م همراه با سپاه انگلستان به هندوستان عزیمت کرد. هفت سال در هند اقامت داشت و به تکمیل دانش خود درباره فرهنگ هندی و زبان های گجراتی و هندی پرداخت.

بورتون سال ها در کسوت شرقی و عربی و به نام عبدالله افغانی یا عبدالله یزدی در منطقه خاورمیانه مشغول سیر و سیاحت بود. از ۱۸۵۳م به عربستان و مکه و مدینه سفر کرد و چند سال به بررسی و تحقیق در آداب و رسوم و فرهنگ این منطقه پرداخت. او یافته ها و مشاهدات خود را در کتابی به زبان انگلیسی و با عنوان گزارش شخصی سفر زیارتی به مدینه و مکه تألیف و منتشر کرد.

Personal

Narrative of A Pilgrimage to al-Madinah and Meccah. With an introduction by Bayard Taylor... With map and two illustrations. New York: G.P. Putnam and Company, ۱۸۵۶; Memorial edition by his Wife, Isabel Burton, London: Tylston and Edwards, ۱۸۹۳; New York: Dover Publications, ۱۹۶۴. ۲ Vols

این کتاب بارها در غرب منتشر شده و یکی از منابع مطالعاتی مشهور درباره موضوعات عربستان سعودی، مکه، مدینه و خاورمیانه است. البته با دو عنوان چاپ شده است: یکی با عنوان مزبور و دوم با این عنوان:

A Secret Pilgrimage to Mecca and Madinah, London, ۲۰۰۴

چاپ های مهم این کتاب عبارت اند از: ۱۸۵۶م / ۱۲۷۲ق؛ ۱۸۷۹م / ۱۲۹۷ق؛ ۲۰۰۴م؛ ۱۸۹۳م؛ ۱۹۶۴م.

این سفرنامه به چندین زبان ترجمه شده از جمله به عربی و با این مشخصات منتشر شده است: رحله بورتون الی مصر والحجاز، ترجمه عبدالرحمن عبدالله شیخ، قاهره، الهیئه المصریه العامه، ۱۹۹۵م.

بورتون مدتی در آفریقا و آسیای میانه مشغول مطالعه و

ص: ۱۶۹

بررسی بود. نیز سال‌هایی از عمرش به عنوان کنسول انگلستان در برزیل و سوریه اشتغال داشت.

بهرحال او یکی از خاورشناسان پرکار و فعال و دارای تألیفات متعدد مانند ترجمه گزیده‌ای از گلستان شیخ سعدی به زبان انگلیسی است.

Tales from the Gulistan, or Rose-garden of Sheikh Sa'di of Shiraz. Translated by Sir R.F. Burton and illustrated by John Kettelwell, London: P. Allan and Company, Limited, 1928.

او حدود سی زبان محلی آسیایی و آفریقایی می‌دانست و حدود پنجاه اثر تألیفی یا ترجمه‌ای دارد. پس از وفات در ۱۸۹۰م در کنیسه‌ی مورتلاک در غرب لندن به خاک سپرده شد.

مآخذ

الاعلام، خیرالدین زرکلی، بیروت، ۱۹۸۰م؛ السید ریتشارد برتون، و. دودج، لندن، ۱۹۰۷م؛ سیره الرائد السید ریتشارد برتون، ایزابل برتون، ۲ جلد، لندن، ۱۸۹۳م؛ فرهنگ خاورشناسان، زیر نظر پرویز مشکین‌نژاد، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۲۱۷-۲۱۸؛ المستشرقون، نجیب العقیقی، قاهره، ۱۹۶۵م، ج ۲، ص ۴۸۶-۴۸۷؛ موسوعه مکه المکرمة والمدینه المنوره، اشراف احمد زکی یمانی، لندن، مقاله بورتون، رحله بورتون الی مصر والحجاز؛ *Britannica Cocise Encyclopedia*

نیز نک- : دورنمای بقیع؛ آداب زیارت از نگاه بورتون

بورخارت، جان لوئیس

بورخارت، جان لوئیس، جهانگرد سوئسی، گزارش نویس درباره بقیع.

جان لوئیس بورخارت (۱)

گویا در دوران محمدعلی پاشا از اروپا به مصر آمد، اسلام آورد و خود را شیخ ابراهیم نامید و پس از آشنایی با محمدعلی پاشا روابط نزدیکی با او برقرار نمود و سپس به همراه او در لشکرکشی بر علیه وهابیان به حجاز سفر کرد. در این سفر محمدعلی پاشا به رغم این که به مسلمان بودن بورخارت مشکوک بود، مقدمات سفر او را به مکه و مدینه فراهم آورد، از این رو بورخارت با زیرکی توانست حقیقت خود را پنهان داشته و به این مسافرت پردازد و تمامی مشاهدات و حوادث و تجربیات این سفر را در کتابی تألیف کند. این اثر با این مشخصات منتشر شده است:

Burchardt, Gohn Lewis- Travels in Arabia, Comprehending on Account of Territories in Hedjaz Which Mohammadans Regard of Sacred

بورخات به دلیل همین کتاب و مطالب آن، یکی از مشهورترین جهانگردان قرن نوزدهم شمرده می شود. وی برای رسیدن به حجاز، از کشورهای آفریقایی: مصر، سوریه، حجاز و سرزمین های مجاور آن عبور نمود و گزارش جالبی از این مناطق و مردم آنجاها، به یادگار گذاشت. این سفرنامه بنام سفرهای او به سرزمین های جزیره العرب است که در آن به توصیف مکه و مدینه و اطراف آن ها پرداخته است. جلد اول این سفرنامه به توصیف مشاهداتش از جده، طائف، مکه و محلات مکه، بیت الله الحرام، کعبه و دیگر مکان های مقدس، مردمان مکه، حکومت مکه و آب و هوای مکه پرداخته است. جلد دوم درباره مناسک حج، مدینه، مکان های زیارتی در مدینه، حکومت مدینه، آب و هوای مدینه و بقیع است.

ویلیام اوسلی ناشر این سفرنامه در سال ۱۸۲۹م در مقدمه نوشته است: آگاهی بورخارت از زبان عربی و عادات و رفتار مسلمانان، این فرصت را به او داد که بتواند به عنوان یک مسلمان در حج شرکت کرده و در میان مسلمانان زندگی کند، بدون این که کسی کوچکترین شک و تردیدی در راستگویی او کند. او به دیگران می گفت: از ممالیکی است که از کشتار محمدعلی پاشا در مصر نجات یافته است، از این رو از فرصت حمله ی خلافت عثمانی علیه وهابیان استفاده کرده و برای انجام مناسک حج به مکه آمده است. بورخارت در سال ۱۸۱۴م. موفق به زیارت مکه شد و این در حالی بود که محمدعلی پاشا در بهار سال ۱۸۱۳م به حجاز وارد شد و مدتی را در طائف به سامان دادن ارتش خود پرداخت و عاقبت توانست وهابیان را در قلاع خود مورد حمله قرار دهد.

ص: ۱۷۰

بورخارت در روز ۱۸ تموز سال ۱۸۱۴م وارد جدّه شد و سپس برای دیدار با محمدعلی پاشا به طائف عزیمت نمود و از آنجا به قصد حج به مکه رفت. از نوشته های او برمی آید که محمدعلی پاشا نسبت به مسلمان بودن او تردید داشته ولی در عین حال به او اجازه ی رفتن به مکه و انجام حج را داده است. بورخارت پس از انجام مناسک حج در مکه به سوی مدینه رهسپار گردید و در بامداد روز ۲۸ ژانویه سال ۱۹۱۵ م وارد شهر مدینه شد. او فاصله ی دو شهر را در ۱۳ روز طی نمود و از قضا در مدینه به مرض مالاریا گرفتار آمد و این بیماری آن قدر نیروی او را فرسوده نمود که از زندگانی مأیوس گردید و تصور نمود در مدینه مرده و همانجا دفن خواهد گردید، لیکن او به رغم ناتوانی و مرض توانست مشاهدات بسیاری از وضعیت شهر مدینه داشته باشد و تمام آن را به تفصیل در چندین فصل از سفرنامه ی خود آورده و از جمله فصلی را به گزارش بقیع اختصاص داده است.

او در مدینه بود که طوسون پاشا پس از سرکوبی وهابیان و تار و مار آنها شهر را در اشغال خود داشت. به سبب جنگ، بدویان و شتردارانی که مسؤولیت حمل خوراک و آذوقه ی شهر را به عهده داشته گریخته و در نتیجه کمبود خوراکی در شهر محسوس بود. بورخارت علاوه بر این از بدی هوا و طعم مشمئزکننده آب نوشیدنی شهر سخن می گوید.

بورخارت در بخش دیگری به توصیف موقعیت طبیعی شهر می پردازد و چنین می نویسد: شهر دارای برج و باروی مستحکمی است؛ به گونه ای که آن را در برابر هجوم مصون می دارد، از این رو شهر یکی از پایگاه های مستحکم حجاز به شمار می رود. این بارو نخستین بار در سال ۳۶۰ق بنا گردید و پس از این تاریخ چندین بار ترمیم و بازسازی شد بویژه در سال ۹۰۰ق، لیکن برج و باروی شهر در وضعیت کنونی آن (آغاز قرن نوزدهم) توسط سلیمان قانونی در سال های پایانی قرن شانزدهم به وجود آمد، البته خندق گرداگرد بارو در سال ۷۵۱م کنده شده است. شهر سه دروازه ی زیبا دارد: دروازه ی مصری در سمت جنوب، (این دروازه و دروازه ی باب الفتوح در قاهره زیباترین دروازه هایی است که بورخارت در مشرق زمین دیده است). دروازه شامی در سمت شمال و دروازه ی جمعه در سمت مشرق.

وی علاوه بر اینها از درها و دروازه های دیگر سخن به میان آورده و اطلاعات سودمندی عرضه کرده است.

در ادامه، بورخارت به وضعیت ساختمان ها در مدینه و روش معماری آنها و مهم تر از آن به مقایسه این سبک معماری با دیگر شهرهای جهان اسلام مثل سوریه می پردازد.

او خیابان ها و کوچه ها را گویا چند بار با دقت بررسی کرده و اطلاعات میدانی و دقیق راجع به آنها عرضه کرده است؛ اطلاعاتی که در هیچ منبع دیگر یافت نمی شود. او راجع به همه ی جاهای مدینه به ویژه حرم نبوی و بخش های مختلف آن گزارش داده است. نیز به بقیع پرداخته و گزارش جالبی عرضه کرده است. گزارش او از بقیع در مقاله «گزارش بورخارت» به طور کامل آمده است.

مأخذ

مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، جعفر الخلیلی، ترجمه محمدرضا فرهنگ، ص ۱۰۵ به بعد.

نیز نک-: گزارش بورخارت

البوطی، محمد سعید رمضان

البوطی، محمد سعید رمضان، از دانشمندان اهل سنت و مخالف اقدامات وهابیون به ویژه تخریب بقیع.

او در روستای جیلکا در غرب آناتولی در ۱۳۰۸ ش / ۱۹۲۹ م متولد شد. تبارش اصالتاً کرد از ترکیه است. خانواده اش در زمان آتاتورک یعنی به سال ۱۹۳۳ م به دمشق مهاجرت کردند. پس از تحصیلات ابتدایی، به معهد التوجیه الاسلامی رفت. سپس در سال ۱۹۵۷ م به قاهره و الازهر رفت تا تحصیلات اسلامی و دانشگاهی را تکمیل کند. بالاخره در سال ۱۹۶۵ م دکترا در رشته اصول شریعت اسلامی از الازهر دریافت کرد.

او سال ها در دانشگاه دمشق تدریس نمود و در چندین

ص: ۱۷۱

مؤسسه علمی عضویت داشت. ده ها عنوان کتاب تألیف کرد و اسلام معتدل و عاری از افراط گرایی و تفریط را نمایندگی و تبلیغ می کرد. از اینرو با وهابیت خشن و تندرو مخالف بود. او در مقدمه کتاب نصیحه لاختوانا علماء نجد از رهبران سعودی و سران وهابیت انتقاد می کند که چرا آثار متصل به زمان حضرت رسول (ص) را پاکسازی و تخریب می کنند؟ چرا مسلمانان را از زیارت بقیع منع می کنند. تبرک به آثار و امکنه مقدس دینی مشروع است و اقدامات آنان مثل تخریب و نابودی بئر ذی طوی، دار ارقم و غیره بدعت و نامشروع است.

این مقدمه طولانی است و تماماً نقد و رد اقدامات وهابیت می باشد. او در ۱۳۹۲ش در مسجد الایمان در دمشق به شهادت رسید.

مآخذ

فاجعه البقیع، جلال معاش، بیروت، ۲۰۰۶م، ص ۱۱۰-۱۱۵؛ نصیحه لاختوانا علماء نجد، یوسف بن هاشم الرفاعی، مقدمه محمد سعید رمضان البوطی، دمشق، دار اقرأ، ۲۰۱۰م، جم-.

بهبودی، هدایت الله ← سفر به قبله

بهبهانی حائری، سیدمحمد رضا

بهبهانی حائری، سیدمحمد رضا، از روحانیون مشهور در تهران و مدفون در بقیع.

او از خاندان بهبهانی های مقیم تهران بود. در تهران و مدتی در قم و نجف اشرف نزد استادان مبرز به کسب دانش پرداخت و پس از طی مدارج علمی، از روحانیون معتمد و موثق تهران شد. در سال ۱۳۹۱ق عازم سفر حج شد. اما در شهر مدینه به رحمت ایزدی واصل گردید و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

فرهنگ رجال و مشاهیر تاریخ معاصر ایران، ابوالفضل شکوری، قم، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۳۶۸؛ گنجینه دانشمندان، محمد شریف رازی، قم، ۱۳۵۶، ج ۷، ص ۹۹.

بهبهانی، سید احمد ← سید احمد بهبهانی

بهبهانی، سید محمد

بهبهانی، سید محمد، از روحانیون فعال و سرشناس تهران و فعال در اعتراض به تخریب بقیع.

او فرزند سید عبدالله بهبهایی (آیت الله بهبهانی) از رهبران مشروطیت بود. نیز مشهور به موسوی بهبهانی است. در ۹ جمادی الثانی ۱۲۹۱/۱۲۵۲ش در تهران چشم به جهان گشود. نزد استادان مبرز در تهران علوم اسلامی را فرا گرفت و به مدارج عالی

علمی و معنوی و اجتهاد رسید. در تهران ملجأ و پناه مردم بود و یکی از محورها و قطب های مهم حوزه علمیه تهران بود. در کنار پدرش در جریان مشروطیت، سپس در دوره ملی شدن صنعت نفت و دیگر حوادث فعال بود و از رهبران شمرده می شد. نیز در قیام سال ۴۲ در کنار امام خمینی بود. نام او در فعالیت ها و حوادث اعتراضی به تخریب بقیع هم هست. او از مراجع نجف اشرف استمداد کرده و خواستار دخالت آنان در موضوع مهم تخریب بقیع شده است. در پاسخ، دو تن از مراجع وقت یعنی آیت الله نائینی و آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی در تلگرافی علاوه بر محکوم کردن تخریب بقیع از دولت ایران خواستار علاج فوری شده و این تلگراف را برای سید محمد بهبهانی ارسال کرده اند (تاریخ بیست ساله، ج ۴، ص ۸۸).

نیز وقتی بازاریان و کسبه و مردم تهران در خانه امام جمعه تهران تجمع می کنند تا حوادث ۸ شوال و تخریب بقیع را محکوم کنند، یکی از سخنرانان سید محمد بهبهانی بوده است. در این سخنرانی از طرح شهید سید حسن مدرس در زمینه تشکیل یک کمیسیون مستقل برای پی گیری، رسیدگی و تصمیم گیری در زمینه مسائل بقیع حمایت می کند. پس از تشکیل این کمیسیون در پنجشنبه ۱۲ خرداد توسط مجلس شورای ملی، ده نفر انتخاب می شوند. یکی از آنان سید محمد بهبهانی بود. او از اعضای فعال این کمیسیون بوده است.

فعالیت های او به تفصیل در مقاله دانشنامه جهان اسلام و مقاله ایرانیکا آمده است. بهبهانی سرانجام در

سال ۱۳۴۲ش درگذشت، جسد او را به نجف اشرف بردند و در آنجا دفن کردند.

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۸۸ و ۹۴؛ دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، ج ۴، ص ۷۶۴-۷۶۷؛ فرهنگ رجال و مشاهیر، ابوالفضل شکوری، قم، نشر عالم، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۴۶۴-۴۶۵؛

،Encyclopedia Iranica

"Behbahani, mohammad"

بهجه البطار

بهجه البطار، از نجبگان سوری در قرن ۱۴ق و سفرنامه نویس به مدینه و بقیع.

محمد بهجه بن محمد بهاءالدین بن عبدالغنی بن حسن البطار دمشقی مشهور به بهجه البطار (۱۳۱۱-۱۳۹۶ق / ۱۸۹۴-۱۹۷۶م) نویسنده و ادیب مقیم دمشق بود. او در رجب ۱۳۳۸ق / ۱۹۱۹م عازم سرزمین حجاز یا عربستان سعودی شد. او تصمیم گرفت که دیده‌ها، شنیده‌ها و تجارب این سفر را تدوین کند و از آن سفرنامه‌ای بسازد. این سفرنامه را الرحله النجدیه الحجازیه: صور من حياه البادیه نامید. اثر او توسط المطبعه الجدیده در شهر دمشق، ۱۳۸۷ق / ۱۹۶۷م منتشر شد.

سفرنامه او رویکرد سیاسی دارد و اغلب به رخدادهای سیاسی می‌پردازد. ویژگی‌های حاکمیت ترکیه بر سرزمین حجاز و تفاوت مدیریت آنان با ویژگی‌های مدیریتی حاکمان عرب حجاز مورد توجه مؤلف بوده است.

بهجه البطار با همراهان در ۸ جمادی الآخر ۱۳۳۸ به وسیله قطار حجازی از دمشق به سوی مدینه منوره حرکت کرد. ۱۹ رجب ۱۳۳۸ از همان طریق از مدینه به دمشق بازگشت. در روزهایی که در مدینه بود، با عده‌ای از شخصیت‌ها دیدار داشت، نیز به دیدن و زیارت اماکن تاریخی و مذهبی پرداخت. از جمله به بقیع رفت و ضمن زیارت مقابر، گزارشی هم نوشت که آن را در سفرنامه خود آورده است.

مآخذ

الرحله النجدیه الحجازیه صور من حياه البادیه، محمد بهجه البطار، دمشق، المطبعه الجدیده، ۱۳۷۸ق / ۱۹۶۷م؛ موسوعه مکه مکرمه و مدینه المنوره، اشراف احمد زکی یمانی، ج ۵، ص ۴۶۵-۴۶۷.

بهجه النفوس و الاسرار

بهجه النفوس و الاسرار، کتابی درباره شهر مدینه منوره از سده ۸ و ۹ق.

ابومحمد عبدالله بن محمد بن عبدالملک القرشی البکری المرجانی القرطبی (درگذشت بعد ۷۷۰ق/ ۱۳۶۸م؛ بعضی تاریخ وفاتش را ۶۹۹ق دانسته اند) مؤلف این اثر از مدینه شناسان قدیمی است. عنوان این کتاب به این صورت نیز ثبت شده است: بهجه النفوس و الاسرار فی تاریخ دار هجره المختار. نسخه های فراوانی از این اثر در جهان پراکنده است.

این کتاب اولین بار در دو جلد توسط مرکز البحوث و الدراسات بمکتبه نزار مصطفی الباز در مکه مکرمه، در سال ۱۴۱۸ق/ ۱۹۹۸م منتشر شد. سپس محمد عبدالوهاب فضل آن را تصحیح و با این مشخصات به چاپ رساند: بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۴۲۳ق/ ۲۰۰۲م، دو جلد، ۱۲۴۸ص.

محمد شوقی بن ابراهیم مکی برای بار دوم به تصحیح آن پرداخت و با این مشخصات منتشر کرد: الرياض، مطبعه النرجس التجاریه، ۱۴۲۵ق/ ۲۰۰۴م، ص ۶۱۳.

مؤلف پس از مقدمه، مطالب را در ده باب و هر باب شامل چند فصل مرتب کرده است. عناوین ابواب اینگونه است: حدود مدینه و اسماء و اولین ساکنان آن؛ فتح مدینه و هجرت رسول اکرم(ص) و صحابه به این شهر؛ حرمة مدینه و فضایل و تعیین حرم نبوی؛ وادی ها، آبار، کوه ها و شهدای مدینه، نخبگان بنی نضیر، حفر خندق، بنی قریظه؛ مسجد نبوی و فضایل آن؛ مساجد مدینه در دوره رسول اکرم(ص)؛ خلق و خوی حضرت و اخلاقیات صحابه و فضایل آنان؛ زیارت مقبره رسول اکرم(ص) و فضیلت و چگونگی آنها؛ بقیع الغرقد و فضایل و روش زیارت آن.

باب دهم کلاً درباره بقیع است و شامل پنج فصل می باشد: تاریخ و فضایل بقیع؛ کیفیت زیارت بقیع؛ اهل بیت(ع) در بقیع؛ فضایل خلفای اربعه و حرمت آنان، اقامت صحابه و تابعین در مدینه و دفن آنان در بقیع.

ص: ۱۷۳

مرجانی در هر فصل روایاتی از رسول خدا(ص) آورده است. در فصل زیارت، سنت حضرت را به مسلمانان معرفی کرده تا الگویی عملی برای همگان باشد. نیز به دفن امام حسن(ع) به وصیت خودش در کنار حضرت زهرا(س) (ص ۴۸۲) پرداخته است. او احتمال دفن حضرت زهرا را در بقیع قوی می داند(ص ۴۸۴).

این کتاب از مصادر و منابع مرجع در مدینه پژوهی است و پژوهشگران در قرون مختلف از آن فراوان استفاده کرده اند.

مآخذ

الاعلام، زرکلی، ج ۴، ص ۱۲۵؛ ایضاح المکنون، اسماعیل پاشا بغدادی، بیروت، داراحیاء، التراث العربی، ج ۱، ص ۲۱۷؛ کشف الظنون، حاجی خلیفه، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳۰۲ و ۳۹۵ و ج ۲، ص ۱۲۳۷؛ «مخطوطات المدینه المنوره فی الخزانة الهاشمیه الخاصه»، مصطفی عمار منلا، مجله مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ش ۴، ص ۱۰۲؛ معجم المؤلفین، عمر کحاله، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ج ۶، ص ۱۳۰؛ موسوعه مکة المکرمة و المدینه المنوره، زیر نظر احمد زکی یمانی، لندن، مؤسسه الفرقان، ۲۰۱۱م، ج ۵، ص ۴۶۹-۴۷۲؛ هدیه العارفین، اسماعیل پاشا، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ج ۱، ص ۴۶۳.

بهشت برای اهل بقیع

بهشت برای اهل بقیع، ورود اموات بقیع به بهشت بدون مانع و سخت گیری.

ورود آسان مدفونین بقیع به بهشت را یکی از فضایل بقیع شمرده اند و چند روایت در این باره نقل شده است. از رسول خدا چنین نقل شد: من دفناه فی مقبرتنا هذه شفحناله (الدره الثمینة، ابن نجار، ص ۴۵۰). یعنی هر کس در این قبرستان (بقیع) دفن شود ما شفیع او می شویم تا به بهشت برود. این روایات اغلب تأکید دارند که اهل بقیع بدون حساب یعنی بدون محاکمه و حسابرسی به اعمال آنان به بهشت می روند.

این روایت در آثاری مثل تاریخ المدینه ابن شبه؛ التعریف المطری، وفاء الوفاء سمهودی و الدرہ الثمینہ ابن النجار آمده ولی به دلیل رجال موجود در سلسله اسناد که متهم به کذب و مجهول اند، این روایت ضعیف ارزیابی شده است. (الدره الثمینة، ص ۴۵۰-۴۵۱).

روایت دیگری هست که متن آن چنین است: قال کعب الاحبار: نجدها فی التوراه کفته محفوفه بالنخیل و موکل بها ملائکة، کلما امتلأت أخذوها باطرافها فکفؤوها فی الجنة. (الدره الثمینة، ص ۴۵۰). یعنی در تورات از کفته (قبرستان بقیع) یاد شده که پر از درخت نخل است و فرشتگان وظیفه دارند وقتی پر شد، اطراف آن را گرفته و در بهشت بتکانند.

این روایت در وفاء الوفاء سمهودی و فضایل المدینه الرفاعی و الدرہ الثمینة ابن النجار آمده است. ولی به دلیل برخی از ناقلان آن که معروف به کذب می باشند، ضعیف شمرده شده است. (الدره الثمینة، ص ۴۵۰)

روایات دیگری هم درباره بهشتی بودن اموات بقیع هست که در کتب مربوط به فضایل بقیع یا فضایل مدینه و جوامع روایی

نقل شده است.

مآخذ

الاحاديث الواردة في فضائل المدينة المنورة، صالح بن حامد الرفاعي، مدينة، ١٤١٨ق، ص ٦٠٥-٦١٢؛ الثقات، ابن حبان، هند، دائرة المعارف العثمانية، ١٣٩٥ق، ج ٥، ص ٤٧٠؛ الدرر الثمينه، ابن النجار، به كوشش صلاح الدين بن عباس شکر، مدينة منوره، مرکز بحوث و الدراسات، ٢٠٠٦م، ص ٤٥٠-٤٥٢.

بیانات امام جمعه تهران ← امام جمعه تهران، سید محمد

بیت الاحزان

بیت الاحزان، ماتمسرا یا کلبه احزان و محل نوحه سرایی حضرت فاطمه زهرا(س) در بقیع.

حوادث پس از وفات رسول اکرم(ص) و فشارهای جریان های اقتدارطلب بر بیت حضرت زهرا و امام علی(ع) و غضب حقوق آنان و از دست دادن پدر بزرگوارش، روحیه حضرت فاطمه(س) را بسیار آزرده و موجب تألمات فراوان شد. ایشان برای تسلی روحی خود و درد دل نجواگونه با پدرش، به دور از چشم فرزندان و مردم در محلی در بقیع می رفت و به عزاداری و نوحه خوانی برای پدرش می پرداخت. این محل به تدریج به بیت الاحزان یا بیت الحزن مشهور شد.

ص: ١٧٤

در اینکه این محل از ابتدا داخل بقیع بوده یا بعداً ضمیمه بقیع شده اختلاف است. محل آن را در سمت جنوبی و در مجاورت حرم ائمه اهل بیت (ع) دانسته اند. اما در سال های اخیر، محلی به نام بیت الاحزان گویا برای عوام فریبی در خارج بقیع، معروف گردید. نیز در کشورهای مثل ایران و شهر قم جاهایی به نام بیت الاحزان در یادآوری مصایب حضرت زهرا بنا شد.

بر اساس برخی گزارش ها، بیت الاحزان در اندازه یک اتاق توسط حضرت علی (ع) ساخته شد. برخی گزارش های دیگر می گوید بیت الاحزان، در زمان حسین بن علی (ع) به شکل چادر و خیمه و بدون ساختمان بوده است. بعدها در محل چادر ساختمان احداث کرده بودند. البته آنجا به هنگام تخریب توسط سعودی ها دارای ساختمان کامل با تزئینات و حتی گنبد و گلدسته بوده است.

بیت الاحزان در اصطلاح عامه، گاهی به «مسجد فاطمه» و گاهی با هر دو نام و گاهی نیز به «قبة الحزن» نامیده شده و طبعاً نویسندگان نیز از هر سه نام مصطلح، استفاده نموده اند. با اینکه در تألیفات مدینه شناسان، مانند اخبار مدینه ابن نجار (در گذشت ۶۴۳ق) و وفاء الوفا از سمهودی (در گذشت ۹۱۱ق) و عمده الاخبار از احمد بن عبدالحمید عباسی (در گذشت قرن دهم قمری) که همه مساجد موجود در داخل و خارج مدینه را معرفی نموده اند، از مسجدی به نام فاطمه ذکری به میان نیامده؛ اما ابوحامد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ق) تصریح می کند که مسجد فاطمه در بقیع است و نماز خواندن در آنجا مستحب است. وجه جمع این دو دیدگاه اینست که بیت الاحزان یا بیت الحزن بعدها و به ویژه در قرون بعد به مسجد فاطمه تغییر نام داده است.

اما اگر گزارش ابوحامد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ق) را صحیح بدانیم معلوم می شود در سده پنجم مکان در بقیع به نام «مسجد فاطمه» وجود داشته است. برخی احتمال داده اند محل دفن آن حضرت هم در بیت الاحزان باشد. چون فقط یک محل منسوب به حضرت زهرا است از اینرو باید قبر ایشان با بیت الاحزاب و نیز مسجد ایشان یکی باشند.

بهرحال بیت الاحزان در طول تاریخ برای شیعیان اهمیت خاصی داشته است. آنان عادت داشتند که در آنجا چند رکعت نماز به جا آورده و سپس به یاد حضرت زهرا به مرثیه خوانی می پرداختند. این رویه تا ۱۳۴۴ق یعنی سال بعد از تخریب بیت الاحزان تداوم داشت. ولی این محل نیز چون ده ها بنای مذهبی و تاریخی دیگر توسط آل سعود ویران شد.

در برخی منابع جدید گزارش ها و تحلیل هایی هست که با مستندات تاریخی شیعیان تناسب و هماهنگی ندارد. مثلاً اصغر قائدان در کتاب خود با عنوان تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه (تهران، ۱۳۸۲)، گزارشی درباره بیت الاحزان (ص ۳۷۲) آورده که حتی با مطالب مندرج در خود آن کتاب تناقض دارد.

این ساختمان در جریان تخریب اول بقیع مشهور به «نکبه اولی» در سال ۱۲۲۱ق توسط وهابیون و آل سعود تخریب شد. سپس به اصرار علما و مراجع و مردم در سال ۱۲۳۳ق به فرمان سلطان محمود عثمانی بازسازی شد (مرآة الحرمین، ص ۴۷۸؛ تاریخ حرم ائمه، ص ۹۶). اما در جریان تخریب گسترده و دوم مشهور به نکبه ثانی در سال ۱۳۴۴ کاملاً تخریب شد و هیچ اثر و نشانی از آن باقی نگذاشتند (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۸۲، ص ۳۹۳).

عالم‌ان شیعه کتاب‌هایی با عنوان بیت‌الاحزان درباره ماتمسرای حضرت زهرا(ع) نوشته‌اند: شیخ عباس قمی (درگذشت ۱۳۵۹) کتاب بیت‌الاحزان فی مصائب سیده‌النسوان و عبدالخالق عبدالرحیم یزدی (درگذشت ۱۲۶۸) کتاب بیت‌الاحزان فی مصائب سادات‌الزمان الخمسه الطاهره من ولد عدنان را نوشت.

مآخذ

احیاء علوم‌الدین، ابو حامد غزالی، قاهره، ج ۱، ص ۲۶۰؛ «بیت‌الاحزان» محمدصادق نجمی، میقات حج، ش ۲،

ص: ۱۷۵

ص ۱۲۱-۱۳۰؛ تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۷۱-۳۷۲؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۸۰، ص ۹۶؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه نمیری، به کوشش محمد شلتوت، عربستان سعودی، ۱۳۹۹ق؛ دائره المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر سید کاظم موسوی بجنوردی، ج ۱۲، ص ۳۹۳؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۷۸؛ الذریعه، آقا بزرگ طهرانی، قم، اسماعیلیان، ج ۳، ص ۱۸۵؛ سفرنامه حاج علی خان اعتماد السلطنه، به کوشش قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۷۹، ص ۱۲۱؛ سفرنامه عصمت السلطنه، سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۳۶۶-۳۶۸؛ مرآه الحرمین، ابراهیم رفعت پاشا، ترجمه انصاری، تهران، مشعر، ۱۳۷۷، ص ۴۷۸.

نیز نک- : عالمان و بیت الأحزان؛ حدیث بیت الحزان؛ تخریب بیت الأحزان، قبه الحزن

بیت الاحزان از نگاه شرف الدین

بیت الاحزان از نگاه شرف الدین، شکل گیری و ساخت بیت الاحزان و دیگر مسایل آن از نظر مرحوم شرف الدین.

سید عبد الحسین شرف الدین موسوی (۱۲۹۰-۱۳۳۷ق) فقیه، ادیب و نویسنده شیعی لبنانی در کتاب الاجتهاد و النص مبحثی درباره مشروعیت گریه بر مردگان دارد (ص ۲۷۹-۳۰۶). موارد فراوانی از گریه رسول خدا(ص) و دیگر اصحاب و یارانش را گزارش کرده و پس از بررسی ادله بسیار، حکم به مشروع بودن گریه داده است. سید شرف الدین، عمر بن خطاب را نخستین مخالف گریه بر اموات دانسته و مخالفت عمر با مرثیه سرایی و گریه بر مرگ ابابکر را اینگونه نقل کرده است: وقتی ابوبکر درگذشت، دخترش عایشه، مجلس سوگواری برپا کرد. عمر بن خطاب بر در خانه عایشه ایستاد و عایشه و دیگران را از گریه و زاری منع کرد. ولی آنها دستور عمر را اطاعت نکردند. عمر هشام بن الولید را فرمان داد داخل خانه برود و عایشه را بیرون آورد، اما عایشه نیامد. ولی ام فروه خواهر ابوبکر را بیرون آورد. عمر چند ضربه شلاق به او زد. اهالی خانه با شنیدن ضربات شلاق، از نوحه سرایی منصرف شدند (الاجتهاد و النص، ص ۳۰۱). مخالفت با گریه و سوگواری برای میت در دوره جدید توسط وهابیت تداوم یافت. شرف الدین در ادامه درباره نوحه سرایی فاطمه زهرا(س) برای پدرش و ساختن بیت الاحزان می نویسد: زهرا(س) به دلیل اکراه زنان نسبت به نوحه و مرثیه سرایی و گریه های او برای درگذشت پدرش رسول خدا(ص)، دست فرزندانش را می گرفت، با هم به بقیع می رفتند و در آنجا به سوگواری می پرداختند. علی بن ابی طالب برای او خانه ای در بقیع ساخت تا ایشان راحت تر به سوگواری بپردازند. این خانه به بیت الاحزان معروف شد. این مکان همواره در قرون مختلف توسط مسلمانان زیارت می شد و آن را از مشاهد متبرکه می شمردند اما به دستور ملک عبدالعزیز بن سعود در سال ۱۳۴۴ق تخریب شد (همان، ص ۳۰۱-۳۰۲).

سید شرف الدین در سال ۱۳۳۹ق به زیارت بیت الاحزان رفته و در آن سال برای مراسم حج عازم مدینه شده بود (همان، ص ۳۰۲). بیت الاحزان در نزدیکی بقعه ائمه بقیع و نزدیک دیوار بقیع بوده و گنبد و بارگاه و ساختمانی قابل توجه داشته است.

درباره علت ناراحتی و سوگواری فاطمه زهرا(س) غیر از رحلت پدرش رسول خدا(ص)، مسایل دیگری همچون مظلومیت علی بن ابی طالب(ع) و بد رفتاری مردم و غضب حق علی(ع) و فدک نیز مهم است و در منابع به اینها هم اشاره شده است

(نک- بقیع الغرقد، ص ۱۰۹). به طوری که زهرا(س) گفت ساکت نمی شوم تا به پدرم ملحق شوم (همان).

همان طور که شرف الدین هم نوشته و در بسیاری از منابع شیعه آمده، بیت الاحزان را، علی(ع) برای زهرا(س) ساخت و او هر روز حسن(ع) و حسین(ع) را به بقیع و بیت الاحزان می برد و شبانگاه علی(ع) به سراغ آنان می رفت و آنان را به خانه برمی گرداند (بیت الاحزان، ص ۱۶۵). بعضی معتقدند قبر فاطمه زهرا(س) در بقیع پشت دیوار آرامگاه

ص: ۱۷۶

ائمه (ع) بقیع، مقابل بیت الاحزان، در محلی به نام بیت الزهرا (س) است (بقیع الغرقد، ص ۱۱۱).

مآخذ

الاجتهاد و النص، سید شرف الدین موسوی، به کوشش ابو مجتبی، قم، نشر ابو مجتبی، ۱۴۰۴ق؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ بیت الاحزان، شیخ عباس قمی، قم، دار الحله.

بین الحرمین

بین الحرمین، منطقه بین مسجد النبی (ص) و بقیع.

بقیع در شمال مدینه در مقابل مسجد نبوی مستقر است. فاصله بین آن دو، منطقه وسیعی است که هم اکنون در فرهنگ شیعی بین الحرمین نامیده می شود.

پیش از اسلام، برخی از خانواده های اوس و خزرج در اینجا سکونت داشتند. پس از اسلام و دفن رسول خدا (ص) و بعداً دفن ائمه بقیع در همین منطقه، فاصله بقیع و مسجد النبی، به عنوان منطقه اصلی شهر و مرکز شهر گردید. مشاهیر و بزرگان مهاجر، اهل بیت (ع)، صحابه و بنی هاشم اینجا را برای زندگی انتخاب کردند و خانه های خود را در اینجا ساختند. از اینرو منطقه ای بسیار شلوغ و پر ازدحام گردید. (آثار مکه والمدینه، ص ۱۰۷). با روی کار آمدن آل سعود، تمامی خانه ها تخریب شد و این منطقه تبدیل به زمین خالی گردید و زایران برای نماز یا استراحت از آنجا استفاده می کنند. اگر آل سعود و وهابیون درایت و تدبیر داشتند، این منطقه را تخریب نمی کردند بلکه آنجا را به عنوان یک منطقه باستانی و قدیمی و گویای بسیاری از خاطرات و حوادث صدر اسلام حفاظت می کردند. اگر این منطقه باقی مانده بود هم اکنون به عنوان میراث فرهنگی و موزه ای تلقی می شد که نمی توان برای آن ارزش مالی تعیین کرد.

مآخذ

آثار مکه و المدینه، سید مرتضی حسینی میلانی، تهران، مدین، ۱۴۲۵ق / ۲۰۰۵م؛ بیوت الصحابه حول المسجد النبوی، محمد الیاس عبدالغنی، مدینه، کتابخانه ملی ملک فهد، ۱۴۲۰ق / ۱۹۹۹م، ص ۱۶۶-۱۶۸.

بیوت الصحابه

بیوت الصحابه، کتابی به زبان عربی درباره حجره ها و مقابر بعضی صحابه و اقوام رسول خدا (ص) در جنب مسجد النبی (ص) و بقیع.

مؤلف کتاب، محمد الیاس عبدالغنی (درگذشت ۱۴۱۷ق) از نویسندگان معاصر عربستان سعودی است. هدف عبدالغنی معرفی ابعاد خانه های صحابه، مقابر آنان و نیز مقبره های خویشاوندان رسول خدا (ص) در بقیع بوده است. از اینرو بخش مهمی از این کتاب درباره بقیع است. او نخست بقیع را از نظر لغت و اصطلاح توضیح داده سپس به جایگاه آن، دیدگاه های مورخین

و معرفی مهم ترین شخصیت های مدفون در بقیع پرداخته است. آنگاه به فضیلت های بقیع، قبه ها و گنبد و بارگاه ها، توسعه و تحولات بقیع در دوره سعودی ها و موضع مقبره فاطمه(ع) می پردازد.

متأسفانه نویسنده این اثر به علت داشتن گرایش های وهابی و تعصب های بی مورد، اقدام به نفی واقعیت های تاریخی کرده و ادعاهایی دارد که با حقایق تعارض جدی دارد. از جمله مدعی است که صحابه و تابعین، قبه نساخته اند. عین جمله او چنین است: ان عدداً کبیراً من الصحابه ماتوا فی عهد النبی(ص) او بعده و دفنوا فی البقیع لکن لم ین احد من الصحابه والتابعین بناءً او قبه (ص ۱۶۸).

در حالی که ده ها گزارش تاریخی از اهل سنت، شیعه و از زایران مناطق مختلف جهان که بقیع را زیارت کرده اند، هست که قبه های فراوان در بقیع بوده است. مهم اینست که برخی اموات در اتاق یا خانه های ساخته شده دفن می شدند. چنانکه رسول خدا(ص) و عمر و ابابکر در یک اتاق دفن شدند. نیز ائمه بقیع در خانه عقیل و در اتاق دفن شدند. آنگاه ساختمان موجود با اندک تغییرات به عنوان آرامگاه استفاده می شد. از سوی دیگر گزارش هایی هست که مثلاً بیت الاحزان زهرا(س) در زمان حضور خودش و توسط امام علی(ع) ساخته

شد. اما نکته مهم اینست که بقیع مثل برخی قبرستان های امروزی فقط محل دفن قبور نبوده بلکه مجتمعی از خانه های مردم و مقابر خانوادگی هم بوده است. یعنی وقتی مردم به اهمیت بقیع پی بردند، هر کس قسمتی از آن را تصرف کرد و چهار دیواری ساخت؛ البته بعضی هم نساختند. بسیاری از اموات در همین چهار دیواری و خانه ها دفن می شدند و بنابراین از آغاز دارای سقف و ستون و بنا بوده اند و این سیره ای متداول و طبیعی به شمار می رفته است.

مآخذ

آثار مکه و المدینه، سید مرتضی حسینی میلانی، تهران، مدین، ۲۰۰۵م، جم-؛ بیوت الصحابه حول المسجد النبوی، محمد الیاس عبدالغنی، مدینه منوره، فهرست مکتبه الملک فهد الوطنیه، چاپ چهارم، ۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹م، ص ۱۶۵ به بعد.

نیز نک-: قبه سعد بن ابی وقاص؛ قبه عالیه، قبه عثمان بن عفان؛ الرحله الحجازیه

بیهقی، احمد بن حسین

بیهقی، احمد بن حسین، فقیه و محدث شافعی و دارای موضع مثبت نسبت به بقیع.

احمد بن حسین بیهقی در ۳۸۴ق در نیشابور متولد شد. علوم اسلامی را در نیشابور از استادان مبرزی چون ناصر مروزی فرا گرفت. برای آموختن حدیث، افزون بر خراسان به بغداد، کوفه و مکه نیز مسافرت کرد. سپس مقیم نیشابور شد. آثار فراوانی که گاه تا یک هزار عنوان شمرده اند، برایش فهرست کرده اند؛ مثل السنن الکبری، السنن الصغری و دلائل النبوه.

بیهقی در کتب خود، درباره بقیع مواضع و دیدگاه مقبولی مطرح کرده است. از جمله در کتاب السنن الکبری این حدیث را آورده است: قال: وأخبرنا أبو عبدالله الحافظ... عن عطاء بن يسار، عن عائشه، انها قالت كان رسول الله صلى الله عليه [وآله] وسلم كلما كان ليلتها من رسول الله (ص) يخرج من آخر الليل إلى البقيع فيقول: السَّلامُ عليكم دار قوم مؤمنين وأتاكم ما تُوعَدونَ غداً مُؤَجَّلونَ وإنا إن شاء الله بكم لأحِقونَ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيْعِ الْغَرْقَدِ... . ابو عبدالله الحافظ... از عطاء بن يسار و او از عایشه نقل کرده که گفت: هرگاه نوبت او در حضور پیامبر(ص) می شد، حضرت آخر شب به بقیع می رفتند و می فرمودند: سلام بر شما خانه قوم مؤمنین، که آنچه خدا به شما وعده داده را درمی یابید و ما به شما ملحق می شویم و خدایا اهل بقیع غرقد را مورد عفو قرار ده.

بیهقی از روایان و محدثان دیگر، بارها همین حدیث را نقل نموده و رفتن به بقیع را با اقتدا و تأسی به پیامبر خدا(ص) توصیه می کند و آن را در ادامه حکم الهی «مَا آتَاكُمْ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ» می شمارد.

نیز بیهقی باور داشته که باید در بقیع حضور یافت و با کلماتی که پیامبر(ص) اهل بیت(ع) را مخاطب قرار می داد، به آنها درود فرستاد و از خدا طلب مغفرت کرد. او در ۴۵۸ق دار فانی را وداع گفت.

مآخذ

«بقیع در نگاه مسلمانان»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۶۳، بهار ۱۳۸۷؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۴، ص ۸۴۲؛ السنن الکبری، ص ۲۴۹-۲۵۰.

ص: ۱۷۸

پاره های اخبار المدینه، معرفی منابع مرویات کتاب اخبار المدینه از ابن زباله.

محمد بن حسن زباله (درگذشت ۱۹۹ق یا بعد از این تاریخ) مشهور به ابن زباله نخستین مورخ شناخته شده ای است که درباره مدینه النبی، تاریخ و جغرافیا و مدنیت و تمدن این شهر کتاب نوشت. کتابش به نام اخبار المدینه یا تاریخ المدینه مشهور است ولی متأسفانه در جریان آتش سوزی مسجد النبی (ص) در سال ۸۸۶ق / ۱۴۸۱م مفقود شد.

سال ها بعد، وستفلد خاورشناس آلمانی، بخش هایی از کتاب ابن زباله مندرج در کتاب سمهودی را استخراج و کتابی به نام تاریخ المدینه در سال ۱۲۸۱ق / ۱۸۶۴م به چاپ سپرد. مجدداً صلاح عبدالعزیز زین سلامه، همه منابع پس از ابن زباله را جستجو کرد و کتاب جامع تری با استخراج همه متون پس از ابن زباله ساخت. بخشی از این کتاب درباره بقیع است که عیناً در مقاله اخبار البقیع نقل شده است. اما منابع و مصادری که بر اساس آنها، زین سلامه کتاب ابن زباله بازسازی و باز تولید شده در این مقاله معرفی می شوند:

- زبیر بن بکار در جاهای مختلف کتابش از کتاب ابن زباله استفاده کرده است (الزبیر بن بکار و دوره فی التدوین التاریخی، رعد صالح هادی، کارشناسی ارشد، الجامعه المستنصریه در بغداد، ۱۴۱۰ق / ۱۹۹۲م، ص ۲۴ و ۱۳۱ و ۳۲۳ و ۳۲۸).

- مطری در کتابش: التعریف بما آنست الهجره من معالم دار الهجره فراوان از ابن زباله استفاده کرده است، به ویژه در زمینه مقابر بقیع (التعریف بما آنست، محمد بن احمد المطری، به کوشش سعید عبدالفتاح، مکه مکرمه، ۱۴۱۷ق / ۱۹۹۷م، جم -).

- ابن نجار در بیش از بیست جا از ابن زباله به ویژه در مباحثی مثل، فضایل بقیع زیارت مقابر بقیع استفاده کرده است (الدره الثمینة فی اخبار المدینه، محمد بن محمود ابن النجار، به کوشش حسین محمد علی شکری، مدینه منوره، دارالمنوره، ۱۴۱۸ق / ۱۹۹۸م).

- عباسی در کتابش عمده الأخبار فی مدینه المختار در مباحث مختلف بقیع از ابن زباله استفاده کرده است (عمده الأخبار، احمد بن عبدالمجید العباسی، به کوشش محمد الطیب الانصاری، مدینه منوره، المكتبة العلمیه، بی تا)

- سمهودی در کتابش فراوان از ابن زباله استفاده کرده است. شاید بتوان گفت بیشترین استفاده توسط سمهودی بوده است. (وفاء الوفاء بأخبار دارالمصطفی، علی بن عبدالله السمهودی، به کوشش محمد نظام الدین الفتیح، مدینه، دارالزمان، ۱۴۲۹ق).

- ابن شبه از نظر زمانی، نزدیک به ابن زباله بوده است؛ چون وفات ابن شبه ۲۶۳ق و وفات ابن زباله ۱۹۹ق بوده است. از اینرو ابن شبه در کتابش از او منقولی دارد (تاریخ المدینه المنوره، عمر بن شبّه، به کوشش فهیم محمد شلتوت، جدّه، ۱۳۹۹ق / ۱۹۷۹م)

- مصطفی الرافعی در کتابش النجاه فی معرفه من مات بالمدينه من مشاهير الصحابه، مدينه، الکتب العلمیه، ۱۴۰۴ق از ابن زباله بهره برده است.

- المراغی در کتاب تحقیق النصره در مواردی از ابن زباله نقل کرده است (تحقیق النصره بتلخیص معالم دار الهجره، ابوبکر بن الحسین المراغی، به کوشش ابو یعقوب نشأت کمال، دارالفلاح، ۲۰۰۲م)

غیر از مورخین، محدثینی مانند مسلم در کتاب الصحیح و نسایی در السنن از ابن زباله مرویاتی دارند.

بهرحال ابن زباله مشرب و مکتب خاصی در تاریخ نگاری محلی و بالاخص در تاریخ مدينه منوره پدید آورد. مورخین

ص: ۱۷۹

بعدی، مثل ابن شَبّه از او تبعیت کرده و مکتب او را تکامل بخشیدند. با اینکه اصل کتاب ابن زباله هنوز کشف نشده و در اختیار نیست، مرویات و پاره های منقول در منابع تاریخی گویای ابتکار، حسن سلیقه و دقت او است.

مآخذ

اخبار المدینه، محمد بن الحسن ابن الزباله، به کوشش صلاح عبدالعزيز زین سلامه، مقدمه عبدالباسط بدر، مدینه منوره، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۱۴۲۴ ق/ ۲۰۰۳ م، مقدمه و ص ۲۰۵-۲۱۰؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن زباله، به کوشش وستفلد، ۱۲۸۱ ق/ ۱۸۶۴ م، مقدمه؛ موسوعه مکه مکرمه و مدینه المنوره، اشراف احمد زکی یمانی، لندن، مؤسسه فرقان، ج ۲، ص ۱۹۷-۱۹۸.

نیز نک- : اخبار المدینه؛ ابن زباله، اخبار المدینه ابن زباله، مأخذشناسی

پایگاه خبری تحلیلی بقیع

پایگاه خبری تحلیلی بقیع، سایتی در شبکه جهانی اینترنت درباره بقیع.

این پایگاه توسط تعدادی از دانشجویان شیعی راه اندازی شده است. مؤسسين این سایت در بخش معرفی پایگاه آورده اند: «ما گروهی از جوانان شیعه هستیم که قصد داریم به یاری خداوند متعال و مساعدت حجت بر حق وی (عج)، تلاشی هر چند کوچک در جهت زمینه سازی برای بازسازی حرم مطهر ائمه بقیع علیهم السلام انجام دهیم. البته با اختلاف افکنی مخالفیم؛ زیرا تفرقه میان جهان اسلام تنها ثمره اقدامات وهابیت بوده است.

از آن جا که در عصر حاضر دشمنان اسلام و بالخصوص اصحاب دجال آخر الزمان با پراکندن اکاذیب، شایعات و اطلاعات جعلی و نادرست، درصدد مقابله با تشیع و پیام اسلام ناب محمدی برآمده اند، تلاش نمودیم تا به مقابله ی این تهدید برآیم و وظیفه خود را نسبت به دین مبین اسلام و مکتب بر حق اهل بیت (ع) در حد امکان به انجام رسانیم.

بدین ترتیب، به یاری خداوند متعال، جبهه دیگری را با عنوان «جبهه ی علمی» راه اندازی کرده تا بدین وسیله، به مقابله با بمباران اطلاعاتی سنگین، اما کذب و پوچ وهابیت برخیزیم.

این مهم نیز با همکاری تعدادی از جوانان ایرانی مسلمان و شیعه از اقصی نقاط کشور، که وجه اشتراکشان اعتقاد به اسلام، تشیع و التزام به آرمان های جهانی جمهوری اسلامی ایران می باشد، ان شاء الله به انجام خواهد رسید. به حول و قوه ی الهی و یاری خداوند متعال، عرصه مجازی وب، شاهد اتحاد و همبستگی این عزیزان در جهت نیل به اهداف مذکور خواهد بود.

خط مشی این وب سایت، مقابله با هجمه های اطلاعاتی و ظاهراً علمی دشمن، بررسی علمی و امروزی نشانه های ظهور حضرت مهدی (عج) و بیان معجزات و کرامات قرآن و اسلام و تشیع می باشد که این مهم از طریق ارائه مقالات، اخبار، گزارش ها و تصاویر و مستندات انجام خواهد شد.»

بر اساس گفته مسئولین این پایگاه، این وب سایت به هیچ ارگان و سازمان دولتی تعلق ندارد و جنبه خود جوش و مردمی دارد.

پایگاه بقیع به دانشجویان و طلابی که موضوع پایان نامه خود را بازسازی بقیع و ارائه راه حل و طرحهای عملی قابل اجرا، انتخاب نمایند جوایز ارزنده ای اهدا می نماید. در فراخوان این طرح آمده است: محورهای ارائه پایان نامه و مقاله جهت شرکت در مسابقه به شرح زیر پیشنهاد می گردد: بازخوانی و بازشناسی تاریخی و اجتماعی بقاع متبرکه و مساجد کشورهای اسلامی با هدف استفاده در امر بازسازی بقیع؛ بررسی منابع قرآنی و روایی میان مذاهب مختلف با هدف استفاده از نظرات مشترک در بازسازی بقیع؛ بررسی میزان تأثیر فرهنگ ها و مذاهب اسلامی در روند بازسازی بقیع؛ بررسی نقش بازسازی بقیع از منظر مهدویت و زمینه سازی برای ظهور؛ هویت بخشی به شیعیان عربستان با مطرح نمودن بازسازی بقیع؛ بررسی پتانسیل موجود در نهادها و مجامع بین المللی در جهت بازسازی بقیع؛ بررسی نقش و تأثیر بازسازی بقیع در ایجاد وحدت میان مذاهب اسلامی؛

ص: ۱۸۰

بررسی پیامدهای تخریب بقیع و سایر بقاع متبرکه و آثار فرهنگی مذاهب در ایجاد فاصله میان امت اسلامی؛ ایجاد مسئولیت و توانمندسازی در نهادهای سیاسی و فرهنگی داخلی و خارجی؛ بررسی و امکان سنجی نحوه پیگیری امر بازسازی بقیع از منظر حقوقی؛ بررسی آراء و نظرات مخالفین بازسازی بقیع به جهت اهمیت نوع تلقی ایشان از منظر تشیع؛ بازشناسی نقش زیارت از منظر رسول اکرم(ص) و ائمه معصومین(ع) و فرق و مذاهب اسلامی، امکان سنجی تعامل با آل سعود و وهابیت در جهت بازسازی بقیع. پایگاه بقیع دارای دوازده بخش اصلی است که عبارتند از: بقیع و مراجع عظام، برنامه های بازسازی بقیع؛ بقیع و هنرمندان؛ بقیع به روایت تاریخ؛ بقیع در آینه رسانه ها؛ بقیع و وهابیت؛ اشعار بقیع؛ شبکه ویدیویی بقیع؛ پاسخ به شبهات؛ شبکه وبلاگ دهی بقیع؛ نظرسنجی های پایگاه بقیع و خبرنگاران افتخاری بقیع.

مآخذ

«پایگاه خبری تحلیلی بقیع»، بقیع نامه، ش ۱ و ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۳، ص ۶۴؛ پایگاه خبری تحلیلی بقیع (www.baghi.ir)

پرسش و پاسخ در باب مشروعیت تخریب بقیع

پرسش و پاسخ در باب مشروعیت تخریب بقیع، سؤال سلیمان بن بلیهد برای کسب مجوز برای تخریب بقعه ها و قبور بقیع.

یکی از اعتقادات وهابیون تخریب بناهایی است که روی قبور ساخته شده است. این فتوا را ابن القیم جوزیه اینگونه بیان کرده است: *يجب هدم المشاهد التي بنيت على القبور و لا- يجوز ابقاءها بعد القدره على هدمها و ابطالها يوماً واحداً (زاد المعاد، ص ۴۱).*

یعنی ویران کردن ساختمان هایی که روی قبور ساخته شده واجب است. ابقای آنها حتی برای یک روز در هنگامی که قدرت بر ویران کردن باشد، جایز نیست.

وقتی آل سعود و وهابیون بر حاکمیت حجاز مسلط شدند، درصدد برآمدند تا این دیدگاه را اجرا کنند و تمامی آرامگاه ها را از بین ببرند. اما از سوی دیگر مردم، چنین رویه ای را نمی پذیرفتند. از اینرو در سال ۱۳۴۴ وقتی آل سعود برای انهدام بقعه های بقیع تصمیم گرفت برای توجیه مردم قاضی قضات نجد، سلیمان بن بلیهد را به مدینه اعزام کند. او با سخنرانی و گفتگو با بزرگان و صاحبان نفوذ اجتماعی برای مساعد کردن شرایط اجتماعی تلاش فراوان کرد. از جمله سؤال و جواب هایی در نشریه ام القری (مکه) منتشر کرد. پرسش سلیمان بن بلیهد و پاسخ علمای مدینه سند مهمی در تاریخ تخریب بقیع است و به همین دلیل در اینجا نقل می شود که پژوهشگران بتوانند به راحتی استفاده نمایند. اما متن پرسش اینگونه است:

« ما قول علماء المدینه المنوره زادهم الله فهما وعلماً فی البناء علی القبور واتخاذها مساجد هل هو جائز اولاً و اذا كان غير جائز بل ممنوع منهى عنه نهياً شديداً فهل يجب هدمها ومنع الصلاه عندها ام لا ؟ واذا كان البناء فى مسبله كالبقيع وهو مانع من الانتفاع بالمقدار المبنى عليه فهل هو غضب، يجب رفعه لما فيه من ظلم المستحقين ومنعهم استحقاقهم أم لا- ؟ » (ام القری، شوال ۱۳۴۴).

«علمای مدینه منوره که خدا فهم و دانش آنان را روز افزون سازد، درباره ساختن بنا بر قبور و مسجد قرار دادن آن آیا جایز می دانند یا نه و اگر جایز نیست بلکه بشدت ممنوع می باشد، آیا تخریب و ویران کردن و جلوگیری از گزاردن نماز در کنار آن، لازم و واجب است یا نه؟ اگر در یک زمین وقفی مانند بقیع که ساختمان بر روی قبور، مانع از استفاده از قسمت هایی است که روی آن قرار گرفته است، آیا این کار، غصب قسمتی از وقف نیست که هر چه زودتر باید رفع گردد تا ظلمی که بر مستحق شده است، از بین برود؟».

به دلیل جو خفقان و رعبی که وجود داشت و علما از جانشان هراس داشتند، از اینرو پاسخی به نام علمای مدینه در همان نشریه منتشر شد و علما هم هیچ مخالفتی نکردند:

ص: ۱۸۱

«أَمَّا الْبِنَاءُ عَلَى الْقُبُورِ وَفَهْوٌ مَمْنُوعٌ أَجْمَاعاً لَصَحَّهِ الْأَحَادِيثُ الْوَارِدَةُ فِي مَنْعِهِ وَلِهَذَا أَفْتَى كَثِيرٌ مِنَ الْعُلَمَاءِ بِوَجُوبِ هَدْمِهِ مُسْتَتِدِينَ بِحَدِيثِ عَلِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا أَنَّهُ قَالَ لِأَبِي الْهَيَّاجِ أَلَا بُعْثُكَ عَلَيَّ مَا بُعِثَنِي عَلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ (ص) أَنْ لَا تَدْعُ تِمْتَالاً إِلَّا أَطْمَسْتَهُ وَلَا قَبْرًا مُشْرِفًا إِلَّا سَوَيْتَهُ.»

«یعنی بنا بر قبور به طور اتفاق ممنوع است، به گواهی احادیثی که بر ممنوعیت آن دلالت می کند، از این جهت گروهی بر تخریب و ویران کردن آن فتوا داده اند و در این مطلب به حدیثی که ابی الهیاج از علی - رضی الله - نقل کرده است، استناد می جویند؛ علی به او گفت: من تو را بر کاری مبعوث می کنم که رسول خدا مرا برای آن برانگیخت؛ هیچ تصویری را نمی بینی مگر اینکه آن را محو کن و قبری را مشاهده نمی کنی مگر اینکه آن را مساوی کن.»

این پرسش و پاسخ اولین بار در نشریه ام القرى (مکه، شوال ۱۳۴۴) درج شد ولی بعداً در منابع متعدد آمده است.

مأخذ

اغاثه اللهفان، ابن قیم جوزیه، به کوشش محمد حامد الفقی، قاهره، ۱۳۵۷ق، ج ۱، ص ۱۸۵-۱۸۶؛ تاریخ و نقد وهابیت: ترجمه کشف الارتیاب، سید محسن امین، ترجمه علی اکبر فائزی پور، قم، مطبوعات دینی، ۱۳۸۷، ص ۵۱۴-۵۱۶؛ دیار خاطره ها، امرالله نصیری، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۳۲-۳۴؛ زاد المعاد فی هدی خیر العباد، ابن قیم جوزیه، به کوشش ارتنوط، بیروت، ۱۴۰۲ق، ص ۴۱؛ نشریه ام القرى (مکه)، شوال ۱۳۴۴، ص ۱.

پسران رسول خدا(ص)

پسران رسول خدا(ص)، فرزندان پسر حضرت مدفون در بقیع.

مشهور است که ابراهیم پسر ماریه قبطیه، تنها فرزند ذکور حضرت است که در بقیع دفن شده است. اما برخی گزارش ها از پسران دیگر یاد کرده اند. اولیا چلبی که در سده ۱۱ق از بقیع دیدار داشته چنین گزارش می دهد: پسران نبی(ص) اینجا در بقیع دفن شده اند. اولین آنها ابراهیم و مادرش ماریه در بقیع دفن شده اند و پس از ابراهیم، قاسم، طیب و طاهر. همه اینان پسران رسول خدا(ص) و خدیجه می باشند. یکی از کنیه های مشهور رسول اکرم(ص) ابوالقاسم است. این سه پسر قبل از بعثت وقتی هنوز شیرخواره بودند از دنیا رفتند.

مأخذ

الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، القاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۱؛ شخصیات من الحرمین الشریفین، مجموعه من الباحثین، تهران، مشعر، ۱۴۳۳ق، ص ۱۴۶.

نیز نک- : ابراهیم؛ فرزندان رسول خدا (ص)

پنجشنبه

پنجشنبه، تأکید بر زیارت قبور در مغرب هر پنجشنبه.

در وسائل الشیعه سه روایت آمده که تأکید بر استحباب زیارت قبور در روز پنجشنبه به ویژه در عشاء پنجشنبه دارد. یکی از این روایت ها مقید به بقیع است. روایت اول از امام صادق(ع) نقل شده است:

عاشت فاطمه(س) بعد ابیها خمسه و سبعین یوماً لم تر کاشره و لا ضاحکه، تأتي قبور الشهداء فی کل جمعه مرتین، الاثنین و الخمیس (تفصیل وسایل الشیعه، ج ۳، ص ۲۲۴).

فاطمه(س) پس از رحلت پدرش ۷۵ روز زندگی کرد، در حالی که شاداب و خندان نبود. هر جمعه دو بار و هر دوشنبه و پنجشنبه بر مقابر شهداء می رفت. صفوان جمال از امام صادق(ع) نقل کرده است: کان رسول الله(ص) یخرج فی ملاً من الناس من اصحاب کل عشیه خمیس الی البقیع المدنین (همان) یعنی رسول خدا در میان انبوه جمعیت اصحابش هر مغرب پنجشنبه به بقیع می رفت.

دهخدا عشیه را شبانگاه ترجمه کرده است (لغت نامه، واژه عشیه) ولی بهتر است آن را اول شب یا مغرب و عشاء بدانیم. فقها از این روایات استحباب حضور بر سر مقبره های اموات را نتیجه گرفته اند (جواهر الکلام، ج ۴، ص ۳۲۱).

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۶۷؛ تفصیل الوسائل الشیعه، محمد بن الحسن الحر العاملی، قم، مؤسسه آل البيت(ع)، تفصیل الوسائل الشیعه، محمد بن الحسن الحر العاملی، قم، مؤسسه آل البيت(ع)، ۱۴۱۶ق؛ جواهر الکلام، محمد حسن نجفی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۵۵.

نیز نک-: صلاه میت

ص: ۱۸۲

پول ورود

پول ورود، پرداخت وجوهی توسط زایران خواهان ورود به حرم ها و بقعه های بقیع.

معمولاً برای ورود به برخی اماکن عمومی مبالغی دریافت می شده است. زمان شروع این رویه معلوم نیست ولی توجیه متولی و مدیران این گونه مراکز، مخارج نگهداری و هزینه های جاری آنها بوده است. هزینه های روشنایی، کف پوش و فرش، نظافت، تعمیرات، حقوق مستخدم ها، کفش داری، آب دادن به زوار و غیره اغلب بهانه مناسبی برای دریافت هزینه از زایران بوده است. در بقیع هم پیشینه این کار دقیقاً معلوم نیست، ولی متولی ها بعضاً سخت گیری های بیشتری داشتند. متولی اماکن زیارتی عراق و عربستان چندگونه و به چند روش انتخاب می شدند. در دوره هایی، آنان از میان سادات مدینه انتخاب می شدند البته حاکمیت عثمانی روی آنها نظارت و نفوذ داشت. همچنین در دوره هایی دولت ایران نفوذ داشت و گاهی هم از طوایف با نفوذ دیگر محلی انتخاب می شدند.

منظور این است که هریک از این متولیان، خط مشی خاصی برای دریافت ورودیه از زایران داشتند.

در سفرنامه ها و گزارش های به جا مانده از سفرها، فراوان از سخت گیری ها و دریافت مبلغ از زایران بویژه مسافران ایرانی مطالب و نکاتی هست. محمدولی میرزا که در نیمه سده ۱۳ق به زیارت عتبات بقیع رفته از دریافت هزار دینار (ظاهراً عراقی) از زایران ایرانی سخن می گوید. در حرم بقیع هم مبالغی به فروش (هر فروش معادل یک عباسی) دریافت می کردند.

اعتمادالسلطنه در سال ۱۲۶۳ق عازم بقیع بوده و گزارش می دهد که خدام ائمه بقیع هزار دینار از هر زایر گرفته و اجازه ورود و زیارت می دادند.

محمدعلی بن محمدرضی بروجردی در سفرنامه خود به نام بزم غریب مربوط به سال ۱۲۶۱، از کسی به نام سید محمد ملقب به جمال اللیل و نقیب السادات یاد می کند که پست نگهبانی درهای ورودی را بر عهده داشته و از هر زایر در روز اول پنج فروش (یک قران) و بعد از آن سه فروش دریافت می کرده است.

فراهانی در سال ۱۳۰۲ نوشته است: حجاج سنی کمتر به زیارت بقیع و بقعه ائمه در بقیع می آمدند و اگر هم می آمدند چیزی از آنها اخذ نمی شد. اما حجاج شیعه همگی باید وجه ورود می پرداختند. پس از پرداخت آن وجه با آزادی کامل و بدون تقیه زیارت نامه می خواندند و لعن می فرستادند.

برخی از دربان (بواب)هایی برای بقیع یاد می کنند که بسیار عصبانی و زشت سیمانند و با شدت و عصبانیت با زایران غیرعرب برخورد می کند و از آنها یک قران تا پنج قرآن دریافت می کند. البته در برخی سفرنامه ها هم هست که خادمان بقیع خوش برخورد بوده و از زایران محافظت کرده اند که افراد متعصب به آنها گزندی نرسانند.

حسام السلطنه در ۱۲۹۷ در گزارش خود نوشته، خدام هم حقوق از دولت نمی گیرند، و مخارج خود را با همین پولی که از

زایران می گیرند، تأمین می کنند.

گاهی برخی به صورت خیریه و کسانی نیز که سمتی مثل امامت جماعت داشتند، مبالغی به خدام و دربان های بقیع می پرداختند تا به زایران سخت گیری نداشته و حتی المقدور از آنان وجهی دریافت نکنند.

علاقه مردم مؤمن به مزارات و بقعه های داخل بقیع موجب شده بود که چندین قرن ولو با پرداخت وجوه بسیار به زیارت بروند. این نیز خود نشان دهنده اهمیت بقیع و مزارات آن به شمار می رود.

مآخذ

افضل التواریخ، غلامحسین افضل الملک، به کوشش منصوره مافی و سیروس سعدوندیان، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۱؛
اکسیر التواریخ، اعتضادالسلطنه، به اهتمام جمشید کیان فر، تهران، ۱۳۷۰؛ «بزم غریب: سفرنامه حج از سال ۱۳۶۱»، محمدعلی بن محمدرضی بروجردی، به کوشش محمد مهدی معراجی، میراث اسلامی ایران، دفتر ششم، قم،

ص: ۱۸۳

کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۵؛ تاریخ عضدی، میرزا احمدخان عضدالدوله، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، نشر علم، ۱۳۷۶؛ خلاصه التواریخ، قاضی احمد قمی، تصحیح احسان اشراقی، تهران، ۱۳۵۹؛ سفرنامه امین الدوله، میرزا علی خان امین الدوله، به کوشش اسلام کاظمیه، تهران، توس، ۱۳۵۴؛ سفرنامه حسام السلطنه، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر مشعر، ۱۳۷۴؛ «سفرنامه کازرونی»، ملاابراهیم کازرونی، به کوشش رسول جعفریان، میراث اسلامی ایران، دفتر ۵، قم، کتابخانه مرعشی، ۱۳۷۶.

نیز نک- : بواب

پیام نجف اشرف

پیام نجف اشرف، تلگراف سه تن از بزرگان حوزه علمیه نجف در محکومیت تخریب بقیع.

پس از تخریب بقیع سه تن از فقها و بزرگان حوزه علمیه نجف اشرف متنی را به صورت تلگراف و به عنوان اعتراض ارسال کرده اند. این تلگراف خطاب به حجت الاسلام حاجی افجه (نام درست آن سید مهدی افجه ای) از مشاهیر روزنامه نگار و روحانیون تهران صادر شده است. حسین مکی با عنوان «تلگراف از نجف اشرف» این پیام را آورده است.

متن تلگراف شامل این نکات است: تعبیر اخبار وحشت انگیز (موحشه) نشان دهنده اهمیت حادثه تخریب بقیع و اهتمام علمای نجف به حوادث بقیع است؛ تعطیلی درس و بحث حوزویان نجف؛ جسارت فرقه وهابیه به مشاهد مشرفه؛ سلب قرار عمومی؛ اشتغال علماء به اقدامات لازم؛ دفاع از این حرکات وحشیانه از اهمّ فرائض است؛ توقع مشارکت عموم مسلمانان و روحانیون برای صیانت از شعائر اسلامی. نام های امضاء کنندگان عبارت اند از: محمدحسین فیروزآبادی؛ عبدالکریم غروی زنجانی؛ احمد آل کاشف الغطاء.

این تلگراف از اسناد مهم در تاریخ بقیع و تخریب بقیع است. به رغم کوتاهی آن شامل نکات مهم فراوان است.

مأخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۶.

نیز نک- : تلگراف از نجف اشرف

ص: ۱۸۴

تابعین، مسلمانان پس از صحابه رسول خدا(ص) و مدفون در بقیع.

تابع در لغت به معنای پیرو و در اصطلاح فرهنگ اسلامی به کسی گفته می شود که صحابه رسول خدا(ص) را رؤیت و با آنان ملاقات کرده و از آنان روایت نقل کرده باشد. بسیاری از مسلمانان نسل دوم در صدر اسلام که در مرکز یعنی مدینه زندگی می کردند، این ویژگی را داشتند. در تشیع گاه به یاران و اصحاب ائمه(ع) تابعین می گفتند یعنی آنان پیرو ائمه(ع) بودند و نسل های پس از اصحاب پیامبرند.

واژه تابعین در سده نخست اسلامی و در دوره رسالت کاربرد داشته است؛ برای نمونه رسول خدا(ص)، او پس قرن را برترین تابع می دانست (صحیح مسلم، ج ۷، ص ۱۸۹). اینان بعداً در دانش تاریخ به عنوان یک طبقه و قشر مهم از جامعه صدر اسلام مثل صحابه؛ انصار و مهاجرین مطرح شدند. تابعین در دانش علوم حدیث به عنوان کسانی که در ضبط و نقل و گسترش حدیث فعال و کوشا بودند و در فرهنگ شیعه به عنوان شاگردان و یاران ائمه(ع) در توسعه فرهنگ شیعه جایگاه مهمی داشتند. از اینرو تابعین ساکن در مدینه نقش خاصی در موضوع بقیع داشتند. ابن سعد در کتاب الطبقات الکبری تابعین مدینه را در هفت طبقه و تا میانه سده سوم قمری معرفی کرده است. ایشان حدود یک هزار تابع را در مدینه نام برده و به هنگام معرفی، آنان را با القابی مثل فقیه، قاضی، عالم، متکلم، فقیه، محدث و بهترین مردم ستوده است. بنابراین هر یک از آنان دارای خانواده و نیز اقوام بودند، بهر حال اگر هر تابعی را نماینده بیست تن بدانیم؛ از سده اول تا سال ۲۵۰ ق دست کم حدود بیست هزار تن در مدینه سکونت داشته اند که اگر نیمی از آنان در مدینه فوت کرده و در بقیع به خاک سپرده شده باشند؛ یعنی ده هزار تن از تابعین و نزدیکان آنان در بقیع دفن شده اند. البته این تحلیل بر اساس حدس و تخمین است.

مطابق اسناد و مدارک بسیاری تابعین به عنوان یک قشر اجتماعی معروف و مؤثر در قرون نخستین اسلامی مطرح بوده اند. ابن سعد در سیصد صفحه تابعین مدینه را معرفی کرده و کتابش مهم ترین سند برای اثبات این مطلب است (الطبقات الکبری، ج ۶، ص ۱-۳۰۸). اولین تابعی مدینه را ابن سعد اینگونه معرفی کرده است: عبدالرحمن بن الحارث بن هشام، در ده سالگی او، رسول خدا(ص) رحلت فرمود. در هجده سالگی پدرش را بر اثر طاعون از دست داد. خانه بزرگی در مدینه داشت. روایات بسیار از طریق عمر بن خطاب و دیگر صحابه نقل کرده است. او در جریان جنگ جمل همراه و هم پیمان عایشه بود و در جنگ جمل علیه امام علی(ع) در سپاه عایشه جنگید. ابن سعد او را بخشنده مشهور به اخلاقیات نیک توصیف کرده و گفته است که در خلافت معاویه بن ابی سفیان درگذشت.

عبد الملک بن عبد العزیز آخرین تابعی مدینه است که ابن سعد نام برده است. او را از اصحاب مالک بن انس (درگذشت ۱۷۹ق، طبقات ابن سعد، ج ۵ و ۶، ص ۲۹۰)، فقیه و راوی حدیث دانسته که حدود ۲۳۰ق درگذشته است (همان، ص ۱۰۸ و ۳۰۸).

شهادی حره و امام زین العابدین(ع) و امام باقر(ع) از مصداق های مهم تابعین هستند که در بقیع دفن شده اند. با حمله سپاه یزید بن معاویه در سال ۶۲ق به مدینه و کشتار وسیع تابعین و صحابه رسول خدا(ص)، آنان را در قطعه ای از بقیع به خاک

سپردند. این قطعه تا چند سده قبل مشهور و توسط زایران و حجاج زیارت می شد. اما متأسفانه دیگر تابعین به ویژه تابعین ساکن

ص: ۱۸۵

مدینه که اکثر آنها پس از درگذشت علی القاعده در بقیع دفن می شدند، دارای قطعه مشخص یا قبرهای گروهی یا خانوادگی در کنار هم نیستند. فقط قطعه شهدای حره و قبور ائمه (ع) معروف است. با توجه به اینکه مسلمانان تقدس و احترام خاصی برای بقیع قائل بودند و دفن اموات را در بقیع به هر جای دیگر ترجیح می دادند، از اینرو قطعاً تابعینی که در مدینه از دنیا می رفتند در بقیع دفن می شدند ولی تا کنون اسنادی یافت نشده که تابعین در جاهای خاصی از بقیع دفن شده باشند. آمار مدفونین تابعین در بقیع هم تا کنون مشخص نشده است. با اینکه بر اساس منابع و اسناد موجود می توان به آمارهایی دست یافت و تعداد آنان را با ضریب خطای اندک معلوم نمود. یهودیان قبرستان های بیت المقدس را که از نظر زمانی قدیمی تر از بقیع است، چند دهه کاوش و بررسی کردند و به اطلاعات سودمندی دست یافتند. متأسفانه دولت عربستان سعودی به دلیل تفکرات وهابی تا کنون مانع اجرای چنین تحقیقاتی بوده و زمینه های آن را هم از بین برده است.

آنچه مسلم است و شواهد تاریخی مؤید آن می باشد اینست که تابعین مدینه که بسیاری از آنان در بقیع دفن شده اند، در گسترش علوم حدیث، ثبت و توسعه نگارش سیره نبوی و تأسیس علوم اسلامی و گسترش آنها مؤثر بوده اند. در رأس آنان ائمه (ع) شیعه و شاگردان آنها و آثارشان مثل صحیفه سجاده قرار دارد. در مرحله بعد کسانی مثل ابان بن عثمان بن عفان، حسن بصری، محمد بن شهاب زهری، نافع از قاریان هفتگانه (درگذشت ۱۲۰ق) و عروه بن زبیر فعالیت های چشمگیر داشته اند.

مآخذ

التحفة اللطیفة، شمس الدین سخاوی، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۵۰؛ دانشنامه حج و حرمین شریفین، قم، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲، مقاله تابعین؛ الدرہ الثمینہ فی اخبار المدینہ، ابن نجار، به کوشش شکر، بیروت، دار الارقم، ص ۱۶۶؛ رحله ابن بطوطه، به کوشش التازی، الرباط، ۱۴۳ق، ج ۳، ص ۵۲-۵۳؛ الصحیح مسلم، بیروت، دار الفکر، ۱۹۸۴م، ج ۷، ص ۱۸۹؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵، ج ۵ و ۶، ص ۱-۳۰۸؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش خالد عبد الغنی، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۲۰۰۶م، ج ۱، ص ۱۰۲.

تابنده، سلطان حسین ← خاطرات سلطان حسین تابنده گنابادی

تأثیر دنیوی و اخروی

تأثیر دنیوی و اخروی، آثار بقیع سازندگی روح و روان، سعادت اجتماعی و ثواب اخروی.

رسول اکرم (ص) درباره آثار نیک بقیع مطالب و احادیثی فرموده است. از امّ قیس نقل شده که همراه پیامبر (ص) به بقیع آمدم، فرمود: امّ القیس، از این قبرستان در آخرت هفتاد هزار نفر برانگیخته خواهد شد و بدون حساب به بهشت می روند در حالی که صورت های آنان مانند قرص ماه کامل می درخشد.

همچنین از رسول گرامی اسلام روایت شده است که از این مکان در روز قیامت نوری می تابد که بین آسمان ها و زمین را روشن می کند. روایت دیگری است که آن حضرت در بقیع ایستاد و فرمود: «السَّلَامُ عَلَیْكُمْ يَا اَهْلَ الْقُبُورِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

مُوَيْهَبَهُ غلام رسول خدا(ص) گوید: رسول خدا(ص) مرا در دل شب از خواب بیدار کرد و فرمود: مأمورم تا برای اهل بقیع استغفار کنم، پس همراه من بیا، همراه ایشان رفتم؛ وقتی به بقیع رسیدیم؛ رو به روی قبرستان بقیع ایستاد و فرمود: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا أَهْلَ الْمَقَابِرِ، لَهَيْنَ لَكُمْ مَا أَصِيبَحْتُمْ فِيهِ مِمَّا أَصِيبَحَ النَّاسُ فِيهِ أَقْبَلَتِ الْفِتْنُ كَقُطْعِ اللَّيْلِ الْمُظْلِمِ يَتَّبِعُ آخِرَهَا أَوْلَهَا الْآخِرَةُ شَرٌّ مِنَ الْأُولَى». پس مدتی طولانی برای آنان به استغفار پرداخت.

یکی از همسران پیامبر(ص) نیز نقل کرده است که آن حضرت هر شب به زیارت قبور بقیع می رفته است.

از قول عایشه وارد شده که: پیامبر(ص) شبها از منزل بیرون می رفت و عایشه گمان می برد حضرت به منزل همسران دیگر می رود؛ لذا حساس شده و ایشان را سایه وار تعقیب کرد ولی متوجه شد که آن حضرت به

زیارت اهل بقیع رفته است. پیامبر(ص) هنگامی که از تعقیب عایشه آگاه شد فرمود: تو گمان می کنی به تو ظلم خواهم کرد، خیر، من از سوی خدا مأمور شده ام که برای اهل بقیع استغفار کنم.

در کتب زیارات و ادعیه آمده است که هنگام زیارت بقیع به سبب قداست آن مکان که روزی قدم های مبارک پیامبر(ص) بر آن نهاده شده و بهترین اولیای خدا در آن مدفونند، با پاهای برهنه وارد شوید. رسول خدا(ص) فرموده اند: کسی که در مقبره ما (بقیع) مدفون گردد از شفاعت من برخوردار خواهد شد؛ لذا شایسته است بر کسانی که مورد شفاعت رسول خدا(ص) قرار خواهند گرفت، کمال احترام و خضوع رعایت شود.

مآخذ

تاریخ المدینه، ابن شبه، ج ۱، ص ۹۰ و ۹۲؛ تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۵۴-۳۵۵؛ جمع الفوائد، محمد بن سلیمان، ج ۱، ص ۵۶۶؛ سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۴۹۳؛ سنن نسائی، ج ۴، ص ۹۱؛ صحیح مسلم، ج ۴، ص ۴۰؛ طبقات الکبری، ابن سعد، ج ۲، ص ۲۰۳؛ فروع کافی، کلینی، ج ۴، ص ۵۵۹؛ وفاء الوفا باخبار دار المصطفی، سمهودی، ج ۳، ص ۸۸۸ و ۹۱۶.

نیز نک- : آثار تربیتی

تاج العروس

تاج العروس، گزارش زبیدی از بقیع.

ابوالفیض محمد بن محمد مشهور به السید مرتضی الزبیدی یا المرتضی الزبیدی متولد ۱۱۴۵ق از لغویون، ادبا و فقها است که به سال ۱۲۰۵ق از دنیا رفت. یکی از آثار او تاج العروس است. این کتاب در واقع شرح القاموس المحیط فیروزآبادی است که با این مشخصات اولین بار چاپ شد: تاج العروس من شرح جواهر القاموس، قاهره، مطبعه الوهبیه، ۱۲۸۷ق. این چاپ پنج جلد و تا حرف عین است. اما چاپ کامل آن در ده جلد توسط المطبعه الخیریه در سال ۱۳۰۷ق منتشر شد.

زبیدی درباره بقیع، اطلاعات سودمند اما بسیار کوتاه عرضه کرده است. او می نویسد: بقیع الغرقد قبرستان نسبتاً بزرگی در مدینه است، تا هنگامی که دارای درخت های تیغ دار بود آن را بقیع الغرقد می نامیدند ولی پس از پاکسازی بقیع از این درختان، آن را به نام بقیع می شناسند. نیز یادآور شده است که بقیع نامی برای چند مکان دیگر هم هست: بقیع الخیل، بقیع الخَبَجَه و بقیع الزبیر.

مآخذ

تاج العروس، قاهره، مطبعه الخیریه، ۱۳۰۷ق، ج ۵، ص ۲۸۰؛ معجم المطبوعات العربیه و المعربه، یوسف الیان سرکیس، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۱۷۲۶ - ۱۷۲۷.

تاج المفرق فی تحلیه علماء المشرق، سفرنامه خالد بن عیسی بلوی در سده ۸ق در گزارش شهرهای مختلف مشرق از جمله مکه، مدینه و بقیع.

ابو البقاء خالد بن عیسی بلوی (یا بلوی) در قنتوریه (قنتوریه هم ضبط شده) از نواحی مُریه اندلس در سال ۷۱۳ق چشم به جهان گشود. پدرش قاضی قنتوریه بود و او نزد پدرش دانش های اولیه را فرا گرفت. در دوره جوانی به غرناطه و فاس رفت و نزد استادان مشهور کسب دانش نمود. نیز در مراکز قاهره، اندلس و اسکندریه تحصیل دانش کرد.

پس از طی مدارج علمی و رسیدن به مقامات استادی و مدرسی و کاتب امیربودن در منطقه شمال افریقا و اندلس مشهور شد و به قضاوت قنتوریه منصوب گردید. در گذشت او به سال ۷۷۳ق بوده است ولی بعضی وفات او را در سال ۷۶۵ و برخی قبل از ۷۸۰ و بعد از ۵۶۷ق دانسته اند. او در جوانی یعنی در صفر سال ۷۳۶ق سفرش به سوی شهرهای مشرق و مکه و مدینه را آغاز کرد. شهرهای اندلس و شمال افریقا را گزارش کرده و پس از قاهره به مدینه می رسد. گزارش او از مدینه مفصل است. نیز از بقعه ها و آرامگاه های بقیع گزارش نموده؛ مرقد عباس، آرامگاه امام حسن (ع) را که گنبد و بارگاه بزرگی داشته توصیف کرده و وضعیت درون مقبره ها را توضیح می دهد. پس از مدینه به سوی مکه رفته و از مکه گزارش داده است. این سفرنامه دارای

اطلاعات تاریخی سودمندی است. تاج المفرق (یعنی تاج سر) به کوشش حسن السائح در دو جلد در مغرب منتشر شده است.

مأخذ

تاج المفرق فی تحلیه علماء المشرق، خالد بن عیسی بلوی، رباط، ۱۹۸۷م، مقدمه و ج ۱، جم-.

تاریخ ابن زباله ← اخبار المدینه

التاریخ الامین لمدینه سید المرسلین

التاریخ الامین لمدینه سید المرسلین، تاریخ محلی شهر مدینه و نیز بقیع.

عبد العزیز مدنی در سال ۱۳۸۳ در مدینه متولد شد. او هم اکنون مقیم قم و در کسوت روحانیت شیعه است. علوم دینی و فقه شیعه را در احساء، دمشق و قم آموخته؛ سپس به تدریس و تألیف روی آورده است. چند عنوان کتاب تا کنون منتشر کرده است. از جمله کتاب تاریخ امین را به زبان عربی درباره رخدادهای تاریخی مدینه نوشت. صفحاتی از این کتاب به معرفی بقیع و مشهورین مدفون در بقیع پرداخته است (ص ۲۵۶-۳۵۹).

وی حادثه تخریب بقیع در دوره حاکمیت وهابیت را تجزیه و تحلیل کرده و به نقد رفتار و رویه دولت آل سعود می پردازد (ص ۳۶۲-۳۶۸). البته در جاهای دیگر هم به مناسبت به بقیع اشاره کرده است. مثلاً ذیل موضوع و عنوان امام حسن (ع) یا امام صادق (ع) به بقیع هم پرداخته است.

مأخذ

التاریخ الامین لمدینه سید المرسلین، عبد العزیز مدنی، قم، انتشارات امین، ۱۴۱۸ق، جم-.

تاریخ بیست ساله

تاریخ بیست ساله، کتابی درباره حوادث و تحولات دو دهه و نیز تخریب بقیع در ۱۳۴۴ق.

حسین مکی (۱۲۹۲-۱۳۷۸ش) تاریخ نگار، نماینده مجلس شورای ملی و از مشاهیر ایران معاصر است. تحصیلات خود را در دارالمعلمین در ۱۳۲۰ به پایان رساند و در ادارات دولتی مشغول شد. در ۱۳۲۲ در کابینه سهیلی بازرس نخست وزیری؛ سپس معاون شهرداری تهران شد. در دوره پانزدهم نماینده مردم اراک در مجلس شورای ملی بود. در دوره شانزدهم به عنوان نماینده مردم تهران وارد مجلس شد. در این دوره همراه جمعی دیگر به تأسیس جبهه ملی اقدام کرد. طرح اصلی آنها ملی کردن صنعت نفت ایران بود. در زمان خلع ید استعمار از نفت ایران، او از طرف دکتر محمد مصدق مأمور شد تا در آبادان ناظر خلع ید باشد. اما در مجلس هفدهم به مخالفان مصدق و طرفداران کاشانی پیوست.

کتاب هشت جلدی تاریخ بیست ساله ایران، گزارشگر حوادث از کودتای ۱۲۹۹ و روی کار آمدن رضاشاه تا رفتن او از ایران

است. حادثه مهم تخریب آثار اسلامی در حجاز و از همه مهم تر تخریب بقیع در همین دوره اتفاق افتاد. حسین مکی در این کتاب، بازتاب های این حادثه مهم را در ایران هر روز پی گیری کرده و گزارش نموده است. زیرا بعد از تخریب بقیع دولت ایران و مردم با نگرانی حوادث را دنبال می کردند، وزارت امور خارجه و مجلس شورا درگیر بود از اینرو این رخداد بخشی از تاریخ ایران هم شده است.

مباحثی که مکی در این بخش آورده عبارت اند از: فعالیت های رسانه ای و اجتماعی حاج امام جمعه خوئی برای بیداری مردم نسبت به حادثه تخریب بقیع؛ فعالیت های مراجع تقلید مثل آیت الله نائینی و سید ابوالحسن اصفهانی؛ تلگراف ها از ایران به نجف و بالعکس؛ مواضع و اقدامات وهابیون و مقایسه آنها با حوادث قرون نخست اسلامی؛ فعالیت ها و خطابه های امام جمعه تهران؛ خطابه های دیگران؛ گزارش کمیسیون دفاع از حرمین؛ معرفی اعضای کمیسیون و فعالیت های آن؛ کنفرانس مکه؛ مواضع و فعالیت های سران حوزه نجف اشرف و تمامی حوادث مرتبط به تخریب بقیع آمده است.

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۸۸-۱۰۲؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۵، ص ۷۷۲.

ص: ۱۸۸

تاریخ تحولات، بررسی دو جریان از مسلمانان: قائل به تخریب و معتقد به عمران و آبادانی بقیع در ادوار مختلف تاریخی.

بقیع از عصر رسول الله (ص) مورد توجه همگان بوده و هر قبیله بر قبور زعما و یاران خود یادگار و عمارت بنا کرده اند. پس از به قدرت رسیدن بنی امیه قسمت حش کوکب که مدفن عثمان خلیفه سوم بود به بقیع ملحق گشت و عمارتی بر فراز قبر وی بنا کردند. بنی عباس نیز تعمیرات بسیاری انجام دادند و عمارتی بر قبر جد خویش عباس بن عبدالمطلب بنا نمودند. شیعیان هم عمارتهای با عظمتی بر بقعه ها و قبور ائمه معصومین در بقیع بنا کرده بودند. پس از تسخیر بغداد به دست آل بویه، آنان اهمیت خاصی به راه مکه دادند، تعمیرات مناسبی در بقیع و مسجد نبوی شریف انجام دادند و مستمری ماهانه برای علویان مدینه تعیین داشتند. مورخین، گنبد و آستانه حضرت امام حسن (ع) را در این عصر بلندترین و عظیم ترین گنبد وصف کرده اند. در قرون متمادی شیعیان همچنان قبور را تعمیر و تزئین می کردند. در عصر صفوی و در زمان قاجاریه تعمیرات و تزئینات بسیاری در بقیع انجام گشت. همچنین سلاطین عثمانی نیز به امر آبادانی بقیع اهتمام داشتند. در نیمه دوم سده ۱۳ق تعمیرات وسیعی از طرف ملامحمد صالح برغانی (درگذشت ۱۲۷۱ق) سپس توسط فرزندش شیخ حسن برغانی در آستانه های ائمه شیعه در بقیع انجام گردید و تزئیناتی افزوده شد. سعود بن عبدالعزيز بن محمد بن سعود (۱۱۶۳-۱۲۲۹ق) امیر نجد که پس از به قتل رسیدن پدرش در سال ۱۲۱۸ق قدرت را به دست گرفت، دو بار یکی در سال ۱۲۱۸ق و دیگری در سال ۱۲۲۱ق مکه و مدینه را مورد هجوم قرار داد و این دو حمله را به مدینه حمله اول وهابیه به بقیع می نامند. در این حمله یا حملات آسیب و خرابی های بسیاری به آستانه ها و بقاع متبرکه بقیع وارد آوردند و قسمتی از نفائس آستانه ها را غارت نمودند. ولی بعد از بازگشت سعود بن عبدالعزيز به نجد، شریف مکه از محمدعلی پاشا خدیو مصر، برای بیرون راندن سعودیان از سرزمین حجاز و دفع تجاوزات آنها استمداد نمود و او پسرش ابراهیم پاشا را همراه سپاهی مجهز به عربستان فرستاد که نجد و حجاز را فتح کردند و امرای سعودی را بعضی مقتول و جمعی را اسیر نموده به مصر و آستانه فرستادند و بعضی از امرای آل سعود به کویت نزد آل صباح پناهنده گردیدند. این بار سلطان عبدالحمید دوم پادشاه عثمانی به تعمیرات و نوسازی و تزئینات لازم در بقیع و مسجد نبوی اهتمام کرد. عبدالعزيز بن عبدالرحمن، از احفاد سعود (۱۲۹۳ - ۱۳۷۳ق) که در کویت پناهنده بود در سال ۱۳۰۹ق قیام نمود و مجدداً امارت آل سعود را در سال ۱۳۱۹ق برقرار کرد و شهر ریاض را تصرف نمود و در سال ۱۳۳۰ق احساء و قطیف دو مرکز شیعه نشین و نفت خیز را منضم به ملک خویش ساخت. سپس به حجاز لشکر کشید و حسین بن علی شریف مکه را شکست داد و دولت هاشمی حجاز را ساقط نمود و مکه را فتح و آن را پایتخت خویش اعلام کرد. او خود را سلطان و شاه حجاز، نجد و احساء معرفی کرد و سه امارت حجاز، نجد و احساء را کشور واحدی به عنوان «المملکه العربیه السعودیه» اعلام داشت. سپاهیان وی به فرماندهی پسرش محمد در روز شنبه ۱۹ جمادی الاولی سال ۱۳۴۴ق به مقاومت ده ماهه اهل مدینه با شقاوت و قساوت پایان دادند و شهر مدینه را متصرف شدند. در هشتم شوال سال ۱۳۴۴ق طبق فتوای شیخ محمد بن عبدالوهاب نجدی (۱۱۱۵-۱۲۰۶ق) مؤسس مذهب وهابیه که بالا آوردن و عمارت بر روی قبور و بنا کردن و حفظ بقاع متبرکه را نه مکروه بلکه حرام می دانست، تمامی آستانه ها و بقاع متبرکه بقیع را ویران و منهدم کرده و تمام اموال و اشیای نفیس و خزانه آن را غارت نمودند و بین قبیله خویش آل سعود و شیوخ وهابی تقسیم کردند. شیعیان جهان روز هشتم شوال هر سال را روز عزا اعلام نموده و بازار و خیابانها را تعطیل می کردند و خطبای منبر حسینی این فاجعه را گوشزد کرده و شرای شیعه در ذم آل سعود و خرابی قبور بقیع، قصیده ها می سرودند.

از جمله شاعران بقیع علامه سیدرضا هندی است که پس از هدم قبور بقیع، از مدینه منوره دیدار داشته و قصیده ای مرثیه وار سروده است. همچنین شیخ موسی آل هر و شیخ حسن سبّتی و شیخ عبدالکریم ممتن قصابیدی در سوگ ویرانی قبور بقیع سروده اند. این مصیبت و فاجعه عظمی، جهان تشیع را وادار به اعتراضات شدید و ابراز تنفر از تصرفات وحشیانه آل سعود و ویرانی عتبات مقدسه شیعه در بقیع نمود و این قیام و جنبش اجتماعی شیعیان جهان مخصوصاً ایران و عراق ارکان دولت جدیدالتأسیس سعودی را لرزاند. ملک عبدالعزیز آل سعود که مصمم بود قبه خضراء و روضه مطهر نبوی را نیز ویران کند، پس از این جنبش عظیم که مسلمانان جهان، مخصوصاً ایران و در جهان تسنن مصر بانگ اعتراض بلند نمودند، سرانجام وی ناگزیر شد دست از نیت شوم خود بردارد. شرح این حوادث و نمونه های فراوانی از اشعار شعرای شیعه را شیخ حسن صالحی (م ۱۴۰۱ق) در کتابی تحت عنوان البقیع جمع نموده است. نویسندگان و محققانی که پس از حمله دوم وهابیه از مدینه دیار کرده اند این شهر را به «شهر زلزله زده» وصف نموده اند. در سال ۱۳۷۱ق کنگره اسلامی (مؤتمر عالم الاسلامی) در کراچی تشکیل شد که شیخ محمدحسین آل کاشف الغطاء و مفتی اعظم فلسطین حاج سیدامین حسینی و سید محمدتقی طالقانی از طرف آیت الله بروجردی در آن شرکت داشتند. بر اثر فشار دیپلماتیک دولت ایران جهت تعمیر بقاع متبرکه بقیع که اسناد آن در بایگانی وزارت خارجه ایران محفوظ است، سعود بن عبدالعزیز رسماً قول داده بود قبور ائمه را در بقیع تعمیر نماید. در سال ۱۳۷۴ق نیز راهروهای بقیع که منتهی به بقعه حضرت فاطمه زهرا(س) و ائمه اطهار(ع) می شد به دستور وی اسفالت شد و درب کوچکی برای رفت و آمد زائران شیعه گشودند که در ساعات معین از روز باز بود. در سال ۱۳۸۵ق بر اثر اصرار دولت ایران دروازه ای بزرگ برای بقیع باز کردند تا زوار به راحتی اعتبار مقدسه بقیع را زیارت کنند. ولی علی رغم فشار شیعیان جهان و مخصوصاً دولت ایران جهت ایجاد تسهیلات و عمارت و یا سایبان و سرپناه بر قبور ائمه اطهار بقیع و تمام مواعید، دولت سعودی هنوز هیچگونه عملی انجام نداده است و قبور ائمه اطهار بقیع بدون سقف و سایه بان و تأسیسات لازم است و به صورت ویرانه ای زیر باد و باران و آفتاب افتاده است.

مآخذ

بقیع سرگذشت اسفبار، یوسف هاجری، ترجمه محمد محمدرضایی، قم، نشر بقیع، [بی تا]؛ البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۵-۱۲؛ تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۲، ص ۶۴۰-۶۴۱؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۳۹۴-۳۹۶؛ کشف الارتیاب، سیدمحسن امین عاملی، تهران، المکتبه الاسلامیه الکبری، بی تا.

تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه

تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه، کتابی درباره مکه و مدینه و بقیع.

حسین عمادزاده در سال ۱۲۸۴ش در اصفهان چشم به جهان گشود. او در حوزه علمیه و نزد استادان مبرزی همچون سید ابو الحسن اصفهانی، محمد رضا مظفر و سید محمد حجت کوه کمره ای به فراگیری علوم دینی پرداخت. از بسیاری هم اجازه روایت دریافت کرد. پس از طی مدارج علمی به پژوهش و تألیف روی آورد. بیش از یکصد عنوان تألیف از او بر جای مانده است. بالاخره در ۱۳۶۹ش در تهران درگذشت. او مکتب قرآن و عترت را در سال ۱۳۲۲ در تهران بنیان گذاشت و سالها با

دعوت جوانان، به ترویج عقاید تشیع مبادرت می ورزید.

عمادزاده چند سفر به مکه و مدینه داشت. او تجارب و خاطراتش را جهت راهنمایی حجاج تألیف و کتاب تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه را برای اولین بار در سال ۱۳۲۷ش منتشر کرد، تا هر چند تاریخ مقدمه این چاپ ۱۳۲۴ است.

ص: ۱۹۰

پس از مقدمه طولانی درباره معارف حج و نکاتی که حجاج باید بدانند، او به معرفی شهر مکه و خانه خدا پرداخته است. آنگاه به مدینه پرداخته، ابتدا تاریخ تحولات عمومی این شهر، سپس آب و هوا، جمعیت، فضایل، هجرت مسلمانان به این شهر، حد و حدود حرم، معرفی جوانب مختلف مسجد و روضه نبوی را تحلیل و گزارش می کند.

عمادزاده با بررسی رحلت حضرت فاطمه و دفن آن حضرت، به بقیع هم پرداخته است (ص ۳۹۱). مؤلف شواهد تاریخی و اخبار معتبر بسیاری را دال بر دفن حضرت فاطمه در بقیع می داند (ص ۳۹۰). دو نظر دیگر هم آورده که یکی آرامگاه را پایین حجره پیغمبر می داند و نظر دوم، بین منبر و قبر مبارک رسول خدا(ص) را محل مرقد دانسته است.

وی پس از چند صفحه درباره محل دفن حضرت زهرا(س)، فصلی با عنوان جنت البقیع نوشته است. ابتدا نام بقیع و ویژگی های کلی آن، سپس مقابر مهم در بقیع را توضیح داده و آنگاه فضایل بقیع را گزارش می کند. در ادامه آرامگاه های ائمه(ع) را توضیح می دهد.

این کتاب بارها چاپ شده است. چاپ نخست آن در ۱۳۲۷ش توسط انتشارات مکتب قرآن و عترت در قطع وزیری و در ۴۴۴ صفحه منتشر شد. پس از آن هم چندبار دیگر منتشر شده. اما چاپ ۱۳۵۴ دارای اضافات و ویرایش جدید در ۴۳۰ و ۱۸ صفحه است.

مأخذ

تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه، حسین عمادزاده، تهران، مکتب قرآن و عترت، ۱۳۵۴، جم.-

تاریخ حرم ائمه بقیع

تاریخ حرم ائمه بقیع، کتابی درباره تاریخ تحولات بقیع به ویژه.

محمد صادق نجمی مؤلف این اثر در فروردین ۱۳۱۵ در هریس از توابع شبستر چشم به جهان گشود. پدرش از روحانیون خوش نام منطقه بود. او از خردسالی نزد پدرش به آموختن قرآن و ادبیات عرب پرداخت. در پانزده سالگی به حوزه علمیه طلاب تبریز رفت و به ادامه تحصیل مبادرت ورزید. و پس از آموختن متون و دروس سطح در ۱۳۳۲ش به حوزه علمیه قم کوچ کرد. در کنار تبلیغ و تدریس، مناصبی مثل امامت جمعه سلماص، امامت جمعه خوی و نمایندگی مجلس خبرگان از آذربایجان (۱۳۶۹) داشته است. نیز آثاری تألیف کرده است. وی در سال ۵۳- ۱۳۵۲ برای حج تمتع به مدینه رفت و با دیدن وضعیت اسفبار بقیع، تصمیم گرفت درباره بقیع تحقیق و نگارش داشته باشد و مردم را با حقایق آشنا سازد. زیرا وهابیون و حاکمان حجاز نمی خواهند مردم نسبت به واقعیت های بقیع آشنا شوند. آثاری که در عربستان سعودی درباره مدینه یا تاریخ حرمین و امثال اینها منتشر می شود خالی از اطلاعات لازم درباره بقیع است.

این کتاب دارای یک بخش مقدماتی و ده بخش اصلی است: بخش مقدماتی: انگیزه وهابی ها از تخریب حرم ها؛ تاریخ حرم ائمه بقیع؛ بیت الاحزان؛ حرم جناب ابراهیم؛ حرم همسران و دختران رسول خدا(ص)؛ بقعه عقیل بن ابی طالب؛ بقعه حکیمه

سعدیه مرضعه رسول خدا(ص)؛ بقاع پیشوایان اهل سنت در بقیع؛ بقعه اسماعیل فرزند امام صادق(ع)؛ بقعه عبدالله پدر رسول خدا(ص) و حرم حضرت زهرا(س).

نخستین چاپ کتاب در ۱۳۸۰ بوده و تا کنون ۱۲ چاپ داشته و آخرین چاپ در سال ۱۳۹۱ بوده است. یعنی هر سال تقریباً یک چاپ داشته است. هر چاپ ۲۰۰۰ تا ۵۰۰۰ شمارگان دارد.

این اثر توسط سید محمد رضا مهری تعریف شده و با این مشخصات منتشر شد:

تاریخ حرم ائمه البقیع و آثار اخری فی المدینه المنوره، محمد صادق النجمی، ترجمه سید محمد رضا مهری، قم، نشر مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۳۸۶، ۳۷۶ص.

ص: ۱۹۱

نیز به ترکی استانبولی، اردو و انگلیسی در حال ترجمه است. بخش هایی از این اثر مثل بخشی درباره حمزه، مستقلاً هم منتشر شده است.

مآخذ

تاریخ حرم ائمه بقیع (ع)، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، جم- و مقدمه؛ سایت خانه کتاب در اینترنت.

التاریخ الشامل للمدینه المنوره

التاریخ الشامل للمدینه المنوره، کتابی درباره مدینه و بقیع.

عبد الباسط بدر مؤلف، ادیب و مورخ سوری در یکی از روستاهای حلب به سال ۱۳۶۴ق متولد شد. پس از فارغ التحصیل شدن از دانشگاه در ۱۳۸۳ق تدریس را آغاز نمود؛ اما همزمان تحصیلات دانشگاهی را در سوریه، مصر و فرانسه ادامه داد؛ تا اینکه در ۱۳۹۸ق درجه دکتری دریافت نمود. آنگاه به عنوان رئیس فرهنگستان علوم مدینه و استاد دانشگاه علوم اسلامی در مدینه مشغول به کار شد. آثاری تألیف و منتشر کرده است؛ از جمله کتاب التاریخ الشامل للمدینه المنوره است.

این کتاب یک دوره تاریخ محلی مدینه به ترتیب حوادث تاریخی و به شیوه تحلیلی و تحقیقی است که از پیش از اسلام تا دوره معاصر را بررسی کرده است. این اثر در سه جلد تنظیم شده است.

در چند جای این کتاب از بقیع بحث شده است اما نسبت به اهمیت بقیع، مباحث آن کوتاه و حجم گزارش ها کم است. برخی از نکات مهم را مغفول گذاشته و هیچ اشاره ای بدانها نکرده است. ریشه های تاریخی بقیع قبل از اسلام، اهمیت بقیع در دوره اسلامی و اهتمام حضرت رسول به بقیع برخی از مباحث فراموش شده آن است.

در جلد دوم چند صفحه (ص ۴۳۱-۴۳۴) درباره سیطره آل سعود بر بقیع و تخریب آن سخن گفته است. اولاً تخریب بقیع را در راستای مبارزه آل سعود با شرک و بت پرستی دانسته است؛ ثانیاً همه تقصیرها را به گردن سازمان امر به معروف و نهی از منکر انداخته است. عبد الباسط بدر اینگونه تحلیل کرده که این سازمان به منظور معرفی وظایف دینی مردم تأسیس شد ولی در عمل از کنترل سران رژیم آل سعود خارج شده و در بسیاری موارد خودسر عمل می کردند و با افراط گری و تندروی مردم را به جای دعوت و جذب، از دین متنفر می نمودند. به عقیده او سران نظام آل سعود مقصر نبوده اند بلکه خود آن افراد روحیه تندروی داشتند.

آنگاه مؤلف در جلد سوم به نقادی فعالیت ها و کارهای سازمان امر به معروف می پردازد و تندروی های آنان را ناشی از کج فهمی آنان از دین و شریعت معرفی می کند (ص ۱۶۶-۱۶۸).

هر چند این کتاب در بسیاری از جاها به توجیه رفتار دولتمردان آل سعود و توجیه کارهای زشت وهابیون پرداخته ولی در لابلای آن، پاره ای از حقایق هم به چشم می خورد و در مجموع اثر مهمی برای تاریخ بقیع است. مناسب است که همه مطالب این کتاب درباره بقیع استخراج شود و درباره موضوعاتی که مؤلف سکوت کرده هم شناسایی و گزارش مفصل عرضه

گردد. در واقع نیاز به تألیف کتابی مستقل درباره مطالب و مواضع عبد الباسط در ارتباط با بقیع احساس می شود.

مأخذ

التاریخ الشامل للمدینه المنوره، عبد الباسط بدر، مدینه، مرکز العلوم الاسلامیه، ۱۴۱۴ق.

تاریخ عرب قبل از اسلام ← جاهلیت

تاریخ مختصر بقیع

تاریخ مختصر بقیع، کتابی به زبان فارسی درباره تحولات تاریخی این آرامستان.

هلال محمد بن شعبان از پژوهشگران عرب، این کتاب را به زبان عربی نگاشت، خلیل احمد سرور آن را به زبان فارسی برگرداند و با این مشخصات به چاپ سپرد:

تاریخچه مختصر بقیع، هلال بن محمد شعبان، به کوشش احمد محمد شعبان، ترجمه خلیل احمد سرور، بی تا، بی جا، ۲۰۰۹م، ص ۳۵.

پدیدآورنده درصدد بیان واقعیت های بقیع با عکس های زیبا و ابتکاری بوده است، هر چند در موارد

ص: ۱۹۲

لازم توضیحات و گزارش های کوتاه هم دارد. درباره وضعیت قدیمی بقیع که خارج از دیوارهای مدینه و در وسط باغات مستقر بود و وضعیت بعدی آن گزارش هایی دارد. البته امروز بقیع یعنی بقیع الغرقد که قبرستان قدیمی و محل دفن بزرگانی از اصحاب و خاندان پیامبر(ص) است.

در مدینه چهار بقیع بود به نام بقیع خبجه، بقیع بطحان، بقیع المصلی، و بقیع الغرقد. این بقیع که امروز محل بحث است بقیع غرقد است که دارای فضیلت بسیاری است و پیامبر(ص) بارها به زیارت آن می رفتند. در این قبرستان بزرگان و افراد مشهوری دفن شدند، از جمله قبر دختران، همسران، اهل بیت پیامبر(ص)، قبر عقیل بن ابی طالب و بزرگانی که در اطراف ایشان دفن هستند، قبر مالک بن انس، عثمان بن عفان، شهدای حرّه، ابی سعید خدری، عثمان بن مظعون، اسماعیل بن صادق(ص) و عمه های پیامبر(ص) است.

در آخر کتاب زیارتنامه مشهوری درباره زیارت اموات این قبرستان را آوردند. در عکس ها، عکس حرم پیامبر(ص) و بقیع از دوره های دورتر تا کنون را در تمام صفحه های کتاب گنجانده است.

مأخذ

تاریخچه مختصر بقیع، هلال محمد شعبان، ترجمه خلیل احمد سرور، بی نا، بی جا، ص ۲۰۰۹.

تاریخ المدینه

تاریخ المدینه، کتابی درباره تحولات تاریخی مدینه منوره و نیز بقیع.

قطب الدین بن علاءالدین النهروانی مشهور به قطب الدین الحنفی، تاریخ تولد او معلوم نیست ولی درباره تاریخ وفاتش چند دیدگاه مثل درگذشت در ۹۸۸ق یا در ۹۹۰ق گفته اند. نیز درباره نسبت او به نهروان یا به نهروال (شهری در هند) و خواندن او به النهروالی اختلاف است. در صورتی که در شهر نهروال هند رشد و نمو داشته، باید او را از مهاجرین به مکه بدانیم. قطب الدین در مکه به مدارج علمی و معنوی دست یافت و از مدرسین حرم شریف در فقه، تفسیر قرآن کریم، اصول فقه و علوم حدیث شد.

او چند اثر تألیفی دارد، از جمله تاریخ المدینه که از آثار مهم درباره مدینه منوره است. این کتاب، فصل مستقلی درباره بقیع ندارد ولی در لابلای مطالب گوناگون به بقیع هم پرداخته است. در فصل «ذکر وادی العقیق و فضله» از سعید بن زید و سعد بن ابی وقاص یاد کرده، سپس می نویسد اینان پس از وفات به مدینه حمل شدند و در بقیع دفن شدند. یا در فصل «ذکر الآبار المنسوبة الی النبی(ص)» از چاهی به نام جا (بئر جا) یاد می کند. سپس از قول ابن نجار می نویسد: این چاه امروز یعنی در اواخر سده ۱۰ق وسط باغ کوچک با نخيلات قرار دارد و این باغ نزدیک بقیع است. کتاب تاریخ المدینه به کوشش دکتر محمد زینهم محمد عزب تحقیق و آماده نشر شد.

مأخذ

تاریخ المدینه، قطب الدین الحنفی، به کوشش محمد زینهم محمد عزب، قاهره، مکتبه الثقافه الدینیه، ۱۴۱۶ق / ۱۹۹۵م، مقدمه و ص ۶۰ و ۶۱.

تاریخ مدینه منوره

تاریخ مدینه منوره، کتابی درباره شهر مدینه و نیز بقیع از سده ۳ق نوشته ابن شَبَّه.

عمر بن شَبَّه بن عبیده بن ربطه النمیری البصری، مکنی به ابوزید مؤلف این کتاب، در ۱۷۲ق / ۷۸۹م در بصره چشم به جهان گشود. نامش را زید هم ثبت کرده اند. او شاعر، راوی، مورخ و حافظ حدیث از اهالی بصره بود که در سال ۲۶۲ق / ۸۷۶م در سامرا درگذشت. شمار کتاب های تألیفی او را ابن ندیم به ۲۷ عنوان رسانده که از جمله شامل این موارد است: اخبار بنی نمیر، اخبار مدینه، تاریخ البصره، امراء الکوفه، امراء البصره، امراء المدینه، امراء مکه و السقیفه. چندین عنوان کتاب دیگر هم منسوب به او است، اما بر اساس گزارش دائرهالمعارف بزرگ اسلامی تنها کتابی که از ایشان به دست ما رسیده تاریخ المدینه المنوره است.

ص: ۱۹۳

مؤلف تاریخ المدینه المنوره به روش محدثان، ضمن نقل بیش از ۵ هزار حدیث، به ذکر اخبار و وقایع پرداخته است. این اثر از نظر موضوع به ۳ بخش عمده تقسیم می‌گردد: بخش اول که حدود ۶۵۴ صفحه از کتاب را در بر می‌گیرد به زندگی و سیره رسول اکرم(ص) از هجرت تا رحلت اختصاص دارد که ضمن آن مؤلف به شرح جنگها، ذکر بعضی از احکام، قصص، مساجد، قبور، کوهها، دره ها و قناتها نیز پرداخته است.

بخش دوم شامل شرح زندگانی عمر، خلیفه دوم، از زمان عهده دار شدن خلافت تا هنگام مرگ اوست و در خلال آن برخی سیاستها و تغییرات انجام شده توسط وی نیز شرح داده شده است. در بخش سوم شرح زندگانی عثمان، خلیفه سوم، چگونگی جمع آوری و کتابت قرآن، اغتشاشات دوران او که به کشته شدنش انجامید و موضع علی(ع) و عایشه در قبال این حوادث بیان شده است. روشن نیست که چرا وی به شرح زندگی ابوبکر، خلیفه اول، و علی(ع) پرداخته است، آیا در این باب کتاب جداگانه ای نوشته بوده که از دست رفته است یا کوتاهی مدت خلافت آن دو، موجب فرو گذاشتن این بخش شده است؟

ابن شبه در کتاب تاریخ المدینه المنوره، اطلاعات مهمی درباره بقیع آورده است. او روایات فراوانی در توصیف و بیان محاسن و فضایل بقیع و اقوال و دیدگاه های عالمان قرون نخستین اسلامی را در چند فصل مطرح نموده است. وی بر اساس آن روایات بقیع را دارای مکان، شرافت و جایگاهی بس ممتاز و رفیع دانسته است.

مؤلف روایاتی درباره بقیع از پیامبر خدا(ص) درباره برانگیخته شدن هفتاد هزار نفر از این قبرستان که صورتشان مانند ماه شب چهارده است و اهل تملق و چاپلوسی نبوده و فال بد نمی‌زنند و بر خدای خویش توکل می‌نمایند آورده است.

دیگران این روایت نبوی را به این صورت هم روایت کرده اند: مصعب بن زبیر از سمت بقیع وارد مدینه شد و پسر رأس الجالوت، عالم یهودی همراهی اش می‌کرد. مصعب می‌گوید: تا رأس الجالوت مقبره بقیع را دید، گفت: همان است، همان است. مصعب از او پرسید: چه کسی را می‌گویی؟ گفت: خصوصیات این مقبره را دیده ایم که در تورات آمده است، بین دو حزه، مقبره ای است که پر از نخل است که عنوانش را چنین گفته است: (چون مردگان را به خود می‌گیرد و حفظشان می‌نماید)، خداوند از این قبرستان برمی‌انگیزد، هفتاد هزار نفر را که صورتشان همچون ماه شب چهارده است.

نیز از ابورافع غلام پیامبر(ص) نقل می‌کند که: پیامبر خدا(ص) به بقیع رفته، ایستاد و برای اهل آن دعا و استغفار کرد.

در جای دیگر از سنت پیامبر که همواره به بقیع می‌رفت و برای اهل آن دعا و استغفار می‌کرد، یاد می‌کند. وی تأکید می‌کند که بقیع پر از بزرگان و سروران امت است، که بر قبور آنها بارگاه هایی بنا شده است.

اینها نمونه هایی از مرویات ابن شبه درباره فضایل و محاسن بقیع است. متن گزارش ابن شبه درباره بقیع در مقاله قبور صحابه، فرزندان رسول خدا و قبرستان بقیع بدون کم و زیاد آمده است. کتاب تاریخ المدینه المنوره به زبان عربی است. نخست به کوشش فهیم محمد شلتوت در چهار جلد در سال ۱۳۹۹ق/۱۹۷۹م در جده منتشر شد. همین چاپ در ایران، قم، توسط انتشارات دار الفکر در ۱۳۶۷ افسست گردید. نیز متن عربی توسط دو تن از استادان در سوریه به نام های علی محمد دندل و یاسین سعدالدین بیان، تصحیح و در دمشق در ۱۹۹۵م/۱۴۱۶ق منتشر گردید. گزیده ای از این چاپ توسط حسین صابری در

تهران، ۱۳۸۰ منتشر شد.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۸۶م، ج ۵، ص ۴۷-۴۸؛ تاریخ المدینہ المنورہ، عمر بن شیبہ، قم، دار الفکر، ۱۳۶۸، ص ۸۶ و ۹۳-۹۴؛ تہذیب التہذیب، ج ۷، ص ۴۶۰.

نیز نک-: ابن شیبہ

ص: ۱۹۴

تاریخ مدینه منوره، کتابشناسی، معرفی مشخصات مأخذ شناسی، نسخه ها و چاپ ها.

ابو زید عمر بن شَبَّه بن عبیده نُمیری بصری مؤلف این کتاب است. او از مورخین و حافظان روایات در سده ۳ ق است. نام مادرش شَبَّه و او مشهور به پسر شَبَّه (ابن شَبَّه) شده است. در ۱۷۳ ق در بصره زاده شد و در ۲۶۲ یا ۲۶۳ ق سامرا چشم از جهان فرو بست. او را به وثاقت، عدالت و راستگویی ستوده اند. در تاریخ نگاری پیرو استادش ابن زباله (درگذشت حدود ۱۹۹ ق) بود.

مهم ترین اثر او همین کتاب است که در رده جغرافیای تاریخی مدینه قرار می گیرد. این کتاب، با عناوین کتاب المدینه، اخبار المدینه و تاریخ المدینه المنوره شناخته شده است. متن کامل این کتاب هنوز به دست نیامده و آنچه یافت و چاپ شده، نواقصی دارد. فؤاد سزگین معتقد است قطعه هایی از آن در الاصابه پراکنده است. (تاریخ التراث، ص ۲۰۵) با تجمیع آنها شاید بتوان به متن جامع تری دست یافت.

گویا حبیب محمد احمد نخستین کسی است که نسخه خطی این کتاب را در کتابخانه شخصی سید محمد مظهر الفاروقی در مدینه یافته و پس از عکس گرفتن، تصحیح آن را به فهیم محمد شلتوت پیشنهاد کرد. سپس شلتوت آن را با عنوان تاریخ المدینه المنوره منتشر کرد. زرکلی نیز به نسخه خطی دیگری دست یافته بود. شلتوت، نخستین بار در ۱۳۹۹ ق کتاب را همراه با یادداشت ها، فهرست موضوعی و اعلام از بکری شیخ امین منتشر کرد. حَمَید الجاسر به بررسی این تصحیح، پرداخته و در مقالاتی چند این چاپ را نقادی کرد. (مجله العرب، ۱۸، ص ۲۸۹-۳۵۶ و ۱۹، ص ۳۷۲-۳۷۶)

سلیمان الغنم به عنوان پایان نامه دکتری از دانشگاه ملک عبدالعزیز، به تصحیح این کتاب پرداخت (مجله العرب، ج ۱۸، ص ۲۸۹) اما معلوم نیست به چه دلیل به انتشار عمومی نرسید. مجدداً این کتاب در دار العیان ریاض با یادداشت ها و تصحیح عبدالله محمد الدویش (درگذشت ۱۴۰۸ ق) منتشر شد. امّیا وی سراسر به دفاع از عقاید وهابیت پرداخته است. این چاپ در سلسله آثار الدویش، با کوشش عبدالعزیز بن احمد المشیقح آمده است. آقای حسینی تلخیصی از اخبار المدینه را بر اساس دیدگاه های شیعی با عنوان الفوائد الثمینه منتشر کرد. این تلخیص شامل روایت های درباره منزلت و فضیلت اهل بیت (ع) و پیامبر اکرم (ص) و نقد رفتار مخالفان و دشمنان آن ها است. به نظر وی، این روایت ها گویای گرایش ابن شَبَّه به عقاید و آموزه های شیعی است.

تاریخ المدینه دوباره، با تحقیق و پاورقی علی محمد دندل و یاسین سعدالله بیان در سال ۱۴۱۷ ق در انتشارات دار الکتب العلمیه بیروت چاپ شده است. این محققان نکات رجالی و حدیثی بسیار در ارزیابی روایت ها و راویان آورده اند. حسین صابری بخش نخست کتاب را که مشتمل بر ۱۰۶۵ حدیث است، به زبان فارسی ترجمه و توسط انتشارات مشعر در تهران منتشر کرد.

اخبار المدینه، ابن زباله (درگذشت ۱۹۹ق)، به کوشش ابن سلامه، مرکز بحوث و دراسات المدینه، ۱۴۲۴ق، مقدمه؛ اسلام، رسول جعفریان، قم، انصاریان، ۱۳۸۷ش؛ الاصابه، ابن حجر العسقلانی، به کوشش علی معوض و عادل عبدال موجود، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۳۸ و ۲۴۲ و ۳۵۱ و ۴۵۰؛ الاعلام، الزرکلی (درگذشت ۱۳۹۶ق)، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۹۷م، ج ۵، ص ۴۸؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شیبّه، به کوشش شلتوت، قم، دار الفکر، ۱۴۱۰ق، مقدمه و جم-؛ سیر اعلام النبلاء، الذهبی، به کوشش گروهی از محققان، بیروت، الرساله، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۶۹؛ عمده الاخبار، احمد بن عبدالحمید العباسی، به کوشش حمد الجاسر، المدینه، دار الکتب العلمیه، مقدمه؛ الفوائد الثمینیه من کتاب اخبار المدینه، السید محمد رضا الحسینی، به کوشش الغفرانی، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ الفهرست، ابن ندیم، به کوشش تجدد، ص ۱۲۵؛ مجله العرب، ریاض، المملکه السعودیه؛ مجموعه مؤلفات الشیخ الدویش (التوضیح المفید لمسائل کتاب التوحید)، عبدالله بن محمد الدویش (درگذشت ۱۴۰۸ق)، به کوشش المشیقح، دار العلیان، ۱۴۱۱ق؛ منابع تاریخ التراث العربی: التدوین تاریخی، فؤاد سزگین، قم، کتابخانه نجفی مرعشی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۲۰۵-۲۰۷.

تاریخ نگاشته ها، کتب و آثار مکتوب درباره تحولات تاریخی بقیع.

از سده های نخست اسلامی، پژوهش ها و آثاری درباره حوادث و رخدادهای برخی از اماکن و شهرهای بزرگ تألیف و عرضه می شده که اصطلاحاً به آن «تاریخ محلی» می گویند. درباره مدینه منوره و بقیع هم تألیفاتی از سده های نخست تا کنون در دسترس است. اما اغلب منابع به کلّ مدینه پرداخته و بخشی از آنها هم درباره بقیع است. البته بقیع با اینکه کوچک است ولی به لحاظ حوادثی که در درون خود داشته، استعداد و ظرفیت تألیف آثار مختلف درباره آن وجود دارد و می تواند یک رشته یا گرایش ویژه پژوهشی و علمی به نام بقیع پژوهی یا بقیع شناسی بر مبنای این آثار شکل گیرد و تأسیس شود.

البته آثاری هم مستقلاً درباره بقیع عرضه شده که اهم آنها چنین است:

- تاریخچه مختصر بقیع، هلال محمد شعبان، ترجمه به فارسی خلیل احمد سرور

- بقیع؛ سرگذشت اسفبار، یوسف هاجری، ترجمه به فارسی محمد محمدرضایی

- تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسگر

اما کتاب هایی که درباره تاریخ مدینه است و ضمناً به بقیع هم می پردازد:

- اخبار المدینه، ابن زباله (درگذشت حدود ۱۹۹ق، این کتاب به تاریخ المدینه هم مشهور است)

- اخبار المدینه یا تاریخ المدینه المنوره، ابن شَبّه (۱۷۱-۲۶۲ق)

- آثار المدینه المنوره، عبدالقدوس انصاری

- اتحاف الزائر، عبدالصمد بن عبدالوهاب معروف به ابن عساكر دمشقی (۶۶۴-۶۷۶ق)

- اخبار دارالهجره، رزین بن معاویه عبدري سر قسطی (درگذشت ۵۳۵ق)

- اخبار المدینه، زبیر بن بكار (درگذشت ۲۵۶ق)

- اخبار المدینه، ابوطاهر یحیی بن حسن اعرج حسینی علوی عقیقی (درگذشت ۲۷۷ق)

- اخبار المدینه، علی بن محمد مدائنی (۲۱۵ق)

- اخبار الوادی المبارک العقیق، محمد محمد حسن شراب

- اضاء علی تاریخ المدینه، علی عبدالقادر حافظ (درگذشت ۱۴۰۹ق)

- اقتضاء الوفاء باخبار دارالمصطفى، نورالدين سمهودى (۸۴۴-۹۱۱ق)
- الانتقاء فى اخبار المدينه، محمد بن عبدالرحمن معروف به ابوذكرى ابوطاهر ذهبى (۳۰۵-۳۹۳ق)
- الاوائل فى تاريخ المدينه، احمد بن ياسين بن احمد الخيارى (۱۳۲۱- ۱۳۸۰ق)
- بهجه النفوس و الاسرار فى تاريخ دارهجره النبى، محمد بن عبدالملك المرجانى (۷۶۰ق)
- التاريخ الشامل للمدينه المنوره، عبدالباسط بدر
- تاريخ المدينه، محمد بن عبدالرحمن بن صالح (درگذشت ۸۵۶ق)
- تاريخ المدينه، سيد جعفر هاشم مدنى (۱۳۴۲ق)
- تاريخ المدينه قديماً و حديثاً، احمد بن ياسين بن احمد الخيارى (۱۳۸۰ق)
- تاريخ المدينه المنوره، قطب الدين حنفى (سده ۸ق)
- تاريخ المدينه المنوره، عبيد مدنى (۱۳۲۴-۱۳۹۶ق)
- تاريخ المدينه المنوره، مصطفى عمر زكى عشقى (۱۱۹۴-۱۲۷۶ق)
- تاريخ المدينين: مكه و المدينه، شمس الدين محمد بن عبدالرحمن سخاوى (درگذشت ۹۰۲ق)
- تاريخ مكه و المدينه و الطائف، حسن بن على عجمى حنفى (سده ۱۳ق)
- تاريخ مكه و المدينه و القدس، شهاب الدين احمد قليوبى

- التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه المنوره، شمس الدین محمد بن عبدالرحمن سخاوی (۸۳۱-۹۰۲ق)
- تحقیق النصره بتلخیص معالم دارالهجره، ابوبکر حسین بن عمر قرشی مراغی (۷۲۷-۸۱۶ق)
- التعریف بما آنست الهجره من معالم دارالهجره، محمد بن احمد مطری (۶۷۱-۷۴۱ق)
- فصول من تاریخ المدینه المنوره، علی حافظ
- کتاب فی تاریخ المدینه، جعفر حسین بن یحیی حسین (درگذشت ۱۳۴۲ق)
- کتاب فی تاریخ المدینه، ابن فرحون (درگذشت ۷۹۹ق)
- کتاب فی تاریخ المدینه، مراکشی (۷۸۹-۸۲۳ق)
- المدینه بین الحاضر و الماضي، ابراهیم بن علی العیاشی
- المدینه المنوره فی التاریخ، عبدالسلام هاشم حافظ
- المدینه و اخبارها، عبیدالله بن ابی سعید الوراق (۱۹۷-۲۷۴ق)
- الزمه الثمینه فی اخبار المدینه، محب الدین بغدادی
- وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی، علی بن احمد سمهودی (۹۱۱ق)
- خلاصه الاخبار فی تاریخ المدینه، محمد عاشق حنفی
- الخلاصه فی تاریخ المدینه، عمر الحافظ الرومی
- خلاصه الوفاء باخبار دارالمصطفی، سمهودی (۹۱۱ق)
- الدرہ الثمینہ فی اخبار المدینه، محب الدین محمد بن محمود معروف به ابن نجار (۶۴۳ق)

منابع معرفی شده مزبور گزیده ای از آثار است و کتب در این زمینه بسیار زیاد است. این منابع تماماً در زمینه تاریخ عمومی مدینه یا تاریخ عام محلی مدینه است. دیگر اینکه این آثار تمامی ادوار تاریخ را مورد توجه قرار می دهند نه اینکه فقط یک دوره خاص را گزارش کرده باشند، زیرا کتابهایی هست که فقط دوره جاهلیت مدینه را گزارش نموده است ولی آثار فوق تمامی ادوار از ابتدا تا عصر مؤلف را تحلیل و گزارش کرده است.

منابع درباره تاریخ مدینه و به تبع آن بقیع در چند دسته و رده تقسیم و تفکیک شده اند مثل:

- تاریخ عام محلی

- تاریخ شخصیت ها

- تاریخ دینی و مذهبی

- تاریخ و جغرافیای انسانی

- تاریخ و جغرافیای طبیعی

- تاریخ عمران و معماری و آثار باستانی

- تاریخ فرهنگی

- تاریخ تعلیم و تربیت

منابعی که در اینجا معرفی شد فقط از شاخه نخست است. ولی در هر یک از شاخه ها منابع فراوان تألیف و عرضه شده است. به دلیل کثرت و فراوانی منابع درباره تحولات تاریخی این شهر، چند کتابشناسی و اطلاع رسانی و مجموعه در این زمینه عرضه شده است. برخی از آنها عبارت اند از:

- تواریخ المدینه المنوره و مورخوها، حمد الحاسر

- تواریخ المدینه المنوره و مورخوها، عبید مدنی

- معجم ما الف عن المدینه المنوره، عبدالرازق بن فراج صاعدی

- المؤلفات العربیه عن المدینه، صالح العلی

در مقدمه معجم ما الف عن المدینه، آقای الصاعدی تمامی آثار مرجع را در این زمینه معرفی کرده است.

مأخذ

الذریعه الی تصانیف الشیعه، آقا بزرگ تهرانی، بیروت، ۱۹۸۳م، جم-؛ «معجم ما الف عن المدینه المنوره»، عبدالرازق بن فراج الصاعدی، مجله العرب، سال ۳۱، ۱۴۱۶ق، ص ۴۹-۷۹ و ص ۳۴۳-۳۶۰ و ص ۴۵۳-۴۷۴؛ معجم المطبوعات العربیه و المعربیه، یوسف الیان سرکیس، القاهره، ۱۹۲۸م، جم-.

ص: ۱۹۷

تاریخ و آثار اسلامی، کتابی درباره تاریخ تحولات و اماکن مکه و مدینه به ویژه بقیع.

اصغر قائدان از مؤلفین معاصر و دارای پژوهش‌های چاپ شده در زمینه عتبات سوریه، عراق و مکه و مدینه است. کتاب تاریخ و آثار اسلامی مکه مکرمه و مدینه منوره برای اولین بار در سال ۱۳۷۲ با هدف معرفی اماکن زیارتی و مقدس به حجاج عازم سفر حج و آگاه نمودن آنان منتشر شد. در این کتاب اماکن تخریب شده و بویژه آنها که صبغه شیعی دارد مفصل تر آمده و مؤلف در ضمن به نقد وهابیت هم پرداخته است. در بخش قبرستان بقیع به تفصیل آرامگاه چهار امام و سابقه عمران و آبادانی آنجا و نیز دیگر مقابر مشاهیر بقیع را آورده است.

این کتاب از سال ۱۳۷۲ تا کنون چندین چاپ داشته زیرا توسط سازمان حج و انتشارات وابسته به آن یعنی مشعر به عنوان کتاب برای مطالعه حجاج ترویج شده است. البته اشکالاتی هم دارد که به تدریج در هر ویرایش، کامل تر و ویراسته تر شده است. این اثر توسط ابراهیم خزرگی تعریب شده است.

مآخذ

تاریخ و آثار اسلامی مکه مکرمه و مدینه منوره، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۷۲؛ تاریخ و آثار مکه و المدینه، ترجمه شیخ ابراهیم الخزرگی، بیروت، دار النبلاء، ۱۹۹۹م.

تاریخ الوهابیه نوشته صبری پاشا ← گزارش ایوب صبری پاشا

تأسیس قبرستان بقیع

تأسیس قبرستان بقیع، چگونگی ایجاد قبرستان در زمین بایر بقیع.

مدینه پیش از مهاجرت انصار و ایجاد دولت نبوی در آن سرزمین، دارای جمعیت کمتری بود و دو قبرستان کوچک به نام های «بنی سلمه» و «بنی حرام» داشت. نیز یهود جایی به نام حش کوکب جهت دفن اموات داشت، اما به دستور رسول اکرم (ص) بقیع که زمین بایر و خارستان یا پر از ریشه های درختان بود، برای استفاده عمومی و دفن اموات اختصاص یافت. البته بعضی از اهل سنت معتقدند رسول اکرم (ص) بقیع را وقف کرد. اما هیچ وقف نامه یا سند دیگری دال بر وقفیت آن عرضه نکرده اند. نیز به دستور رسول الله (ص)، اولین انصاری به نام اسعد بن زراره و اولین مهاجر به نام عثمان بن مظعون در بقیع دفن شدند و به اصطلاح این قبرستان افتتاح گردید. بعدها پیغمبر فرزند دلبند خودش به نام ابراهیم فرزند ماریه قبطیه را در سال دهم قمری در کنار عثمان بن مظعون و در بقیع به خاک سپرد.

همواره این نظر وجود داشته که پس از مهاجرت مسلمانان به مدینه، بقیع غرقد به عنوان قبرستان شکل و رونق گرفت (برای نمونه نک- سفرنامه حج آیت الله صافی گلپایگانی، ص ۱۵۸). اما دیدگاه دیگری هست که بقیع به نام های دیگر در دوره های تاریخی مثل حاکمیت یهود بر مدینه به عنوان قبرستان استفاده می شده است (نک مقاله یهود در همین دانشنامه).

با رونق یافتن بقیع، به تدریج دو قبرستان پیشین مدینه از رونق افتاد و مسلمانان فقط اموات خود را در بقیع دفن می کردند. چون رسول اکرم(ص) اهتمام و توجه کافی به بقیع داشت و همواره به آنجا می رفت، در مراسم غسل، کفن و دفن و نماز بر مردگان شرکت می نمود و خلاصه تلاش داشت بقیع را توسعه و رونق داده و به عنوان محل و مرکزی برای تذکر، عبادت و توجه به خدا و آخرت قرار دهد.

مآخذ

الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، ابن عبدالبر، مطبعه مجلس دائرهالمعارف العثمانيه، ۱۳۱۹ق؛ اسد الغابه، ابن اثیر، تهران، المطبعه الاسلاميه، بی تا؛ تاریخ المدینه المنوره، عمر بن شبنه، قم، دار الفکر، ۱۳۶۸ش؛ مجمع البحرین، فخرالدین الطریحی، به کوشش سیداحمد الحسینی، تهران، مرتضوی، ۱۳۶۲ش؛ النهایه، ابن اثیر، قم، اسماعیلیان، ۱۳۶۴؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش محمد محیی الدین عبدالحمید، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۱ق.

تجاوز به حریم دیگران

تجاوز به حریم دیگران، دلیل وهابیون برای تحریم ساخت بنا بر قبور.

ص: ۱۹۸

وهابیون تلاش کرده اند ادله و شواهد مختلفی برای حرمت ارتفاع قبر و نیز ساخت بنا و گنبد و بارگاه بر قبور ارائه کنند؛ از جمله گفته اند هر کس حق دارد به اندازه بدنش از قبرستان عمومی جا اشغال نماید و اشغال جای بیشتر تجاوز به حقوق و حریم دیگران است. ثانیاً صحیح نیست یک نفر مثلاً یکصد یا یک هزار متر زمین اشغال کند و فرد دیگر یکی دو متر مربع جا داشته باشد و این خلاف عدالت و مروت است.

وهابیون به ویژه فقیهان وهابی گاه این استدلال را به این صورت مطرح کرده اند: زمین بقیع توسط رسول اکرم (ص) وقف شد و به دلیل موقوفه بودن، نمی توان بیش از حد متعارف و منصوص در وقفنامه از آن استفاده شخصی نمود. به همین دلیل وجود بارگاه، بقعه ها و ساختمان های حرم ائمه (ع) را مخالف وقفیت بقیع دانسته و تخریب آن را جایز دانسته اند.

اما عالمان دیگر مذاهب در پاسخ چنین گفته اند: در صدر اسلام، معمولاً بزرگان و افراد متشخص در خانه یا اتاقی خصوصی و یا جایی که تعلق به خودشان داشت، دفن می شدند. چنانکه پیامبر اکرم (ص) در حجره خویش مدفون گشتند، و عباس عموی پیامبر و فاطمه بنت اسد در خانه عقیل بن ابی طالب دفن گردیدند، آنگاه بعد از ایشان امام حسن مجتبی (ع) و به مرور زمان سه امام دیگر به آن وجود پاک پیوستند. البته با گسترش بقیع، این خانه هم در قلمرو بقیع گرفت. بنابراین می بینیم که مکان دفن این عزیزان منزل خصوصی خودشان یا خویشاوندانشان است و دفن در این منازل، تجاوز به حقوق دیگران نیست و ادعای وقف عام بودن آن محدوده ها، بهانه ای واهی است.

هم اکنون هم برخی از مردم وصیت می کنند در خانه و بیت خود دفن شوند. به عنوان مثال آیت الله سید محمد روحانی که در دهه هشتاد شمسی در قم رحلت یافت، در قم در خانه شخصی خود دفن شد. مقبره های خصوصی بسیاری نیز از دیرباز معمولاً ملک شخصی یا خانوادگی صاحبان قبور بوده و در همه جا هست.

مأخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا؛ تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسگر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵؛ کشف الارتیاب، سید محسن امین عاملی، تهران، المکتبه الاسلامیه الکبری، بی تا؛ موسوعه الوقف فی الفقه الاسلامی، یعقوب جعفری، تهران، ۱۳۴۷ق، ج ۱۰، ص ۲۰۲ و ۲۳۶.

تجمع بازاریان و کسبه تهران

تجمع بازاریان و کسبه تهران، اجتماع مردم در خانه امام جمعه تهران جهت اعتراض به تخریب بقیع.

هشتم شوال ۱۳۴۴ق روزی تاریخی و فراموش نشدنی برای بقیع است. در این روز بقیع کاملاً تخریب و تمامی ساختمان های آن منهدم شد. قاضی القضاة رژیم آل سعود به نام ابن بلیهد حکم تخریب را صادر کرد و لشکر وهابیون بلافاصله و بی محابا عملیات را شروع کردند. با انتشار خبر این حادثه، عصر روز چهارشنبه یازدهم خرداد ۱۳۰۴ش، بازاریان، کسبه، پیش نمازهای مساجد، روحانیون و تجار در خانه امام جمعه تهران تجمع کردند. در آن اجتماع تاریخی سید محمد امام جمعه تهران خطابه ای بیان کرد. او گفت اگر اخبار رسیده صحت داشته باشد از سال ۶۱ق یعنی حادثه کربلا- و عاشورا تا کنون در طول تاریخ

اسلام چنین حادثه ای سابقه نداشته است. در این حادثه شعایر اسلام هتک و آثار بزرگان اسلام منهدم شد. علما و مراجع باید فکری کنند و چاره ای بیندیشند. اگر در ایران حادثه خیلی کوچکتري اتفاق می افتاد، مردم ایران عکس العمل نشان می دادند ولی چرا مسلمانان در برابر این حادثه بزرگ سکوت کرده اند؟

پس از امام جمعه تهران، آقای سید مهدی افجه ای که از نمایندگان مجلس شورا و از مشاهیر دوران بود، سخنرانی کرد. سپس مرحوم سید حسن مدرس نطق مفصلی ایراد نمود و از شاه و مجلس خواست کمیسیونی تشکیل دهند و هر تعدادی که انتخاب شوند، اسناد و اخبار را

ص: ۱۹۹

پی گیری کرده و راه درست را انتخاب کنند.

پس از او سید محمد بهبهانی از روحانیون مشهور تهران سخنرانی کرد و خواستار تداوم آنگونه جلسات شد.

مأخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۳-۹۴.

تحریم سفر به حجاز

تحریم سفر به حجاز، موضع گیری دولت های اسلامی و رهبران مسلمان علیه وهابیت و دولت سعودی پس از تخریب بقیع.

دوره حکومت عبدالعزیز بن عبدالرحمن مشهور به ابن سعود (۱۳۱۹-۱۳۷۲ق) دوره ی طلایی برای آل سعود و وهابیت بود. در این دوره حاکمیت متزلزل وهابیون تثبیت شد و دولت پادشاهی آل سعود رسماً اعلام وجود کرد. تخریب بقیع در ۱۳۴۴ق نیز در همین دوره بود. پس از تندروی های آل سعود و وهابیون بسیاری از سران و رهبران مسلمان تصمیم گرفتند رفتن به حج را تحریم و ارتباطات با آل سعود را کاملاً قطع نمایند. اما عبدالعزیز اقدامات متنوع و گسترده ای در طی چند سال اجرا کرد تا نه تنها حج را تحریم نکنند و ارتباطات را تضعیف نمایند بلکه دولت وهابی آل سعود را به عنوان خادم الحرمین و حامی حقوق مسلمانان و مبلغ سنت نبوی مطرح کرده و از این طریق حمایت و اعتماد منطقه ای و جهانی را به دست آورد. متون و اسناد تاریخی گویای این نکته است که عبدالعزیز با استفاده از روش هایی مثل فریب، دغل کاری، عرضه گزارش های دروغ و جعل اسناد، توانست موفقیت هایی در عرصه منطقه و جهان به دست آورد. او همایشی با عنوان «مؤتمر خلافت اسلامی» برگزار کرد و سران کشورهای مختلف اسلامی را دعوت نمود؛ یا در ۲۴ جمادی الثانی ۱۳۴۴ق بیانیه ای صادر کرد و رسماً خود را به عنوان پادشاه حجاز و سلطان نجد و ملحقان آن و دولت آل سعود را به عنوان مروج کتاب الله و سنت نبوی و خلفای راشدین معرفی کرد. از سوی دیگر در این بیانیه نوشت: بیعت و خواست مردم موجب شده که او این مسئولیت را بپذیرد، چون مردم در عمل دیده اند که آل سعود برای آنان، امنیت، راحتی، سعادت و خوشی به ارمغان آورده اند. نیز خود را خادم زابیرین و حجاج دانست که از اجرای هر کاری برای آنان فروگذار نمی کند.

این اقدام عبدالعزیز بدین جهت بود که کشورهای اسلامی را در مقابل عمل انجام شده قرار دهد و آنان را ناگزیر به برقراری ارتباط با سعودی کند، لیکن علی رغم آن، اخبار و گزارش های رسیده از عربستان و نگرانی های کشورهای مختلف موجب شد تا مفتی مصر، مسلمانان را از رفتن به مکه منع کند و دولت انگلیس نیز اجازه ی رفتن به حج را به مسلمانان هند نداد. دولت ایران هم در جلسه ی یازدهم اسفند ۱۳۰۴ش خود اعلام کرد:

«... مقتضی است به اطلاع عامه برسانید که دولت از امنیت و آسایش حجاج در حج نگران است و توصیه می کند که امسال از [انجام] حج خودداری نمایند.»

نیز در تاریخ یکم تیر ماه ۱۳۰۵ش دولت ایران با صدور اطلاعیه ای رسمی، صریحاً به اقدامات دولت سعودی در تخریب

اماکن اسلامی و قبور ائمه بقیع اعتراض و اعمال و هابیان را محکوم نمود. متن اطلاعیه به این شرح است:

تعدیات و تجاوزاتی که نسبت به عالم دیانت و عقاید فرق مسلمین، از مدتی قبل، طائفه‌ی وهابیه به عمل آوردند و هتک حرمتی که نسبت به حرمین شریفین، که قبله و معبد کافه‌ی مؤمنین و مرکز اتحاد روحانی تمام مسلمین است مرتکب شده‌اند، عموم مسلمین را مضطرب و نگران ساخته است و جسارتی که از طرف آن‌ها نسبت به بقاع متبرکه‌ی بزرگان دین در بقیع به ظهور رسیده و قاطبه‌ی مؤمنین را متأثر و سوگوار نموده است، معلوم خاطر عموم اهالی مملکت می‌باشد.

این اطلاعیه خواستار ایجاد مجمع عمومی ملل اسلامی شده تا مدیریت حرمین را به دست گیرد و در واقع

ص: ۲۰۰

مشروعیت آل سعود در اداره حرمت را نفی کرده و ضمناً خواستار عدم همکاری و نرفتن به حج در زمان سلطه چنین دولت نامشروعی شده است.

بهرحال بحث نرفتن حجاج به مکه و مدینه و تحریم سفر به حرمین تا چند سال داغ بود ولی به تدریج افول کرده و دولت ها یکی بعد از دیگری آل سعود را به رسمیت شناخته و باب همکاری و تعامل را با آن گشودند.

آیت الله سید محسن امین در کتاب کشف الارتباب، فصلی با عنوان «انقطاع الحج من مصر و الشام و العراق بعد نكبه البقیع» باز کرده و به طور مبسوط به شرح وقایع تحریم حج در کشورهای اسلامی پرداخته است.

مآخذ

تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۷۱-۱۱؛ الشیعه فی المملکه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۳۱؛ ملاحق اعیان الشیعه: تاریخ الوهابیه، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۱۳، ص ۳۷-۳۸.

نیز نک-: تعطیلی حج

التحفة الايقاظیه فی الرحله الحجازیه

التحفة الايقاظیه فی الرحله الحجازیه، سفرنامه مکه و مدینه و حاوی گزارش درباره بقیع.

سلیمان فیضی مؤلف این سفرنامه در ۱۳۰۲ق/ ۱۸۸۵م در موصل عراق چشم به جهان گشود. او از شخصیت های مشهور کرد زبان عراق است. پس از فراغت از تحصیل در دانشگاه استانبول به شغل و کالت روی آورد. هدفش احقاق حقوق مردم بی بضاعت بود. برای این شغل مجبور شد در بصره مقیم شود. در دوره حاکمیت عثمانی ها و سال ها سلطه انگلستان بر عراق، او به فعالیت های میهنی و بیدارگری و آگاهی بخشی به مردم روی آورد. به همین منظور نشریه عرب زبان الايقاظ را در بصره از ۱۹۰۹م تأسیس کرد. او در راه استقلال عراق بسیار کوشید و از شخصیت های شناخته شده و مبارز و اصلاح طلب عراق به شمار می رود.

چند تألیف از جمله التحفة الايقاظیه دارد. او به سال ۱۳۲۸ق/ ۱۹۱۰م از راه دریایی جنوب ایران و جنوب عراق به سفر حج رفته و مشاهدات و خاطراتش را در این کتاب منعکس نموده است. بخشی از کتاب او درباره قبرستان بقیع است، هر چند عمدتاً درباره زیارت مقابر موجود در بقیع سخن گفته و کمتر به وضعیت تاریخی بقیع پرداخته است. او مشاهیر مدفون در بقیع مثل مقبره عثمان و نیز اهل بیت(ع) را هم گزارش داده است (ص ۱۴۸-۱۴۹).

این کتاب نخست در سال ۱۳۳۱ق/ ۱۹۱۳ق در شهر بصره توسط انتشارات محمودیه منتشر شد. نیز در سال ۱۹۹۸ با مقدمه و به کوشش باسل سلیمان فیضی (بیروت، دارالساقی) منتشر شد. این چاپ همراه با دو اثر دیگر فیضی و عنوان مجموعه آثارش، مؤلفات مختاره است.

الاعلام، زرکلی، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۹۷م، ج ۳، ص ۱۳۲-۱۳۳؛ موسوعه اعلام الموصل فی قرن العشرین، عمر محمد الطالب، موصل، جامعه الموصل، ۲۰۰۸م، مدخل سلیمان فیضی.

تحفه الحرمین و سعاده الدارین

تحفه الحرمین و سعاده الدارین، سفرنامه محمد معصوم نایب الصدر و گزارش از مکه، مدینه و بقیع.

محمد معصوم نایب الصدر شیرازی در سال ۱۳۰۵ق سفری به مکه و مدینه داشت و خاطرات و مشاهدات خود را در سفرنامه ای تدوین کرد که خودش آن را تحفه الحرمین و سعاده الدارین نامید. البته در چاپ ۱۳۸۳، عنوان اصلی آن سفرنامه مکه است. این سفر از شوال سال ۱۳۰۵ق آغاز شده و تا صفر سال ۱۳۰۶ که از حج بازگشته ادامه یافته است.

سفرنامه نایب الصدر شامل مقدمه طولانی است که تقریباً مشتمل بر یک پنجم اصل کتاب است.

در مقدمه، نخست به اصل سفرنامه نویسی و ضرورت آن پرداخته؛ سپس علت تصمیم و اقدام برای رفتن به سفر حج را بیان کرده، آنگاه گریزی به دانش و شخصیت شیخ احمد احسائی و سید کاظم رشتی زده و به نقد

آنان پرداخته است. مطالب دیگر مقدمه عبارت اند از: مقایسه سفر معنوی و سفر زمینی، انواع معرفت، آثار معنوی و اسرار اعمال حج.

سپس وارد متن شده و به گزارش سفری می پردازد که از پنج شنبه سوم شوال سال ۱۳۰۵ با رفتن به طرف شمال ایران آغاز شد. نایب الصدر از طریق منجیل، رشت و انزلی به آستارا و از آنجا به تفلیس و باطوم و از طریق دریای سیاه به استانبول می رود. در اینجا مفصل به جامعه، تاریخ و فرهنگ مردم استانبول پرداخته است. در ادامه به ازمیر و اسکندریه و سپس قاهره می رود. آنگاه از طریق کانال سوئز وارد دریای سرخ شده و به سوی جده رفته است. تا بالاخره در ۱۶ ذی القعدة ۱۳۰۵ به جده رسیده است. پس از اعمال حج، اول محرم ۱۳۰۶ به سوی مدینه منوره به راه می افتد و روز تاسوعا به مدینه می رسد. از اینجا به بعد اطلاعات سودمندی از بقیع عرضه کرده است و اطلاعاتی که تازگی دارد. از جمله درباره بنای بقیع می نویسد: «و اصل بقیع را مجدالملک، ابوالفضل اسعد بن محمد موسی البراوستانی القمی که وزیر سلطان برکیارق بن ملکشاه بوده، ساخته. و این اوقات جناب امین التجار حاجی عبدالحسین در مرمت موفق شده اند. خداوند توفیق بدهد کسانی را که سعی نمایند و صحنی بسازند.»

خاطرات و مشاهدات او از بقیع مفصل است و در مقاله «قبرستان بقیع در سال ۱۳۰۵ - ۱۳۰۶ق» عیناً آمده است. اما غیر از پرداختن به مباحث و مسائل ریز و درشت بقیع و مدینه منوره، چون گرایش مؤلف اخلاقی و عرفانی است، این نگاه جذابیت و حلاوت ویژه ای به متن سفرنامه داده است. وی وضعیت بقیع ائمه و دیگر آرامگاه ها و شخصیت های مدفون را نیز گزارش نموده و بقیع را شامل دو منطقه دانسته است؛ یکی نزدیک بقیع ائمه (ع) و دیگری نزدیک دروازه شهر. (ص ۴۷۵-۴۸۶).

این سفر پنج ماه (شوال ۱۳۰۵ تا صفر ۱۳۰۶ق) طول کشیده و پس از اجرای مناسک حج از راه دریا به بمبئی هندوستان و سپس به ایران آمده است. مؤلف برای هر روز گزارشی نوشته و آخرین گزارش او به تاریخ ۱۶ ربیع الاول ۱۳۰۶ق است، اما گزارش مسیر بازگشت را در این سفرنامه نیآورده است. زیرا قبلاً همین سفر را داشته و در آثار دیگر گزارش آن را نوشته است.

اما این سفرنامه نخستین بار به سال ۱۳۰۶ق در بمبئی به روش چاپ سنگی به کوشش میرزا محمد شیرازی ملک الکتاب منتشر شد (پنجاه سفرنامه، ج ۵، ص ۳۰۷). بار دیگر در سال ۱۳۱۳ق با تقریظ محمد حسین ذکاء الملک فروغی و با نظارت مؤلف به صورت گراور و بدون هیچ تغییری از چاپ سنگی قبل منتشر شد. نیز «چاپ ۱۳۰۶» به صورت افست در ۱۳۶۲ توسط نشر بابک در تهران منتشر شده است. البته با مقدمه ای کوتاه با امضای «م. ب» و فهرست پایانی راهنما و با غلط فراوان منتشر شده است. مجدداً در ۱۳۸۳ با عنوان سفرنامه مکه توسط نشر پانیزد و ویرایش آقای هارون وهومن مجدداً منتشر شد. همین تصحیح بار دیگر در کتاب سفرنامه های خطی فارسی (تهران، نشر اختر، ۱۳۸۸) درج شده است. این چاپ مستقل و دارای برخی اشکالات است (آینه پژوهش، ش ۱۲۲). مقاله ای درباره این چاپ و مقایسه آن با دیگر چاپ ها با عنوان «شاهکاری از احیای متون: داستان یک عقب گرد» در مجله آینه پژوهش (ش ۱۲۲) منتشر شده است. همچنین رسول جعفریان، این سفرنامه را بر اساس چاپ سنگی بمبئی آماده کرده و در مجموعه سفرنامه های مکه قاجاری (ج ۵، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹) آورده است.

بنابراین این سفرنامه تا کنون پنج بار در طی حدود دوازده دهه منتشر شده است. یعنی به رغم مشکلات در چاپ کتب و

فقدان وسایل مدرن هر دو دهه و نیم یک بار منتشر شده و این حاکی از استقبال عمومی از این کتاب و نشانه اهمیت آن است.

ص: ۲۰۲

آینه پژوهش، ش ۱۲۲؛ سفرنامه های خطی فارسی، جمعی از مؤلفین، تهران، اختران، ۱۳۸۸؛ تحفه الحرمین و سعاده الدارین، محمد معصوم نایب الصدر شیرازی، تهران، بابک، ۱۳۶۲؛ پنجاه سفرنامه حج، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۳۰۲-۳۰۶؛ سفرنامه مکه، محمد معصوم نایب الصدر شیرازی، تهران، نشر پانیزد، ۱۳۸۳.

نیز نک-: محمد معصوم نایب الصدر شیرازی

تحفه الحرمین

تحفه الحرمین، سفرنامه منظوم فارسی درباره مکه و مدینه و نیز بقیع.

محمد رحیم الدین قادری متخلص به رحیم از دانشمندان ساکن هندوستان در سده ۱۳ق بوده و نزد محمدعلی والajah حاکم آرکات خدمت می کرده است. او در سال ۱۲۰۳ و ۱۲۰۴ق سفری به مکه و مدینه داشته و در همین سال ها تحفه الحرمین را در قالب مثنوی سروده و آن را به محمدعلی والajah تقدیم کرده است. اما محمدعلی والajah، از امرای معروف هند در اواخر قرن دوازدهم، و اوائل قرن سیزدهم بوده و میان سال های ۱۱۶۳ - ۱۲۱۰ حکومت می کرده است. هنوز آثار و موقوفه هایی به نام او در حرمین باقی مانده است.

حافظ محمد عبدالحسین کربلائی کرناطکی مؤلف کتاب تذکره الطریق فی مصائب حجاج بیت الله العتیق از نوادگان او و از امیران آرکات است. برخی از این خاندان سنی و برخی شیعه بودند.

فصل بیستم تحفه الحرمین با عنوان «در بیان گنبد های جنت البقیع» و فصل بیست و یکم در بیان قبور برون بقیع، اختصاص به بقیع دارد. فصل بیستم با این بیت آغاز می شود:

بقیع را تو زیارت کن ز آداب

مزار حضرت عثمان تو دریاب

و با این بیت خاتمه می یابد:

بقیع را از ادب کردیم رخصت

ز گور دیگران جوئیم رحمت

و بیت آغازین فصل بیست و یکم آن اینگونه است:

صفیه عاتکه عمه رسولاند

که در نسبت بگو جده بتولاند

عثمان بن عفان و مقبره اش را بدون مدح یا لقب معرفی کرده اما از حسن بن علی (ع) و مقبره آن حضرت به صورت مقبره امام دوم یاد کرده و نیز نام حضرت باقر (ع) را با لقب امام آورده است (ص ۲۱۶ و ۲۳۰). در چند بیت بر تبرک، شفاعت، توسل و زیارت قبور تأکید کرده است (ص ۱۹۹ و ۲۳۰). ابیات معرف شخصیت ها شامل اطلاعات سودمندی است. مثلاً درباره ابراهیم پسر رسول خدا آورده که آرامگاه او بقعه داشته است (ص ۲۳۰-۲۳۱).

ویژگی و سبک این سفرنامه در مقاله «تاریخ کعبه و مسجد الحرام» (میقات حج، ش ۱۲) و مقاله تحفه الحرمین مندرج در دانشنامه حج و حرمین آمده است.

تحفه الحرمین غیر از ارزش ادبی آن، به معرفی اماکن و شخصیت ها پرداخته و اطلاعات سودمندی عرضه کرده است به طوری که برای پژوهشگران ارزشمند می باشد.

مآخذ

پنجاه سفرنامه حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۱۶۹-۱۷۱ و ۲۳۰ و ۲۳۱؛ دانشنامه حج و حرمین، ج ۴، ص ۲۳۰-۲۳۳؛ میقات حج، ش ۱۲، ص ۱۱۱-۱۳۳.

تحفه الزایر

تحفه الزایر، کتابی مشتمل بر آداب زیارت بقیع.

علامه محمدباقر مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ق) از عالمان و محدثان بزرگ دوره صفویه است. او در زمان شاه سلیمان و به درخواست او، منصب شیخ الاسلامی را پذیرفت و در ترویج تشیع و امر به معروف و نهی از منکر فراوان کوشید. پدرش محمدتقی معروف به مجلسی اول هم مردی عالم، زاهد، محدث، متکلم و فقیه بود.

علامه مجلسی کتب فراوانی در معرفی مبانی اسلام و تشیع به مردم تألیف و عرضه نمود و شاگردان بسیاری نیز تربیت کرد. یکی از آثار مجلسی، کتاب تحفه الزایر، در آداب زیارت ائمه (ع) و رهبران تشیع است. این کتاب

ص: ۲۰۳

توسط جمعی از محققین در مؤسسه پیام امام هادی(ع) تصحیح و با این مشخصات چاپ شده است: تحفه الزایر، قم، مؤسسه پیام امام هادی(ع)، ۱۳۸۶.

بخش هایی از این کتاب درباره بقیع است: باب دوم (در فضیلت و کیفیت زیارت ائمه بقیع). این باب شامل این مباحث است: کیفیت زیارت حضرت رسول اکرم(ص) و آداب آن؛ کیفیت زیارت حضرت فاطمه(س)؛ زیارت ائمه بقیع(ع)؛ زیارت دیگر عتبات و اماکن زیارتی مثل مقبره حضرت حمزه و دیگر اماکن و بقاع در بقیع.

مأخذ

اندیشه سیاسی علامه مجلسی، ابوالفضل سلطان محمدی، قم، بوستان کتاب؛ تحفه الزایر، قم، ۱۳۸۶ش؛ زندگی نامه علامه مجلسی، سید مصلح الدین مهدوی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۷۸؛ موسوعه زیارات المعصومین(ع)، مؤسسه امام هادی(ع)، قم، ۱۴۲۶ق/۱۳۸۴ش.

نیز نک- : فضیلت زیارت ائمه بقیع؛ آداب زیارت ائمه بقیع؛ زیارت صحابه

التحفة الزکیه

التحفة الزکیه، کتابی درباره فضائل مدینه منوره و بقیع.

مؤلف این کتاب، عبدالرحمن عبدالحمید البرّ استاد علوم حدیث در دانشگاه الازهر در قاهره است. او پس از چند سال تدریس در زمینه مدینه پژوهی، کتابی با عنوان التحفة الزکیه فی فضایل المدینه النبویه نوشت. چاپ نخست این کتاب در سال ۱۴۲۱ق/ ۲۰۰۰م منتشر شد.

مؤلف در ۲۴ فصل، در واقع ۲۴ نوع از فضیلت های بقیع را بر می شمارد. فصل ۲۳ درباره بقیع و فضایل آن است. در واقع چهار روایت درباره فضیلت بقیع نقل کرده است. این روایات شامل نکات جالبی درباره بقیع است. گاه مؤلف نظر توضیحی خودش را هم آورده است. او بقیع را بهترین قبرستان در جهان می داند.

مأخذ

التحفة الزکیه فی فضایل المدینه النبویه، عبدالرحمن عبدالحمید البرّ، المنصوره، دارالیقین، ۱۴۲۱ق/ ۲۰۰۰م، ص ۱۰۸-۱۱۱.

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، کتابی به قلم سخاوی از سده ۹ق درباره مدینه منوره و مدفونین در بقیع.

محمد بن عبد الرحمن بن ابی بکر ملقب به شمس الدین ابو الخیر و مشهور به سخاوی از عالمان شافعی مذهب است. او در سال ۸۳۱ق در قاهره متولد شد. در همین شهر نزد استادی بزرگ چون ابن حجر عسقلانی (۷۷۳-۸۵۲ق)، تاریخ، ادبیات،

حدیث و دیگر علوم دینی را آموخت. از سال ۸۵۲ق سفرهای خود به مناطق مختلف و فراگیری علوم نزد مشاهیر آغاز کرد. چند کتاب مهم تاریخی مثل الاعلان بالتویخ لمن ذم اهل التاریخ و اللامع لاهل القرن التاسع دارد.

سخاوی چند بار به مکه و مدینه سفر کرد. او هر بار ماه ها در آنجا مجاورت و اقامت می گزید و به تعلیم یا تدریس می پرداخت. وی پس از گردآوری اطلاعات درباره شخصیت های مرتبط به مدینه کتاب التحفه اللطیفه را نوشت. این کتاب درباره مورخین، محدثین، راویان حدیث و دیگر مشاهیر شهر مدینه از پیش از ظهور اسلام تا سده ۹ قمری به ترتیب الفبای نام اصلی آنها است.

سخاوی برای تألیف کتاب التحفه از منابع بسیار تاریخی، حدیثی و رجالی استفاده کرده است. در مقدمه، هدفش از تألیف التحفه را فقدان منبع جامع درباره شخصیت های شهر مدینه می داند (ج ۱، ص ۶).

کتاب التحفه شامل زندگی نامه مختصر ۴۰۰۰ نفر از کسانی است که تمامی یا مدت زیادی از عمرشان در مدینه بوده اند. او امیران، والیان، خادمان، دانشمندان، صوفیان یا افراد بدکار، ظالم و حتی دزدها و راهزن ها همگی را معرفی کرده است. ملاک او تولد در مدینه نیست بلکه کسانی که برای تحصیل، چندی در مدینه بوده یا سفرهایی برای تجارت یا آموختن دانش داشته هم در قلمرو او جای دارد. حتی گاه کسانی که برای ساخت و ساز یا برای سفر به مدینه آمده بودند و سکونت موقت هم نداشتند، معرفی کرده است. احتمالاً هدفش این بوده که همه افرادی که به نحوی در شکل گیری و پیدایش فرهنگ مدنی مؤثر بوده اند، هر چند نقش اندک و کوچکی داشته، یا نقش

منفی و تخریبی داشته معرفی کند.

رویه و شیوه کارش در التحفه مثل فرهنگنامه های امروزی، معرفی شخصیت با حداقل کلمات است. از اینرو بعد از نام، کنیه و لقب، اطلاعات عمومی درباره زندگی مثل شغل، خانواده، خدمات، مناصب و آثار آن شخصیت ارائه می کند. اگر اطلاع موثقی از محل دفن داشته، پس از تاریخ وفات از دفن در بقیع یا جاهای دیگر یاد کرده است. بدین ترتیب در کتاب او کمتر از یک دهم افراد مدفون در بقیع معرفی شده اند.

کتاب التحفه بر اساس نسخه مصری شامل نام های الف تا میم (محمد بن مبارک) است. اما نسخه کامل یا بخش دوم که از حرف میم تا یاء را شامل است در کتابخانه توبقای ترکیه نگهداری می شود. گویا این نسخه هم در مرکز بحوث و دراسات المدینه در حال تصحیح و انتشار است.

این اثر نخستین بار به تصحیح محمد حامد الفقی و به کوشش السید اسعد طرابزونی، در سال ۹۵۷ق در سه جلد در قاهره منتشر شد. بعد از چند دهه چاپ منقح تری توسط پژوهشگران مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره آماده و در سال ۲۰۰۸م در ۶ جلد منتشر شد.

سخاوی در سال ۹۰۲م در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد (مقدمه التحفه، صص). او از شخصیت های مشهوری است که ده ها شاگرد تربیت کرد و حدود ۲۰۰ تا ۲۷۰ عنوان کتاب تألیف کرده است.

مآخذ

«الامام السخاوی و کتاب التحفه»، مجله المدینه المنوره، ش ۲۳، ص ۴۳؛ التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه المنوره، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۱۴۲۹ق / ۲۰۰۸م، مقدمه و جم -؛ دانشنامه حج و حرمین شریفین، مدخل التحفه اللطیفه؛ «القسم الناقص من کتاب التحفه اللطیفه»، مجله المدینه المنوره، ش ۳۰، ۱۴۳۰ق، ص ۹۲؛ مؤلفات السخاوی، مشهور سلمان و احمد الشقیرات، قاهره، دار ابن حرم، ۱۴۱۹ق، ص ۶۶؛ المدینه المنوره فی آثار المؤلفین، عبدالله بن عبد الرحیم عسیلان، نشر مؤلف، ۱۹۹۷م، ص ۵۱؛ معجم المطبوعات العربیه فی المملکه العربیه السعودیه، علی جواد الطاهر، ریاض، دار الیمامه، ۱۹۹۷م، ص ۴۰ و ۴۲۶.

نیز نک- : سخاوی، محمد بن عبد الرحمن

تحفه النظار فی غرائب ← سفرنامه ابن بطوطه

تحقیق النصره

تحقیق النصره، کتابی درباره مدینه و بقیع از سده ۹ق نوشته ابوبکر بن الحسین المراغی.

زین الدین ابی بکر بن الحسین المراغی العمانی الشافعی معروف به زین الدین مراغی، مراغی و ابن الحسین مراغی (۷۲۷-

۸۱۶ق) مورخ، محدث و فقیه است. او علاقه خاصی به مدینه منوره و تاریخ تحولات این شهر داشت. از اینرو از زادگاه خودش یعنی قاهره به مدینه رفت و حدود ۵ قرن در این شهر به تدریس و تحقیق مشغول بود. کتاب مهمی درباره مدینه و بقیع به نام تحقیق النصره بتلخیص معالم دارالهجره نوشت که خلاصه کتاب التعریف بما آنست الهجره من معالم دار الهجره نوشته عبدالله بن محمد المطری است.

هدف مؤلف تألیف یک کتاب جامع اما مختصر درباره مدینه بود. او بر دو اثر مهم درباره مدینه یکی الدرہ الثمینہ از ابن نجار و دوم التعریف بما آنست از عبدالله بن محمد مطری تکیه داشته است. البته دیگر آثار درباره مدینه را هم مطالعه کرد. از اینرو کتابی جامع و پر از اطلاعات را تألیف و عرضه کرده است.

این کتاب پس از بررسی های کلی مثل بررسی اسامی مدینه، در چهار باب تنظیم شده است و هر باب چند فصل دارد. باب اول درباره هجرت مسلمانان به مدینه و ساختن مسجد در مدینه و تشکیل نماز جماعت در این شهر است.

باب دوم درباره رحلت رسول اکرم(ص) و وفات صحابه و آماده سازی بقیع به عنوان قبرستان عمومی و آداب دفن اموات در آنجا است. مباحث درباره بقیع تماماً در این باب آمده است.

باب سوم درباره جنگ احد و شهدا و مساجد دیگر ساخته شده در مدینه است. باب چهارم درباره وادی ها، خندق و حدود آن است.

اما فصولی که به بقیع پرداخته یا مرتبط به بقیع است عبارت اند از: مشروعیت زیارت (ص ۳۶۸-۳۵۲)، شرافت و فضیلت بقیع و فضل زیارت بقیع (ص ۴۵۲-۴۶۳)، مقبره های صحابه در بقیع، مقبره بنی سلمه و فضل آن (ص ۴۶۴)؛ ساختمان و گنبد آرامگاه های ائمه بقیع (ص ۴۵۹). مؤلف معتقد به مشروعیت زیارت، توسل و شفاعت است (ص ۳۶۸-۳۹۲ و ۴۱۶-۴۳۲).

این کتاب اولین بار در سال ۱۳۷۴ق در مصر منتشر شد. برای بار دوم با تصحیح عبدالجواد اصعمی در مدینه توسط دارالمکتبه العلمیه منتشر گردید. برای بار سوم با تصحیح ابویعقوب نشأت در ۱۴۳۰ق در قاهره توسط دارالفلاح منتشر شده این چاپ گاه صبغه و رویکرد انتقادی پیدا کرده است.

مآخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۹۷، ج ۲، ص ۶۳؛ تحقیق النصره، به کوشش ابویعقوب نشأت کمال، الفیوم، دارالفلاح، ۲۰۰۹م، مقدمه.

نیز نک- : المراغی، ابوبکر بن الحسین

تخریب اماکن دینی

تخریب اماکن دینی، خط مشی و سیاست وهابیون در نابودی مکان های مذهبی از بقیع.

انهدام و نابودی مکان های مقدس و دینی از برنامه های اصلی و خط مشی معمول وهابیت و آل سعود است. آنان با تمسک به احادیث ناهی ساخت و ساز بر قبور این کارها را اجرا می کنند. عبدالعزیز (حکومت ۱۱۷۹-۱۲۱۸ق) شاه وهابی عربستان در نامه ای خطاب به پادشاه ایران، فتحعلیشاه قاجار (حکومت ۱۲۱۲-۱۲۵۰ق) به صراحت نوشت، همانطور که محمد بن عبدالله در صدر اسلام با بت ها و بت پرستی مبارزه کرد من هم با مردم عتبات کربلا و نجف که در مقابل مقابر حسین بن علی (ع) و علی بن ابیطالب روی زمین افتاده و سجده می کنند جنگیدم و هر کس بخواهد بت پرستی را ترویج کند به سرنوشت مردم کربلا- و نجف دچار خواهد شد. یعنی این مردم بت پرست اند و جان شان ستانده و اموالشان مصادره و منازلشان تخریب می شود (مسیر طالبی، ص ۴۱۲).

فتوای وهابیون، وجوب تخریب و منهدم کردن قبور پیشوایان است؛ از اینرو در هر جا و به هر شهر و دیاری و به آرامگاهی دست می یافتند قبل از هر چیز به تخریب این مشاهد و مزارات اقدام می کردند و با خاک یکسان می نمودند. به هنگام تسلط بر طائف گنبد عبدالله بن عباس را خراب کردند، پس از آن که به مکه وارد شدند گنبد های متعلق به جناب عبدالمطلب جد رسول خدا و ابی طالب عموی آن حضرت و خدیجه (ع) همسر آن بزرگوار و همچنین محل تولد پیامبر (ص) و حضرت زهرا را ویران نمودند و در جده گنبد و قبر حوا را از بین بردند. آنان هنگامی که مدینه منوره را محاصره کردند قبل از ورود به شهر، حرم و مسجد حضرت حمزه (ع) را منهدم کردند و شایع است که از بیرون شهر به سوی گنبد پیامبر خدا (ص) تیراندازی و بی حرمتی کردند.

برای زمینه سازی تخریب بقیع و اماکن مدینه، در ماه رمضان ۱۳۴۴ق شیخ عبدالله بلیهد، قاضی القضااتشان را از مکه به مدینه اعزام داشتند تا موضوع تخریب مزارات و مقابر موجود در مدینه را با علما و سران این شهر مطرح و موافقت آنها را جلب کند. بلیهد جلسه ای تشکیل داد و از حاضرین درباره تخریب گنبد و بارگاه نبوی و دیگر بناها نظر خواست. بسیاری از آنها از ترس جانشان جواب ندادند، بعضی دیگر هم اظهار موافقت نمودند.

تخریب مقابر و مشاهد اساس عقیده وهابیان است و در وجوب از بین بردن این آثار و حتی حرم شریف نبوی(ص) کوچک ترین تردیدی ندارند؛ از اینرو منظور شیخ بلیهد از این سؤال، سؤال حقیقی نبود بلکه هدف از آن جلب نظر مردم مدینه و نوعی تشریفات و تسلی خاطر و دلجویی از آنان و حفظ ظاهر بود.

بهرحال پس از این سؤال و جواب، آنچه گنبد و ضریح در مدینه و بیرون این شهر بود ویران نمودند؛ از جمله آنها گنبد

و بارگاه ائمه (ع) در داخل بقیع بود که حتی دیوارها و صندوق و ضریحی که روی این قبور شریف بود به کلی منهدم گردید و از این حرم و قبور، به جز قطعه سنگ هایی که در اطراف قبور نصب کردند، اثر و علامتی باقی نماند و این اقدام دقیقاً در هشتم شوال ۱۳۴۴ق انجام گرفت و به کارگرانی که این عمل ننگین را انجام دادند، مبلغ هزار ریال مجیدی دست مزد پرداخت گردید.

سپس گنبد‌های متعلق به عبدالله و آمنه، والدین رسول خدا(ص) و حرم همسران و دختران آن حضرت و حرم جناب ابراهیم فرزند گرامی پیامبر و گنبد متعلق به عثمان بن عفان و اسماعیل فرزند امام صادق و گنبد امام مالک و سایر مقابر در بقیع و بیرون آن منهدم و با خاک یکسان گردید.

تنها حرم مطهر پیامبر(ص) آن هم در اثر ترس از قیام مسلمانان جهان از تعرض و تخریب مصون ماند که اگر این ترس نبود حرم پیامبر اسلام بر اساس عقیده وهابیان و به جرم احترام و تعلق خاطر شدیدتر مسلمانان نسبت بدان، قبل از سایر بقاع مورد تعرض و تخریب خشن تری قرار می گرفت.

اما، چون نتوانستند متعرض حرم شریف رسول خدا(ص) شوند، چاره را در این دیدند که با گماردن مأمورین بی ادب و خشن و گاهی چوب به دست از نزدیک شدن زیرین به این حرم و از بوسیدن و دست زدن به آن جلوگیری به عمل آورند و به عقیده خود بدین وسیله مانع وقوع این اعمال حرام و کفرگونه و شرک آلود شوند.

چون خبر هولناک ویرانی بقاع و هتک حرمت نسبت به حرم شریف ائمه بقیع در کشورهای اسلامی انتشار یافت، مسلمانان آن را مصیبتی عظیم و حادثه ای بس بزرگ نسبت به مقدسات جهان اسلام تلقی نمودند. تلگراف های اعتراض از سوی علما و مراجع و شخصیت های سیاسی و دینی از عراق، مصر، ایران، هند، ترکیه و سایر کشورها به سوی حاکمان حجاز سرازیر گردید. مجالس درس در حوزه های علمیه و نمازهای جماعت در مساجد تعطیل شد و مراسم عزاداری به عنوان اعتراض و سوگواری تشکیل گردید.

تخریب بقعه ها، آرامگاه ها و اماکن دینی توسط وهابیون دارای ابعاد بسیار است اما سه جنبه آن از دیگر مسائل مهم تر و اساسی تر است: مبانی عقیدتی و فکری؛ آمار بالای اماکن تخریب شده و شدت آن؛ عکس العمل و شدت تأسف مسلمانان و بازتاب تخریب ها.

مآخذ

تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۵۰-۵۱؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، جم-؛ کشف الارتیاب، سید محسن امین، قم، دارالکتاب اسلامی، ۱۹۹۵م، جم-.

تخریب بقیع و شیعیان مدینه

تخریب بقیع و شیعیان مدینه، نقش شیعیان مدینه و نخاوله در از بین بردن بقعه های این قبرستان.

رژیم آل سعود از ۱۳۴۰ق به بعد، شخصی به نام شیخ عبدالله بن بلیهد را به عنوان قاضی القضاة تعیین کرد. مقر او در مکه بود ولی مدتی به مدینه آمد و اعلامیه ای صادر کرد و نظر مردم درباره بقعه های مذهبی و گنبد و بارگاه را سؤال کرد. نیز در این اعلامیه از مردم پرسید، آیا وجود این بقعه ها جایز و مشروع است و اگر نیست آیا تخریب آنها مشروع است؟ بویژه اصرار داشت که شیعیان مدینه و نخاوله به این پرسش ها پاسخ گویند. بسیاری از مردم ساکت بودند و پاسخی ندادند. برخی از سر تطمیع یا ترس، این بقاع را نامشروع دانسته و خواستار نابودی آنها شدند.

هدف او نظرخواهی واقعی از مردم نبود. بلکه درصدد آماده کردن فضا و آماده کردن جامعه برای عکس العمل نشان ندادن نسبت به تخریب و ویرانی بقعه ها در بقیع و جاهای دیگر بود.

بعید نیست برخی از شیعیان به علت سستی در اعتقادات یا به دلیل ترس یا تطمیع شدن و پول گرفتن در تخریب آرامگاهها و آثار مذهبی مساعدت و کمک کردند. اما بعید است همه شیعیان به طور عمدی و سازمان یافته در این

پروژه شرکت کرده باشند، چرا که این بر خلاف باورهای اساسی آنان است، اما رُتر مستشرق اروپایی و ورنر اند بر این باور هستند که شیعیان و نخواستله در تخریب بقیع در سال ۱۳۴۳ق/ ۱۹۲۵م نقش اساسی داشتند (جامعه شیعه، ص ۷۸). البته رژیم سعودی با تبلیغات وسیع، استفاده از سخنرانان مؤثر در روحیه و افکار مردم و از طرف دیگر ایجاد فضای رعب و ترس، شیعیان را به انفعال کشانده بود. از سوی دیگر رهبران شیعه در نجف اشرف، قم و دیگر مناطق اطلاعات دقیق و به روز از اهداف و طرح های آل سعود نداشتند و به موقع اقدام نکردند. در شرایطی که آل سعود و وهابیون با روش های گوناگون مثل سوء استفاده از فقر نخواستله و شیعیان مدینه و کمک مالی به آنها با وعده و وعید به آنان تلاش می کرد، هیچ فتوا یا اظهار نظری از رهبران شیعه به چشم نمی خورد. مثلاً مراجع وقت فتوا ندادند که همکاری با آل سعود و عوامل این رژیم حرام است. به همین دلیل متأسفانه در برخی منابع ثبت است که پروژه تخریب بقیع تا حدودی به دست شیعیان عملی شده است. هدف آل سعود این بود که این طرح ننگین را به دست شیعیان اجرا کند یا لااقل به نام شیعیان ثبت نماید. با اینکه هیچ شیعه ای و معتقد به تشیعی اگر اندک آگاهی می داشت؛ زیر بار این عمل نمی رفت و انتساب این عمل به شیعیان دروغ محض است، ولی دستگاه تبلیغاتی آل سعود به گونه ای عمل کرده که هیچ منع و ردع و مخالفتی از سوی شیعیان مدینه یا رهبران شیعه در عربستان مشاهده نمی شود. در اینجا منظور ما مخالفت در ظرف چند ماه اجرای طرح است ولی البته مخالفت پس از تخریب فراوان وجود داشت.

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۸۸-۹۵؛ تاریخچه و نقد و بررسی عقاید و اعمال وهابی ها، سید محسن امین، ترجمه سید ابراهیم سید علوی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۱، ص ۷۶-۷۷ و ۳۳۷؛ جامعه شیعه نخواستله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۷۸-۷۹.

تخریب بیت الأحزان

تخریب بیت الأحزان، انهدام محل عبادت و نوحه سرایی فاطمه (س) توسط آل سعود.

پس از پیروزی جریان مخالف خط مشی امام علی (ع) در سقیفه بنی ساعده و فشارهای مضاعف بر خانواده حضرت فاطمه زهرا (س) پس از رحلت پدرش پیامبر اکرم (ص)، حضرت فاطمه به مرثیه خواندن برای پدرش و دیگر مصایب وارده و عبادت روی آورد اما برای اینکه مزاحم مردم نباشد و صدای گریه هایش آرامش و استراحت کسی را سلب ننماید، چادری در قبرستان بقیع برپا کرد و هر روز صبح دست حسن و حسین را می گرفت و به آنجا رفته و عصر به خانه بازمی گشتند. بعداً گویا توسط حسین بن علی (ع)، در محل همین چادر ساختمانی بنا شد. این ساختمان به تدریج کامل تر و توسعه یافته گردید و هر سال هزاران زائر در آنجا به عبادت و نماز می پرداختند و این جریان تا قرنهای ادامه داشت. تا اینکه در سال ۱۳۴۴ق توسط حکومت آل سعود تخریب شد.

ابراهیم رفعت پاشا نویسنده و امیرالحاج مصری است. او در اصل افسر ارتش یا نیروی انتظامی دولت خدیوی مصر و وظیفه اش نگهبانی و تأمین امنیت کاروان های مصری بود. رفعت پاشا خاطرات و مشاهدات خودش را در کتابی به نام مرآت الحرمین

منتشر کرده است. او برای آخرین بار در سال ۱۳۲۵ بقیع را زیارت کرده و مشاهدات خود را درباره بیت الأحران چنین می نویسد:

در بقیع، گنبد دیگری نیز وجود دارد که «قبه الحزن» نامیده می شود و می گویند که این گنبد در بالای همان محل ساخته شده است که فاطمه (س) پس از رسول خدا (ص) بدانجا می آمد و حزن و اندوه خود را ابراز می نموده است، سپس می گوید در بقیع گنبدهای زیادی بود که وهابی ها از بین برده اند.

حاج سید احمد هدایتی از کسانی است که پنج سال قبل از تخریب بیت الأحران، آنجا را زیارت نموده و در سفرنامه ی خود به نام خاطرات مکه گزارش نموده است.

ص: ۲۰۸

علامه سید عبدالحسین شرف الدین (۱۲۹۰-۱۳۷۷ق) نیز بیت الأحزان را پنج سال قبل از تخریب، زیارت کرده و در کتاب خود النص و الاجتهاد گزارشی عرضه نموده است. گفتار او چنین است:

«... سپس علی بن ابی طالب در بقیع محلی را آماده ساخت که فاطمه زهرا برای گریه کردن، بدانجا می آمد و بیت الأحزان نامیده می شد و شیعیان در طول تاریخ این بیت را همانند مشاهد و حرم های مقدس زیارت می نمودند تا اینکه در سال ۱۳۴۴ق، ملک عبدالعزیز بر سرزمین حجاز مسلط و با دستور وی بر اساس پیروی اش از وهابگیری، منهدم گردید و در سال ۱۳۳۹ق که خداوند توفیق سفر حج و زیارت پیامبر و مشاهد اهل بیتش در بقیع را بر من عنایت فرمود، بیت الأحزان را زیارت کردم».

هرچند این اثر مهم و تاریخی دینی تخریب شده ولی گزارش های شاهدان عینی از سیر حوادث و ثبت مکتوب آنها در منابع، همیشه خاطره و یاد این واقعه را زنده نگه داشته است.

مآخذ

خاطرات مکه، سید احمد هدایتی، تهران، چاپخانه حیدری، ص ۱۲۹؛ مرآت الحرمین، ابراهیم رفعت پاشا، قم، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۴۲۹؛ النص و الاجتهاد، علامه سید عبدالحسین شرف الدینی، به کوشش ابو مجتبی، قم، ص ۳۰۲.

تخریب نخست

تخریب نخست، اولین اقدام آل سعود و وهابیون برای انهدام و نابودی بقیع.

وهابیان بین سال های ۱۲۰۵-۱۲۱۷ق، تلاش کردند بر حجاز سیطره یابند. در این سال ها، حدود پنجاه جنگ وجود داشت ولی در همه این نبردها شکست خوردند و موفقیت چندانی نصیب آنان نشد. اما با دسائس فراوان مثل خریدن سران قبایل در سال ۱۲۱۷ق، طائف را زیر سلطه خود آوردند و مردم شهرها و روستاهای طائف را قتل عام نمودند. در سال ۱۲۱۸ق مکه را بدون درگیری تصرف کردند و شروع به تخریب آثار و اماکن مذهبی نمودند. حتی چاه زمزم را پر کرده و مساوی زمین کردند.

آنان در ۱۲۲۱ق/ ۱۸۰۶م بر مدینه دست یافتند و بلافاصله به بقیع هجوم برده و کلیه بناها و برخی از قبه های موجود در آنجا را تخریب، و اموال و تزیینات را دستخوش غارت کردند. علت حساسیت آنان روی بقیع این بود که سران وهابیت آرامگاه ها و مکان هایی که روی قبور ساخته شده بود را شرک کده می دانستند و در اذهان پیروان خود، جا انداخته بودند که احترام به قبور همان تعظیم مردگان و مساوی شرک است.

مقدمات تخریب نخست بقیع از ۱۲۱۷ق یعنی ۲۱۷ سال قبل آغاز شد ولی عملیات گسترده تخریب در ۱۲۲۱ق یعنی ۲۱۴ سال قبل، اجرا شد. این حمله حدود یک سال تداوم داشت. در حمله نخست ثروت فراوانی به تصرف وهابیون و آل سعود آمد.

اما پس از آنکه ابراهیم پاشا برای مقابله با وهابیان به حجاز لشکر کشید و ایشان را به سختی شکست داد، به امر سلطان

عبدالحمید در سال ۱۸۱۸م کار تجدید بناهای بقیع آغاز شد. سپس سلاطین عثمانی دیگر یعنی سلطان عبدالحمید و سلطان محمود تجدید بنا را ادامه دادند و تا سال ۱۸۶۰م اماکن را بسیار زیبا و با صرف هفتصد هزار جنیه استرلینی ساختند.

مآخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۷-۱۰؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۹۱، ص ۴۱-۴۸؛ دائره المعارف الاسلامیه الشیعیه، سید حسن امین، بیروت، دار المتعارف، ۲۰۰۲م، ص ۲۷۱-۲۷۳؛ الشیعہ فی المملکہ السعودیہ، حمزه الحسن، بیروت، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۳۰-۲۳۳.

نیز نک- : نکبت اول

تخریب و بازسازی بقیع

تخریب و بازسازی بقیع، کتابی درباره اسناد تاریخی بقیع.

سیدعلی قاضی عسکر از پژوهشگران و مؤلفان موضوعات مذهبی و از مدیران ارشد سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی ایران که در سال های اخیر نماینده ولی فقیه و سرپرست حجاج ایرانی را بر عهده دارد، به تألیف این کتاب پرداخته است. این نخستین اثری است که مستقلاً

ص: ۲۰۹

به زبان فارسی به موضوع تخریب بقیع پرداخته و نیز بازسازی بقیع را بررسی کرده است. مهم تر اینکه بر اساس اسناد و مدارک به داوری پرداخته است.

این کتاب با عنوان تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد در تهران، ۱۳۸۵، منتشر شده و تا سال ۱۳۹۲ بیش از شش چاپ داشته است.

این کتاب دارای این مباحث است: مدفون شدگان بقیع، تخریب آثار و علل آن، عکس العمل های جهانی به تخریب بقیع، سخنرانی مرحوم مدرس در مجلس، نامه ها و تلگراف های علما و مراجع، واکنش سردار سید، کنگره خلافت، تسلط عبدالعزیز بر حجاز، مأموریت هویدا از سوی شاه ایران برای بازسازی، نامه مرحوم حکیم، نامه سید بهالدین شهرستانی، نامه وزیر دربار، نامه سید ابراهیم شهرستانی و نتایج نامه نگاری ها.

با توجه به اینکه در سال های اخیر، تحقیقات گسترده و اساسی درباره تخریب بقیع منتشر شده و محققان متغیرهای متنوعی را در این باره بررسی کرده اند، لازم است این کتاب هم در ویرایش جدید، عمیق تر به مسائل و رخدادها پردازد.

در آرشیوهای جهانی، اسناد مهمی درباره بقیع و تخریب آن هست. مؤلف دستش باز است و توانایی دستیابی به این اسناد را دارد. لازم است در چاپ های بعدی از این استفاده شود.

مآخذ

البقیع: قصه تدمیر آل سعود للآثار الاسلامیه فی الحجاز، یوسف الهاجری، بیروت، ۱۴۱۱ق، جم-؛ تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، جم-، چاپ ششم، تهران، ۱۳۹۱؛ الشیعه فی مملکه العربیه السعودیه، حمزه حسن، بیروت، دارالساقی، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۱۴۵-۱۶۰؛ میقات حج، ش ۴۶، زمستان ۱۳۸۲، ص ۷۹-۹۰.

نیز نک-: قاضی عسکر، سید علی

تخریب های اخیر و واکنش مسلمانان ← واکنش مسلمانان نسبت به تخریب های اخیر

تدمیر آل سعود للآثار الاسلامیه ← بقیع: سرگذشت ویرانی ها (کتاب)

تذکره الطریق

تذکره الطریق، از سفرنامه های مکه و مدینه و دارای گزارش درباره بقیع.

مؤلف این سفرنامه حافظ محمد عبدالحسین بن محمد عبدالهادی جعفری طیاری کربلایی کرناطکی هندی از امیران منطقه کرناطک و از امیران سلسله نواب ها بوده است. تاریخ تولد مؤلف مشخص نیست ولی از قرائن پیداست که در ۱۲۴۲ق زنده بوده است.

این خاندان شیعه و اصالتاً عراقی اند. تبار مؤلف از عراق به هند رفته و حکومت نواب ها را در سال ۱۱۰۲ق تأسیس کردند. (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۲۹۶)

نام دقیق و کامل این کتاب چنان که مؤلف نوشته چنین است: تذکره الطریق فی مصائب حجاج بیت الله العتیق و حاوی سفرنامه حج حافظ محمد عبدالحسین کربلایی هندی کرناتکی است. نیز قدیمی ترین سفرنامه حج دوره قاجاری است و دارای ارزش فراوانی است.

حافظ کربلایی بیش از سه سال را در عراق و حجاز به سر برده است، اما گزارش حاضر تنها مربوط به زمانی می شود که از کربلا راهی حجاز شده و سفرش بیش از یک سال به درازا کشیده است. او سفرش را از شوال ۱۲۳۰ق آغاز کرده و پیش از این سفر وی مدتها بوده که در کربلا سکونت اختیار کرده بوده است. وی خود می نویسد که از کربلا تا کربلا را به صورت روزانه گزارش کرده است.

در این سفر مادرش نیز او را همراهی می کرده و کاروان آنان راه جبل را به عنوان راه رسیدن به مکه انتخاب کرده است. جز آنکه به تدریج و ناخواسته به سمت جنوب کشیده شده و عملاً گرفتار وهابی ها در راه نجد و شهرهای بُریده و درعیه شده است.

امتیاز این سفرنامه در چندین نکته بس مهم است. نخست آنکه کهن ترین سفرنامه دوره قاجاری است که در اختیار ماست. دوم آنکه نویسنده آن یک شاهزاده فرهیخته هندی است که فرهنگ بسیار ویژه شیعی دارد و علاقه مندی اش به حفظ تاریخ ها و وقایع سالها بسیار

ص: ۲۱۰

گسترده و جدی است. سوم آنکه وی تا آنجا که مؤلف این سطور می داند تنها سفرنامه ای است از سفر کسی که به هر دلیل دیر به حج رسیده و مجبور شده است قریب یک سال را در مدینه و مکه سپری کند تا موسم حج جدید فرا رسد. زندگی یک شیعه فرهیخته هندی و شاهزاده فضای خاصی را در این سفرنامه پدید آورده است.

این که حافظ کربلایی ما چرا به عراق می آید طبیعی است، زیرا شیعیان هند حتی بیش از شیعیان ایرانی بر این باورند که اگر یک سفر به این سوی می آیند، همزمان زیارت عتبات و حج را با هم انجام دهند.

بدون شک، حافظ محمد، نویسنده این اثر، سفرنامه اش را به صورت روزانه یا به قول خودش «روزنامه یوم به یوم» نوشته است. جزئیاتی که وی در این سفرنامه به دست داده و ثبت حرکات روزانه مؤلف، حاکی از این واقعیت است. اما حدس می توان زد که کتاب را پس از بازگشت از سفر تدوین نهایی کرده و بعد از یک مرور، مطالبی بر آن افزوده است. وی با اینکه چند ماه در مدینه سکونت داشته متأسفانه اطلاعات زیاد و معتنا به عرضه نکرده است.

البته بخش مربوط به سخت گیری های وهابیون و قتل و غارت اموال حجاج عجم قابل توجه است (ص ۸۳ به بعد). این بخش عیناً و بدون کم و کاست در مقاله مصائب حجاج و زیارت بقیع آمده تا استفاده از آن برای پژوهشگران راحت باشد.

مآخذ

تذکره الطریق فی مصائب حجاج بیت الله العتیق، حافظ محمد عبدالحسین کربلایی کرناطکی هندی، به کوشش رسول جعفریان و اسرا دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۴۵۰؛ دائره المعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۲۹۶؛ الذریعه، آقابزرگ تهرانی، قم، اسماعیلیان، ج ۱، ص ۴۵۰، ج ۲، ص ۴۵۸ و ج ۴، ص ۳۹؛ سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان و اسرا دوغان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۲۵۰-۲۵۱.

نیز نک-: محمد عبدالحسین کربلایی کرناطکی

تذکره القبور

تذکره القبور، نشانه ها و علائم شناخت اموات در بقیع.

تذکره القبور یکی از شاخه های دانش تاریخ است و وظیفه آن گردآوری اطلاعات افراد و شخصیت ها از راه قبرهای آنان است. تذکره القبور را در فارسی به قبرخوانی یا قبر شناسی ترجمه کرده اند.

قبرها سه گونه علائم دارند: نوشته ها و علائم روی قبر مثلاً نوشته های حک شده روی سنگ های قبور؛ دوم علائم مربوط به شکل و نوع مواد به کار رفته در ساختمان فیزیکی قبر و سوم اطلاعات محلی یا ثبت شده در منابع.

نوشته های حک شده روی سنگ قبور در دوره اسلامی، «کتابت» (در عربی الکتابه) نامیده می شد. معمولاً نام میت، تاریخ تولد و وفات، نام پدر و امثال اینها روی سنگ قبر حک می شده است.

اما علائمی که مربوط به فیزیکی قبر و به اصطلاح ساختمان قبر است، مثل گذاشتن دو سنگ متوسط در بالا و پایین قبر که نشان دهنده اینست که مرده، خانم است. ولی اگر فقط یک سنگ بالای قبر باشد، نشانگر اینست که صاحب قبر مرد است.

بر اساس گزارش مسعودی (۲۸۰-۳۴۵ق) سنگ مرمری بر روی مزار چهار امام شیعه و حضرت فاطمه زهرا(س) بوده که نام آنان به عربی روی آن حک شده بود. این سنگ نمونه ای از سنگ های مقابر است که در بقیع وجود داشته ولی در دوره حکومت آل سعود تخریب شده و از بین رفته است.

یا روایات متعدد درباره اینکه شکل مقابر نباید به شکل نیمه گرد باشد و نباید از سطح زمین فاصله بسیار داشته باشد، اینها همگی جزء نمادها و علائمی است که در قبور بقیع مراعات می شده است. البته در قرون متأخر و هابیون معتقد شدند ضوابط شرعی دقیقاً رعایت نشده و به این بهانه اقدام به تخریب اماکن بقیع کردند.

مهم اینست که در بقیع اولاً اسامی اموات بر اساس دانش تذکره القبور ضبط و ثبت نشده است، ثانیاً علائم دیگری که متعارف بوده و به آن عمل می کرده اند هم توسط پژوهشگران و مؤلفین نقل و بررسی نشده و فقط به صورت پراکنده در لابلای

کتاب مطالبی یافت می شود. دو عنوان از مهم ترین منابعی که اطلاعاتی درباره دفن اموات در بقیع عرضه کرده عبارت اند از: التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی (۸۳۱-۹۰۲ق)؛ ۶جلد، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه، ۲۰۰۷م. در این کتاب اطلاعات ۴۰۰۰ شخصیت آمده است و حدود ۱۵۰ شخصیت را متذکر شده که در بقیع دفن شده اند. بقیع الغرقد، محمدامین الامینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۸ق، جم-.

که بسیاری از شخصیت های مدفون در بقیع را معرفی کرده است.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۳-۳۵۴؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، ۱۴۲۸ق، جم-؛ التحفه اللطیفه، سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۷م، جم-؛ مروج الذهب، مسعودی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۸۸.

تربت فاطمه دختر رسول خدا(ص) ← شیعه و مدفن حضرت فاطمه(ع)

ترجمه خلاصه الوفاء ← خلاصه الوفاء

تزیینات

تزیینات، استفاده از تجربه های هنری برای زیباسازی بقعه ها در بقیع در گذشته.

بسیاری از کسانی که به عنوان زیر قبل از تخریب بقیع (در سال های ۱۲۲۱ق به بعد) از بقاع و آرامگاه های بقیع بازدید کرده اند از روپوش های زیبای پارچه ای و مخملی و مليله دوزی یا مرواریددوزی شده، چلچراغ های بسیار زیبا، شمعدان ها، فرش ها و سجاده ها، کاشی کاری و آینه کاری ها و دیگر تزیینات خبر داده اند. نیز از خطاطی های روی کاشی یا حکاکی های روی سنگ، از بخاری و ضریح های شیک چوبی با روپوش مسی و میخ کوبی های منظم گزارش داده اند.

همه اینها گویای اینست که بقیع یک قبرستان ساده نبوده بلکه یک گنج گرانها و یک مجموعه آثار باستانی بسیار ظریف و قیمتی بوده است. تخریب این مجموعه زیبا نشانگر سفاهت و کم خردی حاکمان وقت حجاز و دوری آنان از فرهنگ، هنر و تمدن است، زیرا این سرمایه عظیم مسلمانان را که در طی قرون فراهم آمده، نابود کرده اند.

متأسفانه تا کنون پژوهشگران رشته هنر درباره ویژگی های هنری و معماری آثار بقیع تألیفی مستقل عرضه نکرده اند. لازم است چند عنوان پایان نامه به این مبحث اختصاص یابد و نشریات هنری در این باره فعال شوند. خوشبختانه در سفرنامه ها و متون و گزارش های قدیمی که به صورت چاپی با خطی به دست ما رسیده شامل نکاتی درباره ویژگی های هنری آثار باستانی بقیع است. مهم تر اینکه اگر چند تن خیر و نیکوکار پیش قدم شوند و هزینه ای برای بازسازی این اشیاء اختصاص دهند بسیار سودمند است. یعنی پروژه ای تعریف شود که در سه مرحله مطالعات روی آثار، ساخت ماکت آثار و بالاخره نمایش آنها در موزه و نمایشگاه، اجرا گردد.

«فاجعه بقیع»، محمد ابراهیم فلاحی، اخبار شیعیان، ش ۴۷، بهار ۱۳۸۸، ص ۴۷.

تسمیه بقیع ← ریشه شناسی

تسویه قبور

تسویه قبور، دیدگاه و رویه عملی و هابیت در مسطح سازی قبور در بقیع.

وهابیون با استناد به روایتی از ابی الهیاج اسدی به نام روایت تسویه قبور، همواره اصرار نموده اند که قبر هر فرد مسلمان باید از سطح زمین بلندتر نباشد. یعنی خاک یا سنگ روی قبر نباید چندان بالا و برجسته باشد و نیز قبه و بارگاه و ساختمان روی آن نباشد چون این چیزها با دستور رسول خدا(ص) در مورد تسویه قبور منافات دارد. به همین دلیل به تدریج تمامی قبور بقیع و سایر مرقد‌های شهدا و بزرگان همچون مرقد حمزه سید الشهداء و ابوطالب و ام المؤمنین خدیجه را تسویه یعنی مسطح سازی و هم سطح زمین کردند. معنای التزامی تسویه مطابق دیدگاه آنان، تخریب هرگونه بنا و ساختمان روی قبور

ص: ۲۱۲

است. بر این اساس آنان تخریب ضریح و گنبد و بارگاه امامان شیعه را هم واجب دانسته اند؛ و هر اندازه قدرت داشتند، بناهای روی قبور را تخریب کرده اند.

عالمان شیعه مبانی و ادله این دیدگاه را به دقت نقد کرده اند و مقالات و کتب فراوان در ردّ این نوع برداشت ها نوشته اند.

مآخذ

الاصول من الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ شناخت وهابیت، نجم الدین طبسی، قم، دلیل ما، ۱۳۹۱، ص ۷۵۵-۸۱۵؛ کشف الارتیاب، سیدمحسن امین عاملی، تهران، المکتبه الاسلامیه الکبری، بی تا.

نیز نک- : ادله وهابیون بر تخریب بقیع؛ روایت تسویه قبور

تشرّف به مکه معظمه

تشرّف به مکه معظمه، کتاب سفرنامه درباره مکه و مدینه و بقیع از سده ۱۳ق.

مؤلف این سفرنامه مهدی قلی خان هدایت مشهور و ملقب به مخبر السلطنه (۱۲۴۲ش / ۱۲۸۳ق-۱۳۳۴ش) از شخصیت های مهم دوره قاجاریه و پهلوی است.

مرحوم هدایت این سفرنامه را نخستین بار در سال ۱۳۲۴ش که خود زنده بود، با نام سفرنامه تشرّف به مکه معظمه در مطبعه مجلس چاپ کرد. در کتاب، تصاویری هم از برخی از اماکن آمده است. کتاب یاد شده در سال ۱۳۶۸ش به کوشش محمد دبیر سیاقی به چاپ رسید. ترجمه عربی آن هم با عنوان الرحله المکیه من خلال الکره الارضیه توسط رفعت عبدالله سلیمان بن حسین در قاهره در سال (۲۰۰۷م) چاپ شده است. مجدداً چاپ دبیر سیاقی با ویرایش اندک در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری به کوشش رسول جعفریان آمده است.

مخبر السلطنه در جریان تشرّف به مکه و مدینه در سال ۱۳۲۱ق به زیارت بقیع هم می رفت. او در سفرنامه خود از بقیع هم گزارش داده اما گزارش او از بقیع کوتاه است. وی گزارش را اینگونه شروع کرده که روز دوم اقامت در مدینه به زیارت بقیع رفته و از باب جبرئیل وارد بقیع شده است. اولین چیزی که نظر او را جلب کرد بقعه ای محصور در وسط بقیع بود که مزار ائمه هدی است. از مسیر «لدی الورد». ابتدا به قبر امام حسن مجتبی (ع) رسید، بعد از آن به مزار امام سجاد (ع)، سپس امام باقر (ع) و امام جعفر صادق (ع) را زیارت کرده است. او تأکید می کند که مادر امام صادق (ع) به نام «ام فروه» نوه ابی بکر است.

آنگاه از ضریح سخن به میان آورده و می نویسد ضریحی که دور این مقابر نصب شده توسط امین السلطنه داماد امین السلطان در ایران ساخته و به مدینه حمل شده و در آنجا نصب گردیده است.

مرحوم هدایت سپس به سراغ مزار مشهور به قبر حضرت فاطمه رفته و می گوید: قبر حضرت فاطمه (ع) در دیوار طول بنا واقع شده است. تاقچه ای بالای قبر منظور کرده و پرده گلابتان دوزی از تاقچه آویزان کرده اند. البته غیر از اینجا قبر حضرت را در منزلشان هم گفته اند. در زاویه شرقی بقیع، قبر عثمان خلیفه سوم است که ابتدا از محوطه بقیع بیرون بوده و به دستور معاویه این قطعه ملحق به بقیع شده است.

در ادامه از قبر فاطمه بنت اسد گزارش داده که او حق مادری بر گردن رسول الله دارد و رسول الله (ص) بعد از حفر قبرش برای تبرک در آن خوابیده است. تمامی گزارش او از بقیع همین اندازه است.

او پس از تحصیل در آلمان به ایران بازگشت و در مناصب مختلف مانند والی آذربایجان، وزیر علوم، نماینده مجلس شورای ملی و رئیس گمرکات مشغول بود. نیز از ۱۳۰۶ تا ۱۳۱۲ نخست وزیر رضا شاه بود. مظفرالدین شاه به پاس خدماتش او را ملقب به مخبر السلطنه نمود.

وی سفرش را در سال ۱۳۲۱ق آغاز کرد. خاطرات و مشاهدات خود را می نوشت و در نهایت سفرنامه ای به نام تشریف به مکه معظمه آماده و منتشر کرد. وی آثار مکتوب متعددی همچون خاطرات و خطرات نیز دارد. بالاخره در ۱۳۳۴ چشم از جهان فرو بست.

مآخذ

خاطرات و خطرات، مهدی قلی خان هدایت، تهران، زوار، ۱۳۴۴، جم-؛ دانشنامه: دانش گستر، ج ۱۷، ص ۸۵۳؛ سفرنامه

ص: ۲۱۳

تشریف به مکه معظمه، مهدی قلی خان هدایت، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، ۱۳۶۸، مقدمه و جم-؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۳۸۵ به بعد؛ وزیران علوم و معارف و فرهنگ ایران، اقبال یغمایی، تهران، نشر دانشگاهی، ۱۳۷۵، ص ۵۳-۶۸.

تشیع جنازه ← آداب تشیع جنازه

تصویر تاریخی دورنمای بقیع

تصویر تاریخی دورنمای بقیع، عکس تاریخی متعلق به قبل از ۱۳۴۴ق و نشان دهنده بقعه های ائمه (ع) و عمران و آبادانی بقیع.

تصویر زیبا و واضحی که در سال ۱۳۰۳ق/۱۸۸۶م برداشته شده و به خوبی بقعه های ائمه (ع) در بقیع و دیگر مقابر را نشان می دهد، اخیراً در ترکیه یافت شد و نسخه ای از آن به ایران آورده شد. این تصویر متعلق به دوره حکومت عثمانی ها و سیطره آنان بر مدینه النبی است. این تصویر قبلاً همراه با عکس دیگری از بارگاه امام صادق (ع) در آرشیو شخصی سلطان عبدالحمید دوم (۱۲۵۸-۱۳۳۶ق) نگهداری می شده، بعدها به کتابخانه دانشگاه استانبول منتقل شده و فعلاً در آنجا نگهداری می شود.

در این تصویر چند بارگاه در نزدیک و چند بارگاه در مسافت دور و نیز قبور فراوانی دیده می شود و چون چهل و یک سال پیش از تخریب بقیع (شوال ۱۳۴۴ق) برداشته شده، ارزش تاریخی و سندی آن زیاد است چرا که بخوبی نشانگر آبادی و عمران بقیع و جلوه های چشمگیر آن است.

نسخه ای از این عکس همراه با تصویر بارگاه امام صادق (ع) توسط دبیر مجمع جهانی اهل بیت (ع) آقای محمدحسن اختری در جلسه ای به تاریخ ۲۱ مهرماه ۱۳۸۸ رونمایی شد و ابعاد و محتوا و نیز آثار معنوی و حقوقی آن توضیح داده شد.

لازم به یادآوری است که این عکس متعلق به ۱۳۰۳ق است. یعنی زمان بین تخریب اول (۱۲۱۸ق) و تخریب دوم (۱۳۶۶ق) و حدود هشتاد و پنج سال بعد از تخریب اول بقیع این عکس گرفته شده است. پس از تخریب اول، بقیع مجدداً بازسازی شد. افراد نیکوکار و دولت ها و امرای بلاد اسلامی در بازسازی بسیار آن تلاش کردند. اما مجدداً در ۱۳۴۴ق تخریب کامل شد. از این نظر این عکس مهم و ارزشمند است.

مأخذ

گنجینه، ش ۳۱، مهر ۱۳۸۸، ص ۳۴-۳۵.

نیز نک- : عکس بارگاه امام صادق (ع)، رونمای اسناد قدیمی بقیع

التعریف بما أنست الهجره (کتابی از مطری) ← بقیع در گزارش مطری؛ المطری

تعطیل ← ممنوعیت حج

تعریف بقیع، سفرنامه محمد میرزا مهندس در سال ۱۲۹۲ق.

محمد میرزا مهندس فرزند محمود خان قاجار و از عالمان جغرافی دان در عصر ناصری بود. او در سال ۱۲۹۲ق عازم سفر حج و مدینه شد. شنیده ها و دیده های خود را در سفرنامه ای به نام الوجیز فی تعریف المدینه تألیف کرده است. بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است. این بخش شامل مباحثی مثل محل استقرار بقیع، ائمه بقیع (ع) و اهمیت مقابر آنها برای مردم؛ تعمیر بقیع بعد از یورش نخست وهابیون، حش کوكب، مقابر صحابه، مقبره و بیت الاحزان حضرت زهرا(س).

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۵۲۲-۵۲۴.

تعمیر بقیع

تعمیر بقیع، مرمت و بازسازی خرابی های ساختمان ها و سازه های بقیع در گذشته.

بقیع گورستانی ساده نبوده بلکه آخرین سازه های هنری، رفاهی و علمی در آن به کار رفته بوده است. از اینرو هر چند وقت یکبار نیاز به مرمت و تعمیر داشت زیرا حوادث طبیعی مثل بارندگی یا عوامل و موجبات صنعتی مثل خوردگی موجب فساد و از بین رفتن استحکام سازه ها می باشد.

ص: ۲۱۴

بقیع در مجموع سه بار بازسازی و تعمیر اساسی شد: بار اول توسط سلطان محمد غزنوی در سده پنجم قمری؛ بار دوم توسط خلیفه عباسی المستنصر بالله در سال ۶۱۹ق، بار سوم در سده ۱۳ق توسط عثمانیها.

آل سعود در حمله به مدینه و بقیع در ۱۲۲۱ق، بسیاری از اماکن مدینه و بقیع را تخریب کردند اما عثمانی ها در جنگ ۱۲۲۷ق، مدینه را پس گرفتند و بازسازی کردند ولی در ۱۳۴۴ق مجدداً به دست سعودی ها افتاد و کاملاً تخریب شد.

مآخذ

البقیع: قصه تدمیر آل سعود للآثار الاسلامیه، یوسف الهاجرى، بیروت، ۱۴۱۱ق، جم-؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، جم-؛ الشیعه فی مملکه العربیه السعودیه، حمزه حسن، بیروت، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۱۴۵ به بعد؛ «فاجعه بقیع»، محمد ابراهیم فلاحی، اخبار شیعیان، ش ۴۷، بهار ۱۳۸۸، ص ۳۸.

تعمیم جهانی تجربه بقیع

تعمیم جهانی تجربه بقیع، توسعه فعالیت های مخرب گروهی از طرفداران وهابیت در جهان.

تخریب آثار و اماکن در بقیع تجربه ای بود که به عنوان یک وظیفه شرعی درصدد تکرار آن، در مناطق مختلف جهان بوده اند. از اینرو تخریب برخی بقعه ها و عتبات را در جاهایی مثل لیبی یا سوریه در سال های اخیر بر عهده وهابیون دانسته اند. البته این گونه اخبار نیاز به اسناد و مدارک مستحکم دارد و صرفاً به نوشته یک رسانه نمی توان اعتماد کرد اما در اینجا به ناچار فقط با استناد به رسانه ها، برخی گزارش ها نقل می شود.

البته اقدامات وهابیون و سلفی ها در سوریه، لیبی، مصر، عراق، پاکستان و اندونزی که گزارش شده، توسط نهادها یا رسانه های وهابیون تکذیب شده است.

وهابیون در سالروز حادثه غم انگیز بقیع، اقدام به تخریب یک بارگاه اسلامی در لیبی کردند. آنان بارگاه امامزاده عبدالسلام الاسمر، از امام زادگان معروف آفریقا را تخریب کرده و مقبره او را نبش قبر کردند که در این حادثه، گروهی از شیعیان این بارگاه امامزاده، شهید شدند. برخی منابع، تعداد شهدا را تا ۳۰ نفر اعلام کرده اند. تعداد ۲۱۲ نفر نیز مجروح شدند. پیش از این، مفتی های وهابی فتوای تخریب این امامزاده را صادر کرده بودند، ولی به دلیل مخالفت های مردمی نمی توانستند کاری انجام دهند؛ ولی پس از تغییر نظام و آشفتگی اوضاع لیبی، به تخریب این امامزاده اقدام کردند.

این بارگاه با قدمتی ۸۰۰ ساله، در شهر زلین در ۱۶۰ کیلومتری طرابلس واقع است و معروف ترین امامزاده شمال آفریقا و بزرگ ترین محل تجمع محبان اهل بیت(ع) محسوب می شود. حضرت عبدالسلام الاسمر، از نوادگان امام حسن مجتبی(ع) در آنجا مدفون است. در جوار این حرم شریف کتابخانه بزرگی از کتب شیعی و اسناد تاریخی قدیمی نگهداری می شد.

اما بعد از تخریب حرم، این کتابخانه به عنوان بزرگ ترین کتابخانه کشور لیبی تخلیه و به آتش کشیده شد.

تخریب امامزاده ها و نبش قبر آنها پس از سقوط قذافی آغاز شد؛ به طوری که بخشی از ضریح الشعاب الدهمانی، از سادات بزرگوار حسنی و قبور ده ها سادات دیگر که در مرکز پایتخت لیبی سال ها زیارتگاه دوستداران خاندان پیامبر(ص) بوده، توسط وهابیون منهدم شده است.

نیز در سوریه طرفداران وهابیت، تاکنون اقدام به تخریب چندین بارگاه کرده اند. بارگاه موسوم به مقام محسن فرزند امام حسین(ع) در منطقه مشهد شهر حلب را ویران کردند. مقبره صحابی رسول خدا(ص) حجر بن عدی را در اردیبهشت ماه ۱۳۹۲ تخریب کردند و مرقد حجر را نیز نبش قبر کردند (نقش سلفیه، ص ۳۰-۳۲).

رهبران و علمای مسلمان اعم از شیعه و سنی در برابر این حوادث عکس العمل همیشگی یعنی سکوت یا محکوم کردن و تقبیح این نوع کارها در درس یا روی منبر یا صدور بیانیه و اطلاعیه داشته اند. اما در طول یکصد سال اخیر هیچ یک از این شیوه ها نتوانسته مانع پیشرفت وهابی ها و آل سعود باشد و آنان همواره به تعمیم و بسط اقتدار و اقدامات خود پرداخته اند.

ص: ۲۱۵

ماهنامه اخبار شیعیان، ص ۱۹-۲۰؛ خبرگزاری ابنا؛ نقش سلفیه تکفیری در گسترش جنگ مذهبی در سوریه، جمعی از نویسندگان، قم، دارالاعلام، بی تا، جم- .

تکائر، سوره

تکائر، سوره، اهمیت قرائت این سوره به هنگام ورود به بقیع.

اولیا چلبی (۱۰۲۰-۱۰۹۳ق / ۱۶۱۱-۱۶۸۲م) سیاح مشهور ترک سال ها به گشت و سیاحت در مناطق تحت سیطره عثمانی از جمله حجاز، مکه و مدینه پرداخت و در سفرنامه اش به مکه و مدینه و بقیع هم پرداخته است.

او بخش بقیع کتاب خود را اینگونه آغاز می کند که زایران پس از طهارت و وضو گرفتن به طرف بقیع راه می افتند. وقتی به آستانه بقیع رسیدند، اینگونه سلام می دهند: السلام علیکم یا ایها المؤمنون.

و سپس سوره تکائر را قرائت می کنند. اینکه اولیا چلبی در سفرنامه اش اعمال و مناسک مسلمانان را به هنگام زیارت بقیع گزارش می دهد، گویای اینست که در آن زمان یعنی سده ۱۱ق / ۱۶م قرائت این سوره رواج داشته و به عنوان یک سنت توسط مسلمانان اجرا می شده است. البته در سخنان معصومین (ع) حدیثی دال بر ربط این سوره با بقیع نیافتم ولی به دلیل محتوای سوره تکائر و اینکه درمان رهایی از تفاخر و غفلت و تکبر را رفتن به قبرستان و زیارت قبور دانسته، و تنها قبرستان در مدینه بقیع بوده، از اینرو یک مصداق این سوره، بقیع است و این سوره رابطه عینی و عملی با بقیع دارد.

سوره تکائر هشت آیه دارد: **أَلْهَأَكُمُ التَّكَاثُرُ، حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ، كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ، ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ، كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ، لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ، ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ، ثُمَّ لَتَسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ.**

خلاصه معنای این آیات اینست که: تکبر و فخرفروشی موجب غفلت شما شده، برای درمان و رهایی از این بیماری باید به قبرستان رفته و به زیارت قبور پردازید؛ به این شیوه نسبت نیکی ها و بدی ها را خواهید دانست و یقین پیدا می کنید که مرگ قطعی است و روزی درباره نعمت ها و توانایی هایی که به شما داده شده بود، مورد سؤال قرار گرفته و مؤاخذه می شوید.

به عبارت دیگر رفتن به قبرستان و مطالعه احوال مردگان و قبور آنها اولاً تکبر و تفاخر که مایه بسیاری از بدبختی ها است درمان می شود، از سوی دیگر نسبت به بسیاری از حقایق آگاه خواهید شد مثلاً می فهمید که افرادی بودند با امکانات فراوان ولی بدون اینکه به خیرات و نیکوکاری پردازند، همه اموال خود را گذاشتند و رفتند، حتی بعداً بازخواست می شوند که چرا از داشته ها و توانایی های خودتان استفاده نکردید.

البته این سوره را به گونه ای دیگر هم تفسیر کرده و شأن نزول های مختلف برای آن گفته اند. ولی آنچه با گزارش اولیا چلبی سازگارتر است، برداشت فوق است.

ترجمه تفسیر المیزان، سید محمد حسین طباطبایی، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۲، ج ۲۰، ص ۵۹۹-۶۰۲؛ تفسیر نمونه، جمعی از نویسندگان، زیر نظر ناصر مکارم شیرازی، قم، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۶، ج ۲۷، ص ۲۷۴-۲۸۲؛ تفسیر نوین، محمد تقی شریعتی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بی تا، ۳۱۳-۳۱۵؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب الصفصافی احمد المرسی، قاهره، دار الآفاق العربیه، ۱۹۹۹م، ص ۱۴۹-۱۵۰.

تکذیب بازسازی بقیع

تکذیب بازسازی بقیع، موافقت امیرعبدالله برای بازسازی بقیع و تکذیب آن پس از درج خبر آن در جراید عراق.

پس از تخریب دوم (یوم الهدم) بقیع در هشتم شوال ۱۳۴۴ق، مظفر اعظم به عنوان وزیر مختار حجاز (ریاست سفارت ایران) در سال های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۱ بسیار کوشید تا توانست موافقت امیر عبدالله برای بازسازی حرم ائمه بقیع (ع) را به دست آورد. در مذاکره با امیرعبدالله و دیگر مقامات سعود، ایرانیان متعهد شده بودند، جلسات و تصمیم گیری ها را محرمانه و سری نگهداری نمایند و منتشر نکنند. اما پس از موافقت ۱۷/۱۲/۱۳۳۱، خبر آن ها به سرعت در عراق و ایران منتشر شد.

مراجع و روحانیون برای یکدیگر و برای مقامات ایرانی

پیام فرستادند. حتی یکی از کارگزاران دیپلماسی ایران با رسانه های عراق به گفتگو نشست.

رهبران وهابیت متوجه شدند که بقیع مجدداً ساخته خواهد شد، از اینرو با فشار بر دولت آل سعود، آنان را وادار به تکذیب کردند. این حادثه‌های بسیار مهم بویژه در تاریخ بقیع است.

متن تکذیبیه در تاریخ ۲۷ آوریل ۱۹۵۲ مطابق با اردیبهشت ماه ۱۳۳۱ در روزنامه شماره ۱۱۷۱ روزنامه البلاد سعودی (چاپ مکه مکرمه) منتشر گردید. متن عربی این تکذیب چنین است:

انتشرت بعض الصحف العراقيه واذاعت بأن جلاله الملك المعظم قد وافق على اشاده قبور ائمه البقيع و أنه قد بوشر فعلاً بالبناء فيها ذلك بناء على المساعى التي بذلها محمد حسين كاشف الغطاء بواسطه سيد العراقيين الذى سافر من النجف الى الحجاز مزوداً بتوصيات الشيخ كاشف الغطاء و الحكومه العربيه السعوديه، إذ تكذب هذا الخبر تكذیباً قاطعاً تؤكد بأنها لاتوافق على أمر يخالف الدين الإسلامى الحنيف و أوامر الرسول(ص) و ما كان عليه السلف الصالح.

ترجمه فارسی این متن چنین است:

تعمیر قبور ائمه بقیع: بعضی از روزنامه های عراق انتشار و شهرت داده اند که اعلی حضرت با تعمیر قبور ائمه بقیع موافقت کرده اند و از هم اکنون کار تعمیر و ساختمان آغاز گردیده است و این را نتیجه ی فعالیت های محمدحسین کاشف الغطاء به توسط سید العراقین که به سفارش های شیخ کاشف الغطاء از نجف به حجاز آمده بوده است دانسته اند. دولت عربی سعودی در حالی که این خبر را جداً تکذیب می نماید، تأکید می کند که هرگز با امری که مخالف دین حنیف اسلام و دستورهای حضرت پیغمبر(ص) و طریقه ی سلف صالح است موافقت نمی کند.

مأخذ

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۱۳۲-۱۳۳.

تلگراف از نجف اشرف

تلگراف از نجف اشرف، اظهار همدردی سه تن از مراجع نجف با مردم ایران به مناسبت تخریب بقیع.

آل سعود و وهابیون بدون توقف در چند نوبت به تخریب اماکن و آثار اسلامی و انهدام بقعه های بقیع اقدام کردند. اما حادثه ۸ شوال ۱۳۴۴ که تمامی ساختمان های بقیع را نابود کردند، بسیار فجیع و اندوهبار آور بود.

حوزه های علمیه شیعه، روحانیون و مراجع عالم تشیع همواره به فکر راه کار بودند. اما حداقل کاری که می توانستند تسلی دادن به پیروان و مقلدین بود. به همین دلیل سه تن از مراجع تلگرافی را خطاب به حجت الاسلام حاجی افجه (نام صحیح او سید مهدی افجه ای است) ارسال کردند.

سید مهدی افجه ای که از رجال سیاسی، روزنامه نگار و از مشاهیر فعال در عرصه دفاع از بقیع بود، گویا از روحانیون بزرگ

و مراجع نجف اشرف درخواست یاری می کنند. در پاسخ او سه تن از بزرگان نجف به نام های محمد حسن فیروزآبادی، عبدالکریم غروی زنجانی و احمد آل کاشف الغطاء بیان می دارند که از اخبار وحشت آور در جسارت فرقه وهابیه به مشاهد مشرفه، درس و بحث ها در نجف تعطیل شده و مشغول اقدامات لازم هستند. ایشان حفاظت و صیانت از شعائر مقدس را از اهم فرائض دانسته اند. و مشارکت عموم مردم و روحانیون ایران را در این امر درخواست می کنند.

مأخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۶.

نیز نک- : پیام نجف اشرف

تلگراف مراجع نجف

تلگراف مراجع نجف، پیام دو تن از مراجع خطاب به مردم و دولت ایران.

با انتصاب عبدالله بن بلیهد از فقهای تندرو به منصب قاضی القضاتی توسط پادشاهی آل سعود و رفتن او به مدینه و سخنرانی های تند او علیه آرامگاههای بقیع و آثار اسلامی و شرک دانستن اینها معلوم بود که آل سعود و وهابی ها، طرح هایی در سر دارند.

ص: ۲۱۷

در سال ۱۳۴۳ق/ ۱۹۲۵م برخی آثار تخریب شد و دست اندازی های به بقیع نمودند و در واکنش به آن مردم مسلمان در کشورهای مختلف اعتراض هایی داشتند. رژیم آل سعود مدتی طرح های تخریب و نابودی بقیع را مسکوت گذاشت ولی مجدداً در هشتم شوال ۱۳۴۴ (۱۳۰۵ش) تهاجم وسیعی به بقیع می شود و ظرف حدود دو ماه بقیع کاملاً تخریب و تمامی ساختمان ها نابود می گردد. خیرها با فاصله زمانی به ایران و عتبات و حوزه های علمیه عراق می رسد. به طوری که ۳۷ روز بعد (یعنی در ۱۵ ذی القعدة ۱۳۴۴) امام جمعه خوبی از رجال سیاسی - مذهبی ساکن تهران در مصاحبه ای اخباری اعلام می نماید و پرده از فجایع شیخ مدینه بر می دارد و از علما و مراجع شیعه استمداد می نماید.

از اینرو دو تن از مراجع مهم و مشهور شیعیان که ساکن نجف بودند به نام های آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی و آیت الله محمد حسین نائینی اطلاعیه زیر را به صورت تلگراف صادر می نمایند:

حجت الاسلام امام جمعه خوئی تهران: قاضی وهابی به هدم قبه و ضرایح مقدسه ائمه بقیع حکم داده ۸ شوال مشغول تخریب، من بعد معلوم نیست چه شده با حکومت مطلقه چنین زنادقه وحشی به حرمین اگر از دولت علیه و حکومت اسلامیة علاج عاجل نشود علی الاسلام السلام.

الاحقر ابوالحسن موسوی اصفهانی - الاحقر محمد حسین نائینی

ایشان همین تلگراف را برای حجت الاسلام سید محمد بهبهانی هم مخابره می کنند.

چند نکته در این پیام کوتاه به عنوان مهم ترین اطلاعیه مرجعیت شیعه، وجود دارد. اول اینکه هدم و نابودی قبه و آرامگاه های بقیع را منتسب به قاضی وهابی کرده است. با اینکه کل نظام آل سعود و رهبران وهابیت مسئول این اقدام بودند. دوم اینکه می فرمایند هشتم شوال مشغول بوده ولی از حوادث بعد از آن، اظهار بی اطلاعی می کنند. اگر این پیام در ۱۵ ذیقعدة باشد معنای آن اینست که ایشان مدت ۳۷ روز از فاجعه خبر نداشتند. با اینکه مرجعیت شیعه به عنوان مهم ترین نهاد مذهبی می توانست چند تن را به عنوان نماینده به مدینه اعزام کند و به سرعت گزارشی تهیه و برای مراجع عظام بیاورند. سوم اینکه از حکومت آل سعود به مطلقه و زنادقه وحشی یاد می کند. واژه مطلقه یا مستبده از کلمات خاص مرحوم نائینی است و آن را در تنبیه الامه نیز مکرر به کار برده است. در واقع مشکل اساسی را متوجه نظام سیاسی می کند. این نکته حاکی از درایت مراجع عظام دارد. نکته چهارم از دولت ایران با وصف دولت علیه و حکومت اسلامیة یاد می کند و فقط از این دولت راه کار و علاج عاجل می طلبند. تجربه تاریخی در یک سده اخیر نشان داد که دولت های کشورهای اسلامی ظرفیت و توانایی حل مشکل بقیع و مهم تر وهابیت را ندارند و دل بستن به این دولت ها، کاری عبث است.

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۸۸-۸۹؛ جامعه شیعه نخواست، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۷۸-۷۹.

تلگراف مسلمین هندوستان، اعلام تنفر از تخریب بقیع.

در گذشته هندوستان شامل پاکستان، بنگلادش و هند بود و هم مرز با ایران ولی مستعمره انگلستان بود. مسلمین هندوستان دولت ایران را به عنوان حامی مسلمانان می شناختند و در تلگرافی به دولت ایران و دربار، از عملیات وهابی ها و هتک حرمت نسبت به بقاع متبرکه اظهار ناراحتی و تنفر کردند.

آنان از کابینه مستوفی الممالک خواسته بودند، اقدامات عاجل برای جلوگیری از شرارت های طایفه وهابی داشته باشد.

مأخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۶-۹۷.

تلمسانی، یحیی بن محمد

تلمسانی، یحیی بن محمد، فقیه مالکی ساکن مدینه و مدفون در بقیع.

تبارش از تلمسان شهری در اندلس و شمال افریقا بودند؛ آنان به حجاز و مدینه مهاجرت کرده و با عنوان نزیل

ص: ۲۱۸

المدينه يعنى ساكن مدينه مشهور شدند. غير از تلمسانی گاه به نام اصبیحی هم خوانده می شوند.

تلمسانی در فقه مالکی و نحو تبحر بسیار داشت. در ۷۴۳ق متولد شد و در ۸۰۹ق در مدينه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

او شاگردانی مثل ابن ابی الشوس (محمد بن ابی بکر) تربیت کرد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدينه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدينه، مرکز بحوث و دراسات المدينه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۱۰۵.

توجیه تخریب بقیع

توجیه تخریب بقیع، مجوزهای شرعی و قانونی برای تخریب آثاری مثل بقیع.

آل سعود هر دفعه برای تخریب بقیع، توجیهاتی مطرح کردند. زیرا بدون اسناد و مدارک مردم پسند نمی توانستند چنین اقدام شنیعی را انجام دهند.

بقیع در چند نوبت توسط آل سعود و وهابیون حاکم بر حجاز تخریب شده است. یورش نخست وهابیان بین سال های ۱۲۱۷ تا ۱۲۲۱ق رخ داد و در پی آن آرامگاه های ائمه (ع) و اهل بیت (ع) کاملاً ویران شد و اشیاء قیمتی آن به یغما رفت. یورش دوم در هشتم شوال ۱۳۴۴ق اتفاق افتاد. در این حمله که به نکهه ثانی یا یوم الهدم معروف است، باقی مانده ساختمان ها و مقابر کاملاً از بین رفت و فقط روی برخی قبور چند قطعه سنگ گذاشتند.

درحالی که مسئولان کشور عربستان سعودی هر سال با هزینه های بسیار جشنواره الجنادریه برای زنده نگه داشته آداب و رسوم خود با رقص و موسیقی تحت عنوان حفظ میراث فرهنگی به راه می اندازند؛ مسئولین عربستان گویا به فکر حمله سوم می باشند و مفتی کل عربستان سعودی با تخریب آثار اسلامی به بهانه توسعه حرمین شریفین موافقت کرده و گفته بقیع هم در محدوده آن طرح است.

عبدالعزیز بن عبدالله آل الشیخ مفتی کل عربستان سعودی، تخریب هر کدام از آثار در حرمین شریفین را ضروری دانسته است. وی آثار تاریخی و اسلامی را اشیایی نامیده که در صورت مانع توسعه بودن، تخریب آنها ضروری و بدون هیچ اشکالی است. البته مسئولان عربستانی از حدود ۱۰ سال قبل، فاز جدید تخریب آثار اسلامی و تاریخی را آغاز کرده اند؛ به عنوان مثال خانه محل تولد حضرت محمد (ص) را تبدیل به کتابخانه عمومی کردند؛ و خانه همسر ایشان خدیجه (س) را تخریب کرده و به جای آن سرویس های بهداشتی عمومی ساختند. قسمتی از بقیع هم در مانگاه شده است. میادین جنگی دوران صدر اسلام از جمله محل وقوع جنگ بدر نیز به پارکینگ تبدیل شده است.

مسئولان سعودی تخریب آثار اسلامی و تاریخی را با ادعای لزوم توسعه صنعت گردشگری دینی توجیه می کنند. ولی این استدلال ذاتاً مخالف صنعت گردشگری است. چون اغلب گردشگران اصولاً برای آثار مذهبی و تاریخی می آیند و نابودی آثار تاریخی، انگیزه آمدن گردشگران را از بین می برد. بر اساس گزارش ها در عربستان ۹۵ درصد بناهایی که عمر آنها به صدها سال پیش باز می گردد، طی دو دهه گذشته تخریب شده است. که مقامات سعودی مدعی هستند پروژه نوسازی به نفع گردشگری است و این طرحها شامل قبرستان بقیع هم می شود.

گویا در مرحله سوم تخریب بقیع قرار است، کاملاً این قبرستان از بین برود و از نقشه جغرافیا حذف گردد. وظیفه دولت ها اسلامی و تشکل های دینی اینست که تا دیر نشده اقدام نمایند. چنین می نماید که اگر تلاشی صورت نگیرد، تا چند سال آینده، دولت عربستان آخرین اقدام را برای نابودی بقیع اجرا خواهد کرد.

خلاصه اینکه تا کنون این توجیهاات برای تخریب بقیع مطرح شده است: ۱- بقاع و آرامگاه های داخل بقیع مخالف اهداف وقف بقیع بوده است و سازندگان به موقوفه بقیع تعدی کرده اند؛ ۲- ساخت قبور و آرامگاه ها

بر خلاف احادیث و ضوابط مطرح شده در سنت نبوی است؛^۳- اعمال عبادی که توسط برخی مسلمانان در آرامگاه‌ها اجرا می‌شد، بدعت آمیز و شرک بوده است؛^۴- بقیع در وسط شهر مدینه قرار گرفته و برای عمران شهری باید تخریب می‌شد؛^۵- برای رونق صنعت گردشگری باید تخریب و بازسازی می‌شد.

این پنج دلیل مهم‌ترین توجیهاتی است که در طول ۲۱۷ سال بیان کرده‌اند. در اواخر سال ۱۲۱۷ق، طائف توسط وهابیون اشغال شد و اولین تعرضات به مکه و مدینه آغاز گردید. در سال ۱۲۱۸ق، مکه را کاملاً اشغال کردند و در سال ۱۲۲۱ق پس از تکمیل تصرفات خود در مدینه، بقیع را تخریب نمودند. از اولین تعرضات در ۱۲۱۷ق تاکنون ۲۱۷ سال می‌گذرد و توجیهاتی که در این مدت بیان شده توسط عالمان مسلمانان پاسخ گفته شده است.

مآخذ

پایگاه اطلاع رسانی العالم، ذی الحجه ۱۴۳۴؛ تاریخچه نقد و بررسی عقاید و اعمال وهابی‌ها، سید محسن الامین، ترجمه سید ابراهیم سید علوی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۱، ج۱-؛ تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۹۱، ص ۴۱-۱۴۵؛ السعودیون والحل الاسلامی، محمد جلال کشک، بیروت، ۲۰۱۶م، ج۱-؛ الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۳۰-۲۵۶؛ فاجعه بقیع، جلال معاش، بیروت، مؤسسه الامامه، ۲۰۰۶م، ص ۷۵-۱۲۹.

نیز نک-: ادله تخریب بقیع

توحیدگرایی وهابیت

توحیدگرایی وهابیت، تعارض شعارها و عمل وهابیون و آل سعود در عرصه بقیع، کربلا و نجف اشرف.

وهابیون بیش از هر گروه دیگر اسلامی همراه خود را ضد شرک و مدافع توحید معرفی کرده‌اند، اما در عمل دقیقاً برعکس متضاد با توحید و ضد موحدین عمل کردند و مدافع شرک و بت پرستی بوده‌اند. قبرستان بقیع نشانگر هزاران موحدی است که برای توسعه پیام توحید تلاش کردند و در آنجا دفن شده‌اند اما رژیم عربستان و وهابیون به جای معرفی و حفظ آثار این موحدین و ترویج میراث فرهنگی آنها، به تخریب و نابودی پیام و یادگارهای آنان مبادرت ورزیدند. آنان کربلا و نجف اشرف را نیز که پایگاه عینی توحید و مبارزه با شرک و ستم است را منهدم کردند.

وهابیان با تخریب قبور اهل بیت(ع) در قبرستان بقیع و حمله نظامی به کربلا و نجف، و کشتار بی رحمانه مسلمانان و مجبان اهل بیت(ع)، عملاً کینه و خصومت خود را با اهل بیت پیامبر(ص) ثابت کرده‌اند. این عملکرد وهابیت از تفکر انحرافی آنان، مبنی بر دشمنی با اهل بیت رسول الله(ص) به عنوان مدافعین توحید و دوستی با دشمنان اهل بیت(ع)، به عنوان مدافعین شرک ناشی می‌شود.

دشمنی وهابی‌ها با اهل بیت(ع) با لشکرکشی آنان به سرکردگی «سعود بن عبدالعزیز» به سوی کربلا و نجف آشکارتر شد.

آنان، از سال ۱۲۱۶ تا ۱۲۲۵ق در ماه ذیقعد، به عراق حمله کرده، سپس وارد شهر کربلا شده و بیشتر مردم را در کوچه و بازار و خانه ها به قتل رساندند و با اموال و غنایم فراوان از شهر خارج شدند، سپس در منطقه ای به نام «ابيض» جمع شدند و خمس اموال غنیمتی خود را به «سعود» داده و بقیه را بین خود تقسیم کردند که به هر پیاده يك سهم و به هر سواره دو سهم رسید (تاریخ المملکه السعودیه، ج ۱، ص ۷۳).

تخریب قبر سید الشهداء و تاراج صندوق روی قبر که با زمرد و یاقوت و جواهرات دیگر مزین شده بود، توسط وهابی ها، بر اساس گزارش شیخ «عثمان بن بشیر» مورخ وهابی، فقط اثبات کننده این نکته است که وهابیون، شیعه را رقیب اصلی خود و مانع پیشرفت خود می دانستند و به هر قیمت درصدد نابودی شیعه و مفاخر و میراث بوده اند.

میرزا ابوطالب اصفهانی گردشگر هندوستانی که خود در بازگشت از انگلستان به سوی هند یازده ماه بعد از واقعه عاشورا وارد کربلا شده بود در سفرنامه اش به نام «مسیر طالبی» می نویسد:

وقتی که وهابی ها وارد شهر کربلا می شوند، ندای «اقتلوا المشركين» را سر می دهند. آنان بعد از تخریب قبر امام حسین (ع) و کشتن مردم و به جا گذاشتن زخمی های

زیاد، همه چیز را غارت می کنند. این کشتار به حدی وحشیانه بوده که در صحن مقدس، خون کشته شدگان روان گشته و حجره های صحن از اجساد کشتگان پر شده بود (مسیر طالبی، ص ۴۰۸).

وهابی ها در سال ۱۳۴۲ق به شهر مدینه حمله نمودند و بعد از کشتن مسلمین این شهر، وارد مدینه شده، تمام قبه های پاک امامان معصوم (ع) و خاندان رسول الله (ص) را به کمک حامیان استعمارگران غربی خود و دیگر کینه توزان، منهدم کرده و قبرها را با خاک یکسان نمودند.

آنان حتی زمین قبرستان را که از سنگ، فرش شده بود، زیر و رو نموده، آن را به سنگ پاره و خاک و غبار تبدیل نمودند. تمام جواهرات و فرش های گران قیمت را که در ضریح ها و شبستانهای مقدس بود به سرقت و یغما بردند و به اموال آل سعود ضمیمه کردند (تاریخ المملکه السعودیه، ج ۲، ص ۳۸۱-۳۸۲).

وهابیان از یک طرف مدعی ترویج توحیداند و از طرف دیگر به نابودی مظاهر توحید و کشتار موحدان و تخریب اماکن مقدس و به سرقت بردن آثار تاریخی اسلام و اموال مردم و ایجاد فتنه، ارباب و فساد در بین مسلمین، می پردازند.

آیت الله سید محسن امین معتقد است وهابیون بر این باوراند که عموم مسلمانان پس از ایمان به کفر برگشته و از توحید به شرک برگشته اند. از اینرو جنگ با آنان واجب و ریختن خون آنان و تصرف اموالشان بر مسلمانان واقعی یا همان وهابیون حلال است (کشف الارتباب، ص ۱۲۷).

نتیجه اینکه شعارهای وهابیون که اساس آن ضدیت با شرک و مبارزه با ظلم و بی عدالتی و توحیدگرایی است و نیز شعار اصلاح طلبی و ترویج اسلام اصیلی را جهان و جهان اسلام بود در عمل آزموده شد و معلوم شد که تمامی این شعارها پوچ و توخالی است.

مآخذ

تاریخ المملکه السعودیه، صلاح الدین مختار، بیروت، بی نا، ج ۱، ص ۷۳ و ج ۲، ص ۳۸۱-۳۸۲؛ عنوان المجد فی التاریخ النجد، عثمان بن عبدالله، ریاض، مکتبه الرياض الحدیثه، ۱۳۹۸ق، ج ۱، ص ۱۲۱؛ کالبد شکافی عقاید وهابیت، رحمت الله ضیایی، قم، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۶۰-۱۶۲؛ کشف الارتباب، سید محسن امین عاملی، قم، دارالکتاب الاسلامی، ۱۹۹۵م، ص ۱۲۷؛ مسیر طالبی، میرزا ابی طالب اصفهانی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳، ص ۴۰۸.

تورات و بقیع

تورات و بقیع، معرفی بقیع بر اساس عهد عتیق.

یهودیان مدینه در دوران پیامبر (ص) در کنار مسلمانان با یکدیگر همزیستی مسالمت آمیز داشتند و مسلماً اگر گروههایی از یهود علیه پیامبر اکرم (ص) توطئه نمی کردند، حضور آنان در مدینه ادامه می یافت.

مصعب ابن زبیر از کعب الاحبار روایت کرده است «منطقه ای را در تورات یافتیم که اطراف آن انبوهی از درخت های خرماسست و ملائکه از آن محافظت می کنند و هرگاه که از جنازه پر شود اطراف آن را گرفته و به بهشت می برند» ابن نجار گفته است: که منظور از این منطقه بقیع است.

و از سعید مقبری نقل شده که گفته است: مصعب بن زبیر در حالی که از حج یا عمره برمی گشت همراه او رأس جالوت (دانشمند یهودی و در برخی متون ابن رأس جالوت ثبت شده است) بود که از طرف بقیع وارد مدینه شدند و هنگامی که به بقیع رسیدند رأس جالوت گفت که «این همان است» مصعب گفت: چی همان است؟ رأس جالوت گفت من در کتاب خدا اوصاف قبرستانی را دیده ام که در طرف شرق آن نخل و در طرف غرب آن خانه هایی وجود دارد و از آنجا هفتاد هزار نفر در روز قیامت برانگیخته خواهند شد که صورت همه آنها مثل ماه شب چهارده می باشد و من همه قبرستان ها را دیده ام ولی آن اوصاف را نداشت تا اینکه من این قبرستان را دیدم و در گفتاری چنین است هنگامی که رأس جالوت آنجا را مشاهده کرد گفت: این همان مکانی است که من در کتاب خدا اوصاف آن را دیده ام و قدم بر آن نمی گذارم و به خاطر احترام و تکریم از رفتن به آنجا بدون مقدمات و آمادگی لازم صرف نظر کرد.

و در تاریخ مدینه ابن شبه آمده است که خلیج بن محمد یمانی به ما چنین گفت: محمد بن سعید مقبری به ما

چنین گفته است که برادرم و او هم از جدش نقل کرده است که کعب الاحبار گفته است من در کتاب خدا یافته ام که قبرستان در غرب مدینه در کنار رودخانه است که از آن هفتاد هزار نفر در روز قیامت بدون حساب برانگیخته خواهند شد. ابوسعید مقبری به پسرش سعید گفته است: اگر از دنیا رفته من را در مقبره بنی سلمه همان مقبره ای که اوصافش را از کعب شنیدم دفن کنید.

در قاموس کتاب مقدس از مستر هاگس کلیدواژه های بقیع، مدینه و یثرب دیده نمی شود اما ابن نجار (مدینه شناس مشهور از سده ۶ و ۷ق) از قول کعب الاحبار، روحانی یهودی (در گذشت ۳۲ق)، گفته را معادل بقیع دانسته و معتقد است در تورات گفته آمده است (الدرر، ص ۴۵۰).

مآخذ

البقیع قصه تدمیر آل سعود للآثار الاسلامیه فی الحجاز، یوسف الهاجری، بیروت، مؤسسه البقیع، ۱۴۱۱ق، ص ۲۳۸؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه، به کوشش فهیم محمد شلتوت، چاپ دوم؛ الدرر الثمینہ، ابن نجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه، ۲۰۰۶م؛ عمدہ الاخبار فی مدینه الاخیار، احمد عبدالحمید العباس، به کوشش محمد الطیب الانصاری، القاہرہ، اسعد درابزوی الحسینی، عدیم تاریخ.

نیز نک- : کعب الاحبار، گفته.

توسعه بقیع

توسعه بقیع، گسترش مساحت بقیع در دوره های تاریخی.

وضعیت بقیع و تحولات آن پیش از اسلام چندان مشخص نیست و اطلاعات چندانی از آن دوره به ما نرسیده است. فقط ابن نجار (مدینه شناس از سده ۶ و ۷ق) معتقد است معادل بقیع در تورات گفته است و باید ذیل این واژه به جستجوی اطلاعات پرداخت (الدرر الثمینہ، ص ۴۵۰). و از قول علمای یهود مثل کعب الاحبار منقولاً-تی درباره بقیع هست (نک-: گفته؛ کعب الاحبار در همین دانشنامه).

اما از زمانی که رسول خدا رسماً و عملاً بقیع را به عنوان قبرستان مسلمانان شناخت و عثمان بن مظعون را در آنجا دفن کرد و پس از او ابراهیم فرزند خودش را در بقیع دفن کرد، تا کنون بقیع شاهد تحولات بسیار بوده است. هر یک از مورخین و تحلیل گران به گونه ای آن تحولات را شناسایی و دسته بندی کرده اند. علی حافظ سال ها شهردار مدینه منوره و مدیر روزنامه المدینه المنوره بوده و اطلاعات سودمندی دارد. او در کتاب فصول من تاریخ المدینه، تحولات بقیع را به دو دوره تقسیم کرده است. او این توسعه ها را اینگونه توضیح داده است:

توسعه اموی: نخستین گزارش بقیع توسط بنی امیه اجرا شد. به هنگام قتل عثمان بن عفان خلیفه سوم توسط انقلابیون، آنان مانع دفن عثمان در کنار روضه نبوی یا در مسجد نبوی یا در بقیع شدند. اقوام عثمان که از بنی امیه بودند او را در نزدیکی

بقیع در قطعه زمینی به نام حش کوبک دفن کردند. همانان تلاش نمودند فاصله بقیع با حش کوبک را با مردگان و مقابر پر کنند. از اینرو موجب گسترش مساحت بقیع شدند.

توسعه سعودی: علی حافظ پس از دوره اموی یکباره به سراغ دوره حاکمیت آل سعود رفته و می نویسد بقیع در این دوره در جهات مختلف توسعه یافت. اهم این توسعه ها در سه ناحیه بوده است. یکی انضمام بقیع العمات به مساحت ۳۴۹۳ مترمربع به بقیع. دوم حذف فاصله و دیوار بین دو بخش بقیع و یکپارچه سازی بقیع. کوچه ای بین بقیع کبیر و بقیع عمات بود که از شرق تا حره شرقیه امتداد داشت. مساحت این کوچه ۸۲۴ متر بود. در سال ۱۳۷۳ق، شهرداری مدینه دیواری که کنار آن کوچه ساخته بودند تخریب و کوچه را هم ضمیمه بقیع نمود. سوم ضمیمه کردن زمینی به شکل مثلث به مساحت ۱۶۱۲ متر به بقیع که شهرداری این مثلث را که یک ضلع آن در شمال، ضلع دیگر در جنوب و ضلع سوم در غرب بقیع قرار داشت، با تخریب دیوارهای آن ضمیمه بقیع کرد. جمعاً در دوره سعودی، ۵۹۲۹ متر مربع به مساحت بقیع افزوده شد (فصول من تاریخ، ص ۱۶۹-۱۷۲).

محمد الیاس عبد الغنی پژوهشگر از عربستان سعودی معتقد است توسعه های فوق در دوره حاکمیت آل سعود کافی نبوده و مردم خواستار گسترش مساحت بقیع

ص: ۲۲۲

بودند. خادم الحرمين با این درخواست موافقت کرد و بقیع در جهت جنوب و شرق توسعه قابل توجهی پیدا کرد (بیوت الصحابه، ص ۱۶۹).

به نظر می رسد دو نویسنده مزبور توسعه را فقط گسترش کمی و افزایش مساحت تصور کرده اند در حالی که امروزه توسعه فرهنگی و گسترش سازه ها و ساختمان ها مهم تر است. متأسفانه آل سعود تمامی آثار هنری و تاریخی بقیع را منهدم و آنجا را تبدیل به خاکستان و زمینی ساده نموده است. یعنی رفتار این رژیم کاملاً تخریبی و ضد توسعه بوده است.

مآخذ

بیوت الصحابه، محمد الیاس عبد الغنی، مدینه، فهرست مکتبه فهد الوطنیه، چاپ چهارم، ۱۹۹۹م / ۱۴۲۰ق؛ فصول من تاریخ المدینه المنوره، علی حافظ، جدّه، شرکه المدینه للطباعه و النشر، ۱۴۱۷ق / ۱۹۹۶م.

توکل

توکل، اتکال و اتکای اهل بقیع به خداوند.

یکی از فضایل بقیع در برخی روایات اعتماد و توکل خفتگان در بقیع بر خداوند شمرده شده است. جابر بن عبدالله صحابی مشهور رسول خدا(ص) از آن حضرت چنین نقل کرده است: یبعث من هذه المقبره مائه الف... وعلی ربهم یتوکلون (الاحادیث الوارده، ص ۶۰۷). در قیامت از قبرستان بقیع یکصد هزار تن پسا می خیزند در حال که بر پروردگارشان توکل دارند.

نیز محمد بن المنکدر از حضرت نقل کرده که: یحشر من البقیع سبعون الفاً علی صوره القمر... وعلی ربهم یتوکلون (همان).

این دو روایت هر چند از نظر سند و وجود ابن زباله در طریق هر دو و کاذب بودن او موجب ضعف آنهاست؛ اما محتوا و مفاد این روایات در روایات صحیح و حسن و معتبر دیگر تأیید شده است. کلاً روایاتی که می گوید اهل بقیع بدون حساب داخل بهشت می شوند، یا روایاتی که بر شفاعت و گواهی داشتن اهل بقیع تأکید دارند، همه اینها ویژگی و فضیلت توکل را هم در ضمن دارند. به عبارت دیگر داخل بهشت شدن دلالت التزامی بر توکل اهل بقیع دارند.

مآخذ

الاحادیث الوارده فی فضائل المدینه المنوره، صالح بن حامد الرفاعی، مدینه، ۱۴۱۸ق، ص ۶۰۷؛ تاریخ المدینه، به کوشش شلوت، قاهره، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۹۳.

تهران در اعتراض به تخریب

تهران در اعتراض به تخریب، تظاهرات مردم و راه اندازی دستجات عزاداری.

تهران به دلیل اعتقادات شیعی ساکنان، از پایتخت هایی بود که زودتر و گسترده تر به تخریب بقیع در ۱۳۴۳ق عکس العمل نشان داد. سران حکومت چند اطلاعیه صادر کردند؛ از جمله رضاشاه که در آن زمان هنوز تاج پادشاهی را بر سر نگذاشته بود، با امضای ریاست عالییه قوا و رئیس الوزراء، اطلاعیه صادر کرد و تخریب بقیع را محکوم نمود.

وقتی خبر تخریب ۱۳۴۳ق/ ۱۹۲۵م به تهران رسید، شهر یکپارچه تعطیل شد و در غم و ماتم فرو رفت. دستجات سینه زنی و سوگواری به راه افتاد و در مسجد سلطانی تجمع کردند، در بعدازظهر آن روز حدود ده هزار نفر در دروازه دولت تجمع کردند، مداحان در مظلومیت ائمه بقیع مرثیه سرایی کردند و سخنرانان به تحلیل وقایع پرداختند.

اما به تدریج از احساسات کاسته شد چون رسانه ها، نهادهای مسئول، روحانیت و مرجعیت به عمق توطئه آگاهی نداشته و نیز برای تداوم مبارزه برنامه و استراتژی نداشتند، از اینرو نتوانستند مردم را در صحنه نگهدارند.

مأخذ

جامعه شیعه نخواستله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۷۸-۷۹.

ص: ۲۲۳

جابر بن عبدالله، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

جابر بن عبدالله انصاری که به نام عمرو بن حزام هم خوانده شده، از صحابه پیامبر خدا و از ارادتمندان و دوستداران خاندان عصمت و طهارت است. مادرش نسیبه، دختر عقبه بن عدی، کنیه اش ابو عبدالله و یا ابو عبدالرحمن بوده است. او همراه پدرش با اینکه خردسال بود، در عقبه دوم حضور داشت.

او پس از رحلت پیامبر (ص) تا زمان امام باقر (ع) حیات داشته و پیامبر خدا به وسیله او به امام باقر (ع) سلام می فرستد. حضرت رسول شخصاً در بیست و یک غزوه حاضر بوده و جابر در نوزده غزوه آن شرکت داشته است. فقط در نبردهای بدر و احد شرکت نداشته؛ زیرا پدرش او را از جنگ منع کرد ولی او به مسلمانان و مبارزان آب می رساند. پس از رحلت پیامبر، در تمام جنگ ها حاضر بود و در نبرد صفین در رکاب امیر مؤمنان، علی (ع) افتخار حضور داشت.

عبدالله، پسر عمرو خزرجی سلمی، پدر جابر، رئیس قبیله بنی سلمه در عقبه دوم با پیامبر بیعت کرد. در جنگ بدر و احد، در رکاب پیامبر و ملازم آن حضرت بود و سرانجام در احد به شهادت رسید.

جابر بن عبدالله انصاری، در سلسله روایات احادیث، دارای جایگاه رفیعی است. ایشان چون پیوسته در کنار پیامبر بود، احادیث نبوی فراوان در سینه اش نهفته و از رازهایی خبر داشت که از پیامبر شنیده بود. از حوادثی فتنه خیز گفت که پیامبر آگاهش کرده بود. او ماجراهای فراوانی را به چشم خود دیده بود، ماجراهای تخلف از فرمان های پیامبر، عظمت حادثه ها، عظمت پیامبر، عظمت علی (ع)، مظلومیت و غربت خاندان پیامبر بعد از رحلت آن حضرت، ماجرای غم پنهان زهرا و علی (ع)، ماجرای رفتن علی و فاطمه به در خانه های مهاجر و انصار؛ همچنین حضور در کنار علی و همدردی با آن حضرت در ماجرای دفن فاطمه (ع)، مظلومیت و غربت بیست و پنج ساله علی (ع) و حوادث غمبار این دوره، شهادت علی (ع)؛ ماجراهای دوران امامت امام مجتبی (ع)، مسموم شدن آن حضرت؛ غم های جگرگوشه دیگر زهرا و سبط دیگر نبی، حسین بن علی (ع)، و سرهای بریده بر سرنیزه ها؛ غربت امام سجاد (ع) دعاها آن حضرت در کنار قبر پیامبر (ص)، و مناجات های شبانه امام سجاد و بالاخره شهادت ایشان؛ ماجرای حرّه و کشتار مردم مدینه توسط لشکر یزید؛ نیز حوادث غمبار دیگر. از همه مهمتر، زیارتش از شهیدان واقعه طف و گریستن و نالیدن بر مزاری که همه عظمت ها در آن مدفون گردید؛ مزار سبط نبی، سید شهیدان عالم انسانیت و عاقبت، رساندن سلام گرم پیامبر به باقر علوم اهل بیت (ع).

اگر روایات پیامبر و اهل بیت تا دوره امام باقر (ع)، را بنگرید، کمتر روایتی است که در سلسله روایات آن، شخصیت عظیم جابر، جلوه گری نکند.

جابر ارادت عمیقی به خاندان پیامبر و اهل بیت (ع) داشت. امام صادق (ع) فرمود: «پدرم از پدرش امام زین العابدین (ع) نقل کرد، همان سالی که امام مجتبی از دنیا رفتند، من روزی پشت سر پدر و عمویم از کوچه های مدینه می گذشتیم، در آن

هنگام، تازه به حدّ بلوغ رسیده یا نزدیک به بلوغ بودم، در راه به جابر بن عبدالله انصاری و انس بن مالک و جماعتی از قریش و انصار برخوردیم. جابر با دیدن امامان، حسن و حسین (ع) را می بوسید، مردی از قریش که از بستگان مروان بود بر او خرده گرفت که با این سن و موقعیتی که از مصاحبت پیامبر خدا کسب کرده ای، چنین می کنی؟ جابر گفت: اگر فضل و مقام این دو بزرگوار را می دانستی، بر من اشکال وارد نمی کردی.

جابر بن عبدالله انصاری، به دلیل عشق عمیق و وافی که به اهل بیت و خاندان عصمت و طهارت داشت،

ص: ۲۲۴

همواره به انتشار فضایل علی و زهرا و اهل بیت (ع) می پرداخت. به همین دلیل حجاج بن یوسف ثقفی، هنگامی که بر مدینه مسلط شد، جابر و گروهی دیگر را به جرم طرفدارای از علی (ع) و انتشار فضایل آنها دستگیر کرد و مورد آزار و شکنجه قرار داد.

هنگامی که عبدالله بن زبیر در مقابل عبدالملک مروان به دعوی خلافت برخاست، عبدالملک، خلیفه مروانی، حجاج بن یوسف را برای دستگیری وی به مکه فرستاد. عبدالله به خانه کعبه پناه برد. حجاج خانه را آتش زد. پس از غلبه بر ابن زبیر، حکومت مکه و مدینه بر او مسلم شد. پس از آنکه مسجد را از سنگ ها و خون ها پاک کرد، به مدینه رفت و یک ماه یا بیشتر در این شهر توقف کرد. مردم مدینه را به جرم کشتن عثمان، با انواع شکنجه ها آزار داد. از جمله با مهر فلزی گذاخته، دست جابر بن عبدالله انصاری، آن صحابی بزرگ و یار باوفای پیامبر اسلام را مهر زد.

جابر بن عبدالله انصاری، افتخارات بسیاری کسب کرد و نامش در تاریخ اسلام بلندآوازه و ماندگار شد. او از شدت ضعف و در اثر کهولت سن، در سال ۷۷ یا ۷۴ق دار فانی را وداع کرد و ابان بن عثمان به عنوان امیر مدینه بر او نماز گزارد. عمر او را هفتاد و چند یا نود و چهار سال نوشته اند. جابر بن عبدالله انصاری در بقیع به خاک سپرده شد و قبر پاکش، طبق نقل های تاریخی، در ضلع شرقی بقیع است. لیکن حوادث و ماجراهای فراوانی سبب ناپیدایی قبر آن بزرگوار گردید.

درباره مدفن جابر اقوال و روایات دیگر هم هست. ابن شبه از فلیح بن محمد یمانی نقل کرده که مقبره جابر در غرب مدینه منوره در کنار مسیل قرار دارد. نیز ابن شبه از ابو غسان روایت کرده که مرقدش در غرب مدینه در مسیر سیل و در مکانی است که هفتاد هزار نفر در قیامت از آنجا مبعوث شده و بدون حساب به بهشت می روند. روایاتی هم مدفن جابر را قبرستان بنی سلمه دانسته که در غرب مدینه بوده است. اما نظریه ای که مدفن او را بقیع می داند قوی تر و مستندتر است. مهم اینست که بقیع در شرق مدینه است ولی قبرستان بنی سلمه یا روایات دیگر مدفن جابر را در کنار مسیل دانسته اند و اینها در غرب مدینه استقرار دارند.

مأخذ

الغدیر، عبدالحسین الامینی، تهران، ج ۹، ص ۹۸-۱۰۰؛ بحار الانوار، علامه محمدباقر مجلسی، بیروت، دار العلم، ۱۹۸۷م، ج ۴۱، ص ۳۰۲ و ج ۱۶، ص ۳۱؛ پیغمبر و یاران، محمدعلی عالمی، تهران، افتخاریان، ۱۳۴۶، ج ۲، ص ۱۱۴-۱۱۵؛ جابر بن عبدالله الانصاری، حسین الوائقی، قم، بوستان کتاب، ۱۴۳۱ق، ص ۱۱۴-۱۱۵؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۳۷-۳۸؛ کتاب سلیم بن قیس الهمدانی، به کوشش محمدباقر الانصاری، قم، بی تا، ص ۱۸۶.

جاده العاشقین

جاده العاشقین، سفرنامه کمال الدین حسین خوارزمی شامل گزارشی درباره بقیع.

شیخ کمال الدین حسین بن احمد خوارزمی مرید حاجی محمد خوششانی و قطب فرقه همدانیه است. تاریخ تولد او ثبت نشده

است. اما فرقه همدانیه امیر سید علی همدانی عارف و صوفی نامدار ایرانی از طریقت کبرویه منشعب شد. البته تداوم فرقه همدانیه در پیروان کمال الدین خوارزمی را «حسینیه» هم نامیده اند. او سال های بسیار در خوارزم به سیر و سلوک و تربیت شاگردان مشغول بود، از اینرو به خوارزمی شهرت دارد. تخلص او حسینی است. او از سال ۹۵۶ق عازم سفر حج شد و پسر و مریدش به نام شریف الدین حسین خوارزمی (درگذشت ۹۵۸ق) خاطرات و مشاهدات و نیز تجارب صوفیانه و سیر و سلوکی این سفر را نوشت و سفرنامه ای به نام جاده العاشقین تدوین کرد. شریف الدین شعر می سرود و تخلص شریفی داشت. کمال الدین در سال ۹۵۶ق مریدان خویش را برای سفر به حرمین دعوت کرد. آمار مریدانش که به این سفر فراخوانده شدند به سیصد نفر می رسد. چنین کاروانی در مسیر طولانی حجاز و آن هم کسانی که همگی گرایش عرفانی و صوفیانه دارند، کم سابقه و جالب است، سفرنامه و گزارش سفر اینان جالب تر می باشد. شریف الدین با مهارت تمام، گزارشی با رویکرد عرفانی از این سفر تهیه کرده است.

ص: ۲۲۵

شریف الدین از بقیع هم سخن گفته و درباره گنبد و بارگاه امامان بقیع توصیفات مطلوبی دارد. از ائمه بقیع با وصف امامان معصوم یاد می کند. از ضریح و ساختمان آرامگاه ائمه بقیع یاد کرده و متذکر شده مقبره چهار امام در یک ضریح بوده و قبر عباس بن عبدالمطلب در ضریح دیگر قرار دارد. نیز از زیارت قبور عثمان بن عفان، عایشه همسر رسول خدا(ص) و فاطمه بنت اسد هم یاد کرده است.

این سفرنامه نخست در مجله پیام بهارستان (سال ۴، ش ۱۳، پاییز ۱۳۹۰، ص ۱۱-۸۸) منتشر شد. گزارشی از آن به قلم علی صدراپی و محمود کریمیان با عنوان «حج عاشقان» با چکیده ای از سفرنامه در مجله میقات حج (ش ۷۴، ص ۵۹-۷۱) منتشر شد. نیز مقاله بلندی درباره مطالب دیگر این سفرنامه و غیر از بقیع در دانشنامه حج و حرمین شریفین آمده است.

مآخذ

تاریخ نظم و نثر در ایران، سعید نفیسی، تهران، فروغی، ۱۳۶۳، ج ۸، ص ۲۴۲-۲۴۳؛ تذکره الشعراء، مطربی سمرقندی، تهران، آینه میراث، ۱۳۸۲، ص ۶۴۹-۶۵۰؛ «حج عاشقان»، محمود کریمیان، علی صدراپی، میقات حج، ش ۷۴، ص ۵۹-۷۱؛ دانشنامه جهان اسلام، ویراسته حداد عادل، تهران، ۱۳۷۸؛ دانشنامه حج و حرمین شریفین، قم، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲، مدخل جاده العاشقین؛ طرائق الحقایق، محمد معصوم شیرازی، تهران، سنایی، ج ۲، ص ۳۳۴-۳۴۵؛ فهرستواره کتاب های فارسی، احمد منزوی، تهران، دائرالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۲۰۹۴.

جارالله زمخشری

جارالله زمخشری، از عالمان مشهور اهل سنت و دارای موضع نسبت به بقیع.

محمود بن عمر زمخشری مشهور به جارالله و زمخشری در ۴۶۷ق در شهر زمخشر خوارزم متولد شد. او را ادیب، مفسر و متکلم معتزلی دانسته اند. در طلب علم به بخارا و بغداد رفت. سپس راهی مکه شد و سالها در جوار خانه خدا مقیم بود. از اینرو به او جارالله می گویند. تفسیر الکشاف را در ایام مکه نوشت.

او در فروع حنفی و در کلام تابع معتزله بود. آثاری متنوع در زمینه های کلام، فقه، علوم حدیث، تفسیر، بلاغت و ادبیات دارد. او در سال ۵۳۸ق در جرجانیه (گرگان) دارفانی را وداع گفت.

جارالله زمخشری در کتاب الفائق فی غریب الحدیث، مطالب قابل توجهی را درباره بقیع آورده که حاکی از عظمت بقیع در نگاه او بوده است.

مردم در دوران پیامبر خدا(ص) به علت نباریدن باران گرفتار قحطی و تنگنا شدند، پیامبر(ص) به بقیع غرقه رفته، با اصحاب دو رکعت نماز - که قرائت را مخفی می گفت - خواندند، سپس عباي خود را وارونه کردند و دست های مبارک را به سمت خدا بلند نموده، عرضه داشتند: خدایا شهرهای ما خشک شده و زمین های ما را گرد و خاک گرفته و رو به مرگ نهاده و چارپایانمان عطشان شدند، خدایا رحم کن بر چهارپایان تشنه و علف خوار ما و کودکان بی پناهمان.

همین متن را، متقی هندی، در جلد هشتم کنز العمال، با اضافاتی نقل کرده که اضافات آن اینگونه است: پیامبر خدا(ص) در ادامه، گفتند: بار خدایا ای فرستنده برکت ها از جایگاه آن و نشر دهنده رحمت ها از معادن آن، که در آن باران های مترکم است. بار خدایا تو بخشنده گناهانی. از تو برای گناهان بزرگمان، طلب بخشش می کنیم و به تو باز می گردیم از بزرگی گناهان. خدایا باران رحمتت را پیوسته بفرست... آنگاه که پیامبر خدا(ص) از دعا فارغ شد، آسمان بارانش را نازل کرد؛ به گونه ای که هر فردی می کوشید که سریعتر به منزل باز گردد. پس چارپایان متنعم و زمین سبزه زار شد و مردم شادمان گردید، و همه اینها به برکت وجود پیامبر(ص) و نماز و دعای ایشان در مراسم آن روز در بقیع بود.

مأخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۹، ص ۲۲۱؛ الفائق فی غریب الحدیث، جارالله محمود بن عمر زمخشری، بیروت، دار الکتب العلمی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۷۷؛ کنز العمال، علاءالدین علی المتقی الهندی، بیروت، مؤسسه الرساله، بی تا، ج ۸، ص ۴۲۶ و ج ۱۵، ص ۶۴۸.

ص: ۲۲۶

جامعه شیعه نخاوله، کتابی درباره شیعیان مدینه و نقش آنها در بقیع.

ورنر اند(۱)

از شیعه پژوهان جدید، از ۱۹۸۰م تحقیق درباره شیعیان مدینه را آغاز کرد. چند نوبت به مدینه سفر کرد تا از نزدیک زندگی و وضعیت آنان را از نزدیک مطالعه کند. مجموعه تلاش های علمی او گزارشی شد که در قالب مقاله بلند و با مشخصات زیر منتشر شد:

“The nakhamile, ashite commnity in medina past and present”, die weit des Islam, ۳۷, “(brill, Leiden, ۱۹۹۷).

این مقاله توسط سید حسین مدرسی طباطبایی از استادان دانشگاه هستون امریکا برای رسول جعفریان ارسال گردیده، با دستکاری مترجمین، به فارسی برگردانده شده و همراه پاورقی ها و چند ضمیمه در قالب یک کتاب منتشر شده است. عنوان آن چنین است: جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره.

نویسنده در متن و آقای جعفریان در پاورقی یا در ضمائم که همراه با دو مصاحبه از رهبر شیعیان مدینه یعنی شیخ محمد علی عمری است، مطالب و نکات زیادی درباره بقیع گفته اند. سرفصل های این مطالب عبارت اند از:

سیر پیدایش جامعه نخاوله و محل زندگی و خدمات آنان به بقیع؛ طرح جامع نوسازی بقیع، لوله کشی آب در بقیع؛ مشخصات ضریح و حضرت زهرا(ع) و بقعه ائمه بقیع(ع)، اشتغال نخاوله به درباری بقیع؛ اشراف مدینه و رابطه آنان با نخاوله؛ معرفی شخصیت هایی مثل سید منصور ناظر و مراقب موقوفات بقیع؛ آیت الله نائینی؛ آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی؛ میرزا عبدالرسول مرزبانی تبریزی؛ آقا کمال الدین شریعتمدار؛ جعفر اصفهانی؛ شیخ سعد جزاع؛ اتهام تخریب بقیع توسط نخاوله؛ دفن در بقیع و شروط آن؛ قبرستان جایگزین برای نخاوله، عزاداری نخاوله در بقیع.

هر یک از این سرفصل ها در یک مقاله مستقل آمده است. این نخستین اثری است که به زبان فارسی درباره شیعیان مدینه و نخاوله منتشر شده است.

مأخذ

جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه و ضمایم رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ۱۵۴+۲ص.

جاهلیت

جاهلیت، بقیع در نگاه جاهلیت شناسان عرب.

بقیع در متون مربوط به جاهلیت کاربرد داشته و این نکته گویای اینست که بقیع را حتی در دوره جاهلیت می شناخته اند.

جوادعلی در فصل کشت و زرع مدینه به تفصیل به باغات یا مکان های دارای کشت و درخت کاری در دوره جاهلیت پرداخته و از بقیع هم نام برده است. بقیع قطعه زمینی بزرگ و دارای پوشش گیاهی در حاشیه مدینه بوده است؛ یعنی بعد از دیوار مدینه، و نام اصلی آن در این دوره بقیع العرقده است، چون بوته یا درخچه های تیغ به نام عرقده داشته است.

البته به گزارش جوادعلی چند مکان در مدینه قبل از اسلام به نام بقیع بوده است. یکی از آنها بقیع العرقده است. بقیع الخیل، بقیع الخبجه، بقیع الزبیر و بقیع الخصمات، نام های محل های دیگر است که به نام بقیع قبل از اسلام معروف بوده است.

مآخذ

تاج العروس، مرتضی زبیدی، قاهره، المطبعه الوهبیه، ۱۲۸۶-۱۲۸۷ق، ج ۵، ص ۲۸۰؛ المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، جوادعلی، بیروت، ۱۹۷۱م، ج ۷، ص ۴۲؛ موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره، زیر نظر زکی یمانی، لندن، فرقان، ۲۰۱۱م، ج ۵، ص ۱۲۸ به بعد.

نیز نک-: دوره جاهلیت، بقیع در

جایگاه بقیع

جایگاه بقیع، محل استقرار و حدود جغرافیایی آن.

قبل از اسلام و حتی در قرون نخستین اسلامی، بقیع در خارج از شهر یترب قرار داشت. اما وقتی مدینه به عنوان مرکزیت حکومت نبوی تعیین شد، جمعیت شهر یک باره چند برابر شد. برای تأمین مسکن، ساخت و ساز شروع شد و شهر بسیار گسترش یافت به طوری که هم اکنون بقیع در وسط مدینه منوره قرار دارد.

ص: ۲۲۷

وضعیت و محل بقیع در قرون نخست اسلامی اینگونه بود: در ضلع های شمال، جنوب و شرق بقیع، مزارع و باغات قرار داشتند. در غرب، حاره الاغوات و بعد از آن مسجد النبی بود. یعنی حاره الاغوات بین بقیع و مسجد النبی قرار داشت. در مدینه چند منطقه به نام حاره یا حره هست. حاره به زمین مسطحی گفته می شد که معمولاً به دلیل سنگلاخی یا ریگزار بودن، قابل کشاورزی نبود. حاره ها بر حسب نام صاحب یا طایفه ای که در آن ساکن بودند نام گذاری می شد. در حاره الاغوات، به ندرت خانه و ساختمان هایی پیدا می شد اما در عصر رسالت و در دوره خلفای تمامی حاره الاغوات ساخته شد؛ اعم از مسکن، بازار و محل کسب و کار، مدرسه و مسجد. از اینرو بین بقیع و مسجد النبی را ساختمان ها پوشانده بود. اما در یک قرن اخیر به تدریج تمامی ساختمان ها تخریب و حیاط بزرگی با همه سازه های مورد نیاز زایران مثل وضوخانه ساخته شد تا زوار به راحتی به عبادت بپردازند. بنابراین با اجرای طرح توسعه اطراف حرم نبوی، غرب بقیع متصل به مسجد النبی شد؛ البته با فاصله صحن بزرگ.

اما هم اکنون در اطراف بقیع، خیابان احداث کرده اند. نام های این خیابان ها اینگونه است: ستین، عبدالعزیز، ابوذر، باب العوالی.

شرق بقیع باغی به نام خضراء ابان بن عثمان قرار داشت و خارج از بقیع بود؛ در همین ضلع، قبرستان یهود به نام حش کوكب بود. طرفداران عثمان بن عفان و بنی امیه پس از دفن عثمان در حش کوكب، خضراء را هم خریدند و به حش کوكب ضمیمه کردند. به تدریج با دفن اموات حش کوكب به قسمت های دیگر بقیع وصل شد. اما بین آنها معبر و کوچه بود.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد انور البکری و حاتم عمر طه، مدینه منوره، مکتبه الحلبي، ۲۰۰۴م، ص ۲۱.

جبار بن صخر

جبار بن صخر، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

جبار بن صخر از انصار مدینه بود که در راه کمک و مساعدت به رسول الله (ص) و یاران او فراوان تلاش کرد. او ملقب به انصاری است. نامش از

پیمان عقبه سوم در منابع آمده است؛ چون یکی از هفتاد کسی بود که در سیاهی شب به نمایندگی از مردم مدینه با رسول اکرم (ص) در مکه بیعت کردند و از حضرت دعوت نمودند به مدینه هجرت فرماید. رسول اکرم (ص) بین او و مقداد بن الاسود عقد اخوت و برادری منعقد کرد. او در غزوات و جنگ های متعدد از جمله غزوه بدر حضور داشت و شجاعانه به دفاع از رسول اکرم (ص) و مسلمانان پرداخت.

وی در دوره خلافت عثمان بن عفان و در سال ۳۰ق درگذشت و در بقیع دفن شد.

مأخذ

جبانہ البقیع

جبانہ البقیع، نام دیگر قبرستان بقیع.

سرزمین بقیع، پیش از اسلام و قرون نخست اسلامی به بقیع یا بقیع الغرقد نامیده می شد. ولی پس از آن اسامی دیگر به میان آمد. البته در منابع فارسی نام قبرستان بقیع فراوان است. اما در اسناد و مدارک عربستان سعودی، در سده ۲۰م به نام جبانہ برمی خوریم. نقشه مدینه منوره مربوط به سال ۱۹۵۱م که توسط دولت عربستان منتشر شده اینگونه است که بقیع شامل دو قسمت کوچک و بزرگ است و وسط این دو بخش خیابان شهدا تأسیس شده بود. قسمت کوچک به جبانہ البقیع القدیم و قسمت بزرگ به جبانہ البقیع ثبت شده بود. جبانہ از ماده جَبَن به معنای قبرستان است. دهخدا جبانہ را به معنای گورستان می داند. البته معانی دیگر هم برای آن آورده است. نیز می گوید: مردم کوفه قبرستان را جبانہ می نامند. در کوفه هم اماکنی هست که به این نام مشهور است. مثل جبانہ السالم، جبانہ عزم. جنان و احتمالاً جنانہ هم در لغت عرب به معنای بهشت و قبرستان سرسبز و بهشت گونه است.

صور من الحياه الاجتماعيه بالمدينه المنوره، جده، ۱۴۱۳ق، ص ۶۴؛ فرهنگ بزرگ جامع نوین، احمد سیاح، تهران، بی تا، ج ۱، جنن و جنن؛ لغت نامه دهخدا، تهران، ج ۵، ماده جنانه و جنان و ماده جبانه.

الجَبَجِبَه ← بقیع الجَبَجِبَه

جبرئیل

جبرئیل، ابلاغ امر الهی به رسول خدا(ص) برای رفتن به بقیع.

یک شب وقتی رسول خدا(ص) در خانه عایشه بود، از خواب برخاست و به عایشه گفت جبرئیل آمد و امر خداوند را اینگونه ابلاغ کرد: ان ربك يأمرک ان تأتي اهل البقیع فتستغفر لهم یعنی پروردگارت تو را امر کرد نزد اهل بقیع بروی و برای آنان طلب مغفرت نمایی.

این حدیث که در واقع سخن خداوند است که به واسطه جبرئیل ابلاغ شده، در مجامع روایی اهل سنت مثل صحیح بخاری درج شده است. در دوره های بعد فقیهان اهل سنت مثل فقهای شافعی بر اساس این امر استحباب زیارت بقیع و رفتن بدانجا را استنباط کرده اند.

احکام و خصائص الحرمین فی الفقه الاسلامی، علی احمد یحیی القاعدی، بیروت، مؤسسه الریان، ۲۰۰۸م، ص ۸۹۳-۸۹۴؛ صحیح مسلم، مسلم بن حسین قشیری، بیروت، دارالفکر، ۱۹۷۸م، ج ۷، ص ۴۰.

جَبَلَه بن عمرو انصاری

جَبَلَه بن عمرو انصاری، از اصحاب رسول اکرم(ص) و از مشاهیر مدینه و مدفونین بقیع.

جَبَلَه بن عمرو بن اوس بن عامر الساعدی الانصاری از شخصیت های یثرب بود. تاریخ تولد او معلوم نیست. پس از ظهور اسلام برای ترویج این دین کوشید و از اصحاب و یاران حضرت رسول(ص) شد.

او از فقهای صحابه است و در کنار پیامبر، در جنگ های متعدد، از جمله بدر و احد و خندق حضور داشت. از پیامبر(ص) روایات و علوم قرآنی را فرا می گرفت و آنگاه به مردم می آموخت.

پس از رحلت پیامبر(ص)، از علی(ع) جدا نشد و در جبهه آن حضرت قرار گرفت، با آن حضرت به کوفه رفت و در نبردهای جمل، صفین و نهروان حضور فعال داشت.

او از منتقدان ماجرای سقیفه بود و همواره از مظلومیت و حقانیت علی(ع) سخن می گفت. او با توجه به اعتقاد شدید به حقانیت علی(ع) در برابر خلفا، موضع تندی داشت.

جبله بن عمرو نخستین کسی است که بی پروا به عثمان اعتراض کرد و به نقد او پرداخت. او به عثمان گفت: باید این نورچشمی ها را طرد کنی. عثمان گفت: کدام نورچشمی ها؟ من برای انجام کارها افراد شایسته را انتخاب می کنم. جبله پاسخ داد: آیا مروان، معاویه، عبدالله بن عامری و عبدالله بن سعد ابی سرح را به دلیل شایستگی آنان انتخاب کرده ای؟ اینان کسانی هستند که قرآن و پیامبر، خون بعضی از آنان را هدر اعلام نموده است. از آن روز اعتراض ها شروع شد و مردم نسبت به عثمان جری شدند. همچنین موضعگیری تند او نسبت به عثمان در خصوص داروغه مدینه، حارث بن حکم، در تاریخ مشهور است.

جبله نه تنها در زمان حیات عثمان با او مبارزه می کرد، بلکه از آنجا که او را عنصری خطاکار می دانست، پس از مرگ وی نیز به گفته سخاوی به نقل از اخبار المدینه ابن شبه هنگامی که خواستند جنازه او را در قبرستان بقیع دفن کنند، از این کار جلوگیری کرد. از این رو، جنازه عثمان را به حش کوب بردند و در آنجا به خاک سپردند.

جبله در سال ۳۸ق، چشم از جهان فرو بست. مسلمانان بسیاری بر جنازه مطهرش نماز گزاردند و در بقیع دفنش کردند. البته از برخی مطاوی تاریخی برمی آید که وی در مصر سکونت گزیده ولی هرگز اشاره ای به دفن وی در مصر نکرده اند، بلکه منابع قدیمی مثل الاستیعاب و الاصابه محل دفنش را بقیع اعلام کرده اند.

مآخذ

الاصابه، ج ۱، ص ۲۲۳؛ شخصیت های اسلامی شیعه، جعفر سبحانی، قم، چاپخانه علمیه، ۱۳۵۹، ص ۱۰۷-

ص: ۲۲۹

۱۰۸؛ بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، بیروت، دار العلم، ۱۹۸۷م، ج ۲۱، ص ۲۹۲ و ج ۴۸، ص ۲۹۷؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۲۸، اق، ص ۲۶۱.

جَبَلَةُ بنِ عَمْرُو انصاری

جَبَلَةُ بنِ عَمْرُو انصاری، دیدگاه سخاوی.

جَبَلَةُ بنِ عَمْرُو بنِ اوس بنِ عامر الساعدی الانصاری از اصحاب رسول خدا بود. تاریخ تولد او در دست نیست. اما در جنگ احد حضور داشته است. پس از رحلت حضرت رسول (ص) در جبهه دفاع از آل البیت (ع) فعال بود. سخاوی از کتاب اخبار المدینه ابن شَبَه نقل کرده که گروهی از هواداران عثمان وقتی جسد او را به طرف بقیع بردند تا در بقیع دفن کنند، جبله مانع شد. به همین دلیل همراهان جسد عثمان مجبور شد او را به حش کوكب ببرند و در آنجا دفن کنند. او پس از درگذشت در بقیع دفن شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۱۸۵-۱۸۶.

جیبِر بنِ مُطْعِم

جیبِر بنِ مُطْعِم، از اصحاب رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابو محمد یا ابو عَدَدِی یا ابونافع جیبِر بنِ مطعم از تیره بنی نوفل بن عبد مناف از قبیله قریش از اصحاب پیامبر خدا (ص) بود. پس از هجرت پیامبر (ص) بر روش خود که بر سیره قبایل موجود در مکه بود، ثابت ماند، او از رهبران مشهور مردم مکه بود و به دلیل مردم داری او، آحاد جامعه مکه او را دوست داشتند. ولی در ماجرای فتح مکه، در زمره طلقاء بود که به دست پیامبر آزاد شد و مورد لطف آن حضرت قرار گرفت و بعد از آن، به اسلام گروید. نظر برخی از مورخین اینست که پیش از فتح مکه اسلام آورده بود. پدر او مردی بزرگوار بود که در مکه پیامبر را، هنگام بازگشت از طائف پناه داد و از این رو است که پیامبر (ص) در دوران رسالتش از مطعم بن عدی به نیکی یاد کرده است.

پرونده اقداماتش علیه رسول الله سنگین بود و اقداماتی مانند این موارد را داشت: شرکت در شورای قتل پیامبر (ص) و رأی به قتل آن حضرت؛ شرکت در جنگ بدر و اسیر شدن به دست مسلمانان، شرکت در جنگ احد و تشویق غلام وحشی خود، تا به انتقام قتل عمویش طعیه در جنگ بدر، حمزه بن عبدالمطلب را به شهادت رساند. با این حال پس از اسلام آوردن پیامبر (ص) نه تنها او را محاکمه نکرد حتی به نیت تألیف قلوب، هدایایی به اندازه صد شتر به او عنایت کرد.

جیبِر بنِ مطعم در علم انساب مهارت فراوان داشت. برخی از مورخان او را داناترین مردم به نسب عرب دانسته اند. از این رو، بسیاری از کسانی که می خواستند از قبیله خود آگاهی یابند و بدانند که نسبتشان قرشی است یا غیر قرشی و یا از قبایل

زیرمجموعه قریش بوده اند، به او مراجعه می کردند و او به درستی پاسخشان را می داد. به همین دلیل عمر در صدد بود، از نسب شناسان بزرگ عرب مثل جبیر، عقیل و مخرمه گروهی برای تدوین و ثبت نام و نسب مسلمانان تشکیل دهد.

جبیر بن مطعم، روایات فراوانی از پیامبر خدا(ص) نقل کرده است. شخصیت بزرگ جبیر بن مطعم، سبب شده است که بسیاری از مورخان او را به عنوان راوی حدیث غدیر خم به حساب آورده و از زمره هواداران آل محمد(ص) یادش کرده اند.

پس از رحلت پیامبر اکرم(ص) و در دوره خلفای راشدین، از رهبران عرب و مدیران نزدیک به دربار خلافت بود. در دوره خلافت عمر چندی والی کوفه بود. در دوره خلافت عثمان هم فعالیت های سیاسی و اجتماعی داشت. پس از کشته شدن عثمان، خلیفه را کفن کرد و بر او نماز گذارد. در دوره خلافت امام علی(ع)، چند اقدام مهم داشت از جمله به پیشنهاد عمروعاص، در جریان حکمیت از هیئت مستشارین دو طرف منازعه بود.

برخی گزارش ها از زنده بودن جبیر پس از واقعه عاشورا و یاری امام سجاد(ع) حکایت می نماید. ولی دیگران این گزارش را صحیح ندانسته اند.

جیبر بن مطعم، روزگار خود را با عزت در کنار پیامبر(ص) سپری کرد و با حلم و بردباری ویژه ای رفتار نمود. او از بزرگان قریش بود و سرانجام در اواخر روزگار حاکمیت معاویه یعنی در سال ۵۷ یا ۵۸ یا ۵۹ق در مدینه درگذشت و در بقیع مدفون گردید.

مأخذ

تقریب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، بی جا، بی نا، ج ۱، ص ۱۲۶؛ خلاصه عباقات الانوار، السید حامد النقوی، به کوشش علی حسینی میلانی، بی جا، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۴۱؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۷، ص ۵۸۸ - ۵۸۹؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل المنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، ص ۳۸-۳۹؛ شرح احقاق الحق، السید مرعشی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، بی تا، ص ۹۰.

جعفر اصفهانی

جعفر اصفهانی، کفشیان بقیع.

اطلاعات چندانی درباره او در منابع نیست. از نامش پیداست که مثل بسیاری از عوامل در حرمین مکه و مدینه و بقیع به دلیل علاقه ذاتی به ائمه(ع) و حضرت فاطمه زهرا(ع) از ایران به آنجا رفته و مشغول کارها و خدمات مختلف از جمله نگهداری کفش های زائران بوده است.

جعفر اصفهانی برخورد خوبی با زایران داشت و مردم از او راضی بودند.

مأخذ

جامعه شیعه نخواست در مدینه منوره، ورنه اند، ترجمه و ضمیمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۱۲۵.

جعفر الصادق(ع)

جعفر الصادق(ع)، امام ششم شیعیان و مدفون در بقیع.

چهار تن از ائمه شیعیان در کنار هم در قبرستان بقیع دفن شده اند. ایشان عبارت اند از: امام حسن مجتبی(ع) امام سوم، امام زین العابدین(ع) امام چهارم، امام محمدباقر(ع) امام پنجم، امام جعفر بن محمد صادق(ع) امام ششم.

امام صادق(ع) در هفتم ربیع الاول سال ۸۳ق در مدینه به دنیا آمده و در سال ۱۴۸ق، به شهادت رسید. در آن زمان بر قبور این ائمه بزرگوار سنگ مرمری بود که بر آن این جمله حک شد: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، الْحَمْدُ لِلَّهِ مَبِيدِ الْأُمَمِ وَمُخَيِّبِ الرُّمَمِ، هَذَا قَبْرُ فَاطِمَةَ بِنْتِ رَسُولِ اللَّهِ سَيِّدَةِ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ وَقَبْرِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ (ع) وَعَلِيِّ الْحُسَيْنِ (ع) وَقَبْرِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ (ع) وَجَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ (ع)».

مسعودی این سنگ قبر را در سال ۱۳۳۲ ق دیده است. ترتیب قبور ائمه چنین است: قبر اول از امام حسن (ع)، قبر دوم امام سجّاد (ع)، سپس امام باقر (ع) و قبر آخر نیز از امام صادق (ع) است.

امام جعفر صادق (ع) را به دلیل ارائه گسترده معارف شیعه، بنیانگذار شیعه امامیه دانسته اند و به همین دلیل شیعه را نیز جعفریه نامیده اند. نیز آرا و نظرات ایشان در زمینه های گوناگون علمی مثل پزشکی، شیمی و غیره در تاریخ علم تأثیر و اهمیت فوق العاده داشته است. کتابی با عنوان و مشخصات زیر منتشر شد که گویای ابعاد علمی ایشان است:

الامام جعفر الصادق فی نظر علماء الغرب، تعریب نورالدین آل علی، زیر نظر ودیع فلسطین، دمشق، دار الفاضل، ۱۹۹۵ م، ۴۵۳ ص.

دانشگاه استراسبورگ در مایو ۱۹۶۸، با دعوت ۲۵ استاد و پژوهشگر از ایران، لبنان، امریکا، بلژیک، سوییس، بریتانیا، فرانسه و ایتالیا کنگره ای درباره نقش جعفر صادق در تاریخ تحولات علوم برپا کرد. اهمّ این استادان عبارت بودند از:

- پروفیسور ارمان آبل (۱) از دانشگاه بروکسل در بلژیک؛

- پروفیسور ژان اوین (۲) از دانشگاه سوربن در پاریس؛

- پروفیسور روبر برونشویک (۳) از دانشگاه سوربن پاریس؛

- پروفیسور کلود کاهن (۴) از دانشگاه سوربن در پاریس؛

- پروفیسور آنریکو شیروللی (۵) از دانشگاه رم در ایتالیا؛

- پروفیسور هنری کربن (۶) از دانشگاه پاریس؛

- پروفیسور توفیق فهد (۷) از دانشگاه استراسبورگ در فرانسه؛

ص: ۲۳۱

۱- Abel Armand .

۲- Jean Aubin .

۳- Robert Brunshvig .

۴- Claude Cahen .

۵- Enrico Cerulli .

۶- Henri Corbin .

۷- Tufic Fahad .

از دانشگاه رم در ایتالیا؛

و ہفدہ تن از استادان مہم دیگر دانشگاه ہای کشورہای نامبردہ دربارہ دید گاہ ہا و ابعاد علمی امام صادق (ع) سخن گفتند۔ این مجموعہ بہ فرانسوی در پاریس در سال ۱۹۷۰ چاپ شد۔ سپس بہ فارسی و عربی ترجمہ گردید و در جہان منتشر شد۔ دکتر نورالدین آل علی این مجموعہ را بہ عربی بازگرداند و با مشخصات مزبور منتشر کرد۔

نیز ہمایشی در دمشق بہ سال ۱۹۹۱م با عنوان مؤتمر الامام جعفر الصادق (ع) برگزار شد و استادان چند دانشگاه از جہان دربارہ ابعاد علمی ایشان سخن گفتند۔ مجموعہ سخنرانی ہای آنان با مشخصات زیر منتشر شد:

الامام جعفر الصادق (ع): دراسات و ابحاث، دمشق، المستشاریہ الثقافیہ الایرانیہ فی دمشق، ۱۹۹۱م۔

این مجموعہ شامل حدود ۳۰ مقالہ از دانشمندان جہان اسلام و برخی دانشگاه ہای غرب دربارہ آن حضرت است۔ اینگونہ آثار گویای اہمیت امام صادق (ع) در طول تاریخ و در جریان تحولات علوم است۔ اہمیت بقیع نیز بہ شخصیت ہایی است کہ در آن آرمیدہ اند۔ امام صادق (ع) از جملہ این افراد است۔

آن حضرت تا اواخر امامت خود کہ مصادف با سقوط خلافت بنی امیہ و آغاز خلافت بنی عباس بود، بہ نشر تعالیم دینی پرداخت و شخصیت ہای علمی بسیاری در علوم مختلف عقلی و نقلی تربیت کرد۔ تعداد شاگردان و راویان آن حضرت را بالغ بر ۴ ہزار تن نوشته اند۔ فقہ شیعہ امامیہ کہ بہ فقہ جعفری مشہور است، منسوب بہ اوست، زیرا بخش عمدہ فقہ اسلامی بر طبق مذهب امامیہ از این امام است و آن اندازہ حدیث کہ از آن حضرت روایت شدہ، از ہیچ یک از اہل بیت نقل نشدہ است۔ دورہ امام صادق (ع)، عصر جنبش فکری و فرهنگی بود؛ چندان کہ شور و شوق علمی بی سابقہ ای در جامعہ اسلامی وجود داشت و علوم مختلفی اعم از علوم اسلامی همچون قرائت قرآن، تفسیر، حدیث، فقہ، و کلام، یا دیگر علوم مانند طب، فلسفہ، نجوم و ریاضیات پدید آمد۔ تفاوت دانش حضرت صادق (ع) با دیگر فقہا و محدثان آن دورہ در این بود کہ منبع علم آن حضرت فقہ تابعان، محدثان و فقہای آن عصر نبودند، بلکہ دانش او از پدران ایشان و پیامبر (ص) و قرآن سرچشمہ می گرفت۔ در این دورہ بہ سبب برخورد مسلمانان با عقاید و آرای اہل کتاب و نیز دانشمندان یونان، شبہہ ہا و اشکال ہای گوناگونی بروز کرد، و فرقہ ہای بسیاری پدید آمد کہ ہر کدام عقاید خود را ترویج می کردند۔ از این رو، امام مسئولیت بزرگی بر دوش داشت و شبہات مختلف را پاسخ ہای مناسب می گفت۔

مآخذ

الامام جعفر الصادق (ع)، دمشق، ۱۹۹۱م؛ الامام جعفر بن محمد الصادق (ع) بین الحقیقہ و التقی، زہیر غزاوی، دمشق، ۱۹۹۸م؛ الامام جعفر الصادق فی نظر علماء الغرب، مجموعہ من العلماء، تعریب نورالدین آل علی، دمشق، ۱۹۹۱م؛ تاریخ آثار اسلامی مکہ و مدینہ، اصغر قائدان، تہران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۶۲-۳۶۳؛ مروج الذهب، مسعودی، ج ۲، ص ۲۲۸۔

نیز نک-: امام صادق(ع) از نظر اهل سنت؛ اهمیت امام صادق(ع)

جعفر بن اسماعیل برزنجی مدنی ← برزنجی، جعفر بن سید اسماعیل

جعفر نجفی ← کاشف الغطاء، جعفر

جعفریان، رسول

جعفریان، رسول، محقق و تاریخ نگار ایرانی و دارای تحقیقات و تألیفات درباره بقیع.

رسول جعفریان در ۱۳۴۳ در خوراسگان اصفهان

متولد شد. از سال ۱۳۵۵ به حوزه علمیه برای تحصیل دروس حوزوی آمد. مطالعات و تتبعات او در عرصه تاریخ اسلام و سیره نبوی از ۱۳۶۰ آغاز شد. نخست در محافل علمی سید جعفر مرتضی عاملی شرکت می نمود و به راهنمایی ایشان، در موضوعاتی شروع به بررسی و نوشتن کرد و آثار بسیاری پدید آورد.

ص: ۲۳۲

هر چند از جعفریان اثر مستقلی درباره بقیع سراغ نداریم، اما در سفرنامه ها و کتاب هایی چند به بقیع پرداخته است. از جمله در کتاب آثار اسلامی مکه و مدینه بخشی مستوفی درباره بقیع دارد. نیز کتاب ورنر اند درباره شیعیان مدینه را ترجمه کرده است.

وی به عنوان رئیس کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران وابسته به مؤسسه آل البیت (ع) (به ریاست سید جواد شهرستانی)، رئیس سابق کتابخانه مجلس شورای اسلامی و عضو هیئت علمی دانشگاه تهران فعالیت داشته و دارد.

مآخذ

آثار اسلامی، رسول جعفریان، مشعر، ۱۳۸۱؛ پایگاه دانشگاه تهران؛ پایگاه کتابخانه مجلس شورای اسلامی در شبکه جهانی اینترنت؛ جامعه شیعه نخواست، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹.

جلال الدین وزیر

جلال الدین وزیر، از کارگزاران اتابکان موصل و مدفون در بقیع.

ابوالحسن علی ملقب و مشهور به جلال الدین فرزند ابوجعفر محمد بن علی مشهور به الجواد الاصفهانی (جواد اصفهانی) است. جد جواد اصفهانی در دربار سلطان ملکشاه سلجوقی، سمت و مقام داشت. خود جواد اصفهانی هم در دربار اتابک اصفهانی بن آق سنقر، امیر سلاجقه در موصل و بنیان گزار حکومت اتابکان موصل، به وزارت رسید و مقبولیت کامل را به دست آورد تا اینکه در ۵۵۹ق چشم از جهان فرو بست و در ۵۶۰ به مدینه منتقل و در بقیع به خاک سپرده شد.

پسرش جلال الدین هم در دربار اتابکان نفوذ داشت و صاحب مقامات گردید. او را از ادبا، فضلا، بلغا و اهل وجود و کرامت دانسته اند که دیوان شعر و آثار نوشتاری و رسایل داشت. ابن اثیر کاتب او بوده و با جمع آوری اشعار و نوشته هایش، کتاب الجواهر و اللآلی من املاء المولی الوزير الجلالی را تألیف کرد. حاجی خلیفه درباره این کتاب چنین اظهار نظر کرده است: مجدالدین ابی السعادات مبارک بن محمد بن الاثیر الجزری (متوفی ۶۰۶ق) با جمع آوری رسائل جلال الدین ابی الحسین علی بن جمال الدین الاصفهانی الوزير، کتاب الجواهر و اللآلی را ساخت (ج ۱، ص ۶۱۸).

بالاخره او در ۵۵۴ق درگذشت (منظر الانسان، ج ۳، ص ۲۲۵). گویا این مطلب غلط است؛ چون پدرش جواد اصفهانی در ۵۵۹ق درگذشت و مرگ پسرش جلال الدین باید بعد از این تاریخ باشد. برخی منابع نوشته اند: جلال الدین در شهر دُنیسر (دنیاوسرا) چشم از جهان فرو بست. او را به موصل بردند، سپس به مدینه حمل کردند و در بقیع در جوار پدرش به خاک سپردند (همان). او همچون پدرش خدماتی عمرانی در شهر مدینه و بقیع داشت.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۱، مقالات آق سنقر، اتابکیان؛ کشف الظنون، حاجی خلیفه، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۹۲م، ج ۱، ص ۶۱۸؛ منظر الانسان، ابن خلکان، به کوشش فاطمه مدرسی، ارومیه، دانشگاه ارومیه، [۱۳۸۵]، ج ۳، ص ۲۲۳-۲۲۵.

نیز نک- : جواد اصفهانی

جمال الدین محمد بن علی ← الجواد اصفهانی

جمال کازرونی، محمد بن احمد بن محمد

جمال کازرونی، محمد بن احمد بن محمد، از علمای شافعی مدفون در بقیع.

ابو عبدالله محمد بن احمد بن محمد بن روزبه کازرونی الاصل، المذنب الشافعی معروف به جمال کازرونی یا ابو عبدالله کازرونی در سال ۷۵۷ق در مدینه متولد شد. وقتی کودک خردسال بود پدرش را از دست داد و عمویش به نام عبد السلام کفالت او را بر عهده گرفت.

کازرونی از نوجوانی در مدینه به فرا گرفتن علوم متداول پرداخت. سخاوی فهرست نام های استادان او را آورده است. برای فراگیری حدیث و سماع روایات، سفرهایی به مناطق مختلف جهان اسلام داشت. او اجازه های روایی و علمی از بزرگان دریافت کرد و بالاخره پس از عمری تلاش و فعالیت در عرصه افتا، تدریس و امور اجتماعی در ۱۲ شوال سال ۸۴۳ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

ص: ۲۳۳

التحفه اللطيفه فى تاريخ المدينه الشريفه، شمس الدين محمد سخاوى، مدينه، مركز بحوث و دراسات المدينه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۲۳-۲۸.

جمانه بنت ابى طالب

جمانه بنت ابى طالب، دختر عموى رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

برخی منابع جدید جمانه را دختر عبدالمطلب و از عمه های پیامبر(ص) ذکر کرده اند که در قسمت شمال غربی و دقیقاً پشت دیوار شمال غربی بقیع دفن شد. چون همه عمه های رسول اکرم(ص) در یک منطقه بقیع دفن شده بودند، در گذشته دیواری کشیده و این منطقه را بقیع العمات می نامیدند. البته بعداً این دیوار برداشته شد.

اما جمانه دختر ابى طالب بن عبدالمطلب و از عموزاده های رسول اکرم(ص) است. او خواهر حضرت علی(ع) و مادرش فاطمه بنت اسد است. ابن سعد صریحاً او را در گروه دخترعموهای رسول اکرم(ص) آورده است. مسعودی هم علی، عقیل، طالب، جعفر، فاخته، جمانه را شش خواهر و برادر از ابوطالب و فاطمه بنت اسد می داند. جمانه با سفیان بن حارث ازدواج کرد و گویا همراه با سفیان به مدينه مهاجرت کرد. سپس در مدينه وفات کرد و در بقیع دفن شد.

البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۵-۶؛ تاریخ آثار اسلامی مکه و مدينه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۶۲؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش ریاض عبدالله عبدالهادی، پیروی، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵، ج ۸، ص ۲۶۶؛ مروج الذهب، مسعودی، ج ۱، ص ۷۰۷ و ۷۰۸.

جمعه

جمعه، تأکید بر زیارت بقیع در این روز.

ابن عساکر از محدثین سده ۷ق با ذکر احادیث نبوی درباره زیارت بقیع، استحباب زیارت بقیع در روزهای جمعه را پیش کشیده و بر آن تأکید کرده است. رفتن به بقیع و زیارت مقبره های سلف در روز جمعه از سنت های رسول اکرم(ص) بوده است. پس از اتمام زیارت این دعا خوانده می شود: السلام علیکم دار قوم مؤمنین اللهم اغفر لاهل بقیع الغرقد.

اتحاف الزاير، ابن عساکر، به کوشش مصطفی عمار مُنلا، مدينه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۵م، ص ۹۵.

جنه البقیع

جَنه البقیع، از نام های قبرستان بقیع.

قدیمی ترین نام بقیع، بقیع العرقَد یعنی سرزمین دارای درختان متنوع خودرو و بیابانی یا به معنای سرزمین دارای درختان کوچک تیغ دار یا درخت توت است. اما در دوره اسلامی علاوه بر «بقیع العرقَد»، این سرزمین را جَنه البقیع (به فارسی باغ یا بهشت بقیع) هم می نامیده اند. به ویژه پس از اینکه رسول اکرم (ص) رسماً آنجا را به عنوان قبرستان مسلمانان تأسیس کرد و به دست خود، عثمان بن مظعون را در آنجا دفن نمود، و برای این سرزمین فضایی برشمرد، آنجا را جَنه و جَنه البقیع نامیدند. یعنی واژه جَنه از وقتی در متون وارد شد و به عنوان اسم خاص یا لقب برای این سرزمین مطرح گردید که برای رسول اکرم (ص) و دیگر ائمه (ع)، مسایلی مثل شفاعت و استحقاق برخی از مسلمانان برای رفتن به بهشت به دلیل اعمالشان مطرح شد. البته هنوز معلوم نیست چه کسی و چه متنی اولین بار جَنه البقیع را در دوره اسلامی به کار برد؛ اما مسلماً کاربرد این واژه در دوره متأخر کثرت و بسامدی داشته است.

بقیع را جَنانه هم نامیده اند. جَنان هم به معنای بهشت و جنت است (نک مقاله جَنانه البقیع).

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبدالحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسرا دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ص ۱۲۶ و ۱۲۹؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۳، ج ۱۲، ص ۳۹۲؛ دائرهالمعارف تشیع، تهران، بنیاد فرهنگی شط، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۸۳-۳۸۵؛ دانشنامه جهان اسلام، تهران، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۶۴۰؛ موسوعه العتبات المقدسه: قسم المدینه، ج ۱، ص ۱۰۰-۱۰۷.

جنت البقیع

جنت البقیع، کتابی به اردو درباره این قبرستان.

سید ظفر حسن امروهوی از پژوهشگران و نویسندگان معاصر شیعه، چند کتاب درباره موضوعات شیعی

ص: ۲۳۴

دارد. از جمله کتابی را درباره بقیع، ردّ و نقد آل سعود و وهابیون به دلیل تخریب بقیع نوشته است. نیز به معرفی مقابر بزرگان و ائمه بقیع (ع) و فاطمه زهرا(س) می پردازد. این کتاب با عنوان جنت البقیع (لاهور کراچی، ۱۹۴۵م، ۳۲ص) منتشر شده است.

کتاب های دیگر به زبان اردو درباره بقیع و نقد وهابیت منتشر شده است.

مأخذ

تألیفات شیعه در شبه قاره، سید شهوار حسین نقوی، قم، دلیل ما، ۱۳۸۴، ص ۲۳۳.

جنگ احد ← اُحد

جنگ بقیع ← یوم البقیع

جنگ در بقیع

جنگ در بقیع، جنگ قبیله های متخاصم در بقیع در دوره قبل از اسلام.

در دوره جاهلیت، جنگ های بسیاری بین قبایل و طوایف عرب جریان داشت. یکی از آداب جنگ این بود که طرفین در باغ یا صحرای بزرگی مثل بقیع آنقدر با هم می جنگیدند تا یک طرف به پیروزی می رسید. به همین دلیل بقیع چون هموار و نسبتاً وسیع بود و در بیرون شهر و در عین حال نزدیک شهر بود، برای این منظور مناسب بود. چنین محل هایی به محراب و مَحْرَب یعنی محل جنگ مشهور بود. پس از پیروزی یک طرف و شکست طرف دیگر، شاعران به میدان آمده و مدایح و مراثی می خواندند. عمرو ابن النعمان بیامنی برای قومش که در بقیع الغرقد شکست خورده بودند مرثیه زیر را سروده است:

خلت الدیار فسدت غیر مسود

ومن العناء تفرّدی بالسؤدد

أین الذین عهدتهم فی غبطه

بین العقیق إلی بقیع الغرقد

کانت لهم انهاب کل قبيله

وسلاح کل مدّرب مستنجد

نفسی الفداء لفتیه من عامر

شربوا المنیه فی مقام انکد

قوم هم سفکوا دماهم سراتهم

بعض ببعض فعل من لم یرشد

یا للرجال لفتیه من دهرهم

ترکت منازلهم کان لم تعهد

البته یاقوت حموی این اشعار را به مردی از قبیله خثعم منسوب می داند ولی با تفاوت هایی در چند بیت ابتدای آن.

مآخذ

بقیع سرگذشت اسفبار، یوسف هاجری، ترجمه محمد رضایی، قم، نشر بقیع؛ مرآه الحرمین فی الرحلات الحجازیه و الحج و مشاعره الدینیه، ابراهیم رفعت پاشا، قاهره، مطبعه دار الکتب المصریه، ۱۳۴۴ق، ج ۲، ص ۴۲۵؛ معجم البلدان، یاقوت حموی، ج ۲، ص ۲۵۴.

جواد اصفهانی

جواد اصفهانی، از کارگزاران و وزیران دربار اتابکان و سلاجقه و مدفون در بقیع.

ابوجعفر بن محمد بن علی بن ابی منصور ملقب به جمال الدین و مشهور به الجواد الاصفهانی (یا اصفهانی) و معروف به جمال الدین محمد اصفهانی است. جد او به نام ابومنصور یوزبان (مدیر نگهداری و تربیت یوزپلنگ و یوزهای وحشی) در دربار سلطان ملکشاه سلجوقی بود.

وقتی اتابک زنگی بن آق سنقر والی موصل شد، جواد اصفهانی را با خود به آنجا بُرد و وزیر خود نمود. از اینرو او با نام وزیر صاحب موصل هم شناخته می شود. لازم به ذکر است آق سنقر (درگذشت ۴۸۸ق) ملقب به سعید و قسیم الدوله و معروف به اتابک آق سنقر پدر اتابک زنگی عمادالدین است. او که به نام عمادالدین زنگی هم شناخته می شود، بنیانگذار اتابکان موصل (حکومت ۵۴۱-۶۶۰ق) یا زنگیان موصل است. در دوره سلاجقه امیران به اتابک نامیده می شدند.

بهرحال اتابک زنگی بن آق سنقر به کمک جواد اصفهانی، حاکمیت زنگیان را به موصل و اطراف موصل

ص: ۲۳۵

توسعه داد. وقتی پسر اتابک زنگی به نام سیف الدین غازی بن اتابک زنگی به حکومت رسید، اختیارات جواد اصفهانی خود را به عنوان وزیر خودش به طور ویژه افزایش داد. او هم آبادانی و عمران را گسترش داد. بویژه در مکه و مدینه منوره که بخشی از قلمرو حکومت آنان بود، اقدامات عمرانی فراوان برای رفاه و امنیت حجاج انجام داد. از جمله، آب آشامیدنی به عرفات آورد تا حجاج مراسم و مناسک را به راحتی انجام دهند، مساجد فرسوده در مدینه و مکه را مرمت کرد، حصار (دیوار) اطراف مدینه و بناهایی از بقیع را تقویت و مستحکم نمود. همچنین مقرر کرد هر سال اموال و لباس هایی به فقیران مکه و مدینه داده شود تا برای یک سال آنها مکفی باشد. امیر شکیب ارسلان (۱۲۸۶-۱۳۶۶ق) در سفرنامه اش، یک فصل به گزارش خدمات جواد اصفهانی در مدینه اختصاص داده است. عنوان این فصل، «الوزير جمال الدين الجواد الاصفهانی وزير صاحب الموصل زنگی» است (ص ۹۱-۹۵).

وقتی سیف الدین غازی چشم از جهان فرو بست، برادرش قطب الدین مودود بن اتابک به تخت او نشست، اما وی که از جواد اصفهانی، دل خوشی نداشت، در ۵۵۸ق او را به زندان انداخت. وی پس از آنکه یک سال در حبس بود؛ رحلت کرد و در موصل به خاک سپرده شد تا اینکه سال ۵۶۰ق در ایام مناسک حج، جسد او را به مکه بردند و پس از طواف به مدینه حمل کرده و پس از طواف در مسجد رسول خدا(ص) در بقیع دفن کردند (منظر الانسان، ج ۳، ص ۲۲۵). چون رباطی برای دفن خودش و آسایش زوار در کنار بقیع داشت که وصیت کرده بود در آنجا دفن شود.

جواد اصفهانی را به دلیل خیرات و بخشش های زیاد جواد نامیده اند. او چند پسر داشت، یکی از آنها که نامش ابوالحسن بود، جزء کارگزاران دولت زنگیان و سلاجقه بود. (همان، ص ۲۲۳). او را که ملقب به جلال الدین بود، از ادبا، فضلا، بلغا و کریمان آن دوره توصیف کرده اند. ابن اثیر رسائل و دیوان او را جمع آوری کرد. حاجی خلیفه درباره اثر چنین اظهار نظر کرده است: الجواهر و اللآلی من املاء المولی الوزير الجلالی. مبارک بن محمد بن الاثیر (درگذشت ۶۰۶ق) نوشته ها و رسائل جلال الدین ابی الحسن علی بن جمال الدین الاصبهانی الوزير را در این مجموعه گردآوری کرده است. او را نیز پس از فوت، در بقیع کنار مزار پدرش دفن کرده اند.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۱، مقالات آق سنقر، اتابک زنگی؛ منظر الانسان، احمد بن محمد ابن خلکان، به کوشش فاطمه مدرسی، ارومیه، دانشگاه ارومیه، [۱۳۸۶]، ج ۳، ص ۲۲۳-۲۲۵؛ الرحله الحجازیه المساه الارتسامات اللطاف فی خاطر الحاج الی قدس مطاف، امیر شکیب ارسلان، به کوشش حسن السماحی سويدان، دمشق، دارالنوادر، ۲۰۰۷م، ص ۹۱-۹۵؛ کشف الظنون، حاجی خلیفه، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۹۲م، ج ۱، ص ۶۱۸.

نیز نک- : جلال الدین وزیر

جواد علی ← جاهلیت

جواد مجابی ← قوم به حج رفته

جوله فی البقیع، بررسی گزارش سید ابراهیم موسوی درباره بقیع.

سید ابراهیم موسوی زنجانی از روحانیون دارای اصالت ایرانی و مقیم دمشق، کتابی درباره شهرهای مذهبی و مقدس شیعه مثل قم، کربلا، کاظمین، سامرا، نجف نوشته است. او نام این کتاب جوله فی الاماکن المقدسه گذاشته و در ۱۴۰۴ق از تألیف آن فارغ شده است. چون یک فصل آن به بقیع اختصاص دارد، از اینرو عنوان این مدخل به «جوله فی البقیع» تغییر یافت. این فصل هر چند کوتاه است ولی گزارش کلی از بقیع عرضه کرده است. مؤلف نخست وضعیت بقیع در حال حاضر را توصیف کرده و آن را در شرق مدینه و ۱۵۰ در ۱۰۰متر مربع می داند. نیز به اهمیت آن پرداخته است. در ادامه فضایل بقیع و احادیثی که درباره

ص: ۲۳۶

اهمیت بقیع وارد شده را یادآور می‌شود. از جمله روایت زیر را آورده است: هفتاد هزار نفر از بقیع محشور خواهند شد و بدون داوری وارد بهشت می‌شوند (ص ۱۵۳). سپس به توصیف قبور امام حسن (ع)، امام زین العابدین، امام باقر و امام صادق (ع) می‌پردازد. آنگاه اسامی مدفونین در بقیع را بیان می‌کند (ص ۱۵۴-۱۵۵).

مأخذ

جوله فی الاماکن المقدسه، السید ابراهیم الموسوی الزنجانی، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۹۸۵م، ص ۱۵۳-۱۵۵.

جُویریّه بنت حارث

جُویریّه بنت حارث، همسر رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

نام اصلی و اول او برّه بود، به معنای حلقه ای که برای زیبایی در بینی می‌کرده‌اند. و کنایه از زن زیبارویی است که قدرت اسارت و در بند درآوردن دیگران را دارد. اما رسول اکرم (ص) پس از ازدواج با او، نامش را تغییر داد و او را جُویریّه (تصغیر به قصد تحیب) یعنی کنیز محبوب نامید.

جُویریّه از منطقه خزاعه و از قبیله بنی مصطلق بود. لذا او را مصطلقیه و خزاعیه خوانده‌اند. نیز مثل دیگر همسران رسول اکرم (ص) او را به فرموده قرآن ام المؤمنین هم نامیده‌اند. او نخست با مشافع بن صفوان المصطلقی ازدواج نمود. اما او در غزوه بنی مصطلق (یوم المرسیع) بر اثر جراحات درگذشت و جویریّه به اسارت درآمد. پیامبر او را از ثابت بن قیس خرید و آزاد کرد.

بنابر گزارش برخی مورخین، او دختر حارث بن ابی ضرار، رئیس قبیله بنی مصطلق، بود و در غزوه بنی مصطلق که همسرش کشته شد و به اسارت درآمد، از رسول اکرم (ص) درخواست کمک کرد، پیامبر وی را خرید و آزاد کرد، اما جویریّه پس از آزادی، به پیشنهاد پیامبر، به عقد حضرت درآمد. پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم به عنوان مهریه او، چهل و بنابر برخی روایت‌ها یکصد تن را آزاد کردند و به روایتی، مسلمانان در تأسی به پیامبر، همگی اسیران این جنگ را آزاد کردند. با توجه به این گفته جویریّه، که وی هنگام ازدواج با پیامبر بیست ساله بوده تاریخ تولد او دو سال قبل از بعثت پیامبر (پانزده سال قبل از هجرت) بوده است.

نام جویریّه در سلسله سند برخی روایات در صحیح بخاری آمده است. از جمله راویان او، عبدالله بن عباس (درگذشت حدود ۷۰) و مجاهد بن جبر مکی (درگذشت حدود ۱۰۴) بودند.

در برخی اخبار در سبب نزول آیه ۵۱ سوره احزاب، که پیامبر را در طلاق همسرانش مخیر کرده، جویریّه یکی از آن همسران پیامبر ذکر شده است که پس از نزول این آیه، پیامبر از آنان کناره‌گیری نمود.

جویریّه در سال ۵۰ یا ۵۶ق، در زمان خلافت معاویه (حکومت ۴۱-۶۰ق) در مدینه درگذشت و مروان بن حکم، والی آنجا، بر جنازه او نماز خواند و در بقیع به خاک سپرده شد. برخی نوشته‌اند در ایام خلافت مروان فوت کرد که اشتباه است.

تهذيب الكمال في اسماء الرجال، يوسف مرّی، به كوشش بشار عواد معروف، بيروت، ۱۴۲۲ق، ج ۳۵، ص ۱۴۶؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۱ / ص ۴۲۰؛ ديار خاطره ها، امرالله نصيرى، قم، دفتر انتشارات اسلامى، ۱۳۸۰، ص ۱۳۰-۱۳۱؛ الروضه المستطابه، به كوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدينه، مكتبه الثقافه، بى تا، ص ۷۷-۷۸؛ الطبقات الكبرى، ابن سعد، بيروت، داراحياء التراث العربى، ۱۴۱۷ق، ج ۷۸، ص ۳۰۳-۳۰۵.

جهان اسلام

جهان اسلام، موضع گيرى مسلمانان در نقاط مختلف در تخریب بقیع

پس از تخریب وسیع بقیع در شوال ۱۳۴۴ق / ۱۳۰۴ش، خبر آن مثل بمب در جهان اسلام منتشر شد و رهبران مسلمانان اعم از شیعه و سنی به حرکت درآمدند. مسلمانان جماهیر شوروی یعنی آذربایجان، ازبکستان، ترکمنستان، قزاقستان، تاتارستان، باشقیرستان، کریمه و نیز مغولستان، ایران، ترکیه، افغانستان و چین با ارسال تلگراف اعلام نمودند؛ چون مکه معظمه و مدينه منوره با یادگارهای مقدس خود متعلق به تمام مسلمین است،

ص: ۲۳۷

پس باید تمام دول جهان اسلام بر حفظ و حراست این اماکن بکوشند. این تلگراف در اسناد بایگانی شده در وزارت امور خارجه موجود است و سید علی موجانی از آن گزارش داده است (مدرس و کمیسیون، ص ۲۷ و ۳۴).

مردم قفقاز با ارسال عریضه ای از تفلیس برای نمایندگان مجلس شورای ملی ایران از آنان درخواست مساعدت برای تحریک دولت ایران در جهت ریشه کن کردن وهابیون نمودند (همان ۲۶).

علمای عراق پس از دریافت خبر تخریب اماکن بقیع، درس و نماز جماعت خود را تعطیل کردند و در تظاهرات علیه وهابی ها شرکت کردند (بایگانی وزارت امور خارجه به گزارش علی موجانی ص ۲۸).

شوکت علی منشی افتخاری کمیته خلافت هند خواستار همکاری ایران برای تشکیل کنفرانسی از مسلمین دنیا شد (همان ص ۲۸-۲۹).

مأخذ

«مدرس و کمیسیون دفاع حرمین شریفین»، سید علی موجانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال دوم، ش ۹، ۱۳۷۵، ص ۲۵-۳۶.

جهانگردان و بقیع

جهانگردان و بقیع، گزارش های جهانگردان درباره بقیع.

یک گروه از منابع علمی برای شناخت بقیع، سفرنامه های جهانگردان است، جهانگردانی که به دو دسته کلی مسلمان و غیر مسلمان تقسیم می شوند. سیاحان مسلمان که به قصد حج به سرزمین مکه و مدینه می رفته اند، معمولاً بقیع را هم زیارت می کرده اند؛ اما سیاحان غیر مسلمانان به قصد جهانگردای یا باستان شناسی به مدینه و بقیع رفته و معمولاً گزارشی از مشاهدات خود عرضه کرده اند. از اینرو سفرنامه ها شامل نکات و مطالب بدیع و سودمند فراوان می باشند.

گویا نخستین کسی که مشاهدات خود از بقیع را گزارش کرده، ابن زباله است که به سال ۱۹۱ق در قید حیات بوده است. مؤلفان تا سده دهم قمری فراوان از نوشته های ابن زباله استفاده کردند؛ از جمله سمهودی در وفاء الوفا قسمت های بسیاری از کتاب تاریخ المدینه ابن زباله را آورده است. ولی در قرون متأخر از این اثر خبری نیست. پس از ابن زباله، ابوزید عمر بن شَبَّه نمیری مورخ مشهور (۱۷۳-۲۶۲ق)، در تاریخ المدینه یا تاریخ ابن شبه به گزارش بقیع اقدام کرده است. پس از ابن شبه، ده ها مورخ و گزارش نویس پیدا شدند و بعضاً به بقیع هم پرداخته اند. ابن قتیبه (۲۱۳-۲۷۶ق)، احمد بن یحیی بلاذری (۱۷۰ تا ۱۸۰-۲۷۹ق)، ابوحنیفه دینوری (درگذشت ۲۸۲ق)، یعقوبی (درگذشت ۲۸۳ق)، طبری (۲۲۴-۳۱۰ق)، مسعودی (درگذشت ۳۴۶ق)، ابوعلی مسکویه (۳۲۰-۴۲۱ق)، ابن اثیر (۵۵۵-۶۳۰ق)، ذهبی (۶۷۳-۷۴۸ق)، ابن خلدون (۷۳۲-۸۰۸ق)، میرخواند (۸۳۷-۹۰۳ق) و خواندمیر (۸۸۰-۹۴۱ق) تعدادی از مشاهیر دانش تاریخ اند.

ابن جبیر در اوایل سده ۷ق، با مسافرت به مدینه و دیدار از بقیع گزارش نسبتاً جامعی از بقیع ارائه کرده است. این گزارش

نمایانگر آبادانی و عمران بقیع در هشت سده پیش است. ابن نجار (درگذشت ۶۴۳ق) پس از ابن جبیر به زیارت بقیع رفته، نیز ابن بطوطه پس از ابن نجار و در سده هفتم به بقیع سفر کرده و از آبادانی بقیع گزارش کرده است.

این گورستان به گفته ابن نجار دو در داشته که یک در برای رفت و آمد زوار همواره باز بوده است. اولیا چلبی که در ۱۰۸۲ق / ۱۶۷۱م به حج رفته، قبه مقبره ائمه و عباس را وصف کرده است. برخی از رجال و دولتمردان ایرانی که در اواخر سده ۱۳ق به حج رفته اند، در سفرنامه های خود، وصفی از اوضاع آن دوره بقیع به دست داده اند. فرهاد میرزا قاجار در ۱۲۹۳ق و محمدحسین خان فراهانی در ۱۳۰۳ق به بقیع رفته و با چشمان خود نظاره گر رخدادهای مدینه و بقیع در آستانه سفر به مکه برای گذراندن مناسک حج بوده است. سفرنامه های زیارتی- مذهبی فراوان در چهار بخش تمدنی جهان اسلام یعنی ایران اقلیم پارسی، اقلیم عربی، اقلیم ترک زبان و بالاخره

ص: ۲۳۸

شمال آفریقا یا غرب جهان اسلام تألیف شده است. این سفرنامه ها اغلب شامل گزارشی درباره بقیع است. این سفرنامه ها بسیار فراوان است به طوری که دولت عربستان سعودی، مرکز مجهز و بزرگی در مدینه به نام «مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره» دایر کرده که وظیفه اصلی آن شناسایی و گردآوری سفرنامه های مربوط به مدینه و مکه است. ایرانیان در هر دوره تاریخی حتی در شرایط دشوار امنیتی از سفر به مکه و مدینه خودداری نکرده و ده ها سفرنامه درباره مدینه و مکه تألیف کرده اند. اخیراً سفرنامه های ایرانیان در دوره قاجاریه در هشت جلد قطور منتشر شده است.

غیر از مسلمانان، مستشرقین و غربی ها هم در هر مقطع گزارش هایی از مدینه منوره و بقیع تألیف و منتشر کرده اند. ریچارد بورتن، جون کین و ده ها تن دیگر کارنامه های حجیمی بر جای نهاده اند. در این باره تحقیقات سودمندی منتشر شده است. [بورکهارت \(۱\)](#)

پس از به قدرت رسیدن وهابیون، از مدینه دیداری داشته، و مشاهدات خود را نوشته است.

موارد فوق، اندکی از سفرنامه های متعلق به مدینه است که فقط برای نمونه ذکر شد. این دانشنامه به معرفی سفرنامه های مرتبط به بقیع و نویسندگان آنها می پردازد. در برخی مقالات متن برخی سفرنامه ها آورده شده است.

مأخذ

دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۳۹۳-۳۹۴؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، ص ۶۴۰-۶۴۱؛ الرحاله المسلمون فی العصور الوسطی، قاهره، دارالمعارف، ۱۹۴۷م، جم-؛ رحله ابن جبیر، به کوشش دخویه، لیدن، ۱۹۰۷م؛ سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۹۵۸م؛ سفرنامه میرزا محمدحسین حسینی فراهانی، تهران، ۱۳۶۲؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹؛ مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، جعفر الخلیلی، ترجمه محمد رضا فرهنگ، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، جم-؛ منابع تاریخ اسلام، رسول جعفریان، قم، ۱۳۷۶، جم-.

ص: ۲۳۹

چاه البُصّه، چاه آب واقع در مجاورت بقیع.

بُصّه یا بوضّه یا بستان البُصّه از باغ های قدیمی مدینه است. این باغ در کنار قبرستان بقیع قرار داشت. این باغ دارای دو چاه آب یکی کوچک و دیگری بزرگتر بوده و همه اینها وقف بود.

در حدیثی وارد شده که رسول اکرم (ص) شهداء و اموات را با آب این چاه غسل می داد. نیز خود برای نظافت شخصی و شستشوی سر و صورت از این آب استفاده می کرد. گویا غسل اموات بقیع هم با آب همین چاه ها بوده است. شیخ عزیزالدوله ریحان البدری الشهابی مسئول خادمان مسجد النبی (ص) مجموعه فوق را در سال ۶۹۷ق / ۱۲۹۷م برای فقرا و مساکین زائر مسجد النبی و بقیع وقف کرد.

سید احمد یاسین خیاری (درگذشت ۱۳۸۰ق / ۱۹۶۰م) گزارش نموده که این چاه بُصّه، تاکنون (یعنی زمان بازدید او) در محوطه باغ بُصّه باقی و قابل استفاده است. به گفته او با وسایل جدید آب بالا کشیده و باغات اطراف آبیاری می شده است، اما تأکید می کند که چاه کوچک قابل استفاده است ولی چاه بزرگتر بلا- استفاده است. سید علی حافظ از مؤلفین و پژوهشگران معاصر گزارش نموده که این مجموعه هنوز به صورت وقفی در اختیار اداره اوقاف مسجد نبوی است. کشاورزی به نام حسن منصور لؤلؤ همراه با خانواده اش مستأجر این مجموعه است او با بهره برداری از آب همین چاه، محصولات خوبی برداشت کرده و درآمدش مطلوب است:

بهر حال آب بُصّه (بوضّه) از دوره رسول خدا تا چند دهه قبل دایر و برای مصارف کشاورزی استفاده می شد. اما وزارت اوقاف تصمیم گرفت بستان بُصّه و زمین های کشاورزی اطراف آن و نیز چاه آب را تبدیل به مجتمع بسیار بزرگ مسکونی و تجاری نماید. دولت سعودی نه برج با دویست واحد تجاری و شصت و چهار هتل-آپارتمان به جای آن ساخت و هیچ از بُصّه، بئر بُصّه و زمین کشاورزی النشیر باقی نگذاشت. با اینکه بسیار مناسب بود که حداقل برای باقی ماندن خاطرات و آثار رسول خدا (ص) چند متر از این مجموعه را به بنای یادبود یا یک قطعه سنگ نوشته اختصاص می دادند. متأسفانه دولت آل سعود و وهابیون حاکم بر عربستان تصمیم گرفته اند عناد و لجبازی را به حداکثر رسانده و تمامی آثار مذهبی و باستانی را که بیانگر خاطرات گذشته باشد از بین ببرند. در حالی که رویه و عرف همه جوامع و ملل متمدن مغایر این گونه اقدامات است. آنها همواره تلاش می کنند آثار تاریخی را که از ارکان فرهنگ یک ملت است حفظ کنند.

گفتنی است که حَمید الجاسر نیز که از پژوهشگران و مدینه پژوهان بزرگ عربستان است، از این چاه به بئر البُصّر یاد کرده است.

تاريخ معالم المدينة المنوره، احمد ياسين الخيارى، رياض، الامانه العامه للاحتفال، بالنبويه، ١٩٩٩م، ص ٢٦٥؛ التعريف بما
آنت الهجره، المطهرى، به كوشش محمد بن عبدالمحسن الخيال، مدينه، المكتبه العلميه، ١٣٧٢ق؛ خلاصه الوفاء، سمهودى،
به كوشش محمد الامين الجكنى، مدينه، ١٩٩٨م، ج ٢، ص ٤٢٦؛ الدرر الثمينه فى اخبار المدينه، ابن النجار، به كوشش حسين
محمد على شكرى، مدينه، دار مدينه المنوره، ١٤١٧ق، ص ٨١؛ فصول من تاريخ المدينه المنوره، على حافظ، جده، شركه
المدينه المنوره، ١٩٨٤م، ص ١٨٥-١٨٦؛ المدينه بين الماضى والحاضر، العيافى، مدينه، مكتبه الثقافه، ١٤١٤ق، ص ١٣١؛ المغانم
المطالبه، فيروز آبادى، مدينه، مركز بحوث و دراسات، ٢٠٠٢م، ج ١، ص ٦٢٠-٦٢١؛ موسوعه مكه المكرمه و المدينه المنوره،
ج ٥، ص ٦٣-٦٤؛ كتاب المناسك واماكن طرق الحج، حمد الجاسر، رياض، داراليمامه، ١٤٠١ق، ص ٣٩٩.

نيز نك- : بستان البصه

ص: ٢٤٠

چوپان بن تدوان

چوپان بن تدوان، بر اساس گزارش سخاوی، پسر ملک بهادر بن تودان نویان و امیر دوره ایلخانی و مدفون در بقیع.

سخاوی در سده ۹ق در کتاب معروف التحفه اللطیفه گزارشی از چوپان عرضه کرده است. او مشهور به امیر چوپان (قتل ۷۲۸ق) و نیز مشهور به چوپان نویان است. در فرهنگ عربی او را به نام جوبان بن تدوان (در فارسی تودان) می شناسند. امیر چوپان در دوره حاکمیت ارغون خان رشادت های فراوان از خود نشان داد. نیز اقدامات او در زمان سلطنت اولجایتو در فتح گیلان موجب تقرب او در دربار شد. پس از به قدرت رسیدن ابو سعید بهادرخان تمامی امور دست امیر چوپان بود. اما به تدریج روابط امیر چوپان با ابو سعید تیره شد و سلطان ابو سعید، دمشق خواجه پسر امیر چوپان و همسر بغداد خاتون را به بهانه کشت و دستور قتل امیر چوپان را هم صادر کرد. او متواری شد و به هرات نزد ملک غیاث الدین رفت و بالاخره به دست همو در ۷۲۸ق کشته شد. نیز پسر دیگر امیر چوپان تمرتاش در ۷۲۸ق در هرات کشته شد.

بر اساس گزارش سخاوی این دو جسد توسط کاروان حجاج به عرفه و طواف کعبه و سپس به مدینه برده شد تا در مقبره ای که امیر چوپان تعیین کرده بود دفن شود. اما امیر مدینه از دفن آنان در مقبره تعیین شده در مسجد نبوی خودداری کرد و آنان را در بقیع به خاک سپرد.

امیر چوپان در سال ۷۲۴ مدرسه بزرگ و زیبایی در مدینه بنام مدرسه الجوبانیه ساخت. سخاوی معتقد است هیچ مدرسه، رباط، خانقاه و مکان عمومی دیگر از هر جهت مثل این مدرسه در مدینه نبود و این مدرسه در کمال هنر معماری و ساختمان سازی و دیگر مزایا بود. اوقاف بسیاری نیز برای آن تعیین کرده بود.

لازم به ذکر است چوپانیان سلسله ای از امرای مغول در سده ۸ق بود. نام این سلسله از امیر چوپان که در دوره الجایتو امیر الامرا و در زمان سلطان ابو سعید مسئول همه امور بود، اخذ شده است. حکومت امیران چوپانی در واقع ادامه فرمانروایی مغولان در ایران است.

مآخذ

التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۲۲۵-۲۳۲؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۳، ص ۱۱۱.

ص: ۲۴۱

الحارث بن خُزَيمه

الحارث بن خُزَيمه، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابوبشر الحارث بن خزيمه را گاه به صورت ابن خَزَمَه ثبت کرده اند. او پس از ايمان آوردن، در راه بسط اسلام بسيار کوشيد. در جنگ های مختلف از جمله غزوه بدر در کنار رسول اکرم (ص) بود و شجاعانه تلاش کرد. در بين مردم مدینه به حسن اخلاق و نیکوکاری شهرت داشت. وی در مدینه، در سال چهل قمری یعنی نخستین سال های خلافت معاويه بن سفیان درگذشت، جسد او را به قبرستان بقیع حمل کردند و پس از غسل و کفن به خاک سپردند. او در مجموع شصت و هفت سال عمر نمود. با این حساب سال تولد او چهارده سال قبل از بعثت بوده است.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۳۹.

حاره الاغوات، زقاق ← زقاق العمات

حاطب بن ابی بلتعَه

حاطب بن ابی بلتعَه، از اصحاب رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابو محمد یا ابو عبدالله حاطب بن ابی بلتعَه اللخمي الخالفي از قبیله یمانی لحم، تاریخ تولدش معلوم نیست. نیز تاریخ گرایش او به اسلام ثبت نشده است.

مشهور آن است که چون حَطَب (هیزم) جمع می کرده، حاطب بر نام اصلی اش غالب شد و به تدریج آن را به فراموشی سپرد. حاطب اهل یمن بود که به مکه آمد و در مکه، چون عشیره و قبیله ای نداشت، هم پیمان زبیر بن عوام، برادرزاده حضرت خدیجه (ع) گردید و پس از آنکه پیامبر (ص) به رسالت مبعوث شد، در کنار کوه ابوقییس، آن حضرت را ملاقات کرد، به وی ايمان آورد و شهادتین بر زبان جاری ساخت.

پس از مسلمان شدن، تماماً در خدمت ترویج اسلام قرار گرفت و از یاران باکفایت حضرت رسول بود. به همین دلیل روایاتی هم در فضیلت او از پیامبر (ص) نقل شده است. حاطب راوی احادیث پیامبر خدا (ص) بود و از آن حضرت روایات فراوانی را نقل کرده است.

از کارهای مهم و پرارزش حاطب، که معرف شخصیت وی نیز می باشد، بردن نامه پیامبر برای پادشاه مصر است. هنگامی که آن حضرت تصمیم گرفت به سلاطین و زمامداران نامه بنویسد و آنان را به آیین اسلام دعوت کند، نامه ای هم به مقوقس، حاکم مصر نوشت و به حاطب داد تا به مقوقس بدهد.

حاطب به حضور مقوقس سلطان مصر رفت و نامه پیامبر اسلام را به او داد. پس از آنکه سلطان نامه را گشود و آن را خواند، به حالت اعتراض رو به حاطب کرده، گفت: اگر کسی که این نامه را از جانبش آورده ای پیغمبر و فرستاده خدا است، چرا به کسانی که آزارش می دهند و از وطن بیرونش کرده اند نفرین نمی کند تا هلاک شوند؟

حاطب، بی درنگ در پاسخ سلطان گفت: مگر عیسی پیامبر نبود، پس چرا به یهودیانی که در مقام کشتنش بودند نفرین نکرد؟ مقوقس از پاسخ حکیمانه حاطب شادمان شد و گفت: «أحسن، أنت حکیم من عند حکیم»؛ تو حکیمی و از جانب حکیمی خردمند آمده ای.

سپس او را موعظه کرد و موعظه هایش در مقوقس تأثیری عمیق گذاشت. مقوقس، علائم و نشانه های وجودی پیامبر(ص) را از حاطب پرسید و حاطب به خوبی آنها را پاسخ داد. مقوقس به رسالت پیامبر اذعان و اعتراف کرد، ولی ایمان نیاورد. هدایایی را برای پیامبر خدا فرستاد؛ از جمله هدایا، دو خواهر بودند به نام سیرین و ماریه قبطیه که حاطب آنها را سالم به حضور پیامبر آوردند. پیامبر سیرین را به عقد حسان بن ثابت و ماریه را

به عقد خود در آورد. ابراهیم پسر پیامبر(ص) از ماریه قبطیه تولد یافت.

پس از رحلت پیامبر گرامی حاطب در مدینه ماند. دوران خلافت ابوبکر را سپری کرد. دوران عمر را دید و در عصر خلافت عثمان، در سال ۳۰ق دیده از جهان فرو بست. عثمان بر پیکر وی نماز خواند و جنازه اش در حشّ کوب، منطقه ای از قبرستان بقیع مدفون گردید.

مآخذ

الغدیر، امینی، بیروت، دار الکتب، بی تا، ج ۵؛ الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل، جعفر سبحانی، قم، امام صادق(ع)، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۵۴۰؛ پیغمبر و یاران، جعفر سبحانی، تهران، افتخاریان، ۱۳۴۶، ج ۲، ص ۳۸۲؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه، به کوشش فهیم محمد شلتوت، بیروت، ۱۹۹۰؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلام، ج ۱۹، ص ۵۸۲-۵۸۳؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش ریاض عبدالله عبدالهادی، بیروت، دار احیاء اشرات العربی، ۱۹۹۵، ج ۳، ص ۶۱؛ الفصول المهمه، السید شرف الدین، قم، البعثه، بی تا.

حافظ محمد ← محمد عبدالحسین کربلایی کرناطکی

الحاقی بقیع ← بقیع بنی امیه

حاکم نیشابوری

حاکم نیشابوری، مورخ، قاضی و محدث شافعی و دارای موضع نسبت به بقیع.

ابوعبدالله محمد بن عبدالله منبى طهمانی معروف به البیع و مشهور به حاکم نیشابوری یا امام حاکم نیشابوری در سال ۳۲۱ق در نیشابور چشم به جهان گشود. او حافظ قرآن، محدث و مورخ و اصالتاً ایرانی است. پس از تحصیل مقدمات در ایران برای تداوم تحصیلات به حجاز، عراق و ماوراءالنهر سفر کرد. از محدثان بسیار حدیث استماع کرد. گاه گفته شده که از ۲ هزار نفر حدیث دریافت کرده است.

حاکمان سامانی او را به عنوان مسئول قضا در نیشابور منصوب کردند. بین سامانیان و آل بویه وساطت می کرد. از آثار او است: المستدرک علی الصحیحین، تاریخ نیشابور؛ فضائل فاطمه الزهراء(س)، معرفه علوم الحدیث. او در سال ۴۰۵ق وفات یافت و کارنامه حجیمی از خدمات بر جای نهاد.

حاکم نیشابوری در مستدرک، احادیث و مطالبی در فضیلت و احترام به بقیع آورده است. یک نمونه آن این حدیث است:

عَنْ عِكْرَمَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: مَشَى مَعَهُمْ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ [وآله] وَسَلَّمَ إِلَى بَقِيعِ الْعُرْقِدِ حِينَ وَجَّهَهُمْ ثُمَّ قَالَ: انْطَلِقُوا عَلَى اسْمِ اللهِ اللَّهُمَّ اعْنِهِمْ. از عكرمه و او از ابن عباس نقل کرده، آنگاه که پیامبر آنها را بر رفتن به بقیع امر کرد، با آنها قدمی چند راه رفت و آنگاه به ایشان فرمود: بروید به نام خدا و از خدا خواستند که: خدایا آنها را یاری فرما.

حاکم نیشابوری کتاب تاریخ نیشابور یا تاریخ نیشابوریین را برای معرفی عالمان نیشابوری و زندگینامه های آنان نوشت، این کتاب شامل زندگینامه ۲۸ تن از صحابه، ۷۱ تن از تابعین، ۸۳ تن از اتباع التابعین، ۶۱۴ تن از اتباع، ۵۱۲ تن از عالمان نیشابور، ۹۵۰ تن از مشایخ حدیث است. برخی از اینان در بقیع آرمیده اند. از اینرو این کتاب به طور غیر مستقیم درباره و نشانگر اهمیت آن است.

همچنین حاکم در کتاب فضائل فاطمه الزهراء (س) به محل دفن آن حضرت پرداخته و اطلاعات سودمندی عرضه کرده است. بهرحال حاکم در مجموع آثار خود به تحلیل و بررسی بقیع پرداخته و ابعاد آن را در آن دوره مطرح نموده است. کتاب مستدرک او محور مباحث و تحقیقات حدیثی در طول تاریخ بوده است و تا کنون به صورت های زیر منتشر شده است:

- ربیع بن هادی عمیر المدخلی به بررسی محتوایی آن پرداخته است:

المدخل الی الصحیح، بیروت، الرساله، ۱۴۰/ق/۲۷۴ص.

- ابراهیم بن علی الکلیب آن را تحقیق و به عنوان پایان نامه کارشناسی ارشد عرضه کرده است:

ص: ۲۴۳

المدخل الى معرفه الصحيحين، زير نظر احمد معبد عبدالكريم، الرياض، جامعه الامام محمد بن سعود الاسلاميه، كليه اصول الدين، ١٤٠٤ق.

- نيز عبدالغنى بن سعيد الازدى المصرى (درگذشت ١٤٠٩ق) بر آن مستدرک نوشته است. عمر بن على بن الملقن (درگذشت ٨٠٤ق) هم استدراك جامعى بر متن آن نوشت و بين مستدرک ذهبى و مستدرک حاكم تجميع نمود.

- اين كتاب چاپ هاى متعدد داشته است. اولين چاپ آن در سال ١٣٣٤ق در حيدرآباد دكن بوده و پس از آن در رياض، بيروت، حلب و قاهره بارها چاپ شده است. مترجم آن به فارسى محمدرضا شفيعى كدكنى، استاد نامدار دانشگاه تهران است.

مأخذ

تاريخ نيشابور، ترجمه فارسى محمد بن حسين خليفه نيشابورى، به كوشش شفيعى كدكنى، تهران، ١٣٧٥؛ «جاىگاه و عظمت بقيع در نگاه مسلمانان»، على اكبر نوايى، ميقات حج، ش ٦٣، بهار ١٣٨٧، ص ٨١؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ٦، ص ٢٥٦-٢٥٨ و ج ١٢، ص ٤٣٥-٤٣٦؛ دانشنامه دانش گستر، ج ٧، ص ١٥١؛ دليل مؤلفات الحديث الشريف المطبوعه، محيى الدين عطيه و ديگران، بيروت، دار ابن حزم، ١٩٩٥م، ج ١-؛ سير اعلام النبلاء ذهبى، به كوشش شيعب ارتنوط، بيروت، ١٤٠٢ق؛ المستدرک على الصحيحين، حاكم نيشابورى، بيروت، دار المعرفه، بى تا، ص ٩٨.

حبيب الله هويدا (عين الملك) ← هويدا، حبيب الله

الحجاج بن علاط السلمي

الحجاج بن علاط السلمي، از اصحاب رسول اکرم (ص) و مدفون در بقيع.

ابو محمد الحجاج بن علاط السلمي، مکنى به ابو کلاب، ابو محمد و ابو عبدالله از اهالى مدينه و جزء انصار بود. در چندين جنگ و غزوه حضور داشت؛ از جمله در غزوه خيبر شجاعانه مجاهدت کرد. البته در چند جنگ، رسول اکرم (ص) به او رخصت داد تا شرکت نکنند، زيرا مشکلات و موانعى قابل قبول داشت.

خانه او در مدينه مشهور و محل مراجعات مردمى براى حل مشکلات بوده است. غير از خانه، مسجدى هم ساخت و جزء نخستين افرادى است که مسجد ساخته اند.

او در مدينه ساکن بود و در همانجا از دنيا رفت و در بقيع دفن شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به كوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدينه، مكتبه الثقافه، بى تا، ص ٤١.

حجّار، عبد القادر بن محمد

حجّار، عبد القادر بن محمد، از مشاهیر مدینه در سده ۸ق و مدفون در بقیع.

عبد القادر بن محمد ابن النور علی بن عمر ملقب به الامام العلامه، محیی الدین، بدر الدین، القرشی، العُمَری، الحرانی، المدنی، الحنبلی، الفراش بالحرم النبوی و معروف به الحجّار بود. در سال ۷۳۲ق در مدینه زاده شد. با کسب علوم نزد استادان بزرگ به مقام روایت حدیث رسید و از راویان بزرگ اجازه نقل حدیث دریافت کرد. نیز از او روایاتی نقل شده است.

وی در سال ۷۹۹ در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۴۱۰-۴۱۱.

حجه الاسلام افجه ای ← سید مهدی افجه ای

حج نامه

حج نامه، سفرنامه سلیم خان تکابی و گزارش حرمین و بقیع.

حاجی سلیم خان تکابی نویسنده سنی و کرد این سفرنامه از خان های منطقه تکاب و شخصیت های دوره قاجاریه بود. در چند جای این سفرنامه آن را حج نامه، اسم گذاری کرده است؛ از جمله سلیم خان پس از پایان مناسک و اعمال مکه و به هنگام حرکت به سوی جدّه در بیتی چنین می گوید:

شکر که حج نامه نوشتم تمام/ تا نسک آید پی هر خاص و عام

ص: ۲۴۴

مؤلف در جاهایی آن را «روزنامه» می نامد. احتمالاً روزنامه بیان وصف عمومی این متن است. یعنی حج نامه ای است که به روش روزنگار و روزنامه تنظیم و تدوین شده است.

مؤلف بخش درباره بقیع از سفرنامه را «زیارت بقیع» نامید. آن را می توان «بقیع نامه» به قرینه «حج نامه» نام گذاری کرد.

این سفرنامه دارای ساختار و تنظیمی ویژه و مطالبی متفاوت و متمایز نسبت به کارهای مشابه است. مؤلف تأکید بسیار بر مقبولیت و آداب زیارت دارد و ادعیه و زیارت نامه هایی را معرفی کرده است.

همه اینها با خط مشی و آموزه های وهابیت تعارض دارد. در این کتاب جدای از اطلاعات سفرنامه ای که صورتی از سیاحت نامه دارد؛ می توان فهرستی از احکام و مناسک حج و همین طور ادعیه و آداب زیارت را به روش اهل سنت ملاحظه کرد. بنابراین نویسنده بیشتر در پی دو هدف بوده است: یک هدف سیاحتی و دوم هدف زیارتی.

طبعاً در بخش سیاحتی آن، می توان اطلاعاتی درباره جغرافیا و شهرهای طول مسیر، آداب و رسوم ملل، اوضاع علمی و صنعتی آن روزگار و همین طور راه ها، منازل بین راه، رخدادهای طبیعی و اجتماعی را مشاهده کرد. به عنوان نمونه سلیم خان، موقعیت جغرافیایی بقیع را گزارش کرده، ابواب بقیع را معرفی می کند و امثال این مباحث.

اما مؤلف رویکرد مذهبی و زیارتی و عبادی هم دارد و با اینکه سنی مذهب و کرد است، نسبت به زیارت نگاهی بسیار مثبت دارد. او نه تنها تعالیم شیعه را درباره زیارت و توسل به تمامی نادرست نمی داند بلکه دیدگاه های شیعیان را مشروع و صحیح می داند، از اینرو سفرنامه اش، صبغه و نظم جدید پیدا کرده است. او در چند جا به شفاعت و ذکر روایات شفاعت پرداخته است. برای نمونه این روایت نبوی را آورده است: من زار قبری وجبت له شفاعتی، من جاءنی زائراً لم تعرف حاجه الا زیارتی کان حقاً علی الله تعالی ان اکون له شفیعاً یوم القیامه.

مآخذ

الاجوبه النجفیه، هادی کاشف الغطاء، قم، ۱۳۸۷، ص ۱۰۱ به بعد؛ سفرنامه حج، حاجی سلیم خان تکابی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۸، مقدمه مصحح و ص ۶۴ تا ۷۱؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۱۱-۱۲.

نیز نک- : سلیم خان تکابی

حدود بقیع ← جایگاه بقیع؛ مساحت و موقعیت

حدیث بنای سر قبر

حدیث بنای سر قبر، بررسی روایت نبوی نهی ساختمان سازی روی قبور.

وهابیون با استناد بر برخی ادله شرعی و روایات و گاه آیات، ده ها اثر مهم دینی و تاریخی را تخریب کردند؛ آثاری که

میراث بزرگ مسلمانان در طول تاریخ بود و ارزش مادی و معنوی آن آنقدر زیاد است که قیمت خاصی برای آن نمی توان تعیین کرد. آثاری که در بقیع تخریب شد و اموال تزینی که به یغما رفت بی نظیر بوده است. اما آنان برای توجیه کارشان ادله ای دارند و کارشان را مشروع می دانند. در مجموع به شش روایت نبوی استناد کرده اند: ۱- نهی رسول الله (ص): ان یجصص القبر وان یبني علیه وان یقعد علیه. این روایت به نام راوی آن یعنی جابر مشهور است. گاه متن آن را به این صورت نقل کرده اند: نهی عن تقصیص القبور (صحیح مسلم، رقم ۹۷۲)؛ ۲- ان النبی (ص) نهی ان یبني علی القبر. به نام راوی آن ایس سعید مشهور است (سنن ابن ماجه، رقم ۱۵۴۶)؛ ۳- نهی نبی الله (ص) ان یبني علی القبور او یقعد علیها او یصلی علیها (مجمع الزوائد، ج ۳، ص ۶۱)؛ ۴- نهی رسول الله (ص) ان یبني علی القبر او یجصص (مسند احمد، ج ۶، ص ۲۹۹)؛ ۵- نهی رسول الله (ص) عن تقصیص القبور او یبني علیها او یجلس علیها (سنن النسائی، ج ۴، ص ۹۵)؛ ۶- نهی رسول الله (ص) عن تجصیص القبور والکتابه فیها والبناء علیها والجلوس علیها (مستدرک علی الصحیحین، ج ۱، ص ۴۲۰).

پژوهشگران اهل سنت و شیعه، سند و متن (محتوای) این شش روایت را مخدوش دانسته و اشکالاتی مطرح کرده اند. از

نظر سند مشکل دارد چون سلسله راویان آن در طرق مختلف توسط علمای رجال قدح شده و آن‌ها را ضعیف و ناموثق دانسته‌اند. غیر از اینکه خبر واحد و روایت معنعن می‌باشند، راویانی غیرمعتبر مثل سلیمان موسی اموی اشدق و محمد بن مسلم مشهور به ابوزبیر در سند آنها آمده‌اند. اما از جهت دلالت متن حدیث چند نکته را متذکر شده‌اند: اول اینکه این روایات به شش صورت وارد شده و این تنوع نشانگر اضطراب متن حدیث و ضعف آن است.

دوم اینکه به فرض صحت صدور آن از پیامبر اکرم(ص)، نهی مندرج در این حدیث را نهی تنزیهی و نه تحریمی و نهایتاً برداشت از این حدیث را کراهت نه تحریم می‌دانند.

اما کراهت نیز در سنت با امور مهم تری رفع می‌گردد. مثل اینکه ایجاد بنا بر روی قبر، برای حفظ آثار اسلامی باشد و یا اظهار مودت به صاحب قبر و یا راحتی زائری که به زیارت صاحب این قبر می‌آید. دیگر اینکه این نهی موقت بوده و سپس برداشته شده است. تمام این موارد، کراهت موجود در این روایت را نفی می‌کند. نکته سوم موارد نقض است. یعنی در مواردی بر قبرسازی تأکید کرده‌اند. بهرحال عالمان حدیث این روایت را پذیرفته و از جهات مختلف آنها را نقد کرده‌اند.

مآخذ

البناء علی اقبور، عبدالرحمن الیمانی المعلمی، به کوشش‌های عیسان مطیری، ریاض، دار اطلس، ۱۴۱۷ق، ص ۴۰-۷۲؛ سنن ابن ماجه، ابن ماجه قزوینی، قاهره، مطبعه عیسی البابی، ۱۳۹۴ق؛ سنن النسائی، احمد بن شعیب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا؛ صحیح مسلم، بیروت، بی تا؛ صیانه الآثار الإسلامیه، جعفر سبحانی، قم، ۱۳۹۰ش، ص ۶۷-۸۳؛ شناخت وهابیت، نجم الدین طبسی، قم، دلیل ما، ۱۳۹۱، ص ۷۷۸-۷۷۹؛ مجمع الزوائد، هیثمی، قاهره، ۱۴۱۸ق؛ مستدرک الصحیحین، حاکم نیشابوری، بیروت، دار احیاء التراث، بی تا؛ مسند احمد، احمد بن حنبل، دمشق، ۱۴۲۱ق.

حدیث بیت الاحزان

حدیث بیت الاحزان، دیدگاه معصومین(ع) از منظر احادیث ایشان درباره این محل.

بیت الاحزان محلی بوده که نخست حضرت فاطمه(س) در آنجا به عبادت و مرثیه سرایی می‌پرداخت. پس از رحلت آن حضرت، فرزندان و نوادگان ایشان، این سنت را حفظ کرده بودند. گاه ائمه(ع) برای معرفی بیت الاحزان، احادیثی مطرح می‌فرمودند. از جمله در کتاب خصال شیخ صدوق ضمن روایتی با اسناد از امام صادق(ع) نقل می‌کند:

«و اما فاطمه فبکت علی رسول الله حتی تأذی بها اهل المدینه فقالوا لها قد آذیتنا بکثره بکائک فکانت تخرج الی المقابر.»

یعنی پس از رحلت پیامبر اسلام(ص)، حضرت زهرا(س) به نوحه خوانی و گریه می‌پرداخت، به طوری که اهالی شهر مدینه از کثرت گریه‌های فاطمه اذیت می‌شدند و حضرت تصمیم گرفت به قبرستان بقیع برود و در آنجا به عزاداری و عبادت مشغول شد.

در روایت دیگر فضه(خادمه حضرت زهرا(س)) می‌گوید: امیرمؤمنان(ع) خیمه‌ای در خارج شهر و در بقیع برپا کرد و آن

حضرت به همراه حسنین روزها به آنجا می آمد و پس از عزاداری به خانه برمی گشت. محل عزاداری حضرت زهرا(س) نخست به شکل خیمه و چادر بوده و بعداً احتمالاً توسط امام حسین(ع) ساختمانی در همین محل ساخته شد.

بیت الاحزان از دوره حضرت زهرا(س) تا سال ۱۳۴۴ق که توسط آل سعود تخریب شد، مورد احترام شیعیان بود و احترام خاصی برای آن قائل بودند و عبادت و نماز در آنجا را مهم و مایه تقرب می دانستند. حتی عالمان بزرگ اهل سنت مثل ابو حامد غزالی بر نماز خواندن در این محل تأکید کرده و مسلمانان را به انجام عبادت در آنجا تشویق نموده اند.

مأخذ

احیاء علوم دین، ابو حامد محمد غزالی، ج ۱، ص ۲۶۰؛ «بیت الاحزان» محمد صادق نجمی، میقات حج؛ بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۱۷۷؛ وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۹۳۲، باب ۸۷. نیز نک- : بیت الاحزان؛ تخریب بیت الاحزان.

ص: ۲۴۶

حدیث شیعی دال بر مشروعیت ساختمان بر قبور ← ساختمان بر قبور در حدیث شیعی

حدیقه غلامیه ← بنو معاویه

حرم ائمه بقیع

حرم ائمه بقیع، آرامگاه چهار امام (ع) شیعیان.

این مقابر در سمت غربی و منتهی الیه بقیع واقع شده است. در این حرم مطهر قبر چهار تن از ائمه اهل بیت؛ امام مجتبی (ع)، امام سجاد (ع)، امام باقر (ع) و امام صادق (ع) در کنار هم و به فاصله ۲-۳ متری این قبرها، قبر عباس عموی گرامی رسول خدا (ص) قرار گرفته و در کنار آن نیز قبر دیگری متعلق به فاطمه بنت اسد است برخی احتمال داده اند که این مقبره متعلق به فاطمه دختر رسول خدا (ص) باشد. قبل از ویرانی ساختمان این حرم مطهر، همه این قبور ششگانه در زیر یک گنبد و دارای ضریح و صندوق زیبا بودند. نیز دارای زیورآلات و تزئیناتی از طلا و نقره و سنگ های زینتی بود ولی همه آنها از سوی وهابیون به غارت رفت. سرنوشت ضریح مبهم است و دو قول درباره ضریح هست، بنابر یک قول آن را قطعه قطعه کردند و اطراف مقابر شهدای احد نصب کردند و نظر دیگری می گوید این ضریح در محل خاصی که ویژه اشیاء قیمتی است نگهداری می شود.

حرم ائمه بقیع در منابع تاریخی به نام های مشهد، حرم، مقابر و آرامگاه یاد شده است.

به دلایل مختلف از جمله فقدان منابع کافی برای یافتن واقعیت ها درباره تاریخ این حرم و اینکه پس از گذشت قریب به یک قرن از تخریب حرم مطهر ائمه بقیع و از بین رفتن تمام آثار این بنای باشکوه و معنوی نمی توان همانند سایر ابنیه تاریخی و مذهبی، از گزارش ها به قدمتش پی برد و تاریخ ساختمان آن را بدست آورد، ولی منابع مختلف موجود می تواند ما را با تاریخ و چگونگی این حرم تا اندازه ای زیاد آشنا سازد.

قراین و اطلاعات نشان دهنده اینست که قبور ائمه بقیع (ع) مکشوف و بدون دیوار و سقف نبوده؛ بلکه قبر آنان مانند تربت پاک رسول خدا (ص) و حضرت رضا (ع) از آغاز دفن اجساد مبارک و پیکر مطهرشان در داخل خانه ای که متعلق به عقیل بوده، قرار داشته است و به مرور زمان این خانه به ساختمانی مناسب، به شکل مسجد تبدیل گردیده است. سپس در محل همان ساختمان بزرگترین و مرتفع ترین گنبد و بارگاه بنا شده و در قرون متمادی دارای خادم و دربان و دارای ظریف ترین و گرانباترین ضریح و صندوق با زیباترین روپوش و دارای فرش و چراغ و قندیل بوده و بالاخره در هشتم شوال سال ۱۳۴۴هـ- به وسیله وهابیان منهدم گردیده است.

مورخین از سده های نخست اسلامی تا کنون بر اساس شواهد، بسیاری از حقایق را گزارش کرده اند. سمهودی (در گذشت ۹۱۱ق) در وفاء الوفاء؛ ابن شُبّه (در گذشت ۲۶۲ق) در تاریخ المدینه المنوره، مطری (در گذشت ۷۴۱ق) التعریف بما آنست و چند کتاب تاریخی دیگر ابعاد و جوانب این حرم را معرفی نموده اند.

تاریخ حرم ائمه بقیع، محمدصادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۶۰-۶۱؛ «تاریخ حرم ائمه بقیع»، محمدصادق نجمی، میقات حج، ص ۱۷۵-۱۷۷؛ الدرہ الثمینہ، ابن النجار، به کوشش صلاح الدین عباس شکر، مدینہ النبی، ۱۴۲۷ق، ص ۷-۸.

حرم ائمه بقیع

حرم ائمه (ع) از نگاه بورتن، گزارش از وضعیت بقعه مقابر ائمه (ع) و عباس.

سر ریچارد فرانسیس بورتن جهانگرد انگلیسی در ۱۸۵۳م عزم سفر مکه و مدینه نمود. او به نام عبدالله ملبس به لباس عربی و افغانی شد، خود را به عنوان مسلمان معرفی کرد و مشاهدات و خاطراتش را در سفرنامه ای با مشخصات زیر منتشر کرد. این کتاب مرجع بسیاری از پژوهشگران بوده است:

Burton, Richard F, Personal Narrative of a poligrim Al madinah and meccah, Edited by
his wife Isabel Burton, London, ۱۸۵۶.

بورتن با وسواس و دقت و با شیوه علمی به گزارش حقایق و مسائل پرداخته است. اهمیت حرم ائمه (ع) موجب

شده که گزارش او در این باره، منعکس و بررسی می شود. بورتن گویا یازده بار به بقیع رفته و به بررسی اوضاع آنجا پرداخته است. او هر بار که به بقیع می رفت سری به بقعه عباس عمومی رسول خدا می زد. حرم چهار امام شیعه(ع) و نیز مقبره حضرت فاطمه زهرا(ع) بر اساس یک دیدگاه در کنار ایشان است و بورتن به این مجموعه هم علاقه مند شده بود و به آن سر می زد. او می نویسد: قبه عمومی رسول خدا(ص) به القبه العباسیه یا قبه العباس عم النبی مشهور است. ابتدا از آداب زیارت این قبه می نویسد و زائران را دو دسته می داند: عده ای که ابتدا اینجا را زیارت کرده سپس به سراغ دیگر مزارات مشاهیر می روند؛ اما دیگران در آخر و پس از زیارت مشاهیر به اینجا می آیند و با آرامش به زیارت مشغول می شوند.

به نظر بورتن قبه عباس در سال ۵۱۹ توسط خلفای بنی العباس ساخته شد. پس از ورود به قبه، مزارات ائمه(ع) پیدا می شود. در سمت شرق قبرهای امام حسن(ع) و امام زین العابدین(ع) و امام باقر و امام صادق(ع) قرار دارند. بورتن توضیح می دهد که چون فرزندان رسول خدا در آن مکان دفن شده اند، مردم نیز بدان توجه و استقبال فراوان کرده اند و از اینرو اغلب و بسیار شلوغ است.

مآخذ

مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، جعفر الخلیلی، ترجمه محمد رضا فرهنگ، ص ۱۴۷-۱۴۸؛ موسوعه العتبات المقدسه، جعفر الخلیلی، بیروت، الاعلمی، ۱۴۰۷ق/ ۱۹۸۷م، ج ۳، ص ۲۸۳-۲۸۴.

حرم اسماعیل بن جعفر(ع) ← مرقد اسماعیل بن جعفر الصادق(ع)

حره، شهیدان ← شهدای حره

حریم عشق

حریم عشق، سفرنامه جهانبخش ثواقب درباره خاطرات حج و زیارت بقیع.

جهانبخش

ثواقب در ۱۳۳۹ش در کازرون متولد شد. تحصیلات تا متوسطه را در کازرون گذراند سپس به دانشگاه شیراز راه یافت و در رشته تاریخ، کارشناسی ارشد دریافت نمود. سپس دکترای خود را در رشته ی تاریخ ایران اسلامی از دانشگاه تربیت مدرس در تهران دریافت نمود. آنگاه به شیراز بازگشت و در دانشگاه شیراز در پست های مختلف مدیریتی، آموزشی و فرهنگی مشغول شده. تا کنون ده ها کتاب و مقاله در موضوعات دینی و تاریخی از او منتشر شده است. نیز در ۱۳۸۴ عازم سفر حج شد و خاطرات و مشاهدات خود را تدوین و کتاب حریم عشق: روایتی از حج را منتشر نمود. این کتاب به اسم در حریم یار: سفرنامه حج هم مشهور است.

بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است.

و به ثبت مشاهدات مؤلف از بقیع می پردازد. اطلاعات سودمندی از برنامه ها و اقدامات دولت سعودی برای زائران در بقیع آورده است.

مأخذ

حريم عشق: روايتی از سفر حج، جهانبخش ثواقب، شیراز، نوید، ۱۳۸۶، ص ۱۳۹ و ۱۵۵-۱۵۷؛ navidshiraz.pvb.com

الحزامي، ابراهيم بن المنذر

الحزامي، ابراهيم بن المنذر، از ائمه حديث در مدینه در سده ۲ و ۳ ق و مدفون در بقیع.

ابو اسحاق ابراهيم بن منذر بن عبدالله قرشي حزامي اسدي مدني معروف به حزامي از سفیان بن عُيَيْنَه، ابن وهب و معن بن عيسى و ديگر راويان حديث، نقل روايت دارد. بخاری، ابن ماجه، احمد بن ابراهيم بُشري و بسياری از راويان ديگر از او روايت نقل کرده اند. ابن وضاح و ديگر رجاليون او را ثقه و صدوق دانسته اند.

وقتی برای سفر حج به مدینه رفته بود یعنی در محرم ۲۳۵ یا ۲۳۶ ق در گذشت و گویا در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطيفة في تاريخ المدينة الشريفة، شمس الدين محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷ م، ج ۱، ص ۲۶۵-۲۶۶.

حسابرسی اهل بقیع ← بهشت برای اهل بقیع

حسام السلطنة، مراد میرزا ← دليل الانام في سييل زياره

حسام الشعراء ← مشهدی طوسی، محمد ابراهيم

ص: ۲۴۸

حسان بن ثابت انصاری، شاعر و مداح پیامبر اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابوالولید حسان بن ثابت یکی از شاعران مشهور و اصالتاً اهل شهر یثرب است. در همین شهر متولد شد تاریخ تولد او معلوم نیست ولی با قرائن می توان به دست آورد که شصت سال قبل از بعثت و هفتاد و سه سال قبل از هجرت به دنیا آمده است. چون در کتاب الروضه المستطابه، حیات او را، شصت سال در دوره جاهلیت و شصت سال در دوره اسلامی می داند. او در سال ۵۴ق و در دوره خلافت معاویه از دنیا رفت. ولی این عدد با اعداد پیشین تناسب ندارد. او اشعاری در مدح پیامبر دارد. او را از برجسته ترین شاعران عرب مُخَضَّرَم مدینه دانسته اند. مُخَضَّرَمین (شاعران عرب مُخَضَّرَم) به شاعرانی گویند که بخشی از عمرشان را در دوره جاهلیت سپری کرده و سالهایی از عمرشان را در دوره اسلامی زیسته اند، از نظر فنی، ضوابط ادبی جاهلی را ادامه داده ولی محتوا و مفاهیم را از آموزه های اسلامی دریافت کرده اند. مشهورترین این گروه حسان بن ثابت، عبید بن ربیع، ابومحجن ثقفی و عروه بن حجاز می باشند.

حسان عمری دراز داشت ولی تاریخ درگذشت وی به روشنی معلوم نیست و در حدود سال ۵۰ یا ۵۴ق بوده است. ولی ابن زبیر تاریخ وفات او را قطعاً سال ۴۰ق دانسته است. محل دفن او را بقیع گزارش داده اند.

او در آغاز غیبیانی های شام و مناظره حیره را مدح می گفت. معاصر نابغه ذبیانی بود و اندک زمانی پس از هجرت، اسلام آورد. پیامبر (ص) شعر حسان در ذم کافران و مدح رسول خدا را خوش می داشت و همین نکته بعدها سند دفاع از شعر و شاعری در مقابل مخالفت متعصبان مذهبی قرار گرفت. حسان در سرودن ذم شیوه کهن را ترجیح می داد، زیرا تأثیرگذارتر از شعر «مذهبی تر» شاعران دیگر بود. از دیرباز برخی از اشعار را به خطا به او منسوب داشته اند. دیوان حسان، مشتمل بر اشعار پیش و پس از اسلام او بارها در هند، تونس، مصر، انگلستان (۱۹۱۰) و بیروت (۱۹۶۱) و غیره چاپ شده است.

مآخذ

تاریخ مولد العلماء و وفیاتهم، محمد بن عبدالله بن زبر الربعی، به کوشش محمد المصری، الکویت، ۱۴۱۰ق، ص ۵۴؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۷، ص ۲۳۶؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۰؛ سیر اعلام النبلاء، ذهبی، دمشق و بیروت، مؤسسه الرساله، ج ۲، ص ۵۱۲.

الحسن

الحسن، استاد در مدرسه السراج در مدینه و مدفون در بقیع.

از سده نخست قمری به تدریج چندین مدرسه در مدینه بنا شد. استادانی از راه های دور و نزدیک فراهم شده و نیز بسیاری دانشجویان و طلاب علم می آمدند تا معارف دینی را در این مدارس فرا بگیرند. مدتها شیخی به نام الحسن در مدرسه السراج به تعلیم و تربیت شاگردان مشغول بود. متأسفانه از او هیچ اطلاعات دیگری راجع به نام یا تاریخ تولد و وفات یا تبارش در

اختیار نیست. فقط گفته شده شاگردی به نام عنبر موصلی داشت که بسیار در تربیت او کوشید. بالاخره در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطيفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۳۳۵-۳۳۶.

الحسن المسوفی التکروری

الحسن المسوفی التکروری، از علمای مدینه و مدفون در بقیع.

او در ۷۶۰ق به مدینه مهاجرت کرد، مجاورت گزید و به عبادت، سلوک، قناعت و زهد مشغول شد. به همین دلیل او را ملقب به متعبد، صالح، مُحَبِّ و عالم عاشق دانسته اند. در محل زندگی اش فقط چند جلد کتاب داشت و از دنیا به کمترین امکانات و تعدادی کتاب قناعت کرده بود. او به هنگام مجاورت و عبادت در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطيفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۳۳۵.

ص: ۲۴۹

حسن برغانی صالحی

حسن برغانی صالحی، فقیه و عالم امامیه و مدفون در بقیع.

حسن برغانی (شهادت ۱۲۸۱ق) فرزند شیخ ملامحمد صالح برغانی در کربلا متولد شد. از نوادر خادمان بقیع است که در این راه به شهادت رسید. او به صالحی و هم حائری و برغانی ملقب و مشهور است.

مقدمات علوم اسلامی و ادبیات عربی را نزد علمای حائر (کربلای) شریف، فرا گرفت. سپس در اوائل عمر خود در معیت پدرش به قزوین رفت و پس از تکمیل سطوح نزد علمای قزوین، فقه و اصول را از حوزه درس پدرش و عمویش شهید ثالث فرا گرفت. سپس راهی اصفهان گردید و علوم عقلی را از محضر ملاعلی نوری (درگذشت ۱۲۴۶ق) تلمذ کرد و فقه و اصول را از محضر آخوند ملاآقا حکمی، شیخ یوسف حکمی قزوینی و آخوند ملاصفر علی لاهیجی قزوینی بهره مند گشت. در سال ۱۲۴۲ق در جنگ ایران و روسیه شرکت جست و هنگام انتقال پیکر سید محمد مجاهد به کربلا جزو هیئت تشییع کننده به حائر شریف مشرف گشت. آنگاه به حوزه درس شریف العلماء مازندرانی (درگذشت ۱۲۴۶ق) و سپس به حوزه سید ابراهیم قزوینی صاحب ضوابط پیوست و بعد به نجف منتقل گردید و از حوزه درس شیخ محمد حسن صاحب جواهر (درگذشت ۱۲۶۶ق) استفاده کرد. بعد به حوزه درس شیخ مرتضی انصاری (درگذشت ۱۲۸۱ق) درآمد و از خواص اصحاب او گردید و از نامزدان مرجعیت عظمی پس از شیخ انصاری بود ولی اجل او را مهلت نداد و چند ماه قبل از استادش شیخ مرتضی انصاری وفات یافت. در زمان حیات به امر استادش مشغول تدریس فقه و اصول و سایر علوم اسلامی گردید. اما به احترام استاد خود از نجف به موطن خویش کربلا بازگشت و در حائر شریف عهده دار تدریس و فتوی شد. او آوازه ای بلند یافت و طلاب علوم دینی از اطراف به محضر او می شتافتند. وی دارای ابتکارات و تحقیقات عمیقی بود. احاطه او به علوم عقلی و نقلی حوزه او را رونق خاصی بخشیده بود. در حدود سال ۱۲۷۸ق عازم بیت الله الحرام گردید و در حجاز اقامت نمود و در مدرسه پدرش جنب مسجد الحرام به تعمیرات پرداخت و کلام و فقه جعفری را به نحوی که موافق با مذاهب اربعه می نمود تدریس می کرد. در مدینه منوره پس از مناظره با یکی از شیوخ آن سامان و غلبه بر او، بعضی از متعصبین اهل سنت و طرفداران شیخ مدنی، به تشیع وی پی بردند و هنگام شب بعد از نماز عشا در بین راه مسجد النبی و منزلش با چوب بر سر او کوبیدند به طوری که بر اثر آسیب آن ضربه نقش بر زمین شد و روز بعد وفات یافت و پیکر او را در روضه بقیع به خاک سپردند.

چندین تألیف از او بر جای مانده است.

او از خاندان آل برغانی است که اکثر آنان از علما و فقها بوده اند. یکی از آنان به نام حسن شهیدی برغانی صالحی (۱۳۱۰-۱۴۰۱ق) نوه شیخ حسن فرزند محمد صالح است.

دائرةالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۱۸۴؛ الکرام البرره، آقا بزرگ تهرانی، به کوشش حیدر محمد علی بغدادی، قم، مؤسسه امام صادق(ع)، ۱۴۲۷، ج ۱، ص ۳۲۷.

حسن بن حسن مجتبی(ع)

حسن بن حسن مجتبی(ع)، فرزند امام حسن(ع) و مدفون در بقیع.

حسن بن حسن بن علی بن ابی طالب(ع) معروف به حسن مثنی مادرش خَوله بنت منظور و پدرش امام حسن(ع) امام دوم شیعیان بود. چند فرزند به نام های محمد، عبدالله، ابراهیم و زینب داشت که پسران او در زندان ابی جعفر منصور عباسی در کوفه شهید شدند.

همسرش فاطمه دختر امام حسین(ع) بود. در سی و پنج سالگی و در سال ۹۷ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

شیخ مفید او را رئیس شیعیان در دوره خودش و دانشمندی فاضل، متقی و بزرگوار دانسته است. او مسئولیت اوقاف و صدقات حضرت امیر(ع) را نیز بر

ص: ۲۵۰

عهده داشت. در کربلا همراه عمویش امام حسین (ع) نیز حضور داشت ولی به دلیل خردسالی در نبرد طف شرکت نداشت و شهید نشد. وی با دختر عمویش یعنی دختر امام حسین (ع) به نام فاطمه ازدواج کرد. یازده فرزند داشت که بعضاً در زندان خلیفه و امیر کوفه شهید شدند. روایات بسیاری از قول او نقل شده است.

مآخذ

اعیان الشیعه، سید محسن امین، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص ۹۲-۹۸؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۶ق، ج ۵ و ۶، ص ۱۵۵.

حسن بن علی (ع) ← حسن مجتبی (ع)

حسن بن مانع

حسن بن مانع، امیر مدینه منوره و مدفون در بقیع.

نسب حسن بن مانع بن زبیری بن قیس به امام زین العابدین (ع) و امام علی (ع) باز می گردد. نسبت به منابع دیگر سخاوی بیشترین اطلاعات درباره او را آورده است.

در دوره امارتش به عمران مدینه اهتمام داشت و در امارت مدینه اصلاحاتی به وجود آورد.

او بعد از ثابت بن ضعیف به امارت مدینه رسید. و در دوره امارتش، پدرش اموال بیت المال را جابجا کرده بود و به همین دلیل قضات خلافت حکم به عزل حسن دادند. او در ۹۳۳ق در گذشت و در بقیع دفن شد.

مآخذ

تاریخ امراء المدینه المنوره، عارف احمد عبدالغنی، دمشق، دارالکتان، ۱۹۹۶م، ص ۳۳۱؛ التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، السخاوی، به کوشش محمد حامد الفقی، قاهره، دارالثقافه للطباعه والنشر، ۱۳۷۶ق/۱۹۷۵م، ج ۱، ص ۳۵۱.

حسن سعید

حسن سعید، از روحانیان فعال در دفاع از تشیع و دارای خدماتی در بازسازی بقیع.

حسن سعید در ۱۳۳۸ق/۱۲۹۸ش چشم به جهان گشود. دوران کودکی و نوجوانی را نزد پدرش به تعلّم و تربیت گذراند. پدرش مرحوم آیت الله میرزا عبدالله چهل ستونی بود. او سال ها در مسجد جامع تهران (مسجد امام کنونی) امام جماعت بود. سپس در حوزه ی علمیه ی قم و تهران نزد استادان میرز کسب دانش نمود. آنگاه راهی حوزه علمیه ی نجف اشرف شد. از جمله استادان او می توان به این شخصیت ها اشاره کرد: سید محمد کاظم یزدی، میرزا محمدحسین نائینی و آقا ضیاء الدین عراقی.

آیت الله حسن سعید با درک عمیقی که از مشکلات مسلمانان، به ویژه شیعیان در سراسر جهان داشت، برای حلّ این مشکلات می کوشید. نیز درک صحیحی از وهابیت و رژیم آل سعود داشت و همواره در حال مبارزه فرهنگی و سیاسی با آنان بود.

ایشان با علما و مراجع نجف اشرف و قم در ارتباط بود و گاه به عنوان رابط بین آنان عمل می کرده از اینرو در مسائل و رخدادهای بقیع از این توانایی و استعداد خود بهره می گرفت. برای نمونه چند سند در این زمینه آورده ایم:

پس از چند سال رفت و آمد و مذاکرات فراوان، دولت عربستان قبول کرد سایه بانی بر قبور ائمه بقیع ساخته شود. انتشار خبر بازسازی بقیع، موجب خوشحالی علما، مراجع و شیعیان گردیده، برخی مطبوعات عراق اقدام به درج آن کردند و رادیو ایران نیز خبری در این زمینه منتشر کرد.

شرایط حادّ و بسیار سختی سیطره داشت، مرحوم آیت الله حسن سعید که در نجف مشغول تحصیل بود، در ۲۳ رجب سال ۱۳۷۱ق در این رابطه نامه ای به این شرح خطاب به مظفر اعلم وزیر مختار ایران در جده نوشت:

به عرض می رساند مرقومه ای از جناب حجه الاسلام آقای محمدتقی طالقانی زیارت گردید که حاکی بود از تشرف جناب عالی به مدینه ی منوره و صدور قرار برای ساختمان سایه بان و دیوار جهت ائمه ی بقیع و حقیقتاً این خبر، مسرت و سروری در جامعه ی علمی و دینی نجف ایجاد نمود که کم سابقه بود و چه جای خوشبختی است در این موقع که حضرتعالی به عنوان سفارت تشریف برده اید، این خدمت شایان را انجام داده و این موفقیت قابل تقدیر برای جامعه ی تشیع مخصوصاً ملت ایران که همیشه پرچمدار ولای اهل بیت(ع) بوده، به وجود آمده است و راستی این بزرگترین سعادت است که برای شخص جناب عالی، خصوصاً و

کسانی که در این راه سعی و کوشش نموده اند عموماً، پیش آمده و انشاء الله روزی همان اعتقاد کاملی که در کمون ذات جنابعالی موجود است، سعی بلیغ فرموده که از این فرصت حداکثر استفاده به عمل آید و قلوب شیعه که سال‌هایی است جریحه دار گشته، التیام پذیرد و جامعه‌ی تشیع مخصوصاً، ملت ایران در سایه‌ی توجهات ائمه اطهار(ع) به اوج عظمت و رفعتی که در خور است نایل آمد.

حضور جناب علامه‌ی جلیل آقای سیدالعراقین که در این کار اقدامات مؤثری نموده و زحماتی بر خود هموار ساخته اند با عرض سلام و ارادت تبریک، موفقیت کامل معظم له را خواستار، در خاتمه دوام عزت و سعادت آن جناب را از درگاه حضرت باری تعالی مسألت دارم. با تقدیم احترامات فائقه.

ضمناً بنا به اشاره‌ی جناب آقای طالقانی، با مراجع تقلید و بزرگان از علمای نجف مذاکراتی به عمل آمده که تلگرافات و مکاتیبی به عنوان تشکر از دولت سعودی در خصوص این عمل بشود، مضافاً بر تشکراتی که از اولیای امور دولت ایران می‌گردد و قرار شد که پس از شور، ترتیبی اتخاذ شود و چون ممکن است دولت سعودی اشخاص آن‌ها را تطبیق نموده، اعادی تلقی نمایند، لذا مستدعی است مقرر فرمایید مراقبت فرمایند که رعایت احترامات لازمه بشود. به تهران هم مکاتیبی نوشته شده و تصور می‌رود اقداماتی بنمایند و تلگرافات یا نامه‌هایی بنویسند، ولی تظاهرات عمومی به بعد موکول گردیده است. (نجف ۲۳ رجب ۱۳۷۱ق، حسن سعید)

مآخذ

تخریب و بازسازی بقیع، ص ۱۱۲-۱۱۴؛ دانشوران قم: نگاهی به زندگی ۲۰۴ تن از دانشمندان و بزرگان قمی مدفون در قم، گروهی از نویسندگان، قم، زائر، ج ۵، ص ۱۰۵؛ گنجینه دانشمندان، محمد شریف رازی، ج ۳، ص ۴۸۳.

حسن شیرازی

حسن شیرازی، از فقها و مراجع تقلید در سده ۱۴ق و فعال در احیای بقیع.

سید حسن بن مهدی شیرازی حسینی (۱۳۵۴-۱۴۰۰ق/۱۹۳۵-۱۹۷۹م) در نجف اشرف متولد شد. تحصیلات را از کودکی در نجف نزد پدر و دیگر استادان فرا گرفت. در ۱۳۵۵ق همراه پدرش به کربلا رفت. در ۱۳۹۰ق به لبنان هجرت نمود؛ زیرا از ظلم و فشارهای دولت بعثی عراق خسته شد. در بیروت مقیم شد. حوزه علمیه بزرگی در دمشق در جوار مرقد السید زینب تأسیس کرد. و هر هفته از بیروت به دمشق می‌رفت و به رسیدگی و تدبیر امور این حوزه می‌پرداخت. پس از عمری تلاش در ۱۴۰۰ق توسط چند تن مسلح در بیروت به شهادت رسید. جسد او را به قم بردند و در قم دفن شد. آثار و تألیفات فراوان از او به یادگار مانده است. از جمله ۴ جلد کتاب درباره ائمه بقیع یعنی امام حسن(ع)، امام زین العابدین(ع)، امام صادق(ع) و امام باقر(ع) تألیف کرد. در این آثار به نقد اقدامات وهابیون در تخریب بقعه‌های این ائمه(ع) در بقیع پرداخت. متأسفانه اسناد و مدارک مربوط به مراجع و شخصیت‌ها در زمینه بقیع اغلب در دسترس نیست، سید حسن شیرازی هم از این وضعیت استثنا نمی‌باشد. فقط نامه‌ای از سید روح الله خمینی به سال ۱۳۴۷ در مجموعه آثار ایشان یعنی در صحیفه امام آمده است. امام خمینی در این نامه از نامه‌ها و یادداشت‌های سید حسن شیرازی به پادشاه و امرای عربستان خبر داده است (صحیفه امام، ج ۲،

ص ۱۵۶). نیز کتاب بقیع الغرقد از اهتمام مراجع تقلید به بقیع گزارش داده و جزء نام‌های مراجع از سید حسن شیرازی هم نام برده است (بقیع الغرقد، ص ۵۴).

مأخذ

اعلام الشیعه، جعفر المهاجر، بیروت، دار المورخ العربی، ۲۰۱۰م، ج ۱، ص ۵۰۵-۵۰۶؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۵۴؛ صحیفه امام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۵۶.

حسن صالحی حائری (۱۳۱۰-۱۴۰۱ق) ← صالحی حائری برغانی، حسن

حسن القلعی

حسن القلعی، افسر سفاک مؤثر در تخریب بقیع.

وی اصالتاً عثمانی و ترک بود. قبل از سلطه وهابیون بر مدینه، از طرف دولت عثمانی، حاکم مدینه بود. بسیار

ص: ۲۵۲

مستبد و خون آشام و ظالم بود. نسبت به حجاج، ظلم می کرد، به اموال آنها دست درازی و تعدی می کرد حتی نسبت به نوامیس آنها تعدی می نمود. با آمدن وهابیون، مطیع آنها شد به شرط اینکه در پست خود بماند. وهابیون هم پذیرفتند. او در حمله به بقیع و تخریب بقیع و اداره بقیع نقش مهمی داشت.

پس از حمله مصری ها به حجاز او را دستگیر کرده و در دادگاهی به جرایم او رسیدگی و به مجازات رسید.

مآخذ

الشیعه فی المملکه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۳۴-۲۳۵؛ موسوعه العتبات المقدسه، جعفر الخلیلی، جزء المدینه المنوره، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ۱۹۸۷، ص ۲۵۸-۲۵۹.

حسن مجتبی(ع)

حسن مجتبی(ع)، امام دوم شیعیان و مدفون در بقیع.

حسن پسر بزرگ حضرت علی(ع) و مشهور به امام مجتبی، دومین امام شیعیان است. او در نیمه ماه رمضان سال ۳ق متولد شد و پیامبر(ص) او را حسن نامید. آن مظلوم با توطئه معاویه توسط همسر خود «جعه بنت اشعث» مسموم و پس از چهل روز در بیست و هشتم ماه صفر سال ۵۰ یا ۴۹ق به شهادت رسید.

درباره اخلاقیات و محاسن نفسانی و محامد انسانی او در منابع تاریخی و متون روایی مفصل نوشته اند. حتی بزرگان اهل سنت فضایل او را مشهور و ستودنی و مهم دانسته اند.

حسن بن علی(ع) وقتی در حال احتضار بود، برادر گرامی خود حسین(ع) را فراخواند و به او فرمود: من تمایل دارم که اگر وفات یافتم کنار قبر جدّم رسول خدا(ص) دفن شوم؛ اما اگر تو را منع کردند مرا در بقیع دفن کن.

پس از رحلت، خیر تشییع و تصمیم به خاکسپاری آن امام کنار قبر پیامبر(ص) به گوش مروان، حاکم مدینه رسید. او با شدت مانع ورود جنازه آن حضرت به محوطه مسجد نبوی شد و حتی دست به سلاح برد. استدلال مروان این بود که نمی گذارم فرزند علی(ع) را جایی دفن کنند که عثمان فرزند عفان را نگذاشتند. امام حسین(ع) نیز بر اساس وصیت برادر از این حق گذشت و ایشان را در بقیع و در مقابر بنی هاشم دفن کردند.

قبر شریف آن حضرت در ابتدای بقیع و نزدیک قبر «عباس بن عبدالمطلب» است که سه امام دیگر نیز بعدها کنار ایشان به خاک سپرده شدند. مسعودی معتقد است: امام حسن(ع) را پس از وفات نزدیک مقبره مادرش زهرا به خاک سپردند.

مقبره امام حسن(ع) دارای بارگاه و گنبد (قبه رفیع) بود و این بنا تا نزدیک در بقیع ادامه داشت. درباره بقعه، بارگاه و آرامگاه ایشان، گزارش های قدیمی و مربوط به قرون نخستین اسلامی هست. گویا دو آرامگاه عباس و حسن(ع) وسعت بیشتری نسبت به دیگر بقعه ها داشته، به طوری که از دور برجسته و مشخص بوده است. اما همه این بناها به دست وهابیون

تخریب و با خاک یکسان شد.

امام حسن مجتبی(ع) در دوره رسالت و حضور رسول اکرم(ص) به رغم کمی سن و نیز در دوره پس از رحلت آن حضرت و حضور امام علی(ع) به ویژه در دوره حکومت علوی و پس از شهادت امام علی(ع) و قبول زمامداری و امامت شیعیان، نقش و عملکرد حساس و مهمی بر عهده داشت و کارنامه ای پر بار و قابل افتخار بر جای نهاد. به همین دلیل دشمنان اهل بیت(ع) که در ترور شخص او ناکام شدند، در صدد ترور شخصیت و تخریب او برآمده اند و گاه اتهامات ناروایی بر او وارد نموده اند. به ویژه در دو زمینه بسیار تلاش کرده اند:

یکی وضعیت خانوادگی و مِطْلَاق (پرطلاق) دانستن حضرت و دوم بستن پیمان صلح با معاویه و سازشکار دانستن ایشان. البته تمامی این شبهات و اتهامات با دلیل و مدرک پاسخ گفته شده است.

مآخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۵-۸؛ تصویر امامان شیعه در دائرالمعارف اسلام، به کوشش محمود تقی زاده داوری، قم، مؤسسه شیعه شناسی، ۱۳۸۵، ص ۱۱۶ به بعد؛ الروضه المستطابه فیض دفن بالبقیع من الصحابه، مدینه منوره، مکتبه الثقافه، ص ۳۱-۳۲؛ سیره الائمة اثنی عشر، هاشم معروف الحسینی، ج ۱، ص ۵۶۴؛ مروج

ص: ۲۵۳

الذهب، مسعودی، ج ۳، ص ۱۰؛ مقاتل الطالبین، ابوالفرج اصفهانی، ص ۷۴؛ وفيات الاعیان، ابن خلکان، به کوشش احسان عباسی، بیروت، دارصادر، ج ۲، ص ۶۵-۶۹.

حسین بن ابی الهیجاء ← ابن ابی الهیجاء

الحسین بن عبدالله بن ضمیره

الحسین بن عبدالله بن ضمیره، راوی و محدث و ساکن بقیع.

نام کامل او را اینگونه ثبت کرده اند: الحسین بن عبدالله بن ضمیره بن ابی ضمیره سعد الحِمیری من آل ذی یزن المدني. او در خانه ای که در خارج مدینه و در بقیع بود سکونت داشت. از پدرش، عبد الرحمن بن یحیی بن عباد روایت نقل کرده است. ابن ابی ذئب، زید بن الحباب و ابو مصعب الزهری از او روایت نقل کرده اند. امّیا برخی از دانشمندان علوم حدیث او را متروک الحدیث، منکر الحدیث و کذاب دانسته اند. در مقابل سخاوی از بعضی از حافظان و عالمان حدیث درباره ثقه و معتبر بودنش ادله و شواهدی آورده است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۳۳۴-۳۴۳.

حسین بن علی (ع)

حسین بن علی (ع)، فرزند امام زین العابدین و مدفون در بقیع و مشهور به حسین اصغر.

حسین فرزند امام سجاد (ع) و برادر امام باقر (ع) و نوه امام حسین (ع) بود. او تابعی ای مدنی بود، ۷۴ سال عمر کرد، در سال ۱۵۷ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

او راوی، فاضل، زاهد و دانشمند بود و احادیث بسیار از طریق او نقل شده است. او را با لقب حسین اصغر از برادر بزرگترش که حسین اکبر نامیده می شد، تمییز داده اند. حسین اکبر عقیم بود ولی حسین اصغر فرزندان و نسل بسیاری در حجاز، شامات و عراق بر جای نهاد.

مأخذ

معجم رجال الحدیث، سید ابوالقاسم خویی، قم، مؤسسه آل البیت، ج ۷، ص ۴۶؛ اعیان الشیعه، سید محسن امین، بیروت، ۱۹۹۵، ج ۶، ص ۱۱۱؛ رجال طوسی، شیخ طوسی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ص ۱۸۲.

حسین بن علی (ع)

حسین بن علی(ع)، پسر امام سجاد(ع) و مدفون در بقیع و مشهور به حسین اکبر.

امام چهارم شیعیان علی بن حسین(ع) ملقب به زین العابدین و سجاد(ع)، چند فرزند داشت. یکی از آنان به نام حسین، مردی فاضل، ثقه، معتمد در روایت احادیث بود. احادیث بسیار از طریق او نقل شده است. به ویژه منبع قابل اعتمادی برای نقل احادیث پدرش بوده است. نیز روایت کتاب شریف صحیفه سجادیه از طریق او مورد اطمینان است. عمه او دختر سید الشهداء(ع) امام سوم شیعیان و برادرش حضرت امام باقر(ع) است. درگذشت او را مثل برادرش در سال ۱۵۷ق نوشته اند. پس از وفات در بقیع به خاک سپرده شد. البته جای مقبره و مزارش معلوم نیست ولی احتمال هست در خانه عقیل و محله بنی هاشم دفن شده باشد. شیخ عباس قمی درباره او روایتی نقل کرده است:

شیخ مفید از او روایت کرده که فرمود: ابراهیم بن هشام مخزومی والی مدینه بود. او ما را جمع می کرد در روز جمعه نزدیک منبر پیغمبر(ص) پس شروع می کرد به بدگویی و شتم در حق امیرالمؤمنین(ع) تا آنکه در یکی از روزهای جمعه که ما را جمع کرده و آن مکان از جمعیت مملو شده بود، من خود را به منبر چسبانیده بودم که خوابم برد. ناگاه دیدم که قبر شکافته شد و مردی با جامه سفید از قبر بیرون آمد و به من گفت تورا محزون نمی کند کلمات این شخص؟ گفتم: بلی والله! فرمود بگشا چشمان خود را و بین چه خواهد کرد خدا با او! پس ناگاه دیدم که ابراهیم در حالی که بدگویی می کرد به امیرالمؤمنین(ع)، از بالای منبر افتاد و مُرد.

مآخذ

تحفه الاحباب فی نوادر آثار الاصحاب، عباس قمی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ج ۲، ص ۱۰۶-۱۰۷؛ الارشاد، شیخ مفید، قم، ۱۴۱۵ق، ص ۲۵۲-۲۵۳.

حسین بن میرزا رفیع الدین مرعشی

حسین بن میرزا رفیع الدین مرعشی، تعمیرکننده بقعه آرامگاه ائمه بقیع.

سید ابوطالب علاء الدین حسین بن میرزا رفیع الدین

ص: ۲۵۴

حسینی مرعشی آملی، اصالتاً از شهر آمل در شمال ایران است. او از جمله شیعیانی است که به مرمت و توسعه آرامگاه ائمه بقیع اقدام کرد.

مأخذ

اعیان الشیعه، سید محسن امین، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ج ۶، ص ۱۶۶؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، ۱۴۲۷ق، ص ۲۹۶.

حسین خزاعل

حسین خزاعل، از شخصیت های هندی و مدفون در بقیع.

شیخ حسین خزاعل همراه محمد عبد الحسین کربلایی کرناطکی در سال ۱۲۳۱ق/ ۱۸۱۶م عازم سفر حج شد. گویا او هندی الاصل و مقیم کربلا بوده است و از کربلا همراه کاروان هندی ها شد. روز هفدهم جمادی الثانیه ۱۲۳۱ق/ ۱۱۹۶ش در مدینه منوره در گذشت و جسد او را به بقیع بردند و به خاک سپردند.

مأخذ

تذکره الطریق، حافظ محمد عبد الحسین کربلایی کرناطکی، به کوشش رسول جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ص ۱۴۷.

حسین شاکری ← خاطرات حسین شاکری

حسین علاء

حسین علاء، از کارگزاران دوره پهلوی، نخست وزیر و وزیر دربار و دارای فعالیت هایی در زمینه بازسازی بقیع.

حسین علاء در سال ۱۲۶۳ش در تفلیس (یا در تهران) به دنیا آمد. پدرش میرزا محمدعلی خان علاءالسلطنه ۱۷سال وزیر مختار ایران در قفقاز و سپس لندن بود. و او در کنار پدر، در قفقاز دوره کودکی را گذراند. آنگاه در لندن به مدرسه رفت و در سال ۱۲۸۴ش از دانشکده حقوق دانشگاه لندن فارغ التحصیل شد. حسین علاء در ۲۳ سالگی با پایان کار پدر در لندن با او به ایران برگشت. در آن هنگام ایران در گیر انقلاب مشروطه بود و حسین علاء که از ناتوانی و ضعف ایران در رنج بود امیدوار بود که انقلاب به اوضاع ایران سامانی بدهد.

حسین علاء پس از پایان تحصیلات به استخدام وزارت امور خارجه درآمد. در سال ۱۲۹۶ش با قبول وزارت فواید عامه و تجارت برای اولین بار وارد میدان سیاست شد. او کوشید با بهره گیری از آنچه در غرب دیده و آموخته بود به وضع کشاورزی ایران سر و سامانی بدهد اما دریافت که کار آسانی نیست و موانع زیاد است.

با کودتای سیدضیا و رضاخان در سال ۱۲۹۹ ایران وارد مرحله ای جدید شد. پس از سید ضیا و آغاز نخست وزیری قوام السلطنه، علاء در سال ۱۳۰۰ وزیر مختار ایران در آمریکا شد.

او پس از راه نیافتن به مجلس ششم مدتی از کار دولتی برکنار بود؛ اما رضاشاه او را در سال ۱۳۰۶ برای مدتی کوتاه وزیر فلاحت کرد. گویا رضاشاه نتوانست او را تحمل کند و سرانجام در سال ۱۳۱۷ او را از شورای اقتصاد برکنار کرد. تا سقوط رضاشاه در ۱۳۲۰ علاء خانه نشین بود. ولی در سال ۱۳۲۱ علاء وزیر دربار محمدرضا شاه شد. او در زمانی که ولیعهد جوان در سویس تحصیل می کرد با او آشنا شده بود. مدت کوتاهی نخست وزیر شد. پس از سرنگونی مصدق در شهریور ماه ۳۲ شاه باز علاء را به وزارت دربار منصوب کرد.

علاء معتقد بود که شاه نباید همه سوپاپ های اطمینان را ببندد و از برخوردهای دولت با روحانیون ابراز نگرانی می کرد. گویا در جلسه ای خصوصی از روبرویی و درگیری دولت علم با روحانیت هم انتقاد کرده بود. این سخنان وقتی به گوش شاه رسید، خشمگین شد، علاء را از وزارت دربار برکنار کرد و او را به مجلس سنا فرستاد. سرانجام علاء در سال ۱۳۴۳ درگذشت.

علاء در دوره وزارت دربار با جریان مذهبی در ایران مدارا و گاه همراهی می کرد و کارهای مهم او را می توان از این گزارش ها شناخت.

علاء، وزیر دربار در تلگرافی در تاریخ ۳ اردیبهشت ۱۳۲۱ به مظفر اعلم وزیر مختار ایران در عربستان می نویسد:

از قراری که جناب آقای سید محمدتقی نماینده حضرت آیت الله آقای بروجردی به معظم له اطلاع داده اند، دولت عربی سعودی در صدد است سایه بانی برای قبرهای امامان بقیع ایجاد نماید. خواهشمند است

معلوم فرمایید از طرف دولت عربی سعودی چه اقدامی در این باب معمول گردیده و چه عملی از تشکر و تقدیر مناسب است که از طرف مقام سلطنت در مقابل انجام این امر از اعلی حضرت ملک ابن سعود به عمل آید؟ زودتر اطلاع دهید. (وزیر دربار شاهنشاهی، علاء)

مظفر اعلم گزارشی از اقدامات انجام شده برای وزیر دربار ارسال می دارد، اما از آنجا که علاء، به صورت شفاف و روشن پاسخ خویش را دریافت نمی کند لذا در تاریخ ۲۸ آوریل ۱۹۵۲، مطابق با ۸ اردیبهشت ۱۳۳۱ مجدداً در نامه ای خطاب به اعلم چنین می نویسد:

جناب آقای اعلم - جده:

فعلاً که موافقت با ایجاد سایه بان شده است، اقدام فرمایید که از طرف ایرانیان هزینه آن پرداخت شود و اعلی حضرت همایونی شاهنشاهی به اعلی حضرت ابن سعود چنین پیشنهاد بفرمایند و گرنه، لااقل تحت نظر ایران، سایه بان به شکل آبرومندی درست شود. صریحاً نظر بدهید آیا اقتضا دارد که چنین تقاضایی از طرف پیشگاه بشود یا نه؟ و کار تا چه اندازه پیشرفت دارد؟ (هزار و سیصد و بیست و هفت، وزیر دربار شاهنشاهی، علاء)

اعلم پاسخ می دهد که چنین پیشنهادی صلاح نیست و با آن موافقت نمی کند.

انتشار انعکاس خبر بازسازی بقیع توسط برخی افراد ایرانی و شیعه و انتشار این خبر در رادیو و مطبوعات، موجب شد تا دولت سعودی بلافاصله عکس العمل نشان داده، آن را تکذیب نماید.

مظفر اعلم ۹ اردیبهشت ۱۳۳۱ در این باره به وزارت امور خارجه می نویسد و رونوشت آن را برای علاء می فرستد. این گزارش مفصل است و گویای تلاش هایی است که در زمینه بازسازی و ساخت سایه بان برای ائمه بقیع توافق شده بود.

وزیر دربار آقای علاء علاقه مند به امور بقیع بوده و در ماه های نخست ۱۳۳۱، اجرای موافقت نامه ایران و عربستان برای ساخت سایه بان روی ائمه بقیع (ع) را پی گیری می کرده و همین نشان دهنده اهتمام او به عنوان یک کارگزار مهم ایرانی مسائل بقیع است.

مآخذ

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، به کوشش علی محقق، تهران، ۱۳۷۹، ج ۱؛ بازیگران عصر پهلوی، محمود طلوعی، تهران، علمی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۸۶؛ تخریب و بازسازی بقیع، ص ۱۲۸-۱۳۲؛ در دهلیزهای قدرت: زندگی نامه سیاسی حسین علاء، منصوره اتحادیه (نظام مافی)، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۹۰، ج ۱؛ رجال عصر پهلوی، مصطفی الموتی، لندن، بی تا، ج ۲، ص ۱۰۲؛ شرح حال رجال ایران، مهدی بامداد، تهران، زوار، ۱۳۵۷، ج ۱، ص ۱-۳.

حسینی شیرازی ← شیرازی، سید محمد

حسینی میلانی، سید مرتضی ← آثار مکہ و المدینہ

حسینی، سید امین ← سید امین حسینی

حسینیہ ← مجلس

حشر با رسول خدا(ص)

حشر با رسول خدا(ص)، برانگیخته شدن اهل بقیع با پیامبر(ص) در قیامت.

از جمله احادیثی که در فضیلت بقیع وارد شده روایتی است که عبدالله بن عمر از رسول خدا(ص) نقل کرده است: انا اول من تنشق عندي الارض... ثم آتی اهل البقیع فیحشرون معی (الاحادیث الواردة، ص ۶۰۸). رسول خدا(ص) می فرماید من اولین کسی هستم که در قیامت پس از شکافتن زمین بیرون آمده سپس به سوی اهل بقیع می روم و آنان همراه من محشور می شوند.

حاکم از حدیث پژوهان مشهور این روایت را صحیح الاسناد می داند ولی ابن جوزی و برخی دیگر از حدیث شناسان آن را ضعیف می دانند.

ابوهریره همین مضمون را با اندک اختلاف نقل کرده است: قال رسول الله(ص): انا اول من تنشق الارض عندي فاكون اول من يبعث فاخرج انا و ابوبکر و عمر الی اهل البقیع فیبعثون(همان، ص ۶۱۱)

درباره صحت این حدیث هم بین حدیث پژوهان ما مباحث طولانی وجود دارد. ولی هر دو روایت مبعوث و محشور شدن

حضرت همراه با اهل بقیع را تأیید کرده است.

مآخذ

الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه المنوره، صالح بن حامد الرفاعی، مدینه، ۱۴۱۸ق، ص ۶۰۸ و ۶۱۱؛ تقریب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، به کوشش محمد عوامه، بیروت، دار البشائر الاسلامیه، ۱۴۰۶ق، شماره ۳۰۶۸؛ المجروحین، ابن حبان، به کوشش محمود ابراهیم زاید، حلب، ۱۳۹۶ق، ج ۲، ص ۱۰۲.

حشر مدفونین بقیع ← برانگیختن مدفونین

حش کوب

حش کوب، محل افزوده شده به بقیع و دفن اموات مسلمانان در آنجا.

حش کوب بخشی از مدینه منوره است که طی سالیان متمادی از هر نظر تحولاتی داشته است. هم اسم آن متحول شده، هم مساحت آن تغییر یافته و هم فضای آن.

حش کوب نخستین بار با دفن عثمان بن عفان برای مسلمانان مطرح گردید. البته در برخی منابع هست که حش کوب محلی بوده که یهود و غیر مسلمانان اموات خود را در آنجا دفن می نمودند. به همین دلیل با دیوارهایی از بقیع تفکیک شده بود. این قسمت در جنوب شرقی بقیع قرار داشت. بعدها آن دیوارها را برداشتند و حش کوب به بقیع ملحق شد.

در این گزارش نیامده که چه زمانی یهود و غیر مسلمان قبل از ظهور اسلام و بعثت پیامبر اسلام یا بعد از آن مردگان خود را در آنجا دفن می کردند. اصغر قائدان در کتاب تاریخ و آثار اسلامی (ص ۳۵۳) از جمله کسانی است که در دوره جدید این گزارش را منتشر کرده است، بدون اینکه منابع خود را دقیقاً معرفی کند. این اثر چون توسط مشعر چند بار منتشر شده، تأثیر گسترده ای داشته است. دیگر منابعی که به دفن اموات یهود در حش کوب اشاره کرده اند یکی از ابن ابی الحدید از قول مرحوم علامه امینی در الغدیر است (شرح نهج البلاغه، ج ۱۰، ص ۶؛ الغدیر، ج ۹، ص ۱۳۱).

اما نخستین کتاب درباره مدینه و بقیع به نام اخبار المدینه نوشته ابن زباله (درگذشت ۱۹۹ق) درباره حش کوب اینگونه گزارش داده است: عثمان منع من البقیع فدفن فی حش کوب. فلما استعمل معاویه مروان بن الحکم علی المدینه فی ملکه ادخل الحش فی البقیع و حمل المهراس من قبر عثمان بن مظعون الی قبر عثمان بن عفان فدفن الناس حول عثمان. حش کوب موضع در أصل الحائط الذی فی شرق البقیع (ص ۲۰۹-۲۱۰).

برخی منابع نسبتاً کهن، حش و جمع آن حشان را واژه ای یهودی و به معنای باغ و بوستان دانسته و گفته اند منازل طایفه ای از یهود به نام بنی قینقاع در جوار همین بستان ها استقرار داشته است. (عمده الاخبار از العباسی از سده ۱۰ق، ص ۳۰۷).

متن ابن زباله را آوردم برای اینکه اختلاف مورخین معلوم شود. مورخین در این مسائل اختلاف دارند: کسی که اولین بار

حش کوکب را خرید عثمان بود یا معاویه؟ اولین کسی که حش را ملحق به بقیع کرد عثمان بود یا مروان؟ و بالاخره سابقاً این مکان در دست چه قومی بوده است؟ ابن نجار از مدینه شناسان سده ۶ و ۷ق در کتاب معروفش، الدرہ الثمینہ چنین گزارش داده است: عثمان بن عفان وقتی در سال ۳۵ق توسط شورشیان در مدینه کشته شد، در حش کُوکب دفن شد. اینجا توسط معاویه بن سفیان خریداری و احراز ملکیت شده بود. وقتی مروان حاکم مدینه شد، حش را با دفن اموات در زمین بین بقیع و حش به بقیع ملحق کرد.

همو خط مشی ترویج حش را به کار بست و مسلمانان را تحریص می نمود تا اموات خود را در حش دفن کنند.

ابن نجار درباره ماهیت این مکان می نویسد: قَلْتُ وَالْحَشَّ الْبَسْتَانِ. یعنی حش به معنای باغ و بوستان است (الدرہ الثمینہ، ص ۴۶۳). کُوکب نام صاحب این باغ بوده است. یاقوت کُوکب را از انصار و نه از یهود می داند (معجم، ج ۲، ص ۲۶۲).

العیاشی از نویسندگان معاصر عربستان سعودی، درباره حش کُوکب با اتکا بر منابع کهن چنین اظهار نظر کرده است:

وقتی عثمان بن عفان به دست شورشی ها کشته شد،

ص: ۲۵۷

جیبر بن مطعم، حکیم بن حزام، عبدالله بن زبیر و عده ای دیگر جسد را به مسجدالنبی آوردند؛ ولی با ممانعت مردم جسد را به بقیع بردند، اما ابن بجره الساعدی مانع دفن شد؛ از اینرو آن را به حش کوکب بردند، ابن جیبر به آن نماز گذارد و دفن کردند.

یاقوت حموی بر خلاف دیگر مورخین معتقد است عثمان خلیفه سوم، حش را خرید و به بقیع ضمیمه نمود (معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۶۲).

در آن زمان، حش کوکب یکی از باغ های مشهور مدینه بود. در واقع سه مکان پیشرفته در مدینه بود: الحضاری، حش کوکب و خضراء ابان.

الحضاری در شمال و شرق بقیع قرار داشت و منطقه ای خرم و سرسبز بود. دوم خضراء ابان منطقه ای در شمال شرقی بقیع و به موازات زوراء در مغرب امتداد داشته و زیبا بوده است. سوم حش کوکب محلی است که عثمان بن عفان در آنجا دفن شد. رسول خدا اینجا را قبلاً الروحاء نامیده بود. سمهودی در وفاء الوفاء هم تأیید کرده که اینجا را رسول خدا (ص)، روحاء نامید. اما روحاء همجوار با الزوراء است. جایی که ابراهیم بن رسول الله (ص) در آن مدفون است. مرقد عثمان بن مظعون هم در زوراء است.

سمهودی دفن عثمان در حش کوکب و تأسیس حش کوکب به عنوان قبرستان عمومی مسلمانان یا ضمیمه شدن آن به بقیع را اینگونه توضیح می دهد: عثمان بن عفان وقتی در قید حیات بود از عایشه، مکانی برای قبر درخواست کرده بود. عایشه هم جایی گویا در مسجدالنبی داده بود. اما پس از کشته شدن او، مردم مصر مانع شدند. به ویژه همسر رسول خدا، ام حبیبه به مسجد آمد و گفت یا از دفن عثمان در مسجد صرف نظر می کنید یا ستر رسول خدا را کشف می کنم. سپس جسد را به بقیع بردند. اما ابن بار بن بجره یا ابن نجده ساعدی مانع شد. پس جسد را برداشته و به حش کوکب بردند. در روایتی آمده که حکیم بن حزام بر وی نماز گذارد. سمهودی در ادامه می گوید: حش کوکب بستانی بود که مردم از دفن مرده های خود در آنجا احتراز می کردند ولی بنی امیه آنجا را به بقیع ضمیمه کردند.

ابن سعد درباره حش کوکب می گوید این مکان امروزه یعنی در سده سوم (زمان حیات ابن سعد)، قبرستان (قطعه) بنی امیه نامیده می شود (طبقات، ج ۳ و ۴، ص ۴۳).

با اینکه تلاش کردیم همه اقوال درباره موضوعات اختلافی مربوط به حش کوکب آورده شود ولی هنوز نیاز به تحقیقات گسترده تری هست.

مآخذ

اخبار المدینه، ابن الزبالة، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین سلامه، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۳م، ص ۲۰۹-۲۱۰؛ اخبار مدینه، ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دار المصطفی، نورالدین سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۹۴-۲۹۵؛ تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۵۳؛ الدرر الثمینة، ابن

نجار، به کوشش شکر، مدینه، ۲۰۰۶، ص ۴۶۳؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، بیروت، داراحیاء الکتب العربیه؛ الغدیر، امینی، بیروت، دارالکتب العربی؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۶م؛ عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمد بن عبدالحمید العباسی (درگذشت سده ۱۰ق)، به کوشش محمد الطیب الانصاری، مدینه منوره، المکتبه العلمیه، بی تا، ص ۳۰۷؛ المدینه بین الماضي والحاضر، ابراهیم بن علی العیاشی، المدینه المنوره، المکتبه العلمیه، ۱۳۹۲ق/ ۱۹۷۲م، ص ۳۱۶-۳۱۷؛ معجم البلدان، یاقوت حموی، بروت، دار صادر، ۱۹۹۵م، ج ۲، ص ۲۶۲.

حصار بقیع

حصار بقیع، دیوار اطراف بقیع مربوط به دوره عثمانی.

در قرون نخست اسلامی، خبری از دیوار و حصار در اطراف بقیع نیست، اما بعدها به منظور تأمین امنیت اموال مردم و قبور، حصار و دیوار به دور آن کشیده شد و نگهبانانی به نام بواب تعیین شدند که از سوی آنان هر ورودی زائران کنترل می شدند. گویا مهم ترین یا نخستین حصار مهم بقیع در سال ۱۲۲۳ق ساخته شد. این حصار به دستور سلطان محمود عثمانی (خلافت و سلطنت ۱۲۲۳-۱۲۵۵ق / ۱۸۰۸-۱۸۳۹م) ساخته شد. او سی امین سلطان عثمانی بود و به نام محمود دوم (۱۹۹۹-۱۲۵۵ق) معروف است. نیز فرمان او مبنی بر ساختن حصار با دو در، در سنگ نبشته ای که کنار یکی از

ص: ۲۵۸

درها نصب شده بود به زبان ترکی درباره فرمان دیوارکشی، زمان آن نوشته بودند. این فرمان در ۱۲۲۳ق و توسط سلطان محمود عثمانی و اهمیت حصار روی آن سنگ حک شده بود.

هم اکنون بقیع با حصاری جدید محصور شده است. بخش اصلی این حصار تا حدود یک متری، دیواری آجری و سیمانی و گاه با روکار سنگی است و از یک متر به بالا به اندازه حدود دو متر به صورت نرده ای آهنی است.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۰؛ سفرنامه نایب الصدر شیرازی: تحفه الحرمین، میرزا معصوم نایب الصدر شیرازی، تهران، نشر بابک، ۱۳۶۲، ص ۲۲۷.

نیز نک- : دیوار بقیع

حصار قبور ائمه بقیع

حصار قبور ائمه بقیع، سندی درباره ضریح پس از تخریب آرامگاه ائمه بقیع.

آخرین سازه ای که روی قبور ائمه بقیع نهاده بودند، ضریح فولادی است که توسط مرحوم محمدعلی امین مشهور به امین السلطنه ساخته و به بقیع برده شد و نصب گردید. حاج امین السلطنه ساخت ضریح را به هنرمندان اصفهان در سال ۱۳۱۲ق سفارش داد. پس از آماده شدن، ضریح به مدینه النبی حمل گردید و روی قبور چهار تن از ائمه (ع) شیعه نصب شد.

اما در شوال ۱۳۴۴ق، حکومت وهابی، تمامی گنبدها و قبه ها و ضریح موجود را تخریب کرد و وسایل قیمتی داخل ضریح به غارت رفت. تنها یادگار حرم بقیع، ضریح فولادی آن است که آن را هشت قسمت کردند و دور قبور شهدای احد نصب کردند. یکی از جهانگردان غربی به نام مستر ریتر(۱)

که به فاصله چند ماه از ویرانی این حرم، بقیع را دید، آن را اینگونه وصف می کند:

«چون وارد بقیع شدم، آنجا را همچون شهری دیدم که زلزله شدیدی در آن به وقوع پیوسته و به ویرانه ای، مبدلش ساخته است. زیرا در جای جای بقیع، به جز قطعات سنگ و کلوخ در هم ریخته و خاکها و زباله های روی هم انباشته و تیرهای چوبی کهنه و شیشه های در هم شکسته و آجرها و سیمان های تکه تکه شده چیز دیگری نمی توان دید. ولی این ویرانی ها و خرابی ها، نه در اثر وقوع زلزله یا حادثه ای طبیعی، بلکه توسط آل سعود و وهابیون به وجود آمده و همه آن گنبد و بارگاه های زیبا و سفید رنگ که نشانگر قبور فرزندان و یاوران پیامبر اسلام بود، با خاک یکسان شده است.»

اما سند دیگری هست که در مقاله «ضریح قبور ائمه بقیع» در این دانشنامه نقل شده و می گوید ضریح قبور ائمه (ع) جمع آوری شده و در محلی امن نگهداری می شود. این نکته در اسناد وزارت امور خارجه ایران آمده است.

مآخذ

حصه ای، میرزا علی ← هسته ای، میرزا علی

الحضاری

الحضاری، منطقه ای در شمال شرقی بقیع و مشتمل بر آثار مدنیت و تمدن.

منطقه ای در مدینه هست که گویا بیشترین سرزمین آن جزء قلمرو بقیع است و تا امروز به الحضاری معروف است. یعنی دارای عناصر و آثار تمدن بوده است. الحضاری خود شامل محله های خضراء ابان و حش کوكب است. گاه گفته اند علت تسمیه اینجا به حضاری (تمدنی) استقرار چاه ها و نخل های قدیمی و باقی مانده از دوره عمالقه است. یعنی صدها نسل عمر این نخل ها و چاه ها است. پیروان ادیان مختلف مثل یهود در اینجا حضور و سکونت داشته اند. اصطلاحاً اینها را آبار و صوران می نامند.

خضراء ابان در شمال شرقی بقیع قرار دارد و متعلق به ابان بن عثمان بوده است. یعنی منطقه ای سرسبز و دارای باغات و در تملک ابان بوده و به همین دلیل آن را خضراء ابان نامیده اند. این مکان در دوره های گذشته آباد بوده است.

اما حش کوكب در اصل باغی بوده که قبلاً در مالکیت یهودیان مدینه بود. عثمان بن عفان خلیفه سوم وقتی به قتل رسید بزرگان قریش مثل جبیر بن مطعم، حکیم بن

ص: ۲۵۹

حزام، عبدالله بن الزبير، ابوالجهم بن حذیفه و عبدالله بن حمل، جسد او را به مسجد النبی بردند تا در کنار رسول خدا و دو خلیفه پیشین دفن کنند، اما کسانی به ویژه ابن بجره الساعدی مخالفت کردند و مانع شدند.

ناچار جسد را به حش کوكب که بستانی مشهور در مدینه بود بردند؛ ابن جبیر بر او نماز گذارد و همانجا دفن کردند. بعداً این باغ توسط برخی نیکوکاران خریداری و وقف شد و نیز جزء قبرستان بقیع گردید. رسول خدا(ص)، حش کوكب را الروحاء نامید.

بهر حال مجموعه ای از عناصر و آثار حیات و تمدن در شمال شرقی بقیع وجود دارد که چند قرن قدمت دارد و گویای حضور ادیان پیش از اسلام است.

مأخذ

المدینه بین الماضی والحاضر، ابراهیم بن علی العیاشی، المدینه المنوره، المکتبه العلمیه، ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م، ص ۳۱۶-۳۱۸.

حضور زنان

حضور زنان، نوحه سرایی و مدیریت مراسم مرثیه خوانی توسط زنان و نیز تکریم اموات زن.

بقیع از وقتی رسماً به عنوان قبرستان مسلمانان توسط رسول اکرم(ص) افتتاح شد، زنان هم در آن با احترام و ادب دفن می شدند. پیامبر اکرم(ص) به هنگام کفن و دفن زنان مسلمان سنت حسنه ای اجرا کرد که تا ابد الگو و سرمشق مسلمانان باشد. ایشان می خواست که مسلمانان به خاطر داشته باشند جسد و میت زن مسلمان ارزش مند و دارای احترام است درست مانند شخصیت او وقتی که زنده بود.

حضرت رسول(ص) بر مزار مردان و زنان هر دو حاضر می شد و تفاوتی بین زن و مرد نمی نهاد. به همین دلیل فقیهان برخی مذاهب اسلامی حضور بر مزار زنان و مردان هر دو را مستحب دانسته اند.

در حدیثی از زید بن ثابت هست که همراه پیامبر اکرم(ص) در بقیع حرکت کردیم تا به قبر جدیدی رسیدیم. رسول خدا(ص) پرسید: این قبر کیست؟ پاسخ گفتند: فلان زن. حضرت اعتراض کرد که چرا خبر نداده اند تا مراسم کفن و دفن و نماز را خودش اجرا کند. آنگاه خود در برابر قبر ایستاد و حضار پشت سرش قرار گرفتند و نماز میت اقامه شد. این گونه رخدادها نشان دهنده اهتمام حضرت به میت زن مسلمان است.

زنان بسیاری در بقیع دفن شدند و بسیاری از آنان نامدار و مشهوراند. مثل فاطمه بنت اسد؛ او مادر امیر مؤمنان، علی(ع) است. همو علی(ع) را درون کعبه به دنیا آورد. قبرش در قبرستان بقیع نزدیک قبور مطهر امامان(ع) معروف است؛ دختران پیامبر شامل؛ زینب، رقیه و ام کلثوم؛ همسران پیامبر؛ ام سلمه، حفصه، ریحانه، زینب بنت جش، زینب بنت خزیمه، صفیه بنت حبیب، عایشه و ماریه قبطیه و عمه پیامبر؛ صفیه همگی در بقیع اند. صفیه، مادر زبیر بن عوام است. او زنی شجاع، ادیب و شاعر بود که از فصاحت خاصی برخوردار بود. او در جنگ خندق حاضر بود. صفیه، در سال ۲۰ و در سن ۷۳ سالگی، وفات یافت.

حلیمه سعدیه؛ مادر رضاعی پیامبر(ص)؛ ام کلثوم؛ دختر امیر مؤمنان(ع) و سکینه؛ دختر امام حسین(ع) هم در بقیع اند. سکینه دارای فضیلت و بخشش فراوان بود و در سال ۱۱۷، در حدود ۸۰ سالگی وفات یافت. لازم به ذکر است که به جز دو فرد اخیر، مزار سایر زنان، در بقیع، مشخص است. خود پیامبر و بعداً صحابه بر مزارات این زنان حاضر می شدند و دعا و قرآن و نوحه می خواندند.

همچنین ام البنین

، پس از حادثه غم بار عاشورا، مرتب به بقیع می رفت و در آنجا احتمالاً در کنار مقبره های اقوامش و بنی هاشم، به گریه و نوحه می پرداخت. مردم نیز گرد او جمع می شدند و می گریستند. روایت شده است که او هر روز به بقیع می رفت و ضمن همراه بردن عبدالله بن عباس، فرزند قمر بنی هاشم، در عزای فرزندش، مرثیه می خواند. مردم و از جمله مروان بن حکم نیز جمع می شدند و از سوگ و رثای او، به گریه می افتادند.

اینکه یک زن رهبری اعتراضات را در بقیع به دست گیرد یا محور و رکن مجالس باشد، قابل توجه و نشان دهنده

اهمیت زنان است.

پس از بازگشت کاروان حسینی از کربلا، زینب صغری، دختر عقیل بن ابی طالب، به سوی بقیع و بر مقبره پدرش آمد. او در حالی که برای شهدای کربلا می گریست، اشعاری با مضمون زیر را خواند: شما چه جوابی برای پیامبر دارید، اگر از شما پرسد که با اهل بیت و یاران و ذریه من چه کردید؟ برخی اسیر شدند و برخی در خون خود غلطیدند. یعنی چرا حرمت و احترام این عزیزان را مراعات نکردید.

واقعیت دیگر که نشانگر تکریم زنان در بقیع است، ساختن بارگاه و بقعه بر مرقد های زنان مشهور است. البته از گذشته های دور، گنبد هایی بر فراز مرقد شخصیت های بزرگ جهت تکریم و احترام به آنها می ساختند، در بقیع نیز گنبد بیت الاحزان؛ گنبد مقبره دختران پیامبر؛ گنبد مقبره همسران پیامبر؛ گنبد مقبره حلیمه سعیدیه مشهوراند.

در سال ۱۳۴۴ق این بناها، توسط سران وهابیت، تخریب شد. نیز طرفداران وهابیت هم زمان، بارگاه حضرت خدیجه(س) در مکه و بقعه حوا در جده را تخریب کردند. همانطور که ساختمان های مردانی مانند حمزه سیدالشهدا در احد و ابن عباس در طائف را نیز ویران کردند.

مأخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۷، ص ۳۴۹-۳۵۰؛ الأ-جوبه النجفیه عن الفتاوی الوهابیه، هادی کاشف الغطاء، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۷، ص ۶۳ و ۷۹؛ ام البنین، علی ربانی خلخالی، ترجمه سید علی جمالی اشرف، قم، ۲۰۰۷ق، جم-؛ بقیع الغرقد، محمدامین الایمنی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۳۰۸-۳۱۱؛ تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائلان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۶۵؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۵۱-۳۵۲.

نیز نک-: ورود زنان

حطاب، ابراهیم المغربی

حطاب، ابراهیم المغربی، مجاور حرم مدینه و مدفون در بقیع.

ابراهیم المغربی معروف به حطاب ساکن مدینه بود. اطلاعات چندانی درباره او در دست نیست. کثیر الحج بوده و گویا باور به غیب گویی و علوم غریبه داشته است. از شهرتش به مغربی می توان حدس زد از بلاد مغرب جهت مجاورت به مدینه آمده و در آنجا در سال ۸۰۲ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م،

حفصه بنت عمر بن خطاب

حفصه بنت عمر بن خطاب، همسر رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

او دختر خلیفه دوم، عمر بن خطاب و زینب، خواهر عثمان بن مظعون صحابی مشهور پیامبر، بود. حفصه در سال پنجم پیش از بعثت، سال تجدید بنای کعبه، به دنیا آمد. پیش از هجرت به مدینه، با خُنَیس بن حُذافه سهمی ازدواج کرد و به هنگام هجرت پیامبر به مدینه، به همراه خنیس به مدینه کوچید. خنیس با وجود بیماری در جنگ بدر شرکت جست و چندی پس از جنگ، درگذشت.

حفصه پس از مرگ شوهرش، در شعبان سال ۳ ق دو ماه یا سه ماه قبل از جنگ احد، به همسری پیامبر اکرم درآمد.

به دستور پیامبر اکرم زنی به نام شفاء دختر عبدالله عِدویه، که خود در جاهلیت خواندن و نوشتن می دانست، به وی کتابت آموخت. حفصه و عایشه دو زنی بودند که مایه ی آزار پیامبر اکرم شدند و در آیه ی اول و چهارم سوره تحریم و آیات ۲۸ تا ۳۰ سوره احزاب به این موضوع اشاره شده است. به همین علت پیامبر اکرم وی را طلاق داد اما بعداً به توصیه جبرئیل به او رجوع کرد.

از دیگر حوادث زندگی حفصه، دستور قتل کنیزک خود بود که وی را سحر کرده بود و این مایه ی ناراحتی عثمان بن عفان شد. گفته شده است که حفصه از کاتب مصحف خواسته بود زمانی که به نگارش آیه ی ۲۳۸ سوره بقره می رسد، وی را خبر دهد تا آیه را به صورتی که او می گوید کتابت کند. وی همچنین پس از مرگ عمر، به وصیت او، مصحف قرآنی را که در زمان خلافت ابوبکر تدوین شده بود، نزد خود نگهداری می کرد و هنگامی که عثمان دست به تدوین نهایی قرآن و یکی نمودن مصاحف زد، آنها را در اختیار عثمان نهاد و پس از اتمام کار، آن مصحف به حفصه برگردانده شد.

از دیگر رویدادهای زندگی حفصه، تصمیم وی در همراهی

با عایشه در خروج بر حضرت علی(ع) و وقوع جنگ جمل است که برادرش او را از این تصمیم منصرف نمود.

حفصه احدی از پیامبر اکرم، بیشتر درباره حج، نماز و ازدواج، روزه، نقل کرده است و کسانی چون برادرش عبدالله بن عمر، عبدالله بن صفوان جمحی، و عمرو بن رافع از او روایت کرده اند. ابن شهر آشوب از حفصه شعری در مدح حضرت فاطمه(س) نقل کرده است.

درباره تاریخ وفات حفصه اختلاف نظر وجود دارد، بیشتر مورخان، از جمله ابن سعد و زبیر بن بکار، سال ۴۵ را ذکر کرده اند و عمر او را ۶۳ سال دانسته اند. مروان، که در آن هنگام امیر مدینه بود، بر جنازه وی نماز خواند و جسد او را در گورستان بقیع دفن کردند.

مآخذ

اعلام الوری باعلام الهدی، ابن علی الفضل الطبرسی، به کوشش مؤسسه آل البیت، قم، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۷۷؛ ام المؤمنین حفصه بنت عمر، امینه خراط، دمشق، ۱۴۲۱ق، جم-؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۳، ص ۵۷۳-۵۷۴؛ دیار خاطره ها، امرالله نصیری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۱۳۱-۱۳۲؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۳؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۶ق، ج ۷ و ۸، ص ۲۸۴-۲۸۷؛ فتوح البلدان، بلاذری، به کوشش عبدالله انیس طباع و عمر انیس طباع، بیروت، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۴؛ المنتخب من کتاب ازواج النبی(ص)، زبیر بن بکار، به کوشش سکینه شهابی، بیروت، ۱۹۸۳م/۱۴۰۳ق، ص ۳۹.

حفظ آثار رسول خدا(ص)

حفظ آثار رسول خدا(ص)، توصیه و تأکید روایات شیعی بر اهمیت آثار باقیمانده از رسول الله(ص).

ادله و استدلال های فراوانی در زمینه منع تخریب و منهدم نکردن آثار مذهبی و تاریخی و نیز نگهداری و حفاظت از آنها هست. این آثار ثروت بزرگ متعلق به جامعه اسلامی است و انهدام آنها در واقع نابودی این ثروت می باشد. دوم اینکه این آثار، امارات و علائم راه صحیح و هدایت بندگان خداوند است. سوم اینکه این آثار جذب کننده دل ها و افکار غیر مسلمانان به اسلام و رسالت نبوی است. هزاران گردشگر غیر مسلمان هر ماه برای دیدن این آثار به مشاهده و فیلم برداری، عکاسی و تهیه گزارش می پردازند. این عکس ها و گزارش در جهان پخش می شود و خود به خود تبلیغ دین است. نیز خود گردشگران جذب معنویت و ظرافت های این آثار می شوند. مهم تر اینکه آثار باستانی دینی نشانگر اصالت و پیشینه قوی و هویت قوی دین و مذهب است. یعنی نشان می دهد که تشیع یا اسلام یا بخش هایی از آنها، متعلق به دوره های جدید نیست و پیشینه آنها به عصر رسالت باز می گردد. یعنی جعلی و مصنوعی بودن بخش هایی از اسلام توسط همین آثار رد و نفی می گردد. غیر از ادله عقلی که برخی از آنها بیان شده ادله نقلی هم داریم. برای نمونه امام صادق(ع) خطاب به زائران شیعه فرمود:

هل ایتتم مسجد قبا او مسجد الفُضیح ام مشربه ام ابراهیم؟ (یعنی آیا به مسجد قبا یا مسجد فضیح یا مشربه ام ابراهیم رفتید؟)

زائران پاسخ گفتند: آری. حضرت فرمود: از آثار رسول خدا(ص) چیزی باقی نمانده مگر این چند مورد.

لحن امام صادق(ع) به گونه ای است که گویا نسبت به از بین رفتن آثار دینی- تاریخی معترض است؛ از سوی دیگر مردم را تشویق می کند تا به آثار باقی مانده اهتمام داشته، به آنجاها بروند و برای نگهداری آنها تلاش کنند.

در روایت دیگر امام صادق می فرماید از رفتن به جاهایی مثل مسجد قبا، قبور شهدا و مسجد احزاب(فتح) خودداری نکنید. سیره بزرگان و ائمه(ع) اینگونه بوده که در هر فرصت به قبرستان می رفتند. رسول خدا بسیار به بقیع و قبور مردگان سر می زد.

متأسفانه وهابیت به نام شرک و با این استدلال واهی که آثار مذهبی- تاریخی موجب فراموشی ذکر خداوند و توجه انسان به امور دیگر گردد، همواره با آثار پیشین مخالفت کرده و به تخریب آنها اقدام نموده است، در حالی که رسول خدا(ص) همواره به بقیع می رفت. به قبور احترام می گذاشت، به اهالی قبور سلام می فرستاد و برای آنان طلب غفران می کرد. از اینرو رویه وهابیون و آل سعود با سیره نبوی کاملاً در تعارض است.

ص: ۲۶۲

بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفا، ۱۴۲۵ق، ج ۶۳، ص ۴۸۷ و ج ۸۱، ص ۸۲ و ج ۹۶، ص ۳۳۵ و ج ۹۷، ص ۲۱۳-۲۱۶ و ۲۲۴؛ الکافی: الفروع، کلینی، به کوشش غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ج ۴، ص ۵۵۹؛ الکافی، کلینی، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ج ۴، ص ۵۶۰-۵۶۱؛ مستدرک وسایل الشیعه، میرزا حسین نوری، تحقیق مؤسسه آل البیت(ع)، قم، ۱۴۲۸، ج ۱۴، ص ۳۵۵.

حقوق مدفونین

حقوق مدفونین، بین المللی بودن بقیع و ضرورت مراعات خواسته های همگان.

بقیع قبرستانی بین المللی است و شامل اموات و مقابری از پیروان همه مذاهب و طریقت های اسلامی است. حتی بر اساس برخی اسناد، یهود و پیروان دیگر ادیان غیر از اسلام، اموات خود را در آنجا دفن می کردند. با توجه به اینکه هر دین و مذهب آیین و آداب ویژه خود دارد و پیروان ادیان و مذاهب علاقه جدی برای اجرای ضوابط خود را دارند، باید به همگان آزادی داده شود تا به اعتقادات خود عمل کنند. اما وهابیون در دویست سال اخیر تلاش کرده اند، بر اساس آرای کلامی و فقهی خود، بقیع را مدیریت کنند. وهابیان که خود را در اصل جنگی می دانند به هیچ دین و مذهبی حتی به حنابله ای که وهابی نیستند اجازه نمی دهند تا به باورها و اعتقادات خود عمل کنند. این نکته ریشه همه این مشکلات است. البته این دیدگاه وهابیون، ناشی و متخذ از اینست که آنان خود را نماینده واقعی اسلام می دانند و دیگران را منحرف و مشرک می دانند. تنها راه کار برای رفع مشکلات بقیع اینست که شورایی از نمایندگان همه ادیان و مذاهب تشکیل شود و آنان خط مشی اداره بقیع را تدبیر نمایند. یا اینکه هر قسمت به مذهبی سپرده شود و به شکل قبرستان اختصاصی و خصوصی اداره شود و هر گروه بر اساس ضوابط خودش عمل کند.

از قدیم هم هریک از قبایل مدینه بخشی از این زمین را به خود اختصاص داده بودند. همچنان که در زمانهای بعدی قسمت پیرامون قبور امامان شیعه(ع) بیشتر در اختیار شیعیان و بقیه قبرستان به پیروان سایر مذاهب اسلامی اختصاص داشته است. البته در منطقه اصلی قبرستان، که محل دفن بزرگان صحابه و امامان اهل بیت بوده، دفن مردگان انجام نمی شود. دختران حضرت رسول، پسر نوزادش ابراهیم، همسرانش (امهات المؤمنین) و نیز بازماندگانش همه، به استثنای امام علی(ع) و امام حسین(ع)، در آنجا مدفون اند. بالاخره این عرف قدیمی می تواند تبدیل به یک خط مشی و رویه گردد.

دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۳۹۳؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، ص ۶۴۰.

حکم بن ابی العاص

حکم بن ابی العاص، پدر مروان خلیفه اموی و مدفون در بقیع.

حکم، پسر ابی العاص فرزند امیه بن عبد شمس از تیره بنی امیه، پدر مروان و عموی عثمان بن عفان و از مشاهیر قبیله قریش بود. از تاریخ و محل تولدش اطلاعی در دست نیست و گویا قبل از اسلام به حجامت اشتغال داشته است. او از دشمنان کینه توز و سر سخت پیامبر(ص) بود که در مکه از هر گونه اذیت و آزاری علیه شخص رسول الله(ص) و مسلمانان فروگذار نبود، به هنگام نماز بر سر حضرت، شکنجه گوسفند ریخت؛ برادرزاده خود، عثمان را با طناب بست تا از اسلام دست بردارد، در توطئه قتل پیامبر اکرم(ص) شرکت داشت؛ به محاصره خانه رسول الله اقدام کرد و حتی در توطئه قتل رسول خدا شرکت کرد. او بر کفر و عناد خود تا فتح مکه باقی ماند، تا اینکه پس از فتح مکه و پذیرش اسلام توسط عموم مردم، او هم مجبور شد به ظاهر اسلام را بپذیرد و در مدینه سکونت گزید. ولی عملاً اعتقادی به اسلام نداشت و از رفتارهای هجو آمیز و تمسخر علیه رسول الله و مسلمانان دست بر نداشت. بالاخره پیامبر اکرم(ص) او و فرزندان او را به طائف تبعید کرد و آنان تا دوره خلافت عثمان در تبعید بودند. ولی عثمان، حکم و فرزندان او را از طائف به مدینه فراخواند و صد هزار درهم به او به عنوان صلّه رحم داد.

حکم بن ابی العاص و فرزندان او، پس از خلافت خلیفه سوم، بر مقدرات امور مسلط شدند و این آینده نگری پیامبر،

جامه عمل پوشید. حکم بن ابی العاص، کینه ای شدید از پیامبر(ص) در دل داشت و این کینه را همواره بروز می داد.

او پشت سر پیامبر(ص) راه می رفت و حضرتش را مسخره می کرد و با اشاره دست و انگشتان به پیامبر اهانت می نمود و هنگامی که رسول الله به نماز می ایستاد، پشت سر پیامبر به تمسخر می پرداخت. او در مکه همسایه پیامبر بود و آزار و اذیت های بسیاری به آن حضرت می نمود. در مکه پیش روی پیامبر آزار و اذیت می نمود و پس از اسلام آوردن ظاهری در مدینه پشت سر و پنهانی مسخره می کرد. به خاطر همین رفتارهایش پیامبر خدا(ص) درباره او پیش بینی کرد که به زودی با کتاب خدا و سنت پیامبر مخالفت خواهد کرد و از نسل وی فتنه جویانی پدیدار خواهند شد که دود فتنه آنان به آسمان می رسد.

پیامبر(ص) به دنبال کینه توزی ها و آزار و اذیت هایی که حکم بن ابی العاص می کرد، او را به طائف تبعید کرد و فرمود: تا زنده اند از تبعیدگاهشان بازگردانده نشوند. خلیفه اول و دوم شفاعت عثمان را درباره او نپذیرفتند. اما خلیفه سوم، حکم را به مدینه بازگرداند. علاوه بر آن بخشش هایی از اموال مسلمین به او کرد. ابن ابی الحدید گزارشی از سیاست و خط مشی عثمان در بازگرداندن حکم و دیگر مخالفان رسول اکرم(ص) دارد: خلیفه سوم، خمس غنائم ارمستان را به مروان حکم بخشید. فدک را نیز به تیول او داد. به علاوه چهارصد هزار درهم نقد از خزانه به عبدالله بن خالد بن اسید اموی که از او تقاضای بخشش کرده بود، بدون هیچگونه مجوز شرعی بخشید. به حکم بن ابی العاص که از دشمنان سرسخت اسلام و از تبعیدی های پیامبر بود به خاطر خویشاوندی صد هزار درهم عطا کرد. در آن زمان بازاری در مدینه به نام بازار «نهروز» وجود داشت که پیغمبر در آمدش را وقف بینوایان کرده بود، عثمان آن را به تیول حرث بن حکم برادر مروان بن حکم داد.

حکم بن ابی العاص، تا سال ۳۱ یا ۳۲ ق در حیات بود و به قولی در سال ۳۵ در مدینه از دنیا رفت. فرزندش مروان بر جنازه اش نماز گزارد و در بقیع دفن شد. عثمان برای تکریم او بر قبرش خیمه ای به عنوان سقف و سایه بان برافراشت. قبر او نزدیک مقبره عثمان است و تا سده ۱۱ ق معلوم بوده است. اولیا چلبی در سفرنامه اش از این مقبره خبر داده است.

مآخذ

انساب الاشراف، بلاذری، اورشلیم، ۱۹۳۶م، ج ۲، ص ۱۰۶؛ انقلاب تکاملی اسلام، جلال الدین فارسی، تهران، چاپخانه علمی، ۱۳۵۷، ص ۴۹۹؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، دار العلم، ۱۹۹۴م، ج ۱۸، ص ۶۸؛ پیغمبر و یاران، محمدعلی عالمی، قم، بصیرتی، ۱۳۴۶، ج ۲، ص ۲۷۴-۲۷۵؛ دانشنامه جهان اسلام، تهران، ۱۳۸۸، ج ۱۳، ص ۷۳۸-۷۳۹؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۳، ص ۷۳۸ - ۷۳۹؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، قاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۴۹؛ السیره النبویه، ابن هشام، به کوشش مصطفی سقا، قاهره، ۱۳۵۵ق، ج ۲، ص ۱۵۷؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، بیروت، دار العلم، ۱۹۸۷م، ج ۱، ص ۹۸؛ شفاء الصدر فی شرح زیارت العاشور، میرزا ابوالفضل تهرانی، بی جا، بی نا، بی تا، ص ۲۲۶؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۱۹۸۵م، ج ۳، ص ۵۵؛ الغدیر، عبدالحسین امینی، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۹۷۷م، ج ۱، ص ۲۰۰؛ کتاب سلیم بن قیس الهمدانی، به کوشش محمدباقر الانصاری، بی جا، بی نا، بی تا، ص ۲۰۸.

حکم فقهی ورود زن به بقیع ← ورود زنان

حکیم بن حزام، از اصحاب رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

نام او حکیم بن حزام و کنیه اش ابن خویلد بود. او پسر خویلد بن اسد بن عبدالعزی، قریشی اسدی است. او سیزده سال پیش از عام الفیل در خانه کعبه به دنیا آمد. مادرش فاخته او را در آب زمزم غسل داد. یکصد و بیست سال عمر کرد.

حکیم بن حزام برادر حضرت خدیجه کبری، همسر گرامی پیامبر خدا(ص) است. چنانکه خویلد از عالمان و حکیمان عرب و برادر خدیجه بود. او در عهد جاهلیت از بزرگان اشراف و قریش بود. طبق نقل های مکرر تاریخی، دارالندوه، مرکز مشورتی قریش، در اختیار وی بوده که در دوران معاویه، آنجا را صد هزار درهم به وی فروخت و تمام قیمت آن را صدقه داد و میان

ص: ۲۶۴

مستمندان و بینوایان مکه توزیع کرد.

حکیم بن حزام، پس از آنکه دارالندوه را به معاویه فروخت، عبدالله بن زبیر بر او طعنه زد و ایراد گرفت که «بِعَتْ مَكْرَمَةً قُرَيْشٍ؟» یعنی عزت و شرافت قریش را فروختی؟ وی در پاسخ گفت: «ذَهَبْتُ الْمَكَارِمُ إِلَّا التَّقْوَى»؛ جز پرهیزکاری، همه عزت ها از بین رفته اند.

حکیم بن حزام در ماجرای فتح مکه مسلمانی برگزید و در شمار صحابه بزرگ پیامبر درآمد و پس از مسلمانی، به مدینه مهاجرت شخصی کرد و در کنار پیامبر همواره ملازم آن حضرت بود؛ به گونه ای که پرسش های فراوانی را از آن حضرت می کرد که پرسش های جالبی بوده و در مطاوی تاریخی و حدیثی معروف است.

حکیم، در بدر جزو لشکر قریش بود، لیکن به گونه عجیبی گریخت و از کشته شدن نجات یافت که پس از آن، سخت ترین و شدیدترین سوگندش آن بود که: «وَالَّذِي نَجَّيْنِي يَوْمَ بَدْرٍ»؛ قسم به کسی که در روز جنگ بدر مرا نجات داد.

حکیم بن حزام مردی بود با سخاوت و دارای طبعی بلند و روحی بخشنده و کریم. او به جهت شکرانه نعمت مسلمانی اش، بعد از مسلمانی و هجرت به مدینه، به حج رفت و صد شتر قربانی کرد و صد غلام را لباس احرام پوشاند تا در وقوف به عرفه آنها را آزاد کند. غلام ها را به مکه برد و در عرفه به گردن هر یک طوقی طلائی افکند که بر آنها این جمله نقش شده بود: «عَتَقَاءُ اللَّهِ عَنِ حَكِيمِ بْنِ حِزَامٍ»؛ اینها از سوی حکیم، آزاد شده های راه خدایند.

از طبع بلند او همین بس که در زمان ابوبکر و عمر، حتی از حق خود از بیت المال هم گذشت و آن را نپذیرفت تا آنکه عمر در میان مردم اعلام کرد: مردم شما گواه باشید هرچه به حکیم اصرار می کنم، حق خود را از بیت المال بستاند، نمی پذیرد. او تا لحظه مرگ هم از کسی چیزی قبول نکرد.

از ویژگی های بارز و برجسته وی، صله رحم بود. حتی آنگاه که بنی هاشم در کنار پیامبر (ص) بودند و در شعب ابوطالب در محاصره اقتصادی به سر می بردند و کسی جرأت نداشت با مسلمانان مراوده و داد و ستد داشته باشد و مشکلی را از آنها برطرف نماید، حکیم بن حزام در چنین موقعیتی خطیر و حساس، برای زندانیان و محصور شدگان شعب، غذا می فرستاد. او آن کمک ها را به طور رایگان و به جهت صله رحم، به مسلمانان و پیامبر (ص) تقدیم می کرد.

از افتخارات بزرگ حکیم بن حزام آن است که از پیامبر (ص) روایات فراوانی را نقل کرد.

حکیم بن حزام، در جنگ بدر در سپاه کفر حضور داشته، اما دلش گواهی می داده که پیامبر (ص) از جانب خدا است و از این رو مترصد فرصت بود تا موقعیت برایش مهیا شود و به او ایمان آورد. بالاخره با شنیدن ندای وجدان خود ایمان آورد و بر آن پایدار ماند.

حکیم بن حزام، عمری طولانی داشت. بعد از رحلت پیامبر (ص) همواره در مدینه بود و تا سال ۵۸ یا ۵۴ق، در قید حیات بود. اهالی مدینه به امامت عثمان، بر جنازه اش نماز گزارند و در بقیع دفنش کردند.

اسد الغابه، ابن اثیر جزری، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۴م، ص ۲۵۲ و ج ۲، ص ۴۰؛ پیغمبر و یاران، محمدعلی عالمی، قم، انتشارات دانش، ۱۳۴۶، ص ۲۸۲؛ الخلاف، شیخ طوسی، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۱۲؛ شرح المذهب، ابی ذکریا محیی الدین النووی، بیروت، دار الفکر، بی تا، ص ۲۴۶؛ المستدرک، الحاکم النیشابوری، بیروت، دار المعرفه، بی تا، ج ۳، ص ۴۸۳.

حکیم، سید محسن

حکیم، سید محسن، از مراجع شیعیان در سده چهاردهم قمری و فعال در مبارزه با وهابیون و مدافع بقیع.

سید محسن طباطبایی حکیم مشهور به آیت الله حکیم در ۱۲۶۷ق در نجف اشرف متولد شد و در ۱۳۴۸ق در بغداد درگذشت. او شاگرد ملا محمد کاظم خراسانی، آقا ضیاء عراقی و محمد حسین نائینی بود. در چند موضوع مثل طهارت اهل کتاب و جواز ازدواج با اهل کتاب فتوایی نو داد.

پس از درگذشت آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی مرجعیت آیت الله حکیم با مقبولیت بیشتر مواجه شد.

ایشان در دوران مرجعیت خویش نهادهای فراوانی مثل کتابخانه، بیمارستان و مراکز خیریه در سراسر جهان تأسیس کردند. به دلیل کارنامه‌ی پر از خدمات او، ایشان را به عنوان مرجع مجدد یا امام مجدد می‌شناسند و دکتر تیرائیان کتابی با عنوان مرجع مجدد: امام حکیم درباره او تألیف کرد. اما کارنامه ایشان در زمینه بقیع هم مطلوب است که به برخی از موارد مهم آن اشاره می‌شود.

پس از انتشار خبر توافق هیئت ایرانی با دولت عبدالعزیز مشهور به ابن سعود مبنی بر قبول طرح ساختن سایه بان و مناسب سازی محوطه حرم ائمه بقیع(ع)، این خبر به سرعت در نجف و محافل شیعیان در سراسر جهان اسلام منتشر شد. و در پی آن مراجع، عالمان و رهبران شیعیان و مسلمانان پیام‌ها و نامه‌هایی ارسال کردند. از جمله مرحوم آیت الله سید محسن حکیم، از مراجع بزرگ حوزه علمیه نجف در تاریخ اول شعبان ۱۳۷۱ق، نامه‌ای در این زمینه خطاب به سفیر کبیر ایران در عربستان مرقوم فرموده و از خبر بازسازی بقیع اظهار وجد و خرسندی کردند. متن نامه به خط آیت الله حسن سعید است که احتمالاً وی آن را نوشته و مرحوم آیت الله حکیم آن را مهر و امضا کرده‌اند و یا اینکه آقای حسن سعید نامه را به فارسی ترجمه و با خط خود آن را نوشته است. متن نامه به این شرح است:

بسم الله الرحمن الرحيم، به عرض عالی می‌رساند ان شاء الله مزاج شریف سلامت است و توفیقات ربانی شامل حال می‌باشد. مرقومه‌ای از جناب مستطاب عمده العلماء الاعلام، ملاذ الاسلام آقای حاج سید محمدتقی طالقانی (دام عزه) واصل شده که بحمدالله والمئه موضوع قبور ائمه بقیع(ع) به صورت بناء مظلّه و تعمیر حائط، مورد تصویب دولت قرار گرفته و شروع به عملیات نموده‌اند.

بی‌نهایت این خبر در قلوب شیعه ایجاد بهجت و سرور نموده و حقیقتاً از همه جهت سزاوار است که جامعه‌ی تشیع اظهار شادی نماید که خداوند متعال آن‌ها را موفق به چنین خدمتی نموده است. خداوند به کسانی که در طول این مدت طویل، برای انجام این کار قدم برداشته‌اند اجر جزیل عنایت فرماید و سرکار عالی که در این راه خدماتی انجام داده و بحمدالله توفیق پیدا کرده، که در موقع تصدّی جناب عالی این موضوع صورت عملی به خود گیرد، طول عمر عنایت فرماید که همیشه خدمات شایانی به شرع و متدینین بفرمایید و سعادت دارین را حاصل نمایید.

ضمناً چون این امر مورد علاقه جامعه شیعه، بلکه مسلمین است و باید کاملاً مورد دقت قرار گیرد تا به خواست خداوند متعال به صورتی که در خور مقام معصومین است درآید، لذا جمعی از علما و مؤمنین درخواست نمودند که علاوه بر اظهار تشکری که از دولت و اولیای امور دولت علیه ایران می‌شود، تلگرافات و مکاتیبی به عنوان دولت سعودی مخابره گردد تا جلب عواطف آن‌ها نیز گردیده و در آینده بتوان از مساعدت آن‌ها استفاده نمود. بعضی هم معتقد بودند که فعلاً زود است، چون علما و مراجع بایستی در خاتمه‌ی عمل اقدامی به عنوان تشکر به عمل آورند، لذا بنابراین شد که از جناب عالی استفسار شود که شرح مفصل و طرز ساختمان را با هرگونه اقدامی که مقتضی می‌دانید که با وضعیات محلی و طرز فکر مطابقت دارد، مرقوم داشته و خاتمه ساختمان فعلی را اعلام فرموده تا آن‌چه میسر است عمل شود، بلکه به خواست خداوند متعال و توجهات ائمه اطهار(ع) رفع این نگرانی عمومی شده و با حسن درایت و تدبیر آن جناب به صورت مطلوبی خاتمه پیدا کند. توفیقات جناب عالی را از پروردگار مسألت دارم.

فعالاً هر گونه ابراز تشکری که صلاح است از طرف این جانب و جامعه روحانیت از دولت و کسانی که در این کار شرکت داشته اند معمول فرمایید، موجب دعاگویی است. (محسن الطباطبایی الحکیم، شنبه، غزه شعبان ۱۳۷۱ق)

مظفر اعلم وزیر مختار دولت ایران در عربستان سعودی در تاریخ ۱۶ شعبان ۱۳۷۱ در پاسخ به نامه مرحوم آیت الله سید محسن حکیم چنین نوشت: به عرض عالی می رساند: نامه مورخ ۲۹ فروردین ۳۱ غزه برابر با (یکم) شعبان ۱۳۷۱ جناب عالی که دایر بر قدردانی از اقدامات برای ساختن سایبان جلو قبور مطهر ائمه اطهار بقیع(ع)

ص: ۲۶۶

بود، موجب نهایت امتنان و تشکر گردید، این جانب وظیفه ی دینی خود می دانم که نهایت کوشش و جدیت را در این باره مبذول نمایم تا به یاری خداوند متعال بعدها وضع قبور ائمه اطهار(ع) به صورت رضایت بخش درآید.

آقای مظفر اعلم ضمناً در همین نامه از اطلاعیه دادن، مصاحبه با جراید و نامه نگاری اظهار شکوه و گلایه کرده و این گونه اقدامات را موجب تحریک وهابیون و در نتیجه ممانعت از پیشرفت، امور می نمایند. لذا چنین نوشته است:

اینک جمعی از علما و مؤمنین می خواهند تلگرافاً یا کتباً از دولت عربی سعودی قدردانی بفرمایند، ابدلاً صلاح نیست و خواهشمندم به آن ها بفرمایید که چنین کاری نفرمایند؛ زیرا موضوع را بکلی از بین می برد و اقدامات سابق را بلا اثر می گذارد، چه، وهابی ها با تشدید قبور مخالف هستند.

این جانب از اولیای امور دولت عربی سعودی در موقع مناسب به طور مقتضی تشکر خواهم نمود و همین روزها یک نفر مهندس ایرانی را به مدینه می فرستم که نظارت نماید تا سایه بان به طور خیلی آبرومند برپا شود.

امیدوارم ادعیه ی جناب عالی و حضرات علمای اعلام و مؤمنین در حرم مطهر حضرت امیرالمؤمنین(ع) برای این جانب بهترین موفقیت در امور خیریه نصیب نماید.

متأسفانه پیش بینی وزیرمختار، مرحوم مظفر اعلم درست بود و پس از چند مصاحبه در نجف و کربلا- و چند نامه نگاری، وهابیون بیدار شده و متوجه شدند که هیئت ایرانی در مذاکرات، دولت آل سعود را قانع نموده و به زودی حداقل قسمتی از بقیع بازسازی می شود. با فشارهای وهابیون بر دولت آل سعود آنها رسماً هرگونه اقدامی درباره بقیع را تکذیب کردند و تا کنون نیز هیچ اقدامی در بقیع توسط دولت عربستان اجرا نشده است.

مآخذ

آیه الله المجاهد السيد محمدباقر الحکیم، محمد اسدی، بی جا، بی نا، ۱۴۱۹ق؛ الاعلام، زرکلی، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۸۶م؛ تخریب و بازسازی بقیع، ص ۱۱۵-۱۱۹؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۷، ص ۲۱۰؛ مرجع مجدد: امام حکیم زندگی و زمانه، صفاء الدین تبرائیان، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۹۰، جم-.

حَلِیمَه سَعَدِیَه

حَلِیمَه سَعَدِیَه، دایه و شیردهنده حضرت محمد بن عبدالله(ع) و مدفون در بقیع.

حَلِیمَه مادر رضاعی حضرت رسول(ص) و بانویی از قبیله بنی سعد (سعد بن بکر) بود. او پیامبر اکرم(ص) را شیر داد و مدتی دایه و پرورش دهنده حضرت در بادیه بود و از او پرستاری می کرد. برخی مدت پرستاری حَلِیمَه را پنج سال نوشته اند. برخی متون نوشته اند، حَلِیمَه چون کرامت هایی از محمد دیده بود، بعد از بعثت همراه شوهرش نزد پیامبر(ص) آمد و هر دو مسلمان شدند. پیامبر اکرم(ص) همواره او را گرامی می داشت. سال وفات او معلوم نیست ولی نقل است که پس از درگذشت در بقیع دفن شد.

درباره مقبره حلیمه سعیدیه گزارش‌ها متعدد و مختلف است. برخی وجود مقبره اش در بقیع را نفی کرده؛ ولی بسیاری از آنان تأیید کرده‌اند. کسانی که تأیید کرده‌اند، گاه از بقعه آن هم سخن گفته‌اند و آن را از قبور دارای قبه دانسته‌اند. قبر حلیمه در انتهای بقیع در سمت شمال شرقی و کمی بالاتر از شهدای حرّه واحد و موازی با قبر عثمان بن عفان در منطقه‌ای به نام «حش کوب» است. این مقبره دارای قبه و گنبد بوده که توسط آل سعود تخریب شده است. قبلاً حش کوب خارج از بقیع بود ولی با توسعه بقیع در محوطه داخلی قرار گرفت.

در سفرنامه‌ها و کتب مدینه‌شناسی کهن، مطلبی در این مورد دیده نمی‌شود. ابن بطوطه (درگذشت ۷۵۷) در سفرنامه اش از وجود قبری منتسب به حلیمه سعیدیه و فرزندش در شهر بصره، خبر می‌دهد ولی نویسندگان در قرون اخیر از این قبر که در بقیع بوده یاد نموده‌اند.

از جمله نایب‌الصدر شیرازی در سال ۱۳۰۶ در سفرنامه اش آورده است: در محاذات قبه عثمان، قبه‌ای است که بر سردرش این کلمه نوشته شده: «هذه قبه حضرت حلیمه السعیدیه - رضی الله عنها -» و نیز این دو بیت را نوشته‌اند:

یا پلدی مرضیه فخر عالمه

قبه حلیمه حضرتنه

ص: ۲۶۷

مضمون این دو بیت ترکی نشانگر این است که ساختمان این بقعه متعلق به دوران سلاطین عثمانی است اما قبل از آن در چه وضعیتی بوده، برای ما روشن نیست.

حسام السلطنه (۱۳۳۰) در شمارش بقاع موجود در بقیع می گوید: «...نهم بقعه حلیمه سعیدیه است».

ریچارد بورتون از جهانگردان غربی که در سال ۱۸۵۳م/ ۱۲۷۶ق بقیع را دیده، مقبره حلیمه سعیدیه را اینگونه گزارش نموده است: «سومین جایی که دیدیم بقعه ای است که در روی قبر حلیمه سعیدیه بنا شده است».

باید توجه داشت با اینکه از تخریب این بقاع بیش از هشتاد سال می گذرد ولی در عین حال از جمله قبوری که هنوز از بین نرفته است یکی قبر حلیمه سعیدیه است که در آخر بقیع معروف، مشهور و مورد توجه زائران است و از قبرهایی است که در نقشه های موجود و تألیفات جدید، منعکس و مشخص گردیده است؛ مانند کتاب تاریخ المعالم المدینه المنوره.

سرکیس از نویسندگان جدید وقتی محل دفن احمد بن محمد قشاشی را یاد کرده، می نویسد در شرق قبه سیده حلیمه سعیدیه قرار دارد و بدینگونه وجود این قبه را تأیید کرده است (معجم، ص ۱۵۱۳).

مآخذ

«بقعه حلیمه سعیدیه و صفیه»، محمدصادق نجمی، میقات حج، ص ۸۸؛ البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۵؛ بقیع الغرقد، محمد انور البکری و حاتم عمر طه، المدینه المنوره، مکتبه الحلبي، ۲۰۰۴ق، ص ۸۳؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۷، ص ۳۲۴؛ رحله ابن بطوطه، ص ۱۸۴؛ سفرنامه حسام السلطنه، ص ۱۵۲؛ سفرنامه نایب الصدر شیرازی، ص ۲۳۰؛ معجم المطبوعات العربیه؛ یوسف الیان سرکیس، قم، کتابخانه مرعشی؛ موسوعه العتبات المقدسه، ج ۳، ص ۲۸۲.

حلیمه مرضعه، زیارت نامه ← زیارت، متون

حمام ابی قتیفه

حمام ابی قتیفه، مکانی عمومی برای استحمام عموم مردم در بقیع.

نخستین بار ابن زباله (درگذشت ۱۹۹ق) در کتابش از این حمام سخن به میان آورده است. او می نویسد رسول خدا فاطمه بنت اسد مادر علی بن ابیطالب (ع) را در روضه مقابل حمام ابی قتیفه و در کنار قبر عثمان بن مظعون دفن کرد.

محمد بن محمود بن الحسن مشهور به ابن النجار (۵۷۸-۶۴۳ق) به این حمام پرداخته است. ابن نجار از مدینه شناسان سده ۱۴ق، کتابی مشهور به نام الدرر الثمینیه فی اخبار المدینه تألیف کرد. او بخشی از کتابش را به بقیع و فضیلت آن اختصاص داده

است. وی در آنجا گزارش می دهد که مقبره و قبه فاطمه بنت اسد مادر حضرت علی (ع) در منطقه الروحاء در بقیع واقع است و مقابل حمام ابی قطفه قرار دارد. در ادامه ابن نجار می گوید مقبره و قبه فاطمه بنت اسد امروزه (یعنی در سده ۷ق) در مقابل مقبره فاطمه بنت اسد نخلی معروف به الحمام است.

احتمالاً در حیاط یا در کنار حمام ابی قطفه، نخلی وجود داشته است. بعدها این حمام از بین رفته ولی نخل مانده است. قبر عثمان بن عفان هم در همان جا است. جایی که حش البستان نامیده می شده و باغ و بوستان در این منطقه فراوان بوده است.

حمام دیگری منسوب به کسی به نام ولد طلحه در بقیع یاد شده است (بقیع الغرقد، ص ۲۸۶)

مآخذ

اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین سلامه، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۳م، ص ۲۰۸؛ بقیع الغرقد، محمد امین الامینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۷ق، ص ۲۸۷-۲۸۶؛ الدرہ الثمینہ، ابن النجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه منوره، مرکز البحوث الدراسات، ۱۴۲۷ق / ۲۰۰۶م، ص ۴۶۲-۴۶۳.

حمد جاسر

حمد جاسر، پژوهشگر و مؤلف معاصر از عربستان سعودی و دارای آثاری درباره مدینه و بقیع.

حمد بن محمد بن جاسر در سال ۱۳۲۸ق در روستای بُرو در نجد زاده شد. تحصیلات ابتدایی را در روستا و سپس در ریاض گذراند. پس از حفظ قرآن از ۱۳۴۶ق

ص: ۲۶۸

شروع به آموختن دروس دینی کرد. نیز در المعهد الاسلامی السعودی تحقیق درباره مسائل دینی را آغاز کرد. همزمان در دانشگاه رشته ادبیات هم تحصیل می کرد. پس از فراغت از تحصیل شروع به تدریس نمود. بالاخره پس از عمری تلاش فرهنگی در ۱۴۲۱ق درگذشت و در ریاض به خاک سپرده شد.

جاسر مهم ترین و مشهورترین مورخ عربستان سعودی در دوره معاصر است. نویسندگی را از ۱۳۵۱ق با مقاله نویسی در روزنامه صوت الحجاز آغاز کرد. در بسیاری از نشریات علمی منطقه و عربستان مثل ام القری، المنهل، مدینه، البلاد، السعودیه، المجمع العلمی العربی دمشق، الرساله دمشق و الفتح مقاله نوشته است. در کارنامه او ۱۷ عنوان تصحیح کتاب و ۲۸ عنوان تألیف کتاب هم هست. تحقیقاتی نیز در قالب مقاله، کتاب تألیف یا تصحیح کتاب درباره مدینه و ضمناً بقیع منتشر کرده است. از اینرو پژوهش های درباره مدینه را ارتقاء داد. عمده الاخبار فی مدینه المختار از احمد بن عبد الحمید عباسی در تاریخ محلی مدینه به کوشش او منتشر شد؛ کتاب مؤلفات فی تاریخ المدینه، کتاب وصف المدینه المنوره فی سنه ۱۳۰۳ق از علی بن موسی افندی از جمله آن آثار است.

زمینه تخصصی او تاریخ و جغرافیای عربی مثل مدینه است؛ اما گرایش عقیدتی به وهابیت هم داشت و از این منظر آثار را نقد کرده است. در واقع او تئوریسین فکری حاکمیت آل سعود و مدافع باورها و مبانی وهابیت در مجامع فکری منطقه و جهان اسلام بود.

او عضو شورای سیاست گذاری مؤسسه الفرقان (لندن) بود. دولت سعودی بارها به خاطر زحمات و تلاش های علمی و فرهنگی اش از او تقدیر بعمل آورد. پس از درگذشت او، مؤسسه خیریه حمد جاسر جهت تداوم فعالیت های او تأسیس شد.

در زمینه بقیع، او مثل دیگر وهابیون و سلفی ها با زیارت، شفاعت، تبرک و توسل مخالفت داشت و چون مجری خط مشی آل سعود بود لذا تخریب بقیع را توجیه می کرد و رویه تصغیر بقیع و به فراموشی سپردن بقیع در آثارش پی گیری می شد. به همین دلیل با اینکه زمینه کاری او تاریخ محلی بود و لزوماً باید اهتمام ویژه ای به بقیع می داشت، در این باره تغافل می کرد. از اینرو لازم است همه آثارش با دقت و موشکافی از این منظر مجدداً بررسی شود.

مآخذ

حمد الجاسر، ریاض، مکتبه الملک فهد، ۱۴۲۶ق، جم-؛ حمد الجاسر و مسیره الصحافه و الطباعه، عبد العزیز صالح بن سلمه، ریاض، مکتبه الملک فهد، ۱۴۲۳، جم-.

حموی، محمد بن محمد ← ابن الشماخ

حُوَيْطِبُ بْنُ عَبْدِ الْعُزَّى عَامِرِي

حُوَيْطِبُ بْنُ عَبْدِ الْعُزَّى عَامِرِي، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

حُوَيْطِبُ بْنُ عَبْدِ الْعُزَّى مشهور به ابن ابی قیس عامری از طایفه قریش است و به همین دلیل ملقب به قریشی است. روز فتح مکه

اسلام آورد، در حالی که شصت سال از عمرش می گذشت. او یکی از صحابه است که عمر طولانی نمود به طوری که در هنگام مرگ ۱۲۰ سال داشت. در جنگ ها و غزوات همراه رسول اکرم (ص) بود به ویژه در غزوه حنین و طائف به دلیل شجاعت ها و مجاهدتش، یکصد شتر به عنوان غنیمت، پاداش دریافت کرد.

در مدینه در سال ۶۰ق و بنابر برخی اقوال در ۵۴ق فوت کرد و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۲؛ مدینه شناسی، سید محمد باقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۱۴.

ص: ۲۶۹

خارجہ بن زید بن ثابت

خارجہ بن زید بن ثابت، اهل مدینه، از فقہای سبعمه و مدفون در بقیع.

ابو زید خارجہ بن زید بن ثابت بن الضحاک الانصاری، الخزرجی النجاری در سال ۲۹ یا ۳۰ ق متولد شد. پس از هفتاد سال عمر در سال ۱۰۰ یا ۹۹ ق درگذشت. در مدینه هفت فقیه مشهور به نام های عروه بن زبیر، قاسم بن محمد، سعید بن مسیب، سلیمان بن یسار، ابو بکر بن عبد الرحمن، خارجہ بن زید و عبید الله بن عبد الله حضور داشتند. خارجہ بن زید یکی از این فقیهان و از تابعین و نوه دختر یکی از نقبا بود. برخی او را از اتباع تابعین شمرده اند. او راوی ای مشهور و مقبول و ثقہ است. پس از وفات، مردم بسیار در تشییع و خاک سپاری او مشارکت کردند و او را در قسمت اواخر بقیع دفن کردند.

مأخذ

التحفة اللطیفہ فی تاریخ المدینہ الشریفہ، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینہ المنورہ، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۴۰۲-۴۰۴.

خاطرات حسین الشاکری

خاطرات حسین الشاکری، گزارش گر وضعیت بقیع.

حسین شاکری در شهر نجف اشرف، در ۱۳۴۴ ق متولد شد. سفرهایی به مکه، مدینه و مناطق دیگر جهان اسلام داشت و دیده ها و شنیده های خود را در کتاب ذکریاتی: رحله حول العالم خلال اربعین عاماً (۱۹۵۰-۱۹۹۰م) منتشر کرد.

بخشی از این کتاب درباره بقیع است. و اینگونه شروع کرده است: رسول اکرم(ص) در ۶۲۲ م از مکه به مدینه مهاجرت کرد. به افتخار آن حضرت، نام این شهر از یثرب به مدینه النبی تغییر یافت. مدینه پایتخت و مرکز جهان اسلام شد. قبرستان بزرگی در زمین بقیع الغرقد توسط آن حضرت تأسیس شد. آنجا مدفن بزرگانی از اهل بیت(ع) و صحابه و شهدا است. او در کتاب خود عکس ها و نقشه هایی تاریخی نیز از بقیع آورده است.

حسین شاکری بقیع را از عتبات مقدسه دانسته؛ زیرا مرقد های ائمه شیعیان، زوجه های پیامبر(ص)، دختران و پسر آن حضرت، اصحاب و شهدای اُحد در بقیع است. اما با سيطرة وهابیون بر حجاز در سال ۱۳۴۴ ق / ۱۹۲۵ م، تخریب عتبات و مراقد آغاز شد. آنان مسلمانان را از زیارت و تقرب به صاحبان عتبات منع می کردند و آن را شرک می شمردند. او تصریح می کند: نخستین بار که در سال ۱۳۷۵ ق / ۱۹۵۵ م به مدینه مشرف شدم در مقایسه با سه دهه بعد که مشرف شدم، بسیاری از اماکن و مراقد تخریب شده و چهره شهر مدینه و بقیع کاملاً دگرگون شده بود. او در مجموع دارای اطلاعات میدانی و سودمندی برای پژوهشگران است.

ذکریاتی: رحله حول العالم خلال اربعین عاماً (۱۹۵۰-۱۹۹۰م)، حسین الشاکری، جلد اول، قم، ۱۴۱۸ق، ص ۳۰۳ - ۳۱۷.

خاطرات سفر مکه

خاطرات سفر مکه، توصیف سفرنامه احمد هدایتی و محمد علی هدایتی.

محمد علی هدایتی فرزند آیت الله سید احمد هدایتی، استاد دانشگاه و دارای مسئولیت هایی در آستان عبدالعظیم حسنی و وزارت امور خارجه، در سال ۱۳۴۳ عازم مکه شد. او تصمیم گرفت خاطرات و مشاهدات خود را یادداشت کند و پس از اجرای این تصمیم و بازگشت از مکه نوشته های خود را سامان دهی کرد. نیز یادداشت های پدرش (حاج سید احمد) که در سال ۱۲۹۹ش عازم حج شده بود را هم آماده چاپ نمود.

بهرحال کتابی به نام خاطرات سفر مکه آماده و به چاپ سپرد. این کتاب شامل دو بخش است. بخش اول سفرنامه مرحوم سید احمد هدایتی و بخش دوم سفرنامه آقای محمد علی هدایتی است. بین این دو سفر حدود

نیم قرن فاصله بوده و سفر اول حدود دو ماه ولی سفر دوم دو هفته طول کشیده، سفر اول با وسایلی مثل اسب، الاغ، شتر و گاه قطار و اتومبیل بوده و سفر دوم با هواپیما و در شهرها با اتومبیل بوده است. از اینرو مؤلف در مقدمه تأکید کرده که هدف اصلی من مقایسه این دو سفر است تا معلوم شود در گذشته مردم با چه مشقت هایی به حج مشرف می شدند ولی اکنون به راحتی اقدام می کنند. اما مهم تر از آن مقایسه زیارت بقیع، روضه خوانی در بقیع و اجرای مراسم مختلف در بقیع در این دو دوره است. وهابی ها هر چه مسلط تر شده اند، سخت گیری ها بیشتر شده است.

بخشی از هر دو سفرنامه که درباره بقیع و زیارت بقیع است، قابل توجه است. مرحوم سید احمد هدایتی از روحانیون مشهور و سرشناس تهران بوده و در صفحات ۱۲۸ تا ۱۳۰، ۱۳۴ تا ۱۳۷، ۱۴۱ تا ۱۴۳ و ۱۴۷ به بقیع پرداخته است. اما پسرش محمد علی هدایتی در صفحات ۲۱۰ تا ۲۱۱ از بقیع گزارش داده است.

مرحوم احمد طالقانی می نویسد: پنجشنبه شانزدهم محرم مطابق هشتم میزان، صبح به خارج شهر به بقیع رفته به زیارت ائمه اربعه (ع) یعنی حضرت امام حسن مجتبی و حضرت زین العابدین علی ابن الحسین و حضرت باقر محمد ابن علی و حضرت جعفر الصادق (ع) مشغول شدیم. آنان در یک بقعه و یک ضریح مدفونند و همچنین حضرت عباس ابن عبدالمطلب و حضرت فاطمه بنت اسد و در ضریح دیگری در همان بقعه مدفون می باشند.

در بقیع روضه معمولی خوانده و عرض تسلیت شهادت جد مظلوم را خدمت پسر و برادر بزرگوارش تقدیم نمودیم، بعد به حرم مطهر نبوی مشرف شده و پس از زیارت به منزل مراجعت کردیم. طرف عصر مجدداً اقامه عزا در بقیع نموده شب در مسجد نبوی مشرف شدیم.

مجدداً جمعه هفدهم محرم مطابق نهم میزان ۱۲۹۹، گذشته از زیارت حضرت رسالت و ائمه بقیع (ع)، حضرت صدیقه طاهره جدّه مظلومه (س) را زیارت کامل نمودند. یعنی آن حضرت را در موارد خمسه که موافق روایات باید مدفن آن بزرگوار در یکی از آنها باشد زیارت کردند: اول در خانه آنحضرت که داخل مسجد شده است و امروز گوشه شمالی ضریح مقدس نبوی است، دوم بین ضریح و محراب نبوی که بالای یک ستونی در آنجا حدیث (ما بین قبری و منبری روضه من ریاض الجنه) به خط درشت نوشته شده است، سوم در ضریح ائمه بقیع (ع) چهارم در ضریح عباس و فاطمه بنت اسد، پنجم در بیت الاحزان که در قبرستان بقیع واقع است، معمولاً زوار در موضع اخیر بر مظلومیت آن بزرگوار نوحه سرایی کرده و بسیار با تشریفات به مرثیه و گریه و عزاداری می پردازند.

مرحوم طالقانی شنبه هیجدهم محرم مطابق دهم میزان علاوه بر زیارت حرمین شریفین، قبرستان بقیع را مفصلاً گزارش کرده و سر قبر بزرگان فاتحه خوانده است. حضرت عقیل ابن ابیطالب که بقعه علیحده داشته و نیز حضرت ابراهیم فرزند پیغمبر که بقعه مخصوص داشته زیارت کرده و نیز بنات رسول الله زینب و رقیه و ام کلثوم را که در یک بقعه مدفونند زیارت کرد. همچنین حلیمه سعدیه را در بقعه مخصوص خودش زیارت نمود. آنگاه برای بعضی زوجات پیغمبر که هشت نفر آنها در یک بقعه مدفون و هشت قبر علیحده داشتند، فاتحه خواند. از زوجات فقط حضرت خدیجه است که در مکه در حجون مدفون است، ما بقی در بقیع اند و نیز به دیدن بقعه عثمان بن عفان که در آخر بقیع واقع است رفته و با آنکه دستگاه عالی و با شکوهی دارد ولی رفت و آمد حتی از اهل سنت در آنجا نمی شود و متروکه است. نیز در داخل حصار شهر به زیارت حضرت

اسماعیل ابن جعفر الصادق رفت که بقعه بسیار با شکوهی دارد و علاوه بر جماعت اسمعلیه که آن جناب را امام منصوص میدانند و به زیارتش می روند اهل تشیع نیز بسیار آن حضرت را امام منصوص میدانند به زیارتش میروند اهل تشیع نیز بسیار آن حضرت را زیارت می کنند.

ص: ۲۷۱

وی یک مورد از ضرب و شتم مردم را هم گزارش داده است. روز چهارشنبه بیست و دوم محرم مطابق چهاردهم میزان ۱۲۹۹ عمر به حرم ائمه بقیع مشرف شده و مشغول زیارت و عزاداری بوده است. مقارن غروب خدام درصدد برآمدند مردم را مثل روزهای گذشته بیرون کنند و در حرم را ببندند. اما تعجیل و خشونت آنها کار را به مشاجره و مناظره کشاند. جمعی به منزل قائم مقام رفتند از رفتار خدام شکایت کردند و او قول رسیدگی داد.

امروز (پنجشنبه ۲۳ محرم/ ۱۵ میزان ۱۲۹۹) عصر خبر رسید که درب ائمه بقیع از امشب به بعد تا هر وقت حجاج آنجا باشند باز خواهد بود. معلوم شد قائم مقام برای استرضاء و استمالت از حجاج شیعه در نتیجه واقعه روز گذشته این حکم را کرده است. زائران به یکدیگر اطلاع داده شب را به زیارت ائمه بقیع و اقامه عزا می پردازند. از درب مسجد نبوی تا دروازه بقیع در تمام کوچه ها چراغ نصب کرده بودند و بیرون دروازه هم تا بقعه ائمه (ع) چند مشعل و دو دستگاه چراغ بلند زنبوری گذاشته بودند که تمام محوطه روشن بود و فاصله به فاصله پلیس جهت محافظت مردم ایستاده بود. مدیریت شهر همه همتش را صرف راضی کردن زائران کرده بود تا شب جمعه خوشی داشته باشند. زائران تا ساعت چهار از شب مشغول به روضه خوانی و عزاداری بودند، در حالتی که روزهای سابق و همچنین سنوات سابقه معمولاً اول غروب درب بقعه مطهره و درب دروازه بقیع را می بستند و دیگر احدی جرأت رفت و آمد در آنجا نداشت. از این اقدام و مساعدت قائم مقام و شریف الشخاص که در نتیجه اتحاد و جدیت های حجاج و زائران بود، آنان تشکر و امتنان نمودند. ساعت چهار از شب مأمورین پلیس ما را دسته دسته با مشعل به منازل خودشان رسانیدند.

او مجدداً غروب در مسجد نبوی نماز خوانده و به زیارت ائمه بقیع مشرف می شود: آن شب هم مثل دو شب گذشته چراغهای توری و مشعلها به امر قائم مقام در بقیع روشن و پلیس ها مراقب انتظام و امنیت بودند. افسوس که این تشریفات همین چند شب برای احترامات به زوار و متصدیان حج و زیارت بعمل آمده و بعد از این باز اول غروب تمام بقیع تاریک و غیر قابل عبور و مرور خواهد گردید. باری پس از عزاداری به دستور دو شب قبل به خانه قائم مقام می روند. پس از ختم روضه و سینه زنی به منزل برگشته صرف طعام و استراحت می نمایند.

از این گزارش به خوبی پیدا است که قبل از تخریب کامل بقیع در ۱۳۰۴ش، یعنی حدود ۵ سال قبل از تخریب کامل و در سال ۱۲۹۹ش حجاج آزادی نسبتاً کامل داشته اند. آداب و رسوم شیعی مثل روضه خوانی، مرثیه سرایی و کارهایی که در دهه های اخیر نه تنها ممنوع شده بلکه اگر کسی اجرا کند جرم محسوب شده و سرو کارش به دادگاه و زندان می افتد.

خلاصه اینکه گزارش سید احمد طالقانی جالب و بسیار سودمند است. اما حدود نیم قرن بعد پسرش در گزارش از بقیع اینگونه نوشته است:

حرم مطهر و خانه رسول اکرم و دخترش حضرت صدیقه طاهره که به روایتی در خانه خود در همسان حرم مدفون هستند و همچنین راجع بمقامات ابوبکر و عمر و تعمیراتی که اخیراً از طرف سعودیها در مسجد به عمل آمده است می دادند ساعت هشت و نیم از حرم خارج و به همراهی ایشان عازم زیارت مدفن چهار امام بر حق شیعیان یعنی حضرت امام حسن مجتبی و حضرت سجاد سید العابدین و حضرت امام محمد باقر و حضرت امام جعفر صادق شدیم.

بسیار جای تأسف است که غیر از چند صورت قبر که آنهم به وسیله قلوه سنگهائی نشان داده می شود حضرات فرقه وهابیه اثر دیگری از این قبور باقی نگذارده و همه را که سابقاً دارای بناها و حرم های نفیس و عالی بوده منهدم و بکلی با خاک یکسان کرده اند.

در بقیع هر چه تجسس کردم که محل دفن پسردائی فقید و شهیدم مرحوم حاج سید محمد تقی طالقانی نجل

ص: ۲۷۲

برومند دائی عزیزم حضرت آیه الله حاج سید احمد طالقانی را پیدا کنم نشد. ایشان در حدود پانزده سال پیش از طرف مرحوم حضرت آیه العظمی بروجردی مأمور سرپرستی شیعیان مدینه و اعراب نخواستند که مقیم آنجا هستند شده بود ولی فعالیت‌های ایشان بر وهابیها و اهل تسنن گران آمد و به قراری که بشیاع پیوست ایشان را مسموم و در بقیع دفن کردند.

مآخذ

خاطرات سفر مکه، احمد هدایتی، محمد علی هدایتی، تهران، چاپخانه حیدری، ۱۳۴۳، جم-؛ سفرنامه های قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۸، ص ۵۵۵-۵۵۷ و ۵۶۷-۵۶۹ و ۶۸۹-۶۹۰.

خاطرات سلطان حسین تابنده گنابادی

خاطرات سلطان حسین تابنده گنابادی، سفرنامه حج و گزارش وی درباره بقیع.

سلطان حسین تابنده گنابادی مشهور به رضا علیشاه (۱۲۹۳-۱۳۷۱) قطب سلسله نعمت اللهیه گناباد، در سفری به حج، خاطرات خود را در قالب سفرنامه و زیر عنوان خاطرات سفر حج تدوین و به چاپ سپرده است. رضا علیشاه چهار سفر مهم همراه با چهار سفرنامه دارد. سفر به افغانستان و پاکستان و دیگر سفر به اروپا که سفرنامه اش با عنوان از گناباد به ژنو در اختیار است. سومین سفر در زمستان سال ۱۳۲۴ش به عتبات عالیات بوده که به زیارت مراقد مطهره ائمه اطهار(ع) مشرف گردید و گزارش این سفر با عنوان یادداشت های سفر به ممالک عربی منتشر شده است. وی در این سفر از کشورهای عراق، سوریه، لبنان، فلسطین و مصر دیدن کرد. بالاخره چهارمین سفر به قصد تشرّف حج در سال ۱۳۶۹ق/۱۳۲۹ش بود که سفرنامه آن به نام خاطرات سفر حج چند بار منتشر شده است.

این سفرنامه اهمیت ویژه ای دارد و بخشی از آن درباره بقیع است. او پس از زیارت حرم نبوی از طرف باب جبرئیل خارج و از کوچه معروف به کوچه بنی هاشم به بقیع برای زیارت رفته است. اطلاعاتی درباره لغت بقیع عرضه کرده که سودمند است. آنگاه به فضایل بقیع می پردازد و از جمله به روایت حضرت رسول(ص) که فرمود در روز قیامت از قبرستان بقیع هفتاد هزار نفر برانگیخته می شوند و صورت آنها مانند ماه شب چهارده درخشان است و بدون حساب وارد بهشت می شوند و قبور بسیاری از اولیاء و بزرگان در آنجا است پرداخته است.

مبحث بعد او مقبره حضرت فاطمه(س) در بقیع است. اقوال مختلف درباره جایگاه دفن حضرت را بر شمرده و روایات مختلف را می آورد. درباره قبور ائمه(ع) و عباس می نویسد:

در پشت سر قبر فاطمه(ع) چهار قبر در یک محل واقع شده که قبر چهار نفر از ائمه طاهرین. امام حسن مجتبی(ع) و امام زین العابدین(ع) و امام محمد باقر(ع) و امام جعفر صادق(ع) می باشد و بالای سر آن بزرگواران قبر عباس بن عبدالمطلب می باشد و تمام این قبور در یک محوطه کوچکی واقع شده است و به طوری که در کتاب عقیده الشیعیه آخر ذکر حالات حضرت صادق(ع) می نویسد در روی قبور آن بزرگواران سنگی نصب شده و این عبارات روی آن نوشته شده است: «بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله مبدء الامم ومحیی الرمم هذا قبر فاطمه بنت رسول الله صلی الله علیه وسلم سیده نساء العالمین وقبر الحسن بن

علی بن ابیطالب وعلی بن الحسین بن علی بن ابیطالب و محمد بن علی و جعفر بن محمد رضی الله عنهم» ولی موقعی که ما به زیارت بقیع مشرف شدیم سنگی نبود و چون وهابی ها آن را برداشته و همه ساختمان را خراب کرده اند و هیچ اثری از بنا نیست فقط روی هر قبر چند سنگ معمولی می باشد.

در ادامه به قبور دختران و همسران و دیگر خویشاوندان رسول خدا(ص) می پردازد و در پایان به مقابر عرفاء و متصوفه پرداخته و می نویسد:

از اولیاء و عرفاء نیز بسیاری در آنجا مدفون هستند از جمله مرحوم حاج زین العابدین شیروانی مستعلی شاه صاحب کتاب بستان السیاحه متوفی در ۱۲۵۳ قمری

ص: ۲۷۳

که از عرفای بزرگ و از اقطاب سلسله صوفیه نعمه اللهیه بوده در قبرستان بقیع مدفون است ولی بعضی می گویند که آن جناب در راه حج مریض شده و رحلت نموده و جسد ایشان را به جده حمل نموده و در قبرستان معروف به قبرستان امنّا دفن شد.

مأخذ

خاطرات سفر حج، سلطان حسین تابنده گنابادی، تهران، ۱۳۵۷، ص ۷۱-۷۴؛ همان، تهران، انتشارات حقیقت، ۱۳۸۸، ص ۷۵-۷۸؛ دانشنامه فرهنگ مکتوب عرفان و تصوف، مدخل رضا علیشاه؛ شرح احوال حاج سلطان حسین تابنده گنابادی، علی تابنده، تهران، انتشارات حقیقت، ۱۳۷۷؛ www.haqiqat.ir

خالد بن عیسی بلوی ← تاج المفرق

خالص، امین الدین البهائی

خالص، امین الدین البهائی، خادم مسجد نبوی و مدفون در بقیع.

گویا در سده هشتم قمری در مدینه می زیسته است. او با تدبیر و برنامه های ابتکاری، مسجد النبی را فعال نمود. یک بخش در حرم نبوی برای قرائت قرآن ایجاد کرد. این بخش موظف بود مردم را دعوت به حضور در برنامه ها و کلاس های یادگیری قرائت، زیباخوانی، تجوید و فراگیری مفاهیم قرآنی می نماید. در کنار باب البقیع، یک رباط (خانقاه) برای تعلیم و تربیت یا استراحت مردم ساخت. اموال و دارایی های حرم نبوی و موقوفات آن را گسترش و ثبت و ضبط نمود.

او انسانی مؤدب، دارای اهتمام به امور فقرا و مساکین، متواضع، مردمی و مردم دار بود. سال هایی که مدیریت خدمات حرم نبوی بر عهده او بود، حضور مردم را بیشتر نمود و برنامه های دینی را گسترش داد. بالا-خره پس از وفات در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۴۱۹-۴۲۰.

خالصی، محمد بن محمد مهدی

خالصی، محمد بن محمد مهدی، نویسنده و فعال در زمینه احیای آثار اسلامی در مدینه و بقیع.

شیخ محمد خالصی (یا خالصی زاده) در ۱۳۰۸ق در شهر کاظمین (کاظمیه) چشم به جهان گشود.

پدرش آیت الله محمد مهدی خالصی از مراجع مجاهد علیه ارتش اشغالگر انگلستان بود. شیخ محمد نزد استادان میرز در حوزه

های علمیه کاظمین و نجف اشرف به تحصیل پرداخت و از استادان مشهور، درجه اجتهاد دریافت کرد.

به هنگام قیام مردمی عراق علیه انگلیسی ها، او همراه پدرش در صف نخست مبارزات بود اما دولت عراق او را به ایران تبعید کرد. پدرش مهدی خالصی (۱۲۷۶-۱۳۴۳ق) (ضبط برخی منابع محمد مهدی) هم قبل از او به ایران تبعید شده بود و در مشهد اقامت داشت.

وی در سال ۱۹۵۳م عازم سفر مکه مکرمه و مدینه شد. در این سفر به عنوان یکی از رهبران جهان اسلام به ویژه به عنوان نماینده حوزه های علمیه شیعه در عراق، فراوان کوشید تا مزارات شیعی مثل روضات چهار امام(ع) را بازسازی کند. کوشش های او را می توان به سه دسته تقسیم کرد: برگزاری المؤتمر الاسلامی (همایش اسلامی) در ایام حج و دعوت از نخبگان جهان اسلام برای شرکت در این همایش جهت اطلاع رسانی و نیز کارشناسی راه کارهای مناسب برای جلوگیری از تخریب بیشتر و نیز بازسازی مزارات؛ دوم افزایش ارتباطات با دولت ایران و توجیه مقامات ایرانی برای فشار آوردن بر دولت عربستان سعودی جهت تعویض رویکرد و خط مشی عربستان در موضوع تخریب بقیع و آبادانی و عمران بقیع؛ و سومین نوع اقدامات مرحوم خالصی، مذاکره با مقامات عربستان برای وادار کردن آنان به انصراف از پروژه تخریب بیشتر بقیع و آبادانی بقیع بود.

بهرحال او یکی از رهبران احیای بقیع بوده است و برای تحقق این هدف مسافرت های زیادی به بلاد اسلامی

مثل ایران و مصر داشت، با بسیاری از سران جهان اسلام، ساعت‌ها مذاکره و گفتگو کرده و مکاتبات و نامه‌نگاری‌های او در این باب بسیار است.

برخی منابع او را به نام آیت الله شیخ محمد خالصی و همان کسی دانسته‌اند که آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی به او تلگرافی مخبره و موضوع غارت وهابی‌ها را به او گفت. آیت الله شیخ محمد خالصی هم به اطلاع مدرس رساند (مدرس مجاهدی شکست‌ناپذیر، ص ۷۸؛ مقاله سید علی موجانی، ص ۲۷). مدرس در پاسخ آیت الله خالصی نوشت: اگر لازم باشد اطلاع دهید من با گروهی از مردم ایران حرکت خواهیم کرد (همان، ص ۱۲۹).

خالصی زاده در ایران، هرجا می‌رفت علیه رژیم شاهنشاه پهلوی تبلیغ می‌کرد؛ از اینرو چند بار با او برخورد شد و به چند شهر تبعید گشت و نهایتاً به عراق و شهر کاظمین بازگردانده شد. او در کاظمین مدرسه بزرگی تأسیس کرد و طلاب فراوان در این مدرسه به تعلیم و تربیت مشغول شدند. اما کرسی درس خودش از جمله جنجالی‌ترین درس‌ها در حوزه علمیه شیعه بوده است، چون فتاوا و نظریات خاصی داشت که در اصطلاحات حوزوی به آنها شاذ گفته می‌شود و فردی که دارای افکار ویژه باشد به او «شذوذاتی» می‌گویند. در واقع هر کس رویه و فرهنگ عام و متداول را نپذیرد و مستقل فکر کند، با تهمت شذوذاتی بودن مواجه می‌شود.

خالصی گوشت خرگوش را حلال می‌دانست؛ نماز جمعه را واجب عینی می‌دانست. در باب شفاعت و توسل، اعتقاداتی که در روایات آمده را قبول داشت ولی رفتارهای عموم شیعیان در باب توسلات مثل پارچه بستن به در امامزاده یا به درختان و امثال اینها را شرک می‌دانست (نک دایره‌المعارف تشیع، ج ۷، ص ۳۶).

از یک سو در نقد و ردّ وهابیت تلاش می‌کرد و برای احیای بقعه‌های ائمه شیعه (ع) در بقیع می‌کوشید، از دیگر سو توسط برخی روحانیون به وهابی بودن و سنی مسلکی متهم بود. شیخ محمد شریف رازی از روحانیون قم به هنگام تبعید و اقامت خالصی زاده در کاشان با او ملاقات و مناظره کرده و گزارش این مناظره را منتشر نموده است. شریف رازی صریحاً او را سنی مسلک و وهابی مذهب دانسته چون با اینکه شفاعت را می‌پذیرد ولی برخی توسلات را شرک می‌داند. به نظر شریف رازی، او در بین طرفدارانش، مرام مخصوصی را القا کرده و بعضی از اهل بیت (ع) را کوچک می‌شمارد و مقام ائمه (ع) را پایین آورده است (گنجینه دانشمندان، ج ۱۰، ص ۲۳).

عجیب است که برخی منابع مثل فرهنگ رجال معاصر عراق (به کوشش سید علی موجانی و دیگران زیر نظر سید محمد صادق خرازی) سکوت سنگینی درباره خدمات و تلاش‌های او در زمینه احیای بقیع دارند (نک، ص ۱۴۰).

مآخذ

الامام المجاهد الشيخ محمد الخالصی، هاشم الدباغ، تهران، ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۱م، ص ۶۶-۶۹ و ۱۳-۲۰؛ بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۵۳؛ دایره‌المعارف تشیع، جلد ۷، ص ۳۶؛ «مدرس و کمیسیون دفاع حرمین شریفین»، سید علی موجانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال ۲، ش ۹، ص ۲۸؛ گنجینه دانشمندان، محمد شریف رازی، قم، ۱۳۵۷؛ مدرس

مجاهدی شکست ناپذیر، عبدالعلی باقی، قم، انتشارات گواه، ۱۳۷۰؛ مقاله شهیدی صالحی؛ فرهنگ رجال معاصر عراق، زیر نظر سید محمد صادق خرازی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۰.

خان، سید صدیق حسن ← رحله الصدیق

خان زاد، سفرنامه

خان زاد، سفرنامه، گزارش خان زاد از درباریان ناصرالدین شاه.

خان زاد مخفف خانه زاد، که البته نام کاملش در هیچ جای این سفرنامه نیامده، پس از کسب اذن از ناصرالدین شاه، سفرش به سوی حرمین شریفین مکه و مدینه را در ۲ شعبان ۱۲۹۶ق آغاز کرد و در جمادی الآخر ۱۲۹۷ به تهران بازگشت.

مسیر سفر خان زاد از تهران به قصر شیرین، سپس به عتبات عراق و آنگاه از بوشهر به عدن و یمن بوده است. او سپس از آنجا به باب المنذب و جدّه رفته و خاطرات و دیدنی های هر شهر را ثبت و ضبط کرده است.

ص: ۲۷۵

بخشی از این سفرنامه درباره قبرستان بقیع است: قبرستان بقیع در خارج مدینه است. مقابل یک دروازه و کوچه ای در میان فاصله است. در این قبرستان بقعه ای است از تعمیرات سلطان محمودخان و مشتمل بر قبور مطهره چهارتن از ائمه(ع) به انضمام دو قبر دیگر، یکی قبر عباس عم پیغمبر(ص) و دیگر قبر فاطمه بنت اسد یا فاطمه زهرا(س). در پشت این بقعه مطهره بیت الاحزان است با فاصله قلیلی. او مقابر دیگر مدفونین مشهور را هم گزارش داده است.

مبحث بعدی او چگونگی زیارت مردم در قبرستان بقیع و سخت گیری های متصدیان قبرستان است: در قبرستان بقیع، بقعه ائمه طاهرین، بوابی کریه المنظر دارد. چماق به دست، غضب آلود از هر نفر ایرانی یک قران می گرفت. فضای مردم و فرهنگ عامیانه در مدینه و مکه به شدت ضد عجم است.

مأخذ

«سفرنامه ای شیرین و پرماجرا»، به کوشش سیدعلی قاضی عسکر، میقات حج، ش ۱۹، بهار ۱۳۷۶، ص ۱۶۵-۱۸۷.

خانه امام زین العابدین(ع)

خانه امام زین العابدین(ع)، گزارشی از خانه مستقر در مرقد اسماعیل.

در محله بنی هاشم «دار علی بن الحسین(ع)» مشهور بوده است. پس از شهادت اسماعیل فرزند امام جعفرصادق(ع) حرم و مرقد وسیعی برای مرقد اسماعیل می سازند. حرم اسماعیل بخشی از خانه امام زین العابدین(ع) بوده و اطراف حرم اسماعیل هنوز خانه امام سجاد(ع) دانسته می شده است. نیز در سمت غربی مرقد اسماعیل، مسجد کوچک و متروکی بود که به «مسجد امام زین العابدین» مشهور بوده است.

سمهودی (درگذشت ۹۱۱ق) گزارش می دهد در میان درب وسطی و آخری مرقد اسماعیل، قطعه سنگی نصب شده است و در آن نوشته شده: باغ موجود در سمت غربی این حرم را حسین بن ابی الهیجاء به این حرم وقف نمود.

و در ذیل این وقفنامه آمده است که محوطه این حرم، خانه متعلق به امام زین العابدین است و مسجد هم منتسب به آن حضرت می باشد و چاه موجود در محوطه، چاهی است که از آب آن برای استشفای مریضان استفاده می شود.

سمهودی پس از نقل مطالب این قطعه سنگ، این جمله را هم می افزاید: «و نقل می کنند که امام محمدباقر در دوران طفولیت در حالی که پدرش امام سجاد(ع) مشغول نماز بود به داخل چاه افتاد ولی امام سجاد نمازش را قطع نکرد.

سمهودی آنگاه از گفتار ابن شُبّه (درگذشت ۲۶۲ق) مؤیدی آورده بر اینکه او نیز در این محوطه، خانه امام سجاد(ع) را معرفی نموده است. نیز سمهودی گزارش داده که این مسجد در ۸۸۴ق تجدید بنا شده است.

مطری از مدینه پژوهان سده ۷ق درباره خانه و مسجد حضرت چنین نوشته است:

من جهة الشمال الى الباب كانت دار زین العابدین علی بن الحسین و كذلك بجانب المشهد الغربی مسجد صغیر مهجور یقال

انه مسجد زين العابدين (التعريف، ص ۴۳).

در روايات شيعی، خواندن نماز در خانه امام سجاده (ع) توصيه شده است. اما خانه امام سجاده (ع) در سال ۱۳۶۳ تخریب و هم اکنون سنگ فرش شده است. جای آن میان در اصلی بقیع تا حرم رسول خدا (ص) است.

مأخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، ۱۳۹۱، ص ۳۶۹-۳۷۰؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ج ۹۷، ص ۲۲۵؛ «بقعه اسماعیل فرزند امام صادق (ع)»، محمدصادق نجمی، میقات حج، ص ۷۵؛ التعریف بما آنست، المطری، مدینه، ۱۴۰۲ق؛ وفاء الوفاء، سمهودی، ج ۱، ص ۷۳۲-۷۳۳ و ج ۳، ص ۹۲۰.

نیز نک- : مقبره اسماعیل؛ مرقد اسماعیل؛ وسعت مرقد اسماعیل؛ مسجد امام زين العابدين؛ بئر امام زين العابدين.

خانه امام صادق (ع)

خانه امام صادق (ع)، محل زندگی و گویا محل دفن امام جعفر صادق در بقیع.

ص: ۲۷۶

دار جعفر بن محمد واقع در محله بنی هاشم مشهور و محل زیارت مؤمنان بود. در منابع شیعی و روایات، به نماز خواندن در این خانه توصیه شده است. این روایات نشانگر قدمت این خانه است. سمهودی در کتابش از خانه ابویوب انصاری و خانه امام جعفر صادق(ع) در این منطقه یاد کرده است. مطری (درگذشت ۷۴۱ق) درباره خانه ابویوب انصاری که پیامبر خدا(ص) هفت ماه نخست هجرت را در آن زندگی کرد می گوید که به سمت قبله بوده است. خانه امام جعفر صادق هم در همین سمت بوده و تا زمان او، آثار محراب آن مشخص بوده است. مهم اینکه خانه امام جعفر تا قرون اخیر و محل زیارت مؤمنان بوده است. اما این اثر تاریخی و اسلامی نیز در تخریب های سعودی ها کاملاً از بین رفت و هم اکنون جای آن سنگفرش شده و میان در اصلی بقیع و مسجدالنبی قرار دارد.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۷۰؛ بحار الانوار، علامه محمدباقر مجلسی، بیروت، دارالوفاء، ج ۹۷، ص ۲۲۵.

خانه امام علی(ع)

خانه امام علی(ع)، محل سکونت و استراحت حضرت در بقیع.

امیرالمؤمنین نخستین امام شیعیان خانه ای در بقیع داشت. وقتی از حضرت سؤال شد چرا در اینجا خانه ساخته ای پاسخ فرمود: چون همسایگان صادق و متقی دارد و یادآور آخرت می باشد (کنز العمال، ج ۱۵، ص ۷۵۹).

برخی گزارش ها گویای این نکته است که امام حسن(ع) در دار امام علی(ع) به خاک سپرده شد و این دلیل و سند خوبی بر صحت این خبر است. محمد بن عبدالله مشهور به نفس زکيه نیز پس از شهادت در کوچه خانه امام علی(ع) دفن شد.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۷ق، ص ۲۸۷؛ تاریخ طبری، ابن جریر طبری، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ج ۶، ص ۲۲۲؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار صادر، ج ۴، ص ۵۴.

خانه به خانه

خانه به خانه، گزارش سفر سید یحیی یثربی به حج و بقیع.

سید یحیی یثربی اصالتاً ترک است و در ۱۳۲۱ در تکاب متولد شد. علاوه بر تحصیلات دانشگاهی تا دکترای فلسفه، دروس حوزوی را در حوزه علمیه زنجان و قم تا سطوح عالی به پایان رساند. از ۱۳۵۷ در دانشگاه های کردستان (سنندج)، تبریز، تهران، آزاد اسلامی تدریس نموده و چند سال ریاست دانشگاه یا ریاست گروه های علمی چند دانشگاه را بر عهده داشته است. همچنین کتاب ها و مقالات فراوانی درباره عرفان، تصوف و فلسفه اسلامی تألیف و عرضه نموده است.

او در سال ۱۳۷۴ عازم حج شد و مشاهدات خود در این سفر را در قالب سفرنامه ای تدوین نمود. این سفرنامه با عنوان از این خانه به آن خانه منتشر شد؛ اما عنوان آن با اندکی تغییر، مدخل این مقاله شده است.

یک بخش از این سفرنامه به بقیع اختصاص دارد.

یثربی نکاتی در سفرنامه آورده که با دیگر سفرنامه ها تفاوت دارد. وی به نقد برخی رفتارهای حجاج ایرانی مثل برداشتن خاک بقیع و قبور ائمه (ع) برای تبرک می پردازد. زیرا این عمل را بزرگ کرده و موجب آبروریزی شیعیان می شود.

یثربی می نویسد خدا کند که بقیع به همین صورت حفظ شود و به سرنوشت خود مدینه دچار نشود که سراپا مرمر و سیمان گشته و اثری از آن حال و هوای صدر اسلام باقی نمانده است. آنگاه ضریحی از طلا یا هر چیز دیگر به جای این سادگی و صفا بنشیند. وی می گوید این گونه تغییر آرزوی من نیست، آرزو دارم تا دنیا دنیا است همین حال و هوا و سادگی حفظ شود. او درباره مسجدالنبی می نویسد: حال و هوا و سادگی در مسجدالنبی عبادت است. حتی قبر نبی اکرم (ص) چندان مورد توجه نیست. تعدادی در مقابل ضریح ایستاده و مشغول راز و نیازند، اما اکثریت در تلاوت کلام الله و

ص: ۲۷۷

نمازند. این توجه به حق تعالی و حفظ حال و هوای بندگی و پرستش، جنبه مثبت قضیه است، که ای کاش در مساجد ما هم ترویج می شد، تا مساجد ما به آسانی محلی برای گپ زدن و کارهای دیگری از قبیل عزاداری و برگزاری فاتحه خوانی که جنبه توجه به خدا و پرستش در آنها کم رنگ تر است، نمی شد.

در مساجد ما دعا و نماز هم معمولاً با ترکیبی از روضه و توسل است. به نظر باید روضه و توسلات، خارج از چارچوب عبادات، در ایام خاصی برگزار شوند و مکان های دیگر از قبیل تکیه و حسینیه، به این امور اختصاص یابند. مساجد را بگذارند برای عبادت خدا، به گونه ای که ورود به مسجد نوعی احرام باشد. مساجد در کشورهای عربی کم و بیش چنین حال و هوایی دارند.

در مورد بوسیدن در و دیوار بقیع می نویسد: برایم جالب بود که ایرانیان حتی در غیاب پلیس هم چندان مایل به بوسیدن در و دیوار بقیع نیستند. به این دلیل که عرف و سنت نشده است. و مردم بیشتر تابع عرف و سنت اند. دروازه بقیع را با دورترین دروازه امام هشتم در مشهد مقایسه می کردم. با اینکه این در و دیوار به مزار چهار امام (ع) و پاکان دیگر، نزدیک تر بودند، اما مدت ها دقت کردم کسی را ندیدم که بر این در و دیوار و حتی بر در و پنجره مشرف بر مزار حضرت زهرا و فرزندان و این همه زنان و فرزندان پیامبر (ص) و صحابه و زهاد، بوسه زند. شاید برای اینکه اولاً ضریحی در کار نیست. و ما هم به ضریح عادت داریم. ثانیاً خبری از تجمل و تعلق چیزی به کسی نیست. بیابان است و حصار و بوس.

مأخذ

از این خانه به آن خانه، سید یحیی یثربی، تهران، ۱۳۸۰، مقدمه و ص ۲۴-۲۴؛ دانشنامه دانش گستر، تهران، ۱۳۸۹، ج ۱۸، ص ۳۹۷.

خانه حسین الضمیری

خانه حسین الضمیری، منزل متعلق به او در بقیع.

حسین بن عبدالله بن ضمیره حمیری ساکن مدینه و اصالتاً پدر و اجدادش اهل مدینه بودند. او در بقیع منزلی داشت که از جدش به او ارث رسیده بود.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۷ق، ص ۳۰۰.

خانه زید بن ثابت

خانه زید بن ثابت، دار منسوب به او در بقیع.

ظاهراً زید بن ثابت دو خانه، یکی در بقیع و دیگری نزدیک مسجد النبی داشته است. گویا در زمان خلافت عمر بن خطاب

جرمی مرتکب شد و عمر او را در خانه اش در بقیع حبس کرد.

برخی از شهدای احد، در کنار این خانه دفن شدند.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۷ق، ص ۲۸۹.

خانه عقیل

خانه عقیل، محل زندگی عقیل بن ابی طالب و پس از وفات او محل دفن ائمه بقیع(ع) و برخی مشاهیر دیگر.

عقیل برادر حضرت علی(ع)، از شخصیت های مشهور صدر اسلام و از صحابه رسول اکرم(ص) بود. خانه اش از چند جهت حائز اهمیت است. در دوره حیات عقیل، این خانه محلی برای رسیدگی و رفع و فتق امور مردم بوده و پس از مرگ عقیل، این خانه آرامگاه بسیاری از بزرگان بنی هاشم و نزدیکان رسول اکرم(ص) و اهل بیت(ع) بوده است.

این خانه در نقشه های جدید در کوچه ای به نام الروحاء است. این کوچه از غرب تا شرق بقیع امتداد دارد. سه چهارراهی در این کوچه هست و خانه عقیل نزدیک چهارراه دوم و جنب قطعه همسران پیامبر(ص) واقع است. مساحت آن وسیع بوده، به طوری که یک سمت آن در قسمت شمالی است که تا جنوب بقیع امتداد دارد. خانه از در غربی تا در شمالی را شامل می شده است. چون ابراهیم فرزند حضرت رسول در سمت شمال این خانه و ائمه در سمت جنوب آن دفن شده اند. بهر حال تعیین جغرافیایی دقیق این خانه قابل بحث است.

خانه عقیل سابقه نیکویی دارد، چون محل نیایش و

ص: ۲۷۸

مناجات همیشگی رسول الله در بقیع بوده؛ نیز محل زندگی عقیل برادر علی بن ابی طالب (ع) و پایگاه رسیدگی به امور بوده است. وقتی امام حسن (ع) به دستور معاویه مسموم و شهید شد، قرار بود در کنار رسول اکرم (ص) و در مرقد نبوی دفن شود ولی مخالفان مانع شدند و امام حسین (ع) به عنوان وصی مجبور شد، جسد مطهر امام حسن (ع) را به بقیع آورده و در بهترین نقطه یعنی خانه عقیل دفن نماید. پس از آن نیز جسد‌های مطهر امامان زین العابدین (ع) و امام باقر (ع) و امام صادق (ع) در همین خانه در کنار ایشان دفن شدند.

نیز پیش از دفن چهار امام در خانه عقیل، عباس بن عبدالمطلب در اول مقابر بنی هاشم و در داخل خانه عقیل در کنار قبر فاطمه بنت اسد دفن شده است.

خانه عقیل بعد از دفن ائمه (ع) شیعیان به نام «مقبره ائمه بقیع» یا «مرقد ائمه بقیع» یا «حرم ائمه بقیع» مشهور شد. اما قبور ائمه بقیع (ع) مانند سایر قبرها در محوطه باز و مکشوف نبوده بلکه مانند تربت پاک رسول خدا (ص) در زیر سقفی بود و اجساد مبارک و پیکر مطهرشان در داخل اتاق هایی از خانه متعلق به عقیل قرار گرفت. به مرور زمان این خانه به ساختمانی مناسب، به شکل مسجد تبدیل گردیده سپس در محل همان ساختمان، بزرگترین و مرتفع ترین گنبد و بارگاه بقیع بنا شد که در قرون متمادی دارای خادم، دربان و دارای ظریفترین و گرانباترین ضریح و صندوق با زیباترین روپوش و دارای فرش و قندیل بوده است. تا اینکه در هشتم شوال ۱۳۴۴ق توسط معتقدان به وهابیت بکلی تخریب شد.

مآخذ

اسد الغابه، ابن اثیر، تهران، المطبعة الاسلامیه، بی تا، ج ۲، ص ۱۵۸؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمدصادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۸۵ش؛ تاریخ المدینه المنوره، قم، دار الفکر، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۲۷؛ عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمد العباسی، بی جا، المطبعة المدنی، ص ۱۴۸ و ۱۵۲؛ وفاء الوفاء، السمهودی، به کوشش محمد محیی الدین عبدالحمید، بیروت، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص ۹۴۱ و ۸۹۰.

نیز نک-: دار عقیل

خانه محمد بن زید

خانه محمد بن زید، محل سکونت محمد بن زید در وسط بقیع.

محمد بن زید فرزند زید بن علی بن حسن (ع) است. زید، پدرش رهبر انقلاب زیدیه و فرزند امام سجاد (ع) بود و در ۱۲۲ق به شهادت رسید. با توجه به اینکه تاریخ تولد محمد بن زید در بسیاری از منابع نیامده می توان حدس زد او در سال ۱۲۲ق در قید حیات بوده است. ولی تواریخی که به نقش او در حوادث سال ۲۷۴ق تأکید کرده اند (وفیات الاعیان، ج ۶، ص ۴۲۴)، درست نیست. نیز منابعی که محمد بن زید یا پدرش را از صحابه رسول خدا دانسته اند (تاریخ و آثار اسلامی، ص ۳۶۵) هم صحیح نیست. گاه پدرش زید را فرزند علی بن ابیطالب دانسته اند (همان)، با توجه به اینکه حضرت علی (ع) فرزندی به نام زید نداشته (نک اعلام الوری، ج ۱، ص ۳۹۵-۳۹۸) این مطلب هم درست نیست.

خانه اش در وسط بقیع و در کنار خانه عقیل قرار داشت. نیز مقبره اش در نزدیک مقبره عثمان بن مظعون بود. چهار قبر به نام های محمد بن زید، سفیان بن حارث، عبدالله بن مسعود و مقداد بن اسود در کنار هم بودند و کوچه این خانه ها به نام الروحاء یا کوچه راه خانه محمد بن زید در وسط بقیع قرار داشت. او پس از درگذشت در خانه اش دفن شد، از اینرو خانه و مقبره اش یکی بود.

لازم به ذکر است که از اهل بیت(ع) دو زید در صدر اسلام بوده اند: یکی فرزند امام حسن(ع) و دوم فرزند امام سجاد(ع).

مآخذ

اعلام الوری، طبرسی، قم، مؤسسه آل البیت(ع)، ۱۴۱۷ق؛ البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۵-۶؛ تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۶۵؛ دانشنامه دانش گستر، مدخل زید بن علی(۷۵-۱۲۲)؛ وفیات الاعیان، ابن خلکان، به کوشش احسان عباس، بیروت، دارصادر، ۱۹۷۷م.

نیز نک- : الروحاء؛ محمدبن زید

خَبَاب

خَبَاب، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ص: ۲۷۹

خَبَابِ مولى عتبه بن غزوان و مكنى به ابو يحيى بود. پس از اينكه مولايش به اسلام و نبوت ايمان آورد او هم مسلمان شد. پس از آن در جنگ ها و امور اجتماعى فعالانه مى كوشيد. از جمله در جنگ بدر همراه عتبه بن غزوان، مولايش شركت داشت.

در سال ۱۹ق در دوره ی خلافت عمر بن خطاب در مدینه در گذشت. در حالی که پنجاه سال عمر داشت. عمر بن خطاب بر پیکرش نماز گزارد. و پس از غسل و کفن در بقیع به خاک سپرده شد.

ابن سعد درباره خباب اینگونه گزارش کرده است: ابویحیی خباب با تمیم مولى خراش بن الصَّيْمَه توسط رسول خدا پیمان برادری منعقد کرد. او در بدر، خندق، احد و دیگر حوادث مهم در کنار رسول خدا حضور داشت. در سال ۱۹ق در پنجاه سالگی در گذشت (الطبقات الكبرى، ج ۳ و ۴، ص ۵۳).

مأخذ

الروضه المستطابه، به كوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مكتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۲؛ الطبقات الكبرى، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۶م.

الْخَبَابِ ← بقیع الْخَبَابِ

خبر تکذیب بازسازی بقیع ← تکذیب بازسازی بقیع

خراسان و بقیع

خراسان و بقیع، مقایسه ساختمان های زیبا و انواع جذابیت های زیبای شاستان قدس رضوی با خرابی های بقیع.

مقاله ای به قلم سید هاشم الامین در دائره المعارف الشيعيه درج شده که قسمتی از آن به مقایسه بقیع و خراسان می پردازد.

این دائرهالمعارف به كوشش سید حسن امین (متولد ۱۳۲۴ق) فرزند آیت الله سید محسن امین عاملی تدوین و منتشر شده است. این اثر مقاله بلندی درباره بقیع دارد که بخشی از آن درباره مقایسه بقیع با خراسان است و توسط هاشم الامین به هنگام زیارت مرقد مبارک امام رضا(ع) در مشهد سروده شده است.

جلال و عظمت امام رضا(ع) همه جا را فرا گرفته و عطرها و شمع ها، ضریح زیبایش، کرامت فراگیر حضرت به گونه ای است که همه را جذب کرده است. اما بقیع توسط غاصب تخریب شده و وضع اسفناکی دارد.

مأخذ

دائرهالمعارف الاسلاميه الشيعيه، به كوشش سید حسن امین، بیروت، دارالتعارف، ۲۰۰۲م، ج ۸، ص ۲۷۶-۲۷۷.

خزاعل، حسین ← حسین خزاعل

خزیمه ← ابورافع

خسروشاهی، احمد

خسروشاهی، احمد، از علمای شیعه و مدفون در بقیع.

او از خاندان خسروشاهی است که اصالت ترک از آذربایجان دارند؛ اما در تهران و قم ساکن می باشند. از این خاندان عالمان و فقیهان بزرگی ظهور کرده اند. احمد خسروشاهی فرزندی به نام مرتضی داشت. او نویسنده و فقیه متبحری بود. کتابی به نام اهداء الحقیق فی معنی حدیث الغدیر نوشت که در سال ۱۳۵۳ق در نجف اشرف منتشر شد.

احمد خسروشاهی در ۱۳۲۶ق در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۱۵؛ الذریعه، آقا بزرگ طهرانی، قم، ۱۳۹۱ق، ج ۲، ص ۴۸۲-۴۸۳.

خسونت

خسونت، شیوه تاریخی کشتن و ارعاب زوار به منظور کاهش زیارت عتبات مقدس.

حاکمان جور و ظالم با کشتن و ایجاد رعب و ترس در طول تاریخ درصدد بوده اند تا با این شیوه مانع آمدن زوار گردند یا حداقل از رونق و شلوغی حرمین و عتبات کاسته شود. این شیوه را حجاج و سپس متوکل خلیفه عباسی در مورد زوار کربلا به اجرا گذاشت ولی همه آنان نتیجه معکوس دریافت کردند و زائران عشق افزون تری پیدا کردند. اما در دوره وهابیون این شیوه وسیع تر و با استفاده از ابزار کشتار و قلع و قمع جدیدتر اجرا شده است.

ص: ۲۸۰

قهر و غلبه و به کارگیری زور، شمشیر، قتل، غارت و ایجاد رعب و وحشت در همگان مؤثر بود. کشت و کشتاری که وهابیان در شهرهای مختلف حجاز و شام و یمن و عراق اجرا کردند، هر انسانی را به شگفتی وامی دارد و از شنیدن این جنایات لرزه بر تن مستولی می گردد.

در زمان حاضر نیز با انواع عملیات های انتحاری مخصوصاً بر علیه شیعیان چه در کاظمین و بغداد و سامرا و چه در خود حرم امن الهی و چه در کشورهای دیگر سعی در حفظ حیات خود دارند. برای نمونه بیش از ۵۵۰ هزار نفر شیعه پاکستانی در منطقه «پاراچنار» این کشور، مدت بیش از ۱۸ ماه که در محاصره گروه های طالبان و بمباران آمریکایی ها قرار گرفته و راه های اصلی ورود آب و غذا بر روی ساکنین این منطقه بسته شده و مردم آنجا در محاصره قرار داشتند. نیروهای طالبان تنها در یک حمله ۶۰۰ تن از شیعیان پاراچنار را به شهادت رسانده اند و در یک اقدام بی سابقه به قطع دستان کودکان خردسال مبادرت نموده اند.

حجاج و زائران در مکه و مدینه اگر از قوانین و احکام وهابیون در هنگام مثلاً زیارت مرقد حضرت محمد(ص) تخطی کنند با عتاب و خشم قوی یا عملی مواجه می شوند. با اینکه مسلمانان پیرو دیگر مذاهب مثلاً شافعیان می خواهند از احکام و ضوابط مذهب خودشان پیروی کنند. یک مسأله مهم، برخورد دربان های بقیع با زائران شیعه بود. دربان ها درخواست پول می کردند و اگر زائران ایرانی و شیعه نمی پرداختند یا کم می پرداختند با ضرب و شلاق های بواب ها مواجه می شدند (سفرنامه های حج قاجاری، ج ۶، ص ۶۷۲). در دهه های اخیر ده ها و صدها مسلمان به خاطر مثلاً قرائت زیارت برای ائمه(ع) بقیع در کنار دیوارهای این قبرستان به زندان رفته اند و زشت ترین بدرفتاری ها را تحمل کرده اند.

همواره مدیریت بقیع با شیعیان برخورد ایده آل نداشتند اما تا قبل از استقرار آل سعود، تعامل معقول تری داشتند؛ اگر آزار و اذیت می نمودند ولی با مذاکره و گفت و گو مسائل فیصله می یافت اما با آمدن آل سعود زورگویی و خشونت نسبت به زائران بقیع به حداکثر رسید (برای مطالعه وضعیت پیش از آل سعود نک- خاطرات سفر مکه، ص ۱۲۸ به بعد).

حمزه الحسن تحقیقات گسترده درباره خشونت و رفتارهای ضد انسانی وهابیون و آل سعود علیه شیعیان داشته و در کتاب الشیعه فی المملکه السعودیه آنها را آورده است. به ویژه در بخش های الشیه والاخوان (ص ۱۴۳-۱۹۱)؛ تدمیر الآثار (ص ۲۲۵-۲۵۷)، به تفصیل رفتارهای علیه شیعیان را توضیح داده است.

مآخذ

خاطرات سفر مکه، احمد هدایتی و محمدعلی هدایتی، طهران، ۱۳۴۳؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹؛ فاجعه البقیع، جلال معاش، بیروت، مؤسسه الامامه، ۲۰۰۶م؛ مجله عبرت های عاشورا، جمعه ۲۵ بهمن ۱۳۸۷، ص ۳.

خضراء ابان

خضراء ابان، وضعیت سابق حش کوب، بخشی از بقیع.

حش کوكب مكاني است كه عثمان بن عفان پس از كشته شدن توسط انقلابي ها در آنجا دفن شد. اين مكان ابتدا در خارج از بقيع قرار داشت ولي با دفن اموات در فاصله بين بقيع و حش كوكب در واقع بقيع را توسعه دادند و حش كوكب جزء بقيع شد. البته ديوارى هم وسط آن دو بود كه به دستور امويان تخریب شد.

در اينكه حش كوكب قبلاً بستان و باغ زيبايى، به نام «خضراء ابان» بوده؛ چون اين باغ در تملك ابان بن عثمان بود يا خضراء ابان با حش كوكب دو منطقه بوده است، ديدگاه ها متفاوت است.

ديدگاه هاى ديگر درباره حش كوكب هست كه در مقاله حش كوكب آمده است.

مآخذ

الشيعة فى المملكة السعودية، حمزه الحسن، بيروت، دار الساقى، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۱۴۴-۱۹۱؛ المدينه بين الماضى والحاضر، ابراهيم بن على العياشى، المدينه المنوره، المكتبه العلميه، ۱۹۷۲م/۱۳۹۲ق، ص ۳۱۶-۳۱۷.

نك:- حش كوكب

ص: ۲۸۱

خط مشی سکوت، مواضع آل سعود در مسکوت گذاشتن بقیع.

آل سعود برای ترویج نحله جدید وهابیت، چاره ای جز نابودی مذاهب رقیب را نداشت. اما رقبای وهابیت مثل شیعه یا شافعیه یا حنفیه بسیار ریشه دار و با اصالت بودند و به آسانی نمی توانستند آنها را از میان بردارند. اولین و مهم ترین اقدام آل سعود تخریب و نابودی آثار مشهود و فیزیکی مذاهب بود. به همین دلیل بقیع و دیگر اماکن مقدس را تخریب کردند. در ادامه تلاش کردند یاد و خاطره مردم اعم از نسل کنونی و نسل های آتی را از این اماکن پاک کنند. از اینرو هرگونه گزارش و نوشته ای درباره بقیع و دیگر اماکن بود سانسور کردند.

رژیم آل سعود سازمان بزرگی به نام مؤسسه بحوث و دراسات المدینه المنوره تأسیس کرده که کارش فقط مدینه پژوهی است. این مؤسسه آثار بسیاری منتشر کرده است. نیز ناشران دیگر مستقر در این کشور آثار بسیاری درباره مدینه منتشر کرده اند ولی تماماً وقتی به بقیع رسیده اند یا به گزارش مختصری اکتفا کرده اند و یا اصلاً از بقیع یادی نکرده اند. با اینکه منابع قدیمی و متعلق به قرون سابق به تفصیل به بقیع پرداخته اند. یکی از نویسندگان سعودی به نام سید احمد یاسین در سال ۱۳۱۲ق کتابی به نام تاریخ المعلم المدینه منوره قدیماً و حدیثاً نوشته و تمامی موضوعات کوچک و بزرگ را بررسی و توصیف کرده ولی بقیع را به طور خیلی خلاصه در چند سطر فقط به عنوان گورستان عمومی مردم مدینه معرفی کرده است. بنابراین خط مشی دولت آل سعود مسکوت گذاشتن بقیع است تا به فراموشی سپرده شود یا حداقل به عنوان یک محل معمولی معرفی شود زیرا این محل پرچم و نمودار یک فرهنگ و معرف یک جامعه است که نزاع و اختلاف تمام عیار با مبانی وهابیت دارند.

البته وهابیون همگی یک طرز فکر و عقیده ندارند بلکه در درون وهابیت جریان هایی مثل لیبرالیسم، سلفیه جدید، قطبیه (طرفدار سید قطب)، ملکیه (درباری و طرفداران رژیم پادشاهی) هست و در مورد بقیع همگی یک طرز فکر ندارند. اما کتاب هایی که توسط مؤسسات و مراکز وابسته به دولت منتشر می شود معمولاً خط مشی سکوت در برابر بقیع را مراعات کرده اند. این جریان با اینکه هر سال مبالغ هنگفتی صرف ترویج میراث تاریخی عربستان می نماید ولی فقط جاهایی را بازسازی و مرمت و تبلیغ می کند که در راستای اهداف وهابیت و آل سعود باشد ولی هر موردی که صبغه شیعی یا غیر حنبلی و غیر سلفی و غیر وهابی داشته باشد، اصل آن تخریب و گزارش های درباره آن هم حذف می گردد. بطوری که نسل جدید اطلاع و آگاهی از آنها ندارد.

در راستای همین خط مشی کتب درسی را به گونه ای تدوین کردند که فقط وهابیت را تبلیغ می کند. بطوری که برخی مجامع اعتراض کردند و خواستار تعویض کتب شدند. برخی اسناد و مدارک در این باره گردآوری شده است (نک- حمزه الحسن، ج ۲، ص ۵۲۴-۵۲۵).

آل سعود چند خط مشی را با هم اجرا کرده است: خط مشی تبلیغ گسترده علیه شیعه؛ خط مشی تخریب و نابودی اماکن مقدس غیروهابی به عنوان مراکز تجمع شیعیان و مسلمانان؛ خط مشی سانسور مطالب درباره آثار تمدنی و تاریخی و مدنی

متعلق به شیعه یا دیگر مذاهب غیر وهابی.

مآخذ

تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۲۱؛ تبذیر الظلام الی خط الشیعه، ابراهیم الجبهان، مدینه، ۱۴۰۸ق؛ الدین و الدوله فی المملکه السعودیه، ایمن الیاسینی، لندن، ۱۹۸۷م؛ الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۵۵ و ۵۲۴؛ مجله سراج المنیر، سال یکم، ش ۴، زمستان ۱۳۹۰، ص ۱۷۱-۱۹۶.

خُفَاف بن ایمن الغفاری

خُفَاف بن ایمن الغفاری، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

نام کامل و درست او، خُفَاف بن ایماء بن رَحَضَه بن خربه الغفاری است. او و پدرش (ایماء) و جدش (رَحَضَه)، سه نسل از صحابه حضرت بودند. در صلح حدیبیه و بیعت رضوان مشارکت فعال داشت. همان بیعتی که خداوند از آنان اعلام رضایت کرده است(سوره

ص: ۲۸۲

فتح، آیه ۱۸). پدرش از بزرگان منطقه غفار بود.

او مبلغ بود و سال‌های زیادی به تبلیغ اسلام پرداخت به ویژه در مسجد بنی غفار در مدینه امام جماعت و خطیب و واعظ بود. او در دوره خلافت عمر بن خطاب فوت کرد و پس از غسل و کفن در بقیع دفن شد.

مآخذ

دانشنامه سیره نبوی: صحابه رسول خدا(ص)، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۱۸۸-۱۸۹؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۲-۴۳.

خلاصه الوفاء

خلاصه الوفاء، تلخیص کتاب وفاء الوفاء توسط خود مؤلف آن.

مؤلف کتاب وفاء الوفاء و خلاصه الوفاء ابوالحسن علی مشهور به سمهودی است. امام نورالدین، ابوالحسن علی بن القاضی عقیف الدین عبدالله الحسنی، مشهور به السمهودی، منسوب به سمهود، از شهرهای مصر است. سلسله نسب وی به حسن مُثنی بن حسن بن علی ابی طالب(ع)، می رسد و لذا به او حسنی هم گفته می شده است.

در ماه صفر سال ۸۴۴ق در سمهود متولد شد. در همان شهر علوم مقدماتی اسلامی را فرا گرفت و قرآن کریم را حفظ کرد. سپس برای تکمیل دروس به قاهره آمد و حدیث، فقه، اصول، ادبیات عرب و عرفان را نزد شمس جوهری و شریف مناوی تحصیل کرد. سپس به مدینه منوره رفت و در آنجا سی و سه سال ساکن بود. ابتدا نزد استادان مکه و مدینه مانند شهاب الابشیطی و ابوالفرج المراغی حدیث، فقه و علوم اسلامی را فرا گرفت و مدتی در کتابخانه مسجد رسول خدا(ص) به کتابداری مشغول بود، تا اینکه اجازه تدریس یافت و از علمای شافعی مذهب معروف زمان خود در مدینه شد. شاگردان فراوانی از او بهره بردند. در مواقع ضروری، فتوا صادر می کرد و به استفتائات پاسخ می گفت. در عین حال مورّخی ادیب، عارف، اهل یقین و معتقد به توسل و زیارت بود.

وی پس از سفر به بیت المقدس و زیارت آنجا مجدداً به مدینه منوره بازگشت و مدینه را به عنوان وطن دائمی خویش اختیار نمود، تا اینکه در همان جا در هیجدهم ماه ذیقعده سال ۹۱۱ق به دیار باقی شتافت. عموم اصحاب تراجم از او به بزرگی یاد کرده و فضل و مرتبت او را تحسین کرده اند.

سمهودی در مدینه منوره کتابهای متعددی نگاشت مانند:

جواهر العقیدین فی فضل الشرفین؛ الافصاح (حاشیه ای بر الايضاح فی مناسک الحج اثر امام نووی است)؛ امنیه المعتنین بروضه الطالبین، که حاشیه ای است بر کتاب الروضه در فقه شافعی؛ الانوارالسنیه فی اجوبه الأسئلة الیمینیه.

او مدینه پژوه و بقیع شناس قابلی بود و چند کتاب درباره مدینه منوره نوشته است:

اقتضاء الوفا، باخبار دارالمصطفی؛ این کتاب را به صورت مفصل و مشروح نگاشته، اما موفق به اتمام آن نشد. در یکی از مسافرت هایش به مکه مُکَرَّمه این کتاب را همراه دیگر کتاب هایش در حجره خود در مسجد پیامبر گذاشته بود. در همین زمان، آتش سوزی مهیبی در مسجد النبی رخ داد. یعنی در سال ۸۸۶ق آتش از اماکن مسجد النبی (ص) آغاز شد و موجب از بین رفتن بسیاری از اثاثیه و کتب شد. اما مؤلف تصمیم گرفت کتاب دیگری درباره مدینه بنگارد و کتاب وفاء الوفا باخبار دارالمصطفی را نوشت. این کتاب به صورت وفاء الوفی هم ثبت شده که درست است. این کتاب مهم ترین کتاب مربوط به تاریخ مدینه است. کتابی است در چهار جزء که در دو مجلد ضخیم بارها به چاپ رسیده است. استاد محمد محیی الدین عبدالحمید تصحیح دقیقی از کتاب انجام داده و مجدداً انتشار یافته است.

پس از تألیف کتاب فوق برای سهولت دسترسی زوار و علاقه مندان، سمهودی کتاب خود را در سال ۸۹۱ق تلخیص و تقریباً نیمی از آن را حذف کرد و به صورت کتاب مستقلی درآورد، اسم این کتاب گزیده عبارت است از:

خلاصه الوفا باخبار دارالمصطفی.

در کتاب خلاصه الوفا تمام مطالب مهم وفاء الوفا آورده شده و بعضاً از ذکر اسناد روایات طولانی و روایات گوناگون

که دارای یک موضوع بوده اجتناب ورزیده است، خلاصه الوفا چاپ های گوناگونی دارد، توسط شیخ ابراهیم فقیه نیز تصحیح شده و در سال ۱۴۰۳ق در یک مجلد در مکه مکرمه منتشر شده است. گویا نخستین بار در قاهره، ۱۲۸۵ق / ۱۸۶۹م توسط دارالطباعه منتشر شد.

مؤلف مطالب را در هشت باب تنظیم کرده است:

باب اول: در اسامی مدینه؛

باب دوم: در فضیلت زیارت و فضل مسجد نبوی؛

باب سوم: در اخبار ساکنان مدینه از زمان قدیم تا هنگام مهاجرت رسول خدا به مدینه؛

باب چهارم: در بیان چگونگی معماری مسجد نبوی؛

باب پنجم: در مساجد نبویه مدینه یعنی مساجدی که در شهر مدینه پیامبر نماز گزارده اند؛

باب ششم: در اسامی چاه ها، چشمه ها و... مدینه منوره؛

باب هفتم: در مساجدی که پیامبر در آنجا نماز گزارده اند و این مساجد در راه مکه، در راه غزوات و... بوده اند؛

باب هشتم: در جغرافیای مدینه است.

هر کدام از این ابواب دارای فصل هایی است. برخی از این فصل ها درباره بقیع است.

از خلاصه الوفا دو ترجمه به فارسی وجود دارد:

۱ - ترجمه ای از شهاب الدین احمد دولت آبادی موجود است که سال نگارش آن با تاریخ مرگ دولت آبادی در سال ۸۴۹ق، مطابقت ندارد. و اطلاعاتی نیز از این مترجم در دست نداریم. یعنی این کتاب در ۸۹۱ق توسط سمهودی خلاصه شده است ولی دولت آبادی در ۸۴۸ یا ۸۴۹ق در گذشته است. احتمالاً مترجم شهاب الدین احمد بخاری یا مترجم دیگر باشد. پس از تحقیقات فراوان در این باره هنوز به نتیجه روشنی نرسیده ایم.

۲ - ترجمه دیگر به نام اخبار حسینه در اخبار مدینه نامیده شده است، کلمه حسین بر وزن جمیل با همان معنا یعنی زیبا که در زبان فارسی امروز ایران کمتر مورد استفاده قرار می گیرد، اما در زبان های شبه قاره هند مانند اردو بسیار زیاد به کار می رود، و این واژه از فارسی به این زبان ها راه یافته است.

حاج سید جواد مصحح برای جلوگیری از اطاله نام این ترجمه، قسمت دوم یعنی «اخبار مدینه» را به عنوان نام برگزیده است.

متأسفانه در هیچ یک از منابع موجود نامی از مترجم کتاب برده نشده اما می دانیم که این ترجمه در شهر مکه صورت پذیرفته

است. از شیوه نگارش و استفاده از واژه «حسین» چنین بر می آید که مترجم از فارسی آموختگان شبه قاره هند و یا آسیای مرکزی بوده باشد، و از اینکه ترجمه در شهر مکه صورت پذیرفته احتمال می رود که در آن شهر مقدس زبان فارسی هم تا حدی رایج بوده بهر حال این موضوع قطعی است که مترجم کتاب آشنایی کامل با زبان فارسی و عربی داشته و با دقت و وسواس عجیبی ترجمه را انجام داده است و لذا می توان این متن را یکی از گنجینه های قیمتی دُرّ دری و احیای میراث مشترک مسلمانان محسوب کرد.

تاریخ ترجمه نسبتاً به زمان تألیف کتاب نزدیک بوده است زیرا مترجم در آخر نسخه متعلق به آستانه گولره شریف مورخ سال ۱۰۰۲ق نوشته است:

«شرف اتمام یافت و آفتاب اختتام برین اوراق تافت، در آخر روز چهارشنبه هفتم ماه شوال سنه تسع و ستین و تسعمائه (۹۶۹) در مکه معظمه زاده‌ها الله شرفاً»

با توجه به تاریخ درگذشت سمهودی که سال ۹۱۱ق است معلوم می شود که این ترجمه پنجاه و هشت سال بعد از وفات مؤلف انجام پذیرفته است. مصحح (حاج سید جوادی) نسخه ای را برگزیده که قدیمی ترین نسخه بوده و تاریخ ۱۰۰۲ق را دارد. یعنی کاتب سی و سه سال پس از ترجمه کتاب موفق به کتابت این کتاب شده است.

تصحیح کتاب بر اساس سه نسخه خطی انجام شده است. این نسخه ها عبارتند از:

نسخه کتابخانه آستانه گولره شریف، راولپندی، نام کاتب احمد بن قیا بن یوسف و تاریخ کتابت ۱۰۰۲ق است.

دوم نسخه کتابخانه دانشگاه پنجاب، لاهور.

و سوم نسخه کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات

سید کمال حاج سید جوادی بر اساس سه نسخه فوق ترجمه خلاصه الوفاء را تصحیح و آماده انتشار نمود و با این مشخصات منتشر کرد:

اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دار المصطفی، علامه نورالدین سمهودی، تهران، نشر مشعر، ۱۳۷۶.

بخش هایی از این کتاب که مرتبط به بقیع است در مقالات مستقل گزینش و در این دانشنامه آمده است.

مآخذ

اخبار مدینه، مقدمه سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۱-۲۷؛ الذریعه، آقا بزرگ طهرانی، قم، اسماعیلیان، ج ۹، ص ۵۵۳-۵۵۴؛ فهرست اعلام الذریعه، علینقی منزوی، تهران، دانشگاه تهران، ج ۲، ص ۱۰۹۶.

خلفای مسلمان

خلفای مسلمان، مواضع و دیدگاه های خلفای راشدین، اموی و عباسی و دیگران نسبت به بقیع.

منابع فراوانی درباره خلفا و تاریخ خلفا نوشته و منتشر شده است. با مطالعه آنان در می یابیم که اغلب و اکثر آنان به تبع از پیامبر اکرم (ص)، بقیع را محترم و مکرم می شمردند. اما پادشاهان سعودی که خود را خلیفه و پاسدار حرمین شریفین می دانند، دیدگاه ها و موضع گیری های متضاد با دیگر خلفا داشته اند. مواضع وهابیون به عنوان حاکمان اسلامی یک استثنا و یک موضع گیری خلاف قاعده و رویه جاری در تاریخ اسلام است.

نقل هایی وجود دارد که حاکی است خلفا با ایجاد بنا در بقیع مخالفتی نکرده اند؛ چنانکه درباره خود پیامبر (ص) مخالفتی از آنان دیده یا شنیده نشده است. بر مضع شریف نبوی بنایی وجود داشته و حضرت در زیر سقف و بنا، که بیت شریفش بوده، دفن گردیده است.

طبرانی در معجم الکبیر، داستانی مفصل از رفتن عمر، خلیفه دوم، به بقیع نقل می کند و در ادامه آن که بسیار طولانی است، می نویسد: پس عمر از خانه خود خارج شد و در حالی که همراهانش با او بودند، به بقیع غرقه رفتند. پس وی به همراهان گفت: هر یک از شما آرزوی خود را بگویید. مردی گفت: من آرزو دارم که مال و ثروتی داشته باشم و آن را در راه خدا انفاق کنم. فرد دیگری گفت: آرزو دارم از توان و نیروی جسمانی خوبی برخوردار باشم و از زمزم برای حاجیان و عمره گزاران آب بکشم. عمر گفت: من دوست می دارم، مردی همچون عمیر بن سعید (عامل عمر در حُمص) داشته باشم و از وجودش در راه کمک به مسلمین بهره ببرم. سپس افزود اینجا (بقیع) محل آرزو کردن و درخواست از خدا و محل اجابت آن است.

این حدیث را ابن ابی الحدید با تفاوتی اندک نقل کرده و دیگران نیز آن را با تغییرات کمی آورده اند.

نقل شده که عمر بن خطاب به بقیع رفته گفت: درود بر شما ای اهل قبور، اخباری که نزد ما است این است که زنانان به ازدواج دیگران درآمدند و خانه هایتان به دست دیگران به سکونت درآمد و اموالتان تقسیم شد.

صدایی پاسخ داد، گفت: پسر خطاب اخبار ما این است که: آنچه از پیش فرستادیم، در اینجا آن را یافتیم و از آنچه انفاق کردیم، سود بردیم و آنچه را که به جا نهادیم، خسارت کردیم و شاعر چه زیبا سروده است: پیش از مرگ، بفرست عمل صالح را و بکوش که چاره ای جز تلاش و عمل صالح نیست.

سیره و روش خلیفه سوم (عثمان) نیز همین بود. او چنان عنایت و توجهی به بقیع داشت که به نقل بسیاری از مورخان، حشّ کَوکَب را خرید و به خاک بقیع افزود.

ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه، این مطلب را آورده است: حشّ کَوکَب (به فتح اول و تشدید دوم)، جایگاهی است نزدیک بقیع غرقد، که عثمان خرید و به بقیع افزود و چون به قتل رسید، در همانجا دفن شد.

این قطعه تاریخی، اهتمام عثمان به بقیع را نشان می دهد که بخشی را خرید و به بقیع افزود. از بین خلفا و امیران و سلاطین کمتر کسی است که نسبت به بقیع مساعدت و بذل و بخشش نداشته باشد. این نشانگر نگاه و موضع مثبت عمومی نسبت به بقیع است.

مأخذ

الجامع لاحکام القرآن، القرطبی، بیروت، دار احیاء التراث العلمی، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۷۲؛ شرح نهج البلاغه، ابن

ص: ۲۸۵

ابی الحدید، قم، منشورات مکتبه آیت الله المرعشی، ۱۳۸۷ق، ج ۱۶، ص ۱۲؛ مجمع الزوائد و الفوائد، الهیثمی، بیروت، دار الکتب العلمیه. بی تا، ج ۲، ص ۶۰؛ المعجم الکبیر، سلیمان بن احمد طبرانی، القاهره، مکتبه ابن تیمیه، بی تا، ج ۷، ص ۵۳.

خلیفه سلطان

خلیفه سلطان، از علما و مرمت کنندگان بقعه ائمه بقیع.

محمد بن امیر شجاع الدین محمود اصفهانی مشهور به خلیفه سلطان در سال ۱۰۰۱ق چشم به جهان گشود. او داماد سلطان و از مدرسین مشهور و صاحب تألیفات فراوان و حوزه درسی بسیار شلوغ بود.

در سفر حج، وقتی به بقیع رفت تصمیم گرفت، آرامگاه ائمه را بازسازی و مرمت کند. او علاوه بر توسعه حرم ائمه بقیع(ع)، قبه ها را هم مرمت کرد.

مأخذ

اعیان الشیعه، سید محسن امین، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ج ۶، ص ۱۶۶؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۷ق، ص ۲۹۶.

خلیلی، جعفر

خلیلی، جعفر، پژوهشگر و نویسنده در زمینه عتبات عراق و حجاز و نیز بقیع.

جعفر خلیلی، پسر اسدالله تهرانی پژوهشگر، تاریخ نگار، روزنامه نگار و مترجم ایرانی تبار مقیم عراق بوده است. در سال ۱۳۲۲ق/ ۱۹۰۲م/ ۱۲۸۱ش در نجف اشرف متولد شد. پدرش میرزا اسدالله ادیب و پزشک نامدار، نیای او میرزا علی، فقیهی بلند آوازه و پدر او میرزا خلیل (درگذشت ۱۲۸۰ق) از پزشکان ماهر روزگار خویش در تهران و نجف بوده است. عموی پدرش حاج میرزا حسین حاج میرزا خلیل (۱۳۲۶ق) از مراجع شیعه و از رهبران سه گانه جنبش مشروطیت ایران در نجف بود. جعفر در نجف درس خواند؛ سپس در مدارس این شهر تدریس می کرد. در سالی که پدرش درگذشت از کار تدریس کناره گرفت و در ۱۳۴۹ق/ ۱۹۳۰م مجله هفتگی الفجر الصادق را در نجف منتشر کرد، اما یک سال بعد به علت مشغله اداری نشر مجله را متوقف ساخت. پس از چندی هفته نامه الراعی را منتشر کرد، اما پس از یک سال که نشر آن گذشت، به دستور دولت توقیف گردید. در ۱۳۵۴ق هفته نامه الهاتف را در نجف به راه انداخت و آن را به بغداد منتقل کرد. این هفته نامه تا ۱۳۷۳ق که دولت از نشر آن جلوگیری کرد مدت بیست سال بی وقفه انتشار یافت. خلیلی در ۱۴۰۱ق برای اقامت در عمان عراق را ترک گفت و در ۱۴۰۵ق درگذشت. وی برادر عباس خلیلی، نویسنده و مترجم ایرانی و عموی بانوی شاعر سیمین بهبهانی است. آثار زیادی از او منتشر شده است که مهم ترین آنها عبارت اند از: موسوعه العتبات المقدسه که درباره آستانه های مقدس مکه، نجف، کربلا، کاظمین، مشهد رضا، سامرا و مدینه است و در چندین مجله به چاپ رسیده است (بیروت ۱۹۶۵-۱۹۶۸م)؛ هکذا عرفتهم در سه جزء که زندگینامه شماری از اشخاص است و مجلد یکم آن در بغداد و مجلد دوم آن

در بیروت به چاپ رسیده است. المذن الاسلامیه و التاریخه العربیه الکبری. غالب آثار او در بغداد و نجف و بعضاً نیز در بیروت به چاپ رسیده اند.

کتاب موسوعه العتبات المقدسه، مجموعه ای ۱۲ جلدی درباره اماکن مقدس است که با این مشخصات نشر شده است:

موسوعه العتبات المقدسه، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، الطبعة الثانیه، ۱۴۰۷ق / ۱۹۸۷م، دوازده جلد.

مجلدات دوازده گانه عبارت اند از: جلد اول، المدخل؛ جلد دوم: مکه؛ جلد سوم: المدینه المنوره:

جلد چهارم و پنجم: القدس؛ جلد ششم و هفتم: النجف الاشرف؛ جلد هشتم: کربلا؛ جلد نهم و دهم: الکاظمین؛ جلد یازدهم، خراسان و جلد دوازدهم: سامراء.

جلد سوم ویژه مدینه (قسم المدینه) و شامل چهار بخش می باشد. یعنی در واقع مجموعه چهار مقاله بلند است: بخش اول با عنوان «المدینه المنوره قدیماً» به قلم خود جعفر الخلیلی تألیف شده و دارای مباحث مهمی درباره تاریخ مدینه، کوچ یهود به مدینه، آبار، بیابان ها، عیون، زراعت، تجارت و صنعت و مناطق مهم است. بخش دوم با عنوان المدینه المنوره فی الشعر به قلم فؤاد عباس است؛ بخش سوم با عنوان هجره الرسول الی المدینه به قلم حسین امین و بخش چهارم (المدینه فی

المراجع الغربيه) به قلم جعفر الخياط است.

این جلد چندین مبحث مفصل درباره بقیع دارد. نخست از بخش اماکن مهم مدینه، به بقیع هم می پردازد. دوم در مدینه در کتب مرجع غربی، ائمه بقیع از نگاه مستشرقین و بقیع از نظر دیگر خاورشناسان را گزارش می نماید. این بخش توسط محمدرضا فرهنگ به فارسی ترجمه شده و با عنوان مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی منتشر گردیده است.

مآخذ

دائرةالمعارف تشیع، ج ۷، ص ۲۵۰-۲۵۱؛ رؤوس اقلام عابره عن جعفر الخلیلی، مشکور الأسدی، بغداد دارالمعارف، ۱۹۷۱م، ص ۷؛ مستدرک اعیان الشیعه، سید محسن امین، ج ۲، ص ۲۱؛ معجم المؤلفین العراقیین، ج ۱، ص ۲۴۵؛ موسوعه العتبات المقدسه جعفر الخلیلی، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۲۲۲-۲۳۷ و ۲۸۰-۲۸۴ و ۳۲۸-۳۳۰؛ مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، جعفر الخلیلی، ترجمه محمدرضا فرهنگ، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۱۴۲-۱۵۰، ۱۸۴-۱۸۶.

خمینی، سید روح الله

خمینی، سید روح الله، فقیه تقلید، رهبر انقلاب اسلامی و مؤسس جمهوری اسلامی ایران در سده ۱۴ش و تلاشگر در احیای بقیع.

سید روح الله مصطفوی موسوی خمینی معروف به امام خمینی و آقا روح الله (۱۲۸۱-۱۳۶۸ش) در خمین متولد شد. در همان شهر تحصیلات اولیه را آغاز کرد. برای ادامه تحصیلات حوزوی در ۱۲۹۹ به اراک و سپس به قم رفت. نزد آیت الله عبد الکریم حائری یک دوره فقه و اصول تلمذ کرد. در قم علاوه بر تحصیل به تدریس هم می پرداخت. از سال ۱۳۴۰ مبارزات علیه رژیم پهلوی را آغاز کرد. در ۱۳۴۳ به ترکیه و سپس نجف اشرف تبعید گردید. بالاخره در ۱۳۵۷ بر آخرین شاه پهلوی غلبه کرد و پیروز شد و در ۱۳۵۸ نظام جمهوری اسلامی را تأسیس کرد.

امام خمینی زندگی فردی و اجتماعی پر حادثه ای داشته، آثار فراوانی پدید آورده و تا کنون چندین همایش درباره ایشان برگزار شد و نیز چندین کتاب، مقاله و پایان نامه درباره ایشان به زبانهای مختلف تألیف و منتشر شده است.

ایشان نسبت به وهابیت و آل سعود از دوره جوانی حساسیت داشت، کتاب مهمی به نام کشف الاسرار در نقد اسرار هزار ساله مرحوم حکمی تألیف کرد. در این کتاب وهابیت را نقد و ردّ کرد. نیز اقدامات تخریبی آل سعود را به شدت مورد انتقاد قرار داد. در سال ۱۳۴۷ هنگامی که در نجف تبعید بود، نامه ای به آل سعود نوشت و از رفتارهای این رژیم گلایه و انتقاد کرد. پس از تشکیل جمهوری اسلامی ایران و انتخاب ایشان به عنوان رهبر جمهوری اسلامی توسط مردم، اقدامات علیه آل سعود و وهابیت را گسترش داد. اولین اقدام، برنامه ریزی برای اجرای حج ابراهیمی، ارسال پیام و برائت از مشرکین بود ولی دولت عربستان با این برنامه بشدت برخورد کرد و در سال ۱۳۶۶ تعداد زیادی از حجاج در روز تظاهرات و برائت از مشرکین کشته شدند. امام خمینی پیام شدید اللحنی صادر کرد و بشدت وهابیت و آل سعود را مطرود و منفور اعلام کرد (نک جهان اسلام، ص ۲۱۹-۲۲۵). این پیام طولانی و در چند صفحه است و ایشان در آن سران دولت عربستان را مزدور امریکا و مشرک معرفی

کرده است. با اینکه تمامی بندهای پیام در نقد و رد رفتارها و اقدامات خشونت بار دولت عربستان است، اما معلوم نیست که چرا هیچ جا از بقیع و تخریب فرهنگ انسانی- اسلامی در بقیع صریحاً به عنوان استدلالی علیه وهابیت و آل سعود استفاده نشده است.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۸، ص ۵۴؛ جهان اسلام از دیدگاه امام خمینی، به کوشش علی داستانی بیرکی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۲، ص ۲۱۱-۲۳۳؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۷، ص ۵۵۴-۵۵۶؛ صحیفه امام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۵۶؛ کشف الاسرار، سید روح الله خمینی، بی جا، بی نا، بی تا، جم-.

خندق

خندق، دفن برخی از شهدای جنگ خندق در بقیع.

غزوه احزاب یا غزوه خندق جنگ سختی بود که بین مسلمانان مستقر در مدینه به رهبری حضرت محمد بن عبدالله (ص) و سپاهیان مکه به فرماندهی ابوسفیان در

ص: ۲۸۷

شوال سال ۵ق آغاز شد. سپاه مکه با ده هزار مرد جنگی از قبایل و طوایف مختلف به سوی مدینه می آمدند. وقتی رسول خدا از حرکت آنان آگاه شد به پیشنهاد سلمان فارسی فرمان داد اطراف مدینه خندق حفر شود. وقتی سپاه دشمن به مدینه رسید با خندق غیر قابل عبور مواجه شد. تا اینکه پس از یک ماه محاصره مدینه به دلیل بدی آب و هوا، کمی آذوقه، خستگی روحی و جسمی مجبور به ترک محاصره شدند. گاه برخی از سپاهیان مکه از خندق عبور کرده و به نبرد تن به تن می پرداختند یا تیرهایی که می انداختند موجب جراحت و شهادت می شد. از اینرو با اینکه آمار شهدا و مجروحین زیاد نبود؛ ولی افرادی مثل سعد بن معاذ مجروح و پس از چندی شهید گردید و در بقیع به خاک سپرده شد. او از شخصیت های مهم صدر اسلام است و به همین دلیل به معرفی او می پردازیم:

سعد بن معاذ بن نعمان بن امرء القیس از انصار و از بزرگان و اعیان طایفه اوس بود. مردی رشید و تنومند و زیبا صورت بود، به پیامبر ایمان کامل آورد و در جنگ ها، همگام با پیامبر شرکت داشت.

ابن معاذ از اصحاب پیامبر و از مشاوران خاص حضرت بود که در سرنوشت بسیاری از حوادث مؤثر بود.

او به واسطه مصعب بن عمیر، راه و شیوه مسلمانی را برگزید و در عقبه با رسول خدا بیعت کرد. حضرت به او سفارش کرد قرآن قرائت کند و عقاید و احکام اسلام را فرا گیرد. او توانست در مدتی کوتاه، طایفه خود را به اسلام مؤمن سازد و خود با ایمانی پرشور، خدمات فراوانی به جامعه اسلامی نمود. از اینرو موقعیتی معنوی و خاص در میان اصحاب یافت. در بدر، پیشاپیش قبیله اوس بود. در نبرد بدر، دو پرچم وجود داشت؛ پرچم مهاجران و مکیان، که در دست علی بن ابی طالب (ع) بود و پرچم انصاریان و اهل مدینه، که سعد بن معاذ آن را در دست داشت.

سعد بن معاذ و طایفه بنی عبدالأشهل، در واقعه احد شرکت داشتند و هم او بود که نماینده پیامبر در مذاکره با بنی قریظه بود و از جانب آن حضرت حکمیت داشت.

در ماجرای جنگ خندق در سال ۵ق حاضر بود. تیری از جانب سپاه دشمن به او اصابت کرد و مجروح شد و بر اثر همین جراحات به شهادت رسید. در هنگام شهادت ۳۵ سال داشت. پیامبر خدا فرمان داد بدن ایشان را به مدینه آورند. پیامبر (ص) بر او نماز خواند و دستور فرمود در بقیع به خاک سپرده شود.

روایاتی چند وارد شده که مسلمانان هنگامی که به دستور پیامبر (ص) جایگاه قبرش را حفر می کردند، بوی خوش عطر از آن به مشام حفر کنندگان می رسید و آنان از بوی خوش آن سرمست شدند.

ابن سعد از ابی سعید روایت کرده، گفت: من جزو کسانی بودم که برای سعد قبر می کندیم. هنگام حفر، بوی بسیار خوشی به ما می رسید و هرچه می کندیم، این بوی همچنان می رسید تا به نهایت حفر لحد رسیدیم.

ابن معاذ دارای اخلاق جذاب و نیکویی بود، چون از رفتار و کردار رسول خدا (ص) الگوبرداری کرده بود. درباره مناقب و صفات نفسانی او فراوان نوشته اند. در دانش های اسلامی و معارف قرآنی هم بهره کافی داشت. علاقه مند به اهل بیت (ع) بود و احترام و محبت خاصی نسبت به علی بن ابیطالب ابراز می کرد.

به دلیل شخصیت برجسته ابن معاذ، رسول خدا در بقیع به هنگام کفن و دفن او اقدامات و فعالیت هایی داشت که هر کدام تبدیل به سنت جاری برای مسلمانان شد. مثل آب پاشیدن در قبر قبل از دفن، نوحه سرایی بعد از دفن، تسیح و تکبیر دسته جمعی به هنگام دفن به پیش خوانی رسول خدا، پا برهنه و بدون رداء در تشییع شرکت کردن و برای او طلب مغفرت کردن.

مأخذ

«خفتگان بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۶۵، پاییز ۱۳۸۷، ص ۷۶-۷۸؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۹، ص ۷۳۷-۷۳۸؛ «سعد بن معاذ»، حسن الحاج، شخصیات بین الحرمین الشریفین، به کوشش مرکز تحقیقات حج، تهران، مشعر، ۱۳۹۰، ص ۳۴۱-۳۶۵؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۶م، ج ۳ و ۴، ص ۲۲۳-۲۳۱؛ عمده الاخبار، احمد العباسی، مدینه، المکتبه العلمیه،

ص: ۲۸۸

بی تا، ص ۱۵۷-۱۵۸؛ وفاء الوفاء، سمهودی، بیروت، دار احیاء، ۱۹۸۷م، ج ۱، ص ۲۸۵.

نیز نک-: سعد بن معاذ؛ سعد بن معاذ از نگاه ابن شبه (لوح فشرده پیوست)؛ سعد بن معاذ از نگاه سمهودی (لوح فشرده پیوست).

خنیس بن حذافه

خنیس بن حذافه، صحابه رسول الله (ص) و مدفون در بقیع.

او از یاران مهاجر پیامبر (ص) بود. پس از ایمان آوردن به اسلام در مکه، همراه با رسول الله (ص) به مدینه مهاجرت کرد. ایمان او به پیامبر (ص) و اخلاص کامل او به اسلام و قرآن ستودنی است. او در خانه ارقم بن ابی ارقم، به حضور رسول الله (ص) رسید و با شنیدن آیات قرآن، صادقانه ایمان آورد. خانه ارقم در مکه، مخفیانه در اختیار رسول الله (ص) بود. افرادی که به آنان اعتماد داشتند، به این خانه دعوت می شدند و پس از گفت و گو با پیامبر و شنیدن آیاتی از قرآن، ایمان می آوردند.

خنیس در ماجرای جنگ بدر حضور داشت و در آغاز بیست و پنجمین ماه هجرت رسول گرامی (ص) دعوت حق را لبیک گفت. پیامبر (ص) بر جنازه وی نماز گزارد و دستور داد او را در کنار قبر عثمان بن مظعون دفن نمایند.

مأخذ

الطبقات الکبری، محمد بن سعد، بیروت، دار صادر، ج ۳، ص ۳۹۲.

خوات بن جُبیر

خوات بن جُبیر، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابوعبدالله خوات بن جُبیر از یاران و پاسداران رسول اکرم بود. همراه برادرش عبدالله جُبیر در غزوه بدر شجاعانه شرکت کرد. البته ابن اسحاق معتقد است که او در غزوه بدر حضور نداشت ولی دیگر مورخین بر اساس قرائن، حضور او را تأیید کرده اند. ابن سعد حضور او را اینگونه گزارش کرده است: خوات همراه با عده ای برای جنگ بدر از مدینه خارج شد. در منطقه روهاء بر اثر حادثه ای مضروب شد و رسول الله (ص) او را باز گرداند. ولی حضرت تیر و کمان او را برداشت و در جنگ از آن استفاده کرد. از اینرو اجر و پاداش شرکت در غزوه بدر برای خوات هم ثبت شد.

او در مدینه، در سال چهارم قمری درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. هنگام وفات حداکثر ۹۴ و حداقل ۷۴ سال داشته است.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۳؛ الطبقات الکبری، ابن سعد،

خوخه دار تُیبه بن وهب ← دار تُیبه بن وهب

خَوَلَه دختر ایاس بن جعفر

خَوَلَه دختر ایاس بن جعفر، همسر حضرت علی(ع) و مادر محمد بن حنفیه و احتمالاً مدفون در بقیع.

خَوَلَه بنت ایاس بن جعفر از قبیله بنی حنفیه بود. تاریخ تولد و درگذشت او دقیقاً معلوم نیست. ولی در سال ۴۰ق زنده بوده است. او را از زنان صاحب فصاحت و فاضله دانسته اند. او مادر محمد بن حنفیه از اسیران قبیله بنی حنفیه بود. خالد بن ولید برای جمع کردن زکات هنگام خلافت ابوبکر وارد بر قبیله بنی حنفیه شد. پس از اطاعت قبیله و گرفتن سلاح های آنان و اقامه نماز، هنگام شب خالد به آنان حمله کرد، تمام مردان قبیله را به قتل رساند، زنان آنها را اسیر کرد، اموال قبیله را بین سپاه خود تقسیم نمود و در همان شب با همسر مالک بن نویره رئیس قبیله که در نهایت زیبایی و جمال بود همبستر شد. وقتی خبر به مدینه رسید عمر بن الخطاب خواست بر خالد حد جاری کند اما خلیفه او را بخشید و این حادثه در تاریخ از همان وقت ضرب المثل است و شعرا اشعاری را در ناجوانمردی خالد سروده اند.

شیخ حر عاملی درباره اسارت و همسری خوله برای حضرت علی(ع) چنین آورده است: وقتی آن زن را به مدینه آوردند، طلحه و خالد قصد داشتند او را در سهم خود قرار دهند، لیکن خوله نپذیرفت و گفت: کسی می تواند مالک من شود که از حال ولادت، گفتار مادرم و خاطراتم آگاهی داشته باشد و خبر دهد. پس از گفت و گویی که در این باره انجام شد، امیر مؤمنان، علی(ع) در مجلس ابوبکر حضور یافت و از آنچه آن زن خواسته بود، خبر داد. بدین ترتیب،

خوله را در سهم آن حضرت قرار دادند و امیر مؤمنان آن زن را به اسماء بنت عمیس سپرد و سفارش او را کرد که از وی به خوبی نگهداری کند و خوله، همچنان نزد اسماء بنت عمیس بود، تا وقتی که برادرش به مدینه آمد و علی(ع) او را به عقد خویش در آورد و مهریه ای برای او معین کرد و به عنوان زنی آزاده، او را به همسری خویش برگزید.

بعضی به امام خرده گرفته و تملک خوله را اقرار به خلافت ابوبکر دانسته اند؛ ولی فقیهان و عالمان شیعه اعتماد دارند که حضرت امیر(ع) خوله را آزاد کرد و بعد با عقد ازدواج به همسری برگزید. منابع سنی و شیعه بر کرامت و محاسن ذاتی خوله اتفاق نظر دارند.

با توجه به برخی قرائن و شواهد به نظر می رسد، خوله در بقیع دفن شده باشد. شوهرش، حضرت علی(ع) در سال ۴۰ق در کوفه شهید شد. به نظر می رسد خوله در کوفه نمانده باشد و به مدینه رفته باشد. چون محمد حنفیه، پسرش مسئولیت ریاست قبیله بنوحنفیه را بر عهده داشت و این قبیله عمدتاً در مدینه ساکن بودند. از اینرو به احتمال بسیار قوی، خوله برای اینکه کنار محمد حنفیه و قبیله اش باشد به مدینه رفته و در همانجا پس از سال ۴۰ق فوت کرده و در بقیع هم دفن شده است. محل دفن دیگری برای او ذکر نشده و دائرالمعارف تشیع و اعیان الشیعه هم اشاره ای به تاریخ وفات و محل دفن او ندارند.

مآخذ

اثبات الهداه، الحر العاملی، ترجمه محمد نصراللهی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۵، ص ۲۶۵؛ الاصابه، ج ۴، ص ۲۸۱؛ اعلام النساء المؤمنات، ص ۳۲۸؛ اعیان الشیعه، سیدمحسن الامینی، به کوشش سیدحسن امین، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۲۰۰۰م، ج ۱۰، ص ۱۵۷؛ «خفتگان در بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۷۸؛ دائرالمعارف تشیع، ج ۷، ص ۳۴۲.

خویشاوندان پیامبر اکرم(ص) ← اقوام رسول اکرم(ص)

خویند بن عمرو

خویند بن عمرو، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابن سعد نام خویند را به این صورت ثبت کرده است: خُویند بن عمرو بن صخر بن عبدالعزّی بن معاویه بن المحترش بن عمرو مشهور به ابوشریح الکعبی. اما برخی مورخین شهرت او را به صورت ابوشریح الخزاعی ثبت کرده اند. او قبل از فتح مکه اسلام آورد. پس از آن در امور فرهنگی و اجتماعی مسلمانان فعال بوده است. راوی احادیثی از رسول اکرم(ص) بوده است.

پس از مهاجرت مسلمانان و انتقال مرکزیت به مدینه، در این شهر اقامت گزید و در همانجا فوت کرد. سال فوت او را ۶۸ق نوشته اند و در بقیع دفن شده است.

مآخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۳؛ الطبقات الکبری، ابن سعد،

خیابان های اطراف بقیع

خیابان های اطراف بقیع، معرفی شوارع و جاده های اطراف.

وضعیت بقیع در ادوار مختلف تغییر یافته و مساحت، متراژ و ابعاد آن همواره در حال دگرگونی بوده است. نقشه ای با تاریخ ۱۹۵۱م توسط دولت عربستان سعودی منتشر شده است. این نقشه که سند رسمی است، وضعیت خیابان های اطراف بقیع را اینگونه ترسیم کرده است:

شارع العوالی یا شارع باب العوالی در جنوب، شارع باب الصغیر در غرب و شارع الشهداء در شمال بوده است (صور من الحیاه، ص ۶۴).

اما آخرین نقشه ای که منتشر شده خیابان های اطراف را اینگونه ترسیم کرده است:

خیابان ملک عبدالعزیز در شمال، خیابان ستین در شرق، خیابان ابویوب انصاری در جنوب (ذکریاتی، ج ۱، ص ۳۰۳).

مآخذ

ذکریاتی: رحله حول الاعلام، حسین الشاکری، قم، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۳۰۳-۳۰۷؛ صور من الحیاه الاجتماعیه، یاسین احمد الخیاری، جدہ، ۱۴۱۳ق، ص ۶۴.

خیاری، یاسین احمد ← یاسین احمد خیاری

خیرالدین خضر بن امام احمد اماسی ← علمای روم

ص: ۲۹۰

دائرةالمعارف بزرگ اسلامی

دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، معرفی مقالات درباره بقیع در این مجموعه.

تألیف دائرةالمعارف بزرگ اسلامی با مدیریت سید کاظم موسوی بجنوردی از سال ۱۳۶۲ آغاز شد و جلد نخست آن در ۱۰۳۷۴ منتشر شد. مقاله بقیع در جلد دوازدهم این مجموعه درج شده است. غیر از آن مقالات درباره مدفونین بقیع نیز در این دائرةالمعارف هست.

مقاله بقیع به قلم علی بهرامیان، بقیع را کهن ترین و مشهورترین گورستان دوره اسلامی در شهر مدینه می داند که به «بقیع العرقَد»، یا به ویژه در زمان متأخر به «جَنه البقیع» نیز شهرت داشته است. اما حوادث قبل از اسلام را بررسی و گزارش نکرده است.

مؤلف از منابع بسیار استفاده کرده تا جوانب و ابعاد مختلف تاریخی و اعتقادی بقیع را کاوش و معرفی کند. هر چند بهتر بود حجم آن نیز تا حدی مناسب اهمیت و گستردگی بقیع باشد.

همچنین

در مجلات منتشره، درباره برخی شخصیت های مدفون در بقیع مقالاتی آمده است.

مأخذ

دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۳، ج ۱۲، ص ۳۹۲-۳۹۴.

دائرةالمعارف تشیع

دائرةالمعارف تشیع، گزارش درباره بقیع بر اساس منابع شیعی.

دائرةالمعارف تشیع با هدف معرفی معارف شیعه تأسیس شد و نویسندگان آن در برخی مدخل ها و مقالات مختلف به موضوعاتی مرتبط با بقیع و ابعاد این قبرستان پرداخته اند.

عبدالحسین شهیدی مقاله نسبتاً بلندی درباره بقیع در این دایرةالمعارف نوشته است. او معتقد است بقیع عرقد یا جَنه البقیع قدیمی ترین قبرستان اسلامی است که از پیش از اسلام باقی مانده است؛ و در دوره اسلامی به دستور حضرت رسول اکرم (ص) برای دفن اموات اختصاص یافت. در انتهای جنوب شرقی مدینه و در خارج از دیوار قدیمی مدینه که امروزه در وسط شهر واقع شده، قرار گرفته است.

در ادامه، نام گذاری بقیع را بررسی کرده و آن را با جنه البقیع و بقیع الغرقد تحلیل نموده است. سپس به معرفی شخصیت های مدفون در بقیع در دوره اسلامی می پردازد. آنگاه توسعه بقیع به دستور معاویه بن سفیان و در دوره های بعدی توسط دیگر حاکمان را گزارش کرده است. عظمت و شکوه بقیع و گنبد و بارگاه هایی که بر مزارهای امام حسن (ع)، امام صادق (ع) و برخی از صحابی های معروف را بر اساس اسنادی مثل سفرنامه های ابن جبیر (درگذشت ۱۴۶۱ق) معرفی کرده است. همچنین نویسنده در فصل مستقلی با عنوان تعمیرات و عمارت های بقیع و فصل دیگری با عنوان بقیع در حال حاضر به وضعیت تاریخی و تحولات آن پرداخته است.

مأخذ

دائرةالمعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و کامران فانی و بهاءالدین خرمشاهی، تهران، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۸۳ - ۳۸۵.

دائرةالمعارف الشیعیه

دائرةالمعارف الشیعیه، معرفی مقالات مندرج در این دانشنامه.

دائرةالمعارف الاسلامیه الشیعیه به کوشش سید حسن امین (متولد ۱۳۲۶ق) فرزند مرجع تقلید آیت الله سید محسن امین عاملی منتشر شده است. مقاله بلندی درباره بقیع دارد که بخشی از آن درباره تخریب بقیع معروف به نکهه البقیع است. این مقاله با عنوان «نکهه البقیع الاولی» اطلاعات سودمندی درباره تخریب بقیع در سال ۱۲۲۱ق می دهد.

ص: ۲۹۱

مقاله دیگری با عنوان محنه الاماکن المقدسه للمره الثانيه دارد که درباره تخریب ۱۳۴۴ق بقیع است.

مقاله بلندی با عنوان البقیع دارد و کلیات مباحث را در این مقاله آورده است. این مقاله نخست به معرفی مقابر صحابه و ائمه (ع) و دیگر شخصیت های مهم می پردازد. ولی بیشترین حجم مقاله اشعاری است که در طول تاریخ درباره بقیع سروده قطعه هایی از جواد بلاغی، عبدالکریم الممتن، حسن سبتی، باقر حیدر، مدین الموسوی و جودت القزوینی آورده است.

مأخذ

دائرة المعارف الإسلامیه الشیعیه، سید حسن الامین، بیروت، دارالتعاریف، ۲۰۰۲م، ج ۸، ص ۲۶۴-۲۷۰ و ۲۷۱-۲۷۳.

دائرةالمعارف مکه و مدینه

دائرةالمعارف مکه و مدینه، کتابی به زبان عربی به روش دائرةالمعارف نگاری جدید و شامل مقالاتی درباره جوانب و ابعاد بقیع.

این دائرةالمعارف به نام موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره زیر نظر و با اشراف احمد زکی یمانی منتشر شده است. البته هنوز به پایان نرسیده و تا جلد ششم آن در ایران رؤیت شده است. زکی یمانی یکی از ثروتمندان شهر مکه است که سال ها وزارت نفت عربستان را بر عهده داشت. او یکباره از همه مناصب دولتی کناره گیری کرد و با اقامت در لندن، مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامی را تأسیس کرد. این مؤسسه در جده مستقر است و شعبه فعالی در لندن دارد.

مؤسسه الفرقان برای حمایت از نسخه های خطی در دنیای اسلام، تصحیح متون و فهرست نویسی پدید آمد. با گذشت یکی دو دهه از تأسیس آن، به دلیل تعلق خاطر زکی یمانی، تدوین این دائرةالمعارف در دستور کار قرار گرفت.

جلد نخست این دائرةالمعارف در سال ۱۴۲۸ق/۲۰۰۷م منتشر شد. این دانشنامه از معدود آثاری است که بسیار به شیوه دائرةالمعارف نگاری آکادمیک نزدیک است. با صرف نظر از پاره ای اشکالات، دارای مباحثی جالب و مطلوب و سودمند می باشد. بر خلاف بسیاری از دانشنامه ها، وفادار به گزارش نگاری مانده است. یعنی در هر مقاله به جای پرداختن به محتوا و ماهیت مدخل، به اطلاعات پیرامونی آن مدخل و گزارش اطلاعات و متون موجود درباره آن موضوع می پردازد.

در جلد پنجم مقاله بلندی درباره بقیع دارد، نیز بقیع های مضاعفی مثل بقیع الزبیر را در مقالات مستقل گزارش و معرفی کرده است. از اینرو ضمن آنکه چندین بقیع معرفی شده ضمن بقیع الغرقد شرحی از بقیع با تصاویری از گذشته آن با همان مزارات قدیم که در ضمن بسیار زیبا و روشن است، درج شده است. در این قسمت روایاتی در توصیه به زیارت بقیع درج شده و روشن است که در این باره تأکید مضاعف شده است. با این حال با اشاره به تخریب بقاع بقیع توسط سعودی ها و این که این کار مطابق سنت نبوی بوده، به توسعه های مختلفی که در دوره سعودی در این قبرستان داده شده پرداخته شده و اطلاعاتی ارائه شده است. همچنین به معرفی شخصیت های معروفی که قبرشان در بقیع است پرداخته شده است. زقاق بقیع هم که ایرانی ها به آن محله بنی هاشم می گویند در مدخل «بقیع، زقاق» آمده و تصویری از آن درج شده است.

نویسندگان مقالات محدود به چند نفر می باشند. مقاله بقیع الغرقد به قلم عماد طاهر و مقالات بقیع های مضاعف به قلم عباس طاشکندی و عماد طاهر تألیف شده است. یکی از ضعف های این دانشنامه نداشتن شناسه برای هر مدخل است.

مأخذ

موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره، لندن، مؤسسه الفرقان، للتراث الاسلامی، ۱۴۳۲ق / ۲۰۱۱م مقدمه و ص ۱۲۷ به بعد.

دائرةالمعارف های فارسی

دائرةالمعارف های فارسی، معرفی مقالات این دائرةالمعارف ها درباره مسائل و موضوعات مرتبط با بقیع.

نخستین دایرهالمعارف فارسی که بقیع را به عنوان یک

ص: ۲۹۲

مدخل معرفی کرده و بر اساس ضوابط دایره‌المعارف نگاری به گزارش آن اقدام کرده، دایره‌المعارف فارسی ویراسته مرحوم غلامحسین مصاحب است.

این کتاب، بقیع را به بقیع العرقند ارجاع داده و ذیل بقیع العرقند در مقاله کوتاهی به معرفی این محل پرداخته است. اینگونه شروع می‌کند که البقیع قدیمی‌ترین گورستان اسلامی در انتهای جنوب شرقی شهر مدینه و در فاصله کمی از مقبره حضرت محمد(ص) است.

اولین مسلمانی که در این قبرستان دفن شد، عثمان ابن مظعون از صحابه بود. او در سال پنجم قمری درگذشت. پس از دفن این صحابی، مدیریت شهر مدینه به فکر افتاد، آنجا را آماده سازی و خارها را ریشه کن کنند تا برای دفن اموات مسلمانان که رو به فزونی بود مهیا شود. زیرا مدینه پایتخت و مرکز ام القرای جهان اسلام شده و مردم برای کارهای مختلف به این شهر می‌آمدند و جمعیت آن رو به فزونی بود.

سپس مدفونین صدر اسلام یعنی حضرت زهرا(ع)، زوجه های رسول اکرم(ص)، ابراهیم فرزند حضرت، امام حسن(ع)، امام زین العابدین(ع)، امام محمد باقر(ع) و امام صادق(ع) را نام می‌برد.

پس از آن سه دایره‌المعارف مهم دیگر یعنی دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، دانشنامه جهان اسلام و دایره‌المعارف تشیع هر کدام از موضعی به بقیع پرداختند. البته مطالب مشترک هم دارند. اما این چهار دایره‌المعارف در قلمرو فرهنگ فارسی مرجع پژوهشگران بوده است. هر یک از این دایره‌المعارف ها در جای خود در این دانشنامه معرفی و گزارش شده اند.

غیر از این دایره‌المعارف ها که مهم ترین آثار هستند، چندین دایره‌المعارف درجه دوم ولی فارسی هم هست؛ مثل معارف یا معاریف یا دایره‌المعارف جامع اسلامی ویراسته ی سید مصطفی حسینی. این دایره‌المعارف ها اغلب مطالب شان را از چهار دایره‌المعارف مزبور اخذ کرده اند و شامل نکات جدید و قابل توجه نمی باشند. اما دانشنامه دانش گستر که در سال های اخیر منتشر شده، شامل مقاله ای درباره بقیع غرقند است و نسبت به دیگر مقالات اهمیت بیشتری دارد.

مآخذ

دایره‌المعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سیدجوادی، کامران فانی و بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۸۳-۳۸۵؛ دایره‌المعارف فارسی، به سرپرستی غلامحسین مصاحب، تهران، فرانکلین، ۱۳۴۵، ج ۱، ص ۴۳۵-۴۳۶؛ دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۶۴۰-۶۴۲؛ دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، ۱۳۸۳، ج ۱۲، ص ۲۹۲-۲۹۴؛ معارف و معاریف: دایره‌المعارف جامع اسلامی، سید مصطفی حسینی دشتی، تهران، آرایه، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۲۲۲-۲۲۳.

دار ابن افلح

دار ابن افلح، خانه ای واقع در بقیع.

این خانه در اصل از ابو ایوب انصاری معروف بود و ابن افلح آن را از مغیره خرید. بعدها این خانه را به عمر بن بزیع فروخت. این خانه شهرت خاصی دارد چون چندین حادثه تاریخی در آن به وقوع پیوست. برخی از آنها را امینی گزارش کرده است.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، ۱۴۲۷ق، ص ۲۸۷-۲۸۸؛ تاریخ مدینه دمشق، ابن عساکر، به کوشش علی شیری، دمشق، دار الفکر، ج ۶۰، ص ۷۳.

دار امام سجاد(ع) ← خانه امام زین العابدین(ع)

دار امام صادق(ع) ← خانه امام صادق(ع)

دار سعید بن عثمان ← سعید بن عثمان.

دار شخصیت ها

دار شخصیت ها، چندین خانه منسوب به رجال صدر اسلام در بقیع.

کسانی مثل علی بن ابی طالب(ع)، ابوبکر، زید بن ثابت و ده ها شخصیت دیگر، در بقیع خانه داشتند. پیش از ظهور اسلام چنین خانه هایی را سراغ نداریم ولی پس از

ص: ۲۹۳

اسلام و مهاجرت مسلمانان از نقاط مختلف به مدینه و مرکزیت یافتن مدینه، جمعیت افزایش یافت. چون بقیع در منطقه خوبی قرار داشت، مسلمانان قطعه هایی از آن را تصرف کرده و خانه ای ساختند.

ساختار بقیع به گونه ای است که فقط قبرستان نبود بلکه در لابلای قبور خانه هم ساخته بودند. نیز خود خانه ها مثل خانه عقیل محل دفن اموات بود.

مورخان حداقل بیست خانه منسوب به شخصیت ها را نام برده اند. اهم آنها عبارت اند از: دار علی بن ابی طالب (ع)، دار عبیدالله بن العباس، دار عقیل، دار ابن افرح، دار زید بن ثابت، دار ضمیره بن ابی ضمیره الحمیری دار عثمان، دار محمد بن حنیفه، دار مغیره بن شعبه و دار نافع.

مآخذ

الاصابه، ابن حجر، به کوشش علی محمد معوض، بیروت، دار الکتب اللبنانیه، ج ۷، ص ۱۸۸ و ۲۶۸؛ بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ج ۴۸، ص ۹۴؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، ۱۴۲۷ق، ص ۲۸۷-۲۹۳؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار صادر، ج ۴، ص ۴۴ و ۵۳ و ۵۴؛ ج ۸، ص ۳۰ و ۴۲ و ۱۰۹.

دار عقیل

دار عقیل، خانه عقیل بن ابیطالب و محل دفن او و برخی دیگر از مشاهیر صدر اسلام.

این خانه در سمت غرب بقیع، سر کوجه ای به نام الروحاء (یعنی راه خانه محمد بن زید) قرار گرفته است. عقیل برادر امام علی (ع) و از شخصیت های مؤثر در صدر اسلام، پس از فوت، در همین جا دفن شده است. بعضی محل دفن عقیل را شام دانسته اند (نزه الناظرین، ص ۲۷۸). نیز مشاهیر دیگری مثل چهار امام شیعیان و عبدالله بن جعفر طیار در همین جا دفن شده اند. در حجره ای از این خانه نیز همسران رسول اکرم (ص) دفن شده اند.

ابن سعد تصریح می کند دارعقیل واسع و دارای اتاق های زیاد و نیز دارای ساکنان فراوان بود (الطبقات الکبری، ج ۴، ص ۴۴). این خانه هم در زمان حیات عقیل و هم پس از وفاتش، پایگاه بنی هاشم و اهل بیت (ع) بود. بقیع سه قسمت داشت، بخش اموات بنی امیه در حش کوب، بخش بنی عباس با محوریت مقبره عباس و بخش بنی هاشم و اهل بیت (ع) با محوریت دارعقیل. تقریباً همه بزرگان اهل بیت در دارعقیل دفن شده اند. بر اساس یک نظر تاریخی، فاطمه زهرا (س)، در گوشه ای از دارعقیل دفن شد (الاصابه، ج ۸، ص ۲۶۸، بقیع الغرقد، ص ۲۹۱). دارعقیل به نام دارالکراچی هم نامیده می شد (بقیع الغرقد، ص ۲۹۲).

مآخذ

الاصابه، ابن حجر عسقلانی، به کوشش عادل احمد و علی محمد معوض، بیروت، دارالکتب؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۶؛ تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر،

دار قوم مؤمنین

دار قوم مؤمنین، توصیف بقیع به این نام توسط رسول خدا(ص).

رسول خدا(ص) بقیع را به نام «دار قوم مؤمنین» یعنی خانه گروه مؤمنان ستود. آن حضرت به بقیع عنایت ویژه ای داشت. در مواقع و شرایط مختلف به بقیع می رفت و به نجوا با قبور می پرداخت. اغلب وقتی به زیارت بقیع می رفت، خطاب به مدفونین بقیع می فرمود:

السَّلَامُ عَلَیْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ، وَ إِنَّا أَنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَا حِقُونَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْغَرَقَدِ. اللَّهُمَّ لَا تَحْرِمْنَا أَجْرَهُمْ وَ لَا تَفْتِنَّا بَعْدَهُمْ. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا وَ لَهُمْ.

عایشه می گوید برخی شب ها شاهد برخاستن رسول خدا(ص) به آرامی از بستر و بیرون رفتن او بوده است. یک بار در پی او را روان شده و دیده که حضرت به بقیع رفت و برای دفن شدگان آن طلب استغفار کرد. از همو نقل شده که پیامبر وقتی در آخر شب به بقیع می رفت، می فرمود: «السَّلَامُ عَلَیْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَ أَتَاكُمْ مَا تُوعِدُونَ غَدًا مُؤَجَّلُونَ وَ إِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَا حِقُونَ. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْغَرَقَدِ».

این روایت در بسیاری از مجامع حدیثی اهل سنت درج شده و حدیث پژوهان اهل سنت، آن را از نظر معیارهای اعتبار سنجی روایات معتبر می دانند (الروایات الواردة، ۵۹۶-۵۹۹). در منابع شیعی و سنی، روایات شامل این تعبیر معرفی شده اند (بقیع الغرقد، ص ۶۸).

همچنین نقل شده است که حضرت در برابر بقیع می ایستاد و می فرمود: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا أَهْلَ الْقُبُورِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُسْلِمِينَ».

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ التعریف بما آنست دارالهجره، المطری، مدینه، المكتبه العلمیه، ۱۳۷۲ق، ص ۴۱؛ الروایات الواردة فی فئائل المدینه المنوره، صالح بن حامد بن سعید الرفاعی، مدینه، دارالخضیری، ۱۴۱۸ق؛ الکافی: الفروع، الکلینی، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، بی تا، ج ۴، ص ۵۵۹.

دار محمد بن ابن الحنیفه

دار محمد بن ابن الحنیفه، خانه منسوب به او در بقیع.

وقتی محمد بن علی به مدینه آمد و قرار شد در مدینه سکونت داشته باشد، در بقیع، زمینی را تصرف کرد و خانه ای ساخت. عثمان بن مظعون اولین مدفون در بقیع در کنار همین خانه دفن شد.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۷ق، ص ۲۹۲.

دار نُبیه بن وهب

دار نُبیه بن وهب، خانه یکی از بزرگان و مشاهیر در بقیع.

ابن النجار (۵۷۸-۶۴۳ق) از مدینه شناسان بزرگ سده ۷ق و مؤلف کتاب الدرہ الثمینہ فی أخبار المدینه از سعید بن جبیر نقل کرده که قبر حسن بن علی را در ابتدای کوچه ای در بقیع مشاهده کردم که یک طرف آن دار نُبیه بن وهب و طرف دیگر آن دارعقیل بن ابی طالب بود (الدرہ الثمینہ، ص ۴۵۶).

ابن نجار در ادامه می نویسد با توجه به اینکه حسن بن علی (ع) وصیت کرده بود او را در کنار مادرش در بقیع دفن کنند، پس قبر فاطمه بنت رسول الله (ص) هم باید همین جا باشد. از اینرو بر اساس این گزارش خانه عقیل و خانه نُبیه همجوار بوده اند. مقبره امام حسن (ع) در خانه عقیل در جوار خانه نُبیه قرار داشته است. بهجه النفوس از قول ابن نجار آورده که مقبره امام حسن مجتبی (ع) جنب حضرت مقبره حضرت فاطمه (ع) و مقابل پنجره (خوخه) از خانه نُبیه بن وهب قرار داشت (بهجه النفوس، ج ۲، ص ۱۰۰۷).

نُبیّه بن وهب بن عثمان العبدری المدنی (درگذشت ۱۲۶ق) را راوی ای ثقه و مورد اطمینان دانسته اند.

گاه نامش به صورت نُبیّه بن وردان ثبت شده است.

مأخذ

بهجه النفوس والاسرار فی تاریخ دارهجره النبی المختار، محمد بن عبدالوهاب فضل، بیروت، دارالعرب الاسلامی، ج ۲، ص ۱۰۰۷؛ تقریب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، حلب، دارالرشید، ۱۴۱۸ق/۱۹۹۷م، ش ۷۹؛ الدرہ الثمینہ فی أخبار المدینہ، ابن النجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینہ منورہ، ۲۰۰۶م، ص ۴۵۶.

دارالمغیره بن شعبه

دارالمغیره بن شعبه، خانه مغیره واقع در بقیع.

ابوعیسی یا ابو عبدالله مغیره بن شعبه در شهر طائف به دنیا آمد. در سال ۵ق اسلام را پذیرفت. اما درباره ایمان و خلوص ایمانش شبهاتی مطرح کرده اند. در سال ۴۹ق درگذشت و بر اساس یک دیدگاه در بقیع به خاک سپرده شد.

او خانه ای در بقیع داشت که گویا در ابتدای بقیع واقع بود. بر اساس یک روایت صفیه دختر عبدالمطلب و عمه رسول خدا(ص) در زاویه این خانه دفن شد. قبر عقیل بن ابی طالب و قبه ای که روی مقبره عقیل بود در نزدیکی یا جوار خانه مغیره قرار داشت.

مأخذ

الدرہ الثمینہ فی أخبار المدینہ، محمد بن محمود بن النجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینہ منورہ، مرکز بحوث والدراسات، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م، ص ۴۵۶-۴۵۷.

دانش امام علی(ع)

دانش امام علی(ع)، تسلط حضرت بر دانش های مختلف و بیان نمونه هایی از آن در بقیع.

متون و ادله بسیاری هست که تسلط علی بن ابی طالب(ع) بر علوم گوناگون را نشان می دهد. امام یک شب

ص: ۲۹۵

با ابن عباس به بقیع رفته و در این زمینه مطالبی بیان می نماید. ابن عباس در این باره می گوید: در یک شب مهتابی علی (ع) دست مرا گرفت و به طرف بقیع برد و گفت: ای عبدالله بخوان، بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ را قرائت کردم، وی در اسرار بِسْمِ اللَّهِ سخن گفت و گفت تا هنگامی که صبح شد و هوا روشن گردید، و فرمود: از من از اسرار کائنات سؤال کن، ما وارث علوم پیامبران هستیم.

اصبغ بن نباته نیز روایت می کند که از علی (ع) شنیدم که فرمود: رسول خدا (ص) هزار باب از علوم را به من تعلیم داد که از هر بابی هزار باب دیگر گشوده می شود، و من همه را فرا گرفتم، حوادث گذشته و آن چه که در آینده بیاید همه را می دانم.

ابن ابی الحدید گوید: من درباره کسی که همه فضایل را به او نسبت می دهند و هر گروهی خود را به او وابسته اند، چه بگویم؟ امیرالمؤمنین منبع همه فضایل و سرچشمه همه علوم و معارف است، هر کس در هر کاری نبوغ پیدا کند خود را به او نسبت می دهد و از وی پیروی می کند و خود را دنباله روی او می داند.

مأخذ

ایمان و کفر، به کوشش عزیزالله عطاردی، تهران، نشر عطارد، ج ۱، ص ۱۳.

دانشمندان اناطولی ← علمای روم

دانشنامه جهان اسلام

دانشنامه جهان اسلام، معرفی مقالات درباره بقیع در این دائرهالمعارف.

دانشنامه جهان اسلام با هدف معرفی موضوعات و حوادث و تبیین مباحث جهان اسلام با نگرش اسلامی و روش علمی از سال ۱۳۷۵ آغاز به انتشار جلد نخست نمود. بنیاد دائرهالمعارف اسلامی که متصدی تألیف این مجموعه است، در ۱۳۶۲ تأسیس شد. این دانشنامه در ادامه و تکمیل و توسعه دانشنامه اسلام و ایران است که به اهتمام احسان یارشاطر پیش از پیروزی انقلاب ایران، منتشر می شد. مقاله «بقیع الغرقد» در جلد سوم در سال ۱۳۷۶ منتشر شد. این مقاله توسط ونسینک و بزمی انصاری تألیف و حسن طارمی به ترجمه آن به فارسی اقدام کرده است. اصل آن در دائرهالمعارف اسلام (EI۲) منتشر شده است. نویسندگان با تکیه بر منابع لاتین و اسلامی به بررسی حوادث بقیع می پردازد. البته نکته جدید در این مقاله نیست.

چون توسط پژوهشگران غیرمسلمانان و غیر شیعه تألیف شده، رویکرد آن عدم تأکید روی دغدغه های واقعی است. البته مترجم در جاهایی به ویژه در پایان با افزودن نکاتی، تلاش کرده از مشکلات آن بکاهد. مناسب بود مطالب کاملاً خطا و اشتباه مثل وقفی بودن بقیع توسط مترجم تذکر داده می شد.

مهم ترین اشکال فنی این مقاله پرداختن به بقیع از منظر جهان اسلام است و حال آنکه انتظار بود به عنوانش وفادار بماند. حجم آن نیز مناسب اهمیت و ابعاد بقیع و حوادث آن نیست.

همچنین در جلد‌های منتشر شده، مقالاتی درباره بعضی از شخصیت‌های مدفون در بقیع آمده است.

مأخذ

دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، بنیاد دایره‌المعارف اسلامی، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۶۴۰-۶۴۲.

دانشنامه حج و حرمین شریفین

دانشنامه حج و حرمین شریفین، معرفی مقالات این دایره‌المعارف.

این دانشنامه به اهتمام پژوهشکده حج و زیارت و حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج تألیف شده است. دارای مقالاتی درباره بقیع است. یکی از آنها مقاله «بنای بر قبور» به قلم طاهره کریمی محلی است. این مقاله به عنوان متن و مدرک پژوهشی برای پژوهشگران موضوعات مرتبط به بقیع سودمند است.

مقاله مهم دیگری با عنوان بارگاه‌های بقیع دارد و به معرفی بقعه‌ها قبل از تخریب پرداخته است. نیز استدلال‌های وهابیون برای تخریب بقعه‌ها را نقادی کرده است.

مأخذ

دانشنامه حج و حرمین شریفین، قم، پژوهشگاه حج و زیارت، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۱۶۸.

ص: ۲۹۶

دانشنامه دانش گستر، معرفی مقالات درباره بقیع در این دایره المعارف.

دانشنامه دانش گستر پس از دایره المعارف فارسی ویراسته غلامحسین مصاحب، دایره المعارف عمومی به زبان فارسی است و به طور کامل از حرف آ تا حرف ی را شامل است. تمامی هجده جلد این مجموعه در سال ۱۳۸۹ منتشر شد. یکی از مقالات این دانشنامه، بقیع است مطلب خاصی در این مقاله نیست و بیشتر به معرفی مقابر صحابه و ائمه (ع) پرداخته است.

مأخذ

دانشنامه دانش گستر، زیر نظر علی رامین، کامران فانی، محمدعلی سادات، تهران، مؤسسه علمی و فرهنگی دانش گستر، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۳۴۸-۳۴۹.

داود بن عبدالله بن موسی الجون

داود بن عبدالله بن موسی الجون، از مشاهیر مدفون در بقیع.

داود پسر عبدالله الجون بود. پدرش یعنی عبدالله از شهرت فراوان برخوردار بود و ملقب و مشهور به البصری بود.

داود و پدرش هر دو ادیب و صاحب معارف ادبی و شاعر بودند. گویا داود در مدینه زندانی شده و در همانجا درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۳۲.

الدجانی، احمد بن محمد ← قشاشی، احمد بن محمد

دختران رسول اکرم (ص)

دختران رسول اکرم (ص)، معرفی دختران مدفون در بقیع.

مورخین و سیره نگاران معمولاً پنج دختر برای رسول اکرم ذیل «بنات رسول الله» نام برده اند: فاطمه زهرا (س)، زینب، رقیه، ام کلثوم و امامه و فقط امامه را دختر خوانده دانسته اند.

اما برخی منابع جدید فقط رقیه، ام کلثوم، زینب و فاطمه زهرا (س) را نام برده اند (بقیع الغرقد، ص ۱۳۳-۱۳۴). این دانشنامه درباره هر یک از دختران مقاله ی مستقلی عرضه کرده است ولی اینجا اجمالاً به معرفی آنان می پردازیم.

فاطمه دختر خدیجه بنت خویلد بن اسد و پنج سال بعد از بعثت در مکه متولد شد. او با حضرت علی (ع) ازدواج کرد. در دوره خلافت ابابکر و در سال ۱۱ق رحلت یافت. جسد ایشان شبانه و دور از چشم دیگران توسط امام علی (ع) در گوشه ای از دار عقیل دفن شد. بین مزار فاطمه و جاده هفت ذرع فاصله بود (الطبقات، ج ۷ و ۸، ص ۲۵۸). اکنون محل قبرش نامعلوم است. در نظر شیعه، فاطمه هم طراز و هم رتبه با مریم، آسیه و خدیجه بلکه برتر از آنان است. او در رفتار، تفکر و رویه، الگوی متعالی برای زنان مسلمان است. چون از کمالات انسانی متعالی برخوردار بود. از حضرت رسول اکرم (ص)، احادیثی در شأن و مرتبه و فضایل فاطمه نقل شده است.

رقیه مشهور به ربیه، گاه او را دختر خدیجه و رسول اکرم (ص) معرفی کرده اند که قبل بعثت متولد شد. ولی دیگر مورخان او را دختر خواهر خدیجه و دختر خوانده حضرت دانسته اند. به هنگام مسافرت پیامبر (ص) به بدر از دنیا رفت و ایشان شاهد دفن او نبود. بهر حال او از زنان پرجاذبه و فعال در قرن نخست اسلامی بوده و پس از وفات در بقیع دفن شده است.

ام کلثوم را ابن سعد دختر حضرت رسول (ص) و خدیجه معرفی کرده است. ولی برخی مورخان او را فرزندخوانده حضرت دانسته اند. زینب را بزرگترین فرزند آن حضرت و یا ربیه (دخترخوانده) حضرت معرفی کرده اند. ولی ابن سعد او را دختر آن حضرت و خدیجه دانسته که در سال ۸ق در گذشت و زیر نظر حضرت در بقیع دفن شد.

ابن سعد درباره امامه، او را دختر ابی العباس بن ربیع و مادرش را زینب بنت رسول الله معرفی کرده است. یعنی تنها دختری که ابن سعد او را دختر خوانده دانسته همین امامه است. ولی بقیه را از حضرت و خدیجه می دانند. امامه هم در بقیع دفن شده است.

غیر از فاطمه زهرا (س) که درباره محل دفن ایشان اختلاف است، مدفن دیگر دختران در بقیع مسلم است. نیز در اینکه ام کلثوم، زینب و رقیه دختران واقعی

حضرت هستند، اختلاف نظر هست و تحقیقات فراوان در این باره انجام گرفته و عرضه شده است. خلاصه این تحقیقات توسط آقای امینی آمده است (بقیع الغرقد، ص ۱۳۳-۱۳۶).

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۱۳۳-۱۳۶؛ تاریخ و آثار اسلامی، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۵۹-۳۶۰؛ دائرة المعارف تشیع، ج ۲، ص ۴۸۹؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۵۸۴، ج ۸، ص ۶۷۷؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۱۹۹۵، ج ۸، ص ۲۵۲-۲۶۳.

نیز نک- : فاطمه (س)، ام کلثوم، امامه، رقیه، زینب

دختران رسول خدا(ص)

دختران رسول خدا(ص)، گزارش ابن سعد.

ابن سعد (درگذشت ۲۳۰ق) به عنوان نخستین مورخینی که از اهل بیت و دختران رسول خدا گزارش داده اند، دیدگاهش مستقلاً مطرح شده است. او فصل مستقلی به نام ذکر نبات رسول خدا گشوده و به تفصیل از پنج فرزند دختر حضرت نام برده است: فاطمه بنت رسول الله و خدیجه بنت خویلد. پس از رحلت حضرت او نتوانست این غم را به پایان برد و پس از درگذشت در گوشه ای از دارعقیل دفن شد. بین مزار فاطمه و جاده هفت زرع فاصله بود (الطبقات، ج ۷ و ۸، ص ۲۵۸).

زینب بنت رسول الله و خدیجه بنت خویلد در سال ۸ق درگذشت و زیر نظر حضرت کفن و در بقیع به خاک سپرده شد. رقیه بنت رسول الله و خدیجه بنت خویلد. به هنگام مسافرت حضرت به بدر، رقیه از دنیا رفت، از اینرو حضرت شاهد دفن او نبود. او در بقیع دفن شد.

ام کلثوم بنت رسول الله و خدیجه بنت خویلد پس از درگذشت در بقیع دفن شد. امامه بنت ابی العاص بن الربیع و زینب بنت رسول الله. در واقع نوه دختری رسول خدا است. او هم در بقیع دفن شد.

از بین اینها چهار تن مادرشان خدیجه و یک تن مادرش زینب ود. نیز چهار تن پدرشان محمد(ص) و یک تن ابوالعاص بود.

دیدگاه ابن سعد توسط مورخین بعدی پذیرفته شد و به نقل آن پرداخته اند. مثل ابن شبه (درگذشت ۲۶۳ق) که عین گزارش ابن سعد را آورده است.

مآخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شبه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، جم-؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م، ج ۷ و ۸، ص ۲۵۲-۲۶۳.

نیز نک-: زینب؛ فاطمه دختر رسول خدا؛ رقیه؛ امامه، ام کلثوم؛ فرزندان رسول خدا

در البقیع ← باب البقیع

در صیران (یا باب الجمعه)

در صیران (یا باب الجمعه)، محل تردد بین قسمت جنوبی و قسمت شمالی بقیع.

در قرون نخست اسلامی قبرستان بقیع دو بخش مهم داشت: یک بخش به نام بقیع کبیر و بخش دیگر به نام بقیع العمات. این دو بخش با کوچه یا معبری به نام عمقه یا باب الجمعه یا باب (در) صیدان از یکدیگر جدا می شد. بقیع العمات از مقابر دختر و همسران رسول اکرم (ص) و مقابر ائمه (ع) با کوچه ای به نام عمقه جدا می شد. این کوچه جنوب و شمال قبرستان را جدا می کرد. اما در سال ۱۳۷۳ق این کوچه تخریب شد و امروزه محل تردد این دو بخش، باب (درب) صیران، باب الجمعه خوانده می شود و دو قسمت بقیع به یکدیگر ضمیمه شدند.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد انور بکری، مدینه، مکتبه الحلبي، ۲۰۰۴م، ص ۲۱؛ البقیع: قصه تدمیر آل سعود، یوسف الهاجری، بیروت، ۱۴۱۱ق، ص ۳۴؛ مدینه بین الماضي والحاضر، ابراهیم بن علی العیاشی، المدینه المنوره، المکتبه العلمیه، ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م.

دربان بقیع ← بواب

درب های مرقد اسماعیل ← وسعت مرقد اسماعیل بن جعفر الصادق (ع)

الدره الثمینة فی اخبار المدینه ← ابن النجار

ص: ۲۹۸

درگذشت نامه، کتابی از ابن زُبَیر درباره تولد و وفات علما تا اواسط سده چهارم قمری.

گروهی از کتب تاریخ فقط به تاریخ و محل تولد و مرگ افراد پرداخته اند. این دانش که گاه آن را وفات پژوهی یا درگذشت پژوهی و آثار و ثمرات آن را وفات نگاشته یا درگذشت نامه می نامند، شعبه ای از علم تاریخ محسوب می شود.

بقیع به عنوان جایی که از دیرباز اموات و اشخاص بزرگ در آن آرمیده اند با این دانش هم سروکار دارد. یعنی برای تعیین اینکه فلان فرد در بقیع دفن شده یا نه؟ در چه تاریخی و در چه قسمتی از آن دفن شده و چه کسی بر او نماز میت خوانده و اطلاعات خاص درباره غسل و کفن اموات بقیع؟ لابد باید به اینگونه آثار و این دانش مراجعه کرد.

یکی از این آثار با این مشخصات منتشر شده است:

تاریخ مَوْلِد العلماء ووفیاتهم، ابی سلیمان محمد بن عبدالله بن زُبَیر الرُبَعی (درگذشت ۳۷۹ق)، همراه با دو مستدرک از عبدالعزیز الکتانی و هبهالله بن الأكفانی، به کوشش محمد المصری، الکویت، منشورات مرکز المخطوطات، ۱۴۱۰ق / ۱۹۹۰م.

این کتاب اطلاعاتی درباره عالمانی که در بقیع دفن شده اند را آورده است. یعنی مدفونین و متوفاها از سال اول هجری تا سال ۴۸۵ق را شامل است. البته دیگران اطلاعات شخصیت های دیگری را نخست تا سال ۴۵۵ق به آن افزوده اند. سپس دو نفر بر آن مستدرک نوشته اند: یکی عبدالعزیز الکتانی است که مستدرکی به نام تالی کتاب تاریخ مَوْلِد العلماء لان زُبَیر را بر آن افزود و اطلاعات شخصیت ها را تا ۴۶۲ق ادامه داد. دوم مستدرکی به نام زیادات هبهالله بن الأكفانی است و تا ۴۸۵ق ادامه داد.

محمد بن عبدالله مشهور به ابن زُبَیر (یا ابن زُبَیره یا ابن زُبَیر) در سال ۲۹۸ق در دمشق متولد شد و در همین شهر رشد و نمو یافت تا اینکه به محدث، مورخ و حافظ حدیث مشهور شد. تا بالاخره در هشتاد و یک سالگی و در سال ۳۷۹ق درگذشت.

یکی از ویژگی های مهم این کتاب کهن بودن آن است و لذا اطلاعات دست اول را در اختیار پژوهشگران قرار می دهد.

مأخذ

مقدمه کتاب تاریخ مَوْلِد العلماء ووفیاتهم، مقدمه های محمد بن ابراهیم الشیبانی و محمد المصری، الکویت، ۱۴۱۰ق.

دریابادی، عبدالماجد

دریابادی، عبدالماجد، از علمای بزرگ اهل سنت در هند و مؤلف سفرنامه مکه و بقیع.

علامه عبدالماجد دریابادی از ادبای دارای سبک از منطقه دریاباد هندوستان است که در سال ۱۳۴۷ق / ۱۹۲۹م به قصد انجام مناسک حج و زیارت مشاهد مکه و مدینه منوره به حجاز سفر نمود. او مشاهدات و خاطرات خود را روزانه می نوشت و با

تنظیم آنها سفرنامه حجاز را تألیف نموده این سفرنامه به زبان اردو است.

المجلس الاعلی للثقافه در قاهره به مدیریت جابر عصفور امین از سال ۲۰۰۲م/ ۱۴۲۳ق درصد برآمد سفرنامه های شرقی را به عربی ترجمه کند، تا جهان اسلام با اینگونه آثار هم آشنا شود و استفاده از آنها عمومیت و توسعه پیدا کند. بنابراین چندین سفرنامه تا کنون تعریب و منتشر شده است؛ مثل شهوور فی دیار العرب از مسعود عالم الندوی که از اردو به عربی ترجمه شده است.

کتاب یابانی فی مکه از سوزوکی تاکیشی از ژاپنی به عربی ترجمه شده است. کتاب یومیات رحله فی الحجاز از علامه رسول مهر از اردو به عربی ترجمه شده است و ده ها سفرنامه دیگر که از زبان های مختلف شرقی به عربی در همین مؤسسه ترجمه شده است. سفرنامه حجاز تألیف عبدالماجد الدریابادی، توسط سمیر عبدالمجید ابراهیم ترجمه و آقای سید سلیمان الندوی بر آن نوشته و در قاهره، ۲۰۰۴م منتشر شده است.

این سفرنامه دارای فصلی درباره بقیع است. نویسنده با سبک ادبی و جملاتی ادیبانه اهمیت بقیع را توصیف کرده و تخریب آنجا را نقد نموده است. در مقاله «عبدالماجد در

بقیع» فصلی که درباره بقیع است، نقل شده است.

مأخذ

سفرنامه حجاز، عبدالماجد الدریابادی، ترجمه سمیر عبدالحمید ابراهیم، مقدمه سید سلیمان الندوی، قاهره، المجلس الاعلی للثقافه، ۲۰۰۴م، مقدمه و ص ۲۰۱-۲۰۶.

دستور خداوند برای طلب مغفرت

دستور خداوند برای طلب مغفرت، دستور خداوند درباره استغفار برای اموات بقیع.

عائشه پس از رحلت رسول خدا(ص) در جمع اصحاب و یاران حضرت می گوید آیا حدیثی از رسول خدا(ص) برای شما بگویم؟ جمع پاسخ مثبت دادند. عائشه چنین شروع کرد؛ در یکی از شب ها که رسول خدا در خانه او مانده بود، رداء و کفش ها را از تن درآورده و مدتی به خواب رفت، اما ناگهان بیدار شد و فرمود جبرئیل آمد و گفت پروردگارت امر فرموده به بقیع نزد اموات رفته و برای آنها طلب مغفرت و آمرزش نمایی. (ان ربك یا مرک ان تأتي اهل البقیع فتستغفر لهم)

عائشه به رسول خدا می گوید: اگر من بخواهم استغفار کنم چکار کنم و چه بگویم؟ رسول خدا این ذکر را به او آموزش می دهد: السلام علی اهل الدیار من المؤمنین و المسلمین و یرحم الله المستقدمین منا و المستأخرین و إنا إن شاء الله بکم للاحقون.

بعضی از فقها این امر الهی را دال بر استحباب می دانند و استحباب رفتن به بقیع و زیارت اموات و استغفار آنان را استنباط کرده اند. این دستور خداوند، نشانگر عنایت خداوند به بقیع است.

مأخذ

احکام و خصائص الحرمین المکی و المدنی فی الفقه الاسلامی، علی احمد یحیی القاعدی، بیروت، مؤسسه الریان، ۲۰۰۸م، ج ۲، ص ۸۹۴-۸۹۵؛ صحیح مسلم، مسلم بن حسین قشیری، بیروت، دارالکفر، ۱۹۸۷م، ج ۷، ص ۴۰؛ فتح الباری فی شرح صحیح البخاری، احمد بن علی عسقلانی، بیروت، دارالکفر، بی تا، ج ۱، ص ۱۲۵.

دعا برای اهل بقیع

دعا برای اهل بقیع، دعای رسول اکرم(ص) به طور مستمر برای اموات بقیع.

رسول اکرم(ص) برنامه همیشگی برای بقیع داشت و دائماً درصدد حضور در بقیع بود. گاه روزها و برخی مواقع شب ها در بقیع حضور می یافت و برای اهل بقیع دعا و طلب مغفرت می کرد. نیز روزی فرمود من از جانب خداوند مأمور هستم تا برای اینان دعا کنم. انی أمرت ان آتی امل البقیع فأدعولهم وأصلی علیهم. من مأمورم در میان اهل بقیع بیایم و برای آنها دعا کنم و برای آنها نماز بخوانم.

رسول خدا(ص) دعا و اجرای آداب نیایش و جلب توجه مسلمانان به اهمیت دعا را برای اولین بار در بقیع اجرا کرد. یعنی بقیع کارگاه عملی برای آموزش دعا و نیایش به مسلمانان بود.

خط مشی آن حضرت آموزش و هدایت زندگان از طریق توجه و اهتمام به مردگان بود. ادیان الهی سه گونه خط مشی دارند: برخی برنامه خود را بر اساس فراموشی مردگان و اهتمام به زنده ها می گذرانند و برخی اهتمام به مردگان و فراموشی زنده ها و برخی هدایت زنده ها را از طریق اهتمام به مرده ها پیش می برند. خط مشی سوم معاد را در کنار نبوت و توحید تبلیغ می کند.

وهابیت، فرقه ای است که اهتمام و توجهی به مردگان ندارد و می پندارد که فرد پس از مردن رابطه اش کاملاً با جهان و جامعه قطع می گردد. اما در سیره حضرت رسول(ص) و اهل بیت مردگان را در ارتباط با جامعه مسلمانان قرار می داده و بین آنان پیوند و ارتباط برقرار می کردند.

اهمّ برنامه های حضرت رسول(ص) در زمینه دعا جمع آوری شده است (نک بقیع الغرقد، ص ۶۳-۶۷).

مأخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ تاریخ المدینه المنوره، عمر بن شبّه، قم، دار الفکر، ۱۳۶۸ش، ج ۱، ص ۹۵ و ۹۰؛ معالم المدرستین، علامه سیدمرتضی عسکری، تهران، مطبعه صدر، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۷۰.

نیز نک - : صلاه

دعای سمات

دعای سمات، نیایش قرائت شده در بقیع.

از ادعیه مشهوری است که در ساعات آخر روزهای جمعه قرائت می شود. سمات جمع سَمَه یعنی علامت و نشانه و چون شامل نام های خداوند است و استجابت

ص: ۳۰۰

آن دارای نشانه‌ها و ادله قطعی است از اینرو به سمات معروف شده است. کسانی که در پی قضای حوایج و دفع شرّ دشمنان هستند، این دعا را می‌خوانند.

زائران بقیع بسیار به این دعا علاقه دارند و تلاش می‌کنند که بویژه عصر جمعه در بقیع به تلاوت آن پردازند و از این رو در بین زائران بقیع رواج دارد.

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش رسول جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ص ۱۳۵.

دعای مقابر بقیع ← زیارت، متون

دعبل خزاعی و بقیع

دعبل خزاعی و بقیع، دیدگاه او درباره ی بقیع در قصیده تائیه.

دعبل خزاعی (۱۴۷-۲۴۶ق) شاعر نامدار شیعی که نامش به صورت محمد بن علی، و عبل بن علی بن رزین ضبط شده و در دوره ی امام رضا(ع) می زیست. او قصیده ای معروف به قصیده تائیه درباره ی اهل بیت(ع) سروده است. دعبل در برخی از اشعارش و بویژه در این قصیده به مصیبت های اهل بیت اشاره می کند و مظلومیت آنان را بر می شمارد، در حالی که دشمنان آنان در شوکت و کاخ های مجلل زندگی می کردند.

در این قصیده از شهدای بدر، احد، خیبر و حنین یاد شده، نیز از مزار حضرت رسول خدا(ص) و مقابر بقیع در مدینه سخن به میان آمده و به صورت مرثیه، خاطره آنان یادآوری شده است.

مأخذ

راویان امام رضا(ع) در مسند الرضا، عزیزالله عطاردی، تهران، نشر عطارد، ۱۳۸۸، ص ۱۷۲-۱۷۳.

دفن در بقیع و شروط اعتقادی آن

دفن در بقیع و شروط اعتقادی آن، مشروط نمودن دفن شیعیان.

با سيطرة و سلطه وهابیون و آل سعود به مدینه، شرایط سختی بر زندگی شیعیان و جامعه نخاوله چیره شد. نخاوله و شیعیان قبل از این، مدیریت و اداره برخی امور مدینه و بقیع در اختیارشان بود و زندگی نسبتاً خوبی داشتند؛ اما با روی کار آمدن وهابیون و آغاز سخت گیری ها، آنان مجبور بودند تقیه کنند و در بسیاری مواقع، خود را تابع اهل سنت و جماعت معرفی نمایند. همچنین مجبور بودند مطیع اوامر و دستورات قضات و مدیران وهابی باشند.

برتون در سفرنامه خود می نویسد، هر کس در مدینه فوت می کرد، در بقیع دفن می شد مگر نخواوله و شیعیان که به دلیل اینکه آنان را زندیق می دانستند، حق نداشتند در بقیع دفن شوند. در برخی زمان ها گردش جنازه شیعیان مشروط به این بود که او کار زشتی مرتکب نشده باشد و دفن آنان در بقیع مشروط بود به اینکه سنی مذهب باشند. از اینرو آنان مجبور بودند تشیع خود را مخفی کنند (الرحله، ج ۲، ص ۱۴۰-۱۴۲). پیش از حاکمیت وهابیون، شیعیان در نزدیکی عتبات مقدسه چهار امام شیعیان دفن می شدند. حتی محل خاصی به نام خودشان در بقیع داشتند. شیخ احمد احسایی از علمای مشهور شیعه عربستان که مؤسس گرایش شیخیه است، در بقیع دفن شد ولی در دوره وهابیت او را به نام شیخ الروافض معرفی کردند و حتی سنگ قبر او را دزدیدند.

بهرحال مدیریت بقیع در دهه های اخیر به گونه ای تبلیغ کرده که قبرستان بقیع چون وقفی و موقوفه است اقتضائات خاصی دارد و ساختن آرامگاه و نیز دفن زناذقه و روافض بر خلاف آن اقتضائات است. از طرف دیگر شیعیان را هم رافضی می نامند پس نتیجه می گیرند اساساً نه در گذشته و نه الآن و نه بعداً دفن چنین امواتی مشروع نیست.

این استدلال از بنیان باطل است چون هیچ سندی دال بر وقفی بودن بقیع عرضه نشده و وقف نامه ای را که دارای چنین مضمونی باشد، کسی ندیده است. در سخنان رسول خدا(ص) و دیگر بزرگان اسلام سخنی دال بر وقفیت بقیع نیست. همچنین هیچگاه بقیع اختصاص به فرقه ای خاص از مسلمانان نداشته و از دیرباز شیعیان هم در آنجا دفن می شده اند.

جامعه شیعه نخواستند در مدینه منوره، ورنه انند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۸۰-۸۱؛ الرحله، بیرتون، ترجمه عبدالرحمن عبدالله الشیخ، القاہرہ، الہیئۃ العامہ المصریہ، ۱۹۹۴م، ج ۲، ص ۱۴۰-۱۴۲.

دفن در بقیع

دفن در بقیع، اهمیت دفن در بقیع و درخواست برای دفن در آنجا.

به دلیل اهمیت بقیع، بزرگانی خواستار دفن در بقیع شده اند. در روایتی، عایشه در وصیت خود چنین گفته است: لا تدفنی معہم تعنی النبی (ص) و صاحبیہ وادفنی مع صواحبی بالبقیع. یعنی مرا در کنار رسول اللہ (ص) و دو تن از صحابہ کنارش، بلکه نہ در کنار صحابہ و ہمسران پیامبر (ص) بقیع دفن کن. این روایت در صحیح بخاری (حدیث ۱۳۹۱) و الدرہ الثمینہ از ابن النجار نقل شده است.

بسیاری از بزرگان در وصیت های خود، از وارثان خواستند تا در بقیع دفن شوند. از بین بزرگان امام حسن مجتبی (ع) در چند روایت از امام حسین (ع) خواسته است تا پس از وفات در کنار رسول خدا (ص) و اگر نشد در کنار مادرش و اگر نشد در بقیع دفن کند (این روایات در کتاب بقیع الغرقد، ص ۱۳۴-۱۳۶ جمع آوری شده است).

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ الدرہ الثمینہ فی اخبار المدینہ، محمد بن محمود بن النجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینہ منورہ، مرکز بحوث و الدراسات المدینہ المنورہ، ۱۴۲۷ق/ ۲۰۰۶م، ص ۴۵۷.

دلیل الانام فی سبیل زیارہ بیت اللہ الحرام

دلیل الانام فی سبیل زیارہ بیت اللہ الحرام، گزارش سفر سلطان مراد میرزا حسام السلطنہ (۱۲۹۷ق) به حرمین و بقیع.

سلطان مراد میرزا معروف به حسام السلطنہ فرزند عباس میرزا، از کارگزاران و مشاہیر دولت قاجاری است. نام او به صورت های سلطان مراد میرزا حسام السلطنہ، مراد میرزا، سلطان مراد میرزا هم ضبط شده است. او در ۱۲۳۳ق متولد شد و پسر سیزدهم یا پسر یازدهم بنا بر اختلاف نقل ها است. در ۱۲۹۹ یا ۱۳۰۰ق در گذشت و در مشهد، در دارالحفاظ حرم حضرت رضا (ع) به خاک سپرده شد.

او دارای مناصب متعدد و حکمران چند ایالت بود. آخرین منصب او، حکمرانی خراسان بود که در ابتدای کار در گذشت. او پس از شکست و اعدام سالار از شورش های خراسان در سال ۱۲۶۶ق به لقب حسام السلطنہ مفتخر گردید.

حسام السلطنہ به سال ۱۲۹۷ (برخی منابع ۱۲۹۸ق) عزم سفر به عتبات و حرمین شریفین نمود. حاصل آن سفرنامه ای با عنوان دلیل الانام فی سبیل زیارہ بیت اللہ الحرام و القدس الشریف و مدینہ السلام است. این سفرنامه در ۱۳۲۳ق توسط کاتب خوش

نویسی به نام علی‌علی‌آبادی کتابت شده و اکنون در کتابخانه مجلس شورای ملی موجود است. در ۱۳۷۴ق به صورت مستقل در تهران، از سوی انتشارات مشعر منتشر شد.

مجدداً رسول‌جعفریان آن را در مجموعه سفرنامه‌های حج قاجاری آورده است. این سفرنامه شامل بخشی درباره بقیع است و اطلاعات سودمندی عرضه کرده است. این بخش مستقلاً زیر عنوان سبیل زیاره البقیع در این دانشنامه آمده است.

مآخذ

سفرنامه‌های حج قاجاری، به کوشش رسول‌جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۹-۱۶؛ شرح حال رجال ایران، مهدی بامداد، ج ۲، ص ۱۰۴-۱۱۰؛ المآثر و الآثار، محبوبی اردکانی، ج ۲، ص ۱۶۷-۱۶۸.

دَمَاصِيّ، عَلِيّ بن محمد

دَمَاصِيّ، عَلِيّ بن محمد، از مشاهیر شافعی و مدفون در بقیع.

علی بن محمد بن عبدالله القاهری الشافعی معروف به الدَمَاصِيّ و نورالدین الدَمَاصِيّ در ۸۲۵ق در دماص دهکده ای نزدیک قاهره متولد شد. در ۸۶۶ق به قاهره رفت و در جامع الازهر مشغول تحصیل و سپس به تدریس پرداخت. او از خطبای مشهور الازهر محسوب می شد.

دماصی در سال ۸۸۴ق همراه همسرش برای مناسک حج عازم مکه و مدینه شد. در مدینه بیمار شد و

ص: ۳۰۲

در گذشت و سپس در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطيفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۱۶۰-۱۶۱.

دورنمای بقیع

دورنمای بقیع، گزارش بورتن از وضعیت این قبرستان در سده ۱۹م.

سر ریچارد فرانسیس بورتن جهانگرد انگلیسی در ۱۸۵۳م به مکه و مدینه رفت. با نام عبدالله ملبس به لباس های عربی و افغانی شد و خود را به عنوان مسلمان معرفی کرد حتی در بین صفوف زائران به اجرای مناسک حج پرداخت، تا هرچه بیشتر و جامع تر حج، جامعه مکی و مدنی و مناسک و آداب این عبادات را بشناسد. آنگاه مشاهداتش را تألیف و در کتابی با مشخصات زیر منتشر کرد:

Burton, Richard F, Personal Narrative of a poligrim Al madinah and meccah, Edited by his wife Isabel Burton, London, ۱۸۵۶.

این سفرنامه دو جلدی دارای مطالب سودمندی برای پژوهشگران است. از اینرو بخش بقیع آن تماماً در این مقاله آورده می شود. این متن به عربی برگردانده شده و در موسوعه العتبات توسط جعفر الخلیلی آمده است. نیز ترجمه فارسی آن در کتاب مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی درج شده است.

بورتون در سفرش به مدینه، از مسیر درب الجنازه که به موازات باروی جنوبی شهر است، از مدینه بیرون رفت و به بقیع وارد شد. او به هنگام رسیدن به بقیع این روایات تاریخی که هفتاد هزار قدیس یا به روایتی یکصد هزار قدیس در روز قیامت از گورستان بقیع محشور می شوند را یادآور شده است. این یادآوری، به احتمال زیاد آگاهانه بوده و می خواسته به پیشینه یهودی بودن و مسیحی بودن این سرزمین اشاره کند. در این گورستان یکصد هزار صحابی و گروه بی شماری از سادات، در طی قرن ها مدفون شده اند، لیکن به علت آن که بیشتر علامتی بر گورها قرار داده نمی شده، از این رو آثار و شواهد این آرامگاه ها و نام مردگان آن از میان رفته است. این روایت اهل سنت که در روز قیامت نخستین انسانی که سر از خاک بر خواهد آورد پیامبر(ص) و خلفای اویند سپس دیگر مردگان بقیع وارد قیامت می شوند، را بورتن یادآور شده است. به نظر او عثمان بن مظعون نخستین مهاجری است که در مدینه در گذشت و در روز سوم شعبان سال ۳ق پس از آنکه پیامبر بوسه ای بر پیشانی جنازه ی او نهاد، در دیدرس خانه اش دفن کردند. در آن روزگار بقیع دشتی بود که سطح آن را درختچه هایی به نام «غرقده» می پوشانید؛ از این رو درختچه ها را قطع نموده و عثمان بن مظعون را در میانه ی دشت به خاک سپردند.

بورتن اشاره به حادثه مهمی در جریان دفن عثمان بن مظعون کرد و آن نصب مهراس یا نصب دو قطعه سنگ بر بالای سر و

پاهای او به عنوان علامت بود. اما بعدها مروان بن حکم برای از میان بردن موقعیت این قبر، این دو سنگ را برداشت و بنا بر روایتی مه‌راس را بر قبر عثمان بن عفان نصب کرد. لیکن این کار نماینده‌ی معاویه با تنفر و اعتراض عمومی روبرو گشت. احتمالاً عثمان بن مظعون از دشمنان بنی امیه بشمار می‌رفته است با گذشت زمان قبه‌ای بر قبر عثمان ساخته شد.

به نظر بورتن، پس از عثمان دومین قبر از آن ابراهیم فرزند دوم پیامبر(ص) بود که در نزدیکی عثمان دفن شد و از آن پس بقیع گورستان مشهوری گردید. در اینجا بورتن گویا آگاهانه ابتدا می‌گوید این گورستان، آرامگاه اولیا و بزرگان اسلام است. ولی در ادامه به عدم نظم و فقدان طرح مهندسی و هندسی آن اشاره می‌کند. شاید درصدد طرح این نکته است که مسلمانان از زیربنایی‌ترین مقوله تمدنی یعنی نظم بی بهره بودند.

او موقعیت و وضعیت جغرافیایی بقیع را اینگونه شرح می‌دهد: دیوارهای محلات جنوب غربی شهر به بقیع متصل است، تنها درب باب الجنازه آن را از باروی مدینه جدا می‌کند. حدود دیوار شمالی بقیع جاده‌ای است به

نام «البادیه الشرقی» که آغاز آن از «باب الجمعه» باروی شهر است. او با توجه به موقعیت و جمعیت مدینه و مردگان شهر؛ اعم از افراد ساکن در مدینه و یا مسافرین و غریبانی که آرزوی دفن در بقیع را دارند- بجز رافضی ها و کافران- این گورستان را بسیار کوچک می داند. بورتن بقیع را با قبرستان های اروپایی مقایسه کرده و کنایتاً می گوید در بقیع و کلاً قبرستان های مسلمانان احترامی برای مردگانی قائل نیستند و با استفاده از آهک و مواد خاص جنازه ی مردگان در مدت کوتاهی متلاشی می گردد. نیز یادآور می شود در این گورستان خبری از سبزه و درخت و گل و گیاه و آنچه که معمولاً ملالت و غم و اندوه گورستان های مسیحیان را از بین می برد، نمی باشد، حتی ساختمان های آن نیز بقدری ساده و محقر است که ارزش سخن درباره آنها را ندارد و همین بناهای ساده را نیز امیر سعود و پیروان وهابی او به این اعتقاد که ساختن ضریح و بنا بر روی قبور حرام است و نیکوترین قبرها گورهای مندرس است؛ منهدم نمودند. بورتن در ادامه گزارش خود از بقیع به قبور بزرگان و دیگر ابعاد بقیع می پردازد.

مآخذ

مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، جعفر الخلیلی، ترجمه محمد رضا فرهنگ، ص ۱۲۴ و ۱۴۲-۱۴۴؛ موسوعه العتبات المقدسه، جعفر الخلیلی، بیروت، الاعلمی، ۱۴۰۷ق/ ۱۹۸۷م، ج ۳، ص ۲۶۰ و ۲۸۰-۲۸۱.

نیز نک-: بورتن، سر ریچارد فرانسیس

دوره پیش از اسلام

دوره پیش از اسلام، شهرت این قبرستان در دوره قبل از بعثت.

اسناد باقی مانده از دوره جاهلیت گویای اینست که در شرق شهر یثرب، محلی به نام بقیع غرقد بوده که به عنوان قبرستان استفاده می شده است. نقشه ای متعلق به سده نخست قمری (سده ۷م) یثرب را نشان می دهد و در شرق آن بقیع را هم مشخص کرده است (مدینه یثرب قبل از اسلام، ص ۲۶-۲۷).

آقای جواد علی از پژوهشگران مشهور دوره جاهلیت تأکید می کند که در عهد جاهلیت قبرستان مشهوری در مدینه وجود داشت که آن را بقیع الغرقد می نامیدند. وی وجه تسمیه این نام گذاری را اینگونه توضیح می دهد: هر زمینی که درختان متنوع و زیاد دارد بقیع نامیده می شود و غرقد نام درختی است که در این زمین روئیده بود. این درخت ها تیغ دار و کوتاه بودند. بقیع غرقد در دوره جاهلیت به عنوان قبرستان مشهور بوده است. (المفصل فی تاریخ العرب، ج ۷، ص ۴۲).

البته به دلیل عدم حفاری های باستان شناختی، هنوز خیلی از نکات کشف نشده است. فقط اطلاعاتی بطور پراکنده در لابلاهی کتب آمده است.

مسلم است که یهودیان چند قرن قبل از ظهور اسلام در یثرب حضور داشته اند. آنان به مشاغلی مثل تجارت، صرافی و کشاورزی مشغول بودند. نیز مسیحی ها در یثرب حضور داشتند و عمدتاً به کشاورزی مشغول بودند. اینکه از چه زمانی اینان

به یثرب آمدند یا چگونه و چرا آمدند اقوال مختلف است. ولی تحقیقات فراوانی عرضه شده و چندین کتاب منتشر شده در این باره است.

نکته مهم دیگر اینکه پیروان یهود و مسیحیت زندگی نسبتاً پیشرفته و جامعه ای مدنی داشتند. آنان طبعاً برای دفن مردگان خود آداب و رسوم خاصی داشتند. از دیگر سو بقیع غرقد تنها مکانی است که به عنوان قبرستان در آن دوره در یثرب شهرت داشته است. با کنار هم آوردن این اطلاعات می توان نتیجه گرفت که یهودیان و مسیحیان از دیرباز مردگان خود را در بقیع دفن می کردند و به آنجا توجه داشته اند.

مأخذ

مدینه یثرب قبل از اسلام، یاسین غضبان، عمان (اردن)، دار البشیر، ۱۹۹۳م، ص ۲۵ تا ۲۸ و ص ۸۳-۱۲۲؛ المدینه فی عصر الجاهلی، الخطراوی، بیروت، ۱۹۹۵م، ص ۲۳-۲۷؛ المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، جواد علی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۷۸م، ج ۷، ص ۴۲.

ص: ۳۰۴

دوره جاهلیت، بقیع در؛ وضعیت سرزمین بقیع قبل از ظهور اسلام.

مردم مدینه پیش از اسلام با بقیع آشنا بودند. زمین بقیع که بعد از اسلام به عنوان قبرستان مورد استفاده قرار گرفت، در دوره پیش از اسلام، قطعه زمینی در خارج از شهر یثرب بود که پوشش گیاهی داشت. گیاه خودرو تیغداری در این زمین می‌روییده است که غرقه نامیده می‌شده است. به همین دلیل آنجا را بقیع الغرقه می‌نامیدند. برخی لغت دانان عرب، بقیع را به معنای زمینی با درختان متنوع خودرو و وحشی دانسته‌اند. گیاهانی که در این زمین می‌روییده به نام های الخیل، الخبجبه و الزبیر نامیده می‌شده، از اینرو این زمین را به این نام‌ها می‌شناخته‌اند.

مأخذ

تاج العروس، ج ۵، ص ۲۸۰؛ ج ۲، ص ۱۲۵؛ المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، جوادعلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۷۱م، ج ۷، ص ۴۲.

نیز نک- : جاهلیت؛ یوم البقیع

دوس ← ابوهریره دوسی

دولت ایران ← رضا شاه پهلوی

دولت ایران، اطلاعیه ← اطلاعیه دولت ایران

دویش، عبدالله بن محمد

دویش، عبدالله بن محمد، مستدرک نویسی بر کتاب اخبار المدینه از ابن شبه.

ابوزید عمر بن شبه النمیری البصری معروف به ابن شبه (۱۷۳-۲۶۳ق) ادیب، مورخ و مدینه شناس معروفی است. او کتابی به نام اخبار المدینه النبویه یا تاریخ المدینه المنوره نوشت که جزء نخستین آثار در این باره است.

عبدالله بن محمد بن احمد الدویش (۱۳۷۳-۱۴۰۸ق) ذیل و مستدرکی به کتاب ابن شبه به نام الکلمات المفیده علی اخبار المدینه نوشت.

این مستدرک در مجموعه مؤلفات الشیخ عبدالله الدویش به کوشش عبدالعزیز بن احمد المشیفح منتشر شد. بخش درباره بقیع از این مستدرک استخراج شد و در مقاله «الکلمات المفیده فی البقیع» آمده است.

مأخذ

دہنی، یونس بن یعقوب ← یونس بن یعقوب بجلی دہنی

دیار بقیع

دیار بقیع، درباره سفرنامہ امراللہ نصیری و گزارش او از بقیع.

امراللہ نصیری قزوینی از روحانیون حوزه علمیه قم در سال ۱۳۷۲ش عازم حج شد. او مشاہدات و خاطرات سفر خود را یادداشت می کرد. پس از بازگشت در ایام تعطیل و فرصت های مناسب به بازنویسی و تألیف یادداشت ها پرداخت؛ تا بالاخره در ۱۳۷۶ آماده چاپ گردید. وی این سفرنامہ را بہ دفتر انتشارات اسلامی برای چاپ سپرد و در ۱۳۸۰ با عنوان دیار خاطرہ ها: سفرنامہ حج منتشر شد. اما عنوان آن با اندکی تغییر و بہ صورت «دیار بقیع» مدخل این مقالہ شدہ است.

این سفرنامہ نہ فصل دارد و در فصول متعدد بہ بقیع پرداختہ است.

مؤلف در بخش نخست (اوضاع فعلی حجاز) بہ تاریخ پیدایش و ہایت، شخصیت شناسی سران و ہایت و جنایات آنان مثل تخریب و انہدام اماکن مقدس در کربلا و بقیع و دیگر شہرہا می پردازد (ص ۲۸-۳۱).

چون اقدامات و فعالیت های و ہابیون مبتنی بر عقاید و باورہای آنها است، از اینرو مؤلف عقاید و ہابیون مثل حرمت تعمیر قبور و ساختن بنا روی قبر را نقادی کردہ (ص ۳۲-۳۳) و بہ روشی منطقی بہ نقد و ردّ این دیدگاہ ہا پرداختہ است. (ص ۳۷-۳۹).

در بخش چہارم (مدینہ منورہ)، چند صفحہ درباره رضوان بقیع دارد و می گوید کہ در این روزہا، درہای بقیع، دو ساعت عصرہا باز می شود و مردم کہ ساعت ہا پشت در منتظر بودہ اند، ہجوم می برند.

مظلومیت ائمه بقیع همه را تحت تأثیر قرار می دهد و احساسات مردم به غلیان درآمده و اغلب با شیوه و فغان و ناله اظهار ناراحتی می نمایند (ص ۹۱).

آنگاه بقیع را از نظر لغت شناسی و موقعیت آن را در مدینه توضیح می دهد. این جمله مؤلف که پیش از اسلام قبرستان بقیع وجود نداشته، درست نیست، چون روایاتی تأیید کرده اند که هزاران یهودی و برگزیدگان آنها که در بقیع دفن اند در قیامت محشور خواهند شد.

فاصله حرم مطهر پیامبر اکرم تا بقیع هم اکنون حدود یکصد قدم است و قبلاً خانه های بنی هاشم و بیوت دیگر مردم در اینجا استقرار داشته است (ص ۹۳).

در ادامه مشاهیری که در بقیع دفن شده اند چون امام حسن (ع)، امام علی بن حسین (ع)، امام باقر (ع)، سعد بن معاذ و ده ها تن دیگر را نام برده است (ص ۹۴-۹۵).

مؤلف درباره هر یک از شخصیت ها یک بخش مستقل تألیف کرده و مفصل به زندگی و سپس دفن آنه در بقیع پرداخته است (ص ۱۴۰-۱۴۱).

آخرین مبحث درباره بقیع با عنوان وداع با بهشت بقیع است که در آن به زیارت ائمه (ع) و حضرت زهرا (س) پرداخته و نجوایی که معمولاً زائران به هنگام ترک بقیع و مدینه دارند، را معرفی و گزارش کرده است (ص ۲۲۷-۲۳۰).

نویسنده غیر از مشاهدات عینی گاه برخی مطالب را از منابع تاریخی نقل کرده و به این روش به اثبات بعضی نکات مورد نظر خود پرداخته است.

مأخذ

دیار خاطره ها: سفرنامه حج، امرالله نصیری قزوینی، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰، جم - .

دیار مؤمنین

دیار مؤمنین، از القاب بقیع در حدیث نبوی.

رسول خدا (ص) در روایتی که از طریق محمد بن قیس بن محزمه از عایشه نقل شده می فرماید: السلام علی اهل الدیار من المؤمنین والمسلمین... یعنی خطاب به بقیع می فرماید سلام بر اهالی سرزمین مؤمنین و مسلمین، رحمت خداوند بر شما باد از گذشتگان و متأخرین، من هم ان شاءالله به شما ملحق می شوم.

این حدیث توسط مسلم، احمد، عمر بن شهبه، نسائی، بیهقی، ذهبی، حمیدی و دیگران در اهم مجامع روایی از قدیم تا کنون درج شده است. حدیث پژوهان اهل سنت، آن را معتبر و حسن دانسته اند.

وصف و عنوان سرزمین مؤمنین، گویای مذهب و گرایش عقیدتی اموات آرمیده و خفته در بقیع است و گونه ای از تأیید آنان از سوی پیامبر(ص) می باشد.

مآخذ

تهذیب مختصر سنن ابی داود، ابن قیم جوزیه، به کوشش محمد حامد الفقی، قاهره، مکتبه السنه المحمديه، بی تا، ج ۴، ص ۳۴۷-۳۵۰؛ الروایات الوارده فی فضائل المدینه المنوره، صالح بن حامد بن سعید الرفاعی، مدینه منوره، دار الخضیری، ۱۴۱۸ق، ص ۵۹۷-۵۹۸؛ شرح الصحیح المسلم، النووی، قاهره، المطبعه المصریه، ج ۷، ص ۴۵.

دیار مسلمین ← دیار مؤمنین

دیوار بقیع

دیوار بقیع، حصاری در اطراف قبرستان بقیع.

موقعیت بقیع چون خارج از شهر بود و دارای بقعه ها، ضریح ها، تزیینات، زیورآلات و نذورات بود، از اینرو برای امنیت و بعدها برای کنترل زائران و دریافت مبلغی از آنها یا برای کنترل اموات، دیوارکشی شد. این دیوارها ابتدا از گل و خشت خام بود. اما در دوره عثمانی دیوار محکم تری اطراف آن ساخته شد که به جدار یا سور عثمانی معروف بود.

دولت عثمانی به حاکم مدینه امر کرد تا دیواری در اطراف بقیع بسازد تا امنیت بقیع بیشتر تأمین گردد و ثانیاً اداره آن راحت تر گردد. در دوره حاکمیت آل سعود، به علت مضاعف شدن نگرش و گرایش امنیتی، به دلیل اهتمام شیعیان و مخالفان سنی وهابیون به بازسازی بقیع و از سوی دیگر اهتمام وهابیون به تخریب بقعه ها و مسطح بودن قبور، دیوارهای اطراف بقیع مستحکم شد. البته درون قبرستان تعمیر و ترمیم شد و جاهایی از آن تعریض و توسعه پیدا کرد.

ص: ۳۰۶

دیوارهای مدینه با حصارها و امنیت بقیع ارتباط دارد؛ چون بقیع به عنوان بخشی از شهر مدینه توسط دیوارهای مدینه هم حفاظت می شده است. به عبارت دیگر دیوارهای اطراف مدینه، امنیت بقیع را هم تأمین می کرده است. از اینرو به اجمال، دیوارهای شهر مدینه هم گزارش می شود:

نخستین حصار در اطراف مدینه به جنگ احزاب و حفر خندق باز می گردد. در سده سوم شرایط خاصی به مدینه حاکم شد و محمد الجعدی در سال ۲۶۳ق دیواری در اطراف شهر مدینه به منظور دفاع از شهر ساخت. جمال الدین الاصفهانی در سال ۴۵۰ق، نورالدین محمود بن زنگی در ۵۵۸ق، برخی از دیگر حکام در ۷۵۵ق و قرن نهم قمری، دیوار شهر را تحکیم، تجدید و تعمیر کردند. سلطان سلیمان عثمانی در ۹۶۴ق دیوار محکمی با استفاده از موادی مثل سنگ، آهک و گچ با درهای بیشتری ساخت. اما در دوره حاکمیت سعودی نیازی به دیوار ندیدند و دیوارهای قدیمی برچیده شد.

بعداً حصار در سال ۱۲۲۳ق به دور بقیع ساخته شد. این حصار به دستور سلطان محمود عثمانی (۱۲۵۵-۱۲۲۳ق) و به منظور امنیت بیشتر اموال مردم و جلوگیری از دزدی نسبت به اشیاء قبور ایجاد شد.

دولت عثمانی به حاکم مدینه امر کرد تا دیواری در اطراف بقیع بسازد تا امنیت بقیع بیشتر تأمین گردد و ثانیاً اداره آن راحت تر گردد. این دیوار بعداً در دوره حاکمیت آل سعود، ترمیم شد و جاهایی از آن تعریض و توسعه پیدا کرد. این دیوار گاه به «دیوار عثمانی» نامیده می شود.

پس از تخریب کامل بقیع توسط سعودی ها در سال ۱۳۴۴ق، منظره ناپسندی ایجاد شده بود. زائران تماماً به هنگام زیارت روضه نبوی، این وضعیت دلخراش را می دیدند. از اینرو دولت سعودی به بازسازی و زیباسازی منطقه بقیع پرداخت. نخست در اطراف دیواری ساختند که چندان فنی نبود. در دوره فهد عبدالعزیز آن دیوار تخریب شد و دیوار جدیدی که ترکیبی از دیوار آجری و نرده آهنی است، ساختند. نیز محوطه داخل را در ۱۴۱۸ تا ۱۴۱۹ سنگ فرش کردند. و خلاصه محوطه را تا حدی زیباسازی نمودند.

مآخذ

آثار المدینه المنوره، عبدالقدوس الانصاری، جده، ۱۴۲۰ق، ص ۱۶۹؛ البقیع: قصه تدمیر آل سعود، یوسف الهاجری، بیروت، ۱۴۱۱ق، ص ۳۴؛ مدینه بین الماضي والحاضر، ابراهیم بن علی العیاشی، المدینه المنوره، المکتبه العلمیه، ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م؛ آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۱.

دیوار بین دو بخش بقیع

دیوار بین دو بخش بقیع، تفکیک بقیع العمات و حش کوکب به عنوان دو بخش اسلامی و یهودی.

قبرستان بقیع به گزارش برخی منابع، قبل از اسلام و در دوره جاهلیت هم محل دفن اموات به ویژه دفن اموات یهود بوده است.

اما در دوره اسلامی بین بخش اسلامی و بخش یهودی آن دیوار کشیده شد. قسمت بزرگ تر که اموات مسلمانان دفن می

شد، بقیع العمات و بخش کوچکتر که اموات یهود دفن می شد، حش کوکب نامیده می شد. بین این دو هم دیوار کشیده بودند. اما در دوره خلافت امویان این دیوار تخریب شد و همه بقیع به عنوان قبرستان مسلمانان شناخته شد (آثار مکه و المدینه، ص ۱۰۶). در گزارشی آمده که این دیوار در دوره خلافت معاویه برداشته شد (معجم، ج ۲، ص ۴۵۱).

مأخذ

آثار مکه و المدینه، سید مرتضی حسینی میلانی، تهران، مدین، ۱۴۲۵ق / ۲۰۰۵م؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، بیروت، داراحیاء الکتب العربیه، ج ۱۰، ص ۶؛ بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، ۱۴۲۷ق، ص ۲۹۴؛ معجم ما استعجم، عبدالله البکری، بیروت، عالم الکتب، ج ۲، ص ۴۵۱.

ص: ۳۰۷

ذخائر المدینه المنوره

کتابی درباره فضایل مدینه و بقیع.

احادیث درباره فضایل مدینه و بقیع که در کتب و مجامع روایی پیشین بوده توسط محمد سعید دفتردار جمع آوری شده و کتاب جدیدی با عنوان ذخائر المدینه المنوره را عرضه کرده است. احادیث را نقادی و جرح و تعدیل نکرده، فقط آنها را تکمیل نموده است. یعنی قسمت های پراکنده یک روایت در منابع مختلف را تجمیع کرده است. پنج روایت درباره بقیع زیر عنوان البقیع و فضله آورده است.

مأخذ

ذخائر المدینه المنوره فی اسمائها و فضائلها و ادعیه زیاره آثارها الشریفه، تنقیح و جمع محمد سعید دفتردار؛ شارک فی تخریج احادیثه الشیخان عمار الجزایری، بیروت، مطبعه الانصاف، ۱۳۹۰ق، ص ۱۵۰-۱۵۷.

ذکوان

ذکوان، مولی عائشه و مدفون در بقیع.

ابو عمرو ذکوان مولی عائشه از اتباع التابعین است. او راوی احادیثی از راویان بزرگ بوده و نیز چندین راوی از او نقل کرده اند. برخی مورخین او را مدنی (اهل مدینه)، ثقه و از تابعین دانسته اند. نیز ابن حبان او را از ثقات می داند.

او در سال ۶۳ق به هنگام قتل عام مردم مدینه توسط لشکر یزید به قتل رسید در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۴۸۲-۴۸۳.

ذوالقدر شجاعی، حسین ← جنه البقیع

ص: ۳۰۸

رأس الحسين (ع)

رأس الحسين (ع)، دفن سر امام حسین (ع) در بقیع.

حسین بن علی (ع) امام سوم شیعیان در سال ۶۱ق در کربلا به شهادت رسید. لشکر یزید سر آن حضرت را بردند و به شام نزد یزید بن معاویه بردند. پس از آن درباره اینکه سر حضرت را به کجا بردند و در چه محلی دفن شد، اختلاف است و مورخین سه محل را گزارش کرده اند:

ابن حجر از قول ابن سعد نقل کرده که یزید، سر را برای عاملش در مدینه فرستاد. او پس از نگهداری در بقیع دفن نمود. ابن زباله (درگذشت ۱۹۹ق) که قدیمی ترین مدینه پژوه و بقیع نگار شناخته شده است، نیز به عنوان یک دیدگاه مطرح کرده که رأس الحسين در بقیع دفن شد.

اما دیدگاه دیگر این است که در نجف اشرف دفن شد. البته در منابع قدیمی نجف با تعبیر الغری و الحیره یاد شده است. بالاخره نظر سوم اینست که به کربلا منتقل شد و در کنار جسد آن حضرت به خاک سپرده شد. این دیدگاه طرفدار بیشتر دارد. سید رضی الدین علی بن طاووس معتقد است علمای شیعه بر این نظراند. از علمای اهل سنت، ابن جوزی، قزوینی و بیرونی هم همین نظر را دارند. اما منشأ دیدگاه کسانی که می گویند در نجف دفن شده، روایتی از امام صادق (ع) است. مورخینی هم که اعتقاد دارند در بقیع دفن شده کم نیستند و در کتابهایی مثل شذرات الذهب، مرآة الجنان و البدایه و النهایه مطرح شده است.

مأخذ

«رأس الحسين (ع) در گلزار بقیع»، محمد نوری، بقیع نامه، ش ۱ و ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۳، ص ۷-۱۰؛ اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین سلامه، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۳م، ص ۲۰۸؛ حیاة الامام الحسين بن علی (ع)، باقر شریف قرشی، قم، مدرسه ایروانی، ج ۳، ص ۴۳۲؛ رحله الحج و العمره، محمود یاسین، بیروت و دمشق، دار الهجره، ۱۴۰۸ق/ ۱۹۸۸م، ص ۱۵۵-۱۵۶.

رأس الحسين در گزارش سخاوی

رأس الحسين در گزارش سخاوی، دیدگاه سخاوی از مورخین سده ۹ق درباره دفن رأس امام حسین (ع).

حسین بن علی (ع)، ریحانه رسول الله، فرزند فاطمه زهرا (س) دختر رسول خدا، سید شباب اهل جنت در چهارم قمری در مدینه متولد شد. او همواره نزد رسول خدا (ص) محبوب بود و از معارف آن حضرت و نیز پدرش علی فرا گرفت. پس از شهادت امام حسن (ع)، سومین امام و هادی شیعیان گردید. اما از سوی امویان نزدیک کوفه در کربلا به شهادت رسید و بدنش در کربلا دفن شد. درباره محل دفن سر آن حضرت اختلاف است و چند دیدگاه هست: بعضی نوشته اند: یزید سر مبارک را به

مدینه فرستاد. نزدیکیان سر مبارک را غسل دادند و در بقیع به خاک سپردند. محل آن در بقیع، نزدیک قبر مادرش فاطمه زهرا(س) است. سخاوی در ادامه به چند نظر دیگر اشاره کرده است:

سر آن حضرت به شام برده شد و در رأس عمود در مسجد جامع دمشق در عین القبله دفن شد؛ ابن حبان نویسنده کتاب الثقات می نویسد من عمود را دیدم (الثقات، ج ۳، ص ۶۹). اما برخی گمان برده اند سر مبارک در «البرج الثالث من السور علی باب الفردیس» (یعنی در دمشق به نام باب فردوس یا بهشت و دیوار دمشق که برج های نگهبانی داشته، در برج سوم آن) دفن شده است. نیز سخاوی از ابن حبان نقل کرده که برخی معتقدند: یزید سر مبارک را کنار قبر پدرش معاویه در دمشق دفن کرد. دیدگاه دیگر که توسط برخی مصری ها مطرح شده اینست که سر مبارک به مصر برده شده در قاهره دفن گردید. اما کسانی مثل احمد ابن تیمیه این نظر را رد کرده اند. سخاوی در پایان این گزارش یک بیت شعر آورده است:

أترجوا امه قتلت حسیناً

شفاعه جده يوم الحساب

ص: ۳۰۹

یعنی آیا امتی که حسین را کشته اند به شفاعت جدش در قیامت امید دارند؟

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۳۵۱-۳۵۲.

رافضی

رافضی، نام و لقب شیعیان توسط وهابیون به دلیل زیارت بقیع.

اولین بار، این واژه در مورد پیروان زید بن علی بن الحسین (ع) به کار رفت و بعداً لقب و نامی برای همه شیعیان از طرف مخالفانشان شد. گروهی از لشکریان کوفی تبار زید، او را به دلایل واهی مثل منع لعن شیخین رها کردند و از او جدا شدند. اینان را رافضی نامیدند. بعداً ملل و نحل نویسان سنی مذهب، مذهب و نحله ای به نام «رافضه» معرفی کردند که در واقع همان شیعیان بودند. در علت این نام گذاری می گفتند، چون شیعیان خلفای ثلاثه را ترک کردند پس رافضی هستند. اما دولت های جائر و علمای وابسته به آنها برای اینکه در بین مردم شیعیان را بد نام کرده و آنان را خارج از دین معرفی کنند تا سرکوب و قتل آنها امکان پذیر شود، این عنوان را رواج دادند. با ظهور وهابیون، آنان کسانی را که کوچکترین مخالفتی با عقاید و رفتار وهابیون داشتند رافضی می نامیدند و در دادگاه ها به همین جرم محکوم می کردند.

برخی زائران در سفرنامه های خود می نویسند وقتی وهابیون می دیدند کسی زیارت می خواند او را رافضی می خواندند (تذکره الطریق، ص ۱۴۲-۱۴۳).

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ج ۱-؛ فرهنگ فرق اسلامی، محمد جواد مشکور، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۸۷، ص ۱۹۹-۲۰۰؛ مکتب ها و فرقه های اسلامی در سده های میانه، مادلونگ، ترجمه جواد قاسمی، مشهد، بنیاد پژوهش ها، ۱۳۷۵، ص ۲۵ و ۱۲۰-۱۲۱.

رافع بن خدیج

رافع بن خدیج، از تابعین مدفون در بقیع.

رافع گویا در عصر خلفای راشدین می زیست و از تابعین است. احادیثی از طریق او نقل شده است. در نقلی آمده که ابن عمر گفت روزی که جنازه این خدیج را به بقیع غرقد آوردند و دفن کردند، جمعیت می خواستند نماز میت را به تأخیر بیندازد و بعد از نماز صبح، نماز میت هم بخوانند. این عمر سر جمعیت فریاد کشید، که مگر از خداوند نمی ترسید؟

مأخذ

راویان، مبلغان و قراء

راویان، مبلغان و قراء، نخبگان و متخصصان در علوم اسلامی و مدفون در بقیع.

پس از هجرت رسول اکرم(ص) به مدینه مرکزیت و پایتخت امپراطوری بزرگ اسلامی در این شهر استقرار یافت. مدارس و مراکز علمی فراوان دایر گردید و دانشمندان بسیار تربیت شده و ظهور کردند. آثار فراوانی نوشته و عرضه شد و علوم اسلامی به شکوفایی رسیدند. نمونه هایی از نخبگان و دانشمندان به شرح زیر می باشند:

عبدالله بن مسعود؛ معاذ بن جبل؛ سالم؛ ابوالحسین یحیی النسابه العقیقی، او نخستین کسی است که در انساب سادات، کتابی تدوین نموده، و تألیفات بسیاری دارد. در کتب رجال نیز مورد تمجید و تقدیس قرار گرفته است.

سید المهنه بن سنان الحسین اعرجی، او کسی است که سؤال های مردم مدینه منوره را به حضور «علامه حلی(ره)» ارسال نمود، و علامه هم به وی جواب داد و اکنون آن جواب ها، به صورت کتابی بنام «اجوبه المسائل المهنائیه» معروف است.

متأسفانه دانشمندان و نخبگان مدفون در بقیع به صورت جامع شناسایی نشده و اطلاعات آنان گردآوری نشده است. مطابق گزارش های ابن بطوطه (درگذشت ۷۷۹ق)، محمدبن محمود نجار (درگذشت ۶۴۳ق) و ابن جبیر (درگذشت ۶۱۴ق) همه قبور بقیع سنگ نوشته داشته و از این طریق قابل شناسایی بوده اند ولی بعداً با سیطره آل سعود، همه سنگ قبرها برچیده شد و بالای

سر هر میت یک قطعه سنگ معمولی نصب شد. از اینرو اطلاعات آنان از دست رفته است.

مأخذ

سیری در سرزمین وحی، علی اکبر حسنی، تهران، بعثه، ۱۳۷۱، ص ۳۸.

راه بقیع

راه بقیع، کتابی شامل خاطرات و گزارش دیدنی های احمد تامسون در سفر حج و بقیع.

احمد تامسون (۱) قبل از پذیرش اسلام، مارتین تامسون (۲) نامیده می شد. او در رُذزیای شمالی (زامبیای کنونی از کشورهای آفریقایی) به سال ۱۹۵۰م متولد شد. پدر و مادرش انگلیسی تبار و مسیحی بودند. آنان جهت مأموریت اداری به رُذزیای رفته بودند؛ چون پدرش کارمند اداره مستعمرات بریتانیا بود.

تامسون تا ۱۶ سالگی در رُذزیای سکونت داشت و در سال ۱۹۶۶م برای ادامه تحصیل به انگلستان رفت. پس از اتمام دروس دانشگاهی در رشته حقوق، به وکالت اشتغال داشت. در سال ۱۹۷۳م با تأثر از تعالیم شیخ عبد القادر صوفی مرابط، اسلام را پذیرفت. شیخ عبد القادر در غرب به نام Ian Dallas شناخته می شود. او در سال ۱۹۳۰م در اسکاتلند متولد شد و بنیان گذار جنبش مرابطین و از مشاهیر صوفیه بود. تامسون به تبع شیخ عبد القادر مالکی مذهب و صوفی مسلک بود. تامسون در عرصه امور حقوقی و وکالتی مسلمانان انگلستان خدمات بسیار داشت؛ او کانون وکلای مسلمانان انگلستان را همراه با همفکرانش تأسیس کرد تا دفاع از امور وکالتی مسلمانان تسهیل گردد. نیز دفاتر واین (۳) را در شهرهای انگلستان برای ارائه مشاوره به مسلمانان انگلستان دایر کرد.

تامسون در ۱۹۷۷م و نیز در ۲۰۰۱م دو سفر به مکه و مدینه داشت. سفر ۱۹۷۷م همراه با همفکران و دوستان به ویژه شیخ عبد القادر از راه زمینی در هفت ماه انجام شد. خاطرات و گزارش های این سفر را در دو کتاب سفر پر مشقت (۴)

و مسیر بازگشت (۵)

نوشته است. بخش نخست سفرش از آغاز تا پایان اعمال و مناسک حج در کتاب اول و بخش دوم از پایان اعمال حج تا بازگشت به انگلستان در کتاب دوم آمده است.

او در جاهایی از کتابش به نقد رفتار وهابیون پرداخته است. مثلاً به هنگام زیارت شهدای بدر وقتی مشاهده می کند وهابیون از ورود زنان مانع می شوند یا درخت خرما می منسوب به رسول خدا را قطع می کنند با این توجیه که موجب ترویج شرک نشود، تامسون این رفتارهای ارتجاعی را مخالف قرآن و سنت دانسته و به نقد آنها می پردازد. او در مدینه، اغلب اوقاتش را در مسجد النبی و در کنار روضه نبوی به عبادت می گذراند و بسیار به رسول خدا (ص) و دیگر شخصیت های اسلامی علاقه داشت.

تامسون از بقیع هم گزارش داده و با تکریم این قبرستان آنجا را محل دفن شخصیت های بزرگ دوره اسلامی، صحابه و تابعین دانسته و با عظمت از بقیع و ائمه بقیع یاد می کند.

سفرنامه تامسون در دو جلد با عنوان های *The Difficult Journey* و *The Way Back* توسط انتشارات طاها(۶) در لندن منتشر شد. نیز بر اساس برخی گزارش ها در سال ۲۰۰۱م هم به سفر حج رفته ولی از انتشار کتابی درباره این سفر خبری نیست.

مآخذ

gatewaytodivinemercy.com, Starnostar.com, ketab. ir/ bookview , Wynnechambers.co.uk

ربیعہ بن کعب

ربیعہ بن کعب، از اصحاب رسول خدا(ص) و مدفون در بقیع.

ابو فراس ربیعہ بن کعب بن مالک بن یعمر الاسلمی المدنی، صحابی رسول خدا(ص) بود. بعضی او را اهل حجاز دانسته ولی دیگران او را اهل مدینه می دانند. در دوره رسالت از اصحاب صفه و خادم رسول خدا(ص) بود. بعد

ص: ۳۱۱

۱- Ahmad Thamson.

۲- Martin Thamson .

۳- Wynne Chamber .

۴- The Difficult Journey .

۵- The Way back .

۶- Ta-Ha Publisher .

از رحلت حضرت مسئول برید (امور پستی) مدینه شد. روایاتی را از یزرگان نقل کرده است. او در سال ۶۳ق در مدینه به هنگام قتل عام مردم مدینه توسط لشکر یزید معروف به یوم الحره به شهادت رسید و در بقیع دفن گردید.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۵۰۸-۵۰۹.

رحلتی الی البقاع المقدسه

رحلتی الی البقاع المقدسه، سفرنامه ای از باعزیز بن عمر و حاوی گزارش بقیع.

باعزیز بن عمر (۱۹۰۶-۱۹۷۷م) از نویسندگان الجزایری معاصر علاقه خاصی به سفر و سیاحت به ویژه سفر برای مشاهده بقاع و مراکز مذهبی و دینی و مقدس در جهان داشته است. به بیت المقدس، دمشق، عمان، مدینه، مکه، جده و روم رفته و مشاهدات خود را ثبت و ضبط کرده و کتاب رحلتی الی البقاع المقدسه را تألیف و منتشر کرده است. این کتاب شامل بیش از ده سفرنامه به بقاع مقدس جهان است. یکی از این سفرنامه ها به مدینه منوره است. این سفرنامه شامل اطلاعاتی درباره بقیع هم هست؛ زیرا نویسنده آن چند نوبت به زیارت بقیع رفته است. او بقیع را دارای ده هزار صحابی و مدفن بهترین شخصیت های صدر اسلام توصیف می کند. می گوید رسول خدا بیش از هر جای دیگر به بقیع می رفت و علاقه خاصی به این قبرستان داشت؛ چون یاران و دوستان صدیقش، چون اقوام، همسران، فرزندان و همه بستگانش در آنجا بودند.

مسلمانان هم باید همین احساس را نسبت به بقیع داشته باشند؛ باید بقیع را آینه تمامی حوادث تاریخ صدر اسلام بدانند؛ و بالاخره مرزهای حق و باطل را در شخصیت های مطلوب و فاسد پیدا کنند.

استاد باعزیز بن عمر در جامع الزيتونه تحصیل کرد و در همانجا به تدریس می کرد و فعالیت داشت، محل اقامت و زندگی و فعالیت او شهر قسنطینه در الجزایر بود. بالاخره در ۱۹۷۷م در گذشت و در قبرستان همان شهر دفن شد.

مأخذ

رحلتی الی البقاع المقدسه، الجزیره، المجلس الاسلامی الاعلی، ۲۰۰۷م.

الرحله الی المدینه المنوره

الرحله الی المدینه المنوره، سفرنامه مأمون محمود یاسین به مکه و گزارش بقیع.

مأمون محمود یاسین از نویسندگان معاصر است. او ۱۳۵۹ق عازم مکه و مدینه شده و دیده ها و خاطرات خود را نوشته و با تنظیم آنها سفرنامه یاد شده را تدوین و عرضه نمود.

بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است. روز پنجشنبه ۲ ربیع الثانی ۱۳۵۹ به زیارت بقیع رفته است. نخست قبور عمات رسول خدا(ص) را زیارت کرده است. او درباره تعداد عمه های رسول خدا می نویسد:

المعروف عند أهل العلم أن عمات رسول الله(ص) ست: أم حكيم، عاتکه، بره، أروى، أميمه وهؤلاء الخمس أشقاء لسيدنا عبدالله والده(ص). وصفیه وهی شقیقه سیدنا حمزه. ولم یُسلم من عماته(ص) اللاتی أدركن البعثه من غیر خلاف إلا سیدتنا صفیه، وهی أم سیدنا الزبیر بن العوام، أسلمت وهاجرت وماتت فی خلافه سیدنا عمر. قیل. وأسلمت عاتکه التي هی صاحبه الرؤيا يوم بدر، وقیل وأروى. قال بعضهم: والمشهور أن عاتکه لم تسلم. قاله فی السیره الحلبیه. قال ابن حجر علی إيضاح الإمام النووی (ص ۲۶۷ و ۲۶۸) ومشهد صفیه رضی الله عنها مشهور أيضاً (الرحله الى المدینه المنوره، ص ۱۳۹).

سپس به مسجد ابي بن کعب، مقابر اهل البيت(ع) و مزار فاطمه زهرا، عباس و دیگر شخصیت های مهم مدفون در بقیع می پردازد و بجز اینها نکته خاصی ندارد.

مأخذ

الرحله الى المدینه المنوره، مأمون محمود یاسین، چاپ اول، ۱۴۰۷ق/ ۱۹۸۷م، ص ۱۳۸-۱۴۰.

الرحله الحجازیه

الرحله الحجازیه، سفرنامه خدیو دوم عباس حلمی پاشا، دارای اطلاعاتی درباره بقیع.

عباس حلمی پاشا دوم خدیو مصر در ۱۲۹۱ق در

ص: ۳۱۲

اسکندریه مصر چشم به جهان گشود. پس از گذشت دوره طفولیت، در مدرسه کاخ عابدین که پدرش خدیو توفیق پاشا برای تعلیم و تربیت فرزندان بزرگان و مشاهیر مصر تأسیس کرده بود، به تحصیل پرداخت. سپس برای ادامه تحصیل به سوئیس رفت. با حضور چند ساله او در اروپا و مشاهده مدنیت جدید و یافتن تجارب جدید، رهیافت ها و دیدگاه های جدیدی در درون او پیدا شد.

پس از درگذشت پدرش خدیو مصر شد. خدیو لقبی برای حاکمان و پادشاهان این خاندان بود. اولین بار اسماعیل حکمران مصر در ۱۸۳۱م این لقب را به جای پاشا برای خود برگزید. در عصر حکومت عباس حلمی پاشا، نهضت گسترده ای در مطبوعات و چاپ و نشر پدید آمد. مصر در این دوره پیشرفت هایی قابل توجه داشت. با آغاز جنگ جهانی اول، به علت اقدامات او علیه انگلستان، دولت انگلستان او را عزل و احمد فؤاد را به جای او منصوب کرد. او به اروپا و سوئیس رفت و بالاخره در ۱۳۶۳ق در سوئیس درگذشت. پیکرش را به مصر آوردند و در کنار قبر جدش به خاک سپردند. او همراه با هیئتی از رجال مصر در ذی القعدة ۱۳۲۷ق عازم سفر حج شد و به مکه و مدینه رفت. محمد لیب بتوننی (درگذشت ۱۳۵۰ق) مسئول دیوان ایشان تمامی حوادث این سفر را نوشته و کتابی به نام الرحله الحجازیه فراهم ساخته است که چند بار منتشر شده است. بتوننی در جایی از این سفرنامه می نویسد: خدیو در روز سه شنبه پس از ادای نماز صبح و پس از ادای وظایف در مسجد نبوی و حجره شریفه، به زیارت بقیع رفت. خدیو در آنجا ابتدا به زیارت قبر عثمان بن عفان رفت. بتوننی موقعیت و مشخصات این مقبره را گزارش داده است. سپس به زیارت مقابر همسران رسول خدا رفت. در کنار مزار عباس عموی پیامبر(ص)، آرامگاه حضرت حسن بن علی(ع) واقع شده است، آنجا را هم زیارت نمود. گنبدی که روی این مزار قرار گرفته از بزرگترین گنبد های قبرستان بقیع است. این گنبد به شکل مقصوره ای است که روی قبر امام مجتبی(ع) بسیار زیبا ساخته شده است. این مقصوره از جنس مس نقش دار همراه با نوشته های فارسی است. گمان می برم از ساخته های شیعیان ایران باشد. خدیو سپس به سراغ مقابر دیگر صحابه و تابعین و زیارت آنها رفت. بتوننی به دقت مشخصات مقابر آنان را گزارش داده است (ص ۳۷۶-۳۷۵).

این سفرنامه چند بار منتشر گردیده و به فارسی هم ترجمه شده است.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۲۱۶-۲۱۷؛ الرحله الحجازیه، القا، مکتبه الثقافه الدینیه، ۲۰۰۶م، چاپ دوم؛ الرحله الحجازیه، مصر، مطبعه الجمالیه، ۱۳۲۹ق؛ سفرنامه حجاز یا الرحله الحجازیه، ترجمه هادی انصاری، تهران، مشعر، ۱۳۸۱.

الرحله الحجازیه

الرحله الحجازیه، سفرنامه ای از محمد السنوسی از سده ۱۳ و ۱۴ق.

محمد بن عثمان بن محمد السنوسی مشهور به محمد السنوسی در ۱۲۶۷ق / ۱۸۵۱م در حاضره تونس متولد شد. خانواده او به علم و اخلاق مشهور بودند. او در چنین خانواده ای به سرعت رشد یافت و یکی از مشاهیر طریقت سنوسیه در تونس و مغرب گردید. پس از اینکه مدارج علمی و معنوی را طی کرد در همان منطقه به تدریس و ارشاد مردم پرداخت. بالاخره در ۱۳۱۸ق /

۱۹۰۰م درگذشت.

سنوسی موفق شد عازم سفر حج گردد و خاطرات و مشاهدات خود را تألیف و سفرنامه ای به نام الرحله الحجازیه عرضه نماید. این سفرنامه در سه جلد توسط علی الشنوفی (از استادان دانشکده ادبیات دانشگاه تونس) منتشر شده است. بخشی از آن درباره بقیع است، هرچند بسیار مختصر است ولی مشتمل بر نکات و اسامی ای است که مهم می باشند. او معتقد است که ملاح بن رباح، اسماء بنت ابی بکر، ام قاسم بنت علی المرتضی، حبیب بن مظاهر وهانی بن عروه در بقیع دفن شده اند. (ج ۲، ص ۳۱۲).

مأخذ

الرحله الحجازیه، محمد السنوسی، به کوشش علی الشنوفی، تونس، الشركه التونسیه، ۱۴۰۱ق / ۱۹۸۱م، ج ۲، ص ۱۱ و ۳۱۲.

ص: ۳۱۳

الرحله الحجازيه، گزارش سفر محمد يحيى بن محمد المختار الولاتى درباره بقیع.

مؤلف این سفرنامه، محمد يحيى بن محمد المختار الولاتى است. زندگى نامه ای در ابتدای کتاب وی آمده است، ولی از تاریخ ولادت و همچنین اساتیدی که از آنها استفاده کرده است اطلاعی در دست نیست. از خلال آثاری که از وی برجا مانده است می توان فهمید که عالم و محدث، حافظ قرآن کریم، فقیهی اصولی و ادیبی شاعر بوده است. در فقه بر طریق مالکی و در عقاید بر وفق اشعریان سلوک می کرده است. وی دارای ذهنی وقّاد و در گفتگو و مناظره با دیگران چیره دست بوده و اطلاعات وسیعی در علوم اسلامی است و در بیشتر کتابهای فقهی، اصولی، تفسیری و حدیثی از قبیل عوارف المعارف سهروردی، تفسیر الوسی، احیاء العلوم غزالی، فتح الباری ابن حجر و برتقی الاصول ابن عاصم تعلم و تحقیق داشته است. از ایشان در کتب تراجم به عنوان «اعجوبه دهر در حدت ذهن و ذکاوت، مکارم اخلاق، نیک رویی، بلندهمتی در بی نیازی از مردم و پرهیز از انجام کارهای بیهوده» توصیف شده است. نامبرده به کشورهای بسیاری از قبیل روسیه، ترکیه، سوریه و مصر مسافرت کرده و در محافل علمی این کشورها درخشیده است. حدود یکصد اثر مکتوب (علاوه بر الرحله الحجازیه) از قبیل مصطلح الحدیث، منبع الحق و التقوی، کتاب الاطعمه والاشربه از ایشان برجا مانده است. درباره الرحله الحجازیه: این سفرنامه، مانند دیگر سفرنامه هایی که افراد مشرف به حج، می نگارند حاوی مشاهدات نگارنده از اماکن مقدس مکه و مدینه است. ظاهراً مؤلف سفرش را از شهر خود ولّات که یکی از شهرهای سودان است آغاز کرد. این سفر از روز هفتم رجب سال ۱۳۱۱ق/ ۱۸۹۴م شروع و در روز ششم شوال ۱۳۱۷/ ۱۹۰۰م خاتمه یافت، یعنی ۶ سال و سه ماه به طول انجامید.

مؤلف به بقیع هم پرداخته و آنجا را یکی از مکان هایی که زائران در زمان حضور در مدینه، به زیارت آنجا می رود، یاد کرده است. زیارت وی از بقیع، روز جمعه و بعد از نماز جمعه و بعد از نماز صبح است. مشاهدات و نوشته های ایشان از بقیع در یک فصل آمده و عیناً در مقاله الرحله البقیعیه در این دانشنامه نقل شده است.

مأخذ

الرحله الحجازیه، محمد يحيى بن محمد المختار الولاتى، به کوشش محمد حجی، رباط، معهد الدراسات الأفريقيه بالرباط، دارالمغرب الإسلامی، چاپ اول، ۱۹۹۰م، مقدمه و ص ۱۹۰-۱۹۲.

رحله الصديق

رحله الصديق، سفرنامه سيد صديق حسن خان به مکه.

السيد صديق حسن خان از شخصیت های مصری سفری در سال ۱۲۸۵ق به مکه داشته و سفرنامه ای از مشاهدات خود در این سفر نوشته است. این سفرنامه در قاهره، ۱۴۲۷ق چاپ شده است:

این سفرنامه پنج باب دارد، پنجمین باب درباره زیارت است و به این مباحث می پردازد. همه احکام زیارت، فتاوی ابن تیمیه و دیگران درباره زیارت، آداب زیارت، زیارت قبور؛ شرعی یا بدعت آمیز، فضائل مدینه منوره، زیارت بقیع، قبور بقیع و احکام

به نظر مؤلف زیارت‌هایی که با نیت صحیح آغاز شود و متناسب با ضوابط شرعی است مستحب است ولی اگر شرک‌آلود باشد و از ضوابط توحیدی خارج شده باشد حرام می‌باشد.

ساختار این سفرنامه متمایز و متفاوت از سفرنامه‌های دیگر است. نه روزنگار و نه تنظیم جغرافیایی دارد بلکه موضوعی است. عنوان پنجم باب آن عبارت‌اند از: مکه (اسامی و القاب، مساجد، کوه‌ها و...); حج (احکام، طواف، صفا و مروه و...); سفر حج (آداب سفر، وسیله سفر، توشه راه، قربانی و...); مناسک (احرام، سعی، وقوف، حلق و قصر); زیارت.

این کتاب در فصل پنجم مطالبی نیز درباره بقیع و زیارت قبور بقیع دارد.

رحله الصديق الى البيت العتيق، چاپ اول، القاهره، مكتبه الثقافه الدينيه، ۲۰۰۷ م/ ۱۴۲۷ق.

رحله القلصادی

رحله القلصادی، سفرنامه علی بن محمد القلصادی و شامل مباحثی درباره بقیع.

ابوالحسن

علی بن محمد القرشی الاندلسی البسطی مشهور به القلصادی (۸۱۵ - ۸۹۱ق)، سفرش را از سال ۸۴۰ق آغاز کرد. هدف او بررسی آثار و مظاهر جریان های فکری در منطقه غرناطه بود. آنگاه به تلمسان و به ترتیب به تونس، طرابلس، مغرب، قاهره و حرمین شریفین رفت. او درصدد بود تصویر روشنی از حیات فکری و علمی و اجتماعی در این مناطق را عرضه کند. یعنی غرب اسلامی را به مسلمانان شرق بشناساند و با گزارشی درباره حرمین شریفین، شرق اسلامی را به مسلمانان غرب اسلامی معرفی نماید.

وی مشایخ، دانشمندان و عالمانی که به آنها برخورد کرده، اسماء کتب و مدارس آنها در آن دوره را به خوبی گزارش کرده است. وقتی به مکه و مدینه آمده، با مسلمانان مختلف که از بلاد گوناگون آمده بودند، ارتباط برقرار کرده و درباره وضعیت کشورشان با آنان گفتگو نموده است. نیز جریان های موجود در مدینه را معرفی کرده و وضعیت بقیع را گزارش نموده است. وی پس از بازگشت در سفر حج در ۸۹۱ق در شهر باجه در افریقیه درگذشت. این سفرنامه دو چاپ مهم دارد:

رحله القلصادی، ابی الحسن علی القلصادی الاندلسی، به کوشش محمد ابوالاجفان، بیروت، دار ابن حزم، ۱۴۳۲ق/ ۲۰۱۱م. نیز قبلاً با این مشخصات چاپ شده بود:

رحله القلصادی، به کوشش محمد ابوالاجفان، تونس، الشرکه التونسیه، ۱۹۷۸م.

قسمت مربوط به مدینه و بقیع شامل اطلاعات سودمندی است که برای شناخت وضعیت فرهنگ و جامعه مسلمان در آن دوره ضروری است.

مأخذ

ادب الرحلات الاندلسیه و المغربیه، نوال عبدالرحمن الشوابکه، مقدمه صلاح جرار، عمان، وزاره الثقافه، ۱۴۲۸ق/ ۲۰۰۸م، ص ۷۱؛ رحله القلصادی، علی القلصادی الاندلسی، به کوشش محمد ابو الاجفان، بیروت، دار ابن حزم، ۱۴۳۲ق/ ۲۰۱۱م.

رحله المکناسی

رحله المکناسی، سفرنامه محمد المناسکی از سده ۱۲ق درباره بقیع.

محمد بن عبدالوهاب بن عثمان (درگذشت ۱۲۱۳ق / ۱۷۹۹م)، مکنی به ابو عبدالله و مشهور به ابن عثمان و مکناسی، اهل مکناسه (شهری در مغرب در غرب فاس) است. او در دوره مولی محمد بن عبدالله به وزارت رسید. نیز سفیر او در اسپانیا بود. به سال ۱۲۱۳ق در مراکش چشم از جهان فرو بست. چندین کتاب دارد؛ از جمله رحله الی اسپانیا؛ البدر السافر؛ رحله الی مالطه، رحله الی حج (احراز المعلى والرقيب).

سفر حج او در سال ۱۷۸۵م بوده است و سفرنامه اش با عنوان رحله المکناسی به کوشش محمد بوکبوط منتشر شده است. بخشی از این سفرنامه درباره بقیع و گویای دیدگاه های متفکران غرب اسلامی در این باره است. او دقیقاً در صفحات ۱۷۳ تا ۱۷۶، ۲۴۰، ۲۵۹، ۲۶۱ و ۲۸۲ به بقیع می پردازد.

مکناسی می نویسد روزی که به بقیع رفتیم، نخست به زیارت عباس عموی رسول خدا(ص) و سپس حسن بن علی، امام زین العابدین، امام جعفر صادق، امام باقر و سیده فاطمه دختر رسول خدا(ص) را زیارت کردیم. بعد از این به سراغ دیگر مقابر مشاهیر رفته و آنها را هم نام برده است. از ویژگی های قبه ها و ضریح و نوع ساختمان هم گاه نوشته است.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ج ۶، ص ۲۵۷-۲۵۸؛ رحله المکناسی، محمد بن عبدالوهاب المکناسی، به کوشش محمد بوکبوط، ابوظبی، دارالسویدی؛ بیروت، المؤسسة العربیة للدراسات والنشر؛ عمان، دارالفارس للنشر؛ ۲۰۰۳م، مقدمه و ص ۲۷۹-۲۸۲؛ مجله معهد المخطوطات، سال ۷، جزء ۲، ص ۴۳۰-۷۴؛ مجله تطوان، عدد ۵، ۱۹۶۰م.

نیز نک- : المکناسی؛ احراز المعلى والرقيب

ص: ۳۱۵

الرحله النجدیه الحجازیه ← بهجه البيطار

رحله ابن بطوطه ← سفرنامه ابن بطوطه

رحمت الهی

رحمت الهی، از فضایل و محاسن بقیع.

رسول خدا(ص) بقیع را مشمول رحمت خداوند می دانست و محدثین و مورخین یکی از فضایل بقیع را همین نکته دانسته اند.

یکی از شبها که رسول خدا(ص) در خانه عایشه بوده؛ نیمه شب از خواب بیدار شده و لباس پوشیده و به بقیع می رود. عایشه هم همراه او می شود. علت آمدن به بقیع ابلاغ امر الهی بوده است؛ زیرا آن حضرت به عایشه می فرماید: فان جبرئیل أتانی و قال: ان ربك یا امرک ان تأتي اهل البقیع فتستغفر لهم. یعنی جبرئیل نزد آمد و گفت: پروردگارت به تو مأموریت داده نزد اهل بقیع رفته و برای آنها استغفار نمایی.

عایشه از حضرت سؤال می کند که من چگونه استغفار کنم، حضرت می فرماید این ذکر را بگو: السلام علی اهل الدیار من المؤمنین والمسلمین و یرحم الله المستقدمین و المستأخرین و انا ان شاء الله بکم لللاحقون.

در جمله فوق گرچه رحمت در صیغه انشاء و دعا بیان شده ولی می توان گفت انشائی است که مفاد خبری دارد. یرحم الله یعنی رحمت خداوند بر اهل بقیع باد؛ از اموات پیشین و اموات متأخر. این دعا به معنای اینست که رحمت خداوند مشمول حال اهل بقیع است، بویژه که دعای مصرانه شخص پیامبر(ص) که به دعوت الهی نیز صورت گرفته، رد نمی شود.

مأخذ

الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه، صالح بن حامد بن سعید الرفاعی، مدینه منوره، دارالخصیری، ۱۴۱۸ق، ص ۵۹۷؛ احکام الجنائز و بدعها، محمد ناصرالدین الالبانی، بیروت، نشر الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ق، ص ۱۸۰-۱۹۱؛ تهذیب مختصر سنن ابی داود، ابن قیم جوزیه، به کوشش محمد حامد الفقی و احمد شاکر، قاهره، مکتبه السنه المحمديه، ج ۴، ص ۳۴۷-۳۵۰.

رحمت الله بن ملا عاشور بخارایی

رحمت الله بن ملا عاشور بخارایی، از روحانیون بخارا و سفرنامه نویسنده مکه و مدینه و بقیع.

رحمت الله فرزند ملا عاشور از شهر بخارا در سال ۱۳۰۳ق به قصد اجرای مناسک حج از بخارا حرکت کرده بود. پدرش از عالمان دینی و روحانیون بخارا بوده است. او مشاهدات خود را در طول سفر یادداشت کرده و سفرنامه حاضر را تدوین نموده است. با اینکه خودش نامی برای آن تعیین نکرده ولی فهرست نویسنده فرهنگستان علوم ازبکستان آن را غریب الخبر فی عجایب السفر می نامد.

او از عالمان روحانی شهر بخارا بوده و غیر از مرد دین بودن اهل شعر و ادب هم بوده است. وی در سروده ها خودش را با تخلص واضح می نامیده است.

تاریخ حرکت وی «یوم سه شنبه ششم ماه شعبان المبارک در سنه یک هزار و سیصد هجری از بلده مبارکه بخارای شریف که مسکن مأنوس و معهد مألوف» اوست آغاز شده است.

پایان کتاب تاریخ ۱۳۰۴ ثبت شده که دقیق تر می نماید. وی سال ۱۳۰۳ سفرش را آغاز کرده و سال بعد که بازگشته، سفرنامه خاتمه یافته و تاریخ ۱۳۰۴ به عنوان تاریخ ختم آمده است. در بازگشت، نوروز را در شهر مشهد بوده است. مهم ترین شاهد آن که، حاکم وقت بخارا که عبدالاحد است و وی کتاب را به نام او نوشته، سال ۱۳۰۳ بر سریر قدرت نشسته است.

ملارحمت الله از بخارا به سمت مشهد عزیمت کرده و پس از زیارت حضرت علی بن موسی الرضا(ع) به سوی عشق آباد رفته و با گذر از دریای خزر به سمت باکو و از آنجا به استانبول و سپس جده رفته، آنگاه پس از زیارت حرمین شریفین، از راه جبل به عتبات آمده است. وی در آنجا، به زیارت مزار امامان(ع) مشرف شده و سپس از راه خانقین و قصر شیرین به قم آمده، عازم تهران شده، سپس به مشهد رفته و در نهایت از راه سرخس به بخارا بازگشته است.

رحمت الله یک عالم سنی است که نه تنها هیچ گونه

دشمنی با شیعه ندارد بلکه در تمام این سفر، بسان یک شیعه، تمامی مزارات ائمه را زیارت کرده و بدون اظهار هیچ گونه علامت منفی یا تنفّری به بیان عقاید مردمانی که در سر راه می بیند می پردازد. یکی از اشعار برجای مانده از این شاعر در کتاب حاضر، اشعار زیبایی است که در باره امام حسین(ع) سروده است. قصیده ای هم به اقتفای شعر معروف جامی در باره امام علی(ع) سروده است.

در عین حال او یک سنی معتقد است و بر حسب این باور، نسبت به خلفا احترام کامل را مراعات داشته است.

او وقتی به زیارت قبر آمنه و ابوطالب و عبدالمطلب در قبرستان معلّات می رود، به لحاظ مذهبی بحث ایمان پدر و مادر پیامبر(ص) را مطرح کرده و عقیده خود را دایر بر ایمان آنان مورد تأکید قرار می دهد، در حالی که بسیاری دیگر از هم مذهبانش آن بزرگواران را مشرک قلمداد کرده اند.

این سفرنامه به عبدالاحد حاکم بخارا تقدیم شده و وی در جایجای این سفرنامه یا به قول خودش «هر جا هر جا» از وی یاد و برای او دعا کرده و در پایان نیز او را مورد ستایش قرار داده است. عبدالاحد ششمین امیر منغیته بخارا است که از سال ۱۳۰۳ تا ۱۳۲۹ (۱۸۸۵-۱۹۱۰م) بر بخارا حکمرانی کرد. وی که خود نشان های عالی از روسیه داشت، و صاحب منصب و دارای رتبه نظامی بود، مقاومت گذشتگانش را برابر روسیه نداشت و نفوذ روسها در بخارا در روزگار او شدت یافت. وی مدافع برخی از اصلاحات بود که به دلیل نفوذ علمای سنت گرا کاری از پیش نبرد و به همین دلیل از بخارا به کریمه رفت و آنجا را مقر خویش قرار داد.

نویسنده در همان سال نخست به قدرت رسیدن وی به سفر حج رفته و طبعاً چیز زیادی درباره وی نمی دانسته است. با این حال ارادت او استوار بوده و مرتب به دودمان سلطنت و بختیاری و پس از آوردن القاب فراوان «سید امیر عبدالاحد بهادرخان» در آمده است. اما رحمت الله بخارایی به سال ۱۳۱۱ق به رحمت الهی پیوست.

نسخه این سفرنامه به عنوان سفرنامه حرمین شریفین به شماره ۹۹۲۹ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می شود. سه نسخه از این اثر در فرهنگستان علوم ازبکستان (مجموعه نسخه های خطی فارسی فرهنگستان علوم ازبکستان - ترجمه عارف رمضان، تهران، ۱۳۷۵، ص ۳۳) معرفی شده و از آن با عنوان غرایب الخبر فی عجایب السفر یاد شده است. نسخه اول آن به خط مؤلف است.

این سفرنامه به کوشش رسول جعفریان با عنوان غرایب الخبر فی عجایب السفر در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری منتشر شد.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۸۹۷-۹۰۸.

نیز نک- : غرایب الخبر فی عجایب السفر

ردیه نگاری بر وهابیت

ردیه نگاری بر وهابیت، فهرست آثار عالمان مسلمان در نقد و ردّ وهابیت.

سید عبدالله محمدعلی پس از تحقیق و جستجوهای فراوان، نخست مقاله ای نوشت و اطلاعات حدود ۲۲۰ اثر در ردّ وهابیت را معرفی نمود. پس از جستجوهای بیشتر ۸۲۲ عنوان اثر به زبان های فارسی، عربی، اردو و بنگالی پیدا کرد که در کشورهای مختلف در نقد و ردّ وهابیت نوشته شده است. اطلاعات این آثار را در کتاب معجم المؤلفات الاسلامیه فی الردّ علی الفرقه الوهابیه منتشر کرد. او در مقدمه انگیزه عالمان و مؤلفان مسلمان از مذاهب مختلف در نقد و رویه نگاری بر وهابیت را، عملکرد خود وهابیون می داند و فهرست بلندی از اعمال نامطلوب آنان عرضه کرده است.

اکثر قریب به اتفاق اندیشمندان مسلمان معتقدند که عملکرد و اقدامات وهابیون در بقیع و تخریب اماکن و آثار بی نظیر اسلامی ناشی از تفکر غلط آنان است، از

اینرو اندیشه های آنان و نیز عملکردشان در آثار معرفی شده در این فهرست، نقد و ردّ شده است.

همه کسانی که در ردّ وهابیت، اثری تألیف کرده اند، به نقادی رفتار وهابیون در زمینه تخریب بقیع هم پرداخته اند. چون تخریب بقیع حادثه بسیار تکان دهنده و مهمی است که با هیچ منطق و تفکری صحیح نیست. بی تردید تخریب مقابر هزاران صحابی و تابعی و شهید و عالم و شخصیت مهم که دستشان از دنیا کوتاه است و سنگ قبرهایشان شیرازه خاطرات ارزشمند مسلمانان است، خارج از عرف و اخلاق و اصول اسلامی و انسانی است.

اخیراً کتابشناسی دیگری توسط اباذر نصر اصفهانی با عنوان کتابشناسی نقد وهابیت منتشر شد و منابع نقد و ردّ وهابیت را به دو هزار منبع افزایش داد.

مآخذ

کتابشناسی نقد وهابیت، اباذر نصر اصفهانی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱؛ «معجم ما آلفه علماء الامم الاسلامیه للردّ علی خرافات الدعوه الوهابیه»، السید عبدالله محمدعلی، مجله تراثنا، السنه ۴، العدد ۱۷، شوال ۱۴۰۹، ص ۱۴۶-۱۷۸؛ معجم المؤلفات الاسلامیه فی الردّ علی الفرقة الوهابیه، عبدالله محمدعلی، قم، مرکز الزهراء؛ ۲۰۰۹م.

رزین سرقسطی عبدری ← اخبار دارالهجره

رسول خدا(ص)

رسول خدا(ص)، دفن آن حضرت در بقیع.

حدیثی درباره دیدگاه های مختلف صحابه درباره محل دفن حضرت رسول خدا(ص) در مجامع روایی آمده است. متن عربی این حدیث اینگونه است:

واختلفوا فی دفنه، فأنبأ عبدالرحمن بن علی اخبرنا ابوالحسن الفقيه ... عن عبدالرحمن بن سعید بن یربوع، قال: لما تُوفی رسول الله(ص) اختلف فی موضع قبره، فقال قائل: بالبقیع، فأنه کان یكثر من الاستغفار لم، و قال قائل منهم: عند منبره و قال قائل فی مصلاه. فجاء ابوبکر فقال: انّ عندی من هذا خیراً و علماً. سمعت رسول الله(ص) یقول: ما قُبِضَ نبیّ الا دفن حیث توفی.

یعنی وقتی رسول خدا رحلت فرمود، اصحاب و نزدیکانش درباره اینکه حضرت را در چه مکانی دفن کنند اختلاف شد. عده ای گفتند در بقیع به خاک سپرده شود. دلیل آن را قرابت معنوی حضرت با مدفونین می دانستند یعنی حضرت برای آنها فراوان طلب بخشش می فرمود. دسته دوم گفتند: در کنار منبرش دفن شود. دسته سوم معتقد بودند در محل نماز خواندنش به خاک سپرده شود.

بالاخره ابوبکر خلیفه اول از راه رسید و گفت من خبر مهمی دارم و از رسول خدا شنیدم که می گفت: وقتی پیامبری از دنیا می رود در همانجایی که فوت کرده است، دفن شود.

مهم این است که از چهار دیدگاه، یکی بقیع را پیشنهاد می کرد. یعنی بقیع آنچنان اهمیت داشته و در نظر صحابه و نخبگان قرن اول مهم بوده که آنجا را مناسب برای دفن آن حضرت معرفی می کردند. این روایت از نظر سلسله راویان و ناقلان و جرح و تعدیل آنان و نیز از نظر محتوایی و مفاد آن بررسی شده است. ابن نجار و محقق کتاب الدرہ الثمینہ (تألیف ابن نجار) به تفصیل ابعاد این روایت را بررسی کرده اند.

نیز این روایت در چند مجموعه مثل دلائل النبوه از بیهقی، سنن ترمذی، الطبقات الکبری ابن سعد وارد شده است. آدرس این مجموعه ها در پانوشت های الدرہ الثمینہ ابن نجار آمده است.

ابن ابی الحدید ماجرای دفن حضرت را اینگونه گزارش کرده است: پس از رحلت، بین اصحاب اختلاف افتاد، عده ای گفتند: مناسب است جسد حضرت را به مکه ببریم و در آنجا دفن شود، بعضی رأی دادند در مدینه و در بقیع نزد شهدای احد دفن شود. اما علی (ع) نظر دیگری مطرح کرد و گفت در همانجایی که از دنیا رفته، دفن شود. و همه این رأی را پذیرفتند (شرح نهج البلاغه، ج ۱۰، ص ۱۸۴).

کلینی حادثه را اینگونه نقل کرده است: عباس نزد امیرالمؤمنین (ع) آمد و گفت مردم جمع شده و

می خواهند رسول خدا را در بقیع المصلی دفن کنند. امیرالمؤمنین نزد مردم آمد و فرمود: در همین بقعه ای که در آن رحلت کرده، دفن خواهد شد و بر جنازه حضرت نماز گذارد و مقدمات دفن را مهیا نمود (الکافی، ج ۱، ص ۴۵۱؛ بحار الانوار، ج ۷۸، ص ۳۷۴).

منظور از بقیع مصلی که در کافی آمده احتمالاً بقیع الخیل است که شهدای احد در آنجا دفن شده اند. اما در بسیاری از روایات تصریح شده که مردم می خواستند حضرت را در بقیع غرقه دفن نمایند. روایات در این باره در بیش از بیست منبع قدیمی آمده است. امینی این منابع را معرفی کرده است (بقیع الغرقه، ص ۳۰۶-۳۰۷).

مآخذ

بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء؛ بقیع الغرقه، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ الدرر الثمینه فی اخبار المدینه، ابن النجار (۵۷۸-۶۴۳ق)، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه منوره، مرکز بحوث و الدراسات المدینه المنوره، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م، ص ۳۷۷-۳۷۸، حدیث شماره ۲۸۴؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، بیروت، دار احیاء الکتب؛ الکافی، کلینی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۲ق.

رشید رضا، محمد

رشید رضا، محمد، از مروجان وهابیت و طرفداران دولت آل سعود در عربستان.

محمد رشید رضا، در ایران مشهور به رشید رضا و در کشورهای عربی اغلب مشهور به رضا است. او در ۱۸۶۵م در طرابلس لبنان متولد شد. در ۳۳ سالگی به مصر مهاجرت کرد و به عنوان شاگرد محمد عبده از جریان اصلاح طلبی ضد استبدادی و ضد استعماری سید جمال الدین اسدآبادی و عبده تأثیر پذیرفت. سال ها در درس تفسیر قرآن محمد عبده شرکت می کرد و تمامی دروس را می نوشت. بعد از وفات عبده، تفسیر کاملی بر اساس همین املائات به نام تفسیر المنار منتشر کرد. نیز نشریه ای به نام المنارین سال های ۱۸۹۸-۱۹۳۵م منتشر کرد که تفکر سلفی گرایی یا اصلاح گرایی سلفی را نمایندگی می کرد. با داشتن زمینه های فکری و اعتقادی، در اواخر عمر مدافع و مروج جریان وهابی و سلطنت آل سعود در عربستان بود. حتی کتاب هایی با عناوین (قاهره، ۱۳۴۴ق) السنه و الشیعه: الوهابیه و الرافضه (قاهره، ۱۹۴۷م) و الوهابیون و الحجاز را تألیف کرد. او تا آنجا پیش رفت که ایران و تفکر شیعی و نیز عثمانی و حنفی را نقد کرد تا راه برای پیشرفت تفکر آل سعود باز شود. مقالات متعددی در المنار، مجله ی ام القری، نوشت. برخی نوشته اند که برای مقالات ضد ایرانی، ۴۰۰۰ لیره طلا از سعودی در یافت کرد (سید علی موجانی، ص ۱۳۱). از میان آنها این مقالات قابل توجه است:

«الاتفاق العربی بین الملکه الحجاز و نجد و مملکه السعودیه»، المنار، ج ۳۰، ص ۶۴، ۱۹۳۰م، ص ۶۳۴-۶۳۷؛ «استیلاء ابن سعود علی جمیع الحجاز»، مجله ام القری، ۲ جمادی الثانیه ۱۳۴۴؛ «اموال ابن السعود التي اتهم بها»، المنار، ج ۲۸، ۱۹۲۷م، ص ۴۶۵-۴۷۳؛ «انباء الحجاز: بیعه اهل الحجاز و سبب قبول سلطان لها»، المنار، ج ۲۶، ۱۹۲۵م، ص ۷۷۹-۷۸۹؛ «ایران و العراق و مملکه الحجاز و نجد»، المنار، ج ۳۰، ۱۹۲۹م، ص ۲۲۵-۲۳۲.

مجله المنار بیش از سی مقاله درباره آل سعود منتشر کرد و به عنوان ارگان رسمی و سخنگوی آنان در منطقه بود. از اینرو تأثیر ژرف و گسترده در منطقه و طوایف و پیروان مذاهب اسلامی داشت.

رشید رضا، ابایی نداشت از اینکه خطاها و مفساد و هابیت مثل تخریب آثار اسلامی و توهین صریح به شخصیت های اسلامی را با انواع روش های تبلیغاتی موجه جلوه دهد و توجیه شرعی کند. در چند مقاله اساساً این تخریب ها را دروغ دانست و مسئول انتشار چنین اخباری را، مخالفان آل سعود و وهابیت معرفی کرد. یا تفکر و عمل وهابیون درباره روضه ی مطهر نبوی را در مقاله ی «ماذا فعل الوهابیون بالحجره النبویه» (المنار، ج ۲۵، ۱۹۲۵م، ص ۷۰۷-۷۱۲) بی اشکال دانست. او مردم حجاز را طرفدار آل سعود و وهابیت می دانست و گزارشی از بیعت مردم با عبدالعزیز مشهور

ص: ۳۱۹

به ابن سعود را به دروغ آورده و دولت آل سعود را کاملاً شرعی و مقبول مردم معرفی کرد.

در ایران چون محمد رشید رضا را به عنوان شاگرد سید جمال و محمد عبده می شناسند، او از نوعی خوش نامی برخوردار است. مهم تر اینکه در کتبی که درباره رشید رضا تألیف و عرضه شده بر جنبه های منفی از شخصیت او مثل دفاع او از وهابیت مطرح نشده یا خیلی کم رنگ مطرح شده است. از اینرو اساساً هنوز ایرانیان از افکار و شخصیت رشیدرضا تلقی صحیح و مناسبی ندارند.

نخستین کسی که به طور صریح و عالمانه به نقد دیدگاه های رشید رضا پرداخت، علامه عبدالحسین امینی در کتاب الغدیر بود. امینی مواضع ضد شیعی او را نقادی کرد و داوری های ناصحیح او را نشان داد. مثلاً رشیدرضا در السنه و الشیعه، می نویسد، شیعیان معتقد به تحریف قرآن اند. نیز در همان اثر می نویسد: شیعیان عمل به کتب اربعه یعنی الکافی، لایحضره الفقیه، التهذیب و الاستبصار را واجب می دانند. علامه امینی با نقل آرای عالمان شیعه این اتهامات را رد کرده است. اما اولین نویسنده ای که به روش علمی و توصیفی رشید رضا را معرفی کرد، حمید عنایت بود. اما وی بعد وهابیت گروهی او را مطرح و بررسی نکرده است.

در جهان اسلام و کشورهای عربی درباره رشیدرضا آثار بسیاری نوشته اند برای نمونه: محمد عبدالله السلیمان پایان نامه اش در دانشگاه محمد بن سعود را درباره گرایش رشید رضا به وهابیت نوشته است: رشید رضا و دعوه الشیخ محمد بن عبدالوهاب، بعداً این اثر به صورت کتاب با این مشخصات منتشر شد (الکویت، مکتبه المهلا، ۱۴۰۹ق، ۶۰۰ص).

مآخذ

الغدیر، علامه عبدالحسین امینی، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۳۸۷ق، ج ۳، ص ۲۶۶-۲۸۷؛ اندیشه های سیاسی در اسلام معاصر، حمید عنایت، تهران، خوارزمی، ۱۳۷۲، ص ۱۲۸ به بعد؛ تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۶۴؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۸، ص ۶۳۸-۶۳۹؛ دین و سیاست از دیدگاه محمد رشید رضا، محمد نوری، تهران، مرکز تحقیقات استراتژیک، ۱۳۷۴، جم؛ سیری در اندیشه سیاسی عرب، حمید عنایت، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۰، ص ۱۵۶-۱۵۹؛ «مدرس و کمیسیون دفاع حرمین»، سیدعلی موجانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال ۲، ش ۹، ص ۲۵-۳۳؛ مآخذشناسی محمد رشید رضا، محمد نوری، همان.

رضا شاه پهلوی

رضا شاه پهلوی، واکنش نسبت به تخریب بقعه های اسلامی در عربستان به ویژه انهدام بقیع.

رضا فرزند عباسقلی خان سوادکوهی (داداش بیگ) در ۱۲۵۷ در آلاشت در شمال ایران متولد شد. در پانزده سالگی وارد بریگاد قزاق شد. در طی حدود سه دهه مدارج ترقی را در ارتش پیمود و به پست های بالا دست یافت. در ۱۲۹۹ با همکاری سید ضیاء الدین طباطبایی و هماهنگی سفارت انگلستان در تهران، کودتایی به راه انداخت و تهران را تصرف کرد. احمد شاه قاجار او را به فرماندهی کل قشون منصوب کرد و به او لقب سردار سپه داد. مدتی بعد وزیر جنگ شد و با تلاش های مستمر

از وزارت جنگ در سال ۱۳۰۲ به نخست وزیری دست یافت و در واقع بر همه ی امور دولتی چیره و مسلط شد. تا اینکه در آذرماه ۱۳۰۴، مجلس مؤسسان، سلطنت را از قاجاریه به پهلوی منتقل و او رسماً تاجگذاری نمود و به عنوان شاه ایران شناخته شد.

چند ماه پیش از انتقال قدرت در ایران و وقتی که رضا شاه هنوز نخست وزیر و سردار سپه بود، حوادث دلخراش مکه و مدینه رخ داد. وهابیون با شدت تمام اماکن مقدس و بقعه های ائمه و بزرگان را در هم کوبیدند. اعتراضات گسترده مردمی و نیز اعتراضات مقامات مذهبی مثل مراجع و روحانیون جریان داشت، در شهریور ۱۳۰۴ سید حسن مدرس در مجلس در این باره نطق کرده بود.

با توجه به شدت و توسعه اعتراض ها، سردار سپه در مجلس قول داد تا شخصاً به این موضوع رسیدگی کند.

ص: ۳۲۰

اما برخی معتقدند اسناد و مدارک نشان می دهد که وی هیچ اقدام عملی انجام نداده بلکه به تدریج روابط حسنه با دولت سعودی برقرار کرد. به طوری که برخی نمایندگان مجلس گاه اعتراض کرده اند. سید محمدعلی شوشتری نماینده گرگان در مجلس شورا در مجلس پنجم در جلسه ۱۹۸ از روابط پنهان دولت ایران با سعودی ها پرده برداشت. (بازسازی و تخریب بقیع، سید علی قاضی عسکر، ص ۵۶).

اما اسناد و مدارک عرضه ی در کتاب علی محقق گویا است که در دوره رضا شاه رفت و آمد هیئت ها و کارشناسان، رد و بدل نامه ها و بررسی ها بسیار بوده و سفارت ایران در عربستان عملاً فعال بوده است.

عبدالعزیز بنیان گذار دولت سعودی، فردی زیرک، با تجربه و دغلكار بود و با نیرنگ و فریب توانست سیاهکاری ها و اقدامات تخریبی دولت آل سعود را پنهان نماید. وی که در ابتدای کار نیاز شدید به کسب وجاهت و مشروعیت داشت، بسیار کوشید تا نمایندگان کشورهای اسلامی را جذب کند و دفاتر نمایندگی و سفارت خانه ها را بازگشایی نماید. از اینرو از دولت ایران خواست تا نمایندگانی به حجاز اعزام نماید. ایران از اولین کشورهایایی بود که هیأت مرکب از غفارخان، جلال السلطنه و حبیب الله خان هویدا به حجاز اعزام کند. این هیأت در ۲۴ شهریورماه ۱۳۰۴ وارد جدّه گردید.

عبدالعزیز با گرمی تمام این هیئت را پذیرفت و در گزارش های این هیأت و اسناد بر جای مانده پیداست که عبدالعزیز تلاش می کند که خود را حامی آثار تاریخی و شیعیان حجاز معرفی کند و اصلاً تخریب ها را منکر است یا به دیگران نسبت داده است و خلاصه با نیرنگ و دو رویی تلاش کرد تا هیئت ایرانی را جذب کند.

البته هیئت ایرانی هم به دلیل نداشتن مبانی فکری و اعتقادی مستحکم و نداشتن بصیرت لازم برای درک عمق حوادث، نتوانستند مواضع اصولی و صحیحی اتخاذ نمایند.

خط مشی و سیاست دولت آل سعود در آن روزگار تثبیت حکومت با آوردن نمایندگان کشورهای اسلامی به ریاض، وقت کشی، خام کردن و فریب دادن بود.

تجربه تاریخی نشان داد آل سعود و وهابیون پس از مسلط شدن و رفع مشکلات و تحکیم سلطه ی خود در داخل و منطقه، تمامی اعتقادات و افکار تخریبی را به عیان مطرح و تبلیغ کردند ولی در ابتدای کار با احتیاط و سخنان دوگانه سعی داشتند اقدامات کشورهای اسلامی علیه خودشان را خنثی نمایند.

در ایران بین جناح سید حسن مدرس و مجلسی ها از یک طرف و دولت در مقابل آنها در زمینه ارتباط با دولت آل سعود و روش برخورد با رهبران آل سعود اختلاف بود. گروه اول معتقد بودند، آل سعود جریانی خطرناک برای جهان اسلام است و هیچ رابطه ای نباید با آن داشت و باید جهان اسلام را علیه وهابیت بسیج نمود. اما دولت دستگاه دیپلماسی دولتی در صدد بود با مذاکره و گفتگو مشکلات را مرتفع کند. در مذاکرات هم بصیرت و ژرف نگری لازم را نداشتند و اغلب فریب می خوردند. یا حداقل خط مشی مذهبی و جهان اسلامی در مذاکرات نداشتند بلکه در چارچوب مصالح تثبیت دولت پهلوی اقدام می کردند. اما گروه دوم نتوانستند موفق شوند، چون امکانات و اطلاعات عملاً در اختیار دولت بود و به اینان نمی داد و

اینان با دست خالی کاری نمی توانستند کاری انجام دهند.

البته سید حسن مدرس و همفکرانش کمیسیون حرمین شریفین را تشکیل دادند ولی مجبور بودند دولتی را به عضویت بپذیرند و نیز اجرای مصوبات این کمیسیون را به دولت پهلوی بسپارند. این روش عملاً ناکارآمد بود و در عمل نتیجه ای نداشت. چون دولت معتقد به طرد و نفی یا مبارزه با دولت آل سعود به عنوان وهابیون نبود. اما در سال های ۱۳۰۸ش به دلیل فشارهای جهانی بر آل سعود، این رژیم در حال پذیرش شرایط و نرم شدن بود. اما درست در همین زمان با رفت و آمد گروه های سیاسی، باب همکاری و تعامل گشوده شد و سفارت

ص: ۳۲۱

ایران در ریاض بازگشایی شد.

حاصل اینکه درباره نقش و کارنامه رضاشاه در زمینه وهابیت و تخریب بقیع دو دیدگاه هست: عده ای به صراحت نوشته اند که او هیچ اقدام مثبت و بازدارنده ای نداشت و حتی اقداماتی مثل برقراری ارتباط دیپلماتیک با دولت آل سعود داشت که موجب تقویت آنان شد (مقاله موجانی، ص ۲۸-۳۰)؛ در مقابل عده ای معتقدند که پس از تخریب بقیع او عزای عمومی اعلام کرد و با درایت و تدبیر، تا حد امکان آل سعود را کنترل می کرد (مکتب اسلام، ص ۴۹-۵۰).

مآخذ

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، به نقل از کتاب تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسگر، ص ۵۷-۶۱؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۸، ص ۶۵۰؛ رضا شاه از الشتر تا الاشت، کیوان پهلوان، تهران، آرون، ۱۳۸۳، جم-؛ مجله مکتب اسلام، سال ۴۰، ش ۳، ص ۴۹-۵۰؛ «مدرس و کمیسیون دفاع حرمین شریفین»، سیدعلی موجانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال دوم، ش ۹، ص ۲۶-۲۹؛ مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، مورخ ۲۳ شهریور ۱۳۰۴.

نیز نک-: گزارش حبیب الله هویدا

رضا علیشاه ← خاطرات سلطان حسین تابنده گنابادی

رفاعی، سید یوسف

رفاعی، سید یوسف، از علمای کویت و منتقد وهابیت و تخریب بقیع.

سید یوسف بن سید هاشم رفاعی کتابی به نام نصیحه لاختوانا علماء نجد تألیف کرد و به تفصیل رویه و عملکرد علمای وهابی را نقد و رد کرد. به ویژه به نقد تخریب بقیع پرداخت و آن را بدعت دانست. به گزارش وی در این کتاب، دولت عربستان محاکمی در نزدیکی بقیع ایجاد کرده و هر کس توسل یا زیارت یا خشیت یا گریه داشته باشد، محاکمه می کند و به اتهام شرکت و زندقه، افراد را به بدترین جرایم محکوم می نماید.

مآخذ

فاجعه البقیع، جلال معاش، بیروت، ۲۰۰۶م، ص ۱۱۶-۱۲۵.

الرفاعی، صالح بن حامد ← الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه

رفاه زائران

رفاه زائران، اقدامات جهت راحتی زائران بقیع.

در طول تاریخ اقدامات و کارهای فراوانی برای رفاه زائران بقیع اجرا شده است. واقفان، موقوفات متعدد به این منظور اختصاص داده، نیکوکاران و سایل نقلیه یا مواد خوراکی و پوشاکی، خوابگاه و هتل، سرویس بهداشتی، وسایل خنک کننده و تأمین دیگر نیازها و ضرورت ها را به زائران اختصاص داده اند.

یک مورد قابل توجه پرداخت حقوق دربان ها، مستخدمین و دیگر عوامل بقیع توسط مردم نیکوکار بود. چون مرسوم بوده که دربان ها و مستخدمین وجوه خاص از زائران، مخصوصاً زائرین شیعه و ایرانیان دریافت می کردند. گاه اگر زائران چیزی نمی پرداختند یا کم می پرداختند دربان ها با ایشان تا حدّ ضرب و جرح برخورد می کردند. از اینرو حاج میرزا آقا امام جمعه تبریز با تلاش فراوان، سالانه هزار تومان برای خدام تهیه می کرد تا آنان به زائران شیعه و ایرانی فشار وارد نیاورند.

امین الدوله در سفرنامه اش یادآور می شود که خوب است دولت ایران حقوق خدام و بواب را پرداخت کند.

مأخذ

سفرنامه های حج قاچاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۶۷۲.

رفتار ائمه در بقیع ← سیره بقیعیه امامان شیعه

رفعت پاشا، ابراهیم ← ابراهیم رفعت پاشا

رقیه دختر عمر

رقیه دختر عمر، از زنان مشهور و مدفون در بقیع.

چند تن به نام رقیه در تاریخ صدر اسلام شهرت دارند. یکی رقیه دختر رسول خدا(ص) و دوم رقیه دختر عمر بن خطاب خلیفه دوم است.

گویا او همسر ابراهیم بن نعیم بن عبدالله و ساکن مدینه النبی بوده است. پس از درگذشت در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۳۳۳.

ص: ۳۲۲

رقیه، دختر رسول الله (ص) و مدفون در بقیع.

رقیه بنت محمد بن عبدالله یا دخترخوانده آن حضرت که گاه او را رقیبه (دختر خوانده) می خوانند. هنگامی که رقیه وفات یافت، عده ای از زنان بر او می گریستند؛ عمر بن خطاب آنان را با تازیانه منع می کرد؛ از اینرو پیامبر (ص) دست او را گرفت و فرمود: وای بر تو ای عمر، از شیطان پرهیز، آنچه که بر قلب و چشم جاری شود از رحمت خداوند است و آنچه از دست و زبان جاری شود از شیطان است (یعنی بگذار آنان بگریند). آنگاه فرمود: وی را به سلف ما یعنی «عثمان بن مظعون» ملحق کنید؛ لذا او را وسط قبرستان بقیع به خاک سپردند.

روایت شده است که فاطمه (س) کنار قبر رقیه می گریست و پیامبر (ص) با جامه خود اشک چشمان او را پاک می کردند. شایان یادآوری است که رقیه هنگام جنگ بدر از دنیا رفت در حالی که پیامبر (ص) بر بالین او حضور نداشت و عثمان بن عفان همسر وی که به بهانه مریضی رقیه از جهاد بازمانده بود او را به خاک سپرد.

رقیه و ام کلثوم ابتدا همسران عتیبه بن ابی لهب بودند. پس از نزول آیه تبت یدا ابی لهب، پدر عتیبه از پسرش خواست آنان را رها کند. آنان پس از جدایی از همسرانشان یکی پس از دیگری به ازدواج عثمان بن عفان درآمدند. علامه جعفر مرتضی این دو را دختر خواهران خدیجه می داند نه دختران پیامبر (ص) و خدیجه. ولی ابن سعد تصریح کرده که این دو دختر حضرت محمد (ص) و خدیجه اند.

بر اساس یک گزارش در سده ۱۱ق، رقیه و ام کلثوم دختر رسول خدا در کنار عایشه همسر رسول خدا زیر قبه ای قرار داشتند که سلطان سلیمان خان عثمانی در سال ۹۵۰ق مقبره ای برای آنان ساخت. در واقع این گزارش تأیید می کند که مقبره رقیه آرامگاه و گنبد و بارگاه داشته است (اولیا چلبی، ص ۱۵۰).

مآخذ

تاریخ و آثار مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۵۹؛ سیره ابن هشام، ج ۲، ص ۳۳۴؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، ترجمه به عربی احمد المرسی، القاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۰؛ الصحیح من سیره النبی، سید جعفر مرتضی؛ نسب قریش، مصعب زهری، ص ۲۲؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار الکتب العلمیه، بی تا، ج ۵، ص ۱۸۰-۱۸۲.

نیز نک- : دختران رسول اکرم (ص)

رُکانه بن عبد یزید

رُکانه بن عبد یزید، از اصحاب رسول خدا و مدفون در بقیع.

شهرت دیگر او ابن هاشم بن عبدالمطلب بود. پس از اسلام آوردن، با تمام وجود در راه ترویج اسلام کوشید. همراه رسول

خدا در جنگ های بسیار شرکت کرد. بالاخره در خلافت معاویه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

مدینه شناسی، سید محمد باقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۱۴.

رمله بنت ابی سفیان

رمله بنت ابی سفیان، همسر رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

رمله مشهور به ام حبیبه دختر ابوسفیان صخر بن حرب است. گاه به اشتباه او را هند بنت ابی سفیان ثبت کرده اند ولی نام صحیح او رمله است. او ۱۷ سال پیش از بعثت در مکه متولد شد. با عیدالله بن جحش ازدواج نمود و دختری به نام حبیبه از آنها متولد شد. عیدالله بن جحش همراه ام حبیبه و دیگر مسلمانان به حبشه هجرت کرد. در آنجا تحت تأثیر تبلیغات مسیحیت قرار گرفت و از اسلام به مسیحیت تغییر دین داد و در همان جا در گذشت اما ام حبیبه بر اسلام خود ثابت قدم ماند. رسول خدا به منظور دلجویی از او، از نجاشی پادشاه حبشه خواست او را خواستگاری کند. پس از مذاکرات و طی مقدمات عقد ازدواج بین رسول خدا و ام حبیبه منعقد شد و به مدینه بازگشت. با اینکه برخی منابع نجاشی پادشاه حبشه را واسطه ازدواج ام حبیبه و حضرت محمد(ص) دانسته اند، ولی گویا یکی از اقوام ام حبیبه به نام خالد بن سعید وساطت ازدواج آنان را بر عهده داشت. درباره ابعاد و رخدادهای این ازدواج سخن ها و گزارش ها بسیار است. برخی از مفسران این ازدواج را در پیشرفت اسلام بسیار

ص: ۳۲۳

مؤثر دانسته و کاهش اختلافات داخل جامعه اعراب، ایجاد مهر و محبت افزون تر بین جریان ها و قبایل عربستان و تیره های قریشی ارزیابی کرده اند. نزول آیه ۱۷ از سوره ممتحنه را هم در همین راستا می دانند. خداوند در این آیه می فرماید: خدا میان شما و مشرکین دشمن شما پیوند و ارتباط دوستی برقرار کرد. یعنی ایجاد روابط دوستانه بین رسول خدا(ص) و ابوسفیان به عنوان رهبر مشرکین از طریق ازدواج با دختر ابوسفیان (ام حبیبه) درست و مشروع بوده است. ام حبیبه در سال ۴۴ یا ۴۵ ق در حالی که هفتاد و چند ساله بود درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. البته اقوال دیگری هم درباره سال فوت او هست. نیز بعضی محل فوت و دفن او را شام نوشته و مدفن او را در قبرستان باب الصغیر دمشق دانسته اند. سفرنامه نویسانی مثل اولیا چلبی در سده ۱۱ از مقبره ام حبیبه در بقیع خبر داده اند. نیز عقیل به هنگام حفر چاه در خانه اش، به سنگ قبری برخورد کرد که نشانگر مقبره ام حبیبه بود. عقیل چاه را پر کرد و بقعه ای برای ام حبیبه ساخت. این رخداد توسط ابن شبه از سده دوم قمری گزارش شده است.

مآخذ

اسدالغابه، ابن اثیر، به کوشش علی محمد، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۴۵۷؛ الاصابه، ابن حجر عسقلانی، به کوشش علی معوض، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق، ج ۸، ص ۱۴۰؛ اعلام الوری، ابن علی الفضل الطبرسی، قم، مؤسسه آل البیت(ع)، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۷۷ و ۲۸۰؛ انساب الاشراف، بلاذری، به کوشش زرکلی، بیروت، دارالکفر، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۷۳ و ج ۱، ص ۴۴۰؛ تاریخ الاسلام، ذهبی، به کوشش عمر عبدالسلام، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۱۳۲؛ تاریخ مدینه منوره، ابن شبه، مترجم حسین صاعدی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۲۵؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تخریب احمد المرسی، القاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۰؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۴؛ سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، سازمان علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۹۸؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ق، ج ۷، ص ۲۹۲-۲۹۴؛ النکت والعیون، ماوردی، بیروت، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۵۱۹.

روایات آموزش

روایات آموزش، گفتار نبوی درباره استغفار و طلب آموزش برای اهل بقیع.

رسول خدا(ص) با دفن اموات مسلمانان در بقیع، به تدریج علاقه خاصی به این قبرستان پیدا کرد و در شرایط مختلف به آنجا می رفت. ایشان درباره آموزش و استغفار برای آرمیدگان در این قبرستان سخنانی دارد. دسته ای از این روایات را در اینجا نقل کنیم تا پژوهشگران به راحتی از آنها استفاده نمایند.

- کان رسول الله(ص) یخرج فی ملاء من الناس من اصحابه کلّ عشیه خمیس إلی بقیع المدینین، فیقول: السّلام علیکم أهل الدیار (ثلاثا)، رحمکم الله.

پیامبر گرامی(ص) در میان جمعیتی از اصحاب خودشان غروب هر پنج شنبه به بقیع مدینه می رفتند و می فرمودند: سلام بر شما اهل خانه های قبور (سه مرتبه)، خداوند رحمتتان کند. (مسند الشیعه)

- قد ورد فی صحیح مسلم عن عائشه: إنها قالت: كان رسول الله، كلما كان ليلتها من رسول الله، يخرج من آخر الليل إلى البقيع فيقول: السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وأتاكم ما توعدون غداً مؤخّلون، وإنا شاء الله بكم لاحقون، اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد.

وارد شده در صحیح مسلم از قول عایشه که گفته است: حضرت رسول شبهایی را که نوبت ورود به خانه عایشه بود، در آخر شب به بقیع می رفتند و می فرمودند، سلام بر شما، خانه قومی مؤمن، آمد شما را آنچه که خدا وعده تان داده بود و ما هم به خواست خدا به شما ملحق خواهیم شد. خدایا برای اهل بقیع غرقد، (مردگان آن) بخشش نما. (موسوعه الفقهيہ الميسره؛ التعريف)

- ابن شَبّه نقل های تاریخی فراوان آورده که پیامبر، در طول هفته مکرر به بقیع مدینه می رفتند و دست به دعا برمی داشتند و از خدا چنین می خواستند اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد. خدایا اهل بقیع غرقد را ببخش (تاریخ المدینه المنوره)

ص: ۳۲۴

- كان رسول الله: يخرج إلى البقيع فيقول: السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وأنا بكم إن شاء الله بكم لا-حقون، اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد.

پیامبر خدا - که درود خدا بر او و آتش باد - به هدف بقیع، از خانه خارج می شد و می فرمود: سلام بر شما خانه های قومی مؤمن، ما هم به خواست خدا به شما ملحق می شویم، خدایا اهل بقیع غرقد را ببخش (تاریخ المدینه المنوره).

- پیامبر(ص) خود را مأمور می دانستند که برای اهل بقیع دعا و استغفار کنند. در این باره چنین نقل شده است: عن أبي مويهبه، مولى رسول الله(ص) قال: أهدى رسول الله(ص) من جوف الليل فقال: إنَّ أمرت أن أستغفر لأهل البقيع، فانطلق معي، فانطلقت معه، فلَمَّا وقف بين أظهرهم، قال: السَّلام عليكم يا اهل المقابر ليهننكم ما أصبحتم فيه ممَّا أصبح الناس فيه، أقبلت الفتن كقطع الليل المظلم، ينبع آخرها أولها، الأخره شرّ من الأولى، ثم أستغفر لهم طويلاً.

از ابومويهبه غلام پیامبر(ص) است که گفت: پیامبر مرا فرمان داد که به ایشان باشم، و آن در دل شب بود. پس فرمود: من مأمور شده ام که برای اهل بقیع، طلب مغفرت کنم.

پس با من باش. من با ایشان شدم و رفتم؛ چون در مقابل آن ها ایستاد، فرمود: درود بر شما ای اهل قبرها، آسان صبح کردید. به خاطر آنچه که مردم، الآن در آن گرفتارند، فتنه ها همچون پاره های شب تار بر آن ها هجوم برده، سرای آخرت برای آن ها بدتر از امروزشان است. سپس برای اهل بقیع به صورتی طولانی استغفار کردند. (المجموع)

- فلما أحس بالمرض الذى عداه أخذ بيد على بن ابي طالب و ائبعه جماعه من الناس، توجه إلى البقيع، فقال الذى أتبعه، إننى قد أمرت بالاستغفار لأهل البقيع، فانطلقوا معه، حتى وقف بين أظهرهم، قل: السلام عليكم أهل القبور، ليهننكم ما أصبحتم فيه مما فيه الناس، أقبلت الفتن كقطع الليل المظلم، ثم استغفر لأهل البقيع طويلاً. (بحار الانوار)

در منابع تاریخی شیعه آمده است: پس از آن که پیامبر(ص) در آخر عمر شریفشان، سپاه اسامه را تجهیز نمودند و به آنها فرمان دادند که از مدینه خارج شده، به مرز روم بروند، احساس مریضی سختی نمودند و به همراه علی و عده ای از اصحاب باقی مانده در مدینه، به قبرستان بقیع رفتند.

چون پیامبر احساس بیماری کردند و با آن بیماری از دنیا رفتند، دست علی را گرفتند و در حالی که جماعتی از مردم با ایشان همراه بودند، به بقیع رفتند. به همراهان فرمودند: من مأمور شده ام برای اهل بقیع طلب مغفرت کنم. حضرت مقابل اهل قبور ایستاده، فرمودند: سلام بر شما اهل قبور، تهنیت می گویم بر شما از آنچه که شما صبح نموده و در وضع مردم قرار ندارید؛ فتنه هایی که همچون پاره های شب تار بر مردم هجوم آورده اند... سپس به صورت طولانی برای اهل بقیع مغفرت طلب کردند. (الکافی)

رسول خدا(ص) در بقیع حضور می یافت و اهل قبور را بدین گونه خطاب می کرد: السَّلامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُّؤَجَّلُونَ أَتَانَا وَ أَتَاكُمْ مَا تُوَعَّدُونَ.

اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْغُرَقَدِ: درود بر شما ای کسانی که اجل شما و آنچه به ما و شما وعده داده اند فرا رسید. خدایا اهل بقیع غرقه را ببامرز. «إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَدْعُوَ لَهُمْ؛ همانا به من دستور داده شده برای آن ها دعا کنم.» (صحیح مسلم؛ اخبار مدینه الرسول)

مأخذ

اخبار المدینه الرسول، ابن نجار، مکه، مکتبه الثقافه، ۱۹۸۱م، ص ۱۵۷؛ بحار الانوار، تهران، ۱۳۶۳، ج ۹۹؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبهه، قم، دارالفکر، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۳۸۵ و ۵۷؛ التعریف بما آنست دارالهجره، المطری، مدینه، المکتبه العلمیه، ۱۳۷۲ق، ص ۴۱؛ الکافی: الفروع، کلینی، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب العلمیه، بی تا، ج ۴، ص ۵۵۹؛ المجموع، یحیی الدین نووی، بیروت، داراحیاء التراث،

۱۹۸۹م، ج ۱۵، ص ۵۲۱؛ مسند الشیعه، محقق نراقی، تهران، بی نا، ۱۳۵۳، ج ۲، ص ۲۳؛ موسوعه الفقهیه المیسره، محمد انصاری، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۱۷.

روایات ائمه(ع) درباره فضیلت بقیع ← فضیلت زیارت ائمه(ع) بقیع

ص: ۳۲۵

روایات زیارت ← زیارت در منابع اهل سنت

روایت ابوسعیدخدری ← ساختمان سازی بر قبور در حدیث اهل سنت

روایت ام سلمه ← ساختمان سازی بر قبور در حدیث شیعه

روایت تسویه قبور

روایت تسویه قبور، حدیث ابی الهیاج اسدی دال بر وجوب مسطح سازی قبور و نقادی آن.

وهابیون با استناد بر حدیث تسویه تمامی ساختمان ها و بناهای روی قبور بقیع را تخریب کردند. آنان حتی بر اساس این روایت، تخریب ضریح و گنبد و بنای امامان (ع) را واجب می دانند. اما مفاد روایت ابی الهیاج اسدی چنین است:

قال لی علی بن ابیطالب (ع): «إِنِّي لَابْعَثُكَ عَلَى مَا بَعَثَنِي عَلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ (ص)، أَلَا تَدْعُ تَمَثَالًا إِلَّا طَمَسْتَهُ وَلَا قَبْرًا مُشْرِفًا إِلَّا سَوَّيْتَهُ»؛
علی بن ابیطالب به من گفت: من، تو را به کاری مأمور می کنم که رسول خدا (ص) مرا مأمور به آن فرمود آن، اینکه هر مجسمه و تمثالی را محو کنی، و هر قبر بلندی را تسویه کنی.

وهابیون با تمسک به این حدیث و اینکه «تسویه» به معنای هدم و تخریب است، اقدام به تخریب بقاع متبرکه نموده و شیعه را متهم به شرک و بدعت نموده اند.

در صورتی که این حدیث، هم از لحاظ سند، دارای خدشه است؛ و هم از لحاظ متن و دلالت بر مدعا، نارسا است.

صاحب کشف الإرتیاب به نقل از سیوطی شارح سنن نسائی، این حدیث را خبر واحد دانسته که از راوی دیگری غیر «ابی الهیاج» نقل نشده و مهم تر اینکه از «ابی الهیاج» هم فقط همین روایت نقل شده است.

غیر از مشکلات سندی، مفهوم و مفاد تسویه هم، دیدگاه وهابیون را تأیید نمی کند. نارسایی متن و دلالت این حدیث عبارت اند از: تسویه نه در لغت و نه در استعمالات عرفی، به معنای هدم و تخریب نیامده است، بلکه معنای لغوی و عرفی آن، تعدیل است یعنی چیزی را در حد وسط قرار دادن و آن را از طرفین افراط و تفریط، دور داشتن چنانکه در آیات قرآن مثل سوره حجرت، آیه ۲۹، نازعات، آیه ۲۸ و اعلی، آیه ۲ به معنای تعدیل آمده است.

مرحوم راغب اصفهانی، قرآن پژوه مشهور، تسویه الشئ را به معنای پرهیز از افراط و تفریط یا قرار دادن یک شیء در وسط نه بسیار بالا و نه بسیار پایین دانسته است. نیز صاحب مجمع البحرین تسویه را تعدیل ترجمه کرده است.

بهر حال هیچ یک از ادبا و لغویون و قرآن پژوهان، تسویه را به معنای برابری یک چیز با زمین و همسطحی یک شیء با زمین بدون بلندی ندانسته اند. وانگهی اصلاً محو نمودن آثار قبر و مساوی نمودن آن با زمین در شرع مقدس اسلام استحبابی ندارد بلکه ظاهراً اجماع فقهای اسلام بر این است که ارتفاع و بلندی قبر از سطح زمین فی الجمله و بنابر بعضی فتاوی و روایات تا حد چهار انگشت باز یا بسته نه تنها مُجاز بلکه از مستحبات دفن است.

بنابراین مناسب ترین و نزدیک ترین معنی از معانی محتمل نسبت به معنای لغوی تسویه که تعدیل است، همانا معنای تسطیح یعنی مسطح نمودن و صاف کردن روی قبر می باشد که مقابل تسنیم است. زیرا آن روز از رسوم جاهلی یکی آن بوده که روی قبر را مسطحاً یعنی به صورت پشت ماهی، خیلی برجسته می ساختند و اسلام دستور داد روی قبر را مسطح بسازند.

و احتمالاً کلمه مشرفاً نیز در حدیث مزبور اشاره به همین صورت می باشد و چون این کیفیت در شرع مقدس اسلام مکروه است، از اینرو در حدیث امر به تسطیح آن شده است که در عین متمایز و بلندتر بودن از زمین، صاف و مسطح باشد.

بنا به گفته مورخان در آن زمان، به مقتضای اعتقاد سخیف بت پرستی که در افکار مردمان آن عصر رسوخ یافته بود پس از دفن اموات تمثالها و صورتهایی روی بعضی از قبرها نقش می کردند و آنها را می پرستیدند. اگر معنای التزامی تسویه را تخریب بگیریم و معتقد شویم که مسلمانان این سنت را اجرا می کرده اند، تردیدی نیست در اینکه مقصود تخریب آن نوع از قبرهایی است که روی آنها نمادهای بت پرستی ساخته بودند.

قرینه این برداشت خود حدیث است که در آن آمده است: ولا- تمثالاً- الا- طمسته؛ یعنی: تو، مأموریت داری که هیچ نقش برجسته و تمثالی را مگذاری، مگر اینکه آنرا محو کنی.

غیر از این معنا و مفهوم پذیرفتنی نیست چون در همان زمان قبرهای مسلمانان در مرئی و منظر پیامبر اکرم(ص) بوده و ایشان هرگز دستور خراب کردن آنها را نداده است.

به فرض اینکه حدیث سنداً صحیح و دلالتاً نیز تمام باشد و مفاد آن، تحریم «رفع قبور» (ارتفاع دادن به قبر) باشد، با این حال ارتباطی به گنبد و صحن و رواق و ضریح نخواهد داشت، زیرا هیچ کدام از اینها خود قبر نیستند بلکه تمام اینها ساختمان هایی هستند جدا از قبر که در اطراف و یا بر فراز قبر ساخته می شوند.

قبر شریف پیامبر اکرم(ص) و ساختمان آن سندی مهمی است که طبق وصیت خود آن حضرت، ایشان را در بقعه و حجره ای دفن کردند و بعداً نیز ابوبکر و عمر در همان بقعه دفن شده اند. و از فردای رحلت و از دوره خلفای راشدین و با حضور صدها صحابی تا چندین نسل بعد کسی نگفت که باید این حجره تخریب گردد. اما مستند اینکه حضرت دستور فرموده و وصیت کرده در این حجره و با ارتفاع معتدل از زمین دفن شود، روایات متعدد است. از جمله این روایت:

قال النبی(ص) لعلی(ع): یا علی ادفنی فی هذا المكان وارفع قبری من الأرض اربع أصابع ورشَّ علیه من الماء. پیامبر اکرم(ص) به هنگام ارتحال از دنیا به علی(ع) فرمود: ای علی، مرا در همین مکان (که هم اکنون در آن بستری هستم) دفن کن و قبرم را به قدر چهار انگشت از زمین بالا ببر و آب بر آن پاش.

و امروز هم پس از گذشت چهارده قرن می بینیم آن قبر شریف مزین به قبه و بارگاه و ضریح و دیگر تزیینات است و همه ساله زیارتگاه و مرکز اجتماع صدها هزار مسلمان از عارف و عامی می باشد و هیچ گاه از زمان صحابه تا به امروز این جریان مورد اعتراض مسلمانان قرار نگرفته و نه تنها موجب هیچ شرکی نشده است، بلکه منبع الهام آموزه های توحیدی و وحیانی بوده و احترام به آن حضرت و مقدسات را برانگیخته است.

اما وهابیان رسول خدا(ص) را متهم می کنند که با وصیت خود، به دفن جسد مطهرش در حجره که مرتفع بوده، بدعت نموده و تمامی اصحاب با دفن آن حضرت در میان حجره و بعد هم با دفن ابوبکر و عمر در همان بقعه به بدعت، رضایت داده اند از سوی دیگر عموم امت اسلامی که در طول پانزده قرن مرقد مطهر رسول خدا و مدفن شیخین را، با همان بنا و ساختمان ابقا نموده و به تکریم، تزیین و توسعه آن افزوده و قبه و ضریح از برای آن ساخته اند، از نظر وهابیون، گمراه و مبتدع و حتی مشرک! بوده اند.

خلاصه اینکه روایت ابی الهیاج اسدی اشکالات فراوان سندی، متنی و مفهومی دارد و عالمان شیعه نقدهای فراوان بر آن نوشته اند که به برخی از آنها اشاره شد.

الاصول من الكافي، محمد بن يعقوب كليني، به كوشش على اكبر غفاري، تهران، دار الكتب الاسلاميه، ۱۳۷۵ش، ج ۱، ص ۴۵۰؛ جواهر الكلام في شرح شرائع الاسلام، محمد حسن نجمي، تهران، دار الكتب الاسلاميه، ۱۳۷۳ش، ج ۴، ص ۳۱۲؛ شناخت وهابيت، نجم الدين طبسي، قم، دليل ما، ۱۳۹۱، ص ۷۸۴-۷۸۶؛ كشف الارتياح، سيد محسن امين عاملی، تهران، المكتبه الاسلاميه الكبرى، بی تا، ص ۳۶۸؛ مفردات في غريب القرآن، راغب اصفهاني، به كوشش محمد سيد گيلاني، تهران، المكتبه المرتضويه.

نيز نك- : ادله وهابيون بر تخريب بقيع؛ تسويه قبور

الروحاء

الروحاء، قسمتي از قبرستان بقيع.

كلمه روحاء براي اولين بار در سخنان رسول خدا(ص) ديده شد. از بررسي همه کاربردهاي اين واژه در احاديث رسول خدا(ص) معلوم مي شود كه در وسط بقيع جايي بود كه از دوره جاهليت روحاء ناميده مي شده است. نخستين مدفون بقيع يعني عثمان بن مظعون به دستور حضرت در روحاء دفن شد. در توضيح آن گفته شده جاده اي كه به خانه محمد بن زيد منتهي مي شده در روحاء بوده و نيز خانه عقيل هم در روحاء قرار داشته است. وقتي عثمان بن مظعون به دستور رسول خدا(ص) در آنجا دفن شد؛ نيز به

ص: ۳۲۷

دستور حضرت نشانه و علامتی در پایین قبر او گذاشتند که مهراس نامیده می شد. پس از نصب این علامت، رسول خدا فرمود: لا جعلنک للمتقین اماما.

عیاشی بر این باور است که محل دفن عثمان بن عفان که در منابع حش کوکب نام داشته، الروحاء هم نامیده می شده است.

پس از فوت فاطمه بنت اسد هاشمی، رسول خدا(ص) دستور فرمود او را در بقیع، در قسمت روحاء مقابل حمام ابی قطیفه یعنی محل دفن عثمان بن مظعون و ابراهیم بن محمد(ص) دفن کنند. در متون تاریخی الروحاء در چند مورد استفاده شده است: محلی در بقیع که راههای مختلف به آنجا ختم می شد؛ راه و کوچه ای از خانه محمد بن زید تا زاویه شرقی خانه عقیل؛ و جایی در وسط بقیع که برای استراحت زائران بود.

مآخذ

اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین سلامه، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۳م، ص ۲۰۹؛ السنن الکبری، بیهقی، ج ۳، ص ۴۱۲؛ علل الحدیث، ابو محمد عبدالرحمن رازی، ج ۱، ص ۳۴۸؛ المدینه بین الحاضر و الماضي، ابراهیم بن علی العیاشی، مدینه منوره، ۱۹۷۲م، ص ۳۱۷؛ میقات حج، مقاله «تاریخ حرم ائمه بقیع»، از محمد صادق نجمی، ص ۱۷۷-۱۷۸.

روحانیون شیعه

روحانیون شیعه، خواست علمای مذهبی ایران و پاکستان برای فشار به دولت آل سعود و پایان دادن به وضعیت حزن انگیز بقیع.

در بهمن ماه ۱۳۴۹، جمعی از روحانیون شیعه پاکستانی در تهران به وزارت امور خارجه رفته و درخواست نمودند تا دولت ایران به عنوان یک دولت اسلامی و شیعی از دولت سعودی ترمیم و بازسازی بقیع را بخواهد. وزارت امور خارجه پیرو این درخواست ابتدا سفیر عربستان را دعوت می کند اما در غیاب سفیر، رایزن عربستان به وزارت امور خارجه احضار شد و درخواست علمای مسلمان و نیز دولت ایران به او ابلاغ می شود.

وزارت امور خارجه مذاکرات دو طرف را در ۲۷ بهمن ماه ۱۳۴۹ به صورت گزارشی منتشر کرد. متن این گزارش که شامل درخواست ایران و روحانیون شیعه و از طرف دیگر استدلال های عبدالعزیز العقیل رایزن عربستان سعودی است، در این گزارش به تفصیل آمده است.

روحانیون شیعه در عراق و ایران در این موضوع بسیار فعال بوده و تلاش می کرده است که اولاً دولت آل سعود را از اقداماتی مثل تخریب بقیع بازدارد و مانع تداوم آن شود و ثانیاً در تلاش برای بازسازی بقیع بوده اند.

مآخذ

تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۱۵۶-۱۵۷؛ «مدرس و کمیسیون دفاع حرمین شریفین»، سید علی موجانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال ۲، ش ۹، ص ۲۵-۳۳.

نیز نک- : علمای مدینه

روز جهانی بقیع ← هشتم شوال روز جهانی بقیع

روزنامه سفر حج

روزنامه سفر حج، سفرنامه ای به قلم حاجیه خانم علویه کرمانی از زنان دوره قاجاری و دارای اطلاعات سودمند درباره بقیع. بانو علویه کرمانی از زنان فرهیخته ای است که در سال ۱۳۰۹ق برای اعمال حج به مکه و مدینه سفر کرده و مشاهدات و خاطرات خود را در این سفرنامه نوشته است.

نویسنده خانمی از یک خاندان اشرافی در کرمان و از سادات است. از این نوشته چنین به دست می آید که دارای تحصیلاتی بوده است. وی قلم روان و سلیس داشته و مشاهدات خود را به آسانی مکتوب می کرده و به رغم موانع و مشکلات زیاد در جریان سفر با وسایل آن دوره، تدوین این سفرنامه را ادامه داده است. این به دلیل پشتکار، همت و علاقه او بوده است. وی درباره مسائل و موضوعات عرفی و دینی خاصی مثل آداب و رسوم اهل سنت در ایام محرم و روز عاشورا و تاسوعا در مدینه حساسیت داشته و رخدادهای مربوط را با دقت و تفصیل گزارش کرده است. نیز اعمال زیارتی شیعیان در بقیع را جزء به جزء و با ریزنگری توصیف می کند.

ص: ۳۲۸

نام کامل این سفرنامه، روزنامه سفر حج، عتبات و دربار ناصری است، چون مؤلف خاطراتش را هر روز نوشته است. این خاطرات شامل سه بخش مکه و مدینه، عتبات عراق و ایران و دربار ایران است.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۶۸۷ - ۶۸۸.

نیز نک: علویه کرمانی

روزنامه سفر عتبات و مکه ← وقار الدوله

الروضه المستطابه

الروضه المستطابه، کتابی درباره صحابه پیامبر اکرم (ص) مدفون در بقیع.

مؤلف این اثر معلوم نیست. برخی مؤلف آن را محتملاً ابراهیم بن محمد البیهقی دانسته اند. بر اساس قراین موجود تألیف آن در سال ۱۱۷۵ بوده است.

عادل عبدالمنعم ابوالعباس به تحقیق این متن پرداخت و با این مشخصات آن را به چاپ رساند:

الروضه المستطابه فی من دفن بالبقیع من الصحابه، المدینه المنوره، مکتبه الثقافه، بی تا، ۸۰ ص.

ابوالعباس در محرم الحرام ۱۴۱۶ق از تصحیح این اثر فراغت یافته است. اما متن این کتاب زندگینامه و تراجم نود و سه صحابی پیامبر اکرم (ص) است. در مقدمه توضیحاتی درباره صحابه آورده است. مؤلف از اهل سنت بوده و با گرایش سنی این کتاب را نوشته است. اولین مدخل، ابراهیم بن مصطفی (ص) و دومین مدخل عثمان بن عفان است. ذیل عثمان، باورها و اعتقادات اهل سنت مطرح شده است. آخرین مدخل سبیه بنت الحارث الاسلامیه است. مؤلف ۹۳ مدخل کتاب خود را به دو بخش مردان و خانم های اهل بقیع تقسیم کرده است.

محقق در مقدمه شناخت تاریخ صحابه را از اوجب واجبات دانسته است؛ چون از این طریق علوم شرعی، علوم قرآنی و حدیثی صحیح به دست می آید. او درباره انواع کتاب های تألیف شده درباره صحابه، صحابی در اصطلاح علماء و طبقات صحابه مطالبی را ارائه کرده است.

مأخذ

الروضه المستطابه، تحقیق عادل ابوالمنعم ابوالعباس، مدینه منوره، مکتبه الثقافه، بی تا، مقدمه و جم.-

رونمایی اسناد قدیمی بقیع، گزارشی از جلسه معرفی دو تصویر تاریخی متعلق به دوره عثمانی ها.

سه شنبه ۲۱ مهرماه ۱۳۸۸ در آستانه سالگرد شهادت امام جعفر صادق(ع)، از تصویر قدیمی بارگاه آن حضرت رونمایی شد. این عکس همراه با تصویر دیگری که نمای عمومی بقیع را نشان می دهد و هر دو در این مراسم در معرض دید همگان قرار گرفت، متعلق به دوره سیطره عثمانی ها بر مدینه بوده است. این دو تصویر قبلاً در آرشیو شخصی سلطان عبدالحمید دوم (۱۲۵۸ - ۱۳۳۶ق) نگهداری می شده و اکنون در کتابخانه دانشگاه استانبول نگهداری می شود. آقای سیدعلی موجانی که مشغول پژوهش درباره مدینه و بقیع بوده، آنها را یافته و نسخه ای از آنها را به ایران آورده و تحویل مجمع جهانی اهل بیت(ع) داده است.

این مجمع در ۲۱ مهر ۸۸ جلسه رونمایی از این دو تصویر را در تهران، اداره مرکزی خود برگزار کرد و آقای محمدحسن اختری دبیر مجمع به توضیح نکاتی درباره محتوای این تصاویر پرداخت.

او از مجامع بین المللی مثل یونسکو خواست تا اجازه ندهند دولت عربستان به تخریب بیشتر اماکن تاریخی و فرهنگی اقدام کند و نیز از مسلمانان خواست که راه های قانونی برای ساخت مجدد بناهای تخریب شده را پیدا کنند. این اماکن میراث فرهنگی مسلمانان است که با مخالفت یک گروه اقلیت وهابی مواجه شده ولی اکثریت مسلمانان شیعه و سنی خواستار احیای این سرمایه بزرگ تاریخی، باستانی و فرهنگی شده اند.

مأخذ

گنجینه، ش ۳۱، مهرماه ۱۳۸۸، ص ۳۴ - ۳۵.

نیز نک-: عکس بارگاه امام صادق(ع)؛ تصویر تاریخی دورنمای بقیع

ص: ۳۲۹

رویه مسلمانان در بقعه سازی، گزارش های علمای اهل سنت در ادوار مختلف مبنی بر ساخت آرامگاه در جاهای مختلف و عدم مخالفت با این رویه.

رویه ای مستمر و عملی جاری در همه دوران ها از عهد نبوی و دوره رسالت تا زمان حال وجود دارد و آن ساخت بقعه بر سر مزارات و قبور مسلمانان مشهور و نخبه است. از سوی دیگر عالمان اهل سنت از این رویه در کتب خود گزارش داده اند؛ بدون اینکه اظهار مخالفت نمایند و آن را بدعت بدانند. از اینرو این استدلال و هابیون که ساخت بقعه بدعت و حرام است و جاهایی مثل بقیع باید تخریب گردد، صحیح نمی باشد و خود نوعی بدعت است و تازگی دارد.

اکنون به اجمال و فهرست وار، گزارش های علمای اهل سنت از برخی بقعه ها نقل می شود: سمهودی، ابن خلکان شافعی و ابن بطوطه نقل کرده اند که ابراهیم فرزند رسول اکرم (ص) پس از فوت در خانه ای در بقیع دفن شد و نیز بقعه و قبه ای زیبا بر آن ساختند.

ابن تیمیه از آرامگاه هایی پیامبرانی چون داود، اسحاق، یعقوب و یوسف در سرزمین فلسطین و شامات خبر داده ولی مخالفتی با آنها نکرده است. عمر بن خطاب نیز به هنگام فتح این منطقه و دیدن این آرامگاه ها دستور تخریب آنها را صادر نکرد.

ابن خلکان شافعی، صفدی شافعی و ابن اثیر جذری از گنبد و بارگاه عباس عموی رسول خدا (ص) و ائمه (ع) مدفون در بقیع خبر داده اند و در هیچ کجای گزارش آنها مخالفت با این بقعه و قبه ها نیست.

ده ها بارگاه و گنبد دیگر در کتب اهل سنت گزارش شده، بدون اینکه با آنها مخالفتی صورت گیرد یا تعریضی دیده شود. اگر بارگاه سازی حرام بود و باید تخریب می شد، ده ها عالم دینی چرا آن را اعلام نکرده اند؟ مؤلف مقاله «قبه های بقیع» اطلاعات جامعی درباره بقعه و قبه سازی در فرهنگ اسلامی و در منابع قدیمی و علت مخالفت و هابیون با آن آورده است. منابع از سده ۲ و ۳ق مثل اخبار المدینه ابن زباله عمل صحابه و تابعین در قبه و بقعه سازی را گزارش داده اند. در واقع این رویه مورد قبول مسلمانان صدر اسلام بود و هرگز تا زمان سلطه و هابیون کسی به مخالفت با آن برنخاست («قبه های بقیع»، ص ۷ تا ۱۱).

مآخذ

رحله ابن بطوطه، بیروت، داربیروت، ۱۴۰۵ق، ص ۱۴۴؛ «قبه های بقیع»، محمد نوری، بقیع نامه، ش ۱، فروردین ۱۳۹۳، ص ۷-۱۱؛ الکامل فی التاریخ، ابن اثیر جزری، به کوشش علی شیری، بیروت، ۱۴۰۸ق، ج ۶، ص ۴۲۶؛ مجموعه الفتاوی، ابن تیمیه، به کوشش عامر جزار، بیروت، دارالوفاء، ۱۴۲۱ق، ج ۲۷، ص ۱۷؛ وافی بالوفیات، صفدی شافعی، بیروت، ۱۴۱۱ق، ج ۴، ص ۱۰۳؛ وفاءالوفاء، سمهودی، به کوشش محمد محی الدین عبدالحمید، بیروت، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۸۵؛ وفیات الاعیان، ابن خلکان شافعی، به کوشش احسان عباس، بیروت، دارصادر، ۱۳۹۸ق، ج ۵، ص ۱۳۵ و ج ۳، ص ۲۶۹.

ره آورد حجاز، کتابی حاوی گزارشی از سفر حج و معرفی بقیع.

حبيب الله صابري در ۱۳۲۸ش در شهر مشهد مقدس چشم به جهان گشود. پس از گذراندن مقاطع ابتدایی و متوسط وارد دانشگاه تهران شد و در سال ۱۳۵۱ش با اخذ لیسانس از دانشکده حقوق و علوم سیاسی از آن دانشکده فارغ التحصیل شد.

وی در سال ۱۳۶۳ به حج مشرف شد. خاطرات و مشاهداتش را جمع آوری و کتاب سفرنامه اش را تدوین کرد و آن را ره آورد سفر حج نامید. از چهار فصل کتاب او یک فصل با عنوان (غربت بقیع) تماماً درباره بقیع است (ص ۱۵۳-۱۷۷).

این فصل دو بخش دارد، ابتدا درباره غربت بقیع، تخریب آن و عدم اعتراض دیگران سخن گفته و در بخش دوم به خاطرات کسانی که به بقیع رفته اند و از قدیم تا کنون درباره بقیع داوری و خاطره نگاری داشته اند، پرداخته و چکیده ای از نظرات آنان را آورده است.

مأخذ

ره آورد حجاز، حبيب الله صابري، تهران، پیام عدالت، ۱۳۷۲.

ريتر، ايلدون ← ايدون ريتر

ص: ۳۳۰

ریتر، گزارش ایلدون ریتر از بقیع در سفرنامه اش.

ایلدون ریتر^(۱) سیاح انگلیسی و سفرنامه نویس در آوریل ۱۹۲۵م به قصد سفر به حجاز و جزیره العرب از طریق قاهره به جدّه و سپس به مکه و مدینه عزیمت کرد. هدفش دیدن مراسم و مناسک حج مسلمانان و تهیه گزارش از آن بود. با اینکه برخی معتقدند او مسلمان شده و درصدد اجرای مناسک حج به عنوان یک وظیفه دینی بود، اما کسانی هم معتقدند او تظاهر به مسلمانی می کرد و در باطن به اسلام باور نداشت.

او نامش را به حاج احمد شامی (یا اهل شام) تغییر داد و در ایام حج لباس عربی حجازی بر تن داشت و مشاهدات و تجارب خود را تدوین می کرد و بالاخره کتابی با این مشخصات به عنوان سفرنامه حجش منتشر ساخت:

The Holy Cites Of Arabia, Eldon Ruttes, London, ۱۹۲۸- ۱۹۳۰

ترجمه این کتاب: شهرهای مقدس جزیره العرب است. نام نویسنده در متون فارسی و عربی به ایلدون ریتر یا ایلدون رتر ثبت شده است. ولی گاه به غلط ضبط انگلیسی آن را در متون فارسی یا عربی اینگونه نوشته اند: Eldon Ruttes. اما منابعی مرجع مثل راهنمای زندگینامه های مؤلفین ایندکس اسلامیکس، Eldon Ruttes ثبت کرده است. (۲۷۷p, ۱۲vol). البته ایندکس نام ریتر را با ضبط انگلیسی به صورت Rutter نوشته است. با اینکه ضبط اصلی آن Ruttes است.

بخشی از این کتاب درباره بقیع است و تعریف شده آن را آقای جعفر خلیلی در موسوعه العتبات (ج ۱، ص ۳۲۸- ۳۳۰) آورده است. نیز به فارسی برگردان شده و در کتاب مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی (۱۸۴- ۱۸۶) آمده است. این بخش تماماً در بخش پرونده علمی به نام «شهرهای مقدس جزیره العرب» آمده است.

ریتر در زمانی به مدینه رسید که چند روزی از حمله وهابیون به این شهر و سیطره آنان می گذشت. ریتر می گوید عصر پنجشنبه ای بود که به بقیع رفتم ولی آنجا را مثل محل زلزله زده ای یافتم چون کاملاً تخریب و ویران شده بود (عتبات، ص ۵۲۶ به بعد). در ادامه می نویسد: «بقیع، زمینی با مساحت ۱۲۰×۲۰۰ یارد، دارای دیوار گلی و تخریب شده است. ده هزار صحابی در آنجا مدفون اند. با این حال وقتی به بقیع رفتم منظره شهری منهدم و زلزله زده یافتم. در سراسر بقیع هیچ چیز سالم دیده نمی شد، جز قطعه های پراکنده و شکسته ی چوب و سنگ و آهن و تپه های ماسه و شن و نخاله های ساختمانی؛ منظره ای که انسان را به یاد شهری زلزله زده می انداخت. وهابیون تمامی آثار قبور بزرگان دین را ویران کرده و از آن همه تاریخ چیزی جز تلی از خاک و گودال باقی نماند».

گزارش ریتر طولانی و با قلمی حزن انگیز و غم آلود نوشته است.

مآخذ

الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، دارالساقی، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۳۷- ۲۳۸؛ مکه و مدینه از دیدگاه

جهانگردان اروپایی، جعفر الخلیلی، ترجمه محمد رضا فرهنگ، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۱۸۴ - ۱۸۶؛ موسوعه العتبات المقدسه، بیروت، اعلمی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۲۲۸ - ۲۳۰؛

.Concise Biographical Companion to Index Islamicus, Leiden, ۲۰۰۴, vol۲, p۲۷۷

ریحانه بنت شمعون ← ریحانه دختر زید

ریحانه دختر زید

ریحانه دختر زید، کنیز و سپس همسر رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

نام او به صورت های ریحانه بنت شمعون بن زید، ریحانه بنت زید بن عمرو بن خنافه بن سمعون بن زید ثبت کرده اند. یعنی پدر او را گاه شمعون و گاه زید نوشته اند.

ریحانه از یهودیان بنی نضیر بود و با مردی به نام الحکم از یهود بنی قریظه ازدواج کرده بود. تا اینکه در جریان تنش و درگیری بین مسلمانان و یهود مدینه، ریحانه به عنوان کنیز به دست مسلمانان افتاد. وقایع زندگی او را از اینجا به بعد، چند جور نقل کرده اند. اما مسلماً به عنوان سُرَّیّه رسول الله در خانه آن حضرت حضور داشت. سُرَّیّه (از ریشه سرّ) به کنیز «هم بستر» یا کنیزی که فقط برای

ص: ۳۳۱

همخوابی و تمتع باشد، گفته می شود.

البته ابن سعد تصریح می کند که خودش، ازدواج با آن حضرت را با اختیار پذیرفت و حضرت نیز ابتدا او را خرید و آزاد کرد و سپس با او ازدواج نمود. بعضی مورخین نوشته اند که او در سال ششم قمری با حضرت ازدواج کرد. بهرحال او را جزء همسران رسول خدا شمرده اند.

ریحانه در سال ۱۰ق به هنگام بازگشت از حجه الوداع درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

الاصابه فی تمیز الصحابه، ابن حجر عسقلانی، به کوشش علی محمد معوض، بیروت، دارالکتب العلمیه، ج ۸، ص ۱۴۶؛ البدایه و النهایه، ابن کثیر، به کوشش علی شیری، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ج ۵، ص ۳۲۷-۳۲۸؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۸؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ق، ج ۸، ص ۱۳۰ و ج ۷، ص ۳۱۰-۳۱۱؛ فرهنگ فارسی، محمد معین، ج ۲، ص ۱۸۸۰-۱۸۸۱؛ فرهنگ نوین، احمد سیاح، تهران، کتابفروشی اسلام، بی تا، ج ۲، ص ۶۲۵-۶۲۶.

ریشه شناسی

ریشه شناسی، بررسی واژه بقیع بر اساس ریشه لغوی آن.

بقیع از ریشه ب ق ع است و مصدر آن را بَقِعَ و بَقَعَه دانسته اند. معنای لغوی مصدر آن، مخالف رنگ است. یعنی هر آنچه رنگش با رنگ های محیط متفاوت باشد.

بقیع به دلیل اینکه پوشیده از درخت و سبز رنگ بوده، رنگش با زمین های مجاور متفاوت بوده است. جمع بقیع بَقَاع و بُقَع است.

بقیع به مکان وسیعی گفته می شد که دارای درختان یا ریشه و پایه (کُنده) درختان بود. بعداً این کلمه منقول یا مرتجل در معنای جدید گردید. یعنی عَلم و اسم خاص برای قبرستان عمومی مدینه شد.

البته قبلاً بقیع را همراه غرقَد به کار می برند. غرقَد نوعی درخت به نام عوسج بود. اما پس از اینکه در معنای جدید تَعین پیدا کرد، غرقَد هم در استعمالات و کاربردهای عرفی مردم حذف شد. بنابراین واژه بقیع غرقَد در دوره اسلامی از نظر لغت شناسی و ریشه شناسی، دو تغییر داشت: یکی تغییر در معنا و رهاکردن معنی پیشین و نقل به معنای جدید و دوم تغییر لفظی و حذف یک بخش ترکیبی آن یا حذف غرقَد از ترکیب بقیع غرقَد و آوردن جنه به جای آن و ساختن جنه البقیع.

مآخذ

بقیع الغرقَد، محمد انور البکری و حاتم عمر طه، مدینه منوره، ۲۰۰۴م، ص ۱۷؛ بقیع الغرقَد، محمدامین امینی، تهران، مشعر،

١٤٢٨ق، ص ٣٠-٣٣؛ لسان العرب، ابن منظور، قاهره، دارالمعارف، ج ١، ٣٢٦-٣٢٧؛ معجم المصطلحات والالفاظ الفقهيّه، محمود عبدالرحمن عبدالمنعم، بيروت، دارالاضواء، بي تا، ج ١، ص ٣٩٣.

نيز نك- : لغت نامه دهخدا؛ لغت شناسي؛ وجه تسميه ببيع غرقه.

ص: ٣٣٢

زبادی، عبدالمجید بن علی ← مرادی، عبدالمجید بن علی المنالی

زبیر بن بکار ← اخبار المدینه

الزبیر بن هشام بن عروه

الزبیر بن هشام بن عروه، راوی و مدفون در بقیع.

نام کامل او الزبیر بن هشام بن عروه بن الزبیر بن العوام الاسدی المدنی است. او در محله العقیق از دنیا رفت؛ در همانجا بر او نماز گزارند و به مدینه فرستادند، مجدداً در «موضع الجنائز» بر او نماز خوانده شد و در بقیع دفن گردید.

او راوی ای ثقه و اهل مدینه توصیف شده که از ثقات هم نقل روایت کرده است. ابن حبان در کتاب الثقات هم او را ذکر کرده است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۳، ص ۱۵-۱۶.

الزبیر، بقیع ← بقیع الزبیر

زُقاق البقیع

زُقاق البقیع، کوچه ای عریض بین مسجد النبی و قبرستان بقیع.

زقاق البقیع یا زقاق العمات، معبر و کوچه ای مشهور بین دو بخش مهم بقیع بود. در قرون نخستین اسلامی، بقیع شامل یک قطعه بزرگ در جنوب و یک قطعه بنام بقیع العمات در شمال بود. و بین آنها کوچه ای به همین نام قرار داشت. مساحت این کوچه ۸۲۴ مترمربع و مساحت بقیع العمات ۳۵۰۰ و مساحت بقیع کبیر را ۸۰ در ۸۰ متر نوشته اند. در سال ۱۳۷۳ق آن کوچه حذف گردید و این دو بخش به هم وصل شدند. سمهودی و ابن شَبّه به هنگام سخن گفتن از بلاط شرق مسجد النبی، این زقاق را هم توصیف کرده اند. بلاط در فرهنگ عربی قدیمی به معنای مکان مسطح وسیعی است که سنگ فرش شده باشد. در فارسی اغلب به آن حیاط یا صحن می گویند. در اطراف مسجد النبی، صحن های بزرگی با سنگ فرش برای برگزاری نماز جمعه و حضور جمیعت احداث کرده بودند.

زقاق البقیع بلاط شرقی مسجد النبی را به قبرستان بقیع مرتبط می کرده است. یک سمت آن باب جبرئیل و نیز در این معبر، خانه عثمان الکبری و خانه ابی بکر واقع شده بود. خانه عثمان روبروی خانه ابی بکر در این کوچه قرار داشتند.

این معبر عریض بود، عرض آن را بین ۵ تا ۷ متر گزارش نموده اند. این کوچه را زقاق حاره الاغوات هم نامیده اند. البته در هر دوره وضعیت خاصی داشته و وضعیت آن در قرون متمادی تغییر کرده است و اما در دوره جدید و پس از استقرار آل سعود با توسعه مسجدنبوی به ویژه در زمان ملک فهد این کوچه از بین رفت و بین مسجد و قبرستان بقیع فقط حیاط بزرگی احداث شد و تمامی سازه ها و ساختمان ها تخریب شد.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد انور البکری و حاتم عمر طه، مدینه، ۲۰۰۴م/۱۴۲۴م، ص ۲۱؛ بیوت الصحابه حوا المسجد النبوی الشریف، محمد الیاس عبدالغنی، مدینه، ۱۴۲۰ق، ص ۹۵؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شَبّه، به کوشش فهیم شلتوت، مدینه، بی تا، ج ۱، ص ۱۶ و ۲۵۹؛ تاریخ مدینه منوره، ابن شَبّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ص ۲۳۷؛ موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره، ج ۵، ص ۱۴۱؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش قاسم سامرائی، لندن، مؤسسه الفرقان، ۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۹۵.

زقاق العمات ← زقاق البقیع

زقاق بنی هاشم ← محله بنی هاشم

زقاق جعفر

زقاق جعفر، شارع و کوچه متصل به خانه امام جعفر صادق(ع).

ص: ۳۳۳

حرم نبوی از سمت چپ جنوب شرقی به قبرستان بقیع می رسد. فاصله بین قبرستان و حرم حدود یکصد متر است. البته در جاهایی بیشتر و در جاهایی کمتر است. این فاصله قبلاً یعنی در دوره قبل از اسلام به نام حاره الاغوات معروف بوده است. یعنی سرزمین مسطح ولی ریگزار و سخت که قابل کشاورزی نیست. در قرون نخست اسلامی در این محدوده ساخت و سازهایی صورت گرفته، خانه، مدرسه و بازار ساخته شد. بعدها در دوره عثمانی کتابخانه مشهوری هم به نام کتابخانه عارف حکمت در آنجا ساخته شد.

از جمله خانه هایی که منطقه یاد شده بود، خانه امام جعفر صادق(ع) و کوچه ای به نام «زقاق جعفر» بود که خانه آن حضرت می رسید. محله بنی هاشم و کوچه بنی هاشم هم در همین منطقه بود.

در دوره حکومت آل سعود همه آن محله منطقه تاریخی تخریب شد و تبدیل به محوطه ای وسیع برای برپایی نماز جماعت، جمعه و استراحت زائران گردید و سپس بخشی از آن جزء مسجد نبوی قرار گرفت.

مأخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۷، ص ۳۲۳.

زقاق عمقه ← بنو معاویه

زقاق مقداد بن اسود

زقاق مقداد بن اسود، کوچه ای در منطقه بقیع.

بعد از وفات سعد بن معاذ الاشهلی، رسول خدا بر او نماز خواند و او را در کوچه ای که خانه مقداد بن اسود در آنجا قرار داشت به خاک سپردند. در واقع اینجا در انتهای بقیع و جنب «دارالفح» بود.

کوچه مقداد بن اسود به فرعی زقاق عمقه متصل می شد و از این طریق بئر (= چاه) بنی معاویه اوسی تا جنوب و مسجد المائده تداوم می یافت.

مأخذ

المدینه بین الماضی والحاضر، ابراهیم بن علی العیاشی، المدینه المنوره، المکتبه العلمیه، ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م، ص ۳۱۶.

زکی الدین، زیارت نامه ← زیارت، متون

زمرد خاتون

زمرد خاتون، از زنان مشهور سده ۶ق و مدفون در بقیع.

زمرد خاتون ملقب به صفه الملوک دختر امیر جاوولی و خواهر ملک دقاق والی دمشق و او مقیم شهر دمشق و همسر تاج الملوک بوری بود.

این خانم که از خاندان حاکمان شام بود، خدمات عمرانی و فرهنگی بسیار داشت. در شهر دمشق مدرسه خاتونیه برانیه را ساخت. او راوی و محدث، استنساخ گر کتب و حافظ قرآن کریم بود.

پسرش،

شمس الملوک اسماعیل چند سال در مسند حکومت ماند و انواع فسادها عارض او شد. چند تن از غلامانش در سال ۵۲۹ق او را به قتل رساندند. پس از او برادرش شهاب الدین ابوالقاسم محمد بن بوری جانشین او شد. ولی او هم در سال ۵۳۳ق به قتل رسید و اوضاع شامات دگرگون شد. پس از آن مادرشان، زمرد خاتون راهی بغداد و مکه شد. و سرانجام در مدینه مجاورت گزید و با حداقل امکانات زندگی می کرد؛ تا اینکه در ۵۵۷ق در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۳، ص ۴۹؛ بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۳۳-۲۳۴.

زنان صحابی

زنان صحابی، معرفی یاران زن از اصحاب رسول الله(ص) و دفن شدن در بقیع.

آمار دقیقی از زنان صحابی و مدفون در بقیع سراغ نداریم. اما مؤلفینی که درباره صحابه رسول اکرم(ص) یا درباره مدفونین در بقیع کتاب نوشته اند، همگی گزینشی کار کرده اند و هیچکدام مدعی نیستند فهرستی کامل و جامع عرضه کرده اند.

کتاب الروضه المستطابه فی من دفن فی البقیع من الصحابه که نویسنده آن معلوم نیست، فصل ویژه ای با عنوان «فی من بالبقیع من الإناث» گشوده و هجده زن صحابی و مدفون در بقیع را شناسایی و معرفی کرده

ص: ۳۳۴

است. نام های اینان عبارت اند از:

فاطمه زهرا(س)، زینب بنت مصطفی(ص)، رقیه بنت مصطفی(ص)، ام کلثوم بنت رسول الله(ص)، عایشه همسر رسول خدا(ص)، حفصه بنت عمر، هند بنت ابی سفیان، هند بنت ابی امیه، زینب بنت جحش، زینب بنت خریمه، صفیه بنت حیی اسرائیلیه، جویریة بنت الحارث، صفیه ام الزبیر، ریحانه بنت شمعون، ماریه القبطیه، ام رومان، ام سلیم ملحان و سبیعه بنت الحارث.

معرفی هر یک از این زنان مستقلاً در مدخل و مقاله ای آمده است. ملاک مقاله نویسی درباره اینان دفن آنها در بقیع است.

ابن سعد یک جلد از الطبقات الکبری را به زنان صحابه اختصاص داده است. او صحابیان زن را به چند دسته زیر تقسیم کرده است:

- زنان مهاجر و انصار بیعت کننده با رسول الله(ص)، دختر رسول اکرم(ص)، عمه های رسول الله(ص)، دختر عموهای رسول الله(ص)، همسران رسول اکرم(ص)، کنیزهای رسول الله(ص)، زنان خزرج و اوس و... اما از نظر محل دفن به تقسیم آنها نمی پردازد.

ابن سعد حدود ۳۵۰ زن از اصحاب را نام برده و ذیل یکی از سرفصل های فوق جای داده است. اما اغلب از محل فوت و دفن آنان خبری نداده است.

مآخذ

الروضه المستطابه فی من دفن فی البقیع من الصحابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۶۹ - ۸۰؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش ریاض عبدالله عبدالهادی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۶ق/ ۱۹۹۵م، ج ۸، ص ۲۴۳ - ۴۷۷.

زنان نخبه

زنان نخبه، معرفی نخبگان زن و مدفون در بقیع.

رسول اکرم(ص) با احترام به حقوق زنان و آموزش آنان، وضعیت اجتماعی و فرهنگی ایشان را ارتقا داد و در نتیجه وضع زنان نسبت به قبل از اسلام بسیار بهتر شده بود. زنان در عرصه های مختلف حضور داشتند. حتی در جنگ ها نیز در کنار حضرت رسول(ص) به خدمات رسانی مشغول بودند. برخی از آنان عبارت اند از:

همسران پیامبر اکرم(ص) مثل عایشه، حفصه و ام سلمه یا دختران رسول خدا(ص) مثل ام کلثوم، زینب و رقیه غیر از اینکه همسر یا دختر حضرت رسول بودند، راوی حدیث و منشأ خدمات اجتماعی هم بودند. و در جامعه آن روزگار از اعتبار و حیثیت خاصی برخوردار بودند.

ابن سعد یک جلد از کتاب الطبقات الکبری را به زنان اختصاص داده و آنان را در چند دسته معرفی کرده است: دختران رسول خدا(ص)؛ عمه های حضرت؛ دخترعموها؛ همسران، زنان مسلمان بیعت کرده با حضرت؛ زنان مسلمان انصار از قبایل مختلف.

در مجموع او از حدود ششصد زن (صحابی و غیره) نام برده است. البته اینان زنان مشهور و نخبه در قرون نخست اسلامی بودند که بسیاری از آنان در مدینه می زیسته و در این شهر وفات یافته و در بقیع به خاک سپرده شدند.

مآخذ

سیری در سرزمین وحی، علی اکبر حسنی، تهران، ۱۳۷۱؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۰، ج ۸، ص ۲۴۹-۴۷۷.

نیز نک- : همسران رسول اکرم(ص)؛ دختران رسول خدا(ص)؛ زنان صحابی

زنان و حضور در بقیع

زنان و حضور در بقیع، سیره رسول خدا(ص) در تأیید مشروعیت و اباحه تردد زنان در این قبرستان.

حضور زنان در قبرستان و از جمله در آرامستان بقیع و تردد آنان از موضوعات مورد اختلاف فقهای مذاهب اسلامی است. بسیاری از فقیهان حنبلی آن را حرام دانسته اند؛ در حالی که فقیهان شافعی اغلب به حلیت و اباحه فتوا داده اند.

سیره

رسول الله(ص) یکی از مستندات مهم فقیهان است. عایشه از رسول خدا(ص) نقل می کند که، شبی رسول خدا در خانه من بود نیمه شب بپا خواست لباس پوشید. من هم پشت سر او می رفتم تا اینکه به بقیع رسید. حضرت نماز بپا داشت سپس فرمود جبرئیل نزد من آمد و

ص: ۳۳۵

گفت خداوند امر کرده به بقیع بروی و برای اموات استغفار کنی. عایشه می گوید چگونه استغفار کنم؟ حضرت می فرماید: بگو سلام بر شما ای مؤمنین و مسلمین، خداوند شما را رحمت کند (قال رسول الله: قولي السلام على اهل الديار من المؤمنين والمسلمين و يرحم الله).

برای جواز زیارت زنان از قبور و بقیع به این حدیث استناد شده است. چون حضرت، عایشه را از رفتن در پشت سرش به بقیع نهی نکرد حتی به عایشه روش صحیح استغفار را یاد داد در واقع به او فهماند چگونه مأموریت خداوند را اجرا کند. کسانی به این استدلال و استناد ایراد گرفته اند و گفته اند این حدیث صرفاً دلالت دارد بر مرور زنان بر قبور و بر قصد زیارت زنان از بقیع دلالت ندارد. این فقها به این روش خواسته اند بین این روایت و دیگر روایات دال بر منع زیارت زنان از قبور جمع کنند.

ولی روایت عایشه صراحت دارد در اینکه رسول خدا نه تنها او را منع نکرد حتی ذکر استغفار را هم به او آموزش داد. یعنی به او گفت وقتی برای زیارت قبور آمدی بگو سلام بر اهالی این قبرستان از مؤمنین و مسلمین و خداوند شما را رحمت کند. از اینرو این روایت فقط دلالت بر تردد و مرور بین قبور ندارد.

به علاوه این روایت در تمامی مجامع مهم روایی اهل سنت نقل شده و حدیث شناسان، سلسله راویان و طرق اسناد آن را حسن و معتبر دانسته اند.

روایت دیگر از ام قیس بنت محصن اسدییه است. این خانم راوی می گوید: لقد رأيتني و رسول الله آخذ بيدي في بعض سلك المدينة و ما فيها بيت حتى انتهينا الى بقیع الغرقد فقال يا ام قيس، فقلت لبيك يا رسول الله، قال ترين هذه المقبره؟ قلت نعم يا رسول. قال: يبعث منها سبعون ألفاً يدخلون الجنة بغير حساب.

این روایت در اکثر مجموعه های روایی آمده است و از نظر محدثین بزرگ بدون اشکال است. برخی از محدثین مضمون این روایت را با احادیثی که می گوید حضرت با زنان اجنبی مصافحه نمی کرد و دست آنان را لمس نمی نمود، در تضاد و تعارض می بینند. اما غیر از این نکته همراهی ام قیس با رسول الله (ص) در بقیع و گفتگو و سؤال و جواب بین آنان گویای اینست که حضور زنان در بقیع مشکلی ندارد. زیرا اگر اشکال شرعی داشت. رسول خدا (ص) نهی می کرد و ام قیس را توییح می فرمود، نه اینکه او را تا بقیع همراهی و راهنمایی کند.

مآخذ

الاحاديث الواردة في فضائل المدينة المنورة، صالح بن حامد الرفاعي، مدينة، ۱۴۱۸ق، ص ۵۹۷-۵۹۸ و ۶۰۵-۶۰۶؛ احكام الجنائز و بدعها، محمد ناصر الدين الالباني، بيروت، ۱۳۸۸ق، ص ۱۸۰-۱۹۱؛ ادله تحريم مصافحه المرأة الاجنبية، محمد بن احمد، الكويت، نشر دارالارقم، ۱۴۰۴ق، ص ۷-۱۷؛ تهذيب مختصر سنن ابي داوود، ابن قيم جوزيه، به كوشش محمد حامد الفقي، قاهره، مكتبة السنه المحمديه، ج ۴، ص ۳۴۷-۳۵۰؛ الثقات، ابن حبان، هند، ۱۳۹۵ق، ج ۵، ص ۴۷۰ ج ۶، ص ۳۷۸؛ شرح صحيح مسلم، نووي، قاهره، مطبعة المصريه، ج ۷، ص ۴۵.

زنانه، سفرنامه ← سفرنامه زنان

زنجانی، سید ابراهیم ← جوله فی البقیع زنجانی، میرزا مهدی زنجانی

زوجه میرزا خلیل رقم نویس ← شهربانو بیگم

زوجه های رسول الله (ص) ← همسران رسول اکرم (ص)

الزوراء

الزوراء، قسمتی از بقیع و محل دفن شخصیت های مسلمان.

زوراء قسمتی از بقیع است که مدفن ابراهیم بن محمد (ص) در آنجا واقع شده است. زوراء در مغرب به مقبره عثمان بن مظعون و به باب اللبن ختم می شود، تمامی شرق بقیع را شامل است و در سمت شرق به مسجد الاجابه و صوران (یا صورین) منتهی می شود.

روحاء هم قسمت دیگری از بقیع است که سخنانی مختلف درباره آن گفته اند و در مقاله روحاء توضیح داده شده است.

مأخذ

المدینه بین الماضی والحاضر، ابراهیم بن علی العیاشی، المدینه المنوره، المکتبه العلمیه، ۱۹۷۲م، ص ۳۱۶-۳۱۸.

ص: ۳۳۶

زیارت از دور

زیارت از دور، زیارت نامه قبور بقیع از راه دور.

بقیع دارای فضایل و ویژگی هایی است؛ از جمله بر اساس نگرش و آموزه های پیامبر با خواندن دعایی می توان اموات بقیع را زیارت کرد. نیز در سیره رسول خدا(ص) هست که در بقیع به زیارت مقابر مکه یا اصحاب کهف پرداخت. با اینکه فاصله بقیع تا مکه یا با غار اصحاب کهف بسیار زیاد است.

آخرین بار که رسول اکرم(ص) به بقیع رفتند چند روز قبل از رحلت بود که در دل شب همراه با یکی از موالی خود به نام ابومویبه به بقیع رفتند و در آنجا ضمن استغفار برای گذشتگان سخنان پربراری برای مسلمانان داشتند. وقتی مسلمانان بخواهند از دور پیغمبر(ص) را زیارت کنند باید چنین گویند: «السلام علی البقیع وماضٍ من الانبیاء والمرسلین والصدیقین والشهداء والصالحین» (سلام بر بقیع و بر آن پیامبران و فرستادگان و صدیقان و شهیدان و نیکان که در بقیع آرمیده اند).

رسول خدا در شبی به همراه عده ای از یارانش به بقیع رفت و سلام بر اصحاب کهف را با خواندن این دعا آموزش داد و تأیید فرمود: السلام علیکم و رحمه الله و برکاته اهل الکهف الذین آمنوا بربههم وزادهم هدی و ربط علی قلوبهم (بحار الانوار، ج ۳۱، ص ۶۲۴). نیز آن حضرت سلام فرستادن بر مقابر مکه را از بقیع تعلیم فرمودند (بقیع الغرقد، ص ۸۳-۸۴).

مآخذ

بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۲۰ق؛ بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ دوائرالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۳.

زیارت از نگاه وهابیون

زیارت از نگاه وهابیون، اعتقادات و آرای آنان در این زمینه.

وهابیون نظریات و آداب و سنت هایی در زمینه زیارت مقابر بزرگان دین مطرح کرده اند. گاه دیدگاه های خود را متکی بر روایات مستندسازی نموده اند. اما اهم آرای آنان اینگونه است: حرمت سفر برای قبور اولیا و بزرگان؛ حرمت مرمت و تعمیر قبور بزرگان دین؛ حرمت نماز و نیایش و دعا نزد قبور ائمه و بزرگان دین؛ حرمت طلب شفاعت از رسول خدا(ص) و ائمه(ع)، حرمت بزرگداشت برای بزرگان دین مثل بزرگداشت و تکریم به هنگام مولد یا وفات آنان.

وهابیون در آثار و کتب خودشان ادله ای روایی برای هر یک از دیدگاه های فوق آورده اند. در سنن ابن ماجه باب ماجاء فی زیاره القبور (ج ۱، ص ۵۰۰)؛ سنن نسائی (ج ۴، ص ۹۰)؛ باب های زیارت، کتب زاد المعاد و اغاثه اللهفان نوشته ابن قیم جوزیه و در ده ها کتاب دیگر، آرای وهابیون مطرح شده است.

از طرف دیگر مخالفان وهابیت اعم از شیعه و اهل سنت در منابع خود به تفصیل به نقد و ردّ آرای آنان پرداخته اند.

احادیثی که زیارت آرامگاه های رهبران دینی را نهی کرده از نظر محتوایی و سندشناختی مشکلات فراوان دارد. این اشکالات در چند مقاله از جمله «احادیث بقیع» مفصلاً بررسی شده است. اما احادیثی مقبول و مطابق با ضوابط هست که مسلمانان را تحریک به رفتن به بقیع و تشویق به زیارت آرامگاه های بزرگان می نماید. برخی از این روایات چنین است:

- زوروا القبور فانها تذکرکم الاخره (سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۵۰۰)

- زار رسول الله (ص) قبر امه فبکی و ابکی من حوله (سنن نسائی، ج ۴، ص ۹۰)

- کانت تزور فاطمه بنت النبی (ص) قبر عمّها حمزه کل جمعه بفاتحه الکتاب (سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۴۷۹)

- رسول خدا (ص) به عایشه می گوید: خداوند مرا امر کرده به بقیع بروم و برای اهل بقیع استغفار کنم. فامرنی ان اتی البقیع فاستغفر لهم (سنن نسائی، ج ۴، ص ۹۰)

- النبی (ص) یزور البقیع کل عشیه خمیس (کامل الزیارات، ص ۵۲۹)

ص: ۳۳۷

و جز اینها ده ها روایت دیگر که دلالت بر صحت زیارت مقابر بزرگان و رهبران دینی دارد، در منابع معتبر هست (برای این روایات مراجعه شود به بقیع الغرقد فی دراسه شامله، ص ۶۳ به بعد).

مآخذ

اغاثه اللهفان، ابن قیم جوزیه، به کوشش محمد حامد الفقی، قاهره، ۱۳۵۷ق، ج ۱، ص ۱۸۵-۱۸۶؛ بقیع الغرقد فی دراسه شامله، محمد امین الامینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، جم-؛ دیار خاطره ها، امرالله نصیری قزوینی، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۳۲-۴۰؛ زاد المعاد فی هدی خیر العباد، ابن قیم جوزیه، به کوشش ارتووط، بیروت، ۱۴۰۲ق، ص ۴۱؛ سنن ابن ماجه، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا؛ سنن نسائی، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۳۹۹ق کامل الزیارات، ابن قولویه، به کوشش عبد الحسین امینی، نجف اشرف، مکتبه المرتضویه، بی تا، ص ۵۲۹-۵۳۰؛

زیارت اولیا چلبی از بقیع

زیارت اولیا چلبی از بقیع، گزارشی از بقیع به ویژه مدفونین از اهل بیت (ع) و صحابه و علما در سده ۱۱ق.

اولیا چلبی (۱)

سیاح، هنرمند و سفرنامه نویس مشهور ترک در ۱۰۲۰ق در استانبول زاده شد. پس از طی مدارج عملی در مدارس سنتی به دربار عثمانی راه یافت. او نزد سلطان مراد چهارم محبوبیت ویژه داشت.

چلبی به دلیل علاقه به سیر و سفر، در چهل سال تقریباً به اکثر سرزمین های قلمرو پهناور عثمانی را رفت و مشاهدات و دیدنی های خودش را در ده جلد تألیف و عرضه کرد. سفرنامه حجیم او به نام سیاحت نامه به ترکی برای اولین بار در ۱۳۱۴ق در استانبول منتشر شد. در قاهره، صفصفافی احمد المرسی بخش درباره حجاز (مکه و مدینه) را به عربی برگرداند و با عنوان الرحله الحجازیه منتشر کرد. بخشی از این کتاب درباره بقیع است.

اولیا چلبی اطلاعات مهمی از بقیع عرضه کرده است. ابتدا اشاره می کند، که زائران بقیع با وضو و طهارت وارد بقیع می شوند، وقتی به آستانه بقیع می رسند می گویند السلام علیکم یا ایها المؤمنون، سپس سوره تکاثر را قرائت می کنند. او می گوید اولین مقبره ای که زیارت می شود، مزار عثمان خلیفه سوم است.

چلبی بر اساس باورهای اهل سنت مدح هایی از عثمان دارد و او را ذوالنورین و کسی که در سال ۳۵ق به شهادت رسید، معرفی می نماید.

مقبره بعدی از ام سلمه یکی از همسران رسول خدا است، سپس مزارات حکم بن ابی العاص، ابوسعید خدری (به اشتباه خضری ثبت شده است)، جابر بن عبدالله، عایشه و عبدالله بن جعفر زیارت می شوند.

ادامه از امام زین العابدین، امام چهارم و امام حسن با لفظ امام یاد کرده است. اینان را با عباس بن عبدالمطلب در یک ساختمان و زیر همان قبه به خاک سپرده اند. امام محمد باقر، امام زین العابدین و امام جعفر الصادق هم زیر همان قبه هشت زاویه ای مدفون شده اند.

چلبی تأکید می کند زائران بر مزار اینان سوره یاسین تلاوت می کنند. پس از زیارت این مشاهیر از مسجدی کوچک و بدون مناره به نام سید علی یاد کرده و گزارش داده که این مسجد داخل بقعه بزرگی قرار دارد که غیر از امامان مزبور، عقیل بن ابی طالب و امام نافع قاری معروف در آن بقعه دفن شده اند.

نزدیک بقعه فوق، مقبره امام مالک صاحب مذهب مالکی و قبر واثق بالله خلیفه عباسی و مقبره سیده ام صفیه است.

چلبی تأکید می کند که آل بیت رسول خدا جمیعاً در بقیع دفن شده و همه آنها داخل یک قبه هستند مگر عایشه و ام حبیبه. سلطان سلیمان خان بن سلیم شاه ابن با یزید خان در سال ۹۵۰ق برای مقبره عایشه مرقد زیبایی ساخت. در این قبه ام کلثوم دختر رسول خدا(ص)، سیده رقیه، سیده زینب و ام هانی دفن شده اند. نزدیک این قبه، سه تن از کنیزان رسول خدا دفن شده اند. نیز در همان حوالی سیده حلیمه سعدیه، والده شیر دهنده به رسول خدا و خواهر رضاعی حضرت سیده سلمه و ام ایمن دفن شده اند. چلبی معتقد است که مادر آن حضرت(ص) در راه بین مکه و مدینه وفات

ص: ۳۳۸

یافت و در محلی در آنجا دفن شد ولی در سال ششم قمری جسد آمنه به دستور حضرت به مدینه آورده شد و در بقیع و در قبه حلیمه سعدیه دفن گردید.

وی پس از گزارش فرزندان، همسران و اهل بیت رسول خدا به سراغ صحابه رفته و از سعید الخضری آغاز کرده و در ادامه به معرفی دیگر مدفونان از صحابه مثل عمر بن البربری، همسر ابوبکر، مادر عایشه، رقیه، صهیب رومی، صدیقه بنت جابر یمنی و سعد بن ابی وقاص پرداخته است. زیر قبه سعد بن ابی وقاص، سعد بن زید بن عمر، زید بن ثابت انصاری، عبدالله بن سلام انصاری و ابی بن کعب دفن شده اند.

در منطقه دیگر از بقیع علمای روم دفن شده اند. منظور از علمای روم دانشمندانی هستند که در سرزمین های غربی تحت سیطره دولت عثمانی زندگی می کرده اند. یعنی جاهایی که قبلاً زیر سلطه دولت بیزانس بود. مثل چلبی مصلح الدین افندی، سید ابراهیم مدنی، محمد افندی، مولانا سنان النهجی، مصطفی ابن قره داوود، شیخ خیرالدین خضر بن امام احمد اماسی و محمد عرفان که در آنجا دفن شده اند. اینان را علمای آناتولی هم می نامند.

چلبی در بسیاری از موارد فقط از شخصیت ها نام برده و اطلاعات تفصیلی عرضه نکرده است. اما همین اندازه نیز در بسیاری از منابع دیگر نیامده، از اینرو این سفرنامه دارای سرنخ های اطلاعاتی سودمندی برای پژوهشگران می باشد.

مآخذ

دارالآفاق العربیه، ۱۹۹۹م، ص ۵۳-۶۰ و ۱۴۹-۱۵۳؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۰، ج ۱۰، ص ۴۵۲-۴۵۳؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، ترجمه به عربی الصفصافی احمد المرسی، القاہرہ.

نیز نک- : اولیا چلبی

زیارت جامعه

زیارت جامعه، قرائت متن این زیارتنامه در قبرستان بقیع.

در فرهنگ شیعه مرسوم است که این زیارت را پس از عرض ارادت و احترام به هر یک از ائمه (ع) به نیت تیمن و تبرک و شفاعت و احترام قرائت می کنند. چندین متن به نام زیارت جامعه هست. علامه مجلسی ۱۲ زیارت را به این نام شناسایی کرده است. از جمله، زیارت امین الله، زیارت رجیبه و زیارت جامعه کبیره.

زیارت جامعه کبیره از امام هادی (ع) نقل و روایت شده و در جامعه شیعیان و بین علما و فقها متداول است.

شیعیان و ایرانیان و نیز ملیت های دیگر علاقه فراوان به قرائت زیارت جامعه دارند و زیارت جامعه کبیره را در بقیع بر سر مزار ائمه (ع) قرائت می کنند. محمد عبد الحسین کربلایی که در ۱۲۳۰ق عازم حرمین شریفین شده در سفرنامه اش می نویسد هر روزی که به بقیع می رفته، زیارت جامعه قرائت می کرده است. نیز در کاروان آنان که از هند بوده، این سنت رواج داشته

است (تذکره الطریق، ص ۱۲۶، ۱۳۱، ۱۳۳).

مآخذ

بحار الانوار علامه مجلسی، بیروت، دار الوفاء، ۱۹۹۸م، ج ۱۰۲، ص ۱۲۶؛ تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلائی کرناٹکی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، جم-؛ دائرهالمعارف تشیع، تهران، نشر شهید محبی، ۱۳۷۹، ج ۸، ص ۵۶۷.

زیارت حضرت فاطمه(ع)

زیارت حضرت فاطمه(ع)، قرائت متن دعایی درباره حضرت.

با اینکه مرقد مطهر و شریف حضرت فاطمه بنت محمد(ص) معلوم نیست و بر اساس وصیت خود آن حضرت، جسد ایشان را شبانه و مخفیانه به خاک سپردند، اما در بین شیعیان مرسوم و متداول است که در چندجا به زیارت مزار حضرت شتافته و زیارت می خوانند: یکی در کنار روضه مبارکه پیامبراکرم، دوم در کنار خانه فاطمه در مسجد نبوی و سوم در بقیع.

چند زیارت نیز به نام ایشان وارد شده است. مرحوم مجلسی آنها را در بحار الانوار نقل کرده است. زائران بقیع در سفرنامه ها و نوشته های خود، اغلب از خواندن آن زیارتنامه حضرت فاطمه(ع) که در کتاب مفاتیح الجنان مندرج است خبر داده اند.

محمد عبد الحسین کربلایی، در سفرنامه اش به حرمین شریفین در سال ۱۲۳۰-۱۲۳۱ق بارها از خواندن زیارت

ص: ۳۳۹

حضرت فاطمه (ع) خبر داده است (ص ۱۳۴، ۱۴۵، ۱۴۷).

مآخذ

بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، دارالوفاء، ۱۹۹۸م، ج ۱۰۰، ص ۱۹۱؛ تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، جم-؛ دائرهالمعارف تشیع، تهران، نشر شهید محبی، ۱۳۷۹، ج ۸، ص ۵۶۹؛ مستدرک الوسائل، حسین نوری طبرسی، قم، مؤسسه آل البیت (ع)، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۲۱۰؛ مصباح المتهدج، شیخ طوسی، بیروت، ۲۰۰۲م، ص ۶۵۴.

زیارت در منابع اهل سنت

زیارت در منابع اهل سنت، مشروعیت زیارت در فرهنگ اهل سنت.

در بین اهل سنت، فقط وهابیون حساسیت منفی خاصی نسبت به زیارت مزارات و قبور دارند و در شرایط مختلف تلاش کرده اند آن را حرام و غیر مشروع اعلام نمایند. اما تمامی مذاهب اهل سنت کما بیش در منابع خود به ضرورت و اهمیت زیارت و نقش مؤثر آن در زندگی مسلمانان پرداخته اند. نیز نقش سازنده و تربیتی زیارت را در زندگی فردی و جامعه مسلمانان را بررسی کرده اند. منابع درباره زیارت اهل سنت چند دسته اند: منابع روایی؛ زندگی نامه صحابه، تابعین و علمای اهل سنت که گویای رویه آنان در اهتمام به زیارت است؛ سوم سفرنامه های بزرگان اهل سنت در گزارش رفتن به زیارت مقابر بزرگان و اجرای آداب و رسوم زیارت؛ و بالاخره منابع کلامی و فقهی که نشانگر مشروعیت زیارت است. روایات مختلف اهل سنت درباره زیارت فراوان است؛ اکنون تعدادی از این روایات معرفی می شوند. این روایات در کتاب بقیع الغرقد (محمد البکری و حاتم طه) آمده است.

عن بریده قال: قال رسول الله (ص): «نهیتکم عن زیاره القبور فزوروها» (صحیح مسلم، ج ۲، ص ۶۷۲)

وقد وردت أحادیث الأمر بالزیاره بعده روایات ذکرها أهل الحدیث بطرقها المختلفه، «نهیتکم عن زیاره القبور فزوروها فإن فی زیارتها تذکره» (سنن ابی داوود، ج ۳، ص ۲۱۸)

وعن عائشه (رضی الله عنه) أن الرسول (ص): «رخص فی زیاره وتذکر الآخره» (سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۵۰۰)

وعن ابن مسعود (رضی الله عنه) أن رسول الله (ص) قال: «نهیتکم عن زیاره القبور فزوروها فإنها ترهد فی الدنيا و تذکر الآخره» (سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۵۰۱)

وعن أنس بن مالک وفيها قال: قال رسول الله (ص): «ألا- إنی قد كنت نهیتکم عن ثلاث، ثم بدا لی فیهن، نهیتکم عن زیاره القبور ثم بدا لی أنها ترق القلب وتدمع العین وتذکر الآخره فزوروها ولا تقولوا هجرأ» (المسند، ج ۳، ص ۲۳۷)

وعن أبی سعید الخدری أن رسول الله (ص) قال: «نهیتکم عن زیاره القبور فزوروها ولا تقولوا هجرأ» (مسند الشافعی، ص ۳۶۱)

وعن أنس بن مالك قال قال رسول الله (ص): « إني نهيتكم عن ثلاثٍ ثم بدا لي فيهم، نهيتكم عن زيارة القبور ثم بدا لي أنه ترق القلب وتدمع العين وتذكر...» (مسند أبي يعلى، ج ٦، ص ٣٧٣)

وعن بريده عن أبيه قال قال رسول الله (ص): «نهيتكم عن زيارة القبور فزوروها فإن في زيارتها تذكراً» (مسند ابن جعد، ج ٢، ص ٧٨٠)

وعن أنس بن مالك قال: قال رسول الله (ص): «نهيتكم عن زيارة القبور فزوروها فإنها تذكركم الموت» (المستدرک، ج ١، ص ٥٣١) وفي رواية أخرى عنه «كنت نهيتكم عن زيارة القبور ألا فزوروها فإنه ترق القلب وتدمع العين وتذكر الآخرة ولا تقولوا هجرًا» (المستدرک، ج ١، ص ٥٣٢)

وعن أم سلمه عنها قالت: قال رسول الله (ص): «نهيتكم عن زيارة القبور فزوروها فإن لم فيها عبره» (المعجم الكبير، ج ٢٣، ص ٢٧٨)

احاديث مزبور در مقابل این حدیث است: لعن رسول الله (ص) زوارات القبور. یعنی رسول خدا (ص) زائران قبور را لعن کرده است. این حدیث با چندین حدیث بعدی که مشروعیت زیارت را تأیید کرده نسخ شده و در روایات فوق تصریح گردیده که نهی سابق موقتی بوده و لغو شده است اما وهابیون هنوز به آن استناد کرده و روایات بعدی را نادیده می گیرند.

ص: ٣٤٠

دو روایت در زمینه امر به حضرت رسول(ص) به طور برای رفتن به بقیع و زیارت اموات آن هست. جبرئیل به رسول خدا ابلاغ کرد که خداوند امر می کند به بقیع بروی و برای اموات استغفار کنی (الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه المنوره، ص ۵۹۶-۵۹۹)

غیر از احادیث مورد اهل سنت، سیره و رویه علما و رهبران اهل سنت هم گویای اینست که آنان به زیارت قبور رسول خدا(ص) و دیگر رهبران و بزرگان دینی احترام می گذاشتند و با دقت به زیارت رفته و آداب زیارت را اجرا می کردند. منابع در این زمینه فراوان است. برای نمونه سلیم خان تکابی در سفرنامه خودش یک فصل مستقل به زیارت قبور در مدینه و بقیع اختصاص داده و آداب زیارت مثل قرائت زیارت نامه و احترام به مقابر را به تفصیل گزارش داده است.

مأخذ

الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه المنوره، صالح بن حامد الرفاعی، مدینه، ۱۴۱۸ق؛ بقیع الغرقد، محمد انور البکری و حاتم عمر طه، مدینه منوره، مکتبه الحلبی، ۱۴۲۴ق/۲۰۰۴م، ص ۳۵-۳۶؛ سفرنامه حج، حاجی سلیم خان تکابی، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۸، ص ۶۴-۷۱.

زیارت رجب

زیارت رجب، قرائت دعا و اظهار محبت به مدفونین بقیع.

زائرنانی

که در ایام ماه رجب در مدینه حضور دارند، به هنگام زیارت بقیع زیارت رجب می خوانند. این زیارت در بحار الانوار و مفاتیح الجنان وارد شده است. در بین زائران شیعه، خواندن زیارت رجب بسیار مرسوم و متداول بوده است. حتی بسیاری از آنان در ایام غیرماه رجب، متعهدند زیارت رجب را به امید ثواب آن قرائت کنند.

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ص ۱۵۴.

زیارت عاشورا

زیارت عاشورا، قرائت این زیارت در بقیع.

در جامعه شیعیان مرسوم و متداول است که وقتی به بقیع می روند زیارت عاشورا را قرائت کنند. خواندن زیارت عاشورا از دور و نزدیک و هر روز، به خصوص روز عاشورا و شب جمعه تأکید شده است. خواندن آن موجب رفع حاجت می شود و گرفتاری ها را برطرف می نماید.

امام باقر(ع) در پی درخواست محمد بن علقمه حضرمی آن را به وی آموخت. در سند دیگر، صفوان بن مهران آن را از امام صادق(ع) شنیده و نقل کرده است.

محمد عبد الحسین کربلایی از مشاهیر هند که در سال ۱۲۳۰ به مدینه آمده، در سفرنامه اش متذکر شده که او و دیگر شیعیان هندی در بقیع این زیارت را می خوانده اند (تذکره الطریق، ص ۱۳۲، ۱۳۳).

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، جم-.

زیارت عموم اموات

زیارت عموم اموات، آداب و اهمیت زیارت یاران و نزدیکان رسول اکرم و عموم مدفون در بقیع.

زیارت ائمه بقیع دارای آداب خاصی است و برای آن فضیلت های ویژه ای در نظر گرفته اند. زیارت دیگر شخصیت هایی که اغلب یار و همدوش یا از اقوام نزدیک رسول اکرم(ص) بوده اند، هم آداب خاصی دارد و برای آن و آداب و کیفیت زیارت در روایات و دستورات ائمه(ع) منظور شده است. این مقاله به وظایف زائران قبور عادی و عمومی می پردازد.

علامه مجلسی از کتاب فقه الرضا(ع) نقل کرده که چون از اعمال مسجد حضرت رسول(ص) فارغ شوی، برو به نزد قبر ائمه بقیع(ع) و پس از آنان، برو به مسجد حضرت فاطمه(ع) و دو رکعت نماز بگذار، سپس قبر حمزه و سائر شهدای احد را، زیارت کن. آنگاه به مسجد فتح، و مسجد سقیاء، و مسجد قبا - که در آنها فضیلت بسیار است - و مسجد خلوت، و خانه امیرالمؤمنین(ع)، و خانه امام جعفر صادق(ع) که در جایگاه در مسجد است، برو و دو رکعت نماز در آنجا بگذار. البته بسیاری از این مکان ها قبلاً وجود داشته ولی هم اکنون تخریب شده اند.

همچنین در حدیث معتبر از ائمه(ع) منقول است که نزد قبر حمزه این زیارت خوانده شود: **اَلْسَّلَامُ عَلَیْكَ** یا

ص: ۳۴۱

عَمَّ رَسُولِ اللَّهِ، وَخَيْرِ الشُّهَدَاءِ، السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَسِيدَ اللَّهِ وَأَسِيدَ رَسُولِهِ. أَشْهَدُ أَنَّكَ قَدْ جَاهَدْتَ فِي اللَّهِ، وَنَصَيْتَ لِرَسُولِ اللَّهِ، وَجِدْتَ بِنَفْسِكَ، وَطَلَبْتَ مَا عِنْدَ اللَّهِ وَرَغِبْتَ فِيهِمَا وَعَدَّ اللَّهُ. پس زائر داخل شود و نماز بگذارد؛ در وقت نماز رو به قبر نکند؛ و چون از نماز فارغ شود خود را بر روی قبر بیندازد، و بگوید:

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ. اللَّهُمَّ إِنِّي تَعَرَّضْتُ لِرُحْمَتِكَ بِلُزُوقِي بِقَبْرِ عَمِّ نَبِيِّكَ - صِلْ لِمَوَاتِكَ عَلَيْهِ وَعَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ - ، لِتَجِيرَنِي مِنْ نِقْمَتِكَ وَسَيِّئَاتِكَ وَمَقْتِكَ، وَمَنْ الْأَزْلَامِلِ فِي يَوْمِ تَكْثُرِ فِيهِ الْمَعْرَاتُ وَالْمَأْصَوَاتُ، وَتَشْتَغِلُ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا قَدَّمَتْ، وَتُجَادِلُ كُلُّ نَفْسٍ عَنِ نَفْسِهَا، فَإِنْ تَرَحَّمَنِي الْيَوْمَ فَلَاحَوْفٌ عَلَيَّ وَلَا حُزْنٌ، وَإِنْ تُعَاقِبْ فَمَوْلَايَ لَهُ الْقُدْرَةُ عَلَى عَبْدِهِ.

اللَّهُمَّ فَلَا تُخَيِّنِي الْيَوْمَ وَلَا - تَصْرِفْنِي بغير حاجتی، فَقَدْ لَزِقْتُ بِقَبْرِ عَمِّ نَبِيِّكَ وَتَقَرَّبْتُ بِهِ إِلَيْكَ ائْتِغَاءَ مَرْضَاتِكَ وَرَجَاءَ رَحْمَتِكَ، فَتَقَبَّلْ مِنِّي وَعِدْ بِحِلْمِكَ عَلَيَّ جَهْلِي، وَبِرَأْفَتِكَ عَلَيَّ جِنَايَةَ نَفْسِي، فَقَدْ عَظُمَ جُرْمِي، وَمَا أَخَافُ أَنْ تَظْلِمَنِي، وَلَكِنْ أَخَافُ سُوءَ الْحِسَابِ، فَانظُرْ الْيَوْمَ إِلَى تَقَلُّبِي عَلَى قَبْرِ عَمِّ نَبِيِّكَ - صِلْ لِمَوَاتِكَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَأَهْلِ بَيْتِهِ - فِيهِمْ فُكْنِي، وَلَا تُخَيِّبْ سَعْيِي، وَلَا يَهُونَنَّ عَلَيْكَ ائْتِهَالِي وَلَا تَحْجُبْ مِنْكَ صَوْتِي، وَلَا تَقْلِبْنِي بِغَيْرِ حَوَائِجِي.

يا غياث كلِّ مكروبٍ ومحزونٍ، يا مفرِّج عن الملهوف الحيران الغريب الغريق، المشرِّف على الهلِكه، صلِّ على مُحَمَّدٍ وأهل بَيْتِهِ الطَّاهِرِينَ، وانظُرْ إلى نَظْرَةٍ لأشقى بعدها أبداً، وارحَمْ تَصْرُعِي وغُرَيْتِي وانفِرادِي، فقد رَجَوْتُ رضاكَ وتَحَرَّبْتُ الخَيْرَ الَّذِي لا يعطيه أحد سِوَاكَ، ولا تُرَدِّ أَمَلِي. (تحفه الزائر، ص ۷۷-۸۱)

در حدیثی که عقبه از حضرت صادق (ع) چنین سؤال نمود: وقتی که من به سوی مساجد اطراف مدینه می روم، به کدام ابتدا کنم؟

حضرت فرمود: ابتدا کن به مسجد قبا پس در آنجا نماز بپادار، چون اول مسجدی است که حضرت رسول (ص) در آن نماز بپاداشت.

سپس به غرفه مادر ابراهیم برو و در آنجا نماز بپادار. چون آنجا مسکن و محل نماز رسول خدا (ص) بوده است. این غرفه در بقیع است.

پس به مسجد فضیخ برو و دو رکعت نماز بپادار، چون پیغمبر (ص) در آنجا نماز گذارده است.

چون از اینجا فارغ شدی به جانب کوه احد برو، و ابتدا در مسجدی که در پایین تپه سنگی است، نماز بخوان.

آنگاه به سوی قبر حمزه بن عبدالمطلب رفته و بر او سلام کن. در ادامه به سوی قبرهای شهدا رفته و بایست نزد آن قبرها و در حال ایستاده این ذکر را بخوان: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا أَهْلَ الدِّيَارِ، أَنْتُمْ لَنَا فَرَطٌ، وَإِنَّا بِكُمْ لَاحِقُونَ.

از جمله زیارات مأثوره، زیارت ابراهیم فرزند رسول خدا (ص) در بقیع است؛ خواندن این زیارت در روز ولادت آن حضرت یعنی هیجدهم ماه رجب بر اساس قول مشهور، انساب است. البته درباره کیفیت این زیارت خبری نرسیده است.

فاطمه بنت اسد که قبر شریفش در بقیع معروف است.

شیخ طوسی در تهذیب آورده که گویا نزد ائمه بقیع (ع) مدفون باشد. و مزاری که هم اکنون معروف است، از قبر ایشان دور است. البته بعید نیست جایی که در پیش روی ائمه بقیع (ع) به عنوان زیارت فاطمه زهرا (ع) زیارت می نمایند، محلّ قبر فاطمه بنت اسد باشد؛ که به اشتباه به فاطمه زهرا (س) نسبت داده اند.

نیز نقل شده است: مستحبّ است که نماز کند در خانه حضرت امام زین العابدین (ع) و خانه حضرت امام جعفر صادق (ع)، و مسجد سلمان فارسی، و مسجد امیرالمؤمنین - صلوات الله علیه، که محاذی قبر حضرت حمزه است.

اینها بخشی از دستورات و توصیه ها برای زوار بقیع است. از بررسی کتب حدیثی و زیارت نامه ها مطالب افزون تری به دست می آید.

مأخذ

تحفه الزائر، علامه محمدباقر مجلسی، قم، مؤسسه پیام امام هادی (ع)، ۱۳۸۶، ص ۷۷-۸۸.

نیز نک- : تحفه الزائر؛ فضیلت زیارت ائمه بقیع؛ آداب زیارت ائمه بقیع

ص: ۳۴۲

زیارت محمد حنفیه، زیارت امام حسن مجتبی (ع) از ائمه بقیع توسط محمد حنفیه.

محمد بن حنفیه، (در فرهنگ فارسی مشهور به محمد حنفیه) از مشاهیر سده یکم قمری است. او فرزند امام علی (ع) و خُوَلَه (دختر جعفر بن قیس حنفی) است. او از شخصیت های مشهور صدر اسلام است. به ویژه نزد بنی هاشم به دلاوری، شجاعت، پرهیزگاری معروف بود. گفته اند مختار ثقفی که به انگیزه خونخواهی شهدای کربلا قیام کرد، محمد حنفیه را به عنوان رهبر و امام خود انتخاب کرد ولی خودش از این القاب ساختگی، تبری می جست.

بهر حال او وقتی می خواست بر سر مزار برادرش امام حسن (ع) در بقیع حاضر شود، آداب زیارت را به جای آورد و وقتی بر سر مزار می رسید این زیارت را می خواند:

السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا بَقِيَةَ الْمُؤْمِنِينَ، وَ ابْنَ أَوَّلِ الْمُسْلِمِينَ، وَ كَيْفَ لَا تَكُونُ كَذَلِكَ وَ أَنْتَ سَلِيلُ الْهُدَى، وَ حَلِيفُ التُّقَى، وَ خَامِسُ أَصْحَابِ الْكِسَاءِ، عَدَدْتُكَ يَدَ الرَّحْمَةِ، وَ رُبِّيْتُ فِي حَجْرِ الْإِسْلَامِ، وَ رَضِعْتُ مِنْ ثَدْيِ الْإِيمَانِ، فَطَبَّتْ حَيًّا وَ طَبَّتْ مَيِّتًا، غَيْرَ أَنَّ الْأَنْفُسَ غَيْرَ طَيِّبَةٍ بِفِرَاقِكَ، وَ لَا شَاكَةَ فِي الْحَيَاةِ لَكَ، يَرْحَمُكَ اللَّهُ

امروزه زیارت خوانی بر سر مزارات و قبور، مخالفت وهابیون را به همراه دارد و گاه به ضرب و شتم و دستگیری زائر زیارت خوان می پردازند. امّا سنت و رویه مسلمانان در صدر اسلام بر خلاف منع و شدت عمل وهابیون امروز، احترام به مقام مسلمانان متوفی و ترغیب به زیارت خوانی بر سر مزارات آنان بوده است. محمد بن حنفیه نیز از جمله بزرگانی است که آداب خاص زیارت قبور و احترام به امامان را با عبارات شایسته ای اجرا می کرده است.

مأخذ

تحفه الزائر، محمد باقر مجلسی، قم، مؤسسه امام هادی، ۱۳۸۶ش، ص ۸۰؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۵، ص ۲۸۳؛ فلسفه زیارت و آمین آن، مرتضی جوادی، قم، اسراء، ۱۳۸۳.

زیارت، متون

زیارت، متون، ادعیه و زیارت نامه های قرائت شده توسط اهل سنت در بقیع.

در متون حدیثی و دعایی اهل سنت، وظایف زائران بقیع را تعیین کرده، از جمله استحباب قرائت دعا و زیارت نامه را تأکید کرده اند. سلیم خان تکابی به عنوان زائر بقیع در سال ۱۳۱۰ق در سفرنامه خودش، متون ادعیه و زیارت برای مدفونین مختلف را آورده است.

ایشان دو متن برای حضرت فاطمه (س) و یک متن مفصل برای زیارت رسول خدا ذکر کرده و در ادامه برای منسوبین رسول خدا که در بقیع دفن شده اند این متن را آورده است:

اللهم يا رب العالمين، يا رجاء السائلين و أمان الخائفين و حرز المتوكلين، يا حنان يا منان يا ديان يا سلطان يا قديم الإحسان اللهم بحرمة سيدنا محمد و أزواج سيدنا محمد و آل سيدنا محمد و ذريات سيدنا محمد و سيدنا ابي بكر... و سيدنا (ص ٦٧) عمر... و سيدنا عثمان... و سيدنا علي المرتضى أنت يا الله و الرب الأعلى فاطر السموات و الارض و بجاه سيدنا الحسن و الحسين، أنت المحسن إلينا و بجاه سيدنا اسماعيل و أنت يا الله يا سامع الدعاء اسمع دعائنا و تقبل زيارتنا و آمن خوفنا و استر عيوبنا و اغفر ذنوبنا و ارحم أمواتنا و تقبل حسناتنا و كفر سيئاتنا و اجعلنا يا الله... من العائدين الفائزين الشاكرين المجتوبين، من الذين لاخوف عليهم و لا هم يحزنون، برحمتك يا أرحم الراحمين (ص ٦٥).

در ادامه دعای زیارت عثمان بن عفان، ابراهیم فرزند رسول خدا، عباس عموی رسول خدا(ص)، عقیل، ابو سعید خدری، اسماعیل، مالک انصاری بیرقی، زکی الدین، نافع، مالک، عایشه، همسران حضرت رسول(ص)، دختران حضرت، عمه های حضرت، فاطمه بنت اسد و حلیمه مرضعه آمده است. نیز دو زیارت نامه کلی برای مدفونین در بقیع هم آورده است (ص ٦٥ و ٧٠).

اکنون این متون را عیناً می آوریم تا پژوهشگرانی که به این موضوع علاقه دارند، به راحتی به این متون دسترسی داشته باشند:

زیارت عثمان و ابراهیم: در بین اهل سنت معمول است که معمولاً از طرف باب جبرئیل به بقیع رفته، اوّل به زیارت عثمان، خلیفه سوم پرداخته و این دعا را می خوانند:

السلام عليك يا سيدنا عثمان بن عفان... و رحمه الله و برکاته (ص ۶۷).

آنگاه باز می گردند و ابراهیم ابن الرسول (ع) را زیارت کرده و این دعا را می خوانند:

السلام عليك يا ابراهيم بن رسول الله، السلام عليك يا ابن نبي الله. السلام عليك يا ابن حبيب الله، السلام عليك يا ابن المصطفى، السلام عليك و علي من حولك من أصحاب رسول الله، السلام عليكم يا أصحاب رسول الله، رضی الله تعالی عنکم و أرضاکم أحسن الرضا، و جعل الجنة منزلکم و مسکنکم و محلکم و مأواکم، السلام عليكم و رحمه الله و برکاته (ص ۶۷-۶۸).

سپس حضرت عباس عموی رسول خدا (ص)، حضرت امام حسن، حضرت جعفر پسر امام حسن، حضرت علی اوسط، ملقب به زین العابدین بن حضرت امام حسین، و حضرت امام محمد باقر بن امام زین العابدین، و حضرت امام جعفر صادق بن امام محمد باقر و حضرت محمد مشهور به محمد حنیفه بن حضرت امام علی و حضرت جعفر بن محمد حنیفه را زیارت می کنند که این هشت مرقد در یک بقعه و بارگاه است و نیز این دعا را می خوانند: السلام عليك يا سيدنا عباس، يا عم رسول الله، السلام عليك يا عم نبي الله، السلام عليك يا سيدنا امام زين العابدين، السلام عليك يا سيدنا امام محمد باقر، السلام عليك يا سيدنا امام جعفر الصادق، السلام عليكم يا أهل بيت النبوة و معدن الرسالة، رضی الله تعالی عنکم و أرضاکم أحسن الرضا، و جعل الجنة منزلکم و مسکنکم و محلکم و مأواکم، السلام عليكم و رحمه الله و برکاته (ص ۶۸).

بعد زیارت حضرت عقیل برادر حضرت علی را کرده، این دعا را می خوانند:

السلام عليك يا عقيل بن ابي طالب، السلام عليك يا ابن عم رسول الله، السلام عليك يا ابن عم نبي الله، السلام عليك يا ابن عم حبيب الله، السلام عليك يا ابن عم المصطفى، السلام عليك يا أخا علي المرتضى، السلام عليك و علي من حولك من أصحاب رسول الله، رضی الله تعالی عنکم و أرضاکم أحسن الرضا، و جعل الجنة منزلکم و مسکنکم و محلکم و مأواکم، السلام عليكم و رحمه الله و برکاته (ص ۶۸-۶۹).

بعد بر قبر ابو سعید خدری رفته و این دعا را می خوانند:

السلام عليك يا سيدنا ابا سعيد الخدري، السلام عليك يا راوي أحاديث النبوي، السلام عليك يا صاحب رسول الله، السلام عليك يا حبيب نبي الله، السلام عليك يا صاحب حبيب الله، السلام عليك يا صاحب المصطفى رضی الله تعالی عنک و أرضاک أحسن الرضا و جعل الجنة منزلک و مسکنک و محلک و مأواک، أفاض الله تعالی علينا من برکاتک و برکات علومک فی الدنيا و الآخرة، السلام عليكم و رحمه الله و برکاته (ص ۶۹).

بعد به زیارت مالک انصار بیرقی پرداخته و این دعا را می خوانند:

السلام علیک یا سیدنا مالک الانصارى البیرقى، السلام علیک یا صاحب رسول الله، السلام علیک یا حبیب نبی الله، السلام
علیک یا حبیب حبیب الله، السلام علیک یا صاحب المصطفی، رضی الله تعالی عنک و أرضاک أحسن الرضا و جعل الجنّه
منزلک و مسکنک و محلک و مأواک، السلام علیک و رحمہ و برکاته (ص ۶۹).

بعد زیارت حضرت اسماعیل بن امام جعفر صادق را نموده و این دعا را می خوانند:

ص: ۳۴۴

السلام عليك يا سيدنا اسماعيل بن امام جعفر الصادق، السلام عليك يا أهل بيت النبوة و معدن الرسالة، رضى الله تعالى عنك تا آخر متن (ص ۶۹).

بعد به زیارت زکی الدین رفته و این دعا را خوانده:

السلام

عليك يا أهل بيت النبوة و معدن الرسالة، رضى الله تعالى عنك و أرضاك احسن الرضا تا آخر متن (ص ۷۰)

آنگاه به زیارت نافع از قراء هفتگانه و مشهور رفته و این دعا را می خوانند:

السلام عليك يا سيدنا نافع، شيخ القراء السلام عليك يا مولی ابن عمر، رضى الله تعالى عنك و أرضاك أحسن الرضا و جعل الجنة منزلك تا آخر متن (ص ۷۰).

قبر مالک رئیس مالکی ها در نزدیکی بقعه عقیل را هم زیارت نموده و این دعا را خوانده است:

السلام

عليك يا سيدنا امام مالك صاحب المذهب، السلام عليك يا امام دار الهجرة، رضى الله تعالى عنك و أرضاك أحسن الرضا و جعل الجنة منزلك تا آخر متن (ص ۷۰).

بعد سایر اصحاب و شهداء مشهور را در بقیع زیارت نموده و این دعا را برای جمع آوری می خوانده اند:

السلام عليكم يا شهداء، يا سعداء، يا نجباء، يا نقباء، يا أهل الصدق و الوفاء، السلام عليكم يا مجاهدين فى سبيل الله حق جهاده، سلامٌ عليكم بما صبرتم فنعم عُقبى الدار، السلام عليكم يا شهداء أهل البقيع كافة عامّة و رحمه الله و برکاته.

عایشه و سایر همسران رسول خدا(ص) که در یک بقعه و بارگاه اند را زیارت کرده و این دعا را می خوانده اند:

السلام عليكم يا ازواج نبی الله، السلام عليكم يا ازواج رسول الله، السلام عليكم يا ازواج حبيب الله، السلام عليكم يا ازواج المصطفى رضى الله تعالى عنكن و أرضاكن أحسن الرضا و جعل الجنة منزلكن و مسكنكن و محلكن و مأواكن، السلام عليكم و رحمه الله و برکاته.

در مرحله بعد دختر رسول خدا (بنات محمد بن عبدالله(ص)) را زیارت نموده و این دعا را می خوانده اند:

السلام عليكم يا بنات رسول الله، السلام عليكم يا بنات نبی الله، السلام عليكم يا بنات حبيب الله، السلام عليكم يا بنات المصطفى، رضى الله تعالى عنكن تا آخر متن (ص ۷۰-۷۱)

آنگاه عمه های رسول خدا(ص) را نیز زیارت و این دعا را بر مزار آنها خواندند:

السلام عليك يا عمات رسول الله، السلام عليك يا عمات نبي الله، السلام عليك يا عمات حبيب الله، السلام عليك يا عمات المصطفى رضى الله تعالى عنك و أرضاك (تا آخر متن).

سپس فاطمه بنت اسد مادر حضرت علی (کرم الله وجهه) را زیات نموده و این دعا را می خواند اند: السلام عليك يا زوجة عم رسول الله، السلام عليك يا زوجة عم نبي الله، السلام عليك يا زوجة عم حبيب الله، السلام عليك يا زوجة عم المصطفى، السلام عليك يا أم على المرتضى، السلام عليك يا من كَفَّنَهَا النبي بقميصه و لَحَدَهَا بيمينه، رضى الله تعالى عنك و أرضاك أحسن الرضا و جعل الجنة منزلتك (تا آخر متن).

و آخرین قبر متعلق به حلیمه مُرضعه، داعی رسول خدا(ص) است. به هنگام زیارت او این دعا خوانده می شده است. السلام عليك يا سيدنا حلیمه السعديه، يا مُرضعه نبي الله، السلام عليك يا مُرضعه حبيب الله، السلام عليك يا مُرضعه المصطفى، رضى الله تعالى عنك تا آخر متن (ص ۷۱).

مأخذ

سفرنامه حج، سلیم خان تکابی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۸، ص ۶۷-۷۱.

زیارتنامه چهار امام(ع)

زیارتنامه چهار امام(ع)، قرائت متون خاص زیارتی و دعایی بر سر مزار ائمه بقیع.

چند زیارت درباره ائمه بقیع وارد شده است. برخی متون برای هر یک از چهار امام یعنی امام حسن(ع)، امام زین العابدین، امام باقر(ع) و امام صادق(ع) و برای تک تک ائمه وارد شده است. نیز متون روایی شیعه در اوقات خاصی، زیارت آنان را مهم تر و ثواب آن را افزون تر

ص: ۳۴۵

دانسته اند. مانند نیمه ماه مبارک رمضان سالروز ولادت امام حسن(ع)، که زیارت آن حضرت را مهم تر دانسته اند.

پس از حدود یک قرن که از تخریب بقعه و حرم ائمه(ع) در بقیع می گذرد، هنوز حجاج و زائران با شور و علاقه فراوان به زیارت آنان می شتابند. متون نقل شده در زمینه زیارت آنان چند تا است که در منابع اصیل و معتبر مندرج است (مستدرک الوسائل، ج ۱۰، ص ۳۵۰).

زائرانی چون محمد عبد الحسین کربلایی در سفرنامه های خود چگونگی اجرای زیارت خوانی و قرائت زیارت ها را گزارش داده اند (تذکره الطریق، ص ۱۳۴).

مأخذ

بحار الانوار، مجلسی، بیروت، دارالوفاء، ۱۹۹۸م، ج ۱۰۰، ص ۲۰۳؛ تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، جم-؛ دوائرالمعارف تشیع، تهران، نشر شهید محبی، ج ۸، ص ۵۶۹؛ مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری طبرسی، قم، آل البیت، ۱۴۰۸ق، ج ۱۰، ص ۳۵۰.

زیارت عثمان

زیارت عثمان، زیارت مقبره او در بقیع.

احمد بن عبدالحمید العباسی (در گذشت در سده ۱۰ق) از مدینه شناسان مشهور، از عثمان بن عفان اینگونه گزارش می دهد: عایشه جایی نزدیک مرقد رسول خدا(ص) برای دفن عثمان بن عفان به او هدیه کرده بود؛ ولی پس از کشته شدن او، مردم مانع دفن او در کنار رسول خدا(ص) شدند. در این هنگام بزرگانی مثل جبیر بن مطعم و حکیم بن حزام و عبدالله بن زبیر پیشنهاد دادند، او را به بقیع بَرده و در آنجا دفن کنند، اما ابن بجره الساعدی ممانعت کرد. از اینرو جسد را به حش کوب بردند و در آنجا بر او نماز گذارده و به خاک سپردند.

وی می گوید که به هنگام زیارت عثمان بن عفان این سلام از سوی برخی از اهل سنت و علاقه مندان او قرائت می شود: السلام علیک یا امیر المؤمنین، السلام علیک یا ثالث الخلفاء الراشدين، السلام علیک یا مجهز جيش العسره عند الاعدام، السلام علیک و رحمه الله و برکاته.

مأخذ

عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمد بن عبدالحمید العباسی، به کوشش محمد الطیب الانصاری و حمد الجاسر، المدینه المنوره، المكتبه العلمیه، بی تا، ص ۱۵۶-۱۵۷.

زید ← زید بن علی

زید بن ثابت

زید بن ثابت، از صحابه رسول خدا و مدفون در بقیع.

زید بن ثابت از مردم مدینه و انصار بود و از تاریخ تولدش خبری در دست نیست. پس از قبول اسلام، فعالیت های گسترده ای داشت. بالاخره در سال ۴۵ق و بنابر دیدگاه برخی مورخین در سال ۵۰ق چشم از جهان فروبست. جسد او به بقیع منتقل شد و در آنجا به خاک سپرده شد. در قرون بعد، بعضی از زائران بقیع از مقبره او خبر داده اند. مثل اولیا چلبی در سده ۱۱ق که محل قبر زید بن ثابت را نزدیک مقبره کعب بن عمر انصاری و ابی بن کعب گزارش کرده است.

مآخذ

الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، القاہرہ، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۱؛ وفيات الاعیان، ابن خلکان، بیروت، ۱۹۹۱م، ج ۳، ص ۹۲.

زید بن حسن

زید بن حسن، از تابعین، امیر مدینه منوره و مدفون در بقیع.

زید بن الحسن بن علی بن ابی طالب(ع)، فرزند ذکور امام دوم شیعیان است. نام مادرش ام بشیر فاطمه بنت ابی مسعود بود. بسیاری از منابع زندگینامه ای کهن به او پرداخته اند. مرحوم سید محسن امین نیز در اعیان الشیعه مفصلاً به او پرداخته است. مهم اینست که بین منابعی چون اعیان الشیعه و منابع اهل سنت اختلاف های فاحش وجود دارد. منابع شیعی و اهل سنت از تاریخ تولد و محل تولد او سخنی به میان نیاورده اند. اما اعیان الشیعه وفات او را در سال ۱۲۰ق بین مکه و مدینه در جایی به نام «ساجز» می داند. نیز از قول ارشاد مفید و عمده الطالب، سنوات عمر او را، ۹۰، ۹۵ یا ۱۰۰ سال دانسته است. (اعیان الشیعه، ج ۱۰، ص ۴۵۴). اما عارف احمد عبدالغنی معتقد است در سال ۱۵۰ق به امارت مدینه رسید. در همین سال

ص: ۳۴۶

بین مکه و مدینه در جایی به نام حاجز فوت کرد و در بقیع به خاک سپرده شد. (تاریخ امراء المدینه المنوره، ص ۱۳۱-۱۳۲). بنابراین بین این دو منبع، در زمینه تاریخ وفات، سی سال اختلاف است. نیز درباره محل فوت، آیت الله امین، آن را ساجز ولی اهل سنت، حاجز می داند. محلی به نام «ساجز» در متون مدینه شناسی یافت نشد، اما جایی به نام حاجز نه حاجز، به عنوان محلی در غرب مدینه، نزدیک الحره الوبره در وادی العقیق معرفی شده است (عمده الاخبار، ص ۲۹۵-۲۹۶).

مرحوم امین درباره اینکه زید بن حسن والی و امین مدینه بوده، سخنی به میان نیاورده است. اما ابن سعد معتقد است، حسن فرزند زید بن حسن به ولایت مدینه در زمان ابوجعفر منصور عباسی رسید (الطبقات الکبری، ج ۵ و ۶، ص ۱۵۴). اما عبدالغنی معتقد است زید بن حسن و حسن بن زید بن حسن هر دو به امارت مدینه رسیدند. زید بن حسن در ۷ رمضان ۱۵۰ق، توسط منصور عباسی امیر مدینه شد، البته فقط یک روز. و حسن بن زید بن حسن در ۱۴۹ق توسط منصور عباسی امیر مدینه شد (تاریخ امراء المدینه المنوره، عارف احمد عبدالغنی، ص ۱۳۱-۱۳۲).

حسن بن زید بن حسن بعد از جعفر بن سلیمان توسط ابوجعفر منصور خلیفه عباسی به امارت شهر مدینه در سال ۱۴۹ق برگزیده شد. او در سال ۱۶۸ق در حاجز (روستایی در شرق مدینه با فاصله ۶۶ مایلی شهر مدینه) درگذشت و در همانجا به خاک سپرده شد (تاریخ امراء المدینه المنوره، ص ۱۳۲-۱۳۳). اما زید بن حسن فرزند ذکور امام حسن (ع) و نوه امام علی (ع) در ۷ رمضان ۱۵۰ق و توسط منصور عباسی به امارت مدینه رسید (اخبار القضاة، ج ۱، ص ۲۲۴).

منصور عباسی (درگذشت ۱۵۸ق)، مشهور به ابوجعفر عبدالله و ملقب به المنصور بالله و معروف به دوانیقی یا ابودوانیق دومین خلیفه عباسی است که بین سال های ۱۳۶ تا ۱۵۸ خلافت را بر عهده داشت.

اما زید بن حسن چند فرزند مشهور داشت: محمد، حسن و نفیسه. حسن به امارت مدینه رسید و نفیسه با ولید بن عبدالملک بن مروان ازدواج کرد و در حیات ولید درگذشت. او در مصر دفن شد و هم اکنون مزارش محل زیارت زوار است. برخی نفیسه را دختر حسن بن زید دانسته اند که غلط است و او فرزند زید بن حسن می باشد. (اعیان الشیعه، ج ۱۰، ص ۴۵۶) اخلاقیات و رفتارش با مردم را نیکو دانسته و گفته اند اخلاق او مثل اخلاق جدش رسول خدا بود (الطبقات الکبری، ج ۵ و ۶، ص ۱۵۵) و او را نیکوکار، بخشنده و ممدوح توصیف کرده اند. بهر حال او شخصیت مهم و مؤثری بوده و علاوه بر پست های حکومتی، پست مذهبی هم داشته است؛ مثلاً ولی صدقات و موقوفات به جای مانده از رسول خدا (ص) بود. نیز از ثقات و سادات و شریف های بنی هاشم بود. (اعیان الشیعه، ج ۱۰، ص ۴۵۴)

یکی از حوادث مهم زندگی او همراهی نکردن با عمویش امام حسین (ع) در قیام کربلاء و عاشورا علیه خلیفه وقت یزید بن معاویه بود. اما پس از شهادت امام حسین (ع) با عبدالله بن زبیر بیعت کرد (تاریخ امراء، ص ۱۳۲).

به گفته ابن سعد، زید بن حسن پس از حدود یکصد سال عمر (چون عمرش را ۹۰ یا ۹۵ یا ۱۰۰ سال نوشته اند) در محلی به نام حاجز بین مکه و مدینه در سال ۱۵۰ق درگذشت، جسد او را به مدینه برده و در بقیع به خاک سپرده شد (الطبقات الکبری، ج ۵ و ۶، ص ۱۵۵). ابونصر تاریخ درگذشت او را ۱۲۰ق در منطقه بطحاء در ۶ میلی مدینه می داند (سر السلسله العلویه، ص ۲۱)

زندگینامه او در منابع متعدد آمده، از جمله برخی از منابع مهم و کهن درباره زندگی او عبارت از:

اخبار القضاة، وکیع، بیروت، عالم الکتب، بی تا، ج ۱، ص ۲۲۴؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دارصادر، بی تا، ج ۵، ص ۳۱۸؛ چاپ دیگر: بیروت، دار احیاء التراث، ۱۹۹۵م، ج ۵ و ۶، ص ۱۵۴-۱۵۵؛ عمده الطالب

ص: ۳۴۷

فی انساب آل ابی طالب، ابن عنبه، تهران، دارالکتب العلمیه (افست از چاپ نجف اشرف)، ص ۶۹؛ جمهره انساب العرب، ابن حزم اندلسی، به کوشش عبدالسلام هارون، قاهره، دارالمعارف، ۱۹۷۲م، ص ۳۹؛ المجدی فی النسب، محمد العلوی النسابه، به کوشش احمد مهدوی دامغانی، تهران، ۱۴۰۹ق، ص ۱۹ و ۲۰؛ سر السلسله العلویه، ابونصر البخاری، نجف اشرف، حیدریه، بی تا؛ سیر اعلام النبلاء، الذهبی، به کوشش جمعی از پژوهشگران، بیروت، مؤسسه الرساله، ج ۴، ص ۴۸۷؛ تاریخ البخاری، بیروت، دارالکتب العلمیه (افست از چاپ حیدرآباد دکن)، ج ۲، ص ۳۹۲؛ تاریخ امراء المدینه المنوره، عارف احمد عبدالغنی، دمشق، دارکنان، ۱۹۹۶، ص ۱۳۱-۱۳۳.

مأخذ

اعیان الشیعہ، سید محسن امین، بیروت دارالتعاف للمطبوعات، ۲۰۰۰م/۱۴۲۰م، ج ۱۰، ص ۴۵۴-۴۵۶؛ تاریخ امراء المدینه المنوره، عارف احمد عبدالغنی، دمشق، دارکنان، ۱۹۹۶م، ص ۱۳۲-۱۳۳؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۶، ص ۵۸؛ سیر اعلام النبلاء، الذهبی، به کوشش جمعی از پژوهشگران، بیروت، الرساله، ج ۴، ص ۴۸۷؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دارصادر، ج ۵، ص ۳۱۸؛ عمدہ الخبار فی مدینه المختار، احمد بن عبدالحمید العباسی (درگذشت سده ۱۰ق)، مدینه منوره، المکتبه العلمیه، بی تا؛ عمدہ الطالب فی انساب آل ابی طالب، ابن عنبه، نجف اشرف، [۱۳۷۴ق]، ص ۶۹؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش ریاض عبدالله عبدالهادی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م/۱۴۱۶ق؛ المنجد فی الاعلام، بیروت، دارالمشرق، ۱۹۹۶م.

زید بن خالد الجُهَنی

زید بن خالد الجُهَنی، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابوعبدالرحمن زید بن خالد الجُهَنی از شخصیت هایی است که در روز فتح مکه بسیار تلاش و مجاهدت کرد. در مورد کنیه او اختلاف نظر و اقوال زیاد است و چند کنیه برای او نوشته اند: ابوعبد الرحمن، ابوظلحه، ابوزرعه.

با اینکه بیشتر مورخین سال وفات او را ۶۸ق و عمرش را ۸۵ سال ثبت کرده اند ولی مورخین دیگر درباره محل و تاریخ وفات او چنین نوشته اند: در مصر در سال ۵۰ق؛ در مدینه، در سال ۶۸ق و در ۸۵ سالگی؛ در کوفه و در آخر خلافت معاویه.

بنابراین جمعاً چهار قول درباره وفات او هست ولی اغلب معتقدند در بقیع به خاک سپرده شده است.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۴-۴۳.

زید بن سهل ← ابوظلحه انصاری

زید بن علی

زید بن علی، صاحب خانه ای در بقیع.

زید بن علی احتمالاً فرزند امام چهارم شیعیان، امام زین العابدین است. او با خواهرش خدیجه خانه ای در محوطه بقیع داشتند. این خانه را عمر بن عبدالعزیز خلیفه وقت، به قیمت یک هزار و پانصد دینار خرید و پس از تعمیرات آن را ضمیمه بقیع کرد. با این هدف که باقیمانده از خاندان عمر بن خطاب در اینجا دفن شوند و آن را مقبره آل عمر بن خطاب نامید. خود عمر بن عبدالعزیز نیز از نوادگان عمر است.

اینکه زید بن علی و خدیجه در محوطه بقیع صاحب خانه بودند نشان دهنده اینست که بخش هایی از بقیع به صورت زمین شخصی در اختیار افراد بوده و بعداً تماماً قبرستان شده است. اما اینکه زید بن علی و خواهرش خدیجه چگونه و به چه روش صاحب این خانه در بقیع شده بودند، در منابع گزارشی درج نشده و سندی در اختیار نیست. ابن زباله در سده ۲ق فقط خرید این خانه را گزارش نموده است.

مأخذ

اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین سلامه، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۳م، ص ۲۰۷.

زین الدین مراغی ← المراغی، ابوبکر بن حسین

زین العابدین (ع) ← علی بن حسین (ع)

زینب

زینب، فرزند خوانده رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

زینب بزرگترین فرزند خوانده (ربیبه) رسول اکرم (ص)

ص: ۳۴۸

است. پس از بلوغ به همسری ابوالعاص بن ربیع درآمد. پیامبر(ص) پس از اسارت همسر او در بدر، وی را از ابوالعاص طلاق گرفت، ولی پس از آنکه شوهر او مسلمان شد وی را دوباره به ازدواج او درآورد. چنان که علامه جعفر مرتضی گوید: او دختر رسول خدا(ص) نبوده بلکه دخترخواهر خدیجه بوده است که رسول خدا(ص) او را بزرگ کرده است. از اینرو به نام دختر ایشان در منابع ضبط شده است. منابعی مانند الروضه او را دختر خدیجه و رسول الله(ص) دانسته اند.

او در سال ۸ق، در حالی که ۵۸ سال داشت، که از دنیا رفت. پیامبر(ص) نیز بر او نماز گزارد و کنار دو خواهر دیگرش و در جوار عثمان بن مظعون به خاک سپرده شد؛ با این احتساب زینب در سال ۸ق یعنی هنگام مرگ تنها سه سال از پیامبر(ص) کوچکتر بوده پس نمی تواند دختر آن حضرت باشد و حتماً فرزندخوانده آن حضرت است.

اما ابن سعد درباره او اینگونه نوشته است: زینب بنت رسول الله(ص)، مادرش خدیجه بنت خویلد و از بزرگترین دختران حضرت بود. با پسرخاله اش ابوالعاص بن الربیع قبل از بعثت ازدواج کرد. ثمره ازدواج آنان دو فرزند به نام علی و امامه بود. علی در کودکی فوت کرد ولی امامه پس از شهادت فاطمه زهرا(س) به همسری علی بن ابی طالب درآمد.

برخی از زائران مرقد زینب، گزارشی از مقبره او نوشته اند. اولیا چلبی سیاح و زائر بقیع در سده ۱۱ق، مقبره زینب را نزدیک ام هانی می داند.

مآخذ

تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۴۵۹-۴۶۰؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، القا، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۰؛ الروضه المستطابه، به کوشش عامر عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۱؛ الصحیح من سیره النبی، سید جعفر مرتضی آملی، ج ۱؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م، ج ۷ و ۸، ص ۲۵۸.

زینب دختر ابوسلمه

زینب دختر ابوسلمه، راوی، فقیه و مدفون در بقیع.

پدر زینب به نام ابوسلمه بن عبدالاسد مخزومی یا عبدالله بن عبدالاسد مخزومی، پسرعمه رسول اکرم(ص) و از صحابه آن حضرت بود. او چهار فرزند داشت. یکی از آنها زینب بود که به هنگام هجرت ابوسلمه به حبشه در آنجا متولد شد. وقتی این خبر به رسول خدا رسید، او را زینب نامید.

زینب در عرصه فرهنگ اسلامی فعال بود و روایات فراوانی را نقل کرده است. روش او اینگونه است که نزد همسران رسول خدا می رفت و با استماع روایات از همسران حضرت، به تحمل و نقل آنها می پرداخت. نیز در زمینه فقه و مسائل شرعی زنان خبره بود، به همین دلیل او را فقیه ترین زن در آن روزگار خوانده اند.

فرزندانش هم در دفاع از شریعت و حریم تشیع فعال بودند. به همین دلیل دو تن از پسران زینب در نبرد با یزید و در واقعه حره

در سال ۶۴ق شهید شدند. خود زینب در سال ۷۴ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

الاستیعاب، ابن عبدالبر، به کوشش البجاوی، بیروت، دارالجمیل، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۱۸۵۵؛ اسدالغابه، ابن اثیر، بیروت، دارالکفر، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۱۳۲؛ انساب الاشراف، بالاذری، به کوشش سهیل زکار، بیروت، دارالکفر، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۳۶؛ تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر، ذهبی، به کوشش عمر عبدالسلام، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص ۴۰۶؛ جمهره انساب العرب، ابن حزم، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق، ص ۱۴۴؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش محمد عبدالقادر، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۱۸۱ و ج ۸، ص ۳۳۷.

زینب دختر امام محمد باقر(ع)

زینب دختر امام محمد باقر(ع)، فرزند امام پنجم و مدفون در بقیع.

امام محمد باقر(ع) دو دختر به نام ام سلمه و زینب داشت. زینب از شاگردان پدرش در حدیث بود، از معارف پدرش بسیار استفاده می کرد و از زنان دانشمند در آن دوره بود. وی مجالس آموزش برای زنان تشکیل می داد.

ص: ۳۴۹

او با پسر عمویش عبدالله بن حسین پسر امام زین العابدین (ع) ازدواج نمود. بالاخره در مدینه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

بغیه الحائر فی احوال اولاد الامام الباقر (ع)، حسین حسینی زرباطی، قم، کتابخانه آیت الله نجفی، ۱۳۹۲، ص ۱۵۵-۱۵۶.

زینب دختر جحش

زینب دختر جحش، همسر پیامبر اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

نام کامل او را به این صورت ثبت کرده اند: ابن رثاب بن یعمر بن اسد بن خزیمه. مادرش أمیمه بنت عبدالمطلب و او دختر عمه پیامبر (ص) بود. او در سال ۳ یا ۵ق با پیامبر ازدواج نمود. پیش از این همسر زید بن حارثه (برده آزاد شده پیامبر ص) بود. فضایی مثل حسن همسرداری، صدق در گفتار، دارای ارتباطات اجتماعی مثبت و کثیرالصدقه به مستضعفین و مساکین برای او بر شمرده اند. حتی عایشه فضیلت هایی برای او شمرده است.

زینب بنت جحش و برادرش عبدالله جحش از مسلمانان نخستین هستند، وی به اصرار پیامبر (ص) به عقد زید بن حارثه پسر خواننده پیامبر (ص) که از بردگان آزاد شده بود درآمد و شاید رسول خدا (ص)، می خواست با این کار، آن رسم جاهلی را که اشراف با بردگان آزاد شده ازدواج نمی کردند، بشکنند.

زینب در آغاز خواستگاری، تصور کرده بود که پیامبر (ص) او را برای خود خواستگاری کرده است. او تمایل فراوان نشان داد، ولی بعداً که معلوم شد حضرت او را برای زید خواستگاری نموده است، به احترام پیامبر پذیرفت.

این ازدواج تا سال پنجم هجری ادامه داشت. ولیکن معلوم شد که زندگی آنان، سرد و بی فروغ بوده و سرانجام منجر به طلاق گردید. از سوی دیگر طبق سنت غلط جاهلی، ازدواج مرد با همسر پسرخوانده خود ممنوع بود، ولی قرآن این سنت را منسوخ کرد زیرا اصولاً پسرخوانده پسر واقعی انسان نیست و آثار حقوقی فرزند انسان را ندارد ولی شکستن این سنت غلط، کار آسانی نبود. از این رو بنابه دستور وحی، این سنت شکنی به عهده پیامبر (ص) نهاده شد. آن حضرت پس از طلاق گرفتن زینب، به امر خدا با او ازدواج کرد. و قرآن نیز در آیه ۳۷ از سوره احزاب به این قضیه تصریح کرده است: (فلما قضی زید منها و طراً زوجناکها یعنی هنگامی که زید او را طلاق داد، ما او را به همسری تو درآوردیم).

زینب در سال ۲۰ هجری در سن پنجاه سالگی از دنیا رفت و در مراسم تشییع جنازه او، رجال صحابه حاضر بودند و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

تاریخ مولد العلماء و وفیاتهم، به کوشش محمد المصری؛ تفسیر نمونه، زیر نظر ناصر مکارم شیرازی، قم، دار الکتب الاسلامیه،

۱۳۶۳، ج ۱۷، ص ۳۲۵-۳۱۵؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۶-۷۵؛ سیری در سرزمین وحی، علی اکبر حسنی، تهران، ۱۳۷۱، ص ۴۴؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م، ج ۷ و ۸، ص ۲۹۵-۳۰۲.

زینب دختر خُزیمه

زینب دختر خُزیمه، همسر پیامبر اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ام المساکین زینب بنت خُزیمه نخست با عبدالله بن جحش (برادر عییدالله بن جحش) ازدواج کرد. پس از اینکه عبدالله در غزوه اُحد شهید شد، با پیامبر اکرم (ص) ازدواج نمود. کنیه او در دوره جاهلیت ام المساکین یعنی مادر فقرا بود زیرا به محرومین و فقیران فراوان رسیدگی می کرد و به آنان صدقه و وجوهات می رساند.

پیامبر (ص) قبل از میمونه با او ازدواج نمود ولی در سال ۴ق درگذشت. یعنی در واقع چند ماه بیشتر همسر پیامبر نبود. فضایل بسیاری برای او شمرده اند از جمله او را ملقب به ام المؤمنین دانسته اند. پس از درگذشت در سال ۴ق و در سی سالگی، رسول اکرم (ص) بر او نماز گذارد و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۷؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ق، ج ۸ و ۷، ص ۳۰۳.

ص: ۳۵۰

السائب بن یزید الکنانی

السائب بن یزید الکنانی، از اصحاب رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

سائب بن یزید در سال ۲ق متولد شد. اما در نسبت او اختلاف است؛ به همین دلیل او را کنانی، هذلی و ازدی گفته اند. پس از تولد رسول اکرم (ص) سرش را مسح کرد، برای او دعا خواند، سپس وضو ساخت و از آب وضوی خود به دهان او ریخت.

پس از رحلت رسول اکرم (ص)، عمر بن خطاب او را به عنوان جانشین و عامل خودش در بازار مدینه منصوب کرد.

او در سال ۸۰ یا ۸۶ یا ۹۱ق درگذشت، در حالی که عمرش ۹۰ سال بود و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۸-۴۹.

ساختمان سازی بر قبور در حدیث اهل سنت

ساختمان سازی بر قبور در حدیث اهل سنت، بناسازی روی مقابر از نظر احادیث، قرآن و فقه به عنوان بهانه اقدامات آل سعود در بقیع.

روایات متعددی در مجموعه های روایتی اهل سنت وارد شده که از ساخت و ساز در محوطه قبر نهی شده است. ابوسعید خدری با چند واسطه از رسول خدا (ص) نقل کرده است: نهی ان تبنی علی القبر (سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۴۹۸). نیز از ام سلمه نقل شده که رسول الله (ص) از ساخت و ساز روی قبرها نهی کرد. متن روایت چنین است: نهی رسول الله (ص) ان تبنی علی القبر و یجصص (مسند احمد بن حنبل، ج ۶، ص ۲۹۹).

عالمان مسلمان مخالف وهابیت در سند و مفاد این روایت ها خدشه کرده اند. اما مهم ترین شاهد و سند که برداشت وهابیون را مطرود و غیر مقبول می شمارد، ساخت و ساز در دوره رسول الله (ص) بر مقابر یا دفن اموات در ساختمان، اتاق و خانه است. نیز در دوره های بعد این رویه ادامه داشته و کسی نگفت این عمل حرام است. از دوره ابن تیمیه به منظور مخالفت با شیعه و تفکرات شیعی که به مراقد و بقعه های امامان معصوم (ع) و خاندان رسول الله اهتمام خاصی داشتند، برداشت خاصی از این روایات مطرح کردند. وهابیون نهایت سوء استفاده را از این روایت ها داشته اند.

مهم تر اینکه در قرآن اجازه ساخت و ساز بر مقابر داده شده است و راجع به اصحاب کهف می فرماید: فقالوا ابنو علیهم بنیاناً ربهم اعلم بهم قال الذین غلبوا علی امرهم لنتخذن علیهم مسجداً. (سوره کهف، آیه ۲۱).

مردم با شنیدن ماجرای اصحاب کهف دو دسته شدند: یک دسته گفتند باید جلوی انتشار خبر را گرفت و در غار را دیوار

ساخت. دسته دوم معتقد بودند روی مقبره اصحاب کهف باید مسجدی ساخت. پادشاه چون خداپرست و مؤمن بود نظر دوم را پذیرفت.

بسیاری از مفسرین اهل سنت مثل بیضاوی این آیه را اینگونه توضیح داده اند که: پس از بازگشت، اصحاب کهف از نزد پادشاه به غار بازگشتند و چشم از جهان فرو بستند. پادشاه پس از دریافت فوت آنان دستور داد سر مزار آنان مسجدی ساخته شود.

بنابراین روایات ناهی از ساخت و ساز روی مقابر بر فرض صحت سند، مفاد و مفهومی غیر از آنچه وهابیون می گویند، دارد. این روایات در شرایطی بیان شده که مخاطب درصدد عبادتگاه و پرستش گاه قراردادن خود مقابر بوده یا درصدد نوعی سوء استفاده از مقابر بوده است. و رسول اکرم(ص) از چنین عملی نهی فرموده است. اما در مورد ساختمان سازی بر مقابر ائمه و بزرگان مسلمان، نه تنها هدف پرستش آنان نیست بلکه ترویج دین اسلام و تبلیغ آموزه های خداپرستی است که هرگز منعی نشده و تشویق هم شده است.

ص: ۳۵۱

تفسیر البیضاوی، بیروت، دارالفکر، ۳ جلدی، ج ۳، ص ۴۸۷؛ تفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، فخر رازی، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۱۳ق، ج ۲۱، ص ۱۰۵؛ سنن ابن ماجه، به کوشش محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت، دارالکفر، ج ۱، ص ۴۹۸؛ المسند، احمد بن حنبل، بیروت، دارصادر، بی تا، ۶ جلدی، ج ۶، ص ۲۹۹.

ساختمان سازی بر قبور در حدیث شیعی

ساختمان سازی بر قبور در حدیث شیعی، دیدگاه شیعه مبنی بر جواز و رجحان بناسازی بر قبور انبیا و رهبران مذهبی.

وهابیون معتقدند ساختن بنا بر قبور موجب احترام بر صاحب قبر و عبادت و پرستش او می شود و این شرک به خداوند است. اما قبل از ظهور اسلام بر قبور بسیاری از انبیا بناهایی ساخته شده بود و هیچگاه رسول اکرم (ص) یا دیگر بزرگان و رهبران اسلام به رد آن نپرداخته و یا دستور تخریب این بناها را صادر نکرده اند؛ برای نمونه مواردی از مناطق مختلف جهان اسلام معرفی می شود: قبر دانیال از پیامبران بنی اسرائیل در شوشتر یا مقابر حضرات صالح، هود، یونس و ذی الکفل در نقاط مختلف خاورمیانه. مقبره حقیوق نبی در تویسرکان نزدیک همدان در ایران، مقبره و ساختمانی روی کوهی در اردن که یهود معتقدند حضرت موسی در آن دفن شده است. شهر الخلیل در فلسطین که محل دفن حضرت ابراهیم است. حجر اسماعیل فرزند حضرت ابراهیم در مکه در کنار خانه خدا که محل دفن حضرت اسماعیل و مادرش هاجر است. این موارد نشانگر اینست که استدلال وهابیون بر اینکه می گویند: بنای بر مقابر مقدمه شرک و شخصیت پرستی به جای خداپرستی است، باطل است. در هیچ منطقه از جهان اسلام موردی نمی یابیم که مردم با رفتن به بنای مقبره ای مشرک شده باشند، بلکه برای تکریم و قدردانی از آنها بدانجا می روند.

روایتی از رسول اکرم (ص) نقل شده که به وضوح استدلال وهابیون را نقض می کند و به صراحت بنای مقابر ائمه (ع) را موجب تقرب الهی و افزایش ایمان و توحید می داند. این حدیث بسیار مهم است و اگر شیعیان هیچ دلیل و مدرکی جز این حدیث نداشتند، به راحتی در مقابل استدلال های وهابیون می توانستند ایستادگی نمایند. امام صادق (ع) از جدش امیرالمؤمنین (ع) نقل می کند که رسول الله (ص) به امام علی (ع) چنین گفت: «والله لتقتلن فی أرض العراق وتدفن بها، فقلت: یا رسول الله، ما لمن زار قبورنا، وعمرها، وتعاهدها؟ فقال: یا ابالحسن، إن الله جعل قبرک وقبر ولدیک من بقاع الجنة، وعرصه من عرصاتها، وإن الله جعل قلوب نجباء من خلقه، وصفوه من عباده، تحن إليکم وتحتمل المذله والأذى، فیعمرن قبورکم، ویكثرن زيارتها تقرباً منهم إلی الله تعالی، وموده منهم لرسوله اولئک - یا علی - المخصّصون بشفاعتی الواردون حوضی، وهم زواری غدأ فی الجنة، یا علی من عمّر قبورکم، وتعاهدها فکانما اعان سلیمان بن داود علی بناء بیت المقدس.

خلاصه این روایت اینست که امام صادق (ع) از جدش امیرالمؤمنین (ع) نقل کرده که وقتی رسول الله (ص) خطاب به علی (ع) گفت: حتماً تو را در عراق خواهند کشت و در آنجا دفن می شوی؛ علی (ع) به رسول الله گفت: چه کسی قبور ما را زیارت و تعمیر می کند و چه کسانی نسبت به ما متعهد اند؟ حضرت رسول الله (ص) در پاسخ فرمود: خداوند قبر تو و قبور دو فرزندت را از عتبات بهشتی قرار داده؛ فرهیختگان و برگزیدگان و بزرگان به رغم همه مشقت ها و مشکلات به سوی شما می آیند؛

قبور شما را آباد نگه می دارند؛ و زیارت این قبور موجب تقرب آنان به سوی خداوند و جلب مودت رسول الله نسبت به آنان می شود؛ شفاعت من شامل آنان می شود، زوار قبور شما، زوار من در بهشت اند؛ این زوار هم رتبه کسانی هستند که سلیمان بن داود را در ساختن بیت المقدس یاری رساندند.

ص: ۳۵۲

الاجوبه النجفيه، هادی کاشف الغطاء، قم، ۱۴۲۹ق، ص ۳۱ به بعد؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، تهران، مکتبه الاسلامیه، [۱۳۵۲]، ج ۱۰۰، ص ۱۲۰؛ فاجعه البقیع، جلال معاش، بیروت، دار العلوم، ۲۰۰۶م، ص ۷۱-۷۲.

نیز نک-: بارگاه سازی

ساختمان مسجد اجابه

ساختمان مسجد اجابه، بنای این مسجد و تحولات آن در طول تاریخ.

این مسجد توسط معاویه بن مالک بن عوف بن عمرو در شرق مدینه یعنی همان منطقه بقیع ساخته شد، زیرا طایفه بنومعاویه مسلمان شده و در محله خود نیاز به مسجدی داشتند تا به عبادت، نماز و قرآن خواندن پردازند. این مسجد از اینرو در زمره نخستین مساجد مسلمانان است. رسول خدا(ص) هم به این مسجد علاقه داشت و چند بار در آنجا به نماز و نیایش و عبادت پرداخت. چند بار برای مردم سخن گفت و حدیث معروف سه عامل مهلک جامعه اسلامی را در این مسجد بیان کرد (نک مقاله آسیب شناسی امت اسلامی؛ مقاله مسجد الاجابه). اما این مقاله فقط به تحولات ساختمانی این مسجد می پردازد. محل استقرار این مسجد را گاه در داخل بقیع (نک اخبار المدینه ترجمه خلاصه الوفاء، ص ۲۷۲-۲۷۳؛ المدینه بین الماضی والحاضر، ص ۳۱۹-۳۲۰)، و گاه مجاور بقیع نوشته اند. نخستین کتابی که از این مسجد یاد کرده گویا المناسک (قرن ۳ق) است. ولی این موضوع نیاز به تحقیق و بررسی بیشتر دارد.

کتاب المناسک واماکن طرق الحج و معالم الجزیره که مؤلف آن را ابواسحاق حربی در قرن ۳ق دانسته اند (نجفی، ج ۱، ص ۳۴۴) مسجد اجابه را ذیل فصل «مساجد النبی(ص) بالمدینه» با عنوان بنی معاویه آورده و تصریح می کند: محمد رسول الله(ص) در آن مکان، نماز گزارد (المناسک، ص ۴۰۲). گویا این مسجد محل مباحله بوده است.

ابن نجار (درگذشت ۶۴۳ق) در اخبار مدینه الرسول پس از شرح و توصیف بنای مسجدهای معمور مدینه، به بنای مسجد اجابه اشاره می کند که در آن زمان، به استثنای آثاری از ستون ها و محراب زیبا، بقایایی از مسجد نیافته است (ص ۱۱۶).

این وضعیت بنا تا زمان حیات سمهودی (درگذشت ۹۱۱ق) باقی ماند تا اینکه در زمان ابن نجار پس از گذشت حدود ۲۵۰ سال، دستخوش فرسودگی ها و خرابی های بیشتر گردید؛ به نحوی که سمهودی خود در وفاء الوفاء بأخبار دارالمصطفی و نیز در خلاصه الوفاء مشاهدات خود را چنین نگاشته است:

«آثار

بسیار کمی از آنچه ابن نجار در مورد محراب و ستون های مسجد گفته بود، مشاهده کردم. پس از رعایت دقت، [به این نتیجه رسیدم که] طول بنا از شرق به غرب ۲۵ ذراع و از شمال به جنوب ۲۰ ذراع بوده است (خلاصه الوفاء، ص ۲۷۲-۲۷۳؛ مدینه شناسی، ج ۱، ص ۲۴۵)»

در سال ۱۳۰۳ ق / ۱۸۸۵ م علی بن موسی از مسجد اجابه دیدن کرده و در وصف المدینه المنوره از موقعیت ساختمانی آن چنین گزارش کرده است:

«[این مسجد] بین باغستان های حرّه شرقی مدینه بر مکانی مرتفع واقع شده است.» وی در دو موضع؛ مسجد اجابه را یکی از نشانه های تعیین حدود شرقی بقیع و در فصلی دیگر یکی از نشانه های حدود ابواب حصار شهر مدینه می خواند (ص ۴۶).

ابراهیم رفعت پاشا در طول سال های ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۵ ق با آنکه مسجد اجابه را زیارت کرده، ولی توصیفی از وضعیت بنای آن ارائه نداده و تنها به ذکر گفته های سمهودی بسنده کرده است (مدینه شناسی، ج ۱، ص ۲۴۵).

آنچه عیان است، بنای مسجد اجابه در زمان عثمانی ها دوباره بازسازی شده بود و قبل از بنای جدید سعودی ها، دارای ۱۰ متر طول و ۸ متر عرض و گنبدی بوده است.

بنای فعلی مسجد اجابه، احیا شده بنای قدیمی توسط

ص: ۳۵۳

اداره اوقاف مدینه است که در شرق شهر و حدود پانصد متری مسجد نبی واقع است.

مرحوم نجفی به جستجوی مکان مسجد پرداخته و پس از تحمل مشکلات زیاد به این نتیجه رسیده است:

جهت رفتن به مسجد اجابت (=الاجابه=بنی معاویه) دو مسیر از مرکز شهر وجود دارد؛ یکی از شارع عبدالعزیز به طریق منتهی الیه شرقی دیوار شمالی بقیع ره سپرده و از آنجا به طرف شمال به منطقه بنی معاویه می رسد. در قسمت غربی مسجد، چاهی به نام «شَم» مشهور عموم است. دوم از نیمه راه شرقی شارع المطار در مسیر جاده فرعی آن، که به سمت جنوب کشیده شده، مسجد نمایی عیان دارد.

مسجد اجابت در میان محله بسیار فقیر نشین، خصوصاً از سیاهان مهاجر واقع شده است. مؤلف حقیر توفیق چهار دیدار از این مسجد را در سال های ۱۳۹۵/۱۳۹۸ ق به دست آورد (مدینه شناسی، ج ۱، ص ۲۴۵-۲۴۶).

او از بنای مسجد تصاویری تهیه کرده است. به طوری که در آن تصاویر پیدا است: مسجد دارای ساختمانی مربع و بدون حیاط؛ دارای مناره ای به سبک جدید است که هم شکل غالب مناره های جدید الاحداث مساجد حجاز و نجد در عصر سعودی ها است (مدینه شناسی، ج ۱، ص ۵۸۸-۵۸۹).

مآخذ

اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دارالمصطفی، سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶؛ المدینه بین الماضی و الحاضر، ابراهیم بن علی العیاشی، مدینه المکتبه العلمیه، ۱۳۹۲ ق، ص ۳۱۹-۳۲۲؛ عمدہ الاخبار فی مدینه المختار، احمد بن عبدالحمید العباسی، به کوشش محمد الطیب الانصاری و حمد الجاسر، مدینه، المکتبه العلمیه، بی تا، ص ۱۷۶-۱۷۷؛ مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۲۴۴-۲۴۶.

نیز نک-: بنو معاویه؛ مسجد الاجابه.

ساعدی ← جَبَلَه بن عمرو انصاری

ساعدی، ابواسید ← مالک بن ربیعہ

ساعدی، سهل بن سعد ← سهل بن سعد ساعدی

السالم البانکی

السالم البانکی، مولی محمد بن علی و یابنده سندی در بقیع.

سالم بانکی عبد محمد بن علی بود. او برای ساخت و ساز شروع به حفر چاه و مسطح کردن زمین کرده بود و به هنگام حفاری قسمتی از بقیع، سنگ نسبتاً بزرگی یافت که روی آن نوشته شده بود: «هذا قبر ام سلمه زوجة النبی (ص)».

این حفاری مقابل خانه کوچک آل نبیه بن وهب اجرا شد و سنگ حکاکی شده با کلمات مزبور یافت شد.

ابن زباله (درگذشت ۱۹۹ق) حادثه حفاری و پیداشدن سنگ حکاکی شده توسط سالم بانکی را گزارش داده است.

مأخذ

اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین السلامه، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۳م، ص ۲۰۹.

سالم بن عبدالله

سالم بن عبدالله، از تابعین و یکی از فقیهان مدینه و مدفون در بقیع.

نام کامل او، سالم بن عبدالله بن عمر بن الخطاب العدوی مکنی به ابو عمرو و ابو عبدالله است. پس از طی مدارج علمی به عالی ترین مقامات در علوم دینی دست یافت. عبارت هایی از فقیهان مدینه، از سادات و علمای ثقه درباره او گفته شده و حکایت هایی در بزرگی شأن او نقل شده است. برای نمونه گفته اند سلیمان بن عبدالملک از کارگزاران دستگاه خلافت وارد کعبه شد و با سالم بن عبدالله مواجه شد. از سالم تمنا کرد، نیازهای خود را بگوید و از او چیزی بخواهد. سالم در پاسخ گفت در خانه خدا فقط خدا را می خواهم.

او در ذی الحجه ۱۰۶ یا ۱۰۸ق درگذشت. خلیفه مسلمین هشام بن عبدالملک که در آن سال برای مراسم حج به مکه و مدینه آمده بود، در تشییع جنازه سالم شرکت کرد. مردم بسیاری که تا چهار هزار نفر نوشته اند برای تشییع جنازه آمده بودند و نماز میت را به امامت

ص: ۳۵۴

هشام برگزار کردند. هشام رو کرد به والی مدینه، ابراهیم بن هشام مخزومی و گفت خوب است این سال «عام اربعه آلاف» نامیده شود. سالم پس از برپایی نماز بر پیکر او در بقیع دفن شد.

مأخذ

الطبقات الكبرى، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث، ۱۹۹۶م، ج ۵ و ۶، ص ۱۹۵؛ وفيات الاعیان و ابناء الزمان، ابن خلکان، به کوشش احسان عباس، بیروت، دارصادر، [۱۹۶۹م]، ج ۲، ص ۳۴۹-۳۵۰.

سایت بقیع

سایت بقیع، پایگاه فعال در شبکه جهانی اینترنت درباره بقیع.

این سایت با نشانی www.baqi.org به زبان های فارسی، عربی و انگلیسی در فضای مجازی مشغول فعالیت است. خط مشی آن اطلاع رسانی درباره ابعاد مختلف بقیع به محققین در کشورهای مختلف است.

بخش های اصلی این سایت عبارتند از: بقیع (درباره قبرستان بقیع)؛ ائمه بقیع؛ کتابخانه بقیع؛ پرسش و پاسخ؛ گالری؛ دیگر سایت ها؛ تازه های کتاب، تازه های مقالات؛ تازه های سایت؛ دعا و زیارت.

هنوز همه بخش های این پایگاه فعال نیست و برخی از بخش ها خالی و بدون مطلب است. تا کنون اطلاعات بیشتری درباره مسئولین سایت و استقلال یا وابستگی آنان و جزئیات اهدافشان به دست نیامده است.

مأخذ

www.baqi.org

سایه هیچ ← یادداشت خاطرات

سبحانی، جعفر

سبحانی، جعفر، از مرجع تقلید شیعه، پژوهشگر و نویسنده درباره وهابیت و بقیع.

آیت الله العظمی جعفر سبحانی در ۲۸ شوال ۱۳۴۷ق ۲۰ فروردین ۱۳۰۸ش در تبریز در خانواده علم و تقوا و فضیلت دیده به جهان گشود. پدرش مرحوم آیت الله محمد حسین سبحانی خیابانی (درگذشت ۱۲۹۹ق) از عالمان و فقیهان تبریز بود. از هفت سالگی به تحصیل پرداخت. ادبیات فارسی و ادبیات عرب را فرا گرفت. نیز در حوزه علمیه تبریز شروع به یادگیری مقدمات و فقه و حقوق کرد. سپس تصمیم گرفت به قم کوچ کند.

در مهرماه ۱۳۲۵ شمسی وارد قم شد و به تکمیل سطوح، همت گماشت. باقیمانده فرائد الأصول را نزد مرحوم آیت الله حاج

میرزا محمد مجاهدی تبریزی (۱۳۲۷-۱۳۷۹ق) و آیت الله حاج میرزا احمد کافی (۱۳۱۸-۱۴۱۲ق) آموخت و کفایه الأصول را هم نزد مرحوم آیت الله العظمی گلپایگانی (م۱۴۱۴ق) بیاموخت.

پس از تکمیل سطوح عالی در ۱۳۶۹ق، به درسهای خارج فقه و اصول راه یافت و به خوشه چینی از محضر بزرگانی چون مرحوم آیت الله العظمی بروجردی (۱۲۹۲-۱۳۸۰ق)؛ مرحوم آیت الله حاج سید محمد حجت کوهکمری (۱۳۰۱-۱۳۷۲ق) پرداخت.

غیر از فعالیت های تحصیلی و تدریسی به فعالیت های فرهنگی و اجتماعی دیگر هم می پرداخت. در سالهای ۱۳۳۷ و ۱۳۳۸ش خلأ فکری بر جوانان کشور حاکم بود و مجلات رویکرد دینی نداشتند. به همین دلیل ایشان و گروهی از فضلاء حوزه به رهبری برخی از مراجع وقت و با کمک مالی برخی از مؤمنین تصمیم گرفتند تا مجله درسهای از مکتب اسلام یا به اختصار مکتب اسلام را تأسیس کنند.

مجله مکتب اسلام در طول سالیان مسائل اجتماعی و اعتقادی را بر اساس قرآن بررسی کرده است. نیز به عرضه ترجمه و توضیح آیات و سوره های قرآنی می پرداخت. مسئول همه اینها آقای سبحانی بود. ایشان پس از گذشت چند سال به ضرورت تفسیر موضوعی قرآن پی برد و به این نتیجه رسید که: قرآن مجید در موضوعات گوناگون به بحث و ارائه معارف پرداخته است و از اینرو تفسیر مفاهیم القرآن را تألیف کرد. در پاسخ به نیاز جامعه فارسی زبان به این گونه تفاسیر نخستین تفسیر موضوعی قرآن به زبان فارسی را نیز با عنوان منشور جاوید قرآن، عرضه کرد.

آثار علمی ایشان فراوان است و به ترتیب شاگردان بسیاری نیز همت گماشته است.

یکی از خدمات مهم ایشان، دفاع از باورهای عقیدتی شیعه بوده است. در این راستا کتابهای فراوانی را به نگارش درآورده و عقاید شیعه مثل شفاعت، توسل، زیارت، رجعت و امامت را توضیح داده و از آنها دفاع کرده و به نقدها، شبهات و رویه های مخالفان مثل وهابیت پاسخ گفته است. به ویژه به نقد رفتار و عملکرد آل سعود وهابیون حاکم بر عربستان درباره بقیع و دیگر آثار ارزشمند اسلامی اقدام کرد و در این راستا آثار فراوانی تألیف و عرضه کرده است.

مآخذ

پایگاه اطلاع رسانی حضرت آیت الله العظمی سبجانی (tohid.ir)؛ گلشن ابرار، جمعی از مؤلفان، قم، نشر معروف، ۱۳۸۴، ج ۵، ص ۵۸۷-۶۰۹؛ گنجینه دانشمندان، محمد رازی، قم، ۱۳۵۴، ج ۳، ص ۳۱۴-۳۱۵.

سبزواری، سید حسن

سبزواری، سید حسن، عابد و عالم شیعه و مدفون در بقیع.

سید میرزا حسن بن اسماعیل بن عبدالغفور سبزواری در سال ۱۲۵۵ق در سبزواری متولد شد. او از عالمان و فقیهان بزرگ و نیز عابد، زاهد و از عرفای بزرگ شیعه بود. برای تکمیل تحصیلات خود به نجف اشرف کوچ کرد. حدود بیست سال در نجف اقامت داشت. در درس شیخ انصاری و سید حسین کوه کمری معروف به الترتک شرکت می کرد و به مقامات عالی دست یافت.

در سال ۱۳۳۲ق عازم سفر مکه شد. در مسیر مدینه گرفتار حرامیان و دزدان گردید و به شهادت رسید. جسدش را به مدینه برده و در بقیع به خاک سپردند.

مآخذ

اعیان الشیعه، سید محسن امین، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۵، ص ۲۲؛ شهداء الفضیله، عبدالحسین امینی (علامه امینی)، قم، دارالشهاب، ص ۳۷۲.

سبیعه بنت الحارث الاسلامیه

سبیعه بنت الحارث الاسلامیه، از زنان راوی حدیث نبوی و مدفون در بقیع.

سُبَیْعَةُ دختر حارث با سعد بن خَوْلَه ازدواج نمود. اما شوهر او در گذشت و سبیعه از رسول الله (ص) درخواست ازدواج مجدد نمود. پیامبر هم اجازه فرمود و او با ابوالسنابل ازدواج نمود. او زنی فعال در امور دینی و اجتماعی بود. روایاتی را از رسول اکرم روایت کرده و فقیهان مدینه و کوفه از او نقل روایت نموده اند.

او پس از درگذشت در بقیع دفن شد اما راجع به تاریخ وفات او مطلبی ثبت نشده است.

الروضه المستطابه، به كوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدينه، مكتبه الثقافه، بى تا، ص ۸۰؛ الطبقات الكبرى، ابن سعد، بيروت، داراحياء التراث العربى ۱۴۱۷ق، ج ۸ و ۷، ص ۳۹۳.

سجده رسول خدا(ص)

سجده رسول خدا(ص)، نيايش و سجود حضرت در بقیع.

در روايتى از عايشه، وى تأکيد مى کند که رسول خدا وقتى به بقیع مى رسيد سر بر سجده مى افکند و با خداوند به نجوا و گفتگو مى پرداخت. چنانچه امروز همين رفتار را يکى از زائران به محض ورود به قبرستان بقیع اجرا کند اگر وهايون جاننش را نگیرند، حداقل با محاکمه و زندان مواجه خواهد شد. از اينرو اختلافى فاحش بين سیره نبوى و رويه آل سعود هست. متن حديث عايشه چنين است:

قالت: أتانى حبيبي رسول الله(ص) ليله النصف من شعبان فأوى الى فراشه. ثم قام فأفاض عليه الماء ثم خرج مسرعاً فخرجت فى اثره فاذا هو ساجد بالبقيع و هو يقول: سجد لك خيالى و سوادى (بقيع الغرقد، ص ۷۰ به نقل از ميزان الاعتدال ۴/۶۵ و لسان الميزان ۵/۴۲۶).

يعنى عايشه گفت: رسول خدا در نيمه شعبان به نزد من آمد. به بستر رفت. سپس بپا خواست و پس از طهارت به سرعت خارج شد. من پشت سرش رفتم. به هنگام رسيدن به بقیع به سجده افتاد و مى گفت با تمام وجود تو را ای خداوند سجده مى کنم.

این عساکر، روايت ديگرى با مضمونى متفاوت نقل کرده که سجده رسول خدا(ص) به هنگام رسيدن به بقیع را گزارش کرده است (تاريخ مدينه دمشق، ج ۵۱، ص ۷۲).

بقيع الغرقد، محمدامين امينى، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۷۰-۷۱؛ تاريخ مدينه دمشق، ابن عساکر، به كوشش على شيرى، دمشق، دارالفكر.

سخاوی، محمد بن احمد، از علمای مالکی و مدفون در بقیع.

شمس

الدین ابو عبدالله، محمد بن احمد بن موسی سخاوی، قاهری، مدنی مالکی معروف به سخاوی و نیز مشهور به ابن القصبی در سال ۸۱۹ در سخا (از شهرهای مصر) متولد شد. در سال ۸۳۱ق به قاهره هجرت کرد و حدود هفت سال در آنجا سکونت داشت و از علمای این شهر بهره بُرد. سپس به مدینه رفت. پس از درگذشت تاج عبد الوهاب بن محمد، ولایت امور قضایی در مدینه را بر عهده گرفت. نیز در مدینه کرسی تبلیغ و وعظ و تدریش داشت؛ تا اینکه در ۸۹۵ق در مدینه درگذشت و در بقیع پشت ضریح امام مذهبش مالک بن انس به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶.

سخاوی، محمد بن عبد الرحمن

سخاوی، محمد بن عبد الرحمن، مورخ، محدث، ادیب و مدینه پژوه سده ۹ق و مدفون در بقیع.

شمس الدین محمد بن عبدالرحمن مشهور به سخاوی در سال ۸۳۱ق در قاهره چشم به جهان گشود. او نزد استادان مشهور قاهره علوم اسلامی را فرا گرفت. به طوری که از عالمان نامدار شافعی شد. بعضی از استادان و مشایخ او عبارت اند از: ابن حجر عسقلانی، ابن البلقینی، ابن قطلوبنا، ابن شحنه.

از نوزده سالگی شروع به تألیف کتاب نمود و تا پایان عمر، آثاری بر جای گذاشته، ۱۹۰ که آنها را تا ۲۷۰ عنوان شمرده اند. نیز شاگردان فراوان تربیت کرد. فهرست آثارش و نیز نام شاگردانش در مقدمه کتاب التحفة آمده است. بالاخره پس از عمری تلاش در سال ۹۰۲ق در شهر مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد (مقدمه التحفة، ج ۱).

یکی از آثار مهم او التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه است. این کتاب شامل اسامی و معرفی ۴۰۰۰ شخصیت از مشاهیر و دانشمندان و عبادت کنندگان تا دزدان و راهزنان است یعنی هر کس را که در فرهنگ و مدنیت مدینه نقش داشته، آورده است. افرادی که بر اساس مستندات مستحکم دفن شان در بقیع محرز بوده، به محل دفن آنها اشاره کرده است.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، دار العلم للملايين، ۱۹۹۷م، ج ۶، ص ۱۹۵؛ التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۸م، ج ۱، مقدمه؛ دانشنامه حج و حرمین شریفین، مدخل

نيز نك- : التحفه اللطيفه

سخت گيرى و استبداد

سخت گيرى و استبداد، رويه دولت سعودى و وهابيون نسبت به مردم و حجاج به ويژه در محوطه بقيع.

وهابيت و آل سعود از ابتدا با خشونت و ايجاد منازعات و استبداد پيش رفته و توسعه يافته اند. نخستين بار سعود بن محمد (درگذشت ۱۱۳۷ق) از قبيله مسالخ بر درعيه و واحدهاى كوچك اطراف آن مسلط شد و امارتى تشكيل داد. سپس فرزندان او به نام محمد، ثيان، فرحان، و مشارى، ميراث پدر را پاس داشته و البته اندكى هم توسعه دادند.

محمد بن عبدالوهاب بنيان گذار وهابيت وقتى از عينيه رانده شده بود، در ۱۱۵۷ق به درعيه مركز امارت آل سعود آمد. محمد بن سعود مقدم او را گرامى داشته و دعوت او را پذيرفت. البته هر دو طرف در عقد اتحادى قرار گذاشتند تا آخر حامى يكدیگر باشند. از اين زمان به بعد شدت عمل و توسعه طلبى همراه با خشونت آل سعود و وهابيت آغاز شد. نخست با شدت به واحدهاى اطراف درعيه حمله كردند و آنان را مطيع خودشان و منقاد وهابيت نمودند.

پس از فرزندان سعود تا دوره عبدالعزيز بن عبدالرحمن حدود دو سده گذشت و آل سعود همواره در اين مدت در كار جنگ و شدت عمل بودند. تا اينكه عبدالعزيز در

۱۳۴۴ق اقدام نهایی را انجام داد. او بقیع و دیگر آثار باقیمانده تاریخی را کاملاً تخریب کرد و تمامی عربستان را با زور و فشار فرمانبردار خود ساخت و آنگاه دولت پادشاهی عربستان سعودی را اعلام نمود. از این زمان به بعد فشار بر حجاج آغاز شد. چون قبایل و طوایف و مردم داخل مطیع شده بودند و عبدالعزیز در فکر توسعه و هایت به خارج از مرزها بود.

برای

نمونه در گزارش کنسولگری ایران در جده، به تاریخ ۲۸ محرم ۱۳۴۷، چنین آمده است: مأمورین حکومت حجاز در مدینه ی منوره و در مکه مکرمه، با حجاج ایرانی بسیار سخت گیری کردند و نمی گذاشتند که حجاج به آزادی، خودشان زیارت حضرت پیغمبر (ص) و زیارت ائمه اطهار(ع) در بقیع را به عمل بیاورند و وعده هایی که حکومت داده بود، ابداً به موقع اجرا نگذاشت، بلکه به خلاف پیشتر، خیلی سخت گیری می نماید. متروکات اموات حجاج ایرانی، که همه را در مکه معظمه به واسطه ی مأمورین بیت المال ضبط کرده اند، تاکنون به جنرال کنسولگری نفرستاده اند. لهذا از برای تأمین حقوق و شئون مذهبی رعایای دولت علیه ایران در قطعه حجاز، بهتر آن است که مانند سال گذشته، بلکه به طور اشد، دولت علیه ایران اوامر مؤکده صادر فرمایند که هیچ کس از ایران به حجاز نیاید و قدغن سخت مقرر فرماید تا وقتی که مسائل مختلف فیه، به طور احسن و اکمل تسویه شود و تأمینات کافیه، به جهت حفظ حقوق و شئون مذهبی رعایای دولت علیه ایران در حجاز تحت یک قاعده صحیح گرفته شود. به جهت استحضار خاطر اجل عالی به عرض رسید. وکیل جنرال کنسولگری دولت علیه ایران، محمد علی لاری.

گزارش مبسوطی از سخت گیری ها و تضییقات بر حجاج را آیت الله سید محسن امین نیز در کتاب کشف الارتیاب خود نوشته و منتشر کرده است.

مآخذ

تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۷۶-۷۷؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۲۴-۲۷؛ ملاحق اعیان الشیعه: تاریخ الوهابیه، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۱۳ق، ص ۳۴ و ۳۷-۳۸.

نیز نک- : خشونت

سخنرانی امام جمعه تهران ← امام جمعه تهران، سید محمد

سر امام حسین(ع)

سر امام حسین(ع)، نظری در بین مورخین درباره به خاکسپاری سر مبارک امام حسین(ع) در بقیع.

پس از نبرد روز عاشورای سال ۶۰ق بین لشکر یزید بن معاویه و اصحاب امام حسین(ع) و شهادت اکثر مردان و اسارت خانواده آن حضرت و دفن شهدا، درباره دفن سیر آن حضرت نظریات و روایت ها مختلف است. چون به نقل متواتر، سر حضرت از بدن جدا شده بود.

اما روایت های متفاوت درباره به خاکسپاری سر حسین(ع) عبارت اند از: ۱. در کنار مرقد پدرش، امام علی(ع) در نجف اشرف؛ ۲. خارج از کوفه اما نه در کنار علی(ع)؛ ۳. در کربلا در کنار پیکرش؛ ۴. در دمشق، اما مکان دقیق آن معلوم نیست؛ ۵. در رقه؛ ۶. در قاهره که گویا فاطمیون سر را به آنجا بردند؛ ۷. و بالاخره یک نظر هم اینست که سر توسط خانواده پس از پایان اسارت به مدینه برده شد و در قبرستان بقیع دفن گردید.

مأخذ

اعیان الشیعه، سید محسن امین عاملی، بیروت، ۱۳۶۷ ق / ۱۹۴۸ م، ج ۴، ص ۳۹۰-۳۹۴؛ تصویر امامان شیعه در دوائرالمعارف اسلام، محمود تقی زاده داوری، قم، شیعه شناسی، ۱۳۸۵، ص ۱۶۷.

سرزمین وحی

سرزمین وحی، سفرنامه علی اکبر حسینی.

علی اکبر

حسینی در سال ۱۳۷۰ ش عازم مکه و مدینه گردید. او از پژوهندگان و مؤلفان حوزه علمیه قم است و مشاهدات خود را در قالب سفرنامه ای به نام سیری در سرزمین وحی منتشر کرده است. بخشی از آن درباره بقیع است. مؤلف غیر از تاریخ بقیع، مشاهدات خود را از بقیع و وضعیت آنجا، نیز از مأموریت دولتی نوشته است.

مأخذ

سیری در سرزمین وحی، علی اکبر حسینی، تهران معاونت آموزش و تحقیقات بعثه، ۱۳۷۱، ص ۳۴-۳۶.

ص: ۳۵۸

سرمایه انسانی

سرمایه انسانی، اهتمام به شخصیت‌های مسلمان صدر اسلام و قرون بعد به عنوان سرمایه معنوی.

شخصیت‌های مسلمان اعم از زنده یا متوفا سرمایه بزرگی برای جهان اسلام می‌باشند. طرد و حذف آنها مثل تخریب اماکن و آرامگاه‌های آنان در واقع از دست دادن بخشی از سرمایه مسلمانان است.

همه کشورها و سرزمین‌ها کم یا زیاد دو گونه سرمایه و ذخایر دارند: معادن و سرمایه‌های مادی و سرمایه‌های معنوی. شخصیت‌ها اعم از زنده یا متوفی یکی از سرمایه‌های بسیار مهم معنوی جهان اسلام و کشورهای اسلامی است. چون آنان سازنده و تشکیل‌دهنده فرهنگ اسلامی می‌باشند. به همین دلیل رهبران و مسلمانان بر تکریم و تعظیم شخصیت‌ها تأکید کرده‌اند؛ برخلاف رهبران وهابیت که آن را نوعی شرک می‌دانند. تقی‌الدین احمد مشهور به ابن تیمیه متولد حزان از توابع شام در ۶۶۱ق و درگذشته ۷۲۸ق، از فقیهان و متکلمان حنبلی بود که افکارش در شکل‌گیری وهابیت بسیار مؤثر بوده است. او در چند کتاب از جمله منهاج السنه در کوبیدن علمای دین جسور و در به کارگیری الفاظ اهانت آمیز و دور از ادب نسبت به مخالفانش سرآمد بوده است. او در منهاج السنه نسبت به علامه حلی و شیعه و گاهی به ساحت مقدس ائمه هدی (ع) جسارت و هتّاک‌های زیادی نموده است و در جای‌جای این کتاب و در فصول مختلف آن، تحت عناوین «حماقات الشیعه» و «الإمام المنتظر و خرافاتهم فیه» و... تهمت‌ها و افتراهای زیادی بر قلم رانده است.

البته این رویه ابن تیمیه، بر شیعه و پیشوایانشان منحصر نیست بلکه او درباره بزرگان صحابه و علمای اهل سنت نیز این شیوه را در پیش گرفته و اعتراضات تند و جسارت‌های فراوان نسبت به آنان نموده است.

ابن حجر عسقلانی با وجود حمایت و خوشبینی خاصی که نسبت به ابن تیمیه دارد، درباره او اینگونه اظهارنظر کرده که تسلط ابن تیمیه بر علوم مختلف از فقه و تفسیر و حدیث و استعداد و قدرت بی‌رقیب او در فن خطابه و سخنرانی، موجب پیدایش حالت عجب و خودپسندی در وی گردیده بود و لذا همه علما را از کوچک و بزرگ و ضعیف و قوی و قدیم و جدید، مورد حمله و جسارت قرار می‌داد.

ابن حجر، درباره ابن تیمیه نقل کرده در یک جلسه نسبت به امام غزالی جسارت و بر وی ناسزا گفت، به طوری که گروهی بر ضد او قیام کردند و نزدیک بود او را از بین ببرند ولی جان سالم به در برد. همچنین او از محی‌الدین عربی بدگویی می‌کرد و او را سب و لعن می‌نمود.

اینگونه

برخوردهای خشن طردی و حذفی نه تنها مشکلی از مسلمانان حل نمی‌کند بلکه موجب از دست دادن سرمایه‌ها و تقویت ادیان رقیب و دشمنان اسلام می‌شود. مسیحیان تمامی شخصیت‌های متوفای خود را با کمال احترام و بزرگداشت، حفظ کرده

اند و همین نکته موجب رشد و افزایش این سرمایه آنها شده است. چون جهانگردان را جذب شخصیت ها کرده و از این طریق تبلیغ می کنند. این مبحث یکی از ریشه های مسائل و رخدادهای بقیع در دهه های اخیر است. وهابیون به بهانه های واهی، به تخریب و انهدام آثار و آرامگاه ها پرداختند. آنان در واقع خود این شخصیت ها و حیثیت، احترام و افکارشان را در فرهنگ اسلامی تخریب کردند.

مآخذ

تاریخ حرم ائمه بقیع، محمدصادق نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۸۰، ص ۳۲-۳۴؛ الدرر الکامنه، ابن حجر عسقلانی، بیروت، ج ۱، ص ۱۵۲؛ منهاج السنه، ابن تیمیه، بولاق، ۱۳۲۱ق، ج ۱، ص ۸۲.

سرور، خلیل احمد ← تاریخ مختصر بقیع

سعد بن ابی وقاص

سعد بن ابی وقاص، صحابی و مدفون در بقیع.

سعد (مالک) بن ابی وقاص بن اُهیَب بن عَبِدِ مناف، از طایفه قریش و قبیله بنی زهره است. سعد بن ابی وقاص،

ص: ۳۵۹

از اسلام آوردندگان نخستین است که در مکه و تحت الشجره، به پیامبر خدا(ص) ایمان آورد.

پس از هجرت پیامبر(ص) به مدینه، سعد نیز با اینکه از مشاهیر عرب بود، هر آنچه در مکه داشت و انهاد و هجرت به مدینه را برگزید. سعد در بیشتر غزوات همراه پیامبر بود و به فارس (شجاع) عرب شهرت داشت. فردی دلیر و شجاع بود. او در اُحد و بدر حاضر بود. نیز در جنگ های خیبر، احزاب، حنین، حادثه تاریخی حُجّهالوداع و فتح مکه حضور داشته است. او احادیث بسیاری را از پیامبر خدا(ص) روایت کرده و تلاش فراوان در ترویج و نشر حدیث به ویژه آرای رسول خدا درباره اهل بیتش داشت.

او پس از رحلت رسول خدا با دستگاه خلافت همکاری می کرد؛ در فتح قادسیه امیر لشکر بوده و به دلیل رشادت های او و دیگر لشکریان قادسیه فتح شد. او در این نبرد «فارس الاسلام» لقب گرفت و پس از آن به همین لقب شهرت یافت.

وی در شورای شش نفره انتخاب خلیفه، از سوی عمر بن خطاب برگزیده شد. نفسانیات حاکم بر انسان، او را هم گرفتار کرد و موجب شد که چشمانش را بر حق ببندد. او در این شورا جانب علی(ع) را نگرفت و عثمان را به خلافت برگزید، در حالی که خود یکی از راویان واقعه غدیر است.

سعد بن ابی وقاص پسری جاه طلب و دنیا دوست به نام عمر داشت که عامل حادثه کربلا بود و قلب ذریه و آل پیامبر(ص) را آزرده و خون بهترین ها را بر زمین ریخت. او به طمع حکومت ری و ریاست در دنیای فانی جنایات بزرگی مرتکب شد.

شهر کوفه را سعد بن ابی وقاص به دستور خلیفه دوم بنا نهاد. سعد پس از فتح عراق و غلبه بر ایرانیان، در مدائن فرود آمد و چند تن را به مدینه فرستاد تا مژده فتح را به عمر برسانند. عمر فرستادگان سعد را زرد و نزار دید و از ایشان سبب تغییر این حالت را پرسید. گفتند: شرایط آب و هوایی شهرها، به حال ما سازگار نیست. آنگاه عمر دستور داد سرزمینی را برای اقامت مسلمانان در نظر بگیرند که با مزاج آنان سازگار باشد. سعد زمینی را در کنار فرات، در نزدیکی حیره انتخاب کرد و در آغاز مانند بصره خانه ها را با نی ساخت. اما چون پس از چندی نی ها آتش گرفتند، با اجازه عمر، خانه ها را از خشت ساختند و کوفه بنا شد. کوفه در نزد شیعه، مقامی ارجمند دارد؛ زیرا که حضرت علی(ع) آنجا را مقرر خلافت خود قرار داد و در مسجد همانجا ضربت خورد، به شهادت رسید و نزدیک آن شهر دفن شد.

سعد در اواخر عمر خود، یکی از دوستانش را به زاویه شرقی خانه عقیل، در کنار بقیع برد و از او خواست خاک های سطحی زمینی را کنار بزند، سپس چند عدد میخ که به همراه داشت، به عنوان علامت و نشانه به آنجا کوبید و وصیت کرد جنازه اش را در آن محل به خاک بسپارند و پس از مدتی که در قصر خود، در وادی عقیق و بیرون شهر از دنیا رفت، بدنش را به مدینه منتقل کردند و طبق وصیتش، در همان محل که علامتگذاری شده بود دفن نمودند.

مردم جنازه اش را تا بقیع مشایعت کردند و مروان حکم بر جنازه اش نماز گزارد. مقبره او در بیست متری شرقی مقبره مالک بن انس و در جهت شمال شرقی دار و مقبره عقیل قرار داشته است.

هر چند امروزه از مقبره او اثری نیست ولی سیاحان و سفرنامه نویسان تا قرون متأخر، از مزار او خبر داده اند. از جمله چلبی در

سده ۱۱ از قبرش گزارش داده است.

مآخذ

الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، ترجمه احمد المرسی، القاہرہ، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۱؛ اسد الغابہ، ابن اثیر جزری، بیروت، مکتبہ الاعلمی، ۱۹۷۹م، ج ۲، ص ۲۹۳؛ تاریخ تمدن اسلام، جرجی زیدان، تہران، امیر کبیر، ج ۲، ص ۱۸۷؛ وقعہ صفین، نصر بن مزاحم، بیروت، مؤسسہ العربیہ الحدیثہ، ۱۳۸۲ق، ص ۵۲۸.

سعد بن حارث ← ابوہریرہ دوسی

سعد بن زید

سعد بن زید، از صحابہ رسول خدا(ص) و مدفون در بقیع.

سعد بن زید بن عمر پسر عموی عمر بن خطاب خلیفہ دوم

ص: ۳۶۰

و نیز خواهرش عاتکه همسر عمر بن خطاب بود. او در سال ۵۱ق در حالی که ۷۴ سال داشت چشم از جهان فروبست و در بقیع به خاک سپرده شد. مزارش نزدیک سعد بن ابی وقاص است. اولیا چلبی به هنگام زیارت بقیع در سده ۱۱ق از قبه ای خبر داده که سعد بن ابی وقاص و سعد بن زید بن عمر در کنار هم زیر آن قرار داشتند. اما از معمار و سازنده این بقعه چیزی نوشته است.

مأخذ

الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، القاہرہ، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۱؛ وفيات الاعیان، ابن خلکان، بیروت، دارصادر، ج ۳، ص ۲۳۳.

سعد بن عبادہ

سعد بن عبادہ، از صحابه رسول خدا و مدفون در بقیع.

ابوثابت یا ابوقیس سعد بن عبادہ بن دُلیم (یا دَلْهَم) بن حارثه انصاری بود. او از معدود صحابه رسول خدا(ص) بود که از آن حضرت اجازه کتابت حدیث گرفته و از نقبای (نماینده مردم مدینه برای صلح) دوازده گانه انصار؛ رئیس قبیله خزرج، و از زعمای بزرگ عرب در جاهلیت و دوره اسلام بود. چون در تیراندازی و شنا و برخی از امور دیگر مهارت داشت، او را کامل هم نامیده اند. او و پدرانش در مهمان نوازی مشهور بودند.

سعد در خاندانی شریف و بزرگوار پرورش یافت، مادرش عمره دختر مسعود بن قیس از بانوان بیعت کننده با رسول خدا(ص) بود که در سال ۵ق وفات یافت، در حالی که سعد در خدمت رسول خدا(ص) به غزوه دومه الجندل رفته بودند، به درخواست سعد، حضرت پیامبر(ص) بر قبر مادرش نماز گزاردند.

سعد، برای پیامبر(ص) نیز همه روزه ظرفی پر از غذا می فرستاد. گاهی هم پیامبر(ص) و امیر مؤمنان(ع) را به منزل خود دعوت می کرد؛ همچنین هر شب حدود هشتاد تن از اصحاب صفه را به خانه می برد و پذیرایی می کرد، در حالی که سایر انصار یکی دو نفر را همراه می بردند. طبق بعضی روایات: پیامبر(ص) بارها درباره او و خاندانش دعا کردند.

سعد، از جمله نقبای انصار است که رسول خدا(ص) به اشاره جبرئیل آنان را تعیین کرد. وی در عقبه منا به همراه عده ای از انصار با پیامبر(ص) بیعت کرد، و این نخستین بیعت در اسلام بود. او در تمامی غزوات رسول خدا(ص) به جز غزوه بدر شرکت داشت. سعد از پرچمداران سپاه اسلام بود، چنانکه گویند: در تمامی غزوات پرچم مهاجرین به دست امیرالمؤمنین علی(ع) و پرچم انصار به دست سعد سپرده شده بود، و در فتح مکه وقتی شعار خون ریزی و انتقام جویی سر داد، و گفتارش را به سمع پیامبر(ص) رساندند، دستور فرمود: علی(ع) خود را به او برساند و پرچم را از دستش بگیرد، و مژده رحمت و عفو اعلام کند.

پس از وفات رسول خدا(ص) سعد بن عبادہ با این که خود و بعضی از پسرانش حدیث غدیر و سایر احادیث فضیلت و برتری

علی(ع) را شنیده و نقل کرده بود، در سقیفه بنی ساعده حضور یافت، و در امر خلافت با ابوبکر و عمرو سایر حضار گفتگو و مخالفت داشت. نیز خزر جیان می خواستند با او بیعت کنند، و مردم را به بیعت او می خواندند. وقتی سعد سخنان انصار دال بر بیعت مردم با او را شنید پاسخ داد: به خدا سوگند که دین خود به دنیایم نفروشم، و ایمانم را به کفر بدل ننمایم، و با خدا و رسول دشمنی نکنم. و چون انصار سخن سعد را شنیدند آرام گرفتند، و کار ابوبکر قوت گرفت. سعد، از بیعت با ابوبکر خودداری ورزید. قوم او نیز بیعت نکردند، تا این که در زمان حکومت عمر، به حوران - یکی از نواحی شام - سفر کرد. در این سفر بر اثر تیراندازی مشکوک و ناشناسی در سال ۱۵ق کشته شد. پیکر او را به مدینه بردند و در بقیع به خاک سپردند.

مآخذ

الاصابه، ج ۲، ص ۳۰؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۹، ص ۷۳۷؛ دائرهالمعارف تشیيع، ج ۹، ص ۱۶۲-۱۶۳؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ج ۳ و ۴، ص ۳۱۰؛ کامل بهایی، حسن بن علی طبری، تهران، مرتضوی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱؛ معجم رجال الحدیث، سید ابوالقاسم خویی، قم، مرکز نشر الثقافه الاسلامیه، ۱۳۷۲، ج ۹، سعد بن عباده.

ص: ۳۶۱

سعد بن معاذ

سعد بن معاذ، از صحابه رسول خدا(ص) و شهید در نبرد خندق و مدفون در بقیع.

سعد بن معاذ بن نعمان بن امرء القیس از صحابه پیامبر اکرم(ص) و رئیس قبیله اوس و از بزرگان انصار بود. او مردی جدی، شجاع، واقف به جریان‌ها، عاشق اهل بیت(ع)، مشاور خاص حضرت رسول(ص)، اهل علم و متفقه در احکام و دارای صفات اخلاقی نیک بود. او منافقین را خوب می‌شناخت و نسبت به علی بن ابی طالب ارادت و علاقه خاص داشت. در نبرد بدر و احد شرکت داشت. اما در غزوه خندق مجروح شد و بر اثر آن در سال ۵ق وفات یافت و در بقیع در پشت دیوار شمالی و دقیقاً در شمال شرقی دفن شد. قبر او در کنار مقبره ابوسعید خدری و فاطمه بنت اسد است.

رسول خدا(ص) نسبت به ابن معاذ رفتار و گفتارهای خاص دارد؛ زیرا به او علاقه ویژه داشت. به ویژه پس از شهادت و به هنگام خاک سپاری او در بقیع، سیره آن حضرت قابل توجه است. زیرا این سیره با اینکه باید مبنای عمل مسلمانان در قرون بعدی باشد، مخصوصاً در دوره حاکمیت وهابیون با آن مخالفت شده است. برای آشنایی با رفتار حضرت در جریان به خاک سپاری ابن معاذ در بقیع گزارش‌های مختلف از منابع گردآوری شده است.

پس از شهادت ابن معاذ، رسول خدا(ص) دستور داد او را به بقیع ببرند. خود حضرت در بقیع پا برهنه، پشت جنازه حرکت می‌کرد و بدون رداء، میت را تشیع فرمود. آن حضرت با همین وضع و پا برهنه و بدون ردا و اندوهگین، گاه در سمت راست تابوت و گاه در سمت چپ آن حرکت می‌کرد.

آنگاه پیامبر(ص) فرمود ملائکه بسیاری که تعدادشان هفتاد هزار یا نود هزار می‌رسد در تشیع جنازه ابن معاذ در راه تا رسیدن به بقیع و در خود بقیع حضور داشتند.

سپس رسول خدا(ص) بر جنازه ابن معاذ نماز خواند در حالی که نود هزار ملک و نیز جبرئیل در نماز رسول اکرم(ص) حضور داشتند.

نیز پیامبر اکرم(ص) در اهمیت عزای او فرمود که به هنگام وفات سعد، عرش به اهتزاز درآمد.

در روایتی، جابر بن عبدالله می‌گوید: وقتی سعد دفن شد، رسول خدا تسبیح(سبحان الله) می‌گفت و مردم هم تکرار می‌کردند. سپس تکبیر(الله اکبر) می‌گفت و مردم تکرار می‌کردند. عده‌ای از حضرت پرسیدند چرا تسبیح و تکبیر می‌گویی؟ در پاسخ فرمود چون فشار قبر سعد زیاد بود و با این ذکرها، فشارها از بین رفت.

رسول

خدا(ص) شخصاً مدیریت کفن و دفن سعد را بر عهده گرفت. اما حفر قبر را به ابو سعید خدری و بعضی از دیگر صحابه

سپرد. آنان پس از حفر، مُشک درون آن پاشیدند. پس از آماده شدن قبر، حضرت روی آن ایستاد، نوحه خواند و عزاداری نمود و سپس برایش دعا کرد.

در روایت دیگر آمده که حضرت خطاب به سعد فرمود: خداوند تو را رحمت کند، خاری در حلق کافران بودی. اگر عمرت تداوم می یافت، مانع تحقق توطئه ها می شدی و نمی گذاشتی گوساله سامری در امت اسلامی به وجود آید آنگونه که در قوم موسی رواج یافت.

این سخنان حضرت، اشاره به رخداد‌های سیاسی و اجتماعی ای داشت که بعداً تحقق یافت. در واقع آن حضرت سر قبر کسی که تازه دفن شده بود مهمترین حرف های سیاسی-اجتماعی را مطرح کرد. هم اکنون وهابیون از اینگونه رفتارها جلوگیری کرده و معتقدند که در چنین مراسمی فقط ذکر و قرائت قرآن باید داشت و از دنیا حرفی نزد و مراسم بزرگداشت را باید کنار گذاشت.

مآخذ

تاریخ آثار اسلامی در مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۶۹؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۹، ص ۷۳۷؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۴-۴۵؛ «سعد بن معاذ»، حسن الحاج، شخصیات من الحرمین الشریفین، به کوشش مرکز تحقیقات حج، تهران، مشعر، ۱۳۹۰، ص ۳۴۰-۳۶۵؛ السیره الحلبیه، ج ۲، ص ۳۱۶ و ۲۱۹ و ۳۴۴؛

ص: ۳۶۲

السیره النبویه، ابن هشام، ج ۳، ص ۲۵۰ و ج ۱، ص ۲۹۱؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م، ج ۳ و ۴، ص ۲۲۳-۲۳۱؛ عمده الاخبار، احمد العباسی، مدینه، المکتبه العلمیه، بی تا، ص ۱۵۷-۱۵۸.

سعید بن ابی سعید

سعید بن ابی سعید، راوی و ساکن بقیع.

امام ابو سعید، کیسان سعید بن ابی سعید از اهالی مدینه بود. او در قبرستان بقیع در خانه ای سکونت داشت. برخی خانه او را نزدیک بقیع و نه در بقیع دانسته اند. مورخان او را راوی ای ثقه و صدوق توصیف کرده با این حال بعضی از رجالیون او را قذح و تضعیف کرده اند. از پدرش، عایشه و بعضی صحابه روایت هایی نقل کرده، نیز دیگران مثل مالک، لیث و چند راوی مهم دیگر از او نقل روایت داشته اند. درباره دفن او در بقیع تصریح نشده است اما بعید است کسی که ساکن بقیع بوده در آنجا دفن نشده باشد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۳، ص ۱۶۰-۱۶۱.

سعید بن العاص

سعید بن العاص، امیر مدینه منوره و مدفون در بقیع.

ابو عثمان سعید بن العاص بن سعید بن العاص بن امیه القرشی الاموی از شخصیت های اموی است. مکنی به ابو عثمان و ابو عبدالرحمن نیز هست. پدرش در جنگ بدر در جبهه مشرکین کشته شد. به هنگام رحلت رسول خدا، نه ساله بود. روایاتی از رسول خدا (ص) نقل کرده است. پس از رحلت حضرت، در دوره خلفا فعال بود.

به

هنگام نبرد سپاه اسلام در طبرستان و جرجان و آذربایجان حضور داشت و مدیریت بخشی از سپاه اسلام را هم برعهده داشت. در دوره خلافت عمر بن خطاب در زمره کارگزاران دولت او بود. عثمان او را به عنوان والی کوفه تعیین کرد. در روزهای شورش علیه عثمان، مدافع او بود. حتی به جنگ علیه مخالفان پرداخت. در یوم الدار که روز کشته شدن عثمان است هم حضور داشت ولی در مقابل قیام مردم نتوانست دوام بیاورد. معاویه او را برای ولایت مدینه در سال های ۴۹ تا ۵۹ق تعیین کرد. با اینکه مروان بن حکم در دوره ولایتش بر مدینه با شیعیان به تندی و خشن برخورد می کرد ولی سعید بن العاص، روش نرمی و تسامح در برابر شیعیان داشت.

او در سال ۵۸ یا ۵۹ق در قصرش نزدیک مدینه یعنی در العرصه در سه کیلومتری مدینه در گذشت؛ جسد او را به مدینه آورده

و در بقیع به خاک سپردند. قبل از فوت به پسرش، عمرو وصیت کرده بود تا در بقیع دفن شود.

مآخذ

الاصابه فی تمییز الصحابه، ابن حجر العسقلانی، بیروت، دارصادر، بی تا، ج ۲، ص ۴۸؛ انساب الاشراف، بلاذری، بیروت، ۱۹۹۴م، ج ۴، ص ۴۳۳؛ تاریخ امراء المدینه المنوره، عارف احمد عبدالغنی، دمشق، دارالکتاب، ۱۹۹۶م، ص ۵۴-۵۶؛ التحفه اللطیفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، ۲۰۰۷م، ج ۳، ص ۱۴۷-۱۵۰؛ سیر اعلام النبلاء، الذهبی، به کوشش جمعی از پژوهشگران، بیروت، الرساله، ج ۳، ص ۴۴۴.

سعید بن دوس ← ابوهریره دوسی

سعید بن زید

سعید بن زید، صحابی و مدفون در بقیع.

سعید بن زید، فرزند عمرو بن نفیل بن عبدالعزیز بن ریاح بن عبدالله بن قُرت است. پدرش از کسانی است که پیش از بعثت پیامبر(ص)، از پرستش بت ها دوری جست و آنگاه که آن حضرت به رسالت مبعوث شد، به آیین اسلام گروید و به پیامبر ایمان آورد.

سعید بن زید، از ایمان آورندگان نخستین در مدینه است. او پیش از خلیفه دوم، عمر بن خطاب ایمان آورد و سعید از جمله کسانی است که در آغاز بعثت و قبل از ورود پیامبر(ص) به خانه ارقم (برای تبلیغ مخفیانه دین) مسلمان شد. عمر در خانه او بود که اسلام را برگزید. پسر سعید همسر و شوهر فاطمه، خواهر عمر است.

پدر سعید از شخصیت های ممتاز مکه در دوران پیامبر(ص) بوده و قبل از بعثت، از پرستش بت ها روی گردانید و به این جهت، گفته اند که آیه شریفه ۱۷ و ۱۸ سوره زمر درباره او نازل شده است. این آیات کسانی را

ص: ۳۶۳

که از عبادت طاغوت روی برگرداندند و به عبادت خداوند روی آوردند، بشارت می دهد. چون نظر برخی مفسرین هم اینست که چنانکه پیشتر اشاره شد، سعید بن زید که شوهر خواهر عمر بن خطاب بوده، در مسلمان شدن عمر تأثیر داشته است. طبق منابع تاریخی سعید بن زید در کنار پیامبر(ص) در جنگ های فراوانی شرکت داشت و پس از رحلت آن حضرت، بنابر منابع اهل سنت، در کنار خلفا در جنگ های مختلفی حضور داشت؛ مثلاً در جنگ یرموک، در کنار عمر، خلیفه دوم و در فتح دمشق حضور جدی داشته است.

زید از منظر عالمان اهل سنت دارای این ویژگی ها بوده است:

مستجاب الدعوه: در منابع مورخان اهل سنت، وی از جایگاهی برخوردار است که بسیار بلندمرتبه می نماید، چنان که آورده اند، وی مستجاب الدعوه بوده است.

سعید، در گروه عشره مبشره: نکته دیگری که در احادیث و منابع روایی عالمان اهل سنت به چشم می خورد، فضیلتی است که برای سعید بن زید نقل گردیده، مبنی بر اینکه وی از ده نفری است که به آنها وعده بهشت داده شده و پیامبر خدا(ص) آنها را اهل بهشت خوانده است.

عشره مبشره، ترکیبی مصطلح در تاریخ و حدیث اهل سنت است، که بر طبق این حدیث، پیامبر(ص) به ده نفر بشارت بهشت داده است؛ یعنی این ده نفر قطعاً بهشتی هستند و حتی با وجود گناهان متعدد، هرگز داخل جهنم نخواهند شد.

در مسانید اهل سنت آمده است: سعید بن زید در میدان های جنگ احد و خندق و بسیاری از غزوات دیگر شرکت داشته ولی در بدر حضور نیافته است؛ زیرا پیامبر(ص) ایشان و طلحه را به سرزمین های شام برای آگاهی از حرکت قریش فرستادند. آنان وقتی برگشتند، نبرد بدر پایان یافته بود.

سعید در وادی عقیق ساکن بود و در همانجا در سال ۵۱ق بدرود حیات گفت. پیکر او را به مدینه آوردند سعد بن ابی وقاص بر وی نماز گزارد، و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

اغتیال النبی(ص)، الشیخ نجاح الطائی، بیروت، دار المهدی، ۱۴۱۹ق/ ۱۹۹۸م، ص ۱۷؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، المدینه المنوره، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۲۷-۲۸؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار الکتب العلمیه، بی تا، ج ۵، ص ۱۸۰-۱۸۲؛ المسند، احمد بن حنبل، قاهره، دار الحدیث، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۱۹۳؛ نفحات الأزهار، السیدعلی المیلانی، قم، مهر، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۱۹۷-۱۹۸؛ یاران جوان رسول الله، یوسف عبدالکریم العیسایی، ترجمه نور النساء ملازاده، بی جا، بی تا، ص ۱۸۴.

سعید بن عثمان

سعید بن عثمان، از صحابه رسول خدا و مدفون در بقیع.

ابن نجار از مدینه پژوهان مشهور در سده ۷ق، کتاب مشهوری درباره مدینه به نام الدرہ الثمینہ دارد. بخشی از آن درباره بقیع و فضایل بقیع است. در این بخش، حدیثی از امام جعفر بن محمد صادق (ع) نقل کرده با این مفاد و محتوا:

قبر ابراهیم بن رسول الله (ص) و جاه دارسعید بن عثمان التي يقال لها الزوراء بالبقیع مرتفعاً عن الطريق. یعنی قبر ابراهیم فرزند رسول خدا در مقابل خانه سعید بن عثمان قرار دارد و این خانه منطقه زوراء در بقیع قرار دارد. زوراء نسبت به جاده ای که محل رفت و آمد مردم است، مرتفع تر است.

جزئیات زندگی سعید بن عثمان معلوم نیست و تنها سندی که درباره او هست گویای همین روایت است و نشان می دهد خانه سعید بن عثمان روبروی مقبره ابراهیم در منطقه زوراء است.

این روایت توسط ابن عساکر در کتاب اتحاف الزائر (ص ۱۱۶) و سمهودی در وفاء الوفاء (ج ۳، ص ۸۹۳) و ابن نجار در الدرہ الثمینہ نقل شده است.

مأخذ

الدرہ الثمینہ فی اخبار المدینہ، ابن النجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه منوره، مرکز بحوث والدراسات، ۱۴۲۶ق/ ۲۰۰۶م، ص ۴۶۰.

ص: ۳۶۴

سفارت ایران در جده، گزارش اقدامات و فعالیت های این سفارت ایران در سال های ۱۳۳۰-۱۳۳۱.

مظفر

اعلم نماینده دولت ایران (وزیر مختار) در جده بیش از دیگر کارگزاران دولتی، علاقه مند به آثار شیعی و اسلامی بود و نسبت به بازسازی بقیع اهتمام ویژه داشت. نیز با عالمان دینی و روحانیون و مراجع پیوند و ارتباطات مثبتی داشت. از طرف دیگر علمای شیعه او را تشویق می کردند و او را به عنوان معتمد خود تعیین کرده بودند. او در تابستان و پاییز ۱۳۳۰ش بازدیدهایی از بقیع داشت.

چند گزارش و سند سودمند توسط این سفارت تدوین و برای مسئولین ارسال شده است. مثل گزارش بازدید مظفر اعلم از بقیع در آذر ماه ۱۳۳۰ و ارسال گزارش آن برای کمیسیون حج است.

مآخذ

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، علی محقق، تهران، جم-؛ تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۹۵ به بعد؛ فصول من تاریخ المدینه المنوره، علی حافظ، جده، ۱۴۱۷ق/ ۱۹۹۶م، جم-.

سفر بورتون به مدینه

سفر بورتون به مدینه، بررسی سفرنامه ریچارد بورتون، بخش درباره مدینه و بقیع.

سر ریچارد فرانسیس بورتون (۱۲۳۷-۱۳۰۸ق/ ۱۸۲۱-۱۸۹۰م) جهانگرد و مأمور دولتی انگلستان، سال های زیادی به عنوان رسمی یا ناشناس و با نام مستعار عبدالله یزدی یا عبدالله افغانی در حجاز به ویژه مکه و مدینه به تحقیق و تفحص مشغول بود. او نتایج مشاهدات و بررسی های خود را در این کتاب تألیف و منتشر کرد:

Burton, Richard F. Personal Narrative of a Pilgrimage to Al Madinah and Meccah.
.Edited by his Wife Isabel Burtton, London ۱۸۵۶

این کتاب بیش از یک سفرنامه در محافل علمی غرب مطرح بوده، و به عنوان یک کتاب مرجع برای پژوهشگران موضوعات مرتبط به مکه، مدینه، عربستان سعودی، خاورمیانه و وهابیت اهمیت داشته است. درباره این کتاب تحلیل ها و بررسی های مختلف منتشر شده، از جمله گُدسال در مجموعه مقالات زیر، مقاله ای درباره آن و آرای مورتن منتشر کرده است:

Fact and Fiction in Richard Burton's Personal Narrative of A pilgrimage ta al-"
.medinah and Maccah(۱۸۵۵-۶)", J.R. Godsall, Jras, ۳, iii, ۱۹۹۳, P۳۳۱-۳۵۱

اما هنوز بررسی جامع و نقادی از این اثر به ویژه در شرق و جهان اسلام عرضه نشده است. با توجه به اهمیت این اثر و تأثیر آن در تحقیقات جدید لازم است همه بخش های آن از جمله فصل مربوط به بقیع بررسی جدی شود. برخی معتقدند مطالب خلاف واقع و حقیقت در گزارش بورتون هست و اساساً این سفرنامه با غرض ورزی تألیف شده است. البته در مقابل، دیدگاه مثبت هم در بین پژوهشگران هست. جعفر خلیلی مقاله ای درباره گزارش بورتون و دیدگاه های او در کتاب موسوعه العتبات المقدسه منتشر کرد. تحلیل او منصفانه تر تشخیص داده شد. همین مقاله در اینجا، محور قرار گرفته و آرا و دیدگاه های بورتون در کتاب سفرنامه اش به مدینه و بقیع بررسی شده است. این موسوعه توسط محمدرضا فرهنگ به فارسی ترجمه شده و با عنوان « مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی » منتشر شده است. از همه این منابع استفاده شده تا تحلیل جامع و البته نقادانه ای درباره گزارش بورتون از بقیع عرضه شود.

دورنمای

شهر مدینه و بقیع: بورتون در ۲۵ جولای ۱۸۵۳ از راه بندر ینبع که از بنادر دریای سرخ است به مدینه رسید. او پیش از رسیدن به شهر، دورنمای آن را این گونه توصیف می کند: در برابر دیدگانم دشتی وسیع قرار داشت که منتهی الیه آن سرزمین های نجدیان پرخاشگر است، و در سمت راست شهر تپه های سنگی تیره و عبوسی دیده می شود که کوه اُحد است، و در دشت میان این دو مرغزار سرسبزی است که در میان آن یک یا دو گنبد سفید نمایان بود، این دشت سرسبز در سمت راست تا نخلستان ها و باغ های سرسبز قبا که همچون نگین سبز زمردی در میان دشت تیره تالُلو داشت ادامه می یافت. (مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، ص ۱۲۵)

در ادامه از دورنمای مسجد النبی و قبه های بقیع گزارش می دهد: در میان قطعات تیره سنگ کوه ها و تپه ها و ساختمان های سنگی میان آن، گنبد و گلدسته های نوساز مسجد دیده می شود که تالو خاصی دارند و در پس آن در منتهی الیه شرق مدینه جوهره اصلی شهر که همانا برج های چهارگانه (شاید مقصود او گلدسته های حرم باشد) و گنبد سبز رنگ زیبا، که در زیر آن پیامبر آرمیده است، چشم را خیره می کند، و کمی دورتر از آن، تعدادی گنبد سفید که بر روی سطحی سبز رنگ بنا دیده می شود (قبرستان بقیع) از این نقطه، و به سمت جنوب باغ ها و نخلستان های عظیمی به چشم می خورد که در تاریخ اسلام به «درختان مدینه» شهرت دارد و در پس آنها دشت هایی قرار دارد که پوشیده از سنگ های سیاه آتشفشانی است که در میان آنها راه های پر پیچ و خمی برای عبور کاروان شتران باز شده است.

بورتون آنگاه به مراسم استقبال از رسیدن او به شهر پرداخته، می گوید: عربها معمولاً در این گونه وضعیت ها از دیگر اقوام شرقی، از عواطف و احساسات بیشتری برخوردارند؛ زیرا در خمیره آنها محبت و عاطفه بیشتری نهفته است و می توانند عواطف و علاقه ی خود را به تازه وارد به بهترین شکل ابراز نمایند. (همان، ص ۱۲۶)

نگاه بورتون به عنوان یک مستشرق غیر مسلمان به جغرافیای طبیعی و انسانی مدینه منوره مهم است و در مجموع نکات جالبی گفته است.

بورتون در سفر خود به مدینه به دیدن قبرستان بقیع شتافته و همراه همسفران خود از مسیر درب الجنازه که به موازات باروی جنوبی شهر است، از مدینه بیرون رفته و خود را به بقیع رسانده است. او هنگامی که خود را در برابر قبرستان بقیع می یابد به نقل روایات تاریخی پرداخته و می گوید: «بنا به یک روایت هفتاد هزار قدیس و به روایتی دیگر یکصد هزار قدیس در روز قیامت سر از خاک گورستان بقیع برخواهند آورد» این سخن او اشاره به سابقه قبرستان بقیع پیش از اسلام و دفن بزرگان و مشاهیر یهود و مسیحی در آنجا دارد. او سپس چنین ادامه می دهد: «در این گورستان یکصد هزار صحابی و گروه بیشماری از سادات، در طی قرن ها مدفون شده اند. لیکن به علت آن که بیشتر علامتی بر گورها قرار داده نمی شده، از این رو آثار و شواهد این آرامگاه ها و نام مردگان آن از میان رفته است. در روز قیامت نخستین انسانی که سر از خاک برخواهد آورد، پیامبر (ص) و خلفای اویند و سپس مردگان بقیع و مدفونین «جَنَّةُ الْمُعَلَّاءِ» ی مکه مکرمه وارد قیامت خواهند شد. نخستین مسلمانی که در بقیع دفن شد یکی از صحابه به نام عثمان بن مظعون است. او نخستین مهاجری بود که در مدینه درگذشت و در روز سوم شعبان سال هجرت پس از آنکه پیامبر بوسه ای بر پیشانی جنازه ی او نهاد، دستور فرمود او را در دیدرس از خانه اش دفن نمایند. در آن روزگار بقیع دشتی بود که سطح آن را درختچه هایی به نام «غرقد» می پوشانید؛ از این رو درختچه ها را قطع نموده و عثمان بن مظعون را در میانه دشت به خاک سپردند و آنگاه پیامبر (ص) با دو دست مبارک خود دو قطعه سنگ بر بالای سر و پاهای او به عنوان علامت قرار داد». بورتون به روایت هایی که در فرهنگ یهودی رواج دارد و نیز بعدها در مجامع روایی مسلمان هم وارد شده، اشاره کرده است. در این روایات گفته اند که تا هفتاد هزار تن از بقیع در قیامت برخاسته و در محشر حاضر می شوند. بورتون در جای دیگر بقیع را با قبرستان های مسیحی ها در اروپا مقایسه کرده، زیباییها، گل و درخت کارهای قبرستان های مسیحی را یادآور شده است. غربی ها با این شیوه هم زیباسازی کرده و هم به متلاشی شدن جسدها و بازشدن جا برای اموات بعدی، کمک می کنند. گزارش او درباره برخی موضوعات سودمند است: «بعدها مروان بن حکم برای از بین بردن موقعیت این قبر، این دو سنگ را برداشت لیکن این کار نماینده معاویه با تنفر عمومی روبرو

گشت و احتمالاً عثمان بن مظعون از دشمنان بنی امیه بشمار می رفت و با گذشت زمان قبه ای بر قبر عثمان ساخته شد. (همان، ص ۱۴۲-۱۴۳). این گزارش بورتین اشاره به تلاش های بنی امیه برای تغییر بقیع به نفع خودشان دارد چرا که علائم قبر عثمان

ص: ۳۶۶

بن مظعون که توسط رسول خدا(ص) نصب شده بود را برداشتند و بر سر قبر عثمان بن عفان نصب کردند. پس از عثمان دومین قبر از آن ابراهیم فرزند دوم پیامبر(ص) بود که نزدیک عثمان دفن شد و از آن پس بقیع گورستان مشهوری گردید. این گورستان که آرامگاه اولیا و بزرگان اسلام است فاقد نظم هندسی است و گرداگرد آن را دیواری فراگرفته که بخش هایی از آن با دیوارهای محلات جنوب غربی شهر متصل است و تنها درب الجنازه آن را از باروی مدینه جدا می کند و حدود دیوار شمالی را بقیع جاده ای است به نام «البادیه الشرقي» که آغاز آن از «باب الجمعة» باروی شهر است. و با توجه به موقعیت و جمعیت مدینه و مردگان شهر؛ اعم از افراد ساکن در مدینه و یا مسافرین و غریبانی که آرزوی دفن در بقیع را دارند- بجز رافضیها و کافران- این گورستان بسیار کوچک به نظر می آید، از این رو حتماً گورستان انباشته از جنازه ی مردگان می باشد. البته روش مسلمانان در دفن مردگان، گشایشی در برطرف نمودن این کمبود و فشردگی است و سبب می گردد که جنازه ی مردگان در مدت کوتاهی متلاشی شود. در این گورستان خبری از سبزه و درخت و گل و گیاه و آنچه که معمولاً ملالت و غم و اندوه گورستان های مسیحیان را از بین می برد، نمی باشد. حتی ساختمان های آن نیز بقدری ساده و محقر است که ارزش سخن درباره آنها را ندارد و همین بناهای ساده را نیز امیر سعود و پیروان وهابی او به اعتقاد که ساختن ضریح و بنا بر روی قبور حرام است و نیکوترین قبرها، گورهای مندرس است؛ منهدم نمودند. اینجا بروتن از عمران و بازسازی بقیع مطالبی گفته است و از بورخارت چنین نقل می کند: منظره و دیدگاه عمومی این گورستان که بورخارت آن را پیش از سال ۱۸۱۴ میلادی دیده است این گونه بوده: «تپه های پراکنده ای از خاک، گودال هایی متعدد و وسیع، انواع زباله، هیچ شاهد و نشانه ای از بودن گوری...»، لیکن بعدها دو تن از خلفای عثمانی، یعنی سلطان عبدالحمید و سلطان محمود ساختمان هایی در این گورستان بنا نمودند (همان، ص ۱۴۳-۱۴۴). در اینجا بورتون به آداب ورود به بقیع و آداب زیارت مقابر می پردازد و نکات جالبی را گزارش کرده است: «وارد این قبرستان مقدس شدم در حالی که نخست پای راست خود را پیش برده به گونه ای که قصد وارد شدن به مسجد را داشته باشم، و پیش از وارد شدن برای پرهیز از سنخیت با رافضیان کفش های خود را از پایم درآوردم زیرا اهالی مدینه گو این که خود با کفش وارد بقیع می شوند لیکن از دیدن ایرانیان که همانند آنان با کفش وارد می شوند بسیار خشمگین می گردند، آنگاه به خواندن دعای متعارف برای مردگان پرداختم و سپس دو سوره اخلاص و شهادت را خوانده و با پایان یافتن این دعا دست های خود را بلند نمودم و سوره حمد را به آهستگی تکرار کردم و سپس دو دست را بر صورت خود کشیده و به راه خود ادامه دادم. پس از عبور از باریکه راهی که ضلع غربی بقیع را به مشرق آن وصل می کند، به قبر عثمان رسیدیم که بر گور او ساختمان بسیار ساده ای قرار داشت (این خلیفه پس از آن که به قتل رسید دوستان او تلاش فراوان نمودند تا او را درحجره مقدس (یعنی کنار مقبره شریف رسول اکرم(ص)) دفن کنند لیکن انقلابیون مصری سوگند یاد کردند که مانع این کار می شوند و تنها پس از تهدید حبیبه همسر پیامبر(ص) و دختر ابوسفیان، اجازه انتقال شبانه جنازه او را به بقیع دادند، لیکن در بقیع نیز با مقاومت مردم روبرو شده و امکان دفن او فراهم نیامد، از این رو شبانه جنازه او را در باغی که در بیرون بقیع و در سمت مشرق قرار داشت و به نام «حصن کوکب»؛ - در منابع به نام حش کوکب آمده است - معروف بود دفن کردند، و بعدها مروان آن باغ را ضمیمه بقیع نمود. ما نیز بر روی گور عثمان ایستاده و دعایی خواندیم و خادم آنجا را با دادن صدقه ای که ده قروش بود راضی نمودیم. سپس چند قدم به سوی شمال بقیع برداشته و کمی نیز به سمت شرق رفتیم آنگاه به قبر ابوسعید خدری رسیدیم او از یاران پیامبر بود و گور او در بیرون قبرستان بقیع قرار داشت. سومین جایگاهی را که زیارت کردیم قبه ای بود که در زیر آن قبر حلیمه ی بدویه(سعدیه) دایه پیامبر قرار داشت و سپس راهمان را به سوی شمال ادامه دادیم و به ساختمان کوچکی رسیدیم که بر روی زمین آن قطعات

سنگ گرد پراکنده شده بود، این سنگ ها نشان از گور شهدای بقیع است که به وسیله مسلم فرمانده جنایتکار خلیفه فاسق یزید بن معاویه به قتل رسیده اند. بورتون می گوید: به سبب جنایاتی که یزید بن معاویه درباره اهل بیت مرتکب شده است، مسلمانان از او نفرت دارند در حالی که او نزد مسلمانان یهودای اسخریوطی مسلمان است. از این رو امام شافعی به پیروان خود، اجازه لعن و نفرین او را داده است. علاوه بر اینان، بورتون می گوید: مسلمانان حنفی مذهب را دیده است که آرام یزید را لعن و نفرین می کنند (همان، ص ۱۴۵-۱۴۶).

پنجمین قبه در بقیع که بورتون به دیدن آن رفته، از آن ابراهیم فرزند خردسال پیامبر بود که در ۶ ماهگی در گذشت (و بنا به روایتی در دو سالگی) ابراهیم فرزند کنیزی به نام ماریه قبطیه بود که از سوی مقوقس، بزرگ قبطیهای مصر و اسکندریه به پیامبر هدیه گردید. پس از مرگ این کودک، خود پیامبر (ص) با دست های مبارکش او را در گور قرار داده و بر روی او خاک ریخت، و مقداری آب بر قبرش افشاند و سپس چند قطعه سنگ بر روی او نهاد و آخرین دعای خود را نثار او نمود. گروه بسیاری از مسلمانان مقدس در این بخش از بقیع مدفونند، زیرا هر مسلمانی آرزو دارد که در زمینی به خاک سپرده شود که دستهای پیامبر به آن شرف بخشیده است (همان، ص ۱۴۶).

سپس به دیدار گور نافع بن عمر، قاری مشهور رفته است. او قرآن را به تجوید و با صدای زیبا می خوانده، در نزدیکی او گور مالک بن انس قرار داشت، او زاده مدینه و از برجستگان این شهر بود. هشتمین قبه از آن عقیل بن ابی طالب برادر امام علی (ع) بود. بورتون دیدگاههای مختلف درباره عقیل را می آورد: عقیل در عهد معاویه در شام بدرود زندگی گفت، لیکن گروهی معتقدند او در بقیع مدفون است زیرا جنازه او را پس از مرگ به مدینه آوردند و در خانه اش که به دار عقیل شهرت داشت، دفن نمودند. آنگاه به دیدار قبه همسران پیامبر (بجز خدیجه که در مکه مدفون است) رفته است و درباره همسران می نویسد: پیامبر ۱۵ بار ازدواج نمود و ۹ تن از آنان پس از رحلت پیامبر باقی ماندند. سپس به گور دختران پیامبر که گفته می شود ده تن بودند رفته و فاتحه ای خوانده است. در ادامه از گدایان و فقیرانی که به مردم چسبیده و تقاضای کمک می کنند نوشته و انواع آنان را برمی شمرد.

او پیش از بیرون رفتن از بقیع به زیارت «القبه العباسیه» یا «قبه العباس عمّ النبی» می رود. بورتون همین جا درباره چگونگی مراسم زیارت مردگان بقیع، گزارش می دهد. سپس در توصیف قبه العباس، ساخت آن را که بزرگترین و زیباترین قبه های بقیع به شمار می رود به سال ۵۱۹ق توسط خلفای بنی العباس می داند. این قبه در سمت راست کسی است که وارد بقیع می شود، و فزونی اهمیت این قبه را از تعداد فراوان گدایان اطراف آن می توان پی برد. این گدایان هنگامی که گروه های ایرانی را که در اطراف آنان تجمع نموده و به دعا و گریه و نماز می پردازند، می بینند، جایگاه مناسبی برای کاسبی خود به شمار آورده و در اطراف آنان تجمع می کنند. هنگامی که به سختی از میان جمعیت راه خود را باز نموده و از دروازه قبه به داخل آن وارد شده، در برابر خود تعدادی گور یافته که میانه ساختمان را در بر می گرفت و تنها فاصله کمی با دیوار داشت؛ بگونه ای که تنها راهرو کوچک و باریکی میان دیوار و قبور باقی می ماند که مردم می توانستند عبور کنند. اطراف این قبرها نرده بود و روی قبرها از پارچه های سبز رنگ که بر روی آنها نوشته های سفید رنگی منقوش بود پوشیده می شد و این گونه به نظر می آمد که تعداد فراوانی از این پارچه ها بر روی هم انباشته شده است. در سمت مشرق درون قبه، قبرهای امام حسن بن علی نواده پیامبر و امام زین العابدین بن الحسین و فرزند او امام محمد باقر و سپس فرزندش امام جعفر صادق قرار داشت، این

افراد همگی از نسل پیامبرند که در گور عموی پیامبر دفن شده اند.

پس از بیرون آمدن از این قبه به سوی قبر منسوب به حضرت فاطمه که در نزدیکی دیوار جنوبی است رفته و به خواندن

ص: ۳۶۸

دعای معروف پرداخته است (همان، ص ۱۴۷-۱۴۸). بورتون درباره این قبر در جلد دوم، از اختلاف مورخان مسلمان درباره قبر واقعی حضرت فاطمه (س) می نویسد؛ زیرا برخی از آنها می گویند که آن حضرت در حرم مقدس دفن شده است و دلیل آنها برخی روایت های تاریخی و مذهبی است. در این روایت فاطمه می گوید پس از مرگ مرا در اتاق خودم که نزدیک آرامگاه رسول خدا بود دفن نمایند و هنگامی که علی (ع) شوهر او بازگشت همسر خود را مرده یافت. از اینرو آخرین خواسته ی او را برآورده نمود. عمر بن عبدالعزیز، خلیفه اموی، به این روایت تاریخی معتقد بود و به همین دلیل، اتاق و حجره فاطمه (س) را به مدفن پیامبر ملحق نمود. اما اعتقاد عمومی نزد مسلمانان بر این است که قبر فاطمه (س) در بقیع است؛ آنان به این گفتار امام حسن (ع) استدلال می کنند که فرمود: «اگر اجازه نمی دهند در قبر جدم دفن شوم مرا نزد مادرم در بقیع دفن کنید» دنباله این روایت می گوید: پس از درگذشت فاطمه (س)، علی (ع) و ام سلمه او را شستشو دادند، لیکن گروهی دیگر می گویند اسما بنت عمیس، همسر ابوبکر، هنگام مرگ در نزدیکی فاطمه (س) بود و به او وعده داده که برای حمل جنازه او تابوتی از چوب خرما شبیه به جایگاه عروسان بسازد، آنگونه که او در حبشه دیده بود، و پس از شنیدن این وعده، فاطمه (س) برای نخستین بار پس از مرگ پدر خود تبسم نمود، و از او عهد گرفت تا هنگامی که پیکر او در اتاق است، اجازه ی ورود به کسی را ندهد، از این رو اسما هنگامی که عایشه قصد ورود را داشت از او ممانعت نمود و عایشه گریان نزد پدر خود رفت و از رفتار اسما شکایت نمود و بدو گفت همسرش جایگاهی همانند جایگاه عروسان برای فاطمه ساخته است تا جنازه او را در آن حمل کند؛ ابوبکر به در خانه فاطمه رفت لیکن پس از شنیدن وصیت حضرت فاطمه از همسر خود اعتراضی ننمود و به خانه اش بازگشت. پس از درگذشت فاطمه (س) مرگ او از کوچک و بزرگ پوشیده نگاه داشته شد و در نیمه شب با حضور گروه اندکی به همراه شویش حضرت علی (ع) تشییع و به خاک سپرده شد.

اما جایگاه سومی که گفته می شود در آنجا به خاک سپرده شده است، مسجد کوچکی است که در گوشه بقیع و در جنوب قبه ی عباس بن عبدالمطلب قرار دارد و به آن «بیت الحزن» گفته می شد زیرا فاطمه (س) روزهای پایانی عمر خود را به گریه و زاری بر پدر خود در آنجا بسر آورد.

امروزه زیارت کنندگان در دو جا به زیارت قبر فاطمه (س) می پردازند؛ یکی در قبرستان بقیع، در قبه العباس و دیگری در حرم پیامبر.

بورتون به هنگام بیرون آمدن از بقیع، به سوی شمال آن و در حالی که دروازه مدینه را در سمت چپ خود داشته حرکت کرده و سر راه خود، قبه کوچکی را دیده که در آن عمه های پیامبر به ویژه صفیه دختر عبدالمطلب و خواهر حمزه و یکی از زنان شجاع صدر اسلام آرمیده اند (همان، ۱۴۸-۱۵۰).

گزارش بورتون مشتمل بر نکات جالبی است. البته این گزارش از این نظر مهم است که مرجع پژوهشگران غربی است و اکثر نویسندگان غرب از کتاب بورتون استفاده کرده اند. گزارش بورتون دارای ریزنگری و پرداختن به جزئیات است. چون با حوصله به روش تحقیقات میدانی، اطلاعات را جستجو و گردآوری کرده است. از اینرو نکات مهم و سودمندی در اختیار کاربران قرار می دهد.

فرهنگ خاورشناسان، به کوشش پرویز مشکین نژاد، تهران، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۱۷-۲۲۰؛ مقاله بورتن، رحله به قلم طاشکندی؛ مکه و مدینه از دیدگاه جهان گردان اروپایی، جعفر الخلیلی، ترجمه محمدرضا فرهنگ، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ۱۳۷-۱۴۹؛ موسوعه العتبات المقدسه، ج ۳، ص ۲۶۰؛ موسوعه مکه مکرمه و المدینه المنوره، اشراف احمد زکی یمانی، ج ۵، ص ۴۹۴-۴۹۸.

نیز نک- : بورتن، سر ریچارد

سفر به بیت عتیق

سفر به بیت عتیق، سفرنامه محسن احمدوند به مکه، مدینه و بقیع.

محسن احمدوند در ۱۳۸۶ به حج مشرف شد و خاطراتش را پس از تدوین در کتابی با عنوان سفر به بیت عتیق منتشر کرد. او درباره بقیع غرقد آن را مقدس ترین و

ص: ۳۶۹

با فضیلت ترین مکان ها پس از مدفن رسول خدا(ص) می داند. نقش رسول خدا(ص) در پیدایش این قبرستان را توضیح می دهد. به دفن مرگان یثرب پیش از اسلام اشاره کرده و می نویسد دو قبرستان بنی سلمه و بنی حرام قبل از اسلام مشهور بود ولی با اهتمام رسول خدا(ص)، دفن مردگان در بقیع رواج یافت. حضرت در هر شرایط و هر وقت، فرصت پیدا می کرد به بقیع می رفت و آداب خاصی را به مسلمانان یاد می داد. نیز اذکار و اورادی که از حضرت رسول خدا(ص) است در این کتاب درج شده است. این سفرنامه به خاطره گویی کمتر پرداخته و بیشتر به تاریخ اسلام و سیره نبوی و اصحاب رسول خدا(ص) در بقیع می پردازد.

مأخذ

سفر به بیت عتیق، محسن احمدوند، قم، میثم تمار، ۱۳۸۶، ص ۳۶۱-۳۶۶.

سفر به قبله

سفر به قبله، خاطرات سفرهای محمد جواد مروجی طوسی به خانه خدا و بقیع.

محمد جواد مروجی طوسی از روحانیون شیعه اولین بار در سال ۱۳۶۱ عازم سفر مکه و مدینه شد. بعد از آن به عنوان تبلیغ یا مسئول در بعثه و حج پنجاه مرتبه مشرف شده است. او خاطراتی را که در این سفرها داشته در کتابی جمع آوری و تدوین کرده است. این کتاب با عنوان سفر به قبله منتشر شد.

بخش هایی از این کتاب درباره بقیع است و شامل نکات جدید و یا نکات قابل نقد می باشد. گزارشی از این بخش ها عرضه می گردد. این کتاب بر خلاف بسیاری از سفرنامه ها، موضوعی تنظیم شده و اولین سر فصل آن با عنوان قبرستان بقیع (ص ۱۰۳) اینگونه آغاز می شود: وقتی رسول خدا به مدینه هجرت کرد. مسلمانان تقدس خاصی برای بقیع قائل بودند و به همین دلیل به آنجا هجوم برده و با قطع درختان، زمینی را برای قبر یا خانه یا اتاق خود تصرف کردند. پس از آن اموات در بقیع دفن شدند (ص ۱۰۴).

سعد بن معاذ در سال پنجم هجری در جنگ خندق زخمی شد و سپس از چهارده روز به شهادت رسید. جسد او را به بقیع برند و پیامبر در تشییع جنازه او حضور داشت؛ بالاخره در بقیع دفن شد (ص ۱۰۴).

بقیع در سابق وسعت نداشت بلکه این مکان بیش از ۳۴۹۳ متر نبود ولی بعدها به بقیع اضافه شد. اول در زمان معاویه، حش کوب به بقیع اضافه شد. سپس در زمان ملک فهد بن عبد العزیز بود که بخشی از خیابان علی بن ابی طالب به بقیع اضافه و آنجا را وسعت دادند (ص ۱۰۴).

در جلوی بقیع چند قبر هست که به بقیع العمات معروف است. این قبور داخل بقیع نبودند بلکه در سال ۱۳۷۲ دیوار آن را برداشتند و جزء بقیع شد. دو عمه حضرت به نام صفیه دختر عبد المطلب و عاتکه در آنجا دفن شدند. بعدها مادر قمر بنی هاشم نیز در آنجا دفن گردید (ص ۱۰۵).

مروجی طبسی در فصل (زیارت در کنار قبور ائمه بقیع)، می نویسد از سی سال پیش تا کنون سخت گیری و هابیون بیشتر شده است. قبلاً زائران به قبور ائمه نزدیک تر بودند، زیارت نامه می خواندند، مرثیه و نوحه سرایی می کردند ولی الآن مانع هستند و چند متری قبور ائمه نرده آهنی ساخته اند (ص ۱۰۶-۱۰۷).

محلّه بنی هاشم فصل بعدی است. زائران در سال ۱۳۶۱ در اولین سفر، برای رفتن به حرم مطهر نبوی و یا بقیع از داخل کوچه بنی هاشم به حرم و یا بقیع می رفتند؛ هر چند از کوچه های دیگر هم راه داشت. این محلّه در باب جبرئیل و بقیع واقع بود که امروز به بین الحرمین معروف است. این محلّه یک شارع اصلی داشت که به کوچه بنی هاشم مشهور بود. در سال ۱۳۶۱ هنوز چند خانه از بنی هاشم باقی مانده بود. مروجی به درون یکی از آنها رفته است. این خانه منسوب به ائمه معصومین و در حال فرو ریختن بوده است. مروجی در اینجا می نویسد: پس از ۱۳۶۱ این محلّه خراب شد و ای کاش زودتر خراب می شد. چرا که این خانه مرکز گدایی از زائران شده بود و هرگز با شأن بنی هاشم سازگاری

نداشت (ص ۱۱۰-۱۱۱).

مبحث بعد با عنوان «کنار قبر ام البنین» به شخصیت همسر حضرت علی(ع) و مادر ابوالفضل(ع) می پردازد. نام اصلی او فاطمه کلابیه بود ولی برای اینکه یاد و خاطره حضرت فاطمه در اذهان حسن و حسین(ع) زنده نشود، او را ام البنین صدا زد. ام البنین چهار فرزند پیدا کرد که بزرگ آنها ابوالفضل بود. هر چهارتن در کربلا حماسه آفریدند و به شهادت رسیدند (ص ۱۱۲-۱۱۳).

بحث بعدی درباره حضرت اسماعیل فرزند امام صادق(ع) است. پس از وفات در زمان پدرش در بیرون بقیع؛ همان جایی که امروز زائران ایرانی برای زیارت در بین الحرمین می نشینند، دفن شد. پنجاه سال قبل، به هنگام احداث خیابان ابوذر با مانع مقبره اسماعیل مواجه شدند. اما بیره اسماعیلی تصمیم گرفتند مقبره را یکجا به بقیع منتقل کنند. اما به هنگام انتقال قبر شکافته و جسد سالم و صحیح (بعد از ۱۵۰۰ سال) پیدا شد. مأمورین دولتی سریع اقدام کردند و او را به داخل بقیع انتقال دادند و در نزدیکی شهدای احد دفن کردند. دوست آقای مروجی، به نام آقای صادقی جاسبی که در محل حضور داشته، خودش جسد را ندیده ولی دیگران که جلوتر بودند، جسد را مشاهده کرده بودند (ص ۱۱۳-۱۱۴).

گزارش محل دفن شهدای حره: پس از شهادت امام حسین(ع) و خاندانش در سال ۶۱ق، مردم مدینه در سال ۶۳ق قیام کردند، زید سپاهی به فرماندهی مسرف یا مسلم بن عقبه به مدینه فرستاد. این فرمانده برای سه روز برای لشکر فرمان اباحه صادر کرد که هر چه می خواهند انجام دهند، آنها فراوان کشتند؛ غارت کردند، تجاوز کردند و ... گفته اند هفتصدتن از قاریان از صحابه و تابعین کشته شدند. ابن قتیبه کشته ها را بالغ بر هزار و هفتصد نفر به غیر از زنان و کودکان می داند. سفینه البحارج، ص ۲۴۰.

هم اکنون قبور این شهداء در انتهای خیابان ابوذر واقع است. به دلیل عدم آشنایی، کسی به آنجا نمی رود. این قبرستان را نرده کشیده و در آن را بسته اند (ص ۱۱۴-۱۱۵).

آقای مروجی درباره آقای عمری رهبر شیعیان مدینه می نویسد: بارها به دیدار ایشان رفتم، شیخ محمد علی عمری از با نفوذترین چهره های مذهبی مدینه منوره است که ده ها سال رهبری شیعیان مدینه را بر عهده داشته است. او سال ها در زندان های مخوف عربستان به سر بُرد. او روابط خوبی با عالمان نجف اشرف و قم و روابط گرمی با بعثه رهبری ایران دارد. او فارسی می فهمد و به فارسی سخن می گوید. او در مدینه، باب العوالی باغ بسیار خوبی احداث کرده و در درون باغ مسجد خوبی ساخته که میعادگاه هزاران عاشق اهل بیت است. بسیاری از ایرانیان و دیگر شیعیان در ایام حج و عمره به آنجا می روند. آقای عمری پس از عمری طولانی در سال ۱۳۸۹ش به لقاء الله پیوست. پس از تشییع جنازه با شکوه در انتهای بقیع به خاک سپرده شد (ص ۱۵۴-۱۵۵).

آقای مروجی هیچ مدرک و سندی برای مباحث و گزارش های خود ذکر نکرده است.

مأخذ

سفر به قبله، محمد جواد مروجی طبسی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۹۱، جم-.

سفر قبله

سفر قبله، سفرنامه حج از هدایت الله بهبودی و یادداشت هایی از بقیع.

هدایت الله بهبودی در ۱۳۷۰ به حج مشرف شد و مشاهدات و شنیده های خود در هر روز را یادداشت می کرد، سرانجام، با تنظیم و تنقیح این یادداشت های روزنگار (کرونولوژی) سفرنامه ای با عنوان سفر به قبله: یادداشت های حج منتشر کرد.

سبک این سفرنامه روزنگار، احساسی و فاقد استدلال های کلامی و عقیدتی است. نثر این سفرنامه، از برخی دیگر سفرنامه ها متمایز است.

مأخذ

سفر به قبله: یادداشت های حج، هدایت الله بهبودی، تهران، حوزه هنری، ۱۳۷۰، ص ۱۲-۱۹.

ص: ۳۷۱

سفرنامه ابن بطوطه، گزارش ابن بطوطه از قبرستان بقیع.

ابن بطوطه (۷۰۳-۷۷۹ق/۱۳۰۴-۱۳۷۷م) در جریان سفرش به مکه و مدینه در سده ۸ق، مشاهداتش از بقیع را هم گزارش نموده است. این گزارش شامل نکات مهم و اطلاعات سودمندی است. به همین دلیل این گزارش عیناً نقل می شود تا استفاده از آن برای پژوهشگران آسان باشد. اصل این گزارش به زبان عربی است و در متن اصلی سفرنامه ابن بطوطه به نام رحله ابن بطوطه یا تحفه النظار فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار آمده است. این سفرنامه توسط محمدعلی موحد به فارسی برگردان شده است:

ابن بطوطه ابتدا موقعیت بقیع را گزارش می کند: بقیع الغرقد به عنوان یکی از مشاهد متبرکه در طرف شرقی مدینه واقع شده و راه آن از دروازه مشهور به باب البقیع است. وقتی از دروازه مزبور خارج می شود، پس از آن به محل استقرار قبور مشاهیر می پردازد: در دست چپ قبر صفیه دختر عبدالمطلب که عمه پیغمبر و مادر زبیر بن العوام بود دیده می شود. روبه روی قبر صفیه قبر ابو عبدالله مالک بن انس است که گنبد مختصری هم دارد و در جلو آن قبر فرزند ارجمند پیغمبر ابراهیم واقع شده که گنبد سپیدی دارد. و در طرف راست آن تربت عبدالرحمن بن عمر بن خطاب معروف به ابی شحمه و محاذی آن قبور عقیل بن ایطالب و عبدالله بن جعفر (ذوالجناحین) واقع است. و در محاذات این قبور مقبره ای است که می گویند قبور زنان پیغمبر در آن قرار دارد و پس از آن مقبره دیگری از آن عباس عم پیغمبر و حسن بن علی (ع) است که گنبد بلند و محکمی دارد. این مقبره در دست راست از دروازه بقیع واقع شده و قبر حسن در پایین پای عباس قرار دارد و هر دو قبر بزرگ و مقداری از سطح زمین بالاتر می باشد و روی آنها را تخته سنگهایی که با منتهای مهارت به وسیله صفحات زردرنگ ترصیع شده پوشانده است. قبور بسیاری از مهاجرین و انصار و صحابه دیگر نیز در بقیع واقع شده و غالب آنها شناخته نیست. در انتهای قبرستان بقیع قبر عثمان بن عفان است که گنبد بزرگی دارد و قبر فاطمه بنت اسد مادر علی بن ابیطالب در نزدیکی آن است (سفرنامه ابن بطوطه، ص ۱۱۳-۱۱۴).

گزارش ابن بطوطه به خوبی نشانگر عمران و آبادانی بقیع در آن دوره یعنی در سده هشتم قمری است. زیرا از آرامگاه ها، گنبد و گلدسته ها گزارش داده است. ظاهراً همه نکات و گزارش ابن بطوطه توسط آقای موحد ترجمه نشده است. موحد در مقدمه متذکر شده که ابتدا متن را ترجمه و سپس خلاصه سفرنامه ابن بطوطه توسط محمد بن فتح بیلونی با عنوان المستقی در سال ۱۲۷۸ق در قاهره منتشر شد. همین ترجمه به پرتغالی ترجمه و در ۱۸۴۰م منتشر شد. نیز همان خلاصه به زبان های دیگر هم منتشر شده است. گویا ترجمه فارسی توسط آقای موحد هم بر اساس همین خلاصه باشد.

چند تن از پژوهشگران فرانسوی متن کامل سفرنامه را در ۱۸۵۳ تا ۱۸۵۸م منتشر کردند. پس از آن فؤاد افرام بستانی در ۱۹۲۷ و علی منتصر کتانی در ۱۹۷۲ و عبدالهادی التازی در ۱۹۹۶م متن کامل را منتشر کردند. اما از همه بهتر چاپ التازی است که در ۵ جلد و مبتنی بر سی نسخه و چاپ فرانسوی در مغرب منتشر شد و قاعدتاً باید مطالب بیشتری درباره بقیع داشته باشد.

دانشنامه حج و حرمین شریفین، مقاله تحفه النظار فی غرائب الامصار؛ رحله ابن بطوطه، بیروت، دار بیروت للطباعه و النشر، ۱۴۰۵ق/ ۱۹۸۵م، ص ۱۲۴ به بعد؛ سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، بنگاه کتابهای جیبی، ۱۳۳۷، مقدمه و ص ۱۱۳-۱۱۴.

نیز نک- : ابن بطوطه

سفرنامه اعتمادالسلطنه ← سفرنامه حج میرزا علی خان

سفرنامه امین الدوله

سفرنامه امین الدوله، گزارش مشاهدات صدر اعظم مظفرالدین شاه از مکه، مدینه و بقیع.

میرزا علی اصغر امین الدوله از شخصیت های دوره قاجاریه

ص: ۳۷۲

است. او صدر اعظم سالهای نخست سلطنت مظفرالدین شاه و فرزند مجدالملک خواهرزاده میرزا آقا خان نوری بود. پدر وی به سال ۱۲۲۴ به دنیا آمد و رساله مجدییه از آن اوست. یکی از فرزندان پسر وی میرزا علی اصغر خان امین الدوله است که در سال ۱۲۵۹ متولد شد. وی نویسنده همین سفرنامه است. وی ابتدا لقب امین الملک را داشت و در سفر نخست ناصرالدین شاه به اروپا (۱۲۹۰ق) همراه وی بود. چنان که در سفر طولانی بعدی ناصرالدین شاه نیز همراه وی بود. پس از سلطنت مظفرالدین شاه وی به صدر اعظمی رسید، اما در شوال ۱۳۱۶ کنار گذاشته شد. در این وقت بود که وی به سمت لشت نشا که صاحب آن بود رفت و از همانجا بود که با کسب اجازه از شاه، و به رغم دشمنی هایی که امین السلطان با او داشت، عازم حج شد. در همین سفر بود که این سفرنامه، پدید آمد. شرحی از این رخدادها را ایرج امینی (پسر علی امینی و او پسر محسن و او پسر امین الدوله) در کتاب بر بال بحران آورده است.

امین الدوله با دقت شخصیت هایی که در مسیر با آنان برخورد یا تعامل داشته را معرفی می نماید؛ همچنین شهرها و بلاد مختلف را از منظرهای مختلف تحلیل و بررسی کرده است. این سفر در ۱۳۱۶ق آغاز شده و یازدهم محرم الحرام ۱۳۱۷ در مدینه به زیارت بقیع شتافته و به زیارت حرم ائمه هدی (ع) می رود.

گزارش امین الدوله از بقیع حدود سه صفحه متوسط است ولی مشتمل بر نکات جدید و بدیع می باشد.

مآخذ

بر بال بحران، ایرج امینی، تهران، ۱۳۸۸؛ سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۲۸۸.

نیز نک- : امین الدوله در بقیع

سفرنامه بورتین ← دورنمای بقیع

سفرنامه تشرف به مکه معظمه ← تشرف به مکه معظمه

سفرنامه حاج ایازخان قشقایی ← آزادی در زیارت

سفرنامه حج

سفرنامه حج، خاطرات سید عبدالمجید علوی در سفر به مکه و بقیع.

سید عبدالمجید علوی شوشتری متولد ۱۳۳۳، مقیم اهواز بوده است. او در سال ۱۳۸۲ یعنی در پنجاه سالگی عازم سفر حج شد. خاطرات و مشاهدات خود را از ابتدای سفر یعنی سوار تاکسی شدن برای رفتن به فرودگاه اهواز تا پایان سفر یعنی پیاده شدن از هواپیما در همان فرودگاه و عزیمت با تاکسی به طرف خانه نوشته و گزارش نسبتاً مطلوبی به نام سفرنامه ی حج پرداخته است. این سفرنامه در ۱۳۸۳ در اهواز منتشر شده است.

اهمیت آن به ریزنگری و پرداختی به نکته ها و سوژه های کوچک است. نیز مشکلات، آسیب ها و بدبختی های اجتماعی را با زبانی نرم و همراه با لطیفه و طنز بیان کرده است.

قسمتی از این سفرنامه درباره بقیع است. او در ۱۱ مرداد ۱۳۸۲ به مدینه منوره وارد شده و فردای آن روز به زیارت بقیع شتافته است. در گزارش بقیع نخست به باور ها و اعمال شیعیان که موجب کینه و دشمنی می شود، می پردازد. در واقع به نوعی معتقدات، آراء و رفتار جامعه ی خودی را نقادی کرده و چنین رفتارهای خرافی و ناپسند را مهم ترین دلیل تنش بین مسلمانان به ویژه شیعیان و اهل سنت می داند. در ادامه به نقادی ادله وهابیون برای تخریب بقیع و تسویه قبور می پردازد. سپس نرم شدن پلیس امر به معروف عربستان و عدم سخت گیری آنان مثل گذشته را تحلیل کرده و ادله احتمالی آنان را بررسی می کند.

درباره بقیع اینگونه شروع می کند: پس از نماز صبح دیگر به هتل نیامدم. پس از تلاوت چند صفحه از قرآن، یگراست به بقیع رفتم. کاروان در بقیع بودند. البته فقط مردها. چون به زنها اجازه ورود به بقیع را نمی دهند. یک روز قبل از حرکتمان به سفر عمره، یکی از آشنایان که تازه از سفر عمره برگشته بود به من توصیه کرد که در بقیع نماز نخوانم چون او نماز خوانده و کتکها را خورده است.

در ادامه می نویسد: مرقد مطهر چهار امام معصوم(ع)، امام حسن مجتبی(ع)، امام سجاد(ع)، امام محمد باقر(ع) و امام جعفر صادق(ع)، نه تن همسران حضرت رسول اکرم(ص)، ابراهیم فرزند رسول خدا که در یک سالگی از دنیا رفت، دو تن از دختران رسول خدا(ص) که همسران عثمان بوده اند، فاطمه بنت اسد مادر گرامی حضرت امیرالمؤمنین(ع)، ام النبین همسر حضرت امیرالمؤمنین(ع)، تعدادی از شهدای احد که مجروح بوده و پس از عزیمت بر اثر جراحات جنگ در مدینه به شهادت رسیده اند، عباس عموی پیغمبر(ص)، حلیمه سعیدیه دایه حضرت رسول(ص) و تعداد زیادی از صحابه و تابعین در این قبرستان مدفون هستند. یک احتمال قوی نیز وجود دارد که مرقد مجهول المکان حضرت فاطمه زهرا(س) نیز در این قبرستان باشد.

مأخذ

سفرنامه حج، سید عبدالمجید علوی شوشتری، اهواز، مشعر، ۱۳۸۳، ص ۹۴-۱۰۰.

سفرنامه حجاز

سفرنامه حجاز، گزارش سفر از عبدالماجد دریابادی از هند در سده ۱۴ق.

علامه عبدالماجد دریابادی از ادبا و عالمان بزرگ اهل سنت از منطقه دریاباد شبه قاره است. او در سال ۱۳۴۷ق/ ۱۹۳۹م عازم سفر حج و مکه و مدینه شد. مشاهدات و خاطرات خود را به سبک ادبی نوشت و سفرنامه حجاز را پس از بازگشت آماده چاپ نمود. این سفرنامه مثل ده ها سفرنامه شرقی دیگر تعریف شد و در قاهره منتشر گردید. فصلی از آن درباره بقیع است و به این مباحث می پردازد: اسامی بقیع، معرفی مدفونین در بقیع، حش کوكب.

مأخذ

سفرنامه حجاز، عبدالماجد دریابادی، ترجمه سمیر عبدالحمید ابراهیم، مقدمه سید سلیمان الندوی، قاهره، المجلس الاعلی للثقافه، ۲۰۰۴م، مقدمه ص ۲۰۱-۲۰۶.

سفرنامه حج از ابوالقاسم مرجانی ← مرجانی آئین کلائی، ابوالقاسم.

سفرنامه حج میرزا علی خان

سفرنامه حج میرزا علی خان، درباره سفرنامه اعتمادالسلطنه و گزارش او از بقیع.

حاج میرزا علی خان ملقب به اعتمادالسلطنه و حاجب الدوله از کارگزاران وابستگان به دربار قاجاریه و مشخصاً فتحعلی شاه و محمدشاه بود. او در ۱۲۶۳ق همراه با مهد علیا همسر محمدشاه و مادر ناصرالدین شاه عازم مکه گردید و خاطرات و مشاهدات خود را در قالب سفرنامه ای نوشت.

این سفرنامه به کوشش سید علی قاضی عسکر در سال ۱۳۷۹، بر اساس نسخه خطی ۴۱۲۵ آستان قدس رضوی چاپ شد. به دلیل اهمیت مطالب و نکات مندرج در این سفرنامه و نیز با حذف بسیاری از پاورقی های لغوی غیرضرور و ویرایش جدید

متن مجدداً در مجموعه سفرنامه های مکه قاجاری آورده شد.

سفرنامه موجود چیزی بیش از یک سفرنامه معمولی بوده و نویسنده به جز آنچه در گزارش سفر نوشته است، مباحثی در تاریخ و جغرافیای بسیاری از شهرهایی که از آنها عبور کرده به دست داده است. طبعاً این کار باید بعدها انجام شده باشد و او با استفاده از شماری از متون تاریخی و جغرافیایی، گزارش های مفصلی را به کتاب افزوده است.

سفر یاد شده دقیقاً از شب شنبه ۱۸ شعبان سال ۱۲۶۳ آغاز شده و در ۲۶ جمادی الاولی ۱۲۶۴ با ورود به تبریز خاتمه یافته است.

مسیر حرکت وی از بغداد به سمت شمال، از شهرهای کرکوک، موصل، جزیره (شهر)، ماردین، ارفا، و سپس به حلب و از آنجا به حمص و حما و سپس دمشق رفته است. وی مسیر دمشق به سمت جنوب را شرح داده اما بدون آنکه به مدینه اشاره کند وارد بحث از مکه شده است. این در حالی است که وی الزاماً می بایست وارد مدینه منوره شده باشد، چنان که خودش هم اجمال در بیان مسیر به آن تصریح کرده است.

به نظر می رسد در ترتیبی که توسط فرزندش به مباحث

ص: ۳۷۴

کتاب داده شده و اضافاتی که در آن وارد شده، این نظم و نسق سفرنامه ای بر هم خورده است. وی پس از مکه، شرحی از مدینه به دست داده و آنگاه به وصف شام و اماکن آن پرداخته است.

بازگشت وی نیز از همین مسیر بوده و نخستین گزارش سفرنامه ای او در بازگشت، جایی است که از خروج از حلب سخن می گوید. وی از حلب به سمت دیاربکر و سپس موصل آمده و از آنجا عازم وان و سپس تبریز شده و مراحل میان راه را شرح داده است.

آنچه افزون بر گزارش سفر در این کتاب آمده است، اطلاعات فراوانی درباره کشور عثمانی، و تاریخ برخی از شهرهاست که از شماری از تواریخ عمومی از جمله از تاریخ جهان نمای کاتب چلبی، رونویسی شده است.

صراحت لهجه وی در بیان برخی از مطالب عامیانه و نقد آنها نشان می دهد که متفاوت از حجاج معمولی است. وی جایی از حاجیان نقل می کند که وقتی کسوت کعبه را عوض می کنند، پرده قبلی ناله می کند و پرده جدید اظهار شعف می نماید. سپس می نویسد: «راوی این فقرات حاجی ها هستند، اگرچه حقیر ایستاده بودم و به جز صدای قرقره، چه در واکردن پوش کهنه، و چه در بالا کشیدن پوش نو چیز دیگر نفهمیدم، خدا کند این کتابچه به نظر حاجی ها نرسد، خاصه حاجی دهاتی که حقیر را تکفیر می کنند، سهل است، جمع می شوند و شهادت می دهند که به زیارت مشرف نشدی».

مناظره دو حاجی ایرانی جوان هم در مسجدالحرام و ورود وی به مباحث آنها و برخورد آنان به وی نیز شیرین و خواندنی است.

حضور مهد علیا در این سفر سبب شده است تا حجاج ایرانی، از حمایت برخوردار بوده و کمتر آسیبی ببینند.

بخشی از این سفرنامه درباره مشاهدات و شنیده های اعتمادالسلطنه درباره بقیع است. این بخش در مقاله ای به نام «بقیع نامه: گزارش سفر اعتمادالسلطنه» آمده است.

مآخذ

سفرنامه اعتمادالسلطنه، به کوشش سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۷۹؛ سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۶۶۶-۶۶۸.

نیز نک- : اعتمادالسلطنه

سفرنامه حج و راهنمای حاج ← جنبه البقیع

سفرنامه حرمین شریفین از رحمت الله بخارایی ← رحمت الله بخارایی؛ غرایب الخبر فی عجایب السفر

سفرنامه حسین شاکری ← خاطرات حسین شاکری

سفرنامه زنانه، سفر زنان نخبه مسلمان به عتبات، بقیع و تدوین سفرنامه.

زنان شاخص و نخبه در دوره های مختلف به سفر حج رفته و پیرو آن به مدینه و بقیع رفته و بخشی از سفرنامه خود را به اماکن و مزارات بقیع اختصاص داده اند. در دوره قاجاریه تعداد زنان مسافر به مکه و نیز سفرنامه هایی که به بقیع پرداخته اند زیادتر شده است. یک دلیل آن افزایش زنان درباری است. شاهان قاجار هر کدام حرمسرای داشته اند که حداقل پنجاه زن در آن زندگی می کرده است. و گاه تا هزار زن برای فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه نوشته اند. از سوی دیگر دوره قاجار مقارن با مشروطیت شد. آزادی زنان، حقوق زن، مساوات زن و مرد و افزایش امکان، تحصیل زنان و گسترش مراکز آموزش و بالاخره گسترش امکانات مسافرت آنان و تألیف سفرنامه از مباحث نوینی است که در این دوره پیدا شد.

از سفرنامه های مشهور دوره قاجاریه می توان به سفرنامه وقار الدوله همسر ناصرالدین شاه با عنوان روزنامه سفر عتبات و مکه در سال ۱۳۱۷ق؛ عصمت السلطنه دختر فرهاد میرزا و سفرنامه اش، خانم علویه کرمانی و سفرنامه اش اشاره کرد. اما از سفرنامه های دوره صفویه می توان به سفرنامه شهربانویگم با عنوان سفرنامه منظوم حج اشاره کرد.

سفرنامه منظوم حج، شهریانو بیگم (بانوی اصفهانی)، به کوشش رسول جعفریان، تهران، ۱۳۸۶؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۹-۱۰ و ج ۴، ص ۳۳۳-۳۳۴.

سفرنامه عبدالمجید مجدی کردستانی

سفرنامه عبدالمجید مجدی کردستانی، گزارش سفر به مکه و مدینه و بقیع.

عبدالمجید بن کریم کردستانی سقزی مشهور به ملک الکلام و متخلص به مجدی است و در ۱۲۳۰ش در بانه ی کردستان چشم به جهان گشود.

او را به عنوان، ادیب و شاعر فرهیخته کرد، توصیف کرده اند که از خاندان اختیارالدینی در شهر بانه بوده است. خاندانی که تا سال ۱۲۵۱ حکمرانی بانه را برعهده داشته است. «مجدی» روز هشتم شعبان سال ۱۳۰۵ق/۱۲۶۴ش با جمعی از سنندج عازم مکه شد. پس از ده ماه و هیجده روز به ایران بازگشت.

نگارنده این سفرنامه مسافرتش به حج را در سال ۱۳۰۵-۱۳۰۶ق انجام داده و در مدت سفر دیدنی ها را یادداشت کرده، از مسافت بین منزل ها آمار تقریبی ساکنان شهر و شهرک های مسیر خبر داده، به کارخانه ها و موزه های ترکیه سر زده، از اماکن متبرکه و بناهای تاریخی دیدن کرده و هر جا از وجود دانشمندی با خبر شده به دیدارش رفته و در نهایت سفرنامه ای پر مطلب و پر از اطلاعات عرضه کرده است. وی دیوان شعری از خود بر جای گذاشت.

تاریخ وفات او را ۱۳۵۳ق، ۱۳۴۴ق و ۱۳۰۶ش نوشته اند. به نظر می رسد ۱۳۰۶ش که مستند مشاهیر ثبت کرده درست باشد.

او به دلیل اینکه شافعی مذهب بود، موضوعات و رخدادهای تاریخی را از منظر باورها و اعتقادات خودش می نگریست. از اینرو سفرنامه او حال و هوای دیگری دارد.

گزارش او از بقیع کوتاه ولی مشتمل بر نکات مستند می باشد. این سفرنامه به کوشش محمد طاهر سید زاده هاشمی به چاپ سپرده شد. در بخش بقیع نخست به فاطمه زهرا(س) و اهمیت وی و نیز مقبره اش در بقیع می پردازد. سپس برخی مقابر مهم دیگر و آداب زیارت آنها را معرفی می کند.

سفرنامه عبدالمجید ملک الکلام مجدی، عبدالمجید مجدی کردستانی (۱۲۳۰-۱۳۰۶ش)، به کوشش محمد طاهر سیدزاده هاشمی، تهران، توکلی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۸ و ۱۵۷.

سفرنامه عیاشی، تحلیل و بررسی این سفرنامه به ویژه نکات آن درباره بقیع.

محمد أمحزون استاد تاریخ اسلام در دانشگاه جدّه است، وی در سفری که به مکه و مدینه داشته، سفرنامه عبدالله بن محمد عیاشی را مورد تحقیق قرار داده، و علت این کار را جامع بودن آن سفرنامه از باب مطالب ادبی، فکری، اجتماعی، اقتصادی دانسته است. وی آن متن را جامع تر از سفرنامه های دیگر که نوعاً تاریخی، سیاسی و نظامی هستند دانسته است.

این کتاب شامل: مقدمه و سه فصل و یک تحقیق از محقق کتاب است. فصل اول شامل: عصر اُبی سالم عیاشی، اوضاع مغرب در خلال قرآن یازده هجری و اوضاع مدینه زمانی که عیاشی به آن سفر کرده است. فصل دوم: معرفی عیاشی، معرفی سفرنامه ایشان، اساتید، شاگردان و تألیفات ایشان است. فصل سوم: بررسی کتابهای رحله عیاشی است که به خط ایشان و سه نسخه از آن می باشد. وی همچنین به مصادر اطلاعات وارد شده در آن سفرنامه پرداخته و نیز سفرنامه های که عیاشی نام برده، روش عیاشی و اسلوب آن را معرفی و بررسی کرده است.

در قسمت آخر به عنوان قسم المحقق مطالبی در باب مدینه، مسجد النبی (ص)، اهل مدینه، زمان ورودشان به مدینه، مدت اقامت و اماکن مدینه پرداخته است.

بقیع قبرستان قدیمی مدینه است که یهودی و غیریهودی، قبل از اسلام در آن دفن می شدند، برای آن

چندین نام است مانند بقیع الغرقد، چون درخت غرقد در آن وجود داشت و بقیع العمات، به دلیل دفن عمه های پیامبر(ص) که در شمال غربی آن دفن هستند. به محوطه بین بقیع و حرم پیامبر(ص) بین الحرمین می گفتند و همچنین بخشی در جوار آن که محله بنی هاشم نامیده می شد، چون بنی هاشم در آنجا ساکن بودند، مورد توجه وی بوده است.

برای بقیع فضیلت هایی است، از جمله اینکه پیامبر(ص) بسیار به زیارت این قبرستان می رفتند، در آن ائمه طاهرین، امام حسن مجتبی، امام زین العابدین، امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهم السلام دفن هستند و همچنین فاطمه بنت اسد مادر امیرالمؤمنین(ع) و عباس عموی پیامبر دفن هستند، این شش نفر در یک مکان در کنار هم دفن شدند.

دختران پیامبر(ص)، رقیه، ام کلثوم، زینب؛ و نیز همسران پیامبر، ام سعد، ام حبیبه، عایشه، سوده، جویریة، حفصه، صفیه، و زینب همگی در خانه ای که متعلق به عقیل بود دفن شدند. و همچنین خود عقیل که در منزلش در بقیع دفن شد، در کتاب یاد شده اند.

عمه های پیامبر(ص)، صفیه و عاتکه و نیز فاطمه ام البنین مادر حضرت عباس از دیگر مدفونین بقیع هستند که وی نام برده است.

وی جمعاً از ۳۵ قبر نام می برد و می افزاید که هزاران نفر از اصحاب و اهل بیت و علما و صلحا در آنجا دفن شده اند.

مأخذ

المدینه المنوره فی رحله العیاشی، محمد أمحزون، مقدمه: سامی الصقار، کویت، دار الارقم، بی تا، ۲۷۹ ص.

نیز نک-: مشاهدات عیاشی در بقیع؛ عیاشی، عبدالله بن محمد

سفرنامه محسن احمدوند ← سفر به بیت عتیق

سفرنامه محمدحسین فراهانی

سفرنامه محمدحسین فراهانی، معرفی این سفرنامه و نویسنده اش و بررسی مطالب آن درباره بقیع.

محمدحسین فراهانی (۱۲۶۴-۱۳۳۱ق) از شخصیت های دوره قاجار و از درباریان سلطنت ناصری است. او در چند سفر همراه ناصرالدین شاه بوده است؛ از جمله در سال ۱۳۰۲ق به همراهان پادشاه برای سفر حج پیوست. پس از توجه شاه برای تدوین خاطرات و مشاهدات و شنیده هایش، از ابتدای سفر خود را مهیا برای تألیف سفرنامه ای متمایز نمود. از اینرو از نخستین منازل، گزارش های سودمندی عرضه کرده است. معمولاً صاحبان سفرنامه ها از وسط راه یا پس از گذشت چند منزل به فکر نوشتن سفرنامه می افتادند.

سفرنامه فراهانی دارای مقدمه ای طولانی نیست، بلکه پس از مقدمه ای مختصر، وارد خود سفرنامه می شود.

وی شب جمعه چهارم شوال ۱۳۰۲ از طهران حرکت کرده و پانزدهم ربیع الاخر سال ۱۳۰۳ به طهران بازگشت. او در شش ماه و یازده روز از راه عمومی حج یعنی مسیری که در آن زمان، حجاج تهران و شمال ایران از آن مسیر به حج مشرف شده و از همان مسیر بازمی گشتند، این سفر را به پایان رساند.

این سفرنامه یکی از بهترین و منظم ترین سفرنامه های حج است، بیشتر از این روی که نظم خاصی را در بیان مسائل مختلف مربوط به شهرها دنبال کرده و آن را از آغاز تا پایان به کار می گیرد. وی در بیان اوضاع شهرهای میان راه، تقریباً به طور یکسان از همه چیز شهر، از جمعیت، طوایف ساکن، آب و هوا، محصولات، آثار تاریخی شامل مساجد و مدارس و جز آن سخن گفته و علاوه بر آن، متین و اصولی، توصیف خود را از آن شهرها ارائه می دهد. البته درباره برخی از شهرها، به خصوص درباره لاهیجان، آن هم در بازگشت، شرح بلندی دارد، اما به طور کلی درباره شهرهای ایران، به یک قیاس، آگاهی های مفصلی ارائه داده و نه تنها از عالمان و بزرگان شهر بلکه از بسیاری از کارگزاران جزء شهر و اعضای خاندان های شناخته شده شهر نیز اطلاعاتی را ارائه می دهد.

ص: ۳۷۷

یکی از جنبه های اطلاعاتی این سفرنامه که البته مانند آن در شماری دیگر هم وجود دارد، درباره شمار جمعیت شیعیان در نواحی مختلف قفقاز است. وی در این باره آگاهی هایی به دست داده و از شماری از مساجد، بویژه آنها که به دست شاه عباس ساخته شده یاد کرده است.

توجه وی درباره شیعیان سبب شده است تا از شیعیان مکه نیز گزارشی بدهد. وی درباره شمار آنان می نویسد: «و اهالی غالباً مذهب شافعی و حنفی دارند، و مالکی و حنبلی هم هست. و قریب شصت نفر شیعه دارد که اغلب همین مطوفین هستند که با عجم محشور و از سادات حسینی می باشند. و این شیعه ها چندان تقیه عجالاً ندارند، واضح و آشکار اظهار تشیع می نمایند، و بعضی از همین شیعه ها در ایام عاشورا روضه خوانی می کنند. از جمله سید ابوالفضل که یکی از مطوفین و داماد موسی بغدادی، که موسی بغدادی نیز شیعه و از تجار معتبر و اغلب معاملات شریف مکه و اعیان با اوست». این اطلاعات، نسبتاً تازه و جالب است.

اطلاعات

وی درباره شیعیان مدینه، یعنی نخاوله، می توانست بیش از این باشد، اما همان مقداری که آورده، بسیار سودمند است: «در شهر و قراء اطراف آن پانزده هزار خانوار سکنه دارد که قریب هشتاد هزار نفوس است. این جمعیت هفتاد هزار آن سنی اند که اغلب طریقه حنفی و شافعی دارند و قریب ده هزار آن شیعه اند. و شیعه آنها این چند طایفه است: نخاوله که خانه های آنها در جزو شهر و در بیرون سور مدینه نزدیک قبرستان بقیع است. و این طایفه اغلب فقیرند و زراعت و آبیاری اراضی و باغات دور شهر را می کنند. و حجّاج شیعه اغلب در خانه های نخاوله منزل می نمایند. بنی علی و هوب و فیروزه، این سه طایفه بعضی چادر نشین و برخی در قراء اطراف مدینه اند، و بعضی از اهالی عراق عرب اند که آباء و اجداد آنها در مدینه مجاور گشته و خودشان هم مانده و اغلب در وسط سور مدینه و بیرون مسکن دارند. و بعضی اشراف حسنی هستند که آنها هم در شهر متوقّف و از ملاک معتبر شهرند. و قریب چهار هزار شیعه در شهر و شش هزار در قراء اطراف شهر هستند».

گزارش او از بقیع مفصل است. ابتدا موقعیت جغرافیایی بقیع را توضیح داده، در ادامه برنامه روزانه بقیع در ایام حج را بیان کرده و اذعان می کند که هر روز درهای بقیع باز است و هر کس می خواهد می تواند برود و زیارت کند.

فصل بعد درباره مدفونین بقیع است و نویسنده در آن از بقعه زیبا و قبه حرم ائمه (ع) را گزارشی داده است. یک بخش سفرنامه درباره مدیریت بقیع و اخذ ورودیه از زائران ایرانی است. ورودیه یک قران تا پنج شاهی است. پس از پرداخت آن به هر گونه و به هر روشی می تواند زیارت کند و تقیه لازم نیست. آنگاه از بیت الاحزان سخن به میان آورده و اطلاعات سودمندی عرضه کرده است. سپس به بقعه ها و مقابر عثمان بن عفان، فاطمه بنت اسد و عمات حضرت رسول می پردازد و در آخر از اسماعیل و اسماعیلیه یاد کرده است.

فراهانی اطلاعات خود را نه تنها از منابع شفاهی بلکه از منابع مکتوب نیز برگرفته است. نیز از نوشته های جدید مانند سفرنامه فرهاد میرزا نیز استفاده کرده است. این استفاده، نشان می دهد که وی تحت تأثیر ادبیات سفرنامه نویسی دوره قاجاری بوده است. وی حتی از سفرنامه ناصر خسرو بهره برده و مطالبی از آن را مفصل نقل کرده است.

سفرنامه فراهانی دو بار چاپ شده است. یک بار به کوشش حافظ فرمانفرمائیان در سال ۱۳۴۲ش که توسط مرکز تحقیق و مطالعه تمدن و فرهنگ ایران و خاورمیانه دانشکده ادبیات چاپ شده و همراه با فهرس تفصیلی است. چاپ دوم آن به کوشش مسعود گلزاری در سال ۱۳۶۲ش توسط انتشارات فردوسی منتشر شده است.

مآخذ

سفرنامه فراهانی، به کوشش مسعود گلزاری، تهران، فردوسی، ۱۳۶۲؛ سفرنامه محمد حسین فراهانی، به کوشش حافظ فرمانفرمائیان، تهران، مرکز تحقیق و مطالعه، ۱۳۴۲؛

ص: ۳۷۸

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۱۱ - ۱۴.

نیز نک- : محمد حسین فراهانی

سفرنامه مکناسی ← احراز المعلى و الرقيب؛ رحله مکناسی

سفرنامه مکه از مؤلف ناشناخته در ۱۲۸۸ق

سفرنامه مکه از مؤلف ناشناخته در ۱۲۸۸ق، سفرنامه ای از دوره قاجاری بعد از تخریب اول بقیع.

سفرنامه ای به نام سفرنامه مکه در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری درج شده که توسط سید علی قاضی عسکر تصحیح شده و تاریخ اتمام سفرنامه ۱۲۸۸ق است. از محتوای آن پیداست که متعلق به دوره ناصری است و نویسنده آن از اعیان دربار و از شخصیت های مقرب به ناصرالدین شاه و دارای روابط نزدیک با او است. حتی در سفر عتبات همراه ناصرالدین شاه بوده و ارادت کامل نسبت به او دارد. مؤلف از راه نجف اشرف و همراه کاروانی از این شهر عازم حرمین شده است. البته از طریق جبل رفته و برگشته است.

بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است و مشکلات آن دوره حجاج در بقیع را به خوبی گزارش کرده است. مؤلف بعد از تخریب بقیع در ۱۲۲۱ و سیطره کامل آل سعود و وهابیون بر بقیع به آنجا رفته است. اما با قلم عامیانه و ساده وضعیت اسفبار بقیع را شرح می دهد. اطلاعات او بسیار سودمند است و برای طرح های تحقیقاتی مناسب است. در پایان بخش بقیع از پادشاه ایران تقاضا می کند تا مخارج ساخت بقیع را بپردازد نیز مخارج مستخدمین بقیع و مسجدالنبی را بپردازد تا اینقدر شیعیان ایرانی اذیت نشوند.

مأخذ

سفرنامه حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۵۸۶ - ۵۸۸.

سفرنامه مکه از نویسنده ناشناخته در ۱۲۹۹ق

سفرنامه مکه از نویسنده ناشناخته در ۱۲۹۹ق، گزارش سفر یک روحانی ایرانی مقیم نجف اشرف در سال ۱۲۹۹ق از مکه، مدینه و بقیع به صورت روزانه.

مؤلف این سفرنامه خودش را معرفی نکرده و نامش را ننوشته است؛ فقط خود و اثرش را «روزنامه سفر خیریت اثر اقل العلماء به مکه معظمه از نجف اشرف، روز دوشنبه چهارم ذی قعدة سنه ۱۲۹۹» معرفی کرده است.

نشانه های عالم بودن او اندک است. از خود و خانواده اش شامل مادر و خواهرش، فراوان سخن گفته است. از همراهانش فراوان یاد کرده؛ اما این اشخاص تکراری و ناشناس هستند.

متن این سفرنامه در میان نسخه های خطی مرحوم میرجلال الدین محدث ارموی بوده که به کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی در قم منتقل شده است.

این نسخه توسط رسول جعفریان تصحیح و در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری آمده است.

مؤلف درباره موضوعات جغرافیایی، مثل دهات و محل های خاص اطلاعات سودمند داده است، به طوری که این سفرنامه برای پژوهشگران می تواند راه گشا باشد. در بخش بزرگی از این مسیر، طایفه حرب زندگی می کردند و بیشتر کارشان راهزنی و یا گرفتن پول زور از حجاج از طریق رؤسا و مشایخشان بود. گاه روستای شیعه هم در این میان یافت می شد. یکی از آنها ده ابوزباح بوده که مؤلف ما در باره اش می نویسد: «این ده ابوزباح همش شیعه است و مال شیخ علی است شاگرد شیخ مرتضی. اول همگی سنی بودند، او آمد به مکه در مراجعت، این جا ماند و این ها [را که] قریب دو هزار نفر هستند، شیعه کرد. چهارطرف حربی هستند و این یک ده شیعه، قنات و باغات زیاد دارد.»

مؤلف به برخورد عربها با ایرانی ها و شیعیان اشاره می کند. خشونت، غارت اموال، باج گیری، حتی هتک ناموس و کشتن حجاج موضوعی است که توجه بسیاری از سفرنامه نویسان را جلب کرده است. این مؤلف هم مثل دیگران به این موضوع پرداخته است. مؤلف چنین نوشته است: امروز در حرم خواجه ها خیلی به عجم اذیت کردند،

بهبانان می گرفتند، کتک می زدند، هر چه توی جیب بود خالی می کردند، و لباسش را می زدند. حتی ایلچی ها هم خیلی به ایرانی ها تعدی کردند.

در موردی دیگر می نویسد: خواجه ها بنا کردند عجم ها را زدند. ده نفر را سر و دست شکستند و کفش های آن ها را نگاه داشتند ندادند؛ و هر که نزدیک می رفت می زدند.

آنها پانزده نفر از خواجه ها و شریف عون معتقد به تشیع را حبس نمودند. نیز حرف زدن با عجم را ممنوع کرده و در صورت تخلف پانزده روز حبس و پنجاه لیره جریمه می شود.

وی در مقایسه میان مردم مدینه و مکه، مردم مدینه را مردمانی بد و مؤذی معرفی می کند.

غیر از این مطالب، نکات دیگری درباره بقیع دارد که در مقاله جشن عاشورا آورده ایم.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۷۳۶-۷۳۹.

نیز نک- : جشن عاشورا

سفرنامه مکه تألیف عبدالحسین خان میرپنجه افشار ← عبدالحسین خان میرپنجه افشار

سفرنامه مکه تألیف میرزا علی هسته ای اصفهانی ← هسته ای، میرزا علی

سفرنامه مکه میرزا جلایر ← میرزا جلایر

سفرنامه مکه نوشته ایازخان قشقایی ← آزادی در زیارت

سفرنامه مکه نوشته عصمت السلطنه ← عصمت السلطنه

سفرنامه منظوم حج، بانوی اصفهانی (شهربانو بیگم) ← شهربانو بیگم

سفرنامه میرزا داود: وزیر و ظایف ← میرزا داود

سفرنامه وزیر و ظایف ← میرزا داود

سفرنامه هدایه السبیل و کفایه الدلیل ← هدایه السبیل

سفیان بن حارث، از صحابه رسول خدا و مدفون در بقیع.

سفیان یکی از صحابه رسول خدا(ص) بود. درباره وی گفته اند که روزی اطراف خانه عقیل به کنجکاو و جستجو پرداخت؛ عقیل از او پرسید دنبال چه هستی؟ گفت: دنبال محل قبری برای خود می گردم. عقیل نیز او را به خانه خود برد و قبری برای وی حفر کرد. دو روز نگذشت که سفیان بن حارث وفات یافت و این در سال بیست هجری بود؛ لذا وی را همان جا مدفون ساختند. عقیل نیز وقتی وفات یافت کنار او مدفون شد. در آن هنگام به این مکان مشهد عقیل می گفتند.

مأخذ

تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۶۶.

نیز نک- : دار عقیل

سقزی، عبدالمجید ← مجدی میرزا عبدالمجید محمود

سکین بن دومه ← ابوهریره دوسی

سکینه بنت الحسین(ع)

سکینه بنت الحسین(ع)، دختر امام حسین(ع)، و مدفون در بقیع.

سکینه دختر رباب بنت امرء القیس و حسین بن علی(ع) بود. یعنی پدر بزرگ مادری او از شعرای بزرگ عرب و بسیار مشهور بود. امام حسین(ع) او را بسیار دوست می داشت. این محبت نه تنها چون دخترش بود بلکه به دلیل اخلاقیات و سجایای نیکوی سکینه بود. او دارای مکارم اخلاقی، مناقب فاخر، فضایل انسانی و کمال و جمال بود به همین دلیل او را ملقب به عقیله قریش دانسته اند. اهل ذوق و ادب بود و جلسات نقد شعر نیز برگزار می کرد.

او در حادثه کربلا ۱۵ تا ۲۲ ساله بود. برخی منابع نوشته اند در کربلا با عبدالله بن حسن مجتبی(ع) پسرعمویش ازدواج کرد. البته عبدالله در کربلا به شهادت رسید. سکینه سپس با مصعب بن زبیر ازدواج کرد.

سکینه در مدینه سکونت داشت و در سال ۱۱۷ق در حال که ۸۰ سال داشت درگذشت. شیبیه بن نضاع المقرئ بر او نماز گذارد و در بقیع به خاک سپرده شد.

ص: ۳۸۰

انساب الاشراف، بلاذری، به کوشش محمدباقر محمودی، بیروت، مؤسس الاعلمی، ص ۱۹۷؛ الطبقات الكبرى، ابن سعد، بیروت، دارصادر، ج ۸، ص ۴۷۵؛ معجم البلدان، یاقوت حموی، قاهره، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص ۴۶۸.

سکینه سلطان ← وقار الدوله

سلام بر بقیع

سلام بر بقیع، درود رسول اکرم(ص) بر اموات و خفتگان در بقیع.

حضرت محمد(ص) همانگونه که بر مردم زنده، سلام را لازم می دانست و به هنگام دیدن هر فرد حتی افراد خردسال، به آنان سلام می کرد، وقتی به بقیع می رفت به اموات و مردگان هم سلام می نمود. در روایتی از حضرت چنین نقل شده که در بقیع خطاب به مدفونین فرمود:

«السَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ، وَإِنَّا إِن شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْغَرْقَدِ. اللَّهُمَّ لَا تَحْرِمْنَا أَجْرَهُمْ وَلَا تَفْتِنْنَا بَعْدَهُمْ. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا وَلَهُمْ».

از عایشه نقلی است: برخی شب ها شاهد بوده رسول خدا(ص) به آرامی از بستر بر می خاست و بیرون می رفت. یک بار او را دنبال کرد و دید که حضرت به بقیع رفت و به دفن شدگان سلام عرض کرد و برای آنان طلب استغفار کرد. از همو نقل شده است که پیامبر وقتی در آخر شب به بقیع می رفت، می فرمود: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَآتَاكُمْ مَا تُوْعَدُونَ غَدًا مُؤَجَّلُونَ وَإِنَّا إِن شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْغَرْقَدِ».

همچنین نقل شده است که حضرت در برابر بقیع می ایستادند و می فرمودند: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا أَهْلَ الْقُبُورِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُسْلِمِينَ».

این روایات گویای احترام و منزلتی است که حضرت برای اموات بقیع قائل بود و چون زنده ها به آنان درود و سلام می فرستاد.

رسول اکرم(ص) گویا به دستور الهی آخرین بار و چند روز قبل از رحلت، به بقیع رفت. در آنجا ضمن استغفار بر گذشتگان، سخنان پرباری بیان فرمودند نیز سلامی بر اموات گفتند که به عنوان السلام علی البقیع معروف است: السلام علی البقیع وماضٍ من الانبياء والمرسلين والصدیقین والشهداء والصالحین. یعنی درود بر بقیع و بر آن پیامبران و فرستادگان و صدیقین و شهیدان و نیکان که در بقیع آرمیده اند.

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۷، ص ۳۲۸؛ دائرهالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۳؛ التعریف بما

آنست دار الهجرة، المطری، مدینه، المكتبه العلمیه، ۱۳۷۲ق، ص ۴۱؛ الکافی، ثقه الاسلام کلینی، به کوشش غفاری، تهران، دار الکتب، ج ۴، ص ۵۵۹؛ زهه الناظرین، سید جعفر بن اسماعیل مدنی برزنجی، قاهره، ۱۹۹۸م، ص ۲۷۹.

نیز نک- : سلام در احادیث

سلام بر فاطمه (ع) در بقیع

سلام بر فاطمه (ع) در بقیع، توصیه به سلام بر فاطمه (ع) به هنگام زیارت مرقد ایشان.

شیخ ابوالعباس مرسی روایتی نقل کرده که می گوید: وقتی به زیارت بقیع رفتید و به مرقد عباس رسیدید، بر فاطمه (ع) احترام کرده و این متن را به عنوان درود بر ایشان بخوانید: السلام علیک یا فاطمه یا بنت سید المرسلین، السلام علیک یا خیر من ولدت البنات و البنین، السلام علیک یا ام سیدی شباب اهل الجنه اجمعین، السلام علیک یا سیده نساء العالمین، السلام علیک یا حلیله حامی حوزة الدین، السلام علیک و رحمه الله و برکاته.

این روایت را العباسی (سده ۱۰ق) در کتاب عمدہ الاخبار آورده است. این کتاب از آثار مهم بقیع شناسی است.

فاطمه (ع) بعد از وفات پدرش، هفتاد روز بیشتر زندگی نکرد، پس از درگذشت شبانه توسط مردان و زنان نزدیک، بدون اعلام عمومی و بدون اینکه مردم بدانند، بنا بر نقلی به بقیع حمل شد و در محلی دفن شد که اکنون مرقد امام حسن بن علی (ع) در کنار آن است.

مأخذ

عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمد بن عبدالحمید العباسی، به کوشش محمد الطیب الانصاری و حمد الجاسر، المدینه المنوره، المكتبه العلمیه، بی تا، ص ۱۵۵.

ص: ۳۸۱

سلام در احادیث اهل سنت، سلام رسول خدا(ص) بر خفتگان در بقیع.

حداقل دو حدیث از رسول خدا(ص) نقل شده که با واژه سلام بر اموات بقیع درود فرستاده است. این روایات معمولاً به عنوان فضایل و محاسن بقیع ذکر شده است. مهم تر اینکه این احادیث در منابع روایی وهابیت هم آمده است. سلام بر اموات، تکریم و بزرگداشت و احترام به مردگان است و در سیره رسول خدا(ص) چنین عملی به عنوان یک وظیفه شرعی مورد تأکید قرار گرفته است. به طوری که مسلمانان با اقتدا بر سیره نبوی باید همین اعمال را انجام دهند و اموات را مورد تکریم قرار داده و به آنان احترام بگذارند. در حالی که خط مشی وهابیون خلاف این است و مدعی هستند که تکریم اموات نوعی شرک است.

متن «روایات سلام بر اموات» چنین است:

عایشه از قول حضرت رسول(ص) می گوید: السلام علیکم دار قوم مؤمنین (الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه، ص ۵۹۶)

در روایت دیگر از عایشه نقل شده که خداوند توسط جبرئیل به رسول خدا(ص) امر کرد تا به بقیع رفته و برای اموات استغفار نماید. عایشه هم همراه حضرت روانه بقیع می شود و به هنگام رسیدن به بقیع از حضرت می پرسد چگونه برای اموات استغفار کنم. حضرت در پاسخ می فرماید بگو: السلام علی اهل الدیار من المسلمین و المؤمنین.

هر دو روایت از نظر سند و سلسله راویان مشکلی ندارد. به همین دلیل تقریباً در همه مجامع روایی مهم اهل سنت از قدیم تا کنون آمده است. اما از نظر محتوایی، سلام یعنی آرزوی سلامتی و اینکه بدون مشکل و آسیب در برزخ حیات داشته باشد، سپس در قیامت به خوبی و سعادت مندی محشور شده و در خدمت اسلام و قرآن باشند. به عبارت دیگر دلالت التزامی «سلام بر بقیع» تکریم اموات و بزرگداشت آنان است. این نکته با خط مشی وهابیت تعارض دارد. هم اکنون شرطه ها یا مأمورین امر به معروف که اطراف بقیع؛ حتی در مسجد نبوی و در کنار بقعه خضرا و حرم نبوی حضور دارند تأکید می کنند که فقط قرآن و نماز خوانده شود و با هر گونه دعا خواندن یا بردن زیارتنامه و کتب ادعیه و سلام دادن بر پیامبر(ص) و بقعه نبوی مخالفت و برخورد می نمایند.

مآخذ

الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه، صالح بن حامد سعید الرفاعی، المدینه المنوره، دارالخصیری، ۱۴۱۸ق، ص ۵۹۶-۵۹۷؛ السنن الکبری، احمد بن شعیب النسائی، به کوشش سید الجلیمی و صبری الشافعی، قاهره، نشر مکتبه السنه، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۷۹ و ج ۵، ص ۲۴۹؛ عمل الیوم اللیله، احمد بن شعیب النسائی، به کوشش فاروق حماده، ریاض، مطبعه النجاح، ۱۴۰۱ق، ص ۲۷۹.

نیز نک-: سلام بر بقیع

سلجوقیان، اهتمام این سلسله حکومتی به عمران و آبادانی بقیع.

رکن الدین ابوالمظفر مشهور به برکیارق (۴۷۴ یا ۴۷۱-۴۹۸ق) چهارمین پادشاه سلاجقه، بر عراق و عتبات عراق و نیز مکه و مدینه حاکمیت داشته و علاقه خاصی به عمران و شکوه مکان های مقدس داشت. در همین دوره ابوالفضل اسید مشهور به مجدالملک قمی یا مجدالملک بلاسانی را برای عمران بقیع در مدینه مأمور کرده بود. مجدالملک قمی (مقتول ۴۹۲ق/ ۱۰۹۹م) در این زمان وزیر برکیارق بود. مجدالملک قمی کارشناس و معماری را برای تعمیر و ترمیم قبه مزار ائمه (ع) و عباس بن عبدالمطلب به مدینه اعزام کرده بود. این معمار در ۴۹۵ق کشته شد. با توجه به اینکه خود مجدالملک قمی در ۴۹۲ق به قتل رسیده بود، در واقع به هنگام قتل معمار و کارشناس اعزامی، خود مجدالملک قمی در قید حیات نبود و سه سال پیش از قتل معمار، خودش نیز به قتل رسیده بود.

مجدالملک از وزیران و مستوفیان کاردان دولت سلجوقی بوده و به داشتن فضل و دوستی با فضلا و شعرا

ص: ۳۸۲

معروف بود و معتقد به مذهب شیعه بوده است. او برای مشاهده ائمه اطهار(ع) در بقیع، کاظمین، حضرت عبدالعظیم(ع) در ری بارگاه ساخت. پیکرش را پس از قتلش در جوار بارگاه امام حسین(ع) به خاک سپردند.

مآخذ

دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۳۹۳؛ الکامل فی التاریخ، ابن اثیر، ج ۱۰، ص ۳۵۲.

سلطان حسین تابنده گنابادی ← خاطرات سلطان حسین تابنده گنابادی

سلطان محمود دوم ← محمود عثمانی دوم

سلطان محمود غزنوی

سلطان محمود غزنوی، مهم ترین پادشاه ترک نژاد سلسله غزنوی در سده ۴ و ۵ ق و تعمیر کننده بقعه حرم ائمه در بقیع.

غزنویان سلسله ای از پادشاهان بودند که بین سال های ۳۶۶ تا ۵۸۳ ق در شهر غزنه (شهری در شرق افغانستان کنونی و ۱۵۰ کیلومتری کابل) به حکومت رسیدند. سلطان محمود غزنوی قدرتمندترین پادشاه این سلسله بر نواحی وسیعی از ایران، شبه قاره، تخارستان و سیحون حکم راند. فتوحات او در هند و آسیای مرکزی، غنایم و ثروت زیادی نصیبش کرد و قدرت او را افزایش داد. سلطان محمود غزنوی بین سال های ۳۸۹ تا ۴۲۱ ق حکومت را در دست داشت. در این دوره فرهنگ و ادبیات رشد چشمگیری کرد. چون محمود به علوم علاقه خاص داشت و از عالمان حمایت می کرد. دربارش محل رفت و آمد شعرا و دانشمندان بود. گفته اند صدها شاعر و ادیب در دربار محمود حضور داشتند. نیز اقدامات و فعالیت های مذهبی و دینی داشت. برخی اسناد اقدام او برای تعمیر بقعه حرم ائمه بقیع را تأیید کرده است.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، تهران، ۱۳۸۹، ج ۱۱، ص ۵۱۶؛ «فاجعه بقیع: داغی فراموش نشدنی»، محمد ابراهیم فلاحی، اخبار شیعیان، ش ۴۷، مهر ۱۳۸۸، ص ۳۸.

سلطان مراد میرزا ← دلیل الانام فی سبیل زیاره

سلف الامه

سلف الامه، وصف مدفونین بقیع در حدیث نبوی.

بر اساس گزارش ابن عساکر (۶۱۴-۶۸۶ ق) در کتاب اتحاف الزائر رسول خدا(ص) در بسیاری از روزها یا شب ها برای زیارت اموات بقیع به آنجا می رفت. اموات مدفون را با عنوان سلف الامه خطاب می کرد. سلف الامه، مقلوب امت سلف یا امت پیشین به معنای گذشتگان و کنایه از پیشگامان، نخبگان و شخصیت های مؤثر و کارآمد است.

اتحاف الزائر، عبد الصمد بن عبد الوهاب بن عساكر، به كوشش مصطفى عما منلا، مدینه، مركز بحوث و دراسات، ۲۰۰۵م، ص ۹۵.

سلمان فارسی و بقیع

سلمان فارسی و بقیع، رؤیت نشانه نبوت بر بدن رسول خدا(ص) در بقیع توسط سلمان.

سلمان فارسی ملقب به ابو عبدالله (در گذشت مدائن ۳۶ق) از اصحاب برجسته رسول خدا(ص) بود. اصالت او از ایران و جی اصفهان یا رامهرمز بود. از نوجوانی و جوانی در پی یافتن دین صحیح بود. از اینرو به جاهای مختلف مسافرت کرد. بالاخره به حجاز رفت و به اسارت بنی کلب درآمد. رسول خدا(ص) او را خرید و در سال اول قمری آزاد کرد. او با تمام وجود در خدمت اسلام و پیامبر(ص) بود. پس از وفات آن حضرت، مدافع وصی او یعنی علی بن ابی طالب بود. بالاخره به اذن امام علی(ع) به ولایت مدائن منصوب شد و در همانجا درگذشت و نزدیک ایوان کسری به خاک سپرده شد و اکنون مرقدش در آنجا زیارتگاه است.

سلمان از بزرگان ایران شنیده بود که پیامبری با مهر و مُهر نبوت بر کتفش ظهور می کند. او در صدد بود این علامت را ببیند. روزی رسول خدا(ص) برای تشییع و دفن یکی از انصار به بقیع آمده و در گوشه ای نشسته بود. سلمان در صدد برمی آید خاتم (مهر) نبوت را ببیند. رسول خدا(ص) متوجه شده و لباس خود را کنار می زد. سلمان با دیدن مهر نبوت روی آن افتاده و شروع به

بوسیدن می کند (دلائل النبوه، ص ۴۲؛ الغاراه، ص ۴۳۲؛ المعجم الكبير، ج ۶، ص ۲۲۵).

مآخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۱۱۹؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۹، ص ۸۲۲؛ دلائل النبوه، اسماعیل بن محمد التیمی الاصفهانی، ریاض، دارطیبه، ۱۴۱۶ق؛ الغاراه، ابراهیم بن محمد ثقفی، ترجمه عزیزالله عطاردی، تهران، انتشارات عطارد، ۱۳۷۳؛ المعجم الكبير، سلیمان بن احمد الطبرانی، به کوشش حمدی السلفی، بغداد، دارالعربیة للطباعة، ۱۳۹۹ق.

سلمه بن اکوع

سلمه بن اکوع، صحابی رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابومسلم سلمه بن اکوع در بیعت رضوان با پیامبر بیعت کرد و تا آخر عمر در کنار آن حضرت ماند. او فردی شجاع، خبیر و آگاه بود.

سلمه بن اکوع همراه پیامبر در جنگ های مختلفی شرکت داشت. برخی مورخین غزواتی را که او در آنها حضور داشت، هفت جنگ دانسته اند. گفته خودش هم مؤکد اینست که در هفت غزوه همراه رسول اکرم(ص) بوده و در هفت مرحله با مبارزان و مجاهدان از مدینه خارج شده است. اما پس از رحلت رسول اکرم(ص) وی در کنار خلفای سه گانه وفاداری خود را اظهار نمود. او در سال ۳۲ق بدرود حیات گفته و در بقیع به خاک سپرده شد. اما مؤلف الروضه المستطابه وفات او را در سال ۷۴ و عمرش را هشتاد سال می داند.

مآخذ

«خفتگان در بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۷۵؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۶-۴۷؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار الکتب العلمیه، بی تا، ج ۵، ص ۱۸۰.

سلمه بن سلامه

سلمه بن سلامه، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابوعوف سَلَمَه بن سلامه بن وقش الانصاری یکی از هفتاد بیعت کننده با رسول اکرم در عقبه سوم است. اینان به نمایندگی از مردم مدینه به مکه رفتند و با پیامبر اکرم(ص) بیعت کردند و حضرت را به مدینه دعوت نمودند. پس از بیعت، تمامی عمرش را در راه بسط و ترویج اسلام گذراند. مورخین تصریح کرده اند در همه غزوات همراه رسول اکرم حضور داشت. البته اجماع و توافق هست که سلمه در عقبه اول همراه با شش نماینده دیگر مردم مدینه حضور داشت.

او را از فضیلتی صحابه دانسته اند، نیز از مجاهدینی که همه عمر را به جهاد پرداختند. چون پس از رحلت رسول الله(ص) فعالانه برای توسعه قلمرو اسلامی می کوشید و در جریان موسوم به فتوحات شرکت فعال داشت. به همین دلیل خلیفه دوم،

عمر بن خطاب او را به عنوان جانشین خودش و امیر مدینه گماشت.

او در سال ۴۵ق یا ۳۴ق در گذشت. به هنگام وفات عمرش هفتاد سال بود. پس از تغسیل و تکفین در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۶.

سلمه بن عبدالله

سلمه بن عبدالله، از اصحاب پیامبر(ص) و کارگزاران دولت امام علی(ع) و مدفون در بقیع.

نام مادرش هند یا رمله مشهور به ام سلمه است که پس از درگذشت شوهرش عبدالله بر اثر جراحات جنگ احد، با رسول خدا(ص) ازدواج نمود. ام سلمه از پیشتازان در ایمان آوردن به نبوت، رسالت و اسلام بود، مخفیانه در خانه ارقم بن ابی ارقم خدمت حضرت رسید و اظهار اسلام نمود. در حالی که برادرش عبدالله و عمویش ابوجهل به شدت مخالف اسلام و مسلمانان بودند. همسر نخست او و پدر سلمه، عبدالله بن عبد الاسد مکنی به ابو سلمه پسر عمه حضرت رسول(ص) بود. پدر و مادر سلمه پیش از هجرت به حبشه ازدواج کردند و سلمه در حبشه متولد شد.

سلمه همراه پدر و مادرش پیش از پیمان عقبه اول به مکه بازگشتند؛ زیرا فکر می کردند شرایط بهتر شده

ص: ۳۸۴

است. اما با مشاهده خرابی اوضاع مکه قصد مهاجرت به یثرب را داشتند که بنی مخزوم مانع شدند. ابو سلمه به تنهایی به یثرب رفت. از اینرو خویشاوندان سلمه را از مادرش گرفتند اما با مقاومت مادر، دست سلمه آسیب دید. ام سلمه حدود یک سال در بیابان های بین مکه و مدینه ماند تا اینکه فرزندش را ستاند و راهی یثرب شد. رسول خدا(ص) سلمه را بسیار گرامی می داشت (تاریخ اسلام، ج ۵، ص ۴۸۸-۴۸۹). او در دوران حکومت امام علی(ع) در کنار حضرت و از کارگزاران حضرت بود. در نبردهای جمل و صفین حضور داشت. مدتی فرماندار بحرین بود و بالاخره در سال ۸۳ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

الاستیعاب، ابن عبد البر، به کوشش البجاوی، بیروت، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۱۱۵۹؛ اسد الغابه، ابن اثیر، بیروت، دارالکتاب العربی، بی تا، ج ۵، ص ۵۶۰؛ الاصابه، ابن حجر عسقلانی، به کوشش علی معوض، بیروت، ۱۴۱۵ق، ج ۸، ص ۴۰۴-۴۰۵؛ الامامه و التبصره، ابن بابویه، قم، مؤسسه امام هادی(ع)، ۱۴۰۴ق، ص ۴۵-۴۶؛ تاریخ الاسلام، ذهبی، به کوشش عمر عبد السلام، بیروت، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص ۴۸۸-۴۸۹؛ السیره النبویه، ابن هشام، به کوشش محمد محیی الدین، قاهره، ۱۳۸۳ق، ج ۲، ص ۳۲۱؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار صادر، بی تا، ج ۸، ص ۸۶ و ج ۳، ص ۲۳۹.

سلیم خان تکابی

سلیم خان تکابی، زائر بقیع در ۱۳۱۰ق و مؤلف گزارشی درباره این قبرستان.

حاجی سلیم خان از شخصیت های دوره قاجاریه و از خان های کرد منطقه تیکان تپه یا تکاب امروزی بوده است. او همراه با نزدیکان و اقوام به حج رفته و مشاهدات و شنیده های خود را یادداشت نموده و سفرنامه ای با عنوان حج نامه ساخته است.

سلیم خان سفرش را از ماه شعبان سال ۱۳۱۰ آغاز و در ۲۸ ربیع الثانی ۱۳۱۱ به اتمام رسانده است. از اینرو این سفر نه ماه به طول انجامیده است.

حاجی سلیم خان در تکاب موقعیت ممتاز و منحصر به فردی داشته و در همین سفر، زمانی که به تبریز رسیده نزد مظفرالدین میرزای ولیعهد رفته و ضمن اجازه گرفتن از او برای رفتن به سفر حج، از او نشان و درجه سرتیپی و خانی دریافت کرده است. نیز ولیعهد دستور داد تا به سفیر کبیر ایران در استانبول، ناظم الدوله میرزا ملکم خان، گفته شود که احترامات لازمه را نسبت به سلیم خان مبذول دارند و او هم چنین کرده و وی در سفرنامه از این مسأله یاد کرده است.

بر اساس برخی اسناد سلیم خان پیش از سال ۱۳۲۶ق در گذشته است.

گزارش او از بقیع مفصل است. البته ساختار و نوع مطالب او با دیگر سفرنامه ها متمایز و متفاوت است. چون سلیم خان بیشتر زیارت نامه هایی که قرائت می کرده را گزارش کرده و روش و آداب زیارت مراقد را توضیح می دهد. بهرحال آزادی عملی که زائران داشته اند و به راحتی به زیارت می پرداخته اند، قابل توجه است. او همچنین در اثر خویش دیگر جنبه های جذاب

بقیع و زیارت بقیع را توضیح می دهد.

مأخذ

تاریخ و جغرافیای میاندوآب و تکاب و شاهین دژ، جمشید محبوبی، ۱۳۷۰؛ تکاب افشار، علی محمدی، ۱۳۶۹؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۹-۱۰.

نیز نک- : حج نامه

سلیمان العُماری المالکی

سلیمان العُماری المالکی، دانشمند زاهد مالکی و مدفون در بقیع.

ابو ربیع سلیمان العُماری المالکی، تاریخ تولد او در منابع نیامده اما در سده ۷ ق می زیسته است. او مفتی پیروان مالکیه و فقیه مالکیان در مدینه بود. نیز گرایش عرفانی و زاهدانه داشت. در مدرسه شهابیه در مدینه ساکن بود. بالاخره پس از عمری تلاش علمی و اجتماعی در مدینه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۲۲۵-۲۲۷.

ص: ۳۸۵

سلیمان عثمانی قانونی، از پادشاهان برجسته عثمانی و آباد کننده بقیع.

از او به نام های سلیمان اول؛ سلیمان خان اول؛ سلطان سلیمان خان بن سلیم شاه یاد شده است. دهمین و بزرگترین سلطان عثمانی است که در ۹۰۰ ق زاده و در ۹۲۶ ق بر تخت سلطنت جلوس کرد؛ و تا ۹۷۴ ق سال درگذشت، حاکمیت را بر عهده داشت. او سلطانی مقتدر بود؛ برای عظمت عثمانی بسیار کوشید و قلمرو عثمانی را توسعه بخشید. از سوی دیگر به ادبیات، شعر و تاریخ علاقه داشت و آثاری از او باقی مانده است. در مناطق تحت امر خود، آبادانی را رواج داد و با فقر و تبعیض مبارزه می کرد.

او به ویژه مکه و مدینه را بازسازی کرد و بر آبادانی آنها افزود. از جمله در سال ۹۵۰ ق مرقد عایشه را مرمت کرد و توسعه داد و جاهایی از این بقعه را کاملاً بازسازی کرد، به طوری که مقبره های ام کلثوم بنت رسول الله و رقیه در آن بقعه قرار می گرفتند.

اولیا چلبی در سده ۱۱ ق با سفر به مدینه و بقیع و مشاهده اقدامات سلطان سلیمان، گزارشی درباره آن در سفرنامه خود آورده است.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۹، ص ۸۳۴-۸۳۵؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، القا، ۱۹۹۹ م، ص ۱۵۰.

سمره بن جندب

سمره بن جندب، صحابی و مدفون در بقیع.

سمره بن جندب بن هلال بن حریج مره بن هزن بن عمرو، مکنی به اباسلیمان در سال دوم یا سوم قمری دعوت رسول الله (ص) را پذیرفت؛ هر چند از آغاز مسلمانی نسبت به فرایض بی مبالاتی داشت. درباره شرکت او در غزوات، گزارش روشنی در تاریخ دیده نمی شود.

زراره از حضرت امام محمد باقر (ع) نقل می کند که فرمودند: سمره بن جندب درخت خرمایی در باغستان مردی از انصار داشت. خانه انصاری در ابتدای باغ بود و سمره هر گاه می خواست وارد باغ شود، بدون اجازه می رفت کنار درخت خرمایش. انصاری تقاضا کرد که هر وقت می خواهی داخل باغ شوی، اجازه بگیر. سمره به سخن او ترتیب اثر نداد و بدون اجازه وارد می شد. انصاری به حضرت رسول (ص) شکایت برد و جریان را عرض کرد. حضرت از پی سمره فرستاده و او را از شکایت انصاری آگاه کردند و دستور دادند هر گاه خواستی داخل شوی، اذن بگیر. سمره امتناع ورزید. آن جناب فرمود: پس درخت خود را بفروش. قیمت زیادی هم به وی پیشنهاد کردند. او راضی نشد. پیامبر (ص) قیمت پیشنهادی را بالا و بالاتر برد، اما او نپذیرفت. تا اینکه فرمودند: در مقابل این درخت، درختی در بهشت برایت ضامن می شوم. او باز از واگذاری درخت امتناع

کرد. سپس رسول اکرم به صاحب باغ دستور داد برو و درخت را از جا کنده، در برابرش بینداز که در اسلام زیان و زیان رساندن به دیگران مجاز نیست.

سمره بن جندب، حتی در دوران خلافت خلیفه دوم به فروش خمر می پرداخت. وقتی به عمر خبر رسید که سمره شراب می فروشد، گفت: خدا بکشد سمره را، مگر نمی داند که پیامبر - که درود و سلام خدا بر او باد - گفت: خدا لعنت کند یهود را، خدا بر آنها فروش پیه را حرام کرد اما آنها بردند و فروختند.

سمره بن جندب، افزون بر فروش شراب، به دستور معاویه، آیاتی را که در فضیلت علی(ع) آمده بود در شأن ابن ملجم مطرح کرد و روایاتی را به پیغمبر خدا(ص) نسبت داد که خود، ماجرای مفصل دارد و از حدّ نوشتار کنونی خارج است. سمره بن جندب در کنار خلفا حضوری فعال داشت و در دوران معاویه، مدتی فرمانداری بصره به او وانهاده شد و در آنجا مسکن گزید و لکن طبق برخی نقل ها، از فرمانداری عزل گردید، مریض شد و به مدینه بازگشت.

سمره بن جندب، نفرین شده پیامبر(ص) است؛ زیرا

پیامبر از احوال او ناخشنود بوده و نفرینش کرد که خداوند در دنیا نیز او را به آتش بیفکند. در اثر این نفرین او در درون خود، احساس سوزش و حرارتی شدید می کرد و همواره سعی می کرد خود را به آب سرد بیندازد تا از حرارت بدنش کاسته شود. مرگ سمره در سال ۵۸ یا ۵۹ هجری بود. گروهی از مورخان محل دفن وی را بصره دانسته اند، اما برخی نظیر ابن اثیر، که زندگی وی را شرح داده، می نویسند: بعد از گرفتار شدنش به مریضی، به مدینه آمد، در مدینه از دنیا رفت و در بقیع مدفون گردید.

مأخذ

احیاء علوم الدین، محمد بن محمد غزالی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا، ج ۱، ص ۱۲۰۷؛ اسد الغابه، ابن اثیر جزری، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۸۰م، ج ۷، ص ۳۷۷-۳۷۸؛ الايضاح، فضل بن شاذان، به کوشش جلال الدین الحسینی الارموی، بی جا، بی تا، ص ۵۴۳؛ السنن المأثوره، محمد بن ادریس الشافعی، به کوشش عبدالمعطی مقلجی، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۶ق، ص ۲۸۴؛ صحیح بخاری، محمد بن اسماعیل بخاری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۱ق، ص ۱۸۸؛ منهاج السنه، ابن تیمیه، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۸۸م، ج ۴، ص ۲۹۳.

سمهودی از نگاه سخاوی

سمهودی از نگاه سخاوی، گزارش شمس الدین سخاوی از سمهودی.

کتاب التحفه اللطیفه نوشته شمس الدین محمد سخاوی درباره عالمان و مشاهیر مسلمان است. به ترتیب الفبای نام از آ تا یا است. زندگی سمهودی را ذیل نام علی بن عبدالله حسنی سمهودی شافعی ذیل الحرمین در حرف عین آورده است. این زندگی نامه نزدیک ۲۰ صفحه و طولانی و مفصل ترین زندگی نامه کتاب است. سخاوی فعالیت های علمی سمهودی به ویژه تحقیقات او در عرصه مدینه شناسی را به تفصیل معرفی کرده است. در پایان می نویسد سمهودی در پنجشنبه ۱۸ ذی القعدة ۹۱۱ق درگذشت، در روضه نبوی بر او نماز گذاردند و در بقیع به خاکش سپردند. محل دفن او پشت قبه امام مالک و نزدیک شیخ شهاب الدین احمد ابشیطی است.

پس از آن سخاوی به فرزندان و شاگردان سمهودی پرداخته و آنها را معرفی کرده است. برای شناخت مواضع سمهودی درباره بقیع مطالعه این گزارش ضروری است.

مأخذ

التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۱۲۰-۱۳۸.

سمهودی، علی بن عبدالله

سمهودی، علی بن عبدالله، مورخ، محدث، فقیه، بقیع پژوه و مدفون در بقیع.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد السمهودی القاهری المدنی الشافعی منسوب به شهر سمهود مصر است. او در صفر ۸۴۴ق چشم به جهان گشود. در قاهره نزد استادان مبرز، علوم اسلامی به ویژه علوم قرآن و حدیث، تاریخ و فقه را فرا گرفت. سپس به مکه و مدینه عزیمت کرد و در آنجا مقیم شد و به ارتقای مدارج علمی خود پرداخت. او علاوه بر تدریس به تحقیق و تألیف آثار اقدام کرد. آثار فراوانی تألیف کرد اما متأسفانه در آتش سوزی مسجد نبوی در سال ۸۸۶ق در آتش سوخت، زیرا او در مکه مشغول زیارت بود. وی در سال ذی القعدة ۹۱۱ق به جوار رحمت رب شتافت و در قبرستان بقیع و در بقعه ابراهیم بن مصطفی دفن و جنب قبر امام مالک و شهاب ایشیطی (از مشایخ سمهودی) به خاک سپرده شد.

مهمترین

کتاب او در زمینه مدینه و بقیع پژوهی و فاء الوفاء باخبار دارالمصطفی است که در ۸۸۶ق از تألیف آن فارغ شد. سپس همین اثر را خلاصه کرد و نام آن را خلاصه الوفاء لما یجب لحضره المصطفی (ص) نهاد. این اثر به کوشش سید کمال حاج سید جوادی با این عنوان منتشر شده است: اخبار المدینه: خلاصه الوفاء باخبار دار المصطفی. البته قبل از کتاب وفاء الوفاء، کتاب اقتفاء الوفاء باخبار دار المصطفی (ص) را نوشت که بسیار خلاصه و کم حجم است. نیز کتاب چهارمی به نام الوفاء بما یجب لحضره المصطفی (ص) نوشت. این اثر را حمد الجاسر تحقیق و در مجموعه رسائل فی تاریخ المدینه

ص: ۳۸۷

آورده است. به احتمال قوی کتاب اقتفاء هم در آتش سوزی مسجد النبوی سوخته شد. آنچه از سمهودی باقی مانده وفاء الوفاء و مختصر وفاء الوفاء است.

روش سمهودی در کتاب وفاء الوفاء، گردآوری گزارش ها، اقوال و آراء گذشتگان در هر موضوع بوده است. لذا هدفش مجموعه سازی از نظریات متنوع است و در این جهت موفق هم بوده است. البته در آتش سوزی مسجدالنبی (ص) در ۸۸۸ق، بخش هایی از دستنوشته سمهودی در کتاب وفاء الوفاء از بین رفت.

کتاب وفاء الوفاء اولین بار در قاهره، مطبعه الآداب و المؤید در ۱۳۲۶ق منتشر شد. سپس توسط محمد یحیی عبدالحمید تصحیح و آماده چاپ شد و در بیروت، دارالکتب العلمیه مجدداً در بیروت، ۱۴۰۱ق توسط دار احیاء التراث العربی منتشر شد، اما در این چاپ نام مصحح به صوت محمد محیی الدین عبد الحمید ثبت شده است. برای بار سوم توسط محمد نظام الدین الفُتیح تصحیح و در ۱۴۲۹ق منتشر شد.

کتاب دیگر او خلاصه الوفاء فی اخبار المصطفی (مختصر کتاب وفاء الوفاء) است که تلخیص آن در ۸۹۱ق آغاز و در ۸۹۳ق از آن فارغ شد. سمهودی برای دسترسی آسان زوار و علاقه مندان تقریباً نیمی از کتاب وفاء الوفاء را حذف کرد. روایات طولانی و متنوع را که محتوای آنها تکراری بود خلاصه کرد. این کتاب جدید را خلاصه الوفاء باخبر دار المصطفی نامید. گویا بعضی به اشتباه آن را خلاصه الوفاء لما یجب لاخبار دار المصطفی دانسته اند که در بولاق، ۱۲۸۵ق در ۲۴۴ با هامش رساله ای از فاکهی درباره زیارت منتشر شد سپس در مدینه توسط مطبعه الامیریه بمکه در ۱۳۱۶ منتشر شد. چاپ تحقیقی آن توسط شیخ ابراهیم فقیه در ۱۴۰۳ق در مکه مکره منتشر شد.

اما کتاب وفاء الوفاء، دارای هشت باب و هر باب چند فصل دارد. عناوین ابواب اینگونه است: اسماء البلد، فضائلها، اخبار سکانها، مساجدها، مصلی النبوی و مقابرها، آبارها، اودیتها، زیارت النبوی (ص).

باب پنجم شامل چند فصل است از جمله یک فصل به بقیع اختصاص دارد و وضعیت کلی و مقابر بزرگان را توضیح می دهد.

کتاب خلاصه الوفاء دوبار به فارسی برگردان شده است. یک بار توسط شهاب الدین احمد دولت آبادی در سده نهم قمری و بار دوم توسط یک مترجم ایرانی - هندی که نامش ذکر نشده است. مترجم، اسم ترجمه را اخبار حسینیه در اخبار مدینه نامید. این ترجمه توسط سید کمال حاج سید جوادی تصحیح و در ایران منتشر شد. البته او عنوانش را به اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء باخبر دار المصطفی تغییر داد. قسمت هایی از این اثر در مدخل ها و مقالات مستقل نقل شده است.

مآخذ

اخبار مدینه، سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۱-۲۶؛ معجم المطبوعات العربیه و المعربه، لیان سرکیس، قم، کتابخانه نجفی مرعشی، ۱۴۸۰ق، ج ۱، ص ۱۰۵۲-۱۰۵۳؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش محمد نظام الدین الفُتیح، مدینه، دارالزمان، ۱۴۲۹ق/ ۲۰۰۸م، ج ۱، مقدمه ج ۳، ص ۱۸۵ به بعد.

نیز نک-: احادیث بقیع؛ اخبار مدینه

سنان النهجی ← علمای روم

السند، محمد ← عماره قبور النبی و اهل بینه

سندهای نخستین بقیع

سندهای نخستین بقیع، اولین مستندهای مکتوب درباره بقیع.

سندهای شفاهی یا فلکورهای مردمی درباره بقیع در اختیار نیست. اما در کتب و منابع، منقولات، روایات و گزارش ها و اظهار نظرهایی هست که مبنا و اساس پژوهش های بعدی شده است. یعنی مطالبی که در متون و کتب قرون یکم تا سوم وارد شده و اغلب به دست ما رسیده، توسط پژوهشگران و مورخان در قرون چهارم به بعد تحلیل شده و بسط یافته است.

غیر از متون و منابع دوره اسلامی، از منابع پیش از اسلام درباره بقیع فقط عهدین به ویژه تورات و اظهارنظرهای

ص: ۳۸۸

عالم‌ان یهودی را در اختیار داریم. گویا واژه بقیع در تورات نیامده و به جای آن گفته آمده است. در مقاله یهود و نصارا این مستندات بررسی شده است. منبع سوم درباره بقیع، اشعار برجای مانده از دوره جاهلیت عرب است که عمدتاً ذیل یوم البقیع وارد شده و در مقاله ای به همین نام در دانشنامه گزارش شده است.

اما مهم‌ترین اسناد، روایات و گزارش‌های قرون اولیه اسلامی است؛ اینجا تلاش می‌کنیم اهم منابعی که شامل و متضمن این اسناد است را معرفی کرده؛ البته اجمالاً و تفصیلاً آن را به مقالات مستقل واگذار نماییم. یعنی هر یک از این منابع در مقاله ای مستقل بررسی و گزارش خواهد شد.

- عبدالعزیز بن عمران الزهری المدنی مشهور به ابن ابی ثابت الاعرج (درگذشت ۱۹۷ق)

- محمد بن الحسن بن زباله المخزومی المدنی مشهور به ابن زباله (زنده در ۱۹۹ق)، کتاب اخبار المدینه

- ابوالبختری بن وهب (درگذشت ۲۰۰ق)، کتاب فضائل الانصار (مذکور در فهرست ابن ندیم)

- محمد بن السائب الکلبی (درگذشت ۲۰۶ق)، کتاب الأوس والخزرج

- الهیثم بن عدی (درگذشت ۲۰۷ق)، کتاب الحسن بن علی وخطب المصرین مکه والمدینه

- محمد بن عمر الواقدی (درگذشت ۲۰۷ق)، کتاب وقعه الحره، کتاب حرب الأوس والخزرج (فهرست ابن ندیم)

- ابوالحسن بن علی بن محمد المدائنی (درگذشت ۲۲۵ق)، کتاب المدینه؛ المدینه و جبالها و اودیتها؛ حره واقم؛ قضاه اهل المدینه (فهرست ابن ندیم)

- ابومحمد القداح الانصاری (زنده در ۲۳۵ق)، کتاب نسب الانصار

- ابن حبیب السلمی (۱۷۴-۲۳۸ق)، کتاب اهل الصفه

- الزبیر بن بکار (۱۷۲-۲۵۶ق)، کتاب اخبار المدینه

- یحیی بن الحسین الحسینی المدنی (درگذشت ۲۷۷ق)، کتاب اخبار المدینه

نوشتن و گردآوری درباره مدینه و ضمناً بقیع در سده ۴ق هم تداوم یافت اما مؤلفین از سده ۴ به بعد با تکیه بر منابع مزبور، آثاری را عرضه کرده اند، در واقع اصلی‌ترین منابع کهن و اسناد همین یازده کتاب فوق است. مطالب این کتب درباره بقیع دستمایه تمامی نویسندگان قرون بعدی است.

مأخذ

بقیع العرقده، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، جم؛ رسائل فی تاریخ المدینه المنوره، به کوشش حمد الجاسر،

«دراسات في تاريخ المدينة»، عاصم حمدان، جريره المدینه، ۱۴۰۹ق؛ الفهرست، ابن ندیم، به کوشش رضا تجدد، تهران، ۱۳۵۷، جم-؛ «معجم ما ألف عن المدینه المنوره»، عبدالرزاق بن فراج الصاعدی.

سندی، محمد عابد

سندی، محمد عابد، فقیه از سده ۱۳ق و مدفون در بقیع.

محمدعابد بن احمد بن محمد مراد بن یعقوب انصاری خزرجی سندی مدنی حنفی نقشبندی در سند هندوستان چشم به جهان گشود و در همانجا به تحصیل علوم پرداخت و رشد نمود و نزد استادان میرز دانش آموخت. سپس برای تکمیل اندوخته ها به مصر، یمن و حجاز مسافرت کرد. تا اینکه در مدینه مقیم و مجاور شد. به ریاست و تولیت علمای مدینه انتخاب شد چون نزد علما و فقها مقبولیت داشت. بالاخره در ربیع الاول ۱۲۷۵ق در گذشت و در بقیع دفن شد.

مأخذ

معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، بیروت، داراحیاء الکتب، ج ۱۰، ص ۱۱۳.

سنقری، محمد علی ← ملکیت قبور ائمه بقیع

سنگ بالا و پایین قبور

سنگ بالا و پایین قبور، نشان دادن زن یا مرد بودن میت با سنگ.

وهاییون در سال ۱۳۴۴ق تمامی بقعه ها و آرامگاه هایی که مجدداً ساخته شده بود در بقیع تخریب کردند. یعنی

ص: ۳۸۹

آنان دو بار بقیع را کاملاً تخریب نمودند که به نکبت اول و نکبت دوم (النکبه ثانیه) در فرهنگ عربی مشهور است. پس از تخریب بار دوم، فقط یک سنگ بالا- سر قبور برای مردان و یک سنگ در بالا سر و یک سنگ پایین پا برای تمایز زنان گذاشتند. اما هر نوع علامت و نشانه دیگر را کاملاً از بین بردند.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۱، ص ۳۵۱؛ البقیع قضیه کل مسلم، لندن، لجنه احیاء ذکری البقیع، بی تا، ص ۶.

سنگ قبر ام سلمه

سنگ قبر ام سلمه، پیدا شدن سنگ حکاکی شده در بقیع.

با حفاری مقابل خانه کوچک آل نبیه بن وهب توسط السالم البانکی مولی محمد بن علی سنگ قبر بزرگی یافت شد. روی این سنگ عبارت «هذا قبر ام سلمه زوجه النبی (ص)» حکاکی و کنده کاری شده بود.

ابن زباله (درگذشت ۱۹۹ق) این حادثه را برای اولین بار در کتابش نقل کرده است. ام سلمه از همسران رسول خدا(ص) است و این اکتشاف نشان دهنده اینست که مقبره این همسر رسول خدا(ص) در بقیع بوده و سنگ و نشانه مکتوب و معتبر داشته است.

مآخذ

اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین السلامه، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۳م، ص ۲۰۹.

سنگ مرمر بر قبور ائمه بقیع

سنگ مرمر بر قبور ائمه بقیع، مزار چهار امام شیعیان و سندی از سده چهارم قمری.

علی بن حسین مسعودی مکنی به ابوالحسن (۲۸۰-۳۴۵ق) مورخ و متکلم متمایل به تشیع است. او در رشته تاریخ سرآمد بود و به همین دلیل او را امام المورخین نامیده اند. کتاب مروج الذهب (به معنای، چمنزارهای طلایی، کنایه از گزارش های واقعی و صحیح تاریخی است)، حاوی تاریخ جهان از خلقت تا سال ۳۳۶ق یعنی ۹ سال قبل از مرگش است.

او بسیاری از حوادث تاریخ شیعه را گزارش کرده است. از این نظر منبع بی نظیری برای شیعه پژوهی و تاریخ شیعه است. از جمله مروج الذهب تنها منبعی است که از سنگ قبر چهار امام شیعیان خبر می دهد: مسعودی می گوید این سنگ را در بقیع بر سر مزار امامان شیعیان دیده است. جنس آن از مرمر و روی آن این عبارات حک شده بود:

«بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله ميبد الامم و محيي الرمم. هذا قبر فاطمه بنت رسول الله صلى الله عليه وسلم سيده نساء

العالمین و قبر الحسن بن علی بن ابی طالب و علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب و محمد بن علی و جعفر بن محمد رضی الله عنهم».

این سنگ قبر نشانگر اطلاعات متنوع است؛ مثل تأیید دفن حضرت زهرا(س) در بقیع و وجود مقبراش در اینجا؛ و اینکه مقبره چهار امام شیعیان در کنار روضه حضرت زهرا(س) بوده و تا سده چهارم قمری محل زیارت مسلمانان بوده است؛ این مقبره مورد احترام، تکریم و تزئین بوده چون سنگ مرمر از سنگ های گران قیمت و زینتی بوده است.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، ۱۳۹۱، ص ۳۵۳-۳۵۴؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۵، ص ۵۳۲؛ مروج الذهب، مسعودی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۸۸.

السنوسی، محمد ← الرحله الحجازیه

سؤال نمایندگان از وزیر امور خارجه

سؤال نمایندگان از وزیر امور خارجه، اعتراض نمایندگان مجلس درباره چرایی و علل ناکارآمدی و عدم موفقیت وزارت امورخارجه در بازسازی بقیع.

وهابیان نخست در ۱۲۲۱ق بخشی از بناهای قبرستان بقیع را تخریب کردند و بار دوم در سال ۱۳۴۴ق تمامی بناها و آثار بقیع را. سفارت ایران در عربستان سعودی از ابتدا پی گیر بود و در هر شرایط به اعتراض و یا مذاکره و یا به هر روش ممکن رو آوردند تا بلکه مجدداً حداقل حرم ائمه در بقیع بازسازی شود یا حداقل مسقف شود. اما در

ص: ۳۹۰

هیچ دوره ای موفق نبودند. به همین دلیل دکتر متین دفتری و دکتر فروزانفر، از وزیر امور خارجه ی وقت خواستار پاسخ گویی و توضیح شدند. وزیر خارجه، دکتر کاظمی نیز روز دوشنبه مورخ ۲۲ اردیبهشت ۱۳۳۱ ش. در مجلس سنا حاضر و توضیحاتی را ارائه نمود.

این رخداد نشان می دهد تخریب بقیع همه را به تلاش و داشته اما هیچ کس حتی دولت ایران به عنوان قدرتمندترین دولت در منطقه نمی تواند دولت آل سعود را راضی به انجام تعهدات نماید.

مأخذ

تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ۱۴۲-۱۴۶.

سوانح حرمین شریفین

سوانح حرمین شریفین، سفرنامه رفیع الدین مرادآبادی از سده ۱۲ و ۱۳ق.

رفیع الدین بن فریدالدین مرادآبادی، نوه حاکم مرادآباد هند به نام نواب عظمه الله خان فاروقی در مرادآباد، در سال ۱۱۳۴ق چشم به جهان گشود. نزد شاه ولی الله دهلوی صاحب کتاب حجه الله البالغه به فراگیری علوم پرداخت. پس از طی مدارج علمی و معنوی به تدریس و تألیف روی آورد. چندین عنوان کتاب از او بر جای مانده است. بالاخره در ۱۲۲۳ق در ۸۹ سالگی درگذشت و در مرادآباد به خاک سپرده شد.

مرادآبادی در سال ۱۲۰۱ق به هدف اجرای مناسک حج از مرادآباد به سوی مکه و مدینه سفرش را آغاز کرد. و در ۱۲۰۲ق به مرادآباد بازگشت. او مشاهدات و خاطرات خود را در سفرنامه ای به زبان اردو تألیف کرد و آن را مشاهدات حرمین شریفین او سوانح حرمین شریفین، نامید.

این سفرنامه در الجزیره، در المجلس الاعلی للثقافه به عربی ترجمه و با عنوان الرحله الهندیه الی جزیره العربیه منتشر شد.

بخشی از این سفرنامه، گزارش بقیع است. حجم این گزارش حدود سه صفحه است؛ اما نکته خاصی ندارد.

مأخذ

الرحله الهندیه الی جزیره العربیه، رفیع الدین المرادآبادی، ترجمه سمیر عبدالحمید ابراهیم، الجزیره و القايره، المجلس الاعلی للثقافه، ۲۰۰۴م.

سوده بنت زمعه

سوده بنت زمعه، همسر رسول خدا(ص) و مدفون در بقیع.

ام المؤمنین سوده بنت زمعه بن قیس بن عبد شمس از همسران رسول خدا(ص) و نام پدرش زمعه بن قیس و نام مادرش شمس بنت قیس بن زید بود.

وی نخست با «سکران بن عمرو» (نامش را به صورت سکران بن عرد هم ثبت کرده اند) ازدواج کرد و با همسرش به حبشه مهاجرت نمود. ولیکن در فوت همسرش در حبشه یا مکه اختلاف است. بهر حال پس از فوت همسرش، پیامبر(ص) او را به همسری خود برگزید. او دومین زن پیامبر اسلام(ص) و اولین زنی است که آن حضرت پس از فوت خدیجه(ع)، با او ازدواج کرده است. بر اساس یک دیدگاه سوده مثل عایشه به هنگام ازدواج با رسول خدا باکره و فقط نامزد سکران بود. وی در سال ۵۰ یا ۵۴ق در دوره خلافت معاویه بن ابوسفیان در مدینه وفات نمود و در قبرستان بقیع دفن شد.

مأخذ

دیار خاطره ها، امرالله نصیری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۱۳۱؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م/۱۴۱۶ق، ج ۷ و ۸، ص ۲۶۸-۲۷۰.

سوق البقیع ← بقیع الخیل

سوق المدینه ← بقیع الخیل

سه قطعه بقیع

سه قطعه بقیع، قبرستان بقیع شامل سه قطعه کبیر، عمات، و حش کوچک.

بقیع در سده نخست اسلامی شامل سه قسمت بود. حدود و اندازه این سه قسمت دقیقاً معلوم نیست. ولی بعضی مورخین بقیع کبیر را حدود هشتاد در هشتاد متر دانسته اند.

ص: ۳۹۱

مساحت آن حدود ۶۴۰۰ مترمربع می شد. این بخش قسمت اصلی بقیع بود. دوم قسمت کوچک بقیع که بعداً با دفن عمه های رسول خدا به بقیع العمات مشهور شد. و قسمت سوم حش کوب بود. چند بار مساحت بقیع گسترش یافته و مساحت ها زیادتر شده است. اما در دوره جدید، مساحت بقیع عمات را حدود ۳۵۰۰ مترمربع دانسته اند. مساحت قسمت سوم حش کوب را همراه با خضراء ابان حدود ۳۰۰۰ مترمربع تخمین زده اند. بین بقیع العمات و بقیع کبیر، کوچه ای به نام زقاق العمات بود که مساحت آن حدود ۸۲۴ مترمربع است. نیز راه ها و معبرهای دیگری وجود داشت. اما مساحت سه قسمت بقیع به اضافه کوچه و راه ها به ویژه بقیع العمات، حدود ۰۰۰/۱۵ مترمربع است.

البته این سه قسمت در دوره حاکمیت آل سعود در یک قرن اخیر به یکدیگر ضمیمه شد و دیوارها و کوچه های بین آنها تخریب گردید و برداشته شد. الآن بقیع به قبرستانی گفته می شود که یکپارچه است و تا قبل از ۱۴۱۰ق حدود پانزده هزار مترمربع بود. ولی در توسعه ۱۴۱۰ق به ۰۰۰/۱۸۰ مترمربع افزایش یافت؛ البته با خیابان ها و معبرها و میدان های اطراف و داخل آن.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد انور البکری و حاتم عمر طه، مدینه منوره، مکتبه الحلبی، ۲۰۰۴م، ص ۲۱-۲۲ و ۲۵.

سهل بن ابی حثمه

سهل بن ابی حثمه، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابوعبدالرحمن سهل بن ابی حثمه در سال سوم قمری چشم به جهان گشود. هشت ساله بود که رسول الله(ص) از دنیا رحلت فرمود. در مورد نام پدرش اختلاف است و مورخین به صورت های مختلف آن را ثبت کرده اند: سهل بن عبیدالله بن ساعده، سهل بن عامر بن ساعده.

سهل پس از رحلت رسول اکرم(ص) هم فعال بود و برای بسط و ترویج اسلام می کوشید. بالاخره در دوره خلافت معاویه درگذشت و پس از غسل و کفن در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۹-۴۸.

سهل بن بیضاء

سهل بن بیضاء، از اصحاب رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

سهل، نام مادرش بیضاء و نام پدرش وهب بن ربیع بود، در مکه اسلام را پذیرفت و عقاید خود را مخفی می کرد و در عین حال فعالیت هایی در دفاع از مسلمانان داشت و تلاش می کرد تا توطئه های قریش را خنثی نماید. اما به هنگام جنگ بدر،

سران قریش او را به زور به جنگ علیه مسلمانان فرستادند. او همراه با چند تن از مشرکین اسیر شد. عبدالله بن مسعود شهادت داد که سهل در مکه نماز برپا می داشته و عبادات اسلامی را باور داشته و عمل می کرده است. همین شهادت، سرنوشت او را عوض کرد.

در دوره رسالت وقتی رسول اکرم در قید حیات بود، چشم از جهان فرو بست. پیامبر(ص) در مسجد خودش بر پیکر او نماز خواند و بعد در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الروضة المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۷.

سهل بن سعد الساعدی

سهل بن سعد الساعدی، صحابی پیامبر اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابوالعباس سهل بن سعد الساعدی انصاری خزر جی سال تولدش معلوم نیست ولی سال وفات او را ابو نعیم ۸۸ق و واقدی ۹۱ق گزارش کرده اند. از بزرگان اصحاب بود که در بیعت عقبه حضور داشت. در جنگ ها بویژه بدر و احد نیز شرکت کرد. با توجه به اینکه برخی از منابع تاریخی عمر او را به هنگام رحلت پیامبر اکرم(ص)، پانزده سال نوشته اند اما مسئولیت هایی برعهده می گرفت. از بزرگترین افتخاراتش آن است که مدتی خادم پیامبر خدا بود و گزارش ماجرای نصب علی(ع) به مقام امامت

ص: ۳۹۲

مسلمانان در غدیر خم را به او نسبت داده اند، به طوری که علامه امینی او را از روایان حدیث غدیر می شمارد. وی در حدیث شاهدخواهی علی(ع) بر ماجرای غدیر و حاضران در آن، از هفده نفری است که در حضور خلیفه اول (ابوبکر) به پا خاستند و شهادت دادند و سوگند یاد کردند که به چشم خود دیدند پیامبر خدا(ص) در ماجرای غدیر خم، علی(ع) را به ولایت برگزید.

او همراهی صادق برای پیامبر(ص) در دوره رسالت بود. به گونه ای که کمتر غزوه ای است او در کنار پیامبر حضور نداشته باشد.

سهل بن سعد، یکی از روایان خاندان رسالت است. روایتگری است که ولایت علی(ع) را در دل داشت و روایات بسیاری از پیامبر خدا در امامت علی(ع) نقل کرد. او بسیاری از روایات را که نقل کرده، خود ناظر و شاهد بوده و از زبان پیامبر شنیده است.

سهل بن سعد ساعدی، خود نقل کرده که وقتی آهنگ بیت المقدس کردم. به شام که رسیدم، دیدم شهری است پر درخت و خوش آب و هوا و نیز دیدم که همه شهرها را آذین بسته اند و سردرهایی مجلل ساخته اند. اسب ها را زین کرده، محفل هایی نصب نموده اند و مردم هلله می کردند و جشن گرفته بودند. زنانی هم دف و چنگ می زدند و شادی را افزون می ساختند.

با خود گفتم: آیا شامیان عیدی دارند که چنین شادمانی می کنند؟ از مردی پرسیدم: مگر شما عید دارید؟ گفت: گویا شامی نیستی؟ از کدام دیاری؟ گفتم: از اهالی مدینه ام. گفت: شگفت نیست که امروز از آسمان خون ببارد و زمین اهلش را به کام خود فرو برد. سهل بن سعد ساعدی می گوید: سرها را بر نیزه دیدم و پیشاهنگ آنان، سر مطهر عباس بن علی(ع) بود. به او نگریستم، گویا که می خندید و سر مطهر امام(ع)، پشت سر همه سرها قرار داده شده بود و پیش روی زنان حرم عصمت و طهارت آن سر مطهر مهابت و جلالتی بزرگ داشت که از آن نوری به آسمان ساطع بود؛ سری که پیری بر آن عارض گشته بود و بر درختی نهاده بودند. مردم، گرد آن سر نورانی و مطهر جمع شده بودند و نور جلالتش را می نگریستند و آن سر مطهر قرائت قرآن می نمود.

حجاج بن یوسف ثقفی از حاکمان پلید اموی، جنایات فراوانی را نسبت به یاران علی و طرفداران اهل بیت(ع) مرتکب شد؛ از جمله آن جنایات، فرمان به بیزاری جویی از علی(ع) توسط جابر بن عبدالله انصاری و سهل بن سعد ساعدی بود. حجاج ایشان را به جرم دوستی اهل بیت(ع) احضار کرد و فرمان داد از علی(ع)، بیزاری بجویند اما هیچ یک از آن دو شخصیت بزرگ و همراهان آنها، حاضر به چنین کاری نشدند. حجاج دستور داد بر دست و گردن آنها آهنی سرخ شده قرار دادند. دست های هر دو بزرگوار و گردن آنها را با آهن گداخته علامت نهادند تا به زعم خود، مردم عبرت گیرند و ولایت علی(ع) را فرو نهند. اکثر گزارش ها حاکی است که سهل در صدمین سال حیاتش در سال ۸۸ یا ۹۱ق، دار فانی را وداع گفت و در قبرستان بقیع مدفون گردید.

الاصابه في تمييز الصحابه، ابن حجر عسقلاني، به كوشش عادل احمد، بيروت، دارالكتب، ج ٢، ص ٧٦؛ أضواء على الصحيحين، الشيخ محمدصادق النجمي، قم، مؤسسه المعارف الاسلاميه، ١٤١٩ق، ص ٢٤٧؛ الامام الحسين (ع)، حسين الشاكري، بي جا، بي نا، ص ٢٢٤؛ تاريخ مولد العلماء و وفياتهم، ابن زبر، به كوشش محمدالمصري، الكويت، ١٩٩٠م، ص ٨٨ - ٨٩؛ تدوين السنه الشريفه، السيد محمدرضا الجلالى، بي جا، بي نا، ١٤١٢ق، ص ٤٧٨؛ دائرهالمعارف تشيع، ج ٩، ص ٤٤٤ - ٤٤٥؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ٣، ص ٦٤٠؛ دانشنامه دانش گستر، ج ١٠، ص ١٩٥ و ٧٩٤ - ٧٩٥؛ الروضه المستطابه، به كوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدينه، مكتبه الثقافه، بي تا، ص ٤٧-٤٨؛ المسانيد، محمد الانصارى، بي جا، بي نا، بي تا، ج ٢، ص ١١٧؛ مناقشه العقائديه، السيد بدرالدين الكاظمى، المملكه العربيه السعوديه، نشر الحجاز، ١٣٩٧ق، ص ٩؛ المهدي المنتظر (ع)، حسين الشاكري، تهران، ستاره، ١٤٢٠ق، ج ١، ص ١٨٥.

ص: ٣٩٣

سهله بن مالک، از زنان مجاهد و مدفون در بقیع.

سهله ام انس بن مالک مشهور به ام سُلَیْم بنت مَلْحان بن خالد بود. نامش را غیر از سهله، به صورت های لَعْمِیْصَاء، الرُّمِیْصَاء، رُمِیْله هم ثبت کرده اند. او با مالک بن النصر ازدواج کرد و انس بن مالک نصیب آنها شد. او در مکه اسلام را پذیرفت و با پیامبر بیعت کرد. پس از آن در عرصه های مختلف به مجاهدت و تلاش پرداخت. او و همسرش از پیامبر درخواست کردند که فرزندشان انس را به عنوان خادم بپذیرد و چنین شد. در غزوه حنین با اینکه حامله بود حضور فعال داشت؛ نیز در جنگ احد آب به سربازان می رساند و زخمی ها را مداوا می کرد.

احادیثی از طریق سهله از رسول الله (ص) نقل شده است. سال وفات وی ذکر نشده است ولی محل دفن او را بقیع اعلام کرده اند.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۹؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی ۱۴۱۷ق، ج ۷، ص ۴۵۱-۴۴۵.

سُهیل بن بیضاء القُرَشِی

سُهیل بن بیضاء القُرَشِی، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابوأمیه سُهیل بن بیضاء القُرَشِی از مهاجرین و از قبیله قریش بود. او برادر سهل بن بیضاء است. بیضاء نام مادرشان است ولی نام پدرشان عیدالله یا عامر بوده است.

در مکه اسلام را پذیرفت و به دلیل سخت گیری های سران قریش به حبشه هجرت نمود. سپس به مکه بازگشت و همراه مهاجرین به مدینه هجرت کرد.

از فضایل او یکی اینست که پاداش دو هجرت به حبشه و مدینه نصیب او شد و دوم ثواب نماز به سوی دو قبله قدس و کعبه نصیب او شد.

در سال ۹ق چشم از جهان فرو بست. رسول اکرم (ص) بر پیکرش نماز خواند و در بقیع دفن شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۴۹.

سید ابوالحسن اصفهانی، مرجع تقلید شیعه و معترض به اقدامات تخریبی وهابیون و فعال در بازسازی بقیع.

او در ۱۲۸۴ق در یکی از روستاهای اصفهان متولد شد. در حوزه علمیه اصفهان تا مدارج دروس عالیہ تحصیل نمود. در اصفهان نزد میرزا جهانگیرخان قشقایی، ملا محمد کاشانی، ابوالمعالی کلباسی و سید محمد باقر درچه ای تحصیل کرد. سپس در سال ۱۳۰۷ق به عتبات عراق رفت و نزد استادانی مثل میرزا محمد تقی شیرازی، میرزا حبیب الله رشتی، سید محمد کاظم طباطبایی و آخوند خراسانی درس آموخت. از ۱۳۵۵ق مرجع کل یا اعلای شیعیان گردید. آثار علمی، شاگردان بسیار و اقدامات فراوان عمرانی و فرهنگی و اجتماعی داشت. او از مراجع منتقد آل سعود و وهابیت بود، به همین دلیل رضاخان را در دوره ای که رییس الوزراء و فرمانده کل قوا بود وا داشت تا اقداماتی علیه آل سعود و تخریب بقیع انجام دهد.

ایشان از مراجعی بود که وهابیون را خوب می شناخت و عملکرد آنان را زیر نظر داشت. وقتی وهابیون در ۱۳۴۴ق بقیع را مجدداً تخریب کامل کردند و اموال بقعه ها را به یغما بردند، تلاش هایی انجام داد. از جمله برای بسیج جهان اسلام علیه وهابیت، نامه هایی به دولت ایران، به مرحوم سید حسن مدرس نوشت و چندین تلگراف به سران و رهبران جهان اسلام مخابره کرد. و تلاش نمود چهره واقعی وهابیون و آل سعود را معرفی کند.

همچنین وقتی در پنجم خرداد ۱۳۰۶ (۱۵ ذیقعدة ۱۳۴۴) امام جمعه خوبی از مراجع خواست به دلیل حادث بودن شرایط، اقدامی انجام دهند. آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی در تلگرافی مشترکاً با آیت الله نایینی خطاب به امام جمعه خوبی تهران مخابره کرده و هدم بقعه و ضرایح مقدسه ائمه بقیع به دستور قاضی وهابی که از ۸ شوال ۱۳۴۴ آغاز شده را محکوم کردند و از دولت مسلمان ایران خواستار اقدام و علاج فوری شدند. وی

سرانجام در ذی حجه ۱۳۶۵ق در شهر کاظمین رحلت کرد و با تشیعی کم نظیر در صحن حیدری امام علی (ع) در نجف اشرف دفن گردید.

مآخذ

اسناد روحانیت و مجلس، به کوشش منصوره تدین، تهران، ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۱۰۲-۱۳۰؛ تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۸۸؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۵۴؛ جامعه شیعه نخواست، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۷۹؛ علماء فی رضوان الله، محمد امین نجف، نجف اشرف، ۲۰۰۹م/۱۴۳۰ق، ص ۴۱۱-۴۱۲؛ موسوعه مؤلفی الامامیه، قم، مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۲۰ق؛ ج ۲، ص ۱۳۲.

سید ابوطالب مرعشی ← حسین بن میرزا رفیع الدین مرعشی

سید احمد بهبهانی

سید احمد بهبهانی، روحانی مبارز در دوره مشروطیت و فعال در دفاع از بقیع.

سید احمد بهبهانی فرزند سید عبدالله از رهبران مشروطیت، در ۱۲۵۹ش در تهران متولد شد. پس از تحصیل دوره ی مقدماتی وارد حوزه علمیه شد. سپس به حوزه علمیه نجف اشرف هجرت کرد.

در دوره مشروطیت همکار و پیرو پدرش بود. از اینرو مدتی به دستور محمد علی شاه به زندان افتاد. در دوره ی پنجم تا چهاردهم مجلس شورای ملی، وکیل بود. وقتی مرحوم سید حسن مدرس فراکسیون اقلیت از نمایندگان مخالف رضا شاه را تشکیل داد، بهبهانی در این تشکل، نقش فعالی در توسعه جریان ضد رضا شاه داشت.

نیز در راه اندازی جریان ضد سعودی در منطقه مؤثر بود. برادرش سید محمد بهبهانی در جریان تجمع بازاریان در خانه امام جمعه تهران در اعتراض به حادثه تخریب بقیع در ۸ شوال برای مردم سخنرانی کرد و از طرح مرحوم مدرس یعنی از تشکیل کمیسیون دفاع نمود. این کمیسیون توسط مجلس شورای ملی در ۱۲ خرداد ماه ۱۳۰۴ با انتخاب ده نفر از جمله سید محمد بهبهانی تشکیل شد. چندی بعد سید احمد بهبهانی به عنوان نماینده مجلس شورای ملی طرحی با قید دو فوریت به مجلس تقدیم کرد. در این طرح آمده بود که کمیسیونی مرکب از ۱۲ نفر از شعب شش گانه مجلس انتخاب و کمیسیون حرمین شریفین تشکیل گردد. وظایف این کمیسیون هم در طرح آمده است. این طرح در مجلس تصویب شد و خود سید احمد هم جزء اعضا شد. ولی سید محمد چون نماینده نبود انتخاب نشد. سید احمد از اعضای فعال کمیسیون دفاع از حرمین بود و پس از مدرس بیشتر فعالیت ها از اوست. مجلس پایگاه و رسانه ای بود که مدرس و همفکرانش به خوبی از آن استفاده می کردند. بهبهانی روزی در سخنان پیش از دستور سخنان جالبی بیان کرد. بخشی از آن چنین است:

«با تخریب آثار بقیع قلوب هر یک از مسلمانان ایرانی را مملو از خون (کرده اند)... می خواهند یک صفوف جدیدی به ملل اسلامی بیفزایند... ایران که هم از نقطه نظر سیاسی و هم از نقطه نظر مذهبی، از جمیع فرق اسلامی بایستی علاقه مندتر باشد،

در چه حال است؟ آقا بالاسرها، قیم ها، متولی ها، سیاستمدارها، صاحب اختیارها، بالأخره آنها که همیشه خود را همه چیز و دیگران را ناچیز می شمارند، در این موقع مهم سیاسی و دیانتی، در این موقع حیاتی، در این مدت مدید (تقریباً یک سال) چه کرده اند؟ جمعی مشغول تکذیب، جماعتی بی خیال، چند نفر مشغول کار، ولی چه کار؟ نشستند و گفتند و برخاستند. از هر کس پرسیدم، گفتند: مشغول مذاکره هستیم. خلاصه تاکنون چه کرده اند؟ حرف زده اند حرف خالی و بی فایده»

بهبهانی سپس پیشنهاد مذاکره با نمایندگان کشورهای مسلمانان را برای انعقاد یک کنفرانس بین المللی می دهد تا در آن آینده سیاسی حجاز مشخص شود. او این پیشنهاد را با قید دو فوریت تقدیم مجلس کرد. این پیشنهاد در واقع قانونی کردن اقدامات کمیسیون دفاع حرمین شریفین در خارج از کشور بود. لیکن پیشش نهاد او با عکس العمل شدید رضاخان به عنوان رئیس الوزرا و بعضی از نمایندگان روبه رو شد و شکست خورد.

سرانجام بر اثر «تعقیب مذاکرات قبل از دستور» و پافشاری اعضای کمیسیون، پیشنهاد بهبهانی با امضای ۲۲ تن؛ از جمله مدرس، به عنوان ماده واحده در مجلس مطرح می شود. اما دولت تلاش می کند امور مرتبط به خارج از کشور از جمله پی گیری رخدادهای مدینه و بقیع را به وزارت امور خارجه بسپارد و موفق می شود مجلس را مجاب کند. از اینرو پس از آن تیم مذاکره کننده و پی گیر امور در وزارت امور خارجه تشکیل گردیده و به بررسی و تصمیم گیری می پردازد.

مآخذ

اسناد روحانیت و مجلس، به کوشش منصوره تدین پور، تهران، ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۱۰۲-۱۰۴؛ تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۱۰۱؛ تخریب و بازسازی بقیع، ص ۶۶-۶۷؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۴، ص ۶۸۲.

سید احمد هدایتی ← خاطرات سفر مکه

سید امین حسینی

سید امین حسینی، مفتی فلسطین و تلاشگر در راه احیای بقیع.

سید امین الحسینی از شخصیت های مشهور اهل سنت است که چندین سال به عنوان مفتی در فلسطین فعالیت می کرد. اطلاعات چندانی درباره او نیافتیم. در الاعلام زرکلی و معجم المؤلفین کحاله هم درباره او چیزی یافت نشد. اسم او در کنار نام آیت الله محمد حسین کاشف الغطاء (یا آل کاشف الغطاء) و نام سید محمدتقی طالقانی آمده است. این سه نفر در همایشی به نام مؤتمر العالم الاسلامی که در سال ۱۳۷۱ق در کراچی پاکستان تشکیل شد شرکت کردند. این همایش به منظور محکوم کردن اقدامات آل سعود در تخریب اماکن مذهبی از جمله بقیع و یافتن راه کار مناسب تشکیل شد.

سید امین حسینی سخنرانی مهمی در نقد وهابیت و اقدامات وهابون داشت. نیز ایشان در شامات در جهت احیای بقیع فعال بوده است.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۵۴؛ دائرهالمعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و دیگران، تهران، بنیاد شط، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۸۴.

سید جعفر مدنی برزنجی ← برزنجی، جعفر بن سید اسماعیل

سید حسن شیرازی ← حسن شیرازی

سید صدیق حسن خان ← رحله الصدیق

سید محمد شیرازی ← شیرازی، سید محمد

سید منصور، ناظر و مراقب موقوفات شیعیان در مدینه و بقیع.

شیعیان به دلیل علاقه خاص به حضرت زهرا(ع) و ائمه بقیع و دیگر مشاهیر بقیع، اموال فراوانی را وقف می کردند؛ حتی در سال های اخیر هم هنوز وقف می نمایند. متأسفانه تشکیلات و سازمان کارآمدی نبوده و نیست تا این موقوفات را ثبت و سپس بر اساس ضوابط از آنها نگهداری کرده و به سوددهی برساند. در برخی اسناد هست که شریف مدینه شخصی به نام سید منصور را برای نظارت و مراقبت موقوفات تعیین کرد؛ اما اطلاعات چندانی درباره شخصیت و عملکرد او در دست نیست. مسلماً اموال وقفی بقیع توسط آل سعود ضبط و مصادره شده است. اما آیا این اموال اسناد وقفی دارد و اگر دارد کجا است؟ هیچ معلوم نیست.

مأخذ

جامعه شیعه نخواستله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه و ضمیمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۱۲۸.

سید مهدی افجه ای

سید مهدی افجه ای، از رجال و مشاهیر مشروطه خواه و فعال در اعتراض به تخریب بقیع.

سید مهدی افجه ای فرزند سید جلال افجه ای، گویا در کسوت روحانیت بود؛ زیرا حسین مکی در یک جا از او به نام حجه الاسلام حاجی افجه یاد کرده است (تاریخ بیست ساله، ج ۴، ص ۹۶). او از نویسندگان، روزنامه نگاران و رجال سیاسی فعال در عرصه مشروطه خواهی بود. مدیریت جراید ایران نو، ایران نوین و رهبر

ص: ۳۹۶

ایران نو را بر عهده داشت. سپس به دستگاه عدلیه یا قضایی رفت و از قضات عالی رتبه گردید. بالاخره در مرداد ماه ۱۳۲۵ش در تهران درگذشت.

افجه ای در اعتراض به تخریب بقیع فعالیت های گسترده ای داشت. وقتی بازاریان و کسبه تهران به منظور اعتراض به تخریب ۸ شوال در خانه امام جمعه تهران تجمع کردند، مرحوم سید مهدی افجه ای برای مردم سخنرانی کرد.

همچنین رابط و واسطه علما و مراجع نجف اشرف و ایران بود. وقتی سه تن از مراجع نجف اشرف تلگراف برای تسلیت به مردم ایران و حوزه علمیه فرستادند، در ابتدای این تلگراف نام حجه الاسلام حاجی افجه ای نوشته شده است. یعنی پیام توسط ایشان دریافت و به علمای ایران تحویل می شده است.

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۴ و ۹۶؛ فرهنگ رجال و مشاهیر، ابوالفضل شکوری، قم، نشر عالمه، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۵۰۵.

سیره امام جعفر صادق (ع)

سیره امام جعفر صادق (ع)، بقیع در گفتار و رفتار امام ششم شیعیان.

جعفر بن محمد ملقب به صادق و مکنی به ابو عبدالله در سال ۸۳ در مدینه زاده شد و در سال ۱۴۸ق در همین شهر درگذشت. امام صادق (ع) نیز با تاسی به پدران بزرگوارش، در بقیع حضور می یافت، روایات و گزارش های تاریخی آنقدر زیاد است که شکی باقی نمی گذارد. زیرا هم جد بزرگوارش امام سجاد و هم امام مجتبی و هم مادرش فاطمه بنت اسد و به احتمال قوی مادرش حضرت زهرا(س) در آنجا مدفون اند و هم ذات بقیع از احترام ویژه ای برخوردار است.

سمهودی متعلق به سده نهم قمری گزارش داده که جعفر بن محمد این محل را محل استجابت دعا می دانست و فرموده است: تمام اماکنی که پیامبر خدا دعا می کرد و محل آمد و شد آن حضرت بود، برای دعا شایسته و به استجابت نزدیک است.

مآخذ

«بقیع در بستر تاریخ»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ص ۱۰۵-۱۰۶؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۳، ص ۴۵-۴۶؛ وفاء الوفاء، سمهودی، ج ۲، ص ۲۱۸.

سیره امام حسن بن علی (ع)

سیره امام حسن بن علی (ع)، جایگاه بقیع در گفتار و رفتار امام دوم شیعیان.

حسن بن علی (ع) در سال سوم قمری در مدینه متولد شد و در سال ۵۰ق در همانجا درگذشت. ایشان امام دوم شیعیان و سبط

اکبر پیامبر(ص) می باشد و نزد همه مسلمانان شخصیتی محترم و مقبول دارد. رسول اکرم(ص) او را بسیار دوست می داشت. او سیره حضرت رسول(ص) در زمینه بقیع را از نزدیک مشاهده کرده بود و از بقیع خاطرات فراوان داشت. آن حضرت، هم در کنار جدّ بزرگوارش بوده و حضور آن گرامی را در بقیع مشاهده کرده و هم گریه های پی در پی مادرش زهرا را در بقیع به خاطر دارد و نیز از سیره پدر گرامی اش آگاه است. از آن ها درس ها گرفته و به سیره آن بزرگواران اقتدا کرده است و بالأخره آن حضرت، حرمت ذاتی بقیع را به خوبی می شناخت. بنابراین، حضور آن سبط ارجمند پیامبر در بقیع، از قطعیات تاریخی است.

علاوه بر اینها، امام مجتبی(ع) از سوی پدر بزرگوارش، به همراهی مادر و حضور در بقیع مأمور شده است.

قطب الدین راوندی نقل می کند که حسن بن علی(ع) با اقتدا به سیره جدش، هر پنج شنبه به بقیع می رفت و برای اهل آن طلب مغفرت می کرد و آنجا را محل استجاب دعا می دانست و گاهی هم شب ها به تنهایی به بقیع قدم می نهاد و به دعا و مناجات می پرداخت.

گرچه خواسته و توصیه امام حسن مجتبی(ع) به برادرش حسین بن علی(ع) این بود که در صورت امکان کنار جدّ بزرگوارش دفن شود، اما با توجه به حوادثی که پیش بینی می کرد و با اهمیتی که برای بقیع قائل بود، در وصیت خویش به برادر گرامی اش امام حسین(ع) فرمود:

برادرم چون پایان مهلتم برسد، چشم مرا ببند و غسل بده و کفنم کن و مرا بر سریری گذارده، بر سر قبر جدّم پیامبر خدا

ببر تا پیمانم را با ایشان تجدید کنم، سپس مرا نزد جدّه ام فاطمه (بنت اسد) ببر و در آنجا به خاکم بسپار.

و در اصول کافی است که محمد بن حسن و علی بن محمد، از سهل، از محمد بن سلیمان، از هارون بن جهم، از محمد بن مسلم نقل نموده که گفت:

شنیدم از امام باقر(ع) که می فرمود: چون زمان احتضار حسن بن علی(ع) فرا رسید، به برادرش حسین بن علی(ع) فرمود برادرم تو را سفارش می کنم به یک وصیت که حفظش نموده، به آن عمل کن. هرگاه من مردم، تجهیزم نما، سپس به سمت قبر رسول الله(ص) ببر تا تجدید عهدی کنم. سپس مرا به سوی مادرم فاطمه ببر و آنگاه به بقیع برگردان و دفنم نما.

از وصیت امام مجتبی(ع) درمی یابیم که در اندیشه نورانی آن حضرت، بقیع دارای حرمت و مکانتی ویژه بوده است.

مآخذ

«بقیع در بستر تاریخ»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ص ۱۰۰ - ۱۰۱؛ تفسیر نورالثقلین، شیخ الحویزی، قم، اسماعیلیان، بی تا، ج ۳، ص ۲۹۶؛ الخرائج و الجرائح، قطب الدین راوندی، قم، مؤسسه الامام الهادی(ع)، بی تا، ص ۱۶۶ و ۵۵۹ تا ۵۶۱.

سیره امام حسین بن علی(ع)

سیره امام حسین بن علی(ع)، جایگاه بقیع در گفتار و رفتار امام سوم شیعیان.

حسین بن علی(ع) در سال ۴ق در مدینه متولد شد و در سال ۶۱ق در کربلا به شهادت رسید. ایشان با تاسی به سیره جدّ گرامی و پدر بزرگوار و مادرش زهرا(ع) بقیع را محترم می شمرد و به حضور در این مکان اصرار داشت؛ به خصوص پس از دفن جدّه اش فاطمه بنت اسد و عموی بزرگوارش عباس و به ویژه پس از دفن برادر گرامی اش امام مجتبی(ع). در سیره آن بزرگوار حضور در بقیع قطعی و مشهور است. قطب الدین راوندی نقل کرده است:

آن سبط گرامی، پس از وداع با جدش پیامبر و مادرش فاطمه، راهی بقیع گردید و سخنانی را با برادرش داشت و سپس به سمت مکه خارج گردید.

البته قبل از آن که امام شهید و اسوه قیام و جهاد و شهادت به سمت مکه خارج شود، بارها به روزهای پنج شنبه در بقیع حاضر می شده است.

طبرسی روایتی به شرح زیر نقل کرده است که: امام حسن(ع) در مجلس معاویه مناظره و احتجاج کرده، فرمود: شما را به خدا سوگند، آیا می دانید در روزهایی که مردم با عثمان بیعت کرده بودند، ابوسفیان روزی دست حسین را گرفت و به آن گرامی چنین گفت: پسر برادرم با من بیا تا به بقیع غرقد برویم. امام حسین همراه شد تا به وسط مقبره غرقد رسیدند. ابوسفیان با صدای بلند فریاد زد: ای اهل قبور که با ما بر سر حکومت نبرد می کردید، اکنون حکومتی که برایش با ما می جنگیدید، به دست ما افتاده و شما خاک شده اید. امام حسین(ع) فرمود: خداوند صورت تو را کریمه و زشت گرداند. آنگاه با تندی دست

خود را از دست ابوسفیان کشید؛ به طوری که اگر نعمان بن بشیر دست آن حضرت را نمی گرفت و آن گرامی را از آنجا خارج نمی کرد، ابوسفیان را به هلاکت می رساند. این گونه نقل ها گواهی روشن بر حضور سرور شهیدان، امام حسین(ع) در بقیع و حرمت نهادن آن حضرت به این مکان است.

مآخذ

«بقیع در بستر تاریخ»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ص ۱۰۳؛ الخرائج و الجرائح، قطب الدین راوندی، قم، مؤسسه الامام الهادی(ع)، بی تا، ص ۴۸۵؛ کلمات الامام الحسین(ع)، محمود شریفی و سیدحسین زینالی، دارالمعروف، بی تا، ص ۱۲۲.

سیره بقیعیه امامان شیعه(ع)

سیره امام علی بن ابیطالب(ع)

سیره امام علی بن ابیطالب(ع)، جایگاه بقیع در اندیشه و عمل امام نخست شیعیان.

علی(ع) نخستین کسی است که اسلام را پذیرفت و دین و دعوت پیامبر اکرم(ص) را انقیاد نمود. او شاگرد خاص مکتب نبوی و وصی رسالت حضرت است. او نزدیک ترین فرد به پیامبر گرامی است که از آن حضرت درس ها گرفته و بر سیره او اقتدا کرده است. در زمینه بقیع هم بسیار نزدیک به افکار و رفتار آن حضرت است. ابوذر غفاری نقل کرده است: شبی دیدم پیامبر خدا(ص) از خانه خویش بیرون شدند و دست علی را گرفته، به بقیع رفتند.

ص: ۳۹۸

نیز امام صادق(ع) نقل فرمود: روزی پیامبر خدا(ص) در بقیع بودند که علی(ع) خیر از پیامبر گرفتند. به وی گفته شد که پیامبر در بقیع هستند. علی به بقیع آمد و بر پیامبر سلام کرد. پیامبر فرمود: بنشین. علی در طرف راست آن حضرت نشست. سپس جعفر بن ابی طالب در جستجوی پیامبر بود که گفته شد که آن حضرت در بقیع است. جعفر هم به بقیع آمد و بر پیامبر سلام کرد.

پیامبر فرمود: بنشین. جعفر رو به روی پیامبر نشست. سپس پیامبر رو به علی کرده، فرمودند: ای علی، آیا بشارت دهم و خبری را بر تو بگویم؟ علی عرض کرد: آری، ای پیامبر. پیامبر فرمود: شب گذشته جبرئیل نزد من بود و خبر داد قائمی که در آخرالزمان قیام و زمین را پر از عدل و داد می کند، بعد از آنکه از ظلم و جور آکنده شده باشد، از نسل فرزندان حسین است... .

از این دست روایات فراوان است که پیامبر علی(ع) را با خود به بقیع می برد. در قسمت نخست به برخی از نقل های تاریخی اشاره کردیم.

بعد از رحلت پیامبر گرامی اسلام(ص)، علی(ع) بر اساس درس هایی که از پیامبر گرفته بودند، در بیست و پنج سالی که در مدینه بودند، برای ستردن غم های دل خویش و برای سبک شدن روح بزرگوارش و به جهت طلب مغفرت برای خفتگان در بقیع و سلام بر صحابه بزرگوار پیامبر و مادرش فاطمه بنت اسد و عموی گرامی اش عباس و دیگران فراوان به بقیع می رفتند و برای اهل بقیع استغفار و با آنان گفتگو می کردند.

حضرت

زهرا(ع) ده روز مانده از جمادی الآخر در هیجده سالگی درگذشت. علی(ع) آن وجود مبارک را غسل داد و کسی جز فرزندان حسن، حسین، زینب و امّ کلثوم و فضّه، کنیز زهرا و اسماء بنت عمیس حضور نداشتند. علی(ع) جنازه ای را به سمت بقیع حرکت داد و حسن و حسین همراه ایشان بودند و بر آن نماز خواندند و کسی آگاهی نیافت و بر جنازه حاضر نشد و کسی ندانست که جسد مطهر حضرت فاطمه در کجای بقیع دفن شده است. آن حضرت جایگاه قبر اصلی را مرمت کرده و از نظرها ناپدید و مخفی نمودند. صبح که شد، صورت چهل قبر جدید در بقیع آماده گردید. مسلمانان وقتی از این خبر آگاه شدند، به بقیع آمدند و دیدند چهل قبر تازه موجود است. جایگاه قبر زهرا مخفی بود.

در برخی منابع نقل شده که علی(ع) با بقیع سخن گفته است:

یکی از آنها روایتی است که ابن حمزه طوسی در کتاب الثاقب فی المناقب آورده است که به دنبال درخواست برخی از اهالی مدینه، امیر مؤمنان، علی(ع) به بقیع وارد شد و خطاب به خفتگان آن قبرستان مطالبی را بیان داشت.

مآخذ

«بقیع در بستر تاریخ»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ص ۹۷-۹۸؛ الدلائل الامامه، محمد بن جریر طبری، ص ۱۲۷؛ علل الشرائع،

شیخ صدوق، ج ۱، ص ۱۷۶؛ الغیبه، محمد بن ابراهیم النعمانی، مؤسسه الانوار الهدی، ۱۴۲۲ق، ص ۵۵۵.

سیره امام علی بن حسین (ع)

سیره امام علی بن حسین (ع)، جایگاه بقیع در گفتار و رفتار امام چهارم شیعیان (ع).

امام زین العابدین (ع) ملقب به سیدالساجدین و سجاد در سال ۳۸ق در مدینه متولد شد و در همان جا در سال ۹۵ درگذشت.

امام سجاد (ع) با احترام بسیار به بقیع می نگریستند؛ به خصوص پس از شهادت امام حسین و ماجرای عاشورا، دو مکان برای امام سجاد، محترم و مکرم بود:

یکی کنار مرقد پیامبر گرامی اسلام، که بیشتر دعاهای صحیفه در آنجا خوانده شده و ایراد گردیده است و نیز بقیع که برخی از فقرات دعاهای صحیفه در آن ایراد گردیده است. قراین و گواهان فراوانی بر این مسأله گواهی می دهند.

پرسشگری در برخی از کوچه های مدینه می پرسید: کجایید ای اهل زهد در دنیا و راغبان به آخرت؟

پس صدایی از جانب بقیع شنیده شد ولی معلوم نبود که چه شخصی است. این شخص در واقع علی بن الحسین، امام سجاد (ع) بود.

مانند این متن را شیخ مفید هم در ارشاد آورده است:

شنیده شد که پرسشگری در دل شب فریاد می زد:

ص: ۳۹۹

کجایید ای زهدپیشگان در دنیا و گرویدگان به آخرت؟ که ناگاه صدایی از سمت بقیع شنیده شد و پاسخ داد. صدا شنیده می شد ولی صاحب صدا دیده نمی شد، این صدای شخص علی بن الحسین (ع) بود.

مآخذ

الارشاد، شیخ مفید، قم، مؤسسه آل البیت (ع)، بی تا، ج ۲، ص ۱۴۴؛ شرح الاخبار، قاضی نعمان المغربي، دارالمعروف، بی تا، ص ۲۵۶.

سیره امام علی بن موسی الرضا (ع)

سیره امام علی بن موسی الرضا (ع)، بقیع در گفتار و رفتار امام هشتم شیعیان.

علی بن موسی ملقب به رضا و مکنی به ابوالحسن در ۱۴۸ق در مدینه متولد شد و در ۲۰۳ق در توس به شهادت رسید. حضرت با اقتدای به نیاکان و پدران و اجداد طاهرشان، به بقیع می رفتند و بر مدفونین بقیع سلام می دادند و از خداوند برای اهل بقیع طلب مغفرت می کردند.

علی بن اسباط در روز عرفه خدمت امام رضا (ع) رفته و به دستور حضرت مرکبش را آماده کرده تا به بقیع برود. هدفشان زیارت و سلام بر فاطمه زهرا (ع) و بر حسن، حسین و بر علی بن الحسین، محمد بن علی، جعفر بن محمد، موسی بن جعفر (ع) و دیگر بزرگان و سروران بود.

به خاطر عظمت و احترامی که بقیع در نزد امام رضا (ع) داشت، آن حضرت امر می کرد که دوستان و شیعیان، اموات خود را در این مکان دفن کنند. لذا وقتی یونس بن یعقوب در مدینه از دنیا رفت، علی بن موسی الرضا (ع) افرادی را برای غسل و حنوط و کفن وی فرستادند و به دوستان خود و پدرش امر فرمودند که بر جنازه یونس بن یعقوب حاضر شوند و به آنها فرمود: این شخص از دوستان امام صادق (ع) و از شاگردان آن حضرت است که در عراق زندگی می کرده و اکنون در مدینه از دنیا رفته است، قبرش را در بقیع حفر کنید، پس اگر اهل مدینه گفتند: او عراقی است و در بقیع دفنش نمی کنیم، به آنها بگویید او از شاگردان و یاران امام صادق (ع) است که در عراق ساکن بوده، اگر مانع ما شوید و نگذارید که او را در بقیع دفن کنیم، ما هم نخواهیم گذاشت که دوستان و یاران خود را در بقیع به خاک بسپارید. نیز امام رضا (ع) به یکی از شاگردان خود، محمد بن حباب فرمان داد که به بقیع برود و بر جنازه یونس بن یعقوب نماز بگذارد.

مآخذ

الثاقب فی المناقب، ابن حمزه، قم، انصاریان، ۱۴۱۲ق، ص ۴۷۲؛ خاتمه المستدرک، ج ۵، ص ۲۹۵؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۳، ص ۴۷-۴۸؛ رجال کشی، ج ۲، ص ۶۸۳.

سیره امام محمد باقر (ع)

سیره امام محمد باقر(ع)، بقیع در گفتار و رفتار امام پنجم شیعیان.

محمد بن علی، ملقب به باقر یا باقرالعلوم در مدینه، به سال ۵۷ق متولد شد و در ۱۱۴ق در همین شهر به تحریک هشام بن عبدالملک به شهادت رسید. تاریخ های دیگر نیز مثل سال ۱۱۷ق برای وفات حضرت ذکر کرده اند.

ایشان چون در مدینه ساکن بود، با مردم مدینه ارتباطات گسترده ای داشت. از اینرو توانست اهمیت بقیع را نه فقط در لفظ و کلام بلکه نیز در عمل به مردم بفهماند و فضایل بقیع را بیان کند.

بهرحال

بقیع در نزد امام باقر(ع) از جایگاه ویژه ای برخوردار بود و دلایلی مانند دفن پدر و عموی بزرگوار و جدّه گرامی اش فاطمه بنت اسد و به احتمال، دفن مادر ائمه، حضرت زهرا(ع) مرضیه(ع) این امر را موجب می شد، از همین رو، ایجاد یک سنت در میان شاگردان و نیز شیعیان شان برای رفتن به بقیع و محترم شمردن آن، جزو برنامه ها و دستورات ایشان بود.

در این باره احادیثی از آن حضرت در محترم شمردن اموات و مقابر مؤمنین وارد شده که احیاء و ذکر قبور با رفتن بر سر مزارات و قرائت فاتحه و قرآن را توصیه کرده است. در مجموع آداب زیارت بقیع در این احداث منقول است. پیکر امام باقر(ع) نیز پس از وفات آن حضرت به توصیه خودش در بقیع، کنار پدرش در یکی از اتاق های خانه عقیل دفن شد.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۱، ص ۳۳۶ - ۳۳۷؛ الارشاد، شیخ مفید، قم، مؤسسه آل البیت، بی تا؛ «بقیع در بستر تاریخ»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ص ۱۰۳.

ص: ۴۰۰

سیره امام موسی کاظم(ع)، بقیع در رفتار و گفتار امام هفتم شیعیان.

امام موسی کاظم(ع) در ۱۲۸ در مدینه متولد شد و در ۱۸۳ در بغداد به شهادت رسید. ایشان ملقب به کاظم و مشهور به موسی الکاظم است. ایشان علاقه خاصی به بقیع داشت. شیعیان را توصیه می فرمود که از بقیع غفلت نکرده و به زیارت اموات در بقیع بروند، چنانکه اغلب احادیثی که از آن حضرت درباره اهتمام به زیارت قبور، ثواب نماز بر مردگان و رفتن به قبرستان و امثال اینها به ما رسیده، می توان بر بقیع حمل کرد.

امام کاظم چندین سال در زندان بود و سرانجام به دستور هارون خلیفه عباسی و به دست سندی بن شاهک یهودی در زندان بغداد مسموم و شهید شد. پیکر مطهر آن حضرت را در مقابر قریش در نزدیکی بغداد (شهر کاظمیه کنونی) به خاک سپردند که تا کنون یکی از عتبات مهم عراق و زیارتگاه مسلمانان بوده است.

مآخذ

«بقیع در بستر تاریخ»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ص ۱۰۵؛ الثاقب فی المناقب، ابن حمزه، قم، انصاریان، ۱۴۱۲ق، ص ۴۵۹؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۳، ص ۴۶-۴۷.

سیره بقیعیه امامان شیعه(ع)، اوامر و نواهی و کارهای ائمه درباره بقیع.

رسول

خدا(ص) اهتمام بسیار به بقیع داشت و در هر شرایطی که مقتضی بود، به بقیع می رفت. پس از ایشان، امام علی(ع)، حضرت زهرا(ص) و امامان که از نوادگان دختری پیامبراند، همین رویه را ادامه دادند. بسیاری از حوادث صدر اسلام یا در بقیع اتفاق افتاده و یا سرنخ آن در بقیع است. از سوی دیگر امامان شیعه در حوادث پر تلاطم صدر اسلام نقش آفرین بودند. این دو عامل و متغیر مهم (یعنی ائمه شیعه(ع) و بقیع) گاه در کنار هم قرار می گرفتند. به همین دلیل، با بررسی متون تاریخی، جاهای بسیاری می یابیم که ائمه در بقیع حضور داشته یا به اجرای کاری در بقیع فرمان می دادند یا از کاری نهی می کردند. آقای امینی بیش از بیست مورد را جمع آوری کرده و با اتکا بر منابع مهم گزارش نموده است. برای نمونه چند مورد نقل می شود: حضرت علی(ع) بنابر سفارش فاطمه زهرا محلی سقف دار برای توقف و اقامه دعا و عزا برای ایشان در بقیع ساخت و مدتی بعد او را در خفا و شبانه به خاک سپرد. آن حضرت چهار قبر مشابه در بقیع ایجاد کرد تا قبر حضرت زهرا(س) معلوم نشود.

اما وقتی سران خلافت و بعضی مردم خواستند نبش قبر کنند و جسد دختر پیامبر را را یافته و بر آن نماز بخوانند و مجدداً طی مراسمی دفن کنند، امام علی(ع) بسیار ناراحت شد و زره پوش و ذوالفقار به کمر به بقیع رفت و مردم را به شدت از این کار نهی فرمود.

کلینی از عمرو بن ابی المقدام نقل کرده که او همراه امام باقر(ع) به بقیع رفتند و حضرت دعای زیبا و پرمعنایی قرائت کرد.

نیز دیگر امامان هر کدام در شرایط خاصی به بقیع می رفتند و میراث خاصی از خود بر جای گذاشته اند. این میراث را می توان سیره ائمه(ع) در بقیع یا سیره بقیعیه ائمه(ع) نامید.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۱۰۲-۱۱۸.

سیره حضرت زهرا(س)

سیره حضرت زهرا(س)، جایگاه بقیع در رفتار و گفتار دختر پیامبر اکرم(ص)، فاطمه زهراء(س).

فاطمه

زهرا(ع) (متولد در سال پنجم بعثت در مکه - درگذشت در ۱۱ق) به احد و بقیع علاقه ویژه داشت. پس از شهادت حضرت حمزه و بویژه پس از رحلت پدرش، همواره به احد، سر قبر حمزه سیدالشهداء می رفت و می گریست. نیز به اقتدا و پیروی پدرش، بسیار به بقیع می رفت. این واقعیت از منابع مختلف نقل شده و دارای شهرت است و بسیاری از مورخین یادآور شده اند که فاطمه(ع) به بقیع می رفت و به مناجات، دعا و راز و نیاز و گریه می پرداخت. گریه های ممتد زهرا(ع) و عزاداری

ص: ۴۰۱

ایشان را در بقیع نمی توان انکار کرد و حتی در منابع فراوانی از اهل سنت، ماجرای بیت الحزن فاطمه آمده و آنان نیز این مسأله را تقریباً مسلم می دانند.

موضع تربتش امروزه به نام بیت الحزن یا بیت الاحزان شناخته شده است و گفته می شود آن خانه ای است که فاطمه زهرا بعد از رحلت پدرش به آنجا پناه می برد و به اندوه و غم و خواندن دعا می نشست.

مشهور درباره بیت الحزن این است که آنجا جایگاه معروفی است به نام مسجد فاطمه، در قبله مشهد حسن و عباس، و به این مطلب اشاره نموده است ابن جبیر که در جانب قبر عباس (عموی پیامبر) خانه ای است از آن فاطمه دختر پیامبر اسلام که به نام بیت الاحزان معروف و مشهور است و گفته شده: آن خانه ای است که فاطمه زهرا بعد از رحلت پدر گرامی اش به آنجا می آمده و به حزن و اندوه و گریه می پرداخته است.

مرحوم مجلسی نیز چنین آورده است: در بعضی از کتب، خبری را یافتیم درباره وفات فاطمه زهرا(ع) که دوست دارم آن را نقل کنم، گرچه این خبر را از اصلی قابل تکیه و اعتماد نقل نکرده و آن را نیافته ام.

مجلسی سپس خبر را بدین گونه نقل می کند: زهرا(ع) به قبرستان بقیع می رفت و بر سر قبر شهدا و سربازان فداکار احد می نشست و اشک می ریخت. علی بن ابی طالب(ع) هم برای آسایش فاطمه زهرا(ع) سایبانی در بقیع بنا کرد که بعدها بیت الاحزان نامیده شد.

علی(ع) خانه ای برای زهرا در بقیع بنا نهاد که نامش بیت الاحزان شد و آن بانو صبح گاهان دست حسن و حسین را می گرفت و به بقیع می رفت و گریه می کرد.

به تناسب بحث؛ مطالبی را که نشان می دهد فاطمه زهرا(ع) به بقیع توجه داشته، نقل کردیم و در نتیجه کاوش مختصری در این زمینه انجام گرفت و بعد از این، به تفصیل در این باره خواهیم نگاشت.

نکاتی که در پی می آید، دال بر نگاه محترمانه حضرت فاطمه(ع) به بقیع بوده است:

- بیت الاحزان در دوران حسین بن علی(ع) به صورت خیمه و چادری مشخص بوده و آن حضرت اهتمام فراوانی بر حفظ این چادر و مکان شریف و سپس تبدیل آن به بنایی محکم تر داشته اند.

- بیت الاحزان بعدها به مسجد فاطمه تغییر نام یافت که خود گواهی روشن بر استمرار وجود این مکان شریف بوده است.

مورخان اهل سنت، بر وجود آن گواهی قطعی داده اند؛ از جمله آنها سمهودی، ابن شهبه، ابن عساکر و برخی دیگر می باشند.

امام ابو محمد غزالی، که یکی از شخصیت های معروف و از دانشمندان بنام اهل سنت است، در ضمن بیان وظایف زائران مدینه منوره، چنین نگاشته است: مستحب است که زائران پس از ورود بر پیامبر... در مسجد فاطمه(ع) نماز بگذارند. جهانگردانی هم در سفرنامه های خود، از بیت الاحزان و مشاهده آن سخن گفته اند.

احیاء علوم الدین، ابو حامد محمد غزالی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۸۹م، ج ۱، ص ۲۶۰؛ بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، ج ۳۳، ص ۱۷۴ و ج ۴۳، ص ۱۷۷؛ «بقیع در بستر تاریخ»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ص ۱۰۰-۱۰۱؛ بیت الاحزان، مجلسی، تهران، امیر کبیر، بی تا، ص ۱۶۵؛ وفاء الوفاء باخبار دار المصطفی، سمهودی، ج ۳، ص ۹۱۸.

سیره رسول خدا (ص) درباره سعد بن معاذ ← سعد بن معاذ

سیره رسول خدا در کفن و دفن ابراهیم

سیره رسول خدا در کفن و دفن ابراهیم، در گذشت فرزند پیامبر و روش آن حضرت در به خاک سپاری او در بقیع.

ابراهیم فرزند رسول خدا (ص)، از مادری به نام ماریه در سال دهم قمری در شانزده یا هجده یا بیست و دو ماهگی از دنیا رفت، پیامبر به علی (ع) فرمان داد او را غسل دهد تا دفنش کنند. آنگاه خود پیامبر او را حنوط و کفن کرد؛ سپس به علی (ع) دستور داد: حملش کند. تا به بقیع رسید؛ پیامبر (ص) وارد قبر شد و خطاب به علی (ع) فرمود: وارد قبر شود. مردم فکر می کردند جایز نیست کسی وارد قبر فرزند خود شود. پیامبر برای نفی این گمانه زنی

ص: ۴۰۲

فرمود: ورود در قبر فرزند حرمت ندارد. اما از این بیمناک هستم که به هنگام کنار زدن کفن و دیدن صورت طفل، شیطان غلبه کند و بی تابی کنید. پیامبر تلقینش می کرد. چون او را در خاک نهاد، گریست و مسلمانان هم گریستند. صدای مردان بر زنان غلبه یافت. پیامبر آنان را به شدت نهی کردند و فرمودند: اشک از دیده می آید، قلب محزون می شود، اما نمی گویم چیزی را که خدا را به خشم آورد و ما در مصیبت جانگاهی هستیم و بر مرگ تو ای ابراهیم غمگین و محزونیم.

در روایت دیگر آمده که: پس از وفات ابراهیم، حضرت رسول الله(ص) فرمود: او را در بقیع دفن کنید؛ زیرا که مرضه ای در بهشت، مدت شیرخوارگیش را تمام خواهد کرد. یعنی چند ماه بقیه را توسط مرضه شیر داده شود.

اما وقتی فرزندش ابراهیم در حال جان کندن بود و به خود می پیچید؛ پیامبر(ص) با دیدن این صحنه، اشک در چشمانش حلقه زد. عبدالرحمن بن عوف گفت: ای فرستاده خدا، شما هم گریه می کنید؟ فرمود: دل می سوزد و چشم اشک می ریزد، اما سخنی نباید گفت که موجب خشم الهی گردد. این گریه از سر مهربانی و دلسوزی است.

پیامبر دست عبدالرحمن بن عوف را گرفته به نخلستان آمدند، وقتی دید فرزندش در دامن مادر در حال جان دادن است، او را گرفته در دامن نهاد و فرمود: ما به وضع تو ای ابراهیم غمگینیم، چشم اشکبار است و قلب اندوهبار و چیزی بر زبان نمی آوریم که خشم الهی را در پی آورد.

روزی که حضرت ابراهیم، فرزند گرامی آن رسول نور و رحمت و آگاهی از دنیا رفت، خورشید گرفت. گروهی که گرفتار خرافات جاهلی بودند، گفتند: چون ابراهیم، فرزند پیامبر(ص) مرد، خورشید غمگین شد و گرفت. پیغمبر خدا(ص) که با عقاید خرافی و جاهلی می جنگید و می خواست تفکر و عقلانیت بر باورهای مردم حاکم باشد و خرافه از زندگی اجتماعی مسلمانان رخت بربندد، بلافاصله به منبر رفته، خطبه خواندند و در خطبه چنین فرمودند: ماه و خورشید، دو نشانه و علامت، از نشانه های خدایند که به مناسبت مرگ یا تولد کسی دچار کسوف و خسوف نمی شوند. اگر چنین پدیده ای را دیدید، دعا کنید، تکبیر بگویید، نماز بگزارید و صدقه دهید.

در این زمینه روایات فراوانی در منابع فریقین (شیعی و سنی) وجود دارد که کسوف و خسوف، دو پدیده طبیعی هستند و ربطی به حیات و مرگ انسان ها ندارند.

از نکات دیگر که فقها بر اساس آن به استنباط حکم پرداخته اند. نماز نخواندن رسول خدا(ص) بر ابراهیم بود. پس از دفن ابراهیم، در بین مردم بگو مگو بود که اولاً اگر رسول خدا(ص) پیامبر است، نباید فرزندش فوت می کرد. یعنی محمّد باید می توانست مانع مرگ او شود. دوم اینکه محمّد از شدت بی تابی و ناراحتی، فراموش کرد بر ابراهیم نماز گذارد.

اما رسول الله پس از اطلاع از افکار مردم خطاب به آنان گفت: نماز میت فقط برای افرادی واجب است که مکلف و ممیز شده باشد.

رفتارهای رسول خدا در بقیع در مورد فرزندش، مبنای استنباط های فقها شده است.

سیره پیامبر اکرم(ص) نشانگر اینست که میت انسان ها حتی طفلی صغیر هم محترم است و باید تکریم گردد و از سوی دیگر ابراز احساسات قلبی و باطنی در سیره آن حضرت وجود دارد. اما رویه وهابیت بسیاری از موارد با سیره نبوی تعارض آشکار دارد.

مآخذ

اسد الغابه، ابن اثیر، قم، اسماعیلیان، بی تا، ج ۱، ص ۱۵۶؛ الاصابه، ابن حجر عسقلانی، بیروت، دار الکتب اللبنانیه، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۳۹۱؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، دار العلم، ۱۹۸۷م، ج ۲۱، ص ۱۸۳ و ج ۶، ص ۷۰۷؛ البدایه و النهایه، ابن کثیر، بیروت، دار الفکر، بی تا، ج ۵، ص ۳۰۹ و ۳۱۱؛ البقیع فضیله کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۵-۸؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه، ج ۱، ص ۹۸؛ تاریخ المدینه، قم، دار الفکر، ۱۴۸۰ق، ج ۱، ص ۹۷؛ تذکره الفقهاء، علامه حلی، قم، آل البیت(ع)، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۱۶۷؛ الجامع الصغیر، سیوطی، بیروت، دار الکفر، ۱۴۰۱ق، ج ۲، ص ۴۳۳؛ جواهر الکلام، محمد حسن نجفی، به کوشش قوچانی و دیگران، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا، ج ۱۲، ص ۸؛

ص: ۴۰۳

الحدائق الناضره، يوسف بحراني، به كوشش آخوندي، قم، نشر اسلامي، ۱۳۶۳، ج ۱۰، ص ۳۷۱؛ الخلاف، شيخ الطائفة طوسي، به كوشش سيدعلي خراساني و ديگران، قم، نشر اسلامي، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۶۷۸؛ الصحيح، محمد بن اسماعيل بخاري، بيروت، دار الفكر، ۱۴۰۱ق، ص ۱۱۲؛ الطبقات الكبرى، ابن سعد، بيروت، دار صادر، بي تا، ج ۱، ص ۸۸؛ المبسوط، شمس الدين السرخسي، بيروت، دار المعرفه، بي تا، ص ۷۴؛ مستدرک الوسائل، ميرزا حسين نوري طبرسي، قم، مؤسسه آل البيت(ع)، ۱۴۰۸ق، ص ۴۶۰؛ وفاء الوفاء، سمهودي، بيروت، دار الاضواء، ۱۳۸۶ق، ج ۳، ص ۸۲۴-۸۲۶.

سیف الدوله

سیف الدوله، سفرنامه نويس از دوره قاجاريه.

محمد

سیف الدوله از شاهزادگان قاجاريه و صاحب منصب و مقام در آن دوره و یکی از شخصیت های خاندان قاجاريه است ولی درباره هویت او اختلاف است. برخی او را فرزند سی و هشتم فتحعلی شاه قاجار می دانند و گاه او را به عنوان فرزند خاقان مغفور که زمانی حاکم و والی اصفهان بوده توصیف کرده اند. عده دیگر او را برادر عین الدوله و فرزند سلطان احمد پسر فتحعلی شاه دانسته اند. در این صورت نوه فتحعلی شاه است.

او سفرش را همراه کاروانی در چهارم شعبان ۱۲۷۹ از مبدأ دارالخلافه طهران به سوی حرمین شریفین آغاز کرده است. و در ۱۲۸۰ق برگشته و به تهران رسیده است. مسیر سفرش از طهران به انزلی، لنکران، شماخی، گنجه، تفلیس و از طریق دریا به استامبول سپس اسکندریه و قاهره و از طریق دریا به جدّه رفته است. آنگاه از راه زمینی به مکه و مدینه عزیمت نمود. اما مسیر بازگشت او از راه عتبات عراق بوده که به کرمانشاه و از آنجا به تهران می آید.

او مشاهدات خود را تدوین و سفرنامه مکه را عرضه کرده است. روش سیف الدوله اینست که به حواشی و شهرهای در راه رفت و برگشت بیشتر از خود مکه و مدینه پرداخته است. گزارش او از بقیع کوتاه است؛ با این حال نوشته او هم دارای سبک قابل توجهی است و برای پژوهشگران سودمند است.

این سفرنامه برای نخستین بار توسط علی اکبر خداپرست تصحیح و در ۱۳۶۴ در تهران منتشر شد. سپس با ویرایش مجدد در مجموعه سفرنامه های قاجاری درج شد. متن گزارش درباره بقیع را از کتاب سفرنامه های حج قاجاری اخذ کردیم.

مآخذ

سفرنامه مکه، سیف الدوله، به كوشش علی اکبر خداپرست، تهران، نشر نی، ۱۳۶۴؛ سفرنامه های حج قاجاری، به كوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۸۹ و مقدمه.

سیل

سیل، بارندگی شدید و راه افتادن سیل در بقیع.

بقیع در چند دوره دستخوش حوادث طبیعی شد و آسیب دید. البته در هیچ دوره، تا روزگار آل سعود و وهابیون، دستخوش حوادث انسانی نشده بود. یعنی انسان‌ها هرگز به تخریب و نابودی بقیع اقدام نکرده بلکه به سازندگی و عمران آن می پرداخته اند. فقط آل سعود در چند نوبت بقیع را تخریب کرد. درباره مسیر یکی از سیل‌ها، ابن شبه اینگونه گزارش نموده است:

سیلی که از مهزور می آید از حَرّه ای که در شرق آن قرار دارد و از هکر و حره صفة سرچشمه می گیرد و به بالای حلاه بنی قریظه می رسد. سپس در آنجا از شعیب می گذرد و از میان خانه های بنی امیه بن زید در وادی مُدَیْنِب می گذرد، آنگاه در مشارف- دشتی از بنی حَظْمَه- به سیل بنی قریظه می پیوندد و از آن پس این دو سیل یعنی مهزور و مدینب با هم پیش می روند و در اموال از همدیگر جدا می شوند و به سرزمین های صدقات پیامبر(ص) به جز مَشْرَبَه اُمّ ابراهیم سرازیر می شوند. این سیل سپس به طرف دیوارهای قصر مروان بن حکم می رود و از آن پس در دل وادی به طرف قصر بنی یوسف پیش می رود. سپس از میان بقیع عبور می کند و از محله بنی جُدَیْلَه بیرون می آید. در درون وادی مهزور مسجد است و انتهای آن نیز کومه ابوالحمراء است. سیل سپس به راه خود ادامه می دهد و به وادی قناه می ریزد.

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شبه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ص ۱۶۹.

ص: ۴۰۴

شارع الشهداء

شارع الشهداء، خیابان بین دو قطعه بقیع.

بر اساس نقشه موجود دولتی در سال ۱۹۵۱م، در این زمان بقیع شامل قطعه ای بزرگ تر و قطعه ای کوچک تر می شده است. قطعه کوچک تر در بخش شمالی واقع شده بود. و قطعه بزرگ تر در جنوب قرار داشت. بین این دو، خیابانی به نام شارع الشهداء بود. این خیابان به نخلستان های خرما و باغ های وقفی منتهی می شد. در این زمان قطعه کوچک بقیع به بقیع قدیم مشهور بود و قطعه بزرگ به جنازه البقیع (گورستان بقیع) شهرت داشت. در بخش کوچک، عمه های رسول خدا دفن بودند و در قطعه بزرگ مقبره های ابراهیم فرزند رسول خدا، عقیل و خانواده اش، همسران و دختران رسول خدا مستقر بودند.

مأخذ

صُور من الحياه الاجتماعيه بالمدينه المنوره، ياسين احمد الخيارى، جده، دارالعلم، ۱۴۱۳ق/ ۱۹۹۳م، ص ۶۴-۶۵.

شافعيه

شافعيه، دیدگاه فقهی فقهای شافعی درباره زیارت بقیع.

فتوای علمای شافعی در باب رفتن به قبرستان بقیع و زیارت قبور اموات بسیار با فقیهان حنبلی متفاوت است. از نظر فقهای شافعی، رفتن روزانه به بقیع مستحب و رفتن روز جمعه، به بقیع برای استغفار و دعا برای اموات و سلام گفتن به اموات مستحب مؤکد است. نماز خواندن برای اموات و اهدای ثواب نماز بر ارواح مؤمنان و زیارت قبور آنان به ویژه زیارت قبور ابراهیم بن رسول الله (ص)، اهل بیت ایشان و امهات المؤمنین در این مذهب تأکید شده است.

مأخذ

احکام و خصائص الحرمین، علی احمد یحیی القاعدی، بیروت، مؤسسه الریان، ۲۰۰۸م، ج ۲، ص ۸۹۵؛ بیروت، دارالکفر، ۱۳۴۴ق، ج ۸، ص ۲۷۵؛ المجموع شرح المهذب، محی الدین بن شرف النووی.

شاکری، پرویز ← آزادی در زیارت

شاکری، حسین ← خاطرات حسین شاکری شب نیمه شعبان

شب زنده داری

شب زنده داری، حضور شبانه در بقیع.

رسول خدا(ص) گاه در نیمه های شب به سراغ بقیع می رفت و به نیایش می پرداخت. او با صاحبان مقابر سخن می گفت و برای آنان استغفار و طلب رحمت می کرد. ایشان معمولاً این دعا را قرائت می فرمود: السلام علیکم اهل دار قوم مؤمنین، و اتاکم ما توعدون غداً مؤجلون، وانا ان شاء الله بکم لاحقون اللهم اغفر لاهل بقیع الغرقد.

این روایت در منابع روایی بسیار نقل شده است (بقیع الغرقد، ص ۶۸). آن حضرت به هنگام حضور در بقیع در محلی در کنار دار عقیل می ایستاد و شروع به نیایش می کرد. این محل به موقف النبی(ص) شهرت یافت.

در روایتی آن حضرت تأکید کرده است که در شب نیمه شعبان جبرئیل نزدش آمده و او را به رفتن به بقیع امر کرده است (نک مقاله شب نیمه شعبان). از اینرو حضور در بقیع در شب نیمه شعبان یک سنت شد و هر ساله اجرا می شده است (بقیع الغرقد، ص ۶۹-۷۰).

مآخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ مسند الامام احمد، احمد بن حنبل، بیروت، دارصادر، ۱۴۲۶ق، ج ۶، ص ۲۳۸.

شبکه جهانی بقیع

شبکه جهانی بقیع، پایگاه اینترنتی درباره بقیع.

شبکه ماهواره ای بقیع پس از توصیه آیت الله سید صادق حسینی شیرازی در زمینه بازسازی قبور مطهر ائمه بقیع علیهم السلام تأسیس شده است. اهداف ایجاد شبکه جهانی بقیع عبارتند از: ایجاد جریانی برای بازسازی بقیع و نقد عقیده تخریب اماکن مذهبی، مقابله با خطر وهابیت؛ نشر معارف اهل بیت(ع)؛ پررنگ کردن جریان

ص: ۴۰۵

منتسب به حضرت زهرا(س).

گروه تهیه و تأمین برنامه شبکه جهانی بقیع قصد دارند برنامه های گوناگونی برای همه گروه های سنی کودکان، نوجوانان، جوانان و بزرگسالان تولید کنند و تمامی اهداف ذکر شده را برای همه مقاطع سنی جامه عمل بپوشانند. از دیدگاه این گروه کودکان و آموختن به این گروه به همان اندازه حائز اهمیت است که آموزش به جوانان و نوجوانان مهم است و برنامه سازی برای عامه مردم همان قدر اولویت دارد که ساخت و تولید ویژه برنامه هایی مطابق با سلیقه و پسند قشر تحصیلکرده.

بخشی از موضوعات برنامه سازی شبکه جهانی بقیع عبارتند از: بررسی و نقد ادیان، مذاهب و فرقه های مختلف، تربیت فرزندان، تقویم شیعه و بررسی رویدادهای مذهبی، خانواده در اسلام، مباحث روانشناسی، پاسخ به شبهات، مباحث قرآنی، برنامه سازی برای کودکان، مباحث اخلاقی، مباحث عقاید اسلامی، میزگرد و گفتمان جوانان.

این

شبکه دارای سایت اینترنتی به نشانی (www.baqitv.com) است که شامل بخش های زیر است:

اخبار؛ بهشت بقیع (اطلاعاتی درباره قبرستان بقیع)؛ جهنم وهابیت (اطلاعاتی درباره وهابیان)؛ مقالات؛ نگارخانه؛ صوت و تصویر؛ دلوآژه.

مآخذ

«شبکه جهانی بقیع»؛ اباذر نصر، بقیع نامه، ش ۱ و ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۴، ص ۶۴؛ سایت اینترنتی شبکه جهانی بقیع (www.baqitv.com).

شبکه وبلاگ دهی به محبان ائمه بقیع (ع)

شبکه وبلاگ دهی به محبان ائمه بقیع (ع)، پایگاه فعال در شبکه جهانی اینترنت درباره بقیع.

شبکه وبلاگ دهی به محبان ائمه بقیع (ع) با هدف زمینه سازی بازسازی حرم مطهر ائمه بقیع (ع) در اسفند ۱۳۹۰ راه اندازی شده است. این سامانه با هدف جمع آوری خاطرات و دل نوشته های زائران حرم مطهر ائمه بقیع (ع)، درج اشعار و آثار هنری کاربران با موضوع بقیع و همفکری کاربران اینترنتی برای زمینه سازی برای بازسازی بقیع و افزایش صفحات اینترنتی با موضوع بقیع راه اندازی شده است.

این شبکه کوشیده است با رویکردی متفاوت از قابلیت وبلاگ نویسی برای زمینه سازی در جهت بازسازی حرم مطهر ائمه بقیع (ع) بهره برداری نماید و در این مسیر از ظرفیت محققان، دانشجویان، طلاب و محبان ائمه اطهار (ع) استفاده می کند. آدرس اینترنتی این شبکه www.blog.baghi.ir است.

خط مشی این پایگاه ترویج موضوعات و مسائل مربوط به بقیع در شبکه جهانی است. این شبکه با درگیر ساختن اقشار

مختلف با مسائل و طرح سؤال و مسئله بقیعی برای آنان، درصدد ایجاد رونق پیرامون بقیع است.

مأخذ

www.blog.baghi.ir

شبکه تلویزیونی بقیع

شبکه تلویزیونی بقیع، کانال تلویزیونی روی چند ماهواره.

این شبکه از آبان ماه ۱۳۹۱ آغاز به کار کرده است. نام آن شبکه جهانی بقیع یا بقیع است. مدیریت و مرکز این شبکه در ایران استقرار دارد و گویا در لندن هم دفتر دارد. برنامه های آن عمدتاً مصاحبه با پژوهشگران و خطبا درباره اهل بیت (ع) و نیز مداحی و مرثیه خوانی ها است.

این

شبکه در زیرنویس ها اعلام می دارد که وابسته به کمک ها و پشتیبانی های مؤمنان و مردم است و از دولت کمک دریافت نمی کند. در روزهای محرم و صفر بیشتر کلیپ ها و گزارش های تصویری مراسم عزاداری ها را پخش می کند.

از مجری های مشهور آن آقای حسین غلامی است. رویکرد این شبکه تبلیغی و فاقد مطلب علمی و تحقیقاتی و بیان دیدگاه ها و عرضه تحلیل های موافق و مخالف است، زیرا برای عموم مردم پخش می شود و لازم است اینگونه باشد. از دیگر ویژگی های این شبکه پرداختن به حوادث کربلا و عاشورا و شهادت امام حسین (ع) و یارانش است؛ رویکرد آن مثل صدا و سیمای ایران ولی بدون موسیقی و اندکی سنتی تر است. نیز مسابقات خاص مثل مسابقه کتاب برگزار می کند.

ص: ۴۰۶

این شبکه توسط ماهواره هاتبرد(۱) پخش می شود و در اکثر کشورها از جمله ایران قابل دسترسی است. این شبکه روی شبکه جهانی اینترنت هم، پایگاه دارد.

عناوین برنامه های این شبکه مواردی مثل تفسیر قرآن، مجالس روضه خوانی، مرثیه برای سیدالشهداء(ع) و طب سنتی است. اما هیچ سرفصلی درباره ابعاد بقیع مثل تاریخ بقیع و کتبی که درباره بقیع نوشته و منتشر شده، پخش نمی کند.

مأخذ

baqitv.com

شبهه شناسی بقیع

شبهه شناسی بقیع، کتابی درباره شبهات وهابیون و پاسخ آنها.

رضا محمدی از پژوهشگران موضوعات حج و زیارت پس از ماه ها بررسی به تألیف کتابی درباره شبهات مرتبط به بقیع پرداخته است. مرکز تحقیقات حج که سازمانی وابسته به سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی ایران است، این کتاب را برای آشنایی حجاج ایرانی منتشر کرده است.

در مجموع ۴۶ شبهه همراه با پاسخ های آنها در این کتاب آمده است. بسیاری از این شبهات مرتبط با بقیع است. از جمله این شبهات مرتبط می باشد: اهل بیت(ع) مدفون در بقیع منحصر به چهار امام اند یا بیشتر می باشند؟؛ توسل و طلب نیاز از مردگان شرک است؛ طلب مغفرت از مردگان بقیع و استشفاء از آنها شرک است؛ قبر حضرت زهرا(س) در بقیع معلوم و معین است؛ ابوبکر، عمر، عثمان، علی و حسن خلفای پیامبر(ص) هستند و بقیه حاکمان گمراه اند؛ شفاعت از غیر خدا و وسیله قرار دادن بین خدا و دیگران مشروعیت ندارد؛ غلو شیعیان درباره ائمه(ع) و آنها را به اوصاف الهی مثل علم غیب و آگاهی از مکنونات انسانی متصف کردن صحیح نیست؛ گفتن یا علی(ع)، یا حسن(ع)، یا حسین و غیره به معنای کمک خواهی از غیر خداوند و شرک است؛ ساختن بارگاه و گنبد روی قبور بدعت است؛ طلب و درخواست از مردگان، مؤید این است که خداوند جاهل است و از احوال زندگان باخبر نیست.

در اثر مذکور به هریک از شبهات مزبور به تفصیل و با استناد به منابع حدیثی، تاریخی و قرآنی پاسخ استدلالی گفته شده است.

مأخذ

پندارها و پاسخ ها: پاسخ به آنچه وهابیون در بقیع می گویند، تهران، مشعر، ۱۳۸۸، ۱۷۹ ص.

شخصیت شناسی اسماعیل بن جعفر ← اهمیت اسماعیل

الشرشوره

الشرشوره، سازمان اداری بقیع برای اداره امور آن.

با شکل گیری دولت نبوی رسول خدا(ص) در مدینه و توسعه انسانی، اجتماعی و اقتصادی این شهر، نیاز به قبرستان پیدا شده بود. از اینرو رسول اکرم(ص) پس از بررسی ها و کارشناسی و اخذ مشاوره از بزرگان، بقیع غرقد را به عنوان قبرستان انتخاب کرد. اهالی مدینه و گاه از بیرون مدینه اموات را برای دفن به بقیع حمل می کردند. اما گزارشی از سازمان و اداره بقیع در متون تاریخی وجود ندارد. در دوره جدید اداره ای ویژه بقیع آل سعود ایجاد شد که وابسته به مدیریت استان مدینه منوره (أمانه المدینه المنوره) بود. قبل از این وابسته به شهرداری مدینه (بلدیه المدینه) بود. اما بعداً نامش به «الشرشوره» تغییر یافت و مستقل تر گردید. در سال های جدید این سازمان را به «اداره خدمه الموتی» نام گذاری کرده اند. وظیفه این سازمان خدمات دهی به مردگان مسلمان از زمان مرگ تا دفن آنان در بقیع است.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد انور البکری و حاتم عمر طه، مدینه منوره، مکتبه الحلبي، ۲۰۰۴م، ص ۲۵.

شرف الموسوی

شرف الموسوی، از مشاهیر شیعه و مدفون در بقیع.

سید حسن امین، نام کامل او را السید شرف الموسوی بن عبدالله نام برده است. او در دهستان التویشید در احساء، در سال ۱۳۱۲ق متولد شد. در همان محل به تحصیل پرداخت و رشد یافت تا به مدارج عالی علمی و معنوی رسید. او را اغلب به عنوان یک واعظ و خطیب شیعه می شناسند.

ص: ۴۰۷

بالاخره در ۱۴۰۹ق در دهستان القاره در احساء درگذشت. پیکر او را به مدینه آورده و در بقیع به خاک سپردند.

مأخذ

مستدرکات اعیان الشیعه، سید حسن امین، بیروت، ۱۹۹۸ق، ج ۶، ص ۱۷۹.

شعر بقیع

شعر بقیع، سروده های شاعران درباره حوادث و مسائل بقیع.

معمولاً

موضوعات و حوادث مهیج و لذت آفرین یا وقایع ناراحت کننده در خاطره و حافظه فرهنگی ملت ها ماندگار شده و شاعران با به کارگیری آرایه های لفظی و معنایی به خلق اشعاری درباره آنها می پردازند. بقیع به عنوان یک سرزمین کهنسال با کارنامه ای از حوادث تلخ و شیرین و نیز به عنوان یک مجموعه تاریخی و فرهنگی، قلوب بسیاری از شاعران عرب زبان را تسخیر کرده و اشعار زیبایی درباره مصائب و محاسن بقیع عرضه کرده اند. گردآوری همه این اشعار ممکن نیست و فقط نمونه هایی انتخاب شده است. از طریق این اشعار به نکات بسیار و ابعاد تازه ای از بقیع می توان پی برد.

اشعار درباره بقیع آنقدر زیاد است که یک مسلک و مکتب شعری به نام شعر بقیع یا «بقیعیات» را می توان ادعا نمود. این اشعار انواع مختلف دارد؛

مثل سفرنامه های منظوم که بخشی از آنها درباره بقیع است؛ بزرگان و امامان شیعه مثل حضرت زهراء و امام حسن (ع) که در بقیع دفن شده اند و مصائب بقیع.

شاعران

فارسی زبان هم قطعه هایی درباره بقیع دارند که اغلب آنها مرثیه و نوحه است. میرزا جلاير از شخصیت های دوره قاجاریه درباره بقیع چنین سروده است:

نمودند حاجیان را ظلم بسیار

خدا داند رسولش واقف کار

بقیع ام این چنین و آن چنان بود

امامان شاهد هم این و آن

بود

این قطعه شعر از دوره جاهلیت به جای مانده است:

أین الذین عهدتهم فی غبطه

بین العقیق إلی بقیع الغرقد

حسان بن ثابت این بیت را درباره بقیع گفته است:

وجهی یقیك التُّرب لهفأ لیتنی

غُیبت قبلک فی بقیع الغرقد

ابن معصوم المدنی از قبه و بارگاه حرم ائمه (ع) در بقیع یاد کرده است:

یا عین هذا المصطفی أحمد

خیر الوری والسید الأمجد

وهذه القبه قد أشرقت

دون علاها الشمس والفرقد

وهذه الروضه قد أزهرت

فیها المنی والسؤل والمقصد

هذا المصلی والبقیع الذی

طاب منه المنهل والمورد

شیخ عبداللطیف المدنی به توصیف مراقد و مشاهیر مقدس بقیع قبل از تخریب آنها می پردازد:

ارحل لطیبه لاتؤم سواها

وعساک أن تحظى برؤیه طاها

هی طیبه طابت وطاب أصولها

ومدینته ربُّ السماء بناها

وبها البقيع وأهله في جنّه

شهداؤها في جنّه مأواها

كذاك عباس وسيدنا الحسن

في قبّه والنور من أعلاها

وبه الرضيه أم سيدنا على

وكذا حلیمه إن بررت تراها

ونساء خير المرسلين قبورهن

مشهوره وسط البقيع تراها

سید محسن الامین العاملی نیز از جنبه های والای بقیع و حضور امامت در بقیع چنین یاد کرده است:

يا قبه بثرى البقيع منيعه

شاءت الفراقد والسهي في مصعد

ولقبه الأفلاك دون منالها

شأو الضليغ غدا وسير المجهد

ص: ۴۰۸

شَعَّتْ بِهَا أَنْوَارُ آلِ مُحَمَّدٍ

بَسْنَى عَلَى طَوْلِ الزَّمَانِ مَخْلَدٌ

مَنْ كَلَّ فِذًّا فِي الْبَرِيهِ مَغْتَدٍ

دَّرَ النَّبُوَّةَ بِالْإِمَامَةِ مَرْتَدِي

فِي بَقْعِهِ وَدَتِ نَجُومُ سَمَائِهَا

فِي الْأَرْضِ مِنْ حَصْبَائِهَا لَوْ تَفْتَدِي

بقیعیاتی از قبل از اسلام بر جای مانده است. اعشی شاعر بزرگ قبل اسلام (۵۶۵-۶۲۵م) قطعه ای درباره بقیع دارد.

و رَبِّ بَقِيعٍ لَوْ هَتَفْتُ بِجَوْهٍ - اتانی - کریم ینفض الرأس مغضبا

امینی همه اشعار مهم بقیع را جمع آوری کرده و شاعرانی که درباره بقیع سروده اند، هم معرفی کرده است (بقیع الغرقد، ص ۳۱۹-۳۴۶).

یک مجموعه شعر بقیعی در مناقب و مراثی بزرگان شیعه مدفون در بقیع توسط آقای مجاهدی جمع آوری و منتشر شده است (مجموعه شعر بقیع، ۶۵۳ ص).

برای حفظ این گنجینه بسیار مناسب است که اشعار درباره بقیع در زبان های مختلف گردآوری شود و کتاب شعر بقیعیات تدوین گردد و جای تعجب است که هنوز شخصی آستین همت بالا نزده و این پروژه را اجرا نکرده است.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، شعر، ص ۳۱۹-۳۴۶؛ سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۵۵۴-۵۵۶؛ فاجعه البقیع، جلال معاش، بیروت، دارالعلوم، ۲۰۰۶م، ص ۷۹-۸۱؛ قبور ائمه قبل تهدیمها، سید عبدالحسین الحیدری، بیروت، [۲۰۰۳م]؛ مجموعه شعر: مناقب و مراثی حضرت فاطمه زهرا(س) و ائمه بقیع(ع)، به کوشش محمدعلی مجاهدی، تهران، اسوه، ۱۳۸۸، ۶۵۶ ص.

شفاعت

شفاعت، برخورداری مدفونین بقیع از شفاعت و تأکید زائران بر شفاعت بزرگان.

اعتقاد شیعیان و اهل سنت به شفاعت به عنوان یک اصل مسلم اسلامی همواره وجود داشته است. اهل سنت در زیارت نامه های رایج در فرهنگ سنی بر شفاعت تأکید کرده اند. سلیم خان تکابی (درگذشت ۱۳۲۶ق) در کتاب سفرنامه حج می

نویسد وقتی اهل سنت به زیارت رسول خدا(ص) می روند این متن را قرائت می کنند: السلام علیک یا ایها النبی یا سیدنا و نبینا و حبیبنا و قره اعیننا ... السلام علیک یا شفیع المذنبین عندالله ... یا رسول الله فاشفع لی یا شفیع الامه ... فلا تردنا عن باب شفاعتک ... یا سیدی اسألك الشفاعة و اسأل الله بک الوسيله و الشفاعة فی یوم المشهود ... انت الشفیع یا شفیع الله، انت المشفع، انت الذی ترجی شفاعتک عند الصراط، اشهد انک یا رسول الله ... و نسألك الشفاعة ان تشفع لنا عندالله یوم العرض ... اشفع لنا و لوالدینا و لجیراننا و لمشایخنا و لاستاذنا (سفرنامه حج، ص ۶۲-۶۳)

در این زیارت نامه که حدود بیست سطر است نزدیک ۲۰ بار واژه شفیع و مشتقات شفیع به کار رفته و بسامدی این واژه بیشتر از واژه های دیگر است.

رسول خدا(ص) در حدیثی می فرماید: الذین یدفنون فی مقبرتنا البقیع سوف ینالون شفاعتی. یعنی کسانی که در قبرستان بقیع دفن شوند از شفاعت من برخوردار خواهند شد.

این روایت در منابع متعدد قدیم و جدید نقل شده است. از جمله آقای میلانی در کتاب خود آورده است.

شفاعت توسط عالمان اینگونه تعریف شده است: درخواست بخشش گناهان یا قضاء حوائج از خداوند متعال توسط شخصیت های وجیهی مثل رسول خدا(ص) البته آنگونه که برخی تصور کرده اند بدون ضابطه و شرایط نیست بلکه مشروط به شرایط خاصی است. در واقع شفاعت نوعی ارتباط و پیوند معنوی بین مؤمنین و رهبران دینی است. و حمایت رهبران از مؤمنین در شرایط سخت است تا مؤمنین با دلگرمی تلاش کنند.

یکی از فضایل قبرستان بقیع که در روایات به آن پرداخته اند، شفیع بودن رسول خدا برای اهل بقیع و مدفونین در بقیع است، چنانکه برخی از بزرگان دین و فرزندان پیامبر(ص) و شهدای مدفون در بقیع نیز، خود دارای مقام شفاعت بوده و می توانند شفیع دیگران باشند.

آثار مکه و المدینه، سید مرتضی حسینی میلانی، قم، مدین، ۱۴۲۵ق/ ۲۰۰۵م، ص ۱۰۹؛ تهذیب مختصر سنن ابن قیم جوزیه، بیروت، ۱۹۹۴م، ج ۴، ص ۳۴۷-۳۵۰؛ سفرنامه حج، سلیم خان تکابی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۸، ص ۶۲-۶۷؛ الشفاعه حقیقه اسلامیة، قم، مرکز الرساله، ۱۴۱۸ق، ص ۹-۱۰.

شفاعت از دیدگاه اهل سنت

شفاعت از دیدگاه اهل سنت، اعتقاد آنان به شفاعت و تأکید بر آن به هنگام زیارت.

غیر از اقلیت وهابیون، دیگر اهل سنت به تفاوت به شفاعت اعتقاد دارند. این اعتقاد را می توان در این منابع یافت: منابع روایی اهل سنت، تفاسیر قرآن اهل سنت، زندگینامه بزرگان که گویای عقاید و رویه زندگی آنها است و نیز در سفرنامه بزرگان و علمای اهل سنت به عتبات و مراقد و نیز مکه و مدینه.

سلیم خان تکابی در سال ۱۳۱۰-۱۳۱۱ق عازم سفر حج شد و خاطرات و مشاهدات خود را در سفرنامه ای تدوین کرد. ایشان در بخش زیارت رسول الله می نویسد به هنگام زیارت مرقد مطهر رسول خدا(ص) رو به قبله ایستاده و متن دعایی را قرائت کرده که شفاعت را مورد تأکید قرار داده است: السلام علیک ایها النبی ... السلام علیک یا شفیع المذنبین عندالله ... فلا تردنا غائبین و لاعن باب شفاعتک محرومین یا سیدی یا رسول الله أسألك الشفاعه و أسأل الله تعالی بک الوسيله و الفضيله ... انت الشفیع یا شفیع الله، انت المشفع انت الذی ترجی شفاعتک ... و نسألك الشفاعه ان تشفع ... اشفع لنا و لوالدینا ... .

در این دعا که کلاً ۲۳ سطر است، ۲۰ مورد واژه شفاعت و مشتقات آن به کار رفته است. این نشانگر جایگاه ویژه و اهمیت این واژه در فرهنگ اهل سنت است.

سفرنامه حج، سلیم خان تکابی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۸، ص ۶۲-۶۳.

شفاعت از دیدگاه مالک بن انس

شفاعت از دیدگاه مالک بن انس، شفیع قرار دادن رسول خدا(ص) در آثار بنیان گذار مالکیه.

وهابیون شفاعت را شرک دانسته اند. به همین دلیل کمک خواهی از صاحبان قبور بقیع و توسل و شفیع قرار دادن قبور بقیع را حرام دانسته و به همین دلیل معتقد شدند باید بقعه ها تخریب و قبور از بین برود تا زمینه های شرک ناپود گردد.

اما در بین علمای اهل سنت و حتی در میان رهبران فکری آنان کسانی مثل مالک بن انس قائل به شفاعت بوده اند.

مالک معتقد بود احترام پیامبر(ص) پس از مرگش، مانند حیاتش، بر همه مسلمانان لازم است. مسلمانان در زمان حیاتش از او

استمداد می نمودند و از او راهنمایی و کمک می خواستند. آن حضرت پس از رحلت هم می تواند به مسلمانان کمک کند و در قیامت شفیع باشد.

منصور خلیفه عباسی همراه مالک در مسجد نبوی حضور داشت. از مالک پرسید: به هنگام دعا کردن رو به قبله بایستم یا رو به سوی قبر رسول خدا(ص)؟ مالک پاسخ داد: ای امیر مؤمنان، چرا از پیامبر رو بر می گردانی در حالی که او در قیامت وسیله شفاعت و آمرزش تو و پدرت آدم خواهد بود. آری، رو به سوی او کن و او را به پیشگاه خدا شفیع قرار ده تا خدا هم شفاعت او را درباره تو بپذیرد؛ زیرا خودش فرموده است: «ولو أنهم اذ ظلموا أنفسهم فاستغفروا الله واستغفر لهم الرسول لوجدوا الله تواباً رحيماً» (قرآن کریم)

مالک احترامی فراوان برای رسول خدا قائل بود. در مدینه از سوار شدن بر مرکب امتناع می ورزید و همیشه با پای پیاده حرکت می کرد و چنین می گفت: «لا أركب في مدينة دفنت جثة رسول الله فيها»؛ «در شهری که پیکر رسول خدا(ص) در آن دفن شده است سوار مرکب نخواهم شد.»

می خواست حدیث نقل کند وضو می گرفت، محاسنش را شانه می زد و با وقار و متانت در صدر مجلس می نشست... چون علت این اظهار وقار را از او جویا شدند، پاسخ داد: «أحب أن أعظم حدیث رسول خدا(ص)»؛ «دوست دارم از حدیث پیامبر(ص) تعظیم و تکریم بیشتری به عمل آورم.»

خلیفه عباسی ابوجعفر منصور در کنار قبر رسول خدا(ص) ایستاده بود و با امام مالک پیرامون مسأله ای بحث می کردند. منصور در این بحث گاهی با صدای بلند صحبت می کرد. مالک گفت: یا امیر المؤمنین در این مسجد نباید با صدای بلند سخن بگویی، ریرا خداوند گروهی را با این آیه نکوهش کرد:

«یا ایها الذین آمنوا لاترفعوا أصواتکم فوق صوت النبی» (قرآن کریم، حجرات)

و گروه دیگر را با این آیه مدح و تعریف نمود:

«إن الذین یغضون أصواتهم عند رسول الله» (قرآن کریم، حجرات)

به دلیل همین احترام و ادبش نسبت به رسول خدا، قاتل به تبرک، شفاعت و استشفاء از ایشان هم بود و معتقد بود که شخص رسول خدا(ص) چه در حیات و یا ممات دارای تأثیر و برکت در زندگی مسلمانان است.

امام مالک در چهاردهم ربیع الاول ۱۷۹ق در هشتاد و پنج سالگی و به قولی نود سالگی در مدینه منوره در گذشت و در بقیع دفن شد.

مآخذ

تهذیب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۴ق، ج ۱۰، ص ۵-۱۰؛ وفاء الوفاء، سمهودی، ج ۴، ص ۱۳۷۶؛ وفيات الاعیان، ابن خلکان، به کوشش احسان عباس، بیروت، دارصادر، بی تا، ج ۴، ص ۱۳۵-۱۳۸؛ الوهاییه فی المیزان، جعفر سبحانی، قم، مؤسسه الامام الصادق(ع)، ۲۰۱۲م/۱۴۳۴ق، ص ۲۲۵ به بعد.

شماس بن عثمان

شماس بن عثمان، از اصحاب رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

شماس بن عثمان، از قبیله بنی مخزوم و فرزند عثمان بن الشرید و صفیه بنت ربیع بن عبد شمس است. او از بزرگان و معاریف مکه و از اشراف بلندآوازه این شهر بود که در دوران جاهلیت، به رسم آنان می زیست.

رسالت

پیامبر گرامی اسلام، باعث تحوّل عجیبی در روحیه او گردید، به محضر آن حضرت آمد و تقاضا کرد اسلام را به او معرفی کند. پیامبر خدا(ص) کلمات وحی را برای او بیان کرد. وی به محض شنیدن بخش هایی از کلمات نورانی پیامبر، ایمان آورد. در این دوره، آزار فراوانی از قبیله خود و قبیله قریش تحمّل کرد. با سختی و شدتی که یاران نخستین پیامبر داشتند، او به همراه شخصیت های بزرگی مانند جعفر بن ابوطالب، به دستور پیامبر خدا(ص)، به حبشه هجرت کرد. بدین روی، شماس بن عثمان از مهاجران نخستین است که تمام امکانات و تعلقات خود را به خاطر ایمان خویش رها کرد. پس از هجرت پیامبر به مدینه و سپری شدن دوران رنج و شکنجه مسلمانان در مکه، به همراه مهاجران نخستین، در هجرت دوم، به مدینه رهسپار شد.

وی در ردیف اصحاب صفه درآمد و سپس به منزل مبشر بن عبد منذر رفت و در منزل وی سکنی گزید. در ماجرای عقد اخوت میان مسلمانان، پیامبر خدا میان او و حنظله بن ابی عامر، عقد اخوت بست. او همراه پیامبر در نبرد بدر و احد شرکت کرد.

شماس

بن عثمان در جنگ احد، جراحات بسیار برداشت. به فرمان پیامبر(ص) به مدینه انتقال یافت و پس از مدتی در اثر جراحات وارده به شهادت رسید. پیامبر خدا بر جنازه وی نماز خواند و در بقیع دفن کردند. نظر دیگری هست مبنی بر این که او همراه دیگر شهدای احد در پای کوه احد دفن شد. (بقیع الغرقد، ص ۲۴۲)

مأخذ

الاصابه فی تمیز الصحابه، ابن حجر، به کوشش عادل احمد عبد الموجود و دیگران، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۲۸۹؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۴۲؛ «خفتگان در بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۶۷، بهار ۱۳۸۸، ص ۶۷.

شمس، محمد بن علی بن مسعود

شمس، محمد بن علی بن مسعود، از علمای ساکن مدینه و مدفون در بقیع.

ابو عبدالله محمد بن علی بن مسعود بن محمد الجزیری المغربی در الجزیره متولد شد و در همانجا علوم دینی را فرا گرفت. آنگاه برای مناسک حج به حرمین رفت. سفرهای دیگری به مصر و دیگر جاها برای تکمیل دانش خود داشت. او سال ۸۹۱ق در مدینه درگذشت و در

ص: ۴۱۱

بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۳۸۰-۳۸۲.

الشوبکی، احمد الشهاب

الشوبکی، احمد الشهاب، از عالمان شافعی.

احمد الشهاب الشوبکی الشافعی از شاگردان خاص قاضی سراج الدین الخطیب بود. درباره سراج الدین گفته شده که اعلم مردم نسبت به مذهب شافعی بود و شاگردان او از جمله شهاب شوبکی هم از فضلا بودند. دروس فقه و فرائض را با بیان نیکو و جذاب بیان می کرد و شیوه تدریس او شاگرد پرور بود. بالاخره پس از عمری تلاش برای ترویج دین اسلام و مذهب شافعی در مدینه درگذشت و در بقیع دفن شد. تاریخ تولد و درگذشت او ذکر نشده ولی بر اساس قرائن در نیمه دوم سده هشتم زنده بوده است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۴۶۷-۴۶۸.

شوشتری، سید محمد علی

شوشتری، سید محمد علی، از نمایندگان مجلس شورای ملی و فعال در بازسازی بقیع.

سید محمد علی شوشتری نماینده گران در مجلس پنجم بود. او طرفدار جریان مرحوم سید حسن مدرس و مخالف رضاشاه بود. از اینرو در حوادث بقیع معتقد بود دولت رضاشاه تلاشی جدی و عاجل نداشته و به موقع اقدام نکرده است.

وی در نطقی در صحن عمومی مجلس، جلسه ۱۹۸، مواضع دولت رضاشاه نسبت به آل سعود را نقد کرد و به روابط دولت پهلوی با دولت سعودی اعتراض نمود. همچنین از کمیسیون دفاع از حرمین شریفین جانبداری کرد و گفت دولت ایران باید به گونه ای عمل کند که هیچ متجاوزی جرأت نکند به مکه و مدینه دست درازی کند.

اما با حذف مرحوم مدرس به عنوان رهبر جریان، عملاً از کارآیی اینگونه شخصیت ها هم کاسته شد.

مأخذ

«مدرس و کمیسیون دفاع حرمین شریفین»، سید علی موجانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال ۲، ش ۹، ص ۲۸؛ مشروح مذاکرات مجلس، مورخ ۲۳ شهریور ۱۳۰۴، تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۰۵، جلسه ۱۹۸.

شوکت علی

شوکت علی، از شخصیت های هندی فعال علیه وهابیون و تخریب بقیع.

شوکت علی منشی افتخاری کمیته مرکزی خلافت هند بود. او در نامه ای به علمای ایران پیشنهادهای جالبی مطرح کرده است. تشکیل کنفرانسی از همه دولت ها و کشورهای اسلامی جهت بررسی وضعیت اماکن مقدس در حجاز و بقیع؛ تأسیس دولت جمهوری حجاز توسط خود مردم مکه، مدینه و حجاز و مساعدت کنفرانس مزبور جهت اداره حرمین.

اما با پیشدستی دولت سعود و برپایی کنفرانس خلافت اسلامی، پیشنهادهای فوق هم عملاً ملغاً شد و به نتیجه نرسید.

مأخذ

«مدرس و کمیسیون دفاع حرمین شریفین»، سید علی موجانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال ۲، ش ۹، ص ۲۸-۲۹.

شهاب احمد بن محمد

شهاب احمد بن محمد، خادم حرم نبوی و از علمای مدینه در سده ۹ق و مدفون در بقیع.

ابو العباس، ابو الرضی احمد بن محمد بن محمد بن محمد ملقب به المدنی، الشافعی و الشهاب و نیز معروف به ابن الریس و ابن الخطیب بود. تبار او مصری بودند ولی به مدینه مهاجرت کرده بودند.

شهاب علوم حدیث و قرآن و فقه را نزد استادان مبرز فرا گرفت. آنگاه به تدریس و تعلیم شاگردان روی آورد. نیز علاوه بر مشاغل علمی، سال ها رئیس مؤذنین حرم نبوی بود. بالاخره در ماه صفر ۸۵۴ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

آثار علمی و نیز اشعاری از او به یادگار مانده است.

ص: ۴۱۲

سخاوی نمونه ای حدود بیست بیت از اشعار او را در کتابش آورده است.

مأخذ

التحفة اللطيفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۴۴۷-۴۴۸.

شهاب الدین احمد ابشیطی

شهاب الدین احمد ابشیطی، از مشاهیر و عالمان مدینه و مدفون در بقیع.

احمد البشیطی مشهور به شهاب الدین در سده ۷ و ۸ق در مدینه زندگی می کرده است. او شیخ سمهودی مؤلف وفاء الوفاء کتاب مهم درباره تحولات تاریخی مدینه و نیز بقیع است. مقبره او در بقیع نزدیک مقبره و قبه مالک بن انس است.

مأخذ

التحفة اللطيفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۱۳۷.

الشهاب، احمد بن عبد الرحمن

الشهاب، احمد بن عبد الرحمن، از دانشمندان و مشاهیر مدینه و مدفون در بقیع.

ابو العباس الشامی المدنی الشافعی، احمد بن عبد الرحمن معروف به الشهاب در شام متولد شد و تعلیمات اولیه او در شام بود. سپس به مدینه هجرت کرد و در آنجا اقامت گزید. اطلاعاتی از او در منابع الذیل علی العبر، ج ۲، ص ۲۹۱؛ الدرر الكامنه؛ ج ۱، ص ۱۶۷ آمده است.

او در ربیع الاول سال ۷۷۱ق در مدینه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. الشهاب علاوه بر اینکه خودش از راویان شناخته شده است، دو پسر او به نام های جمال محمد و فخرابی بکر از راویان مشهوراند.

مأخذ

التحفة اللطيفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۳۲۴-۳۲۵.

شهادت رسول خدا(ص)

شهادت رسول خدا(ص)، مدفونین بقیع و برخورداری آنان از گواهی تأییدآمیز آن حضرت.

رسول خدا(ص) در چند جا تعهد فرموده که اموات بقیع را تأیید کند و به اصطلاح کارنامه آنان را مردود نکرده بلکه قبول کند و بر صحت اعمال، رفتار و گفتار آنان گواهی دهد. این را در اصطلاح فرهنگ اسلامی، شهادت یا شفاعت می نامند. متن روایتی از ابو کعب القرظی اینگونه است: قال رسول الله: من دفن فی مقبرتنا هذه شفّعنا او شهدنا له. هر کس در بقیع دفن شود ما شفاعت او را می نماییم یا برای او شهادت می دهیم.

چند نکته در این روایت هست: بقیع را به لفظ ما منتسب به خود و اسلام کرده و مجموعه آن حضرت و اهل البیت(ع) را در واقع صاحب و متولی معنوی بقیع دانسته است. از همین نکته می توان استفاده کرد که بقیع متعلق و در ملکیت و تسلط دولت خاص یا گروه خاص یا فرد خاصی نیست. به عبارت دیگر همه مسلمانان می توانند از آنجا استفاده کنند و خود مسلمانان بر اساس سیره نبوی و ضوابط اسلامی می توانند به اداره آنجا پردازند. مثلاً هیئت امنایی تشکیل شود و از هر کشور اسلامی یک نماینده در آن حضور داشته باشد و برای حل مسائل مالی هم همه مسلمانان کمک کنند.

دوم اینکه حضرت خودش را شفیع و گواه بقیع دانسته است و می فرماید هذه المقبره شفّعنا او شهدنا له یعنی ما شفاعت می کنیم و گواهی می دهیم برای این قبرستان بقیع. یعنی این قبرستان مورد تأیید ما است. درباره متن این حدیث هیچ داوری نشده یا نقد و جرحی نکرده اند ولی برخی اسناد را از ثقات و برخی را مجهول دانسته اند. البته کسانی مثل ابن شبه و سمهودی هم آن را در ذیل فضایل بقیع آورده اند.

مأخذ

الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه المنوره، مدینه، ۱۴۱۸ق، ص ۶۱۱؛ تاریخ المدینه، عمر بن شبه، به کوشش فهیم محمد شلتوت، قاهره، بی تا، ج ۱، ص ۹۷؛ تقریب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، به کوشش محمد عوامه، بیروت، دارالبشائر الاسلامیه، ۱۴۰۶ق، شماره ۶۲۵۷؛ وفاء الوفاء، سمهودی، به کوشش عبدالحمید، بیروت، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۸۸۹.

شهادی احد ← أحد

شهادی بقیع، زیارت نامه ← زیارت، متون

ص: ۴۱۳

شهادی حزه، قیام مردم مدینه علیه یزید بن معاویه و کشتار عمومی مردم و دفن آنان در بقیع.

یکی از حوادث مهم تاریخ اسلام، کشتار عمومی مردم مدینه در سال ۶۳ق توسط والی مدینه، مسلم بن عقبه و به دستور خلیفه وقت، یزید بن معاویه است. شهادی این حادثه را گاه تا ۱۲ هزار تن نوشته اند که همه آنان در محل ویژه ای در بقیع در کنار هم و دسته جمعی دفن شدند. این حادثه به واقع حزه یا یوم حره مشهور است.

مردم مدینه به رهبری عبدالله فرزند حنظله بن ابی عامر (غسیل الملائکه) قیام کردند. در فرهنگ عربی، سنگستان سیاه رنگ را حزه می نامند و چون این قیام در سنگستانی در مشرق مدینه به نام حزه واقم (منسوب به مردی از عمالیک) یا حزه زهره (منسوب به بنی زهره از اقوام یهود) برپا شد، به این نام معروف گردید. در بیشتر منابع، تاریخ واقعه حزه روز دوم ذیحجه یا دو سه روز مانده به آخر ذیحجه ی ۶۳ نوشته شده است. روایاتی که آن را در سال ۶۲ دانسته اند، نادرست می نمایند. اگرچه ارتکاب معاصی و جرائم متعدد از سوی یزید، از جمله قتل امام حسین (ع)، در برانگیختن مردم بی تأثیر نبود، اما ریشه ی قیام به این باز می گردد که پس از قیام عبدالله بن زبیر، که مردم را به خلع یزید و جهاد با او فراخواند، مردم مدینه دعوت وی را پذیرفتند و با عبدالله بن مطیع، نماینده ی وی، بیعت و بدین گونه یزید را از خلافت خلع کردند. در پی آن، یزید از عثمان بن محمد بن ابی سفیان، والی خود در مدینه که فردی بی تجربه بود، خواست تا جمعی از بزرگان شهر را نزد او به شام بفرستد تا سخن ایشان را بشنود و از آنان دلجویی کند. برخی گزارشها نیز گویای این است که چون فرستاده ی خلیفه، برای بردن صوافی (اموال و اشیای برگزیده برای خلیفه) به مدینه آمد، گروهی از مردم مانع وی شدند و میان آنان و عثمان بن محمد مشاجرہ روی داد که به شورش مردم انجامید. افزون بر این، آن گروهی از بزرگان شهر که عثمان بن محمد نزد یزید فرستاد، به رغم دلجویی های یزید، پس از بازگشت به مدینه، عیاشیها و فسادهای خلیفه را برای مردم شرح دادند. با شنیدن این اخبار، مردم شوریدند و عبدالله بن حنظله را به سرکردگی برگزیدند. عبدالله در سخنرانی خود در میان مردم ناراضی، علت قیام خود را ترس از نزول عذاب الهی به سبب معاصی یزید ذکر کرد، از اینرو مردم یزید را خلع و با عبدالله زبیر بیعت نمودند. آنگاه به اذن ابن زبیر، عثمان بن محمد را از امارت عزل کردند و بر امویان شوریدند و آنان را، که حدود هزار مرد بودند و در منزل مروان بن حکم گرد آمده بودند، محاصره کردند.

چون تلاش عبدالله بن جعفر که یزید از او خواسته بود مردم را به اطاعت دعوت کند و نیز نامه ی تهدید آمیز یزید و وساطت نعمان بن بشیر در فرونشاندن قیام مدینه مؤثر نیفتاد، یزید تصمیم گرفت برای سرکوب مردم مدینه لشکری تجهیز کند. بعد از امتناع عبیدالله بن زیاد از پذیرش فرماندهی لشکر، وی مسلم بن عقبه مزی را مأمور این کار کرد. وقتی خبر حرکت سپاه یزید به مردم مدینه رسید، آنان گرداگرد مدینه خندق کردند و پناه گرفتند. عبدالملک بن مروان با توصیه ی پدرش به همراهی مسلم بن عقبه نقشه ی حمله به شهر را طراحی کردند. مسلم با گذر از حزه، در مشرق مدینه پیاده شد و به مردم مدینه سه روز مهلت داد. آنگاه، پس از دور زدن خندق، از پشت سر و با کمک طایفه ی بنی حارثه، که با وعده های مالی فریفته شدند، وارد شهر شد و چندان جنایت کرد که در تاریخ کم نظیر است.

مسلم بن عقبه، به دستور یزید، سه روز جان و مال و نوامیس مردم را بر سپاهیان حلال کرد. ابن کثیر و سیوطی غارت و

جنایات سپاهیان او را مصیبتی سهمگین و وصف ناپذیر خوانده اند و مسعودی آن را فجیع ترین حادثه، پس از شهادت امام حسین(ع)، دانسته است. سپاهیان مسلم بن عقبه در آن سه روز، از ارتکاب هیچ عمل شیعی، همچون تجاوز به نوامیس، بیرون کشیدن جنین از شکم زنان و کشتن نوزادان و توهین به مرقد پیامبر صحابه ی بزرگ پیامبر(ص)، از جمله جابر بن عبد الله انصاری نابینا و

ص: ۴۱۴

ابوسعید خُدَری، فروگذار نکردند.

شمار کشتگان واقعه حرّه را بیش از ۴۰۰۰ و به قولی ۱۱۷۰۰ یا ۱۰۷۰۰ تن برآورد کرده اند. از این میان، هفتصد تن از حاملان قرآن و هشتاد صحابی رسول خدا به قتل رسیدند، به نحوی که کسی از اهل بدر (بدریون) باقی نماند. عبدالله بن حنظله و فرزندان او نیز کشته شدند.

مسلم پس از این جنایات، مردم شهر را جمع کرد و از آنان برای یزید بیعت گرفت، مبنی بر اینکه آنان و پدرانشان بنده ی یزید بوده اند و به تعبیر دیگر، فِیء (غنیمت جنگی) یزید هستند و هر کسی را که از این فرمان سر باز می زد، گردن می زدند.

مورخین انگیزه های دیگری برای امویان و یزید در قتل عام مدینه ذکر کرده اند؛ مثل انتقام از کشته شدن سران قریش در جنگ بدر یا قتل عثمان بن عفان در شورش مدینه در سال ۳۵ هجری.

اما در این جریان، رهبری شیعیان یعنی امام سجاد(ع) به ناچار خود را کنار کشید، گویا می دانستند که اینگونه قیام ها به شکست منجر شده و فقط کشتن بیگناهان و نابودی امکانات مردم را در پی دارد.

شهدای مردم مدینه در بقیع به نام محل دفن شهدای حره دفن شدند. مشاهیری از صحابه مثل مُعَاذِ الْحَارِثِ، محمد بن ابی الجهم، عبدالله بن الغیسل، محمد بن عمرو و معقل بن سنان در این قسمت از بقیع دفن شدند و مرقد آنان سال ها، محل زیارت مسلمانان بود.

مآخذ

الامامه و السیاسه، ابن قتیبه، به کوشش طه محمد بن زینی، قاهره، ۱۹۶۷م، ج ۱، ص ۱۷۱؛ انساب الاشراف، بلاذری، به کوشش ماکس شلو سینگر، اورشلیم، ۱۹۳۸م، ج ۴، قسم ۲، ص ۳۷؛ البدایه و النهایه، ابن کثیر، به کوشش احمد ابوملحم و دیگران، بیروت، ۱۹۸۵م، ج ۴، جزء ۸، ص ۲۲۰؛ تاریخ الاسلام، ذهبی، به کوشش عمر عبدالسلام تدمری، بیروت، ۱۴۱۰ق، حوادث ۶۱-۸۰؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافیه؛ الکامل فی التاریخ، ابن اثیر، بیروت، ۱۳۸۵ق، ج ۴، ص ۱۱۱-۱۱۲؛ مدینه شناسی، سید محمد باقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۲۱-۵۲۳.

نیز نک-: مقبره شهیدان واقعه حره

شهدای یوم الدار

شهدای یوم الدار، کشته شدن تعدادی از موافقان و مخالفان خلیفه سوم و دفن آنان در بقیع.

بقیع گنجینه ای است که بسیاری از حوادث و خاطرات را در خود دارد. زیرا شهر مدینه از زمان هجرت رسول اکرم(ص) به این شهر، مرکز حاکمیت و خلافت بود و این مرکزیت حتی پس از اینکه دستگاه خلافت به شام یا بغداد منتقل شد، تا حدودی همچنان ادامه یافت. چون مدینه به عنوان یک قطب دینی، فرهنگی و علمی همواره مطرح بوده است.

یکی از وقایع مهم یوم الدار یا روزگار شورش و اعتراض مردم علیه عثمان بن عفان (۶ عام الفیل-۳۵ق)، خلیفه سوم، کشته شدن عده ای از جمله خود عثمان و دفن آنان در بقیع است. این حادثه در سال ۳۵ق به وقوع پیوست. عثمان بن عفان ملقب به ذوالنورین، سومین خلیفه از خلفای راشدین، صحابی مشهور و به نظر اهل سنت از عشره مبشره بین سالهای ۲۳ تا ۳۵ق یعنی حدود ۱۲ سال خلافت اسلامی را برعهده داشت. او تاجری ثروتمند از خاندان بنی امیه و از اشراف مکه بود که در سال های نخست دعوت در مکه به واسطه ابابکر، دین جدید را پذیرفت. از سوی دیگر او شوهر رقیه (دختر رسول خدا و خدیجه) بود. پس از وفات رقیه با ام کلثوم (دختر دیگر رسول خدا و خدیجه) ازدواج کرد. البته در حوادث مهم همچون پیکارهای سخت نامی از او دیده نمی شود. اما پس از رحلت رسول خدا، در دوره خلافت ابابکر و عمر به آنان نزدیک بود و روز به روز بر نفوذ و اقتدارش افزوده شد و بالاخره پس از فوت خلیفه دوم، توسط شورای شش نفری موسوم به شورای عمر به خلافت برگزیده شد. در دوران خلافت عثمان، سرزمین های بسیاری از جمله قفقاز، خراسان، کرمان، قبرس و بخش هایی از شمال آفریقا فتح و جزء قلمرو اسلامی قرار گرفت. بر اثر این فتوحات ثروت ها و غنائم بسیار به مدینه، مرکز خلافت می رسید. اما تقسیم آنها

عادلانه نبود و نزدیکان خلیفه که اغلب از بنی امیه بودند، سهم بیشتری نصیبشان می شد. از طرف دیگر فرصت ها، امکانات و مناصب دولتی به اقوام خلیفه تعلق داشت و خلیفه بذل و بخشش های بی حساب و فراوان برای آنان منظور می داشت.

مجموعه این حوادث، موجب اعتراض اصحاب خاص رسول خدا مثل عمار یاسر، ابوذر و عبدالله بن مسعود شد. با برگرداندن مطرودین و تبعیدی های دوره رسول خدا و سرکار گماردن آنان، این اعتراض ها گسترده تر و فراگیرتر شد. مخالفت عایشه، طلحه، زبیر، عبدالرحمن بن عوف و بسیاری از دیگر صحابه علنی شد و به تدریج قیام و اعتراض عمومی را پدید آورد. فراز و نشیب هایی در قیام پدید آمد ولی با سوء تدبیر دستگاه خلافت و شخص عثمان و داماد و مشاورش مروان، مثل تحت تعقیب قرار دادن مخالفان و معترضین و اذیت و آزار آنان، مردم از خلیفه خواستند خلافت را واگذار کند و کنار رود، ولی او نپذیرفت. مردم به محاصره خانه خلیفه اقدام کردند و پس از چند روز عده ای از انقلابیون به قتل خلیفه مبادرت ورزیدند. نیز تعداد دیگری مثل مغیره بن احنس کشته شدند. کشته ها در بقیع دفن شدند ولی جنازه عثمان را به علت مخالفت شورشیان در خارج از بقیع و در حش کوب که نزدیک آن بود، دفن کردند که بعداً از سوی امویان به بقیع ضمیمه شد.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۲۶۵؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۶۰-۶۱؛ الکامل فی التاریخ، ابن اثیر، بیروت، دار صادر و دار بیروت، ۱۳۸۵ق/۱۹۶۵م، ج ۳، ص ۱۵۴ به بعد.

شهربانو بیگم

شهربانو بیگم، بانوی شاعر و سفرنامه نویس مکه و مدینه در سده ۱۱ و ۱۲ق و سراینده اشعار درباره بقیع.

همسر میرزا خلیل رقم نویس، موسوم به شهربانو بیگم و مشهور به بانوی اصفهانی در دوره صفویه، عازم حرمین شریفین شده و سفرنامه ای در قالب یک هزار و دویست بیت سروده است.

شوهر شهربانو بیگم ظاهراً در دربار صفوی، پُست و منزلتی داشته و به منشی گری دربار یا فرمان نویسی مشغول بوده است. به عبارت دیگر از کارگزاران دربار و صاحب شهرت و منزلت بوده است. ولی پیش از این سفر به دیار باقی شتافته و همسرش برای فراموشی رنج فراق او اقدام به سفر حج نموده است. البته این خانم هم نکته دان، ادیب و فرهیخته بوده و احتمالاً در دربار صفوی منزلتی داشته است. نام سراینده دقیقاً معلوم نیست در جاهایی از او به زوجه میرزا خلیل رقم نویس یاد شده است. چون سال های متمادی در اصفهان اقامت داشته، می توان او را بانوی اصفهانی نامید.

سفر این کاروان بین سال های ۱۱۰۰ تا ۱۱۳۴ق بوده و هفت ماه طول کشیده است. البته تاریخ دقیق رفت و برگشت معلوم نیست.

شهربانو بیگم درباره اینکه به چه دلیل سفرنامه اش را در قالب شعر عرضه کرده، آن هم مثنوی، خودش چیزی عنوان نکرده و دیگران مثل ذبیح الله صفا در تاریخ ادبیات هم مطلبی ننوشته اند. اما این مثنوی دقیقاً ویژگی های اشعار دوره صفوی را

رعایت کرده است. در این دوره شاعران تلاش می کردند از تکلف گویی و معقدسرایبی و بیان عبارات، جملات و ابیات پر پیچ و خم، ثقیل برای فهمیدن، دیر یاب و دیر فهم بپرهیزند. هرچه می توانند ساده گویی و ساده نویسی داشته باشند. بانوی اصفهانی هم همین شیوه را پیش گرفت و سفرنامه اش، مجموعه ای از ابیات قابل فهم برای همگان دارد. بخشی از اشعار شهربانو درباره امامان بقیع و مظلومیت مقابر آنان است.

مآخذ

تاریخ ادبیات در ایران، ذبیح الله صفا، تهران، فردوس، ۱۳۷۲، ج ۵، قسمت ۱، ص ۵۵۲-۵۵۳؛ سفرنامه منظوم حج، بانوی اصفهانی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۶.

ص: ۴۱۶

شهر عشق

شهر عشق، سفرنامه مکه از محمد حسین قدمی و گزارشی از بقیع.

محمد حسین قدمی از اصحاب هنر و رسانه در [۱۳۷۰] سفری به مکه و مدینه برای انجام مناسک حج داشته و خاطرات خود را یادداشت و با عنوان دو شهر عشق: سفرنامه حج منتشر کرد.

بخش بقیع این کتاب، مشتمل بر نکات خاص و نقدهایی است، که برای پژوهشگران سودمند است. عنوان آن که دو شهر عشق است را با اندکی تغییر مدخل قرار دادیم. نویسنده عمدتاً به نقد رفتارهای حجاج ایرانی در مکه و مدینه و بقیع می پردازد.

مأخذ

دو شهر عشق، محمد حسین قدمی، تهران، حوزه هنری سازمان تبلیغات، ۱۳۷۳، ص ۱۱۰ - ۱۱۲.

شهری، محمد

شهری، محمد، مؤلف سفرنامه حج و پژوهشگر از ایران معاصر.

محمد شهری گویا در مشهد مقدس در سال ۱۳۳۱ چشم به جهان گشود. پس از طی مدارج علمی در زبان و ادبیات فارسی دکترای دریافت کرد و در دانشگاه ها و مراکز آموزش عالی به تدریس مشغول شد. نیز در عرصه پژوهش و تألیف آثاری دارد. از جمله خاطرات و مشاهدات خودش را در سفر به بلغارستان، ترکیه، قونیه و نیز مکه و مدینه نوشته و سفرنامه ای عرضه کرده است. این سفرنامه با این مشخصات منتشر شده است:

سه سفر، سه نگاه (مکه، قونیه، صوفیه)، مشهد، نشر دستور و مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۵.

دو صفحه اول از این سفرنامه درباره بقیع است. هفتم اسفند ۱۳۸۱ پس از نماز صبح به بقیع مشرف شده است. اولین نکته ای که نظرش را جلب کرده عدم اجازه ورود برای خانم ها به بقیع است.

آقای شهری به عنوان استاد دانشگاه که با گروه های مختلف برخورد و تعامل دارد نکاتی را مورد توجه قرار داده و در گزارش آورده است. او درباره بقیع نوشته است:

در بقیع قبرها هیچ آرایش یا مشخصه ای ندارد که بتوان شناخت. در مدخل این گورستان بزرگ باز هم همان تابلوی معروف به پنج زبان عربی، اردو، ترکی، انگلیسی، آلمانی قرار داد و در قسمت ائمه بقیع که ایرانیان ازدحام بیشتری دارند به فارسی که: بوسیدن قبرها، خود را به گورها مالیدن و از خاک آنجا برداشتن حرام دانسته شده است. در اطراف گورها کبوتران

زیادی فارغ از هیاهوی مردم به دانه چیدن مشغولند، جز ائمه بقیع، در اطراف برخی دیگر از گورها، فرزند و همسران پیامبر، حلیمه و عثمان بن عفان، ازدحام بیشتری است، مردمی ایستاده اند و زیارتنامه و دعا می خوانند.

بقیع دشتی وسیع است پر از گورهای یکنواخت، که دور آن را دیواری بلند کشیده اند با نرده و سنگ، تنها قبور معروفتر، با دیوارچه ای کوتاه به ارتفاع هرمی ۲۵ سانتیمتر از جنس سنگ و سیمان از دیگر قبرهای عادی مشخص است بی هیچ نوشته ای.

بیشتر

اوقات دو یا چند نفر به تناسب شخصیت صاحب قبر، مأموران امر به معروف و نهی از منکر، با لباس مخصوص در اطراف گورها ایستاده اند و بر نحوه زیارت حاضران نظارت کامل دارند تا از فعل حرام جلوگیری کنند. معمولاً هم چیزی از چشمشان پنهان نمی ماند، در زیارت قبر عثمان بن عفان پیرمردی افغانی تقریباً شصت ساله تسییحی را که در دست داشت بر گوشه قبر مالید و به دیده کشید، مأمور بلافاصله با پرخاش تسییح را از او گرفت و گفت: شرک، شرک مطلق، پیرمرد که جز تسلیم چاره ای نداشت لبخندی تمسخرآمیز بر لب آورد و تلاشی هم نکرد برای باز پس گرفتن تسییح.

مأخذ

سه سفر، محمد شهری، مشهد، ۱۳۸۵، مقدمه و ص ۳۲-۳۳.

ص: ۴۱۷

شهید ناطق، احمد بن عبد العزیز

شهید ناطق، احمد بن عبد العزیز، از عالمان مالکی مقیم مدینه و مدفون در بقیع.

احمد بن عبد العزیز بن القاسم معروف به الشهید الناطق، مکنی به ابن القاسم و ملقب به الشهاب، الهاشمی، العقیلّی، الجزولّی، النویری، المکّی و المالکی از مشاهیر و فقهای مالکی و اصالتاً از فاس بود. اما بعد از سال ۷۲۰ق به مکه آمده و در آنجا اقامت گزید.

روایات زیادی از التوزری، الصفی و الرضی و ... نقل کرده است. سال ها در المنصوریه در مکه تدریس داشت. سپس به مدینه منوره مهاجرت کرد و در مدینه تا هنگام رحلت اقامت داشت.

در محرم سال ۷۳۷ق بر اثر بیماری در مدینه درگذشت و در بقیع روبروی قبه مالک دفن شد. در منابع مختلف او را به عنوان محب فقرا، صالح، قانع، ایثارگر و دارای خدمات به مردم و اهل عبادات و مناجات بسیار، ستوده اند.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۳۳۱-۳۳۷.

شهیدان أحد

شهیدان أحد، مجروحان شهید شده در جنگ احد و دفن در بقیع.

تعدادی از مجروحان نبرد احد که پس از چندی در مدینه به شهادت رسیدند، در قبرستان بقیع مدفون شدند. این شهدا که تعداد دقیق آنان معلوم نیست، سمت شمال شرقی بقیع حدود بیست متر بالاتر از قبر ابراهیم فرزند رسول خدا(ص) و سمت چپ آن به خاک سپرده شده اند.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸، ص ۱۳۹؛ تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۴۶۶.

شیخ احمد احسائی ← احسائی، شیخ احمد

شیخ المعمرین، علی بن مطرف

شیخ المعمرین، علی بن مطرف، از مشاهیر مدینه و مدفون در بقیع.

او از مشاهیر مدینه بود، تاریخ تولد او معلوم نیست ولی ملقب به پیر سالخوردگان است. یعنی جزء کسانی بود که از دوره های

بسیار قبل زنده مانده بودند. اینان چون عمری طولانی داشتند در بین مردم محترم و مقبول بودند. برخی از این گروه دارای حشمت، شوکت و عظمت بودند، املاک و دارایی فراوان داشتند و به مردم مساعدت می کردند. بالاخره در ۷۲۸ ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۱۸۵-۱۸۶.

شیخ جعفر نجفی کبیر ← کاشف الغطاء، جعفر

شیخ سعد جزاع

شیخ سعد جزاع، از رهبران نخاوله و مدیر بقیع های شیعی در بقیع.

نام او را به صورت جزاء و شیخ جزا هم ثبت کرده اند. او در اواخر سده ۱۹ و اوایل سده ۲۰م رئیس تیره احامده بود. زندگی نامه جامعی از او در اختیار نیست؛ فقط اطلاعات پراکنده از او هست. او سالها رهبری نخاوله را بر عهده داشته و در واقع مدیریت اماکن شیعی به ویژه در بقیع را عهده دار بوده، شیعیان زائر مکه و مدینه را راهنمایی می کرده و مترجم آنان بوده است.

مشیرالدوله سفیر ایران در عثمانی می خواست بین شیخ جزاع و سادات برزنجی که امارت مدینه را داشتند قراردادی برای اداره بقیع های بقیع امضا کند و با تقسیم کار، مدیریت بقیع را سامان دهی نماید. با اینکه شیخ جزاع برای همین کار به تهران آمده بود ولی به علت تسامح و کوتاهی های مشیرالدوله، این طرح اجرا نشد.

مأخذ

جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، پیوست سوم، ص ۱۳۹ و ص ۳۰؛ مرآة الحرمین، ابراهیم رفعت پاشا، قاهره، ۱۹۲۵م، ج ۲، ص ۹۱.

ص: ۴۱۸

شیرازی، سید محمد

شیرازی، سید محمد، مرجع تقلید، پژوهشگر و مؤلف درباره بقیع.

آیت الله سید محمد حسینی شیرازی در نجف اشرف به سال ۱۳۴۷ق در خانواده علم و تقوا و مرجعیت زاده شد. در دو قرن اخیر تعدادی از مراجع شیعه از خاندان شیرازی ها بوده اند و شخصیت های میرز این خاندان در حوادث بزرگ و کوچک جهان اسلام مثل مشروطیت در ایران مؤثر بوده اند.

آیت الله شیرازی دارای تألیفات بسیار است که گاه آنها را حدود یک هزار جلد بر شمرده اند. نیز خدمات بسیار به فرهنگ و اقشار اجتماعی شیعیان نموده است. یکی از اقدامات او مبارزه با تفکر و مذهب وهابیت است. از ۱۳۸۰ق که در کربلا اعلام مرجعیت نمود، بیش از گذشته احساس مسئولیت کرد و اقدامات تخریبی به ویژه تخریب بقیع توسط وهابیون را نقادی و رد کرده است. به نظر ایشان بقیع و دیگر آثار اسلامی، باید صیانت و نگهداری شود و حفظ آنها واجب و نابودی و تخریب آنها حرام است. از اینرو کتاب مستقلی درباره بقیع به نام بقیع الغرقد منتشر کرده و ابعاد جنایات وهابیت و اهمیت بقیع را توضیح داده است. این کتاب را به عربی در ۱۳ ذی القعدة ۱۴۱۹ق در قم به پایان رساند. در ۱۴۲۰ق در بیروت، توسط مرکز الرسول الاعظم منتشر شد. سپس توسط محمد عامر باشازاده به فارسی ترجمه و در اصفهان، نشر بینش آزادگان، ۱۴۲۲ق منتشر شد. عنوان فارسی آن بقیع است. عناوین فصل های این کتاب چنین است: السلطات غیر شرعیه، غلادستون و الخطه الاستعماریه، البقیع مدفن الاولیاء، القبور و القباب فی البقیع، لا لخشونه و الاسباب؛ لماذا تخریب البقیع، منع الکتاب؛ ظاهره توحید الصلاه، توسیع المسجد و هدم الآثار؛ القبور قبل الهدم، باب خیر. وی در دوشنبه ۲ شوال ۱۴۲۲ در قم درگذشت.

مأخذ

البعیة الغرقد، سید محمد حسینی شیرازی، بیروت، ۱۴۲۰ق / ۱۹۹۹م، مقدمه و مؤخره؛ الامام الشیرازی نادره التاریخ فی التألیف، بیروت، مرکز الرسول الاعظم، بی تا، ۴-۷؛ الموجز الجامع، به کوشش حسین شاهرودی و علی الفدائی، بیروت، ۱۴۲۳ق، ص ۲۸۵.

شیعه و محل دفن حضرت فاطمه(ع)

شیعه و محل دفن حضرت فاطمه(ع)، دیدگاه های محدثین و علمای شیعه درباره محل دفن فاطمه دختر رسول خدا(ص).

اهل سنت از قدیم معتقد بوده اند که فاطمه دختر رسول خدا(ص) در بقیع دفن شده است. حتی روی نقشه هایی که در دوره جدید در کشورهای سنی منتشر شده، جایی را به عنوان مزار ایشان تعیین کرده اند.

اما شیعیان با اقتدا و تأسی به رهبرانشان درصدد اخفا و مخفی نگاه داشتن مدفن آن حضرت بوده و گاه از سر تقیه جاهایی را گفته اند. از اینرو در منابع شیعی از چند جا نام برده شده است. شیخ صدوق در کتاب من لایحضره الفقیه پس از نقل چند

روایت، می گوید روایات درباره محل دفن فاطمه زهرا(ع) مختلف است. برخی از آنها مدفن را بقیع و برخی بین قبر و منبر و بعضی دیگر خانه آن حضرت دانسته اند. البته با توسعه مسجد در دوره امویان، خانه و مزار آن حضرت در داخل مسجد قرار گرفت. آنگاه شیخ صدوق می نویسد: این نظر و قول نزد من صحیح است. در مجموع سه نظریه مطرح است. احادیث شیعی بیشتر متمایل به خانه اند. یعنی آن حضرت در خانه خود دفن شده است.

بعضی تأکید کرده اند: محل دقیق قبر آن حضرت را فقط امام زمان(عج) می داند. ولی هر یک از سه نظریه قرائن و دلایلی ذکر کرده اند. اما چون روایات متمایل به خانه است، در احادیث شیعه محل دفن حضرت را خانه خود حضرت معرفی کرده اند. به همین دلیل علمای برجسته شیعه مثل: شیخ صدوق، شیخ مفید، شیخ طوسی، ابن طاووس و علامه مجلسی محل دفن حضرت را خانه

در مجلسی که امام جعفر صادق(ع) و نیز عیسی بن موسی عباسی حضور داشت، شخصی پرسید که حضرت فاطمه(ع) در کجا دفن شده است. عیسی گفت: در بقیع. آن شخص از امام سؤال کرد. حضرت فرمود: عیسی پاسخ تو را داد. آن شخص گفت: از شما می پرسم و می خواهم عقیده پدرانتان را بدانم. حضرت فرمود: «دُفِنَتْ فِي بَيْتِهَا».

ابونصر بزنطی از امام رضا(ع) نقل کرده است که از آن حضرت درباره محل دفن فاطمه زهرا(ع) سؤال شد. حضرت فرمود: «دُفِنَتْ فِي بَيْتِهَا، فَلَمَّا زَادَتْ بَنُو أُمِّيهِ فِي الْمَسْجِدِ صَارَتْ فِي الْمَسْجِدِ». حضرت در خانه اش دفن شد و زمانی که امویان مسجد را توسعه دادند، محل دفن در مسجد قرار گرفت.

البته در روایات، استدلال نشده و دلیل نقل نشده است و مفید، شیخ طوسی، ابن طاووس و علامه مجلسی هم با اعتماد به این روایات، نظریه دفن در خانه را پذیرفته اند. یعنی این مسأله تا حدی تعبدی است.

تعبیری از امام علی(ع) که در نهج البلاغه آمده و به عنوان سخن ایشان در وقت دفن حضرت فاطمه(ع) نقل شده، می تواند مؤید نظر شیخ صدوق و دیگر علمای شیعه باشد. حضرت خطاب به رسول الله(ص) می فرماید: السلام عليك يا رسول الله، عني و عن ابنتك النازله في جوارك والسريعه للحاق بك يعني: درود بر تو ای فرستاده خدا از من و دختری که در کنارت آرمیده و زودتر از دیگران به تو رسیده است.

محلی که به عنوان قبر آن حضرت در بقیع مشخص شده، نزدیک قبور ائمه چهارگانه شیعه است.

اما اینکه برخی پژوهشگران معاصر احتمال داده اند: منظور از فاطمه، فاطمه بنت اسد است، با قرائنی مثل موردی که مسعودی مؤلف مروج الذهب نقل کرده، سازگاری ندارد. مسعودی از سنگ مرمری در بقیع خبر می دهد که روی آن چنین حک شده است: «هذا قبر فاطمه بنت رسول الله(ص) سیده نساء العالمین وقبر الحسن بن علی بن ابی طالب وعلی بن الحسین بن علی بن ابی طالب و محمد بن علی و جعفر بن محمد رضی الله عنهم».

مأخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۳-۳۵۴؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شُبّه، قم، دارالفکر، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۱۰۷؛ عیون اخبار الرضا، شیخ صدوق، تهران، اعلمی، بی تا، ج ۱، ص ۳۱۱؛ مروج الذهب، مسعودی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۸۸؛ من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، به کوشش حسن خراسان، بیروت، دارالاضواء، ج ۲، ص ۵۷۲؛ نهج البلاغه، امام علی بن ابی طالب، به کوشش فیض الاسلام، خطبه شماره ۲۰۲.

نیز نک- : سنگ مرمر؛ فاطمه زهرا(ع)

صافی گلپایگانی، لطف الله

صافی گلپایگانی، لطف الله، مرجع تقلید شیعیان، پژوهشگر و سفرنامه نویس درباره بقیع.

آیت الله لطف الله صافی گلپایگانی از مراجع تقلید کنونی شیعیان در قم، در سال ۱۲۹۷ش در گلپایگان دیده به جهان گشود. پدرش ملا محمد جواد صافی از طفولیت در تربیت دینی او کوشید. مقدمات علوم دینی را در گلپایگان نزد پدرش و دیگر اساتید آموخت و در ۱۳۱۹ش عازم حوزه علمیه قم شد. نزد استادانی چون آیت الله بروجردی، سید محمد تقی خوانساری، آیت الله حجت و آیت الله صدر تحصیل نمود و به مراتب بالای علمی دست یافت. چند سالی هم به نجف اشرف کوچ کرد و در حوزه آنجا به تکمیل دانش دینی خود پرداخت. نیز به تدریس دروس سطح عالی و خارج اقدام کرد.

او در سال ۱۳۵۸ به عضویت مجلس خبرگان قانون اساسی درآمد و در ۱۳۵۹ توسط رهبر جمهوری اسلامی ایران به عضویت شورای نگهبان قانون اساسی منصوب شد. پس از رحلت آیت الله سید محمد رضا گلپایگانی، رساله عملیه خود را منتشر کرد. وی کتب متعددی تألیف و عرضه کرده است. از جمله سفرنامه حج اوست که دارای گزارش مکه و مدینه و بقیع است. آثار دیگری در نقد وهابیت و دفاع از باورهای مثل زیارت مقابر رهبران اسلامی دارد. بخشی از سفرنامه حج او که حاوی گزارش بقیع است جداگانه در مقاله وضعیت بقیع آمده است.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۱۰، ص ۷۷۷-۷۷۸؛ سفرنامه حج، لطف الله صافی گلپایگانی، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار آیت الله صافی، ۱۳۸۹، ص ۱۵۵ به بعد؛ گلشن ابرار، جمعی از مؤلفان، قم، انتشارات نور سجاد، ۱۳۸۸، ج ۶، ص ۳۹۲-۴۰۵.

نیز نک-: مواضع آیت الله صافی گلپایگانی

صالح بن حامد الرفاعی ← الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه

صالحی حائری برغانی، حسن

صالحی حائری برغانی، حسن، فقیه و عالم امامیه در سده ۱۴ق و پژوهشگر بقیع.

حسن صالحی برغانی حائری (۱۳۱۰-۱۴۰۱ق) فرزند شیخ علی نقلی بن شیخ حسن بن محمد صالح برغانی است. او از خاندان مشهور برغانی است که عالمان و فقیهان بسیار از آنجا برخاسته اند. او در کربلا متولد شد و بسیاری از خاندان او کربلایی هستند از اینرو به حائری ملقب شده اند. نیز تبارش از شهرستان برغان (بین تهران و قزوین) بوده اند. پدر بزرگش (حسن) خدمات فراوانی در بقیع و بازسازی بقیع داشت و تنها روحانی و فقیه امامیه است که به هنگام احیای بقیع به شهادت رسید. همینطور جد او (محمد صالح) در احیا و مرمت بقیع بسیار کوشید.

وی که از علمای مبارز شیعه است، ولادت و نشأت او در کربلا بود. مقدمات علوم اسلامی و ادبیات عربی را نزد علمای حائر شریف فرا گرفت. در اوائل کودکی پدر خود را از دست داد و جزء اطرافیان شیخ عیسی فرزند شهید ثالث (درگذشت ۱۳۳۹ق) درآمد و در معیت او به قزوین رفت. فقه و اصول را از وی اخذ کرد و از اصحاب خاص وی گردید. حدود یک سال در زنجان نزد علمای آن سامان به کسب دانش پرداخت، سپس در حدود سال ۱۳۳۶ق به زادگاه خویش کربلا بازگشت و به حوزه درس میرزای دوم محمد تقی شیرازی (درگذشت ۱۳۳۸ق) ملحق گردید و هنگام انقلاب عراق به رهبری استادش بر ضد انگلیسیها جنگید. وی از مؤسسين مجلس انقلاب عراق در کربلا بود. هنگامی که انگلیسیها می خواستند او را دستگیر نمایند به ایران پناهنده شد و پس از تشکیل دولت عراق در حدود سال ۱۳۴۰ق به موطن خود کربلا- بازگشت. در حوادث فلسطین و تأسیس دولت اسرائیل در سرزمین اسلامی فلسطین، خطر صهیونیسم و یهود را در اشغال قدس اعلام نمود. وی در اواخر عمر خود به اعتکاف و زهد اشتغال یافت؛ گاه در کربلا و مدتی در مکه و مدینه و زمانی در سامراء رحل اقامت

می افکند تا اینکه در فتنه اخیر ضد شیعیان عراق که در سال ۱۳۹۱ق به اوج خود رسید از عراق به ایران آمد و تهران را مسکن خویش قرار داد تا زمانی که وفات یافت. از مؤلفات وی الغرر و الدرر (در دو مجلد بزرگ مجلد اول به عربی و مجلد دوم به فارسی شامل حوادث تاریخی و شرح حال علما) است. مهم تر اینکه کتابی به نام بقیع غرقده یا فضایل بقیع درباره وضعیت و تاریخ تحولات آنجا نوشت. این کتاب گویا هنوز منتشر نشده و نزد خانواده او است. با توجه به اینکه چند نسل خاندان برغانی در بازسازی و تعمیرات بقیع مشارکت داشته اند و اطلاعات اقدامات و خدمات آنان به مرحوم حسن صالحی برغانی منتقل شده، او بر اساس این اطلاعات کتاب بقیع غرقده را تألیف کرد و از اینرو این اثر علی القاعده باید جذاب و پر محتوا باشد.

مأخذ

دائرةالمعارف تشیع، مقالات حسن برغانی و بقیع غرقده، ج ۳، ص ۱۸۴-۱۸۵ و ۳۸۵.

نیز نک-: فضائل البقیع

صبری پاشا، ایوب ← گزارش ایوب صبری پاشا

صحابه رسول خدا(ص) و بقیع

صحابه رسول خدا(ص) و بقیع، آثار و میراث اصحاب در قبرستان بقیع.

حوادث تاریخ ساز و مهمی در صدر اسلام، قرون یکم و دوم در بقیع اتفاق افتاد. عامل یا قهرمان برخی از این حوادث رسول خدا(ص)، ائمه(ع) و یا صحابه، تابعین و دیگر اقشار مردم بودند. اما حوادثی که اصحاب در بقیع آفریدند، بسیارند و گزارش همه آنها در یک مقال مقدور نیست. از اینرو فقط به برخی از آنها اشاره می کنیم:

به هنگام بیماری فاطمه زهرا(س) که پس از مدتی هم درگذشت، ابوبکر و عمر طلب اجازه می کنند تا به عیادت او بروند. اما آن حضرت اجازه نداد و پس از چند بار اصرار و ردّ درخواست آنها ابوبکر قسم خورد که زیر سقف نخواهد تا به ملاقات دختر رسول خدا مشرف شود. از اینرو شب اول به بقیع رفت و زیر آسمان خوابید (مجمع النورین، ص ۱۴۳).

خلیفه مسلمانان جهت رسیدن به خواسته اش باید به جایی برود و در جایی بست بنشیند که توجه عمومی را جلب کند و ایشان بقیع را انتخاب کرد. لذا معلوم می شود بقیع اهمیت اساسی و باصطلاح استراتژیک داشته است.

برخی منابع رفتارها و گفتارهای صحابه ای مثل عمر، ابابکر، عثمان، سلمان فارسی، عبیدالله بن عمر، ابن زبیر، ابو هریره و عبدالله بن جعفر را در بقیع گزارش کرده اند (نک بقیع الغرقده، ص ۱۱۹-۱۳۱).

رفتار اصحاب در بقیع مختلف بوده است: برخی از آنها به شکل گفتگوهای مهم بوده است. مثل گفتگوی عمر با ابن عباس درباره جانشین رسول خدا(ص) پس از رحلت حضرت و اعتراف ضمنی به صلاحیت علی بن ابی طالب برای خلافت و وصایت.

گاه حضور در بقیع به مسائل شخصی و یا آروزهای افراد بر می گشت. برای نمونه، روزی عمر با گروهی از یارانش پیاده به سوی بقیع به راه افتادند. در راه عمر به آنان گفت هر کس آرزوی خود را بگوید. وقتی نوبت به عمر رسید. او گفت آرزو دارم فردی مثل عمیر بن سعد در کنارم بود تا در امور به من کمک می کرد (شرح نهج البلاغه، ج ۱۲، ص ۱۱۶؛ مجمع الزوائد، ج ۹، ص ۳۸۴).

عمیر بن سعد والی منصوب از طرف عمر برای شهر حمص بود. او در روز قادسیه کشته شد و از دوستانان معاویه بود (الطبقات الکبری، ج ۳ و ۴، ص ۵۰۲؛ تهذیب التهذیب، ج ۸، ص ۱۲۸).

بعضی اخبار مربوط به عبادت اصحاب در بقیع و برخی در زمینه حوادث و اعمال اجتماعی مثل تعقیب دزدی در بقیع توسط بن زبیر و کشتن او است (سیر اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۳۶۶؛ کنز العمال، ج ۵، ص ۷۵۶).

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ تهذیب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، بیروت، دار الفکر، ۲۰۰۲م؛ سیر اعلام النبلاء، ذهبی، بیروت، مؤسسه الرساله، بی تا؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، بیروت، دار احیاء الکتب العربیه، ۱۴۱۵ق؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ق؛ کنز العمال، متقی هندی، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۸ق؛ مجمع الزوائد، نور الدین علی بن ابی بکر الهیثمی، بیروت، دار الکتب العلمیه؛ مجمع النورین و ملتقی البحرین، ابوالحسن المرندی، بیروت، ۱۳۹۸ق.

ص: ۴۲۲

صحابه، اهمیت بقیع در شناسایی صحابه.

صحابه جمع صاحب، در لغت به معنای یار و ملازم و همنشین است. در اصطلاح علم رجال بنابر مشهور، صحابی مسلمانی است که پیامبر اکرم (ص) را ملاقات کرده و مسلمان مرده باشد، البته اقوال بسیار در تعریف صحابه گفته اند و شروط مختلف ذکر شده است به طوری که در باب موضوعاتی مثل دراز بودن مدت ملاقات یا مصاحبت طولانی با پیامبر (ص)، یا نقل روایت از آن حضرت و یا شرکت در یکی از غزوات در منابع صحابه شناسی بسیار بحث شده است. نیز درباره اعتقادات، عدالت و منزلت اخلاقی آنان آثار بسیاری تألیف کرده اند. نیز عالمان شیعه به نقد نظریه عدالت همگانی صحابه پرداخته اند و معتقدند کارنامه و عملکرد هر یک از صحابه باید جداگانه بررسی شود و داوری کلی و همگانی درباره همه آنان درست نیست.

دانشمندان

مسلمان از سده دوم به بعد ده ها عنوان کتاب همچون الاصابه، اسدالغابه و الاستیعاب درباره صحابه نوشته اند و ابعاد مختلف حیات و عملکرد آنان را تحلیل کرده اند.

همه اینها گویای اهمیت پدیده دینی، سیاسی و اجتماعی صحابه و نیز اهمیت صحابه پژوهی در فرهنگ اسلامی است. اما مهم تر اینکه قبرستان بقیع به عنوان محل زندگی برخی از آنان، یا محل عبادت و نیایش گروه دیگر از آنان، سپس خانه ابدی و محل آرمیدن و دفن آنان است.

امروزه اگر درباره یک قشر اجتماعی، ده ها اثر علمی و پژوهشی تألیف و عرضه شود؛ مورخان، فقیهان، متکلمان و رجالیون در اغلب آثار خود از حیث جمعی و کلی یا فردی، آنان را با ضوابط سخت علمی تجزیه و تحلیل نمایند، همگان محیط زندگی و محل دفن آنان را به نیکی و احترام یاد خواهند کرد و آثار برجای مانده و یادگارهای آنان را پاس خواهند داشت.

همین وضعیت درباره صحابه و بقیع صادق است. بقیع از صحابه منفک نیست و نیز صحابه از بقیع نمی تواند مجزا باشد و هرگونه خشونت و بی حرمتی نسبت به بقیع، در حقیقت اهانت و ظلم در حق صحابه و یاران گرامی رسول خداست که در نزد او و خداوند و مسلمین عزیز و محترم بوده اند.

مآخذ

اسد الغابه، ابن اثیر جزیری، به کوشش عادل احمد عبدالموجود و دیگران، بیروت، ۱۴۱۵ق؛ الاصابه فی تمییز الصحابه، ابن حجر، به کوشش عادل احمد عبدالموجود، بیروت، ۱۴۱۵ق؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۰، ص ۷۹۴-۷۹۵؛ دانشنامه سیره نبوی، ج ۱، ص ۱ به بعد؛ دایرهالمعارف فارسی، غلامحسین مصاحب، ج ۱، ص ۱۶۱.

صحابه پژوهی و بقیع، استفاده از واقعیت های موجود در بقیع برای پیشرفت دانش صحابه شناسی.

صحابه جمع صحابی در لغت به معنای پیرو، یار و همنشین، اسم خاص و علم برای نامیدن یاران و پیروان حضرت پیامبر اکرم محمد بن عبدالله (ص) شده است.

مسلمانان در سده های نخست اسلامی، تحقیقات و تألیفات فراوان درباره صحابه داشته اند. به ویژه مسلمانان سنی که صحابه برایشان جایگزین اهل بیت (ع) و ائمه (ع) در شیعه بوده است.

صحابه

از نظر تعداد، آمار و نام ها و مشخصات صوری آنان که اصطلاحاً به آن دانش تسمیه گویند، نیز از نظر ایمان و اعتقادات که دانش رجال متکفل جرح و تعدیل آنان است؛ و بالاخره سومین جنبه این طبقه و قشر از مسلمانان یعنی تفکر علمی مثل اندیشه و مکتب فقهی و کلامی یا وابستگی به جریان فکری و ادبی آنان، مسلمانان را به پژوهش ها و بررسی های گسترده واداشته است.

به نظر می رسد واقعیت های میدانی که از طریق تذکره القبور یا قبرخوانی کشف می گردد، کمک خوبی برای پژوهشگران صحابه نگار است. بقیع تنها قبرستانی است که بیشترین صحابه را در خود جای داده و قطعاً سرنخ ها و واقعیت هایی را شامل بوده است. اما به دلایلی که بعضاً به آن اعتراف شده، برخی از پژوهشگران اهل سنت به ویژه در دوره جدید از این مجموعه اطلاعات راه گشا خود را محروم کرده اند.

کتابهایی که در دهه های اخیر در عربستان سعودی درباره مدینه یا صحابه منتشر شده به خوبی نمایانگر عدم استفاده

از واقعیت های میدانی بقیع است. مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره و الجامعه الاسلامیه، المدینه المنوره دو نهادی است که در سه دهه اخیر کتاب های فراوانی منتشر کرده اند و به عیان فاقد شیوه های علمی استفاده از حقایق علمی در بقیع برای اثبات پاره ای مسایل یا جهت تبیین مسایل دیگر مربوط به صحابه است.

در حالی که در گذشته کتاب هایی درباره صحابه مدفون در بقیع تألیف و عرضه شده است. یکی از این آثار، کتاب الروضه المستطابه فیمن دفن بالبقیع من الصحابه است. این کتاب به ۹۳ صحابی دفن شده در بقیع پرداخته و آنان را معرفی کرده است.

مأخذ

ابحاث المؤتمر، الجامعه الاسلامیه، المدینه المنوره، ۲۰۰۹م/ ۱۴۳۰ق؛ اثر الوقف الاسلامی فی الحیاه العلمیه بالمدینه المنوره، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۳م/ ۱۴۲۴ق؛ دانشنامه سیره نبوی، ج ۱، ص ۶ به بعد.

نیز نک- : الروضه المستطابه

صحیفه سجادیه

صحیفه سجادیه، قرائت این اثر به هنگام زیارت بقیع.

این کتاب شامل ۵۴ دعا از امام سجاد(ع) امام چهارم شیعیان است. به دلیل محتوای عمیق و عبارات زیبا و شیوای صحیفه آن را اخت القرآن و انجیل اهل البیت و زبور آل محمد(ص) لقب داده اند. گاه آن را صحیفه کامله سجادیه می نامند، چون هر دعای آن تأثیر کامل دارد. البته این عنوان گاهی هم به دلیل آن است که برخی از نسخه های صحیفه شامل دعاهای بیشتری از امام سجاد(ع) نیز هست. این ادعیه از چند طریق و با سلسله راویان و اسناد معتبر نقل شده است. نیز ترجمه های فراوان، شروح و چاپ های متعدد دارد.

زائران بقیع به ویژه شیعیان شبه قاره بسیار به این ادعیه علاقه داشته و تلاوت آن در بقیع در میان آنان رونق دارد. به ویژه دعای عافیت و دعای علقمه را بیشتر می خوانند. شاید به دلیل این بوده که در زمان های گذشته ناامنی و بیماری بیشتر بوده است. ضمناً دعای چهارم صحیفه درباره اصحاب پیامبر(ص) و یاران انبیاست. همان اصحابی که بسیاری از آنان در بقیع آرمیده اند و وهابیون آثار آنها را محو و نابود کرده اند.

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ص ۱۳۵-۱۳۶، ۱۴۰، ۱۵۲.

صخر بن حرب ← ابوسفیان

صدر العلماء، یوسف، از فقیهان و علمای دوره قاجاریه و مدفون در بقیع.

میرزا یوسف صدر العلماء فرزند شیخ میرزا محمد اسحاق پیش خدمت بود. ناصرالدین شاه قاجار به او لقب صدر العلماء داد و او به این لقب مشهور شد. او از فقیهان و مدرسانی ایرانی بود که در نجف اشرف سکونت و اقامت داشت. وی در مسیر بازگشت از حج در سال ۱۳۷۲ق، در مدینه در گذشت و در حرم ائمه بقیع (ع) به خاک سپرده شد.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد امین الامینی، تهران، مشعر، ۱۳۴۸، ص ۲۸۳؛ الذریعه، آقا بزرگ طهرانی، بیروت، دار الایضواء، ج ۱۱، ص ۳۳۹ و ج ۲۶، ص ۲۷۱.

صدر، محمد بن عبدالله

صدر، محمد بن عبدالله، از مشاهیر سده ۶ق و مدفون در رباط جنب بقیع.

ابوبکر

المراغی، محمد بن عبدالله بن عبد الرحیم ملقب به الصدر از مشاهیر زمان خودش و قاضی مراغه بود. برخی مورخین او را فقیه، فاضل، صاحب حشمت و ریاست دانسته اند. در سال ۵۳۸ق یعنی به هنگام نوجوانی برای تکمیل دانش ها و اندوخته هایش به بغداد رفت. سپس به بلاد خودش رفت ولی چندی بعد عازم حج شد. او در حرمین و در چند شهر دیگر موقوفات و اموال صدقه ای فراوان بر جای گذاشت. رباطی در مکه ساخت تا جنازه در آنجا نگهداری شود و در سال ۵۷۵ق آن را وقف کرد. او در شهر خودش در سال ۵۹۰ق در گذشت، جنازه او را به مدینه برده و در رباطی که گویا خودش در کنار مسجد النبی و بقیع ساخته بود دفن کردند.

ص: ۴۲۴

التحفة اللطيفة في تاريخ المدينة الشريفة، شمس الدين محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۲۱۸-۲۱۹.

صدرالدین صدر

صدرالدین صدر، از مراجع شیعه و نویسندگان و فعالان در احیای بقیع در سده ۱۴ق.

سید محمد علی بن سید اسماعیل موسوی عاملی (۱۲۹۹-۱۳۷۳)، مکنی به ابوالرضا و ملقب و مشهور به صدرالدین و صدر یا صدرالدین صدر یا سید صدرالدین صدر از مجتهدین، فقها، محدثین و ادبای بزرگ شیعه و از سادات صدرالدینی در جنوب لبنان بود.

او در کاظمین متولد شد. دروس ابتدایی و متوسطه را در آنجا فرا گرفت. سپس به کربلا رفت و در حوزه علمیه کربلا نزد استاد مبرز مثل آیت الله حسن کربلایی، آیت الله آقا ضیاء الدین عراقی به تحصیل سطح پرداخت. سپس به مرحله بالاتر راه یافت و در این مرحله از درس آخوند خراسانی و سید محمد کاظم یزدی استفاده کرد. مدتی به خراسان رفت ولی مجدداً به عراق بازگشت. اما چند ماه بعد شیخ عبد الکریم حائری مؤسس حوزه علمیه قم از او خواهش کرد به قم برود. با مهاجرت به قم، فصل جدیدی در زندگی او آغاز شد و پس از فوت حائری همراه با آیت الله خوانساری و آیت الله حجت زعامت حوزه علمیه قم را بر عهده گرفت. بالاخره در ۱۳۷۳ق در قم درگذشت و در مسجد بالاسر دفن گردید. آیت الله سیدرضا صدر از استادان برجسته حوزه علمیه قم و امام موسی صدر رهبر پیشین شیعیان لبنان از فرزندان اویند.

سید صدرالدین در فقه، اصول، ادبیات و شعر تبحر داشت. اشعاری در اخلاص و ارادات نسبت به اهل البیت(ع) دارد. بعضی ابیات را به هنگام ویرانی و تخریب بقیع سرود که بسیار زیبا است. مجموعه اشعارش درباره اهل بیت در یک دفتر در عراق منتشر شد؛ اما دولت عراق به جمع آوری این دیوان پرداخت. برخی از ابیات آن چنین است:

لعمری ان فاجعه البقیع

یشیب لهولها فود الرضیع

و سوف تکون فاتحه الرزایا

اذا لم نصح من هذا الهجوع

فهل من مسلم لله یرعی

حقوق بنیه الهادی الشفیع

این اشعار در برخی کتب جدید نقل شده است (نک بقیع الغرقد، ص ۵۳).

صدرالدین

صدر کتاب های مهمی تألیف و منتشر کرد مثل: اصول دین، حقوق زن، حج و صوم و تقیه. مهم تر اینکه کتابی با عنوان ردّ شبهات وهابیه در نقد باورها و رفتارهای وهابیون به ویژه تخریب بقیع توسط وهابیون نوشت. او از مراجع تقلید و علمایی است که در طول حیات پربار خویش برای احیای بقیع کوشش بسیار داشت.

مآخذ

آثار الحجه، محمد شریف رازی، قم، ۱۳۵۷، ج ۱، ص ۲۰؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ دایره المعارف تشیع، ج ۱۰، ص ۲۹۷؛ «السید صدر الدین الصدر»، احمد عارف الزین، العرفان، سال ۲، آذار ۱۹۵۴، ص ۱۱۵؛ معجم المؤلفین، عمر کحاله، بیروت، دار احیاء التراث، بی تا، ج ۵، ص ۱۷.

صفویه و بقیع

صفویه و بقیع، اقدامات شیعیان در این دوره برای عمران بقیع.

دولت

صفویه (۹۰۵-۱۱۴۸ق) با تدبیرهای عاقلانه توانست، اقتصاد را سامان داده، به طوری که سطح زندگی مردم افزایش و رفاه گسترش یافت. مردم اغلب اقدام به سفر به عتبات و اماکن مقدسه می نمودند. به ویژه اینکه پادشاهان و کارگزاران صفوی در صدد رواج مذهب تشیع، تجدید بنای بقاع امامان، امامزادگان، بزرگان و مشاهیر شیعه بودند.

مکه و مدینه در این دوره زیر نفوذ پادشاهی عثمانی رقیب سرسخت صفویه بود. ولی در بسیاری از موارد با هم توافق داشتند و تعارض جدی و جدال همه جانبه بین آنها نبود؛ آنگونه که در دوره حاکمیت آل سعود وجود داشته است.

ص: ۴۲۵

عثمانی ها و هم صفویه علاقه مند به عمران و آبادانی بقیع و دیگر اماکن مذهبی بودند و از هم سبقت می گرفتند. صرفاً گاه در اجرای برخی دستورالعمل ها، منازعات جزئی پیش می آمد و به سرعت حل و رفع می شد.

گفتنی است که ایرانی ها به ویژه اشراف، بزرگان و تاجران و بازاریان همیشه در اندیشه بهبود بخشیدن اوضاع ساختمانی بقعه ائمه بوده و برای آن هزینه می کرده اند. زمانی که یک زائر اصفهانی در اواخر دوره صفوی به زیارت بقعه امامان شتافت، و سادگی آن را دید، از شاه ایران چنین خواست تا برای آبادی آن چاره ای اندیشیده و کمک کند:

میان یک ضریحی چهار مولای

گرفته هر یکی در گوشه ای جای

زمینی کو بدی بالاتر از عرش

به کهنه بوریاپی گشته بد فرش

مکانی را که بد توأم به جنت

ندادندیش از قندیل زینت

نسیما سوی اصفاهان گذر کن

در آن سلطان ایران را خبر کن

بگو که ای شاه عادل در کجایی

از این جنت سرا غافل چرایی؟

بیا بنگر بر اولاد پیمبر

بدان رخشنده کو کبهای انور

که مسکن کرده اند در یک سرایی

ضریح از چوب و فرش از بوریاپی

روان کنای غلام آل حیدر

فروش لایق آن چار سرور

ز بهر زینت آن خلد رضوان

قنادیل طلا چون مهر رخشان

صفویه در ۱۱۳۴ق منقرض شد. آخرین پادشاه صفوی سلطان حسین بود. و آل سعود در ۱۱۴۸ق توسط محمد بن سعود در نجد (بخشی از عربستان سعودی) پایه گذاری شد، یعنی فاصله رفتن صفویه و آمدن آل سعود، چهارده سال است. محمد بن عبدالوهاب (۱۱۱۵-۱۲۰۶ق) در دوره صفویه متولد و رشد و نمو یافت و فعالیت خود در نشر و ترویج وهابیت را آغاز کرد. اما در اسناد و مدارکی که به دست ما رسیده جایی پیدا نمی کنیم که صفویه نسبت به محمد بن عبدالوهاب بنیان گزار وهابیت شناخت و خط مشی خاصی داشته باشند. یعنی صفویه به عنوان بزرگ ترین حامی تشیع و وهابیت به عنوان بزرگ ترین دشمن شیعه در دهه های آخر صفویه یکی در نجد و حجاز و یکی در ایران حضور داشته اند ولی از یکدیگر خبر و شناختی هم نداشته اند.

مأخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۱۰، مقاله صفویه؛ دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، آل سعود؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۹۸-۱۰۰.

الصَّفِيُّ، احمد بن محمد

الصَّفِيُّ، احمد بن محمد، راوی و فقیه شافعی در سده ۸ق و مدفون در بقیع.

ابو العباس، ابن الشمس ابی الایادی، احمد بن محمد بن محمد بن روزبه ملقب به الکاازونی الاصل و المدنی و الشافعی و مشهور به الصَّفِيُّ در ۷۳۳ق چشم به جهان گشود. در خردسالی شروع به حفظ قرآن و حدیث و فراگیری علوم شرعی نمود. سپس متون اصلی فقه شافعی مثل الحاوی را نزد استادان میرز تلمذ کرد تا اینکه به مدارج عالی نایل شد و او را فقیه خطاب می کردند. تدریس فقه در مراکز را شروع و شاگردان بسیار تربیت کرد.

در اخلاقیات او را متصف به خصال حمیده و اخلاق نیک و آرای مقبول دانسته اند. بالاخره در ۱۴ محرم سال ۷۶۴ در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۴۰۰-۴۰۵.

صَفِيه بنت حُيَیِّ

صَفِيه بنت حُيَیِّ، همسر رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

او دختر حی بن اخطب یهودی و خودش هم معتقد به دین یهود بود. ملقب به اسرائیلیه و از ذریه هارون برادر موسی (ع) و از طایفه بنی نضیر بود. نخست همسر

ص: ۴۲۶

«ابوعبید سلام بن مشکم یهودی» بود. سلام از نخبگان و شاعران یهود در مدینه بود.

سپس با کنانه بن ابی الحقیق ازدواج نمود. اما کنانه در جنگ خیبر به قتل رسید. پیامبر صفیه را پس از کشته شدن شوهرش بین آزاد شدن و رفتن به خاندان و طایفه خودش یا مسلمان شدن و به همسری پیامبر(ص) درآمدن مخیر نمود. صفیه راه دوم را برگزید و در سال ۷ق در ۱۷ سالگی با پیامبر ازدواج نمود. ثمره و نتیجه این ازدواج، مسلمان شدن افراد بسیاری از طایفه بنی نضیر بود.

او در رمضان سال ۵۰ یا ۵۲ق در ۶۷ سالگی در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۷؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ق، ج ۸ و ۷، ص ۳۰۵-۳۱۰؛ دیار خاطره ها، امرالله نصیری قزوینی، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۱۳۳-۱۳۴.

صفیه بنت عبدالمطلب

صفیه بنت عبدالمطلب، عمه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ام الزبیر صفیه دختر عبدالمطلب یکی از عمه های پیامبر(ص) است. آن حضرت بر اساس گزارش ابن سعد شش عمه داشته است. نام کامل صفیه چنین است: صفیه بنت عبدالمطلب بن هاشم بن عبدالمناف بن قصّی. نام مادرش، هاله بنت وهیب بن عبدالمناف بود.

صفیه خواهر حمزه بن عبدالمطلب بود. در دوره جاهلیت با الحارث بن حرب بن أمیه ازدواج کرد. تولد صفیه ثمره این ازدواج است. سپس با العوام بن خویلد ازدواج نمود. زبیر، سائب و عبدالکعبه ثمرات این ازدواج بودند.

صفیه اسلام را پذیرفت و با رسول الله(ص) بیعت کرد. بعداً همراه مسلمانان به مدینه هجرت کرد. او عمری نسبتاً طولانی داشت و در ۷۳ سالگی، در سال ۲۰ق در گذشت. در بقیع و در نزدیک مقبره المغیره بن شعبه دفن شد. مؤلف الروضه معتقد است، صفیه تنها عمه حضرت است که اسلام آورد. اما ابن سعد تصریح دارد از شش عمه سه تن اسلام را پذیرفتند و سه تن دیگر یا در جاهلیت فوت کرده بودند یا به هر دلیل دیگر اسلام نیاوردند.

مآخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۸؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ق، ج ۸ و ۷، ص ۲۶۳-۲۶۵.

نیز نک- : مدفن صفیه بنت عبدالمطلب؛ بارگاه و بقعه صفیه

صلاه غایب، اقامه نماز بر میت غیر حاضر، نجاشی در بقیع.

رسول اکرم(ص) در ماه رجب سال نهم قمری، یکی از حامیان جدی خود را از دست داد. پادشاه و امپراطور حبشه که در جریان شعب ابیطالب و محاصره شدید اقتصادی و اجتماعی مسلمانان توسط کفار قریش و مهاجرت گروهی از مسلمانان به حبشه. از آنان در برابر قریش دفاع و حمایت کرد.

اما درباره مسلمانان و ایمان نجاشی اقوال مختلف است. به طوری که پس از برپایی نماز، منافقین مسلمانان را مسخره می کردند که برای یک مسیحی نماز خوانده اند. اما گزارش هایی هست که او در دوره رسالت اسلام آورد. (اسدالغابه، ج ۱، ص ۱۱۹؛ بقیع الغرقد، ص ۸۰)

وقتی در سال نهم قمری، خبر رسید که نجاشی امپراطور حبشه وفات کرده است، به دستور رسول اکرم(ص) مسلمانان در بقیع تجمع کردند تا نماز میت برپا کنند. چون جسد متوفی در این مراسم حضور نداشت، نماز غایب اقامه کردند.

ابن ماجه روایتی با این مضمون نقل کرده است: رسول خدا(ص) خبر فوت نجاشی را دریافت کرد. سپس همراه اصحابش به سوی بقیع رفتند. حضرت ایستاد و مسلمانان پشت سر حضرت صف کشیدند، حضرت چهار تکبیر گفت. (سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۴۹۰). احادیث درباره برپایی نماز برای نجاشی به چند طریق

ص: ۴۲۷

نقل شده است (نک بقیع الغرقد، ص ۸۰-۸۲).

مآخذ

اسد الغابه، ابن اثیر، به کوشش عادل احمد الموجود و دیگران، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق؛ دائرهالمعارف تشیع، ج ۱۲، ص ۳۸۳؛ سنن ابن ماجه، بیروت، ۱۴۱۵ق، بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق.

صلاه میت

صلاه میت، اجرای حکم واجب نماز میت در بقیع.

رسول خدا(ص) نخستین کسی بود که نماز میت را در بقیع ترویج کرد و این سنت را در جامعه اسلامی مطرح نمود. هر وقت می شنید میتی را به بقیع برده اند یا حتی میتی را دفن کرده اند، سریعاً به بقیع رفته و نماز میت را برپا می داشت. در این زمینه روایات فراوان است. البته دیگر ائمه(ع) هم همین سنت و رویه را تداوم بخشیدند. عبدالرزاق (در گذشت ۲۱۱ق) می گوید: رسول خدا(ص) از بقیع می گذشت، به قبر تازه ای برخورد کرد. درباره او پرسید. گفتند: یا رسول خدا(ص) این قبر برای زنی به نام سويداء از قبیله بنی غنم است. دیشب فوت کرد و شبانه دفن شد. آنگاه حضرت برای این خانم نماز گذارد (المنصف، ج ۳، ص ۵۰۲).

ابو امامه بن مسهل می گوید: زنی از روستای عوالی (نزدیک شهر مدینه) از وضعیت مشکلات خود شکایت کرد. رسول خدا(ص) درباره او از یارانش پرسید و گفت اگر فوت کرد او را دفن نکنید تا اینکه بر او نماز گذارم. اتفاقاً آن زن درگذشت. جنازه اش را به مدینه آوردند ولی رسول خدا(ص) به خواب رفته و مردم از بیدار کردن حضرت کراهت داشتند. بالاخره بر آن زن نماز گذاردند و به خاک سپردند. هنگام صبح پیامبر از آن زن پرسید و اصحاب ماجرا را بازگو کردند. اما حضرت به بقیع آمد و مجدداً بر او نماز میت گذارد (سبل الهدی، ج ۷، ص ۱۵۴).

در برخی منابع، گلچینی از روایات درباره نماز میت جمع آوری و متن آنها هم آمده است (بقیع الغرقد، ص ۷۱-۷۲).

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۷۱-۷۲؛ سبل الهدی والرشاد، صالحی شامی، به کوشش عبدالموجود و معوض، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق؛ المنصف، عبدالرزاق بن همام صنعانی، به کوشش عبدالرحمن الاعظمی، قم، المکتب الاسلامی، ۱۳۹۲ق.

صلاح عبدالعزيز زین سلامه ← اخبار المدینه

صندوق ائمه

صندوق ائمه، نصب ضریح حرم ائمه بقیع پس از تخریب اول.

پس از تخریب نخست بقیع و غارت اموال آنجا، با تلاش های عمومی مسلمانان و رهبران مسلمانان در کشورهای مختلف و فشارهای دولت عثمانی به دولت آل سعود وهابی، تصمیم می گیرند خرابی ها بازسازی و ترمیم شود. بر اساس گزارش یکی از زائران در سال ۱۲۳۰ و ۱۲۳۱ق بیت الاخران حضرت زهرا را مجدداً می سازند.

وقتی محمد عبد الحسین کربلایی از مشاهیر هند در مدینه مشغول زیارت بوده و به زیارت بقیع می رفته، مشاهده می کرده که بیت الاحزان را می ساختند. همو گزارش می دهد که روز ۲۲ جمادی الاولی ۱۲۳۱ق وقتی به بقیع رفتیم مشاهده کردیم ایرانیان و به تعبیر او عجم ها در حال نصب صندوق مبارک ائمه اربعه می باشند. یعنی ضریح ائمه بقیع را ساخته و نصب می کردند (تذکره الطریق، ص ۱۳۹). همو می نویسد صبح روز ۲۳ جمادی الاولی وقتی به زیارت حرم ائمه رفتیم متوجه شدیم ضریح کاملاً نصب شده، بسیار خوشحال شدیم و شکر خدا به جا آوردم (همان، ص ۱۳۹).

همچنین محمد عبد الحسین چند جا در سفرنامه خود از «ضریح سیده النساء» نام برده (ص ۱۲۳-۱۲۴) که در همان سال ۱۲۳۱ق مشغول ترمیم و ساخت آن بوده اند.

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ص ۱۳۹-۱۴۰ و ۱۲۳-۱۲۴.

ص: ۴۲۸

صندوق چوبی، صندوق نصب شده روی قبور ائمه (ع) و حضرت زهرا(س).

مسعودی(درگذشت

۳۴۵ق) نخستین کسی است که از سنگ قبر مرمر بر مقابر ائمه بقیع (ع) و حضرت زهرا(س) در سده چهارم قمری خبر داده است. گزارش او به دلالت التزامی، اشاره به بقعه، آرامگاه و ساختمان هم دارد ولی به صراحت از بقعه سخنی به میان نیاورده است. راجع به شکل مقابر ائمه بقیع و فاطمه زهرا(س) غیر از اینکه مسعودی گفته سنگ قبری با فلان مشخصات داشته، دیگران هم در هر دوره مشخصاتی گزارش کرده اند. در سده سیزدهم میرزا عبدالحسین خان افشار از دو صندوق چوبی خبر داده که روی مقابر چهار امام و قبر فاطمه زهرا گذاشته بودند. معمولاً و با گذشت سال ها، مقابر در گودی واقع می شود چون سطح زمین بالا- می آید. برای اینکه مقبره را از گودی بالا- بیاورند، شکل قبر را با چوب ساخته و روی قبر می گذاشتند و اصطلاحاً به این سازه، صندوق روی قبر می گفتند.

میرزا عبدالحسن خان که به سال ۱۲۹۹ق به حج مشرف شده چنین گزارش داده است: وقتی وارد بقیع شدیم، چند قدم جلوتر به روضه مبارکه ائمه بقیع (ع) رسیدیم. بقعه و گنبدی داشت که در وسطش یک صندوق بسیار بزرگ چوبی است. در میان صندوق مبارک امام حسن مجتبی (ع)، علی بن الحسین (ع)، امام محمد باقر (ع) و امام جعفر صادق (ع) و عباس، این پنج تن در میان یک صندوق اند. در مقابل در، شاه نشین ماندی است که در آن جا صندوق خاتون قیامت فاطمه زهرا(س) است. هر کس وارد آن بقعه شود از کوچکی بقعه و صندوق مبارک بی بی زهرا که پس از رحلت پدرش در آنجا مشغول مرثیه و گریه و زاری بود، محزون می شود.

مأخذ

سفرنامه مکه میرزا عبدالحسین خان افشار، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۶، ص ۱۶۸-۱۶۹؛ مروج الذهب، مسعودی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۸۸.

نیز نک- : حرم ائمه بقیع؛ قبه عالیه، قبه مرتفعه

صندوق دار، ابراهیم

صندوق دار، ابراهیم، از شخصیت های هندی و مدفون در بقیع.

ابراهیم صندوق دار همراه محمد عبد الحسین کربلایی کرناطکی در سال ۱۲۳۱ق / ۱۸۱۶م عازم سفر حج شد. او در روز جمعه بیست و ششم جمادی الثانیه ۱۲۳۱ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

تذکره الطریق، حافظ محمد عبد الحسین کربلائی کرناٹکی، به کوشش رسول جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ص ۱۵۰-۱۵۱.

صوران

صوران، قسمتی از بقیع و دارای سایبان.

صورین یا صوران تشبیه صور به معنای دیوار یا سایه بان است. در روایتی مجموعه درخت های نخل را صورین می گفتند. یعنی جایی که در آخر بقیع قرار داشت و شامل درختان نخل و پر ازدحام بود.

بهرحال جایی از بقیع صورین نامیده می شد، یا به دلیل دیوارهایی که مردم در پناه و سایه آنها استراحت می کردند و یا به دلیل وجود درختان نخل متراکم شبیه دیوار و حصار دیده می شد.

مآخذ

بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ج ۹۶، ص ۳۷۶؛ مسند الامام احمد، احمد بن حنبل، بیروت، دارصادر، ۱۴۲۶ق، ج ۶، ص ۹؛ معجم البلدان، یاقوت حموی، تهران، ۱۳۵۵، ج ۳، ص ۴۳۲.

صهیب بن سنان

صهیب بن سنان، از اصحاب رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابویحیی صهیب بن سنان رومی در مکه اسلام آورد و به نبوت محمد بن عبدالله اعتقاد پیدا کرد. پری یا عمویش عامل کسری بود. منزل او در سرزمین موصل در قریه شط الفرات بوده است. رومیان بر این ناحیه دست یافتند و وی به اسارت آنان درآمد و به روم برده شد. دوران کودکی و جوانی اش را در روم گذراند. طایفه بنی کلب او را خریده، به مکه آوردند. پس از آن، عبدالله جدعان او را از

ص: ۴۲۹

بنی کلب خرید و مدت ها برده عبدالله جدعان بود. چون پیامبر به رسالت برگزیده شد، به آن حضرت ایمان آورد و با عبدالله جدعان به مخالفت برخاست. از دست او آزار و اذیت فراوان دید. با پیامبر به مدینه هجرت کرد. او از مستضعفان و رجال صفه بود.

بر اساس گزارش برخی از مورخان، صهیب بن سنان از اصحاب صفه بوده و جزو کسانی است که شب ها را به عبادت می پرداخت و روزها را در میدان های نبرد و جهاد در رکاب پیامبر با مشرکان می جنگید. برخی او را خدمتکار پیامبر خدا و از موالی یا مؤلی رسول الله دانسته اند.

پیامبر خدا(ص) درباره فضایل او سخنانی دارد که در جامع الکبیر سیوطی و صحیح مسلم ذیل فضایل صهیب آمده است.

همچنین در روایاتی دیگر از علی(ع) درباره صهیب، به نکاتی بدیع اشاره شده که دلالت بر عظمت شأن و والایی جایگاه او در نزد پیامبر و علی(ع) دارد. با اینکه برخی متون تاریخی او را دارای مواضع مخالف امامت پس از رحلت رسول اکرم(ص) می دانند؛ اما اکثر مورخین اعتقاد دارند صهیب از کسانی بود که در فتنه های مدینه از آنها کناره گرفت و به علی(ع) روی آورد.

البته در برخی منابع روایی آمده که صهیب، در اواخر عمر از مسیر حق انحراف یافت و به مخالفت با بیعت با علی(ع) پرداخت. برخی مورخین او را با کنیه ابویحیی و به نام صهیب بن سنان نمری، از تیره نمره بن قاسط خوانده اند. صهیب رومی، به هفتاد سالگی رسید. عادت او این بود که با حنا خضاب می کرد.

سرانجام در مدینه در سال ۳۸ق، در زمان خلافت علی(ع) از دنیا رفت. حاکم مدینه و برخی از مسلمانان بر او نماز گزاردند و در بقیع، دفنش کردند.

برخی از سفرنامه نویسان در قرون میانی، مزار او را دیده و زیارت کرده اند؛ اولیا چلبی در سده ۱۱ق از مقبره او گزارش داده است.

مآخذ

اسد الغابه، ابی الحسن علی بن محمد ابن اثیر، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا، ج ۱۰، ص ۲۵۷؛ بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، بیروت، دارالعلم، ۱۹۸۷م، ج ۴۱، ص ۳۲۶؛ التحریر الطاوسی، الشیخ حسن صاحب المعالم، به کوشش فاضل الجواهری، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۱۱ق، ص ۹۲؛ تحفه الحوذی، ابن عبدالرحیم المباکفوری، [بی جا]، دار الکتب العلمیه و التبیان، ۱۲۸۳ق، ج ۲، ص ۳۰۳-۳۰۴؛ التحفه اللطیفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، ۲۰۰۷م، ج ۳، ص ۳۳۴-۳۳۵؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، القاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۱.

صیانه الآثار الإسلامیه، کتابی به عربی درباره ضرورت حفظ و نگهداری اماکن و آثار تاریخی و مذهبی.

آیه الله جعفر سبحانی (متولد ۱۳۰۸ش) این کتاب را به منظور بیان ضرورت حفظ و صیانت از آثار باقیمانده از دوران صدر اسلام و بعد از آن نوشته است. نویسنده از علما و مراجع تقلید فعلی حوزه علمیه قم می باشد که آثار متعددی در زمینه های مختلف علمی از قبیل فقه، اصول، تفسیر و کلام از جمله نقد آرا و رفتار وهابیت به رشته نگارش درآورده است.

مخاطب اصلی این کتاب کسانی هستند که امروزه به نام مذهب وهابیت به تخریب آثار اسلامی دست زده و می زنند. مؤلف بعد از آن که در فصول یک تا سه، مؤیدات دینی در حفظ آثار مقابر انبیا و اولیا را آورده و نشان داده که در کتاب و سنت هیچ نهی ای از بزرگداشت قبور انبیا و اولیا نیامده است. در فصل سوم به بزرگداشت این مقابر در سیره مسلمانان در خلال قرون گذشته پرداخته است. مؤلف به این نکته اشاره می کند که هنگامی که ابن تیمیه، فتوا به هدم آثار و مقابر بزرگان دین داد، از شرق و غرب جهان اسلام علیه این تفکر برخاستند و آن را تفکری انحرافی از مسیر شرع اعلام کردند. در جای دیگر مؤلف، سیره سلف صالح را متذکر می شود و برای نمونه به رفتار مسلمانان بعد از فتح شام می پردازد به این بیان که بعد از اینکه مسلمانان شام را

ص: ۴۳۰

فتح کردند به قبور انبیایی برخوردارند که دارای بناهای شامخ و با شکوهی بودند، اما به خاطر هیچ یک از آنان - و در رأس ایشان خلیفه دوم عمر بن خطاب - خطوط نکرد که این بناهایی که بر قبور انبیا ساخته شده، امری غیر دینی و غیر شرعی است که نابودی آنها واجب باشد. نویسنده در ادامه یادآور می شود که سنت مسلمانان از عصر رسول اکرم (ص) و صحابه و تابعین همواره بر حفظ آثار بزرگان دین بوده و این عمل را نوعی اظهار محبت و دوستی به این بزرگان می دانسته اند. برای مثال مسلمانان، جسد نبی مکرم (ص) را در اتاقی مسقف قرار دادند و حتی عمر بن خطاب در اطراف آن دیوار ساخت و اندکی بعد ابوبکر و چند سال پس از آن خود او را هم در آنجا دفن کردند.

مؤلف یک فصل با عنوان «وصف مشاهد بقیع در کلمات مورخان قرون اولیه اسلام» آورده و تلاش کرده، ادله و شواهدی از مورخان اولیه در وصف مشاهد بقیع بیاورد؛ از جمله: مسعودی (در گذشت ۳۴۵ق) در مورد بقیع این گونه نویسد:

و علی قبورهم فی هذا الموضع من البقیع رخامه مکتوب علیها: بسم الله الرحمن الرحیم، الحمد لله مبد الأُمم و محیی الرمم، هذا قبر فاطمه بنت رسول الله (ص) سیده نساء العالمین و قبر الحسن بن علی ابن ابی طالب، و علی بن الحسین بن ابی طالب، و محمد بن علی و جعفر ابن محمد.

ابن جوزی نیز از بقیع زیارت نموده و چنین می گوید:

وقبر الحسن بن علی عن یمینک إذا خرجت من الدرب ترفع إليه قليلاً، علیه مکتوب: هذا قبر الحسن بن علی، دفن إلى جنب أمه فاطمه رضی الله عنها و عنه.

نوشته مسعودی و ابن جوزی نشانگر اینست که شخصیت ها در بقیع دارای قبر و آرامگاه بوده اند و بزرگان دین هم با این مسأله مخالفت نداشته اند. اما وصف ابن جبیر مفصلتر از بقیه است؛ ابن جبیر که محمد بن احمد جبیر اندلسی است یکی از علمای بزرگ اندلس در قرن ۶ق بوده است. وی سه بار به سفر رفته و در نوشته های خود بناهای زیارتی و ابنیه هایی که بر قبور انبیا، صالحان، پیامبر اکرم (ص)، اهل بیت (ع) او و صحابه و تابعین بوده را حکایت کرده است. مهمترین سفر او بیش از سه سال طول کشیده که از ماه شوال سال ۵۷۸ق شروع شده و در روز بیست و دوم محرم سال ۵۸۱ق پایان یافته است. از جمله مکانهایی که ابن جبیر در سفرنامه خود آورده، مشهد رأس الحسین در قاهره و دیگر مشاهد انبیا و بزرگان در مصر و همچنین مشاهیر مکه و مدینه و کوفه بوده است. در گزارش وی از مشاهیر مدینه و از بقیع یاد شده و پس از ذکر اماکن دینی و تاریخی بقیع اینگونه اظهار نظر می نماید: مشاهد هذا البقیع أكثر من أن تُحصی، لأنه مدفن الجمهور الأعظم من الصحابه المهاجرین و الأنصار، این کتاب با ذکر ادله عقلی و نقلی، صیانت و حفظ آثار باقیمانده تاریخی - اسلامی را لازم و ضروری می شمارد.

مأخذ

صیانه الآثار الاسلامیه، جعفر سبحانی، قم، معاونه التعلیم و البحوث الإسلامیه، ۱۴۱۵ق، جم - .

ضرب و شتم از نظر یعقوب میرزای تبریزی ← کتک زائران

ضرب و شتم عجم

ضرب و شتم عجم، گزارش محمد عبدالحسین کربلایی از اذیت و آزار مردم غیرعرب در بقیع.

محمد عبدالحسین کربلایی بن نواب عبد الهادی خان از امیران سلسله نواب ها در منطقه کرناٹکی هند بوده است. او در ۱۲۳۰ عازم سفر حج شد. سفرش تا ۱۲۳۱ ق طول کشید. او خاطرات سودمندی درباره وضعیت حجاج در مدینه و در بقیع دارد. در آن دوره تبلیغات فراوان و پرحجمی برضد ایرانیان و عجم ها در بین مردم بود. زیرا وهابی ها و آل سعود نگاه مثبتی نسبت به شیعیان و ایرانیان نداشتند. روز ۱۲ ربیع الثانی ۱۲۳۱ وقتی او به زیارت بقیع می رود با صحنه زدن زائران عجم مواجه می شود (ص ۱۲۴) چون از آنان پول می خواستند.

نیز روز دوم جمادی الثانی ۱۲۳۱ وقتی چندتن از عجم در حرم زیارت عاشورا می خواندند، عجم ها را زدند و بیاض را نزد قاضی بردند (ص ۱۴۱-۱۴۲). با اینکه مردم جاهای دیگر مثل هند نیز زیارت عاشورا را می خواندند. البته محمد عبدالحسین که اصالتاً هندی است گاه متهم به رافضی بودن شده است (ص ۱۴۳).

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبدالحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ج ۱-.

ضرورت مذهب

ضرورت مذهب، تأکید بر زیارت بقیع به ویژه ائمه بقیع به عنوان ضرورت دینی.

بسیاری از علمای شیعه به استحباب زیارت بقیع تأکید کرده و نیز این استحباب را ضروری مذهب می شمارند. آیت الله سید احمد موسوی خوانساری (درگذشت ۱۳۶۳) از مراجع تقلید معاصر در تهران استحباب زیارت ائمه بقیع را از ضرورت های مذهب دانسته است. دلیل و مستند او نصوص و روایات متواتر در این زمینه است (جامع المدارک، ج ۲، ص ۵۵۴). پیش از خوانساری، صاحب جواهر چنین گفته است:

یستحب زیاره الاثمه بالبقیع اجماعاً او ضروره من المذهب او الدین (جواهر الکلام، ج ۲۰، ص ۸۷).

سنت رسول اکرم (ص) و تأکید و اهتمام آن حضرت برای رفتن به بقیع و زیارت اموات کاملاً واضح است. اما با دفن شخصیت های مهم تر مثل ائمه (ع) در بقیع این اهتمام و تأکید زیادتر شده است. به همین دلیل فقها زیارت ائمه بقیع را مستحب مؤکد و اجماعی و ضروری دانسته اند. علامه حلی و ابن فهد حلی از جمله فقیهانی هستند که به استحباب مؤکد زیارت ائمه بقیع و ضروری بودن این فتوا، حکم داده اند (تبصره، ص ۱۰۷؛ المذهب، ج ۲، ص ۲۲۱).

فقیهان بسیار به زیارت ابراهیم بن رسول الله، عبدالله بن جعفر، فاطمه بنت اسد و بسیاری از صحابه، تابعین و شهدا و استحباب این زیارت فتوا داده اند. قاضی ابن براج (المهذب، ج ۱، ص ۲۸۳)؛ ابن فهد حلی (الرسائل، ص ۲۷۲)؛ شهید اول (الدروس، ج ۲، ص ۲۰) و ده ها فقیه دیگر و از فقهای معاصر کسانی مثل آیت الله حکیم و آیت الله گلپایگانی به ضرورت استحباب مؤکد زیارت بقیع فتوا داده اند (بقیع الغرقد، ص ۴۴-۴۵).

معنای فتوای این فقیهان این است که رفتن به زیارت بقیع یا ائمه بقیع رجحان دارد ولی ترک آن هم امکان پذیر است. اما متون و ادله موجود در فرهنگ شیعه آنقدر زیاد است که استنباط فتوای استحباب یا استحباب مؤکد، با اندک تأملی به دست می آید و بداهت دارد؛ به عبارت دیگر فتوای استحباب زیارت بقیع ضروری مذهب است.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۴۳-۴۶؛ تبصره المتعلمین، علامه حلی، به کوشش سید احمد حسینی و محمدهادی یوسفی، قم، ۱۴۲۴ق؛ جامع المدارک، سید احمد موسوی خوانساری، تهران، ۱۴۱۹ق؛

ص: ۴۳۲

جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، محمدحسن نجفی، طهران، دارالکتب الاسلامیه؛ الدروس الشرعیه فی فقه الامامیه، شهید اول، قم، مؤسسه النشر الاسلامی؛ الرسائل العشر، ابن فهد الحلّی، به کوشش سید مهدی رجایی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی؛ المهذب البارع، ابن فهد الحلّی.

ضریح ائمه (ع) و تحولات تاریخی

ضریح ائمه (ع) و تحولات تاریخی، محصورسازی اطراف قبور ائمه (ع) در طول تاریخ.

قبل از تخریب بقیع، همه زائران و جهانگردانی که مطلبی درباره بقیع نوشته اند، از ضریح زیبای مقابر ائمه (ع) و مقبره عباس گزارش نموده اند. هر چند معلوم نیست اولین اقدام برای گذاشتن صندوق روی مقابر آنان در چه زمانی بوده است.

ضریح های

امروزی که به صورت اتاقک ها با سازه های فلزی یا چوبی مشبک است، قطعاً در زمانهای دورتر این گونه نبوده است. بلکه برای بزرگ کردن مساحت مقبره تا چند نفر همزمان بتوانند به زیارت پردازند و نیز به دلایل هنری صندوق های چوبی ولی بسیار زیبا ساخته و روی قبور گذاشته بودند.

قبور چهار امام شیعیان (ع) و قبر عباس نزدیک به هم می باشند و ضریح آنها از قدیم یکی بوده است. برخی پژوهشگران سه مرحله تاریخی برای ضریح آن بزرگواران در نظر گرفته و گزارش نموده اند. بعضی از پژوهشگران چهار یا پنج مرحله گزارش کرده اند.

مرحله

نخست دفن ائمه (ع) در اتاقی در خانه عقیل و با امکانات ابتدایی بوده است. این مرحله با اقدام مجدالملک در نیمه دوم سده پنجم خاتمه می یابد و او اولین کسی است که بقعه و قبه ساخته و صندوق روی قبور قرار می دهد. با توجه به اینکه شهادت امام صادق (ع) و دفن حضرت در بقیع به سال ۱۴۸ق بوده است، تا اقدامات مجدالملک حدود سیصد سال می گذرد. در طول این قرون، دار عقیل آرامگاه خصوصی و خانوادگی آنان تلقی می شده و این خانه در کنار محله بنی هاشم و خانه های شیعیان امنیت کامل داشته است. از طرف دیگر احتمالاً بزرگان و رهبران شیعه، مصلحت را در نساختن آرامگاه و بقعه عالی و بزرگ می دانستند. چون حاکمیت در اختیار مخالفان اهل بیت بود و باید به گونه ای که موجب تحریک حاکمیت نشود، برخورد و تدبیر می نمودند. اگر شیعیان در زمان خلافت امویان، مقبره چشمگیری برای ائمه (ع) می ساختند، قطعاً با واکنش دستگاه خلافت مواجه می شدند.

مرحله

دوم نصب صندوق قدیمی روی مقابر ائمه (ع) بود. قبور ائمه بقیع و جناب عباس، آیا یک صندوق و یک ضریح داشتند؟ به نظر می رسد به دلیل نزدیکی و اتصال قبور ائمه (ع) همه آنها در داخل یک ضریح و قبر جناب عباس به علت فاصله آن با این

قبور، دارای ضریح مستقل بوده است. اما در قرنهای اخیر دو صندوق عباس و چهار امام(ع) در درون یک ضریح مشبک و چوبین بزرگ قرار داشته اند.

این دو صندوق از نظر تاریخی دارای قدمت و از نظر استحکام، ظرافت و زیبایی جالب توجه بوده است. بطوری که مؤلفان و تاریخ نویسان در وصف ظرافت و زیبایی های آنها گزارش داده اند. گویا اولین بار ابن جبیر (درگذشت ۶۱۴ق) صندوق قبور ائمه و ظرافت و زیبایی آن را گزارش و توصیف کرده است. او جهان گرد معروف و نویسنده سفرنامه معروف ابن جبیر است. گزارش او اینگونه است:

«قبرشان

بزرگ و از سطح زمین بلندتر و دارای ضریحی از چوب می باشد که بدیعترین و زیباترین نمونه است از نظر فن و هنر، و نقوشی برجسته از جنس مس بر روی آن ترسیم و میخکوبی هایی به جالبترین شکل در آن تعبیه شده است که نمای آن را هر چه زیباتر و جالبتر نموده است».

در ادامه می نویسد: ضریح ابراهیم فرزند رسول خدا هم به همین شکل است (رحله ابن جبیر، ص ۱۴۴).

پس از ابن جبیر، خالد بن عیسی البلوی در سال ۷۴۰ق این ضریح را زیارت کرده و چنین گزارش می دهد: «والقبران [قبر العیاس و الائمة الأربعة] مرتفعان عن الأرض متسعان مُغشَّیان بألواح ملصقه ابدع الصاق مرصعةً بصفائح الصفر و مکوکه بمسامیر علی ابدع صفة و أجمل منظر» (تاریخ المفرق، ج ۱، ص ۲۸۸-۲۸۹).

ابن بطوطه جهانگرد معروف در ۷۵۷ق می نویسد: «و رأس

ص: ۴۳۳

الحسین الی رجلي العباس و قبراها مرتفعان عن الأرض مستعان مغشیان بالواح بديعه الالصاق مرصعه بصفائح الصفر البديعه العمل» (رحله ابن بطوطه، ص ۱۱۹).

سمهودی مورخ و مدینه شناس معروف (درگذشت ۹۱۱ق) می نویسد: «و قبر العباس و قبر الحسن مرتفعان من الأرض متسعان مغشیان بالواح ملصقه ابداع الصاق مصفحه بصفائح الصفر مكو كبه بمسامير على أبداع صفه و أجمل منظر» (وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۹۱۶).

همه گزارش ها تقریباً یک محتوا دارد و معلوم می شود، در طول سال های سده ۵ تا سده ۱۱ق دو صندوق روی قبور بوده و تغییر نکرده است. البته هیچیک به تاریخ ساخت صندوق ها و ضریح اشاره نکرده اند، ولی به نظر می رسد آنها را مجدالملک براستانی ساخته و نصب کرده است. مجدالملک نهضت بقعه سازی برای همه مقابر بزرگان را راه انداخت. به کوشش او آرامگاه کاظمین، آرامگاه عبدالعظیم حسنی، آرامگاه ابراهیم فرزند رسول خدا، آرامگاه عثمان بن مظعون و آرامگاه ائمه (ع) در بقیع ساخته و به بهترین شیوه معماری گردید تا موجب آبروی شیعیان باشد. از آنجا که به نظر می رسد او همه این امور را مدیریت و سامان دهی کرد، حتماً ضریح و صندوق های قبور عباس و ائمه (ع) را هم به کوشش او ساخته و نصب شده اند. البته هیچ مدرک و سند قطعی در اختیار نداریم، و صرفاً از طریق استدلال عقلی می توان به این نتیجه رسید. مجدالملک در نیمه دوم سده پنجم قمری این اقدامات را انجام داده است.

مرحله سوم، از سده ۱۲ و ۱۳ق گزارش هایی رسیده که قبر عباس و مقابر چهار امام هر کدام در یک صندوق جای گرفته و یک ضریح هم روی این دو صندوق قرار گرفته است. بر خلاف مرحله پیش که قبر عباس یک صندوق و مقابر چهار امام هم یک صندوق داشتند و ضریحی هم نداشتند. ولی در این مرحله دو صندوق و یک ضریح دارند.

سید اسماعیل مرندی در کتاب توصیف مدینه (تألیف ۱۲۵۵ق) می نویسد:

«هر چهار تن مطهر در یک ضریحند از چوب مشبک، و عباس در بالای سر ائمه اربعه واقع شده و قبرش علی حده است. (میقات حج، ش ۱۵، ص ۱۱۸)».

مرحوم فرهاد میرزا می گوید: صندوق ائمه اربعه در میان صندوق بزرگ است که عباس عم رسول الله نیز در آن صندوق قرار گرفته است. متولّی آنجا در صندوق را باز کرده به میان ضریح رفت و دور ضریح طواف کردم، میان صندوق و ضریح کمتر از نیم ذرع است که به زحمت می توان حرکت کرد بلکه برای آدمهای قطور متعسر است (سفرنامه فرهاد میرزا، ص ۱۴۰).

میرزا محمد حسین فراهانی (۱۲۶۴ - ۱۳۳۱ق) می نویسد: در وسط این بقعه مبارک صندوق بزرگی است از چوب جنگلی بسیار ممتاز و در وسط این صندوق بزرگ دو صندوق چوبی دیگر است و در این دو صندوق پنج نفر مدفونند یکی امام ممتحن حسن (ع) (سفرنامه فراهانی، ص ۲۲۸).

سخن شاهدان واضح است ولی متأسفانه از تاریخ ساخت این ضریح و سازنده آن سخنی به میان نیامده است. اما برخی نوشته اند: که مسلماً پس از قرن دهم ساخته شده است (تاریخ ائمه بقیع، ص ۱۰۵).

مرحله چهارم با ساختن ضریح بسیار زیبا توسط بانی آن حاج امین السلطنه از رجال دوره قاجاریه در اصفهان آغاز می شود. این ضریح که دارای انواع هنرها و آب طلاکاری و خطوطی زیبا بوده، پس از اتمام با هماهنگی دولت عثمانی به مدینه ارسال می شود. ولی سران قبایل و طوایف شهر مانع ورود آن به مدینه می شوند. این ضریح سه سال در جده متوقف بوده، تا بالاخره با پرداخت مبلغ بسیار به سران مردم مدینه، ضریح به آنجا می رسد. اما مجدداً سران مردم اجازه نصب نمی دهند. این بار بهانه آورده که صندوق موجود روی مقبره، وقفی است و نمی توان آن را جابجا کرد. پس از مدتی گفتگو قرار می شود ضریح روی صندوق نصب شود. ولی چون ابعاد آن به اندازه صندوق نبوده، قسمت هایی از آن باید کم و زیاد می شده است. بالاخره با وصله و ترمیم ضریح آن را مناسب قرار دادن

روی صندوق موجود کردند. از اینرو برخی افراد مثل سید محسن امین که در ۱۳۲۱ق ضریح را دیده است، به وصله های ناجور اشاره کرده است (کشف الارتباب، ص ۳۲۴).

این ضریح را بتنونی مصری هم دیده و گزارش کرده است.

بتنونی مصری که در سال ۱۳۲۷ق عازم سفر حج شد. در همان سال به بقیع رفته و درباره ضریح می نویسد: «و مقصوره سیدنا الحسن فیها فخیمه جدّاً و هی من النحاص المنقوش بالکتابه الفارسیه و أظنّ أنّها من عمل الشیعه الأعجم» (رحله بتنونی، ص ۲۳۷). یعنی ضریح حضرت حسن (ع) در داخل این بقعه، خیلی جالب و زیبا است و از فلز ساخته شده و خطوطی فارسی بر آن نقش بسته است و به گمانم از آثار شیعیان عجم باشد.

این ضریح تا سال ۱۳۴۴ق مستقر بود و در تخریب ۸ شوال ۱۳۴۴ منهدم گردید. سندی در مرکز اسناد ایران هست که می گوید این ضریح هنوز سالم و نزد کسی در مدینه است. ولی پس از تحقیق مدعی شده اند که این ادعا صحیح نیست (نک مقاله ضریح قبور ائمه بقیع).

گزارش دیگری از این ضریح هست که می گوید این ضریح به چند قطعه تقسیم شده و در حرم حمزه و حرم شهدای احد استفاده شده است. مؤلف کتاب تاریخ حرم ائمه بقیع می نویسد:

نوشته فراهانی که این ضریح «شبهه» از آهن است، منظور وی فلزی بودن آن است؛ زیرا این ضریح از فولاد ناب و از نظر فنی دارای ظرافت و استحکام فوق العاده بوده و در عین حال تنها اثر و یادگار موجود و بجای مانده از حرم ائمه بقیع (ع) می باشد که وهابیان به هنگام تخریب این حرم شریف، در ۸ شوال ۱۳۴۴ق این شبکه را هفت قطعه نموده، شش قطعه آن را در بالای دیوار سمت راست و چپ درب ورودی محوطه حرم حضرت حمزه و قطعه دیگر را در سمت قبور شهداء در احد نصب نموده اند و این که می بینیم قطعات این ضریح پس از گذشت هفتاد سال تحت تأثیر شرایط جوی قرار نگرفته و هوای مرطوب و متغیر مدینه کوچکترین تغییری در آن به وجود نیاورده است، دلیلی است بر اصالت و خالص بودن فولاد این شبکه (تاریخ حرم ائمه بقیع، ص ۱۰۸-۱۰۹).

بالاخره مرحله پنجم پس از تخریب کامل بقعه و قبر و تمامی ساختمان و نابودی ضریح آغاز شده و تا کنون ادامه دارد.

مآخذ

تاج المفرق فی تحلیه علماء مشرق، مغرب، مطبعه فضاله، ۱۴۰۵ق؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱؛ میقات حج، ش ۵، ص ۱۱۸؛ رحله ابن جبیر، بیروت، دار الکتب اللبنانیه، ۱۹۸۶م، رحله ابن بطوطه، بیروت، دار التراث، ۱۹۹۲م؛ سفرنامه فرهاد میرزا، تهران، چاپ علمی، ۱۳۶۶؛ سفرنامه میرزا محمد حسین فراهانی، به کوشش حافظ فرمان فرمائیان، تهران، مرکز تحقیق و مطالعه، ۱۳۴۲؛ کشف الارتباب، سید محسن امین، بیروت؛ مکتب اسلام، سال ۴، ش ۳، ص ۲۰۰؛ رحله بتنونی، قاهره، ۱۳۲۹ق؛ وفاء الوفاء، سمهودی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م.

ضریح حضرت زهرا(س)

ضریح حضرت زهرا(س)، توصیف محمد علی عمری از این ضریح در بقیع.

محمد علی عمری یا عمرای رهبر شیعیان مدینه در مصاحبه ای در سال ۱۳۷۵ درباره بارگاه و ضریح حضرت زهرا(س) می گوید: در سنین کودکی وقتی به بقیع می رفتیم به بارگاه حضرت زهرا سلام الله علیها هم می رفتیم. آرامگاه ایشان، ضریح زردرنگ و طلایی داشت. ضریح حضرت زهرا مستقل و جدای از ضریح ائمه(ع) و عباس بود. البته فاصله آنها حدود پانزده متر بود.

مأخذ

جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنراند، ترجمه و ضمیمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۱۲۵.

ضریح قبور ائمه بقیع

ضریح قبور ائمه بقیع، سندی درباره این ضریح و محل نگهداری آن.

ضریح قبور ائمه بقیع نشانگر وجود ساختمان و بقعه در محل قبور بوده است. سفیر کبیر ایران در جده، ضیاء الدین قریب در سند ذیل از وجود این ضریح خبر می دهد. این گزارش به تاریخ ۲۱ مهر ماه ۱۳۴۱ به وزارت امور خارجه ارسال شد و متن آن اینگونه است:

/ عطف به نامه ی شماره ۱/۳۸۴۳/۲۲۶۸۹ مورخ

ص: ۴۳۵

۱۹/۱۲/۱۳۴۰ و رونوشت نامه آقای حسین امین، ضمیمه آن در مورد ضریحی که سابقاً پدر ایشان مرحوم محمد علی (حاج امین السلطنه) جهت قبور ائمه بقیع (ع) که به مدینه منوره حمل و نصب گردیده و بعداً از طرف مقامات دولتی سعودی آن را جمع آوری و در محلی نگاه داشته اند زحمت اشعار می دهد: سفارت کبرا موضوع را کتباً از آقای سید مصطفی عطار، دلیل حجاج ایرانی و متولی آسایشگاه حجاج ایرانی در مدینه منوره که آقای حسین امین در نامه خود مورخ ۱۲ شهریورماه ۱۳۴۱ [اظهار] داشته اند، ضریح صحیح و سالم در تصرف مشارالیه است تحقیق و چند مرتبه هم تأکید شد هر چه زودتر از جریان امر این سفارت کبرا را مستحضر دارید.

اما پاسخ این نامه کاملاً مأیوس کننده است و سید مصطفی عطار اظهار بی اطلاعی کرده است.

اکنون پاسخ از نامبرده رسیده که ترجمه و رونوشت آن برای مزید استحضار به پیوست ایفاد می گردد. چنان که ملاحظه می فرمایند، سید مصطفی عطار از این موضوع به کلی اظهار بی اطلاعی کرده است. (سفیر کبیر - ضیاء الدین قریب) در واقع نکات فوق نخست در کمیسیون دائمی حج مطرح شده و این کمیسیون از وزارت امور خارجه درخواست کرده که در این باره تحقیق شود.

مآخذ

تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۱۵۵-۱۵۶؛ مکتب اسلام، سال ۴۰، ش ۳، ص ۲۰۰.

نیز نک-: ضریح ائمه (ع) و تحولات تاریخی آن ضریح منسوب به حضرت فاطمه

ضریح منسوب به حضرت فاطمه، ضریح نصب شده بر روی قبر ایشان بر اساس برخی اسناد.

محمد صادق نجمی بقیع پژوه معاصر درباره مقبره حضرت زهرا(س) و ضریح آن به منابع و مدارک مختلف مراجعه کرده و پس از تحقیقات مفصل چنین گزارش می دهد:

از مجموع این مطالب و بر اساس نقل نویسندگانی که خود شاهد عینی بودند، معلوم می شود که قبر منتسب به فاطمه زهرا(س) یا فاطمه بنت اسد، در عین حال که در داخل بقعه ائمه بقیع قرار داشت، اما نه در وسط این حرم شریف، بلکه در سمت جنوبی آن و در داخل طاقنمایی در مقابل محراب قرار گرفته بود و گرچه از سطح زمین قدری بلندتر و مشخص و مورد احترام زائران بوده و زیارت حضرت زهرا(س) در کنار این قبر خوانده می شده، ولی دارای ضریح معمولی، همانند قبور حضرت عباس و ائمه (ع) نبوده، بلکه یک روپوش قیمتی و گلابتون به روی این قبر کشیده می شده، آن هم ظاهراً به هنگام موسم حج و در مواقع کثرت زائران و در قرن های اخیر در قسمت مقدم این طاق نما، شبکه ای از فولاد به صورت حائلی در میان این قبر و فضای عمومی داخل حرم، تعبیه گردیده بود که این شبکه در اصطلاح عامه، به «ضریح حضرت فاطمه» معروف بود؛ همانگونه که محراب به عنوان «محراب فاطمه» معروف شده است و این قسمت از حرم دارای تزیینات مختصری مانند شمعدان و چلچراغ بوده است (تاریخ حرم، ص ۱۰۷).

سپس او به شاهدانی که مقبره و ضریح را دیده گزارش داده اند می پردازد:

میرزا حسین فراهانی می گوید: در وسط همین بقعه متبرکه در طاقنمای غربی [جنوبی] قبری است که دیوار یک طرف آن را ضریح آهنی ساخته اند و می گویند قبر فاطمه زهرا(س) است. در این بقعه مبارکه دیگر زینتی نیست مگر دو چلچراغ کوچک و چند شمعدان برنجی، و فرش زمین بقعه حصیر است (سفرنامه میرزا محمد حسین فراهانی، ص ۲۲۸).

نایب الصدر شیرازی می گوید: و آثاری در آن بقعه در پیش روی ائمه به طرف دیوار؛ مانند شاه نشین ضریح و پرده دارد، می گویند جناب صدیقه طاهره(س) مدفون است (تحفه الحرمین، ص ۲۲۷).

سید اسماعیل مرندی می گوید: و محراب قبر حضرت فاطمه(س) را زیارت می کنند، لیکن قبر فاطمه بنت اسد است و هم پرده دارد. و در مورد فرش حرم می گوید: چون که حضرت در میان اهل سنت افتاده اند هیچ

ص: ۴۳۶

زینت ندارند، فرش مستعمل دارد، امسال از یزد یک نفر کلان دوز فرش بسیار خوب فرستاده بود، نینداخته بودند، در بالای هم مانده بود (میقات حج، ص ۱۱۸).

فرهاد میرزا می نویسد: مرقد مطهر حضرت صدیقه در بقعه بقیع روبه روی ضریح ائمه اربعه (ع) و عباس بن عبدالمطلب عم رسول الله است یک پرده از گلابتون آویخته اند و در آن پرده نوشته اند سلطان احمد بن ... سنه احدی و ثلاثین و مأه بعد الألف (۱۱۳۱). در این مدت که فزون از یکصد و شصت سال است آن پرده خوب مانده چندان کهنه نشده چنین معلوم است که در ایام آمدن حجاج می آویزند و بر می دارند (سفرنامه فرهاد میرزا، ص ۱۵۶).

و سیف الدوله می نویسد: هم در این بقعه علامتی از قبر صدیقه طاهره هست (سفرنامه سیف الدوله، ص ۱۴۳).

تمامی اطلاعاتی که آقای نجمی توانسته گردآوری کند همین نکاتی است که همراه با اسنادشان آورده شد (تاریخ حرم ائمه بقیع، ص ۱۰۷-۱۰۸).

مآخذ

تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱؛ تحفه الحرمین، محمد معصوم نایب الصدر شیرازی، تهران، بابک، ۱۳۶۲؛ سفرنامه سیف الدوله (سفرنامه مکه)، سلطان محمد میرزا سیف الدوله، ۱۳۶۴؛ سفرنامه فرهاد میرزا، تهران، چاپ علمی، ۱۳۶۶؛ سفرنامه میرزا محمد حسین فراهانی، به کوشش حافظ فرمان فرمائیان، تهران، مرکز تحقیق و مطالعه؛ میقات حج، ش ۵، ص ۱۱۸.

ضریح

ضریح، محفظه بزرگ مشبک شامل انواع هنرهای اسلیمی نصب شده روی قبور بزرگان بقیع.

این واژه عربی در اصل به معنای گور کردن، شکافتن زمین برای دفن مرده است ولی ضریح در فرهنگ فارسی و عربی متأخر به معنای محفظه یا صندوق یا خانه کوچک است که روی قبر نصب می شود. معادل انگلیسی آن Shrine و Grave است.

به چند دلیل از جمله بزرگتر کردن حجم مقبره برای اینکه زائران بیشتر بتوانند بر مزار حاضر شوند و زیارت کنند؛ زیباسازی محیط با استفاده از انواع هنرها و جمع آوری نذورات، ضریح سازی رواج یافت. پیش از ساخت ضریح، روی قبور بزرگان، صندوق چوبی که پنج طرف آن بسته و فقط یک طرف آن باز بود می گذاشتند یعنی قبر در درون این صندوق قرار می گرفت. بعدها همین صندوق را هنری تر و مزین تر و اندکی بزرگ تر می ساختند و به آن محجر می گفتند. اما این دو، برخی نیازها و اهداف را تأمین نمی کرد. به تدریج هنرمندان و صنعت گران ضریح را ساختند و جایگزین صندوق و محجر نمودند. ضریح های اولیه، دارای ارتفاع کوتاه، طول و عرض کمتر، آرایه های هنری کمتر و فاقد فلزات و سنگ های گران قیمت مثل طلا و نقره بود. ولی امروزه، در ساخت هر ضریح از انواع هنرها و هنرمندان استفاده می شود.

نخستین ضریح مورد استفاده در بقیع توسط محمد علی مشهور به حاج امین السلطنه در ایران ساخته و به مدینه حمل شد و

روی قبور ائمه بقیع (ع) نصب گردید. عکس این ضریح در اختیار است. شکل آن تقریباً بیضی است و مکعب مستطیل یا مکعب مربع نیست. جنس آن از چوب و بدون روپوشی از فلزات گران قیمت است.

مهدیقلی خان هدایت در سفرنامه خود ساخت ضریح ائمه بقیع را به کوشش امین السلطنه داماد امین السلطان می داند. این ضریح توسط او در ایران ساخته و به مدینه حمل گردید و روی قبور ائمه نصب شد. پس از تخریب بقیع، مدتی از این ضریح خبری نبود، بعداً کشف شد که این ضریح در محل امنی نگهداری می شود. سفیر کبیر ایران در جده در ۲۱ مهرماه ۱۳۴۱ طی گزارشی به وزارت امور خارجه از وجود و محل نگهداری این ضریح گزارش داده است.

مآخذ

دائرةالمعارف تشیع، مقاله ضریح، ج ۱۰، ص ۴۱۳-۴۱۵؛ سفرنامه تشریف به مکه معظمه، مهدیقلی خان هدایت، به کوشش رسول جعفریان، در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۳۸۵-۳۸۸؛ موسوعه العتبات المقدسه، خلیلی، نجف اشرف، ۱۴۱۲ق، ج ۸، ص ۳۶۳.

ص: ۴۳۷

طالقانی، سید محمدتقی، نماینده مرجعیت شیعه در مدینه و فعال در بازسازی بقیع.

سید محمدتقی طالقانی در ۱۲۸۰ش در تهران متولد شد. او فرزند ارشد سید احمد حسینی طالقانی، امام جماعت و روحانی معتمد و مقبول مردم، نیز برادر جلال آل احمد و شمس آل احمد بود. چون نام پدرشان، احمد بود، آنان به آل احمد هم مشهور شده اند. اما محمدتقی برخلاف دو برادر در جامعه حوزوی و فرهنگی به طالقانی، مشهورتر است. برخلاف این دو برادر که در دانشگاه تحصیل کرده بودند، محمدتقی در حوزه علمیه تهران، قم و نجف اشرف تحصیل کرد.

اقلیت شیعیان مدینه که به نخاوله مشهوراند در اثر جور حکام ضدشیعه، وضعیت اجتماعی و اقتصادی مطلوبی نداشتند. اغلب آنان با مشاغل پست مثل گدایی زندگی می کردند. محله آنان جنب بقیع و شامل خانه های کوخ مانند بود. از اینرو نخاوله موجب تخفیف و بدنامی شیعه شده بودند و در انظار مسلمانانی که از سراسر جهان می آمدند، سیمای خوبی نداشت. شیعیان نخاوله با اقتصادی ضعیف یا متوسط اغلب شاغل در کشاورزی یا دامپروری کوچک، در کنار بقیع و در همسایگی آن بودند. از اینرو مرحوم طالقانی نخستین کسی بود که از طرف مرجعیت شیعه برای رسیدگی به وضع آنان مأموریت داشت، و در اینکه آیت الله بروجری رسماً به او مأموریت داد، اختلاف است.

همچنین آیت الله بروجردی پس از وفات سید محمدتقی طالقانی، مرحوم سید احمد لواسانی را مأمور کرد تا به شیعیان مدینه رسیدگی نماید. اما سید محمدتقی طالقانی در سال ۱۳۳۰/۱۹۶۹م توسط ایادی ملک فیصل مسموم و به دیار باقی شتافت. از اینرو برخی منابع نوشته اند: در سال ۱۳۳۰ به مدینه آمد تا اینکه اندکی بعد ناگهان فوت کرد.

نام مرحوم سید محمدتقی طالقانی در اسناد و مدارک بقیع فراوان به چشم می خورد. این اسناد گویای نکات و واقعیت های بسیار است. از گزارشی که وزیر مختار ایران، آقای مظفر اعظم به تاریخ ۲۱ آذرماه ۱۳۳۰ خطاب به کمیسیون دائمی حج به مدیریت آقای فضل الله نبیل نوشته، اینگونه استفاده می شود که مرحوم سید محمدتقی درصدد تقویت شیعیان نخاوله ی مدینه بوده تا از این طریق بقیع را حراست و نگهداری نماید. چون خانه های نخاوله در همسایگی بقیع بوده و آنان به راحتی می توانستند از تخریب بیشتر بقیع و آسیب رساندن به بقیع ممانعت به عمل آورند. فقر نخاوله گاه موجب مشکلاتی می شد و سعودی ها از این وضعیت سوء استفاده می کردند. به همین دلیل خط مشی سید محمدتقی، ابتدا فقرزدایی و تأمین زندگی آنان بود. از اینرو از مراجع و به ویژه از آیت الله سید ابوالحسن درخواست مساعدت می کرد.

فضل الله نبیل معاون وزارت امور خارجه در پاسخ نامه مظفر اعلم به تاریخ ۲۰ بهمن ماه ۱۳۳۰ از سید محمدتقی طالقانی و اقداماتی که در ترویج دین مبین اسلام بین جمعیت نخاوله داشته یاد کرده و اقدامات او را مایه افتخار ایرانیان توصیف می کند. نامه ای را مرحوم آیت الله حسن سعید خطاب به مظفر اعلم وزیر مختار ایران در عربستان به تاریخ ۲۳ رجب ۱۳۷۱ق نوشته، و از مرحوم طالقانی و مرحوم مظفر اعلم به خاطر متقاعد کردن دولت عربستان برای ساختن سایه بانی بر روی قبور ائمه بقیع تشکر کرده است.

مرحوم آیت الله العظمی آقای سید محسن حکیم، از

ص: ۴۳۸

مراجع بزرگ حوزه ی علمیه نجف نیز در تاریخ اول شعبان ۱۳۷۱ق، نامه ای در زمینه بازسازی بقیع مرقوم فرموده و از خبر بازسازی بقیع اظهار خرسندی می کند.

وی در ابتدای نامه چنین نوشته است: به عرض عالی می رساند ان شاء الله مزاج شریف سلامت است و توفیقات ربانی شامل حال می باشد. مرقومه ای از جناب مستطاب عمده العلماء الاعلام، ملاذ الاسلام آقای حاج سید محمدتقی طالقانی (دام عزّه) واصل شده که بحمدالله و المّنه موضوع تعمیر قبور ائمه بقیع (ع) به صورت بناء مظلّه و تعمیر حائط، مورد تصویب دولت قرار گرفته و شروع به عملیات نموده اند.

بی نهایت این خبر در قلوب شیعه ایجاد بهجت و سرور نموده و حقیقتاً از همه جهت سزاوار است که جامعه ی تشیع اظهار شادی نماید که خداوند متعال آن ها را موفق به چنین خدمتی نموده است.

جلال آل احمد نویسنده مشهور ایرانی در سفرنامه اش به مکه و مدینه (خسی در میقات) از تلاش های برادرش، سید محمدتقی در سنگ چین کردن قبور ائمه (ع) و بزرگان در بقیع یاد کرده است. این اقدام موجب فراموش نشدن این مقابر و زنده شدن یاد و خاطره آنان شده است.

این اسناد گویای اهتمام و فعالیت های همه جانبه مرحوم طالقانی در عرصه بازسازی بقیع است. بهرحال اسناد و مدارک نام آن مرحوم را در زمره ی فهرست خادمان بقیع ثبت کرده است.

سید محمدتقی پس از درگذشت ناگهانی در مدینه به سال ۱۳۳۲ش، یا بنا بر گواهی همسر و فرزندش مبنی بر مسمومیت و شهادت او، در قبرستان بقیع به فاصله چند متری ائمه بقیع (ع) به خاک سپرده شد. امام جماعت حسینیه شیعیان در مدینه، گفته است که او به مرگ طبیعی فوت کرده و به شهادت نرسیده است. ممکن است وی این موضع را از ترس وهابیون اتخاذ کرده باشد.

مآخذ

آشنایی با مشاهیر طالقان، اسماعیل یعقوبی، انتشارات محسنی، ۱۳۷۳، ص ۲۷۳؛ از چشم برادر، شمس آل احمد، قم، کتاب سعدی، ۱۳۶۹، ص ۱۹۴؛ با کاروان عشق، تهران، مشعر، ۱۳۷۲، ص ۳۶۰؛ تخریب و بازسازی بقیع، ص ۹۱ به بعد؛ جامعه شیعه نخواستله در مدینه منوره، ورنه اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، ۱۳۷۹، ص ۱۲۲-۱۲۳؛ خاطرات سفر مکه، احمد هدایتی و محمدعلی هدایتی، تهران، ۱۳۴۳، ص ۲۱۰؛ خسی در میقات، جلال آل احمد، تهران، ص ۶۶ و ۶۷؛ زندگانی زعیم بزرگ عالم تشیع آیت الله بروجردی، علی دوانی، تهران، نشر مطهر، ۱۳۷۲، ص ۲۵۷-۲۵۲؛ گنجینه دانشمندان، محمد شریف رازی، قم، (۱۳۵۴)، ج ۲، ص ۳۴۹؛ ج ۴، ص ۵۰۶ و ۶۹۲؛ ج ۷، ص ۶۶؛ مقالات تاریخی، رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۸۷، ج ۱۷، ص ۳۲۱.

ظاهر بن احمد بن محمد خجندی حنفی

طاهر بن احمد بن محمد خجندی حنفی، از مشاهیر حنفی مدینه و مدفون در بقیع.

ابو المعالی ابن العلامه الجلال ابی الطاهر، طاهر بن احمد بن محمد ملقب به الزین، الامام عز الدین، المحب، البدر و منسوب با الخجندی، المدنی، الحنفی است. او در ۷۷۰ق در مدینه منوره متولد شد. ادبیات، علوم قرآن و علوم حدیث را نزد استادان مشهور فرا گرفت. نیز اجازاتی از بزرگان علمی دریافت نمود. سپس به تربیت شاگردان در حوزه فقه و علوم حنفی ها پرداخت. برای ترویج فقه حنفی فراوان کوشید. بالاخره در ۸۴۱ق در مدینه در گذشت، در روضه نبوی بر او نماز خواندند و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۳، ص ۳۵۹-۳۶۰.

طباطبایی تبریزی

طباطبایی تبریزی، نویسنده سفرنامه حج و بقیع.

محمد رضا بن عبدالجلیل حسنی حسینی طباطبایی تبریزی از مشاهیر سده سیزدهم قمری ساکن تبریز بوده است. اوصاف شخصی مانند تاریخ تولد او در منابع از

ص: ۴۳۹

جمله در کتاب مستند المشاهیر نیامده است. اطلاعاتی که خودش در ابتدای همین سفرنامه آورده مبنای پژوهش های بعدی شده است.

وی عضو خاندان سادات طباطبایی تبریز است. پدرش از کارگزاران دولتی و مسؤول چاپارخانه های بین راهی تهران- تبریز بود. گاه نام پدرش را میرزا عبدالجلیل چاپارباشی ثبت کرده اند. محمدرضا علاوه بر تحصیل درس های قدیم مثل صرف و نحو و منطق، به دلیل علاقه شخصی، فراگیری زبان و ادبیات فرانسه، نیز دروس جدید مثل حساب، هندسه و جغرافیا هم روی آورد. از نظر فکری و اعتقادی از مریدان ثقه الاسلام و سید کاظم رشتی بوده است. به همین دلیل او را پیرو شیخیه شمرده اند.

او در سفر حج همراه و ملازم ثقه الاسلام (۱۲۷۷-۱۳۲۰ق) از رهبران شیخیه و از آزادیخواهان و رؤسای مشروطیت بود. وی گزارش مشاهدات و شنیده های خود را گردآوری و در قالب سفرنامه ای به نام هدایه الحجاج تدوین می کرد. این سفرنامه به کوشش رسول جعفریان با عنوان هدایه الحجاج منتشر شده است.

این اثر از سفرنامه های فارسی سده ۱۳ق است که نویسنده در آن با آگاهی نسبت به موضوعات قدیم و جدید، درباره علل عقب ماندگی مسلمانان در دوره ی معاصر و وضعیت سوق الجیشی و جغرافیایی کشورهای اسلامی مطالبی آورده است. مطالب نویسنده درباره بقیع کوتاه است ولی به دلیل گرایش شیخی داشتن مؤلف و شامل برخی نکات مهم بودن، اهمیت خاصی پیدا کرده است.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۶، ص ۴۱۲-۴۱۳؛ هدایه الحجاج، محمدرضا طباطبایی تبریزی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۶؛ مقدمه و ص ۲۱۱-۲۱۲؛ سفرنامه حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۵۳۸ و ۸۰۱.

الطبقات الکبری

الطبقات الکبری، کتاب مشهور نوشته ابن سعد.

ابوعبدالله محمد بن سعد بن منیع الهاشمی البصری مشهور به ابن سعد زهری یا ابن سعد واقدی یا کاتب واقدی در ۱۶۸ق در بصره چشم به جهان گشود. و در ۲۳۰ق چشم از جهان فروبست. مهم ترین اثر او کتاب الطبقات الکبری است که به رسول خدا(ص)، خویشاوندان و اهل بیت(ع) حضرت و نیز صحابه و تابعین می پردازد. بخش هایی از این اثر درباره بقیع است. یک قسمت از آن که درباره رفتن رسول خدا(ص) به بقیع برای استغفار اهل بقیع است و در جاهای دیگر به مدفونین مثل همسران رسول خدا(ص) و فرزندان حضرت می پردازد.

مآخذ

الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۹۰م/۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۱۵۶-۱۵۸؛

طرح جامع بازسازی بقیع

طرح جامع بازسازی بقیع، نقشه ساخت بقعه ها، گنبد و گلدسته، حجرات و اماکن بهداشتی در بقیع.

یکی از خیرین اصفهان به نام آقا کمال الدین شریعتمدار پسر آقا نجفی اصفهانی در سال ۱۳۳۹ق عازم حج شد. او با بذل و بخشش های فراوان و رسیدگی به امور فقرا و مدیران خانه خدا توانست در دربار شریف مکه جایگاهی کسب کند و به عنوان شیخ العجم و رئیس الشیعه شهرت کسب نماید. وی در مدینه مبالغ فراوانی به عوامل حکومت حجاز داد و نظر آنان را جلب کرد تا بقیع، به ویژه بقعه های ائمه را بازسازی کند. به این منظور طرح جامعی به کمک مهندسیین آماده کرد. در این طرح همه جاها و بخش ها پیش بینی شده بود. پس از موافقت امیر مدینه، پروژه شروع شد و جهت تسطیح و توسعه فضای بقعه ائمه، چند قبر و استخوانهای آنها مکشوف شد. همین مسئله موجب توقف کار و تعقیب آقا کمال الدین شد. او با پرداخت وجوه فراوان توانست از مدینه گریخته و به ایران بازگردد، چون اگر به چنگ قضات آل سعود می افتاد قطعاً کشته می شد. اهمیت این پروژه در این بود که برای اولین بار راه کار طرح

بازسازی بقیع از طریق پول فراوان تجربه شد و البته شکست خورد.

مأخذ

جامعه شیعه نخواست در مدینه منوره، ورنر اند، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۱۲۹-۱۳۰؛ مکارم الآثار، معلم حبیب آبادی، به کوشش محمد علی روضاتی، اصفهان، انجمن کتابخانه های اصفهان، بی تا، ج ۷، ص ۲۵۳۱-۲۵۳۲.

طرح دربانی بقیع

طرح دربانی بقیع، اشتغال نخواست برای دربانی این محل.

با کوشش های امین الدوله (حاجی میرزا علی خان صدراعظم) طرحی در دولت ایران به تصویب رسید و قرار شد دولت ایران از این طرح پشتیبانی مالی کند. در این طرح قرار بود که شیعیان ساکن مدینه مشهور به نخواست به عنوان بواب بقیع به کار مشغول شده و در واقع جایگزین دربان های سنی مذهب شوند.

چون گزارش های متعددی رسیده بود که دربان های سنی مذهب هم از زائران رشوه دریافت کرده و هم زوار را اذیت می کنند. اما با کنار رفتن امین الدوله از صدراعظمی این طرح هم متوقف شد.

مأخذ

جامعه شیعه نخواست در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۳۰-۳۱؛ سفرنامه امین الدوله، تهران، ۱۳۵۴ش، ص ۲۵۴ و ۲۷۹.

طریق البقیع

طریق البقیع، راهی میان بعضی از خانه های مدینه و بقیع.

راه و جاده ای مشهور به طریق البقیع بوده که اولین بار ابن زباله (درگذشت ۱۹۹ق) گزارش کرده و دیگر مورخین از کتاب ابن زباله نقل کرده اند. خانه ریطه، خانه جبله، خانه ابی بکر خلیفه اول و خانه عثمان در این طریق بوده و نهایتاً به بقیع منتهی می شده و این مسیر هفت ذرع یا پنج ذرع عرض داشته است.

ریطه بنت ابی العباس و دیگر بزرگانی که نام برده شد در این شارع بوده است. شاید شهرت آن به دلیل بزرگان و مشاهیری بوده که در آنجا خانه داشته اند.

مأخذ

اخبار المدینه، محمد بن الحسن ابن زباله، به کوشش صلاح عبد العزیز زین سلامه، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۱۴۲۴ق،

طریقت عزمیه

طریقت عزمیه، دیدگاه‌های این طریقت صوفیانه در ردّ وهابیت و تخریب بقیع.

این طریقت کتابی با عنوان انوار الحقائق الجلیه فی کشف زندقه الوهابیه منتشر کرد و نظریات سران طریقت عزمیه درباره بقیع را در آن درج کرده است. این طریقت یکی از فرقه‌های مسلمان دارای گرایش عرفانی و صوفیانه است.

از نظر مشایخ عزمیه، حفظ و نگهداری آثار بر جای مانده از قدیم لازم و واجب است. ایشان رفتاری که حاکمان آل سعود در تخریب و نابودی قبور صحابه از مهاجر و انصار و اهل البیت (ع)، تابعین و شهدا در بقیع داشتند را به شدت محکوم کرده اند (ص ۱۸۵).

اینان معتقدند که آل سعود و وهابیون مساجد، قبور شهدا، مقابر صحابه، دانشمندان و اولیاء الله را تخریب کردند ولی از آثار یهود و منافقین حمایت کرده و این آثار را بدون تخریب بر جای نهادند. وهابیان دیواری در اطراف بنای کعب بن اشرف از مشاهیر یهود در زمان حضرت رسول ساخته و تابلویی نصب کردند که روی نوشته شده: توجه منطقه باستانی (تحدیر: منطقه آثار). یعنی هر کس به دیوار کعب بن اشرف کمترین آسیبی برساند، قانون مجازات آثار باستانی ۱۳۹۲ق در مورد او اجرا می‌گردد.

وهابیون مسجد قبا را و حتی محراب آن را تخریب کردند و هیچ اثری از این بنا باقی نگذاشتند. اما ساختمان جدیدی در محل مسجد قبا ساختند و تا مکان مسجد ضرار آن را امتداد دادند. به طوری که مسجد ضرار داخل این ساختمان واقع می‌شود. بر اساس نص صریح قرآنی این اقدام حرام است. چون می‌فرماید بعد از تخریب، مسجد ضرار تا ابد نباید بنا گردد. ولی وهابیون بدون توجه به آیه (لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا) مسجد ضرار را ساختند.

در این کتاب موارد فراوانی مطرح و معرفی شده که وهابیون بر خلاف روایات و قرآن عمل کرده اند و بقیع و دیگر آثار مذهبی و اسلامی را از بین بردند.

مأخذ

انوار الحقائق الجلیه فی کشف زندقه الوهابیه، لجنه البحوث و الدراسات بالطریقه العزمیه، القاہرہ، مشیخه الطریقه العزمیه، ۱۴۲۵ق/ ۲۰۰۴م، مقدمه و ۱۸۵-۱۸۶ و ۱۶۰-۱۶۲.

طلب مغفرت

طلب مغفرت، درخواست بخشایش و استغفار برای اموات بقیع.

پیامبر(ص) تا آخر عمر شریف نسبت به حضور در بقیع به ویژه بعد از ظهر پنجشنبه اهتمام فراوان داشت. حضرت در آنجا حاضر شده و ابتدا بر اهل بقیع سلام می فرستاد آنگاه برایشان دعا و استغفار می نمود. نیز چنان که خود به تصریح فرمودند، به امر پروردگار برای طلب غفران و بخشایش الهی برای اموات بقیع، به آنجا رفتند. حضرت در حدیثی می فرماید: من مأمور شده ام برای اهل بقیع طلب مغفرت کنم. توجه ایشان به بقیع در حدی بود که پس از وفات پیامبر(ص) برخی از اصحاب، به دفن پیکر آن حضرت در گورستان بقیع نظر داشتند. چندین حدیث با این مضمون از رسول خدا نقل شده است:

اللهم اغفر لاهل بقیع الغرقد.

این سنت به صورت یک رویه در بین مسلمانان درآمده است. و حتی امروزه مسلمانان شب جمعه و بعد از ظهر پنجشنبه یا بعد از ظهر جمعه ها به قبرستان محل زندگی خود رفته و برای صاحبان مقابر طلب مغفرت می نمایند.

مأخذ

بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، ج ۹۹؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، ص ۶۴۰؛ المجموع، یحیی الدین نووی، بیروت، دار احیاء التراث، ۱۹۸۹م، ج ۱۵، ص ۵۲۱؛ مسند الشیعه، محقق نراقی، تهران، بی نا، ۱۳۵۳، ج ۲، ص ۲۲؛ موسوعه الفقہیہ المیسره، محمد تقی انصاری، قم، مرکز انتشارات اسلامی، ۱۳۶۸، ص ۱۷.

نیز نک- : روایات آمرزش

ص: ۴۴۲

ظهیرالملک، محمدرضا

ظهیرالملک، محمدرضا، از شخصیت های دوره قاجاریه و سفرنامه نویس.

محمدرضا ملقب به ظهیرالملک از اهالی کرمانشاه و شغل او فرماندهی ارتش بود. از اینرو گاه او را ظهیرالملک سرتیپ یا سرتیپ نامیده اند. او را از اشراف و اعیان کرمانشاه دانسته اند.

او در سال ۱۳۰۶ ق سفری به مکه و مدینه منوره داشت و مشاهدات و خاطرات خود از جمله به هنگام زیارت بقیع را در رساله ای به نام سفرنامه مکه نوشته است. بخش بقیع را عیناً آوردیم، هرچند گزارش او از بقیع بسیار کوتاه است.

در سفرنامه مشکوه المسافرین درباره کاروانسرای جدیدی که قرار بود در قریه تپه گلچه بسازند نوشته است: در این قریه کاروانسرای جدیدی می سازند؛ بانی آن حسین خان معاون نظام و محمدرضا خان ظهیرالملک کرمانشاهی است.

در دوره قاجاریه جریان عمومی سفرنامه نویسی پدید آمد، بانی و مشوق آن ناصرالدین شاه قاجار بود و شخصیت های این دوره با اقتدا و تأسی به پادشاه، به گزارش سفرهای خود پرداخته اند. ناصرالدین شاه که گزارش سفرهای خود را به تمامی نقاط و از جمله فرنگستان می نوشت و عتبات عراق، دست به تألیف این اثر زده است.

از جمله ظهیرالملک همانند برخی از چهره های فرهنگی دوره قاجاری، گزارش سفرهای خود و نیز سفر حج را نوشت.

ظهیرالملک از سفرنامه ناصرالدین شاه که در سال ۱۲۸۸ در جریان سفر به فرنگستان نوشته یاد کرده و آن را انگیزه خود در نوشتن گزارش سفر حج خود که در سال ۱۳۰۶ انجام شده عنوان می کند. وی ابتدا عازم عتبات عالیات شده است، اما با تأسف گزارش این بخش از سفر را ننوشته و تنها در وقت حرکت از کاظمین - علیهماالسلام - نوشتن سفرنامه را آغاز کرده است. وی در مقدمه دلیل آن را ذکر کرده و آن اینکه ناصرالدین شاه در سفرنامه عتبات خود شرح این اماکن را آورده و نیازی نیست تا او در این باره چیزی بنویسد.

این سفر با حرکت از ایران آغاز شده و در مجموع ده ماه به طول انجامیده، نخستین تاریخ رمضان سال ۱۳۰۶ و پایان آن محرم سال ۱۳۰۷ است.

مسیری که این مسافر طی کرده به این شرح است: کرمانشاه، کاظمین، فلوجه، رمادی، هیت، بغدادیه، عانه، قایم، صالحیه، میادی، قشله، سنج، حمام علی، مسکنه، دیر حافظ، حلب، طرابلس، بیروت، عکا، (با کشتی) پورت سعید، اسکندریه (با قطار) به قاهره، (با قطار) سوئز، جده، جحفه، مکه، مدینه، بازگشت از راه جبل، عتبات، کرمانشاهان.

ظهیرالملک روز دوشنبه ششم محرم الحرام سال ۱۳۰۷ ق وارد مدینه طیبه شد. وی این بخش از سفرنامه را اینگونه گزارش کرده است:

هوا در نهایت گرمی است، حاج شامی که با ما حرکت کرده بودند از راه دیگر قبل از حاج جبلی وارد شده بودند، در عرض راه در چهار منزلی مدینه منوره آنها را سموم (باد گرم) زده بود. اگرچه دویست سیصد می گفتند، لکن به قسم اصح بدون مبالغه از شصت الی هفتاد نفر را زده فوراً مرده بودند، شکر خدا را که ما سالم‌اً غانماً رسیده درک سعادت این نعمت عظمی و عطیه کبری را نمودیم. الحمد لله الذی وفقنا لآمالنا ونسأله أن یقبل بفضلہ أعمالنا.

ص: ۴۴۳

مدینه مقدسه نیز از اقلیم دویم و جزء حجاز میمنت طراز است. طول ۷۵ درجه و بیست دقیقه، عرض ۲۵ درجه است، از زمان هجرت تاکنون آباد و هوای آن گرم است. بالجمله مدت هفت روز در مدینه منوره توقف و به دفعات مکرره نایل به آستان بوسی حضرت سیدالمرسلین و سایر ائمه بقیع - سلام الله علیهم اجمعین - شده با کمال حسرت و تأسف روز دوشنبه ۱۳ محرم حرکت و وداع نموده، جمعه ۲۴ وارد جبل شدیم، هشت روز در جبل توقف شد.

او و همراهان از مسیر جبل به عتبات عراق رفته و سپس به ایران بازگشته است.

مآخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۶۴۵-۶۴۷ و ۶۷۹؛ مآثر و الآثار، محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، تهران، چاپ سنگی، ۱۳۰۷ق؛ نیز به اهتمام ایرج افشار با عنوان: چهل سال تاریخ ایران در دوره های پادشاهی ناصرالدین شاه، تهران، ۱۳۸۶.

ص: ۴۴۴

عاتکه بنت عبدالمطلب، عمه رسول اکرم(ص) و بر اساس برخی نظرات، مدفون در بقیع.

عاتکه دختر عبدالمطلب و یکی از عمه های رسول اکرم(ص) است. برخی نوشته اند: او در کنار دیگر عمه های حضرت نزدیک دیوار شمال غربی بقیع مدفون است و به همین دلیل این بخش به نام بقیع العمات حصارکشی شده بود. البته بعداً این دیوارها برداشته شد.

اما دیدگاه دیگر اینست که فقط یکی از عمه های حضرت به نام صفیه در بقیع دفن است و اساساً در اسلام و هجرت عاتکه به مدینه و سپس دفن او در بقیع شک و تردید جدی هست. این دیدگاه جدیداً توسط آقای نجمی مطرح شده است.

همو معتقد است: اصطلاح بقیع العمات در سده های اخیر در افواه مردم رایج شد و علت آن، دفن فرد دیگری در کنار قبر صفیه بوده است و آن دو قبر را متعلق به دو عمه پیامبر(ص) صفیه و عاتکه دانسته اند. لیکن تا نیمه قرن سیزدهم، هیچ یک از نویسندگان، نه از عاتکه یاد کرده اند و نه تعبیر بقیع العمات را آورده اند این خود حاکی از آنست که قبر دوم متعلق به هرکسی که باشد، پس از این تاریخ به وجود آمده است. این تعبیر با گذشت زمان به بعضی از کتابها و سفرنامه ها، که جدیداً نوشته شده، راه یافته است. در صورتی که هیچ منبع تاریخی و مبنای صحیح علمی ندارد؛ مثلاً رفعت پاشا (۱۳۲۵ق) در معرفی گنبدهای بقیع و اطراف آن، می گوید: «والّتی علی یمین البرجین لعاتکه و صفیه عمّتی الرسول(ص)» یعنی گنبدی که در سمت راست دو برج قرار گرفته به عاتکه و صفیه، عمه های رسول خدا تعلق دارد.

و همچنین بیست و هفت سال قبل از وی، حسام السلطنه در سفرنامه اش از بقعه خارج بقیع به عنوان «بقعه صفیه و عاتکه» نام می برد.

نیز علی حافظ از نویسندگان اخیر و از اهالی مدینه می نویسد: «در این محل دو قبر وجود دارد؛ یکی قبر صفیه و دیگری در میان مردم مدینه شهرت دارد که به عاتکه متعلق است. به همین دلیل این بخش را بقیع العمات می گویند. در ادامه می نویسد ولی از نظر تاریخی هجرت عاتکه به مدینه معلوم نیست و حتی پذیرفتن اسلام از سوی وی نیز مورد اختلاف است.

نیز عزالدین جزری، در گذشت ۶۳۰ق، می گوید: «و اسلمت عمّه صفیه اجماعاً و اختلفوا فی اروی و عاتکه» و ابن عبدالبر (۴۶۳ق) می گوید: «اختلف فی اسلام عاتکه والاكثر یأبون ذلک»

ابن حجر عسقلانی اوّل به اختلاف موجود در اسلام عاتکه اشاره می کند و سپس می گوید: «ابن اسحاق به صراحت گفته است که از عمه های رسول(ص) بجز صفیه هیچ یک ایمان نیاورده ولی بعضی درباره عاتکه با استناد به شعری که در وصف پیامبر سروده است، معتقدند که او نیز ایمان آورده است.»

بهرحال اولاً: از نظر تاریخی، اسلام عاتکه معلوم نیست بلکه احتمالی ست ضعیف.

ثانیاً احتمال هجرت او به مدینه از اسلامش هم ضعیفتر است.

و ثالثاً اگر همه این احتمالات را بپذیریم، مستندات و دلیل مهم و قابل توجهی نداریم که دفن او در بقیع یا دفن او در کنار صفیه را تأیید کند.

تا اینجا استدلال های آقای نجمی بود که کاملاً آورده شد. ولی ایشان فقط مدارک موافق دیدگاه خودش را جمع آوری کرده است و به آرا و گزارش های افرادی مانند ابن سعد (درگذشت ۲۳۰ق) از اقدمین توجه نکرده که اولاً بخشی از کتاب الطبقات الکبری را «ذکر عمات رسول الله» گذاشته؛ دوم اینکه از شش عمه، سه تن به نام های صفیه، عاتکه، و اروی را مسلمان و مهاجر به

ص: ۴۴۵

مدینه دانسته است. البته سه تن دیگر به نام های ام حکیم، أمیمه و بزه را هم غیر مسلمان دانسته است. به احتمال زیاد عاتکه و آروی به قرینه مهاجرت و سکونت در مدینه، در بقیع دفن شده اند. البته ابن سعد بر این نکته تصریح نکرده است. بهرحال ابن سعد زندگینامه مفصلی درباره آروی آورده و او را مسلمان و مهاجر به مدینه می داند.

در دوره جدید هم منابع بسیاری هست که به وجود مقبره عاتکه در بقیع اشاره کرده اند مانند کتاب بقیع الغرقد از حاتم عمرطه و آثار اسلامی از رسول جعفریان.

مآخذ

آثار اسلامی، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۷، ص ۳۴؛ اسدالغایه، بیروت، ج ۱، ص ۴۰؛ الاصابه فی تمییز الصحابه، ابن حجر عسقلانی، به کوشش علی محمد البجاوی، بیروت، دارالجلیل، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۳۵۷؛ بقیع الغرقد، حاتم عمرطه، مدینه منوره، ۲۰۰۴م، ص ۸۶؛ تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۶۲؛ سفرنامه مکه، حسام السلطنه، به کوشش رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۷۴، ص ۱۵۲؛ الطبقات الکبری، بیروت، دار صادر، بی تا، ج ۸، ص ۲۶۳-۲۶۶؛ فصل من تاریخ المدینه، علی حافظ، جدّه، شرکه المدینه المنوره، ۱۴۰۵ق، ص ۱۷۰؛ مرآت الحرمین، ابراهیم رفعت پاشا، القاهره، ۱۳۴۴ق، ج ۱، ص ۴۲۶؛ مروج الذهب، مسعودی، ج ۲، ص ۲.

نیز نک- : بقیع العمات

عالمان بقیع پژوه اهل سنت

عالمان بقیع پژوه اهل سنت، مواضع و دیدگاه های مورخان، فقیهان، محدثان و متکلمان اهل سنت نسبت به بقیع.

به نظر می رسد عالمان اهل سنت بیشتر در قالب فضایل نگاری به بقیع پرداخته اند و فضیلت هایی که رسول خدا(ص) بر شمرده را آورده و بررسی نموده اند؛ اما عالمان شیعه بیشتر از منظر امامت شیعی و عتبات چهار امام(ع) به بقیع پرداخته اند. البته لازم است تمامی منابع اهل سنت گردآوری و با روش کتاب سنجی (بیلیومتریکس) به تجزیه و تحلیل آنها اقدام شود.

علماء و مؤلفین اهل سنت هر چند کتاب مستقل درباره بقیع به ندرت تألیف کرده اند امّا ضمن کتب تاریخی، فقهی، جغرافیایی، تفسیری و روایی به بقیع هم پرداخته اند. مثل آثار المدینه المنوره از عبد القدوس انصاری؛ الآثار النبویه از عمر عبد القادر المغربی؛ الطبقات الکبری، ابن سعد؛ وفاء الوفاء از سمهودی و ده ها کتاب دیگر.

یک مؤلف شیعه هم کتابی درباره آرای اهل سنت درباره ائمه بقیع زیر عنوان ائمه البقیع فی مصادر اهل السنه نوشته که اثری مهم است.

فضای کلی از عهد رسول اکرم(ص) در فرهنگ و جامعه اسلامی، احترام به بقیع و مدفونین آنجا و نیز مکرم شمردن مزارات و مقابر و صاحبان مقابر بوده است. فقط وهابیون این قاعده کلی و سنت معتبر را نقض کردند.

غیر از عالمان شیعه، بسیاری از عالمان و بزرگان اهل سنت، مانند احمد بن حنبل در مسند، بخاری در صحیح و نیز مسلم در صحیح خودش، نسایی در مسند و بسیاری دیگر، در جای خود، از فضیلت و عظمت بقیع سخن گفته اند و سیره و سنت پیامبر نسبت به حضور در بقیع و تکریم آن را مطرح کرده اند.

مواضع عالمان مهم اهل سنت مثل جارالله زمخشری، ابوحاتم البستی، ابن راهویه، نووی، ابن شَبَّه، ابن ماجه، احمد بن حسین بیهقی و حاکم نیشابوری در مقالات مستقل معرفی و بررسی شده است.

مهم ترین منابعی که دیدگاه های اهل سنت را درباره بقیع منعکس می کند، به شش دسته قابل طبقه بندی است: منابع حدیثی؛ منابع تاریخ محلی مدینه، سفرنامه های حرمین؛ تراجم و بیوگرافی ها؛ منابع عمومی درباره شهر مدینه؛ منابع مرجع.

مآخذ

ائمه البقیع فی مصادر اهل السنه، بی نا، بی تا، ۹۴ص؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه، به کوشش شلتوت، ۱۳۹۹ق؛ رحله ابن بطوطه، بیروت، دار بیروت، ۱۹۸۵م؛ رحله ابن جبیر، بیروت، ۱۳۸۴ق؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۱۴۱۷ق؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل ابوالمنعم ابوالعباس، مدینه منوره، مکتبه الثقافه، بی تا؛ وفيات الاعیان، ابن خلکان، بیروت، دار صادر.

ص: ۴۴۶

عالمان شیعه در عربستان سعودی، بیانیه آنان در ضرورت التزام زائران به آداب زیارت.

پیروان تشیع در عربستان سعودی اغلب در احساء، قطیف و مدینه منوره مقیم و ساکن هستند. عده ای از رهبران شیعیان عربستان در بیانیه ای، دیدگاه های وهابیون و آل سعود را تکرار کرده اند. این بیانیه تأکیدی بر ضرورت التزام زائران مسجد رسول خدا(ص) و قبور اهل بیت(ع) در بقیع بر رعایت آداب و قواعد و ضوابط زیارت است.

به احتمال زیاد این بیانیه با فشار دولت آل سعود بر علمای شیعه منتشر شده است. هر چند متن این بیانیه شامل نکات ضد شیعی نیست بلکه صرفاً توصیه های اخلاقی است که رعایت آنها مطلوب است. اما متن این بیانیه چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم؛ الحمد لله رب العالمين وصلى الله على نبينا محمد وآله الطاهرين وصحبه الطيبين ومن تبعهم بإحسان إلى قيام يوم الدين. وبعد نوجه أنظار أبنائنا وإخواننا المؤمنين الزائرين لمسجد رسول الله(ص) ولقبره الشريف وقبور أئمه أهل البيت(عليهم السلام)، في البقيع الغرقد إلى ضرورة مراعاة الأمور التالية:

أولاً: الالتزام بتعاليم الإسلام وأحكامه في الستر والعفاف وغيض البصر عما يحرم، فإن الزياره مستحبه، بينما رعايه هذه الأحكام الإسلاميه واجب ومخالفتها حرام موجب للإثم والفساد وقد قال الله تعالى: (قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَرْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلَا يَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ) الآية.

وقد جاء عن رسول الله(ص): «من ملأ عينيه من امرأه حراماً حشاهما الله يوم القيامة بمسامير من نار»، وروى عن الإمام جعفر الصادق عن آبائه(ع) عن جده رسول الله(ص) أنه «نهى أن تتزين المرأة لغير زوجها فإن فعلت كان حقاً على الله أن يحرقها بالنار».

لذلك يجب على الآباء والأمهات الاهتمام بسلوك أبنائهم وبناتهم فإن بعض العناصر السيئه قد تستغل مثل هذه الظروف لتلويث تلك الأجواء الطاهره ببعض السلوكيات المخالفه للتعاليم والأحكام الدينيه.

ثانياً: ينبغي أداء مراسيم زياره رسول الله وآل بيته الطاهرين (صلوات الله وسلامه عليهم جميعاً)، بهدوء وسكينة ووقار كما ورد في أكثر من حديث حول آداب الزياره لمراقد الأئمه (عليهم السلام)، ويلزم مراعاة الأجواء العامه، واجتناب ما قد يؤدي إلى ردود فعل سلبيه، وتكريس نظره خاطئه تجاه أتباع أهل البيت(ع).

وقد وردت عن الأئمه الطاهرين(عليهم السلام) روايات كثيره تؤكد على حسن الأخلاق والحفاظ على السمععه الحسنه. كالحديث المروى عن الإمام الصادق(ع): «معاشر الشيعة كونوا لنا زيناً، ولا تكونوا علينا شيناً، قولوا للناس حسناً، واحفظوا ألسنتكم، وكفوها عن الفضول وبيع القول».

وعنه(ع): «رحم الله من إستجر موده الناس إلى نفسه وإلينا، بأن يظهر لهم ما يعرفون ويكف عنهم ما ينكرون».

ثالثاً: إن الحوار والنقاش فى المسائل المختلف عليها بين المذاهب أمر جيد فى الوقت والمكان المناسب بين العلماء والباحثين أما الجدل فى مثل هذه الأماكن العامه، فهو لا يوصل إلى نتيجة مفيده، بل قد يؤدي إلى المشاحنه والانفعال، والتأثير على الأجواء الروحيه المباركه التى يجب أن تسود فى تلك البقاع المقدسه. فىنبغى الحذر من الاستدراج لمثل هذه الحالات.

روى عن الإمام موسى بن جعفر الكاظم(ع) أنه قال لعلى بن يقطين: «مر أصحابك أن يكفوا ألسنتهم ويدعوا الخصومه فى الدين ويجتهدوا فى عباده الله عزوجل».

إن

الأمة الإسلاميه تمر الآن بظروف خطيره حساسه تستوجب توثيق عرى الوحده بين المسلمين ورض صفوفهم، وحمايه الأمن والاستقرار فى أوطانهم، وتفويت الفرصه على أى جاهل أو مغرض يسعى لإثاره الفتن والخلافات.

نسأل الله تعالى أن يحفظ بلادنا وجميع بلاد المسلمين

ص: ٤٤٧

من المكاره والأخطار، وأن يجمع كلمه المسلمين على التقوى إنه سميع مجيب، والحمد لله رب العالمين. ۸ شعبان ۱۴۲۴ق.

امضاء

کنندگان این بیانیه عبارت اند از: السید طاهر السید هاشم السلیمان (الاحساء)؛ الشیخ محمد علی العمری (المدینه المنوره)؛ الشیخ محمد الشیخ عبدالله اللویم - قاضی محکمه الاوقاف والمواریث بالنیابه (الاحساء)؛ الشیخ عبدالله الخنیزی - قاضی محکمه الاوقاف والمواریث (القطیف)؛ السید علی السید ناصر السلیمان (الدمام)؛ الشیخ حسن موسی الصفار (القطیف)؛ السید محمد علی السید هاشم العلی (الاحساء)؛ الشیخ فوزی محمد تقی السیف (القطیف)؛ الشیخ حسن الشیخ باقر بوخمسین (الاحساء)؛ الشیخ صالح محمد صالح الجدعان (المدینه المنوره).

مأخذ

www.albaqee.com

عالمان و بیت الاحزان

عالمان و بیت الاحزان، گزارش ها و دیدگاه های عالمان.

بیت الاحزان ابتدا توسط حضرت زهرا(س) پس از رحلت پدرش، پیامبر اسلام(ص) برای عزاداری برای پدرش و عبادت دایر شد.

فضایی که پس از سقیفه حاکم شده بود و جریان های اقتدار طلب و انحصار گرا تبلیغات مسمومی علیه حضرت علی(ع) و خانواده او به راه انداخته بودند، مضافاً بر اینکه حضرت زهرا(س) پدرش را از دست داده بود، همه اینها بر حزن و ناراحتی های حضرت زهرا(س) افزوده بود و مدام از خانه آن حضرت صدای شیون و ناله و گریه به گوش می رسید.

به طوری که مردم برخی مدینه گاه معترض شده بودند. از اینرو حضرت زهرا(س) خیمه ای در بقیع برپا کرد و هر روز صبح با حسن(ع) و حسین(ع) به آنجا می رفت و به عزاداری و عبادت می پرداخت.

نخستین مورخی که از بیت الاحزان خبر داد، ابن شبهه نمیری (۱۷۳-۲۶۲ق) است. البته شاید برخی متون پیش از ابن شبهه بوده ولی چون هم اکنون به آن متون دسترسی نداریم، از محتوای این آثار خبری نداریم، اما متن کتاب ابن شبهه در دسترس است.

ابوزید عمر بن شبهه نمیری فقیه و محدث و مورخ، در کتاب تاریخ المدینه المنوره گزارشی درباره بیت الاحزان آورده است. این کتاب در ۱۳۹۹ق به کوشش فهیم محمد شلتوت در چهار جزء منتشر شده است.

ابوحامد محمد غزالی(۴۵۰-۵۰۵ق) از شخصیت های معروف و از دانشمندان اهل سنت، در ضمن بیان وظائف زائران مدینه منوره و کسانی که به زیارت بقیع مشرف می شوند می گوید: «مستحب است که زائران، هر روز صبح، پس از زیارت قبر حضرت رسول(ص) به بقیع رفته و پس از زیارت قبور پیشوایان دینی و صحابه در مسجد فاطمه(علیها سلام) نماز مستحب

جیبر، جهانگرد معروف و دانشمند اسلامی (۵۴۰-۶۱۴ق) از جمله کسانی است که از بیت الأحزان خبر داده است. نام کامل او ابوالحسین احمد بن جیبر اندلسی است. در ماه محرم سال ۵۸۰ق وارد مدینه شده و بقیع را زیارت نموده است. گزارش او اینگونه است: در کنار قبه عباسیه، خانه ای قرار گرفته است که به فاطمه دختر رسول خدا(ص) منتسب می باشد، می گویند این همان خانه ایست که فاطمه زهرا به آنجا می آمد و در آنجا اقامت و حزن و اندوه خود را در مرگ پدر بزرگوارش ابراز می نمود.

شخصیت و مورخ دیگری که وجود بیت الأحزان را تأیید و تثبیت نموده است؛ مقتدا و پیشوای مورخان، نورالدین علی بن احمد سمهودی مصری (۸۴۴-۹۱۱ق) است که در کتاب وفاء الوفا، گزارشی از بیت الأحزان عرضه کرده است:

مشهور در بیت الأحزان، همان محلی است که به مسجد فاطمه معروف و در اطراف قبه حرم (امام) حسن و (جناب) عباس واقع گردیده است.

بیت الأحزان در محل همان بیت و مسکنی است که علی بن ابی طالب(ع) آن را در بقیع آماده ساخت.

از شخصیت های جهانگرد غربی نیز کسانی مشاهدات خود را از بیت الأحزان بیان کرده اند.

سر ریچارد بورتون در (۱۸۵۳م/۱۲۷۶ق) به مکه و مدینه مسافرت نموده و در سفرنامه خود از آثار و ابنیه حجاز و از اخلاق مرسوم در موسم حج و از جزئیات زندگی مردم حجاز سخن گفته است. از جمله حرم ها و گنبدها و بارگاه های موجود در بقیع را معرفی و با قلم خود ترسیم و تصویر نموده است. سر ریچارد بورتون جهانگرد انگلیسی است که در سال ۱۸۵۳م - تقریباً ۱۴۰ سال قبل - بقیع را از نزدیک مشاهده نموده است. او درباره بیت الأحزان چنین گفته است: «در بقیع مسجد کوچکی است که در سمت جنوبی گنبد عباس بن عبدالمطلب واقع گردیده و این مکان را بیت الأحزان نیز می نامند؛ زیرا فاطمه زهرا آخرین روزهای عمر خویش را در این محل بسر می برد و برای از دست دادن پدر عزیزش نوحه سرایی می نمود.»

فرهاد میرزا معتمدالسلطنه نیز که در ۱۸ ذیقعده ۱۲۹۲، به زیارت بقیع رفته، پس از بیان زیارت حرم، ائمه بقیع و قبور علما که در کنار این حرم واقع بودند، به بیت الأحزان رفته است.

بیت الأحزان یکی از سمبل های علاقه و محبت اهل بیت منتسب به حضرت رسول(ص) بوده است. اگر این مکان تخریب نشده بود، زائران با رفتن به آنجا و با برگزاری مراسم عبادی، تمرین تقرب و مؤدت می کردند. لذا نه تنها بدآموزی نداشت بلکه کارگاه آموزش معنویت و تقرب برای زائران بود. ولی این مکان پرمعنویت و سابقه مند و ریشه دار در ۱۳۴۴ق توسط آل سعود تخریب و با خاک یکسان شد.

مآخذ

احیاء علوم الدین، ابوحامد غزالی، ج ۱، ص ۲۶۰؛ الأصابه فی تمییز الصحابه، ابن حجر عسقلانی، ج ۳، ص ۳۰۵؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه نمیری، به کوشش محمد شلتوت، ریاض، ۱۳۹۹ق، ص ۱۳۹۶؛ رحله ابن جبیر، لیدن، ص ۱۹۶؛ وفاء الوفاء باخبار دار المصطفی، نورالدین علی بن احمد سمهودی، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۹۱۵م؛ هدایه السبیل، فرهاد میرزا اعتماد السلطنه، تهران، مطبوعاتی علمی، بی تا.

نیز نک-: بیت الأحزان، تخریب بیت الأحزان

عامر بن عبد ذی الشری ← ابوهریره دوسی

عامر بن عبد غنم ← ابوهریره دوسی

عایشه بنت ابی بکر

عایشه بنت ابی بکر، همسر رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

او به نام عایشه الصدیقه بنت الصدیق یا الحبیبه بنت ابی بکر و ام المؤمنین هم خوانده شده است. در سال دهم بعثت و سه سال قبل از هجرت، رسول اکرم(ص) با او عقد ازدواج برقرار کرد. به هنگام عقد کم سال و حتی گفته اند که شش - هفت ساله بود. پس از هجرت به مدینه بود که نه ساله شد و ازدواج صورت گرفت. وقتی رسول خدا رحلت فرمود، هجده ساله بود و پس از رسول اکرم چهل و چند سال دیگر در قید حیات بود. خودش و عده ای از اهل سنت معتقد بوده اند که رسول الله(ص)

فقط با او به عنوان دختر باکره ازدواج کرد ولی در این مطلب جای تردید است.

اهل سنت فضایل زیادی برای او نوشته اند، در حالی که علمای شیعه به دلیل مواضع تند عایشه در مقابل امام علی (ع) و اهل بیت به ویژه راه اندازی جنگ جمل علیه آن حضرت، او را قذح کرده اند. عایشه در سال ۵۷ق چشم از جهان پوشید. در حالی که وصیت کرده بود در بقیع دفن شود. ابوهریره بر او نماز خواند و در بقیع به خاک سپرده شد. چند حدیث از قول عایشه درباره بقیع در مجامع روایی نقل شده است.

یکی از پادشاهان عثمانی به نام سلطان سلیمان خان بن سلیم شاه در سال ۹۵۰ق بقیعه و مرقد عایشه را مرمت کرد و توسعه داد. یکی از سیاحان دوره عثمانی به نام اولیا چلبی در سفرنامه اش این اقدام را گزارش نموده است.

مآخذ

الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، القاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۰؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۲-۷۳؛ صحیح مسلم، باب فضل عایشه، ج ۴، ص ۱۸۸۹؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م/۱۴۱۶ق، ج ۷ و ۸، ص ۲۷۱-۲۸۳.

نیز نک-: بقیعه عایشه

ص: ۴۴۹

عباس بن عبدالمطلب، عموی رسول خدا(ص) و از مدفونین در بقیع.

عباس، فرزند عبدالمطلب و کنیه اش ابوالفضل است. مادر وی تُتیلَه دختر خباب بن کلیب، نخستین زنی است که کعبه را با پارچه های حریر و دیبا پوشانید. روزی عباس در حالی که کودک بود، مفقود شد. همه در جستجویش برآمدند اما اثری از وی نیافتند. مادرش نذر کرد که اگر فرزندش را بیابد، کعبه را با جامه های حریر و دیبا بپوشاند. پس از پیدا شدن او، مادرش به نذر خود وفا کرد.

عموی پیامبر اسلام، از بزرگان قریش بوده و جدّ خلفای عباسی است. او سه سال پیش از عام الفیل در مکه به دنیا آمد. در زمان جاهلیت تاجری توانگر بود. در غزوه بدر به جنگ مسلمانان رفت و اسیر شد و با پرداخت فدیّه آزاد شد. به هنگام آمدن نمایندگان یثرب به مکه، بین آنان رابطه برقرار کرد. درباره زمان اسلام آوردن او اختلاف است. برخی گفته اند، پس از رهایی از اسارت، اسلام آورد؛ بهر حال اندکی پیش از فتح مکه به مسلمانان پیوست و حضرت محمد منصب میقات را به او سپرد. او در غزوه حنین شرکت کرد. ابن معتر، شاعر و ادیب پرآوازه عباسی قصیده ای درباره او سروده است. او در سال ۳۲ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

عباس محاسن اخلاقی، شخصیت تأثیرگذار و کارآیی داشت.

پدرش از شخصیت های بزرگ مکه بود. عباس پس از وفات پدر، مناصب مهمی را در مکه به ارث برد که از آن جمله بود: سقایت حاجیان و عمارت مسجدالحرام.

سقایه الحاج، عبارت بود از: در اختیار داشتن چاه زمزم، به عنوان منبع آب منحصر به فرد شهر مکه. او خود در کنار چاه می ایستاد و حاجیان را از آب و شربت های گوناگون سیراب می کرد و گاهی هم به جای آب و شربت، شیر و عسل به مردم می داد.

عمارت مسجدالحرام به سوگند و پیمان جمعی از اهالی مکه می گفتند، که از بیان کلام لغو و سخن بیهوده بر زبان آوردن و یا ناسزا گفتن در مسجدالحرام ممانعت می نمودند. اگر کسی چنین رفتار و اعمالی داشت، از مسجدالحرام بیرونش می کردند. رئیس این جمعیت عباس بن عبدالمطلب بود. وی این منصب ها را پس از وفات پدرش عبدالمطلب به عهده گرفت، با آنکه از همه برادرانش کوچکتر بود.

عباس مردی عاقل، زیرک، باتدبیر و مهمان دوست بود. به خصوص نسبت به خویشان و بستگانش بسیار مهربانی می کرد و به آنها یاری می داد. از این رو، مورد تجلیل و اکرام پیامبر(ص) قرار می گرفت و گاه او را اینگونه ستوه است: «هذا العباس بن عبدالمطلب أجود قریش كفاً وأوصلها رحماً»؛ او عباس، فرزند عبدالمطلب است که از همه قریش، سخنی تر و نسبت به خویشان مهربان تر است.

عباس، عموی گرامی پیامبر(ص) پس از هجرت، از آن حضرت اجازه خواست که به مدینه بیاید و در آنجا آیین مسلمانی را برگزیند، اما از آن جهت که عباس، نسبت به پیامبر ارادتی شدید داشت و محبت ایشان در دلش بود و اخبار مکه را به آن حضرت منتقل می کرد، پیامبر(ص)، ماندن در مکه و انتقال اخبار مکه به ایشان را وظیفه او دانست. او تا پیش از جنگ بدر در مکه ماند، اما در دلش به پیامبر ایمان داشت و ایمان خود را مخفی می کرد. بعد از آنکه همه بنی هاشم اسلام را پذیرفتند، پیامبر دستور دادند که همگی به مدینه هجرت کنند. عباس هم پس از جنگ بدر به مدینه هجرت کرد.

ایشان پس از هجرت، مجدداً شهادتین گفت و وفاداری خود را مجدداً اثبات کرد. عباس عبدالمطلب در نظر پیامبر(ص) جایگاهی والا و رفیع داشت. که روایت ها و گزارش های زیر مؤید آنست:

جابر بن عبدالله انصاری می گوید: روزی عباس نزد پیامبر(ص) آمد و او مرد خوش هیکل و بلند بالایی بود. پیامبر وقتی ایشان را دیدند، فرمودند: «ای عمو، تو بسیار

زیبایی، عباس پرسید: ای فرستاده خدا، جمال مرد به چیست؟ پیامبر فرمودند: به راستگویی حقیقی؛ آنگاه پرسید: پس کمال کدام است؟ حضرت فرمود: به تقوای مرد و به اخلاق نیکویش.

رسول اکرم(ص) در روایات فراوانی به بیان جایگاه و موقعیت عباس پرداخته و جملاتی همانند این سخن را فرموده است: مَنْ سَبَّ الْعَبَّاسَ فَقَدْ سَبَّنِي. هر کس به عباس دشنام دهد، به من دشنام داده است.

عباس پس از مهاجرت به مدینه، یار و یاور رسول خدا(ص) بود، در جنگ هایی که پیش آمد، شرکت جست، در جنگ حنین وجود او نقش پررنگی داشت؛ آنگاه که همه مسلمانان پا به فرار نهادند، او پایداری کرد و استقامت ورزید. تنها ده نفر با پیامبر(ص) ماندند که نه نفر از بنی هاشم و دهمین آنها ایمن، پسر ام ایمن بود که در این جنگ به شهادت رسید. امیر مؤمنان(ع) در پیش روی حضرت می جنگید. عباس، دهنه اسب پیامبر را برای کنترل آن در دست داشت. ابوسفیان بن حارث، پسر عموی پیامبر نیز رکاب حضرت را در دست داشت.

برای عباس بن عبدالمطلب فضایل فراوان در منابع ذکر شده است که برخی از آنها چنین است:

ضیافت عباس در آغاز رسالت در مکه: عباس، به افتخار پیامبر(ص) و ایجاد زمینه ای برای تبلیغ دعوت و دین جدید، خویشاوندان را دعوت کرد و مهمانی مطلوبی برای آنان ترتیب داد.

بخشیدن بازار عکاظ به عباس توسط پیامبر(ص) به فرمان جبرئیل: در فتح مکه، جبرئیل بر پیامبر نازل شد و گفت: عباس بر شما حق بزرگی دارد. توقع وی این است که بازار عکاظ را به وی واگذاری. پیامبر چنین کرد و مانعین هدیه بازار عکاظ به عباس و نیز ستاننده بازار عکاظ از عباس را لعنت کرد.

بخشیدن خانه خود به مسجدالنبی(ص)؛ عمر خلیفه دوم تصمیم بر توسعه مسجدالنبی گرفت، او خانه های اطراف مسجد را خرید و فقط حجره زنان پیغمبر(ص) و خانه عباس بن عبدالمطلب باقی ماند. عمر از عباس خواست تا خانه اش را برای توسعه مسجد بفروشد. ولی عباس نپذیرفت، امر به حکمیت منتهی شد. ابی بن کعب در حکمیت، دست عباس را باز گذاشت. در این هنگام عباس آزادانه خانه اش را جهت توسعه مسجدالنبی به مسلمانان بخشید.

وصی پیامبر(ص) پس از رحلت؛ پیامبر خدا(ص) در وصیت خود، عباس را مأمور نمود که پس از رحلت، وعده های پیامبر به مردم را ادا نماید و قرض های آن حضرت را پرداخته و امور باقی مانده شخصی پیامبر را اجرا کند.

طرفداری از امیر مؤمنان علی(ع)؛ در ماجرای مظلومیت علی(ع) عباس در کنار علی(ع) از مدافعان حریم ولایت علوی بود.

دعا برای باریدن باران: در سال ۱۷ق، خشکی و خشکسالی سرتاسر حجاز و جزیرهای عرب را فرا گرفت. مردم در قحطی شدیدی گرفتار شدند، جمعی به خانه عباس رفتند و از او تقاضای رفتن به مسجد و درخواست بارش باران از خداوند کردند. پس از حمد و ثنای پروردگار، ابرها از اطراف به حرکت آمد و به هم پیوست و باران آغاز شد. آنقدر بارید که همه جا را فرا گرفت و تمام گودال ها را پر کرد.

عباس روز جمعه، چهاردهم رجب سال ۳۲ق در خلافت عثمان درگذشت، در حالی که ۸۸ یا ۸۷ سال سن داشت و در بقیع در مقبره بنی هاشم دفن شد. منابع مهمی مثل الطبقات الکبری گزارش کرده اند که عباس علی (ع) را وصی برای غسل و به خاک سپاری خود نمود و او را به عنوان رهبر بنی هاشم مطرح کرد. اما در برخی منابع آمده که:

عثمان در بقیع بر وی نماز گزارد؛ اما به دلیل کثرت جمعیت، صدای امام به مأمومین نمی رسید. همه مردم مدینه بر جنازه وی حاضر شدند و بر وی نماز گزاردند.

ص: ۴۵۱

بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق، ج ۸، ص ۲۴۵؛ البقیع قضیه کل مسلم، لجنه احیاء ذکری البقیع، لندن، بی تا، ص ۵؛ پیغمبر و یاران، محمدعلی عالمی، قم، مکتبه بصیرتی، ۱۳۸۶ق، ج ۴، ص ۸۹ و ۹۴-۹۵ و ۱۰۴؛ تاریخ مدینه دمشق، ابن عساکر، دمشق، دار الفکر، ۱۴۱۷ق، ص ۱۲؛ تهذیب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، دمشق، دار الفکر، ۱۴۰۴ق، ص ۱۰۸؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۲۱۶؛ سیره ابن هشام، عبدالملک ابن هشام، قاهره، مکتبه علی صبیح، ۱۳۸۳ق، ج ۱، ص ۱۸۹؛ الطبقات الکبری، بیروت، دار صادر، بی تا، ج ۴، ص ۱۰-۱۳ و ۱۸ و ۲۲ و ۲۹ تا ۳۴.

نیز نک-: بقعه عباسیه

العباس بن محمد القرشی الشافعی

العباس بن محمد القرشی الشافعی، راوی و قاضی شافعیان و مدفون در بقیع.

ابو البرکات ابن الجمال ابی السعود، العباس بن محمد بن محمد بن محمد ملقب به الکیمال ابوالفضل القرشی، المکی در ۸۱۵ق در قاهره متولد شد. مادرش او را به مکه آورد و در مکه نزد بزرگان ادبیات و علوم شرعی فرا گرفت. نزد ابن سلامه، ابی داود، ابن ماجه و ترمذی روایت سماع کرد. نیز از او راویان به نام روایت نقل کرده اند.

ابوالبرکات سال ها در قاهره متصدی امور قضا بود تا اینکه به دلایل نامعلومی عزل شد و برای زیارت به مدینه مسافرت کرد. اما در مدینه اقامت گزید و در سال ۸۶۴ق درگذشت و در بقیع نزدیک قبه عثمان بن عفان دفن شد. همچنین همسرش دو سال بعد برای زیارت به مدینه آمد و او نیز در مدینه درگذشت و در بقیع دفن شد. نام همسر ابوالبرکات، بنت ام هانئ علی بود.

التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۳، ص ۴۲۵-۴۲۷.

عباس حلمی دوم

عباس حلمی دوم، خدیو مصر و دارای سفرنامه به مکه و مدینه و گزارش بقیع.

او در اسکندریه مصر در ۱۲۹۱ق متولد شد. در مدرسه کاخ عابدین که پدرش خدیو توفیق پاشا مخصوص فرزندانش اشراف و بزرگان تأسیس کرده بود، تحصیل نمود. برای ادامه تحصیل به سوئیس و سپس وین رفت. حضور چند ساله او در اروپا، موجب تغییر نگرش او شد.

پس از درگذشت پدرش، خدیو مصر شد. خدیو لقبی برای حکمرانان مصر بود. اولین بار اسماعیل حکمران مصر در ۱۸۳۱م این لقب را به جای پاشا که پیش از آن معمول بود، برای خود اختیار کرد. بعدها یعنی از دوره عباس حلمی پاشا، لقب مَلِک

به جای خدیو به کار رفت.

عصر حکومت عباس حلمی پاشا، نهضت گسترده ای در مطبوعات و چاپ و نشر پدید آمد. مشاهیر بزرگی مثل محمد عبده در این شرایط رشد و نمو کردند. او نقش مهمی در تأسیس دانشگاه قاهره در ۱۹۰۸ م/ ۱۳۲۶ ق داشت. به هنگام جنگ جهانی اول مردم را، بر ضد انگلستان و استعمار بریتانیا می شوراند. از اینرو انگلستان او را عزل کرد. به جای او احمد فؤاد به اداره امور می پرداخت. در ۱۳۶۳ ق در سوئیس از دنیا رفت، پیکرش را به مصر آوردند و جنب قبر جدش به خاک سپردند.

او سفرنامه ای دارد که به قلم محمد لیب البتنونی نگارش یافت و چندبار منتشر شده است؛ از جمله الرحله الحجازیه، مصر، مکتبه الجمالیه، ۱۳۲۹ ق؛ و الرحله الحجازیه، القاهره، مکتبه الثقافه الدینیه، چاپ دوم، ۲۰۰۶ م/ ۱۴۲۷ ق.

نیز توسط هادی انصاری به فارسی ترجمه شده:

سفرنامه

حجاز یا الرحله الحجازیه، تهران، مشعر، ۱۳۸۱، ۴۷۲ ص.

محمد لیب البتنونی کاتب سفرنامه خدیو بود. او در دیوان خدیو مصر، عباس پاشا حلمی دوم اشتغال داشت و در ذی القعدہ ۱۳۲۷ ق به موجب فرمان پادشاه با خدیو مصر عازم سفر حج شد. او کتابهای دیگری مثل رحله امریکا و الرحله الاندلسیه دارد. در ۱۳۵۰ ق درگذشت. نام کامل کتاب او چنین است:

الرحله الحجازیه لولی النعم الحاج عباس حلمی باشا

ص: ۴۵۲

الثانی خدیو مصر، محمد لیب البتونی، قاهره، دارالکتب و الوثائق القومیه، ۲۰۰۸م. ۱۰+۳۳۴ ص.

این کتاب دارای اطلاعات سودمندی درباره بقیع نیز می باشد.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۲۱۶-۲۱۷؛ الرحله الحجازیه، عباس حلمی پاشا، به کوشش محمد لیب البتونی، قاهره، ۲۰۰۸م، ص ۲۴۴ و ۲۵۷؛ مقدمه هادی انصاری بر سفرنامه حجاز، ص ۱۲-۱۳.

نیز نک- : الرحله الحجازیه

عباس، زیارت نامه ← زیارت، متون

عباسیان

عباسیان، اقدامات برای عمران بقیع در این دوره.

عباسیان سلسله ای از خلفای مسلمان اند که بعد از امویان به خلافت دست یافتند. نخستین خلیفه عباسی، سفاح بود که در سال ۱۳۲ق بر تخت خلافت نشست. نسب عباسیان به عباس بن عبدالمطلب عموی رسول خدا می رسد و بین علویان (خاندان علی بن ابی طالب(ع)) و عباسیان رابطه نسبی و گاه سببی هست و آنان، دو تیره مهم از بنی هاشم می باشند.

موضوع امویان در بقیع، فقط رسیدگی به بخشی از این قبرستان یعنی حش کوب بود. چون عثمان بن عفان در آنجا دفن شده بود. در واقع بقیع نماد و سمبل شیعه و حش کوب نماد امویان بود. اما عباسیان خط مشی دیگری داشتند و تلاش کردند، اماکن مرتبط به عباسیان را بازسازی و آباد کنند. از اینرو ساختمانی روی قبر عباس ساختند. اما چون مقبره عباس در کنار مقابر چهار امام شیعیان و قبر منسوب به حضرت زهرا بود ساختمان بزرگ تر و شامل تری ساختند به طوری که همه این مقابر را شامل می شد. نیز قبه (گنبد و بارگاهی) بر فراز آنها بنا کردند که تا قرنهای برقرار بود.

همچنین در این دوره بقعه هایی برای همسران پیامبر، عمه ها و مالک بن انس ساخته شد.

بالاخره خط مشی عباسیان تکریم، عمران و زیباسازی بقیع بود. مسافران و جهانگردان آن دوره از این اقدامات خبر داده اند و گزارش هایی در سفرنامه های خود عرضه کرده اند.

مآخذ

التعریف بما آنست دارالهجره، محمد بن احمد المطری، مدینه منوره، ۱۳۷۲ق، ص ۴۳؛ وفاءالوفاء باخبار دارالمصطفی، نورالدین علی سمهودی، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م، جم-.

عبدالله بن ابی بکر، فرزند خلیفه اول ابوبکر و از اصحاب رسول اکرم(ص).

عبدالله

پسر ابوبکر از شخصیت های سابق در ایمان آوردن به رسول اکرم(ص) و اسلام بود. در سال نخست خلافت پدرش در جنگ طائف مشارکت کرد و بر اثر اصابت تیری کشته شد. اما ابن خلکان، ماجرا را اینگونه گزارش کرده است: عبدالله در جنگ طائف در دوره رسول خدا(ص) شرکت داشت. مجروح شد و در زمان خلافت پدرش فوت کرد (وفیات الاعیان، ج ۳، ص ۶۹). تاریخ دقیق شهادت او شوال سال یازدهم قمری بود. پدرش بر او نماز گذارد و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۳۲؛ وفيات الاعیان، ابن خلکان، به کوشش احسان عباس، بیروت، دار صادر، بی تا.

عبدالله بن احمد بن محمد طبری

عبدالله بن احمد بن محمد طبری، محدث، راوی و مدفون در بقیع.

سخاوی نامش را اینگونه ثبت کرده است: عبدالله بن احمد بن محمد بن احمد، العفیف ابو محمد ابن الزین الجمال ابن الحافظ المحبّ ابی محمّد ابن ابی طاهر الطبری ثم المکی. او در ۷۲۳ق در مکه متولد شد. از پدرش، عیسی حجّی، امین آقشهری، وادی آشی و دیگران سماع حدیث داشت. سال هایی از عمرش در هند به تدریس فقه، تعلیم حدیث و موعظه مردم اشتغال داشت. مدتی ولایت قضا در جیله را بر عهده داشت. حدود ده سال در دهکده ای در حجاز به عبادت و ریاضت مشغول بود، سپس به مکه بازگشت. هنگامی که

ص: ۴۵۳

ساکن مکه بود برای زیارت به مدینه رفت. در مدینه به سال ۷۸۷ق درگذشت و در بقیع نزدیک مقبره ابراهیم بن النبی(ص) به خاک سپرده شد. او را از عباد صالحین خداوند و از فقهای بزرگوار دین لقب داده اند.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۳، ص ۴۳۵.

عبدالله بن الغسیل

عبدالله بن الغسیل، از صحابه رسول الله(ص) و مدفون در بقیع

ابوحنظله عبدالله بن الغسیل از شخصیت های مشهور است که در سال ۳ق چشم به جهان گشود و به هنگام رحلت رسول اکرم(ص)، هفت ساله بود. لازم به ذکر است عبدالله فرزند حنظله غسیل الملائکه است و نیز خودش دو پسر به نام های رحمن و حنظله داشت.

پدر عبدالله، حنظله غسیل الملائکه است که در غزوه احد به شهادت رسید و آنقدر مقامش متعالی بود که خبر دادند ملائکه او را غسل دادند. کنیه و شهرت عبدالله، ابوحنظله است چون نام پسرش را هم حنظله نهاد.

نام کامل عبدالله چنین است: عبدالله بن حنظله بن ابی عام الراهب. او در دوره خلافت یزید بن معاویه، به عنوان یکی از بزرگان مدینه علیه یزید اقدام به قیام و اعتراض کرد. یزید دستور داد او و یارانش را در منطقه ای به نام حره به قتل برسانند. این روز به یوم الحره و این حادثه به واقعه حره مشهور شد. عبدالله در این هنگام امیر معترضین بود. این حادثه در سال ۶۳ق اتفاق افتاد. در حالی که عمر عبدالله ۵۶ یا ۵۷ ساله بود. پس از شهادت همچون بسیاری از یارانش در بقیع دفن شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۲؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م، ج ۵ و ۶، ص ۳۳-۳۴.

عبدالله بن امّ مکتوم

عبدالله بن امّ مکتوم، از اصحاب رسول الله و مدفون در بقیع.

نامش عبدالله فرزند عمرو است. او در مکه به دنیا آمد و در همان شهر زیست تا آن که پیامبر خدا(ص) رسالت یافت و مبعوث گردید. پس از شنیدن دعوت پیامبر، به جمع یاران آن حضرت پیوست و مسلمانی برگزید و شیفته آیات وحی شد.

ابن امّ مکتوم، صحابی پیامبر، همواره در کنار آن حضرت بود و چون آن گرامی، به مدینه هجرت کرد، ابن امّ مکتوم هم پس

از چند روز، همراه با کاروان مهاجران، به مدینه النبی هجرت نمود و همواره صداقت و ارادتش به پیامبر را حفظ کرد و تا پایان عمر آن حضرت و پس از رحلت ایشان، ملازم آرمان هایش بود.

پیغمبر خدا(ص) دو مؤذن داشت: ۱. مؤذنی مشهور و نامدار به نام «بلال بن رباح حبشی» ۲. عبدالله ابن امّ مکتوم.

در واقع، اذان ابن امّ مکتوم به معنای اعلام این نکته بوده که مردم بدانند دارند وارد صبح می شوند، مواظب باشند که بعد از او بلال اذان نماز را خواهد گفت.

به خوبی می دانیم که شأن مؤذن پیامبر(ص) در صدر اسلام، شأن والایی بوده و مقامی معنوی است که پیامبر خدا این مقام معنوی را به افرادی خاص می دادند.

عبدالله ابن امّ مکتوم، فردی نابینا بوده که به دستور پیامبر(ص) برای مردم اقامه جماعت می کرد؛ زیرا او هم دارای تقوا و ملکه عدالت نفسانی بود و هم در نماز قرائتی زیبا داشت و از همین رو، هنگامی که برخی از یاران پیامبر از ایشان درباره امامت جماعت به وسیله ابن امّ مکتوم پرسیدند: حضرت فرمود: «يَوْمُكُمْ أَقْرُؤُكُمْ»؛ باید با قرائت ترین و خوشخوان ترین شما بر شما امامت کند.

و آنگاه که افراد از پیامبر می پرسیدند: آیا می شود نابینا بر مردم اقامه جماعت کند؟ می فرمود: «إِمَامَةُ ابْنِ أُمَّ مَكْتُومٍ فَضْلٌ لَكُمْ»؛ امامت ابن امّ مکتوم فضیلتی است برای شما.

روزی ابن امّ مکتوم به خانه پیامبر رفت. زمانی که او وارد خانه شد، دو تن از همسران پیامبر نزد پیامبر بودند. آنها پوشش و حجاب نگرفتند، پیامبر به آنان دستور داد که حجاب خود برگیرند. آن دو گفتند: ای فرستاده خدا، او نابینا است پیامبر پرسید: آیا شما هم نابینا هستید؟

مرحوم طبرسی نقل کرده که گفته شده، آیات اول سوره عبس، درباره عبدالله ابن امّ مکتوم نازل شده است؛ در زمانی که پیامبر خدا(ص) با عتبّه، ابوجهل بن هشام، عباس ابن عبدالمطلب و امیه بن خلف، گفتگو می کرد تا آنها را ارشاد و هدایت کند و به اسلام فرا بخواند، که در این هنگام، عبدالله ابن امّ مکتوم وارد شد و گفت: ای پیامبر، بخوان بر من آنچه را که بر تو نازل شده و آموزش ده. این سخن را مکرر با صدای بلند می گفت و نمی دانست که پیامبر مشغول گفتگو و ارشاد دیگران بود، که نوعی کراهت در چهره حضرت ظاهر شد، به خاطر آنکه کلام رسول را قطع نمود. پس در این هنگام آیات نخست سوره عبس نازل شد. پیامبر بعد از این ماجرا او را احترام می کردند و هرگاه ایشان را می دیدند، می فرمودند: درود بر کسی که خدا درباره او به من عتاب کرد و خطاب به او می فرمود: ای ابن امّ مکتوم، آیا حاجتی داری از من بخواهی؟ پیامبر ابن امّ مکتوم را چندبار به جای خود بر مدینه جانشین ساختند.

برخی از مفسران نقل کرده اند که کراهت در چهره حضرت رسول نبود بلکه در چهره امیه بن خلف بود که ناینایی وارد شد ... و

ابن امّ مکتوم، حافظه ای قوی و سرشار داشت. با اینکه چشمانش نمی دید، قرآن را حفظ بود و می توانست به افراد دیگر بیاموزد و پیامبر خدا(ص) هم به ابن امّ مکتوم دستور دادند که او قرآن را به دیگران بیاموزد.

بخاری

به اسناد خود، از ابن اسحاق، از براء بن معرور آورده است که می گفت: از اصحاب نبی گرامی(ص) نخستین کسانی که در مدینه بر ما وارد شدند، مصعب بن عمیر و عبدالله بن امّ مکتوم بودند که قرآن کریم را بر ما می آموختند و ما هم به سخنان آنها گوش فرا می دادیم و قرآن را از آن دو فرا گرفتیم. ابن امّ مکتوم، بعد از رحلت نبی گرامی(ص) تا سال ۲۳ ق. در قید حیات بود. منابع تاریخی از زندگی او پس از رحلت پیامبر نقل چندانی ندارد، جز اینکه در نقل ها وارد شده که او در جنگ قادسیه هم حضور داشت، اذان می گفت و قرآن تلاوت می کرد.

او در زمان خلافت عمر، زندگی را بدرود گفت. عمر بن خطاب بر جنازه اش نماز گزارد و در بقیع مدفون گردید.

مآخذ

بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۸۳م، ج ۱۷، ص ۷۸ و ج ۸۰، ص ۱۱۱؛ تفسیر المیزان، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۶؛ الحدائق الناظره، یوسف بحرانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، بی تا، ج ۷، ص ۳۳۸؛ کشف اللثام، بهاءالدین محمد بن حسن اصفهانی معروف به فاضل هندی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۲۰۷؛ مکاتیب الرسول، علی الاحمدی المیانجی، قم، مرکز تحقیقات الحج، ۱۹۹۸م، ص ۴۹.

عبدالله بن بحینه

عبدالله بن بحینه، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

نام پدرش مالک و نام مادرش بحینه بود. مورخین عبدالله را همراه نام مادرش آورده اند؛ چون مادرش به عنوان بنت حارث بن مطلب بن عبد مناف مهمتر و مشهورتر بود.

عبدالله دارای صفات بارز اخلاقی بود و او را دائم الصوم و فاضل و عبادت کننده دائمی می دانند. روایات متعدد در باب نماز، وضو و غیره از رسول اکرم (ص) نقل کرده است. او در سال ۵۰ق درگذشت. ابن سعد تصریح کرده که در خلافت معاویه بن ابی سفیان درگذشت و در قبرستان بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۱؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۳ و ۴، ص ۴۸۸.

عبدالله بن بلهید

عبدالله بن بلهید، از نوادگان سعود، فعال در ترویج وهابیت و عامل تخریب آرامگاههای مذهبی و بقیع.

شیخ عبدالله بن سلیمان بن سعود، مشهور به ابن بلهید و آل بلهید در ۱۲۸۴ق در شهر القرعاء واقع در شمال منطقه قمیم متولد شد. جدش از قضات در دوره امام ترکی بن عبدالله، پدر و برادرانش هم درس آموخته در مدارس اسلامی این منطقه بودند.

ص: ۴۵۵

عبدالله در شهرهای المذنب، البریده و الرياض نزد استادان مشهور آن دوره مسائل و علوم دینی را فرا گرفت و به شهرت رسید. استادان و مشایخ او همگی از مروجان وهابیت بودند. برخی از منابع او را به عنوان فقیه اصلاح طلب و فقیه حنبلی نجدی و تجددگرا در دعوت دینی توصیف کرده اند.

علاوه بر تدریس، به سمت قضا هم رسماً اشتغال داشت. عبدالملک عبدالعزيز پادشاه عربستان او را در سال ۱۳۳۳ق به قضاوت منسوب کرد. به همین دلیل در حوادث قبل و بعد تخریب گسترده آثار اسلامی (۱۳۴۴ق) نقش داشت. او در ۱۳۴۳ق به مدینه آمد و با نظرخواهی از مردم درباره مشروعیت بقعه ها و آثار دینی و زیارت آنها و سپس صدور حکم قضایی در حرمت بقعه ها و آرامگاههای بقیع و دیگر جاها، راه را برای تخریب آثار و بقعه های اسلامی در مکه و مدینه و بقیع باز کرد. او مردم ساکن و مقیم مناطق مورد هجوم وهابیون را آماده می کرد و با سخنرانی های ماهرانه آنان را و می داشت تا خودشان بقعه ها و مزارها را تخریب کنند یا با ایادی و عوامل وهابی همکاری نمایند. به مردم می گفت تاکنون در شرک و بت پرستی بوده اید و تلاش کنید موحد و خداپرست باشید و تنها راه آن تخریب اماکن مقدس است. به همین دلیل دولت عربستان او را مأمور کرد تا به عنوان امر به معروف و مفتی به روستاها و شهرستان ها برود و مردم را نصیحت و ارشاد کند تا از شرک به توحید روی آورند. نیز ملک عبدالعزيز به او مأموریت داد در همایش ها و سمینارهایی که مصری ها، ایرانیان، لبنانی ها، سوری ها، عراقی ها و غیره در ایام حج تشکیل می دهند، شرکت کند و با خطابه هایی مؤثر، خطاهای آنان را گوشزد نماید و به اصطلاح راه درست را به شرکت کنندگان نشان دهد.

او شاگردهای زیادی داشت که هر کدام در پست ها و مصدرهای امور مختلف فرهنگی و سیاسی قرار گرفتند. بالاخره در ۱۳۵۹ق، در هفتاد و پنج سالگی در طائف فوت کرد و در همانجا دفن شد.

ابن بلیهد تأثیر اساسی و جدی بر تحکیم بنیان های قدرت و اقتدار دولت آل سعود و نیز ترویج و گسترش وهابیت داشت و از چهره های مهم کشور عربستان سعودی در دوران معاصر محسوب می شود. به همین دلیل در کشورهای اسلامی سهمی بر او نوشته اند. در جامعه شیعه محمدعلی غروی اردوبادی تبریزی (۱۲۷۳-۱۳۳۹ق) نخستین کسی از اولین کسانی است که کتابی در نقد او نوشت.

مأخذ

الاسماء الاستنادیه، ریاض، ۱۴۳۰ ق، ۲۰۰۹م، ص ۶۱؛ الاعلام، زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶م، ج ۴، ص ۹۱؛ تاریخچه ... وهابی ها، سید محسن امین، ترجمه سید ابراهیم سید علوی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۱، ص ۷۶-۷۷؛ الرد علی الوهابیه: الرد علی ابن بلیهد القاضی، محمدعلی غروی اردوبادی تبریزی، نجف اشرف، ۱۳۴۵ق، جم؛ روضه الناظرین عن مآثر علماء نجد و حوادث السنین، محمد القاضی، قاهره، مطبعه الحلبی، ۱۴۰۳ق؛ مشاهیر علماء نجد و غیرهم، عبدالرحمن آل شیخ، ریاض، دارالیمامه، ۱۳۹۴م؛ معجم الکتاب و المؤلفین فی المملکه العربیه السعودیه، الرياض؛ معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا، ج ۳، ص ۶۱؛ مکتب اسلام، سال ۴۰، ش ۳، ص ۴۶-۴۷.

عبدالله بن جعفر، عموزاده، صحابی رسول اکرم(ص)، همسر زینب کبری و مدفون در بقیع.

ابوجعفر عبدالله بن جعفر بن ابی طالب (۱ - ۸۵ یا ۸۰ق) پسر جعفر طیار بود که در سال یکم قمری متولد شد. ابوطالب عموی رسول اکرم(ص) بود و عبدالله نوه ابوطالب بود. مادرش اسماء بنت عمیس بود. در پی مهاجرت پدر و مادرش به حبشه، عبدالله نخستین نوزاد مسلمان بود که در آن دیار متولد شد. هنگام فتح خیبر با پدر و مادرش به مدینه آمد. بارها مورد عنایت خاص رسول اکرم(ص) قرار گرفت. در جنگ نهروان و صفین از همراهان امیرالمؤمنین علی(ع) بود. او همسر حضرت زینب(س) بود و دو یا سه تن از پسرانش در کربلا شهید شدند. در فقه و تفسیر تبحر داشت و از طریق او احادیث فراوان رسیده است.

ص: ۴۵۶

از نسل او جمعی از علما به نام جعفری و زینبی شهرت دارند. او در سال ۸۰ یا ۸۵ق در گذشت. در صورتی که به هنگام رحلت هشتاد یا نود ساله بوده است. پس از رحلت در بقیع در دار عقیل به خاک سپرده شد.

محاسن اخلاقی و فعالیت های اجتماعی: عبدالله بن جعفر شخصیتی نام آور و مشهور، راوی صادق و محبوب پیامبر و بسیار وفادار به خاندان رسالت و امامت بود.

پدرش جعفر بن ابی طالب از سرداران شهیدی است که خداوند به برکت دعای پیامبر(ص) دو بال در برزخ و بهشت به او عنایت کرد، و به نام جعفر ذوالجناحین معروف شد. مادرش، اسماء بنت عمیس سال ها در سرزمین حبشه در غربت، پشت و پناه و غم خوار مهاجران مسلمان بود. رنج های فراوان و غم هایی جانکاه به جان خرید و پس از بازگشت به مدینه، در کنار پیامبر(ص) رنج و غم شهادت همسرش جعفر بن ابی طالب را در موته متحمل شد و همواره ثابت قدم بود. عبدالله در دامان چنین پدر و مادری ولادت یافت و تربیت شد.

او نخستین نوزاد مسلمان مهاجر است که در سرزمین حبشه، در دوران مهاجرت نخستین مسلمانان، دیده به جهان گشود. به هنگام رحلت پیامبر(ص) حدود ده تا یازده سال داشته، از اینرو بنا بر نقل ها در یکی دو سال نخستین هجرت پیامبر(ص) متولد شده است.

بیعت با پیامبر در کودکی: در صدر اسلام، چند نفر انگشت شمار، در کودکی به پیامبر(ص) ایمان آورده و بیعت کرده اند. نخستین نفر از میان آنان، علی(ع) است که در دوران طفولیت ایمان آورد و با پیامبر(ص) بیعت کرد. سپس امام حسن مجتبی و بعد امام حسین(ع) و آخرین آنها، عبدالله، فرزند جعفر طیار است.

دیگر امتیاز و ویژگی برجسته عبدالله بن جعفر آن است که ایشان، هم از صحابه پیامبر(ص) بود و هم جزو اصحاب علی(ع)، امام مجتبی، امام حسین، امام سجاد و امام باقر(ع) به شمار می آمد با اینکه در عصر رسول الله(ص) خردسال بود ولی نامش را در شمار صحابه آورده اند.

امّا مامقانی نیز به شیخ طوسی اعتراض کرده که چرا شیخ طوسی از آوردن نام عبدالله، در ردیف یاران امام حسین(ع) خودداری کرده است در حالی که او با فرستادن فرزندانش عون و محمد، که در کربلا به شهادت رسیدند، با امام حسین(ع) مواسات کرد و به خاطر عذری که داشت، خودش نتوانست در کربلا حضور یابد.

عبدالله بن جعفر از چند جهت، با شهدای بزرگی نسبت دارد. پدرش جعفر بن ابی طالب، ملقب به «ذوالجناحین» و مشهور به «طیار» پس از مراجعت از حبشه، در کنار پیامبر(ص) بود تا اینکه در غزوه موه، فرماندهی سپاه اسلام را به دست گرفت. حتی وقتی دو دست او در این جنگ از تن جدا شد، همچنان می کوشید پرچم را حفظ کند که در همین حال به شهادت رسید.

فرزندانش، عون، عبدالله و محمد در کربلا- به شهادت رسیدند. همسرش، زینب کبری، عقیده بنی هاشم، یار برادرش امام حسین(ع) در حادثه کربلا بود و سالی بعد از آن بر اثر مصائب کربلا به شهادت رسید. از اینرو عبدالله فرزند، همسر و پدر شهیدان است. او پس از حادثه عاشورا، به دلیل عشق و آفری که به خاندان عصمت و طهارت داشت، به تبلیغ می پرداخت،

مرثیه ها سرود و جلسات سوگواری برای شهدای کربلا برگزار کرد.

او در سلسله راویان پیامبر و امامانی است که در کنارشان بوده است. این روایات در مجامع روایی آمده است. جود و کرامت، از جمله خصلت های بارز او بود. از زمان شهادت پدرش جعفر در جنگ موته، عبدالله پیوسته مورد تفقّد و دلجویی پیامبر خدا(ص) بود.

شجاعت عبدالله جعفر: عبدالله بن جعفر، شخصیتی بلندهمت، دارای روحیه ای قوی و اوصاف اخلاقی نیکو بود و در حمایت از حریم دیانت و ولایت علوی همتمی والا- و شجاعانه داشت. او بارها در مقابل تبلیغات و حرکت های معاویه و اعوانش با شجاعت ایستادگی کرد و از حق اهل بیت(ع) دفاع نمود. اما همراه نبودن عبدالله بن جعفر با امام حسین(ع) در کربلا، از پرسش های

ص: ۴۵۷

مهمی است که درباره وی مطرح است. پژوهشگران و مورخان درباره علل حضور نداشتن وی در کربلا دلایل گوناگون و متفاوتی را ارائه کرده اند که عبارت اند از:

مشکلاتی مثل کهولت سن، بیماری یا نایبایی مانع حضور در کربلا بود، در حالی که قلباً تصمیم داشت در کربلا حضور داشته باشد ولی نتوانست. اما برخی دیدگاه متفاوتی نسبت به حادثه کربلا را عامل عدم همراهی او با آن حضرت دانسته اند.

برخی مأموریت وی از جانب امام حسین (ع) را مطرح کرده اند که او باید در مدینه می ماند و از جان بنی هاشم حمایت می کرد. زیرا با خروج امام از مدینه، احتمال هرگونه دسیسه و توطئه ای نسبت به فرزندان هاشم و یاران امام حسین (ع) وجود داشت. بنابراین، وی برای حمایت و دفاع از بنی هاشم در مدینه ماند و بر این کار مأموریت داشت.

دیگران به دلیل دیگری اشاره کرده اند و عبدالله بن جعفر را دارای روحیه صلح جویانه دانسته اند. به همین دلیل بود که با بنی امیه هم تعاملاتی داشت، اما در عین حال، در این تعاملات، هرگز اجازه نمی داد بر شأن و جایگاه والای امامان خدشه وارد شود و در جلسات فراوانی به دفاع جانانه پرداخت و بنی امیه را خوار و بی مقدار کرد. با این حال زن و فرزندان خود را به یاری امام حسین (ع) فرستاد و هرچند قبل از عاشورا با زبان از حضرت دفاع می کرد ولی پس از عاشورا با فعالیت های گسترده تبلیغی و برگزاری مجالس، عملاً از امام دفاع می نمود.

عبدالله بن جعفر نسبت به علی (ع) و خاندان رسالت عشق می ورزید و مدت زمانی کارگزار علی (ع) بود. کتابت فرمانها و نامه ها به وی وانهاده شد. در جنگ جمل به دفاع از علی (ع) برخاست و فرماندهی بخشی از سپاه علی (ع) را در جنگ صفین بر عهده داشت. در جریان حکمیت موضع گرفت و همچنین در دفاع از امام مجتبی (ع) تلاشی همه جانبه داشت و فرزندان او در کربلا به شهادت رسیدند و بنیان خانواده و همه هستی اش را فدای آرمان های بلند پیامبر (ص) کرد. بالاخره در سال ۸۰ یا ۸۵ در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

اسد الغابه، ابن اثیر، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۸۰م، ج ۳، ص ۱۳۵؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، ج ۴۵، ص ۱۲۲؛ البقیع قضیه کل مسلم، لجنه احیاء ذکری البقیع، لندن، بی تا، ص ۵-۶؛ پیغمبر و یاران، محمدعلی عالمی، قم، بصیرتی، بی تا، ج ۴، ص ۱۳۱؛ التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، محمد سخاوی، مدینه، ۲۰۰۷م، ج ۳، ص ۴۶۱-۴۶۳؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۲۴۱؛ دائرهالمعارف اعلمی، تهران، بی تا، ج ۱۲، مدخل عبدالله بن جعفر؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، بیروت، دار احیاء الکتب العربیه، ۱۹۵۹م، ج ۲، ص ۱۶۹؛ عمده المطالب، ابن عنبه، نجف اشرف، مطبعه الحیدریه، ۱۹۶۱م، ص ۶۷؛ عیون الاخبار، ابن قتیبه، دمشق، دار الفکر، ج ۳، ص ۴۰؛ الغارات، ابراهیم ثقفی، ترجمه عطاردی، تهران: انتشارات عطارد، ۱۳۷۳، ص ۴۶۳؛ فروغ ابدیت، جعفر سبحانی، قم، انتشارات اسلامی، بی تا؛ مجمع الزوائد، هیشمی، بیروت، دار الکتب العلمیه، بی تا، ج ۹، ص ۲۶ و ۲۸۲ و ج ۳، ص ۱۱ و ج ۶، ص ۲۵ و ج ۹، ص ۲۷۳؛ معجم رجال الحدیث، ج ۱۰، ص ۱۴۲؛ المغازی، واقدی، به کوشش مارسدن جونز، بیروت، الاعلمی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۷۶۲؛ وفاء الوفاء، سمهودی، بیروت، دار احیاء التراث

عبدالله بن سلام

عبدالله بن سلام، از اصحاب رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابو یوسف عبدالله بن سلام از یاران مخلص، باوفا و صادق پیامبر خدا (ص) از میان یهودیان مدینه بود. ابتدا به آیین یهود اعتقاد داشت؛ امّا با شنیدن دعوت پیامبر خدا و اینکه در مکه، مردی از عرب به رسالت برانگیخته شده و نامش «محمد» است، به سوی مکه رهسپار شد تا به حضور آن حضرت برسد و با توجه به اخباری که در تورات خوانده بود، می خواست نشانه هایی که تورات درباره پیامبر خاتم آمده بود را بررسی کند.

عبدالله بن سلام وقتی مسلمان شد، به مدینه بازگشت و چون در میان یهودیان می زیست اسلامش را کتمان کرد؛ نمازش را مخفیانه می گزارد و منتظر بود که پیامبر خدا به مدینه هجرت کند. وقتی شنید، پیامبر خدا به مدینه

هجرت کرده، به استقبال حضرت رفت. چون پیامبر او را دید احوال پرسی و مزاح کرد؛ سپس پیامبر(ص) او را در کنار خود نشاند و دست مبارکش را بر سرش کشید و نامش را یوسف خطاب کرد. عبدالله بن سلام، پس از هجرت پیامبر(ص)، همواره در کنار آن حضرت بود و در بسیاری از نبردها، در رکابش حضور داشت.

وی در حفر خندق، در ماجرای غزوه احزاب، در کنار پیامبر(ص) و علی(ع) بود و در هنگام حفر خندق، اشعاری در دفاع از پیامبر به صورت حماسی می سرود.

او روایات فراوانی را از پیامبر خدا حفظ بود و در هر مجلسی آنها را بیان می کرد. بدین روی، در کتب روایی معتبر، عبدالله بن سلام، از راویان برجسته پیامبر خدا(ص) معرفی گردیده است.

پس از رحلت رسول خدا، با علی(ع) همگامی داشت. ولی در ماجرای انقلاب مردم علیه عثمان، از اینکه خلیفه کشی در میان مسلمانان رایج شود، به شدت بیمناک بود و مردم را از آن برحذر می داشت.

علی(ع) درباره او، جمله «او از ما اهل بیت است»، را بیان کرد.

فضایل عبدالله سلام فراوان است و او در واقع، عالم به شریعت بود و جزو کسانی است که معاذ بن جبل همواره دیگران را سفارش می کرد که از علم عبدالله بن سلام بهره گیرند. از اینرو عبدالله بن سلام را جزو کسانی که «عنده علم الكتاب»؛ در نزد او علم کتاب است، نامیده اند. عبدالله سلام، به مناسبت اسم گذاری ای که پیامبر برای او کرد، نام فرزند بزرگ خود را یوسف نهاد و یوسف نیز شخصیتی ممتاز در نزد رسول خدا محسوب می گردید.

او به عنوان یکی از بهترین صحابه پیامبر خدا در سال ۴۳ق، در مدینه درگذشت. مسلمانان پیکر او را با اندوه به بقیع برده و بر آن نماز گزارده و در بقیع در کنار سعد بن زید و سعد بن ابی وقاص به خاک سپردند.

برخی از زائران بقیع در قرون گذشته از مقبره او خبر داده اند مثل چلبی که در سده ۱۱ق قبر او را نزدیک زید بن ثابت انصاری و کعب بن عمر انصاری زیارت کرده است.

مآخذ

«خفتگان در بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۶۹، پاییز ۱۳۸۸، ص ۸۴-۸۹؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، ترجمه احمد المرسی، القا، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۱؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار صادر، بی تا، ج ۴، ص ۴۲۷-۴۲۸؛ مدینه شناسی، سید محمد باقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۱۵.

عبدالله بن سلیمان بن سعود ← عبدالله بن بلهید

عبدالله بن عامر ← ابوهریره دوسی

عبدالله بن عبد الرحمن انصاری

عبدالله بن عبد الرحمن انصاری، راوی ای از مشاهیر مدینه و مدفون در بقیع.

عبدالله بن عبد الرحمن بن کعب بن مالک الانصاری اهل مدینه و راوی احادیث رسول خدا(ص) است. ابن حبان او را ثقه دانسته است. در آشوب روز کشته شدن عثمان خلیفه سوم مشهور به یوم الدار کشته شد و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۲۰.

عبدالله بن عبدالاسد

عبدالله بن عبدالاسد، پسر عمه و صحابی رسول خدا(ص) و مدفون در بقیع.

عبدالله بن عبدالاسد بن هلال عبدالله بن عمر معروف به ابوسلمه، تاریخ تولد او معلوم نیست. او از تیره بنومخزوم از قبیله قریش بود. ولی به کنیه اش مشهور بود. مادرش، بره دختر عبدالمطلب، جد پیامبر(ص) است. از این رو، ابوسلمه پسر عمه رسول خدا(ص) و نیز برادر رضاعی آن حضرت و حمزه شمرده می شد که ثویبه، کنیز ابولهب، آنان را شیر داده بود. ابوسیره بن ابی رهم، برادر مادری او بود. ام سلمه همسر او بود که بعدها به همسری پیامبر درآمد و فرزندانش سلمه، عمر زینب - متولد در حبشه - و دره بودند.

ص: ۴۵۹

ابوسلمه در دار ارقم اسلام آورد و او را دهمین یا یازدهمین مسلمان شمرده اند. بنا به نقلی، وی همراه چند نفر نزد رسول خدا(ص) آمد و آن حضرت اسلام را بر آنان خواند و آنها هم اسلام را پذیرفتند وی همراه همسرش ام سلمه به حبشه هجرت کرد. - خبری حکایت از آن دارد که وقتی ابوسلمه - به سبب شایعه سجده کردن پیامبر بر خدایان قریش - از حبشه به مکه بازگشت، آنجا در پناه و جوار دایی اش ابوطالب قرار گرفت تا از آزار و اذیت مشرکان در امان باشد. قبیله بنی مخزوم نزد ابوطالب آمدند تا ابوسلمه را از او تحویل بگیرند، ولی ابوطالب به آنان گفت که پسر خواهرم را همانند برادرزاده ام رسول خدا(ص) حمایت کرده و به شما تحویل نمی دهم.

ابوسلمه از نخستین افرادی بود که پیش از بیعت عقبه، با اجازه آن حضرت به مدینه هجرت کرد. علت هجرت او به مدینه فرار از آزار مشرکان بود. ابونعیم به سبب هجرت ابوسلمه به حبشه و مدینه، به او لقب «ذوهجرتین» داده و هجرت او را همراه همسرش دانسته است. برخی هم گفته اند بدون همسرش به مدینه هجرت کرد.

در جریان عقد اخوت، رسول خدا(ص) میان او و سعد بن خیمه پیمان برادری بست. آن حضرت زمین هایی را برای اسکان مهاجران از جمله ابوسلمه - در کنار محله بنی عبدالعزیز - مشخص کرد و او در آنجا با همسرش ام سلمه ساکن شد. آنها مدتی بعد آن خانه را فروختند و به محله بنی کعب رفتند.

وی در جنگ احد به دست ابواسامه جشمی، از ناحیه بازو مجروح شد و نیز در غزوه حمراء الاسد و غزوه ابوسلمه در ماه محرم سال چهارم، در حالی که سی و پنج ماه از هجرت رسول خدا(ص) گذشته بود، شرکت کرد. در جریان تقسیم غنایم غزوه بنی نضیر (سال چهارم) که سی و هفت ماه از هجرت گذشته بود، رسول خدا(ص) به او و زبیر بن عوام، بُوَیله - جایی از زمین های بنی نضیر - را داد.

وی مدتی پس از آنکه در احد مجروح شد، محل جراحتش سر باز کرد. رسول خدا(ص) هنگام احتضار ابوسلمه، بر بالینش آمد. ابوسلمه هنگام رحلت دعا کرد خداوند برای خانواده اش جانشین خوبی قرار دهد. مدتی بعد، رسول خدا(ص) با ام سلمه ازدواج کرد و او لقب ام المؤمنین گرفت و سرپرست فرزندان ابوسلمه شد.

ابوسلمه در جنگ احد مجروح شد و سال چهارم هجری بر اثر همان جراحت به شهادت رسید و در محله بنی امیه بن زید غسل داده و در بقیع دفن شد.

مآخذ

اسد الغابه، ابن اثیر، به کوشش عادل احمد عبدالموجود و دیگران، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۲۹۵ و ج ۶، ص ۱۴۸؛ الاصابه فی تمییز الصحابه، ابن حجر، به کوشش عادل احمد عبدالموجود و دیگران، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۱۳۳؛ دانشنامه سیره نبوی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۳۵۸-۳۵۹؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۱۸۰.

عبدالله بن عتيك، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقيع.

عبدالله بن قيس بن اسود، از طایفه بنی سلمه، مردی انصاری و اهل مدینه است. او از نامداران مدینه و از یاران باوفای پیامبر خدا(ص) و مشهور به ابن عتيك بوده است.

عبدالله بن عتيك، با تبلیغات مُصعب بن عمير، در جریان رسالت پیامبر قرار گرفت. او برای دیدن پیامبر(ص) به مکه رفت و آن حضرت را در عقبه ملاقات کرد و اسلام آورد.

عبدالله بن عتيك، دارای روحیه جهادگر و مبارز بود و از این رو، در بیشتر جنگ ها شرکت داشت و خود در سریه ای پیشگام بود و آرمان پیامبر را محقق ساخت.

سریه ای از سریه ها، در تاریخ به نام عبدالله بن عتيك معروف است. این سریه، در منابع مختلف تاریخی ضبط گردیده و مورخان اتفاق نظر دارند که عبدالله بن عتيك در آن نقشی اساسی داشت و ابن ابی الحقیق را به قتل رساند.

بعد از قتل کعب بن اشرف، که بر ضد پیامبر توطئه های فراوان داشت، جمعی از یاران آن حضرت به حضورش

رفتند و اجازه مبارزه با ابن ابی حقیق رهبر توطئه گران را خواستند. او مخفیانه بر ضد پیامبر توطئه می کرد و زمینه را برای جنگ و توطئه قریش بر ضد آن حضرت آماده می ساخت. پس لازم بود که شرش از سر مسلمانان برطرف شود؛ لذا پیامبر(ص) اراده کرد و اصحاب یاد شده و در رأس آنها عبدالله بن عتیک رفتند و شر ابن ابی حقیق را از پیامبر و اسلام کوتاه کردند. این حادثه در سال ششم قمری، در ماه رمضان رخ داد.

معروف شدن این سریه به سریه عبدالله بن عتیک، نشان از آن دارد که ابن عتیک، شجاعت و دلیری فوق العاده ای داشته و پیامبر او را سردسته گروه انصار نمود تا برای انجام آن مأموریت بروند. در دیگر متون تاریخی، ماجرای سریه یاد شده، مفصل آمده و نقش عبدالله بن عتیک به صورت پررنگی مطرح گردیده است که در این نوشتار، جهت یادآوری عظمت عبدالله بن عتیک، به همین حد اکتفا کردیم.

عبدالله بن عتیک، در نبرد بدر و احد و خندق و بسیاری از نبردهای دیگر شرکتی فعال داشته و پیامبر بارها در سخنان خود از او به نیکی یاد کرده است.

عبدالله بن عتیک، روایات فراوانی را از قول پیامبر(ص) نقل کرده و همین معنا، ملازمت و همراهی ایشان با پیامبر را حکایت می کند. برخی از مورخان، مانند خیرالدین زرکلی نگاشته اند که او در یمامه به شهادت رسید، اما مورخان نام آور دیگر، چون طبری، مقریزی، حاکم حسکانی و نیشابوری، نامش را در ردیف کسانی ثبت کرده اند که در مدینه وفات یافت. طبق گزارش آنان ابن عتیک در خلافت عمر از دنیا رفت، عمر بر جنازه اش نماز گزارد و در بقیع مدفون گردید.

مآخذ

اخبار مدینه المنوره، ابوزید عمر بن شبه النمیری البصری، ج ۲، ص ۴۶۳؛ تفسیر القرطبی، محمد بن احمد انصاری قرطبی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۲، ص ۸۹؛ سبل الهدی و الرشاد، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۹۳م، ص ۹۵؛ موارد الظمان، محمد بن حبان الهیثمی، بی تا، بی نا، ص ۳۱۹.

عبدالله بن عمر البسکری المغراوی

عبدالله بن عمر البسکری المغراوی، از عرفای مشهور سده ۷ و ۸ق و مدفون در بقیع.

ابو محمد عبدالله بن عمر بن موسی البسکری المغراوی اصالتاً از بسکره شهری در مغرب قدیم که جزء الجزایر کنونی بوده است. سال های زیادی از عمرش را در مدینه مجاورت گزید و به عبادت مشغول بود. او در مدینه در مدرسه شهبایه همراه با صوفیان دیگر به ریاضت مشغول بود. آنان به حداقل خوراک و طعام قناعت می کردند و در مغرب نیز رباطی (نخانه) به نام رباط دکاله داشتند. اعضا و یاران این رباط دسته جمعی به مدینه می آمدند و به مجاورت و عبادت مشغول می شدند. از مال، منصب و خانواده و همه متعلقات دنیوی گسسته و با زندگی فقیرانه می ساختند و شبانه روز به عبادت و خدمت به مردم مشغول بودند.

او را رجلی صالح و دارای حسن خلق، کرامات، آگاهی به غیب، خدمت به مردم، شفقت بر ضعفا و مساکین دانسته اند و در منابع عرفانی و صوفیانه فراوان درباره او نوشته اند.

وی در سال ۷۱۰ق عازم حج شد، پس از مناسک حج به مدینه رفته و در این شهر مجاورت گزید. سرانجام در مدینه فوت کرد و در بقیع به خاک سپرده شد. تاریخ دقیق تولد و مرگ او ذکر نشده است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۶۴-۷۴.

عبدالله بن عمر العَبَلی

عبدالله بن عمر العَبَلی، راوی اهل مدینه، صحابی رسول خدا و مدفون در بقیع.

او از طایفه العبلات است و به همین دلیل العَبَلی نامیده شده و از عبید بن حنین، عبدالله بن عمرو بن العاص و ابو مویهبه روایت نقل کرده است. واقعی نامش را در المغازی آورده که در جنگ ها همراه رسول خدا(ص) بوده است. ابن حبان جزء طبقه دوم ثقات نامش را آورده است. او را

ص: ۴۶۱

اهل مدینه دانسته اند ولی زندگی نامه کامل او در منابع نیامده است. به دلیل اینکه فقط یک قبرستان در مدینه بوده و معمولاً همه اموات در آنجا دفن می شدند از اینرو عبدالله هم در بقیع دفن شده است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۶۳-۶۴.

عبدالله بن قیس بن اسود ← عبدالله بن عتیک

عبدالله بن کعب

عبدالله بن کعب، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابوالحارث عبدالله بن کعب الانصاری از اهالی مدینه و انصار رسول اکرم(ص) و در قرائت قرآن مشهور بود. او در بسیاری از غزوات به ویژه در جنگ بدر همراه رسول اکرم(ص) حضور داشت.

او در مدینه اقامت داشت و در دوره خلافت عثمان بن عفان در سال ۳۰ق درگذشت. پس از اینکه عثمان به او نماز خواند، در بقیع به خاک سپرده شد.

ابن سعد او را از طایفه خزرج دانسته و هفت فرزند به نام های عایشه، عمره، خارجه، نعمان، معقل، معمر و عبدالرحمن برایش بر شمرده است. همو درباره پدرش می نویسد: کعب کور شده بود و عبدالله راهنما و عصاکش او بود. عبدالله راوی و ناقل احادیثی از رسول خدا(ص) است و او را ثقه شمرده اند (طبقات کبری، ص ۱۳۵).

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۳؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م، ج ۵ و ۶، ص ۱۳۵.

عبدالله بن محمد

عبدالله بن محمد، امیر مدینه منوره و مدفون در بقیع.

عبدالله بن محمد بن یوسف (بن ابراهیم) بن موسی بن عبدالله بن الحسن از امیران شهر مدینه منوره بود. او علاوه بر مدینه به اداره شهر مکه هم می پرداخت. اگر والی ای بر هر دو شهر مدینه و مکه مدیریت داشته باشد، اداره اش الولایه الفخریه نامیده می شود. و امیر باید نایب و جانشینی در مکه و مدینه انتخاب نماید. او ابوساج، حارث بن اسد را به عنوان نایب خودش در مدینه انتخاب کرده بود. اما در دوره خلافت مهتدی عباسی در سال ۲۵۵ تا ۲۵۶ق یا خلافت معتمد عباسی در سال ۲۶۶ق

توسط امیر جدید به نام ابوالساج دیو داد بن دیوست برکنار شد. ابوالساج به برکناری او قناعت نکرد، او را زندانی نموده و او در حبس ماند تا اینکه محمد بن احمد بن منصور به ولایت مدینه منصوب شد و والی جدید هم دستور ادامه حبس را صادر کرد. اما او در زندان به رحمت خدا پیوست و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۵۴-۲۵۵؛ تاریخ امراء المدینه المنوره، عارف احمد عبدالغنی، دمشق، دارکنعان، ۱۹۹۶م، ص ۱۸۹-۱۹۱؛ الکامل فی التاریخ، ابن اثیر، بیروت، دار صادر، ۱۹۶۵م، ج ۷، ص ۴۲۲-۴۲۴؛ مقاتل الطالبیین، ابوالفرج اصفهانی، قم، ۱۳۶۹، ص ۴۳۹؛ وفيات الاعیان، ابن خلکان، به کوشش احسان عباس، بیروت، دارصادر، ج ۲، ص ۲۴۹-۲۵۰.

عبدالله بن مسعود

عبدالله بن مسعود، از اصحاب رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

عبدالله بن مسعود الهذلی مکنی به ابو عبدالرحمن از صحابه ممتاز رسول خدا(ص) و از پیشگامان در پذیرش اسلام بود. وی در حال احتضار وصیت کرد که او را کنار قبر عثمان بن مظعون دفن کنند. عبدالله بن مسعود یکی از صحابه بزرگ رسول خدا(ص)، فقیه، قاضی، قاری و معلم قرآن و از یاران و شیعیان علی(ع) بود که به سبب اعتراض به اعمال سوء عثمان خلیفه سوم، و استفاده های نابجای او و عمالش از بیت المال، مورد ضرب و شتم او قرار گرفته و پس از سه روز وفات یافت. این حادثه در سال ۳۲ق رخ داد و او وصیت کرد خلیفه بر جنازه اش حاضر نشده و وی را شب هنگام به خاک سپارند.

ص: ۴۶۲

التحفة اللطيفة، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۱۳۹ - ۱۴۰؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، بی تا، ص ۳۰-۳۱؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۱۹۹۶م، ج ۲، ص ۴۲۲-۴۲۳؛ وفاء الوفاء باخبار دار المصطفی، علی بن احمد سمهودی، به کوشش محمد محیی الدین عبدالحمید، قاهره، السعاده، ۱۳۷۴ق؛ الوفاء بما یجب بحضرة المصطفی، علی بن احمد سمهودی، به کوشش حمد الجاسر، ریاض، دار الیمامه، ۱۳۹۳م.

عبدالله دهش

عبدالله دهش، متصوف و عارف از دوره معاصر، مؤلف سفرنامه مکه، مدینه و سراینده اشعار درباره بقیع.

عبدالله دهش یا شیخ عبدالله دهش کرمان در ۱ مرداد ۱۲۸۹ (۲۷ شعبان ۱۳۲۹ق)، در خانمان از توابع شهرستان رفسنجان استان کرمان متولد شد. همو در ۵ فروردین ۱۳۶۶، در شهر کرمان درگذشت. او یکی از شاعران، نویسندگان و عارفان برجسته ی کرمان در دوران معاصر است. وی جزو مشایخ و سران دراویش سلسله نعمت الهی به شمار می آمد و بیش از سی سال، شیخیت خانقاه کرمان را برعهده داشت.

عبدالله دهش، در سن شش سالگی روانه مکتب ملا احمد شهر بابکی شد و بواسطه نبوغ ذاتی ظرف کمتر از شش ماه مقدمات فارسی و دروس ابتدایی و خواندن تمام قرآن را فراگرفت و با علاقه و جدیت به آموختن علوم ادبی، در نزد پدر و سپس در مکتب همت گماشت. وی سپس به منظور فراگیری اصول صرف و نحو و تفسیر، رهسپار مکتب آخوند میرزا احمد، که از فقها و دانشمندان زمان بود، شد. پس از رحلت آخوند میرزا احمد و تعطیلی مکتب درس او، عبدالله دهش به مکتب شیخ محمد خراسانی راه یافت و چون مقصود خویش را در او نیافت، در طلب تحصیل علم، به جستجو پرداخت. این مقصود را وی، در محضر و مکتب شیخ عبدالله آموزگار، در منطقه رباط (از توابع کرمان) یافت و در حالی که تنها ۱۸ سال داشت، ضمن سفر به آن دیار، مقدمات علوم عربی و قسمتی از فقه و اصول را از آن مرد فاضل و دانشمند فرا گرفت.

در عرصه اداری و اجتماعی، وی ضمن تصدی مشاغل اداری مهمی در مالیه (دارایی) و عدلیه (دادگستری) کرمان، از اعضای شاخص دادگستری این استان محسوب می شد و از جمله مدت‌ها ریاست دفتر دادگستری و دادگاههای استان کرمان را عهده دار بود. برخی دیگر از مناصب اداری، فرهنگی و اجتماعی او عبارتند از: مدیریت و سرپرستی کانون تربیتی و پرورشی نونهالان دیلمقاتی، ریاست انجمن ادبی کرمان، ریاست انجمن تبلیغات اسلامی استان کرمان، عضویت و ریاست انجمن ادبی خواجهی کرمانی، عضویت و ریاست هیئت امنای مشتاقیه کرمان، عضویت در هیئت امنای دراویش اداره کننده بارگاه شاه نعمت الله ولی در ماهان و چند شهر دیگر. او در هر یک از این مشاغل و مناصب منشأ اثرات و خیرات و برکات متعددی بوده است.

علاوه بر مجموعه اشعاری مشتمل بر بیش از ده هزار بیت در قالبهای شعری مختلف، و دیوان غزلیاتی مشتمل بر اشعار نغز

عاشقانه و عارفانه، آثاری همچون سفرنامه منظوم حج (به نظم) و تذکره شعرای کرمان (به نثر) و چند اثر دیگر نیز، از خود به یادگار گذاشته که اکثر قریب به اتفاق آنها چاپ و منتشر شده اند. اما سفرنامه حج او شامل هفتصد بیت در ۵۹ صفحه است. گویا این اثر در نسخ معدود و به صورت عکس از دستنویس نه به روش تایپ و چاپ عمومی منتشر شده است. ادبیات چندی از آن درباره بقیع است. به دلیل اهمیت سراینده و نیز مضامین خود ابیات این قسمت گزینش و نقل می گردد.

کنار بقیع

مدینه بود مرقد مجتبی

امام حسن سید دوسرا

بود جای نشو و نمای حسین

رسول خدا را بهین نور عین

بود مدفن خسروی شه نژاد

که موسوم باشد به

ص: ۴۶۳

زین العباد

دگر باقر و حضرت جعفر است

که

خفته در این خاک پر گوهر است

در آن کرده عباس نشو و نما

ابوالفضل سقّای دشت بلا

از اینجا سوی کوفه گشته گسیل

بامر ولیّ مسلم بن عقیل

از این سرزمین قاسم بن حسن

شده رهسپار و دیار محن

زمنبر برو سوی قبر رسول

که آنجا بود جسم پاک بتول

در آن فاصله مرقد و منبرش

بود مرقد و مدفن دخترش

بود مرقد فاطمه در میان

شده روضه ای از ریاض چنان

زهی آنکه او در مزار بقیع

رود زیر خاک دیار بقیع

دو هفته که در این مکان رفیع

مرا بود مسکن کنار بقیع

مکرر به توفیق ربّ جلیل

به مسجد شدم از در جبرئیل

به باب النساء و به باب السلام

قدم می نهادم به صد احترام

هم از باب رحمت نظر کردم

ز ابواب دیگر گذر کردم

طلب کردم از پیشگاه رسول

من از هر پشت هر باب اذن

دخول

در آغاز خواندم دو رکعت نماز

سعادت طلب کردم از کار ساز

سوی حجره سید المرسلین

نهادم سربندگی بر زمین

پس آنگاه گفتم درود و سلام

به اخلاص کامل به خیر

الانام

شدم زائر مرقد اطهرش

سپس زائر مرقد دخترش

ز حق خواستم کاشرف کائنات

شود شافعم در حیات و ممات

مرا روز محشر بخواند به پیش
مرا روز محشر نراند ز خویش
به زیر لوایش مرا جا دهد
سکونم به فردوس اعلا دهد
به اولاد من نیز رحمت کند
چنین فیض ارزنده قسمت کند
بردشان همه در ره راستی
نیاید در ایمانشان کاستی
دعا بر پدر کردم و مادرم
بسی یاد کردم من از همسرم
همه دوستان مرده و زنده ها
صمیمانه کردم به هر یک دعا
چنین بود برنامه ام روز و شب
که با احترام و کمال ادب
گهی زائر مصطفی می شدم
به عشقش سرا پا صفا می شدم
گهی می شدم در مزار بقیع
مشرف به چندین مقام رفیع
گه از روی روزن گه از پشت بام
مرا بود بر لب درود و سلام

گهی می نشستیم به مهمانسرا

مقابل به بقعه رسول خدا

به دستم همی کاغذ و خامه بود

در اندیشه تنظیم حج نامه

بود

که شد موقع حرکت این گروه

گروهی همه در کمال شکوه

که حرکت و وقت تودیع بود

که طبع دهش این غزل را سرود

ص: ۴۶۴

دانشنامه فرهنگ مکتوب عرفان و تصوف، به کوشش محمد نوری و سید مصطفی مطبوعه چی، مدخل عبدالله دهش.

عبدالله العیاشی ← العیاشی، عبدالله بن محمد

عبدالباسط ابن الزین عمر بن عبد العزیز المدنی

عبدالباسط ابن الزین عمر بن عبد العزیز المدنی، از شخصیت های مشهور مدینه و دارای مسئولیت آرامگاه امام حسن (ع) و عباس در بقیع.

نامش عمر بن عبد العزیز ملقب به عبد الباسط و کنیه اش را ابن الزین و ابن الزبیر نوشته اند. او سال ها خادم و مدیر آرامگاه (قبة) عباس عمومی پیامبر و حسن بن علی (ع) امام دوم شیعیان در بقیع بود.

وی نزدیک سال ۸۳۰ق در مدینه چشم به جهان گشود. از خردسالی شروع به حفظ قرآن کرد. در درس عمویش کمال محمد بن عبد العزیز حاضر می شد. از جمال و فرزندنش کازرونی روایاتی نقل کرده است.

او پس از فوت پدرش مسئولیت رسیدگی به قبه ها را بر عهده گرفت یعنی از سال ۸۵۷ق به بعد مدیریت قبه ها به او واگذار شد. بالاخره در ذی الحجه ۸۹۸ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. پس از او برادرش مدیریت امور قبه ها را بر عهده گرفت.

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۱۸۴.

عبدالباسط بدر ← التاریخ الشامل

عبدالحسین خان میرپنجه افشار

عبدالحسین خان میرپنجه افشار، از کارگزاران و مشاهیر دوره قاجاریه، مؤلف سفرنامه مکه و گزارش نویس بقیع.

میرزا عبدالحسین خان میرپنجه افشار اهل ارومیه و از ایل افشار ارومی است. گاه از او به نام میرزا عبدالحسین خان سرتیپ یاد کرده است. ایل در خراسان مستقر بود ولی به دستور شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ق) به سرحدات غربی ایران اعزام شد. عبدالحسین خان یکی از سران ایل بود که بعدها با ادغام ایل در ارتش، جزء فرماندهان ارتش شد. مدتی فرمانده فوج مراغه یا فرمانده فوج مظفر مراغه یا فرمانده توپخانه مبارکه شد. به هنگام عزیمت به مکه، منصب «میرپنجه» داشته است. یعنی بالاتر از سرتیپ و پایین تر از امیر تومان بوده است. البته هم اکنون بالاتر از سرتیپ سرلشکر و بالاتر از سرگرد را میرپنجه می گویند که

معادل سرهنگ است.

او در ۱۸ جمادی الثانیه ۱۲۹۹ / تیرماه ۱۲۶۱ ش از تهران به قصد حج حرکت کرده و در ۱۸ جمادی الثانیه ۱۳۰۰ / اردیبهشت ۱۳۶۲ به تهران بازگشته است. خاطرات و مشاهداتش را روزانه ثبت و ضبط می کرده و نام آن را سفرنامه مکه نهاده است. نسخه خطی آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

این سفرنامه از نمونه سفرنامه های رایج در دوره قاجاری است که بسیاری از فرهیختگان اشرافی و اداری این دوره دست به تألیف آن ها می زدند.

مسیر حرکت وی از تهران به قزوین، رشت، انزلی و بادکوبه و از آنجا به سمت تفلیس، باطوم و استانبول بوده است. پس از اقامت حدوداً ۴۵ روزه در استانبول، از آنجا با کشتی به جدّه و سپس مکه رفته است. با پایان یافتن اعمال حج راهی مدینه منوره شده و سپس از راه جبل به سماوه و از آنجا از راه فرات به نجف می رود. پس از زیارت نجف، به کربلا، کاظمین و سامرا رفته، سپس به بغداد بازگشته، از راه بعقوبه، خانقین، قصر شیرین، کرمانشاهان و قم به تهران باز می گردد.

سبک نگارش وی به اصطلاح روزنامه ای، یعنی روزانه است که آن زمان سبکی شناخته شده در ادبیات سفرنامه نویسی بود و در نوع سفرنامه ها مورد استفاده قرار می گرفت. بنابراین گزارش این ده ماهه، تقریباً به طور کامل و بدون یک روز افتادگی در اینجا درج شده است. البته نگارش آن از استانبول به بعد بر اساس تقویم قمری بلاد عثمانی است.

ص: ۴۶۵

نمونه های رایج این قبیل سفرنامه ها، سفرنامه معتمدالدوله فرهاد میرزا، برادر او حسام السلطنه، حاجی عبدالله خان قراگوزلو، امین الدوله و بسیاری دیگر است که از دهه پایانی قرن سیزدهم هجری و گاه پیش از آن آغاز و پس از آن تا حوالی سالهای ۱۳۲۰ فراوان نوشته شده است. این «مجموعه سفرنامه ها» مجموعه ای ارزشمند و حاوی نکات تاریخی دینی، فرهنگی و اجتماعی فراوانی است.

البته این تنها اشراف قاجاری نبودند که سفرنامه می نوشتند، بلکه برخی از طبقات دیگر از جمله دانشمندان و عالمانی هم که به تدریج با ادبیات سفرنامه نویسی آشنا شده بودند، دست به نگارش سفرنامه زدند. طبیعی است که سبک و سیاق هر کدام از این سفرنامه ها، بسته به دانش یا شغل نویسنده متفاوت با دیگران بوده و هر کدام از منظر خاص خود به آنچه در اطرافشان می گذشت توجه داشته و آنها را ثبت می کردند. خواهیم دید که نویسنده ما به دلیل این که یک فرد نظامی است، هم اخلاق و منش وی و هم دیدگاه هایش در نگارش این سفرنامه تأثیر گذاشته است.

آنچه جالب است این که ادبیات سفرنامه نویسی حج در دوره قاجاریه، ادبیاتی بسیار زنده و پویاست. این سبک نگارش بعدها در دوره پهلوی از میان رفت و مانند بسیاری از سنت های علمی دیگر، برای چند دهه ریشه کن شد. دلیلش هم تفاوت های فرهنگی این دو دوره بود.

بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است و اطلاعات سودمندی درباره زیارت بقیع آورده است.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۴۴۰-۴۴۴.

عبدالرحمن ابو عبّس ← ابو عبّس، عبدالرحمن

عبدالرحمن المغربي ← آدم المغربي النجار

عبدالرحمن اوسط بن عمر بن خطاب ← ابوشحمة، عمر بن خطاب

عبدالرحمن بن جبر ← ابو عبس عبدالرحمن

عبدالرحمن بن عمرو انصاری

عبدالرحمن بن عمرو انصاری، از شخصیت های مدینه و مدفون در بقیع.

عبد

الرحمن بن عمرو بن زید بن جشم بن حارثه الانصاری اصالتاً از قبیله خزرج و از انصار حضرت رسول (ع) بود. یعنی پنج نسل پیش از او خزرجی بوده اند. تاریخ دقیق تولد و مرگ او ذکر نشده است. ولی در زمان خلافت عثمان خلیفه سوم از دنیا رفت

و عثمان بر او نماز خواند. از شخصیت های انصار رسول خدا(ص) بود. ولی پس از رسول خدا(ص) گویا در کنار بنی امیه و عثمان ایستاد و مدافع آنان بود. به همین دلیل پس از مرگ وی، عثمان بر او خواند گزارد. با اینکه تصریح شده که در بقیع دفن شد ولی محل دفن او در بقیع را ذکر نکرده اند.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۲۸۶.

عبدالرحمن بن عوف

عبدالرحمن بن عوف ، از اصحاب معروف پیامبر(ص) و مدفون در بقیع.

عبدالرحمان بن عوف الزهري، نسبش به چند واسطه به مَرّه بن كعب می رسد. مادرش امّ كلثوم، دختر عتبه است. او از صحابه پیامبر(ص) بوده و هشتمین فردی است که اسلام آورد. عبدالرحمان ۲۱ سال پیش از بعثت به دنیا آمد. نامش در جاهلیت «عبد عمرو» بود که پیامبر(ص) آن را به عبدالرحمان تغییر داد. او از قبیله بنی زهره، پسر عموی سعد بن ابی وقاص، داماد عثمان و از نخستین مهاجران به مدینه است. او در مهاجرت به حبشه نیز حضور داشته است.

عبدالرحمان بن عوف، آنگاه که مسلمان شد، در صحنه های مهم، حضوری فعال داشت. در نبردهای بدر و احد، از کسانی بود که در میدان جهاد، مقاومت و رشادت از خود بروز داد. نیز درباره او نوشته اند که کثیر الصدقه بود و برای فقرا فراوان بخشش داشت. نیز

ص: ۴۶۶

گفته اند که سی هزار کنیز را خرید و آزاد کرد.

او رئیس شورای شش نفری عمر برای تعیین خلیفه پس از عمر بود و با تلاش او عثمان به عنوان خلیفه سوم برگزیده شد.

در سال های نخست خلافت عثمان، عبدالرحمان در حد افراط، از عطایایی بهره مند شد. عثمان ۲/۵۶۰/۰۰۰ دینار به وی بخشید، اما در اواخر عمر خلافت عثمان، بر سر مسائلی، از جمله مسأله خلافت بعد از عثمان، او به مخالفت با عثمان پرداخت و از انتخاب او اظهار پشیمانی می کرد.

گزارش ثروت انبوه عبدالرحمان و بخشش های بی جهت خلیفه به وی را، همه مورخان نوشته اند. بیشتر ثروت عبدالرحمان را خلیفه سوم به او بخشیده بود.

عبدالرحمان، در زمان خلافت عثمان بیمار شد. عثمان به عیادتش رفت اما از آنجا که وی طمع در خلافت داشت و عثمان روی خوش به وی نشان نداده بود، از عثمان روی گرداند و با وی سخن نگفت.

عبدالرحمان بن عوف در سال ۳۱ یا ۳۲ق دوران خلافت عثمان، در مدینه از دنیا رفت. خلیفه بر او نماز گزارد و در بقیع در زاویه شرقی دار عقیل به خاکش سپردند.

مآخذ

الامامه و السیاسه، ابن قتیبه الدینوری، قم، انتشارات الشریف الرضی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۲۲؛ پیغمبر و یاران، محمدعلی عالمی، قم، بصیرتی، بی تا، ج ۵، ص ۲۷۲؛ تاریخ المدینه المنوره، عمر بن شَبَّه النمیری، قم، دار الفکر، ۱۳۶۸ش، ج ۱، ص ۱۱۵؛ التحفه اللطیفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۲۸۸ - ۲۹۱؛ الروضه المستطابه، مدینه، بی تا، ص ۲۸-۲۹؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۱۹۸۷م، ج ۴، ص ۲۴؛ الغدیر، عبدالحسین امینی، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۷، ص ۱۳۳؛ وضوء النبی، السیدعلی الشهرستانی، بیروت، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۷۳.

عبدالرحمن بن عوف

عبدالرحمن بن عوف،

دیدگاه و گزارش ابن شَبَّه و سمهودی.

ابوزید عمر بن شَبَّه نمیری معروف به ابن شَبَّه (۱۷۳-۲۶۳ق) ادیب، مورخ و راوی حدیث، کتاب تاریخ المدینه المنوره را به منظور معرفی تحولات و ابعاد شهر یرثب (مدینه در دوره اسلامی) نوشت. این اثر از نخستین آثار در عرصه مدینه پژوهی است. بخشی مهمی از آن درباره بقیع است.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال ها در مدینه النبی اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را

درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه درگذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی (ص) به خاک سپرده شد.

او بخشی از کتابش را به عبدالرحمن بن عوف اختصاص داده است. اما گزارش او مانند ابن شبه است.

درباره عبدالرحمن بن عوف و اینکه با عایشه تبانی کرده بودند در روضه رسول خدا(ص) دفن شود، گزارش های فراوان هست، اما ابن شبه و سمهودی نوشته اند:

عبدالرحمان بن عوف وصیت کرده بود که اگر در مدینه بمیرد در جوار عثمان بن مظعون به خاک سپرده شود. پس چون درگذشت در گوشه ی شرقی خانه ی عقیل برایش قبری کردند و او را در حالی که بردی راه راه به وی پیچیده شده بود، در آنجا به خاک سپردند. شک دارم که در این برد قطعه ای از طلا هم بود یا نه.

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شبه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۲۰-۱۲۱؛ وفاء الوفا، سمهودی، به کوشش محمد نظام الدین الفتیح، مدینه، ۲۰۰۸م، ج ۳، ص ۲۱۱-۲۱۲.

عبدالرحمن بن محمد کنانی مدنی

عبدالرحمن بن محمد کنانی مدنی، از شخصیت های مدینه در سده ۸ و ۹ق و مدفون در بقیع.

ابو الفرج، ابن التقی عبد الرحمن بن محمد بن صالح ملقب به ناصر الدین و الکنانی و المدنی، مثل پدرش معروف به ابن صالح است. در مدینه متولد شد و در همانجا به تحصیل علوم پرداخت. از راویان بزرگ، روایت نقل کرده است. مثل پدرش در مدینه به مقام قضاوت، خطابه و امامت جماعت رسید. چون شافعی بود، برای

ص: ۴۶۷

شافعیان قضاوت و امامت داشت. چندی با ریاست عالی حرمین بر سر این پست ها منازعه داشت. بالاخره در ۸۲۶ق درگذشت و در بقیع دفن شد. پس از او پسرش، ابو الفتح محمد، مسئولیت های پدر را بر عهده گرفت.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۳۰۱-۳۰۴.

عبدالرزاق موسوی مقرر

عبدالرزاق موسوی مقرر، از فقها و مراجع پژوهشگر بقیع.

سید عبدالرزاق موسوی مقرر فرزند سید محمد در ۱۳۱۶ق در نجف متولد شد. برخی منابع به اشتباه تاریخ تولد او را ۱۳۱۲ق نوشته اند (بقیع الغرقده، ص ۵۵؛ الذریعه، ج ۱۷، ص ۲۷۱).

خاندان

المقرر اصالتاً از الدغاره (روستای نزدیک کوفه) می باشند. از خردسالی نزد جد مادری خود سید حسین مقرر (درگذشت ۱۳۳۴ق/۱۹۱۵م) به فراگیری علوم پرداخت. نیز دیگر استادان او عبارت اند از: حسن حلی (درگذشت ۱۳۹۴ق)، محمدحسین نایینی (درگذشت ۱۳۵۵ق)، ضیاء الدین عراقی (درگذشت ۱۳۶۱ق)، سید ابوالحسن اصفهانی (درگذشت ۱۳۶۵ق)، سید ابوالقاسم خوبی (درگذشت ۱۴۱۳ق). پس از عمری تلاش در ۱۳۹۱ق درگذشت و در نجف به خاک سپرده شد.

او در سیره نبوی و ائمه (ع) و تاریخ اسلام و نیز در فقه، اصول و رجال تبحر کافی داشت او را در زمره علما و فقهای شیعه که برای احیای بقیع تلاش فراوان داشت، نام برده اند. نیز جزء اولین کسانی است که کتاب مستدل درباره بقیع نوشت. کتاب ثامن شوال او به روش تاریخی بقیع را معرفی کرده و تخریب بقیع را ضربه ای مهلک به مسلمانان دانسته است. نیز المقرر شبهات و دلایل وهابیون و احکام و فتاوی آنان مثل فتاوی ابن بلیهد در تخریب بقیع را به نحوی مستدل رد کرده است (الذریعه، ج ۱۷، ص ۲۷۱).

مأخذ

اعلام الشیعه، جعفر المهاجر، بیروت، دارالمورخ العربی، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۸۱۸؛ بقیع الغرقده، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۵۵؛

الذریعه، آقا بزرگ تهرانی، تهران، کتابخانه اسلامی، ج ۱۷، ص ۲۷۱؛ مرجع مجدد امام حکیم، صفاء الدین تبرائیان، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب، ۱۳۹۰، ص ۱۰۲.

عبدالسلام بن محمد مضرّی

عبدالسلام بن محمد مُضَرِّي، از شخصیت های مجاورنشین در سده ۷ق و مدفون در بقیع.

ابو محمد عبد السلام بن محمد بن مزروع ملقب به عقیف مُضَرِّي بَصَرِّي در سال ۶۲۵ق در شهر بصره متولد شد. تحصیلات ابتدایی را در همان جا گذراند. سپس به مدینه رفت و مجاور و ساکن مدینه شد. روایاتی از روایان بزرگ نقل کرده است. او چهل حج و زیارت پشت سر هم از مکه و مدینه انجام داد.

وی در سال ۶۹۹ق یا ۹۹۵ق در مدینه فوت کرد و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۳۵۸-۳۶۰.

عبدالصمد بن عبد الوهاب شافعی

عبدالصمد بن عبد الوهاب شافعی، از مشاهیر مدینه و مدفون در بقیع.

ابو الیمن ابن التاج ابن عساکر الدمشقی، عبد الصمد بن عبد الوهاب الشافعی در ۶۱۴ق متولد شد. او از جدش ابن قدامه و چندین محدث مشهور دیگر سماع داشته و نیز بزرگان و مشاهیری چون الرضی ابن خلیل از او روایت شنیده اند. ابو حیان او را ثقه، فاضل، عالم، صاحب دین و عبادت و دیگر محامد اخلاقی و شخصیتی دانسته است. مدتی مجاور خانه خدا شد و همزمان به عنوان شیخ حجاز منصوب شد. اما در ۷۳ سالگی به سال ۶۸۶ق در مدینه درگذشت و در بقیع پشت قبه عباس به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۳۶۰-۳۶۴.

ص: ۴۶۸

عبدالعزيز بن عبدالرحمن، معرفی شخصیت و فعالیت های عبدالعزیز در زمینه گسترش وهابیت و تخریب بقیع.

عبدالعزیز فرزند عبدالرحمن مشهور به ابن سعود در ۱۳۰۱ق / ۱۸۸۰م (زرکلی تاریخ تولد او را اینگونه نوشته است: ۱۲۹۳ق / ۱۸۷۶م) در ریاض زاده شد. پدرش، عبدالرحمن امیر منطقه نجد در عربستان مرکزی بود. در آن زمان، ریاض پایتخت نجد بود. جدش به نام سعود (۱۲۹۳-۱۳۷۳ق)، سرسلسله آل سعود است. اهمیت عبدالعزیز در چند نکته است. اولاً- او نخستین پادشاه عربستان سعودی و بنیان گذار «المملکه العربیه السعودیه» در سال ۱۹۳۲م است. دوم اینکه با تلاش های او، وهابیت به عنوان مذهب رسمی در عربستان سعودی عملاً مطرح شد و تمامی قوانین و فعالیت های حقوقی و فرهنگی این کشور براساس وهابیت پی ریزی شد. از اینرو او در تخریب اماکن و بقیع پیشین در بقیع و جاهای دیگر نقش اساسی داشت.

البته خاندان سعود از اواسط قرن ۱۸م/۱۲ق به ترویج و گسترش وهابیت و آرای بنیادگرایانه این فرقه مشغول بودند و زمینه ها برای اعمال قدرت و اجرای دولت وهابی عبدالعزیز مهیا شده بود.

پیش از آل سعود، خاندان رشیدی بر بخش های مهمی از شبه جزیره عربستان سلطه داشتند. دولت رشیدی در سال ۱۸۹۱م، ابن سعود را همراه با پدرش، به کویت تبعید کرد. ولی عبدالعزیز با سازمان دهی و حمایت از طوایف ساکن در عربستان مرکزی، آنان را به قیام ترغیب کرد. تا اینکه ابن سعود در ۱۹۰۲م / ۱۳۱۹ق، ریاض را تصرف و زمینه های تشکیل دولت سعودی - وهابی، به وجود آمد. ابن سعود تا ۱۹۱۴م بیشتر سرزمین های مرکزی و ساحلی خلیج فارس را تصرف کرد. در ۱۹۱۵م توسط انگلستان، به عنوان امیر احساء (عربستان شرقی) و نجد شناخته شد. سپس به سراغ حسین بن علی شریف مکه رفت و در جدال دو ساله با او، بالاخره در ۱۹۲۶ مناطق مختلف مکه، مدینه و جده را تا کرانه های دریای سرخ تصرف کرد و در ژانویه ۱۹۲۶ در مکه، پادشاهی خود بر حجاز و نجد را اعلام نمود. سرانجام با گسترش فعالیت های خود در سال های بعد، شالوده های حقوقی، بین المللی و داخلی دولت سعودی را استحکام بخشید و در ۱۹۳۲ دولت المملکه العربیه السعودیه را اعلام کرد.

اما سرزمین عربستان به دلیل فقدان منابع مالی و معادن شناخته شده، ضعیف و فقیر بود تا اینکه در سال ۱۹۳۸ نفت کشف شد و با صادرات نفت، دولت سعودی به یکی از قدرت های بزرگ منطقه ای تبدیل شد و توانسته در سطح جهان به تبلیغ وهابیت پردازد.

ابن سعود، ۴۳ پسر داشت که در بسط اقتدار دولت سعود بسیار مؤثر بودند. پس از مرگ ابن سعود در سال ۱۳۷۲ق / ۱۹۵۳م یکی از پسران او به نام ملک سعود پادشاه عربستان شد.

عبدالعزیز ابتدا ریاض را تصرف کرد؛ سپس احساء و قطیف دو مرکز شیعه نشین و سوق الجیشی و نفت خیز را تصرف و به منطقه تحت فرمان خود ضمیمه کرد. بعد از آن به حجاز لشکر کشید و حسین بن علی، شریف مکه را که از طرف عثمانی تعیین می شد، شکست داد و خود را به عنوان سلطان و شاه حجاز، نجد و احساء معرفی نمود. آنگاه با اتحاد سه امارت حجاز، نجد و احساء، کشور جدید و یکپارچه ای با عنوان المملکه العربیه السعودیه را اعلام نمود.

سپاه سعودی در ۱۹ جمادی الاولی ۱۳۴۴ به مقاومت ده ماهه مردم مدینه پایان دادند و پس از تصرف شهر، افراد زیادی را کشتند. نیز بر اساس فتوای شیخ محمد بن عبدالوهاب نجدی (۱۱۱۵-۱۲۰۶ق) مؤسس مذهب وهابی، ساخت عمارت بر روی قبور و بالا- آوردن مقبره بیش از چهار انگشت یعنی حدود ده سانتیمتر را حرام و نامشروع اعلام کرد. در مورد بقاع متبرکه، تبرک، توسل و زیارت آنها را نه تنها مکروه بلکه حرام دانست. تکریم اهل قبور و توسل به

ص: ۴۶۹

آنان را نوعی شرک و حرام اعلام کرد و بر اساس این فتاوی، بقیع را تخریب کرد. ساختمان‌هایی که به عنوان آرامگاه بر روی قبور ساخته بودند و طی چندین سده، فقیهان از مذاهب مختلف به صراحت یا به روش تقریر، مشروعیت آن را تأیید کرده بودند، همگی تخریب گردید؛ نیز تزئینات آنها اعم از فرش‌ها، طلاجات و جواهرات و تمامی هدایای مردمی به یغما رفت. مهم‌تر از جواهرات، اصل بناها و سازه‌های باستانی و تاریخی بود که اکثر آنها بدیل و همانندی در جهان اسلام نداشت و از میراث عظیم فرهنگی مسلمانان محسوب می‌شد.

با اینکه سیره رسول اکرم (ص) اینگونه بوده که گاه در یک ماه چندین بار به بقیع می‌رفته و به زیارت و تکریم قبور می‌شافته و به طلب مغفرت برای اموات مسلمانان می‌پرداخت، اما معلوم نیست چرا و بر اساس کدام سند و مدرک شرعی، ناگهان چنین معامله‌خشن و بی‌رحمانه‌ای با بقیع شد.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، دار العلم للملايين، ۱۹۸۶م، ج ۴، ص ۱۹-۲۱؛ حاضر العالم الاسلامی، استودارد، ترجمه حجاج نویهض، قاهره ۱۳۴۳ق؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱، ص ۶۸۴؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۱-۶؛ دائرهالمعارف شیع، ج ۳، ص ۳۸۳؛ شبه الجزیره فی عهد الملك عبدالعزيز، خیرالدین زرکلی، بیروت، بی تا، ج ۱، ص ۱۵۰-۱۵۲؛ الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، دار الساقی، ۲۰۱۰م، جم-؛ کشف الارتباب، سیدمحسن امین، تهران، ۱۳۴۷.

عبدالعزیز، نامه به فتحعلی شاه ← مسیر طالبی

عبدالغفار نجم الملك منجم باشی ← منجم باشی، عبدالغفار نجم الملك

عبدالغنی دهلوی

عبدالغنی دهلوی، فقیه و محدث در سده ۱۳ق و مدفون در بقیع.

عبدالغنی در سال ۱۲۳۵ق در دهلی هندوستان چشم به جهان گشود. همانجا به تحصیل پرداخت و به مدارج علمی و معنوی رسید. عضو «جماعه من العلماء» در شبه قاره شد. در منطقه خود با عناوین محدث، مجدد و فقیه خوانده می‌شد. سپس به حرمین شریفین مهاجرت کرد و در مدینه متوطن و ساکن شد و به تدریس، تألیف و تهذیب نفس مشغول شد. کتابهایی مثل حاشیه علی سنن ابن ماجه نوشت. بالاخره در ۱۲۹۶ق در مدینه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

معجم المؤلفین، عمر کحاله، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۲۵ق، ج ۵، ص ۲۷۴.

عبدالقادر الحسنی

عبدالقادر الحسنی، فقیه و قاضی حنابله و مدفون در بقیع.

محبی الدین ابوصالح عبدالقادر بن عبداللطیف بن محمد بن احمد الحسنی اصالتاً اهل فاس بود ولی خانواده او به مکه کوچ کرده و او در سال ۸۴۲ق در مکه به دنیا آمده بود.

پس از تحصیل علوم شرعی به مدارج عالی رسید. مهم ترین مقامات او، اداره امور قضای حنابله در مکه از سال ۸۶۳ق و نیز اداره قضای حنابله در مدینه از سال ۸۶۵ق و تدریس فقه و افتاء بوده است.

برای رسیدگی به امور قضایی در شهر مدینه، همیشه به این شهر می رفت، اما در سفری در ۸۹۸ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۵۳-۲۵۴؛ موسوعه طبقات الفقهاء، جعفر سبحانی، قم، مؤسسه امام الصادق، ۱۴۳۰ق، ج ۹، ص ۱۳۱.

عبدالقادر الشلبی

عبدالقادر الشلبی، شاعر و فقیه حنفی و مدفون در بقیع.

عبدالقادر بن توفیق الشلبی در طرابلس شام در سال ۱۲۹۵ق متولد شد. در همانجا به کسب معارف و علوم شرعی همت گمارد. در ۱۳۱۷ق به مدینه منوره مهاجرت کرد و به تدریس و کارهای علمی پرداخت. ریاست حنفی ها در مدینه را پذیرفت. نیز از طرف دولت عثمانی رئیس «جماعه التنقیب من الآثار» شد.

کتاب هایی چون دیوان شعر، الاجازات الفاخره، قصائد

ص: ۴۷۰

فی المدیح النبوی، رساله فی حکم استعمال الادویه الافریجیه علی القواعد المذاهب الاربعه تألیف و عرضه کرد. بالآخره در مدینه در گذشت و در بقیع دفن گردید.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۹۵، ج ۴، ص ۴۸.

عبدالقادر النقیب

عبدالقادر النقیب، فقیه حنفی از سده ۱۱ق و مدفون در بقیع.

زرکلی نامش را عبدالقادر بن یوسف النقیب الحلبی ضبط کرده و در ادامه می نویسد: گاه او را نقیب زاده نامیده اند. مشهور به ابن النقیب است. او در حلب چشم به جهان گشود و در همانجا به کسب معارف و علوم دینی پرداخت. تا اینکه به مقامات علمی قابل توجه رسید و فقیه حنفی ها شد. از سال ۱۰۶۰ق ساکن شهر مدینه شد. در همانجا در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. کتاب هایی مانند لسان الاحکام؛ معرفه الرمی بالسهام و شرح شواهد الرضی علی الکافیه از او به یادگار مانده است.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۹۵، ج ۴، ص ۴۸.

عبدالقادر بن عبد اللطیف حسینی فاسی

عبدالقادر بن عبد اللطیف حسینی فاسی، از مشاهیر سده ۹ق و مدفون در بقیع.

عبد القادر بن عبد اللطیف الاصغر المحیوی الحسینی الفاسی الاصل المکی الحنبلی، نیاکان او اصالتاً از مغرب و شهر فاس بودند و پدرش از مغرب به مکه آمده بود. پدرش در خردسالی او فوت کرد و چیزی هم برای بچه هایش برجا نگذاشته بود. لذا آنان روزگار را به سختی گذراندند.

او در مکه ادبیات، علوم حدیث و علوم قرآن را فرا گرفت و به سرعت مدارج علمی را طی کرد، اجازات علمی و روایی دریافت کرد و نقل روایت را آغاز نمود. مسئولین حرمین، او را به جای پدرش به عنوان امام جماعت حنابله در مسجد الحرام تعیین کردند. نیز مسئولیت قضای حنابله را در مکه بر عهده گرفت.

در فقه، کلام، اصول فقه، علوم قرآن به مدارج عالی و استادی رسید و شروع به تدریس کرد.

در مدارس مهم آن روز مثل مدرسه البنجالیه (که توسط اعظم شاه صاحب بنگاله هند در مکه و مدینه تأسیس شده بود)؛ مدرسه الاشرافیه (مدرسه ای که توسط سلطان اشرف تایتبای بعد از حریق مسجد نبوی در سال ۸۸۶ق تأسیس شده بود) تدریس می کرد.

در دهه آخر عمرش، هر سال به مدینه می رفت، چند ماه می ماند و به امور علمی و عبادی می پرداخت. نیز به تألیف کتاب مشغول بود، به طوری که چند عنوان کتاب از او باقی مانده است. وی در ۸۹۵ق در مدینه درگذشت و در بقیع در کنار مادرش و خواهرش به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۴۰۴-۴۱۰.

عبدالقدوس انصاری ← آثار المدینة المنوره

عبدالکریم بن عبدالمعز واسطی

عبدالکریم بن عبدالمعز واسطی، عارف و صوفی از سده ۸ق و مدفون در بقیع.

وی اهل عبادت، زهد و سیر و سلوک بود. از واسط یا شهر دیگر به مدینه آمده و هنگامی که وارد حرم نبوی از مسیر دار السلام شد، هیبت و معنویت آنجا، او را تحت تأثیر قرار داد و تصمیم گرفت در مدینه سکونت اختیار کند.

او را اهل علم و عمل، عارف، فقیر الی الله و تارک الدنیا خوانده اند.

او در مدینه مجاورت گزید و مشغول عبادت و تهجد گردید. محل سکونت او رباط دکاله (دکاله) بود. این خانقاه توسط مغربی هایی که به مدینه مهاجرت کرده بودند بدل رباط دکاله که در فاس مغرب بود، ساخته شده بود. اغلب اهالی مغرب و تونس و الجزایر که به مدینه می آمدند در این خانقاه سکونت می گزیدند. اینان را بربر می نامیدند.

او در ۷۳۵ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

ص: ۴۷۱

التحفة اللطيفة في تاريخ المدينة الشريفة، شمس الدين محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۴۱۴-۴۱۹.

عبدالکریم حائری یزدی

عبدالکریم حائری یزدی، از مراجع تقلید شیعه در سده ۱۴ق و تلاشگر در احیای بقیع.

عبدالکریم فرزند محمد جعفری (۱۲۷۶-۱۳۵۵ق / ۱۸۵۹-۱۹۳۶م) ملقب به حائری یزدی و مشهور به حاج شیخ الکریم، بنیان گذار حوزه علمیه قم است.

پدرش کشاورزی در روستای مهرجرد میبد یزد بود و عبدالکریم در همان روستا متولد شد. به رغم کمبودهای روستا، در کودکی به تحصیل روی آورد. مقدمات علوم را در اردکان از محضر مجدالعلماء اردکانی و بعضی دیگر فرا گرفت. آن گاه به شهر یزد عزیمت کرد و در مدرسه خان سکنی گزید و به حلقه تدریس حاج میرزا سید حسن وامق، و آقا سید یحیی کبیر مجتهد یزدی، پیوست. سپس برای ادامه تحصیل به عراق رفت، و در سامرا - که در آن موقع مرکز بزرگ علمی شیعه بود، اقامت گزید و در حوزه های درسی علما و مراجع بزرگی همچون آیت الله مجدد، میرزا محمد حسن شیرازی، صاحب فتوای تحریم تنباکو و میرزای دوم شیرازی و عده ای دیگر از استادان تلمذ کرد. تا اینکه به درجات عالی علم و فقاقت نایل گشت. پس از وفات میرزای بزرگ شیرازی، به نجف اشرف هجرت فرمود و محضر درس آخوند خراسانی، صاحب کفایه الاصول را نیز درک کرد و در زمان حیات آخوند خراسانی به کربلای معلای رفت و به تشکیل حوزه درسی و تربیت طلاب علوم دینی پرداخت، و تا سال ۱۳۳۲ق مقیم آن عتبه مقدسه بود، و از همین روی به «حائری» ملقب گردید. حائری یکی از نام های کربلا است که به دلیل گود بودن، زمین کربلا به این اسم نامیده شده است.

آیت الله حائری اوایل سال ۱۳۳۳ق به قصد زیارت حضرت امام رضا(ع) به ایران آمد، و همه جا با استقبال اهل علم مواجه بود، در اثنای این سفر به تقاضای بعضی از بزرگان اراک - سلطان آباد سابق - به این شهر کوچید، و حوزه علمیه ممتازی دایر ساخت، به طوری که جمعی از طلاب و فضیلهای شهرهای دیگر نیز رهسپار اراک شدند. تا آنکه در سال ۱۳۴۰ق هنگام مسافرت زیارتی به قم، با اصرار شدید علما و بزرگان این شهر - که مقام برجسته علمی و حسن تدبیر او را به خوبی شناخته بودند - در این شهر اقامت کرد و حوزه علمیه مهمی را در این دیار بنیان نهاد، که او را از آن پس «مؤسس - یا مجدد - حوزه علمیه قم» لقب دادند.

مرجعیت و ریاست حاج شیخ عبدالکریم، همزمان با روی کار آمدن دولت رضا خان و خاندان پهلوی بود. از اینرو باید در کمال متانت و بردباری، و پرهیز از جنجال های سیاسی به تقویت حوزه و آموزش و پرورش طلاب همت می گماشت.

آیت الله حائری در مقام مرجعیت اعلای شیعه، و بزرگترین شخصیت روحانی ایران، در نهایت زهد و سادگی و به دور از هر گونه تشریفات زندگی می کرد، او نسبت به صرف وجوهات شرعی در مخارج خانوادگی به شدت احتیاط داشت، تا آنجا که

پس از درگذشت او معلوم شد مبلغی بدهکار است. از ویژگی های حائری، اظهار علاقه شدید به ساحت مقدس ائمه اطهار(ع) به خصوص سالار شهیدان حسین بن علی(ع) بود.

از حائری، آثار علمی ارزشمندی نیز بر جای مانده است که منعکس کننده آرای فقهی و اصولی اوست. شاگردان بسیاری را نیز تربیت کرد که مهم ترین و نامدارترین آنها امام خمینی(ره) است. فرزند بزرگش شیخ مرتضی به مرجعیت رسید و فرزند دیگرش مهدی حائری از استادان بزرگ حوزه و دانشگاه بود. برخی دیگر از نوادگان او نیز از اساتید و نامداران اند.

همچنین به تأسیس و یا تجدید بنای چندین مؤسسه خیریه همت کرد، از یادگارهای او در این زمینه: سد روخانه قم که پس از جریان سیلی ویرانگر و خرابی بسیاری از منازل انجام گرفت، تأسیس بیمارستان سهامیه، تأسیس دارالایتام، تعمیر مدرسه فیضیه و دارالشفاء و تأسیس

ص: ۴۷۲

کتابخانه فیضیه است. و سرانجام در سن هفتاد و نه سالگی زندگی را بدرود گفت. . پس از تشییع مفصلی که در شرایط سخت آن روزگار بی نظیر بود، در جوار مرقد حضرت معصومه (س) در مسجد بالاسر به خاک سپرده شد (دائرةالمعارف تشیع، ج ۶، ص ۴۴-۴۵).

یکی از اقدامات آیت الله حائری تلاش برای احیای بقیع بود. وقتی خبر تخریب بقیع و انهدام بقعه های ائمه (ع) بقیع را شنید، به شدت گریه کرد و درسش را تعطیل نمود. معمولاً تعطیلی درس مراجع به ندرت و در اعتراض به یک حادثه مهم رخ می دهد. بازاریان قم هم تبعیت کردند و بازار را تعطیل نمودند و همراه با مردم در تظاهرات و تجمعاتی جهت اعتراض به اقدامات دولت سعودی و اعلام محکومیت و انزجار نسبت به آن شرکت کردند (بقیع الغرقد، ص ۵۴).

مأخذ

آینه دانشوران، سید علیرضا ریحان یزدی، به کوشش ناصری باقری بیدهندی، قم، کتابخانه مرعی، ۱۳۷۲، ص ۲۱-۹۰؛ اعلام الشیعه، جعفر المهاجر، بیروت، دارالمورخ العربی، ۲۰۱۰م/۱۴۳۱ق، ج ۲، ص ۸۳۹-۸۴۰؛ بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ دائرةالمعارف تشیع، مقاله حائری یزدی تألیف سید مهدی حائری، ج ۶، ص ۴۴-۴۵؛ مجله نور علم، ش ۱۱، ص ۱۰۵؛ مکارم الآثار، معلم حبیب آبادی، اصفهان، نشاط، ۱۳۶۴، ج ۶، ص ۲۱۱۸-۲۱۲۰.

عبد اللطیف بن محمد

عبد اللطیف بن محمد، از شخصیت های سده ۹ق و مدفون در بقیع.

السراج ابن ابی السرور، عبد اللطیف بن محمد بن عبد الرحمن الحسینی الفاسی المکی المالکی، تبارش اصالتاً از فاس مغرب می باشند. او در ۸۰۳ق در مکه متولد شد. در مراکز علمی مکه علوم شرعی متداول آن زمان را فرا گرفت و به درجه سماع حدیث نایل شد. با اجازه بزرگان حدیث به فعالیت در این زمینه پرداخت.

از ۸۴۲ق امامت جماعت و جمعه مالکی های ساکن مکه یا زایران را پذیرفت. نیز چندین سال مسئول حمل زائران از مصر، تونس، یمن، شام و غیره به حرمین بود و مدیریت کاروان های حجاج را بر عهده داشت. بالاخره پس از یک عمر تلاش در سال ۸۶۴ق در مدینه درگذشت و پس از نماز خواندن بر او در روضه نبوی، در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۴۲۹-۴۳۱.

عبدالمجید بن علی المنالی ← مرادی، عبدالمجید بن علی المنالی

عبد الوهاب بن هبه الله

عبدالوهاب بن هبه الله، مدفون در بقیع.

ابوالفرج عبدالوهاب بن هبه الله بن السیبی به شغل تعلیم و تربیت فرزندان بزرگان و نیز قضاوت مشغول بود. بر اساس یک سند، خلیفه در محرم سال ۵۰۴ق، فرزندش را به منظور تربیت و تأدیب به او می سپارد. او ساکن و مقیم بغداد بود. و به هنگام برگشت از مکه و در راه مدینه بیمار و به رحمت الهی پیوست. جسد او را به مدینه حمل کرده و در بقیع به خاک سپردند.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۶۰.

عبدالهادی الصقلی

عبدالهادی الصقلی، قاضی، مؤلف و مدفون در بقیع.

ابوالتقی عبدالهادی بن احمد الحسینی الصقلی، در شهر فاس به قضاوت مشغول بود و سال ها متولی امور قضایی در این شهر بود. او در مذهب مالکی تألیفاتی دارد. از جمله کتابی درباره مشاهیر مالکی و شمال آفریقا تألیف کرد.

صقلی در سال ۱۳۱۱ق به سفر حج عزیمت کرد. پس از برگشت از مکه، در مدینه بیمار شد و به رحمت الهی پیوست و در بقیع دفن شد.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۹۵، ج ۴، ص ۱۷۲.

ص: ۴۷۳

عبداللہ بن عدی قرشی نوفلی

عبداللہ بن عدی قرشی نوفلی، از اهالی مدینہ در سده یکم قمری و مدفون در بقیع.

نام کامل او را اینگونه ثبت کرده اند: عبیدالله بن عدی الاکبر بن الخیار بن عدی بن نوفل القرشی النوفلی. از فقهای قریش و از توابع تابعین مدینہ و اهل مدینہ بود. وی نوه دختری عثمان بن عفان بوده و او را ثقہ و بهترین تابعین دانسته اند. در زمان رسول خدا متولد شد.

او در زمان خلافت ولید بن عبد الملک در سال ۹۵ق در مدینہ در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفہ فی تاریخ المدینہ الشریفہ، شمس الدین محمد سخاوی، مدینہ، مرکز بحوث و دراسات المدینہ المنورہ، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۵۰۶-۵۰۷.

عبداللہ بن محمد باقر

عبداللہ بن محمد باقر، فرزند امام پنجم شیعیان و مدفون در بقیع.

عبداللہ چهارمین فرزند از هفت فرزند امام باقر(ع) است. مادرش خدیجہ بنت زین العابدین(ع) است. یعنی هم از جانب پدر و هم از طرف مادر به مقام امامت متصل بود. خودش هم شخصیتی مشہور، معتبر و ثقہ در میان مردم بود.

عبداللہ با عمه ابو جعفر منصور خلیفہ عباسی ازدواج کرد. برخی نوشته اند صاحب فرزند نشد ولی در برخی منابع از فاطمہ و ام حسن به عنوان دو فرزند او یاد شده است. او در حیات پدرش بر اثر بیماری در شهر مدینہ در گذشت و در قبرستان بقیع به خاک سپرد شد. هم اکنون جای مزار او به دقت معلوم نیست.

مأخذ

بغیہ الحائر فی احوال اولاد الامام الباقر(ع)، حسین حسینی زرباطی، قم، کتابخانہ آیت اللہ مرعشی، ۱۳۹۲، ص ۱۵۵-۱۵۶؛ فرزندان چهارده معصوم(ع)، حسن جلالی عزیزیان، قم، ۱۳۸۲، ص ۱۰۳؛ منتهی الآمال، عباس قمی، به کوشش ناصر باقری بیدہندی، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۱۳۲۹.

عبد عمرو بن عوف ← عبدالرحمان بن عوف

عثمان بن عفان از دیدگاه بورتن

عثمان بن عفان از دیدگاه بورتن، گزارش او از وفات و ماجراهای مرتبط به دفن عثمان.

سر ریچارد فرانسیس بورتن جهانگرد انگلیسی در ۱۸۵۳م عزم سفر مکه و مدینه نمود. او به نام عبدالله ملبس به لباس عربی و افغانی شد و خود را به عنوان مسلمان معرفی کرد. سپس مشاهدات و خاطراتش را در سفرنامه ای با مشخصات زیر منتشر کرد. این کتاب به عنوان یک اثر مرجع در تحقیقات پژوهشگران مؤثر بوده است:

Burton, Richard F, Personal Narrative of a poligrim Al madinah and meccah, Edited by
his wife Isabel Burton, London, ۱۸۵۶

او درباره بسیاری از مسائل و شخصیت ها اظهار نظر کرده است. درباره عثمان بن عفان می نویسد: باریکه راهی در ضلع غربی بقیع به سمت مشرق هست که زائران را به مزار عثمان می رساند. بر قبر او ساختمانی ساده قرار داشت. بورتن درباره تاریخ ساخت این بنا اظهار نظر نکرده است.

بورتن ادامه می دهد، پس از قتل خلیفه سوم عثمان، دوستان او از بنی امیه تلاش کردند جسد او را در کنار رسول خدا دفن کنند، اما انقلابیون مصری مانع شدند. حتی ام حبیبه همسر رسول خدا(ص) و دختر ابوسفیان هم مخالف دفن او در کنار پیامبر بود. از اینرو جنازه را شبانه به بقیع آوردند، لیکن در اینجا هم مردم مانع دفن او شدند. از اینرو جنازه را شبانه به باغی در بیرون و در سمت مشرق بقیع برده و در آنجا دفن کردند. نام این باغ، حش کوب یا حصن کوب بود. گویا حصن نام عربی و حش نام عبری و یهودی آن است. بعدها با توسعه عمدی بقیع، از سوی بنی امیه این باغ جزء بقیع شد.

بورتن می گوید وقتی به قبر عثمان رسیدیم دعا و فاتحه خواندیم و خادم آنجا را با دادن ده قروش راضی کردیم.

مأخذ

مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، جعفر الخلیلی، ترجمه محمد رضا فرهنگ، ص ۱۲۴ و ۱۴۳؛ موسوعه العتبات المقدسه، جعفر الخلیلی، بیروت، الاعلمی، ۱۴۰۷ق/ ۱۹۸۷م، ج ۳، ص ۲۸۱.

ص: ۴۷۴

عثمان بن مظعون، نخستین مهاجر دفن شده در بقیع.

عثمان بن مظعون (درگذشت ۲ق/ ۶۲۴ م یا ۳ق) صحابی و برادر رضاعی محمد بن عبدالله (ص) بود در بقیع دفن شد. نام کامل او را عثمان بن مظعون بن حبيب بن وهب الجمحی، مکنی به ابوالسائب از صحابه رسول اکرم (ص) بود. او را از حکیمان عرب در دوره جاهلیت دانسته اند. پس از سیزده نفر که اسلام آورده بودند، اسلام آورد. گرایش به گوشه گیری، زهد و دوری از جامعه و رهبانیت داشت. در این هنگام پیامبر (ص) به دیدار او رفت و او را از رهبانیت و تصوف منع کرد و به او گفت ترک دنیا و رهبانیت در اسلام نیست بلکه اسلام دینی آسان (سمحه) و خنیف است. پس از مرگ، رسول اکرم (ص) او را به بقیع برد، رو به قبله نمود و به خاک سپرد. او نخستین مهاجری است که در مدینه از دنیا رفت و در بقیع دفن شد.

پس از دفن، رسول خدا علامتی به نام مهراس در کنار او نهاد و فرمود: لاجعلنک للمتقین اماماً. یعنی این قبر شاخص است و مردم مردگان خود را در کنار او دفن کنند. ولی در دوره معاویه، مروان بن

حکم والی مدینه، مهراس را بر سر قبر عثمان بن عفان برد تا مردم اموات خود را در کنار او دفن کنند.

او به امر پیامبر اکرم (ص) به حبشه مهاجرت کرد. در کتب شیعه و سنی، روایات فراوانی از او نقل شده است.

مأخذ

اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین سلامه، مدینه، مؤسسه بحوث و دراسات، ۲۰۰۳م، ص ۲۰۸؛ الاصابه فی تمییز الصحابه، ابن حجر عسقلانی، قاهره، ۱۳۲۳ق؛ الاعلام، خیرالدین زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶م، ج ۴، ص ۲۱۴؛ حلیه الاولیاء، ج ۱، ص ۱۰۲؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۲۶۶.

عثمان بن عفان

عثمان بن عفان، خلیفه سوم پس از رحلت پیامبر (ص) و مدفون در بقیع.

عثمان بن عفان سومین خلیفه از خلفای راشدین (حکومت ۲۳-۳۵ق)، صحابی مشهور بود. عثمان در زمره کسانی بود که در سال های نخست به دعوت ابوبکر، اسلام آورد. برخی مسلمان شدن او را به سبب ازدواج وی با رقیه دختر رسول خدا دانسته اند. وی تاجری ثروتمند از خاندان بنی امیه و از اشراف مکه بود. پس از رقیه، با ام کلثوم، دختر دیگر رسول خدا که هر دو از خدیجه بودند، ازدواج کرد و از این جهت به ذوالنورین (صاحب دو نور) ملقب شد. چندی از ازدواج با آنها نگذشته بود که رقیه و ام کلثوم درگذشتند. عثمان از جمله کسانی بود که به حبشه هجرت کرد، اما اندکی پس از هجرت به مکه بازگشت و سپس به مدینه رفت. به سبب بیماری همسرش رقیه در جنگ بدر شرکت نداشت و در جنگ احد نیز در شمار فراریان بود. به طور کلی عثمان در زمان پیامبر اسلام (ص) و در جنگ ها نقش عمده ای نداشت و جز در صلح حدیبیه که به عنوان پیک نزد مشرکان رفته بود و برخی کمک های مالی، نامی از او در تاریخ دیده نمی شود. وی در حکومت ابوبکر از اشخاص نزدیک

به خلیفه بود و کاتب وی به شمار می رفت. در دوره عمر بن خطاب نیز نفوذ داشت و نماینده و سخنگوی بنی امیه بود. بعد از قتل عمر بن خطاب، عثمان از بین شورای شش نفره ای که عمر تشکیل داده بود، با قبول شرط عبدالرحمان بن عوف مبنی بر عمل به کتاب خدا، سنت پیامبر و سنت شیخین (ابوبکر و عمر) به خلافت برگزیده شد؛ چرا که حضرت علی (ع) کتاب خدا و سنت پیامبر و اجتهاد خویش را کافی شمرده و شرط عمل به سنت شیخین را نپذیرفته بود. در خلافت عثمان سرزمین های بسیاری از جمله قفقاز، خراسان، کرمان، قیرس و بخش هایی از شمال افریقا فتح شد. در روم و ایران نیز فتوحات مسلمانان ادامه یافت و یزدگرد سوم در حدود مرو به قتل رسید. بر اثر این فتوحات، ثروت ها و غنایم بسیاری به مرکز خلافت سرازیر شد. اما تقسیم ناعادلانه غنایم، در کنار بدعت های دینی، واگذاری فرمانداری شهرها به خاندان بنی امیه، بذل و بخشش های بی حساب عثمان به اعضای خاندان اموی و آزار بعضی از اصحاب بزرگ رسول خدا مانند ابوذر، عبدالله بن مسعود و عمار یاسر، از جمله عواملی بود که در بروز شورش علیه او نقش مؤثری

داشت. او در دوره خلافتش، خویشاوندان خود از بنی امیه و نیز کسانی که مطرودین از سوی رسول خدا بودند را در مناصب مهمی گمارد؛ از جمله مروان بن حکم را بر امور مسلط کرد. بدین سبب، بسیاری از بزرگان صحابه چون طلحه، زبیر، عمار یاسر، عبدالرحمان بن عوف و به ویژه عایشه به شکلی تند و علنی با او مخالفت کردند. رفته رفته اعتراض ها بالا گرفت و اهل بصره، کوفه و مصر علیه وی شوریدند و اصرار به عزل و استعفای او داشتند و چون مقاومت کرد درصدد قتل او برآمدند. ابتدا حضرت علی شورشیان را متفرق کرد و مقرر شد که از آن پس عثمان در کارها با صحابه مشورت، و بنی امیه را از خود دور کند. اما این پیمان شکست و حتی مخالفان و شورشیان آزار و اذیت شدند. این بار، شورشیان از خلیفه خواستند که از خلافت کنار رود، و چون او نپذیرفت به مدینه رفتند، خانه اش را محاصره کردند و پس از چند روز عده ای از شورشیان او را به قتل رساندند. مخالفان حضرت علی (ع)، از جمله طلحه و زبیر و عایشه، که خود در دشمنی با عثمان اصرار داشتند، قتل عثمان را دستاویزی برای جنگ با علی قرار دادند که به جنگ جمل انجامید. در خلافت عثمان، کار جمع آوری قرآن که در اواخر دوره پیامبر (ص) و ابوبکر انجام شده بود، به رسمیت و همشکل سازی رسید و به شکل کنونی آن ترتیب و تکثیر یافت.

عثمان در سال ۳۵ قمری در گذشت و در روضه ای در خارج از بقیع دفن شد ولی با توسعه بقیع، این روضه جزئی از بقیع شد. گزارش دیگر درباره محل دفن عثمان اینست که یهودیان قبل از اسلام، اموات خود را محلی به نام حش کوب که چسبیده به بقیع بود دفن می کردند. پس از مخالفت عده ای از مسلمانان جهت دفن عثمان در کنار قبر حضرت محمد (ص) او را در حش کوب دفن کردند.

مأخذ

اندیشه صادق، بهار ۱۳۸۰، ص ۱۳۶؛ البقیع قضیه کل مسلم، لجنه احیاء ذکری البقیع، لندن، بی تا، ص ۵-۶؛ تاریخ تکاملی اسلام، جلال الدین فارسی، بی جا، ۱۳۵۶، ج ۱-؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۲۶۵؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۱۹۹۶م، ج ۳، ص ۳۰-۴۴.

العدوی، سالم ← سالم بن عبدالله

الْعُرَیَان، ابراهیم الرومی

الْعُرَیَان، ابراهیم الرومی، صوفی مجاور حرم نبوی و مدفون در بقیع.

او

اصالتاً از روم بود ولی به مدینه آمد و بیش از پنجاه سال در مدینه مجاورت گزید و در مدرسه شیرازیه مجرد سکونت داشت. چون در تابستان و زمستان عریان بود، در بین مردم مشهور به عریان بود. همیشه بر سر کلاه پشمی داشت. در رفتار و رویه اش گرایش صوفیانه داشت.

آثار عمرانی و خوبی در مدینه بر جای گذاشت و در بین مردم به اخلاق نیکو و معاشرت مطلوب معروف بود. مدرسه ای را

که ساکن آن بود، تعمیر کرد. درخت نخل در آن کاشت و وقف کرد. او مدرسه را محل تجمع نیکوکاران، اخیار و صالحان کرده بود.

او در سال ۷۳ق در مدینه در گذشت و در بقیع دفن شد.

مأخذ

التحفة اللطيفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۲۷۹-۲۸۱.

العزّ الأسوانی

العزّ الأسوانی، از علمای مدینه و مدفون در بقیع.

الحسن بن علی بن سید الكلّ مشهور به العزّ الأسوانی از علمای مشفق مدینه بود. او را کثیر الصدقه، عابد و سالک و زاهد دانسته اند. او سال ها مجاور حرم نبوی در مدینه بود. پس از وفات در شرق قبه ابراهیم پسر رسول خدا در بقیع دفن شد. همچنین برادرش به نام زبیر در همانجا دفن شده است.

مأخذ

التحفة اللطيفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۳۰۹-۳۱۲.

عزاداری در بقیع

عزاداری در بقیع، اجرای سنت عزاداری در این قبرستان.

شیعیان در شهرهایی مثل قم، نجف و کربلا در ایام سوگواری، از قدیم دسته های عزادار سینه زنی را به آرامگاههای مقدس هدایت می کردند. اما شیعیان

ص: ۴۷۶

مدینه دسته های عزاداری را به سوی بقیع حرکت می دادند. بزرگان شیعه در جلوی دستجات حرکت می کردند. اشراف و سادات مدینه هم در این دستجات حضور فعال داشتند.

بنابراین بقیع در روزهای تاسوعا و عاشورا و دیگر ایام مهم اینچنین محل تجمع دستجات عزاداری و عزاداران مدینه بود.

مأخذ

جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه و ضمیمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۱۲۷-۱۲۸.

عزاداری در دوره هاشمیان

عزاداری در دوره هاشمیان، وضعیت آزادی مذهبی و برپایی مراسم در بقیع در این دوره.

خاندان هاشمیه یا هاشمیان که از خاندانهای حکومتگر حجاز و از سادات بودند، در ۱۹۴۸م کشور اردن تماماً به دست آنها افتاد و به نام المملکه الاردنیه الهاشمیه نام گذاری شد. سلطان حسین هاشمی و پس از او پسرش امیر عبدالله امیر و والی مدینه را تعیین می کرد و او زیر نفوذ هاشمی ها فعالیت می کرد.

امیر عبدالله پسر سلطان حسین در ۱۲۹۹ش از مدینه بازدید داشت. این شهر را برای او با طاق نصرت ها و انواع چراغانی ها پوشش داده بودند. با خط درشت او را به عنوان خلیفه رسول خدا معرفی کرده بودند (خاطرات سفر مکه، ص ۱۴۰). در آن زمان فردی به نام شریف الشخاص احمد بن منصور از طرف دولت هاشمیه به عنوان امیر مدینه و فردی دیگر به نام قائم مقام حاکم مدینه بود (همان، ص ۱۳۰-۱۳۱).

زوار به ویژه شیعیان و ایرانیان هر مشکلی در زیارت بقیع و دیگر بقعه ها داشتند به سراغ امیر یا حاکم می رفتند و آنان هم معمولاً به شکایات ترتیب اثر می دادند. گاه مأمورین با زائران برخوردی مطلوب نداشتند. سید احمد هدایتی در سفرنامه اش می نویسد بیست و دوم محرم ۱۲۹۹ق وقتی زائران در بقیع مشغول عزاداری بودند، نزدیک غروب خادمین خواستند مردم را به زور بیرون کنند و بین آنها مشاجره و منازعه رخ داد. زوار نزد قائم مقام رفتند و از سوء رفتار مأمورین شکایت کردند (ص ۱۳۴-۱۳۵). فردا شب اعلام شد درهای بقیع تا وقتی زائر در بقیع باشد باز است. نیز مأمورین و پلیس با چراغ های زنبوری بقیع و راه های تردد مردم را روشن کرده و تا نیمه شب امنیت مردم را پاسداری کردند. مردم هم تا ساعت ۴ صبح در بقیع به عزاداری و روضه خوانی مشغول بودند (ص ۱۳۷).

مردم در بقیع انواع زیارت نامه ها و انواع شیوه های عزاداری اعم از فردی و جمعی و نیز برپایی مجالس روضه عمومی داشتند و آزادانه این مراسم را اجرا می کردند و کسی به آنها کاری نداشت. گزارش عزاداری و روضه خوانی زوار در بقیع را مرحوم احمد هدایتی به تفصیل در سفرنامه خودش آورده است.

مقامات ارشد شهر یعنی امیر مدینه و حاکم مدینه هم در بقیع در عزاداری شیعیان شرکت می کردند. هدایتی از قول قائم مقام (حاکم مدینه) نقل می کند که شب گذشته در عزاداری بقیع بوده و مستفیض شده است. خانه حاکم که باغچه ای مصفا بوده

در ایام محرم با شرکت اهل سنت و شیعیان و نیز حضور شریف اشخاص امیر مدینه، شب‌ها عزاداری و مجلس وعظ و روضه خوانی بوده است (ص ۱۳۸). هدایتی درباره این مجالس می‌نویسد: قائم مقام و پسرهایش و امیرمدینه با نهایت خوش رویی و تواضع از واردین پذیرایی می‌کردند (همان). روضه خوان‌ها از عجم و عرب بودند. حتی برنامه سینه زنی هم بود. شیخ عباسعلی خراسانی آخرین واعظ و سخنران این مجلس بوده و درباره فضایل ائمه (ع)، مظلومیت ائمه (ع) و لزوم وحدت مسلمانان سخن می‌گفت ولی مهارت خاصی داشت و هر دو گروه شیعه و سنی را راضی نگه می‌داشت (همان، ص ۱۳۹). آقای هدایتی اینگونه اقدامات را ظاهرسازی و برای جلب زائران شیعه و ایرانیان می‌داند.

البته چندسال بعد هرگونه روضه خوانی و زیارت و زیارت نامه خواندن توسط وهابیون آل سعود بکلی ممنوع شد.

خاطرات سفر مکه، احمد هدایتی و محمد علی هدایتی، تهران، چاپخانه حیدری، ۱۳۴۳، ص ۱۲۸-۱۴۷.

عزای عمومی

عزای عمومی، اعلام عزای و انزجار اجتماعی در ایران پس تخریب بقیع.

با سیطره آل سعود بر نجد و حجاز و ائتلاف آنان با رهبران وهابیت، اقدامات شدید در تخریب آثار به ویژه بقیع در ۱۳۰۴ش / ۱۳۴۲ق اوج گرفت و حتی گلوله باران شهر مدینه و تعرض به مسجدالنبی هم صورت گرفت. مردم مسلمان در نقاط مختلف جهان اعتراض هایی را به اینگونه حرکات شروع کردند؛ نیز در ایران علاوه بر عالمان و مراجع شیعه، دولت ایران و رضاخان، به عنوان رئیس الوزراء و رئیس کل قوا بخش نامه ای صادر کرد و اقدامات آل سعود را محکوم کرد. در همین بخش نامه، اعلام عزای عمومی برای یک روز در سراسر ایران شد. از اینرو روز شانزدهم صفر ۱۳۴۳ تعطیل شد، دستجات عزاداری در تهران به راه افتاد و با تجمع در مساجد و حسینیه ها و تکایای بزرگ جمع شدند. علمای تهران هم در همان روز در مسجد سلطانی تهران جمع شدند.

اجتماع مردم در مسجد سلطانی و در دروازه دولت چشمگیر بود، خطبا و ناطقین سخنرانی های مهیج داشتند و اقدامات آل سعود را محکوم کردند.

برخی از پژوهشگران منتقد رژیم پهلوی در ایران معتقدند، رضاشاه هیچ اقدام مناسبی در این مورد نداشت. (سیدعلی موجانی، ص ۲۸) و عامل عزای عمومی را مرحوم سید حسن مدرس دانسته و جریان را اینگونه گزارش داده اند: مدرس با اعلام عزای عمومی در شب ۱۶ صفر / ۱۵ شهریور از مردم خواست تا در اجتماعاتی که به همین منظور تشکیل می شود شرکت کنند. به همین مناسبت در ساعت ۹ صبح آن روز مجلسی در مسجد شاه (امام کنونی) بازار تهران تشکیل شد (مقاله موجانی، ص ۲۷-۲۸).

«مدرس و کمیسیون دفاع حرمین شریفین»، سیدعلی موجانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال ۲، ش ۹، ۱۳۷۵ش، ص ۲۶-۲۸؛ مکتب اسلام، سال ۴۰، ش ۳، ص ۴۹-۵۰.

عسقلان ← آرامستان عسقلان

عشیه پنج شنبه

عشیه پنج شنبه، رویه رسول خدا(ص) در رفتن به بقیع در این زمان.

رسول خدا(ص) در هر فرصتی که برایشان پیش می آید به بقیع می رفت. نیز عادت داشت هر پنجشنبه به هنگام عشاء (عشیه)

به قبرستان بقیع می رفت و به دعا و نیایش می پرداخت. هر چند دهخدا عشیه را شبانگاه و شب معنا کرد. ولی معنای درست آن اول شب یا همان زمانی که در فرهنگ ایرانی به مغرب معروف است، می باشد (لغت نامه، واژه عشیه). در روایات فقط واژه عشیه کنار پنجشنبه (خمیس) آمده است:

صفوان الجمال از امام صادق(ع) روایت کرد: کان رسول الله(ص) یخرج فی ملاً من الناس من اصحاب کلّ عشیه خمیس الی بقیع المدینین (تفصیل وسائل الشیعه، ج ۳، ص ۲۲۴).

یعنی رسول خدا(ص) در میان انبوه جمعیت از اصحاب هر اول شب پنجشنبه به بقیع می رفت. در ادامه حدیث آمده: حضرت می فرمود:

السلام

علیکم یا اهل الدیار ثلاثاً رحمکم الله ثلاثاً (همان)

درود بر شما ای اهل این سرزمین (سه بار) و خداوند بر شما رحمت کند (سه بار). این روایت در بسیاری از منابع روایی مهم مثل کامل الزیارات (ص ۵۲۹)؛ بحار الانوار (ج ۹۹، ص ۲۹۶)؛ مستند الشیعه (ج ۳، ص ۳۲۰) آمده است.

فقها بر اساس این روایت، استحباب زیارت قبور در روز پنجشنبه را مطرح کرده اند (همان، ص ۲۲۳-۲۲۴)؛ جواهر الکلام، ج ۴، ص ۳۲۱).

مأخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق،

ص: ۴۷۸

ص ۶۷؛ تفصیل وسائل الشیعه، محمد بن الحسن الحر العاملی، قم، مؤسسه آل البیت، ۱۴۱۶ق؛ جواهر الکلام، محمدحسن نجفی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۵.

عصمت السلطنه

عصمت السلطنه، از شخصیت های قاجاری و نویسنده گزارش سفر به مکه و مدینه و بقیع.

حاجیه مهرماه خانم عصمت السلطنه دختر فرهاد میرزا در ۱۲۹۷ق عازم حرمین شریفین شد. پدرش فرهاد میرزا معتمد الدوله (۱۲۳۳-۱۳۱۵ق) فرزند عباس میرزا بود. فرهاد میرزا از کارگزاران و مشاهیر دولت قاجاری است. مادر عصمت السلطنه، جهان آرا خانم (درگذشت ۱۳۰۱ق) دختر شاهزاده محمدعلی میرزای دولتشاه بود.

عصمت السلطنه سه بار ازدواج کرد. بار اول با میرزا محمد قوام الدوله آشتیانی ازدواج کرد. او در ۱۲۹۰م درگذشت و در قم دفن شد. بار دوم با میرزا موسی وزیر لشکر پسر میرزا هادی آشتیانی ازدواج کرد او هم در ۱۲۹۸ق یعنی وقتی همسرش در سفر حج بود درگذشت. شوهر سوم او میرزا عبدالوهاب خان آسف الدوله بود. او در ۱۳۰۴ق در تهران درگذشت. او به دلیل داشتن پدر و شوهرهای صاحب منصبش نفوذ و اعتبار خاص داشت. و بر اثر ارتباطات با شخصیت ها، از فرهیختگی و دانش ویژه برخوردار شده بود، به طوری که در زمره معدود زنانی است که سفرنامه مکه نوشت.

عصمت السلطنه در ۱۲۹۷ق عازم مکه شد و از ابتدای سفر، گزارش سفرش را روزانه نوشت. مشکلات در راه، عجایب و دیدنی های در بین راه و بعداً از مکه و مدینه را گاه به تفصیل و گاه به اجمال نوشته است. وی نام سفرنامه اش را سفرنامه مکه گذاشته است.

او ابتدا به عتبات عراق رفته، سپس از راه معروف به جبل به مکه و مدینه می رود. در بازگشت هم به جده و باکشتی به شهر بوشهر، آنگاه به شیراز و تهران می رود. در جاهای مختلف به نقد فرهنگ عمومی و رفتار اجتماعی ایرانیان پرداخته است. البته سخت گیری و مشکلاتی که اهالی مکه و مدینه برای کاروان ها به ویژه شیعیان ایجاد می نمایند، را به تفصیل گزارش کرده است. حتی مراسم شور و شادی بسیاری از مردم مدینه در شب عاشورا و دف زدن و هلله و شادی آنان در شب شهادت امام سوم شیعیان را گزارش کرده است.

بخشی از سفرنامه درباره بقیع است و درباره «بیت الاحزان» اطلاعات سودمندی داده است.

این سفرنامه یک نسخه دارد که در کتابخانه مجلس شورا نگهداری می شود. آن را رسول جعفریان آماده چاپ نمود و در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری منتشر کرد.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۳۳۵-۳۳۹.

عُقْبَةُ بِنِ عَمْرٍو، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابومسعود عقبه بن عمرو البدری از انصار و اهل یترب بود. به همین دلیل ملقب به انصاری شده است. اما راجع به لقب بدری برخی معتقدند اساساً او در غزوه بدر حضور نداشت ولی بسیاری از مورخین، حضور او را تأیید کرده و آن را دلیل نامیدن او به البدری دانسته اند.

او در عقبه، غزوه احد و بسیاری از حوادث مهم دوره رسالت همراه پیامبر حضور داشت. در دوره خلافت معاویه و در سال ۴۱ یا ۴۲ق در مدینه از دنیا رفت و پس از مراسم در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۴.

عُقْبَةُ بِنِ مَسْعُودٍ، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابوعبدالله عُقبَةُ بِنِ مَسْعُودِ الهذلی از کسانی است که در مکه اسلام را پذیرفتند و به همین دلیل او را مسلمان قدیمی لقب داده اند. همراه با گروهی از مسلمانان مکه به حبشه هجرت کرد. سپس به مدینه مهاجرت نمود. در غزوه احد و بسیاری از غزوات همراه رسول الله (ص) مشارکت داشت.

او در خلافت عمر بن خطاب، چشم از جهان فرو بست،

ص: ۴۷۹

خلیفه بر او نماز خواند و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۴.

عقیل بن ابی طالب

عقیل بن ابی طالب، برادر حضرت علی(ع) و مدفون در بقیع.

عقیل فرزند ابوطالب و برادر حضرت علی(ع) بود. دومین فرزند خانواده بود که در سال ۵۹۰ میلادی در مکه به دنیا آمد. پدرش ابوطالب از شخصیت های نام آور و بزرگ تاریخ اسلام و مادرش فاطمه بنت اسد است. و سه برادر تنی عقیل عبارت اند از: طالب، جعفر و علی(ع) که «أُمَّهُم جَمِيعاً فَاطِمَةُ بِنْتُ أَسَدٍ» هریک از این برادران، ده سال از دیگری کوچکتر است.

عقیل، دارای سیزده پسر و هفت دختر بود که بزرگترینش یزید نام داشت و از همین رو، وی را ابویزید خوانده اند.

عقیل

خانه ای در بقیع یا به نظر برخی بین بقیع و مسجد النبی(ص) داشته که به دار عقیل معروف بوده است. هنگامی که از دنیا رفت او را در همان خانه مدفون ساختند. بعدها بیشتر بنی هاشم نیز کنار او در همین خانه به خاک سپرده شدند. موقعیت آن در سمت چپ قبور همسران رسول الله(ص) بوده و کنار آن عبدالله بن جعفر طیار و سفیان بن حارث نیز مدفون اند. بر قبر آنان یک بقعه و گنبد قرار داشته است. البته احتمال داده اند عقیل در شام مدفون شده باشد، چون در سال های آخر عمر در شام می زیست.

اخلاقیات، شخصیت و خدمات اجتماعی: عباس بن عبدالمطلب با اینکه پیش از جنگ بدر مسلمان شد لیکن به فرمان پیامبر(ص) برای انتقال اخبار مکه به آن حضرت، در مکه ماند و قریش در ماجرای جنگ بدر او و عقیل و چند تن دیگر را به اجبار به بدر آوردند. پس عقیل و همچنین عباس به اجبار قریش به اطراف مدینه آورده شدند تا در جنگ بدر حضور داشته باشند.

عقیل و عباس عموی پیامبر، که ناگزیر در جنگ حضور یافته بودند، هر دو اسیر شدند. هنگامی که بنا شد از اسیران فدا و عوض بگیرند و ایشان را آزاد کنند، چون عقیل مال و ثروتی نداشت، عباس به دستور پیامبر، فدای او را نیز داد و هر دو با هم آزاد شدند. عقیل بار دیگر به مکه بازگشت و در سال ششم، قبل از صلح حدیبیه مسلمان شد و در سال دوم قمری و به نظر برخی سال هشتم به مدینه هجرت کرد و پیامبر از اراضی خیبر، یکصد و چهل وسق به او داد. او در غزوه موته با برادرش جعفر شرکت نمود. و پس از مراجعت بیمار شد؛ لذا در فتح مکه و طائف، نام وی به چشم نمی خورد.

در منابع تاریخی آمده است که عقیل، عالم انساب عرب بود و در مسجد پیامبر تخت پوستی می انداخت تا بر آن نماز بگذارد.

مردم پیرامون وی اجتماع کرده و از انساب و تاریخ می پرسیدند و از او بهره می بردند، لیکن چون از بدی های آنان نیز یاد می کرد، از او بد می گفتند و نسبت های ناروا می دادند.

با اینکه عباس و عقیل، به جبر و اکراه قریش در جنگ بدر حضور یافته بودند، اما پیامبر(ص) چون می خواست میان اسیران به عدالت رفتار شود به آنان فرمود: باید فدیة دهید. آنان گفتند: یا رسول الله، قلب ما با شما بوده است و ما به جبر آمده ایم، پیامبر طبق اندیشه عدالت خواهی اش فرمود: در عین حال، برای آزادی باید فدیة دهید. اینجا بود که آیه نازل شد: «یا ایها النبی قل لمن فی ایدیکم من الأسری إن یعلم الله فی قلوبکم خیراً یؤتیکم خیراً ممّا أخذ منکم ویغفر لکم والله غفور رحیم». ای پیامبر، به کسانی که در دست شما اسیرند بگو: اگر خدا در دل های شما خیری سراغ داشته باشد، بهتر از آنچه از شما گرفته شده، به شما عطا می کند و بر شما می بخشاید و خدا آمرزنده مهربان است.

عقیل، از دیدگاه پیامبر(ص): پیامبر خدا، علاقه وافری به عقیل داشتند و ایشان را فردی محترم می شمردند. علی(ع) از پیامبر پرسیدند: ای فرستاده خدا، آیا شما عقیل را دوست می دارید؟ فرمود: آری، به خدا سوگند او را از دو جهت دوست می دارم؛ یکی از جهت ابوطالب؛ یعنی از آن

جهت که مورد علاقه ابوطالب بود، و دیگر آنکه فرزندش در راه دوستی فرزندت حسین (ع) کشته می شود و دیدگان مؤمنان بر او می گریند و فرشتگان مقرب پروردگار بر او درود می فرستند. (پیامبر چنان گریست که اشک از محاسن شریفش بر سینه مبارکش فرو ریخت)، سپس فرمود: «إِلَى اللَّهِ أَشْكُو مَا تَلَقَى عِثْرَتِي مِنْ بَعْدِي»؛ یعنی از آنچه خاندانم پس از من می بینند، به خدا شکایت می برم.

علاقه ابوطالب به عقیل: حضرت ابوطالب، عقیل را بسیار دوست می داشت. از این رو، هیچگاه به مفارقت از او راضی نمی شد. نقل شده که در ماجرای قحطی مکه، به دلیل اینکه حضرت ابوطالب، فرزند بسیار داشت، پیامبر و عمویش عباس بر آن شدند که کفالت فرزندانش را بر عهده بگیرند. آنان پیش ابوطالب رفته، مقصود خویش را بیان کردند. ابوطالب گفت: عقیل را برایم بگذارید و در زمینه دیگران سخنی ندارم، پیامبر (ص) علی را و عباس جعفر را با خود به خانه برد و بدینسان، علی (ع) تحت کفالت و سرپرستی پیامبر درآمد. از این نقل، دانسته می شود که ابوطالب (ع) به عقیل علاقه بسیار داشته است!

میهمانی عقیل در خانه علی (ع): در دوران خلافت علی (ع) عقیل از مدینه عازم کوفه شد. عقیل بر برادرش علی (ع) وارد شد، در حالی که حضرت در صحن مسجد کوفه (برای تمشیت امور) نشسته بود، گفت: سلام بر تو ای امیر مؤمنان و رحمت و برکاتش بر تو. حضرت فرمود: سلام بر تو ای ابایزید، سپس حضرت به حسن بن علی (ع) فرمود: عمویت را به خانه ببر. حسن بن علی، عموی خویش را به خانه برد و برگشت، حضرت فرمود: برایش پیراهن و عبا و کفش وزیرجامه جدیدی بخر، و حسن چنین کرد. روز بعد عقیل بر علی (ع) در همین لباس وارد شد و گفت: درود بر تو ای امیر مؤمنان. حضرت پاسخ داد. عقیل گفت: غذای شما همان غذایی بود که در سفره شبانه دیدم، من خلافت تو را نمی پسندم. و چون توقع مادی ای که داشت برآورده نشد از نزد آن حضرت خارج شد و به سوی معاویه رفت. عقیل درخواست کرده بود که حضرت قرضش را از بیت المال ادا کند و حضرت پذیرفت.

عقیل در حضور معاویه: هنگامی که عقیل بر معاویه وارد شد، معاویه او را فوق العاده تکریم و احترام کرد. وقتی معاویه شنید عقیل آمده، برای او جایگاهی ترتیب داد و افرادی نشستند و هنگامی که معاویه وارد شد، دستور داد صد هزار درهم به عقیل بدهند. سپس گفت: عقیل لشکر من و لشکر برادرت علی را دیدی؟ آنها را برایم توصیف کن. (معاویه تصور کرد با دادن صد هزار درهم او را خریده و زبانش را به نفع خود استخدام کرده است) عقیل گفت: روزهای لشکریان مانند روز پیامبر (ص) و شب های ایشان مانند شب های او بود، جز اینکه پیامبر در میان آنها نبود. صدایی جز صدای تلاوت قرآن از آنان شنیده نمی شد و عملی جز نماز مشاهده نمی شد.

اما لشکرگاه شام شامل گروهی از منافقان است، همان کسانی که در ليله عقبه شتر پیامبر را رم دادند و روز و شب آنها مانند روزهای تو و ابوسفیان بود؛ جز آنکه ابوسفیان در میان ایشان نیست. سپس عقیل از معاویه پرسید: آنکه در طرف راست تو نشسته کیست؟ معاویه گفت: او عمرو بن عاص است. عقیل گفت: او همان کسی است که شش نفر مدعی فرزندی او بودند! تا اینکه قصاب قریش بر دیگران پیروز شد و او را فرزند خود خواند. آن دیگری کیست؟ معاویه گفت: ضحاک بن قیس است. عقیل گفت: «وَاللَّهِ لَقَدْ كَانَ أَبُوهُ جَيِّدَ الْأَخِيذِ حَسِيَسَ النَّفْسِ فَمَنْ هَذَا الْأَخِرُ قَالَ أَبُو مُوسَى الْأَشْعَرِيُّ: قَالَ هَذَا ابْنُ الْمَرَاةِ...». به خدا پدرش، دست گیرنده ای داشت ولی نفس پست و فرومایه ای. پس این دیگری کیست؟ معاویه گفت: ابوموسی اشعری

است. عقیل گفت: این پسر آن زنی است که زیاد دزدی می کرد. معاویه وقتی دید اطرافیانش خشمگین شدند و می دانست که اگر نوبت به خودش برسد، بیش از آنها به او خواهد گفت؛ در عین حال گفت: «یا ابا یزید ما تقول فی»؛ ای ابا یزید، درباره من چه می گویی؟ گفت: «دع عنک»؛ مرا از خودت معذور دار. معاویه گفت: باید بگویی؟ عقیل گفت: آیا حمامه را می شناسی؟ معاویه گفت: حمامه کیست؟ عقیل گفت: همین اندازه بس است! درباره او

تحقیق کن، معاویه سراغ نسابه شامی فرستاد. او را به حضورش آوردند. پرسید: حمامه کیست؟ نسابه (عالم بن انساب عرب) گفت: مرا معذور داری تا بگویم. نسابه گفت: حمامه مادر ابوسفیان است که در دوران جاهلیت، یکی از زنان فاحشه ای بود که پرچم و بیرقی بر بام خانه اش داشت. معاویه به اطرافیان گفت: ناراحت نباشید، من هم با شما مساوی، بلکه بیشتر از شما رسوا شدم.

عقیل در حضور علی(ع): عقیل که در ایام خلافت حضرت، در حضور علی(ع) بود، به آن حضرت گفت: ای امیر مؤمنان از زندگی بی تو بیزارم و برایم خوش نخواهد بود. تاریخ گواهی می دهد که عقیل ارادت فراوانی به علی(ع) داشت اما کوتاهی های اندکی هم داشت که علی(ع) در نهایت، رضایت خود از عقیل را ابراز کرده است.

داستان آهن گداخته: از داستان های جالب زندگانی عقیل، ماجرای آهن گداخته (حدیده محماه) است، که علی(ع) خود ماجرا را شرح می دهد: به خدا سوگند برادرم عقیل را در شدت فقر و پریشانی دیدم که مقدار یک من گندم (از بیت المال) شما را از من تقاضا می کرد و اطفالش را با موهای ژولیده و پریشان دیدم که صورتشان خاک آلود و تیره بود، گویی با نیل سیاه شده بود (عقیل ضمن نشان دادن آنها به من) خواهش خود را تأکید و تقاضایش را تکرار می کرد و من هم به سخنانش گوش می دادم. گمان می کردم دینم را به او فروخته و از او پیروی نموده و روش خود را رها کرده ام. پس قطعه آهنی را در آتش گداختم. سرخ که شد نزدیکش بردم تا از درد آن عبرت بگیرد. او از سرخی اش فریاد کرد و نزدیک بود که از حرارتش بسوزد، به او گفتم: ای عقیل، مادران، در عزایت گریه کنند آیا تو از پاره آهنی که انسانی آن را به بازیچه و شوخی گداخته، فریاد می کنی ولی مرا به سوی آتشی که خداوند جبار آن را برای خشم و غضبش فروخته می خوانی؟ آیا تو از این آتش ضعیف می نالی و من از آتش قهر الهی و جهنمش ننالم؟

عقیل کینه دشمنان علی را در دل داشت و بر عشق مولا و سرور و برادرش قلباً ثابت و استوار بود.

خانه عقیل، محل دعای پیامبر(ص): عقیل خانه ای داشت که محل دعای پیامبر هم بود و مورخان بسیاری نگاشته اند که پیغمبر(ص) بسیاری از مواقع، شب ها به خانه عقیل می آمدند و در آنجا دعا می خواندند و مناجات می کردند.

مورخ و مدینه شناس اهل سنت سمهودی به این موضوع توجه جدی داشته و از ابن زباله، متوفای ۱۹۹ق، چنین نقل می کند: «خالد بن عوسجه می گوید: شبی رو به سوی زاویه خانه عقیل دعا می کردم. جعفر بن محمد(ع) به همراه اهلش، عازم غریض بود. مرا دید و پرسید: آیا در مورد این محل، خبر و مطلب خاصی شنیده ای؟ گفتم: نه. فرمود: اینجا محل دعای پیامبر خدا است؛ زیرا شب ها برای استغفار اهل بقیع می آمد و در اینجا به توقف می ایستاد».

او ادامه می دهد: «این خانه، متعلق به عقیل است. او و برادرزاده اش جعفر در آنجا دفن شده اند و استادم می گفت: بهتر است که مسلمانان در این محل به دعا و مناجات پردازند. و من از افراد زیادی از اهل دعا و معنا شنیده ام که می گفتند: دعا در کنار این خانه و نزد این قبر (قبر عقیل) مستجاب است و این استجاب شاید به برکت وجود قبر عقیل و یا عبدالله بن جعفر باشد که بسیار بذل و بخشش داشت».

به این دلیل شخصیت های متعددی همچون سعد بن ابی وقاص و ابوسفیان بن حارث و دیگران وصیت می کردند که در زاویه دار عقیل دفن شوند.

وفات عقیل و دفن در دار عقیل (بقیع): عقیل در زمان پیری نابینا شد و در دوران خلافت معاویه بن ابوسفیان، در حالی که کینه او را به دل داشت و در عشق و حب علی(ع) می سوخت، دار فانی را وداع کرد و در بقیع مدفون گردید.

مآخذ

اخبار مدینه الرسول، ابن شبه نمیری، ص ۱۵۴؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق، ج ۱۹، ص ۳۰۱ و ج ۴۴، ص ۲۸۷ و ج ۳۵، ص ۱۱۸ و ج ۳۳، ص ۱۱۹-۲۰۰ و ۲۰۲؛ پیغمبر و یاران، محمدعلی عالمی، قم، بصیرتی، ۱۳۸۹ق، ج ۴، ص ۲۸۰؛ تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۶۴-۳۶۵؛ تاریخ ائمه البقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۸۰، ص ۶۵؛

ص: ۴۸۲

الطبقات الكبرى، ابن سعد، بیروت، دار صادر، بی تا، ج ۴، ص ۴۳-۴۴، ص ۲۸۰؛ نهج البلاغه صبحی صالح، مرکز البحوث الاسلامیه، ۱۳۹۵ق، ص ۳۴۶؛ وفاء الوفاء، سمهودی، بیروت، دار الاضواء، ۱۳۸۶ق، ج ۲، ص ۸۸۹.

نیز نک- : دار عقیل

عکس بارگاه امام صادق(ع)

عکس بارگاه امام صادق(ع)، تصویری متعلق به بقعه این امام و عمران و آبادانی بقیع در سال ۱۳۰۸ق.

تصویر زیبا و واضحی که در سال ۱۳۰۸ق / ۱۸۹۱م برداشته شده و به خوبی بنای زیبای ساخته شده بر مزار امام صادق(ع) و عباس عموی پیامبر اکرم(ص) و اطراف آن را در سال ۱۳۰۸ق نشان می دهد.

این تصویر متعلق به دوره حکومت عثمانی ها و سیطره آنان بر مدینه النبی(ص) است؛ که قبلاً همراه با عکس دیگری از بقیع در آرشیو شخصی سلطان عبدالحمید دوم (۱۲۵۸ - ۱۳۳۶ق) نگهداری می شده و اکنون در کتابخانه دانشگاه استانبول نگهداری می شود.

نسخه ای

از این عکس تاریخی، توسط سیدعلی موجانی پژوهشگر معروف عتبات و بقاع متبرکه، تهیه گشته و به ایران آورده شد و به مجمع جهانی اهل بیت(ع) تحویل گردید که در جلسه ای به تاریخ ۲۱ مهرماه ۱۳۸۸ توسط دبیر مجمع آقای محمدحسن اختاری طی مراسمی از آن رونمایی شد.

این عکس از نظر تاریخی نشان نجوبی نشان می دهد که عمران و آبادانی بقیع و استقرار بارگاه هایی بر مزار مشاهیر اسلام ۳۶ سال قبل از تخریب اماکن تاریخی بقیع (شوال ۱۳۴۴) چگونه بوده است. نیز گویای اهمیت و جایگاه امام صادق(ع) در میان اهل سنت و جهان اسلام می باشد.

مأخذ

گنجینه، ش ۳۱، مهر ۱۳۸۸، ص ۳۴-۳۵.

نیز نک- : تصویر تاریخی دورنمای بقیع؛ دورنمایی اسناد قدیمی بقیع

علامت نبوت ← سلمان فارسی و بقیع

علاء الدین حسین مرعشی ← حسین بن میرزا رفیع الدین مرعشی

علامه القبر ← مهراکس

عَلَمَه بن وقاص، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابوعمر عَلَمَه بن وقاص اللیثی، در دوره رسالت و حیات پیامبر (ص)، متولد شد. برخی او را از تابعین و نه صحابه، دانسته ولی بسیاری از رجالیون و مورخین او را صحابی شمرده اند. او از عمر بن خطاب روایاتی نقل کرده است. هر چند قلیل الحدیث بوده ولی ثقه دانسته شده است.

عمرش طولانی شد و در دوره عبد الملک بن مروان (۸۶-۴۰) ق هم زنده بود. عبد الملک پنجمین خلیفه از سلسله امویان بود که بین سال های ۶۵ تا ۸۶ زمام خلافت را در دست داشت. عَلَمَه در مدینه اقامت داشت و پس از وفات در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۲۵۰؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۴-۵۵؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۵ و ۶، ص ۳۱.

علمای روم

علمای روم، دانشمندان غرب اسلامی مدفون در بقیع.

خاندان پادشاهان عثمانی قرن ها بر مدینه و بقیع سیطره و سلطه داشتند. حاکمان و مدیران ارشد مدینه و بقیع توسط دربار عثمانی عزل و نصب و حمایت می شدند. ارتباطات و تردهای فراوان وجود داشت، دانشمندان از مدینه به شهرهای عثمانی برای تدریس یا تبلیغ یا دیگر امور فرهنگی می رفتند و نیز دانشمندانی از مراکز علمی عثمانی برای تدریس یا تکمیل تحصیلات به مدینه مسافرت می نمودند. بعضی از آنها به هر دلیل وفات یافته و در بقیع دفن می شدند.

مناطق و شهرهای فراوانی که قبلاً زیر سلطه دولت بیزانس بود با تلاش های عثمانی ها تصرف و جزء قلمرو عثمانی درآمد. محمد فاتح دوم از کسانی بود که قسطنطنیه و مناطقی از اروپا را تصرف کرد. دانشمندان مسلمان این مناطق یعنی غرب اسلامی را علمای روم یا علمای آناطولی می نامند. بخشی از بقیع هم که برای دفن آنان

ص: ۴۸۳

اختصاص یافته بود، به نام بخش علمای روم در بقیع شهرت یافته بود. آنا طول (اناضول به عربی)، نامی برای شبه جزیره محصور شده با دریای اژه، دریای مرمره و دریای سیاه است؛ گاه آن را آسیای صغیر می نامند. گاه دامنه این آناتولی تا اواسط اروپا پیش رفته است. در دوره عثمانی دانشمندان بسیار از آناتولی ها ظهور کردند و برخی از آنها در بقیع مدفون می باشند. شیخ محمد عراف، چلبی مصلح الدین افندی، سید ابراهیم مدنی، محمد افندی، مولانا سنان النهجی، مصطفی ابن قره، داوود و خیر الدین خضر بن امام اماسی کعبنی از مدفونین در بقیع می باشند که هويت آنان از آناتولی است.

اولیا چلبی سیاح و سفرنامه نویس ترک، مقبره های اینان را زیارت کرده و در سده ۱۱۱۱ ق گزارش نموده است.

مأخذ

الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریف احمد المرسی، القاہرہ، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۲-۱۵۳.

علمای شیعه

علمای شیعه، موضع گیری نسبت به تخریب بقیع توسط وهابیون حجاز.

تخریب های گسترده وهابیون در مکه و مدینه و به ویژه در بقیع و غارت همه اثاثیه و اموال بقعه های ائمه بزرگان و صحابه، واکنش شدید علمای اسلام را به همراه داشت. وقتی خبر تخریب بقیع به عراق رسید، علما و آیات عظام درس و نماز جماعت خود را تعطیل کردند.

مراجع، علما و حوزه های علمیه نیز پیوسته با ارسال نامه و مخابره ی تلگراف، خواستار برخورد قاطع با عوامل تخریب قبور اماکن متبرکه هستند. مرحوم آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی، تلگرافی به آیت الله شیخ محمد خالصی در کاظمین مخابره کرده و او نیز بلافاصله مسأله غارت وهابیان را به اطلاع مرحوم مدرس می رساند.

مدرس در پاسخ آیت الله خالصی نوشت: اگر لازم باشد، اطلاع دهید من با گروهی از مردم ایران حرکت خواهیم کرد.

به دنبال ارسال پاسخ مرحوم مدرس، در عراق شایع شد که مدرس از تهران حرکت کرده و حدود ۲۰۰ هزار نفر نیرو آماده شد.

اما روحانیت شیعه در عرصه سازندگی و بازسازی بقیع هم فعال بوده است، هر چند موانع فراوان بوده و رهبران وهابیت اجازه نداده اند. گزارش این فعالیت ها در چند مقاله آمده است.

مأخذ

تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۵۴ به بعد؛ مدرس مجاهدی شکست ناپذیر، عبدالعلی باقی، ص ۷۸ و ۱۲۹؛ «مدرس و کمیسیون دفاع حرمین شریفین»، سید علی موجانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال ۲، ش ۹، ص ۲۸-۲۹.

علمای مدینه و تخریب بقیع

علمای مدینه و تخریب بقیع، دیدگاه فقیهان وهابی در زمینه مشروعیت تخریب آرامگاههای این قبرستان.

از وقتی که عبدالله بن بلیهد به عنوان قاضی القضاات از طرف آل سعود انتخاب شد، به مدینه کوچ کرد و شروع به زمینه چینی برای انهدام کامل بقیع و دیگر آثار اسلامی در ۱۳۴۴ق نمود. او در مدینه برای اقشار مختلف سخنرانی می کرد و با استفاده از روش های تبلیغی مؤثر، ساخت آرامگاه بر مزار بزرگان را شرک توصیف می کرد. دیگر اقدام مهم او استفتا از علمای مدینه بود.

متن استفتا شامل مجموعه پرسش هایی از عالمان مدینه است. اهم این پرسش ها عبارت اند از: ساختن بنا بر روی مقابر و مسجد قراردادن قبرها آیا جایز است؟؛ اگر جایز نیست، آیا ویران کردن آنها و جلوگیری از نماز گزاردن در این مکان ها مشروع است؟ اگر این ساختمان ها در اماکن موقوفه بنا شده باشد همچون قبرستان بقیع، آیا حکم غصبی دارد؟ و آیا باید به صاحبان وقف مسترد گردد؟ نیز اعمالی که توسط برخی مردم جاهل در کنار این قبور اجرا می شود مانند بوسیدن، دعا خواندن به طرف ضریح، ضریح ساختن، چراغ روشن نمودن، نذر کردن، مس و دست کشیدن که در مشروعیت و مجاز بودن آنها شک و شبهه هست. لطفاً نظر خود را مرقوم فرمایید.

متنی در پاسخ این استفتا منسوب به علمای مدینه منتشر شد که ساختن آرامگاه بر مقابر را حرام و تخریب آنها را لازم

شمرده و بیان داشته است که مسجد نمودن قبرستان و نمازخواندن در آنجا صحیح نیست. نیز گفته است که ساختن ضریح، مس و دست کشیدن بر ضریح، روشن کردن چراغ، نذر و قربانی و دعاخواندن در کنار این ضریح ها حرام است. برای هر یک از این احکام هم روایاتی آورده است.

پس از انتشار این پرسش و پاسخ، علمای بی طرف مسلمان با دیده شک و تردید به آن نگاه کردند. چون ساختار متن استفتا گویای اینست که با هدف خاص و مغرضانه تدوین شده، واقعی به نظر نمی آید و ساختگی است. به نظر می رسد همان کسی که پرسش ها را نوشته، پاسخ ها را هم نوشته است. چون اوصاف و ویژگی های متنی و قلمی هر دو مشابه است. ظاهراً هر دو متن توسط خود وهابیون تنظیم شده است. اما پیش از انتشار این متون، فضا را آماده کرده بودند. مردم را نسبت به عقایدشان مردد نموده، علما را به شدت ترسانده بودند و جو وحشت و رعب را در همه جای مدینه گسترانده بودند. برخی از علما را هم با پول خریده و تطمیع نموده بودند. در این شرایط کسی اعتراض و مخالفت نکرد و لشکر وهابیون به سرعت بقیع و دیگر آثار را تخریب و غارت کردند، حتی کشتند و تجاوز کردند، بدون کوچکترین مقاومت و اعتراض.

مهم تر اینکه رهبران شیعه در نجف و دیگر مراکز شیعی از اهداف و اقدامات وهابیت بی اطلاع بودند و هیچ عکس العملی در ایام تخریب نداشتند. البته بعد از تخریب بهت زده و غافلگیرانه فریاد زدند و اعتراض کردند.

بسیاری از عالمان شیعه بر متن استفتا و جواب ها، نقدهای جدی و مفصل نوشته و منتشر کردند. یکی از این نقدها توسط آیت الله سید محسن امین از علما و مراجع تقلید جبل عامل تألیف و منتشر شد. این متن به چند زبان نیز ترجمه شده است.

مأخذ

تاریخچه... وهابی ها، سید محسن امین، ترجمه سید ابراهیم سید علوی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۱، ص ۳۳۶-۳۳۹؛ ملاحق اعیان الشیعه، سید محسن امین، بیروت، دار التعارف، ۱۹۹۳م، ص ۱۲۵.

علوی شوشتری، عبدالمجید ← زیارت ائمه بقیع(ع)

علوی، محمد

علوی، محمد، نویسنده و پژوهشگر درباره مدینه النبی و بقیع.

سید محمد علوی (یا حسین پور) متولد ۱۳۲۴ به دلیل علاقه به معتقدات و آداب و رسوم شیعی در ایران زمینه مطالعات و تحقیقات فراوان داشته است. او کتابی با عنوان ولایت اقرین در غدیر خم (به ضمیمه مناظرات و مختصری از تاریخ ائمه بقیع(ع) در سال ۱۳۸۶ (قم، انتشارات نعمات) به چاپ سپرد. این مؤلف به دفاع از عقاید شیعی پرداخته و باورهای دیگر نحله ها را رد نموده است. به ویژه به تاریخ و عقاید شیعه و نقد وهابیت می پردازد. ابتدا مفهوم شیعه و امام از نظر لغوی و اصطلاحی تعریف شده بعد دلایل و روایات مربوط به امامت حضرت علی(ع) ذکر شده است. آیه تبلیغ، آیه اکمال و آیه سؤال از جملات آیات قرآنی درباره خلافت و ولایت حضرت علی و غدیر است.

این کتاب شامل سه بخش اصلی است: بخش اول بررسی واژه های شیعه و امام، ادله امامت و فضایل معصومین (ع) است؛ بخش دوم شامل چند مناظره جالب و مستدل درباره نبوت و امامت است؛ بخش سوم با عنوان فضیلت بقیع به این مباحث می پردازد: مقبره های خانوادگی در بقیع؛ خانه عقیل؛ قبرهای فاطمه بنت اسد، امام مجتبی و دیگر بزرگان شیعه؛ استحباب و استجابت دعا در بقیع؛ سیره رسول خدا (ص)؛ تاریخ حرم ائمه بقیع (ع)؛ ساختمان ها و گنبد و بارگاه ائمه (ع)؛ تزئینات حرم بقیع؛ ضریح های ائمه بقیع؛ قبر حضرت زهرا (س) و دیدگاه ها؛ بیت الاحزان؛ زندگانی و آرامگاه حضرت حمزه (س).

مآخذ

ولایت اقرین در غدیر خم، سید محمد علوی، قم، نعمات، ۱۳۸۶، جم-؛ IslamicdataBank.com.

علویه کرمانی

علویه کرمانی، از خانم های مشهور دوره قاجاریه و سفرنامه نویس برای بقیع.

ص: ۴۸۵

نام کامل ایشان را در جایی نیافتیم، فقط به صورت علویه کرمانی و حاجیه خانم علویه کرمانی ثبت شده است. اهمیت اثر او در اینست که در شمار سفرنامه های اندکی است که به دست خانم ها تألیف شده است. ولی اطلاعات چندانی درباره زندگینامه و سایر فعالیت های او یافت نشد. منبع مهمی که شامل پاره ای از اطلاعات درباره اوست، سفرنامه خودش است. او در سال ۱۳۰۹ق به طرف مکه و مدینه سفر کرده است. از این سفرنامه به دست می آید که او به همراه چند نفر از نزدیکان راهی سفر مکه و مدینه شده است. نام این افراد چنین است: ولیخان، همسر ولیخان، زنی به نام فاطمه و کنیزی به نام تغافل. سرگذشت هر کدام از اینها را نویسنده کم و بیش گزارش کرده است.

او ضمن برشمردن همراهان از چند نفر دیگر هم یاد کرده و اطلاعات چندان راهگشایی از آنها نمی دهد. این خانم نویسنده، در بخش نخست سفرنامه از سه تن از فرزندان خود با عنوان و نام های «نورچشمی آقامیرزا غلام حسین، و میرزا عبدالله و میرزا علی» یاد کرده است که به مشایعت او آمده اند.

عجالتاً نویسنده پس از سفر حج و عتبات، در بازگشت به ایران وقتی به قم می رسد، عوض آمدن به کرمان به تهران می رود. چون در آنجا آشنایان زیادی دارد که مهم ترین آنها به قول خودش حضرت والا حشمت السلطنه و غلامحسین خان و شماری دیگر از کسانی است که روزگاری در کرمان صاحب منصب بوده اند. علیه خانم دختر این حضرت والا، یکی از زنان ناصرالدین شاه بوده و رابطی است که حاجیه خانم را به اندرون می برده است.

بنابراین حاجیه خانم علویه کرمانی از خانواده اشراف و بزرگان کرمان بوده و نیز روابط و مناسباتی با مقامات دولتی و لشکری در تهران داشته است.

زندگی

او، وضع لباس پوشیدن و ساختار خانه او چنانکه از این سفرنامه پیدا است، اشرافی است. ولی در عین حکومتی و اشرافی بودن، متدین و اهل دعا و قرآن و زیارت نامه است. البته سیده بودن او در مذهبی بودنش مؤثر بوده است.

او در ۱۳۰۹ق به مدینه منوره و مکه رفته است و می نویسد روز چهارشنبه نهم محرم به بقیع مشرف شده و به زیارت حرم مطهر ائمه بقیع رفته است. از جشن و برگزاری عید در نهم و دهم محرم یعنی روز تاسوعا و عاشورا توسط گروهی از اهل مدینه هم گزارش داده است.

این اثر از جمله متونی است که به جای پرداختن به موضوعات کلی، به رخدادهای جزئی و خرد می پردازد و از اینرو اطلاعات راهشگا و موردی و میدانی خوبی عرضه کرده است.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۶۸۳ - ۶۸۵.

نیز نک-: زیارت بقیع در ۱۳۰۹ق؛ روزنامه سفر حج

علی بن ابراهیم عجمی جویمی، عالم و فقیه شافعی مدفون در بقیع.

او در دهکده ای به نام جویم در شیراز متولد شد. اما سال تولد او ذکر نشده است. سالهایی از عمرش را در شیراز به فراگیری علوم گذراند. فقه شافعی را فرا گرفت و از فقهای شافعی شد. در سال ۸۵۳ق الزین عبد الباسط در کنار باب السلام در مدینه مدرسه باسطیه را بنا کرد و از علی بن ابراهیم دعوت کرد تا مسئولیت آن را بر عهده گیرد. چون بانی آن، مدرسه را فقط برای علی بن ابراهیم وقف کرده بود. او در این مدرسه برنامه های وسیعی برای تعلیم و تربیت شاگردان طراحی کرد تا آنجا که یکی از بهترین مدارس در مدینه شد.

او بعد از عمری تلاش و کوشش در سال ۸۶۰ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۹۵-۹۷.

ص: ۴۸۶

علی بن ابی طالب (ع)، نخستین امام شیعیان و بر اساس یک نظر مدفون در بقیع.

با اینکه مشهور است که امام علی (ع) پس از ضربت خوردن وصیت نمود پس از شهادت در شب و مخفیانه در نقطه ای در بیرون کوفه به خاک سپرده شود؛ از بیم آنکه مبادا خوارج به پیکر آن حضرت آسیب رسانده یا آن را به سرقت ببرند. فرزندان ارشد آن حضرت یعنی امامان حسن و حسین به وصیت عمل کردند و در نجف کنونی ایشان به خاک سپرده شد. تا چند دهه کسی از جای دفن خبر نداشت تا اینکه بعدها توسط زعما و رهبران شیعه مکشوف شد.

اما برخی منابع، رأی دیگری نوشته اند و معتقدند حضرت دوست داشت در کنار فاطمه زهرا (س) در بقیع خاک شود و جسد را به مدینه آورده و در بقیع به خاک سپردند و بنا بر نقلی، برای مخفی نگه داشتن قبر اصلی، به ظاهر فقط تابوتی به سوی مدینه حرکت داده شد.

احمد بن عبدالحمید العباسی (درگذشت در سده ۱۰ق) از مدینه پژوهان مشهور می گوید نقل شده که حسن و حسین، پس از رحلت پدرشان علی بن ابی طالب (ع) جسد ایشان را به مدینه حمل کرده و در بقیع در کنار مرقد فاطمه بنت رسول الله (ص) دفن کردند.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد انور البکری و حاتم عمر طه، مدینه منوره، مکتبه الحلبی، ۱۴۲۴ق/ ۲۰۰۴م، ص ۴۳؛ عمدہ الاخبار فی مدینه المختار، احمد بن عبدالحمید العباسی، به کوشش محمد الطیب الانصاری و حمد الجاسر، المدینه المنوره، المکتبه العلمیه، بی تا، ص ۱۵۵.

علی بن ابی طالب (ع) و بقیع

علی بن ابی طالب (ع) و بقیع، حوادث مرتبط به آن حضرت در بقیع.

بقیع در بسیاری از حوادث صدر اسلام نقش داشته است. در دوره حضرت علی (ع)، چند رخداد در ارتباط با حضرت نقل شده است. برخی از مورخین حادثه هایی که حضرت در آنها نقش داشته و در بقیع اتفاق افتاده را ثبت کرده اند (بقیع الغرقد، ص ۱۰۳-۱۰۸).

در متون روایی و تاریخی در مواردی، از فعالیت های حضرت در بقیع گزارش شده است. برخی از این موارد عبارت اند از:

حضرت بعد از عشاء در بقیع برای ابن عباس تفسیر بسم الله می گفت (ینابیع الموده، ج ۱، ص ۲۱۴)؛ در برخی روایات آمده که حضرت، جسد فاطمه زهرا (ع) را شبانه و به دور از چشم مردم در بقیع دفن کرد؛ سپس چهل قبر مشابه و جدید ایجاد کرد که مردم نتوانند قبر فاطمه را شناسایی کنند. نیز امام علی (ع) در مقابل کسانی که می خواستند نبش قبر کنند ایستادگی کرد (بحار

الانوار، ج ۲۹، ص ۳۹۰ و ج ۳۰، ص ۳۴۹؛ علی بن ابی طالب در پاسخ اینکه چرا همسایگی بقیع را پذیرفته ای فرمود: چون بقیع سیئات را می پوشاند و آخرت را به یاد می آورد (کنز العمال، ج ۱۵، ص ۷۵۹)؛ زلزله شدیدی در زمان خلافت عمر در بقیع رخ داد و با دعای آن حضرت زمین آرام گرفت (بحار الانوار، ج ۴۸، ص ۲۹۸ و ج ۴۱، ص ۲۷۲)

محمد امین امینی حوادث دیگری به حضرت علی (ع) نسبت داده که در بقیع رخ داده است (بقیع الغرقده، ص ۱۰۳-۱۰۸).

مأخذ

بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء؛ بقیع الغرقده، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ کنز العمال، المتقی الهندی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی؛ ینابیع الموده لذوی القربی، سلیمان بن ابراهیم القندوزی الحنفی، به کوشش سید علی اشرف حسینی، تهران، دارالاسوه، ۱۳۷۴ش.

علی بن احمد الخُریشی

علی بن احمد الخُریشی، فقیه مالکی و مدفون در بقیع.

نام کامل او را به این صورت نوشته اند: ابوالحسن علی بن احمد الخُریشی در فاس متولد و در همانجا سکونت داشت. نیز در همین شهر به کسب علوم و معارف پرداخت تا اینکه به رتبه فقاقت نائل گردید و به عنوان فقیه مالکیان خدمت می کرد.

برخی آثار تألیفی از او به یادگار مانده است همچون؛ شرح الشفاء للقاضی عیاض و شرح منظومه ابن زکری فی مصطلح الحدیث.

ص: ۴۸۷

او در سال ۱۱۴۵ق برای مناسک حج عازم مکه شد. پس از مناسک برای زیارت به مدینه رفت اما در آنجا درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۹۵، ج ۴، ص ۲۵۹؛ معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، بیروت، داراحیاء العربی، ج ۷، ص ۱۳.

علی بن جعفر عریضی

علی بن جعفر عریضی، فرزند امام جعفر صادق(ع) و مدفون در بقیع.

علی کوچکترین فرزند امام صادق(ع) است. به هنگام تولد، پدرش رحلت نموده بود. از اینرو او نزد برادرش امام هفتم، موسی بن جعفر(ع) رشد و نمو و تربیت شده بود.

العریضی(به زبان محلی اهالی مدینه العریض) در گذشته دهکده ای بیرون مدینه بود ولی اکنون جزء شهر مدینه شده است. همچنان سرسبز و دارای باغات نخلستان است. امام باقر(ع) عریض را خرید و پس از او در تملک امامان شیعه بود. در واقع عریض منبع و پایگاهی برای شیعیان بود.

ساکنان آنجا اغلب سادات عریضی و منسوب به علی بن ابی طالب(ع) می باشند. اما علی بن جعفر عریضی در عصری زندگی می کرد که خلافت همه راه ها را بر روی اهل بیت(ع) بسته بود و مانع هرگونه فعالیت آنان می شد؛ فقط اندکی نشر حدیث امکان پذیر بود. علی بن جعفر از همین طریق به فعالیت و نشر مکتب اهل بیت(ع) پرداخت. او در مدینه فعالیت مستمر داشت. در مسجدالنبی به ترویج حدیث می پرداخت. نیز به طور منظم به کوفه مسافرت می کرد و در آنجا مجالس حدیث بر پا می کرد. مدتی هم در قم به تدریس و ترویج حدیث پرداخت. او علاوه بر مقام علمی قابل توجه؛ دارای خصال و اخلاقیات و فضایل بسیار بوده و مهم تر اینکه مورد تأیید ائمه(ع) بود زیرا که امام صادق(ع)، امام کاظم(ع)، امام رضا(ع) و امام جواد(ع) درباره او سخنان تأییدآمیز دارند.

علی بن جعفر به هنگام شهادت امام هادی(ع) زنده بوده است. با توجه به شهادت امام(ع) در ۲۵۴ق در می یابیم که او بیش از یکصد سال عمر نموده است. البته تاریخ وفاتش به درستی معلوم نیست؛ همانطور که تاریخ تولدش ثبت نشده است. اما با توجه به قرائن، تاریخ تولد او را حدود ۱۳۵ و تاریخ وفاتش را حدود ۲۵۵ق گفته اند. اقوال دیگر هم هست: مثل ذهبی و ابن حجر که وفات او را ۲۱۰ق نوشته اند. برخی از شیعیان تاریخ درگذشت او را ۲۲۰ق ثبت کرده اند.

اما درباره آرامگاه او هم اختلاف است. قم، سمنان و عریض سه شهری است که به عنوان محل آرامگاه او نوشته اند، مرحوم سید محسن امین و مرحوم محدث نوری مزار او در عریض را زیارت کرده و هر دو، به علاوه رفعت پاشا مقبره او را در عریض معرفی کرده اند. ایشان وجود قبه یعنی گنبد و بارگاه و آرامگاهی عالی روی مقبره او را گزارش کرده اند. (مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۶۲۶، اعیان الشیعه، ج ۸، ص ۱۷۷)

اما در مرداد ۱۳۸۱ آرامگاه علی بن جعفر در عریض و نیز مسجد، قلعه و کتابخانه منسوب به او توسط عوامل دولتی آل سعود تخریب شد (حسین واثقی، ص ۱۳۱). اما گزارش دیگری هست که آرامگاه و دیگر اماکن منسوب به ایشان را در شهریور ۱۳۸۱ تخریب کردند و پس از نبش دو قبر در یکی مقصداری استخوان یافتند و در دیگری جسدی تازه بود که هر دو را با آمبولانس به بقیع منتقل کردند و در قسمت ائمه اطهار به خاک سپردند (محمد رضا نعمتی، ۱۳۳).

شیخ حسین راضی از علمای احساء و شیخ حسین رضوانی مسئول بعثه رهبری در مدینه شاهد جسد سالم علی بن جعفر و انتقال آن به بقیع بودند. با اینکه هم اکنون مزار علی بن جعفر (ع) در بقیع ناشناخته است اما در قم در آخر خیابان چهارمردان، در کنار گلزار شهدا بقعه و بارگاه قدیمی ای به نام علی بن جعفر (ع) هست که از قدیم علاقه مندان به اهل بیت آنجا را زیارت می کنند. علامه محمد تقی مجلسی همان را مقبره علی بن جعفر (ع) می داند ولی پسرش محمد باقر آن را نفی کرده است. نیز در بیرون شهر سمنان، آرامگاهی به نام علی بن جعفر هست. به

احتمال زیاد این آرامگاه ها متعلق به فرزند یا نوادگان علی بن جعفر یا فردی همنام او از امامزادگان می باشد.

مآخذ

الارشاد، شیخ مفید، قم، کنگره شیخ مفید، ج ۲، ص ۲۱۴؛ بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت، دارالوفاء، ج ۲۶، ص ۲۱۵ و ج ۹۶، ص ۳۷۵، ج ۶۳، ص ۲۰۲، ج ۴۸، ص ۱۰۰، ج ۴۸، ص ۲۰، ج ۵۰، ص ۳۶؛ تاریخ قم، ص ۲۲۴؛ دائرهالمعارف تشیع، تهران، محبی، ج ۲، ص ۴۵۸-۴۵۹؛ رجال نجاشی، به کوشش علامه امینی، ص ۱۷۶؛ «عریض نزهتگاه امامان و مقبره علی بن جعفر»، حسین واثقی، میقات حج، ش ۴۱، پاییز ۱۳۸۱، ص ۱۳۱-۱۴۳؛ «علی بن جعفر پاسدار حریم ولایت»، میقات حج، ش ۴۴، تابستان ۱۳۸۲، ص ۱۲۶-۱۳۶؛ مرآت الحرمین، رفعت پاشا، ج ۱، ص ۴۲۷؛ اعیان الشیعه، ج ۸، ص ۱۷۷؛ مسائل علی بن جعفر، به کوشش حسینی جلالی، قم، آل البیت (ع)؛ مستدرک الوسایل، چاپ سنگی، ج ۳، ص ۶۲۶؛ منتهی الآمال، شیخ عباس قمی، قم، دلیل ما، ج ۳، ص ۴۳۹.

علی بن حسین (ع)

علی بن حسین (ع)، چهارمین امام شیعیان و مدفون در بقیع.

ایشان ملقب به زین العابدین، سیدالسنّاجدین و سجاد و دارای شهرت و کنیه ابومحمد علی بن حسین بن علی و از امامان دوازده گانه شیعیان، و ششمین معصوم از چهارده معصوم است. امام سجاد (ع) در مدینه متولد شد و دوره کودکی خود را در مدینه گذراند و حدود دو سال از خلافت جدش امام علی (ع) را درک کرد و پس از آن ده سال شاهد حوادث دوره امامت عمویش امام حسن (ع) بود. پس از شهادت امام حسن (ع)، در دوره امامت پدرش امام حسین (ع) در کنار او بود. در محرم ۶۱ق، همراه با فرزندش محمدباقر (ع)، در جریان قیام و شهادت پدرش در واقعه کربلا حضور داشت. آن حضرت در روز عاشورا بیمار و بستری بود و به همین سبب دشمن از کشتن او چشم پوشید. نقش عمده امام سجاد (ع) در نهضت عاشورا، پیام رسانی خون شهیدان کربلا- و حفظ دستاوردهای آن از تباه شدن و تحریف بود. این رسالت، در قالب ایراد خطبه ها و روشنگریها توسط آن حضرت و عمه اش زینب (س) انجام گرفت. پس از شهادت امام حسین (ع) که امامت شیعیان به او رسید، همراه با دیگر اسیران کربلا- به کوفه و از آنجا به شام برده شد. در کاخ یزید خطبه بسیار مهمی ایراد کرد. سخنان امام در بارگاه یزید، چنان یزید را به خشم آورد که دستور کشتنش را داد، ولی حضرت زینب (س) مانع از آن شد. امام در مدینه بسیار مورد احترام بود و همگان به بزرگ منشی، خوش خلقی، علم و پرهیزگاری آن حضرت اذعان داشتند. امام زین العابدین پس از ۳۵ سال امامت، با دسیسه ولید بن عبدالملک، در سال ۹۵ق به شهادت رسید و در قبرستان بقیع به خاک سپرده شد. آن حضرت از همسران خود فرزندان بسیار داشت که معروف ترین آنها امام محمد باقر (ع) و زید بن علی بودند. امام سجاد (ع) به زهد، حلم و پارسایی، و دستگیری از فقیران و نیازمندان شهرت داشت. امام را سجاد (به معنی بسیار سجد کننده) و ذوالثنات (ثغه به معنی پینه زانو و سینه شتر است) می گفتند، زیرا زانوها و دیگر سجده گاه های آن حضرت به سبب سجده های زیاد پینه بسته بود. او فاضل ترین و دانشمندترین مرد زمان خود بود. از جمله آثار او صحیفه سجادیه و رساله حقوق است. صحیفه سجادیه مشتمل بر ۵۴ دعا درباره دقیق ترین و عمیق ترین معارف الهیه است و از فرط زیبایی و محتوای دعاها زبور آل محمد لقب گرفته است. رساله حقوق نیز رساله ای در قواعد اخلاقیات فردی و اجتماعی مشتمل بر ۵۰ حق است که رعایت آنها

ضروری است. تاکنون ترجمه های فراوان شروح مفصل و متعددی بر صحیفه سجادیه و رساله حقوق نوشته شده است.

ایشان در تفسیر قرآن، عرفان، اخلاق، در فقه و احکام و علوم دیگر، اعلم زمان خود بود. قبرستان بقیع متبرک به مجموعه ای از چنین شخصیت ها است و بزرگی و اهمیت آنان بر اهمیت بقیع هم می افزاید.

آن امام از نظر عرفان و معنویت به اندازه ای تقرب پیدا کرده بود که از بس نماز می گزارد پاهایش ورم می کرد. تواضع و صبرش تا جایی بود که او را راهب اهل بیت لقب دادند، از سوی دیگر نه تنها سربار دیگران نبود و کارهای خود را خود انجام می داد، بلکه به دیگران نیز

ص: ۴۸۹

خدمت می کرد. خادمه اش روایت کرده که هیچ وقت نمی گذاشت برای او غذا ببرم یا رختخواب بگسترم. هرگز در رسیدگی به مردم و تأمین نیازهای نیازمندان بی توجه نبود؛ روایاتی هست که به موجب آن امام در تفقد حال فقرا و مسکینان شهر مدینه کوشا بود و کوچکترین غفلتی نداشت. بنا بر روایتی پس از مرگ او بر پشت مبارکش اثر کیسه های خواربار و طعام را که به خانه بیوه زنان در شبها حمل می کرد مشاهده کردند. یونس بن بکیر از محمد بن اسحاق مؤلف سیره پیامبر(ص) روایت می کند که جماعتی از مردم مدینه نمی دانستند معاششان و زندگیشان از کجا تأمین می شود زیرا کسی شبها معاش آنها را به در خانه شان می برد. پس از وفات امام چون کسی چیزی به در خانه شان نبرد معلوم شد که آن شخص امام زین العابدین بوده است. بنا بر روایت دیگر آن حضرت معاش صد خانه را تأمین می فرمود.

شاهد مراتب فضل و دانش آن حضرت صحیفه سجاده و رساله الحقوق است. صحیفه سجاده یا صحیفه کامله، مجموعه دعاها و مناجات آن حضرت است که آن را انجیل آل محمد نیز گفته اند و دارای مضامین و نکات عالی معنوی است و در مناسبات خاص گفته شده است. این ادعیه در میان شیعه بسیار معروف است و مؤمنان با خواندن آن در مواضع و مناسبات مخصوص تقرب می جویند و تیمن و تبرک می کنند. این کتاب بارها چاپ شده است و بعضی از علمای شیعه از جمله سیدعلی خان مدنی و شیخ بهاءالدین عاملی آن را شرح کرده اند. شیخ حر عاملی مستدرکی بر آن به عنوان الصحیفه الثانیة السجادیة نوشته است. مستدرک دیگر از میرزا عبدالله افندی اصفهانی صاحب ریاض العلماء است که نام آن را الدرر المنظومه المأثوره گذاشته است و به الصحیفه السجادیة الثالثه معروف است. صحیفه سجاده چهارم را حاج میرزا حسین نوری (متولد ۱۳۲۵ق) ترتیب داده است که مشتمل بر هفتاد و هفت دعا است. پس از او سید محسن امین مؤلف اعیان الشیعه مستدرکی با عنوان «الصحیفه السجادیة الخامسه» را ترتیب داده است. به گفته مؤلف الذریعه این صحیفه مشتمل بر صحیفه سوم و چهارم با اضافه پنجاه و دو دعا است. مستدرکات دیگری هم بر صحیفه فراهم کرده اند که مجموع دعاها را آن امام را به بیش از ۲۰۰ دعای کوتاه و بلند می رساند و ترجمه هم شده اند.

امام

سجاد(ع) در سال ۹۵ق به دستور خلیفه اموی مسموم و به شهادت رسید. شخصیت جذاب و مقبول او، باعث شد پس از رحلت هم بر مزارش آرامگاه و بارگاهی بنا کنند. بسیاری از سیاحان و مورخان از بنای قبه رفیع و باشکوهی بر مزارش یاد کرده اند. به طوری که حتی هم اکنون نیز آثار و بقایای چنان بنایی نمایان و از سایر بقیع متمایز است.

مآخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۵-۷؛ تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۶۲؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه النمیری، به کوشش محمد شلتوت، بیروت، دارالتراث، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۲۷؛ دائرهالمعارف تشیع، تهران، بنیاد خیریه فرهنگی شط، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۳۵۵-۳۵۶؛ الذریعه، آقابزرگ تهرانی، ج ۱۳، ص ۳۴۵ و ج ۱۵، ص ۱۸؛ سیر اعلام النبلاء، ذهبی، ج ۴، ص ۳۹۳.

علی بن محمد بن عبدالله ← دَماصیّ، علی بن محمّد

علی بن محمد بن علی زرنندی حنفی مدنی، از مشاهیر حنفی و مدفون در بقیع.

ابو الحسن، علی بن محمد بن علی بن یوسف مشهور به قاضی نور الدین و منسوب به انصاری حنفی مدنی و زرنندی است. او در ۷۷۵ق متولد شد. در خردسالی پدرش را از دست داد و نزد عمویش قاضی زین عبدالرحمن بزرگ شد و به فراگیری علوم شرعی پرداخت. پس از فوت عمویش در ۸۱۷ق متولی قضاوت در مدینه شد. او را امامی عالم، بارع، متدین و متبحر در علوم و ادبیات عرب، علوم حدیث و قرآن دانسته اند. شاگردان بسیاری نیز تربیت کرد. بالاخره پس از عمری تلاش و خدمت در ۸۲۳ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۱۶۳-۱۶۵.

ص: ۴۹۰

علی بن محمد بن محمد بن محمد خشبی مدنی، از علمای شافعی و مدفون در بقیع.

ابو الحسن علی بن محمد بن محمد بن یحیی، ملقب به النور، الخشبی و المدنی از علمای مدینه است. علوم شرعی را در مدینه فرا گرفت، سپس به تربیت شاگردان پرداخت. بالاخره در جمادی الاول ۷۷۵ بر اثر بیماری درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۱۷۴-۱۷۵.

علی حسین

علی حسین، مسافر حرمین شریفین، مؤلف سفرنامه منازل قمریه و گزارش نویس درباره بقیع.

سید علی بن حسین بن السید خیرات علی از شخصیت های هندی شیعه است. او به «مولانای بزرگ» و سید علی حسین شهرت داشته است. در ۹ شوال ۱۳۱۰ق درگذشت و در مقبره خانوادگی در شهر زنگی پور به خاک سپرده شد. وی پس از تحصیلات نزد استادان برجسته در زنگی پور به عنوان عالم شیعه هندی مشهور شده و در شعبان ۱۲۸۹ق راهی عتبات و حج شد. او مشاهدات خود را می نوشت و سفرنامه ای به نام منازل قمریه فی سوانح سفریه عرضه نمود. مسیر سفرش از بمبئی به سمت بصره و از آنجا به سوی عتبات بوده است. پس از اقامت چند ماهه در عتبات عراق به حرمین عزیمت کرده است. بازگشت او از همین مسیر بوده و در ۱۲۹۰ق سفر او به پایان رسیده است. رسول جعفریان پس از تصحیح این سفرنامه، آن را در مجموعه سفرنامه های مکه قاجاری منتشر کرده است. بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است و در مقاله مستقلی آورده شده است.

مأخذ

سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۶۱۳ به بعد.

نیز نک- : قبرهای بقیع، نوشته علی حسین

عمادزاده، حسین ← تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه.

عمارہ قبور النبی و اهل بیتہ

عمارہ قبور النبی و اهل بیتہ، کتابی درباره آرامگاه ها و بقعه های معصومین (ع) و علل مخالفت وهابیت با آنها.

آیت الله شیخ محمد سند در ۱۳۸۲ق در بحرین متولد شد. پدرش تاجر و مذهبی بود. به دلیل نبوغ و استعداد مطلوب، پنج سالگی دبستان را شروع و در پانزده سالگی دبیرستان را به پایان برد. با بورس تحصیلی به لندن رفت تا در دانشکده دیوید گیم در رشته مهندسی تحصیل نماید و ظرف یک سال فارغ شد. چون دغدغه ذاتی او دفاع از عقاید شیعه بود، به حوزه علمیه قم آمد و دروس سطح را در چهار سال به پایان رساند و به دروس خارج استادان بزرگ راه یافت. اکنون مشغول تدریس و کارهای فرهنگی و تألیف کتاب و مقاله است.

این کتاب در اصل درس گفتارهای آیت الله شیخ محمد السند است که توسط یکی از شاگردانش به نام ابراهیم حسین البغدادی تحریر و به صورت کتاب حاضر عرضه شده است.

این کتاب شامل چهارفصل و یک ضمیمه است. فصل اول ادله عام قرآنی برای مشروعیت توسل، نذر، توجه به رسول خدا(ص) و اهل بیتش و استشفاء از آنان است. فصل دوم ادله خاصی مطرح شده در قرآن در موارد فوق را می آورد. فصل سوم آرامگاه سازی و ساختن عمارت بر قبور را در روایات بررسی می کند. حکم حرمت بناسازی آرا که وهابیون گفته اند را نقد کرده است. فصل چهارم درباره وجوب و ضرورت ساختن عمارت بر قبر رسول خدا و دیگر اهل بیتش است. بیش از ده دلیل از قرآن و سیره آورده که ساختن آرامگاه بر مقابر معصومین(ع) واجب است.

اما در ضمیمه، فتوای وهابیون به حرمت قبور و لزوم تخریب آنها را آورده و به نقد آن می پردازد. در ادامه گزارشی از سیره نبوی از رفتن به بقیع و احترام به قبور آورده و این سیره را با شیوه و رویه وهابیون در برخورد با بقیع مقایسه می کند. و بالاخره در پایان مقابری که تخریب کرده اند و ظلم و جوری که به آثار و فرهنگ اسلامی نموده اند را معرفی می کند.

در واقع این کتاب در نقد مبانی فکری و عقیدتی تخریب

بقیع است و در مقابل ادله دفاع از بقیع را مطرح و بررسی دقیق نموده است. مؤلف نخست به روایات درباره سیره رسول خدا(ص) در زمینه بقیع را آورده و به شرح و توضیح آنها می پردازد. مثل روایات درباره استغفار حضرت برای اهل بقیع، سپس به مشاهد و مقابر بزرگان در بقیع پرداخته و پس از معرفی آنها، اقوال و روایات در این باره را آورده است؛ آنگاه فتوای وهابیان مبنی بر تخریب بقیع را از جهات مختلف بررسی و نقادی می کند.

مآخذ

عماره قبور النبی و اهل بینه، محمد السند، تقریر ابراهیم حسین البغدادی، بیروت، الامیره للطباعه و النشر، ۲۰۱۰م / ۱۴۳۱ق، ص ۱۶۷-۱۹۶؛ فصلنامه امامت پژوهی، شماره ۲.

عمده الاخبار فی مدینه المختار

عمده الاخبار فی مدینه المختار، کتابی به زبان عربی درباره مدینه منوره و بقیع از سده ۱۰ق.

احمد بن عبدالحمید العباسی (درگذشت سده ۱۰ق) این کتاب را تألیف کرده است. از تاریخ تولد و وفات عباسی و زندگینامه او خبری نیست. حتی منابع زندگی نامه ای عمومی مثل الاعلام زرکلی از او خبری نداده اند.

اما کتاب عمده الاخبار از هر نظر قابل توجه است. مؤلف به روش علمی و با اتکا بر ضوابط منطقی تاریخ نگاری این اثر را آماده انتشار نموده است. چند نویسنده و پژوهشگر مشهور مثل احمد بن ابراهیم الغزوی، امیر شکیب ارسلان، محمد حسین بک هیکل و سید اسعد درازونی حسینی بر این کتاب تقریظ و مقدمه نوشته اند اما هیچکدام اطلاعات جامعی درباره مؤلف عرضه نکرده اند.

ناشر چاپ مدینه را چهارمین نوبت نشر این اثر دانسته است. بر اساس برخی قرائن چاپ نخست آن در ۱۳۵۹ق بوده است. گویا چاپ نخست از روی یک نسخه آماده شده است.

این کتاب شامل پنج باب است: فضیلت زیارت و آداب آن؛ تاریخ مدینه منوره، اسمای مدینه؛ فضایل این شهر در احادیث مأثور؛ اماکن، مساکن، معاهد، مساجد، مشاهد، خانه ها و دیگر اماکن و بخش های شهری.

بخش هایی از این کتاب درباره بقیع و رخدادهای مرتبط به این قبرستان است.

سرفصل های مرتبط به بقیع عبارت اند از: ذکر مقبره البقیع (ص ۱۴۸ تا ۱۶۰)؛ مسجد البلغه (ص ۱۷۵)؛ مسجد الاجابه (ص ۱۷۶)؛ مسجد البقیع (ص ۱۸۶)؛ زیاره البقیع و آدابها (ص ۳۰). هر یک از این بخش ها به صورت یک مقاله مستقل عرضه خواهد شد. مسجد البلغه ذیل مسجد بنی ظفر آمده و زیاره البقیع و آدابها ذیل استحباب زیارت شبانه بررسی شده است.

مآخذ

عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمد بن عبدالحمید العباسی، به کوشش محمد الطیب الانصاری و حمد الجاسر، مدینه منوره،

المكتبة العلمية، بی تا، جم- .

نیز نک- : بقیع در سده دهم؛ مسجد بنی ظفر؛ مسجد الاجابه، مسجد البقیع.

عمر الزواوی

عمر الزواوی، از علمای ساکن مدینه و مدفون در بقیع.

ابو حفص عمر الزواوی تبارش از مغرب بودند و از مغرب به مدینه مهاجرت کرد. تاریخ هجرت او مشخص نیست. پس از تحصیل، او را فقیه و عالم و پس از سیر و سلوک او را عابد صالح نامیده اند.

او در مدینه در رباط دکاله سکونت داشت. با قناعت، صبر و زاهدانه زندگی می کرد. پس از فوت، در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۳۵۵.

عمر بن ابوسلمه مخزومی

عمر بن ابوسلمه مخزومی، راوی، از تابعین و مدفون در بقیع.

عمر (عمرو) بن ابوسلمه عبدالله بن عبدالاسد در سال ۲ق در مدینه منوره متولد شد. در علوم حدیث خبرویت داشت، احادیث فراوانی از رسول خدا (ص) نقل کرده است. حدیث کساء، حدیث غدیر خم و حدیث ائمه اثنی عشر از طریق او نقل شده است.

شهرت و کارآیی او به دوره پس از رحلت رسول اکرم (ص) به ویژه در دوره خلافت امام علی (ع) باز

ص: ۴۹۲

می گردد، چون از یاران فعال و مشهور و ثقه ایشان بوده است. او در جنگ جمل حضور داشت.

سپس توسط حضرت به ولایت بحرین منصوب شد. پس از مدتی به امر ولایت فارس تعیین گردید.

پیش از نبرد صفین، امیرالمؤمنین از او خواست در جنگ صفین مشارکت داشته باشد و آماده جنگ شود. امام در نامه ای به او، الفاظ و عبارات زیبایی به کار برد و فرمود تو کسی هستی که پشتم به تو گرم است و موجب تقویت سپاه اسلام می شوی.

عمر ولایت بحرین را به دیگری سپرد و به سوی کوفه آمد. نیز در زمان امام حسن (ع) فعال بود. از شاهدان صلح بین معاویه و امام حسن (ع) بود. بالاخره در سال ۸۳ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

اسدالغابه، ابن اثیر، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۴۹۰؛ الاصابه، ابن حجر عسقلانی، به کوشش علی محمد و دیگران، بیروت، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۴۸۷؛ انساب الاشراف، بلاذری، به کوشش سهیل زکار، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۳۸۶؛ الخصال، شیخ صدوق، به کوشش علی اکبر غفاری، قم، ۱۴۱۶ق، ص ۴۷۷؛ سبل الهدی، محمد بن یوسف صالحی، به کوشش عادل احمد، بیروت، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۴۴۴؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش محمد عبدالقادر، بیروت، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۸؛ مناقب آل ابی طالب، ابن شهر آشوب، نجف اشرف، ۱۳۷۶ق، ج ۳، ص ۱۹۶ و ج ۲، ص ۲۲۸.

عمر بن خطاب، آرامگاه خانوادگی ← آرامگاه خانوادگی عمر بن الخطاب

عمران ← آبادانی بقیع

عمران بقیع در دوره اتابکان ← الجواد اصفهانی

عمران بقیع در دوره سلاجقه ← سلجوقیان

عمر بن عبدالعزیز

عمر بن عبدالعزیز، خلیفه اموی و آبادگر بقیع.

عمر بن عبدالعزیز بن مروان بن الحکم بن ابی العاص در مدینه به سال ۶۲ متولد شد. به وصیت پسرعمو و خلیفه پیشین، سلیمان بن عبدالملک در سال ۹۹ق به حکومت رسید و تا هنگام مرگ یعنی ۱۰۱ق در مسند خلافت حضور داشت. او در میان خلفای اموی خوشنام است و دوره کوتاه خلافتش، با حوادث بسیار و اصلاحات فرهنگی و اجتماعی همراه بود. بدعت اموی لعن بر امام علی (ع) در منابر را ممنوع کرد. این رسم از زمان معاویه و با تأکیدات او برقرار شده بود. این خلیفه فدک را نیز به فرزندان زهرا (س) بازگرداند. پرداخت حقوق بنی هاشم، اجازه کتابت حدیث و چندین اقدام دیگر از اقدامات او است.

از جمله کارهای نیک او برکنار کردن کارگزاران فاسد و گماشتن امیران لایق و بازسازی و عمران شهرها و روستاها است. او

بقیع را با اجرای طرح های عمرانی، آباد کرد. از جمله خانه زید بن علی و خواهرش خدیجه را که در بقیع بود خرید و پس از تغییر کاربری از مسکونی به قبرستان تبدیل کرد و آنجا را آرامگاه خانوادگی عمر بن خطاب قرار داد و «مقبره آل عمر و بن خطاب» نامید. این خانه را یک هزار و پانصد دینار خرید و مبلغی فراوان خرج ساختمان آن نمود و خود پس از درگذشت در همانجا دفن شد. مادر این خلیفه نوه عمر بن خطاب بود و خودش از نیره های عمر بن خطاب محسوب می شد.

مأخذ

تاریخ امراء المدینه المنوره، عارف احمد عبدالغنی، دمشق، دار کنان، ۱۹۹۶م، ص ۸۶-۸۷؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۴۴۰؛ الدرہ الثمینہ، ابن نجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس بن شکر، مدینه منوره، مرکز بحوث و الدراسات، ۱۴۲۷ق، ص ۲۶۴-۲۶۵.

عمر و بن ابی سرح

عمر و بن ابی سرح، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابوسعید عمرو بن ابی سرح القرشی در مکه اسلام را پذیرفت، از اینرو او را قدیم الاسلام دانسته اند. جزء گروهی بود که ظلم و ستم قریش در مکه را نتوانست تحمل کنند و به حبشه مهاجرت کردند. در غزوه بدر و بسیاری از دیگر غزوات مشارکت فعال داشت.

او در دوره خلافت عثمان بن عفان، چشم از جهان فرو بست و در بقیع به خاک سپرده شد.

ص: ۴۹۳

مأخذ

الروضه المستطابه، به كوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۳.

عَمْرُو بن امیه

عَمْرُو بن امیه، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابوأمیه عمرو بن خویلد بن امیه الضَمَریّ پس از غزوه احد، مسلمان شد. او از بنی ضمیره بود. قبل از آن، در جنگ های بدر و احد در لشکر مشرکین شرکت داشت.

پس از مسلمان شدن فعالانه در امور اجتماعی و دینی مشارکت داشت. به همین دلیل رسول اکرم(ص) در امور مختلف به او مأموریت می داد.

پس از رحلت حضرت، خلیفه اول، ابوبکر و خلیفه دوم، عمر به او مأموریت هایی محول می کردند.

او در مدینه اقامت داشت. بالاخره در زمان خلافت معاویه بن ابی سفیان درگذشت. پس از وفات در بقیع دفن شد. یک نظر هم این است که او در حِمص اقامت داشت.

مأخذ

الروضه المستطابه، به كوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۳؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۳ و ۴، ص ۴۴۳-۴۴۴.

عَمْرُو بن حزم

عَمْرُو بن حزم، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابو ضحاک عمرو بن حزم انصاری در پانزده سالگی در غزوه خندق شرکت داشت. رسول اکرم(ص) پس از اینکه قابلیت ها و توانایی های او را مشاهده کرد، او را به عنوان مبلغ و مسئول امور دینی نجران منصوب کرد. وظیفه او افزایش آگاهی های دینی مردم، آموزش قرآن کریم و اخذ صدقات بود.

قبل از او خالد بن ولید به این منطقه اعزام شده و ندای اسلام را به آنجا رسانده بود. او در سال ۵۱ق وقتی که عمرش شصت و چند سال بود، چشم از جهان فرو بست و در بقیع دفن شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به كوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۳-۵۴؛ مدینه شناسی، سید محمد

عَمَری

عَمَری، رهبر شیعیان مدینه در سده چهاردهم و مدفون در بقیع.

آیت الله

عَمَری رئیس شیعیان مدینه در بهمن ماه ۱۳۸۹ چشم از جهان پوشید. او با مدیریت و حوصله فراوان در طول سالها در جهت حفظ و تقویت جامعه شیعیان مدینه تلاش کرد و در ارتقا و بهبود وضعیت دشوار آنان موفق بود. عرف مدینه در دفن اموات اینگونه است که اهل سنت می توانند، اموات خود را در بخش اهل سنت یا در جوار مقابر اهل سنت دفن کنند؛ همچنین شیعیان می توانند اموات خود را مثلاً در جوار ائمه بقیع دفن نمایند. از نظر مدیریت قبرستان بقیع این عرف پذیرفته شده است و دیگر شیعیان را هم روزانه در محدوده مقابر شیعی دفن می نمایند. از اینرو وقتی آیت الله عَمَری در بهمن ۱۳۸۹ رحلت کرد او را در جوار ائمه بقیع دفن کردند.

مأخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۴۹

عمقه

عمقه، کوچه ای داخل بقیع بین دو بخش آن.

کوچه عمقه یا زقاق العمات، بین بقیع العمات یعنی قسمتی که عمه های رسول اکرم(ص) در آن دفن شده بودند، و مقابر قسمت جنوبی و جنوب غربی که آن را بقیع کبیر می نامیدند، بود و آنها را جدا می کرد. در واقع این کوچه شمال و جنوب را از یکدیگر جدا می کرد. اما در سال ۱۳۷۳ق این کوچه را حذف کرده و دو قسمت بقیع را به هم وصل کردند. اکنون به نام درب صیران یا باب الجمعه یا باب الصیران خوانده می شود.

مأخذ

البقیع: قصه تدمیر آل سعود، یوسف الهاجری، بیروت، ۱۴۱۱ق، ص ۳۴؛ بقیع الغرقد، محمد انور بکری، مدینه، مکتبه الخانجی، ۲۰۰۴م، ص ۲۱.

عویم بن ساعده

عویم بن ساعده، از اصحاب رسول خدا(ص) و مدفون در بقیع.

ص: ۴۹۴

ابن سعد نام کامل او را اینگونه ثبت کرده است: عُويم بن ساعده بن عائش بن قيس مكنى به ابو عبدالرحمن. او از انصار فعال بود و در جریان دعوت و مهاجرت رسول خدا به مدینه نقش فعال داشت. در انعقاد پیمان عقبه بین نمایندگان مردم مدینه و پیامبر (ص) و تجمع افراد آن گروه در عقبه شرکت فعال داشت. پس از مهاجرت آن حضرت به مدینه با همه امکانات در خدمت رسانی به مسلمانان کوشید. و در نبردهای بدر، احد و خندق حاضر بود.

پیامبر بین او و حاطب بن ابی بلتعنه، عقد اخوت بست. پس از رحلت آن حضرت هم در راه ترویج اسلام کوشا بود. بالاخره در دوره خلافت عمر بن خطاب در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. او دو فرزند به نام عتبه و سوید داشت. سوید در جریان کشتار حره به شهادت رسید و او نیز در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

تهذیب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۹۸۷م، ج ۸، ص ۱۷۴؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۳ و ۴، ص ۲۴۲؛ مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۱۹.

العیاشی، عبدالله بن محمد

العیاشی، عبدالله بن محمد، مسافر به مدینه منوره و بقیع و نویسنده مشاهدات و خاطرات خود در سفرنامه ای به نام رحله العیاشیه.

عبدالله بن محمد بن ابی بکر العیاشی مکنی به ابوسالم و مشهور به العیاشی و عبدالله العیاشی در ۱۰۳۷ق / ۱۰۹۰ق در فاس زاده شد. او از قبیله ای از نژاد بَرَبَر به نام آل عیاش بود که در صحرای منطقه اهواز در شهر سجلماسه استقرار داشتند. عیاشی سفر به ویژه سفر به شهرهای مذهبی را خیلی دوست می داشت. چندین سال از عمرش به سفر گذشت و دیده ها و شنیده های خود را در سفرنامه ای به نام الرحله العیاشیه یا رحله العیاشی یا ماء المواد نوشت. این کتاب در دو جلد چاپ شده است. کتاب های دیگری هم دارد که اغلب منتشر نشده و خطی است.

عیاشی در سال ۱۰۷۳ق به مدینه منوره و بقیع رفته و مشاهدات خود را به تفصیل در کتاب رحله العیاشی آورده است. او در ۱۰۹۰ق / ۱۶۷۹م درگذشت.

مآخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۸۶م، دار العلم للملایین، ج ۴، ص ۱۲۹؛ صفوه من انتشر من اخبار صلحاء القرن الحادی عشر، محمد صغیر الإقرانی، چاپ سنگی، بی جا، بی تا، ص ۱۹۱؛ فهرس الفهارس و الاثبات و معجم المعاجم، محمد عبدالحی بن عبدالکبیر الادریسی الکتانی، فاس، ۱۳۴۶-۱۳۴۷ق، ج ۲، ص ۲۱۱؛ الیواقیت الثمنیه فی اعیان مذهب عالم المدینه، محمد بشیر ظافر الازهری، مصر، ۱۳۲۴ق، ص ۱۷۸.

نیز نک- : سفرنامه عیاشی؛ مشاهدات عیاشی در بقیع

عید، برگزاری نماز، برپایی نماز توسط رسول خدا(ص) به هنگام عید در بقیع.

رسول خدا(ص) به مناسبت های مختلف به بقیع می رفت. وقتی کسی فوت می کرد برای نماز میت یا به هنگام عید، برای تجمع مردم و برپایی نماز و نیایش یا جهت استغفار برای اموات به بقیع می رفت و این نشانگر اهمیت بقیع بوده است. در روایاتی تصریح شده که رسول اکرم(ص) در اعیادی که در مدینه حضور داشت برای برگزاری نماز عید که ترجیح می داد خارج از شهر و در فضای باز باشد، مردم را به تجمع در بقیع فرا می خواند و با برپایی نیایش و نماز بقیع را نیز تکریم و احترام می فرمود.

مأخذ

بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳، ج ۲۲، ص ۴۶۶ و ج ۱۸، ص ۱۳۰؛ مجله میقات حج، ش ۵۸.

عین الملک ← هویدا، حبیب الله

ص: ۴۹۵

غارث اموال، سرقت و بردن اموال منقول مثل تزئینات، جواهرات، طلاجات از بقیع.

آل سعود در ۱۲۰۵ق حملات برای تصرف مکه و مدینه را آغاز کردند؛ اما در ۱۲۲۰ و ۱۲۲۱ق توانستند مکه و مدینه و اماکن مقدس این دو شهر را به طور کامل تصرف کنند. روش آل سعود و وهابیون اینگونه بوده که هر جا وارد می شدند سه اقدام را شروع می کردند: کشتار وسیع مردم و قتل عام؛ غارت و بردن اموال؛ و بالاخره تخریب اماکن بر جای مانده.

آنان

در ۱۲۲۱ق، مدینه و به تبع آن بقیع را کاملاً تصرف کردند و همین کارها را در مقیاس وسیع انجام دادند. اما نسبت به اموال چون در مدینه، اشیاء بی نظیری بود که مثل و مانند در جهان نداشت، به طوری که آنقدر گران قیمت بوده که نمی توانستند برای آنان قیمت تعیین کنند، از اینرو حساسیت وهابیون به مدینه بیشتر بود. برای نمونه در مدینه و در مسجدالنبی(ص)، گنجینه هایی به نام «خزائن النبی(ص)» وجود داشت که پر از اشیاء مهم و بسیار گران قیمت بود. مثل «تاج کسری انوشیروان» که مسلمانان به هنگام فتح مدائن به دست آورده بودند؛ یا شمشیر هارون الرشید و جواهراتی که پادشاهان و سران هند و دیگر کشورها برای حضرت محمد(ص) و دیگر خلفای پس از حضرت فرستاده بودند. چهار شمعدان از زمرد که به جای شمع، قطعه ای الماس بزرگ و مستطیل شکل داشت، و ده ها شمشیر طلا و جواهر نشان که قیمتی برای هر کدام نمی توانستند تعیین کنند، و بسیاری از اشیاء دیگر در بقعه ابراهیم فرزند رسول خدا(ص) و بقعه های امام حسن(ع)، امام سجاد(ع)، امام صادق(ع) و دیگر بقاع و اماکن و در خود مسجدالنبی وجود داشت که تماماً به غارت رفت.

مشهور است که حاکم سعودی از خادمان حرم می خواهد گنجینه ها را نشان دهند؛ ولی خدام مقاومت کرده و از راهنمایی سران لشکر وهابی خودداری می کردند. حاکم سعودی دستور داد آنان را آنقدر بزنند و حبس و تهدید به مرگ کنند. بالاخره به همه اموال دسترسی پیدا کردند.

وهابیون گاه ادعا کرده اند، این اموال مصرف فقراء و مساکین شد. اما واقعیت اینست که بعد از تصرف هر مکان مهم، اموال بین سران تقسیم می شد. به طوری که وقتی مصری ها، شهر درعیه را در سال ۱۲۳۳ از وهابیون پس گرفتند، حاکم سعودی به نام عبدالله بن سعود دستگیر شد. وی برای آزادی خود، جواهرآلات گران قیمت که از پدرش به او رسیده بود را به مصری ها داد.

اموال به غارت رفته در جریان چند دهه جنگ در مدینه و بقیع، هیچ جا به طور کامل معرفی نشده است. زیرا این اموال فهرست و سیاهه نداشته یا اگر داشته در جریان تخریب ها و غارت ها از بین رفته است و سرنوشت بسیاری از آنها هنوز معلوم نیست.

اساساً تعدی و تعرض وهابیون به بقیع و هتک حرمت ائمه بقیع (ع) و همسران و خویشاوندان رسول خدا (ص) و صحابه و تابعین عالیقدر آن چنان عظیم بوده که کسی به فکر اموال نبوده است و اغلب از اصل تعرض به حریم این بزرگواران سخن گفته شده است. اما لازم است پژوهشگران به این جنبه از فجایع هم بپردازند؛ زیرا این اموال، تماماً میراث بشری و حداقل میراث مسلمانان است.

وهابیون به هنگام حمله به کربلا و حرم حسینی هم اموال بسیار به غارت بردند. این رویه را امروزه داعش هم اجرا می کند و با غارت اموال، خود را تقویت کرده و به قتل و کشتار و سلطه خود می افزایند.

مآخذ

الشیعه فی المملکه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، دار الساقی، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۳۱-۲۳۳؛ لمع الشهاب فی

ص: ۴۹۶

سیره الشیخ محمد بن عبدالوهاب، به کوشش احمد مصطفی ابو حاکمه، بیروت، ۱۹۶۷م، ص ۱۰۸-۱۰۹؛ الدوله السعودیه الاولی، عبدالرحیم عبدالرحمن عبدالرحیم، بیروت، ۱۹۹۵م، ص ۱۳۶؛ فاجعه البقیع، جلال معاش، بیروت، ۲۰۰۶م، ص ۱۰۰-۱۰۷.

غرایب الخبر فی عجایب السفر

غرایب الخبر فی عجایب السفر، سفرنامه رحمت الله بخارایی در سال ۱۳۰۳ق به مکه و مدینه و گزارش بقیع.

رحمت الله بن ملا عاشور بخارایی (درگذشت ۱۳۱۱ق) از روحانیون اهل سنت و عالمان شهر بخارا در ازبکستان کنونی بوده است. او در ۱۳۰۲ق به قصد مناسک حج از بخارا حرکت کرده، از طریق مشهد و پس از زیارت آستان مقدس حضرت علی بن موسی الرضا(ع) پس از رفتن به عراق و زیارت عتبات به مکه و مدینه رفته است. سفرش در ۱۳۰۴ق به اتمام رسید. او مشاهدات و خاطرات خود را نوشته و سفرنامه ای ساخته است. خودش اسمی برای آن انتخاب نکرده ولی فهرست نویس فرهنگستان علوم ازبکستان آن را غرایب الخبر فی عجایب السفر نامیده است.

بخشی از آن درباره بقیع است. این بخش از چند جهت اهمیت دارد. از جمله اینکه شرح و گزارش دقیق بقیع از منظر یک عالم و شاعر سنی مذهب است.

بخارایی می نویسد، روز جمعه برای زیارت بقیع رفته، نخست موقعیت جغرافیایی و مکانی بقیع را توضیح داده، سپس به معرفی قبه ها و مقابر شخصیت های مدفون می پردازد. امام حسن(ع)، امام زین العابدین(ع)، امام محمد باقر(ع)، امام جعفر الصادق(ع) و عباس عموی رسول خدا را می گوید هر پنج تن در یک صندوق آسوده اند. از روضه مبارکه دیگری که به نام فاطمه زهرا(ص) است یاد کرده و می نویسد: چون دفن آن حضرت در شب واقع شده، و خلاف اصحاب افتاده لهذا در دو جای مدفن ایشان را قرار داده اند. هر دو موضع زیارتگاه است. سپس از محل بیت الاحزان یاد کرده است. پس از آن، مقابر همسران و فرزندان و دیگر خویشان حضرت رسول(ص) و اهل بیت(ع) و نیز صحابه و تابعین را زیارت کرده و ویژگی های هر یک را گزارش نموده است.

اهمیت این سفرنامه در اینست که بعد از تخریب نخست و قبل از تخریب دوم بقیع توسط آل سعود و وهابیون بوده است.

این سفرنامه با عنوان غرایب الخبر فی عجایب السفر در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری به کوشش رسول جعفریان منتشر شده است.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۸۹۷-۹۰۸.

غرقه

غرقد، وصف و ویژگی بقیع.

نام بقیع در اصل بقیع غرقد است. در شهر مدینه چند جا به نام بقیع معروف است. اما تمایز این مکان ها با وصفی است که پس از بقیع می آید مثل بقیع الزبیر، بقیع الخلیل، بقیع الخبجه. این وصف ها گویای ویژگی های خاص هر منطقه و مکان است.

بعضی بقیع را به معنای مکانی که در آن اُروم (کُنده و ریشه درخت) یعنی بقایایی از درختان مختلف باقی مانده، می دانند.

و منظور از غرقد، عوسج های بزرگ است. عوسج جمع عوسجه به معنای درختان کوچکی است از نوع بادمجان که شاخه های آن خاردار و گل های آن رنگارنگ است.

همچنین درباره غرقد گفته شده که آن درختی است از نوع درخت غضا، درختی خاردار که چوب آن محکم و زغال آن هم سخت است.

کتاب عمده الاخبار فی مدینه المختار معنای لغوی بقیع را مکان می داند و غرقد گویای درختان و نوع پوشش گیاهی این مکان است. اما گروهی گویند: بقیع به مکانی گفته می شود که در آن درخت باشد و بقیع غرقد هم به دلیل درختان خاص به این اسم نامیده شده

ص: ۴۹۷

است. البته درختها از بین رفت ولی نام آنها باقی مانده است. در واقع به نظر اینان نوعی قید توضیحی است چون بقیع به معنای مکان دارای درخت و غرقده هم به معنای درخت خاص است.

دیدگاه دیگری هست که بقیع زمینی است که در آن گیاهی دارویی به نام ذرق می روییده که همان غرقده است.

یاقوت حموی در کتاب معجم البلدان گفته است: بقیع در لغت آن مکانی است که در آن بقایایی از درخت های گوناگون باشد، و به همین جهت بقیع را غرقده گویند و غرقده عوسج های بزرگ را گویند. و راجز گفته است: اَلْفَنَ ضَالاً نَاعِماً وَغَرَقْدَا.

وخطیم عکلی گفته است:

اواعس فی برث من الارض طیب/ وأودیة ینبتن سدرأ و غرقداً

و لفظ بقیع بر برخی از مکان های مدینه و غیر مدینه نیز اطلاق شده است. یکی از آنها بقیع الزبیر که در مدینه است و در آن خانه هایی وجود دارد. و یکی دیگر هم بقیع الخلیل، که این هم در شهر مدینه نزدیک خانه زید بن ثابت است و این مکان، بازاری نزدیک بقیع و به سوق الخلیل معروف است و پسران سلیم اسب، شتر، گوسفند و روغن را در آنجا برای فروش می آوردند و اغلب در آنجا حیوانات خرید و فروش می شوند.

مؤلف کتاب معجم ما استعجم بکری، معتقد است: بقیع الخبجه جایی در مدینه و نزدیک چاه ابی ایوب واقع است. خبجه درختی است که در آنجا می روید و بعضی آن را خبجه نامیده اند.

دائرةالمعارف اسلامیة تعریفی از بقیع عرضه کرد که در جای دیگر نیامده است: بقیع گورستان مدینه است و این اسم دلالت بر زمینی دارد که در اصل پوشیده از درختان بلند توت باشد.

اما در دوره اسلامی کُنده (باقی مانده پایین درختان) به دستور رسول اکرم (ص) پاکسازی شد و این زمین آماده دفن مردگان مسلمان گردید. این گورستان که هنوز پا بر جاست در شرق مدینه النبی واقع است. البته در سده های اخیر کمتر آن را بقیع غرقده می نامند مگر اینکه بخواهند این مکان را از بقیع های دیگر متمایز کنند.

گاه به تبعیت از قرآن، این گورستان را کَفْتَه نامیده اند. این نام از آیه الم نجعل الارض کفاتا احیاء و امواتاً اخذ شده است. علت این نام گذاری این است که مردگان مدفون در این قبرستان از آتش جهنم حفظ خواهند شد.

مآخذ

دائرةالمعارف الاسلامیه، ص ۳۵۰؛ سرگذشت اسفبار ویرانی آثار اسلامی حجاز به دست آل سعود، یوسف الهاجری، ترجمه محمد محمدرضایی، تهران، نشر بقیع، ۱۳۷۰، ص ۲۸-۳۰؛ عمده الاخیار فی مدینه المختار، ص ۱۴۸، تحفه الحرمین وسعاده الدارین، ص ۲۲۶؛ معجم ما استعجم من اسماء البلاد والمواضع، بکری، جزء اول ص ۲۵۶؛ المنجد، الشرتونی، ص ۴۲۵.

نیز نک- : لغت شناسی بقیع

غزنوی، محمود ← سلطان محمود غزنوی

غزوه احد ← اُحد

غسل زیارت

غسل زیارت، استحمام و شستشوی بدن جهت احترام به صاحبان مقابر.

زائران بقیع در قرون مختلف ابتدا غسل کرده، سپس به زیارت مقابر بقیع می پرداختند. این نکته در نوشته ها و سفرنامه های آنان هست. محمد عبد الحسین کربلایی از مشاهیر هندوستان که در سال ۱۲۳۰ق عازم حرمین شریفین شده در سفرنامه خود می نویسد: هر دفعه که می خواهیم به بقیع برویم غسل می کنیم و با غسل به زیارت بقیع می رویم و به خواندن زیارت عاشورا، زیارت جامعه و قرآن می پردازیم (تذکره الطریق، ص ۱۳۴).

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، جم-.

غفارخان جلال السلطنه

غفارخان جلال السلطنه، وزیر مختار ایران در مصر و عضو هیأت ایران برای بررسی تخریب های وهابیون در

ص: ۴۹۸

حجاز به ویژه بقیع.

در آستانه سقوط حکومت هاشمی در حجاز، در تاریخ شانزدهم تیرماه ۱۳۰۳ش، منتخب الدوله به سمت سرپرست اتباع و حجاج ایرانی منصوب و وارد مکه گردید. پس از روی کار آمدن عبدالعزیز مشهور به ابن سعود و انتشار اخباری مبنی بر تخریب اماکن مقدس دو شهر مکه و مدینه نگرانی هایی در کشورهای اسلامی به خصوص ایران به وجود آمد. از آنجا که هنوز حکومت سعودیان استقرار لازم را نداشت، عبدالعزیز این اخبار را تکذیب و از دولت های اسلامی خواست تا نمایندگانی را برای پیگیری موضوع به حجاز اعزام دارند. ایران از جمله اولین کشورهای هیأتی بود که هیأتی مرکب از غفارخان جلال السلطنه (وزیر مختار ایران در مصر) و حبیب الله خان هویدا به حجاز اعزام کرد و این هیأت در تاریخ ۲۴ شهریور ۱۳۰۴ش وارد جده گردید.

عبدالعزیز پذیرایی گرمی از این هیأت به عمل آورده و براساس گزارش هویدا اظهار تمایل زیادی به رابطه نزدیک با ایران از خود نشان می داد. وی یک شبانه روز در جده متوقف و دو دفعه با ابن سعود ملاقات داشت. هر دفعه عبدالعزیز فوق العاده احترام و محبت می نمود و اظهار تمایل به تقرب به دولت ایران می کرد.

او تخریب قبور را به دیگران نسبت داد. البته از مبانی اعتقادی و فکری وهابیون هم دفاع نمود.

حبیب الله هویدا چند روزی با غفارخان وزیر مختار ایران در مصر بود. چون هویدا پس از درخواست دولت ایران در ۱۵ مهرماه (در برخی اسناد ۱۵ شهریور است) ۱۳۰۴ از شام به مصر رفت و در ۱۹ مهر با کشتی خدیوی به طرف جده حرکت و در ۲۴ مهرماه وارد جده شدند. سپس با اتومبیل به طرف مکه حرکت کردند. چند روزی در مکه بودند و هر کدام گزارشی برای وزارت امور خارجه ایران ارسال کردند. سپس به جده بازگشته، غفارخان به مصر رفت و هویدا برای گزارش از مدینه به این شهر رفت.

هویدا در گزارش خود، غفارخان را دیپلماتی تجربه دیده، هوشیار، با متانت و عاقبت اندیش می داند. نیز از نوشته ی هویدا پیداست که غفارخان علاقه ای به وهابیت و آل سعود نداشته و برعکس طرفدار افشا شدن فضایح آنان بود.

مآخذ

اسناد و روابط ایران و عربستان سعودی، علی محقق، ص ۵۰ به بعد؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۷۸ به بعد.

غلام آبی الأذنان

غلام آبی الأذنان، فقیه و عارف مدفون در بقیع.

ابو الحسن احمد بن محبوب بن سلیمان مشهور به غلام آبی الأذنان (در تاریخ بغداد آبی الادیان) از فقها و مشایخ مشهور صوفیه در سده ۴ق است. بسیار از متصوفه شام و مصر او را به عنوان شیخ خود پذیرفته بودند. روایاتی از محمد بن احمد بن اسحاق

البزاز روایت و نقل کرده است. او را ثقه دانسته اند. سالها ساکن مکه و مجاور کعبه بود. به سال ۳۵۹ق در مدینه منوره درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

بر اساس گزارش التحفه اللطیفه، زندگی نامه او در منابع زیر آمده است:

العقد الثمین، فاسی، ج ۳، ص ۱۸۰؛ تاریخ بغداد، خطیب بغدادی، ج ۵، ص ۳۸۰؛ الضوء اللامع، ج ۲، ص ۶۷.

مأخذ

التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۳۷۷.

ص: ۴۹۹

فاتحه، خواندن سوره حمد در بقیع.

فاتحه خواندن بر سر قبور در بین بیشتر مسلمانان، مشهور و متداول است؛ به ویژه شیعیان این سنت را از قدیم داشته اند. بسیاری از شیعیان در سفرنامه ها و گزارش سفرشان از بقیع، فاتحه خواندن، در بقیع را به عنوان رسمی رایج، گزارش داده اند. محمد عبد الحسین کربلایی از شیعیان هند که در ۱۲۳۰-۱۲۳۱ عازم سفر حرمین شریفین بود در سفرنامه اش بارها از فاتحه خوانی در بقیع گزارش داده است.

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ص ۱۳۴؛ الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن والسنة، محمد الصادقی، قم، شکرانه، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۶۹ تا ۷۲.

فاجعه البقیع

فاجعه البقیع، کتابی به عربی درباره مصایب بقیع و ظلم و تعدی وهابیون بر بقیع.

جلال معاش گویا نامی مستعار است که در کتاب خود به ابعاد مختلف بقیع و عمدتاً از موضع نقد و ردّ عملکرد وهابیت نسبت به بقیع می پردازد. عنوان این کتاب چنین است: فاجعه البقیع

کتاب دارای چهار فصل است: تأملات عقائديه: درباره باورهای وهابیون و فقه آنها، که در آن استحباب دعا، وجود شفاعت، جواز زیارت قبور و بنای بر قبور را از منظر عقاید شیعی اثبات کرده است.

فصل دوم به زیارت قبور بزرگان و ائمه دین و مشروعیت آن و ردّ عقاید وهابیون در این باره می پردازد. فصل سوم درباره تاریخ و جغرافیای بقیع غرقد است. و بالاخره فصل چهارم به انعکاس آرا و نظریات درباره بقیع می پردازد. در پایان کتاب عکس هایی دالّ بر عمران و آبادانی بقیع قبل از تسخیر وهابیون آمده است.

مأخذ

فاجعه البقیع، جلال معاش، بیروت، دار العلوم و مؤسسه الامامه، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م، ۱۹۲ ص.

فارس بن شامان زینائی

فارس بن شامان زینائی، از کار گزاران عباسیان و مدفون در بقیع.

فارس بن شامان بن زهیر بن سلیمان الزیانی گویا در ۸۵۹ق متولد شد؛ از کارگزاران بنی عباس بود. البته تبارش از آل زیان بود و بسیاری از افراد لایق آل زیان را به دربار برد. شریف محمد او را جانشین خودش و به عنوان امیر مدینه تعیین کرد.

در ۹۱۰ق در پست امارت مدینه حضور داشت ولی مرگ به سراغش آمد و در بقیع نزدیک قبه سید عباس به خاک سپرده شد. پس از او پسرش ولایت مدینه را بر عهده گرفت و جانشین پدر شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفہ، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۴۰۱-۴۰۲.

فاطمه بنت ابی طالب ← ام هانی

فاطمه بنت اسد

فاطمه بنت اسد، مادر علی بن ابیطالب(ع) و مدفون در بقیع.

او دختر اسد بن هاشم بن عبدمناف از قبیله قریش از شاخه بنی هاشم بود. مادرش فاطمه بنت هرّم بن رواحه بن حجر و همسرش ابوطالب (عبدالمناف) بن عبدالمطلب عموی رسول الله(ص) می باشند. چهار پسر به نام های طالب، عقیل، جعفر و علی(ع) و سه دختر به نام های جُمانه، امّ هانی و رَبطه داشت؛ که همگی منشأ آثار و خدمات فراوان بودند.

فاطمه اولین زن هاشمی است که فرزند هاشمی به دنیا آورد و تنها کسی است که دیوار کعبه برایش شکافته شد و در خانه خدا وضع حمل کرد و به همین جهات و به دلیل پرهیزگاری و پاکیش شهرتی خاص یافت و علی(ع) با همه فضایل به داشتن چنین مادری نیز

ص: ۵۰۰

مفتخر بوده و ستوده شده است. فاطمه مادر ولی رسول خدا(ص)، علی مرتضی(ع) و بلکه مادر ائمه اثنی عشر است و نیز در حق پیامبر مادری کرد و آن حضرت را بر فرزندان خود مقدم داشت؛ لذا همواره رسول خدا(ص) به دیدن وی می رفت و در خانه اش توقف می کرد و او را بسیار محترم می داشت. زمانی که حضرت خدیجه(س) از دنیا رفت و فاطمه زهرا(س) خردسال بود فاطمه بنت اسد برای زهرا مادری می نمود. نخستین بانویی است که پس از خدیجه کبری مسلمان شد. اولین بانویی است که با پای پیاده هجرت کرد و در مدینه بر رسول خدا(ص) وارد شد.

فاطمه بنت اسد در سال ۴ق در مدینه از دنیا رفت و در بقیع به خاک سپرده شد؛ پیامبر پیراهن خویش را کفن وی قرار داد و جنازه فاطمه را تا قبرستان حمل کرد. ابتدا خود در قبر او دراز کشید و سپس بر جنازه اش نماز گذارد و در حالی که می گریست جنازه را در قبر گذاشت.

حضرت او را بعد از ابوطالب از همه مهربان تر به خود می دانست و بر همگان مقدم می داشت. جبرئیل به رسول الله(ص) خبر داد که فاطمه اهل بهشت است. ابن سعد او را بانویی صالح می دانست که همواره رسول خدا(ص) به ملاقاتش می رفت و در خانه اش استراحت می کرد.

او را از روایان حدیث پیامبر(ص) بوده و ۴۶ حدیث از آن حضرت روایت نموده است. متون و مدارک کهن فاطمه را از صحابه رسول الله(ص) شمرده و فضایل بسیار برای او برشمرده اند. البته این فضیلت های شخصی غیر از خدمات و محاسن اخلاقی بسیاری است که برای فرزندان او به ویژه پسرانش و بالاخص علی بن ابیطالب(ع) برشمرده اند. در واقع این خانم بعد از فاطمه زهرا(س) از مؤثرترین زنان در صدر اسلام بوده است.

درباره مرقد او سخن بسیار گفته اند. ولی قرائن موجود، ثبوت قبری را که در نزدیکی قبور ائمه(ع) است، تأیید می کند. اما دیگران محل دفن وی در نزدیکی قبر سعد بن معاذ و ابوسعید خُدری در انتهای بقیع دانسته اند. در قرن هفتم، زمانی که ابن النجار (درگذشت ۶۴۳) کتاب خویش را نگاشت، مردم قبر فاطمه بنت اسد را در نزدیکی قبر سعد بن معاذ و عثمان زیارت می کردند، اما سمهودی در کتاب وفاء الوفا آن سخن را نادرست دانسته و قبر وی را در نزدیکی بقعه ابراهیم فرزند رسول خدا(ص) دانسته است. مطری (درگذشت ۷۴۱) نیز قبر او را در شمال قبر عثمان، یعنی کنار سعد بن معاذ دانسته و گفته است که قُبه ای روی آن است. آن زمان، آنجا انتهای بقیع بوده است.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱؛ التبرک، حسین علی احمدی میانجی، تهران، مشعر، ۱۳۸۰، ص ۱۹۴، ۳۶۲؛ ترغیب اهل الموده والوفاء، اسماعیل بن عبدالله اسکداری، به کوشش عادل ابوالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۹۴؛ التعریف بما آنست دارالهجره، المطهری، مدینه، المکتبه العلمیه، ۱۳۷۲ق، ص ۴۳؛ دائره المعارف تشیع، ج ۱۲، ص ۱۷۷-۱۷۸؛ وفاء الوفاء، نورالدین سمهودی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م، ج ۳، ص ۸۹۷-۸۹۸؛ چاپ محمد نظام الدین الفتیح، مدینه، دارالزمان، ۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۲۰۶.

نیز نک-: قبه فاطمه بنت اسد

فاطمه دختر امام حسین(ع)

فاطمه دختر امام حسین(ع)، خانم فاضله و مدفون در بقیع.

امام حسین(ع) سومین امام شیعیان پس از ازدواج با ام اسحاق دختر طلحه بن عبیدالله، صاحب فرزندی شد، به پاس احترام به مادرش، او را فاطمه نامید. کنیه اش ام عبدالله و ام سلمه و لقبش فاطمه صغری است. زیرا نسبت به فاطمه زهرا(س) کوچکتر بود ولی چون نسبت به فاطمه دختر امام باقر(ع) و فاطمه دختر امام صادق(ع) و فاطمه دختر امام رضا(ع) بزرگتر بود گاه او را فاطمه کبری خوانده اند.

هفتاد سال عمر نمود و دوره امام صادق(ع) را درک کرد. او از زنان متخلق به اخلاقیات نیک و عالم به مسائل و علوم اسلامی بود. مسعودی گزارش داده، فاطمه کتابی تألیف کرده که مجموعه ای از علوم مختلف را شامل می شد. زهد و عبادت فاطمه مشهور بود. چندین روایت

ص: ۵۰۱

از طریق او نقل شده است. او شاهد حوادث کربلا و شهادت پدرش و اسارات و حوادث کوفه و شام و پیام آور این حوادث بود.

او با حسن مثنی فرزند امام حسن (ع) ازدواج کرد و پنج فرزند از حسن مثنی به دنیا آورد. سپس با عبدالله بن عمرو ازدواج کرد و سه فرزند از او داشت. این خانواده حوادث بسیاری در دوره خلافت عباسیان داشت. بعضی از آنها قیام کردند و شهید شدند. وی در سال ۱۱۷ق در مدینه درگذشت. درباره محل دفن او چند نقد هست ولی بنابر نظر صحیح برخی پژوهشگران او در بقیع دفن شده است.

مأخذ

فاطمه بنت الحسین (ع)، جعفر النقدي (درگذشت ۱۳۷۰ق)، قم، المكتبة الحیدریه، بی تا، ص ۹-۱۱۹.

فاطمه زهرا(س)

فاطمه زهرا(س)، دختر محمد بن عبدالله و خدیجه و دارای آثار خاص در بقیع.

فاطمه

زهرا(س) تنها دختر رسول خدا(ص)، همسر علی بن ابیطالب(ع) و مادر حسنین(ع)، از شخصیت های مؤثر در صدر اسلام بوده است. در سال ولادت حضرت فاطمه اختلاف است، از سال پنجم پیش از بعثت تا سال پنجم پس از بعثت رسول خدا گفته اند. پیامبر گرامی(ص) دخترش را فاطمه نامید. واژه فاطمه به معنی بریده از شیر یا هر چیز دیگری است. از امام صادق(ع) روایت شده است که فاطمه در پیشگاه خدای عز و جلّ نه نام دارد: فاطمه، صدّیقه، طاهره، زکیه، راضیه، مرضیه، مُحدّثه، بتول، و زهرا؛ و برای هر یک شرحی روایت شده است.

دوران کودکی و نوجوانی فاطمه به سختی گذشت، زیرا پدرش، رسول خدا(ص) از آغاز دعوت با آزار و عناد قریش رو به رو گردید؛ آنان هر روز بر اذیت و ستیزه جویی خود می افزودند و علیه پیامبر گرامی دسیسه ها می کردند و نقشه ها می کشیدند و فاطمه کوچک شاهد این جوّ هراسناک بود و آزارهایی را که بر پدرش وارد می کردند می دید و پیوسته چشمانی اشکبار داشت و با دستان کوچکش گرد غم از چهره پدر می زدود.

او حوادث و سختی های شعب ابیطالب را دیده بود. مادرش خدیجه پس از خروج از محاصره قریش در شعب ابیطالب بیمار شد و بالاخره درگذشت. غم از دست دادن مادر بر ناراحتی های فاطمه افزود. اندکی پیش از آن عموی مهربانش ابیطالب را نیز از دست داده بود.

رسول خدا با دعوت مردم مدینه، تصمیم به هجرت مردم گرفت و بالاخره مخفیانه با عده ای از یارانش به مدینه رفت.

پیامبر علی(ع) را در جای خود خوابانید و خود در نیمه شب به همراه ابوبکر، از بیراهه عازم شد. قریش که خانه را در محاصره داشتند، سپیده دم با ناشکیبایی به درون تاختند تا پیامبر را بکشند، اما همین که بالای بستر رسول خدا(ص) رفتند، علی(ع) برخاست و آنان دریافتند که پیامبر از چنگشان بیرون رفته است، از این روی با شتاب از خانه بیرون آمده به پیگرد وی رفتند. علی(ع) پس از بازگردانیدن امانات مردم که نزد پیامبر گذاشته بودند و پرداخت بدهی های پیامبر و انجام دیگر کارهایی که بر عهده اش گذاشته شده بود با زنان مهاجر، از جمله: فاطمه دختر پیامبر، فاطمه دختر اسد، مادرش؛ فاطمه دختر زبیر بن عبدالمطلب و عایشه دختر ابوبکر، از بیراهه عازم یثرب شد. قریش که از این هجرت باخبر شدند سر راه بر علی بستند تا مانع رسیدن آنان به یثرب شوند، لیکن با شمشیر آخته علی رو به رو گردیدند و جرأت نکردند یا مصلحت ندیدند که بیشتر ایستادگی کنند. علی(ع) به راه خود ادامه داد، اما برای گمراهی و ناآگاه گذاشتن دشمن، شب ها راه می سپرد و روزها استراحت می کرد، تا در قُبَا به پیامبر اکرم(ص) که منتظر آنان بود پیوست. پیامبر روز دوازدهم ربیع الاول به همراه مهاجران به یثرب درآمد. این شهر از آن هنگام «مدینه النبی» نامیده شد. پیامبر گرامی(ص) بر ابویوب انصاری وارد شد و فاطمه را در منزل مادر ابویوب انصاری جای داد.

پس از هجرت، ابوبکر به خواستگاری فاطمه (س) آمد، رسول خدا (ص) گفت: فاطمه صغیر است، سپس عمر به خواستگاری فاطمه رفت، پیامبر به او هم جواب رد داد. سپس علی (ع) برای خواستگاری نزد پیامبر خدا رفت. پیامبر (ص) به خانه رفت و خواستگاری علی را با فاطمه در میان نهاد و به او گفت: فاطمه، خویشی و فضل و اسلام علی پسر ابی طالب را که به خوبی شناخته ای و من از پروردگار خواستم که تو را به ازدواج بهترین آفریده اش درآورد و کسی را نصیب تو کند که از همگان در نزد او محبوبتر است، اکنون علی به خواستگاری تو آمده است، نظرت چیست؟ فاطمه خاموش مانده، رویش را برنگردانید و رسول خدا (ص) کراهتی در چهره اش مشاهده نکرد، پس برخاسته فرمود: الله اکبر، سکوت او پذیرش او است.

پیامبر نزد علی برگشت و موافقت فاطمه را به اطلاع او رسانید و از میزان آمادگی او و امکاناتش برای ازدواج پرسید، زیرا پرداخت یا به عهده گرفتن مهر در شرع و عرف بایسته است و این ازدواج به ویژه در درازنای تاریخ بشریت نمونه ای آموزنده و سرمشقی بزرگ برای همه روزگاران است و همه جنبه های آن باید در نظر گرفته شود. پیامبر (ص) از علی پرسید: آیا چیزی داری که با آن ازدواج کنی؟ علی گفت: پدر و مادرم فدایت باد، خودتان بهتر می دانید که من جز شمشیرم و زره و شتر آبکشم چیزی ندارم. پیامبر با روی باز گفت: شمشیرت را نگاه دار که با آن با دشمنان خدا می جنگی و شتر آبکشت را هم برای آب دادن خودت و نخلت داشته باش و در مسافرت هم بر آن سوار می شوی، اما فاطمه را در برابر زره به ازدواج تو در می آورم و به همان رضایت می دهم، آن را بفروش و بهای آن را بیاور. این زره را علی (ع) به عنوان یکی از غنائم جنگ بدر از دست رسول خدا (ص) دریافت کرده بود. آن را به چهارصد و هشتاد یا پانصد درهم فروخت و نزد پیامبر برد و تحویل داد.

فاطمه در خانه شوهر؛ با رفتن فاطمه به خانه علی، نمونه عملی دیگری از اخلاق عملی اسلام در تاریخ بشریت ثبت شده است. در تفسیر عیاشی از امام محمد باقر (ع) نقل شده است که فاطمه (س) کار کردن در خانه و خمیر ساختن، نان پختن و جارو کردن را به عهده گرفت و علی (ع) کارهای بیرون خانه مانند آوردن هیزم و خوراکی را متعهد گردید. معلوم نیست که علی (ع) و فاطمه (س) تا چه مدت در خانه حارثه بن نعمان زندگی می کردند، لیکن پیامبر (ص) خانه ای چسبیده به مسجد، مانند حجره های همسرانش، برای آنان ساخت که در آن به مسجد باز می شد و راه گذر خانه از راه مسجد بود و آن دو به این خانه منتقل شدند.

یکبار پیامبر گرامی (ص) به سفر رفته بود، چون بازگشت، شنید که فاطمه (س) نخستین فرزند خود را به دنیا آورده است. به خانه فاطمه آمد و گفت: پسر من را به من نشان دهید. چون او را آوردند از علی پرسید: چه نامی برایش تعیین کردی؟ علی گفت: من در نامگذاری او از شما پیشی نمی جویم. پیامبر او را «حسن» نامید، در گوش راست او اذان و در گوش چپ او اقامه گفت. در روز هفتم، پیامبر (ص) گوسفندی برای او عقیقه کرد و سرش را تراشید و هم وزن مویش نقره صدقه داد و گفته اند: تولد حسن در نیمه رمضان سال سوم هجرت بود. هنوز یک سال از زایش حسن نگذشته بود که «حسین»، در سوم شعبان سال چهارم هجرت، پا بدین جهان گذاشت. او را نیز پیامبر اکرم (ص) حسین نامید و برای او هم در روز هفتم ولادت عقیقه کرد، سرش را تراشید و همسنگ موی او نقره صدقه داد. سومین فرزند علی و فاطمه، زینب بود که به گفته بسیاری از مورخان، در سال پنجم هجرت پا بدین جهان گذاشت. چهارمین فرزند آنان ام کلثوم است که تاریخ ها درباره تولد او چیزی نوشته اند. منابع اهل سنت از ازدواج ام کلثوم با عمر بن خطاب پس از دوران پیامبر (ص) سخن می گویند، لیکن منابع شیعی در این باره سکوت کرده اند.

فضیلت‌ها و امتیازاتی که پیامبر اکرم(ص) و دیگران درباره فاطمه(س) گفته‌اند فقط به علت انتساب او به پدر، همسر و فرزندان نیست. این انتسابها افتخاراتی است که جا دارد هر کسی که یکی از آنها را داشته باشد، در برابر دیگران به خود ببالد، لیکن فضایی که فاطمه را فاطمه کرده است، از دستاوردهای خود اوست.

ابن حجر می‌گوید فاطمه(س) یکی از راویان پیامبر(ص) بوده است. مُسند فاطمه حدود ۲۹ راوی برای فاطمه زهرا(س) ذکر می‌کند. عده‌ای دیگر جمعاً ۸۵ حدیث از فاطمه زهرا(س) نقل کرده‌اند.

رسول خدا(ص) چندی پس از بازگشت از حجه الوداع و ماجرای غدیر بیمار شد. شب پیش از بیماری به قبرستان بقیع رفت و برای مردگان دعا کرد و از خدا برایشان آمرزش خواست. چون تب و سردرد پیامبر(ص) شدت یافت، از دیگر همسران خود اجازه خواست که در خانه عایشه بماند. همه آنان اجازه دادند. از عایشه نقل است که فاطمه زهرا(س) به دیدار پدر آمد. پیامبر به او خوش آمد گفت، سپس او را در طرف راست خود نشانید، در گوش او سخنی گفت که فاطمه به گریه افتاد. سپس پیامبر سخن دیگری در گوش او گفت که فاطمه خندید. پس از درگذشت رسول خدا(ص) از فاطمه پرسیدم: راز آن خنده و گریه چه بود؟ گفت: بار اول در گوشتم گفت: جبرئیل در هر سال قرآن را یک بار بر من عرضه می‌داشت و امسال دو بار عرضه داشته است و علت آن را جز این نمی‌دانم که مرگم فرا رسیده است و تو نخستین کس از خاندانم هستی که به من می‌پیوندی و من بهترین در گذشته پس از آن برایم هستم. من گریستم. سپس گفت: آیا خشنود نیستی که سرور زنان این امت می‌باشی؟ و زود از دیگران به من ملحق می‌شوی؟ بدان جهت من خندیدم.

رسول خدا روز شنبه ۲۸ صفر (به قول شیعه) و ۱۲ ربیع الأول (به گفته اهل سنت) سال یازدهم هجرت درگذشت. علی و عباس بن عبدالمطلب او را شستشو داده و کفن کردند، سپس مسلمانان را که همچنان منتظر بودند، فرا خواندند تا بر جنازه پیامبر(ص) نماز بخوانند و با او وداع کنند. سپس پیامبر اکرم(ص) را در همانجا که قبض روح شده بود دفن کردند. در همان هنگام که علی به شستشو و تجهیز پیامبر(ص) سرگرم بود، خبر رسید که جمعی در سقیفه بنی ساعده گرد آمده‌اند که درباره جانشینی رسول خدا(ص) تصمیم بگیرند. پس از مشاجره‌ای غیر دوستانه، مهاجران با استناد به خویشی داشتن با رسول خدا(ص) و قرشی بودنشان و اینکه عرب زیر بار فرمانروایی غیر قرشی و غیر خویشاوند با پیامبر نمی‌رود، در این مشاجره پیروز شدند و پس از تعارفی کوتاه در میان خودشان سه نفر، سرانجام عمر بن خطاب و ابوعبیده جراح با ابوبکر بیعت کردند.

امام علی(ع) از بیعت کردن با ابوبکر خودداری ورزید و گفت: من به بیعت کردن از شما شایسته‌ترم و سخنانی تند میان او و عمر بن خطاب مبادله شد. ابوبکر گفت: ترا به بیعت مجبور نمی‌کنم. علی بیرون رفت و شبانه فاطمه را بر چارپایی سوار کرده به مجالس انصار می‌برد و از آنان یاری می‌خواست.

فاطمه(س) در بقیع محلی به نام بیت الاحزان داشت که هر روز به آنجا می‌رفت و به مرثیه خوانی برای پدرش می‌پرداخت.

آنگاه با فشار فراوان به خانواده علی(ع) و حتی حمله به خانه فاطمه(س) علی را وادار به بیعت کردند.

جدایی جانکاه رسول خدا(ص) و محروم شدن علی(ع) از حق جانشینی پیامبر و گرفتن فدک از فاطمه برخورد شدید با وی

که همه غیر منتظره بودند، مقدمات بیماری و شهادت آن بانو را تشکیل می دهند. زنان مهاجر و انصار به عیادت فاطمه رفتند و گفتند: چگونه شب را به صبح رسانیده ای دختر رسول خدا(ص)? در پاسخ احوالپرسی آنان، سخنان فصیح و مؤثر در مظلومیت خاندان خودش و اهل بیت(ع) و اینکه حقوق

ص: ۵۰۴

علی(ع) ترضیع شده و جمعی از اصحاب از توصیه های اکید پیامبر غفلت کرده اند.

زنان مهاجرین و انصار این سخنان را برای مردانشان نقل کردند، از این روی گروهی از شخصیت های مهاجر و انصار عذرخواهان به نزد فاطمه(س) آمده گفتند: سرور زنان، اگر ابوالحسن، پیش از آنکه پیمان بعیت را استوار کنیم، این موضوع را به ما گفته بود، هرگز دست از او بر نمی داشتیم و به دیگری روی نمی نهادیم. گفت: از من دور شوید، بعد از آن کار عذری پذیرفته نیست و پس از تقصیری که ورزیدید کاری ساخته نیست.

خبر بیماری فاطمه(س) در مدینه پیچید. عده ای به عیادت می آمدند. از امام حسین(ع) نقل شده که وقتی فاطمه دختر رسول خدا بیمار شد، به علی(ع) وصیت کرد که امرش را مکتوم و خبرش را مخفی دارد، و بیماریش را به هیچ کس اعلام نکند. علی در پنهان نگاه داشتن آنچه وصیت کرده بود همکاری می کرد. همین که به حال احتضار افتاد، به امیرالمؤمنین وصیت کرد که کار تجهیز او را شخصاً بر عهده گیرد، و شبانه او را دفن کند و قبرش را محو سازد و امیرالمؤمنین(ع) چنین کرد.

در روایت دیگر چنین آمده است: چون وفات فاطمه در رسید، به علی گفت وسایل غسل کردن را برایش فراهم سازد، پس غسل کرد، سپس پارچه های کفن خود را خواست، پارچه خشنی برایش آوردند آنها را پوشید و حنوط بر آن ریخت، آنگاه به علی دستور داد که وقتی قبض روح شد، لباسش را بیرون نیاورد و کفنش را به همین شکل که پوشیده است دور او پیچد.

در تاریخ دقیق شهادت فاطمه زهرا(س) سخت اختلاف است. دلایل الامامه می نویسد: هفتاد و پنج روز پس از رحلت پدرش زندگی کرد و در روز سه شنبه سوم جمادی الاخرای سال ۱۱ق در مدینه وفات کرد. ابو عبدالله حاکم می گوید که فاطمه سه شب از ماه رمضان گذشته در سن بیست و نه سالگی فوت کرد و ابو جعفر محمد بن علی(ع) نقل می کند که فاطمه سه ماه پس از پیامبر فوت کرد، اما عایشه گفته است هشت ماه، و به طریق دیگر از عایشه روایت کرده است شش ماه پس از پیامبر(ص).

چون فاطمه(س) درگذشت، امیرالمؤمنین(ع) او را دفن و محل قبر را به دست خود محو کرد، سپس برخاسته روی خود را به طرف قبر پیامبر(ص) برگردانید و گفت: درود بر تو ای فرستاده خدا از من و از دختری که به دیدار تو آمده و امشب را در کنارت به سر می برد و با شتاب پیوستن به تو را خدا برایش برگزیده است.

فاطمه(س) به بقیع علاقه خاص داشت، چون یادگار نیکان و محل راز و نیاز پدرش بود. خودش هم در بقیع بیت الاحزان دایر کرده بود و اوقات فراغت خود را با سرزدن به مقابر بزرگان و شهدا طی کرد. فرزندانش را نیز با خود بدانجا می برد. محل دفن او هم احتمالاً در بقیع است.

مآخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لجنه احیاء ذکری للبقیع، لندن، بی تا، ص ۶-۱۵؛ تصویر حضرت محمد(ص) و حضرت زهرا(س) در دائره المعارف اسلام، زیر نظر محمود تقی زاده داوری، قم، مؤسسه شیعه شناسی، ۱۳۸۸، ص ۲۱۴-۲۱۶؛ دائره المعارف الاسلامیه الشیعیه، حسن الامین، بیروت، دارالتعارف، ۱۹۹۲م، ج ۱، ص ۲۸۴؛ دائره المعارف تشیع، ج ۱۲، ص ۱۸۴ به بعد؛

الصحيح من سيره النبي الاعظم (ص)، جعفر مرتضى العاملي، قم، ۱۴۰۰ق؛ فاطمه زهرا(س) ام السبطين، سلمان هادي آل طعمه، تهران، دار محبتي الحسين، ۲۰۰۲م؛ فاطمه زهرا(س) بانوي نمونه اسلام، ابراهيم اميني، قم، شفق، ۱۳۷۳، جم-؛ فاطمه(س) و فدك، محمدحسين ضيائي بيگدلي، قم، دارالعلم، ۱۳۷۵.

نيز نك- : بيت الاحزان؛ مرقد فاطمه زهرا(س) از نگاه ابن شَبَّه؛ مدفن فاطمه زهرا(س) از ديدگاه هاي مختلف؛ شيعة و مدفن حضرت فاطمه(ع)

فاطمه زهرا(س)، پنج محل دفن

فاطمه زهرا(س)، پنج محل دفن، دفن حضرت در پنج محل احتمالي.

بعضي از علما سه محل و برخي پنج محل را براي دفن حضرت معرفي کرده اند. نخست خانه حضرت

ص: ۵۰۵

فاطمه(س) که اکنون جزء مسجد نبوی است. و محل دقیق آن گوشه شمالی ضریح نبوی است. دوم دفن بین ضریح و محراب نبوی مطرح شده است. در بالای ستونی در آن جایگاه این جمله ثبت شده است: ما بین قبری و منبری روضه من ریاض الجنه این دو موضع نزدیک یکدیگر قرار دارند.

سوم در کنار ائمه بقیع دفن شده و محل آن در ضریح ائمه(ع) چهارگانه بقیع بوده است. چهارم در کنار عباس عموی رسول خدا(ص) و فاطمه بنت اسد و در ضریح آنها دفن شده است. و بالاخره پنجم در بیت الاحزان واقع در قبرستان بقیع دفن شده است. این سه محل اخیر، نیز بسیار به هم نزدیک اند.

مأخذ

خاطرات سفر مکه، احمد هدایتی و محمد علی هدایتی، تهران، چاپخانه حیدری، ۱۳۴۳، ص ۱۲۹.

فاطمه زهرا(س)، زیارت اهل سنت

فاطمه زهرا(س)، زیارت اهل سنت، اعتقاد ایشان به زیارت آن حضرت و اجرای آداب و رسوم آن.

در منابع روایی و ادعیه شیعه در باب قرائت متون دعا و زیارت به هنگام زیارت مرقد احتمالی حضرت فاطمه(ع)، آداب و رسوم و نیز متونی درج شده است. برای نمونه شیخ عباس قمی در مفاتیح که کتابی در دسترس همگان است، چند متن را آورده است. اهل سنت هم متون خاصی برای قرائت بر سر مزار احتمال حضرت دارند. سلیم خان تکابی از مشاهیر اهل سنت غرب ایران که در سال ۱۳۱۰-۱۳۱۱ق مشرف حج شده و خاطرات و مشاهدات خود را در کتابی به نام سفرنامه حج تدوین کرده، در بخش زیارت فاطمه زهرا(س) می نویسد؛ بر مرقد حضرت فاطمه(س) که در شمال مسجد النبی در گوشه شباک اول است، این دعا خوانده می شود: السلام علیک یا سیدتنا فاطمه الزهرا یا بنت رسول الله، السلام علیک یا بنت نبی الله، السلام علیک یا بنت حبیب الله السلام علیک یا خامسه اهل الکساء، السلام علیک یا زوجه امیرالمؤمنین سیدنا علی المرتضی کرم الله تعالی وجهه فی الجنه، السلام علیک یا ام الحسن و الحسین السیدین الشهدیدین الکوکبیین القمرین النیرین الشبایین ... رضی الله عنک و ارضاک احسن الرضا و جعل الجنه منزلک ... (ص ۶۴).

نیز در بقیع، چند محل به عنوان مدفن حضرت هست. سلیم خان این دعا را در بقیع جهت زیارت حضرت زهرا(س) قرائت کرده است: السلام علیک یا بنت رسول الله، السلام علیک یا بنت نبی الله السلام علیک یا بنت حبیب الله، رضی الله عنک و ارضاک احسن الرضا و جعل الجنه منزلک و مسکنک و محلک و مأواک، السلام علیک و رحمه الله و برکاته (ص ۶۸).

مأخذ

سفرنامه حج، سلیم خان تکابی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۸.

فاطمه زهرا(ع) و بقیع

فاطمه زهرا(ع) و بقیع، حوادث مرتبط به فاطمه زهرا(س) در بقیع.

منابع فقهی، تاریخی و روایی چند مسأله مهم اجرا شده در بقیع را منسوب به حضرت می دانند. ارتباط آن حضرت با بقیع بسیار نزدیک و جانسوز است. مهم ترین مسأله تاریخی مقبره فاطمه زهرا(س) است که عده ای معتقدند که غریبانه در بقیع به خاک سپرده شده است. اقوال مورخین درباره این رخداد در مقاله «مدفن فاطمه زهرا(س)» و مقاله «شیعه و مدفن حضرت فاطمه(س)» آمده است و اینجا تکرار نمی شود.

رخداد مهم دیگر، بیت الاحزان است. این موضوع هم در مقاله «بیت الاحزان» گزارش شده است. موضوع دیگر گریه و عزاداری فاطمه به هنگام مرگ رقیه دختر کوچک رسول خدا(ص) بود. فاطمه(ع) سر قبر رقیه فراوان اشک ریخت. شیخ صدوق هرگاه به زیارت ائمه بقیع می رفت چهار نماز دو رکعتی در مکانی که به مسجد فاطمه زهرا(س) مشهور بود به جای می آورد (نک بقیع الغرقد، ص ۱۰۹).

ص: ۵۰۶

آن حضرت هم در همین جا نماز می گذارد (من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۷۷)

به نظر می رسد بخشی قابل توجه و آموزنده از زندگی آن حضرت در ارتباط با بقیع بوده است.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۱۰۸-۱۱۱؛ من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۲ق.

فاطمه زهرا(س) و قبور مشابه

فاطمه زهرا(س) و قبور مشابه، دفن حضرت در بقیع و مخفی سازی قبرش.

علی بن ابی طالب(ع) به وصیت فاطمه زهرا(س) عمل کرد و پس از رحلتش، او را در شب و بدون اعلام و خبررسانی دفن نمود. در برخی روایات آمده که امام علی(ع)، قبر حضرت زهرا(س) را در بقیع مخفی کرد و چهل قبر جدید مثل هم ایجاد کرد تا قبر حضرت زهرا(س) معلوم نشود.

وقتی

مسلمانان از وفات و دفن حضرت زهرا با خبر شدند به بقیع آمدند؛ ولی با چهل قبر جدید مواجه شدند و تشخیص قبر اصلی آن حضرت مشکل بود. مردم خود و یکدیگر را ملامت می کردند و می گفتند رسول خدا(ص) فقط یک دختر داشت، اما در وفات و دفن و نماز بر او ما شرکت نداشتیم. در این زمان، کارگزاران خلافت که زیر سؤال رفته بودند، آمدند و گفتند باید نبش قبر کنیم تا قبر حضرت معلوم شود سپس بر جسد او نماز گذارده و به خاک بسپاریم.

علی بن ابی طالب(ع) با شنیدن این خبر بسیار ناراحت و چشمانش قرمز شد. ناگهان ایشان را دیدند که زره جنگ و عبای زرد که معمولاً در جنگ ها می پوشید، بر تن کرده و ذوالفقار به دست وارد بقیع شده و به خداوند قسم می خورد که هر کس این قبور را تغییر دهد با شمشیر مواجه می شود. در نتیجه جماعت منصرف و متفرق شدند.

مآخذ

بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ج ۲۹، ص ۳۹۰ و ج ۳۰، ص ۳۹۴ و ج ۴۳، ص ۱۷۱؛ بیت الاحزان، شیخ عباس قمی، دارالحکمه، ص ۱۸۵.

فاطمه زهرا(س) و محل دفن او از نگاه بورتن

فاطمه زهرا(س) و محل دفن او از نگاه بورتن، گزارش رحلت حضرت زهرا(س) و دیدگاه های مختلف درباره محل دفن.

سر ریچارد فرانسیس بورتن جهانگرد انگلیسی در ۱۸۵۳م عزم سفر مکه و مدینه نمود. او به عنوان مسلمان و با لباس افغانی یا عربی به سفر پرداخت و توانست با زائران و مردم مدینه و مکه ارتباط مؤثری برقرار کرده و اطلاعات سودمندی به دست آورده و در سفرنامه اش درج نماید. این سفرنامه در دو جلد با مشخصات زیر منتشر شده است:

Burton, Richard F, Personal Narrative of a poligrim Al madinah and meccah, Edited by
.his wife Isabel Burton, London, ۱۸۵۶

یکی از بخش های مهم این سفرنامه اطلاعاتی است که درباره حضرت زهرا(س) و مدفن ایشان داده است. بورتن درباره مقبره حضرت چنین اظهار نظر کرده که مورخان مسلمان از تردید و ابهام درباره محل قبر حضرت شادمان هستند (مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان، ص ۱۴۸).

این داوری بورتن قابل تأمل است. اگر منظورش اینست که قبر کشف نشد و خانواده حضرت با مخفی کردن قبر به اهداف خود رسیدند و موفق شدند، درست است ولی این به معنای شادمانی نیست. جعفر الخلیلی کلمه بهجت و ابتهاج را به کار برده است. بهر حال چه شادمانی و چه ابتهاج، هیچکدام تعبیر و داوری درستی نیست. در ادامه بورتن اختلاف مورخین مسلمان را گزارش کرده است:

برخی از آنها می گویند که آن حضرت در حرم مقدس دفن شده است. دلیل آنها این روایت تاریخی است که می گوید هنگامی که فاطمه(س) مرگ خود را نزدیک دید بسیار شادمان گردید و آنگاه برخاست و غسل بزرگ را انجام داد و لباس های پاکیزه ای در بر نمود و آنگاه حصیری را بر روی زمین اتاق خود که در نزدیکی آرامگاه پیامبر بود انداخت و بر روی آن به سوی قبله آرمید و به اطرافیان خود گفت: من

ص: ۵۰۷

پاکیزه ام و جامه های پاک در بردارم، پس به کسی اجازه ندهید که بر بدن من نظاره کند و پس از مرگ مرا در همین جا دفن نماید و هنگامی که علی (ع) شوهر او بازگشت همسر خود را مرده یافت. از اینرو آخرین خواسته ی او را برآورده نمود و او را در همانجا دفن کرد. عمر بن عبدالعزیز - خلیفه اموی - که به این روایت تاریخی معتقد بود اتاق و حجره فاطمه (س) را به مدفن پیامبر ملحق نمود. اعتقاد عمومی نزد مسلمانان بر این است که قبر فاطمه (س) در بقیع است و به این گفتار امام حسن استدلال می کنند که فرمود: «اگر اجازه نمی دهند در قبر جدم دفن شوم مرا نزد مادرم در بقیع دفن کنید.» دنباله این روایت می گوید: پس از درگذشت فاطمه (س)، علی (ع) و ام سلمه او را شستشو دادند، لیکن گروهی دیگر می گویند اسماء بنت عمیس، همسر ابوبکر، هنگام مرگ در نزدیکی فاطمه (س) بود و به او وعده داده که برای حمل جنازه او تابوتی از چوب خرما شبیه به جایگاه عروسان بسازد، آنگونه که او در حبشه دیده بود، و پس از شنیدن این وعده، فاطمه (س) برای نخستین بار پس از مرگ پدر خود تبسم نمود، و از او عهد گرفت تا هنگامی که پیکر او در اتاق است، اجازه ی ورود به کسی را ندهد، از این رو اسماء هنگامی که عایشه قصد ورود را داشت از او ممانعت نمود و عایشه گریان نزد پدر خود رفت و از رفتار اسماء شکایت نمود و بدو گفت همسرش جایگاهی همانند جایگاه عروسان برای فاطمه ساخته است تا جنازه او را در آن حمل کند؛ ابوبکر به در خانه فاطمه رفت لیکن پس از شنیدن وصیت حضرت فاطمه، به همسر خود اعتراضی ننمود و به خانه اش بازگشت. پس از درگذشت فاطمه (س) مرگ او از کوچک و بزرگ پوشیده نگاه داشته شد و در نیمه شب با حضور گروه اندکی به همراه شویش حضرت علی (ع) تشییع و به خاک سپرده شد.

اما جایگاه سومی که گفته می شود در آنجا به خاک سپرده شده است، مسجد کوچکی است که در گوشه بقیع و در جنوب قبه ی عباس بن عبدالمطلب قرار دارد و به آن «بیت الحزن» گفته می شد زیرا فاطمه (س) روزهای پایانی عمر خود را به عزاداری و گریه بر پدر خود در آنجا به سر آورد.

امروزه زیارت کنندگان در دو جا به زیارت قبر فاطمه (س) می پردازند؛ یکی در قبرستان بقیع، در قبه العباس و دیگری در حرم پیامبر (همان، ص ۱۴۸-۱۴۹).

مآخذ

مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، جعفر الخلیلی، ترجمه محمد رضا فرهنگ، ص ۱۴۸-۱۴۹؛ موسوعه العتبات المقدسه، جعفر الخلیلی، ج ۳، ص ۲۸۴-۲۸۵.

فاطمیان و آرامگاه اسماعیل

فاطمیان و آرامگاه اسماعیل، نقش دولت فاطمی مصر در گسترش مرقد اسماعیل.

در دوره خلافت فاطمیان (۲۹۷-۵۶۷ق) که بر بخش وسیعی از شمال آفریقا به ویژه مصر سیطره داشتند به دلیل اینکه مذهبشان اسماعیلی بود و به اسماعیل بن جعفر (ع) عنایت ویژه داشتند، آرامگاهی با شکوه و عظمت بر مزار اسماعیل ساختند. این بنای بزرگ، سفید رنگ و دارای گنبد و گلدسته رفیع به دستور حاکمیت فاطمیان بنا شد. این بنا به عنوان اصلی ترین زیارتگاه فاطمیان پس از مرقد پیامبر (ص) و ائمه پیشین محسوب می شد. دارای بخش های مختلف برای استراحت زائران و

تفرجگاه در کنار آن برای گردش زائران در نظر گرفته بودند. مسجدی کوچک منسوب به امام سجاد(ع) در کنار آن قرار داشت. این مسجد به سال ۲۸۴ق ساخته شده بود و سمهودی (درگذشت ۹۱۱ق) از آن گزارش داده است (وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۳۰۶).

عیاشی در سده ۴۳ و ۴۴ق از رونق این آرامگاه و آمدن زائران بسیار از عراق و جاهای دیگر برای زیارت اسماعیل خبر می دهد. نیز زیارت نامه خاصی را قرائت می کردند. متن این زیارتنامه چنین است:

السلام علیک یا سیدنا اسماعیل و نشهد انک علی دین أخیک موسی الکاظم رضی الله عنه و نشهد انک غیر مخالف له (المدینه المنوره فی رحله العیاشی، ص ۹۵).

ص: ۵۰۸

پس از سیطره وهابیون، گویا این آرامگاه در دو مرحله تخریب شده است. مطابق برخی گزارش ها از اواخر سده چهاردهم، چهار دیواری بدون در و پنجره مشهور به مرقد اسماعیل در پانزده متری دیوار بقیع در جهت غرب و روبروی قبرهای ائمه (ع) وجود داشت که نیمی از آن در خیابان و نیمی در پیاده رو بود. مردم در پیاده رو، پشت دیوار آن به زیارت می پرداختند (تاریخ حرم ائمه بقیع (ع)، ص ۲۸۹-۲۹۰). به هنگام تعریض و زیرسازی خیابان غربی بقیع در سال ۱۳۹۴ ق بر اساس برخی گزارش ها، جسد اسماعیل بدون پوسیدگی و تازه مکشوف شد و مسئولین محلی و دولتی عربستان با شاهد گرفتن بزرگان اسماعیلیه، جنازه را به بقیع منتقل کردند و در حوالی قبر ام البنین یا نزدیکی شهدای حره و در ده متری قبر حلیمه سعديه در محوطه ای در انتهای بقیع به خاک سپردند (همان، ص ۲۹۱).

از قول یک روحانی شیعه به نام محمد حسین اشعری نقل شده که چند سال پیش از پیروزی انقلاب، هنگامی که در مدینه مشرف بوده در نیمه شب بر اثر سر و صدا بلند شده و از پنجره بیرون را نگرسته و دیده اطراف بقعه اسماعیل شلوغ است. پایین آمده و دیده است که بزرگان اسماعیلیه را دعوت کرده اند تا در حضور آنها قبر اسماعیل را به داخل بقیع منتقل کنند. پس از آن، آن را برداشته و در حوالی جایی که قبر ام البنین شناخته می شود، دفن کردند (آثار اسلامی مکه و مدینه، ص ۳۶۵-۳۶۶).

لازم به ذکر است که در کنار درب وسطی مرقد اسماعیل که به میدان باز می شده قطعه سنگی نصب شده که روی آن جمله «عمّره حسین بن ابی الهیجاء سنه ستّ واربعمین و خمسمأه» حکاکی شده بوده است. عده ای فکر می کردند که فاطمیان در ۵۶۴ق آرامگاه اسماعیل را ساخته است، در صورتی که بسیار پیش از این تاریخ احداث شده و این نوشته فقط دلالت به تعمیر و مرمت و نه ساخت و تأسیس دارد.

چون ابن ابی الهیجاء حاکم حجاز توسط فاطمیان منصوب شده بود، بعضی از مورخین حدس زده اند که این مرقد به دست فاطمیان ساخته شده است. اما عبارت تصریح دارد که او تعمیر کننده بوده و قبلاً این بنا وجود داشته است. حداقل این مرقد پنجاه سال زودتر از تعمیر ابن ابی الهیجاء ساخته شده و او به تعمیرش پرداخته و به احتمال بسیار زیاد متعلق به سده پنجم قمری است. در واقع این بنا مثل حرم شریف ائمه (ع) از قدیمی ترین بناهای بقیع است که حدود نه قرن بعد توسط وهابیان تخریب و نابود شده است.

مأخذ

«بقعه اسماعیل فرزند امام صادق (ع)»، محمدصادق نجمی، میقات حج، ص ۷۳-۷۴؛ دائرهالمعارف وجدی، ج ۷، ص ۳۱۴ - ۳۲۵؛ عمده الاخبار، احمد عباسی، ص ۱۵۸؛ وفاء الوفاء، سمهودی، ج ۳، ص ۹۲۰.

نیز نک- : مرقد اسماعیل؛ اسماعیل بن جعفر الصادق (ع)؛ مشهد اسماعیل

فتح الله الحلبي ← ابن نحاس الحلبي

فتحعلیشاه قاجار، اعتراض به رفتارهای خشونت بار وهابیون حجاز و پاسخ دولت عربستان.

نامه ای به امضای عبدالعزیز بن محمد بن سعود (حکومت ۱۱۷۹-۱۲۱۸ق/۱۷۶۶-۱۸۰۳م) به عنوان دومین رهبر سلسله آل سعود خطاب به فتحعلیشاه قاجار (۱۱۸۵-۱۲۵۰ق) دومین پادشاه سلسله قاجار در منابع درج شده است. از مفاد و محتوای این نامه می توان فهمید که گویا پادشاه قاجار به رفتار و رویه آل سعود اعتراض داشته و عبدالعزیز بدون عقب نشینی از مواضع اعتقادی، به توجیه رفتارهای خود می پردازد.

عبدالعزیز نقشی بی بدیل در گسترش قلمرو جغرافیایی آل سعود داشت و شهرها و مناطق را یکی بعد از دیگری فتح می کرد. زیرا با روش خشونت و قساوت تمام، کشتار و غارت مردم را در مناطق مختلف ترسانده و آنان را رام و مطیع لشکر آل سعود می نمود. خط مشی دولت

ص: ۵۰۹

عبدالعزيز علاوه بر گسترش قلمرو، حذف شیعیان از نقشه منطقه بود. او با شیعیان، رهبران شیعه و اماکن منسوب به شیعه با قساوت و بی رحمی کامل رفتار می کرد. طوائف و خاندان های شیعی ساکن در مدینه و اطراف بقیع را با این روش مطیع ساخت. او لشکری به سوی کربلا فرستاد، این لشکر در ۱۸ ذیحجه ۱۲۱۶ق وارد کربلا شدند و هجوم به مردم کوچه و بازار و کشتار آنان و نیز به تخریب و غارت اموال آرامگاه حسینی پرداختند. به طوری که گزارش ها تأیید کرده اند که جوی خون از جای جای حرم حسینی سرازیر بود.

فتحعلی شاه به رغم گرایش به عیش و عشرت، علاقه مندی های مذهبی داشت، اشعار مذهبی می سرود، مدرسه فیضیه را در قم توسعه داد و مرمت کرد و نیز حرم حضرت معصومه را توسعه داد و گنبد آن را مطلقاً نمود. به همین دلیل به حمله و هجوم آل سعود به کربلا اعتراض کرد. اما پاسخ عبدالعزیز در نامه به فتحعلی شاه آمده است. او می نویسد حضرت محمد با بت و بت پرستی در صدر اسلام مبارزه کرد و در این دوره مردم کربلا و نجف هم بت پرست شده اند، وقتی به عتبه حسینی می روند به خاک افتاده و سجده می کنند. لذا همانطور که محمد(ص) با بت پرستی مبارزه کرد امروز هم باید با شرک و الحاد شیعیان مبارزه کرد. حمله به کربلا هم در این راستا بوده است (مسیر طالبی، ص ۴۱۲).

این نامه سند عجیبی است؛ چون با صراحت کامل عقاید و باورهای وهابیت را بر ملا ساخته است.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۴۲۲؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۲۶-۲۷؛ مسیر طالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب خان، کوشش حسین خدیو جوم، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۲، ص ۴۱۲.

فتوح الحرمین

فتوح الحرمین، سفرنامه منظوم متعلق به سده ۹ و ۱۰ق.

سراینده این کتاب محیی لاری از مشاهیر نیمه دوم سده نهم و اوایل سده دهم قمری و گویا اصالتاً از لارستان شیراز است. آقابزرگ طهرانی و دیگران نامش را به همین صورت یعنی محیی لاری ضبط و ثبت کرده اند (الذریعه، ج ۱۶، ص ۱۱۹). اما مصحح این اثر یعنی علی محدث محیی الدین لاری ضبط کرده است (فتوح الحرمین، به کوشش علی محدث). او شاگرد ملاجلال الدین دوانی (درگذشت ۹۰۲ یا ۹۰۷ق) بوده و سلطنت شاه طهماسب صفوی (۹۱۹-۹۸۴ق) را درک کرده است. آقابزرگ درباره تاریخ مرگ او اظهار بی اطلاعی می کند ولی پسرش احمد منزوی سال فوتش را ۹۳۳ق دانسته است (فهرست نسخه ها، ج ۴، ص ۳۰۱۳).

محیی لاری پس از بازگشت از سفر حج، خاطرات و دیده ها و شنیده های خود را در قالب مثنوی، به نام سلطان مظفر بن محمود شاه (حکومت ۹۱۷-۹۳۲ق در احمدآباد گجرات هند) سروده است. تاریخ سرودن اشعار را ۹۱۱ یا ۹۱۴ق نوشته اند.

محیی لاری سنی ای معتدل است؛ از یک سو خلفای راشدین را قبول دارد و از سوی دیگر به مدح چهارده معصوم (ع)

پرداخته است. این کتاب علاوه بر اینکه صبغه ادبی دارد، با استفاده از صنایع و آرایه های ادبی به گزارش رخدادهای تاریخی و مناسک حج و زیارت مدینه پرداخته است. نیز اطلاعات سودمندی از قبرستان بقیع و مدفونین در آنجا عرضه کرده است. صفحات ۸۶ تا ۸۸ این کتاب تماماً درباره بقیع است.

ابتدا یک قطعه شعر با عنوان «توجه به جانب قره العین رسول یعنی قبول» درباره حضرت فاطمه و مدح آن حضرت دارد. سپس یک قطعه بلند با عنوان «توجه به جانب بقیع مرقد ارباب قبول» سروده و سرزمین بقیع را ستوده سپس به سراغ قبور چهار امام شیعه رفته و به توصیف آنها اقدام کرده است در ادامه بیت الاحزان و دیگر مدفونین را معرفی می کند.

در پایان کتاب تصاویر رنگی به صورت نقاشی آورده است. دومین تصویر درباره بقیع است.

ص: ۵۱۰

نسخه های این کتاب فراوان است. نیز دوبار به زیور چاپ آراسته شده است. بار اول در هند و بار دوم به اهتمام آقای رسول جعفریان بر اساس چند نسخه آماده چاپ شده است. نیز مقدمه نسبتاً مفصّلی بر آن نوشته است. چاپ و تصحیح انتقادی دیگری نیز با تحقیق و مقدمه علی محدث دارد که انتشارات اطلاعات آن را منتشر کرده است (فتوح الحرمین، به کوشش علی محدث)..

مآخذ

آشکده آذر، آذر بیگدلی، تهران، ۱۳۳۵، ص ۳۰۵؛ تحفه سامی، سام میرزا صفوی، به کوشش وحید دستگردی، تهران، فروغی، ۱۳۱۴، ص ۱۲۹ - ۱۳۰؛ توصیف آثار تاریخی مکه و مدینه و فلسفه مناسک حج در فتوح الحرمین، محیی لاری، به کوشش رسول جعفریان، قم، انصاریان، ۱۳۷۳، جم -؛ الذریعه، آقابزرگ طهرانی، قم، دارالکتب العلمیه، بی تا، ج ۱۶، ص ۱۱۹ - ۱۲۰ و ج ۱۹، ص ۱۰۱۶ - ۱۰۱۷؛ ریحانه الادب، محمد علی مدرس تبریزی، تهران، ۱۳۳۳، ج ۵، ص ۲۵۱؛ فتوح الحرمین، به کوشش علی محدث، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۶؛ فهرست کتابهایی چاپی، خان بابامشار، تهران، بی تا، ص ۳۶۵۴؛ فهرست نسخه های خطی فارسی، احمد منزوی، تهران، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۳۰۱۶؛ کشف الظنون، حاجی خلیفه، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۲م، ج ۲، ص ۱۲۴۰.

فحش زائران بقیع ← کتک زائران

فخر رازی و استحباب زیارت

فخر رازی و استحباب زیارت، تأکید بر مستحب بودن زیارت مقابر ائمه بقیع.

ائمه بقیع یعنی امام حسن مجتبی (ع)، امام زین العابدین (ع)، امام باقر (ع) و امام صادق (ع) اعتبار، احترام و کرامت ویژه ای نزد همه مسلمانان داشته اند؛ و مسلمانان مذاهب مختلف، زیارت مقابر آنان را در بقیع محترم می شمرده اند؛ تا جایی که امام المشککین فخر رازی که از بزرگان علمای اهل سنت است، زیارت مقابر آنان را مستحب می شمارد: «یستحب أن یزور قبر الحسن بن علی و فیه أيضاً علی بن الحسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد رضی الله عنهم»؛ یعنی: مستحب است زیارت قبر حسن بن علی و همچنین در آنجا است قبر علی بن الحسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد که خدای تعالی از ایشان راضی باشد.

مآخذ

«بررسی تاریخ حرم ائمه بقیع»، اصغر اصغرزاده، سایت سازمان حج و زیارت، بخش آموزش؛ شفاء السقام فی زیاره خیر الانام، تقی الدین سبکی شافعی، المطبعه الکبری الامیریه، ۱۳۱۸ ق.

فرزندان امام محمد باقر (ع) در بقیع

فرزندان امام محمد باقر (ع) در بقیع، دفن بعضی از فرزندان حضرت در آنجا.

امام پنجم شیعیان پنج پسر و دو دختر داشت. این شهر آشوب معتقد است که همه آنها غیر از امام صادق(ع) از دنیا رفتند. نام های آنان چنین اند: جعفر صادق(ع)، عبدالله، ابراهیم، عبدالله، علی، ام سلمه و زینب

جعفر بن محمد در هفدهم ربیع الاول سال ۸۳ق در شهر مدینه متولد شد. ۶۵ سال زندگی کرد و ۳۴ سال امامت را بر عهده داشت. پس از شهادت در کنار پدرانش در بقیع دفن شد... بالاخره پس از شهادت عبدالله در دمشق دفن شد و آرامگاه او هم اکنون در دمشق زیارتگاه است. ابراهیم در حیات پدرش رحلت نمود و در مدینه و به احتمال قوی در بقیع دفن شد.

عبدالله فرزند دیگر امام است. در زمان حیات پدرش درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. علی فرزند دیگر امام محمد باقر(ع) است. او ملقب به علی طاهر بود. آرامگاه او در شهر بغداد در محله جعفریه قرار دارد. نزدیک کاشان هم امامزاده ای به نام مشهد اردهال هست که می گویند مزار سلطان علی پسر محمد باقر(ع) است و هر ساله مراسم قالیشویان در آنجا اجرا می شود.

ام سلمه از زنان محدثه و دانشمند شیعه در سده ۲ق بود. و بالاخره زینب دختر دیگر امام محمد باقر(ع) و از شاگردان پدرش در حدیث است. زینب با پسر عمویش عبدالله بن حسین پسر امام زین العابدین(ع) ازدواج کرد. در شهر مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

بنابراین از فرزندان امام، چهارتن از آنان در بقیع دفن

شده اند. هم اکنون فقط مزار امام صادق(ع) معلوم است.

مآخذ

الارشاد، شیخ مفید، ترجمه سید هاشم رسولی، ج ۲، ص ۱۷۲؛ بغیة الحائر فی احوال اولاد الامام الباقر(ع)، حسین حسینی زرباطی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۳۹۲، ص ۱۵۵-۱۵۶؛ منتهی الآمال، شیخ عباس قمی، ص ۸۰۷.

فرزندان رسول خدا(ص)

فرزندان رسول خدا(ص)، دختران و پسران حضرت و مدفون در بقیع.

ابن سعد پنج دختر و یک پسر برای حضرت شمارش و نام های آنها را اینگونه ضبط کرده است: ابراهیم، فاطمه زهرا(س)، زینب، رقیه، ام کلثوم و امامه. البته ذیل هر کدام گزارشی عرضه کرده و معتقد شده که فقط امامه دخترخوانده حضرت است و بقیه فرزندان اصلی حضرت می باشند. اینک به معرفی اجمالی آنان می پردازیم:

ابراهیم: او از فرزندان حضرت محمد(ص) و مادرش، ماریه قبطیه بود، در ذی الحجه سال ۸ق، به دنیا آمد. پیامبر(ص) به وی علاقه زیادی داشت. او یک سال و ده ماه در کنار پدر بزرگوار و مادرش بود و سپس در سال ۱۰ق فوت کرد، و در بقیع دفن شد. رسول خدا(ص) در فوت او بسیار ناراحت گردید.

ام کلثوم: ام کلثوم یکی از دختران رسول خدا بود که با یکی از دو پسر ابولهب به نام عتیبه ازدواج کرده بود، با نزول سوره: «تبت یدا ابی لهب...» و قطع رابطه ام جمیل و ابولهب با پیامبر(ص)، ابولهب فرزندش را به طلاق دادن ام کلثوم مجبور کرد، از آن پس وی در خانه پدر، همراه فاطمه(س) بود که تا پس از مرگ «رقیه» (دختر دیگر پیامبر و همسر قبلی عثمان بن عفان) بنا به نقلی به همسری عثمان درآمد.

وی تا سال ۹ق زنده بود ولیکن فرزندى برای عثمان به دنیا نیاورد و پس از آن در گذشت. اسماء بنت عمیس و صفیه بنت عبدالمطلب او را غسل دادند و در بقیع، در مقبره بنات رسول الله(ص) دفن شد.

زینب--ب: مورخین او را بزرگترین دختر حضرت رسول(ص) و خدیجه(س) می دانند که پیش از بعثت متولد شد.

او همسر ابوالعاص فرزند ربیع و مادر ابوالعاص نیز «هاله» خواهر خدیجه بود. زینب بعد از ظهور اسلام مسلمان شد و لکن شوهرش به شرک باقی بود، وی بعد از هجرت پیامبر(ص) با شوهرش در طائف ماند.

سرانجام زینب به مدینه هجرت کرد، و ابوالعاص نیز بعدها به مدینه آمد و مسلمان شد. و چون تاجر پیشه بود به مکه برگشت و اموال مردم را رد کرد و پس از تسویه حساب، به مردم چنین گفت: من مسلمان شدم. و سپس به مدینه آمد و مجدداً با زینب ازدواج کرد.

بهرحال زینب در سال ۸ق از دنیا رفت و پیامبر(ص) بر او نماز گذارد و در بقیع دفن شد.

رقیه: رقیه دختر رسول خدا(ص) که به نقلی همسرش «عتبه» پسر ابولهب بود و او(مانند برادرش عتیه) با فشار پدرش ابولهب، رقیه را طلاق داد. و بعد از مدتی رقیه با عثمان ازدواج، و با او به حبشه هجرت کرد، و سپس همراه پیامبر(ص) به مدینه بازگشت و در سال دوم هجرت در مدینه فوت کرد.

دختر دیگر امامه و آخرین ایشان فاطمه زهرا(س) است.

یک وجه عمده اهمیت قبرستان بقیع، وجود آرامگاه های فرزندان رسول خدا(ص) در آنجا است.

مآخذ

سیری در سرزمین وحی، علی اکبر حسینی، تهران، ۱۳۷۱، ص ۳۵-۳۸؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م، ج ۷ و ۸، ص ۲۵۲-۲۶۲.

نیز نک-: فاطمه زهرا(س)؛ ام کلثوم؛ امامه؛ رقیه؛ ابراهیم بن محمد؛ زینب

فرزندان و نوادگان ائمه(ع)

فرزندان و نوادگان ائمه(ع)، بستگان نسبی امامان شیعه(ع) به عنوان مدفون در بقیع.

ائمه دوازده گانه شیعیان از علی بن ابی طالب (۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ق) تا محمد بن حسن عج (متولد ۲۵۵ق)، اغلب در مدینه زندگی می کرده اند. نیز فرزندان و نوادگان آنان در مدینه بوده و پس از فوت در بقیع دفن

ص: ۵۱۲

می شده اند. اسامی برخی از آنان عبارت اند از:

محمد حنفیه، فرزند علی(ع)؛ حسن مثنی و جعفر و زید فرزندان امام مجتبی(ع)؛ چهارتن از فرزندان امام سجاد(ع)؛ به نام های عمرالاشرف، عبدالله باهر، حسین اکبر، حسین اصغر (احسین اصغر متولی موقوفات جدش علی(ع) بوده که از موقعیت والایی نیز برخوردار بوده است)؛ از فرزندان امام باقر(ع). ابراهیم، عبدالله، زینب و ام سلمه؛ از فرزندان امام صادق(ع) اسماعیل و عبدالله افطع؛ عبیدالله و اسحق از فرزندان امام کاظم(ع). نیز فرزندان حضرت ابوالفضل العباس(ع) و امام زادگان دیگری چون عبدالله امیر العارفین از فرزندان حسین اصغر، حسن مثلث فرزند حسن مثنی در بقیع دفن شده اند.

مآخذ

سیری در سرزمین وحی، علی اکبر حسنی، تهران، بعثه، ۱۳۷۱، ص ۳۷؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۶م، جم - .

فروزانفر و سؤال از وزیر درباره بازسازی بقیع ← سؤال نمایندگان از وزیر امور خارجه

فرهاد میرزا معتمد الدوله

فرهاد میرزا معتمد الدوله، از شاهزادگان قاجاری و سفرنامه نویس مدینه و بقیع.

فرهاد

میرزا معتمد الدوله (۱۲۳۳-۱۳۰۵ق) فرزند عباس میرزای ولیعهد، دانشمند، مورخ، جغرافی دان، سیاستمدار و ادیب. وی که عموی ناصرالدین شاه بود، نزد او محبوبیت داشت، به طوری که در سفر فرنگستان او را جانشین خود قرار داد ولی وی دلخوری هایی از کاستی ها و نواقصی داشت.

فرهاد میرزا آثاری چون قمقام زخار (وصمصام تبار) و جام جم و منشآت را نوشت و آثار با ارزشی در زمینه تاریخ و جغرافیا برجای گذاشت. فرهاد میرزا در عین تدین و علاقه به ملیت، با فرهنگ جدید نیز آشنا بود و می کوشید تا در نوشته های خود دانش غربی و شرقی را با یکدیگر نزدیک کند. نیز سال ها حاکم فارس بود.

فرهاد میرزا سفرش را در ۱۲۹۲ آغاز کرد و در ۱۲۹۳ به پایان رسید. او سفرنامه خویش را به طور روزانه و در هر نقطه ای که مناسبت دیده نوشته است.

گویا این سفرنامه در همان سال بازگشت یعنی ۱۲۹۳ چاپ شده و مؤلف حواشی و اضافاتی بعد از آن بر این کتاب افزوده که تاریخ ۱۲۹۴ را دارد. آن را هدایه السبیل و کفایه الدلیل نامید. این سفرنامه، دو چاپ انتقادی دارد: یکی به کوشش اسماعیل نواب صفا در سال ۱۳۶۶ توسط انتشارات زوار با یک مقدمه ۲۵ صفحه ای درباره سفرنامه. کل صفحات کتاب ۳۹۴ صفحه است که ضمائم از جمله فرهنگ لغات مشکله و فهارس شامل اعلام و امکانه دارد. چاپ انتقادی دوم متعلق به آقای غلامرضا

طباطبایی است که توسط مؤسسه مطبوعات علمی باز در همان سال ۱۳۶۶ به چاپ رسیده است. مقدمه آن سال ۶۳ در دو صفحه و مقدمه دیگری سال بعد از آن چهار صفحه برای آن نوشته شده است. علی القاعده این دو نفر از کار یکدیگر اطلاعی نداشته اند. به همین دلیل در آغاز و پایان اختلافاتی میان این دو نسخه چاپ شده دیده می شود. چاپ سوم توسط رسول جعفریان در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری آمده است. این چاپ از روی چاپ طباطبایی آماده شده اما پاره ای اصطلاحات ویرایشی اجرا شده است.

در میان سفرنامه های فارسی عصر قاجار، جایگاه این سفرنامه، جایگاهی متفاوت و قابل توجه است. این تفاوت هم به لحاظ نویسنده ادیب آن و هم طول و تفصیلی است که وی در شرح دیدارها و شنیده های خود دارد. افزون بر اینها، او یک رجل سیاسی و فردی محترم است و از این زاویه، با سفرنامه نویسانی همچون برادرش حسام السلطنه، و همین طور امین الدوله قابل مقایسه است. این ویژگی ها، موقعیت او را بالا برد و آن را متمایز از سفرنامه نویسان عامی دوره قاجاریه نموده است.

این سفرنامه پر است از نکات بدیع و آموزنده، اطلاعات تاریخی و اجتماعی جذاب و نسبت به همه سفرنامه های دوره قاجاری برتری دارد. فصل جامع و مفصلی هم درباره بقیع دارد. این فصل در مقاله «هدایه السبیل» عیناً آمده است.

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۹-۱۲.

نیز نک-: هدایه السبیل

فرهنگ اعلام

فرهنگ اعلام، بررسی واژه بقیع و کاربردهای مختلف آن.

فرهنگنامه ای به زبان عربی در توضیح واژگان مندرج در سنت و سیره نبوی، با عنوان المعالم الاثیره فی السنه والسیره تألیف محمد محمد حسن شراب منتشر شده است. این اثر توسط حمیدرضا نعمتی به فارسی ترجمه شد و با نام فرهنگ اعلام جغرافیایی-تاریخی در حدیث و سیره نبوی منتشر گردید.

مدخلی از این فرهنگنامه، بقیع است. نویسنده درباره بقیع چنین می نویسد: بقیع در لغت به معنای جایی است که در آن انواع درخت باشد. این کلمه همراه با نام هایی هم به کار رفته است. از جمله: بقیع بَطْحان: منظور از بطحان همان وادی بطحان پیش گفته است.

بَقِيعُ الْخَبَجَبِه: (به فتح خاء و سکون باء و فتح جیم): خبجه درختی بوده که این محل به نام آن شهرت یافت. بقیع مذکور در مدینه و در سمت چپ بقیع الغرقد قرار داشته است. در باب زکات سنن ابی داود از این محل نام برده شده است.

بَقِيعُ الْخَيْل: جایی بوده در مدینه نزدیک خانه زید بن ثابت. سمهودی می نویسد: محل بازار مدینه در مجاورت مصلی بوده است.

بَقِيعُ الزُّبَيْر: مقصود از زبیر در اینجا، زبیر بن عوام است. او از پیامبر(ص) تقاضا کرد که این مکان را به اقطاع وی دهد و پیامبر(ص) تقاضای او را پذیرفت. بقیع زبیر در مدینه و احتمالاً در نواحی بقیع الغرقد بوده است.

بَقِيعُ الْغَرْقَد: غرقد در لغت به معنای گیاه دیوخار است. بقیع الغرقد همان قبرستان معروف مدینه است که نام آن برای همگان آشناست و در سمت شرق مسجدالنبی قرار دارد. (ص ۷۷-۷۸)

فرهنگ اعلام جغرافیایی-تاریخی در حدیث و سیره نبوی، ترجمه محمد محمد حسن شراب، ترجمه حمیدرضا نعمتی، تهران، نشر مشعر؛ المعالم الاثیره فی السنه والسیره، محمد محمد حسن شراب، دمشق، دارالقلم، بیروت، دارالشامیه.

فصول من تاریخ المدینه المنوره، کتابی درباره تحولات تاریخی - اجتماعی شهر مدینه و نیز بقیع.

علی حافظ مؤلف این کتاب، در مدینه منوره، در سال ۱۳۲۷ق، متولد شد. پس از طی مدارج علمی سال ها در مدارس مدینه به تدریس مشغول بود. سپس به مشاغل دیگر روی آورد، مثل کاتب در محکمه شرعی، ریاست کتابخانه، شهردار مدینه منوره، تأسیس جریده المدینه المنوره و مدیریت آن و عضویت در مؤتمر الادباء السعودیین (منعقد در دانشگاه ملک عبدالعزیز در ۱۳۹۴ق).

وی چند عنوان کتاب تألیف کرده، از جمله فصول من تاریخ المدینه المنوره را در سال ۱۳۸۸ق، به چاپ سپرد، سپس آن را در سال ۱۴۰۵ق، تجدید چاپ کرد. نیز برای بار سوم با این مشخصات آن را منتشر کرد: فصول من تاریخ مدینه المنوره، ۱۹۹۶م.

بخش هایی از این کتاب درباره بقیع، قبور صحابه، توسعه بقیع، تعمیر و بازسازی بقیع است. اقدامات دولت آل سعود در بقیع مثل احداث سایه بان در سال ۱۳۷۳ق، ساختمان برای کارکنان و خدمه، جاده داخل بقیع و سنگ فرش کردن آن، دیوارکشی، نصب دو در بزرگ در شمال، توسعه مساحت بقیع را توضیح داده است (ص ۱۶۹-۱۷۲).

مأخذ

فصول من تاریخ مدینه المنوره، جده، شرکه المدینه المنوره للطباعه والنشر، ۱۴۱۷ق/ ۱۹۹۶م، ص ۱۶۹-۱۷۲.

فضایل اخلاقی امام صادق (ع)

فضایل اخلاقی امام صادق (ع)، معرفی آن حضرت به عنوان عابد و دارای اخلاقیات نیک در منابع اهل سنت.

امام

صادق (ع) فرزند امام باقر (ع)، ششمین امام شیعیان و مدفون در بقیع است. ایشان نه تنها در بین شیعیان محبوبیت ویژه داشته و به عنوان مؤثر در تأسیس مذهب

ص: ۵۱۴

شیعه مطرح بوده و شیعه با لقب جعفری تعریف شده است؛ در میان اهل سنت هم مقبولیت خاص داشته و به عنوان دانشمند در بسیاری از علوم و عابد و زاهد شناخته شده است. در منابع تسنن، بیاناتی از آن حضرت درباره تواضع، اجتناب از معاصی، تقوا، عزت، راه های رسیدن به سعادت و امثال اینها آمده است. اهل سنت علاقه مند اند به توصیه های آن حضرت عمل نمایند.

مأخذ

الامام الصادق(ع)، عبدالحلیم الجندی، قاهره، ۱۹۹۸م؛ حلیه الاولیاء، ابونعیم اصفهانی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج ۳، ص ۲۰۳؛ سیر اعلام النبلاء، الذهبی، بیروت، مؤسسه الرساله، ج ۶، ص ۲۶۲؛ نور الابصار، مؤمن بن حسن شلبنجی شافعی، بیروت، دار الفکر، ص ۹۸-۱۰۰.

نیز نک- : امام صادق(ع) در نگاه اهل سنت، اسماعیل بن جعفر الصادق(ع)، اهمیت امام صادق(ع)، عکس بارگاه امام صادق(ع)

فضایل البقیع

فضایل البقیع، کتابی درباره تاریخ تحولات، اماکن و عتبات مقدس بقیع.

حسن صالحی حایری برغانی (۱۳۱۰-۱۴۰۱ق) فرزند شیخ علی نقی بن حسن بن محمد صالح برغانی حایری این کتاب را به زبان عربی درباره تاریخچه و نیز اهمیت بقیع نوشته است. این کتاب گویا هنوز منتشر نشده و به صورت خطی مورد استفاده است. یک نسخه از آن نزد عبدالحسین شهیدی است که در کتابخانه شخصی خانواده ایشان در کربلا نگهداری می شود.

مؤلف قسمتی از کتاب خود را هنگام اقامت خود در مدینه نگاشته است. تاریخ بقیع از بدو تأسیس در عصر حضرت رسول اکرم(ص) تا زمان تألیف مورد توجه مؤلف بوده است. وی دقیقاً اماکن و مواضع بقاع متبرکه شیعه و تاریخ بنای عمارت آستانه های بقیع را ضبط کرده، سپس به حمله اول وهابیون در سال های ۱۲۱۸-۱۲۲۱ق اشاره نموده و بعد به تعمیرات و بازسازی های بقاع متبرکه بقیع پرداخته است. سپس حمله دوم وهابیون در سال های ۱۳۴۳-۱۳۴۴ق و سقوط شهر مدینه پس از مقاومت ده ماهه اهل مدینه به دست وهابیون مطرح شده است. وی در این فصل فجایع لشکر وهابی و تخریب بقیع در روز ۸ شوال سال ۱۳۴۴ق و غارت نفایس بقاع متبرکه شیعه توسط آل سعود و سپاه فاتح وی را یاد کرده و در فصل آخر کتاب اشعار شعرای شیعه که این فاجعه را در قصاید و سروده های خود یاد کرده اند، ثبت کرده است. سپس به شرح حال شعرای مذکور پرداخته و در پایان به نقل فضایل بقیع از طریق فریقین سنی و شیعی پرداخته است.

مأخذ

دائرةالمعارف تشیع، تهران، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۸۵.

نیز نک- : صالحی حایری برغانی، حسن

فضائل المدینه المنوره، کتابی درباره فضیلت های مدینه و بقیع.

خلیل ابراهیم ملاخاطر مقیم شهر مدینه منوره و از پژوهشگران و نویسندگان معاصر در عربستان سعودی، پس از چند سال تحقیق درباره فضایل مدینه منوره کتاب حاضر را در سه جلد تألیف کرد. بخشی از آن درباره فضایل بقیع است. در این بخش ۲۲ روایت نبوی آمده و اطلاعات سودمندی درباره صحابه، اقوام رسول خدا و شخصیت های مشهور مدفون در بقیع در این بخش آمده است.

مأخذ

فضائل المدینه المنوره، خلیل ابراهیم ملاخاطر، جده، دار القبله، بیروت، مؤسسه علوم القرآن، ۱۴۱۳ق/۱۹۹۳م، ج ۳، ص ۲۷۳-۲۹۸.

فضایل نگاشته ها

فضایل نگاشته ها، کتب درباره فضایل بقیع.

از سده های نخست اسلامی، تحقیقات و آثاری درباره فضیلت های برخی از شهرها و امکانه شکل گرفت. مسلمانان با تاسی به رسول خدا و قرآن کریم، درباره مکه، مدینه، قدس، قم و مشهد کتابها و رساله هایی تألیف و عرضه کردند. این روند هنوز تداوم دارد. البته ساختار و روش کتب اولیه صرفاً نقلی و جمع آوری احادیث بود ولی به تدریج تحلیل های عقلی و روش های تطبیقی یا شیوه نقد هم به آن افزوده شد.

ص: ۵۱۵

درباره بقیع فضایل نگاری های مستقل، انگشت شمار است؛ با اینکه احادیث و مآثورات و نیز تاریخنگاری ها درباره بقیع از نظر کمیت و کیفیت آنچنان است که ظرفیت ترویج و توسعه فضایل نگاری بقیع را دارد. ولی چون ساختار این گونه آثار از اول مبتنی بر عناصر محدود بوده، از اینرو کسانی به فکر توسعه عناصر درونی و ساختاری آن نبوده اند.

عناصر ساختار بقیع نگاشته ها را اینگونه می توان توسعه داد:

در بخش شخصیت ها به دلیل کثرت شخصیت هایی مدفون و اهمیت آنان می توان به تحلیل عملکرد، افکار و خدمات آنان پرداخت؛ دوم بناها و ساختمان ها از نظر هنر معماری و خصایص مهندسی و نیز از منظر معماران مشهوری که آنها را ساخته اند و طرح هایی که در قبه، بقعه و بخش های مختلف به کار برده اند، قابل بررسی و تحلیل است؛ سوم موضوعات و رخدادهایی است که در پانزده سده در بقیع اتفاق افتاده است؛ کتب درباره بقیع و بررسی و نقادی آنها و بالاخره جنبه پنجم احادیث درباره بقیع است که قابل بررسی از منظر درایه و رجال است. البته تعداد این احادیث هم کم نیست. بهرحال از این پنج جهت می توان بقیع نگاشته ها را توسعه داد. اما بقیع نگاشته ها از قدیم فقط با اتکا بر احادیث و اندکی تحلیل عقلی عرضه شده اند. مهم این است اگر این رشته توسعه می یافت، استقلال هم پیدا می کرد.

مبحث بعد درباره مدینه نگاری ها و فضایل نگاشته های مدینه است که شامل بقیع هم می شده است. اغلب آثاری که به فضایل مدینه پرداخته اند یک بخش به فضیلت های بقیع اختصاص داده اند. البته یک رده آثار دیگر یعنی اخبار مدینه یا تاریخ مدینه هم دارای بخش هایی درباره فضیلت بقیع است. اما اینجا فقط آثاری معرفی می شود که درباره فضایل مدینه است و ضمناً به بقیع هم پرداخته اند:

کتاب فی فضایل المدینه، محمد بن احمد تستری (۲۷۳-۳۴۵ق)

- فضایل المدینه، ابو سعید مفضل بن محمد جندی (درگذشت ۳۰۸ق)

- فضایل المدینه، ابو محمد قاسم بن علی مشهور به ابن عساکر (درگذشت ۶۰۰ق)

- الدلائل المتینه فی فضایل المدینه، یحیی بن علی قرشی رشیدالدین عطار (درگذشت ۶۶۲ق)

- اربعون حدیثاً فی فضایل المدینه، محمد بن احمد خصاصی شاذلی (۱۱۰۷ق)

- فضایل المدینه المنوره، محمد بن یوسف صالحی شامی (درگذشت ۹۴۲ق)

- نفحات الرضا و القبول فی فضایل المدینه، احمد بن محمد حضراوی

- منه فضیله من فضایل المدینه المنوره، عبدالرحمن الکوثر محمد عاشق الهی البرنی

- فضایل المدینه المنوره، خلیل ابراهیم ملاخاطر

- الاحاديث الواردة في فضائل المدينة، صالح بن حماد الرفاعي
- النبذه اللطيفه في فضائل المدينة الشريفه، احمد بن محمد بن شحاته الفى
- التحفه الزكيه في فضائل المدينة المنوره، عبدالرحمن عبدالحميد الثبر (استاد دانشگاه الازهر)
- تحقيق النصره بتلخيص معالم دارالهجره، زين الدين ابوبكر بن حسين مراغى (٧٢٧-٨١٦ق)
- فضائل مكه و المدينة (مؤلف مجهول تاريخ نسخ ٨٣٦ق)
- فضائل تمر المدينة و ترابها، جمال الدين بن حمزه العمري
- فضائل المدينة، ابن جوزى (درگذشت ٥٩٧ق)
- فضائل المدينة المنوره، يوسف الصالحى (درگذشت ٩٤٢ق)
- الاصول في فضائل مدينه الرسول، ابوالخير صلاح بن محمد كرنه
- رساله في فضل المدينة و ساكنها، شهاب الدين احمد بن عمر خفاجى (٩٧٧-١٠٦٩ق)
- رساله في فضل المدينة و اهلها، عبدالكريم بن عبدالله عباسى خليفتى مدنى (١١٣٣ق)

هر کدام از این آثار بخشی درباره فضایل بقیع دارد. و اهم این آثار مستقلاً معرفی شده اند.

مآخذ

الاحادیث الواردة فی فضایل المدینه، صالح بن حامد الرفاعی، مدینه، دارالخصیری، ۱۴۱۸ق، ص ۹-۱۰؛ اخبار المدینه، سمهودی، ص ۵۴۵؛ «معجم مالف عن المدینه المنوره»، عبدالرازق بن فراج الصاعدی، مجله العرب، سال ۳۱، ۱۴۱۶ق، ص ۴۵۳-۴۵۵.

فضل الله نبیل

فضل الله نبیل، از کارمندان و معاونان وزارت امور خارجه ایران و فعال در عرصه بقیع.

فضل الله نبیل در ۱۲۷۵ش متولد شد. تحصیلات ابتدایی و متوسطه را در مدارس قاجاریه، شرف و دارالفنون طی کرد و وارد مدرسه علوم سیاسی شد. پس از پایان دوره مزبور در ۱۲۹۶ش به استخدام وزارت امور خارجه درآمد. اولین شغل خارج از کشور وی، نیابت سوم ژنرال قنصلگری ایران در تفلیس بود و سپس در سفارت ایران در مسکو نایب سوم شد. چندی هم نایب دوم سفارت ایران در پاریس گردید. در تهران مدیر شعبه اطلاعات و دفتر محرمانه و رمز شد و سرانجام به ریاست اداره سوم سیاسی رسید و در همین سمت به مقام وزیر مختاری رسید. وی چندی سفیر کبیر ایران در سوئد و بعد لهستان بود.

نبیل از معدود مدیران ارشد وزارت امور خارجه بود که به رخدادهای بقیع اهتمام خاص داشت. به ویژه چند سالی که به عنوان معاون وزارت امور خارجه و نیز به عنوان رئیس «کمیسیون دفاع از حریم و بقیع» فعالیت می کرد و در زمینه بازسازی بقیع تلاش کرد. مظفر اعلم و وزیر مختار ایران در عربستان فراوان کوشید تا بقیع را بازسازی کند چون پشت گرم به تشویق های علمای قم و نجف بود. اما در ۲۱ آذرماه ۱۳۳۰ خطاب به فضل الله نبیل به عنوان رئیس کمیسیون دائمی حج و دفاع از حریم چنین نوشت:

روز چهارشنبه ششم آذرماه ۱۳۳۰ برای زیارت مدینه ی منوره به آن جا رفتم. نتیجه ی مطالعات خود را ذیلاً به عرض می رساند:

۱. وضعیت بقیع بعد از خرابی تمام ساختمان های قبور ائمه ی اطهار بسیار دلخراش است و عبارت از قبرستان پست و بلند عمومی است که هیچ فرق و امتیازی بین قبور بزرگان دین و عامه ی ناس باقی نیست و اگر توفیق حاصل شود که موافقت اولیای دولت سعودی برای ساختن دیواری با پنجره های آهنی، گرد محوطه مدفن مطهر ائمه هدی تحصیل شود که اقلاً این قبور در میان این چهار دیوار محفوظ بماند، قدم بزرگی در حفظ شعائر اسلام برداشته شده است. امیدوارم در مواقع مقتضی در مذاکره با اولیاء مؤثر و متنفذ، کوتاهی نشود. شاید بتوان فعلاً تا این اندازه حفاظت قبور منظور را، که عبارت از محوطه ای به وسعت ۱۲۰ متر مربع است تأمین نمود و نیز سایه بانی در مقابل این محوطه مانند سایه بان بین صفا و مروه ساخته شود.

۲. حضرت آقای سید محمدتقی طالقانی که از طرف حضرت آیت الله بروجردی برای سرپرستی و هدایت جماعت شیعی

مدینه موسوم به نخاوله، که عبارت از پنج الی شش هزار نفر از عناصر کارآمد و مؤثر مدینه می باشند، اعزام شده اند، موقعیت خوبی در میان آن ها احراز نموده و با کمال جدیت مشغول انجام وظیفه می باشند. در این چند روز با استفاده از دید و بازدیدها، ایشان را با مقامات رسمی مدینه مربوط نموده و از همه تقاضا شد لازمه ی مساعدت را درباره ایشان دریغ نمایند.

یک روز هم به اتفاق وزیر مختار مصر به بازدید ایشان به تکیه نخاوله رفتیم که جمعی از رؤسای آن ها، آن جا را به طور آبرومندی آراسته بودند و از هر دو پذیرایی صمیمانه ای به عمل آمد. فعلاً وضعیت ایشان در مدینه بسیار راحت و خوب و مورد توجه می باشند و الحق از حیث رفتار و اخلاق و متانت نیز بهترین انتخابی بوده است که از طرف حضرت آیت الله العظمی به عمل آمده است. (وزیر مختار شاهنشاهی، مظفر اعلم)

آقای فضل الله نبیل، معاون کل وزارت امور خارجه و رییس کمیسیون دائمی حج به تاریخ ۲۰ بهمن ماه ۱۳۳۰

خطاب به آقای مظفر اعلم می نویسد:

بازگشت به نامه شماره ۴۰۲ مورخه ۲۱/۹/۱۳۳۰ اشاره ای دارد:

۱. راجع به وضع تأسف انگیز قبور ائمه اطهار(ع) در بقیع، که از نزدیک ناظر آن بوده اید، البته آن منظره مایه کدورت خاطر جمیع شیعیان می باشد و امید است با جدیت کامل و کوشش اولیای وقت در مرکز، همان طور که پیشنهاد فرموده اند موافقتی از دولت عربستان سعودی تحصیل و آن قبور را از حال فعلی خارج نمایند.

-۲-

درباره آقای سید محمدتقی طالقانی و اقداماتی که نامبرده در ترویج دین مبین اسلام بین جماعت نخواستار ی مدینه نموده، اشاره شده بود. این موضوع مایه افتخار ایرانیان و بنابر تذکری که در آخر نامه ی فوق الذکر داده بودید، به خدمت جناب آیت الله العظمی آقای بروجردی معروض گردید و رونوشت آن نیز از نقطه نظر تشویق آقای طالقانی توسط آن سفارت شاهنشاهی به ایشان ابلاغ می گردد.

ضمناً به اطلاع جناب عالی می رساند که وصول نامه ی ۴۰۲ و اقداماتی که برای مشاهده مدینه طیبه و قبور ائمه اطهار در بقیع فرموده بودید، مورد تمجید و تحسین کلیه ی علاقه مندان و اعضای کمیسیون دائمی حج قرار گرفت. (معاون کل وزارت امور خارجه، فضل الله نبیل)

این سند بخوبی گویای فعالیت های او در عرصه بقیع و ناراحتی او از وضع موجود بقیع است.

مأخذ

شرح رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، ج ۳، ص ۹۱؛ تخریب و بازسازی بقیع، ص ۹۶-۹۷.

فضیلت دار عقیل

فضیلت دار عقیل، این خانه محل دفن شخصیت های بزرگی بوده و رسول خدا(ص) به آن نظر عنایت داشته است.

خانه عقیل به دلیل شخصیت خود عقیل و موقعیت آن و نقشی که در تاریخ اسلام ایفا کرد و پایگاه شیعیان بود، اهمیت فوق العاده دارد. نیز رسول خدا زاویه ای از دار عقیل را انتخاب کرده و در آن به دعا و نیایش می پرداخت و می فرمود دعا در آن استجاب می شود. اما اهمیت مهم تر دار عقیل در اینست که چهار امام شیعه در اینجا دفن شده اند. شخصیت های بزرگی که عمری برای ترویج تشیع و اسلام راستین تلاش کردند و نهایتاً به دست دشمنان شهید شدند. نیز چند شخصیت دیگر در آن جایگاه دفن شده اند.

مأخذ

فضیلت دفن در بقیع

فضیلت دفن در بقیع، ادله و احادیث دال بر اهمیت و ثواب به خاک سپاری اموات در این قبرستان.

احادیث فراوانی درباره فضیلت دفن در بقیع روایت شده و افراد بسیاری در مدینه یا عربستان یا دیگر کشورها خواهان دفن در بقیع پس از فوت هستند، چون فضیلت این قبرستان مورد تأیید احادیث است. این احادیث تأیید کرده اند: مسلمانی که در آنجا دفن شود از لطف و فیض خداوند بهره مند می گردد. تربت این قبرستان مبارک است. ویژگی های این قبرستان در روایات چنین توصیف شده اند:

- بهره مندی از شفاعت رسول اکرم(ص)؛ عبدالله بن عمر از قول رسول خدا(ص) نقل کرده که شفاعت حضرت شامل مدفونین بقیع می شود(مسند احمد، ج ۲، صحیح ابن حبان، ج ۹، ص ۵۷)

- بهره مند شدن اموات بقیع از شهادت تأیید آمیز نبی اکرم(ص) (سنن ابن ماجه، ج ۲، ص ۱۰۳۹)

- دعا و استغفار و نماز رسول خدا(ص) برای اموات بقیع (سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۴۸۹؛ صحیح مسلم ج ۲، ص ۶۶۹، السنن الکبری ج ۵، ص ۲۸۸).

- بقیع در قیامت، نخستین قبرستانی است که مدفونین آن پس از رسول خدا(ص) محشور می شوند(مستدرک حاکم، ج ۲، ص ۵۵؛ صحیح ابن حبان، ج ۱۵، ص ۳۲۴).

- مؤمن و آمن مبعوث شدن در قیامت(سنن الدار قطنی، ج ۲، ص ۲۷۸؛ سنن بیهقی، ج ۵، ص ۲۴۵)

همسران، فرزندان و خویشاوندان رسول اکرم(ص)، نیز عمه ها و بسیاری از صحابه و تابعین در بقیع دفن شده؛ بسیاری از اولیاء و صالحین و نیکوکاران در آنجا مدفون است. حتی بنا بر یک نظر علی ابن ابی طالب(ع) امام اول شیعیان در بقیع دفن شده است(بقیع الغرقد، محمد انور الکبری، ص ۴۳). از اینرو این قبرستان متبرک و مقدس و محبوب مسلمانان است و همگان آرزو دارند پس از مرگ در جوار آن بزرگان و پیشگامان دفن شوند.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد انور الکبری و حاتم عمرطه، مدینه منوره، مکتبه الخانجی، ۱۴۲۴ق/ ۲۰۰۴م، ص ۴۱-۴۳؛ منابع مذکور در متن.

فضیلت زیارت ائمه(ع) بقیع

فضیلت زیارت ائمه(ع) بقیع، روایات درباره آثار معنوی، اهمیت و آداب زیارت بقیع.

روایات بسیاری در فضیلت و ثواب زیارت ائمه بقیع وارد شده است. در مجموعه های روایی این احادیث گردآوری و تنظیم شده است. علامه مجلسی در جلد یکصدم بحار الانوار فصلی به فضیلت زیارت ائمه بقیع اختصاص داده است.

کتاب تحفه الزائر از علامه محمدباقر مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ق) در فصل مستقلی روایات در زمینه اهمیت و تأثیر معنوی و فضیلت رفتن به بقیع یا از دور به زیارت ائمه(ع) شیعه پرداختن را آورده است. خلاصه ای از این روایات چنین است:

در روایتی از حضرت صادق(ع) منقول است که: هرگاه احدی از شما حج کند، باید که ختم کند حجش را به زیارت ما؛ زیرا که این از اتمام حج شمرده می شود.

و در حدیث دیگر فرمود که رسول خدا(ص) فرمود که: هر که مرا زیارت کند در حیات من، یا بعد از فوت من، شفیع او می گردم در روز قیامت.

و به چندین سند معتبر از حضرت صادق(ع) منقول است که: حضرت امام حسن(ع) از حضرت رسول(ص) پرسید که: چه ثواب دارد کسی که تو را زیارت کند؟

فرمود که: ای فرزند، هر که مرا زیارت کند در حال حیات من یا بعد از موت من، یا پدرت را زیارت کند یا برادرت را زیارت کند یا تو را زیارت کند، لازم است بر من که او را زیارت کنم در روز قیامت، تا خلاص گردانم او را از گناهانش، و او را داخل بهشت گردانم.

و ایضاً در احادیث معتبره منقول است که: روزی حضرت امام حسن(ع) در دامن حضرت رسول(ص) نشست، پرسید که ای پدر، چه ثوابی است کسی را که تو را بعد از موت تو زیارت کند؟

فرمود که: ای فرزند، هر که مرا بعد از موت من زیارت کند، از برای او است بهشت.

و هر که پدرت را بعد از موت او زیارت کند، از برای او بهشت است.

و هر که برادرت را بعد از موت او زیارت کند، از برای او بهشت است.

و هر که تو را بعد از موت تو زیارت کند، از برای او بهشت است.

و در حدیث معتبر از علی بن الحسین - صلوات الله علیه - منقول است که حضرت رسول (ص) فرمود که: هر که قبر مرا زیارت کند بعد از موت من، چنان است که هجرت کرده باشد به سوی من در حیاتم. و اگر نتوانید، از دور سلام به سوی من بفرستید که به من می رسد.

و در حدیث معتبر منقول است که: شخصی به خدمت حضرت فاطمه زهرا - صلوات الله علیها - رفت، حضرت از او پرسید که برای چه آمده ای؟

گفت: از برای طلب برکت و ثواب.

فرمود که: پدرم (ص) مرا خبر داد که هر که بر او و بر من سه روز سلام کند، حق تعالی بهشت را از برای او واجب گرداند.

آن شخص گفت که: در حیات او و شما؟

فرمود که: در حیات ما و بعد از موت ما.

و در حدیث معتبر از عبدالله بن عباس منقول است که حضرت رسول (ص) فرمود که: هر که حضرت امام حسن (ع) را در بقیع زیارت کند، قدمش بر صراط ثابت

ص: ۵۱۹

باشد در روزی که قدمها از آن لغزد.

و از حضرت امام جعفر صادق(ع) منقول است که فرمود که: هر که مرا زیارت کند گناهانش آمرزیده شود، و پریشان نمیرد.

و از حضرت امام حسن عسگری(ع) منقول است که: هر که زیارت کند حضرت امام جعفر صادق و پدرش حضرت امام محمد باقر(ع) را، آزار چشم نکشد، و بیماری و دردی به او نرسد، و مبتلا به بلای بدی نشود تا بمیرد.

و در حدیث معتبر از هشام منقول است که به حضرت صادق(ع) عرض نمودم که: آیا پدرت را زیارت می باید کرد؟ فرمود: بلی.

گفتم: چه ثوابی است کسی را که او را زیارت کند؟

فرمود که: بهشت ثواب او است اگر اعتقاد به امامت او داشته باشد و متابعت او کند. و هر که نخواهد زیارت او را و ترک کند، در روز قیامت حسرت خواهد داشت.

مآخذ

بحار الانوار، علامه محمد باقر مجلسی، بیروت، دار الوفاء، ج ۱۰۰، ص ۱۳۹؛ تحفه الزائر، علامه محمد باقر مجلسی، قم، مؤسسه پیام امام هادی(ع)، ۱۳۸۶ش، ص ۴۴-۴۷.

نیز نک- : تحفه الزائر؛ آداب زیارت ائمه بقیع

فعالی، محمد تقی ← اسرار بقیع

فقه مقارن

فقه، تأثیر بقیع در استنباط فروع فقهی.

علما و فقها در مذاهب فقهی، احکام مختلف در کتب خود درباره تدفین و تکفین اموات در بقیع را آورده اند. در اینجا با جستجو در منابع فقهی، برخی مسائل فقهی مرتبط به بقیع را یافته و معرفی می کنیم:

- خرید و فروش اشجار بقیع در برخی منابع فقهی نهی شده است. شیخ عبد الحمید شروانی و شیخ احمد عبادی در کتاب الحواشی علی تحفه المحتاج از ابن حجر هیتمی (ج ۴، ص ۲۴۲) به این مسأله پرداخته اند.

استحباب دفن اقارب بر اساس روایت نبوی «ادفن للیلہ من مات من اهلہ» (اقوام و نزدیکان متوفی او را در بقیع دفن کنند) توسط برخی از فقهای شیعه تأکید شده است. آنان این حکم را اینگونه تعلیل کرده اند: چون زیارت این اموات توسط

نزدیکان آسان تر است. علامه حلی، شهید اول و نراقی این حکم را بیان کرده اند (تذکره الفقهاء، ج ۱، ص ۵۳؛ الذکری، ص ۶۵؛ مستند الشیعه، ج ۳، ص ۲۸۴).

- فقهای شیعه بر اساس دو روایت، دفن اموات در قبرستان بقیع را افضل از دفن در خانه می دانند. یکی روایت رسول خدا است که مسلمانان را به دفن امواتشان در بقیع تأکید می کرد. دوم روایتی از امام رضا(ع) است که به هنگام فوت یونس بن یعقوب در مدینه فرمود قبر او را در بقیع حفر کرده و او را دفن نمایند (تذکره الفقهاء، ج ۲، ص ۱۰۰؛ الذکری، ص ۶۵؛ مستند الشیعه، ج ۳، ص ۲۸۴).

- برخی فقهای شیعه در باب اندازه گود کردن قبر، با توجه به اینکه زمین بقیع سست است، گفته اند قبرها باید بیشتر گود شود (مستند الشیعه، ج ۳، ص ۲۷۰؛ جواهر الکلام، ج ۴، ص ۳۰۰).

- رسول خدا پس از دفن اموات در بقیع، مقداری آب روی قبر می پاشید. نیز امام علی بن موسی الرضا پس از دفن یونس بن یعقوب در بقیع امر کرد یک روز یا چهل ماه (تردید از روای است) روی قبر او آب پاشند (بحار الانوار، ج ۷۹، ص ۲۶؛ مستدرک سفینه البحار، نمازی، ج ۸، ص ۳۶۸).

- مشروعیت نماز خواندن بر جنازه در میان قبرستان و وسط قبور بقیع (مصنف عبد الرزاق، ج ۱، ص ۴۰۷ و ج ۳، ص ۵۲۵؛ مجمع الزوائد، ج ۹، ص ۲۲۸؛ المغنی)

- استحباب زیارت قبرستان بقیع در بعد از ظهر و مغرب پنجشنبه هر هفته، بر اساس رویه و سنت رسول خدا(ص) و حضرت فاطمه(س) که هر پنجشنبه به زیارت بقیع می رفتند (جواهر کلام، ج ۴، ص ۳۲۱؛ فتح الباری، ج ۱۱، ص ۴).

- استحباب زیارت قبور و دعا به روش ایستاده و نیز به هنگام خروج از بقیع (حاشیه رد المختار، ابن عابدین، البحر الرائق، ابن نجیم، ج ۲، ص ۳۴۳).

- درباره کندن زمین بقیع و استفاده از خاک بقیع در ساختمان سازی، فقها نظرات مختلفی گفته اند. برخی معتقدند بقیع حبس و وقف است و نمی توان از خاک آن استفاده کرد (مواهب الجلیل، ج ۴، ص ۲۴۲). برخی

مشروط کرده اند به عدم دفن اموات. یعنی اگر چند سال و بعضی گفته اند چهل سال مرده دفن نشود، می توان از خاک آن استفاده کرد (همان)

- اقامه نماز بر متوفای غایب و نیز دعا خواندن بر متوفای غیر حاضر در بقیع مورد بحث فقها است. رسول خدا (ص) به هنگام فوت نجاشی پادشاه حبشه در بقیع بود و در همانجا و از راه دور برایش نماز و دعا بر پا داشت (احکام الجنائز و بدعها، الالبانی، ص ۸۹).

- استحباب و ثواب نماز خواندن در بیت الاحزان در بقیع توسط فقیهان اهل سنت مثل ابوحامد غزالی (احیاء علوم الدین، ج ۱، ص ۲۶۰) مطرح شده است. شیعیان اعم از فقها، مراجع و عامه شیعیان نماز خواندن در بیت الاحزان را مطلوب می دانستند و عمل می کردند.

موارد

فوق برخی از مباحث و احکام فقهی متعلق به بقیع است و احکام دیگری در منابع عمومی، تاریخی و گاه فقهی بحث شده است. استحباب استغفار، ورود در قبر پس از کندن قبر، مرثیه و نوحه سرایی، نماز استسقا، سجده، تشییع جنازه تا ورود به قبر و حجامت در بقیع بعضی از دیگر احکام متعلق به بقیع است. البته همانطور که فقها گفته اند این احکام در بقیع بیان شده یا در بقیع اجرا شده ولی با الغای خصومیت آنها، در همه جا و همه شرایط قابل عمل و اجرا است و ویژه بقیع نیست.

مبحث وقف بودن بقیع و احکام وابسته به وقفیت آن بسیار اختلافی است. وهابیان به موقوفه بودن آن تأکید دارند با اینکه هیچ دلیل و مدرکی عرضه نکرده اند. مهم اینست که پس از طرح موقوفه بودن بقیع، ساخت و ساز بر قبور را حرام دانسته اند. چون مخالف نظر واقف است. اما شیعیان ادله بسیار عرضه کرده اند که اولاً وقفی نیست ثانیاً رسول خدا و اصحاب اهل بیت (ع) اموات را در اتاق مسقف و بناها دفن می کردند یا وقتی دفن می کردند، بنا و آرامگاهی می ساختند. نیز قرآن کریم آرامگاه داشتن برای اموات را جایز دانسته است.

مسائل و احکام فقهی بقیع نیاز به پژوهش و تدوین یک کتاب مستقل دارد و امید است که در آینده از سوی کارشناسان و محققان صورت پذیرد.

مآخذ

احیاء علوم الدین، ابو حامد محمد غزالی، قاهره، ۱۹۹۲م؛ بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، بی تا؛ جواهر الکلام، محمد حسن نجفی، تهران، دار الکتب العلمیه؛ الحواشی علی تحفه المحتاج، ابن حجر هیتمی، حاشیه عبد الحمید شروانی و احمد عبادی، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ الذکری، شهید اول، تهران، بی تا؛ تذکره الفقها، علامه حلی، قم، مؤسسه آل البیت (ع)، ۱۴۲۵ق؛ فتح الباری فی شرح صحیح البخاری، ابن حجر عسقلانی، بیروت، دار المعرفه، بی تا؛ مجمع الزوائد، علی بن ابی بکر هیتمی، بیروت، دار الکتب العلمیه؛ مستدرک سفینه البحار، شیخ علی نمازی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، بی تا؛ مستند الشیعه فی احکام الشریعه، احمد بن محمد مهدی نراقی، قم، مؤسسه آل البیت (ع)، ۱۴۳۰ق؛ مصنف

عبد الرزاق، قاهره، ۱۹۹۷م؛ المغنی، ابن قدامه، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۱۸ق.

فقه مقارن، احکام فقهی مرتبط به بقیع و مقایسه آرای مذاهب فقهی.

بررسی مقایسه ای احکام و فتاوی فقهای مذاهب مختلف درباره رفتن به بقیع و دیگر اعمال بقیعیه، در دانشی به نام فقه مقارن انجام می شود. فقه مقارن، شاخه ای از دانش فقه است که وظیفه اش تجزیه و تحلیل تطبیقی یافته ها و استنباطات فقها است.

بعضی موضوعات فقهی به صورت گسترده در فقه مقارن بررسی شده، ولی پاره ای مباحث چون فقها در مذاهب مختلف کمتر به آن پرداخته اند، در فقه مقارن کم بنیه و کم حجم تر است. مجموعه احکام مرتبط به بقیع در فقه مقارن مثل احکام زیارت بقیع، کفن و دفن اموات در بقیع، نماز و نیایش برای اموات و دیگر اعمال بقیع در منابع فقه مقارن گاه مورد بررسی قرار گرفته است. برای نمونه دکتر علی احمد القاعدی در کتاب احکام و خصائص الحرمین فی الفقه الاسلامی: درسه مقارنه بررسی شده است. اما هنوز این بررسی ها و تحلیل ها پر حجم و پر دامنه نیست بلکه فقیر است. به ویژه لازم است دیدگاه های فقهای مسلمان با آرای فقهی وهابیون مقایسه ای کار شود تا ضعف مبانی و دلایل

ص: ۵۲۱

آنان و بسیاری از حقایق معلوم گردد.

مأخذ

احکام و خصائص الحرمین فی الفقه الاسلامی: دراسه المقارنه، علی احمد یحیی القاعدی، بیروت، مؤسسه الریان، ۲۰۰۸م، ج ۲، ص ۸۹۱-۸۹۵.

فقه

فقیهان اهل سنت

فقیهان اهل سنت، دیدگاه های این فقها در زمینه رفتن به بقیع و زیارت مقابر.

فقهای بزرگ اهل سنت با تعابیر مختلف مشروعیت زیارت بقیع را مطرح کرده اند. محمد بن الشربینی در مغنی المحتاج (ج ۱، ص ۵۱۳) و بهوتی در کشف القناع (ج ۲، ص ۶۰۱) می نویسند: یسن زیاره البقیع.

یعنی

زیارت بقیع سنت رسول خدا(ص) و مستحب است.

بکری دمیاطی در حاشیه اعانه الطالبین (ج ۲، ص ۳۵۷) و عده ای دیگر از فقیهان نوشته اند: یسن زیاره البقیع فی کل یوم.

نووی در المجموع (ج ۸، ص ۲۷۵) چنین نوشته است: یستحب ان یخرج کل یوم الی البقیع خصوصاً یوم الجمعة.

دیگر فقیهان مثل فاکهی، غزالی، صالحی شامی، ابن الحاج همین تعابیر را با اندکی اختلاف در کتب فقهی خود آورده اند (نک بقیع الغرقد، ص ۴۵-۴۷).

صالحی شامی به عنوان دلیل استحباب از این روایت استفاده کرده است: زوروا القبور فانها تذكركم الآخرة (سبل الهدی والرشاد، ج ۱۲، ص ۳۸۱-۳۸۲).

برخلاف ادعای وهابیان که زیارت اموات و بقیع محتوای شرک دارد و برای پرستش اموات اجرا می شود، بر اساس این روایات زیارت محتوایی الهی، توحیدی و اخلاقی دارد و به همین دلیل فقها فتوا به مشروعیت و استحباب آن داده اند.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ حاشیه اعانه الطالبین، ابوبکر السید البکری الدمیاطی، بیروت، دارالفکر؛ سبل الهدی والرشاد فی سیره خیر العباد، محمد بن یوسف الصالحی الشامی، به کوشش عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت، دارالکتب

العلميه؛ كشف القناع، البهوتى، دمشق، ١٢٢ق؛ المجموع، نوى، القاهره، ١٣٩٥ق؛ مغنى المحتاج، محمد بن الشريينى، دمشق، ١٣٨٨ق.

ص: ٥٢٢

قائم مقام، مسئول امور اجرایی شهر مدینه و بقیع.

برخی

سفرنامه‌ها از سمتی به نام «قائم مقام» در اواخر سده سیزدهم شمسی یاد کرده‌اند. سید احمد هدایتی از روحانیون سرشناس و مشهور تهران در سفرش به حرمین در سال ۱۲۹۹ش در سفرنامه‌اش می‌نویسد: مشکلات و ظلم‌هایی که در سفر به مدینه یا بقیع وجود داشت را ابتدا به حاکم مدینه به نام قائم مقام عرض کرده اگر او توجه نمی‌کرد، به امیرمدینه کتباً یا شفاهاً عرض می‌کردند. از اینرو معلوم می‌شود حداقل در آن دوره شخصی به عنوان امیرمدینه بوده که مقام رسمی و تصمیم‌گیری عالی شهر بر عهده‌اش بوده است. سید احمد هدایتی نام او را شریف الشخاص احمد بن منصور ذکر می‌کند (خاطرات سفر مکه، ص ۱۳۱).

اما قائم مقام وظایف اجرایی را بر عهده داشته است. تقریباً از این دو امیر مثل استاندار و قائم مقام مثل شهردار در این دوره عمل می‌کرده‌اند. یعنی یکی مقام ارشد و رسمی و دومی پُست اجرایی و معاونت داشته است. البته واژه «قائم مقام» لقب بوده است و نامش چیز دیگری است که مرحوم هدایتی ذکر نکرده است.

درباره عملکرد قائم مقام، هدایتی گزارش‌های فراوان نوشته است: اگر افراد تحت امر قائم مقام رفتارهای خشن با زائران داشتند، خودش جبران می‌کرد. مثلاً درهای بقیع را تا صبح باز می‌گذاشت تا زائران به راحتی بتوانند زیارت کنند (همان، ص ۱۳۶-۱۳۷).

یک شب قائم مقام دستور داد رضایت حجاج به ویژه زائران ایرانی را به دست آورند. نه تنها درهای بقیع باز گذاشت بلکه بقیع و از بقیع تا حرم نبوی و کوچه‌های محل تردد زائران را با چراغ‌های زنبوری روشن کرد، علاوه بر آن در تمامی این محل‌ها مأمور گذاشت تا مردم در کمال آسایش و امنیت در نیمه شب رفت و آمد کنند (همان، ص ۱۳۷).

هدایتی می‌نویسد در آن شب زائران تا ساعت ۴ نیمه شب به عزاداری و روضه خوانی در بقیع مشغول بودند (همان). البته در برخی شب‌ها درهای بقیع را می‌بستند و احدی جرأت رفت و آمد در آنجا را نداشت.

هدایتی این گونه اقدامات قائم مقام را نتیجه پی‌گیری زائران و اتحاد آنان و رفتن نزد امیر مدینه و بالاخره پی‌گیری‌های مداوم توسط زائران می‌داند (همان).

قائم مقام گاه در خانه خودش مراسم عزاداری و روضه خوانی برای مصائب ائمه (ع) و رسول خدا و یارانش برگزار می‌کرد و زائران ایرانی و غیرایرانی را هم دعوت می‌نمود. گویا در ایام محرم همواره در خانه قائم مقام روضه خوانی برگزار بود. حتی وعاظ و مداحان را از ایرانیان دعوت می‌کرد. مثلاً در سال ۱۲۹۹ش شیخ عباسعلی خراسانی واعظ مشهور ایرانی منبر می‌رفت

(ص ۱۴۱). موضوع بحث او فضایل اهل بیت بود.

سید احمد هدایتی معتقد است احتمالاً قائم مقام این گونه اقدامات را با هدف ظاهرسازی و جلب توجه زائران شیعه و ایرانی انجام می دهد (ص ۱۴۱).

لازم به ذکر است مسئولین ارشد مکه و مدینه در این دوره توسط خاندان هاشمیان اردن تعیین می شدند که از سادات بوده اند.

مأخذ

خاطرات سفر مکه، احمد هدایتی و محمد علی هدایتی، تهران، چاپخانه حیدری، ۱۳۴۳، جم-.

قاجاریه، بقیع در دوره

قاجاریه، بقیع در دوره، تأثیر سیاست های قاجاری بر عمران یا تخریب بقیع.

سلسله قاجاریه یا دولت قجرها، گروهی از شاهان ایران منسوب به ایل ترک قاجاریه می باشند که با تلاش های آقا محمدخان قاجار در ۱۲۱۰ق حکومت را به دست گرفتند و آخرین آنان، احمدشاه قاجار بود که در ۱۳۴۳ق حکومت را از او به سلسله پهلوی واگذار کردند.

ص: ۵۲۳

این دوره که حدود ۱۳دهه طول کشید از پرحادثه ترین و پرفراز و نشیب ترین دوره ها در تاریخ ایران است. روسیه در حال گذر به ابر قدرت شدن و سیطره بر منطقه بود، از سوی دیگر غرب و کشورهای اروپایی هم در رقابت با هم به ایران چشم طمع دوخته بودند. جامعه ایران بیدار شده و به عقب ماندگی و بدبختی های خود واقف شده و اقدام به انقلاب فراگیر فرهنگی و اجتماعی مشروطیت کرده بود.

در همین دوره آل سعود در حال پیشروی و بسط قدرت در حجاز بودند. مهم ترین پادشاه آل سعود، عبدالعزیز بن عبدالرحمن بود که بین سال های ۱۳۱۹ تا ۱۳۷۲ق حکومت را در دست داشت. البته آل سعود از ۱۱۴۸ق، به تدریج، بر بخش هایی از حجاز تسلط یافتند. ولی عبدالعزیز بنیان گذار دولت پادشاهی آل سعود و کشور عربستان سعودی است. حکومت او مقارن با پادشاهی مظفرالدین شاه (۱۲۴۹-۱۲۶۴ق) بود.

سران و کارگزاران قاجاریه معتقد به تشیع بودند و علاقه مند به عتبات مقدسه عراق و حرمین مکه و مدینه و سفر به این مشاهد و اماکن مقدس بودند. اما شناخت عمیق و جامعی از وهابیت و آل سعود و خط مشی آنها نداشتند. از اینرو در دوره قاجار دیپلماسی سنجیده و کارشناسی شده لی نسبت به دولت آل سعود مشاهده نمی شود. البته سفر مقامات و کارگزاران برای مناسک حج و زیارت مدینه منوره هر سال جریان داشته است و اقدامات موردی یا تصمیمات جزئی هم داشته اند. آنان اغلب در سفرنامه های خود از وضعیت نابسامان مزارات و اماکن مقدس گلایه و شکوه کرده اند ولی به ریشه های مشکلات و اقدامات اساسی نپرداخته اند.

شیعیان در هر مقام و موقعیت اشتیاق ویژه به زیارت بیت الاحزان و حرم ائمه بقیع داشتند. اما آل سعود به دلیل وهابیت گرایی آنان مخالف اینگونه رفتارهای شیعیان بودند ولی گاه به دلیل ضعف و ترس از دولت ایران جرأت جسارت و مخالفت علنی نداشتند. با این حال بسیاری از اماکن مقدس در مکه و مدینه به ویژه در بقیع در دوره قاجارها تخریب و منهدم شد و دولت شیعه قاجاریه، عکس العمل سریع و مناسب نداشت.

امین السلطنه، داماد امین السلطان، ضریحی از فولاد در اطراف قبور ائمه بقیع نصب کرده بوده است. این ضریح باید همان ضریحی باشد که بعدها با پیشنهاد شهردار مدینه یعنی سید مصطفی عطار، در روی دیوار مقبره حمزه در احد نصب گردید.

در پشت دیوار قبور ائمه بقیع، قبر شیخ احمد احسایی بوده که برخی از زائران ایرانی آنجا را نیز زیارت می کرده اند. ملا ابراهیم کازرونی و نایب الصدر شیرازی، شعر روی سنگ قبر احسایی را نقل کرده اند. فراهانی متن سنگ قبر احسایی و شعر را آورده که سال فوت احسایی در آن (۱۲۴۳) حک شده است، وی ادامه می دهد که وهابی ها آن را مقبره شیخ الروافض می دانند. وی کرامتی نیز درباره شیخ نقل کرده که مربوط به دزدانی است که می خواسته اند سنگ قبر شیخ را از جا کنده و ببرند. همو افزوده که قبر شیخ الاسلام شیراز نیز که در سال ۱۲۸۶در گذشته، کنار قبر احسایی است.

نایب الصدر در سفرنامه خود، به تفصیل از بقعه های موجود در بقیع سخن گفته و کتیبه های ترکی را که در بالای هر بقعه بوده، عیناً نقل کرده است. سفرهای ایرانیان به مکه و مدینه در دوره قاجاریه افزایش چشمگیر داشته است. یعنی در دوره ای که باید حکومت آل سعود تضعیف می شد و از نظر مالی به آل سعود کمک نمی شد. ولی زائران ایرانی با بردن مبالغ زیاد و

خرج در مکه و مدینه در واقع ندانسته دولت آل سعود را تقویت می کردند.

بسیاری از سفرنامه های این دوره در هشت جلد قطور توسط رسول جعفریان منتشر شده است و گویای نکات فراوانی است. سزاوار است کارشناسان یک دور این سفرنامه ها را از منظر کمک به آل سعود و تقویت این دولت مطالعه کنند اما اجمالاً پیدا است دولت قاجاریه سیاست و تدبیر عاقلانه ای در برابر آل سعود که به سرعت مشغول گسترش نفوذ خود بود، نداشت.

ص: ۵۲۴

سفرنامه محمدحسین فراهانی، به کوشش حافظ فرمان فرمائیان، تهران، ۱۳۴۲، جم.-؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۱، مقدمه حج گزارای ایرانیان در دوره قاجار و ص ۹۷ به بعد.

نیز نک-: مظفر اعلم

قادری، محمدرحیم خان ← تحفه الحرمین

قاضی عسکر، سید علی

قاضی عسکر، سید علی، پژوهشگر در عرصه بقیع و خادم در احیای آنجا.

سید علی قاضی عسکر در خرداد ماه ۱۳۳۳ برابر با رمضان ۱۳۷۳ق در یک خانواده مذهبی در خیابان مسجد سید اصفهان متولد شد. تحصیلات دوره ابتدایی را در دبستان جعفری وابسته به تعلیمات اسلامی که در محله بیدآباد اصفهان واقع شده بود، سپری کرده و دوره راهنمایی را نیز در مدرسه احمدیه که مدیریت آن را یک نفر روحانی به نام حجت الاسلام آقای سید ابوالحسن بدری بع عهده داشت گذرانده است. پدرش سید مصطفی قاضی عسکر کارمند یکی از کارخانه های صنایع پشم اصفهان و فردی مذهبی بود. سید مصطفی به دلیل علاقه به روحانیت، سید علی را در سن ۱۵ سالگی به حوزه علمیه اصفهان فرستاد. پس از یک سال به دلیل شهرت حوزه قم، به قم آمده و در دروس مقدماتی اساتید بزرگوار از جمله مرحوم کافی اصفهانی، شهید سید حسن بهشتی، آقای حجازی اصفهانی، مرحوم یحیی سلطانی ... فرا گرفت. سپس دروس سطوح عالی را از مرحوم آیت الله ستوده، آیت الله خزعلی، آیت الله انصاری شیرازی و آیت الله حاج شیخ یوسف صانعی بهره گرفت. سپس در دروس خارج آیت الله فاضل لنکرانی، آیت الله منتظری، آیت الله حاج شیخ جواد تبریزی حاضر شده و سالها از محضر این اساتید بهره مند شد. نیز از دروس تفسیر و اخلاق و غیره استفاده می کرد.

از سال اول تحصیل با قیام مرحوم آیت الله خمینی آشنا شده، و در برخی فعالیت ها مثل پخش بیانیه ها مشارکت داشت. گاهی شبها نوارهای کاست که از نجف ارسال شده بود را همراه با تنی چند از طلاب آن روز مدرسه که حاوی سخنرانیهای امام خمینی (ره) بود استماع و در توزیع اعلامیه های ایشان مشارکت داشت، و پس از آنکه به قم رفت به دلیل این فعالیتها با برخی چهره های انقلابی حوزه آشنا و با آنها همکاری داشت.

او از ابتدای شکل گیری بعثه آیت الله سید علی خامنه ای به عنوان یکی از مدیران رده بالا مشغول به کار بوده است.

اما در دی ماه ۱۳۸۸ به دلیل کناره گیری نماینده ولی فقیه پیشین، به عنوان نماینده ولی فقیه در حج و زیارت و سرپرست حجاج ایرانی منصوب شد. پیش از این، معاون آموزش و تحقیقات بعثه مقام معظم رهبری بود. البته غیر از معاونت، سمت های دیگری نیز برعهده داشت.

به دلیل فعالیت در این سمت، به مسائل مختلف حج و زیارت و موضوعات مرتبط به مدینه و بقیع روی آورد و گاه مقالات

خود را منتشر کرده است. او در سال ۱۳۸۴ کتابی درباره تاریخ تحولات بقیع از نظر سازندگی یا تخریب منتشر کرد. با اینکه کتاب او از نظر ظاهری کم حجم است ولی از نظر علمی ابتکاری است.

مآخذ

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، چاپ دوم، ۱۳۸۵؛ خبرگزاری حج (hajj.ir)

قاضی نور الدین، علی بن یوسف بن حسن

قاضی نور الدین، علی بن یوسف بن حسن، از علمای حنفی مدینه و مدفون در بقیع.

ابو الحسن ابن العزّابی المظفر علی بن یوسف بن الحسن بن محمد الانصاری الزرنندی در سال ۷۰۳ق در مدینه چشم به جهان گشود. پس از تحصیل در علوم دینی، ولایت قضای حنفی های مدینه، تدریس فقه و حدیث حنفی و نیز مسئولیت امور حسبی را بر عهده گرفت. پس از عمری تلاش در ۷۷۲ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۱۹۴-۲۰۲.

ص: ۵۲۵

قُبہ مرتفع حسن بن علی (ع)

قُبہ مرتفع حسن بن علی (ع)، بنایی شامل گنبد، سردر و ایوان.

نزدیک

یکی از درہای بقیع به نام باب البقیع قبہ بلندی بر مقبرہ حسن بن علی (ع) امام دوم شیعیان وجود داشت. این بنا تا قبل از تخریب نخست و ہابیون بہ نام نکبہ البقیع الاولی وجود داشت و با سیطرہ و ہابیون بر مدینہ آن را تخریب کردند.

این بنا در گزارش های سده چهارم بہ بعد توصیف شدہ است. مسعودی (در گذشت ۳۴۵ق) از سنگ قبر مرمر در بقیع خبر می دہد کہ روی آن اسامی فاطمہ زہرا (س) و چہار امام شیعیان حک شده بود. با توجہ بہ اینکہ سنگ مرمر و زیبا معمولاً در زیر سقف کاربرد دارد و در فضای آزاد از این نوع سنگ استفادہ نمی شود. از اینرو ہمین گزارش التزاماً دلالت دارد بر اینکہ در اینجا آرامگاہ و بقعہ وجود داشته است. نیز ابن جبیر (۵۴۰ - ۶۲۶ق) در سفرنامہ اش بہ آن پرداختہ و از این قبہ گزارش دادہ است. ابن نجار (در گذشت ۶۴۳ق) بہ نام قبہ عالیہ بر روی قبر چہار امام (ع) گزارش نمودہ است. مطری (در گذشت ۷۴۱ق) از قبہ عالیہ روی قبر ائمہ گزارش دادہ و مؤسس آن را ناصر خلیفہ عباسی می داند.

مآخذ

آثار اسلامی مکہ و مدینہ، رسول جعفریان، تہران، ۱۳۹۱، ص ۳۵۳-۳۵۴؛ البقیع قضیہ کل مسلم، لجنہ احیاء ذکری البقیع، لندن، بی تا، ص ۵-۶؛ رحلہ ابن جبیر، قاہرہ، ص ۱۵۳ - ۱۵۴؛ مروج الذهب، مسعودی، ترجمہ ابوالقاسم پایندہ، تہران، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۸۸.

نیز نک- : قبہ عالیہ؛ امامان شیعہ؛ حرم ائمہ بقیع

قبر ابوسعید الخدری، بخشی از کتاب وفاء الوفاء ← ابوسعید الخدری

قبر أسعد بن زرارہ، بخشی از کتاب وفاء الوفاء ← أسعد بن زرارہ

قبر ام کلثوم ← آرامگاہ ام کلثوم

قبر ام البنین

قبر ام البنین، دیدگاہ ہا دربارہ محل مقبرہ ہمسر امام علی (ع).

در مقالہ ام البنین زندگینامہ، خدمات و اخلاقیات ایشان گزارش شد و اکنون می پردازیم بہ محل دفن ایشان.

مثل آثار اسلامی مکه و مدینه از رسول جعفریان؛ تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه از اصغر فائدان از جمله آثاری است که بر وجود مقبره ام‌البنین در بقیع تأکید کرده‌اند. اما در مقابل پژوهشگرانی مثل محمد صادق نجمی، وجود این مقبره در بقیع را بی‌اساس و ساخته ذهن مداحان و نوحه‌سرایان می‌دانند. اینان معتقدند، مسأله قبر «ام‌البنین» اخیراً پدید آمده است. چون بعضی از زائران ایرانی به هنگام زیارت قبر صفیه، در مقابل قبر دیگری که در کنار آن است ایستاده و به عنوان قبر ام‌البنین همسر امیرالمؤمنین نوحه‌سرای کرده، ناله و ضجه سر می‌دادند و به سر و سینه می‌زدند. بر همین روش کم‌کم این قبر به نام ام‌البنین ثبت و مشهور شد. در صورتی که هیچ سند و شاهد تاریخی ندارد. در منابع اصیل بلکه حتی در سفرنامه‌هایی که به زبان فارسی و غیر فارسی، که در یکی دو قرن اخیر نگاشته شده، از این مطلب خبری نیست و شاید پیدایش آن به ربع قرن هم نرسد ولی مانند قبر عاتکه به سرعت و سینه‌به‌سینه منتشر شده و حتی به بعضی از کتابها راه یافته است. مثل برخی از حوادث عاشورا و کربلا که نخست توسط مداحان مطرح شده سپس مردم تلقی به قبول کردند، آنگاه مؤلفین در آثار خود آوردند.

البته شخصیت ام‌البنین اهمیت و تأثیر زیاد داشته و در مقاطع مهم تاریخی، دوره خانه‌نشینی و سکوت امام علی(ع) یار و غمخوار او و مادر مهربان برای فرزندان حضرت زهرا(س) بوده؛ در دوره زمامداری حضرت و مصائب و جنگ‌های حضرت در کنار او بود؛ در دوره امام حسن(ع) و امام حسین(ع) و کربلا، فرزندانش به دفاع از امام پرداختند و شهید شدند. از اینرو او را بانوی نمونه در صبر و استقامت دانسته‌اند. بهر حال اگر هم آن نقطه معین، مرقد ام‌البنین نباشد، با توجه به سکونت دراز مدت ایشان در مدینه، دفن ایشان در بقیع طبیعی بوده است.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۷، ص ۳۴۹؛ تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر فائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۲۶۴؛ التعریف بما انسب، محمد بن احمد مطری، مدینه، المكتبة العلمیه، ۱۳۷۲ق، ص ۴۳؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۳، ص ۲۱؛ مجله میقات حج، شماره ۱۹، بهار ۱۳۷۶، ص ۹۲-۹۳.

نیز نک-: ام‌البنین

ص: ۵۲۶

قبر صفیه بنت عبدالمطلب ← صفیه بنت عبدالمطلب

قبر عبدالرحمن بن عوف، بخشی از کتاب تاریخ مدینه ← عبدالرحمن بن عوف

قبر عثمان بن عفان ← عثمان بن عفان

قبرسازی ← بارگاه بر قبر

قبرستان جایگزین

قبرستان جایگزین، تلاش برای عدم دفن اموات شیعه در جایی غیر از بقیع.

بر اساس برخی گزارش‌ها در زمین مسجد ضرار و در نزدیکی مسجد قبا، قبرستانی برای شیعیان در نظر گرفته بوده‌اند. وهابیون و آل سعود برای ممانعت از دفن اموات شیعیان و نخاوله در بقیع، زمین مسجد ضرار را برای این منظور آماده کردند.

مسجد ضرار در سال نهم قمری به دستور رسول خدا(ص) تخریب شد. محمد حسنین هیکل (درگذشت ۱۹۵۶م) در سال ۱۹۳۶م از این محل بازدید کرده و تأیید می‌کند که شیعیان اموات خود را محل مسجد ضرار دفن می‌کردند. نیز یوسف الخویی در ۱۹۹۶م بازدید کرده و آنجا را قبرستان بزرگ شیعیان توصیف می‌کند. به نظر می‌رسد رژیم آل سعود در سه دهه اخیر خط مشی ممانعت از دفن شیعیان در بقیع را اجرا کرده و قبرستان دیگری را جایگزین کرده‌اند تا اموات شیعه در آنجا دفن شوند.

مأخذ

جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۸۱-۸۲.

قبرستان یهود

قبرستان یهود، حش کوكب به عنوان محل دفن اموات یهودی و انضمام آن به بقیع.

یهودیان ساکن مدینه پیش از اسلام اموات خود را در محلی به نام دره حش کوكب یا حصن کوكب دفن می‌کردند. این قبرستان چسبیده به بقیع بود و بعد از ظهور اسلام و پس از هجرت مسلمانان به مدینه دیوار بین بقیع و حش کوكب را برداشتند و قبرستان یهود متصل به قبرستان بقیع گردید. حش کوكب در شرق بقیع قرار دارد.

گویا نخستین میت مسلمانان که در حش کوكب پس از الحاق به بقیع دفن شد، عثمان بن عفان خلیفه سوم راشدین بود. چون برخی مسلمانان مانع دفن او در کنار قبر رسول الله شدند. از اینرو جسد او را در حش کوكب دفن گردید. گزارش دیگر اینگونه است که عثمان بن عفان پس از فوت در باغی در کنار بقیع دفن شد ولی بعداً این روضه از سوی امویان به بقیع ضمیمه گردید.

اندیشه صادق، بهار ۱۳۸۰، ص ۱۳۶؛ البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۵ - ۶؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۲۶۵.

قبور ائمه بقیع ← حرم ائمه بقیع

قبور شناخته شده کنونی

قبور شناخته شده کنونی، وضعیت مقابر کنونی در بقیع و تعداد آنها.

در نقشه منتشر شده در کتاب آقای اصغر قائدان، نمای قبرستان بقیع بین خیابان ابوذر و خیابان عبدالعزیز نمایش داده شده است.

بر اساس این نقشه چهل و سه مقبره فردی هست. اما مقبره های جمعی عبارت اند از (از شمال به طرف غرب): شهدای احد (نام ها و مقابر مشخص نیست)؛ شهدای واقعه حره (نام ها و مقابر مشخص نیست)؛ بقیع العمات (نام ها مشخص ولی مقابر معلوم نیست)؛ همسران پیامبر (ص) (نام های افراد مشخص است)؛ دختران پیامبر (ص) (نام های ایشان مشخص است)؛ امامان چهارگانه شیعیان (نام های افراد مشخص است).

بقیع الغرقد، حاتم عمر محمد و محمد انور البکری، المدینہالنورہ، مکتبہ الحلبی، ۲۰۰۴م؛ تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینہ، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۱۳۷۶.

نیز نک- : آمار؛ قبور شناخته شده

قبور شناخته شده

قبور شناخته شده، آمار قبور بقیع در متون و منابع.

بر اساس اسناد، مدارک و متون برجای مانده مقابر این

اشخاص در بقیع قابل شناسایی است:

عثمان بن مظعون، ابراهیم بن محمد النبی (ص)، رقیه بنت محمد، ام کلثوم دخترخوانده رسول اکرم (ص)، زینب بنت محمد (ص)، فاطمه بنت اسد، امام حسن بن علی (ع)، امام زین العابدین (ع)، امام باقر (ع)، امام صادق (ع)، عباس بن عبدالمطلب، قبور همسران رسول اکرم (ص) (ام سلمه، سوده، صفیه، ام حبیبه، جویریة، زینب، عایشه، حفصه، ماریه قبطیه)، صفیه بنت عبدالمطلب، عاتکه بنت عبدالمطلب، جمانه بنت عبدالمطلب، ام البنین، عقیل بن ابی طالب، عبدالله بن جعفر بن ابی طالب، محمد بن زید بن علی (ع)، مالک بن انس، نافع الفقیه، سفیان بن حارث، مجروحان احد (تعدادی از مجروحان نبرد احد که به شهادت رسیدند و در سمت شمال شرقی بقیع حدود بیست متر بالاتر از قبر ابراهیم بن محمد (ص) به خاک سپرده شدند)، شهدای واقعه حره (قتل عام مردم مدینه در سال ۶۳ق توسط مسلم بن عقبه مزی و به دستور یزید در محل حرّه واقعه و دفن حدود هفت هزار جسد در قسمتی از قبرستان بقیع)، عثمان بن عفان، عبدالله بن مسعود، ابوسعید خدری، حلیمه سعدیه، اسماعیل بن جعفر الصادق، سعد بن معاذ، ابن بن کعب، مقداد بن اسود، مالک اشتر، خالد بن سعید، مالک بن حارث، مالک بن نویره، جابر بن عبدالله انصاری، خزیمه ذوالشهادتین، زید بن حارثه، ابودجانه انصاری، سعد بن عباد خزرجی، زید بن ارقم، حسان بن ثابت، حمیده همسر مسلم بن عقیل، رقیه همسر عبدالرحمان بن عقیل، حسن مثنی، زید بن علی بن الحسین (ع)، جعفر بن حسن (ع)، خنیس بن حذافه، صهیب بن سنان، ابوطلحه انصاری، اسید بن حضیر، سکینه دختر امام حسین (ع)، فاطمه دختر امام حسین (ع)، قتاده بن نعمان، ارقم بن ابی ارقم، مسطح بن اثانه، زید بن ثابت، محمد بن مسلمه، فرزندان امام باقر (ع)، فرزندان امام موسی کاظم (ع)، نوادگان امام سجاد (ع)، نوادگان امام صادق (ع)، فرزندان عباس بن علی (ع)، معاذ بن جبل، سالم غلام ابی حذیفه، ابوالهیثم التیهان، حکیم بن حزام، اروی بنت کریز، ام رومان، عویم بن ساعده.

در مجموع ۷۲ مقبره به نام افراد است. البته مطابق برخی مدارک، سر حضرت امام حسین (ع) نیز در بقیع دفن شده است و با احتساب آن، ۷۳ مقبره به نام افراد خواهیم داشت. و ۸ مقبره جمعی هست که به این صورت می باشد:

- مجروحان و شهدای جنگ احد

- شهدای قتل عام مردم مدینه توسط یزید به نام واقعه حره

- قبور همسران رسول اکرم (ص)

- فرزندان امام موسی کاظم (ع)

- نوادگان امام صادق (ع)

- فرزندان امام باقر (ع)

- نوادگان امام سجاد (ع)

- فرزندان عباس بن علی (ع)

البته جایگاه و محل دقیق مقابر همه این اشخاص دقیقاً معلوم نیست. یعنی فهرست این اسامی به معنای بیانگر وضعیت موجود و کنونی نیست بلکه به معنای اسامی مقابر موجود در متون است. اما مقابر شناخته شده کنونی در مقاله دیگری معرفی می شوند.

مأخذ

تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۵۸-۳۷۲.

نیز نک-: قبور شناخته شده کنونی

قبور همسران رسول الله(ص) ← همسران رسول اکرم(ص)

قبوری

قبوری، به زعم وهابیون، تعظیم کنندگان و پرستندگان قبور.

وهابیون و آل سعود احترام به مقبره و قبرهای رسول خدا(ص)، اصحاب رسول خدا(ص)، اهل بیت(ع)، صحابه و اولیاء را تعظیم مقابر آنان و آن را همان پرستش و عبادت این قبور دانسته اند. این گونه عبادت را نیز به اجماع مسلمانان شرک، زندقه و کفر می دانند و هر کسی چنین باوری دارد مستحق قتل و سلب اموال و اهدار خویش است.

ص: ۵۲۸

کسانی که چنین اعتقادی دارند و به نام «قبوری» و جامعه‌ی دارای این عقیده را «قبوریین» نامیدند. این واژه ساخته و هابیون است و نام مختصری برای کسانی است که اعتقاد به احترام و تعظیم مقابر دارند.

چنین واژه‌ای در تاریخ اسلام سابقه ندارد و در قرآن و سنت و احادیث کاربرد نداشته؛ حتی در کتب فقهاء و متکلمین و دیگر دانشمندان مسلمان هم نیامده است. علاوه بر این مسلمانان اعم از شیعه و اهل سنت به تفصیل پاسخ و هابیون را در این زمینه داده و به ردّ این دیدگاه پرداخته اند.

مأخذ

الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، دارالساقی، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۳۰؛ شناخت وهابیت، نجم الدین طبسی، قم، دلیل ما، ۱۳۹۱، ص ۷۵۵ به بعد؛ الاجوبه النجفیه، هادی کاشف الغطاء، قم، ۱۴۲۹ق، جم-.

قبه ابراهیم ← بقعه البیضاء

قبه الحزن

قبه الحزن، گنبد و بارگاه بیت الاحزان منسوب به فاطمه زهرا(س).

در کنار مقبره عباسیه، محلی منسوب به دختر رسول خدا(ص)، فاطمه زهرا(س) قرار داشت که به بیت الحزن یا بیت الاحزان معروف بود. بعدها ساختمانی در محل بیت الاحزان با گنبد و بارگاهی ساخته شد. این گنبد در متون تاریخی به قبه الحزن معروف شده است.

البته گاه در برخی متون به اشتباه به جای بقعه حزن، قبه حزن به کار رفته است. بقعه به معنای ساختمان و بنا تقریباً به معنای بیت است. از اینرو در اصل بقعه حزن یعنی بیت الحزن بوده و به غلط بقعه تصحیف و تبدیل به قبه شده است.

مأخذ

رحله ابن جبیر، چاپ لیدن، ص ۱۹۶.

قبه بنات الرسول(ص)

قبه بنات الرسول(ص)، گنبد بالای مقابر دختران رسول خدا(ص).

تعداد دختران رسول خدا(ص) در منابع با اختلاف آمده است. ابن سعد از پنج دختر یاد کرده است. نیز اینکه کدامیک از قبور دختران، قبه و آرامگاه و ساختمان داشته نیز اختلافی است. اما یک گزارش از سده ۱۱ق به صراحت از قبه‌ای بر مزار ام کلثوم، رقیه و زینب خبر می‌دهد. البته این قبه را همان قبه عایشه می‌داند که این سه دختر هم زیر آن قرار گرفته اند. بانی و سازنده آن سلطان سلیمان عثمانی در سال ۹۵۰ق بوده است. نیز یک سند مربوط به سال‌های اخیر هم همین دیدگاه را دارد و

می گوید سه دختر رسول خدا(ص) به نام های رقیه، ام کلثوم و زینب در کنار هم در بقیع دفن شد و دارای قبه بوده اند؛

رقیه: همسر عثمان بن عفان، با او در مدینه زندگی می کرد. وقتی جنگ بدر رخ داد، او به سختی مریض شد و تا قبل از بازگشت رسول خدا(ص) به مدینه، در گذشت. رسول خدا(ص) او را در بقیع دفن کرد.

امّ کلثوم: پس از رقیه، او نیز به همسری عثمان بن عفان درآمد. و در سال ۹ق در گذشت و در بقیع دفن شد.

زینب: پیش از بعثت، همسر ابوالعاص بن ربیع بود. پس از هجرت رسول خدا(ص) به مدینه، او در مکه نزد همسرش نگه داشته شد. ابوالعاص در جنگ بدر در کنار مشرکان شرکت کرد و اسیر شد. همسرش زینب گلوبند خود را به عنوان فدیة وی فرستاد. رسول خدا(ص) فرمود تا گلوبند را پس فرستادند و ابوالعاص را نیز به شرطی آزاد کرد که همسرش را طلاق دهد و راهی مدینه کند و بدین ترتیب زینب به رسول خدا(ص) ملحق شد. چند سال بعد، ابوالعاص ایمان آورد و به مدینه آمد و مجدداً با زینب ازدواج کرد. زینب در سال ۸ق در گذشت.

این سه خواهر در کنار یکدیگر دفن شده اند و بر روی قبور آنان قبه ای زیبا ساخته بودند. بقعه و آرامگاه آنان به عنوان یکی از زیارتگاه های مدینه در بقیع بود. ولی در جریان تخریب سعودی ها، این قبه و آرامگاه تخریب شد. اکنون این چهار قبر با چند تکه سنگ مشخص شده اند.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۶۰-۳۶۱؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی،

ص: ۵۲۹

تعریب احمد المرسی، القاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۰؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م، ج ۷ و ۸، ص ۲۵۲-۲۶۳.

نیز نک-: فرزندان رسول خدا؛ دختران رسول خدا

قبه سعد ابن ابی وقاص

قبه سعد ابن ابی وقاص، گنبد و بارگاه بر مزار تعدادی از صحابه در بقیع.

برخی از نویسندگان طرفدار وهابیت با نادیده انگاشتن واقعیت های تاریخی، ادعاهای عجیبی نموده و در کتب خود نوشته اند. محمد الیاس عبدالغنی (درگذشت ۱۴۱۷ق) از نویسندگان پرکار وهابی در عربستان معاصر مدعی است که صحابه و تابعین قبه و آرامگاه بر مزارهای خودشان نمی ساختند. چون رسول خدا(ص) در چند روایت قبه سازی را غیر مشروع دانسته است. در واقع عبدالغنی می گوید در بقیع هیچ قبه ای ساخته نشده است (بیوت صحابه، ص ۱۶۸). اما زائران، سیاحان، سفرنامه نویسان و مورخان از ده ها قبه و ساختمان در بقیع خبر داده اند. یکی از اینها قبه سعد است که اولیا چلبی در سفرنامه خود در سده ۱۱ق گزارش کرده است. چلبی می نویسد، زیر قبه سعد بن ابی وقاص، اصحاب دیگر مثل سعد بن زید، زید بن ثابت انصاری و عبدالله بن سلام انصاری دفن شده اند.

مآخذ

بیوت الصحابه، محمد الیاس عبدالغنی، مدینه، مکتبه الملک فهد الوطنیه، ۱۴۲۰ق / ۱۹۹۹م، ص ۱۶۸؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، القاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۱.

نیز نک-: بیوت الصحابه؛ قبه عثمان

قبه عالیه

قبه عالیه، گنبد و بارگاه بنا شده روی قبور ائمه بقیع.

عباس بن عبدالمطلب عموی پیامبر(ص) و چهار امام شیعیان و فاطمه زهرا(س) مجموعاً بقعه ای داشتند که نسبت به بقعه های بقیع بزرگترین آنها بود. اما تاریخ ساخت پایانی این بقعه معلوم نیست. گویا مسعودی (۲۸۰-۳۴۵) نخستین فردی است که با گزارش از سنگ مرمر دارای اسامی حضرت زهرا(س) و چهار امام(ع) حک شده روی آن در سده چهارم از این بقعه خبر داده است.

برخی اخبار از قبه ای مرتفع نام می برند، اما ابن نجار(درگذشت ۶۴۳) از قبه عالیه یاد می کند که روی مزار ائمه بقیع(ع) ساخته بودند و مردم به زیارت آن می شتافتند. محمد بن احمد مطری(درگذشت ۷۴۱ق) نیز از این قبه، به نام «قبه عالیه» نام می برد و معتقد است توسط ناصر عباسی (خلافت از ۵۷۵ تا ۶۲۲ق) ساخته شده است. برخی سلسله ها و پادشاهان یا امیران

دیگر هم در تعمیر یا گسترش این بقعه و قبه نقش داشتند. اما عثمانی ها آن را کاملاً دگرگون ساخته و گسترش دادند. تا اینکه توسط وهابی ها تخریب شد.

حاجیانی که پیش از تخریب به زیارت بقیع رفته اند و سفرنامه نوشته اند، از این قبه هم گزارش داده اند. میرزا عبدالحسین خان افشار یکی از آنها است که در ۱۲۹۹ق به زیارت بقیع رفته است.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، ۱۳۹۱، ص ۳۵۳-۳۵۴؛ التعریف بما آنست دارالهجره، المطری، مدینه منوره، ۱۳۷۲، ص ۴۳؛ الدرہالشمینہ، ابن نجار، مکه، مکتبه النهضه، ص ۴۵۵؛ مروج الذهب، مسعودی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۸۸.

نیز نک- : حرم ائمه بقیع؛ سنگ قبور ائمه شیعه، قبه مرتفعه قبه عباسیه

قبه عباسیه، سقف و ایوانی بر روی مقبره عباس بن مطلب.

قبر عموی رسول خدا(ص) در مقابر بنی هاشم و کمی جلوتر از قبور چهار امام شیعه قرار دارد که سنگ آن نیز بزرگتر از آنها است. قبر فاطمه بنت اسد نیز در سمت راست آن قرار دارد. این مکان قبلاً مسجد بنی قباله بوده است. عباس سه سال قبل از عام الفیل به دنیا آمد یعنی سه سال از رسول خدا(ص) مسن تر بوده است. وی در دوازدهم رجب سال ۳۲ق در سن ۸۷ یا ۸۸ سالگی در گذشت و در بقیع دفن شد.

در برخی منابع از قبه عباسیه گزارش شده است. یعنی بارگاه و سقفی مشترک بر مقبره امام زین العابدین و مقبره عباس بن عبدالمطلب و مقبره امام حسن(ع) وجود داشت زیرا قبور چهار امام شیعیان جلوی مقبره عباس اند.

ص: ۵۳۰

این بنا را القبه العباسیه می نامیدند. علت اینکه قبه و بارگاه عباس از دیگر قبه ها بزرگتر و زیباتر بوده را دو چیز دانسته اند: یکی اهتمام شیعیان به این قبه به دلیل اینکه شامل مقبره های ائمه (ع) هم می شد؛ دوم اهتمام عباسیان به این بقعه بود. زیرا عباسیان پس از کسب قدرت خلافت و برکنار کردن امویان، تأکید و عنایت خاصی بر حفظ و تکریم مقبره جدشان در بقیع داشتند. شاید این عنایت به دلیل تبلیغ و ترویج طایفه آل عباس در مقابل امویان و دیگر طوایف عرب و نیز طرح مکتب خاص در برابر دیگر مذاهب بود. اما در زمان ناصر عباسی (۵۷۵ - ۶۲۲ق) که گرایش به مذهب تشیع داشت، بارگاه و بقعه و قبه ای برای عباس و چهار امام (ع) ساخته شد.

مأخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۱، ص ۳۴۵؛ البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۵؛ رحله ابن جبیر، بیروت، دار صادر، ۱۹۶۴م، ص ۳۸۵.

نیز نک- : عباس بن عبدالمطلب

قبه عثمان بن عفان

قبه عثمان بن عفان، گنبد و بارگاه بنا شده بر مقبره یکی از صحابه در بقیع.

عثمان سومین خلیفه راشدین بین سال های ۲۳ تا ۳۵ق خلافت جهان اسلام را برعهده داشت. او تاجری ثروتمند و از مشاهیر بنی امیه و از اشراف مکه بود. در اواخر خلافت او مشکلات ناشی از تبعیضات و بی عدالتی ها و انحراف از سیره رسول خدا(ص) بسیار شد و مردم انقلاب و شورش کردند و بالاخره عثمان در سال ۳۵ق کشته شد. جسد او را نتوانستند در بقیع دفن کنند و در زمینی بیرون از بقیع به نام حُش کُوب دفن کردند. بعداً آرامگاهی برای او ساختند و بر روی آن آرامگاه گنبد و بارگاهی ساختند که به نام قُبه نزدیک قبه فاطمه بنت اسد بود. این دو قُبه در رُحاء و جنب حمام ابن قُطیفه مستقر بودند. ابن نجار در سده ۷ق گزارش داده که در روزگار او این حمام از بین رفته ولی نخل آن به نام الحمام باقی مانده است. نیز ابن نجار گزارش داده که در زمان او حُش کُوب به حُش بستان تغییر نام داده و به این نام مشهور شده است.

مأخذ

الدره الثمینة فی اخبار المدینة، ابن النجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه منوره، مرکز بحوث والدراسات، ۲۰۰۶م، ص ۴۶۳.

نیز نک- : عثمان بن عفان.

قبه فاطمه بنت اسد

قبه فاطمه بنت اسد، گنبد و بارگاه بنا شده بر مقبره ایشان.

فاطمه دختر اسد مادر امام علی بن ابی طالب(ع) در سال ۴ق در مدینه از دنیا رفت و در بقیع به خاک سپرده شد. رسول خدا(ص) از پیراهن خود به عنوان کفن او استفاده کرد. او خدمات فراوانی برای بسط و ترویج اسلام داشت.

ابن نجار گزارش کرده که مقبره فاطمه دختر اسد در آخر بقیع است و بر آرامگاه او قُبّه ای قرار دارد. با توجه به زندگی ابن نجار بین ۵۸۷ تا ۶۴۳ق این قبه باید در سده ۷ق بوده باشد. نکته مهم دیگر هر جا قُبّه یعنی گنبد و گلدسته باشد، حتماً آرامگاه و بقعه هم هست و قبه روی ساختمانی مستقر می گردد.

ابن نجار در همین گزارش آورده که فاطمه بنت اسد توسط رسول خدا(ص) در منطقه روحاء در بقیع و مقابل حمام ابی قتیفه دفن شد. سپس ابن نجار می گوید اما امروز یعنی در سده ۷ق مقابل مقبره فاطمه نخلی معروف به الحمام مستقر است. در ادامه می گوید قبر عثمان بن عفان قبل از قبه فاطمه بنت اسد قرار دارد.

مأخذ

الدره الثمینه فی اخبار المدینه، ابن النجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه منوره، مرکز بحوث و الدراسات، ۲۰۰۶م، ص ۴۶۲-۴۶۳.

نیز نک- : فاطمه بنت اسد

قتاده بن نعمان

قتاده بن نعمان، از اصحاب پیامبر(ص) و مدفون در بقیع.

قتاده بن نعمان پسر زید بن عامر انصاری و برادر ابوسعید خدری از طرف مادر و از طایفه خزرج است. او از انصار مدینه بود. قتاده همراه اهل مدینه، در عقبه، خدمت پیامبر رسید و مفتخر به پذیرش اسلام شد. در

ص: ۵۳۱

جنگ های فراوانی در کنار آن حضرت بود؛ مانند بدر، أحد، خندق، حنین، تبوک.

در فتح مکه همراه پیامبر بود و پرچم بنی ظفر را در دست داشت و در میان یاران آن حضرت، از تیراندازان بنام و معروف محسوب می شد.

در جنگ احد تیری به چشمش اصابت کرد و آن را از حدقه بیرون آورد. قتاده بن نعمان انصاری خزرجی، از راویان صادق پیامبر(ص) است که روایات فراوانی در سلسله روایت شیعه و اهل سنت، از او نقل گردیده و معلوم است که در حفظ کلام رسول الله(ص) اصرار بلیغی داشت.

قتاده بن نعمان، بعد از پیامبر(ص) در مدینه مرارت های زیادی را شاهد بود و همه را تحمل کرد و هرگز در ایمانش خللی ایجاد نگردید. قتاده در سال ۲۳ق، در ۶۵ سالگی از دنیا رفت. عمر بر جنازه او نماز گزارد و در قبرستان بقیع مدفون گردید.

ابن زُبر تأکید دارد او در مدینه در گذشته ولی از محل دفن او سخنی به میان نیاورده است.

مأخذ

اسد الغابه، ابن اثیر، بیروت، دار احیاء، ۱۹۷۰م؛ پیغمبر و یاران، جعفر سبحانی، تهران، افتخاریان، ۱۳۴۶، ج ۵، واژه قتاده؛ تاریخ مولد العلماء و وفیاتهم، ابن زُبر، به کوشش محمد المصری، الکویت، ۱۴۱۰ق، ص ۴۴؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۵-۵۶؛ مجمع الزوائد، علی بن ابی بکر الهیثمی، بیروت، دار الکتب، بی تا.

قدمت بقیع

قدمت بقیع، از دیدگاه کتاب مدینه شناسی درباره پیشینه این قبرستان در روزگار جاهلیت.

سید محمد باقر نجفی (۱۳۲۵-۱۳۸۱ش) مدینه شناس ایرانی که بیش از سه دهه از عمرش را به بررسی موضوعات مرتبط به مدینه النبی پرداخت، حاصل کارش کتابی مفصل در دو جلد به نام مدینه شناسی است. یک بخش مهم و قابل توجه از این کتاب درباره بقیع است. در قسمتی از این نوشتار پژوهشی و گزارشی از سابقه بقیع قبل از اسلام عرضه می کند و می نویسد:

قدمت این گورستان به تاریخی تاریک در عصر جاهلیت باز می گردد و پژوهندگان مدینه شناس نتوانسته اند اسناد تاریخی این قدمت را به ما ارائه دهند. شاید هم نخستین بار دو واژه ی غرقد را در مرثیه منظوم «عمرو بن نعمان بیاضی» یافته اند که از قدمت و اصالت آن در بافت منطقه ی یشرب، یادی کوتاه است.

ابن اثیر ضمن شرح تاریخ عرب در سال های طولانی جاهلیت از نبردهای دو طائفه خزرج به سیادت «عمرو بن نعمان بیاضی» و اوس به ریاست «حُضَیر بن سماک الأشهلّی» یادها کرده است. (الکامل فی التاریخ، ج ۱، صص ۶۷۱، ۶۷۹ و ۶۸۱، چاپ: دار صادر، بیروت ۱۹۸۲م)

در این ماجراها عمرو بن نعمان ضمن وصف یکی از نبردها اشعاری سروده است که فیروزآبادی آن را چنین ثبت کرده است:

حَلَسَتْ الدِّيَارُ فَسَدَتْ غَيْرَ مُسَوِّدٍ

وَمَنْ العِنَاءِ تَفَرُّدِي

بِالسُّوِّدِ

أَيْنَ الذِّينَ عَهْدُتُهُمْ فِي غِطِهِ

بَيْنَ العَقِيقِ إِلَى بَقِيعِ

الغرقيد

(المغانم المطابه، ص ۶۱)

«ابو

تمام» متوفای ۲۲۶ق صاحب «دیوان الحماسه» که به اشعار شعرای جاهلی شناخت و توجه دقیق داشته، درباره این شعر به اظهار نظر پرداخته و آن را به فردی از «بنو خثعم» نسبت داده است. (ت: ابو تمام، «دیوان الحماسه»، چاپ: دارالمعارف، مصر. نیز درباره ابوتمام نک:- بروکلمان، «تاریخ الأدب العربی»، جزء الأول، ص ۷۷، دارالمعارف، مصر، ترجمه عربی: دکتر عبدالحلیم النجار. نیز: دکتر شوقی ضیف، «تاریخ الأدب العربی، العصر العباسی الأول»، جلد ۳، ص ۲۶۸، چاپ: دارالمعارف مصر، چاپ ۶. همچنین: ابن نباته مصری، «سرح العیون»، تحقیق: محمّد ابوالفضل ابراهیم، ص ۳۲۴، چاپ ۱۹۶۴م. قاهره: دارالفکر العربی. درباره «بنو بیاضه» نک: سمعانی، «الأنساب» الیاضی، چاپ مرجلیوت. نیز: ابن سعد، «الطبقات الکبری»، ج ۳، ص ۱۳۱. و درباره

ص: ۵۳۲

«خثعم» و «الخثعمی» نک: سیوطی، «لَبَّ اللَّبَابِ»، چاپ ایتالیا، اوست: مکتبه المثنی)

مأخذ

مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، چاپ دوم، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۴۱۵-۴۳۹.

قدمی، محمد حسین ← شهر عشق

قرآن کریم و آرامگاه سازی

قرآن کریم و آرامگاه سازی، دیدگاه قرآن درباره مشروعیت یا عدم مشروعیت ساخت و ساز بر مقابر.

پس از روی کار آمدن وهابیون و آل سعود در حجاز و تخریب گسترده اماکن مقدس، بقعه ها و مساجد در بقیع، مسلمانان و عالمان مسلمان در سراسر جهان این اقدامات را محکوم کردند و در رد آنها کتابها و مقالات فراوان تألیف و عرضه کردند. اما وهابیون با کمک امکانات دولتی و ثروت بیکران نفت مشغول به توجیه شدند. آنان از اساس ساخت و ساز روی مقابر را بدعت، نامشروع و مخالف سنت نبوی اعلام کردند.

در مقابل مخالفان وهابیت به رد آرای آنان پرداخته و استدلال های آنان به ویژه در زمینه ساخت و ساز را سخیف دانستند. زیرا قرآن کریم در ماجرای اصحاب کهف می فرماید: فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِم بُنْيَانًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِم قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَّسْجِدًا (سوره کهف آیه ۲۱).

بر اساس اقوال موجود در تفسیر آیه کریمه، مردم دیار و سرزمینی که ماجرای اصحاب کهف در میان آن ها به وقوع پیوسته بود، پس از اطلاع و آگاهی از سرنوشت اصحاب کهف، دو دسته شدند. گروهی معتقد بودند برای جلوگیری از انتشار ماجرای اصحاب کهف و عدم اطلاع مردم، باید در ورودی غار را با دیوار بست؛ اما گروه دیگر بر این باور بودند که باید بر روی قبور اصحاب کهف مسجدی ساخته شود و چون سلطان آن دیار مسلمان و خداپرست بود، نظر گروه دوم را پذیرفت و بر روی قبور اصحاب کهف مسجدی ساخته شد.

بیضاوی از مفسرین اهل سنت (درگذشت ۶۸۲ق) ذیل تفسیر این آیه معتقد است، اصحاب کهف پس از ملاقات با پادشاه، به غار برگشتند و در همان جا از دنیا رفتند. پادشاه نیز آنان را در همان غار دفن کرد و بر روی قبور آنان مسجدی ساخت.

همین آموزه قرآنی در زمان پیامبر اکرم (ص) و صحابه مبنای عمل قرار گرفت و هنگامی که افراد از دنیا می رفتند، بسیاری از آنان در خانه های مسکونی و مسقف خود به خاک سپرده می شدند. اگر آنگونه که وهابیون می گویند بنای بر قبور حرام بود، دفن کردن اموات در خانه های مسکونی و مسقف نیز جایز نبود و مسلمانان و صحابه باید ابتدا خانه ها را خراب می کردند و سپس اموات را در آن دفن می کردند؛ چون ملاک حرمت در آن جا نیز مطرح می شود.

بنابراین آیه قرآنی مزبور نه تنها در دوره اصحاب کهف اجرا شد بلکه در دوره های بعد و عهد رسول خدا (ص) مبنای عمل

عرف بوده است.

مآخذ

تفسیر البیضاوی، بیروت، دارالفکر، ۳جلدی، ج ۳، ص ۴۸۷؛ شناخت وهابیت، نجم الدین طوسی، قم، دلیل ما، ۱۳۹۱، ص ۷۹۹-۸۰۰.

قرآن و عبدالله بن عمرو

قرآن و عبدالله بن عمرو، از صحابه رسول خدا(ص)، مدفون در بقیع و نزول سوره عبس در شأن او.

شخصیت های

مهمی در بقیع دفن شده اند و به همین دلیل، بقیع اهمیت فوق العاده دارد. عبدالله بن عمرو از شخصیت هایی است که سوره ای از قرآن به نام سوره عبس درباره او و ترجیح او به بزرگان قریش نازل شده است. او به نام های ابن شریح بن قیس و ابن ام مکتوم هم معروف بوده است. از صحابه بزرگ رسول خدا(ص) بود. بنابر رأی اکثر مفسرین، سوره عبس و تولی در شأن او نازل شد. زیرا او نابینا بود و به محلی که رسول خدا(ص) و عده ای از اشراف قریش نشستند وارد شد. با سر و صدا خواست افراد آن جلسه را جذب خودش کند ولی آن افراد به او توجهی نکردند. در این هنگام سوره عبس نازل شد و خداوند شرکت کنندگان در آن جلسه را به دلیل عدم توجه به یک نابینای ژنده پوش توبیخ

ص: ۵۳۳

کرد. گاه به دستور رسول خدا(ص) و در غیاب حضرت به جای ایشان، امامت نماز را بر عهده می گرفت. در قادیسیه شرکت داشت و پس از بازگشت به مدینه، در دوره خلافت عمر بن خطاب در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

سوره روشندان، قدرت الله عفتی و محمد نوری، قم، دفتر فرهنگ معلولین، ۱۳۹۱؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، ج ۳، ص ۳۵۳؛ مدینه شناسی، سید محمدباقر نخل، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۱۵.

نیز نک-: عبدالله ابن ام مکتوم

قره العین

قره العین، سفرنامه سید عبدالله بن علی حضرمی به مکه.

سید عبدالله بن علی بن الشیخ ابی بکر الحضرمی در ۱۳۸۲ق برای ادای مناسک حج به مکه و مدینه رفته و مشاهدات، شنیده ها و اعمالی که در این سفر داشته را نوشته و سفرنامه ای به این مشخصات منتشر ساخته است:

قره العین فی الرحله الی الحرمین الشریفین، بیروت، الدار العربیه للموسوعات، ۲۰۱۱م/ ۱۴۳۲ق.

این سفرنامه دارای این موضوعات است: مقدمات سفر و لزوم یادگیری نکاتی درباره حج، جده و بیتوته در این شهر، ادله وجوب حج، حکمت احکام حج، حکمت طواف، حکمت رمی جمره، حکمت قربانی و دیگر مناسک، واجبات و مکروهات و مستحبات و محرمات در سفر حج، حج از غیر و نیابتی، قصد اصحاب فیل، حجر اسماعیل، حجر اسود، مقام ابراهیم، بناء کعبه، تاریخ کعبه قبل از اسلام، مسجد الحرام در دوره های خلفا و ملوک و سلاطین، مراحل اجرای مناسک، زیارت مدینه منوره، حرم مدنی، حجره شریفه، منبر نبوی، مقبره غرقند (قبرستان بقیع)، مسجد قباء، رهیل احد، غزوه فتح، غزوه بنی قریظه، نهایت سفر.

درباره بقیع نکات و گزارش جالبی دارد که بیانگر دیدگاه مسلمانان اهل سنت به ویژه اهل سنت حنفی است.

مأخذ

قره العین فی الرحله الی الحرمین الشریفین، الحضرمی السید عبدالله بن علی، الطبعة الاولى، بیروت، الدار العربیه للموسوعات، ۲۰۱۱ م/ ۱۴۳۲ق، مقدمه و ص ۲۳۹ - ۲۴۵.

قزوینی، امرالله ← دیار بقیع

قشاشی، احمد بن محمد

قشاشی، احمد بن محمد، مؤلف و دانشمند مدفون در بقیع.

صفی الدین احمد بن محمد بن یونس الدجانی البدری الحسینی الانصاری المدنی الیمنی المالکی مشهور به القشاشی در شهر مدینه متولد شد. در بسیاری از علوم تبحر یافت. نیز به عرفان و تصوف گرایش داشت. کتاب های فراوان برای او شمرده اند. سرکیس آثارش را تا ۵۰ عنوان شمرده است. برخی از آثارش عبارت اند از: حاشیه علی الشفاء، حاشیه علی المواهب اللدنیه، شرح الحکم العطائیه، حاشیه علی الانسان الکامل الجیلی، بستان العارفین.

پس از عمری تلاش و کوشش در ۱۰۷۱ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد و در شرق قبر سیده حلیمه سعدیه به خاک سپرده شد.

مآخذ

معجم المطبوعات العربیه، یوسف الیان سرکیس، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۲، ص ۱۵۱۳؛ معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص ۱۷۰.

قشایی، ایازخان ← آزادی در زیارت

قصه تدمیر آل سعود للآثار الاسلامیه ← بقیع: سرگذشت ویرانی ها (کتاب)

قصر بنی یوسف

قصر بنی یوسف، ساختمانی در شرق بقیع.

در شرق بقیع محلی به نام قصر بنی یوسف بوده است. سمهودی در کتاب وفاء الوفاء در سده ۹ق این محل را تأیید کرده و گزارشی از آن داده است. (وفاء الوفاء، ص ۱۲۹۰).

امروزه این محل به عثمانین مشهور است. چون منطقه متعلق به آن عثمان بوده و قصر بنی یوسف در گوشه ای از این منطقه قرار داشته است.

هم اکنون آثاری از این قصر در نزدیکی مدفن ابو سعید الخدری در شمال شرقی بقیع وجود دارد. بئر قصر هم در همین جا بوده است.

ص: ۵۳۴

المدینه بین الماضی والحاضر، ابراهیم بن علی العیاشی، المدینه المنوره، المکتبه العلمیه، ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م، ص ۳۱۸-۳۱۹.

قطب الدین بن علاءالدین ← تاریخ المدینه

قطب الدین حنفی ← تاریخ المدینه

قطب هزار جیبی

قطب هزار جیبی، سازنده ضریح حرم ائمه (ع) بقیع.

سیدعلی مازندرانی حائری مشهور به قطب هزار جیبی از علاقه مندان به ائمه و خادمان بقعه ائمه بقیع است. در یکی از سفرهای حجش تصمیم به ساختن ضریح فولادی با شبکه های جدید برای حرم ائمه نمود. این ضریح را در ایران ساخت ولی وقتی به مدینه برد و هابیون آن را مصادره کرده و قطعه قطعه کردند. از شیخ عمری رهبر شیعیان مدینه نقل است که پنجره های فولادی اطراف شهدای احد و حمزه سید الشهداء، همان قطعه های ضریح مزبور است.

اعیان الشیععه، سید محسن امین، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ج ۸، ص ۳۰۱؛ بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۷ق، ص ۲۶۹-۲۷۰.

قفقاز

قفقاز، اعتراض مردم قفقاز به تخریب بقیع.

منطقه بین دریای خزر و دریای سیاه شامل آذربایجان، ارمنستان و گرجستان را قفقاز (۱) می نامند. از دوره خلافت عثمان در ۳۲ق مسلمانان به شناسایی این منطقه و تلاش برای تصرف آن داشتند. تصرف کامل آن تا دوره عباسیان و ۱۸۳ق طول کشید. چندبار مسلمانان از سپاه و حاکمان این منطقه شکست خوردند. پس از تجربه امپراطوری اسلامی چندبار حاکمیت قفقاز دست به دست شد: گاه دولت مستقل تشکیل می شد؛ گاه حکومت های وابسته به سلسله های ایرانی یا وابسته به عثمانی یا خلافت بغداد شکل می گرفت. بالاخره در ۹۴۵ق در دوره صفویه این منطقه زیر سلطه ایران قرار گرفت. اسلام در این منطقه ریشه ها و عمق بسیار دارد و مردم به دلیل اعتقاد جدی به اسلام در بسیاری از حوادث موضع داشته اند.

پس از حاکمیت و هابیون و تخریب بقیع یکی از مناطقی که اهل آن اعتراض شدید کردند و ایستادگی نمودند، مردم قفقاز بودند. رهبران مذهبی در تفلیس جلساتی داشتند و عریضه ای برای نمایندگان مجلس شورای ملی ایران فرستادند و از ایشان خواستند که با توجه به جسارت و بی ادبی های طایفه وهابی، دولت ایرن را جهت ریشه کن کردن این منبع فساد راهنمایی کنند.

این سند در مرکز اسناد تهران نگهداری می شود و آقای موجانی آن را مطالعه کرده و گزارش از آن نوشته و در مقاله «مدرس و کمیسیون دفاع حرمین» (ص ۲۶) آورده است. قفقازی ها در عریضه خود ویژگی هایی برای حاکمیت حجاز به کار برده اند که نشانگر اطلاع دقیق و بصیرت آنان است. ایشان وهابیون را فرقه ضاله و رهبری آن را ملعون و مردود دانسته اند و دولت ایران را موظف و متعهد به همکاری با سایر دول اسلامی کرده اند برای اینکه این منبع فساد و دشمن حق و انصاف را ریشه کن و خاک پاک حرمین را از لوٹ آنها تطهیر نمایند.

سید حسن مدرس نماینده مجلس پنجم شورای ملی، در صحن علنی مجلس پنجم نطقی ایراد کرد و ضمن پاسخ گفتن به عریضه مردم قفقاز، راجع به وضعیت جهان اسلام و خطرات مهمی که مسلمانان جهان را تهدید می کند توضیح داد، نیز وظیفه دولت را تحقیق و بررسی و سپس اقدام دانسته است. یک نکته بسیار مهم که مرحوم مدرس تأکید کرده اینست که درست است که دولت ایران بخشی از دول اسلامی و جهان اسلام است ولی حفظ قومیت و حفظ ملیت و حفظ دیانت خودمان هم مهم است و نباید کاری کنیم که ضرر عظیم تر بر ایران مترتب گردد.

مآخذ

«مدرس و کمیسیون دفاع حرمین شریفین»، سید علی موجانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال ۲، ش ۹، ص ۲۵-۳۶؛ مشروح مذاکرات مجلس، مجلس پنجم، ۱۳۰۴ش، تهران، چاپخانه مجلس، ص ۸۵-۸۷.

ص: ۵۳۵

القصادی، علی بن محمد، سفرنامه نویس بقیع.

ابوالحسن علی بن محمد بن محمد القرشی الاندلسی البسطی، به سال ۸۱۵ق یا ۸۱۴ق در بسطه متولد شد. او مشهور به القصادی یا ابوالحسن القصادی یا قصادی اندلسی است. به سال ۸۹۱ق در باجه از شهرهای افریقا در گذشت. مهم ترین اثر او سفرنامه ای به نام رحله القصادی است که در سده ۹ قمری تألیف کرده است.

سفرش را از ۸۴۰ق و از تلمسان و تونس آغاز کرد و به حرمین شریفین ختم نمود. او مشاهدات خود را با بیان نکات سودمند از بقیع نوشته است. البته بخش بقیع آن چندان گسترده و طولانی نیست.

مأخذ

ادب الرحلات الاندلسیه و المغربیه، نوال عبدالرحمن الشوابکه، مقدمه صلاح جرار، عمان، وزاره الثقافه، ۱۴۲۸ق / ۲۰۰۸م، ص ۷۱؛ رحله القصادی، علی القصادی الاندلسی، به کوشش محمد ابو الاجفان، بیروت، دار ابن حزم، ۱۴۳۲ق / ۲۰۱۱م.

نیز نک- : رحله القصادی

قمی، مجدالملک ← مجدالملک قمی

قوم به حج رفته

قوم به حج رفته، گزارش حج و بقیع از جواد مجابی.

جواد مجابی، نویسنده، شاعر و از روزنامه نگاران و فعالان عرصه فرهنگ از دهه چهل و پنجاه شمسی به بعد است. او در سال ۱۳۵۱ به سفر حج مشرف شده و در جریان سفرش، مشاهدات خود را می نوشته است. این نوشته ها بعداً با عنوان و مشخصات کتابشناختی زیر منتشر شد:

سفرنامه حج: ای قوم به حج رفته، تهران، انتشارات موج، چاپ اول، ۱۳۵۲، ۹۰ ص.

این سفرنامه ابتدا به صورت مجموعه مقالاتی در ۱۳۵۰ و ۱۳۵۱ در روزنامه اطلاعات منتشر شده است.

بخشی از آن درباره بقیع و تدوین شنیده ها و دیده های خود مؤلف است.

مأخذ

ای قوم به حج رفته، جواد مجابی، تهران، ۱۳۵۲، مقدمه و ص ۳۶-۳۹.

قیام نفس زکیه، شکل گیری و بسط قیام مردم مدینه در سال ۱۴۵ق و نقش احتمالی بقیع در این قیام.

مردم مدینه در سال ۱۴۵ق به رهبری محمد بن عبدالله معروف به نفس زکیه علیه منصور عباسی قیام کردند. تعداد زیادی در هر دو طرف سپاه منصور عباسی و سپاه نفس زکیه در این قیام مشارکت داشتند که گاه تا ده هزار نفر نوشته اند، اما در منابع تاریخی از کشته ها و دفن آنها در بقیع یا جای دیگر مطلبی درج نشده، فقط گاه از دفن نفس زکیه رهبر قیام جنب کوه سلع مطلبی آمده است. این سانسور و بایکوت خبری گویای این نکته است که خلافت عباسی نمی خواسته مقابر شهدای این قیام را تبدیل به زیارتگاه نماید و جایگاه دیگری در بقیع یا جای دیگر علیه خودش ایجاد نماید.

بر اساس قرائن و شواهد، بخشی از کشته ها (حداقل) در بقیع دفن شدند و مردم تلاش کردند یاد این قیام را زنده نگاه دارند. برای آگاهی از اهمیت و ابعاد این قیام و نقش تاریخی بقیع، گزارشی تقدیم می گردد.

رهبری قیام: محمد بن عبدالله محض ملقب به نفس زکیه همراه با برادرانش به ویژه ابراهیم بن عبدالله رهبری این قیام را بر عهده داشتند. این اولین قیام در مقابل خلافت تازه به دوران رسیده عباسی به شمار می آید. هر چند این قیام به شکست انجامید، اما نتایج هر قیام مردمی را به همراه داشت و آن، به زیر سؤال بردن و رسوا کردن رژیم بود که داعیه جانشینی پیامبر و خلافت دینی را با خود داشت.

در اواخر سلطه جابرانه امویان که ظلم و اجحاف به حدی رسیده بود که «هر طایفه در پی بهانه و منتظر قیام فردی بودند که هواخواه اهل بیت باشد تا او را پشتیبانی و قیام کنند»، عباسیان از فرصت به دست آمده سود جستند و با یادآوری مظلومیت شهدایی چون حسین(ع) و زید و یحیی، کوشیدند دعوت خود را با شعار «الرضا من آل محمد» پیش ببرند.

در چنین موقعیت بحرانی اواخر دوره امویان که مصادف با

سلسله شورش های خوارج در عراق و حجاز بود و دامنه آشوب شان، ارمنستان و آذربایجان را فراگرفته بود و از طرف دیگر حکومت اموی گرفتار آتش تنازعات و تعصبات فراگیر قبیله ای بود، فرصتی پدید آمد تا هاشمیان به مبارزات خود شکل جدیدی دهند تا همچون قیام زید و یحیی که به علت عدم سازمان دهی دقیق به شکست انجامیده بود، آن تجربه تلخ تکرار نشود؛ لذا در اجتماعی که در «ابواء» با حضور بزرگان بنی هاشم تشکیل شد و بزرگان آل عباس چون ابراهیم امام، سفاح، منصور و صالح بن علی حضور داشتند، نظر به شخصیت ممتاز و برجسته محمد بن عبدالله بن حسن بن حسن (ع) با وی بیعت کردند. حتی برخی از محققان بر این نظرند که منصور خلیفه عباسی قبل از آن که رهبری از جنبش علویان به عباسیان منتقل شود دو بار با محمد بیعت کرد. (تاریخ تشیع، خواجویان، ص ۱۲۵؛ تاریخ الطبری، ج ۵، ص ۱۸۰)

محمد با نظر به فضایل و سجایای اخلاقی که در میان هاشمیان داشت، لقب «نفس زکیه» را پیدا کرده بود. و همچنین ملقب به «المهدی» بود.

عامل دیگری که زمینه ساز ادعای مهدویت برای نفس زکیه گردید، نامه ابوسلمه خلال همدانی معروف به وزیر آل محمد به عبدالله پدر نفس زکیه بود که این دعوت از طرف وی به فال نیک گرفته شد و در جواب این پیشنهاد، امامت را به پسرش محمد حواله داد که امام صادق (ع) با ملاحظه این ساده اندیشی به او هشدار داد. (مروج الذهب، ج ۲، ص ۲۵۹).

در قیام نفس زکیه با دو تفکر جدی در تاریخ روبرو هستیم: تفکر و دیدگاهی که وی را از سران زیدیه معرفی می کند: در دیدگاه دوم به نهضت وی در راستای حرکت امامان اهل بیت (ع) و به عنوان سپری برای حفظ امام معصوم نگریسته می شود.

اما دیدگاه اول که بیشتر در تاریخ نمایان و جلوه گر است این است که رهبر جامعه و امام باید در هر موقعیتی قیام به سیف کند. این تفکر که مردم را به مقابله با ظلم و ستم فرا می خواند و مطلوب و آرمان مردم ستمدیده محسوب شود همان تفکر و عقیده زیدیه است.

از طرف دیگر عقاید زیدیه از لحاظ اصول و فروع نیز تا حد زیادی به عقیده اهل سنت نزدیک بود. وجود این اشتراکات مذهبی باعث شد که عوام و خواص اهل سنت از این نهضت ها استقبال کنند و حداقل برخورد منفی با این قیام را نداشته باشند.

اما دیدگاه دوم که به منابع متأخر تعلق دارد، نه تنها نفس زکیه و برادرانش را زیدی معرفی نمی کند، بلکه اینان را از پیروان اهل بیت می داند. و اگر قذحی نسبت به اینان وارد شده در مقام تقیه بوده است. در مقابل، اخبار بسیاری در مدح ایشان وارد شده است. مثل اخباری از امام صادق (ع) که پس از دستگیری آل حسن تعزیه نامه ای به عبدالله محض فرستاده و از وی تعبیر به «عبد صالح» نموده است.

از طرف دیگر ابوالفرج و سید بن طاووس اخبار بسیاری را نقل کرده اند که عبدالله محض و سایر اهل بیت او انکار داشتند از آن که محمد نفس زکیه مهدی موعود باشد و می گفتند مهدی موعود (ع) غیر او است.

شکل گیری

قیام: منصور در سال ۱۴۴ق بعد از بازگشت از حج به مدینه آمد و در صدد برآمد تا محمد بن عبدالله را دستگیر کند و چون بر او دست نیافت، جمعی از خویشاوندان وی از جمله پدرش عبدالله محض را دستگیر کرد و به حیره فرستاد. (المعارف، ابن قتیبه، ص ۲۳۱). در آن موقع گزارش هایی از خراسان به منصور می رسید که تمایل خراسانیان را به این شخصیت علوی نشان می داد لذا منصور برای اینکه هیجانانگیز و احساسات مردم آن منطقه دور دست را بخواباند، دستور داد محمد بن عبدالله عثمانی را که برادر مادری عبدالله محض و مادرش فاطمه دخت امام حسین (ع) بود و در زندان به سر می برد، بکشند و سر بریده وی را به آنجا بفرستند و برای مردم آنجا قسم یاد کردند که این سر محمد بن عبدالله است و مادرش فاطمه دختر پیغمبر است. (تاریخ سیاسی اسلام، حسن ابراهیم حسن، ص ۱۳۷).

ص: ۵۳۷

منصور ریاح بن عثمان بن حیان، پسر عم مسلم بن عقبه، جانی معروف دوره اموی را به عنوان عامل خود در مدینه تعیین کرده بود که با اهتمام تمام محمد و یارانش را تعقیب و دستگیر کند. این شدت عمل باعث شد که محمد پیش دستی کند و به فعالیت های خود سر و سامانی دهد و گروه های بسیاری از مردم و بزرگان مکه و مدینه را سوی خود جلب کند. به زودی مدینه به دست وی و هوادارانش افتاد و عامل منصور هم دستگیر و زندانی شد. عده کثیری از فقهای مدینه نیز وی را یاری دادند، به طوری که در مدت کوتاهی تمام حجاز و یمن او را به خلافت پذیرفتند. زیدیه و معتزله کوفه و بصره نیز آمادگی خود را برای یاری وی اعلام داشتند. بنابراین، او برادرش ابراهیم را به بصره و محمد بن حسن بن معاویه را به مکه، قاسم بن اسحاق را به یمن و موسی بن عبدالله را به شام به عنوان والیان خود اعزام داشت. مقرر گردید دو برادر قیام را همزمان در دو جبهه آغاز کنند اما به دلایلی قیام نفس زکیه زودتر آغاز شد. زمان قیام او را رمضان یا ذیقعده سال ۱۴۵ ق ضبط کرده اند. (المعارف، ص ۳۷۸)

منصور عیسی بن موسی را به مدینه اعزام داشت. عیسی با فرستادن نامه هایی به مردم مدینه و دادن وعده های دروغین آنان را از طرف وی پراکنده ساخت. پس از آن دو سپاه در ۱۴ رمضان سال ۱۴۵ ق مصادف دادند و جنگ خونینی رخ داد که با وجود شهادت و رشادت محمد و یارانش به شکست مردم مدینه انجامید و خود نفس زکیه هم در منطقه «احجار الزیت» به شهادت رسید. (الکامل، ج ۵، ص ۱۲؛ تاریخ سیاسی اسلام، ص ۱۳۵)

منصور پس از پیروزی، از اهل مدینه و بصره بنای کینه جویی و گرفتن انتقام را گذاشت. بسیاری از مردم بصره را کشت، خانه های آنها را با خاک یکسان ساخت و در مدینه تمام املاک بنی الحسن و بنی الحسین را ضبط کرد.

در اینجا نمی خواهیم همه ابعاد قیام نفس زکیه بررسی شود بلکه درصدد نشان دادن سیمای کلی از این قیام و پرداختن به وضعیت بقیع در سرنوشت این قیام هستیم.

مسلم است که تعداد کثیری از مردم عادی و طرفداران قیام و نیز سربازان سپاه خلافت در شهر مدینه و اطراف آن کشته شدند. بهر حال منصور فرمان قتل عام مردم شهر را صادر کرده بود. از اینرو غیر از چهاردهم رمضان سال ۱۴۵ ق، که دو سپاه در مقابل هم به نبرد پرداختند، روزهای بعد هم طرفداران خلافت شادی کنان به قلع و قمع مردم اقدام کردند.

قطعاً بسیاری از این اجساد در قبرستان عمومی شهر یعنی بقیع دفن شده اند. چنانکه برخی از جنازه ها در خانه ها و دیگر اماکن دفن شدند. اما چرا مورخین از دفن اجساد در بقیع گزارش ننوشته اند؟

پاسخ این پرسش را می توان اینگونه مطرح کرد: همانگونه که دستگاه خلافت با پول و تطمیع و یا با رعب و ایجاد وحشت، سران قبایل و بسیاری از مردم را از همراهی قیام دور می کند، به راحتی می تواند مورخین را هم با استفاده از همین روشها قانع کند که از دفن کشته ها مطلبی ننویسند و با سانسور، جو عمومی را به نفع خود تغییر دهد. اما لابلای گزارش های متون قدیمی، مطلب و نکاتی هست که نشان می دهد، آثاری از این قیام وجود داشته؛ ولی این آثار بدست وهابیون و آل سعود در دوره جدید نابود شده است. صرفاً به یک گزارش از سده ۸ ق اشاره می کنیم: مطری در کتاب التعریف (درگذشت ۷۴۱ ق). در پایان بخش بقیع از مقبره نفس زکیه یاد می کند. این مقبره در شمال مدینه منوره و جنب کوه سلع و شرق این کوه است.

فاصله این مقبره با بقیع اندک است و به راحتی می توانستند کشته ها را به بقیع منتقل کنند. البته کشتار عمومی مردم مدینه چون در یک مکان متمرکز نبوده، بنابراین شامل بقیع و پیرامون بقیع هم می شده و کشته های در آنها حتماً در بقیع دفن شده اند. مطری نیمه اول در سده هشتم از مزار نفس زکیه بازدید داشته و گزارشی اینگونه نوشته است:

بر مزار نفس زکیه ساختمان بزرگی از سنگ ساخته شده است. نیز درصدد ساختن گنبد و بارگاه (قبه) بر این مزار

ص: ۵۳۸

بوده اند. ولی به دلیل اختلافات و عدم اتفاق این طرح اجرا نشده است. با توجه به اینکه این بنا های بزرگ زیر نظر و با اذن و اجازه والی و حاکمیت اجرا می شده، نیز افراد خیر بزرگ اغلب در این پروژه ها مشارکت داشته اند، از اینرو اختلاف در چنین مواردی، حاکی از منازعات بین دست اندرکاران دولتی و مردمی است.

به عبارت دیگر موضوع مهمی بوده و مثلاً دولتی ها نمی خواسته اند، بقعه و زیارتگاه ساخته شود و اراده آنان بر مسکوت گذاشتن و به فراموشی سپردن کشتار مردم بوده است.

مطری می نویسد مزار نفس زکیه در مسجدی بزرگ ساخته شده از با سنگ قرار داشت. برکه آبی زیبا و چشمه آبی در این مسجد بوده است. از سوی دیگر این مسجد سر راه کاروان های حجاج به سوی شامات قرار داشت؛ وقتی به آنجا می رسیدند برای استراحت و اقامت در آن مدتی می ماندند.

منظور اینکه مزار نفس زکیه در یک منطقه مهم استقرار داشت و توانایی بسیج مردم و تبلیغ علیه خلافت عباسی و سامان دهی آن را داشت، از اینرو خلافت تلاش کرده آنجا توسعه پیدا نکند.

پس از حاکمیت آل سعود و وهابیون هم آن مرقد رشد و توسعه نیافت چون دیدگاه زیدی و شیعی بودن نفس زکیه قوی بود و وهابیان اساساً با چنین بقعه ای مخالف اند.

خلاصه اینکه بر اساس قرائن و شواهد در جریان قیام نفس زکیه، اجساد در بقیع دفن شده اند. نیز خود محمد بن عبدالله مشهور به نفس زکیه و بخشی از شهیدان طرفدار او در کنار او آرمیده اند. ولی در دوره خلافت عباسی و هم در دوره حاکمیت آل سعود، اراده جدی بر توسعه و مطرح شدن شهدا و کشته شدگان این قیام وجود نداشته است.

مآخذ

الارشاد، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۵۱؛ اعیان الشیعه، سید محسن امین، به کوشش حسن الامین، بیروت، دارالتعارف، بی تا؛ انساب الاشراف، بلاذری، به کوشش عبدالعزیزه الدروری، بیروت، ۱۳۹۸ق؛ تاریخ الطبری، طبری، بیروت، مکتبه خیاط، بی تا؛ تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، فرای، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳؛ تاریخ تشیع، محمدکاظم خواجویان، مشهد، انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۶؛ تاریخ سیاسی اسلام، حسن حسن ابراهیم، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، سازمان انتشارات جاویدان، ۱۳۷۶؛ تجارب السلف، هندوشاه نخجوانی، ترجمه عباس اقبال، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۷۵؛ التعریف بما آنست، مطری، به کوشش محمد نور القلمبانی الاندونسیسی، مدینه منوره، ۱۴۰۲ق، ص ۴۴؛ التنبیه والشراف، مسعودی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۱؛ توضیح الملل، شهرستانی، ترجمه مصطفی خالقداد هاشمی، به کوشش سید محمدرضا جلالی، بی جا، بی نا، ۱۳۶۱؛ سیره و قیام زید بن علی (ع)، حسین کریمیان، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۴؛ سیری در فرهنگ: تاریخ تشیع، تهران، سعید مجبی، ۱۳۷۳؛ الفخری فی الاداب السلطانیة والدول الاسلامیه، ابن طقطقی، محمدعلی بن طباطبایی، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰؛ فرق الشیعه، حسن بن موسی نوبختی، تصحیح و ترجمه محمدجواد مشکور، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱؛ فرهنگ فرق اسلامی، محمدجواد مشکور،

مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵؛ «قیام محمد بن عبدالله (نفس زکیه)»، محمدرضا مهدوی عباس آباد، نشریه دانشکده علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه تبریز؛ الکامل فی التاریخ، ابن اثیر، بیروت، دارالکتب العربیه، ۱۳۸۷ق، ج ۵؛ مروج الذهب، مسعودی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴؛ مروج الذهب ومعادن الجوهر، مسعودی، بیروت، نشر دارالاندلس، بی تا؛ المعارف، ابن قتیبه، به کوشش ثروت عکاشه، بیروت، دارالکتب، ۱۹۶۰م؛ «موضع پیشوای ششم در برابر انقلاب محمد نفس زکیه»، مهدی پیشوایی، مکتب اسلام، سال بیستم، ش ۱۲، ص ۸۰۵-۸۰۸.

قیس بن سعد

قیس بن سعد، از اصحاب رسول الله (ص) و مدفون در بقیع.

نامش قیس، کنیه اش ابو عبدالله یا ابوالفضل، پدرش سعد بن عباده، رئیس قبیله خزرج بود و مادرش فکهیبه نام داشت. ولادتش را اندکی پیش از ظهور اسلام دانسته اند. او در همان روزهای نوجوانی و در سن ۱۲ سالگی به پیامبر خدا (ص) گرایش یافت و به گروه مسلمانان پیوست و از صحابه مکی پیامبر شمرده می شود.

او با پیامبر خدا به مدینه هجرت کرد و پس از غزوه بنی المصطلق، در همه جنگ های آن حضرت شرکت

ص: ۵۳۹

داشت. در مکه کنار رسول الله و در مدینه همگام با آن حضرت بوده و خدمات فراوانی را در جبهه های جنگ به اسلام و پیامبر نموده است.

او در واقعه غدیر حضور داشت و با توجه به ایمان عمیقی که به پیامبر و بیانات آن حضرت داشت، یکی از دوازده نفری است که با ابوبکر، رویاروی شد و در اثبات فضیلت و حقانیت علی(ع) دفاعیه های فراوانی را ارائه کرد. علی(ع) او و همراهانش را به آرامش دعوت کرد و آنان به اعتراض کلامی بسنده کردند.

قیس بن سعد در نبردهای جمل، صفین و نهروان، حضوری چشمگیر داشت و به جانبازی پرداخت و جراحاتی برداشت. او در دوران علی(ع) به فرماندهی شرطه‌الخمیس رسید و از یاران باوفای علی(ع) بود. او در کنار علی(ع) افتخار می کرد و به خود می بالید که همگام با شخصیتی است که محبوبترین فرد در نزد خدا و رسول است.

ایشان، همچنین مدتی را از ناحیه علی(ع) فرماندار آذربایجان بود و در زمان امام مجتبی(ع) از فرماندهان و پیشقراولان سپاه آن حضرت به شمار می رفت و پس از امام مجتبی(ع) جزو محبان و پیروان امام حسین(ع) بوده است.

قیس در سال ۱۹ق، در فتح مصر شرکت کرد و مدتی را همانجا ساکن شد تا اینکه در ماجرای اعتراض و شورش مردم مدینه علیه عثمان و قتل وی و خلافت علی(ع) به مدینه بازگشت. او همچنین در کوفه، در کنار امیر مؤمنان بود و پس از شهادت آن حضرت، به مدینه بازگشت و در آغاز امامت امام حسین(ع) سال ۶۰ یا ۶۱ق، در مدینه دار فانی را وداع گفت و در بقیع مدفون گشت.

مآخذ

اسد الغابه، ابن اثیر، بیروت، دار احیاء، ۱۹۷۰م، حرف «ق»؛ پیغمبر و یاران، محمدعلی عالمی، تهران، افتخاریان، بی تا، ج ۴، ص ۲۳۲؛ «خفتگان در بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۶۷، ص ۷۰.

قیس بن عاصم منقری

قیس بن عاصم منقری، از اصحاب رسول الله(ص) و مدفون در بقیع.

قیس بن عاصم بن سنان بن خالد بن منقر بن عبید بن مقاعس التمیمی المنقری، کنیه اش، ابوعلی و یا ابوطلحه و یا ابوقیصه بوده که بیشتر مورخان نام آور گفته اند: او همان ابوعلی، قیس بن عاصم منقری است.

به این دلیل که فردی عاقل و خردمند بود و ضررهای شراب را می دانست، پیش از ظهور اسلام، خوردن شراب را بر خود حرام کرد و دیگر لب و دهان خویش را بر آن آلوده نمی ساخت و می گفت: شراب زایل کننده خرد و اندیشه است. تحریم شراب از این رو بود که او در دوره جاهلیت تجارت شراب داشت، روزی به اندازه ای شراب آشامید که از خود بی خود شد؛ لذا در حال مستی گریبان ناموس خویش گرفت و بر وی سخنان بیهوده گفت و به ماه می نگرست و یاهو می گفت، چون به هوش آمد، ماجرای سخنان بیهوده اش را به وی گفتند. از کار خویش به شدت نفرت یافت همانجا شراب ها را بریخت و افراد

گماشته بر شراب را آزاد کرد، پول های کسب شده از راه تجارت شراب را به مستمندان داد و آن را بر خود تحریم کرد و سوگند خورد که هرگز لب به شراب آلوده نسازد.

انسان های خردمند و باهوش همواره در پی کسب معرفت اند و در هر مرتبه ای از دانش که باشند باز هم می کوشند تا از افراد لایق و اندیشمند بهره ببرند. قیس که خود مردی حکیم است، همین که به پیامبر خدا(ص) دست می یابد، همواره در کنار آن حضرت قرار می گیرد و ملتسانه می خواهد که از شریعه علم نبی بهره گیرد. قیس در جلسه نخست پس از مسلمانی اش، از محضر پیامبر خدا، تقاضای پند و موعظه کرد.

در تاریخ عرب، حلم و بردباری را به احنف بن قیس مثال می زنند لیکن با این حال وقتی از احنف بن قیس پرسیدند حلم را از که آموختی؟ گفت: از قیس بن عاصم منقروی. یک بار او را دیدم که روبه روی خانه اش تکیه به شمشیر کرده و مردم را پند و اندرز می داد. در این میان، کشته ای را با مردی که دستهایش را بسته بودند، آوردند.

ص: ۵۴۰

به قیس گفتند: این پسر برادر تو است که پسر را کشته است، اما به خدا سوگند، قیس نه تکیه اش را از شمشیر گرفت و نه سخنش را قطع کرد، بلکه به سخنانش ادامه داد و بی آنکه حواسش به هم بریزد و یا لکنتی به او دست دهد، سخنش را به پایان رساند. چون از سخنرانی فارغ شد، متوجه پسر برادرش گردید و گفت: پسر برادرم بد کاری مرتکب شدی، خدایت را نافرمانی کردی، رجم و خویشاوندی خود را بریدی، تیر خود را درباره خودت به کار انداختی و افرادت را کم کردی. سپس پسر دیگرش را طرف سخن قرار داد و گفت: بازوهای پسر عمویت را باز کن و برادرت را به خاک بسیار و صد شتر دیه برادرت را از مال من به مادرت تقدیم کن؛ زیرا او از عشیره و فامیلی دیگر است.

قیس بن عاصم در سال ۹ق، به پیامبر خدا(ص) ایمان آورد، اما در عین حال، بسیاری از مورخان نوشته اند که ایمان او در سال هشتم و قبل از فتح مکه رخ داده و لذا در فتح مکه هم شرکت داشت و در حنین و طائف نیز با پیامبر خدا بود و در کنار پیامبر با دشمنان او جنگید.

در سال نهم قمری پیامبر(ص) چند نفر را به دربار هرقل فرستاد که نامه پیامبر را به او برسانند و به اسلام دعوتش کنند، در میان آن چند نفری که به دربار هرقل رفتند، قیس بن عاصم منقری، فرد دانای حلیم و بردبار بود.

قیس بن عاصم، تا سال ۲۰ق در قید حیات بود و در دوره خلافت عمر، خلیفه دوم، بدرود زندگی گفت. عمر با گروهی از مسلمانان بر او نماز گزاردند و در بقیع دفنش کردند.

مأخذ

الاستیعاب فی معرفه الاصحاح، ابن عبدالبر، ج ۱، ص ۴۰۰؛ اسد الغابه، ابن اثیر جزری، بیروت، دار احیاء التراث، ۱۹۹۴م، ج ۳، ص ۲۲۴-۲۲۹ و ج ۴، ص ۳۲۲؛ اعلام الدین فی صفات المؤمنین، حسن بن ابی الحسن دیلمی، قم، مؤسسه آل البیت، بی تا، ص ۳۳۲-۳۳۳؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۶م، ج ۳، ص ۲۱۴.

ص: ۵۴۱

کارگزاران دیپلماسی ایران در عربستان

کارگزاران دیپلماسی ایران در عربستان، کارنامه نمایندگان سیاسی ایران در عرصه بقیع.

نمایندگان و سفیر ایران، مهم ترین مسئول تصمیم گیرنده در زمینه بقیع می باشند. این مقاله صرفاً به معرفی اجمالی آنها، از آغاز تخریب کلی بقیع تا اوایل انقلاب اسلامی ایران می پردازد و کارنامه تفصیلی هر یک ذیل نام خودشان آمده است. منتخب الدوله در ۱۶ تیرماه ۱۳۰۳ به سمت سرپرست حجاج و اتباع ایرانی وارد مکه شد. در این زمان هنوز وهابیون بر مکه و مدینه سلطه نداشتند و شریف حسین (حسین بن علی هاشمی ۱۸۵۴-۱۹۳۱م) به عنوان شریف مکه حکومت داشت. او در واقع کارگزار عثمانی ها در مکه بود و روابط مناسبی با ایران و در حکومت قاجاریه داشت.

در ۱۳۰۳ جنگ بین شریف حسین و وهابیون و آل سعود تشدید شد. ابن سعود (عبدالعزیز) مناطقی را به اشغال درآورد و به سرعت در حال پیشروی برای تسخیر تمامی مناطق حجاز و نجد بود. در پی بحرانی شدن وضعیت عربستان، رضا شاه به تاریخ ۲۴ مهرماه ۱۳۰۴ هیئتی به سرپرستی حبیب الله هویدا ملقب به عین الملک و غفارخان جلال السلطنه مأمور کرد تا پس از بررسی به ویژه درباره صحت و سقم اخبار مربوط به تخریب و انهدام و بقعه های بقیع گزارش بفرستند. حبیب الله هویدا (پدر امیرعباس، نخست وزیر پهلوی دوم)، پس از چند سالی از فعالیت در منطقه به عنوان وزیر مختار تعیین شد و مأمور تأسیس سفارت ایران در جده در سال ۱۳۰۹ گردید. او تا سال ۱۳۱۲ وزیرمختار (سفیر کبیر) ایران بود. فعالیت های او در زمینه بقیع مفصل است که در مقاله مربوط به او گزارش شده است.

پس از هویدا، محمد علی مقدم از آذر ۱۳۱۲ تا ۱۳۱۴ وزیر مختار بود. ولی پس از این تا ۱۳۲۳ روابط ایران و عربستان پر از تنش و چند سالی قطع بود. تا اینکه در ۱۳۲۶، هیئت حسن نیتی از عربستان به ایران آمد و روابط بین دو کشور از ۱۳۲۶ مجدداً برقرار شد. سفیر ایران در جده از ۱۸ اسفند ۱۳۲۸ عبدالحسین صدیق اسفندیاری بود و مأموریت او تا آبان ۱۳۲۹ ادامه داشت.

مظفر اعلم از مرداد ۱۳۳۰ تا مرداد ۱۳۳۲ یعنی در دوره ی نخست وزیری محمد مصدق به عنوان وزیر مختار بود و در زمینه بقیع فعالیت های گسترده داشت. پس از او حسین دیا از آذر ۱۳۳۲ تا اسفند ۱۳۳۴ مسئولیت سفارت ایران در عربستان را بر عهده داشت.

محمود صلاحی از ۲۴ اسفند ۱۳۳۴ تا شهریور ۱۳۳۷ سفیر کبیر ایران بود. دیگر افراد عبارت بودند از: ضیاء الدین قریب (آذر ۱۳۳۷ تا دی ۱۳۴۱)؛ افراسیاب نوایی (اسفند ۱۳۴۱ تا دی ۱۳۴۲)، محمدحسین مشایخ فریدنی (شهریور ۱۳۴۲ تا شهریور ۱۳۴۷)، محمد قوام (شهریور ۱۳۴۷ تا اسفند ۱۳۴۸)، عباس فرزندگان (اسفند ۱۳۴۸ تا دی ۱۳۵۰)، جعفر زائد (دی ۱۳۵۰ تا اول انقلاب اسلامی)، پس از انقلاب اسلامی، سفیر به کاردار تقلیل یافت و هادی صادقی تا مرداد ۱۳۵۸ در مقام کاردار موقت فعالیت داشت.

در طول حدود شش دهه، شخصیت های متعددی مسئولیت اداره ی سفارت خانه را برعهده داشتند و بر حسب شخصیت،

اعتقادات و باورهای مذهبی خود، هر یک در زمینه بقیع کارنامه ای به جا گذاشته اند. البته فعالیت های آنان در عرصه بقیع به بسیاری از عوامل و علل بستگی داشت ولی در مجموع وهابیون و آل سعود، سیاست های خود را با استفاده از انواع حيله ها، ترفندها، وعده ها و دسيسه های مزورانه به پیش برده اند و سفیران و نمایندگان ایران در عربستان در عمل نتوانسته اند بقیع را بازسازی کنند.

ص: ۵۴۲

اسناد و روابط ایران و عربستان سعودی، علی محقق، تهران، ۱۳۷۹، ص ۳۲۷ و جم؛ حقوق دیپلماتیک و کنسولی، جواد صدر، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۴، ص ۶۲۱ به بعد

کازرونی، محمد بن روزبه

کازرونی، محمد بن روزبه، از مشاهیر مدینه و مدفون در بقیع.

ابو الایادی، ابن الجمال، ابو الثناء محمد بن روزبه محمود ملقب و منسوب عبد السلام الماضیین، والد الصفی احمد، المدنی و الشافعی معروف به کازرونی بود. تبارش از کازرون نزدیک شیراز در ایران بودند ولی به مدینه آمده بودند. کازرونی در ۷۵۱ق در مدینه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۱۵۰-۱۵۱.

کاشف الغطاء، جعفر

کاشف الغطاء، جعفر، فقیه و عالم برجسته شیعی در سده های ۱۲ و ۱۳ق و مبارز علیه وهابیت و احیاگر بقیع.

جعفر بن شیخ خضر جناحی نجفی معروف به کاشف الغطاء در ۱۱۵۴ق در نجف اشرف متولد شد. از کودکی نزد پدرش به تحصیل روی آورد. سپس از محضر و درس آقا محمدباقر وحید بهبهانی و سید مهدی بحر العلوم استفاده کرد. علت شهرت او به نام کاشف الغطاء، کتابی با عنوان: کشف الغطاء عن مبهمات الشریعه الغراء؛ یعنی به معنای کنار زدن پرده از ابهامات شریعت روشن، و کاشف الغطاء به معنای: کنار زننده پرده ها است. شیخ جعفر این کتاب را هنگام یکی از سفرهایش نوشته و کتابی مهم در فقه شیعه است. کاشف الغطاء به احکام دین آشنایی و معرفت عمیق و کامل داشت و از استادان فقه و کلام شمرده می شد و در زمان خود بسیار مورد تقدیر و احترام عام و خاص بود. از آنجا که شیخ جعفر دارای حمیت و غیرت دینی بارزی بود، در یورش وهابی ها به نجف و عتبات، به شدت ایستادگی کرد و با اتحاد علما و مردم، آنها را از نجف راند. نیز در مقابل کج روی های درون جامعه شیعه، سرسختانه مبارزه می کرد. مقابله معروف او با میرزا محمد اخباری است. میرزا محمد از مخالفان جدی مراجع و فقهای شیعه بوده و به تبلیغ اخباری گری افراطی می پرداخته است. کاشف الغطاء برای مقابله با او به جاهای مختلف از جمله ری سفر کرد. او نامه ها و رساله های مفصلی در رد میرزا محمد اخباری و مذهب او نوشته است. همچنین نویسندگان سیره علما، اخلاق او را بسیار ستوده اند و از وارستگی، تواضع و سخاوتمندی او سخن ها گفته اند.

علاوه بر آثار علمی و کتب فقهی، یکی دیگر از آثار و باقیات مهم کاشف الغطاء تربیت فرزندان برجسته و فقیه است که هر یک بحری از علم و دانش بوده اند.

از شیخ جعفر تألیفات مؤثر و سودمندی در دست است؛ وی کم می نوشت ولی هر چه می نوشت مستحکم و سودمند بوده است. مهمترین کتابهای وی، عبارت اند از: کشف الغطاء عن مبهمات الشریعه الغراء در فقه عبادات تا آخر باب «جهاد» و در آخر نیز کتاب «وقف» را بر آن افزوده است؛ شرح قواعد علامه، کتاب الطهاره، بُغیة الطالب در طهارت و نماز، العقاید الجعفریه فی اصول الدین، غایه المأمول فی علم الاصول، شرح الهدایه، الحق فی تصویب المجتهدین و تخطئه الاخباریین، که کتابی استدلالی در رد اخباریان و اخباری گری است و رساله مَنهَجُ الرَّشَادِ لِمَنْ أَرَادَ السُّدَادَ که در رد وهابیون است. کاشف الغطاء منهج الرشاد را در پاسخ به پادشاه آل سعود عبدالعزیز آل سعود نوشت. عبدالعزیز (درگذشت ۱۲۱۸ق) فرزند محمد بن سعود بنیانگذار دولت آل سعود است و دومین پادشاه آل سعود می باشد. در دوره زمامداری ۳۹ ساله عبدالعزیز قلمرو این دولت توسعه یافت و اقتدارش تکمیل شد. عبدالعزیز نامه ای به شیخ کاشف الغطاء می نویسد و از رفتار زائران شیعه در مکه و مدینه انتقاد می کند و این گونه رفتارها را مساوی شرک معرفی می کند.

کاشف الغطاء بسیار محترمانه این رساله را در معرفی اعتقادات مسلمانان بر اساس روایات نبوی می نویسد و برای او ارسال می کند. پاسخ او هم با احترام است. شیخ جعفر همچنین دارای قریحه ای سرشار بوده و دیوان شعری از او موجود است که در آن اشعار بسیار جالبی سروده است. شیخ جعفر کاشف الغطاء پس از عمری خدمت در راه آرمانهای اسلامی در ۱۲۲۸ق پس از هفتاد و اندی سال، چشم از جهان فرو بست.

او در کتاب منهج الرشاد، مبانی وهابیت را نقد و رد کرده است. اولین تخریب گسترده و سازماندهی وهابیون به بقیع در ۱۲۲۱ق اتفاق افتاد. یعنی ۷ سال قبل درگذشت شیخ جعفر، یا به عبارت دیگر هفت سال بعد از نکبت اول (تخریب و غارت بقیع های بقیع)، شیخ جعفر درگذشت. از اینرو شاهد اقدامات وهابیون از نزدیک بود.

کتاب منهج الرشاد در سال ۱۲۱۰ق تألیف شده است یعنی شش سال قبل از حمله وهابیون به کربلا در ۱۲۱۶ق و ۱۱ سال قبل از تخریب نخست بقیع در ۱۲۲۱ق.

با این حال کاشف الغطاء گویا حوادث آینده را می دانسته و با طرح روایات نبوی، با آل سعود و وهابیون اتمام حجت کرده است.

لازم به ذکر است که وهابیون پس از غارت و تخریب بقیع در سال ۱۲۲۱ق با اجیر کردن اعراب بیابان گرد، به عتبات عراق به ویژه نجف اشرف و کربلای معلی حمله ور شدند. البته در سال های پیش از این، چند بار به نجف حمله کرده بودند و همواره شیخ جعفر در مقابل آنها ایستادگی می کرده است. اما از ۱۲۲۱ق یعنی نکبت اول یا تخریب و غارت گستره بقیع و در همان سال حمله به نجف اشرف تا سال فوت شیخ جعفر یعنی ۱۲۲۸ق، هر سال حمله وهابیون به نجف در ابعاد کوچک یا گسترده جریان داشت. حتی چند ماه قبل از درگذشت او، وهابیون به نجف حمله ور شدند. از اینرو شیخ جعفر در مبارزه با وهابیون که بیش از سه دهه جریان داشت کار آزموده شده بود و تجربیات خود را در کتاب منهج الرشاد ثبت کرده است. به ویژه مبانی فکری و توجیه های اعتقادی که برای تخریب بقیع استفاده می کنند، در این کتاب به روش علمی و اجتهادی نقادی شده است. آیت الله سید محسن امین کتاب منهج الرشاد را نخستین اثر تألیفی در نقد وهابیت دانسته است (اعیان الشیعه، ج ۶، ص ۱۵۰).

مآخذ

اعیان الشیعه، سید محسن الامین، بیروت، دارالتعارف، ج ۶، ص ۱۴۳-۱۵۴؛ دائرهالمعارف تشیع، ج ۱۳، ص ۴۴۳-۴۴۴؛ الذریعه، آقا بزرگ طهرانی، ج ۲۳، ص ۱۸۶؛ روضات الجنات، خوانساری، قم، اسماعیلیان، مدخل کاشف الغطاء؛ «منهج الرشاد لمن اراد السداد»، به کوشش جودت القزوی، مجله میقات الحج، سال ۸، عدد ۸۵، ۱۴۲۲ق، ص ۱۳۹-۱۶۷.

نیز نک:- منهج الرشاد

کاشف الغطاء، محمدحسین

کاشف الغطاء، محمدحسین، فقیه و مرجع تقلید شیعیان در سده ۱۴ق و تلاشگر برای احیای بقیع.

محمدحسین کاشف الغطاء (۱۲۹۴-۱۳۷۳ق) در نجف اشرف در خانواده ای مشهور از علمای شیعه عراق متولد شد. جدّ و تبارش یعنی شیخ خضر بن یحیی از شهر جناحّه در جنوب حله به نجف آمده بود. پسر شیخ خضر، یعنی شیخ جعفر کبیر کتاب کاشف الغطاء را نگاشت و این خاندان به نام آل کاشف الغطاء و کاشف الغطاء مشهور شدند.

در این خانواده دانشمندان و علمای بزرگ و ادبای نامی بسیار مثل محمدحسین ظهور کردند. او مقدمات دروس خود را در نجف اشرف به پایان رساند سپس قدم در جلسات بحث دانشمندان بزرگ عصر خود نهاد. علم اصول را از محضر «آخوند محمد کاظم خراسانی» و فقه را از «حاج آقا رضا همدانی» و «سید محمد کاظم یزدی» آموخت.

خداوند بهره فوق العاده ای از هوش، ذکاوت و استعداد به شیخ محمدحسین داده بود. او در مدت کوتاهی در علوم مختلف پیشرفت نموده و در همان اوان جوانی، موقعیت علمی پیدا کرد تا آنجا که او و برادرش شیخ احمد مورد اعتماد عامّه مخصوصاً مرجع بزرگ وقت سید محمد کاظم

ص: ۵۴۴

یزدی قرار گرفتند و پاسخ بسیاری از سؤالات علمی و استفتائات به آنها واگذار می شد. پس از وفات سید محمد کاظم یزدی، عده ای از مردم عراق در امر تقلید به کاشف الغطاء رجوع کرده و بالاخره مقام مرجعیت در عراق برای او محرز گردید. ده ها جلد کتاب از تقریرات جلسات دروس مختلف او به وسیله شاگردانش جمع آوری شد. او بیان شیرین، مؤثر و نافذی داشت. وی همچنین در دانشگاه ها و مراکز بزرگ علمی چون قاهره، قدس، بغداد، کراچی، تهران و نجف سخنرانی داشته است.

نخستین سفر از مسافرت های فراوان او در ۱۳۲۸ق برای حج بود سپس به صیدا رفت و تعدادی از تألیفات خود را در همانجا به چاپ رسانید. پس از صیدا به قاهره رفت و با علماء الأزهر مباحثاتی داشت و جلسات درسی در الازهر تشکیل داد و نیز در چند کلیسا سخنرانی هایی برای مسیحیان ایراد کرد: سپس به فلسطین سفر کرد و در کنگره اسلامی شهر قدس در ۱۳۵۰ق شرکت نمود؛ آنگاه به ایران و شهرهای مختلف آن سفر کرد و در تمامی این شهرها اقامه جماعت و نیز سخنرانی نمود. در ۱۳۶۶ق دوباره به ایران سفر کرد. سومین سفر او به ایران در ۱۳۶۷ق برای زیارت بارگاه امام رضا(ع) بود. در ۱۳۷۰ق به شدت بیمار شد و برای معالجه به سوریه و لبنان رفت. در ۱۳۷۱ق برای شرکت در کنگره اسلامی پاکستان رفت.

شیخ محمدحسین در اواخر عمر به شدت بیمار شد. پس از چندی بستری شدن، بالاخره در ذیقعده ۱۳۷۳ق در سد هفتاد و نه سالگی در گذشت. جنازه او را به بغداد حمل کردند و از آنجا تا نجف تشییع باشکوهی نمودند و در آرامگاه وادی السیلام دفن گردید. او به زبان فارسی تسلط کامل داشت.

کاشف الغطاء ثانی، در غالب جنبش های ملی عراق و جنبش های ملی کشورهای اسلامی شرکت نمود و سهم مؤثری در همکاری، تقویت و راهنمایی این نهضت ها داشت. او با شروع جنگ جهانی اول به شهر کوت رفت تا در جهاد آزادی بخش ملت عراق در برابر انگلیسی ها شرکت کند و نیز در نبرد اهالی نجف بر ضد نیروهای استعمار شرکت داشت.

شیخ محمدحسین به رغم مراجعات مختلف دینی و داشتن مقام مرجعیت فتوی، در تألیف و تصنیف نیز پرکار بود و آثار علمی فراوان به یادگار گذاشت.

مرحوم کاشف الغطاء نکبت نخستین بقیع را ندیده بود، چون بعد از آن متولد شده بود ولی نکبت دوم را دیده بود و انواع اقدامات تخریبی و هابیون و آل سعود را تجربه کرده بود. از اینرو از هر فرصت برای نقد و ردّ وهابیت استفاده می کرد. کتابی در نقد وهابیت نوشت که با این مشخصات منتشر شد: نقض الفتاوی الوهابیه، به کوشش دارالغدیر البیروتیه، بیروت، ۱۴۱۹ق، نیز جدیداً به عنوان بخشی از کتاب الآیات البینات در بیروت مجدداً منتشر شده است (الامام کاشف الغطاء، ص ۱۸۹).

او در همایش کراچی که برای پیدا کردن راه کار برای پایان دادن به اقدامات تخریبی آل سعود در ۱۳۷۱ق تشکیل شده بود، سخنرانی مهمی ایراد و تخریب بقیع را محکوم کرد (دائرالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۵).

مآخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ج ۶، ص ۱۰۶-۱۰۷؛ الامام کاشف الغطاء، محمد جاسم الساعدی، تهران، الجمع العالمی للتقرب، ۱۳۸۶ش، جم-؛ دائرالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۵ و ج ۱۳، ص ۴۴۵-۴۴۶؛ الذریعه، آقا بزرگ تهرانی، قم،

اسماعیلیان، بی تا، جم-؛ معجم المطبوعات العربیه والمعربیه، الیان سرکیس، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۲، ص ۱۶۴۹.

کتابشناسی اخبار المدینه ابن زباله ← اخبار المدینه ابن زباله، مأخذشناسی

کتاب شناسی بقیع

کتاب شناسی بقیع، معرفی منابع درباره بقیع.

بقیع به لحاظ جغرافیایی و فرهنگی بخشی از مدینه و در قدیم یثرب محسوب می شده است.

از اینرو کتب مربوط به مدینه، به بقیع هم پرداخته اند.

ص: ۵۴۵

بقیع پژوهی یا بقیع شناسی هنوز به صورت یک رشته ی علمی مستقل ظهور نکرده بلکه در ضمن آثار مدینه پژوهی است. از سوی دیگر بقیع شناسی، دانشی میان رشته ای است و به چند دانش مختلف بستگی دارد. از یک جهت به اصحاب مرتبط است و از سوی دیگر به مدینه و عربستان و از طرف دیگر به عبادت، حج، زیارت و نیز به دانش تاریخ و جغرافیا وابستگی دارد.

اما کتب کهن و اصلی مدینه شناسی که به بقیع هم پرداخته اند عبارت اند از:

- نخستین کسی که درباره مدینه نوشت محمد بن حسن معروف به ابن زباله (درگذشت ۱۹۹ق) بود. او کتاب اخبار المدینه را نوشت و سبک جدیدی در مدینه شناسی گشود. به طوری که بسیاری از متفکران و نویسندگان بعدی از او اقتباس کرده اند.

- زبیر بن بکار (درگذشت ۲۶۵ق) از تأثیر پذیرفتن از ابن زباله نیز کتاب اخبار المدینه را نوشت.

- ابو زید عمرو بن شبه النمیری البصری (درگذشت ۲۶۲ق) از ابن زباله تأثیر پذیرفت و کتاب تاریخ المدینه را تألیف کرد.

- یحیی بن حسن علوی (درگذشت ۲۷۷ق) معاصر ابن شبه ولی از اصحاب ابن زباله بود و کتاب اخبار المدینه را تألیف کرد.

- ابو اسحاق ابراهیم حربی (درگذشت ۲۸۵ق) را برخی نویسنده ی کتاب المناسک و اماکن طرق الحج و معالم الجزیره دانسته اند. اما دیگران قاضی و کعب شاگرد ابراهیم حربی را مؤلف آن اثر دانسته اند.

- مفضل بن محمد جندی یمنی (درگذشت ۳۰۸ق)، فضایل المدینه را نوشت.

- حافظ قاسم ابن عساکر (درگذشت ۶۰۰ق)، الانباء المدینه عن فضل المدینه را عرضه کرده است.

بین جندی تا ابن عساکر حدود سه قرن، اثری عرضه نشده است. درباره علل و عوامل این که چرا در این قرون، اثری نداشته ایم، کسی چیزی نگفته است.

- محمد بن محمود مشهور به ابن النجار (۵۷۸-۶۴۳ق) کتاب الدرر الثمینة فی اخبار المدینه را نوشت. این اثر به دلیل روشمندی خاصی که دارد تأثیر جدی در آثار بعدی و جریان مدینه پژوهی گذاشت.

- جمال الدین محمد بن احمد مطری (درگذشت ۷۴۱ق)، کتاب التعریف بما أنست الهجره من معالم دارالهجره را عرضه کرد.

- عبدالله بن محمد المرجانی (درگذشت ۷۶۹ق)، کتاب بهجه النفوس و الاسرار فی تاریخ هجره النبی المختار را تألیف کرد.

- امام زین الدین مراغی (درگذشت ۸۱۶ق)، کتاب تحقیق النصره بتلخیص معالم دارالهجره را با تلخیص کتاب التعریف از مطری و نیز با اتکاء بر کتاب الدرر الثمینة فی اخبار المدینه از ابن النجار نوشت.

- نورالدین علی بن احمد سمهودی (درگذشت ۹۱۱ق)، کتاب وفاء الوفاء بأخبار دارالمصطفی را عرضه کرد. او شیوه ابن زباله

را کمال بخشید و کتابش از مشهورترین و مؤثرترین آثار در این زمینه شد. به طوری که پژوهشگران بعدی بسیار از آن تأثیر پذیرفته اند.

- احمد بن عبدالحمید عباسی از مورخین سده دهم، کتاب عمده الخبار فی مدینه المختار را نوشت.

- قطب الدین نهروانی (درگذشت ۹۸۸ق) کتاب تاریخ المدینه را تألیف کرد.

- محمد کبریتی (درگذشت ۱۰۷۰ق) کتاب الجواهر الثمینه فی محاسن المدینه را نوشت.

- علامه اسماعیل بن عبدالله نقشبندی اسکداری (درگذشت ۱۱۸۲ق) کتاب ترغیب اهل الموده و الوفاء فی سکنی دار الحیب المصطفی را عرضه کرد.

اما آثاری که در دوره جدید عرضه کرده اند عبارت انداز:

المدینه بین الماضی و الحاضر از ابراهیم بن علی العیاشی

آثار المدینه از عبدالقدوس انصاری

الدر الثمین فی معالم دارالرسول الامین (ص) از غالی محمد امین شنقیطی

ص: ۵۴۶

الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه، صالح بن حامد الرفاعی

فضائل المدینه المنور، از خلیل ابراهیم ملاخاطر

التاریخ الشامل للمدینه از عبدالباسط بدر

تاریخ معالم المدینه المنوره از احمد یاسین خیاری حسینی مدنی (درگذشت ۱۳۸۰) ریاض، الامانه العامه للاحتفال بمرور مائه عام علی تاسیس المملکه، ۱۴۱۹ق (۱۹۹۹م).

مدینه شناسی از دکتر سید محمد باقر نجفی در ۲ مجلد

قطعاً اینها همه آثار مدینه پژوهی نیست ولی اهم آنها همین آثار است. این آثار را می توان اهم آثار بقیع پژوهی هم محسوب کرد. البته فقط از این حیث که بقیع بخشی از شهر مدینه است.

مأخذ

الدره الثمینة، ابن النجار، به کوشش صلاح الدین عباس شکر، مدینه النبی (ص)، ۱۶۲۷ق، ص ۷-۸.

نیز نک-: بقیع پژوهی

کتابشناسی نقد وهابیت

کتابشناسی نقد وهابیت، معرفی منابع منتقدین به ویژه در زمینه بقیع.

اباذر نصر اصفهانی (متولد ۱۳۵۸) پژوهشگر حوزه فرهنگ اسلامی، با جستجو در کتابخانه ها و پایگاه های اطلاع رسانی به دو هزار عنوان کتاب و مقاله و پایان نامه دست یافته که در ردّ و نقد وهابیت تألیف و عرضه شده است. در بسیاری از این منابع تخریب بقیع و رفتار وهابیون نسبت به بقیع نقادی شده است. زیرا بقیع از اماکن محترم و مقدس در فرهنگ اسلامی و نزد همه مسلمانان بوده است و تخریب آن، تاراج اموال آن و بی احترامی به قبور صحابه و ائمه (ع) و بزرگان با هیچ منطقی سازگار نیست و توجیه بردار نیست.

اطلاع کتاب ذیل سرفصل های تألیفات اهل سنت، تألیفات مستبصرین، تألیفات شیعه طبقه بندی شده است.

مأخذ

کتابشناسی نقد وهابیت: معرفی آثار اندیشمندان مسلمان، اباذر نصر اصفهانی، قم، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۱.

کتک زائران

کتک زائران، ضرب و شتم، فحش به زوار بقیع بر اساس گزارش یعقوب میرزای تبریزی (منصور) از سده ۱۳ق.

یعقوب میرزای تبریزی مشهور به منصور تبریزی یا منصور (درگذشت ۱۳۲۷ق) که امیرزاده و فرهیخته ای از تبریز بود، در سال ۱۳۸۵ق به قصد اجرای مناسک حج عازم مکه و مدینه شد. سفرش هفت ماه طول کشید.

از ابتدای سفر تصمیم گرفت که همه وقایع و خاطرات و مشاهداتش را بنویسد. از اینرو به سبک خاص خودش و با شجاعت و حریت، حوادث ریز و درشت را ثبت کرده و وضعیت مسلمانان از منظر رفاه و مدنیت را توضیح داده است. گزارش نحوه تعامل و برخورد مردم مکه و مدینه با کاروان های ایرانی و برخوردهای ناپسند آنان با ایرانیان از نکات خواندنی این سفرنامه است.

گزارش مؤلف درباره بقیع کوتاه است ولی اطلاعات مهمی دارد. چون هنوز وهابیون بقیع را کاملاً تخریب نکرده بودند و آثار تاریخی و قدیمی هنوز پابرجا بوده است. از اینرو گزارش منصور تبریزی برای مقایسه وضعیت قدیم و جدید بقیع سودمند است. منصور درباره ضوابط ورودی و چگونگی معماری آرامگاه ائمه (ع) در بقیع می نویسد:

بقیع قبرستانی بزرگ و روضه ائمه (ع) در بقیع است. گنبدی از گچ و آجر دارد. دم در روضه مبارکه، دو نفر ملعون نشسته اند، آدم ها را نمی گذارند بروند مگر تا از نفری یک هزار دینار می گیرند. اگر کسی از روضه برون آید و بخواهد برگردد، باز علی حده یک هزار خواهند گرفت. این قرار را برای آن گذاشته اند که افراد کمتر به زیارت حضرات بروند لیکن نمی دانند که برای حجاج یک هزار سهل است که اگر صد هزار جان هم بخواهند مضایقه نخواهد کرد.

اما خود روضه مبارکه، گنبدی است سفید و اندرون روضه مبارکه ضریحش از چوب و در میان ضریح، دو صندوق به هم وصل است: یکی برای حضرت عباس عموی رسول الله و دیگری صندوق حضرات است. وقتی به زیارت مشغول بودیم، یکی از پدرسوخته ها

مسخره می کرد و به ما می خندید. یک حاجی خواست که وارد روضه مبارکه شود، در انگشتش نگین فیروزه ای داشت و در میان عرب از فیروزه عزیزتر چیزی را نمی دانند. تا انگشت را دید، خواست انگشتر او را درآورد، اما حاجی دستش را رها نکرده، عرب چند تپانچه پر زوری بر روی حاجی بیچاره زد. خون از دهن و دماغ ریزان شد. حاجی کتک خورده برگشت و صورتش را شست و به حرم بازگشت. اما همان عرب مجدداً از او یک هزار گرفت.

عرب های اهل مدینه منوره، اینطور بلاها بر سر حاجیان عجم می آورند. همه این اذیت ها به جهت زیارت ائمه بقیع است که بلکه اذیت زیاد دیده، زیارت کم کنند. اما حاجیان با غیرت اگر روزی یک دفعه به زیارت رسول الله روند، سه دفعه به زیارت ائمه بقیع می روند و اذیت را نوش جان می کنند.

وی درباره بیت الاحزان حضرت فاطمه(س) می نویسد: آنجا سی قدم از روضات ائمه دور است و آنجا به جهت ناله و زاری بر رسول خدا(ص) درست شده است. قبرستان بقیع، زیارتگاه های زیاد دارد و حاجیان ممکن نیست به همه آنجاها رفته زیارت کنند. چون از عرب ها می ترسند و نیز دو روز یا سه روز بیشتر در مدینه منوره نمی مانند. بهر حال اطلاعاتی که منصور بیان کرده سند مناسبی در زمینه آزار و اذیت های حاکمان سعودی و مردم فریب خورده از سوی آنان است.

مأخذ

سفرنامه حاج منصور، یعقوب میرزای تبریزی (منصور)، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۸، ص ۲۱۲-۲۱۴.

نیز نک- : خشونت

کربلایی کرناکی، محمد عبدالحسین ← محمد عبدالحسین کربلایی کرناکی

کشف الارتیاب

کشف الارتیاب، کتابی

از سید محسن امین در ردّ و نقد وهابیت.

آیت الله سید محسن امین عاملی (۱۲۸۱-۱۳۷۰ق) از علمای برجسته شیعه در جبل عامل و لبنان بود که بیشتر عمرش را از نجف اشرف گذراند. او پیشرو بسیاری از حرکت های مردمی و اسلامی در منطقه و از جمله پیش آهنگ مبارزه با وهابیت و وهابیون بود. کتاب های کشف الارتیاب و وهابی ها را در ردّ این جریان نوشت. او ویرانی های وهابیون و آل سعود را در حجاز و به ویژه بقیع را گزارش و نقادی کرده است. بخشی از این کتاب درباره تخریب بقیع است و می نویسد:

وقتی وهابیون وارد طائف شدند، گنبد مدفن ابن عباس را خراب کردند، چنانکه یک بار دیگر نیز این کار را کرده بودند. آنان هنگامی که وارد مکه شدند، گنبد های قبر عبدالمطلب، ابوطالب و خدیجه ام المؤمنین(ع) را ویران نمودند و زادگاه پیامبر(ص) و فاطمه ی زهرا را به خاک یکسان کردند و آنگاه که وارد جده شدند، گنبد و قبر حوّا را خراب کردند و به طور

کلی، تمام مقابر و مزارات را در مکه، جده، طائف و نواحی آن‌ها ویران نمودند و زمانی هم که مدینه ی منوره را محاصره کردند، به ویران کردن مسجد و مزار حمزه پرداختند.

پس از تسلط وهابیون بر مدینه ی منوره، قاضی القضاة وهابیان، شیخ عبدالله بن بلیهد، در رمضان ۱۳۴۴ق از مکه به جانب مدینه حرکت و اعلامیه ای صادر و ضمن آن، جواز ویران کردن گنبدها و زیارتگاه‌ها را از مردم سؤال کرده بود، بسیاری از مردم از ترس به آن پاسخ نداده و برخی نیز لزوم ویران کردن را خواستار شده بودند البته هدف او از این اعلامیه و سؤال، نظرخواهی واقعی نبود، بلکه می‌خواست در میان مردم آمادگی ایجاد کند، چون وهابیان در هیچ یک از اعمال خود و در ویران کردن گنبدها و ضریح‌ها، حتی گنبد مرقد حضرت رسول(ص) منتظر نظر مردم نبودند زیرا این اعمال، پایه مذهب آنان است (تاریخ الوهابیه، ملحق اعیان الشیعه، ص ۳۷-۴۴-۴۵). در ادامه به نقادی این اقدامات پرداخته و با مدارک و دلیل‌های شرعی و عرفی آنها را محکوم می‌کنند.

ص: ۵۴۸

در جاهای دیگر این اثر اقدامات دیگر وهابیون مثل حمله به کربلا و نجف را با استدلال و منطق نقادی کرده است.

مأخذشناسی: کتاب کشف الارتیاب همواره مورد توجه پژوهشگران بوده و به زبان های مختلف منتشر شده است. این اثر با عنوان تاریخ الوهابیه هم منتشر شده است. اما اهم چاپ های آن اینگونه است:

کشف الارتیاب فی اتباع محمد بن عبدالوهاب، دمشق، مطبعه ابن زیدون، ۱۳۴۶ق، ۵۳۲ص.

به ضمیمه این کتاب رساله «العقود الدریه فی رد شبهات الوهابیه» از سید محسن امین نیز آمده است.

تجدید چاپ کشف الارتیاب، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ ۱، ۱۳۸۲ق/ ۱۹۵۲م، ۴۱۳ص؛ تهران، غدیر (مکتبه الاسلامیه الکبری)، ۱۳۴۷؛ قم، انصاریان، ۱۴۱۰ق/ ۱۳۶۸، ۴۲۹ص؛ قم، دارالکتب الاسلامی، ۱۹۹۵م/ ۱۳۷۴، ۴۲۷ص؛ یمن، مکتبه الیمن الکبری، ۵۰۵+ ۱۸ص؛ این کتاب با عنوان تاریخ الوهابیه در مستدرک اعیان الشیعه هم منتشر شده است:

ملاحق اعیان الشیعه، به کوشش حسن امین، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۱۳ق/ ۱۹۹۳م، ص ۱۲۵ به بعد و ص ۳۷ تا ۴۵.

ترجمه فارسی:

۱- تاریخ و نقد وهابیت: ترجمه کشف الارتیاب، ترجمه علی اکبر فائزی پور تهرانی، قم، مطبوعات دینی، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۶۹۵ص.

این ترجمه در مجله آینه پژوهش معرفی شده است: «تاریخ و نقد وهابیت (ترجمه ی کشف الارتیاب و تألیف علامه سید محسن امین، ترجمه ی حاج شیخ علی اکبر فائزی پور تهرانی)»، حمیدرضا میرمحمدی، آینه پژوهش، ش ۱۱۵، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۸، ص ۶۰-۶۱.

۲- تاریخچه، نقد و بررسی عقائد و اعمال وهابی ها، ترجمه و نگارش سید ابراهیم سید علوی، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ ۵، ۱۳۸۶، ۵۳۶ص.

فراسوی پرده ها: تلخیص و ترجمه از کتاب کشف الارتیاب، ترجمه حسن افتخارزاده سبزواری، تهران، کتابخانه بزرگ اسلامی، ۱۳۵۳، ۳۶۵ص.

مآخذ

تاریخ الوهابیه، ملاحق اعیان الشیعه، سید محسن امین، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۱۳ق، ص ۳۷ و ۴۴-۴۵؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۴۱-۴۴؛ کتابشناسی وهابیت، ابذر نصر، قم، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۱، ص ۱۷۲-۱۷۳.

کعب الاحبار، بیان ویژگی های بقیع در دیدگاه دانشمند یهودی.

شهر یثرب محلی برای سکونت قبایل و خانواده های یهودی بود. مبدأ تاریخی ورود یهود به این منطقه معلوم نیست ولی آنان در کنار موحدان، بت پرستان و مسیحیان، زندگی مسالمت آمیزی داشتند و منازعه های خونین و شدید بین معتقدان این ادیان گزارش نشده است. گویا همه اینان، اموات خود را در یک قبرستان دفن می کردند. البته چند تن از عالمان یهود در این عهد مثل کعب الاحبار اظهار نظرهایی دارند.

از قول کعب الاحبار یهودی چنین نقل شده است: در تورات آمده است که قبرستانی در غرب شهر مدینه هست که از آنجا هفتاد هزار در روز قیامت محشور می شوند. نیز از سعید المقبری نقل شده است: مصعب بن زبیر همراه با ابن رأس الجالوت (از دانشمندان یهود) از سفر حج بازمی گشتند. در حالی که از مسیر بقیع وارد مدینه می شدند، ابن رأس الجالوت گفت: اننا نجد فی کتاب الله (التوراه)

صفه مقبره فی شرقیها نخیل وغریبها بیوت، یبعث منها سبعون الفاً کلهم علی صورہ القمر لیلہ البدر.

ام قیس روایتی با همین مضمون از رسول اکرم (ص) نقل کرده است: قال (ص): یبعث من هذه البقعه و من هذا الحرم یوم القیامه سبعون الفاً یدخلون الجنة بغير الحساب، کان وجوههم القمر لیلہ البدر.

یعنی عبدالله بن مسعود از رسول اکرم (ص) نقل کرده

ص: ۵۴۹

است که: از این بقعه و حرم، در روز قیامت هفتاد هزار تن بدون حساب وارد بهشت می شوند. سیمای اینان چون ماه در شب بدر است.

مأخذ

فاجعه البقیع، جلال معاش، بیروت، دار العلوم، ۲۰۰۶م / ۱۴۲۷ق، ص ۷۸؛ قاموس کتاب مقدس، مستر هاکس، تهران، اساطیر، ۱۳۷۷، کلید واژه های یثرب، بقیع و...؛ قبور ائمه البقیع قبل تهدیمها، سید عبدالحسین الحیدری، بیروت، [۲۰۰۳م]؛ مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری، قم، آل البیت (ع)، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۰۸-۳۰۹.

کعب بن عُجْزَه

کعب بن عُجْزَه، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابومحمد کعب بن عُجْزَه بن أمیه از اهالی یثرب (مدینه) برخی او را هم پیمان با انصار (حلیف انصار) و نه از خود انصار دانسته اند. نزدیک فتح مکه اسلام آورد و در بیعت رضوان حضور داشت و با پیامبر بیعت کرد.

او ساکن و مقیم مدینه بود، البته برخی از مورخین او را ساکن کوفه دانسته اند که بعداً به مدینه رفته ست. بهر حال در سال ۵۳ق در حالی که ۷۵ سال عمر داشت، چشم از جهان فرو بست و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۷.

کعب بن عمرو الخُزاعی

کعب بن عمرو الخُزاعی، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابوشریح کعب بن عمرو از قبیله خزاعه مشهور به ابوشریح الکعبی در سال ۶۸ق در گذشت. ایشان غیر از کعب بن عمرو مشهور به ابوالیسر انصاری است که در سال ۵۵ق در گذشت. البته هر دو در بقیع دفن شده اند.

مورخان و رجالیان درباره نام ابوشریح کعبی اختلاف دارند؛ این نام ها برای او ثبت شده است: خولید بن عمرو، عمرو بن خولید، هانی بن عمرو، و به نظر می رسد که خولید بن عمرو از همه صحیح تر است.

او قبل از فتح مکه اسلام را پذیرفت و پس از آن با سخت کوشی به بسط اسلام پرداخت. بالاخره در ۸ق در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

كعب بن عمرو

كعب بن عمرو، از اصحاب رسول اكرم(ص) و مدفون در بقیع.

كعب بن عمرو بن عباد الانصاری السلمی مشهور به ابو اليسر، دارای پیشینه ای نیک و از اصحاب باوفای پیامبر خدا بوده است.

كعب از کسانی است که همراه با یثربیان، در آخرین پیمان عقبه حضور داشته و با پیامبر خدا(ص) بیعت می کند. مسلمانی او در یثرب، به وسیله مُصعب بن عُمیر بوده است.

حضور او در بیعت رضوان و بدر از افتخارات او است. اکثر کسانی که در بدر حضور و مشارکت داشتند، بعدها در جنگ جمل و اغلب در صفین در کنار حضرت علی(ع) هم حاضر بودند. او نیز در جنگ صفین همراه با حسن و حسین(ع) زیر پرچم حضرت علی(ع) حاضر بود.

کسانی مثل اُسید بن ثعلبه انصاری، ثابت بن عبید انصاری، كعب بن عمرو، ابوالیسر یا ابوزعنه ملقب به بدری بودند. البته كعب علاوه بر لقب بدری افتخار حضور در بیعت رضوان را هم داشت.

كعب بن عمرو در میدان های رزم و نبرد، دلاوری بزرگ و فردی شجاع بود که در ماجرای اسیر گرفتن گروهی از كفار قریش، پیامبر خدا او را مدد داده شده توسط فرشتگان توصیف کرد. كعب بن عمرو، یا ابوالیسر، از راویان احادیث پیامبر خدا(ص) بود که از او روایات فراوانی در مسانید صحیح فریقین باقی مانده است.

كعب بن عمرو (ابوالیسر) در سال ۵۵ق در مدینه وفات یافت و در بقیع دفن شد. لازم به توضیح هست كعب بن عمرو دیگری هست که در سال ۶۸ق وفات یافت و کنیه او ابوشریح است.

تهذیب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۹۸۷م، ج ۸، ص ۴۳۷؛ الروضه المستطابه، به کوشش عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۶۷؛ سیر اعلام النبلاء، الذهبی، بیروت، ج ۲، ص ۴۱۸؛ الغدیر، عبدالحسین امینی، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۳۹۷ق، ج ۹، ص ۲۶۷.

کعب بن مالک

کعب بن مالک، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابوعبدالله کعب بن مالک انصاری از اهالی یثرب (مدینه)، در عقبه دوم حضور داشت و با پیامبر (ص) بیعت نمود.

او یکی از شعرایی است که درباره حضرت محمد (ص) ایاتی سروده است. به همین دلیل مشرکین او را آزار و اذیت می رساندند. پیامبر، بین او و طلحه بن عبیدالله پیمان اخوت منعقد کرد. اما او یکی از سه انصار است که از غزوه تبوک تخلف کردند و آیه ۱۱۸ سوره توبه درباره آنان نازل شد و خداوند خواستار توبه آنان گردید. این سه نفر عبارت بودند از: کعب بن مالک، هلال بن امیه و مراره بن ربیع. او در سال ۵۰ق در هفتاد و هفت سالگی در گذشت و در بقیع دفن شد.

تفسیر المیزان، سید محمد حسین طباطبایی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، بی تا، ذیل سوره توبه، آیه ۱۱۸؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۶-۵۷.

گفته

گفته، نام دیگر بقیع غرقده به ویژه در فرهنگ یهودی.

گفته از ریشه عربی گفت، دارای معانی مثل پودر شدن، خاک شدن جسد آدمی، شکافته شده، ترکیده، شکفته، کوفته، کوبیده، فرسوده و سحق و آرد شده است.

دهخدا پس از ذکر این معانی می نویسد، گفته نام گورستان مدینه طیبه هم هست. اما علت نامیدن این قبرستان به گفته، شوره زار بودن زمین آن است و اینکه مردگان دفن شده را به سرعت، به پودر و خاک تبدیل می کند (لغت نامه به نقل از منتهی الارب، ص ۱۶۲۳۷) واژه گفته در ادبیات فارسی هم کاربردهای فراوان دارد، فردوسی، رودکی، فرخی و سوزنی در اشعار خود از آن استفاده هم کرده اند. از روایات علمای یهود مثل کعب الاحبار پیداست که معادل عبری گفته در تورات و تفسیرهای تورات استعمال داشته و در دوره اسلامی مترجمین آن واژه عبری را به گفته ترجمه کرده اند. اینک به برخی از این روایت ها اشاره می شود: ابن نجار از مدینه شناسان مشهور سده ۶ و ۷ق از قول کعب الاحبار (در گذشت ۳۲ق) چنین روایت کرده است: قال کعب الاحبار: نجدُها فی التوراهِ گفته (اسم بقیع الغرقده قد لانها تکفت الناس او لانها تأکل المدفون سریعاً لانها

سَبَخْتَه) محفوفه بالنخيل وموكلٌ بها ملائكةٌ كلما امتلأت أخذوا باطرافها فكفؤوها في الجنة. البته دکتر صلاح الدین بن عباس شکر مصحح کتاب الدرہ الثمینہ از ابن نجار معتقد است این روایت از حیث سند ضعیف است (الدرہ الثمینہ، ص ۴۵۰). ولی در منابع متعدد قدیم و جدید آمده که گفته نام دیگر بقیع است.

طریحی ذیل ماده کفت چنین اظهار نظر کرده است: آیه ۷۷ از سوره ۲۵ قرآن: الم نجعل الارض کفاتاً، کفاتاً از همین ماده و به معنای ظرف است. ظرف یعنی افزودن یا ضمیمه چیزی به چیز دیگر.

بقیع الغرقد را هم گفته نامیده اند چون ظرف برای دفن اموات و ضمیمه مردگان به آن است. (مجمع البحرین، ج ۲، ص ۲۱۶)

عبدالحمید

بن جعفر (در گذشت ۱۵۳ق) از پدرش نقل کرده که روزی همراه ابن رأس الجالوت به سوی بقیع می رفتیم، وقتی نزدیک بقیع رسیدیم، ابن رأس جالوت گفت: هذه التي نجدها في كتاب الله كفتة یعنی این جا را در تورات به نام کفته می یابیم (الدرہ الثمینہ، ص ۴۵۰).

اگر کفته ریشه یهودی داشته و در متون یهود استعمال شده است، بعدها در فرهنگ اسلامی هم کاربرد پیدا کرد. برای نمونه جابر بن عبدالله از قول پیامبر (ص) می گوید: یبعث هذه المقبره و اسمها کفته مائه الف،

ص: ۵۵۱

كلهم على صورة القمر ... و على ربهم يتوكلون.

مأخذ

اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دارالمصطفی، نورالدین علی سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۴۰۶؛ الدرہ الثمینہ، ابن النجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه منوره، مرکز بحوث والدراسات، ۲۰۰۶م، ص ۴۵۰؛ لغت نامه، علی اکبر دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۳، ج ۱۱، ص ۱۶۲۳۶-۱۶۲۳۷؛ مجمع البحرین، فخرالدین الطریحی، قم، المکتبه المرتضویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۲۱۶.

کفن و دفن رأس الحسین

کفن و دفن رأس الحسین، اجرای مراسم دفن برای سر امام حسین(ع) در بقیع.

احمد بن عبدالحمید العباسی (درگذشت سده ۱۰ق) از مدینه شناسان مشهور از قول ابن سعد می نویسد: یزید بن معاویه سر امام حسین(ع) را برای عمرو بن سعید بن العاص عاملش در مدینه فرستاد. او سر مبارک را بر اساس ضوابط اسلامی، غسل و کفن کرد و در بقیع، نزدیک قبر مادرش فاطمه(ع) بنت رسول الله(ص) دفن کرد.

مأخذ

عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمد بن عبدالحمید العباسی، به کوشش محمد الطیب الانصاری و حمد الجاسر، المدینه المنوره، المکتبه العلمیه، بی تا، ص ۱۵۵.

کلثوم ابن الهدم

کلثوم ابن الهدم، صحابی رسول خدا(ص) و مدفون در بقیع.

بعضی

این شخص را نخستین مدفون از مهاجرین در بقیع می دانند. البته این قول را غیر مستند و شاذ شمرده اند. اما در روایتی نقل شده که صاحب خانه کلثوم بن الهدم پس از اندک زمانی از آمدن حضرت محمد(ص) به مدینه، درگذشت و پس از او، اسعد بن زراره درگذشت.

او از شخصیت های مُکرم و بزرگ مدینه بود. بزرگ و رهبر قبیله عمرو بن عوف بود. این قبیله از شعبه های قبیله اوسی بود. در قبا می زیست و در آنجا از سران و افراد بانفوذ آن منطقه بود. مقبولیت او در میان مردم به اندازه ای بود که همگان سخن و داوری او را قبول داشتند. او در ماجرای پیمان عقبه، قبل از هجرت رسول اکرم(ص) مسلمان شد.

هنگام ورود رسول اکرم(ص) به مدینه، وقتی به قبا رسید، به خانه کلثوم بن هدم وارد شد. او در بقیع دفن شد و نخستین کسی

است که پیش از اسعد بن زراره در بقیع دفن شد.

مآخذ

بقیع الغرقد، تهران، نشر مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۱۳ و ص ۲۶۸-۲۶۹؛ سبل الهدی والرشاد فی سیره خیر العباد، محمد بن یوسف صالحی شامی، به کوشش عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت، دارالکتب العلمیه، ج ۱۲، ص ۵۳؛ المعارف، ابن قتیبہ، دمشق، دار الفکر، بی تا، ص ۱۲۶-۱۲۸.

کمیسیون دفاع از بقیع

کمیسیون دفاع از بقیع، کار گروه برای کارشناسی، تصمیم گیری و هماهنگی اقدامات علیه تخریب آثار اسلامی در حجاز و بقیع.

آل سعود و هایون حاکم بر حجاز (یا کشور جدید عربستان سعودی) در چند نوبت به آثار اسلامی و آرامگاه های بهترین شخصیت های مسلمانان دست اندازی کردند و بسیاری را تخریب و کاملاً منهدم کردند. اما اوج این اقدامات با حکم رسمی حاکم شروع و قاضی القضاة رژیم آل سعود یعنی ابن بلیهد در هشتم شوال ۱۳۴۴ق اجرا شد و ساختمان های قبرستان بقیع را کاملاً از بین بردند و همه را با خاک یکسان کردند. مسلمانان با بهت زدگی و اعجاب این حوادث را نگاه می کردند و هیچیک اعم از مسئولین و رهبران، نخبگان و عموم مردم نمی دانستند در مقابل رژیم آل سعود چه موضعی داشته باشند؟ بهترین و ابتکاری ترین موضع را مرحوم سید حسن مدرس برای اولین بار مطرح کرد. حدود یک ماه بعد از ۸ شوال در تجمع بازاریان، روحانیون و عموم مردم در خانه امام جمعه تهران (سید محمد امام جمعه) به تاریخ ۱۱ خرداد ۱۳۰۴، چند تن برای مردم سخنرانی کردند، از جمله مرحوم سید حسن مدرس گفت در این شرایط نیاز به تشکیل کمیسیونی هست که با بررسی حوادث راه درست و صحیح را شناسایی و ابلاغ کند و همگان هم به رأی و نظر این کمیسیون عمل کنند.

ص: ۵۵۲

پس از مدرس، سید محمد بهبهانی از روحانیون سرشناس تهران سخن گفت و او هم از لزوم تشکیل کمیسیون دفاع کرد. یک روز بعد یعنی ۱۲ خرداد در مجلس شورای ملی، کمیسیونی مرکب از ده نفر به نام های امام جمعه تهران، میر سید محمد بهبهانی، آیت الله زاده خراسانی، میرزا محمدرضا کرمانی، سید حسن مدرس، امام جمعه خویی، مستوفی الممالک، وثوق الدوله، محتشم السلطنه، مخبر الدوله و احتشام السلطنه تشکیل شد. این کمیسیون ترکیبی از شخصیت های شاغل در پست های دولتی، نمایندگان مجلس و شخصیت های مردمی و روحانی بود.

همان روز نخستین جلسه برپا شد، اخبار مرور شد و پس از بررسی سیر حوادث رأی کمیسیون بر این شد که پرونده ها و اسناد از دفتر شاه و وزارت امور خارجه به کمیسیون آورده شود. نیز تلگرافی از طرف کمیسیون به تمام ولایات و ایالات ایران مخابره شد تا عموم مردم را از حوادث مطلع نمایند.

جلسه بعد ۱۳ خرداد تشکیل شد. ابتدا مدرس به مستوفی الممالک پیشنهاد داد تا پست ریاست الوزرایی را بپذیرد و در این شرایط سخت که کشور نیاز به اقدامات جدی دارد این مقام مهم به کس دیگر سپرده نشود. مستوفی الممالک ابتدا استنکاف می کرد ولی با اصرار حضار، پذیرفت.

کمیسیون تا ۱۸ خرداد چند جلسه دیگر داشت و به بررسی حوادث می پرداخت. در یکی از جلسات از مستشار الدوله دعوت کرد تا در جلسات کمیسیون شرکت نمایند. نیز تصمیم گرفتند هر هفته سه جلسه در روزهای یکشنبه، سهشنبه و پنجشنبه داشته باشد.

در جلسه ۱۷ خرداد ۱۳۰۴ مقرر گردید از نمایندگان سیاسی دولت در جاهای نزدیک به مدینه منوره خواسته شود اطلاعات و اخبار و مشاهدات خود را برای کمیسیون بفرستند. گویا در شهریور ماه همین سال طرحی در قالب ماده واحد با قید دو فوریت از طرف یکی از نمایندگان به نام سید احمد بهبهانی به مجلس تقدیم می شود و خواستار تشکیل کمیسیون ۸۲ نفره منتخب از شعب شش گانه مجلس با عنوان کمیسیون حرمین شریفین می شود. مدرس از همان جلسه در تأیید طرح اظهاراتی بیان می کند:

مرکز ثقل تمام امور ملکت ایران، مجلس شورای ملی است و تمام قضایای مهم باید در مجلس شورای ملی طرح و بحث شود. این مسئله (تخریب بقیع و دیگر آثار اسلامی در مکه و مدینه) مربوط به عالم اسلام است و در این مدت که کمیسیون در خارج [مجلس] تشکیل بوده است، از تمام مسلمین دنیا، تلگرافی به ما رسیده است و اظهار همدردی شده است. این مسئله سیاستاً و عظمتاً برای ایران نافع است و چون مقتضی است مجلس شورای ملی در این امر دخالت نماید و باید تعقیب کرد تا نتیجه گرفت.

پس از بیانات مدرس رأی گیری شد و طرح مزبور به تصویب رسید.

این تشکیلات که به نام کمیسیون حرمین شریفین یا کمیسیون دفاع از حرمین و بقیع یا کمیسیون حج تأسیس شده است، دارای این هدف ها بوده است: هماهنگی بین مجلس، دولت و نهادهای مختلف جهت مقابله با دولت آل سعود و جلوگیری از

تخریب بیشتر آثار اسلامی، بقعه‌ها و مزارات و رهایی بقیع از دست آنان. یکی از تصمیم‌ها و خط‌مشی‌ها تشکیل این کمیسیون بود.

با تشکیل این کمیسیون جبهه مجلس پیروز شد. در ایران آن زمان دو جریان نسبت به مسائل حجاز و وهابیت وجود داشت، یکی مجلس به رهبری مدرس بود. اینان معتقد بودند مجلس با هماهنگی دولت می‌تواند مانع دولت سعودی شود و نیز بقیع را بازسازی کند. اما دولت به تنهایی ظرفیت و استعداد رفع مشکلات را ندارد. اما جبهه دولت و رضاخان معتقد بودند، وزارت امور خارجه باید عنان کار را به دست گیرد و با مذاکره با دولت سعودی، مشکل را حل کند.

ص: ۵۵۳

دولت وهابی در واکنش نسبت به اقدامات کمیسیون، فعالیت گسترده ای را آغاز کرد. شیخ رشید رضا، صاحب امتیاز مجله ی المنار، به نقد اقدامات ایران پرداخت و ایران را متهم به زندقه نمود. البته در مقابل این خدمت، پاداش خود را از سعودی ها دریافت نمود؛ به مکه معظمه دعوت شد و مجلس درسی در صحن کعبه ی معظمه دایر کرد. زیرا دولت سعودی علاقه مند به مذاکره با وزارت امور خارجه بود و تمایل به ارتباط با کمیسیون و جبهه مجلس نداشت. اسناد موجود هم نمایانگر این حقیقت است که روابط دربار پهلوی و ابن سعود کاملاً دوستانه بوده است و در پناه این دولتی تنها چیزی که قربانی می شد، بقیع و اماکن و آثار اسلامی بود که بدون مدافع نابود می شد.

فشارها بر طرفداران جبهه مجلس و کمیسیون به هنگام اصرار مرحوم مدرس و همفکرانش در دفاع از ماده قانونی که دست کمیسیون را برای اجرای طرح ها و تصمیم های علیه وهابی باز می کرد، تشدید شد و بالاخره چند ماه بعد یعنی در آبان ماه ۱۳۰۵ مدرس در تهران ترور شد. و عملاً چند ماه نتوانست در مجلس حضور داشته باشد.

گویا این کمیسیون بعدها یعنی با فروکش کردن التهابات تخریب بقیع، به کمیسیون حج تغییر نام می دهد و وظیفه آن صرفاً در چارچوب حج گزارى تغییر می کند و به دست دولت هم می افتد.

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۳-۹۶ و ۱۰۱-۱۰۲؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۵۲-۵۴ و ۶۳-۵۴ و ۱۰۵؛ فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال دوم، ش ۹، ص ۲۹-۳۳؛ مدرس قهرمان آزادی، ج ۲، ص ۶۸۴؛ «مدرس و کمیسیون دفاع حرمین شریفین»، سید علی موجانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال ۲، ش ۹، ص ۲۵-۳۶.

کنفرانس مکه

کنفرانس مکه، محلی برای منازعات نمایندگان وهابیت با نمایندگان کشورهای خواستار آزادی و امنیت برای زائران.

در دوره عبدالعزیز بن عبدالرحمن معروف به ابن سعود (حکومت ۱۳۱۹-۱۳۷۲ق) بنیان گذار کشور عربستان سعودی و نخستین پادشاه عربستان سعودی که بیش از نیم قرن بر این کشور حکومت داشت، دولت او کنفرانس ها و همایش های بین المللی متعددی برگزار کرد. یکی از این همایش های بین المللی «کنفرانس مکه» است.

حسین مکی به نقل از صدای برلن در دوشنبه ۱۹ خرداد ۱۳۰۵ چنین نوشته است: ابن سعود پادشاه حجاز کنفرانسی مرکب از ممالک اسلامی در مکه تشکیل داد. این کنفرانس مأمور و موظف است قضیه تجدید خلافت و تکلیف اماکن مقدسه مکه و مدینه را معین و تصمیم لازم اتخاذ نماید. یک نفر از کشورهای عربی به سمت ریاست و رؤسای هیئت های روسیه و ترکیه به سمت نواب رئیس کنفرانس انتخاب شدند.

جمعاً پنجاه و نه نفر به عنوان نماینده از یازده مملکت اسلامی شرکت داشتند. حسین مکی به نقل از جراید ترکیه می نویسد:

یکی از منازعات و درگیری‌ها در این کنفرانس «موضوع آزادی مذهب» است. چون فشارهای دولت وهابی بر زائران همه را به ستوه آورده است. مردم حق ندارند مثلاً سر قبر اموات در بقیع بروند و فاتحه بخوانند یا آنگونه که در مذهبشان متعارف و مشروع است زیارت نمایند. وهابیه‌ها در صدد تحمیل عقاید خود بر سایر مسلمین می‌باشند. از اینرو حوادث ناگواری رخ داده است. این همایش بخشی از وقت خود را به این موضوع اختصاص داد.

کفایت الله خان نماینده هند پیشنهادی تقدیم می‌کند که تمام مذاهب اسلامی در حجاز دارای احترام باشند و هیچگونه تقیدی برای پیروان مذاهب نباشد. این پیشنهاد را بسیاری از هیئت‌های شرکت‌کننده مثل موسی جارالله افندی از یمن، ژنرال جیلان خان از افغانستان پذیرفتند.

پس از آن با آمادگی جو همایش، این پیشنهاد را پذیرفتند و نمایندگی‌ها بر آن پافشاری کردند. ادیب ثروت نماینده ترکیه در بیاناتی آزادی مذهب را یک ضرورت جدی دانست و گفت تمامی مسلمانان باید در عقاید مذهبی خود آزاد باشند. شیخ ظواهری نماینده مصر از آزادی مذهب دفاع کرد و از خشونت وهابی‌ها نسبت به زائران مصری گفت. اگر

وهابی ها توسل به حضرت رسول(ص) را قبول ندارند، نباید زائران مصری را اذیت کنند و کتک بزنند که چرا به آن حضرت توسل می نمایید.

مشاور ابن سعود با توضیحاتی خواست موضوع را منحرف کند و گفت: خوب است این موضوع را به هیئتی از علما محول کنیم. به هنگام رأی گیری با اینکه این موضوع رأی بیشتر داشت اما ردّ شد. در این موقع، مولانا علی نماینده هند اعتراض نمود و گفت با اینکه کشورهای مختلف طرفدار این موضوع هستند چرا ردّ می کنید؟

ژنرال جیلان خان نماینده افغانستان در سخنان مهمی گفت: تأمین اتحاد مسلمین و رفع اختلاف مهم ترین وظیفه همگان است و تنها با آزادی بیان و آزادی مذهب می توان به اتحاد رسید. در حالی که کشور مهم ایران را به اتهام شیعه بودن راه نمی دهیم و اختلافات را دامن می زنیم. اراضی حجاز مال مشاع و مشترک مسلمین بوده و باید توسط همه مسلمانان اداره شود. دولت جدید عربستان باید به همه مذاهب و افکار و عقاید احترام بگذارد و گرنه مسلمین از این دولت روگردان می شوند.

این سخنان جنجال و تنش وسیعی در همایش ایجاد کرد. مجدداً نماینده هند به نام مولانا محمد علی اظهار نمود: در حجاز آزادی مذاهب ابداً مراعات نمی شود و مهم ترین دلیل آن تخریب مقابر و مشاهد است. اما سخنان نماینده هند که درد دل همه بود، به جو علیه حکومت عربستان دامن زد و جلسه عملاً تعطیل شد.

فردای آن روز، مدیریت همایش آزادی مذاهب که قبلاً ردّ شده بود را در دستور کار گذاشتند و به تصویب رساندند. این مصوبه به این صورت است: تمامی مذاهب اعتقادی و فقهی، دارای احترام خواهند بود.

دولت عربستان مانع انتشار اخبار این کنفرانس بود، از اینرو اخبار آن در منابع کمتر آمده است.

ولی همین اندازه که هست نشانگر جو کشورهای اسلامی و مخالفت وسیع و شدید آنان با اقدامات یک جانبه دولت حجاز به ویژه تخریب بقیع است.

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۶ و ۹۹-۱۰۱؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۳۰-۳۱.

نیز نک- : کنگره خلافت اسلامی

کنگره خلافت اسلامی

کنگره خلافت اسلامی، برپایی همایشی در عربستان توسط آل سعود به منظور زمینه چینی برای تخریب بقیع.

کنفرانس خلافت اسلامی یا کنگره خلافت اسلامی توسط عبدالعزیز بن عبدالرحمن معروف به ابن سعود هجدمین امیر و فرمانروای آل سعود در عربستان تشکیل شد. او در ذیقعده ۱۳۴۴ق/ ۱۳ مه ۱۹۲۶ دوره ی زمامداری او از ۱۳۱۹ق شروع و تا

۱۳۷۲ق تداوم یافت. در دوره او تخریب بقیع در ۱۳۴۴ق به وقوع پیوست و نیز دیگر تخریب‌ها و ویرانی‌ها در دوره‌ی او بوده است.

عبدالعزیز پس از سرکوب مخالفان و سیطره بر مناطق مختلف حجاز در ۲۲ جمادی الثانی ۱۳۴۴/۷ ژانویه ۱۹۲۶، به عنوان سلطان حجاز و نجد و ملحقات آن به تخت نشست. یک ماه پس از آن، دولت اتحاد شوروی، به عنوان نخستین کشور با اعزام هیأت نمایندگی سیاسی، فرمانروایی او را به رسمیت شناخت.

نیز دولت عربستان برای کسب مشروعیت و دریافت رسمیت منطقه‌ای و جهانی، همایشی با عنوان مؤتمر الخلافة الاسلامیه برگزار کرد و از همه کشورهای اسلامی دعوت نمود تا در این همایش شرکت کنند.

مرحوم سید حسن مدرس با نطقی در مجلس خواهان عدم شرکت کشورهای اسلامی در این کنگره شد. اما با حضور گروه‌هایی از چند کشور از جمله سوریه این همایش برپا شد. این همایش نه تنها مانع کار سعودی‌ها و وهابی‌ها در نابودی آثار و اماکن اسلامی نشد بلکه آنان با اقتدار بیشتر راه گذشته را ادامه دادند. از اینرو معلوم شد نظر مدرس مبنی بر توطئه بودن این همایش صحیح بوده است. یعنی حاکمان عربستان با اجرای این

ص: ۵۵۵

همایش می خواستند مشروعیت لازم را کسب کرده، سپس اقدامات خود را گسترش دهند.

عبدالعزیز در رجب ۱۳۴۵ یعنی چند ماه پس از تخریب بقیع، پادشاهی رسمی ابن سعود را بر حجاز و نجد و مناطق پیوسته آن اعلام کرد. و کشور پادشاهی عربستان سعودی رسماً اعلام شد.

آل سعود مجدداً در محرم ۱۳۴۶ همایشی در مکه با نمایندگان اکثر کشورهای اسلامی برگزار کردند. در اختتامیه قطعنامه ای صادر شد و عبدالعزیز بن عبدالرحمن را حافظ عتبات مقدسه اسلامی اعلام کردند. در جمادی الاول ۱۳۵۲، عبدالعزیز فرمان یکپارچه کردن سرزمین های تحت سلطنت شاه را صادر کرد و کشور پادشاهی عربستان سعودی رسماً اعلام گردید.

این فرایند به تثبیت خاندان آل سعود و و هایت منجر شد. پس از آن دولت های مسلمان به اکراه و دیگر دولتهای جهان با بی تفاوتی به همزیستی مسالمت آمیز با این رژیم تن دادند و از حذف و نفی آن دست کشیدند و مرحله ی جدیدی در روابط و مناسبات در جهان اسلام آغاز شد.

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۶ و ۹۹-۱۰۱؛ تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۶۲-۶۳؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۳۰-۳۲؛ «مدرس و کمیسیون دفاع حرمین شریفین»، سید علی موجانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال ۲، ش ۹، ص ۳۰.

نیز نک- : کنفرانس مکه

کوچه البقال

کوچه البقال، از کوچه های قدیمی مدینه منوره و محل رفت و آمد به قبرستان بقیع.

زقاق البقال در جهت مشرق به بقیع زیبر متصل بوده و مطابق برخی گزارش ها در جهت جنوب شرقی به بقیع الغرقه ختم می شده است. ابن زباله از مدینه شناسان قدیمی گزارش کرده که قبور همسران پیامبر اکرم (ص) موسوم به امهات المؤمنین در کنار این کوچه قرار داشته است. بر این اساس باید گفت حتماً این کوچه از قبرستان بقیع گذر می کرده است. ابن شبه از خانه های بزرگان مثل دار ام کلثوم بنت ابی بکر و قصر بنی یوسف از این کوچه تردد داشته اند. نیز تأکید می کند اما هم اکنون یعنی در نیمه سده سوم قمری اثری از این خانه ها و این ساختار نیست.

سمهودی مدینه شناس دیگر در سده ۹ و ۱۰ق گزارش کرده که منازل بنی مبذول و بنی النجار از قبیله اوس در زقاق البقال بوده است. مبذول لقب مالک بن عمرو بن النجار است.

اما ابن زباله معتقد است در ناحیه زقاق البقال مقابر برخی فرزندان علی بن ابی طالب (ع) (احتمالاً منظورش حسن بن علی (ع)، علی بن حسین (ع) و امام سجاد (ع) است، چرا که خانه زین العابدین بن الحسین (ع) و پس از او نوادگانش از جمله محمد بن

زید در آنجا سکونت داشتند، جایی که سپس مشهد اسماعیل بن جعفر الصادق (ع) شد) استقرار داشت.

بنابراین کوچه (زقاق) البقال بسیار مهم بوده و محل سکونت و تردد عده ای از بزرگان صدر اسلام بوده است.

مآخذ

تاریخ المدینہ المنورہ، ابن شبّہ، به کوشش فہیم شلتوت، مدینہ، بی تا، ج ۱، ص ۲۶۵؛ المدینہ المنورہ بین الماضي والحاضر، ابراہیم بن علی العیاشی، مدینہ، مکتبہ الثقافیہ، ۱۴۱۴ق، ص ۱۷۰-۱۷۱؛ المغانم المطابہ فی معالم طابہ، محمد بن یعقوب فیروزآبادی، مدینہ، مرکز بحوث و دراسات المدینہ المنورہ، ۱۴۲۳ق/۲۰۰۲م، ج ۲، ص ۶۸۲؛ موسوعہ مکہ المکرمہ و المدینہ المنورہ، ج ۵، ص ۱۲۵؛ وفاء الوفاء، السمہودی، به کوشش قاسم السامرائی، لندن، مؤسسہ الفرقان، ۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۱۰۰ و ۳۰۷، ج ۴، ص ۱۶۷-۱۶۹ و ج ۱، ص ۳۸۰.

کوچه بقیع ← زقاق البقیع

کوچه جعفر ← زقاق جعفر

کورانی، ابراہیم ← ابراہیم کورانی شہرزوری

کتاب المدینہ ← تاریخ مدینہ منورہ

کتب درباره فضایل بقیع ← فضایل نگاشته ها

ص: ۵۵۶

کرامت بقیع، از فضایل و محاسن این قبرستان.

یکی از راویان حدیث به نام عطاء نقل کرده که، روزی عایشه از من درباره عسقلان پرسید؟ گفتم چه شده از عسقلان سؤال می کنی؟ عایشه رخدادی را اینچنین گزارش کرد که در شبی رسول خدا(ص) نزد من بود، با گذشت پاسی از شب آماده شد و به بقیع رفت. من هم پشت سر او می رفتم. حضرت فرمود: ای عایشه در تمام عالم از شرق و غرب قبرستانی با کرامت تر از بقیع نیست مگر قبرستان عسقلان(یا عائشه اما نه لیس بین المشرق و المغرب مقبره اکرم علی الله من الذی رایت الا أن تکون مقبره عسقلان)

این پرسش پیش می آید که از چه جهت مثل بقیع در جهان وجود ندارد؟ و مگر بقیع یا عسقلان چه خصوصیتی دارد که اکرم(با کرامت ترین یا کریم ترین) توصیف شده است؟

به نظر می رسد در سخن حضرت، جواب پرسش بالا یافت شود؛ آنجا که می فرماید فقط گورستان عسقلان قابل مقایسه با بقیع است عسقلان در اصل شهری برای استراحتگاه(رباط) مسافران بین جاده ای بوده و قبرستانی داشته که روز قیامت هفتاد هزار شهید از آنجا محشور می شوند.

عسقلان شهری قدیمی در فلسطین بوده که تماماً تخریب و نابود شده است. ولی بر خرابه های آن شهر المجدل را ساختند که در ۲۵ کیلومتری غزه قرار دارد. این شهر قبرستانی داشته که ویژگی های مزبور را داشته و همین نکته را می توان دلیل اهمیت قبرستان عسقلان دانست و حتماً همین ویژگی ها در بقیع بوده که مقایسه شده اند. یعنی بقیع هم قبرستان قدیمی و شامل مقابر هزاران تن از بزرگان است. (عسقلان رباط للمسلمین قم یم یبعث الله منها یوم القیامه سبعین الف شهید).

بقیع و عسقلان هر دو قدیمی بوده و هر دو مشتمل بر هزاران میت خفته بر سینه خاک اند. اما بقیع مشهورتر است و قبل از اسلام بیشتر مطرح بوده است. شاید به همین دلیل حضرت با لفظ اکرم با کرامت تر و کریم تر آن را بیان کرده است.

با اینکه از نظر محتوا نقد و جرحی به این روایت وارد نشده ولی سند آن را حدیث شناسان بزرگ اهل سنت مردود دانسته اند. ابن حبان این روایت را جزء مجروحین و ابن جوزی جزء موضوعات (=روایات جعلی) آورده اند. چون گفته شده ابن معین که در سند هست، کذاب می باشد.

مآخذ

الاحادیث الواردة فی فضایل المدینه المنوره، صالح بن حامد الرفاعی، مدینه، ۱۴۱۸ق، ص ۶۱۳-۶۱۴؛ المجروحین، ابن حبان، به کوشش محمود ابراهیم زاید، حلب، نشر دارالوعی، ۳۹۶ق، ج ۳، ص ۵۸؛ الموضوعات، ابوالفرج عبدالرحمن ابن جوزی، به کوشش عبدالرحمان محمد عثمان، مدینه، المکتبه السلفیه، ۱۳۸۶ق، ج ۲، ص ۵۴-۵۵.

کشتار مردم، سیاست و خط مشی وهابیون در کشتار عامه مردم در مناطق مختلف.

رویه عملی وهابیون مباح دانستن بلکه وجوب و استحباب ریختن خون مسلمانان است. مرحوم آیت الله سید محسن امین اظهار می دارد که وهابیان معتقدند عموم مسلمانان پس از ایمان به کفر برگشتند و پس از توحید به شرک گراییدند. به همین دلیل در عموم مردم بدعت های فراوان دیده می شود. پرستش انبیا و صالحین، تعظیم رهبران و غلو درباره آنها در مردم رواج دارد. از اینرو ریختن خون آنان، تصرف اموالشان و جنگ با آنان بر مسلمانان واقعی (همان وهابیان) حلال و لازم است (کشف الارتیاب، ص ۱۴۷). عبدالعزیز پادشاه وهابی در نامه ای به فتحعلیشاه قاجار صریحاً می نویسد مردم شیعه در کربلا و نجف در بقعه ها به خاک می افتند و سجده می کنند درست مانند مردم صدر اسلام که بت پرست بودند و محمد بن عبدالله (ص) با آنان جنگید، من هم لشکر به کربلا و نجف فرستادم تا مانع بت پرستی شوم (مسیر طالبی، ص ۴۱۲).

بر اساس مبنای فکری و عقیدتی فوق وهابیان هر جا

ص: ۵۵۷

توانستند و مانعی در کار نبود اقدام به کشتار مردم می کردند. با این طرز فکر جاهلی و بدوی لشکر وهابی ها متشکل از مردم نجد و عشایر در ذی‌قعدة ۱۲۶۲ق وارد شهر کربلا شد. هر کس را که سر راه آنان بود می کشتند. به وسط شهر و بازار کربلا رسیدند، علاوه بر کشتار مردم در خیابان ها و کوچه ها به خانه ها وارد شده و با کمال خشونت و وقاحت مردم را به قتل می رساندند. میرزا ابوطالب اصفهانی (۱۱۶۶-۱۲۲۱ق) از سیاحان مشهور ایرانی و اصفهانی ساکن لکهنو هندوستان به هنگام حمله وهابیون به کربلا در این شهر حضور داشته و گزارشی از وقایع این دوره در سفرنامه خود آورده است. میرزا ابوطالب می نویسد: هیچ‌دهم ذیحجه روز غدیر خم اکثر مردم کربلا برای زیارت به نجف رفته بودند. حدود بیست و پنج هزار وهابی سوار اسب های عربی و شترها وارد نواحی شهر کربلا شدند. بعضی از آنها قبلاً در لباس زوار و مردم کربلا در مناطق مختلف کربلا مستقر شده بودند. عمر آغا حاکم کربلا به دلیل سنی بودن با وهابیون ارتباط داشت. این لشکر از همه اطراف شهر با شعار «اقتلوا المشرکین»، «اذبحوا الکافرین» وارد شده و شروع به تخریب و کشتار کردند. وقتی به عتبه حسینی رسیدند با کلنگ، تبر و دیگر وسایل خشت های طلا را می کنند و نیز ضریح را تخریب کردند. چندین هزار نفر کشته شدند و در صحن و دیگر جاهای حرم حسینی جوی خون روان بود. (مسیر طالبی، ص ۴۰۸-۴۰۹) در حمله به مدینه و بقیع هم همین وضعیت بود. در هشتم شوال ۱۳۴۴ وهابیون به بقیع رفته و هر جای معمور و هر مکان آباد و محترمی بود، تخریب کردند و اگر انسان زنده ای هم یافت می شد، کشته می شد.

مآخذ

تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۵۰-۵۱؛ کشف الارتیاب، سید محسن امین عاملی، قم، دار الکتب الاسلامی، ۱۹۹۵م، جم-؛ مسیر طالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب خان، کوشش حسین خدیو جم، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۲، ص ۴۰۸-۴۱۲.

کَهِف، سوره

کَهِف، سوره، خواندن این سوره در بقیع.

این سوره مکی است و شامل ۱۱۰ آیه است. سرگذشت اصحاب کَهِف در این سوره آمده است. نیز چندین آیه درباره قیامت و انذار و بشارت دارد. مهم اینست که شیعیان به هنگام زیارت مزارات و بقعه های بقیع این سوره را تلاوت می کردند. در سفرنامه های زائران و حجاج فراوان گزارش شده که در فلان روز پس از زیارت بقیع، سوره کَهِف را تلاوت کرده اند. طبعاً باید نسبتی بین اصحاب کَهِف و اصحاب پیامبر(ص) که بسیاری از آنها در بقیع مدفونند، دیده باشند.

مآخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ص ۱۳۵-۱۳۷؛ ترجمه تفسیر المیزان، سید محمد حسین طباطبایی، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳، ج ۱۳، ص ۳۲۵ به بعد.

گزارش ایوب صبری پاشا، درباره بقیع از سفرنامه یکی از فقیهان و کارگزاران مصری.

ایوب صبری رومی (درگذشت ۱۳۰۸ق / ۱۸۹۰م) از فقیهان حنفی، امیر لواء و رئیس محاسبات در وزارت دریایی مصر بود. او در نقد وهابیت آثاری منتشر کرده است. از جمله کتابی به نام تاریخ الوهابیه دارد. اما مهم ترین اثر او کتابی در پنج جلد با عنوان مرآه الحرمین است. این اثر درباره مکه، مدینه، حرم نبوی و بیت الله الحرام است.

کتاب تاریخ الوهابیه گزارشی درباره تخریب قبور بقیع و دیگر مقابر و زیارتگاه ها عرضه کرده است. این گزارش به قلم یکی از مخالفان وهابیت از اهل سنت است و از نظر سندیت اهمیت فراوان دارد. از اینرو متن آن، البته ترجمه فارسی آن از کتاب تخریب و بازسازی در اینجا آورده می شود. همین متن در کشف الارتباب از سید محسن امین و ترجمه فارسی آن از سید ابراهیم سید علوی نیز آمده است.

شریف غالب (امیر مدینه)، پس از اطمینان یافتن به نفرستادن نیرو و امکانات لازم، به ناچار برادرش، شریف عبدالمعین را به قائم مقامی خود برگزید و مهمان سرای خویش - واقع در دامنه ی کوه جیاد - را منهدم ساخت و دست زن و بچه اش را گرفته، رهسپار جدّه شد.

شریف عبدالمعین، جمعی از علمای مکه، چون شیخ محمد طاهر، سید محمد ابوبکر میرغنی، سید محمد عطاسی و عبدالحفیظ عجمی را نزد سعود بن عبدالعزيز فرستاد و از او تقاضای عفو و امان کرد (۱۲۱۸ق).

سعود تقاضای شریف عبدالمعین را پذیرفت و به همراه علمایی که از مکه به نزدش آمده بودند و با سپاه گرد آمده، به سوی مکه معظمه حرکت نمود.

سعود، قائم مقامی عبدالمعین را پذیرفت و با صادر کردن فرمان هدم قبور و تخریب گنبدها و بارگاه ها، از میزان قساوت و شقاوت خود پرده برداشت.

وهابی ها می گفتند: اهالی حرمین شریفین، به جای خداوند یکتا، گنبد و بارگاه ها را می پرستند. اگر گنبدها تخریب گردد و دیوارهای مشرفه برداشته شود، تازه اهالی حرمین از دایره شرک و کفر بیرون آمده، در مسیر پرستش خداوند یکتا قرار خواهند گرفت.

سعود پس از محاصره ی طولانی شهر مدینه و پیدا شدن آثار تسلیم مردم شهر، شروطی برای آنان تعیین کرد که در صورت پذیرش آن ها، تعرضی نسبت به اهل مدینه نداشته باشد. آن شروط عبارت بودند از:

۱. باید پرستش پروردگار متعال بر اساس احکام و معتقدات آیین وهابیت انجام پذیرد.

۲. باید احترام حضرت رسول(ص) براساس معیارهایی که از طرف پیشوایان وهابیان معین و مقرر گشته، رعایت گردد.

۳. باید گنبد و بارگاه همه ی مقابر و مراقدی که در داخل مدینه ی منوره و یا در نواحی آن موجود است، تخریب گردد؛ یعنی سقف و دیوارشان برداشته شده، همه ی آن ها بدون ضریح و صندوق، صاف و به صورت پشت ماهی درآورده شود.

۴. همه باید دین و آیین نیاکان خود را ترک نموده، به دین و آیین وهابیت درآیند و پس از این، براساس آیین وهابیت به احکام دین عمل نمایند.

۵. هر کس باید معتقد شود که به محمد بن عبدالوهاب از سوی خداوند رحمان الهام شده، آیین او مذهب حق می باشد و باید او را به عنوان مجدد دین و احیاگر مذهب بشناسد.

ص: ۵۵۹

۶. کسانی که در دین نیاکان خود پایداری نشان دهند و آیین وهابیت را نپذیرند، باید با ابراز خشم و غضب و اجرای جور و ستم در تنگنا قرار گیرند و اهانت و تحقیر شوند.

۷. علمایی که از پذیرش آیین وهابیت سرباز می زنند را باید به قتل برسانند و یا مخفی گاه آنان را به امرای وهابی گزارش کنند.

۸. وهابیانی را که برای حفاظت از حصار مدینه تعیین خواهند شد، به داخل حصار راه دهند.

۹. هرگونه امر و نهی که از طرف وهابیان، در مورد مسائل مذهبی، و یا سیاسی اعلام شود، هر قدر سخت و توان فرسا باشد، باید از صمیم دل پذیرا شوند و مو به مو اجرا کنند و در احترام فوق العاده امرای وهابیان بکوشند.

سعود پس از پذیرش این شروط از سوی مردم، تخریب گنبد و بارگاه قبور را به عهده ی خود مردم گذاشت و آنان نیز به دلیل محاصره ی شدید اقتصادی و ستم های گوناگونی که متحمل شدند، بخشی از آن را پذیرفته و به اجرا گذاشتند.

ایوب صبری پاشا، متن نامه ی منسوب به مردم مدینه، خطاب به سعود بن عبدالعزیز را نقل کرده که در قسمتی از آن آمده است:

فرمان داده بودید که گنبدها و بارگاه های موجود بر فراز قبور مطهره را تخریب کنیم، آن را نیز به تبعیت از حدیث مشهور انجام دادیم. هر فرمانی از طرف شما صادر شود، علی رغم خواسته ی این و آن، در حق ما نافذ است.

این نامه به دست سعود بن عبدالعزیز رسید، لیکن وی نمایندگان اهلی مدینه را به حضور نپذیرفت و بر شدت تضيیقات خود افزود و در لحظه ی ورود به مدینه منوره، دستور داد که باید بقایای گنبدها و بارگاه ها به طور کامل ویران شود.

از دستورات اکید سعود، این بود که باید هر گنبدی به دست خادمین آن مرقد مطهر تخریب گردد. از این رهگذر، خدمتگزاران اماکن متبرکه به ناچار به این جنایت هولناک اقدام می کردند.

ایوب صبری پاشا در بخش دیگری از کتاب خود می نویسد:

هنگامی

که قافله ی شام چند منزل از مدینه دور شدند، سعود در محکمه حضور یافته، دستور داد که همه ی زر و زیور و جواهرات گران بهای موجود در روضه مطهر و گنجینه ی حرم نبوی را غارت کنند. سپس فرمان داد گنبدهایی را که تاکنون تخریب کرده اند، بکلی منهدم سازند. فقط گنبد مطهر حضرت رسول(ص) را بر اساس تقاضای اهالی مدینه اجازه داد که به همان حال باقی بماند.

در سخنرانی برای مردم چنین گفت: ایستادن در پیش روی رسول الله(ص) و سلام کردن به رسم سابق، در مذهب ما ممنوع

است و این نوع تعظیم و تجلیل در مذهب وهابی، نامشروع است و چنین اقدامی از دیدگاه وهابی بدعت، زشت، ناپسند و ممنوع است. کسانی که از پیش روی مبارک عبور می کنند، باید بدون توقف حرکت کنند و فقط در حال عبور بگویند: «السلام علی محمد» و همین مقدار بنا بر اجتهاد پیشوای ما کافی است.

وقتی نسبت به حضرت رسول(ص) و مزار شریف آن حضرت چنین تزییقات و شدت هایی داشتند، حتماً درباره حرم ائمه در بقیع را و بقعه های موجود در بقیع شدت بیشتری اعمال می کردند. بدین ترتیب و در ظرف چند روز بقیع که دارای بناهای بلند و ساختمان های مجلل بود با خاک یکسان نمودند و فقط صورتی از مقبره ها به صورت خاکی و بدون سنگ قبر باقی گذاشتند.

مآخذ

تاریخچه، نقد و بررسی وهابی ها، سید محسن امین، ترجمه سید ابراهیم علوی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷؛ تاریخ وهابیان، ص ۸۱ و ۸۸ و ۹۲-۹۴؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۴۴-۴۹؛ کشف الارتیاب، سید محسن امین، بیروت، دارالغدیر، بی تا؛ معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا، ج ۳، ص ۳۰.

گزارش بورتن از بقیع ← دورنمای بقیع

ص: ۵۶۰

گزارش بورخارت، دیدگاه‌های جهانگرد سوئسی به نام بورخارت درباره بقیع.

جان

لویس بورخارت (۱) از جهانگردان اروپایی است که به ادعای خودش اسلام را پذیرفته و نام خود را به شیخ ابراهیم تغییر داد. او ابتدا از اروپا به مصر رفت و در دربار محمدعلی پاشا نفوذ پیدا کرد و روابط نزدیکی با محمدعلی پاشا برقرار نمود. او در بهار ۱۸۱۳م به حجاز وارد شد و چند ماهی با سربازان مصری که علیه وهابیون می جنگیدند، همراه بود. بالاخره در ۱۸ تموز ۱۸۱۴ به جده و از آنجا به مکه برای اجرای مناسک حج مشرف شد. پس از اجرای حج به مدینه رفت. به دلیل ابتلا به مالاریا مدت زیادی در این شهر ماندگار شد. به همین دلیل تمامی امکان مذهبی و تاریخی شهر از جمله بقیع را دید و از همه جزئیات آنها گزارش تهیه کرد. او مشاهداتش را تألیف و بعداً با این مشخصات منتشر کرد:

Travels in Arabia, Comprehending on Account Of Territories in Hedyaz Which Mohammadans Regard as Socred

جعفر الخلیلی بخش‌هایی از آن را به عربی ترجمه کرده و در موسوعه العتبات (ج ۳)؛ نیز محمدرضا فرهنگ به فارسی ترجمه کرده و در کتاب مکه و مدینه آورده است. بورخارت در بررسی رخدادهای تاریخی تحولات بقیع به نکات مهمی اشاره کرده است.

بورخارت

مثل دیگر زائران، وقتی از زیارت حرم و ضریح مقدس پیامبر فارغ شد، به زیارت قبرستان بقیع، رفت. به نظر او، این قبرستان در بیرون باروی شهر و در نزدیکی باب الجمعة است و به نام «مقبره البقیع» مشهور است. این قبرستان فضایی است مربع شکل به مساحت چند صد قدم و گرداگرد آن دیواری است که از سوی جنوب به دیوار خانه‌های حومه‌ی شهر و از دیگر اطراف به دیوار باغ‌ها و نخلستان‌ها چسبیده است. بورخارت نکته مهمی را یادآور شده که با توجه به والایی، و بزرگی و قداست مقام مدفونین در بقیع ولی برخی آن را حقیر می‌شمارند و شاید کثیف‌ترین جا، قبرستان شهر مدینه به عنوان مهم‌ترین شهر در مشرق زمین به نظر می‌آید؛ چون هیچیک از قبرها ساختمان مناسبی ندارد بلکه قبرها که عبارتند از تپه‌ای خاکی با قطعه سنگی بر روی آن به طور نامنظم در گوشه و کنار پراکنده‌اند (مکه و مدینه، ص ۱۲۰). اگر وهابیون همچون یک مؤلف غربی اندکی عقلانیت و درایت داشتند همین داوری بورخارت به عنوان یک پژوهشگر و مؤلف غربی کافی بود تا در رفتار خود تجدیدنظر کنند. در واقع بورخارت می‌گویند بقیع دالّ و نشانگر توحش و عقب ماندگی مدیران حجاز است. در حالی که جوامع متمدن به مردگان خود هم احترام گذاشته و قبرستان‌های منظم و زیبا دارند. البته بورخارت مثل دیگر تحلیل‌گران رفتار وهابیون را از دیگر مسلمانان تفکیک کرده و همه نابسامانی‌های بقیع را به دلیل تعصبات و رفتارهای غیر مدبرانه وهابیون می‌داند. به همین دلیل می‌نویسد: وهابیون گنبدها و ساختمان‌های که بر روی قبر عباس و دیگر امامان و حضرت فاطمه و عموهای پیامبر (ص) قرار داشته تخریب کرده‌اند.

بورخارت وضعیت کنونی بقیع را عبارت از تپه هایی پراکنده از خاک و حفره ها و انباشته های زباله و ... می داند آنگاه نام بزرگانی را که در بقیع دفن شده اند می آورد، لیکن هنگام برشمردن نام امامان مدفون در بقیع، به اشتباه قبر امام حسن (ع) را به امام حسین (ع) سید الشهداء نسبت داده و می گوید:

در این قبر تنها جسم او قرار دارد ولی سر او بعدها به قاهره برده شد و در مسجد ویژه ای که برای حفظ آن ساخته شد قرار گرفت. آنگاه به دیدار خود از کوه احد و مسجدی که بر روی قبر حمزه و دیگر شهیدان احد، مثل مصعب بن عمیر و جعفر بن شماس و عبدالله بن جحش ساخته شده می پردازد و تخریب های گسترده و هابیون در منطقه احد را گزارش کرده است (همان، ص ۱۲۰-۱۲۱).

ص: ۵۶۱

در ادامه وحشی گری ها، بی رحمی و شقاوت وهابیون در مدینه، نسبت به حرم نبوی و بقیع و دیگر آثار اسلامی را به تفصیل گزارش کرده است و می نویسد:

وهابیون و آل سعود به منظور از پای در آوردن و شکستن مقاومت مردم مدینه و تسلیم نشدن آنان در برابر اعتقادات وهابیت، این شهر را ماه ها محاصره کردند و پس از تضعیف مردم، به داخل شهر رفته و تعداد بسیاری را کشتند و به سرعت اماکن و آثار را تخریب و اشیاء نفیس که سال ها و قرن ها توسط بزرگان هدیه شده و جمع شده بود به تاراج بردند. اطلاعاتی که بورخارت عرضه کرده و به ویژه راجع به اموال به غارت رفته کمتر در منابع دیگر یافت می شود و واقعاً اعجاب انگیز است: بورخارت می نویسد سپس به محاصره شهر مدینه توسط وهابیان و ورود آنان به شهر، ابتدا ابن سعود عبدالعزيز به داخل حجره مطهر رفت و هر آنچه از نفایس در آنجا باقی مانده بود، غارت نمود. او بخشی از نفایس غارت شده را به شریف مکه فروخت و باقی مانده ی آن را به همراه خود به درعیه برد. از جمله اشیای گران قیمتی که در این حمله به غارت رفت (و در واقع قیمتی ترین تحفه ی مسجد بود) عبارت بود از ستاره براقی که از قطعات الماس لؤلؤ ساخته شده که تالو این جواهرات چشم را خیره می کرد و بر روی قبر مطهر پیامبر (ص) آویزان بود و در میان مردم به «الکوکب الدرّی» شهرت داشت. علاوه بر این نفایس، در داخل حجره ی مطهر تعداد زیادی از ظروف و کاسه های طلایی، گردنبندها، دستبندها، سینه بندها که همگی به همراه نفایس دیگر از سوی ثروتمندان و امیران مسلمان، به ویژه امپراتوران عثمانی به آرامگاه مقدس حضرت هدیه شده بود و بی تردید این مجموعه ی کم نظیری بود که نمی شد برای آن قیمتی تخمین زد و گفته می شد که بزرگان مدینه برابر با پنجاه هزار دلار کاسه و ظروف طلایی برداشتند.

اما درباره آنچه که امیر سعود با خود به یغما برد؛ گفته می شود ارزش جواهرات و لؤلؤ و مرجان هایی که او برداشته، برابر با قیمت نفایسی است که به شریف مکه فروخته است. و شاید بتوان گفت ارزش مجموع نفایس و جواهراتی که در این حوادث به یغما رفت برابر با سیصد هزار دلار بوده است، لیکن قراین و شواهد فراوانی است که نشان می دهد مجموع آنچه که مسلمانان در طی قرن ها و نسل ها به این مکان مقدس هدیه نموده اند، مبلغی به مراتب فراتر از مبلغی است که بوخارت تخمین زده است. به احتمال قوی، بخش عظیمی از این هدایا از سوی حکام مدینه که تا اندازه ای از استقلال عمل برخوردار بوده و تولید ضریح مقدس را نیز به عهده داشته اند دزدیده شده است، کاری که علمای مکه در سیصد سال قبل انجام داده و بنا به روایت مورخ؛ قطب الدین، آنان تعداد زیادی از چراغ های مطلقاً و شمعدان های طلایی کعبه و حرم را در میان لباس های خود قرار داده و به بیرون از حرم می بردند. لیکن بخشی از ظروف طلایی ارزشمند حرم مدینه، بعدها و پس از استیلای طوسون پاشا بر شهر مدینه و جستجوی او در خانه های شهر، جمع آوری و به قیمت ده هزار دلار از دارندگان آنها خریداری کرد و بار دیگر به ضریح مقدس بازگردانده شد.

بورخارت در ادامه ی توصیف حرم می گوید: بر روی حجره مطهر گنبد زیبایی قرار دارد که از تمام گنبد های متعدد مسجد که سقف مسجد را تشکیل داده اند، بزرگتر بوده از فاصله بسیار دور قابل دیدن است، قسمت خارجی گنبد با سرب پوشیده شده و در بالاترین نقطه آن گویی طلایی و هلال طلایی بزرگی قرار دارد که تالو طلای هر دو، خیره کننده است و به دستور سلطان سلیمان قانونی و در استانبول ساخته شده است. اما ساختمان گنبد و حرم از آن سلطان قایتبای پادشاه مصر است که میان سال های ۸۸۱ و ۸۹۲ق ساخته شده است. و هنگامی که وهابیان بر مدینه مستولی شدند، تالو طلای گنبد و دستور

سران آن ها به تخریب گنبدها و قبرها آنان را وسوسه نمود، از این رو برای سرقت طلا و انهدام گنبد تلاش نمودند، لیکن

ص: ۵۶۲

استحکام ساختمان گنبد و حرم و وجود پوشش سربی بر روی گنبد مانع از انجام خواسته آنان شد، علاوه بر این دو تن از وهابیان که برای سرقت طلا خود را به نوک گنبد رسانده بودند بر اثر از دست دادن تعادل، به پایین سرنگون شدند که این سرنگونی را اعراب وهابی نشانه معجزه پیامبر دانسته و از تلاش برای انهدام گنبد دست برداشتند.

در درون حجره پیامبر و در نزدیکی پرده قبر (سنتا فاطمه) قرار دارد که با پوششی از حریر سیاه طلادوزی شده، پوشیده است، اینها هم به یغما رفت (همان، ص ۱۲۱).

در بقیع هم بقعه‌هایی ساخته شده بر روضه‌های ائمه شیعیان و دیگر شخصیت‌ها بود که در داخل آنها صدها قطعه نفیس نگهداری می‌شد و همه این‌ها غارت شد. این‌ها فقط بخشی از جنایات وهابیون علیه میراث بشری بوده که بوخارت گزارش کرده است.

مآخذ

الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، دارالساقی، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۲۵-۲۵۵؛ مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، جعفر الخلیلی، ترجمه محمدرضا فرهنگ، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۱۱۹-۱۲۱ و ۱۱۲-۱۱۴؛ موسوعه العتبات المقدسه: قم المدینه، جعفر الخلیلی، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ۱۴۰۷ق/ ۱۹۸۷م، ج ۳، ص ۲۵۳-۲۵۵.

نیز نک-: بوخارت، جان لوئیس

گزارش حبیب الله هویدا (عین الملک)

گزارش حبیب الله هویدا (عین الملک)

حبیب الله هویدا ملقب به عین الملک پسر میرزا قناد از بهائیان متعصب و از فدائیان عباس افندی محسوب می‌شد. عباس افندی به پاس خدمات میرزا قناد، مخارج تحصیل پسرش، حبیب الله را تقبل کرد. او را برای تحصیل به اروپا فرستاد. حبیب الله بر چند زبان تسلط داشت؛ به همین دلیل، به هنگام بازگشت به عنوان مترجم در تشکیلات سردار اسعد بختیاری، مشغول به کار شد. نیز برای روزنامه رعد مقاله و گزارش می‌نوشت. چندی بعد در وزارت امور خارجه مشغول و به شامات اعزام شد. سپس مأمور به خدمت در جده شد. اما به علت سوء مدیریت، به تهران برگردانده شد. مجدداً به عکا (شهری در فلسطین اشغالی و مرکز فعالیت‌های بهایی‌ها) رفت.

عین الملک دو پسر داشت: امیر عباس و فریدون. امیر عباس، چندین سال نخست وزیر محمدرضا شاه بود. بالاخره در سال ۱۳۵۷ پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، محاکمه و اعدام شد.

جهت اطلاع از مواضع عین الملک، بخش‌های مرتبط با بقیع آورده می‌شود. این گزارش به تاریخ ۱۱ دیماه ۱۳۰۴، درباره وقایع حجاز و رخداد تخریب بقیع به وزارت امور خارجه ایران ارسال شده است.

مقام منبع وزارت جلیله امور خارجه دامت شوکته: بر حسب اوامر متعدده ی تلگرافی وزارت جلیله ی متبوعه، روز ۱۵ مهرماه ۱۳۰۴، مطابق ۷ اکتبر ۱۹۲۵ از شام به مصر و از آن جا در معیت جناب غفارخان وزیر مختار مصر، در روز ۱۹ مهرماه با کشتی خدیوی به طرف جده حرکت و روز ۲۴ مهرماه وارد جده شده (روز) ۲۹ با اتومبیل های سلطان نجد به طرف مکه معظمه رهسپار شدیم. ابن سعود در میان راه جده و مکه، در محلی که به اسم بحره معروف است، برای پذیرایی از نماینده انگلستان (مستر کلایتون)، که برای عقد معاهده آمده بود، چادرهای متعدد افراشته بود و خود نیز چون آنجا بود، اول برای ملاقات او رفته، پس از صرف ناهار و چای، چهار بعد از ظهر با یک نفر مهماندار مخصوص و چهار نفر گارد مخصوص، در حالتی که محرم بودیم، پس از وصول به مکه معظمه و ادای وظایف دینی ی عمره، به خانه ای که معین کرده بودند رفته، روز بعد برای مشاهده و زیارت مقامات و قبور مهدومه، که در قبرستانی که در منتهی الیه یک طرف شهر در دامنه ی کوهی واقع است رفتیم.

قبر حضرت خدیجه و حضرت آمنه و قبر عبدالرحمن بن ابی بکر و قبور بنی هاشم و مسجد جن و قبر عبدالله بن الزبیر و قبور شهدا و قبور سایر ناس که در آن قبرستان بود، وهابی ها همه را خراب و مهدوم کرده اند.

مولد حضرت پیغمبر و خانه ی حضرت خدیجه که ولادتگاه حضرت صدیقه طاهره (س) بوده است، همه را

مهدوم و با خاک یکسان کرده اند. عمارت و قبه های مراقد حضرت خدیجه و آمنه را که با خاک یکسان کرده اند سهل است، قبر حضرت خدیجه را نبش کرده بودند و معلوم بود که دوباره با خاک و گل پر کرده اند.

خانه ی متولی قبر خدیجه را منهدم و تمام دارایی او را به یغما برده اند و خانه ی متولی در همان قبرستان، پهلوی قبر حضرت آمنه و خدیجه بوده است.

البته راجع به این معاهدات و تفصیل ملاقات و مذاکرات با سلطان ابن سعود، جناب اجل غفارخان وزیر مختار راپرت مفصل تقدیم نموده اند و احتیاج به تکرار فدوی نیست زیرا مأموریت فدوی فقط برای مدینه ی منوره است.

[توضیح اینکه اعتراف هویدا به تخریب قبور در مکه به دلیل آن بوده که قبلاً گزارش آن توسط غفارخان به تهران ارسال گردیده و او می دانسته اگر نویسد از طریق گزارش غفارخانه واقعیت ها به تهران منعکس خواهد شد.]

این گزارش طولانی و حدود ۱۵ صفحه معمولی است. بخش اول سفر را که از مصر به جدّه و از جدّه به مکه بوده، هویدا همراه با سفیر مختار ایران در مصر به نام غفارخان بوده است. مجدداً به جدّه برگشته و غفارخان به مصر بازگشته، ولی هویدا به سمت مدینه حرکت می کند و در ادامه مشاهداتش از مدینه ثبت می شود. این بخش گزارش برای ما مهم تر است. ولی بسیار زیرکانه و متن آن گویا است که به قصد فریب و نیرنگ به خواننده تدوین شده است. نکات مهم آن اینگونه است:

۱. هر جا با مشکلی مواجه می شده با عبدالعزیز تماس گرفته و عبدالعزیز هرگونه نیازی داشتند، مثل تأمین وسایلی مثل ماشین، سرباز برای حفاظت جان و اموال مرتفع نمود.

۲. هویدا می نویسد، قبل از رسیدن به مدینه، در ملاقاتی، عبدالعزیز چنین گفت:

ما با دولت ایران هم جواریم و به قدر سی هزار نفر شیعه در نجد، و در احساء نزد من هستند، می توانید از آن ها تحقیق نمایید، آن چه در حق ما شهرت می دهند اکثر تهمت و افتراست، ان شاء الله شما به مدینه رفته، خواهید دید که آنچه گفته اند دروغ است، من صریحاً به شما می گویم و شما هم به دولت علیّه بنویسید که من حرمین شریفین را به جان و مال و اولاد خود حافظ و حارسم، مهدومات مکه نیز قبل از ورود من بوده است، بلی وهابی ها اعتقاد به تعمیر قبور و قبه ها ندارند و بدعت می دانند و «خیر القبور الدواریس» را، حدیث معتبر می شناسند. مع هذا بعد از ورود خودم فوراً جلوگیری کرده ام. و حالیه نیز با کمال اصرار و الحام منتظرم که دول و ملل اسلامی، نماینده های خود را بفرستند و در امور حجاز قراری دهند و برای تعمیر این قبور نیز اگر مصمم شوند ممانعت نمی کنم سهل است، مساعدت خواهم کرد، حتی اگر خروج مرا نیز از حجاز مقرر دارند، فوراً بیرون می روم.

ابن سعود از یک طرف بر مواضع وهابیت اصرار و تأکید می کند و از طرف دیگر نکاتی جهت جذب دولت ایران و هیئت ایرانی بیان کرده است.

۳. هویدا در چند جا آورده که عبدالعزیز از او چند بار خواسته که برای تقریب و مودت و نزدیکی عربستان و ایران کوشش

کند. معلوم است که ابن سعود به شدت به روابط ایران با دولت ها به ویژه ایران احتیاج داشته است.

اما دولت ایران و نمایندگی ایران از این فرصت تاریخی نتوانسته بهره برداری کند و فقط مطیع آل سعود یا در برابر آن منفعل بوده است.

۴. فاصله جده تا مدینه که با شتر طی کردند و چند روز طول کشید، به تفصیل و در چند صفحه گزارش شده است. ولی در مدینه که باید حداقل به دیدن بقیع می رفت، حتی یک کلمه از بقیع سخنی به میان نیاورده است.

۵. هویدا می نویسد سه روز در مدینه توقف کردیم، یک روز به دیدن قبه مطهر (گنبد و بارگاه نبوی) رفته است. چون شایع بوده که وهابیون به طرف قبه خضرا تیراندازی و حتی گلوله توپ شلیک کرده اند. قبلاً این قسمت گزارش را آوردیم و هویدا در صدد است که اولاً حادثه را غیر عمدی و سهوی و خیلی کوچک جلوه دهد.

۶. هویدا از تعداد زیادی تفنگدار و افراد مسلح یاد می کند که در طول سفر به کاروان آنان ملحق شده اند. به نظر می رسد ابن سعود جهت به رخ کشیدن قدرت خود،

ص: ۵۶۴

اینان را اعزام کرده است.

۷. هویدا به اجمال از مقبره حمزه عموی پیامبر(ص)، عقیل نامی از اصحاب، و نیز از بقعه عبدالله بن عبدالمطلب پدر حضرت رسول اکرم(ص)، گزارشی کرده است و ملک عبدالعزيز در پایان مأموریت حبیب الله هویدا رسماً از او تشکر نموده است. متن نامه ی وی خطاب به شاه از این قرار است:

بسم الله الرحمن الرحيم، از عبدالعزيز بن عبدالرحمان الفيصل آل سعود پادشاهی عربستان، به جناب آقای اعلی حضرت رضا شاه پهلوی پادشاه ایران، برادر عزیزم، السلام علیکم و رحمه الله و برکاته

پیام حضرت تعالی که حاکی از انتقال جناب آقای حبیب الله خان هویدا کاردار نمایندگی ایران در جده از کشورمان بود، دریافت نمودیم و به این مناسبت لازم است خشنودی خودمان را از مأموریتی که جناب کاردار نامبرده در جهت توسعه ی روابط و پیوندهای حسنه بین دو کشور انجام دادند ابراز نماییم که این تلاش ها دارای آثار مثبتی بوده است.

فرصت را مغتنم شمرده، برای حضرت تعالی آرزوی دوام صحت و برای ملت نجیبیتان رفاه و خوشبختی (آرزو) داریم.

این پیام امروز پانزدهم ماه محرم سال هزار و سیصد و پنجاه و سه قمری در کاخ مکه معظمه تنظیم گردید.

۸. نخاوله یا شیعیان مدینه در مذاکرات فیما بین غایب اند. اساساً هویدا با آنان هیچ تماس و ارتباطی نداشته است.

بهرحال حبیب الله هویدا (عین الملک) در نه سال (۱۳۴۴ تا ۱۳۵۳) مأموریت خود به نفع آل سعود و وهابیت تلاش کرد و نام خوشی از خود در تاریخ تشیع و دفاع از عقاید و باورهای ملت ایران از خود باقی نگذارد.

مآخذ

اسناد و روابط ایران و عربستان سعودی، علی محقق، تهران، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۹، ص ۵۰ به بعد؛ امیرعباس هویدا، عباس میلانی، تهران، ص ۱۴ و ۱۵؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۷۷ به بعد؛ جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۷۵-۸۲.

گزارش سفر به عربستان نوشته مسیح مهاجری ← بوسیدن ضریح رسول خدا(ص)

گزارش سیف الدوله از بقیع ← سیف الدوله

گزارش مطری

گزارش مطری، گزارشی از کتاب التعریف بما آنست نوشته مطری؛ بخشی درباره بقیع در سده ۸ق.

محمد بن احمد المطری (درگذشت ۷۴۱ق) در سال ۶۷۳ یا ۶۷۱ یا ۶۷۶ (بر اساس اختلافات مورخان) در مدینه منوره متولد

شد. علاقه فراوان به تاریخ و تحولات مدینه داشت. از اینرو در این باره به مطالعه پرداخت و یکی از کتاب های مهم و مرجع را درباره مدینه به نام التعریف بما آنست تألیف کرد.

این کتاب شامل ۳۵ بخش است. یکی از آنها با عنوان زیر، درباره بقیع است: «ذكر البقیع و ماورد فی فضلہ و ذکر من یعرف فیہ من الصحابه و اهل البیت(ع)» (ص ۴۱ تا ۴۴)

مطری مثل دیگر پژوهشگران مدینه و با تاسی به روش مدینه نگاران مثل ابن زباله به نقل احادیث بسنده کرده است. حدود دوازده حدیث درباره فضائل و اهمیت بقیع، کسانی که در بقیع آرمیده اند و وضعیت قبور آنان نقل کرده است.

حدیث نخست از عایشه همسر رسول خدا(ص) است. عایشه می گوید شب هایی که حضرت به خانه می آمد، در آخر شب به بقیع می رفت و به اموات سلام می فرستاد و برای آنان طلب مغفرت می کرد.

حدیث دوم هم از قول عایشه است. او می گوید یک شب که پیامبر برخاست و آهسته لباس پوشید و به سمت بقیع رفت، من هم او را تعقیب کردم. وقتی به قبور رسید شروع کرد به نیایش و مناجات و استغفار کردن. در ادامه فرمود جبرئیل مرا مأمور کرده که بیایم و برای مردگان استغفار و طلب رحمت را داشته باشیم.

حدیث دیگر درباره محشور شدن اموات بقیع در هفتاد هزار نفر به شکل ماه شب چهارده است. سپس از ابوهریره نقل می کند که رسول خدا(ص) فرمود: در

قیامت، اول من از قبر بپا خاسته و محشور می شوم، بعد از من ابابکر و عمر. ما سه نفر به سوی بقیع رفته و سپس آنان مبعوث خواهند شد، آنگاه کسانی که در مکه دفن شده اند محشور می شوند.

روایت بعدی از رسول اکرم (ص) است که می فرماید دو قبرستان هست که اهل آسمان را نورانی می کند همانطور که خورشید و ماه زمین را روشن می نمایند.

حدیث دیگر از کعب الاحبار است که می گوید در تورات قبرستانی به نام کفته هست که همان بقیع می باشد: این قبرستان وقتی پر شد، ملائکه اطراف آن را گرفته و در بهشت می تکانند.

آخرین حدیث درباره محمد نفس زکیه است که در سال ۱۴۵ق علیه منصور خلیفه عباسی قیام کرد و شهید شد و در بقیع دفن شد.

در مجموع مطری اطلاعات جزئی و بسیار سودمندی در هر زمینه در قالب حدیث آورده است.

مأخذ

التعریف بما آنست الهجره من معالم دار الهجره، المطری، به کوشش محمد نور القلمبانی الاندونسی، مدینه منوره، المكتبه العلمیه، ۱۴۰۲ق، ص ۴۱-۴۴.

نیز نک-: المَطْرِي

گزارش مظفر اعلم ← سفارت ایران در جده

گزارش ناصر بن سلیمان العمر

گزارش ناصر بن سلیمان العمر، تبیین وضعیت شیعه و بقیع در عربستان.

یکی از علمای وهابی به نام ناصر بن سلیمان العمر گزارشی با عنوان «وضعیت رافضیان در سرزمین توحید» برای عبدالعزیز بن عبدالله بن باز تهیه کرد. فارسی شده این گزارش در مجله میقات حج به کوشش رسول جعفریان منتشر شد.

این گزارش دارای سرفصل‌های متعدد است، مثل فعالیت‌های علمی و آموزشی رافضی‌ها، فعالیت‌های اداری آنان، مساجد و مدارس و حسینیه‌ها، نمایشگاه کتاب و جمعیت‌های خیریه. اما ذیل «مظاهر شرک و بدعت‌گذاری» سنت‌های شیعیان در زمینه دفن اموات، ساختن قبور و زیارت قبور را نقد کرده و این‌گونه آداب و رسوم را مشرکانه دانسته است. در پایان می نویسد: شیعیان در صدد هستند قبور امامان در بقیع را بازسازی کنند، در ساختن مساجد و حسینیه آزاد باشند و دولت سعودی، تشیع را به عنوان یک مذهب رسمی قبول کند.

جوهره اصلی این گزارش اینست که شیعه در عربستان رو به پیشرفت و گسترش است و جامعه شیعی به سرعت رو به ازدیاد و

توسعه مدنی است و رهبران وهابیت و آل سعود باید مانع این اقدامات بشوند.

مآخذ

جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، پیوست چهارم، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۱۴۸-۱۵۴؛ مجله میقات حج، ش ۱۰، ص ۹۴-۱۷۴.

گزارش وزارت امور خارجه ایران ← سفارت ایران در جده

گنبد دختران رسول خدا(ص) ← قبه بنات الرسول

گنبد و بارگاه

گنبد و بارگاه، آثار ذکر شده در منابع تاریخی.

با سیری کوتاه در منابع موجود و تصاویر ارائه شده از سوی سیاحان، سفرنامه نویسان و منابع و متون، این مسأله آشکار است که بیشتر قبور بقیع تا دوران سعودی دارای گنبد و ضریح آهنین، مسی یا نقره ای بوده و کتیبه ها و سنگ نبشته هایی نیز داشته اند که نام و نشان صاحب قبر بر آن ثبت شده بوده است.

متأسفانه با تسلط عوامل وهابیت در سرزمین حجاز، همان گونه که تاکنون گفتیم آنان بر اساس معتقدات خود به تخریب بسیاری از آثار تاریخی که در اعتقادات ایشان جایگاهی نداشته است پرداخته اند. آنان پس از تسلط بر حجاز به هتک حرمت قبور مقدس بقیع و سایر بقاع مدینه اعم از شهدای احد و حضرت حمزه سلام الله علیه، محمد نفس زکیه، عبدالله، پدر گرامی رسول خدا(ص) و... نیز بقاع مکه و سایر نقاط پرداختند. آنان هرگونه اثر و نشانی که بر این قبور موجود بوده را تحت عنوان شرک و بدعت

ص: ۵۶۶

تخریب کرده اند که به نظر می رسد این اقدام را از اسلاف خود یعنی بنی امیه گرفته باشند؛ زیرا مروان بن حکم نخستین کسی بود که به برداشتن سنگ قبر اولین مدفون بقیع یعنی «عثمان بن مظعون» اقدام کرد که سنگ قبر او با دست مبارک رسول خدا(ص) نهاده شده بود. بقیع دارای قبور و مقابری با بقعه و بارگاه بوده که در این دوران دستخوش تخریب واقع شده اند.

قبل از اینکه بفرزاد قبور ائمه شیعه گنبد و بارگاهی ساخته شود، سنگ نبشته ای بر آن بوده است که بعضی از سیاحان و مورخان آن را دیده اند. قدیمی ترین منبعی که از این سنگ نبشته گزارش می دهد مروج الذهب است. مؤلف آن گوید: بر قبور ایشان سنگ نبشته ای دیدم که بر آن نوشته بود: «بسم الله الرَّحْمَن الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ مَبِيدِ الْأُمَمِ وَمُحْيِي الرُّمَمِ هَذَا قَبْرُ فَاطِمَةَ بِنْتِ رَسُولِ اللَّهِ وَقَبْرِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ وَابْنِ أَبِي طَالِبٍ (ع) وَ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ (ع) وَ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ (ع) وَ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ (ص)».

ابن نجار (متوفی ۶۴۳ق) از بنای گنبد و بقعه ای در ابتدای بقیع یاد می کند که هر روز صبح درهای آن برای زیارت باز می شده است. بدیهی است که بقعه مورد نظر جز قبور ائمه شیعه نبوده است. مطری گوید: گنبد آن توسط خلیفه الناصر عباسی ساخته شده بود.

ابن جبیر و ابن بطوطه نیز از گنبد مرتفعی که بر قبر عباس و امام حسن(ع) قرار داشته است گزارش داده اند.

میرزا حسین فراهانی نیز در سفرنامه خود می نویسد: چهار ائمه اثنی عشر در بقعه بزرگی که به طور هشت ضلعی ساخته شده واقع اند و گنبد اندرون آن سفیدکاری است. بنای این بقعه معلوم نیست که از چه وقت بوده است.

علی بن موسی قبه و بارگاه اهل البیت را بزرگترین قبه های بقیع ذکر کرده است که بعضی از سادات علوی و بزرگان و امرای مدینه کنار آن به خاک سپرده شده اند.

همچنین منابع دیگری از گنبد و بارگاه برخی قبور دیگر گزارش داده اند. این مقابر عبارتند از:

۱. دختران و همسران پیامبر(ص). ۲. عقیل و مالک بن انس. ۳. ابراهیم فرزند رسول خدا(ص). ۴. فاطمه بنت اسد.

۵. عثمان بن عفان. ۶. عثمان بن مظعون و چند مقبره دیگر.

عکس های گنبدها و بارگاه های یاد شده در برخی متون آمده است.

مآخذ

اخبار مدینه الرسول، ابن نجار، ص ۴۵؛ تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۵۵-۳۵۷؛ الرحله، ابن بطوطه، ص ۱۱۳-۱۵۵؛ رساله فی وصف المدینه المنوره، علی بن موسی، ص ۷؛ سفرنامه میرزا حسین فراهانی، ص ۲۸۱؛ مروج الذهب، مسعودی، ج ۲، ص ۲۸۸.

گنجینه های ویران، کتابی درباره تخریب اماکن و آثار مذهبی و فرهنگی توسط آل سعود در مکه، مدینه و بقیع.

مرحوم محمد عبایی خراسانی و سیدرضا حسینی نسب مؤلف این اثر می باشند. این کتاب با هدف معرفی یکی از جنایات بر بشریت تألیف شده است. حفظ آثار تاریخی از نظر مؤلفین ارزش والایی دارد، چون موجب شناسایی اصالت و ریشه های تاریخی ملت خواهد شد.

نویسندگان، دیدگاه قرآن و اسلام درباره ضرورت حفظ آثار اسلامی و آثار قدیمی را یادآور شده اند. آنگاه به سراغ آثار ویران شده در حرمین مکه و مدینه رفته و یکی یکی آثار تخریب شده توسط آل سعود را معرفی می نمایند. کتاب از خانه ها آغاز کرده و ابتدا خانه ارقم را توضیح می دهد.

نیز به تخریب آثار بقیع پرداخته و تخریب خانه ها و حرم های خویشاوندان حضرت رسول(ص) را گزارش کرده است. البته با اینکه نام کتاب دال بر ویرانی و تخریب آثار است ولی گزارش ها در این جهت نیست. یعنی مثل وفاء الوفاء سمهودی یا آثار دیگر مدینه شناسی فقط متذکر شده که مثلاً محمد حنفیه یا فاطمه بنت اسد در بقیع دفن شده است. اما درباره خود تخریب، تاریخ تخریب، روش و چگونگی تخریب توضیح نمی دهد.

مأخذ

گنجینه های ویران، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، بی تا، جم-

لدی الورود، مسیر زیارت قبور بقیع.

زائران شیعه به ویژه ایرانیان آداب و رسوم خاصی را به هنگام زیارت مزارات و مقابر مراعات می کردند. این آداب و رسوم جایی مصوب و مکتوب نشده یا توسط بزرگان و رهبران مذهب تبیین نشده است، بلکه طی قرون و با توجه به ضوابط و قواعد دینی ساخته و پرداخته شده است. از جمله این آداب، لدی الورود است. بر اساس گزارش مهدی قلی خان هدایت زائران ابتدا به زیارت مرقد شریف نبوی رفته، پس از زیارت و گزاردن نماز زیارت، از طریق باب جبرائیل به بقیع می آمدند. مزارات بقیع را به ترتیب از قبر امام حسن مجتبی (ع) آغاز کرده و پس از خواندن فاتحه و آیاتی دیگر (حمد و سوره) به مزار امام سجاد (ع) می رفتند. آنگاه به ترتیب امام باقر (ع) و امام صادق (ع) را زیارت می کردند. دیگر مزارات ترتیب خاصی نداشت. این آداب و ترتیب زیارت ها نزد عامه مردم به لدی الورود شناخته و نام گذاری شده است.

زائران شیعه در دوره قاجار چنین ترتیبی را مراعات می کردند و نام آن را لدی الورود گذاشته بودند، اما در دوره های بعد یا قبل چه ترتیبی مراعات شده و نام نظم و ترتیب اجرای اعمال بقیع چه بوده یا الآن آن را چه می نامند؟ اطلاعات در این باره اندک است و نیاز به تحقیق بیشتر هست.

مأخذ

سفرنامه تشرف به مکه معظمه، مهدی قلی خان هدایت، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، ۱۳۶۸، ص ۱۸۵-۱۸۶.

لغت شناسی بقیع

لغت شناسی بقیع، تاریخ کاربرد واژه بقیع.

بقیع در لغت به جایی گفته می شود که ته، بن یا کُنده درخت در آن باشد. یعنی درختان از بین رفته یا قطع شده ولی ته آنها باقی است (لغت نامه دهخدا، واژه بقیع). قدمت و سابقه کاربرد واژه بقیع معلوم نیست ولی از وقتی اسم خاص برای گورستانی در شهر یثرب یا مدینه شد، کاربرد آن شناخته شده تر گردید. سرزمین این گورستان را بقیع نامیدند چون بن درختان آنجا مانده بود. از اینکه به آنجا بقیع غرقد گفته اند معلوم می شود، آن درختان، غرقد بوده است. اما درباره هویت خود غرقد اختلاف است. سابقه واژه بقیع غرقد به عصر جاهلیت می رسد. پیش تر از آن سابقه ای در اختیار نداریم.

مرحوم نجفی می گوید شاید نخستین بار دو واژه بقیع غرقد در مرثیه منظوم عمرو بن نعمان بیامنی آمده باشد (مدینه شناسی، ج ۱، ص ۴۱۶). در ادامه از ابن اثیر نقل کرده که سال ها دو طایفه اوس و خزرج در مدینه با هم می جنگیدند. رهبر اوس، «عمرو بن نعمان بیامنی» و رهبر خزرج «حُصَیر بن سماک الاشهلّی» بود. عمرو بن نعمان ضمن توصیف یکی از جنگ ها به بقیع الغرقد اشاره کرده است. این توصیف به زبان شعر است. اما ابوتمام صاحب دیوان الحماسه و از متخصصین شعر جاهلی،

این اشعار را از عمرو بن نعمان نداشته و معتقد است اینها را شاعری به نام «بنو خثعم» سروده است (همان، ص ۴۱۷).

این اثیر ذیل «یوم البقیع» گزارش می دهد اوس و خزرج به بقیع رفته و شروع به جنگ کردند. این نزاع و قتال بسیار شدید بود و اوس در ابتدا به پیروزی رسید. عبید بن ناقد اوسی از شعرای اوس، در نه بیت صحنه کارزار را توصیف کرده است. البته در این ابیات از بقیع یاد نکرده است. شاعری از خزرج به نام «عبدالله بن راحله الحارثی» در دو بیت پاسخ او را داده است. در این پاسخ هم واژه بقیع نیامده است.

ابن اثیر در ادامه گزارش می نویسد در این جنگ، رئیس اوس، ابوقیس بن الأسلت الوائلی بود. پس از او حَضیر الکتاب بن السماک الاشهلئ رئیس اوس بود (الکامل، ج ۱، ص ۶۷۳-۶۷۵). بنابراین گزارش ابن اثیر با گزارش مرحوم نجفی اندکی تفاوت دارند.

ص: ۵۶۸

تاکنون مجموعه اشعار و احتمالاً متون درباره بقیع که از دوره جاهلیت به یادگار مانده باشد به طور کامل جمع آوری نشده است. فقط آقای امینی قطعه هایی از حسان بن ثابت (تولد حدود ۵۶۳م - درگذشت پیش از ۶۶۱م یا ۴۰ق)، عمرو بن نعمان بیامنی، زهیر، معن بن اوس مزنی، محمد بن ایاس، ابومعروف احد بنی عمرو، عبدالله بن عامر بن ربیع و چندین شاعر دیگر را جمع آوری کرده است. در همه این ابیات واژه بقیع و بقیع غرقد هست (بقیع الغرقد، ص ۳۴۱-۳۴۶).

این اشعار تنها اسناد و مدارکی است که نشان می دهد بقیع الغرقد در فرهنگ جاهلی شناخته شده و معروف بوده و شاعران در اشعار خود به آن استشهاد می کرده اند. البته چند سند روایی هست که بقیع در کتاب مقدس به نام گفته به کار رفته و درباره بقیع (یا گفته) مطلبی آمده است (نک مقاله گفته).

اما در دوره اسلامی، نخستین منبع، روایات نبوی است. آنگونه که خود پیامبر (ص) فرمود، او مأمور بوده که به سراغ بقیع رفته و در واقع می بایست بقیع را احیا و ترویج کند (نک مقاله مأموریت).

ظاهراً این محل رسماً توسط رسول اکرم (ص) به عنوان قبرستان مسلمانان تعیین شد. برخی معتقدند این مکان وقف برای دفن اموات مسلمانان گردید. پس از آن بود که درخت های قبلی قطع و درختان مختلفی در آن کاشته شد، فضای سبز آن توسعه یافت و به اسم جنه البقیع هم نامیده شد.

برخی اسناد گویای این نکته است که پس از فوت برخی اصحاب و دفن آنان در بقیع، رسول اکرم (ص) دستور فرمود، بوته های خار یا غرقدها را ریشه کن کنند و به جای آن درخت بکارند. زیرا قبرستان مسلمانان آن هم در شهری به عنوان مرکز جهان اسلام، با آن وضعیت شایسته نبود.

برخی منابع تأکید کرده اند، بقیع به معنای زمین دارای انواع درخت به ویژه دارای درخت غَرْقَد است. مسلمانان شبه قاره هند، این قبرستان را جنه البقیع نامیده اند، چون باغستانی از باغات بهشت به دلیل کثرت صحابه و تابعین مدفون در آن است.

نیز یاقوت حموی در معجم البلدان بقیع را مکانی وسیع که در آن درخت، ریشه و گنده آن باشد گفته است. این درختان در مکان های مختلفی وجود داشته و به غرقد معروف بوده اند؛ لذا قبرستان عمومی مدینه را که زمینی مملو از آن درختان بوده بقیع الغرقد نامیده اند. برخی مثل ابن منظور در لسان العرب بقیع را از بقعه گرفته، زیرا قبور این قبرستان دارای بقعه بوده است. مساحت آن را در صدر اسلام ۳۵۰۰ مترمربع نوشته اند.

مآخذ

اسد الغابه فی معرفه الصحابه، علی بن ابی الکریم، ابن اثیر جزری، قاهره، المطبعه الوهبیه، ۱۲۸۶ق، ج ۱، ص ۸۶-۸۷؛ الاصابه فی تمییز الصحابه، ابن حجر العسقلانی، قاهره، ۱۳۲۳ق، ج ۱، ص ۵۰؛ بقیع الغرقد، محمدمامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۱۶-۱۷؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمدمصدق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۵۷-۵۸؛ تاریخ نگارش های عربی: شعر، فؤاد سزگین، ترجمه مؤسسه نشر فهرستگان، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد، ۱۳۸۰؛ دائرهالمعارف الاسلامیه، قاهره، ۱۴۱۳ق، ج ۷، ص ۴۶۲؛ دائرهالمعارف تشیع، تهران، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۸۳؛ الکامل فی التاریخ، ابن اثیر،

بیروت، دارصادر، ۱۹۶۵م/۱۳۸۵ق؛ لسان العرب، ابن منظور، ج ۱، ص ۴۶۳؛ لغت نامه دهخدا، تهران، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۴۲۵۹؛ لغت نامه، علی اکبر دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۵؛ مدینه شناسی، سید محمد باقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۹۲؛ معجم البلدان، یاقوت حموی، ج ۲، ص ۳۷۳.

نیز نک- : وجه تسمیه بقیع غرقده، ریشه شناسی

لغت شناسی بقیع

لغت شناسی بقیع، دیدگاه لغوی ها درباره این واژه.

در دوره اسلامی بقیع به تدریج اسم خاص برای قبرستانی در مدینه و نزدیک مسجد نبوی شده است. اما دیدگاه دیگری هست و بقیع را دارای معنای لغوی عام یعنی مکان دارای درختان دانسته؛ ولی در جایی چون درخت غرقده (نوعی درخت کوتاه خاردار) داشته، آن را بقیع الغرقده نامیده و در جای دیگر، زمینی متعلق به قبیله زبیر بوده، از اینرو آن را بقیع الزبیر هم نامیده اند. بقیع به وصف های دیگر هم هست که هر کدام اسم خاص برای مکانی در مدینه می باشد؛ مثل بقیع الزبیر که زمینی محل چرای اسب ها بوده و به همین دلیل آن را

ص: ۵۶۹

بقیع الخیل نامیده و همینطور بقیع الخُبَجِبَه و بقیع العقیق، که به جهت ویژگی آن به صورت ترکیبی استعمال شده است. اما در مورد بقیع غرقده به تدریج، وصف آن به فراموشی سپرده شده و هم اکنون بقیع در معنای قبرستان مشهور مسلمانان در مدینه و واقع در جنوب شرقی شهر، کثرت استعمال پیدا کرده است.

ظاهراً پس از اینکه این محل رسماً توسط رسول اکرم (ص) به عنوان قبرستان مسلمانان تعیین شد (البته اهل سنت معتقدند وقف برای دفن اموات مسلمانان شده است)، درخت های قبلی قطع و درختان جدید و مختلفی در آن کاشته شد و فضای سبز آن توسعه یافت، به اسم جنه البقیع هم نامیده شد.

برخی اسناد گویای این نکته است که پس از فوت برخی اصحاب و دفن آنان در بقیع، رسول اکرم (ص) دستور فرمود، بوته های خار یا غرقدها را ریشه کن کنند و به جای آن درخت بکارند. زیرا قبرستان مسلمانان آن هم در شهری به عنوان مرکز جهان اسلام، با آن وضعیت شایسته نبود.

برخی منابع تأکید کرده اند، بقیع به معنای زمین دارای انواع درخت به ویژه دارای درخت غَرْقَد است. مسلمانان شبه قاره هند، این قبرستان را جنه البقیع نامیده اند، چون باغستانی از باغات بهشت به دلیل کثرت صحابه و تابعین مدفون در آن است.

نیز

یاقوت حموی در معجم البلدان بقیع را مکانی وسیع که در آن درخت و ریشه و کُنده آن باشد گفته است. این درختان در مکان های مختلفی وجود داشته و به غرقده معروف بوده اند؛ لذا قبرستان عمومی مدینه را که زمینی مملو از آن درختان بوده بقیع الغرقده نامیده اند. برخی مثل ابن منظور در لسان العرب بقیع را از بقعه گرفته، زیرا قبور این قبرستان دارای بقعه بوده است. مساحت آن را در صدر اسلام ۳۵۰۰ مترمربع نوشته اند.

مآخذ

اسد الغابه فی معرفه الصحابه، علی بن ابی الکریم، ابن اثیر جزری، قاهره، المطبعه الوهبیه، ۱۲۸۶ق، ج ۱، ص ۸۶-۸۷؛ الاصابه فی تمییز الصحابه، ابن حجر العسقلانی، قاهره، ۱۳۲۳ق، ج ۱، ص ۵۰؛ دائرهالمعارف الاسلامیه، قاهره، ۱۴۱۳ق، ج ۷، ص ۴۶۲؛ دائرهالمعارف تشیع، تهران، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۸۳؛ لسان العرب، ابن منظور، ج ۱، ص ۴۶۳؛ لغت نامه دهخدا، تهران، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۴۲۵۹؛ معجم البلدان، یاقوت حموی، ج ۲، ص ۳۷۳.

نیز نک-: ریشه شناسی؛ غرقده

لغت نامه دهخدا

لغت نامه دهخدا، گزارش بقیع در این اثر.

علی اکبر دهخدا (۱۲۵۸-۱۳۳۴)، از لغت نامه نویسان مشهور ایرانی است. او یک مدخل مستقل به بقیع اختصاص داده که در

اینجا گزارشی از آن مدخل عرضه می شود. دهخدا بقیع را نام جایی می داند که دارای ته درخت (بیخ یا کُنده درخت) است. بقیع به صورت ابن بقیع مجازاً در معنای سگ به کار رفته است.

نیز نام دهی از دهستان ماروسک در بخش سرولایت شهرستان نیشابور است (به نقل از فرهنگ جغرافیایی ایران، ص ۹). در فرهنگ و ادبیات عرب قدیم، نامی برای محلی از بنی عقیل و نام نهر آبی از بنی عجل است (به نقل از منتهی الارب).

دهخدا در چهار مورد، بقیع را در ترکیب با کلمات دیگر معرفی کرده است. بقیع الخَبَجَبَه (برخی مثل ابن اثیر آن را بقیع الخَبَجَبَه آورده اند) نام مکانی در مدینه است. بقیع الخَیْل، مکانی در مدینه، نزدیک خانه زید بن ثابت و محل دفن کشتگان جنگ احد است. سوم بقیع الزُّبَیر، نام محلی در مدینه بوده است. بالاخره بقیع العَرَقَد گورستان مشهور مدینه است. اغلب به صورت غیر ترکیبی و بقیع به کار رفته است. چون درخت عَرَقَد در آنجا رشد و نمو داشته، به نام آن مشهور شده است. درخت عَرَقَد، نوعی درختچه یا درخت کوتاه تیغ دار است.

این قبرستان به دلیل اینکه رسول اکرم برای مردگان آن استغفار کرده و به دلیل دفن افرادی مثل ابراهیم بن محمد (ص) و چهار تن از ائمه شیعیان، مقدس شمرده شده است.

این قبرستان در شرق شهر واقع است. همچنین دهخدا منابع قدیمی که اطلاعاتی از بقیع عرضه کرده اند را معرفی کرده است.

مأخذ

لغت نامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۴۲۵۹.

ص: ۵۷۰

لوح فاطمیه، کشف لوح مکتوبی در حفاری بقیع دال بر مرقد فاطمه زهرا.

ابن نجار از مدینه شناسان سده ۶ و ۷ق از حفاری ای در بقیع خبر داده که طی آن سنگ نوشته ای از قبر فاطمه زهرا(س) پیدا شده است. ابن نجار از فائد مولی عبادل روایت کرده که حفاری مأمور شده بود منطقه ای از بقیع را برای یافتن کسی حفاری کند. در این حفاری ها قبری به اندازه هفت ذرع کشف می شود. روی اتاق قبر لوح مکتوبی یافت شده که روی آن این عبارت بوده است: هذا قبر فاطمه بنت رسول الله(ص).

سلسله سند این روایت شامل دو تن و متن این روایت چنین است: روی فائد مولی عبادل، قال حَدَّثَنِي الحفارانة حفر القبر فوجد قبراً علی سبعة أذرع من خوخة بيته مشرفاً عليه لوح مكتوب عليه: هذا قبر فاطمة بنت رسول الله(ص) (الدره الثمينه، ابن نجار، ص ۴۵۶)

مصحح کتاب الدرہالثمینہ می گوید فائد صادق و صدوق است. نیز می نویسد: این روایت را سمهودی در وفاء الوفاء(ج ۳، ص ۹۰۲)، مراغی در تحقیق النصره (ص ۱۲۶)، ابن عساکر در اتحاف الزائر(ص ۱۱۶)، فیروزآبادی در المغانم المطابه(ج ۲، ص ۵۱۰)، ابن شبه در تاریخ المدینہ(ج ۱، ص ۱۰۶، ص ۱۰۷ و ۱۱۱)، ابن الضحاک در اخبار المدینہ آورده اند. همین روایت در کتاب بهجه النفوس(ج ۲، ص ۱۰۰۷) نیز آمده است.

اما درباره شخصیت فائد، او مولای عبادل (عبیدالله بن علی بن ابی رافع المدنی) است و در منابع مختلف او را ثقه و بدون مشکل دانسته اند. مولا (در عربی مولی) او واژه های دارای معنی متضاد آقا(سرور، مخدوم) و بنده(نوکر، خادم) است. به قرینه اینکه گفته مولای رسول خدا(ص) هم بوده، بنابراین در اینجا به معنای خادم است. یعنی فائد نوکر و خادم عبادل بوده است.

از فائد چند روایت نقل شده است. در روایتی از حفاری نقل کرده که وقتی مقبره را حفاری کرده دو قبر پوشیده با سنگ پیدا شده. یکی قبر عایشه و دوم قبر حسن بن علی بوده است (جمهره نسب قریش، ج ۲، ص ۶۰۲).

تاریخ تولد و زندگی فائد معلوم نیست اما با توجه به نقل ابن شبه و زندگی او در سده ۲ و ۳ق، احتمالاً فائد پیش از قرن ۲ق می زیسته است و ماجرای حفاری هم در اواخر سده اول تا اواخر سده دوم بوده است.

مآخذ

بهجه النفوس و الاسرار فی تاریخ دار هجره النبی المختار، محمد بن عبدالوهاب فضل و عبدالله بن عبدالملک مرجانی، بیروت، دارالخریب الاسلامی، ج ۲، ص ۱۰۰۷؛ تقریب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، شماره ۵۳۷۵؛ تهذیب التهذیب، ابن حجر عسقلانی (درگذشت ۸۵۲ق)، به کوشش صدقی جمیل العطار، ج ۶، شماره ۵۵۶۳؛ جمهره نسب قریش و اخبارها، زبیر بن بکار، به کوشش محمود محمد شاکر، ریاض، داریمامه، ج ۲، ص ۶۰۲؛ فضائل الثقلین من کتاب توضیح الدلائل علی ترجیح الفضائل، حسین حسنی بیرجندی و احمد بن محمد ایجی، تهران، المجمع العالمی للتقریب، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۴۹۴؛ وفاء الوفاء باخبار

لوله کشی آب به بقیع

لوله کشی آب به بقیع، اجرای طرح آبیاری درختان و نصب شیرآلات.

قبرستان بقیع به رغم مساحت بسیار و گسترده آن دارای امکانات رفاهی و بهداشتی نبوده است. در دوره معاصر یکی از خیرین اصفهان به نام آقا کمال شریعتمدار پسر آقا نجفی اصفهانی به کمک مهندسین طرح جامعی برای بازسازی بقیع طراحی کرد ولی به دلیل موانع، اجرای آن در شروع پروژه متوقف گردید. اما آوردن آب به داخل بقیع برای آبیاری و برای آشامیدن و شستشو را با موفقیت اجرا کرد و بقیع از این امکانات بهره مند گردید.

مآخذ

تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان، مصلح الدین مهدوی، اصفهان، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۱۴۷-۱۴۸؛ مکارم آثار، معلم حبیب آبادی، به کوشش محمد علی روضاتی، اصفهان، انجمن کتابخانه های اصفهان، بی تا، ج ۷، ص ۲۵۳۱، ۲۵۳۲.

ص: ۵۷۱

مؤتمر اسلامیة، نشست دول اسلامی برای مقابله با اقدامات تخریبی وهابیون.

پس از تخریب های گسترده وهابیون در مکه و مدینه و بقیع، سید حسن مدرس و یارانش خواهان تشکیل کمیسیون برای هماهنگی بین دولت و مجلس برای مقابله با اقدامات تخریبی وهابیون شدند. پس از مدتی زمزمه تشکیل مؤتمر اسلامیة (کنفرانس اسلامی) توسط چند دولت مطرح شد. هدفشان جذب نمایندگان از همه کشورهای اسلامی و نیز نمایندگان از حجاز و تشکیل جمهوری اسلامی توسط نمایندگان حجاز بود. اما با عدم هماهنگی بین دولت ها و مانع تراشی های فراوان دولت آل سعود، این کنفرانس هیچ اقدام عملی نتوانست انجام دهد. شوکت علی منشی افتخاری کمیته مرکزی خلافت هند در نامه ای برای رهبران ایران، به ضرورت تشکیل مؤتمر اسلامیة اشاره کرد و اینکه ملت متدین و شجاع ایران ابتکار این مؤتمر را به دست گرفته را به فال نیک گرفته است.

مآخذ

تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۵۷ و ۶۱-۶۲؛ فصلنامه تاریخ خارجی، سال ۲، ش ۹، ص ۲۸-۲۹.

مؤتمر لایحیاء قبور الائمة الاطهار(ع) ← همایش احیای قبور ائمه بقیع

مؤسسه البقیع لایحیاء التراث

مؤسسه البقیع لایحیاء التراث، مؤسسه فرهنگی با خط مشی احیاء و معرفی آثار و اماکن شیعی عربستان سعودی و نیز بقیع.

این مؤسسه در ۱۴۰۷ق/ ۱۹۸۷م تأسیس شد. ریاست آن را همواره یک طلبه حجازی به نام «حیب آل جمیع» بر عهده داشته است. در معرفی خط مشی آن در سایت مؤسسه چنین آمده است: میراث اسلامی در شبه جزیره عربستان در حال از بین رفتن و انهدام است. متفکرین و پژوهشگران هم به این موضوع کمتر پرداخته اند. از اینرو این مؤسسه تشکیل شده تا به معرفی ابعاد میراث شیعی و اسلامی، اماکن و آثار اسلامی که تخریب و منهدم شده یا در حال نابودی است بپردازد. برای رسیدن به این هدف، قبل از هر چیز کتابخانه ای تأسیس شده تا کتب چاپی و خطی و نیز نشریات و اسناد و مدارک را گردآوری کنیم. تا کنون ۱۶۰۰ پرونده علمی برای شخصیت های شیعه عربستان از گذشته تا حال آماده شده است. یکصد و چهل عنوان مخطوط و حدود ۷۰۰ عنوان کتاب چاپی جمع آوری شده است.

چهار هدف برای این مؤسسه در نظر گرفته اند شناسایی و جمع آوری اسناد و مدارک درباره عالمان شیعه و کارنامه و آثار فکری آنان از گذشته تا حال؛ بررسی زندگی نامه شخصیت ها و مشاهیر و تدوین موسوعه ای شامل همه آنان؛ نگهداری کتب چاپی و خطی و تحقیق مخطوطات؛ تحریک جوانان برای اهتمام به میراث گذشتگان و تلاش برای حفظ این میراث.

اما کارهایی که تا کنون اجرا شده است: تألیف مقالاتی درباره شخصیت های مشهور شیعه از عربستان. تا کنون چند مقاله در نشریات الموسم (بیروت)، العرفان (بیروت)، المنهل (عربستان)، والبقیع (ایران و فارسی)، منتشر شده است.

علاوه بر آن چند کتاب آماده چاپ شده است. و کتاب الشیعه فی السعودیه در دو جلد و ۹۶۸ صفحه منتشر شد. راه اندازی کتابخانه با آثار فراوان خطی و چاپی این آثار را منتشر کرده است:

البقیع، تألیف یوسف الهاجری؛ الشیخ علی البلادی

ص: ۵۷۲

القديحي تأليف حسن الصفار؛ الشيخ حسن علي آل بدر القطيفي تأليف فؤاد الاحمد؛ الشيعه في المملكه العربيه السعوديه تأليف حمزه الحسن؛ تبصره المهتدي والنص الجلي تأليف موسى بو خميس؛ معجم المؤلفات الشيعيه في المملكه العربيه السعوديه، تأليف حبيب آل جميع.

چند اثر خطی تحقیق و به چاپ سپرده است مثل: الفرقة الناجیه، از ابراهیم القطیفی؛ دعوه الموحدين الى حمايه الدين از شیخ حسن علي آل بدر قطيفی.

درباره شالکه و فعالیت های این مؤسسه گفتنی است که با اینکه نامش بقیع است ولی فعالیت های آن عام بوده و محدود به بقیع نمی باشد. با اینکه مؤسساتی که فعالیت عام درباره اسلام و شیعه داشته باشند فراوان اند ولی مؤسسه ای که صرفاً درباره بقیع کار علمی و فرهنگی و تخصصی کند، نیست. از طرف دیگر ده ها نوع کار فرهنگی و علمی و هنری درباره بقیع هست که متصدی ندارد.

مأخذ

شبکه راصد الاخباریه، ۱۸/۵/۲۰۰۴م.

مؤلف ناشناخته از دوره ناصری ← وضعیت بقیع در ۱۲۸۸ق.

مأخذشناسی اخبار المدینه ابن زباله ← اخبار المدینه ابن زباله، مأخذشناسی

مأخذشناسی ها

مأخذشناسی ها، معرفی کتابشناسی های درباره بقیع و مدینه منوره.

مدینه منوره یا یثرب یا مدینه النبی (ص) نخستین پایتخت جهان اسلام بود. رسول خدا(ص) بنیان گذار جامعه اسلامی، اولین دستگاه اداری و سیاسی را در این شهر پی ریزی کرد. از اینرو مدینه از ابتدا مورد توجه پژوهشگران بوده است. و در طول پانزده قرن میراث عظیمی از تحقیقات و کتب و اسناد درباره مدینه پدیدار گشته است.

کثرت منابع و صعوبت جستجوی آنها عده ای را واداشته تا به تدوین کتابشناسی پردازند. تا کنون چند کتابشناسی عرضه شده است.

البته دلایل مختلف از جمله منع آل سعود و وهابیون تاکنون درباره بقیع، کتابشناسی عرضه نشده و اطلاعات درباره بقیع ذیل مدینه آمده است. البته از قدیم آثاری درباره بقیع بوده است؛ مثل الروضه المستطابه فیمن دفن بالبقیع من الصحابه (مدینه منوره، بی تا)؛ البقیع قضیه کل مسلم (لندن، بی تا)؛ بقیع سرگذشت اسفبار و ویرانی آثار اسلامی حجاز (قم، ۱۳۷۰). اما مأخذشناسی و کتابشناسی های در این باره تماماً ذیل مدینه شناسی و کتابشناسی مدینه آمده است. گاه نیز برخی آثار درباره بقیع ذیل صحابه شناسی رفته است.

بنابراین اطلاعات درباره منابع بقیع یا ذیل مدینه منوره و یا ذیل صحابه آمده است و هنوز مأخذشناسی جامع و مستقلی درباره بقیع عرضه نشده است. منابع درباره صحابه در چند مجموعه معرفی شده است. یکی در مقدمه دانشنامه سیره نبوی و دوم در مقدمه کتابهایی مثل الاصابه فی معرفه الصحابه تألیف ابن حجر و الاستیعاب فی معرفه الاصحاب از ابن عبدالبر و أسد الغابه فی معرفه رجال اصحابه از ابن اثیر نیز چند فهرست در زمینه منابع مدینه منوره عرضه شده است. مهم ترین و آخرین آنها «معجم ما ألف عن المدینه المنوره»، که توسط عبدالرزاق بن فراج الصاعدی تألیف شده بود و مؤلف ۲۷۶ اثر را در آن معرفی کرده است.

دیگر کتابشناسی‌ها عبارت‌اند از:

- «من اول من ألف فی تاریخ المدینه؟»، السید عبید مدنی، مجله المنهل، ذی الحجه ۱۳۸۳ق.

- «المؤلفات العربیه عن المدینه والحجاز»، صالح العلی، مجله المجمع العراقی، المجلد ۱۱، ۱۳۸۴ق، ص ۱۱۸-۱۵۷.

- «دراسات فی تاریخ المدینه»، عاصم حمدان، جریده المدینه، ۱۴۰۹ق. اعاد نشرها فی کتاب المدینه المنوره بین الأدب والتاریخ.

- «معجم ما ألف عن المدینه المنوره»، عبدالرزاق بن فراج الصاعدی، جریده المدینه، ۸۷۱۴ (۹ رمضان

ص: ۵۷۳

۱۴۱۱؛ ۸۷۲۱ (۱۶ رمضان ۱۴۱۱)؛ ۸۷۲۸ (۲۳ رمضان ۱۴۱۱)؛ ۸۷۴۹ (۱۵ شوال ۱۴۱۱). نیز در مجله العرب، سال ۳۱، ۱۴۱۶ق، ص ۴۹ به بعد.

- «وقفات مع مؤرخى المدينة المنوره عبدالعصور»، عبدالله عبدالرحيم عسيلان، ملحق التراث، من العدد ۸۶۵۸، ۱۴۱۱ق، الخ.
- «المدينة المنوره: مصادر شفهيہ ومفقوده فى تاريخها»، عبدالله عبدالرحيم عسيلان، مجله المنهل، ۴۹۹، المجلد ۵۴، الربيعان ۱۴۱۳.

اما مقدمه هاى بعضى كتب يا انتهاى آنها فهرست منابعى معرفى شده است:

- «مخطوطات فى تاريخ المدينة المنوره»، ذيل كتاب التاريخ الشامل للمدينة المنوره، عبدالباسط بدر.
- مقدمه كتاب المغانم المطابه فى معالم طابه، المجد فيروزآبادى، به كوشش حمد الجاسر.
- مقدمه كتاب رسائل فى تاريخ المدينة المنوره، مؤلفين مختلف، به كوشش حمد الجاسر.
نيز برخى كتب در ضمن و مثلاً فصلی از آن، معرفى كتب درباره مدينة منوره است مثل الاعلان بالتويخ لمن ذم التاريخ، شمس الدين السخاوى (درگذشت ۹۰۲ق)، صفحات ۲۷۳ تا ۲۷۵ در معرفى كتب درباره مدينة است.
بسيارى از منابعى كه توسط فهرست هاى فوق معرفى شده اند، بخشى درباره بقیع دارند و به اوصاف، مدفونين، زوايا، تحولات تاريخى و ديگر ابعاد بقیع هم پرداخته اند.

منابع معرفى شده در اين فهرس معمولاً درباره يکى از اين موضوعات است:

- مباحث عمومى يا پرداختن به همه ابعاد مدينة منوره از جمله بقیع.
- تاريخ مدينة و بقیع مثل اخبار المدينة از ابن زباله و اخبار المدينة از ابن شبيهه
- بررسى يکى از بخش ها يا تحولات تاريخى مدينة مثل کوه ها، دشت ها چاه ها، نخلستان ها مثل حمى المدينة و جبالها و اوديتها از ابوالحسن المدائنى يا يکى از اقوام و قبائل مثل كتاب الاوس و الخزرج از ابويعبيده معمر بن المثنى
- شخصيت شناسى درگذشتگان و نخبگان مثل كتاب تراجم الفضلاء من المدينة از محمد کبيرت.
- فضائل مدينة و بقیع مثل فضل المدينة على مکه از ابوبکر محمد الابهرى؛ فضائل المدينة از ابن جوزى
كتب درباره فضائل اغلب از احاديث استفاده کرده اند و اهميت مثلاً مسجد النبى يا زيارت آنجا را بيان نموده اند.
كتب و منابع در قرون نخستين اسلامى به روش حدیثى و روايى بود، اما از سده چهارم قمرى به بعد به تدريج تحليل و بررسى

های تعلیلی و تحلیلی وارد منابع شده است.

از نظر تاریخی اولین نسل از کتب درباره مدینه و به تبع آن درباره بقیع، منابع درباره فضایل مدینه و بقیع بود. از سده سوم قمری به بعد نسل دیگری از کتب به نام تاریخ و اخبار مدینه عرضه شده است. اما در دوره معاصر نسل جدیدی از منابع درباره مدینه و بقیع ذیل ردیه نگاری یا دفاع از وهابیت عرضه شده است. یعنی منتقدین و مدافعین وهابیت ضمناً به بقیع هم پرداخته اند. نیز مأخذشناسی های درباره وهابیت، بخشی را به بقیع و فاجعه تخریب آن اختصاص داده اند.

مأخذ

رسائل فی تاریخ المدینه المنوره، به کوشش حمد الجاسر کتابشناسی وهابیت، اباذر نصر، قم، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲؛ «معجم ما ألف عن المدینه المنوره»، عبدالرزاق بن فراح الصاعدی؛ المغانم المطالبه، مجد الفيروز آبادی.

نیز نک- : کتابشناسی بقیع؛ بقیع پژوهی

ماریه قبطیه

ماریه قبطیه، از همسران رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ام ابراهیم ماریه قبطیه از قبطیان مصر بود که توسط مقوقس حاکم مصر (صاحب اسکندریه)، همراه نامه ای برای حضرت محمد(ص) فرستاده شد. ماریه و خواهرش دو کنیز بودند که مقوقس آنها را همراه با هزار مثقال طلا و بیست دست لباس مطلوب به پیامبر اکرم(ص) اهدا کرد. خواهر ماریه قبطیه «سیرین» بود. نیز غلامی به نام جریح را مأمور کرد که خدمتگزار آنان باشد. حاکم مصر گرچه با همه احترام این

ص: ۵۷۴

هدایا را فرستاد، لیکن اسلام را نپذیرفت و مسلمان نشد.

ماریه از اهل کتاب بود؛ لذا پیامبر او و خواهرش سیرین را به عنوان هدیه پذیرفت. آن حضرت ماریه را به عقد خویش و سیرین را به عقد حسان بن ثابت درآورد.

رسول اکرم (ص) در سال ۶ق، سفیرانی را به سوی فرمانروایان کشورهای مختلف فرستاد و آنان را به آیین توحید و اسلام دعوت کرد؛ از جمله نامه ای به مقوقس، فرمانروای مصر، نوشت. او یک سال بعد یعنی در سال ۷ق ضمن آنکه نامه پیامبر را با احترام پاسخ داد، هدایا و از جمله این دو کنیز خواهر را برای رسول خدا فرستاد. چون هر دو خواهر مسلمان شدند، پیامبر (ص) ماریه را در یکی از خانه های حارثه بن نعمان که نزدیک مسجد بود، جای داد. ماریه که زنی شایسته و نزد پیامبر محترم بود، مورد حسادت برخی از همسران آن حضرت قرار گرفت. این آزارها به حدی بالا گرفت که آن حضرت او را به منزل دیگری که به نام خود او، مشربه ام ابراهیم نامیده می شد انتقال داد. ماریه در ۸ق ابراهیم، تنها پسر پیامبر اکرم (ص)، را به دنیا آورد که در خردسالی درگذشت و طی مراسمی با حضور پیامبر (ص) در بقیع دفن شد. ماریه پس از رحلت پیامبر، در خلافت ابوبکر و عمر نیز حرمت فراوان داشت. او در سال ۱۶ق درگذشت؛ عمر بر او نماز گزارد و در قبرستان بقیع در قسمت همسران رسول الله به خاک سپرده شد.

مآخذ

اسد الغابه، ابن اثیر، قم، اسماعیلیان، بی تا، ج ۱، ص ۱۵۶؛ تاریخ مولد العلماء و وفیاتهم، ابن زُبَیر، به کوشش محمد المصری، الکویت، مرکز المخطوطات، ۱۴۱۰ق، ص ۴۰؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۴، ص ۷۷۹؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل المنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، ص ۷۸-۷۹؛ سیر اعلام النبلاء، به کوشش جماعه، دمشق و بیروت، الرساله، بی تا، ج ۲، ص ۱۰۳ و ۵۵۷؛ وفاء الوفاء، سمهودی، بیروت، دار الاضواء، ۱۳۸۶ق، ج ۳، ص ۸۲۶.

نیز نک- : مخیریق؛ ابراهیم بن محمد (ص)

مالک بن التیهان

مالک بن التیهان، مالک بن التیهان از اصحاب رسول الله (ص) و یار امام علی (ع) و مدفون در بقیع.

نام ابوالهیثم بن التیهان انصاری الأشهلّی، مالک بوده و از یاران و صحابه پیامبر اکرم (ص) است. البته درباره نام، کنیه و نسبتش اختلاف است. گروهی نام او را مالک دانسته اند. او در عقبه اول و دوم به حضور پیامبر (ص) رسید و از انصار شمرده شد. او را از طایفه بنی عبدالأشهل از قبیله اوس دانسته اند. گویا پیش از اسلام نقیب مدینه بوده و حتی او را پیش از اسلام، اهل توحید و یگانه پرست دانسته اند، در بدر و احد و بسیاری از غزوات دیگر حضور داشت و شجاعانه می جنگید.

او در کنار ابی بن کعب جزء دوازده نفری است که در روز حاکمیت ابوبکر، به او اعتراض و از حق غضب شده علی (ع) دفاع کرد. روزی که ابوبکر خطبه خلافت پس رحلت پیامبر (ص) را برای اولین بار خواند، مالک اعتراض کرد و به شدت به

حمایت از علی (ع) برخاستند.

در تاریخ وفات یا شهادت ابن تیهان، اختلاف وجود دارد و این اختلاف در همه منابع به چشم می خورد. حاکم نیشابوری آن را در سال ۲۰ق، در دوران خلافت عمر ثبت کرده است. ولی از برخی متون برمی آید که او در جنگ صفین، در رکاب علی (ع) شرکت داشت و در صفین به شهادت رسیده است.

بنابراین برخی منابع، مانند حاکم نیشابوری، وفات او را در سال ۲۰ق و برخی دیگر سال ۳۷ق نوشته اند. از متن برخی گزارش های مورخین استفاده می شود که ابوالهثیم در سال ۲۰ق از دنیا رفت و در بقیع مدفون گردید. چنانکه حاکم نیشابوری در مستدرک این نظر را اثبات کرده است.

همچنین سعید بن راشد از صالح بن کیسان نقل کرده که گفت: ابوالهثیم بن تیهان در دوره خلافت عمر بن خطاب در مدینه وفات یافت و عمر بر او نماز گزارد و در بقیع مدفون گردید.

مآخذ

اسدالغابه، ابن اثیر، قاهره، ۱۲۸۰ق؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۹۸۳م، ج ۲۸، ص ۲۲۸؛ «خفتگان بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۶۸،

ص: ۵۷۵

تایستان ۱۳۸۸، ص ۱۰۰-۱۰۲؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، ص ۴۱۰-۴۱۱؛ مدینه شناسی، سیدمحمد باقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۱۹؛ المستدرک علی الصحیحین، ابی عبدالله حاکم نیشابوری، بیروت، دار المعرفه، بی تا، ج ۲، ص ۲۸۵.

مالک بن انس

مالک بن انس، بنیان گذار فقه مالکی و مدفون در بقیع.

مالک بن انس در سال ۹۳ یا ۹۵ق در مدینه متولد شد و در ۱۷۹ق در همان شهر وفات یافت و در بقیع به خاک سپرده شد. او فقیه، محدث و پیشوای مذهب فقهی مالکی و بنابر مشهور از یمنی های مهاجر به مدینه بود. نزد امام صادق(ع)، ربیع بن عبدالرحمان معروف به ربیع الرأی (درگذشت ۱۳۶ق)، نافع بن مولی عبدالله بن عمر (درگذشت ۱۲۰ق)، ابوبکر عبدالله بن یزید معروف به ابن هرمز (درگذشت ۱۴۸ق)، ابن شهاب زهری (درگذشت ۱۲۴ق) به تحصیل پرداخت. در مسجد نبوی، کرسی تدریس و افتا داشت. البته در فتوا و سیاست بسیار محتاط بود. پس از روی کار آمدن عباسیان در قیام محمد بن عبدالله (درگذشت ۱۴۵ق) معروف به نفس زکیه، جز پاسخ به استفتای اهل مدینه درباره جواز شکستن بیعت منصور عباسی، دخالت دیگر نداشت. به همین دلیل یا به دلیل دیگری که روشن نیست جعفر بن سلیمان والی وقت مدینه پس از شکست نفس زکیه بر او شلاق زد.

مهم ترین اثر او کتاب موطأ است. پس از مرگ در ۱۷۹ق، در قبرستان بقیع در جوار ابراهیم فرزند رسول خدا(ص) دفن شد.

مآخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لجنه احیاء ذکری البقیع، لندن، بی تا، ص ۵-۶؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۵، ص ۴۹؛ وفيات العیان و انباء انباء الزمان، ابن خلکان، به کوشش احسان عباس، بیروت، دارصادر، بی تا، ج ۴، ص ۱۳۵-۱۳۸.

مالک بن ربیع

مالک بن ربیع، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابوأسید مالک بن ربیع الانصاری الساعدی از قبیله بنی ساعده، مشهور به ابوأسید الساعدی و از اهالی یثرب(مدینه) بود. در بسیاری از غزوات به ویژه غزوه بدر حضور و مشارکت داشت و مجاهدات فراوان او ثبت شده است. گویا به دلیل حضور او در میادین جنگ بینایی خود را از دست داد و چند دهه با کم بینایی و نابینایی سپری کرد و در حالی که ۵۵ ساله بود چشم از جهان فرو بست. بعضی مثل ابن سعد معتقدند در ۷۸ سالگی درگذشت. البته در سال وفات او اختلاف است. عده ای معتقدند در سال ۶۰ق و عده دیگر قائل اند در سال ۳۰ق وفات نمود. البته اختلاف این دو تاریخ بسیار است و احتمالاً به دلیل تصحیف در نگارش منابع اشتباه رخ داده است. بهر حال پس از درگذشت و اجرای مقدمات در بقیع دفن شد.

مآخذ

الروضه المستطابه، به كوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدينه، مكتبه الثقافه، بى تا، ص ۶۰؛ الطبقات الكبرى، ابن سعد، بيروت، داراحياء التراث العربى، ۱۹۹۶م/۱۴۱۷ق، ج ۳ و ۴، ص ۲۸۵-۲۸۶.

مالك بن عمرو

مالك بن عمرو، از صحابه رسول اكرم(ص) و مدفون در بقیع.

نام كامل او مالك بن عمرو بن عتيك بن مبذول از اهالى مدينه بود كه در حوادث مختلف در کنار رسول اكرم(ص) بود. در جريان غزوه احد هم، در روز جمعه آماده و مهيا شده بود تا به جبهه رود و لباس رزم پوشيده بود كه روح از بدنش مفارقت نمود و به رحمت ايزدى پيوست. اين رخداد در سال ۳ق بود.

رسول اكرم(ص) اسب او را سوار شد و به كارزار احد رفت تا بلكه ثواب اين غزوه به او برسد. پس از وفات، غسل و كفن شده و در بقیع به خاك سپرده شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به كوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدينه، مكتبه الثقافه، بى تا، ص ۶۰.

مالك بن قيس

مالك بن قيس، از اصحاب پیامبر(ص) و مدفون در بقیع.

مالك بن قيس، اهل مدينه و از طایفه خزرج است. كنيه اش ابوخيثمه و به كنيه شهرت دارد. او از ياران باوفای پیامبر بود، در جنگ احد، خندق، حنين، ذات السلاسل، ذات العشيره و حمراء الاسد، در حالى كه

ص: ۵۷۶

جراحاتی از جنگ احد به تن داشت شرکت کرد.

ابوخیثمه در جنگ تبوک، مانند چند تن دیگر از خواص یاران پیامبر(ص) از رفتن به میدان جنگ خودداری کرد ولی پس از ده روز از حادثه تبوک و رفتن پیامبر به میدان جنگ، به شدت پشیمان شد و به سمت تبوک حرکت کرد.

ابوخیثمه در سال ۲۵ق در اواخر خلافت عمر از دنیا رفت و در بقیع مدفون گردید.

مأخذ

پیغمبر و یاران، جعفر سبحانی، تهران، ۱۳۴۶، ج ۵؛ السیره، ابن هشام، [بی جا، بی نا، بی تا]، ج ۴، ص ۱۶۳؛ نیل الاوطار، محمد بن علی الشوکانی، بیروت، دار الجلیل، ۱۹۷۳م، ج ۵.

مالک بن ابی وقاص ← سعد بن ابی وقاص

مأمور الخصى

مأمور الخصى، خادم اهدایی مقوقس برای رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

مقوقس حاکم مصر و اسکندریه دو کنیز به نام ماریه و خواهرش سیرین همراه با یک برده مرد به نام مأمور الخصى، برای رسول اکرم(ص) فرستاد. این هدیه در سال ۷ق به هنگامی که پیام رسول الله(ص) توسط حاطب بن ابی بلتعنه به مقوقس تقدیم شد، تحویل حاطب شد.

مسلماً مأمور الخصى لقب او است و نامش چیز دیگری بوده است. او تا دوره خلافت عمر در قید حیات بود و پس از فوت عمر بر او نماز خواند، سپس در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۶۲-۶۳.

مأموریت رسول خدا(ص) در بقیع

مأموریت رسول خدا(ص) در بقیع، ابلاغ مأموریت الهی به حضرت برای استغفار در بقیع.

حداقل دو روایت سراغ داریم که صریحاً رسول خدا مأمور شده و خداوند به او امر کرده به بقیع برود و اعمالی انجام دهد. یک روایت از ابو مؤیبه مولى رسول خدا(ص) به این صورت است: از ابو مؤیبه نقل شده که رسول الله مرا در وسط شب بیدار کرد و فرمود: یا ابا مؤیبه انى قد أمرت ان استغفر لاهل هذا البقیع فانطلق معى. فانطلقت معه، فلما وقف بین اظهرهم قال: السلام علیکم یا اهل المقابر لیهنىء لکم ما اصبحتم فیه مما اصبح الناس فیه.

یعنی رسول خدا(ص) به ابو مویهبه می فرماید: همانا من مأموریت دارم برای اموات بقیع استغفار کنم. پس با من بیا. او می گوید با آن حضرت رفتم، بین قبور ایستاد و فرمود: سلام بر شما ای خوابیدگان در این قبور، وضع خوب و گوارایی نسبت به مردم دیگر دارید.

این روایت از طرق مختلف نقل شده است و با اینکه رجالیون برخی سندها را ضعیف دانسته اند ولی از سوی دیگر یکدیگر را جبران و تقویت کرده اند. از اینرو در مجموع این روایت را حسن دانسته اند. از رجالیون قدیم مثل ابن عبدالله و از علمای جدید همگی بر حسن بودن آن گواهی داده اند.

روایت دیگر از قول عایشه است که خطاب به جمعی گفت: الا احدثکم عنی و عن رسول الله، قلنا بلی، قالت: لما كانت لیلتی التی کان النبی(ص) فیها عندی انقلب فوضع رداءه و خلع نعلیه.

یعنی در شبی که رسول خدا در خانه من(عایشه) بود لباس ها را درآورد و خوابید، ناگهان بیدار شد و فرمود باید همراه من به بقیع بیایی، همراه حضرت رفتم، حضرت شروع به نیایش و استغفار نمود. سپس فرمود: فان جبرئیل أتانی فنادانی، فأجبتُهُ، فقال: ان رَبک یأمرک ان تأتي اهل البقیع فتستغفرلهم.

یعنی جبرئیل نزد من آمد و مرا صدا زد و گفت پروردگارت به تو دستور داده تا برای اهل بقیع استغفار کنی.

عایشه به حضرت می گوید، چگونه؟ حضرت می فرماید: باید بگویی: السلام علی اهل الدیار من المؤمنین و المسلمین، یرحم الله المستقدمین منا و المستأخرین و انا ان شاءالله بکم للاحقون

این حدیث نشانگر این است که امر الهی را جبرئیل به پیامبر ابلاغ کرده و آن حضرت مأمور رفتن به بقیع و

طلب رحمت برای اموات بقیع می شود.

راویان فراوانی این روایت را نقل کرده اند ولی همه آنها به محمد بن قیس بن مخزومه می رسند. یعنی محمد بن قیس از عایشه نقل کرده سپس دیگران از محمد بن قیس نقل کرده اند. محدثین بزرگ اهل سنت مثل مسلم، ابن حبان، نسائی، حاکم و غیره اسناد این روایت را تأیید کرده و آن را صحیح الاسناد و خود روایت را حداقل حسن دانسته اند.

مآخذ

الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، ابن عبدالبر، به کوشش البجاوی، قاهره، مکتبه نهضه، ج ۴، ص ۱۷۶۴، الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه، صالح بن حامد بن سعید الرفاعی، المدینه المنوره، دار الحضیری، ۱۴۱۸ق، ص ۵۹۷-۶۰۳؛ التمهید فی الموطأ من المعانی و الاسانید، ابن عبدالبر، به کوشش جمعی از پژوهشگران، مغرب، وزاره الاوقاف، ۱۴۱۱ق، ج ۲۰، ص ۱۱۱؛ سنن الکبری، احمد بن حسین بیهقی، بیروت، دار الغرقه، بی تا، ج ۴، ص ۷۹؛ شرح صحیح مسلم، نووی، قاهره، المطبعه المصریه، بی تا، ج ۷، ص ۴۲-۴۳.

ماه شب بدر

ماه شب بدر، حشر مدفونین بقیع به شکل ماه شب بدر.

ام قیس از رسول خدا(ص) نقل کرده که فرمود: یبعثُ منها (مقبرهالبقیع) يوم القيامة سبعون الفاً علی صورہ القمر لیلہ البدر یدخلون الجنه بغير حساب. یعنی از قبرستان بقیع در روز قیامت هفتاد هزار نفر به شکل ماه شب چهارده محشور شده و بدون حساب رسی وارد بهشت می شوند.

این روایت در مجامع روایی زیادی مثل المعجم الکبیر از طبرانی، مجمع الزوائد از هیثمی، الثقات از ابن حبان آمده است. آدرس و مشخصات این مجامع در کتاب الدرہ الثمینہ ابن نجار(ص ۴۴۷) آمده است. ابن نجار این روایت را به عنوان فضیلت بقیع یاد کرده و نشان دهنده اهمیت بقیع در فرهنگ اسلامی دانسته است.

روایت دیگری توسط ابن نجار نقل شده، البته از طریق ابن رأس الجالوت، متن آن اینگونه است. مصعب بن الزبیر همراه ابن رأس الجالوت از حج باز می گذشتند و از مسیر بقیع به سوی شهر مدینه می رفتند، وقتی به قبور بقیع رسیدند، ابن رأس جالوت گفت: انا نجد فی کتاب الله صفه مقبره شرقیها نخلٌ و غربیها بیوت یبعث منها سبعون الفاً کلهم علی صورہ القمر لیلہ البدر (الدرهالثمینه، ص ۴۵۱) یعنی در تورات از قبرستانی یاد شده که در شرق آن نخلستان و در غرب آن خانه های مردم است. از این قبرستان هفتاد هزار نفر که همگی به شکل ماه شب چهارده هستند، در قیامت محشور می شوند.

این روایت در تاریخ المدینه ابن شبه، وفاءالوفاء سمهودی هم وارد شده است ولی علمای حدیث آن را به دلیل بعضی از ناقلان، ضعیف دانسته اند(همان).

روایاتی که از طریق علمای یهود که مسلمان شده اند نقل می شود، معمولاً ضعیف است و مشتمل بر نکات و رهیافت هایی

است که در عهدین موجود است. بعضی معتقدند کسانی چون کعب الاحبار در صدد ترویج یهودیت به نام روایات اسلامی بوده است (دانشنامه دانش گستر، ج ۱۳، ص ۱۵۸).

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۱۳، ص ۱۵۸؛ الدرر الثمینة فی اخبار المدینة، محمد بن محمود بن النجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه منوره، ۲۰۰۶م، ص ۴۴۶-۴۴۷ و ۴۵۱.

نیز نک- : کعب الاحبار؛ برانگیخته شدن مدفونین

مترار بقیع ← مساحت و موقعیت

متوکل بودن اهل بقیع ← توکل

متولی قبرستان بقیع

متولی قبرستان بقیع، مدیریت بقعه ها و کفن و دفن اموات در این قبرستان در ادوار مختلف تاریخ.

شبه جزیره عربستان، به ویژه منطقه مکه و مدینه تا قبل از استقرار دولت آل سعود، زیر نفوذ دولت های مقتدر منطقه اداره می شد. اگر دولت ایران، در دوره ای اقتدار افزونتر داشته، فردی را به عنوان حاکم این منطقه تعیین می کرد و از طریق این فرد مسائل را رفع و فتق می نمود. چنانکه در دوره آل بویه چنین بود. در ادوار دیگر عثمانی ها یا مملوکان و فاطمیان مصر بر این منطقه سیطره داشتند. البته غیر از دوره خلافت راشدین که

ص: ۵۷۸

خلیفه در خود مدینه استقرار داشت، پس از راشدین امویان شام و بعد از آنها عباسیان، بغداد، سپس حکومت های مقتدر ایرانی بر منطقه حاکمیت داشتند. مکه و مدینه به عنوان دو مادر شهر، از مناطق مهم و سوق الجیشی در جهان اسلام محسوب می شود و هر دولتی بر آنجا سیطره داشته باشند گویا بر کل جغرافیای جهان اسلام تسلط دارد. از اینرو دولت های اسلامی، به این دو شهر، اهتمام ویژه ای داشتند؛ دولت ها و حاکمان درصدد سیطره بر مکه و مدینه بودند؛ و اگر توانایی سلطه نداشتند؛ درصدد نفوذ برمی آمدند و باز اگر توانایی آن را هم نداشتند با روابط گرم با حاکم مدینه و مکه، به اعمال قدرت در این دو شهر می پرداختند.

والیان مدینه هم تلاش داشتند محوطه مقابر اهل بیت (ع)، همسران رسول اکرم (ص)، فرزندان و یاران پیامبر (ص) و تابعین مشهور و مدفون در بقیع را به خوبی نگهداری و اداره کنند. بناها را آباد و معمور نمایند، خرابی ها را بازسازی کنند، اماکن و تمهیدات رفاهی برای زائران فراهم آوردند و نظم و امنیت را به خوبی تأمین نمایند.

سفرنامه نویسان و زائران بقیع تا پیش از سلطه ی آل سعود و وهابیون، از آبادانی بقیع، بقعه های زیبا، با کاشیکاری های هنری گزارش نموده اند. تصویربرداران، تصاویر روشن و گویا از این قبرستان و بناهای ساخته شده در آن برداشته که نمونه هایی از آن را ابراهیم رفعت پاشا در سال های ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۵ق و محمد لیب بک در سال ۱۳۷۷ق از خود به یادگار گذاشته اند. این تصاویر گویای توجه همگان بویژه همت متولیان و مدیران بقیع در آبادانی این قبرستان بوده است.

مآخذ

تاریخ حرم ائمه بقیع، ص ۸۷؛ تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۳۹-۴۰؛ مدینه شناسی، ج ۱، ص ۳۳۳.

متین دفتری و سؤال از وزیر درباره بازسازی بقیع ← سؤال نمایندگان از وزیر امور خارجه

مثنوی درباره بقیع ← شهربانو بیگم

مجابی، جواد ← قوم به حج رفته

مجدالملک قمی

مجدالملک قمی، از دولتمردان ایرانی در دوره سلجوقیان و فعال در آبادانی بقیع.

مجدالملک قمی براوستانی (ابن اثیر بلاوسانی ثبت کرده است، الکامل، ج ۱۰، ص ۳۵۳) یا مجدالملک قمی، نام کوچک او ابوالفضل اشعد (درگذشت ۴۹۲ق) و نام کامل او شمس الدین ابوالفضل اسعد بن محمد بن موسی است، هر چند تاریخ تولد او معلوم نیست. ابن اثیر ضمن وقایع سال ۴۹۵ق از قتل معماری که مجدالملک قمی (مقتول ۴۹۲ق/ ۱۰۹۹م) برای تعمیر و ترمیم قبه مزار ائمه (ع) و عباس بن عبدالمطلب، به مدینه فرستاده بود، سخن به میان آورده است. این قبه را پیش از این، خلفای بنی عباس برای بزرگداشت نیای خویش در تاریخی اینک نامعلوم، برپا کرده بودند. چون در گزارش های ابن نجار و ابن

بطوطه از آن یاد شده است.

مجدالملک قمی از بلاسان یا براوستان از روستاهای قم بود. نخست در دیوان استیفا، سمت مستوفی کل دستگاه ملکشاه سلجوقی را بر عهده داشت. وی با برخی از کارکنان دربار در ساقط کردن خواجه نظام الملک همکاری داشت. چون مؤیدالملک به وزارت برکیارق رسید، مجدالملک در برانداختن او با زبیده خاتون، مادر برکیارق، همکاری می کرد تا سرانجام سلطان در ۴۸۴ق، مؤیدالملک را از وزارت برداشت و برادرش، فخرالملک، را به جای او نشانید. در وزارت دو ساله فخرالملک، کارها عملاً در دست مجدالملک بود. او در این دوره وزیر زبیده خاتون و رئیس دیوان استیفا بود. در ۴۹۰ق، مجدالملک به وزارت رسید و تا شوال ۴۹۲ق که به دست امرای برکیارق کشته شد با مشارکت زبیده خاتون امور کشوری را بخوبی اداره کرد. بهر حال مجدالملک از مستوفیان و وزرای کاردان دولت سلجوقی و مدتی وزیر برکیارق سلجوقی بود. او دارای فضل و

ص: ۵۷۹

به دوستی با فضلا و شعرا ممتاز و پیرو مذهب شیعه بود؛ عتبات ائمه اطهار(ع) در بقیع و کاظمین و نیز حضرت عبدالعظیم(ع) در ری را بازسازی کرد و توسعه داد. پیکرش را پس از قتلش در جوار بارگاه امام حسین(ع) به خاک سپردند.

ابن اثیر رخداد مربوط به مجدالملک را اینگونه گزارش کرده است که معمار چیره دستی را مجدالملک برای آبادانی قبه ساخته شده بر مقابر حسن بن علی و عباس به مدینه فرستاد و او را به امیر مدینه به نام منظور بن عماره الحسینی معرفی کرد. اما هنگامی که برکیارق مجدالملک را برکنار کرد و توسط سربازان و با توطئه امرا کشته شد، منظور حاکم مدینه هم معمار قمی را کشت.

مجدالملک وزیر و مستوفی و دستیار ملک شاه سلجوقی (۴۴۷-۴۸۵ق) و برکیارق سلجوقی بود و بدون اطلاع آنان نمی توانست به اقدامات در بقیع و دیگر جاها پردازد. خود ملک شاه بسیار علاقه مند به عمران و آباد کردن قلمرو تحت فرمانش بود.

نیز برکیارق (۴۷۴/۴۷۱-۴۹۸ق) یا رکن الدین ابوالمظفر چهارمین پادشاه سلاجقه (۴۸۶-۴۹۸ق)، همین ویژگی را داشت و علاقه مند به عمران بود. هرچند در دوره او قلمرو یکپارچه سلجوقی، تجزیه شده و اقتدار بلامنازع سلاجقه ضعیف شده بود اما هنوز اقدامات عمرانی وجود داشت.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۷؛ تاریخ ادبیات ایران از فردوسی تا سعدی، براون، ترجمه مجتبایی، تهران، مروارید، ۱۹۲۶م، ج ۳، ص ۵؛ تاریخ سلسله سلجوقی، فتح بن علی بنداری اصفهانی، ترجمه جلیلی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۶، ص ۶۹؛ تاریخ قم، حسن بن محمد قمی، به کوشش انصاری، قم، کتابخانه نجفی، ۱۳۸۵، ص ۱۲۳ و ۵۲۰؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۴، ص ۱۷۷؛ و ج ۱۵، ص ۲۱۲ و ۸۰۵؛ دایرهالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۳۹۳؛ سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، لمبتون، ترجمه یعقوب آژند، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۵، ص ۹۸؛ الکامل فی التاریخ، ج ۱۰، ص ۳۵۲؛ نور باقر(ع) مروری بر زندگی علی بن باقر، علی محسنی، قم، مشهور، ۱۳۸۳، ص ۱۰۳.

نیز نک- : تاریخ تحولات؛ سلجوقیان

مجدی، میرزا عبدالمجید محمود

مجدی، میرزا عبدالمجید محمود، شاعر و ادیب در دوره قاجاریه و سفرنامه نویس.

نام کامل او میرزا عبدالمجید محمود بن عبدالکریم سقزی مجدی است. اصالتاً کرد و از شهرستان سقز از کردستان ایران می باشد و در همین شهر در ۱۲۶۸ق به دنیا آمد. تخلص خودش را در اشعارش مجدی نهاده، نیز گاهی به ملک الکلام مجدی مشهور بوده است.

مجدی در ۱۳۰۵ق به سفر حج رفته و مشاهدات و خاطرات تألیف کرده است. عنوان آن، سفرنامه مکه و عتبات است و به

دلیل ویژگی های آن، همواره مورد توجه بوده است و دو بار منتشر شده است. هر چند گزارش مجدی از بقیع، چند سطر بیشتر نیست ولی حتی عدم ذکر پاره ای واقعیت ها و مسکوت گذاشتن آنها، خود اهمیت خاص دارد.

سفرنامه مجدی، بسیار مفصل است و بخشی از آن به عنوان سفرنامه مکه از متن اصلی استخراج شده است. این سفرنامه به دلیل ابتکارات و تازگی های آن از متون سودمند دوره قاجاریه است. اهمیت آن به این نکات وابسته است: به قلم یک کرد فارسی نویس، ادیب و شاعر از اهل سنت و در عین حال عاشق اهل بیت(ع) و در واقع عارف و صوفی نوشته شده است. وی به وضوح یک سنی دوازده امامی است. نیز به دلیل مطالعات فراوانی که داشته، اطلاعات نسبتاً وافر و بدیعی آورده است.

نویسنده خود را عبدالمجید محمود فرزند میرزا عبدالکریم سقزی می نامد و زمانی که به این سفر رفته، ۳۶ ساله بوده است. او به همراه همسر ۲۶ ساله و فرزندش ابوسعید سه سال عازم این سفر شده است. این نویسنده در سال ۱۲۶۸ق در سقز به دنیا آمده و به دلیل تخصصی که در مدت تحصیل در انشا و نامه نگاری به دست آورد، در سنندج به کارهای دبیری در حکومت گماشته شد. با امارت حسنعلی خان امیرنظام گروسی به حکومت کردستان در سال ۱۳۰۹ق میرزا عبدالمجید به

ریاست دارالانشاء منصوب شده و بعدها در دوران ابوالقاسم خان ناصرالملک نیز همین سمت را در این منطقه داشته است. وی بعدها به تهران رفت و همانجا مقیم شد. بالاخره در سه شنبه ۱۷ خرداد ماه ۱۳۰۵ ش مطابق با ۲۶ ذی قعدة سال ۱۳۴۴ ق از دنیا رفت و در قبرستان آب انبار قاسم خان به خاک سپرده شد.

وی شاعری توانا بوده و چنان که گفته شده از وی بیش از یک صد هزار بیت شعر برجای مانده است. تخلص وی مجدی است و به ملک الکلام مجدی شهرت یافته است.

سفر مجدی جمعاً ده ماه و هیجده روز طول کشید. مسیری که وی انتخاب کرده از کردستان به سمت زنجان، از آنجا اردبیل و آستارا، سپس روسیه و عبور با قطار به سمت دریای سیاه بعداً با کشتی به استانبول و از آنجا مجدداً با کشتی به سمت جدّه و مکه بوده است. وی سپس عازم مدینه شده و از بندر ینبع به جدّه آمده و پس از اقامت دو ماهه و انجام عمره دوباره با کشتی مسیر دریای سرخ را به سمت باب المندب ادامه داده، از طریق اقیانوس هند به دریای عمان، خلیج فارس و بصره بازگشته و سفر عراق خود را به شهرهای مختلف بغداد، کاظمین، نجف و کربلا- ادامه داده از راه قصر شیرین و کرمانشاهان به ایران بازگشته و به سنج که وطن مألوف او بوده بازگشته است. بخشی از این سفرنامه درباره اماکن مقدس در مدینه و بقیع است. او درباره ساختن آرامگاه های بقیع اطلاعات مهمی آورده است:

«بنای ابنیه مقدسه به اهتمام مرحوم سلطان عبدالحمید خان غازی بوده است. از قرار ثبت دفتر دولتی علاوه بر جواهر و کتب و پرده های نفیسه، دو کرور و دویست و نود و شش هزار لیرای عثمانی که معادل هشت کرور و پنجاه هزار تومان ایران است، خرج ابنیه عالیّه متبرکه شده است.»

او درباره برخی مساجد، مشاهد و اماکن طیبه معروف در مدینه می نویسد:

مسجد الغمامه، و بقعه و بارگاه حضرت سیدنا عبدالله والد ماجد حضرت رحمه للعالمین - علیه الصلاه و السلام - و چهار باب مساجد خلفای اربعه، و بقعه سیدنا مالک بیریق دار، و زیایه سیدنا عبدالقادر جیلانی - رضی الله عنهم - است. مدرسه سلطان محمود خان غازی و کتابخانه آن، و کتابخانه شیخ الاسلام، و تکیه محمدعلی پاشای خدیو مصر که محل اطعام و سکونت خارجه و داخله است، معروف و مشهورند.

قبرستان بقیع که مدفن خلفا و ائمه هدی و آل البیت(ع) و زوجات طاهرات و اکابر دین - رضوان الله تعالی علیهم اجمعین - است، در خارج شهر است.

بنابراین حجم مطالب او درباره بقیع بسیار اندک است ولی اطلاعات و نکاتی که آورده مهم است.

این اثر نخست با این مشخصات منتشر شده است:

سفرنامه ملک الکلام مجدی، به کوشش محمد طاهر سیدزاده هاشمی، تهران، ۱۳۸۲.

دفعه دوم آقای جعفریان بر اساس نسخه دست نوشته ای در کتابخانه ملی به شماره ۵۱۲۴ تصحیح و در مجموعه سفرنامه های

حج قاجاری آورده است.

مآخذ

«زندگینامه مرحوم مجدی»، مجله ماد، شماره نخست، مقدمه سیدزاده هاشمی بر سفرنامه ملک الکتاب مجدی، تهران، ۱۳۸۲؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۵۴۲-۵۴۴ و ۶۰۱؛ سفرنامه عبدالمجید ملک الکلام مجدی، عبدالمجید مجدی کردستانی، به کوشش محمدطاهر سیدزاده هاشمی، تهران، توکلی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۸ و ۱۵۷.

مجلس

مجلس، نامی برای مساجد.

در مدینه، شیعیان چندان جایی به نام مسجد ندارند. چون بعد از تسلط آل سعود و وهابیت، اگر جایی به اسم مسجد باشد، دولت دست روی آن می گذارد، برایش امام جماعت تعیین می کند و برنامه های آنجا را کنترل می کند. به همین دلیل مرکزی که کارکرد و عملکرد مسجد را دارد مجلس یا حسینیه می نامند. تبلیغات و خط مشی ترویج بقیع و مظلومیت ائمه (ع) در بقیع را در همین مجلس ها و حسینیه ها اجرا می کنند. البته کارکرد

ص: ۵۸۱

و نقش حسینه در مدینه کلاً با دیگر مناطق شیعه نشین مثل ایران تفاوت دارد.

مآخذ

دائرةالمعارف جهان نوین اسلام، به کوشش جان اسپوزیتو، ترجمه حسن طارمی و دیگران، تهران، نشر کتاب مرجع، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۴۳۵-۴۳۸؛ «مصاحبه با محمد علی عمری»، جامعه شیعه نخواستله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۱۲۸.

محاسن اخلاقی امام محمدباقر (ع)

محاسن اخلاقی امام محمدباقر (ع)، معرفی ایشان به عنوان عابد، عارف و دارای اخلاق و کردار نیک در منابع اهل سنت.

امام محمدباقر (ع) فرزند امام زین العابدین (ع)، پنجمین امام شیعیان است که در بقیع مدفون می باشد. علاوه بر شیعیان و دانشمندان شیعه که از او به نیکی یاد کرده اند و کتب شیعی از فضایل آن امام آکنده است، منابع اهل سنت هم او را به عنوان انسانی اسوه و خداگرا، عابد، اهل نیایش و دعا، دارای اخلاقیات نیکو و ایمانی سرشار نسبت به ارزش ها و مسائل اسلامی معرفی کرده اند.

مآخذ

البدایه و النهایه، ابن کثیر، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۴ش؛ سیر اعلام النبلاء، الذهبی، بیروت، مؤسسه الرساله، ج ۴، ص ۴۰۱-۴۰۲؛ وفيات الاعیان، ابن خلکان، قاهره، مکتبه النهضه.

محاكمه بنی قریظه

محاكمه بنی قریظه، مجازات یهودیان پیمان شکن در بقیع.

رسول خدا (ص) با یهود بنی قریظه پیمان و معاهده ای داشت. اما آنان بر خلاف پیمان شروع به همکاری با مشرکان بر ضد مسلمانان و در نتیجه پیمان شکنی و خیانت و حيله نمودند. و خودشان راضی شدند که پرونده آنان توسط سعد بن معاذ داوری گردد و هر چه حکم کرد اجرا شود. سعد چنین حکم کرد: مردان آنان کشته و اموال آنان مصادره و بین انصار و مهاجرین تقسیم شود.

پس از تأیید حکم توسط رسول خدا (ص)، سران بنی قریظه را در بقیع گردآوری کردند، خیانتکاران را کشته و در گودالی دفن کردند.

مآخذ

بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ج ۲۰، ص ۲۳۶؛ تفسیر نور الثقلین، شیخ عبد علی بن جمعه عروسی حویزی، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ج ۴، ص ۲۶۳؛ الصحیح من سیده النبی الاعظم (ص)، سید جعفر مرتضی عاملی، بیروت، دار سیره، ج ۱۱، ص ۱۷۴.

محاكمه در قیامت ← بهشت برای اهل بقیع

محبوبیت ائمه بقیع

محبوبیت ائمه بقیع، کتابی درباره چهار امام شیعیان مدفون در بقیع.

سید حسین اسحاقی (متولد ۱۳۴۱) به قصد معرفی امام حسن (ع)، امام زین العابدین (ع)، امام محمد باقر (ع) و امام صادق (ع) که در بقیع مزار دارند و نیز بررسی وضعیت اخلاقی آنان در منابع اهل سنت کتابی با عنوان محبوبیت ائمه بقیع نزد اهل سنت، تألیف کرده است.

این کتاب شامل چهار فصل است. فصل نخست درباره امام حسن مجتبی (ع)، تاریخ تولد، نامگذاری، سیره و صورت، همسران و فرزندان، امام حسن از دیدگاه صحابه رسول خدا (ص) و بالاخره شخصیت ایشان در منابع اهل سنت و تأکید آنان بر اخلاق مقبول، دانش، سخنوری، شجاعت، حلم، تواضع، سخاوت و دیگر حسنات آن حضرت است.

فصل دوم درباره زندگانی امام سجاد (ع) و سپس اخلاقیات نیک آن حضرت مثل دانش، عبادت، سخاوت و تواضع ایشان از نگاه اهل سنت است. فصل سوم درباره امام محمد باقر (ع) و زندگانی آن حضرت و نیز محاسن اخلاقی آن حضرت از نگاه اهل سنت است و بالاخره فصل چهارم درباره امام صادق (ع) و زندگانی ایشان و نیز محاسن و کرامات اخلاقی آن حضرت از دیدگاه اهل سنت است.

مأخذ

محبوبیت ائمه بقیع نزد اهل سنت، سید حسین اسحاقی، تهران، مشعر، ۱۳۸۸، ص ۲۵۱.

محدثین شیعه و مدفن فاطمه زهرا ← شیعه و مدفن حضرت فاطمه (ع)

ص: ۵۸۲

محسن احمدوند ← سفر به بیت عتیق

محشور شدن هفتاد هزار تن ← برانگیخته شدن مدفونین

محقق، علی ← اسناد روابط ایران و عربستان سعودی

محل استجاب دعا ← موقف النبی(ص)؛ موقف رسول خدا(ص)

محل ایستادن رسول خدا در بقیع ← موقف النبی(ص)

محل دفن فاطمه زهرا(س)

محل دفن فاطمه زهرا(س)، دیدگاه ها و گزارش های مختلف درباره مزار و مدفن ایشان.

گویا حضرت علی(ع)، همسر فاطمه(ع) و دیگر خویشاوندان آن حضرت پس از رحلت ایشان عمداً در صدد مخفی نگاه داشتن محل دفن فاطمه زهرا(س) بودند.

حضرت فاطمه(س) یکی از زنان برگزیده عالم و مورد علاقه شدید رسول خدا(ص) و مورد احترام ویژه از سوی مسلمانان بود. درباره آن گرامی، فرزندان و همسرش امام علی(ع)، فضایل بی شماری از رسول خدا(ص) نقل شده است. یکی از آنها همان روایت مشهور است که پیامبر(ص) او را پاره تن خود خواند و آزار به او را آزار خود شمرد. حضرت فاطمه(س)، پس از ماجرای سقیفه، به مخالفت آشکار با حاکمیت وقت پرداخت و در باقی عمر خویش، حاضر به حرف زدن با آنان نشد. آن حضرت وصیت کرد تا دور از چشم دیگران و شب هنگام دفن شود و این کار را به عنوان اظهار قهر و مخالفت و نشان دادن مظلومیت خود در برابر خلفا انجام داد. بنابراین دفن مخفیانه به توصیه خود فاطمه زهرا بوده است.

از اینرو درباره محل دقیق مزار آن حضرت اختلاف است و چند نظر هست. یعنی متفکران نخستین شیعه مثل شیخ صدوق روایات درباره مدفن فاطمه زهرا(س) را اینگونه آورده اند: برخی روایات بقیع را به عنوان مدفن حضرت زهرا(س) دانسته اند، دیگر روایات بین قبر و منبر را محل دفن دانسته اند؛ روایات دیگر، مدفن را خانه حضرت تأیید کرده اند. روایاتی که خانه را محل دفن دانسته نزد عالمان شیعه قوی تر است. در حالی که اهل سنت، روایات دفن در بقیع را ارجح می دانند. بنابراین سه نظریه درباره محل دفن فاطمه زهرا(س) در روایات و در متون تاریخی مطرح شده است؛ بقیع، بیت و حجره شریف، بین منبر و قبر رسول خدا(ص).

محدثان و مورخان اهل سنت از قرون نخست اسلامی محل دفن حضرت را در بقیع دانسته اند. اما عالمان شیعه احتمال وجود دفن حضرت را در خانه اش بیشتر می دانند چون، در احادیث امامان شیعه بیشتر محل دفن، خانه خود حضرت معرفی شده است.

در مجلسی با حضور امام جعفر صادق(ع) و نیز عیسی بن موسی عباسی، شخصی پرسید که حضرت فاطمه(س) در کجا دفن

شده است. عیسی گفت: در بقیع. آن شخص از امام سؤال کرد. حضرت فرمود: عیسی پاسخ تو را داد. آن شخص گفت: از شما می پرسم و می خواهم عقیده پدرانتان را بدانم. حضرت فرمود: «دُفِنَتْ فِي بَيْتِهَا» ابونصر بزنطی از امام رضا(ع) نقل کرده است که از آن حضرت درباره محل دفن فاطمه زهرا(س) سؤال شد. حضرت فرمود: «دُفِنَتْ فِي بَيْتِهَا، فَلَمَّا زَادَتْ بَنُو أُمِّيهِ فِي الْمَسْجِدِ صَيَّرَتْ فِي الْمَسْجِدِ». حضرت در خانه اش دفن شد و زمانی که امویان مسجد نبوی را توسعه دادند، محل دفن در مسجد قرار گرفت.

اینگونه، روایات نظر علمای برجسته شیعه نظیر شیخ صدوق، شیخ مفید، شیخ طوسی، ابن طاووس و علامه مجلسی را به وجود مرقد ایشان در خانه خودش جلب کرد. البته اکنون این محل در مسجد یا در حاشیه مسجد قرار گرفته است.

شیخ صدوق می نویسد: روایات درباره مدفن فاطمه زهرا(س) مختلف است. برخی از آنها مدفن را بقیع و برخی دیگر بین قبر و منبر می دانند. برخی هم مدفن را خانه آن حضرت می دانند که وقتی امویان مسجد را بزرگ کردند، قبر آن حضرت، داخل مسجد شد. این قول نزد من صحیح است.

تعبیری از امام علی(ع) که در نهج البلاغه آمده و به عنوان سخن ایشان در وقت دفن حضرت فاطمه(س) نقل شده، می تواند مؤید نظر شیخ صدوق و دیگر علمای شیعه باشد. حضرت خطاب به رسول الله(ص) می فرماید: السلام علیک یا رسول الله، عنی و عن ابنتک النازله فی جوارک و السریعه اللحاق بک؛ درود بر تو ای فرستاده خدا از من و دختری که در کنارت آرمیده و زودتر از دیگران به تو رسید.

محلی که به عنوان قبر آن حضرت در بقیع مشخص شده، پایین تر از قبور ائمه چهارگانه، در قسمت راست (شمال غرب) آنها قرار گرفته است. اما در صورتی که قبر فاطمه زهرا(س) را جای دیگر بدانیم، مقبره به نام فاطمه در بقیع به احتمال قوی از فاطمه بنت اسد است.

تا چندی قبل در بین زائران ایرانی و شیعه، رسم بوده که پنج جا را به عنوان محل دفن علی البدل نه علی التعمین زیارت می کردند. سید احمد هدایتی که در سال ۱۲۹۹ش عازم حج بوده، در سفرنامه اش می نویسد، ما پنج موضع را به عنوان محل دفن زیارت کردیم.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، ۱۳۹۱، ص ۳۵۸-۳۵۹؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبهه، قم، دارالکفر، ۱۳۶۸ش، ج ۱، ص ۱۰۴-۱۱۰؛ سفرنامه مکه، سید احمد هدایتی و سید محمدعلی هدایتی، تهران، حیدری، ۱۳۴۳، ص ۱۳۴-۱۳۶؛ عیون اخبار الرضا، شیخ صدوق، تهران، اعلمی، ج ۱، ص ۳۱۱؛ من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق، به کوشش سید حسن خراسان، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۵۷۲.

محل زندگی نخاوله

محل زندگی نخاوله، خانه های شیعیان در بقیع یا جنب بقیع.

شیعیان مدینه در گذشته منحصر به نخاوله بودند و کمتر با اقوام و قبایل دیگر اختلاط پیدا می کردند. جمعیت آنان را هم از ۴۰۰۰ نفر تا ۱۰۰۰۰۰ نفر البته در سنوات و دوره های مختلف احصا کرده اند. اما درباره محل زندگی آنها، طبیعی است که بسیاری از آنان برای اشتغال و به تبع کسب و درآمد در شهر مدینه سکونت دارند. بسیاری از آنان هم در روستاهای اطراف مدینه به کشاورزی و دامپروری اشتغال دارند. عده ای از آنان نیز که تعداد آنان سرشماری نشده در قبرستان بقیع مشغول به کار بوده اند. کارهایی اعم از مدیریت قبرستان تا نظافت، کفن و دفن اموات و غیره بر عهده آنان بوده است. محل سکونتشان هم جنب قبرستان بوده است. چون پیرامون بقیع باغات و نخلستان هایی بود که اتاق ها و امکاناتی برای سکونت داشتند و اینان به راحتی می توانستند زندگی کنند. نیز در کنار قبرستان هم ساختمان هایی برای نگهداری و مدیریت بود و آنان همراه با خانواده در آنجاها می توانستند زندگی کنند. چون بقیع نزدیک شهر و امکانات شهری مثل بازار بوده، از اینرو زندگی پیرامون بقیع هم مشکل چندانی نداشت.

برخی باغات نزدیک بقیع، وقف بقیع بوده و کسانی به عنوان نگهداری از موقوفه تعیین می شدند و در همان جا زندگی می

کردند. گاه محل زندگی آنها را محل دفن زباله ها یا محل انباشت زباله های شهر دانسته اند. گزارش برتون نخستین سندی است که زندگی نخاوله در محله کشیف و زباله دانی را مطرح کرده است. (الرحله، ج ۲، ص ۱۶۴-۱۶۵ و ۱۴۱-۱۴۲، جامعه شیعه نخاوله، ص ۸۰-۸۱)

در برخی گزارش ها آمده که سه باغ نسبتاً بزرگ در جنوب بقیع در اختیار نخاوله بود، این باغ ها را با ساخت اتاق و امکانات رفاهی آماده برای پذیرایی زائران می کردند. بیشتر زائران ایرانی بودند. نام این باغ ها، مرجان، ملائکه و صافیه است. از زمان ائمه (ع)، نخاوله عامل و کشاورز باغ های جنب بقیع بودند. حتی باغ های ائمه (ع) در دست اینان اداره می شد.

مآخذ

با کاروان عشق، رسول جعفریان و محمدعلی مهدوی راد، تهران، مشعر، ۱۳۷۲، ص ۳۶۱-۳۶۲؛ جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۷۵-۷۷ و ۸۰-۸۱؛ الرحله، بیرتون، ترجمه عبدالرحمن عبدالله الشیخ، القاهره، الهیئته العامه المصریه، ۱۹۹۴م، ج ۲، ص ۱۶۴-۱۶۵ و ۱۴۱-۱۴۲؛ الشیعه فی المملکه العربیه السعودیه، حسن حمزه، بیروت، مؤسسه بقیع، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۶۸.

ص: ۵۸۴

محلّه بنی هاشم، خانه های بنی هاشم در جوار بقیع قدیم و اکنون بخشی از سرزمین بقیع.

در غرب و شمال غربی بقیع تا مسجدالنبی(ص)، خانه های بنی هاشم استقرار داشت. حتی تا چند دهه پیش در این منطقه کوچه، بازار، خانه ها و کتابخانه عارف حکمت استقرار داشت. اما با توسعه بقیع و نیز توسعه حرم نبوی، محلّه بنی هاشم و خانه های آنان تخریب شد و هم اکنون به صورت فضای باز سنگ فرش است. اما وهابیون چرا و بر اساس چه انگیزه ای اینجا را تخریب کرده اند؟ آیا نمی خواسته اند هیچ اثری از خاندان اهل بیت و یا جایی برای توجه و تجمع شیعیان و علاقمندان به اهل بیت وجود داشته باشد؟ یا دلیل دیگری در ذهن آنان بوده است؟

در این محلّه خانه ای مشهور به خانه امام جعفر صادق(ع) و نیز کوچه تنگ به نام «زقاق جعفر» گزارش شده است. نیز کوچه ای به نام زقاق بنی هاشم در این محلّه بوده است.

مأخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۴۶.

محمد افندی ← علمای روم

محمد الحنفیه

محمد الحنفیه، فرزند حضرت علی(ع) و مدفون در بقیع.

محمد بن علی بن ابی طالب(ع) مکنی به ابوالقاسم و نام مادرش خوله و ملقب به حنفیه، است. او از فرزندان شجاع و وارسته علی(ع) است و دلیری، بزرگواری و شجاعت را از پدر دارد. او در جنگ های جمل و صفین، پرچمداری علی(ع) را بر عهده داشت و مورد علاقه آن حضرت و خاندان نبوت بود. مادرش «خوله» دختر ایاس ابن جعفر است. بعضی نام مادرش را اینگونه ضبط کرده اند: خوله بنت جعفر بن قیس. او نیز در فضل و کمال شهرتی داشته و زنی بلیغ و صاحب نطق گویا بوده است.

سخاوی نامش را اینگونه ثبت کرده است: محمد بن علی بن ابی طالب، ابوالقاسم، و ابو عبدالله الهاشمی، المدنی، يعرف بابن الحنفیه (التحفه، ج ۶، ص ۳۷۰).

خوله را از جمله زنان اسیری دانسته اند که زمان پیامبر خدا(ص) به اسارت درآمد و اسارتش زمانی اتفاق افتاد که پیامبر(ص)، علی(ع) را برای سرکوب بنی زبیه، که مرتد شده بودند، فرستاد. علی(ع) خوله را - که از بنوحنفیه بوده و بنی زبیه در غارتی که از بنی حنفیه داشتند، او را به اسارت نزد خود برده بودند - یافت و به مدینه آورد و هنگام تقسیم غنایم، آن زن در سهم علی(ع) قرار گرفت و پیامبر(ص) به علی(ع) فرمود: اگر این زن برای تو پسری آورد، نام و کنیه مرا بر او بگذار و آن زن پس از رحلت فاطمه زهرا(ع) پسری به دنیا آورد و علی(ع) نام او را محمد نهاد و کنیه اش را ابوالقاسم.

محمد حنفیه را از مردان بزرگ، سرآمد و در علم، زهد، شجاعت و عبادت و پارسایی دانسته اند. او نزد پدر و دو برادر خود، امام مجتبی و حسین بن علی (ع) تعلیم دیده و پیش آنان محبوبیتی ویژه داشت.

آن دو امام نیز نسبت به وی نهایت علاقه و محبت را ابراز می کردند و در تصمیمات و اقدامات، به نظرات او بها داده، و احترام می نهادند. در بزرگی و جایگاه معنوی محمد حنفیه همین بس که پیامبر خدا (ص) ولادت او را از خوله به علی (ع) بشارت داد بود.

از ابهامات مهم درباره زندگی محمد حنفیه، حضور نیافتن او در کربلا و به ظاهر یاری نرساندن به امام حسین (ع) است. با توجه به شخصیت محمد حنفیه، محرز است که او مخالفی با امام حسین (ع) و امام حسن (ع) نداشته است. اسناد و نقل های تاریخی گواه آن است که وی به شدت دلبسته امام خود، حسین (ع) بوده است. مرحوم علامه حلی معتقد است، محمد حنفیه در آن ایام به سختی مریض بوده است. امام حسین (ع) هنگام خروج از مدینه، وصیت نامه معروف

خود را به وی سپرد و حرکت اعتراضی خود را اصلاح طلبانه معرفی کرد.

محمد حنفیه، در قیام مختار بن عبیده ثقفی نقش مؤید و پشتیبان داشت. پس از حادثه عاشورا و فاجعه بزرگی که در تاریخ اسلام توسط امویان رخ داد، مختار به انگیزه خونخواهی از قاتلان آن حضرت و پس از قیامی که سلیمان بن صرد خزاعی انجام داد و منجر به شهادت وی و یارانش گردید، آهنگ قیام نمود. وی پس از آزادی از زندان، از مدینه به کوفه رفت و در منزل ابراهیم بن مالک اشتر اقامت گزید و در مقام دفاع از اهل بیت (ع) از محمد بن حنفیه الهام می گرفت و هدف و آرمان خود را با او در میان می گذاشت. سران کوفه نزد محمد حنفیه رفتند و از او درباره قیام مختار نظر خواستند. محمد حنفیه قیام مختار را کاملاً تأیید کرد. پس از این حمایت، مردم کوفه با قیام مختار همراه شدند.

برخی درباره اعتقاد محمد حنفیه به امامت سیدالشهدا و امام سجاد (ع)، شبهه ای را مطرح کرده اند که اجمال آن چنین است: «وی، به امامت آن دو امام بزرگ، اعتقادی نداشته است». اما علمای شیعه این شبهه را کاملاً مغرضانه و یا جاهلانه دانسته اند.

اما کیسانیه اعتقاد دارند، محمد حنفیه زنده است و در کوه رضوی اقامت دارد و روزی ظهور خواهد کرد.

محمد حنفیه تا سال ۸۱ق در قید حیات بوده و ماجراهای غمبار فراوانی را دید. سرانجام در همان سال وفات یافت و در بقیع مدفون گردید. اما مکان دقیق آن در بقیع مشخص نیست.

وی در زمان وفات، ۶۵ سال سن داشت و در زمان امامت حضرت سجاد (ع) و خلافت عبدالملک مروان وفات یافت. ابان بن عثمان والی مدینه بر جنازه اش نماز گزارد.

مآخذ

اثبات الهداه، الحر العاملی، ترجمه محمد نصراللهی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۵ش، ص ۲۶۵؛ اخبار المختار، علی بن عبدالله مدائنی، بی جا، بی تا، ص ۲۴۰؛ الاعلام من الصحابه و التابعین، الحاج حسین الشاکری، بی جا، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۹۷؛ التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، محمد سخاوی، مدینه، ۲۰۰۷م؛ تنقیح المقال، مامقانی، النجف الاشرف، ۱۳۵۲ش، ج ۳، ص ۱۱۲؛ الروائع المختاره، السید مصطفی الموسوی، ۱۳۹۵ق، القاهره، مطبوعات النجاح، ص ۳۱؛ سخنان امام حسین (ع)، محمدصادق نجفی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۸، ص ۲۵؛

سفینه البحار، عباس قمی، تهران، ۱۳۶۳ش، ج ۱، ص ۳۲۲؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، قم، کتابخانه آیت الله نجفی مرعشی، ۱۴۰۴ق، ج ۷، ص ۳۲۱؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، القاهره، مکتبه الخانجی، بی تا، ج ۵، ص ۱۱۶؛ اللهوف، سید بن طاووس، ترجمه عقیقی بخشایشی، قم، نشر مؤید اسلام، ۱۳۷۸ش، ج ۵، ص ۲۷۴؛ مناقب، ابن شهر آشوب، نجف اشرف، مطبعه الحیدریه، ج ۴، ص ۵۳؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۵، ص ۲۸۳.

محمد السند ← عماره قبور النبی و اهل بیته

محمد السنوسی ← الرحله الحجازیه

محمد بن ابراهیم کنانی مصری

محمد بن ابراهیم کنانی مصری، از علمای ساکن مدینه و مدفون در بقیع.

ابو عبدالله محمد بن ابراهیم بن محمد ملقب به جمال و منسوب الکنانی و المصری و المذنبی در ۶۲۱ق در قاهره چشم به جهان گشود. در قاهره نزد کسانی مثل ابن عساکر علوم حدیث و دیگر علوم دینی را فرا گرفت.

کنانی به مدینه مهاجرت کرد و در مدینه دارای مسئولیت‌هایی مثل مؤذن و رئیس مؤذنین و چند مسئولیت دیگر بود. او در ۷۲۹ق چشم از جهان فرو بست و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۵۲۳-۵۲۶.

محمد بن ابی الجهم بن حذیفه

محمد بن ابی الجهم بن حذیفه، از صحابه رسول الله (ص) و مدفون در بقیع.

نامش را به این صورت هم ثبت کرده اند: محمد بن ابی الجهم عامر عدوی قُرشیّ او در دوره رسالت در مدینه

ص: ۵۸۶

متولد شد. یعنی تولد او پس از هجرت مسلمانان به مدینه بوده است. اما تاریخ دقیق تولد او معلوم نیست. از اینرو در صحابی بودن وی اختلاف است. با اینکه کسانی مثل مؤلف الروضه المستطابه او را صحابی دانسته اند ولی برخی مورخین او را از تابعین یا از بزرگان تابعین شمرده اند.

او پس از رحلت رسول الله(ص) به جریان امامت شیعی اعتقاد داشت و در این زمینه فعال بود. به ویژه در دوره خلافت یزید بن معاویه در اعتراض علیه او نقش داشت. به همین دلیل در جریان حادثه حره مشارکت فعال داشت و در یوم الحره توسط سپاه یزید به شهادت رسید. تاریخ شهادت او سال ۶۳ق بود، در حالی که عمرش هم تقریباً همین اندازه بود. پس از شهادت در بقیع در کنار دیگر شهیدان واقعه حره به خاک سپرده شد.

مآخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۱۲۶-۱۲۷؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۹.

محمد بن اُبی بن کعب

محمد بن اُبی بن کعب، از صحابه و مدفون در بقیع.

ابو معاذ محمد بن اُبی بن کعب در دوره ی رسالت و حیات رسول الله(ص) متولد شد. اما سال تولد او را دقیقاً ذکر نکرده اند. معمولاً شخصیت هایی که در سال ۱۰ق متولد شده باشند، در صحابی بودن آنان تشکیک شده است.

پدرش از صحابه و قاری قرآن کریم بود؛ و در قرائت، مهارت و تخصص بالایی داشت. از اینرو او را أقرأ الصحابه توصیف کرده اند. در سال ۶۳ق در واقعه حره یا قیام مردم مدینه علیه یزید بن معاویه، به شهادت رسید؛ در حالی که عمرش هم تقریباً حدود شصت سال بود. سپس در کنار دیگر شهدای این واقعه مهم در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۹-۶۰؛ الکامل فی التاریخ، ابن اثیر، بیروت، ۱۳۸۵-۱۳۸۶ق، ج ۴، ص ۱۱۱-۱۱۲.

محمد بن احمد ← ألفا هاشم

محمد بن احمد بن امین آقشهری

محمد بن احمد بن امین آقشهری، از علمای ساکن مدینه و مدفون در بقیع.

ابو عبدالله، ابو طیبه محمد بن احمد بن امین بن معاذ ملقب به آقشهری، قونوی، خلاطی در آقشهر قونیه در ۶۶۵ق متولد شد.

سفرهایی به مصر، مغرب و برخی مناطق دیگر جهان اسلام داشت سپس به مدینه رفت و در آنجا ساکن شد.

او کتابی به نام الروضه درباره بقعه های بقیع و مدفونین بقیع نوشت. گاه نام این کتاب را الروضه الفردوسیه و الحظیره القدسیه ضبط کرده اند. این کتاب دارای پنج فصل بوده است: الزیارة قبر رسول الله، کیفیه الصلاه و السلام، زیارة اهل بینه و اولاده و اقربائه؛ فصل دوم درباره ذکر رسول الله (ص) و ابناء و جدات و آباءه و ازواجه و خلقائه؛ فصل سوم درباره وقایع مثل احد و احزاب است؛ فصل چهارم معرفی صحابه مشهور است؛ فصل پنجم معرفی معاریف و مشاهیری که در مدینه فوت کرده اند از علما و صلحا است. فصل دوم به معرفی ۵۱ تن و فصل چهارم به معرفی ۲۴۰ صحابی یا شهید است. وی جمعاً ۷۰۰ تن را معرفی کرده است که در بقیع دفن شده اند. مؤلف در سال ۷۱۸ق از تألیف آن فارغ شده است. ولی گویا در آتش سوزی مسجد نبوی از بین رفته است.

او در ۷۲۹ق در مدینه درگذشت و در اشرف بقعه ها به نام الروضه دفن شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۵۲۸-۵۳۶.

محمد بن احمد بن محمد ← جمال کازرونی

محمد بن احمد سخاوی ← سخاوی، محمد بن احمد

محمد بن احمد سلیمانی

محمد بن احمد سلیمانی، از علمای ساکن مدینه و مدفون در بقیع.

ص: ۵۸۷

سخاوی در کتاب التحفه اللطیفه اطلاعات اندکی از این شخص داده و ارجاع به المَطْرَى داده است. بهرحال سلیمانّی گویا تبارش کرد و از سلیمانیه کردستان می باشند ولی جهت فراگیری علوم یا مجاورت و عبادت به مدینه هجرت کرده است. بالاخره در ربیع الآخر ۷۶۵ق درگذشت و بعد از نماز ظهر در بقیع دفن شد.

مأخذ

التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۵۳.

محمد بن احمد قرشی جمحی

محمد بن احمد قرشی جمحی، مفتی مدینه و از مشاهیر این شهر و مدفون در بقیع.

محمد بن احمد بن یزید القرشی الجَمَحِیّ المدنیّ فقیه و مفتی مدینه بود. پس از درگذشت ابو مصعب از بزرگان راوی و حدیث شناس، روایاتی نقل کرده، نیز دیگران از او نقل کرده اند. ابن حبان او را ثقه و صدوق دانسته است.

او اصالتاً از مکه و قریشی است ولی به مدینه آمد و در آن سکونت گزید و با پشت کار به مدارج علمی عالی رسید. بالاخره در ۲۵۵ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۴۸-۴۹.

محمد بن اسماعیل

محمد بن اسماعیل، نوه امام صادق(ع) و مدفون در بقیع.

اسماعیل بن جعفر صادق، پسر بزرگ امام ششم(ع) و برادر امام هفتم موسی بن جعفر است. مادرش فاطمه دختر امام حسین(ع) است. اسماعیل در زمان حیات پدرش در سال ۱۳۸ق در عریض درگذشت. فرزند اسماعیل محمد از نظر علمی و معنوی دارای مقامی عالی در بین مردم مدینه بود. به طوری که یعنی مردم پس از رحلت امام ششم امام جعفر صادق(ع)، معتقد به امامت محمد شدند. او پس از درگذشت در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الانساب السمعانی، ج ۱، ص ۱۵۶؛ بغیه الحائر فی احوال اولاد الامام الباقر(ع)، حسین حسینی زرباطی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۹۲-۹۳؛ الرجال، شیخ طوسی، ص ۲۸۰؛ عمده الطالب، ص ۲۳۳؛ مشاهد العتره، ص ۶۷.

محمد بن جعفر

محمد بن جعفر، فرزند امام جعفر صادق(ع) و برادر امام موسی کاظم(ع) امام هفتم و مدفون در بقیع.

علی بن حسین مسعودی مکنی به ابوالحسن(۲۸۰-۳۴۵ق) مورخ و متکلم شیعی مذهب است. در رشته تاریخ سرآمد بود و به همین دلیل او را امام المورخین لقب داده اند. کتاب مروج الذهب (چمنزارهای طلایی کنایه از گزارش های تاریخی واقعی و مهم) و چند اثر تاریخی دیگر تألیف کرده است. گزارش بسیاری از حوادث تاریخی را که در منابع دیگر یافت نمی شود، مسعودی آورده است.

مسعودی ذیل اخبار ابوجعفر منصور از خلفای عباسی، به بیان استبداد و کشتارهای او می پردازد. در همان جا گزارش می دهد: در سال دهم خلافت منصور یعنی سال ۱۴۸ق ابوعبدالله محمد بن جعفر بن محمد در شصت و پنج سالگی وفات یافت. اما مشهور آنست که توسط عوامل منصور مسموم و به شهادت رسید. پس از رحلت در بقیع در جوار پدر و جدش امام صادق(ع) و امام باقر(ع) به خاک سپرده شد.

همینجاست که مسعودی از سنگ قبر مرمر بر مزار چهار امام شیعیان با حک نامشان و نیز از نام حضرت زهرا بر آن سنگ مزار یاد کرده است.

مأخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، ۱۳۹۱، ص ۳۵۳-۳۵۴؛ مروج الذهب، مسعودی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۸۸.

محمد بن حبان ← ابوحاتم البستی

محمد بن حسن زباله ← اخبار المدینه

ص: ۵۸۸

محمد بن زید بن علی (ع)

محمد بن زید بن علی (ع)، نواده امام سجاد و دارای مقبره در بقیع.

محمد بن زید نواده بزرگوار امام سجاد (ع)، خانه ای کنار خانه عقیل داشته است. اطلاعات چندانی درباره او در دسترس نیست. برخی منابع به حوادثی در سال ۲۷۴ ق که محمد بن زید در این حوادث حضور داشته پرداخته اند (وفیات الاعیان، ج ۶، ص ۴۲۴). ولی به نظر می رسد این گزارش صحیح نباشد. چون پدرش زید در سال ۱۲۲ ق شهید شد و نهایتاً محمد تا پنجاه سال بعد از پدرش در قید حیات بوده است. هنگامی که وی در خانه خود مشغول حفاری بود به سنگ قبری برخورد کرد که بر آن نوشته بود: «هذا قبر أم سلمة زوج النبي (ص)» پس وی وصیت کرد او را همان جا دفن کنند و چنین کردند.

خانه او در وسط بقیع بود و کوچه ای که به خانه اش می رسید الروحاء نام داشت. بعضی منابع جدید او را از صحابه رسول خدا دانسته اند (تاریخ و آثار، ص ۳۶۵) که قطعاً غلط است. و حتی پدر بزرگش یعنی امام سجاد (ع) هم در زمان رسول اکرم (ص)، حضور نداشته است.

مأخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لجنه احیاء ذکری البقیع، لندن، بی تا، ص ۵-۶؛ تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲؛ وفیات الاعیان، ابن خلکان، به کوشش احسان عباس، بیروت، دارصادر، ۱۹۹۷ م.

نیز نک-: الروحاء؛ خانه محمد بن زید

محمد بن سعد الله الحرانی الدمشقی

محمد بن سعد الله الحرانی الدمشقی، فقیه و مؤلفی مدفون در بقیع.

او پس از تحصیل در علوم شرعی به عنوان فقیه و مفسر مشهور شد. سال هایی از عمرش را به تدریس و تألیف گذراند. از جمله آثارش الکفایه فی الفقه است. پس از بازگشت از حج در وادی بنی سالم در گذشت. جسدش را به مدینه برده و در بقیع به خاک سپردند.

مأخذ

معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۲۵ ق، ج ۱۰، ص ۲۳.

محمد بن سفیان قیروانی

محمد بن سفیان قیروانی، فقیه مالکی مدفون در بقیع.

او در قیروان متولد و همانجا نشو و رشد یافت و به کسب معارف دینی پرداخت. در رشته های قرائت و فقه به کمال رسید و به

عنوان فقیه و مقری شهرت یافت. استادانش کسانی چون ابوالحسن قابسی و ابن غلبون بودند. چند اثر تألیفی از او به یادگار مانده از جمله الهادی فی القراءات السبع است. او در سفر ۴۱۵ق در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۶، ص ۱۴۶؛ معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۲۵ق، ج ۱۰، ص ۴۱.

محمد بن سلیمان کردی

محمد بن سلیمان کردی، فقیه شافعی و مدفون در بقیع.

او اصالتاً کرد بود و در دمشق متولد شد و پس از چندی به مدینه منوره هجرت کرد. از اینرو ملقب به مدنی و کردی شده است. در مدینه از استادان بزرگ علم فراوان آموخت و رشد و نمو یافت. تولیت افتای شافعیان به او سپرده شد. بالاخره در مدینه درگذشت و در جوار قبه عباس در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۷۸؛ معجم المطبوعات العربیه، یوسف الیان سرکیس، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۲، ص ۱۵۵۵.

محمد بن عبد الوهاب بن علی بن یوسف انصاری زرنندی

محمد بن عبد الوهاب بن علی بن یوسف انصاری زرنندی، از علمای حنفی و مدفون در بقیع.

ابو الفتح ابن القاضی تاج الدین ابن القاضی نور الدین، محمد بن عبد الوهاب بن علی بن یوسف الانصاری، الزرنندی، المدنی به سال ۷۸۰ق در مدینه متولد شد. پس از کسب علوم و طی مدارج علمی، بلقینی، ابن ملقن، هیثمی، حلاوی و چند تن از علمای برجسته دیگر به او اجازه روایت و افتا دادند. او مسئولیت امور قضایی حنفیه را در مدینه بر عهده داشت. نیز پس از درگذشت پسر عمویش، قاضی نجم الدین یوسف

ص: ۵۸۹

مسئولیت امور حسبی را هم بر عهده گرفت.

در سال ۸۳۸ق در مدینه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۳۳۲-۳۳۳.

محمد بن عبدالله بن زکریا یمنی بعدانی

محمد بن عبدالله بن زکریا یمنی بعدانی، از علمای شافعی ساکن مدینه و مدفون در بقیع.

او اصالتاً از بعدان شهری در یمن است. خانواده اش به حرمین شریفین مهاجرت کردند. اما محمد بن عبدالله در مدینه ساکن شد. او گرایش به فقه و تصوف داشت و عمرش را بر سر این دو رشته علماً و عملاً گذاشت. سی سال در مجاورت حرمین به ویژه حرم نبوی به عبادت و سلوک و نیز آموختن و آموزش دادن گذراند. محل سکونت او در رباط دکاله بود. بالاخره در سال ۸۱۰ق در مدینه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۲۰۹-۲۱۰.

محمد بن عبدالله تکروری

محمد بن عبدالله تکروری، از علمای ساکن مدینه و مدفون در بقیع.

تبارش از شهر تکارره بودند. درباره این شهر مطلبی یافت نشد. در پاورقی کتاب تحفه هم مطلبی ذکر نشده است. او مشهور به ابو عبدالله تکروری هم بوده است. در آن شهر خطیب مشهوری بود. سپس به حج رفته و در مدینه مقیم و ساکن شد. در مدینه در گذشت و در بقیع کنار قبر عثمان دفن شد.

او سال ها مجاور حرم نبوی بود، خانه ای در کنار محل بیتوته خدام ساخته و در آنجا سکونت داشت. او را با عناوینی چون شیخ بزرگ، عالم عامل، خطیب، محب مردم، دارای برّ و احسان و صدقه توصیف کرده اند.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م،

محمد بن عبدالله(ص)، دفن در بقیع ← رسول خدا(ص)

محمد بن عبدالوهاب

محمد بن عبدالوهاب، بنیان گذار فرقه وهابیت و مروج عقیده فقدان مشروعیت بقعه و آرامگاه و ضرورت تخریب آن.

محمد بن عبدالوهاب، عقاید و افکار پراکنده در فرهنگ حنابله و سلفیه به ویژه آراء شاذ را سازمان داد و مرتب کرد و به صورت یک مکتب درآورد. بخشی از این مکتب رد و تقیح ساختن آرامگاه و اهتمام به حقوق مردگان و احترام به آنها است. بر اساس همین دیدگاه، بقیع با همه ساختمان هایی که بر مزارات بزرگان ساخته شده بود باید تخریب و با خاک یکسان می شد. باورمندان به وهابیت هم این نظر را اجرا کردند. از اینرو ریشه بسیاری از مسائل و اقدامات در شخصیت و افکار محمد بن عبدالوهاب است.

شیخ محمد بن عبدالوهاب تمیمی نجدی، نسبت وهابی او از نام پدرش «عبدالوهاب» گرفته شده است. گرچه وهابی ها این نسبت را قبول ندارند و می گویند «وهابی» را دشمنان آنان به آنها اطلاق نموده و خود را گاهی به اعتبار محمد عبدالوهاب «محمدی» و گاهی به اعتبار پیرویشان از صحابه و سلف صالح به اعتقاد خودشان «سلفیه» می نامند. شیخ محمد در سال ۱۱۱۵ق در شهر «عینیه» از توابع نجد حجاز تولد یافت. پدرش در آن شهر قاضی بود و از علمای حنبلی به شمار می رفت.

شیخ محمد در دوران کودکی به مطالعه کتاب های مذهبی؛ از تفسیر، حدیث، فقه و همچنین مطالعه آرا و عقاید سخت علاقه مند بود. او فقه حنبلی را در زادگاهش و در نزد پدر آموخت. سپس برای تکمیل معلومات رهسپار مدینه منوره گردید و در آنجا به تحصیل پرداخت.

محمد بن عبدالوهاب چندی بعد، مدینه را به سوی نقاط دیگر ترک کرد. چهارسال در بصره و پنج سال در بغداد و یک سال در کردستان و دو سال در همدان و اندک زمانی هم در اصفهان و قم رحل اقامت افکند، آنگاه به «حریمه» زادگاه پدرش رفت. ولی پس از درگذشت پدرش به سال ۱۱۵۳ که شیخ محمد ۳۸ سال داشت عقاید خود را علنی کرد و تبلیغات او در این شهر افکار عمومی را بر آشفته؛ به گونه ای که ناگزیر شد این شهر را به عزم اقامت در «عُیینه» زادگاهش ترک کند. پس از مدت کوتاهی این شهر را نیز به اجبار ترک نمود و به ناچار نقطه سومی به نام «درعیه» را که محمد بن سعود جد آل سعود به عنوان رئیس قبیله بر آن منطقه حکومت می کرد، برای خود برگزید.

او دعوت خود را با حاکم درعیه در میان نهاد و پس از مذاکرات هر دو پیمان بستند که امور فرهنگی و اعتقادی توسط محمد بن عبدالوهاب و امور حکومت توسط محمد بن سعود اداره شود. نیز برای استحکام این روابط، ازدواجی نیز میان دو خانواده صورت گرفت. محمد بن عبدالوهاب تبلیغ خود را در پرتو قدرت حاکم آغاز کرد و به زودی هجوم به قبایل اطراف و شهرهای نزدیک شروع شد و سیل غنایم از اطراف و اکناف به شهر درعیه که شهر فقیر و بدبختی بود سرازیر گردید. و این غنایم جز اموال مسلمانان منطقه نجد بود که متهم به شرک و بت پرستی شده بودند و از اینرو اموال و ثروتشان بر سپاه محمد بن عبدالوهاب حلال شده بود. این تهاجم ها و قتل و غارت ها از سوی وهابیان توسعه و ادامه یافت تا در حجاز یک حکومت سیاسی - مذهبی که مذهب آن وهابگری و اجرای عقاید و آرای ابن تیمیه بر اساس تفسیر و برداشت محمد بن عبدالوهاب بود، به وجود آمد.

ترویج و گسترش: متأسفانه وهابیت به سرعت در حجاز پیش رفت. طرفداران آن می گویند علت ترویج، روح منطقی و استدلال های مبتنی بر شریعت و قرآن و آموزه های دینی است. در حالی که این گفته با واقعیت های موجود انطباق ندارد. مورخین بی طرف علل ترویج سریع را می دانند از جمله: فقر فرهنگ دینی که مهم ترین عامل بود. کتبی که فقیهان و علما در قاهره، شامات و عراق نوشته بودند به نجد نرسیده یا اگر رسیده بود، سطح سواد مردم در حدی نبود که از آن استفاده کنند. از سوی دیگر روحانیون که در رسانه های واقع گرا کم بودند یا در آن زمان اصلاً حضوری نداشتند. مردم از نظر روانی دارای ذهنی بسیط و ساده بودند. از اینرو استدلال های به ظاهر توحید گرایی و ضد شرک محمد بن عبدالوهاب را می پذیرفتند.

استبداد و زور، وهابیت با کمک زور سیاسی و نظامی ابن سعود و زور سر نیزه پیش رفت. هیچ کس حق نداشت با رویه وهابیت و آموزه های تند و یکسویه آن مخالفت کند. هر کس اندک مخالفتی می کرد سریعاً و شدیداً منکوب و سرکوب می شد.

رسیدگی مالی به طرفداران، هر کس طرفدار وهابیت می شد، صاحب ثروت و مکنت می گردید. زیرا آل سعود با تسخیر بقعه ها و تصرف مزارات و آرامگاه ها و غارت و مصادره اموال، به ثروت بسیار دست یافته بود و به طرفداران خود بسیار رسیدگی می کردند.

عوامل فوق و دیگر حمایت های پیدا و پنهان قدرتها کافی بود تا وهابیت سریعاً ترویج شود و به سرعت بر سراسر حجاز سیطره پیدا کند. به طوری که صدای مخالفان وهابیت حتی پدر و برادر محمد بن عبدالوهاب که مخالف او بودند و حتی برادرش کتابی با عنوان الصواعق الالهیه علیه شیخ محمد و وهابیت نوشت، به گوش مردم نمی رسید. چون مردم از یک طرف زیر

سلطه استبداد بودند و از طرف دیگر سواد و دانش لازم نداشتند و نیز با طرفداری از وهابیت به ثروت می رسیدند.

کشتار وهابیان:

یکی از زشت ترین کارهای وهابیان، قتل عام مردم در شهر طائف بود که بر صغیر و کبیر رحم نکردند. حتی

ص: ۵۹۱

طفل شیرخوار را بر روی سینه مادرش سر می بریدند. جمعی را که مشغول فرا گرفتن قرآن بودند، همه را کشتند. چون در خانه ها کسی باقی نماند به دکان ها و مساجد رفتند و هر که بود حتی گروهی را که در حال رکوع و سجود بودند کشتند. کتابها را که در میان آنها تعدادی مصحف شریف و نسخه هایی از صحیح بخاری و مسلم و دیگر کتب حدیث و فقه بود، در کوچه و بازار افکندند و پایمال کردند. این واقعه در ذیقعده سال ۱۲۱۷ اتفاق افتاد.

تهاجم وهابیان به عتبات عالیات:

کشتار وهابیان در عتبات عالیات، صفحه ای سیاه در تاریخ اسلام و بشریت است. در سال ۱۲۱۶ق امیر سعود با لشکری متشکل از مردم نجد و عشایر جنوب و حجاز و تهامه و دیگر نقاط، به قصد عراق حرکت کرد. وی در ماه ذیقعده به شهر کربلا نزدیک شد و آنجا را محاصره کرد. سپاهش برج و باروی شهر را خراب کرده، به زور وارد آن شدند و بیشتر مردم را، که در کوچه و بازار و خانه ها بودند، به قتل رساندند و سپس نزدیک ظهر با اموال و غنایم فراوان از شهر بیرون رفتند و در منطقه آبی به نام ابیض گرد آمدند. خمس اموال غارت شده را خود سعود برداشت و بقیه به نسبت هر پیاده یک سهم و هر سواره دو سهم بین مهاجمین تقسیم شد.

تعداد کشته شدگان را از اهالی کربلا و زائران ایرانی و غیر ایرانی بیست هزار نفر دانسته اند پس از اینکه امیر سعود از کارهای جنگی فراغت یافت به طرف خزینه های حرم رفت. این خزاین از اموال فراوان، هدایا و اشیای نفیس انباشته بود. وی هر چه در آنجا یافت تصاحب کرد. می گویند او در مخزنی را باز کرد که سکه های بسیار در آن گردآوری شده بود. از جمله چیزهایی که به چنگ آورد، گوهر درخشان بسیار بزرگ و بیست قبضه شمشیر که همه با طلا زینت یافته و با سنگ های قیمتی مرصع شده بود، ظرف های زرین و سیمین، فیروزه و الماس و ذخایر گران قیمت دیگر، همه را برداشت. همچنین چهار هزار شال کشمیری، دو هزار شمشیر طلا، تعداد زیادی تفنگ و سلاح دیگر، همه به غارت رفت.

در ماه جمادی الأولى ۱۲۲۳ امیر سعود مجدداً و با نیروی بسیار به عراق و به شهر کربلا یورش برد. ولی این بار مردم این شهر در اثر ثمرات تلخ حمله پیشین از آمادگی کامل برخوردار بودند. نیروهای وهابی شهر را به گلوله بستند، اما نتوانستند وارد آن شوند و لذا از محاصره کربلا صرف نظر کرده و آنجا را ترک نمودند. امیر سعود پس از قتل عام مردم کربلا بارها به شهر نجف نیز حمله برد و گاهی به افرادی که در بیرون شهر دست می یافت، می کشت ولی در اثر آگاهی و آمادگی مردم نجف و مخصوصاً علما و در رأس آنها عالم بزرگ شیعه مرحوم شیخ جعفر کاشف الغطاء، سپاه وهابی سرافکننده، مجبور به عقب نشینی شد.

همه این حوادث موجب ترویج و گسترش وهابیت و آرا و رویه محمد بن عبدالوهاب شد.

یک نکته این است که مسأله تخریب بقعه و آرامگاه در پیشرفت وهابیت تأثیر جدی؛ هم از نظر عملی و به دست آوردن ثروت های زیاد از آرامگاه های بزرگان و خرج این ثروت ها در راه بسط وهابیت و هم از نظر نظری و شرک دانستن این اماکن و تبلیغ در این زمینه و جذب مردم ساده دل با این تبلیغات، بسیار مؤثر بوده است.

نکته دیگری که کمتر در تحلیل‌ها آمده، این نکته است که با غارت و مصادره اموال و نفایس اماکن و بقاع، زمینه‌های تضعیف شیعیان و تشیع پدید می‌آید. فقدان منابع مالی علاوه بر اینکه موجب فقر و فساد اجتماعی می‌شود از دیگر سو، مایه از بین رفتن پژوهش و نشر شیعی، از بین رفتن نشریات، کتابخانه‌ها و ده‌ها پروژه فرهنگی و اجتماعی شیعه می‌گردد.

محمّد بن عبدالوهاب با برنامه ریزی دقیق با ابن سعود کنار آمد و توانستند رقیبان خود به ویژه شیعیان را از هر نظر تضعیف کنند و از نظر دیگر وهابیت را در همه ابعاد

ص: ۵۹۲

تقویت نمایند. اما رهبران شیعه تحلیل و دیدگاه منسجم، جامع و واقعی از اوضاع نداشتند. مثلاً هیچ تدبیری برای نگهداری، دفاع و حراست از مخازن مالی، موقوفات و نذورات در امکنه مقدس نداشتند و به راحتی میلیاردها دلار اموال را در اختیار سران و رهبران وهابیت قرار دادند.

کتاب و مقالات فراوانی از منظرهای مختلف در نقد و ردّ وهابیت توسط اهل سنت و شیعیان تألیف و عرضه شده است. برای اطلاع از این آثار به مأخذشناسی های منتشر شده مراجعه شود.

مأخذ

الصواعق الالهيه في الردّ على الوهابيه، شيخ سليمان بن عبد الوهاب، قم، كتابخانه آيت الله مرعشي، جم-؛ تاريخ المملكه الغربيه السعوديه، ناصر السعيد، رياض، ۱۹۹۸م، ج ۳، ص ۷۳؛ تاريخ حرم ائمه بقیع، محمدصادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵-۴۰؛ كتابشناسی وهابیت، ابازر نصر، قم، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲؛ کشف الارتیاب، سید محسن الامین، ملاحق اعیان الشیعه، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۱۳ق، جم-.

محمد بن علی وزیر اتابکان ← الجواد اصفهانی

محمد بن علی

محمد بن علی، از مشاهیر مدفون در بقیع.

جمال الدین محمد بن علی بن ابی منصور، از مشاهیر موصل در سده ششم قمری بود. او در ۵۵۹ق در گذشت و در قبرستان موصل موقتاً به خاک سپرده شد.

سپس پیکرش همراه حجاج عازم مکه، به مکه ارسال شد و پس از چند روز طواف به مدینه برده شد و پس از مراسمی در رباطی که برای خودش بنا کرده بود و در شرق مسجد النبی قرار داشت به خاک سپرده شد. اما نظر دیگری از ابن خلکان هست که می گوید در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۷۷؛ الغدیر، علامه عبدالحسین امینی، بیروت، دارالکتاب العربی، ج ۵، ص ۸۱.

محمد بن عمرو

محمد بن عمرو، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابو عبد الملک محمد بن عمرو بن حزم انصاری در سال ۱۰ق در نجران متولد شد. پدرش عامل رسول الله(ص) در نجران بود.

او راجع به اسم پسرش نامه ای به حضرت نوشت. حضرت در پاسخ او را راهنمایی کرد که نام نوزادش را محمد و کنیه او را ابو عبد الملک بگذارد. نظریه دیگر در بین مورخین هست که محمد بن عمرو دو سال قبل از رحلت رسول اکرم (ص) متولد شد. به دلیل تاریخ ولادت او، در صحابی بودن او شک هست و برخی او را از تابعین شمرده اند. ولی مؤلف الروضه المستطابه او را در زمره صحابه آورده است.

او در سال ۶۳ق همراه با معترضین و مردم مدینه علیه یزید به پا خواست و توسط سپاه والی مدینه یعنی مسلم بن عقبه به شهادت رسید. به هنگام شهادت ۵۳ سال داشت. پس از شهادت در قطعه شهدای واقعه حره در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

تاریخ الاسلام، ذهبی، به کوشش عمر عبدالسلام، تدمری، بیروت، ۱۴۱۰، حوادث ۶۱-۸۰ق؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۹.

محمد بن محمد مجاهدی حموی ← ابن الشماع

محمد بن مَسْلَمَه

محمد بن مَسْلَمَه، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ابوعبدالرحمن محمد بن مَسْلَمَه انصاری از اهالی یثرب (مدینه) و از بزرگان انصار بود. پس از مسلمان شدن فعالیت های بسیاری در بسط اسلام داشت. در جنگ های مختلف، به ویژه جنگ بدر همراه رسول اکرم (ص) حضور فعال داشت. یکی از افتخارات او این است که کعب بن الاشرف یهودی را به قتل رساند. زیرا کعب همواره علیه مسلمانان و رسول اکرم (ص) توطئه و دشمنی می کرد. نیز دائم العباده، و اهل خلوت و راز و نیاز با

ص: ۵۹۳

معبود خود بود. از دیگر ویژگی های او کنارگیری از فتنه ها است. از اینرو رسول اکرم(ص) به او اعتماد داشت.

محمد بن مسلمه در صفر سال ۴۳ق در حال که ۷۷ سال عمر داشت، چشم از جهان فرو بست. یک دیدگاه این است که توسط بعضی از اهالی شام کشته شد. امیر شهر مدینه در آن روزگار، مروان بن حکم بر پیکر او نماز گذارد، سپس در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۵۸؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ج ۱ و ۲، ص ۲۶۵-۲۶۶؛ «محمد بن مسلمه» محمد نقدی، مجله میقات حج، ش ۱۹، بهار ۱۳۷۶، ص ۷۹-۸۶؛ مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۱۹؛ المغازی، واقدی، به کوشش مارسدن جونس، قم، نشر دانش اسلامی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۱۸۳-۱۹۲.

محمد حسین فراهانی

محمد حسین فراهانی، از شخصیت های دوره قاجاریه و سفرنامه نویس درباره بقیع.

میرزا محمد حسین فراهانی فرزند محمد مهدی ملک الکتاب فراهانی (درگذشت ۱۲۷۰) در سال ۱۲۶۴ در روستای آهنگران فراهان به دنیا آمد. در سال های نوجوانی به تهران آمد و تحصیلات خود را آغاز کرد. پس از فراغت نسبی از تعلیم و تربیت به کارهای دولتی و درباری روی آورد. میرزا صادق خان ادیب الممالک در مقدمه کتابی از فراهانی با نام حالت اطلاعات سودمندی عرضه کرده است و اندیشه، باورها و نیز زهد و تهجد او را گزارش نموده است.

همو اطلاع داده که بیشتر آثار فراهانی در رویدادی از بین رفت. در سال ۱۳۰۰ همراه ناصرالدین شاه قاجار به زیارت مشهد رفت و در تدوین مطلع الشمس به اعتمادالسلطنه کمک کرد. برای دومین بار در سال ۱۳۰۲ق به سفر حج رفت و به پیشنهاد شاه این سفرنامه را نوشت و به همین لقب ملک الکتاب را به او داد. او در سال ۱۳۳۱ق درگذشت.

مهم ترین اثر باقی مانده از فراهانی همین سفرنامه او است. در این سفرنامه اطلاعات میدانی و مشاهدات عینی فراوانی گاه همراه با تجزیه و تحلیل عرضه شده است. او مراقد و بقاع موجود در قبرستان بقیع، مقبره های علما مثل مقبره شیخ احمد احسانی، قبرهای رهبران تشیع و دیگر مسائل و ابعاد بقیع را با دقت توصیف و گزارش کرده است.

مآخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۹؛ سفرنامه محمد حسین فراهانی، به کوشش حافظ فرمانفرماییان، تهران، مرکز تحقیق و مطالعه، ۱۳۳۲؛ مقدمه میرزا صادق خان ادیب الممالک بر کتاب حالت نوشته محمد حسین فراهانی، به کوشش خان ملک ساسانی، تهران، ۱۳۱۱ق.

نیز نک- : سفرنامه محمد حسین فراهانی

محمد حسین قدمی ← شهر عشق

محمد سعید البوطی

محمد سعید البوطی، نظریات و دیدگاه او درباره تخریب بقیع توسط وهابیون.

دکتر محمدسعید البوطی از علمای اهل سنت سوریه در مقدمه کتاب نصیحه لاختوانا علماء نجد، رفتار و دیدگاه وهابیون حاکم بر عربستان در جهت تخریب مساجد و بقیع و منع از زیارت بقیع را کفرآمیز، بدعت و گمراهی و ضلالت شمرده است.

مأخذ

نصیحه لاختوانا علماء نجد، یوسف بن هاشم ارفاعی، مقدمه البوطی، دمشق، دار اقرء، ۱۹۹۸م.

محمد سیف الدوله ← سیف الدوله

محمد عابد سندی ← سندی، محمدعابد

محمد عبدالحسین کرناٹکی

محمد عبدالحسین کرناٹکی، از امیران سلسله نواب های هند و مسافر به مکه و مدینه و نویسنده گزارشی درباره بقیع.

حافظ محمد عبدالحسین مشهور به رئیس الامراء مؤلف سفرنامه ای به نام تذکره الطریق فی مصائب حجاج بیت الله

ص: ۵۹۴

العتیق است. او در مقدمه، خودش را چنین معرفی می کند: خاکسار تراب اقدام المؤمنین، حافظ محمد عبدالحسین بن محمد عبدالهادی جعفری طیار کربلایی هندی کرناتکی بن نواب افتخارالملک صمصام الدوله خیرالدین خان بهادر صمصام جنگ عرف نواب عبدالهادی خان [بن] مرحوم مغفور مبرور نواب والجاه امیر الهند عمدهالملک محمدعلی خان بهادر ظفر جنگ صوبه دار ملک کرناتک ملک پایان کهاتهه معروف و مشهور به آرکات، از ممالک وسیع هندوستان.

در متون تاریخی جدید نامش اینگونه معرفی شده است: حافظ محمد عبدالحسین کربلایی بن نواب عبدالهادی خان بن محمدعلی خان بهادر که همان محمدعلی والجاه است.

شیخ آقابزرگ ضمن معرفی کتابی از او چنین می نویسد: للمولوی الحافظ محمد عبدالحسین بن محمدعلی الهادی الجعفری الطیاری الهندی الکربلایی. بنابراین وی خود را از سادات جعفری می دانسته است. اما وی در این سفرنامه به این نسب خود اشاره ای ندارد.

او از خاندان نواب آرکات بوده و خود را نواده محمدعلی والجاه معرفی کرده است. محمدعلی والجاه هم امیر این خاندان بوده است.

اطلاعات چندانی درباره او نیست. تاریخ تولد و وفات او معلوم نیست ولی کتاب انیس الشیعه را به یاد فتحعلی شاه و عباس میرزا در ۱۲۴۱ نوشته است و در ۱۲۴۲ ق مطالبی بر آن افزوده است. لذا معلوم می شود در این سال زنده بوده است.

خاندان مؤلف از جمله خاندان های امیرالامرای یا در اصطلاح «نواب» هاست که در منطقه ای در جنوب هند با نام کرناتک با مرکزیت شهر آرکات حکومت می کرد. خاندان نواب های کرناتک میان سال های ۱۶۹۰ تا ۱۸۵۵ (۱۱۰۲-۱۲۷۲) حکومت کردند و طبعاً زمانی با دولت مغولی هند و سپس با آصفجاهیان که در حیدرآباد دکن حکمرانی داشتند، در ارتباط بودند. پیش از آنکه در زمان سعادت الله خان، از نواب های بزرگ این سلسله، آرکات مرکز حکومت ایشان قرار گیرد، مرکزیت دولت کرناتک شهر گنگی بود. از دیگر شهرهای مهم آنان مدراس بود. سلسله جدید آنان با نواب انورالدین آغاز شد و محمدعلی والجاه یکی از برجسته ترین آنها بود که چهل سال حکومت کرد. در این دوره انگلیسی ها در این منطقه به شدت فعال بوده و با این سلسله ارتباط مثبت داشتند. حافظ محمد عبدالحسین کربلایی کرناتکی در سال ۱۲۳۰ به سفر حج مشرف شد و این سفر تا ۱۲۳۱ ق به طول انجامید. در طول سفر مشاهدات خود را نوشت و سفرنامه ای با عنوان تذکره الطریق فی مصائب حجاج بیت الله العتیق ساخته است.

بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است. با اینکه چند ماه در مدینه اقامت داشت ولی اطلاعات بسیار و متنوع جمع آوری و عرضه نکرده است. فقط درباره سوء رفتار وهابیون با ایرانیان و شیعیان اطلاعات سودمندی عرضه کرده است (ص ۸۳ به بعد).

مآخذ

تذکره الطریق، به کوشش رسول جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، ج ۱؛ دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۲۹۶؛ اعیان الشیعه، سید محسن امین، بیروت، دارالتعارف، بی تا، ج ۹، ص ۳۸۰؛ الذریعه، آقابزرگ تهرانی، قم،

اسماعیلیان، ج ۱، ص ۴۵۰ و ج ۲، ص ۴۵۸ و ج ۴، ص ۳۹؛ سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان و اسراء دوغان، تهران، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۲۴۸-۲۴۹.

نیز نک-: تذکره الطریق؛ مصائب حجاج و زیارت بقیع

محمد علی بن حسن همدانی سنقری ← ملکیت قبور ائمه بقیع

محمد علی لاری

محمد علی لاری، رئیس کنسولگری ایران در نجد و فعال در عرصه بقیع.

محمد علی لاری از کارگزاران وزارت امور خارجه در دولت پهلوی بود. او به دلیل داشتن مهارت، تجربه و کفایت سیاسی توسط وزیر امور خارجه وقت برای کنسولگری نجد انتخاب شد.

ص: ۵۹۵

لازم به ذکر است که در سال ۱۳۰۹ش روابط ایران و عربستان به سطحی از مودت و همکاری رسید که سفارت خانه ی ایران در حجاز و در شهر جده دایر شد. تیمورتاش وزیر وقت دربار، حبیب الله هویدا ملقب به عین الملک را به عنوان سفیر کبیریا وزیر مختار برگزید و به عربستان فرستاد تا سفارت خانه را تأسیس و سامان دهی نماید. پس از آن محمد لاری به عنوان سرکنسول ایران در ریاض انتخاب شد.

عربستان دارای دو سرزمین نجد و حجاز با سرزمین نجد، حجاز و عسیر است. نجد از شمال به عراق و اردن و از خاور به احساء از جنوب به ربع الخالی و از باختر به حجاز محدود می شود. مهم ترین شهر نجد، ریاض است. پایگاه اصلی وهابیت، نجد بوده است. محمدعلی لاری در شهر ریاض کنسولگری ایران را دایر کرد و یکی از فعالین برای بهبود روابط و نیز تعدیل وهابیون افراطی بود. اما پس از چند سالی کوشش و تلاش در گزارشی می نویسد: دولت و مأمورین عربستان وعده هایی که داده بودند عمل نکرده بلکه روش های خشونت آمیز خود را تشدید کردند، زائران ائمه بقیع را اذیت و آزار می رساندند. وعده ها و طرح هایی که در مذاکرات، برای بازسازی و مسقف کردن بقیع مصوب شده بود، اجرا نکردند.

محمد علی لاری این گزارش را به تاریخ ۲۸ محرم ۱۳۴۷ق برای وزارت امورخارجه ایران ارسال کرده است.

او در دوره خدمتش در این پست توانست خدماتی انجام دهد. مهم ترین کارش افشای سخت گیری ها و خشونت های مأمورین وهابی با زائران ایرانی بود، زیرا به عنوان کنسول بیشتر با حجاج در ارتباط بود.

مآخذ

اسناد و روابط ایران و عربستان سعودی، علی محقق، تهران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۷۹، ص ۵۵؛ تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، ص ۷۶-۷۷؛ سایت اینترنتی پژوهشکده باقرالعلوم، payoohe.com؛ سیاستگزاران و رجال سیاسی در روابط خارجی ایران، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۶۵، ص ۶۳.

محمد علی هدایتی ← خاطرات سفر مکه

محمد معصوم نایب الصدر شیرازی

محمد معصوم نایب الصدر شیرازی، از شخصیت های دوره قاجاریه و سفرنامه نویس درباره بقیع.

محمد معصوم به سال ۱۲۷۰ در شیراز به دنیا آمد. اعقاب وی از قزوین و مهاجر به عتبات بودند که در حوالی سال ۱۲۱۷ از عراق برگشته در شیراز سکونت کردند. جدش حاج محمدحسن در شیراز از تجار خیر بود که آثاری از خود برجای گذاشت. پدرش زین العابدین (ملقب به رحمت علی شاه و درگذشت ۱۲۸۷ق) به تصوف گروید و مرید مجذوب علی شاه و مست علی شاه (حاج زین العابدین شیروانی) شد و در سلسله نعمت الهی مقام پیدا کرد و منصب نایب الصدوری از طرف محمدشاه به رحمت علی شاه رسید، لقبی که بعدها ناصرالدین شاه به محمد معصوم داد. گاه او را به جای محمد معصوم، معصوم یا معصوم علی شاه می نامند.

محمد معصوم پس از تحصیلات مقدماتی، در سال ۱۲۷۸ عازم عتبات شد و در آنجا دروس حوزوی را نزد اساتید برجسته وقت از جمله میرزای شیرازی و سید علی یزدی گذراند. چهار سال بعد، از فقر، به شیراز برگشت. در سال ۱۲۹۴ عازم اصفهان و سپس تهران شد و مدتی در درس علمای تهران آقاعلی مدرس، میرزا ابوالحسن جلوه و آقا محمدرضا قمشه ای حاضر گردید. پس از گرفتن لقب نایب‌الصدر از ناصرالدین شاه، در سال ۱۲۹۷ عازم هندوستان شد و چنان که در همین سفرنامه اشاره کرده، سفرهای پرطول و درازی را طی کرد. در سال ۱۳۰۳ به گناباد رفت و دل به ملا سلطانعلی گنابادی (م ۱۳۲۷ق) سپرد. ملا سلطانعلی او را معصومعلی شاه لقب داد. در سال ۱۳۱۳ق کتاب طرائق الحقائق را که بزرگترین اثر او در شرح حال و تراجم علمای متصوفه و همین طور شرح برخی از سفرهای معنوی او بود به چاپ رساند. در جریان مشروطه، مشروطه خواه شد و در بحبوحه نبرد میان محمدعلی شاه و مجلس، در حالی که در تابوتی جای گرفته بود، از معرکه

جان سالم به در برد. بعدها مدتی رئیس اوقاف گرگان و گناباد بود. سپس به مشهد رفت و در یازدهم شعبان ۱۳۴۴ق درگذشت. این حوادث هر کدام، به گونه ای در ذهن و گرایش فکری او تأثیر گذاشته و در جای جای سفرنامه و گزارش او از بقیع این تأثیرات پیدا است.

معصوم علی شاه یا نایب الصدر شیرازی یک دانشمند شرح حال نگار و متخصص در تاریخ عارفان و اندیشه های عرفانی - فلسفی است و بزرگترین نوشته او هم در این زمینه طرائق الحقایق است که در دانش شرح حال نگاری سودمند است. از همان اثر می توان دریافت که وی به دلیل سابقه خانوادگی و تربیت علمی در فرهنگ تصوف که علاقه خانوادگی شاه هم بود رشد کرده و به مدارج علمی و عملی رسیده بود.

معصوم علی شاه با همین افکار و گرایش فکری وقتی به حج رفت و به دلیل آنکه با سفر و سفرنامه نگاری آشنا بود، خاطراتش را نوشت. اما سفرنامه او، رنگ و بوی عرفانی و صوفیانه داشت. البته دارای مطالب فلسفی، ادبی، فقهی، تاریخی و حتی طنز و انتقادهای اجتماعی خلاقانه هم هست.

هنر وی در سفرنامه نویسی، برگرفته از سنت سفرنامه نویسی دوره قاجاریه و نیز شرح حال نگاری شیخ محبوب پدرش یعنی ملازین العابدین شیروانی (صاحب بستان السیاحه، ریاض السیاحه، و حدائق السیاحه) است، وی این شیوه را در تحفه الدارین دنبال کرده و افزون بر آن، از روش جدید نویسندگی هم استفاده کرده است؛ مثلاً با مطالعه منابع تکمیلی پس از بازگشت از سفر، اطلاعات و مطالب جدید به متن افزوده است. سبک او از شیوه های جدید محسوب می شود.

او در سال ۱۳۰۵ - ۱۳۰۶ به حج رفته و نیز چند روزی در مدینه بوده و مشاهدات و خاطرات خود را از بقیع نوشته است. اطلاعات او از بقیع تفصیلی و شامل نکات فراوان و بدیع است. این سفرنامه با عنوان تحفه الحرمین و سعاده الدارین چند بار منتشر شده است. استقبال نخبگان مانند فروغی از این سفرنامه گویای روش مند بودن آن است. قسمت درباره بقیع هم دارای همین ویژگی ها است و آن را در گفتاری مستقل آورده ایم.

مآخذ

تحفه الحرمین و سعاده الدارین، محمد معصوم نایب الصدر شیرازی، تهران، بابک، ۱۳۶۲؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۶، ص ۶۴۶-۶۴۷؛ سفرنامه مکه، محمد معصوم نایب الصدر شیرازی، تهران، نشر پانیند، ۱۳۸۳؛ سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۳۰۲-۳۰۶.

نیز نک-: تحفه الحرمین و سعاده الدارین؛ قبرستان بقیع در سال ۱۳۰۵-۱۳۰۶ق

محمد میرزا مهندس ← مهندس، محمد میرزا

محمد، عراف ← علمای روم

محمدتقی عرفانی ← اسرار بقیع

محمدحسین نائینی، از مراجع تقلید و روحانیون فعال در جریان مشروطیت و معترض به تخریب بقیع.

نام او به صورت میرزا حسین نائینی و یا با شهرت میرزای نائینی هم ثبت شده است. ولی خود در پای اطلاعیه اعتراض به واقعه تخریب بقیع محمد حسین نائینی امضا کرده است. او در ۱۲۷۹ق در نائین (شهری نزدیک اصفهان و در وسط ایران) چشم به جهان گشود. پس از تحصیل در مدارس طلبگی در ایران به عتبات عراق رفت. به ویژه در سامرا نزد میرزای شیرازی و سید اسماعیل صدر تلمذ کرد و به مراتب بالای علمی رسید. از نزدیکان و مشاورین آخوند خراسانی در جنبش مشروطیت بود. نائینی، چند کتاب مهم دارد. از جمله تنبیه الامه و تنزیه المله را به هنگام تعطیلی مجلس در لزوم مشروطیت و دفاع از مساوات و تقنین، آزادی و محدود کردن قدرت سلطان نوشت که بارها چاپ شده و مورد بحث و شرح و بسیار اثرگذار بوده است. اما پس از فتح تهران به دست مشروطه خواهان و کم توجهی به خواسته های شرعی رهبران روحانی، از فعالیت های مشروطه خواهی کناره گیری کرد.

در جریان فعالیت های شیعی و هابیون، او یکی از مراجع

فعال و منتقد سیاست های آل سعود و وهابیون بود. او از رضاخان خواست که اقدامی انجام دهد. رضاخان که در آن زمان فرمانده قوا و رئیس الوزراء بود اطلاعیه داد، یک روز را به عنوان عزای عمومی تعطیل اعلام کرد و از مردم خواست با برپایی مجالس سوگواری به ابراز احساسات و اعتراض و تنفر نسبت به اقدامات آل سعود بپردازند.

نیز در روز پنجشنبه ۵ خرداد ۱۳۰۴ (۱۵ ذی قعدة ۱۳۴۴) امام جمعه خویی مدیران جراید را دعوت کرد و درباره اهمیت حوادث برای آنان گفت. نیز از رهبران روحانی و مراجع درخواست کرد تا اقداماتی انجام دهند. گویا برای مراجع نجف هم تلگرافی مخابره کرده و از آنان استدعا نمود.

در پاسخ آیت الله نائینی و آیت الله سید ابوالحسن موسوی اصفهانی، تلگرافی خطاب به حجت الاسلام امام جمعه خویی تهران مخابره کردند. این پیام چهار سطر است و در آن هدم قبه و ضرایح مقدسه ائمه بقیع را منسوب به قاضی وهابی دانسته اند و اینکه در ۸ شوال تخریب آغاز و تا کنون معلوم نیست چه شده است. در ادامه می نویسند: با حکومت مطلقه چنین زنادقه وحشی به حرمین اگر از دولت علیه و حکومت اسلامیة علاج عاجل نشود علی الاسلام السلام. بدین ترتیب حکومت آل سعود را وحشی و از زنادقه ولی دولت ایران را حکومت علیه و اسلامیة دانسته اند. نیز تنها راه کاری که معرفی می نمایند علاج عاجل از دولت ایران است.

آیت الله نائینی مثل همین تلگراف را برای حجت الاسلام سید محمد بهبهانی مخابره کرده است. آیت الله نائینی بالاخره در ۱۳۵۵ق در نجف اشرف درگذشت. او چند سال مرجعیت و رهبری شیعیان را بر عهده داشت و رساله عملیه او وسیله النجاه نام داشت

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۸۸؛ جامعه شیعه نخواستله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۷۹.

محمد رحیم خان قادری ← تحفه الحرمین

محمد رضا ظهیر الملک ← ظهیر الملک، محمد رضا

محمد علی بن محمد رضی بروجردی ← بزم غریب

محمد علی پاشا

محمد علی پاشا، حاکم مصر و خادم بقیع.

محمد علی

پاشا (۱۷۶۹-۱۸۴۹م) والی و حاکم مصر و بنیان گذار سلسله خدیوها در مصر است. در کاوالا بندر کوچکی در حاشیه دریای

سیاه (اکنون تعلق به یونان دارد) به سال ۱۷۶۹م چشم به جهان گشود. در جوانی به ارتش عثمانی پیوست. برای مقابله با حمله ناپلئون به مصر رفت و فرماندهی ارتش عثمانی را به دست گرفت. در ۱۸۰۵م به سبب حمایت مصریان، محمدعلی رئیس حکومت مصر شد. در دوره او خدمات بسیاری برای توسعه و نوسازی مصر صورت گرفت. نیز در سرزمین حجاز کوشید تا وهابیون و آل سعود به قدرت دست نیابند. چندین عملیات علیه وهابیون داشت. همچنین در تأمین امنیت راه های مکه و مدینه فراوان کوشید. مهم تر اینکه برای عمران دو شهر مکه و مدینه تلاش کرد. یکی از اقدامات مؤثر او بازسازی، مرمت و توسعه حرم ائمه بقیع بود. این اقدام در ۱۲۴۴ق به دستور سلطان محمود عثمانی دوم (۱۱۹۹-۱۲۵۵ق) اجرا شد. هدفش آسایش و آرامش مردم به هنگام زیارت آرامگاه ائمه در بقیع بود.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۰؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۵، ص ۲۹۶.

نیز نک-: بازسازی بقعه ائمه بقیع؛ محمود عثمانی دوم

محمدعلی میرزا قاجار

محمدعلی میرزا قاجار، از شخصیت های قاجاریه، فرزند فتحعلی شاه قاجار و سفرنامه نویس مکه و مدینه و بقیع.

محمدعلی میرزا در سال ۱۲۶۰ق عازم حج شده و مشاهدات خود را در قالب کتابی به نام سفرنامه مکه تدوین نموده است. او در ۱۲۰۳ق در تهران متولد و در ۱۲۸۱ در گذشته است.

نسخه ای از این سفرنامه در کتابخانه مدرسه شهید مطهری (سپهسالار قبلی) و نسخه دیگری در کتابخانه مجلس وجود دارد.

ص: ۵۹۸

گویا این سفر در زمان سلطنت محمدشاه صورت گرفته است و نسخه دیگری از این رساله در کتابخانه ملک به شماره ۳۷۳۲ (فهرست ۳/۴۶۵) موجود است، رسول جعفریان بر اساس این سه نسخه، آن را تصحیح و منتشر کرده است.

گذشت که مؤلف سفرنامه مذکور، محمدعلی میرزای قاجار فرزند فتحعلی شاه قاجار است. وی از چهره های بنام دولت قاجاری است که سال های متمادی در برخی از شهرها حکومت کرده و شرح حال مفصل وی را مهدی بامداد و مرحوم معلم حبیب آبادی در مکارم الآثار آورده است.

وی در سال ۱۲۱۳ به سن یازده سالگی به سمت والی سمنان منصوب شد، پس از آن در سال ۱۲۱۸ در سن شانزده سالگی به حکومت خراسان رسید، وی تا سال ۱۲۳۱ حکومت خراسان را داشته و پس از چند سال بیکاری در سال ۱۲۳۸ به حکومت یزد گماشته شد که این حکومت تا سال ۱۲۴۳ ادامه داشت. محمدعلی میرزا در سال ۱۲۷۹ به عضویت دارالشورای کبری انتخاب شده و عاقبت در سن ۷۹ سالگی یا بر اساس نظر دیگر در سن ۷۷ سال و هشت ماهگی و در سال ۱۲۸۱ ق در گذشته است. او ۴۶ فرزند داشته است.

وی مشاهدات خود را در سفرش به مکه در سال ۱۲۶۰ ق یادداشت کرده است. بخشی از آن درباره بقیع است.

مآخذ

سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۴۹۸ - ۵۰۰؛ شرح حال رجال ایران، بامداد، ج ۴، ص ۱۴۵ - ۱۴۶؛ فهرست کتابخانه سپهسالار، محمدتقی دانش پژوه و منزوی، ج ۵، ص ۱۰۷؛ المآثر و الآثار، ج ۱، ص ۲۶۷؛ مکارم الآثار، معلم حبیب آبادی، تهران، ج ۴، ص ۲۹۶.

محمود خان ← مدیر الدوله

محمود خان غازی ← محمود عثمانی دوم

محمود عثمانی دوم

محمود عثمانی دوم، سی امین سلطان عثمانی و دارای اقدامات عمرانی در بقیع.

او را سلطان محمود دوم یا محمد خان غازی هم نامیده اند. او پسر عبدالحمید یکم بود که در ۱۱۹۹ ق چشم به جهان گشود. در ۱۲۲۳ ق / ۱۸۰۸ م به حکومت عثمانی رسید و تا ۱۲۵۵ ق / ۱۸۳۹ م یعنی هنگام وفاتش بر سر قدرت بود. با اینکه از اهل سنت و حنفی مذهب بود ولی با وهابیت و وهابیون حجاز بشدت مخالف بود. تلاش فراوانی داشت تا آل سعود در حجاز به قدرت نرسند. به همین منظور حجاز را تصرف کرد و به سرکوب گسترده وهابیون اقدام نمود.

همچنین در مکه و مدینه اقدامات عمرانی و فعالیت هایی برای تأمین امنیت زائران داشت. یکی از اقدامات معروف او، فرمان مبنی بر ساختن حصار بر دور بقیع در سال ۱۲۲۳ ق و اقدام دیگر او این بود که به والی مصر دستور داد تا بقعه و آرامگاه ائمه

بقیع را به طور اساسی بازسازی و تعمیر کند. این اقدام در ۱۲۳۴ق اجرا شد. اقدام دیگر او نصب خاندان کرد برزنجی به عنوان متولی رسمی بقیع و متولی بقعه ائمه (ع) بود. بالاخره در جبهه نبرد در سال ۱۲۵۵ق / ۱۸۳۹م درگذشت.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۰؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۵، ص ۳۱۳-۳۱۴.

نیز نک-: بازسازی بقعه ائمه بقیع؛ حصار بقیع

محمود غزنوی ← سلطان محمود غزنوی

محنت اول بقیع ← نکبت اول

محنت دوم بقیع

محنت دوم بقیع، تخریب و انهدام بقیع توسط وهابیون.

با سیطره و تسلط وهابیون بر مدینه در ۱۲۲۱ق، بقیع را کاملاً تخریب کردند. اما دولت عثمانی که در آن زمان بر حجاز تسلط داشت، به جنگ با وهابیون پرداخت و با استقرار نسبی حاکمیت عثمانی در مدینه به بازسازی اماکن بقیع پرداخت. در این بازسازی ها، سبک معماری عثمانی اجرا شد و جهانگردان غربی مثل جان کین که در این دوره به مدینه رفته اند و به ویژه در سال های

ص: ۵۹۹

۱۸۷۸-۱۸۷۷م برای حج مشرف شده و به مدینه نیز سفر کردند، مدینه را شبیه استانبول یا یکی از شهرهای زیبای دیگر در سرزمین عثمانی توصیف کرده اند.

اما وهابیون مجدداً در سال ۱۳۴۳ و ۱۳۴۴ق مدینه را محاصره کردند. پانزده ماه این محاصره طول کشید و مردم در شرایط سختی قرار داشتند. پس از آن شهر مجدداً اشغال شد و این بار بدتر از بار اول، بقیع تخریب شد. این حادثه را محنت دوم بقیع (محنه البقیع الثانیه) نامیده اند.

مأخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لندن، لجنه احیاء ذکری البقیع، بی تا، ص ۱۰-۱۲؛ الشیعه فی المملکه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۳۵-۲۴۴؛ موسوعه العتبات المقدسه: المدینه المنوره، جعفر الخلیلی، بیروت، مؤسسه الاعلی، ۱۹۸۷م، ص ۲۵۴ و ۳۲۹-۳۳۰.

المَحْيَوِيُّ الحوراني

المَحْيَوِيُّ الحوراني، قاضی مدینه و مدفون در مدفون در بقیع.

یحیی بن زکریا الحورانی الشافعی مشهور به المَحْيَوِيُّ الحورانی از فقها و علمای شافعی ساکن مدینه است. قاضی السراج عمر بن احمد بن الخضر او را قائم مقام خودش در مدینه نمود. او در سال ۷۲۱ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۳۰۹-۳۱۰.

محبی لاری ← فتوح الحرمین

مخبر السلطنه ← هدایت، مهدی قلی خان

مَحْرَمَه بن نوفل القرشی

مَحْرَمَه بن نوفل القرشی، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابوصیفان مَحْرَمَه بن نوفل مکنی به ابوصفوان و ابوالمسور از اهالی مکه و از قبیله قریش بود. مادرش رقیه دختر ابوصیفی بود. روز فتح مکه اسلام را پذیرفت. پس از آن در غزوات مسلمانان از جمله غزوه حنین در کنار رسول اکرم(ص) حضور داشت. از مهم ترین و عالم ترین دانشمندان نسب شناس قریش بود. در اواخر عمر بینایی خود را از دست داد و چند سال با نابینایی زندگی می کرد. در دوره خلافت معاویه سال ۵۴ق در حالی که ۱۱۴ سال داشت، دار فانی را وداع گفت و در بقیع به خاک

سپرده شد. برخی مورخین عمر او را ۱۱۵ سال نوشته اند.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۶۱-۶۲؛ مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۱۷.

مخیریق

مخیریق، از بزرگان یهود مدینه از گروندگان به اسلام و مدفون در بقیع.

مخیریق از یهودیان بنی نضیر مدینه و از عالمان ثروتمند آنها بود. او به هنگام جنگ احد اقوام و عشیره اش را جمع کرد و به آنان هشدار داد که محمد(ص) همان پیامبری است که ما و پدرانمان منتظرش بودیم. اکنون او ظهور کرده و بر ما واجب است دعوت او را پذیرفته و او را یاری کنیم. پس به پا خیزید و از وی در مقابل دشمنانش دفاع کنید. یهودیان در پاسخ مخیریق بهانه آوردند که امروز شنبه است و به عقیده یهود در این روز جنگ جایز نیست. مخیریق در پاسخ آنها گفت: وای بر شما دیگر شنبه ای نیست و دین یهود با آمدن پیامبر اسلام منسوخ گردید. مخیریق وقتی دید موعظه اش در هم کیشانش مؤثر واقع نمی شود، خود آماده جنگ با مشرکان شد و هنگام رفتن به احد، این گونه وصیت کرد: اگر من در این جنگ کشته شدم، همه ثروت من از آن محمد(ص) است و هر گونه صلاح بداند تصرف خواهد کرد. او سرانجام در جنگ احد به شهادت رسید و پیامبر خدا(ص) پس از شهادتش فرمود: «مخیریقُ خیرُ یهودٍ»؛ مخیریق، بهترین یهودی بود. بدین گونه، املاک و باغ های مخیریق که هفت قطعه و از جمله آنها مشربه ام ابراهیم بود، در اختیار پیامبر(ص) قرار گرفت.

ص: ۶۰۰

باغ مشربه پیش از اینکه در اختیار رسول اکرم (ص) قرار گیرد، ملک شخصی مخیریق بود. اما حضرت پس از تصرف هدیه های مخیریق آنها را وقف برای اهداف اسلامی نمود. نیز باغ مشربه را مدتی سکونت گاه ماریه قبطیه همسرش قرار داد.

برخی معتقدند این اموال وقف عمومی نشد بلکه ملک شخصی حضرت شد. اما مخیریق وقتی در جنگ احد شهید شد در قسمت شهدای جنگ احد در قبرستان بقیع دفن گردید.

مآخذ

«اموال موقوفه رسول اکرم (ص)»، محمد نوری، وقف و تمدن اسلامی: وقف در قرآن و سیره، اصفهان، سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۶۵-۸۹؛ «خفتگان در بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۷۶.

مدارک عمران بقیع

مدارک عمران بقیع، اسناد آبادانی، رونق و عظمت بقیع تا قبل از تسلط وهابیون.

هم اکنون بقیع هیچ بنایی در خود ندارد؛ دارای کف خاکی و سقفی از آسمان است. اما در زمانی که معمور و آباد بوده، اسناد باستان شناسی به گزارش آن پرداخته اند. مورخان در مکتوبات متعدد و سیاحان در گزارش مشاهدات خود، به آبادانی بقیع پرداخته اند. جهانگردان و سفرنامه نگارانی مثل ابن بطوطه و ابن جبیر به توصیف آنجا پرداخته اند. با این حال آگاهی های ما از نشانه های ظاهری و تحولات این گورستان در طول تاریخ اندک، و بسی پراکنده است. یکی از کهن ترین توصیفات از اوضاع ظاهری مدفن مشاهیر در بقیع، از آن مسعودی (درگذشت ۳۴۶ق/ ۹۵۷م) است که در کتاب خویش خطوط منقور بر سنگ مزار ائمه را ثبت کرده است.

نیز مورخان از تجدید بنای مزار همسران حضرت رسول (ص) به دست سلطان سلیمان قانونی در ۹۵۰ق، بنا بر کتیبه موجود در آنجا، سخن به میان آورده اند. گنبدها و بناهایی که در سال ۱۲۲۱ق توسط نخستین گروه از وهابیون ویران شده بود، به دستور عبدالحمید دوم سلطان عثمانی مرمت گردید، اما در ۱۳۴۴ دوباره به دست امیرمحمد حاکم مدینه و به دستور پدرش عبدالعزيز آل سعود ویران شد. برای موجه و مشروع جلوه دادن تخریب بقیع، پیش از اقدام به تخریب، دولت آل سعود، قاضی القضاات حکومت را به نام، عبدالله بن سلیمان بن بلیهد، را به مدینه اعزام می کند. او در نامه ای رسمی نظر علمای مدینه را درباره ساختن بنا بر قبور جو یا شد. در پاسخ نامه، که گفته می شود با اجبار و تهدید همراه بوده است، به حرمت بنا بر قبور، و نیز موقوفه بودن بقیع (مَسْبُله) اشاره شده است. در پی انتشار این پاسخ، بقیع ویران شد که اعتراض شدید مسلمانان را در پی داشت. به نوشته سیدمحسن امین عاملی (ص ۶۰) اقدام پادشاه سعودی، علمای مذهبی و مقامات دولتی ایران را نگران کرد و هیئتی رسمی راهی حجاز شد. آل هیئت گزارشی از اقدامات ویرانگر آل سعود، تهیه کرد. همچنین اضطرابات شدیدی در هند پدید آمد و هیئتی به نمایندگی از آنجا به مکه رفت تا شدیداً به این اقدام اعتراض کند. با این همه سلطان وهابی تسلیم خواسته های آنان نشد و هنوز هم مقابر بدون گنبد و بارگاه اند. روی قبرها تکه سنگهایی نصب کرده اند که نه نوشته ای دارند و نه کتیبه ای. روتر که در ۱۳۰۵ش، یعنی اندکی پس از دومین غلبه وهابیان از گورستان دیدن کرده، آن را به ویرانه های شهری تشبیه می کند که گرفتار زلزله شده است. در ۱۳۳۳ ش بر اثر فشار مراجع دینی و اقدامات سیاسی، به دستور سعود

بن عبدالعزیز پیاده روهایی از سیمان ساختند تا آمد و شد زائران را تسهیل کند. در زمان فیصل بن عبدالعزیز نیز در بزرگی برای آن تهیه شد و سالها بعد سایه بانی در ضلع غربی بقیع تعبیه شد.

ابن جبیر در سفرنامه خود از گنبدها و بارگاه های بزرگی خبر می دهد. مثلاً گنبد مقبره امام حسن (ع) و عباس، بسیار مرتفع بود. در نیمه اول قرن هشتم، بقیع را چنین دیده است: قبر مالک بن انس با گنبدی کوچک، قبر ابراهیم با گنبدی سپید، مقبره ای متعلق به همسران پیغمبر، مقبره

ص: ۶۰۱

عباس و امام حسن (ع) با گنبدی بلند و محکم، قبر خلیفه سوم با گنبدی بزرگ و قبر فاطمه بنت اسد در نزدیکی آن. صیدفدی اشاره کرده که مدفن چهار امام شیعه و عباس عموی پیامبر اکرم دارای گنبد بوده است. فرهاد میرزا قاجار در ۱۲۹۳ و محمدحسین خان فراهانی در ۱۳۰۳ بقیع را چنین وصف کرده اند: بقعه ای پیرامون قبور چهار امام (ع) و عباس و قبر منسوب به حضرت زهرا با یک پرده گلابتون دوز بر ضریح حضرت زهرا، اهدایی سلطان احمد عثمانی در ۱۱۳۱، بقعه ای بر روی قبور دختران پیامبر و بقعه ای بر روی قبور همسران آن حضرت و بقعه های دیگر. اما بورکهارث که پس از به قدرت رسیدن وهابیان از بقیع دیدن کرده، بقیع را به صورت یکی از حقیرترین گورستان های شرق توصیف کرده است. بقیع؛ مقبره حمزه در احد، مسجد قبا در حومه شهر، در شمار مکان های مقدسی است که حاجیان زیارت آنها را از اعمال عبادی می دانند. لذا برخی از حاجیان پس از بازدید، گزارش هایی از مشاهدات خود را منتشر کرده اند.

چنانکه از متون کتب حدیث و اخبار فریقین نمایان است، بقیع در عصر رسول الله (ص) و در عهد ائمه معصومین (ع) مورد توجه خاصی بوده و همین امر باعث گردیده بود که حاکمان هر عصر توجه خاص به بقیع داشته باشند و محققین اتفاق نظر دارند که بقیع تا قبل از حمله دوم وهابیون به مدینه منوره آباد بود و شکوه و عظمت خاصی داشت. آرامگاه ها و گنبد های مجللی که بر روی قبور ائمه و صحابه برپا بوده و گنبد های مرقد های امام حسن (ع)، امام سجاد (ع)، حضرت باقر (ع) و حضرت صادق (ع) به دلیل مرتفع تر بودن بر شکوه و عظمت بقیع افزوده بود. مورخین و سیاحان مثل ابن جبیر، (در گذشت ۶۱۴ق) در کتاب ها و سفرنامه خویش از آبادانی بقیع یاد کرده اند: ابن جبیر چنین گزارش داده است: «بقیع الغرقد واقع در شرق شهر مدینه و هنگام خروج از دروازه شهر در سمت شرق، به نام باب البقیع شهرت دارد، دارای بقعه های فراوانی برای مزارات شخصیت های صدر اسلام است».

بهر حال در طول تاریخ چند نوع سند وجود دارد که دلالت بر عمران و آبادان بقیع تا قبل از سده ۱۳ق و نیز تخریب و ویرانی آنجا پس از سده ۱۳ق تا کنون می نماید: یک دسته سفرنامه ها و مشاهده مسافران از نزدیک است؛ دسته دوم متون جغرافیایی و تاریخی (تاریخ محلی یا تاریخ مدینه منوره) است. عمده و اهم اسناد را در این دو نوع می توان یافت. اما دسته سوم اسناد دیوانی است که کارگزاران دولتی به عنوان گزارش وضعیت به مقامات مافوق یا به دولت متبوع نوشته اند؛ دسته چهارم اسناد مذهبی مثل وقف نامه ها است. بالاخره همه این اسناد و مدارک گویای آبادانی بقیع در دوره اسلامی از سال های نخست هجرت رسول خدا (ص) به مدینه تا سده ۱۳ و ۱۴ق یعنی دوره سیطره آل سعود و وهابیون بر حجاز و مدینه و بقیع دارد. این دانشنامه در بسیاری از مقالات به گزارش آبادانی در آن دوره و تخریب در دوره سیطره آل سعود پرداخته است.

مآخذ

دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، ص ۶۲۱؛ دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۳۹۳-۳۹۴؛ دایره المعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۴-۳۸۵؛ رحله، ابن جبیر، بیروت، ۱۳۸۴ق؛ سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، ۱۳۳۷؛ مروج الذهب، مسعودی، ج ۴، ص ۱۳۲-۱۳۳؛ نیز منابع معرفی شده در متن.

مدرس، سید حسن، فقیه و سیاستمدار نامدار، از علمای مبارز و قانونگذار فعال در مبارزه علیه وهابیت و تلاش برای محکوم کردن تخریب کنندگان بقیع.

پس از تعرض گسترده به بقیع و دیگر آثار و اماکن مذهبی در سراسر حجاز و گسترش درگیری های بین سعودی ها و ملک حسین شریف مکه در سال ۱۳۰۴ ش / ۱۳۴۴ ق، بسیاری از شخصیت ها در جهان اسلام اعتراض کردند. سید حسن مدرس به عنوان روحانی خوش نام و نماینده مردم تهران در مجلس شورای ملی به دو روش مسائل حجاز و وهابیت را تعقیب می کرد: یکی با استفاده از امکانات دولتی و دوم با حضور در مردم و آگاهی دادن به آنان و بسیج مردمی.

ص: ۶۰۲

او در جمع کسبه و بازاریان در خانه امام جمعه تهران در ۱۱ خرداد ماه ۱۳۰۴ اولین بار سخن از تشکیل یک کمیسیون ویژه به میان آورد و راه حل اصلی را تشکیل جمعی از نخبگان به نام کمیسیون دانست که دائم به رصد حوادث بپردازند و تصمیم گیری نمایند. در ۱۲ خرداد ماه مجلس کمیسیونی مرکب از ده نفر از جمله مرحوم مدرس تشکیل داد. این کمیسیون کارهای بزرگی انجام داد. در هشتم شهریور ۱۳۰۴ در مجلس شورای اسلامی نطقی در محکومیت آل سعود ایراد کرد. نیز در پاسخ آیت الله شیخ محمد خالصی در کاظمین که مسأله غارت وهابیان را به اطلاع مرحوم مدرس رسانده بود، نوشت: اگر لازم باشد اطلاع دهید من با گروهی از مردم ایران حرکت خواهیم کرد. نیز یک روز در ایران به عنوان اعتراض تعطیل عمومی اعلام شد. به دنبال این نوشته ی مرحوم مدرس در عراق شایع شده بود که مدرس از تهران حرکت کرده و حدود ۲۰۰ هزار نفر نیرو آماده حرکت شده اند.

مدرس در برخورد با مسائل و حوادث جهان اسلام، خط مشی خاصی داشت. او ایران و مصالح مسلمانان ایران را مقدم بر هر چیزی می دانست. البته اهتمام به امور دیگر مسلمانان را هم لازم می دانست ولی تندروی و نادیده گرفتن مصالح ایران را صحیح نمی دانست. این نکته را در پاسخ به مسلمانان قفقاز گفته است (مقاله مدرس و کمیسیون، ص ۲۶).

در جلسه ۱۹۳ دوره ۵ مجلس (سه شنبه ۱۰ شهریور ۱۳۰۴) به ریاست مؤتمن الملک برای بررسی تعرض های مجدد به حرم نبوی توسط وهابی ها تشکیل شد. در این جلسه سید احمد بهبهانی نماینده تهران، ماده واحده ای به قید دو فوریت با این مضمون مطرح کرد: کمیسیونی ۱۲ نفره به نام کمیسیون حرمین شریفین از شعب شش گانه مجلس تشکیل شود و به مسائل حجاز و بقیع رسیدگی کند. مدرس از این طرح دفاع کرد و خود نقش فعالی در کمیسیون حرمین شریفین برای ایجاد وحدت رویه و هماهنگی بخشیدن به اقدامات مؤثر داشت.

نیز از هر فرصت استفاده می کرد و به روشنگری مردم می پرداخت. در اواخر سال ۱۳۴۴ق در چند جلسه از جمله در مسجد مروی تهران بر منبر رفت و شرح مفصلی از وقایع دردناک مثل تخریب بقیع را برای مردم بازگفت.

با اصرار مدرس ماده ای در مجلس تصویب می شود مبنی بر اینکه کمیسیون دفاع از حرمین حق داشته باشد مستقیماً اقدام نماید و منتظر اجرا و تصمیم دولت نماند. پس از تصویب این ماده فشارها بر جناح مدرس و خود مدرس تشدید شد و مدرس چند ماه بعد یعنی در آبان ۱۳۰۵ در راه مدرسه سپهسالار (شهید مطهری) ترور شد.

جریان مدرس و نمایندگان مجلس با جریان دولت و رضاخان در مسأله حجاز و تخریب آثار اسلامی به دست وهابیون اختلاف اساسی داشتند. دولت معتقد بود، این مسائل باید در وزارت امور خارجه و نهایتاً هیئتی که وزارت خارجه تعیین می کند پی گیری شود. اما مدرس و مجلس خواستار کمیسیونی متشکل از نمایندگان دولت و مجلس بودند و معتقد بودند که دولت به تنهایی ظرفیت و توانایی حلّ این مشکل را ندارد. در جدال آن دو، دولت پیروز شد. اما تجربه تاریخی گویای این است که پس از چند دهه مذاکره و رفت و آمد هیئت ها، ثمره عملی و نتیجه ای نداد و نتوانستند مانع اقدامات بعدی دولت آل سعود باشند.

مدرس هرچند از این ترور جان سالم به در برد ولی نتوانست حداقل در ده جلسه مجلس شرکت کند تا تصمیم های جدی

بگیرند و در نتیجه دولت، با قدرت به ایفای نقش پرداخت.

از نوشته یک تن از بازاری های مشهور خطاب به مدرس پیداست که عموم مردم از فجایع وهابی ها مطلع و ناراحت بودند به ویژه از تخریب بقیع عصبانی بودند. در این نوشته یکی از تجار تهران در سال ۱۳۰۵ ش / ۱۳۴۵ ق به مدرس می نویسد: اگر دولت ایران اقدام جدی و مقتضی نداشته باشد، مسلمانان سرشکسته خواهند شد و مفسدی در پی خواهد داشت. وهابی ها با تداوم

ص: ۶۰۳

حملات خود، مایه تباهی مسلمانان را فراهم آوردند.

مدرس در حاشیه این نامه با کنایه متذکر می شود که مشکلات و موانع زیاد است و به راحتی و بدون همیاری نمی تواند اقدام و تصمیمی داشته باشد.

مآخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۴-۹۵، ۱۰۱ تا ۱۱۰؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۴۹ به بعد؛ مدرس در تاریخ و تصویر، محمد گلبن، تهران، ۱۳۶۷، ج ۱؛ مدرس قهرمان آزادی، ج ۲، ص ۶۸۲؛ مدرس در تاریخ و تصویر، محمد گلبن، تهران، ۱۳۷۹، ص ۱۰۳؛ مدرس مجاهدی شکست ناپذیر، عبدالعلی باقی، ص ۷۸ و ۱۲۹؛ «مدرس و کمیسیون دفاع حرمین»، سید علی موجانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ش ۹، ص ۲۵-۳۷؛ مدرس و مجلس، تهران، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۳، ص ۲۱-۲۲ و ص ۱۷۲-۱۷۴.

مدفن صفیه بنت عبدالمطلب

مدفن صفیه بنت عبدالمطلب، دیدگاهها و آرای مورخین، سفرنامه نویسان و مدینه پژوهان درباره شخصیت و مقبره صفیه.

صفیه دختر عبدالمطلب بن هاشم، عمه پیامبر(ص)، بانوی خردمند، ادیب و باشهامت و شجاع صدر اسلام بود. او در دوره جاهلیت با حارث بن حرب و پس از مرگ او با عوام بن خویلد ازدواج کرد که زبیر از ایشان متولد شد. در غزوه های خندق و احد مشارکت فعال داشت. در احد هنگام فرار کردن جمعی از مسلمانان با نیزه ای به مشرکین یورش برد. در موقع شهادت برادرش حمزه بر بالین او حضور یافت. روایات و اشعاری از او نقل شده است.

سال وفات او را بیستم قمری دانسته اند. قبر او در بقیع، نزدیک ورودی خانه «مغیره بن شعبه» و متصل به دیوار شرقی بقیع بوده است. هنگامی که مغیره این خانه را از عثمان بن عفان به اقطاع گرفت، عمه رسول خدا(ص) رو به روی در این خانه مدفون بود. هنگامی که دیوار آن را می ساخت «زبیر بن عوام» با مغیره درگیر شد و به او گفت دیوار خانه ات را از قبر مادر من کنار ببر و او را با شمشیر تهدید کرد. مغیره نیز از روی ترس ناچار شد دیوار خانه را مقداری منحرف سازد. این قسمت در گذشته از بقیع جدا بوده و به «بقیع العمات» مشهور شده است. قبر «صفیه» در شمال غربی بقیع و کنار دیوار شرقی است؛ یعنی سمت چپ کسی است که از در کنونی، وارد قبرستان می شود.

برخی بر اساس مستندات معتبر او را تنها عمه رسول اکرم(ص) دانسته که در بقیع دفن شده است و اصطلاح «بقیع العمات» را صحیح نمی دانند بلکه معتقدند چون یک عمه به نام صفیه در بقیع دفن شده، بقیع العمه درست است.

دیدگاه های مورخین، مدینه پژوهان و سفرنامه نویسان

در بقیع قبری است منسوب به صفیه، عمه پیامبر(ص) و مادر زبیر بن عوام و آن از جمله قبوری در بقیع است که از قرون اول اسلام تا به امروز مورد توجه پژوهشگران و سفرنامه نویسان بوده است. این مقاله به انعکاس دیدگاه های آنان پرداخته است.

ابن شَبّه مدینه شناس معروف (درگذشت ۲۶۲ق) از عبدالعزیز، اولین مدینه شناس و مؤلف در این موضوع، نقل می کند: چون صفیه عمّه رسول خدا(ص) از دنیا رفت، پیکر او را در آخر کوچه ای که به بقیع منتهی می شود دفن نمودند و این قبر در کنار درب خانه ای است که به مغیره بن شعبه منسوب است و چسییده به دیوار این خانه است و این همان خانه ای است که مغیره در زمینی که عثمان به وی اقطاع کرده بود، احداث نمود. ابن شبه در نقل خود اضافه می کند: «هنگامی که مغیره این ساختمان را درست می کرد عبور زبیر از آنجا افتاد و خطاب به مغیره گفت: مغیره ریسمانت را از قبر مادر من کنار بکش. مغیره خواست با استفاده از موقعیت خود در نزد عثمان، نسبت به زبیر بی اعتنایی کند لیکن وقتی خبر به عثمان رسید به مغیره دستور داد طبق درخواست زبیر عمل کند و مغیره عقب نشینی کرد و لذا در این قسمت از دیوار خانه انحراف وجود دارد.

ص: ۶۰۴

ابن نجار (درگذشت ۶۴۳ق) می گوید: وقبر صفیه بنت عبدالمطلب عمه النبی فی تربه فی اول البقیع.

سمهودی (درگذشت ۹۱۱ق) آورده است: «از مشاهد و مدفن های معروف، مدفن صفیه عمه پیامبر و مادر زبیر بن عوام است. این مدفن، آنگاه که از باب البقیع خارج شدید در دست چپ شما قرار می گیرد. این مدفن بنایی از سنگ دارد ولی گنبدی در روی آن نیست.

همو از قول مطری نقل می کند که قرار بود گنبد کوچکی نیز بر آن بنا کنند ولی انجام نگرفت.

مشابه همین جمله را صاحب عمده الاخبار، که از علمای اواخر قرن دهم است، آورده و می گوید: وقبرها اول ما تلقی عن یسارک عند خروجک من باب البقیع.

باب بقیع در منابع تاریخی در معنای باب شرقی بقیع به کار رفته است.

اما جهانگردان و زائران هم مشاهدات خود را در این باره ثبت کرده اند:

۱. ابن جبیر (درگذشت ۶۱۴ق) در سیاحت نامه اش آورده است: بقیع در شرق مدینه واقع است. پس از خروج از دروازه بقیع، اولین محلی که با آن مواجه می شوید مدفن صفیه عمه رسول خدا(ص) و مادر زبیر است.

۲. ابن بطوطه (درگذشت ۷۷۹ق) می نویسد: البقیع وتخرج علیه علی باب يعرف بباب البقیع وأول ما یلقى الخارج الیه علی یساره عند خروجه من الباب قبر صفیه بنت عبدالمطلب وهی عمه رسول الله.

۳. سید اسماعیل مرندی در سفرنامه خود با عنوان توصیف المدینه (۱۲۵۵ق) قبه حضرت صفیه بنت عبدالمطلب عمه حضرت رسول و مادر زبیر را معرفی می کند.

این بود نظریه مدینه شناسانی از قرن اول تا یازده قمری و همچنین نظریه سه تن از جهانگردان مسلمان و زائران «مدینه الرسول» از اوائل قرن هفتم تا اواسط قرن سیزدهم قمری. از مجموعه این گزارش ها چند نکته به دست می آید:

۱. قبر صفیه پیشتر در خارج از بقیع ولی در کنار آن قرار داشته است.

تاریخ نگاران در نگاشته های خود تصریح کرده اند آن بخش از بقیع که قبر صفیه در آن واقع است، پیشتر خارج از اصل بقیع قرار داشته و در داخل کوچه ای که بعدها مغیره در آنجا خانه ساخت، بوده است تا اینکه اخیراً به بقیع ضمیمه شده است و تاریخ این انضمام را ۱۳۷۳ق نوشته اند.

علی حافظ از نویسندگان اخیر می گوید: «بقیع العمات قبلاً جدا از بقیع بود و کسی پیکر مرده خود را در آنجا دفن نمی کرد و در فاصله آنجا با بقیع کوچه ای وجود داشت که به حرّه شرقی متصل می شد تا اینکه در حوالی سال ۱۳۷۳ق شهرداری مدینه با برداشتن دیوارها، این بخش و کوچه را به بقیع منضم ساخت و مساحت بقیع العمات که اضافه شده، ۳۴۹۴ مترمربع می

باشد.

نکته دیگر اینکه قبر صفیه پس از قرن دهم دارای گنبد شده است. چون سمهودی (درگذشت اوائل سده دهم قمری) چنین گنبدی را تأیید و گزارش نکرده است. از گفتار سید اسماعیل مرندی نیز برمی آید که در زمان او؛ یعنی اواسط قرن سیزدهم، این قبر دارای گنبد بوده گرچه تاریخ دقیق بنای آن روشن نیست. و طبق گفتار رفعت پاشا این گنبد در آخرین سال زیارت او (۱۳۲۵ق) و یکصد و هفتاد و پنج سال پس از دیدار مرندی همچنان پابرجا بوده است.

مآخذ

اخبار مدینه الرسول، ص ۱۵۴؛ «بقعه حلیه سعديه و صفیه عمه رسول خدا»، محمد صادق نجمی، میقات حج، ش ۱۹، ۱۳۷۶، ص ۹۱-۹۲؛ البقیع قضیه کل مسلم، لندن، بی تا، ص ۵-۶؛ تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدی، تهران، ۱۳۸۲، ص ۳۶۴؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۷-۸؛ رحله ابن بطوطه، ص ۱۱۹؛ رحله ابن جبیر، ص ۱۴۴؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۷ و ۸، ص ۲۶۳-۳۶۴؛ عمده الاخبار فی مدینه المختار، ص ۱۵۶؛ فصلنامه میقات حج، شماره ۵، ص ۱۱۸؛ فصول من تاریخ المدینه، ص ۱۷۳؛ وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۹۱۹.

نیز نک- : عاتکه؛ بقیع العمات؛ بارگاه و بقعه صفیه؛ صفیه بنت عبدالمطلب

مدفن فاطمه دختر رسول خدا(ص) ← شیعه و مدفن حضرت فاطمه(ع)

ص: ۶۰۵

مدفونین خانه عقیل، قدیمی ترین اسناد درباره دفن عباس، فاطمه بنت اسد و چهار امام شیعه در خانه عقیل.

خانه عقیل به عنوان مهم ترین آرامگاه خانوداگی شیعه با دفن فاطمه بنت اسد شکل گرفت. اما در اسناد قدیمی نکاتی هست که عیناً نقل می شود.

ابن شبه (در گذشت ۲۶۲ق) قدیمی ترین مورخ و مدینه شناس می گوید: «دُفِنَ الْعَبَّاسُ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ عِنْدَ قَبْرِ فَاطِمَةَ بِنْتِ أَسَدِ بْنِ هَاشِمٍ فِي أَوَّلِ مَقَابِرِ بَنِي هَاشِمِ الَّتِي فِي دَارِ عَقِيلٍ»؛ «عباس بن عبدالمطلب در اول مقابر بنی هاشم و در داخل خانه عقیل در کنار قبر فاطمه بنت اسد دفن شده است.» (تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۲۷)

عباس عموی رسول خدا(ص) در ماه رجب و یا در ماه رمضان سال سی و دو وفات یافت. مرحوم شهید ثانی در دروس به استحباب زیارت او تصریح نموده و در زیارت رسول خدا از دور آمده است: «السلام علی عمک سید الشهداء، السلام علی عمک العباس بن عبدالمطلب» (محدّث قمی، تحفه الأجاب، ص ۲۴۱)

فاطمه بنت اسد مادر امام علی(ع) و عقیل، در سال ۴ق و بنا بر قول دیگر در ۸ق چشم از جهان فرو بست. مورخ و مدینه شناس معروف سمهودی و مدینه شناس دیگر احمد بن عبدالحمید عباسی مثل گزارش ابن شبه را در کتاب خود نقل نموده اند.

قبر امام مجتبی(ع) و دیگر امامان: «عباسی» پس از تصریح به اینکه قبر فاطمه و عباس در داخل خانه عقیل قرار گرفته است، می گوید: مؤید این حقیقت تاریخی، مطلبی است که ابن حبان آورده و آن این که پس از اقامه نماز به جنازه حسن بن علی(ع) بدن او در بقیع و در کنار جده اش فاطمه بنت اسد دفن گردید. (عمده الاخبار، ص ۱۵۳)

در منابع دیگر، آمده است که حسن بن علی(ع) به برادرش وصیت نمود بدن او را در کنار قبر جدش رسول خدا(ص) به خاک سپارد، سپس فرمود اگر بنی امیه مخالفت کنند در کنار مادرم فاطمه دفن کنید و طبق وصیت آن حضرت در مقبره بنی هاشم و در کنار قبر فاطمه به خاک سپرده شد. (فَدْفِنَ فِي الْمَقْبَرَةِ إِلَى جَنْبِ فَاطِمَةَ). (تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۱۱)

شیخ مفید و طبرسی این وصیت را چنین نقل نموده اند که آن حضرت فرمود: «ثُمَّ رُدَّنِي إِلَى جَدَّتِي فَاطِمَةَ بِنْتِ أَسَدٍ فَأَذْفَنِي هُنَاكَ». (ارشاد مفید، ص ۱۹۲؛ اعلام الوری، ص ۲۱۱)

ابن نجار (در گذشت ۶۴۳ق) می گوید: قبر عباس عموی پیامبر(ص) و قبر حسن بن علی بن ابی طالب در زیر یک قبه مرتفع و قدیمی قرار گرفته اند. سپس می گوید: «وَمَعَهُ فِي الْقَبْرِ ابْنُ أَخِيهِ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ زَيْنُ الْعَابِدِينَ وَ أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ الْبَاقِرِ وَابْنُهُ جَعْفَرُ الصَّادِقِ». (اخبار المدینه، ص ۱۵۳)

آرامگاه امامان(ع) در بقیع در نزد همه طوایف شیعه مشهور بود و همگان بر اهمیت زیارت این قبور تأکید می کردند. ابو حامد غزالی زیارت این آرامگاه را مستحب می داند: «وَيُسْتَحَبُّ أَنْ يَزُورَ قَبْرَ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ وَ فِيهِ أَيْضاً قَبْرُ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ وَ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ وَ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ». (احیاء علوم الدین، ج ۱، ص ۲۶۰).

مسعودی مورخ معروف (درگذشت ۳۴۶ق) درباره امام سجاد(ع) می گوید: «وَفِي سَنَةِ خَمْسٍ وَتِسْعِينَ قُبِضَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ وَدُفِنَ فِي بَقِيعِ الْغَرْقَدِ مَعَ عَمِّهِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ». (مروج الذهب، ج ۳، ص ۱۶۹)

همو درباره وفات امام باقر(ع) می گوید: «وَدُفِنَ بِالْبُقْعِ مَعَ أَبِيهِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ».

و در مورد وفات امام صادق(ع) می گوید: «تُوفِّي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ سِنَةَ ثَمَانَ وَأَرْبَعِينَ وَمِائَةً وَدُفِنَ بِالْبُقْعِ مَعَ أَبِيهِ وَجَدِّهِ». (مروج الذهب، ص ۲۳۲ و ۲۹۷)

این نمونه های تاریخی، بیانگر این نکته است که بدن فاطمه بنت اسد و عباس در محوطه باز و بدون دیوار و سقف دفن نشده اند؛ بلکه از ابتدا در زیر سقف و در داخل خانه ای متعلق به عقیل بن ابی طالب به خاک

ص: ۶۰۶

سپرده شده اند و پس از این دو بزرگوار، بدن پاک و مطهر ائمه چهارگانه اهل بیت (ع) نیز در کنار آن دو قبر و در همان خانه و در زیر همان سقف دفن گردیده اند.

وضعیت این آرامگاه نه آنگونه بوده است که در قرون جدید، سران وهابیت گفته اند؛ مثلاً عبدالعزیز این آرامگاه را بتکده های صدر اسلام تشبیه کرده و خواهان تخریب و نابودی همه آرامگاههای اینچنینی شده است؛ در حالی که این مقبره ها از آغاز نزد پیامبر (ص)، اصحاب، تابعین و دیگر مسلمانان عزیز و مکرم بوده و همگان با احترام با آنها رفتار می کردند. قدیمی ترین اسناد گویای نکات زیبایی درباره مدفونین و آرامگاه آنان است.

مآخذ

اخبار مدینه الرسول، ابن نجار، مکه، مکتبه الثقافیه، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۱۵۳؛ الارشاد، شیخ مفید، قم، مؤسسه آل البیت (ع)، ۱۴۱۳ق، ص ۱۹۲؛ اعلام الوری، شیخ طبرسی، قم، مؤسسه آل البیت (ع)، ۱۴۱۷ق، ص ۲۱۱؛ تاریخ المدینه، ابن شبه، به کوشش فهیم شلتوت، بیروت، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۲۷ و ۱۱۱؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۶۶-۶۸؛ عمده الاخبار، عباسی، المدینه، المکتبه العلمیه، بی تا، ص ۱۵۳-۱۵۴؛ وفاء الوفاء، سمهودی، بیروت، مؤسسه التاریخ العربی، ۱۴۳۰ق.

مدنی برزنجی، جعفر ← برزنجی، جعفر بن سید اسماعیل

المدنی، سید ابراهیم ← علمای روم

مدیر الدوله

مدیر الدوله، از رجال دولت قاجار و سفرنامه نویس درباره بقیع و مدینه در سال ۱۳۲۱ق.

میرزا محمود خان مدیر الدوله برادر میرزا احمد خان مشیر السلطنه بود. هر دو از افراد با نفوذ و صاحب منصب در عهد قاجاری بودند. مدیر الدوله در سلطنت مظفر الدین شاه، تولیت آستان قدس رضوی را بر عهده داشت. او از ذی حجه ۱۳۱۴ق به این منصب تعیین شد. این شغل را متولی باشی نامیدند. سپس وزیر لشکر شد. قبل از این در آذربایجان مشاغلی داشت.

او را فردی دیندار، خداترس، امین و خیرخواه ملت و دولت توصیف کرده اند. پادشاه به پیشنهاد اتابک اعظم او را به وزارت داخله منصوب کرد. نیز در ۱۳۲۰ق به ریاست اوقاف و وزارت استیفای وظایف نصب شد.

این سفرنامه مثل اغلب سفرنامه های حج دوره قاجاری است که توسط یکی دیگر از صاحب منصبان این دولت نوشته شده و مسیر او نیز درست مانند غالب افرادی که این زمان از تهران به حج رفته اند، از طریق شمال ایران به سمت دریای سیاه و از آنجا به استانبول، اسکندریه، کانال سوئز و سپس جدّه و بازگشت از همان طریق بوده است. این سفرنامه به تفصیل سفرنامه های مفصل این دوره مانند فرهاد میرزا، امین الدوله، میرزا عبدالحسین خان افشار و ... نیست اما به رغم اختصار حاوی نکات جالبی در باره مسیر راه و حریمین است.

نسخه ای از این سفرنامه در ۱۷ صفحه به شماره ۳۸۹۹ در کتابخانه ملک نگهداری شده و در فهرست آن کتابخانه (ج ۳، ص ۳۶۶) معرفی شده است. نسخه مزبور اندکی بد خط است و تصویری که در اختیار قرار داشت، کم رنگ و رو بود و به همین جهت کلماتی ناخوانا ماند.

این سفر در شعبان ۱۳۲۱ قمری آغاز شده و تا صفر ۱۳۲۲ به طول انجامیده است. تاریخ پایان سفرنامه اول شهر صفر المظفر ۱۳۲۳ (شاید: ۱۳۲۲) است که علی القاعده یا باید سال مذکور ۱۳۲۳ باشد یا اگر در ۱۳۲۲ است باید اول آن نه بلکه دست کم پس از روز پنجم باشد که روز ورود او به تهران است.

این سفرنامه که در فهرست کتابخانه ملک به نام تفصیل سفر مکه معظمه ضبط شده چند سطری درباره بقیع گزارش دارد.

او در ۱۶ ذیقعد در مدینه بود و به زیارت بقیع رفته است. چهار ساعت به غروب مانده، وارد مدینه منوره شد. مجدداً روز پنجشنبه هفدهم بعد از غسل و تطهیر نمودن در حمام، به زیارت حضرت رسول (ص) و ائمه طاهریین (س) و حضرت فاطمه زهرا (س) در بقیع

ص: ۶۰۷

مشرف شد. عادت و متعارف بود که برای اقوام دعا می کردند و خواستار طلب حواجج آنان می شدند. مدیر الدوله هم همین کار را کرد و برای مشیرالسلطنه و اولاد و دوستان و اقربا دعا کرد.

آنگاه در روضه منوره ائمه طاهرين در بقیع شرکت کرد. او می نویسد که گریه زیادی نموده و به وجود فائض الجود همایونی - ارواحنا فداه - دعا نموده، سلامت ذات مقدس را از خداوند عالم - جل شأنه و عظمته - مسألت کرده، پس از روضه، به سید گفتم ذات مقدس ملوکانه را در ملأ دعا کرد. سپس برای استراحت به منزل مراجعت نمود.

تمامی گزارش او از بقیع همین چند نکته بود. چنین شخصیتی با نخبگان مسلمان که از سراسر جهان آمده بودند، هیچ دیالوگ و تعاملی نداشت. گویی که از نگاه او در جهان اسلام هیچ مشکل و مسأله بحرانی ای نبوده است.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۳۶۸-۳۶۹ و مقدمه؛ مرآت الوقایع، عبدالحسین خان ملک المورخین، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۶، ص ۸۵-۸۶ و ۱۲۶؛

مدینه شناسی نوشته سید محمد باقر نجفی ← نجفی، سید محمد باقر

مذاکره کاردار سعودی و سفیر ایران در جده ← گزارش سفارت ایران در جده

مرآه الحرمین

مرآه الحرمین، سفرنامه ابراهیم رفعت پاشا در سده ۱۳ و ۱۴ ق.

ابراهیم بن شریف سویفی مشهور به ابراهیم رفعت پاشا در ۱۲۷۳ ق در اسیوط مصر متولد شد. در جوانی به مدرسه جنگ (حریبه) پیوست. پس از تحصیل در رشته نظامی گری در ۱۳۱۹ ق به مقام سرلشگری ترفیع یافت و به عنوان امیر الحاج مصر در سال های ۱۳۲۰ و ۱۳۲۱ و ۱۳۲۵ (سه سال) تعیین شد.

او در حالی که به مسائل و تحصیلات نظامی می پرداخت، در الازهر هم به تحصیل معارف اسلامی و فقه اقدام کرد. در سال هایی که در عربستان بود، خاطرات و دیده های خود را تدوین کرد و با عنوان مرآه الحرمین در سال ۱۳۴۴ ق به چاپ سپرد. این کتاب توسط دکتر هادی انصاری به فارسی ترجمه شده است.

بخشی از این کتاب درباره بقیع است و به ابعاد مختلف آن می پردازد.

مأخذ

مرآه الحرمین، ابراهیم رفعت پاشا، ترجمه فارسی هادی انصاری، تهران، نشر مشعر، ۱۳۷۷، ص ۱۳-۱۴ و ۴۷۷-۴۸۰.

نیز نک- : ابراهیم رفعت پاشا

مراد میرزا ← دلیل الانام فی سبیل زیاره

مرادی، عبدالمجید بن علی المنالی

مرادی، عبدالمجید بن علی المنالی، سفرنامه نویس، پژوهشگر و فقیه از سده ۱۲ق.

ابومحمد

عبدالمجید بن علی المنالی الزبادی الحسینی الادریسی، ملقب به مرادی و فاضل (در گذشت ۱۱۶۳ق / ۱۷۵۰م)، اهل فاس از شهرهای مغرب (مراکش) بود. او در دهکده ای به نام مناله از قریه های سوس مراکش به دنیا آمد.

در سوس و فاس به تحصیل پرداخت و پس از تکمیل مدارج علمی به مقام فقاهت رسید و به عنوان فقیه مالکی ها به پاسخگویی به مسائل شرعی و قضاء پیروان مذهب مالکی می پرداخت. نیز آثار علمی به صورت شعر و نظم و نیز کتاب هایی به نظر العروض، افاده المراد بالتعریف ابن عیاد عرضه کرده است. اما مهم تر سفرنامه اش به حجاز و مکه است که آن را بلوغ المرام بالرحله بیت الله الحرام نامید. نسخه عکسی از بلوغ المرام در معهد المخطوطات العربیه هست. اصل آن در الخزانة در شهر رباط است. دکتر محمد زینهم محمد عزب بر اساس همین نسخه آن را تحقیق و به چاپ سپرد. بخشی از این کتاب درباره بقیع است. در واقع منعکس کننده نظریات اهل سنت شعبه مالکیه است. اینان نظری مخالف با سران مذهب حنابله به ویژه شعبه وهابیت دارند.

ص: ۶۰۸

الاعلام، زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶م، ج ۴، ص ۱۴۹؛ بلوغ المرام، عبدالمجید بن علی المرادی المنالی، تحقیق محمد زینهم عزب، قاهره، الدارالتقافیه للنشر، ۲۰۰۵م، ص ۶-۷؛ معجم المؤلفین، کحاله، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا، ج ۶، ص ۱۶۹.

المراغی، ابوبکر بن الحسین

المراغی، ابوبکر بن الحسین، مورخ، محدث، فقیه، مدینه شناس، بقیع پژوه از سده ۹ و ۸ ق و مدفون در بقیع.

زین الدین

ابی بکر بن الحسین المراغی العمانی الشافعی معروف به ابن الحسین المراغی و ابوبکر المراغی منسوب به شهر المراغه در مصر بود. این شهر در استان سوهاج در ساحل نیل شرقی قرار دارد. اما مراغی در سال ۷۲۷ق، در قاهره چشم به جهان گشود. در الازهر علوم اسلامی فرا گرفت و رشد و نمو یافت و سپس به تدریس و تربیت شاگرد روی آورد. با پرورش شاگردانی چون ابوحامد مطری، مدینه پژوهی توسعه یافت.

در پی علاقه او به رخدادهای و تاریخ تحولات شهر مدینه، به این شهر کوچ کرد و حدود پنجاه سال در این شهر اقامت داشت. در حرم نبوی تدریس می کرد، امام جماعت مسجد النبی بود و مدیریت دستگاه قضایی مدینه را بر عهده داشت؛ نیز به پژوهش و تألیف می پرداخت. تا بالاخره در شهر مدینه به سال ۸۱۶ق وفات یافت و در بقیع به خاک سپرده شد.

چند عنوان کتاب دارد ولی کتاب تحقیق النصره بتلخیص معالم دار الهجره از دیگر آثارش مشهورتر است. این اثر خلاصه کتاب التعریف بما آنست الهجره من معالم دار الهجره از عبدالله بن محمد المطری است.

بخش هایی از این کتاب درباره بقیع است و از منابع مادر و اصلی در این زمینه است. به طوری که پژوهشگران چندین قرن از آن بهره برده اند.

تحقیق النصره، به کوشش ابویعقوب نشأت کمال، الفیوم، دارالفلاح، ۲۰۰۹، مقدمه؛ معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا، ج ۳، ص ۶۰؛ هدیه العارفین، اسماعیل باشا بغدادی، بیروت، دارالکتب العلمیه، ص ۲۳۶.

نیز نک - : تحقیق النصره

مرجانی آیین کلایی، ابوالقاسم

مرجانی آیین کلایی، ابوالقاسم، مسافر حرمین شریفین و مؤلف سفرنامه حج و گزارش درباره بقیع.

ابوالقاسم مرجانی آیین کلایی از روحانیون طالقان بوده که در ۱۳۳۱ق عازم سفر مکه و مدینه شده است. اصالتاً از روستاهای مرجان و آیین کلا (از قرای طالقان) بوده است. طالقان در دامنه کوه های البرز و در شرق قزوین مستقر است و شهری سرسبز و کوهستانی می باشد. او از رمضان ۱۳۳۱ سفرش را آغاز و در محرم ۱۳۳۲ به پایان برده است.

مسیر سفر او از باکو و تفلیس و از طریق دریای سیاه به استامبول بوده، آنگاه از راه دریای مدیترانه به بیروت و دمشق رفته و از آنجا با قطار به مدینه رفته است. اما در بازگشت از جده و از راه دریای عمان و خلیج فارس به بصره و از آنجا عازم ایران و طالقان شده است.

مرحوم ابوالقاسم مشاهداتش را نوشته و سفرنامه حج را ساخته است. این سفرنامه به کوشش رسول جعفریان تصحیح و در مجموعه سفرنامه های مکه قاجاری آورده شده است. بخشی از آن درباره بقیع است که در مقاله دیگری نقل شده است.

مأخذ

سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۷۴۱ به بعد.

نیز نک- : تشریف به مکه

مرجعیت شیعه

مرجعیت شیعه، واکنش مرجعیت به تخریب بقیع و دیگر آثار اسلامی.

با آمدن ابن بلیهد قاضی القضاة آل سعود از مکه به مدینه در رمضان ۱۳۴۴ق اقدامات برای تخریب بقیع آغاز شد (سید محسن امین، ص ۱۲۵). ورناند تاریخ شروع اقدامات برای تخریب بقیع را ۱۳۴۳ق / ۱۹۲۵م نوشته است (ص ۷۸). بهرحال خبر این اقدامات به ایران و حوزه های علمیه رسید و در اوایل شهریورماه ۱۳۰۴ که خبر هولناک تسلط وهابی ها بر مدینه به ایران رسید، علما دست به تشکیل جلسات مشورتی زده و شروع به رایزنی کردند. برخی

ص: ۶۰۹

از مراجع و علمای بزرگ از دولت خواهان عکس العمل شدند. دولت به ریاست رضاخان که در آن زمان فرمانده قوا و رئیس الوزراء بود، اطلاعیه ای صادر کرد و روز شانزده صفر را به عنوان عزای عمومی تعطیل اعلام نمود.

در متن این اطلاعیه این نکته هست که «با توافق نظر آقایان حجج اسلام مرکز تصمیم گرفته شد که...» یعنی رضاخان با علما در این مسأله هماهنگ بوده است.

پس از یک روز عزای عمومی و چند روز تظاهرات و تجمعات، برای مدتی اوضاع آرام شد ولی با تخریب بقیع در ۸ شوال مجدداً از خرداد ۱۳۰۵ جو جامعه ملتهب شد. روحانیون در منبر و خطابه های خود به فاجعه تخریب بقیع می پرداختند. دو تن از مراجع یعنی سید ابوالحسن اصفهانی و شیخ محمدحسین نایینی از نجف اشرف، تلگرافی به تهران و دولت رضاخان مخابره کرده و از دولت خواستند که چنین وحشی گری هایی علاج عاجل شود. از قول دیگر مراجع هم، در ردّ این اقدامات، سخنانی منتشر شده بود. سید محمد بهبهانی و سید محمد امام جمعه از جمله روحانیون فعال در بسیج مردم بودند.

البته هیچ راه کار اساسی و کارشناسی شده در پیام کتبی مراجع یا در اخبار افواهی به چشم نمی خورد. مثلاً اگر مراجع و حکومت تماماً محکم مقاومت می کردند و مردم را از رفتن به حج منع می کردند، شاید رژیم آل سعود عقب نشینی می کرد.

مأخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۸۸-۸۹ و ۹۳-۹۴؛ جامعه شیعه نخواستله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۷۹.

مرزبانای تبریزی، میرزا عبدالرسول

مرزبانای تبریزی، میرزا عبدالرسول، از روحانیون مشهور و مدفون در بقیع.

او از روحانیون صاحب نام و مشهور در تهران و تبریز بود. به سال ۱۳۹۳ق عازم حج گردید اما در شهر مدینه منوره به رحمت الهی پیوست. پیکر او پس از مراسم غسل و تکفین در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

گنجینه دانشمندان، محمد شریف رازی، قم، ۱۳۵۶، ج ۷، ص ۹۹، جامعه شیعه نخواستله، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۸۱.

مرشدی، محمد بن ابی بکر بن علی

مرشدی، محمد بن ابی بکر بن علی، مدفون در بقیع.

ابو

عبدالله محمد بن ابی بکر بن علی بن یوسف ملقب به جمال، ذروی، انصاری مکی در ۷۶۳ق در مکه متولد شد. اصالتاً تبارش از ذروه (شهر در مصر) بودند؛ اما جد یا پدرش به مکه مهاجرت کرده و در آنجا سکونت داشتند. مرشدی از کودکی شروع به آموختن قرآن نمود. پس از طی مدارج علمی، در دانش های مختلف دینی به مقام عالی استادی رسید. شخصیت اخلاقی جذابی داشت، متواضع، بردبار، زاهد و خادم فقرا و مساکین بود.

او در رمضان سال ۸۲۹ق در مدینه منوره در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۱۰۲-۱۰۴.

مرعشی، سید ابوطالب علاء الدین حسین ← حسین بن میرزا رفیع الدین مرعشی

مرقد اسماعیل و فاطمیان ← فاطمیان و آرامگاه اسماعیل

مرقد اسماعیل

مرقد اسماعیل، تاریخ ساختن بقعه بر مزارش و تحولات تاریخی تا تخریب آن.

مرقد اسماعیل توسط دولت فاطمیان مصر (۳۰۲-۵۶۴ق) به احتمال زیاد در سده چهارم قمری بنا شد و مورخان تاریخ مدینه، همواره از این مرقد و بقعه به عظمت و بزرگی یاد کرده اند. در سال ۵۴۶ق، حسین بن ابی الهیجاء، آن را تعمیر و توسعه داد. و تا سال ۱۳۵۳ ش/۱۳۹۴ق هنوز کامل تخریب نشده بود. و زائران به انجام زیارت می پرداخته؛ و حتی برخی از آنها در خاطرات خود، مشخصات بنای آن را گزارش کرده اند.

ص: ۶۱۰

این آرامگاه بر اساس منابع قدیمی مثل سفرنامه عیاشی (درگذشت ۳۲۰ق) رونق داشته؛ مردم از نقاط مختلف از جمله عراق برای زیارت به آنجا می رفتند و متن خاصی را به عنوان زیارتنامه قرائت می کردند. در کنار آرامگاه، باغی برای استراحت زوار وقف شده بود و در واقع تفرجگاه عمومی بود.

بعضی از متون تاریخی حرم اسماعیل را کبیر (بزرگ) دانسته و برای آن سه در گزارش کرده اند. درب جنوب شرقی؛ سمهودی گزارش داده که این درب به طرف دیوار شهر مدینه در سمت جنوب شرقی قرار گرفته و مردم از این درب به داخل مدینه می روند. حرم اسماعیل قبل از دیوارهای شهر مدینه وجود داشته و بعداً دیوار جنوب شرقی در کنار آن ساخته شده بود.

درب دوم یا باب وسطی به طرف بیرون شهر مدینه باز می شد. در جلوی این درب میدانی بود و در آن میدان چاه آبی حفر شده که مردم از آب آن برای تبرک و تیمن استفاده می کردند، ولی سنگ در آن ریخته بود و حسین ابن ابی الهیجاء در سال ۵۶۴ق آن را تعمیر کرد.

درب سوم حرم اسماعیل در طرف راست قرار داشته و در کنار آن سنگ نوشته ای نصب شده و روی آن جمله‌تی دال بر وقف باغی که در مغرب حرم بود، برای مرقد اسماعیل می نماید.

علت یا علل توسعه حرم اسماعیل در چند نکته نهفته است؛ مهم ترین عامل، فاطمیان مصر بودند که به مدینه سیطره داشتند و معتقد به کیش اسماعیلی بودند و اسماعیل بن جعفر الصادق(ع) را رهبر و مقتدا و بنیان گذار مذهب خود می دانستند.

دلیل دیگر آن نداشتن مانع طبیعی و جغرافیایی برای توسعه بود. چون از یک طرف، به فضای باز و باغات و از طرف دیگر، به خانه های مسکونی مدینه محدود می شد. از اینرو باغ و نخسلتانی وقف این مرقد کردند و فضای آن را توسعه دادند.

البته شخصیت اسماعیل به اعتبار پدرش و اینکه امام صادق(ع) او را تأیید کرده بود، مورد توجه مسلمانان از نحله ها و مذاهب مختلف بود و به مرقد او اهتمام خاص داشتند.

مقبره اسماعیل پس از احداث خیابان های اطراف بقیع در خارج بقیع و در سمت غربی آن، در محاذات قبور ائمه(ع) به فاصله پانزده متر از دیوار بقیع قرار گرفته بود، در محوطه ای سه متر در سه متر، با دیواری به ارتفاع دو و نیم متر که حدود نصف آن در فضای پیاده رو و نصف دیگرش در داخل خیابان واقع شده بود. بعداً این خیابان جزو محوطه و میدان وسیع مسجدالنبی قرار گرفت. و پیاده رو به صورت محلی مرتفع در کنار بقیع برای استفاده زائران درآمد. دیوار مقبره، هیچ درب پنجره و منفذی نداشت و از اینرو وضع داخلی آن و اصل قبر معلوم نبود. زائران از پشت دیوار و در محوطه پیاده رو به زیارت و دعا می پرداختند و گاهی در اثر ازدحام، از طرف مأموران ممانعت به عمل می آمد.

در ایام حج در سال ۱۳۵۳ ش، تصمیم به تعریض خیابان گرفته و درصدد خاکبرداری و زیرسازی خیابان بودند ولی به مناسبت ایام حج و کثرت جمعیت عملیات متوقف شده بود.

سال بعد یعنی ۱۳۵۴ ش/ ۱۳۹۵ق حجاج مواجه شدند که این مقبره تخریب شده و قبر اسماعیل در جای پیشین نیست. البته

مشاهدات برخی از زائران گویای این است که به هنگام خاکبرداری قبر اسماعیل مکشوف و جسد به صورت سالم پیدا شده است. بار دیگر جسد را در داخل بقیع در سمت شرقی قبور شهدا به طرف قبر حلیمه سعدیه به فاصله ده قدم معمولی (حدود ۷-۸ متر) دفن کردند. علامت قبر جدید سنگ های بزرگ و متمایزی در اطراف آن بود ولی در سال های بعد به دلیل تعریض پیاده رو میان این قبر و قبور شهدا و از بین رفتن علائم به ویژه آن سنگ های بزرگ، گویا این قبر هم به فراموشی سپرده شده است.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۶۵-۳۶۶؛ «بقعه اسماعیلی فرزند امام

ص: ۶۱۱

صادق(ع)»، محمدصادق نجمی، میقات حج، ص ۷۱-۷۲؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، قم، مشعر، ۱۳۸۰، ص ۲۸۹-۲۹۱؛ التعریف بما آنست الهجره، محمد بن احمد المطری، به کوشش الرحیلی، الرياض، ۱۴۲۶ق، ص ۱۲۱؛ المدینه المنوره فی رحله العیاشی، عیاشی، به کوشش محمد محزون، کویت، دار ارقم، ۱۴۰۶ق، ص ۹۵؛ وفاء الوفاء، السمهودی، به کوشش محمد عبدالحمید، بیروت، ۲۰۰۶م، ج ۳، ص ۳۰۶ و ۹۲۰.

نیز نک- : مرقد و بقعه اسماعیل فرزند امام صادق(ع)؛ اسماعیل بن جعفر الصادق(ع)؛ فاطمیان و آرامگاه اسماعیل؛ مشهد کبیر

مروان بن حکم

مروان بن حکم، والی مدینه و ترویج کننده مقبره عثمان در بقیع.

او در سال ۲ق به دنیا آمد. با اینکه در دوره رسول خدا(ص) چشم به جهان گشوده بود ولی حضرت را رؤیت نکرده بود، چون همراه پدرش حکم بن ابی العباس به فرمان حضرت به طائف تبعید شد. عثمان خلیفه سوم آنان را که خویشاوند او بودند، از تبعید بازگرداند و به مدینه آورد و مورد اکرام قرار داد. مروان آنچنان به عثمان نزدیک شد که عثمان دخترش را به ازدواج او درآورد و در امور مملکتی همه نوع اختیاری به او داد. مروان با شروع خلافت علی بن ابی طالب (ع) علیه ایشان اقداماتی داشت و در جنگ جمل و صفین در صف دشمنان امام بود. پس از صلح امام حسن(ع) از سوی معاویه فرماندار و والی مدینه شد. به مدت چند ماه در بین ۶۴ تا ۶۵ق جزء خلفای اموی، خلافت را بر عهده داشت و پدر و جد خلفای بعدی موسوم به مروانیان بود.

اما از اقدامات مهم او، کارهایی بود که در بقیع انجام داد. او به دستور معاویه حش کوب محل دفن عثمان بن عفان را با خرید زمین های اطراف آن توسعه داد. سپس مروان به تبلیغ پرداخت تا مردم اموات خود را در اطراف عثمان دفن کنند و فاصله حش کوب و بقیع را که زمین بایر بود پر از قبور نمود. در واقع حش کوب را به بقیع ضمیمه نمود. مانع دفن امام حسن(ع) در کنار پیامبر(ص) شد و در نتیجه طبق وصیت آن امام(ع) که از خونریزی منع کرده بود، پیکر مطهرش در بقیع دفن شد.

همچنین مروان علامتی که رسول خدا(ص) بر مزار عثمان بن مظعون نصب کرده بود و آن را مهراس می نامیدند و رسول خدا پس از نصب آن فرمود: لا- جعلنک للمتقین اماما، از مزار عثمان بن مظعون برداشت و بر مزار عثمان بن عفان نصب کرد و به مردم گفت این امام و اسوه شما است. سرانجام مروان در سال ۶۵ق توسط کنیزانش کشته شد.

مآخذ

اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین سلامه، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۳م، ص ۲۰۸-۲۱۰؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۵، ص ۴۵۷-۴۵۸.

مزار فاطمه دختر رسول خدا(ص) ← شیعه و مدفن حضرت فاطمه(ع)

مساحت و موقعیت، متراژ مربع و حدود بقیع.

جنت البقیع از جهت جنوب شرقی در نزدیکی مسجد نبوی و خارج دیوار قدیمی مدینه که اکنون از بین رفته است و از جهت شرقی دربی در آن دیوار است که بقیع را به مدینه وصل می کند و بنام درب بقیع معروف است. مطابق برخی گزارش ها بقیع در قرون نخست اسلامی دارای فضایی 80×80 متر بود. این فضا متعلق به یک قسمت از بقیع که به بقیع کبیر معروف بود، اختصاص داشت و قسمت دیگری در شمال غربی بقیع بود که به بقیع عمات معروف بود. این قسمت حدود 3500 مترمربع بود. بین این دو قسمت کوچه ای به نام «زقاق العمات» بود. این دو قسمت در سال 1373 ق یعنی در دوره حکومت سعودی به هم پیوست و کوچه و نیز دیوارهای بین آنها برداشته شد. اما بقیع در آن زمان بیرون شهر قرار داشت.

اکنون بقیع داخل مدینه قرار دارد و خیابان هایی آن را از چهار طرف احاطه کرده است و حدود 150×100 متر می باشد که اکنون از همه اطراف با دیوار سنگی و گچی احاطه شده است. جدیداً دیوارهای آن تعمیر شده و راه های سیمانی برای سهولت رفت و آمد و تدفین بخصوص در زمستان

احداث شده است و زمین های جدیدی جزء آن شده و نیز اکنون توسعه بیشتری پیدا کرده است.

در گزارش دیگر هست که مساحت بقیع عمات حدوداً ۳۴۹۳ مترمربع است و کوچی ای که دو قسمت بقیع را از هم جدا می کرد، «عمقه» نامیده می شد و مساحت آن ۸۲۴ مترمربع بود.

امروزه دو بقیع به هم متصل شده است و طول کوچی از بین رفته است. آن محدوده امروزه بنام رب صیران و باب الجمعة معروف است و سعودی ها دیوار را در سال ۱۳۷۳ ق برداشتند.

اکنون دیواری از زمان عثمانی بقیع را از چهار طرف احاطه کرده است و بعدها سعودی ها آن را ترمیم کرده اند.

در شمال بقیع زمینی است که عثمان بن عفان برای مغاربه وقف کرده بود. در دوره جدید اداره توسعه و نوسازی آن را تصاحب کرده و نرده های آهنی اطراف آن کشیده است و در شمال همین زمین، زمین دیگری است که برای اشراف بوده است که فردی آن را خریداری و ملکیت آن را به حکومت سعودی واگذار کرده است.

در گزارش دیگر «بقیع» را زمینی مستطیل شکل که در سده های متمادی، خارج از حصار مدینه قرار داشته و در یکی دو قرن اخیر در محدوده شهر مدینه قرار گرفته، دانسته اند. مساحتش را در بیشترین مترارژ، پانزده هزار متر مربع دانسته اند. این قبرستان به صورت کنونی، مسطح و قبور موجود در آن ساده و بی نام و نشان است. والیان مدینه در طول تاریخ، مقابر اهل بیت، همسران، فرزندان و یاران پیامبر و تابعین مشهور و مدفون در این قبرستان را با سنگ نبشته های هنری و بناهای عظیم و ضریح های ثمین و سیمین، مشخص می کردند و حراست و حفاظت از آنها را بر عهده می گرفتند. بازآفرینی و بازسازی ها این آثار، همواره سنتی رایج بود. این سنت در رابطه با قبوری که از نظر غالب مذاهب اسلام، متبرک هستند، پیوندی معنوی بین فرقه ها به وجود آورده بود. وهابیون همواره کم و کیف این بناها و قبه ها و آرایش و تزئین آن ها در قیاس با «سنت» و «سیره» پیامبر مورد پرسش قرار می داده اند. البته با این توضیح که مزار و روضه نبوی را تلاش کردند به همان کیفیت قدیمی نگهدارند و بازسازی نکنند تا اینکه تزئینات دیگر بقعه ها را زیر سؤال ببرند. بهرحال از نظر فقهی، کلامی و عرفانی عالمان مذاهب اسلامی در اصل بناسازی بر فراز قبور فراوان بحث کرده اند و به شبهات وهابیان پاسخ داده اند.

وجود ظاهری زیبا برای بقیع در روند تاریخی - که مجموعه ای از آثار، قبه ها، کتیبه ها و... بوده است و مورخان و سیاحان و زائران مدینه شناس به آن گواهی ها داده اند، قطعی است.

خلاصه اینکه از نظر مساحت، بقیع همواره روبه گسترش بوده است، چند بار تعریض شده و مساحت آن افزایش یافته است. یعنی از سده نخست اسلامی تا ۱۴۱۲ ق حداقل پنج بار مساحت آن گسترش یافت و تقریباً سه برابر شده است. از اینرو اعداد و ارقامی که برای مساحت بقیع گفته اند ثابت نبوده و تغییر یافته است.

مآخذ

آثار المدینه المنوره، عبدالقدوس انصاری، ص ۱۷۵؛ بقیع الغرقد، محمد انور البکری و حاتم عمر طه، مدینه منوره، مکتبه

الخانجی، ۲۰۰۴م، ص ۲۱-۲۵؛ بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۳۴-۳۶؛ سرگذشت اسفبار ویرانی آثار اسلامی حجاز به دست آل سعود، یوسف الهاجری، ترجمه محمد محمدرضایی، تهران، نشر بقیع، ۱۳۷۰، ص ۳۴؛ مدینه بین الماضي والحاضر، ابراهیم بن علی العیاشی، ص ۱۶۹؛ مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، نشر مشعر، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۴۲۰-۴۲۱.

مستنصر بالله

مستنصر بالله، خلیفه عباسی و دستور دهنده برای تعمیر بقعه های بقیع.

ابوجعفر منصور بن ظاهر ملقب به المستنصر بالله سی و ششمین و آخرین خلیفه عباسی بود که بین سال های ۶۲۳ تا ۶۴۰ق خلافت را بر عهده داشت. خلافت وی همزمان با حمله وحشیانه مغول ها به ایران و عراق از شرق و حمله صلیبی ها از غرب بود.

ص: ۶۱۳

وی علاقه بسیار به فرهنگ و علم داشت. دستور ساخت مدرسه مستنصریه بر ساحل شرقی دجله در بغداد را داد. طلاب چهار مذهب به چهار روش، فقه مذهب خود را می آموختند. نیز بیمارستان مجهزی در کنار آن مدرسه ساخت. موقوفات فراوانی نیز برای آنها قرار داد تا اداره آنها براحتی اجرا شود. بین النهرین و عراق و مکه و مدینه زیر سلطه خلافت عباسی بود. او برای عمران و آبادانی مکه و مدینه فراوان کوشید. از جمله بقعه های بقیع را تعمیر و بازسازی کرد.

سمهودی مدینه پژوه از سده ۱۰ق در مسجد بنی ظفر سنگ رخامی دیده که روی آن این جمله حک شده بوده است: خلد الله ملک الامام ابی جعفر المستنصر بالله امیر المؤمنین عمرّ سنه ثلاثین و ستمأه.

یعنی این مسجد که در حاشیه بقیع در کنار خانه های بنوظفر واقع شده در سال ۶۳۰ق توسط مستنصر تعمیر و مرمت شده است. عبدالقدوس انصاری هم در چند دهه قبل می گوید این سنگ را دیده ام ولی نه سمت راست محراب که در ۹۳۰ق نصب شده بود بلکه در سنگ کاری نمای این مسجد. یعنی یک بار دیگر حک و مرمت یا جابجا شده است.

مآخذ

آثار المدینه المنوره، عبدالقدوس انصاری، جده، ۱۴۰۶ق، ص ۱۳۰-۱۳۱؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۵، ص ۴۹۶؛ «فاجعه بقیع»، محمد ابراهیم خلاقی، اخبار شیعیان، ش ۴۷، بهار ۱۳۸۸، ص ۳۸.

مستوفی الممالک، میرزا حسن

مستوفی الممالک، میرزا حسن، از رجال و کارگزاران دولت های قاجاریه و پهلوی و فعال در زمینه اعتراض به وهابیون و حوادث بقیع.

میرزا حسن (۱۲۵۴-۱۳۱۱ش) پسر مستوفی مشهور میرزا یوسف مستوفی الممالک معروف به آقا یا جناب آقا است. مستوفی یا مستوفی باشی یا مستوفی الممالک منصب های مهم اجرایی از دوره ی صفویه به بعد بوده است. وظیفه گردآوری انواع مالیات ها و محاسبه مخارج مختلف کشوری و لشکری و تأمین آنها از منابع و در واقع وظایف وزارت دارایی کنونی بر عهده مستوفی بود. میرزا حسن مستوفی الممالک، اطلاعیه ها و نامه های خود را به اسم حسن ابن یوسف رئیس الوزراء امضاء می کرد.

پدر حسن، یعنی یوسف از رجال با نفوذ دوره ی ناصری بود، از نظر اخلاقیات و رعایت شرع، مشهور بود، لذا در بین رجال از حسن شهرت و پاک بودن در امور فردی و اجتماعی مقبول همگان بود. همین ویژگی ها به فرزندش حسن هم رسیده بود. به همین دلیل مرحوم مدرس اغلب او را برای ریاست وزرای باصلاحیت و مناسب می دانست. پس از رسیدن به این سمت در دوره ی رضا شاه هم خدمات مناسبی داشت. از جمله در حوادث حجاز و روی کار آمدن آل سعود و گسترش وهابیت با جریان مذهبی ها و مدرس در ایران هماهنگ بود. مهم ترین اقدام او یکی تحریم رفتن حجاج به حجاز و دوم دادن اطلاعیه در مرداد ۱۳۰۵ به منظور اطلاع رسانی و بسیج جهانی مسلمانان برای مقابله با آل سعود و وهابیت بود. متن کامل این اطلاعیه در مقاله «اطلاعیه دولت ایران» آمده است. اما پس از اینکه پاره ای از مذاکرات با رژیم آل سعود نتیجه نداد، جریان مذهبی در

ایران تصمیم گرفت حج را تحریم کند و رژیم وهابی را در جهان اسلام منزوی گرداند. از سوی دیگر آل سعود در صدد گسترش روابط خود با کشورهای اسلامی و از این طریق توسعه مقبولیت و مشروعیت خود بود.

مجلس به رهبری مرحوم مدرس، پیش قدم شد و به دولت و مستوفی الممالک فشار آورد که روابط را قطع کند و حتی حج را تحریم نماید. از اینرو حسن مستوفی الممالک در ۱۵ اسفند ۱۳۰۴ خطاب به وزارت امور خارجه ایران نوشت:

مراسله نمره (۲۲۵۸۴) راجع به لزوم ادامه ممنوعیت عزیمت حجاج بیت الله الحرام برای الزام امیر نجد به ایفای وعده خود در جلسه یازدهم اسفند ۱۳۰۴ قرائت گردید و دولت با نظر آن وزارت جلیله موافقت نمود. مقتضی است که به اطلاع عامه برسانید که دولت از امنیت و آسایش حجاج در حج نگران است و توصیه می کند

ص: ۶۱۴

که امسال از حج خودداری نمایند (اسناد و روابط ایران و عربستان، ص ۶۶).

البته

دولت ایران تحریم حج را ادامه نداد و مجدداً روابط حسنه با عربستان برقرار کرد. به طوری که پیرنیا سفیر ایران در جده در سندی می نویسد اگر ایران دو یا سه سال حج را تحریم کرده بود، آل سعود شرایط ایران را می پذیرفت.

اما مهمتر اعلامیه عمومی مستوفی الممالک با امضای حسن بن یوسف رئیس الوزراء است که کارنامه و رویه دولت وهابی آل سعود را به نقد کشانده و روش تخریبی آنان را در بقیع ردّ و اینگونه کارها را موجب تأثر مسلمانان و مؤمنین و مخالف با اصول تمدن و حیثیات دیانت دانست. در جای دیگر از این اطلاعیه آورده است:

در عصری که هر یک از ملل شیعه از برای آثار و قبور حکما و بزرگان و ارباب شعر و صنعت هر چند که منسوب به ملل دیگر باشند، هزار گونه احترام قائل می شوند و از این لحاظ بین ملیت، نژاد و قومیت فرقی قائل نمی گذارند، یک طایفه فقط به استمساک تعالیم و مبادی خود، آثار ائمه هدی و اولیای خدا را که در روح و قلب کرورها نفوس جای دارند منهدم می سازند. دولت ایران این رفتار را از مقوله ی تجدید اعمال ادوار توحش و جاهلیت تلقی نموده و بر این کردار فجیع شدیداً اعتراض می نماید (اسناد روابط ایران و عربستان، ص ۶۸).

البته این اطلاعیه مانع اقدامات خودسرانه وهابیون نشد بلکه مطابق اسناد موجود، سخت گیری ها و لجاجت را بیشتر نمودند. حتی در محرم ۱۳۰۶ ق به مجلس عزاداری ایرانیان حمله کردند و وسایل آنان را به یغما برده، غارت کردند و برخی از حجاج ایرانی را زندانی نمودند. اما تلاش های مستوفی الممالک و اقدامات آنان به صورت اسناد تاریخی در تاریخ ثبت شد.

مآخذ

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، به کوشش علی محقق، ص ۶۶-۶۹ و ص ۷۳-۷۴؛ تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۱۰۲-۱۰۸؛ تخریب و بازسازی بقیع، ص ۶۵ به بعد؛ جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۸۱؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۵، ص ۴۹۸-۴۹۹؛ شرح حال رجال ایران، مهدی بامداد، ج ۴، ص ۴۷۸-۴۹۰.

مسجد اُبی بن کعب

مسجد اُبی بن کعب، محلی برای عبادت روبروی قبور ائمه (ع) و سمت راست در ورودی بقیع.

اُبی بن کعب مکنی به ابوالمنذر و ملقب به سید القراء از صحابه رسول اکرم (ص) بود. او خانه ای در محوطه بقیع داشت که پس از درگذشت در آنجا دفن شد و به توصیه او این خانه تبدیل به مسجد گردید. اما اخیراً از این مسجد و قبر اُبی بن کعب خبر و اثری نیست و کاملاً از بین رفته است.

این مسجد معروف به مسجد البقیع و مسجد بنی حدیله است. پیامبر در این مسجد نماز گزارده است. درباره موقعیت آن نوشته اند: سمت راست در غرب بقیع واقع است. حمد الجاسر (از مرجع نگاران عربستان معاصر) درباره این مسجد چنین گزارش داده است: رسول خدا(ص) در هیچیک از مساجد داخل مدینه نماز نگذارد، مگر مسجد بنی حُدَیْلَه (یا مسجد ابی ابن کعب). این مسجد اول بقیع، نزدیک در جمعه واقع بود. گاه به صورت حُدَیْلَه نوشته اند که تصحیف است.

درباره ابی بن کعب و نیز درباره مسجد او و محل استقرار آن نکات مهمی هست. ابن سعد ابی بن کعب را از بنو عمرو بن مالک بن نجار و بنو عمرو از بنو حُدَیْلَه (الطبقات الکبری، ج ۳ و ۴، ص ۲۵۹) دانسته است. همو درباره ابی می نویسد: معدود افرادی که در دوره جاهلیت خواندن و نوشتن می دانستند، یکی از آنها ابی بود. به همین دلیل رسول خدا(ص) او را به عنوان کاتب وحی تعیین کرد. بعداً در دوره خلافت عثمان هم، خلیفه از او خواست عضو گروه گردآورنده قرآن باشد (همان، ص ۲۵۹-۲۶۱).

حُدَیْلَه یکی از محله های مدینه بود و ابی از بزرگان این محله بود. بنی حدیله داخل محله سکونت خود، مسجدی بنا کرده بودند و این از نخستین مساجد مدینه بوده که رسول خدا(ص) چند بار در آنجا نماز گذارده است. به نظر می رسد این محله تا داخل بقیع امتداد داشته

است و مسجد اَبی بن کعب را بر اساس گزارش های قرن ۲ و ۳ق در بقیع ساخته بودند. سمهودی از ابن زباله (درگذشت ۱۹۹ق) نقل کرده که این مسجد در ابتدای بقیع، سمت راست و در غرب مقبره عقیل و مقبره امهات المؤمنین مستقر بوده است. اما استنباط برخی از محققان مثل مؤلف مدینه شناسی این است که این مسجد در مجاورت بقیع بوده است (مدینه شناسی، ج ۱، ص ۲۸۰-۲۸۱). همین مؤلف از علی بن موسی (قرن ۱۳ق)، نایب الصدر شیرازی (زائر بقیع در ۱۳۰۵ و ۱۳۰۶ق) و رفعت پاشا (زائر بقیع در ۱۳۱۸ق) که این مسجد را دیده اند و گزارش هایی هم تهیه کرده و در سفرنامه های خود آورده اند، مطالبی نقل کرده است. وی از قول نایب الصدر می نویسد: وقتی وارد بقیع شده مسجدی مثل یک اتاق دیده که بر سر آن نوشته بودند: «هذا مسجد اَبی بن کعب و صلی فیہ النبی (ص) غیر مَرّه»

و از قول رفعت پاشا نقل کرده که مسجد اَبی بن کعب خرابه شده و آلات و وسایل حفاری را در آن می گذارند (یعنی انبار شده است) ولی دولت عثمانی تعمیر و مرمت آن را آغاز کرده است (همان، ص ۲۸۲).

بنابراین از همه گزارش ها معلوم می شود که مسجد اَبی ابتدا در مجاورت بقیع بوده ولی با توسعه بقیع داخل آن قرار گرفته است.

مرحوم

نجفی در چند سفر به مدینه و رفتن به بقیع تلاش کرده محل دقیق این مسجد و وضعیت کنونی آن را کشف کند. او تلاش های خود را اینگونه گزارش کرده است:

تطبیق نشانی آرای متأخرین از موقعیت و بنای مسجد مزبور با شهر مدینه امروزی که بهرحال دستخوش تغییرات فراوانی شده است، چندان مشکل نیست.

خیابان بقیع - امتداد خیابان ابوذر - که از مجاورت سمت غربی قبرستان بقیع، از شمال به جنوب امتداد دارد و مکرراً توسط دولت سعودی تعریض و تجدید شده است، حدود تقریبی دیوار غربی قبرستان بقیع را، که در کناره حصار قدیمی مدینه جای داشته، معلوم و مشخص می سازد. با این همه و با توجه به این که فاصله چندانی بین بقاع اهل بیت و عقیل و حدّ نهایی سمت غربی آن نبوده است، می توان اطمینان داشت که مکان مسجد، همان بنایی است که در سمت جنوبی بنای سایبان حفارین که در سال ۱۳۷۳ق تأسیس گشته، قرار دارد. این بنا که پشت آن به خیابان بقیع متصل است، در همان محدوده ۳۰ متری «مظله» (محل برگزاری مراسم فاتحه خوانی و زیارت اهل بقیع) جای دارد.

متأسفانه تهیه عکس و اسلاید در خیابان های اطراف بقیع، ممنوع، بسیار سخت و غیر ممکن بود. با این همه، با توجه به نقشه دقیق بقیع، عکس هایی که از نمای عمومی قبرستان و از طبقه پنجم ساختمانی در خیابان بقیع در سال ۱۳۹۵ق تهیه کرده ام، موقعیت و نشانی «مسجد اَبی ابن کعب» را به خوبی نشان می دهد.

با این شناسایی معلوم می گردد، برج یا کوشک «بنوحدیله» که به تصریح فیروزآبادی به مشعط مشهور بوده، مقابل سمت غربی مسجد جای داشته است و این که مطری گفته است: «و فی غربی مسجد اَبی یقع اطما (حصن) بنی حدیله و أحدهما

مشعط» با بافت منازل طوایف «بنی معاویه» از «بنو نجار» در شهر مدینه مطابقت دارد و سمهودی جزم دارد که مشعط کمرفق. و گفته است «أطم لینی حدیله غربی مسجد اُبی بن کعب» (مدینه شناسی، ج ۱، ص ۲۸۲-۲۸۳).

مؤلف، عکس زیبایی را که نشان می دهد مسجد اُبی در داخل حصار بقیع واقع است، نیز آورده است (همان، ص ۵۹۸-۵۹۹).

احمد بن عبدالحمید العباسی از مدینه پژوهان سده ۱۰ ق مدعی است، مسجد اُبی بن کعب در این زمان (یعنی سده ۱۰ ق) به نام مسجد البقیع در بین مردم مشهور است. متن گزارش او چنین است: مسجد البقیع و هو مسجد اُبی بن کعب علی بمین الخارج من درب البقیع غربی مشهد عقیل وامهات المؤمنین (عمده الاخبار، ص ۱۸۶).

ص: ۶۱۶

تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۶۹؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱، ص ۷۷۸؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۶م؛ عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمد بن عبدالحمید العباسی، به کوشش حمد الجاسر و محمد الطیب الانصاری، مدینه، المكتبة العلمیه، بی تا؛ کتاب مناسک و اماکن طرق الحج، حمد الجاسر، ریاض، دارالیمامه، ۱۴۰۱ق، ص ۴۰۰؛ مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۹۲؛ موسوعه مکه المکرمه والمدینه المنوره، اشرف احمد زکی یمانی، ج ۳، ص ۳۳۱.

مسجد الاجابه

مسجد الاجابه، مسجدی در نزدیکی بقیع و بازسازی شده توسط اوقاف.

دو مسجد به نام مسجد الاجابه یکی در مکه، محله المعابده، بین مکه و منی و دوم مسجدی در مدینه منوره در محله الاجابه (حی الاجابه) در قسمت شمال بقیع واقع است. این مسجد فاصله اندکی با مسجد نبوی دارد. و درب اصلی آن در خیابان ملک فیصل (مشهور به شارع الستین) باز می شود.

این مسجد توسط معاویه بن مالک بن عوف بن عمرو از قبیله اوس در دوره رسالت ساخته شد. این طایفه قبل از اسلام، در شرق یثرب منزل داشتند. اما با ظهور اسلام بسیاری از این طایفه اسلام آورده و برای انجام وظایف دینی مسجدی ساختند تا مردم طایفه بنو معاویه از قبیله اوس در آنجا به عبادت پردازند. قبلاً به نام مسجد معاویه یا بنو معاویه مشهور بود. ولی الآن به مسجد اجابه شهرت دارد. البته این معاویه بن مالک غیر از معاویه بن ابی سفیان است. این مسجد در بین شیعیان به مسجد مباهله مشهور است. رسول اکرم (ص) با گروهی از همراهان در این مسجد دو رکعت نماز گذارد. لذا از معدود مساجدی است که در زمان پیامبر (ص) ساخته شده است. اما اینکه معاویه، آن را با اموال وقفی ساخته، اگر منظور معاویه بن مالک باشد درست است. البته بعدها توسط عبدالله بن عمر با مصالح مثل خشت و گچ ساخته شد.

ابن نجار (درگذشت ۶۴۳ق) این مسجد را دیده و چنین گزارش کرده است: دو مسجد نزدیک بقیع است یکی از آنها معروف به مسجد الاجابه است. دارای ستون های قائمه و محرابی ملیح است. اما دیگر قسمت های آن، خراب شده است.

المطری (درگذشت ۷۴۱ق) این مسجد را اینگونه معرفی می کند: مسجدی در شمال بقیع مشهور به مسجد الاجابه قرار دارد که توسط معاویه ساخته شد؛ ولی امروزه خرابه هایی از آن باقی مانده است. نیز گزارش سمهودی در نیمه دوم سده نهم قمری مثل گزارش های بالا است.

مسلاً این مسجد از سده ۱۲ق دیوار و سقف نداشته و کاملاً تخریب شده بود، تا اینکه در دوره عثمانی ها توسط اداره اوقاف و با هزینه های وقفی بازسازی و تعمیر شد.

اداره اوقاف عثمانی بر اساس الگوی عثمانی و شکل دیگر مساجد عثمانی برای آن گنبد و بارگاه، شبستان و غیره ساخت. بر

اثر حوادث طبیعی مجدداً ویران شد تا اینکه وزارت اوقاف کشور سعودی در دوره ملک فهد بن عبدالعزیز آن را بازسازی کرد و توسعه داد. هم اکنون مسجدی زیبا با شبستان های زنانه و مردانه مجزا، سرویس های بهداشتی مدرن و دیگر قسمت های مورد نیاز شده است.

اسماعیل الاسکداری (درگذشت ۱۱۸۲ق) از سده ۱۲ق گزارش داده که هرگاه مردم مدینه درصدد برگزاری نماز باران بودند، به مسجد الاجابه می رفتند. پس از برپایی نماز، معمولاً دعای آنان اجابت می شود (ترغیب اهل الموده و الوفاء، ص ۱۳۴). البته بر اساس نظر سمهودی علت نام گذاری آن به اجابه به ماجرای باز می گردد که رسول خدا در آنجا نماز گذارد و مدتی طولانی به عبادت پرداخت. سپس برای مردم سخن گفت. فرمود آیا می دانید در عبادتم با خدا چه می گفتم؟ سه خواسته از خداوند داشتم: عدم هلاکت امت توسط سیل، خشکسالی و حرب. خداوند دو تای اول را اجابت کرد ولی سومی را نپذیرفت (مدینه بین الماضی، ص ۳۱۹-۳۲۱).

ص: ۶۱۷

نجفی درباره مسجد اجابت چنین گزارش داده است: طایفه بنومعاویه بن مالک بن عوف غیر از طایفه معاویه بن عمر بن مالک بن نجار و غیر از طایفه بنو حدیده خزر جی است. این مسجد در کتاب المناسک (قرن ۳ ق) معرفی شده و در دیگر منابع مثل اخبار مدینه الرسول (قرن ۷ ق) هم آمده است. مرحوم نجفی منابع را به ترتیب تاریخی معرفی نکرده و خودش پس از تلاش های بسیار جای آن را مشخص و از آن عکس گرفته و در کتابش آورده است (مدینه شناسی، ص ۲۴۴-۳۴۶ و ۵۸۸)

مآخذ

اشهر المساجد فی الاسلام، سید عبدالمجید بکر، جده، دار القبلة للثقافة الاسلامیه، بی تا، ص ۲۴۰؛ بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، بیروت، دارالوفاء، بی تا، ج ۹۷، ص ۲۲۵؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شبنه، قم، دارالفکر، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۷۵؛ ترغیب اهل الموده و الوفاء، الاسکداری، به کوشش عادل ابوالمنعم ابوالعباس، مدینه منوره، مکتبه الثقافه، بی تا؛ التعریف بما آنست دارالهجره، محمد بن احمد المطری، به کوشش محمد نور الفلمبانی، ۱۴۰۲ق، ص ۵۳ و ۴۷؛ المدینه بین الماضی والحاضر، ابراهیم العیاشی، مدینه، المکتبه العلمیه، ۱۳۹۲ق، ص ۳۱۹-۳۲۲؛ مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۹۲؛ المساجد الاثریه فی المدینه المنوره، محمد الیاس عبدالغنی، ۱۴۲۱ق، ص ۳۳؛ موسوعه مکه مکرمه و مدینه المنوره، زکی یمانی، ج ۳، ص ۲-۳؛ نماذج من جهود حکومت المملکه العربیه السعودیه فی بناء المساجد، وکاله الوزاره المساعده لشؤون المساجد، الرياض، وزاره الشؤون الاسلامیه والاقواف والدعوه والارشاد، ۱۴۱۹ق، ص ۲۴۳؛ وفاء الوفاء، سمهودی، بیروت، داراحیاء التراث، ۱۹۹۵م، ج ۳، ص ۸۲۸.

نیز نک - : بنومعاویه؛ ساختمان مسجد اجابه

مسجد البلغه ← مسجد بنی ظفر

مسجد المائده ← مسجد بنی ظفر

مسجد امام زین العابدین (ع)

مسجد امام زین العابدین (ع)، گزارشی از مسجد منسوب به آن حضرت در محوطه مرقد اسماعیل.

اسماعیل فرزند امام جعفر صادق (ع) دارای حرم و مرقد وسیعی در کنار بقیع در سمت غربی بوده است. این حرم دارای محوطه ای وسیع بوده که بخشی از آن باغ و نخلستان موقوفه بوده است.

بر اساس گزارش های سده نهم و دهم قمری در سمت غربی این محوطه خانه و مسجد امام زین العابدین (ع) قرار داشته است.

مطری

مدینه پژوه از سده ۷ ق درباره این مسجد چنین نوشته است: کان بجانب المشهد الغربی مسجد صغیر مهجور یقال انه مسجد

زین العابدین (التعریف، ص ۴۳)

سمهودی (درگذشت ۹۱۱ق) از وقفنامه ای سخن به میان آورده که بر روی سنگی حک شده بود و یک باغ برای اسماعیل، یک خانه و مسجدی برای امام زین العابدین(ع) را وقفی دانسته است. آن امام، اغلب در این مسجد مشغول نیایش و عبادت بوده است. سمهودی از این شبّه (درگذشت ۲۶۲ق) قرینه و مؤیدی هم آورده است.

این مسجد در ۸۸۴ق تجدید بنا و تعمیر شده است.

مآخذ

«بقعه اسماعیل فرزند امام صادق(ع)»، محمدصادق نجمی، میقات حج، ص ۷۵؛ التعریف بما آنست الهجره، محمد بن احمد المطری، به کوشش محمد الخیال، مدینه، المكتبة العلمیه، ۱۳۷۲ق؛ وفاء الوفاء، سمهودی، ج ۳، ص ۹۲۰.

نیز نک- : مرقد اسماعیل

مسجد بقیع ← مسجد ابی بن کعب

مسجد بنی حُدَیله ← مسجد ابی بن کعب

مسجد بنی ظفر از نظر العباسی

مسجد بنی ظفر از نظر العباسی، گزارش عمده الاخبار از احمد بن عبدالحمید العباسی درباره مسجد البغله یا بنی ظفر.

احمد بن عبدالحمید العباسی (درگذشت سده ۱۰ق) از مدینه پژوهان مهم است. درباره خودش اطلاعاتی در دست نیست. ولی کتابش برخوردار از روش علمی و شیوه ای مطلوب می باشد.

بخشی از این کتاب درباره «مسجد البغله» واقع در بقیع است. این گزارش گویای دیدگاه های مؤلف به عنوان یک دانشمند و مورخ سنی مذهب در این مسجد است.

این مسجد در شرق بقیع در طرف «الحره الشرقيه» قرار

ص: ۶۱۸

گرفته و مشهور به مسجد بلغه است. وجه تسمیه به بلغه (استر و قاطر) این است که قاطر پیامبر(ص) را در آنجا بسته بودند و او سم های خود را در سنگ کف زمین فرو برد و اثری بر جای گذاشت.

زبیر نقل کرده که رسول خدا(ص) روی سنگی در مسجد بنی ظفر نشست بود، زیاد بن عبیدالله چند تن را اجیر کرد تا این سنگ را بشکنند، اما بزرگان بنی ظفر رسول خدا(ص) را از این توطئه آگاه کردند.

در این مسجد آثاری از رسول خدا هست مثل اثر انگشتان و اثر ساق دست حضرت روی دو قطعه سنگ موجود در مسجد.

العیاشی از قول سمهودی ابعاد این مسجد را، طولش در سمت قبله تا شام ۲۱ ذرع و مشرق تا مغرب آن را هم ۲۱ ذرع می داند. از اینرو محیط آن مربع است.

یکبار رسول خدا(ص) به مسجد بنی ظفر آمد، چند تن از صحابه همراه حضرت بودند، آنگاه دستور فرمود قاری آیاتی از قرآن را تلاوت کند. وقتی به آیه اذاجننا من کل امه بشهید رسید آن حضرت بسیار گریه کرد به طوری که ریش ایشان تکان می خورد و می فرمود: در امتی که حضور دارم اینگونه است، چه رسد به امتی که بعد می آید و آن را ندیده ایم!

مأخذ

عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمد بن عبدالحمید العباسی، به کوشش محمد الطیب الانصاری، حمد الجاسر، مدینه منوره، المكتبه العلمیه، بی تا، ص ۱۷۵-۱۷۶ و مقدمه.

مسجد بنی ظفر

مسجد بنی ظفر، از مساجد مدینه واقع در شرق بقیع.

گویا این مسجد توسط طایفه بنی ظفر بنا شده است. البته آن را مسجد البلغه هم نامیده اند. موقعیت آن در سمت حره شرقی در شرق بقیع مستقر است. ابن شبه از حارث بن سعید بن عبید الحارثی نقل کرده که رسول خدا(ص) در مسجد بنی ظفر نماز گذارد.

ابن زباله نخستین کسی است که از این مسجد گزارش داده است. اما کتب او به دست ما نرسیده ولی کتابی که سلامه بر اساس قطعه های مندرج در منابع بازسازی کرده درباره این مسجد چنین دارد: مسجد بنی ظفر از اوس است و امروزه به نام مسجد البلغه شناخته می شود. این مسجد به طرف حره شرقی در شرق بقیع است و راهش از قبه فاطمه بنت اسد به سوی انتهای بقیع است. یحیی بن جعفر روایت کرد که رسول خدا(ص) در این مسجد نماز گزارده است (اخبار المدینه، ص ۱۴۲).

علت نام گذاری بغله (استر، قاطر) را چند نکته نوشته اند: مطری وجه تسمیه را بستن قاطر رسول خدا در آنجا و اثر گذاشتن جای پای آن بر روی سنگ زیر پایش دانسته است. بعضی علت این نامگذاری را دفن قاطر رسول خدا به نام «دلدل» در این جا می دانند. العیاشی این مسجد را المائده نامگذاری کرده و نام دیگر آن را المائده دانسته است. اما به نظر نجفی ویژگی

هایی که برای مسجد المائده از قول ابراهیم رفعت پاشا نقل شده با مسجد بنی ظفر تطابق ندارد (مدینه شناسی، ج ۱، ص ۲۵۱).

این مسجد در همسایگی و در شرق بقیع یا در محوطه شرق بقیع استقرار داشته است. این مسجد در تاریخ کاملاً شناخته شده است؛ گرچه بسیار کوچک و در دوره های طولانی بدون سقف بوده است. سمهودی (درگذشت ۹۱۱) در آن جا کتیبه ای دیده که نام خلیفه عباسی المستنصر بالله با تاریخ ۶۳۰ بر روی آن بوده و حکایت از بازسازی مسجد در آن زمان داشته است.

به نظر می رسد غیر از ابوجعفر منصور مستنصر بالله چند بار دیگر افراد و بزرگان به ترمیم و تعمیر این مسجد پرداخته باشند. اما قطعه سنگی که به نام مستنصر بالله روی آن حک شده و متعلق به ۶۳۰ ق است هم اکنون در «دارالکتب والوثائق القومیه» در قاهره نگهداری می شود. البته عبدالقدوس انصاری سنگ نوشته دیگری هم پیدا کرده است. آثاری از این مسجد توسط آقای نجفی در حره شرقی بر بلندی عرصه معاویه به طول ۷۰/۳ متر و عرض همین مقدار گزارش شده است (مدینه شناسی، ج ۱، ص ۲۵۲).

ص: ۶۱۹

رسول خدا(ص) بر اساس برخی روایات در این مسجد نماز گذارده و برای مردم تفسیر قرآن گفته است. نیز در این مسجد صخره ای بوده که پیامبر روی آن می نشسته است. همین امر سبب آمدن مردم به این مسجد و تبرک جستن به این صخره بوده است. حتی گفته شده است در آنجا سنگی دیگر هست که آثار انگشتان حضرت هم بر آن بوده است. مسؤلان امر به معروف و نهی از منکر سعودی دستور از بین بردن مسجد و بنای ساختمان امر به معروف را به جای آن داده اند.

در منابع شیعه، به مسجد بنوظفر عنایت و توجه ویژه ای شده و توصیه گردیده است که زائران در آن نماز بخوانند.

این مسجد که روزگاری جمعیت زیادی را به خود جذب می کرد، در حال حاضر تخریب شده و به جای آن ساختمان «امر به معروف و نهی از منکر» در ابتدای خیابان ملک عبدالعزیز، پس از گذشتن از دیوار شرقی بقیع و وارد شدن به خیابان یاد شده - حدود دویست متر بعد از فندق الدخیل - ساخته شده است.

مأخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۷، ص ۲۸۲-۲۸۳؛ آثار المدینه المنوره، عبدالقدوس انصاری، مدینه منوره، ۱۴۲۰ق، ص ۱۳۰-۱۳۱؛ اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین سلامه، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۱۴۲۴ق؛ بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، بی تا، ج ۸۲، ص ۸۱؛ تاریخ المدینه المنوره، ابن شُبّه، قم، دارالفکر، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۶۶؛ ترغیب اهل الموده و الوفاء، اسماعیل بن عبدالله الاسکداری، به کوشش عادل ابوالمنعم ابوالعباس، مدینه منوره، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۱۳۳؛ مدینه شناسی، محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱.

نیز نک-: بنوظفر

مسجد علی(ع)

مسجد علی(ع)، بنایی به این نام در بقیع.

اولیا چلبی سیاح و سفرنامه نویس ترک در سده ۱۱ق از ساختمانی کوچک خبر داده که در بقعه شش ضلعی ائمه شیعیان(ع) بوده است و مردم آن را به نام مسجد علی(ع) می شناختند. او تأکید می کند که امام صادق(ع)، امام محمد باقر(ع)، امام زین العابدین(ع)، امام حسن و عباس جمعاً یک آرامگاه با ساختمانی شش ضلعی داشتند. چلبی به هنگام مسافرت به بقیع در نیمه دوم سده ۱۱ق یعنی بعد از ۱۰۵۰ق بوده، این بقعه و این مسجد را دیده و گزارش کرده است.

چلبی می نویسد مسجدی صغیر بدون مناره در گوشه ای از بقعه امامان به نام مسجد علی بود.

مأخذ

الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، قاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۰.

مسجدسازی بر قبور، دلیل وهابیون بر حرمت ساختن بنا بر قبور مسلمانان.

وهابیون با استناد بر روایاتی حضرت رسول(ص) در زمینه ساختن مسجد بر مقابر این عمل را حرام دانسته اند. این روایات به نام «روایات اتخاذ قبور به مسجد» معروف است. آنان نهی مندرج در این روایات و اینکه این عمل را از سنت های یهود و نصارا دانسته (مثل این روایت: لعن الله اليهود والنصارى اتخذوا قبور انبيائهم مسجداً)، هرگونه آرامگاه سازی و مقبره سازی را مخالف دین و توحید می دانند.

وهابیون

ساختمان سازی بر سر مقابر را همان مسجدسازی دانسته و اینگونه روایات را دلیل حرمت ساختن آرامگاه می دانند.

حداقل

سه روایت مشهور به نام «روایت مسجد» یا روایت «اتخاذ قبور مسجداً» هست که به آن استناد شده و بر همین اساس بقیع را تخریب کرده اند. این روایات اینگونه است:

روایت اول: «أَلَا وَإِنَّ مِنْ كَانَ قَبْلَكُمْ كَانُوا يَتَّخِذُونَ قُبُورَ أَنْبِيَائِهِمْ وَصَالِحِيهِمْ مَسَاجِدَ، أَلَا فَلَا تَتَّخِذُوا الْقُبُورَ مَسَاجِدَ، إِنِّي أَنهَاكُمُ عَنْ ذَلِكَ».

روایت دوم: «لعن الله اليهود والنصارى اتخذوا قبور انبيائهم مساجد».

روایت سوم: «لعن الله زوارات القبور والمتخذين عليها المساجد والسرج».

ص: ۶۲۰

اما مخالفین وهابیت، نقدهای فراوانی به این استدلال نوشته اند. خلاصه این نقدها اینگونه است:

اول اینکه این روایات هیچ ربطی به ساختن گنبد و بنا بر روی قبور ندارد، بلکه مفاد این دسته از روایات این است که مسلمانان از مسجد قرار دادن قبور پرهیز کنند، نه از ساختن گنبد و بنا که نوعی تعظیم شعائر الهی و بزرگداشت مقام انبیا و اولیا و جلوگیری از فراموش شدن آنان است.

دوم این روایات ناظر به اعمال و رفتار یهودیان و نصارا است و مسلمانان را از انجام اعمالی که شبیه اعمال یهود و نصارا است، نهی می کند، نه مطلق مسجد قرار دادن. یهودیان و نصارا قبور انبیایشان را به عنوان قبله قرار می دادند و به سمت قبورشان نماز می خواندند و به عبادت و پرستش قبور انبیایشان می پرداختند. این روایات نیز از قبله قرار دادن و نماز خواندن به سمت قبور انبیا و عبادت کردن و پرستش آنان نهی می کند، نه از ساختن گنبد و بنا بر روی قبور.

سوم شواهد تاریخی نیز نشان می دهد که مسلمانان در همان صدر اسلام بر روی قبور صحابه و بزرگان، خیمه و سایبان درست می کردند و حتی سال ها در همان خیمه و سایبان می ماندند و در زیر همان خیمه و سایبان نماز می خواندند و مورد اعتراض کسی نیز قرار نمی گرفتند. اگر مسجد قرار دادن قبور جایز نباشد، خیمه زدن بر روی قبور و نماز خواندن در زیر خیمه نیز نباید جایز باشد.

به عنوان نمونه هنگامی که عثمان بن عفان به قتل رسید و در حش کوکب دفن شد، اقوام و طرفدارانش مقبره ای بر قبرش ساختند (نک مقاله عثمان و مقاله قبه و بقعه). نیز هنگامی که حسن بن حسن بن علی بن ابی طالب (ع) (سال ۹۷ق) از دنیا رفت، همسرش (فاطمه بنت الحسین که دختر عمویش نیز بود) بر روی قبر او خیمه ای برپا کرد و یک سال در همان خیمه ماند. مهم تر از همه مورد خود رسول خدا (ص) است. پس از درگذشت آن حضرت، به پیشنهاد علی بن ابی طالب (ع)، حضرت را در همان اتاق خودش به خاک سپردند و اتاقش، آرامگاه حضرت شد (نک مقاله قبه). از اینگونه نمونه ها در تاریخ اسلام فراوان به چشم می خورد.

از اینرو برخی از فقیهان مسلمان معتقد شده اند: مطلق مسجد قرار دادن قبور انبیا در صورتی که دارای مفسده باشد حرام است و اگر مفسده نداشته باشد، اشکالی ندارد.

نکته آخر اینکه این روایات با صریح آیه «فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِم بُيُوتًا رَّبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَّسْجِدًا» (سوره کهف، آیه ۲۱) در تضاد است.

درباره مطالب و مسائل مزبور فراوان بحث و بررسی شده و جوانب و ابعاد آن را تحلیل کرده اند. اینجا فقط اجمالاً ادعای وهابیون و نقدهای وارد بر آن گزارش شد.

مهم آنست که وهابیون با استناد به «روایات اتخاذ مسجد» یا «روایات مسجد» تلاش کرده اند اقدام شیعی تخریب آرامگاه های بزرگان و رهبران مسلمانان در بقیع را توجیه کرده و این عمل را مشروعیت ببخشند.

السنن الكبرى، بیهقی شافعی، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۹ق، ج ۵، ص ۴۵۸؛ شناخت وهابیت، نجم الدین طوسی، قم، دلیل ما، ۱۳۹۱، ص ۷۶۳-۷۶۵؛ صحیح بخاری (الجامع الصحیح)، محمد بن اسماعیل بخاری، بیروت، دارالمعرفه، ج ۱، ص ۲۳۰؛ فتح الباری بشرح صحیح البخاری، ابن حجر عسقلانی، قاهره، درالریان، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۲۳۸.

مسطح بن أثاثه

مسطح بن أثاثه، از اصحاب رسول خدا(ص) و مدفون در بقیع.

نام

کامل او، مسطح بن أثاثه بن عباد بن المطلب بن عبد مناف بن قصى، مکنی ابی ابو عباد از اصحاب رسول خدا بود. پس از پذیرش اسلام، با سخت کوشی تمام کنار رسول خدا بود و در نبرد های فراوان در کنار حضرت حضور داشت. به ویژه در جنگ بدر و خندق فراوان کوشید.

پس از رحلت رسول خدا معتقد به ولایت و امامت علی بن ابی طالب(ع) بود، از اینرو در کنار حضرت در صفین شرکت فعال داشت. بالاخره در ۵۶ سالگی در سال ۳۴ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

تاریخ مولد العلماء و وفیاتهم، ابن زبد الربعی، به کوشش محمد المصری، الکویت، ۱۴۱۰ق / ۱۹۹۰م، ص ۵۰؛

ص: ۶۲۱

مسکین، محمد بن عبدالله بن عبد الرحمن

مسکین، محمد بن عبدالله بن عبد الرحمن، از علمای ساکن مدینه و مدفون در بقیع.

ابو عبدالله محمد بن عبدالله بن عبد الرحمن ملقب به مسند، معمر، شمس و بعدانی الاصل و معروف به مسکین است. تبارش از بعدان شهری در یمن بودند اما خودش در مدینه در سال ۷۹۱ق متولد شد. در مدینه نزد بزرگان، علوم دینی را آموخت. سپس به شهرهایی مثل قاهره و شام مسافرت کرد و با عالمان ملاقات داشت. او در ۸۵۸ق در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۲۱۷-۲۱۸.

مسلمانان و تخریب های اخیر ← واکنش مسلمانان

مسیح مهاجری ← بوسیدن ضریح رسول خدا(ص)

مسیر طالبی

مسیر طالبی، سفرنامه میرزا ابوطالب و گزارشی درباره وهابیت و اقدامات آنها.

مسیر طالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب خان از سفرنامه های معروف اواخر قرن دوازدهم قمری است. این کتاب توسط یک ایرانی اصفهانی ساکن و مقیم هند نوشته شده که صاحب جاه و مقام بوده است. ایرج افشار در سال ۱۳۵۲ این کتاب را در «مجموعه منابع و اسناد تاریخی در دوره قاجار» منتشر کرد. مسیر طالبی نخست در ۱۸۱۲ در کلکته توسط فرزند مؤلف منتشر شد. سپس خلاصه آن دو بار در سال های ۱۸۲۷م و ۱۸۳۶م در همان شهر منتشر شد. نیز توسط C. Stewart به انگلیسی ترجمه و در لندن، ۱۸۱۰م منتشر شد. همچنین توسط میرزا علی مخزون مرادآبادی به اردو ترجمه و در مرادآباد، ۱۹۰۴م منتشر شد؛ توسط J.C.J. به فرانسه نیز ترجمه و در پاریس، ۱۸۱۹ منتشر شد؛ به زبان آلمانی هم ترجمه و در وین، ۱۸۱۳ منتشر شد (مقدمه ایرج افشار بر مسیر طالبی، صفحه ۷-۸).

میرزا

ابوطالب پسر حاجی محمد بیک خان از ترکان آذربایجان بود که در اصفهان متولد شد. او در جوانی به هند رفت، در کسب ثروت و تجارت به مقامی رسیده بود. بالاخره در ۱۱۸۳ق در مرشدآباد در گذشته است. پسرش، میرزا ابوطالب به سال ۱۱۶۶ در شهر لکهنو به دنیا آمد. وی در دربار حاکم بنگال نفوذ یافت و موقعیت و ثروتی به دست آورد. بالاخره در ۱۲۲۱ق در لکهنو در گذشت. میرزا ابوطالب در سالهای ۱۲۱۳-۱۲۱۸ق به سفری به دور دنیا رفت. از جمله مدتی در کربلا اقامت داشت،

شاهد حمله وهابی ها به عتبات بود و گزارش آن را در سفرنامه خود آورده است. این گزارش عیناً تقدیم می گردد.

ابوطالب

چند روزی در کربلا اقامت داشته و گزارشی از حمله وهابی ها در ۱۲۱۶ق را ثبت کرده است. از کشته شدن پنج هزار نفر، سر بریدن مردم مثل گوسفند، کندن طلاهای گنبد و تخریب قبر امام حسین (ع) و دیگر فجایع را نوشته است. سپس به تاریخچه پیدایش وهابیت، عقاید و افکار آنان می پردازد. از جمله باورهای آنها، تعظیم به مقابر و ساختن گنبد و بارگاه را شرک و کفر می دانند را به تفصیل توضیح داده است. نیز نامه عبدالعزیز به فتحعلی شاه قاجار را آورده است و از سجده مردم کربلا و نجف در بارگاه امام علی (ع) و امام حسین (ع) گلایه می کند و خود را مأمور پاکسازی آنان می داند و علت حمله به نجف و کربلا را شیوع بت پرستی در این مناطق می داند. در آخر هم می گوید اگر پادشاه عجم هم چنین عقایدی دارد باید، توبه کند. این قسمت سفرنامه مطالبی برای شناخت وهابیت سودمند است. البته جایی از بقیع یاد نکرده چون هنوز بقیع را تخریب نکرده بود ولی برای اعتقادات وهابیون درباره قبور بقیع و عکس العمل مردم به آنان مهم است.

مأخذ

مسیر طالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب خان، به کوشش حسین خدیو جم، تهران، شرکت سهامی حبیبی، ۱۳۵۲، با مقدمه ایرج افشار، ص ۴۰۸-۴۱۴ و مقدمه افشار؛ «میرزا ابوطالب اصفهانی»، شهریار نقوی، ارمغان، سال ۱۳۴۱.

ص: ۶۲۲

مشاهد از دیدگاه سمهودی ← بقعه سازی در سده ۹ و ۱۰ق

المشاهد المکرمه بقیع ← رحله ابن جبير

مشاهدات عیاشی در بقیع ← رحله العیاشی

مشتری طوسی، محمد ابراهیم

مشتری طوسی، محمد ابراهیم، مسافر حج و گزارش نویس درباره حج و بقیع.

محمد ابراهیم در ۱۲۶۴ق چشم به جهان گشود: او ملقب و مشهور به مشتری طوسی، مشتری خراسانی، مشتری مشهدی، حسام الشعرا و نجم الشعرا است. لقبش ضیاء الدین، تخلصش مشتری بود و در مشهد مقدس اقامت داشت. پدرش از شیراز بود و تبار مادرش به چهار واسطه به میرزا طاهر وحید وزیر شاه طهماسب صفوی منتهی می شود.

او شرحی از چگونگی زندگی ادبی وی و محبوبیتش نزد امیران و بزرگان آورده و از سفرها و اقامت های طولانی در عتبات و نیز نکاتی درباره سفر حج او در آغاز نسخه خطی دیوان او به شماره ۳۳۰۷ کتابخانه مجلس آمده است.

مشتری طوسی در سال ۱۲۹۷ق عازم حج شده است. این همان سالی است که تعداد زیادی از شاهزادگان قاجاری از جمله حسام السلطنه (متولد ۱۳۰۰) و دختر فرهاد میرزا به حج رفته بودند. او مشاهدات خود را در قالب سفرنامه حج به نظم سروده است.

نسخه خطی این سفرنامه در کتابخانه مجلس موجود است. اما اشعار او چندان عمیق و مطلوب نیست. حتی مصحح آن رسول جعفریان از این مجموعه رضایت کامل ندارد. تک بیت هایی درباره بقیع لابلای ابیات او هست که اغلب قوت لازم را هم ندارد.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۴۱۳-۴۱۴.

مشروعیت بارگاه بر قبر ← بارگاه سازی

مشهد ائمه بقیع ← حرم ائمه بقیع(ع)

مشهد اسماعیل بن صادق(ع)

مشهد اسماعیل بن صادق(ع)، از دیدگاه سمهودی گزارش کتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء درباره این مقبره.

ابوالحسن علی مشهور به سمهودی، مدینه پژوه مشهور، مؤلف کتاب وفاء الوفاء است. او سپس آن را تلخیص کرد و آن را

خلاصه الوفاء نامید. آنگاه مترجمی ناشناس آن را به فارسی برگرداند. بخشی از آن اثر درباره مزار اسماعیل است. او موقعیت مشهد اسماعیل را در مقابل مشهد عباس می داند. این مقبره در جهت مغرب در رکن قلعه مدینه و درش از درون قلعه است. در ادامه از معمار و سازنده آن گفته و حسین بن ابی الهیجاست وزیر عبیدین را به عنوان سازنده معرفی کرده است. او در ۵۴۶ق چاهی در آنجا را حفر کرد. سمهودی چاه زین العابدین را در همین ساختمان و در میان در اول و مشهد اسماعیل می داند. مردم از آن چاه برای امراض تداوی امراض استفاده کنند.

مأخذ

اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۹۷.

نیز نک-: مشهد کبیر؛ اسماعیل بن جعفر الصادق(ع)

مشهد اهل بیت ← حرم ائمه(ع)

مشهد عقیل ← دار عقیل

مشهد کبیر

مشهد کبیر، آرامگاه اسماعیل فرزند بزرگ امام صادق(ع).

اسماعیل (۱۰۵-۱۴۳ق) فرزند بزرگ امام صادق(ع) دو سال پیش از درگذشت پدرش، در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. از ابتدا چند عامل موجب اهمیت و بزرگنمایی اسماعیل و رونق آرامگاه او شد. از اینرو آرامگاه او مشهد کبیر خوانده شد.

بعضی از شیعیان به رغم تأکید های امام صادق(ع)، رحلت و مرگ اسماعیل را باور نکردند و او را جانشین امام صادق(ع) دانسته و فرزندان او را امامان پس از او دانستند.

ص: ۶۲۳

این اعتقاد به تدریج تبدیل به یک جریان فکری و عقیدتی شد و فرقه اسماعیلیه یا باطنیان شکل گرفتند. بر اساس نگرش همین فرقه در سده سوم قمری، دولت فاطمیان در مصر و شمال آفریقا تأسیس شد. شخصیت اسماعیل و آرامگاه او برای اینان یک قطب بزرگ بود. از اینرو بسیار به آنجا رسیدگی می کردند و موجب رونق آنجا شده بودند.

مطری (درگذشت ۷۴۱ق) می گوید در زمان او، این آرامگاه به «مشهد کبیر»، یعنی مزار بزرگ معروف بود. آن مزار در غرب قبه عباس و چهار امام قرار داشت. قبر اسماعیل از سوی محبان اهل بیت (ع) از شیعیان، به ویژه اسماعیلیه زیارت می شد و بر اساس گزارش عیاشی در قرن ۱۱ق بسیار پر رونق بود. همان گونه که مطری یادآور شده، بقعه اسماعیل در زمان فاطمیان مصر بنا گردیده است. در قرن دوازدهم که اطراف بخش اصلی شهر مدینه حصار بوده، مقبره اسماعیل داخل این حصار و در واقع خارج از بقیع بوده، و محل آن برابر مقبره عباس و ائمه بقیع قرار داشته است.

در توسعه جدید، این مقبره از میان رفته، و بنا به اظهار برخی از ناظران، محل قبر و آنچه در آن بوده به داخل بقیع انتقال داده شده است.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۶۵-۳۶۶؛ ترغیب اهل الموده و الوفاء، اسماعیل بن عبدالله الاسکداری، به کوشش عادل ابوالمنعم ابوالعباس، مدینه منوره، مکتبه الثقافه، ص ۹۶؛ المدینه المنوره فی رحله العیاشی، محمد أمحزون، کویت، دارالارقم، ص ۱۷۵.

نیز نک- : اسماعیل بن الصادق؛ مرقد اسماعیل؛ فاطمیان و بقعه اسماعیل؛ مشهد اسماعیل

مشهد نفس زکیه

مشهد نفس زکیه، بخشی از کتاب اخبار مدینه؛ ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی.

ابوالحسن علی مشهور به سمهودی، مدینه پژوه مشهور کتاب وفاء الوفاء را نوشت. سپس آن را تلخیص کرد و آن را خلاصه الوفاء نامید. آنگاه مترجمی ناشناس آن را به فارسی برگرداند. بخشی از آن درباره یکی از مزارات بقیع است که بدون دخل و تصرف نقل می شود:

مشهد نفس زکیه محمد بن عبدالله بن الحسن بن الحسن بن علی (ع) است که در ایام منصور خلیفه عباسی مقتول شده بنا بر آنکه بسیاری از مردم به او بیعت کرده بودند و او بر منصور مذکور خروج کرده بعد از آنکه مدتی از برای پدر و اقارب دیگر محبوس شده بود، پس منصور عم خود عیسی بن موسی را با چهار هزار کس تجهیز کرده به سراغ او فرستاد. گویند که در نزد احجار زیت، یعنی موضع مشهد مالک بن سنان مقتول شد و در بقیع دفن کردند، اما مشهور در میان اهل مدینه چنان که مطری و اتباع او گفته اند آن است که مشهد شریفش در شرقی جبل سلع است و در قبله مشهد شریف او منهل عین ازرق است.

اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۹۷.

مصائب حُجاج در زیارت بقیع

مصائب حُجاج در زیارت بقیع، گزارش مشاهدات محمد عبدالحسین کربلایی به هنگام زیارت بقیع و سفر به مدینه منوره.

محمد عبدالحسین کربلایی بن نواب عبدالهادی خان بن محمدعلی والجاه از امیران سلسله نوابها در منطقه کرناٹکی هند بود که در ۱۲۳۰ق عازم سفر حج شد. این سفر تا ۱۲۳۱ق طول کشید. او مشاهدات خود را در سفرنامه ای با عنوان تذکره الطریق فی مصائب حجاج بیت الله العتیق نوشته است.

بخشی از این سفرنامه درباره بقیع و رفتار خشن وهابی ها با حجاج عجم است. این بخش ها را بدون حذف و اضافه آوردیم تا پژوهشگران به راحتی استفاده کنند. اطلاعات سودمندی در این سفرنامه آمده است که در مقاله تذکره الطریق آمده است.

نهب بر خیام عجم ها نمودند؛ و هرچه می یافتند می بردند و می زدند. مبارک حربی وهابی در این باره، در

طول راه بر حجاج عجم سخت می گرفت. محصل های مبارک بر عجم ها شدت می نمایند؛ و گریه حاجیان بیت الله الحرام به بیت المعمور رسانیده و فریاد یا الله یا الله بلند و در کوهسار پیچیده. عجب حالتی است که به شرح نخواهد گنجید.

در مدینه هم، مردمان متعصب آن کار را بر زائران عجمی سخت می گرفتند. مؤلف می نویسد: وقت عصر در مسجد نبی (ص) رفتم و نماز خواندم. مزور (خادم زیارت یا زیارت خوان) آمده زیارت خوانید. اما مردم بسیار متعصب اند و عجم را نمی گذارند، بسیار تشدد می کنند.

برخورد تحقیرآمیز با عجم ریشه در گرایش آنان به تشیع دارد، و الاً دیگر اقوام غیر عرب از هندی و افغانی و غیره، اگر سنی بودند، رفتار زشتی با آنان صورت نمی گرفت. همین امر سبب می شد تا نویسندگان ضمن اینکه خود را هندی معرفی می کند، در انجام اعمالش ابراز تقیه هم بکنند. وی از اینکه برخی از عجم ها به خواندن برخی از دعاها پرداخته و آشکارا خود را در معرض خشم سنیان قرار می دهند گلایه می کند. با این حال، در پرده تقیه، همه اعمال و اوراد و زیاراتش را به آرامی می خواند و در این زمینه، هیچ گاه گرفتار مشکلی نمی شود.

ذیل رویدادهای روز ۲۲ جمادی الاولی سال ۱۲۳۱ از دو رویداد همزمان در ارتباط با بقیع یاد می کند. یکی آنکه، یک عجم را بسیار در حرم زدند؛ وقتی که بیاض می خواند، در آن زیارت و غیره بود و نکته دیگر آنکه وقت عصر عجم ها صندوق مبارک ائمه اربعه - علیهم السلام - در بقیع نصب کردند. الحمدلله رب العالمین. به مناسبت روز ۲۵ همان ماه می نویسد: ضریح جناب سیده نساء العالمین - صلوات الله علیها و علی ذریتها - در بقیع نصب کردند، و بیشتر صندوق مبارک ائمه - علیهم السلام - نصب شده بود.

بیستم جمادی الاولی روز مبارک جمعه: پیش از نماز صبح به حرم محترم رفته، نماز صبح سجده گاه خاک شفا داشته خوانده، و زیارت حضرت سید المرسلین و سیده نساء العالمین - صلوات الله علیهما - خوانده، از آنجا به بقیع رفته، زیارت جامعه کبیر و زیارت عاشورا و زیارت طولانی حضرت فاطمه و دعای صحیفه کامله خوانده، از آنجا باز به حرم محترم آمده، زیارت کرده، سوره «کهف» خوانده، به خانه آمدم. بعد به نماز جمعه رفتم. نماز و زیارت کرده، به خانه آمدم. باز به وقت عصر به حرم شریف رفته، زیارت سید الانبیاء و سیده زنان بهشت - صلوات الله علیها - از آنجا به بقیع رفته، زیارت جامعه صغیر خوانده، و زیارت مختصر جناب بتول العذرا - علیها السلام - خوانده، نماز مغرب خوانده، باز به حرم شریف آمده، نماز عشا کرده و زیارت سلطان الانبیا کرده و زیارت «بضعه منی» کرده و لعن بر دشمنان آل محمد - علیهم السلام - کرده، به خانه - بفضله - آمدم. حاجی ابراهیم کافوری فوت کرد. در بقیع دفن کردند. بسیار مرد خوب بود. از بغداد همراه ما آمده بود و در بریده بیماری شدید شده بود. شفا یافت و باز بیمار شد؛ و خوبی او همین بود که پایین پای مبارک ائمه اربعه - علیهم السلام - دفن شد. خدا بیامرز او را و جمیع مؤمنین و مؤمنات.

بیست و یکم جمادی الاولی روز شنبه: وقت نماز صبح در مسجد مبارک رفته، نماز واجبی خوانده، زیارت کرده، به بقیع رفته، زیارت جامعه کبیر خوانده و زیارت عاشورا و صحیفه کامله خوانده، نماز کرده، به خانه آمدم. سید حسن صاحب خراسانی تشریف آورده بودند. و بعد از ظهر من و عمه بیگم صاحبه قبله به حرم شریف مشرف شدیم. در آنجا نماز ظهر و عصر خوانده، زیارت سید کائنات کرده، قرآن مجید خوانده و زیارت بضعه رسول کرده، به بقیع رفته، زیارت جامعه صغیر خوانده، از آنجا

به بیت‌الاحزان رفته، نماز زیارت کرده، باز به قبه مبارک ائمه اربعه - علیهم السلام - آمده، زیارت کرده، به خانه آمدم. و بیگم صاحبه باز به حرم رفته، نماز کرده، به خانه آمدند. و سید حسین بسیار فساد کردند. نماز فرض را شکسته، بی دماغ شده از من ترسیدند، رفتند.

ص: ۶۲۵

بیست و دوم جمادی الاولی روز یکشنبه: صبحی به حرم شریف رفته، نماز و زیارت کرده، از آنجا به بقیع رفته، زیارت جامعه کبیر خواندیم. نماز صبح واجبی هم در بقیع خوانده، به خانه آمدم. برای دیدن برادر محمد صاحب رفته بودم. آقا رجبعلی معه پسران و میرزا اسماعیل ناظرشاه و آخوند ملا محمد لواسانی و احمد خان گردی و آقا حسن و سید حسن صاحب خراسانی تشریف آورده بودند که مهمان کرده بودم. نهار خورده، رفتند. قریب مغرب به حرم شریف رفته نماز مغرب و خفتن خوانده، زیارت کرده، آمدم. یک عجم را بسیار در حرم زدند؛ وقتی که بیاض می خواند، در آن زیارت و غیره بود. وقت عصر عجم ها صندوق مبارک ائمه اربعه - علیهم السلام - در بقیع نصب کردند. الحمد لله رب العالمین.

بیست و سیوم جمادی الاولی روز دوشنبه: امروز صبحی در حرم محترم رفته، نماز صبح واجب خوانده، زیارت اشرف انبیاء و اشرف زنان - صلوات الله علیهما - کرده و دعای «صنمی قریش» خوانده، به بقیع رفته، صندوق مبارک را دیده، بسیار بسیار خوش شدم و شکر خدا به جا آوردم. خدای تعالی اسباب کند که گنبد مبارک هم ساخته شود و من بینم؛ ان شاء الله تعالی، زیارت جامعه صغیر چار بار خواندم. از آنجا به سر چاه رفته «که حضرت رسول (ص) آب دهن مبارک خود را در آن چاه انداخته بوده است» از باب شامی به خانه آمدم. و از عجم خط پادشاه ایران آمده بود. نزد میرزا رضا قلی طلبانیده نقل کرده؛ خط پادشاه نبود، خط محمدخان بود که درعیه رفته است. و رستم خان به مصر نزد محمد علی پادشاه رفته برای وصول کردن پول حجّاج از ابن سعود نامسعود.

بیست و چارم جمادی الاولی روز سه شنبه: صبحی به حرم شریف رفته، از آنجا به بقیع رفته، زیارت جامعه کبیر خوانده، به خانه خود آمده. میر یوسف علی عبث حاجی مهدی را دشنام ها مغلظه دادند. میر سبحان علی منع کردند که خلاف شرع است. یوسف علی گفت که از شرع پروا ندارم. الی بعده، باز من و بیگم صاحب به حرم شریف رفتیم. و والده صاحب به بقیع مشرف شدند. من نماز عصر در حرم خوانده، آمدم. ضریح جناب سیده نساء العالمین - صلوات الله علیها و علی ذریتها - در بقیع نصب کردند، و پیشتر صندوق مبارک ائمه - علیهم السلام - نصب شده بود.

بیست و پنجم جمادی الاوّل روز چهارشنبه: امروز وقت صبح در حرم شریف رفته، از آنجا به بقیع رفته، نماز صبح خوانده، زیارت جامعه کبیر و عاشوره و غیره خوانده، به خانه خود آمدم. میرزا ابراهیم خان نجفی و ملا علی نقی آمده بودند. و محمد صاحب هم بودند. باز وقت نماز مغرب رفته بالای سر حضرت اشرف انبیا نماز مغرب و عشا خوانده، زیارت دو معصوم کرده، به خانه آمدم.

بیست و ششم جمادی الاولی روز پنج شنبه: امروز صبحی به حرم نبی رفته، نماز صبح و زیارت خوانده، از آنجا به بقیع رفته، زیارت جامعه کبیر و زیارت ششم حضرت امیرالمؤمنین - صلوات الله علیه و اولاده - و زیارت عاشوره و دعای علقمه و غیره ادعیه صحیفه کامله خوانده، به خانه آمدم. بعده سید زین العابدین عرف عرب صاحب معه خطوط و تبرکات هند روانه کردم. وقت عصر به حرم شریف رفته، داخلی در روضه مطهره سید الانس و الجنّ کرده، چراغ روشن کرده، نماز مغرب همراه جماعت اهل سنت کرده، به بقیع رفته، نماز مغرب و عشا همراه سید حسن خراسانی با جماعت کرده زیارت جامعه کبیر خوانده، دعای کمیل بن زیاد و سوره «بنی اسرائیل» و سوره «واقع»، سوره «ملک»، دعای «صنمی قریش» و غیره خوانده، از بیرون شهر به خانه آمدم. امروز سالگرد بیگم صاحبه قبله است.

بیست و هفتم جمادی الأولى روز مبارک جمعہ: صبحی بہ حرم شریف رفتہ، زیارت کردہ، بہ بقیع رفتہ، زیارت جامعہ کبیر و زیارت عاشورہ و سورہ «کھف» و «یسین» (و سورہ «الضحی») و سورہ «دھر» خواندہ و دعای

ص: ۶۲۶

بالای سر خوانده، نزد حضرت ابراهیم بن رسول الله (ص) رفته، زیارت کرده، به خانه آمده و باز به خانه شیخ الحرم رفت. در خانه حضرت عثمان رفته، «خانه ای که حضرت عثمان بن عفان در همان خانه کشته شده بودند و هیچ کس را نمی گذارند که در آنجا برود. این جانب را شیخ الحرم برد». دیده، باز به خانه آمده، بعد از نماز جمعه به مسجد مبارک رفته، خطبه شنیده، نماز جمعه کرده، زیارت به جا آورده، به خانه آمدم. وقت عصر باز به حرم شریف رفته، از آنجا به بقیع رفته، تمام بقیع را گردیده، وقت غروب آفتاب در قبه مطهره ائمه طاهرین - صلوات الله علیهم اجمعین - آمدم. زیارت ربانی کرده، دعا خوانده، در حرم شریف رفته، نماز مغربین کرده، زیارت کرده، به خانه آمدم. اسماعیل بسیار شرارت کرد. می گویند یوسف علی [را] زده.

بیست و هشتم جمادی الأولى روز شنبه: امروز صبحی به حرم شریف رفته، نماز صبح کرده، زیارت کرده، به بقیع رفته، زیارت جامعه کبیر خوانده، زیارت عاشوره و غیره ادعیه خوانده، به خانه آمدم. علویه جناب بیگم صاحبه بسیار بیمار است، خدا شفا دهد. وقت مغرب به حرم شریف رفته، نماز مغرب و عشا کرده، زیارت کرده، به خانه آمدم.

مأخذ

سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان و اسرا دوغان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۲۶۱ و ۳۷۸-۳۸۱.

نیز نک-: محمد عبدالحسین کربلای کرناکی؛ تذکره الطریق

مصدق، محمد

مصدق، محمد، تلاش برای بازسازی بقیع در دوره نخست وزیری.

محمد مصدق (۱۲۶۱-۱۳۴۵ش) فرزند میرزا هدایت از رجال سیاسی دوره ی پهلوی در جوانی به جای پدرش، مستوفی خراسان شد و لقب مصدق السلطنه گرفت. در دوره اول مجلس شورای اسلامی ملی به نمایندگی مردم اصفهان انتخاب شد ولی اعتبارنامه اش به علت نرسیدن سن او به حد نصاب قانونی رد شد. در ۱۲۸۸ش برای تحصیل حقوقی عازم سوئیس و سپس فرانسه شد. پس از فراغت از تحصیل به ایران آمد و به عنوان استاد در مدرسه عالی علوم سیاسی مشغول شد. نیز مدتی والی فارس شد ولی به علت مخالفت با کودتای ۱۲۹۹ش از کار برکنار گردید.

در دوره شانزدهم مجلس، رهبری نمایندگان «جبهه ملی» را بر عهده گرفت و به ریاست کمیسیون نفت مجلس برگزیده شد. با تلاش های او در مجمع طرح «ملی شدن صنعت نفت» در همین مجلس در اسفند ۱۳۲۹ش تصویب شد. نیز در اردیبهشت ۱۳۳۰ از سوی مجلس، به نخست وزیری برگزیده شد. در تیر ۱۳۳۱ از نخست وزیری استعفا داد. ولی مجدداً در مرداد ۱۳۳۱ به نخست وزیری برگزیده شد و در مرداد ۱۳۳۲ با کودتای نظامی برکنار شد.

اما در دوره نمایندگی و نخست وزیری از هر کوششی برای ترمیم و بازسازی بقیع فروگذار نبود. او از جمله بهترین راه کار برای حل مشکل بقیع را دعوت امیرفیصل دانست. از اینرو به عنوان نخست وزیر دولت ایران نامه ای برای امیرفیصل در تاریخ

۳۱ خرداد ۱۳۳۱ نوشت و او را دعوت به آمدن به ایران نمود. مظفر اعلم وزیر مختار شاهنشاهی ایران این نامه را به محضر امیر فیصل برد.

مآخذ

تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسگر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۱۴۶؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۵، ص ۵۸۶-۵۸۷.

مصطفی ابن قره داوود ← علمای روم

المَطْرِي

المَطْرِي، مدینه پژوه و مؤلف درباره بقیع از سده ۷ و ۸ ق و مدفون در بقیع.

محمد بن احمد بن خلف بن عیسی بن عساکر الانصاری الخزرجی العبادی الساعدی المدنی الشافعی معروف به مطری است. جدش از شهر المَطْرِيه (شهری در استان الدَّقْهَلِیْه در مصر در ساحل دریایی منزله) است که به مدینه منوره مهاجرت کرده و در آنجا ساکن شده است. محمد المطری در سال ۶۷۳ یا ۶۷۱ یا ۶۷۶ ق بر اساس اختلاف دیدگاه های مورخین به دنیا آمد. در قاهره و مدینه به تحصیل پرداخت و در ادبیات عرب، علوم حدیث و

ص: ۶۲۷

علوم قرآن به مدارج عالی معنوی و علمی رسید. علاقه خاصی به شهر مدینه داشت و درصدد برآمد، جوانب مختلف آن را به اختصار معرفی کند. خودش در مقدمه می نویسد به امید ثواب و دستیابی به شفاعت رسول خدا(ص). در قیامت، این کتاب را تألیف و آن را التعریف بما آنست (یا آنست) الهجره من معالم دارالهجره نامیده است. المطری در سال ۷۴۱ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد(التحفة اللطیفة، ج ۵، ص ۵۳۹؛ نصیحه المشاور، ص ۲۸). مطری مؤذن مسجد النبی و نیز امام جماعت شد و پس از پدرش ریاست مؤذنان بر عهده او بود. عبدالله بن فرحون معاصر و هم دوره مطری است و از او به نیکی یاد کرده است (نصیحه المشاور، ص ۱۵۱-۱۵۴).

بخشی از کتاب او درباره بقیع است؛ و به بیان فضایل بقیع می پردازد. در بخش فضایل عمدتاً به مدفونین از اهل بیت(ع) پرداخته است (ص ۱۱۵-۱۲۲). این اثر در واقع سندی مهم از سده هشتم قمری است که باقی مانده و شامل مطالب مهمی است. کتاب التعریف به کوشش محمد نور بن عبدالله الفلمبانی الاندونسی در ۱۳۶۸ق آماده چاپ شد. و در سال ۱۳۷۲ق از چاپ بیرون آمد و منتشر شد. این چاپ مجدداً با این مشخصات منتشر شده است:

التعریف بما آنست الهجره من معالم دارالهجره، المدینه المنوره، المکتبه العلمیه، ۱۴۰۲ق. و چند چاپ دیگر در بیروت دارد. به دلیل مشکلات چاپ مزبور توسط سلیمان رحیلی تصحیح و همراه با پاورقی های توضیحی و انتقادی در ریاض، ۱۴۲۶ق منتشر شد.

مآخذ

بخش درباره للمطری توسط محمد نور الفلمبانی در مقدمه کتاب التعریف آورده شده است؛ التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، سخاوی، مدینه منوره، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۷م، ج ۵، ص ۵۳۸-۵۴۲؛ التعریف بما آنست، تصحیح سلیمان رحیلی، ریاض، دارالملک عبدالعزیز، ۱۴۲۶ق / ۲۰۰۵م، جم-؛ التعریف بما آنست، به کوشش محمد نور الفلمبانی، مدینه، المکتبه العلمیه، ۱۴۰۲ق، جم-؛ نصیحه المشاور: تاریخ المدینه المنوره، ابن فرحون، به کوشش علی عمر، قاهره، ۱۴۲۷ق، جم-

نیز نک-: گزارش مطری

مظفر اعلم

مظفر اعلم، از کارگزاران دولت پهلوی و مذاکره کننده با دولت آل سعود برای احیای بقیع.

او در ۱۲۶۱ در قفقازیه متولد شد. پدرش میرزا علی اکبرخان معتمد الوزاره قزوینی از اعضای برجسته وزارت امور خارجه بود و مدتی در بادکوبه، اسلامبول، دمشق و بغداد مقام کنسولی داشت.

مظفر تحصیلات مقدماتی را در بادکوبه و تهران به اتمام رسانید و برای ادامه تحصیل به کشور عثمانی رفت و مدرسه حریه آن کشور را به پایان رسانید. سپس برای ادامه تحصیل به فرانسه اعزام شد و دانشکده افسری سن سیر پاریس را طی نمود. پس

از ورود به ایران به استخدام در وزارت امور خارجه درآمد و مدتی کنسول در دمشق بود. در ۱۲۸۹ از وزارت امور خارجه استعفا داد و در دوران وزارت جنگ احمد قوام السلطنه در همان سال با درجه سرهنگی به فرماندهی قوای خراسان منصوب شد و در این سمت توانست امنیت نسبی در منطقه برقرار نماید. در این سمت لقب «سالار مظفر» و درجه سرتیپی گرفت.

در ۱۲۹۰ به حکومت کردستان منصوب شد ولی رفتار و اعمال وی مورد پسند مردم واقع نشد و مآلاً اهالی او برشوریدند. در این شورش جمعی از همراهان او مقتول شده و خود از بیراهه به تهران گریخت و جان به سلامت برد.

پس از کشته شدن یپرم خان ارمنی، رییس نظمیۀ در جنگ با سالارالدوله که در حوالی کرمانشاه رخ داد، سالار مظفر به ریاست نظمیۀ گمارده شد. در این سمت تلاش بسیار کرد و تهران را که دستخوش ناامنی بود امنیت بخشید، مخصوصاً در مبارزه با فساد و فحشا توفیق زیادی پیدا کرد و از سلطان احمدشاه به پاس خدماتش درجه سرداری و لقب «سردار انتصار» گرفت و به ریاست بریگاد مرکزی که از اهم مشاغل قزاقخانه بود، منصوب شد.

در ۱۲۹۷ و ثوق الدوله رییس الوزراء او را برای سرکوبی سمیتقو یاغی کرد که قسمتی از آذربایجان را مورد تاخت و تاز قرار داده بود و بعضی از دهات را غارت کرده

بود، با سمت ریاست قشون به آذربایجان فرستاد و پس از ورود نیابت حکومت هم به او سپرده شد. سردار انتصار پس از ورود به آذربایجان شرفخانه اردو زد و به جمع آوری قوا پرداخت و با حمایت از طرف حزب دموکرات که لیدر آن شیخ محمد خیابانی بود قوای سمیتقو را شکست داد و با وی قرارداد عدم تعرض به ایران انعقاد نمود. پس از مأموریت آذربایجان به حکومت و فرماندهی قشون اصفهان منصوب گردید.

در ۱۳۰۲ نظمیة تهران توطئه ای را کشف کرد که در حال تکوین بود. در این توطئه قصد این بوده است که سردار سپه رضاخان وزیر جنگ را به قتل برسانند. در رابطه با این موضوع عده ای از جمله قوام السلطنه نخست وزیر سابق و مظفرخان سردار انتصار بازداشت شدند. قوام به اروپا تبعید شد، ولی سردار در زندان باقی ماند و پس از مدتی آزاد شد.

در ۱۳۰۳ برای بار دوم به حکمرانی کردستان منصوب شد، چون در حکومت مرکزی قدرتی به هم زده بود چند سالی بلامعارض در آنجا حکومت کرد. سپس به حکومت بنادر جنوب و خلیج فارس، حکومت بروجرد و لرستان، استانداری فارس، استانداری آذربایجان غربی منصوب شد و سرانجام در ۱۳۱۴ به ریاست اداره کل تجارت برگزیده شد و در این سمت به ریاست هیأتی برای توسعه مبادلات بازرگانی به شوروی سفر کرد و زمینه قرارداد پایاپای بین ایران و شوروی را فراهم نمود. مظفر اعلم چندی در سمت ریاست اداره کل تجارت باقی ماند تا با عنوان وزیر مختار به بغداد رفت.

در ۱۳۱۷ به تهران احضار و در کابینه محمود جم به وزارت امور خارجه منصوب و معرفی شد و این سمت را در کابینه های دکتر احمد متین دفتری و علی منصور حفظ کرد. در ۱۳۱۹ از خدمت وزارت امور خارجه معاف شد و بعد مجدداً استاندار آذربایجان غربی گردید.

اعلم پس از شهریور ۱۳۲۰ به چند مأموریت موقت برای تعیین حدود مرزی به اروپا و آسیا اعزام شد. در سال ۱۳۳۰ امیرالحاج و وزیر مختار ایران در عربستان شد. در این دوره فراوان تلاش کرد تا مسئولین و دربار عربستان را متقاعد کند تا بقیع بازسازی و احیا گردد. سرانجام در حکومت دکتر محمد مصدق به وزیر مختاری ایران در عربستان سعودی منصوب گردید. در سال ۱۳۳۲ وزیر مختار ایران در بغداد شد. روز ۲۵ مرداد ۱۳۳۲ پس از کودتای نافرجام لشکر گارد شاه از رامسر به بغداد رفت. دکتر حسین فاطمی وزیر امور خارجه وقت تلگرافی به اعلم اطلاع داده بود که شاه منعزل است هیچ گونه استقبال و تماسی با وی نباید گرفته شود. اعلم با توجه به دستورالعمل وزارت امور خارجه برخلاف تأکید و اصرار نوری سعید پاشا، نخست وزیر عراق در استقبال از شاه به فرودگاه نرفت. پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ محمدرضا شاه پهلوی از رم به بغداد بازگشت. در فرودگاه بغداد نوری سعید پاشا و وزیران کابینه وی حضور به هم رسانیدند. مظفر اعلم هم در فرودگاه حاضر شد و بین او و نوری سعید پاشا مشاجره تندی رد و بدل شد. اعلم همان روز ورود شاه به بغداد عراق را ترک کرد و به سوریه رفت. مدتی در آنجا اقامت داشت سپس چندی در اروپا گذرانید و چندین عریضه به حضور شاه تقدیم داشته ولی مؤثر واقع نشد و اجازه ورود به ایران به وی ندادند. اقدامات برادرش دکتر امیر اعلم نیز به جایی نرسید. سرانجام در سال ۱۳۵۰ اجازه ورود به ایران داده شد. دو سالی در اختفا زندگی می کرد تا اینکه در سن ۹۰ سالگی درگذشت.

تاریخ هفتاد سال پلیس ایران، پاشالوا مختاری، ص ۲۰-۲۲؛ روزنامه دنیای اقتصاد، شماره ۲۵۱۵، به تاریخ آذر ماه ۱۳۹۰، ص ۳۱؛ زندگینامه رجال و مشاهیر ایران، حسن مرسلوند، ص ۲۱۳؛ قیام شیخ محمد خیابانی، احمد کسروی، ص ۱۴۰-۱۴۷؛ نظم و نظمیة در ایران، سید مرتضی تفرشی، ص ۲۳۷؛ (سایت مؤسسه مطالعات معاصر ایران) www.iichs.org.

مظلومیت بقیع

مظلومیت بقیع، احساس اندوه شدید شیعیان نسبت به بی حرمتی به آرامگاههای امامان(ع) در این قبرستان.

تخریب قبرستان بقیع توسط آل سعود و وهابی های

ص: ۶۲۹

عربستان و فقدان کوچکترین امکانات و احترامات و نبود حداقل ملزومات تزیینات و حتی سبک قبر موجب حزن و اندوه عمیق شیعیان شده است. آنان قبرستان بقیع و مقابر چهار امام(ع) را با نجف، کربلا، مشهد و کاظمین مقایسه می کنند؛ گنبد و بارگاه و آرامگاههای پر از نور و جذابیت هایی که شیعیان با رضایت کامل و عشق و علاقه ساخته اند ولی آرامگاههای بقیع فقط مشتی از خاک است و یک شمع هم ندارد. این مقایسه ها روحیه شیعیان را در هم شکسته است. به ویژه اینکه همه راهها را تجربه کردند و نتوانستند آل سعود را راضی کنند و الآن راه نرفته وجود ندارد. از اینرو گرد ملامت و دل شکستگی جامعه شیعیان فرو نشسته و بر تداوم این ستم افسوس می خورند.

مأخذ

جامعه شیعه نخواستند در مدینه منوره، ورنه اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۱۲-۱۳.

مُعَاذُ بْنُ الْحَارِثِ

مُعَاذُ بْنُ الْحَارِثِ، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابو الحارث مُعَاذُ بْنُ الْحَارِثِ انصاری از اهالی مدینه و رهبران انصار رسول اکرم(ص) بود. او برادر مُعَوِّذُ بْنُ الْحَارِثِ و آن دو از قبیله بنی نجار بودند. به دلیل قرائت خوب قرآن کریم، ملقب به معاذ القاری شده بود. گویا به همین دلیل عمر بن خطاب او را مأمور برگزاری نماز تراویح در ماه رمضان کرد.

او پس از اسلام آوردن با تمامی وجود در راه بسط فرهنگ اسلامی کوشید. در غزوات متعدد از جمله غزوه خندق در کنار رسول اکرم(ص) مجاهدت کرد از رهبران مردم در اعتراض و قیام علیه یزید بن معاویه در واقعه حره بود که طی آن والی مدینه مسلم بن عقبه معترضین را کشت. معاذ هم در این امور در سال ۶۳ق به شهادت رسید و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الامامه و السیاسه، ابن قتیبه، به کوشش طه محمد زینی، قاهره، ۱۹۶۷م، ج ۱، ص ۱۷۹؛ البدایه والنهایه، ابن کثیر، به کوشش احمد ابوملحم و دیگران، بیروت، ۱۹۸۵م، ج ۴، جزء ۸، ص ۲۲۰؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۶۰.

مُعَاذُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ الْجُمُوعِ

مُعَاذُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ الْجُمُوعِ، از شخصیت های معلول و مدفون در بقیع.

او از صحابه و یاران رسول خدا(ص) بود و در شرایط سخت و جنگ ها در کنار آن حضرت به مجاهدت و کوشش می پرداخت. در جنگ بدر از ناحیه پاها علیل شد. تا دوره خلافت عثمان بن عفان زنده بود و در مدینه سکونت داشت. در سال ۱۴ق در مدینه درگذشت. عثمان بر او نماز گزارد و در بقیع به خاک سپرده شد.

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۸۰؛ المستدرک علی الصحیحین، حاکم نیشابوری، قاهره، ۱۴۳۰ق، ج ۳، ص ۴۲۵.

معاویه بن سفیان

معاویه بن سفیان، از خلفای دوره حاکمیت بنی امیه و توسعه دهنده بقیع.

پس از هجرت پیامبر(ص) به مدینه النبی، توسط رسول اکرم(ص)، زمین بزرگ و بایر بقیع الغرقد به عنوان قبرستان مسلمانان وقف شد و اولین متوفایی که در آن به دست خود پیامبر اکرم دفن شد، عثمان بن مظعون بود. این قبرستان در دوره رسول اکرم(ص) چندان توسعه نیافت. اما پس از کشته شدن عثمان بن عفان خلیفه سوم راشدین و اینکه قاتلان او اجازه ندادند در بقیع دفن شود، جنازه عثمان را به باغی نزدیک بقیع به نام «حش کوب» دفن کردند. وقتی معاویه بن ابوسفیان به قدرت رسید، حکم کرد تا بقیع را توسعه دهند و در فاصله بین قبر عثمان و بقیع، آنقدر مرده دفن کنند تا اینکه قبر عثمان جزء بقیع گردد. این قسمت را گاه بقیع بنی امیه یا قسمت الحاقی نامیده اند.

تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه، ج ۱، ص ۱۱۱ به بعد؛ دائرهالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۳-۳۸۴؛ ناسخ التواریخ، سپهر.

معجم البلدان

معجم البلدان، گزارش و دیدگاه یاقوت حموی درباره بقیع.

امام شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت بن عبدالله حموی رومی بغدادی (آنا تولى ۵۷۵- حلب ۶۲۶ق) معروف به یاقوت حموی و یاقوت رومی، چند اثر مهم از جمله معجم البلدان دارد. در این کتاب گزارشی از بقیع تألیف کرده است و این قسمت بدون کم و کاست در اینجا نقل می شود:

بَقِيعُ الْغَرْقَدِ: بِالغَيْنِ الْمَعْجَمِ؛ أَصْلُ الْبَقِيعِ فِي اللُّغَةِ: الْمَوْضِعُ الَّذِي فِيهِ أَرْوْمُ الشَّجَرِ مِنْ ضُرُوبِ شَتَى، وَبِهِ سَمِيَ بَقِيعُ الْغَرْقَدِ. وَالغَرْقَدُ: كِبَارُ الْعَوْسِجِ؛ قَالَ الرَّاجِزُ: أَلْفَنُ ضَالَا نَاعِمًا وَغَرْقَدَا
وقال الخطيم العكلى:

أَوَاعُسُ فِي بَرِّثٍ مِنَ الْأَرْضِ طِيبٍ

وَأُودِيهِ يَنْبِتَنَ سِدْرًا وَغَرْقَدَا

وهو مقبره أهل المدينة، وهى داخل المدينة، قال عمرو بن النعمان البياضى يرثى قومه وكانوا قد دخلوا حديقه من حدائقهم فى بعض

حروبهم وأغلقوا بابها عليهم ثم اقتتلوا فلم يفتح الباب حتى قتل بعضهم بعضاً، فقال فى ذلك:

حَلَّتِ الدِّيَارُ فُسُدْتُ غَيْرَ مُسَوِّدٍ

وَمِنَ الْعَنَاءِ تَفَرَّدَى بِالسُّوَدِّ

أَيْنَ الَّذِينَ عَاهَدْتُهُمْ فِي غِبَطِهِ

بَيْنَ الْعَقِيقِ إِلَى بَقِيعِ

الغرقدا؟

كانت لهم أنهابُ كل قبيله

وسلاحُ كل مدرب مستنجد

نفسى الفداء لفتيه، من عامر

شربوا المنيه فى مقام أنكد

قومٌ هُمُ سفكوا دماء سراتهم

بعضٌ ببعض فعلٌ من لم يرشد

يا للرجال لعثره من دهرهم

تركت منازلهم كأن لم تُعهد

وهذه الأبيات فى الحماسه منسوبه إلى رجل من خثعم وفى أولها زياده على هذا، وقال الزبير: أعلى أوديه العقيق البقيع، وأنشد لأبى قطيفه:

ليت شعرى وأين منى ليت

أعلى العهد يلبنُ فبرامُ

أم كعهدى العقيقُ أم غيرته

بعدى الحادثات والأيام؟

وبقيعُ الزبير: أيضاً بالمدينه فيه دور ومنازل. وبقيع الخيل: بالمدينه أيضاً عند دار زيد بن ثابت.

وبقيعُ الخبجبه: بفتح الخاء المعجمه، والباء الموحده، وفتح الجيم، وباء أخرى: ذكره فى سنن أبى داود.

والخبجبه: شجرٌ عُرف به هذا الموضع، قال ذلك السهيلي فى شرح السيره، وهو غريب لم أجده لغيره، والرواه على أنه بجيمين.

عبدالمؤمن بن عبدالحق (درگذشت ۷۳۹ق) به تلخيص معجم البلدان پرداخته و آن را مرصد الاطلاع ناميده است.

خلاصه مدخل بقيع در معجم البلدان (به نقل از مرصد)

(بقيع العرقم) أصلُ البقيع فى اللغه: الموضع الذى فيه أرومُ الشجر من ضروب شتى. والعرقم: كبارُ العوسج، وهو مقبره أهل المدينه. وقيل: أعلى أوديه العقيق البقيع. وبقيعُ الزبير: المدينه أيضاً فيه دورٌ ومنازل.

وبقيع الخيل: بالمدينه أيضاً عند دار زيد بن ثابت. وبقيعُ الخبجبه، بفتح الخاء المعجمه، والباء الموحده، وفتح الجيم، وباء أخرى، ذكره فى سنن أبى داود.

والخبج: شجرٌ عُرف به هذا الموضع، قال ذلك السهيلي. فى شرح السيره، وهو غريب لم أجده لغيره، والرواه على أنه بجيمين.

بُقيع: بلفظ التصغير: موضع من ديار بني عقيل وراء اليمامة متاخم لبلاد اليمن، له ذكر في أشعارهم. ويقيع أيضا: ماء لبني عجل.
(مراصد الاطلاع، ج ١، ص ٢١٣)

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ١٩، ص ٣٧٠-٣٧١؛ مراصد الاطلاع على اسماء الامكنه والبقاع: مختصر البلدان، صفی

ص: ٦٣١

الدین عبدالمؤمن بن عبدالحق بغدادی، به کوشش علی محمد البیجاوی، بیروت، دارالمعرفه، بی تا، چاپ اول: ۱۹۹۵م/ ۱۳۷۴ق؛ معجم البلدان، یاقوت حموی، بیروت، دارالفکر و دارصادر، بی تا، ج ۱، ص ۴۷۳-۴۷۴.

معصوم علی شاه نایب الصدر ← محمد معصوم نایب الصدر شیرازی

مَعْقِل بن سنان

مَعْقِل بن سنان، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابو عبدالرحمن یا ابو یزید معقل بن سنان اشجعی، از انصار و اهالی یثرب(مدینه) بود که در حوادث مهم مختلف حضور داشت. از جمله در فتح مکه فراوان کوشید. وی از نظر اخلاقی، فردی خود ساخته و متقی بود. او در کوفه اقامت داشت، ولی به مدینه کوچ کرد و در این شهر اقامت داشت تا اینکه قیام حرّه و اعتراضات مردم مدینه علیه یزید بن معاویه پیش آمد. او مانند دیگر مردم به قیام و اعتراض مبادرت ورزید ولی نیروهای والی مدینه مسلم بن عقبه به سرکوب مردم و کشتار وسیع مردم پرداختند به طوری که تعداد کشته ها را تا ۱۲ هزار نفر نوشته اند. معقل هم در آن روز کشته و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

انساب الاشراف، بلاذری، به کوشش ماکس شلوسینگر، اورشلیم، ۱۹۳۸م؛ ج ۴، قسم ۲، ص ۳۷؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۶۱.

معمار قمی

معمار قمی، سازنده و تعمیرکننده بقیع در سده ۵ق.

معماری که نامش در منابع ذکر نشده و از اهالی قم ایران بوده، در نیمه دوم سده پنجم قمری توسط یکی از وزرای مشهور سلجوقی به نام ابوالفضل اسعد مشهور به مجدالملک قمی(درگذشت ۴۹۲ق) به مدینه اعزام می شود تا بقعه و قبه ائمه(ع) و به ویژه امام حسن(ع) را مرمت و تعمیر کند.

مجدالملک دارای اصالت قمی است و از روستای براوستان یا بلاوسان یا بلاسان قم بوده است. اینکه معمار هم قمی بوده، احتمالاً آن دو با هم پیوندی داشته اند؛ نیز گویای اینست که در آن زمان قم دارای شخصیت هایی بوده که بتوانند در عرصه های جهانی عرض اندام نمایند.

گزارش ابن اثیر به گونه ای است که گویا مجدالملک، معمار قمی را به امیر مدینه، منظور بن عماره الحسینی معرفی می کند؛ یعنی دربار سلاجقه با امیر مدینه برای آبادانی بقیع ارتباط و مذاکره داشته اند.

اما وقتی مجدالملک توسط برکیارق کشته می شود، امیر مدینه، معمار قمی را احضار می کند. ولی گویا معمار متوجه شده که توطئه ای برای قتل او در جریان است، از اینرو به مکه فرار می کند. ولی حاکم مدینه به وی امان می دهد و می گوید امنیت

جانی دارد، اما پس از آمدن به مدینه و معرفی خود کشته می شود. امیر مدینه هم در سال ۴۹۵ق فوت کرده و پسرش جانشین او می شود.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۷؛ سیری در تاریخ ایران، لمبتون، ترجمه یعقوب آژند، تهران امیرکبیر، ۱۳۸۵، ص ۹۸؛ الکامل فی التاریخ، ابن اثیر، بیروت، دار صادر، ۱۹۶۶م/۱۳۸۶ق، ج ۱۰، ص ۳۵۲.

مغاربه، وقف

مغاربه، وقف، قسمتی از بقیع برای دفن اموات مغاربه.

قطعه زمینی در شمال بقیع بود که توسط عثمان بن عفان وقف مغاربه برای دفن امواتشان شد. اما در دوره اخیر، اداره توسعه و نوسازی آن را تصاحب کرده و آن را با نرده های آهنی از دیگر قسمت ها جدا کرده است.

مأخذ

البقیع: قصه تدمیر آل سعود للآثار الاسلامیه فی الحجاز، یوسف الهاجری، بیروت، مؤسسه البقیع للاحیاء التراث، ۱۴۱۱ق/ ۱۹۹۰م، ص ۳۷.

مغرب پنجشنبه و زیارت قبور ← عشیه پنجشنبه

مغربی، عبدالرحمن ← آدم المغربی، النجار

مغلبای، احمد

مغلبای، احمد، متکلم و دانشمند سده ۱۱ و ۱۲ق.

احمد بن ابی الغیث مشهور به المغلبای الحنفی در ۱۰۷۰ق در مدینه النبی متولد شد. پس از تحصیل در رشته های دینی

ص: ۶۳۲

و طی مدارج علمی، به مقامات علمی و معنوی چون متکلم، ادیب، خطیب و مدرس دست یافت. کتاب هایی به قلم او مثل شرح عقیده السنوسی را فهرست کرده اند.

او سال ها در مسجد نبوی به تدریس علوم شرعی مشغول بود؛ بالاخره در همانجا در سال ۱۳۴۴ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۷ق، ص ۲۱۶؛ معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ج ۲، ص ۴۰.

مغیره بن الأخنس

مغیره بن الأخنس، از اصحاب رسول اکرم و مدفون در بقیع.

مغیره بن أحنس ثقفی در دوره رسالت و حضور رسول الله(ص) مجاهداتی داشت. پس از رحلت آن حضرت هم فعالیت هایی داشته است ولی عمده کارهای او در دوره عثمان بن عفان، خلیفه سوم بود. او از نزدیکان خلیفه محسوب می شد. عثمان به مدت دوازده سال یعنی از ۲۳ تا ۳۵ق زمام امور را به دست داشت و به دلیل بی عدالتی و تبعیض ها، ناراحتی و خشم و اعتراض مردم را موجب شده بود. سرزمین های بسیاری از ایران، آسیای میانه تا هندوستان و از آن طرف تا مصر و اروپا فتح شده بود و غنائم فراوان به دربار خلافت می رسید. عثمان خویشاوندان خود از بنی امیه و نیز برخی مطرودین را در رأس کارها گماشته بود. از اینرو بسیاری از صحابه مثل طلحه، زبیر، عمار یاسر، عبدالرحمن بن عوف و عایشه ابتدا به نصیحت او و سپس به اعتراض علنی پرداختند. به تدریج اعتراض ها عمومی شد و همه جامعه را فرا گرفت. روز قتل عثمان در سال ۳۵ق در مدینه را «یوم الدار» گویند. در این حادثه مغیره بن احنس نخست کوشید قیام را خنثی نماید ولی نتوانست و با شمشیر به مردم حمله کرد. کسی از معترضین هم به او حمله ور شد و او را کشت. سپس معترضین خود عثمان را کشتند. بنابراین قتل مغیره در روز کشتن عثمان بوده است. پس از آن در بقیع دفن شد.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۲۶۵؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۶۰-۶۱.

مغیره بن شعبه

مغیره بن شعبه، صحابی و مدفون در بقیع.

مغیره بن شعبه، ابن ابی عامر، بن مسعود ثقفی (ابوعیسی یا ابو عبدالله)، در شهر طائف به دنیا آمد. او پسر برادر عروه بن مسعود

ثقفی، دیگر صحابی پیامبر(ص) بود. در سال پنجم هجرت، آیین مسلمانی برگزید.

به دلیل اینکه تزویر و مکر، جزو سرشت و ذات مغیره بود، طبق نقل های مورّخان، مسلمان شدنش هم واقعی نبوده است؛ زیرا در سفری که با گروهی از قبیله بنی ثقیف به مصر، نزد مقوقس داشتند، با خود هدایایی می برند و مقوقس هم به آنان هدایایی می دهد. هدایا فراوان بوده و مغیره که در آن جمع، از همه فروتر بوده، از سر مکر، دستمالی بر سر می بندد و خود را به مریضی می زند. آنها که شراب همراه داشتند و می خواستند بیاشامند، به مغیره تعارف کردند اما او عذر آورد و گفت: سردرد دارم، نمی توانم بیاشامم، معذورم دارید. در عوض، من جام های شما را پر از شراب می کنم. آنان پذیرفتند و مغیره از سر مکر، به آنها شراب فراوان خوراند تا آنجا که بی هوش افتادند اینجا بود که همه را کشت و هدایا را صاحب شد و از ترس قبیله بنی ثقیف، به طائف نرفت بلکه راهی مدینه شد و نزد پیامبر(ص) رفت. پیامبر که از ماجرای وی آگاه بود، او را نکوهش کرده، اسلامش را پذیرفت. بنابراین، مسلمانی اش از سر مکر و تزویر بود و حقیقت نداشت.

مورخین کارنامه مغیره را با مسلمانی او سازگار ندانسته و در منابع تاریخی سرفصل های متعددی از کارهایی که در تعارض با ضوابط و قواعد اسلام است، معرفی کرده اند. برخی از این موارد را معرفی می کنیم:

با جریان مخالف اهل البیت(ع) و وصایت نبوی در سقیفه رابطه و پیوند داشت؛ با تغییر دهندگان مسیر خلافت، از علی(ع) به دیگران همگامی داشت؛ در هجوم به خانه فاطمه زهرا(س) مشارکت داشت؛ از شرکت در جیش اسامه سرپیچی کرد و در برنامه ریزی برای خلافت یزید نقش داشت.

مغیره بن شعبه، با حمله کنندگان به خانه علی و فاطمه (ع) همراه شد. آنان به خانه فاطمه هجوم بردند و مغیره با لگد در خانه را شکست که به پهلوی آن حضرت خورد. مورخین نام مهاجمان به خانه فاطمه (س) را شامل این افراد دانسته اند: خالد بن ولید، قنذ، عبدالرحمان بن عوف، سلمه بن سلامه، مغیره بن شعبه. نیز گاه مهاجمان را ۲۲ نفر و مغیره را شکننده در خانه دانسته اند.

او در زمان خلافت خلیفه دوم و سوم، مدتی نسبتاً طولانی، حاکم شهرهای بصره و کوفه بوده و در این مدت، اعمالی مرتکب شد که از مهم ترین نقاط تاریک زندگی اش محسوب می شود. به طوری که مردم بصره و کوفه به مخالفت عمومی با امارت او رو آوردند.

از عملکرد مغیره یکی طرح و جا انداختن موضوع ولایتعهدی یزید بود و در واقع این کار، با طراحی و نقشه ریزی مغیره انجام شد. در سال چهل و نهم قمری، در کوفه طاعون آمد و جمعی فراوان به آن مرض مردند. مغیره که استاندار کوفه بود، برای حفظ جان خویش به قصد مدینه، از کوفه بیرون رفت، غافل از اینکه گرفتار طاعون شده بود. او با خواری تمام چشم از جهان بست و در گورستان بقیع به خاک سپرده شد.

البته درباره محل دفن و مرگ او اختلافی در تاریخ وجود دارد؛ برخی مرگ او را در همان کوفه دانسته اند اما کتبی مانند استیعاب، الکامل و قاموس نوشته اند که مرگ او در مدینه بوده است.

مآخذ

«خفتگان در بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۷۲، تابستان ۱۳۸۹، ص ۹۲-۹۴؛ زندگی ابابکر و بستگانش، الشیخ نجاح الطائی، بی جا، ۱۳۸۰ش، ص ۹۳؛ الهجوم علی بیت فاطمه. عبدالزهره مهدی، بی جا، ۱۴۲۱ق، ص ۱۱۸.

مغیره بن عبدالرحمن

مغیره بن عبدالرحمن، از تابعین و مدفون در بقیع.

مغیره بن عبدالرحمن بن سعد المخزومی در دوره پس از رسالت به دنیا آمد و رشد و نمو یافت، از اینرو در زمره تابعین است. او ساکن مدینه منوره بود. به عنوان نظامی و فرمانده در لشکر اسلام بارها به سوی سرزمین های شامات و مردم کوچ کرد. یک بار در روم اسیر شد و به زندان افتاد. نیز در همین نبردها یک چشم خود را از دست داد.

او راوی احادیث هم هست و علمای رجال او را ثقه دانسته اند. وصیت کرده بود، پس از رحلت، در کنار شهدای احد دفن شود، اما به دلیل محظوراتی، بازماندگان پیکر او را به بقیع برده و در آنجا دفن کردند. در دوره خلافت یزید یا هشام بن عبدالملک چشم از جهان فرو بست.

مآخذ

تاریخ مدینه دمشق، ابن عساکر، به کوشش علی شیری، دمشق، دارالفکر، ج ۶۰، ص ۷۰؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار صادر، دار صادر، ج ۵، ص ۲۱۰؛ کتاب الثقات، ابن حبان، حیدرآباد دکن هند، ۱۹۵۹م، ج ۵، ص ۴۰۷؛ وفيات الاعیان، ابن خلکان، بیروت، دارصادر، ج ۴، ۶۸.

مفتی اعظم فلسطین ← سید امین حسینی

مقابر ائمه بقیع ← حرم ائمه بقیع

مقابر بقیع، زیارت نامه ← زیارت، متون

مقابر بنی هاشم

مقابر بنی هاشم، شخصیت های بنی هاشم مدفون در بقیع.

بنی هاشم، خاندانی وسیع و دارای اعتبار بودند و بسیاری از شخصیت های بانفوذ و مشهور صدر اسلام از بنی هاشم بوده اند. اما راجع به دفن اموات و مشاهیر، بنی هاشم توصیه های رسول اکرم (ص) را اطاعت کردند و بقیع را به عنوان قبرستان برای دفن اموات خود انتخاب کردند. به نظر می رسد رهبران بنی هاشم در صدد بوده اند اموات هاشمی را نزدیک به هم و در یک منطقه دفن کنند. چون بقیع سرزمین بایر و خارستان یا دارای ریشه های درخت و مخروبه بوده و هر فرد یا رهبری هر طایفه و قبیله می توانست به پاکسازی و آماده سازی بقیع پردازند و عملاً آن منطقه را در تملک یا در انحصار و تصرف خود درآورد. هرچند برخی منابع از وقفیت بقیع توسط رسول اکرم (ص) سخن گفته اند. یعنی ایشان، بقیع را با روش وقف کردن تغییر کاربری داده و از بایر به

ص: ۶۳۴

دایر تبدیل کرده است. اما با مطالعات گسترده اسناد و مدارک، نکته حقوقی خاصی یافت نشد. فقط این نکته قطعی است که افراد حقیقی یا حقوقی مثل عقیل یا مسئول شهدای احد قطعه ای را با احیا یا تحجیر و حصارسازی به تصرف خود درمی آوردند. بنی هاشم هم قطعه ای به نام مقابر بنی هاشم داشتند، یعنی به نام این قوم ثبت است. به نظر می رسد رهبران بنی هاشم یا با همان روش هایی که گفته شد مثل احیا و پاکسازی این قطعه را تصرف کرده اند یا اموات بنی هاشم را نزدیک به هم دفن کرده اند و پس از مثلاً نیم قرن یا یک سده، قطعه ای شامل مقابر بنی هاشم ایجاد شده است و تعیناً این قطعه به نام بنی هاشم شده است.

مقبره بنی هاشم

مقبره بنی هاشم، آرامگاه متعلق به این خاندان در بقیع.

محل دفن عباس عموی رسول خدا(ص) و اطراف آن به عنوان قطعه بنی هاشم یا آرامگاه اختصاصی خاندان بنی هاشم معروف شده بود. عباس در دوره خلافت عثمان در سال ۳۲ق در آنجا به خاک سپرده شد. و در آن زمان این نام هنوز متداول نشده بود. پس از چندی و به ویژه با اقدامات خلفای بنی هاشم به مقبره بنی هاشم شهرت یافت. چنانکه آرامگاه های بنی امیه و دیگر اقوام و مذاهب هم در سده های بعد و با تلاش های مدافعان و طرفداران شهرت پیدا کرد.

«مقابر بنی هاشم» شامل قبور ائمه معروف به ائمه بقیع؛ قبر عباس بن عبدالمطلب عموی پیامبر(ص)، فاطمه بنت اسد مادر حضرت علی(ع)؛ همسرانی از رسول الله(ص) یا دختران آن حضرت مثل ام کلثوم و رقیه؛ عقیل بن ابی طالب؛ عبدالله بن جعفر طیار و عمه های رسول اکرم(ص) یعنی ام البنین، صفیه و عاتکه است.

اکثر این شخصیت ها یعنی غیر از عمه ها تماماً در منطقه ای که به نام دار عقیل معروف است، دفن شده اند. به عبارت دیگر به استثنای عمه های رسول اکرم(ص)، خانه عقیل و مقابر بنی هاشم از نظر جغرافیایی یک قسمت از بقیع را شامل است.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۷ق، ص ۳۰۰؛ تاریخ المدینه المنوره، عمر بن شیبّه، قم، دار الفکر، ۱۴۱۰ق؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمدصادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۸۵ش؛ عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمد العباسی، بی جا، المطبعه المدنی، بی تا؛ المستدرک علی الصحیحین، حاکم نیشابوری، دمشق، ۱۴۲۷ق، ج ۳، ص ۳۲۱.

نیز نک- : محله بنی هاشم

مقبره آل عمر بن خطاب ← آرامگاه خانوادگی عمر بن خطاب

مقبره ابراهیم ← بقعه بیضاء

مقبره ام حبیبه، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره ← ام حبیبه

مقبره بنی امیه، آرامگاه خانوادگی منسوب به این خاندان.

حش کوكب به معنای بوستان در مالکیت فردی به نام کوكب، در خارج از قلمرو بقیع قرار داشت. این باغ توسط عثمان خریداری شد و وصیت کرد در آنجا به خاک سپرده شود (النهاییه فی غریب الحدیث، ص ۳۷۶).

ابن ابی الحدید گزارش نموده که حش کوكب در اصل باغی بوده که یهود مردگان خود را در آنجا دفن می کردند (شرح نهج البلاغه، ج ۱۰، ص ۶). وقتی معاویه به خلافت دست یافت، آنجا را توسعه داد و تلاش کرد متصل به بقیع گردد و دیوارها هم برداشت تا با بقیع یکی شود (الغدیر، ج ۹، ص ۲۱۲؛ معجم ما استعجم، ج ۲، ص ۴۵۱).

ابن سعد که در سده ۲ و ۳ قمری می زیست گزارش داده که در زمانش قسمت حش کوكب به مقبره یا گورستان بنی امیه مشهور بوده است و مردم آنجا را به نام آرامگاه خاندان اموی می شناختند (الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۷۷).

مأخذ

بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۹۳-۲۹۴؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، بیروت، داراحیاء الکتب العربیه؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دارصادر؛ الغدیر، عبدالحسین امینی، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۹۹۸م؛ معجم ما استعجم، عبدالله البکری، بیروت، عالم الکتب؛ النهاییه فی غریب الحدیث، ابن اثیر، قاهره، ۱۴۱۸ق.

ص: ۶۳۵

مقبره خانوادگی در بقیع، وضعیت و ویژگی های دفن اموات در مقابر خصوصی.

از دوره جاهلیت مردم مکه و مدینه به دفن اموات خود در خانه های شخصی علاقه مند بودند. برعکس ایرانیان باستان که به نوعی از میت ترس داشته و از حضور اموات در محل زندگی خود واهمه و وحشت داشتند.

به عنوان مثال مقبره عبدالله پدر گرامی رسول خدا(ص) در خانه نابغه و رافع بن مالک، انصاری بزرگوار و از صحابه و یاران با وفای پیامبر اکرم(ص) است که پس از شهادت در جنگ احد و انتقال به مدینه در خانه آل نوفل دفن شدند. همچنین دفن شدن خلیفه اول و دوم در داخل بیت رسول الله(ص) و پیشنهاد دفن امام مجتبی(ع) در همانجا از همین نمونه ها است، اساساً هم دفن شدن رسول خدا(ص) یا فرزندش در داخل بیت و حجره خویش از نظر اجتماعی نه تنها یک مسأله تازه و بی سابقه نبوده، بلکه نسبت به شخصیت آن دو بزرگوار، یک عمل عادی و طبیعی به حساب می آمد.

از سوی دیگر مردم مدینه از قبرستان ترسی نداشتند. ایرانیان حتی امروز هم کمتر حاضرند خانه خود را کنار یا نزدیک قبرستان بسازند چه برسد به اینکه در داخل قبرستان خانه داشته باشند. ولی مردم مدینه خانه ها و منازل خود را تا بقیع امتداد داده بودند و بقیع از طرف غرب در پشت منازل مدینه قرار داشت و کوچه های متعددی این منازل را به همدیگر وصل می نمود و به محل بقیع منتهی می گردید. مهم تر اینکه برخی از خانواده ها قسمتی از زمین بقیع را گرفته بودند و در آن اتاق یا خانه ساخته بودند. یعنی خانه مردم با قبور مردگان در کنار یکدیگر قرار داشت.

بنابراین مردم به مقبره خانوادگی در بقیع دست می یافتند. یعنی به دو روش این مقبره ها تهیه می شد. قبل از پرداختن به این دو روش باید به تعریف مقبره خانوادگی یا مقبره شخصی پرداخت. مقبره عمومی یا گورستان عمومی محلی برای دفن اموات همه مردم است ولی مقبره یا گورستان خانوادگی یا شخصی در تصرف و مالکیت فرد خاص است و او تصمیم می گیرد اموات منسوب و متعلق به خانواده خودش را در این خانه دفن نماید. چنین مقبره هایی در بقیع وجود داشت. امّا مردم به دو شیوه به مقبره خانوادگی می رسیدند: سرزمین بقیع بایر و پر از ریشه و خار بود، ظاهراً هر کس قسمتی از این بقیع را پاکسازی و آماده سازی می کرد، این قسمت در تصرف یا مالکیت او درمی آمد و دیوار و چند اتاقی احداث می کرد و در آنجا زندگی را آغاز می نمود. به ویژه پس از ازدیاد و افزایش جمعیت مدینه و کمبود زمین، مردم به ویژه افراد کم درآمد و عیالوار مثل عقیل بن ابی طالب با این روش خانه دار می شدند. آنگاه در اواخر عمرشان وصیت می کردند که در همین خانه دفن شوند.

روش دوم، خانه های ساخته شده در فضای شهری یعنی در کوچه و خیابان شهر مدینه اما در نزدیکی بقیع بود. پس از توسعه بقیع این خانه ها در محدوده قبرستان واقع می شد. بر اساس اطلاعات نقشه های باقی مانده، مساحت بقیع از ابتدا تاکنون حدود ده برابر شده است. از اینرو خانه های داخل محدوده شهری، داخل محدوده بقیع و آماده دفن اموات می شد. مهم تر اینکه گویا مردم مسلمان در آن روزگار در مدینه از قرار گرفتن خانه هایشان در محدوده قبرستان استقبال می کردند و آن را بهتر و مطلوب تر می دانستند، برخلاف مردم این دوره.

بهرحال مقبره های خانوادگی یا خصوصی در بقیع پدیده ای قابل بررسی از زوایای مختلف جامعه شناسی، حقوقی، فقهی، تاریخی و غیره است.

نکته مهم این است که بین تلقی و تفکر مردم آن زمان در مدینه و تفکر وهابیون این دوره اختلاف و تعارض هست. مردم آن زمان اموات خود را در اتاق نشیمن یا اتاق های دیگر منزل خود دفن می کردند چون می خواستند او را گرامی داشته و تکریم نمایند؛ ثانیاً اتاق بنایی بر مقبره بود. اما امروزه وهابیون هیچیک از هر دو

ص: ۶۳۶

اندیشه مزبور را نمی پذیرند. مهم تر اینکه سیره رسول الله و رویه و عرف صحابه مؤید و مُثَبِّتِ ذهنیت و تفکر مردم آن دوره بود و آنچه این فرقه نوپدید می گویند، بدعت و خلافت سنت محسوب می شود.

مآخذ

تاریخ المدینه المنوره، عمر بن شَبَّه، قم، دار الفکر، ۱۴۱۰ق؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمدصادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۸۵ش؛ عمدہ الاخبار فی مدینه المختار، احمد العباسی، المطبعه المدنی، بی تا؛ معالم مدرستین، علامه سیدمرتضی عسکری، قم، مطبعه صدر، ۱۴۱۶ق.

مقبره سعد بن معاذ ← سعد بن معاذ، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره

مقبره شهدای احد ← اُحد

مقبره شهیدان واقعه حره

مقبره شهیدان واقعه حره، محل دفن کشته شدگان در قتل عام مردم مدینه.

بین سال های ۶۱ تا ۶۳ق در پی حادثه کربلا- و شهادت امام حسین(ع) و یارانش، در شهر مدینه مخالفت های علیه امویان زیادتر شد. عبدالله بن زبیر رهبری مخالفان را بر عهده داشت. عده زیادی از مردم با عبدالله بیعت کرده و شروع به قیام نمودند. یزید بن معاویه در سال ۶۳ق دستور داد، «مسلم بن عقبه مُرّی» برای سرکوبی مردم مدینه به این شهر برود. چون نخست عبدالله بر سپاه یزید چیره شد و والی و بسیاری از امویان مدینه به اسارت گرفته شده بودند. از اینرو یزید مسلم بن عقبه را با نقشه حساب شده اعزام کرد. سپاه اموی از راه «حَرّه واقم» به شهر مدینه نفوذ کرد. حره واقم زمین مسطح ولی دارای سنگ های سیاه و سخت بود و از این نظر به آن حره می گفتند. مسلم به قتل عام مردم مدینه پرداخت. در این قتل عام تعداد کشته شدگان را به هفت هزار نفر از ساکنان شهر رسول خدا(ص) که عمدتاً از انصار، مهاجر، سادات و شیعیان بودند شمرده اند. نوامیس مردم مورد تجاوز سپاه بنی امیه قرار گرفت به طوری که دیگر در مدینه دختر باکره ای یافت نمی شد. شهدای حَرّه را در قبرستان بقیع کمی بالاتر از قبور مجروحان احد به خاک سپردند.

از آنجا که بیشتر این شهدا قابل شناسایی نبودند یا امکان دفن مستقل هر یک از آنان نبود، لذا به صورت دسته جمعی دفن شدند. مقبره آنان در ۷۵ متری شرق قبر عثمان بن مظعون و ۱۳۵ متری غرب مقبره عثمان بن عفان جای داشت. بعدها سالن بزرگی برای این مقبره همراه با سقف و ملزومات دیگر، ساخته شد. اما در دوره آل سعود تخریب گردید.

مآخذ

تاریخ آثار اسلامی مکه و مدینه، اصغر فائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲، ص ۳۶۶-۳۶۷؛ الکامل فی التاریخ، ابن اثیر، ج ۴، ص ۱۱۴؛ مقاتل الطالبیین، ابوالفرج اصفهانی، ص ۱۲۳؛ مدینه شناسی، سید محمد باقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۲۱-

مقبره عباس از دیدگاه سمهودی

مقبره عباس از دیدگاه سمهودی، گزارش کتاب وفاءالوفاء سمهودی درباره این صحابی مدفون در بقیع.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال ها در مدینه النبی اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه در گذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی (ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهمّ در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

گزارش سمهودی درباره مقبره عباس بن عبدالمطلب خیلی مختصر اما شامل چند نکته مهم است.

سمهودی از ابن شبه نقل کرده که مقبره عباس در کنار فاطمه بنت اسد مادر حضرت علی (ع) قرار گرفته است. فاطمه بنت اسد اولین شخصیت از بنی هاشم است که در بقیع دفن شد. محل دفن او در دار عقیل بود. دار عقیل محل اصلی دفن اموات بنی هاشم بود. سمهودی همیجا اشاره

می کند که درباره محل دفن عباس نظر دیگر هست و می گوید او را در وسط بقیع دفن کردند.

سمهودی از مسجدی خبر داده که در مقابل مقبره عباس ساخته بودند.

مأخذ

تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۲۷؛ وفاء الوفا باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش محمد نظام الدین الفتیح، مدینه، دارالزمان، ۲۰۰۸م/ ۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۳۲۷.

نیز نک- : عباس بن عبدالمطلب؛ السمهودی، علی بن عبدالله

مقبره عبدالرحمن بن عوف ← عبدالرحمن بن عوف، بخشی از کتاب وفاء الوفاء

مقداد بن اسود

مقداد بن اسود، از صحابه رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

ابوسعید مقداد بن اسود، با نام کامل مقداد بن عمرو بن ثعلبه بن مالک بن ربیع بن عامر بن مطرود البهرانی الکندی مشهور به ابن الاسود، از صحابه بزرگوار پیامبر اسلام است. او از حضرموت به مکه آمد و از نخستین گرویدگان به پیامبر بزرگوار اسلام و از کسانی است که تا پایان عمرش، بر ایمان خود استوار ماند. پس از رحلت پیامبر(ص) در کنار علی(ع) بود و جزو شیعیان و پیروان آن حضرت شمرده می شد. در همه غزوات در کنار رسول الله(ص) بود. او اجر دو هجرت به حبشه و مدینه و نیز سابقه نماز خواندن بر دو قبله بیت المقدس و کعبه را داشت.

بعد از رویداد غدیر و نصب علی(ع) به ولایت مسلمانان، به وسیله پیامبر(ص)، آن حضرت به گروهی که نامشان را بردند، فرمان دادند: برخیزند و بر علی، به خاطر امیری اش بر مسلمانان تبریک بگویند و مقداد جزو آنان بود. آنان از جای برخاسته، بر علی(ع) سلام دادند و بیعت کردند. مقداد در آن روز با علی بیعت کرد و تا آخر عمرش بر این بیعت استوار ماند و پیمان را نشکست و در هر شرایطی مدافع ولایت حضرت بود.

علی(ع) در امر خلافت، مدافعان اندکی مانند سلمان، مقداد و ابوذر را داشت. پس از ماجرای سقیفه، در هر جمعی که یاران علی(ع) حضور داشتند، از آن حضرت دفاع می کردند. مقداد، به لحاظ معیشت، در سختی روزگار می گذرانند و بر این عسرت، شاکر و صبور بود؛ چنانکه نقل است که علی(ع) در دوران پیامبر اسلام(ص)، در خانه چیزی نداشت و به نزد ابی ثعلبه جهنی برای قرض دیناری جهت خرید نیازهای زندگی رفت. زیرا او و زهرا(س) و بچه ها سه روز بود که چیزی در خانه برای رفع گرسنگی نداشتند. علی پول را گرفت و به سمت بازار رفت تا چیزی تهیه کند؛ هنگام گذر از راهی، مقداد را دید، در سایه دیواری نشسته و چشمانش به گودی نشسته و در کاسه سر فرو رفته است. پرسید: ای مقداد، چرا وسط ظهر در اینجا نشسته ای؟ مقداد گفت: ای ابا الحسن، به تو می گویم آنچه را که عابد صالح به خدا گفت، که ای خدا، من به لقمه ای نان محتاجم. علی پرسید: از چه زمانی غذا نخورده ای؟ مقداد گفت: چهار روز است. علی فرمود: ما سه روز است که غذا نخورده

ایم و تو چهار روز پس آن دینار را به مقداد داده فرمودند: تو به این پول سزاوارتری.

مقداد در حالی که روزگار به عسرت و سختی می گذراند، همواره صابر و سپاسگزار بود. مقداد در ماجرای دفن شبانه زهرا(ع) در کنار علی(ع) حضور داشت و هرگز روی خوش به مخالفان علی نشان نداد.

او در سال ۳۳ق، در منطقه جرف، سه فرسنگ بیرون مدینه، از دنیا رفت. مردان مسلمان او را بر دوش خود حمل نموده، به مدینه آوردند. روزی که از دنیا رفت، هفتاد سال داشت. عثمان بر او نماز گزارد و در بقیع مدفون گردید.

مآخذ

الاختصاص، شیخ مفید، به کوشش علی اکبر الغفاری، قم، انتشارات اسلامی، بی تا، ص ۱۱؛ تحفه الاحباب فی نوادر آثار الاصحاب، عباس قمی، قم، دار الکتب الاسلامیه، ج ۱، ص ۵۲۳-۵۲۴؛ شرح اصول کافی، مولی صالح مازندرانی، قم، [بی نا، بی تا]، ج ۱۲، ص ۴۶۴-۴۶۵؛ شرح الاخبار، قاضی نعمان المغربی، قم، انتشارات اسلامی، بی تا، ج ۲، ص ۲۶-

ص: ۶۳۸

۲۸؛ الغدير، عبدالحسين الاميني، ج ۵، ص ۶۸؛ الهدايه الكبرى، حسين بن همدان الخصبی، بيروت، مؤسسه البلاغ، ۱۹۹۱م، ص ۱۰۲.

مقدسی و بقیع

مقدسی و بقیع، دیدگاه مقدسی درباره بقیع در کتاب احسن التقاسیم.

ابوعبدالله محمد بن احمد المقدسی (درگذشت ۳۸۰ق/ ۹۹۰م) جغرافی دان، مورخ و جهانگرد معروف عرب است که در بیت المقدس متولد شد. درباره تاریخ تولد و وفات او اختلاف است برخی تولد او را ۳۳۶ و وفاتش را حدود ۳۹۱ق ثبت کرده اند ولی به نظر می رسد نظریه کسانی که وفاتش را ۳۸۰ق دانسته اند، درست تر باشد.

مهم ترین کتاب او احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم است. این کتاب برای اولین بار توسط دی گوئی (دی جویه) آماده نشر شد و در مطبعه بریل در سال ۱۳۲۴ق/ ۱۹۰۶م منتشر گردید. پس از چندی، مجدداً محمد مخزوم آن را تصحیح و در بیروت، ۱۴۰۸ق/ ۱۹۸۸م منتشر کرد.

مقدسی در گزارشی از مدینه منوره به بازارها، باغ ها، مساجد، مسجد نبوی و نیز قبرستان بقیع می پردازد. گزارش او مثل دیگر مدخل ها کوتاه است چون این کتاب در واقع فرهنگنامه فشرده جغرافیایی است. مقدسی می گوید بقیع در شرق شهر مدینه قرار دارد. سپس به مقابر ابراهیم بن محمد و حسن بن علی (ع) و عده ای دیگر از صحابه اشاره کرده است.

مآخذ

احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، محمد بن احمد المقدسی، به کوشش محمد مخزوم، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق/ ۱۹۸۷م، ص ۷۵-۸۴ و ۹۰-۱۰۲؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۵، ص ۷۰۴؛ موسوعه مکه المکرمه والمدینه المنوره، ج ۲، ص ۱۲۴.

نیز نک-: البشاری، محمد بن احمد؛ احسن التقاسیم

مقدسی، ابوعبدالله محمد ← البشاری محمد بن احمد

مکارم شیرازی، ناصر

مکارم شیرازی، ناصر، پیام به مناسبت تخریب های وهابیون در بقیع.

آیت الله ناصر مکارم شیرازی از مراجع مذهبی حی و معاصر شیعیان و از مدرسان و مؤلفان بنام است که به مناسبت هشتم شوال ۱۳۴۴ بیانیه ای در فقدان مشروعیت چنین رفتارهایی و نیز ضرورت قیام مسلمانان جهان علیه این اقدامات و دیگر ابعاد حادثه مهم تخریب بقیع منتشر کرد. برای آگاهی پژوهشگران، قسمت هایی از این پیام عیناً آورده می شود:

هشتم شوال یادآور خاطره بسیار دردناکی برای جهان اسلام مخصوصاً پیروان مکتب اهل بیت است، زیرا می دانیم وهابی های متعصب و نادان در حدود ۸۰ سال قبل در یک جنایت بزرگ تمام قبور ائمه بقیع(ع) و بنای تاریخی آن را ویران کردند و آثار آن را محو نمودند. البته چیزی از مقام والای آن بزرگان دین و اهل بیت پیغمبر اکرم(ص) با این اهانت زشت و ناجوانمردانه کاسته نمی شود و خفاش صفتان قادر به محو نور آفتاب نیستند ولی این کار نشانه روشنی از حماقت و سستی پایه های عقاید و انحراف آنها از اصول اسلام است. در ادامه این پیام آمده است: آنها نه تنها این اثر بزرگ و مقدس تاریخی را ویران کردند بلکه در هر جای عربستان اثر برجسته تاریخی از زمان پیامبر اسلام(ص) و قرون نخستین وجود داشت، در یک حرکت کاملاً جاهلانه ویران کردند. این در حالی است که در تمام دنیا هر سال هزینه های زیادی برای حفظ و مرمت آثار تاریخی خود - اعم از دینی و غیردینی - می کنند و مردم دنیا را به بازدید از آنها دعوت می نمایند و به آن افتخار می کنند، زیرا این آثار گویای سابقه تمدن و فرهنگ ملت هاست. در ادامه بیان شده است: در اینجا نکته مهمی وجود دارد که تاکنون مسلمانان غالباً بی تفاوت از کنار آن گذشته اند و آن اینکه این آثار تعلق به عربستان سعودی یا وهابی های بی منطق حاکم بر آن کشور ندارد بلکه متعلق به تمام جهان اسلام و مسلمین و ذخایر بسیار گرانبهای آنهاست. نباید اجازه می دادند که یک گروه اقلیت نادان گرانبهاترین آثار تاریخی پیامبر اسلام(ص) و اهل بیت و صحابه آن حضرت را

ویران کنند و مسلمانان را از این یادگارهای گرانبها و با عظمت محروم سازند. متأسفانه هم اکنون نیز هر جا اثر تاریخی از آن زمان پیدا کنند ویران می کنند و سبب سرافکنندگی مسلمانان جهان می شوند. آیا نباید سیل اعتراض از جهان اسلام و مخصوصاً علمای دین به سوی آنها سرازیر شود که اینها فقط مربوط به شما نیست؟ آیا نباید آنها را مجبور سازند تا در محل همان آثار تجدید بنایی به همان صورت نخستین و باشکوه تر بنا شود؟ در ادامه تأکید شده است: اگر خدای نکرده روزی عالم نمایان وهابی فتوا دهند که طواف به دور کعبه و بوسیدن حجرالاسود نیز نوعی شرک و بت پرستی است و تصمیم به ویران ساختن خانه خدا بگیرند، آیا باز هم علمای اسلام سکوت اختیار می کنند؟ امیدواریم با کوتاه شدن دست وهابیان در آینده نزدیک از این اماکن مقدس اسلامی، این خواسته عمومی مسلمانان جامه عمل به خود ببوشد و مسلمانان راحت شوند.

مآخذ

پایگاه اطلاع رسانی makaremshirazi.org

مکناسی، محمد بن عبدالوهاب

مکناسی، محمد بن عبدالوهاب، زائر و گزارش نویس مکه و مدینه و بقیع.

ابوعبدالله محمد بن عبدالوهاب بن عثمان المکناسی مشهور به ابن عثمان مکناسی یا مکناسی (درگذشت ۱۲۱۳ق/ ۱۷۹۹م) سفرش را از محرم ۱۲۰۰ق آغاز و در شوال ۱۲۰۲ق به سفرش پایان داد.

وی فقیه، ادیب، نویسنده و کارگزار در دولت پادشاهان علوی مغرب بوده است. در اواسط سده ۱۲ق/ ۱۸م. در مکناس مراکش زاده شد. پدرش صحاف و واعظی در یکی از مساجد مکناس بود. او نیز در روزگار جوانی، به صحافی می پرداخت؛ سپس به کتابداری مشغول بود. بعدها به منصب کتابت در دربار سلطان محمد بن عبدالله (محمد اول) (حکومت ۱۷۵۷-۱۷۹۰م) روی آورد. نیز مدتی والی تطوان بود. در سال ۱۱۹۳ق برای عقد قرارداد صلح میان مغرب و اسپانیا به آن کشور رفت و توانست روابط سیاسی و اقتصادی دو کشور را اصلاح کند. موفقیت های وی در این مأموریت سبب شد که پس از بازگشت، به وزارت برگزیده شود. سه سال بعد برای پیگیری مأموریت صلح و تفاهم و نیز آزادسازی اسیران الجزایری به مالت و ناپل اعزام شد.

ابن عثمان پس از درگذشت سلطان محمد و در زمان حکومت فرزندان وی یزید (حکومت ۱۷۹۰-۱۷۹۲م.) و سلیمان (حکومت ۱۷۹۲-۱۸۲۲م.) نیز در سیاست داخلی و خارجی مغرب مؤثر بود؛ اما بیشترین نقش را در زمان سلطان محمد ایفا نمود که به دانش و دادگری شهرت داشت و دوران حکومت او را بهترین دوره در تاریخ معاصر مغرب دانسته اند. این پادشاه میان مردم خویش تبعیض روا نمی داشت و با پیروان ادیان گوناگون به تساوی رفتار می کرد؛ و به مسلمانان عنایت ویژه داشت.

مکناسی در هنگامی که سفیر مغرب در آستانه (استانبول کنونی) بود از راه مصر به شام و از آنجا به حج رفت. او مشاهدات و خاطرات خود را در سفرنامه ای تدوین کرد. این سفرنامه گاه رحله المکناسی و در جاهایی رحله الحجاز نامیده اند. ولی با

عنوان احراز المعلى و الرقيب فى حج بيت الله الحرام و زياره القدس الشريف و الخليل و التبرك بقبر الحبيب توسط محمد بوكبوت تصحيح و در ۲۰۰۳م در ابوظبى منتشر شده است.

مأخذ

اتحاد اعلام الناس، عبدالرحمن بن زيدان، به كوشش التازى، مطابع اديال دارالبيضاء، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۱۵۹-۱۶۳؛ احراز المعلى و الرقيب، مكناسى، به كوشش محمد بوكبوت، ابوظبى، دار السويدى، ۲۰۰۳م، مقدمه و جم-؛ الاستقصاء لخبار دول المغرب الاقصى، احمد بن خالد الناصرى، به كوشش الناصرى، وزاره الثقافه و الاتصال، ۲۰۰۱م، ج ۷، ص ۷۶؛ تاريخ مكه، احمد السباعى، نادى مكه الثقافى، ۱۴۰۴ق، ص ۴۴۰ و ۴۴۸؛ الترجمانه الكبرى فى اخبار المعمور براً و بحراً، ابوالقاسم الزيانى، به كوشش الفيلانى، رباط، دار النشر للمعرفه، ۱۸۳۳م، ص ۸۶، ۹۶-۹۷ و ۶۳۱-۶۳۳؛ «رحله المكناسى و چند سفرنامه حج و حجاز»، رسول جعفریان، ميقات حج، ص ۱۶۵-۱۶۶؛ الكاتب المغارب فى العهد العثمانى، به كوشش عبدالرحمن، رباط، كليه الآداب، ۱۹۹۵م، ص ۳۹؛

ص: ۶۴۰

الوزیر محمد بن عثمان المکناسی، مجله معهد المخطوطات، ج ۷، ج ۲، ص ۶۵.

نیز نک- : احراز المعلی و الرقیب؛ رحله المکناسی

ملا محمد ابراهیم کازرونی

ملا محمد ابراهیم کازرونی، از عالمان و روحانیون شیرازی در دوره قاجاریه و دارای سفرنامه به حج و بقیع.

ملا- محمد ابراهیم کازرونی شیرازی در برخی منابع ملا- ابراهیم بن درویش محمد کازرونی نامیده شده است. از جمله آقابرگ طهرانی در الذریعه همین ضبط را آورده است.

ملا محمد ابراهیم در سال ۱۲۷۴ یا ۱۲۷۵ چشم به جهان گشود و در چهارم ربیع الثانی ۱۳۳۴ وفات یافته و جمعاً حدود شصت سال عمر داشته است. او با خواهر علامه شیخ یوسف صاحب حدائق ازدواج کرد.

ملا محمد ابراهیم متبحر و متخصص در فقه، اصول فقه، کلام، ادبیات و شعر بود. او سفرنامه اش را در سال ۱۳۱۵ - ۱۳۱۶ ق نوشت.

وی همراهان خود را نیز در این سفر در لابلای مباحث و مطالب معرفی کرده است. شخصیت های مهم و مشهوری مثل آیت الله سید عبدالحسین لاری در گروه همراهان او بودند.

کازرونی آگاهی های سودمندی در این سفرنامه عرضه کرده و همانند برخی از سفرنامه های حج برای پژوهندگانی که درباره آثار مکه و مدینه تحقیق می کنند، بسیار سودمند است. وی درباره داخل کعبه، قبرستان ابوطالب، مولد النبى، خانه حضرت خدیجه و همچنین در مدینه از بقیع و نیز مرقد حوا در جده اطلاعات خوبی را به دست می دهد. اطلاعی نیز درباره سنگ قبر شیخ احمد احسائی که در بقیع، در پشت دیوار مرقد امامان مدفون بوده به دست داده که البته در منابع دیگر سفرنامه ای آمده است. دو بیت شعری را نیز که در محوطه مرقد رسول خدا(ص) درباره فاطمه زهرا(س) بوده عیناً آورده است.

گزارش او از چگونگی زیارت حضرت زهرا(س) و دیگر شخصیت های مدفون در بقیع و آداب زیارت آنان به تفصیل آمده است. این گزارش عیناً در مقاله سفرنامه بقیع آمده است.

مآخذ

الذریعه، آقابرگ طهرانی، قم، اسماعیلیان، بی تا، ج ۱۴، ص ۱۰۵؛ سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۲۰۷ - ۲۱۰؛ فهرست کتابخانه مدرسه شهید مطهری (سپهسالار)، ابن یوسف شیرازی، تهران، مدرسه سپهسالار، بی تا.

ملائکه موکل، حفاظت و پاسداری از بقیع توسط ملائکه.

یکی از فضایل بقیع با این عبارت بیان شده است: موکل بها الملائکه. احادیثی ملائکه را موظف به حمایت و پاسداری از بقیع دانسته اند. محمد بن حسن بن زباله از کعب الاحبار نقل می کند: نجدها فی التواره گفته، محفوفه بالنخیل و موکل بها الملائکه كلما امتلأت اخذوا باطرافها فکفؤوها فی الجنه. یعنی تواره بقیع را گفته نامیده، آنجا پر از درخت خرما است و ملائکه حفاظت و مدیریت معنوی آنجا را بر عهده دارند. هر وقت با دفن اموات پر می شود، اطراف آن را گرفته و در بهشت می تکانند.

مآخذ

الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه المنوره، صالح بن حامد الرفاعی، مدینه، ۱۴۱۸ق، ص ۶۱۳؛ الدرہ الثمینہ فی اخبار المدینه، ابن نجار، به کوشش صالح جمال، بیروت، دارالفکر، ۱۳۹۱ق، ص ۱۵۱.

ملک الکتاب مجدی ← مجدی میرزا عبدالمجید محمود

مُلک، سوره

مُلک، سوره، تلاوت این سوره در بقیع.

این سوره مکی است و دارای ۳۰ آیه است. نام دیگر آن، منجیه، واقیه و مانعه است. البته در حدیث نبوی چنین آمده است: من قرأ سوره تبارک فکانما احیا لیلہ القدر. از این رو نام دیگرش تبارک است.

آیات این سوره دارای سه محور است: چند آیه درباره مبدأ و معاد و نظام خلقت و آفرینش، است؛ بحث هایی پیرامون معاد، عذاب دوزخ، مأمورین و جهنم دارد؛ سوم آیاتی درباره انذار و تهدید کافران و ظالمان به انواع عذاب ها دارد.

ص: ۶۴۱

در بین زائران بقیع متعارف و مرسوم است که به هنگام زیارت بقیع این سوره را تلاوت می کنند. گویا زائران شبه قاره بیش از دیگر ملت ها در بقیع این سوره را می خوانده اند. چون محمد عبد الحسین کربلایی در بسیاری از روزهایی که به بقیع می رفته، گزارش داده که پس از زیارت مزار و مقابر بزرگان، سوره مُلک را می خواندند.

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، جم-؛ تفسیر نمونه، جمعی از نویسندگان، قم، دار الکتب، ۱۳۶۶، ج ۲۴، ص ۳۱۱-۳۱۳.

ملکیت قبور ائمه بقیع

ملکیت قبور ائمه بقیع، دلالت اسناد بر مالکیت بنی هاشم، بر خلاف ادعای وهابیون دال بر موقوفه بودن بقیع.

وهابیون بدون اینکه سند و مدرکی عرضه کنند، در منابع خودشان نوشته اند، که بقیع موقوفه است و استفاده از آن را تابع شرایط خاصی می دانند و مدعی اند که نمی توان برای مقابر هر یک از ائمه بقیع به طور نامحدود استفاده کرد. اما حتی علمای اهل سنت معتقد هستند، زمین مقابر ائمه شیعه وقفی نیست. برای مثال محمد علی بن حسن همدانی سنقری کردستانی (۱۲۹۳ - ۱۳۷۸ق) از علمای اهل سنت کردستان ایران کتابی با این مشخصات نوشت: الوهابیون و البیوتات و المرفوعه (کردستان ایران، ۱۳۴۵ق). فصل در این کتاب با عنوان «قبور ائمه البقیع ملک بنی هاشم» گشود (ص ۸۷) و با ادله مختلف به اثبات مالکیت بنی هاشم بر محل مقابر ائمه بقیع پرداخته است. نیز از خود مؤلفین و علمای اهل سنت مثل ابن جوزی و طبری شواهدی آورده که ملک خانه عقیل که این مقابر در آنجا دفن شده اند، و بنابراین ملک عقیل بن ابیطالب در تملک شخصی بزرگانی از بنی هاشم بوده است.

مؤلف به سال ۱۳۹۳ق در سنقر در کردستان ایران متولد شد. او در حوزه علمیه شافعیه تحصیل نمود و مدارج علوم دینی را تا مراحل عالی گذراند. او آثار متعددی در زمینه علوم دینی تألیف کرده است. در مقدمه همین کتاب زندگی نامه اش نیز آورده شده است.

مأخذ

الوهابیون و البیوت المرفوعه، محمد علی بن حسن همدانی سنقری کردستانی، سنقر، ۱۳۴۵ق، ص ۸۷-۸۸.

ممنوعیت حج

ممنوعیت حج، عدم برگزاری مناسک و مراسم حج به دلیل مخالفت با تخریب بقیع.

حج از تکالیف و وظایف واجب برای مسلمانان است، امّا گاه در طول تاریخ به دلایل مختلف این وظیفه اجرا نشده است؛ حتی در برخی سال ها اجرای این حکم نه تنها وجوب نداشته بلکه حرام هم بوده است. بر اساس نظر فقیهان اگر اجرای

مناسک حج موجب اضرار فردی یا مخالفت با مصالح امت اسلامی باشد، نباید آن را به جا آورد. احادیث به تفصیل در این باره تکلیف را روشن نموده و فقیهان به صورت های مختلف مسأله را تبیین کرده اند (مستند الشیعه، ج ۱۱، ص ۲۶-۶۵؛ الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۳، جم؛ مستمسک العروه، ج ۱۰، ص ۱۷۱؛ المغنی، ج ۳، ص ۱۶۷-۱۶۸).

نا امنی راه، عدم امنیت جانی یا مالی در حرمین، قحطی، بیماری و ضرر داشتن برای بدن، تأیید حاکمان ظالم، کمک به حاکمان جور با اجرای مناسک حج و رعایت مصالح امت اسلامی، می تواند از علل تعطیل حج باشد. تعطیلی یا تعطیل حج اصطلاحی است فقهی و به معنای به جا نیاوردن و اجرا نکردن مناسک و احکام حج است.

حکومت آل سعود به دلیل داشتن گرایش وهابی دارای اعتقادات و افکار خاص و مخالف با اکثریت مسلمانان، نه تنها دارای تفکر و باورهای ویژه است و به ترویج گرایش خود می پردازد، بلکه با زور و جبر اولاً مانع عمل مسلمانان به باورهای خود می شوند و ثانیاً هر مسلمانی به مذهب خود عمل کند، با بی احترامی و هتک حرمت آل سعود مواجه می شوند. از اینرو فقیهان و نخبگان شیعه و اهل سنت با استفاده از حکم «تعطیل حج» در شرایطی تلاش کردند اولاً حکومت آل سعود را

تقویت نکنند؛ ثانیاً راهی برای استیفای حقوق مسلمانان در ایام حج پیدا کنند. این اندیشه پس از تخریب بقع در چند نوبت فراگیرتر شد.

البته پیش از روی کار آمدن وهابیت و سیطره آنان بر حرمین، در مقاطعی در تاریخ، این اندیشه مطرح بوده است. سیطره دولت عثمانی بر حرمین و تعصبات شدید سنی گرایی عثمانی ها و اختلافاتشان با دولت شیعی صفوی موجب آزار و اذیت حجاج شیعه را فراهم می آورد و فقیهان شیعه مسأله تعطیلی حج را مطرح می کردند.

در دوران صفویه، مسیر حج ایرانیان از کشور عثمانی می گذشت و سفر ایرانیان به کشور متخاصم به ویژه هنگام نبرد میان دو دولت، با موانع و مشکلاتی روبه رو بود. به سال ۱۰۴۲ق به دلیل تصرف بغداد به دست ایرانیان، دولت عثمانی ایشان را از سفر حج بازداشت و در سال ۱۰۴۷ق به فرمان سلطان سلیم عثمانی، ایرانیان از مکه خارج شدند. (تاریخ مکه، ص ۲۷۱؛ مفتاح الکرامه، ج ۴، ص ۱۸۲).

در آن دوران حج گزاری ایرانیان مایه سرازیر شدن اموال فراوان به کشور دشمن آنها می شد. از اینرو شاه عباس صفوی، با مشورت فقیهان، حج را برای چند سال تعطیل کرد (تاریخ منتظم، ج ۲، ص ۱۰۳۷).

مخالفت دولت عثمانی و دانشمندان متعصب سنی با حاجیان ایرانی و دانشوران شیعه مقیم حرمین از دوره صفویه به بعد، به بدر رفتاری با ایرانیان شیعه و قتل دانشورانی مانند استرآبادی (در گذشت ۹۴۵ق)، معصوم بیگ صفوی (در گذشت ۹۷۶ق) و میرزا زین العابدین کاشانی (در گذشت ۱۰۴۰ق) گشت. (تاریخ مکه، ص ۴۴۴؛ خلاصه الکلام، ص ۷۵).

سال ها این بدر رفتاری تداوم یافت و در سال ۱۰۸۸ق به بهانه آن که شیعیان پرده کعبه را نجس کرده اند، در این شهر شیعه کشی به راه افتاد و دانشمندی با نام سید محمد مؤمن رضوی را در پشت مقام ابراهیم کشتند. به سال ۱۱۰۱ق یا ۱۱۰۵ق دانشوری دیگر با نام شیخ حسین بن ابراهیم تنکابنی را گرفته و سخت کتک زدند که بیمار شد و در راه مدینه در گذشت. این اختلاف ها در دوره افشاریه سخت تر شد و به سال ۱۱۵۷ق که نادرشاه با دولت عثمانی درگیر بود، در حرمین اعلام شد که همه خطیبان به طور رسمی در منابر شیعیان را لعن کنند (صفویه در عرصه، ج ۲، ص ۸۴۰؛ تاریخ مکه، ص ۴۲۸).

این مشکلات در دوره قاجاریه نیز ادامه یافت و در سال های آغازین این حکومت، مایه تعطیلی حج ایرانیان گشت. امنیت حاجیان، رفتار نامناسب، و مالیات بسیار زیاد راه از حاجیان ایرانی، از جمله موضوعات اختلافی بود. (تاریخ منتظم، ج ۳، ص ۱۵۶۱ و ۱۶۸۲).

اما ظهور وهابیت و روی کار آمدن دولت آل سعود موجب حادث شدن اختلافات، عمق پیدا کردن و گسترش تنش ها شد. رفتارهای آل سعد و وهابیون آنقدر غیر منطقی و مخالف شریعت و عرف بود که هیچکس نمی توانست از آنها دفاع کند. این بار تخریب اماکن مقدس مثل قبور بزرگان و مرقد های صحابه و افراد محترم در بقیع پدید شوم و نوظهوری بود که فقیهان شیعه و بسیاری از اهل سنت را وا داشت تا مسأله تعطیلی حج را مطرح کنند.

البته منازعات بین آل سعود و حاکمان قانونی شهرها و مناطق حجاز بین سال های ۱۲۱۹ تا ۱۲۳۰ق و درگیری های شدید در

شهرهای مختلف موجب شد حتی اهالی شهرهای عربستان هم نتوانند به حج بروند و عملاً حج تعطیل یا نیمه تعطیل بود (کشف الارتیاب، ص ۳۱؛ تاریخ حج گزارى، ص ۲۲۱-۲۲۶). پس از تخریب های گسترده آل سعود، سلطان عثمانی، محمد علی پاشا حاکم مصر را در رجب ۱۲۲۳ به جنگ با آل سعود فرستاد. سپاه محمد علی مدینه را محاصره کرد و بسیاری از وهابیون کشته شدند و اما این منازعات موجب تعطیلی حج را فراهم می کرد. مرحله دوم تخریب بقیع که

ص: ۶۴۳

تقریباً از ۱۳۴۰ق آغاز شد، در سال ۱۳۴۴ق با فتوای قاضی وهابی ابن بلیهد تمامی بقیع به طور کامل تخریب شد. این رخداد موجب شد دولت رضاشاه، آیت الله سید حسن مدرس و بسیاری از مراجع و فقها و نیز دولت ها تعطیلی حج را اعلام نمایند (خاطرات سرهارد، ص ۱۱-۱۲؛ خزانه التواریخ، ج ۴، ص ۱۷۴؛ تاریخ مکه، ص ۶۰۳ و ۷۲۳-۷۵۳؛ تخریب و بازسازی؛ جم-).

مأخذ

تاریخ حج گزاری ایرانیان، اسراء دوغان، تهران، مشعر، ۱۳۸۹؛ تاریخ مکه، احمد السباعی، مکه مکرمه، نادى مکه الثقافى، ۱۴۰۴ق؛ تاریخ منتظم ناصری، اعتماد السلطنه، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۷؛ تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۶؛ خاطرات سرهارد فورد جونز، ترجمه مانی صالحی علامه، تهران، نشر ثالث، ۱۳۸۶؛ خزانه التواریخ النجدیه، عبدالله بن عبد الرحمن بن صالح آل سبام، ۱۴۱۹ق؛ خلاصه الکلام فی بیان امراء البلد الحرام، احمد بن زینی دحلان، مصر، المطبعه الخیریه، ۱۳۰۵ق؛ الشیعه فی المملکه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۳۱؛ صفویه در عرصه دین - فرهنگ و سیاست، رسول جعفریان، تهران، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۹؛ الفقه الاسلامی و ادلته، وهبه الزحیلی، دمشق، دار الفکر، ۱۴۱۸ق؛ کشف الارتیاب، سید محسن الامین، به کوشش سید حسن امین، بیروت، ۱۳۸۲ق؛ مستمسک العروه الوثقی، سید محسن حکیم، قم، مکتبه النجفی المرعشی، ۱۴۰۴ق؛ مستند الشیعه، احمد النراقی، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۵ق؛ المغنی، ابن قدامه، بیروت، دار الکتب العلمیه، بی تا؛ مفتاح الکرامه، سید محمد جواد العاملی، به کوشش خالصی، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۹ق.

منابع روایی و بقیع

منابع روایی و بقیع، بررسی بقیع در کتب اصلی روایی اهل سنت و شیعه.

محمدباقر نجفی به معرفی منابع و مأخذ روایات درباره بقیع پرداخته است. در مجموع شش دسته منبع و مأخذ معرفی کرده است. این بخش از کتاب مدینه شناسی آورده می شود.

پس از هجرت مکیان به مدینه و تشکیل جامعه ی مسلمانان، بقیع تنها قبرستان مسلمانان شد و به گذر زمان بسیاری از اهل بیت، صحابه، تابعین، زهاد و مشهورترین را در سینه ی خود جای داد و بدین منوال، موقعیتی خاص و برخوردار از معنویت دینی یافت و بسان «معلآء مکه» مقدس ترین مقابر مسلمانان در عالم اسلام گردید.

اهمیت این تقدس، مستند به رفتار و گفته هایی است که همواره محمد پیامبر اسلام (ص) نسبت به آن اعمال و اظهار می داشته است و گفتار و احادیث نبوی در صحیح مسلم، سنن نسایی، سنن ابن ماجه، الموطأ مالک، الطبقات الکبری از ابن سعد و الکافی کلینی آمده است. همه این روایات در آثار فوق توسط مرحوم نجفی معرفی شده است.

مأخذ

مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، چاپ دوم، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۴۱۵-۴۳۹.

منازل قمریه، سفرنامه سید علی حسین درباره مکه و مدینه و بقیع.

سید علی بن حسین بن السید خیرات علی از شخصیت های هندی شیعه است. او از علمای بنام شهر زنگی پور هند است و در شعبان ۱۲۸۹ق سفرش را از بمبئی به بصره و از آنجا به عتبات و از راه جبل به حرمین شریفین آغاز کرد.

وی مشاهدات خود را در سفرنامه ای به نام منازل قمریه فی سوانح سفریه نوشته که بخشی از آن درباره بقیع است. وی به رخدادهای تاریخی مثل دفن اولین صحابی و دیگر شخصیت های مهم در بقیع، رفتار خدام سنی بقیع با شیعیان، سخت گیری نسبت به شیعیان می پردازد.

مأخذ

سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۶۱۳-۶۱۵ و ۶۳۰ و ۷۱۶.

المنالی، عبدالمجید بن علی ← مرادی، عبدالمجید بن علی المنالی

ص: ۶۴۴

منجم باشی، عبدالغفار نجم الملک، از رجال دوره قاجار و سفرنامه نویس بقیع.

میرزا عبدالغفار نجم الملک منجم باشی پسر آخوند ملاعلی محمد اصفهانی است. او به سال ۱۲۵۵ به دنیا آمد و در سال ۱۳۲۶ در گذشت. وی از رجال فرهنگی دوره قاجاری بوده و پس از تحصیل در دارالفنون، خود به تدریس ریاضی و جغرافی در این مدرسه مشغول شد. کتابهایی چون کتاب کافی (تألیف در ۱۲۷۸)، رساله شهب و کرات آتشی (تألیف ۱۳۰۳) و کفایه الجغرافی (تألیف ۱۳۱۹) از آثار اوست. وی کار منجمی ناصرالدین شاه را نیز برعهده داشته است.

سفرنامه حج او نخستین بار در روزنامه ایران (شماره ۴۲۳ مورخ یکشنبه ۲۵ رجب ۱۲۹۷) یعنی همان سال بازگشت وی از حج منتشر شد. بعد ها بر اساس نسخه در کتابخانه ملی متن آن را حجت الاسلام والمسلمین قاضی عسکر به همراه دو سفرنامه دیگر تحت عنوان حدیث قافله ها (مشعر، ۱۳۸۲) منتشر کرد. بعداً به کوشش رسول جعفریان با اندکی تغییرات در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری آمده است.

نجم الملک سفر خود را از تهران به سمت خانقین و از آنجا به عتبات عراق شروع کرد. سپس از بغداد با کشتی به بصره رفته، از آنجا سوار کشتی شده از راه خلیج فارس و دریای عمان به سمت باب المندب و از آنجا به جدّه می رود. سپس از آنجا عازم مکه برای انجام اعمال حج شده است.

بازگشت وی از راه جبل است که در آنجا شرح مظالمی را که امیر جبل و نماینده وی بر حجاج روا می دارد، گزارش داده است. وی شاهد از بین رفتن شمار زیادی از حجاج پیاده بر اثر ستم امیر جبل بوده است.

مؤلف این سفرنامه به دلیل مطلع و نخبه بودن توانسته گزارش جامع و جذاب و سودمندی در حجم کم عرضه کند.

سفر وی در سال ۱۲۹۶-۱۲۹۷ بوده و همان طور که اشاره شد، سفرنامه وی در اواخر رجب سال ۱۲۹۷ در روزنامه ایران چاپ شده است. البته متن این سفرنامه با دیگر سفرنامه های معمول و متداول متفاوت است. چون با هدف گزارش نگاری برای سران حکومتی و مدیران ارشد کشور تألیف شده است.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۸۰۵-۸۰۷.

منشی، محمد

منشی، محمد، فقیه حنفی و مدفون در بقیع.

محبی الدین محمد بن بدر الدین رومی آقا حصار حنفی مشهور به منشی است. او در آق حصار از توابع صاروخان (مغنیسا) متولد شد و در آنجا رشد و نمو یافت. و به مفسر، اخلاقی و فقیه مشهور شد.

در سال ۹۸۲ق به تولیت مشیخه حرم نبوی منصوب شد و در مدینه سکونت گزید. در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۹۵م، ج ۶، ص ۵۱.

منشی زاده، محمد حسین

منشی زاده، محمد حسین، از روحانیون دوره قاجار و مؤلف سفرنامه حج.

محمد حسین منشی زاده از روحانیون دوره ی قاجاریه و از اهالی یزد است که در ۲۶ رمضان ۱۳۳۹ق (خرداد ۱۳۰۰ش) همراه کاروانی به قصد حج و اجرای مناسک آن از یزد عازم مکه و مدینه شده است.

وی پس از طی مسیر یزد به شیراز و از آنجا به کازرون و برازجان، به بندر بوشهر رفته، از آنجا با کشتی به جدّه سفر کرده است. منشی زاده پس از اعمال حج تمتع، عازم مدینه منوره شده، از آنجا به یمن و پس از آن به جدّه آمده با کشتی و گذر از عدن، به سمت بمبئی می رود. پس از آن باز کشتی سوار شده راهی خلیج فارس و از آنجا به بصره رفته عازم ناصریه شده و از آنجا به نجف اشرف و کربلا رفته است. آنگاه از طریق دریا باز به بمبئی بازگشته و سپس از طریق کویته و زاهدان و بیرجند راهی مشهد شده و آنگاه از نیشابور و سبزوار و شاهرود به تهران و از آنجا به قم و کاشان رفته و در

ص: ۶۴۵

نهایت به یزد بازگشته است. نویسنده در سال ۱۳۲۳ش در گذشته است.

سفرنامه او به دلیل تنوع مسیرهایی که در آن طی کرده و از آنها گزارش داده قابل توجه است. بخش هایی به جده، مکه، مدینه، شهرهای داخلی ایران و هند اختصاص دارد. روش او گزارش و شرح جزئیات در کنار برخی از مسائل شخصی است. از اینرو این سفرنامه، پر محتوا و دارای مطالبی متنوع است. نویسنده مشکلات سفر دریایی در این سفر را به خوبی توضیح داده است. سیر دریایی بوشهر، جده، بمبئی و بصره.

در آن زمان از راه های مهم تجاری و مسافرتی بوده و همیشه ازدحام مسافر داشته و از طرف دیگر همیشه مشکلات بهداشتی، مرگ و میرهای دسته جمعی، امنیتی مثل حمله راهزنان و کمبود وسایل دریانوردی در کمین مسافران بوده است. علت سفر منشی زاده به بمبئی، بازدید اقوام و بستگان به ویژه رسیدگی به امور مالی برادرش که به تازگی از دنیا رفته بود و تسلیت به فرزندان و خانواده او و نیز حمل جسد برادرش به یزد بوده است. از بقیع هم گزارش داده است.

مأخذ

سفرنامه حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۸، مقدمه و ص ۴۵.

المنظمه العالمیه للدفاع عن الاماکن المقدسه

المنظمه العالمیه للدفاع عن الاماکن المقدسه، تشکیلاتی برای دفاع از بقیع.

عده ای از مسلمانان برای دفاع از بقیع و تلاش برای بازسازی آن، سازمانی در لندن، ۱۴۲۲ق تأسیس کرده اند. خط مشی و اهداف این سازمان عبارت است از: برگزاری نشست ها و همایش ها برای بسیج افکار عمومی و هم اندیشی نخبگان و رسیدن به راه کاری برای تعمیر و بازسازی بقیع و محکومیت جهانی وهابیت به عنوان مخربین بقیع؛ پژوهش و تألیف کتاب درباره بقعه های بقیع و شخصیت های مدفون؛ انتشار مجله؛ ارسال پیام و بیانیه و نامه برای سازمان های بین المللی و تحریک آنها جهت دفاع از بقیع؛ انتشار آلبوم از عکس های پیش از تخریب و پس از تخریب و نشان دادن عمق فاجعه، تأسیس جمعیت ها مثل جمعیت حقوق دانان، جمعیت بازاریان و غیره با هدف مشارکت همگانی برای بقیع. این سازمان کتابی با عنوان البقیع المنور: قبور ائمه اهل البیت (ع) فی البقیع بعد الهده (لندن، ۱۴۲۰ق، ۴۲ص) در لندن منتشر کرد.

مأخذ

فاجعه البقیع، جلال معاش، بیروت، مؤسسه الامامه، ۲۰۰۶م، ص ۹۷-۹۹؛ کتابشناسی نقد وهابیت، ابذر نصر اصفهانی، قم، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۱، ص ۴۱۱.

نظور بن عماره

منظور بن عماره، امیر مدینه و مانع آبادانی بقیع در سده ۵ق.

منظور بن عماره الحسينى (درگذشت ۴۹۵ق) امير مدینه منوره بود و در دوره حاکمیت بلا- منازع سلاجقه بر منطقه، امارت مدینه را بر عهده داشت. از حوادث مهمی که در دوره او اتفاق افتاد، قتل معمار قمی بود که توسط مجدالملک قمی وزیر مشهور سلجوقی (درگذشت ۴۹۲ق) برای آبادانی بقیع و تعمیر قبه و بقعه امام حسن (ع) و عباس (س) به مدینه اعزام شده بود.

مجدالملک اصالت قمی داشت و از روستای براوستان یا بلاوسان یا بلاسان قم بود و به همین دلیل او را مجدالملک براوستانی یا بلاسانی هم نامیده اند. او به دلیل اعتقادات شیعی، علاقه خاص به آبادانی عتبات مقدس معصومین (ع) داشت. از اینرو با هماهنگی امیر مدینه معمار قمی را به مدینه فرستاد ولی پس از قتل مجدالملک در سال ۴۹۲ق، منظور امیر مدینه، معمار قمی را احضار کرد. اما او به مکه فرار کرد، امیر به او امان داد، اما وقتی بازگشت، او را در ۴۹۵ق به قتل رساند. این حادثه گویای این است که امیر به هر دلیل مانع آبادانی بقیع بوده است.

پس از فوت منظور بن عماره در ۴۹۵ق پسرش به جای او امارت مدینه را بر عهده گرفت.

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۵۷؛ سیری در تاریخ ایران، لمبتون، ترجمه یعقوب آژند، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۵، ص ۹۸؛ الکامل فی التاریخ، ابن اثیر، بیروت، دارصادر، ۱۹۶۶م/۱۳۸۶ق، ج ۱۰، ص ۳۵۱.

منقری، قیس بن عاصم ← قیس بن عاصم منقری

منهج الرشاد

منهج الرشاد، نخستین کتاب در نقد باورهای وهابیون در موضوعات زیارت مقابر و غیره.

علامه سید محسن امین این کتاب را نخستین نقد جامع و استدلالی و رسمی شیعه علیه عقاید وهابیون می داند (اعیان الشیعه، ج ۶، ص ۱۵۰). نیز آقا بزرگ همین عقیده را دارد (مقدمه جودت) البته پیش از تخریب نخستین بقیع (نکبت اولی) در ۱۲۲۱ق بود و هنوز مسأله بقیع فراگیر نشده بود، از اینرو از خود بقیع سخنی به میان نیاورده است. ولی مسائلی مثل زیارت قبور، احترام به مقابر بزرگان، تبرک به قبور، بناء بر قبور و تعمیر قبور را بررسی کرده و روایات نبوی را در هر زمینه آورده است. نیز در همه این موضوعات از بقیع هم سخن گفته است.

شیخ جعفر کاشف الغطاء (۱۱۵۴-۱۲۲۸ق یا آل کاشف الغطاء) و ملقب به جناحی، نجفی، حلاوی و حلّی از رهبران و مراجع شیعه در نیمه دوم سده ۱۲ و اوائل سده ۱۳ق و مهم ترین شخصیت در این دوره بود. به همین دلیل رهبر اصلی وهابیون و آل سعود یعنی عبدالعزیز فرزند سعود نامه ای به او نوشت و به نقد رفتار زائران شیعه پرداخت و شیعیان را متهم به شرک نمود. شیخ جعفر رساله ای در پاسخ او با عنوان منهج الرشاد لمن اراد السداد نوشت.

عبدالعزیز (درگذشت ۱۲۱۸ق) دومین رهبر و پادشاه عربستان و در دوره پادشاهی ۳۹ ساله او، دولت آل سعود تثبت شد و بسیاری از سرزمین ها را به قلمرو خود افزود. در دوره زمامداری عبدالعزیز (۱۱۷۹-۱۲۱۸ق)، حمله به کربلا، نجف اشرف و تعرض به بسیاری از اماکن مقدس وجود داشت. در ۱۲۱۶ق یعنی ۲ سال قبل از وفات عبدالعزیز به کربلا تعرض کرد و کشتار و غارت وسیع داشت. شیخ جعفر به عنوان رهبر سپاه در مقابل لشکر عبدالعزیز ایستادگی کرد. اما کتاب منهج الرشاد در سال ۱۲۱۰ق یعنی قبل از منازعات گرم و فیزیکی و در شرایطی مجادلات تبلیغاتی نوشته شده است (مقدمه جودت القروینی).

کاشف الغطاء رساله را با احترام آغاز می کند و با استدلال های مکرر و استفاده بسیار از روایات به توضیح اعتقادات شیعه می پردازد وی خطر سلطه وهابیون و تهدید وهابیت در منطقه را درک می کرده است. زیرا حاکمان عراق و دیگر مناطق در مقابل لشکر جرار وهابیت، توان مقاومت نداشتند. از اینرو تلاش کرده با دلیل و استدلال عبدالعزیز را قانع کند و کاری کند تا از باورهایش بر گردد یا حداقل در آنها تشکیک نماید.

شیخ جعفر در همه جا از روایات صحاح سته استفاده کرده تا با خصم همراهی کند و عقاید شیعه را موافق روایات مندرج در صحاح نشان دهد. او در گذشته در مکاتبه با شیخ عبدالوهاب همین روش را به کار گرفت و نیز هدایایی برای او فرستاد و

موجب دوستی فیما بین آنها شد. زیرا درصدد بود از این طریق کیان شیعه و هویت شیعیان را تحکیم بخشد (مقدمه جودت القزوینی) عبدالعزیز بن سعود به هنگام دریافت این اثر پاسخی برای مؤلف نوشت که احترام آمیز است (مقدمه جودت).

شیخ قاسم الدلبزی شاگرد کاشف الغطاء، کتاب منهج الرشاد را از روی نسخه اصلی و تألیفی در سال ۱۲۱۰ق استنساخ کرد و تعلیقاتی بر آن نوشت. این نسخه مطابق با اصل است و همگان آن را به عنوان اصل می شناسند. شیخ دلبری در سال ۱۲۳۱ق/ ۱۸۱۶م زنده بوده و بعضی منابع گویای اینست که در ۱۲۴۷ق/ ۱۸۳۱م به سبب طاعون در گذشت. اطلاعات چندان دیگر درباره او وجود ندارد.

این کتاب به کوشش سید عباس التبتی در سال ۱۳۴۲ق/ ۱۹۲۴م در نجف اشرف، المطبعه الحیدریه منتشر شد. پس از آن چاپ های متعدد داشته و به چند

ص: ۶۴۷

زبان هم ترجمه شده است. اما چاپ های مهم این کتاب عبارت است از:

به کوشش مهدی رجایی (متولد ۱۳۳۶)، قم، مجمع عالمی اهل بیت، ۱۴۱۴ق/ ۱۳۷۲، ۱۹۹ص؛ نیز در قم (مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی، ۱۳۸۴ش)؛ قم (مرکز الغدير، ۱۴۲۰ق)؛ بیروت (دارالثقلین، ۱۹۹۴م/ ۱۴۱۴ق)؛ به کوشش جودت القزوينی (به صورت مقاله در مجله میقات الحج، شماره ۱۵ و ۱۶ و ۱۷، ۱۴۲۲ و ۱۴۲۳ق).

حداقل سه ترجمه فارسی دارد که با مشخصات زیر منتشر شده است: پاسخ نامه شیخ جعفر کاشف الغطاء به عبدالعزیز بن سعود، ترجمه محمدتقی صابری (متولد ۱۳۵۲)، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۸۷.

پیرامون مسائل استغاثه، توسل و شفاعت، ترجمه مرتضی قاسمی کاشانی، کاشان، مرسل، ۱۳۷۳.

ترجمه منهج الرشاد لمن اراد السداد: پاسخ به شبهات وهابیان، ترجمه رئوف حق پرست، اصفهان، کهن دژ، ۱۳۸۴.

شیخ جعفر مطالب را اینگونه تنظیم کرده است: نخست سه فصل به عنوان مقدمه آورده است: الافعال و الکلمات تختلف باختلاف المقاصد و النيات؛ اختلاف ظواهر الآيات و الروایات؛ المیزان التي يُرجع اليها اذا تشابهت الامور.

مقصد اول شامل این مباحث است: ضرور الكفر؛ معنى العباده؛ الذبح لغير الله؛ النذر لغير الله؛ القسم بغير الله؛ الاستغاثه؛ التوسل؛ الشفاعه.

خاتمه شامل این مباحث است: حیات الاموات بعد موتهم؛ حياه سائر الشهداء و الانبياء؛ حياه سائر الموتى؛ الزيارات؛ زیارت القبور؛ التبرک بالقبور؛ بناء قبور الانبياء و الاولياء و تعمیرها و تشييد ارکانها.

در هر یک از مباحث فوق به قبرستان بقیع پرداخته است.

مأخذ

«منهج الرشاد لمن اراد السداد»، با مقدمه و به کوشش جودت قزوينی، مجله میقات الحج، ش ۱۵ تا ۱۷، ۱۴۲۲ و ۱۴۲۳ق؛ اعیان الشیعه، سید محسن الامین، بیروت، دارالتعارف، ج ۶، ص ۱۴۳-۱۵۴؛ الذریعه، آقا بزرگ طهرانی، ج ۲۳، ص ۱۸۶؛ دائره المعارف تشیع، ج ۱۳، ص ۴۴۳-۴۴۴.

مواضع آیت الله صافی گلپایگانی

مواضع آیت الله صافی گلپایگانی، پیام به مناسبت تخریب های وهابیون در بقیع.

آیت الله شیخ لطف الله صافی از مراجع معاصر و از مدافعان سرسخت بقیع و آثار فرهنگی و تاریخی بقیع است. ایشان به مناسبت سالروز تخریب بقیع در هشتم شوال ۱۳۴۴ بیانیه ای خطاب به ملت ایران و مسلمانان جهان و شیعیان صادر نمود.

برای اطلاع پژوهشگران از متن این پیام، جاهایی که مستقیماً مرتبط با بقیع است را عیناً آورده ایم:

بقیع عنوان بقعه ای از بقاع مدینه طیبه است که حافظ آثار بخش های مهمی از تاریخ صدر اسلام است و در طول چهارده قرن و اندی که از هجرت می گذرد، همواره یادآور روزهای بزرگی است که هر کدام در معرفی اسلام و رسالت الهی حضرت رسول اکرم(ص) از اسناد مهم تاریخ است. پاسداری از این آثار و حفاظت از آن، پاسداری از مبانی دعوت به توحید و قرآن کریم است. این آثار و سایر آثار تاریخی که در حرمین شریفین قرار دارد، همواره بین مسلمانان، با عظمت و قداست و مورد احترام بوده و هست و مردم، سیره پیغمبر، مجاهدات پیغمبر، غزوات پیغمبر، اهل بیت پیغمبر و اصحاب پیغمبر(ص) را در آنها می دیدند و از اعتبار بالا و بی مانندی برخوردار است.

این مرجع عالیقدر در بخش دیگری از پیام خود تصریح کرد: در دنیای کنونی که دولت ها و مردم به حفظ سوابق فرهنگی و موارث افتخارآمیز خود اهتمام دارند، این موارث عزیز منهدم گردید و یا نام آنها را عوض نمودند. هیچ امت و هیچ فرد آگاهی، تاریخ خود را این گونه ضایع نمی سازد. قرآن مجید، «بیت» را به وجود آیات بینات و مقام ابراهیم، معزز و مکرم معرفی نموده و مقام ابراهیم(ع)، به این نسبت مورد احترام است. حرمین شریفین، بقعه هایی دارد که بسیاری از آنها منسوب به خاتم الانبیاء،

ص: ۶۴۸

حضرت محمد(ص) است. سزاوار است که مقامات جلیله و کریمه ای که همه مضاف به محمد است، به مرور اعصار باقی بماند و مقامات در مکه و در مدینه همچون مقام ابراهیم باید معروف و مشهور باشد. آیت الله صافی گلپایگانی تأکید کرد: روز هشتم شوال، روزی است که ویران گری های این گروه از بقیع شروع شد و مراقد مطهر و نورانی اهل البیت(ع) را تخریب نمودند و به هویت اسلام عزیز تاختند. لذا لازم است که همه مسلمانان، اعم از شیعه و سنی و مذاهب مختلف، این روز را جهانی و جنایات آنان را محکوم نمایند و همه با هم تجدید بنای این مشاهد عزیز و احیای سوابق درخشان اسلام را مطالبه نمایند.

مأخذ

پایگاه اطلاع رسانی saafi.net

نیز نک- : صافی گلپایگانی، لطف الله

الموسوعه الذهبیه للبقیع

الموسوعه الذهبیه للبقیع، معرفی مقالات درباره بقیع در این مجموعه.

دکتر فاطمه محبوب پژوهشگر و نویسنده مصری دائرالمعارف نسبتاً جامعی درباره علوم اسلامی تألیف و به چاپ سپرده است. این دائرالمعارف با این مشخصات منتشر شده است:

الموسوعه الذهبیه للعلوم الاسلامیه، قاهره، دارالغد العربی.

در جلد نهم، مقاله نسبتاً بلندی مطولی درباره بقیع نوشته است. این مقاله درباره لفظ بقیع، جغرافیا، تحولات تاریخی، قبور مشاهیر مثل همسران و فرزندان رسول اکرم(ص) و دیگر ابعاد بقیع است.

مأخذ

الموسوعه الذهبیه للعلوم الاسلامیه، فاطمه محبوب، قاهره، دارالغد العربی، ج ۹، ص ۳۲۶-۳۳۳.

موسوعه مکه و المدینه

موسوعه مکه و المدینه، معرفی مقالات بقیع از این دائرالمعارف.

این دائرالمعارف نخستین مجموعه ای است که به شیوه جدید دائرالمعارف نگاری و مبتنی بر ضوابط علمی مدرن در حال تدوین است. تا کنون ۶ جلد آن رؤیت شده است. یکی از مقالات آن، با عنوان بقیع الغرقد است که از موضع و منظر پژوهشگران عربستان سعودی تألیف شده است. این مقاله علاوه بر اینکه شامل اطلاعات جزئی دقیق و نیز عکس های مهم است، مواضع عقیدتی نسبتاً مناسبی هم دارد البته در مواردی نقصان ها و مشکلاتی دارد ولی در مجموع منبع مهمی برای

پژوهشگران می باشد.

این مقاله همانطور که در طلعه تذکر داده شد، شامل اطلاعات سودمندی است ولی از برخی واقعیت ها غفلت نموده است. اولاً نویسنده تلاش کرده جنبه های تاریخی بقیع را برجسته کند و بعد اهل بیتی و شیعی بقیع را به حاشیه براند؛ ثانیاً به تخریب بقیع به دست وهابیون و آل سعود و از بین بردن ساختمان های تاریخی با قدمت چندین سده بی توجهی شده است. این بناها میراث فرهنگی- تاریخی متعلق به بشریت بود و تخریب آنها، نوعی جنایت علیه انسانیت محسوب می شود. و عدم توجه به این رخداد عظیم در یک دائرهالمعارف پسندیده نمی باشد.

مأخذ

موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره، اشراف احمد زکی یمانی، لندن، مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامی، ۲۰۱۱م/ ۱۴۳۲ق، ج ۵، ص ۱۳۳-۱۴۰.

موسوی زنجانی، سید ابراهیم ← جوله فی البقیع

موقعیت جغرافیایی

موقعیت جغرافیایی، وضعیت بقیع در مدینه النبی.

بقیع الغرقد یا خارستان یا سرزمین پوشیده با بوته ها یا درخچه های تیغ دار در منتهی الیه جنوب شرقی این شهر، نزدیک حرم حضرت محمد(ص) و بیرون باروی شهر که اینک ویران است یا به قول برخی به صورت دیوار قدیمی ای در وسط شهر بوده است، قرار داشت. یکی از دروازه های شهر که همان باب البقیع است، به جانب این گورستان باز می شود. برخی موقعیت بقیع را در شرق مدینه می دانند. مهم ترین سند درباره موقعیت و وضعیت قبرستان بقیع و شهر مدینه،

ص: ۶۴۹

نقشه ای است که کایتانی(۱) در سالنامه اسلام(۲) (ج ۲، ص ۱۷۳) منتشر کرده است. بنابر این نقشه، در دهه های اخیر بر اثر گسترش شهر، بقیع در داخل شهر قرار گرفته و مسجد و قبرستان با خیابانی از هم جدا می شوند.

مآخذ

دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۳۹۲؛ دائرةالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۳؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، ص ۴۶۴؛
Annali dell Islam, Leone caetani, Milano, ۱۹۰۵ – ۱۹۲۶

موقعیت شهری بقیع

موقعیت شهری بقیع، ویژگی های اجتماعی بقیع در جامعه مدینه.

گورستان ها معمولاً یا بیرون شهر است به طوری که فاصله جغرافیایی بین شهر و قبرستان وجود دارد. نوع دیگری از قبرستان ها هست که در درون شهر قرار دارند. اما بقیع شبیه هیچیک از دو مدل فوق نیست بلکه چسبیده به شهر و حایل بین بخش مسکونی و خانه های شهر و بخش کشاورزی، باغات و مزارع مدینه بوده است. مردم برای رفتن به باغات باید از بقیع گذر می کردند و بقیع چسبیده به خانه های مدینه بود. خانه ها و منازل مدینه تا بقیع امتداد داشت. در شرق بقیع نخلستان ها و در غرب آن بیوت بود. مورخین و جغرافی دانان در معرفی بقیع گفته اند: «شَرْقِيهَا نَخْلٌ وَ غَرْبِيهَا بِيُوتٌ» (وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۸۸۹؛ اخبار المدینه، ج ۱، ص ۱۵۲). از طرف غرب در پشت منازل مدینه قرار داشت و کوچه های متعددی این منازل را به همدیگر وصل می نمود و به محل بقیع منتهی می گردید. بعضی از این منازل به تدریج برای دفن افراد مشخص مورد استفاده قرار می گرفت. و بعضی از آنها هم تخریب و به بقیع منضم گردیده است.

یک دلیل این است که در کتب تاریخ مدینه، «روحاء» به عنوان بخشی از بقیع اینگونه معرفی شده است:

«الرَّوْحَاءُ»

«الْمَقْبَرَةُ الَّتِي وَسَطَ الْبَقِيعِ يُحِيطُ بِهَا طُرُقُ مُطَرِّقَةٍ»

«روحاء مقبره ای عمومی در بخش میانی بقیع می باشد که کوچه های راههای متعددی آنجا را احاطه نموده است.»

نیز در بعضی از منابع، روحاء را چنین معرفی کرده اند:

«الرَّوْحَاءُ كُلُّ مَا حَادَّتِ الطَّرِيقَ مِنْ دَارِ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدٍ إِلَى زَاوِيَةِ دَارِ عَقِيلِ الْيَمَانِيَةِ الشَّرْقِيَّةِ».

«روحاء» آن بخش از بقیع است که در محاذی (کوچه ای) که از خانه محمد ابن زید به زاویه شرقی خانه عقیل منتهی می گردد قرار گرفته است. (تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۰۱)

اینکه در بقیع کوچه ها و شوارع بوده و حتی هم اکنون هم هست، نشانگر این است که بقیع به قسمت های مختلف تقسیم می

شده و این کوچه ها به کوچه هایی که خانه های مردم در آنها بوده وصل می شده است. این وضعیت در شناخت و تحلیل بقیع بسیار مؤثر است. اولین نکته که این وضعیت می فهماند این است که آنگونه وهابیون به اشتباه گفته اند بقیع موقوفه است، ولی اینگونه نبوده است. چون بقیع یکپارچه نبوده و نمی توانستند تمامی آن را یکجا وقف کنند.

مآخذ

اخبار المدینه، ابن نجار، مکه، مکتبه الثقافیه، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۱۵۲ و ۱۵۶؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۶۲-۶۳؛ عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمد بن عبدالحمید عباسی، مدینه، المکتبه العلمیه، بی تا، ص ۱۵۱ و ۱۵۲؛ وفاء الوفاء، سمهودی، بیروت، مؤسسه التاریخ العربی، ۱۴۳۰ق، ج ۳، ص ۸۸۹.

موقف النبی(ص)

موقف النبی(ص)، محل ایستادن رسول خدا(ص) در بقیع برای نیایش و دعا.

رسول خدا برخی شب ها به آرامی بستر را ترک کرده و به بقیع می رفت؛ برای دفن شدگان طلب استغفار کرد، به مردگان سلام داده سپس در برابر قبور بقیع و در محل خاصی می ایستاد و می فرمود: «السلام علیکم یا اهل القبور من المؤمنین والمسلمین».

مردم برای یادبود و تبرک جستن به محل ایستادن حضرت(ص)، در آن محل سنگی گذاشته بودند. چون آن محل را مناسب برای استجابت دعا می دانستند. ابن

ص: ۶۵۰

۱-۱. Caetani

۲-۲. Annali dell Islam

نجار از عوسجه نقل کرده که از آن محل به نام موقف نبی الله یاد کرده است و آنجا می ایستاده و برای اهل بقیع استغفار می کرده است.

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، ۱۳۹۱، ص ۳۴۷-۳۴۸؛ اخبار مدینه الرسول، ابن نجار، مکه، مکتبه الثقافه، ۱۹۸۱م؛ الکافی، فروع، کلینی، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ج ۴، ص ۵۵۹؛ نزّه الناظرین، جعفر بن اسماعیل مدنی البرزنجی، قاهره، ۱۹۹۸م، ص ۲۷۹.

نیز نک- : استجاب دعا

موقف رسول خدا

موقف رسول خدا، محل ایستادن حضرت از نظر احادیث.

گزارش های

تاریخی و روایات متعدد تصریح کرده اند که رسول خدا(ص) در اوقات مختلف در کنار بقیع قرار می گرفت و در آنجا به مناجات می پرداخت و بر اهل بقیع دعا و از خداوند متعال برای آنان استغفار و استرحام می نمود و گاهی نیمه های شب برای همین مقصود، رختخواب خویش را ترک و به سوی بقیع حرکت می نمود.

در ارتباط با این مطلب و راجع به محل توقف و جایگاه دعای آن حضرت در کنار بقیع روایتی در منابع مدینه شناسی و از علما و نویسندگان اهل سنت نقل گردیده که دارای اهمیت است.

سمهودی به نقل از اولین مدینه شناس و مورخ یعنی «ابن زباله» (زنده در ۱۹۹ق) اینگونه گزارش نموده است:

عَنْ خَالِدِ بْنِ عَوْسَجَةَ: «كُنْتُ أَدْعُو لَيْلَهُ إِلَى زَاوِيَةِ دَارِ عَقِيلِ بْنِ أَبِي طَالِبِ الْآتِي تَلَى بَابِ الدَّارِ فَمَرَّ بِي جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ (ص) يَرِيدُ الْعُرْيَضَ مَعَهُ أَهْلُهُ فَقَالَ لِي أَعَنْ أَثْرَ وَقَفْتَ هَيْهَنَا؟ قُلْتُ: لَا. قَالَ: هَذَا مَوْقِفُ نَبِيِّ اللَّهِ (ص) بِاللَّيْلِ إِذَا جَاءَ لِيَسْتَغْفَرَ لِأَهْلِ الْبُقَيْعِ». (وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۸۹۰)

خالد بن عوسجه می گوید: «شبی رو به سوی زاویه خانه عقیل که در جنب درب این خانه قرار گرفته است، دعا می کردم جعفر بن محمد(ع) که به همراه خانواده اش عازم عریض بود، مرا در آن حال دید و پرسید آیا درباره این محل خبر و مطلب خاصی شنیده ای؟ گفتم: نه، فرمود: اینجا جایگاه دعای رسول خداست، زیرا آن حضرت شب هنگام که برای استغفار اهل بقیع می آمد در اینجا توقف می نمود.»

سمهودی پس از نقل این روایت از ابن زباله، توضیح می دهد که: این خانه متعلق به عقیل و همان خانه است که او و برادر زاده اش عبدالله بن جعفر در آن دفن شده اند و استاد (زین مراغی) می گفت: بهتر است مسلمانان در این محل به دعا و

مناجات بپردازند و من شخصاً از افراد زیادی از اهل دعا و معنا شنیده ام که دعا در کنار این خانه و در نزدیکی این قبر مستجاب است. آنگاه اضافه می کند: و این استجابت دعا شاید به برکت وجود قبر عقیل و یا به جهت قبر عبدالله بن جعفر است که خداوند به پاداش کثرت بذل و جودش استجابت دعا و قضای حوایج را در کنار قبر وی قرار داده است.

مورخ

شیعی معاصر آقای نجمی، تحلیل سمهودی و ابن زباله را نقادی کرده و می نویسد: سمهودی پس از بیان تعلیل و توجیه ابن زباله و با قبول اصل روایت و استجابت دعا در این جایگاه و در کنار این خانه، به ردّ گفتار ابن زباله پرداخته، می گوید: من تا کنون در گفتار هیچ یک از مورخان و مدینه شناسان دلیل و نشانی از دفن شدن عبدالله بن جعفر در این محل نیافته ام، بلکه مورخان در اصل محل دفن وی، اختلاف نظر دارند که آیا در مدینه یا در ابواء است. و ادامه می دهد اما دلیل استجابت دعا در این محل نه دفن شدن عبدالله بن جعفر بلکه همان است که در گفتار جعفر بن محمد (ع) آمده است که این محل جایگاه دعای رسول خدا (ص) بوده است و در تأیید آن اضافه می کند: و از اینجاست که دعا کردن در تمام اماکن و نقاطی که پیامبر (ص) در آنها دعا نموده است مستحب و مستحسن است؛ زیرا در این اماکن به برکت دعای آن حضرت امید اجابت دعا و نیل به آمال بیش از نقاط دیگر است.

اما دلیل استجابت دعا نه به دلیل دفن عبدالله آنگونه که ابن زباله گفته و نه فقط به دلیل ایستادن رسول خدا (ص) در اینجا و دعاخواندن آنگونه که سمهودی می گوید، است بلکه

ص: ۶۵۱

به دلیل اینست که آن جایگاه مزار چهارتن از امامان برگزیده و شهید شده و نیز مدفن بزرگان دیگر است.

امام صادق(ع) در این روایت بر همین نکته تأکید فرموده است: «هَذَا مَوْقِفُ نَبِيِّ اللَّهِ بِاللَّيْلِ إِذَا جَاءَ لِيَسْتَغْفِرَ لِأَهْلِ الْبَقِيعِ» پس از اینکه آن حضرت از خالد بن عوسجه پرسید: آیا راجع به این محل که ایستاده ای و مشغول خواندن دعا هستی خبر و مطلب خاصی برای تو نقل شده است؟ و او جواب منفی داد، امام(ع) فرمود: این محل جایگاه همیشگی پیامبر است و شب هنگام که برای استغفار بر اهل بقیع می آمد در این محل توقف می فرمود.

رسول خدا(ص) محل خاصی را در مقابل درب خانه عقیل جهت دعای خود انتخاب کرده بود و در دل شبها در این جایگاه مخصوص و در کنار این خانه با خدای متعال به راز و نیاز می پرداخت. به نظر آقای نجمی این نکته علت اصلی استجابت دعا است.

مآخذ

اخبار المدینه، ابن نجار، مکه، مکتبه الثقافیه، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۱۵۷؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۷۰-۷۲؛ وفاء الوفاء، سمهودی، بیروت، ۱۴۳۰ق، ج ۳، ص ۸۹۰.

موکل بقیع ← ملائکه موکل

مویهبه، روایت

مویهبه، روایت، حدیثی از رسول خدا(ص) درباره فضیلت بقیع.

مویهبه

خادم رسول خدا(ص) درباره اهمیت و فضیلت بقیع می گوید: نیمه شبی بود، رسول خدا(ص) مرا صدا زد و فرمود برخیز تا برویم بقیع چون من مأمور هستم برای اهل بقیع استغفار کنم. برخاستم و با آن حضرت رفتم. ایشان کنار قبری ایستاد و فرمود السلام علیکم با اهل المقابر.

متن این روایت اینگونه است:

يقول

(مویهبه) خادم رسول الله(ص): أيقضني رسول الله(ص) نصف الليل من النوم، وقال لي: «قم معي إلى البقيع، فإنني مأمور أن أستغفر لأهل البقيع»، فمضت معه، فوقف على المقبره وقال: «السلام عليكم با أهل المقابر، لهين لكم ما أصبحتم فيه مما أصبح الناس فيه إقبلت الفتن كقطع الليل المظلم يتبع آخرها أولها، والآخرة شر من الأولى»، وبعد ذلك وقف مدّة من الزمن يستغفر لهم، وكان(ص) يذهب ليله لزيارة قبور البقيع.

آثار مکه و المدینه، سید مرتضی حسینی میلانی، قم، مدین، ۱۴۲۵ق/ ۲۰۰۵م؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، ج ۲، ص ۲۰۳.

مهاجری، مسیح ← بوسیدن ضریح رسول خدا(ص)

مهدی قلی خان ← هدایت، مهدی قلی خان

مهر نبوت ← سلمان فارسی و بقیع

مهراِس

مهراِس، علامت و نشانه برای تعیین قبر در بقیع.

هر جامعه، آداب و رسوم خاصی برای مردگان و قبرستان خود دارند. نشانه‌ها و تندیس‌هایی که برای مردگان و قبور استفاده می‌شود متفاوت است. اما وقتی جامعه اسلامی در مدینه شکل گرفت و با رحلت برخی اصحاب، نیاز به قبرستان احساس شد، محل بقیع برای قبرستان مطلوب تشخیص داده شد و رسول خدا(ص) با رفتن به محل و بررسی از نزدیک آنجا را مناسب دانست. اولین میت، عثمان بن مظعون از یاران رسول خدا بود. پس از دفن، رسول خدا علامتی در پایین قبرش به نام مهراِس گذاشت تا قبرش بر اثر عوارض طبیعی مثل باد و باران گم نشود. و مردم، دیگر اموات را در کنار او دفن کنند. پس از نصب مهراِس و علامت حضرت فرمود: لاجعلنک للمتقین اماماً. یعنی هر آینه تو را برای متقین به عنوان امام تعیین می‌کنم.

اما در خلافت معاویه و تعیین مروان بن حکم به عنوان والی مدینه، او حش کوب را که زمینی در کنار بقیع بود و عثمان بن عفان را در آنجا دفن کرده بودند، ضمیمه بقیع نمود و مهراِس رسول خدا(ص) در کنار قبر عثمان مظعون را تغییر مکان داد و به کنار قبر عثمان بن عفان نصب کرد. و گفت پس از این مردم باید اموات خود را در اطراف عثمان بن عفان دفن کنند.

گزارش این حادثه را نخستین بار ابن زباله (درگذشت ۱۹۹ق) در کتاب اخبار المدینه آورده است. این اثر اولین کتاب درباره مدینه النبی و بقیع است و پس از او دیگران از او نقل کرده اند.

مأخذ

اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین سلامه، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۳م، ص ۲۰۹-۲۱۰.

مهرماه خانم عصمت السلطنه ← عصمت السلطنه

مهندس، محمد میرزا

مهندس، محمد میرزا، از نخبگان قاجاریه در عهد ناصری و سفرنامه نویس مدینه و بقیع.

محمد میرزا مهندس فرزند محمود خان قاجار و از عالمان جغرافی دان عصر ناصری است. از او آثار تألیفی به یادگار مانده است. او به مهندسی و نقشه کشی مشغول بوده و به همین دلیل به شهرهای بسیاری سفر کرده و گزارش برخی از این مسافرتها را نیز نگاشته است. مثل جغرافیای عراق عرب و عجم، جغرافیای رودبار قصران، جغرافیای آذربایجان و اهرام مصر. کتاب اخیر با عنوان راپورت سیاحت مصر به کوشش خانم اکرم حسن آبادی چاپ شده است. سفرنامه مشهد او نیز در اختیار آقای روشنی بوده و زمانی مشغول آماده سازی برای چاپ آن بوده اند.

مهندس سفرنامه مکه اش را الوجیزه فی تعریف المدینه نام گذاری کرده است. این رساله شامل یادداشت های او در سفرش به مدینه در سال ۱۳۹۲ و سال ۱۲۹۴ است.

وی در سال ۱۲۹۲ به سفر حج مشرف گردیده و در مدینه نقشه ای از مسجدالنبی به قلم خود کشیده است. برخی از آگاهی های وی در این رساله جالب توجه است. از آن جمله اشاراتی است که به سلطان عبدالمجید عثمانی و خدمات وی در آبادی مسجد نبوی و برخی از اماکن دیگر دارد. در صحن مسجد هم در بالای ستون ها اسامی عشره مبشره، ائمه اثنی عشر و حضرت حمزه و عباس را در روی سنگ با آب طلا نوشته اند و هیچ متعرض اسم معاویه نشده است.

مهندس از همراهی خود با شاهزاده معتمدالدوله فرهاد میرزا یاد کرده و همراه هم به نماز و نیایش رفته اند.

فرهاد میرزا نیز در همان سال ۱۲۹۲ تا ۱۲۹۳ق که مهندس به سفر مکه رفته، عازم مکه بوده است.

فرهاد میرزا در سفرنامه خود در وقت بازدید از اهرام مصر می نویسد: «روز دوشنبه بیست و نهم شوال: به تماشای اهرام رفتیم. به ده باشی اصغر گفتم: باید به شهر بروی، هر جا که باشد محمد میرزای مهندس را پیدا کنی و بیاوری.»

و در ادامه می نویسد: «وقتی که در اهرام به عمارت خدیو برای صرف نهار برگشتم محمد میرزا را دیدم که ده باشی در شهر [او را] پیدا کرده [و] به عمارت نزهت آورده است. به یکی از درشکه ها - که برای عمله جات حاضر کرده تا هر وقت به شهر بروند معطل نباشند - او را سوار کرده با قراول به اهرام فرستاده است. معلوم شد که دیشب از اسکندریه آمده است. گفتم:

«دیدن اهرام بهتر از خوردن طعام است.» [و] به حسن پاشا گفتم: «چهار نفر عرب به دست او [بده] که در صعود و نزول و عروج و خروج همراه او باشند.» [محمد میرزا] سال ها در دارالفنون زحمت کشیده. وقت مراجعت ان شاء الله از افادات هندسی ارمغانی ببرد.»

جالب آن که مؤلف رساله حاضر در همین اثر از سفرنامه فرهاد میرزا مطلبی را نقل کرده است. از این سفرنامه نسخه هایی به شماره ۲۴۸۰ در کتابخانه آیت الله مرعشی و نسخه ای به شماره ۶۹۷ در کتابخانه ملک وجود دارد.

نسخه مرعشی با نسخه ملک تفاوت هایی دارد و چنین به نظر می رسد که نسخه ملک توسط شخص دیگری ویرایش مختصری شده و مؤلف نیز بعداً آن را ملاحظه کرده و مطالبی بر آن افزوده است. به کوشش آقای جعفریان، بر اساس دو نسخه فوق این متن فراهم آمده است.

درباره اهمیت این رساله باید گفت: که عمده مطالب آن مشاهدات شخصی مؤلف بوده، و در واقع تحقیق میدانی است.

این سفرنامه شامل یک بخش درباره بقیع است. برای استفاده راحت تر پژوهشگران، این بخش بدون کم و کاست در مقاله تعریف البقیع آمده است.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۴۸۹-۴۹۵.

نیز نک-: تعریف بقیع

میت، نماز ← نماز میت

میراث فرهنگی

میراث فرهنگی، آثار ادیان و فرهنگ های مختلف در بقیع و تخریب آنها توسط آل سعود و وهابیت.

قبرستان بقیع کنونی و بقیع الغرقد پیشین دارای سابقه و پیشینه ای از ادیان مهم جهان است. یعنی آثاری از یهود، مسیحیت و اسلام در آنجا یافت می شود. بنابراین تخریب و انهدام اینجا به معنای مخالفت با «میراث فرهنگی بشریت» و «تخریب فرهنگی بشریت» است. اگر افکار عمومی جهان متوجه شوند که اولاً بقیع چیست؟ و چه سابقه ای در ادیان دارد؟؛ ثانیاً آل سعود چه بلایی بر سر بقیع آورده؟ حتماً نگران و بسیج خواهند شد. حتی آل سعود را می توان در دادگاه بین المللی به محاکمه کشاند و این رژیم را وادار کرد که اولاً جبران کند و به مرمت و بازسازی آثار کهن بقیع پردازد؛ ثانیاً در حفظ و نگهداری آثار کنونی و باقیمانده تلاش نماید.

در فرهنگ یهودی و تورات، نام بقیع، «گفته» است. یعنی مفهومی دال بر دفن اجساد در قبرستان و سیطره خاک و فضای این قبرستان به مردگان و نابودی جسم آنان به دلیل شوره زار بودن خاک آن در زبان عبری هست که مترجمان به گفته برگردانده اند. گفته واژه ای عربی است. و در اصل به معنای شکفته، کوبیده و پودر شده است. نیز به مرور زمان نام خاص برای قبرستان بقیع در منابع عربی یهود شده است. دهخدا می گوید شاید به دلیل اینکه قبرستان شوره زار بوده، اجساد مردگان را سریع تبدیل به خاک می کرده و آنان را پودر می نموده، از اینرو آن را گفته نامیده اند. (لغت نامه دهخدا، ج ۱۱، ص ۱۶۲۳۷)

ابن نجار از دانشمند یهودی به نام کعب الاحبار (درگذشت ۳۲ق) چنین نقل کرده است:

قال کعب الاحبار: نجدها فی التوراه کفته محفوفه بالنخیل وموکل بها ملائکه کلما امتلأت اخذوا بأطرافها فکفوها فی الجنه (الدره الثمینة، ابن النجار، ص ۴۵۰)

دکتر صلاح الدین بن عباس شکر تعلیقه هایی بر این روایت دارد: الگفته اسم بقیع الغرقد است. وجه تسمیه آن این است که این سرزمین مردم دفن شده را تبدیل به خاک و پودر می کرده و جسد آنان را از بین می برده است. (نقل از القاموس المحيط، ص ۱۹۵، ماده کفت؛ الدرہ الثمینہ، ابن النجار، ص ۴۵۰).

ابن نجار درباره این روایت توضیح می دهد که: بقیع وقتی از اموات پر می شده، ملائکه موظف بوده اند اطراف بقیع را گرفته و در بهشت بتکانند.

کعب

الاحبار و دیگر دانشمندان یهود درباره بقیع سخنانی دارند که گویای اهمیت این سرزمین در فرهنگ یهود است. نیز بت پرستان و بت پرستی، نصرانیه و نصارا، مجوس و زرتشتی ها و صابئه و صابئین در دوره جاهلیت و به هنگام بعثت رسول خدا به رسالت و سال های رسالت در شبه جزیره و در مدینه و مکه، حضور داشته اند و بقایای آثاری از این ادیان قابل توجه است. هرچند مطالعات اساسی و جامع در این باره هنوز اجرا نشده است. مهم آنست که بقیع مجموعه ای از میراث ادیان مختلف حاضر در صحنه شبه جزیره را در خود داشته است. ولی وهابیون و آل سعود با تخریب و انهدام این آثار زمینه های دیدارها، مطالعات و بررسی ها را در این باره کور کردند و در نتیجه لطمه ای جبران ناپذیر و خیانت بزرگی به فرهنگ انسانی صورت گرفته است.

مسلمانان در فتح مدائن به عنوان پایتخت بزرگترین قدرت آن روز در جهان، غنایمی مثل تاج کسری انوشیروان و صدها قطعه بی نظیر دیگر که برای آنها نمی توان قیمت تعیین کرد به دست آوردند. نیز در تمامی فتوحات گسترده که از یک طرف تا اروپا و از طرف دیگر تا شبه قاره هند

می رسید، آثار مهمی به دست آنها افتاد. بسیاری از این آثار در گنجینه های عتبات عراق و حجاز بود. یعنی مسلمانان به هر دلیل غنایم خود را بعدها توسط خودشان یا فرزندانشان به گنجینه مسجدالنبی(ص) یا عتبات بقیع مثل بقعه ابراهیم فرزند رسول خدا(ص) یا نجف و کربلا- و دیگر عتبات سپردند. متأسفانه همه اینها به دست وهابیون و آل سعود به غارت رفت. در واقع میراث فرهنگی ایران و روم و بلاد تحت سیطره این دو قدرت، نیز میراث خود مسلمانان طی چند قرن تماماً به غارت رفت. آن گنجینه ها، شامل کتب خطی و دست نوشته های ائمه(ع) و معصومین(ع) تا صدها قطعه مهم و بی نظیر می شد که در صورتی که امروزه در اختیار بود، رمز و رازها و اسرارهای فراوانی در علوم قرآن و دیگر علوم گشوده می شد. اشیاء تاریخی که پادشاهان و سران قبایل برای رسول خدا(ص) و خلفای سه گانه و بعد از آنها خلفای بنی امیه و بنی عباس فرستاده بودند، از حیث قیمت مادی و از نظر تأثیر و ارزش معنوی، بدیل و معوض ندارد. چهار شمعدانی از زمرد که به جای شمع، دارای الماس مستطیل بود یک نمونه است که چنین قطعه ای در طول تاریخ نظیر ندارد. از اینرو وهابیون ضربه سهمگینی بر میراث فرهنگی بشریت وارد نمودند که به هیچ وجه قابل جبران نیست.

فقط اندکی از اینها را محمدعلی پاشا پس از جنگ با وهابیان در ۱۲۳۳ق و دستگیری عبدالله بن سعود، از عبدالله گرفت.

مآخذ

الدره الثمینة، ابن النجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه منوره، مرکز بحوث والدراسات، ۲۰۰۶م، ص ۴۵۰؛ الشیعة فی المملکه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۳۱-۲۳۳؛ لغت نامه، علی اکبر دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۳، ج ۱۱، ۱۶۲۳۶ تا ۱۶۲۳۷؛ مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۴۳۲-۴۳۹؛ المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، جواد علی، بیروت و بغداد، دارالعلم للملایین ومکتبه النهضه، ۱۹۷۳م، ج ۶، جم-؛ موسوعه الیهود و الیهودیه والصهیونیه، عبدالوهاب المیسری، بیروت، دارالشروق، ۲۰۰۸م، ج ۱، ص ۴۲۵ به بعد.

میرپنجه افشار، عبدالحسین ← عبدالحسین خان میرپنجه افشار

میرزا ابوطالب اصفهانی ← مسیر طالبی

میرزا جلایر

میرزا جلایر، از شخصیت های دوره قاجار و گزارش منظوم از مشاهدات خود در سفر حج.

هدف میرزا جلایر اطلاع رسانی به دربار و شخص محمدشاه قاجار (۱۲۵۰ - ۱۲۶۴) درباره مشکلات حج بوده است. وی که همانند دیگر درباریان با اذن و اجازه شاه سفر کرده ضمناً اشاره دارد که اعیان و شاهزادگان بسیاری در این سفر حضور داشته اند. گزارش رفتن در مسیر حج را که از راه جبل و به سمت مکه بوده در آغاز نوشته و از همانجا به باج گیری ها و دزدی های طول مسیر و ظلم و ستمی که امیر عبدالله، امیر جبل دارد اشاره می کند. بخش دیگر این سفرنامه درباره اعمال و مناسک حج است.

پس از پایان مناسک فصلی کوتاه را به شرح وضعیت شهر مکه اختصاص می دهد. از نظم و انضباط شهر سخن می گوید و اینکه مکه با آن شلوغی وضعیتی آرام دارد و کسی در حق دیگری ستم نمی کند. مهم تر آنکه هیچ عربی به هیچ عجمی ستم نمی ورزد و همه اینها به خاطر وجود شریف مکه است. وی می گوید که به تقیه خود را شافعی و به اصطلاح چهار یاری نشان داده و توانسته است در یکی از مجالس انس شریف مکه هم شرکت کند و از او محبت ببیند.

میرزا جلایر همراه با محمل شامی مکه را به قصد مدینه ترک می کند. اما مشکلات عجم در مدینه یکی از مهم ترین نقاط حساس این سفرنامه است. وی به عکس رضایتش از اوضاع مکه و شریف آن، در اینجا از رفتار مردم کینه توز مدینه ناراحت است. حجاج عجم در این شهر خوار و زار بودند، کتک می خوردند و تحقیر می شدند. سنیان متعصب مدینه به صراحت عجم را کافر می دانستند و ریختن خون او را جایز. یک روز هم در مدینه شایع شد که

ص: ۶۵۵

عجم روی قبر عثمان نجاست ریخته اند و به قبر شیخین جسارت کرده اند. این شایعه که به نظر شاعر ما هیچ اساسی نداشت و با ادب ایرانی ناسازگار، سبب شد تا عرب ها به جان عجم ها افتاده آنان را اذیت کنند.

بالاخره کاروان، مدینه را به سمت عراق ترک می کند و اینجاست که حجاج دوباره در راه گرفتار اعراب شده و چند جا و هر کجا به بهانه ای، مجبور به پرداخت مالیات عبور یا پول زور می شوند و شاعر ما مبالغ آن را هم معین می کند.

این ادامه دارد تا به فرات رسیده و از طریق کشتی عازم نجف می شوند.

در اینجا از برخی از بدعت های رومیان یا دولت عثمانی در شهرهای عراق سخن می گوید. بر اساس این خبر، اخیراً قاضیانی از طرف دولت عثمانی نصب شده اند که اختیارات فراوانی به آنان داده شده است و عملاً برای بستن دست مراجع و روحانیون شیعه اعزام شده اند.

در مسیر دیگر، کسانی از شاهزادگان و اعیان که از راه شام رفتند به سلامت به شام رسیده و از آنجا به حلب رفتند و سپس از راه کرکوک و موصل به عراق برگشتند. اما آنان هم در طول راه به علت نداشتن راهنمای مناسب، گرفتار اعراب راه شده و مجبور به پرداخت باج و خراج شدند و ستم فراوان دیدند.

وی در پایان نسخه شرحی نیم صفحه ای درباره وضعیت عتبات و دشواری های پدید آمده برای ایرانیان نوشته است. سه مشکل عمده فرار عده ای از سربازان آذربایجانی به این نواحی است که سبب نپرداختن حقوق آنهاست. دیگر گرفتن پول از نعش های ایرانی در هر جا و به هر بهانه و سوم هم، همین آمدن قاضیان بوده که عرصه را بر علما تنگ کرده اند.

نسخه این رساله به شماره ۸۳۷ در کتابخانه ملی نگهداری شده است. آقای جعفریان بر اساس همین نسخه، سفرنامه را منتشر کرده است.

سفرنامه سرایی یا سفرنامه منظوم کمابیش از دوره صفویه به بعد مرسوم بوده است. گویا نخستین سفرنامه منظوم در دوره صفوی، توسط یک زن اصفهانی سروده شد. این سفرنامه با چاپ منقح آن در سال ۱۳۸۷ توسط سازمان جغرافیایی وزارت دفاع منتشر شد. در دوره قاجاری هم چندین سفرنامه منظوم وجود دارد که یکی همین سفرنامه مکه میرزا جلایر است. دیدگاه مؤلف درباره بقیع در قالب اشعار زیر بیان شده است.

که این بدکاری از آن نابکار است

بسی افساد و ظلم او را شعار است

زدند روزی عجم ها را به خواری

به چوب و لطمه از مسجد به زاری

قریب مرقد پاک پیمبر

شکستند دست و پا، پهلو و هم سر

برون کردند از مسجد زن و مرد

به ضرب چوب سر پر خون و دل درد

نمودند منع، زوار از زیارت

عجب بردیم سودی زین تجارت

بگفتندی عجم هستند کافر

بباید کشت ایشان را سراسر

بکشتند کربلا زین قوم افکار

بردند بس اسیر و مال بسیار

کشیم این جمله را باشد ثوابی

کسی نبود زما پرسد جوابی

نشاید این ستم کردن به کافر

خدا دانا و آگه شد پیمبر

حرم بود امن هر کس در حرم بود

مگر ناامن از بهر عجم بود

نمودند حاجیان را ظلم بسیار

خدا دانا رسولش واقف کار

بقیع ام این چنین و آن چنان بود

امامان شاهد هم این و آن بود

اگرچه طی شد آن راه درازش

در آن مسجد نشد از دل نمازش

ص: ۶۵۶

گهی نزد پیمبر شد شکایت

گهی سوی

بقیعم این حکایت

چه ایشان واقف از هر کار و

بارند

نظر بر

دیده های اشکبارند

ز دل آگه چه لازم عرض اظهار

چو

می دانند حال زارِ زوار

پیمبر رحمه للعالمین است

گراو

خواهی بدان صبرش چنین است

ستم ها دید و کرد او صبر

چندین

أَغْنِي

یا غیاثَ المستغیثین

چه کردند و کنند بر آل پاکش

خدا

دانای قلب دردناکش

بقیعم نور چشمانش دفین است

به پهلو

خصم او کی همنشین است

قرار روزگار زال بدکار

چنین

بودست او را رسم و کردار

دو سه تن کشته شد بشنیدم از

حاج

زدند و

شد لباس بعض تاراج

شریف مکه با پاشای شامی

نمی شد،

کشته می شد خاص و عامی

عجم را افترا گفتند و بهتان

نجاست

کرده اندر قبر عثمان

قریب قبر ابوبکر و عمر نیز

نجس

کرده عجم بی خوف و پرهیز

مآخذ

سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۵۵۳ - ۵۵۶ و ۵۶۵؛ فهرست کتابخانه ملی، ج ۲، ص ۳۷۴.

میرزا داوود

میرزا داوود، سفرنامه نویس و از کار گزاران دوره قاجاریه در مشهد مقدس در سده ۱۹ و ۲۰ م.

داود بن علینقی بن اسمعیل بن علی اکبر، معروف به میرزا داود حسینی و نیز مشهور به وزیر وظایف آستان قدس رضوی، گزارش سفر ده ماهه اش از مشهد مقدس تا مکه و مدینه و برعکس تا مشهد مقدس را گزارش کرده است. گزارش او شامل توصیف عتبات مشهد، شام، کربلا، نجف اشرف، کاظمین، سامرا، قم، ری، مکه و مدینه و نیز بقیع می شود. گزارش هر یک از شهر های دارای عتبه بویژه بقیع مستقلاً از این کتاب استخراج و در مقاله ویژه خود آورده شده است. زیرا میرزا داود نکات فراوان ولی به اجمال و با قلمی روان و بی تکلف آورده است؛ مطالبی که برای پژوهشگران بسیار نافع و سودمند می باشد.

میرزا داود در حکومت آصف الدوله (عبدالوهاب بن محمد جعفر یزدانی شیرازی معروف به آصف الدوله و نصیر الدوله ۱۲۵۲-۱۳۲۸ق) در خراسان جایگاه و موقعیتی خاص داشت. میرزا غلامرضا خان آصف الدوله در آن زمان ریاست خراسان و تولیت آستان قدس رضوی را بر عهده داشت و مرحوم میرزا داود وزیر او در آن آستان مقدس بود. در آن زمان چنین وزیری را «وزیر وظایف آستان قدس رضوی» می نامیدند؛ که در واقع تمشیت امور مختلف حرم رضوی را عهده دار بود. به دلیل آمدن علما و شخصیت ها به عنوان زائر به مشهد و تردد و رفت و آمدها اطلاعات وسیعی از نقاط مختلف جهان داشت که در این سفر فراوان از آن اطلاعات بهره برد و به هر شهری می رسید به دیدار عالمان می رفت و با آنان به گفتگو می پرداخت. برای نمونه در نجف اشرف، آخوند ملا محمد کاظم خراسانی همراه با طلاب و شاگردان خود به دیدار ایشان آمدند. (سفرنامه میرزا داود، ص ۱۹)، نیز با آقایان صدر، شیخ حسن بن الشیخ، سید محمد نخل زکی و بسیار دیگر از عالمان و بزرگان نجف ملاقات داشت (همان). چون میرزا داود از نوادگان مرحوم شهید میرزا محمد مهدی از علمای اصفهان، ساکن مشهد مقدس بوده، از اینرو علما او را به خوبی می شناختند. لازم به ذکر است میرزا محمد مهدی در سال ۱۲۱۸ق به دست نادر میرزای افشار پسر شاهرخ که به مشهد سیطره یافته و امارت مستقلی بنیان نهاده بود، به جرم همکاری با قاجاریان شهید شد (همان، ص ۲۰). نام کامل

ص: ۶۵۷

او شهید سید محمد مهدی خراسانی معروف به شهید ثالث (۱۱۵۲-۱۲۱۸ق) و از شاگردان وحید بهبهانی است. از آثار مهم او دو اثر درباره نوروژ و شرح کفایه شیخ محمدباقر خراسانی است. اما سفرنامه میرزا داود دارای دو بخش گزارش حج و مناسک حج است. البته بخش دوم را مصحح، سید علی قاضی عسکر در چاپی که با این مشخصات است، نیاورده است:

سفرنامه میرزا داود: وزیر وظایف، به کوشش سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ۲۶۲ص.

میرزا داوود در ماه شوال ۱۳۲۲ق در سن چهل و پنج سالگی سفر حج را آغاز کرد. دو ماه سفرش طول کشید و پس از سفرش در ۱۵ شوال ۱۳۲۴ق از تحریر آن فارغ شد. البته کاتب تنها نسخه‌ی آن در کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی، محمدرضا بن محمد حسین خراسانی در ۱۶ رمضان ۱۳۲۴ق کتابت آن را به پایان برد. امضای میرزا داوود، وزیر الوظایف خادم عتبه العلیه الرضویه است.

بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است و نکات سودمندی درباره نخواستله، وضع اجتماعی و اقتصادی آنها، وضعیت راه‌ها و کوچه‌ها، خانه‌های مهم در بقیع مثل خانه عباس، روش برخورد خدام بقیع با زائران، حجره حضرت فاطمه، ابواب بقیع و دیگر ابعاد بقیع را نوشته است.

مآخذ

دائرة المعارف تشیع، ج ۳، ص ۵۸۹؛ سفرنامه میرزا داوود، به کوشش سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، چاپ چهارم، ۱۳۹۱، ص ۱۵-۲۴؛ علماء فی رضوان الله، محمدامین نجف، قم، انتشارات الامام الحسین (ع)، ۲۰۰۹م، ص ۲۳۹-۲۴۲؛ فهرست مستند اسامی مشاهیر و مؤلفان، تهران، کتابخانه ملی ایران، ۱۳۸۲، ماده آصف الدوله و یزدانی شیرازی.

میرزا عبدالغفار نجم الملک منجم باشی ← منجم باشی، عبدالغفار نجم الملک

میرزا علی اصفهانی هسته ای ← هسته ای، میرزا علی

میرزا علی خان ← اعتمادالسلطنه

میرزا محمود خان ← مدیر الدوله

میرزا مهدی زنجانی

میرزا مهدی زنجانی، از تجار تهران و علاقه مند به بازسازی بقیع.

پس از تخریب بقیع در ۱۳۴۴ق/۱۳۰۴ش در ایران دو موضع وجود داشت. یکی موضع و دیدگاه دولت پادشاهی ایران بود که می خواست از طریق مذاکره و گفتگو به حداقل شرایط دست یابد. منظور از حداقل شرایط یعنی سایه بانی روی قبور حرم ائمه بقیع نصب کنند و سنگ فرش نمایند. و در پی ساخت بقعه بلند و بزرگ مثل گذشته نبودند. بر خلاف این‌ها، جریان دیگری طرفدار تحریم رژیم آل سعود و برخورد جدی تر با این رژیم بودند. در رأس این جریان مرحوم سید حسن مدرس بود و

نمایندگان از مجلس و بسیاری از بازاریان طرفدار این جریان بودند. سندی متعلق به سال ۱۳۴۵ق/ ۱۳۰۵ش وجود دارد که گویای همین نکات است. در این سند، میرزا مهدی زنجانی از تجار تهران پیامی با مضمون زیر برای مدرس می فرستد:

«چنانکه یک اقدامی از طرف دولت ایران در مقابل وهابیت نشود، اسباب سرشکستگی مسلمین و موجب تولید مفساد خواهد شد. این کاغذ را به شما محرمانه نوشتم... شهد الله تعالی، می ترسم این قضیه (حمله وهابی ها) تعاقب شود و بالمره موجب تباهی مسلمین شود.»

مدرس در حاشیه ی این نامه، تنها به نگارش بیتی بسنده می کند که خود نشانگر دشواری های موجود و مسائل پشت پرده است:

از قیامت خبری می شنوی / دستی از دور بر آتش داری!

مآخذ

تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۶۸-۶۹؛ فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال ۲، ش ۹، ص ۲۹-۳۳.

میقات تا میعاد

میقات تا میعاد، سفرنامه لفته منصوری و یادداشت ها درباره مظلومیت بقیع.

ص: ۶۵۸

لفته منصوری در سال ۱۳۴۴ در یکی از شهرهای استان خوزستان به دنیا آمد. پس از طی تحصیلات و مدارج علمی به فعالیت های فرهنگی پرداخت تا آنجا که یکی از شخصیت های فرهنگی این استان محسوب می شود. او پست ها و سمت های فرهنگی و اجتماعی متعدد در این استان داشته و خدمات زیادی عرضه کرده است، مثل ریاست سازمان ایرانگردی و جهانگردی خوزستان و معاونت فرهنگی - هنری اداره کل ارشاد اسلامی.

وی در سال ۱۳۸۵ عازم سفر حج تمتع شد و دیده ها و شنیده های خود را با قلمی نو و روشی جدید گردآوری و تدوین نمود. این نوشته ها را بعداً ویرایش و با عنوان از میقات تا میعاد: سفرنامه حج منتشر کرد.

سبک و شیوه نویسنده، روزنگاری و ثبت وقایع و خاطرات هر روز است. این شیوه بیشتر در مسؤولین کشوری و دیوانیان مرسوم بوده است. اما در قسمت درباره بقیع علاوه بر نقادی تفکر و رفتارهای وهابیون در بقیع به تاریخ بقیع هم پرداخته است. نویسنده به دلیل تسلط بر چند زبان به راحتی با زائران دیگر کشورها ارتباط برقرار کرده و بسیاری از این اطلاعات را در سفرنامه اش آورده؛ از مکتب تشیع و باورهای شیعی دفاع کرده و تلاش نموده انحراف فکری و عقیدتی وهابیان را تحلیل و معرفی نماید.

مأخذ

از میقات تا میعاد: سفرنامه حج، لفته منصوری، تهران، ندای مهر آفرین، ۱۳۸۶، ص ۳۳-۳۶ و ص ۴۵-۵۱.

میلانی، سید مرتضی ← آثار مکه و المدینه

میمونه

میمونه، همسر رسول خدا(ص) و مدفون در بقیع.

نام کامل او را ابن سعد اینگونه ثبت کرده است: میمونه بنت الحارث بن حزن بن بجیر بن الهزم. نام اصلی او بره بود و رسول خدا نامش را به میمونه تغییر داد. نام پدرش حارث و نام مادرش هند بود. همسر اول او، ابو رهم بن عبد العزی یا فروه بن عبد العزی بود. پس از درگذشت همسرش، به اسلام ایمان آورد. او علاقه داشت در خدمت رسول خدا(ص) باشد یا افتخار همسری او را داشته باشد. تا بالاخره حضرت او را به عقد خود درآورد و چهارصد درهم به عنوان مهریه او قرار داد. او یازدهمین همسر حضرت بود. میمونه چند دهه پس از رحلت رسول خدا(ص) زنده بود و بالاخره در هشتادسالگی در سه فرسخی مدینه در محلی به نام سرخه درگذشت. او را به بقیع آوردند و پس از اقامه نماز میت توسط ابن عباس، به خاک سپرده شد.

مأخذ

اعلام الوری، طبرسی، قم، مؤسسه آل البیت(ع)، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۷۸ و ۲۸۰؛ دیار خاطره ها، امرالله نصیری، قم، انتشارات

اسلامى، ١٣٨٠، ص ١٣٤ - ١٣٥؛ الطبقات الكبرى، ابن سعد، بيروت، دار احياء التراث العربى، ١٩٩٥ م/١٤١٦ق، ج ٧ و ٨
ص ٣١١-٣١٢.

ص: ٦٥٩

ناصر الدین محمد بن ابی بکر بن الحسین

ناصر الدین محمد بن ابی بکر بن الحسین، فقیه و عالم اهل مدینه و مدفون در بقیع.

ابو الفرج محمد ملقب به ناصر الدین یکی از سه برادر و نام پدرشان شمس محمد بن محمد است. پدر و سه برادر همگی اهل مدینه و از علما و مشاهیر مدینه بودند. ناصر الدین محمد در ۸۰۶ق در مدینه متولد شد. در همانجا قرآن، تجوید و حفظ قرآن آموخت. در بیست سالگی به مکه رفت و نزد علمای مکه حدیث و فقه فرا گرفت. او از علمای همه مذاهب اهل سنت اجازه دریافت کرد. برای نمونه برخی از عالمان و فقیهان شافعی مثل ابن الجزری، الولی العراقی و شهاب ابن المحمره اجازه علمی برای نقل حدیث و صدور فتوا به او دادند. همچنین از علمای حنفی، مالکی و حنبلی اجازه هایی دریافت کرد. اسامی آنها را سخاوی به تفصیل آورده است. نیز عالمانی از او سماع داشته اند. سخاوی اسامی اینان را هم آورده است.

او به تدریس علوم حدیث، علوم قرآن و فقه می پرداخت و کتابهایی که به عنوان متن درسی از آنها استفاده می کرد، توسط سخاوی معرفی شده است. پس از عمری تلاش و خدمت بالاخره در جمعه بیستم محرم سال ۸۸۰ق درگذشت و در بقیع دفن شد.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۶، ص ۹۳-۱۰۲.

ناصر الدین اسد، خلیفه عباسی

ناصر الدین اسد، خلیفه عباسی، مرمت کننده و سازنده بقعه بر مزار ائمه بقیع.

عباسیان سلسله ای از خلفای مسلمان بودند که از سال ۱۳۲ق تا ۶۵۶ یعنی بیش از پنج سده حکومت جهان اسلام را در اختیار داشتند. جمعاً ۳۷ خلیفه در این سلسله، قدرت یافتند. ناصر عباسی ملقب به الناصر لدین الله سی و چهارمین خلیفه عباسی بود که بین سال های ۵۷۵ تا ۶۲۲ق خلافت را دست داشت. پدرش مستضیء عباسی بود که نه سال یعنی ۵۶۶ تا ۵۷۵ق خلیفه بود. اما ناصر نزدیک به نیم قرن یعنی دقیقاً ۴۷ سال خلیفه بود و به دلیل هوش و تدبیر، درایت، کاردانی، شجاعت و فصاحت در سخنوری توانست تحولات اساسی ایجاد کند. اقتدار خلافت را احیا کرد، مناطقی مثل اصفهان و ری که در دوره های قبل از خلافت عباسی جدا شده بود، به قلمرو خود بازگرداند.

البته در میان مورخین کسانی بوده اند که ناصر را ظالم، غاصب و محرک مغولان برای حمله به سرزمین های اسلامی دانسته اند. اما مهم این است که او کارنامه طولانی ای از خدماتش بر جای نهاده است. مطری از مدینه شناسان در سده ۷ق درباره ناصر می نویسد: آرامگاه، گنبد و بارگاه عالی و با عظمت بر مقبره های امام حسن (ع)، امام باقر (ع) و امام صادق (ع) ساخت

(التعريف، ص ۴۳). شاید به دلیل همین اقدامات، او را معتقد به تشیع دانسته اند. البته دفاع او از شیعه چنان بوده که کسی جرأت مدح سران اهل سنت را نداشت؛ یا فرمان داد در سامرا میان صفحن و سرداب مقدس در و پنجره ای بسیار زیبا بسازند و نصب کنند.

برخی منابع نوشته اند، ناصرالدین الله در سال ۵۶۰ق اقدام به تعمیر آرامگاه ائمه بقیع نمود، (بقیع الغرقد، ص ۲۹۶)، ولی بر اساس قرائن این تاریخ اشتباه است.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، ۱۴۲۸ق؛ التعریف بما آنست، المطری، به کوشش محمدنور الفلمبانی الاندونسی، مدینه منوره، ۱۴۰۲ق؛ دانشنامه: دانش گستر، ج ۱۶، ص ۵۹۹-۶۰۰؛ فهرس التراث، سید محمد حسین حسینی جلالی، قم، دلیل ما، ج ۱، ص ۵۴۹؛ منتخب التواریخ، محمد هاشم خراسانی، تهران، انتشارات العلمیه الاسلامیه، ص ۱۰۱.

ص: ۶۶۰

نافع الفقيه، از تابعان و مدفون در بقیع.

ابوعبدالله از تابعان و پیشوایان آنان بود که به نافع الفقيه شهرت داشت. در سال ۱۱۷ و ۱۲۰ق، درگذشت. او به نام نافع المدنی هم شهرت داشته است. او را در مجاورت قبر مالک بن انس به خاک سپردند که بر قبور هر دو، یک بقعه ساخته شد.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، ۱۹۸۵م؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۲۰۰۱م.

نافع بن عبدالرحمان

نافع بن عبدالرحمان، از قرای سبعة و مدفون در بقیع.

او قاری برجسته قرآن و از قرای سبعة و مشهور بود. تاریخ تولد او معلوم نیست. در اصفهان می زیست. احتمالاً از مبلغان مهاجر به اصفهان بود. اما بعداً به مدینه رفت و در آنجا می زیست. قرائت را از مولی بن سَلَمَه، فرزند همسر رسول اکرم (ص) فرا گرفت. از راویان قرائت او می توان، محمد بن اسحاق مسیبی، اصمعی، عثمان بن سعید معروف به ورش، مولی بن زهره مونی معروف به قالون و عیسی بن سینا بن وردان را نام برد.

او در سال ۱۶۹ قمری در مدینه درگذشت و در بقیع دفن شد. قرآن موجود بر اساس هفت قرائت مشهور تدوین و اعراب گذاری شده است که یکی از آنها قرائت نافع است.

مأخذ

البقیع قضیه کل مسلم، لجنه احیاء ذکری البقیع، لندن، بی تا، ص ۵-۶؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۶، ص ۶۰۷.

نام آوران و مشاهیر

نام آوران و مشاهیر، ارتباط مشهورترین شخصیت های صدر اسلام با بقیع.

این سخن مشهور که ارزش هر ظرف به محتوای آن بستگی دارد، در مورد بقیع هم کاربرد دارد. اهمیت بقیع به شخصیت های بزرگی است که در آنجا مدفون اند. از این نظر بقیع منحصر به فرد است. رسول اکرم (ص) برای بقیع احترام خاصی قائل بود و از بقیع به بزرگی و کرامت یاد می کرد. همین نکته هم دلیل دیگری بر عظمت و اهمیت بقیع است.

بقیع در طول سال ها و قرن ها مدفن بسیاری از نام آوران از اصحاب و تابعان و دیگر مسلمانان بود، از آن جمله ابن مسعود، صهیب رومی، مقداد بن اسود و سعد بن ابی وقاص را می توان نام برد. برخی از همسران رسول خدا (ص) همچون ام سلمه، صفیه، حفصه و عایشه نیز در همان جا به خاک سپرده شدند. نیز از جمله صحابه و تابعین که در آنجا مدفون اند، این کسان را

می توان نام برد: جعفر بن ابی طالب، برادرش عقیل، عثمان بن عفان، مالک بن انس و استادش نافع، حلیمه سعدیه - دایه پیغمبر - و عباس عموی آن حضرت. کم کم، دفن شدن در آن گورستان میان اهل البیت و ائمه و مقدسین مایه شرف و افتخار گردید. در کتب سیره آمده است که حضرت رسول(ص) در یکی از آخرین شب های زندگی به بقیع رفتند و برای مدفونان در آن استغفار کردند. بی تردید این اقدام رسول خدا - که به گفته خودشان از طرف خدا به آن مأمور بودند - در این گرایش مؤثر بوده باشد.

به روایتی حضرت فاطمه زهرا(س) و بنا به بعضی روایات رقیه و ام کلثوم و تمامی زوجات رسول الله(ص) به استثنای خدیجه کبری(ع) - که در قبه المعلی در مکه مدفون است - همه در بقیع مدفونند. همچنین در بقیع مرقد مطهر چهار امام شیعیان امام حسن مجتبی(ع) و امام زین العابدین(ع) و امام محمد باقر(ع) و امام جعفر صادق(ع) در کنار یکدیگر در ضلع جنوب غربی واقع است و مدفن عباس عم پیغمبر(ص) و جد خلفای بنی عباس و عبدالله بن مسعود و سعد بن ابی وقاص و انس بن مالک. تا آنجا که در مرآه الحرمین و آثار المدینه المنوره یاد شده، تعداد اصحاب رسول الله(ص) که در بقیع مدفون هستند به ده هزار صحابی بالغ گردیده است.

مآخذ

دائرةالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۳-۳۸۴؛ دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۳۹۳-۳۹۴.

ص: ۶۶۱

نامه عبدالعزیز به فتحعلی شاه ← مسیر طالبی

نایب الصدر شیرازی ← محمد معصوم نایب الصدر شیرازی

نابینی، محمد حسین ← محمد حسین نابینی

النَّبِیَّتِی، احمد بن موسی بن محمد

النَّبِیَّتِی، احمد بن موسی بن محمد، از مشاهیر ساکن در مدینه در سده ۹ق و مدفون در بقیع.

او اصالتاً مصری و از دهکده ای به نام النَّبِیَّتِی است. در خردسالی نزد عالم نابینی به نام ابن الشیخ النَّبِیَّتِی در نبیت قرآن فرا گرفت. سپس همراه با یک هیئت مذهبی که برای مناسک حج از مصر عازم حج بودند، احمد بن موسی به مدینه رفت. در مدینه به فراگیری علوم شرعی پرداخت. نیز به عبادت در مسجد نبوی اهتمام داشت. تا اینکه بیمار شد و در ۹۳۷ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. در تشییع جنازه او مردم بسیار حضور داشتند.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینه الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۴۵۵-۴۵۶.

النبذة اللطیفة

النبذة اللطیفة، کتابی درباره فضائل مدینه و بقیع.

ابو محمد احمد بن محمد بن شحاته الألفی کتاب النبذة اللطیفة را درباره فضائل مدینه نوشت. بخشی از این کتاب درباره فضائل بقیع است. فضائل بقیع را در سه باب عرضه کرده است:

(۱) باب أمر الله تعالی نبیه (ص) أن یتستغفر لأهل البقیع؛ (۲) باب خروج النَّبِیِّ (ص) کلما کانت لیلته من عائشه من آخر اللی- إلى البقی- ع ودعائه لأهل البقی- ع؛ (۳) باب تشییع النَّبِیِّ (ص) للجناز بالبقیع، وإتیانه قبورهم للموعظه والتذکی- بالآخره.

ذیل هر باب چند حدیث آورده و در توضیحات، نقادی های مطاوی احادیث نیز بعد از هر حدیث می آید.

مأخذ

النبذة اللطیفة فی فضائل المدینه الشریفه، ابو محمد احمد بن محمد بن شحاته الألفی، بیروت، دار ابن حزم، ۱۴۲۵ق / ۲۰۰۵م، ص ۱۲۷-۱۳۸.

نبرد بقیع ← یوم البقیع

نجاشی پادشاه حبشه، برگزاری نماز میت برای ایشان در بقیع.

تعدادی از مسلمانان در شرایط سخت مکه و فشارهای شدید قریش، مجبور شدند به حبشه مهاجرت کنند. پادشاه حبشه نجاشی برخورد و تعاملی مثبت با آنان داشت و آنان را مورد حمایت قرار داد. اما پس از فوت نجاشی با اینکه او مسیحی بود پیامبر(ص) و مسلمانان متأثر شدند. البته برخی منابع معتقدند نجاشی قبل از فتح مکه مسلمان شده بود (بقیع الغرقد، ص ۸۰-۸۱). همین که این خبر از طریق وحی به رسول خدا رسید، آن حضرت مردم مدینه را در بقیع گرد آورد و بر نجاشی، که در حبشه بود، از قبرستان بقیع نماز خواند.

متن عربی این روایت متواتر اینگونه است:

قَتَادَةُ وَجَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ فِي قَوْلِهِ: (وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ) نَزَلَتْ فِي النَّجَاشِيِّ لَمَّا مَاتَ نَعَاهُ جَبْرِئِيلُ إِلَى النَّبِيِّ (ص) فَجَمَعَ النَّاسَ فِي الْبُقَيْعِ وَكَشَفَ لَهُ مِنَ الْمَدِينَةِ إِلَى أَرْضِ الْحَبَشَةِ فَأَبْصَرَ سِرِيرَ النَّجَاشِيِّ وَصَلَّى عَلَيْهِ فَقَالَتِ الْمُنَافِقُونَ فِي ذَلِكَ فَجَاءَتِ الْأَخْبَارُ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ أَنَّهُ مَاتَ فِي ذَلِكَ الْيَوْمِ فِي تِلْكَ السَّاعَةِ وَمَا عَلِمَ هِرْقُلُ بِمَوْتِهِ إِلَّا مِنْ تُجَّارٍ رَأَوْا مِنَ الْمَدِينَةِ.

یعنی قتاده و جابر بن عبدالله انصاری، درباره قول خدای متعال نقل نمودند که فرمودند که: همانا، از اهل کتاب است کسی که به خدا ایمان دارد. این آیه درباره نجاشی نازل شده است؛ آنگاه که نجاشی از دنیا رفت، جبرئیل مرگ وی را بر پیامبر ابلاغ کرد. و آن حضرت، مردم را در بقیع گرد آورد. تخت و تابوت نجاشی برای پیامبر ظاهر شد و تخت او را می دید در حبشه و بر جنازه نجاشی نماز خواند، منافقین سخن ها گفتند. پس خبرها از هر ناحیه ای می آمد که نجاشی مرده است، و هرقل هم از طریق اخباری که از مدینه شنیده بود، از مرگ نجاشی آگاه شد.

از امام صادق(ع) و بعضی از ائمه دیگر نیز روایاتی رسیده که مضمون همه آنها این است که رسول اکرم(ص) بر

نجاشی نماز گذارد. این روایات گردآوری و از نظر رجالی و درایه ای بررسی شده اند (نک بقیع الغرقد، ص ۸۰-۸۲)

مآخذ

بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳، ج ۲۲، ص ۴۶۶؛ ج ۱۸، ص ۱۳۰؛ بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۸۰-۸۲؛ مجله میقات حج، ش ۵۸.

النجديه الحجازیه، الرحله ← بهجه البيطار

نجفی، جعفر ← کاشف الغطاء، جعفر

نجفی، سید محمد باقر

نجفی، سید محمد باقر، کتابشناس، مدینه شناس و پژوهشگر درباره بقیع.

سید

محمد باقر نجفی در ۱۳۲۵ در شهر خرمشهر در استان خوزستان متولد شد. چند سالی در دانشگاه های ایران و مصر در چند رشته ی علوم انسانی مشغول آموزش و پژوهش بود و درجه دکتری دریافت کرد. اما در جریان جنگ تحمیلی عراق و اشغال خرمشهر، کتابخانه کم نظیر و آثارش از بین رفت. و در ۱۳۶۳ وقتی به خرمشهر بازگشت، خانه و کتابخانه اش را تلی از خاک دید. در سال ۱۳۶۹ ضرورت های خانوادگی و شخصی ایجاب کرد به آلمان برود و در آنجا مقیم شود. آثار متعددی از او منتشر شده است.

دغدغه فکری و پژوهشی او از قدیم دو موضوع ایران شناسی و مدینه شناسی بود. مدینه شناسی را از سال ۱۳۵۳ با مشاوره ی مرحوم مرتضی مطهری، سید محمد حسینی بهشتی، مرحوم محمد تقی جعفری، سید غلامرضا سعیدی، مرحوم عباس زریاب خوبی و مرحوم احمد مطهری آغاز کرد. در ۱۳۶۳ نخستین جلد مدینه شناسی عرضه شد. البته پس از آن هم شروع به تکمیل آن نمود.

نتایج

تحقیقاتش در کتابی بزرگ و مفصل به نام مدینه شناسی، اولین بار در بن در سال (۱۳۷۷) منتشر شد. گویا آن را آکادمی اسلامی وابسته به پروفیسور عبدالجواد فلاطوری منتشر کرد. برای بار دوم در تهران با مشخصات زیر منتشر شد:

مدینه شناسی، سید محمد باقر نجفی، ۲ جلد، تهران، مشعر، چاپ دوم، ۱۳۸۷، ۵۰۵ + ۶۴۰ص.

این اثر ارزشمند او در زبان فارسی یکی از مفصلترین آثار مدینه پژوهی است.

در ابتدای کتاب غیر از مقدمه کوتاه ناشر و مقدمه ی مؤلف، مصاحبه مجله میقات حج با مؤلف در سال ۱۳۷۹، شماره ۳۳ نیز آمده است. این مصاحبه شامل مطالبی درباره زندگی نامه مرحوم نجفی، سبک و شیوه او در عرصه مدینه پژوهشی، انگیزه و علل رویکرد او به مدینه پژوهی، تاریخ تحولات در این موضوع است.

کتاب مدینه شناسی، شامل پنج بخش اصلی (یا کتاب) است: مسجدهای مدینه، خانه های مدینه، چاه های مدینه، مقابر مدینه. این چهار بخش در جلد نخست درج شده است. اما بخش (کتاب) پنجم، عنوان «غزا دفاعی برای صلح»، تمامی جلد دوم را فرا گرفته است. کتاب او دارای تصاویر فراوان و ارزشمندی از مدینه و بقیع نیز می باشد.

بخش مقابر مدینه شامل این مباحث است: دیرینه و آثار، مقابر اهل بیت (ع)، مقابر فرزندان پیامبر، مقابر همسران پیامبر، مقابر بنی هاشم، مقابر عمه های پیامبر، مقبره عبدالله پدر پیامبر، مقابر یاران پیامبر، مقبره شهیدان حرّه، دیگر مقابر مشاهیر تاریخ اسلام.

مبحث نخست یعنی دیرینه و آثار که به موقعیت تاریخی و جغرافیایی بقیع، تخریب بقیع و محو آثار اسلامی در بقیع، شخصیت و افکار وهابیون نجد و علل مخالفت با آثار اسلامی چون گزارش جامعی از کلیات و تاریخ تحولات بقیع است در یک مقاله مستقل عیناً و بدون دستکاری عرضه می شود. تا پژوهشگران به راحتی بتوانند از آن استفاده کنند. این مقاله زیر عنوان «دیرینه و آثار بقیع»، در واقع قسمتی از بخش چهارم کتاب مدینه شناسی تألیف سید محمدباقر نجفی است. نجفی در سال ۱۳۸۱ در گذشت.

مآخذ

مدینه شناسی، سید محمد باقر نجفی، تهران، مشعر، ۱۳۸۶، ص ۴۱۵-۴۳۹؛ «مصاحبه با سید محمد باقر نجفی»، میقات حج، ش ۳۳، ۱۳۷۹.

نیز نک-: قدمت بقیع

ص: ۶۶۳

نجفی مرندی، ابوالحسن، پژوهشگر و مؤلف درباره بقیع.

ابوالحسن نجفی مرندی دولت آبادی (درگذشت ۱۳۴۹ یا ۱۳۵۲ق)، وی فرزند محمد از پژوهشگران ایرانی و در زمره نخستین کسانی است که به تألیف آثاری درباره بقیع و نقد وهابیت در ایران پرداخته است. او را باید نخستین منتقد وهابیت در زمینه نقد رویه وهابیون در تخریب بقیع و قبور دانست. سه اثر برای او در این زمینه شمرده اند:

صواعق سبعة علی مفارق زنادقه خارجه وهابیه در حادثه انهدام قبه ائمه بقیع(ع)؛ صواعق محرقه فی علائم الظهور و ردّ الوهابیه فی تخریب البقاع المتبرکه؛ فجایع الدهور فی انهدام القبور در علائم الظهور.

تاریخ کتاب اول و سوم ۱۳۴۴ق/ ۱۳۰۴ش، همان سال تخریب گسترده بقیع در نوبت دوم (نکبت ثانی) است. این نشانگر به روز بودن برخی پژوهشگر در آن زمان است. یعنی به محض اطلاع از تخریب بقیع، آثاری در این زمینه تألیف کرده اند.

مآخذ

الذریعه، آقا بزرگ تهرانی، ج ۱۵، ص ۹۴؛ صواعق سبعة علی مفارق زنادقه خارجه وهابیه در حادثه انهدام قبه ائمه بقیع(ع)، ابوالحسن نجفی مرندی، بی جا، مطبوعه حاجی عبدالرحیم، ۱۳۴۴ق/ ۱۳۰۴ش، ص ۴۸، چاپ سنگی؛ فجایع الدهور فی انهدام القبور در علائم الظهور، همو، تهران، چاپ سنگی، ۱۳۴۴ق، ص ۱۴۳؛ صواعق المحرقه فی علائم الظهور و ردّ الوهابیه فی تخریب البقاع المتبرکه، همو، تهران، بی نا، ۱۳۷۶ق؛ کتابشناسی نقد وهابیت، ابذر نصر، قم، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۱، ص ۲۴۵.

نجم الملک منجم باشی، عبدالغفار ← منجم باشی، عبدالغفار نجم الملک

نجفی، محمد صادق

نجفی، محمد صادق، بقیع پژوه و مؤلف کتاب و مقاله درباره بقیع.

محمد صادق نجفی در فروردین ۱۳۱۵ در هرسین از توابع شبستر در نزدیکی تبریز متولد شد. پدرش حجه الاسلام میرزا احمد هریسی و مادرش از سادات کوه کمری است. در خردسالی نزد پدرش آموختن قرآن و ادبیات را فرا گرفت و به مکتب خانه هرسین رفت. برای ادامه تحصیل در پانزده سالگی به مدرسه طالیه تبریز رفت. پس از فراگیری متون و دروس سطح در ۱۳۳۲ش به قم کوچ کرد و در حوزه علمیه قم که زیر نظر آیت الله بروجردی اداره می شد مشغول دیگر مدارج و علوم شد.

در کنار تحصیل به تدریس، تبلیغ و امور اجتماعی هم می پرداخته است. برخی از اهم مسئولیت ها و فعالیت های ایشان عبارت است از: امامت جمعه سلماس، امامت جمعه خوی، نمایندگی مردم آذربایجان در مجلس خبرگان. نیز آثاری در قالب مقاله یا کتاب تألیف و منتشر کرده است. از جمله کتاب تاریخ حرم ائمه بقیع(ع) را تألیف و عرضه کرد. به دلیل چند دهه پژوهش و

نگارش در موضوعات مرتبط به بقیع، او را باید از بقیع شناسان و بقیع پژوهان بزرگ معرفی کرد. حتی چندبار به مدینه و مکه رفته تا از نزدیک به بررسی مسایل مدینه و بقیع بپردازد.

مآخذ

تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، جم- و مقدمه؛ پایگاه ائمه جمعه در اینترنت.

نیز نک-: تاریخ حرم ائمه بقیع.

النحام، ابراهیم بن نُعیم

النحام، ابراهیم بن نُعیم، از مشاهیر مدینه و مدفون در بقیع.

ابراهیم بن نُعیم بن عبدالله قرشی عدوی مدنی معروف به النحام و ابن نعیم، پدرش از صحاب رسول خدا(ص) بود و در زمان خلافت عمر در جنگ یرموک در سال ۱۵ق به شهادت رسید.

ابراهیم در مدینه رشد و نمو یافت و عمدتاً از شخصیت های اجتماعی و سیاسی بود. او به ابن نعیم و نحام و ابن مجاهد شهرت داشت. مروان خانه نحام را در مدینه به سی هزار درهم خرید. این نشانگر اینست که خانه ای بزرگ و زیبا داشته است.

نحام در دوره خلافت یزید بن معاویه از معترضین به یزید و شهادت امام حسین(ع) بود. یزید در لشکرکشی به مدینه، افراد بسیاری از مردم مدینه و رهبران آنها را به

ص: ۶۶۴

شهادت رساند. اینان در قطعه ای از بقیع دفن شدند و به نام شهدای حره (واقعه حرّه) معروف اند. از جمله این افراد نعام بود که به شهادت رسید و در بقیع دفن شد.

مأخذ

التحفة اللطيفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۲۶۷-۲۶۹.

نخاوله

نخاوله، شیعیان یا سادات شیعه مقیم مدینه و دارای خدماتی در بقیع.

ریشه کلمه نخاوله و سابقه تاریخی آن چندان معلوم نیست، برخی مدعی هستند نخاوله از ریشه نخل است و نخاوله به کشاورزانی گفته می شود که به نخل کاری و پرورش نخل مشغول اند. گاه آنها را نخوله می نامیدند.

مجموعه شیعیان مقیم مدینه در سال ۱۳۷۵ که به نخاوله مشهوراند، بیست و پنج هزار نفر تخمین زده شده اند. البته آمارهای دیگر تا یکصد هزار نفر هم برای نخاوله نوشته اند.

نخاوله در مدینه حوزه علمیه برای طلاب ندارند و علاقه مندان به تحصیلات دینی به قطیف، احسا، دمشق و قم می روند. بیشتر طلاب شیعه مدنی در حوزه علمیه ای در زینبیه دمشق زیر نظر علامه سید محمد حسین فضل الله تحصیل می کنند.

نماینده مراجع در نخاوله، مرحوم سید محمد تقی طالقانی برادر جلال آل احمد بود که پس از رحلت در بقیع دفن شد. در چند دهه اخیر شیخ محمد علی عمرای (یا العمروی، متولد ۱۳۳۰ق) امام جماعت و روحانی معروف شیعیان مدینه بوده است. او در نجف اشرف تحصیل کرده است.

نخاوله اقلیتی مظلوم و به دور از امکانات مدنی بوده اند. البته با مقاومت در برابر سختی ها و بی حرمتی ها در دهه های اخیر توانسته اند با تدبیر و با رهبری مدیرانه، سر و سامانی به نظام اجتماعی، معیشتی و فرهنگی خود بدهند. به همین دلیل بعضی از تندروهای وهابی احساس ترس کرده اند. برای نمونه در گزارشی که توسط یکی از مشاهیر تندرو تدوین شده پیشرفت های جدید شیعیان را خطرناک دانسته است.

البته داوری مستشرقین درباره نخاوله پر از ابهامات و متناقض است؛ برای نمونه بورکهارت (۱) سیاح سویسی می گوید که نخاوله در نخلستان های اطراف مدینه، خودشان را شیعه معرفی می کنند ولی وقتی به شهر مدینه می آیند تظاهر به باور به عقاید و آداب و رسوم اهل سنت می نمایند. برخی از مستشرقین مثل ژرژ نخاوله را پول دوست و کسانی که هر کاری برای پول انجام می دهند، می دانند به همین دلیل در ۱۳۴۳ق / ۱۹۲۵م عامل دست وهابی ها شدند و با اخذ پول، اقدام به تخریب بقعه های بقیع زدند (جامعه شیعه به نقل از رتر، ص ۷۸). به نظر می رسد انتساب این اعمال به همه این جامعه صحیح نیست. اگر اصل اتهام کذب نباشد، همه آنها در تخریب بقیع قطعاً مشارکت نداشته اند. در برخی گزارش ها آنان را انسان های

شرافتمند که از ابتدا در باغات امام زین العابدین و دیگر ائمه (ع) کار می کرده و خدمتگزار ائمه بودند می دانند. الآن هم چهار باغ در جنوب بقیع دست آنها است. و این باغ ها را برای پذیرایی از زائران آماده می کنند. (با کاروان عشق، ص ۳۶۱-۳۶۲)

نخاوله اموات خود را در گوشه ای از بقیع که به نام آنهاست دفن می کنند. البته آداب و رسوم جامعه عربستان را مراعات می نمایند. اما کسانی مثل سید محسن امین پس از پژوهش اعلام کردند اینان شیعه و دارای اعتقادات شیعی اصیل می باشند. در طرحی که توسط دولت ایران پشتیبانی مالی می شد، نخاوله به عنوان دربانان بقیع مشغول به کار می شدند و در واقع می بایست جایگزین بواب های سنی می شدند.

مآخذ

اعیان الشیعه، سید محسن امین، بیروت، ۱۹۸۶م، ج ۱، ص ۲۰۰ و ۲۰۸؛ با کاروان عشق، رسول جعفریان، محمد علی مهدوی راد، تهران، مشعر، ۱۳۷۲، ص ۳۶۱-۳۶۲؛ جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۸ و ۱۴-۱۵ و ۱۷-۱۸ و ۳۱ و ۷۸؛ سفرنامه امین الدوله، تهران، ۱۳۵۴ش، ص ۲۵۴ و ۲۷۹.

ص: ۶۶۵

نخاوله و بقعه ائمه (ع)، اداره و نگهداری آرامگاههای شخصیت های شیعی در بقیع.

نخاوله نامی برای جمعیت شیعیان مدینه است. قبل از تخریب بقیع، نخاوله مسئولیت اداره، نگهداری و تعمیرات مراقد و بقعه های امامان شیعه و دیگر اماکن منسوب به شیعه را بر عهده داشتند. در واقع نخاوله نمایندگان شیعیان جهان در شهر مدینه و در بقیع بودند.

امین الدوله از طرحی خبر داده که قرار بوده، سفیر ایران در عثمانی، یعنی مشیرالدوله، به صورت قراردادی بین سران نخاوله و سادات برزنجی به عنوان امیران شهر مدینه منعقد کند و مدیریت نخاوله بقیع را قانونی و مشروع نماید. اما کوتاهی و تسامح حاجی محسن خان مشیرالدوله سبب شد که نخاوله به جایی نرسند و این قرارداد امضا نشود.

شیخ جزاء رهبر نخاوله یک طرف این قرارداد و سادات برزنجی از جانب عثمانی ها، طرف دیگر در این قرارداد بودند و قرار بود با تقسیم کارها، هر دو طرف با کمک یکدیگر بقعه های بقیع را به خوبی اداره نمایند.

مأخذ

جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، پیوست سوم، ص ۱۳۹.

نخاوله و تبلیغ بقیع

نخاوله و تبلیغ بقیع، برنامه های عزاداری و تبلیغی شیعیان مدینه به ویژه جهت معرفی ائمه بقیع (ع).

شیعیان مدینه مشهور به نخاوله به رغم تلاش های آل سعود در استحاله کردن آنان به سنت های شیعی پایبند بوده، در محرم و صفر به عزاداری و مرثیه سرایی می پردازند و برای غربت و مظلومیت خفتگان بقیع نوحه خوانی می نمایند. ایشان یاد و فضایل شخصیت حضرت زهرا (ع) و ائمه بقیع را همواره زنده نگه داشته و مناقب آنان را معرفی می کنند.

مرحوم محمد جواد مغنیه عالم شیعه لبنانی به دعوت شیخ محمد علی العمری گاه برای سخنرانی در ایام عزاداری و سوگواری مدینه مسافرت می کرد و اغلب در حسینیه شیعیان در مدینه مراسم اجرا می کرد. البته شیعیان ده ها حسینیه در مدینه دارند ولی شکل بیرونی و نمای خارجی این حسینیه ها، شبیه مساجد یا حسینیه های در دیگر کشورها نیست. زائران حج ایرانی، لبنانی، افغانی و دیگر کشورها اغلب در مراسم این حسینیه ها شرکت می کنند و نخاوله با اجرای برنامه های سازنده و مؤثر، به تبلیغ معارف و امامت شیعی می پردازند. مهم ترین برنامه های آنان معرفی فضایل ائمه بقیع (ع) و مظلومیت و غربت است.

مأخذ

احکام حج و اسرار آن، حاج حسن بیگلری، تهران،

۱۳۴۵، ص ۳۵۳؛ تجارب محمد جواد مغنیه بقلمه، به کوشش عبدالحسین مغنیه، بیروت، دارجواد، ۱۹۸۰م، ص ۳۶۵-۳۸۰؛
خاطرات سفر حج، سلطان حسین تابنده گنابادی، تهران، ۱۳۵۷، ص ۸۰ و ۸۴؛ هذّه هی الوهاییه، محمد جواد مغنیه، بیروت،
۱۹۶۴م، ص ۵۰.

نخستین تخریب بقیع ← نکبت اول

نخستین عارف مسلمان

نخستین عارف مسلمان، عثمان بن مظعون نخستین زاهد و عارف مدفون در بقیع.

عثمان بن مظعون، شخصیتی بزرگ و از اصحاب پیامبر اسلام بود. کنیه وی ابوالسائب (پدر سائب) است. وی چهاردهمین شخص از مسلمانان بود که با عشق، خلوص و آگاهی تمام به پیامبر ایمان آورد و در راه آرمان های آن حضرت، مقاومت ها و جانفشانی ها کرد. ابن مظعون از افرادی است که پس از تحمّل سختی های دوران اولیه عسرت ها، همگام با دیگر مهاجران اولیه، به حبشه مهاجرت کرد. فرزند او «سائب» نیز همراه وی بود. او پس از تحمل سختی های این هجرت، که دوری از رسول گرامی و خانواده و شهر محبوبش (مکه) را به همراه داشت، به مدینه هجرت کرد. در نبرد سرنوشت ساز و حماسه آفرین بدر شرکت داشت و با پهلوانان و شجاعان سپاه کفر، پنجه در پنجه انداخت و افتخار و حماسه آفرید.

ص: ۶۶۶

او فردی عارف و عابد بود و در عبادت تلاش و مداومت بسیار داشت. همواره شب‌ها را به عبادت مشغول بود و روزها را روزه می‌گرفت. به پا دارنده نماز شب و روزه در روز و جهاد در راه حق بود.

به دلیل کثرت عبادت و ریاضت، پیامبر اسلام (ص) او را از روش صوفیانه نهی کرد او تا هنگام بدرود زندگی، در کنار حضرت رسول، کمر به اطاعت و خدمت بست. از شهوات دوری کرد و کمتر با زنان معاشرت داشت. چنان که گفته‌اند: باز هم از پیامبر تقاضا کرد که اجازه دهد ترک دنیا کند اما رسول الله منعش نمود.

عثمان بن مظعون کسی است که پیش از نزول آیات بر حرمت شراب، خود با درک بدی و فساد شراب، آن را بر خود حرام کرد و چنین گفت: «لا أشرب شراباً يذهب عقلي ويضحك بي من هو أدنى مني»؛ شراب نمی‌آشامم، زیرا عقلم را از بین می‌برد و می‌دانم کسانی که از من پایین‌ترند بر من خواهند خندید.

عثمان بن مظعون از صحابه زهاد و عرفا بود. در واقع او نخستین کسی است که شیوه زهدپیشگی و عرفان‌گرایی را ترویج می‌کرد. به دلیل زهد و عرفان و دنیاگریزی او، رسول الله بسیار او را دوست می‌داشت و به او علاقه خاص داشت. از عایشه نقل است که پس از وفات عثمان، رسول الله (ص) بسیار برای او گریست و از چشمان مبارک حضرت اشک جاری بود.

بهرحال بر اساس متون و اسناد مستحکم، عثمان بن مظعون نخستین زاهد و عارف مسلمان است که در بقیع دفن شد. البته نه آنگونه که برخی گفته‌اند که رسول الله روش زندگی او را دوست نداشت بلکه بسیار او را دوست می‌داشت و برایش بسیار گریست.

مآخذ

تاریخ المدینه المنوره، ابوزید عمر بن شبه النمیری، قم، دار الفکر، ۱۳۶۵ش؛ تعجیل المنفعه، ابن حجر عسقلانی، بیروت، ۱۹۸۷م؛ وفاء الوفاء، نورالدین علی بن احمد سمهودی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۸۷م، ج ۲، ص ۸۵؛ «خفتگان در بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۶۵، پاییز ۱۳۸۷، ص ۶۷-۶۹.

نخستین کتاب درباره بقیع

نخستین کتاب درباره بقیع، معرفی کتاب اخبار المدینه از ابن زباله.

محمد بن الحسن بن زباله مشهور به ابن زباله (درگذشت ۱۹۹ق یا بعد از این تاریخ) از شاگردان مالک بن انس، نخستین کتاب را درباره مدینه النبی و بقیع نوشت. پیش از او کسی را سراغ نداریم که دست به تألیف کتاب درباره مدینه منوره یا بقیع برده باشد.

البته سده اول تا دوره معاصر هیچ اثری به نام بقیع سراغ نداریم، یعنی ابن ندیم در الفهرست، شیخ طوسی در الفهرست و آثار بزرگ طهرانی در الذریعه، اثری به نام بقیع یا تاریخ بقیع یا هر اثری که در عنوان آن بقیع باشد فهرست نکرده‌اند. نیز فهرست‌ها و کتابشناسی‌های بعدی هم چنین‌اند. مباحث درباره بقیع در ضمن کتب درباره مدینه منوره درج شده است. اما در دوره

جدید بیش از ده عنوان کتاب به زبان های عربی و فارسی و اردو تألیف شده است.

ادله اینکه مباحث درباره بقیع در ضمن کتب مدینه آمده و مستقلاً طرح نشده، یکی این است که علما و مورخین فکر می کردند، بقیع ظرفیت طرح مستقل نداشته و در حدّ و قواره یک کتاب مستقل نیست؛ اما مهم تر اینکه ابن زباله اولین مورخی که درباره مدینه کتاب نوشت، بقیع را هم به عنوان یک بخش از مدینه دید و نظری مستقل نسبت به بقیع نداشت. چون مکتب و نحله تاریخ نگاری ابن زباله در مورخین بعدی تأثیر نهاد و آنان از ابن زباله اقتباس پذیرفتند، از اینرو دیگر مورخین هم نگاه مستقل به بقیع نداشتند. ابن شبه شاگرد بدون واسطه ابن زباله، تاریخ المدینه المنوره را نوشت و یک بخش به بقیع اختصاص داد. دیگر مورخین پس از ابن زباله از او مرویات و اقتباساتی در روایت یا در سبک، شیوه نگارش و پژوهش داشته اند. ابن زباله کتابش را بر اساس گزارس بروکلیمان در صفر ۱۹۹ق به اتمام رساند. این اثر در آتش سوزی مسجدالنبی در ۸۶۶ق/ ۱۴۸۱م مفقود شد و هنوز به دست نیامده است. اما با تلاش های وستنفلد مستشرق آلمانی با

ص: ۶۶۷

جستجو در کتاب وفاء الوفاء سمهودی و نیز با جستجوهای صلاح عبدالعزیز زین سلامه در کتب سمهودی، ابن نجار، مراغی، ابن شبّه، عباسی، رافعی، زیربن بکار و مطری، کتاب ابن زباله را بازسازی و باز تولید کردند. وستفلد نام آن را تاریخ المدینه المنوره نهاد و در سال ۱۸۶۴م به چاپ سپرد. صلاح عبدالعزیز به نام اخبارالمدینه المنوره من تاریخ ابن زباله به عنوان پایان نامه کارشناسی خودش در سال ۱۴۲۱ق در دانشگاه ام القری دفاع کرد. بخشی از این کتاب درباره بقیع است که در مقاله مستقلی نقل شده است.

مآخذ

اخبار المدینه المنوره، ابن زباله، به کوشش صلاح عبدالعزیز زین سلامه، مقدمه عبدالباسط بذر، مدینه منوره، ۱۴۲۴ق/ ۲۰۰۳م، مکه مکرمه و ص ۲۰۵-۲۱۰؛ تاریخ الادب العربی، کارل بروکلمان، ترجمه عربی محمود فهمی حجازی و دیگران، قاهره، ۱۹۹۲م، ج ۳ و ۴، ص ۲۵؛ موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره، اشراف احمد زکی بمانی، لندن، مؤسسه الفرقان، ج ۲، ص ۱۹۷-۱۹۸.

نیز نک- : ابن شبّه، عمر بن شبّه

نخستین نماز میت در قبرستان بقیع

نخستین نماز میت در قبرستان بقیع، اسعد بن زراره از صحابه پیامبر(ص) و نخستین نماز میت اقامه شده بر جنازه او.

اسعد بن زراره انصاری خزرجی، از قبیله بنی نجار و از بزرگان این قبیله بود. فتنه ها و درگیری های داخلی مدینه، شخصیت بزرگی را می طلبد که اهل مدینه زمام امور خویش را به او بسپارند. آوازه پیامبر(ص) در مدینه پیچید. آنان افراد شاخصی را به مکه فرستادند تا برآوردی از وضعیت رسول الله داشته باشند. اسعد بن زراره نقیب طایفه بنی النجار بود که به همراهی گروهی، به مکه اعزام شدند تا از نزدیک پیامبر را ببینند. این گروه پیامبر را در عقبه مشاهده کردند. نتیجه این ملاقات، انعقاد پیمان عقبه نخستین بود. سال بعد نیز اسعد بن زراره پیامبر را به همراهی دوستانش در عقبه ملاقات کرد و پیمان عقبه نخستین بود. سال بعد نیز اسعد بن زراره پیامبر را به همراه دوستانش در عقبه ملاقات کردند و پیمان عقبه دوم انعقاد یافت و نیز در سال بعد، پیمان عقبه سوم منعقد شد. اسعد بن زراره در پیمان های سه گانه عقبه شرکت داشت و با پیامبر پیمان بست. او را انصاری و خزرجی و از بزرگان و برجستگان در شب عقبه دانسته اند. او اول کسی از اهل مدینه است که با پیامبر(ص) بیعت کرد تا از وضعیتی ناپسند رها شود. او علاوه بر حضور در سه عقبه، نقیب طایفه بنی نجار بود. اسعد اول کسی است که نماز جمعه را در مدینه به پا داشت و کمک های شایانی به هجرت پیامبر کرد و آماده کننده زمینه برای حضور پیامبر در مدینه بود. وی منزلت والایی در نزد رسول الله داشت. اسعد بن زراره در میان صحابه پیامبر دارای چند اولویت و امتیاز بود: از جمله اینکه او نخستین شخصی بود که پیامبر(ص) بر او نماز میت خواند. همچنین او اولین کسی است که پیامبر خدا پیشاپیش جنازه اش حرکت کرد و برای او در بقیع دعا و استغفار نمود.

نیز اولین صحابی پاکباخته ای است که به دستور پیامبر در مقبره مطهر بقیع دفن گردید. البته بیان این نکته لازم است که اختلافی میان مورخان، در مدفون اول بقیع وجود دارد، بسیاری را عقیده بر آن است که اولین مدفون بقیع عثمان بن مظعون

بود و شاید بتوان به نوعی میان روایات متعارض جمع کرد و آن اینکه گفته شود، اولین مدفون از مهاجرین، عثمان بن مظعون است و اولین مدفون از انصار اسعد بن زراره.

اسعد اولین کسی است که پیامبر(ص) احکام غسل میت و کفن سه تکه را شخصاً در مورد او اجرا کرد.

همه مورخان بر این عقیده اند که اسعد بن زراره پس از نه ماه از هجرت وفات یافت. اگر این نقل درست باشد، باید گفت که او در بدر حاضر نبوده و از آنجا که عثمان بن مظعون در بدر حضور داشته، باید گفت: اسعد بن زراره نخستین فرد از میان صحابه است که پس از هجرت، دعوت الهی را لبیک گفت.

در کتاب کنز العمال نقل شده که اسعد بن زراره در آغاز ماه نهم، پس از هجرت، دعوت الهی را لبیک گفت.

ص: ۶۶۸

بغوی گوید: به من خبر رسیده او اولین شخص از صحابه است که پس از هجرت وفات یافت و اولین کسی است که پیامبر بر او نماز میت گزارد و اول کسی است که در بقیع مدفون گردید.

روحاء در وسط بقیع قرار داشت. همانجا که راه های گوناگون به سمت آن بوده است و همانجا که عثمان بن مظعون نیز در آنجا مدفون گردید. قبر اسعد بن زراره هم طبق نقل مورخان، در روحاء بقیع واقع گردیده است.

واقدی نقل کرده که پیامبر خدا(ص) اسعد بن زراره را در روحاء بقیع دفن کرد. نویسنده و مورخ معاصر محمدامین امینی، در کتابش درباره بقیع، پس از بررسی چگونگی شکل گیری بقیع و بررسی این نکته که چه کسی اولین بار در بقیع دفن شد: اسعد بن زراره یا عثمان بن مظعون؟ می نویسد: قبر آن دو شخصیت (عثمان بن مظعون و اسعد بن زراره) در روحاء، در وسط بقیع واقع است. ابن شهبه از ابوغسان روایت کرده که همواره می شنیدم قبر عثمان بن مظعون و اسعد بن زراره، در روحاء بقیع است و روحاء مقبره ای است در وسط بقیع که راه های گوناگون بر آن می رسد.

یک نکته مجهول در منابع گزارش نشده است و آن محل غسل اموات یا به اصطلاح جای غسلخانه در بقیع معلوم نیست. در نقشه های بقیع هم هیچ جا به عنوان غسلخانه و محل تجهیز و کفن و شستن اموات مشخص نشده است.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمدامین الامینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۴۰؛ تاریخ المدینه المنوره، ابوزید عمر بن ابی شهبه، قم، دار الفکر، ۱۳۶۵ش، ص ۱۰۰-۱۰۲؛ تعجیل المنفعه بزوائد رجال الاثمه الاربعه، ابن حجر عسقلانی، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۹۸۷م، ص ۳۲؛ «خفتگان در بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، شماره ۶۵، پاییز ۱۳۸۷، ص ۷۰-۷۳؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، دار صادر، ۱۹۹۶م، ص ۶۱۱؛ کنز العمال، المتقی الهندی، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۹۷۵م، ص ۲۱۹.

نزول آیه عسر

نزول آیه عسر، نزول بخش هایی از قرآن در بقیع.

روزی رسول خدا(ص) در گوشه ای از بقیع نشسته بود، به دیوار تکیه زده و خطاب به مردم درباره سختی ها و مشکلات سخن می گفت. آن حضرت به مردم می فرمود: اگر در برابر سختی ها صبور باشند، آسانی به سراغشان خواهد آمد. در همین زمان این دو آیه نازل شد: فَأَنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا؛ إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا (سوره انشراح، آیه ۵-۶).

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۷ق، ص ۳۱۰؛ الدر المنثور، جلال الدین سیوطی، تهران، دار المکتبه الاسلامیه، ۱۴۱۵ق، ج ۶، ص ۳۶۴.

نزله البقیع

نزهه البقیع، کتابی درباره مسجدالنبی و بقیع از برزنجی.

سید جعفر بن اسماعیل برزنجی (۱۲۵۰-۱۳۱۷ق) در منطقه برزنجه عراق متولد شد. پس از تحصیل و طی مدارج علمی به مناصب و مشاغل بالایی مثل مفتی شافعیه، قضاء، امامت و خطابه در حرم نبوی دست یافت. چند عنوان کتاب تألیف کرده است. از جمله درباره مسجد النبوی و پیرامون آن کتاب نزهه الناظرین را نگاشت. بخشی از این کتاب درباره بقیع است. مطالب بر اساس روایات نبوی است و عمدتاً به معرفی شخصیت های مدفون و سیره نبوی می پردازد.

مأخذ

نزهه الناظرین فی تاریخ سید الاولین والآخرین، جعفر بن السید اسماعیل البرزنجی، به کوشش احمد بن سعید بن سلم، مدینه منوره و قاهره، مکتبه بن سلم و مکتبه الرفاعی، ۱۴۱۸ق / ۱۹۹۸م.

نساء، سوره

نساء، سوره، قرائت این سوره بر اموات به ویژه همسران رسول خدا در بقیع.

یکی از آداب بقیع که حداقل در دوره هایی متداول بوده، قرائت سوره نساء بر مقبره همسران رسول خدا(ص) است. اولیا چلبی از سیاحان سده ۱۱ق در سفرنامه اش گزارشی از قرائت سوره نساء توسط او و زائران همراهش در بقیع بر سر مقابر همسران رسول خدا(ص) عرضه کرده است. در ادامه می نویسد هدفش تأسی به این ارواح

ص: ۶۶۹

مطهر و استمداد از آنان بوده است.

سوره نساء در مدینه نازل شده و اکثر آیات آن درباره شأن، حقوق زن مسلمان، ویژگی های زنان مطلوب و راههای رهایی از رذایل اخلاقی در زنان و دیگر مباحث مرتبط به زنان است. در روایاتی بر قرائت آن تأکید شده و معصومین (ع) توصیه فرموده اند برای عبرت آموزی در قبرستان خوانده شود. به همین دلیل، قرائت آن در بقیع بر سر مزار زنان مشهور و بزرگ متعارف و متداول بوده است.

مآخذ

تفسیر نمونه، زیر نظر ناصر مکارم شیرازی، قم، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۳، ج ۳، ص ۲۴۱-۲۴۴؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، القاهره، ۱۹۹۹، ص ۱۵۱.

نسل کشی

نسل کشی، قتل انسان ها و کشتار عمومی به هنگام تسلط بر بقیع.

وهابیون پس از تسلط بر هر شهری، به غارت اموال و کشتار مردم می پرداختند. به هنگام حمله به مدینه و بقیع به ویژه در ۱۲۲۱ق و ۱۳۴۳ق/۱۹۲۴م، کشتار مردم وحشیانه تر و گسترده تر بود. درباره آن گفته اند: لشگر وهابی هر کس را در خیابان و کوچه مدینه می یافتند می کشتند. به خانه ها رفته، زنان و بچه ها را کشته و اموالشان را سرقت می کردند. یکی از اشراف به نام عون بن هاشم می گوید: خون مثل جوی آب که در نخلستان جاری می شود، جاری بود. حتی مشاهیر ریش سفیدی که کاری به وهابیون نداشتند و علی القاعده باید به دلیل پیری و شیخوخت باید امنیت می داشتند، اما آنها را هم رها نکردند و کشتند.

رهبران مذهبی مثل مفتی شافعیان را کشتند. گاه زنان و بچه ها را جمع کرده و در محلی بدون آب و غذا حبس می کرد و به این روش آنها را شکنجه داده و می کشتند.

بر اساس یک گزارش، جمعیت مدینه در آن زمان ۷۰ تا ۸۰ هزار نفر بود و پس از قتل عام وهابیون، به ۶ هزار نفر تقلیل یافت. بقیه کشته شده یا فرار کرده بودند؛ بعضاً در جریان فرار از گرسنگی و تشنگی در بیابان ها هلاک می شدند. غیر از اماکن مقدس و بقعه های داخل بقیع خانه های اطراف بقیع که متعلق به خدام و کارکنان بقیع بود، تماماً تبدیل به تل خاک شده بود. به طوری که نشانی از آبادی و زندگی در مدینه و اطراف بقیع به چشم نمی خورد. در گزارش های جهانگردان غربی مثل بورتن و فیلیپ به این نسل کشی اشاره شده است. اما مسلمانان در سراسر جهان نسبت به این واقعت ها اطلاع رسانی نکردند و جهانیان را از این فجایع آگاه نکردند. اگر چنین حادثه ای در جای دیگری اتفاق افتاده بود، صدها فیلم و گزارش، ده ها کتاب و صدها مقاله، چندین آلبوم عکس، چندین موزه، پژوهشکده هایی برای بررسی و تحقیق عرضه شده بود. ولی نسبت به بقیع و مدینه بسیار اندک کار شده است. مجامع حقوقی و تشکل های حقوق دانان در کشورهای اسلامی می توانستند برای نسل کشی و کشتار مسلمانان در مدینه و بقیع پرونده ای تهیه و برای مجامع جهانی ارسال کنند. سازمان هایی مثل حج و

زیارت در ایران می توانست پیگیری کند و اسناد و مدارک این حوادث هولناک را جستجو نماید. اما متأسفانه به مقوله نسل کشی اندک توجه و عنایتی نشده است؛ آنقدر که به تخریب بقاع توجه شده است. در برخی کتاب هایی که مسئولین ارشد حج و زیارت نوشته اند اساساً به این موضوع اشاره هم نشده است.

مآخذ

الشیعه فی المملکه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۳۰-۲۴۴؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۹۱، جم-؛ مسیر طالبی، میرزا ابوطالب خان، به کوشش حسین خدیو جم، تهران، شرکت سهامی کتاب های جیبی، ۱۳۵۲، ص ۴۰۸-۴۱۲؛ تاریخ ائمه بقیع (ع)، محمدصادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۵۰-۵۱.

نشانه نبوت ← سلمان فارسی و بقیع

نصارا و پیروان دیگر ادیان

نصارا و پیروان دیگر ادیان، ارتباط پیروان ادیان با بقیع.

ارتباط پیروان ادیان با بقیع، منوط به حضور و سکونت آنان در شهر یثرب دارد. یعنی باید نخست ثابت کرد پیروان مسیحیت و یهود و دیگر ادیان در یثرب، اقامت

ص: ۶۷۰

داشته اند، آنگاه به سراغ ارتباط آنان به بقیع برویم.

عباسی (درگذشت سده ۱۰ق) از مدینه پژوهان و مؤلف کتاب عمده الاخبار فی مدینه المختار، یک بخش از این کتاب را به تاریخ یثرب بعد از طوفان نوح تا بعثت رسول خدا(ص) اختصاص داده است.

عباسی معتقد است پس از فرو نشستن طوفان نوح و پیاده شدن مردم از کشتی، عده ای به نام عمالقه به یثرب کوچ کردند. آنان به گروه ها و دسته ها و خانواده های مختلف در طی قرون تکثیر شدند و گروه هایی از آنها در مکه و مدینه و دیگر مناطق و شهرهای حجاز ساکن شدند. پس از بعثت موسی(ع)، او گروهی را به حجاز فرستاد تا مردم را دعوت به یهود نماید. اما ساکنان حجاز با فرستادگان موسی جنگیدند و آنها را کشتند. این گزارش گویای این است که حضرت موسی برای ترویج و گسترش یهود در حجاز و مکه و مدینه، تلاش هایی داشته است (عمده الاخبار، ص ۳۶-۳۷) عباسی در ادامه، به مهاجرت گروه هایی از یهود به حجاز به ویژه یثرب و مکه می پردازد. درباره علت این مهاجرت چند نظریه مطرح شده است؛ از جمله اینکه علمای یهود وقتی صفات رسول خدا را در تورات مشاهده کردند، به حجاز آمدند تا به او ایمان بیاورند(همان، ص ۳۷). به غیر از ادله و انگیزه های مذهبی و دینی، اهمیت منطقه حجاز از نظر اقتصادی و سلطه بر بازار این منطقه حایز اهمیت است.

پس از ظهور حضرت عیسی(ع)، نصارا و مسیحیون هم به حجاز کوچ کردند و در یثرب ساکن شدند(همان ص ۴۰-۴۲)

از بین دو طایفه مهم ساکنان یثرب یعنی اوس و خزرج، برخی پیروان یهود و مسیحیت بودند، و خاندان هایی از آن دو طایفه، به ویژه اوس مثل بنوظفر در بقیع سکونت داشتند. (همان، ص ۴۵).

همچنین در منازعات و درگیری ها مسیحیون و یهودی ها حضور داشتند و جنگ ها و کشتارهایی شدیدی بین آنان پیش از اسلام جریان داشته است(ایام العرب، ص ۷۲).

مآخذ

ایام العرب فی الجاهلیه، جادالمولی و دیگران، قاهره، دارالباز، ۱۳۶۱ق، ص ۷۲؛ عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمدبن عبدالحمید العباسی، مدینه منوره، المكتبة العلمیه، بی تا، جم-؛ الکامل فی التاریخ، ابن ایثر، بیروت، دارصادر، ۱۹۶۵م، ج ۱، ص ۶۷۳-۶۷۵؛ مدینه شناسی؛ محمدباقر نجفی، کن، ۱۳۶۳، جم-.

نیز نک- : یوم البقیع

نصیری، امرالله ← دیار بقیع

نطق امام جمعه تهران ← امام جمعه تهران، سید محمد

النفخه المسکینه

النفخه المسکینه، سفرنامه عبدالله سیدی به مکه و بقیع از سده ۱۲ق.

ابوالبركات عبدالله بن حسين السويدي البغدادي (١١٠٤-١١٧٤ق) در بغداد به سال ١٦٩٢م/١١٠٤ق متولد شد. نزد پدرش و ديگر استادان مشهور كسب علم نمود و پله هاي ترقى را طى كرد تا به مدارج عالي معنويت و دانش دست يافت.

او در سال ١١٥٧ق/١٧٤٤م از بغداد عازم سفر مکه برای مناسک حج شد. مشاهدات و خاطرات خود را در سفرنامه ای با عنوان «النفخه المسکينه فى الرحله المکيه» تدوين کرد.

درباره بقیع، گزارش مفصلي ندارد و در برخی جاها اشاره ای به مدفونين بقیع کرده است. این سفرنامه توسط عماد عبدالسلام رؤوف تحقیق و منتشر گردید.

مأخذ

النفخه المسکينه فى الرحله المکيه، عبدالله بن حسين السويدي البغدادي، به كوشش عماد عبدالسلام رؤوف، ابوظبى، المجمع الثقافى، ٢٠٠٣م، جم-.

نفس زکيه

نفس زکيه، از نوادگان امام حسن مجتبی(ع) و رهبر قیام مدینه در ١٤٥ق و مدفون در بقیع.

محمد بن عبدالله بن حسن بن امام حسن مجتبی(ع) مشهور به نفس زکيه، از بزرگان علویان و از نوادگان امام حسن(ع)، اهل مدینه بود. کسانی از کودکی برخی بنابر

ص: ٦٧١

نشانه هایی احتمال می دادند همان مهدی موعود باشد. از این رو پس از قتل ولید بن یزید (۱۲۶ق) خلیفه بنی امیه، به تشویق پدرش، خاندان بنی هاشم و بسیاری از بزرگان با وی بیعت کردند و مالک بن انس به اطاعت از وی فتوا داد و معتزله از او حمایت کردند حتی کسانی چون ابراهیم امام، ابوالعباس سفاح، و ابوجعفر منصور، سه برادری که در رأس سلسله بنی عباس قرار گرفتند، با او بیعت کردند و تنها امام جعفر صادق (ع) از بیعت سر باز زد و فرمود این کار صورت نخواهد گرفت و خلافت از آن بنی عباس خواهد شد. او در ماه رجب ۱۴۵ در مدینه قیام نمود و مردم این شهر و مکه و یمن با وی بیعت نمودند. منصور ولیعهد و برادرزاده خویش، عیسی بن موسی را به همراه شش هزار تن به مدینه اعزام کرد. محمد و یارانش غسل نموده و کفن پوشیدند و خود را معطر کردند و در میان او و نیروهای عیسی جنگ سختی در گرفت تا به احجار زیت کشیده شد. نفس زکیه و همراهانش در این نقطه پس از مقاومت شدید به شهادت رسیدند.

سر او را نزد منصور فرستادند و پیکرش به وسیله خواهرش زینب و دخترش فاطمه در بقیع دفن گردید. می گویند بر بدن وی آنقدر زخم وارد شده بود که به هر عضوی از اعضایش دست می زدند، متلاشی و از تنش جدا می گردید، شهادت نفس زکیه در چهاردهم ماه رمضان ۱۴۵- بوقوع پیوست. شرایط تاریخی که شهادت او را قطعی می کرد چنین بود. . . پس از انقراض بنی امیه و روی کار آمدن بنی عباس، سفاح خلیفه اول عباسی، کاری با او نداشت اما چون منصور به خلافت رسید با توجه به این که خود از بیعت کنندگان با محمدنفس زکیه بوده و از محبوبیت او نزد اهل مدینه و حمایت بزرگان قوم از او خبر داشت، از وی به وحشت افتاد و سرانجام در ۱۴۵ق با اعزام سپاهی مرکب از ۴ هزار نفر به مدینه، او و یارانش را شکست داد و سر از بدن وی جدا کردند و نزد منصور فرستادند. برادرش، ابراهیم قتیل باخمرا، نیز در درگیری نظامی که با سپاه منصور در باخمرا (دهی در ۱۶ کیلومتری کوفه) پیدا کرد، کشته شد.

مآخذ

البدایه والنهایه، ابن کثیر، به کوشش احمد ابوملحم و دیگران، بیروت، ۱۴۰۹ق، حوادث سال ۱۴۵؛ التعریف بما آنست، محمد بن احمد المطری (درگذشت ۷۴۱ق)، به کوشش محمدنور الفلمبانی الاندونسی، مدینه منوره، المكتبة العلمیه، ۱۴۰۲ق، ص ۴۴؛ دانشنامه: دانش گستر، ج ۱۶، ص ۳۸۵؛ الکامل فی التاریخ، ابن ایثر، حوادث ۱۴۵، بیروت، دارصادر؛ مقاتل الطالبین، ابوالفرج اصفهانی، به کوشش کاظم المظفر، قم، منشورات الرضی، ۱۴۰۵ق، ص ۱۶۱.

نقشبندی، محمد عابد ← سندی، محمد عابد

نقشه بقیع

نقشه بقیع، راهنمای بقیع همراه با توضیحات از کتاب تاریخ معالم المدینه المنوره.

احمد یاسین الخیاری الحسینی المدینی (درگذشت ۱۳۸۰ق) کتابی درباره شهر مدینه با عنوان تاریخ معالم المدینه المنوره نوشته و در پانزده فصل به معرفی برجستگی های شهر مدینه مثل کوه ها، چاه ها، آثار باستانی، مساجد و نیز بقیع می پردازد. گزارش او از بقیع کوتاه است ولی چون از طرف دولت عربستان سعودی منتشر می شود سندیت آن رسمیت دارد. مهم ترین مطلب در این گزارش، نقشه ای است که آورده و قسمت های مختلف بقیع را ترسیم نموده است.

تاریخ معالم المدینه المنوره: قدیماً و حدیثاً، الرياض، الامانه العالمه بلاحفال بمرور مائه عام علی تأسیس المملکه، ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۹م، ص ۳۵۱-۳۵۳.

نقشه کایتانی

نقشه کایتانی، نخستین نقشه دقیق و علمی بقیع و مدینه.

مهم ترین نقشه بقیع که از نظر مقیاس های علمی، نخستین نقشه بقیع محسوب می شود، نقشه ای است که لئون کایتانی (۱) در

کتاب سالنامه اسلام (۲) به زبان ایتالیایی منتشر کرد. این نقشه حدود یک سده پیش با این مشخصات منتشر شده است:

ص: ۶۷۲

۱- Leone Caetani

۲- Annali dell Islam

دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، ص ۶۴۰-۶۴۱.

نقض فتاوی الوهابیه

نقض فتاوی الوهابیه، کتابی در ردّ وهابیت.

نویسنده آن محمدحسین کاشف الغطاء، مرجع دینی شیعیان است. او در ۱۲۹۴ق/۱۸۷۶م در نجف اشرف متولد شد، پدرش آیت الله محمدرضا کاشف الغطاء از روحانیون و مراجع تقلید مشهور نجف اشرف بود.

از ۱۰ سالگی تحصیلات حوزوی را آغاز کرد. در آغاز جوانی اش خطیبی سرآمد و شاعر و ادیبی نامدار شد و گفته اند که از حیث قدرت خطابه و تأثیر در مردم، هیچ یک از مراجع شیعه، به رتبه او نرسیده اند. در فقه شاگرد مشهور سید محمد کاظم یزدی و در اصول از شاگردان نامدار ملا محمد کاظم خراسانی بود. در ۱۳۳۰ق از نجف به مکه مکرّمه، از آن جا به دمشق و بیروت رفت و سه سال در این منطقه (بلاد شام) ماند و در این مدت، به مصر هم سفر کرد و در آن جا گفتارهایی برای دانشجویان دانشگاه الزهرا تدریس کرد. در ۱۳۵۰ق، در کنفرانس اسلامی قدس در فلسطین شرکت کرد. در مسجد الاقصی، خطبه ای طولانی که به «خطبه تاریخی» معروف شده است، فی البداهه القا کرد و به شدت به کشورهای استعمارگر و اشغالگران صهیونیست تاخت. در ۱۳۵۲ق، وارد ایران شد و شش ماه در ایران ماند و در شهرهای مختلف سخنرانی های پرشوری القا و با محمدرضا پهلوی، شاه ایران، دیدار کرد و او را به جدا نشدن از کشورهای اسلامی و حمایت و دفاع از فلسطین تشویق کرد. شمار تألیفات او بیش از ۸۰ کتاب و رساله بوده است. تحقیقات و تألیفات او اغلب در مسائل و موضوعات مبتلا به جهان اسلام و شیعیان است. از جمله آل سعود و وهابیت به عنوان آسیب مهمی برای مسلمانان مورد توجه او قرار گرفته و به نقادی آن پرداخته است. فعالیت های مرحوم کاشف الغطاء در عرصه نقادی و رفتارهای آل سعود، در دو عرصه مباحث تئوریک و تحلیل های نظری و دوم اقدامات عملی و ایجاد فضای اجتماعی بوده است. فعالیت های نوع اول او منجر به تألیف کتابی درباره وهابیت شد که مشخصات آن چنین است: نقض فتاوی الوهابیه، به کوشش عبدالحلیم کاشف الغطاء، قم، دارالکتاب، در ۱۰۹ صفحه این کتاب با تحقیق علی جلال باقر، غیاث طعمه منتشر شده و دارای چاپ های متعدد و ترجمه های فارسی، انگلیسی و اردو نیز می باشد. یکی از چاپ های مهم آن دارای این مشخصات است: نقض فتاوی الوهابیه، بیروت، دارالغدیر، ۱۴۱۹ق. این کتاب به نقد اقدامات تخریبی آل سعود در بقیع هم پرداخته است.

پیش از او، هادی کاشف الغطاء (۱۸۷۲-۱۹۴۲م) کتابی با عنوان الاجوبه النجفیه عن الفتاوی الوهابیه نوشت که چندین چاپ دارد (کتابشناسی فقه وهابیت، ص ۱۴۹). نسبت این دو اثر مهم قابل بررسی است.

اما زمینه دوم فعالیت های او نقد تخریب بقیع در منبر و خطابه، تحریک رؤسا و مسئولین در کشورهای اسلامی به هنگام ملاقات با آنها و نیز نامه نگاری با شخصیت های مؤثر است. که در اینجا برای نمونه یک مورد آن گزارش می شود. یک بار

سفیر کبیر ایران یعنی آقای مظفر اعلم با ملک عبدالله ولیعهد پادشاهی عربستان برای بازسازی مقابر بقیع به نتیجه رسیدند. ظاهراً یک نفر نفوذی یا ساده دل به نام سید العراقین با مصاحبه اعلان خیر و بزرگ نمایی این مسأله در جراید و رسانه ها، وهابیون تندرو را تحریک کرد. خلاصه اینکه فضای جدیدی به وجود آمد و این معاهده اجرا نشد. از سوی دیگر دولت عربستان هم تکذیب کرد.

در این هنگام مرحوم کاشف الغطاء بیانیه ای صادر کرد و مسئولین مربوط را به دقت و داشتن فطانت و کیاست فرا خواند.

کاشف الغطاء در ۱۳۷۳ق/ ۱۸ ژوئیه ۱۹۵۴. در شهر کربلا در غرب ایران درگذشت. جسد او را به نجف منتقل کردند و با تشییعی باشکوه و احترامات کامل، در وادی السلام نجف اشرف به خاک سپرده شد.

ص: ۶۷۳

تاریخ الوهابیه، ملاحق اعیان الشیعیه، سید محسن امین، بیروت، ۱۹۹۳، ص ۳۷ و ۴۴؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۱۱۹؛ علماء فی رضوان الله، محمد امین نجف، قم، انتشارات امام حسین (ع)، ۲۰۰۹م، ص ۴۴۱-۴۴۴؛ فرهنگ رجال معاصر عراق، زیر نظر سید محمد صادق خرازی، به کوشش سیدعلی موجانی و دیگران، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰، ص ۳۱۹؛ کتابشناسی نقد وهابیت، اباذر نصر اصفهانی، قم، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۴۷-۱۴۸؛ نقض فتاوی الوهابیه، محمدحسین آل کاشف، بیروت، دارالغدیر، ۱۴۱۹ق.

نکبت اول

نکبت اول، تخریب بقیع توسط وهابیون در سال ۱۲۲۱ق.

رهبران و بنیان گذاران وهابیت معتقد بوده اند که تعظیم قبور و احترام به آنها، نوعی شرک است و گاه حتی آن را کفر و زندقه می دانند. مهم تر اینکه اگر کسی که این کارها را انجام دهد، او را سزاوار قتل و مصادر اموال می دانند.

نیز معتقداند قبور حرمت و فضیلت ویژه ای ندارد و مسلمان دفن شده در قبور هم حرمت خاصی ندارد. بر این اساس، هر کجا سیطره می یافتند، نخست مقابر را تخریب می کردند. بین سال های ۱۲۰۵ تا ۱۲۱۷ق وهابیون تلاش کردند بر حجاز سیطره پیدا کنند، جنگ های متعددی داشتند، گاه این جنگ ها را تا پنجاه نبرد شمرده اند که عده بسیاری از دو طرف کشته شدند. در این جنگ ها اشراف مکه و مدینه تضعیف شدند. و بالاخره در ۱۲۱۷ق طائف توسط وهابیون اشغال شد و کشتار وسیعی در شهرها به راه انداختند و اماکن مذهبی را تخریب نمودند. در ۱۲۱۸ق مکه کاملاً به اشغال آنان درآمد. در برخی گزارش ها هست که بسیاری از قبه ها و مقبره ها را تخریب و حتی چاه زمزم را پر کردند. شریف و متولی مکه با دیدن این وضعیت با وهابیون سازش و صلح کرد و تلاش کرد به این روش مانع تخریب بیشتر شود. اما وهابیون این صلح نامه را نقض کردند و مجدداً در ۱۲۲۲ق مدینه را اشغال کرده، بقیع را کاملاً تخریب کردند و حتی به مسجدالنبی (ص) تعرض کردند. این تعرضات بر بقیع در تاریخ به نکبت اول بقیع (نکبه الاولی للبقیع) مشهور شد.

عکس العمل مسلمانان در کشورهای مختلف که از ۱۲۲۰ق شروع شده بود در ۱۲۲۱ق تشدید شد و قرار شد کشورهای اسلامی، ارسال کاروان های حج را تعطیل کنند. ایران، سوریه، عراق و مصر در این امر پیشگام بودند.

البقیع قضیه کل مسلم، لندن، لجنه احیاء ذکری البقیع، بی تا، ص ۷-۸؛ دائره المعارف الاسلامیه الشیعیه، سید حسن امین، بیروت، دار المتعارف، ۲۰۰۲م، ص ۲۷۱-۲۷۳؛ الشیعیه فی المملکه السعودیه، حمزه الحسن، بیروت، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۲۳۰-۲۳۵؛ موسوعه العتبات المقدسه: المدینه المنوره، جعفر الخلیلی، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ۱۹۸۷م، ص ۲۵۳-۲۵۵.

نماز باران، برپایی صلاه استسقاء در بقیع.

در سالی از زمان رسالت و حضور حضرت رسول اکرم(ص)، قحطی و خشکسالی همه مدینه را فرا گرفت. رسول خدا(ص) به بقیع غرقند رفت در حالی که عمامه مشکی پوشیده و دو طرف عمامه آویزان بود و عصایی هم در دست داشت. آن حضرت رو به قبله ایستاد، مردم پشت سر ایشان تکبیر گفتند و به او اقتدا کردند. آنگاه دو رکعت نماز پیا داشت. در رکعت اول، سوره الشمس و رکعت دوم، سوره والضّحی را قرائت فرمود. سپس ردای خود را وارونه پوشید تا نشانه پریشانی و دگرگونی وضع مردم باشند. آنگاه حمد و ثنای خداوند را بیان کرد و دستهایش را به سوی آسمان دراز کرد و بیاناتی ایراد فرمود.

پس از تمام شدن نماز طلب باران، آسمان شروع به باریدن کرد، گیاهان روید، و حیوانات علوفه کافی پیدا کردند و خلاصه وضع معیشت و زندگی مردم خوب شد.

مأخذ

کنز العمال، المتقی الهندی، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۹۹۳م، ج ۸، ص ۴۳۶.

نماز بر نجاشی ← نجاشی پادشاه حبشه

ص: ۶۷۴

نماز زیارت، به جا آوردن دو رکعت نماز جهت طلب مغفرت و شفاعت از خداوند.

مرسوم و متداول است که زائران دو رکعت با نیت نماز زیارت برای ائمه بقیع و دیگر مدفونین به جا می آورند. این نماز مستحبی و مندوب است. ولی در منابع ادعیه و روایی شیعیان روی آن تأکید شده است.

زائران و حجاج در سفرنامه های خود، اقامه نماز زیارت را گزارش کرده اند. محمد غلامحسین کربلایی در سفرنامه اش می گوید که روز سیزدهم جمادی الاولی به بقیع رفتیم و نماز زیارت برپا کردیم (ص ۱۳۵).

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، جم - .

نماز عید ← عید، برگزاری نماز

نماز مستحبی رسول خدا(ص)

نماز مستحبی رسول خدا(ص)، برگزاری نماز و نیایش برای مغفرت اموات بقیع.

رسول خدا(ص) در هر فرصت به بقیع رفته و برای اموات نیایش و دعا می خواند. نیایش حضرت شامل استغفار برای اهل بقیع؛ سلام و درود گفتن بر آنها؛ نماز گزاردن؛ طلب رحمت برای اموات بوده است. این موارد با مطالعه همه احادیث وارد شده در این زمینه به دست آمده است.

اما این صلاه و نماز غیر از نماز میت و دیگر نمازهای واجب است. بلکه این نماز مستحب است و صرفاً برای اهدای ثواب آن به ارواح اموات و طلب مغفرت برای اموات برگزار می شود. اینک چند روایت درباره صلاه برای اموات گزینش و تقدیم می گردد:

أمر رسول الله(ص) ان یصلی علی اهل البقیع، فصلی علیهم ثلاث مرات (مجمع الزوائد، ج ۹، ص ۲۴).

رسول خدا(ص) دستور فرمود بر اهل بقیع نماز گزارده شود، آنگاه خود حضرت سه باز نماز گزارد.

انی بعثت الی اهل البقیع لأصلی علیهم (کنز العمال، ج ۱۲، ص ۲۶۲؛ مسند احمد، ج ۶، ص ۹۲).

همانا من برای اهل بقیع و برگزاری نماز بر آنها مبعوث شده ام.

حضرت در چند روایت هدف بعثت خودش را برپایی نماز برای اموات بقیع دانسته است (بقیع الغرقد، ص ۹۳-۹۵).

این نماز غیر از نماز میت است که واجب می باشد بلکه مستحبی است و صرفاً جهت مغفرت و دعا برای اموات خوانده می شود.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ کنز العمال، المتقی الهندی، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۸ق؛ مجمع الزوائد، علی بن ابی بکر الهیثمی، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق؛ مسند الامام احمد، احمد بن حنبل، بیروت، دار صادر، ۱۴۲۶ق.

نیز نک- : دعا

نماز میت

نماز میت، برگزاری نماز برای اموات قبل از دفن آنها در بقیع رسول اکرم(ص) در فرصت ها و روزهای بسیار برای برگزاری نماز میت به بقیع می رفت. وقتی می شنید کسی فوت کرده، اگر در مدینه حضور داشت و کار ضروری هم نداشت حتماً برای نماز میت شرکت می نمود. گاه خبردار می شد که کسی فوت کرده و او برای نمازش نرفته، ناراحت می شد و به اطرافیان می فرمود برای نماز میت مرا خبر کنید.

مآخذ

الاجوبه النجفیه، هادی کاشف الغطاء، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۷، ص ۵۶ و ۶۳ و ۷۹؛ بحار الانوار، محمدباقر مجلسی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳، ج ۲۲، ص ۴۶۶؛ ج ۱۸، ص ۱۳؛ حدائق الناظره، یوسف بحرانی، قم، مؤسسه نشراسلامی، ۱۳۸۶، ج ۱۰، ص ۲۶۶؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۵۱-۳۵۲؛ مجله میقات حج، ص ۵۸.

نوفل بن حارث

نوفل بن حارث، از اصحاب رسول اکرم(ص) و مدفون در بقیع.

نوفل بن حارث بن عبدالمطلب در نزد پیامبر(ص) شخصیتی محترم و معزز داشت. او پسر عموی آن حضرت بود و از تمام افراد بنی هاشم که شیوه مسلمانی بر گزیده بودند، سن و سال بیشتری داشت. او هم سن

ص: ۶۷۵

عباس عموی پیامبر بود.

نوفل بن حارث بر اثر تعصب ویژه ای که داشت، در مکه مسلمان نشد، لیکن همواره اسلام را محترم می شمرد.

نوفل، ناگزیر همراه مشرکان در جنگ بدر حضور یافت، لیکن اشعاری از او نقل شده که نشان می دهد وی به پیروزی پیامبر و لشکر اسلام یقین داشته است. او در جنگ بدر اسیر شد. پیامبر به وی پیشنهاد کرد که فدیه خود را پردازد و آزاد شود. نوفل گفت: مال و ثروتی ندارم. پیامبر(ص) به او فرمود: نیزه هایی را که در جده داری بده. نوفل هزار عدد نیزه در جده داشت که احدی از آن آگاه نبود. در این هنگام خطاب به پیامبر گفت: اکنون یقین کردم که تو پیامبر خدایی؛ زیرا هیچ کس جز خدا نمی دانست که من در جده چه دارم. آن نیزه ها را داد و آزاد شد و آیین اسلام را برگزید.

بر اساس شواهد تاریخی، پیامبر(ص) در چندین مورد به نوفل بن حارث لطف فراوان نمود و این به خاطر نقشی است که نوفل در دادن ابزار جنگی به پیامبر ایفا کرده بود؛ چه آنکه در جنگ حنین، سه هزار نیزه فراهم ساخت و به پیامبر بخشید تا آنها را میان سربازان جبهه اسلام تقسیم کنند. بسیاری از افراد در جنگ حنین پا به فرار گذاشتند اما نوفل جزو ده نفری بود که استقامت ورزیدند، در مقابل دشمن ایستادند و از نبرد نگریختند.

اشاره شد که در برابر از خود گذشتگی ها و کمک های قابل توجه نوفل به مسلمانان، مانند دادن وسایل دفاعی به آنان، پیامبر خدا(ص) به وی لطف فراوان کرد؛ از جمله اینکه، پس از هجرت نوفل به مدینه، پیامبر(ص) در نزدیکی مسجد، خانه ای به او و عباس بخشید که با یک دیوار از هم جدا می شد. او تا زمانی که زنده بود، در آن خانه زیست و همواره آن خانه را از الطاف پیامبر به خودش می دانست و در نزد همگان به آن افتخار می کرد.

نوفل بن حارث، در قضایای دوره خلافت، بی طرف ماند ولی در دل، حق را به علی(ع) و خاندان رسالت می داد. عاقبت در سال ۱۵ق در زمان خلافت عمر، از دنیا رفت، عمر بر پیکر او نماز خواند و در بقیع دفن شد.

مآخذ

پیغمبر و یاران، محمدعلی عالمی، قم، بصیرتی، بی تا، ج ۵، ص ۲۹۶؛ «خفتگان در بقیع»، علی اکبر نوایی، میقات حج، ش ۷۰، زمستان ۱۳۸۸، ص ۶۳؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، قاهره، مرکز الدراسات مصر، ۱۹۷۶م، ج ۳، ص ۶۸۶.

نوفل بن معاویه

نوفل بن معاویه، از صحابه رسول اکرم(ص) ومدفون در بقیع.

او از قبیله بنی الدیل بن بکر است، از اینرو به الدیلی ملقب شده است. شصت سال قبل از بعثت در مکه متولد شد. شصت سال از عمرش در دوره جاهلیت گذشته و نیز شصت سال در دوره اسلامی گذران عمر نمود. بنابراین یکصد و بیست سال عمر داشت و بالاخره در سال ۶۱ق در دوره خلافت یزید بن معاویه چشم از جهان فروبست.

در حوادث بسیاری حضور و مشارکت داشت؛ مثل حادثه فتح مکه، در حجه الوداع و نصب علی بن ابیطالب (ع) به ولایت. از افتخارات او یکی این است که در حجه الوداع در سال ۱۰ق همراه حضرت محمد (ص)، مناسک حج را به جای آورد. بالاخره در سال ۶۱ق درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مأخذ

الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۶۲-۶۳.

نووی، یحیی بن شرف

نووی، یحیی بن شرف، فقیه، محدث، از عالمان بزرگ شافعی و دارای مواضع خاص درباره بقیع.

یحیی بن شرف بن مری بن حزام النووی الدمشقی الشافعی ملقب به محیی الدین و مکنی به ابوزکریاء در ۶۳۱ق / ۱۲۳۳م در منطقه ای نزدیک دمشق به نام نوی زاده شد. در فقه، حدیث، لغت و ادبیات و علوم قرآن سرآمد دیگر دانشمندان شد.

نزد استادان بزرگی مثل کمال الدین اسحاق المغربی و

ص: ۶۷۶

عبدالعزیز الحموی تلمذ کرد؛ تا اینکه به مقامات عالی علمی، قضایی و حسبی واصل شد. ولایت مشیخه دارالحدیث را پس از رحلت شهاب الدین ابی شامه قبول کرد. بالاخره در نوبی به سال ۶۷۷ق/ ۱۲۷۸م درگذشت و در همان جا دفن شد.

آثار علمی فراوان از او بر جای مانده است. از جمله: الاربعون النوویه فی الحدیث؛ روضه الطالبین؛ تهذیب الاسماء؛ ریاض الصالحین؛ المنهاج فی شرح صحیح مسلم.

نووی، شارح صحیح مسلم، درباره بقیع و اهمیت آن مطالبی نگاشته است.

وی به تأسی از عالمان دیگر اهل سنت، این دیدگاه را درباره بقیع ارائه می کند که بقیع در نظر پیامبر خدا(ص) دارای مکانت و جایگاه عظیمی بوده و به دلیل اهمیتی که در نظر پیامبر(ص) داشته، ایشان کراراً به بقیع رفته اند و سیره شان همین بوده که به بقیع فراوان بها دهند.

ایشان حدیث معروف عایشه را نیز در جلد هفتم شرح مسلم آورده و سپس توضیحاتی را در آن باب مطرح کرده است که حاکی از نگاه احترام آمیز به بقیع از سوی ایشان بوده است: «يُخْرَجُ رَسُولُ اللَّهِ (ص) مِنْ آخِرِ اللَّيْلِ إِلَى الْبُقْعِ فَيَقُولُ: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بُقْعِ الْعَرَقِدِ». پیامبر(ص) در آخر شب به بقیع رفته و به درگاه پروردگار عرضه می داشت: خدایا اهل بقیع غرقد را ببامرز.

نووی احادیث و مطالب فراوانی درباره بقیع یاد آور شده که در مناسبت های دیگر مطرح شده و آوردن همه آنها موجب تکرار و تطویل خواهد شد.

مآخذ

شرح صحیح المسلم، النووی، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۴۱؛ معجم المطبوعات العربیه و المعربیه، یوسف سرکیس، قاهره، مطبعه سرکیس، ۱۳۴۶ق/ ۱۹۲۸م، ج ۲، ص ۱۸۷۱-۱۸۷۳؛ معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج ۱۳، ص ۲۰۲-۲۰۳.

نهروانی، قطب الدین ← تاریخ المدینه

نیایش برای اهالی بقیع

نیایش برای اهالی بقیع، نماز و نیایش رسول اکرم(ص) برای اموات بقیع.

حضرت رسول(ص) خود را مأمور می دانست تا همیشه و مستمر در بقیع حضور یابد و به اموات رسیدگی کند. گویا دو وظیفه همزمان داشت یکی رسیدگی به جامعه زنده و تمشیت امور دنیوی و دینی آنان و دوم رسیدگی به امور آن جهانی مردگان و درخواست از خداوند برای رفع گرفتاری های آنان. از اینرو می فرمود: إني أمرتُ أن أتِي اهل البقيع فأدعو لهم وأصلي عليهم. من مأمور هستم در میان بقیع آمده و برای آنها دعا کنم و برای آنها نیایش داشته باشم.

برخلاف دیدگاه وهابیت که به مردگان و اموات اهمیتی نداشت و حتی الآن اثر و جسد آنان را نابود می کنند تا مردم هیچ

توجه و خاطره ای و احساسی نسبت به آنان نداشته باشند، رسول اکرم(ص) احساس جدی به اموات داشت و گویا آنان زنده می باشند و ایشان در کنار آنان زندگی می کند.

مآخذ

تاریخ المدینه المنوره، عمر بن شیبّه، قم، دار الفکر، ۱۳۶۸ش، ج ۱، ص ۹۰ و ۹۵؛ کشف الارتیاب، سیدمحسن امین آملی، تهران، نشر المکتبه الاسلامیه الکبری، بی تا.

نیایش خانه پیامبر اکرم(ص)

نیایش خانه پیامبر اکرم(ص)، محل نیایش، دعا و نماز رسول اکرم(ص) در بقیع.

رسول الله(ص) همواره و مدام بر خود وظیفه می دانست به بقیع برود و به نیایش پردازد، برای اموات دعا و نیایش و نماز بخواند و از خدا طلب مغفرت نماید. او می فرمود من مأمورم که به بقیع بیایم و برای اهل بقیع دعا خوانده و نماز گزارم.

محلی که اغلب در بقیع به آنجا می رفت و به نیایش می پرداخت خانه عقیل بود. در گزارش های تاریخی و نیز روایات مختلف آمده که پیامبر اکرم(ص) در اوقات مختلف به بقیع قرار می رفت و در آنجا به مناجات می پرداخت؛ بر اهل بقیع دعا و از خداوند متعال برای

ص: ۶۷۷

آنان استغفار و استرحام می نمود و حتی گاهی نیمه های شب برای همین مقصود، رختخواب خویش را ترک و به سوی بقیع حرکت می نمود.

در روایت است که: عن خالد بن عوسجه: «كنت أدعو ليله الى دار عقيل بن أبي طالب التي تلى باب الدار فمّر بي جعفر بن محمد(ع) يريد العريض معه أهله فقال لي أعنّ أثر وقت هاهنا؟ قلت: لا. قال: هذا موقف نبي الله(ص) بالليل اذا جاء ليستغفر لأهل البقيع».

خالد بن عوسجه می گوید: شبی رو به زاویه خانه عقیل که در جنب در این خانه قرار گرفته است، دعا می کردم. جعفر بن محمد(ع) که به همراه خانواده اش عازم عریض بود، مرا در آن حال دید و پرسید آیا درباره این محل خبر و مطلب خاصی شنیده ای؟ گفتم: نه. فرمود: اینجا جایگاه دعای رسول خداست، شب هنگام که برای استغفار اهل بقیع می آمد در اینجا توقف می نمود.

مآخذ

احیاء علوم الدین، ابوحامد غزالی، بیروت، دار المعرفه، بی تا، ج ۱، ص ۲۶۰؛ الارشاد، شیخ مفید، به کوشش سید کاظم الموسوی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۷ق، ص ۱۷۵؛ تاریخ المدینه المنوره، عمر بن شَبّه، قم، دار الفکر، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۱۱؛ عمدہ الاخبار فی مدینه المختار، احمد العباسی، بی جا، المطبعه المدنی، ص ۱۵۳؛ وفاء الوفاء، السمهودی، به کوشش محمد محیی الدین عبدالحمید، بیروت، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص ۸۹۰.

نیز نک-: حرم ائمه بقیع؛ سنگ قبور ائمه شیعه؛ قبه عالیه

نیمه شعبان

نیمه شعبان، حضور رسول خدا(ص) در بقیع، در شب نیمه شعبان.

از رسول خدا(ص) نقل شده که می فرمود: كنت نائماً النصف من شعبان، فأتانی جبرئیل(ع)، قال: یا محمد(ص) اتنام فی هذه الليله؟ فقلت یا جبرئیل و ما هذه الليله؟ قال: هذه الليله النصف من شعبان، قم یا محمد. ثم ذهب الى البقيع، ثم قال لی ارفع رأسک، فان هذه الليله تفتح ابواب السماء، فيفتح فيها ابواب الرحمه و باب الرضوان، و باب المغفره و باب الفضل و باب التوبه و باب النعمه و الجود و الاحسان (بحار الانوار، ج ۹۵، ص ۴۱۳).

یعنی رسول خدا(ص) فرمود: در نیمه شب شعبان خواب بودم، جبرئیل آمد و گفت ای محمد! آیا در این شب خوابیده ای؟ پرسیدم مگر این شب چیست؟ گفت امشب، نیمه شعبان است، بپاخیز ای محمد. سپس مرا به بقیع برد و گفت سرت را بالا ببر، امشب درهای آسمان باز خواهد شد. در این شب، درهای رحمت، رضوان، مغفرت، فضیلت، توبه، نعمت، جود و احسان باز می شود.

این روایت با مضامین دیگر در سنن ابن ماجه (ج ۱، ص ۴۴۴)، سنن ترمذی (ج ۲، ص ۱۲۱)، الدر المنثور (ج ۶، ص ۲۶) و چند

اثر دیگر روایی آمده است (نک بقیع الغرقد، ص ۶۹-۷۰).

مأخذ

بحار الانوار، علامه مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۹۹۴م؛ بقیع الغرقد، محمدامین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۷ق، ص ۶۹-۷۰؛ الدر المنثور، سیوطی، تهران، دارالمکتبه الاسلامیه، بی تا.

نیز نک- : شب زنده داری

ص: ۶۷۸

وائق عباسی

وائق عباسی، از خلفای عباسی و مدفون در بقیع.

ابوجعفر هارون ملقب به الواثق بالله و در فرهنگ فارسی معروف به واثق عباسی نهمین خلیفه عباسی است. او به سال ۱۹۸ق متولد شد و ۲۲۷ق پس از فوت پدرش معتصم، بر تخت خلافت جلوس کرد تا ۲۳۲ق یعنی حدود ۵ سال خلافت را بر عهده داشت. وی در ۳۴ سالگی بر اثر بیماری درگذشت.

بر اساس برخی گزارش ها مقبره او در بقیع نزدیک مقبره های مالک بن انس بنیان گذار مذهب مالکیه و ام صفیه است. اولیا چلبی سیاح و سفرنامه نویس ترک، در سده ۱۱ق در سفر به بقیع از محل مقبره او گزارش داده است.

مأخذ

الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، قاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۰.

واقعه، سوره

واقعه، سوره، مرسوم بودن تلاوت این سوره در بقیع.

سوره واقعه مکی و دارای ۹۶ آیه و چهل و چهارمین سوره ای است که بر رسول خدا نازل شد. این سوره درباره قیامت، تقسیم مردم در قیامت به جهنمی و بهشتی و عذاب مردم در جهنم و متنعم بودن مردم بهشتی است و از اینرو مناسب است در قبرستان خوانده شود.

به همین دلیل قرائت آن در بقیع متداول و مرسوم بوده است. زائران بر سر مزار ائمه بقیع، عباس و دیگر مشاهیر مدفون رفته و این سوره را تلاوت می کرده اند (برای نمونه نک سفرنامه تذکره الطریق، ص ۱۴۰).

مأخذ

تذکره الطریق، محمد عبد الحسین کربلایی، به کوشش جعفریان و اسراء دوغان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۶، جم-؛ تفسیر نمونه، قم، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵، ج ۲۳، ص ۱۹۳-۱۹۵.

واکنش مسلمانان

واکنش مسلمانان، بازتاب خبر تخریب بقیع در ۱۳۴۴ق/ ۱۳۰۴ش در جوامع اسلامی و عکس العمل مردم و عالمان دینی.

پس از اینکه آل سعود و وهابیون همه ی بقعه های مزارات را تخریب کردند و تمامی اموال و دارایی های اماکن و آثار را به

غارت بردند، خبر و جزئیات آن به تدریج در مناطق جهان منتشر شد و مسلمانان عکس العمل هایی نشان دادند. اما با انتشار خبر تخریب ابنیه ی حرم ائمه در بقیع افکار عمومی در ایران به شدت تحت تأثیر قرار گرفت و شیعیان از خود واکنش های شدیدی نشان دادند به گونه ای که رئیس الوزرای وقت، مجبور شد روز شانزدهم صفر ۱۳۴۴ را عزای عمومی اعلام کند. در آن زمان اطلاعیه ای توسط دولت منتشر شد و روز شنبه، ۱۶ صفر را روز تعطیل و عزاداری اعلام شد.

به دنبال اطلاعیه دولت، روز شنبه شانزدهم صفر (۱۵ شهریور)، تعطیل عمومی شد و از طرف دسته جات مختلف تهران، مراسم سوگواری و عزاداری به عمل آمد و طبق دعوتی که به عمل آمده بود، در همان روز، علما در مسجد سلطانی اجتماع نمودند و دسته جات عزادار، با حال سوگواری، از کلیه ی نقاط تهران به طرف مسجد سلطانی عزیمت کرده، در آنجا از عاملان فاجعه اعلان انزجار کرده و از مصیبت پیش آمده اظهار تأسف و تأثر فراوان نمودند.

عصر همین روز، مردم مجدداً در دروازه دولت و مسجد سلطانی بازار تجمع کردند. میرزا عبدالله واعظ معروف در منبر به تهدید و نقادی عوامل تخریب بقیع پرداخت.

مرحوم حسن مدرس در روز هشتم شهریور ۱۳۰۴ در مجلس شورای ملی نطقی ایراد کرد و اقدامات وهابیون را محکوم نمود. مراجع، علما و حوزه ی علمیه با ارسال نامه و مخابره تلگراف خواستار برخورد با عوامل تخریب اماکن متبرکه به ویژه بقیع بودند. مرحوم آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی، تلگرافی به آیت الله شیخ محمد خالصی در

کازمین مخابره کرد و با او همدردی نمود.

از طرف دیگر آیت الله شیخ محمد خالصی به علمای ایران تلگراف هایی مخابره و آنان را در جریان وقایع گذاشت.

همچنین مسلمانان منطقه ی قفقاز و مناطق دیگر، مانند مسلمان های تمام جماهیر متحده؛ یعنی آذربایجان، ازبکستان، ترکمنستان، قزاقستان، تاتارستان، یاشقیرستان و اتباع دول ایران، ترکیه، افغانستان، چین، مغولستان هم با ارسال تلگرافی اعلام نمودند که:

مکه معظمه و مدینه منوره را یادگارهای مقدس و متعلق به تمام مسلمین دانسته و از تمام دول جهان اسلام، حفظ و حراست این اماکن مقدس را خواستار بوده اند. اما با اقدامات تخریبی و هابیون در مناطق مختلف جهان، مسلمانان جهان متوجه شدند آل سعود و وهابیون قانع به تخریب های گذشته نبوده و تصمیم دارند، تمامی عتبات را در سراسر جهان تخریب کنند.

چون در سال های اخیر، بقعه های کسانی مثل حجر بن عدی در دمشق، جعفر بن ابی طالب (جعفر طیار) را در اردن و چندین آرامگاه دیگر را تخریب کردند. به مناسبت تخریب برخی اماکن مذهبی در لیبی، سوریه و برخی جاهای دیگر در سالهای اخیر و نیز همزمان با سالروز تخریب بارگاه ائمه معصومین (ع) در بقیع، برنامه ها و تظاهرات متعددی در نقاط مختلف جهان به ویژه منطقه شبه قاره از سوی دوستان اهل بیت (ع) برگزار شد. زعمای شیعی نیز در سخنان و پیام های خود خواستار تجدید بنای این بارگاه معظم و میراث باارزش اسلامی شدند.

نیز آیت الله صافی گلپایگانی و آیت الله مکارم شیرازی بیانیه های مفصل و مهمی درباره همین حوادث منتشر کرده اند.

مآخذ

اخبار شیعیان، ص ۲۰؛ اسناد روحانیت و مجلس، به کوشش منصوره تدین پور، تهران، ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۱۰۳-۱۰۶؛ تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۴۹-۵۱؛ مدرس قهرمان آزادی، به کوشش، ج ۲، ص ۶۸۲.

وجوب بازسازی بقیع

وجوب بازسازی بقیع، دیدگاه مراجع تقلید درباره وضعیت این قبرستان.

پس از تخریب کامل بقیع در سال ۱۳۴۴ق، عالمان دینی و به ویژه مراجع تقلید اهتمام خاصی به بازسازی بقیع داشته اند؛ استفتائاتی درباره موضوعاتی مثل جواز بنای بر قبور، نذر بر مقابر و اموات و زیارت مقابر اموات از مراجع نجف، پس از حمله و تخریب بقیع شده است. پاسخ این استفتائات از منظر تشیع توسط آیت الله هادی کاشف الغطاء در یک جلد جمع آوری شد و عرضه و چاپ شد (الاجوبه، ص ۳۱ به بعد). نیز کسانی مثل آیت الله سید هبه الدین شهرستانی، آیت الله میرزا عبدالجواد چهل ستونی، آیت الله سید محسن حکیم، آیت الله حسن سعید، آیت الله سیستانی و آیت الله گلپایگانی، در این زمینه فتوا داده و بازسازی و احداث بنا بر روی قبور بقیع را واجب دانسته و اجازه داده اند با استفاده از سهم امام (ع) و با روش های مسالمت آمیز نسبت به ساخت بنا بر روی قبور اقدام شود.

در تهران آیات عظام مثل آیت الله بهبهانی و آیت الله زاده خراسانی با جلسات متعدد اولاً دولت و مجلس شورای ملی را وادار به عکس العمل در برابر تخریب بقیع می کردند، ثانیاً برای آینده به تدبیر و برنامه ریزی می پرداختند (اسناد روحانیت، ج ۴، ص ۱۰۳-۱۰۵؛ چهارده قرن، ص ۲۴۶-۲۴۷).

گروهی از مراجع تقلید در پاسخ به این پرسش که: آیا تلاش برای بازسازی قبور ائمه بقیع (علیهم السلام) لازم است؟ چنین فتوا داده اند:

آیت الله فاضل لنکرانی: اگر تلاش به شکل مسالمت آمیز باشد اشکالی در آن نیست بلکه بر همه ی مسلمانان واجب است.

آیت الله مکارم شیرازی: تلاش برای بنای قبور ائمه بقیع (ع) واجب کفایی است.

آیت الله صافی گلپایگانی: تجدید بنای قبور ائمه (ع) از شعایر اسلام است و حفظ آن و تلاش در جهت تجدید بنای آن از واجبات است.

ص: ۶۸۰

آیت الله سیستانی: صرف حقوق شرعیه با اذن حاکم شرعی در بنای قبور ائمه بقیع جایز است.

آیت الله سید کاظم حائری: بدون شک این تلاش از تعظیم شعائر الهی بوده، پس هر مقدار که امکان دارد کوشش برای ساخت بقیع سزاوار است. اینها برخی از فتاوی مراجع تقلید شیعیان در یک سده اخیر است.

علمای

اهل سنت هم در ردّ وهابیت و نقد اقدامات تخریبی آنان، موضع گیری کرده اند: محمد سعید رمضان البوطی از علمای بزرگ حنفی سوریه و السید هاشم الرفاعی از علمای بزرگ کویت از جمله کسانی هستند که در مصاحبه ها، مقاله ها و کتب خود به ردّ مواضع وهابیت پرداخته اند (فاجعه البقیع، ص ۱۱۰-۱۱۸).

مآخذ

الاجوبه النجفیه عن الفتاوی الوهابیه، آیه الله الشیخ هادی کاشف الغطاء، قم، بوستان کتاب، ۱۴۲۹ق، جم-؛ اسناد روحانیت و مجلس، به کوشش منصوره تدین پور، تهران، ۱۳۷۹؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۱۳۶۰؛ چهارده قرن تلاش شیعه، روح الله حسینیان، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۲؛ فاجعه البقیع، جلال معاش، بیروت، دار العلوم، ۲۰۰۶م.

وجه تسمیه بقیع غرقد

وجه تسمیه بقیع غرقد، کاربردهای واژه بقیع در فرهنگ عربی و اسلامی و علل آن.

بقیع گاه به صورت منفرد و تک واژه ای به کار می رود و گاه به صورت ترکیبی مثل بقیع غرقد (در عربی بقیع الغرقد) یا بقیع الخیل. اگر تنها و تک واژه استفاده شود منصرف به قبرستان بقیع در شرق مدینه است و نیز بقیع غرقد هم به معنای قبرستان بقیع است.

بقیع به معنای قبرستان مشهور در دوره قبل از اسلام به صورت بقیع الغرقد استفاده می شد. اما در دوره اسلامی غیر از واژه بقیع الغرقد، جنه البقیع و قبرستان البقیع (در عربی مقبره البقیع) کاربرد داشته است. چند دیدگاه درباره وجه تسمیه بقیع غرقد هست:

- غرقد گونه ای درخت کوتاه خاردار یا تیغ دار (در عربی شوک) است. چون در آنجا این گیاه به صورت خودرو وجود داشته، به این نام مشهور شده است. هر چند این گیاه در آنجا زایل شده و در دوره رسالت به دستور رسول خدا(ص) یا به صورت خود جوش توسط مسلمانان به تدریج از این گیاه پاکسازی شد، با این حال این نام روی این محل تداوم یافته است (لسان العرب، ابن منظور؛ تاج العروس، واژه غرقد).

- برخی از علمای لغت مثل خلیل، گفته نوعی درخت در آنجا می روییده ولی نام این نوع را بیان نکرده اند (العین، واژه غرقد).

- فیومی می نویسد: غرقد به معنای عوسج بزرگ و عظیم که اصطلاحاً به آن شجر عظام هم گفته اند، است (المصباح المنیر، واژه غرقد).

- برخی دیگر مثل جلیل، غرقد را درخت عوسج نامیده اند. عوسج درختی خاردار است که میوه و برگ آن طبی است و از شیر عنب می باشد (مواهب الجلیل، ج ۷، ص ۶۰۷).

- بقیع الغرقد به جایی وسیع پوشیده از درختان مرتفع توت گفته می شود (دائرةالمعارف الاسلامیه، ج ۴، ص ۳۵).

- اولین کسی که می خواستند در بقیع دفن کنند؛ یعنی عثمان بن مظعون را؛ غرقدات (درختچه ها) را قطع کردند. به همین دلیل این محل را بقیع الغرقد نامیدند. بکری و ابن سید الناس این نکته را از اصمعی نقل کرده است (معجم ما استعجم؛ عیون الاثر، واژه غرقد) ولی به نظر می رسد درست باشد، زیرا قبل از اسلام و قبل از دفن عثمان، اینجا را بقیع غرقد می نامیدند.

- فیروزآبادی علت نام گذاری به بقیع غرقد را، کُندِه (بن) های درختان از انواع مختلف در آنجا، دانسته اند. یعنی بقیع غرقد به جایی گفته شده که دارای «اروم الشجر من ضروب شتی (کُندِه های درختان از انواع مختلف)» باشد.

اروم جمع ارم یعنی کنده و بُنِ درخت را گویند (المغانم، ص ۶۱). جوهری نیز همین نظر را پذیرفته است: ان البقیع موضع فیه اروم الشجر من ضروب شتی و به سَمی بقیع الغرقد (صحاح اللغه، واژه بقع).

- اما ابن فارس در صدد برآمده بین همه دیدگاه هایی که در وجه تسمیه به درخت اشاره کرده اند، جمع کند، از اینرو در معرفی بقیع الغرقد چنین گفته است: البقیع من الارض موضع اروح شجر من ضروب شتی و به سمی بقیع الغرقد بالمدينه (معجم مقاییس، ج ۱، ص ۲۸۱).

یعنی بقیع جایی است که درختان گوناگون در آن رشد و نمو می کنند؛ از اینرو آنجا را بقیع غرقد نامیده اند و در مدینه است.

- همه این هشت نظر به نحوی در وجه تسمیه درخت و رویش درخت را آورده اند. شاید به همین دلیل ابن فارس بن زکریا (درگذشت ۳۹۵ق) از نخستین لغت شناسان عرب درباره بقیع اینگونه توضیح می دهد:

بقیع البقعه من الارض و الجمع بقاع و البقیع المكان المتسع. قال قوم: لا یكون بقیعاً الا و فیه شجر و بقیع الغرقد، کان ذا شجر، ثم ذهب الشجر فبقی الاسم.

همین نکته را لغویون بعدی هم گفته اند؛ ابن منظور در لسان العرب و زبیدی در تاج العروس همین سخن ابن فارس را تکرار کرده اند. نیز ابن اثیر در النهایه می نویسد: ولا یسمى بقیعاً الا و فیه شجر او اصولها (النهایه، واژه بقع).

بر اساس نظریات مزبور بقیع به محلی گفته شده که درختانی در آن رویده باشد و غرقد نوع این درختان را مشخص می کند.

کسانی هم بر خلاف نظر پیش، بقیع را با بقعه هم خانواده و هم ریشه دانسته و وجه تسمیه آن را وجود بقعه ها و ساختن بقعه بر سر مقابر دانسته اند (لسان العرب، واژه بقع).

گاه در برخی متون آنجا را گفته نامیده اند. کفت به معنای پیوست؛ شامل شدن و ضمیمه کردن است. چون این محل شامل اموات است و مردگان را حفظ و حفاظت می کند به همین دلیل، آنجا را گفته نامیده اند (معجم البلدان، ج ۴، ص ۴۶۸؛ مجمع البحرین، واژه غرقد).

اما بعضاً به جای بقیع غرقد، جنه البقیع را در دوره اسلامی به کار می برند. برای وجه تسمیه جنت را دو مطلب بیان شده است. یکی اینکه پس از کندن درختان تیغ و خاردار از بقیع، درختان زیبا کاشته شد تا فضای سبز مدینه هم تأمین گردد؛ نیز در مجاورت بقیع، باغات فراوانی وجود داشت، به این دو دلیل آنجا را جنت یا باغستان نامیدند. مطلب دوم اینکه که در برخی روایات آمده این است که بقیع در قیامت، بخشی از بهشت است. به ویژه پس از دفن چهار تن از امامان شیعه (ع) و دیگر شخصیت های مهم در آنجا، این معنا در فرهنگ شیعه بسیار مطرح شد.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۱۵-۱۷؛ بقیع الغرقد، محمد انور البکری و حاتم عمرطه، مدینه منوره، ۲۰۰۴م، ص ۱؛ تاج العروس، محمد مرتضی حسینی واسطی زبیدی، بیروت، مکتبه الحیاه، واژه غرقد؛ دائرهالمعارف الاسلامیه، ترجمه ابراهیم زکی خورشید و دیگران، بیروت، دار المعرفه؛ العین، خلیل الفراهیدی، به کوشش مهدی المخزومی، بغداد، ۱۹۸۱م؛ واژه غرقد؛ عیون الاثر فی فنون المغازی و الشمال و السیر، محمد بن عبدالله مشهور به ابن سید الناس، بیروت،

مؤسس عزالدین؛ لسان العرب، ابن منظور، به کوشش عبد الله علی الکبیر و دیگران، القاهره، دار المعارف، بی تا، واژه غرقه؛ مجمع البحرين، الطریحی، به کوشش سید احمد حسینی، تهران، المكتبه المرتضویه؛ المصباح المنیر، الفیومی، القاهره، ۱۴۱۵ق؛ معجم البلدان، یاقوت حموی، بیروت، ۱۴۳۰ق؛ معجم المصطلحات و الالفاظ الفقهیه، محمود عبد الرحمن عبد المغنم، بیروت، دار الاضواء، بی تا، ج ۱، ص ۳۹۳؛ معجم ما استعجم من اسماء البلاد و المواضع، بکری، به کوشش مصطفی السدقا، قاهره، ۱۹۴۵م؛ معجم مقاییس اللغه، ابن فارس، به کوشش عبد السلام محمد هارون، قاهره؛ مواهب الجلیل، الحطاب الرعینی، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق؛ النهایه فی غریب الحدیث و الاثر، ابن اثیر، دمشق، ۱۳۹۹ق.

الوجیز فی تعریف المدینه ← مهندس، محمد میرزا

ورود زنان

ورود زنان، دیدگاه فقهی درباره رفتن زنان به بقیع.

از نظر فقیهان امامیه زیارت قبور مسلمانان اعم از زن و مرد مستحب مؤکد است. حتی بعضی از فقها و متکلمین شیعه آن را از ضروریات مذهب دانسته اند. اما بعضی فقهای اهل سنت رفتن نساء به قبرستان و زیارت قبور توسط زنان را از گناهان کبیره می دانند. ابن حجر

ص: ۶۸۲

هیثمی بر اساس حدیث نبوی به طریق ابن عباس معتقد به کبیره بودن زیارت قبور توسط زنان شده است. گویا قائلین به حرمت، فقط به یک روایت استناد کرده اند (لعن الله زائرات القبور). در این روایت لعن و دوری از رحمت الهی را برای زنان زائر قبور مطرح کرده است. به نظر بسیاری از فقیهان لعن و دوری از رحمت دلالت بر حرمت ندارد بلکه دلالت بر کراهت و انزجار می نماید. آن هم فقط شامل زنانی می شود که با شرایط خاص مانند آرایش و تبرج های جاهلی وارد قبرستان می شدند یا زنانی که افعال خاص مانند گریه و زاری های پر صدا یا مرثیه سرایی هایی که منجر به زخمی شدن بدن و صورت می شد از آنان بروز می کرد. علاوه بر آن رویه وسیره همسران پیامبر اکرم (ص) یا فرزندان حضرت به ویژه فاطمه زهرا (س) که در منظر و مرآی رسول الله اجرا می شده، در تعارض با روایت مزبور است. همسران رسول اکرم (ص) همراه با ایشان مکرر به بقیع می رفتند؛ یا فاطمه زهرا (س) در بقیع خیمه زده بود و از صبح تا شام به عبادت و مرثیه سرایی برای اموات مشغول بود.

به نظر مخالفان، احادیث دیگری هست که غیر مستقیم بر نهی از ورود زنان به قبرستان دلالت دارد؛ مانند این روایت: النساء حی و عوره، فاستروا عیهنّ بالسکوت و عوراتهنّ فی البیوت.

اما موافقین دلالت اینگونه احادیث را بر حرمت نپذیرفته اند. با قدرت یافتن وهابیت و دولت آل سعود، مباحث فقهی پیشین به نفع مخالفان حضور زنان تمام شد. چون اصل حضور و ورود را حرام می دانستند، از اینرو نشانه ها و سازه ها و بناهایی مانند بیت الاحزان که نشانگر حضور زنان در بقیع بوده را هم تخریب کردند، زیرا این نمادها با دیدگاه آنها در تعارض بود.

مآخذ

الأجوبه النجفیه، هادی کاشف الغطاء، قم، ۱۴۲۹ق، ص ۷۶ و ۶۳؛ احیاء علوم دین، ابو حامد غزالی، قاهره، الوهبیه، ۱۲۸۲ق، ج ۴، ص ۴۲۲-۴۲۳؛ الزواجر عن اقتراف الكبائر، ابن حجر مکی هیثمی، قاهره، ۱۳۵۶ق، ج ۱، ص ۱۳۴.

وسعت بقیع

وسعت بقیع، گسترش ارضی و تحولات کمی بقیع.

گورستان بقیع در شرق مدینه و به فاصله اندکی از مزار حضرت رسول (ص) واقع شده، و در روزگاران دور، خارج از حصار قدیم مدینه که اکنون تقریباً از میان رفته، قرار داشته است و مساحت آن در حال حاضر به ۱۸۰ هزار مترمربع می رسد. در زمان حیات حضرت رسول (ص) بقیع بسیار کوچک بود، قبر عثمان بن عفان و حلیمه سعدیه در درون حصار آن قرار نداشت. عثمان نخست در حشّ کوب مدفون بود که بعدها، بنی امیه آن را به بقیع افزودند. نیز تعدادی از کسانی که به هنگام اشغال مدینه به دست امویان کشته شدند در محدوده ای مدفون اند که آن خود خارج حصار کنونی بقیع قرار دارد.

بقیع در عصر پیغمبر (ص) و حتی در عهد خلفای راشدین چندان وسعتی نداشت و قبر حلیمه سعدیه دایه رسول الله (ص) و قبر عثمان بن عفان خلیفه سوم نیز در خارج از بقیع قرار داشت. چون مورخین فریقین سنی و شیعی یاد کرده اند که قاتلان عثمان اجازه ندادند که جنازه عثمان در بقیع دفن گردد. ناچار او را شبانه در باغی نزدیک بقیع به نام باغ حشّ کوب به خاک سپردند. سپهر در ناسخ التواریخ از طریق خاصه آورده است هنگامی که معاویه به قدرت رسید حکم کرد تا بقیع را توسعه

دهند و در زمین بین قبر عثمان و بقیع آنقدر مرده دفن کنند تا قبر عثمان جزء بقیع گردد. گاه این قسمت الحاقی را بقیع بنی امیه نهاده اند. همین معنی را ابن شبه (۱۷۳-۲۶۲ق) در کتاب خویش تاریخ المدینه المنوره گزارش کرده است.

بهرحال بقیع هم مانند دیگر امکنه عمومی و مقدس در طول تاریخ تحولاتی داشته است. اما حوادث و تحولات در دوره جدید و حاکمیت وهابیون شتاب گرفت و مضاعف شده و از نظر توسعه و وسعت چند برابر شده است. هر چند از نظر کیفی و تحولات درونی کاملاً تخریب شد.

مآخذ

تاریخ المدینه المنوره، ابن شبه، ج ۱، ص ۱۱۱ به بعد؛ دایرهالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۳-۳۸۴؛ ناسخ التواریخ، سپهر، دوره معاویه بن سفیان.

ص: ۶۸۳

وضعیت بقیع در ۱۲۸۸ق، سفرنامه از مؤلفی ناشناخته در سده ۱۳ق.

سفرنامه ای به نام سفرنامه مکه در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری درج شده که توسط سید علی قاضی عسکر تصحیح شده و تاریخ اتمام سفرنامه ۱۲۸۸ق است. از محتوای آن پیداست که متعلق به دوره ناصری است و نویسنده آن از اعیان دربار و از شخصیت های مقرب به ناصرالدین شاه و دارای روابط نزدیک با او است. حتی در سفر عتبات همراه ناصرالدین شاه بوده و ارادت کامل نسبت به او دارد. مؤلف از راه نجف اشرف و همراه کاروانی از این شهر عازم حرمین شده است. البته از طریق جبل رفته و برگشته است.

بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است و مشکلات آن دوره حجاج در بقیع را به خوبی گزارش کرده است.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۵۸۶-۵۸۸ و مقدمه سفرنامه به قلم سید علی قاضی عسکر.

وضعیت کنونی

وضعیت کنونی، بقیع در شرایط کنونی و نیز در دو دهه اخیر.

بقیع قبلاً دارای رونق، عمران و آبادانی بوده، اما هم اکنون نه تنها عمران ندارد بلکه از سطح قبرستان های دور افتاده در جهان اسلام هم عقب تر است. هم اکنون این قبرستان به شکل مستطیل، حدود یکصد و پنجاه متر طول و یکصد متر عرض دارد و دارای ورودی بزرگ غربی که در سال ۱۳۸۵ق بر اساس اصرار دولت ایران احداث گشت. این در مقابل قبه خضرا و روضه مطهر نبوی واقع است. دیوار دو طرف دارای نرده آهنین می باشد و هنگامی که در ورودی بقیع بسته است زائرین از پشت این نرده ها زیارت می کنند و فعلاً در اوقات معین در را برای زائرین باز نموده و فقط مردان زائر را به داخل بقیع راه می دهند. اهل سنت و وهابیان ورود زن را به بقیع و هر قبرستانی دیگر حرام می دانند، لذا از ورود زنان به قبرستان بقیع بکلی جلوگیری می گردد و زنان مسلمان و شیعه هنگام حج و در مراسم غیر از حج از پشت نرده های آهنین دیوان غربی بقیع به زیارت می پردازند. قبور ائمه اطهار(ع) و فاطمه زهرا(س) و سایر صحابه به شکل مستطیل با سنگ در اطراف قبر مطهر به ارتفاع چهار انگشت از سطح زمین مرتفع است. بالای سر هر کدام از قبور تکه سنگی کوچک بدون علامت دیگر و یا لوح قبر مشخص شده است. از مشهورترین قبور علمای شیعه در قرن سیزدهم قمری در بقیع قبر شیخ احمد احسائی (م ۱۲۴۱ق) و قبر شیخ حسن بن ملامحمد صالح برغانی (م ۱۲۸۱ق) در نزدیکی قبر مطهر حضرت امام حسن مجتبی(ع) است.

دولت عربستان سعودی دارای آرا و نظریات سلفی گری است و یکی از نظریات فقهی و کلامی آنان مطرود بودن توسل و پناه بردن به قبور هر چند مقبره رسول اکرم(ص) باشد، است. در مقابل معتقدان باید فقط از خداوند استمداد نمود و فقط بر او توسل پیدا کرد.

به دلیل اهمیت بقیع و جوانب تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و جهانی آن، لازم است چند کارشناس از رشته های مختلف جنبه های کنونی بقیع را بررسی و کتاب جامعی تألیف و منتشر کنند. علی حافظ تنها شهرداری است که درباره مدینه (بقیع) کتاب نوشته است.

مآخذ

البقیع، یوسف الهاجری، بیروت، ۱۴۱۱ق، جم-؛ «بقیع در گذر زمان»، محمد امین پور امینی، افق حوزه، ش ۲۲۶، اردیبهشت ۱۳۸۸، ص ۴-۵؛ دائرهالمعارف تشیع، تهران، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۸۵؛ سفرنامه حج، آیت الله لطف الله صافی، قم، ۱۳۸۹، جم-؛ فصول من تاریخ المدینه، علی حافظ، مدینه، ۱۹۹۶م.

وضو

وضو، تأکید وضو گرفتن به هنگام رفتن به بقیع.

فقیهان وضو گرفتن به هنگام رفتن به حرم امامان (ع) و رسول خدا (ص) را مستحب می دانند، بعضی از فقها رفتن به امکنه مقدسه مثل قبرستان بقیع را هم نیازمند گرفتن وضوی مستحبی است.

ص: ۶۸۴

برخی از سفرنامه نویسان به هنگام گزارش از بقیع نوشته اند مردم با وضو وارد بقیع می شدند. اولیا چلبی در ابتدای گزارش بقیع می نویسد زائران اول وضو ساخته سپس وارد بقیع می شدند.

مآخذ

الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، قاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۴۹؛ رساله توضیح المسائل، آیت الله لنکرانی، قم، مطبوعات امیر، ۱۳۷۸، ص ۷۱.

وعده های آل سعود

وعده های آل سعود، سند گویای عدم وفای وهابیون و آل سعود به قول ها و وعده های خود در خصوص بازسازی بقیع.

سند مهمی هست که نشان دهنده ماهیت رژیم آل سعود می باشد. در این سند وزیر امور خارجه ایران از نمایندگی های خود در چند کشور می خواهد که درباره قول و قرارهای آل سعود تحقیق نمایند.

در پی شایعات مبنی بر توافق دولت افغانستان با دولت آل سعود در زمینه بازسازی بقیع وزارت خارجه ایران به تاریخ ۲۳ دی ماه ۱۳۳۲ با ارسال نامه زیر از سفارت خانه های ایران در قاهره، جدّه و کراچی می خواهد در زمینه تعمیر قبور بقیع استعلام نمایند. متن این نامه اینگونه است:

به طوری که استحضار دارند، کلیه کشورهای اسلامی و مخصوصاً کشور ایران سال ها است کوشش می نمایند به هر وسیله ممکن شود، ساختمان بقاع متبرکه که در شهر مدینه به صورتی که قبلاً اولیای کشور عربستان سعودی با آن موافقت نموده اند، یعنی بنای یک مسجد در محوطه بقیع و یک سایه بان در اطراف آن انجام گردد. ولی اولیای کشور عربستان سعودی همیشه به تعلل و مسامحه گذرانده، نه خودشان این ساختمان را به نحو مذکور شروع نموده و نه حاضر شده اند به سایر کشورهای اسلامی اجازه دهند مستقیماً و به خرج خودشان ساختمان را به نحو مذکور شروع نمایند. اخیراً به طور تواتر از خبرگزاری های جراید اطلاع رسید در ملاقاتی که بین نخست وزیر کشور افغانستان و اولیای کشور عربستان سعودی در موقع حج سال گذشته روی داده است، اعلی حضرت فعلی پادشاه کشور عربستان سعودی که در آن موقع با سمت ولایت عهد و نیابت سلطنت امور کشور را زیر نظر داشته به جناب آقای نخست وزیر صریحاً وعده داده اند که این منظور را انجام دهند.

چون در سنوات سابقه هم، مکرر اولیای کشور عربستان سعودی، مواعید مساعد به نمایندگان دولت شاهنشاهی ایران داده و به سایر کشورهای اسلامی هم که در این مورد اظهاری نموده اند وعده ی مساعد داده، ولی تاکنون هیچ یک را عملی ننموده اند و مقصود آن ها تسامح بوده است. بنابراین خواهشمند است از هر مقامی که ممکن است تحقیقات عمیق به عمل آورده، در صورتی که واقعاً اولیای کشور عربستان سعودی به قول خود وفا و این مقصود را عملی نمایند، مراتب را اعلام فرمائید و اگر مثل تعهدات و قول های سابق خواسته اند این بار هم مثل گذشته به تسامح و تعلل بگذرانند، مطلب را معلوم و اعلام فرمائید. (وزیر امور خارجه)

البقیع قصه تدمیر آل سعود، یوسف الهاجری، بیروت، ۱۴۱۱ق، جم-؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۱۵۳-۱۵۴؛ چهارده قرن تلاش شیعه، روح الله حسینیان، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۲، ص ۳۴۶-۳۴۷.

وقار الدوله

وقار الدوله، همسر ناصرالدین شاه، مسافر مدینه و گزارش نویس بقیع.

سکینه سلطان ملقب و مشهور به وقارالدوله همسر ناصرالدین شاه قاجار در سال ۱۳۱۷ق عازم مکه و مدینه شد. او خاطرات و مشاهدات خودش را در مکه و مدینه می نوشت. نیز وقتی از مزارات و جاهایی مثل بقیع وقتی دیدار می نمود، گزارش آن را می نوشت. این نوشته ها تبدیل به سفرنامه شد. این سفرنامه را مؤلف، روزنامه نامیده است. وی که در تهران می زیست در سال ۱۳۱۷ یعنی چهار سال پس از کشته شدن ناصرالدین شاه،

ص: ۶۸۵

مصمم به سفر عتبات و حج شد. همراه وی برادر او آقا میرزا محمد علیخان بود. از زمان تصمیم به رفتن، نگارش این سفرنامه را شروع کرد. پیش از این کتاب سفرنامه سکینه سلطان وقار الدوله که سفرنامه ای از تهران به شیراز است توسط جناب آقای دکتر کیانی به چاپ رسیده است. (تهران، ۱۳۸۴) آن سفرنامه که یک صد روز به طول انجامید، داستان بردن یک عروس به خانه بخت است. آغاز سفرش پنج شنبه ۱۷ ربیع الاول ۱۳۲۳ است. پس از اقامت بیست روزه در شیراز به تهران بازگشته و روز پنج شنبه ۷ رجب همان سال به تهران وارد شدند.

اطلاعاتی از زندگی وی در دست نیست، هر چند تصویری از وی به همراه سه زن دیگر ناصرالدین شاه در کتاب سیاست و حرمسرا (تهران، ۱۳۷۹) به چاپ رسیده است.

آغاز سفر حج وی سه شنبه ۲۶ جمادی الاولی سال ۱۳۱۷ و آخرین بار که تاریخ گزارشی کرده، روز سه شنبه ۵ ذی حجه سال ۱۳۱۸ است. او چند روز بعد از سفر که معمولاً به دید و بازدید می گذرد را هم گزارش کرده است.

در پایان سفرنامه چنین آمده است: «تمام شد سفرنامه سکینه سلطان خانم اصفهانی ملقب به حاجیه وقارالدوله حرم مرحوم جنت مکان خلد آشیان شاهنشاه شهید - نورالله مضجعه و مرقده - به تاریخ یوم الاحد فی هشتم شهر جمادی الثانیه سال ۱۳۱۹». این تاریخ مربوط به اتمام نگارش آن در جمادی الثانی سال بعد در سفر بوده است.

در صفحه نخست سفرنامه چنین آمده است: «سکینه سلطان خانم اصفهانی کوچک - دامت عفتها - که از جمله حرم های شاهنشاه سعید شهید - نورالله مضجعه - بوده و بعد از شاه شهید از عنایت و مرحمت شاهنشاه عالم پناه اعلی حضرت قدر قدرت شهریاری ظلّ الهی مظفرالدین شاه - خلدالله ملکه و شید ارکان دولته - ملقبه به لقب وقارالدوله گردیده و با این عنایت شاهانه سرافراز شده و در سنه ۱۳۱۷ هزار و سیصد و هفده هجری به مکه معظمه مشرف گردیده و این مختصر روزنامه را قلمی نمود».

براساس آنچه از این سفرنامه به دست می آید وی پس از کشته شدن ناصرالدین شاه، به عقد میرزا اسماعیل خان معتصم الملک درآمده و تا سال ۱۳۲۳ که به سفر شیراز رفته، همچنان همسر وی بوده است، زیرا ریاست آن کاروان را همین معتصم الملک بر عهده داشته است.

درباره سفرنامه: مؤلف درباره این سفرنامه، اطلاعات جالبی عرضه کرده است. او درصدد نوشتن نوآوری ها بوده؛ چیزهایی که دیده و دیگران ندیده اند؛ چیزهایی که تازه وارد دیگر ملل و جوامع اسلامی شده، به ویژه مستحدثت هایی که از غرب جدید آمده است. اما بهر حال، در نگارش جزئیات به خصوص آنچه که از نظر وی جالب بوده، اقدام کرده است. وقارالدوله، شعر هم گفته و چندین بیت از اشعار خود را که به اعتراف خودش بسیار ساده است، در این سفرنامه آورده است. در این باره توضیحات خودش جالب است. «من از بس که دلم گرفته بود از شدت گرما با قلم شکسته چند فرد شعر ناموزون بی مزه و بی معنی گفتم برای خنده، و خواندنش خوب است و عقلا خواهند بخشید. چون که روز اول من عقلم کم بود امروز که دیگر شدت گرما و طول ایام دریا با دل پریشان نوشته ام. شعر که برای نوابه علیه شرف السلطنه به نظم آورده شد».

اجل بده تو امانم به سوی مکه رسم

ادای حج بنمایم

که هست ایمانم

پس از طواف و زیارت خدا مرا برسان

به آستان آن

خاتم رسولانم

زیارت نبی و فاطمه و چهار امام

نصیب و قسمت من

کن به حق قرآنم

پس از زیارت ایشان به سوی شام روم

به نزد حضرت

زینب تصدقش جانم

بقیع: او درباره زیارت از مزارات بقیع، گزارش مختصری نوشته است. گویا چون حالش خوب نبوده، زیاد تفصیل نداده است. مشرف شدنش به بقیع را اینگونه شرح می دهد: وقتی به بقیع مشرف شدم. با چشم هایم بهشت

ص: ۶۸۶

را دیدم. خدا همه را هم با صحت بدن برساند که من از بی احوالی زیارت چهار امام مشرف شوم.

او یک شنبه، سیزدهم، صبح بعد از نماز، به زیارت حضرت صدیقه طاهره (س) و زیارت چهار امام غریب مشرف شده؛ اما تأکید می کند که حضرت صدیقه که قبرش معلوم نیست. درباره ائمه هم می گوید: این امام ها چه قدر غریبند. چون روزها یک ساعت به غروب مانده، در را می بندند نمی گذارند کسی برود. چراغ هم ندارد. صبح هم دو ساعت از روز رفته، در را باز می کنند. یک لنگه باز با زحمت زیاد مردم می روند، زیارت نموده، بر می گردند.

او شش روز در مدینه منوره بوده، سه مرتبه به زیارت بقیع و زیارت چهار امام (ع) رفته و دو روز به زیارت حضرت رسول الله مشرف شده است.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۹-۱۴ و ۱۰۰.

وقف بقیع

وقف بقیع، وضعیت وقفی این قبرستان.

بقیع یا جنه البقیع و یا بقیع الغرقد، قطعه زمینی نسبتاً بزرگ در انتهای جنوب شرق مدینه است. این زمین قبل از اسلام بایر بوده و به دلیل رویش بوته یا درختچه های خاردار به نام غرقد آن را بقیع الغرقد می نامیده اند. اما رسول اکرم پس از هجرت به مدینه و تأسیس دولت نبوی در این شهر، جایی برای دفن اموات می خواستند. پس از درگذشت ابراهیم فرزند رسول اکرم (ص) و چند تن از همسران و نیز اصحاب آن حضرت، این زمین توسط رسول اکرم (ص) به دفن اموات اختصاص یافت. ولی وهابیون معتقداند اینجا توسط حضرت وقف شد.

پس از آن دستور دادند خارهای آن را ستردند و درخت کاری کردند. نام این محل که قبل از اسلام بقیع الغرقد بود، به جنه البقیع تغییر یافت و پس از سیطره وهابیت بر دولت عربستان و تخریب بناها و تبدیل آن به سرزمینی بایر و بدون پوشش گیاهی، اغلب آن را بقیع به جای جنه البقیع نامیده اند. وقف نامه یا سندی که ابعاد وقفیت بقیع را نشان دهد، هنوز یافت نشده است.

مأخذ

الاصابه فی تمییز الصحابه، ابن حجر عسقلانی، قاهره، ۱۳۲۳ق، ج ۱، ص ۵۰؛ دائره المعارف تشیع، تهران، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۸۳.

وقفیت بقیع

وقفیت بقیع، اختلاف فقیهان وهابی با دیگر فقیهان مسلمان درباره وقف بودن بقیع.

اینکه بقیع یک زمین موقوفه است یا نه بین شیعیان و وهابیون اختلاف است. موضع بعضی از پژوهشگران و فقهای شیعه این است که بقیع وقف نیست. چون وقف فرع بر مالکیت واقف و ملکیت عین است و حضرت رسول(ص) مالک بقیع نبوده تا آن را وقف کند. ولی وهابیون می گویند بقیع وقف است و به همین دلیل نزدیکان اموات حق نداشتند، زمین بقیع را گرفته و ساخت و ساز نمایند.

ولی فقهای شیعه گفته اند، سندی دال بر وقفیت آن نیست زمین بایر بدون مالکی در بیرون شهر بوده، مردم خارهای آن را پاکسازی می کردند و خانه می ساختند یا مقبره ایجاد می کردند.

به نظر می رسد مسأله وقفیت بقیع بسیار پیچیده است و به راحتی نمی توان له یا علیه آن داوری نمود. اولاً چه قسمتی و چه محدوده ای از بقیع وقفی است؟ چون بقیع نخستین تقریباً یک دهم بقیع کنونی است، چون اگر هم احتمالاً بقیع وقف شده ولی مردم زمین های نزدیک بقیع را تصرف کرده و خانه می ساختند یا مقبره ایجاد می کردند و اموات خود را دفن می نمودند. بعدها این زمین ها در محدوده بقیع قرار گرفت چون بقیع توسعه یافته بود.

در قانون مدنی ایران و متون فقهی شیعه تصریح شده که وقف فرع بر ملکیت است. یعنی از نظر فقهی در این مسأله فقیهان شیعه و حنبلی اتفاق نظر دارند. ولی در مورد مصداق بقیع اختلاف هست که شیعیان آنجا را غیر وقفی ولی حنابله، وقفی می کنند. البته در این شبهه

مصادقیه فرض های مختلف می توان مطرح کرد.

ممکن است مسأله را اینگونه فرض کرد که بقیع توسط پیامبر اکرم(ص) پاکسازی شده و از حالت بایر خارج شده و به تصرف و مالکیت رسول الله(ص) درآمده سپس وقف شده، آنگاه بر اساس تشخیص مصلحت و منافع و مصالح افراد، قسمت هایی از آن را به افراد داده تا ابد یا برای مدت معین. بهرحال می توان گفت که بقیع هیچگاه وقف مؤبد (ابدی) نبوده که نتوان در آن مسجد ساخت یا بناسازی دیگر کرد.

مآخذ

«بقیع در گذر زمان»، محمدامین پورامینی، افق حوزه، ش ۲۲۶، اردیبهشت ۱۳۸۸، ص ۴؛ موسوعه الوقف فی الفقه الاسلامی، یعقوب جعفری، زیر نظر محمدعلی خسروی، تهران، سازمان اوقاف، ۱۳۴۷ق، ج ۱۰، ص ۲۰۲ و ۲۳۶؛ وقف سنت ماندگار، سعید معراجی، تهران، آوای امید، ۱۳۸۹، ص ۱۶۳.

ولی قلی شاملو

ولی قلی شاملو، کارگزار دولتی، شاعر و مدفون در بقیع.

از زندگی او اطلاعات چندانی در دست نیست. مستوفی مالیات و امور مالی در سیستان بود. آنگاه به قندهار رفت و در دستگاه ذوالفقارخان والی قندهار خدمت می کرد. به ادبیات و شعر هم علاقه داشت. دیوان اشعارش با عنوان دیوان ولی قلی شاملو در دست است.

به هنگام بازگشت از سفر حج در مدینه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد.

مآخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۸ق، ص ۲۸۳؛ الذریعه، آقا بزرگ طهرانی، قم، اسماعیلیان، ج ۱۱، ص ۳۳۹ و ج ۲۶، ص ۲۷۱.

ص: ۶۸۸

هاشمی رفسنجانی، اکبر، بررسی سفر ایشان به دعوت ملک عبدالله و حضور او در بقیع.

اکبر هاشمی رفسنجانی در دوره ریاست جمهوری (۱۳۶۸-۱۳۷۶) سه بار به دعوت پادشاهان عربستان سعودی به این کشور مسافرت کرد. بار اول به دعوت ملک فهد بن عبدالعزيز و سفر دوم و سوم به دعوت ملک عبدالله بن عبدالعزيز بود.

هدف ریاست جمهوری ایران گسترش روابط و مناسبات ایران با همسایگانش بود. سفر سوم خرداد ۱۳۸۷ همراه با هیئتی به عربستان رفت. هدف آقای هاشمی حضور در اجلاس بین المللی گفت و گوی اسلامی و نیز زیارت حرمین و بقیع بود.

مسیح مهاجری (متولد ۱۳۲۷) یکی از همراهان آقای هاشمی بود. او مشاهدات خود را در قالب سفرنامه ای به نام گزارش سفر به عربستان منتشر کرد. این سفر ده روز، از ۱۳ تا ۲۳ خرداد ۱۳۸۷ طول کشید. همایش بین المللی گفت و گوی اسلامی به منظور ارتقای وجهه عربستان و دولت آل سعود در سطح بین الملل و ترمیم افراطی گری ها و تندروی های سلفیون، ۱۵ تا ۱۷ خرداد ۱۳۸۷ در مکه برگزار شد.

این سفرنامه گویای تلاش های هاشمی رفسنجانی برای بازگشایی و عمران بقیع و نیز عمران دیگر آثار و اماکن اهل بیت (ع) است. بخشی از این سفرنامه گزارش درباره بقیع است که اینگونه آغاز شده است:

آقای هاشمی و همراهان ساعت ۱۱ شب شنبه ۱۸ خرداد که شب شهادت حضرت فاطمه زهرا (س) (سوم جمادی الثانی) بود برای زیارت به حرم نبوی مشرف شدند. هرچند حرم را برای آنان خلوت کرده بودند ولی عده ای از ایرانی ها هم وارد حرم شدند. این هیئت در قسمت روضه کنار ضریح مطهر حضرت رسول (ص) نشستند و پس از ذکر مصیبت و زیارت و نمازهای مستحبی در مکان هایی مثل ستون توبه و محراب حضرت رسول عازم بقیع شدند.

فقط آقای هاشمی رفسنجانی ضریح حضرت رسول را بوسید. این بوسه و ذکر مصیبت حضرت زهرا، مأموران امر به معروف و نهی از منکر را خشمگین کرد ولی نمی توانستند کاری انجام دهند.

به هنگام حرکت به طرف بقیع، جمعیت ایرانی ها در بین الحرمین با شعارهای: «هاشمی هاشمی خدا نگهدار تو - صلی علی محمد بوی خمینی آمد - صل علی محمد یاور رهبر آمد» ایشان را تا بقیع همراهی کردند. مأموران سعودی در مغتسل را برای ورود به بقیع در نظر گرفته بودند. شاید یک علت این بود که این در کوچک تر است و کنترل جمعیت برای جلوگیری از ورود افرادی که عضو هیئت همراه نیستند، آسان تر بود.

برخلاف پیش بینی مأموران، وقتی مردم به در مغتسل رسیدند به قدری فشرده و منسجم هجوم آوردند که هیچ کاری از مأموران بر نمی آمد. مأموران تلاش کردند بلافاصله بعد از ورود آقای هاشمی رفسنجانی و تعدادی از همراهان در را ببندند ولی مردم با فریاد «یا زهرا» مانع بسته شدن در شدند.

گریه خانم های ایرانی فضای بقیع را دگرگون کرده بود و فضای حزن انگیزتر و معنوی ایجاد شده بود.

شب های دوم و سوم جمعیت همراه آقای هاشمی رفسنجانی چند برابر شد و در غلغله ای که برای ورود به بقیع در نیمه شب های فاطمیه برپا می شد کسی به کسی نبود و همراهان ایشان معمولاً پشت در می ماندند و مردهای زائر هم سعیشان بر این بود که راه را برای زنها باز کنند تا آنها که از رفتن به داخل بقیع در مواقع معمولی محرومند بتوانند از این فرصت استثنایی استفاده کنند

ص: ۶۸۹

و به داخل بقیع بروند. خود آقای هاشمی رفسنجانی هم در شب های دوم و سوم بیرون ماندند تا خانم ها بروند و زیارت کنند سپس خود ایشان وارد بقیع شدند.

روز سوم اقامت در مدینه مسئولان ارشد دولت سعودی از جمله وزیر کشور وزیر همراه و مسئولان امنیتی پیغام دادند که امشب ما برای آقای هاشمی رفسنجانی احساس خطر می کنیم و بهتر است ایشان از رفتن به بقیع خودداری کنند.

در مذاکرات و مشورت هایی که عصر روز سوم صورت گرفت نظر اطرافیان این بود که آقای هاشمی رفسنجانی توصیه مسئولان سعودی را بپذیرند ولی ایشان قبول نکردند و گفتند امشب بعد از زیارت حضرت رسول من در بین الحرمین میمانم تا مردم به زیارت بقیع بروند و بعد از پایان زیارت مردم نوبت زیارت ما بشود و همین کار را هم کردند.

در مدت حضور آقای هاشمی رفسنجانی در مدینه در مورد بقیع، چند حادثه رخ داد: یکی ورود زائران به بقیع به هنگام شب و بویژه ورود خانم ها به داخل بقیع بود. دوم امتیازی که سفر عمره قبلی ایشان برای زائران ایرانی ایجاد کرد این است که به خواست ایشان و دستور ملک عبدالله اولاً نوبت عصر به باز شدن در بقیع و تشریف زائران به زیارت افزوده شد و ثانیاً به خانم ها هم اجازه داده شد به بالای پله ها و ایوان بقیع بروند و از پشت نرده ها به زیارت مشغول شوند امری که تا سال ۱۳۸۴ صورت نمی گرفت و از آن سال تاکنون پابرجاست.

مأخذ

گزارش سفر به عربستان، مسیح مهاجری، تهران، روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۸۷، ص ۶۳-۶۶.

هبه الدین شهرستانی

هبه الدین شهرستانی، از علمای شیعه و شخصیت فرهنگی فعال در عرصه بازسازی بقیع.

سید محمد علی (هبه الدین) حسینی شهرستانی مشهور به سید هبه الدین شهرستانی یا هبه الدین شهرستانی در ۱۳۰۱ق در سامرا متولد شد. نزد پدرش و دیگر استادان مبرز در سامرا، کربلا و نجف اشرف به تحصیل علوم اسلامی مبادرت نمود. استادانی چون آخوند خراسانی و شیخ الشریعه اصفهانی در ذهن و تفکر او مؤثر بوده و او را به سوی اصلاح گرای دینی سوق دادند.

یکی از خدمات او، انتشار و مدیریت چند نشریه مثل العلم بود که با اطلاع رسانی صحیح و به موقع توانست فرهنگ دینی مسلمانان را ارتقا دهد. در زمان حکومت فیصل، وزارت معارف را بر عهده گرفت و توانست تحولات عمیقی در نظام آموزش و پرورش عراق ایجاد نماید. نیز در پست های و سمت های دیگر مثل نمایندگی مجلس شورای ملی عراق منشأ خدمات بسیار بوده است. اما در عرصه مقابله با وهابیت در عربستان و بازسازی آثار و اماکن تاریخی و مسلمانان و نیز بقیع تلاش هایی داشته است.

مرحوم آیت الله سید هبه الدین شهرستانی نیز در تاریخ ۳۰ شعبان ۱۳۷۱ق، از بغداد نامه ای خطاب به مظفر اعلم سفیر کبیر

این نامه در شرایط تاریخی بسیار مهم نوشته شده، و هبه الدین علل و حوادثی که منجر به تکذیب بازسازی حرم ائمه بقیع شد را شرح می دهد. خلاصه ی حوادث این است که: پس از چند سال تلاش سفارت ایران در عربستان و شخص مظفر اعلم (سفیر کبیر یا وزیر مختار ایران) بالاخره امیر عبدالله با ساخت سایه بان و سامان دهی به حرم ائمه بقیع موافقت می کند. ولی با انتشار خبر آن در جراید عراقی به ویژه با نشر مطالبی توسط سید العراقین از همفکران و دوستان مظفر اعلم، با بزرگ نمایی هایی بی مورد، دولت عربستان سعودی با انتشار بیانیه موافقت امیر عبدالله با بازسازی بقیع را تکذیب کرده و اساساً آن را مخالف با مبانی مذهب وهابیت می داند.

پس از انتشار این تکذیب در نشریات و رسانه های

عربستان، جو عمومی و فضای حوزه های علمیه نجف اشرف و کربلا- علیه هبه الدین شهرستانی و چند تن دیگر تحریک گردید و آنان را عامل اصلی این شکست دانستند. اما سید هبه الدین در نامه ۳۰ شعبان ۱۳۷۱ حوادث را توضیح داد و نوشت او هیچ دخالتی در حادثه نداشته و فقط سیدالعراقین را به دولت عربستان معرفی کرده تا کارها سریع تر پیشرفت داشته باشد؛ ولی بعداً متوجه شده سیدالعراقین، مشکلاتی دارد که به سهو یا عمد موجب اختلال در امور شده است. از اینرو به افشای ماهیت این شخص مبادرت می نماید. اما مظفراعلم در تاریخ شنبه ۲۹ رمضان ۱۳۷۱ برابر با یکم تیرماه ۱۳۳۱ در پاسخ، نامه ای خطاب به آیت الله سید هبه الدین شهرستانی نوشته و پس از تعارفات و سپاسگزاری از الطاف و سجایای کریمه او، اظهار امیدواری کرده که بعد از ادای فریضه ی حج، زیارتی نصیب او شده تا چند روزی به زیارت عتبات عالیات و تجدید دیدار آیت الله هبه الدین موفق شود. راجع به بنای سایه بان در برابر قبور ائمه بقیع(ع) هم مایوس نیست و می نویسد: با نهایت جدیت، کوشش می کنم که سر و وضعی به آن جا داده شود و مطمئن هستم دعای علمای و مؤمنین و صالحین در پایان مرا موفق به این امر خیر خواهد نمود.

مجدداً سید ابراهیم شهرستانی، یکی از منسوبین به سید هبه الدین شهرستانی، نامه ای به مظفر اعلم، سفیر کبیر یا وزیر مختار ایران در عربستان نوشته و تلاش نموده از ناراحتی های سفیر در باب شکست مذاکرات بکاهد و دل او را به دست آورد.

آقای مظفر اعلم به نامه آقای سید ابراهیم شهرستانی پاسخ پرمهر و عطوفت نوشت. مهم اینکه جایی از نامه اشاره به شکست های گذشته و تجربه آموزی و اصلاح رفتارشان دارد. یک بند نامه چنین است:

برای تعمیر بقعه ی مطهر بقیع، کوشش های خود را بی سر و صدا و آرام ادامه می دهیم و امیدواریم به تدریج موفقیت هایی به دست آوریم، البته یآوری و همراهی دعوات برادران با ایمان و انفاس علمای بزرگوار دین شرط است و چون هدفی که ما داریم، بی شک موردپسند خدای جهان و اولیا مقدس و معظم اوست، رجای واثق داریم که دیر یا زود به مقصود برسیم، از لطف و مهربانی حضرت علامه، آقای سید هبه الدین شهرستانی نهایت تشکر و امتنان را دارم و خواهشمندم مراتب ارادت و عرض سلام مرا به خدمت ایشان تقدیم دارید. (مظفراعلم).

این اسناد گویای اهتمام سید هبه الدین به مسائل بقیع و پی گیری امور مربوط به آنست. اما هبه الدین در سال های ۱۳۲۱ تا ۱۳۲۷ مشغول تحقیق و تألیف بوده است. درست در همین دوره یعنی در ۱۳۲۱ تا ۱۳۲۲ق وهابیون به بقیع حمله کردند و آنجا را تخریب نمودند. اما در آثار تألیفی هبه الدین مطلبی در این باره نمی یابیم. مطالب فراوانی در نقد مسیحیت و میسیونری دارد. نیز در دور حملات به بقیع و تخریب مجدد بقیع در ۱۳۴۴ق، هبه الدین به عنوان وزیر معارف عراق و نیز رئیس دیوان عالی تمیز مشغول بود ولی اسناد و مدارکی دال بر فعالیت های او علیه وهابیون در این باره نیافتیم. به احتمال بسیار قوی فعالیت هایی داشته ولی مدارک و اسناد آن یا هنوز منتشر نشده، یا مفقود شده است. بهرحال مطالعه ی هبه الدین از منظر مبارزات او با وهابیت در کتاب هایی که درباره او نوشته اند و اسناد و مدارکی که تاکنون در اختیار پژوهشگران قرار گرفته، غایب است. از نود عنوان کتابی که برای او شمرده اند، هیچ یک درباره وهابیت یا تخریب آثار و بقیع نیست.

وهابیون در سال های ۱۳۴۵-۱۳۴۶ق یعنی یک سال بعد از تخریب کامل بقیع و در دولت فیصل به عراق حمله کردند. بسیاری از مردم را کشتند و اموال زیادی را غارت کردند. فیصل به دولت انگلستان پناه برد و

خواستار مداخله شد. اما با تهدید انگلستان، عبدالعزیز مشهور به ابن سعود مدعی شد، حمله کنندگان تحت فرمان دولت او نبوده و خود سر می باشند.

مآخذ

تاریخ پانصد ساله خاندان شهرستانی، محمدقاسم هاشمی، اصفهان، ۱۳۸۱، ص ۴۶۵-۴۹۶؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۱۱۹ به بعد؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۰، ص ۳۷۳؛ ملاحق اعیان الشیعه: تاریخ الوهابیه، سید محسن امین، بیروت، ۱۹۹۳م، ص ۳۷ و ۴۴.

هدایه الحجاج

هدایه الحجاج، سفرنامه ای به مکه و مدینه و حاوی گزارش بقیع از سده ۱۳ و ۱۴ق.

محمدرضا بن عبدالجلیل حسینی طباطبایی تبریزی از مشاهیر سده سیزدهم قمری ساکن تبریز بوده است. مشخصات فردی مانند تاریخ تولد او در منابع از جمله در کتاب مستند المشاهیر نیامده است. اطلاعاتی که خودش در ابتدای همین سفرنامه آورده مبنای پژوهش های بعدی شده است.

وی عضو خاندان سادات طباطبایی تبریز است. پدرش از کارگزاران دولتی و مسؤول چاپارخانه های بین راهی تهران-تبریز بود. گاه نام پدرش را میرزا عبدالجلیل چاپار باشی ثبت کرده اند. محمدرضا علاوه بر تحصیل درس های قدیم مثل صرف و نحو و منطق، به دلیل علاقه شخصی، فراگیری زبان و ادبیات فرانسه، نیز دروس جدید مثل حساب، هندسه و جغرافیا هم روی آورد. از نظر فکری و اعتقادی از مریدان ثقه الاسلام و سید کاظم رشتی بوده است. به همین دلیل او را پیرو شیخیه شمرده اند.

در سفر حج همراه و ملازم ثقه الاسلام (۱۲۷۷-۱۳۲۰ق) از رهبران شیخیه و از آزادیخواهان و رؤسای مشروطیت بود. گزارش مشاهدات و شنیده های خود را گردآوری و در قالب سفرنامه ای به نام هدایه الحجاج تدوین می کرد. این سفرنامه به کوشش رسول جعفریان با مشخصات زیر منتشر شده است:

هدایه الحجاج: سفرنامه مکه، تهران، مشعر، ۱۳۸۶، ۲۷۴ص.

این اثر از سفرنامه های فارسی سده ۱۳ق است که به دلیل آگاهی نویسنده به موضوعات قدیم و جدید، درباره علل عقب ماندگی مسلمانان در دوره ی معاصر و وضعیت سوق الجیشی و جغرافیایی کشورهای اسلامی مطالبی آورده است. نیز درباره بقیع گزارش کوتاهی دارد که عیناً در بخش اسناد آورده شده است.

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۶، ص ۴۱۲-۴۱۳؛ مقدمه و ص ۲۱۱-۲۱۲؛ سفرنامه حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۵۳۸ و ۸۰۱؛ هدایه الحجاج، محمدرضا طباطبایی تبریزی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، مشعر،

هدایه السبیل

هدایه السبیل، سفرنامه ای درباره مکه و مدینه و بقیع از سده ۱۳ق.

مؤلف این سفرنامه، فرهاد میرزا معتمد الدوله (۱۲۳۳-۱۳۰۵ق) فرزند عباس میرزا ولیعهد است. او بر خلاف بسیاری از شاهزادگان قاجاری، برای کسب دانش فراوان کوشید. از اینرو او را دانشمند، مورخ، سیاستمدار و ادیب لقب داده اند. در خاندان قاجاری، از محبوبیت خاصی برخوردار بود؛ حتی ناصرالدین شاه گاه به هنگام سفر، او را به عنوان نایب خود انتخاب می کرد. فرهاد میرزا در سال ۱۲۹۲ق از طریق روسیه، قفقاز و ترکیه به سفر حج رفت و در ۱۲۹۳ق بازگشت دیده ها، شنیده ها و تجارب خود را روزانه می نوشت و سفرنامه ای به نام هدایه السبیل و کفایه الدلیل ساخت. این سفرنامه شامل

اطلاعات دقیق و جذابی است. سه بار این سفرنامه منتشر شده است: یک بار توسط اسماعیل نواب صفادر ۱۳۶۶، دو بار توسط غلامرضا طباطبایی در همان سال ۱۳۶۶ و سوم به کوشش رسول جعفریان در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری در ۱۳۸۹ درج شده است. یک بخش آن درباره بقیع است.

او روز جمعه ۱۸ ذی القعدة ۱۲۹۲ به هنگام طلوع آفتاب به

زیارت بقیع می رود. قبل از آن به زیارت حضرت رسول (ص) رفته، سپس از باب جبرئیل به طرف بقیع می رود. مثل دیگر شیعیان نخست به زیارت ائمه چهارگانه شیعیان رفته و مختصری از زندگی هریک و سپس پاره ای از فضایل و مناقب آنان را گزارش داده است.

فرهاد میرزا آنگاه به آبادانی و تعمیر بقعه ها پرداخته و از آبادگران می نویسد. در ادامه از شخصیت های مدفون مثل شیخ احمد بحرینی، شیخ ابوالقاسم شیخ الاسلام شیراز را معرفی کرده است. در مجموع اطلاعات سودمندی درباره مدفونین در بقیع و دیگر جنبه های این قبرستان عرضه کرده است.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۱۹۴-۱۹۹.

نیز نک- : فرهاد میرزا معتمدالدوله

هدایت، مهدی قلی خان

هدایت، مهدی قلی خان، از کارگزاران دوره قاجار و پهلوی و سفرنامه نویس درباره مدینه و بقیع.

او در دوره قاجاریه ملقب به مخبرالسلطنه شد. فرزند علی قلی خان مخبرالدوله است و در ۱۲۴۲ش / ۱۲۸۳ق در تهران چشم به جهان گشود. پس از پایان تحصیلات مقدماتی، برای ادامه تحصیل به آلمان رفت. بعد از بازگشت به ایران در دارالفنون، معلم زبان آلمانی و سپس مترجم ناصرالدین شاه شد و منصب سرتپی گرفت. در ۱۳۱۵ق مظفرالدین شاه به وی لقب مخبرالسلطنه داد و او را به ریاست گمرکات و پست خانه آذربایجان منصوب کرد. در دوران انقلاب مشروطیت از طرفداران نظام مشروطه بود و در اولین کابینه مشروطیت وزیر علوم شد. در کابینه های ناصرالملک و حسین قلی خان نظام السلطنه بر این مقام باقی بود و تا کودتای ۳ اسفند ۱۲۹۹ش سه بار به والیگری آذربایجان منصوب شد و قیام شیخ محمد خیابانی را سرکوب کرد (۱۳۳۸ق). در دوره چهارم مجلس شورای ملی نماینده مردم تهران بود. هدایت در کابینه های مستوفی الممالک و وزیر فواید عامه و تجارت شد پس از آن به ریاست دیوان عالی کشور منصوب گردید و سپس در خرداد ۱۳۰۶ به نخست وزیری رسید و تا شهریور ۱۳۱۲در آن پست باقی بود. مخبرالسلطنه، علاوه بر زبان و ادبیات فارسی، به زبان های عربی، آلمانی و فرانسوی مسلط بود. بالاخره در ۱۳۳۴ چشم از جهان فرو بست.

سفرنامه مکه: مخبرالسلطنه چند تألیف از جمله سفرنامه مکه دارد. سفرش را از ۱۳۲۱ق / ۱۹۰۳م آغاز کرد. اتابک هم در این سال از منصب صدرات اعظمی استعفا داد و با کسب اجازه از مظفرالدین شاه به یک سفر دور دنیا دست زد. لذا آن دو، در بخشی از سفر با هم بودند. آنان از راه انزلی به مسکو رفته از آنجا به سبیری و سپس عازم چین شدند. سپس به ژاپن رفته و پس از آن به امریکا رفته و سپس عازم اروپا شده وارد پاریس شدند. سپس به ایتالیا رفته و با کشتی به اسکندریه آمده بعد از دیدار از قاهره از آنجا با سفر دریایی به جده رفتند و به حج مشرف شدند. پس از انجام حج عازم مدینه منوره شده و سپس از طریق راه شمال به سوی شام رفته، از دمشق و بیروت دیدن کرده سپس از طریق دریا به استانبول آمدند. در ادامه، مخبرالسلطنه

همراه با اتابک به وین رفته در آنجا از وی جدا می شود و اندکی بعد در حالی که اتابک عازم تونس می شود، وی به ایران باز می گردد.

او مشاهدات و خاطرات خود را می نوشت و در نهایت سفرنامه ای به نام سفرنامه به مکه معظمه آماده کرد. خودش آن را در سال ۱۳۲۴ش به چاپ سپرد. در مقدمه چاپ ترجمه عربی اولین چاپ این کتاب را ۱۹۴۵م نوشته است.

این اثر چاپ های متعدد داشته و نیز به عربی ترجمه شده است. رفعت الله سلیمان حسین آن را تعریف و با این مشخصات منتشر کرد: الرحله المکیه من خلال الکره الارضیه، القاهره، ایتراک للطباعه و النشر، ۲۰۰۸م، ۳۵۲ص.

شخصیت: مخبرالسلطنه از شخصیت های مؤثر در تاریخ معاصر ایران است. او را از لابلای آثارش مثل

ص: ۶۹۳

خاطرات و خطرات، افکار امم و گزارش ایران می توان شناخت. با اینکه سال هایی برای تحصیل در اروپا می زیست؛ نیز در مشاغل مختلف دولتی از جمله ریاست مدرسه نظامی، عضویت در هیئت تنظیم و تدوین قانون انتخابات مجلس شورای ملی، وزارت علوم، وزارت دادگستری استانداری آذربایجان و فارس و نیز نخست وزیری حضور داشت ولی تا آخر عمر انسان اخلاقی و ملتزم به مبانی و اصول اخلاقی و نیز متدین و اهل عبادت باقی ماند. نیز به رغم آشنایش با عالم جدید، تمایلات سنت گرایانه هم داشت و دیندار باقی ماند. وی حتی پس از شهریور بیست علایق مذهبی خود را حفظ کرده و ارتباط با برخی از مطبوعات دینی از جمله نشریه آیین اسلام داشت. انتقادهای وی از برخی از رفتارهای تجددگرایانه رضاشاه از جمله درباره کشف حجاب، در برخی از نوشته های وی انعکاس یافته است. همین شخصیت در سفرنامه حج او هم متجلی است و وقتی به بقیع می رسد با احساس خاصی به مسائل این قبرستان می پردازد.

مناسب است راجع به کتاب خاطرات و خطرات گفته شود، این اثر در واقع زندگینامه خود نوشت و روزشمار فعالیت های او در دوره شش پادشاه قاجاری و پهلوی است. از اینرو کتابی مهم و بسیار سودمند می باشد.

زیارت بقیع: بخشی از سفرنامه مخبرالسلطنه درباره بقیع است. او گزارشی از مقابر امامان شیعه داده؛ آنگاه ضریح ساخته شده در ایران و نصب شده بر مزار ائمه ی بقیع را معرفی کرده است. در ادامه به معرفی قبر حضرت فاطمه زهرا(س) و مقبره فاطمه بنت اسد می پردازد.

زندگینامه مهدی قلی خان هدایت و فعالیت ها و افکارش کمتر سوژه و موضوع پایان نامه های دانشگاهی و مقالات پژوهشی بوده است. با اینکه در بین شخصیت های معاصر، بسیار قابل توجه است. بالاخره در سال ۱۳۳۴ش درگذشت.

مآخذ

خاطرات و خطرات، مهدی قلی خان هدایت، تهران، زوار، ۱۳۴۴، جم-؛ دانشنامه: دانش گستر، ج ۱۷، ص ۸۵۳؛ سفرنامه تشریف به مکه معظمه، مهدی قلی خان هدایت، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، ۱۳۶۸، مقدمه و جم-؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۳۸۵ به بعد؛ وزیران علوم و معارف و فرهنگ ایران، اقبال یغمایی، تهران، نشر دانشگاهی، ۱۳۷۵، ص ۵۳-۶۸.

نیز نک-: تشریف به بقیع

هدایت الله بهبودی ← سفر قبله

هدایتی، سید احمد ← خاطرات سفر مکه

هدایتی، محمد علی ← خاطرات سفر مکه

هراس القبر ← مهراست

هسته ای، میرزا علی، از روحانیون منبری در دوره قاجار و مؤلف گزارشی درباره بقیع.

میرزا علی هسته ای اصفهانی معروف به هسته ای از واعظان و منبری های مشهور مقیم نجف اشرف، در سال ۱۳۳۱ق عازم مکه شد. مبدأ سفر او و همراهان، شهر نجف اشرف در عراق بود. آنان از نجف به شام رفته و از دمشق تا مدینه با قطار رفتند. او مشاهدات و تجارب خود را به نام سفرنامه مکه نوشته است.

سید محمد طباطبایی (درگذشت ۱۳۳۴) دستیار و خدمتگزار آیت الله سید محمد کاظم طباطبایی صاحب کتاب العروه الوثقی و از مراجع نجف اشرف همراه مرحوم هسته ای بود و هسته ای درباره او اطلاعاتی در سفرنامه اش داده است.

نسخه خطی این سفرنامه در اختیار مرحوم سید عبدالعزیز طباطبایی (۱۳۰۸-۱۳۷۴ش) بوده و رسول جعفریان آن را امانت گرفته و تحقیق کرده است. سپس در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری جلد ۷ آورده است. گویا پیش از این مستقلاً به کوشش همو منتشر شده است.

درباره شهرت میرزا علی به هسته ای، لازم به ذکر است، نسل جدید اینان مثل فرزند میرزا علی، حصه ای ضبط شده است. در مستند مشاهیر هیچ یک یعنی حصه ای یا هسته ای ضبط نشده است.

این سفرنامه شامل اطلاعات جالبی درباره روحانیون معاصر مؤلف به ویژه روحانیونی است که همراه او بوده اند. نیز درباره بقیع چند سطر گزارش دارد، هر چند مختصر است ولی اطلاعات سودمندی دارد. مرحوم هسته ای به عنوان روحانی در حسینیه نخاله منبر می رفته است. از خدمات نخاله به حجاج ایرانی و از برخورد مدیریت بقیع یعنی اشراف (یا شرفاء) مطالبی دارد.

مآخذ

جامعه شیعه نخاله در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۲۱ به بعد؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ص ۷۰۲ و مقدمه سفرنامه.

هشتم شوال روز جهانی بقیع

هشتم شوال روز جهانی بقیع، به مناسبت تخریب بقیع در ۱۳۴۴ق.

آل سعود خاندانی منسوب به سعود بن محمد از سال ۱۱۴۸ق تلاش کردند بر حجاز و شبه جزیره عربستان حاکم و مسلط شوند. آنان نخست بر نجد تسلط یافتند. بنیان گذار وهابیت یعنی محمد بن عبدالوهاب (۱۱۱۵-۱۲۰۶ق) در تابستان ۱۱۵۷ق در درعیه با محمد بن سعود به مذاکره پرداخت و عقد اخوت و اتحاد بین آنان منعقد شد و قرار گذاشتند با مساعدت یکدیگر وهابیت را به عنوان یک تفکر جدید به پیش برده و در همه جا ترویج نمایند، و نیز دولت آل سعود را بر حجاز توسعه دهند. آنان یکی یکی شهرها را فتح کرده و هر جا مردم یا اسیران مقاومت می کردند به روش اعراب و کشتار جمعی و تخریب عمومی متوسل می شدند. آل سعود بار نخست در ۱۲۲۱ق بخش هایی از بقیع را ویران و تخریب کرد، سپس با تسلط به مناطق مختلف ۸ شوال ۱۳۴۴ق تمامی بقیع و تمامی ساختمان های موجود در بقیع را ویران کردند؛ نیز در کل مدینه هر جا بقعه و اماکنی مقدسی بود تخریب و منهدم کرده و اشیای آن را به یغما بردند.

رهبران و نخبگان مسلمان به ویژه شیعه، همایش ها و سمینارهایی برپا کردند و اطلاعیه هایی صادر کردند و اقدامات آل سعود را تماماً نقد و رد کرده و آنها را مخالف اصول و قواعد شریعت دانستند. تا اینکه در همایشی که در مدینه در ۱۳۴۴ توسط آیت الله العظمی شیرازی برپا شده بود، هشتم شوال را سالروز جهانی بقیع اعلام نمودند. از آن تاریخ مسلمانان کما بیش این روز را گرامی داشته و به اطلاع رسانی مسلمانان می پردازند. البته مسلمانان و شیعیان تمام قد و با تمام نیرو از این روز بهره برداری نکردند.

اگر تخریب بقیع با اقدامات یهودیان به مناسبت هولوکاست مقایسه گردد، و با توجه به اینکه بین نکبت آل سعود در ۱۳۴۴ق (نابودی و انهدام میراث فرهنگی و مذهبی و اجتماعی اهل بیت(ع) و شیعه توسط آل سعود) و هولوکاست (نسل کشی و انهدام میراث فرهنگی یهود توسط نازی ها) تشابه هایی هست، باید هزاران مقاله، کتاب، پایان نامه و تحقیق عرضه می کردند و با تمامی امکانات به بهره برداری از هولوکاست می پرداختند؛ اما تقریباً بهره برداری از نکبت آل سعود در حد صفر بوده

است.

مآخذ

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، به کوشش علی محقق، تهران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۷۹، جم-؛ بقیع الغرقد، سیدمحمد حسینی شیرازی، بیروت، ۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹م، مقدمه و ص ۴-۱۰؛ تخریب و بازسازی، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، جم-؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۶، ص ۶۴۴-۶۴۸ و ج ۱۸، ص ۲۶؛ شیعیان عرب، گراهام ای فولر، رند رحیم فرانکه، ترجمه خدیجه تبریزی، قم، مؤسسه شیعه شناسی، ۱۳۸۴، ص ۳۵۱-۳۶۸؛ فاجعه البقیع، جلال معاش، بیروت، دارالعلوم، ۱۴۲۷ق/ ۲۰۰۶م، جم-؛ «نقدی بر اندیشه وهابیت به انگیزه هشتم شوال سالروز تخریب بقیع»، خیمه، ش ۴۵، مهر ۱۳۸۷، ص ۱۴.

ص: ۶۹۵

هفتاد هزار محشور، برانگیخته شدن و حشر اموات بقیع در قیامت.

یکی از فضایل بقیع این است که هفتاد هزار تن در قیامت محشور شده و بدون حسابرسی به بهشت می روند. (بیعت من البقیع سبعون الفا یدخلون الجنة بغير حساب)

ام قیس بنت محصن الاسدیه می گوید همراه رسول خدا(ص) بودم در حالی که دستم را گرفته بود و در بقیع گردش می کردیم. وقتی به پایان بقیع رسیدیم حضرت فرمود: ای ام قیس؛ گفتم بله یا رسول خدا؛ فرمود: این قبرستان را می بینی؟ گفتم، بله یا رسول خدا، فرمود: بیعت منها سبعون الفاً وجوههم كالقمر ليله البدر، یدخلون الجنة بغير حساب.

سخن ام قیس که می گوید رسول خدا دستم را گرفت با توجه به مس دست زن نامحرم با ضوابط شرعی مخالف است و بعید، به نظر می رسد. شاید هم آستینش را گرفته اند. غیر از این اشکال، حدیث پژوهان پس از بررسی های مفصل درباره اسناد و محتوای این روایت، آن را مردود نکرده اند. از دیگر سو این حدیث توسط محدثین بزرگ اهل سنت مثل ابن حبان، ابن نجار، ابوعبدالله حاکم و طبرانی نقل شده و در جامع روایی مشهور درج شده است.

روایت دیگر تقریباً با همین مضمون ولی با اندک اختلاف از محمد بن المنکدر نقل شده است. او می گوید رسول خدا فرمود: یُحشر من البقیع سبعون الفاً علی صورة القمر ليله البدر، کانوا لا یکتون ولا یتطیرون و علی ربهم یتوکلون.

اما این حدیث را ضعیف و غیر معتبر دانسته اند؛ چون سند آن دارای مشکلات جدی است (الاحادیث الواردة، ص ۶۰۷).

المُطَلَبِ بن حَنْطَبِ نیز از رسول خدا چنین نقل کرده است: یحشر من مقبره المدینه یعنی البقیع سبعون الفاً لا حساب علیهم تضىء وجوههم غمد ان الیمن. یعنی از بقیع هفتاد هزار تن محشور می شوند و حساب رسی هم ندارند، صورت های آنان مثل قصر مشهور در صنعای یمن نور می دهد. این قصر که به غمدان مشهور است توسط سلسمان از پادشاهان یمن قبل از اسلام ساخته شد و دارای چراغ های فراوان و پر نور بود.

در از سند این روایت ابن زباله حضور دارد که به دروغگویی مشهور بوده، از اینرو این روایت هم ضعیف است (همان، ص ۶۰۸).

بر اساس برخی منقولیات از علمای یهود، این نکته یعنی محشور شدن هفتاد هزار میت از بقیع نخستین بار در تورات آمده است. از ابن رأس الجالوت از علمای یهود نقل شده که روزی در راه بقیع، مصعب بن زبیر از او شنید: بقیع به عنوان یک قبرستان در تورات به نام کفته معرفی شده و از ویژگی های آن محفوف بودن به درختان نخل و استقرار بین دو حره و محشور شدن هفتاد هزار تن از آن در قیامت است.

الاحاديث الواردة في فضائل المدينة المنورة، صالح بن حامد الرفاعي، مدينة، ١٤١٨ق، ص ٦٠٥-٦٠٩؛ تاريخ المدينة، ابن شبه، به كوشش شلتوت، قاهره، ١٣٨٤ق، ج ١، ص ٩١-٩٣ و ج ٦، ص ٣٧٨؛ الثقات، ابن حبان، هند، دائرهالمعارف عثمانيه، ١٣٩٣ق، ج ٥، ص ٤٧٠؛ الجرج والتعديل، ابن ابي حاتم، بيروت، دارالكتب العلميه، بي تا، ج ٨، ص ٤٥٣؛ المعجم الكبير، ابوالقاسم الطبراني، به كوشش حمدي السلفي، بغداد، وزاره الاوقاف، ١٩٧٨م، ج ٢٥، ص ١٨١.

نيز نك- : يكصد هزار محشور.

هلاكت امت اسلامي ← آسيب شناسي امت اسلامي

همایش احیای قبور ائمه بقیع

همایش احیای قبور ائمه بقیع، گزارشی از این کنگره برگزار شده در بعثه آیت الله سید صادق شیرازی در سال ١٤٢٥ق.

آیت الله سید صادق حسینی شیرازی از مراجع تقلید، برگزاری این همایش و پشتیبانی از آن را بر عهده داشت. او روز اجلاس برای مدعوین سخنرانی کرد و تخریب کنندگان بقیع را بی خرد و نادان دانست. زیرا انسان عاقل

ص: ٦٩٦

این همه ثروت را نابود نمی کند، ثروت ها و آثاری که گویای تمدن مسلمانان بود.

وهابیون با اتکا بر دلایل واهی و غیر معقول به تخریب آثار پرداخته اند، هم عقل و هم شرع مخالف چنین اقدامات است. زیرا حداقل موجب ضرر مالی به خود و جامعه شده است.

با جمع بندی مجموع سخنرانی ها و مقالات این همایش، این پیشنهادات و نظریات به دست می آید. یعنی برای حل مشکل بقیع و بازسازی آن این راه کارها مطرح شد:

- تأسیس سازمان بین المللی برای دفاع از عتبات مقدسه به ویژه از بقیع و دفاع از بازسازی آن.

- انتشار نشریات و مجلات در کشورها و شهرها جهت اطلاع بقیع و آگاهی دادن به مردم دنیا.

- استفاده از هر فرصت و هر ابزار اطلاع رسانی و تبلیغی در سراسر جهان.

- ایجاد سایت های مختلف در اینترنت به زبان های مختلف.

- استفاده از هر فرصت حقوقی در جهان و استفاده از تجارب حقوق دانان جهان برای محکوم کردن آل سعود و حمایت از بازسازی بقیع.

- بسیج همه مردم جهان، یعنی هر فرد را به سازمان ها نامه نوشته و از دولت خود بخواهد که در این عرصه فعال باشد.

- تشکیل تشکل های مردمی از دانشجویان، دانش آموزان یک مدرسه، کارگران یک کارخانه و پی گیری بازسازی بقیع.

- تشکیل سمینارها و همایش ها و جلسات در جاهای مختلف و خواستار عمران بقیع شدن.

- جمع آوری اسناد و مدارک مثل نقشه ها، عکس های تاریخی و انتشار مجموعه ها در آنها.

- جمع آوری دیدگاه ها و نظریات و تحلیل های نخبگان و انتشار کتب از این مجموعه ها.

- معرفی آثار پیشین و تخریب شده مثل مساجد، گنبدها، عتبات و خلاصه مکان ها و انتشار این معرفی ها.

- بزرگداشت هشتم شوال در هر سال به عنوان سالگرد تخریب بقیع.

- برپایی همایش ها، سمینارها، چاپ نشریات، کتب و ویژه نامه ها درباره ۸ شوال در هر سال.

- استفاده از ایمیل، نامه، پیام کوتاه تلفنی، چاپ پوستر، کارت پستال و دیگر روش های اطلاع رسانی.

- ساخت فیلم و تدوین فیلم نامه.

- نشر فتاوی مراجع و عالمان دین در ضرورت عمران بقیع.

- ارسال شکایت به محاکم حقوقی بین المللی در خصوص بقیع و خیانت به بشریت و نابودی فرهنگ بشریت.

- تنظیم طوماری در اینترنت و امضای حداقل سیصد میلیون مسلمان در خواستاری از عمران بقیع.

- مذاکره با وزرا، رؤسای جمهورها و مدیران دولت ها و خواهش از آنها برای پی گیری بقیع.

- نامه نگاری نخبگان و مشاهیر جهان اسلام به مراکز بین المللی و جهانی.

- راه اندازی طومار نیم میلیاردی عمران بقیع، یعنی پانصد میلیون مسلمان خواهان آبادانی بقیع را امضاء کنند و برای مجامع ارسال نمایند.

- انتشار آلبوم عکس و نیز مجموعه های مختلف عکس ها.

- ایجاد تشکیلات مردمی برای عمران بقیع. یعنی مجموعه ای از عوامل مردمی از بناها، معماران، تأمین کنندگان مالی و غیره تشکیلاتی برای آبادانی و بازسازی ایجاد می کنند.

- نشر فتاوی دال بر استحباب عمران بقیع بلکه وجوب آن. یعنی باید از برخی مراجع فتاویی دال بر وجوب یا استحباب گرفته شود.

نام عربی این همایش چنین بود: مؤتمر لاحیاء قبور الائمة الاطهار علیهم السلام فی البقیع.

مآخذ

بقیع نامه، ش ۱ و ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۳، ص ۶۰-۶۱؛ www.albaqeea.com

ص: ۶۹۷

همسران رسول اکرم(ص)

همسران رسول اکرم(ص)، زوجه های اصلی رسول خدا(ص) و دفن آنان در بقیع.

در فرهنگ اسلامی همسران حضرت رسول(ص)، اصطلاحاً ام المؤمنین به معنای مادران مؤمنین نامیده شده اند. این لقب نخست در قرآن (سوره احزاب، آیه ۶) آمده است. اغلب مسلمانان از یازده تن به نام های زیر به عنوان ام المؤمنین نام برده اند: خدیجه دختر خویلد، صفیه دختر حُیی بن اخطب، میمونه دختر حارث، زینب دختر جحش، سوده دختر زمعه، عایشه دختر ابوبکر، حفصه دختر عمر، ام سلمه دختر ابوامیه، ام حبیبه دختر ابوسفیان، زینب دختر خزیمه، جویره دختر حارث.

ابن سعد ذیل ازواج(همسران) رسول الله(ص)، از دوازده خانم نامبرده است. نام های آنان اینگونه است: خدیجه بنت خویلد، سوده بنت زمعه، عائشه بنت ابی بکر، حفصه بنت عمر، ام سلمه بنت ابی امیه، ام حبیبه بنت ابی سفیان، زینب بنت جحش، زینب بنت خزیمه، جویره بنت الحارث؛ صفیه بنت حُیی؛ ریحانه بنت زید، میمونه بنت الحارث. البته ابن سعد غیر از این فصل، دو فصل دیگر درباره همسران رسول خدا دارد: «ذلک من تزوّج رسول الله من النساء فلم یجمعهن و من فارق منهن»؛ «ذکر من خطب النبی من النساء فلم یتیم نکاحه و من وهب نفسها من النساء لرسول الله(ص)». در فصل اول شش زن و در فصل دوم، ده خانم را نام برده است. یعنی زنانی که به هر دلیل ازدواجشان با رسول خدا به اتمام نرسید یا زنانی که ازدواجشان با حضرت مورد تردید است. نام های اینان اینگونه است: اسماء، فاطمه بنت ضحاک، ریحانه بنت شمعون، ملیکه، عالیه، قتیله، سنا بنت صلت، فاطمه بنت شریح، ام شریک، خوله، شراف، عمره، امیمه.

اما چند تن را رسول خدا از آنان خواستگاری کرد ولی به عقد و نکاح منجر نشد: لیلی بنت خطیم، ام هانی، ضباعه و صفیه. نیز کنیزی داشت که به همسری حضرت درآمد: ماریه قبطیه.

دو تن از همسران حضرت به نام زینب بودند و هر دو در بقیع دفن شده اند. زینب بنت جحش (درگذشت ۲۰ق) بنا بر نقل کنز العمال (ج ۱۶، ص ۳۰۴ و سیری در، ص ۴۳) و زینب بنت خزیمه بنا بر نقل ابن سعد (الطبقات الکبری، چاپ داراحیاء التراث العربی، ج ۷ و ۸، ص ۳۰۳) در بقیع دفن شدند.

اما در بقیع نه قبر متعلق به زوجه های پیامبر اسلام(ص) در کنار هم به صورت مقبره جمعی وجود دارد. در طرف راست این قبور، دار عقیل قرار داشته است. بنا بر یک گزارش، سنگ قبور آنان، بعدها در همین مکان پیدا شده است. غیر از میمونه و خدیجه، سایر همسران رسول خدا(ص) در این محل مدفون اند. ولی اگر گزارش ابن سعد را بپذیریم که از ۱۲ همسر نام برده، باید، ده قبر باشد. مگر اینکه احتمال بدهیم دو تن از زوجه ها که نامشان زینب است یکی شمرده شده اند.

بنابراین

همسران رسول خدا به نام های ام سلمه، ام حبیبه، عایشه، سوده، جویره، حفصه، صفیه، زینب بنت خزیمه، زینب بنت جحش

در بقیع دفن شده اند؛ اما دو تن دیگر به نام های خدیجه و میمونه در مکه دفن شدند.

این قبور همگی در کنار یکدیگر و کمی بالاتر از قبور دختران پیامبر(ص) قرار دارند. جلوی این مقابر، چهار مقبره از محمد بن زید، سفیان بن حارث، عبدالله بن مسعود و مقداد بن اسود قرار دارد.

در سال ۹۰۵ق، سلطان سلیمان عثمانی بر مقابر عایشه، ام هانی، رقیه و زینب قبه و آرامگاهی ساخت. این بنا در سده ۱۱ق توسط چلبی گزارش شده است.

قبور همسران در سمت غرب بقیع قرار گرفته است. به نظر می رسد این قبور در جایی مثل سالن یا اتاق بزرگی دفن شده ولی بعدها این بنا توسط وهابیون تخریب شده است.

ص: ۶۹۸

الاستيعاب، ابن عبد البر، به كوشش البجاوی، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۴۶؛ اسد الغابه، ابن اثیر، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۴۰-۴۱ و ج ۵، ص ۴۳۹؛ الاصابه، ابن حجر عسقلانی، به كوشش علی معوض، بیروت، ۱۴۱۵ق، ج ۸، ص ۳۲۴؛ البدايه و النهايه، ابن كثير، بیروت، مكتبه المعارف، [بی تا]، ج ۶، ص ۲۲۵؛ البقیع قضیه كل مسلم، لندن، بی تا، ص ۶؛ الدرہ الثمینہ، ابن النجار به كوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه، مركز بحوث و الدراسات، ۲۰۰۶م، ص ۴۵۸؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، ترجمه احمد المرسی، القاہرہ، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۰؛ شخصیات من الحرمین الشریفین، جمعی از نویسندگان، تهران، دارمشعر، ۱۴۳۳ق، جم-؛ الطبقات الكبرى، ابن سعد، به كوشش محمد عبدالقادر، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق، ج ۸، ص ۱۰۲، ۱۱۲، ۱۱۵، ۱۱۷ تا ۱۱۹، ۱۲۲ تا ۱۲۳، ۱۲۶ تا ۱۲۷؛ الطبقات الكبرى، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج ۷ و ۸، ص ۳۰۳؛ كنز العمال، علی المتقی الهندی، بیروت، الرساله، ۱۴۰۴ق، ج ۱۶، ص ۳۰۴.

هند بن حارثه

هند بن حارثه، از صحابه رسول اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

نام کامل او هند بن حارثه الأشکمی است. نیز ملقب به حجازی می باشد. در بیعت رضوان همراه با هفت تن دیگر به عنوان نمایندگان مردم یثرب (مدینه) حضور داشت.

او را از اهل صغه شمرده اند ولی بعید است. نیز از افتخارات او این است که خادم رسول اکرم (ص) بوده است.

او ساکن مدینه بود تا اینکه در دوره خلافت معاویه بن ابی سفیان چشم از جهان فرو بست و در بقیع به خاک سپرده شد.

الاستيعاب، ابن عبد البر، به كوشش عادل احمد عبدالموجود و دیگران، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۱۵۴۴؛ الاعلام، زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶م، ج ۸، ص ۹۷؛ الروضه المستطابه، به كوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مكتبه الثقافه، بی تا، ص ۶۳.

هند بنت ابی أمیه

هند بنت ابی أمیه، همسر پیامبر اکرم (ص) و مدفون در بقیع.

ام سلمه هند یا رَمْلَه دختر سهیل یا حذیفه معروف به ابوامیه بن مغیره مخزومی و مشهور به «زاد الركب» بود. ام سلمه ده سال قبل از بعثت متولد شد و از سابقون در ایمان آوردن به رسول خدا (ص) و اسلام است و مخفیانه در خانه ارقم بن ابی ارقم خدمت پیامبر رسید. با اینکه برادرش عبدالله و عمویش ابوجهل از دشمنان سرسخت اسلام بودند. ام سلمه و همسرش ابوسلمه اولین کسانی بودند که به حبشه مهاجرت کردند و در راه اسلام پایداری می نمودند. و از این دو، چهار فرزند متولد شدند.

پس از شهادت عبدالله شوهر ام سلمه بر اثر جراحات جنگ احد، با رسول خدا(ص) ازدواج نمود. زیبایی، کاردانی، تیزهوشی و پختگی او زبانزد بود و گاه حسادت دیگر همسران رسول خدا(ص) را بر می انگیخت. او در رخدادهای مهم مثل فتح مکه، نبرد خیبر، نبرد حنین در کنار رسول خدا بود. ام سلمه در بین همسران حضرت رسول(ص) از همه به علی و زهرا و اهل بیت(ع) نزدیک تر و در بحران ها و شرایط خاص مدافع آنان بود. در مراسم خاکسپاری حضرت زهرا حضور داشت و از محل دفن او آگاه بود. روایات فراوانی از طریق او نقل شده است.

ام سلمه در سال ۶۰ یا ۶۳ یا ۶۴ق در مدینه درگذشت و در بقیع دفن شد. برخی گزارش ها نوشته اند: ابوهریره یا سعید بن زید حاکم مدینه نماز بر او گذارد. اما به نظر می رسد هر دو گزارش مغرضانه و دروغ است.

مآخذ

الاستیعاب، ابن عبدالبر، به کوشش عادل احمد عبدالموجود و دیگران، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۱۹۲۰ و ۱۹۳۹؛ اعلام الوری، طبرسی، قم، آل البیت(ع)، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۶۴؛ الاعلام، زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶م، ج ۸، ص ۹۷-۹۸؛ الامامه و التبصره، ابن بابویه، قم، مدرسه امام هادی(ع)، ۱۴۰۴ق، ص ۴۵-۴۶؛ تاریخ حرم ائمه بقیع، محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۲۲۵؛ دلائل الامامه، طبرسی شیعی، قم، بعثت، ۱۴۱۳ق، ص ۱۲۴ و ۱۳۲؛ دیار خاطره ها، امرالله نصیری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۱۳۳؛ الروضه المستطابه، به کوشش عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدینه، مکتبه الثقافه، بی تا، ص ۷۵؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، به کوشش محمد ابوالفضل، بیروت، ۱۳۷۸ق، ج ۶، ص ۲۱۷؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، داراحیاء التراث

ص: ۶۹۹

العربی، ۱۴۱۷ق، ج ۸ و ۷، ص ۲۹۱-۲۸۷؛ المعارف، ابن قتیبہ، به کوشش عکاثہ، قم، الرضی، ۱۳۷۳ش، ص ۱۳۶؛ المعجم الکبیر، طبرانی، به کوشش حمدی عبدالمجید، بیروت، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۵۲-۵۳ و ج ۲۳، ص ۲۴۶ به بعد؛ المغازی، واقدی، به کوشش مارسدن جونس، بیروت، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۴۰۷ و ج ۲، ص ۴۶۷ و ۵۷۴.

هندوستان

هندوستان، واکنش مردم شبه قاره نسبت به تخریب بقیع توسط آل سعود در ۱۳۴۴ق.

شیعیان شبه قاره دارای بنیان های قوی فرهنگی و اعتقادی می باشند. از اینرو در طول تاریخ همواره از تندروری دوری و با جریان های افراطی مبارزه کرده اند. مردم این منطقه هم مثل دیگر مسلمانان در جاهای مختلف جهان به شکل های مختلف اعتراض خود را نسبت به تخریب آثار مقدس اسلامی در حجاز و بقیع اعلام کردند. موسوله آقای شوکت علی منشی افتخاری کمیته مرکزی خلافت هند، خطاب به زعمای ایران خواهان همکاری برای تشکیل کنفرانس اسلامی برای حل اساسی مشکل وهابیت شد.

نیز محمدعلی الهندی یکی از رهبران مسلمانان در هند بود که در ردّ و مخالفت با وهابیت و آل سعود تلاش می کرد. او در آگاهی مردم و بیدارسازی مسلمانان فراوان می کوشید. اما متأسفانه مثل همیشه، فردی ناآگاه یا مزدور پیدا می شود و دستاوردهای تلاش ها را خنثی می نماید. در آن زمان هم محمد رشید رضا اقدامات مخالفان وهابیت را خنثی می کرد و از وهابیت دفاع می نمود. او در مقاله ای در مجله ی المنار به شدت محمدعلی الهندی را نقد و رد کرد.

علاوه بر اقدامات عملی علیه آل سعود و وهابیت، علمای شبه قاره تحقیقات و کتاب هایی در نقد این جریان منتشر کرده اند.

مآخذ

تألیفات شیعه در شبه قاره هند، سید شهسوار حسین نقوی، قم، دلیل ما، ۱۳۸۴، جم-؛ تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۵۶-۵۷؛ «الروّ علی الزعیم محمدعلی الهندی فی موضوع ملک الحجاز عبدالعزیز و قومه و خلافت و حکومت»، محمد رشید رضا، المنار، ج ۲۹، ۱۹۲۸م، ص ۱۶۲-۱۸۰؛ فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال دوم، ش ۹، ص ۲۸-۲۹؛ فهرست آثار چاپی شیعه در شبه قاره، سیدعارف حسین تقوی، اسلام آباد، مرکز تحقیقات، ۱۳۵۰، ج ۱، ص ۱۲۴-۱۷۵.

هویدا، حبیب الله

هویدا، حبیب الله، سفیر ایران در عربستان سعودی و مسئول مذاکره با دولت آل سعود در زمینه بازسازی بقیع.

حبیب الله هویدا ملقب به عین الملک پسر میرزا قناد از بهائیان متعصب و از فدائیان عباس افندی محسوب می شد. عباس افندی به پاس خدمات میرزا قناد، مخارج تحصیل پسرش، حبیب الله را تقبل کرد. او را برای تحصیل به اروپا فرستاد. حبیب الله بر چند زبان تسلط داشت؛ به همین دلیل، به هنگام بازگشت به عنوان مترجم در تشکیلات سردار اسعد بختیاری، مشغول به کار شد.

نیز برای روزنامه رعد مقاله و گزارش می نوشت. چندی بعد در وزارت امور خارجه مشغول و به شامات اعزام شد. سپس مأمور به خدمت در جده شد. اما به علت سوء مدیریت، او را به تهران برگردانده شد. مجدداً به عکا (شهری در فلسطین اشغالی و مرکز فعالیت های بهایی ها) رفت.

عین الملک دو پسر داشت: امیر عباس و فریدون. امیر عباس، چندین سال نخست وزیر محمدرضا شاه بود. بالاخره در سال ۱۳۵۷ پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، محاکمه و اعدام شد.

اما حبیب الله هویدا در سال هایی که در جده مشغول بود، درباره بقیع و بازسازی بقیع مذاکراتی با مقامات عربستان داشت. در پی انتشار اخباری در ایران و جهان اسلام مبنی بر اجرای تخریب های فراوان در حجاز به ویژه در بقیع در سال ۱۳۰۴ش / ۱۳۴۴ق، جریان های مردمی و دولت های اسلامی و نیز دولت ایران به تکاپو افتادند تا دولت آل سعود را تحریم کنند. از اینرو عبدالعزیز آل سعود پادشاه وقت حجاز پیش دستی کرد و

ص: ۷۰۰

از ایران درخواست اعزام هیئتی به مکه و مدینه برای مشاهده واقعات نمود. چون آل سعود تبلیغ می کردند که تخریب ها اولاً زیاد، ثانیاً عمدی و سازمان یافته و ثالثاً توسط دولت نبوده است. بلکه گروه های مردمی و خودسر این کارها را کرده اند. از اینرو ایران هیئتی مرکب از حبیب الله هویدا و غفارخان جلال السلطنه وزیر مختار ایران در مصر را به حجاز در تاریخ ۲۴ شهریور ماه ۱۳۰۴ اعزام کرد. این هیأت گزارشی از مشاهدات خود را منتشر کرد که در مقاله مستند گزارش عین الملک آمده است.

از سوی دیگر مرحوم سید حسن مدرس خط مشی دیگری را نمایندگی و رهبری می کرد. این جریان درصدد برخورد شدید با دولت آل سعود و اجرای تصمیم هایی مثل تحریم آل سعود در جهان اسلام بود. اما دولت پهلوی و نمایندگی این دولت در عربستان به سرپرستی حبیب الله هویدا خط مشی گفتگو با آل سعود را تعقیب می کرد جریان دولت، درصدد مذاکره با آل سعود و ایجاد ارتباطات مسالمت آمیز و دوستانه با سعودی ها بود.

حسین پیرنظر از مدیران سفارت ایران در مصر درباره این جریان اینگونه داوری کرده است: دولت ایران اگر به ایجاد روابط حسنه نمی پرداخت و یکی دو سال رفتن حج را منع می کردند و اندکی رویه مماشات را کنار می گذاشت، آل سعود تضعیف می شدند.

اما متأسفانه، مدیریت امور به دست عین الملک بود و او در صدد اجرای خط مشی تعاملات دوستانه با آل سعود بود. چون خود عواطف مذهبی و مشکل عقیدتی نداشت. حاصل و نتیجه این تلاش ها فقط برقراری ارتباط رسمی بین ایران و عربستان در خرداد ۱۳۰۸ و اجرای اولین مرادده رسمی دیپلماتیک میان ایران و حکومت عبدالعزیز اجرا شد. و در شهریور همین سال، معاهده ی دوستی ایران و حجاز امضا و در فروردین سال ۱۳۰۹ ش. حبیب الله هویدا با عنوان نماینده ی ایران و با سمت کاردار وارد جدّه شد.

تأسیس سفارت ایران در عربستان، که به نوعی تقویت حکومت عبدالعزیز را در پی داشت، به حدی برای عبدالعزیز مهم بود که هویدا پس از ملاقات با وی، از قول کفیل وزارت خارجه عربستان نوشته است که اعلی حضرت بسیار شاد و مسرور بوده و ملاقات هویدا با او و دریافت نامه ی همایون شاهنشاهی او را بسیار شاد و مسرور کرده بود.

حبیب الله هویدا در ایجاد این ارتباط نقش مهمی داشته و از این رو دولت حجاز به مسؤولان وزارت خارجه خود دستور داده بود که همیشه او را راضی و خرسند نگاه دارند تا اسباب تکدر خاطر و دلتنگی برای او فراهم نشود و تمام مطالب و تقاضاهای او را به فوریت انجام دهند.

با توجه به اینکه حبیب الله هویدا به عنوان نماینده ایران برای بررسی حمله ی وهابی ها و تخریب اماکن مقدس پس از چند سال، فعالیت های او نتیجه عینی و عملی در پی نداشت و اینکه ملک عبدالعزیز، هویدا را از خود می دانست؛ حتی به او می گفت: شما را مثل سایر نمایندگان اجانب نمی دانم و برای آمدن نزد من لزوم به اجازه نیست، هر وقت که میل دارید، به دیدن ما بیایید، معلوم می شود اعتماد زیادی به هویدا داشته و از سوی دیگر باید به خط مشی او شک کرد.

اعتماد ملک عبدالعزیز به دولت ایران و نماینده این دولت یعنی هویدا چنان مشهور و رایج شده بود که جراید جهان عرب هم در این باره اظهار نظر می کردند؛ برای نمونه روزنامه الوطن (چاپ بغداد)، در تاریخ ۲۰ ربیع الاول ۱۳۴۸ق، در زمینه به رسمیت شناختن دولت حجاز توسط ایران درباره نماینده ی ایران، حبیب الله خان عین الملک معروف به هویدا مطلبی منتشر کرد.

هویدا تا سال ۱۳۵۳ق به عنوان نماینده ی ایران در حجاز مشغول به کار بود. وی در مأموریتش به مدینه منوره و بررسی تخریب و کشتار، برای کسب اطلاع از میزان خرابی ها، اولاً این حادثه ی مهم را بسیار کمرنگ جلوه دهد؛

ص: ۷۰۱

دوم اینکه در صدد تبرئه وهابیان بود. برای نمونه درباره تیراندازی به گنبد قبه نبوی چنین گزارش داده است:

بالای مناره، قبه مطهر صعود کردیم، یکصد و سی و سه پله بالا رفتیم و از آن جا قبه ی مطهر را زیارت نمودیم (زیرا صعود بالای قبه غیر ممکن است) از آن جا مشاهده نمودیم که فقط پنج گلوله تفنگ به قبه ی مطهر اصابت نموده و اندکی سوراخ کرده است و ابدأ خرابی وارد نیامده است. اولاً نمی شود حتم کرد که این گلوله ها از طرف وهابی ها بوده است؛ ثانیاً بر فرض اینکه از طرف آنها بوده باشد، واضح است عمدی نبوده است و در اثنای تیراندازی به همدیگر خطاء به قبه مطهر اصابت کرده است. دلیل صحت این نظریه این است که قبه ی مرقد مطهر، خیلی عظیم و بزرگ است و وهابی ها هم در پشت دروازه و قلعه شهر بوده اند و تعدادشان بیش از سه- چهار هزار بوده است؛ اگر قصد اصابت می داشتند. اقلأ دو سه هزار گلوله به قبه ی مطهر می رسید.

به دلیل مشکلاتی که در جریان مذاکرات دولت ایران و آل سعود وجود داشت، عملاً بازسازی بقیع به نتیجه نرسید و با گذشت حدود یک قرن، هنوز، این مشکل حل نشده است.

مآخذ

اسناد و روابط ایران و عربستان سعودی، علی محقق، تهران، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۹، ص ۵۰ به بعد؛ امیرعباس هویدا، عباس میلانی، تهران، ص ۱۴ و ۱۵؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۷۷ به بعد؛ جامعه شیعه نخواستند در مدینه منوره، ورنر اند، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۷۵-۸۲.

هیأت علمیه نجف

هیأت علمیه نجف، تشکلی از روحانیون نجف اشرف برای مقابله با تهاجمات و تخریب های وهابیت در مکه و مدینه و بقیع. روحانیت شیعه در مقابل خود دشمن سر سخت و دارای تشکیلات وسیع با امکانات فراوان به نام وهابیت را داشت. به ویژه وقتی وهابیت با آل سعود پیمان استراتژیک منعقد کرد و قدرت مضاعف پیدا کردند. از اینرو روحانیت باید حساب شده و با دقت موضع گیری می کرد. مهم تر اینکه باید تشکل و تشکیلات مناسبی را ایجاد می کردند. روحانیونی مثل مدرس با همین تفکر وارد مبارزه با وهابیت شدند و کمیسیون دفاع از محرومین را تأسیس نمود. وقتی خبر تشکیل کمیسیون دفاع از حرمین شریفین به نجف اشرف رسید، بزرگان حوزه علمیه هم درصدد آمدند تا تشکلی به نام هیأت علمیه نجف تأسیس کردند. اینان با ارسال تلگرافی برای سید حسن مدرس، ضمن اعلام انزجار از عملیات وهابیون در بقیع، خواهان مقابله همه جهان اسلام با وهابیت شدند. در واقع می خواستند روحانیون قم و نجف در یک تشکیلات سازمان دهی شوند. متأسفانه تاریخ یک قرن اخیر گویای این نکته است که بسیاری از این ایده ها و اندیشه ها در حد حرف و سخن یا نوشته ی روی کاغذ ماند و اجرا نشد. اگر روحانیت تشکیلات جامع و کارآمدی ایجاد می کردند و از همه ظرفیت ها مثلاً از سازمان ملل، از یونسکو، از مجامع حقوقی در جهان، از دولت های پیشرفته و توسعه یافته استفاده می شد، حتماً نتایج مطلوبی به دست می آمد. اما تشکلی که به نام هیأت علمیه نجف تأسیس شد کارآیی و اقدامات آن در تاریخ ثبت نشده است. ضروری است اسناد و مدارک این تشکل ها جمع آوری و تحلیل و نقادی شود.

البقيع المنور، تأليف المنظمه العالميه للدفاع عن الاماكن المقدسه، ١٤٢٠ق/ ٢٠٠٠م، ص ١٥-٢٧؛ تخريب و بازسازی بقيع، سيد على قاضى عسكر، تهران، ١٣٨٥، ص ٦٥؛ الشيعه فى المملكه العربيه السعوديه، حمزه الحسن، بيروت، دارالساقى، ٢٠١٠م، ج ٢، ص ١٤٥-١٥٥ و ٢٢٧-٢٣٥ و ٤٣٠-٤٣٥؛ «مدرس و كميسیون دفاع حرمين»، سيد على موجانى، فصلنامه تاريخ روابط خارجى، سال ٢، ش ٩، ص ٣٢.

ص: ٧٠٢

یادداشت خاطرات

یادداشت خاطرات، سفرنامه محمد حمید یزدان پرست در ۱۳۸۳.

محمد

حمید یزدان پرست (متولد ۱۳۴۴) به هنگام سفر حج، خاطراتش را تدوین و بالاخره کتابی با عنوان سایه هیچ: یادداشت ها و خاطرات سفر حج در ۱۳۸۳ منتشر کرد. روش او در نگارش خاطرات اولاً روزانه نگاری رخدادها و حوادث و ثانیاً جزئی نگری و پرداختن به سوژه های خُرد بوده است. از اینرو یادداشت های او درباره بقیع جالب و سودمند است. برای نمونه می نویسد: به هنگام زیارت بقیع جمعیت چند ملیتی فراوان بودند؛ اما خیل چفیه قرمزها گله گله ایستاده و مدام تذکر می دادند که: دعا نخوانید، نماز حرام است، گریه نکنید و ...

مأخذ

سایه هیچ: یادداشت ها و خاطرات سفر حج، محمد حمید یزدان پرست، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۳، ص ۲۸۱-۲۸۴.

یار کجاست

یار کجاست، سفر نامه رحیم مخدومی در سال های نخست دهه هشتاد.

رحیم مخدومی در ۱۳۴۵ در ورامین متولد شد. تحصیلات خود را تا مقطع کارشناسی در رشته علوم تربیتی ادامه داد و به شغل شریف معلمی روی آورد. چندین عنوان کتاب به سبک رمان و داستان نگاری از او منتشر شده است. از جمله دو کتاب سکوت بقیع: سفر نامه حج و یار کجاست: سفر نامه حج از او منتشر شده است. کتاب یار کجاست؟ هم یک فصل با عنوان سکوت بقیع دارد.

مخدومی

تاریخ سفر حج را در جایی ذکر نکرده ولی قراین گویای اینست که آن سفر بین سال های ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۲ و در فصل بهار بوده است. متأسفانه بسیاری از جنبه ها و ابعاد بقیع مورد توجه پژوهشگران نبوده است. هنر، معماری، ادبیات، شخصیت شناسی، تأثیرات اجتماعی و اخلاقی و بسیاری از دیگر موضوعات می تواند موضوع پژوهش های نوین باشد. از اینرو متون ادبی درباره بقیع هم می تواند سودمند باشد.

مأخذ

سکوت بقیع: سفر نامه حج، مشهد، ملک اعظم، ۱۳۸۷، ص ۱۹۶؛ یار کجاست: سفر نامه حج، رحیم مخدومی، تهران، حوزه

هنری، ۱۳۷۳، ص ۳۷-۴۰؛ تجدید چاپ: مشهد، انتشارات ملک اعظم، ۱۳۸۸؛ تهران، مؤسسه قدر ولایت، ۱۳۸۳.

یاسین احمدخیاری

یاسین احمدخیاری، مدینه پژوه و مؤلف درباره بقیع.

السید یاسین احمد یاسین خیاری مدنی ازهری حسینی در ۱۳۲۱ یا ۱۳۵۳ق در مدینه منوره متولد شد. پس از طی مدارج علمی و گذر از مراحل عالی دانشگاهی در مدینه و نیز در الازهر قاهره، در مراکز فرهنگی و علمی به کار مشغول شد. وی هم اکنون از شخصیت های علمی و فرهنگی و مدیران ارشد فرهنگی در عربستان سعودی است.

از خدمات فرهنگی اوست: تکمیل و تجهیز کتابخانه مسجد نبوی؛ تدریس قرائت قرآن. او آثاری درباره قرآن کریم و علوم قرآنی تألیف و عرضه کرده و آثاری به صورت مقاله و کتاب درباره مدینه منوره و بقیع منتشر کرده است. یکی از آثار او با این مشخصات منتشر شده است:

صُور من الحياه الاجتماعيه بالمدينه المنوره، به کوشش عبيدالله محمدامين كردي و سميرا نورعدنان عشقي، جده، دارالعلم، ۱۴۱۳ق/۱۹۹۳م.

بخش هایی از این اثر درباره بقیع است. مهم این است که مؤلف بر اساس تحقیقات جدید و استفاده از نقشه ها و آمارهای جدید، به بررسی موضوعات پرداخته است.

کتاب دیگری به نام تاریخ معالم المدینه دارد و اطلاعات سودمندی در آن عرضه کرده است. او در سال ۱۳۸۰ق درگذشت.

مآخذ

تاریخ معالم المدینه، سید یاسین احمد خیاری، به کوشش عبيدالله محمدامين كردي، جده، دار العلم، ۱۴۱۰ق، جم-؛ صور من الحياه الاجتماعيه بالمدينه المنوره، جده، ۱۴۱۳ق و ص ۶۵ و جم-؛ معجم ما کتب فی الحج و الزياره، عبدالجبار الرفاعي، تهران، مشعر، ۱۴۲۱ق، ص ۴۲؛ نشر الرياحين، البلادی، مکه، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۲۰۰.

ص: ۷۰۳

یاسین، محمود، نویسنده، سفرنامه نویس به مکه، مدینه و بقیع از سده ۱۴ق.

محمود یاسین مشهور به محدث شام (متولد ۱۸۸۸م)، در پنجاه سالگی قصد عزیمت به مکه و انجام مناسک حج نمود. او در ۲۷ ذی القعدة ۱۳۵۶/۹ کانون ثانی (ینایر) ۱۹۳۸ از دمشق عازم عربستان سعودی گردید. او خاطرات و مشاهدات خود را هر روز می نوشت. در نهایت آنها را تنظیم و به نام رحله الحج والعمره به چاپ سپرد.

این سفرنامه دارای مطالب بسیار متنوع و نکات فراوان است به ویژه گزارش هایی درباره اهل بیت (ع) و خاندان رسول خدا (ص) دارد که به مواضع شیعیان نزدیک است. از اینرو مطالب درباره بقیع، از این کتاب استخراج و در مقاله «رحله البقیع» آمده است.

مأخذ

رحله الحج والعمره، محمود یاسین، بیروت و دمشق، دارالهجره، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۸م، مقدمه و جم-..

یاقوت حموی

یاقوت حموی، مورخ و جغرافی دان در سده ۷۰۶ق و پژوهشگر درباره بقیع.

امام شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت بن عبدالله حموی رومی بغدادی (آناتولی ۵۷۵- حلب ۶۲۶ق) معروف به یاقوت حموی و یاقوت رومی از اتباع و شهروندان روم شرقی بود و به همین دلیل رومی خوانده شده است.

او در خانواده ای مسیحی متولد شد؛ ولی به هنگام کودکی اسیر شد و در بغداد به تاجر مسلمانی به نام عسکر حموی به عنوان برده فروخته شد. براساس ضوابط متعارف، خریدار نام او را به ابن عبدالله تغییر داد. نزد مولایش دانش و مهارت بازرگانی آموخت و در منطقه خلیج، سوریه و عمان به بازرگانی مشغول شد. عسکر او را در ۵۹۵ق آزاد ساخت، و او به کتابفروشی و نساجی روی آورد. تا اینکه در حمله مغول به حلب گریخت و تا آخر عمر در این شهر سکونت داشت.

چند اثر مهم و مرجع تألیف کرد: معجم الادباء، معجم البلدان، کتاب الارشاد، کتاب المشترك. و در کتاب معجم البلدان، بخشی به بقیع اختصاص داد.

این کتاب شامل صدها مدخل درباره امکنه و شهرها به ترتیب حروف الفبا است. در حرف باء، گزارشی از بقیع عرضه کرده است. این گزارش بدن کم و کاست در مقاله «بقیع در معجم البلدان» آمده است. این کتاب خلاصه و شرح هایی مثل مراصد الاطلاع دارد.

مأخذ

دانشنامه دانش گستر، زیر نظر کامران فانی و محمدعلی سادات، تهران، ۱۳۸۹، ج ۱۹، ص ۳۷۰-۳۷۱؛ مرصد الاطلاع علی اسماء و الامکنه: مختصر معجم البلدان، صفی الدین عبدالؤمن بن عبدالحق بغدادی (درگذشت ۷۳۹ق)، بیروت، دارالمعرفه، بی تا، ج ۱، ص ۲۱۳؛ معجم البلدان، یاقوت حموی، بیروت، دارالکفر و دارصادر، بی تا، ج ۱، ص ۴۷۳-۴۷۴.

یثربی، سید یحیی ← خانه به خانه

یحیی بن شرف النووی ← النووی، یحیی بن شرف

یحیی بن معین

یحیی بن معین، از حافظان احادیث، دانشمند علوم حدیث و مدفون در بقیع.

ابوزکریا یحیی بن معین بن عون بن زیاد بن بسطام المری البغدادی مشهور به ابن معین یا حافظ ابن معین است. او دانشمندی حافظ و متقی بود. در دهکده نقیا در شهر انبار عراق در ۱۵۸ق زاده شد.

پدرش مسئول خراج گیری در ری بود و پس از فوت برای ابن معین هزاران درهم به ارث گذاشت. اما ابن معین همه این مبلغ را در راه ضبط، گردآوری و حفظ حدیث خرج کرد.

ابن معین با تلاش فراوان به مدارج بالای علوم حدیث رسیده به طوری که احمد بن حنبل می گوید هر حدیثی که ابن معین، قبول نکند، در واقع حدیث نیست. او پس از اجرای مناسک حج در سال ۲۳۳ق در مدینه درگذشت در این هنگام ۷۵ یا ۷۷ سال داشت و پس از وفات حاکم مدینه بر او نماز گذارد و در بقیع دفن شد.

مآخذ

تاریخ بغداد، خطیب بغدادی، بیروت، دارالکتاب العربی، ج ۱۴، ص ۱۷۷؛ طبقات الحنبله، ابن ابی یعلی، قاهره،

ص: ۷۰۴

۱۹۵۲م، ص ۲۶۸؛ وفيات الاعيان، ابن خلکان، به کوشش احسان عباسی، بيروت، دارصادر، ج ۶، ص ۱۳۹-۱۴۱.

یزدان پرست، محمد حمید ← یادداشت خاطرات

یزدان پرست لاریجانی، محمد حمید ← خاطرات سفر حج

یزید و بقیع

یزید و بقیع، تجاوز به زنان مسلمان در بقیع.

در

حادثه حره که مردم مدینه به دستور یزید بن معاویه قتل عام شدند، علاوه بر کشتار و غارت اموال مردم به زنان مسلمان هم تجاوز شد. گویا تعداد زیادی از زنان مسلمان به بقیع رفته و به آنجا پناه برده بودند ولی سپاهیان یزید در بقیع به زنان تجاوز کردند. این نکته را مقریزی در کتاب النزاع و التخاصم و ابن قتیبه دینوری در الامامه و السیاسه گزارش کرده اند.

مأخذ

بقیع الغرقد، محمد امین امینی، تهران، دار مشعر، ۱۴۲۷ق، ص ۳۱۰-۳۱۱.

یس، سوره

یس، سوره، قرائت این سوره توسط زائران بقیع.

برخی از سفرنامه نویسان در قرون گذشته از سنت تلاوت سوره یس برای اموات و مدفونین بقیع گزارش داده اند. اولیا چلبی سیاح و سفرنامه نویسنده مشهور ترک در سده ۱۱ق از بقیع بازدید داشته و در سفرنامه خود می نویسد به هنگام زیارت مقابر عباس بن عبدالمطلب، امام محمد باقر، امام زین العابدین، امام جعفر الصادق، امام حسن که همه آنان در قبه هشت گوش دار بودند، سوره یس قرائت شد.

چلبی با اینکه معتقد به اهل سنت و حنفی مذهب است ولی از ائمه شیعیان با لفظ امام یاد کرده است.

قرائت

سوره هایی از قرآن در قبرستان ها متداول بوده است ولی در آن دوره خواندن یس در بقیع متعارف بوده است. شاید علت اهتمام مردم به سوره یس روایت رسول خدا(ص) باشد که فرمود: خواندن سوره یس در قبرستان موجب آرامش اموات و تخفیف عذاب آنها می شود و حسنات فراوان برای آنان ثبت می شود. (بحار الانوار، ج ۷۹، ص ۶۳).

مأخذ

بحار الانوار، علامه محمدباقر مجلسی، بیروت، دارالوفاء، ج ۷۹، ص ۶۳؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریف احمد المرسی، القاہرہ، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۰؛ عدہ الداعی ونجاح الساعی، ابن فہد حلّی، تہران، دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۴۶.

یکصد فضیلت

یکصد فضیلت، کتابی درباره فضائل مدینہ و بقیع.

عبدالرحمن الکوثر محمد عاشق الہی البرنی استاد بررسی های اسلامی در دانشگاه مدینہ منورہ کتابی با عنوان مئہ فضیلہ نوشت و یکصد فضیلت درباره مدینہ جمع آوری کرد. دو فضیلت از آنها درباره بقیع و مبتنی بر دو روایت نبوی است. این روایات را از صحیح مسلم نقل کرده و توضیحاتی ہم داده است.

مأخذ

مئہ فضیلہ من فضائل المدینہ المنورہ، عبدالرحمن الکوثر محمد عاشق الہی البرنی، المدینہ المنورہ، مطابع الرشید، ۱۴۳۲ق / ۲۰۱۰م، ص ۹۲-۹۳.

یکصد ہزار محشور

یکصد ہزار محشور، برانگیخته شدن و حشر اموات زیاد از بقیع.

یکی از فضایل و محاسن بقیع را، حشر جمعیت انبوه، در برخی روایات ہفتاد ہزار تن و در روایت دیگر یکصد ہزار تن شمرده اند.

جابر بن عبد اللہ از رسول خدا نقل می کند کہ فرمود: یبعث من ہذہ المقبرہ و اسمہا کفۃ مائہ الف کلہم علی صورہ القمر لیلہ البدر لایسترقون و لایکتون و لایتداونون و علی ربہم یتوکلون. از این قبرستان کہ نامش کفۃ است، یکصد ہزار محشور می شوند، ہمہ آنان صورت های ماہ گون چون شب چہارہ دارند، اینان عبد و ذلیل نیستند و بر پروردگارشان توکل دارند.

این حدیث را سمہودی در وفاء الوفاء نقل کرده ولی ابن حجر معتقد است چون در سند آن ابن زبالہ دروغگو هست، ضعیف می باشد.

مأخذ

الاحادیث الواردہ فی فضائل المدینہ المنورہ، صالح بن حامد الرفاعی، مدینہ، دار الخضرى، ۱۴۱۸ق، ص ۶۰۷-۶۰۸؛ تقریب التہذیب، ابن حجر عسقلانی، بہ کوشش محمد عوامہ؛ بیروت، دارالبشائر، ۱۴۰۶ق، شماره ۵۸۱۵؛ وفاء الوفاء باخبار المصطفی، علی بن احمد سمہودی، بہ

یوسف بن سلام ← عبدالله بن سلام

یوسف صدر العلماء ← صدر العلماء، یوسف

یوسف هاجری ← بقیع: سرگذشت ویرانی ها

یوم البقیع

یوم البقیع، از حوادث دوره جاهلیت و منازعه بین دو طایفه اوس و خزرج در مدینه.

عرب ها در دوره جاهلیت حوادث مهم را یوم می نامیدند و آثاری درباره ایام جاهلیت تألیف و عرضه شده است. البته یوم و ایام در قرون بعد فقط جنبه تاریخی ندارد بلکه به عنوان یک عنصر مهم فرهنگی اهمیت می دادند. مورخان در توصیف آن دوره، یوم های فراوانی را معرفی کرده اند. منظور از یوم، حادثه بزرگ و معتنا به مثل جنگ بین دو قبیله اوس و خزرج و کشتار فراوان یکدیگر است. حادثه و جنگ در هر محلی بوده، آن را یوم همان منطقه می نامیدند؛ مثل حادثه نزاع شدید اوس و خزرج چون در بقیع بوده، آن را یوم البقیع نامیده اند. در این روز، جنگ بزرگی بین دو طایفه بزرگ در مدینه رخ داده است؛ اما مهم تر این که یوم البقیع تبدیل به یک رخداد فرهنگی شده و پیرامون آن شاعران به سرودن ابیات پرداخته اند. و هر طایفه، محاسن آن را از خود دانسته و به آن افتخار می نمایند. ابن اثیر ده ها یوم را شناسایی و گزارش نموده است؛ از جمله یوم البقیع؛ نیز اشعار و قطعه های ادبی را هم معرفی کرده است.

نکته مهم این است که برای مردم مدینه، بقیع اهمیت خاصی داشته است. زیرا یومی را به نام بقیع گزارش کرده است.

در اشعار منسوب به این روز از آن یاد کرده اند. پس از مرگ عثمان بن مظعون در ۳ق/ ۶۲۴م، پیامبر اکرم(ص) که گویا در جستجوی جای خاصی برای دفن پیکر اصحاب خویش بودند، ناحیه بقیع را پسندیدند و عثمان بن مظعون را در آن دفن کرد.

اشعاری که عرب جاهلی برای ایام سروده مشتمل بر آرایه ها و عناصر خیال است. به همین دلیل گاه، برخی فکر کرده اند اصل ایام خیالی و غیر واقعی است. در صورتی که ایام، حوادث واقعی تاریخ جاهلی است ولی شاعران با بهره گیری از قدرت تخیل، شعرهای خیال پردازانه درباره حوادث ایام سروده اند.

یکی از شاعران عرب به نام عبید بن ناقد اوسی اینگونه سروده است:

لما رأیت بنی عوفٍ وجمعهم

جاءوا وجمع بنی النجار قد حفلوا

دعوت قومی وسهلت الطريق لهم

إلى المكان الذي أصحابه حللوا
جادت بأنفسها من مالِكٍ عَصَبٌ
يوم اللقاءِ فما خَافوا ولا فِشلوا
وعاوروكم كؤوسَ الموتِ إذا برزوا
شطر النهارِ وحتى أدبرَ الأصل
حتى استقاموا وقد طالَ المراسُ بهم
فكلَّهم من دمائِ القومِ قد نهلوا
تكشَّفُ البيضَ عن قتلىِ أولىِ رحمٍ
لولا المسالمُ والأرحامُ ما نقلوا
تقولُ كل فتاهِ غابَ قيمها
أكلُ من خلقتنا من قومنا قتلوا؟
لقد قتلتم كريماً ذا محافظه
قد كان حالفه القيناتُ والحلل
جزلُ نوافله حُلُوُّ شمائله
ريانُ واغله تشقى به الإبل

شاعر دیگر عبدالله بن رواحه خزرجی در پاسخ او می گوید:

لما رأيت بني عوفٍ وإخوتهم
كعباً وجمعَ بني النجارِ قد حفلوا
قدماً أباحوا حماكم بالسيوفِ ولم
يفعل بكم أحدٌ مثل الذي فعلوا

مرثیه مشهور دیگری درباره بقیع هست. بعضی این مرثیه را از عمرو بن نعمان بیاضی و برخی از مردی منسوب به قبیله خثم دانسته اند.

ص: ۷۰۶

خلت الديار فسدت غير مسود

و من العناء نفردي بالسود

أين الذين عهدتهم في غبطه

بين العقيق إلى بقيق الغرقد

كانت لهم انهاب كل قبيله

وسلاح كل مدرّب مستنجد

نفسى الفداء لفتيه من عامر

شربوا المنيه في مقام انكد

قوم هم سفكوا دماهم سراتهم

بعض ببعض فعل من لم يرشد

يالرجال لفتيه من دهرهم

تركت منازلهم كان لم تعهد

مأخذ

ايام العرب في الجاهليه، جاد المولى و ديگران، قاهره، دارالباز، ۱۳۶۱ق / ۱۹۴۲م، ص ۷۲؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامى، ج ۱۲، ص ۳۹۲؛ الكامل فى التاريخ، ابن اثير، بيروت، دار صادر، ۱۹۶۵م / ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۶۷۳-۶۷۵؛ مدينه شناسى، محمدباقر نجفى، كلن (آلمان)، ۱۳۶۳؛ معجم البلدان، ياقوت حموى، بيروت، دارصادر، بى تا، ج ۱، ص ۴۷۳؛ موسوعه مكه المكرمه و مدينه المنوره، ج ۵، ص ۱۴۲.

يوم الدار

يوم الدار، روز كشته شدن عثمان توسط معترضين و دفن كشته شدگان آن روز در بقيق.

معترضين به رويه عثمان عفان خليفه سوم، چند بار رويه ظالمانه و ضد عدالتى او را تذكر دادند ولى توجه نكرد. با آمدن انقلابيون مصرى جبهه مخالفين تقويت شد و وارد خانه عثمان شدند. بين مخالفين و موافقين و نيز محافظين خانه عثمان درگيرى هاى وجود داشت و افرادى از دو طرف كشته شدند؛ مانند عبدالله بن عبد الرحمن بن كعب انصارى. اينان در بقيق

دفن شدند. اما مخالفین مانع دفن عثمان در مسجد النبی و در کنار روضه نبوی و نیز در بقیع شدند، از اینرو مجبور شدند او را در حش کوب، باغستانی در نزدیکی بقیع دفن نمایند.

این روز را یوم الدار نامیده اند چون خانه عثمان در محاصره بود و سپس شورشیان وارد خانه او شدند. کشته شدگان در بقیع قطعه ای به نام مقتولین یوم الدار داشتند که کاملاً از بین رفته است.

مأخذ

التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، شمس الدین محمد سخاوی، مدینه، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره، ۲۰۰۷م، ج ۴، ص ۲۰.

یومیه

یومیه، تأکید بر زیارت روزانه بقیع.

ابن عساکر از محدثین سده ۷ق با ذکر احادیث نبوی در زمینه زیارت بقیع می نویسد: «یستحب له الخروج فی کل یوم الی البقیع لزیاره من فیه من سلف الامة» یعنی رفتن هر روز به بقیع برای زیارت مدفونین از شخصیت ها و مشاهیر امت مستحب است.

در ادامه آورده که احادیث وارده درباره زیارت اهل بقیع مشهور و زیاد است. در واقع استنباط استحباب زیارت روزانه بقیع مبتنی بر روایات متکثر نبوی است. و این سیره نبوی با منع و زجر و هابون نسبت به زائران بقیع منافات و تعارض دارد.

مأخذ

اتحاف الزائر، ابن عساکر، به کوشش مصطفی عمار مُنلا، مدینه، مرکز بحوث و دراسات، ۲۰۰۵م، ص ۹۵؛ شناخت وهابیت، نجم الدین طیبسی، قم، دلیل ما، ۱۳۹۱، ص ۶۲۷-۶۲۹.

یونس بن یعقوب بجلی دهنی

یونس بن یعقوب بجلی دهنی، از اصحاب امامان شیعه و مدفون در بقیع.

او پسر خواهر معاویه بن عمار و در زمان امام موسی کاظم (ع) و امام رضا (ع) می زیست و از اصحاب این دو امام (ع) بود (معجم رجال الشیعه، ج ۲۱، ص ۲۴۰). دآوری علما درباره او مختلف است: شیخ طوسی او را ثقه نمی داند و در چند موضع او را تعدیل کرده است. شیخ مفید او را از فقهای اصحاب و فقیه بزرگ شمرده، اما شیخ نجاشی او از خواص حضرت صادق و کاظم (ع) و وکیل حضرت موسی بن جعفر (ع) در مدینه دانسته است؛ نیز یونس صاحب منزلت نزد امام رضا (ع) و نزد او موثق بود. برخی به دلیل اعتقاد به امامت عبدالله افطح، به نقد او پرداخته اند. ابو جعفر بن بابویه او را فطحی مذهب دانسته است.

(تنقیح المقال، ج ۳، ص ۳۴۴-۳۴۵؛ رجال الکشی، ج ۲،

ص ۶۸۶-۶۸۲؛ رجال النجاشی، ص ۴۴۶؛ رجال الطوسی، ص ۳۶۳، ۴۲۷ و ۴۲۸).

اما روایاتی هم در مدح او وارد شده است. در ایام حضرت رضا(ع) در مدینه وفات کرد آن حضرت امور کفن و دفن و جمیع مایحتاج او را تقبل کرد. نیز امر کرد همه موالی پدر و جدش در تشییع جنازه او حاضر شوند و به آنان فرمود این میت مولای حضرت صادق(ع) است که در عراق ساکن بوده است. برای او در بقیع قبر آماده کنید. اما اگر اهل مدینه به دلیل عراقی بودن او، مانع دفن او در بقیع دفن شدند، بگویید این مولای حضرت صادق(ع) است و در عراق سکونت داشته و اگر مانع دفن او در بقیع شوید. ما هم نخواهیم گذاشت که موالی شما در بقیع دفن شوند. با این استدلال، اهالی مدینه، دفن او را در بقیع پذیرفتند و او در بقیع دفن شد.

محمد بن الولید نقل کرده: روزی سر قبر یونس رفته بودم؛ صاحب مقبره یعنی مباشر قبرستان نزد من آمد و گفت این شخص کیست که حضرت علی بن موسی الرضا(ع) مرا فرموده بر قبر او چهل ماه یا چهل روز آب پاشم؟ هر روز یک مرتبه (شک از راوی است).

مآخذ

اختیار معرفه الرجال، کشی، تهذیب و شرح شیخ طوسی، قم، مؤسسه آل البیت(ع)، ج ۲، ص ۶۸۳؛ بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ج ۶۶، ص ۲۹۸ و ج ۷۹، ص ۲۶؛ تحفه الاحباب فی نوادر آثار الاصحاب، عباس قمی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ج ۱، ص ۵۸۶-۵۸۸؛ خاتمه مستدرک الوسائل، حسین نوری طبرسی، ج ۵، قم، مؤسسه آل البیت(ع)، ۱۴۱۶ق، ص ۳۹۱؛ علی بن موسی، امام رضا(ع)، مرضیه محمدزاده، قم، دلیل ما، ۱۳۸۵، ص ۳۵۶؛ معجم الرجال الشیعیه، سید ابوالقاسم خوبی، قم، مؤسسه آل البیت(ع)، ۱۴۲۰ق، ج ۲۱، ص ۲۴۰.

یهود

یهود، سکونت پیروان یهود در مدینه منوره و دفن امواتشان در بقیع.

بسیاری از منابع تاریخی بر حضور یهودیان در حجاز و شهر یثرب تأکید دارند. حتی ابن نجار از محله های یهودی نشین در مدینه در سده ۶۷ق خبر می دهد. همو گزارش هایی از سکونت یهودیان قبل از اسلام دارد. مهم این است که سکونت و اقامت یهودیان در مدینه نشان دهنده دفن امواتشان در بقیع است. یعنی به دلالت التزامی می توان فهمید که اقامت آنان در مدینه به دفن امواتشان در بقیع مرتبط است.

ممکن است اشکال گرفته شود که اقامت یهودیان به دفن امواتشان در بقیع ربطی ندارد؛ چون احتمال قبرستان دیگر وجود دارد و شاید بقیع اساساً پیش از اسلام قبرستان نبوده است. در پاسخ می توان گفت ادله ای داریم که ثابت می کند از روزگاران قبل از اسلام، بقیع قبرستان بوده و مردم مردگان را در بقیع دفن می کرده اند؛ حتی در منابع جدید تصریح شده که بقیع پیش از اسلام قبرستان بوده است (آثار اسلامی، جعفریان، ص ۳۴۵). برای نمونه از قول علمای یهود نقل شده که هفتاد هزار تن از بقیع محشور می شوند. این روایت از قول رسول خدا(ص) هم نقل شده است.

حتی پژوهشگران جدید تصریح کرده اند که بقیع پیش از اسلام، محل دفن مردگان بوده و گاه گفته اند تنها و مهم ترین قبرستان شهر بوده است (برای نمونه جعفریان، ص ۳۴۵).

روایت دیگری از رأس جالوت است و می گوید در کتاب مقدس هست که در قبرستانی (منظور بقیع است) هفتاد هزار نفر با صورت هایی به شکل ماه شب چهارده در قیامت محشور می شوند. ابتدای این روایت چنین است: «انا نجد فی کتاب الله صفه مقبره شرقیها نخل و غربیها بیوت». یعنی قبرستانی که شرق آن نخلستان و غرب آن خانه ها بوده در کتاب مقدس گزارش شده است. یعنی این قبرستان در منطقه ای آباد مستقر بوده است. به عبارت دیگر یهودیان در خانه های بسیار سکونت داشتند، اموات خود که خوبان آنها به هفتاد هزار تن می رسد. صاحب را در بقیع دفن می کردند و نوعی مدنیت در بقیع بودند.

ابن نجار از محله های یثرب که ساکنان آن از یهود بنی اسرائیل بودند، بازارها و مراکز تجاری داشت. حتی روستایی

ص: ۷۰۸

یهودی نشین وجود داشت خبر می دهد. شخصیت های مهم یهودی و ساختار طوایف یهودی را برمی شمارد. (الدره الثمینه، ص ۷۲-۸۵). یهود معاد، نظام مبلغان و کاهنان داشتند، یثرب را تبدیل به قطب و مرکز مبادلات تجاری در منطقه کرده بودند و مراکز آموزشی داشتند. خلاصه اینکه یهود یثرب پیش از اسلام، دارای مدنیت، نهادهای مدنی و شهرنشینی کامل بودند. قرائن نشانگر این است که مردگان خود را در بقیع دفن می کردند.

به نظر جعفر الخلیلی قصرها، قلعه ها و دژهای نگهبانی و دیگر نظام اقتصادی و زراعی، چاه های آب، قنات ها و امثال اینها نشانگر وجود تمدنی پویا و جامعه در مدینه است. نظام آب رسانی و آبیاری در یثرب هم گویای مدنیت یهود و دیگر ساکنان این شهر است (ص ۳۴).

جعفر الخلیلی گزارش جامعی از تاریخ تحولات یهود در یثرب از زمان آمدن و سکونت در این شهر تا ظهور اسلام عرضه کرده است. او یهودیان یثرب را دارای ۵۹ مجتمع مسکونی بزرگ یا قلعه (اطم) دانسته است (ص ۲۷).

مآخذ

آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۳۴۵؛ اخبار المدینه: ترجمه الوفاء باخبار دارالمصطفی، سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۸۸؛ الدرہ الثمینہ، ابن نجار، به کوشش صلاح الدین شکر، ص ۷۹-۸۵ و ص ۴۴۶-۴۴۷ و ص ۷۲-۷۸ و ص ۹۱-۹۷؛ مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری، قم، آل البیت (ع)، ج ۲، ص ۳۰۸-۳۰۹؛ موسوعه العتبات المقدسه: قم المدینه، جعفر الخلیلی، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۷ق/ ۱۹۸۷م، ج ۳، ص ۲۵-۳۰.

یهودیت حش کوب

یهودیت حش کوب، تحولات تاریخی بخشی از بقیع به نام حش کوب.

حش یا حُش واژه ای با اصالت یهودی به معنای باغ و آبادی است. حش کوب باغی در تملک فردی به نام کوب بوده است. این باغ نخست در کنار بقیع قرار داشت. سابقه آن با پاسخ گویی به این پرسش ها روشن می گردد؛ آیا محل دفن مردگان بوده یا نه؟ اگر محل دفن بوده، در چه زمانی و در چه دوره ای دفن شده؟ و از چه زمانی مردگان دفن نشدند و تبدیل به باغ شده؟ صاحب آن چه افرادی بوده اند؟ کی و چه کسی آن را خرید و تبدیل به قبرستان نمود؟ آیا توسط عثمان بن عفان یا معاویه بن سفیان خریداری شد؟

البته انتظار اینکه اطلاعات بسیار دقیق به دست آید، دور از واقع است؛ اما پاره ای نکات در منابع آمده که گویای برخی واقعیت ها است. یاقوت حموی از پژوهشگران و مورخان ۶۰۷ق معتقد است این باغ در تملک یکی از انصار مدینه به نام کوب بود مثل حش طلحه که در مالکیت طلحه بود. عثمان آنجا را خرید و به بقیع ضمیمه کرد. (معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۶۲). دیدگاه دیگری هست که می گوید معاویه بن ابی سفیان این باغ را خرید.

عیاشی معتقد است حش کوب را، رسول خدا(ص) روحاء می نامید. و در گزارش دیگر آمده است که حش کوب، قبرستان ویژه یهود بوده و مردگان خود را در آنجا دفن می کردند. به همین دلیل در دوره اسلامی این قسمت را از بقیع تفکیک کردند. سپس در دوره امویان با تخریب دیوار به بقیه ملحق شد. گاه بنی قینقاع را مالک حش کوب در دوره پیش از اسلام دانسته اند.

وقتی مروان حاکم مدینه شد، مردم را تحریض می کرد تا اموات خود را منطقه حش کوب دفن کنند. گویا سیاست و خط مشی امویان ترویج حش کوب در مقابل بقیع بود. چون اکثر قسمت های بقیع صبغه بنی هاشم و اهل بیت(ع) داشت.

مأخذ

اخبار مدینه: ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دارالمصطفی، سمهودی، به کوشش حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۹۴-۲۹۵؛ عمده الاخبار فی مدینه المختار، احمد العباسی، به کوشش محمد انصاری، مدینه منوره، المكتبة العلمیه، بی تا، ص ۷؛ المدینه بین الماضي والحاضر، ابراهیم العیاشی، مدینه منوره، المكتبة العلمیه، ۱۳۹۲ق، ص ۳۱۶-۳۱۷.

ص: ۷۰۹

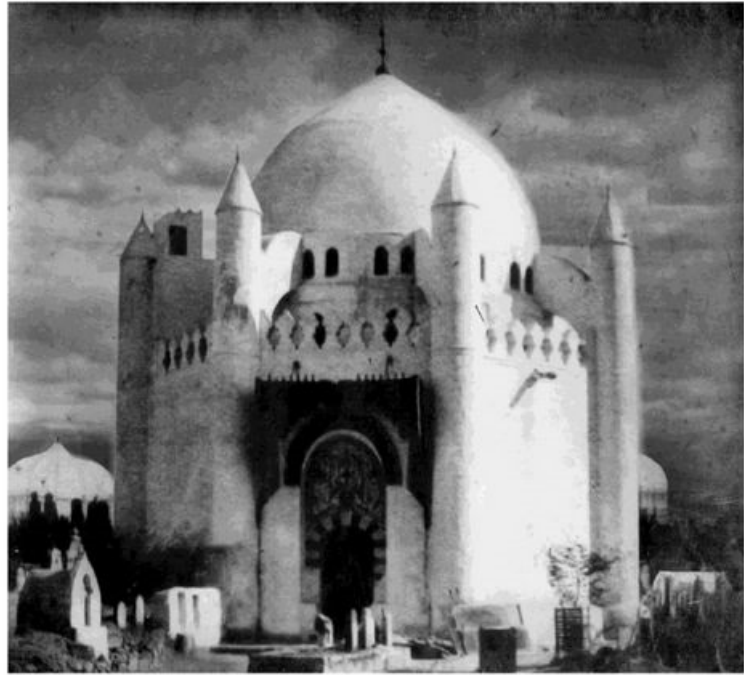
در آینه تصویر

اشاره

ص: ۷۱۱

جنت البقیع قبل از تخریب

تصویر حرم انمه بقیع (ع)، اخذ از البوم شخصی سلطان عبدالحمید پادشاه عثمانی (حکومت ۱۱۸۷ - ۱۲۰۳ ق)

تصویر دیوار بقیع، باب البقیع، آرامگاه‌های عمه‌ها، همسران و فرزندان رسول خدا (ص)

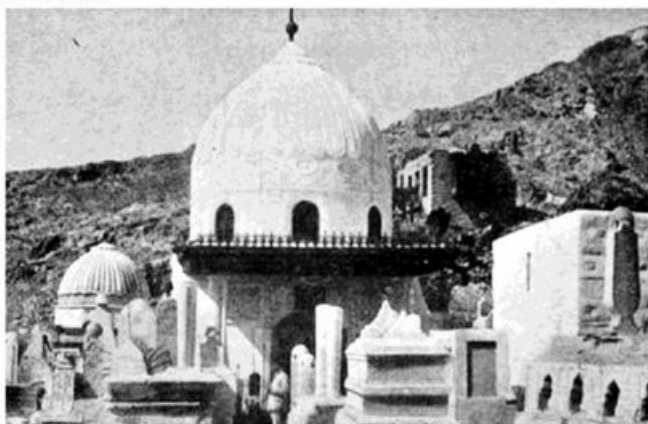
قبرستان احد و آرامگاه شهدای احد

قبرستان و آرامگاه شهدای احد

آرامگاه‌های حمزه و دیگر مشاهیر شهید در جنگ احد

آرامگاه و گنبد قدیمی حمزه سیدالشهداء در دامنه کوه احد

تصویر چند آرامگاه در بقیع در دوره عثمانی، تاریخ عکس ۱۳۲۷ ق

مسجد عمومی رسول خدا (ص)، حمزه سیدالشهداء فرزند عبدالمطلب قبل از تخریب

تصویر دیوار بقیع در سمت جنوب و شرق و باب البقیع

چشم انداز قبه‌های بقیع قبل از تخریب

قبرستان احد

در آینه تصویر / ۷۱۹

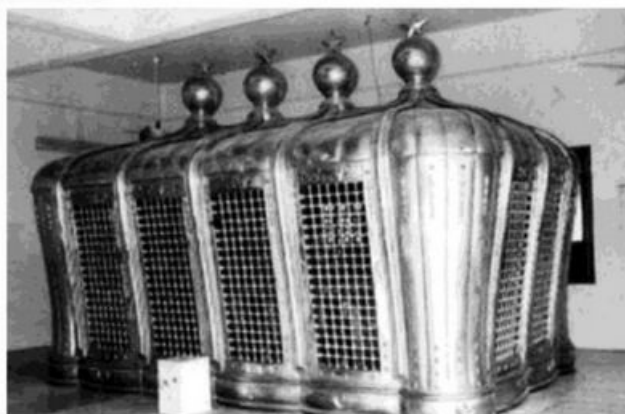

تصویرها از سمت راست بیت الاحزان حضرت فاطمه زهرا (س) گنبد و بقعه امه بقیع
و در سمت چپ، حرم‌های همسران و دختران رسول الله (ص)

تصویر آرامگاه و گنبد ائمه بقیع (ع) از نزدیک

تصویر دومین ضریح ائمه بقیع (ع)، مفقود در حمله و غارت سال ۱۲۲۱ ق.

در آینه تصویر / ۷۲۱

جنت البقیع بعد از تخریب

مزار چهار امام شیعیان: امام حسن مجتبی(ع)، امام زین العابدین(ع)، امام باقر(ع) و امام صادق(ع)
در پایین و قبر عباس عموی پیامبر (ص) در بالا

قبر لثمه بقیع (ع) (چهار امام) و عباس عموی رسول خدا (ص)،
عکس از زاویه روبروی مسجد نبوی

دیوار و حیاط بقیع، عکس از روی ساختمان های بلند در سمت جنوب غربی بقیع

چشم انداز بقیع از روبروی مسجد نبوی، عکس از طبقات بالا

تصویر هوایی بقیع، خیابان های اطراف و رهگذر و پیاده روهای بقیع، عکاسی از سمت مسجد نبوی(ص)

چشم انداز بقیع و مسجدالنبی، عکس بقیع از بالا و از سمت شرق قبرستان شارع السنین

پرونده علمی (لوح فشرده پیوست)

اشاره

ص: ۷۲۵

آبادانی بقیع، بخشی از کتاب فصول من تاریخ المدینه المنوره از علی حافظ درباره ساخت سازه ها و ایجاد شارع و درهای جدید در دوره آل سعود.

آثار البقیع، بخشی از کتاب آثار المدینه المنوره درباره مسایل بقیع.

آداب زیارت، قسمتی از سفرنامه محسن احمدوند به مکه و مدینه و بقیع.

آرامگاه ائمه(ع)، بخشی از کتاب تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه از حسین عمادزاده.

آرامگاه حسن بن علی، بخشی از کتاب وفاء الوفا از سمهودی درباره امام دوم شیعیان و مدفون در بقیع.

آرامگاه حضرت زهرا(س)، بخشی از کتاب تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه از حسین عمادزاده.

آرامگاه سفیان بن الحارث، بخشی از کتاب وفاء الوفا از سمهودی درباره یکی از صحابه مدفون در بقیع.

آرامگاه همسران رسول خدا، بخشی از کتاب وفاء الوفا از سمهودی درباره مقبره های زوجه های رسول خدا.

آزادی زیارت، بخشی از سفرنامه ایازخان.

آمنه، مادر رسول اکرم(ص) و بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شبه درباره ایشان.

ابوسعید الخدری، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره یکی از صحابه ی مدفون در بقیع.

ابوسعید خدری، بخشی از کتاب المدینه بین الماضی والحاضر نوشته ابراهیم بن علی العیاشی.

ابوسفیان بن حارث، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شَبّه درباره یکی از صحابه مدفون در بقیع.

اتحاف الزائر، بخشی از کتاب متعلق به سده ۷ق نوشته ابن عساکر درباره زیارت بقیع.

احادیث بقیع، بخشی از کتاب الدرہ الثمینہ ابن النجار و شامل مجموعه ای از روایات درباره اهمیت و فضایل این قبرستان.

احادیث بقیع، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره نوشته ابن شَبّه درباره فضایل، محاسن و ویژگی های بقیع.

احادیث بقیع، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از علی بن عبدالله سمهودی درباره اهمیت بقیع.

احادیث بقیع، بخشی از کتاب الاحادیث الواردة فی فضائل المدینه از صالح بن حامد بن سعید الرفاعی.

احسن التقاسیم، بخشی از کتاب احسن التقاسیم الی معرفه الاقالیم از مقدسی بشاری درباره بقیع.

احضار رایزن عربستان به وزارت امور خارجه، دعوت رایزن و ابلاغ خواست قلبی مردم ایران و پاکستان به ویژه علمای مسلمان مبنی بر ناراحتی از وضعیت بقیع.

اخبار البقیع، قدیمی ترین و اولین کتاب درباره بقیع، بخشی از کتاب اخبار المدینه از ابن زباله.

ارمغان سفر، گزارش سفر حج و بقیع و بخشی از سفرنامه مرحوم هاشمی.

أسعد بن زراره، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره یکی از صحابه.

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، بخشی از این کتاب درباره بازسازی بقیع و دیگر رخدادهای مرتبط به بقیع در چارچوب روابط ایران و عربستان سعودی.

أشهر مواقع المدینه و الحجاز، بررسی تاریخی و جغرافیایی بقیع به عنوان مشهورترین مکان در شهر مدینه و حجاز.

اعلامیه ریاست وزراء، متن اطلاعیه دولت ایران در محکوم کردن تخریب بقیع.

اقامت یهود، بخشی از کتاب الدرہ الثمینہ از ابن نجار درباره اقامت یهود در حجاز.

ام حبیبہ، همسر رسول خدا، بخش مربوط به وی از ترجمه کتاب تاریخ مدینه منوره، تألیف ابن شبه.

امین الدوله در بقیع، گزارش سفر او به حج و زیارت بقیع.

اهمیت بقیع، بخشی از سفرنامه عبدالمجید مجدی کردستانی.

بارگاہ صفیہ بنت عبدالمطلب، بخشی از کتاب وفاء الوفاء سمهودی درباره یکی از همسران رسول الله.

بقعه رقیه بنت رسول الله، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره مزار یک از دختران پیامبر.

بقعه فاطمه بنت اسد، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شبه درباره مادر امام علی(ع).

بقعه فاطمه بنت رسول الله(ص)، بخشی از کتاب الوفاء الوفا از سمهودی درباره وضعیت مقبره و روضه ایشان.

بقعه سازی در سده ۹ و ۱۰ق، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره وضعیت و آبادانی آرامگاه های بقیع.

بقیع از نگاه میرزا داوود، گزارش ایشان از وضعیت بقیع در سده ۱۴ق.

بقیع در دایره المعارف الشیعیه، بخشی از مقاله مندرج در این اثر درباره اهمیت و توسعه و تحولات تاریخی بقیع.

بقیع در سده دهم، بخشی از کتاب عمده الاخبار از احمد بن الحمید عباسی درباره وضعیت بقیع.

بقیع، متن مقاله بقیع از دانشنامه حج و حرمین شریفین.

بقیع از نظر فراهانی، گزارش محمدحسین فراهانی از جنبه های مختلف این قبرستان.

بقیع دوره رسول خدا و دوره وهابیون، بخشی از کتاب عماره القبور النبی و اهل بینه در مقایسه بقیع با عصر رسالت و احترام رسول الله به آن و هدم و تخریب و بی احترامی در دوره حاکمیت آل سعود.

بقیع الغرقد، بخشی از کتاب فصول من تاریخ المدینه المنوره از علی حافظ درباره مقابر مشاهیر.

بلوغ المرام بالرحله الی البقیع، بخشی از کتاب بلوغ المرام از مرادی منالی از سده ۱۲ق.

بنو عبدالأشهل، بخشی از کتاب المدینه بین الماضي والحاضر نوشته ابراهیم بن علی العیاشی.

بنو معاویه خزرجی، بخشی از کتاب المدینه بین الماضي والحاضر نوشته ابراهیم بن علی العیاشی.

بوسیدن ضریح رسول خدا(ص)، بخشی از سفرنامه مسیح مهاجری، درباره دعوت ملک عبدالله از اکبر هاشمی رفسنجانی و حضور او در بقیع.

بیت الاحزان، بخشی از سفرنامه عصمت السلطنه درباره بقیع در سال ۱۲۹۷ق.

بیوت الصحابه، بخشی از کتاب بیوت الصحابه درباره گنبد و بارگاه در بقیع و تخریب آنها.

تاریخ بیست ساله، بخشی از این کتاب درباره تخریب بقیع در ۱۳۴۴ق.

تخریب قبور، مقاله ای از دانشنامه حرمین شریفین درباره انهدام بارگاه های حرمین به ویژه بقیع به دست وهابیان.

تشریف به بقیع، بخشی از سفرنامه مهدی قلی خان هدایت با عنوان تشریف به مکه معظمه.

تشریف به بقیع، بخشی از سفرنامه حج از ابوالقاسم مرجانی آیین کلایی درباره زیارت بقیع و مشکلات آن.

- تعریف بقیع، بخشی از سفرنامه محمد میرزا مهندس در سال ۱۲۹۲ق.
- التعریف بما أنست الهجره، بخشی از کتاب التعریف از مطری از سده ۸ و ۷ق.
- توسعه بقیع در دوره آل سعود، بخشی از کتاب بیوت الصحابه درباره گسترش ابعاد بقیع.
- توسعه بقیع، بخشی از کتاب فصول من تاریخ المدینه المنوره از علی حافظ درباره گسترش بقیع در دوره های مختلف.
- جشن عاشورا، بخشی از سفرنامه متعلق به مؤلفی ناشناخته در ۱۲۹۹ق.
- جنت البقیع، سفرنامه مکه، مدینه و بقیع نوشته حسین ذوالقدر شجاعی.
- جنت البقیع، بخشی از کتاب تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه از حسین عمادزاده.
- حریم عشق، بخشی از سفرنامه جهانبخش ثواقب درباره بقیع.
- حسین الشاکری، بخشی از سفرنامه نویسنده عراقی فعال در عرصه فرهنگ.
- حشّ کوکب، بخشی از کتاب المدینه بین الماضی والحاضر نوشته ابراهیم العیاشی.
- حشّ کوکب در معجم البلدان، بخشی از کتاب معجم البلدان از یاقوت حموی درباره قسمتی از بقیع.
- خاطرات سفر حج، بخشی از سفرنامه حرمین و بقیع از سلطان حسین تابنده گنابادی.
- خاطرات سفر حج، بخشی از سفرنامه و یادداشت های محمد حمید یزدان پرست درباره بقیع.
- خریطة بقیع، نقشه بقیع همراه با توضیحات از کتاب تاریخ معالم المدینه المنوره.
- خس چل ساله، بخشی از سفرنامه حج درباره بقیع.
- دانشنامه جهان اسلام، متن مقاله درباره بقیع در این دایرهالمعارف.
- دانشنامه دانش گستر، متن مقاله درباره بقیع در این دایره المعارف.
- دایرهالمعارف الاسلامیه الشیعیه، مقاله ای درباره بقیع مندرج در این مجموعه.
- دایرهالمعارف بزرگ اسلامی، مقاله درباره بقیع در این مجموعه.

دائرةالمعارف تشیع، متن مقاله درباره بقیع در این کتاب مرجع.

درب البقیع، بخشی از کتاب المدینه بین الماضي والحاضر نوشته ابراهیم بن علی العیاشی.

دیار خاطره ها، سفرنامه نوشته ی امرالله نصیری قزوینی و بخشی از آن درباره بقیع.

دیدگاه های دانشمندان مسلمان، بخشی از کتاب مدینه شناسی در نقل آرا و گزارش های نویسندگان مشهور.

ذخائر المدینه المنوره، بخشی از این کتاب درباره فضایل و آثار و زیارت بقیع.

رأس الحسین رضی الله عنه، بخشی از سفرنامه محمود یاسین درباره بقیع.

رأس الحسین (ع)، بخشی از کتاب حیاة الامام الحسین بن علی (ع) از باقر شریف قرشی درباره سرنوشت سر مبارک امام حسین (ع) و گزارش سه نظریه مورخین.

رحله ابن جبیر، بخشی از این سفرنامه درباره بقیع.

رحله البقیع، بخشی از سفرنامه محمود یاسین درباره بقیع.

الرحله البقیعیه، بخشی از کتاب الرحله الحجازیه از محمد یحیی المختار الولاتی درباره بقیع.

الرحله البقیعیه، بخشی از سفرنامه اولیا چلبی به حجاز و بقیع در سده ۱۱ق.

الرحله الحجازیه، سفرنامه ای به زبان عربی از عباس حلمی پاشا دوم دارای اطلاعاتی درباره بقیع.

رحله العیاشی، بخشی از این سفرنامه درباره بقیع.

الرحله العیاشیه، بخشی از سفرنامه عبدالله العیاشی به مکه و گزارشی درباره بقیع.

رحله القلصادی، بخشی از سفرنامه علی بن محمد القلصادی درباره بقیع.

روضه ام سلمه، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شَبّه درباره همسر رسول اکرم، ام سلمه و مقبره او.

زیارت ائمه بقیع، بخشی از سفرنامه عبدالمجید علوی.

زیارت بقیع، بخشی از سفرنامه عبدالحسین خان پنجه افشار در سال ۱۲۹۹ق.

زیارت بقیع، بخشی از سفرنامه میرزای تبریزی ← مشکلات زیارت بقیع

زیارت در سیره نبوی، بخشی از کتاب عمده الاخبار از احمد بن عبدالحمید العباسی درباره فضیلت زیارت و آداب آن.

زیارت نیابتی، بخشی از سفرنامه ی مکه نوشته سید فخرالدین جزایری و معرفی آن.

زیباسازی مقابر، بخشی از کتاب مدینه شناسی درباره تاریخ تحولات نوسازی، تزئین بقاع و ادله روایی.

زیارت بقیع در ۱۳۰۹ق، بخشی از سفرنامه بانو علویه کرمانی درباره بقیع.

زیارت بقیع، بخشی از سفرنامه سلیم خان تکابی درباره بقیع و زیارت مراقد آن.

سابقه آرامگاه سازی در اسلام، بخشی از کتاب تاریخچه وهابی ها در باب فقدان مشروعیت ساختمان بر قبور به دلیل سابقه در دوره رسالت و صحابه نداشتن.

ساختمان سازی بر قبور، متن مقاله بنای بر قبور از دانشنامه حج و حرمین شریفین.

سیل زیاره البقیع، بخشی از سفرنامه سلطان مراد میرزا حسام السلطنه در سال ۱۲۹۷ق.

سرزمین بقیع، بخشی از سفرنامه علی اکبر حسنی.

سعد بن ابی وقاص، بخشی از کتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی.

سعد بن معاذ از نگاه ابن شَبّه، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شَبّه درباره یکی از صحابه رسول خدا.

سعد بن معاذ از نگاه سمهودی، بخشی از کتاب وفاء الوفاء درباره یکی از صحابه مدفون در بقیع.

سفر به قبله، سفرنامه حج از هدایت الله بهبودی و یادداشت هایی از بقیع.

سفرنامه بقیع، گزارش سفر ملا محمد ابراهیم کازرونی شیرازی به حج و زیارت بقیع.

سفرنامه حج، بخشی از سفرنامه حج نوشته آیت الله لطف الله صافی گلپایگانی درباره بقیع.

سفرنامه محمد حسین منشی زاده، بخشی از این سفرنامه درباره بقیع.

سفرنامه هسته ای، گزارش میرزا علی هسته ای درباره بقیع.

سکوت بقیع، بخشی از سفر نامه رحیم مخدومی در سال های نخست دهه هشتاد.

سکونت یهود در یثرب، بخشی از کتاب الدرہ الثمینہ از ابن نجار درباره سکونت یهودیان در محله های یثرب.

سؤال از علمای مدینه و جواب آنها، متن بخشی از کتاب کشف الارتیاب در فتاوی علمای مدینه در مشروعیت تخریب بقیع.
سؤال نمایندگان از وزیر امور خارجه، اعتراض نمایندگان مجلس درباره چرایی و علل ناکارآمدی و عدم موفقیت وزارت امور خارجه در بازسازی بقیع.

سید ابراهیم المدنی ← علمای روم

سیره نبوی درباره ابراهیم، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شَبَّه، مجموعه روایات رسول خدا(ص) درباره کفن و دفن فرزندش.

سیف الدوله، بخشی از سفرنامه او درباره بقیع.

شهر عشق، سفرنامه مکه از محمد حسین قدمی و گزارشی از بقیع.

شهربانو بیگم، بانوی شاعر و سفرنامه نویس مکه و مدینه در سده ۱۱ و ۱۲ق و سراینده اشعار درباره بقیع.

شهرهای مقدس جزیره العرب، بخشی از سفرنامه ایلدون ریتر سفرنامه نویس اروپایی در سده بیستم میلادی.

ضریح ائمه معصومین(ع)، بخشی از سفرنامه مؤلف ناشناخته درباره بقیع و حرم ائمه(ع).

الطبقات الکبری، بخشی از این کتاب نوشته ابن سعد درباره بقیع.

عبدالرحمن بن عوف، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره نوشته ابن شَبَّه.

عبدالرحمن بن عوف، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره یکی از صحابه و مدفون در بقیع.

عبدالله بن مسعود، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره یکی از صحابه و مدفونین در بقیع.

عبدالماجد در بقیع، بخشی از سفرنامه حجاز از عبدالماجد دریابادی از هند در سده ۱۴ق.

عثمان بن عفان، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره نوشته ابن شَبَّه درباره خلیفه سوم و دفن او در بقیع.

عثمان بن مظعون در احادیث نبوی، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره، نوشته ی ابن شَبَّه.

عماره قبور النبی و اهل بیت، کتابی درباره آرامگاه ها و بقعه های معصومین(ع) و علل مخالفت وهابیت با آنها.

عماره قبور النبی و اهل بیت، بخشی از این کتاب درباره بقیع.

فاطمه بنت رسول الله(ص)، بخشی از کتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی.

فتاوی علمای مدینه در تخریب بقیع و نقد آن، بخشی از کتاب کشف الارتیاب سید محسن امین عاملی شامل استفتا و فتوا برای زمینه چینی تخریب ۱۳۴۴ق.

فضائل المدینه المنوره، بخشی از این کتاب درباره فضیلت های بقیع.

فضیلت های بقیع تا سده نهم قمری، بخشی از کتاب تحقیق النصره از ابوبکر بن حسین مراغی از سده ۹ق، مجموعه ای از احادیث و دیدگاه ها درباره فضایل بقیع.

فعالیت سفارت ایران در جده، گزارش اقدامات و فعالیت های سفارت ایران در جده به ریاست مظفر اعلم در سال های ۱۳۳۰-۱۳۳۱.

قبر ابراهیم بن رسول الله، بخشی از کتاب وفاء الوفا از سمهودی درباره مقبره فرزند پیامبر اکرم(ص).

قبر ابراهیم بن رسول(ص) و عثمان بن مظعون، بخشی از کتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی درباره دو مقبره مزبور.

قبر حضرت فاطمه زهرا در بقیع، بخشی از کتاب بیوت الصحابه از سده ۱۴ق.

قبر رقیه بنت رسول الله(ص)، بخشی از کتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی درباره مقبره دختر رسول خدا(ص).

قبر سعد بن ابی وقاص، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شُبّه درباره یکی از صحابه رسول خدا.

قبر سعد بن ابی وقاص، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره یکی از صحابه و مدفون در بقیع.

قبر صفیه بنت عبدالمطلب، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شُبّه درباره یکی از عمه های رسول خدا مدفون در بقیع.

قبر فاطمه بنت اسد، بخشی از کتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی درباره این مقبره.

قبرستان بقیع، بخشی از سفرنامه رحمت الله بخارایی در سال ۱۳۰۳ق.

قبرستان بقیع، بخشی از کتاب هدایه الحجاج از محمدرضا طباطبایی تبریزی.

قبرستان بقیع در سال ۱۳۰۵-۱۳۰۶ق، گزارشی از وضعیت عمومی این محل و بخشی از کتاب تحفه الحرمین و سعادة الدارین.

قدمت بقیع، بخشی از کتاب مدینه شناسی درباره پیشینه این قبرستان در روزگار جاهلیت.

قره العین فی الرحله، سفرنامه سید عبدالله بن علی حضرمی به مکه.

قوم به حج رفته، سفرنامه حج نوشته جواد مجابی و گزارشی از بقیع.

گفته در منابع مرجع اسلامی، بررسی این واژه در فرهنگ ها، تفاسیر و دیگر مآخذ مرجع.

الکلمات المفیده فی البقیع، بخشی از مستدرک دویش بر کوشش اخبار المدینه از ابن شبه.

گزارش از بقیع، بخشی از سفرنامه عبدالغفار نجم الملک منجم باشی.

گزارش سفارت ایران در جده، متن نامه وزارت امور خارجه به تاریخ ۲۰ مرداد ۱۳۲۲ در مورد تخریب بقیع.

گزارش سمهودی از فاطمه بنت اسد، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره مادر علی بن ابیطالب(ع)، مدفون در بقیع.

گزارش سید محسن امین، بخشی از کتاب کشف الارتیاب درباره تخریب و انهدام آثار و بناهای مذهبی در بقیع.

گزارش محمدعلی میرزا از بقیع، بخشی از سفرنامه حج محمدعلی میرزا قاجار درباره بقیع.

گنبد و بارگاه بر قبور، متن مقاله «بقیع، بارگاه ها» از دانشنامه حج و حرمین شریفین.

گورستان بقیع، بخشی از سفرنامه مرآه الحرمین نوشته ابراهیم رفعت پاشا در سده ۱۳ و ۱۴ق.

لاری، محیی ← فتوح الحرمین

محنه البقیع در دایره المعارف الشیعیه، بخشی از مقاله مندرج در این دانشنامه درباره تخریب اماکن و بقعه های بقیع برای بار دوم.

مدرس و کمیسیون دفاع حرمین، متن مقاله درباره تاریخ تحولات مواضع شخصیت ها و دولت ها.

مدفن صحابه و اهل بیت در خارج بقیع، بخشی از کتاب فصول من تاریخ المدینه المنوره از علی حافظ درباره وضعیت قبور خارج از قلمرو بقیع.

مرادی، عبدالمجید بن علی المنالی، سفرنامه نویس، پژوهشگر و فقیه از سده ۱۲ق.

مرقد فاطمه زهرا(س)، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شَبَّه درباره دختر رسول خدا(ص) و دارای آثاری در بقیع.

مزار حسن بن علی(ع)، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شَبَّه درباره یکی از اهل بیت پیامبر(ص) و امام دوم شیعیان و مدفون در بقیع.

مزار خنیس بن حذافه، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی، درباره یکی از صحابه و مدفون در بقیع.

مزار عباس بن عبدالمطلب، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شَبَّه درباره یکی از صحابه مدفون در بقیع.

مزار عثمان بن عفان، بخشی از کتاب الوفاء الوفاء از سمهودی درباره یکی از صحابه و خلیفه سوم مدفون در بقیع.

مزار عثمان بن مظعون، بخشی از کتاب الوفاء الوفاء از سمهودی درباره مقبره یکی از صحابه و اولین مهاجر مدفون در بقیع.

مسجد الاجابه، بخشی از کتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی.

مسجد الإجابة، بخشی از کتاب المدینه بین الماضی والحاضر نوشته ابراهیم بن علی العیاشی.

مسجد الإجابة، بخشی از کتاب عمده الاخبار از احمد العباسی درباره مسجدی در بقیع.

مسجد البقیع، بخشی از کتاب عمده الاخبار از احمد العباسی درباره مسجدی در بقیع.

مسجد بقیع، بخشی از کتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی درباره مسجد بقیع.

مسیر طالبی، بخشی از سفرنامه میرزا ابوطالب خان درباره رفتار خشونت آمیز وهابی ها نسبت به شیعیان.

مقبره البقیع، بخشی از کتاب موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره درباره تاریخ بقیع و رویه رسول خدا(ص) درباره بقیع و اهمیت آن.

مقبره بنی سلمه، بخشی از کتاب تحقیق النصره از ابوبکر بن حسین مراغی از سده ۹ق درباره مرقد بنی سلمه.

- منابع حدیثی، بخشی از کتاب مدینه شناسی در بررسی بقیع در کتب اصلی روایی اهل سنت و شیعه.
- منازل قمریه فی سوانح سفریه، بخشی از سفرنامه منازل قمریه فی سوانح سفریه از سید علی حسین درباره بقیع.
- الموسوعه الذهبیه للبقیع، مقاله ای از الموسوعه الذهبیه للعلوم الاسلامیه.
- موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره، مقاله ای از این دائرهالمعارف نوشته عماد طاهر درباره بقیع.
- میقات تا میعاد، بخشی از سفرنامه لفته منصوری درباره مظلومیت بقیع.
- مئه فضیله من فضائل المدینه المنوره، بخشی از این کتاب درباره بقیع.
- النبذه اللطیفه فی فضائل المدینه الشریفه، بخشی از این کتاب درباره بقیع.
- نزهه البقیع، بخشی از کتاب نزهه الناظرین فی تاریخ مسجد سید الاولین و الآخرین از برزنجی.
- نقض فتاوی الوهابیه، کتابی در دفاع از وهابیت.
- نکبه البقیع در دائرهالمعارف الشیعیه، بخشی از مقاله مندرج در این دانشنامه درباره تخریب بقیع توسط آل سعود.
- واژه بقیع، بخشی از کتاب مدینه شناسی از سید محمد باقر نجفی درباره لغت شناسی و ریشه لغوی بقیع.
- وصف بقیع، گزارش بقیع توسط محمدعلی بروجردی در سفرنامه ای از دوره قاجاریه.
- وضعیت بقیع در ۱۲۸۸ق، بخشی از سفرنامه از مؤلفی ناشناخته در سده ۱۳ق.
- وهابیون و محو آثار، بخشی از کتاب مدینه شناسی درباره کردار و شیوه رهبران آل سعود و وهابیت در انهدام و تخریب بقیع.
- هدایه السبیل، بخشی از سفرنامه فرهاد میرزا معتمدالدوله به مکه و مدینه و بقیع در ۱۲۹۲ق.
- هویت بقیع، بخشی از مقاله بقیع در بستر تاریخ نمونه ای از نشر و قطعه ادبی در بقیعیات.
- یهود و نصارا، بخشی از کتاب الدرہ الثیمیه از ابن نجار درباره حضور مسیحیان و یهودیان در مدینه.

١. إن مقبره «البقيع» كما تشتهر بأنها «جنه البقيع»، أو «بقيع العرقد»، تحظى باهتمام بالغ وكبير من لدن المسلمين، وذلك لما لها من قيمه كبيره لدى الأمه الإسلاميه. و حسب المصادر التاريخيه و الروائيه إنها من أعرق المقابر الإسلاميه و أقدمها. تقع المقبره فى المدينه المنوره، فهى من أقرب الأماكن التاريخيه إلى مبنى المسجد النبوى وقبر الرسول الأكرم (ص).

بعد هجره الرسول الأعظم (ص) إلى المدينه وتوسع المجتمع المدنى اليربى كدوله أقامها النبى فى يثرب، التى أصبح أسمها «المدينه»، وتكوين المؤسسات المدنيه التى كانت تعمل للمسلمين لتحسين ظروفهم المعيشيه والاقتصاديه والاجتماعيه؛ تم تخصيص البقيع لدفن موتى المسلمين من قبل النبى الأكرم (ص) بعد أن كانت أرضها غير الصالحه للزراعه وأرضها بور لا تنبت. وسمى البقيع باسم «بقيع العرقد» لنمو نوع من الأشجار ذات الأشواك فيه، وتسمى هذه الأشجار باسم «العرقد».

و تكشف المصادر والوثائق والمستندات التأريخيّه عن أنّ أهل اليرب قد اهتموا على مدى الأعصار بها، ومن هنا يعود تاريخ مقبره البقيع إلى العصر الجاهلى قبل الإسلام.

هذا وقد كانت هذه البقعه من الأرض على مَرّ الزمان موضع رعايه ومزيد من الاحترام الخاص من قبل المسلمين من مختلف الأئمه والمذاهب، كما أنها كانت موضع إهتمامهم بدفن أمواتهم فيها وبموتى البقيع العرقد. والجدير بالذكر أنها مقبره فريده لانظير لها من هذه الناحيه. فضلا عن ذلك بقيع العرقد هى المقبره الرئيسه من بين المزارات والأماكن الإسلاميه المقدسه لأن ترابها الطهور تضمّ نخبه من أبرز الشخصيات الدينيه والإسلاميه.

تأسيسا على ذلك تعتبر البقيع من تراثنا الإسلامى والتاريخى والدينى والمعنوى المقدس الذى لا يشاكله نظير عالمى قط. ولكن مع الأسف الشديد إنّ السلطات السعوديه والوهابيه الحاكمه على الحجاز والمدينه كانت تمارس سياسه تخريب وهدم البقيع وإزاله أثرها طوال القرنين المنصرمين، دون التفات إلى الخلفيه التاريخيه والدينيه لهذه البقعه المباركه. لقد تعرضت قبور البقيع للهدم والنهب والاحتلال للمره الأولى عام ١٢٢٠ للهجره. واليوم تمرّ ٢١٥ سنه على كارثه باتت تعرف بالنكبه الأولى.

على مَرّ القرون كان البقيع معظماً لدى جميع مذاهب المسلمين وفرقهم وشعوبهم، وعندما كانوا يسافرون إلى الحجاز، ويقصدون زياره الأماكن المقدسه، يعتبرون زياره البقيع وموتاهها واجبا شرعيا على أنفسهم.

هذا علاوه على وجود الوثائق التى تدل على أن المسلمين سنه وشيعه وطيله التاريخ كانوا دوما يترددون على البقيع جنبا إلى جنب دون أية خلافات ملحوظه بينهم. و لم يلبث أن رفع الأمويون الحصار الذى فرضوه على البقيع فى الفتره الزمنيه القصيره والمحدده، فجمع شمل المسلمين من جديد.

إن مقبره البقيع إنما تعيد إلى الأذهان السيره النبويه العطره، ورمز الوحده بين المسلمين، كما أنها تعيد إلى الأذهان أنواع التضحيه والفداء التى قدمها أبناء الأمه الإسلاميه. لأجل ذلك كان المسلمون يهتمون بها على مدى الأعصار، فأشادوا القيب على قبور الأئمه والصحابه والأولياء، احتراماً وتكريماً للذين صنعوا التاريخ ومجد الإسلام.

كانت مقبره البقيع طيله القرون المنصرمه رمزا للتقارب و التجاوب والاتحاد بين المسلمين من جميع أرجاء العالم. إن الشخصيات المدفونه فى البقيع كالإمام الحسن بن على عليهما السلام والإمام جعفر الصادق عليه السلام ومالك بن أنس وعثمان بن مضعون، تنسب إلى جميع المذاهب الإسلاميه، وكلهم مرآه كامله للبشرية والرجوله.

إن البقيع مجموعه من الإيجابيات والكرامات والمقدسات، و أفضل مكان لذكر الله عزوجل وذكر النشور والبعث، ومكان عرفت فيه الشخصيات المثاليه الإسلاميه الخالده الحق. لاتعتبر مقبره البقيع عند المسلمين من

ص: ٧٣٤

المعالم والآثار الإسلامية المهمة والمقدسة فحسب، بل إنها ذات أبعاد ومعان متعددة.

فمن ناحية إنها أرشيف إسلامي ضخم ويحتوي على مجموعه كبيره من الشخصيات الدينيه البارزه فى القرون الإسلاميه الأولى. يضم بقية الغرقد رفات الآلاف المؤلفه من أهل المدينه ومن توفى فيها من المجاورين والزائرين، أو نقل جثمانهم على مدى العصور الماضيه، وفى مقدمتهم الصحابه الكرام، وخيره التابعين وأهل بيت النبى (ص).

بصفه عامه تمثل الخلفيه الثقافيه التى تعود إلى الجاهليه وعصر ما قبل الإسلام، أحد الأبعاد المهمه فى مكانه البقية. كان الشعراء الجاهليون يهتمون بشأنه. فإن هذه المقبره كانت تحظى بثقه واحترام الشعراء القبليين و الشعراء الغنائيين الذين كانوا ينظمون الأشعار الملحميه.

وللبقية مكانه خاصه عند أيام العرب أو التاريخ الثقافى الجاهلى، وهى وقائع العرب قبل الإسلام، وتشتمل على وقعات وغارات ومعارك دارت بين العرب فى العصر الجاهلى تناقل الرواه قصصها مع ما صاحبها من أشعار. فقد نظم فحول شعراء العرب الجاهليين قصائد رائعه عن «يوم البقية».

لقد انصب حقد الوهابيين فى كل مكان سيطروا عليه، على هدم قبور الصحابه والتابعين وأهل بيت النبى (ص)، وكان بقية الغرقد هو من أكثر الأماكن تعرضاً لهذه المحنه العصبية.

إن تدمير وتخريب هذه البقيه أثارت غضب علماء المسلمين آنذاك، فاعتبروا هذه الجريمه حقداً دفيناً ورثه الوهابيون ضد الحضاره والمدنيه الإسلاميه. ردود الفعل الغاضبه شملت الشيعه والسنة على حد سواء، وشارك جميع المذاهب الإسلاميه فى الاحتجاج إعلامياً وسياسياً. إن الوهابيين ضللوها رأى العام الإسلامى للتغطيه على جرائمهم، فأغمضوا عينهم عن جرائمهم النكراء.

إن هذه المجموعه من السمات و الخصائص المميزه تجعل البقية فذاً متميزاً من نوعه، لأنه لا- تتميز أیه مقبره من مقابر العالم الإسلامى بهذه المواصفات الخاصه والسمات المميزه. لذلك تطرق إليه الباحثون والمؤلفون. فهناك بعض الأساتذه من كتبوا وانجزوا كثيراً من المؤلفات عن هذه المقبره.

إن المؤلفات والبحوث فى مجال البقية تشتمل على المصادر الروائيه و كتب السير النبويه والصحابه ومعرفه المدينه أو علم المدينه وتاريخ الإسلام والرحلات ومعرفه الشرق الأوسط أو الدراسات بشأن الشرق الأوسط والإسلام وعلوم القرآن والأدب العربى والأدب الفارسى والأدب الأردى وعلم الكلام والجغرافيا والتراجم والسير والمزارات وما شاكل ذلك.

حالياً هناك مجموعه من المؤلفات الضخمه والمصادر المتنوعه فى مجال البقية أصبحت فى متناول يد القارىء الكريم بسهوله. وفى الحقيقه بإمكاننا أن نقترح علماً أو نتاجاً علمياً وتاريخياً اسمه «علم البقية» أو «معرفة البقية» كحقول متداخله أو تعدديه التخصصات.

هناك فروع ومجالات لها صلته وثيقه بالبحوث حول البقية، لأنه هناك مصادر فى هذه الفروع والمجالات العلميه ترتبط بعضها أو كلها بالبقيه، وهى كالتالى: تاريخ الإسلام، الدراسات بشأن الشرق الأوسط، الأبحاث والدراسات الوهابيه، بحوث ودراسات

فى السلفىه؁ معرفه الشىعه والشىع؁ الدفاع الفكرى عن الدين والرء على الشبهات؁ علم الكلام وعلم الكلام الجءىء؁ الأءب الجاهلى والأءب الإسلامى.

و من جهه أخرى إن البقىع ىملك قءرا عالىا من القابلىه والكفاءه العلمىه والثقافىه والتارىخىه حىث ىنبغى أن تصءر حوله موسوعه ضخمه لءكون مرءعا علمىا وعملىا شاملا لكافه المءجالا العلمىه والتارىخىه والثقافىه. فمن الضرورى أن ءكون القضاىا والموضوعا الءى ىءناولها البقىع كءىره ومنتوعه؁ كما أن جمع وءصنىف البىاناا أو المعطىاا المءعلقه به ضروره حىوىه لاءء منها.

٢. لءقء تصءى الكءىر من زعماء العالم الإسلامى وقاءءه لهءه الممارساا غير الإنسانىه للوهابىىن؁ فور اءلاعهم على الأعمال الءخرىبه الأولى أو ما ءسمى بالنكبه الأولى.

وفى رء فعلهم الأولى ءعا عءء من زعماء العالم الإسلامى مواءنىهم إلى مقاطعه الحج وءركه إلى مكه اءءءاجاً على هءم السلطاا السعوءىه.

كان رء فعلهم الءانى هو

إقامه المظاهراا والاعءصاماا والإضراباا وإقامه الءءواا والمؤءمراا ضء آل سعوء والوهابىىن فى مءءلف البلاءن الإسلامىه وإءانه الجراءم الوهاىبه بحق البقىع وءخرىبه.

ءم أنهم طلبوا من الوهاىبه أن ءساهم فى ءرمىم وإعاءه إعماره. ءم جاء رء فعلهم الءالء الءى كان ىشمل على ممارسه الضغط على حكوماا البلاءن الإسلامىه لأجل ءفعىل السىاسه الخارءىه لهءه الءول بهءف الءصءى لءوله آل سعوء.

علماً أن هءه الممارساا والرءوء الفعل العالمىه لم ءعىر كءىراً من مواقف آل سعوء وممارساا الءخرىبه ءجاه البقىع والأماكن المءءسه فى الحجاز مع أن كانت لها آءار إىءابىبه قصىره الأءء.

بما أن المءءبع فى شؤن البقىع أصبح ىءرك جلىاً أن ممارساا العالم الإسلامى وزعماءه لم ءسءطىع أن ءحىى

ماضيه البعيد والتلبد، يبدو أن الآليه الوحده بهذا الصدد هى حشد الرأى العام العالمى فى شتى أرجاء المعموره.

لنيل هذا الهدف يجب أولاً أن تتجه أذهان الخبراء والنخب وأصحاب الرأى فى شتى أرجاء العالم دائماً إلى مدى أهميه البقيع، ثم يجب أن يطرح البقيع فى الأوساط العالميه كقضيه ثقافيه وتاريخيه تتعلق بالبشريه جمعاء. لأنه تقول التجربه بأن كلما أزيلت غفله الخبراء والنخب و أدركوا مدى أهميه قضيه، كلما استقدموا جميع شرائح المجتمع إلى ساحات الاحتجاج والإضراب والإعتصام، ومهدوا الأرضيه للنشاط والتوسعه والإزدهار والانتعاش.

إن حشد الرأى العام العالمى فى شتى أرجاء المعموره هو أهم آليه لأجل تشجيع المؤسسات الدوليه وحثها على التصدى للممارسات التخريبيه الواسعه النطاق من قبل آل سعود والسلطات الوهايبه. فمن الممكن حشد الخبراء والنخب والرأى العام العالمى عن طريقين رئيسيين هما:

أولاً: بشكل عفوى (كالخروج بمسيرات جماهيريه حاشده).

وثانياً: عبر التخريط و وضع البرامج.

تحشد وسائل الإعلام والصحفيون والمراسلون فى البعد التخريطى لحشد الخبراء والنخب والرأى العام العالمى، لكنه ليس لهذا المنهج الكفاءه أو الفاعليه العاليه بسبب سيطره الوهايبه على مختلف وسائل الإعلام والقنوات الفضائيه مثل قناه الجزيره و العربيه وغيرها.

تكمّن الآليه الأخرى بهذا الصدد فى نقل وإعطاء المعلومات المتعلقه بتخريب البقيع وتاريخه إلى الخبراء والنخب عبر أنواع أخرى من وسائل الإعلام كأعمال مراجع، ثم تكبير الممارسات التخريبيه وتضخيمها وإبرازها فى أذهان الرأى العام العالمى.

وبمساعده الخبراء يمكن تضخيم الممارسات التخريبيه المتعلقه بالبقيع وإبرازها بسهولة. فمن الممكن تضخيم جميع الأبعاد المهمه للبقيع بسرعه وفى بضعه أشهر عبر هذا الأسلوب ومستعينا بالشبكه الألكترونيه العالميه.

إن المراد من تضخيم الممارسات التخريبيه المتعلقه بالبقيع إنما هو تحليل العواقب المحتمله والآثار السلبيه للأعمال التخريبيه تجاه البقيع والأماكن المقدسه، وعلى العكس التعريف بالآثار الإيجابيه فى حاله عدم تنفيذ هذه الممارسات والإجراءات التخريبيه من قبل آل سعود والسلطات الوهايبه.

ثم بعد تضخيم هذه الأبعاد يأتى دور طرح وإدراج التحليل والدراسات العلميه. يتم دراسه أبعاد البقيع السالفه ذكرها عبر كتابه المقال، المقابلات الصحفيه، كتابه التقارير، انتشار الصور والأفلام، بالإضافة إلى عشرات ومئات أساليب نقل المعلومات والطرق الفنيه و الإعلاميه من شأنها أن تبحث مجالات البقيع المتنوعه.

يتم حشد أذهان الخبراء والنخب بعد اجتياز هذه المراحل، ثم يتم إثارة الرأى العام العالمى على حد قول الخبراء السياسيين، وبالتالي من هنا يبدأ رد فعل الرأى العام بشأن الأعمال التخريبيه التى تقوم بها آل سعود تجاه البقيع.

لكنه انتشار أعمال المراجع حول البقيع كالموسوعات تعمق تثقيف الناس وزياده وعيهم وحشد الرأى العام العالمى بشأن مخاطر الأعمال التخريبية، فيحقق الهدف المنشود.

وفى الظروف التى فقدت الحكومات الإسلاميه الكفاءه أو الفاعليه العاليه بهذا الصدد لأسباب مختلفه أو تفكّر فى كثير من الأحيان إلى المصالحه السياسيه فى المجالات الاقتصاديه والسياسيه، لا يبقى مفراً من اللجوء إلى جماهير الناس، من ثم يجب أن يبدأ الحراك منهم.

لكنه تستطيع القواعد الشعبيه والدينيه أمثال مراجع الدين والزعماء الروحيين وقاده الفكر الدينى والسياسى للمسلمين والشيعه أن تلعب دورا بارزا وهاما فى حشد الرأى العام العالمى.

يجب على جماهير الشعب والمجتمع بما فيهم السوقيين والمعلمين ورجال الدين والمبلغين والصحفيين والعمال وغيرهم أن يشاركوا فى الحشد الشعبى، لكن من الواجب على الجميع أن يتبنوا وظيفه ومسؤوليه تتناسب مع قدراتهم ومواهبهم الشخصيه. وبالتالي إما يجب على الذين قاموا بتخريب ونهب الثروات العامه للمسلمين أن يغيروا مواقفهم وسياساتهم، أو تهمشهم أعمالهم التخريبية، فيفقدون شعبيتهم.

مهما يكن من أمر فإن قياده آل سعود ما دامت تمارس هذه الممارسات التخريبية، فإن آل سعود وقيادته المركزيه ستخسر مصداقيتها وشرعيتها وشعبيتها فى المجتمع وفى الساحة الدوليه.

٣. إن أول حاجه بالنسبه للبقيع لأجل حشد الرأى العام العالمى فى كافه أنحاء العالم تكون وسائل الإعلام التى لا ترتبط بآل سعود ولا تتابع أغراض الوهابيه، كالدوريات والإذاعه والتلفزيون والشبكه الألكترونيه العالميه والقنوات الفضائيه وأعمال مراجع كالقواميس اللغويه والموسوعات.

تكون وسائل الإعلام الخاصه بالبقيع كالدوريات التى تختص بالبقيع وتتطرق إليه فقط، ذات أهميه بالغه والكفاءه العاليه. تقوم موسوعه البقيع كسائر وسائل الإعلام بنقل وإعطاء المعلومات المتعلقة بتخريب البقيع، وتعرض ماضى البقيع وتراثه و تطوره العمرانى والمعمارى، ثم بعد ذلك تعرض بشكل وثائقى التخريب العمدى للأماكن المقدسه وهدمها، وهى ذات قيمه تاريخيه ومخزون عمرانى تراثى كبير فى هذه البقع.

بما أن لم تقدم وسائل الإعلام للرأى العام العالمى أى معلومات عن البقيع، ولم تنشر فى العالم أى معلومات حول هذا المكان المقدس، لم تستنكر الأوساط والمنظمات الدوليه الأعمال التخريبية التى ارتكبتها حكومه آل سعود بحق البقيع، بل ولم تقم بواجباتها إزاء هذه الجريمة، مع أنه مهمه منظمه اليونسكو إنما هى حمايه التراث الثقافى، والبقيع أهم مقبره تضم رفات آلاف نخبه من النخب السياسيه والدينه المسيحيه واليهوديه والإسلام.

لذا فمن الواجب على منظمه اليونسكو أن تتصدى لقتل المدنيين ونهب التراث الثقافى اللامادى والاستثمار البشرى. أو على أقل التقدير يجب عليها أن تقوم لجنه التراث العالمى فى اليونسكو بإدراج البقيع ضمن برنامج مواقع التراث الدوليه التى تديره اليونسكو، ثم تشترك فى حمايه والحفاظ على هذه المعالم الثقافيه والدينه المقدسه.

وفى ما تسمى بنكبه البقيع، فقتل فى هذه الهجمه التاريخيه المشهوره الآلاف من المدنيين العزل، واستولى الوهابيون على أملاك وخزائن حرم النبى (ص)، فنهبوا الكنوز الأثريه القيمه كتاج خاص للساسانيين باسم التاج الساسانى، (وقد كان للتاج الساسانى قدسيه خاصه عند كل الملوك الساسانيين)، سيف هارون الرشيد وآلاف القطع الأثريه النفيسه من الإرث الحضارى والتاريخى للشعوب الإسلاميه.

وقد قامت هذه الموسوعه بالتعريف بالبقيع من ضمن مئات مدخل من مداخل الموسوعه. إنها تقوم بتقديم التقارير والمعلومات عن تطور هذه الأجزاء بأسلوب تاريخى كمعجم أثرى كبير يتكون من آلاف الأجزاء. وجميع هذه التقارير أمثال مرآه كامله للواقع والحقائق. فضلا عن ذلك فإن هذه الموسوعه قد قامت بالتعريف بوثائق وشهادات التطورات والأحداث قدر الإمكان.

لذلك ليست لدى المنظمات الدوليه أيه ذريعه بشأن عدم القيام بواجبها تجاه الحفاظ على البقيع، وعلى هذا يجب عليها أن تلبى الطلبات العامه للرأى العام العالمى.

يتصور البعض بأن الوهابيه هى واحده من الفرق والمذاهب الإسلاميه، من هنا فمن اللازم المداراه والتعايش السلمى مع أتباعها. فإن الوهابيه لا تحظى بالقبول لدى المذاهب الإسلاميه سنه وشيعه، كما أن رؤيه المذاهب الإسلاميه بالنسبه إلى البايه لا تختلف عن ذلك، لأنها منظومه فكرية وعقائديه خاصه منبوذه ومرفوضه بإجماع المسلمين.

مع الأسف لم تكن تقديم المعلومات والتقارير بشأن الأعمال والممارسات الوهابيه عاما وشاملا لحد الآن. إن هذه الموسوعه للمره الأولى بصدد تقديم المعلومات المرتبطه بالبقيع لعموم شرائح المجتمع بما فيهم من المسلمين وغير المسلمين بأسلوب سلس ناضج وقلم سيال يجمع فى كتابته السهوله . فيما يتعلق بالمعلومات المرتبطه بقبل تخريب البقيع، فإننا قمنا بتخريج المصادر الأولى، مع أننا قدمنا المعلومات المتعلقة ببعد تخريب البقيع قدر الإمكان.

إن الحصول على الوثائق والشهادات المتعلقة ببعد تخريب البقيع صعب جدا، لأنه تكون الكثير من هذه الوثائق والمستندات فى حيازه الحكومه السعوديه والمنظمات الحكوميه كأمانه منطقه المدينه المنوره وإمارتها، وتخزن قسم آخر منها فى الأرشيفات الأوروبية والأمريكيه. بما أن تم إصدار هذه الموسوعه بالمصروفات والنفقات الشخصيه، كان الحصول على هذه الوثائق والشهادات وابتاعها تحتاج إلى مصروفات بافضه لاتسمح الأوضاع الماليه للباحث أن يحصل عليها ويدفع مصروفاتها. مع ذلك

كله لقد استفدنا من هذه الشهادات والمستندات قدر الإمكان.

يعتقد البعض بأن كلما كانت نصوص الموسوعه أكثر تعقيدا وغموضا، كلما كانت أكثر اعتبارا وأكثر موضوعيه ومصداقيه فى ميادين العلم والمعرفه. وعلى العكس كلما كانت نصوص الموسوعه أسهل والأكثر قابليه للفهم، كلما تبتعد كل البعد عن الموضوعيه والاعتبار والمصداقيه فى ميادين العلم والمعرفه. لكنه على عكس هذا الرأى وما يتصور البعض، فإننا حاولنا أن نقدم موسوعه ذات نصوص سهله وقابله لفهم الجميع وبعيده كل البعد عن التعقيد والغموض المؤديان إلى المشاكل الكبيره.

وقد اهتمنا بكيفيه محتويات الموسوعه وانتشار المعلومات، مع أننا قد قدمنا الموسوعه بأسلوب سهل يجرى مع الطبع.

٤. ليس البقيع مقبره فحسب، بل إنما هو بمثابة تاريخ الشعوب القاطنه فى المنطقه، والذي تعود خلفيته إلى بضعه آلاف من السنين. كذلك تعكس هذه الموسوعه الأحداث والتطورات المتعلقه بتاريخ البقيع الطويل. على هذا تقدم الموسوعه الحدود الموضوعيه للدراسه فى هذه المجالات:

تاريخ التطورات والأحداث، الجغرافيا، العلوم القرآنيه(القراء، المفسرين المدفونين، الأحداث القرآنيه)، علوم الحديث، الأدعيه و الزياره؛ المزارات و البقاع و تذكره المقابر؛ الفقه و الحقوق؛ الكلام و العقائد (التيارات المتطرفه والوسطيه والاعتدال)؛ الأدب (الأدب المنثور، الأدب المنظوم أو الشعر، البقيعات، شعراء الرثاء)؛

ص: ٧٣٧

الملل و النحل (الدفاع الفكرى عن الدين والرد على الشبهات، المنازعات، افتراقات وانشعابات الفرق)؛ الأديان (اليهود، المسيحية، سائر الأديان)؛ الاقتصاد (الذخائر والمخزونات والخزائن، الخسائر والأضرار الفادحة الناجمة عن التخريب)؛ العصر الجاهلى (أيام البقيع، أشعار عصر ما قبل الإسلام، المعارك)؛ القضاء و الجزاء (العقوبه بحق المخربين، الإباده الجماعيه وعقوبه المجرمين، تشجيع الجهات المعنيه بتوفير الحمايه اللازمه للبقيع كالتراث البشرى، المرممين والعمران)؛ الندوات و المؤتمرات حول البقيع؛ المراكز والمؤسسات والاجتماعات؛ البحوث والدراسات بشأن البقيع؛ كتابه الذكريات؛ إصدار الدوريه الخاصه (بايران، الولايات المتحده الأمريكيه، العالم الإسلامى؛ أوروبا)؛ المتحف وصناعه المتاحف (المقتنيات الأثريه المرتبطه بالبقيع)؛ الفن (الفلم، الرسم، التصوير والصوره و...)؛ صناعه الأضرحة؛ عماره مباني البقيع؛ الوثائق والشهادات المكتوبه أوالتصويريه (كاصور والأفلام)؛ بيلوجرافيا الآثار؛ معرفه المخطوطات؛ معرفه المقال؛ معرفه الرسائل الجامعيه؛ كتابه أعمال مراجع؛ النصوص والوثائق الدبلوماسيه؛ الرحلات (النصوص، الرحالين)؛ المواقع الألكترونيه (الموقع، المدونات الألكترونيه، الأنترنت)؛ القمر الاصطناعى أو الساتل الفضائى (القنوات). والجدير بالذكر أن مداخل هذه الموسوعه حتى الآن ما يربو على ١٧٠٠ فقره تتطرق إلى جميع المحاور والمجالات العلميه.

٥. لقد صدرت هذه الموسوعه بأسلوب تسلط الضوء على نقل وإعطاء المعلومات. حاولنا أن نجمع المعلومات المتعلقة بكل موضوع، ثم تطرقنا إلى معالجه البيانات، ثم بعد ذلك قمنا بصياغتها، وأخيرنا قدمنا مقال قصير وهام عن جميع الموضوعات المتعلقة بالبقيع. ومن هذا المنطلق انتهجت موسوعه البقيع الأهداف الرئيسيه التاليه لتتمكن من تأديه واجبها الرسالى:

١. الهدف الرئيسى لموسوعه البقيع يكمن فى نقل وإعطاء المعلومات. أى ليس الهدف الأساسى هو إصدار وكتابه مقالات ذات الموضوعات الجديده، أو التنظير أو جمع مجموعه من المقالات، بل إننا نهدف إعطاء المعلومات إلى جميع شرائح المجتمع فى كافه أنحاء العالم حول مختلف أبعاد البقيع وتطوراته التاريخيه.

٢. تمحور الأوضاع الثقافيه والعقليه للمستخدمين والمخاطبين.

٣. نقد المخربين وتقديم البراهين لهم بشأن التدايعيات غير المتوقعه والمؤلمه.

٤. تضخيم جميع أبعاد البقيع وتبيين أهميته العالمى.

٥. توثيق الموضوعات وتقديم المعلومات مصحوبه بوثائقها.

وقد أثرت هذه المتغيرات الخمس على انتخاب نوع طراز الموسوعه. لكن كانت هناك عوائق أمام القيام بكتابه هذه الموسوعه، وكان من الضرورى أن نقوم برفع العوائق الموجوده أمام إصدار الموسوعه بالحكمه واتخاذ الإجراءات والتدابير اللازمه.

فمن جمله هذه العوائق المؤثره فقدان مكنز شامل لأجل التغطيه الشامله لمبحث البقيع، لأنه لم يكن لدينا مصطلح خاص لبعض المباحث حتى نستفيد كمدخل. من هنا فى البدايه كان القيام بصناعه المصطلحات الجديده لبعض المباحث ضروره حيويه. أما المشكله الأخرى تكمن فى استعمال المصطلحات الحديثه، لأنها لاتستخدم بكثره فى مختلف المجالات، وإن استخدمت فإن استخدامها وتداولها قليله جدا.

لقد جاء في دليل الأسلوب للكثير من الموسوعات بأنه لا يجوز أن يقوم الباحث بالاقْتباس المباشر. لكنه يجوز للباحث أن ينقل حرفياً من الآيات القرآنية والروايات والأشعار وبعض الملاحظات والنقاط الهامه. ومن حيث المبدأ ليست لدينا آية قرآنية أو حكم شرعي قطعي الصدور بشأن الاقتباس المباشر. لكنه إذا ما اقتضت الحاجات العلميه أو الظروف والمصالح، يجوز العقل استخدام الاقتباس لأجل تضخيم الوثائق المتعلقة بالبقيع.

لقد اظطررنا في هذه الموسوعه إلى نقل بعض الوثائق والأقوال بهدف التأثير العميق في وجهات نظر المستخدمين، مع أننا حاولنا أن نستفيد من جميع المصادر القديمه والحديثه، لأن الغايه من إصدار هذه الموسوعه هي ترويح البقيع. وإحدى طرق الترويح هي التعريف بالمراجع والمصادر الدراسيه للباحثين والنخب.

مع الأسف الشديد لقد جرت العاده في إصدار الموسوعات بأن الباحثين يستفيدون من المصادر الجديده، بل في كثير من الأحيان يقومون بنسخها، لكنهم لا يدوّنون المصادر، ولا يدرجون المعلومات التفصيليه عن المصدر في قائمه المصادر والمراجع، وبذلك لا تتحقق الأمانه العلميه، لأنه من أبرز مظاهر سوء الخلق.

بالنسبه إلى الموضوعات الجديده والمستحدثه التي مصادرها جديده أيضاً، لقد استفدنا من المصادر الجديده فقط.

هناك موضوعات لا توجد إلا في المصادر القديمة، فبالتالي إننا استفدنا من المصادر القديمة بشأنها. وهناك مداخل تطرقت إليها المصادر القديمة والجديده على حد سواء. لذلك تختلف المصادر المختاره بمقتضى نوع المدخل. لكننا إذا كنا بصدد نقد مصدر، قد قمنا بالتعريف بمصدر خاص. تمت الاستفادة من المصادر بشأن البقيع دون أى انتقاء خاص.

إن المصادر التى استفدناها فى هذه الموسوعه على سبيل المثال لا الحصر هى: التراجم، قراءه النصوص المكتوبه على شواهد القبور، النصوص التاريخيه، أعمال المراجع، كالموسوعات، بيلوجرافيا، المواقع الألكترونيه، الرحلات، الدوريات، الصور، الخرائط، وغيرها من الوثائق والمستندات.

ملخص القول فى هذه الموسوعه هو أن: تم إدراج كل مصدر يحتوى على معلومات حول البقيع. ولأجل حصول الباحثين، الأساتذه المحترمين والطلاب السهل،

تم جمع النصوص والمصادر والوثائق والصور الأصلية، ثم قدمت فى قسم آخر من الموسوعه.

لم تطرق هذه الموسوعه إلى الكتب والمقالات الخاصه بالبقيع فحسب، بل إنما تطرقت إلى الوثائق والمستندات التى يدور قسم منها حول البقيع. المهم أننا لم نأت بالمعلومات الخام والنصوص، بل إنما قدمت النصوص مصحوبه بالتوضيح والملاحظه.

قدمت فى هذا القسم من الموسوعه أقدم المصادر وأحدثها. وقد سمينا هذا القسم «الملف العلمى للبقيع». وقد قدمت معلومات هذا القسم على القرص المضغوط، حتى لا يدفع المستخدم المصروفات الباهضه، وتكون الاستفادة منه أسهل. يعرض هذا القرص بصحبه نصوص الموسوعه. وقد جاء فهرس محتويات القرص المضغوط فى نهايه الموسوعه.

وفضلا عن النصوص والوثائق والشهادات المكتوبه حول البقيع، إننا عرضنا صور هذه البقع فى هذا القرص. هذه الخدمات والمحاولات تسهل حصول الباحثين على المعلومات أكثر فأكثر.

إن النصوص والوثائق والصور المعروضه علميه ومصحوبه بمعرفه المصادر. تم التعريف بالطبعات المختلفه للكتب فى قسم معرفه المصادر إذا طبع كتاب فى عده طبعات. لكن قد انتخب الموضوعات المرتبطه والمفيده، ولم تقدم المطالب الأخرى. أى أننا لم نزيد حجم الملف عبثا.

وأخيرا استودع كل من ساعدنى فى إنجاز هذه الموسوعه، وخطى خطوات عمليه تجاه هذه الموسوعه عبر تشجيعه وارشاداته والتعريف بالمصادر وغيرها من الإجراءات، إلى مالك الكون، الإله السرمدى، لأننى أصغر من أن أتقدم بالشكر إليه وأقدر جهوده المضيئه.

إذا كانت فى هذه الموسوعه مشكله، فهذه المشكله ترجع إلى. ومن ناحيه أخرى تحتاج هذه الأعمال إلى المصروفات والنفقات الباهضه، لذلك اظطرت أن أحذف بعض الأبعاد، فضلا عن أن هنالك أعمال ومشاريع لا يمكن إنجازها بالنفقات الشخصيه.

أقدم جزيل شكرى و تقديرى إلى جميع أفراد أسرتى لأجل أنهم رافقونى ودعمونى، وحرموا من الإجازات والعطل الأسبوعيه كيوم الجمععه، وكل العطل الرسميه والأعياد وكل جوانب الرفاه المادى والتفرج، حتى لا نكون مدينين لمهمتنا الرساليه تجاه

البقيع. نرجوا أن تنال هذه الجهود رضا سادة المدفونين في البقيع، لاسيما أئمه البقيع (عليهم السلام) وفاطمه الزهراء (س). هنا نعتذر من جديد إذا لم نستطيع أن نتطرق إلى هذه الموسوعة بشكل أحسن وأفضل.

نقدم مره أخرى أسمى آيات الشكر لجميع الجهات المعنيه التي بذلت قصارى جهدها لأجل إنجاز هذا الكتاب. مع أن من الواجب أن نذكر أسمائهم الكريمة، لكن بما أن ليس بمقدورنا، فإننا نغض النظر عن ذكر أسمائهم. كل ما نأمل أن ينالوا رضا أئمه البقيع (عليهم السلام) وأمهم فاطمه الزهراء (س)، بضعه رسول الله (ص) كصاحب هذا المشروع والأثر.

محمد نوري

شهر تموز/رمضان ١٤٣٦ للهجره

ص: ٧٣٩

According to historical evidences and traditions, the Baqi' graveyard, famously known as Jannat ul-Baqi' and Baqi' ul-Gharqad, is the first Muslim graveyard. This graveyard is positioned near Masjid ul-Nabi, close to the Buq'at ul-Nabi in Medina (aka Medinat ul-Nabi). The Baqi' graveyard, is placed in an infertile dry land, covered with a thorned plant called Nitraria (Gharqad), and was chosen by the Prophet (s) as the graveyard where Muslims were to be buried, after he emigrated to Medina from Mecca, expanding the urban population of Yasrib, founding the prophetic government and civil institutions to organize daily, social, and civil affairs of Muslims.

Some historical documents show that this piece of land was recognized by the populace of Yasrib before Islam as well. This means that the history of Baqi' goes back to before Islam.

Apart from its antiquity, Baqi' is unique in the attention which it has received and the insistence of followers of different Islamic sects and groups to bury their dead in there. No other place in the Islamic lands holds in itself so many scholars and scientific elites, thus making Baqi' a historic, religious, and spiritual treasure for Muslims. The Wahhabi ideology of the ruling Saudi dynasty in Arabia however, has always insisted on demolishing and destructing Baqi'.

The first attack and invasion of Medina and expanded destruction of Baqi' occurred in ۱۱۲۱ Lunar . This event is remembered as Nikbat al-Ula and ۲۵۰ years have passed from it.

Muslims from every sect, tribe, and nationality, throughout numerous centuries have respected Baqi' and have had it upon themselves to visit Baqi' on their trips to Medina, while visiting Masjid ul-Nabi. Their travel to and from Baqi' occurred without any evident dispute. Even during a small period of the Umayyad era, walls were created for Baqi' and the graveyard was segregated. The walls were quickly removed however, and Muslims visited the graveyard unsegregated once again. Baqi' is the reminder of the prophetic tradition. It is the embodiment of Muslim unity and a remembrance of the Islamic history. For this reason Muslims have respected Baqi'.

and have spent much effort in expanding and flourishing it. During the previous centuries Baqi' has been the symbol of fellowship and single heartedness. Personalities who have been buried in Baqi', from imam Hasan (a) to imam Ja'far al-Sadiq (a), from Malik b. Anas to Uthman b. Madh'un and Fatima bint Asad and Abdullah ibn Omm Maktum are all full reflecting mirrors of humanity and magnificence, and belong to different sects. Baqi' is a collection of goodness and munificence, it is the center of remembering god and the hereafter, a place of

mysticism and knowing ideal and role-model figures. Baqi' is not just a graveyard, but rather it has various dimensions. On one hand it is an archive, and a great collection of the early Islamic centuries. Many of the companions of the prophet, the Tab'e'in and the family of the Prophet of Islam (s) are buried there. An important dimension of Baqi' is its position before Islam. Even during the era of Jahiliyya, Baqi' was important and had the attention of Arab epicists and poets. During great Jahiliyya events of Arabic Baqi' in history, Baqi' had a special position. Great Arab poets composed many poems for Yawm al-Baqi' (Day of Baqi'), until unfortunately with the beginning of Wahhabi rule over Baqi' the destruction of holy sites began. Muslims from all over the globe stood up against Wahhabi leaders and believed the destruction of Baqi' is a non-civil and non-Islamic act, but unfortunately Wahhabi leaders, even to this day, ignored the general opinion of the Muslims. This set of characteristics has made Baqi' unique because there is no other place in the Islamic world which has the prominences and the characteristics of Baqi'. This is why researchers and authors have paid so much attention to Baqi'. Researches and publications about Baqi' include, books of narrations, traditions of the Prophet, Medinology, Islamic history, itineraries, Middle East studies, Qur'anic studies, Arabic, Farsi, and Urdu literature, Kalaam, geology, translation, Personality Studies, Epitaphs and other things. Currently, we have access to a large collection of scripts about Baqi'. The reality is, in essence, we can introduce a new field of science in history called Baqi' Studies, as an .interdisciplinary subject

Subjects such as Islamic history, history of the Middle East, Wahhabiology, Salafism, Shiaology, Apologism and Criticism, Kalaam and modern Kalaam, Jahiliyya literature, and Islamic Arab literature are related to Baqi' studies because some of the sources of these subjects are partially or completely related to Baqi'. On the other hand, the scientific, cultural, and historical potential that exists in Baqi' is so much that we can publish an encyclopedia about it. The volume and diversity of information on Baqi' .necessitate collecting and classifying this information

Leaders of Muslims began their opposition as soon as they were informed of the .r first decisions the Wahhabi rulers had made. Their first measure was to sanction and

block the hajj pilgrimage. Their second measure was to organize protests, lectures and conferences against the Saud dynasty and the Wahhabis, to denounce their destruction of the Baqi' and demand it be revived and reconstructed. Their third measure was to pressure Islamic countries by activating in the foreign policy of these countries against the government of the Saud dynasty. Although these measures had temporary effects, but they have failed to change the position of the Saud dynasty in .this regard to this day

Since these measure have failed to revive Baqi', it seems that the only way left is to mobilize public opinion around the world. For this, we should first mobilize the academic elites of the world. We must introduce Baqi' as a historical and cultural issue that belongs to everyone in the world. Experience has shown that whenever the

elites have been enlightened about something, and have realized its importance, they have lead other groups of people, forming the grounds needed for single-hearted movements and activities to flourish. Mobilizing public opinion is the most important tool to stimulate international agencies to prevent further plans to destruct Baqi' by the Saud dynasty. Mobilizing the elites and the general population of the world can either be spontaneous or controlled. In the latter way, media outlets, journalists and reporter are facilitated. Since Wahhabism controls Medias such as Aljazeera and Al-Arabiya, etc. this method is practically not possible. Another method is to inform academic elites through reference books, and then creating the question and projecting the issue into their minds. Projecting the issue will be an easy task with the help of specialist. All of Baqi's important characteristics can be easily and quickly projected within a couple of months through the internet. By projecting, we mean analyzing the consequences and outcomes of destroying Baqi', and the positive effects and results if the destructions are prevented. Next, we should begin to introduce scientific studies and analyses. We can do so by the means of articles, .interviews, reports, pictures, films and many other tools

In order to mobilize general opinion around the world, the first thing that is needed .۴ are journals, television and radio, internet, satellite receivers, and reference books such as lexicons, and encyclopedias,. Media outlets which specialize on Baqi', such as .journals that specialize on Baqi' are more important and efficient

The encyclopedia of Baqi' provides information similar to other informative medias; the history of Baqi', flourishing and construction, and later its destruction and purpose demolition of its structures and highly valuable remnants in a documented way. Since little enlightenment has been done on Baqi' and the world has little knowledge about it, the people who destructed Baqi' have not been reprimanded by the international community and international societies and organizations, even though UNESCO has the duty to preserve and guard human cultured heritages and Baqi' is the most important place where thousands of Jewish, Christians and Islamic elites have been buried. Therefore it is the duty of UNESCO and the United Nations to prevent the killing and pillaging of people. The least of their duty is to record and guard such

places. During the attack on Medina, thousands of people were killed and many valuable treasures, such as the crown of the Sassanid king, the sword of Harun al-Rashid, and thousands of unique pieces were looted. This encyclopedia introduces Baqi' in hundreds of entries, and like a great ancient culture which has thousands of sections, reports each section in a historical kind of way. These reports are a full .reflecting mirror of the events and the truth

.The documents and evidences have also been presented as much as possible

Some people think that Wahhabism is one of the Islamic sects, and thus their leaders and followers should be treated with compromise and coexistence. But similar to Babism, Wahhabism is not accepted by Sunnis or Shias. It is a special kind of school of thought which has been dismissed by Muslims together. However, up to

this day, the actions of Wahhabis has not been public and informative. This encyclopedia attempts to inform the public about Baqi' through a simple and fluent language to Muslims and non-Muslims alike. We have tried to extract and provide information about post-destruction times from people who have first-hand information, as much as possible. Access to evidence and documents of this period is hard because much of this information is under the control of the Saudi government, government offices, and the Municipality or Governance of Medina. Another set of these information are in the archives of Europe and America. Access to these documents required great amounts of budget, which could not be provided by the personal finance of the researcher. Nevertheless we tried to benefit from these documents as much as possible

Some people think that the complexity of the language used in an encyclopedia shows how academic and scientific it is, while using simple, easy-to-understand language shows the opposite. However, we have used a simple language and distanced our texts from complexity, while at the same time focusing on its quality and capability to inform

Baqi' isn't just a graveyard, it is a site that holds in itself thousands of years of history of the people of its area. This encyclopedia reflects on the events and incidents relating to the long history of Baqi'. We therefore cover our studies under the titles below

History of events and incidents, Geography, Qur'anic Science (buried reciters and interpreters, events relating to the Qur'an), Science of Hadith, Invocations and Pilgrimages, Shrines, mausoleum and memorials about graves), Jurisprudence and Law, Theology (extremist and moderate movements), literature (prose, poems, Baqi'yat, elegists) Nations and Sects (Apologism and Criticism, disputes, sectarian splits), Religions (Judaism, Christianity, other religions), Economy (Treasuries and savings, damages because of destruction), the Jahiliyya Era (Days of Baqi', pre-Islamic era, battles), Jurisdiction and Punishment (Punishment of destructors, genocide and punishment of criminals, rewarding guards of the human heritages of Baqi', restoration workers and civil engineering), Congresses and Assemblies,

Centers, institutes and Lectures, Research on Baqi', Diaries, Special Journals (Iran, United States of America, the Islamic World, Europe), Museums and Curating (objects belonging to Baqi'), Art (Films, paintings and drawings, photographs and photography), Construction of Shrines, Architecture of the Baqi' structure, Written Documents and Photographs, Bibliography of Publications, Article Studies, Thesis Studies, Referencing, Diplomatic Documents, Itineraries (Writings, travelers), (Internet Sites (Sites, Weblogs, Internet), Satellite Receivers (Satellite Channels

.The encyclopedia has ۱۷۰۰ entries which cover all the topics above

The information of this encyclopedia is provided in the form of a short article after ۵. .all relating data is collected, processed, and rewritten

In respect to its goals, the Encyclopedia of Baqi' has been designed in the form

:below

The main goal is to access to information. This means that the goal is not to provide new theories or contents or collect articles, rather it aims to inform all groups of the society across the globe about the historical events and dimensions of Baqi

The cultural and intellectual status of its users and readers is put in the center of how the encyclopedia has been designed

Analysis of the destructors of Baqi' and the outcome of their action

To elucidate on and project the global value of Baqi

Documenting the context and providing information with their documents

These five elements have influenced the structure of this encyclopedia. Nevertheless, some obstacles existed which required our measurements and consideration to remove, one of which was the absence of a comprehensive thesaurus which covers the issue of Baqi'. In some subjects, no specific expression existed that required an entry. Therefore, we had to innovate expressions. The problem with this solution was that since these expressions were new, they had little or no immediacy or dissemination

According to the method of many encyclopedias, using direct quotes is incorrect, except in cases of verse, poems, or few other issues. However, there is no divine law for this prohibition, to the contrary, common sense rules that if our goals or scientific needs require quoting, it is permitted

In order to project the articles of this encyclopedia and allow them to have a deeper effect on their audiences, in some cases we had to quote documents, personalities, and etc

We have tried to use all sources, whether new or old, because the goal is to promote Baqi' and one of the methods to do so is to introduce the research sources and references for the researchers and elites

Unfortunately using modern sources and plagiarism has become a culture amongst some encyclopedias. This method is a kind of clear misbehavior

Clearly, in regards to new subjects or newly occurred events we only used modern sources. On the other hand, some subjects can only be researched in old sources, which we used old sources for. Some subjects can be researched in both modern and old sources, for which we used both sources

Therefore, with respect to the type of subjects, sources for research vary. However, in cases where we were attempting to analyze a source, we used only one reference. Sources relating to Baqi' have been chosen without any specific system of selection. Translated books, epitaphs, historic writings, reference books such as encyclopedias and bibliographies, internet sites, itineraries, publications, photographers, maps, other documents, and basically any piece of information relating to Baqi' therefore have been considered

In order to give easy access to the respected researchers, students, and teachers, the original scripts, sources, documents and photographs relating to Baqi' have been gathered in a separate section of the encyclopedia. In addition to books and articles

which are completely about Baqi', even those of which are partially related to Baqi' have been gathered. What is important is that we have not only provided raw material, but we have added an explanation on it too. All the sources, from the newest to the oldest, exist in this section

We have named this section "Baqi's Academic File" and published it on a compact disk in order to ease access. This compact disk is distributed with the encyclopedia book.

The content of the compact disk have been listed at the end of the encyclopedia

In addition to texts and written documents on Baqi', we have added images and pictures of Baqi' in the compact disk too. All these add to the easiness of access to information for its users

Texts, documents, and images in the Baqi' Academic File have been documented with their bibliography, which also introduce every edition of books with multiple editions. However, content which is related and is more useful have been selected, therefore omitting the extras and refraining from increasing the size of the disk for no reasonable cause

Finally, I entrust all of the people who have helped us in this encyclopedia with their support, guidance, introducing sources, and other means, to the owner of creation, the Undying God, for I am myself too little to be able to thank them as they deserve for their great help. The possible mistakes and deficiencies of this book are because of my weaknesses. On the other hand, such projects are expensive, and hence I had to omit parts that could not be funded with personal finance

I would also like to thank my family who missed all their holidays, comfort, and joy so that we do not stay indebted to Baqi'. I hope that the great people who rest in Baqi', especially the Imams of Baqi' (a) and Lady Fatima al-Zahra (a) will be satisfied with me, and I apologize for not being able to perform better

I would like to thank all the people who helped in the making of this book once again, but although courtesy requires I name them one by one, but since it is not possible, I shall forgo. I hope that the Imams of Baqi' (a) and their mother, the daughter of the

.Prophet (s), who are the true owners of this book, will be satisfied by it

Muhammad Nori

July, ٢٠١٥

ص: ٧٤٥

فصل نخست: مدارک و متون

ص: ۷۴۶

آبادانی بقیع، بخشی از کتاب فصول من تاریخ المدینه المنوره از علی حافظ درباره ساخت سازه ها و ایجاد شارع و درهای جدید در دوره آل سعود.

کتاب فصول من تاریخ المدینه به تحولات مدینه و توسعه و عمران بقیع در دوره معاصر پرداخته است. برای دسترسی پژوهشگران به این منبع، بخشی درباره بقیع ذیلاً از این کتاب نقل می شود. نویسنده چون سالها شهردار و مدیر روزنامه المدینه المنوره بوده، بر اخبار و اوضاع بقیع اشراف دارد و اطلاعات خوبی درباره مقابر و توسعه بقیع در دوره های مختلف عرضه کرده و به ویژه تحولات جدید بقیع را گزارش کرده است.

سازه های جدید در دوره آل سعود

/ مظه: و بنت الحکومه السعودیه حوالی سنه ۱۳۷۳ق، مظه تقوم علی سبعه أعمده من الإسمنت المسلح أمام باب البقیع الغربی علی رصیف الشارع لوقایه الناس من الشمس والمطر أثناء الغراء الذی اعتاد أهل المدینه اجراءه هناك بعد دفن الموتی، طولها ۳۰ متراً و عرضها نحو مترین إلا ربع و فی محرم سنه ۱۳۸۶ق، أزیلت للاستغناء عنها بسبب تکاثف الناس تحتها أيام الموسم و تعرضهم لأخطار السيارات.

مبنى للحفارین: و بنت البلدیة حوالی سنه ۱۳۷۳ق، شبه مظه لاستراحه الحفارین و حفظ الاتهم وقد أشیر ذلك عند الکلام عن قبر السیده صفیه.

طرق أسمنتیه: لوحظ تعذر المرور أيام الأمطار فی البقیع والمتاعب التي یلقاها الحفارون والناس أثناء دفن الموتی فأنشأت الحکومه السعودیه طرقاً أسمنتیه تبدأ من باب البقیع الغربی الجنوبي حتى آخر البقیع جنوباً و من باب البقیع فجنوباً حتى الجنوب الشرقی، كما أقمت طریقاً علی أعمده أسمنتیه مسلحه من جدار البقیع الشمالی حتى اتصل بالطرق الاسمنتیه، فسهل ذلك مرور الناس والدفن أيام الأمطار و غیرها.

و عرض هذه الطرق الاسمنتیه متر و نصف و طول مجموعها (۹۵۰) متراً و عملت لها حواجز (بردورات) من الجانبین عرضها ۳۰ سانتیماً و ارتفاعها ۳۰ سنتیماً تقریباً.

عماره سور البقیع: وطراً علی بعض سور البقیع خراب فعمرتة الحکومه السعودیه وحسنت سور البقیع الغربی. و كان ذلك حوالی سنه ۱۳۷۳-۷۲ق.

فتح بابین للبقیع فی الشمال: یزدحم بابا البقیع الغربیان الشمالی و الجنوبی أثناء الموسم بالحجاج دخولاً و خروجاً و وقوفاً بالمآت و يتعرضون لأخطار السيارات لأن الشارع الذی فی البقیع شارع حساس یؤدی

آبادانی بقیع، بخشی از کتاب فصول من تاریخ المدینه المنوره از علی حافظ درباره ساخت سازه ها و ایجاد شارع و درهای جدید در دوره آل سعود.

کتاب فصول من تاریخ المدینه به تحولات مدینه و توسعه و عمران بقیع در دوره معاصر پرداخته است. برای دسترسی پژوهشگران به این منبع، بخشی درباره بقیع ذیلاً از این کتاب نقل می شود. نویسنده چون سالها شهردار و مدیر روزنامه المدینه المنوره بوده، بر اخبار و اوضاع بقیع اشراف دارد و اطلاعات خوبی درباره مقابر و توسعه بقیع در دوره های مختلف عرضه کرده و به ویژه تحولات جدید بقیع را گزارش کرده است.

سازه های جدید در دوره آل سعود

/ مظه: و بنت الحکومه السعودیه حوالی سنه ۱۳۷۳ق، مظه تقوم علی سبعه أعمده من الإسمنت المسلح أمام باب البقیع الغربی علی رصیف الشارع لوقایه الناس من الشمس والمطر أثناء الغراء الذی اعتاد أهل المدینه اجراءه هناك بعد دفن الموتی، طولها ۳۰ متراً و عرضها نحو مترین إلا ربع و فی محرم سنه ۱۳۸۶ق، أزیلت للاستغناء عنها بسبب تکاثف الناس تحتها أيام الموسم و تعرضهم لأخطار السيارات.

مبنى للحفارین: و بنت البلدیة حوالی سنه ۱۳۷۳ق، شبه مظه لاستراحه الحفارین و حفظ الاتهم وقد أشیر ذلك عند الکلام عن قبر السیده صفیه.

طرق أسمنتیه: لوحظ تعذر المرور أيام الأمطار فی البقیع والمتاعب التي یلقاها الحفارون والناس أثناء دفن الموتی فأنشأت الحکومه السعودیه طرقاً أسمنتیه تبدأ من باب البقیع الغربی الجنوبي حتى آخر البقیع جنوباً و من باب البقیع فجنوباً حتى الجنوب الشرقی، كما أقمت طریقاً علی أعمده أسمنتیه مسلحه من جدار البقیع الشمالی حتى اتصل بالطرق الاسمنتیه، فسهل ذلك مرور الناس والدفن أيام الأمطار و غيرها.

و عرض هذه الطرق الاسمنتیه متر و نصف و طول مجموعها (۹۵۰) متراً و عملت لها حواجز (بردورات) من الجانبین عرضها ۳۰ سانتیماً و ارتفاعها ۳۰ سنتیماً تقریباً.

عماره سور البقیع: وطراً علی بعض سور البقیع خراب فعمرتة الحکومه السعودیه وحسنت سور البقیع الغربی. و كان ذلك حوالی سنه ۱۳۷۳-۷۲ق.

فتح بابین للبقیع فی الشمال: یزدحم بابا البقیع الغربیان الشمالی و الجنوبی أثناء الموسم بالحجاج دخولاً و خروجاً و وقوفاً بالمآت و يتعرضون لأخطار السيارات لأن الشارع الذی فی البقیع شارع حساس یؤدی

للمسجد النبوی و كثيراً ما يتوقف المرور فيه لكثرة الجاج ففتحت البلديه في شهر ذى الحجه سنة ١٣٨٥ق، بايين للبقيع في جداره الشمالي فصار للبقيع أربعة أبواب بابان غربيان و بابان شماليان.

فتحت البابين على الساحة الواسعه المساه بميدان البقيع بعيداً عن ضغط المرور، وقد بنيت للأبواب بترأ اسمنتيه مسلحه و عملت لها أبواب حديديه وهى:

١. باب بعد ركن البقيع الشمالى الغربى بنحو سته أمتار و عرضه ثلاثه أمتار وله عشره درجات اسمنتيه و يدخل الانسان منه على بقيع العمات الذى الحق بالبقيع حيث قبر السيده صفيه على يمينه و يمر فى ممر اسمنتى ثم يصعد ثمانيه درجات الى البقيع الكبير.

٢. باب بعد ركن البقيع المذكور بنحو ٦٠ متراً وله سبعة عشر درجه اسمنتيه حتى يصل الإنسان إلى المر الإسمنتى القائم على أعمده إلى أن يتجاوز بقيع العمات للبقيع الكبير و يتصل بمر اسمنتى يؤدي الى قبر عثمان بن عفان و فاطمه بنت أسد.

الطريق للبقيع: من شارع أبى ذر من جهه طريق المطار و من شارع العوالى المنطلق من الناحه من كل هذه الشوارع و من غيرها يصل الإنسان للبقيع و هو على بعد نحو ٢٠٠ متر من باب الملك عبدالعزيز (من المسجد النبوى)./

مأخذ

فصول من تاريخ المدينه المنوره، على حافظ، جده، شركه المدينه المنوره للطباعه والنشر، ١٤١٧ق، ١٩٩٦م، ص ١٦٩-١٧٢.

آثار البقيع، بخشى از كتاب آثار المدينه المنوره درباره مسایل بقيع.

عبدالقدوس الانصارى اديب، نويسنده، مدير نشریه المنهل، از کار گزاران دولتی در عربستان سعودی و دارای مناصب متعدد در این دولت بوده است.

به منظور تبیین و گزارش برخی حقایق تاریخی درباره مدينه منوره و اهميت این شهر این کتاب را تألیف و در سال ١٣٥٣ق/ ١٩٣٥م آن را به چاپ سپرد. مجدداً در سال های ١٣٧٨ق، ١٣٩٣ق، ١٤٠٦ق و ١٤٢٠ق در مدينه منوره منتشر شد. چون مسلمانان در داخل و خارج از آن استقبال نمودند. بخشى از این کتاب درباره بقيع است که عیناً نقل می شود:

/ البقيع فى اللغة هو الموضع الذى يكون به أصول الشجر المختلفه.

والبقيع هو مقبره المدينه الوحيدَه منذ عصر الرساله إلى يوم، دفن فيه ما يقرب من عشره آلاف صحابى و صحابيه. وُدْفَنَ به أمهات المؤمنين وأبناء النبى صلى الله عليه وسلم وبنائته. ومن أجل الصحابه المدفونين به: الخليفه الثالث عثمان بن عفان رضى الله عنه.

أما الخليفان: الأول والثاني: أبو بكر وعمر رضي الله عنهما فهما مدفونان مع النبي صلى الله عليه وسلم في الحجرة العاطره بالمسجد النبوي.

وفيه من التابعين: نافع شيخ الإمام مالك بن أنس، ومن تابعي التابعين: مالك بن أنس وغيرهما.

والبقيع عباره عن بقعه مستطيله بشرقي المدينة خارج سورها قريه من باب الجمعة. وطولها ١٥٠ متراً في عرض ١٠٠ متر، وهو مسوّر من جميع النواحي، وعلى بابه كتابه تدل على أن هذا التسوير من آثار دوله بنى عثمان.

هذا وقد رُمّم سورُ البقيع في عهد الدوله السعوديه. وكانت بجانبه من الناحيه الشماليه ملتصفه به أرضٌ تابعه لوقفِ عثمان بن عفان التابع للمغاربه. أخذها مكتب مشروع التوسع لبقية سوحاً وقد أحاطتها إداره أوقاف المدينة بسياج حديدى لِصونها.. وتقع بعدها مباشره إلى الشمال أرض كبيره كانت ملكاً للأشراف وقد امتلكها بالشراء منهم الأستاذ عبد الحق نقشبندى، ثم أخذت منه بتعويض مالى وسُيِّجَتْ وقفيتها على مصالح المسجد النبوي وهى باقيه سوحاً، كما كانت تعلوها أكوام عاليه ومزمنه من قمائم البلد فأزيلت منها القمائم المتراكمه عليها وبذلك زادت مساحه البقيع كثيراً عما كانت عليه في العهود السابقه. /

مأخذ

آثار المدينة المنوره، عبدالقدوس الانصارى، جده، ١٤٢٠ق، مقدمه و ص ١٧١-١٧٢.

آداب زيارت، قسمتى از سفرنامه محسن احمدوند به مكه و مدينه و بقيع.

محسن احمدوند در سفر عبادى به مكه، مشاهدات و خاطرات خود را تدوين کرده و با عنوان سفر به بيت عقيق (در سال ١٣٨٦) به چاپ سپرد.

بخشى از اين سفرنامه درباره بقيع است. اين نوشتار داراى چندين مطلب جديد نسبت به ديگر سفرنامه ها است؛ به طوري كه براى پژوهشگران مى تواند سودمند باشد. از اينرو اين قسمت ذيلاً نقل خواهد شد.

بقيع

/ «بقيع الغرقده» مقدس ترين و با فضيلت ترين مكان ها، پس از مدفن رسول خدا(ص) در مدينه ي منوره است. اولين مدفنى است كه به دستور پيامبر اكرم(ص) مسلمانان صدر اسلام به وجود آوردند.

بقيع حرم مطهر چهار امام معصوم(ع) و مدفن همسران و فرزندان و اقوام و عشيره پيامبر(ص) و جمع كثيرى از صحابه و ياران آن حضرت و تعداد بى شماری از شهدا و علما است، لذا از بعد معنوى داراى جايگاه والا و از نظر تاريخى از ارزش فوق العاده برخوردار است.

«بقیع» به معنای زمین گسترده ای است که در آن درخت یا ریشه ی درخت باشد. و غرقه نوعی درخت خاردار است که ریشه های آن در بقیع بود لذا آن مکان را «بقیع الغرقه» می نامیدند. (نهایه، واژه بقیع؛ معجم البلدان، واژه بقیع)

گفتنی است پیش از آن اهل مدینه مردگان خویش را در دو قبرستان، به نام «بنی سلمه» و «بنی حرام» دفن می کردند که پس از دفن عثمان بن مظعون در بقیع هریک از اقوام و قبایل گوشه ای از آن زمین را برای دفن اقوام خویش آماده ساخت و رفته رفته آن دو قبرستان متروک شد.

اولین شخص از انصار که در بقیع دفن شد اسعد بن زراره و از مهاجران عثمان بن مظعون می باشد. (ابن شبه، تاریخ، ج ۱، ص ۹۶)

موقعیت بقیع نسبت به مسجدالنبی: در بین بقیع که زمینی با گیاهان خاردار بود و مسجدالنبی، قطعه زمینی وجود داشت، که پیامبر اکرم(ص) آن را قطعه بندی نمود و در اختیار مهاجران قرار داد. آخرین قطعه ی آن که به بقیع متصل بود خانه ی عقیل گردید که در سال دوم هجرت به مدینه مهاجرت نمود. و بعدها مقبره ی خانوادگی فرزندان علی بن ابی طالب(ع) و فاطمه بنت اسد(ره) و عباس عموی پیامبر(ص) شد و به ترتیب سال وفات ابتدا فاطمه بنت اسد در سال چهارم یا ششم و سپس عباس عموی رسول خدا(ص) در سال سی و دو (وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۹۱۰) و پس از آن امام مجتبی، امام زین العابدین، امام باقر و امام صادق(ع) (اخبار مدینه الرسول، ص ۱۵۳) در آن دفن شدند.

با توجه به آن چه گذشت روشن گردید که خانه عقیل خارج از بقیع بود که بعدها همین خانه تعمیر و گنبد و بارگاه بر آن ساخته شد که در سال های نه چندان دور توسط وهابیون تخریب گردید و به بقیع منضم شد و از سوی دیگر قبر عثمان بن عفان که بیرون از قبرستان مسلمانان دفن شد با تلاش بنی امیه به بقیع متصل شد و سنگ قبری که توسط پیامبر(ص) بر روی قبر عثمان مظعون قرار داده شده به قبر عثمان منتقل گردید.

کنار خانه عقیل محل دعای پیامبر: در کتب حدیث و تاریخ روایات متعددی آمده است که پیامبر اکرم(ص) در اوقات مختلف در کنار خانه عقیل که در کنار بقیع قرار داشت می ایستاد و برای اهل بقیع دعا نموده و برای آنان استغفار و استرحام می نمود. به این روایت توجه کنید:

خالد بن عوسجه می گوید: «شبی رو به سوی زاویه ی خانه عقیل که در جنب درب این خانه قرار گرفته است، دعا می کردم که جعفر بن محمد را که همراه خانواده اش عازم عریض بود مرا در آن حال دید و پرسید آیا درباره این محل (که برای دعا ایستاده ای) خیر و مطلب خاصی شنیده ای؟ گفتم بله، فرمود:

این جا جایگاه دعای رسول خداست، شب هنگام که برای استغفار اهل بقیع می آمد. در اینجا توقف می فرمود» (وفاء الوفاء، ج ۲، ص ۱۱۰)

بدون شک انتخاب محلی دائمی و همیشگی برای دعا و استغفار از جانب پیامبر اکرم (ص) نمی تواند بدون حکمت باشد. محلی که بعدها، به محل دفن چهار تن از جانشینان و خلفای او تبدیل گردید و بیت عقیل به بتی مبدل شد که «أذن الله ان ترفع و یذکر فیها اسمہ» مکانی شد برای تسبیح و تهلیل ملائکه و مهبط و محل نزول فرشتگان الهی.

زیارت ائمه بقیع (ع): چون خواستی این بزرگواران را زیارت کنی، آن چه در آداب زیارت ذکر شد (از غسل، طهارت، پوشیدن جامه های پاک و پاکیزه، استعمال بوی خوش و اذن دخول و امثال آن) این جا نیز به جای آور، و در اذن دخول بگو:

یا موالی یا ابناء رسول الله * عبیدکم و ابن امّتکم الدلیل بین ایدیکم و المضعف فی علو قدرکم و المعتبر بحقکم * جاءکم مسیجراً بکم * فاصدداً الى حریمکم * متقرباً الى مقامکم متوسلاً الى الله تعالی بکم * اذخل یا موالی * اذخل یا اولیاء الله * اذخل یا ملائکه الله المحدثین بهذا الحرم المقیمین بهذا المشهد.

و بعد از خضوع و رقت قلب داخل شو و پای راست را مقدم بدار و بگوید:

الله اکبر کبیراً و الحمید لله کثیراً و سبحان الله بکراً و اصیلاً * و الحمد لله الفرد الصمد * الماجد المتفضل المنان المتطول * الحنان الذی من بطوله و سهل زیارة ساداتی یا حسانه * و لم یجعلنی عن زیارتهم ممنوعاً بل تطول و منح.

پس نزدیک قبور مقدس ایشان برو، و پشت به قبله و رو به قبور ایشان کن، و بگو:

السّلام علیکم ائمه الهدی * السّلام علیکم اهل التقوی * السّلام علیکم [ایها] الحجاج علی اهل الدنیا * السّلام علیکم ایها القوام فی البریه بالقسط السّلام علیکم اهل الصّفوه * السّلام علیکم آل رسول الله * السّلام علیکم اهل النجوى * أشهد انکم قد بلغتم و نصیحتکم و صبرتم فی ذات الله و کذبتم و اسیء الیکم فغفرتکم * و أشهد انکم الائمه الراشدون المهتدون، و ان طاعتکم مفروضه * و ان قولکم الصدق * و انکم دعوتکم فلم تجابوا و امرتم فلم تطاعوا * و انکم دعائم الدین و ازکان الارض * لم تزالوا بعین الله ینسخکم من اضیاب کل مطهر و ینقلکم من ارحام المطهرات * لم تندسکم الجاهلیه الجهلاء و لم تشرک فیکم فتن الأهواء * طبتم و طاب متبتکم * من بکم علینا دیان الدین فجعلکم فی بیوت اذن الله ان ترفع و یدکر فیها اسمہ * و جعل صی لواتنا علیکم رحمہ لنا و کفاره لذنوبنا * إذ اختارکم الله لنا * و طیب خلقنا بما من علینا من ولایتکم * و کنا عنده مسیین بعلمکم معترین بتصدیقنا ایاکم * و هذا مقام من اسرف و اخطأ *

وَاسْتَيْتَكَانَ وَأَقْرَبَ بِمَا جَنَى * وَرَجَى بِمَقَامِهِ الْخَلَاصَ * وَأَنْ يَسْتَنْقِذَهُ بِكُمْ مُسْتَنْقِذُ الْهَلْكِ مِنَ الرَّدَى * فَ- كُونُوا لِي شُفَعَاءَ * فَقَدْ
 وَفَدْتُ إِلَيْكُمْ إِذْ رَغِبَ عَنْكُمْ أَهْلُ الدُّنْيَا * وَاتَّخَذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوعًا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا * يَا مَنْ هُوَ قَائِمٌ لَا يَسْهُو * وَدَائِمٌ لَا يَلْهُو
 وَمُحِيطٌ بِكُلِّ شَيْءٍ * لَكَ الْمَنْ بِمَا وَفَّقْتَنِي وَعَزَّفْتَنِي بِمَا أَقَمْتَنِي عَلَيْهِ * إِذْ صَدَّ عَنْهُ عِبَادُكَ وَجَهَلُوا مَعْرِفَتَهُ * وَاسْتَخَفُّوا بِحَقِّهِ وَمَالُوا
 إِلَى سِوَاهُ * فَكَانَتْ الْمِنَّةُ مِنْكَ عَلَيَّ مَعَ أَقْوَامٍ خَصَّصْتَهُمْ بِمَا خَصَّصْتَنِي بِهِ * فَلَكَ الْحَمْدُ إِذْ كُنْتُ عِنْدَكَ فِي مَقَامِي هَذَا مَذْكُورًا
 مَكْتُوبًا فَلَا تَحْرِمْنِي مَا رَجَوْتُ * وَلَا تُخَيِّبْنِي مِمَّا دَعَوْتُ * بِحُزْمِهِ مُحَمَّدٌ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ.

پس دعا کن برای خود به هر چه خواهی.

شیخ طوسی رحمه الله در تهذیب فرموده: بعد از آن هشت رکعت نماز زیارت بکن، یعنی از برای هر امامی دو رکعت.

به تصریح اکثر بزرگان بهترین زیارت برای ائمه بقیع(ع) همان زیارت جامعه ی کبیره است. متن این زیارت در مفاتیح الجنان و دیگر منابع دعایی آمده است. /

مأخذ

سفر به بیت عتیق، محسن احمدوند، قم، انتشارات میثم تمار، ۱۳۸۶، ۳۶۱-۳۶۶.

آرامگاه ائمه(ع)، بخشی از کتاب تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه از حسین عمادزاده.

حسین عمادزاده (۱۲۸۴-۱۳۶۹) در اصفهان متولد شد. در حوزه علمیه نزد استادان میرز، علوم دینی را فرا گرفت. چندبار به سفر حج مشرف شد. آنگاه تجارب سفرهای خود را در کتابی با عنوان تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه در سال ۱۳۲۷ (چاپ اول) منتشر کرد. بخشی از این کتاب درباره آرامگاه های چهار امام شیعیان در بقیع است. این گزارش شامل نکات سودمندی است که عیناً برای پژوهشگران نقل می شود.

آرامگاه حضرت مجتبی(ع) در جنت البقیع: ابو محمد حسن المجتبی بن علی بن ابیطالب(ع) سبط اکبر از مشرق را فاطمه زهرا(س) به نقل شیخ بهائی در شب جمعه سوّم شعبان سال دوّم هجرت در مدینه طیبه نور پاک حسن طلوع نمود.

۴۷ سال و ۹ ماه و ۱۰ روز زندگانی کرد و در روز پنجشنبه ۲۸ ماه صفر سال پنجاهم هجرت در مدینه به زهر الماس ریزه معاویه بدست جعده بنت اشعث بن قیس مسموم و از جهان رخت بر بست. حضرت مجتبی(ع) ۴ زن نکاحی علی التعاقب غیر از کنیزان و غیر مدخوله داشت و سبب کثرت آنها این بود که بسیاری مردان آنها بدست پدرش علی بن ابیطالب(ع) کشته شده بودند و برای آنکه زندگانی آنها مختل

نشود بدون سرپرست نباشند حضرت مجتبی (ع) آنها را به ذیل عنایت خود معطوف میداشت از این زنها ۱۵ پسر و ۷ دختر پیدا کرد- حضرت مجتبی (ع) مسافرت بسیار بمصر و ایران نمود و بنابر مقتضی زمان با معاویه به مصالحه پرداخت و اسرار صلح آن حضرت بسیار است که ما، در آن موضوع کتاب مفصلی پرداخته ایم بس نیکو. در بقیع آرامگاه حضرت امام حسن مجتبی (ع) است. زندگانی امام حسن مجتبی از دوره ۱۴ معصوم

«عمده علت تعدد زوجات آنحضرت کما اینکه مورّخین فریقین تصریح نموده اند این بود که (ص ۴۰۳) پدران آن زنها یا خودشان با اصرار و کمال اشتیاق بجهت افتخار و صلت با خاندان رسالت (ص) قبول ازدواج می نمودند»

آرامگاه حضرت سجاد (ع) در بقیع: آرامگاه چهارتن از ائمه اطهار در بقیع است از آنجمله (ص ۴۰۴) حضرت ابوالحسن علی بن الحسین السّجّاد زین العابدین امام چهارم است که در روز جمعه ۱۵ جمادی الاولی سال ۳۸ هجرت در مدینه از ملکه ایرانی نژاد شهربانو دختر یزدجرد دنیا قدم نهاد و اولین امامی است که از دو طرف شاهزاده می باشد و پس از ۵۷ سال و ۵ ماه و ۲۵ روز در روز شنبه ۲۵ محرم سال ۱۱۰ هجرت در مدینه طّیبه به زهر جفای هشام بن عبد الملک از جهان رخت بر بست و در جنّه البقیع مدفون گشت. حضرت سجاد (ع) ۱۱ پسر و دختر داشت و زندگانی او سر تا سر رقت بار و اندوهناک است زیرا ۲۲ ساله بوده کربلا- مصائب گوناگون را مشاهده نموده و پس از آن اسارت از کربلا- تا شام را دید و بقیه عمر را بر فقدان پدر و برادران و عموها و سایر خویشاوندان گریان و سوزان بود (۱).

و در حقّ آن بزرگوار ابن جوزی گفته اگر علی بن الحسین زین العابدین (ع) نبود مسلمین نمیدانستند با خدای خود چگونه باید تکلم و عرض حاجت نمایند و آن بزرگوار این رشته را به مردم تعلیم فرمود چنانچه توبه بنمایند چنین بگوئید و چنانچه از دشمن خوف داشته باشید چنین بگوئید و هكذا پس سید الساجدین حق تعلیم بزرگی بر مسلمین دارد. حضرت سجاد با ادب و آداب و انشاء همان سیاست پدر را تعقیب کرد.

آرامگاه حضرت باقر العلوم در بقیع: حضرت ابو جعفر امام محمّد باقر علی بن الحسین الشّهِید (ع) که در روز جمعه سال ۵۸ هجرت اول ماه رجب در مدینه از ام عبدالله دختر امام حسن مجتبی (ع) متولد گردید و پس از ۵۷ سال و ۵ ماه و ۷ روز دوشنبه ۷ ذی حجه الحرام (ص ۴۰۵) سال ۱۱۹ هجرت در مدینه از سم ابراهیم بنولید والی مدینه از جهان برفت آن حضرت ۶ زن نکاحی غیر از کنیزان داشت ۵

ص: ۷۵۴

پسر و دو دختر پیدا کرد در سفر کربلا با جدش حضرت حسین(ع) بود و با پدر بمدینه برگشت و مسافرتش چندین سفر از مدینه بمکه و از مکه بشام و عراق و کربلا بود.

«در شأن آن بزرگوار علماء عامّه کلماتی و تألیفاتی دارند از جمله فخر رازی در تفسیر کوثر احتمالاتی ذکر می نماید یکی از این احتمالات آنست که مراد به کوثر حضرت صدیقه طاهره باشد و این احتمال را تقویت مینماید و میگوید کفایت مینماید در کوثریت او بودن مثل علی بن الحسین زین العابدین و ابو جعفر محمّد باقر و ابو عبدالله الصادق از ذرّه آن مخدّره عالمه بهترین نمونه است».

و ملیحه شهدت لها ضراتها/ والفضل ما شهدت به الاعداء

آرامگاه حضرت جعفر الصادق(ع) در بقیع: حضرت ابو عبدالله جعفر بن محمّد الصادق محمّد باقر بن علی بن الحسین الشهدید(ع) روز دوشنبه ۱۷ ربیع الاولی سال ۸۰ هجرت یعنی سال قحطی مدینه از مادرش ام فروه بنت قاسم بن محمّد بن ابی بکر معروف بقریه متولد گردید و پس از ۶۴ سال و ۷ ماه و ۸ روز در روز دوشنبه ۲۵ شوال سال ۱۴۸ هجرت به زهر منصور خلیفه عباسی از جهان رخت بر بست و در روضه منوره حضرت امام حسن مجتبی(ع) در بقیع مدفون گردید پهلوی جد و پدر خود، آن حضرت ۲ زن نکاحی غیر از کنیزان داشت و با آنکه حضرت صادق بیش از همه ائمه ما عمر کرد و آسایش او هم تا حدی بیشتر بود اولادش کم بود ۷ پسر و ۳ دختر بیش نداشت. ولی بیست هزار شاگرد و فرزند روحانی داشت.

«و علوم ائمه اربعه عامّه بآن بزرگوار منتهی می شود چه بلا واسطه مستقیم از او اخذ نموده اند یا مع الواسطه و روایات مأثوره از آنحضرت در معالم دین و اخلاقیات و فنون علم بی حدّ و حصر می باشد و کاری کرده که شیعه اثنی عشریه را از دلائل عقلیه در اثبات احکام مستغنی نموده پس از آن بزرگوار را قطع نظر از مقام امامت و جلالت حق عظیمی است بر مسلمین و او را در حق تعلیم می باشد و لذا مذهب اثنی عشری به اسم و لقب مذهب جعفری در اقطار عالم معرفی شد» (ص ۴۰۶)

مأخذ

تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه، حسین عمادزاده، تهران، مکتب قرآن و عترت، ۱۳۵۴، ص ۴۰۳-۴۰۶.

آرامگاه حسن بن علی، بخشی از کتاب وفاء الوفا از سمهودی درباره امام دوم شیعیان و مدفون در بقیع.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی(۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال ها در مدینه النبی اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب

ص: ۷۵۵

درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. سمهودی، عاقبت در مدینه در گذشت و در بقیع در بقیع ابراهیم بن مصطفی (ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخش از آن، گزارش سمهودی درباره روضه ی مبارکه ی امام حسن (ع) است. این گزارش ذیلاً عرضه می شود تا دسترسی پژوهشگران به اطلاعات درباره این باره آسان تر گردد.

قبر الحسن بن علی

/ ما روی من نقل بَدَن عَلِيٍّ وَ رَأْسِ الْحُسَيْنِ إِلَى الْبَقِيعِ رَوَى ابْنُ شَبَّهٍ عَنْ فَائِدِ مَوْلَى عِبَادِلِ بْنِ عَبِيدِ اللَّهِ بْنِ عَلِيٍّ أَخْبَرَهُ عَمَّنْ مَضَى مِنْ أَهْلِ بَيْتِهِ أَنَّ حَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَصَابَهُ بَطْنٌ، فَلَمَّا حَزَبَهُ وَعَرَفَ مِنْ نَفْسِهِ الْمَوْتَ أَرْسَلَ إِلَى عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنْ تَأْذِنَ لَهُ أَنْ يَدْفِنَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ (ص)، فَقَالَتْ لَهُ: نَعَمْ، مَا كَانَ بَقِيٍّ إِلَّا مَوْضِعَ قَبْرِ وَاحِدٍ، فَلَمَّا سَمِعَتْ بِذَلِكَ بَنُو أُمِّيهِ اسْتَلَامُوا هُمْ وَ بَنُو هَاشِمٍ لِلْقِتَالِ، وَقَالَتْ بَنُو أُمِّيهِ: وَاللَّهِ لَا يَدْفِنُ فِيهِ أَبَدًا، فَبَلَغَ ذَلِكَ حَسَنَ بْنَ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، فَأَرْسَلَ إِلَى أَهْلِهِ أَمَا إِذَا كَانَ هَذَا فَلَا حَاجَةَ لِي بِهِ، ادْفِنُونِي فِي الْمَقْبَرَةِ إِلَى جَنْبِ أُمِّي فَاطِمَةَ، فَدْفِنَ فِي لِمَقْبَرِهِ إِلَى جَنْبِ فَاطِمَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا (تاريخ المدینه ۱/۱۱۱؛ و حزبه الأمر: نابه و اشتد عليه).

و عن نوفل بن الفرات نحوه، و فيه: أن الحسن قال للحسين: لعل القوم أن يمنعوك إذا أردت ذلك كما منعنا صاحبهم عثمان بن عفان، و مروان بن الحكم يومئذ أمير علي المدینه، و قد كانوا أرادوا دفن عثمان في البيت فمنعوههم، فإن فعلوا فلا تلاحهم في ذلك و ادفني في بقیع الغرقد، ثم ذكر منع مروان، و أن الحسين لما بلغه ذلك استلأم في الحديد واستلأم مروان في الحديد أيضاً، فأتى رجل حسيناً فقال: يا أبا عبدالله، أتعصى أخاك في نفسه قبل أن تدفنه؟ قال: فوضع سلاحه، و دفنه في بقیع الغرقد (المصدر السابق ۱/۱۱۰-۱۱۱).

و في روايه لابن عبد البر أنهم لما استلأموا في السلاح بلغ ذلك أبا هريره فقال: والله ما هو إلا ظلم، يمنع الحسن أن يدفن مع أبيه؟ والله إنه لابن رسول الله (ص)، ثم انطلق إلى الحسين و كلمه و ناشده الله و قال له: أليس قد قال أخوك: إن خفت أن يكون قتال فردوني إلى مقبره المسلمين؟ فلم يزل به حتى فعل (الاستيعاب ۱/۳۹۲).

و ذكر ابن النجار أن مع الحسن رضى الله عنه في قبره ابن أخيه زين العابدين على بن الحسين، و أبا جعفر الباقر محمد بن زين العابدين، و جعفر الصادق بن الباقر، رضوان الله عليهم (الدره الثمينه ۳۰۷؛ و تبعه المطرى ۴۳؛ و المراعى ۱۲۶؛ و المجد ۲/۵۱۱). و ذكر الغزالي نحوه (الإحياء ۱/۳۰۷).

وروی الزبیر بن بکار من طریق شریک بن عبدالله عن أبي روق قال: حَمَلَ الحسن بدنَ علی بن أبي طالب فدفنه بالبقیع (كذا) أيضاً عن ابن زباله الذي يروي عنه الزبير: في تحقيق النصره/١٢٨. ورواه ابن النجار من غير طريقه عن ابن شريك لكنه صحف سنداً و متناً، وانظر الدرہ الثمینہ ٣١٠-٣١١. و حکاه المراغی عنه علی الصحیح، كما رواه الخطیب فی تاریخ بغداد ١/١٣٧. وانظر بهجه النفوس/٥٠١).

قلت: و قد اتفق فی سنه بضع وستین و ثمانمائه حفر قبر بمشهد الحسن و العباس أمام قبلته، فوجدوا فسقيه فيها تابوت من خشب مُعَشَّى بشيء أحمر يشبه اللباد الأحمر مسمر بمسامير لها بريق و بياض لم تصدأ، و تعجب الناس لكونها لم تصدأ ولعدم بلاء ذلك الغشاء.

و أخبرني جمع كثير ممن شاهد ذلك، و أن علی مدخل تلك الفسقيه أحجاراً من المسن، فلعله بدن علی رضی الله عنه.

و ذكر محمد بن سعد أن يزيد بن معاوية بعث برأس الحسين رضی الله عنه إلى عمرو بن سعيد بن العاص، و كان عامله علی المدینة، فكفنه و دفنه بالبقیع عند قبر أمه فاطمه بنت رسول الله (ص) (ذكره ابن كثير في البدايه و النهايه ٨/٢٠٦ عن ابن سعد).

لكن ذكر ابن أبي الدنيا أنهم وجدوا في خزانه ليزيد رأس الحسين فكفنوه و دفنوه بدمشق عند باب الفراديس (المصدر السابق عن ابن أبي الدنيا).

وقيل غير ذلك، و لا بأس بالسلام علی هؤلاء كلهم عند زیاره هذا المشهد.

مأخذ

وفاء الوفا باخبار دار المصطفى، سمهودی، به کوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدینه، دارالزمان، ٢٠٠٨م/١٤٢٩ق، ج ٣، ص ٢٢٥-٢٢٧.

نیز نک: حسن بن علی؛ السمهودی، علی بن عبدالله

آرامگاه حضرت زهرا(س)، بخشی از کتاب تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه از حسین عمادزاده.

حسین عمادزاده (١٢٨٤-١٣٦٩) در اصفهان زاده شد و در حوزه علمیه نزد استادان مبرز علوم دینی را فرا گرفت. چندبار به سفر حج مشرف شد و تجارب خود را برای راهنمایی حجاج و مدیران کاروان ها در کتابی به نام تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه در سال ١٣٢٧ (چاپ اول) منتشر کرد. بخشی از این کتاب درباره آرامگاه حضرت فاطمه در بقیع است و چون مطالب سودمندی داشت که برای پژوهشگران مهم می باشد، در اینجا عیناً آورده ایم.

/ آرامگاه حضرت زهرا(س) در جنت البقیع

ص: ٧٥٧

آرامگاه حضرت فاطمه زهرا صدیقه طاهره(س) بر حسب وصیت خودش مخفی است که در زیارت آن حضرت خوانده می شود - (المَجْهُولُهُ قَدْرًا وَالْمَخْفِيهِ قَبْرًا) ولی بظن قوی مزار مبارک یگانه دختر ۱۸ ساله پیغمبر خدا(ص) که مهد تربیت ائمه اطهار بوده در جنب قبر پیغمبر است برخی در بقیع می دانند.

«شواهد تاریخیه بر این مطلب هست و علاوه بعضی از اخبار معتبره هم دلالت دارد زیارت اکابر اهل بیت آن مخدره را در بقیع دلیل قوی بر این مطلب می باشد و انصافاً بقول شیخ عبد الاسلام سنندجی کردستانی شافعی که در سرمن رأی در سنه ۱۳۳۹ با او ملاقات شد می گفت این سرشکست و ننگ برای مسلمین تا قیامت بس است که یک دختر از رسول اکرم(ص) بیشتر باقی نماند و قبر او هم معلوم نیست کجاست با آنکه قبور طبقات نازله مردم معلوم است چه برسد بقبور شراف غرض مضمون قریب بقطع این است که قبر آن مخدره در بقیع است اخیراً نظریه نگارنده عوض شده و در کتاب مستقلّ مفصل بحث کرده ام. (ص ۳۹۰) مؤیدات عدم دفن حضرت زهرا(س) نزدیک قبر پدر بزرگوارش بسیار است منجمله تعدد قبور و در خانه آن حضرت که جنب مسجد بوده و بعداً داخل مسجد شده وسعتی نبوده و منجمله فرمودند شب خلوت باشد و عاده مسجد النبی هیچ زمانی خالی از اشخاص نبوده و غیرها» و الله اعلم

مرقد حضرت فاطمه زهرا(س): چنانچه آرامگاه رسول الله(ص) را یک مخمس فرض کنیم که ضلع شمال آن مستقیم و محلّ تقاطع دو ضلع دیگر در جنوب باشد در قسمت خارج از تقاطع قبر حضرت فاطمه زهرا(س) می باشد.

در شرح حال حضرت زهرا می بینیم که وصیت فرمود مرا شب دفن کنید تا دشمنان بجنایه ام حاضر نشوند. حضرت امیرالمؤمنین(ع) چنین فرمود و چهل صورت قبر ساخت تا ندانند فاطمه(س) کجاست. صبحگاه که ابابکر و عمر از دفن فاطمه مطلع شدند گفتند باید نبش قبر کنیم و بر جسد دختر پیغمبر(ص) نماز بگذاریم، امیرالمؤمنین علی(ع) لباس زردی که علامت غضب بود پوشید و با شمشیر برهنه آمد بالای سر این قبور ایستاد فرمود بحق خدائی که جان علی در قبضه قدرت اوست اگر کلوخی از این قبور برداشته شود از دم ذوالفقار بردارنده آن را میگذارم، اصحاب گفتند پیغمبر فرمود بترسید از آن روزی که علی(ع) سوار اسب خاکی شود و غضب کند و بهتر است از این قضیه بگذرید. عمر و ابابکر صرف نظر نمودند، قبر فاطمه(س) مخفی بود جز علی(ع) و حسنین و زینب(ع)، مردم نمیدانستند قبر حضرت فاطمه کجا می باشد.

در حدیث نبوی دارد که فرمود «بین قبری وَ مَبْرَى رَوْضَه مِنْ رِیاضِ الْجَنَّةِ» وَ ظَنُّ قَوَى بَرخی از علمای شیعه بر آنست که مدفن حضرت صدیقه(س) بین قبر و منبر پیغمبر(س) است. (ص ۳۹۱)

برخی را عقیده بر آنست که قبر حضرت زهرا(س) در بقیع است چنانچه آنجا هم اکنون قبری بنام مدفن فاطمه(س) دختر پیغمبر(ص) می باشد که سابقاً قبه و بارگاه داشته است و اینک مانند سایر قبور ویران فقط باندازه چهار انگشت بسته از سنگ سیاه علامت قبر گذاشته اند در هر حال در منزل رسول خدا در قسمت جنوبی نزدیک درب جبرئیل داخل محجر آهن قبر بسیار مجللی است بارتفاع دو متر که اطراف آن از شبکه نقره پوشیده و روپوش حریری در آن است و این بنا را در تاریخ ابن ایاس(۱) از زمان قایتبای میدانند و مینویسد یک شبکه مستقلی او از شام با محمل در سال ۸۸۸ با مقداری کافی از قندیلهای قیمتی و زینت های زنانه از جواهرات گرانبها بوسیله چهار قنطار حمل بر هفتاد شتر نموده و قرآن بزرگی که بی نظیر بود بر یک شتر مخصوص نهاده و این قرآن بخط شاهین نوری بوده که شیخ خطاب پس از خویش بامر سلطان آن را تمام کرده است بمدینه فرستاد و این ضریح مخصوص مرقد حضرت زهرا(س) بوده که اکنون هم هست.

روپوش این مرقد را برخی نسبت بخیزران و بعضی نسبت بهارون الرّشید داده اند و پس از آن پادشاه مصر پارچه از دبا و ابریشم سفید که بطلا- دوخته و بحریری الوان قرمز و سبز و بنفش تزئین شده بود تقدیم داشت که بسیار گرانبها و پرقیمت و بدیع بافته شده است پس از آن خلیفه الناصر از حریر مشکی روپوش تقدیم داشته و از آن پس در هر ۶ سال روپوش حریر بافته مخصوص تقدیم میدارند که مليله دوخته و ملکلل بجواهر است. (ص ۳۹۲)

بین منبر و قبر: در حدیث نبوی هست که فرمود بین منبر و قبر من روضه از روضات بهشت است فاصله این روضه ۲۲ متر طول و ۱۵ متر عرض دارد که دو باب از راست و چپ محراب دارد و در این قسمت روضه ستونهای آن از مفرغ و بسیار در رنگ آمیزی جالب توجه است و رنگ این ستونها که بالغ بر ۱۶ عدد میشود با سایر ستونها امتیاز دارد و محلّ استجابت دُعا می باشد.

بنابراین مقدمات یکی از سه محلّ بظنّ قوی طبق اخبار آرامگاه حضرت صدیقه طاهره فاطمه زهرا(س) یگانه دختر پیغمبر(ص) می باشد.

۱- آرامگاه کنونی در پائین حجره پیغمبر(ص) که دارای ضریح و مرقد بارتفاع دو متر میباشد و قندیل طلا و چراغهای برق و روپوش حریر در حل و قرآن بسیار ظریف و قدیمی از آثار قدرت و صنعت و خطوط صدر اسلام بر روی قبر مطهر میباشد.

۲- بین منبر و قبر مبارک که بنام روضه منوره معروف است و از سنگ مرمر بسیار عالی فرش شده و اطراف آن تابلوهای نفیس از آیات و احادیث قرآن نوشته شده است و فرشهای عالی همه یک رنگ

ص: ۷۵۹

۱- . تاریخ ابن ایاس، ص ۲۲۰ ص ۲۳۲ کتابخانه بیت الله الحرام.

برای آنجا بافته شده و تقدیم نموده اند، که ظنّ قوی علمای شیعه از روی اجتهاد و اخبار آل محمد(ص) این است که در این فاصله آرامگاه حضرت زهرا می باشد.

۳- قبرستان بقیع است که برخی اصرار دارند بگویند آنجا مدفن است و برخی بکلی انکار نموده اند. از آنجمله اخبار در تاریخ مدینه روایت میکنند که حضرت مجتبی(ع) وصیت فرمود مرا در مقبره پهلوی مادرم دفن کنید و شیخ ابی العباس المرسی(۱) موقعیکه به زیارت بقیع میرفته در مقابل قبه عباس بن عبد المطلب می ایستاد و زیارت فاطمه(س) را میخوانده است (ص ۳۹۳) به این نحو:

اَلسَّلَامُ عَلَیْكَ يَا خَيْرَ مَنْ وُلِدَتْ الْبَنَاتُ وَالْبَنِينَ السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا اُمَّ سَيِّدِي شَبَابِ اَهْلِ الْجَنَّةِ اَجْمَعِينَ السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا سَيِّدَةَ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا حَلِيلَةَ حَامِي حُوْزَةِ الدِّينِ السَّلَامُ عَلَیْكَ وَ رَحْمَةُ اللهِ وَ بَرَكَاتُهُ

ابن سعدان مینویسد یزید بن معاویه نوشت به عاملش عمرو بن سعید بن العاص بمدینه که سیر حسین را کفن کن و دفن کن پهلوی قبر مادرش فاطمه دختر رسول الله(ﷺ) (۲)

و در تاریخ مدینه روایت دیگری نقل میکنند که از جمله مشاهد بقیع مشهد فاطمه بنت رسول الله(ص) است که داخل قبه عباس بن عبد المطلب است و یکطرف آن قبر حضرت مجتبی(ع) است. هنگامی که حضرت حسن حس کرد خواهد از دنیا رفت، گفت مرا پهلوی قبر مادرم فاطمه دفن کنید و چون نگذاشتند سر قبر جلدش دفن شود در قبرستان قریش در بقیع دفن نمودند.

در روایت دیگر مینویسد عمر بن عبد العزیز با عطف توجه باین نکات قبر حضرت فاطمه(س) را در خانه خودش میدانست و او جسد مبارک را بمسجد نقل کرد ولی مورخ خود میگوید این خبر مرجوح است و قول آرامگاه در بقیع ارجح می باشد.

ابن شُبّه از محمد بن علی بن عمرانه نقل میکند که قبر حضرت فاطمه دختر پیغمبر در زاویه منزل عقیل طرف راست بقیع واقع می باشد.

سمهودی نیز مرقد شریف حضرت زهرا(ع) را در بقیع غرقه میدانند (ص ۳۹۴).

اخبار شیعه در مدفن حضرت فاطمه(س): علمای شیعه را عقیده آنست که پس از پیغمبر فاطمه آرام نداشت شب و روز گریه میکرد مردم مدینه خدمتش جمع شدند عرض کردند ای دختر پیغمبر خدا آرام ما را برطرف کردی یا روز گریه کن شب آرام باش یا شب گریه کن روز آرام بگیر حضرت فاطمه پس

ص: ۷۶۰

۱- شیخ ابی عباس المرسی از بزرگان علمای عامّه و از اهل مدینه بوده است.

۲- تاریخ عمده الاخبار، ص ۱۳۰.

از مصیبت فراق پدر قرار داد روزها گریه کند و شب آرام بگیرد و بهمین ترتیب که عرض شد اکثر روزها را میرفت در بقیع دار الحزن یا قبه الحزن و آنجا برای فرقت پدر عزاداری می فرمود.

تا بنا بر اختلاف روایات از ۴۵ روز تا ۹۵ روز بنا بر اصح اقوال مرض حضرت فاطمه (س) شدت کرد و در نتیجه سقط محسن و درهم شکستن پشت و پهلویش بین درب و دیوار در روز دوشنبه سوم جمادی الثانی سال ۱۱ طرف عصر مرضش شدت کرد، در خانه جنب مسجد که اکنون درب آن در مسجد نزدیک درب روضه منوره میباشد بوده و چون حضرت امیرالمؤمنین علی (ع) از خانه بیرون رفت حضرت فاطمه زهرا اسماء بنت عمیس را طلبید فرمود جبرئیل چهل درهم کافور برای پدرم از بهشت آورد که آنرا سه قسمت فرمود قسمتی برای خود و قسمتی بجهت شوهرم علی (ع) نهاد و قسمتی بمن داده است اینک وعده وفات بمن رسید کافور را بگیر چون وفات نمایم احدی را مگذارید نزد من آید سوای علی و حسین، تو و امیرالمؤمنین مرا غسل دهید و فرمود نمیخواهم نعش مرا کسی ببیند.

اسماء آمد چهارچوب در چهار گوشه نصب کرد و جامه بر اطراف و رویش انداخت مانند هودج و گفت خود در حبشه دیده ام آنگاه حضرت زهرا (س) فرمود اسماء آب حاضر کن (ص ۳۹۵) آن حضرت غسل کرد و جامه های نو پوشید فرمود درب حجره را ببندید و رختخواب مرا در وسط اتاق بینداز و پارچه سفیدی روی من بکش در موقع نماز مرا صدا کن اگر جواب نشنیدی امیرالمؤمنین (ع) را خبر کن، اسماء چنان کرد فرموده بود چون رو بقبله خواهید روح مبارکش قبض شد. اسماء حضرت امیر را خبر کرد تشریف آورد و بر حسب وصیت او که میل نداشت ابوبکر و عمر و سایر مخالفین بجنایزه اش حاضر شوند در پاسی از شب گذشته با اتفاق اسماء بنت عمیس آنحضرت را غسل داد و حنوط فرمود و با حسین و چند نفر اصحاب خاص بر حضرت زهرا (س) نماز خواندند و در قبری که حضرت حفر فرموده بود خود امیرالمؤمنین (ع) با عباس عم خود و فضل پسرش داخل قبر شدند و شخصاً حضرت علی (ع) جسد فاطمه را در قبر نهاد و لحد را گذاشت و با دیده گریان از مفارقت فاطمه از قبر بیرون آمد و رو بروی پیغمبر (ص) ایستاد و عرض کرد (بنابر روایتی): *اَللّٰهُمَّ عَلَيَّكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ عَنِّيْ وَ عَنِ ابْنَتِكَ عَن ضَيْفِكَ صَبْرِيْ وَ رِقْتَهُ عَنهَا جَلْدِيْ* تا آنجا که فرمود *اِنَّا لِلّٰهِ وَ اِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ* (مناقب ابن شهر آشوب - کتاب فاطمه زهرا)

سلام و درود و تحیت بر تو ای پیامبر خدا از من و از فرزندان که هم اکنون مهمان تست، صبر و شکیبائی من از فرقت او برفت، ما همه از خدائیم و بسوی او باز گشت مینمائیم.

آنگاه عرض کرد یا رسول الله بودیعه ای که بمن سپرده بودی رجوع فرما امانت خود را از من گرفتی مفارقت تو و او برای من حزن ابدی ایجاد کرد و شبهای من به بی کسی مبدل گشت انتظار میبرم که تا

خدا مرا بسوی تو انتقال دهد ای رسول خدا(ص) دخترت تو را خبر می‌دهد از جفای امت تو و طول مفارقت تو بر من ناگوار است.

این قبر در مدینه در خانه حضرت و بقولش در بقیع و اصحّ ما بین قبر و منبر است طبق (ص ۳۹۶) حدیث ما بین قبری و مِثْبَری رَوْضَه مِنْ رِیَاضِ الْجَنَّةِ وَ مِثْبَری عَلٰی تُرْعَه مِنْ تُرْعِ الْجَنَّةِ (۱). شیخ صدوق می‌فرماید نزد اینجانب موضع قبر فاطمه بین منبر و قبر است.

شیخ در مصباح می‌فرماید: در زیر ناودان مسجد پیغمبر(ص) در مقام جبرئیل و آنجائی است که جبرئیل در وقت ورود آنجا می‌ایستاد و اجازه می‌گرفت آنجا محل روضه منوره است و نزد اصحاب ما اصحّ روایات نزد روضه منوره زیر ناودان در مقام جبرئیل است.

علامه مجلسی در مزار(۲)

روایتی نقل می‌کند و آنجا می‌فرماید که محل دفن در خانه بوده و از آنجا بمسجد انتقال داده اند و اصح اقوال نزد ما مدفن حضرت در مسجد است.

در کافی روایت می‌کند از محمّد بن یحیی از احمد بن محمد از ابن حضال از جمیل مسجد از ابی بکر حضرمی از ابی عبدالله(ع) که فرمود: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ(ص) مَا بَيْنَ بَيْتِي وَ مِثْبَرِي رَوْضَةٌ مِنْ رِیَاضِ الْجَنَّةِ وَ مِثْبَرِي عَلٰی تُرْعَه مِنْ تُرْعِ الْجَنَّةِ وَ قَوَائِمُ مِثْبَرِي رِیْتُ فِي الْجَنَّةِ قَالَ قُلْتُ هِيَ رَوْضَةُ الْيَوْمِ قَالَ نَعَمْ إِنَّهُ لَوْ كُشِفَ الْغِطَاءُ لَرَأَيْتَهُمْ آنگاه روایات بسیاری باسناد خود روایت می‌فرماید که نماز در روضه معادل با هزار نماز در خارج است غیر از مسجد الحرام. مجلسی در بحار هشت صفحه فضایل زیارت حضرت رسول(ص) و ائمه بقیع را بیان می‌کند اینک فقط ما بیک روایت اکتفا می‌کنیم علامه مجلسی از حضرت فاطمه زهرا روایت می‌کند که فرمود پدرم بمن فرمود هر که بر تو صلوات بفرستند بیا مرزد حق تعالی او را و ملحق سازد او را بمن در هر کجا باشم! (ص ۳۹۷)

مأخذ

تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه، حسین عمادزاده، تهران، مکتب قرآن و عترت، ۱۳۵۴، ص ۳۹۰-۳۹۷.

آرامگاه سفیان بن الحارث، بخشی از کتاب وفاء الوفا از سمهودی درباره یکی از صحابه مدفون در بقیع.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی(۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال‌ها در مدینه النبى اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب

ص: ۷۶۲

درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه درگذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی (ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشی از آن، گزارش سمهودی درباره مقبره سفیان بن الحارث بن عبدالمطلب است. این گزارش ذیلاً عرضه می شود:

/ قبر سفیان بن الحارث بن عبدالمطلب

ما قیل فی قبر عقیل و ابن אחیه عبدالله بن جعفر، رضی الله عنهم. قال ابن شبه: قال عبدالعزیز: بلغنی أن عقیل بن أبی طالب رأى أباسفیان ابن الحارث یجول بین المقابر، فقال: یا ابن عمّ مالی أراک هنا؟ قال أطلب موضع قبر، فأدخله داره و أمره بقبر فحفر فی قاعتها، فقعد علیه أبوسفیان ساعه ثم انصرف، فلم یلبث إلا یومین حتی توفی فدفن فیہ (تاریخ المدینه ۱/۱۲۷).

وقال الموفق بن قدامه: قیل عن أبی سفیان: إنه حفر قبره بنفسه قبل موته بثلاثة أيام، قال: و كان سبب موته أنه حجّ فلما حلقّ الحلاق رأسه قطع ثؤلولاً. كان فی رأسه، فلم یزل مریضاً حتی مات بعد مقدمه من الحج سنه عشرين، و دفن فی دار عقیل، و صلی علیه عمر رضی الله عنهم (انظر مکان الدفن ابن سعد ۴/۵۳. و فی سبب الوفاه مستدرک الحاکم ۳/۲۵۶).

قلت: والظاهر أنه بامشهد المنسوب اليوم لعقيل؛ لأن ابن زباله و ابن شبه لم یذکرا قبر عقیل بالبقیع، و کذا الغزالی لما ذکر فی الإحیاء من یزار بالبقیع لم یذکره، بل المنقول الذی ذکره ابن قدامه و غیره أن عقیلاً توفی بالشام فی خلافه معاویه، فکان سبب اشتها ذلك المشهد به کون الدار التي هو بهاله؛ و یحتمل علی بُعد أنه نقل من الشام و دفن بذلك المحل أيضاً.

و أول من رأیته ذکر أنه بذلك المشهد ابن النجار، قال: و قبر عقیل بن أبی طالب أخی علی رضی الله عنهما فی قبه أول البقیع، و معه فی القبر ابن أخیه عبدالله بن جعفر الطیار بن أبی طالب، و هو الجوار المشهور.

وقد ذکر أبوالبیضان أن عبدالله بن جعفر الجوار كان أجود العرب، و أنه توفی بالمدینه وقد کبر (الدره الثمینة ۳/۳۰۹؛ بهجه النفوس ۴۸۹؛ المغانم المطابه ۲/۵۱۳-۵۱۴).

وقال غیره: توفی و دفن بالأبواء سنه تسعین، و یقال: إنه كان ابن عشر سنین حین قبض رسول الله (ص) (الدره الثمینة ۳/۳۰۸؛ بهجه النفوس ۴۸۹؛ المغانم المطابه ۲/۵۱۳).

مأخذ

ص: ۷۶۳

وفاء الوفا باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش محمد نظام الدین الفتیح، مدینه، دارالزمان، ۲۰۰۸م/ ۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۲۲۹-۲۳۰.

نیز نک: سفیان بن حارث؛ السمهودی، علی بن عبدالله

آرامگاه همسران رسول خدا، بخشی از کتاب وفاء الوفا از سمهودی درباره مقبره های زوجة های رسول خدا.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال ها در مدینه النبی اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه درگذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی (ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشی از آن، گزارش سمهودی درباره مقبره های همسران رسول اکرم (ص) و نیز آرامگاه جمعی آنان است. این گزارش ذیلاً عرضه می شود تا دسترسی پژوهشگران به اطلاعات درباره آنها آسان تر گردد.

قبور أزواج النبی (ص)

/ روی ابن زباله عن محمد بن عبيدالله بن علي قال: قبور أزواج النبی (ص) من خوخة نبيه إلى الزقاق الذي يخرج إلى البقال مستطيره (الدره الثمنيه/ ۳۰۸؛ المغانم المطابه ۲/۵۱۴-۵۱۵).

و ترجم ابن شبه لقبير أم حبيبه زوج النبی (ص)، ثم روی عن يزيد بن السائب قال: أخبرني جدی قال: لما حفر عقيل بن أبي طالب رضی الله عنه فی داره بئراً وقع علی حجر منقوش مکتوب فيه: «قبر أم حبيبه بنت صخر بن حرب» فدفن عقيل البئر، و بنی علیه بيتاً، قال يزيد بن السائب: فدخلت ذلك البيت فرأيت فيه ذلك القبر (تاريخ المدینه ۱/۱۲۰).

قلت: فهذا و ما قبله أصل فی زیارتهم بالمشهد المعروف بهن فی قبله مشهد عقيل رضی الله عنه، والظاهر أن خوخة نبيه فی غربی المشهد المذكور، و كذا الزقاق الذي يخرج إلى البقال؛ لما سیأتی فی ترجمته، فيكون بعضهن بقرب الحسن و العباس رضی الله عنهما.

ولهذا روی ابن شبه عن محمد بن يحيى قال سمعت من يذكر أن قبر أم سلمه رضی الله عنها بالبقیع حيث دُفن محمد بن زيد بن علي قريباً من موضع فاطمه بنت رسول الله (ص)، و أنه كان حفر فوجد علی ثمانی أذرع حجراً مكسوراً مكتوباً فی بعضه: «أم سلمه زوجة النبی (ص)»، فبذلك عرف أنه قبرها، وقد أمر

محمد بن زید بن علی آهله آن یدفنوه فی ذلک القبر بعینه، و آن یحفر له عمقاً ثمانی أذرع، فحفر كذلك و دفن فيه.

وروی ابن زباله عن إبراهيم بن علی بن حسن الرافعی قال: حفر لسالم البانکی مولى محمد بن علی فأخرجوا حجراً طویلاً فإذا فيه مکتوب: «هذا قبر أم سلمه زوجة النبي (ص)». و هو مقابل خوخه آل نبیه بن وهب، قال: فأهیل علیه التراب و حفر لسالم فی موضع آخر.

و عن حسن بن علی بن عبيدالله بن محمد بن عمر بن علی أنه هدم منزله فی دار علی بن أبي طالب، قال فأخرجنا حجراً مکتوباً فيه: «هذا قبر رمله بنت صخر»، قال فسألنا عنه فائداً مولى عبادل فقال: هذا قبر أم حبيبه بنت أبي سفيان، و يخالفه ما تقدم من أن قبرها فی دار عقيل، و لعله تصحف بعلي.

وفی صحیح البخاری أن عائشه رضی عنها أوصت عبدالله بن الزبير لاتدفنی معهم - تعنی النبي (ص) - وادفنی مع صواحبی بالبقيع (صحیح البخاری کتاب الجنائز، باب ما جاء فی قبر النبي (ص) و أبي بكر و عمر رضی الله عنهما (۱۳۹۱)).

مأخذ

وفاء الوفا باخبار دار المصطفى، سمهودی، به کوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدینه، دارالزمان، ۲۰۰۸ م / ۱۴۲۹ ق، ج ۳، ص ۳۰-۳۲.

نیز نکا همسران رسول اکرم (ص)؛ السمهودی، علی بن عبدالله

آزادی زیارت، بخشی از سفرنامه ایازخان.

ایازخان از ایل قشقایی (متولد ۱۲۸۷ق/۱۲۴۸ش) ساکن سمیرم و از رؤسای طایفه قشقایی بود. در ۱۳۴۱ق/۱۳۰۱ش به قصد حج گزاری عازم مکه و مدینه شد و خاطرات و مشاهدات خود را نوشت و کتابی به نام سفرنامه حج ساخت. بخشی از آن درباره بقیع است و مشکل بر نکات سودمند و بدیع می باشد و لذا این بخش عیناً نقل می شود.

زیارت بقیع

/ بعد از ظهر برخاسته به حرم حضرت رسول رفتیم؛ نماز ظهر و عصر با جماعت ادا کرده. بعد دو سه نماز قضا خواندم بعد رفتیم نزدیک بارگاه حضرت، زیارت کرده زیارت نامه خوانده. بعد دو رکعت نماز زیارت در نزد منبر حضرت هدیه کرده. بعد زیارت حضرت صدیقه (س) کرده و دو رکعت نماز زیارت هدیه نموده.

ص: ۷۶۵

و بعد شیشه عطر گل به همراه برای همین نیت برداشته بودم، برده در بالاسر معجر و مقبره حضرت رسول، دهن در شیشه باز کرده، به در و دیوار فقل نذرماً مالیده. بعد برده در مقبره حضرت فاطمه زهرا(س) هم عطریاشی کرده و نذر حضرت فاطمه(س) به متوکی های خودش داده شد.

و بعد با جناب حاج و سایر همراهان از در حضرت جبرئیل بیرون رفته، روانه ائمه بقیع(ع) شده. دم دروازه ائمه بقیع(ع) رسیده، اذن دخول خوانده، مگر به خواست خداوند دیدن نصیب شود.

و حضرت امام حسن(ع) و حضرت امام زین العابدین(ع) و حضرت امام محمد باقر(ع) و حضرت امام جعفر صادق(ع) و حضرت علیه عالی مرتبه فاطمه زهرا و حضرت علیه فاطمه بنت اسد مادر حضرت امیرالمؤمنین(ع) در یک بقعه و بارگاه هستند، ولی مدفن هر کدام معلوم است.

اول زیارت نامه ی جامعه دارد، خوانده. بعد زیارت نامه ی علی حده دارد، تمام سوا سوا و آن هم خوانده. بعد هر کدام دو رکعت نماز زیارت دارد، هدیه کرده که مغرب شده و در همان مکان شریفه نماز مغرب و عشا با جماعت ادا کرده. با دل خوش با شوق ذوق به منزل آمده راحت شده و آن شب سیزدهم و روز چهارشنبه محرم الحرام می باشد.

سیزدهم محرم الحرام: و صبح گاه برخاسته، وضو ساخته با جناب حاج {ملاباشی} از باب جبرئیل داخل شده، تکبیر گویان در مسجد رفته. اول نماز فجر با جماعت ادا کرده و بعد آمده بالای سر حضرت رسول(ع) زیارت کرده، آمده دو رکعت نماز زیارت هدیه کرده. ثانیاً زیارت حضرت فاطمه زهرا(س) کرده و نماز زیارت به جهت آن علیا مخدّره عالی مرتبه هدیه کرده.

و بعد در منزل آمد، ثانیاً هم خیلی زیارت نامه خوانده و مطالعه کرده، مشغول کارها بوده تا ظهر و ده رکعت نماز زیارت به اسم امامان(ع) و فاطمه زهرا که در ائمه بقیع(ع) مدفن هستند خوانده {کذا}

و بعد از ظهر با جناب حاج {ملاباشی} وضو ساخته، در ائمه بقیع رفته، ثانیاً تجدید نیت کرده، مشغول شده و اول نماز ظهر و عصر با جماعت ادا کرده. بعد زیارت نامه جمع خوانده و بعد زیارت نامه فرد فرد در رساله ها بود خوانده چون چهار امام بوده و یکی هم عباس عم حضرت رسول و حضرت فاطمه(س) و حضرت فاطمه بنت اسد مادر حضرت امیرالمؤمنین، که هفت امام و عم حضرت رسول(ص) دو نفر هم آن علیا جنابه(ع) باشند. چهارده رکعت نماز زیارت، اسم بر اسم هر یک ادا کرده و هدیه نموده.

و بعد شیشه عطر گل که داشتم، به جهت همان ها برده بودم. در شیشه باز کرده و بر معجر و مرقد، صندوق و فقل امامان(ع) و آن علیا جنابه بی بی های اعظم عطریاشی نموده و زوار که داخل بودند همه دست مالیده و صلوات بر محمد و آل محمد فرستادند.

بعد از آن جا فارغ شده، به بیت الحزان که به یک روایت حضرت فاطمه زهرا(س) در آن جا مدفن است رفته زیارت نموده، دو رکعت نماز زیارت خوانده و ثواب او را هدیه آن حضرت نموده.

و بعد رفته در بقعه حضرت ابراهیم(ع) که ولد صغیر السن حضرت رسول(ص) بود، در طفلی از دنیا رحلت کرده، به زیارت آن مشرف شده. زیارت نامه با چشم گریان خوانده و دو رکعت نماز هم هدیه نموده.

و از آنجا رفته، در بقعه عبدالله بین جعفر طیار که برادرزاده حضرت امیر بود و حضرت عقیل ابن حضرت ابی طالب زیارت نامه خوانده و چهار رکعت نماز به امی و نیت هر دو خوانده که غروب شده. به تعجیل رفته، از در جبرئیل اذن دخول خوانده، داخل حرم حضرت رسول شده. در مسجد حضرت نماز مغرب و عشا با جماعت ادا کرده و بعد آمده بالای سر آن حضرت پهلوی ستون ایستاده، زیارت نامه مختصری خوانده و مراجعت به منزل نموده، خیلی کار به حمله دار و جمال داشتم آمده و آن شب چهاردهم شهر محرم الحرام بود و روز پنجشنبه.

و حضرات سیدهای نخاوله که در مدینه منوره ساکنند، خوب روضه داشتند و سایر نخاوله و عرب و عجم، چه ایرانی و چه سایر دُول ها، ساکن[یا] که زوار بودند، یک روضه خوانی و نوحه خوانی و ابیات خوانی و مرثیه خوانی و سینه زنی در کوچه های شهر مدینه شد که تا به حال کسی در هیچ شهری ندیده. تمام کوچه های شهر مدینه از صدا و از گریه و سینه زنی در تزلزل بود. خصوصاً در ائمه بقیع(ع) تا دم دروازه های خود حضرت رسول(ع) تا البته صبح.

و در مسجد ها و در بقعه های حضرت رسول و امامان، تفصیل نماز کردن را عرض کنم. مهر و تسبیح همین جور علنی و آشکار گذاشته، نماز می خواندیم و کسی هم اثنی عشری و شیعه علی ولی الله بود، ندیدم که تقیه کند و دست بسته نماز نماید و مزاحم چیزی هم کسی را ندیدم و زیارت نامه هم هر کس هر جور می خواست می خواند.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ص ۴۵۳-۴۵۵ و ۳۳۷-۳۳۸.

نیزنک: آزادی در زیارت

آمنه، مادر رسول اکرم(ص) و بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شبه درباره ایشان.

ابن شبه(۱۷۳-۲۶۳ق) از مدینه پژوهان مشهور کتاب تاریخ المدینه المنوره را نوشت. بخشی از این اثر قدیمی و مرجع درباره بقیع و نیز شخصیت ها است. هفت روایت درباره قبر آمنه مادر رسول خدا آورده که شامل نکات سودمند پژوهشی است.

ص: ۷۶۷

آمنه وقتی محمد شش ساله بود او را به مدینه برای دیدن اقوام برد، در راه بازگشت در جایی به نام ابواء بیمار شد و سپس درگذشت و همانجا به خاک سپرده شد. حضرت رسول در سال ششم قمری جسد آمنه را به مدینه برد و در بقیع دفن کرد.

اما دیدگاه دیگری هست که می گوید در سال حجه الوداع یعنی سال آخر عمر شریف رسول خدا، بر سر قبر آمنه در ابواء رفت و مرثیه سرایی کرد. این دو دیدگاه تا کنون در منابع هست. ابن شبه ضمن آوردن هفت روایت درباره مقبره آمنه، در واقع دیدگاه دوم را تقویت کرده است. برای سهولت دسترسی پژوهشگران به منابع، متن ابن شبه را عیناً آوردیم. اما برای دریافت دیدگاهی که می گوید آمنه در بقیع دفن شده به مقاله آمنه مراجعه گردد.

/قبر آمنه، مادر پیامبر(ص)

صدقه بن سابق برای ما نقل کرد و گفت: بر محمد بن اسحاق قرائت کردم که (نوشته بود) عبدالله بن ابی بکر بن محمد بن عمرو بن حزم برایش نقل کرده که مادر پیامبر(ص) در زمانی که پیامبر(ص) شش ساله بود در ابواء؛ جایی میان مکه و مدینه درگذشت. او پیامبر(ص) را با خود به مدینه و نزد دایی هایش بنی عدی بن نجار آورده بود تا او را به ایشان بنمایاند. اما در راه بازگشت به مکه بدرود حیات گفت. (۱)

احمد بن ابراهیم برای ما نقل کرد و گفت: نوح بن قیس برای ما نقل حدیث کرد و گفت: ولید بن یحیی، از فرقد سبخی، از مردی، از عبدالله بن مسعود نقل کرده است که گفت: روزی با رسول خدا(ص) راه می رفتیم که به قبری برخورد. پرسید: آیا می دانید این قبر کیست؟ گفتیم: خدا و رسول او بهتر می دانند. فرمود: «این قبر آمنه است که جبرئیل [ع] جای آن را به من نموده است.»

قیصه بن عقبه برای ما نقل کرد و گفت: سفیان، از علقمه بن مرثد، از ابو (سلیمان بن ابی بریده) (۲)،

از پدرش نقل کرد که گفته است: چون پیامبر(ص) مکه را فتح کرد به کنار قبری آمد و نشست. مردم نیز پیرامون او نشستند پس آن قبر را مخاطب خود قرار داد و سپس مقابل آن ایستاد و گریست. عمر که بیش از همه در برابر آن حضرت جرأت داشت جلو رفت و پرسید: ای رسول خدا (ص) پدر و مادرم به فدایت، چه چیز تو را به گریه واداشته است؟ فرمود: «این قبر مادر من است، از خداوند زیارت او را خواسته بودم و برایم چنین تقدیر کرد. پس او را به یاد آوردم و ایستادم و گریستم.»

ص: ۷۶۸

۱- این حدیث را بنگرید در: استیعاب، ج ۱، ص ۱۴ و اسد الغابه، ج ۱، ص ۱۵.

۲- نام وی در متن ابی شبه در اثر تصحیف، «ابی بریده» آمده، ولی درست همان سلیمان بن بریده است.

(راوی گوید): من هیچ روزی پیامبر(ص) را بیش از این گریان ندیدم. (۱)

هارون بن معروف برای ما نقل کرد و گفت: ابن جریج، از ایوب بن هانی، از مسروق بن اجدع، از عبدالله بن مسعود نقل کرد که گفته است: روزی پیامبر(ص) بیرون رفت و ما نیز با او روانه شدیم. رفتیم تا به گورستان رسید. ما را فرمود و نشستیم. سپس یک یک از قبرها گذشت تا به قبری رسید و آنجا نشست و مدتی دراز با آن نجوا کرد. پس از چندی صدای ناله رسول خدا(ص) بلند شد. ما نیز به گریه آن حضرت گریستیم. او، به سوی ما آمد. عمر بن خطاب رو به روی حضرت ایستاد و پرسید: ای رسول خدا(ص)، چه چیز تو را به گریه وا داشته است؟ این گریه ما را اندوهگین ساخت و به گریه انداخت. پیامبر(ص) دست عمر را گرفت و سپس رو به ما کرد و پرسید: گریه من شما را آزرده خاطر ساخته است؟ گفتیم: آری. فرمود: قبری که دیدید با آن سخن می گویم قبر آمنه دختر وهب است. من از خدای خود اجازه آموزش خواستن برای او طلبیدم، اما مرا اجازه نفرمود و این آیه را فرو فرستاد که ﴿مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ﴾ (۲) تا آیه ﴿وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ﴾ (۳) را

نسخ کند. چنین بود که دلم سوخت، آن سان که هر فرزندی بر پدر و مادر دل بسوزاند. این بود که گریستم. (۴)

فلیح بن محمد یمانی برای ما نقل کرد و گفت: سعید بن ابی سعید مقبری برای ما حدیث کرد و گفت: پدرم، از جدش، از ابوهریره نقل کرده که گفته است: پیامبر(ص) زمانی که در مکه بود بر سر قبری از قبرهای مردگان ایستاد و فرمود: «هان، بدانید! این قبر مادر محمد است. از پروردگرم اجازه خواستم که بر سر قبر او بیایم، سلام دهم و آموزش بطلبم. خداوند اجازه فرمود بر سر قبر بیایم.» (۵)

سُؤید بن سعید برای ما نقل کرد و گفت: اسد بن راشد، از کُریب بن شُرَیح، از بُشر نَدَبی، از ابوسعید خدری حدیث کرد که گفته است: همراه پیامبر(ص) بودیم که از ناقه خود فرود آمد و مهار آن را به دست مردی داد و ناقه - که البته اگر مهارش را به دست منافقی می دادند آرام نمی گرفت - آرام گرفت و آن مرد سرش را بوسید. پیامبر(ص) به گورستان نزدیک شد و به دعا کردن پرداخت، آن سان که گمان

ص: ۷۶۹

۱- سند حدیث منقطع است. ذهبی در میزان (ش ۳۴۳۰) می گوید: سلیمان بن بریده ثقه است. بخاری گوید: به یاد ندارد که وی از پدرش حدیث شنیده باشد.

۲- توبه/۱۱۳: بر پیامبر(ص) و کسانی که ایمان آورده اند سزاوار نیست که برای مشرکان طلب آموزش کنند.

۳- توبه/۱۱۴: طلب آموزش ابراهیم برای پدرش جز برای وعده ای که به او داده بود نبود.

۴- حاکم در مستدرک (ج ۲، ص ۳۳۶) و واحدی در اسباب النزول (ش ۵۳۲) این حدیث را آورده، حاکم آن را صحیح دانسته و ذهبی درباره آن چنین اظهار نظر کرده است: ایوب بن هانی [از رجال این حدیث] راوی ضعیف است.

۵- مسلم (۱۰۵ و ۱۰۸)، ابوداود (۳۲۳۴)، نسائی (ج ۴، ص ۹۰)، ابن ماجه (۱۵۶۹ و ۱۵۷۲) و احمد (ج ۲، ص ۴۴۱) این حدیث را آورده اند.

کردیم درباره ما آیاتی از قرآن نازل شده است. عمر پیش رفت و چون پیامبر(ص) او را دید به سمت ما روی برگرداند و فرمود: «این قبر آمنه بنت وهب زهری، مادر رسول خدا (ص) است.»^(۱)

عبدالواحد بن غیاث برای ما نقل کرد و گفت: حسن بن ابی ابراهیم برای ما حدیث کرد و گفت: فرقد سبخی، از ابراهیم نخعی نقل کرد که پیامبر(ص) در حجه الوداع همراه با صحابه خود راهی گورستان شد. او به جست و جو در میان قبرها پرداخت و سرانجام در کنار یکی از قبرها نشست. سپس در حالی که می گریست برخاست. فرمود: «این قبر مادرم آمنه است.»^(۲)

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شبه، ترجمه و تلخیص حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۲۲-۱۲۵.

نیزنک:- آمنه بنت وهب

ابوسعید الخدری، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره یکی از صحابه ی مدفون در بقیع.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی(۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال ها در مدینه النبى اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه در گذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی(ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

در ذیل بخشی از کتاب وفاء الوفاء که گزارش سمهودی درباره مقبره ابوسعید الخدری است را می خوانید.

قبر أبی سعید الخدری

/ روی ابن شبه عن عبدالحرم بن أبی سعید الخدری قال: قال لی أبی: یا بنی، إنی قد کبرت، وذهب أصحابی و حان منی، فخذ بیدی، فأخذت بیده حتی جئت إلی البقیع، فجئت أقصی البقیع مکاناً لا یدفن

ص: ۷۷۰

۱- . سند حدیث ضعیف است؛ مشتمل است بر بشر بن حرب ندبی که ذهبی در میزان(ج ۱، ص ۳۱۴) درباره اش گوید: علی و یحیی او را ضعیف دانسته اند؛ احمد گفته است: قوی نیست؛ و ابن خراش گفته: متروک است.

۲- . مرسل و ضعیف است؛ مشتمل است به حسن بن ابی ابراهیم، و او - چنان که ذهبی در میزان(ش ۱۸۱۹) می گوید مجهول است. همچنین مشتمل است بر فرقد سبخی و درباره او چنین اظهار شده است: ابن حجر در تقریب(۵۴۰۱) گوید: صدوق و عابد است اما خطای بسیار دارد؛ و ذهبی در میزان(ج ۳، ۳۴۶) گفته است: ابوحاتم گفته، قوی نیست، ابن معین گفته: ثقه است،

بخاری گفته: در احادیث او حدیث منکر هست، نسائی گفته: ثقه نیست و همو و نیز دار قطنی گفته اند ضعیف است.

فيه، فقال: يا بني، إذا هلكت فاحفر لي ههنا، ولا تبك على باكيه، ولا يضربنَّ علي فسطاط، ولا يمشي معي بنار، ولا تؤذنين أحداً، واسلك بي زقاق عمقه، وليكن مشيك بي خيباً.

وفي روايه: ثم اتكأ على فأتى البقيع حيث لا يدفن أحد، فقال: إذا مت فادفني ههنا، واسلك بي زقاق عمقه، وزاد: ولا تبك على نائحه، وامشوا بي الخب، ولا تؤذنوا بي أحداً، قال فيأتيني الناس متى يخرج؟ فأكره أن أخبرهم لما قال لي، فأخرجته في صدر النهار، فأتيت البقيع وقد ملئنا ناساً.

مأخذ

وفاء الوفا باخبار دار المصطفى، سمهودي، به كوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدينه، دارالزمان، ۲۰۰۸م/۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۲۳۶-۲۳۷.

نيز نك: ابوسعيد خدری؛ السمهودی، علی بن عبدالله

ابوسعيد خدری، بخشی از كتاب المدينه بين الماضي والحاضر نوشته ابراهيم بن علی العياشي.

ابراهيم بن علی العياشي از مؤلفان و پژوهشگران معاصر عربستان سعودی است و پس از چند سال مطالعه درباره مدينه منوره كتابی با عنوان المدينه بين الماضي والحاضر نوشت. اين كتاب تمايز جدی با ديگر آثار دارد و در هر فصل و بخش، اطلاعات بسیاری که گاه حاصل تحقيقات میدانی اوست را عرضه کرده است. كتاب مذکور در زمينه بقیع نیز اطلاعات فراوانی در بردارد.

يک مبحث آن درباره ابوسعيد خدری (سعد بن مالک بن سنان) است که عیناً نقل می گردد.

ابوسعيد الخدری

/جاه في الاستيعاب ما نصح «اسمه سعد بن مالک بن سنان بن ثعلبه بن عبید ابن الابر، و هو خدره بن عوف بت الحارث بن الخزرج الانصاري الخدری، وأمه أنيسه بنت أبي حارثه من بني عدی بن النجار، وخدره، وخداره اخوان، بطنان من الانصار، وكان يقال لسنان جد أبي سعيد الخدری الشهيد، وقتاده بن النعمان أخو أبي سعيد الخدری لأمه، وهو ممن رد يوم احد، واجيز في بني المصطلق ومات سنه اربع وسبعين وقبره مقابل الركن الشمالي الشرقي من البقيع، مع سعد بن معاذ الاشهلي، وفاطمه بنت أسد خارج البقيع اليوم»./

توضیح: نویسنده اکثر این مطالب را از كتاب وفاء الوفاء سمهودی (ج ۴، ص ۱۶۷۱) آورده است.

مأخذ

المدينه بين الماضي والحاضر، ابراهيم بن علی العياشي، المدينه المنوره، المكتبه العلميه، ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م، ص ۱۳۷.

ابوسفیان بن حارث، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شَبّه درباره یکی از صحابه مدفون در بقیع.

ص: ۷۷۱

ابوزید عمر بن شَبَّه نمیری معروف به ابن شَبَّه (۱۷۳-۲۶۳ق) ادیب، مورخ و راوی حدیث، کتاب تاریخ المدینه المنوره را به منظور معرفی تحولات و ابعاد شهر یرثب (مدینه در دوره اسلامی) نوشت. این اثر از نخستین آثار در عرصه مدینه پژوهی است. بخشی مهمی از آن درباره بقیع است که در چند مقاله عرضه شده است. هدف از این مقاله علاوه بر معرفی ابوسفیان و مقبره او، دسترسی آسان تر پژوهشگران به متون قدیمی است، بلکه از این طریق بقیع پژوهی رواج و گسترش یابد. مؤلف به دلیل نزدیکی به دوره ی رسالت و زمان ابوسفیان، اطلاعات مستند و سودمندی عرضه کرده است.

عبدالعزیز گفت: به من رسیده است که عقیل بن ابی طالب، ابوسفیان بن حارث را دید که در میان قبرها می گردد. او را گفت: ای عموزاده، از چه سبب تو را اینجا می بینم؟ گفت: در پی جای قبری می گردم. عقیل او را به خانه ی خود برد. فرمود در حیاط خانه قبری کردند. ابوسفیان لختی بر این نشست و سپس برخاست و رفت. پس از آن، دو روز بیشتر به درازا نکشید که ابوسفیان در گذشت و در همین قبر به خاک سپرده شد.

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شَبَّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۳۱.

نیز نک: ابوسفیان بن حارث؛ ابن شَبَّه، عمر؛ تاریخ مدینه منوره

اتحاف الزائر، بخشی از کتاب متعلق به سده ۷ق نوشته ابن عساکر درباره زیارت بقیع.

عبد الصمد بن عبد الوهاب بن ابی البرکات الحسن بن محمد مشهور به ابن عساکر دمشقی از علمای شافعی و همجوار مکه بود. او در ۶۱۴ق در دمشق چشم به جهان گشود. دمشق در سده ۷ق مرکز علوم و حوزه های علمیه بود. خاندان آل عساکر هم به داشتن دانشمندان مختلف شهرت جهانی کسب کرده بودند و ابن عساکر در چنین شرایطی آغاز به رشد و پیشرفت کرد. او علاوه بر تحصیل نزد استادان میرز به سراسر جهان مسافرت نمود و در هر نقطه جهان از محضر محدثین، مورخین و دانشمندان استفاده کرد. بالاخره در ۶۸۶ق در مدینه در گذشت و در بقیع پشت قبه عباس به خاک سپرده شد. (مقدمه اتحاف الزائر، ص ۴۲)

ابن عساکر دارای تألیفات متعدد و متنوع است، از جمله کتاب اتحاف الزائر و اطراف المقیم للسنائر را به منظور معرفی سیره رسول خدا و زیارت مقابر تألیف کرده است.

این کتاب توسط مصطفی عمار منلا در مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، تصحیح و منتشر شده است.

بخشی از این کتاب درباره بقیع است که برای سهولت دسترسی پژوهشگران تقدیم می گردد.

ص: ۷۷۲

/ ويستحبُّ له الخروجُ في كلِّ يومٍ إلى البقيعِ لزيارتهِ مَنْ فيه مِنْ سَلَفِ الأُمَّةِ - رضوان الله عليهم - سِيَمَا يومَ الجُمُعَةِ، وليكن ذلك بعد السَّلامِ على رَسولِ الله (ص)، فإذا انتهى إليه قال: «السَّلامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيْعِ العَرَقَدِ».

والأحاديثُ الواردةُ الثَّابِتَةُ في زيارتهِ (ص) أهلَ البقيعِ مشهُورَةٌ، ولسنا نطولُ بإيرادها.

وعن جدى (١)

- رحمه الله - عن عمى (٢) - رحمه الله -، عن أبو المظفر ابن القشيري، عن أبو سعيد الخيروردى، عن أبو عمرو المقرئ (٣)،

عن أبو يعلى التميمي (٤)، عن يحيى بن أيوب (٥)،

عن إسماعيل بن جعفر (٦)،

عن شريك بن عبد الله بن أبي نمر (٧)، عن عطاء بن يسار (٨)،

عن عائشه - رضى الله عنها - أنها قالت: كَانَ رَسولُ الله (ص) كَلِمًا كَانَتْ لَيْلَتُهَا مِنْ رَسولِ الله (ص) يُخْرَجُ مِنْ آخِرِ اللَّيْلِ إِلَى البقيعِ فيقولُ: «السَّلامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ، أَتَاكُمْ مِأْتَا عِدُونَ، غَدًا مُؤَجَّلُونَ، وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللهُ بِكُمْ لِأَحْقُونَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيْعِ العَرَقَدِ». (٩)

رواه مسلم في صحيحه، عن يحيى بن أيوب، أبو زكريا البغدادي (١٠).

وشريك هو ابن عبد الله بن أبي نمر.

وفى روايه لمسلم: «وَإِنَّا وَإِيَّاكُمْ مُتَوَاعِدُونَ غَدًا وَمُؤَجَّلُونَ» (١١).

ص: ٧٧٣

١- الحسن بن محمد بن الحسن، أبو البركات، ثقه.

٢- هبة الله بن الحسن بن هبة الله، أبو الحسين، صائن الدين.

٣- محمد بن أحمد بن حمدان، أبو عمرو الحيرى المقرئ النحوى، ثقه، توفى سنة ٣٧٦ق الأنساب ٤/٢٨٨، سير ١٦/٣٥٦.

٤- أحمد بن على بن المثنى، أبو يعلى الموصلى، الإمام الحافظ.

٥- يحيى بن أيوب، أبو زكريا المقابري، البغدادي، ثقه، توفى سنة ٢٣٤ق تاريخ بغداد ١٤/١٨٨، تهذيب ١١/١٨٨، شذرات

٢/٧٩.

٦- إسماعيل بن جعفر، أبو إسحاق الأنصارى الزرقى، ثقه ثبت، توفى سنة ١٨٠ق الجرح ٢/١٦٨، تاريخ بغداد ٦/٢١٨، تهذيب

- ٧- . شريك بن عبدالله بن أبي نمر، أبو عبدالله، المدني، صدوق يخطئ، توفي قبل ١٤٠ ق الجرح ٤/٣٦٣، تهذيب ٤/٣٣٧.
- ٨- . عطاء بن يسار، أبو محمد المدني، ثقه.
- ٩- . رواه مسلم، في الجنائز، عن يحيى بن يحيى التميمي، و يحيى بن أيوب أبو زكريا، وقتيبة بن سعيد، عن إسماعيل، ٧/٤٠. والنسائي في الجنائز: ٤/٩٣، عن علي بن حجر، عن أسماعيل. و رواه ابن شبة ١/٩٠، وأبو يعلى ٨/١٩٩، وابن حبان ٥/٦٩، والبيهقي في الكبرى ٤/٧٩. كلهم من طريق شريك، به.
- ١٠- . في الأصل: يحيى بن أيوب بن أبي زكريا، والمثبت هو الصواب.
- ١١- . رواه مسلم ٧/٤١ بلفظ: «وأناكم ما تواعدون، غداً مؤجلون»، والنسائي ٤/٩٤ بلفظ: «وإننا وإياكم متواعدون غداً أو مواكلون».

قال الخطابي: فيه من الفقه أن السَّلَامَ عَلَى الْمَوْتَى كَالسَّلَامِ عَلَى الْأَحْيَاءِ فِي تَقْدِيمِ الدُّعَاءِ عَلَى الْأَسْمَاءِ، وَكَذَلِكَ كُلُّ دُعَاءٍ بِخَيْرٍ، كَقَوْلِهِ سُبْحَانَهُ: «رَحِمَهُ اللَّهُ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ» (١)، وَكَذَلِكَ «سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ» (٢)، أَنْتَهَى كَلَامَهُ.

وَأَمَّا فِي الشَّرِّ وَالذَّمِّ فَيُقَدَّمُ الضَّمِيرُ عَلَى السَّلَامِ، كَقَوْلِهِ سُبْحَانَهُ: «وَإِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي» (٣)،

«عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ الشُّؤْمِ» (٤).

وَالسَّلَامُ مُشْتَقٌّ مِنَ السَّلَامِ وَهُوَ اسْمُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ، وَسُمِّيَ بِهِ لِسَلَامَتِهِ مِنَ الْعُيُوبِ وَالنَّقْصِ.

وَقِيلَ: مَعْنَاهُ اسْمُ السَّلَامِ عَلَيْكَ، أَيْ اسْمٌ عَلَيْكَ إِذَا كَانَ اسْمُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ يَذْكُرُ عَلَى الْأَعْمَالِ تَوْقِعًا لِاجْتِمَاعِ مَعَانِي الْخَيْرَاتِ فِيهِ، وَانْتِفَاءِ عَوَارِضِ / الْفَسَادِ عَنْهُ.

وَقِيلَ: مَعْنَاهُ أَنْ اللَّهَ مَطَّلَعٌ عَلَيْكُمْ، فَلَا تَغْفَلُوا.

وَقِيلَ: مَعْنَاهُ سَلِمْتَ مِنِّي، فَاجْعَلْنِي أَسْلَمَ مِنْكَ.

وَقِيلَ: هُوَ مُشْتَقٌّ مِنَ السَّلَامَةِ بِمَعْنَى السَّلْمِ.

وَيُقَالُ: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ، وَسَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِحَذْفِ الْأَلْفِ فِيهِ وَلَا مَهْمَ، وَلَمْ يَرِدْ فِي الْقُرْآنِ إِلَّا مُنْكَرًا غَالِبًا.

فَأَمَّا فِي الشَّهَادَةِ فِي الصَّلَاةِ فَيُقَالُ فِيهِ مَعْرَفًا وَمُنْكَرًا.

وَالظَّاهِرُ الْأَكْثَرُ مِنْ مَذْهَبِ الشَّافِعِيِّ أَنَّهُ اخْتَارَ التَّنْكِيرَ، وَأَمَّا السَّلَامُ الَّذِي يُخْرَجُ بِهِ مِنَ الصَّلَاةِ فَرَوَى الرَّبِيعُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ: أَقْلُ مَا يَكْفِيهِ أَنْ يَقُولَ: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ، فَإِنْ نَقَصَ مِنْ هَذَا حَرْفًا عَادَ فَسَلِمَ.

وَوَجْهُهُ أَنْ يَكُونَ أَرَادَ بِالسَّلَامِ اسْمَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ، فَلَمْ يَجْزِ حَذْفُ الْأَلْفِ وَاللَّامِ مِنْهُ، وَكَانُوا يَسْتَحْبِبُونَ أَنْ يَقُولُوا فِي الْأَوَّلِ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ، وَفِي الْآخِرِ: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ، وَتَكُونُ الْأَلْفُ وَاللَّامُ لِلْعَهْدِ؛ يَعْنِي السَّلَامُ الْأَوَّلُ.

وَأَمَّا قَوْلُهُ (ص) لَمَّا سَلِمَ عَلَيْهِ جَابِرُ بْنُ سَلِيمٍ (٥)، فَقَالَ: عَلَيْكَ (٦)

السَّلَامِ، قُلْ: السَّلَامُ عَلَيْكَ، فَإِنَّ عَلَيْكَ السَّلَامَ تَحِيَّةَ الْمَوْتَى (٧).

ص: ٧٧٤

١- . هود: ٧٣.

٢- . الصافات: ٧٩.

٣- . ص: ٧٨.

٤- . التوبه: ٩٨.

٥- . تحرفت فى الأصل إلى: سحيم. وهو جابر بن سليم، أبو جرى الهجيمى، صحابى. الإصابه ١/٥٤٢، ٧/٥٥.

٦- . تحرفت فى الأصل إلى: عليكم.

٧- . حديث جابر بن سليم أبو جرى الهجيمى: أخرجه أبو داود، فى الأدب، باب كراهه قول: عليك السلام، رقم ٥١٦٧.

والترمذى، فى الاستئذان، باب ما جاء فى كراهيه أن يقول عليك السلام مبتدئاً، رقم ٢٧٢١ مطولاً و ٢٧٢٢ مختصراً. وقال:

حديث حسن صحيح.

فإنه أشار إلى ما جرت به عادتهم في المراثي، كانوا يقدمون ضمير الميت على الدعاء، كقول الشماخ:

عليك سلام من أمير وباركت / يد الله في ذاك الأديم الممزق

وقول الآخر:

عليك سلام الله قيس بن عاصم / ورحمته ما شاء أن يترحما

وإنما فعلوا ذلك؛ لأن المسلم على القوم يتوقع الجواب، وأن يقال له: عليك السلام، فلما كان الميت لا يتوقع له جواب جعلوا السلام عليه كالجواب عنه.

وليس المراد منه أن السنه في تحية الموتى أن يقول: عليك (١) السلام؛ لما قدمناه في الحديث. وقيل: أراد بالموتى كفار الجاهليه.

وليس هذا الاستثناء باستثناء شك، لكنه جرى على عادة المتكلم يحسن به كلامه، كقول الرجل لأخيه: إن ائتمنتني لم أخنك إن شاء الله.

وفيه دليل على أن استعمال الاستثناء مستحب في الأحوال كلها، وإن لم يكن في الأمر شك تبرأ عن الحول والقوه إلا بالله، كما أخبر الله سبحانه عن أنبيائه، وكما علم نبيه محمداً (ص) وعليهم أجمعين. وقيل: هو راجع إلى استصحاب الإيمان إلى الموت، أي: نلحق بكم مؤمنين إن شاء الله، ولا يرجع إلى نفس الموت. والأخبار والآثار في فضل مقبره البقيع كثيرة؛ سنوردها في أحاديث فضل المدينة إن شاء الله سبحانه. ويزور القبور الطاهره؛ كقبر إبراهيم ابن رسول الله (ص)، وقبر عثمان / بن مظعون.

روينا عن صالح بن قدامه (٢)

قال: حدثني أبي (٣)

أن رسول الله (ص) دفن إبراهيم إلى جنب عثمان بن مظعون، وقبره حذو زاويه دار عقيل بن أبي طالب من ناحيه دار محمد بن زيد (٤).

ورويانا عنه أيضاً: أول ما دفن رسول الله (ص) بالبقيع عثمان بن مظعون، فلما توفي ابنه إبراهيم قالوا: يا رسول الله؛ فأين نحفر له، قال: عند قبر فرطنا (٥).

عثمان بن مظعون (٦).

ص: ٧٧٥

- ٢- . صالح بن قدامه بن إبراهيم القرشى الجمحى، المدنى، مقبول. التقريب ص ٢٧٣.
- ٣- . قدامه بن إبراهيم بن محمد بن حاطب الجمحى، مقبول، من صغار التابعين. التقريب ص ٤٥٤.
- ٤- . رواه ابن زباله، عن صالح، عن قدامه، به، كما فى وفاء الوفا ٣/٨٩٣. وفيه: ابن زباله، كذبوه. و سنده منقطع. وأصح ما ورد فى هذا: مارواه البراء رضى الله عنه قال: مات إبراهيم و هو ابن ستة عشر شهراً. فقال رسول الله (ص): «ادفنوه فى البقيع». أخرجه ابن شبه ١/٩٧، و سنده جيد.
- ٥- . أى سابقنا و متقدمنا. انظر: القاموس (فرط) ٨٧٩.
- ٦- . رواه ابن زباله، عن قدامه بن موسى. كما فى وفاء الوفا ٣/٨٩١ - ٨٩٢.

وقبر عبد الرحمن بن عوف أيضاً إلى جنب قبر عثمان بن.

وكذلك يزور قبر الحسن بن علي، والعباس؛ عم رسول الله (ص)، وينيى زياره قبر فاطمه رضوان الله عليها.

فقد روينا عن سعيد بن محمد بن جبير (١) قال: رأيت قبر الحسن بن علي بن أبي طالب عند فم الزقاق الذى بين دار نبيه وبين دار عقيل بن أبي طالب.

وقيل لى: دفن عند قبر أمه (٢). وكذلك قبر عقيل بن أبي طالب.

وقبر عثمان بن عفان رضى الله عنه.

ويزور قبر صفيه عمه رسول الله (ص)، فقد روينا عن جعفر بن محمد (٣)

أن قبر فاطمه - رضوان الله عليها - عند موضع المسجد الذى بالبقيع.

وأن قبر صفيه عند موضع الوضوء الذى عند دار المغير بن شعبه.

وأن قبر إبراهيم ابن رسول الله (ص) وجاه دار سعيد بن عثمان التى يقال لها: الزوراء (٤).

وينيى زياره قبور أزواج النبى (ص).

فقد روينا عن محمد بن عبيد الله (٥) بن علي قال: قبور أزواج النبى (ص) من خوخته نبيه إلى الزقاق الذى [يخرج] (٦)

إلى البقال مستطيره (٧)

(٨).

ورويانا عن إبراهيم بن علي الراعى (٩) قال: حفر لسالم البانكى مولى محمد بن علي، فأخرجوا حجراً طويلاً، فإذا فيه مكتوب: هذا قبر أم سلمه زوج النبى (ص) (١٠).

ص: ٧٧٦

١- فى الأصل: محمد بن سعيد بن جبير. والمثبت هو الصواب. انظر: الجرح والتعديل ٤/٥٧، المغانم ٢/٥١٥. و هو: سعيد بن

محمد بن جبير بن مطعم النوفلى، المدنى، من طبقه صغار التابعين. الجرح ٤/٧٥، التقريب ص ٢٤٠.

٢- رواه ابن زباله، عن سعيد به. كما فى المغانم ٢/٥١٥.

٣- جعفر بن محمد بن علي بن الحسين، أبو عبدالله، الصادق.

٤- رواه ابن زباله، عن جعفر، كما فى وفاء الوفا ٣/٨٩٣، ٩٠١.

- ٥- . فى الأصل: محمد بن عبدالله، وهو خطأ.
- ٦- . سقط فى الأصل، وأثبتها كما فى المغانم، و وفاء الوفا.
- ٧- . أى: ممتده و منتشره.
- ٨- . رواه ابن زباله، عن محمد بن عبيدالله، به. المغانم ٢/٥١٤، وفاء الوفا ٣/٩١١.
- ٩- . فى الأصل: الرافقى، وهو خطأ. وهو: إبراهيم بن على الرافعى، ابن أبى رافع المدنى، من الطبقة الصغرى لأتباع التابعين. الميزان ١/٤٩، التقريب ص ٩٢.
- ١٠- . فى الأصل: هذا قبر أم حبيبه رمله بنت صخر. والمثبت هو الصواب. انظر المغانم ٢/٥١٣-٥١٤، وفاء الوفا ٣/٩١٢. أما ما روى فى قبر أم حبيبه رمله بنت صخر، فقد رواه الزبير بن بكار عن حسن بن على بن عبيدالله بن محمد بن عمر بن على. المغانم ٢/٥١٣، وفاء الوفا ٣/٩١٢. وأصح ما ورد فى هذا حديث أم المؤمنين عائشه رضى الله عنهما، أنها أوصت عبدالله بن الزبير رضى الله عنهما: لا تدفنى معهم، تعنى النبى (ص) و صاحبيه، وادفنى مع صواحبى بالبقيع. أخرجه البخارى فى الجنائز (١٣٩١) ٣/٣٠١. قال الآقشهري: أزواج النبى (ص) جميعهن بالبقيع، ما خلا- خديجه رضوان الله عليها، فأنها بالحجون، وكذلك ميمونه بنت الحارث بسرف. الروضة الفردوسيه ١/٤٥.

وروى مالك بن أنس أن زينب بنت جحش توفيت في زمان عمر رضى الله عنه فدفنها بالبييع، وضرب على قبرها فسطاقاً ثلاثاً (١).

أخبرني عبد الله بن عمر (٢)

بخطه، عن أبي الفتوح محمد بن علي (٣)، أنا الحسن بن أحمد (٤)،

أنا أبو نعيم الحافظ (٥)، أنا جعفر بن محمد (٦)،

أنا محمد بن عبد الرحمن (٧)، أنا الزبير بن بكار (٨)،

نا محمد بن زباله (٩)

قال: وحدثنى محمد بن إسماعيل (١٠)، عن فائد مولى عبادل (١١)، أن عبيد الله بن علي (١٢) أخبره وغيره ممن مضى من أهل بيته أن حسن بن علي بن أبي طالب - رضوان الله عليهما أصابه بطن، فلما عرف بنفسه الموت (١٣)

ص: ٧٧٧

- ١- ذكره ابن النجار، عن مالك ص ٢٣٤. وروى نحو ابن سعد من طرق كثيرة عن عبدالرحمن بن أبزي ٨/١١٠. ورواه الحاكم في المستدرک ٤/٢٥-٢٦ في أثر طويل، من طريق الواقدي. ورواه ابن سعد ٨/١١٢ من حديث ابن المنكدر.
- ٢- عبدالله بن عمر بن علي بن زيد، أبو المنجي، ابن اللتي، البغدادي الحریمی القزاز، السمند رحله الوقت، قال ابن النجار: كان سماعه صحيحاً، توفي سنة ٦٥٣ ق سیر ٢٣/١٥، شذرات ٥/١٧١.
- ٣- محمد بن علي بن المبارك، أبو الفتوح، البغدادي، ابن الجلاجلي، المقرئ، صادق، ت: ٦١٢ ق سیر ٢٢/٥٢، شذرات ٥/٥٣.
- ٤- الحسن بن أحمد، أبو علي الحداد، شيخ أصبهان.
- ٥- أحمد بن عبدالله، أبو نعيم، الحافظ الأصبهاني.
- ٦- جعفر بن محمد بن نصير، أبو محمد الخلدي، وثقه الخطيب، توفي سنة ٣٤٨ ق حليه الأولياء ١٠/٣٨١، تاريخ بغداد ٧/٢٢٦، سیر ١٥/٥٥٨.
- ٧- محمد بن عبدالرحمن، أبو يزيد المخزومي.
- ٨- الزبير بن بكار، أبو عبدالله القرشي الأسدي الزبيري، الحافظ النسابة، ثقه، توفي سنة ٢٦٥ ق الجرح ٣/٥٨٥، تاريخ بغداد ٨/٦٤٧، تهذيب ٣/٣١٢.
- ٩- محمد بن الحسن بن زباله المخزومي، أبو الحسن المدني، كذبوه، توفي قبل المائتين. الجرح ٧/٢٢٧، تهذيب الكمال ٢٥/٦٠.
- ١٠- محمد بن إسماعيل بن أبي فديك، صدوق.
- ١١- فائد مولى عبادل، اسمه: عبيدالله بن علي بن أبي رافع المدني، صدوق. ميزان ٣/٣٤٠، تهذيب الكمال ٢٣/١٤٢.

- ١٢- . عبيدالله بن علي بن أبي رافع المدني، يعرف بعبادل، لين الحديث. ميزان ٣/١٤، التقريب ص ٣٧٣.
- ١٣- . في روايه ابن شيه ١/١١١: فما حزبه، وعرف من نفسه الموت.

أرسل إلى عائشه أن تأذن له أن يدفن مع رسول الله (ص)، فقال: نعم، ما كان بقى إلا موضع قبر واحد، فلما سمعت بنو أميه استلموا / السلاح هم وبنو هاشم للقتال، وقالت بنو أميه: والله لا يدفن فيه أبداً، فبلغ ذلك الحسن بن علي، فأرسل إلى أهله: أما إذا كان هكذا فلا حاجة لي به، ادفنوني إلى جنب أمي فاطمه، فدفن في المقبره إلى جنب فاطمه، قال فائد: فأخبرني مولاي ومن سبق من أهلي ممن مضى أن قبر فاطمه (ع) مواجه الخوخه التي في دار نبيه بن وهب، وأن طريق الناس بين قبر فاطمه وبين خوخه نبيه، قال: أظن الطريق سيع أذرع، قال فائد: وقال لي منقذ الحفار: وفي المقبره قبران مطابقان بالحجاره، قبر حسن بن علي، وقبر عائشه زوج النبي (ص)، فنحن لا نحر كهما (١).

واعلم أن أكثر الصحابه رضوان الله على جميعهم مدفونون بالبقيع، وكذلك أزواج النبي (ص) فيه، ما خلا خديجه رضوان الله عليها، فإنها بالحجون.

وأخبرنا الحسين (٢)،

أنا عبد الأول (٣)،

أنا عبد الرحمن (٤)،

أنا عبد الله (٥)،

أنا محمد (٦)،

أنا محمد (٧)،

نا عبيد بن إسماعيل (٨)،

نا أبو أسامه (٩)،

عن هشام (١٠)،

عن أبيه (١١)،

عن عائشه قالت لعبد الله بن الزبير: ادفني مع صواحيبي، ولا تدفني مع النبي (ص) في البيت؛ فإنني أكره أن أركب (١٢).

ص: ٧٧٨

١- في هذا الإسناد: محمد بن زباله؛ كذبوه، وفيه: عبيد الله بن علي: لين الحديث، وروى من طرق أخرى: فقد رواه ابن شبه ١/١١١ عن محمد بن يحيى، عن محمد بن إسماعيل، به. ورواه أيضاً مختصراً ١/١٠٦ - ١٠٧ عن أبي غسان، عن محمد بن إسماعيل. ومداره في الطريقتين على عبيد الله بن علي.

٢- . الحسين بن المبارك، أبو عبدالله، الربيعي، ابن الزبيدي.

٣- . عبدالأول بن عيسى، أبو الوقت، السجزي.

٤- . عبدالرحمن بن محمد بن المظفر، أبو الحسن، الداودي.

٥- . عبدالله بن أحمد بن حمويه، السرخي.

٦- . محمد بن يوسف الفربري، أبو عبدالله.

٧- . محمد بن إسماعيل، الإمام البخاري.

٨- . عبيد بن إسماعيل القرشي الهباري، ثقة، توفي سنة ٢٥٠ ق التقريب ص ٣٧٦.

٩- . حماد بن أسامه، أبو أسامه.

١٠- . هشام بن عروه بن الزبير بن العوام الأسدي، ثقة فقيه ربما دلس، توفي سنة ١٤٥ أو ١٤٦ ق تاريخ بغداد ١٤/٤٧، سير ٦/٣٤،

تهذيب ١١/٤٨.

١١- . عروه بن الزبير.

١٢- . رواه البخاري في الاعتصام بالكتاب والسنة (٧٣٢٧)، عن عبيد بن إسماعيل، به، وفي الجنايز رقم (١٣٩١) عن فروه، عن

علي، عن هشام.

وكذلك فيه أيضاً قبور جماعه من سادات التابعين، و من بعدهم من العلماء و الزهاد المشهورين لا تعرف قبورهم.

فينبغي للزائر أن يسلم عليهم أجمعين، فيقول: السلام علينا و على عبادالله الصالحين.

وليس بالبقيع قبر يعرف سوى سبعة قبور؛ قبر العباس، وقبر الحسن بن علي، ومعه فى القبر ابن أخيه على بن الحسين زين العابدين، وأبو جعفر محمد بن على الباقر، وابنه جعفر الصادق - رضوان الله عليهم أجمعين -، وعليهم قبه عاليه فى الهواء، قديمه البناء، فى أول البقيع.

وقبر عقيل بن أبى طالب أخو على فى قبه أيضاً، ومعه فى القبر ابن أخيه عبد الله بن جعفر الطيار، الجواد المشهور، وقبر إبراهيم ابن رسول الله (ص)، وقبر صفيه عمه رسول الله (ص)، وقبر فاطمه بنت أسد؛ أم على بن أبى طالب فى آخر البقيع عند نخل يعرف بالحمام (١)،

وقبر مالك بن أنس الإمام فى قبه فى أول البقيع. ونبأنى محمد بن محمود (٢)

بخط يده عن أبى القاسم بن أسعد (٣)، عن الحسن (٤)،

عن أحمد بن عبد الله (٥)، عن جعفر بن محمد (٦)،

نا محمد بن عبد الرحمن (٧)، نا الزبير بن بكار (٨)،

نا محمد بن الحسن (٩)،

عن محمد بن عبد الرحمن (١٠)، عن شريك بن عبد الله (١١)، عن أبى روق (١٢).

قال: حمل الحسن / بن على بن بدن على بن أبى طالب فدفنه بالبقيع بالمدينه (١٣).

ص: ٧٧٩

١- . خالفه السمهودى، ورجح أن قبرها فى أول البقيع. انظر وفاء الوفا ٣/٨٩٦.

٢- . محمد بن محمود بن حسن، أبو عبدالله، محب الدين، ابن النجار، الحافظ المؤرخ، توفى سنه ٦٤٣ ق سیر ٢٣/١٣١، البدايه ١٣/١٦٩، شذرات ٥/٢٢٦.

٣- . يحيى بن أسعد بن يحيى، أبو القاسم، ابن بوش، الأزجى الخباز، صحيح السماع، توفى سنه ٥٩٣ ق سیر ٢١/٢٤٣، شذرات ٤/٣١٥.

٤- . الحسن بن أحمد، أبو على الحداد.

٥- . أحمد بن عبدالله، أبو نعيم الأصبهاني.

٦- . جعفر بن محمد بن نصير، أبو محمد الخلدى.

- ٧- . محمد بن عبدالرحمن المخزومي.
- ٨- . الزبير بن بكار بن عبدالله، أبو عبدالله.
- ٩- . محمد بن الحسن ابن زباله المخزومي، كذوبه.
- ١٠- . محمد بن عبدالرحمن بن حارثه بن النعمان الأنصاري، أبو الرجال، ثقه. ثقات ابن حبان ٧/٣٦٦، تهذيب الكمال ٢٥/٦٠٢.
- ١١- . شريك بن عبدالله بن أبي نمر النخعي، صدوق يخطئ كثيراً.
- ١٢- . عطيه بن الحارث، أبو روق الهمداني الكوفي، صاحب التفسير، صدوق. ثقات ابن حبان ٧/٢٧٧، تهذيب الكمال ٢٠/١٤٤.
- ١٣- . رواه ابن النجار في الدرر ص ٢٣٧، عن أبي القاسم، وفي هذا الإسناد ابن زباله، كذوبه، فلا- يعتد بخبره. وقد ذكره السمهودي في وفاء الوفا ٣/٩٠٩، ثم أضاف: وقد اتفق في سنه بضع وستين وثمانمائه حفر قبر بمشهد الحسن والعباس أمام قبلته، فوجدوا فسقيه، فيها تابوت من خشب مغشى بشئ أحمر يشبه اللباد الأحمر، مسمر بمسامير لها بريق وبياض لم تصدأ، و تعجب الناس لكونها لم تصدأ، وأخبرني جمع كثير ممن شاهد ذلك، فلعله بدن على رضى الله عنه. وهذه الأخبار لا يعتمد عليها في تحديد مكان قبر على رضى الله عنه، فمن المشهور عند أهل العلم أن قبره في الكوفه، والله أعلم.

ویزور قبر عثمان بن عفان رضی الله عنه، فإنه ظاهر؛ علیه قبه عالیه، ولكنه ليس بالبقیع. فقد روينا عن الزهري وعروه قالوا: لما قتل عثمان عنه منعه الأنصار أن يدفن بالبقیع، فدفن في حش كوكب (۱).

(۲).

وكان عثمان بن مظعون رضی الله عنه أول من دفن بالبقیع، فجعل رسول الله (ص) أسفل مهراس (۳).

علامه یدفن الناس حوله، وقال: لأجعلنك للمتقين إماماً.

فلما ملك معاويه واستعمل مروان على المدینه أدخل ذلك الحش في البقیع، وحمل المهراس فجعله على قبر عثمان بن عفان، فقال: عثمان وعثمان، فدفن الناس حول عثمان (۴).

مأخذ

اتحاف الزائر و اطراف المقيم للسائر، عبد الصمد بن عبد الوهاب بن عساكر، به كوشش مصطفى عمار ثنلا، مدینه منوره، مركز بحوث و دراسات، ۱۴۲۶ق/ ۲۰۰۵م، ص ۹۵-۱۰۸ و مقدمه.

نیز نک: ابن عساكر

احادیث بقیع، بخشی از کتاب الدرہ الثمینہ ابن النجار و شامل مجموعه ای از روایات درباره اهمیت و فضایل این قبرستان.

ابن نجار (محب الدین محمد بن محمود) از حدیث شناسان و علمای بزرگ علوم حدیث و تاریخ در سده ۶ و ۷ق کتابی به نام الدرہ الثمینہ فی اخبار المدینه دارد. این کتاب در زمره آثار مدینه شناسی است که بخشی از آن درباره بقیع است. مؤلف یک فصل مستقل با عنوان ذکر البقیع و فضله (درباره بقیع و خوبی های آن) به بقیع اختصاص داده است. نیز فصل دیگری با عنوان «فضل زیاره النبی (ص) و السلام علیه» (یعنی فضیلت زیارت مرقد رسول اکرم (ص) و سلام بر آن حضرت) دارد. محتوای این دو فصل، با آموزه ها و رهیافت های وهابیون در تعارض است. با توجه به اینکه هم ابن نجار عمرش به حدیث شناسی گذشت و در این زمینه متخصص و استاد به نام بود و هم کتاب الدرہ الثمینہ همواره مورد

ص: ۷۸۰

۱- حش کوكب: بستان فی المدینه یقع شرقی البقیع. ابن شبه ۱/۱۱۲-۱۱۳. وضبطه فی القاموس بضم الحاء، و ذکر فی الهامش أن الصاغانی ضبطه بالفتح و هو الأصوب.

۲- رواه ابن شبه الزهري ۱/۱۱۱، وعروه بن الزبير ۱/۱۱۳، ورواه الزبير بن بكار فی الإصابه ۲/۴۶۳.

۳- زاد السمهودی فی وفاء الوفا ۳/۹۱۴: علی قبره.

۴- رواه ابن زباله، عن الزهري. وفاء الوفا ۳/۹۱۴. وابن زباله: كذبوه.

توجه دانشمندان اسلامی بوده است؛ از اینرو سند معتبر و قدیمی است که پژوهشگران بر مبنای آن می توانند به اظهار نظر و داوری بپردازند.

اما شیوه ابن نجار حدیثی و تکیه بر روایات است. یعنی همانگونه که ذیل نماز، روایات مربوط به آن را نقل می کند، ذیل موضوعات مرتبط به بقیع یا تاریخ محلی مدینه هم روایات و مأثورات را آورده است. در باب «ذکر البقیع و فضله» جمعاً ۲۷ حدیث نقل کرده است. این فصل به تمامی نقل می شود تا پژوهشگران امکان دسترسی به آن را داشته باشند. اما اطلاعات درباره ابن نجار و کتاب الدرر الثمینة در مقاله ابن نجار آمده است.

فی ذکر البقیع و فضله

/ أنبأنا القاسم بن علي، أنبأنا أبو محمد [الداراني]، أنبأنا أبو الفرج الإسفرائيني، أنبأنا محمد بن الحسين، حدثنا أبو الطاهر القاضي، أنبأنا محمد بن عبدوس، حدثنا سعد بن زياد، أبو عاصم، قال: زعم نافع [مولى حمنه بنت شجاع] قال: [حدثتني] أم قيس (الصحابيه الجليله: أم قيس بنت محصن الأسديه، أخت عكاشه بن محصن، أسلمت بمكّه، و بايعت و هاجرت. الطبقات الكبرى ۸/۲۴۲، الاستيعاب ۴/۱۹۵۱، الإصابه ۸/۲۸۰) بنت محصن، قالت: «لَو رَأَيْتَنِي وَ رَسُولَ اللَّهِ (ص) أَخَذَ بِيَدِي فِي سَكِّهِ الْمَدِينَةِ، حَتَّى انْتَهَى إِلَى [بِقِيعِ] الْغَرَقَدِ، فَقَالَ: «يَا أُمَ قَيْسٍ». قُلْتُ: لَيْسَكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَ سَعْدِيكَ، [قال: «تَرَيْنَ هَيْذِهِ الْمَقْبِرَةَ؟». قُلْتُ: نَعَمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: «يَبْعَثُ مِنْهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ سَبْعُونَ أَلْفًا عَلَى صُورِهِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْيَدْرِ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ بِغَيْرِ حِسَابٍ». (تخریج الحدیث رقم (۳۴۷): إسناده الحدیث ضعیف، فسعد بن زياد أبو عاصم ليس بلمتين. أخرجه الطبرانی في لمعجم الكبير ۴۲۵، ۲۵/۱۸۱، حدثنا عبدالله بن ناجیه، حدثنا عبيدالله بن عمر القواريري، قال: حدثنا سعد أبو عاصم، حدثنا نافع مولى حمنه بنت شجاع. و قال الهيثمي في مجمع الزوائد ۴/۱۳: فيه من لم أعرفه. أخرجه عمر بن شبه النميري في تاريخ المدينة ۱/۹۱-۹۲. و ذكره بان حبان في الثقات ۵/۴۷۰-۴۷۱، فقال: رواه التبوذكي، قال: حدثنا سعد أبو عاصم مولى بني هاشم قال: زعم نافع مولى حمنه بنت شجاع قال: حدثتني أم قيس بنت محصن. أخرجه الحاكم في مستدرکه، ح رقم ۶۹۳۴/۲۵۳۲، ۴/۷۷، من طريق محمد بن موسى الحرشي، قال: حدثنا سعيد أبو غانم، مولى سليمان بن علي، حدثنا نافع، أن أم قيس حدثته) أنبأنا أبو محمد بن أبي القاسم في كتابه، أنبأنا أبو القاسم السوسي، أنبأنا جدى أبو محمد، أنبأنا أبو الحسن [الريعي] إجازة، أنبأنا عبد الوهاب بن جعفر (عبد الوهاب بن جعفر بن علي الدمشقي الميداني، فيه تساهل، ولد سنة ۳۳۸هـ-، و توفي سنة ۴۱۸هـ-). ذيل مولد العلماء، تاريخ دمشق ۳۷/۳۱۱، سير أعلام النبلاء (۱۷/۴۹۹)، حدثنا أبو هاشم الإمام (أبو هاشم الإمام: عبد الجبار بن عبد الصمد بن إسماعيل بن علي السلمى المؤدب، ولد سنة ۲۸۶هـ-، و توفي سنة ۳۶۴هـ-، و كان ثقه

مأموناً. ذيل مولد العلماء، ص ٩٩، تاريخ دمشق ٣٤/٢٧، شذرات الذهب ٢/٤٨)، حدثنا معاوية بن محمد حدثنا الحسن بن جرير الصوري، حدثنا محمد بن عثمان، حدثنا أبي (عثمان بن خالد بن عمر بن عبد الله بن الوليد بن عثمان بن عفان الأموي العثماني، أبو عفان المدني، متروك الحديث. تقريب التهذيب، برقم ٤٤٦٤)، عن عبد الرحمن بن أبي الزناد (عبد الرحمن بن أبي الزناد؛ عبد الله بن ذكوان، المدني، صدوق تغير حفظه لما قدم بغداد، و كان فقيهاً. تقريب التهذيب، برقم ٣٨٦١) عن أبيه، عن الأعرج (عبد الرحمن بن هرمز، أبو داود المدني، ثقة ثبت عالم، توفي سنة ١١٧ هـ. تقريب التهذيب، برقم ٤٠٣٣)، عن أبي هريره (ع) أن رسول الله (ص) قال: «أنا أول من تنشق عنه الأرض، فأكون أول من يبعث، فأخرج أنا و أبوبكر و عمر إلى أهل البقيع، فيبعثون، ثم يبعث أهل مكة، فأحشر بين الحرمين».

أبنا أبو القاسم بن كامل، عن أبي علي الحداد، عن أبي نعيم الحافظ. عن أبي محمد الخلدی، أبنا محمد بن عبد الرحمن، أبنا الزبير بن بكار، حدثنا محمد بن الحسن، عن محمد بن إسماعيل، عن حكام أبي عبد الله الشامي، عن أبي عبد الملك، أنه حدثه حديثاً يرفعه إلى رسول الله (ص) أنه قال: «مقبرتانى تضيئان لأهل السماء كما تضيء الشمس و القمر لأهل الدنيا [مقبرتنا] بالبقيع؛ بقيع المدينة، و مقبرة بعسقلان». (تخريج الحديث رقم ٣٤٩): الحديث مرسل و ضعيف؛ لأجل محمد بن الحسن بن زباله، فهو متروك و متهم بالكذب، و حكام أبو عبد الله الشامي، و أبو عبد الملك مجهولان. ذكره صالح الرفاعي في فضائل المدينة، و قال: و المتن لوائح الوضع عليه ظاهره، ص ٦١٤. و ذكره الزين المراغى في تحقيق النصرة، ص ١٢٥، نقلاً عن ابن النجار. و ذكره السهمودى في وفاء الوفا ٣/٨٨٩، عن ابن زباله)

و حدثنا محمد بن الحسن، عن عيسى بن عبد الله، عن أبيه، قال: قال كعب الأحبار: نجدها في التوراه كفته محفوفة بالنخيل، و موكل بها ملائكة، كلما امتلأت أخذوا بأطرافها فكفوها في الجنة.

قلت: يعنى البقيع.

و حدث محمد بن الحسن، عن عبد الله بن نافع، عن سليمان بن زيد، عن شعيب، و أبي عباد، عن ابن كعب القرظى، أن النبى (ص) قال: «من دفناه فى مقبرتنا هذه شفعا له [أو شهدنا له]». (تخريج الحديث رقم ٣٥١): رجال الإسناد فى الحديث ما بن متروك و متهم بالكذب و مجهول، فهو ضعيف. رواه عمر بن شبه النميرى فى تاريخ المدينة ١/٩٧، من طريق شعيب أبى عباد، ع أبى كعب القرظى به. و رواه المطرى فى التعريف، ص ٤٢، عن ابن كعب القرظى. ذكره السهمودى فى وفاء الوفا ٣/٨٨٩، فقال: و روى ابن شبه و ابن زباله عن ابن كعب القرظى. و قال الرفاعى فى فضائل المدينة، ص ٦١١: فابن كعب: هو محمد بن كعب القرظى، من ثقات التابعين، كما فى التقريب لا بن حجر ٦٢٥٧، فروايته مرسله، و شعيب لم أعرفه، فالحديث ضعيف بهذا الإسناد) و حدثنا محمد بن الحسن، عن محمد بن إسماعيل، عن داود بن خالد،

عن [المقبري] أَنَّهُ سَمِعَهُ يَقُولُ: قَدِمَ مُصْعَبُ بْنُ الزَّبِيرِ حَاجًّا أَوْ مُعْتَمِرًا، وَمَعَهُ ابْنُ [رَأْسِ] الْجَالُوتِ، فَدَخَلَ الْمَدِينَةَ مِنْ نَحْوِ الْبَقِيعِ، فَلَمَّا مَرَّ بِالْمَقْبَرَةِ، قَالَ ابْنُ رَأْسِ الْجَالُوتِ: إِنَّهَا لَهِيَ قَالَ مُصْعَبُ: وَمَا هِيَ؟ قَالَ: إِنَّا نَجِدُ فِي كِتَابِ اللَّهِ صِفَةَ مَقْبَرِهِ شَرْقِيهَا نَخْلٌ، وَغَرْبِيهَا بِيوتٌ يَبْعَثُ مِنْهَا سَبْعُونَ أَلْفًا كُلَّهُمْ عَلَى صُورِهِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ، فَطُفْتُ مَقَابِرَ الْأَرْضِ فَلَمْ [أَر] تِلْكَ الصَّفْهَ حَتَّى رَأَيْتُ هَذِهِ الْمَقْبَرَةَ (تخريج الأثر رقم (٣٥٢): الأثر ضعيف الإسناد لأجل محمد بن الحسن بن زباله، فهو متروك و متهم بالكذب. ذكر ذلك السهودي في وفاة الوفا ٣/٨٨٩ عن المقبري. و رواه ابن شبه النميري في تاريخ المدينة ١/٩٣)

و حدثنا محمد بن الحسن، عن [العلاء] بن إسماعيل، عن عبد الحميد بن جعفر (عبداحميد بن جعفر بن عبد الله بن الحكم بن رافع الأنصاري، صدوق ربما و هم، توفي سنة ١٥٣ هـ - تقريب التهذيب، برقم ٣٧٥٦)، عن أبيه قال: أقبل [ابن] رأس الجالوت، فلما أشرف على البقيع قال: هذه التي نجدها في كتاب الله كفته لا - أطؤها، قال: فانصرف عنها إجلالاً لها (تخريج الأثر رقم (٣٥٣): الأثر ضعيف الإسناد؛ لأجل محمد بن الحسن بن زباله، فهو متروك، و متهم بالكذب، و لاعلاء بن إسماعيل مجهول. ذكر هذا الأثر السهودي في وفاة الوفا ٣/٨٨٩)

روى مسلم في الصحيح من حديث عائشه/ رضى الله عنها قالت: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) كَلَّمَا كَانَتْ لَيْلَتِي مِنْهُ يَخْرُجُ مِنْ آخِرِ اللَّيْلِ إِلَى الْبَقِيعِ فَيَقُولُ: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ، وَأَتَاكُمْ مَا تُوعِدُونَ، وَ إِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْغَرْقَدِ». (تخريج الحديث رقم (٣٥٤): حديث صحيح أخرجه مسلم، ح رقم ١٠٢/٩٧٤، ص ٤٦٢، باب ما يقال عند دخول لاقبور و الدعاء لأهلها. حديث صحيح، أخرجه النسائي في سننه، ح رقم ٢٠٣٩، ٤/٩٣-٩٤، باب الأمر بالاستغفار للمؤمنين. أخرجه ابن حبان في صحيحه، ح رقم ٣١٧٢، ٧/٤٤٤. أخرجه ابن ماجه في سننه، ح رقم ١٥٤٦، ص ٢٢٧، باب ماجاء فيها يقال إذا دخل المقابر. محمد بن سعد في الطبقات الكبرى ٢/٢٠٤. عمر بن شبه في تاريخ المدينة ١/٩٠)

ورودى في الصحيح أيضاً من حديثها قالت: «لَمَّا كَانَتْ لَيْلَتِي الَّتِي فِيهَا رَسُولُ اللَّهِ (ص) عِنْدِي، انْقَلَبَ فَوَضَعَ رِدَاءَهُ وَ خَلَعَ نَعْلَيْهِ فَوَضَعَهُمَا عِنْدَ رِجْلَيْهِ، وَبَسَّطَ طَرَفَ إِزَارِهِ عَلَى فَرَاشِهِ وَ اضْطَجَعَ، فَلَمْ يَلْبَثْ إِلَّا رَيْثِمًا ظَنَّ أَنِّي قَدْ رَقَدْتُ، فَأَخَذَ رِدَاءَهُ [رُؤْيِدًا] وَ انْتَعَلَ [رُؤْيِدًا]، فَخَرَجَ ثُمَّ أَحْبَبَهُ رُؤْيِدًا، وَجَعَلْتُ دِرْعِي فِي رَأْسِي، وَ اخْتَمَرْتُ وَ تَفَنَعْتُ إِزَارِي، ثُمَّ انْطَلَقْتُ فِي أَثَرِهِ حَتَّى جَاءَ الْبَقِيعَ، فَقَامَ فَأَطَالَ الْقِيَامَ، ثُمَّ رَفَعَ يَدَيْهِ ثَلَاثَ مَرَارٍ، ثُمَّ انْحَرَفَ فَانْحَرَفْتُ، فَاسْرَعْتُ فَاسْرَعْتُ، فَهَرَوْتُ فَهَرَوْتُ، فَأَحْضَرَ فَأَحْضَرْتُ، فَسَبَّ بَقْتَهُ فَدَخَلْتُ، فَلَيْسَ إِلَّا أَنْ اضْطَجَعْتُ فَدَخَلَ فَقَالَ: «مَا لَكَ يَا عَائِشَةُ حَشِيَا رَأْيِيهِ؟» قَالَتْ: قُلْتُ: لَا شَيْءَ، قَالَ:

«لِتُخْبِرْنِي أَوْ لِيُخْبِرْنِي اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ». فَأَخْبَرْتُهُ قَالَتْ: «فَأَنْتِ السَّوَادُ الَّذِي رَأَيْتُ أَمَامِي». قُلْتُ: نَعَمْ، فَلْيَهْدِنِي لِهَدَاهُ فِي صَدْرِي أَوْ جَعْنَتِي [ثُمَّ] قَالَ: «أَظُنْتُ أَنْ يَحِيفَ اللَّهُ عَلَيْكَ وَرَسُولُهُ؟».

قَالَتْ: قُلْتُ: مَهْمَا يَكْتُمُ النَّاسُ يَعْلَمُهُ اللَّهُ (ع) قَالَ: «فَإِنَّ جَبْرِيلَ أَتَانِي حِينَ رَأَيْتِ، فَنَادَانِي فَأَخْفَا مِنْكَ، فَأَجَبْتُهُ فَأَخْفَيْتُهُ، وَ لَمْ يَكُنْ يَدْخُلُ عَلَيْكَ وَقَدْ وَضَعْتَ ثِيَابِكَ، وَ ظَنَنْتُ أَنْ قَدَرْتِ قَدَمَتِي، وَ كَرِهْتُ أَنْ أَوْقِظَكَ، وَ حَشِيئَةٌ أَنْ تَسْتَوْحِشَنِي، فَقَالَ: إِنَّ رَبَّكَ يَأْمُرُكَ أَنْ تَأْتِيَ أَهْلَ الْبَقِيعِ فَتَسْتَغْفِرَ لَهُمْ». قَالَتْ: قُلْتُ: كَيْفَ أَقُولُ يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: «قُولِي: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الدِّيَارِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُسْلِمِينَ، وَ رَحِمَ اللَّهُ الْمُتَقَدِّمِينَ مِنَّا وَ الْمُسْتَأْخِرِينَ، وَ إِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَأَحْقُونَ». قُلْتُ: وَ اعْلَمُ أَنَّ أَكْثَرَ الصَّحَابَةِ مَدْفُونُونَ بِالْبَقِيعِ، كَذَلِكَ جَمِيعُ أَزْوَاجِ النَّبِيِّ (ص) سِوَى خَدِيجَةَ، فَإِنَّهَا بِمَكَّةَ مَدْفُونَةٌ، وَ مِيمُونَةُ [بِنْتُ الْحَارِثِ بِسَرِفٍ، عَمَلَى عَشْرَةَ أَمْيَالٍ مِنْ مَكَّةَ، فِي الْمَوْضِعِ الَّذِي بَنَى بِهَا فِيهِ رَسُولُ اللَّهِ (ص)]، وَ بِالْبَقِيعِ سَادَةٌ مِنَ التَّابِعِينَ، وَ مَنْ بَعَدَهُمْ مِنَ الزُّهَادِ [وَ الْعُلَمَاءِ] وَ الْمَشْهُورِينَ الْآنَ قُبُورُهُمْ لَا تُعْرَفُ فِي يَوْمِنَا هَذَا، فَحَضَرَهَا وَ سَلَّمَ عَلَيَّ مِنْ بَيْتِهَا فَقَدْ أَتَى بِالْمَقْصُودِ، وَ لَيْسَ بِهَا فِي يَوْمِنَا هَذَا قَبْرٌ مُعَيَّنٌ إِلَّا - تِسْعَةَ قُبُورٍ: قَبْرُ الْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمَطْلَبِ عَمِّ النَّبِيِّ (ص)، وَ عَلَيْهِ مَلْبَنٌ سَاجٍ، وَ قَبْرُ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، وَ عَلَيْهِ مَلْبَنٌ سَاجٍ، وَ مَعَهُ فِي قَبْرِهِ ابْنُ أَخِيهِ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ زَيْنِ الْعَابِدِينَ، وَ أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ الْبَاقِرِ، وَ ابْنَةُ جَعْفَرِ الصَّادِقِ، وَ الْقَبْرَانِ فِي قَبْرِهِ كَبِيرُهُ عَالِيهِ قَدِيمَةُ الْبِنَاءِ فِي أَوَّلِ الْبَقِيعِ، وَ عَلَيْهَا بَابَانِ: يَفْتَحُ أَحَدُهُمَا كُلَّ يَوْمٍ وَرُوي عَنْ [عَبِيدِ اللَّهِ] بْنِ عَلِيٍّ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: ادْفَنُونِي أَلَى جَنْبِ أُمِّي فَاطِمَةَ بِالْمَقْبَرَةِ. قَالَ: فَدُفِنَ بِالْمَقْبَرَةِ إِلَى جَنْبِهَا.

وَ قَالَ سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ: رَأَيْتُ قَبْرَ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عِنْدَ فَمِ الْزَقَاقِ الَّذِي بَيْنَ دَارِ نُبَيْهِ بْنِ وَهَبٍ وَ بَيْنَ دَارِ عَقِيلِ بْنِ أَبِي طَالِبٍ، وَ قِيلَ: دُفِنَ عِنْدَ قَبْرِ أُمِّهِ.

وَ رُوي فَائِدُ مَوْلَى عِبَادَلِ، قَالَ: حَدَّثَنِي الْحَفَّارُ أَنَّهُ حَفَرَ الْقَبْرَ فَوَجَدَ قَبْرًا عَلَيَّ سَبْعَةَ أَذْرَعٍ مِنْ خَوْحِهِ بَيْتِهِ مُشْرِفًا لَوْحٍ مَكْتُوبٌ عَلَيْهِ: هَذَا قَبْرُ فَاطِمَةَ بِنْتِ رَسُولِ اللَّهِ (ص)

قُلْتُ: فَعَلَى هَذَا هِيَ مَعَ الْحَسَنِ فِي الْقَبْرِ، فَيَنْبَغِي أَنْ يَسَلَّمَ عَلَيْهَا هُنَالِكَ.

وَ قَبْرُ صَفِيهِ بِنْتِ عَبْدِ الْمَطْلَبِ عَمِّ النَّبِيِّ (ص) فِي تَرْبِهِ فِي أَوَّلِ الْبَقِيعِ.

وَ قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ: كَانَ قَبْرُ صَفِيهِ بِنْتِ عَبْدِ الْمَطْلَبِ عِنْدَ زَاوِيَةِ دَارِ الْمَغِيرَةِ بْنِ شَعْبَةَ (الْمَغِيرَةُ بْنُ شَعْبَةَ بْنِ مَسْعُودِ بْنِ مَعْتَبِ الثَّقَفِيِّ، صَحَابِيٌّ مَشْهُورٌ، أَسْلَمَ قَبْلَ الْحَدِيثِيِّ، وَ وُلِيَ إِمْرَةَ الْبَصْرَةِ، ثُمَّ الْكُوفَةَ، مَاتَ سَنَةَ خَمْسِينَ عَالَى الصَّحِيحِ. ع. تَقْرِيْبُ التَّهْذِيبِ، تَرْجَمَهُ رَقْمٌ ٦٨٤٠، ص ٥٤٣)، وَ قَبْرُ عَقِيلِ بْنِ أَبِي طَالِبٍ [أَخِي] عَلَيَّ (ع) فِي قَبْرِهِ فِي أَوَّلِ الْبَقِيعِ أَيْضًا / وَ مَعَهُ فِي الْقَبْرِ ابْنُ أَخِيهِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرِ الطَّيَّارِ بْنِ أَبِي طَالِبٍ؛ الْجَوَادِ الْمَشْهُورِ.

وَقُبُورِ أَزْوَاجِ النَّبِيِّ (ص)، وَ هِيَ أَرْبَعَةٌ قُبُورٍ ظَاهِرَةٌ، وَلَا يَعْلَمُ تَحْقِيقُ مَنْ فِيهَا مِنْهُمْ.

وَقَدْرُوى الْبَخَارِى فِي الصَّحِيحِ أَنَّ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا أَوْصَتْ عَبْدَ اللَّهِ ابْنَ الزَّيْبِرِ (الصَّحَابِيُّ الْجَلِيلُ: عَبْدَ اللَّهِ بْنُ الزَّيْبِرِ بْنِ الْعَوَامِ الْقُرَشِيُّ الْأَسَدِيُّ، أَبُو بَكْرٍ، وَ أَبُو خَبِيبٍ - مُصَغَّرًا، كَانَ أَوَّلَ مَوْلُودٍ فِي الْإِسْلَامِ بِالْمَدِينَةِ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ، وَ وُلِيَ الْخِلَافَةَ تِسْعَ سِنِينَ إِلَى أَنْ قُتِلَ فِي ذِي الْحِجَّةِ سَنَةِ ٧٣ هـ - تَقْرِيبَ التَّهْذِيبِ، تَرْجَمَهُ ٣٣١٩، ص ٣٠٣): «لَا تَدْفِنُنِي مَعَهُمْ، تَعْنِي النَّبِيَّ (ص) وَ صَاحِبِيهِ، وَ ادْفِنُنِي مَعَ صَوَاحِبِي بِالْبَقِيعِ».

وَرَوَى عَنْ فَائِدِ مَوْلَى عِبَادِلٍ قَالَ: قَلَّا لِي مُنْقِذُ الْحَفَارِ: فِي الْمَقْبَرَةِ قَبْرَانِ مَطَالِبِقَانَ بِاحْجَارِهِ: قَبْرُ حَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ، وَ قَبْرُ عَائِشَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ (ص)، فَحَنَّا لَا نَحْرُكُهُمَا.

وَقَدْرُوى مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ: أَنَّ زَيْنَبَ بِنْتَ جَحْشٍ تُوفِيَتْ فِي زَمَنِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ (ع)، فَدَفَّنَهَا بِالْبَقِيعِ.

وَرَوَى مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَلِيٍّ أَنَّهُ قَالَ: قُبُورُ أَزْوَاجِ النَّبِيِّ (ص) مِنْ خَوْخِهِ بَيْتِهِ إِلَى الزَّفَاقِ يَعْنِي بِالْبَقِيعِ.

وَرَوَى عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَرَ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ أَنَّهُ طَالِبٌ أَنَّهُ هَيَّأَ مَنْرَلَهُ فِي دَارِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ، قَالَ: فَأَخْرَجْنَا حَجْرًا عَلَيْهِ مَكْتُوبٌ: هَذَا قَبْرُ رَمْلَةَ بِنْتِ صَخْرٍ، فَسَأَلْنَا عَنْهُ فَاتَّأَمَّرَ مَوْلَى عِبَادِلٍ، فَقَالَ: هَذَا قَبْرُ أُمَّ حَبِيبَةَ [ابْنَةِ] أَبِي سَفْيَانَ.

وَرَوَى عَنِ إِبْرَاهِيمَ عَلِيٍّ الرَّافِعِيِّ أَنَّهُ قَالَ: حُفِرَ لِسَالِمِ الْبَانِكِيِّ مَوْلَى مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ، قَالَ: فَأَخْرَجُوا حَجْرًا طَوِيلًا، وَ فِيهِ مَكْتُوبٌ: هَذَا قَبْرُ أُمَّ سَلْمَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ (ص)، وَ هُوَ مُقَابِلُ خَوْخِهِ آلِ نُبَيْهِ بْنِ وَهَبٍ، قَالَ فَأَهْيَلَّ عَلَيْهِ التَّرَابُ. وَ حُفِرَ لِسَالِمٍ فِي مَوْضِعٍ آخَرَ.

وَ قَبْرُ إِبْرَاهِيمَ ابْنِ النَّبِيِّ (ص) وَ عَلَيْهِ قُبَّةٌ وَ مَلْبُنٌ سَاجٍ.

وَرَوَى إِبْرَاهِيمُ بْنُ قُدَامَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: «أَوَّلُ مَنْ دَفِنَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) بِالْبَقِيعِ عَثْمَانُ بْنُ مِطْعُونٍ، فَلَمَّا تَوَفَّى ابْنُهُ إِبْرَاهِيمُ، قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ؛ فَأَيْنَ نَحْفِرُ لَهُ؟ قَالَ: «عِنْدَ [فَرَطِنَا] عَثْمَانَ بْنِ مِطْعُونٍ».

قَالَ: فَدَفَّنَهُ رَسُولُ اللَّهِ (ص) إِلَى جَنْبِ عَثْمَانَ بْنِ مِطْعُونٍ، وَ قَبْرُهُ حَذُو زَاوِيَةِ دَارِ عَقِيلٍ / بِنِ أَبِي طَالِبٍ».

وَ قَالَ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الصَّادِقِ (ع): قَبْرُ إِبْرَاهِيمَ ابْنِ رَسُولِ اللَّهِ (ص) وَجَاءَ دَارِ سَعِيدِ بْنِ عَثْمَانَ الَّتِي يُقَالُ لَهَا الزَّوَاءُ بِالْبَقِيعِ مَرْتَفَعًا عَنِ الطَّرِيقِ.

وَ أَنْبَأَنَا أَبُو الْقَاسِمِ الْأَزْجِيُّ، عَنْ أَبِي عَلِيٍّ الْأَصْبَهَانِيِّ، عَنْ أَبِي نَعِيمِ الْحَافِظِ، عَنْ أَبِي مُحَمَّدٍ الْخَوَاصِ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْمَخْرُومِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنَا الزَّيْبِرُ بْنُ بَكَّارٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ، عَنْ صَالِحِ بْنِ قُدَامَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ بِنْتِ قُدَامَةَ، قَالَتْ: كَانَ الْقَائِمُ يَقُومُ عِنْدَ قَبْرِ عَثْمَانَ بْنِ مِطْعُونٍ، فَيَرَى بَيْتَ النَّبِيِّ (ص) لَيْسَ دُونَهُ حِجَابٌ.

وحدثنا محمد بن الحسن، حدثنا سليمان بن سالم، عن عبد الرحمن بن حميد، عن أبيه قال: أرسلت عائشه رضي الله عنها إلى عبد الرحمن بن عوف حين نزل به الموت أن هلم إلى رسول الله (ص) و إلى إخوتك، فقال: ما كنت مضيقاً عليك بيتك، إنني كنت عاهدت ابن مضعون أننا مات دُفن إلى جنب صاحبه.

قلت: فعلى هذا قبر ابن مضعون و ابن عوف عند قبر إبراهيم، فينبغي أن يزاروا هناك.

«وَقَبْرُ فَاطِمَةَ بِنْتِ أَسَدِ أُمِّ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا] و عليها قُبَّةٌ وهى فى آخر البقيع.

وروى عيسى بن عبد الله بن محمد عن أبيه (عيسى بن عبد الله بن محمد بن عمر بن علي بن أبي طالب، متروك، يروى عن آبائه أشياء موضوعه. لسان الميزان ٤/٣٩٩) عن جده، قال: دُفن رسول الله (ص) فاطمة بنت أسد بن [هاشم]، و كانت مهاجرة مبيعة بالروحاء مقابلها حمام أبي قطيفه».

قلت: واليوم مقبلها نخل يعرف بالحمام.

و قبر عثمان بن عفان (رض) و عليه قُبَّةٌ عاليه، وَ هُوَ قَبْلُ قُبَّةِ فَاطِمَةَ بِنْتِ أَسَدِ بَقِيلِ، وَ حَوْلَهُ نَخْلٌ.

روى ابن شهاب أن عثماناً لما [قُتِلَ] دُفِنَ فى حُشِّ كَوْكَبٍ، فَلَمَّا [مَلَكَ مَعَاوِيَةُ] وَ اسْتَعْمَلَ مِرْوَانَ عَلَى الْمَدِينَةِ أَدْخَلَ ذَلِكَ الْحَشَّ فى البقيع، وَ دَفَنَ النَّاسَ حَوْلَهُ.

قُلْتُ: وَالْحَشُّ الْبِسْتَانُ.

و قبر مالك بن أنس إمام دار الهجرة (رض) فى أول البقيع، على الطريق.

فَهَذِهِ الْقُبُورُ الْمَشْهُورَةُ بِالْبَقِيْعِ، وَ الْبَاقِي سَبَخَهُ لَا يَعْرِفُ / فِيهِ قَبْرٌ أَحَدٍ بَعِيْنِهِ.

و قد أخبرنا أبو القاسم بن أسعد بخطه عن الحسن بن أحمد، عن أحمد بن عبد الله، عن جعفر بن محمد، حدثنا محمد بن عبد الرحمن، حدثنا الزبير بن بكار، حدثنا محمد بن الحسن بن محمد بن عبد الرحمن، عن شريك بن عبد الله (شريك بن عبد الله النخعي الكوفي، القاضى بواسط ثم الكوفه، أبو عبد الله، صدوق يخطى كثيرا، و كان عابدا فاضلا، توفى سنة ١٧٧هـ - تقريب التهذيب، برقم ٢٧٨٨)، عن أبي روق، قال: حَمَلَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ يَدَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (رض) فَمَدَفَنَهُ بِالْبَقِيْعِ بِالْمَدِينَةِ. (تخريج الأثر رقم ٣٧٢): هذا الأثر ضعيف بسبب ابن زباله. أخرج هذا الأثر ابن عساكر فى إتحاف الزاير فى نفس الإسناد عن ابن النجار، قال: حمل الحسن بن علي على بدن فدفن بالبقيع بالمدينة»، ص ١٢١. و مفهومه أن الحسن بن علي حَمَلَ عَلَى نَوْقٍ وَ دَفَنَ بِالْمَدِينَةِ. ذكره السمهودى فى وفاء الوفا ٣/٩٠٩ عن الزبير بن بكار، من طريق شريك بن عبد الله، عن أبي روق قال: «حمل الحسن بدن علي بن أبي طالب فدفنه بالبقيع»، و عنوان الهذاه الروايه بالهامش: (دفن علي بالبقيع))

و حدثنا محمد بن الحسن، عن عيسى بن عبد الله، عن أبيه، قال: ابتاع عمر بن عبد العزيز من زيد بن علي و أخته خديجه دارهما بالبقيع بألف و خمسمائة دينار، و نقضها وردھا فى البقيع، فهى مقبره آل عمر بن

الخطاب. (تخریج الأثر رقم (۳۷۳): الأثر ضعيف لأجل محمد بن الحسن بن زباله، فهو متروك و متهم بالكذب، و لكنه عالم بأخبار المدینه النبویه الشریفه، و فيه أيضا عیسی بن عبدالله، و هو متروك. (أخبار المدینه لا بن زباله، ص ۲۰۸)

و جدثنا محمد [بن] عیسی، عن خالد، عن عوسجه قال: كنت أدعو ليله إلى زاويهدار عقيل بن أبي طالب التي تلي باب الدار، فمر بن جعفر بن محمد، فقال لي: عن أثر وقفت هاهنا، قلت: لا، قال: «هذا موقف النبي (ص) بالليل إذا جاء يستغفر لأهل البقيع». (تخریج الحدث رقم (۳۷۴): أخرجه الزين المراغي في تحقيق النصرة، ص ۱۲۶. ذكره السمهودي في وفاء الوفا ۳/۸۹۰. ذكره الفيروآبادي في المغانم المطابه ۲/۵۰۵، و قد جاء في سند السمهودي و الفيروزآبادي قالا: وروى ابن زباله: عن خالد بن عوسجه بدلاً من قوله: (عن خالد عن عوسجه)، و سنده ضعيف بسبب ابن زباله. قلت: وداره الموضع الذي دفن فيه.

مأخذ

الدره الثمينه في الخبر المدینه، محمد بن محمود معروف به ابن نجار، به كوشش صلاح الدين بن عباس شكر، مدینه النبي (ص)، مركز بحوث و الدراسات المدینه المنوره، ۱۴۲۷ق / ۲۰۰۶م، ص ۴۴۶-۴۶۵.

نیز نکا ابن النجار

احاديث بقیع، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره نوشته ابن شَبَّه درباره فضایل، محاسن و ویژگی های بقیع.

ابوزید عمر بن شَبَّه نمیری معروف به ابن شَبَّه (۱۷۳-۲۶۳ق) ادیب، مورخ و راوی حدیث، کتاب تاریخ المدینه المنوره را به منظور معرفی تحولات و جوانب مدینه نوشت. این اثر از نخستین آثار مدینه پژوهی و عمدتاً متکی بر روایات نبوی است. بخشی از آن درباره بقیع است. این بخش بدون کم و زیاد برای استفاده بهتر پژوهشگران نقل می شود؛ تا آنان به دیدگاه ها و گزارش های سده دوم و سوم که بسیار نزدیک به دوره رسالت بود، دسترسی داشته باشند.

/ محمد بن یحیی برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزیز بن عمران، از پدرش، از محمد بن اسحاق، از عبدالله بن عمر بن علی، از عبیدالله بن جبیر وابسته حکم بن ابی عاص، از ابن ابی مؤیَّبه غلام رسول خدا (ص) نقل کرد که گفت: رسول خدا (ص) نیمه شبی مرا از خواب بیدار کرد و فرمود: «من فرمان یافته ام که برای مردگان بقیع آمرزش طلبم: با من همراه شو». من با او روانه شدم. چون میان آنان قرار گرفت فرمود: «درود بر شما ای اهل قبور، باید وضعی که در آن هستید برای شما آسان تر از وضعی باشد که مردم بدان درآمده اند؛ فتنه ها به سان پاره های شبی تاریک روی کرده و یکی در پی دیگری می رسد، یکی بدتر از دیگری است». سپس مدتی طولانی برای مردگان آمرزش طلبید (احمد ج ۲،

ص: ۷۸۷

صص ۴۸۸-۴۸۹)، بزار (۸۶۳) و طبرانی در معجم الکبیر (ج ۲۳، ص ۸۷۱) این حدیث را نقل کرده و هیشمی در مجمع (ج ۳، ص ۵۹) گفته است: «سند احمد و بزار، هر دو ضعیف است».

اسماعیل بن ابی طرفه حرانی برای ما نقل کرد و گفت: محمد بن سلمه، از محمد بن اسحاق، از عبدالله بن عمر بن علی، از عبید بن جبیر، وابسته حکم بن ابی عاص، از عبدالله بن عمرو بن عاص، از ابو مؤیبه نقل کرد که گفته است: رسول خدا (ص) نیمه شبی مرا بیدار کرد و فرمود: «ای ابو مؤیبه، من فرمان یافته ام که برای ساکنان این بقیع آمرزش بطلبم» من با او روانه شدم و چون کنار قبور آنان قرار گرفت فرمود: «سلام بر شما ای اهل قبور کاش می دانستید خداوند شما را از چه نجات داده است؛ آنچه شما بدان در آمده اید باید آسان تر از آن باشد که مردم بدان در آمده اند؛ فتنه ها چون پاره های شب ظلمانی روی کرده، یکی در پی دیگری می رسد و یکی بدتر از دیگری است». سپس برای آنان آمرزش طلبید و آنگاه فرمود: «ای ابو مؤیبه، کلیدهای همه گنج های دنیا و کلید جاودانگی در دنیا به من داده شده و میان این و لقای پروردگار و سپس بهشت مخیر داشته شده ام». گفتم، پدر و مادرم به فدایت کلیدهای گنج های دنیا و ماندگاری را بگیر و سپس بهشت را. فرمود: «نه، به خدا سوگند نه، ای ابو مؤیبه. من لقای پروردگار خود و سپس بهشت را برگزیده ام».

آنگاه رسول خدا (ص) بازگشت و از همان هنگام بود که بیماری رحلت او آغاز شد. (این حدیث را احمد (ج ۳، ص ۴۸۹) و طبرانی در معجم الکبیر (ج ۲۲، ص ۸۷۲) نقل کرده و هیشمی در مجمع (ج ۹، ص ۲۴) درباره آن گفته است: احمد و طبرانی این حدیث را با دو سند نقل کرده اند و رجال یکی از این دو ثقة اند البته با این تفاوت که سند احمد از عبید بن حنین، از عبدالله بن عمرو بن عاص، از ابو مؤیبه، و سند طبرانی از عبید بن حنین، از ابو مؤیبه است. گفتمی است: برخلاف این اظهار هیشمی در سند احمد، عبید بن جبیر آمده است. حدیث احمد را دارمی (۷۹)، دولابی در الکنی (۵۷ و ۵۸) و حاکم (ج ۳، صص ۵۵ و ۵۶) نقل کرده اند و حاکم آن را بر شرط و شیوه مسلم صحیح دانسته است).

هارون بن معروف برای ما نقل کرد و گفت: عبدالله بن وهب برای ما حدیث کرد و گفت: ابن جریج، از عبدالله بن کثیر بن مطلب نقل کرد که از محمد بن قیس شنیده است که می گوید: از عایشه شنیدم که می گفت: آیا تو را از آنچه میان من و رسول خداست گذشت نیاگاهانم؟ گفتم: چرا. گفت چون شب نوبت من فرا رسید رهایی جست. او کفش های خود را کنار پاهایش و ردای خویش را نیز در جوار خود گذاشت و کناره ازار خود بر بستر پهن کرد [و دراز کشید]. سپس دیری نپایید که گمان کرد من خفته ام. آهسته آهسته کفش پوشید. با آهستگی ردای خود برداشت، سپس به آهستگی در را گشود و آنگاه بیرون رفت و آهسته روانه شد. من رو سری بر سر نهاده و مقنعه پوشیدم و جامه بر میان بستم و

در پی او روانه شدم تا به بقیع رسید. سه بار دست های خود بلند کرد و مدتی طولانی ایستاد. سپس راه خود را به سوی کج کرد و من نیز راه خود را به همان سوی کج کردم، تندتر رفت و من هم نیز تندتر رفتم، هروله کرد و من نیز هروله کردم و آهنگ بازگشت کرد و من نیز راه بازگشت در پیش گرفتم. در راه بر او پیشی گرفتم و خود را به خانه رساندم. هنوز دراز نکشیده بودم که آن حضرت نیز درآمد. پرسید: عایشه چه خبر است؟ می بینم به نفس افتاده ای؟ گفتم: چیزی نیست. فرمود: یا به من می گویی و یا خدای لطیف و خبیر مرا می آگاهاند. گفتم: ای رسول خدا(ص) پدر و مادرم به فدایت... و آنگاه ماجرا را برایش باز گفتم. فرمود: پس تو بودی همان سیاهی که در جلوی خویش دیدم؟ گفتم: آری. پیامبر(ص) بر سینه ام نواخت، چونان که درد آن را احساس کردم. فرمود: آیا گمان کردی خداوند و پیامبر او بر تو ستمی روا دارند و از تو پنهان کنند؟ عایشه گفت: هر چه مردم پوشانند خداوند آن را می داند. فرمود: آری، چنین است. سپس فرمود: هنگامی که تو دیدی جبریل بر من نازل شد، چون تو جامه فرو نهاده بودی نمی توانست بر من وارد شود. پس مرا بانگ زد و من این را از تو پنهان داشتم. او را پاسخ گفتم و این را نیز از تو پنهان داشتم، و گمان بردم تو خفته ای. از همین روی دوست نداشتم تو را بیدار کنم و ترسیدم بر من بترسی. جبریل مرا فرمود تا به نزد اهل بقیع بروم و برای آنان آمرزش بطلبم.

عایشه پرسید: من [برای استغفار] چه بگویم؟ پیامبر(ص) فرمود: بگو «السلام علی أهل الدیار من المؤمنین و المسلمین و یرحم الله المستقدمین منا و المستأخرین وَاَنَا إِن شَاءَ اللهُ للاحقون». (این حدیث را مسلم (۹۷۴)، نسائی (ج ۴، صص ۹۱ و ۹۳ و ۹۴)، همو در عمل الیوم و اللیله (۱۰۹۲)، ابن ماجه (۱۵۴۶)، احمد (ج ۶، صص ۷۱، ۱۸۰، ۱۱۱، ۲۲۱)، عبدالرزاق (۶۷۲۲)، بیهقی (ج ۴، ص ۷۹)، ابن حبان (۳۱۷۲) و ابن سنی (۵۹۶) نقل کرده است. ترجمه دعا چنین است: «سلام بر مؤمنان و مسلمانانی که در این خانه هینند. خداوند آنانی از ما را که پیشتر رفته اند و آنان را که در پی ایشان رفته اند رحمت کند ما به خواست خداوند به شما خواهیم پیوست.»

قعنبی برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزیز محمد درآوردی، از علقمه بن ابی علقمه، از مادرش، از عایشه نقل کرده است که گفت: رسول خدا(ص) در حالی که بر بستر خوابیده بود، بناگاه برخاست و جامه خود بر تن کرد. من که بیدار بودم کنیز خود بُریره را در پی او فرستادم تا بنگرد که کجا می رود. عایشه گفت: او به سمت بقیع رفت، بقیع العرقَد. در نزدیکی بقیع ایستاد و سپس دست خود به آسمان بلند کرد و آنگاه بازگشت. کنیز به نزد من بازگشت و آنچه را گذشته بود به من خبر داد. من در این باره سکوت گزیدم و چیزی از آن حضرت نپرسیدم تا هنگامی که صبح شد. چون صبح فرا رسید از او پرسیدم: ای رسول

خدا(ص)، دیشب کجا رفتی؟ فرمود: به سوی اهل بقیع برانگیخته شدم تا برایشان دعا کنم. (این حدیث را مسلم (ص ۹۷۴، ح ۱۰۳)، نسائی (ج ۷، صص ۷۲ - ۷۵ و ج ۴، ص ۹۲)، مالک (ج ۱، ۲۴۲)، و عبدالرزاق (ج ۲، ص ۶۷) نقل کرده و ابن حبان (۳۷۴۸) و حاکم (ج ۱، ص ۴۸۸) آن را صحیح دانسته اند، حاکم گفته: سندش صحیح است؛ و ذهبی نیز با او همراهی شده است)

قَعْنَبی برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزیز، از شریک، از عطاء بن یسار، از عایشه نقل کرد که گفت: رسول خدا(ص) هر شب که نوبت عایشه بود در پایان شب روانه بقیع می شد و آنجا(خطاب به مردگان) می فرمود: «سلام بر شما ای خفتگانِ سرای مؤمنان. آنچه وعده داده می شوید ما و شما را رسیده است و(ما) فردایی را مهلت داریم و به خواست خداوند به شما می پیوندیم. خداوندا اهل بقیع غرقد را بیا مرز.»

ابوغسان برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزیز بن عمران، از عبدالرحمان بن ابی زناد، از هشام بن عروه، از پدرش، از عایشه نقل کرد که گفت: رسول خدا(ص) از نزد من بیرون شد و گمان کردم که نزد یکی دیگر از زنان خود می رود. از همین روی در پی او رفتم تا آن که به بقیع غرقد رفت، آنجا بر مردگان درود فرستاد و برایشان دعا کرد و سپس بازگشت. از او پرسیدم: کجا بودی؟ فرمود: «فرمان یافته ام که نزد اهل بقیع بروم، برای آنان دعا کنم و بر آنان درود بفرستم.»

عبدالله بن نافع و قعنبی و محمد بن خالد بن عثمه برای ما از مالک بن انس، از علقمه بن ابی علقمه، از مادرش، از عایشه نقل کردند که گفته است: شبی رسول خدا(ص) برخاست، جامه خویش برتن کرد و بیرون رفت. من از کنیزم بُریره خواستم تا او را تعقیب کند. کنیز او را تعقیب کرد تا آن که به بقیع رفت. نزدیک بقیع ایستاد - ابن نافع و قعنبی افزوده اند: قدری که خدا خواست - و سپس بازگشت.

محمد بن خالد گوید: بریره پیش از آن حضرت بازگشت. اما به روایت قعنبی و ابن نافع، کنیز بر او پیشی گرفت و مرا (= عایشه) خبر داد. من برای آن حضرت هیچ نگفتم تا آن که صبح شد. چون صبح فرا رسید آنچه را گذشته بود یادآور شدم. فرمود: من فرمان یافته ام که نزد اهل بقیع بروم و بر آنان درود بفرستم. ابن نافع و قعنبی در روایت خود آورده اند: «به سوی اهل بقیع برانگیخته شده ام تا بر آنان درود بفرستم.»

محمد بن سنان، از شریک، از عاصم بن عبیدالله، از عبدالله بن عامر، از عایشه نقل کرده است که گفت: شبانگاه پیامبر(ص) بیرون رفت و من در پی او روانه شدم به بقیع - یا گفت به گورستان - رفت و فرمود: «سلام بر شما خفتگانِ سرای مؤمنان، ما به شما خواهیم پیوست. شما پیشقراولان مایید. خداوندا ما را از پاداشی که به آنان داده ای محروم مدار و پس از آنان ما را به فتنه گرفتار مساز.» سپس پیامبر(ص) روی خود برگرداند و مرا دید.

موسی بن اسماعیل برای ما نقل کرد و گفت: ابوعاصم سعد برای ما حدیث کرد و گفت: نافع وابسته حمه دختر شجاع، مرا حدیث آورد و گفت: ام قیس دختر محسن برایم نقل کرد: کاش می دیدی که رسول خدا(ص) در یکی از کوچه های مدینه، جایی که همه مردم هستند، مرا با خود می برد تا به بقیع رسیدیم. آنجا فرمود: «ای مادر قیس، از این قبرها هفتاد هزار تن برانگیخته می شوند و بی حساب به بهشت می روند؛ گویا که چهره هایشان ماه شب چارده است». راوی گوید: پس مردی برخاست و پرسید: ای رسول خدا(ص)، حتی من؟ فرمود: و تو. آنگاه یکی دیگر برخاست و گفت: ای رسول خدا(ص)، و من؟ فرمود: عکاشه بر تو پیشی گرفته است.

سعد می گوید از آن زن (= ام قیس) پرسیدم چرا به آن دیگری هم نگفت (تو هم به بهشت روی؟) گفت: گمان می کنم او منافق بود.

حسن بن عثمان برای ما نقل کرد و گفت: ابوعاصم سعد بن زید وابسته سلیمان ابن علی برایمان حدیث کرد و گفت: نافع - البته مقصود نافع وابسته ابن عمر نیست - حدیثی همانند این برایم نقل کرد، با این تفاوت که عبارت اخیر - یعنی از آن زن پرسیدم... در این روایت نیامده است. (طبرانی این حدیث را در معجم الکبیر (ج ۲۵، ح ۴۴۵) نقل کرده و هیشمی در مجمع (ج ۴، ص ۱۳) گفته است: سند حدیث مشتمل بر راوی است که او را نمی شناسم.)

فلیح بن محمد یمانی برای ما نقل کرد و گفت: محمد بن سعید مقبری برای ما حدیث کرد و گفت: برادرم، از جدش نقل کرده است که کعب الأخبار گفت: در تورات چنین می یابیم که در سمت غربی مدینه و بر کنار گذر سیل، قبرستانی است که از آن هفتاد هزار برانگیخته شوند که هیچ حسابی بر آنان نیست.

ابوسعید مقبری به فرزند خود سعید گفت: اگر من مُردم، مرا در مقبره بنی سلمه که درباره اش از کعب شنیده ام به خاک بسپار.

ابوغسان برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزیز بن عمران، از عبدالعزیز بن مبشر، از مقبری، از پدرش از ابوهریره نقل کرد که گفته است: رسول خدا(ص) فرمود: در سمت غرب مدینه گورستانی است که سیل از سمت چپ آن می گذرد. از این گورستان فلان تعداد برانگیخته شوند که هیچ حسابی بر آنان نباشد.

ابن مبشر می گوید: من آن عدد را به خاطر ندارم.

عبدالعزیز برایم از حماد بن ابی حمید، از ابن منکدر نقل کرد که گفته است: رسول خدا(ص) فرمود: از بقیع هفتاد هزار تن به صورت ماه شب چهارده برانگیخته شوند. آنان کسانی هستند که نه خشم می کردند و نه فال بد می زدند و بر پروردگارشان توکل می کردند (در وفاء الوفا (ج ۲، ص ۸۱) به صورت مرسل از

مطلب بن حنطب نقل شده است که گفت: از گورستان مدینه - یعنی بقیع - هفتاد هزار تن برانگیخته شوند که بر آنان حسابی نیست و نور سیمایشان خیمه های یمن را روشن می کند).

راوی گفت: پدرم به مامی گفت که مصعب بن زبیر درحالی که ابن رأس الجالوت با او بود، از راه بقیع به مدینه وارد شد. مصعب که پشت سر او بود شنید هنگامی که وی گورستان را دید می گوید: این همان است. مصعب از او می پرسد: چه می گویی؟ می گوید: نشانه این گورستان را در تورات می یابیم؛ گورستان میان دو دشت که نخل ها آن را در میان گرفته و نامش «کفته» است. خداوند از این گورستان هفتاد هزار تن به صورت ماه برمی انگیزاند. (ت: حدیث مرسل و ضعیف است. همچنین سند مشتمل بر عبدالعزیز بن عمران است و او چنان که گذشت جاعل حدیث است)

ابوغسان، از راوی ثقه، از ابن ابی دُرّه سُلمی، از عقبه بن عبدالرحمان بن جابر بن عبدالله و از ابن ابی عتیق و دیگر راویان بنی حرام، از رسول خدا(ص) نقل می کند که فرموده است: گورستانی است غربی و میان دو سیلگاه. نور آن در روز قیامت از آسمان تا زمین می درخشد. (بنگرید به: عمده الاخبار، ص ۱۲۶؛ وفاء الوفا ج ۲، ص ۸۱؛ گفته بر وزن لخته یکی از نام های بقیع است و بدان باز می گردد که گورستان مردگان را حفظ می کند. از همین روی از ریشه «ك ف ت» این نام گرفته شده؛ چرا که بازداشتن، منع کردن و حفظ کردن است. بنگرید به: معجم البلدان، ذیل همین ماده؛ مراصد الاطلاع، ج ۳، ص ۱۱۶۹)

عبدالعزیز، از ابومروان بن ابی جبر، از عادل بن علی، از ابورافع وابسته رسول خدا(ص) نقل کرد که (رسول خدا)(۲) به بقیع آمد و آنجا ایستاد، دعا کرد و آموزش طلبید. (سند این حدیث ضعیف و در بردارنده راویان مجعول است)

هوده بن خلیفه برای ما نقل کرد و گفت: عوف، از حسن حدیث کرد که پیامبر(ص) در کنار قبور مردگان بقیع ایستاد و فرمود: «درود بر شما ای مؤمنان و مسلمانان ساکن قبرها، کاش می دانستید خداوند شما را از چه چیزهایی که پس از شما رخ خواهد داد رهایی بخشیده است» سپس در اصحاب خود نگرست و فرمود: اینان از شما بهترند. گفتند: ای رسول خدا(ص)، چه چیز آنان را بر ما برتری می بخشد؟ ما اسلام آورده ایم. آن سان که آنها اسلام آورده اند، هجرت کرده ایم آن سان که هجرت کرده اند و انفاق کرده ایم آن سان که انفاق کرده اند؛ پس چه چیز آنان را برتری می دهد؟ فرمود: اینان رفته اند و از پاداش اخروی خود هیچ(در این دنیا) نخورده اند و من نیز بر ایشان گواهی می دهم. اما شما پس از اینها پاداش خود را خوردید و نمی دانم پس از من چه خواهید کرد». (محققان متن عربی این کلمه را به اقتضای سیاق در متن گنجانده اند)

ابوداؤد برای ما نقل کرد و گفت: مبارک برای ما حدیث کرد و گفت: حسن ما را حدیث آورده و گفته است: رسول خدا(ص) به بقیع غرقد آمد و ایستاد. پس فرمود:

«سلام بر شما ای اهل قبور - سه بار - کاش می دانستید خداوند چگونه شما را از آنچه پس از شما رخ خواهد داد نجات بخشیده است». راوی گوید: سپس برگشت و به ما که پشت سر ایشان بودیم فرمود: اینان از شما بهترند. گفتیم: ای رسول خدا، آنان نیز برادران مايند. ایمان آورده ایم چنان که ایمان آورده اند، انفاق کرده ایم چنان که انفاق کرده اند، جهاد کرده ایم چنان که جهاد کرده اند. اما آنان را زندگی به پایان آمد. و ما در انتظاریم. فرمود: «اینان رفته اند و هیچ از پاداش خود نخورده اند. اما شما پاداش خود را خورده اید و من نمی دانم که پس از من چه خواهید کرد». (سند حدیث بی اعتبار است؛ چه، مشتمل بر عبدالعزیز بن عمران، جاعل حدیث است.)

احمد بن عیسی برای ما نقل کرد و گفت: عبدالله بن وهب یعنی ابن محمد از عبدالله بن ابی بکر، از پدرش نقل کرده که رسول خدا(ص) به بقیع می رفت و برای مردگان دعا می کرد. عایشه در این باره از آن حضرت پرسید. در پاسخ فرمود: من فرمان یافته ام که برایشان دعا کنم». (حدیث مرسل و ضعیف است؛ به احادیث مرسل حسن بصری استناد نمی شود و همه مراسیل او، چنان که عالمان حدیث و رجال گویند، ضعیف است.)

موسی بن اسماعیل برای ما نقل کرد و گفت: عبدالرحمان بن ابی رجال ما را حدیث کرد و گفت: عماره بن غزیه، از عبدالرحمان بن ابی سعید خدری برایم نقل کرد که گفته است: پدرم به من گفت: فرزندم، من پیر شده ام و همسالانم رفته اند و برای من هم نزدیک شده است. دستم را بگیر (تا با هم به جایی روانه شویم). من دست او را گرفتم و با هم به بقیع رفتیم. او را به دورترین نقطه بقیع، جایی که قبری نبود بردم. مرا گفت: فرزندم، چون مردم در اینجا برایم قبری بکن، مباد بر من کسی بگرید، مباد بر قبر من خیمه زنی، مباد آتشی با من همراه سازی، مباد کس را بیازاری، مرا از کوچه های دور و خلوت به گورستان ببر، و آهسته و بی صدا برو.

فلیح بن محمد برای ما نقل کرد و گفت: حاتم بن اسماعیل ما را حدیث کرد و گفت: هشام بن عروه، از پدرش نقل کرد که گفته است: دوست ندارم در بقیع به خاک سپرده شوم. اگر در جایی دیگر به خاک سپرده شوم برایم دوست داشتنی تر است. هر که در آنجاست بر یکی از این دو حالت است: یا ستمگر است که دوست ندارم با او در قبرش باشم و یا درستکار است که دوست ندارم استخوانهای او برای من برانگیخته شود.

واقعی نقل کرد و گفت: عبدالملک بن محمد، از عماره بن غزیه، از محمد بن عبدالرحمان بن سعد بن زراره نقل کرد که نخستین مرده انصار در مدینه ابوامامه اسعد بن زراره بود که در بقیع به خاک سپرده شد؛ پیش از آن بر مردگان نماز خوانده می شد.

سُوید بن شعبه برای ما نقل کرد و گفت: ابن ابی رجال، از عماره بن غزیه، از عبدالرحمان بن ابی سعید نقل کرد که گفت: پدرم گفت: فرزندم من پیر شده ام و همسالانم رفته اند و مرگ به من نزدیک شده است. سپس بر من تکیه زد و به بقیع رفت، جایی از بقیع که در آن مرده ای به خاک سپرده نمی شد. پس گفت: چون مردم مرا در اینجا به خاک بسپار و مرا از کوچه ای دور و خلوت به گورستان ببر. نه بر قبر من خیمه برپا کنید، نه در پی ام آتشی بفرستید و نه کسی بر من گریه و شیون کند. جنازه ام را آرام و آهسته ببرید و به سبب من کسی را میازارید.

راوی گوید: (پس از آن که در گذشت) مردم از من پرسیدند: جنازه چه هنگام بیرون می آید؟ من به واسطه آنچه او به من گفته بود دوست نداشتم به مردم در این باره خبر دهم. پس او را در میانه روز به سمت گورستان بردم و چون به بقیع رسیدم دیدم مالا مال از مردم است.

محمد بن یحیی برای ما نقل کرد و گفت: عبدالله بن نافع، از ابوعباده شعیب، از ابو کعب قرظی نقل کرد که پیامبر (ص) فرمود: «هر کس در این گورستان ما به خاک سپرده شود برای او شفاعت کنیم - یا شهادت دهیم»

محمد بن یحیی برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزیز بن محمد، از ابونمر شریک بن عبدالله، از عطاء بن یسار نقل کرد که گفته است: پیامبر (ص) به بقیع آمد و (خطاب به مردگان) فرمود: «سلام بر شما ای کسانی که مهلت یافته اید. آنچه به ما و شما وعده داده شده بود فرا رسید. خداوند اهل بقیع غرقد را بیامرز» (احمد (ج ۶، ص ۲۵۲) این حدیث را نقل کرده است)./

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، عمر بن شُبّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۹۵-۱۰۵.

نیز نک: ابن شُبّه؛ تاریخ مدینه منوره، قبور صحابه، فرزندان رسول خدا؛ بقیع

احادیث بقیع، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از علی بن عبدالله سمهودی درباره اهمیت بقیع.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سالها در مدینه اقامت گزید و به تدریس و تألیف مشغول بود. کتابهای فراوان از جمله وفاء الوفاء را درباره مدینه و بقیع تألیف کرد. در پایان عمرش، در مدینه درگذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی به خاک سپرده شد.

ص: ۷۹۴

كتاب وفاء الوفاء از آثار مرجع در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرین مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است. بخشی درباره بقیع ذیلاً عرضه می شود تا دسترسی پژوهشگران آسان گردد.

مقابر البقیع من وجهه نظر رسول الله (ص)

/ روينا في صحيح مسلم و النسائي عن عائشه رضی الله عنها قالت: «لما كان ليلتي التي رسول الله (ص) فيها عندي، انقلب فوضع رداءه و خلع نعليه فوضعهما عند رجليه و بسط طرف إزاره على فراشه فاضطجع، فلم يلبث إلا ريثما ظن أني قد رقدت، فأخذ إزاره رويداً، وانتعل رويداً، وفتح الباب فخرج، ثم أجافه رويداً، و جعلتُ درعي في رأسي، واختمرت، و تقنعت إزاري، ثم انطلقت على أثره حتى جاء البقيع فقام، فأطال القيام، ثم رفع يديه ثلاث مرات، ثم انحرف فانحرفتُ، فأسرع فأسرع، فهرول فهرولت، فأحضر فأحضرت، فسبقته فدخلت، فليس إلا أن اضطجعت فدخل فقال: مالك يا عائش حشياً رايه، قلت: يا رسول الله بأبي أنت و أمي، فأخبرته، قال: فأنت السواد الذي رأيت أمامي؟ قلت: نعم، فلهزني في صدري لهزه أو جعتني، ثم قال: أظننت أن يحيف الله عليك و رسوله؟ قالت: مهما يكتم الناسُ يعلمه الله، قال: نعم، قال: فإن جبريل عليه السلام أتاني حين رأيت فناداني فأخفاه منك، فأخفيه منك، ولم يكن يدخل عليك و قد وضعت ثيابك، وظننت أن قد رقدت فكرهت أن أوقظك، و خشيتُ أن تستوحشي، فقال: إن ربك يأمرك أن تأتي أهل البقيع فتستغفر لهم، قالت: قلت: كيف أقول لهم يا رسول الله؟ قال: قولي: السلام عليكم أهل الديار من المؤمنين و المسلمين، ويرحم الله المستقدمين و المستأخرين». (صحيح مسلم كتاب الجنائز، باب ما يقال عند دخول القبور و الدعاء لأهلها (٩٧٤). و سنن النسائي ٩١/٤-٩٢ في الجنائز، باب الأمر بالاستغفار للمؤمنين. و معنى (انقلب) أي رجع من صلاه العشاء. و كان في الأصول: (انفلت). و (أجافه): أغلقه. و (الإحضار): العدو و الركض. و (حشياً رايه): متهيجه سريعه النفس. و (لهزني) هذه روايه النسائي، و في مسلم (لهدني): دفعني و ضربني بجمع الكف. و (الحيف): الجور)

و في روايه أيضاً قلت: «كان رسول الله صلى عليه و سلم كلما كانت ليلتي منه يخرج من آخر الليل إلى البقيع فيقول: السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وأتاكم ما توعدون، غدا مؤجلون، وإنا شاء الله بكم لاحقون، اللهم اغفر لأهل بقیع الغرقد» (صحيح مسلم من الحديث السابق).

و خرجه في الموطأ بلفظ: قالت عائشه: قام رسول الله صلى الله عليه و سلم ذات ليله، فلبس ثيابه، ثم خرج، فأمرتُ جاريتي بريرة تتبعه، فتبعته حتى جاء البقيع، فوقف في أدناه ماشاء الله أن يقف، ثم انصرف

فسبقته، فأخبرتني، فلم أذكر [له] شيئاً حتى أصبح، ثم ذكرتُ له، فقال: إني بُعثتُ إلى أهل البقيع لأصلي عليهم» (الموطأ كتاب الجنائز، باب جامع الجنائز (١/٢٤٢)).

وفى روايه للنسائي: السلام عليكم دار قوم مؤمنين، و إنا وإياكم متواعدون غداً و مواكلون (سنن النسائي الموضع السابق ٤/٩٤).

و فى روايه لابن شهبه قالت: خرج رسول الله صلى الله عليه و سلم من عندى، فظننت أنه خرج إلى بعض نساءه، فتبعته حتى جاء البقيع، فسلم و دعا ثم انصرف، فسألته: أين كنت؟ فقال: إني أمرت أن آتى أهل البقيع فأدعولهم (تاريخ المدينة ١/٩٠).

و فى روايه له أنه قال فى دعائه: اللهم لا تحرمننا أجرهم، ولا تفتننا بعدهم (المصدر السابق ١/٩١).

و فى روايه للبيهقى قالت: «دخل على رسول الله صلى الله عليه و سلم، فوضع عنه ثوبيه، ثم لم يستتم أن قام فلبسهما، فأخذتني غيره شديده ظننتُ أنه يأتى بعض صويحباتي، فخر جتُ أتبعه، فأدركته بالبقيع بقيع الغرقد يستغفر للمؤمنين و المؤمنات و الشهداء..» الحديث، و فيه بيان أن ذلك كان فى ليله النصف من شعبان (شعب الإيمان ٣/٣٨٤ (٣٨٣٧)).

و فى جامع الترمذى عن ابن عباس رضى الله عنهما «أن رسول الله صلى الله عليه و سلم مرَّ بقبور أهل المدينة، فأقبل بوجهه فقال: السلام عليكم يا أهل القبور، ويغفر الله لنا ولكم، أنتم لنا سِلف و نحن بالأثر» (سنن الترمذى كتاب الجنائز، باب ما يقول الرجل إذا وصل المقابر (١٠٥٣) و قال: حسن).

وروى ابن شهبه عن أبى مويهبه مولى رسول الله صلى الله عليه و سلم قال: أهبّنى رسول الله صلى الله عليه و سلم من جوف الليل، فقال: إني أمرت أن أستغفر لأهل البقيع فانطلق معى، فانطلقت معه، فلما وقف بين أظهرهم قال: السلام عليكم يا أهل المقابر، ليهن لكم ما أصبحتم فيه مما أصبح الناس فيه، أقبلت الفتن كقطع الليل المظلم يتبع آخرها أولها، الآخرة شر من الأولى، ثم استغفر لهم طويلاً (تاريخ المدينة ١/٨٦-٨٧ واختُلف فى ضبط اسم أبى مويهبه رضى الله عنه: موهوبه. موهبه).

و فى روايه: ثم استغفر لهم، ثم قال: يا أبا مويهبه أنى قد أوتيت مفاتيح خزائن الدنيا و الخلد فيها، فخيرتُ بين ذلك و بين لقاء ربى ثم الجنة، قلت: بأبى و أمى خذ مفاتيح خزائن الدنيا و الخلد فيها ثم الجنة، قال: لا والله يا أبا مويهبه، لقد اخترت لقاء ربى ثم الجنة، ثم رجع رسول الله صلى الله عليه و سلم فُبدى به و جَعه الذى قبض فيه (المصدر السابق ١/٨٧). والحديث رواه الإمام أحمد ٣/٤٨٨-٤٨٩. والدارمى (٧٩). والطبرانى فى الكبير ٢٢/٣٤٦-٣٤٨ (٨٧١) و (٨٧٢). و صححه الحاكم ٣/٥٥-٥٦ وأقره الذهبى، وحسنه ابن عبد البر فى التمهيد ٢٠/١١١. وانظر مجمع الزوائد (٩/٢٤).

و عن عطاء بن يسار قال: أتى النبي صلى الله عليه و سلم البقيع فقال: السلام عليكم قوم مؤجلون، أنا و أتاكم ما توعدون، اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد (تاريخ المدينة ١/٩٧ وانظر ١/٩٠).

و عن الحسن قال: أتى النبي صلى الله عليه و سلم على بقيع الغرقد فقال: السلام عليكم يا أهل القبور، ثلاثاً، لو تعلمون ما الذى نجاكم الله منه مما هو كائن بعدكم، قال: ثم التفت فقال: هؤلاء خير منكم، قالوا: يا رسول الله إنما هم إخواننا آمننا كما آمنوا، وأنفقنا، وجاهدنا كما جاهدوا، وأتوا على أجلمهم و نحن ننتظر، فقال: إن هؤلاء قد مَضَوْا لم يأكلوا من أجورهم شيئاً، وقد أكلتم من أجوركم، ولا أدري كيف تصنعون بعدى (المصدر نفسه ١/٩٤-٩٥).

وروى ابن زباله عن أبي هريره رضى الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه و سلم خرج إلى المقبره فقال: السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وإنا إن شاء الله بكم لأحقون، وددت أنى قد رأيت إخواننا، قالوا: يا رسول الله ألسنا إخوانك؟ قال: أنتم أصحابى، وإخواننا الذين لم يأتوا بعد، وأنا فرطهم على الحوض، قالوا: يا رسول الله كيف تعرف من يأتى بعدك من أمتك؟ قال: رأيت لو كان لرجل خيل عُزُّ مُحَجَّلَه فى خيل دُهم بهم ألا- يعرف خيله؟ قالوا: بلى، قال: فإنهم يأتون يوم القيامة غرًّا مُحَجَّلِينَ من الوضوء، وأنا فرطهم على الحوض، وليذادن رجالاً عن حوضى كما يذاد البعير الضال، فأناديهم: ألا هلم، ألا هلم، ألا هلم، فقال: إنهم قد بدَّلوا، فأقول: فُسْحَقاً، فُسْحَقاً، فُسْحَقاً.

وروى الطبرانى فى الكبير، ومحمد بن سنجر فى مسنده، وابن شبه فى أخبار المدينة من طريق نافع مولى حمنه عن أم قيس بنت محصن، وهى أخت عكاشه، أنها خرجت مع النبي صلى الله عليه و سلم إلى البقيع، فقال: يحشر من هذه المقبره سبعون ألفاً يدخلون الجنة بغير حساب، كأن وجوههم القمر ليله البدر، فقام رجل فقال: يا رسول الله وأنا، فقال وأنت، فقام آخر فقال: يا رسول الله وأنا، قال: سبقك بها عكاشه، قال: قلت لها: لِمَ لم يقل للآخر؟ فقالت: أراه كان منافقاً (المعجم الكبير ١٨١/٢٥-١٨٢ (٤٤٥)). وتاريخ المدينة ١/٩١-٩٢. ومحمد بن سنجر الحافظ الكبير الجرجانى المصرى صاحب المسند، له ترجمه فى تذكره الحفاظ، توفى سنة ٢٥٨ ق).

وذكر الهيثمى تخريج الطبرانى له و قال: فى إسناده من لم أعرفه (مجمع الزوائد ٤/١٣).

وذكره الحافظ ابن حجر فى شرح البخارى، وسكت عليه (فتح البارى كتاب الرقاق، باب يدخل الجنة سبعون ألفاً بغير حساب، عند شرح الحديث (٤٥٤١)).

ودخول سبعين ألفاً الجنة بغير حساب من هذه الأمه من غير تقييد بالبقيع موجود فى الصحيح، بل جاء أزيد منه:

فروى أحمد والبيهقي عن أبي هريره مرفوعاً: «سألتُ ربي عز و جل، فوعدني أن يدخل الجنة من أمتي، وذكر نحو روايه الصحيح (من عده أحاديث، انظرها في جامع الأصول ٧/٥٧٠-٥٧٤. و ٩/١٨٩-١٩١)، وزاد: فاستردت ربي، فزادني مع كل ألف سبعين ألفاً» (المسند ٢/٣٥٩. والبيهقي في البعث والنشور (٤١٦)).

قال الحافظ بن حجر: وسَيَّئِدُه جيد، قال: وفي الباب عن أبي أيوب عند الطبراني، وعن حذيفه عند أحمد، وعن أنس عند البزار، وعن ثوبان عند أبي عاصم، قال: فهذه طرق يقوى بعضها بعضاً في الزيادة المذكوره (الفتح الموضوع السابق).

قال: وجاء في أحاديث أخرى أكثر من ذلك أيضاً، فأخرج الترمذي وحسَّنه والطبراني وابن حبان في صحيحه عن أبي أمامه رفعه: وعَدَنِي ربي أن يدخل الجنة من أمتي سبعين ألفاً مع كل ألفٍ سبعين ألفاً، لا حساب عليهم ولا عذاب، وثلاث حَثِيَّاتٍ من حثيات ربي (المصدر نفسه، وانظره في سنن الترمذي أبواب صفه القيامة، باب يدخل من هذه الأمة سبعون ألفاً دون حساب (٢٤٣٩). والمعجم الكبير ٨/١٨١ (٧٦٦٥). والإحسان ١٦/٢٣٠ (٧٢٤٦). والبيهقي في البعث والنشور (١٣٤)).

وفي صحيح ابن حبان والطبراني [من حديث عتبه بن عبد] بسند جيد نحوه (الإحسان ١٦/٢٣١ (٤٢٤٧). والمعجم الكبير ١٧/١٢٧ (٢١٣)).

ثم ذكر الحافظ ابن حجر ما يقتضى زياده على ذلك أيضاً، وأن مع كل واحد سبعين ألفاً؛ فيتأيد بذلك روايه اختصاص البقيع بسبعين ألفاً لا حساب عليهم؛ فالكرم عميم، والجاه عظيم (انظر الفتح الموضوع السابق).

وروى ابن شبه عن ابن المنكدر رفعه مرسلاً: يحشُر من البقيع سبعون ألفاً على صورهِ القمر ليله البدر، كانوا لا يكتون، ولا يتطيرون، وعلى ربهم يتوكلون.

قال: و كان أبي يخبرنا أن مصعب بن الزبير دخل المدينة من طريق البقيع و معه ابن رأس الجالوت، فسمعه مصعب و هو خلفه حين رأى المقبره يقول: هي هي، فدعاه مصعب فقال: ماذا تقول؟ فقال: نجد هذه المقبره فى التوراه بين حَرَّتَيْنِ محفوفه بالنخل اسمها كفته، يبعث الله منها سبعين ألفاً على صورهِ القمر (تاريخ المدينة ١/٩٣).

وسياتى من روايه ابن زباله عن المقبرى نحوه.

وروى ابن زباله عن جابر مرفوعاً: يبعث من هذه المقبره- واسمها كفته- مائهُ ألفٍ كلهم على صورهِ القمر ليله البدر، لا يسترُقون، ولا يرقون، ولا يتداوون، وعلى ربهم يتوكلون (المغانم المطابه ٢/٥٠٦. وتحقيق النصه/١٢٥).

و عن المطلب بن حنطب رفعه مرسلًا: يحشر من مقبره المدينه - يعنى البقيع - سبعون ألفاً لا حساب عليهم، تضىء وجوههم غمدان اليمن (المغانم المطابه ٢/٥٥-٥٠٦. وغمدان قصر مشهور باليمن).

وجاء ما يقتضى أن هذا العدد يبعث من مقبره بنى سلمه، وهى عند منزل بنى حرام منهم:

فروى ابن شبيه عن أبى سعيد المقبرى أن كعب الأخبار قال: نجد مكتوباً فى الكتاب أن مقبره بغيرى المدينه على حافه سيل، يحشر منها سبعون ألفاً ليس عليهم حساب.

وقال أبو سعيد المقبرى لابنه سعيد: إن أنا هلكتُ فادفنى فى مقبره بنى سلمه التى سمعت من كعب (تاريخ المدينه ١/٩٢).

وعن أبى هريره رضى الله عنه أنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه و سلم: مقبره بغيرى المدينه يقربها السيل يساراً، يبعث منها كذا و كذا لا حساب عليهم، قال عبدالعزيز بن مبشر: لا أحفظ العدد (تاريخ المدينه ١/٩٢-٩٣).

وعن عقبه بن عبدالرحمن بن جابر بن عبدالله، وعن ابن أبى عتيق و غيرهما من مشيخه بنى حرام أن رسول الله صلى الله عليه و سلم قال: مقبره بين سيلين غريبه يضىء نورها يوم القيامة ما بين السماء إلى الأرض (المصدر السابق ١/٩٤. وذكره المراغى /١٣٠/ عن ابن زباله. ودور بنى سلمه تقع بين سيلى العقيق وبطحان).

وروى ابن زباله عن سهل عن أبيه عن جده قال: دُفن قتلى من قتلى أحد فى مقبره بنى سلمه.

وعن يحيى بن عبدالله بن أبى قتاده قال: أصيب أبو عمره بن السكن يوم أحد، فأمر به رسول الله (ص) فنقل، فكان أول من دفن فى مقبره بنى حرام (تحقيق النصرة /١٣٠/).

وفى الكبير للطبرانى - وفيه يعقوب بن محمد الزهرى فيه كلام كثير، وقد وثق - عن سعد بن خيثمه قال: قال رسول الله (ص): رأيت كأن رحمة وقعت بين بنى سالم و بنى بياضه، قالوا: يا رسول الله أفنتقل إلى موضعها، قال: لا، ولكن اقبروا فيها، فقبروا فيها موتاهم (المعجم الكبير ٦/٣٠ (٥٤١٦). وانظر مجمع الزوائد ٤/١٣).

قلت: وهذه المقبره لا تعرف اليوم، وكذا مقبره بنى سلمه، لكن تعرف جهتهما مما تقدم فى المنازل.

وتقدم فى الحث على الموت بالمدينه حديث: ما على الأرض بقعه أحبُّ إلى من أن يكون قبرى بها منها، يعنى المدينه، يرجعها ثلاث مرات (انظر الفصل الثالث من الباب الثانى، وخرجه هناك فى الموطأ ٢/٢٦٠).

وحديث: من استطاع أن يموت بالمدينه فليمت بها، فإنى أشفع لمن يموت بها (انظر الموضع السابق، وخرجه هناك عند الترمذى وابن حبان وابن ماجه والبيهقى).

وفى روايه: فإني أشهد لمن يموت بها.

وفى أخرى: فإنه من مات بها كنت له شهيداً، أو شفيعاً، يوم القيامة.

ورواه رزين بنحوه، وزاد: وإني أول من تنشق عن الأرض، ثم أبوبكر، ثم عمر، ثم آتى أهل البقيع فيحشرون، ثم أنتظر أهل مكة فأحشر بين الحرمين.

وفى روايه لابن النجار: فأخرج أنا وأبوبكر و عمر إلى أهل البقيع فيبعثون، ثم يبعث أهل مكة (انظر جميع هذه الروايات فى الموضوع السابق. وقد خرجتها هناك).

وروى ابن شبة وابن زباله عن ابن كعب القرظى أن النبي (ص) قال: «من دفن فى مقبرتنا هذه شفعتنا له، أو شهدنا له» (تاريخ المدينة ١/٩٧. وعن ابن زباله انظر تحقيق النصرة/١٢٥).

قال صلى الله عليه وسلم: «ومن مات فى أحد الحرمين بعث من الآمين يوم القيامة» (انظره فى أخبار مكة للفاكهى ٣/٦٩. وشعب الإيمان للبيهقى ٣/٤٩٠. ومثير العزم الساكن لابن الجوزى ٢/٣٠٩. وشفاء الغرام للفاسى ١/١٣٨).

وروى ابن زباله عن أبى عبد الملك يرفعه قال: «مقبرتان تضيئان لأهل السماء كما تضىء الشمس والقمر لأهل الدنيا، مقبرتنا بالبقيع بقية المدينة، ومقبره بعسقلان» (الدره الثمينه/٣٠٣. والتعريف/٤٢. وتحقيق النصرة/١٢٥. والمغانم المطابه ٢/٥٠٣).

وعن كعب الأحبار قال؛ نجدها فى التوراه كفته محفوفه بالنخل و موكل بها الملائكه، كلما امتلأت أخذوا بأطرافها فكفؤوها فى الجنه (المصادر السابقه).

قال ابن النجار: يعنى البقيع (الدره الثمينه/٣٠٤).

وعن المقبرى قال: قدم مصعب بن الزبير حاجاً أو معتمراً ومعه ابن رأس الجالوت، فدخل المدينة من نحو البقيع، فلما مر بالمقبره قال ابن رأس الجالوت: إنها لهى، قال مصعب: و ما هى؟ قال: إنا نجد فى كتاب الله صفه مقبره فى شريقها نخل و غريبها بيوت، يبعث منها سبعون ألفاً كلهم على صوره القمر ليله البدر، فطفت مقابر الأرض فلم أرتلك الصفه حتى رأيت هذه المقبره (المصدر السابق ٣٠٤-٣٠٥. والمغانم المطابه ٢/٥٠٣).

وعن عبد الحميد بن جعفر عن أبيه قال: أقبل ابنُ رأس الجالوت، فلما أشرف على البقيع قال: هذه التى نجدها فى كتاب الله كفته، لا أطؤها، قال: فانصرف عنها إجلالاً لها (المصدرين السابقين).

وفى كتاب الحَرَّة للواقدى عن عثمان بن صفوان قال: لما حجَّ مصعب بن الزبير و معه ابن رأس الجالوت، فانتهى إلى حَرَّة بنى عبد الأشهل، وقف ثم قال: بهذه الحره مقبره؟ نعم، فقال: هل من وراء المقبره حَرَّة أخرى سوى هذه الحَرَّة؟ قالوا: نعم، قال: إنا نجد فى كتاب الله أنها تسمى كفته، - قال الواقدى: يعنى

تسرع البلى - وكفيتها، يبعث الله منها يوم القيامة سبعين ألفاً كلهم وجوههم على صورة البدر ليله أربع عشره من الشهر.

وروى ابن زباله عن خالد بن عوسجه: كنت أدعو ليله إلى زاويه دار عقيل بن أبى طالب التى تلى باب الدار، فمرّ بى جعفر بن محمد يريد العريض معه أهله، فقال لى: أعن أثر وقفت ههنا؟ قلت: لا، قال: هذا موقف نبى الله صلى الله عليه و سلم بالليل إذا جاء يستغفر لأهل البقيع (الدره الثمينه/٣١١). وتحقيق النصره/١٢٦. والمغانم المطابه ٢/٥٠٥).

قلت: وسيأتى أن من دار عقيل الموضع المعروف بمشهده، وأنّ به قبر ابن أخيه عبدالله بن جعفر على ما ذكره ابن النجار (الدره الثمينه/٣٠٨).

وقال عقب إيراد هذا الخبر: ودار عقيل الموضع الذى دُفن فيه (المصدر السابق/٣١١). وانظر بهجه النفوس/٤٨٠).

قال الزين المراغى: فينبغى الدعاء فيه، قال: وقد أخبرنى غير واحد أن الدعاء عند ذلك القبر مستجاب، ولعل هذا سببه، أو لأن عبدالله بن جعفر كان كثير الجود فأبقى الله قضاء الحوائج عند قبره، ومن غريب ما اتفق ما أخبرنى به من أثق بدينه أنه دعا فى هذا المكان، وتذاكر مع رفيق له ذلك، فرأى ورقه على الأرض مكتوبه، فأخذها تفأؤلاً لذلك، فإذا فيها (وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ) من جهتها، انتهى (تحقيق النصره/١٢٦). والآيه من سوره غافر (٦٠).

قلت: ولم أقف فى كلام المتقدمين على أصل فى دفن عبدالله بن جعفر هناك، بل اختلف فى أنه دفن بالمدينه أو بالأبواء، والمعتمد فى سبب الاستجابه هناك ما ذكر أولاً، ولهذا يستحب الدعاء فى جميع الأماكن التى دعا بها النبى صلى الله عليه و سلم، وكلها مواطن إجابه.

توضيح: سمهودى در جاهای مختلف کتاب وفاء الوفاء به بقیع پرداخته است. اما يك قسمت از این کتاب را که درباره فضایل و اهمیت بقیع است، اینجا آورده ایم. چند مطلب دیگر نیز درباره مدفونین بقیع و مسجد بقیع از ترجمه فارسی وفاء الوفاء در جای خود نقل می شود.

مأخذ

وفاء الوفاء باخبار دار المصطفى، سمهودى، به كوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدينه، دارالزمان، ١٤٢٩ق/ ٢٠٠٨م، ج ٣، ص ١٨٥-١٩٨.

نیز نكته السمهودى، على بن عبدالله؛ اخبار مدينه

احاديث بقیع، بخشى از كتاب الاحاديث الواردة فى فضائل المدينه از صالح بن حامد بن سعيد الرفاعى.

ص: ٨٠١

صالح بن حامد بن سعید الرفاعی هم اکنون پژوهشگر در «مرکز خدمت السنه و السیره النبویه» و دانش آموخته دانشگاه اسلامیة (الجامعه الاسلامیه) در مدینه منوره است. او از کتاب الاحادیث الواردة به عنوان پایان نامه دکترای خود در سال ۱۴۱۱ق در این دانشگاه دفاع کرده است. این پایان نامه بعداً حداقل سه نوبت در سال های ۱۴۱۳، ۱۴۱۵ و ۱۴۱۸ق منتشر شده است.

یک بخش آن درباره محاسن و اهمیت بقیع است که شامل ۱۶ روایت نبوی است. متن این بخش عیناً تقدیم می گردد تا پژوهشگران به راحتی بتوانند به محتوای این اثر دسترسی داشته و استفاده کنند:

/ الاحادیث الواردة فی فضائل البقیع

زیارته (ص) لأهل البقیع واستغفاره لهم: عن عائشه رضی الله عنها قالت: كان رسول الله (ص) - كلما كان ليلتها من رسول الله (ص) - يخرج من آخر الليل إلى البقیع، فيقول: (السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وأتاكم ما توعدون غدا، مؤجلون، وإننا إن شاء الله بكم لأحقون، اللهم اغفر لأهل بقیع الغرقد).

رواه مسلم (۱) -

واللفظ له -، ومحمد بن سعد (۲)، وعمر بن شبه (۳)،

والنسائي (۴)،

وأبو يعلى (۵)،

وابن حبان (۶)،

وأبو بكر بن السُّني (۷)، والبيهقي (۸)،

وابن عبد البر (۹)،

وأبو محمد البغوي (۱۰)،

ورواه الإمام أحمد (۱۱) دون الجملة الأخيره.

كلهم من طريق شريك بن عبدالله بن أبي نمر عن عطاء بن يسار عن عائشه به.

زاد ابن السني - بعد قوله: (اللهم اغفر لأهل بقیع الغرقد) - يستغفر لهم مرتين أو ثلاثا.

ورواه عمر بن شبه (۱۲)

من طريق أبي غسان محمد بن يحيى الكنانى عن عبدالعزيز ابن محمد الدراوردى، عن شريك عن عطاء مرسلا بمعناه. ورواه ابن حبان وابن عبد البر من طريق الدراوردى به موصولا على الصواب كما تقدم.

ص: ٨٠٢

- ١- . صحيح مسلم: (رقم: ٩٧٤).
- ٢- . الطبقات الكبرى: (٢/٢٠٤).
- ٣- تاريخ المدينة: (١/٩٠).
- ٤- . سنن النسائي: (٤/٩٣-٩٤).
- ٥- . مسند أبي يعلى: (١٩٩/٨، ٢٤٩، رقم: ٤٧٥٨، ٤٨٣١).
- ٦- . الإحسان للفارسي: (٥/٦٩، ٧/٢٧).
- ٧- . عمل اليوم والليله: (ص: ٢٧٩، رقم: ٥٩٢).
- ٨- . السنن الكبرى: (٤/٧٩، ٥/٢٤٩).
- ٩- . التمهيد: (٢٠/٢٤٠).
- ١٠- . شرح السنه: (٥/٤٧١، رقم: ١٥٥٦).
- ١١- . المسند: (٦/١٨٠).
- ١٢- . تاريخ المدينة: (١/٩٧).

عن محمد بن قيس بن مخرمه بن المطلب أنه قال.. . قالت عائشه رضی الله عنها: «ألا أحدثكم عنی و عن رسول الله (ص)، قلنا: بلى، قال: قالت: لما كانت ليلتي التي كان النبي (ص) فيها عندی انقلب فوضع رداءه وخلع نعليه. . . » فذكرت قصه خروجه (ص) إلى البقيع، ثم قالت: «ثم انطلقت على إثره حتى جاء البقيع، فقام، فأطال القيام، ثم رفع يديه ثلاث مرات. . . » الحديث.

وفيه قوله: (ص): (فإن جبريل أتاني - حين رأيت - فناداني فأخفأ منك، فأجبتة. . . فقال: أن ربك يأمرك أن تأتي أهل البقيع فتستغفر لهم).

قالت عائشه رضی الله عنها: قلت: كيف أقول لهم يا رسول الله؟

قال: (قولي: السلام على أهل الديار من المؤمنين والمسلمين، ويرحم الله المستقدمين منا والمستأخرين، وإننا أن شاء الله بكم للآجقون) (١).

رواه مسلم (٢) -

واللفظ له -، وعبدالرزاق (٣)، والإمام أحمد (٤)،

وعمر بن شبه (٥)،

والنسائي (٦)،

والبيهقي (٧)،

ومحمد بن أبي نصر الحميدي (٨)، وشمس الدين الذهبي (٩).

كلهم من طريق محمد بن قيس به.

وقد تكلم بعض العلماء في روايه مسلم لهذا الحديث بما لا يقدح فيه (١٠).

ورواه الإمام مالك (١١)،

وابن سعد (١٢)،

وإسحاق بن راهويه (١٣)،

والإمام أحمد (١٤)،

وعمر بن شبه (١٥)،

والنسائي (١٦)،

وابن حبان (١٧)،

والحاكم (١٨)،

من طريق علقمه بن أبي علقمه عن أمه، أنها قالت: سمعت عائشه زوج النبي (ص)

ص: ٨٠٣

- ١- . احتج بحديث عائشه هذا من قال بجواز زياره النساء للقبور وأجيب عن هذا الحديث بأنه يُحمل على مرور النساء على القبور لا- قصد زيارتهن لها، جمعا بينه وبين الأحاديث الواردة في منعهن من زياره القبور. انظر لمزيد تفصيل: شرح مسلم للنووي: (٧/٤٥) وتهذيب مختصر سنن أبي داود لابن القيم: (٤/٣٧٤-٣٥٠)، وأحكام الجنائز لناصر الدين الألباني: (ص: ١٨٠-١٩١).
- ٢- . صحيح مسلم: (رقم: ٩٧٤).
- ٣- . المصنف: (٣/٥٧٠-٥٧١، رقم: ٦٧١٢).
- ٤- . المسند: (٦/٢٢١).
- ٥- . تاريخ المدينة: (١/٨٧-٨٩).
- ٦- . سنن النسائي: (٤/٩١-٩٢)، وعشره النساء: (رقم: ٢٥، ٢٦).
- ٧- . السنن الكبرى: (٤/٧٩)، وكتاب الآداب: (رقم: ٣٧٩).
- ٨- . التذكرة: (ص: ١٦٩-١٧٢).
- ٩- . معجم الشيوخ: (٢/١٠٩-١١٠).
- ١٠- . انظر شرح صحيح مسلم للنووي: (٧/٤٢-٤٣).
- ١١- . الموطأ: (١/٢٤٢) كتاب الجنائز، رقم: (٥٥).
- ١٢- . الطبقات الكبرى: (٢/٢٠٣).
- ١٣- . مسند إسحاق بن راهويه (مسند عائشه) رقم: (٤٨٥).
- ١٤- . المسند: (٦/٩٢).
- ١٥- . تاريخ المدينة: (١/٨٩، ٩١).
- ١٦- . سنن النسائي: (٤/٩٣).
- ١٧- . الإحسان للفارسي: (٦/٢٤)، رقم: (٣٧٤٠).
- ١٨- . المستدرک: (١/٤٨٨).

تقول: قام رسول الله (ص) ذات ليلة، فلبس ثيابه ثم خرج، قالت: فأمرت جاريتي بريره تتبعه، فتبعته، حتى جاء البقيع فوقف في أدناه ما شاء الله أن يقف، ثم انصرف، فسبقتة بريره، فأخبرتني، فلم أذكر له شيئاً حتى أصبح، ثم ذكرت ذلك له، فقال: (إني بُعِثْتُ إلى أهلِ البقيعِ لأُصلِّيَ عليهم).

قال الحاكم: «هذا حديث صحيح الإسناد، ولم يخرجاه». وأقره الذهبي (١).

وقال ناصر الدين الألباني: «إسناده حسن» (٢).

وقوله (ص): (لأُصلِّيَ عليهم) معناه: الدعاء والاستغفار كما في الروايات السابقة (٣).

وفي روايه محمد بن قيس السابقه ذكرت عائشه رضى الله عنها أنها هي التي تبعت النبي (ص)، وفي هذا الروايه أمرت بريره تتبعه، ويُحمل هذا الاختلاف على تعدد القصة.

وقد ورد حديث عائشه - رضى الله عنها هذا من طرق أخرى عنها مختصراً ومطولاً، وفيها قوله (ص): (إني أمرتُ أن أدعو لهم) (٤)، وورد من طرق أخرى مختصراً وليس فيها هذه الجملة (٥).

- عن أبي مويهبه مولى رسول الله (ص) قال: بعثني رسول الله (ص) من جوف الليل فقال: (يا أبا مويهبه إني قد أمرتُ أن أستغفر لأهلِ هذا البقيع، فأنطلقُ معي)، فانطلقت معه، فلما وقف بين أظهرهم قال: (السلامُ عليكم يا أهلَ المقابرِ، ليهنئكم ما أصبَحْتُمْ فيه مما أصبَحَ الناسُ فيه، أَقْبَلْتُ الفِتْنُ كقطع الليل المظلم، يتبعُ آخرُها أولُها، الآخرُ شرٌّ من الأولي)، ثم أقبل عليّ فقال: (يا أبا مويهبه إني قد أوتيتُ مفاتيحَ خزائن

ص: ٨٠٤

١- . تلخيص المستدرک: (١/٤٨٨) بهامش المستدرک).

٢- . أحكام الجنائز: (ص: ١٩٤) وذكره في سلسله الأحاديث الصحيحه: (٤/٣٧٦-٣٧٧ رقم: ١٧٧٤).

٣- . انظر: الموضوع السابق في السلسله الصحيحه.

٤- . انظر: طبقات ابن سعد: (٢/٢٠٤)، ومسند إسحاق بن راهويه: رقم (٥٧٢)، ومسند أحمد: (٦/٢٥٢)، وتاريخ المدينة لابن شبه (١/٩٠، ٩٥).

٥- . انظر: مسند الطيالسي: (رقم: ١٤٢٩)، ومصنف عبدالرازق: (٣/٥٧٥)، وطبقات ابن سعد: (٢/٢٠٣)، ومسند ابن راهويه (رقم: ٣٠٧)، ومسند الإمام أحمد (٦/٧١، ٧٦، ١١١، ٢٣٨) والمتتبع من مسند عبد بن حميد (رقم: ١٥٠٧)، وتاريخ المدينة لابن شبه (١/٩١)، وسنن ابن ماجه (رقم: ١٥٤٦)، ومسند أبي يعلى: (٨٧، ٨٥، ٨٧، ١٩٠ رقم: ٤٥٩٣، ٤٦١٩، ٤٦٢٠، ٤٧٤٨)، والمعجم الصغير للطبراني (رقم: ٦٨٨)، وعمل اليوم والليله لابن السني (رقم: ٥٩١)، والتمهيد لابن عبد البر: (٢٠/٢٤١).

الدنيا والخلدَ فيها، ثم الجنة، فَخُيِّرَت بين ذلك، وبين لقاءِ ربي والجنه. قال: فقلت بأبي أنت و أمي، فخذ مفاتيح خزائن الدنيا والخلد فيها ثم الجنة، قال: (لا والله يا أبا مُؤيَّبه، لقد اخترتُ لقاءَ ربي والجنه).

ثم استغفر لأهل البقيع، ثم انصرف، فبدأ برسول الله (ص) وجعه الذي قبضه الله فيه.

رواه عبدالملك بن هشام(١)-

واللفظ له-، والإمام أحمد(٢)، والدارمي(٣)،

والبخارى فى «الكنى»(٤)،

وعمر بن شبه(٥)،

وحماذ بن إسحاق(٦)،

وابن أبى عاصم(٧)،

والبزار(٨)،

وأبو جعفر الطبرى فى «تاريخه»(٩)، والدولابى(١٠)،

ومحمد بن هارون الرويانى(١١)، والطبرانى(١٢)،

وأبو عبدالله الحاكم(١٣)، وأبو نعيم الأصبهانى فى «المعرفة»(١٤)، والبيهقى فى «الدلائل»(١٥)، وابن عبدالبر(١٦)،

وعز الدين بن الأثير(١٧).

كلهم من طريق محمد بن إسحاق قال: حدثنى عبدالله بن عمر العبلى(١٨)،

عن عبيد بن جبير، مولى الحكم بن أبى العاص، عن عبدالله بن عمرو بن العاص عن أبى مؤيَّبه به.

وفى إسناده عبيد بن جبير وعبدالله بن عمر العبلى، ذكرهما ابن حبان فى «الثقات»(١٩)

ولم أقف على من وثقهما غيره، فهما فى عداد المجهولين.

ص: ٨٠٥

- ٢- . المسند: (٣/٤٨٩).
- ٣- . سنن الدارمي: (١/٣٨، رقم: ٧٩).
- ٤- . الكنى للبخارى: (رقم الترجمة: ٦٩٢).
- ٥- . تاريخ المدينة: (١/٨٧).
- ٦- . تركه النبي (ص): (ص: ٥١-٥٢).
- ٧- . الآحاد والمثاني: (ق ٤٦/أ).
- ٨- . كشف الأستار للهيثمى: (١/٤٠٨)، رقم: ٨٦٣.
- ٩- . تاريخ الرسل والملوك: (٣/١٨٨).
- ١٠- . الكنى والأسماء: (١/٥٧-٥٨).
- ١١- . مسند الرويانى: (ق: ٢٥٤/ب).
- ١٢- . المعجم الكبير: (٢٢/٣٤٦ رقم: ٨٧١).
- ١٣- . المستدرک: (٣/٥٥-٥٦).
- ١٤- . معرفه الصحابه: (٢/٢٨٧/أ).
- ١٥- . دلائل النبوه: (٧/١٦٢-١٦٣).
- ١٦- . التمهيد: (٢٠/١١١).
- ١٧- . أسد الغابه: (٥/٣٠٩).
- ١٨- . العَبلى بفتح العين المهمله والبا المنقوطة بواحد بطن من بنى عبد شمس بن عبد مناف، يقال لهم العبلات: انظر: الأنساب للسمعاني: (٩/٢٠٩-٢١٠).
- ١٩- . ثقات ابن حبان: (٥/١٣٥، ٧/٣٦، ٤٩).

والحديث ذكره الهيثمي وعزاه لأحمد والبخاري ثم قال: «وإسناد أحمد والبخاري كلاهما ضعيف» (١).

ووقع في بعض الطرق السابقة عبيد بن حنين، وهو تصحيف، قاله الحافظ ابن حجر (٢).

وفي روايه عند الحاكم من طريق ابن إسحاق قال: «حدثني عبيدالله بن عمر بن حفص عن عبيد بن حنين» وهو وهم قاله الحافظ ابن حجر أيضا (٣).

والصواب: «عبدالله بن عمر، عن عبيد بن جبير» كما تقدم، ولذلك قال الحاكم: «هذا حديث صحيح على شرط مسلم، إلا أنه عجب بهذا الإسناد، فقد حدثنا أبو العباس محمد بن يعقوب...» فساقه من طريق محمد بن إسحاق على الصواب، إلا أنه قال: «عن محمد بن إسحاق عن عبدالله بن ربيعه، عن عبيد بن عبدالحكم». فقوله: «عن عبدالله بن ربيعه» كأنه نسبه إلى جده الأعلى، ويؤيد ذلك أنه ورد عند الدولابي والبيهقي: «عن عبدالله بن عمر بن ربيعه»، وقوله: «عن عبيد بن عبدالحكم» الصواب: عبيد مولى الحكم نبه على ذلك الحافظ ابن حجر (٤).

وتصحيف الحاكم مبنى على ظاهر الإسناد: «عبيدالله بن عمر بن حفص عن عبيد بن حنين»، وقد تقدم ما فيه.

ورواه عمر بن شبه (٥).

من طريق عبدالعزيز بن عمران عن أبيه، عن محمد بن إسحاق، عن عبدالله بن عمر بن علي، عن عبيد بن جبير، عن أبي مويهبه به. لم يذكر عبدالله بن عمرو بن العاص، وعبدالعزیز «متروك» (٦).

وأبوه «منكر الحديث» (٧).

ولمحمد بن إسحاق إسناد آخر لهذا الحديث، فقد رواه الدولابي (٨)،

وأبو نعيم (٩).

من طريق محمد بن سلمه الحراني عنه، عن أبي مالك بن ثعلبه بن أبي مالك، عن عمر بن الحكم بن ثوبان، عن عبدالله بن عمرو بن العاص عن أبي مويهبه به.

وهذا الإسناد ضعيف لعدة أمور:

ص: ٨٠٦

١- مجمع الزوائد: (٣/٥٩)، وأعادته في (٩/٢٤)، وذكر خلاف الحكم السابق والصواب قوله الأول.

٢- الإصابه: (٧/٣٩٤)، وانظر تعليق المعلمي اليماني على الجرح والتعديل لابن أبي حاتم (٥/٤٠٣-٤٠٤).

٣- الإصابه: (٧/٣٩٣).

- ٤- المصدر السابق: وانظر تعليق المعلمى اليمانى على ترجمه عبداللله فى الجرح والتعديل: (١٠٨/٥-١٠٩).
- ٥- تاريخ المدينه: (١/٨٦)، ووقع فى إسناده كلمات ليست منه).
- ٦- التقريب لابن حجر: (رقم: ٤١١٤).
- ٧- انظر: لسان الميزان: (٤/٣٤٧).
- ٨- الكنى والأسماء: (١/٥٨).
- ٩- حليه الأولياء: (٢/٢٧)، ومعرفه الصحابه: (٢/٢٨٧ ب).

١- لأن محمد بن سلمه قد خالف عامه أصحاب ابن إسحاق حيث انفرد عنه بهذا الإسناد، ومع ذلك فقد اختلف عليه في إسناد هذا الحديث، فرواه علي بن الحسن بن شقيق وعبد العزيز بن يحيى الحراني عنه عن محمد بن إسحاق، عن أبي مالك بن ثعلبه كما تقدم.

ورواه عمر بن شبه (١).

عن إسماعيل بن عبيد بن أبي كريمه عنه عن محمد بن إسحاق، فوافق روايه الجماعه.

٢- لم يصرح ابن إسحاق بالتحديث عن أبي مالك، وابن اسحاق مدلس لا يُقبل منه إلا ما صرح فيه بالتحديث (٢).

٣- أبو مالك بن ثعلبه، ويقال: مالك بن ثعلبه القرظي، لم أقف على من وثقه وقال فيه الحافظ ابن حجر: «مقبول» (٣) يعني إذا توبع.

والحديث رواه أيضا: أبو بكر بن أبي شيبه (٤)، والإمام أحمد (٥)،

وأبو سعيد أحمد بن محمد بن الأعرابي (٦)، والطبراني (٧)،

والخطيب البغدادي (٨)،

كلهم من طريق الحكم بن فضيل عن يعلى بن عطاء عن عبيد بن جبير عن أبي مويهبه به.

وعند ابن أبي شيبه في «المصنف» «عتيك بن جبير» وهو تحريف وفي «مسند» «عبيد بن حنين»، وكذا عند الطبراني، والصواب ما تقدم.

وعند ابن الأعرابي و الخطيب: «عبيد بن جبر»، وقد ورد في ترجمه عبيد أنه يقال فيه: «ابن جبير» ويقال: «ابن جبير» (٩).

وقد سئل الدارقطني عن هذا الحديث، فقال: «يرويه عبيد بن جبر - ويقال ابن جبير - مولى الحكم بن أبي العاص، واختلف عنه، فرواه يعلى بن عطاء، عن عبيد بن جبير، عن أبي مويهبه، قال ذلك الحكم بن

ص: ٨٠٧

١- . تاريخ المدينة: (١/٨٧)، وتحرف فيه ابن أبي كريمه إلى «ابن أبي طرفه».

٢- . انظر تعريف أهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس لابن حجر: (ص: ١٣٢، حيث ذكره في المرتبه الرابعه).

٣- . التقريب: (رقم: ٦٤٢٨).

٤- . المصنف: (٣/٣٤٠-٣٤١)، والمسند له: (ق ١١/أ-ب).

٥- . المسند: (٣/٤٨٨).

- ٦- . معجم شيوخه: (رقم: ٩٢).
- ٧- . المعجم الكبير: (٢٢/٣٤٧، رقم: ٨٧٢).
- ٨- . تاريخ بغداد: (٨/٢٢٢).
- ٩- . انظر: الجرح والتعديل لابن أبي حاتم مع تعليق المعلمي اليماني عليه: (٤٠٣/٥-٤٠٤).

فضيل، عن يعلى بن عطاء، وقال سليمان بن خالد- شيخ واسطى- عن يعلى بن عطاء عن أبيه عن عبيد عن أبي مويهبه.

وروى هذا الحديث محمد بن إسحاق، عن عبدالله بن عمر العَبَلِي، عن عبيد بن جبير، عن عبدالله بن عمرو بن العاص، عن أبي مويهبه، زاد فيه عبدالله بن عمرو، والله أعلم بالصواب، ويشبه أن يكون القول قول ابن إسحاق^(١).

وسليمان بن خالد ضعفه الدارقطني^(٢)، ولم أقف على روايته المذكوره.

والحديث رواه أيضا ابن سعد^(٣)

من طريق الواقدي، عن إسحاق بن يحيى بن طلحه، عن عمرو بن شعيب، عن أبيه، عن جده، عن أبي مويهبه به.

والواقدي: «متروك»^(٤)،

وإسحاق: «ضعيف»^(٥).

وهذه الأسانيد المتقدمه كلها ضعيفه، لكن يقوى بعضها بعضا، وللحديث شواهد أيضا، منها حديث عائشه المتقدم في الاستغفار لأهل البقيع، فالحديث حسن بمجموع طرقه، وشواهد، وقد حسنه ابن عبدالبر^(٦).

- عن عطاء بن يسار أن رسول الله (ص) أتى فقيلا له: اذهب فصل على أهل البقيع، ففعل ذلك، ثم رجع فرقد، فقيلا له: اذهب فصل على أهل البقيع، فذهب فصلى عليهم فقال: (اللهم اغفر لأهل البقيع) ثم رجع فرقد، فأتى فقيلا له: اذهب فصل على الشهداء، فذهب إلى أحد، فصلى على قتلى أحد، فرجع معصوب الرأس، فكان بدء الوجع الذي مات فيه (ص).

رواه محمد بن سعد^(٧)

من طريق هشام بن سعد عن زيد بن أسلم.

ومن طريق الواقدي عن أسامه بن زيد بن أسلم عن أبيه عن عطاء به.

والواقدي «متروك»^(٨)،

وأسامه بن زيد «ضعيف من قبل حفظه»^(٩)، لكن تابعه هشام بن سعد في الطريق الأول، ومع ذلك فالحديث ضعيف بهذا الإسناد لأنه مرسل، ولم أجد من تابع عطاء على هذا السياق.

ص: ٨٠٨

١- . العلل: (٣٢-٧/٣١، سؤال رقم: ١١٨٤).

٢- . الضعفاء للدارقطني: (رقم: ٢٥٠)، وانظر: الميزان للذهبي: (٢/٢٠٠).

- ٣- . الطبقات الكبرى: (٢/٢٠٤).
- ٤- . التقريب لابن حجر: (٦١٧٥).
- ٥- . المصدر السابق: (رقم: ٣٩٠).
- ٦- . التمهيد: (٢٠/١١١)، والاستيعاب: (٤/١٧٦٤).
- ٧- . الطبقات الكبرى: (٢/٢٠٤-٢٠٥).
- ٨- . التقريب لابن حجر: (رقم: ٦١٧٥).
- ٩- . المصدر السابق: (رقم: ٣١٥).

وقد وردت أحاديث أخرى في زيارته (ص) للبقيع، وليس فيها أنه (ص) أمر بذلك، فأكتفى بالإشارة إليها هنا دون التطويل بذكرها. فمنها:

١- حديث أبي هريره عند مسلم والإمام مالك و عبدالرزاق وغيرهم (١).

٢- حديث بشير بن الخصاصيه عند الطبراني، وأبي نعيم الأصبهاني (٢).

٣- حديث ابن عباس عند الترمذى و الطبراني (٣).

٤- حديث عبدالله بن عمر بن الخطاب عند البزار (٤).

٥- حديث أبي رافع عند عمر بن شبه (٥).

٦- حديث الحسن البصرى (مرسلاً) عند عمر بن شبه (٦).

ما ورد فى أنه يُبعث من البقيع سبعون ألفاً يدخلون الجنة بغير حساب:

- عن أم قيس بنت محصن الأسديه قالت: لقد رأيتنى و رسول الله (ص) آخذ بيدي فى بعض سكك المدينة، وما فيها بيت، حتى انتهينا إلى بقيع الغرقد فقال: (يا أم قيس)، فقلت: لبيك يا رسول الله و سعديك، قال: (تريّن هذه المقبرة)؟، قلت: نعم يا رسول الله.

قال: (يُبعثُ منها سبعون ألفاً وجوههم كالقمر ليلة البدر، يدخلون الجنة بغير حساب).

فقام رجل فقال: يا رسول الله، وأنا، قال: (و أنت)، فقام آخر فقال: وأنا يا رسول الله؟، قال: (سبّك بها عكاشه).

رواه أبو داود الطيالسى (٧)-

واللفظ له -، وعمر بن شبه (٨)، وابن حبان فى «الثقات» (٩) - تعليقا -، والطبراني (١٠)، وأبو عبدالله الحاكم (١١)، وابن النجار (١٢).

ص: ٨٠٩

١- . صحيح مسلم (رقم: ٢٤٩)، والموطأ (١/٢٨) الطهاره رقم ٢٧)، ومصنف عبدالرازق: (٣/٥٧٥)، رقم: ٦٧١٩)، وانظر: إرواء الغليل للألبانى (٣/٢٣٥).

٢- . المعجم الكبير للطبراني: (٢/٣٣) رقم: ١٢٣٦)، والحليه لأبى نعيم (٢/٢٦)، وانظر: مجمع الزوائد للهيثمى: (٣/٦٠).

٣- . جامع الترمذى: (٣/٣٦٠)، رقم: ١٠٥٣)، والمعجم الكبير للطبراني: (١٢/١٠٧) رقم: ١٢٦١٣). وانظر: أحكام الجنائز لناصر الدين الألبانى: (ص: ١٩٧).

٤- . كشف الأستار للهيثمى: (١/٤٠٨ رقم: ٨٦٤)، وانظر مجمع الزوائد للهيثمى: (٣/٦٠)، ووقع «عن عمر» والصواب: «عن ابن

عمر» كما تقدم.

٥- . تاريخ المدينة: (١/٩٤)، وفي إسناده عبدالعزيز بن عمران وهو «متروك».

٦- . المصدر السابق: (٩٥-١/٩٤).

٧- . مسند الطيالسي: (ص: ٢٢٧، رقم: ١٦٣٥).

٨- . تاريخ المدينة: (٩٢-١/٩١).

٩- . ثقات ابن حبان: (٥/٤٧٠).

١٠- . المعجم الكبير: (٢٥/١٨١، رقم: ٤٤٥).

١١- . المستدرک: (٤/٤٨).

١٢- . الدرر الثمينه: في أخبار المدينة: (ص: ١٥٠).

كلهم من طريق أبي عاصم سعد بن زياد مولى بنى هاشم، عن نافع مولى حمته بنت شجاع، عن أم قيس به.

زاد عمر بن شبه - فى روايه - : «فقلت لها: ما له لم يقل للآخر؟»، قالت: أراه كان منافقا».

والحديث سكت عنه الحاكم والذهبي فى «تلخيصه». وقال الهيثمى: «رواه الطبرانى فى الكبير وفيه من لم أعرفه»^(١).

وفى سنده أبو عاصم سعد بن زياد، قال فيه أبو حاتم الرازى: «يكتب حديثه، وليس بالمتين»^(٢).

وذكره ابن حبان فى الثقات^(٣). و نافع مولى حمته ذكره البخارى وابن أبى حاتم ولم يذكر فيه جرحا ولا تعديلا^(٤).

و ذكره ابن حبان فى الثقات^(٥). ولم أقف على توثيق فيه لغيره^(٦).

فالإسناد ضعيف بسبب لين أبى عاصم وجهاله نافع مولى حمته، وفى «مسند الطيالسى»: «حدثنا عاصم المدنى مولى نافع مولى أم قيس بنت محصن الأسدى، عن نافع قال: أخبرتنى أم قيس...» ولم أجد ترجمه لعاصم مولى نافع، ولا لنافع مولى أم قيس فلا أدرى أوقع تحريف فى السند، أم هذا إسناد آخر؟.

ووقع عند ابن النجار: «عن نافع مولى ابن عمر» و هو غلط، فقد ورد فى روايه لعمر بن شبيه، عن أبى عاصم قال: أخبرتنى نافع - وليس بنافع مولى ابن عمر -.

ودخول سبعين ألفا الجنة تضىء وجوههم إضاءه القمر ليله البدر، ثابت فى الصحيحين من حديث أبى هريره و غيره، وفيه قصه عكاشه بن محصن^(٧) وليس فيه أنهم يُبعثون من البقيع^(٨).

وقول أم قيس: «لو رأيتنى و رسول الله (ص) آخذ بيدي...» فهذا اللفظ منكر مخالف لما صح عنه (ص) أنه كان لا يمس أيدى النساء الأجنبيات ولا يضافهن^(٩).

وقد روى البخارى^(١٠).

عن عائشه رضى الله عنها أنها قالت: (... ما مست يد رسول الله (ص) يد امرأه إلا امرأه يملكها).

ص: ٨١٠

١- . مجمع الزوائد: (٤/١٣).

٢- . الجرح والتعديل لابن أبى حاتم: (٤/٨٣).

٣- . ثقات ابن حبان: (٦/٣٧٨).

٤- . التاريخ الكبير للبخارى: (٨/٨٣)، والجرح والتعديل لابن أبى حاتم: (٨/٤٥٣).

٥- . ثقات ابن حبان: (٥/٤٧٠).

- ٦- . تقدمت ترجمته فى حديث رقم: (٥٤).
- ٧- . انظر صحيح البخارى: (١١/٤٠٥-٤٠٦ رقم: ٤٥٤١-٤٥٤٣)، صحيح مسلم رقم: (٢١٦-٢٢٠).
- ٨- . انظر فتح البارى: (١١/٤١٣)، والمقاصد الحسنه للسخاوى: (رقم: ٥٥٤).
- ٩- . انظر كتاب «أدله تحريم مصافحه المرأه الأجنبيه لمحمد بن أحمد بن إسماعيل (ص: ٧-١٧).
- ١٠- . صحيح البخارى: (١٣/٢٠٣، رقم: ٧٢١٤).

- عن محمد بن المنكدر قال: قال رسول الله (ص): (يُحشَرُ من البقيعِ سبعونَ ألفاً على صُورهِ القَمَرِ ليلَةَ البدرِ، كانوا لا يَكْتَوونَ ولا يَتطَيرونَ، وعلى ربهم يتوكلونَ).

- رواه عمر بن شبه (١).

من طريق عبدالعزيز بن عمران الزهري، عن حماد بن أبي حميد عن ابن المنكدر به.

قال عبدالعزيز: وكان أبي يخبرنا أن مصعب بن الزبير دخل المدينة فدخل من طريق البقيع، ومعه ابن رأس الجالوت، فسمعه مصعب- وهو خلفه- حين رأى المقبره يقول: هي هي. فدعاه مصعب فقال: ماذا تقول؟.

قال: نجد صفه هذه المقبره فى التواره، بين حرتين، محفوفه بالنخل اسمها كفته، يبعث الله منها سبعين ألفاً على صورهِ القمر.

وعبدالعزيز بن عمران «متروك» (٢)،

وحماد بن أبي حميد هو محمد بن إبراهيم الأنصارى الزرقى، لقبه «حماد» «ضعيف» (٣)،

وابن المنكدر من التابعين، فحديثه مرسل.

فالحديث ضعيف جدا بهذا الإسناد.

- عن جابر بن عبدالله رضى الله عنه عن النبي (ص)، قال: «يُبعثُ من هذه المقبره واسمها كفته مائه ألفٍ، كلهم على صورهِ القمرِ ليله البدرِ، لا يَسترقونَ، ولا يَكْتَوونَ، ولا يتداوونَ، وعلى ربهم يتوكلونَ».

- وعن المطلب بن حنطب، عن النبي (ص) قال: (يُحشَرُ من مَقْبَرِهِ المدينه - يعنى البقيع- سبعونَ ألفاً لا حسابَ عليهم، تُضىءُ وجوهُهُمُ غَمَدَانِ (٤) اليمن).

ذكر هذين الحديثين السهمودى (٥) و عزاها لابن زباله، ولم أقف على إسناديهما، والثانى مرسل، وابن زباله «كذبوه» (٦).

فالحديثان ضعيفان جدا بسبب ابن زباله.

ومما ورد فى فضل البقيع أيضا:

ص: ٨١١

١- تاريخ المدينه: (١/٩٣).

٢- التقريب لابن حجر: (٤١١٤).

٣- المصدر السابق: (٥٨٣٦).

٤- . عُمدان هو قصر صنعاء المشهور، بناه أحد ملوك اليمن قبل الإسلام، وقيل: بناه سليب= ابن داود عليه السلام لبليقيس، وهدم في عهد عثمان بن عفان رضى الله عنه، ومكانه معروف بجوار جامع صنعاء الكبير، انظر البلدان اليمانية عند ياقوت الحموى للقاضى إسماعيل الأكوخ (ص: ٢١٩-٢٢١).

٥- . وفاء الوفاء: (٣/٨٨٧).

٦- . التقريب لابن حجر: (رقم: ٥٨١٥).

- عن عبدالله بن عمر رضى الله عنهما، قال: قال رسول الله (ص): (أنا أول من تَشَقَّقَ عنه الأرضُ، ثم أبوبكر ثم عمر، ثم آتى أهلَ البقيع فيحشرون معي، ثم أنتظر أهلَ مكة حتى أحشر بين الحرمين).

رواه الترمذى(١)،

ومحمد بن إسحاق الفاكهى(٢)، وابن أبى الدنيا(٣)،

وعبدالله بن أحمد بن حنبل فى زوائده على فضائل الصحابه لأبيه(٤)،

وابن حبان(٥)،

والطبرانى(٦)،

وابن عدى(٧)،

وأبوبكر أحمد بن جعفر القَطيعى فى زياداته على فضائل الصحابه للإمام أحمد(٨)،

وأبو عبدالله الحاكم(٩)، وأبو نعيم الأصبهانى فى «الدلائل»(١٠)، وابن الجوزى(١١)

فى «العلل المتناهيه» و «مثير العزم الساكن». ومدار أسانيدهم كلها على عاصم بن عمر بن حفص العُمَرى وهو «ضعيف»(١٢).

قال الترمذى: «هذا حديث غريب، وعاصم بن عمر ليس بالحافظ»(١٣).

وقال الحاكم: «هذا حديث صحيح الإسناد، ولم يخرجاه»، فتعقبه الذهبى، فقال: «عاصم هو أخو عبدالله ضعفوه»(١٤).

وقال ابن الجوزى: «هذا حديث لا يصح ومدار الطريقتين على عبدالله بن نافع، قال يحيى: ليس بشىء. وقال على: يروى أحاديث منكره. وقال النسائى: متروك. ثم مدارها أيضا على عاصم بن عمر ضعفه أحمد ويحيى، وقال ابن حبان: «لا يجوز الاحتجاج به»(١٥).

ص: ٨١٢

١- . جامع الترمذى: (٥/٦٢٢) رقم: ٣٦٩٢.

٢- . أخبار مكة: (٣/٧٠-٧١) رقم: ١٨١٤-١٨١٦.

٣- . ذكره ابن كثير فى الفتن والملاحم: (١/٢٠٦).

٤- . فضائل الصحابه: (١/٢٣١)، رقم: ٢٨٣.

٥- . الإحسان للفارسي: (٩/٢٤)، رقم: ٦٨٦٠.

٦- . المعجم الكبير: (١٢/٣٠٥)، رقم: ١٣١٩٠.

- ٧- . الكامل: (١٨٧٠/٥، ١٨٧٢).
- ٨- . فضائل الصحابه: (١/١٥٠، ٣٥١ رقم: ١٣٢، ٥٠٧).
- ٩- . المستدرک: (٢/٤٦٥/٤٦٦، ٣/٦٨).
- ١٠- . دلائل النبوه: (١/٧٤، رقم: ٢٦).
- ١١- . العلل المتناهيه: (٢/٤٣٢)، ومثير العزم الساكن: (٢/ق ١٤٣/ب).
- ١٢- . التقريب لابن حجر: (رقم: ٣٠٦٨).
- ١٣- . فى النسخه الأخرى بتحقيق الدعاس (رقم: ٣٦٩٣)، وكذا فى تحفه الأشراف: (٥/٤٥٧) «حسن غريب»، ويُرحَّج ما أثبتته أن الترمذى ذكر عاصماً فى موضع آخر (٤/١٩٣)، فقال: «وعاصم بن عمر العُمري ضعيف فى الحديث لا أروى عنه شيئاً». فيبعد أن يحسن حديثه.
- ١٤- . تلخيص المستدرک: (٣/٦٨).
- ١٥- . العلل المتناهيه: (٢/٤٣٢-٤٣٣).

وعبدالله بن نافع الذى ذكره ابن الجوزى و نقل كلام ابن معين وابن المدينى والنسائى فيه هو عبدالله بن نافع العدوى مولى ابن عمر(١)، وهو غير عبدالله بن نافع الوارد فى أسانيد هذا الحديث، وراوى هذا الحديث هو عبدالله بن نافع بن أبى نافع الصائغ، كما صُرح بذلك فى روايه الترمذى و عبدالله بن أحمد و القَطيعى و غيرهم. والصائغ «ثقه»، والعدوى «ضعيف» كما ذكره ابن الجوزى(٢).

وقد تابع الذهبى ابن الجوزى فى هذا الوهم فى بعض كتبه(٣).

فالحديث إسناده ضعيف، لضعف عاصم بن عمر، وبالأضافة إلى ذلك فقد اضطرب عاصم فى إسناده اضطرابا شديدا.

فعند الترمذى و الفاكهى - فى روايه - وابن حبان وابن عدى والحاكم وابن الجوزى من طريق عاصم عن عبدالله بن دينار عن ابن عمر.

وعند عبدالله بن أحمد و روايه للقَطيعى عن عاصم عن أبى بكر بن عبدالله عن ابن عمر.

وعند القَطيعى وأبى نعيم عن عاصم عن أبى بكر بن عبدالرحمن عن سالم عن أبيه.

وعند الفاكهى والحاكم: عن أبى بكر بن سالم عن سالم عن أبيه.

وفى روايه للفاكهى - أيضا - عن أبى بكر عن سالم عن النبى (ص) مرسلا.

وعند ابن أبى الدنيا والطبرانى وابن عدى وابن الجوزى: عن عاصم عن أبى بكر بن عمر بن عبدالرحمن بن عبدالله بن عمر، عن سالم، عن أبيه.

فهذا الاضطراب فى الأسناد يزيده ضعفا إلى ضعفه السابق.

وقال الذهبى: «هو حديث منكر جدا»(٤).

وذكره السيوطى فى «الجامع الصغير» فى موضعين، ورمز له فى الموضع الأول بالحسن، وفى الثانى بالضعف.

وتعقبه المناوى فى الموضع الأول بذكر كلام ابن الجوزى والذهبى(٥).

وقال ناصر الدين الألبانى: «ضعيف»(٦).

ص: ٨١٣

١- . انظر الضعفاء لابن الجوزى: (٢/١٤٤).

٢- . انظر التقريب لابن حجر: (رقم: ٣٦٥٩، ٣٦٦١).

٣- . الميزان: (٢/٤٤٤)، وتلخيص المستدرك: (٢/٤٤٤).

٤- . الميزان: (٢/٤٤٤).

٥- . انظر فيض القدير للمناوى: (٣/٤١، ٩١).

٦- . ضعيف الجامع الصغير: (رقم: ١٤٠٧، ٢١٤٣).

والحديث ذكره الذهبي في ترجمه عبدالله بن عمر بن حفص العُمري، فقال: «سريح بن النعمان - ثقه - حدثنا عبدالله بن عمر عن سالم بن عبدالله بن عمر، عن أبيه مرفوعا. . .» فذكره، ثم قال: رواه ابن الجوزي في «العلل المتناهيه» (١).

كذا قال رحمه الله، والذي في العلل المتناهيه من طريق سريح بن النعمان قال: حدثنا عبدالله بن نافع عن عاصم بن عمر، عن أبي بكر بن عمر بن عبدالرحمن بن عبدالله بن عمر بن الخطاب، عن سالم عن ابن عمر، كما تقدم و رواه أيضا الطبراني والحاكم وأبو نعيم الأصبهاني، من طريق سريح وليس عند أحد منهم ذكر عبدالله بن عمر عن سالم عن أبيه.

وخلصه القول: أن هذا الحديث ضعيف لا تقوم به حجه، والجمله الأولى منه ثابتة في صحيح مسلم (٢).

من حديث أبي هريره ولفظه: (أنا سيد ولد آدم يوم القيامة، وأول من ينشق عنه القبر، وأول شافع، وأول مُشَفِّع).

- عن أبي هريره رضى الله عنه أن رسول الله (ص) قال: (أنا أول من تنشق الأرض عنه، فأكون أول من يبعث، فأخرج أنا وأبو بكر وعمر إلى أهل البقيع، فيبعثون، ثم يبعث أهل مكة، فأحشر بين الحرمين).

رواه ابن النجار (٣)

من طريق محمد بن عثمان بن خالد العثماني، عن أبيه، عن عبدالرحمن بن أبي الزناد، عن أبيه، عن الأعرج، عن أبي هريره به.

وفى إسناده: عثمان بن خالد العثماني «متروك الحديث» (٤)، وقال ابن حبان: «كان ممن يروى المقلوبات عن الثقات، ويروى عن الأثبات أسانيد ليس من رواياتهم، كأنه يقلب الأسانيد، لا يحل الاحتجاج بخبره» (٥).

فهذا الحديث ضعيف جدا بهذا الإسناد، لا يعتبر به.

- عن أبي كعب القرظي، أن رسول الله (ص) قال: (مَنْ دُفِنَ فِي مَقْبَرَتِنَا هَذِهِ شَفَعْنَا - أو شَهِدْنَا - له).

رواه عمر بن شبه (٦)

من طريق شعيب أبي عباده عن أبي كعب القرظي به.

وأبو كعب لم أقف له على ترجمه لا في كتب معرفه الصحابه ولا في كتب الكنى.

ص: ٨١٤

١- . الميزان: (٢/٤٦٥ - ٤٦٦)، وفيه: «سريح بن النعمان» وكذا في «العلل المتناهيه»، وهو تصحيف، والصواب: «سريح» بالسين المهمله والجيم.

٢- . صحيح مسلم: (رقم: ٢٢٧٨).

٣- . الدرر الثمينه فى أخبار المدينه: (ص: ١٥١).

٤- .التقريب لابن حجر: (رقم: ٤٤٦٤).

٥- .المجروحين: (٢/١٠٢).

٦- .تاريخ المدينة: (١/٩٧).

والحديث ذكره السمهودي فقال: «وروى ابن شبه وابن زباله عن ابن كعب القرظي...» (١).

فإن كان الصواب ما ذكره السمهودي، فابن كعب هو محمد بن كعب القرظي من ثقات التابعين (٢)،

فروايته مرسله، وشعيب لم أعرفه.

فهذا الحديث ضعيف جدا بهذا الإسناد.

- عن سعد بن خيثمه الأنصاري رضى الله عنه قال: قال رسول الله (ص): (رَأَيْتُ كَأَنَّ رَحْمَةً وَقَعَتْ بَيْنَ بَنِي سَالِمٍ وَبَنِي بِيَاضِهِ) (٣).

فقالوا: يا رسول الله، أفنتقل إلى موضعها؟، قال: (لا، ولكن أقبروا فيها)، فقيروا فيها موتاهم (٤).

رواه صاحب كتاب «المناسك» (٥)،

والطبراني (٦)،

وأبو نعيم في «المعرفة» (٧) واللفظ لهما.

كلهم من طريق يعقوب بن محمد الزهري قال: حدثني إبراهيم بن عبدالله بن سعد بن خيثمه، حدثني أبي عن أبيه به.

ويعقوب قال فيه الحافظ ابن حجر: «صدوق، كثير الوهم والرواية عن الضعفاء» (٨).

وإبراهيم لم أجد من وثقه غير ابن حبان حيث ذكره في الثقات (٩).

ولم يذكروا في الرواه عنه غير يعقوب بن محمد الزهري، فهو مجهول.

فالحديث ضعيف بهذا الإسناد.

ص: ٨١٥

١- . وفاء الوفاء: (٣/٨٨٩).

٢- . التقريب لابن حجر: (رقم: ٦٢٥٧).

٣- . بنو سالم بن عوف من الخزرج كانوا يسكنون شمال مسجد قباء وقد توقف = رسول الله (ص) بدارهم عند توجهه من قباء إلى المدينة في أول قدومه إليها، وصلى عندهم صلاة الجمعة. انظر: السيرة النبوية لابن هشام: (٢/٤٩٤)، ووفاء الوفاء للسمهودي: (١/١٩٩). وبنو بياضه بن عامر من الخزرج أيضا، ودارهم شمال دار بنى سالم بن عوف ممتدة في الحرة الغربية، كما في وفاء الوفاء للسمهودي: (١/٢٠٥).

٤- . صرح صاحب المناسك أن المقبره المذكوره هي البقيع، وذهب السمهودي الى أنها مقبره أخرى فقال: «وهذه المقبره لا

تعرف اليوم...» وفاء الوفاء: (٣/٨٨٨).

٥- . المناسك وأماكن طرق الحج: (ص:٤٠٤).

٦- . المعجم الكبير: (٦/٣٧، رقم: ٥٤١٦).

٧- . معرفه الصحابه: (١/ق ٢٧٢/ب).

٨- . التقريب: (رقم: ٧٨٣٤).

٩- . ثقات ابن حبان: (٨/٥٨).

- رُوِيَ عن النبي (ص) أنه قال: (الْحَجُونَ وَالْبَقِيعُ يُوْخَذَانِ بِأَطْرَافِهِمَا وَيُنْتَرَانِ فِي الْجَنَّةِ). و هما مقبره مكه و المدينه.

قال السخاوى: «أورده الزمخشري في «الكشاف» ويض له الزيلعي في تخريجه، وتبعه شيخنا»^(١).

يعنى الحافظ ابن حجر فى: «الكافى الشاف فى تخريج أحاديث الكشاف».

وذكره ملا- على القارى فى «الأسرار المرفوعه» وفى «المصنوع فى معرفه الحديث الموضوع». وقال فى «المصنوع»: لا- يعرف له أصل^(٢).

وذكره أيضا الشوكانى فى «الفوائد المجموعه فى الأحاديث الموضوعه»^(٣).

- وروى محمد بن الحسن بن زباله عن عيسى بن عبدالله، عن أبيه قال: (قال كعب الأخبار: نجدها فى التواره كفته^(٤) محفوظه بالنخيل، و موكل به الملائكه، كلما امتلأت أخذوا بأطرافها فكفؤوها فى الجنه). رواه ابن النجار من طريق الزبير بن بكار عن ابن زباله به.

قال ابن النجار: يعنى: البقيع^(٥).

ومحمد بن زباله «كذبوه»^(٦).

- عن عطاء قال: سألتنى عائشه عن عسقلان^(٧)؟، قلت: ما تسألينى عن عسقلان؟، قالت: كان رسول الله (ص) عندى فى ليلتى، فلما كان بعض الليل قام فخرج إلى البقيع، فأدركتنى الغيره فخرجت فى أثره، فقال: «يا عائشه أما إنه ليس بين المشرق و المغرب مقبره أكرم على الله من الذى رأيت، إلا أن تكون مقبره عسقلان.»

قلت: وما مقبره عسقلان؟، قال: (رباط للمسلمين قديم، يبعث الله منها يوم القيامه سبعين ألف شهيد، لكل شهيد شفاعه لأهل بيته).

ص: ٨١٦

- ١- المقاصد الحسنه: (رقم: ٣٩٢).
- ٢- الأسرار المرفوعه فى الأخبار الموضوعه (رقم: ١٦٩)، والمصنوع (رقم: ١٠٨).
- ٣- الفوائد المجموعه: (رقم: ٣٢٠).
- ٤- كفته: «اسم بقيع الغرقد، لأنها تكفت الناس- يعنى: تضمهم- أو لأنها تأكل المدفون سريعا، لأنها سبخه». قاله الفيروزابادى فى القاموس المحيط (ص: ٢٠٣).
- ٥- الدرر الثمينه فى أخبار المدينه: (ص: ١٥١).
- ٦- التقريب لابن حجر: (رقم: ٥٨١٥).
- ٧- عسقلان: مدينه قديمه فى فلسطين، وقد خربت تماما، ونقلت حجارتها، ولم يبق منها شىء، وتقع خرائبها بالقرب من مدينه

المِجْدَل و تبعد المِجْدَل خمسة وعشرين كيلا شمال غزة. انظر: معجم البلدان فلسطين، لمحمد شُرَّاب (ص: ٥٣٣-٥٣٤، ٦٤٥).

رواه ابن حبان في «المجروحين»^(١) - وعنه ابن الجوزي في «الموضوعات»^(٢) - من طريق نافع بن هرمز أبي هرمز الجمال عن عطاء به.

ونافع قال فيه ابن حبان: «روى عن عطاء وابن عباس وعائشه نسخه موضوعه منها عن عطاء قال: سألتني عائشه...» فذكر هذا الحديث.

وقال ابن الجوزي: «هذا الحديث لا يصح عن رسول الله (ص)... فيه نافع أبوهرمز، قال يحيى - يعنى: ابن معين - «هو كذاب».

وقال النسائي: «ليس بثقه». وقال الدارقطني: «متروك»^(٣).

والحديث موضوع كما قال ابن حبان وابن الجوزي رحمهما الله^(٤).

- عن أبي عبد الملك - يرفعه إلى النبي (ص) أنه قال: (مَقْبَرَتَانِ تُضِيئَانِ لِأَهْلِ السَّمَاءِ كَمَا يَضِيءُ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لِأَهْلِ الْأَرْضِ: مَقْبَرَتُنَا بِالْبَقِيعِ - بَقِيعِ الْمَدِينَةِ - وَمَقْبَرَةُ بَعْسِقْلَانِ).

رواه ابن النجار^(٥)

من طريق الزبير بن بكار، قال: حدثنا محمد بن الحسن عن محمد بن إسماعيل، عن حكيم أبي عبد الله الشامي، عن أبي عبد الملك به.

ومحمد بن الحسن هو ابن زباله كذبه ابن معين وأبو داود وغيرهما^(٦)

وفي الإسناد أيضا حكيم وأبو عبد الملك لم أعرفهما. والتمن لوائح الوضع عليه ظاهره.

مأخذ

الاحاديث الواردة في فضائل المدينة، صالح بن حامد بن سعيد الرفاعي، المدينة المنورة، دارالضيبي، ١٤١٨ق، ص ٥٩٦-٦١٤.

نيز نك-: الاحاديث الواردة في المدينة المنورة

احسن التقاسيم، بخشي از كتاب احسن التقاسيم الى معرفه الاقاليم از مقدسى بشارى درباره بقيع.

ص: ٨١٧

١- . المجروحين: (٣/٥٨).

٢- . الموضوعات: (٥٥-٢/٥٤).

٣- . ترجمه نافع بن هرمز في الميزان للذهبي: (٤/٢٤٣)، ولسان الميزان: (٦/١٤٦).

٤- . انظر عن أحاديث فضل عسقلان «القول المسدد في الذب عن مسند الإمام أحمد» لابن حجر: (ص: ٦٩-٧١)، واللاكي المصنوعه للسيوطي: (١/٤٦٠-٤٦٣)، والفوائد المجموعه للشوكاني (رقم: ١٢٣٣) وفيه تعقيب على ما ذكره الحافظ ابن حجر في «القول المسدد».

٥- . الدرر الثمينه في أخبار المدينه: (ص: ١٥١).

٦- . انظر: تهذيب التهذيب: (٩/١١٦).

ابوعبدالله محمد بن احمد بن البناء البشاری مشهور به مقدسی در بیت المقدس به سال ۳۳۶ق/۹۴۷م متولد شد. او از جغرافی دانان و جهانگردان معروف متعلق به غرب اسلامی است. با مسافرت به سرزمین های مختلف جهان اسلام، تجربیات خود را زیر عنوان احسن التقاسیم الی معرفه الاقالیم نوشت. این کتاب به دلیل دقت های مؤلف و اطلاعاتی که به روش میدانی کسب کرده، در ده قرن گذشته منبع اصلی برای پژوهشگران جغرافیای جهان اسلامی بوده است. او سفری به جزیره العرب داشت و گزارش جامعی از مکه، مدینه و دیگر مناطق حجاز داده است. مطلب زیر درباره بقیع از آن عیناً نقل می گردد:

البقیع

/ شرقی المدینه، ملیحه التربه، فیه قبر ابراهیم بن النبی (ص) والحسن وعدّه من الصحابه وقبر عثمان فی اقصاه. قُبا: قربه علی میلین علی یسار طریق مکه، بها بنیان کثیر من الحجاره، وثُمَّ مسجد التقوی عامر قدّامه رصیف وفضاءً حسن و آثارات و وماءً عذب، وبها مسجد الضّرار یتطوّع العوامُّ بهدمه.

أُحید: جبل علی ثلاثه امیال، قبله قبر حمزه فی مسجد قدّامه بئر ثم بعده حظیره فیها قبور الشهداء، وفی الجبل موضع اختبأ فیه النبی (ص) وهو أقرب الجبال إلی المدینه. العقیق: قربه علی میلین، عامره من نحو مکه بها ینزل السلطان، وماؤها عذب، وما بین لا بتی المدینه حرم کحرم مکه./

ماخذ

احسن التقاسیم الی معرفه الاقالیم، ابوعبدالله محمد مقدسی بشاری، بیروت، ۱۴۰۸ق، ص ۵-۱۱ و ۸۳؛ دانشنامه دانش گستر، زیر نظر محمدعلی سادات و دیگران، تهران، ۱۳۸۹، ج ۱۵، ص ۷۰۴.

نیز نک: البشاری، محمد بن احمد

احضار رایزن عربستان به وزارت امور خارجه، دعوت رایزن و ابلاغ خواست قلبی مردم ایران و پاکستان به ویژه علمای مسلمان مبنی بر ناراحتی از وضعیت بقیع.

جمعی از روحانیون پاکستان به وزارت امور خارجه ایران آمده و در خواست نموده اند که از دولت سعودی ترمیم بقیع خواسته شود، نیز همین درخواست را مکرراً علمای شیعه هم داشته اند. از اینرو در غیاب سفیر عربستان، رایزن این سفارت به وزارت امور خارجه دعوت شده و این درخواست به او ابلاغ شد. مباحثی که در این جلسه رد و بدل شده را وزارت امور خارجه به صورت گزارش در ۲۷ بهمن ماه ۱۳۴۹ منتشر کرده است:

گزارش

در اجرای دستور جنابعالی، دائر به مذاکره با مقامات سفارت سعودی پیرامون تقاضای جمعی از روحانیون پاکستان در خصوص ترمیم قبور ائمه اطهار در جنبه البقیع، (موضوع مرقومه شماره ۱۰۶۵۱

مورخ ۲۲/۱۱/۴۹ ریاست محترم مجلس سنا به عنوان جناب آقای وزیر امور خارجه) استحضار می دهد:

با توجه به غیبت سفیر عربستان سعودی، آقای عبدالعزیز العقیل، رایزن آن سفارت به وزارت امور خارجه فراخوانده شد و ساعت ۳۰/۱۱ صبح امروز با این جانب ملاقات نمود.

در این ملاقات نظریات علمای شیعه و جامعه ی روحانیت ایران و پاکستان در خصوص لزوم ترمیم روضه ی مطهر بقیع به رایزن سعودی ابلاغ و خاطر نشان گردید که صدور اجازه ی تعمیر بقاع متبرکه و قبور ائمه اطهار(ع) در بقیع، خواست قلبی عالم تشیع است، زیرا وضع کنونی روضه بقیع قلوب میلیون ها شیعه را جریحه دار می سازد.

آقای العقیل گفت: «قبرستان مطهر بقیع دارای در و دیوار و مأمور مراقب و نظافت چی است، ولی روی قبور، بقعه و بارگاه و سنگ و علامتی چنان که خواست شیعیان است قرار ندارد و این به مقتضای آیین فرقه وهابی است.»

نامبرده افزود: «در آیین وهابی گذاشتن علامت و نام و نشان روی قبور حرام است و قبرها باید با زمین هم سطح باشند، به همین جهت در حال حاضر حتی قبر اعلی حضرت فقید ملک عبدالعزیز بن سعود مؤسس کشور عربستان سعودی هم معلوم نیست، البته قبرستانی که در آن دفن شده اند معلوم است، اما قبر ایشان معلوم نیست، زیرا بی نام و نشان است و به همین ترتیب است وضع سایر پیروان مذهب وهابی.»

بنابراین گمان نمی رود که انجام تقاضای جامعه ی روحانیون شیعه میسر باشد، زیرا هرگونه اقدامی در این مورد با مخالفت و عکس العمل شدید علمای وهابی مواجه خواهد شد.»

رایزن سفارت سعودی افزود: «اولین بار نیست که چنین تقاضایی از طرف روحانیون شیعه عنوان می شود، ولی هیچ گاه اقدامی در قبال این تقاضا میسر نگردیده است، مع ذلک اگر یادداشتی در این مورد از طرف وزارت امور خارجه به سفارت داده شود، به مقامات مربوطه منعکس خواهیم کرد اما پاسخ آن مثبت نخواهد بود.»

این جانب متذکر شدم: «علمای شیعه از مخروبه شدن روضه ی مطهر بقیع و لزوم تعمیر و ترمیم آن صحبت می کنند و مسأله ایجاد بقعه و بارگاه مطرح نیست.»

آقای العقیل جواب داد: «قبرستان بقیع به هیچ وجه مخروبه نیست و همان طور که گفتم در و دیوارها، مأمور نظافت چی دارد و شیعیان در پوشش تعمیر و ترمیم، فصد تصرف در وضع قبور را دارند و این

امری است که با معتقدات وهابی ها مغایرت دارد، ولی همان طور که گفتیم اگر در این مورد یادداشتی بفرستید ما به مقامات متبوع خود منعکس می کنیم.»

البته صدور یادداشت در این مورد بستگی به نظر اولیای محترم وزارت متبوع دارد، ولی از برداشت سخن رایزن سفارت و سابقه ی امر چنین برمی آید که نتیجه ی مثبتی بر آن مترتب نخواهد بود. سابقه امر منضم این گزارش است. (سرپرست اداره دوم سیاسی- قاسمی)

مآخذ

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، علی محقق، تهران، ۱۳۷۹، ج۱-؛ تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۱۵۶-۱۵۸.

اخبار البقیع، قدیمی ترین و اولین کتاب درباره بقیع، بخشی از کتاب اخبار المدینه از ابن زباله.

محمد بن حسن بن زباله مشهور به ابن زباله (درگذشت ۱۹۹ق یا بعد از این سال) از قدیمی ترین مدینه پژوهان است. زباله جایی در شمال مدینه منوره و در فاصله یثرب قدیمی و شمال شهر جدید است. امروزه آن را عتاب می نامند. نخستین کتاب شناخته شده درباره مدینه را او تألیف کرد. این اثر به نام اخبار المدینه یا تاریخ المدینه است. لاجرم اولین کسی که درباره بقیع، مطلب نوشته هموست. مؤلفان و پژوهشگران بعد از ابن زباله تماماً از کتاب او استفاده کرده اند. اما کتاب ابن زباله در آتش سوزی مسجد النبی (ص) در سال ۸۸۶ق/۱۴۱۸م مفقود شد و هنوز به دست نیامده است. تا اینکه اولین بار وستنفلد خاورشناس آلمانی قطعه های آن را در کتاب سمهودی شناسایی و استخراج و کتابی به نام تاریخ المدینه المنوره با مقدمه آلمانی در سال ۱۲۸۱ق/۱۸۶۴م به چاپ سپرد.

در سال های اخیر آقای صلاح عبدالعزیز زین سلامه، با جستجو در تمامی متون پس از ابن زباله؛ پاره های پراکنده را یافت و کتاب نسبتاً قابل قبولی با عنوان اخبار المدینه النبویه من تاریخ ابن زباله، جمع النصوص و دراسه المنهج به عنوان پایان نامه در سال ۱۴۲۱ق عرضه کرد. همین پایان نامه توسط مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره در سال ۱۴۲۴ق به چاپ سپرده شد. اکنون قسمت هایی درباره بقیع از این کتاب استخراج و نقل می گردد. این متن در واقع نخستین نوشته درباره بقیع در دوره اسلامی است.

/ فضل البقیع: قال محمد بن الحسن بن محمد بن إسماعیل عن حکام أبي عبدالله الشامي عن أبي عبدالملك أنه حدثه حديثاً يرفعه إلى رسول الله (ص) أنه قال: مقبرتان تضيئان لأهل السماء كما يضيء الشمس والقمر لأهل الدنيا: مقبرتنا بالبقيع بقیع المدینه و مقبره بعسقلان (رواه ابن النجار في الدرر الثمينه

من طريق الزبير بن بكار، ثنا ابن زباله عن محمد بن اسماعيل عن حكام به (٢٢٩) وفيه ابن زباله، كذبوه (المغانم ٢/٥٠٦)

وروى ابن زباله عن جابر مرفوعاً: يبعث من هذه المقبره - واسمها كفته مائه ألف كلهم على صورته القمر ليله البدر، لا يسترقون، ولا يكتون، ولا يتداون، وعلى ربهم يتوكلون (رواه ابن زباله كما في وفاء الوفاء ٣/٨٨٧ (المغانم ٢/٥٠٦)).

وروى ابن زباله عن ابن كعب القرظي أن النبي (ص) قال: من دفن في مقبرتنا هذه شفحناله أو شهدنا له (رواه ابن شيه ١/٩٧، وابن زباله (كما في الدرر ص ٢٣٠، والتعريف ص ٤٢) كلاهما من طريق محمد بن كعب، به، ومحمد بن كعب القرظي من ثقات التابعين الترقيب (٥٠٤) برقم (٦٢٥٧) روايته مرسله، فسند ضعيف. (المغانم ٢/٥٠٣)).

وقال محمد بن الحسن بن عيسى بن عبدالله عن أبيه قال: قال كعب الأحبار نجده في التوراه كفته محفوفه بالنخل و موكل بها الملائكه كلما امتلأت أخذوا بأطرافها فكفوها في الجنه، قلت يعنى البقيع (ابن النجار: ص ١٥١).

وروى ابن زباله عن العلاء بن إسماعيل عن عبد الحميد بن جعفر عن أبيه قال: أقبل ابن رأس الجالوت فلما أشرف على البقيع قال: هذه التي نجدها في كتاب الله كفته لا أطأها قال: فانصرف عنها إجلالاً لها (ابن النجار: ص ١٥٢).

وروى ابن زباله عن ابن المنكدر: يحشر من البقيع سبعون ألف على صورته القمر ليله البدر، كانوا لا يكتون، ولا يتطيرون، وعلى ربهم يتوكلون. قال: وكان أبى يخبرنا أن مصعب بن الزبير دخل المدينه من طريق البقيع ومعه ابن رأس الجالوت، فسمعه مصعب وهو خلفه حين رأى المقبره يقول: هي هي فدعاه مصعب فقال: نجد هذه المقبره في التوراه بين حرتين محفوفه بالنخل اسمها كفته، يبعث الله منها سبعين ألفاً على صورته القمر (ابن النجار: ص ١٥١، والمراغى: ص ١٢٥، والسمهودى: ٣/٨٨٧؛ ورواه ابن شيه بطريق مختلفه، ١/٩٣).

خروج النبي ليلاً إلى البقيع واستغفاره لأهلها: روى ابن زباله عن أبي هريره (رضى الله عنه) أن رسول الله (ص) خرج إلى المقبره فقال: السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وإنا إن شاء الله بكم لاحقون، وددت أنى قد رأيت إخواننا، قالوا: يا رسول الله ألسنا إخوانك؟ قال: أنتم أصحابى، وإخواننا الذين لم يأتوا بعد، وأنا فرطهم على الحوض، قالوا: يا رسول الله كيف تعرف من يأتى بعدك من أمتك؟ قال: أرأيت لو كان لرجل خيل غر محجله فى خيل دهم بهم ألا يعرف خيله؟ قالوا: بلى، قال: فإنهم يأتون يوم القيامه غراً محجلين من الوضوء، وأنا فرطهم على الحوض، وليذادن رجال عن حوضى كما يذاد البعير الضال، فأناديهم: أأهلّم

ألاهلّم، ألاهلّم، فيقال: إنهم قد بدلوا، فأقول: فسحقا، فسحقا فسحقا (رواه بهذا اللفظ ابن زبالة كما فى وفاة الوفاء ٣/٨٨٥ و رواه مسلم والنسائي من طريق عاشئه بلفظ: (قالت: كان رسول الله(ص) كلما كان ليلتى منه يخرج من آخر الليل إلى البقيع فيقول: السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وأتاكم ما توعدون غداً، مؤجلون، وإنا إن شاء الله بكم لاحقون، اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد) أخرجه مسلم فى الجنائز باب ما يقول عند دخول القبر والدعاء لأهلها رقم (٩٧٤) ٢/٦٦٩. وأخرجه النسائي فى الجنائز باب لأمر بالاستغفار للمؤمنين رقم ٢٠٣٩ المغانم ٢/٥٠٠).

ونقل ابن النجار تبعاً لابن زبالة عن عوسجه قال: كنت أدعوا ليله إلى زاويه دار عقيل التى تلى باب الدار فمر بى جعفر بن محمد فقال لى: أعن أثر وقفت هاهنا، قلت لا، قال: هذا موقف النبى(ص) من الليل إذا جاء يستغفر لأهل البقيع (ابن النجار: ص ١٥١؛ والمراعى: ص ١٢٦، والسمهودى: ٣/٨٩٠؛ والاسكدارى: ص ٣٦).

من دفن بالبقيع من الصحابه وأهل البيت:

١- قبر إبراهيم ابن رسول الله(ص): روى ابن زبالة عن قدامه بن موسى أن أول من دفن رسول الله(ص) بالبقيع عثمان بن مظعون، فلما توفى ابنه إبراهيم قالوا: يا رسول الله أين نحفره؟ قال: عند فرطنا عثمان بن مظعون (السمهودى: ٣/٨٩١).

وروى ابن زبالة عن عبيدالله بن أبى رافع قال: بلغنى أن إبراهيم ابن رسول الله(ص) لما مات قالوا: يا رسول الله، أين ندفن إبراهيم؟ قال: عند فرطنا عثمان بن مظعون، ودفن عثمان بن مظعون عند كتاب بنى عمرو بن عثمان (السمهودى: ٣/٨٩٢).

وروى ابن زبالة عن سعيد بن محمد بن جبير أنه رأى قبر إبراهيم عند الزوراء (السمهودى: ٣/٨٩٣؛ وانظر حول هذا عند ابن شبه: ١/٩٧).

٢- قبر عثمان بن مظعون: روى ابن زبالة عن عائشه بنت قدامه قالت: كان القائم يقوم عند قبر عثمان بن مظعون فىرى بيت النبى(ص)، وليس دونه حجاب (ابن النجار: ص ١٥٥، السمهودى: ٣/٨٩٤. و عثمان بن مظعون: هو السائب عثمان بن مظعون بن حبيب بن وهب الجمحى كان من السابقين إلى الإسلام وقيل إن عثمان بن مظعون و عبيده بن الحارث و عبدالرحمن بن عوف وأبا سلمه وأبا عبيده(رضى الله عنهم) أتوا رسول الله(ص) فأسلموا فى ساعه واحده فى أول الإسلام قبل دخول الرسول(ص) دار الأرقم وإن عثمان بن مظعون هاجر الهجرتين وإنه حرم الخمر فى الجاهليه. انظر: مصطفى الرافعى: عنوان النجابه فى معرفه من مات بالمدينه من مشاهير الصحابه، الكتب العلميه، المدينه، ط ١، ١٤٠٤، ص ١٦٨).

٣- مقبره آل عمر بن الخطاب: روى محمد بن الحسن عن عيسى بن عبدالله عن أبيه قال: ابتاع عمر بن عبدالعزيز من زيد بن علي وأخته خديجه داراً لها بالبقيع بألف وخمس مائه دينار و نقضها و زادها فى البقيع فهى مقبره آل عمر بن الخطاب(رضى الله عنه). (ابن النجار: ص ١٥٦)

٤- قبر الحسن و الحسين: نقل ابن زباله عن أبي روق قال: حمل الحسن بن علي بن أبي طالب(رضى الله عنه) فدفن بالبقيع بالمدينه، ويقال: إن رأس الحسين أيضاً حملت إليه والله أعلم. (المراعى: ص ١٢٨)

٥- قبر فاطمه بنت أسد أم علي بن أبي طالب: روى ابن زباله عن محمد بن عمر بن علي بن أبي طالب(رضى الله عنه) قال: دفن رسول الله فاطمه بنت أسد هاشم بالروحاء مقابل حمام أبي قتيبه وهو الموضع الذى دفن فيه عثمان بن مظعون. (المراعى: ص ١٢٨)

و روى ابن زباله عن محمد بن عمر بن علي بن أبي طالب قال: دفن رسول الله فاطمه بنت أسد هاشم و كانت مهاجره مبايعه، بالروحاء مقابل حمام أبي قتيبه، قال: وثم قبر إبراهيم ابن النبي(ص) و قبر عثمان بن مظعون. (السمهودى: ٣/٨٩٥)

٦- قبر عبدالرحمن بن عوف: روى ابن زباله عن حميد بن عبدالرحمن قال: أرسلت عائشه إلى عبدالرحمن بن عوف حين نزل به الموت أن هلم إلى رسول الله(ص)، وإلى أخويك، فقال: ما كنت مضيقاً عليك بيتك، إني كنت عاهدت ابن مضعون أننا مات دفن إلى جانب صاحبه، قالت: فمروا به عليها فصلت عليه. (السمهودى: ٣/٨٩٩، وقد روى ابن شبة الحديث باختلاف السند والمتمن: ١/١١٥)

٧- قبر صفيه بنت عبدالمطلب: روى ابن زباله عن محمد بن موسى ابن أبي عبدالله قال: كان قبر صفيه بنت عبدالمطلب عند زاويه دارالمغيره بن شعبه - التى أقطعه عثمان بن عفان(رضى الله عنهم) (ابن شبة: ١/١٢٦) -، فلما بنى المغيره داره أراد أن يقيم المطمر عليه، قال: فقال الزبير: لا، والله لا تبني على قبر أمى فكف عنه (السمهودى: ٣/٩١٠، نقلاً عن ابن زباله؛ وانظر ابن شبة: ١/١٢٦).

٨- قبر أمهات المؤمنين: روى ابن زباله عن محمد بن عبيدالله بن علي قال: قبور أزواج النبي(ص) من خوخته نبيه إلى الزقاق الذى يخرج إلى البقال مستطيره (السمهودى: ٣/٩١١). و روى ابن زباله عن إبراهيم بن علي بن حسن الرافعى قال: حفر السالم البانكى مولى محمد بن علي فأخرجوا حجراً طويلاً فإذا فيه مكتوب (هذا قبر أم سلمه زوج النبي(ص)) و هو مقابل خوخته آل نبيه بن وهب (السمهودى: ٣/٩١٢). و روى ابن زباله عن فائد مولى عبادل قال: قال لى منقذ الحفار: فى المقبره قبران مطابقان بالحجاره: قبر حسن بن علي، وقبر عائشه زوج النبي(ص)، فنحن لا- نحر كها (السمهودى: ٣/٩١٣، وحول موضوع قبور أمهات المؤمنين انظر ابن شبة: ١/١٢٠).

٩- قبر الشهيد عثمان بن عفان: و روى ابن زباله عن ابن شهاب وغيره أن عثمان منع من البقيع، فدفن في حش كوكب، وكان عثمان بن مظعون أول من دفن بالبقيع، فجعل رسول الله (ص) أسفل مهراس علامه على قبره لدفن الناس حوله، وقال: لأجعلنك للمتقين إماماً، فلما استعمل معاوية مروان بن الحكم على المدينة في ملكه أدخل الحش في البقيع، وحمل الهراس فجعله على قبر عثمان، وقال: عثمان و عثمان، فدفن الناس حول عثمان (رضى الله عنه). وحش كوكب: موضع في أصل الحائط الذى فى شرقى البقيع (السمهودى: ٣/٩١٤، نقلاً عن ابن زباله، و دفتر دار: ص ٥٢، انظر ما كتبه ابن شبه حول هذا الموضوع: ١/١١٥).

١٠- قبر مالك بن سنان الخدرى: ومن القبور التى فى غير البقيع قبر مالك بن سنان، والد أبى سعيد الخدرى، وهو فى غربى المدينة ملاصقاً للسور، وفى روايه ابن زباله أنه دفن عند مسجد أصحاب العباء (أصحاب العباء: أى الذين يعين العبي وذلك المحل من سوق المدينة القديم. انظر السمهودى: ٣/٩٢٣، والورثيلانى: ص ٤٦٦)

عن أبى سعيد الخدرى قال: أمر رسول الله (ص) من نقل شهداء أحد إلى المدينة أن يدفنوا حيث أدركوا، فأدرك أبى مالك بن سنان عند أصحاب العباء، فدفن، ثم قال ابن أبى فديك: فقبره فى المسجد الذى أصحاب العباء فى طرف الحناطين ورواه ابن زباله بنحوه، إلا أنه قال: فوافوه بالسوق، فدفن مالك عند مسجد أصحاب العباء، وهناك أحجار الزيت (السمهودى: ٣/٩٤١).

١١- ما جاء فى مقبره بنى سلمه: نقل ابن زباله قال كعب الأخبار: إنا نجد فى كتاب الله مقبره بحافه غربى المدينة يحشر منها سبعون ألفاً لا حساب عليهم. وروى أيضاً عن مشيخه بنى حرام أن رسول الله (ص) قال: (مقبره بين سيلين (قوله: (بين سيلين) هما سيل العقيق الذى يمر غربى مسجد القبلتين، وسيل رانونا وجفاف المسمى الآن بأبى جيده لأنه يمر بمساجد الفتح من جهه المغرب فتكون المقبره بينهما، والظاهر أنها بين مساجد الفتح ومسجد القبلتين. انظر المراغى: ص ١٣٠) غريبه يضىء نورها يوم القيامة ما بين السماء إلى الأرض ولما أصيب أبو عمره بن السكن يوم أحد نقل إليها بأمر النبى (ص) فدفن، فكان أول من دفن فيها، ودفن فيها أيضاً أبوسعيد المقبرى بوصيه) (المراغى: ص ١٣٠) /

مأخذ

اخبار المدينة، محمد بن الحسن ابن الزباله، به كوشش صلاح عبدالعزيز زين سلامه، مقدمه عبدالباسط بدر، مدينة منوره، مركز بحوث و دراسات المدينة المنوره، ١٤٢٤ق / ٢٠٠٣م، مقدمه و ص ٢٠٥-٢١٠؛ المدينة بين الماضى والحاضر، ابراهيم بن على العياشى، المدينة المنوره، المكتبه العلميه، ١٩٧٢م، ص ٥١٤.

نيز نك: اخبار المدينة؛ پاره هاى اخبار المدينة

ص: ٨٢٤

ارمغان سفر، گزارش سفر حج و بقیع و بخشی از سفرنامه مرحوم هاشمی.

سید اسماعیل هاشمی (۱۲۸۲-۱۳۷۸) از روحانیون مشهور اصفهان و امام جماعت مسجد آتش در اصفهان بوده است. ایشان در ۱۴۰۴ق (۱۳۶۳ش) عازم سفر حج شده و خاطرات و مشاهدات خود را نوشته بود بعداً با این مشخصات منتشر کرده است:

ارمغان سفر حج، اصفهان، نقش ما تا، چاپ اول، ۱۳۷۹، ۲۶۴ص.

بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است: این بخش عیناً آورده می شود.

نظری به قبرستان بقیع

/ دو قبرستان مقدّس تاریخی به نام «بقیع» و «أُحد» در مدینه ی طیبه می باشد. در مشرق مدینه ی منوره قبرستانی است وسیع و متصل به شهر به نام «قبرستان بقیع» که از زمان پیغمبر اکرم(ص) تا کنون معروف و باقی است و آن حضرت به این قبرستان تشریف فرما می شد و به مردگان سلام می کرد و برای آنان طلب مغفرت می نمود.

«بقیع» در لغت به معنای زمین وسیعی است که دارای درخت فراوان یا ریشه ی آن باشد و چون سابقاً در این مکان درختان خاردار معروف به «غَرَقَد» بوده است به این جهت این مکان را بقیع گفتند.

و قبرستان بقیع پیش از سلطه ی وهابی ها وسیعتر از این بوده و اکنون آن را محصور کرده اند و در این قبرستان هیچ سایبان و سقف و بنایی وجود ندارد. هنگام شب هم تاریک و بدون چراغ است. این قبرستان سابق بر این دو در داشته و در سال ۱۳۸۵ ق دو در دیگر به آن اضافه شد و فعلاً دارای چهار در می باشد که قبل از تاریخ نگارش این اوراق، صبح و عصر در را باز و از یکی داخل و از دیگری خارج می شدند اکنون همه ی درها را بسته و از پشت دیوار و پنجره زیارت می خوانند و ورود مرد و زن به قبرستان ممنوع می باشد.

قبرستان بقیع از مقدس ترین قبرستانهای اسلامی است. چه اجساد طیبه و طاهره اهل بیت اطهار(ع) و متجاوز از ده هزار نفر بزرگان دین و صحابه ی خاتم النبیین(س) و علمای اسلام را در آغوش خود جا داده که به معدودی از آنها به اختصار اشاره می شود:

۱- مرقد منور ائمه ی بقیع: چهار نفر از ائمه ی معصومین(ص) در محوطه ی ۴×۸ متری در مغرب قبرستان بقیع متصل به هم که به نام «ائمه ی بقیع» معروف می باشند، مدفون اند. به ترتیب از جنوب به شمال: اول: امام دوم؛ امام حسن مجتبی ابن علی بن ابیطالب(ع) اولین فرزند امیرالمؤمنین و فاطمه زهرا(س) که در پانزدهم ماه رمضان سال سوم هجرت در مدینه طیبه متولد گردید و در هفتم یا بیست و

هشتم ماه صفر سال ۵۰ هجری در ۴۷ سالگی در مدینه به تحریک معاویه به دست همسرش جُعدہ دختر اشعث بن قیس، مسموم شد و به شهادت رسید.

دوم: امام چهارم؛ امام زین العابدین (ع) علی بن الحسین؛ مادرش شهربانو دختر یزدجرد پادشاه عجم، آخرین پادشاه سلسله ی ساسانی که در پنجم شعبان المعظم سال ۳۸ هجری در مدینه متولد گردید و در ۲۵ محرم سال ۹۵ هجری در ۵۷ سالگی بر اثر زهر ولید بن عبدالملک مروان اموی، در مدینه از دنیا رحلت فرمود.

سوم: امام محمد باقر (ع)؛ امام پنجم شیعیان فرزند امام زین العابدین (ع)؛ مادرش فاطمه دختر امام حسن مجتبی (ع) است که در روز اول ماه رجب سال ۵۷ سالگی به دستور هشام بن عبدالملک مروان اموی، مسموم شد و در مدینه از دنیا رحلت فرمود.

چهارم: امام ششم جعفر بن محمد (ع) فرزند امام پنجم و مادرش اُم فروه دختر قاسم بن محمد بن ابوبکر است که در روز ۱۷ ربیع الاول سال ۸۳ هجری در مدینه متولد گردید و در ۲۵ شوال سال ۱۴۸ هجری در ۶۵ سالگی به تحریک ابو جعفر منصور دوانیقی دومین حاکم عباسی، مسموم شد و در مدینه از دنیا رحلت فرمود. این بزرگوار پیشوای مذهب جعفری است و شیعه ی دوازده امامی به جعفری معروف است. چون ترویج و بیان اصول فروع این مذهب اکثراً به وسیله این امام بزرگوار انجام گرفت چون که فرصتی کامل برای تشکیل مجلس درس و دانشگاه اسلامی جهت آن حضرت به واسطه ی سرگرمی دولت به تغییر رژیم حکومت اموی به عباسی فراهم گردید.

این چهار امام معصوم مدفون در بقیع، مانند باقی امامان وارثین و نمایندگان واقعی پیغمبر اکرم (ص) و از جانب خداوند منصوب به مقام اولوالامری و وجوب اطاعت گردیدند و مظاهر روح توحید و خداپرستی بودند که حقایق قرآن و معارف حقّه را به مردم آموختند و بر تمام مسلمانان جهان، حقّ تعلم و تربیت دارند و علما و فقهای اسلام از سرچشمه علوم آن بزرگواران بهره مند شدند.

رؤسای چهار مذهب اهل سنت بی واسطه یا مع الواسطه از شاگردان امام صادق (ع) بوده اند، ولی آب صافی علوم آن حضرت را آلوده و گل آلود ساختند و به آرای هوی و هوس و سلیقه های کج و فاسد خود از اصل واقع منحرف شدند و منحرف کردند، ضَلُّوا و أَضَلُّوا کَثِيراً مِنَ النَّاسِ.

قبور مقدس این بزرگواران سابقاً گنبد و بارگاه داشته و در هشتم شوال ۱۳۴۴ هجری قمری به دست وهابی ها خراب گردید و اکنون حتی سایبان هم ندارند و برای هر یک فقط قطعه سنگی حجّاری نشده بالای سر آن بزرگواران گذاشته اند تا از یکدیگر متمایز باشند.

مشاهده این منظره رقت بار، آتش به تار و پود هر بیننده و همه مسلمانان می زند و صدای ضجه و ناله آنان بلند می گردد و بیش از همه دود آه از دل شیعیان برمی خیزد و بر جگر گوشه های رسول اکرم(ص) اشک می ریزند و ناله و فغان می کنند. روی زمین داغ و آفتاب سوزان با خواندن زیارت و قرآن ادای احترام می نمایند. مأموران سعودی در اطراف مراقب اند و گاهی توهین هم می نمایند و با نظر بغض آلود به زایرین نگاه می کنند.

دیگر؛ قبر عباس بن عبدالمطلب عموی پیغمبر(ص) بالای سر قبور ائمه ی بقیع واقع است و همچنین قبر فاطمه بنت اسد مادر امیرالمؤمنین(ع) در مزار ائمه ی بقیع واقع است.

دیگر قبر ابراهیم فرزند شانزده ماهه ی پیغمبر(ص) و قبر عثمان بن مظعون برادر رضاعی پیغمبر و اول مسلمان مدفون در بقیع تقریباً در وسط قبرستان واقع است و بعضی قبر فاطمه بنت اسد را نزدیک این دو قبر معرفی می کنند.

قبور همسران پیغمبر اکرم(ص) غیر از حضرت خدیجه(س) و میمونه و ام سلمه و ام حبیبه نیز در مرکز قبرستان بقیع واقع و معرفی می شوند و قبل از وهابی ها دارای ضریح بوده اند و قبر حضرت خدیجه(س) در مکه ی معظمه و قبرستان بنی هاشم و قبر میمونه در مشرق- پنج کیلومتری- مسجد تنعیم است و درباره مدفن بعضی از زوجات پیغمبر(ص) نیز اختلاف است.

مدفن ام سلمه و ام حبیبه را در شام معرفی می کنند چنانکه گذشت و بعضی بر آن اند که چهار نفر از زوجات در بقیع مدفون اند.

قبور مکرمات حضرات زینب و ام کلثوم و رقیه دختران پیغمبر(ص) در قسمت غربی بقیع واقع است و قبل از وهابی ها دارای ضریح بوده است.

قبر صفیه دختر عبدالمطلب، عمه ی پیغمبر و فاطمه ام البنین مادر حضرت ابوالفضل(ع) هر دو در قسمت شمال غربی بقیع در یک محل می باشد.

قبر حلیمه ی سعدیه مادر رضاعی حضرت رسول(ص) در آخرین قسمت شمالی قبرستان بقیع واقع است.

قبر محمد حنفیه فرزند امیرالمؤمنین(ع) در بقیع است و به قولی در طایف مدفون است.

قبر عقیل برادر امیرالمؤمنین(ع) و برادرزاده اش عبدالله جعفر شوهر حضرت زینب(س) در قسمت غربی بقیع واقع است، بعضی قبر عبدالله را در شام معرفی می کنند چنانکه گذشت.

قبر حسن بن امام حسن مجتبی(ع) و نیز مقداد بن اسود و جابر بن عبدالله انصاری در قبرستان بقیع و بسیاری دیگر واقع است.

وظایف زیرین افرادی که به بقیع می روند سزاوار است این اعمال را انجام دهند:

۱. زیارت جگر گوشه ی رسول خدا، فاطمه زهرا(س).

۲. زیارت چهار امام معصوم(ع) که در کتب زیارات مأثور است.

۳. زیارت قبر عباس بن عبدالمطلب، عم پیغمبر اکرم(ص).

۴. زیارت فاطمه بنت اسد، مادر امیرالمؤمنین(ع).

۵. زیارت ابراهیم، فرزند گرامی رسول الله(ص).

۶. زیارت حضرات زینب و امّکلثوم و رقیه، دختران رسول خدا(ص).

۷. زیارت صفیه، عمّه ی آن حضرت و زیارت ام البنین مادر حضرت ابوالفضل(ع).

۸. خواندن فاتحه و قرآن و اهدای آن به روح مؤمنین و مؤمنات مدفون در بقیع، هر چه بتواند و انجام آداب زیارت قبور مؤمنین.

در روایت است هر کس آیه ای از قرآن در قبرستان مؤمنین، تلاوت کند خدا برای او اجر و پاداش هفتاد پیغمبر می نویسد./

مأخذ

ارمغان سفر حج، سید اسماعیل هاشمی، اصفهان، ۱۳۷۹، مقدمه و ص ۲۱۵-۲۱۸.

أسعد بن زراره، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره یکی از صحابه.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی(۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال ها در مدینه النبی اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه درگذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی(ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشی از آن، گزارش سمهودی درباره مقبره اسعد است. این گزارش ذیلاً عرضه می شود تا دسترسی پژوهشگران به اطلاعات درباره او آسان تر گردد

قبر أسعد بن زراره

/ أحد بنى غنم بن مالك بن النجار شهد العقبتين كما تقدم، وتوفى فى الأولى من الهجره والمسجد يبنى.

قال ابن شبه: قال أبو غسان: وأخبرنى بعض أصحابنا قال: لم أزل أسمع أن قبر عثمان بن مظعون و أسعد بن زراره بالروحاء من البقيع، والروحاء: المقبره التى بوسط البقيع يحيط بها طرق مطرقه وسط البقيع.

ص: ٨٢٨

قلت: فینبغی أن یسلّم علی هؤلاء کلهم عند زیاره مشهد سیدنا إبراهیم بالبقیع./

مآخذ

تاریخ المدینه، ۱/۱۰۱؛ وفاء الوفا باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش محمد نظام الدین الفتیح، مدینه، دارالزمان، ۲۰۰۸م/۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۲۱۴.

نیز نک: السمهودی، علی بن عبدالله؛ أسعد بن زراره

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، بخشی از این کتاب درباره بازسازی بقیع و دیگر رخدادهای مرتبط به بقیع در چارچوب روابط ایران و عربستان سعودی.

اسناد فراوانی در آرشیوهای عثمانی، ترکیه، ایران، عربستان و دیگر کشورها درباره رخدادهای و تاریخ تحولات بقیع به صورت طبقه بندی شده هست. این اسناد گویای بسیاری از واقعیت ها است ولی تاکنون مجموعه آنها یکجا منتشر نشده است. علی محقق در کتاب اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، فصل چهارم (اسناد قبور متبرکه بقیع) را به اسناد بقیع اختصاص و در مجموع هفت سند عرضه کرده است. اینک عین متن آنها بدون حذف و کم و کاست:

سفارت ایران در قاهره به تاریخ ۲۴ شهریور ماه ۱۳۲۲، گزارش ذیل را برای وزارت امور خارجه ایران درباره تعمیر ابنیه و بقاع متبرکه بقیع با نوع طبقه بندی محرمانه ارسال کرده است.

سند یکم

وزارت امور خارجه: نامه شماره ۲۱۰۰ مورخ ۲۰/۵/۱۳۲۲ با رونوشت نامه وزارت دربار شاهنشاهی در خصوص استدعای حضرت آیت الله قمی از پیشگاه اعلی حضرت همایون شاهنشاهی، راجع به تعمیر ابنیه و بقاع متبرکه مدینه منوره رسید. با وجود این که معلوم بود دولت عربی سعودی با انجام این تقاضا مطابق منظور حضرت آیت الله قمی موافقت نمی کند، به خیال این که هر قدر در این موضوع پیشرفت شود و وضعیت قبور و بقاع متبرکه مزبور بهبودی یابد، منظور آقایان علما تا اندازه ای عملی می شود، کاردار سفارت عربی سعودی را ملاقات و پس از ذکر مقدمه مناسبی راجع به روابط حسنه بین ایران و کشور عربی سعودی و رابطه اسلامیت که دو ملت برادر را به هم ارتباط داده و تشریح همبستگی و علاقه فوق العاده ایرانیان به مکه معظمه که کعبه تمام مسلمانان است و به مدینه منوره که مرقد حضرت پیغمبر اسلام در آنجاست، مطلب را آغاز و اظهار نمودم: به طوری که اطلاع دارید در آغاز ورود اعلی حضرت ملک ابن السعود به حجاز، ابنیه ای که روی قبور بقیع بود ویران گردید و این قبور که متعلق به بزرگان اسلام و افتخار عالمیان است، بیم آن می رود که به مرور به کلی نابود گردد و هیچ علامت و مشخصاتی که آنها را از سایر قبور مشخص و متمایز نماید ندارد. اگر دولت عربی

ص: ۸۲۹

سعودی موافقت نماید، خیلی مایه خرسندی دولت ایران و تمام ایرانیان خواهد بود که این اماکن متبرکه را تعمیر نمایند. نامبرده اظهار داشت که بنای ابنیه روی قبور مطابق احادیث صحیحه ممنوع و برخلاف شرع است (احادیثی هم در تأیید اظهارات خود ایراد کرد) و گفت به علاوه، دور این قبور سنگ چینی شده و معروف است که قبور متعلق به چه اشخاصی است. لذا موردی نیست که برای تشخیص قبور مزبور از سایر قبور اقدامی شود. در پاسخ گفتم البته در اجرای این تقاضا اوامر شرع باید کاملاً اجرا شود، دولت ایران نیز که کاملاً پایبند شرع و مطیع اوامر آن می باشد، هیچ وقت تقاضای مخالف شرع نمی نماید.

البته در اساس اسلام اختلافی بین مذاهب مختلف نیست، ولی راجع به امور فرعی ممکن است اختلاف نظریه هایی بین علما وجود داشته باشد و در تشخیص صحت و یا عدم صحت احادیث نبوی نیز نظر متفاوت است و در نتیجه این اختلاف نظر، قسمت اعظم مسلمانان عالم، مانند مسلمانان مصر و عراق و ایران و سوریه و افغانستان بنای ابنیه را روی قبور بزرگان مخالف شرع نمی دانند، مشروط بر این که نسبت به قبور مزبور بیش از آن که شرع اجازه می دهد در تجلیل و تقدیس اغراق نشود. منظور ما از این تقاضا این نیست که قبور مزار اشخاص گردد، مقصد اصلی آن است که با بنای مختصری در روی قبور مزبور و تشخیص آنها و ذکر صاحبان قبور از فقدان اثر و مجهول گردیدن صاحبان قبور جلوگیری شود. البته چون فعلاً تاریخ وجود ابنیه بر روی قبور مزبور نزدیک است و بیش از چند سال از ویران شدن آن نگذشته است و قبور مشخص و صاحبان قبور معروف همگان می باشند، ولی به متمادی ایام ممکن است این موضوع از نظرها محو گردد. کاردار سعودی در پاسخ گفت البته تا آن جایی که شرع اجازه دهد در انجام تقاضای دولت شاهنشاهی موافقت می شود و اضافه نمود که تشخیص قبور به وسیله سنگ چینی اطراف آن و گذاردن سنگ قبر شرعاً مانعی ندارد، ولی بیش از آن مطابق مذهب وهابی که مذهب رسمی دولت عربی سعودی است ممنوع می باشد و در هر حال اجرای این امر هم تا حدودی که شرع اجازه می دهد به هزینه خود دولت عربی سعودی انجام خواهد شد و به هیچ وجه اجازه نمی دهند سایرین به هزینه خود این کار را بکنند. در خاتمه مذاکرات و اصرار اینجانب قرار شد در این باب یادداشت کتبی به سفارت عربی سعودی نوشته شود که به وسیله مقتضی به وزارت خارجه عربی سعودی ابلاغ نمایند. یادداشت تهیه و ارسال گردید. تصور نمی کنم به این ترتیب نتیجه به دست بیاید، اگر موافقت فرمایند که امسال شخصاً به حجاز و مکه مشرف شوم، ممکن است با امیر فیصل نایب السلطنه و وزیر خارجه حجاز که قدری افکارش روشن تر از پدر است مذاکراتی بنمایم. شاید بعون الله نتیجه به دست آید.

اگر رفتن اینجانب تصویب گردد، باید قبل از وقت اعتبار مسافرت کافی حواله شود. (سفیر کبیر ایران، محمود جم)

سند دوم

سفارت ایران در قاهره، گزارش زیر را به تاریخ ۶ مهر ماه ۱۳۲۲ خطاب به وزارت امور خارجه درباره پیگیری وعده ابن السعود در مورد تعمیر قبور بقیع به صورت محرمانه فرستاده است.

وزارت امور خارجه: پیرو گزارش شماره ۱۳۵ محرمانه حجاز مورخه ۲۴/۶/۱۳۲۲ راجع به استدعای حضرت آیت الله قمی از پیشگاه اعلی حضرت همایون شاهنشاهی درباره تعمیر ابنیه و بقاع متبرکه مدینه منوره اشعار می دارد:

بطوری که آگهی دارند پس از ورود وهابی ها به مکه و وصول خبر ویران نمودن بعضی از بقاع متبرکه در آنجا در موقعی که هنوز بین سلطان ابن السعود و ملک علی فرزند شریف حسین جنگ ادامه داشت، جناب آقای غفار جلال، وزیر مختار دولت شاهنشاهی در مصر، از طرف دولت شاهنشاهی برای رسیدگی به اوضاع و اجرای مذاکرات لازمه، مأمور مسافرت به حجاز شد، آقای محمدرضا گلستانه مأمور محاسبات این سفارت که به سمت مترجم عربی در مصاحبت جناب آقای جلال به حجاز مسافرت نموده بودند اظهار می دارد، به طوری که در خاطر دارد در آن موقع پس از مذاکرات زیاد در این باب، سلطان ابن السعود از رفتار وهابیان که بعضی از بقاع متبرکه (قبر و خانه حضرت خدیجه و غیره) را خراب کرده بودند عذرخواهی نموده و وعده داده بودند که اگر دولت شاهنشاهی مایل به تعمیر خرابی ها باشد ممانعت ننماید. و به قراری که از پرونده امر فهمیده می شود عین مراسلات ابن السعود خطاب به والاحضرت اقدس پهلوی که در آن موقع نیابت سلطنت عظمی را داشتند به پیوست گزارش شماره ۲۳۰ مورخه ۲۷ آبان ماه ۱۳۰۴ به وزارت امور خارجه فرستاده شده است (رونوشت نامه مزبور برای مزید آگهی به پیوست تقدیم می گردد).

متمنی است با مراجعه به پرونده های موجوده، رونوشتی از مکاتبات نامبرده تهیه و به این سفارت ارسال فرمایند تا در صورتی که حقیقتاً مدرک صحیحی راجع به وعده های ملک ابن السعود در دست باشد مورد استفاده قرار دهد. (سفیر کبیر)

سند سوم

[سفارت ایران در جده خطاب به دفتر مخصوص شاهنشاهی در تهران نامه ای در موضوع تشکر بابت موافقت با ساختن سایبان در بقیع ارسال کرده است.]

ص: ۸۳۱

دفتر مخصوص شاهنشاهی - تهران: پس از موافقت امیر فیصل و پسرش امیر عبدالله با ساختن سایبانی مقابل قبرهای امامان بقیع و مرمت دیوارهای آنجا اینجانب به نام دولت شاهنشاهی به طور مقتضی تشکر کرده ام. تصور می کنم همین قدر کافی است. گزارشهای مربوط به وزارت امور خارجه تقدیم کرده ام. (اعلم)

سند چهارم

[سفارت ایران در جده برای وزارت امور خارجه در موضوع تعمیر قبور بقیع و پیشنهاد کمک ایرانیان در تاریخ ۲۳ اردیبهشت ماه ۱۳۳۱ به صورت محرمانه فرستاد.]

وزارت امور خارجه - اداره اول سیاسی: پیرو گزارش محرمانه شماره ۱۷ مورخ ۱۶/۲/۱۳۳۱ اشعار می دارد که عصر چهارشنبه ۱۷ ماه جاری، بنا به تعیین وقت قبلی با الاحضرت امیرعبدالله فیصل کفیل نیابت سلطنت حجاز و وزیر کشور و بهداری ملاقاتی دست داد. در این ملاقات موضوع اعزام آقای حاج رضا مهرآئین مهندس ایرانی از طرف سفارت برای نظارت و راهنمایی در ساختمان دیوار و سایبان بقیع از نو مطرح و مورد تأیید ایشان واقع گردید و قرار شد سفارشی به اولیای امور محلی مدینه منوره بنویسند تا وسایل تسهیل کار آقای حاج رضا مهندس را فراهم کنند.

راجع به کمک ملت ایران به این ساختمان با وجود اینکه این جانب پیش بینی می نمودم که بعید است چنین تقاضایی پذیرفته شود و سابقه تعمیر و مرمت حرم مطهر حضرت پیغمبر اکرم (ص) که اعلی حضرت ملک عبدالعزيز بن السعود حاضر نشد اعانه و کمک مصری ها و سایر مسلمانان جهان را قبول کند، این ظن و پیش بینی را تقویت می کرد، مع ذلک احساسات پاک هم میهنان را در این باره تشریح نمودم و بیان داشتم که چقدر مایه مسرت و سرافرازی ایرانیان می شود که بتوانند در این عمل خیر کمک کنند.

والاحضرت امیرعبدالله در پاسخ فرمودند: این کار کوچک است و ارزش کمک را ندارد و ما همه در این جا خدمتگزاران عالم اسلام هستیم و پول ما و پول شما با هم فرقی ندارد و امیدواریم در کارها و نقشه های بزرگ تری بتوانیم از کمک های بی دریغ ملت ایران برخوردار شویم و بدین ترتیب با لحن مؤدبانه و آراسته ای از قبول پیشنهاد ما معذرت خواستند

پس از این ملاقات، نامه شماره ۴۳۲/۵۳۷۶ مورخ ۱۶/۲/۳۱ که مبنی بر تقدیر از کوشش های این سفارت و ترغیب و تشویق در احراز موفقیت های بیشتری در این باره بود رسید.

ص: ۸۳۲

اینجانب با اظهار تشکر و امتنان بی پایان از طرف خود و کلیه کارمندان این سفارت، از این ابراز توجه و تقدیر معروض می دارد که این سفارت با استفاده از فرصت و مواقع مناسب، کوشش های مداوم خود را در این راه ادامه خواهد داد تا حتی الامکان نتیجه بهتر و بیشتری گرفته شود.

ولی به عقیده این سفارت بهتر است برای احتراز از تحریک احساسات تعصب آمیز وهابیها و علمای نجد، حتی المقدور در اطراف این موضوع کمتر صحبت شود و کمتر گفت و گوی آن در مطبوعات و رادیوها منعکس گردد.

راجع به ارسال نقشه دیوار و سایبان که در نظر است ساخته شود، چون آقای حاج رضا مهندس ایرانی از طرف این سفارت در تهیه نقشه مذکور شرکت خواهد کرد، از این رو به دست آوردن و ارسال نقشه ساختمان مذکور اشکالی نخواهد داشت، فعلاً این سفارت منتظر رسیدن اعتبار دویست لیره ای است که برای این منظور از کمیسیون حج خواسته است و برای این که فرصت از دست نرود، بهتر است که از محل موجودی کمیسیون دائمی حج یا از هر محل دیگری که میسر باشد در ارسال وجه مزبور تسریع شود تا بلکه به محض صدور حکم و توصیه از طرف والا حضرت امیرعبدالله بتوان آقای مهندس را برای منظور فوق به مدینه منوره اعزام نمود. (وزیر مختار شاهنشاهی، مظفر اعلم)

سند پنجم

[وزیر امور خارجه، آقای حسین دیبا، نظریه های سفارت خانه های ایران در قاهره و کراچی و جده در خصوص استعمال در باب اخبار مربوط به تعمیر قبور بقیع به تاریخ ۲۳ دی ماه ۱۳۳۲ جویا شد و استحضار زیر را برای آنان فرستاده است.]

سفارت کبرای شاهنشاهی ایران - قاهره / سفارت کبرای شاهنشاهی ایران - کراچی / سفارت کبرای شاهنشاهی ایران - جده: بطوری که استحضار دارند کلیه کشورهای اسلامی و مخصوصاً کشور ایران سال ها است کوشش می نمایند به هر وسیله ممکن شود، ساختمان بقاع متبرکه در شهر مدینه به صورتی که قبلاً اولیای کشور عربستان سعودی با آن موافقت نموده اند، یعنی بنای یک مسجد در محوطه بقیع و یک سایه بان در اطراف آن انجام گردد. ولی اولیای کشور عربستان سعودی همیشه به تعلل و مسامحه گذرانده، نه خودشان این ساختمان را شروع نموده و نه حاضر شده اند به سایر کشورهای اسلامی اجازه دهند مستقیماً و به خرج خودشان ساختمان را به نحو مذکور شروع نمایند.

اخیراً به طور تواتر از خبرگزاری های جراید اطلاع رسید در ملاقاتی که بین نخست وزیر کشور افغانستان و اولیای کشور عربستان سعودی در موقع حج سال گذشته روی داده است، اعلی حضرت فعلی پادشاه کشور عربستان سعودی که در آن موقع با سمت ولایت عهد و نیابت سلطنت امور کشور را

ص: ۸۳۳

زیر نظر داشته به جناب آقای نخست وزیر پاکستان [احتمالاً منظور افغانستان بوده است] صریحاً وعده داده اند که این منظور را انجام دهند.

چون در سنوات سابقه هم، مکرر اولیای کشور عربستان سعودی مواعید مساعد به نمایندگان دولت شاهنشاهی ایران داده و به سایر کشورهای اسلامی هم که در این مورد اظهاری نموده اند وعده مساعد داده، ولی تاکنون هیچ یک را عملی ننموده اند و مقصود آنها تسامح بوده است. بنابراین خواهشمند است از هر مقامی که ممکن است، تحقیقات عمیق به عمل آورده، در صورتی که واقعاً اولیای کشور عربستان سعودی به قول خود وفا و این مقصود را عملی نمایند، مراتب را اعلام فرمایید و اگر مثل تعهدات و قول های سابق خواسته اند این بار هم مانند گذشته به تسامح و تعلل بگذرانند، مطلب را معلوم و اعلام فرمایند. نیز وزیر امور خارجه این یادداشت را زیر آن نوشته است:

حاشیه: در جلسه کمیسیون [کمیسیون دائمی حج] که به طور فوق العاده از اعضای سابق و با حضور آیت الله نوری در منزل جناب آقای [...] تشکیل گردید موافقت بعمل آمد که این تحقیق یعنی تصمیم فوق در واقع مصوبه کمیسیون دائمی حج است.

سند ششم

[سفارت ایران در جده به تاریخ ۲۱ مهرماه ۱۳۴۱ خطاب به وزیر امور خارجه در موضوع ضریح قبور ائمه بقیع چنین نوشته است.]

وزارت امور خارجه- اداره اول سیاسی: عطف به نامه شماره ۱/۳۸۴۳/۲۲۶۸۹ مورخ ۱۹/۱۲/۱۳۴۰ و رونوشت نامه جناب آقای حسین امین، ضمیمه آن در مورد ضریحی که سابقاً پدر ایشان مرحوم محمد علی (حاج امین السلطنه) جهت قبور ایمة بقیع (ع) که به مدینه منوره حمل و نصب گردیده و بعداً از طرف مقامات دولتی سعودی آن را جمع آوری و در محلی نگاه داشته اند زحمت اشعار می دهد:

سفارت کبرا موضوع را کتباً از آقای سید مصطفی عطار، دلیل حجاج ایرانی و متولی آسایشگاه حجاج ایرانی در مدینه منوره که آقای حسین امین در نامه خود مورخ ۱۲ شهریور ماه ۱۳۴۱ داشته اند، ضریح صحیح و سالم در تصرف مشارالیه است تحقیق و چند مرتبه هم تاکید شد هرچه زودتر از جریان امر این سفارت کبرا را مستحضر دارد. اکنون پاسخی از نامبرده رسیده که ترجمه و رونوشت آن برای مزید استحضار به پیوست ایفاد می گردد. چنانکه ملاحظه می فرمایند، سید مصطفی عطار از این موضوع به کلی اظهار بی اطلاعی کرده است. (سفیر کبیر - ضیاءالدین قریب)

سند هفتم

ص: ۸۳۴

[اداره اول سیاسی وزارت امور خارجه ایران به سرپرستی آقای قاسمی خطاب به مقامات مسئول در وزارت امور خارجه در مذاکره با رایزن سفارت عربستان در ایران درباره تعمیر قبور بقیع به تاریخ ۲۷ بهمن ماه ۱۳۴۹ چنین نوشته است.]

گزارش: در اجرای دستور جنابعالی، دائر به مذاکره با مقامات سفارت سعودی پیرامون تقاضای جمعی از روحانیون پاکستان در خصوص ترمیم قبور ائمه اطهار در جنة البقیع، (موضوع مرقومه شماره ۱۰۶۵۱ مورخ ۲۲/۱۱/۴۹ ریاست محترم مجلس سنا به عنوان جناب آقای وزیر امور خارجه) استحضار می دهد:

با توجه به غیبت سفیر عربستان سعودی، آقای عبدالعزیز العقیل، رایزن آن سفارت به وزارت امور خارجه فراخوانده شد و ساعت ۳۰/۱۱ صبح امروز با اینجانب ملاقات نمود.

در این ملاقات نظریات علمای شیعه و جامعه روحانیت ایران و پاکستان در خصوص لزوم ترمیم روضه مطهر بقیع به رایزن سعودی ابلاغ و خاطر نشان گردید که صدور اجازه تعمیر بقاع متبرکه و قبور ائمه اطهار علیهم السلام در بقیع، خواست قلبی عالم تشیع است، زیرا وضع کنونی روضه بقیع قلوب میلیون ها شیعه را جریحه دار می سازد.

آقای العقیل گفت: «قبرستان مطهر بقیع دارای در و دیوار و مامور مراقب و نظافت چی است، ولی روی قبور، بقعه و بارگاہ و سنگ و علامتی چنان که خواست شیعیان است قرار ندارد و این به مقتضای آیین فرقه وهابی است.»

نامبرده افزود: «در آیین وهابی گذاشتن علامت و نام و نشان روی قبور حرام است و قبرها باید با زمین هم سطح باشند، به همین جهت در حال حاضر حتی قبر اعلی حضرت فقید ملک عبدالعزیز بن سعود موسس کشور عربستان سعودی هم معلوم نیست، البته قبرستانی که در آن دفن شده اند معلوم است، اما قبر ایشان معلوم نیست، زیرا بی نام و نشان است و به همین ترتیب است وضع سایر پیروان مذهب وهابی. بنابراین گمان نمی رود که انجام تقاضای جامعه روحانیون شیعه میسر باشد، زیرا هرگونه اقدامی در این مورد با مخالفت و عکس العمل شدید علمای وهابی مواجه خواهد شد.»

رایزن سفارت سعودی افزود: «این اولین بار نیست که چنین تقاضایی از طرف روحانیون شیعه عنوان می شود، ولی هیچ گاه اقدامی در قبال این تقاضا میسر نگردیده است، مع ذلک اگر یادداشتی در این مورد از طرف وزارت امور خارجه به سفارت داده شود، به مقامات مربوطه منعکس خواهیم کرد اما پاسخ آن مثبت نخواهد بود.»

اینجانب متذکر شدم: «علمای شیعه از مخروبه بودن روضه مطهر بقیع و لزوم تعمیر و ترمیم آن صحبت می کنند و مساله ایجاد بقیعه و بارگاه مطرح نیست.» آقای العقیل جواب داد: «قبرستان بقیع به هیچ وجه مخروبه نیست و همانطور که گفتم در و دیوارها، مأمور نظافتچی دارد و شیعیان در پوششش تعمیر و ترمیم، قصد تصرف در وضع قبور را دارند و این امری است که با معتقدات وهابی ها مغایرت دارد، ولی همان طور که گفتم اگر در این مورد یادداشتی بفرستید ما به مقامات متبوع خود منعکس می کنیم.» البته صدور یادداشت در این مورد بستگی به نظر اولیای محترم وزارت متبوع دارد، ولی از برداشت سخن رایزن سفارت و سابقه امر چنین بر می آید که نتیجه مثبتی بر آن مترتب نخواهد بود. (سرپرست اداره اول سیاسی - قاسمی)

دیگر اسناد:

این کتاب شامل چهارفصل است. فصل چهارم تماماً درباره بقیع است. اما فصول دیگر با اینکه تماماً درباره بقیع نیست اما متضمن اسنادی درباره بقیع هم هست. مثلاً در فصل اول، مسند مذاکرات حبیب الله هویدا درباره بقیع را آورده است (ص ۴۶-۵۴).

مأخذ

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، علی محقق، تهران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۷۹، ص ۲۴۹-۲۶۱.

نیز نک: مدارک عمران بقیع

أشهر مواقع المدینه و الحجاز، بررسی تاریخی و جغرافیایی بقیع به عنوان مشهورترین مکان در شهر مدینه و حجاز.

جعفر الخلیلی در کتاب موسوعه العتبات المقدسه، گزارشی درباره بقیع آورده است. نیز در بخش های دیگر این کتاب به سفرنامه های زایران غربی پرداخته است. اما به دلیل اهمیت این گزارش و نیاز پژوهشگران به آن، متن آن بدون کم و زیاد آورده می شود.

بقیع الغرقد

أشهر موقع من مواقع المدینه، بل من اشهر مواقع الحجاز قاطبه، و بقیع الغرقد هذا هو الذی ورد ذکره فی مرثیه عمرو بن النعمان البیاضی لقومه و كانوا قد دخلوا فی بعض حروبهم حدیقه من حدائقهم واغلقوا بابها علیهم - علی ما یروون - ثم اقتتلوا فلم یفتح الباب الا بعد ان قتل بعضهم بعضاً فقال فی ذلک:

خَلَّتِ الدِّيارُ فُسُدتْ غَیرَ مَسوَدٍ / ومن العناءِ تفرّدی بالسوَدِ

أین الذین عهدتْهم فی غبطهٍ / بین (العقیق) إلی بقیع الغرقدِ

كانت لهم أنهاب كل قبیلهٍ / وسلاح كل مُدرّبٍ مستنجدِ

نفسى الفداء لفتيه من عامرٍ / شربوا المنيه فى مقام انكد

يالرجال لفتيه من دهرهم / تركت منازلهم كأن لم تعهد (مرآة الحرمين، ج ١، ص ٤٢٥، مط دار الكتب المصريه بالقاهره)

و اتخذ البقيع مقبره و سميت ببقيع الغرقد لأنها كانت مغطاه بالنباتات الشوكيه المعروفه بالغرقد. أما كلمه البقيع فمعناها المكان المزروع بعدد من أنواع الشجر ولذلك سماها الرحاله السويسرى (برخارت) (جنه البقيع).

وشهره البقيع قد رافقته منذ أن أصبح مدفناً لعدد من عظماء المسلمين وأئمتهم واعلام الانصار والمهاجرين، وكان النبى (ص) يقصد البقيع يؤمه كلما مات أحد من الصحابه ليصلى عليه ويحضر دفنه، وقد يزور البقيع فى أوقات أخرى ليناجى الأموات من أصحابه ويطلب لهم الرحمه.

وقد روى مسلم فى الصحيح عن عائشه أنها قالت: كان رسول الله (ص) كلما كانت ليلتى منه يخرج من آخر الليل إلى البقيع فيقول: (سلام عليكم دار قوم مؤمنين، وأتاكم ما توعدون، وإنا إن شاء الله بكم لاحقون اللهم انظر لاهل بقيع الغرقد). وحدث محمد بن عيسى عن خالد عن عوسجه قال: كنت أدعوا ليله إلى زاويه دار عقيل بن أبى طالب التى تلى باب الدار فمرّ بى جعفر ابن محمد (ع) فقال لى:

- أعن أثر وقت ها هنا؟

- قلت: لا...

- قال: هذا موقف نبى الله (ص) بالليل إذا جاء يستغفر لأهل (الدره الثمينه فى تاريخ المدينه لابن النجار، ص ٤٠٢)

لذلك كبر شأن البقيع، وكثر رواه بقصد الدعاء والاستغفار أو التسليه إذ أصبح ملتقى الجماعات وأشبه ما يكون بالمنتدى والمجلس العام لاجتماع الناس فى أوقات فراغهم، فقد روى أن عمر بن الخطاب (ض) أمر الذين يريدون أن عدد يتحدثوا فى أمور دنياهم فى المسجد أن يخرجوا إلى البقيع ليتحدثوا هناك بشؤونهم الخاصه.

واتسعت رقعه البقيع وعظم شأنها حتى قيل أن عدد الذين دفنوا فيها من الصحابه كان عشره آلاف صحابى (آثار المدينه المنوره، ص ١٢٢، عبدالقدوس الأنصارى؛ فى مرآة الحرمين، ج ١، ص ١٢٥، مط دار الكتب بمصر؛ فى منزل الوحى، ص ٥٢٣)

والظاهر أن هذه المقبره ظلت عامره باضرحتها وأبنيتها الضخمه، والقبب القائمه على مدافن المشاهير والأعلام حتى قيام الوهابيه التى كان من مذهبها تسويه القبور بالأرض فسويت تلك الأضرحة والمدافن كضريح العباس بن عبدالمطلب والسيد فاطمه الزهراء (ع) وابراهيم ابن النبى (ص) والخليفه عثمان بن

ص: ٨٣٧

عفان(ض) والامام الحسن بن على بن أبى طالب(ع) وعدد كبير من التابعين أمثال نافع شيخ الإمام مالك، ومن تابعى التابعين أمثال مالك إمام المدينة.

وعمر ابن جبير الرحاله فى القرن السادس الهجرى بالبقيع فيصف المقبره وصفاً خلاصته: أن بقيع الغرقد واقع شرقى المدينه تخرج اليه على باب يعرف بباب البقيع، وأول ما تلقى عن يسارك عند خروجك من الباب المذكور مشهد صفيه عمه النبى (ص) وهى أم الزبير بن العوام، وأمام هذه التربه قبر مالك بن انس الإمام المدنى وعليه قبه صغيره مختصره البناء وامامه قبر السلاله الطاهره: ابراهيم ابن النبى(ص) وعليه قبه بيضاء وعلى اليمين تربه ابن لعمر بن الخطاب(ض) اسمه عبدالرحمن الأوسط وهو المعروف بأبى شحمه، وهو الذى جلدته أبوه الحدّ فمرض ومات. وبازائه قبر عقيل بن أبى طالب(ص) وعبدالله بن جعفر الطيار(ض) وبازائهم روضه فيها ازواج النبى(ص) وبازائها روضه صغيره فيها ثلاثه من أولاد النبى(ص) وتليها روضه العباس ابن عبدالمطلب(ض) والحسن بن على(ع) وهى قبه مرتفعه فى الهواء على مقبره من باب البقيع المذكور وعن يمين الخارج منه، ورأس الحسن(ع) الى رجلى العباس(ض) وقبراهما مرتفعان عن الأرض متسعان مغشيان بألواح ملصقه أبدع الصاق، مرصّعه بصفائح الصفر ومكوكبه بمساميره على أبدع صفه و أجمل منظر، وعلى هذا الشكل قبر ابراهيم بن النبى(ص) ويلى هذه القبه العباسيه بيت ينسب لفاطمه بنت رسول الله(ص) ويعرف(ببيت الحزن) (ويسميه البعض بيت الأحزان) يقال انه البيت الذى آوت اليه والتزمت فيه الحزن على موت ابىها المصطفى(ص)، وفى آخر البقيع قبر الخليفه عثمان(ض) وعليه قبه صغيره مختصره، وعلى مقبره منه مشهد فاطمه بنت أسد أم على بن ابى طالب(ع).

ثم يقول بن جبير: ومشاهد هذا البقيع أكثر من أن تحصى لأنه مدفن الجمهور الأعظم من الصحابه والمهاجرين والأنصار، وعلى قبر فاطمه المذكوره - بنت اسد - مكتوب: ماضم قبر أحد كفاطمه بنت أسد رضى الله عنها وعن بنيتها. (رحله ابن جبير، ص ١٥٣ وما بعدها، مط عبدالحميد أحمد حنفى بمصر)

ويمر ابن بطوطه بعد ابن جبير بما يقرب من ١٥٠ سنه بالبقيع فيصف البقيع وصفاً مطابقاً لوصف ابن جبير فى تحديد هذه المشاهد والقبور والقبب والأضرحة. (رحله ابن بطوطه، ج ١، ص ٧٦، ط ١، مط الأزهرية بمصر)

و على مرور الزمن نال البقيع بسبب الإهمال و عوادي الدهر ما ذهب بروعه هذه البقعه من الشجر والكثير من الأبنيه والغالب أن هذه الإهمال قد لحق البقيع بعد القرن السابع الهجرى. والغريب فى الأمر أن يزور صاحب كتاب الاستبصار فى عجائب الامصار (كتاب حقيقه وعلق عليه الدكتور سعد زغلول عبدالحميد مدرس التاريخ الإسلامى بكلية الآداب بجامعة الاسكندريه، وهو من منشورات هذه الكلية و مطبوعات الاسكندريه، وقال محققه الدكتور سعد عن مؤلف الكتاب المجهول: أنه كاتب مراكشى من كتاب القرن

السادس الهجرى، والذي يقرأ وصف البقيع ألى ما يقرب القرن الثامن الهجرى عند الرحاله والمؤرخين يجد تبايناً كبيراً بين الوصف البقيع عندهم ووصفه صفه عند مؤلف هذا الكتاب من حيث خراب القبور واندراسها و تلاشى معالمها وتبعثر الجماجم والعظام بحيث يحار القارىء فى كيفية التوفيق بين آراء أولئك وفى طليعتهم ابن النجار(القرن السابع) ورأى هذا الكاتب المراكشى صحيح أن ابن النجار ينفى وجود المعالم القبور العامه فى القرن السابع ولكنه لا يذكر شيئاً ولا بعض شىء مما ورد فى الكتاب الاستبصار المذكور إضافه إلى أنه يصف الروضات وصفاً تاماً ويمين مثلاً- روضه الإمام الحسن بن على(ع) والمدفونين فى قبته، ويسهب فى تعيين مواقع هذه الأضرحة، فأذا صح ما روى الكاتب المراكشى فى كتاب الاستبصار فيجب أن تكون هنالك حوادث وقيته حدثت فآلت إلى مثل ذلك الخراب الشامل والحرث الذى أخرج الجماجم والعظام وبعثها ثم عاد البقيع بعد ذلك ألى ما كان عليه مما فاتنا نحن الوقوف على أخباره) فى القرن السادس والبقيع على ما تنقل الروايات فى ذلك العصر كان فى ازهى أدواره فيقول عنه: «بقيع المدينه من ناحيه الشرق، فأول ما تلقى إذا خرجت إلى البقيع: قبر مالك(ض) وهو قبر مهممل مبنى بالحجر والطين، مزتفع من الأرض نحو ٤ أشبار، وعند رأسه حجر أدكن منقوش تاريخه من يوم مات، ثم تسير منه قليلاً وقد بصقت القبور موتاها

ورفضت الأرض جميع ما دفن فيها من صغير وكبير ولم يبق فى بطنها منهم شىء إلا- رفضته على وجهها، فلم يبق عضو من أعضائها، ولا عظم من عظامها ولو كان مقدار خردله إلا وخرج على الأرض من ناس أهل المدينه خاصه وترى البقيع شبه المقتله من دفن قديم وحديث، وجماجم الموتى باليه قديمه، وأخرى حديثه، فهذا عبره لمن اعتبر ثم تسير قليلاً فتلقى روضه العباس بن عبدالمطلب(ض) ثم روضه إبراهيم ولد النبى عم، ثم روضه عثمان بن عفان، وروضات كثيره». (كتاب الاستبصار فى عجائب الامصار، ص ٤٢، مط جامعه الاسكندريه)

وفى اوائل القرن التاسع عشر الميلادى زار الحاج عبدالله بورخارت البقيع وقيل بل كان اسمه الحاج بورخارت ابراهيم فقال عنه ما ملخصه: «فى اليوم الذى يلى أداء الحاج واجباته للمسجد والحجره، تجرى العاده بذهابه الى مقبره المدينه تكريماً لذكرى القديسين الكثيرين المدفونين بها، وهى تجاور أسوار البلد على مقبره من باب الجمعه وتسمى(البقيع) صورتها مربع مكوّن من بضع مئات من الأذرع يحيط به جدار يتصل من الجنوب بضاحيه المدينه، وتحيط به من سائر نواحيه مزارع النخيل. وهذا المكان حقير جداً بالنظر الى قداسه الأشخاص الذين يحتوى رفاتهم ولعله أشد المقابر قذاره وحقاره بالقياس الى مثله فى أيه مدينه شرقيه فى حجم(المدينه) فليس به متر واحد حسن البناء، كلا بل ليست به أحجار كبيره عليها كتابه اتخذت غطاء للقبور انما هى اكوام من تراب احيطت باحجار غير ثابتة». (ت: راجع الأصل

الانكليزى لحوالات (برخارت) فى بلاد العرب، ج ٢، ص ٢٢٢، وما بعدها - أخرجه الدكتور محمد حسين هيكل فى كتابه (فى منزل الوحي)، ص ٥١٦، مط دار الكتاب المصرىه)

وزياره (برخارت) الحجاز كان بعد غزوه الوهابيين الذين سؤوا هذه القبور مع الأرض وحين عاد الأمر للعثمانيين بعد أجلاء الجيوش المصرىه للوهابيين أعادوا بناء كثير من القباب وشادوها على صوره من الفن تتفق مع ذوق العصر وقد ذكر صاحب (مرآه الحرمين) هذه الأضرحة والقبب وصورها فى كتابه، وحين عاد الوهابيون الى الحجاز بعد أكثر من مائه سنه على حملتهم الأولى عادوا إلى هدم تلك القبب والأضرحة وساووها بالأرض.

ويزور الدكتور محمد حسين هيكل البقيع بعد (برخارت) بما يقرب من ١٢٥ سنه فيقول انه لم يجد فى البقيع بقيه لبناء أو قبه على الأجدات مما حمل برخارت على ان يسمى هذا المكان (جنه البقيع) كذلك يقول أنه لم يجد بها أكواماً من التراب ولا حفراً ولا حثاله، وإنما وجد بها قبوراً مسوّاه بالأرض يحيط بكل قبر منها أحجار صغيره تُعلّمه فلولا أنك تعرف أن هذا المكان هو البقيع، وأن به رفاتاً خُلف اصحابها على التاريخ أعظم الذكر، ولولا هذه الأحجار المحيطه بكل قبر لخلتها - يقول هيكل - فضاء مسوراً لا شيء فيه البته.

مأخذ

موسوعه العتبات المقدسه، جعفر الخليلي، بيروت، مؤسسه الاعلمى، ١٤٠٧ق، ج ٣، ص ١٠٠-١٠٦.

نيز نك: خليلي، جعفر؛ ايدون ريتر

اعلاميه رياست وزراء، متن اطلاعيه دولت ايران در محكوم كردن تخريب بقيع.

در تاريخ يكم تيرماه ١٣٠٥ش دولت ايران با صدور اطلاعيه اى رسمى، صريحاً به اقدامات دولت سعودى در تخريب اماكن اسلامى و قبور ائمه بقيع اعتراض و اعمال و هابيان را محكوم نمود. اين اطلاعيه با امضای حسن بن يوسف رئيس الوزراء مشهور به مستوفى الممالك است. حسين مكى اولين كسى است كه اين اطلاعيه را در كتابش با عنوان اطلاعيه رياست الوزراء آورده است. متن آن دقيق و محكم است و نشانه اى از سازشكارى در آن مشاهده نمى شود. برخى معتقدند، دولت پهلوى موضع سازشكارانه و نهايتاً خيانت آميز داشت و با محكوم نكردن آل سعود دست آنان را در تداوم تخريبها، كشتارها و اذيت ها باز گذاشت. اما اين اطلاعيه گويای اينست كه حداقل افرادى در بدنه دولت بوده اند كه موضع اصولى داشته و به باورهاى مذهبي اعتقاد داشتند. اين اطلاعيه از اسناد مهم تاريخى و حداقل بيانگر حمايت تنها دولت شيعى در جهان از اعتقادات ضد وهابى است، از اينرو متن آن جهت استفاده پژوهشگران آورده مى شود:

ص: ٨٤٠

تعدیات و تجاوزاتی که نسبت به عالم دیانت و عقاید فرق مسلمین، از مدتی قبل، طایفه وهابیه به عمل آورده اند و هتک حرمتی که نسبت به حرمین شریفین که قبله و معبد کافه مؤمنین و مرکز اتحاد روحانی تمام مسلمین است مرتکب شده اند، عموم مسلمین را مضطرب و نگران ساخته است و عبارتی که از طرف آن ها نسبت به بقاع متبرکه بزرگان دین در بقیع به ظهور رسیده و قاطبه ی مؤمنین را متأثر و سوگوار نموده است، معلوم خاطر عموم اهالی مملکت می باشد.

دولت ایران از بدو تجاوزات این طایفه، همیشه بر این گونه عملیات که مخالف آداب و حیثیات دیانتی و مناقض با اصول تمدن است اعتراضات شدید نمود تا اینکه از طرف عبدالعزیز بن سعود، رییس آن طایفه ابراز مواعیدی شد که این گونه فجایع و تجاوزات که بی احترامی صریح به عقاید و شعائر ملی عالم اسلام است، از تکاب و تکرار نشود.

ولی برخلاف انتظار، عملیاتی اخیراً منافی با مواعید خود از آن ها به ظهور رسید که قلوب اسلامیان را متأثر و متالم نمود و سبب گردید که دولت ایران دعوت ابن سعود را برای شرکت در مجمع عمومی حجاز قابل قبول ندانسته و رد نماید.

از آنجا که تجلیل اماکن مقدسه که کرورها نفوس از روی عقیده و ایمان، آن نقاط شریفه را مهبط انوار رحمانی و منبع فیض آسمانی می دانند، از شعائر ملی اسلامی است و مخصوصاً در این برهه از زمان، که عصر احترام عقاید و آداب دیانتی است و تمام ملل متمدنه ی عالم، از هر قوم و ملت، سعی دارند که معتقدات مذهبی دیگران را تعظیم و تکریم نمایند و تعدی و تحمیل بر شعائر دینی سایر ملل را منسوخ سازند. بدیهی است دولت و ملت ایران نمی توانند ساکت نشسته و تحمل نماید یک فرقه ی معدود که نسبت به ملل اسلامی در حکم اقل قلیل هستند، عقاید خود را بر تمام عالم اسلام تحمیل نمایند. و حقیقتاً جای بردباری و تحمل نیست. در عصری که هر یک از ملل حیه، از برای آثار و قبور حکما و بزرگان و ارباب شعر و صنعت، هر چند که منسوب به ملل دیگری باشند، هزار گونه احترامات قائل می شوند و از این لحاظ، مابین ملیت و قومیت و نژاد فرقی نمی گذارد، یک طایفه فقط به استمساک تعالیم و مبادی خود، آثار ائمه هدی و اولیای خدا که در روح و قلب کرورها نفوس جای دارند، منهدم سازند.

دولت ایران این رفتار را از مقوله ی تجدید اعمال ادوار توحش و جاهلیت تلقی نموده و بر این کردار فجیع شدیداً اعتراض می نماید.

در همان حال، به قاطبه ی مسلمانان عالم خطاب و اعلام می دارد که، به حکم وحدت عقیده ی اسلامی، متفقاً به وسائل ممکنه از این عملیات تجاوزکارانه جلوگیری به عمل آورند و از آنجا که حرمین شریفین، حقیقتاً به تمام عالم اسلام تعلق دارد و هیچ ملت مسلمان دون ملت دیگر، حق ندارد این نقاط مقدسه را که قبله ی جامعه ی مسلمانان و مرکز روحانیت اسلام است به خود اختصاص داده، تصرفات کَیفَ ما یشاء نماید و اصول تعالیم خود را بر عقاید دیگران تحمیل کند.

بنابراین، از تمام ملل اسلامی تقاضا می شود که در یک مجمع عمومی بزرگ اسلامی، مقدرات حرمین شریفین را حل و تسویه نمایند و قوانین و نظاماتی وضع گردد که تمام مسلمانان بر طبق عقاید مختصه ی خود، بتوانند آزادانه از برکات روحانی و فیوض آسمانی اماکن مقدسه ی مکه ی معظمه و مدینه طیبه برخوردار و متمتع شوند و این سرچشمه فیض و سعادت الهی تمام طوایف مسلمانان عالم را بدون تبعیض و استثناء سیراب سازد.

امیدواریم که ملل و دول اسلامی، این تقاضای دینی و ملی را به سمع قبول اجابت کرده و راضی نشوند بیش از این بر مقدسات ملی و شعائر مذهبی آنان لطمه وارد آید. (حسین بن یوسف رئیس الوزراء).

داوری آقای قاضی عسکر اینست که: پس از صدور این اطلاعیه، هیچ گونه حرکت جدی در جهان اسلام برای وادار کردن سعودیان در پذیرش ترمیم قبور و حفظ آثار تخریب شده مشاهده نشد. بلکه برعکس فشار دولت سعودی بر شیعیان افزایش یافت؛ برای نمونه در شب هفتم محرم ۱۳۴۷ ق مدیر شرطه سعودی با تعدادی سرباز به محل برگزاری عزاداری شیعیان ایران حمله و اسباب و وسایل آنجا را غارت می کند و سیدی از سادات حجاج، به نام حاجی سید محمد باقر را با کمال اهانت و زجر کشیده به زندان می برد. و سخت گیری نسبت به حجاج ایرانی روز به روز بیشتر شد.

اما از آقای قاضی عسکر به عنوان کسی که چند دهه مدیریت و مسئولیت حج و روابط با عربستان را در اختیار داشته انتظار می رفت دقیق تر به داوری بپردازد. انصافاً این اطلاعیه نسبت به همه اطلاعیه هایی که از طرف روحانیون و مراجع شیعه در این زمینه صادر شده، قوی تر، مبنایی تر است. چرا که بر چند نکته کلیدی انگشت گذاشته و مباحث ریشه ای و اساسی را با تعبیر دقیق و صریح پیش کشیده است. سخن نویسنده این مقاله اینست که از روحانیون معظم انتظار می رود که منصفانه قوت های هر کس ولو دشمن را بگویند.

مأخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۹۷-۹۹؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۷۳-۷۶.

ص: ۸۴۲

اقامت یهود، بخشی از کتاب الدرہ الثمینہ از ابن نجار درباره اقامت یهود در حجاز.

از دیر باز آثاری از یهود، مسیحیت، مسلمانان و برخی دیگر ادیان و پیروان آنها در بقیع بوده و در جریان تخریب از بین رفته است. از اینرو آل سعود و وهابیون نه تنها آثار حرم ائمه ر که شیعیان و گروه هایی از مسلمانان نسبت به آن تعلق خاطر دارند، از بین بردند بلکه آثار دیگر ادیان را هم تخریب و نابود کرده اند؛

آثاری که از هر نظر بی بدیل و بی نظیر بوده اند و مهم تر اینکه این رویه را ادامه می دهند. در واقع دولت سعودی رژیم است که تخریب میراث فرهنگی را بشر را وظیفه خود می داند، چون فقط خودش را مشروع و محق و دیگران را باطل و نامشروع دانسته و مدعی است باید همه آنها نابود شود.

برای اثبات اینکه آثاری از یهود و نصارا در بقیع بوده، لزوماً باید اقامت و سکونت پیروان این ادیان را برای قرون متمادی یادآور شویم. ابن نجار (۵۷۸-۶۴۳ق) مدینه شناس مشهور در کتاب مشهورش، از اقامت یهود و حوادث مربوط به آنها در مدینه گزارش آورده است. این گزارش بدون دخل و تصرف نقل می شود:

ذکر سکنی الیهود الحجاز / وإنما کان سِکْنی الیهود الحجاز (الحجاز: بالكسر، قال أبو بکر الأنباری: فی الحجاز و جهان: یجوز أن یکون مأخوذاً من قول العرب: حجز الرجل بعیره یحجزه إذا شدّه یقیده به، و یقال للجبل: حجاز، و یجوز أن یکون سمی حجازاً لأنه یحتجز بالجبال، والذی أجمع علیه العلماء أنه من قولهم حجزه یحجزه حجزاً أى منعه. والحجاز: جبل ممتد، حالٌ بین العُور؛ عُور تهامه و نجد، فکأنه منع کل واحد منهما أن یختلط بالآخر، فهو حجاز بینهما. معجم البلدان ۲/۲۱۸. و إقليم الحجاز معروف الآن فی المملکه العربیه السعودیه، و یشمل مکة المکرمه، والمدینه المنوره، وجده، والطائف، و تبوک، و بلاد عسیر و تهامه، و بلاد بیشه. المعالم الأثیره فی السنه و السیره، لشراب، ص ۹۷). أن موسى علی نبینا و علیه السلام - لما أظهره الله علی فرعون و أهلکة و جنوده، و طی الشام (والشام: تشمل الآن سوریه و لبنان و الأردن و فلسطين. انظر: معجم البلدان ۳/۳۱۲). و أهلک من بها، و بعث بعثاً من الیهود إلى الحجاز، و أمرهم أن لا یستبقوا من العمالق أحدا بلغ الحلم، فقدموا علیهم فقتلواهم، و قتلوا ملکهم بтімاء (و تیماء: بالفتح والمد: بلید فی اطراف الشام، بین الشام و وادی القرى، علی طریق حاج الشام و دمشق. و هی مدینه حجازیه، تقع شمال المدینه، علی بعد ۴۲۰ کم، علی بعد ۲۶۶ کم من شرق و جنوب تبوک. بتصرف عن معجم البلدان لیاقوت ۲/۶۷، و المعالم الأثیره فی السنه و السیره لشراب، ص ۶۷). و کان یقال له الأرقم بن أبی الأرقم و أصابوا له ابنا، کان شاباً من أحسن الناس، فضنوا به عن القتل، فقالوا: نستحیه

حتى نقدم به على موسى، فيرى فيه رأيه، فأقبلوا و هو معهم، و قبض الله موسى قبل قدومهم، فلما سمع الناس بقدومهم تلقوهم، فسألوهم، فأخبروهم عن أمرهم، فأخبروهم بفتح الله عليهم، وقالوا: لم نستبق منهم أحدا إلا هذا الفتى، فإننا لم نر شابا أحسن منه، فاستبقينا حتى نقدم به على موسى، فيرى فيه رأيه، فقالت لهم بنو إسرائيل: إن هذه لمعصية منكم؛ لما خالفتم من أمر نبيكم، لا و الله لا تدخلوا علينا بلادنا، فحاولوا بينهم و بين الشام، فقال الجيش: ما بلد إذ منعمت بلدكم خير من البلد الذي خرجتم منه؟ قال: و كانت الحجاز إذ ذاك أشجر بلاد الله، و أظهره ماء، قالوا: و كان هذا أول سكنى اليهود الحجاز بعد العماليق. [إبل كان علماءهم يجدون فى التوراه أن نيبا يهاجر من العرب ألى بلد فيه نخل بين حرتين، فأقبلوا من الشام يطلبون صفه البلد، فنزل طائفه بتيما و توطنوا نخلا، و مضى طائفه، فلما و افوا خبير ظنوا أنها البلده التى يهاجر إليها، فأقام بعضهم بها، و مضى أكثرهم و أشرفهم، فلما رأوا يثرب سبخه و حره و نخلاً قالوا: هذا البلد الذى يكون فيه مهاجر النبى إليها، فنزلوه، فنزل النضير بمن معه بطحان، فركحوا] فنزلوا منها حيث شاءوا،/ و كان جميعهم بزهره (زهره: موضع بالمدينه، بين الحره و السافله. قال الزبير كانت زهره أعظم قريه بالمدينه، و كان بها جماع ماده جمع (أى أخلاط) من اليهود، و قد بادوا، و كان فيها ثلاثمائة صائغ: المغانم المطابه ٢/٨٣٢. القاموس المحيط ص ٧١٠)، و هى ثبره بين الحره و السافله [مما يلى القف(القف بالضم و تشديد الفاء) علم لواد من أوديه المدينه، عليه مال لأهلها.

والقف فى الأصل: ما ارتفع من الأرض و غلظ، و لم يبلغ أن يكون جبلاً، و حجاره غاص بعضها ببعض لا تخالطها سهوله، و هو جبل، غير أنه ليس بطويل فى السماء فيه إشراف على ما حوله. ماده(قف). القاموس المحيط، ص ٨٤٤، و المغانم المطابه ٣/١٠٤٨. و وفاء الوفاء للسمهودى (٤/١٢٩١)، و كانت لهم الأموال بالسافله]، و نزل جمهورهم بمكان يقال له يثرب، بمجتمع السيول؛ سيل بطحان و العقيق (العقيق: بفتح أوله و كسر ثانيه، و قافين، بينهما مثناه تحته: اسم لكل مسيل ماء شقه السيل فى الأرض، فأنهره و وسعه، و علم لواد عظيم، عليه أموال المدينه، و هو على ثلاثه أميال من المدينه أو ميلين، أوسته، أو سبعة.

قال عياض: عقيق المدينه: أعقه: أحدها: العقيق الأصغر، و هو الذى عق عن حرتها، أى قطع، و فيه بئر رومه، و العقيق الأكبر بعد هذا، و فيه بئر عروه، و عقيق آخر أكبر من هذين، و فيه بئر على مقربه منه، و هو من بلاد مزينه، و هو الذى أقطعه رسول الله(ص) بلال بن الحارث المزنى، ثم أقطعه عمر رضى الله الناس، فعلى هذا يحمل الخلاف فى المسافات، و منها العقيق الذى جاء فيه «صل فى هذا الوادى المبارك»، و هو الذى ببطن وادى ذى الحيلفه، و هو أقرب الثلاثه. معجم البلدان لياقوت ٤/١٣٨-١٣٩. المغانم المطابه ٣/٩٤٨-٩٤٩).، و سيل قناه (قناه: قال ياقوت: وقناه أحد أوديه المدينه الثلاثه عليه حرث و مال. قالوا: سمي قناه لأن تبعاً مر به فقال هذه قناه الأرض معجم البلدان ٤/٤٠١ و قال العياشى فى كتابه(المدينه بين

الماضى و الحاضر) ص ٤٥٦: وادى قناه؛ يقع فى الناحيه الشماليه من المدينه، و يبعد عنها بأربعه كيلومترات و نصف فى طريق الشهداء، و يقع فى شماله جبل أحد، و يبعد عنه بنحو كيلومتر واحد تقريبا، و قناه: يأتى من الشمال الشرقى، من جبل تيم، ثم يملا حوض العاقول فى قسميه الرمام و أم القروان، ثم يأتى ماضيا ألى الشمال، فى موازاه الحره حتى يرجع ألى جهه المغرب ، مقابل جبلى و عيره و وعره، و يكون جبل أحد من المشرق، و عند ما يقابل قهوه رشوان يمضى لحف حره النار «و هى الشظاه» فيطلق عليه وادى الشظاه، فى حدود حره النار، و يبقى اسم قناه عليه حتى يفيض إلى جهه برکه الزبير). مما يلى زغابه (زغابه: كسحابه، والغين معجمه، مجتمع السيول، آخر العقيق، غربى قبر حمزه رضى الله تعالى عنه، وهى أعلى إضم، و إن ابن إسحاق قال: نزلت قريش بمجتمع الأسيال من رومه، بين الجرف و زغابه، قال أبو عبيدالبكرى فى ضبطه: زغايه بالضم و إهمال العين، و قال محمد بن جرير: الراويه الجيده بين الجرف و الغابه: لأن زغابه لا تعرف، قال ياقوت: ليس كذلك، فإن فى الحديث أنه(ص) قال: «ألا تعجبون لهذا الأعرابى؟ أهدى ألى ناقتى أعرافها بعينى، ذهب منى يوم زغابه، و قد كافأته بست - أى بست بكرات - فسخط» و جاء ذكر زغابه فى حديث آخر، فكيف لا يكون يعرف. معجم البلدان ٣/١٤١. ووفاء الوفا ٤/١٢٢٧-١٢٢٨).

قالوا: و خرجت قريظه (قريظه: حى من اليهود، قالوا: عندما نزلت اليهود يثرب، تفرقت فى أنحاءها، فنزلت قريظه فى العاليه، على وادى مذنيب و وادى مهزور، و يوجد جبل ليس بالعالي شرق العوالى بالمدينه، يسمى قريظه، فيه آثار، هذا كان منزلهم، ولما جاء الإسلام، عاملت قريظه كبقية اليهود الإسلام بالمكر و الخداع والكيد، و تأمرت عليه، فغزاهم رسول الله(ص) و حكم فيهم سعد بن معاذ؛ أن يقتل الرجال، و تقسم الأموال، و تسبى الذريه.

و قد ذكر ذلك محمد بن كعب القرظى، و هو ثقة عالم، كما فى تقريب التهذيب ٦٢٥٧، و فاء الوفا ١/١٦١. معجم قبائل الحجاز ص ٤٢٢). و إخوانهم بنو هذل(بنو هذل: حى من اليهود، هم إخوه بنى قريظه، و إنما سمي هدلاً لهدل كانت فى شفته، و كانوا يسكنون مع بنى قريظه ثم أسلموا، فبقوا فى المدينه بعد جلاء يهود، ثم كانوا سادتهم فى الإسلام. السيره النبويه، لابن هشام ١/٢٣٢، عمدہ الاخبار، للعباسى، ص ٣٩، معجم قبائل الحجاز، ص ٥٤٧، و فاء الوفا ١/١٦٣). و عمرو أبناء الخزرج (عمرو بن الخزرج: بطن من الأنصار، وهم بنو عمرو بن الخزرج بن ساعده بن كعب بن الخزرج، من الأزد القحطانيه. معجم قبائل الحجاز، للبلادى، ص ٣٥٢). ابن الصريح بن التوم بن السبط بن اليسع بن سعد بن لاوى ابن جبر بن النحام بن سخوم بن عازر بن هارون بن عمران، و النضر بن النحام بن الخزرج بن الصريح بعد هؤلاء، فتبعوا آثارهم، فنزلوا بالعاليه على واديين، يقال لهما مذنيب (مذنيب: قال ياقوت: واد بالمدينه يسيل بماء المطر

خاصه. معجم البلدان ٥/٩ و يقال مدينه، و هو شعبه من سيل بطحان، يأتى مدينه إلى الروضه؛ روضه بنى أميه، ثم يتشعب من الروضه نحواً من خمسه عشر جزءاً فى أموال بنى أميه، ثم يخرج من أموالهم حتى يدخل بطحان و صدير، مدينه و بطحان يأتیان من الحلابيين، حلابى صعب على سبعة أميال من المدينه أو نحو ذلك، و مصبهما فى زغابه، حيث تلتقى السيول. وفاء الوفا ٣/١٠٧٥.

و قال المطرى: مدينه شرقى جفاف، يلتقى هو و جفاف فوق مسجد الشمس، ثم يصبان فى بطحان، ويلتقيان مع رانواء ببطحان، فيمران بالمدينه غربى المصلى، مراده جفاف أصل مسيل بطحان. التعريف، ص ٦٠. و مهزور(مهزور: بفتح أوله و سكون الهاء، و ضم الزاى، بعدها و او وراء، من: هزره يهزره: ضربه بالعصا على ظهره و جنبه، و هو اسم واد بالمدينه، و مهزور و مدينه يسيلان بماء المطر خاصه. المغانم المطابه ٣/١١١٠.

وذكر العياشى أنه يعه فى الجنوب الشرقى من المدينه، فى أقصى منطقه العوالى، و يقع فى جنوبهم، فى خط عام للمنزل القاع الأحمر، وقاع الهيلاء، كما تقع حليه قريظه فى نفس الاتجاه. و يقول المطرى: شرقى العوالى، شمالى مدينه، و يشق فى الحره الشرقيه إلى العريض، ثم يصب فى وادى الشظاه. معجم البلدان(٥/٢٣٤)، التعريف للمطرى ص ٦٠، المدينه فى الحاضر و الماضى، للعياشى، ص ٤٩٩)، فنزلت بنو النضير(بنو النضير: حى من اليهود، قيل عند ما نزلت يهود أرض يثرب تفرقت، فنزلت بنو النضير وادى مدينه و اتخذوا عليه الأموال، ولما جاء الإسلام، عاملت بنو النضير كبقية اليهود المسلمين بالمكر والخداع، و ظاهروا على رسول الله(ص) فقاتلهم و أجلاهم سنه ٥٤هـ. معجم قبائل الحجاز ص ٥٢٩). على مدينه، و اتخذوا عليه الأموال، و نزلت قريظه و هدل على مهزور، و اتخذوا عليه الأموال، و كانوا أول من احتفر بها [الآبار] و اغتسروا الأموال، و ابتنوا الآطام(الآطام: والأطُم: بضمه و بضمين: القصر، و كل حصن مبنى بحجاره، و كل بيت مربع مسطح، جمعها آطام و اطوم. ماده(أطم). القاموس المحيط، ص ١٠٧٦، وانظر: محمد حسن شراب: الأطم: هو الحصن، وأكثر ما يقال ذلك لحصون أهل المدينه فى الجاهليه، و كل قبيله من قبائل الأنصار(الأوس و الخزرج) كان لهم أطم أو آطام تتخذ لوقب الحرب. المعالم الأثيره فى السنه والسيره، لشراب، ص ٣٠. و المنازل، قالوا: فجميع ما بنى اليهود بالمدينه تسعه و خمسون أطمًا(بعد كلمه(أطما) زياده فى(ج)٩/ب: قال عبد العزيز بن عمران: و قد نزل المدينه قبل الأوس و الخزرج أحياء من العرب، منهم أهل التهمه، تفرقوا بيالت(وبلقين) إلى المدينه، فنزلت ما بين مسجد الفتح إلى يثرب فى الوطا، و جعلت الجبل بينها و بين المدينه، فأبرت بها الآبار والمزارع).

مخطوطه(ج) من منتصف السطر الخامس إلى نهايه السطر العاشر ص ٩/ب، و يوافق فى مخطوطه(د) من السطر التاسع إلى نهايه السطر الثانى عشر، ص ٦/أ، وفى(د): (انتقلت) بدل (بلقين).

و عبدالعزيز بن عمران بن عمر عبدالرحمن بن عوف الزهري المدني، المعروف بابن أبي ثابت، متروك الحديث، احترقت كتبه، فكان يحدث من حفظه، مات ١٩٧هـ - تهذيب التهذيب (٢/٥٩١).

مأخذ

الدره الثمينه في اخبارالمدينه، محمد بن محمود بن الحسن بن النجار، به كوشش صلاح الدين بن عباس شكر، مدينه منوره، مركز بحوث و دراسات، ١٤٢٧ق / ٢٠٠٦م، ص ٧٢-٧٨.

نيز نك: ابن نجار؛ سكونت يهود در يثرب؛ يهود و نصارى

ام حبيبه، همسر رسول خدا، بخش مربوط به وي از ترجمه كتاب تاريخ مدينه منوره، تأليف ابن شبه.

ابوزيد عمر بن شَبَّه نميري معروف به ابن شَبَّه (١٧٣-٢٦٣ق) اديب، مورخ و راوي حديث، كتاب تاريخ المدينه المنوره را به منظور معرفي تحولات و ابعاد شهر يثرب (مدينه در دوره اسلامي) نوشت. اين اثر از نخستين آثار در عرصه مدينه پژوهي است. بخشی مهمي از آن درباره بقيع است که در چند مقاله عرضه شده است. هدف از اين مقاله دسترسي آسان تر پژوهشگران به متون قديمي است تا از اين طريق بقيع پژوهي رواج و گسترش يابد. مؤلف به دليل نزديکي به دوره رسالت و زمان عباس، اطلاعات مستند و سودمندی عرضه کرده است.

/ محمد بن يحيى برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزيز بن عمران، از يزيد ابن سائب نقل خبر کرد که گفته است: جدم براي ما نقل کرد و گفت: هنگامی که عقيل ابن ابی طالب در خانه ی خود چاهی کند، به سنگی رسيد که بر آن چنین نوشته بود: «قبر امّ حبيبه، دختر ابوسفیان صخر بن حرب». عقيل چاه را پر کرد و بر روی آن خانه ای ساخت. يزيد بن سائب گوید: من خود بدان خانه رفته و آن قبر را دیده ام.

البتة مصحح یا مترجم این کتاب سند این حديث را ضعيف می داند.

مأخذ

تاريخ مدينه منوره، ابن شَبَّه، ترجمه حسين صابري، تهران، مشعر، ١٣٩١، ص ١٢٥.

نيز نك: رمله بن ابی سفیان

امين الدوله در بقيع، گزارش سفر او به حج و زيارت بقيع.

ميرزا علی اصغر امين الدوله از شخصيت های دوره قاجار و از درباريان ناصرالدين شاه و وزير اعظم مظفرالدين شاه بود. او در ١٢٥٩ق چشم به جهان گشود. در پنجاه و پنج سالگی يعنی در سال ١٣١٦ به سفر حج مبادرت کرد. او مشاهدات خود را زير عنوان سفرنامه مکه با نثری قابل توجه و تحسين تأليف کرد. بالاخره در ادامه سفر در يازدهم محرم ١٣١٧ به بقيع رسيد و به

زیارت، مراقده و بقعه ها و مزارات

ص: ۸۴۷

بقیع رفت. متن گزارش که بخشی از سفرنامه او است عیناً و بدون کم و کاست ذیلاً عرضه می شود تا پژوهشگران به مطالب آن دسترسی آسانتر داشته باشند.

وضعیت بقیع

/ یکشنبه یازدهم محرم الحرام ۱۳۱۷، علی الصّیّاح مُحرِم کعبه مقصود و فوز به مقام محمود شدم و از دل و جان به آن آستان نماز آوردم. هوا روشن شد. هوای بقیع و زیارت ائمه هدی کردم. آنجا جز حاجی صادق یزدی و یک ضعیفه سیاه کفش دار و یک سقا کسی نبود. کلیددار و متولی و زیارتنامه خوان حضور نداشتند و درب بقعه متبرّکه بسته و مقفل بود. بی آنکه سبب معلوم شود از بیرون سر بر آستان نهاده زیارت خواندم و نماز زیارت گذاشته، برگشتم.

در داخل شهر اماکن مقدّسه را دیدار نموده به زیارت قبر حضرت عبدالله(ع) پدر بزرگوار سید المرسلین - ارواحنا فداء - مشرّف شده، به منزل آمدم. چند نفر از حاجی ها و همسفرهای ایرانی شرف حضور داده، بسته بودن درب حرم ائمه را - صلوات الله علیهم اجمعین - به تواتر گفتند و بیان می شد که این معامله به عمد است. در این اثنا شیخ جزا و حاج صادق آمدند و خلاصه تحقیقات آنها اینکه حضرت شریف به جناب شیخ الحرم شرحی نوشته، توصیه کرده اند که چون ذوات کرام و مردم جلیل و نبیل از ایرانیان به مدینه طیبه می آیند، اهتمام کنید خدّام و کلیدداران و متولیان بدطوری و طمع و توقّع بیجا و اخذ و عمل ناروا نکنند. شیخ الحرم نظر به توصیه شریف قدغن کرده اند از زوّار چیزی گرفته نشود و چون در بقعه بقیع بر سیل مقطوع از هر کس چند فروش گرفته می شد، سید عبدالکریم برزنجی کلیددار بقعه شریفه از حکم شیخ الحرم اعراض کرده در خانه خود نشسته و به بقیع نیامده است که در به روی زوّار بگشاید.

در این مبحث بودیم که سید حسن هم وارد شد و گفت قصه همین است. گفتم این چه شیخ الحرم است که حکمش در سید عبدالکریم به نقیض مقصود اثر می کند. می گوید هیچ یک ازین شیخ ما حساب نمی برند. خواستم در ضمن بازدید شیخ الحرم قرار این کار را بدهم. سید حسن فرستاد خبر بدهند. فرستاده برگشت که شیخ الحرم بعد از خدمت صبح و برداشتن چراغ ها به خارج شهر به باغ خود رفته است. امروز دیگر به اصلاح این کار و گشودن باب رحمت دسترس نداریم و به قدری اوقاتم تلخ است که به وصف نمی آید. به سید حسن گفتم به شیخ الحرم پیغامی بفرستد. چیزی بنویسد. می گوید فایده ندارد و تا خودش به شهر برنگردد جواب نمی دهد.

لاجرم در بیچارگی امروز به آه و دریغ هموطنان و تأسّف به ذلّت و بی شأنی ایرانیان کفایت غذایی صرف کردیم و مختصر تمدّی به عمل آمد. درین ضمن به خاطرم گذشت از در تخویف و تشر برآیم

که لاف در غربت گاهی بی اثر نیست. به سید عبدالکریم پیغام فرستادم که فضایل و کمالات شما را از دور شنیده بودیم و می گفتند نسبت به ایرانی ها چه تحقیر و توهین می کنید و همیشه درب حرم ائمه هدی (ع) بسته است. حالا به رأی العین دیدم و اگر زنده به اسلامبول رسیدم تکلیف این قسم کلیدداری را معلوم خواهم کرد.

دوشنبه دوازدهم محرم، سحرگاه از بام فرود آمدم همه در خواب بودند پس از شست و شو و وضو حاج ملباشی و حاج شیخ را آواز کردم و قدری معطل آنها شدم. آمدند و به حرم مبارک رفتیم. نماز بامدادی و تعقیبات آن بجا آمد اصحاب هم رسیدند و زیارت را به جماعت خواندیم. به بقیع مشرف شدیم. همچنان در بسته و کلیددار غائب بود. از خارج بقعه آستان را بوسیده زیارت خواندیم. به منزل معاودت کردم.

چای صرف شد. سیف الدوله آمدند که با من به بازدید شیخ الحرم بیایند. متفقاً رفتیم و پس از طی تعارفات از رفتار سید عبدالکریم و کار بقیع گفتیم که حرکت او بی اعتنایی به حکم شماس است. وانگهی چرا راه انتفاع خود را این مرد نمی داند. از هر زوار چند قروش به طور مقطوع خواستن به رسومات گمرکی می ماند. اگر به ادب و انسانیت با ایرانی ها برخورد کند البته به رغبت و میل اضعاف این مبلغ را خواهند داد. شیخ الحرم پس از شنیدن ملامت های من قدری سکوت کرد و گفت راست است. بد حرکت کرده است. اما تولیت او هم مثل مأموریت من به موجب فرمان سلطانی است و به او اقتداری ندارم. بالصراحه اظهار عجز کرد. دیگر چیزی نگفتم. شربتی خوردیم و برخاستیم.

به منزل که آمدم سید عبدالکریم و دو نفر دیگر از اعیان خدام آمده بودند. آقا سید حسن هم بود. مبلغی سید را ملامت کردم که عواید توأوقاتی که حجاج و زوار ایرانی زیاد بیایند، در سال چه می شود. این مبلغ را ممکن است که قرار بدهیم مستمراً به تو برسد و آنچه اعیان و معاریف و اغنیا هدیه و انعام کنند بر این علاوه می شود. به نقد هم زوار ایرانی از اداء چند قروش مضایقه ندارند. تخلف از حکم شریف مکه و شیخ الحرم را خوب بود به صورتی قرار می دادی که مردم از زیارت باز نمی ماندند. من ناگزیر باید در ورود استانبول از رفتار تو و خودسری که کردی شکایت کنم و ترتیب درستی در باب زیارتگاه مسلمانان داده شود. /

مأخذ

سفرنامه های مکه قاجاریه، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۵۲۵-۵۲۸.

نیز نک: سفرنامه امین الدوله

اهمیت بقیع، بخشی از سفرنامه عبدالمجید مجدی کردستانی.

ص: ۸۴۹

عبدالمجید بن کریم کردستانی سقزی مشهور به ملک الکلام و متخلص به مجدی است و در ۱۲۳۰ش در بانه ی کردستان چشم به جهان گشود.

او را به عنوان، ادیب و شاعر فرهیخته کرد، توصیف کرده اند که از خاندان اختیارالدینی در شهر بانه بوده است. خاندانی که تا سال ۱۲۵۱ حکمرانی بانه را برعهده داشته است. «مجدی» روز هشتم شعبان سال ۱۳۰۵ق/۱۲۶۴ش با جمعی از سنندج عازم مکه شد. پس از ده ماه و هیجده روز به ایران بازگشت.

نگارنده این سفرنامه مسافرتش به حج را در سال ۱۳۰۵-۱۳۰۶ق انجام داده و در مدت سفر دیدنی ها را یادداشت کرده، از مسافت بین منزل ها آمار تقریبی ساکنان شهر و شهرک های مسیر خبر داده، به کارخانه ها و موزه های ترکیه سر زده، از اماکن متبرکه و بناهای تاریخی دیدن کرده و هر جا از وجود دانشمندی با خبر شده به دیدارش رفته و در نهایت سفرنامه ای پر مطلب و پر از اطلاعات عرضه کرده است. وی دیوان شعری از خود بر جای گذاشت.

تاریخ وفات او را ۱۳۵۳ق، ۱۳۴۴ق و ۱۳۰۶ش نوشته اند. به نظر می رسد ۱۳۰۶ش که مستند مشاهیر ثبت کرده درست باشد.

او به دلیل اینکه شافعی مذهب بود، موضوعات و رخدادهای تاریخی را از منظر باورها و اعتقادات خودش می نگریست. از اینرو سفرنامه او حال و هوای دیگری دارد.

گزارش او از بقیع کوتاه ولی مشتمل بر نکات مستند می باشد. این سفرنامه به کوشش محمد طاهر سید زاده هاشمی به چاپ سپرده شد. گزارش او از بقیع عیناً و بدون دخل و تصرف عرضه می شود تا استفاده پژوهشگران آسان تر گردد.

فاطمه زهرا رضی الله عنها و بقیع

/ در ظهر حجره سعادت حجره ای دیگر و آن مدفن سیدتنا فاطمه ی زهرا رضی الله عنها و پرده های قیمتی و شمعدان و قندیل های طلا و نقره مرصع به جواهر در آن بسیار است. بر همه ابواب حرم و محرابهای مسجد و شبکه های حجره ی سعادت پرده های زربفت قیمتی را که عقل از دیدن آنها خیره است آویخته اند. کتابخانه ی حرم که مملو از هرگونه کتب قدیمه و جدیده و اشیای نفیسه است مستغنی از شرح و بیان است. چهل نفر خواجهگان جلیل القدر که هر یک از جانب رولت صاحبان مناصب هستند شب و روز در حرم به عبادات و جان نثاری اقدام دارند، همه ی اجزا و خدام حرم از ائمه و خطباء و مدرّسین و سقا با این چهل نفر خواجهها یک هزار و پنجاه نفرند. بنای این همه ابنیه ی مقدّسه چنانکه ذکر شد از مرحوم سلطان عبدالحمید خان غازی قدّس سرّه العزیز است. از قرار ثبت دفتر دولتی علاوه بر

جواهر و کتب و پرده های نفیسه دو کرور و دویست و نود شش هزار لیرای عثمانی که معادل هشت کرور و پنجاه هزار تومان ایران است خرج این ابنیه عالیه متبرکه شده است.

از مساجد و مشاهد و اماکن طیبه معروفه در این شهر: مسجد الغمامه، و بقعه و بارگاه حضرت سیدنا عبدالله والد ماجد حضرت رحمه للعالمین علیه الصلوه والسلام چهار باب مساجد خلفای اربعه، و بقعه سیدنا مالک بقرقادر، و زاویه ی سیدنا عبدالقادر جیلانی رضی الله تعالی عنهم است، مدرسه ی سلطان محمدخان غازی و کتابخانه ی آن و کتابخانه ی شیخ الاسلام و تکیه ی محمد علی پاشای خدیو مصر که محلّ اطعام و سکونت خارجه و داخله است معروف و مشهورند. قبرستان بقیع که مدفن خلفاء و ائمه ی هدی و آل بیت و زوجات طاهرات و اکابر دین رضوان تعالی علیهم اجمعین است در خارج شهر است، راقم اشعاری چند است خطاب به مدینه ی منوره زادهای الله تشریفاً و تکریماً.

راجع به مدفن حضرت فاطمه زهرا (س) حافظ ابن حجر عسقلانی در کتاب الاصابه فی تمییز الصحابه آورده است که: واقدی گفت: عبدالله بن ابی الموالی را گفتم که مردم می گویند: قبر فاطمه در بقیع است. گفت: وی جز در زاویه ی خانه ی عقیل در هیچ جای دیگر دفن نشده است و بین قبر او و راه عمومی هفت ذرع است. /

ای قوم به حج رفته ← قوم به حج رفته

مأخذ

سفرنامه عبدالمجید ملک الکلام مجدی، عبدالمجید مجدی کردستانی (۱۲۳۰-۱۳۰۶ش)، به کوشش محمد طاهر سیدزاده هاشمی، تهران، توکلی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۸ و ۱۵۷.

بارگاه صفیه بنت عبدالمطلب، بخشی از کتاب وفاء الوفا سمهودی درباره یکی از همسران رسول الله.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال ها در مدینه النبیه اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه در گذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی (ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهمّ در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشی از آن، گزارش سمهودی درباره مقبره صفیه همسر پیامبر (ص) است. این گزارش ذیلاً- عرضه می شود تا دسترسی پژوهشگران به اطلاعات درباره او آسان گردد.

قبر صفیه بنت عبدالمطلب

/ قال عبدالعزيز فيما نقله ابن شبه: توفيت صفيه فدفت في آخر الزقاق الذي يخرج إلى البقيع عند باب الدار التي يقال لها دار المغيره بن شعبه التي أقطعه عثمان بن عفان لازماً بجدار الدار، قال عبدالعزيز: فبلغني أنالزبير بن العوام اجتاز بالمغيره و هو بيني داره، فقال: يا مغيره ارفع مطمرك عن قبر أمي، فأدخل المغيره جداره، فالجدار اليوم منحرف فيما بين ذلك الموضع و بين باب الدار.

قال عبدالعزيز: وقد سمعت من يذكر أن المغيره بن شعبه أبي أن يفعل ذلك لمكانه من عثمان، فأخذ الزبير السيف ثم قام على البناء، فبلغ الخبر عثمان، فأرسل إلى المغيره يأمره بالمصير إلى ما أمره به الزبير، ففعل (تاريخ المدينة، ج ١، ص ١٢٦-١٢٧).

روى ابن زباله عن محمد بن موسى بن أبي عبدالله قال: كان قبر صفيه بنت عبدالمطلب عند زاويه دار المغيره بن شعبه الوضوء عليه (يعني موضع الوضوء كما سيأتي عند المراغي و المجد)، فلما بنى المغيره داره أراد أن يقيم المطمر عليه، قال الزبير: لا والله لا تبني على قبر أمي، فكف عنه (انظر الدرر الثمينه/٣٠٧؛ تحقيق النصرة ١٢٨-١٢٩). وذكره كاملاً المجد في المغانم المطابه ج ٢، ص ٥١٥-٥١٦).

قلت: والمعروف أن ذلك هو المشهد الآتي ذكره بخارج باب البقيع، والله أعلم.

مأخذ

وفاء الوفا باخبار دار المصطفى، سمهودي، به كوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدينة، دارالزمان، ٢٠٠٨ م/ ١٤٢٩ ق، ج ٣، ص ٢١٨-٢١٩.

نيز نكا السمهودي، على بن عبدالله؛ صفيه بنت عبدالمطلب

بقعه رقيه بنت رسول الله، بخشي از كتاب وفاء الوفاء از سمهودي درباره مزار يك از دختران پیامبر.

نورالدين ابوالحسن على بن عبدالله بن احمد سمهودي (٨٤٤-٩١١ ق) از مدينة پژوهان سرشناس مصري است. او سال ها در مدينة النبي اقامت داشته و به تدریس و تأليف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدينة تأليف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدينة و بقیع نوشت. در مدينة درگذشت و در بقیع در بقعه ابراهيم بن مصطفى (ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدينة و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشي از آن، گزارش سمهودي درباره مقبره رقيه دختر رسول خدا است. این گزارش ذیلاً عرضه می شود تا دسترسی پژوهشگران به آن آسان گردد.

قبر رقيه بنت رسول الله (ص)

/ روى الطبرانى برجال ثقات، وفي بعضهم خلاف، عن ابن عباس فى حديث قال فيه: فلما ماتت رقيه بنت رسول الله (ص) قال: الحقى بسلفنا عثمان بن مظعون (المعجم الكبير ٩/٢٥ (٨٣١٧)). وقال الهيثمى فى المجمع ٩/٣٠٢: ورجاله ثقات وفى بعضهم خلاف).

ورواه ابن شبة ولفظه: لما ماتت رقيه بنت رسول الله (ص) قال رسول الله (ص): الحقى بسلفنا الخير عثمان بن مظعون، قال: وبكى النساء، فجعل عمر يضربهن بسوطه، فأخذ النبى (ص) بيده و قال: دعهن يا عمر، وإياكن وعيق الشيطان، فإنه مهما يكن من العين و القلب فمن الله من الرحمه، و مهما يكن من اللسان و من اليد فمن الشيطان، قال: فبكت فاطمه رضى الله عنها على شفير القبر، فجعل النبى (ص) يمسح الدموع عن عينيها بطرف ثوبه.

قال ابن شبة عقبه: ورؤى خلافه، أى من حيث حضوره (ص) لذلك.

ثم روى عن عروه أن رسول الله (ص) خلف عثمان بن عفان و أسامه بن زيد على رقيه و هى وجعه أيام بدر.

و عن الزهرى أن زيد بن حارثه جاء بشيراً بوقعه بدر، و عثمان قائم على قبر رقيه يدفنها (تاريخ المدينة ١/١٠٢ - ١٠٤).

قلت: هذا هو المشهور، والثابت فى الصحيح أنه (ص) حضر دفن ابنته أم كلثوم زوجه عثمان رضى الله عنهما (انظر صحيح البخارى كتاب الجنائز، باب قول النبى (ص): الميت يعذب ببعض بكاء أهله (١٢٨٥)) وانظر تعليق الحافظ عليه، فلعل الخبر الأول فيها، أو فى زينب أختها (هذا الذى جاء فى روايه الإمام أحمد ١/٢٣٧ - ٢٣٨. والحاكم فى المستدرک ٣/١٩٠ حيث خرجا حديث ابن عباس رضى الله عنهما)، فإنها توفيت سنة ثمان بالمدينة، والظاهر أنهم جميعاً عند عثمان بن مظعون؛ لما تقدم من قوله (ص): «وَأَدْفِنْ إِلَيْهِ مَنْ مَاتَ مِنْ أَهْلِى»، و يحتمل أن بعضهن هى التى وجد قبرها عند حفر الدعامة التى أمام المصلى الشريف، كما سيأتى فى قبر فاطمه الزهراء، وحصل الوهم فى نسبه لفاطمه، والله أعلم.

مأخذ

وفاء الوفا باخبار دار المصطفى، سمهودى، به كوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدينة، دارالزمان، ٢٠٠٨ م / ١٤٢٩ ق، ج ٣، ص ٢٠٤ - ٢٠٦.

نيز نك: رقيه بنت رسول الله (ص)؛ السمهودى، على بن عبد الله

بقعه فاطمه بنت اسد، بخشى از كتاب تاريخ مدينة منوره از اين شبة درباره مادر امام على (ع).

ابوزيد عمر بن شبة نميرى معروف به ابن شبة (١٧٣-٢٦٣ق) اديب، مورخ و راوى حديث، كتاب تاريخ المدينة المنوره را به منظور معرفى تحولات و ابعاد شهر يثرب (مدينه در دوره اسلامى) نوشت. اين اثر از

ص: ٨٥٣

نخستین آثار در عرصه مدینه پژوهی است. بخشی مهمی از آن درباره بقیع است که در چند مقاله عرضه شده است. هدف از این مقاله دسترسی آسان تر پژوهشگران به متون قدیمی است تا از این طریق بقیع پژوهی رواج و گسترش یابد. مؤلف به دلیل نزدیکی به دوره رسالت و زمان عباس، اطلاعات مستند و سودمندی عرضه کرده است.

اما درباره فاطمه بنت اسد مادر علی بن ابی طالب (ع)، از عبدالعزیز، از عبدالله بن جعفر بن مسور بن مخرمه، از عمرو بن ذبیان، از محمد بن علی بن ابی طالب (ع) نقل کرده است که گفت: چون مرگ فاطمه مسجل شد و رسول خدا (ص) از این آگاهی یافت فرمود: چون در گذشت به من خبر دهید.

پس هنگامی که فاطمه در گذشت رسول خدا (ص) خود برای تشییع او بیرون آمد. فرمود قبر او را در جای مسجدی که امروزه قبر فاطمه نامیده می شود کنند، سپس برای او لحد گذاشت و البته در قبر او ضریح (لحد شکافی در کناره قبر و ضریح شکاف میانی آن است) قرار نداد. چون این کار را به پایان رساندند به درون قبر فرود آمد در لحد خفت و قدری قرآن خواند. آنگاه پیراهن خویش را در آورد و فرمود فاطمه را در آن کفن کنند. سپس بر او در جوار قبر نماز خواند پس نه تکبیر گفت و فرمود: «هیچ کس از فشار قبر بر کنار داشته نشده است مگر فاطمه بنت اسد». پرسیده شد: ای رسول خدا (ص) حتی قاسم فرمود: «و حتی ابراهیم» - ابراهیم فرزند کوچکتر آن حضرت بود. (ت: حدیث مرسل است و در وفاء الوفا (ج ۲، ص ۸۸) به روایت ابن شبه از محمد بن علی بن ابی طالب نقل شده است)

عبدالله بن اسحاق فطار برای ما نقل کرد و گفت: قاسم بن محمد بن عبدالله بن محمد بن عقیل گفت: پدرم عبدالله بن محمد - عبدالله گوید: قاسم همواره عبدالله بن محمد را پدر خویش می خواند با آن که جد او بود - گفت: جابر بن عبدالله انصاری برای ما چنین حدیث کرد: با رسول خدا (ص) نشسته بودیم که کسی در آمد و گفت: ای رسول خدا (ص)، مادر علی (ع) و جعفر و عقیل بدرود حیات گفته است. رسول خدا (ص) فرمود: برخیزید و با من همراه شوید تا به نزد مادرم برویم. همه برخاستیم و چون آرام که گویا بر سر همراهان پرنده ای نشسته است بدان سوی رفتیم. چون بر در سرای رسیدیم پیامبر (ص) پیراهن خویش از تن در آورد و فرمود: چون او را غسل دادید، این پیراهن را در زیر کفن بر او بپوشانید. چون جنازه او را بیرون آوردند رسول خدا (ص) گاه زیر جنازه را می گرفت، گاه پیشاپیش حرکت می کرد و گاه در پس جنازه می آمد. تا آن که به قبر او رسیدیم. پیامبر (ص) خویش را بر لحد مالید و سپس بیرون آمد و فرمود: به نام خدا و با تکیه بر نام خدا او را به قبر در آورید.

هنگامی که او را به خاک سپردند پیامبر (ص) در کنار قبر ایستاد و فرمود: «ای مادر و ای پرورنده، خداوند تو را سزای خیر دهد که برایم شایسته مادر و شایسته پرورنده ای بودی».

راوی گوید: به پیامبر(ص) گفتیم- یا گفتند:- ای رسول خدا(ص)، دو کار انجام دادی که هیچ ندیده بودیم همانندش را انجام داده باشی. فرمود: کدام کارها؟ این که پیراهن خویش را درآوردی و این که خود را بر لحد مالیدی.

فرمود: «اما پیراهنم بدان سبب بود که به خواست خداوند هرگز آتش دوزخ به او نرسد. این هم که خود را بر لحد مالیدم بدان هدف بود که خواستم خداوند قبر را بر گشاده قرار دهد (ت: این حدیث از حدیث‌هایی است که فقط مؤلف آن را روایت کرده و در دیگر منابع حدیث روایت نشده، هر چند در وفاء الوفا (ج ۲، ص ۸۸) با همین متن و سند و با اختلاف اندک در عبارت از بن شبه نقل شده است)».

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شَبَّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۲۸-۱۲۹.

نیز نک: فاطمه بنت اسد؛ ابن شَبَّه؛ تاریخ مدینه منوره

بقعه فاطمه بنت رسول الله(ص)، بخشی از کتاب الوفاء الوفا از سمهودی درباره وضعیت مقبره و روضه ایشان.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال‌ها در مدینه النبوی اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه درگذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی(ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش‌های مدینه و بقیع‌شناسی محسوب می‌شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشی از آن، گزارش سمهودی درباره مقبره و آرامگاه دختر گرامی رسول اکرم(ص) است. این گزارش شامل اطلاعات بسیار دقیق و ذی‌قیمتی و هدف از نقل آن دسترسی آسان‌تر پژوهشگران به آن است.

بیان قبر فاطمه بنت رسول الله(ص)

/ مَنْ عُرِفَتْ جِهَهُ قَبْرَهُ بِالْبَقِيعِ مِنْ بَنِي هَاشِمٍ، وَأَمْهَاتِ الْمُؤْمِنِينَ، غَيْرِهِمْ. رَوَى ابْنُ شَبَّهٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ عَمْرِو بْنِ أَنَسٍ قَالَ قَالَ يَقُولُ:
إِنَّ قَبْرَ فَاطِمَةَ بِنْتِ رَسُولِ اللَّهِ (ص) زَاوِيَةٌ دَارِ عَقِيلِ الْيَمَانِيَةِ الشَّارِعَةَ فِي الْبَقِيعِ.

و عن عمر بن علي بن حسين بن علي: أن قبرها حذو الزقاق الذي يلي زاوية دار عقيل، قال غسان بن معاوية بن أبي مزرد: إنه ذرع من حيث أشار له عمر بن علي فوجدته خمسه عشر ذراعاً إلى القناه.

و عن عمر بن عبدالله مولى غفره: أن قبرها حذو زاوية دار عقيل مما يلي دار نبيه.

و عن عبدالله بن أبي رافع: أن قبرها مخرج الزقاق الذي بين دار عقيل ودار أبي نبيه، وذكر إسماعيل راويه أنه ذرع الموضع الذي ذكر له أبوه، فوجد بين القبر وبين القناه التي في دار عقيل ثلاثاً وعشرين ذراعاً، وبين القناه الأخرى سبعمائة و ثلاثين ذراعاً (انظر جميع هذه الروايات عن ابن شبه في تاريخه ١٠٥/١-١٠٦).

قال أبو غسان: وأخبرني مخبر ثقه قال: يقال: إن المسجد الذي يصلّى إلى جنبه شرقياً على جناز الصبيان كان خيمه لامرأه سوداء يقال لها رقيه، كان جعلها هناك حسين بن علي تبصر قبر فاطمه، و كان لا يعرف قبر فاطمه غيرها.

قال: وأخبرني عبدالعزيز بن عمران عن حماد بن عيسى عن جعفر بن محمد عن أبيه قال: دفن علي فاطمة ليلاً في منزلها الذي دخل في المسجد، فقبرها عند باب المسجد المواجه دار أسماء بنت حسين بن عبدالله، أي و هو الباب الذي كان في شامي باب النساء في المشرق كما تقدم.

قال ابن شبه عقبه: وأظن هذا الحديث غلطاً؛ لأن الثبت جاء في غيره (تاريخ المدينة ١٠٦/١).

ثم روى بسند جيد عن فائد مولى عبادل، و هو صدوق، أن عبيدالله بن علي أخبره عن ماضي من أهل بيته أن الحسن بن علي قال: ادفنوني في المقبره إلى جنب أمي، فدمن في المقبره إلى جنب فاطمه موجه الخوخه التي في دار نبيه بن وهب، طريق الناس بين قبرها و بين خوخه نبيه، أظن الطريق سبعة أذرع.

قال فائد: و قال منقذ الحفار: إن في المقبره قبرين مطابقين بالحجاره قبر حسن ابن علي، و قبر عائشه زوجة النبي (ص)، فنحن لانحركهما.

فلما كان زمن حسن بن زيد و هو أمير على المدينة استعدى بنو محمد بن عمر بن علي بن أبي طالب على آل عقيل في قناتهم التي في دورهم الخارجه في المقبره، و قالوا: إن قبر فاطمه رضى الله عنها عند هذه القناه، فاختصموا إلى حسن، فدعاني حسن فسألني فأخبرته عن عبيدالله بن أبي رافع و من بقى من أهلي، و عن حسن بن علي و قوله: «ادفنوني إلى جنب أمي»، ثم أخبرته عن منقذ الحفار و عن قبر الحسن أنه رآه مطابقاً، فقال حسن بن زيد: أنا علي ما تقول، و اقر قناه آل عقيل (المصدر السابق ١٠٧/١).

ثم ذكر ابن شبه أن أبا غسان حدثه عن عبدالله بن إبراهيم بن عبيدالله أن جعفر ابن محمد كان يقول: قبر فاطمه في بيتها الذي أدخله عمر بن عبدالعزيز في المسجد.

قال: و وجدت كتاباً كتبت عن أبي غسان فيه أن عبدالعزيز بن عمران كان يقول: إنها دفنت في بيتها، و صُنع بها ما صُنع برسول الله (ص)، إنها دفنت في موضع فراشها، و يحتج بأنها دُفنت ليلاً، و لم يعلم بها كثير من الناس (المصدر نفسه ١٠٧/١-١٠٨).

ثم أشار ابن شبه إلى رد ذلك بما حدثه أبو عاصم النبيل قال: حدثنا كههمس بن الحسن قال: حدثني يزيد قال: كمدت فاطمه رضى الله عنها بعد وفاه أبيها سبعين بين يوم و ليله، فقالت: إني لأستحيى من جلاله جسمى إذا أخرجت على الرجال غداً، و كانوا يحملون الرجال كما يحملون النساء، فقالت أسماء بنت عميس أو أم سلمه: إني رأيت شيئاً يصنع بالحيشه، فصنعت النعش، فأُتخذ بعد ذلك سُنَّه (تاريخ المدينة ١/١٠٨).

وسياتى من روايه ابن عبدالبر ما يؤيده.

وروى ابن شبه عن سلمى زوج أبى رافع قالت: اشتكت فاطمه بنت رسول الله (ص)، فأصبحت يوماً كأمثل ما كانت تكون، و خرج على فقالت: يا أمته اسكبي لى غسلاً، ثم قامت فاغتسلت كأحسن ما كانت تغتسل ثم قالت: هاتِ ثيابى الجدد، فأعطيتها إياها، فلبستها ثم جاءت إلى البيت الذى كانت فيه فقالت: قدمى الفراش إلى وسط البيت، فقدمته فاضطجعت و استقبلت القبلة و وضعت يدها تحت خدها ثم قالت: يا أمته إني مقبوضه الآن، و إني قد اغتسلت فلا يكشفنى أحد، قال: فقبضت مكانها، و جاء على فأخبرته فقال: لاجرم، والله لا يكشفها أحد، فحملها بغسلها ذلك فدفنها (المصدر السابق ١٠-١٠٩).

ثم روى ابن شبه عقبه ما يعارضه عن أسماء بنت عميس قالت: غَسَلْتُ أنا و على بن أبى طالب بنت رسول الله (ص) (المصدر نفسه).

وروى البيهقى بإسناد حسن عن أسماء بنت عميس: أن فاطمه أوصت أن تغسلها هى و على، فغسلها (السنن الكبرى ٣/٣٩٦. و معرفه السنن و الآثار ٣/١٣١).

ثم تعقبه بأن هذا فيه نظر؛ لأن أسماء فى هذا الوقت كانت عند أبى بكر الصديق، وقد ثبت أن أبابكر لم يعلم بوفاه فاطمه؛ لما فى الصحيح أن على دفنها ليلاً، ولم يعلم أبابكر، فكيف يمكن أن تغسلها زوجته و هو لا يعلم؟

وأجاب فى الخلافيات باحتمال أن أبابكر علم بذلك، وأحب أن لا يرد غرض فى كتمانها منه، قال الحافظ ابن حجر: ويمكن بأن أبابكر علم بذلك وظن علياً سيدعوه لحضور دفنها ليلاً، وظن على أنه يحضر من غير استدعاء منه.

وقد حجت بحديث بنت عميس هذا أحمد و ابن المنذر، وفى جزمهما بذلك دليل على صحته عندهما، فيبطل ما روى أنها غسلت نفسها و أوصت أن لا يعاد غسلها، وقد رواه أحمد، وأورده ابن الجوزى فى الموضوعات، وأفحش القول فى ابن إسحاق راويه، و تولى رد ذلك عليه ابن عبد الهادى فى التنقيح (انظر التعقيب على حديث البيهقى بكامله هكذا فى تلخيص الحبير للحافظ ابن حجر ٢/١٥٠-١٥١. وانظر المسند ٦/٤٦١-٤٦٢. والموضوعات ٣/٢٧٧. والعلل المتناهيه ١/٢٥٩. ونصب الرايه ٢/٢٥٠-٢٥١).

قلت: وعلى كل تقدير فحديث بنت عميس أرجح؛ للأدلة الدالة على وجوب غسل الميت مطلقاً، وليس في حديث الصحيح أن أبابكر ما علم بوفاه فاطمه، بل إن علياً دفنها و لم يعلمه (انظر حديث الصحيح في البخارى كتاب المغازى، باب غزوه خيبر (٤٢٤٠)(٤٢٤١)).

وقد روى ابن عبدالبر خبر أسماء بآتم من ذلك، وفيه علمُ أبى بكر بموتها، وذلك من طريق عون بن محمد بن على بن أبى طالب عن أمه أم جعفر بنت محمد بن جعفر، وعن عماره بن المهاجر عن أم جعفر أن فاطمه بنت رسول الله (ص) قالت لأسماء بنت عميس: يا أسماء، إنى قد استقبحتُ ما يصنع بالنساء، إنه يطرح على المرأة الثوب فيصفها، قالت أسماء: يا ابنه رسول الله ألا أريك شيئاً رأيته بأرض الحبشه؟ فدعت بجرائد رطبه فحنتها ثم طرحت عليها ثوباً، فقالت فاطمه: ما أحسن هذا و أجمله؟ تعرف به المرأة من الرجل، فإذا أنا مت فاغسلينى أنت و على، ولا تُدخل على أحداً، فلما توفيت جاءت عائشه تدخل فقالت أسماء: لا تدخلنى، فَشَكَتْ إلى أبى بكر قالت: إن هذه الخثعميه تحول بيننا و بين بنت رسول الله (ص)، و قد جعلت لها مثل هودج العروس، فجاء أبوبكر فوقف على الباب فقال: يا أسماء، ما حملك على أن منعت أزواج النبى (ص) أن يدخلن على بنت رسول الله (ص) وجعلت لها مثل هودج العروس؟ فقالت: أمرتنى أن لا يدخل عليهما أحد، وأريتها هذا الذى صنعت و هى حيه فأمرتنى أن أصنع ذلك لها، قال أبوبكر: فاصنعى ما أمرتك، ثم انصرف، و غسلها على و أسماء رضى الله عنهما (الاستيعاب ٤/١٨٩٧-١٨٩٨).

وقد خرّج الدولابى معنى ذلك مختصراً، وفيه أنه لما أرتها النعش تبسمت، و ما رؤيت متبسمه - يعنى بعد النبى (ص) - إلا يومئذ (الذريه الطاهره للدولابى حديث (٢١٢). وانظر ذخائر العقبى (١٠٣/).

و خرّج أيضاً أن الوصيه كانت إلى على بأن يغسلها هو و أسماء، و يجوز أن تكون أوصت إلى كل منهما (الذريه الطاهره (٢١١). وانظر الذخائر الموضوع السابق).

قال ابن عبدالبر: فاطمه أول من عَطَى نعشها من النساء فى الإسلام على الصفه المذكوره فى الخبر المتقدم، ثم بعدها زينب بنت جحش صنع بها ذلك، و توفيت فاطمه يوم الثلاثاء لثلاث خلت من شهر رمضان سنه إحدى عشره، و كانت أشارت على زوجها أن يدفنها ليلاً (الاستيعاب الموضوع السابق).

قلت: لعلها أرادت بذلك المبالغه فى التستر، و هو السبب فى عدم إعلام أبى بكر رضى الله عنه. ويتأيد بذلك روايه دفنها بالبقيع، و هو مقتضى صنيع ابن زباله فى إيراد الروايات الداله على ذلك.

وقال المسعودى فى مروج الذهب: إن أبا عبدالله جعفر بن محمد بن على بن الحسين بن على رضى الله عنهم توفى سنه ثمان و أربعين و مائه، و دفن بالبقيع مع أبيه و جده، قال: وعلى قبورهم فى هذا الموضوع من البقيع رُخامه عليها مكتوب: بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله مبيد الأمم، ومحىي الرمم، هذا قبر فاطمه

بنت رسول الله (ص) سيده نساء العالمين، وقبر الحسن بن علي، وعلي بن الحسين ابن علي، وقبر محمد بن علي، و جعفر بن محمد، عليهم السلام، انتهى (مروج الذهب ٣/٣٤٨. عند الحديث عن خلفه أبي جعفر المنصور).

وذكر ما يقتضى أنه حين ذكر هذا كان فى سنة اثنتين و ثلاثين و ثلاثمائة.

وإنما أوجب عدم العلم بعين قبر فاطمه رضى الله عنها و غيرها من السلف ما كانوا عليه منعدم البناء على القبور و تجسيصها، مع ما عرض لأهل البيت رضى الله عنهم من معاداة الولاه قديماً و حديثاً، حتى ذكر المسعودى أن المتوكل أمر فى سنة ست و ثلاثين و مائتين المعروف بالزبرج بامسير إلى قبر الحسين بن علي رضى الله عنهما و محو أرضه و هدمه و إزاله أثره، و أن يعاقب من وجد به، فبذل الرغائب لمن يقدم على ذلك، فكل خشى عقوبه الله فأحجم، فتناول الزبرج مسحاه و هدم أعالي قبر الحسين، فحينئذ أقدم الفعل على العمل فيه، و انتهوا إلى الحفيره و موضع اللحد فلم يجدوا فيه أثر رّمه ولا غيرها، ولم يزل الأمر على ذلك حتى استخلف المنتصر، انتهى (لم أجد هذا الخبر فى مروج الذهب لا عند ترجمه المتوكل، ولا عند ترجمه الحسين رضى الله عنه، ولكن خبر هدم قبر الحسين رضى الله عنه من قبل امتوكل المذكور فى كتب التاريخ كالطبرى ٩/١٨٥. و المنتظم ١١/٢٣٧. و الكامل ٦/١٠٨ - ١٠٩).

ويتلخص مما تقدم أن المعتمد أن قبرها بالبقيع عند قبر الحسن، وقيل: فى بيتها، و يتفرع عليه قولان:

أحدهما: ما تقدم عن عبدالعزيز من أن محله من المسجد ما يقابل الباب الذى يواجه دار أسماء بنت حسين، يعنى شامى باب النساء و هو بعيد جداً.

ثانيهما: حكاه العز بن جماعه وقال: إنه أظهر الأقوال: و هو أنه فى بيتها، و هو مكان المحراب الخشب الذى داخل مقصوره الحجره الشريفه من خلفها، وقد رأيت خدام الحجره يجتنبون دوس ما بين المحراب المذكور و بين الوضع المزور من الحجره الشريفه الشبيه بالمثلث، و يزعمون أنه قبر فاطمه رضى الله عنها.

وقد سبق فى الفصل التاسع من الباب الرابع أنهم لما أسسوا دعائم القبه الكبرى المحاذيه لأعلى الحجره الشريفه، أسسوا أسطوانه هناك زادوها عند الصفحه الشرقيه من الموضع الشبيه بالمثلث خلف الحجره، فوجدوا قبراً بدا لحدّه و بعض عظامه، و حصل للناس فى ذلك اليوم أمر عظيم و مشقه زائده فيما أخبرنى به شيخ الخدام السيفى قائم و غيره.

وحكى ابن جماعه فى قبر فاطمه رضى الله عنها قولين آخرين:

أحدهما: أنه الصندوق الذى أمام مصلى الإمام بالروضه الشريفه، قال: وهو بعيد جداً.

قلت: لم أقف له على أصل، ولعله اشتبه على قائله بالمحراب المتقدم ذكره ببيتها؛ لأن عنده مصلى شبه حوض كالمصلى بالروضه، وأمامه صندوق هو المحراب المذكور، لكن سبق فى الفصل الثالث من الباب

الرابع أنهم لما أسسوا في محل الصندوق المحترق للدعامه التي بها محراب المصلّى النبوي، وهو مصلّى الإمام، وجدوا هناك قبراً بدا لحدّه مسدوداً باللبن أخرجوا منه بعض العظام، و أن الأقدمين حرفوا أساس الأستوانه عنده عنه، فالله أعلم.

وثانيهما: أنه بالمسجد المنسوب إليها بالبقيع، يعنى الذى بالقرب من قبه العباس رضى الله عنه من جهه القبله جانحاً إلى المشرق.

وقد ذكر الغزالي هذا المسجد فى زياره البقيع فقال: ويستحب له أن يخرج كل يوم إلى البقيع بعد السلام على رسول الله(ص)، وذكر القبور التى تزال، وقال عند ذكر قبر الحسن: ويصلى فى مسجد فاطمه رضى الله عنها (إحياء علوم الدين ١/٣٠٧).

وذكره غيره أيضاً وقال: إنه المعروف ببيت الحزن؛ لأن فاطمه رضى الله عنها أقامت به أيام حزنها على أبيها(ص)، ولم يذكر دفنها به، والقول بذلك من فروع القول بدفنها بالبقيع، لكنه بعيد من الروايات السابقه لبعده جداً من دار عقيل و عن قبر الحسن (النظر المغانم المطالبه ٢/٥٠٩).

وقال المحب الطبرى فى «ذخائر العقبى فى فضائل ذوى القربى»: أخبرنى أخ لى فى الله أن الشيخ أبا العباس المرسى رحمه الله تعالى كان إذا زار البقيع وقف أمام قبله قبها العباس و سلم على فاطمه(س)، ويذكر أنه كشف له عن قبرها هناك.

قال الطبرى: فلم أزل أعتقد ذلك لاعتقادي صدق الشيخ، حتى وقفت على ما ذكره ابن عبد البر من أن الحسن لما توفى دفن إلى جنب أمه فاطمه رضى الله عنها، فازددت يقيناً (ذخائر العقبى/١٠٤؛ وحكاة عنه المطرى/٤٣؛ والمرجاني/٤٨٤؛ والمراعى/١٢٦؛ وذكره المجد ٢/٥١٠).

قلت: و هو أرجح الأقوال، والله أعلم.

مأخذ

وفاء الوفا باخبار دار المصطفى، سمهودى، به كوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدينه، دارالزمان، ٢٠٠٨م/١٤٢٩ق، ج ٣، ص ٢١٤-٢٢٤.

نيز نك: فاطمه زهرا(س)؛ السمهودى، على بن عبدالله

بقعه سازى در سده ٩ و ١٠ق، بخشى از كتاب وفاء الوفاء از سمهودى درباره وضعيت و آبادانى آرامگاه هاى بقيع.

نورالدين ابوالحسن على بن عبدالله بن احمد سمهودى(٨٤٤-٩١١ق) از مدينه پژوهان سرشناس مصرى است. او سال ها در مدينه النبى اقامت داشته و به تدريس و تأليف مشغول بود. چندين عنوان كتاب

ص: ٨٦٠

درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه در گذشت و در بقیع در بقیع ابراهیم بن مصطفی (ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشی از آن، گزارش سمهودی درباره این قبرستان در دوره ی حیات سمهودی یعنی قرن ۹ و ۱۰ ق است. او مشاهدات خود از این قبرستان در دقیقاً و با ذکر جزئیات بنت کرده است. درباره بقیع ها و ساختمان های روی بقیع، اطلاعات جالب و مهمی عرضه کرده است. سه سده بعد تمامی این ساختمان ها توسط وهابیون تخریب شد. این گزارش ذیلاً عرضه می شود تا دسترس پژوهشگران به اطلاعات درباره این بقیع ها و ساختمان ها آسان تر باشد.

بیان المشاهد المعروفة اليوم بالبقیع و غیره من المدینه الشریفه

/ اعلم أن أكثر الصحابه رضی الله عنهم - كما قال المطری - ممن توفی فی حیاة النبی (ص) وبعد وفاته مدفونون بالبقیع، وكذلك سادات أهل بیت النبی (ص) وسادات التابعین (التعریف/ ۴۲).

وفی مدارك عیاض عن مالک: أنه مات بالمدینه من الصحابه نحو عشره آلاف، وباقیهم تفرقوا فی البلدان (ترتیب المدارك ۱/۴۶). وحکاه عنه المراغی/ ۱۲۵).

وقال المجد: لاشک أن مقبره البقیع محشوه بالجماء الغفیر من سادات الأمم، غیر أن اجتناب السلف الصالح من المبالغه فی تغظیم القبور و تجسیصها أفضی إلى انطماس آثار أكثرهم، فلذلك لا یعرف قبر معین منهم إلا أفراد معدوده (المغانم المطابه ۲/۵۰۸). ورفع (الأفراد) هنا جائز علی البدلیه).

قلت: وقد ابنتی علیها مشاهد: منها مشهد علی یمینک إذا خرجت من باب البقیع قبلی المشهد المنسوب لعقیل بن أبی طالب و أمهات المؤمنین، تحوی العباس بن عبدالمطلب عم رسول الله (ص)، والحسن بن علی، ومن تقدم ذكره معه، وعلیهم قبه شامخه فی الهواء.

قال ابن النجار: وهی کبیره عالیه قديمه البناء و علیها بابان یفتح أحدهما فی کل یوم، ولم یذكر الذی بناها (الدره الثمینه/ ۳۰۷).

وقال المطری: بناها الخلیفه الناصر أحمد بن المستضیء (التعریف/ ۴۳). وتبعه المراغی/ ۱۲۶. والمجد ۲/۵۰۸).

قلت: وفیه نظر؛ لأن الناصر هذا کان معاصراً لابن النجار؛ لأنه توفی سنه اثنتین وعشرین و ستمائه، ووفاه ابن النجار سنه ثلاث و أربعین و ستمائه، وقد قال ابن النجار: إن هذه القبه قديمه البناء، ووصفها بما هی علیه الیوم.

ورأيت في أعلى محراب هذا المشهد: أمر بعمله المنصور المستنصر بالله، ولم نذكر اسمه ولا تاريخ العماره، فلعله المنصور الذي هو ثاني خلفاء بني العباس، لكنه لا- يلقب بالمستنصر بالله، ولم أر من جمع بين هذين اللقبين، وعلى ساج قبر العباس أن الأمر بعمله المسترشد بالله سنة تسع عشره و خمسمائه، ولعل عماره القبه قبله.

وقبر العباس وقبر الحسن مرتفعان من الأرض متسعان مُعَشَّيانِ بألواح ملصقه أبداع إصااق مصفحه بصفائح الصُفر مكو كبه بمسامير على أبداع صفه و أجمل منظر.

وينبغي أن يسلم زائرهما على من قدمنا ذكر دفنه عندهما في قبر فاطمه والحسن رضى الله عنهما، وهناك قبور كثيره لأمرء المدينة و أقاربهم من أشرف يدفنون بهذا المشهد.

وفي غريبه قبر ابن أبى الهيجاء وزير العبيدين، عليه بناء، وقبر آخر يعرف بابن أبى النصر عليه بناء أيضاً.

وفي شرقى المشهد بعيداً منه حظيرتان في إحداهما الأمير جوبان صاحب المدرسه الجوبانيه، وفي الأخرى بعض الأعيان ممن نقل إلى المدينة، وإنما نبهت على ذلك خوفاً من الالتباس على طول الزمان.

ومنها: مشهد في قبله المشهد المنسوب لعقيل متصل به، قال المطرى: يقال إن فيه قبور أزواج رسول الله (ص).

وقال ابن النجار في القبور المعروفة في زمانه ما لفظه: وقبور أزواج النبي (ص) وهن أربعة قبور ظاهره، ولا يعلم تحقيق من فيها منهن (الدره الثمينه/٣٠٨).

قلت: باطن هذا المشهد كله أرض مستويه ليس فيها علامه قبور، وكان حظيراً مبنياً بالحجاره كما ذكره المطرى، فابتنى عليه قبه الأمير بردبك المعمار سنه ثلاث و خمسين و ثمانمائه.

ومنها: مشهد عقيل بن أبى طالب على ما ذكره ابن النجار، وتبعه من بعده، قال و معه في القبر ابن أخيه عبدالله الجواد بن جعفر الطيار، كما قدمناه عنه في قبر أبى سفيان ابن الحارث، مع بيان أن ذلك المشهد من دار عقيل، وأن الذى نقل دفنه هناك إنما هو أبوسفيان بن الحارث بن عبدالمطلب، وأن عقيلاً مات باشام خلاف قول المطرى: إن المنقول دفنه في داره، وجوزنا أن يكون نُقل من الشام إليها، فينبغى السلام على الثلاثه المذكورين هناك، وتقدم التجابه الدعاء عند زاويه الدار المذكوره.

ومنها: روضه بقرب مشهد عقيل، يقال: إن فيها ثلاثه من أولاد النبي (ص)، كذا قاله المجدد (المغانم المطابه ٢/٥١١)، جعله مما يعرف في زمنه بالبقع، ولم أره في كلام غيره، ولولا- ذكره لمشهد سيدنا إبراهيم قبل ذلك لحملنا كلامه عليه، وليس بقرب مشهد عقيل إلا القبه المتهمه التى فى غربى مشهد أمهات المؤمنين، ولا يعرف من بها، فلعلها مراده، أو القبه الآتى ذكرها فى مشهد الإمام مالك فى ركنه الشرقى الشمالى، فإن كلاً منهما يصح وصفها بالقرب من مشهد عقيل.

ثم تبين أن مراده الأولى التي فى غربى مشهد أمهات المؤمنين، فإن ابن جبير ذكر فى رحلته روضه عقيل، ثم روضه أمهات المؤمنين، ثم قال: وبإزائها روضه صغيره فيها ثلاثه من أولاد النبى (ص)، ويليها روضه العباس بن عبدالمطلب، إلى آخره، فهذا مأخذ المجد (وانظر رحله ابن جبير/١٥٥).

ومنها: مشهد سيدنا إبراهيم بن سيدنا رسول الله (ص)، وقبره على نعت قبر الحسن و العباس، وقو ملصق إلى جدار المشهد القبلى، وفى هذا الجدار شباك، قال المجد: وموضع تربته يعرف بيت الحزن، يقال: إنه البيت الذى أوت إليه فاطمه رضى الله عنها، والتزمت الحزن فيه بعد وفاه أبيها سيد المرسلين (ص)، انتهى (المغانم المطابه ٢/٥٠٩).

والمشهور بيت الحزن إنما هو الموضع المعروف بمسجد فاطمه فى جيه قبله مشهد الحسن و العباس، وإليه أشار بان جبير بقوله: ويلي القبه العباسيه بيت لفاطمه بنت الرسول (ص)، ويعرف بيت الحزن، يقال: إنه الذى أوت إليه والتزمت الحزن فيه عند وفاه أبيها (ص)، انتهى (رحله ابن جبير الموضع السابق).

وفيه قبرها على أحد الأقوال كما قدمناه، وأظنه فى موضع بيت على بن أبى طالب الذى كان اتخذه بالقيع، وفيه اليوم هيئه قبور.

وفى شامى قبر سيدنا إبراهيم بمشهده صوره قبرين حادثين لم يذكرهما ابن النجار، ولا من تبعه، إنما ذكروا ما قدمناه من كونه إلى جانب عثمان بن مظعون، وأن عبدالرحمن بن عوف أوصى أن يدفن هناك، وأنه ينبغى زيارتهما معه.

قلت: وكذا كل من قدمنا ذكر دفنه هناك.

ومنها: مشهد صفيه بنت عبدالمطلب عمه رسول الله (ص)، أم الزبير بن العوام، على يسارك عند ما تخرج من باب البقيع، وهو بناء من حجاره لأقبة عليه، قال المطرى: وأرادوا عقد قبه صغيره عليه فلم يتفق ذلك (التعريف/٤٣).

ومنها: مشهد أمير المؤمنين عثمان بن عفان رضى الله عنه، وعليه قبه عاليه ابتناها أسامه بن سنان الصالحى أحد أمراء السلطان السعيد صلاح الدين يوسف بن أيوب فى سنه إحدى وستمائه، قاله المطرى.

قال الزين المراغى: ونقل أبو شامه أن البانى لها عز الدين سلمه (تحقيق النصره/١٢٧).

قلت: ولم يذكر ابن النجار هذه القبه، مع ذكره لقبه الحسن و العباس و سيدنا إبراهيم و غيرهما مما كان فى زمنه، وقد أدرك التاريخ الذى ذكره المطرى و بعده بكثير.

وبمشهد سيدنا عثمان قبر خلف قبره يقال: إنه قبر متولى عماره القبه.

وقد حدث في زماننا أمام المشهد في المغرب بناء مربع عليه قبو عليه قبو فيه امرأه كانت أم ولد لبعض بنى الجيعان توفيت بالمدينة الشريفه، وإلى جانبه حظيره فيها امرأه لبعض الأتراك، وبين هذا البناء وبين المشهد أيضاً حظيره أخرى بها أخت صاحبنا قاضي الحرمين العلامه محيي الدين الحنبلي أمتع الله به.

ومنها: مشهد فاطمه بنت أسد أم أمير المؤمنين علي بن أبي طالب رضى الله عنهما بأقصى البقيع، على ما فيه مما تقدم في ذكر قبرها، وينبغي أن يسلم هناك على سعد بن معاذ لما سبق.

ومنها: مشهد الإمام أبي عبدالله مالك بن أنس الأصبحي إمام دارالهجرة، إذا خرجت من باب البقيع كان مواجهاً لك عليه قبه صغيره، وإلى جانبه في المشرق و الشام قبه لطيفه أيضاً، لم يتعرض لذكرها المطري و من بعده، فيحتمل أن تكون حادثه، ويقال: إن بها نافعاً مولى ابن عمر.

وفى كلام ابن جبير عند ذكر المشاهد المعروفة في زمنه ما يؤخذ منه أن بين مشهد سيدنا إبراهيم عليه السلام و بين مشهد مالك تربه عن يمين مشهد سيدنا إبراهيم، وأنها تربه ابن لعمر رضى الله عنه اسمه عبدالرحمن الأوسط، قال: وهو المعروف بأبي شحمه، و هو الذى جلده أبوه الحدّ فمرض و مات، وما ذكره ينطبق على القبه المذكوره (رحله ابن جبير/١٥٥).

ومنها: مشهد إسماعيل بن جعفر الصادق، وهو كبير يقابل مشهد العباس في المغرب، وهو ركن سور المدينة اليوم من القبله و المشرق، بنى قبل السور، فاتصل السور به، فصار بابه من داخل المدينة، قال المطري: بناه بعض العبيديين من ملوك مصر.

قلت: على باب المشهد الأوسط الذى أمامه الرحبه التى بها البئر التى يتبرك بها حجر فيه: أن حسين بن أبى الهيجاء عمره سنه ست و أربعين و خمسمائه، ولعل المطري نسب ذلك لبعض العبيديين؛ لأن ابن أبى الهيجاء كان من ورائهم.

قال المطري: ويقال إن عرصه هذا المشهد و ما حوله من جهه الشمال إلى الباب كانت دار زين العابدين على بن الحسين رضى الله عنهما، وبين الباب الأول و باب المشهد بئر منسوبه إلى زين العابدين، وبجانب المشهد الغربى مسجد صغير مهجور يقال: إنه مسجد زين العابدين (المصدر السابق/٤٤).

قلت: على يمين الداخل إلى المشهد بين الباب الأوسط والأخير حجر منقوش فيه وقف الحديقه التى بجانب المشهد فى المغرب على المشهد: وقفها ابن أبى الهيجاء، ونسبه المسجد الذى بطرف الحديقه بجانب المشهد لزين العابدين، وأن عرصه المشهد داره، وأن بئر تلك يتداوى بها.

ويقال: إن ابنه أبا جعفر الباقر سقط بها وهو صغير و زين العابدين يصلى فلم يقطع صلاته.

وفى كلام ابن شبه ما يصلح أن يكون مستنداً فى نسبه تلك العرصه لزين العابدين؛ لذكره داراً تقرب من وصفها، ونسبها لولده فقال: واتخذت صفيه بنت حُيي دار زيد بن علي بن حسين بن علي، وقد صارت

دارین، وهما جمعاً دار واحده، بنی زید بن علی شقها الشرقی الذی یلی البقیع، وبنی آل أبی سويد الثقفی شقها الغربی الذی یلی دار السائب مولی زید بن ثابت، فیحتمل أنه نسبها لولده لكونه بناها و كانت لأبيه.

وقال أيضاً: واتخذ جعفر بن أبی طالب داراً بین أبی رافع مولی النبی (ص) بالبقیع و بین دار أسماء بنت عمیس التي فی شامی دار أبی رافع تحت سقیفه محمد بن زید بن علی بن حسین (سقط من کتاب ابن شبه المطبوع الکلام المتعلق بیوت أزواج النبی (ص) و کذا دور بنی هاشم، والله أعلم).

وبین ابن شبه أن دار أبی رافع ناقل بها سعد بن أبی وقاص أباً رافع، فدفع لأبى رافع داره بالبقال (انظر تاریخ المدینه ۱/۲۳۵).

وقد تقدم ذكر الشارع الذی یرجى إلى البقال فی قبور أمهات المؤمنین، وأنه فی غربی المشهد المعروف بهن؛ لما سیأتی فی ترجمه البقال، وقد جُدد مسجد زین العابدین سنه أربع و ثمانین و ثمانمائه.

مأخذ

وفاء الوفا باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش محمد نظام الدین الفتیح، مدینه، دارالزمان، ۲۰۰۸م / ۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۲۳۷-۲۴۵.

نیز نک: سمهودی، علی بن عبدالله؛ دار عقیل

بقیع از نگاه میرزا داوود، گزارش ایشان از وضعیت بقیع در سده ۱۴ق.

داوود بن علینقی بن اسمعیل بن علی اکبر، معروف به میرزا داود حسینی (متولد ۱۲۷۷ق) ولی مشهور به وزیر وظایف آستان قدس رضوی، گزارش سفر ده ماهه اش از مشهد مقدس تا مکه و مدینه و برعکس تا مشهد مقدس را گزارش کرده است. گزارش او شامل عتبات مشهد، شام، کربلا، نجف اشرف، کاظمین، سامرا، قم، ری، مکه، مدینه و بقیع می شود. گزارش هر یک از شهرهای دارای عتبه مستقلاً از این کتاب استخراج و در مقاله ویژه ی خود آورده می شود. زیرا میرزا داوود نکات فراوان ولی به اجمال و با قلمی روان و بی تکلف آورده است؛ مطالبی که برای پژوهشگران نافع و سودمند می باشد.

اما سفرنامه میرزا داوود دارای دو بخش گزارش حج و مناسک حج است. (البته بخش دوم را مصحح، سید علی قاضی عسکر در این چاپ نیاورده است) و با این مشخصات منتشر شده است.

سفرنامه میرزا داوود: وزیر وظایف، به کوشش سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ۲۶۲ص.

مجدداً به همین چاپ با ویرایش مقدمه توسط رسول جعفریان در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری (تهران، ۱۳۸۹، ج ۷) آمده است.

میرزا داوود در ماه شوال ۱۳۲۲ق در سن چهل و پنج سالگی سفر حج را آغاز کرد. دو ماه سفرش را طول کشید و پس از

سفرش در ۱۵ شوال ۱۳۲۴ق از آن فارغ شد. البته کاتب تنها نسخه ی آن در

ص: ۸۶۵

کتابخانه آستان قدس رضوی، محمدرضا بن محمدحسین خراسانی در ۱۶ رمضان ۱۳۲۴ ق کتابت آن را به پایان برد. امضای میرزا داوود، وزیر الوظائف خادم عتبه العلیه الرضویه است. او در محرم ۱۳۲۳ ق وارد مدینه منوره شد. و در محله نخاوله یعنی در کنار بقیع منزل گرفت. او تقریباً هر روز به بقیع می رفت و به زیارت قبور و مراقد بزرگان می پرداخت، گزارش او از بقیع اینگونه است:

گزارش میرزا وظایف

روز هفتم محرم الحرام ۱۳۲۳ مطابق بیست و چهارم حوت وارد مدینه منوره شدیم و در محله نخاوله که طایفه شیعی و مردمان فقیر خوبی داشتند منزل حاجی محمدحسین نامی که مشتمل بود بر پنج اتاق و باغچه کوچک و سه حوض آب که به پنج لیره برای ما منزل گرفته بودند.

روز تاسوعا در بقیع: روز دیگر که «روز تاسوعا» بود، صبح برخاسته چون خیلی در راه کشیف شده بودم، به ناچار حمامی رفتم، حمامی داخل شهر نزدیک مسجد دارد که معروف به «حمام نبی» است، ازدحام زیاد بود، همه حاج آمده بودند، و بیرون آمدن به درستی ممکن نبود، خلوتی کوچک و خوبی داشت. قرق کردم، دلا-کی خواستم آمد کیسه کند، خوب بلد نبود، صابونی زدم، آن وقت او را هم بیرون کردم، دم خلوت هم که پرده زده بودم، خودم قدری صابون زدم، و شستشویی کردم و بیرون آمدم و به حرم مبارک مطهر «ائمه بقیع» مشرف شدم، و جبهه خود را بر آن عتبه عرش درجه ساییده، و از طرف ولی نعمت کل «امام ثامن» (س) بر آن بزرگواران سلام کردم، خداوند قبول کند.

به زیارت حضرت «عقیل بن ابیطالب» و «عبدالله بن جعفر» هم مشرف شده، و از آنجا به حرم مبارک «حضرت رسول» مشرف شده، نماز ظهر و عصر را خوانده مراجعت به منزل کردم، شب که از حرم مراجعت می کردم، «حاجی آقا نورالدین گنابادی» را دیدم، جویای احوالات برادرش «آقا جلال الدین» شدم، گفت از دیروز که آمده است، ناخوش افتاده است، روز قبل از ورود، ظهر که برای ناهار پیاده شدیم، کجاوه آنها هم نزدیک به ما بود، او را دیدم و احوال پرسیدم، فی الجمله ورمی در زیر چشم و پای او بود، گفتم شما را چه می شود، گفت: احوال خوب نیست، و اسهال داشتم، گفتم: یقین سد کرده اید که ورم آمده، گفت چنین است، گفتم خوب نکردید، و البته در «مدینه» روغن کرچکی بخورید، به حرف نکرده بود، رفتم به احوال پرسیدم، دیدم افتاده است رو به قبله، و مشاعر از او رفته، طبیعی برای او آورده بودند، مشمع خردل بر پاهای او انداخته بود، دیدم مردنی است، قلیانی کشیده آمدم منزل، روضه خوان آمده بود، روضه ای خواندیم، بعد هم رفتم به «محله نخاوله» روضه آنها تمام شده بود، ولی سی چهل نفری جمعیت هنوز بودند، دوباره خواهش کردم یک نفر رفت روضه خوانی «شیخ جابر» نام آورد، جوانکی بود، روضه خوبی هم خواند، دوباره اقامه مجلس تعزیه کردیم دو سه تومان به روضه خوان و

قهوه چی دادم، آدمم ساعت شش منزل، لقمه نانی خورده خوابیدم، صبح زود آمدند که «آقا جمال» مرحوم شده است. خوشا به حال او شب جمعه و عاشورا، خداوند نخواست که دوباره مراجعت به «ایران» کرده و اعمال خود را از سر بگیرد، خواست که آمرزیده شود، برخاسته رفتم جمع آوری جنازه او را کرده، در «بقیع»، وصل به حرم محترم در طرف قبله جلو قبر «حضرت فاطمه بنت اسد» (س) مدفون شده، از طرف اداره احتساب آمده بودند که مال و پول او را بیاورید، بیت المال سیاهه کند چند تشری زدم و از قضا مقرر شده، همین قدر اسم او را نوشته و رفتند. سه چهار لیره هم می خواستند. او را هم نگذاشتم چیزی بدهد.

هدایای امین الحرم: آدمم منزل از طرف «امین الحرم رئیس المطوفین»، گوسفندی و جوجه و بادنجان و نارنج و کدو و سبزی تعارف آورده بودند، قبول کردیم، روز بعد هم خود او دیدن آمد، جوانکی معقول است، نوشته رضایت نامه خواست، به جناب «سفیر کبیر» نوشته دادم، انگشتی هم فیروزه که دو سه لیره ارزش داشت، به او تعارف کردم، خیلی ممنون شد، آدمی دو ریال از حجاج ایرانی می گیرند، او را هم به سر وقت ما نیامدند، آدمی خوب بود، چند تومانی نذر «نخاوله» داشتم دادم، کم کم فقراء «نخاوله» مطلع شدند و ازدحام کردند، به هر قسم بود، آنها را کمی زیادی دادیم، حقیقتاً چیز دادن به آنها خیلی ثواب دارد، پنج روز تمام در «مدینه منوره» اقامت کردیم، روز یکشنبه سه به غروب مانده، مطابق دوازدهم محرم بیست و هشتم حوت، با حمل شامی حرکت کردیم.

وداع با بقیع: صبح را که به جهت وداع به حرم محترم «بقیع» رفتم، قریب سی چهل نفر از «حاجی یزدی» و «اصفهانی» و «سلطان آباد» دیدم، درب حرم جمع شده و می خواهند چیز ندهند و مشرف شوند، کلید دار هم مانع است و آنها را با چوب دستی (تعلیمی) که در دست داشت می زد، بدم آمد، به فارسی گفتم آخر شما ها مبلغی خرج کرده اید، این یک قروش هم که ده شاهی می شود بدهید، و این ذلت را نکشید، یکی از آنها با حقیر هم تندی کرد که پول داری و دلت گرم است، گفتم الحمدلله که دارم؛ آن وقت به عربی گفتم «خَلَيْهِمْ يَرْحَمُونَ، حاسبِ عَلَيَّ»، بگذار بروند و با حقیر محسوب دار، جلو آنها را ول داد رفتند، و یکی یک قروش حقیر دادم، خیلی خشنود شدم، روز جمعه را رفتم تماشای نماز جمعه را کردم، در «مدینه» گویا حقیر را سنی گمان می کردند، که در وقت صلواتشان ابداً معترض حقیر نمی شدند و احترام می کردند، ولی باقی مردم عجم را وقت نماز از مسجد بیرون می کردند، حقیر هم در نماز اقتدا می کردم، روز جمعه رفیق پهلوی حقیر، که وصل به «ستون ابولبابه» بودم، دستمال خود را آورده و جلو حقیر روی سنگ را جاروب کرد که نماز کنم، کتاب دعای خود را داد که بخوانید، صلوات

مستحبه در روز جمعه بود، چون در وقف حرکت کلمه را ظاهر نکردم، غلط گرفت، گفتم وقف است و اظهار حرکت جایز نیست، تحسین کرد و معذرت خواست و گفت «انت رجلٌ عالم».

باب بقیع: پشت «حجرات مطهرات» که طرف پایین پای مبارک باشد، هم باز است، و در حجره ی مطهره «حضرت فاطمه»، از همان جا است، «باب بقیع» هم در طرف پایین پای مبارک، که طرف چپ مسجد است، دری کوچکتر از «باب السلام» است واقع است، دور مسجد ستون های آن مختلف است، طرف وصل به حرم محترم ده طاق است، هر طاقی سه ذرع و نیم است، ضلع مقابل که ضلع آخری باشد، هفت طاق است، هر طاقی پنج ذرع، ضلع طرف چپ که متصل به «باب جبرئیل» و «باب بقیع» است، دو ستون دارد، که مشتمل بر سه طاق است، و طرف راست سه ستون که مشتمل بر چهار طاق است، گویا ظرف چپ را خواسته اند با حرم محترم قرینه باشد، طول مسجد هم هر طرفی ده ستون، هر ستونی تا ستون دیگر تقریباً سه ذرع و نیم است، در حقیقت صحن مسجد قریب به مربع است، دور همه جا اطراف خیابانی به عرض یک ذرع و نیم، سنگ فرش از سنگ سیاه است، باقی صحن مسجد را ریگ های نرم ریخته اند.

در یک کنار وصل به ضلع چپ، تقریباً در وسط ضلع باغچه ای است مشتمل بر چهار اصله نخل خرما، دو اصله زیتون، سقاخانه ای هم ساخته اند از سنگ مرمر، که آب دارد و جام ها از مس گذارده اند که مردم آب می خورند.

خانه عباس بن عبدالمطلب: در دم «باب بقیع» که «باب جبرئیل» هم همان است، وصل به دیوار مسجد، یک ستون فاصله از حجرات مطهرات، خانه کوچکی است که چراغ ها را در او می گذارند، و خانه «حضرت عباس بن عبدالمطلب»، عموی «حضرت رسالت» است، گویا مدفن آن جناب هم همان جا است، و زیارت برای او می خوانند، قطعه های بزرگ روی تخته زیر آئینه گذارده، به خط نسخ و نستعلیق خوب، «اسماء الله» نوشته اند و نصب کرده اند، در بالای ستون های صحن مسجد، به خط نسخ اسامی خلفا و عشره ی مبشره ائمه معصومین را، با امام عصر که به اسم مبارک «ابن الحسن» به اضافه «مهدی» نوشته اند، در ستون بالای سر مبارک قطعه بزرگی منصوب و نوشته اند، «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى نَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ الَّذِي أَخْبَرَ فِي الْخَبْرِ الصَّحِيحِ بِأَنَّ تَعَالَى سَتِينَ أَلْفِ (عامل) حَوْلَ الْعَرْشِ يَسْتَغْفِرُونَ لِمُحِبِّ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ، وَيَلْعَنُونَ عَلَى مَبْغُضِ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ» (ت: در کتاب «داستان باریافتگان» به نقل از مرحوم سید احمد هدایتی این عبارت چنین آمده است: انّ حول العرش، ستون ألف عالم يستغفرون لمحِبِّ ابى بكر و عمر، ويلعنون مبغض ابى بكر و عمر. توضیح این که، این حدیث از احادیث جعلی ساخته شده توسط

معاویه و طرفداران او است تا بدین وسیله احادیثی که در مدح علی بن ابی طالب (ع) با همین عبارت و مضامین نقل شده است را تضعیف نموده، و یا از اعتبار ساقط کنند).

در دم دروازه طرف دست چپ کوچه ای است، قدری که می رود خانه کوچکی و بقعه کوچکی، «مدفن حضرت عبدالله بن عبدالمطلب» است، به زیارت مشرف شده صندوق چوبی به وضع شیروانی دارد، دو سه قندیل زمینی و فرش قالی بخارائی بود، «عبدالله بن عبدالمطلب»، در شش هزار و یکصد و سی و هشت سال بعد از «هبوط آدم» متولد گردید، و بیست و پنج سال شریف آن بزرگوار بود که با «حضرت آمنه» ازدواج فرمود و بعد از شش ماه به بازرگانی به سفر «شام» تشریف فرما گردید، و در مراجعت در «مدینه منوره»، مزاج مبارکش از صحت به گشت، و در «مدینه» توقف فرمود، رفقا خبر ناخوشی آن بزرگوار را به «حضرت عبدالمطلب» رسانیدند. آن بزرگوار «حارث» که برادر بزرگتر بود، به «مدینه» روان فرمود که بزرگوار را به «مکه» بیاورد، چون «حارث» رسیده بود، آن بزرگوار از دار دنیا رحلت فرموده بود و هنوز حضرت «خاتم الانبیاء» تولد نیافته بود و این واقعه در «عام الفیل» است.

قبرستان بقیع: «قبرستان بقیع» که در کنار شهر قدیم «مدینه»، در کنار خندق واقع است، قبرستانی خیلی بزرگ است و دیواری در اطراف از سنگ و گچ دارد، و بقعه های بسیار است و مشاهد منوره «حضرت حسن بن علی» و «علی بن الحسین» و «محمد بن علی» و «جعفر بن محمد» (س) در بقعه ای که بزرگترین بقاع است در او است، بقعه چندان کوچک نیست، ولی ضریح مطهر چون خیلی بزرگ، فضای حرم را کوچک و تنگ کرده است، دو در دارد یکی در گوشه راست رو به قبله، و دیگری در گوشه چپ، پشت قبله، ضریح مطهر از فولاد، و در اصفهان ساخته شده است، در طرف قبله که پیش رو باشد، وصل به دیوار، ضریحی دارد دو صندوق است، یکی قبر مطهر «حضرت فاطمه صدیق کبری» (س) است. (ت: قبر مطهر زهرا (س) نامشخص بوده، قبر موجود منسوب به فاطمه بنت اسد است) بنا به روایتی، و یکی هم قبر مطهر «فاطمه بنت اسد»، صدف گوهر ولایت (رضوان الله علیها) است، که در سنه چهار هجرت از دار دنیا رحلت فرمودند، از نسوان سابقات به اسلام، و از مهاجرین است، حضرت ختمی مرتبت آن مخدّره را به ردای مبارک کفن فرموده و نماز خواندند، و بر او ترحم و گریه فرمودند، سلام الله علی ابنها و علیها الی یوم القیامه.

بقعه کوچکتر که مدفن زوجات «حضرت رسالت» است دم در او نوشته اند به، ترکی که، «محمود پاشا» این بقعه را ساخته و امید به شفاعت «عایشه» دارد، بقعه دیگر کوچک تر قبر حضرت «عقیل بن ابی طالب» و «عبدالله بن جعفر» است، بقعه دیگر قبر «ابراهیم بن رسول الله» (س) است، بقعه ای هم قبر «مالک» امام جماعت مالکی است، که فوت او را در سنه یکصد و هفتاد و نه هجری اتفاق افتاد، کنیت

او را «ابوعبدالله» و اسم پدرش «انس بن مالک» است، و هفتاد و چهار مرحله از مراحل زندگی طی کرده بود که وفات یافت.

«ابن خلکان» می نویسد: وی سه سال در شکم مادر بود و هشتاد و چهار سال عمر کرد، «جعفر بن سلیمان بن عبدالله بن عباس»، وی را هفتاد تازیانه زد، برای دو شکایتی که از او کرده بودند، قبری هم وصل به دیوار بقعه مطهره «ائمه معصومین»، در طرف بالای سر خارج بقعه از «شیخ احمد بن زین العابدین» مخترع مذهب شیخیه است، قبه ای هم مربع است در قبله حرم محترم که «بیت الأحران» است، قبه ای هم بزرگ در آخر قبرستان از دور دیده می شد که می گفتند از «عثمان بن عفان» است، نرفتم ملاحظه کنم، حش کوكب و قبرستان سابقی اهل مدینه بوده است، که قبل از اسلام اموات خود را دفن می کردند (ت): «حش کوكب» قبرستانی متعلق به یهودیان و غیرمسلمانان بوده که مردگان خویش را در آن دفن می کردند. از اینرو اظهار مؤلف که قبرستان اهل مدینه بوده صحیح نیست، و در زمان خلافت خود، «معاویه» این قبرستان را جزء «قبرستان بقیع» کرد، احوالات «عثمان» را هم نوشته اند و حقیر در کتاب خود نمی نویسم، شرح «مدینه منوره» را بیش از این نوشتن طولانی می شود.

روز جمعه که از دروازه «بقیع» از حرم محترم «حضرت رسالت» برمی گشتم، نهار نخورده بودم، از در «بقیع» که رد می شدم، به قبه مطهره ائمه نگاه می کردم، جوانکی خوش لباس هم میان کوچه می رفت، به عربی گفت به این بقعه زیارت رفته ای، اینجا اهل بیت رسالت مدفون هستند، گفتم بلی رفته ام، گفت اینها را می شناسی، گفتم البته می شناسم خیلی بهتر از تو می شناسم، و خواندم شعرهای فرزددق را به اندک تغییری که گفتم:

هم الذی تعرف البطحاء وطأتهم / والبيت يعرفهم والحلُّ والحرم (ت: اصل این بیت چنین است: هذا الذی تعرف البطحاء وطأته / والبيت يعرفه والحل والحرم)

نگاهی طولانی به حقیر کرد و گفت: «انت رافضی»، در جواب گفتم:

ان كان رفضا حب آل محمد / فليشهد الثقلان أني رافضی

و از هم جدا شدیم.

مأخذ

دائرة المعارف تشیع، ج ۳، ص ۵۸۹؛ سفرنامه میرزا داوود، به کوشش سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، چاپ چهارم، ۱۳۹۱، ص ۱۵-۲۴ و ۱۵۵ به بعد؛ علماء فی رضوان الله، محمدامین نجف، قم، انتشارات الامام الحسین (ع)، ۲۰۰۹م، ص ۲۳۹-۲۴۲؛ فهرست مستند اسامی مشاهیر و مؤلفان، تهران، کتابخانه ملی ایران، ۱۳۸۲، ماده آصف الدوله و یزدانی شیرازی.

نیز نک: میرزا داوود

بقیع در دایره‌المعارف الشیعیه، بخشی از مقاله مندرج در این اثر درباره اهمیت و توسعه و تحولات تاریخی بقیع.

دایره‌المعارف الاسلامیه الشیعیه به کوشش سید حسن امین (متولد ۱۳۲ق) فرزند مرجع تقلید آیت الله سید محسن امین عاملی تدوین و منتشر شده است. مقاله بلندی درباره بقیع دارد که در بخشی از آن به اهمیت و توسعه و تحولات بقیع می پردازد و عیناً نقل می گردد:

اهمیه البقیع

/ من أكثر الأمور التي نتجت عين سيطره الوهابيين على الحجاز أهميه.. تدمير الآثار الإسلاميه، الذي تجلى في تدمير مقبره المعلی في مكه المكرمه، والبقیع في المدينه المنوره.. حيث يعدّ الأخير أكثر أهميه من سابقه، لأنه يضم رفات الآلاف من الصحابه و التابعين.

ويطلق الكثيرون خصوصاً مسلمو القاره الهنديه على البقیع اسم «جنه البقیع»، ربما لأنهم عدّوه روضه من رياض الجنه لكثره من دفن فيه من الصحابه و التابعين، و ربما كانت التسميه راجعه إلى الزرع المنتشر حيث كان المكان جنّه خضراء.

و لم تكن للبقیع قيمه إلاّ بعد أن أصبح مقبره تضم رفات خيره الصحابه و الأئمه و الأولياء و الصالحين و الشهداء... و اول من دفن فيه هو الصحابي عثمان بن مظعون و هو أول صحابي يتوفى من المهاجرين، و كان ذلك في الثالث من شعبان للسنة الثالثه من الهجره - كما تقول الروايات - .. و يومها أمر رسول الله (ص) بأن تُقطع بعض أشجار الغرقد ليدفن ابن مظعون في وسطها، و وضع (ص) يديه حجرين شاهدين عند رأسه و قدمه، ازالهما فيما بعد والى معاويه على المدينه مروان ابن الحكم، و قد لقي هذا الفعل استهجان البقيه الخيره من الصحابه، و في السنوات التاليه توفي ابن رسول الله (ص) (إبراهيم) و دفنه بيديه وبك عليه، و علم القبر.. فأصبح البقیع مع الأيام مدفناً لأهل يثرب، حيث رغب الناس في أن يدفنوا موتاهم في تلك البقعه المباركه التي كان رسول الله (ص) قد دفن خيره أصحابه فيها، والتي كان يزورها في آخر الليل ويستغفر لأهلها بقوله «سلام عليكم دار قوم مؤمنين.. و أنا إن شاء الله بكم لاحقون، اللهم اغفر لأهل بقیع الغرقد».

وهكذا اتسعت مساحه البقیع، التي حوت ما يزيد على قبور سبعة آلاف صحابي، عدا من دفن فيها من أهل البيت والكثير من التابعين.. ففيها دفن الإمام الحسن (ع) بعد أن منع الاميون دفنه إلى جانب جده رسول الله (ص) ورشقوا جنازته بالنبل، و قبله دفنت الزهراء (س) - على أقرب الروايات إلى الصحه- و دفن فيها الإمام زين العابدين على بن الحسين (ع)، و الامامان محمد الباقر و جعفر الصادق (ع)، و ضمّ البقیع رفات زوجات النبی و أبناؤه الآخرين و عماته و أعمامه.. فهناك قبر صفيه بنت عبدالمطلب، و قبر العباس بن

عبدالمطلب، وقبر فاطمه بنت أسد أم الإمام علي(ع)، وقبر عبدالله بن جعفر بن أبي طالب.. هذا اضافته إلى قبر حليمه السعديه مرضعه الرسول(ص)، وقبر الخليفه عثمان الذي كان خارج البقيع فوسع ليدخل فيه، وقبر الإمام مالك بن أنس ونافع شيخ القراء.. وكذلك قبور الآلاف من التابعين.

و على مرّ القرون، كان البقيع - كما مقبره المعلى بمكة المكرمه - معظماً لدى المسلمين الذين أشادوا القبر على قبور الصحابه والأئمه والأولياء احتراماً وتكريماً وتقديساً لمن صنعوا التاريخ ومجد الإسلام. ولم يتعرض البقيع للأذى، ولرفات هؤلاء بالانتقاص والمتهان إلا في عهد الوهابيين.

وبقى البقيع على حاله هذه تقريباً، معه ملاحظه تعميره بين مده وأخرى.. إلى أن جاءت نكبه الوهابيين في مطلع القرن التاسع عشر الميلادي فدمروا المشاهد وأهانوا الموتى والشهداء والصالحين، و تعرضوا لبقية المسلمين بالتكفير والحرب والقتال، بما لم يفعله مسلم ولا كافر في التاريخ من قبل./

مأخذ

دايره المعارف الاسلاميه الشيعيه، سيد حسن الامين، بيروت، دارالتعارف، ٢٠٠٢م، ج ٨، ص ٢٧٠-٢٧١.

نيز نك: الامين، سيد حسن؛ دايره المعارف الاسلاميه الشيعيه

بقيع در سده دهم، بخشي از كتاب عمده الاخبار از احمد بن الحميد عباسي درباره وضعيت بقيع.

احمد بن عبدالحميد العباسي (درگذشت سده ١٠ق)، كتابي با عنوان عمده الاخبار في مدينه المختار به زبان عربي، درباره مدينه منوره و بقيع نوشت.

كتابي از هر نظر شايسته توجه و امعان نظر است. البته درباره خود عباسي هيچ اطلاعاتي نداريم، در منابع و متون قديم و جديد هم به او نپرداخته اند. يك فصل (ص ١٤٨-١٦٠) از اين كتاب درباره بقيع است.

ساختار كتاب اينگونه است: شامل ٧ باب است. باب چهارم درباره فضائل اماكن مهم شهر مدينه مثل فضائل مسجدالنبى و يك فصل هم درباره فضائل بقيع است. متن اين فصل، عيناً چنين است:

في ذكر مقبره البقيع وما ورد في فضلها و تسميه المشاهد المعروفة و تغيير مواضعها و أهلها

/عن أم المؤمنين عائشه الصديقه رضی الله عنها قالت: لما كان ليلتي التي كان النبي(ص) فيها عندي انقلب فوضع رداءه و خلع نعليه فوضعهما عند رجليه و بسط طرف إزاره على فراشه فاضجع، فلم يلبث إلا ريثما ظن أن قد رقدت، فأخذ رداءه رويداً و انتعل رويداً، و فتح الباب رويداً، فخرج ثم أجافه رويداً، فجعلت درعي في رأسي و اخترمت و تقنمت إزارى، ثم نطلقت على أثره حق جاء البقيع فقام فأطال القيام، ثم رفع يديه ثلاث مرات ثم انحرف فانحرفت، فأسرع فأسرع، فهورل فهورلت، فأحضر فأحضرت فسبقته فدخلت، فليس إلا أن اضطجعت فدخل فقال: مالك يا عائش حشيا راييه، قالت: قلت

لا شيء. قال: لتخبريني أو ليخبرني اللطيف الخبير. قالت: قلت يا رسول الله بأبي أنت و أمى فأخبرته. قال: فأنت السواد الذى رأيت أمامى قلت: نعم، فلهزنى فى صدرى لهزه أو جعلتني. ثم قال: أظننت أن يحيى الله عليك و رسوله، قالت: مهما يكتم الناس يعلمه الله، نعم. قال: فإن جبريل عليه السلام أتانى حين رأيت فنادانى، فأخفاه منك فأجبتة فأخفيتك منك، ولم يكن يدخل عليك، و قد وضعت ثيابك و ظننت أن قد ركضت فكرهت أن أوقظك؟ و خشيت أن تستوحشى فقال: إن ربك يأمرك أن تأتى أهل البقيع فتستغفر لهم قالت: كيف أقول لهم يا رسول الله؟ قال: قولى السلام عليكم أهل الديار من المؤمنين و المسلمين و يرحم الله المستقدمين و المستأخرين و إنا إن شاء الله بكم للاحقون. رواه مسلم فى صحيحه و النسائى قوله: حشياً بفتح الحاء المهملة و إسكان الشين المعجمة، مقصور معناه قد وقع عليك الحشا و هو الربو و التهيج الذى يعرض للمسرع فى مشيته، و المجتهد فى كلامه، من ارتفاع النفس و تواتره، و قوله رايه أى مرتفعه البطن و قولها: لهدنى فى صدرى بالدال المهملة، قال أهل اللغة: لهزه و لهده بتخفيف الهاء و تشديدها، أى دفعه، و يقال: لهزه بالزاي المعجمة إذا ضربه بجمع كفه فى صدره، و قولها «مهما يكتم الناس يعلمه الله» نعم هكذا هو فى الأصل و هو صحيح. و كأنها لما قالت «مهما يكتم الناس يعلمه الله» صدقت نفسها فقالت: نعم. و لفظ الحديث الذى فى صحيح مسلم قالت عائشه: ألا أحدثكم عنى و عن رسول الله (ص)، قلنا بلى، قالت لما كانت ليلتى الخ.

و عن ابن عباس رضى الله عنهما أن رسول الله (ص) مر بقبور أهل المدينة فأقبل عليهم بوجهه فقال: «السلام عليكم يا أهل القبور و يغفر الله لنا ولكم أنتم لنا سلف و نحن بالأثر» أخرجه الترمذى فى جامعه.

البقيع: فى اللغة المكان، و قال قوم: لا يكون بقيعاً إلا و فيه شجر، و بقيع الغرقد كان ذا شجر، و ذهب الشجر وبقى الاسم، و هو مقبره بالمدينه الشريفه من شرقها، و يقال لها كفته بفتح أوله و إسكان ثانيه بعدها تاه معجمه باثنين من فوقها: اسم لبقيع الغرقد و هى مقبره قد تقدم ذكرها. و هذا الاسم مشتق من قوله الله عزوجل «ألم نجعل الأرض كفاتاً أحياء و أمواتاً» سميت بذلك لأنها تكفت الموتى أى تحفظهم و تحرزهم.

فضل بقيع الغرقد عن النبى (ص) أنه قال: «أنا أول من تنشق عنه الأرض فأكون أول من يبعث أهل مكه» و قيل: إن أول من تنشق عنه بعد النبى (ص) نوح عليه السلام: و هو أول من يسأل من الرسل، و أول من يساق إلى الحساب إسرأيل ثم جبريل ثم الرسل «و عن الشيخ ناصر الدين محمد بن محمد بن على الكنانى، و عن أم قيس بنت محصن. قالت: لو رأيتنى و رسول الله (ص) آخذ بيدي فى سكه المدينه حتى انتهى إلى البقيع - بقيع الغرقد - فقال: يا أم قيس قلت: لبيك يا رسول الله و سعدبك، قال: ترين هذه المقبره، قلت: نعم قال: يبعث الله يوم القيامه منها سبعين ألفاً على صوره القمر ليله البدر يدخلون الجنة بغير حساب البقيع يضىء لأهل السماء كما تضىء الشمس لأهل الدنيا. و رواه الحافظ ابن حجر فى شرح

البخارى و سكت عليه و دخول سبعين ألفاً الجنة بغير حساب من هذه الأمة من غير تقييد بالبقيع موجود فى الصحيح. بل جاء أزيد منه فروى أحمد و البيهقى عن ابى هريره مرفوعاً «سألت ربي عزوجل فوعدنى أن يدخل من أمتى» و ذكر نحو روايه الصحيح، وزاد فيه: فاستردت ربي فزادنى مع كل ألف سبعين ألفاً. قال الحافظ ابن حجر و سنده جيد. قال: وفى الباب عن أبى أيوب عند الطبرانى، و عن حذيفه عند احمد، و عن أنس عند البزار و ثوبان، عند ابى عاصم قال فهذه طرق يقوى بعضها بعضاً فى الزيادة المذكوره. قال: و جاء فى أحاديث أخرى أكثر من ذلك أيضاً، فأخرج الترمذى و حسنه الطبرانى و ابن حبان فى صحيحه عن ابى أمامه رفعه، «وعدنى ربي أن يدخل الجنة من أمتى سبعين ألفاً مع كل الف سبعون ألفاً، لا حساب عليهم و لا عذاب؛ و ثلاث حثيات من حثيات ربي».

وفى صحيح ابن حبان و الطبرانى بسند جيد نحوه ثم ذكر الحافظ ابن حجر ما يقضى زياده على ذلك أيضاً، و أن مع كل واحد سبعين ألفاً فيتأيد بذلك روايه اختصاص البقيع بسبعين ألفاً لا حساب عليهم فالكرم عميم و الجاه عظيم انتهى. كذا ذكره السيد السهمودى فى تاريخه (وفاء الوفاء) وروى الزبير بسنده إلى عبدالله عن عبدالملك أنه حدثه حديثاً يرفعه إلى النبى (ص) قال: «مقبرتان يضيئان لأهل السماء كما تضىء الشمس و القمر لأهل الدنيا، مقبره البقيع بقيع المدينه، و مقبره بعسقلان».

وروى بسنده عن جابر رضى الله عنه قال: قال رسول الله (ص): «يعث الله من هذه المقبره و اسمها كفته مائه ألف، كلهم على صوره القمر البدر لا- يسترقون و لا- يرقون و لا- يتداوون و على ربهم يتوكلون» وروى ابن الزبير بسنده عن كعب الأحبار، قال: «نجدها فى التواره كفته محفوظه بالنخيل و موكل بها ملائكه، و كلما امتلأت أخذوا بأطرافها فكفؤوها فى الجنة». قال ابن النجار: يعنى البقيع؛ وروى عن سعيد المقبرى قال: قدم مصعب بن الزبير حاجاً أو معتمراً ومع ابن رأس الجالوت، فدخل المدينه من نحو البقيع، فلما مر بالمقبره قال ابن رأس الجالوت: إنها لهى، قال مصعب: و ما هى قال: انا نجد فى كتاب الله صفه مقبره فى شريقها نخل، و غريبها بيوت، يعث منها سبعون ألفاً كلهم على صوره القمر ليله البدر، و قد طفت مقابر الأرض فلم أر تلك الصفه حتى رأيت هذه المقبره، وفى لفظ لما أشرف ابن رأس الجالوت على البقيع قال: هذه التى نجد فى كتاب الله كفته لا أطؤها؛ قال: فانصرف عنها إجلالاً لها.

وأما أول من دفن بالبقيع من الصحابه، أبو أمامه أسعد بن زراره هذا من الأنصار، و أول من دفن بها من المهاجرين، عثمان بن مظعون، دفنه رسول الله (ص) و قال: أجعلك إمام المتقين فلما توفى ابنه إبراهيم عليه السلام قالوا: يا رسول الله أين نحفر له؟ قال: عند فرطنا عثمان بن مظعون، فرغب الناس فى البقيع و قطعوا الشجر و اختارت كل قبيله ناحيه، فمن هنالك عرفت كل قبيله مقابرهما، و قال رسول الله (ص)

للموضع الذى دفن فيه عثمان هذه الروحا: و أما من دفن بالبقيع فأكثر الصحابه ممن توفى فى حياه رسول الله(ص) وبعده، وفى مدارك عياض عن مالك أنه مات بالمدينه من الصحابه نحو عشره آلاف انتهى.

وكذا سادات أهل البيت و التابعين غير أن غالبهم لا يعرف عين قبره و لاجتهه لاجتناب السلف البناء و الكتابه على القبور مع طول الزمان، فمن المعروف عينا أو جهه مشهد إبراهيم بن رسول الله(ص)، و عثمان بن مظعون، و يقال فى قبه إبراهيم غير هذين القبرين المذكورين قبر أبى أمامه أسعد بن زراره، و قبر سعد بن أبى وقاص مات بالعقيق، فحملوه و دفنوه هنالك، و قبر عبدالرحمن بن عوف. و قبر عبدالله بن مسعود، و قبر خنيس بن حذاقه السهمى، فهذه القبور المذكوره فى مشهد سيدنا إبراهيم بن النبى عليه السلام حذاء زاويه دار عقيل بن أبى طالب. عن ابن عباس رضى الله عنهما لما ماتت رقيه بنت رسول الله(ص) قال: الحقى بسلفنا عثمان بن مظعون، ورواه ابن شبة وزاد و أن فاطمه رضى الله عنها بكت على شفير القبر فجعل النبى(ص) يمسح الدموع عن عينها بطرف ثوبه، ثم أشار ابن شبة إلى روايه ما يخالفه من أنه(ص) خلف عثمان و أسامه بن زيد على رقيه، وهى وجعه أيام بدر و أن زيد بن حارثه جاء بشيراً بوقعه بدر، و عثمان قائم على قبر رقيه يدفنها، والثابت فى الصحيح أنه(ص) حضر دفن ابنته أم كلثوم زوجة عثمان ففعل ما تقدم فيها وفى أختها زينب، والظاهر أنهم جميعاً عند عثمان بن مظعون لقوله(ص) لما وضع الحجر عند رأس عثمان بن مظعون و قال: أتعلم بها قبر أختى و أدفن إليه من مات من أهلى، و قال فى حقه: أنت فرطنا. رواه ابن ماجه والحاكم ثم نقل ابن شبة ما يقتضى أن ذلك الحجر فضل من حجاره لحده لما لحده رسول الله(ص) فحمله رسول الله(ص) فوضعه على قبره عند رأسه، و أن مروان لما ولى المدينه مر عليه فأمر به فرمى، وقيل: جعله مروان على قبر عثمان بن عفان رضى الله عنه، مع أنه قيل له أنه وضعه رسول الله(ص)، و منها مشهد فاطمه بنت أسد أم على بن أبى طالب رضى الله عنهما، لابن زباله عن محمد بن عمر بن على بن أبى طالب قال: دفن رسول الله(ص) فاطمه بنت أسد ابن هاشم بالروحاء، مقابل حمام أبى قظيفه، و قال: ثم قبر إبراهيم بن النبى(ص) و عثمان بن مظعون و سيأتى ما نقله ابن شبة فى قبر العباس من أنه عند قبر فاطمه بنت أسد فى أول مقابر بنى هاشم التى فى دار عقيل.

ذكر السيد السمهودى فى تاريخه(وفاء الوفاء)، قبر العباس بن عبدالمطلب رضى الله عنه فيما نقله عن أبى غسان، قال عبدالعزيز: دفن العباس بن عبدالمطلب عند قبر فاطمه بنت أسد بن هاشم فى أول مقابر بنى هاشم التى فى دار عقيل فيقال إن ذلك المسجد بنى مقابله قبره، قال: وقد سمعت من يقول دفن فى موضع من البقيع متوسطاً، انتهى. ويؤيده ما نقله الشيخ ابن حبان، أنه لما أتى بالحسن ليصلى عليه قال: الحسين لسعيد بن العاص أمير المدينه: تقدم فلولا أنها سنه ما قدمتك. فصلى عليه سعيد بن العاص و دفن بالبقيع عند جدته فاطمه بنت أسد بن هاشم انتهى.

و كله صريح في مخالفه ما عليه الناس اليوم في المشهد المنسوب إليها و يبعد كل البعد أن يدفنها(ص) في قسم زقاق أقصى البقيع، بل ليس منه و يترك ما قارب عثمان بن مظعون، مع قوله: و أدفن إليه من مات من أهلي و نقل ابن شبه أن النبي(ص) لم ينزل في قبر أحد إلا خمسة قبور قبر خديجه بمكه، وأربعة بالمدينه. قبر ابن لخديجه كان في حجر النبي(ص) و هو على قارعه الطريق بين زقاق عبدالدار و بين البقيع الذي يدفن فيه بنو هاشم، و قبر عبدالله المزني الذي يقال له ذو البجادين(الكسأ ذو البجادين أي ذو الكسأين.)، و قبر أم رومان أم عائشه بنت أبي بكر، و قبر فاطمه بنت أسد أم علي بن أبي طالب رضی الله عنهم، ثم روى عن محمد بن علي بن أبي طالب أنه قال: لما توفيت خرج رسول الله(ص) فأمر بقبرها فحفر ثم لحد لها لحداً، فلما فرغ نزل فاضطجع في اللحد وقرأ فيه القرآن الكريم ثم نزع قميصه فأمر أن تكفن فيه، ثم صلى عليها عند قبرها فكبر تسعاً وقال: ما أعفى أحد من ضغطه القبر إلا- فاطمه بنت أسد. قيل يا رسول الله(ص) و لا القاسم؟ قال: ولا إبراهيم و كان إبراهيم أصغرهما. عن أنس قال: لما ماتت فاطمه بنت أسد دخل عليها رسول الله(ص) فجلس عند رأسها وقال: رحمك الله يا أمي بعد أمي، و ذكر ثناءه عليها و تكفينها ببرد، وأمره بحفر قبرها، فلما بلغوا اللحد حفره(ص) بيده الشريفه وأخرج ترابه بيده، فاما فرغ دخل رسول الله(ص) فاضطجع فيه ثم قال: الله الذي يحيى و يميت و هو حي لا يموت، إغفر لأمي فاطمه بنت أسد، و وسع مدخلها فإنك أرحم الراحمين.

وعن جابر في هذا حديث طويل قلت: فهؤلاء الذين ذكرناهم كلهم ينبغى السلام عليهم عند زياره مشهد سيدنا إبراهيم، ولذا قدمنا ذكرهم معه، ومنها مشهد فاطمه بنت رسول الله(ص) و هو داخل قبه العباس و إلى جانبها ابنها الحسن رضی الله عنهما، لما ورد أن الحسن بن علي رضی الله عنهما حين أحس بالموت قال: ادفنوني جنب أمي فاطمه وذلك بعد أن منع من عند جده(ص)، وجاء من طريق آخر أن قبر فاطمه رضی الله عنها في بيتها الذي أدخله عمر بن عبدالعزيز في المسجد، وهذا قول مرجوح و الله أعلم. و أن القول بأنها بالبقيع هو الأرجح، ولابن شبه عن محمد بن علي بن عمر أنه كان يقول إن قبرها زاويه دار عقيل اليمانيه الشارعه بالبقيع، و ذكر السيد السمهودي في تاريخه(وفاء الوفاء)، أن الحسن قال للحسين: لعل القوم أن يمنعوك إذا أردت ذلك كما منعنا صاحبهم عثمان، و مروان بن الحكم يومئذ أمير على المدينه و كانوا ارادوا دفن عثمان في البيت فمنعوهم، فإن فعلوا فلا- تلاججهم في ذلك و ادفني في بقيع الغرقد، ثم ذكر منع مروان و أن الحسين لما بلغه ذلك استلام(استلام في الحديد: أي لبس لامه الحرب و تهيأ لأخذ السلاح و دفن الحسن رضی الله عنه قرب جده بالسيف لو لا تذكره قول أخيه قبل الوفاء. وقد استلام أيضاً مروان في الحديد). في الحديد أيضاً فأتى رجل حسيناً فقال: يا أبا عبدالله أتعصى أخاك في نعشه قبل أن تدفنه؟ فوضع سلاحه و دفنه في بقيع الغرقد.

وفى روايه لابن عبد البر: أنهم لما استلاموا فى السلاح بلغ ذلك أبا هريره فقال: والله ما هو إلا الظلم يمنع الحسن أن يدفن مع أبيه والله إنه لابن رسول الله(ص) ثم انطلق إلى الحسين فكلمه وناشده الله، وقال له أليس قال لك أخوك إن خفت أن يكون قتال فردنى إلى مقبره المسلمين، فلم يزل له حتى فعل انتهى.

وروى أن الحسن بن على قال ادفنوني فى المقبره إلى جنب أمى، فدفن فى المقبره إلى جنب فاطمه مواجهه الخوخه التى فى دار نبيه، وروينا أن الشيخ أبا العباس المرسى كان إذا زار البقيع وقف عند مشهد العباس وسلم على فاطمه عليها السلام [السلام عليك يا فاطمه يابنت سيد المرسلين، السلام عليك يا خير من ولدت البنات والبنين، السلام عليك يا أم سيدى شباب أهل الجنه أجمعين، السلام عليك يا سيده نساء العالمين، السلام عليك يا حليه حامى حوزة الدين، السلام عليك ورحمه الله وبركاته].

وروى أنها كمدت عليها السالم بعد وفاه أبيها سبعين يوماً و ليله فقالت: إنى لأستحي من جلاله جسمى إذا أخرجت على الرجال غداً، و كانوا يحملون النساء كما يحملون الرجال فدفنت ليلاً، و لم يعلم بها كثير من الناس، قرب قبر الحسن. و منها روضه مشهد العباس بن عبدالمطلب عم رسول الله(ص) والحسن ابن على بن أبى طالب رضى الله عنهما، و على بن الحسين زين العابدين بن على بن أبى طالب، وابنه محمد الباقر، وابنه جعفر الصادق، وبنيهم و رأس الحسن ألى رجلى العباس، و ذكر ابن سعد أن يزيد بن معاويه بعث بر أس الحسين رضى الله عنه إلى عمرو بن سعيد بن العاص عامله على المدينه، فكفنه و دفنه بالبقيع عند قبر أمه فاطمه بنت رسول الله(ص)، و نقل أن جثه على بن أبى طالب كرم الله وجهه نقلها الحسن و الحسين و دفناه هناك، و منها مشده أزواج النبى عليه السلام و أمهات المؤمنين ما عدا خديجه فبمكه، و ميمونه فبسرف. فى الصحيح أن عائشه رضى الله عنها أوصت عبدالله بن الزبير: لاتدفنى معهم تعنى النبى(ص) و صاحبيه، و ادفنى مع صواحبى بالبقيع، و لابن زباله عن محمد بن عبدالله بن على قال: قبور أزواج النبى(ص) من خووخه نبيه إلى الزقاق الذى يخرج إلى البقال مستطيره، و لابن شبه عن زيد بن السائب قال: أخبرنى جدى قال: لما حفر عقيل بن أبى طالب فى داره بئراً وقع على حجر منقوش مكتوب فيه قبر أم حبيبه بنت صخر بن حرب أم المؤمنين، فدفن عقيل فى البئر و بنى عليه بيتاً. قال ابن السائب: فدخلت ذلك البيت فرأيت فيه ذلك القبر فهو الأصل فى زيارتهن بالمشهد المعروف بهن فى قبله مشهد عقيل، و قد يذكر أن قبر أم سلمه بالبقيع قريباً من موضع فاطمه بنت رسول الله(ص)، و منها مشهد صفيه بنت عبدالمطلب عمه النبى(ص) أم الزبير بن العوام، و قبرها أول ما تلقى عن يسارك عند خروجك من باب البقيع، و أمام هذه التربه قبر مالك بن أنس الإمام المدنى، و منها مشهد أبى سفيان بن الحارث بن عبدالمطلب قال ابن شبه: قال عبدالعزيز: قال يا ابن عم مالى أراك هنا قد أطالب رأى أباسفيان بن

الحارث يجول بين المقابر، قال يا ابن عم مالي أراك هنا قد أطلب موضع قبري، فأدخله داره وأمر بقبر، فحفر في قاعتها فقعد عليه أبوسفیان ساعة، ثم انصرف فم يلبث الأيومين حتى توفى و دفن فيه.

وذكر ابن النجار قال: و معه فى القبر ابن أخيه عبدالله بن جعفر الطيار بن أبى طالب الجواد المشهور، و قد ذكر أبو اليقظان: أنه كان أجود العرب، و أنه توفى بالمدينة و قال غيره: دفن بالأبواء سنة تسعين هـ - : و منها روضه بقرب مشهد عقيل يقال أن فيها ثلاثه من أولاد النبى (ص)، و بجانبها من المشرق و الشام. قبر نافع مولى ابن عمر شيخ الإمام مالك، و اقتضى كلام ابن جبیر أن بین مشهد مالك و مشهد سيدنا إبراهيم تربه فيها ولد عمر بن الخطاب يعرف بأبى شحمه و اسمه عبدالرحمن الأوسط و هو المعروف بأبى شحمه، جلده أبوه الحد فمرض و مات، و منها مشهد أمير المؤمنين عثمان بن عفان رضى الله عنه شرقى البقيع فى موضع يعرف بحش كوكب، ولا بأس أن يقول عند زيارته [السلام عليك يا امير المؤمنين، السلام عليك يا ثالث الخفاء الراشدين، السلام عليك يا مجهز جيش العسره عند الإعدام، السلام عليك و رحمه الله و بركاته]، نقل ابن شبه أنهم لما أرادو دفن عثمان مع النبى (ص) و كان قد استوهب من عائشه موضع قبر فوهبته له، فأبوا يعنى المصلين، وقالوا: والله لانصلى عليه و أن الزهرى قال: جاءت أم حبيبه فوقفت على باب المسجد فقالت: ليخلين بينى و بين دفن هذا الرجل أو لأكشفن ستر رسول الله (ص) فخلوها، فجاء جبیر بن مطعم و حكيم بن حزام، و عبدالله بن الزبير فى آخرين، فحملوه إلى البقيع فمنعهم من دفنه ابن بجره الساعدى، فانطلقوا به إلى حش كوكب فصلى عليه جبیر و حكيم بن حزام و أدخل بنو أميه حش كوكب فى البقيع، فكان عثمان يقول: يوشك أن يهلك رجل صالح فيدفن هناك، فكان عثمان أول من دفن به. و منها مشهد سعد بن معاذ سيد الأوس رضى الله عنه، لابن شبه عن عبدالعزيز أنه أصيب فى الخندق (فدعى): و هذا دعاء: [اللهم إن كنت أبقيت من حرب قريش شيئاً فأبقنى لها. و إن كنت وضعت الحرب بيننا و بينهم فافجرها، ولا تمننى حتى تقر عيني من بنى قريظه فأجيب دعاءه]. فحبس الله عند الدم حتى حكم فى بنى قريظه ثم انفجر كلمه، أى جرحه، فمات فى منزله فى بنى عبد الأشهل، فصلى عليه رسول الله (ص) و دفنه فى طرق الزقاق الذى بلبصق دار المقداد (هو المقداد بن عمرو. و إنما تبناه الأسود بن عبد يفوظ الزهرى) بن الاسود التى يقال لها دار بنى أفلح فى أقصى البقيع انتهى. و هو صادق على المشهد المنسوب اليوم لفاطمه بنت أسد رضى الله عنهما، فلعله قبره، قلت: جاء جبريل عليه السلام ليله مات سعد فقال: يا رسول الله (ص) من مات الليله من أصحابك قد اهتر عرش الرحمن لموته، و اشتاقت الملائكه لقدمه، فأسرع النبى (ص) و هو يجر إزاره و قال: هو سعد بن معاذ، و صلى عليه و تبع جنازته و كانت جنازته سريعه السير فى المشى إلى المشهد فقال المنافقون: هذا سبب أنه حكم فى بنى قريظه فذكروا ذلك للنبى (ص) فقال (ص) اتبع جنازه سعد بن معاذ سبعون ألف ملك، و يوم حكم فى بنى

قريظه قال له رسول الله (ص) حكمت بما حكم الله به فى سبع أرقعه، وفى لفظ: حكمت بحكم الله فى سبع أرقعه و الرقيع: السماء لأنها رقت بالنجوم، و وقع فى البخارى قال: قضيت فيهم بحكم الله، و ربما قال بحكم الملك بكسر اللام، و فى روايه محمد بن صالح لقد حكمت اليوم فيهم بحكم الله الذى حكم به من فوق سبع سموات انتهى. بحروفه من كتاب (المواهب المدينه بالمنح المحمديه) تأليف العلامة محمد بن أحمد بن أبى بكر الخطيب القسطلانى، و يوم و صل إليهم فى بنى قريظه قال عليه السلام، «قوموا لسيدكم» و قال (ص): «لمناديل سعد أحسن و ألين من هذا» يوم أهدى إليه الهديه الحديث - و منها مشهد أبى سعيد الخدرى رضى الله عنه لابن شبة عن عبدالرحمن بن أبى سعيد الخدرى قال: قال لى أبى يا بنى إنى قد كبرت و ذهب أصحابى و خادمى، فخذ بيدي فأخذت بيده حتى جاء إلى البقيع، فجتت به أقصى البقيع مكاناً لا يدفن فيه، فقال: يا بنى إذا هلكت فاحفر لى هاهنا و اسلك بى زقاق عمقه، و لا- تبك على باكيه و لا تضربن على فسطاطاً، و لا تمش معى بنار، و لا تؤذين أحداً وليكن مشيك بى خيباً.

و منها مشهد إسماعيل بن جعفر الصادق رضى الله عنه غريب مشهد العباس رضى الله عنه، هو ركن سور المدينه اليوم من جهه القبلة و الشرق، و بابه من داخل المدينه بناه بعض ملوك مصر العبيدين.

و يقال: إن هذه العرصه التى فيها هذا المشهد و ما حولها من جهه الشمال إلى الباب كانت دار زين العابدين على بن الحسين رضى الله عنهما، و بين الباب الأول و باب المشهد بئر منسوبه إلى زين العابدين. و كذلك بجانب المشهد الغربى مسجد صغير مهجور يقال له مسجد زين العابدين أيضاً مشهد مالك بن سنان و والد أبى سعيد الخدرى غربى المدينه بلصق السور و محله من سوق المدينه القديم. عن أبى سعيد الخدرى قال: أمر النبى (ص) من نقل من شهداء أحد إلى المدينه أن يدفونهم حيث أدركوا فأدرك أبى مالك بن سنان عند أصحاب العباء - أى الذين يبيعون العباء - و هنالك كانت أحجار الزيت. و روى أنه قال عليه السلام: «من أحب أن ينظر الى من خالط دمه دمى فلينظر إلى مالك ابن سنان و من مس دمى دمى لم تصبه النار». قلت: إن مالك بن سنان مص دمى يوم أحد، و أما الشاهد التى بظاهر المدينه و ليست بالبقيع فمنها مشهد سيد الشهداء حمزه بن عبدالمطلب عم رسول الله (ص) رضى الله عنه و معه ابن أخته عبدالله ابن جحش، و منها مقابر الشهداء شمالي مسجد سيدنا حمزه رضى الله عنهم مرضومه بالحجاره غير معينه أصحابها.

وفى الجمله فإن زيارتهم و التسليم عليهم و الترضيه عنهم مندوبه مستحبه و قد ورد عن رسول الله (ص) أنه لما انصرف من أحد مر على مصعب بن عمير و هو مقتول فوقف عليه و دعا له، ثم قرأ (من المؤمنين رجال صدقوا ما عاهدوا الله عليه) الآية - . ثم قال: إن رسول الله (ص) يشهد أن هؤلاء شهداء عنه الله يوم القيامة، فزورهم و سلموا عليهم فوالذى نفسى بيده لا يسلم عليهم أحد إلى يوم القيامة إلا ردوا عليه. رواه

الثعلبي في التفسير و عن أبي إسحاق بن سفيان قال: كان رسول الله (ص) يأتي كل عام قبور الشهداء يرفع صوته و يقول: [سلام عليكم بما صبرتم فنعم عقبى الدار] و فعله الثلاثة بعده، و حج معاويه فأتاهم و فعل ذلك، رواه ابن الحاج في مناسكه، و روى أن النبي (ص) لما أبلغه أن أناساً من المسلمين احتملوا قتلاهم من أحد إلى المدينة فدفنوا بها نهاهم عن ذلك و قال: ادفنواهم حيث صرعوا، و عن أبي جعفر أن فاطمه بنت رسول الله (ص) كانت تزور قبر حمزه رضى الله عنه، و المشهور أن الذين أكرموا بالشهاده يومئذ سبعون رجلاً، حمزه بن عبد المطلب، و عبدالله بن جحش، و هو ابن أخت حمزه، و مصعب بن عمير، دفنا تحت المسجد الذى بنى على قبر حمزه، و ليس مع حمزه أحد فى القبر. قلت: فينبغى للزائر أن يسلم على الثلاثة بمشهد حمزه رضى الله عنهم أجمعين، و سهل بن قيس من بنى سلمه، قال أبو غسان: إنه دبر قبر حمزه شامياً بينه و بين الجبل، عمرو بن الجموح، و عبدالله بن عمرو بن حرام، فى الموطأ أنهما كانا فى قبر واحد مما يلى المسيل، فحفر عنهما ليغيرا عن مكانهما فوجدا لم يتغيرا كأنما ماتا بالأمس، و كان أحدهما قد جرح فوضع يده على جرحه فدفن و هو كذلك فأميطت يده عن جرحه ثم أرسلت فرجعت كما كانت، و كان بين يوم أحد و يوم حفر عنهما سته و أربعون سنه انتهى. و للواقدي نحوه، و إن عبدالله أصابه جرح فوضع يده على جرحه، فأميطت فانبعث الدم فردت إلى مكانها فسكن الدم و خارجه بن زيد، و سعد ابن الربيع، و النعمان بن مالك، و عبدالله بن الحساس، و أبو اليمن، و خلاد بن عمر الجموح، و هؤلاء بالرؤيه غربى المسيل الذى هناك و بحرى العين بقريهم، و رافع بن مالك الزرقى دفن فى بنى زريق بدار آل نوفل بن مساحق، فإذا عرفت هذا فلترجع إلى الأصل./

مأخذ

عمده الاخبار فى مدينه المختار، احمد بن عبدالحميد العباسى، به كوشش محمد الطيب الانصارى، حمد الجاسر، مدينه منوره، المكتبه العلميه، بى تا، ص ۱۴۸-۱۶۰ و مقدمه.

نيز نك: عمده الاخبار فى مدينه المختار

بقيع، متن مقاله بقيع از دانشنامه حج و حرمين شريفين.

اين دانشنامه در پژوهشكده حج و زيارت و حوزه نمايندگى ولى فقيه در امور حج تأليف شده است. يكي از مقالات اين دانشنامه به نام بقيع است كه براى سهولت استفاده پژوهشگران نقل مى شود. تمامى مقالات دانشنامه و دائرهالمعارف ها در بخش اسناد دانشنامه بقيع جمع آورى شده و روى لوح فشرده ضميمه دانشنامه عرضه مى شود. هدف اينست كه تمامى اسناد و مدارك و متون پژوهشى يا انتقادى گردآورى و مجموعه سازى شود تا پژوهشگران به راحتى استفاده کرده و بستر لازم براى گسترش تحقيقات بقيع پژوهى فراهم آيد. اين مقاله به امضاى گروه جغرافيا است و به مباحث عمومى بقيع

ص: ۸۸۰

می پردازد. شامل این سرفصل ها است: سیر شکل گیری و تحول بقیع؛ فضیلت و اهمیت؛ آداب و کیفیت زیارت، شیوه دفن، مدفونان؛ اهل بیت و بستگان رسول خدا(ص)؛ صحابه و تابعین؛ علماء سران و شخصیت های اسلامی؛ بقعه های بقیع، تخریب بقیع؛ وضعیت کنونی؛ تک نگاری های درباره منابع

در این دانشنامه مقاله دیگری با عنوان «بقیع، بارگاه ها» آمده است که در جای خودش عیناً نقل می شود.

/ بقیع

بافضیلت ترین قبرستان مدینه بقیع از ریشه بَقَع به زمینی گفته می شود که با زمین های مجاور متفاوت باشد و نیز زمینی که درختانش یا ریشه آن ها به صورت پراکنده در آن وجود داشته باشد.(۱)

در منابع اسلامی به قبرستان مشهور مدینه بقیع گفته می شود که به علت رویش درختان خاردار عَرَقَد در آن، با نام «بقیع الغرقد» نیز خوانده شده است.(۲)

افزون بر درختان غرقد، وجود چشمه سار و شوره گزهایی نیز در آن گزارش شده است. همچنین آورده اند که پشه های این قطعه از زمین چنان فراوان بود که هنگام غروب آفتاب، همچون دودی غلیظ به نظر می رسید.(۳)

مکان های گوناگون در مدینه و پیرامون آن بقیع خوانده شده که از آن جمله می توان به بقیع الخیل (بازاری در مدینه)(۴)،

بقیع الزبیر (منطقه ای در مدینه)(۵)، بقیع الخبجبه(۶)،

بقیع المصلی (محل برگزاری نمازهای عید در غرب مدینه)(۷)،

بقیع بَطْحان (وادی ای در مدینه)(۸) و بقیع الخضمات (دهی نزدیک مدینه) اشاره کرد.(۹)

برخی بقیع الخبجبه یعنی محل رویش درختان خبجبه را به عنوان نام دیگر قبرستان بقیع برشمرده اند.(۱۰)

اما به عقیده گروهی دیگر، این محل جایی جز بقیع و نزدیک چاه ابی ایوب در مدینه است.(۱۱)

ص: ۸۸۱

۱- . العین، ج ۱، ص ۱۸۴، «بقع».

۲- . العین، ج ۱، ص ۱۸۴؛ النهایه، ج ۱، ص ۱۴۶، «بقع».

۳- . الطبقات، ج ۳، ص ۳۰۳.

۴- . تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۳۰۶.

۵- . معجم البلدان، ج ۱، ص ۴۷۴.

- ٦- . معجم ما استعجم، ج ١، ص ٢٦٦؛ معجم البلدان، ج ٢، ص ٣٤٣.
- ٧- . معجم البلدان، ج ٥، ص ٨٢.
- ٨- . الطبقات، ج ٤، ص ٨٠؛ معجم ما استعجم، ج ١، ص ٢٥٨.
- ٩- . معجم ما استعجم، ج ١، ص ٢٦٦؛ معجم البلدان، ج ٥، ص ٣٠٢.
- ١٠- . الطبقات، ج ٣، ص ٣٠٣؛ المستدرک، ج ٣، ص ١٩٠.
- ١١- . معجم ما استعجم، ج ١، ص ٢٦٥.

در دوره های بعد که در پیرامون مدینه دیوارهایی برای پاسداری از شهر کشیده شد، بقیع همچنان بیرون از حصار شهر بود. (۱) نام گذاری یکی از دروازه های مدینه به نام بقیع، به علت نزدیکی این در به قبرستان بقیع بود. (۲)

همچنین یکی از درهای مسجدالنبی نیز به باب البقیع مشهور است. (۳)

بقیع مسیر دسترسی به قبایل یهودی نشین (۴) و مجاور گورستان یهودیان (۵) و قبیله بنی قریظه بوده است. (۶) منابع از «یوم البقیع» به عنوان زمان یکی از جنگ های خونین میان دو قبیله اوس و خزرج در این منطقه یاد کرده اند. (۷)

سیر شکل گیری و تحول بقیع: با هجرت پیامبر به مدینه و گسترش این شهر، تعیین قبرستانی برای دفن اموات مسلمانان ضرورت یافت. از این رو، پیامبر (ص) در پی بازدید از مناطق گوناگون مدینه، بقیع را که در فاصله ای اندک از جنوب شرقی مسجد نبوی و در مسیر باب جبرئیل مسجد قرار داشت (۸)،

برگزید و فرمود: «من به این مکان فرمان یافته ام». (۹) از زمان این رویداد گزارشی در دست نیست؛ ولی با توجه به هنگام وفات اسعد بن زراره خزرجی در شوال سال اول قمری و دفن او در بقیع، شاید بتوان تعیین بقیع به عنوان قبرستان مسلمانان را به سال اول قمری و پس از بنای مسجد و یا هم زمان با آن دانست. (۱۰)

برخی نویسندگان به قرینه مرثیه عمرو بن نعمان بیاضی، تاریخ دفن مردگان در بقیع را پیش از اسلام یاد کرده و گفته اند که با ظهور اسلام این آرامگاه به مسلمانان اختصاص یافت. (۱۱)

در این دوره، بقیع پر از درختان غرقه بود. از این رو، اصحاب برای دفن مردگان خود برخی درختان را قطع می کردند. (۱۲) پس از دفن عثمان بن مظعون جُمعی در ذی حجه سال دوم قمری و تأکید پیامبر بر

ص: ۸۸۲

- ۱- . معجم البلدان، ج ۵، ص ۸۲؛ المسالك و الممالک، ص ۱۸.
- ۲- . احسن التقاسیم، ص ۸۲؛ امتاع الاسماع، ج ۱۴، ص ۶۲۷.
- ۳- . احسن التقاسیم، ص ۸۲؛ نزهة المشتاق، ص ۱۴۳.
- ۴- . الطبقات، ج ۳، ص ۲۴۱؛ سبل الهدی، ج ۵، ص ۲۲.
- ۵- . تاریخ نامه طبری، ج ۵، ص ۱۳۹۸.
- ۶- . الطبقات، ج ۳، ص ۲۴۱.
- ۷- . تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۳۷؛ الکامل، ج ۱، ص ۶۷۳.
- ۸- . بقیع الغرقه، ص ۳۴.
- ۹- . الطبقات، ج ۳، ص ۳۰۳؛ المستدرک، ج ۳، ص ۱۸۹-۱۹۰.
- ۱۰- . الطبقات، ج ۳، ص ۴۵۹؛ الاستیعاب، ج ۴، ص ۱۶۰۰.

- ١١- . معالم مكة و المدينة، ص ٤٢٠.
- ١٢- . تاريخ المدينة، ج ١، ص ١٠٠-١٠١.

مسلمانان برای دفن مردگان خود در بقیع ترغیب شدند. با وفات ابراهیم، فرزند پیامبر، به سال دهم قمری و دفن وی نزدیک قبر عثمان بن مظعون، اقبال اصحاب بیشتر شد و قبایل گوناگون مدینه نیز قسمت هایی از بقیع را برای دفن مردگان خود اختصاص دادند و درختان آن را قطع کردند. بدین سان، بقیع شکل قبرستانی با مقبره های خانوادگی یافت. (۲)

دفن فاطمه بنت اسد مادر علی(ع)، عباس عموی پیامبر(۳) و نیز امامان شیعه(۴)

در خانه عقیل بن ابی طالب که در غرب بقیع و در منطقه میان بقیع و مسجد قرار داشت، بیانگر آن است که مسلمانان همچنان مردگان خود را بیرون از قبرستان بقیع و در خانه های خود دفن می کردند؛ با مرگ عثمان بن عفان، از دفن وی در بقیع پیشگیری شد. به ناچار او در حش کوكب، بستانی کنار ضلع جنوب شرقی بقیع، که محل دفن یهودیان بود، دفن گشت. (۵)

به گزارشی، معاویه در فرمانی به مروان بن حکم، او را مأمور الحاق حش کوكب به قبرستان کرد. (۶)

ابن عساکر که گرایش اموی دارد، خرید و الحاق حش کوكب به بقیع را به عثمان نسبت داده (۷)

و ابن شبه این الحاق را بدون یاد کردن از نام معاویه، به بنی امیه نسبت داده است. (۸)

این مکان بعدها به آرامگاه بنی امیه تبدیل شد. بر پایه گزارشی، هنگام وفات ابو سعید خُدری به سال ۷۴ق (۹)

هنوز در بقیع که در آن هنگام افزون بر وسعت دوران پیامبر، حش کوكب هم به آن پیوسته بود، جای خالی یافت می شد؛ زیرا بر پایه وصیت ابوسعید، او را در دورترین نقطه بقیع که کسی دفن نشده بود، به خاک سپردند. (۱۰)

به تدریج خانه هایی که برخی صحابه در بقیع یا زمین های میان بقیع و مسجدالنبی ساخته بودند و برخی از آن ها به صورت آرامگاه خانوادگی درآمده بود، همچون خانه های عقیل بن ابی طالب (۱۱)،

محمد بن

ص: ۸۸۳

۱- . الطبقات، ج ۱، ص ۱۱۵.

۲- . تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۲۱؛ وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۸۳.

۳- . تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۲۷.

۴- . تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۱۱؛ مروج الذهب، ج ۳، ص ۲۸۵.

۵- . تاریخ طبری، ج ۴، ص ۴۱۲؛ تاریخ المدینه، ج ۴، ص ۱۲۴۱.

۶- . شرح نهج البلاغه، ج ۱۰، ص ۷.

- ٧- . تاريخ دمشق، ج ٣٩، ص ٥٢٠.
- ٨- . تاريخ المدينة، ج ١، ص ١١٣.
- ٩- . البدايه و النهايه، ج ٩، ص ٤؛ شذرات الذهب، ج ١، ص ٣١١.
- ١٠- . تاريخ المدينة، ج ١، ص ٩٧.
- ١١- . الطبقات، ج ٤، ص ٣٣.

به قبرستان افزوده شد. از زمان دقیق این گسترش ها گزارشی در دست نیست؛ خانه ها و کوچه هایی که به تدریج بقیع العمات (محل دفن عمه های پیامبر) را از قبرستان بقیع جدا کرده بودند، به سال ۱۳۷۳ق (۳)

ویران شدند. این بخش به مساحت تقریبی ۳۵۰۰ متر مربع و نیز کوچه میان آن ها که زقاق العمات نام داشت، با مساحت ۸۲۴ متر مربع به بقیع پیوست و مساحت بقیع به ۱۵۰۰۰ متر مربع (۱۵۰ × ۱۰۰ متر) افزایش یافت. (۴) به سال ۱۳۸۵ق قطعه ای مثلث شکل در شمال بقیع که متعلق به شهرداری بود، با مساحت ۱۶۱۲ متر مربع افزوده شد. (۵) با گسترش دوم سعودی، مساحت بقیع به ۱۸۰۰۰۰ متر مربع افزایش یافت. (۶)

بقیع اکنون در شرق مسجدالنبی و تقریباً در فاصله ۱۰۰ متری آن و وسط شهر مدینه قرار دارد. خیابان های ستین، عبدالعزیز و ابوذر آن را در بر گرفته اند و خیابان باب العوالی از آن آغاز می شود. (۷)

فضیلت و اهمیت بقیع: از پیامبر (ص) گزارش شده که به وی امر شد تا برای اهل بقیع آموزش بخواهد و بر آن ها درود فرستد. (۸)

در روایتی دیگر از وی آمده که هفتاد هزار تن با صفات نیکو از بقیع محشور می شوند. (۹)

بر پایه گزارشی دیگر، او بشارت داد که کسانی که در بقیع دفن شوند، مورد شفاعت یا گواهی وی قرار خواهند گرفت. (۱۰)

پیامبر هر شب جمعه به بقیع می رفت و برای اموات بقیع طلب آموزش می کرد. (۱۱)

گزارش هایی بسیار از حضور پیامبر و سخنان (۱۲) و نمازهای او از جمله نماز استسقاء (۱۳) و نماز عید (۱۴)

در بقیع حکایت دارند. پیامبر در واپسین سال زندگانی خود از سوی خداوند

ص: ۸۸۴

۱- . الطبقات، ج ۵، ص ۸۳.

۲- . تاریخ طبری، ج ۷، ص ۵۸۷؛ مقاتل الطالبیین، ص ۳۷۲.

۳- . بقیع الغرقد، ص ۳۶.

۴- . بقیع الغرقد، ص ۳۵-۳۶؛ معالم مکه و المدینه، ص ۴۲۰.

۵- . فصول من تاریخ المدینه، ص ۱۷۳؛ معالم مکه و المدینه، ص ۴۲۰.

۶- . المجموعه المصوره، ج ۳، ص ۴۶۱.

۷- . آثار اسلامی، ص ۳۲۲.

٨- . الارشاد، ج ١، ص ١٨١؛ وفاء الوفاء، ج ٣، ص ٧٧.

٩- . تاريخ المدينة، ج ١، ص ٨٩-٩٠؛ وفاء الوفاء، ج ٣، ص ٧٩.

١٠- . تاريخ المدينة، ج ١، ص ٩٧.

١١- . كامل الزيارات، ص ٥٣٠.

١٢- . تفسير فرات الكوفي، ص ٢٠٠-٢٠١.

١٣- . كنز العمال، ج ٨، ص ٤٣٥-٤٣٦.

١٤- . الكافي، ج ٣، ص ٤٦٠؛ التهذيب، ج ٣، ص ١٢٩.

دوبار مأمور شد تا به بقیع رود و برای اموات بقیع طلب آموزش کند. در دومین حضور، در حالی که مریض بود، همراه با حضرت علی (ع) و فضل بن عباس و گروهی از صحابه به بقیع رفت و اموات را با عباراتی خطاب نمود و از وفات خود خبر داد. (۱)

بر پایه گزارش برخی منابع، حضرت فاطمه دخت گرامی پیامبر پس از رحلت پدر بزرگوارش هر روز با دیده گریان به بقیع می رفت و در بیت الاحزان به سوگواری برای او می پرداخت. (۲)

محل نماز خواندن حضرت زهرا در مسجدی در بقیع مشخص بوده است. (۳)

بقیع مورد توجه اهل بیت: نیز بوده و گزارش هایی از زیارت بقیع از جانب اهل بیت در منابع یاد شده است. (۴)

همچنین برخی منابع کراماتی از امامان را که در بقیع ظهور یافته، ثبت کرده اند. (۵)

دانشورانی بسیار از شیعه (۶) و سنی (۷)

به استحباب زیارت بقیع فتوا داده اند؛ اهمیت بقیع نزد مسلمانان به گونه ای بود که برخی با صرف هزینه های بسیار، به رغم نبود امکانات، جنازه عزیزانشان را برای دفن در بقیع از دورترین نقاط جهان اسلام بدان جا منتقل می کردند. از آن جمله می توان به انتقال جنازه امیر چوپان به بقیع اشاره کرد. (۸)

با توجه به تأکیدهای پیامبر، زیارت قبور بقیع در طول تاریخ اسلام همواره مورد اهتمام مسلمانان بوده و حاکمان نیز به آن توجه نشان داده اند. در دوره امویان، حش کوبک به بقیع پیوست و سنگی که به دست پیامبر بر قبر عثمان بن مظعون قرار داده شده بود، به قبر عثمان بن عفان انتقال یافت. (۹)

نخستین گنبد بر حرم امامان بقیع و قبر عباس بن عبدالمطلب به دست مجدالملک براوستانی، وزیر برکیارق سلجوقی (حک: ۴۸۶-۴۹۸ق) ساخته شد. (۱۰) در سال ۵۱۹هـ به دست مسترشد بالله (حک: ۴۸۵-۵۲۹ق) و میان سال های ۶۲۳-۶۴۰هـ به دست مستنصر بالله (حک: ۶۲۳-۶۴۰ق) تعمیراتی در آن انجام گرفت. (۱۱)

فاطمیان نیز به ساخت قبه و بارگاهی بر قبر اسماعیل فرزند امام صادق (ع) پرداختند. (۱۲)

بر پایه

ص: ۸۸۵

۱- . ارشاد القلوب، ج ۱، ص ۳۳.

۲- . رحله ابن جبیر، ص ۱۵۵.

۳- . من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۷۷.

- ٤- . البدايه و النهايه، ج ٨، ص ٢٢٨؛ القاب الرسول، ص ٥٨.
- ٥- . الثاقب، ص ٣٧٠-٣٧١؛ بحار الانوار، ج ٤٨، ص ٨٥.
- ٦- . المهذب، ج ١، ص ٢٨٣؛ شرائع الاسلام، ج ١، ص ٢١٠؛ الرسائل العشر، ص ٢٧٢.
- ٧- . مغنى المحتاج، ج ١، ص ٥١٣؛ كشف القناع، ج ٢، ص ٦٠١.
- ٨- . وفاء الوفاء، ج ٣، ص ١٠٠.
- ٩- . وفاء الوفاء، ج ٣، ص ٩٨-٩٩.
- ١٠- . الكامل، ج ٨، ص ٢١٤.
- ١١- . وفاء الوفاء، ج ٣، ص ١٠٠.
- ١٢- . وفاء الوفاء، ج ٣، ص ١٠٣.

گفته رفعت پاشا (م. ۱۳۵۳ق) مردم مدینه هر پنجشنبه به زیارت اهل قبور بقیع می رفتند و بر قبرها دسته های ریحان و بر کنار آن ها شاخه های گل می چیدند. شیعیان برای زیارت قبور امامان بقیع باید پنج قروش به نگهبانان می دادند. (۱) گویا پول ستاندن از شیعیان برای زیارت بقیع پیش از آن نیز مرسوم بوده است. محمد ولی میرزا به سال ۱۲۶۰ق از پرداخت مبلغی برای زیارت امامان بقیع گزارش داده است. (۲)

آداب و کیفیت زیارت بقیع: از جمله آداب زیارت بقیع، به غسل نمودن (۳)

و خواندن هشت رکعت نماز زیارت (برای هر امام دو رکعت) اشاره شده است. (۴)

عباراتی از پیامبر (ص) در زیارت اهل بقیع گزارش شده است؛ از جمله: «السَّلَامُ عَلَیْكُمْ أَهْلَ الدِّیَارِ رَحِمَکُمُ اللهُ»؛ «سلام بر شما اهل قبور؛ خداوند رحمتتان کند». (۵)

در گزارشی دیگر، پیامبر اموات بقیع را با این عبارت خطاب نمود: «السَّلَامُ عَلَیْ أَهْلِ الدِّیَارِ مَنْ فِیْهَا مِنَ الْمُسْلِمِیْنَ، دَارِ قَوْمٍ مَّیِّتِیْنَ، وَإِنَّا فِیْ آثَارِهِمْ - أَوْ قَالٍ - فِیْ آثَارِکُمْ لِلْمُحِبِّیْنَ»؛ «سلام بر مسلمانان از این سرزمین و بر کسانی که در خانه های مردگان مسکن دارند و ما نیز پس از آنان روانیم». (۶)

عایشه از حضور شبانه پیامبر در بقیع و آموزش خواهی برای اموات آن گزارش داده است. آن گاه که وی چگونگی زیارت بقیع را از پیامبر جویا شد، او در جواب فرمود: «قُولِ: السَّلَامُ عَلَیْ أَهْلِ الدِّیَارِ مِنَ الْمُؤْمِنِیْنَ وَالْمُسْلِمِیْنَ وَیَرْحَمُ اللهُ الْمُسْتَقْدِمِیْنَ مِنَّا وَالْمُسْتَأْخِرِیْنَ وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللهُ بِکُمْ لِلْمُحِبِّیْنَ» (۷)؛

«بگو: سلام بر اهل سرزمین از مؤمنان و مسلمانان. خداوند رحمت کند پیشی گیرندگان بر ما و کسانی را که پس از ما خواهند آمد. ما به خواست خدا به شما خواهیم پیوست».

برای زیارت امامان بقیع آداب و زیارتنامه ویژه روایت شده است. (۸)

ابراهیم فرزند رسول خدا و نیز فاطمه بنت اسد مادر گرامی امیرالمؤمنین دارای زیارتنامه های ویژه هستند. (۹)

ص: ۸۸۶

- ۱- مرآة الحرمین، ج ۱، ص ۴۸۰.
- ۲- پنجاه سفرنامه، ج ۱، ص ۶۲.
- ۳- التهذیب، ج ۶، ص ۷۹؛ المقنعه، ص ۴۷۵؛ المختصر النافع، ص ۹۸.
- ۴- من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۷۷؛ منتهی المطلب، ج ۲، ص ۸۹۴.
- ۵- کامل الزیارات، ص ۵۳۰.
- ۶- المصنف، عبدالرزاق، ج ۳، ص ۵۷۴.

- ٧- . صحیح مسلم، ج ٢، ص ٦٤.
- ٨- . الکافی، ج ٤، ص ٥٥٩؛ المقنعه، ص ٤٧٥-٤٧٦.
- ٩- . بحار الانوار، ج ٩٧، ص ٢١٧-٢١٩.

شیوه دفن در قبرستان بقیع: پیامبر(ص) پس از دفن عثمان بن مظعون، سنگی را بالای قبرش گذاشت تا قبرش شناخته شود و دیگر مسلمانان کنار او دفن شوند.^(۱) این سنگ بزرگ تا هنگام حکمرانی مروان بر مدینه وجود داشت. او این سنگ را به گوشه ای پرتاب کرد تا قبر عثمان بن مظعون مشخص نباشد.^(۲)

پیامبر(ص) فرزندش ابراهیم را همانند عثمان دفن کرد و بدن او را در لحد با آجر پوشاند و پس از دفن، بر آن آب پاشید و بالای قبرش ایستاد و بر او سلام داد.^(۳)

در بقیع مردگان با فاصله بسیار از یکدیگر دفن می شدند و قبر مردان با یک سنگ در بالای سر و قبر زنان با دو سنگ در بالا و پایین مشخص می شد.^(۴)

بر سنگ مزارهای بقیع مطالبی نیز نگاشته می شد که از آن جمله می توان به برخی ابیات شاعر تونسی ابوالبرکات سعدی (م. ۷۳۴ق) اشاره کرد:

حضرنا مسجد الهادی الشفیع

وجئنا لندفن بالبقیع

إذا کان قبری فی البقیع بطیبه

فلا شک أنى فی حمى صاحب القبر

نبی الهدى المبعوث من آل هاشم

علیه صلاه الله فی السر والجهر^(۵)

به پیشگاه راهنمای شفاعتگر آمدیم تا در بقیع دفن شویم. اگر قبرم در بقیع در مدینه باشد، بی تردید درحمایت پیامبر هستم؛ پیامبری که از خاندان هاشم مبعوث شد و درود خداوند در نهان و آشکار بر او باد!

مدفونان بقیع: گزارش ها از اسعد بن زراره* خزرجی^(۶) یا عثمان بن مظعون قرشی صحابی مشهور^(۷) به عنوان نخستین مدفون در بقیع یاد کرده اند. ابن شبه، اسعد را نخستین انصاری و عثمان را نخستین مهاجر

ص: ۸۸۷

۱- . الطبقات، ج ۳، ص ۳۰۵.

۲- . تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۰۲.

۳- . تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۹۹؛ وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۸۲.

- ٤- . آثار اسلامى، ص ٣٣٢.
- ٥- . التحفه اللطيفه، ج ١، ص ٢٠٦.
- ٦- . الثقاف، ج ١، ص ١٣٥-١٣٦؛ المستدرک، ج ٣، ص ١٨٦.
- ٧- . المصنف، ابن ابى شيبه، ج ٧، ص ٢٦٤؛ معجم البلدان، ج ٤، ص ٤٧١؛ فتح البارى، ج ٩، ص ١٠٢.

مدفون در بقیع دانسته است. (۱) بقیع آرامگاه برخی امامان شیعه، گروهی از صحابه رسول خدا، تابعان، دانشوران و سادات است که از آن جمله اند:

۱. اهل بیت و بستگان رسول خدا (ص): امام حسن مجتبی (ع)، امام علی بن حسین زین العابدین (ع)، امام محمد باقر (ع) و امام جعفر صادق (ع) همراه فاطمه بنت اسد مادر امام علی (ع) (۲).

و عباس عمومی پیامبر (۳)

که روبه روی در ورودی اصلی بقیع به سوی جنوب در سمت راست دفن شده اند. (۴)

دختران رسول خدا زینب (۵)، رقیه (۶)

و ام کلثوم (۷)

در برابر در اصلی با اندک فاصله ای از آن دفن شده اند. عقیل بن ابی طالب (۸)،

عبدالله بن جعفر بن ابی طالب، (۹) حلیمه سعدیه دایه رسول خدا (۱۰) و صفیه عمه پیامبر (۱۱) نیز از مدفونان بقیع هستند.

با وجود شهرت دفن عاتکه عمه دیگر پیامبر در بقیع (۱۲) منابع تاریخی گزارشی در این زمینه ارائه نداده اند. ام سلمه، حفصه، زینب بنت جحش، زینب بنت خزیمه، صفیه بنت حیی، عایشه بنت ابی بکر، و ماریه قبطیه از همسران پیامبر در شمال قبور دختران پیامبر در فاصله هشت متری سمت راست دفن شده اند. (۱۳)

۲. صحابه و تابعین: ابوسعید خُدَری (۱۴)، عثمان بن عفان (۱۵)،

سعد بن ابی وقاص (۱۶)،

سعد بن معاذ (۱۷)،

عبدالله بن مسعود (۱۸)،

کلثوم بن هدم (۱۹)،

خنیس بن حذافه (۲۰)،

مقداد بن عمرو (۲۱) و

نیز برخی شهدای اُحد (۲۲) (۳) از جمله صحابه مدفون در بقیع هستند.

- ١- . تاريخ المدينة، ج ١، ص ٩٦، ١٠٢.
- ٢- . وفاء الوفاء، ج ٣، ص ٨٥، ٩٥.
- ٣- . الطبقات، ج ٤، ص ٢٤؛ وفاء الوفاء، ج ٣، ص ٩٥.
- ٤- . مروج الذهب، ج ٣، ص ٢٨٦.
- ٥- . الاستيعاب، ج ٤، ص ١٨٥٣؛ اسد الغابه، ج ٦، ص ١٣٠؛ الاصابه، ج ٨، ص ١٥١.
- ٦- . الاستيعاب، ج ٤، ص ١٨٣٩-١٨٤٠؛ اسد الغابه، ج ٦، ص ١١٤-١١٥.
- ٧- . الاستيعاب، ج ٤، ص ١٨٣٩-١٨٤١؛ اسد الغابه، ج ٦، ص ١١٣-١١٤؛ الاصابه، ج ٨، ص ١٣٨-١٣٩.
- ٨- . وفاء الوفاء، ج ٣، ص ٩٦؛ تاريخ حرم ائمه بقیع، ص ٢٥٠.
- ٩- . الغارات، ص ٦٩٤؛ وفاء الوفاء، ج ٣، ص ٩٧.
- ١٠- . الاستيعاب، ج ٤، ص ١٨١٣؛ اسد الغابه، ج ٦، ص ٦٧-٦٨؛ ج ٨، ص ٨٧.
- ١١- . اسد الغابه، ج ٦، ص ١٧٢-١٧٣.
- ١٢- . فصول من تاريخ المدينة، ص ١٧٠.
- ١٣- . الطبقات، ج ٨، ص ٣٧.
- ١٤- . وفاء الوفاء، ج ٣، ص ١٩٩.
- ١٥- . اسد الغابه، ج ٣، ص ٤٩١؛ الاصابه، ج ٤، ص ٣٧٩؛ الاعلام، ج ٤، ص ٢١٠.
- ١٦- . الاستيعاب، ج ٢، ص ٦١٠؛ البدايه و النهايه، ج ٨، ص ٧٨.
- ١٧- . المنتظم، ج ٣، ص ٢٤٧.
- ١٨- . الاستيعاب، ج ٣، ص ٩٩٤.
- ١٩- . سبل الهدى، ج ١٢، ص ٥٣.
- ٢٠- . الطبقات، ج ٣، ص ٣٠٠.
- ٢١- . الثقات، ج ٢، ص ٢٥٤.
- ٢٢- . المغازى، ج ١، ص ٣١٢.

۳. علما، سران و شخصیت های اسلامی: مالک بن انس (م. ۱۷۹ق) رئیس مذهب مالکی(۱)،

محمد بن علی بن ابی منصور مشهور به جمال الدین جواد اصفهانی (م. ۵۵۹ق) وزیر زنگیان موصل و شام(۲)،

ابوشجاع ظهیرالدین (م. ۴۸۸ق)(۳) وزیر آل بویه و نویسنده ذیل تجارب الامم، سمهودی (م. ۹۱۱ق) مؤلف وفاء الوفاء(۴)،

ابوالفضل شهاب الدین نویری از مجاوران بیت الله الحرام که در مدینه وفات یافت(۵)،

جعفر بن حسن برزنجی (م. ۱۳۱۷ق) مؤلف مولد النبی(۶)،

عبدالقادر بن توفیق شلبی (م. ۱۳۶۹ق) رئیس حنفیان مدینه(۷)

و سید محمد تقی طالقانی* (م. ۱۳۷۶ق) نماینده آیت الله بروجردی در مدینه(۸)

از جمله مدفونان بقیع به شمار می روند.

بقعه های بقیع: به تدریج بر برخی از قبور بقیع، گنبدها و نشانه هایی ساخته شد. ابن شبه به گزارش از ابن زباله (م. ۲۰۰ق) از

وجود مسجدی بر قبر عباس بن عبدالمطلب و امامان شیعه خبر می دهد(۹)

سفرنامه نویسانی چون ابن جبیر (م. ۶۱۲ق)(۱۰)، ابن نجار (م. ۶۴۳ق)(۱۱)

و ابن بطوطه (م. ۷۷۹ق)(۱۲) نیز از این آثار یاد کرده اند. از جمله این گنبدها و نشانه ها می توان به گنبدی بر قبور امامان

چهارگانه: و نیز

ص: ۸۸۹

۱- . المعارف، ص ۴۹۸-۴۹۹؛ وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۱۰۲.

۲- . وفيات الاعیان، ج ۵، ص ۱۴۳.

۳- . سیر اعلام النبلاء، ج ۱۹، ص ۳۰؛ البدایه و النهایه، ج ۱۲، ص ۱۵۰.

۴- . عباة الانوار، ج ۸، ص ۳۵۹.

۵- . التحفه اللطیفه، ج ۱، ص ۱۱۴.

۶- . الکنی و الالقاب، ج ۲، ص ۷۷؛ الذریعه، ج ۵، ص ۲۱-۲۲.

۷- . الاعلام، ج ۴، ص ۳۸.

۸- . گنجینه دانشمندان، ج ۷، ص ۶۶.

۹- . تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۲۶-۱۲۷.

۱۰- . رحله ابن جبیر، ص ۱۵۵.

١١- . اخبار مدينه الرسول، ص ١٥٣.

١٢- . رحله ابن بطوطه، ج ١، ص ٣٦٠-٣٦١.

سنگی بر قبر فاطمه بنت اسد و امامان بقیع با عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله مُبِيد الأُمم و محیی الرمم هذا قبر فاطمه بنت رسول الله صلى الله عليه و سلم سيده نساء العالمين و قبر الحسن بن علي بن ابي طالب و علي بن الحسين بن علي بن ابي طالب و محمد بن علي و جعفر بن محمد رضی الله عنهم» (۱) و نیز گنبد قبرهای عثمان بن عفان (۲)، عقیل بن ابي طالب (۳)،

قبور همسران پیامبر (۴)،

عبدالله بن جعفر طیار (۵)، ابراهیم فرزند رسول خدا (۶) و همچنین گنبد قبر امیر چوپان از امیران ایلخانی (۷) اشاره کرد.

تخریب بقیع: با قدرت گرفتن وهابیان در عربستان که زیارت قبور را شرک و وجود بقعه ها و ضریح در پیرامون قبور را از مظاهر شرک می دانند، رویکرد به بقیع و دیگر زیارتگاه ها دچار تحول شد؛ در سال ۱۲۲۰ ق مدینه به محاصره نیروهای وهابی درآمد. پس از تسلیم شدن شهر، سعود بن عبدالعزيز همراه توقیف و تصرف همه اموال موجود در خزائن حرم نبوی، دستور ویران کردن همه گنبد های بقیع را صادر کرد. (۸)

با توجه به موج اعتراض مسلمانان کشورهای اسلامی به اهانت های سعودیان، دولت عثمانی که تمایل به باز پس گرفتن حرمین داشت، لشکری انبوه برای تصرف مدینه فرستاد و در ذی حجه ۱۲۲۷ ق آن شهر را باز پس گرفت. برخی از آن بقعه ها در سال ۱۲۳۴ ق به دستور سلطان محمود ثانی (حك: ۱۲۲۳-۱۲۵۵ ق) بازسازی شد. (۹) اما با حمله دیگر بار وهابیان به سال ۱۳۴۴ ق همه آثار تاریخی این قبرستان به فتوای شیخ عبدالله بلیهد، قاضی القضاة سعودی، به بهانه شرک و بدعت بودن زیارت قبور در هشتم شوال این سال ویران شد. (۱۰)

این بار نیز ویرانی بقیع واکنش های بسیاری را میان مسلمانان جهان برانگیخت. دولت ایران روز ۱۶ صفر سال ۱۳۴۴ ق را به مناسبت هتک حرمت به بقیع، عزای عمومی اعلان کرد و آیت الله مدرس به تلاش هایی برخاست و مجلس ایران کمیسیونی را برای بررسی موضوع تشکیل داد. مسلمانان در کشورهای چين هند، پاکستان و نیز کشورهای استقلال یافته شوروی سابق با برپایی تجمعات و ارسال

ص: ۸۹۰

- ۱- . مروج الذهب، ج ۳، ص ۲۸۵؛ التنبيه و الاشراف، ص ۲۶۰.
- ۲- . وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۱۰۲.
- ۳- . وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۱۰۰.
- ۴- . وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۱۰۰-۱۰۱.
- ۵- . وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۸۲، ۱۰۱.
- ۶- . وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۱۰۱-۱۰۲.
- ۷- . وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۱۰۰.
- ۸- . من اخبار الحجاز و النجد، ص ۱۰۴؛ البقیع قصه التدمیر، ص ۸۴.

٩- . پنجاه سفرنامه، ج ٣، ص ١٩٦.

١٠- . البقیع قصه التدمیر، ص ١١٣-١٣٩؛ بقیع الغرقد، ص ٤٩.

پیام به این اقدام اعتراض کردند. دولت سعودی برای پیشگیری از خشم مسلمانان و توجیه کارهای خود، نمایندگان دولت های مسلمان را به مکه فراخواند. از ایران هیأتی مرکب از غفار خان جلال السلطنه، وزیر مختار ایران در مصر، و حبیب الله خان هویدا در تاریخ ۲۴/۶/۱۳۰۴ ق وارد جده شد. با ترفندهای دولت سعودی و عدم پیگیری جدی از سوی مقام های کشورهای اسلامی، این قضیه مسکوت ماند. (۱)

پس از گذشت حدود ۴۰ سال از این حادثه، حکومت سعودی پس از تلاش ها و پیگیری های شیعیان عراق به رهبری شیخ کاشف الغطاء و پیگیری های امیر اعلم، سفیر ایران در حجاز، سایبانی کنار این مقابر مطهر ساخت و راهی سنگچین برای عبور و مرور افراد در بقیع ایجاد کرد. (۲)

نیز دیوار بقیع در دوران ملک فهد بن عبدالعزیز به شکلی زیبا بازسازی گشت و سپس در سال های ۱۴۱۸-۱۴۱۹ ق مسیرهای درون بقیع برای رفت و آمد زایران سنگفرش شد. (۳) وضعیت کنونی بقیع: بقیع دارای سه در است که یکی از آن ها در دیوار شرقی و دیگری در دیوار شمالی و در سوم در سمت غرب آن قرار دارد. در سمت غرب، در اصلی است و برای ورود جنازه و زایران بقیع باز می شود. (۴)

در دوره های گذشته نیز زیارت بقیع با مشکلاتی همراه بود و زایران شیعی برای دریافت اجازه زیارت ناچار به پرداخت باج به دربانان و مأموران بودند؛ اما زیارت قبور بقیع با ممنوعیت کلی روبه رو نبود. اکنون درهای بقیع در ساعات ویژه از روز (بعد از نماز صبح و پس از نماز عصر حدود دو ساعت) گشوده می شود و زایران مرد می توانند به درون بقیع روند و زیارت کنند. با وجود برخی گزارش ها از حضور حضرت فاطمه (س) در بقیع در روزگار پیامبر و هنگام تدفین رقیه دختر رسول خدا (ص) (۵) و نیز تداوم زیارت بقیع از جانب زنان در دوره های گوناگون که در سفرنامه ها بازتاب یافته (۶)،

آل سعود به پشتوانه احادیثی از پیامبر (ص) ورود زنان به بقیع را ممنوع می شمردند و حتی هنگام ورود مردان، از گرد آمدن زنان پشت دیوارهای بقیع پیشگیری می کنند. (۷)

اداره ای مشهور به اداره امر به معروف

ص: ۸۹۱

- ۱- نک: تخریب و بازسازی بقیع، ص ۴۱-۶۰.
- ۲- اسناد روابط ایران و عربستان، ص ۲۴۸-۲۶۰؛ نک: تخریب و بازسازی بقیع، ص ۹۸-۱۴۷.
- ۳- آثار اسلامی مکه و مدینه، ص ۳۳۲.
- ۴- التاریخ الامین، ص ۳۵۶.
- ۵- الکافی، ج ۳، ص ۲۴۱.
- ۶- پنجاه سفرنامه، ج ۵، ص ۷۵۰-۷۵۱؛ سفرنامه منظوم حج، ص ۷۰-۷۱.
- ۷- حج ۲۶، ص ۳۵۹.

و نهی از منکر نزدیک در اصلی بقیع مستقر شده است که از نزدیکی زایران به قبور و تبرک جستن به آن ها پیشگیری می نماید و به تبلیغ باورهای وهابیان می پردازد. (۱)

تک نگاری ها درباره بقیع: با توجه به اهمیت و فضیلت بقیع، برخی محققان تک نگاری هایی را در موضوع بقیع به رشته نگارش در آورده اند که از مهم ترین آن ها می توان به این موارد اشاره کرد: البقیع قصه تدمیر آل سعود للآثار الاسلامیه فی الحجاز، یوسف الهاجری؛ بقیع الغرقد، مهندس حاتم عمر طه و دکتر محمد انور البکری؛ البقیع الغرقد، سید محمد حسینی شیرازی؛ تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر.

منابع

آثار اسلامی مکه و مدینه: رسول جعفریان، قم، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ احسن التقاسیم: المقدسی البشاری (م. ۳۸۰ق)، قاهره، مکتبه مدبولی، ۱۴۱۱ق؛ ارشاد القلوب: حسن بن محمد الدیلمی (م. ۸۴۱ق)، قم، الرضی، ۱۴۱۲ق؛ الارشاد: المفید (م. ۴۱۳ق)، بیروت، دار المفید، ۱۴۱۴ق؛ الاستیعاب: ابن عبدالبر (م. ۴۶۳ق)، به کوشش البجاوی، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۲ق؛ اسد الغابه: ابن اثیر (م. ۶۳۰ق)، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۹ق؛ الاصابه: ابن حجر العسقلانی (م. ۸۵۲ق)، به کوشش علی معوض و عادل عبدالوجود، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق؛ الاعلام: الزرکلی (م. ۱۳۹۶ق)، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۹۷م؛ امتاع الاسماع: المقریزی (م. ۸۴۵ق)، به کوشش محمد عبدالحمید، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۰ق؛ بحار الانوار: المجلسی (م. ۱۱۱۰ق)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق؛ البدایه و النهایه: ابن کثیر (م. ۷۷۴ق)، بیروت، مکتبه المعارف؛ بقیع الغرقد: محمد امین الامینی، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ پنجاه سفرنامه حج قاجاری: به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹ش؛ تاریخ بلعمی (تاریخنامه طبری): بلعمی (م. ۳۲۵ق)، به کوشش روشن، سروش، ۱۳۷۸ش. و البرز، ۱۳۷۳ش؛ تاریخ حرم ائمه بقیع: محمد صادق نجمی، قم، المعارف الاسلامیه، ۱۴۲۹ق؛ تاریخ طبری (تاریخ الامم و الملوک): الطبری (م. ۳۱۰ق)، به کوشش محمد ابوالفضل، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ تاریخ مدینه دمشق: ابن عساکر (م. ۵۷۱ق)، به کوشش علی شیری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۵ق؛ تاریخ المدینه المنوره: ابن شُبّه (م. ۲۶۲ق)، به کوشش شلتوت، قم، دار الفکر، ۱۴۱۰ق؛ تاریخ یعقوبی: احمد بن یعقوب (م. ۲۹۲ق)، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۵ق؛ التحفه اللطیفه: شمس الدین السخاوی (م. ۹۰۲ق)، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق؛ تفسیر فرات الکوفی: الفرات الکوفی (م. ۳۰۷ق)، به کوشش محمد کاظم، تهران، وزارت ارشاد، ۱۳۷۴ش؛ التنبیه و الاشراف: المسعودی (م. ۳۴۵ق)، بیروت، دار صعب؛ تهذیب الاحکام: الطوسی (م. ۴۶۰ق)، به کوشش موسوی و آخوندی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ش؛ الثاقب فی المناقب: ابن حمزه (م. ۵۶۰ق)، به کوشش علوان، قم، انصاریان، ۱۴۱۲ق؛ الثقات: ابن حبان (م. ۳۵۴ق)، الکتب الثقافیه، ۱۳۹۳ق؛ خلاصه عیقات الانوار: علی الحسینی المیلانی، تهران، بعثت، ۱۴۰۵ق؛ الذریعه الی تصانیف الشیعہ: آقا بزرگ تهرانی (م. ۱۳۸۹ق)، بیروت، دار الازواء، ۱۴۰۳ق؛ رحله ابن جبیر: محمد بن احمد (م. ۶۱۴ق)، بیروت، دار مکتبه الهلال، ۱۹۸۶م؛ الرسائل العشر:

ص: ۸۹۲

ابن فهد الحلبي (م. ٨٤١ق)، به كوشش رجايي، قم، مكتبه النجفي، ١٤٠٩ق؛ سبل الهدى: محمد بن يوسف الصالحي (م. ٩٤٢ق)، به كوشش عادل احمد و علي محمد، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٤ق؛ سبل الهدى: محمد بن يوسف الصالحي (م. ٩٤٢ق)، به كوشش عادل احمد و علي محمد، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٤ق؛ سير اعلام النبلاء: الذهبي (م. ٧٤٨ق)، به كوشش گروهی از محققان، بيروت، الرساله، ١٤١٣ق؛ شذرات الذهب: عبدالحی بن العماد (م. ١٠٨٩ق)، به كوشش الارنؤوط، بيروت، دار ابن كثير، ١٤٠٦ق؛ شرائع الاسلام: المحقق الحلبي (م. ٦٧٦ق)، به كوشش سيد صادق شيرازي، تهران، استقلال، ١٤٠٩ق؛ شرح نهج البلاغه: ابن ابی الحديد (م. ٦٥٦ق)، به كوشش محمد ابوالفضل، دار احياء الكتب العربيه، ١٣٧٨ق؛ صحيح مسلم: مسلم (م. ٢٦١ق)، بيروت، دار الفكر؛ الطبقات الكبرى: ابن سعد (م. ٢٣٠ق)، به كوشش محمد عبدالقادر، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٨ق؛ العين: خليل (م. ١٧٥ق)، به كوشش المخزومي و السامرائي، دار الهجره، ١٤٠٩ق؛ الغارات: ابراهيم الثقفي الكوفي (م. ٢٨٣ق)، به كوشش المحدث، بهمن، ١٣٥٥ش؛ فتح الباري: ابن حجر العسقلاني (م. ٨٥٢ق)، بيروت، دار المعرفه؛ فصول من تاريخ المدينه المنوره: علي حافظ، جده، المدينه، ١٤٠٥ق؛ القاب الرسول (ص) و عترته: بعض المحدثين و المورخين (م. قرن ٤ق)، مكتبه النجفي، ١٤٠٦ق؛ الكافي: الكليني (م. ٣٢٩ق)، به كوشش غفاري، تهران، دار الكتب الاسلاميه، ١٣٧٥ش؛ كامل الزيارات: ابن قولويه القمي (م. ٣٦٨ق)، به كوشش القيومي، قم، نشر الفقاهه، ١٤١٧ق؛ الكامل في التاريخ: ابن اثير (م. ٦٣٠ق)، بيروت، دار صادر، ١٣٨٥ق؛ كشاف القناع: منصور البهوتي (م. ١٠٥١ق)، به كوشش محمد حسن، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٨ق؛ كنز العمال: المتقي الهندي (م. ٩٧٥ق)، به كوشش السقاء، بيروت، الرساله، ١٤١٣ق؛ الكنى و الالقاب: شيخ عباس القمي (م. ١٣٥٩ق)، تهران، مكتبه الصدر، ١٣٦٨ش؛ المجموعه المصوره لأشهر معالم المدينه المنوره: عبدالعزيز كعكي، المدينه، دار احياء التراث العربي، ١٤١٩ق؛ المختصر النافع: المحقق الحلبي (م. ٦٧٦ق)، تهران، البعثه، ١٤١٠ق؛ مرآه الحرمين: ابراهيم رفعت پاشا (م. ١٣٥٣ق)، قم، المطبعه العلميه، ١٣٤٤ق؛ مروج الذهب: المسعودي (م. ٣٤٦ق)، به كوشش اسعد داغر، قم، دار الهجره، ١٤٠٩ق؛ المسالك و الممالك: ابراهيم الفارسي الاضطخري (م. ٣٤٦ق)، به كوشش الحسيني، وزاره الثقافه و الارشاد، ١٣٨١ق؛ المستدرک علي الصحيحين: الحاكم النيشابوري (م. ٤٠٥ق)، به كوشش مرعشلي، بيروت، دار المعرفه، ١٤٠٦ق؛ المصنّف: ابن ابی شيبه (م. ٢٣٥ق)، به كوشش سعيد محمد، دار الفكر، ١٤٠٩ق؛ المصنّف: عبدالرزاق الصنعاني (م. ٢١١ق)، به كوشش حبيب الرحمن، المجلس العلمى؛ المعارف: ابن قتيبه (م. ٢٧٦ق)، به كوشش ثروت عكاشه، قم، الرضى، ١٣٧٣ش؛ معالم مكه و المدينه بين الماضى و الحاضر: يوسف رعد العالمى، بيروت، دار المرتضى، ١٤١٨ق؛ معجم البلدان: ياقوت الحموى (م. ٦٢٦ق)، بيروت، دار صادر، ١٩٩٥م؛ معجم ما استعجم: عبدالله البكرى (م. ٤٨٧ق)، به كوشش السقاء، بيروت، عالم الكتب، ١٤٠٣ق؛ المغازى: الواقدى (م. ٢٠٧ق)، به كوشش مارسدن جونز، بيروت، اعلمى، ١٤٠٩ق؛ مغنى المحتاج: محمد الشرييني (م. ٩٧٧ق)، بيروت، دار احياء التراث العربي، ١٣٧٧ق؛ مقاتل الطالبين: ابوالفرج الاصفهاني (م. ٣٥٦ق)، به كوشش سيد احمد صقر، بيروت، دار المعرفه؛ المقنعه: المفيد (م. ٤١٣ق)، قم، نشر اسلامى، ١٤١٠ق؛ من لا يحضره الفقيه: الصدوق (م. ٣٨١ق)، به كوشش غفاري، قم، نشر اسلامى، ١٤٠٤ق؛ المنتظم: ابن جوزى (م. ٥٩٧ق)، به كوشش محمد عبدالقادر و ديگران، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٢ق؛ منتهى المطلب: العلامة الحلبي (م. ٧٢٦ق)، چاپ سنگى؛ المهذب: القاضى ابن البراج (م. ٤٨١ق)، قم، نشر اسلامى، ١٤٠٦ق؛ نزهه المشتاق: شريف الادريسي (م. ٥٦٠ق)، بيروت، عالم

الکتب، ۱۴۰۹ق؛ النهایه: مبارک ابن اثیر (م. ۶۰۶ق)، به کوشش الزاوی و الطناحی، قم، اسماعیلیان، ۱۳۶۷ش؛ وفاء الوفاء: السمهودی (م. ۹۱۱ق)، به کوشش محمد عبدالحمید، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۲۰۰۶م؛ وفيات الاعیان: ابن خلکان (م. ۶۸۱ق)، به کوشش احسان عباس، بیروت، دار صادر.

گروه جغرافیا

مأخذ

دانشنامه حج و حرمین شریفین، پژوهشگاه حج و زیارت؛ قم، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۱۵۶-۱۶۸.

بقیع از نظر فراهانی، گزارش محمدحسین فراهانی از جنبه های مختلف این قبرستان.

محمدحسین فراهانی متولد ۱۲۶۴ق از شخصیت های دوره قاجاریه و از کارگزاران دولت ناصرالدین شاه قاجار است. او در ۱۳۰۲ق جزء همراهان شاه در سفر حج بوده و مشاهدات خود را در سفرنامه ای با عنوان سفرنامه مکه تألیف و منتشر کرد.

فراهانی با دقت قبایل و جوامع و نیز شهرها، روستاها و جاده های بین راه را از نگاه مسائل اجتماعی و جغرافیایی بررسی و گزارش کرده است. نیز ساختار و آسیب ها یا قوت های برخی جامعه ها را توضیح می دهد. آنگاه به مکه و مدینه پرداخته و در مدینه مشاهدات خود در بقیع را گزارش می نماید.

به دلیل اهمیت اطلاعات او درباره بقیع برای پژوهشگران و تأثیر این گزارش در عموم مردم، متن گزارش را عیناً آورده ایم، تا استفاده و بهره برداری از نکات و اطلاعات آن به سادگی و درستی امکان پذیر باشد.

/ جغرافیای بقیع: قبرستان بقیع قبرستان وسیعی است که در شرقی سور مدینه متصل به دروازه سور واقع شده و دور تا دور آن را دیوار سه ذرعی از سنگ و آهک کشیده اند. و چهار در دارد و درب آن از طرف غرب و در کوچه پشت سور است، و یک درب طرف جنوب و درب دیگر آن شرقی و طرف حش کوب است که در کوچه باغ های بیرون شهر است. و از بس در این قبرستان سر هم دیگر دفن کرده اند، اغلب قبرستان یک ذرع متجاوز از سطح زمین ارتفاع به هم رسانیده است.

و در اوقات آمدن حجاج به مدینه همه روزه درهای این قبرستان تا وقت مغرب باز است و هر کس می خواهد می رود، و در غیر وقت حاج، ظهر روز پنجشنبه باز می شود تا نزدیک غروب روز جمعه، بعد بسته است مگر آنکه کسی بمیرد و در آنجا دفن کنند.

مدفونین مشهور قبرستان بقیع: اول چهار نفر از ائمه اثنا عشر - صلوات الله علیهم اجمعین - است که در بقعه بزرگی که به طور هشت ساخته شده واقع اند و اندرون و گنبد او سفیدکاری است. و بنای این بقعه معلوم نیست از که و چه وقت بوده، اما محمدعلی پاشای مصری، در سنه هزار و دویست و سی و چهار

به امر سلطان محمود خان عثمانی تعمیر کرده و بعد همه ساله از جانب سلاطین عثمانی این بقعه مبارکه و سایر بقعه جات واقعه در بقیع تعمیر می شود.

و در وسط این بقعه مبارکه صندوق بزرگی است از چوب جنگلی خیلی ممتاز. و در وسط این صندوق بزرگ دو صندوق چوبی دیگر است، و در این دو صندوق پنج نفر مدفونند: یکی امام ممتحن حضرت حسن - سلام الله علیه - است، و یکی حضرت سید سجاد - علیه الصلاه والسلام - است، و یکی حضرت امام محمد باقر - صلوات الله علیه - است، و یکی حضرت جعفر صادق - علیه التحیه والسلام - است، و یکی عباس عم رسول (ص) است که بنی عباس از اولاد اویند.

و در وسط همین بقعه متبرکه در طاقنمای غربی، مقبره ای است که به دیوار یک طرف او را ضریح آهنی ساخته اند و می گویند قبر فاطمه زهرا (س) است.

مرقد فاطمه زهرا (س): بعد از رحلت حضرت صدیقه کبری (س) حضرت امیرالمؤمنین (ع) از دل شکستگی از حرکات منافقین و بنابر وصیت صدیقه طاهره، جسد مبارک را شبانه دفن کرده اند و مرقد مبارکش را پنهان داشته. و چند محل است که مشهور به مقبره صدیقه طاهره است: یکی در وسط مسجد رسول در جنب قبر مبارک است که خانه خود حضرت فاطمه بوده و الاذن مقبره ساخته اند، و اهل تسنن غالباً اعتقادشان بر آن است. و یکی در وسط مسجد در بین قبر رسول (ص) و منبر آن بزرگوار است و حدیث شریف «ما بین قبری و منبری روضه من ریاض الجنه» را به همین تعبیر کرده اند. این مکان مقبره معینی نیست اما می گویند. و یکی در بقیع در حجره ای که بیت الاحزان می گویند. و به همین ملاحظه اغلب در بیت الاحزان نیز زیارت صدیقه کبری را می خوانند. و یکی هم در همین بقعه متبرکه بقیع در همین مکان مبارک است که مقبره ساخته شده و سنی و شیعه در اینجا زیارت می خوانند. و در جلو همین قبر مبارک پرده گلابتون دوز کهنه آویخته و از گلابتون بیرون آورده که «سلطان احمد بن سلطان محمد بن سلطان ابراهیم بن سلطان احمد بن سلطان عثمان، سنه احدی و ثلاثین و مائه بعد الالف ۱۱۳۱».

و بعضی را عقیده این است که این مقبره مدفن حضرت فاطمه بنت حضرت امام حسن مجتبی (ع) است که مادر حضرت امام محمد باقر (ع) باشد.

و در این بقعه مبارکه دیگر زینتی نیست مگر دو چهل چراغ کوچک و چند شمعدان برنج. و فرش زمین بقعه حصیر است. و چهار پنج نفر متولی و خدام دارد که اباعن جد هستند و مواظبتی ندارند و مقصودشان اخذ تنخواه از حجاج است.

گرفتن ورودی از حجاج شیعه: حجاج اهل تسنن بر سیل ندرت در این بقعه متبرکه به زیارت می آیند و برای آنها ممانعتی در زیارت نیست و تنخواهی از آنها گرفته نمی شود. اما حجاج شیعه هیچ یک را بی دادن وجه نمی گذارند داخل بقعه شوند، مگر آنکه هر دفعه که می خواهند به زیارت بروند و داخل بقعه شوند تقریباً از یک قران الی پنج شاهی به خدام بدهند. و از این تنخواهی که به این تفصیل خدام از حجاج می گیرند باید سهمی به نایب الحرم و سهمی به سیدحسن پسر سید مصطفی که مطوف عجم است، برسد. و بعد از دادن تنخواه هیچ نوع تقیه در زیارت و نماز نیست و هر زیارتی سراً یا جهراً می خواهد بکند آزاد است و ابدأً لساناً و ابدأً صدمه به حجاج شیعه نمی رسانند.

مقبره شیخ احمد احسائی: و پشت بقعه متبرکه بقیع در پایین پا در زیر ناودان گنبد مطهر، مقبره شیخ احمد احسائی است که شیخیه به او ارادت دارند و ضریح آهنی دارد. و قبر را از گچ و آجر، یک ذرع بالا آورده و سفید کرده و سنگ مرمر بزرگی بر روی او است که به خط نستعلیق این عبارات مرسم است:

«المرقد المطهر للشيخ العظيم الشأن، الساطع البرهان مؤمن الدهر وتاج الفخر وعلامه العصر مرجع علماء الاسلام مجدد ماه الثالثه عشر مولانا ومولى المسلمين احمد بن زين الدين الاحسائي - قدس سره وعطر رمه - وقد تُوفّي اعلى الله مقامه فى سنه الف ومأتين ثلاثه واربعين. هذا مادّه تاريخ اجل الله شأنه

قد سألت الفكر عن تاريخه يوماً فانشد

فزت بالفردوس فوزاً يابن زين الدين احمد

و بغل همين مقبره سنگ ديگر مرمر چسبانیده و این دو شعر تاریخ نوشته اند:

لزين الدين احمد نور فضل

تضاء به القلوب المدلهمه

يريد الحاسدون ليطفئوه

ويأبى الله الا ان يتمه

و مابین سنی ها معروف به مقبره شیخ الروافض است، مع هذا سنی و شیعه بر این قبر فاتحه می خوانند. و در مدینه کرامتی از او مشهور است: در چند سال قبل که تازه این سنگ را بر روی این قبر نصب کرده بودند، دو نفر از اعراب که کارشان سنگ قبر کندن است، این سنگ را که مرمر می بینند با هم قرار می گذارند که شبانه در قبرستان بقیع از دیوار آمده و سنگ را از آنجا بکنند و به خانه خود ببرند و خطوط او را حک نموده در پشت او اسم کس دیگر مرسم نموده به قیمت گزاف بفروشند. شب از دیوار به قبرستان بقیع می روند و یکی همین که کلنگ را به قبر می زند تا سه دفعه آوازی از قبر می آید

که «خلل الحجر». اینها به خیالشان این آواز از خارج بقیع است که کسی دیده و این عبارت را می گوید. بالاخره دست و پا و زبان آنکه کلنگ می زده از کار افتاده و حالت استرخاء و لغوه به هم می رساند. رفیقش مضطرب شده او را به دوش گرفته خواست از دیوار قبرستان به زحمت پایین بیاید که سه چهار نفر از مقدسین مدینه آن شب به جایی موعود بودند، می رسند و آن عرب را می گیرند که نصب شب در قبرستان بقیع به این حال به چه کاری رفته بودی؟ بعد از دو روز حبس، رفیقش که فلج شده بود می میرد و خود او تفصیل را گفته و مستخلص می شود. العهده علی الروات.

مقبره شیخ الاسلام شیراز: و پهلوی قبر مرحوم شیخ احمد، قبر شیخ ابوالقاسم شیخ الاسلام شیراز است که او بدون ضریح، و سنگ کوچکی دارد. و وفات او در سنه هزار و دویست و هشتاد و شش است.

بیت الاحزان: و پشت گنبد ائمه بقیع، همین سمتی که مقبره مرحوم شیخ احمد است، بقعه کوچکی است که بیت الاحزان حضرت فاطمه زهرا (س) است، و یک ضریح کوچکی از آهن در این بقعه است. می گویند در وسط این ضریح جای نخلی است که به معجز حضرت صدیقه سبز شده بوده.

قبور دختران حضرت رسول (ص): و در جنوب بقعه ائمه بقیع، بقعه ای است سفیدکاری و ضریحی برنجی دارد و قبور زینب و رقیه و ام کلثوم، بنات رسول الله که دو نفر از آنها زن عثمان بوده اند.

درباره فرزندان خدیجه و محمّد (ص): در روایتی از امام صادق (ع) آمده که: رسول الله (ص) از خدیجه کبری (س) قاسم و طاهر، که نام او عبدالله بوده، و فاطمه (س) و ام کلثوم و زینب و رقیه به دنیا آورد. فاطمه (س) را به حضرت امیرالمؤمنین (ع) تزویج فرمودند و زینب را به ابوالعاص بن ربیع که از بنی امیه بود و ام کلثوم را به عثمان بن عفان و رقیه را به عتبه بن ابی لهب. و قبل از آنکه ام کلثوم به خانه عثمان برود وفات یافت و عتبه قبل از دخول، رقیه را طلاق داد. بعد رقیه را به عثمان تزویج فرمودند و او هم در حیات رسول الله (ص) در مدینه وفات یافت. و این چهار دختر همگی در مدینه منوره مدفون اند. و قاسم و عبدالله هر دو در مکه معظمه رحلت کرده و در آنجا مدفون اند. و در مدینه طیبه از ماریه قبطیه ابراهیم متولد شد و در مدینه وفات یافت و در قبرستان بقیع مدفون گشت. و ماریه قبطیه را پادشاه اسکندریه به جهت حضرت هدیه فرستاده بود. (قرب الاسناد)

مسجد ابن ابی کعب: و در سمت غرب این بقعه بنات رسول (ص) مسجدی است سرپوشیده مثل اطاق کوچکی که بر در او نوشته اند: هذا مسجد ابی بن کعب و صلی رسول الله فی هذا المسجد.

قبور زنان: در سمت جنوب شرقی این بقعه بنات نبی، بقعه سفیدکاری است و ضریحی دارد که قبور هشت نفر از ازواج نبی (ص) است، و اسامی هر یک را بر تخته ای، جدا جدا نوشته و بالای ضریح آویخته اند. و به واسطه زیارت عایشه، سنی ها خیلی در آنجا زیارت می روند.

قبر عقیل: و قریب به این بقعه، بقعه دیگر است سفیدکاری که ضریحی برنجی دارد و قبر عقیل بن ابی طالب است.

قبر عبدالله جعفر: و قریب به این بقعه، بقعه دیگر است سفیدکاری که قبر عبدالله جعفر است.

سه بقعه دیگر: و قریب به این بقعه، بقعه دیگر است که قبر نافع است که از قراء سبعة بوده. و قریب به این بقعه، بقعه مالک است که رئیس طریقه مالکی است. و قریب به اینها بقعه ای است سفیدکاری و ضریحی برنجی دارد و این مقبره پسرهای حضرت رسول(ص) است.

مقبره حلیمه سعدیه: و در گوشه قبرستان بقیع در شمال شرقی، بقعه کوچک سفیدی است که ضریحی چوبی دارد و مقبره حلیمه سعدیه دایه ی حضرت ختمی مآب است.

قبر عثمان بن عفان: و در کنار قبرستان بقیع در سمت شرقی، گنبد بزرگ سفیدکاری نقاشی است که می گویند قبر عثمان بن عفان است. معروف این است، این مکان ابتدا حش کوب نام داشته و در جزو قبرستان بقیع نبوده و از قراری که اهل سیر نوشته اند، قبر عثمان در حایط مابین قبرستان بقیع و قبرستان یهود بوده، معاویه بن ابی سفیان به ملاحظه خویشاوندی، آنجا را در جزو محوطه بقیع کرده است. و بعضی را عقیده این است که این قبر عثمان بن مظعون است. چون قبر عثمان بن عفان هیچ معلوم نبوده، این قبر او تصور کرده و بقعه ساخته و داخل قبرستان بقیع نموده اند، و این قول ضعیف است.

قبر فاطمه بنت اسد: و در پشت قبرستان بقیع در همین سمتی که بقعه حلیمه خاتون است، بقعه کوچک سفیدکاری است. و در او دو قبر است که متصل به یکدیگر و به قدر یک ذرع از زمین با گچ و آجر بالا آورده. از در که وارد می شوی طرف یمین قبر حضرت فاطمه بنت اسد(س) است، که مادر حضرت امیرالمؤمنین صلوات الله علیه است.

بقعه عمّات رسول اکرم(ص): و در پشت قبرستان بقیع به فاصله کوچکی که ده ذرع و قریب به دروازه شهر است، بقعه ای است سفیدکاری که عمّات حضرت رسول(ص) در آنجا مدفونند.

و در قبرستان بقیع بعضی بقعه های کوچک است که رؤسای تسنن در آنجا مدفونند و آنها قابل شرح و بسط نیستند.

مقبره اسماعیل بن جعفر الصادق: و از این دروازه شهر که طرف قبرستان بقیع است همین که داخل سور شدی در کوچه پشت، بدنه گنبد عالی است و جلوخان و صحن و ضریحی از برنج دارد و مقبره حضرت اسماعیل بن جعفر الصادق صلوات الله علیه است که رئیس طائفه اسماعیلیه. و متولی و خدای دارد و غالباً زیارتگاه بحره و خوجه است.

بحره [بهره] و خوجه دو طایفه از اسماعیلی است که اینها اغلب در هند و سند و مصر و توابع متوقف اند. و مابین این دو طایفه از یک صد و پنجاه سال قبل اختلاف به هم رسیده، خوجه ها مرید آقاخان محلاتی و آباء و ابناء او هستند، و بحره ها به این فخره معتقد نیستند و به ملاجی بحره و آباء و ابناء او معتقدند.

و هر دو طایفه حضرت اسماعیل را منقرض الطاعه می دانند، و هرچه بگذرد پسر بزرگ و پسر پسر بزرگ را جانشین می دانند، چنانچه آقاخان پسر بزرگ شاه خلیل الله بود و جانشین گشت و پسر بزرگ آقاخان که علی شاه بود جانشین و بعد از فوت علی شاه با آنکه از آقاخان دو پسر بزرگ قابل بود، مع هذا حسین شاه پسر علی شاه جانشین است.

مأخذ

حالت، محمدحسین فراهانی، مقدمه [درباره فراهانی] از میرزا صادق خان ادیب الممالک، به کوشش خان ملک ساسانی، تهران، ۱۳۱۱ق؛ سفرنامه محمدحسین فراهانی، به کوشش حافظ فرمانفرمائیان، تهران، ۱۳۴۲؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۲۳۷-۲۴۳.

نیز نک محمدحسین فراهانی؛ سفرنامه محمدحسین فراهانی

بقیع دوره رسول خدا و دوره وهابیون، بخشی از کتاب عماره القبور النبی و اهل بینه در مقایسه بقیع با عصر رسالت و احترام رسول الله به آن و هدم و تخریب و بی احترامی در دوره حاکمیت آل سعود.

آیت الله محمد سند درسهایی درباره علل فقهی و کلامی تخریب بقیع و نقد آن داشته که توسط ابراهیم حسین البغدادی تقریر و تبدیل به کتاب شده است. بخشی از این کتاب مقایسه بقیع در دوره صدر اسلام با بقیع در سده ۱۴ و ۱۵ق است. این بخش عیناً آورده می شود.

/ مقبره البقیع:

روی ابن سعد والحاكم النيسابوري بأسناده عن عبيد الله بن أبي رافع عن أبيه قال كان: رسول الله (ص) يرتاد لأصحابه مقبره يدفنون فيها(۱)، فكان قد جاء نواحي المدينة وأطرافها، قال: ثم قال: (أمرت بهذا الوضع). وكان يقال بقیع الحبخبه، وكان أكثر نباته الغرقه... فكان أول من قبر هناك عثمان ابن مضعون، فوضع رسول الله (ص) حجراً عند رأسه وقال: (هذا قبر فرطنا) فكان إذا مات المهاجر بعده، قيل

ص: ۸۹۹

يا رسول الله، أين ندفنه؟ فيقول: (عند فرطنا عثمان بن مظعون(١)).

وروى عن أمير المؤمنين علي(ع): (أول من دفن بالبقيع عثمان بن مظعون، ثم أتبعه إبراهيم ابن رسول الله(ص)(٢)).

النبى(ص) يستغفر لأهل البقيع:

روى فى صحيح مسلم والنسائى عن عائشه قالت: لما كان ليلتى التى رسول الله(ص) فيها عندى أنفلت فوضع رداءه، وخلع نعليه فوضعهما عند رجلية وبسط طرف إزاره على فراشه فاضطجع، فلم يلبث إلا ريثما ظن أنى قد رقدت، فأخذ أزاره رويداً، وأنتعل رويداً، وفتح الباب، فخرج ثم أجافه رويداً، وجعلت درعى فى رأسى، وأخمرت، وتقنعت إزارى، ثم أنطلقت على أثره حتى جاء البقيع فأقام، فأطال القيام، ثم رفع يديه ثلاث مرات، ثم أنحرف فأنحرفت، فأسرع فأسرعت، فهورل فهورلت، فأحضر فأحضرته، فسبقتة فدخلت، فليس إلا أن أضطجعت، فدخل فقال: مالك يا عائش حشياً رايه قلت يا رسول الله بأبى أنت وأمى، فأخبرته، قال: فأنت السواد الذى رأيت أمامى؟ قلت: نعم، فلهزنى فى صدرى لهزه أوجعنى، ثم قال: أظننت أن يحيف الله عليك ورسوله؟ قلت: مهما يكتم الناس يعلمه الله، قال: نعم، قال: فإن جبريل(ع) أتانى حين رأيت فنادانى فأخفاه منك فأخفيتك منك،... فقال: إن ربك يأمرك أن تأتى أهل البقيع فتسغفر لهم قال: قلت كيف أقول لهم يا رسول الله؟. قال: قولى السلام عليكم أهل الديار من المؤمنين والمسلمين، ويرحم الله المستقدمين والمستأخرين(٣).

وغير ذلك من الأحاديث المرويه من الفريقين، وقد ذكر السمهودى مواقع القبور والقبب وهذا مما يعنى أن القبر والقبور كانت عامره ومشيده فى زمانه حيث كانت سنة وفاته فى (٩١١هـ-) وذكر الحافظ الذهبى فى ترجمه العباس عم النبى: «ودفن بالبقيع وعلى قبره اليوم قبه عظيمه من بناء خلفاء آل العباس»(٤).

روى صفوان الجمال عن الصادق(ع): «كان رسول الله(ص) يخرج فى ملاء من الناس من أصحابه كل عشيه خميس إلى بقيع المدنين»(٥).

وروى ابن حجر عن محمد بن هيصم عن أبيه عن جده: أن رسول الله(ص) أشرف على وسط البقيع، فصلى فيه(٦).

وأخيراً فعلوها:

ص: ٩٠٠

١- . الطبقات الكبرى ج ٣: ٣٩٧. المستدرک على الصحيحین ج ٣: ١٩٠، سير أعلام النبلاء ج ١: ١٥٥، تاريخ الطبرى ج ٢: ١٧٧.

٢- . معجم البلدان ج ٤: ٤٧١.

٣- . وفاء الوفاء، ج ٣: ٧٧.

٤- . سير أعلام النبلاء الترجمة ١١، العباس عم النبى، ٢/٩٧.

٥- . كامل الزيارات: ٥٢٩، مستند الشيعة ج ٣: ٣٢٠.

٦- . الأصابه ٧: ٣٦٧.

وبعد كل هذه الأحاديث النبويه قامت هذا الفئه الضاله بهدم هذه القباع الطاهره والتي كانت عامره ومشيده بالقباب العاليه، يقول الرحاله ريتشارد بورتون: «وقبل أن نترك البقيع وقفنا الحاديه عشره عند القبه العباسيه أو قبه العباس عم النبي، وهى أكبر وأجمل جميع القبب الأخرى...»

وتوجد فى القسم الشرقى قبور الحسن بن على سبط النبي، والإمام زين العابدين بن الحسين، وأبنه محمد الباقر، ثم أبنه الإمام جعفر الصادق، وهؤلاء جميعاً من نسل النبي وقد دفنوا فى نفس المرقد الذى دفن فيه العباس»(١).

ويصف ابن بطوطه قبه الإمام الحسن (ع) فيقول: «هى قبه ذاهبه فى الهواء بديعه الأحكام»(٢).

ويقول رتر عند زياره المدينه سنه (١٩٢٥) أى بعد أن احتل الوهابيون المدينه:

... وحينما دخلت إلى البقيع وجدت منظره كأنه منظر بلد قد خُربت عن آخرها فلم يكن فى أنحاء المقبره كلها ما يمكن أن يرى أو يشاهد، سوى أحجار مبعثره و أكواء صغيره من التراب لا حدود لها.

ثم يقول: فقد هدمت و اختفت عن الأنظار القباب البيضاء التى كانت تدل على قبور آل البيت النبوى فى السابق...»(٣).

مشاهد مشاهير البقيع:

ونذكر الآن القبور التى هدمتها هذه الشرذمه:

١- قبر الإمام الحسن بن على بن أبى طالب (ع).

٢- قبر الإمام على ابن الحسين (ع).

٣- قبر الإمام محمد الباقر بن الإمام زين العابدين (ع).

٤- قبر الإمام جعفر الصادق بن الإمام محمد الباقر (ع).

٥- عباس عم رسول الله (ص).

وكانو كلهم فى قبه واحده والتي كانت من اكبر القباب فى البقيع.

ويقول السمهودى: وعليهم قبه شامخه فى الهواء.

وقال ابن النجار: وهى كبيره عاليه قديمه البناء و عليها بابان يفتح احدهما كل يوم(٤).

٦- فاطمه بنت أسد الهاشميه.

- ١- . دائرهاالمعارف الإسلاميه، ج٨: ٢٧٣.
- ٢- . رحله ابن بطوطه.
- ٣- . موسوعه العتبات المقدسه ج٣: ٣٢٩.
- ٤- . وفاء الوفاء ج٣، ص ١٠٠.

وهي أم الإمام علي(ع)، ومرييه رسول الله(ص) عن جابر بن عبد الله قال:

بيننا نحن جلوس مع رسول الله(ص) إذ آتاه آت وقال: يا رسول الله، أن أم علي وجعفر وعقيل قد ماتت فقال رسول الله(ص) فقال رسول الله(ص): قوموا إلي أمي، فقمنا وكأن علي رؤوس من معه الطير، فلما انتهينا إلى الباب نزع قميصه فقال: إذا غسلتموها فأشعروها إياه تحت أكفانها، فلما خرجوا بها جعل رسول الله(ص) مره يحمل، ومره يتقدم، ومره يتأخر حتى انتهينا إلى القبر فتمعك في اللحد ثم خرج فقال: أخلوها باسم الله وعلى اسم الله، فلما أن دفنوها قام قائماً فقال: جزاك الله من أم وربيته خيراً، فنعم الأم ونعم الربيته كنت لي، قال: فقلنا له أو قيل له، يا رسول الله(ص) لقد صنعت شيئين ما رأيناك صنعت مثلهما قط، قال: ما هما؟.

قلنا: نزعك قميصك وتمعك في اللحد، قال(ص): أما قميصي لا أريد أن تمسها النار أبداً إن شاء الله تعالى، وأما تمعكي في اللحد فأردت أن يوسع الله عليها في قبرها(1).

ليت رسول الله(ص) حاضر اليوم ليري حال قبر أمه وربيته(ص)، فقد هتكوا حرمة رجال مروان ابن الحكم اليوم. وضيعوا علامته على محبيها وولدها علي(ع).

٧- بنات رسول الله(ص)، أو ربائبه.

أ- زينب

ب- رقيه

ج- أم كلثوم

٨- زوجات رسول الله(ص). وهن:

- أم سلمه.

- حفصه.

- ريحانه بنت زيد.

- زينب بنت جحش.

- زينب بنت خزيمة.

- صفيه بنت حيي.

- عائشه بنت أبي بكر.

- ماريه القبطيه.

٩- عمات رسول الله (ص).

ص: ٩٠٢

١- . وفاء الوفاء ج ٣، ص ٨٧.

- صفيه بنت عبد المطلب.

- عاتكه بنت عبد المطلب.

١٠- عقيل بن أبي طالب.

١١- عبدالله بن نجعفر بن أبي طالب.

١٢- أم البنين:

وهي فاطمه الكلابيه، زوجة الإمام علي (ع)، وأم العباس بن علي (ع).

١٣- إبراهيم ابن رسول الله (ص).

مات وهو صغير، وحزن عليه رسول الله (ص). كثيراً وهو ثاني من دفن في البقيع بعد عثمان بن مظعون وأمه ماريه القبطيه.

يقول السمهودي: مشهد سيدنا إبراهيم بن سيدنا رسول الله (ص). وقبره على نعت قبر الحسن والعباس (ع)، وهو ملصق إلى جدار المشهد القبلي، وفي هذا الجدار شباك (١).

وهذا يعني قبر سيدنا إبراهيم بن رسول الله (ص) كان يشبه قبور أئمه

البقيع (ع) من ناحية القبه والبناء حيث يقول: (على نعت قبر الحسن والعباس) بل هناك شباك كما يقول وهذا يدل على أن قبورهم كانت مشيده.

١٤- حلیمه السعديه - وهي مرضعه رسول الله (ص).

١٥- أبو سعيد الخدري

١٦- محمد بن الحنفیه ابن الإمام علي بن أبي طالب (ع).

١٧- عثمان بن مظعون:

وعن شيخ من بنى مخزوم بدعى عمر قال: كان عثمان بن مظعون أول من مات من المهاجرين، فقالوا: يا رسول الله أين ندفنه؟ قال (ص): ندفنه بالبقيع.

قال: فلحد له رسول الله (ص) وفضل حجر من حجاره لحده، فحمله رسول الله (ص) فوضعه عند رجليه، فلما ولي مروان بن الحكم المدينة مر على ذلك الحجر فأمر به فرمى به، وقال: والله لا يكون على قبر عثمان بن مظعون حجر يعرف به، فأنته بنى أميه فقالوا: بئس ما صنعت، عمدت إلى حجر وضعه النبي (ص) فرميت به، بئس ما عملت، فمر به فليرد، فقال: أما والله إذ رميت

به فلا يرد (٢).

ص: ٩٠٣

١- . وفاء الوفاء ج ٣: ١٠١.

٢- . وفاء الوفاء ج ٣: ٨٤.

وفى روايه أخرى عن ابن شهاب وغيره أن عثمان (بن عفان) منع من البقيع، فدفن فى حش كوكب، وكان عثمان بن مظعون أول من دفن بالبقيع، فجعل رسول الله (ص) أسفل مهراس علامه على قبره ليدفن الناس حوله، وقال: لأجعلنك للمتقين أماماً، فلما استعمل معاويه مروان بن الحكم على المدينه فى ملكه ادخل الحش فى البقيع، وحمل المهراس وجعله على قبر عثمان، وقال: عثمان وعثمان..(١).

من هنا حصل الخلط بين القبرين والى الآن هذه الشبهه موجوده، وعلى ضوء هذا- وهذا هو المعروف- إن القبر الذى ينسب اليوم إلى عثمان بن عفان هو فى الحقيقه قبر عثمان بن مظعون رضى الله عنه.

١٨- شهداء الحره:

استشهد هؤلاء فى سنه (٦٣ق) فى معركة الحره بأمر من يزيد بن معاويه وعلى يد مسلم بن عقبه، عندما هجم على مدينه رسول الله (ص)، وقتل حوالى سبعة آلاف نفر من أهل المدينه وكلهم من المهاجرين والأنصار والسادات و شيعه رسول الله (ص). وانتهك حرمة النساء، واحرق الحرث والنسل، ومكان قبورهم فى بقعه خاصه من شهداء احد وسط المقبره.

١٩- سعد بن معاذ الاشهللى رضى الله عنه.

وقد صلى عليه ودفنه رسول الإنسانية محمد(ص).

٢٠- مالك بن انس الاصبهى: (تلميذ الإمام الصادق(ع) وإمام المالكيه) عليه قبه صغيره وإلى جانبه فى المشرق والشام قبه لطيفه أيضاً... ويقال إن بها نافعاً مولى ابن عمر(٢).

٢١- عبدالله بن مسعود.

٢٢- أسعد بن زراره: أول من دفن فى البقيع من الأنصار.

٢٣- مالك بن نويره.

٢٤- جابر بن عبدالله الأنصارى.

٢٥- زيد بن أرقم.

وغير ذلك من الصحابه الأجلاء لرسول الله(ص) ك- - (حسان بن ثابت، وزيد بن ثابت، وزيد بن حارثه).

وكذلك دفن فى البقيع أكثر أولاد الإئمه المعصومين(ع) كأبناء الإمام الباقر(ع) وسكينه و فاطمه (بنتا الإمام الحسين(ع)) وأبناء الإمام السجاد(ع) وكذلك شهربانوا أم الإمام السجاد وغيرهم.

إسماعيل ابن الإمام جعفر الصادق(ع) :

توفى سنه ١٣٣٣هـ- فى حياه أبيه الإمام الصادق(ع) بعشرين سنه.

ص: ٩٠٤

١- .المصدر السابق: ٩٩.

٢- .أعيان الشيعة: ج ٣: ٣١٦.

قال السيد الأمين: قبره الآن خارج البقيع، بينهما الطريق: بجانب سور المدينة المنوره، ولعله كان داخلاً فيه قبل جعل هذا الطريق، وهو مشيد عليه قبه عظيمه هدمها الوهايون فى هذا العصر (١).

ويقول السمهودى: مشهد إسماعيل بن جعفر الصادق (ع)، وهو كبير يقابل مشهد العباس فى المغرب، وهو ركن سور المدينة اليوم من القبله والمشرق، بنى قبل السور فأصل السور به، فصار بابه من داخل المدينة، قال المطرى: بناه بعض العبيدين من ملوك مصر (٢).

وقال الشيخ المدنى: وكان يقع (قبر إسماعيل) فى الوسط بين الحرم النبوى والبقيع.

وأنا شاهدت هذا القبر قبل طمسه وهدمه (٣).

ومن خلال هذا يتضح أن قبر إسماعيل ابن الإمام الصادق (ع) كان مشيداً وعليه قبه ويزار، ولكن يد الضلال نبشت القبر سنه (١٤٢٧ق) خلال التوسعه الأخيره للمسجد النبوى، وهناك جماعه من المؤمنين شاهدوا نقل جثمانه الطاهر إلى البقيع وكان الجسد الشريف طرياً ولم يبل، ودفنوه شرق شهداء الحره، ولكن الوهايه أزاله علامه والأثر، كما هو دأبهم. واليوم موجود فى مكان القبر القديم صندوق (كشك) أو صندوقين يباع فيها المصحف الشريف.

على ابن الإمام جعفر الصادق (ع):

وهو ابن الإمام الصادق (ع) ويلقب بالعريضى نسبة إلى العريض وهى قريه تقع على بُعد أربعة أميال من المدينة، مات أبوه وهو طفل، وأخذ العلم عن أخيه الإمام موسى الكاظم (ع).

«كان على بن جعفر (ع) سيداً جليل القدر، عظيم الشأن، شديد الورع، عالماً كبيراً، روايه للحديث، كثير الفضل، أدرك الإمام الجواد (ع) بل يقول صاحب (عمده الطالب): أدرك الهادى (ع) وتوفى فى أيامه، لزوم موسى أخاه (ع) وأخذ عنه معالم الدين ومن بركاته (مسائل على بن جعفر) الذى بين أيدينا، ونقلها علامه المجلسى (عليه الرحمه) فى المجلد الرابع من (البحار). وأجمالاً فجلاله شأن هذا الرجل الكبير أعظم من أن يتسع لها المقام وقد أثنى عليه علماء الرجال ثناءً بليغاً.

وذكر الشيخ الكشى أنه لما عزم الطبيب على فصد الإمام محمد الجواد (ع) وأقرب بالمبضع منه تقدم على بن جعفر فقال للطيب: ابدأ بفصدى كى لا تؤلمه حده المبضع ولما نهض الجواد (ع) ليخرج قدم له على بن جعفر نعليه فوضعهما أمام قدميه فى حين انه كان شيخاً محترماً وكان الجواد (ع) ما يزال حدثاً.

ص: ٩٠٥

١- .وفاء الوفاء ج ٣، ١٠٣.

٢- .التاريخ الأمين: ٣٤٢.

٣- .منتهى الآمال ج ٢: ٢١٤.

ويروى الشيخ الكليني عن محمد بن الحسن بن عمار انه قال: كنت عند علي بن جعفر بن محمد (ع) جالساً وكنت أقمت عنده عشر سنين أكتب عنه وما سمع من أخيه (يعني أبا الحسن) إذ دخل عليه أبو جعفر محمد بن علي الرضا (ع) المسجد مسجد رسول الله (ص) فوثب علي بن جعفر بلا حذاء ولا رداء فقبل يديه وعظمه.

فقال له أبو جعفر (ع): يا عم اجلس رحمك الله فقال: يا سيدي كيف أجلس وأنت قائم؟ فلما رجع علي بن جعفر إلى مجلسه جعل أصحابه يوبخونه ويقولون: أنت عم أبيه وأنت تفعل به هذا الفعل؟! فقال: اسكتوا إذا كان الله عزوجل - وقبض علي لحيته - لم يؤهل هذه الشيبه و أهل الفتى ووضع حيث أنكر فضله؟ نعوذ بالله مما تقولون بل أنا له عبد^(١).

قال النمazy: من أصحاب أبيه و أخيه الكاظم و الرضا و الجواد و الهادي (صلوات الله عليهم)، جليل القدر عظيم الشأن ثقة بالاتفاق. له كتاب المناسك والمسائل، وكتاب المسائل معروف مشهور روى عنه في الوسائل والبحار وغيرهما. وبالجملة سكن العريض فنسب ولده إليها. ونقل المامقاني قصته مع مولانا الجواد (ع) الداله على حسنه و كماله و جلالته، وعمره أزيد من مائه وعشرين سنه^(٢).

وعن علي بن محمد عن موسى بن جعفر بن وهب. عن علي بن جعفر قال: كنت حاضراً أبا الحسن (ع) لما توفي ابنه محمد فقال للحسن: يا بني أحدث لله شكراً فقد أحدث فيك أمراً^(٣).

وهذا ما يدل على انه أدرك الإمام علي الهادي (ع).

وان قصته مع الإمام الجواد (ع) يدل على عظمه إيمانه، وتقواه، وكذلك يدل على أن أمر الإمامه أمر وحياني وأمر الهى و سماوى، وليست قضيه الإمامه هى أمر تشهى أو تزعم أو ترأس أو انتخاب، فلو كان هكذا لنازع فى الأمر كما نازع هابيل قابيل، أو جعفر بن الإمام علي الهادي (ع).

فموقفه هذا - أى علي ابن جعفر - فى ذروه الإيمان ويمثل مدرسه تربويه على الإيمان فى تاريخ مذهب التشيع ومذهب أهل البيت (ع) وهو يشابه موقف أبى الفضل العباس (ع) مع أخيه الإمام الحسين (ع) فى التبعية والطاعة.

والمهم إن علي بن جعفر (ع) توفي فى منطقه العريض وهى قريه على بعد ثلاثه أميال من المدينه المنوره^(٤).

ومات بها، وعليه بها قبه عظيمه (عليه وعلى آباءه الصلاه والسلام)^(٥).

ص: ٩٠٦

١- . مستدركات علم الرجال ج ٥: ٣١٩. رقم ٩٧٧٠.

٢- . الكافي ج ١: ٣٢٦.

٣- . أن الآتى من مطار المدينه المنوره باتجاه الحرم على يمين الطريق يشاهد منطقه العريض.

٤- . هامش تهذيب التهذيب ج ٧: ٢٥٨.

قال المحدث النورى: الحق أن قبره بالعريض، كما هو معروف عند أهل المدينة، وقد نزلنا فيه فى بعض أسفارنا، وعليه قبه عاليه (١).

كان قبره سابقاً يزار من بعض المؤمنين وكان فى مسجد قديم، وكان مدفون معه ابنه أو حفيده، فى سنة (١٤٢٣ق) امتدت اليد العدوانيه بهدم المسجد وقبره الطاهر، بل نبشوا القبر الشريف ونقلوا الجثمان الطاهر إلى البقيع ودفن بالقرب من الجدار المطل على قبور الأئمه الأطهار وذلك حسب ما نقل أحد ألقاه من أهل المدينة.

وكان احد المؤمنين القاطنين فى المدينه المنوره من ضمن طاقم العمل وذكر إن الجسد الشريف لم يبلّ وذكر أن اليوم الذى نقل فيه الجسد الشريف إلى البقيع، كأنما هو يوم من حياه الإمام الصادق(ع) حيث جدد التشيع مجدداً /.

مأخذ

عماره قبور النبى(ص) و اهل بيته، محمد السند، تقرير ابراهيم حسين البغدادي، بيروت، الاميره للطباعه والنشر، ١٤٣١ق / ٢٠١٠م، ص ١٧٣-١٨٣.

فتاوى تخريب بقيع و رد آن، بخشى از كتاب عماره قبور النبى و اهل بيته.

مهم ترين عامل در تخريب بقيع فتواهايى بود كه فقيهان وهابى دادند. كتاب عماره قبور النبى و اهل بيته در يك فصل به بيان اين فتاوا و رد آنها مى پردازد. اين كتاب حاصل جلسات درسى آيت الله محمد السند بوده كه توسط ابراهيم حسين البغدادي تحرير شده است.

/ فتوى هدم القبور الطاهره

ذكرت إحدى الجرائد (٢)

الصادره آنذاك على سؤال نصه هذا: غادر مكة فى شهر رمضان الماضى الشيخ عبدالله بن بليهد، قاضى قضاء الوهابيين فى الحجاز، قاصداً المدينه المنوره، وقد تلقّت جريده أم القرى من مكاتبها فى المدينه أن الشيخ ابن بليهد أجمع بعلماء المدينه وباحثهم فى أمور كثيره، ثم وجه إليهم السؤال الآتى:

ص: ٩٠٧

١- . الأبوأ سميت الأبوأ لتبوء السيول بها، وقيل الأبوأ جبل على يمين آره، ويمين الطريق إلى مكة من المدينه، وهناك بلد ينسب إلى هذا الجبل. قال السكرى: الأبوأ جبل شامخ مرتفع ليس عليه شىء من البنات غير الخزم والبشام وهو لخزاعه وضمرة. معجم البلدان ج ١: ٧٩.

٢- . هى جريده أم القرى، العدد ٦٩، بتاريخ ١٧ شوال ١٣٤٤ق. أى بعد هدم قبور البقيع بتسعه أيام.

بسم الله الرحمن الرحيم، ما قول علماء المدينة المنوره - زادهم الله فهماً و علماً - فى البناء على القبور واتخاذها مساجد، هل هو جائز أم لا؟

وإذا كان غير جائز، بل ممنوعٌ منهى عنه نهياً شديداً، فهل يجب هدمها و منع الصلاة عندها أم لا؟

وإذا كان فى البناء مستبلاً - كالبقيع - وهو مانع من الأنتفاع بالمقدار المبني عليه، فهل هو غضب يجب رفعه، لما فيه من ظلم المستحقين و منعهم الستحقاقهم، أم لا؟ وما يفعله الجُهال عند هذه الضرائح، من التمسح بها، ودعائها مع الله، والتقرب بالذبح والنذر لها، وإيقاد السُرج عليها، هل هو جائز أم لا؟

وما يفعل عند حجره النبى (ص)، من التوجه إليها عند الدعاء وغيره، والطواف بها و تقييلها والتمسح بها، وكذلك ما يفعل فى المسجد الشريف، من الترحيم والتذكير بين الأذان والإقامة وقبل الفجر و يوم الجمعة، هل هو مشروع، أم لا؟
أفتونا مأجورين، و بينوا لنا الأدله المستند إليها، لا زلتُم ملجأً للمستفيدين.

وهذا نصّ الجواب:

أما البناء على القبور، فهو ممنوع إجماعاً؛ لصحّه الأحاديث الواردة فى منعه، وبهذا أفتى كثير من العلماء بوجوب هدمه؛ مستندين على ذلك بحديث على (ع) عنه أنه قال لأبى الهياج: «ألا أبعثك على ما بعثنى عليه رسول الله (ص)، أن لا تدع تمثالاً إلا طمسته، ولا قبراً مشرفاً إلا سويتهؤ رواه مسلم (١).

وأما اتخاذ القبور مساجد، والصلاه فيها، فممنوع مطلقاً، وإيقاد السُرج عليه ممنوع أيضاً؛ لحديث ابن عباس: «لعن رسول الله (ص) زائرات القبور، والمتخذين عليها المساجد والسُرجؤ. رواه أهل السنن.

وأما ما يفعله الجُهال عند الضرائح، من التمسح بها، والتقرب إليها الذبائح والنذور، ودعاء أهلها مع الله، فهو حرام، ممنوع شرعاً، لا يجوز فعله أصلاً.

وأما التوجه إلى حجره النبى (ص) عند الدعاء، فالأولى منعه، كما هو معروف من فقرات كتب المذهب؛ ولأن أفضل الجهات وجهه القبلة. وأما الطواف بها و التمسح بها و تقييلها، فهو ممنوع مطلقاً.

وأما ما يفعل من التذكير والترحيم والتسليم فى الأوقات المذكوره، فهو مُحدثٌ. هذا ما وصل إليه علمنا السقيم.

وبلى ذلك توقيع ١٥ عالمًا.

وقد علّقت جريده أم القرى على هذه الفتوى بمقاله أفتاحيه قائله: (إنّ الحكومه ستسير فى تنفيذ أحكام الدين رضى الناس أم كرهوا). أنتهى (٢).

١- . صحیح مسلم ج ٢: ٦٦٦. ح ٩٣ / ٩٦٩.

٢- . موسوعه العلمامه البلاغی ج ٦: ٣١٩.

وهنا ينقل الشيخ البلاغى مقاله صادره فى بعض الجرائد المصريه (١).
المصريه (١).

وهذا نصّها:

تغلب الوهابيون على الحجاز، فأوفدت حكومه إيران وفداً - على رأسه حضرات أصحاب السعادة: ميرزا غفار خان جلال السلطنه، وزيرها المفوض فى مصر، وميرزا حبيب الله خان هويدا عين الملك، قنصلها الجنرال بالشام - إلى الحجاز؛ ليتبينوا وجه الحقيقه فيما أُذيع على العالم الإسلامى أجمع من فضائع الوهابيين فى البلاد المقدسه، وأتم هذا الوفد الرسمى مهمته، ورفع تقريره إلى حكومته.

ولما تجدد نشر الإشاعات بأن الوهابيين هم هم.

وأن التطور الذى غشى العالم أجمع لم يصلح من فساد تطرفهم شيئاً.

وأنهم هدموا القباب والمزارات المباركه المنبثه فى أرجاء ذلك الوادى المقدس. وأنهم ضيقوا الحريه المذهبيه الإسلاميه، نشرأ لمذهبهم، وتوسيعاً لنطاق نحلتهم، فى الوقت الذى تقوم فيه جميع حكومات العالم على رعايه الحريات المذهبيه.

أصدرت أمرها بوقف التصريح بالسفر للحجاز، حمايه لرعاياها، وحفظاً لهم من قصد بلادٍ لم يعرف تماماً كنه الحكم فيها.

وعادت فأوفدت سعاده ميرزا حبيب الله خان هويدا، قنصلها الجنرال فى الشام ثانيه، للتحقق من مبلغ صدق تلك الإشاعات، فإذا بها صحيحه فى جملتها!

لم تمنع الحكومه الإيرانيه رعاياها من السفر إلى الحجاز؛ لأن حكومته وهايه فحسب، ولكن الإيرانيين ألفوا فى الحج والزياره شؤوناً يعتقدون أنها من مستلزمات أداء ذلك الركن، ويشاركهم فى ذلك جمهور المسلمين من غير الوهابيين، كزياره مشاهد أهل البيت، والأستمداد من نفحاتهم وزياره مسجد منسوب للإمام على (ع).

وقد قضى الوهابى على تلك الآثار جملته، وقضى رجاله - وكل فرد منهم حكومه قائمه - على الحريه المذهبيه.

ومن قرأ الفاتحه على مشهد من المشاهد جلد.

ومن دخيل سيجاره أو نرجيله، أهين وضرب وزج فى السجن فى الوقت الذى تحصل فيه إداره الجمارك الحجازيه رسوماً على واردات البلاد من الدخان والتبناك.

ص: ٩٠٩

ومن أستنجد بالرسول المجتبي (ص) بقوله: (يا رسول الله) عدّ مشركاً. ومن أقسم بالنبي أو بآله، عدّ خارجاً عن سياج الملة.

وما حادثه السيد أحمد الشريف السنوسي (١) - وهو علم من أعلام المسلمين المجاهدين - ببعيده، إذ كان وقوفه وقراءته الفاتحة على ضريح السيده خديجه (رضوان الله عليها) سبباً كافياً في نظر الوهابيين لإخراجه من الحجاز.

كل هذا حاصل في الحجاز لا ينكره أحد، ولا يستطيع الوهابي ولا دعاة ولا جنوده أن يكذبوه.

انتهى ما أردنا نقله من تلك الجريدة (٢).

فكانت بعض الدول تستنكر ما فعلته الحكومه الوهابيه، وأن زياره النبي (ص) وأهل بيته (ع) من المعتقدات الحقه المسلّمه بين المسلمين وكما تقول الجريده - ويشاركهم في ذلك جمهور المسلمين من غير الوهابيين كزياره مشاهد أهل البيت، والأستمداد من نفاحتهم - بينما يرى الوهابيه ذلك من الكفر والضلاله وقد أستنكرت ذلك هذه الجريده التي تصدر من مقربه من جامع الأزهر.

هدم القبور:

لقد أنهالت معاول الجهل والعصبيه على العتبات والمراقد المقدسه في المدينه المنوره والتي كان يؤمها المسلمون ليروا من خلالها معالم تأريخهم وآثار سلفهم الصالح... وليؤدوا أمامهم مراسيم التحيه والإجلال لرسول الإسلام العظيم النبي محمد وآل بيته الطاهرين (صلوات الله عليهم أجمعين).

وبمبررات واهيه ودعاوى زائفه، قام الجهله المتعصبون بهدم الأضرحة المباركه والبيوت المشرفه، التي أذن الله أن ترفع ويذكر فيها اسمه ضمن مقبره البقيع أنحاء المدينه والحجاز بشكل عام.

ولقد فوجيء المسلمون في العالم بذلك الأعتداء الأثيم الذي أستهدف تاريخهم ومقدساتهم وتراثهم من قبل فئه محدوده لا يصح لها أبداً مهما كانت مبرراتها أن تفرض رأيها في قضيه و موضوع يرتبط بكل المسلمين.

ص: ٩١٠

١- هو السيد احمد الشريف بن محمد بن محمد بن علي السنوسي (١٢٨٤-١٣٥١هـ) ولد وتفقه في (الجغبوب) من أعمال ليبيا، قاتل الأيطاليين في حربهم مع الدوله العثمانيه سنه ١٣٣٩هـ- دُعي إلى اسلامبول بعد عقد الصلح بين أيطاليا والعثمانيين، ثم رحل منها إلى الحجاز، كان من أنبل الناس جلاله قدر و سراوه حال ورجاحه عقل، وكان على علم غزير، وقد صنف في أوقاف فراغه كتباً عديده. أنظر الأعلام للزركلي ١: ١٣٥.

٢- موسوعه العلامه البلاغى ج: ٦: ٣١٩.

ولكن أولئك القائمين بجريمه هدم المقدسات استبدوا برأيهم، وخالفوا إجماع الأمامه، وجرحوا مشاعرهما، ورفضوا أى دعوه للحوار والنقاش حول الموضوع، كما لم يبالوا بصرخات الاعتراض والغضب التى عمت أجواء المسلمين (١).

فأول ما بدئوا بمدينه رسول الله(ص) ثم باقى أرض الحجاز حتى أمتدت أيديهم إلى خارجها، ومن هنا سوف نبدأ بعرض ما فعلوه فى المدينه المنوره، ثم مكه المكرمه ثم باقى البقاع.

أ- المدينه المنوره:

١- قبر النبى(ص):

كانت هناك مجموعه من المجوهرات الثمينه على قبر النبى(ص)، وهذه المجوهرات كانت تهدى إلى قبر النبى منذ وفاته وإلى يوم الثامن من شهر شوال سنه ١٣٤٤ق.

فقد ذكر السمهودى تحت عنوان حكم معاليق المسجد النبوى، قال:

«أما حكم هذه المعاليق ونحوها من تحليه الصندوق المتقدم ذكره- وهو الصندوق الذى فى الحجره الشريفه - والقائم الذى بأعلاه فحكم معاليق الكعبه الشريفه وتحليتها، وقد تكلم السبكى فى حكم قناديل الكعبه وحليتها والقناديل التى حول الحجره الشريفه، وألف فى ذلك كتاباً سماه (تنزل السكينه على قناديل المدينه)...» (٢).

وقد ذكر السمهودى ما شاهده من القناديل الذهبيه والفضيه التى لا يمكن أحصاء ثمنها.

ثم ينقل عن السبكى حكمها فيقول: «وأما القناديل التى فيها والصفائح التى عليها فلا يصرف منها شىء، بل تبقى على حالها، وقول عمر (لقد هممت أن لا أدع فيها صُفراً ولا بيضاء) محتمل للنوعين أى الذهب والفضه...» (٣).

ثم قال: وقد سئلت عن جواز بيعها لعماره المسجد النبوى، فأنكرته وأستقبحته، وكيف يبلغ ملوك الأرض أنا بعنا قناديل نبينا لعماره حرمة ونحن نفديه بأنفسنا فضلاً عن أموالنا؟ وما برحت الملوك يفتخرون بعمارتها.

ماذا يقول بورخارت:

كان جون لويس بورخارت الرحاله السويسرى حج إلى مكه بعدما أعلن أسلامه، وقد زار المدينه المنوره وبعد أن يصف بورخارت سائر أجزاء الحرم والضريح المطهر، وما يوجد حوله من القبور الأخرى يقول:

ص: ٩١١

١- . يوم البقيع للأمينى: ٦.

٢- . وفاء الوفاء ج ٢: ١٤٥.

إن نفائس الحجاز كانت تحفظ في السابق حول هذه القبور إما معلقه بحبال من حرير يمتد في داخل المبنى، أو مودعه في صناديق خاصه موضوعه على الأرض.

ثم يتطرق إلى ذكر حصار الوهابيين للمدينه، وإلى أن يقول: أن شيئاً كثيراً من هذه النفائس، ولا سيما الأوعيه الذهب منها، أستولى عليها رؤساء البلده بحجه توزيعها على الفقراء لكنهم تقاسموها فيما بينهم بعد ذلك. وحينما دخل الأمير سعود الوهابى إلى المدينه وأستولى عليها دخل الحجره النبويه نفسها ووصل إلى ما وراء الستائر فوضع يده على جميع النفائس التى وجدها هناك. وقد باع قسماً منها إلى شريف مكه و حمل الباقي إلى الدرعيه معه. ومن الأعلاق النفيسه التى أخذها، وهى أعلى من أى شىء آخر، النجمه البراقه المتألئنه بالماس واللؤلؤ التى كانت معلقه فوق القبر المقدس مباشره، وقد كانت تسمى (الكوكب الدرى) وقد كانت تودع فى هذا المكان جميع أنواع الأوعيه والأوانى الثمينه المطعمه بالجواهر، والأقراط، والأساور، والقلائد، وسائر النفاس التى كانت تهدى من جميع أنحاء الأمبراطوريه العثمانيه ويأتى بها الحجاج فى أثناء زيارتهم للمدينه، ولا شك أن ذلك كله كان يؤلف مجموعه ذات قيمه غير يسيره، لكنها لا تكاد تقدر بثمن.

ولا يعتقد بورخارت بأن الزينه التى وجدها فى جهه الروضه وحول الضريح المطهر تناسى المقام المقدس. ولذلك يرى بأن أى كنيسه من الكنائس الكاثوليكيه فى أوروبا تبدو أفخم وأجمل عند المقارنه، وإن المسلمين غير ميالين إلى التضحيه بأموالهم فى هذا الشأن مثل ما يفعله الكاثوليك، وحتى البروتستانت من النصارى.

ولم يكتفوا بذلك بل دخلوا الوهايبه مدينه كربلاء مغتمين فرصه غياب جل الأهلين فى النجف لزياره الغدير ثم دخلها جيش الوهايبه يوم ١٨ ذى الحجه عنوه وأعمل فى أهلها السيف فقتل منهم ما بين أربعة الآف إلى خمس آلاف وقتل الشيوخ والأطفال والنساء ولم ينج منهم إلا من تمكن من الهرب أو أختبأ فى مخبأ ونهب البلد ونهب الحضرة الشريفه وأخذ جميع ما فيها من فرش وقناديل وغيرها وهدم القبر الشريف وأقتلع الشباك الذى عليه وربط خيله فى الصحن المطهر ودق القهوه وعملها فى الحضرة الشريفه ونهب من ذخائر المشهد الحسينى الشىء الكثير ثم كر راجعاً إلى بلاده.

مأخذ

عماره قبور النبى (ص) واهل بيته، محمد السند، تقرير ابراهيم حسين البغدادي، بيروت، الاميره للطباعه والنشر، ١٤٣١ق / ٢٠١٠م، ص ١٦٧-١٧٣.

بقيع الغرقه، بخشى از كتاب فصول من تاريخ المدينه المنوره از على حافظ درباره مقابر مشاهير.

ص: ٩١٢

علی حافظ متولد ۱۳۲۷ق (در مدینه منوره) از شخصیت‌های فرهنگی مدینه منوره است. او سال‌ها به عنوان مدرس و مدیر روزنامه و دیگر پست‌های فرهنگی فعالیت داشته است.

کتاب فصول من تاریخ المدینه به تحولات مدینه و توسعه و عمران بقیع در دوره معاصر پرداخته است. برای دسترسی پژوهشگران به این منبع، بخشی که درباره بقیع است ذیلاً از این کتاب نقل می‌شود. نویسنده چون سالها شهردار و مدیر روزنامه المدینه المنوره بوده، بر اخبار و اوضاع بقیع مسلط است و اطلاعات خوبی درباره مقابر و توسعه بقیع در دوره های مختلف عرضه کرده و به ویژه اغلب تحولات جدید بقیع را گزارش کرده است.

وضعیت تاریخی و عمرانی بقیع

عن عایشه / قال رسول الله صلى الله عليه و سلم: «كنت رسول الله صلى الله عليها و سلم كلما كانت ليلتي منه يخرج في آخر الليل إلى البقيع فيقول: السلام عليكم قوم مؤمنين و أتاكم ما توعدون غداً مؤجلون و إنا ان شاء الله بكم لاحقون اللهم اغفر لأهل بقیع الغرقد».

وللترمذی عن ابن عباس: «ان رسول الله صلى الله عليه و سلم مر بقبور أهل المدینه فأقبل عليهم بوجهه فقال السلام عليكم يا أهل القبور ويغفر الله لنا ولكم أنتم لنا سلف ونحن بالأثر».

بقیع: يقع بقیع الغرقد: بالغین المعجمه كبار العوسج كان نابتاً به فقطع واتخذ مقبره.

يقع بقیع الغرقد فی الجبهه الجنوبيه الشرقيه للمسجد النبوی. وفي الجبهه الشرقيه للمدينه المنوره وفي غربه مباني حاره الأغوات. يفصل بين حاره الأغوات و بين البقيع الشارع المؤدى لشارع أبى ذر والى مسجد أبى ذر والى شارع العوالى.

ويجاور البقيع فى الجبهه الجنوبيه الشرقيه مبنى مصلحه الموتى «الشرشوره» محل غسل الأموات وتكفينهم، ومبنى مخفر الشرطه. أهل البيت والصحابه والتابعون: ذكر المؤرخون ان كثيراً من الصحابه وأهل البيت ممن توفوا فى حياه رسول الله صلى الله عليه و سلم و بعد وفاته دفنوا فى بقیع الغرقد.

و نقل فى مدارك القاضى عياض عن مالك:

«أنه مات فى المدینه المنوره من الصحابه نحو (۱۰۰۰۰) عشره آلاف دفنوا فى بقیع الغرقد و تفرق الباقيون فى البلدان.

أول من دفن فى البقيع من الأنصار والمهاجرين: وأول من دفن فى البقيع من أصحاب رسول الله من الأنصار أسعد بن زرارہ الأنصارى، وأول من دفن فيه من المهاجرين عثمان بن مظعون رضى الله عنهما.

المعروفه قبورهم من أهل البيت والصحابه والتابعين: ليس فى البقيع قبور معرفه بالتأكيد، وقد نقل بعض المؤرخين وشاع عند الناس تعريف بعض القبور وفيما يلى أذكر ذلك مراعيًا الترتيب على أساس الدخول للبقيع من بابہ الجنوبي الغربى.

قبر عقيل بن أبى طالب و من معه: على بعد نحو ٤٠ متراً من الباب الغربى الجنوبي وأنت فى المر الأسمتى تجد القبور الآتية:

قبر عقيل بن أبى طالب؛ قبر سفيان بن الحارث بن أبى طالب؛ قبر عبدالله بن جعفر الطيار جواد العرب المشهور.

قبور زوجات رسول الله: وعلى بعد نحو خمسہ أمتار من قبر عقيل فى نفس المرتجد قبور زوجات رسول الله (ص) فى يسارك جنوب قبر عقيل وهن:

السيدة عائشه بنت أبى بكر الصديق؛ السيدة سوده بنت زمعه العامريه؛ السيدة حفصه بنت عمر بن الخطاب؛ السيدة زينب بنت خزيمة الهلاليه؛ السيدة أم سلمه بنت أبى أميه المخزوميه؛ السيدة جويريه بنت الحارث المصطلقيه؛ السيدة أم حبيبہ رمله بنت أبى سفيان؛ السيدة صفيه الاسرائيليه بنت حبي بن أخطب.

أما السيدة خديجه بنت خويلد والسيدة ميمونه بنت الحارث الهلاليه زوجته عليه الصلاه والسلام فإن الأولى دفنت بمكه المكرمه فى العلاه والثانيه فى سرف (سرف بفتح فكسر موضع على سنه أميال من مكه وقيل تسعه واثنا عشر. تزوج رسول الله فى سرف ميمونه بنت الحارث وهناك بنى بها وهناك توفيت «معجم البلدان»).

قبور بنات رسول الله: و على بعد نحو عشره أمتار من قبور زوجات الرسول صلى الله عليه و سلم جهه غرب وأنت فى المر الاسمى تجد قبور بنات رسول الله وهن: أم كلثوم؛ رقيه؛ زينب.

قبور أهل بيت النبى صلى الله عليه و سلم: و على بعد نحو (٢٥) متراً من قبور بنات رسول الله جهه الجنوب مع ليل للشرق تجد مدفن أهل البيت. بيت النبى صلى الله عليه و سلم و فيه القبور الآتية: ١- العباس بن عبدالمطلب عم رسول الله (ص)؛ الحسن بن على بن أبى طالب؛ فاطمه بنت رسول الله (ص) على ما رجحه بعض المؤرخين؛ محمد الباقر بن زين العابدين؛ زين العابدين بن الحسين بن على بن أبى طالب؛ جعفر الصادق بن محمد الباقر رضى الله عنهم أجمعين؛ رأس الحسين بن على بن أبى طالب. فقد روى السيد السمهودى فى وفاء الوفاء و فى الخلاصه ذكر ان يزيد بن معاويه بعث برأس الحسين رضى الله عنه إلى عمر بن سعد بن العاص عامله على المدينه و يقال له الأشدق فكفنه ودفنه فى البقيع عند القبر المنسوب لأمه فاطمه الزهراء رضى الله عنها؛ جسد على بن أبى طالب رضى الله عنه وقد روى السمهودى

فى وفاء الوفاء والخالصه ان الزبير بن بكار روى عن طريق شريك بن عبدالله عن أبى روق ان الحسن ابنه نقله إلى هنا ودفنه فى البقيع.

قبر مالك بن أنس ونافع مولى عمر: على بعد نحو (٥٠) متراً شرق باب البقيع وفى الجهه الشرقيه الشماليه لقبر عقيل بن أبى طالب عند الموضع الذى يتقارب فيه الخطان الاسمنتيان تجد القبرين التاليين:

قبر مالك بن أنس امام المذهب؛ قبر نافع مولى عمر شيخ الإمام مالك.

قبر عثمان بن مظعون: وعلى بعد نحو ٢٠ متراً من قبر مالك بن أنس وأنت على خط الاسمنت الأيسر تجد على يمينك القبور الآتيه:

قبر عثمان بن مظعون أول مهاجر دفن بالبقيع؛ قبر ابراهيم بن رسول الله صلى الله عليه و سلم فقد سئل رسول الله أين يدفن عند موته فقال عند فرطنا عثمان مظعون (والفرط بفتح الالفين: المتقدم قومه للماء)؛ عبدالرحمن بن عوف؛ سعد بن أبى وقاص؛ سعد بن زراره؛ خنيس بن حذافه السهمى؛ فاطمه بنت أسد والده الإمام على بن أبى طالب على ما رجحه المؤرخون.

مدفن شهداء الحره: وعلى بعد نحو (٧٥) متراً مقبر عثمان بن مظعون وأنت على خط الاسمنت الأيسر تجد المكان الذى يقال انه مدفن شهداء الحره الشرقيه الذين استشهدوا أيام يزيد بن معاويه دفاعاً عن المدينه، وعن مثلها العليا.

وهو عباره عن غرفه مسقوفه سقفها يكاد يساوى مستوى أرض البقيع اليوم.

قبر عثمان بن عفان: فى آخر البقيع على بعد نحو (١٣٥) متراً من قبور شهداء الحره، تجد قبر عثمان بن عفان و تصل إليه من خط الاسمنت الأيمن.

قبر فاطمه بنت أسد وسعد بن معاذ: فى شمال قبر عثمان بن عفان وعلى خط إسمنتى تصل الى ركن البقيع الشرقي فى الشمالى وعنده وعلى بعد نحو (٥٠) متراً من قبر عثمان بن عفان تجد القبرين التاليين.

قبر سعد بن معاذ الأنصارى؛ قبر فاطمه بنت أسد.

وقد قال بعض المؤرخين «واشتهر عند الناس ان قبر فاطمه بنت أسد هنا ورجح المؤرخون ان قبرها عند قبر عثمان بن مظعون كما تقدم».

قبر صفيه عمه رسول الله: عند باب البقيع الغربى الشمالى و على يسار الداخل يوجد مبنى بأعمده أنشئ فى العهد السعودى لاستراحه الحفارين وحفظ آلاتهم ملاصق لجدار البقيع و بجوار هذا المبنى من شمال و على بعد نحو ١٥ متراً من باب البقيع تجد:

١- قبر صفيه بنت عند المطلب عمه رسول الله(ص).

۲- قبر عاتکه أخت صفیه عمه رسول الله كما هو المتواتر عند أهل المدینه و لهذا سمي الناس هذا البقيع (بقيع العمات) وكان مفصلاً عن بقيع الغرقد الكبير ثم ألحق به في العهد السعودي كما يأتي، ولم يثبت ان السیده عاتکه هاجرت إلى المدینه وقد اختلف في أسلامها. وجاء في الاصابه في تمييز الصحابه (وذكر الزبير بن بكار انها شقيقه أبي طالب و عبد الله. و قال ابن أسعد أسلمت عاتکه بمکه و هاجرت للمدينه).

مأخذ

فصول من تاريخ المدینه المنوره، على حافظ، جدہ، شرکه المدینه المنوره للطباعه والنشر، ۱۴۱۷ق، ۱۹۹۶م، ص ۱۶۹-۱۷۲.

نیز نک: فصول من تاريخ المدینه المنوره

بلوغ المرام بالرحله الى البقيع، بخشی از کتاب بلوغ المرام از مرادی منالی از سده ۱۲ق.

عبدالمجید بن علی المنالی الزمادی الحسنى مشهور به المرادی (درگذشت ۱۱۶۳ق/۱۷۵۰م) از فاس مراکش و از دهکده ای به نام مناله است. در سفر به مکه و حجاز، سفرنامه ای به نام بلوغ المرام بالرحله الى بیت الله الحرام تألیف کرد. این سفرنامه توسط دکتر محمد زینهم محمد عزب تحقیق و به چاپ سپرده شد. بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است و نشانگر دیدگاه بخشی مهمی از اهل سنت و مذهب مالکی درباره مسایل و جوانب بقیع است و ارزش خاص خود را دارد. متن این بخش از آن سفرنامه عیناً نقل می شود:

خرجنا البقيع

/فزرنا خصوصاً من عرفنا، و عموماً لمن لم نعرف، وعظم على المشى خلال مقابره لتراكمها، وضيق المحل فيغلب على الظن، أن ما في موطن إلا- وفيه عظام الخيار، فتخطيت حتى زرت عثمان بن مظعون ومن معه، وبنات النبي(ص)، ورضى عنهن ومالكاً ونافعاً وعقبلاً، ومشهد العباس ومن معه رضى الله عنهم جميعاً.

ثم كبر على ذلك نرجعت إلى باب البقيع، ووقفت أسأل عن من هنالك من المشاهد، فأسلم عليه وترضى عنه، كمشهد عثمان رضى الله عنه، فإذا رأيته ولم أصل إليه لعبدته عن هذه المشاهد المذكوره فإنها متجمعه و متقاربه، وهو بعيد عنها فلا أصل إليه حتى أتخطى كثيراً من الأخيار، وأنا لا أدري.

فتركت ذلك وسلمت على من بعيد، وهو لى أسوه فيما فعلت فإنه دخل مکه فى الحدیبیه، ولم يطف بالبيت أدباً مع النبي(ص)، لأنه منع من ذلك، ولم يعتب عليه ذلك رسول الله(ص)، بل ناب عنه فى البيعه إذا حضرت بيعه الرضوان، وهو غائب فقال(ص):

«هذه يد عثمان»

ص: ۹۱۶

فجعل (ص)، يده الشريفه بدلاً من يده، والى هذا المعنى أشار البوصيرى رحمه الله فى همزيتة بقوله:

وأبى يطوف بالبيت إذ/ لم يدن منه إلى النبى بناء

أدب عنده تضاعفت الأعمال/ بالترك حبذا الأدباء

فجزته عنّا بيعه رضوان يد عن نبينا بيضاء

ثم سلمت على جميع أهل البقيع، المجاورين للشفيع، وترضيت عن جميعهم، وتوسلت إلى بجاههم، جعلنا الله فى زمرتهم بفضله وكرمه آمين.

وانما اختصرت الكلام على المشاهد التى زرتها لأنى أحببت أن أنقل هنا كلام الشيخ أبى سالم رحمه الله فى رحلته، لأنه مختصر مفيد، وقد بالغ فى تخفيفه الجهد الجهد، ونصه:

«وقد استوفى السيد السمهودى فى تاريخ المدينة ذكر المشاهد الظاهره بالبقيع أحسن استيفاء، فليراجعه من أراد تحقيق ذلك، ولنذكر نحن بعض المشاهد ممن زناه، وإلا فمقبره المدينة لا مقبره على وجه الأرض أشرف منها بالإجماع، فهى خارجة من الخلاف الذى فى تفضيل المدينة على مكة إذ لا تعلم مقبره على وجه الأرض مثلها أو قريباً منها من سادات هذه الأمة وأفاضلها من الصحابه، خصوصاً الخلفاء وأزواج النبى (ص)، وأولاده وأكابر أهل بيته، وسادات التابعين، وتابعيهم بإحسان.»

فهم أول زمره تحشر مع رسول الله (ص)، فيهم خلفاؤه وأعمامه وعماته، وبناته وولده إبراهيم، وأزواجه وأكابر أهل بيته، والجم الغفير من أصحابه وأنصارهم وأولادهم وأتباعهم.

ولا يشك مسلم أن ليس فى أمه النبى (ص)، أفضل من الزمره التى تبعث من المدينة، وقد روى عن الإمام مالك رضى الله عنه أنه قال:

«دفن بالمدينة أكثر من عشره آلاف من الصحابه، وبها شهداء أحد، وليس فى غزواته عليه السلام أكثر من هذه الغزوه شهيد، وبها شهداء الخندق، وبها شهداء الحرة، وليس فىمن استشهد فى الفتن بعد النبى عليه السلام أكرم منهم بشهيد، وكم فيها من مآثر ومشاهد يعلم بعضها بالنظر فى تأليف من ألف فى فضلها.»

فأول ما يلقاك من المشاهد إذا خرجت على باب المدينة المسمى باب البقيع قبه فيها «صفيه بنت عبدالمطلب» على يسارك وأنت ذاهب فى الزقاق الذى فى وسط البقيع إلى ناحيه المشرق، وإن ملت إلى اليمين مع سور المدينة فهناك مسجد صغير قيل فيه:

«إنّ فيه مواقف النبى (ص) حين خرج يستغفر لأهل البقيع» وقيل:

«هو زاويه دار عقيل بن أبى طالب التى دفن فيها، وفيها دفن كثير من أهل البيت.»

روی خالد بن عوسجه، قال:

ص: ۹۱۷

«كنت أدعو ليله إلى زاوية دار عقيل، فمرّ بي جعفر بن محمد فقال لي: أعن أثر وقفت هنا؟ قلت: لا قال: هذا موقف نبي الله ص بالليل إذا خرج يستغفر لأهل البقيع».

قال المراغي:

وقد أخبرني غير واحد أنّ الدعاء هناك مستجاب، فإذا مررت كذلك تحت سور المدينة يميناً إلى أن توازي قريباً من زاوية سور المدينة الذي فيه مشهد السيد إسماعيل، فهناك على يسارك القبه الكبيره المائله فى الهواء، وفيها مشهد العباس، والحسن بن على، ومشهد أمه رضى الله عنهم على المشهور، ومشهد زين العابدين ومحمد الباقر وجعفر الصادق وكثير من أهل البيت.

وبين هذا المشهد وزاوية دار عقيل، مشاهد متعدده إلى جهه المشرق منها أمهات المؤمنين، وقيل: أنّ فيه أمهات المؤمنين كلّهن، ما عدا خديجه وميمونه وهو فى قبله المشهد المنسوب لعقيل، ومنها المشهد المنسوب لعقيل، وفيه قبر ابن عمه أبى سفيان بن الحارث.

روى أنّ عقيل بن أبى طالب رأى أباسفيان بن الحارث يجول بين المقابر فقال: يا ابن عمى مالى أراك هنا؟ قال أطلب موضع قبر، فأدخله داره وأمر بقبر فحفر فى قاعتها، فقعده عليه أبوسفيان ساعه ثم انصرف، فلم يلبث إلا يومين حتى توفى ودفن فيه.

ومنها مشهد يقال: إنّ فيه بنات النبي(ص)، ماعدا فاطمه رضى الله عنهن، وهو قرب مشهد عقيل، ولا شك أنّ من مات من أهل بيت النبي(ص)، فى حياته كان يدفنه فيه قرب قبر عثمان بن مظعون، لما ورد فى الأحاديث الصحيحه:

أنّ النبي(ص) لما مات عثمان بن مظعون وضع عند رأسه حجراً وقال:

«أعلم به قبر أخى وأدفن إليه من مات من أهلى(١)» وهذا المشهد قريب من ذلك.

ومنها: مشهد سيدى إبراهيم ابن النبي(ص) فيه قبره وقبر عثمان بن مظعون، عليهما السلام فقد جاء فى الحديث: «أنّ أول من دفنه رسول الله(ص) بالبقيع عثمان بن مظعون(٢)»

فلما توفى ابنه إبراهيم قالوا يا رسول الله، أين نحفر له؟ قال: «عند مرصد عثمان بن مظعون».

وفى الحديث ما يدل على أنّ بنات النبي(ص) هنالك فقد روى الطبرانى: عن ابن عباس:

«لما ماتت رقيه بنت رسول الله(ص)، رضى الله عنها قال:

«ألحقى بسلفنا عثمان بن مظعون»، والثابت فى الصحيح أنّ النبي(ص)، لم يحضر موت ابنته رقيه لغيبته فى بدر وأنه حضر ابنتيه أم كلثوم وزينب».

- ١- . ورد في صحيح مسلم
- ٢- . ورئ في سنن الدار قطنى

قال السيد السمهودي: وأصل المروى فى الطبرانى فى أحدهما، ثم قال: والظاهر أنهم جميعاً عند عثمان بن مظعون لقوله عليه السلام لما وضع الحجر عند رأس عثمان بن مظعون: «أعلم به قبر أخى، وأدفن إليه من مات من أهلى». رواه ابن ماجه والحاكم.

وفى ذلك المشهد أيضاً: قبر فاطمه بنت أسد أم على رضى الله عنه، كما حقق السيد واستدل لذلك بأحاديث، ثم قال وهذا صريح فى مخالفه ما عند الناس اليوم فى المشهد المنسوب إليها.

قلت: والمشهد المنسوب إليها اليوم فى قم زقاق إقصى البقيع من شرفيه، بل ليس من البقيع على ما حق، وفى هذا المشهد أيضاً قبر عبدالرحمن بن عوف - رضى الله عنه - فقد روى عن حميد بن عبدالرحمن قال: أرسلت عائشه إلى عبدالرحمن بن عوف حين نزل به الموت: أن هَلُمَّ إلى رسول الله (ص) وإلى أخويك، فقال: «ما كنت مضيئاً عليك بيتك، إنى كنت عاهدت ابن مضعون، أينما مات دفن إلى جنب صاحبه».

وفى هذا المشهد أيضاً: سعد بن أبى وقاص رضى الله عنه روى عن ابن دهقان قال:

«دعانى سعد بن أبى وقاص، فخرجت معه إلى البقيع، وخرج بأوتاد حتى إذا جاء موضع زاويه دار عقيل الشرفيه الشاميه، أمرنى فحفرت حتى إذا بلغت باطن الأرض ضرب فيها الأوتاد ثم قال:

«إن هلكت فأدخلهم على هذا الموضع يدفونى فيه» فلمّا هلك، قلت ذلك لولده: فخرجنا حتى دللتهم على ذلك الموضع، فوجدوا الأوتاد، فحفروا له هنالك وفى هذا المشهد أيضاً:

قبر عبدالله بن مسعود رضى الله عنه فقد روى ابن سعد فى طبقاته: أن ابن مسعود قال: «ادفونى عند قبر عثمان بن مظعون» وفى المسند أيضاً قبر جنيس بن حذافه السمهوى زوج حفصه قبل النبى (ص) فقد روى أنه دفن عند عثمان بن مظعون، وفيه أيضاً قبر أسعد بن زراره رضى الله عنه.

قال السيد السمهودي بعد ذكره لما تقدم مبسوطاً بأدلته: «فينبغى السلام على هولاء كلهم عند زياده مشهد سيدنا إبراهيم معه فاطمه بنت رسول الله (ص)، على القول بأنها بالبقيع وهو الأرجح قلت: وقد تقدم أنها فى قبه العباس مع اينها الحسن وذريته، وهو الأولى إن شاء الله تعالى».

ومنها: مشهد امير المؤمنين «عثمان بن عفان» رضى الله عنه بموضع يسمى «حشر كوكب» فى أقصى البقيع من ناحيه المشرق، عليه قبه عظيمه مائه قد جدد بناؤها فى هذه السنين القريبه العهد.

وفى قبلته خارجه محوط، من حشب مخروط، فيه قبر شيخ مشايخنا السيد آدم الحسينى النقشبندى رضى الله عنه.

ومنها: مشهد ينسب ينسب لحليمه السعديه مرضعه النبي(ص)، شامى مشهد عثمان إلى جانب الطريق عليه قبه لطيفه، وفي قبلته دكه محوط عليها بأحجار فيها قبر شيخنا صفى الدين القشاشى رضى الله عنه، وهو الذى اتخذ هذه الدكه له من أصحابه، وكان أصحابه قبل ذلك يدفنون خارج قبه إبراهيم ابن النبي(ص)،

وهنالك: قبور كثيره من مشايخهم أصحاب سلسله الغوث رضى الله عنهم، منهم: الشيخ الشناوى، وشيخه السيد صبغه الله الحسينى، وكثير من أصحابهم، ولما رأى الشيخ رضى الله عنه، فى ذلك المكان من الضيق المؤدى إلى الدفن على الموتى قبل ذهاب أجسادهم اتخذ هذه الدكه فى آخر البقيع، وكان مدفنه فيها رضى الله عنه.

ومنها: مشهد الإمام مالك بن انس - رضى الله عنه - إذا خرجت من باب البقيع، كان مواجهًا لك على يمين زقاق البقيع الذى ينسق وسطه وإلى جانبه قبه يقال لها: إنها لنافع مولى ابن عمر، وقيل: لبعض ولد عمر بن الخطاب رضى الله عنه، وعن جميعهم ومنها:

المشهد المنسوب لفاطمه بنت أسد بأقصى البقيع وقد سبق عدم ارتضاء السيد لذلك، قال عند ذكره لهذا المشهد: والظاهر أنه مشهد سعد بن معاذ الأنصارى رضى الله عنه.

ومنها: المشاهد التى هى قريبه من البقيع، إلا- أنها ليست فيه مشهد سيدنا إسماعيل ابن جعفر الصادق، وهو كبير يقابل مشهد العباس فى المغرب، وهو ركنى سور المدينه اليوم هناك، وبنى قبل السور، فصار بابه من داخل المدينه، والمشهد الذى بجانب المشهد لزين العابدين وعرضه الشمس داره، والبئر التى بين الباب الأول والمشهد بئر، وقد ذكره أنه يتداوى بها.

قلت: وهناك بئر أخرى فى الرحبه الواسعه التى هى خارج المشهد، يقال إنها: هى التى يستسقى بمائها.

ومنها: مشهد على يسارك وأنت مآثر فى زقاق البقيع، يقال إنه: لأبى سعيد الخدرى رضى الله عنه، وقد ذكر السيد السمهودى المشاهد التى ذكرناها كلها إلا هذا المشهد، والمشهد المنسوب لحليمه فلم يذكرهما، ولا أدرى هل حدث بناؤهما بعده، أم لم يتضح له صحه نسبتها لمن ذكر مع أن السيد قد ذكر أبا سعيد فيمن دفن بالبقيع.

روى عن عبد الرحمن بن أبى سعيد قال: قال لى أبى: «يا بنى إني قد كبرت، وذهب أصحابى وحان موتى فخذ بيدي» فأخذت بيده حتى جاء إلى البقيع فجئت أقصى البقيع مكانًا لا يدفن فيه، فقال «يا بنى إذا هلكت فاحفر لى ههنا، فإذا أثبت أن قبره فى أقصى البقيع، فلا يبعد أن يكون هذا قبره».

وأما قبر حليمه فلم أر أحدًا ذكر أنها دفنت بالبقيع والله أعلم وعلى كل حال فيزار كل مشهد له نسبه إلى منتسب إلى الله. إلى رسوله، ولو لم تصح نسبه المشهد إليه، فإن لمجرد النسبه أثرًا فى حصول البركه كما قررنا قبل هذا.

تتميم: قد بقي من المشاهد التي ذكر السيد أنها تزار بالمدينه ثلاثه ليست، بالبقيع:

أحدها: مشهد مالك بن سنان، والد أبي سعيد الخدرى، وهو من شهداء أحد رضى الله عنهم، ومشهده غربى المدينه يلصق السور من داخله، وعليه قبه قديمه البناء، ومحله من سوق المدينه القديم.

روى عن أبي سعيد الخدرى رضى الله عنه أنه قال: «أمر رسول الله (ص)، من نُقِلَ من شهداء أحد إلى المدينه آن يدفنوا حيث أدركوا أبي مالك بن سنان عند أصحاب العياء، أي الين يبيعون العياء فى طرف المناظير».

ولابن زيد له: «فوافوه بالشوق، فُدفِن عند مسجد اصحاب العياء، وهنالك كانت أحجار الزيت».

ثانيها: مشهد النفس الزكيه: وهو محمد بن عبدالله بن حسن بن الحسن بن على بن أبى طالب - رضى الله عنهم - وهو أخو السيد إدريس، أول أهل البيت قدوماً إلى المغرب، وعامه شرفاء المغرب من نسله، إلا شرفاء ساجلماسه فإنهم من نسل النفس الزكيه، استوطن أسلافهم الينبع فقدم جدهم منه إلى المغرب فى السابغه والله أعلم.

ومشهده: بناء فى جوف مسجد كبير شرقى سلع، وفى قبله المسجد منهل من عين الأرز، وهذا هو المستفيض بين أهل المدينه.

قال السيد: وذكر سبط ابن الجوزى أن كثيراً من الناس، كان قد بايعه فخرج على المنصور بعد حبسه لأبيه وأقاربه، فجهز إليه المنصور عمه عيسى بن موسى فى أربعة آلاف وذكر قتله عند أحجار الزيت، أي عند مشهد مالك بن سنان، وأن جسده دفن بالبقيع وكان معه ذوالفقار سيف على، ثم انتقل إلى الرشيد، فعلى هذا فقبره بالبقيع، والمستفيض ما تقدم والله أعلم.

وثالثها: مشهد سيد الشهداء «حمزه» رضى الله عنه وهو بأحد، وسيأتى ذكره عند ذكرنا لزيارته، فهذه المشاهد المعروفة بالمدينه فينبغى لزيارها أن يزورها، ويسلم على أصحابها، ويتوسل بهم إلى الله تعالى فى بلوغ مآربه.

انتهى: ما احتجت إليه من الرحله العياشيه لشيخ شيوخنا أبى سالم رحمه الله تعالى ورضى عنه.

قلت: ولما أطلعت على ما اشتملت عليه القبه العباسيه من المشاهد، حملنى الشغف بها، أن قلت فيها:

نفسى الفداء لقبه أكرم بها/ جمعت من آل البيت سنه أبجر

عباس عم المصطفى ونصيره/ والسبط نجل على المستور

سمو حسن ابن فاطمه وفاطمه/ وعلى بن حسين السبط البر

والباقى المسمى محمداً ابنه/ والصادق النجل الشهير بجعفر

منى عليهم ألف ألف تحيه/ مضروبه فى ألف ألف أعطر

وقلت فيها أيضًا:

وفى البقيع قبه قد جمعت سنًا/ من آل البيت أهل الإصطفا

عباس عم المصطفى وحسن/ وأمه الزهراء بنت المصطفى

ثم على بن الحسين السبط/ من يدعى بزین العابدين العُلما

ثم ابنه محمد الباقر ثم/ جعفر الصادق رأس الكرما

ثم بعد ذلك: توسلت بهم إلى الله - تعالى - فى دفن فتن وأهوال، ثارت بفاس فى رمضان سنة ١١٤٦هـ - ج.

فقلت:

رب بجاه المصطفى والصحب/ وآله وكل أهل العرب

أنج الذين استضعفوا فى الارض/ ودرهقوا فى طولها والعرض

خلصهم من فتنه الزمان/ وجُد لهم باليمين والأمان

رب نحن فى قبه العباس/ أنج العباد من ضروب الناس

بجاهه و حسن وفاطمه/ ذات المزايا والطوايا السالمة

ويعلى بن الحسين السبط، مع/ ولده الباقر خيرٌ من تبع

وأنجنا من فجعه الأهوال/ وسطوه الزمان والرجال

بجاه من فى الأرض من ولى/ أو عارف مُقَرَّب مرضى

اسمح لنا وجدلنا بالعظمه/ وامنح جميعنا فسيح الرحمه

وصل يا رب وسلم سرمدًا/ على الرسول العربى أحمدًا

ثم رجعت للبيت الشريف، ولازمت الاستظلال بظله الوريث، مقتصرًا على الجلوس فى ثلاثه أماكن، فإما عند المواجهه، وإما عند رجل الضريح الكريمه، إما بين الحجره والمنبر، الذى هو روضه من رياض الجنه.

وقد قال الشيخ عبدالله بن عبد الحق الزلابى مقرئ الحرم للشيخ المحدث الروايه «أبى عبدالله الواديامى» إذا صليت فى روضه الجنه، وهى ما بين القبر والمنبر فأنشد:

خليلي هذا بيت عزه فأعقلا/ لو صيكما ثم انزلا حيث حلت

ولا تيأسان أن يعفوا الله عنكما/ إذا أتتما صليتما حيث صلّت

قلت: وقد كنت أنشدهما هنالك، وفي المسجد الحرام عند الكعبة وخلف المقام، والبيت الأول لكثير عزه من قصيده له مشهوره، والثاني لست أدري لمن ولكنه كان يجري على لساني هكذا:

ولا تيأسا أن يمحو الله عنكما/ ذنوبا إذا صليتما حيث صلّت

ص: ٩٢٢

وكنت فى الحالات الثلاث أستقبل النبى (ص)، ولا استقبال القبلة إلا فى الصلاة ، وقد سئلت عن ذلك، هنا و هنالك؟ فأجبت بما فى الشفاء عن مالك:

وذلك أن أبا جعفر المنصور قال لمالك رضى الله عنه «يا أبا عبد الله، استقبال القبلة وأدعوا؟ أم أستقبل الرسول (ص)؟ فقال: «ولم تصرف وجهك عنه وهو وسيلتك ووسيله أبيك آدم عليه السلام إلى الله يوم القيمة، بل استقبله واستشفع به فيشفعه الله فيك».

مأخذ

بلوغ المرام بالرحله الى بيت الله الحرام، عبدالمجيد بن على منالى مرادى، تحقيق محمد زينهم محمد عزب، قاهره، الدارالثقافيه للنشر، ٢٠٠٥م ص ٥-٧ و ١٣١-١٤٠؛ الاعلام، زر كلى، بيروت، ١٩٨٦، ج ٤، ص ١٤٩.

نيز نك: عبدالمجيد بن على، مرادى

بنو عبد الأشهل، بخشى از كتاب المدينه بين الماضى والحاضر نوشته ابراهيم بن على العياشى.

ابراهيم بن على العياشى از پژوهشگران و مؤلفان معاصر عربستان سعودى است. او پس از چند سال مطالعه درباره مدينه، كتاب المدينه بين الماضى والحاضر را نوشت. بخشى از آن درباره عبد الأشهل از شعبه هاى قبيله اوس است. اين خاندان در گوشه اى از بقيع سكونت داشتند كه نشانگر وسعت بقيع در صدر اسلام نيز هست.

عياشى اطلاعات سودمندی درباره اين خاندان عرضه کرده است كه در اینجا نقل می شود:

بنو عبد الأشهل

/هم بنو عبد الأشهل بن جشم بن الحارث بن الخزرج الأصغر بن عمرو بن مالك بن الأوس.

يقول السمهودى نقلاً عن المطرى: «ونزل بنو عبد الأشهل مع بنى حارثه قبلى بنى ظفر، مع طرف الحره الشقيه».

أقول أن ما قاله السيد المطرى لا يصح، إذ أن الأثر الباقي والمحافظ عليه، منذ زمن الهجره حتى اليوم هو المساجد الأثريه، التى حققها السلف، وبدلوا فى تحقيقها الجهد الكبير، فدار بنى ظفر. أبقى الله لها فى هذا الزمن الطويل: أربعة عشر قرناً، مسجد المائده، وهو فى الجنوب الغربى من بئر دشم، وهو فى منزلهم بدون ريب و لا شك، بينما الأدله فى الآثار والمساجد التى لبنى عبد الأشهل، وما فى حدود بنى ظفر، ما ينفى ما قاله المطرى، ويثبت العكس، والصواب الذى لامراء فيه ما قاله السيد السمهودى بنصه، والذى يظهر لنا، أن منازلهم كانت قريبه من منازل بنى ظفر فى شاميهما، وتمتد إلى الحره المعروفه اليوم بدشم وما حولها، وسيأتى فى ترجمه الخندق أن منازلهم كانت بالقرب من الشيخين ٥١-.

ص: ٩٢٣

تحليل لما قاله السيد السمهودي: بئر دشمن موجوده العين و معروفتها، وتقع من المسجد النبوي شرقاً على بعد كيلومتر واحد، يمر على صوران بنى غنم، ثم على دار بنى معاويه، في خطها الشمالي، كما يمر على مسجد المعاويه والبئر و المزرعه في حره واقم، وقوله تمتد إلى الحره المعروفه بدشمن، فيه تعيين للحد الجنوبي الشرقي، من منزل بنى عبدالأشهل، على أن دارظفر في الجنوب الغربي من مسجدهم كما يأتي، لأن دار بنى معاويه شقت ما بين بنى عبدالأشهل وبنى ظفر وكان في مغرب امتداد دار معاويه، دار لبنى غنم في الصوران المعروفه بصوران باب جمعه، كما أن موقع البقيع يكمل خط دار بنى معاويه، ليجعل دار بنى ظفر في جنوبه، وفي هذا الخط يقع مقبر أبي سعيد الخدرى وسعد بن معاذ الأشهلي ففى زقاق عمقه.

وبالتحديد الموجه هذا، يتبين أن حد بنى عبدالأشهل الجنوبي، كل ما كان فى شمال بئر دشمن فى الحره، وكلما كان فى شمال مسجد الإجابه، إلى حدود الشيخين، أعنى ما فى جنوب مسجد الدرع.

الأسواف فى بنى عبدالأشهل وبنى ظفر:

يقول السيد السمهودي قيه: الأسواف موضع شامى البقيع: أقول هذا التعريف لايفيد التعيين وإنما يفيد التوجيه فقط، وفيما أورده السيد السمهودي وابن إسحاق ما يدل على التعيين، يقول السيد السمهودي قال ابن عبدالبر: به صدقه زيد بن ثابت، أقول وصدقه زيد بن ثابت وهو نجارى عدوى خزرجى، موجوده العين فى غربى البحرى البستان، وهى عائده لعبد الفتاح وعبدالهادى طنطاوى الغائبين عن مدينه، وهى الأسواف وبها سميت المنطقه وسأمر على ما أورده السيد فيما بتعلق بها.

- يقول السيد: وفى طبقات ابن سعد، عن خارجه بن زيد، عن أبيه زيد ابن ثابت؛ أن عمر بن الخطاب كان يستخلفه عن المدينه» فقلّ سفر يرجع «منه» إلا اقتطع له حديقته من نخل، أقول ومن الأسراف البحرى وهو لسعد بن الربيع وفيه أورد السيد السمهودي ما نقله.

وفى الأوسط للطبرانى عن جابر: قال: خرج رسول الله(ص) زائراً لسعد ابن الربيع الأنصارى، ومنزله بالأسواف، فبسطت امرأته لرسول الله(ص) تحت صور من نخل، فجلس وجلسنا معه فقال لى رسول الله(ص) يطلع عليكم رجل من أهل الجنه «الحديث»، ورواه الطبرانى مطولاً، وسيأتى فى مسجد الأسواف تسميه نخل سعد بن الربيع بالبحيرى.

مأخذ

المدينه بين الماضى والحاضر، ابراهيم بن على العياشى، المدينه المنوره، المكتبه العلميه، ١٣٩٢ق / ١٩٧٢م، ص ٣٢٣-٣٢٥.

بنومعاويه خزرجى، بخشى از كتاب المدينه بين الماضى والحاضر نوشته ابراهيم بن على العياشى.

ص: ٩٢٤

ابراهیم بن علی العیاشی از پژوهشگران و مؤلفان معاصر عربستان سعودی است. او پس از چند سال تحقیق کتاب المدینه بین الماضی والحاضر را نوشت. بخشی از این اثر درباره خاندان معاویه از قبیله خزرج است که در بقیع سکونت داشتند. قبیله اوس هم، شعبه ای به نام بنومعاویه داشت که در مقاله دیگری معرفی شده اند.

بنومعاویه النجارین، قسم الخزرج

/قال السید السمهودی (وفاء الوفاء، ۱/۲۱۱) فیما نقل عن ابن زباله: وابنتی بنوحذیله «بضم الحاء» وهو لقب معاویه بن عمرو بن مالک بن النجار، أطمأ یقال له «مِشعَط» کان فی غربی مسجد أبی «بن کعب» وفی موضعه بیت یقال له بیت أبی نُبیهِ.

فیما قدمت من نقل، عینان، زالتا من الوجود، تحتاجان الی بحث دقیق، هما أطم مشعط ودار أبی نبیه، ویقول السید فی تعریفه (وفاء الوفاء، ۱۳۰۷)، أنه فی غربی مسجد أبی بن کعب، وفی موضعه بیت أبی نبیه، أقول: الأطم الذی صار بیتاً لابی نبیه زال عن الوجود، فألتمس التوجیه بالعين الثالثه، وهو مسجد أبی ابن کعب، وهذا یقول فیہ السید السمهودی (وفاء الوفاء، ۸۵۲): ومنها مسجد علی یمین الخارج من درب البقیع، علی ما ذکره البرهان بن فرحون، وأنه لم یرد فیہ شیء یعتمد علیہ، وكذلك المسجد الذی فی أول البقیع علی یمین الخارج من درب الجمعه، أقول: مما اوردت من نص فیما نقله السید السمهودی عن ابن فرحون، وما اضافہ هو بقوله كذلك، فکلاهما محدد علی یمین الخارج من درب البقیع و اول البقیع، ولا یعنی وجود مسجدين قطعاً، وإن کان النص یقتضی ذلك، الا- أن یكون ما أراده ابن فرحون، هو مسجد زین العابدین، فهذا کان فی الدار التي یسکنها ابوریعه النجار، وهی فی الشمال الغربی من مدفن اسماعیل بن جعفر الصادق، وقد أزیلت الدار بما فیها من مسجد، لصالح التوسعه فی الشوارع، وهذه هی منطقہ البقال، هذا ایضاً لما قاله ابن فرحون، وهو علی یمین الخارج من درب البقیع.

اما قول السید السمهودی: إنه أی المسجد فی أول البقیع علی یمین الخارج من باب جمعه، فهذا یصور لنا ان السید السمهودی لم یحضر بناء جدار البقیع الذی بنته الدوله التركیه، وجاء فی لتعین قول ابن فرحون فی أول البقیع، فان کان المقصود بالدرب الطریق الموجوده داخل البقیع، من جهه اوله مما یلی الغرب، فهذا منطبق علی مسجد ابی بن کعب، وان کان المقصود بدرب البقیع خارجه، فأرجو ان اوضح درب البقیع الذی کان، لأن درب البقیع الیوم صار من شارع الملك عبدالعزیز، لانه أسهل وأقرب.

توضیح: العیاشی بسیاری از مطالب خود را از وفاء الوفاء سمهودی اقتباس کرده است.

مأخذ

المدینه بین الماضی والحاضر، ابراهیم بن علی العیاشی، المدینه المنوره، المكتبه العلمیه، ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م، ص ۱۶۷-

ص: ۹۲۵

بوسیدن ضریح رسول خدا(ص)، بخشی از سفرنامه مسیح مهاجری، درباره دعوت ملک عبدالله از اکبر هاشمی رفسنجانی و حضور او در بقیع.

اکبر هاشمی رفسنجانی در دوره ریاست جمهوری خود (۱۳۶۸-۱۳۷۶) سه بار به دعوت پادشاهان عربستان سعودی به این کشور مسافرت کرد. بار اول به دعوت ملک فهد بن عبدالعزیز و سفر دوم و سوم به دعوت ملک عبدالله بن عبدالعزیز بود.

هدف ریاست جمهوری اسلامی ایران گسترش روابط و مناسبات ایران با همسایگانش بود. سفر سوم وی در خرداد ۱۳۸۷ش بود که همراه با هیئتی به عربستان رفت. هدف آقای هاشمی حضور در اجلاس بین المللی گفت و گوی اسلامی و نیز زیارت حرمین بود.

مسیح مهاجری (متولد ۱۳۲۷) سردبیر روزنامه جمهوری اسلامی یکی از همراهان آقای هاشمی بود. او مشاهدات خود را در قالب سفرنامه ای به نام گزارش سفر به عربستان منتشر کرد. این سفر ده روز، از ۱۳ تا ۲۳ خرداد ۱۳۸۷ طول کشید. همایش بین المللی گفت و گوی اسلامی به منظور ارتقای وجهه عربستان و دولت آل سعود در سطح بین الملل و ترمیم افراطی ها و تندروی های سلفیون، ۱۵ تا ۱۷ خرداد ۱۳۸۷ در مکه برگزار شد.

این سفرنامه گویای تلاش های هاشمی رفسنجانی برای بازگشایی و عمران بقیع و نیز عمران دیگر آثار و اماکن اهل بیت(ع) است. بخشی از این سفرنامه گزارشی درباره بقیع است که در اینجا عیناً می آید چون مشتمل بر نکات مهمی است.

فریاد «یا زهرا» در بقیع

/ ساعت ۱۱ شب شنبه ۱۸ خرداد که شب شهادت حضرت فاطمه زهرا (س) (سوم جمادی الثانی) بود برای زیارت به حرم نبوی مشرف شدیم. هرچند حرم را برای آقای هاشمی رفسنجانی خلوت کرده بودند ولی عده ای از ایرانی ها هم به همراه ما وارد حرم شدند. در قسمت روضه کنار ضریح مطهر حضرت رسول(ص) نشستیم و ذکر مصیبتی توسط یکی از مداحان اهل بیت شد و بعد از زیارت و نمازهای مستحبی در مکان های سفارش شده مثل ستون توبه و محراب حضرت رسول و ... عازم بقیع شدیم.

فقط آقای هاشمی رفسنجانی ضریح حضرت رسول را بوسیدند. هم این بوسه و هم آن ذکر مصیبت حضرت زهرا در کنار تربت پیامبر اکرم که شور و حال زیادی در حضار ایجاد کرده بود مأموران امر به معروف و نهی از منکر را خشمگین کرد بطوری که عصبانیت در چهره آنها موج می زد. یکی از آنها

وقتی دید آقای هاشمی رفسنجانی صورت خود را به ضریح نزدیک می کنند حرکتی کرد تا طبق عادت که دارد و نمی گذارد کسی ضریح را ببوسد مانع ایشان هم بشود ولی خیلی سریع متوجه موقعیت شد و خود را پس کشید هرچند نتوانست خشم شدید خود را پنهان کند.

وقتی به طرف بقیع حرکت کردیم جمعیت ایرانی ها هر لحظه زیادتر می شد. زایران ایرانی در بین الحرمین آقای هاشمی رفسنجانی را در میان گرفتند و با شعارهای: «هاشمی هاشمی خدا نگهدار تو - صلی علی محمد بوی خمینی آمد - صل علی محمد یاور رهبر آمد» ایشان را تا بقیع همراهی کردند. مأموران سعودی در مغتسل را برای ورود به بقیع در نظر گرفته بودند. شاید یک علت این بود که این در کوچک تر است و کنترل جمعیت برای جلوگیری از ورود افرادی که عضو هیئت همراه نیستند آسان تر بود. بین مغتسل و قبرستان هم یک در دیگر وجود دارد که آنهم کوچک است و کنترل را آسان تر می کند.

برخلاف پیش بینی مأموران وقتی به در مغتسل رسیدیم جمعیت - که حالا- دیگر زیادتر هم شده بود - به قدری فشرده و منسجم هجوم آورد که هیچ کاری از مأموران بر نمی آمد. مأموران تلاش کردند بلافاصله بعد از ورود آقای هاشمی رفسنجانی و تعدادی از همراهان در را ببندند ولی مردم که اینجا شعارهایشان عوض شده بود و درحالی که شور و حال غیرقابل توصیفی داشتند با فریاد «یا زهرا» به پیش می رفتند به همدیگر گفتند «نگذارید در را ببندند» و سیل جمعیت وارد مغتسل شد و همین موج ایجاد شده از بسته شدن در دوم هم جلوگیری کرد و زن و مرد وارد بقیع شدند.

بقیع در آن نیمه شب پرسوز و گداز که گریه خانم های ایرانی فضای آنرا دگرگون کرده بود بسیار حزن انگیزتر و معنوی تر از آنچه همیشه هست شده بود. اصلاً نمی شد فهمید این زنها که گریه می کنند اشک شوق می ریزند که توانسته اند وارد بقیع شوند یا این اشک وجود حزن آلود آنهاست که بعد از قرن ها محرومیت اکنون آب می شود و خاک تفتیده بقیع را نمناک می کند. راستش را بخواهید ما هم نمی دانستیم تربت فاطمه زهرا(س) را در حرم نبوی که در ذکر مصیبت شب شهادتش حضور داشتیم زیارت کرده ایم یا اکنون در بقیع باید جگر گوشه پیامبر را زیارت کنیم.

شب های دوم و سوم جمعیت همراه آقای هاشمی رفسنجانی چند برابر شد و در غلغله ای که برای ورود به بقیع در نیمه شب های فاطمیه برپا میشد کسی به کسی نبود و همراهان ایشان معمولاً پشت در میماندند و مردهای زایر هم سعیشان بر این بود که راه را برای زنها باز کنند تا آنها که از رفتن به داخل بقیع در مواقع معمولی محرومند بتوانند از این فرصت استثنائی استفاده کنند و به داخل بقیع بروند. خود

آقای هاشمی رفسنجانی هم در شب های دوم و سوم بیرون ماندند تا خانم ها بروند و زیارت کنند سپس خود ایشان وارد بقیع شدند.

روز سوم اقامت در مدینه مسئولان ارشد دولت سعودی از جمله وزیر کشور وزیر همراه و مسئولان امنیتی پیغام دادند که امشب ما برای آقای هاشمی رفسنجانی احساس خطر می کنیم و بهتر است ایشان از رفتن به بقیع خودداری کنند. نکته ای که روی آن تکیه می کردند این بود که احتمالاً تعدادی از تندروهای وهابی به داخل جمعیت نفوذ خواهند کرد و شعارهایی علیه شما خواهند داد تا احساسات مردم را تحریک کنند و درگیری ایجاد نمایند و ممکن است جان شما در این میان به خطر بیافتد.

در مذاکرات و مشورت هایی که عصر روز سوم صورت گرفت نظر اطرافیان این بود که آقای هاشمی رفسنجانی توصیه مسئولان سعودی را بپذیرند ولی ایشان قبول نکردند و گفتند امشب بعد از زیارت حضرت رسول من در بین الحرمین میمانم تا مردم به زیارت بقیع بروند و بعد از پایان زیارت مردم نوبت زیارت ما بشود و همین کار را هم کردند. شب چهارم که آخرین شب بود جمعیت فوق العاده زیاد بود و همه چیز حکایت از این داشت که نگرانی مسئولان ارشد سعودی چندان هم بی مورد نبود.

در اینجا شاید توضیح این نکته لازم باشد که آنچه در مدت حضور آقای هاشمی رفسنجانی در مدینه در مورد بقیع رخ داد ورود زایران به بقیع به هنگام شب و بویژه ورود خانم ها به داخل بقیع بود. این امتیازی است که مخصوص زمان حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در مدینه است ولی امتیازی که سفر عمره قبلی ایشان برای زایران ایرانی ایجاد کرد و هنوز هم باقی است اینست که به خواست ایشان و دستور ملک عبدالله اولاً نوبت عصر به باز شدن در بقیع و تشریف زایران به زیارت افزوده شد و ثانیاً به خانم ها هم اجازه داده شد به بالای پله ها و ایوان بقیع بروند و از پشت نرده ها به زیارت مشغول شوند امری که تا سال ۱۳۸۴ صورت نمی گرفت و از آن سال تاکنون پابرجاست.

مأخذ

گزارش سفر به عربستان، مسیح مهاجری، تهران، روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۸۷، ص ۶۳-۶۶.

بیت الاحزان، بخشی از سفرنامه عصمت السلطنه درباره بقیع در سال ۱۲۹۷ق.

مهرماه خانم عصمت السلطنه دختر فرهاد میرزا معتمدالدوله (۱۲۳۳-۱۳۰۵ق) و جهان آرا خانم (درگذشت ۱۳۰۱ق) بود او از زنان مشهور و فرهیخته دوره قاجار و از معدود زنان مؤلف سفرنامه به عتبات مکه و مدینه است. او در ۱۲۹۷ق عازم سفر مکه شد و مشاهداتش را روزانه می نوشت. بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است. از این جهت که رخدادها و مشکلات از نگاه یک زن نوشته می شود و

زیارت آزادانه زنان را در بقیع پیش از وهابیون نشان می دهد، اهمیت دارد و برای پژوهشگران سودمند است. از اینرو متن این گزارش بدون دخل و تصرف آورده شد تا دسترسی پژوهشگران راحت تر باشد.

مدینه منوره

/قدری که گذشتیم، گنبد حرم مبارک که گنبد سبز است، با گلدسته های حرم نمایان شد. بعد از حمد الهی که خداوند این نعمت عظمی را نصیب این بنده روسیاه کرده، سجده شکر بجا آوردم.

چهار ساعت از روز یکشنبه، نهم محرم گذشته، وارد شهر «مدینه منوره» شدیم. نزدیک حرم مبارک خانه مکبر که خطیب است منزل نموده، در بالاخانه که رو به باغ بود و کوه احد هم مقابل بود، سکنی گرفته، عجب صفا و هوای خوبی دارد مدینه در حقیقت مثل بهشت است. این کوهها به حدی باشکوه است که هوش از سر آدم بیرون می برد. الآن که آخر قوس است، همه چیز بهم می رسد. از قبیل باقلای تازه و بادنجان و سبزیهای خوب که مثل زمرد سبز است.

پس از ورود در منزل ناهار خورده، غسل کرده، به حرم مبارک مشرف شدیم. آستان مبارک را بوسیده، زیارت خوانده، به حرم بقیع مشرف شده زیارت نموده مراجعت کردیم.

اول شب از باب الرحمه به حرم مبارک مشرف شدیم. بعد از خواندن زیارت تا چهار ساعت از شب گذشته در حرم مبارک بودیم. تمام گلدسته ها را چراغان کرده بودند. از کوچه بسیار با شکوه به نظر می آمد. آن گلدسته هایی که چراغان کرده بودند، سه طبقه است، هشت مناره دارد که هر طبقه البته به قدر دویست چراغ می سوزد. در حرم مبارک هم چراغ زیاد بود. از خانه ها هم آواز کیل کشیدن که عربها دارند و آواز ساز بلند بود. در حرم مبارک بعد از نماز عشا روبروی مسجد زنانه مقابل منزل خواجه های حرم، جمعی نشسته ذکر می گفتند. یک دسته هم روبروی حرم مبارک مشغول ذکر بودند و به لحن خوش لا اله الا الله می گفتند. در حقیقت خالی از تماشا نیست. به قدری این اسم مبارک را ادا می کنند که از نفس می افتند و غش کرده به زمین می افتند و از عرقهای آنها، حضرات هم جنسها به جهت تبرک بر سر و صورت خود می مالند. محمل حضرت رسول (ص) و محمل دیگر در حرم مبارک مقابل ضریح مبارک بود.

صبح دوشنبه که روز قتل است، بعد از مشرف شدن به حرم مبارک و خواندن زیارت و زیارت عاشورا، سوار گاری شده به [مرقد] حمزه مشرف شدیم. آن جایی که جای دندان مبارک است، زیارت کردیم، از آنجا رفتیم بالا سایر شهدا را زیارت کرده تا نزدیک کوه که مسجد کوچکی است و محرابی هم دارد. داخل شده، دو رکعت نماز خواندیم. در این کوه درختی از لای سنگ ها درآمده است. گفتند اینجا بر

حضرت ختمی مرتبت نازل گشته است. قدری بالا رفتیم تا آن که به شکاف کوه رسیدیم. آنجا هم زیارت نموده مراجعت کردیم.

شب سه شنبه، یازدهم شهر محرم الحرام ۱۲۹۸ از در باب الرحمه به حرم مبارک مشرف شده زیارت حضرت نبوی (ص) و صدیقه طاهره (س) را خوانده نزد ستون توبه آمده نماز خوانده دعای ستون را هم خوانده مراجعت کردم. صبح سه شنبه، یازدهم از باب جبرائیل به حرم مشرف شدیم. بعد از زیارت به «بیت الاحزان» آمده، روضه خواندیم. پس از استماع ذکر مصیبت در «مقبره مرحوم شیخ احمد احسائی» که پشت بقعه مبارک چهار امام است، فاتحه خوانده، بعضی جای دیگر هم فاتحه خوانده، زیارت حضرت فاطمه بنت اسد را در دو جا بجا آوردم، اول در بقعه ای که پشت بقیع است و شیخ ابوسعید هم در آنجا مدفون است، زیارت نموده، ثانیاً در حرم مبارک حضرت امام حسن (ع) زیارت حضرت فاطمه بنت اسد (س) را بجا آورده مراجعت به خانه کرده، پس از صرف نهار به زیارت حضرت عبدالله (ع) پدر حضرت رسول (ص) مشرف شدم. زیارت نموده مراجعت کردم. شب چهارشنبه، دوازدهم شهر محرم، بعد از نماز عشا، حضرات به حرم مبارک مشرف شده، بعد از زیارت حضرت خاتم انبیا (ص) و صدیقه طاهره (س) به خانه مراجعت کردیم. صبح چهارشنبه از باب جبرائیل به حرم مبارک مشرف شده، از آنجا به بقیع رفته زیارت ائمه بقیع را نموده مراجعت به منزل کردم. شب پنجشنبه را بعد از نماز به حرم مشرف شده، زیارت کرده، مراجعت به منزل کردم. صبح پنجشنبه، سیزدهم محرم از باب جبرائیل به حرم مبارک مشرف گشته، پس از زیارت، به بقیع رفته ائمه بقیع (ع) را زیارت کرده، وقت مراجعت در میان کوچه، حجاج را دیدم که تازه وارد می شدند، به خانه آمده شب جمعه چهاردهم، بعد از نماز از در باب السلام به حرم مشرف گشته زیارت حضرت ختمی مآب (ص) و حضرت صدیقه طاهره (س) را بجا آورده نماز نزدیک ستون ابولبابه کرده، دعا خوانده مراجعت کردیم.

صبح جمعه حاجی شاهزاده خاله که همراه حجاج جبل آمده بود، دیدن آمده، عصری به زیارت ائمه بقیع (ع) رفته سرکار حضرت والا- حسام السلطنه در بقیع بودند. از آنجا به زیارت حضرت رسول (ص) مشرف گشته یک ساعت از شب شنبه گذشته، همراه حجاج شامی از راه شام تشریف فرمای گشته، بنا به خواهش آقا حسن و کیل الدوله که آمده بود در منزل عمه جات و به جهت من پیغام فرستاده بود که شما خدمت حضرت والا عرض کنید که مرا مرخص بفرماید که در خدمت شما باشم، عریضه خدمت ایشان عرض کرده، جواب فرمودند که وکیل الدوله مرا تنها نخواهد گذاشت. همه این حجاج از مکه معظمه پس از توکل به خدا و به امیدواری حضرت والا آمده بودند. همه را گذاشته و تشریف بردند و همه را مأیوس از خود کردند. هیچ شایسته نبود که در غیاب ایشان مردم بدحرفی بکنند. صبح شنبه

پانزدهم، به قاعده مستمر، به زیارت حضرت رسول(ص) و صدیقه طاهره(س) مشرف شده، پس از زیارت مراجعت به منزل کرده، شب یکشنبه و شب دوشنبه و شب سه‌شنبه هیجدهم را هم هر روز و هر شب بحمدالله تعالی به حرم مبارک مشرف گشته محمل حضرت پیغمبر(ص) و محمل عایشه را که بردند، شب را بر حسب قاعده سابق نمی‌گذارند حجاج عجم تا ساعت چهار در حرم نزدیک ضریح مبارک بروند. خیلی عجب است که این اشخاص از هیچ نجاست احتیاط ندارند، بزهای ایشان در کوچه‌ها و یلو می‌باشند و شب را هم به خانه صاحب می‌رود بدون این که کسی سرقت کرده باشد.

مأخذ

سفرنامه‌های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۳۶۶-۳۶۹ و مقدمه.

نیز نک: عصمت السلطنه

بیوت الصحابه، بخشی از کتاب بیوت الصحابه درباره گنبد و بارگاه در بقیع و تخریب آنها.

محمد الیاس عبدالغنی (درگذشت ۱۴۱۷ق) از نویسندگان معاصر عربستان سعودی است. چند سال از عمرش را به پژوهش درباره مدینه پرداخت و کتاب بیوت الصحابه را نوشت. قسمتی از این کتاب درباره قبه‌های بقیع و تخریب آنها توسط آل سعود است. این گزارش عیناً نقل می‌گردد. ایشان مدعی است که صحابه‌ای که در عهد رسول خدا(ص) فوت می‌کردند یا تابعین که بعد از این دوره فوت می‌کردند از ساختن قبه و بنا اجتناب می‌کردند. چون در چند روایت، پیامبر(ص) از این کار نهی کرده بود. این ادعا با واقعیت‌های تاریخی و گزارش‌هایی که زایران در سفرنامه‌های خود نوشته‌اند، کاملاً در تعارض است. مثلاً اولیا چلبی از سیاحان سنی مذهب در سده ۱۱ق از قبه‌ها خبر داده است. نیز سید علی بن حسین از زایران هندی از قبه‌ها خبر داده است.

القباب فی البقیع وهدمها

/إن عدداً كبيراً من الصحابه رضی الله عنهم ماتوا فی عهد النبی(ص) أو بعده ودفنوا فی البقیع لکن لم بین أحد من الصحابه والتابعین بناء أو قبه علی بعده ودفنوا فی البقیع لکن لم بین أحد من الصحابه التابعین بناء أو قبه علی قبورهم الشریفه لأین النبی(ص) نهی عن ذلك. كما روی الإمام مسلم عن جابر قال: نهی رسول الله(ص) أن یجصص القبر و أن یقعد علیه و أن ینبئ علیه.

ورغم ذلك كله قام بعض الناس فی القرون المتأخره بعمل قباب علی بعض القبور الشریفه بالبقیع، وبقیت هذه القباب إلی أن تسلّم رجال الملك عبدالعزیز آل سعود زمام الحكم فی الحجاز فأمر و بهدمها لأن الشریعه الإسلامیه لاتقرها، فهدمت جمیع القباب التي بالبقیع بعد سنه ۱۳۴۴هـ- / ۱۹۲۵م وبقیت القبور

ص: ۹۳۱

الشريفه على ما كانت عليه في عهد النبي (ص) وعصر الصحابه والتابعين ومن بعدهم في العصور المفضله (ص ۱۶۸)/.

توضیح: در منابع مختلف روایات بنا بر قبور و روایت تجویص قبور نقد و رد شده است. این نقد و رد ها در همین دانشنامه ها در چند مدخل نقل شده است.

مآخذ

بیوت الصحابه، محمد الیاس عبدالغنی، مدینه منوره، مکتبه الملک فهد الوطنیه، چاپ چهارم، ۱۴۲۰ق/۱۹۹۹م؛ صحیح مسلم، کتاب الجنائز، باب النهی عن تجویص القبر، ج ۱۱، ص ۹۷۰؛ الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، القاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۵۰-۱۵۱؛ سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۶۳۰ و ۷۱۶.

نیز نک: الرحله البقیعیه، بخشی از سفرنامه اولیا چلبی (نرم افزار)؛ قبه عثمان بن عفان، قبه عالیه

تاریخ بیست ساله، بخشی از این کتاب درباره تخریب بقیع در ۱۳۴۴ق.

حسین مکی (۱۲۹۲-۱۳۷۸ش) تاریخ نگار، نماینده مجلس شورای ملی و از مشاهیر ایران معاصر است. تحصیلات خود را در دارالمعلمین در ۱۳۲۰ به پایان رساند و در ادارات دولتی مشغول شد. در ۱۳۲۲ در کابینه سهیلی بازرگ نخست وزیری؛ سپس معاون شهرداری تهران شد. در دوره پانزدهم نماینده مردم اراک در مجلس شورای ملی بود. در دوره شانزدهم به عنوان نماینده مردم تهران وارد مجلس شد. در این دوره همراه جمعی دیگر به تأسیس جبهه ملی اقدام کرد. طرح اصلی آنها ملی کردن صنعت نفت ایران بود. در زمان خلع ید استعمار از نفت ایران، او از طرف دکتر محمد مصدق مأمور شد تا در آبادان ناظر خلع ید باشد. اما در مجلس هفدهم به مخالفان مصدق و طرفداران کاشانی پیوست.

کتاب هشت جلدی تاریخ بیست ساله ایران، گزارشگر حوادث از کودتای ۱۲۹۹ و روی کار آمدن رضاشاه تا رفتن او از ایران است. حادثه مهم تخریب آثار اسلامی در حجاز و از همه مهم تر تخریب بقیع در همین دوره اتفاق افتاد. حسین مکی در این کتاب، بازتاب های این حادثه مهم را در ایران هر روز پی گیری کرده و گزارش نموده است. از اینرو بهترین منبع در این زمینه است. برای استفاده پژوهشگران متن این بخش از کتاب به تمامی آورده می شود.

فاجعه مدینه منوره

/ روز ۵ شنبه پنجم خرداد (۱۵ ذی قعدة ۱۳۴۴) حاج امام جمعه خوئی بعضی از مدیران جراید مرکز را بمنزل خود دعوت نمود و دو تلگراف زیر را که متضمن خبر فاجعه مدینه منوره بود برای اطلاع عموم برای آنان قرائت و ضمناً لزوم توجه عامه مسلمین را به اهمیت این قضیه و بروز احساسات اسلامی و

ص: ۹۳۲

تفرات ملی از این پیش آمد متذکر و بطوریکه اعلام نمود حضرات علمای اعلام دعوت شده اند و در این باره جلساتی تشکیل داده اند و مشغول اقداماتی گردیده اند.

تلگراف از نجف اشرف: حجت الاسلام امام جمعه خوئی تهران: قاضی وهابی بهدم قبه و ضرایح مقدسه ائمه بقیع حکم داده ۸ شوال مشغول تخریب من بعد معلوم نیست چه شده با حکومت مطلقه چنین زنادقه وحشی بحرین اگر از دولت علیه و حکومت اسلامیة علاج عاجل نشود علی الاسلام السلام.

الاحقر ابوالحسن موسوی اصفهانی - الاحقر محمد حسین نائینی

عین همین تلگراف بعنوان حجت الاسلام سید محمد بهبهانی مخابره گردیده است.

تلگرافهای فوق الذکر از فاجعه تألم انگیزی که در مدینه منوره رخ داده بود خبر میداد و از دوره بربریت و اعاده اعصار امویان و عباسیان حکایت میکرد. مطابق خبر مزبور قاضی وهابی حکم داده است قبه و ضرایح مقدسه ائمه اطهار را در بقیع تخریب نمایند. تاریخ از این فجایع بسیار بخاطر دارد ولی تصور نمی رفت در قرن بیستم و دوره تمدن و آزادی جماعتی پیدا شوند که بعنوان مختلفه بمراکز و مشاهدی که محل احترام و تقدیس صدها میلیون نفوس است دست تعدی و جسارت دراز نمایند. در زمان بنی امیه یک دفعه امرای اموی هتک حرمت مشاهد مقدسه و حریم شریفین را نمودند، حجاج بن یوسف ثقفی بامر عبدالملک مروان کعبه و خانه خدا را به منجنیق بسته قسمتی از آن مکان مقدس را تخریب و در همان محل امن و امان عده زیادی از مسلمین را بقتل رسانید و همچنین در زمان یزید بن معاویه به بهانه طغیان اهالی مدینه بر آن شهر مقدس حمله کرده و اهاتهای بسیار بر مسجد نبوی و ضریح مقدس وارد آوردند. بعد از آن تاریخ حرمت اماکن مقدسه کاملاً رعایت گردیده فقط گاهی هم اگر توهینی میشده نسبت باشخاص بوده نه اماکن مقدسه مثل اینکه حجاج جسد عبدالله زبیر را آویخته و مدتها بهمان حال باقی نهاد.

در زمان هشام ابن عبدالملک شیعیان جنازه زید بن علی بن الحسین را از ترس زشتکاری بنی امیه مخفی کرده در زیر نهری بخاک سپردند و روی آن را آب جاری کردند معذکک جاسوسان بنی امیه جنازه را کشف و مدتها مصلوب کرده و بالاخره بآتش کشیدند.

زمان بنی عباس از این حرکات زشت زیاد دیده میشود که صفحات تاریخ از آن ها پراست ولی نقاطی که محل احترام طوایف مسلمین بود یعنی مکه و مدینه از هر نوع تطاولی محفوظ میشد فقط یکمرتبه قرامطه حرکت زشتی کرده بخانه خدا ریختند و عده ای حجاج را کشته در چاه زمزم ریختند و اشیاء نفیسه و جواهرات و شمعدانها و سایر اشیاء قیمتی را به غارت بردند. اما خلیفه فاطمی معزالدین الله که

قراطمه بنام او دعوت میکردند شرحی عتاب آمیز بدانها نوشته و از این حرکت تقیح کرد و جداً اصرار نمود که باید هر چه بغارت برده اند مسترد دارند و صریحاً نوشت که این حرکت الحاد و کفر شما را ثابت کرده و مرا نیز متهم میسازد و بدین جهت قراطمه بعدها متعرض نشدند و حرمت مکه و مدینه محفوظ بود فقط حاکم بالله فاطمی که ششمین خلیفه فاطمی در مصر بود در حدود سال چهارصد هجری در صدد بر آمده مخفیانه از خانه یکنفر علوی که نزدیک مسجد و قبر پیغمبر منزل داشت نقب زده جنازه خلیفه اول و دوم را بیرون آورد ولی مطابق نص تاریخ وقوع صاعقه و تاریکی عظیم و حوادث خوفناک جوی موجب فسخ این عزیمت شده از خیال خود منصرف گردید.

از آن تاریخ تا این تاریخ حدود ۹۰۰ سال بود که دیگر از این حرکات وحشیانه دیده نمی شد. باید دانست که شهر مدینه در سمت شرقی دارای قبرستانی است که بقیع نام دارد از زمان حضرت پیغمبر بعد محل قبور اشخاص بزرگ اسلام بوده است مطابق مستندات تاریخ و جغرافی قبور زیادی در آنجا است منجمله قبر ابراهیم فرزند رسول اکرم (ص) که در صغر سن وفات یافت و جمعی از صحابه پیغمبر از قبیل عباس ابن عبدالمطلب و اسعد ابن زراره که اول صحابه ایست در بقیع مدفون شده و سهل ابن سعد آخرین صحابه مدفون در بقیع و از ائمه اثنی عشر علیهم السلام مقبره شریفه چهار امام در بقیع است، حضرت امام حسن (ع) اما زین العابدین (ع) امام محمد باقر (ع) امام جعفر صادق (ع).

حمدالله مستوفی در نزهت القلوب و سایر مورخین می نویسد که چون عثمان رضی الله عنه را کشتند اجازه ندادند او را در بقیع دفن کنند و در محلی که فاصله زیادی داشت او را دفن کردند و معاویه در دوره خود حکم کرد مسلمین را در نزدیکی قبر عثمان دفن کنند تا کم کم متصل به بقیع گردد. از علماء سنت نیز جماعتی در آنجا مدفون اند منجمله امام مالک بن انس که بزرگ یکی از مذاهب اربعه اهل سنت است، دیگری نافع است که از قراء سبعة قرآن می باشد و در حقیقت این شرافتی بوده است از برای اشخاص بزرگ اسلام که در این قبرستان مدفون گردند. شیعیان چون دسترسی کامل بدانجا نداشتند نمیتوانستند مقبره ائمه اربعه خودشان را مثل نجف و کربلا و مشهد و کاظمین و غیره مجلل کرده گنبد طلا و ضریح های نقره ساخته و مزین نمایند ولی با این حال مقبره ائمه مشهود و معلوم و محل زیارت شیعیان بوده و تقریباً ظاهر قبور مزبور بشکل مقابر امامزاده های ایران جلوه میکرد و تمام طوایف زیارت قبور را جایز دانسته نهایت بعضی زیارت های مفصل خوانده و برخی بهمان فاتحه قناعت میکردند.

احمد بن تیمیه حرانی که معاصر با سلاطین ممالک بحری مصر بوده است اول کسی است در اسلام که فتوا داد زیارت قبر حضرت نبی اکرم و ائمه اطهار و صحابه جایز نیست و نمیتوان بدانجا رفت و با

وجود کثرت علم و فضل بواسطه این فتوا و یکی دو فقره دیگر مورد غضب گردیده پادشاه مصر و شام او را حبس کرده و در حبس درگذشت.

سپس این رأی متروک گردید تا آنکه متجاوز از دوست سال قبل یعنی اواسط قرن ۱۲ هجری یک نفر بنام محمد بن عبدالوهاب نجدی قیام کرده فتاوی غریبی اظهار کرد از جمله آنکه زیارت همه قبور حتی قبر انبیاء و ائمه حرام است و تعظیم صاحبان آنها در حدود کفر و شرک است. بلند ساختن قبرها را از سطح زمین بدعت شمرده و بنای گنبد و قبه و بارگاه را حرام دانست همانطور استعمال دخانیات را نیز منع کرد و در جزیره العرب به نشر دعوت خود برخاسته جمعی از قبایل عرب بدو گرویدند و چون برای پیشرفت دعوت خود محتاج یک نفر متنفذ بود ابن سعود جد اعلای پادشاهان سعودی را بطرف خود متمایل نموده و بدو وعده داد که اگر آن دعوت را قبول کند سلطنت روی زمین به او خواهد رسید.

چون در آن موقع سلطنت آل عثمان دچار انواع اختلالات و اضطرابات داخلی و خارجی گشته بود، ابن سعود فرصت یافته قسمت مهمی از نجد را متصرف شد و سپس بمدینه منوره و مکه معظمه حمله کرد، هر چند روایات در این قضیه مختلف است و نسبتهای زیاد به او میدهند ولی آنچه مسلم و محقق است در حین تصرف مدینه جواهرات و ظروف طلا و نقره و اشیاء قیمتی را که سلاطین اسلام و متمولین در طول قرون هدیه ضریح مقدس نبوی کرده بودند بغارت برد و سپس به بین النهرین نیز حمله و بشرحی که در کتب تاریخ مسطور است در کربلای معلی جمع کثیری را در حرم حضرت سیدالشهداء به قتل رسانید و از زمانی که متوکل عباسی به ضریح مقدس حسینی اهانت کرده و حکم داد حایر مقدس را شخم و زراعت کنند دیگر نظیر این حادثه واقع نشده بود. خلاصه این حرکات وهابی ها موجب شد که دولت عثمانی بقلع و قمع آنها تصمیم گرفت و حکم داد محمد علی پاشا خدیو مصر قشون به عربستان کشیده آنها را دفع کند.

محمد علی پاشا و پسرش اگر چه زحمات فراوان متحمل شدند ولی بالاخره ابن سعود را دستگیر کرده به مصر بردند و از آنجا به اسلامبول فرستادند و مدت ها این فتنه خاموش بود، اگر چه فامیل ابن سعود در نجد حکومت داشتند ولی از حدود عقل و ادب خارج نمی شدند تا آنکه جنگ بین الملل اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸م) دست ترکان را از شبه جزیره عربستان کوتاه کرد و ابن سعود در نجد استقلال یافت و حجاز مستقل و متعلق بسطان حسین شریف مکه گردید. ابن سعود که قدرت خود را زیادتر از سلطان حسین دیده و نمی خواست در عربستان دو سلطنت برقرار باشد کدورت و ضدیت دولت انگلیس را نسبت به سلطان حسین برای خود موقع مساعد تشخیص داد و به حجاز حمله کرد و بشرحی که دیده شد ابتدا شهر طائف را که بیلاق مکه است متصرف شد و بهمان قاعده وهابی ها قبر عبدالله ابن عباس را

خراب و با زمین مساوی کرد سپس بر مکه مسلط شده و قلیان ها را در همه قهوه خانه ها و منازل برچید و استعمال دخانیات را بکلی منع کرد ولی در ظاهر این سعود منکر بود که از حدود ادب خارج شده (۱) در موقع حمله به مدینه باز از هر طرف شایعاتی منتشر شد که به ضریح حمزه عم پیغمبر شلیک کرده اند و بمقابر توهین نموده اند. باز ابن سعود انکار کرد و از طرف ایران و مصر و غیره جمعی مأمور شدند بحجاز رفته تحقیق کنند و صدق و کذب شایعات را معلوم نمایند. از طرف دولت ایران در سال ۱۳۰۴ یا ۱۳۰۵ عین الملک که قنصل سوریه و شامات بود مأمور شد و از قرار اظهار داشته بود که شخص ابن سعود از حرکات بی رویه مشایخ و بزرگان شکایت میکرده است و خود مایل به این حرکات نبوده است تا اینکه تلگراف مراجع تقلید حاکی از آن بود که در عتبات باز همان رویه دیرین را تعقیب کرده است و حکم به تخریب مقابر ائمه بقیع (ع) و صحابه گرامی را داده است.

اقدامات حجج اسلام: در نتیجه اخباری که از هدم بقاع ائمه هدی (ع) واصل گردیده بود عصر روز چهارشنبه یازدهم خرداد در خانه امام جمعه تهران وجوه علما کلا و پیشنمازها و جمعی از وجوه کسبه بازار و تجار و اصناف اجتماعی نموده، بدو امام جمعه تهران (سید محمد) خطابه ای بیان نموده که خلاصه آن بدین قرار است:

«اخباری که از آقایان علماء نجف اشرف رسیده و مضمون آن خبر این است: «قاضی القضاة وهابی ها حکم داده است به هدم بقاع ائمه هدی (ع) و محققاً مشغول بعملیات شده اند، زاید بر این خبر نرسیده است که نتیجه چه شده است». من در صحت و سقم قضیه صحبت نمی کنم ولی میدانید که این امر در صورتیکه حقیقت داشته باشد یک امری است بزرگ که از واقعه ای که در سنه ۶۱ هجری واقع شده الی زمانهاذا هیچ وقعه مثل این واقعه در اسلام واقع نگردیده، این قضیه علاوه بر اینکه هتک شعائر اسلام را نموده موجب انهدام اسلام و زوال اسلام خواهد بود. این امر راجع است بعموم مسلمین خصوصاً علماء اعلام که باید از برای جلوگیری از وقوع یک واقعه بدتر از این فکر علاجی بنمایند. من تعجب دارم که یک واقعه کمتر از این سابقاً در ایران پیدا میشد عموم ایرانیان آنچه لازمه دیانتشان بود عمل می کردند نمیدانم چه شده است که بعد از ورود خبر این قضیه تا بحال از طرف مسلمین اقداماتی نشده، استدعا دارم از عموم آقایان و سایر طبقات که حاضر در این مجلس هستیم نشسته در این باب فکر بنمائیم و آنچه بنظر آقایان میرسد اظهار دارند تا اقدام جدی بشود.»

پس از آن سید مهدی افجه ای بیاناتی نمود.

ص: ۹۳۶

۱- نگارنده در سال ۱۳۴۴ ش که به مکه معظمه و مدینه طیبه مشرف شدم مکرر دیدم که مأمورین حکومتی کسانی را که میخواهند حجرالاسود و ضریح حضرت پیغمبر را ببوسند با شلاق می زدند و مانع میشدند.

بیانات مدرس: مدرس در این مورد نطق مفصلی نمود که خلاصه آن این بود که شاه کمیسیونی معین کند از جمعی از آقایان علماء و جمعی از رجال که نشستہ در این موضوع مذاکرات لازمہ را بنمایند و آنچه در کمیسیون رأی داده بشود بہر مرتبہ کہ باشد شاه بر طبق رأی کمیسیون اقدام جدی بنمایند.

بعداً میر سید محمد بہبہانی در ہمین زمینہ بیاناتی نمود.

بالاخرہ قرار شد کہ علماء جلسہ تشکیل دادہ در صورتیکہ لازم شود اہالی تہران را در مسجد شاه دعوت نمایند تا عموم مسلمین از وقایع مستحضر و آنچه باید در این باب اقدام شود اعلام کنند.

تشکیل کمیسیون در مجلس: عصر روز ۵ شنبہ ۱۲ خرداد کمیسیونی مرکب از: امام جمعہ تہران- میر سید محمد بہبہانی- آیت اللہ زادہ خراسانی- حاج میرزا محمد رضا کرمانی- مدرس- امام جمعہ خوئی- مستوفی الممالک- وثوق الدولہ- محتشم السلطنہ= مشیرالدولہ- احتشام السلطنہ در مجلس شواری ملی تشکیل شدہ و موضوع مذاکرہ تلگرافہای اصلہ از آقایان علماء راجع بہ ہدم بقاع ائمہ ہدای(ع) بودہ است و بالاخرہ نتیجہ رأی کمیسیون بر این شد کہ پروندہ ہائی کہ از سال گذشتہ در موضوع و ہابی ہا در وزارت امور خارجہ و دفتر مخصوص شاه موجود می باشد یکی از آقایان مراجعہ و آنچه از این پروندہ ہا برای کمیسیون لازم باشد بیاورد، و نیز تلگرافی از طرف کمیسیون بتمام ولایات و ایالات ایران مخابرہ شد و عموم مسلمین را از این واقعہ اطلاع دادند و بالاخرہ جلسہ ساعت ۶ بعد از ظہر ختم و جلسہ آیندہ بروز جمعہ ۱۳ خرداد موکول گردید. در ہمین جلسہ مدرس بہ مستوفی الممالک پیشنهاد نمود کہ در این موقع حساس بہتر است شخص شما عہدہ دار پست ریاست وزراء شدہ و در این بارہ اقدامات جدی معمول دارید. مستوفی الممالک نخست استنکاف ولی بر اثر تقاضای حاضرین قبول نمود. مستوفی الممالک در بادی امر از قبول ہر کاری تا افتتاح دورہ ششم پرهیز میکرد ولی بالاخرہ مدرس و سایرین او را وادار کردند کہ قبول کند.

در تعقیب کمیسیون ۵ شنبہ کمیسیون دو سہ جلسہ دیگر تشکیل داد. و در یکی از جلسات کہ با حضور مدرس- حاج امام جمعہ خوئی- میر سید محمد بہبہانی، آیت زادہ خراسانی- حاج شیخ اسحاق، حاج میرزا محمد رضا کرمانی- حاج آقا جمال- مستوفی الممالک، وثوق الدولہ، احتشام السلطنہ، حاج محتشم السلطنہ، مشیرالدولہ، مؤتمن الملک تشکیل یافتہ بود مقرر شد کہ مستشارالدولہ، حاج مخبرالسلطنہ، ممتازالدولہ و نصیرالدولہ ہم دعوت شوند تا در جلسات آیندہ شرکت نمایند. و در جلسہ چہارشنبہ ۱۸ خرداد تصمیم گرفتہ شد کہ جلسات این کمیسیون در ہفتہ روزہای یکشنبہ- سہ شنبہ و پنج شنبہ مرتباً تشکیل و تصمیم نہائی اتخاذ گردد.

در جلسه سه شنبه ۱۷ خرداد ۵ ساعت بعد از ظهر کمیسیونی مرکب از ۱۲ نفر از اعضای تشکیل و پرونده های واصله قرائت و در اطراف آن مذاکراتی صورت گرفت و مقرر گردید تلگرافهایی به نمایندگان سیاسی دولت در امکنه قریب بمدینه منوره مخابره و دستور داده شد که در اطراف واقعه تحقیقات نموده نتیجه مطالعه و مشاهدات خود را تلگرافی اعلام دارند تا تصمیم قاطع از طرف کمیسیون اتخاذ و بموقع اجرا گذارده شود.

کنفرانس در مکه: «بی سیم برلن روز ۹ ژوئن (دوشنبه ۱۹ خرداد) خبر زیر را منتشر کرده بود:

مکه- پادشاه حجاز ابن سعود روز سه شنبه کنفرانسی مرکب از ممالک اسلامی در مکه تشکیل داد، کنفرانس مأمور است قضیه تجدید خلافت و تکلیف اماکن مقدسه مکه و مدینه را معین و تصمیم لازم اتخاذ نمایند. یک نفر از اعراب بسمت ریاست و رؤسای هیئتهای اعزامی روسیه و ترکیه بسمت نواب رئیس کنفرانس انتخاب گردیدند، پنجاه و نه نفر بسمت نمایندگی یازده مملکت اسلامی در کنفرانس شرکت داشتند.

تلگراف از نجف اشرف: «توسط حجت الاسلام حاجی افجه: حضرات حجج الاسلام دامت برکاتهم وصول اخبار موحشه از مدینه طیبه در موضوع جسارت فرقه وهابیه نسبت بمشاهد مشرفه سلب قرار از عموم نموده عموماً درس و بحث را تعطیل مشغول با اقدامات لازم هستیم چون صیانت شعائر مقدسه اسلام و مدافعه از این حرکات وحشیانه از اهم فرایض است لذا مشارکت آن ذوات محترمه و عموم عالم اسلامی را در این موضوع انتظار داریم.

محمد حسین الفيروزآبادی- عبدالکریم غروی زنجانی- احمد آل کاشف الغطاء»

تلگراف مسلمین هندوستان: تلگرافی از مسلمین هندوستان (در آنموقع هند مستعمره انگلستان و شامل کشور پاکستان- بنگلادش و هند بوده است) بدولت مخابره و درباره عملیات وهابی ها و هتک احترام نسبت ببقاع متبرکه اظهار تنفر شده و از کابینه مستوفی خواسته بودند اقدامات عاجلی برای جلوگیری از شرارت طایفه وهابی بعمل آورد.

مستوفی الممالک در ۲۵ خرداد بمأمورین مصر، شامات، اسلامبول و سایر نقاط تلگرافهایی مخابره نموده که اطلاعات جامعی از واقعات مدینه و بقیع و مکه معظمه و عملیاتی که وهابی ها در این مدت نموده تهیه و فوراً گزارش دهند.

اعلامیه ریاست وزراء: «تعدیات و تجاوزاتی که نسبت بعالم دیانت و عقاید فرق مسلمین از مدتی قبل طایفه وهابیه بعمل آورده اند و هتک حرمتی که نسبت به حرمین شریفین که قبله و معبد کافه مؤمنین و مرکز اتحاد روحانی تمام مسلمین است مرتکب شده اند عموم مسلمین را مضطرب و نگران ساخته است

و جسارتی که از طرف آنها نسبت ببقاع متبرکه بزرگان دین در بقیع بظهور رسیده و قاطبه مؤمنین را متأثر و سوگوار نموده است معلوم خاطر عموم اهالی مملکت می باشد.

دولت ایران از بدو تجاوزات این طایفه همیشه براین گونه عملیات که مخالف آداب و حیثیات دینانی و ناقض اصول تمدن است اعتراضات شدید نموده تا اینکه از طرف عبدالعزیز ابن سعود رئیس آن طایفه ابراز مواعیدی شد که اینگونه فجایع و تجاوزات که بی احترامی صریح بعقاید و شعائر ملی عالم اسلام است ارتکاب و تکرار نشود. ولی برخلاف انتظار عملیاتی اخیراً منافی با مواعید خود از آنها بظهور رسیده که قلوب اسلامیان را متأثر و متألم نموده و سبب گردید که دولت ایران دعوت ابن سعود را برای شرکت در مجمع عمومی حجاز قابل قبول ندانسته و رد نماید.

از آنجا که تجلیل اماکن مقدسه که کرورها نفوس از روی عقیده و ایمان آن نقاط شریفه را مهبط انوار رحمانی و منبع فیض آسمانی میدانند از شعائر ملی اسلامی است و مخصوصاً در این برهه از زمان که عصر احترام عقاید و آداب دینانی است و تمام ملل متمدنه عالم از هر قوم و ملت سعی دارند که معتقدات مذهبی دیگران را تعظیم و تکریم نمایند و تعدی و تحمیل بر شعائر دینی سایر ملل را منسوخ سازند بدیهی است دولت و ملت ایران نمی تواند ساکت نشسته و تحمل نماید که یک فرقه معدودی که نسبت بملل اسلامی در حکم اقل قلیل هستند عقاید خود را بر تمام عالم اسلامی تحمیل نماید و حقیقتاً جای بردباری و تحمل نیست در عصری که هر یک از ملل حیه از برای آثار قبور حکما و بزرگان و ارباب شعر و صنعت هر چند که منسوب به ملل دیگر باشند هزار گونه احترامات قائل میشوند و از این لحاظ مابین ملیت و قومیت و نژاد فرقی نمیگذارند یک طایفه فقط باستمساک تعالیم و مبادی خود آثار ائمه هدی و اولیای خدا را که در روح و قلب کرورها نفوس جای دارند منهدم سازند.

دولت ایران این رفتار را از مقوله تجدید اعمال ادوار توحش و جاهلیت تلقی نموده و براین کردار فجیع شدیداً اعتراض مینماید در همان حال بقاطبه مسلمانان عالم خطاب و اعلام میدارد که بحکم وحدت عقیده اسلامی متفقاً بوسایل ممکنه از این عملیات تجاوزکارانه جلوگیری بعمل آوردند. و از آنجا که حرمین شریفین حقیقتاً بتمام عالم اسلام تعلق دارد و هیچ ملت مسلمان دون ملت دیگر حق ندارد این نقاط مقدسه را که قبله جامعه مسلمانان و مرکز روحانیت اسلام است بخود اختصاص داده تصرفات کیف ما یشاء نماید و اصول تعالیم خود را بر عقاید دیگران تحمیل کند. بنابراین از تمام ملل اسلامی تقاضا میشود که در یک مجمع عمومی ملل اسلامی مقدرات حرمین شریفین را حل و تسویه نمایند و قوانین و نظاماتی وضع گردد که تمام مسلمانان برطبق عقاید مختصه خود بتوانند آزادانه از برکات

روحانی و فیوض آسمانی اماکن مقدسه مکه معظمه و مدینه طیبه برخوردار و متمتع شوند و این سرچشمه فیض و سعادت الهی تمام طوایف مسلمانان عالم را بدون تبعیض و استثناء سیراب سازد.

امیدوارم که ملل و دول اسلامی این تقاضای دینی و ملی را بسمع قبول اجابت کرده و راضی نشوند بیش از این بر مقدسات ملی و شعائر مذهبی آنان لطمه وارد آید.

حسن ابن یوسف - رئیس الوزراء

نقل از جراید ترکیه:

در کنگره مکه: مناقشات آزادی مذهب: یکی از مسائل مهمی که در کنگره مکه موضوع بحث شده قضیه آزادی مذهب می باشد زیرا وهابیهها بواسطه اینکه همیشه در این صددند که عقاید خود را بر سایر مسلمین تحمیل نمایند از این جهت بعضی پیش آمدهای سوئی رخ میدهد. برای رفع این وضعیات ناگوار کنگره مکه یکی از جلسات خود را تخصیص به این مسئله نموده است.

کفایت الله خان از نمایندگان هند در پیشنهاد خود که بکنگره تقدیم نمود درخواست میکند که تمام مذاهب اسلامی در حجاز دارای یکنوع احترام و هیچگونه تقیدی برای سالکین آن مذاهب وجود نداشته باشد. تمام نمایندگان هند پیشنهاد مشارالیه را تأیید بعلاوه موسی جارالله افندی نماینده یمن و ژنرال جیلان خان نماینده افغانستان نیز بر له آن پیشنهاد رأی داده اند.

ادیب ثروت بیگ نماینده ترکیه در اطراف پیشنهاد نماینده هند بیاناتی نموده و چنین گفته است: «پیشنهاد مینمایم کنگره مخصوصی برای تدقیق اختلافات مذهبی تشکیل شود و بایستی تمام مسلمین در عقاید مذهبی خویش آزاد باشند.»

در اطراف این پیشنهاد مناقشات زیادی رخ داده شیخ طواهری نماینده مصر نطقی ایراد نموده و از آزادی مذهب دفاع کرد، مشارالیه در نطق خود چنین گفت:

«دیروز من در حرم شریف مشغول طواف بودم یکدفعه مشاهده کردم چند نفر وهابی یکنفر مصری را دور کرده و بعنوان اینکه دو کلمه «یا رسول الله» گفته بروی حمله می نمایند. ممکن است بعقیده وهابی ها توسل بحضرت رسول مقبول نباشد ولی آیا سزاوار است علیه کسی که «یا رسول الله» گفته هجوم آورد؟ در صورتیکه جلو چشم من بآن مصری بدبخت حمله کردند و او هم با انکار این مسئله خود را از دست مهاجمین خلاص کرد. هر روز نظیر این وقایع تکرار میشود. لازم است بخاطر خدا و رسول از این وقایع جلوگیری نمود.»

مشاور ابن السعود در این موضوع اظهاراتی کرده درخواست نمود که این پیشنهاد به هیئتی از علماء محول شود و بعد از نظریات آنان پیروی نمائیم.

وقتیکه قرار شد به پیشنهاد مزبور رأی گرفته شود از ۲۷ رأی در مقابل ۱۲ رأی علماء وهابی رد شد. در این موقع مولانا علی نماینده هند اعتراض نموده نماینده افغان هم اظهار نمود در صورتیکه پیشنهاد فوق از طرف هیئت نمایندگان هند- یمن- ترکستان- افغانستان و ترکیه تصویب گردیده چگونه میشود آنرا رد نمود. بر اثر بیانات مشارالیه مناقشات کسب شدت نموده بالاخره ژنرال جیلان خان نماینده افغان چنین اظهار داشت:

«وظیفه ما تأمین اتحاد مسلمین و رفع اختلافات است که اجانب از آن استفاده می نمایند در صورتیکه من می بینم یک کتله اسلامی مهمی مانند ایران را برای اینکه دارای شیعه می باشد از خودمان کنار کرده ایم و با اجتماع در اینجا نمی توانیم از این قبیل اختلاف و تفرقه خلاص شویم. اراضی حجاز مال مشترک مسلمین بوده هرگاه آزادی مذهب قولاً و عملاً در این جا برقرار نشده و کاملاً اجرا نگردد تفرقه و نفاق میان مسلمین ریشه خواهد گرفت.»

امروزه در اینجا دولت عرب جدیدی تشکیل میشود و ما هم برای ازدیاد دول مستقل اسلامی حاضریم آنرا تقویت نمائیم بنابراین لازم است این دولت جدید آزادی مذهب را اهمیت کامل بدهد تا بتواند میان سایر مسلمین محبوبیتی یافته و مورد مظاهرت آنها گردد.

در صورتیکه اگر آزادی مذاهب احترام نگذارند مسلمین از این دولت روگردان خواهند شد، پس اشخاصی که علیه آزادی مذاهب میباشند دشمن این دولتند».

بیانات نماینده افغان قیل و قال و جنجال بزرگی تولید کرد که متعاقب آن مولانا محمد علی نماینده هند اظهار نمود که در حجاز آزادی مذاهب ابداً مراعات نمی شود و بزرگترین دلیل این مسئله خراب کردن بعضی از مشاهد مقدسه می باشد. بواسطه این که جنجال و قیل و قال بعد از بیانات فوق زیاد شده بود جلسه تعطیل گردید.

فردای آن روز کنگره مجدداً تشکیل شد و پیشنهاد آزادی که روز قبل رد شده بود بشکل دیگری مطرح و تصویب گردید.

در این تصمیم چنین بیان شده بود که تمام مذاهب اعتقادی و فقهی دارای احترام خواهند بود.

کمیسیون دوازده نفری: طرحی از طرف سید احمد بهبهانی و جمعی از نمایندگان بقید دوفوریت تقدیم و بتصویب رسید.

ماده واحده

مجلس شورایملی تصویب می نماید که کمیسیونی مرکب از ۱۲ نفر منتخبه از شعب شش گانه مجلس در تحت عنوان «کمیسیون حرمین شریفین» تشکیل و با شرکت دولت در قضیه ظهور طایفه وهابیه و

ص: ۹۴۱

تجاوزات مستقیم و غیرمستقیم آن‌ها و تعیین تکلیف آتیه خطه حجاز مطالعات لازم‌ه نموده نتیجه را بمجلس اطلاع دهد. کمیسیون مزبوره بتوسط دولت میتواند لدی الاقتضا با مقامات روحانیت و دول اسلامی مذاکره نموده نظریات آنها را جلب نماید.

مدرس: در تأیید طرح مزبور اظهار داشت:

مرکز ثقل تمام امور مملکت ایران مجلس شورايملى است و تمام قضایای مهمه باید در مجلس شورايملى طرح و بحث شود. این مسئله مربوط بعالم اسلام است و در این مدت که کمیسیون خارج تشکیل بوده است از تمام مسلمین دنیا تلگرافاتی بما رسیده است و اظهار همدردی شده است. این مسئله سیاستاً و عظمتاً برای ایران نافع است و چون این منظور نظر است حتماً مقتضی است که مجلس شورايملى در این امر دخالت نماید و باید تعقیب کرد تا نتیجه گرفت.

پس از بیانات مدرس رأی گرفته شد و طرح مزبور بتصویب رسید.

مأخذ

تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۸۸-۱۰۲؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۵، ص ۷۷۲.

تخریب قبور، مقاله ای از دانشنامه حرمین شریفین درباره انهدام بارگاه های حرمین به ویژه بقیع به دست وهابیان. (۱)

منظور از تخریب قبور، ویران کردن مقبره ها، گنبدها، بناها، بارگاه ها و آثاری است که بر قبر بزرگان ساخته شده است. وهابیان با تبرک به قبر پیامبر(ص) و صالحان(۲)

که سنتی جاری در میان مسلمانان بوده، مخالفند(۳) ← تبرک) و ساختن حرم و بارگاه بر قبر را حرام می دانند. (۴) آنان دو بار در آغاز تسلط بر شهرهای حجاز، با حمایت و همراهی آل سعود (حک: ۱۳۴۴ ق) به ویران سازی قبرها و بارگاه های حرمین دست زدند. بر خلاف نظر وهابیان، بنا ساختن بر قبرهای صالحان با قصد احترام و با هدف عبادت خداوند، نه تنها مصداق شرک و بت پرستی نیست، بلکه ارزش معنوی دارد و کاری مستحب است. (۵) ← بنا بر قبور)

ص: ۹۴۲

۱- دانشنامه حرمین شریفین، مدخل تخریب قبور.

۲- بقیع الغرقد، ص ۸-۱۰.

۳- اثاره الترغیب، ج ۲، ص ۳۵۲.

۴- شرح العقیده الطحاویه، ج ۱، ص ۳۲.

۵- التاريخ الامین، ص ۴۳۱-۴۵۰؛ بقیع الغرقد، ص ۱۲.

در گذشته، تنها رخدادهای طبیعی همچون سیل و زلزله، موجب ویرانی قبرها می شد. (۱)

گویا وهابیان نخستین گروهی هستند که با دیدگاه مذهبی، مراقد و بارگاه ها را ویران کردند. گاه کسانی جز وهابیان، به بهانه وجود کتاب هایی در نکوهش خلفا در حرم بقیع، کوشیدند این بارگاه ها را ویران کنند؛ اما موفق نشدند. (۲) وهابیان افزون بر ویرانی قبرهای طائف، جده، کربلا و جاهای دیگر (۳)،

مهم ترین هدف خود را در ویران کردن بارگاه ها و گنبدهای معلات در مکه و بقیع در مدینه متمرکز ساختند.

قبرستان معلات: آرامگاه جنه المعلاه در بخش شمالی مکه، به آرامگاه مطیین (۴)

و مقبره الحجون (۵)

شهرت دارد. در روزگار جاهلیت، مردگان را در دهانه شعب ابی ذئب نزدیک حجون دفن می کردند؛ اما چون پیامبر از شعب المعلاه به بزرگی یاد کرد و جایگاهش را ستود، آن جا قبرستان تازه مکیان شد. (۶)

این قبرستان که به بنی عبدمناف تعلق داشت (۷) و مورد توجه صحابه و مردم مکه بود (۸)، محل قبر عبدمناف، عبدالمطلب، ابوطالب، خدیجه، برخی پسران پیامبر (ص)، صحابه، تابعین، و دانشوران بود. (۹)

گنبد قبر حضرت خدیجه را محمد بن سلیمان در سال ۹۵۰ ق ساخت. (۱۰)

وهابیان در آغاز هجوم به شهرهای حجاز، با سلاح فتوا و مناظره اهداف خود را در ویرانی قبرها محقق می ساختند. آن ها در ۱۲۱۰-۱۲۱۱ ق. پس از مذاکره با شریف غالب امیر مکه، در مناظره با دانشوران آن شهر، در گرفتن فتوای حرمت ساخت و تعمیر بارگاه ها از این دانشوران اصرار ورزیدند؛ اما با مخالفت آنان روبه رو شدند و به همین روی، با جسارت و شدت بیشتر به تخریب و قتل و غارت دست زدند. (۱۱) نخستین حمله وهابیان به رهبری سعود بن عبدالعزیز در ۱۲۱۸ ق. به حرمین رخ داد. او مکه را محاصره کرد (۱۲)

و در نامه ای به مردم، همانند مشرکان با آن ها سخن گفت. سپس وارد مکه شد و

ص: ۹۴۳

۱- نک: اخبار مکه، ازرقی، ج ۲، ص ۳۱۷؛ اتحاف الوری، ج ۳، ص ۲۱۳.

۲- صفویه در عرصه فرهنگ، ج ۲، ص ۷۸۳، ۸۴۲.

۳- عجائب الآثار، ج ۳، ص ۴۰۹؛ کشف الارتیاب، ص ۱۵، ۱۹-۲۱.

۴- اخبار مکه، فاکهی، ج ۴، ص ۶۰؛ الجامع اللطیف، ص ۳۰۷؛ تحصیل المرام، ج ۲، ص ۶۶۹.

۵- نک: الامکنه و المیاه، ج ۱، ص ۳۴۶؛ ج ۲، ص ۴۱۸.

۶- اخبار مکه فاکهی، ج ۴، ص ۵۹؛ شفاء الغرام، ج ۱، ص ۲۸۴.

- ٧- . نك: التاريخ القويم، ج٤، ص١٦٧.
- ٨- . اخبار مكه، ج٢، ص٢٠٩؛ الزهور المقتطفه، ص١٠٣-١٠٤؛ التاريخ التقويم، ج٤، ص١٦٥.
- ٩- . بقيق الغرقه، ص٤٣.
- ١٠- . تاريخ مكه، ص٥٧٢.
- ١١- . نك: تاريخ الجزيره العرييه، ص٣٦٨-٣٦٩.
- ١٢- . عجائب الآثار، ج٢، ص٥٧٣.

مردم را به نابودی مراقد و گنبدها فراخواند. آن گاه ساختمان زمزم، بناهای پیرامون کعبه، گنبدها و مرقدهای بسیار را ویران کرد. وی حدود ۲۰ روز در مکه ماند و در نامه ای به سلطان عثمانی، اعلام کرد که نشانه های شرک را از میان برده است. (۱) برخی تاریخ نگاران در رخدادهای سال ۱۲۲۱ق. آورده اند که پس از موسم حج، وهابیان با قرائت آیه براءت از مشرکان هشدار دادند که سال دیگر به هیچ مشرکی اجازه حج نخواهند داد. (۲)

برخی بارگاه ها مانند گنبد آمنه و خدیجه که پس از حمله اول وهابیان بازسازی شدند. (۳)

در حمله دوم در ۱۳۴۳-۱۳۴۴ق از میان رفتند. گزارشگران غربی، رفتار وهابیان در ویران کردن بارگاه ها، غارت اموال، نابودی شهرها و کشتار مردم را بازگو کرده اند. (۴)

قبرستان بقیع: ناحیه ای است در شرق مدینه که به سبب گیاهان خاردار بسیار به بقیع الغرقد شهرت یافت. (۵)

قبرستانی است مستطیل شکل به طول ۱۵۰ و عرض ۱۰۰ متر که پیشینه آن به آغاز اسلام می رسد. (۶)

حدیثی از پیامبر، بقیع را روشنایی بخش آسمان و زمین دانسته است. (۷)

آورده اند که پیامبر (ص) برای نشانه گذاری محل دفن عثمان بن مظعون، سنگ بزرگی روی قبر وی نهاد و مروان بن حکم در دوران امارتش آن را جابه جا کرد یا به روی قبر عثمان بن عفان منتقل نمود. (۸)

نیز در قطعه سنگ مرمرینی به تاریخ ۳۳۲ق با این نوشته که این قبر فاطمه دختر رسول خدا است. (۹)

نشانه هایی برای تمایز محل قبرها و بارگاه ها دیده می شود. در گزارشی از سده ششم قمری. وجود بنا و بارگاه پیرامون شماری از قبرهای بقیع تأیید شده است. این منبع گزارش می دهد که قبر مالک بن انس را با سنگ و گل به قدر چهار وجب از زمین برجسته کردند و در سنگ نوشته ای سال و روز وفاتش را ثبت نمودند. سپس از روضه عباس، روضه ابراهیم و عثمان بن عفان که وضعی همانند داشته اند، یاد کرده است. (۱۰) مجدالملک براوستانی قمی (م. ۴۹۲ق)، مستوفی کل سلجوقیان، بارگاهی شکوهمند بر

ص: ۹۴۴

۱- عجائب الآثار، ج ۲، ص ۵۸۵؛ تاریخ الجزیره العربیه، ص ۳۷۷-۳۷۸.

۲- عجائب الآثار، ج ۳، ص ۱۹۳.

۳- افاده الانام، ج ۲، ص ۱۷۰؛ موسوعه العتبات المقدسه، ج ۲، ص ۳۰۳.

۴- نک: موسوعه العتبات المقدسه، ج ۳، ص ۳۳۳.

۵- الصحاح، ج ۳، ص ۱۱۸۷؛ لسان العرب، ج ۸، ص ۱۸؛ القاموس المحيط، ج ۳، ص ۶، «بقیع».

۶- مرآه الحرمین، ج ۱، ص ۴۲۵؛ آثار المدینه المنوره، ص ۱۷۱-۱۷۲؛ بقیع الغرقد، ص ۳۴.

- ٧- . الدرہ الثمینہ، ص ١٦٤؛ اثارہ الترغیب، ج ٢، ص ٣٤٧.
- ٨- . موسوعہ مرآہ الحرمین، ج ٤، ص ٧٢١.
- ٩- . موسوعہ مرآہ الحرمین، ج ٤، ص ٧٢٨.
- ١٠- . الاستبصار، ص ٤٢.

قبرهای امامان بقیع و نیز عثمان بن عفان یا عثمان بن مظعون با معماری و تزئینات ویژه ساخت. یک سده پس از این ساخت، گزارش ابن جبیر (م. ۶۱۴ق) نشان می دهد که هنوز بارگاه امامان بقیع برپا و برجا بوده است. بارگاه امامان بقیع را کسی جز براوستانی نساخته است. از این رو، وصف ابن نجار (م. ۶۴۳ق) از مراقد بقیع که در باور او، بنایی مستحکم و کهن و استوار داشته (۱)،

اشاره به همین بارگاه است. وصف ابن بطوطه (م. ۷۷۹ق) نشان می دهد در دوره او بر قبرهای گوناگون بقیع، بارگاه و گنبد برپا بوده است. (۲)

در گزارش سمهودی (م. ۹۱۱ق) نیز وجود بارگاه و بنای مستحکم بر قبرهای امامان بقیع: تأیید شده است. (۳)

این بارگاه مقدس و دیگر مراقد حرمین که مورد توجه مردم و سفرنامه نویسان بوده، در حمله نخست وهابیان به سال های ۱۲۱۸-۱۲۲۱ق از میان رفت. به گزارش عبدالرحمن جبرتی، نیروهای وهابی پس از یک سال و نیم محاصره و ایجاد قحطی در مدینه وارد شهر شدند و جز مرقد نبوی دیگر بارگاه ها را از میان بردند. (۴) ایجاد قحطی منحصر به مدینه نبود؛ بلکه جده و مکه و هر شهر دیگر که مردمش مقاومتی نشان دادند، به قحطی و قتل و غارت دچار شد. (۵)

در این حمله، بارگاه امامان بقیع و گنبد حضرت زهرا(س) نابود شد و دیگر مکان های مقدس نیز از تعرض بی نصیب نماندند. (۶) وهابیان گوهرها، یاقوت ها، زمردها، نقره ها، قندیل ها، پرده ها و شمشیرهای گوهرنشان متعلق به شاهان و خلفای گذشته در مرقد نبوی و اشیای گرانبهای مرقد بقیع (۷)

را بار شتران کردند و با خود بردند و میان قوم و قبیله خویش و شیوخ وهابیان تقسیم نمودند. (۸)

سپس آنان به بنا و بارگاه شهیدان احد هجوم بردند و آن را با خاک یکسان کردند. (۹)

به دنبال ویرانی بسیاری از بناها و مرقد های متبرک، ناخرسندی عمومی مسلمانان، سلطان عثمانی را واداشت که محمد علی پاشا را به نبرد با سعود بن عبدالعزيز بفرستد. محمد علی پاشا، حاکم مصر، در

ص: ۹۴۵

۱- الدرر الثمینة، ص ۱۶۶.

۲- رحله ابن بطوطه، ج ۱، ص ۳۶۰-۳۶۱.

۳- وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۱۰۰.

۴- عجائب الآثار، ج ۳، ص ۹۱.

۵- نک: عجائب الآثار، ج ۲، ص ۶۰۴؛ ج ۳، ص ۱۱.

۶- خطر الوهابی، ص ۱۹۳.

۷- رسائل فی تاریخ المدینة، ص ۶۵؛ خاطرات سرهارد فورد، ص ۱۰.

٨- . دائرہالمعارف تشیع، ج ٣، ص ٣٨٥، «بقیع».

٩- . عتبات عالیات عراق، ص ١١١.

۱۸ رجب ۱۲۲۳ق یا ۱۲۳۲ق(۱) ارتشی را به فرماندهی پسرش ابراهیم پاشا روانه نبرد با وهابیان کرد.(۲)

آنان مدینه را محاصره کردند و بسیاری از وهابیان را کشتند و شماری انبوه را پس از پناه بردن به قلعه نزدیک باب الشامی، دستگیر کردند.(۳) سعود بن عبدالعزيز شکست خورد و تلاشش برای راضی کردن محمد علی پاشا که او و یارانش را نزد سلطان عثمانی نفرستد، بی ثمر ماند.(۴) سعود بن عبدالعزيز و همراهان دستگیر شده اش نزد سلطان عثمانی فرستاده شدند و سپس همگی در استانبول اعدام گشتند؛ اما نهضت وهابیان در میان فرزندان و بستگان ابن سعود ریشه دواند. در مرحله بعد، قیامی تازه صورت گرفت و آنان در ۱۳۴۳ق. با غلبه بر شریفان هاشمی، به تدریج بر عربستان چیره شدند و در ۱۳۵۱ق المملکه العربیه السعودیه در هیئت سیاسی خود شکل یافت و همه مکان های مذهبی را زیر نفوذ گرفت و ویران سازی بارگاه ها را کامل نمود.(۵)

پس از حمله اول وهابیان، عثمانی ها بسیاری از این گنبدها را به درخواست عمومی بازسازی کردند.(۶)

محمد علی پاشا بخش های ویران شده مرقد نبوی را بازسازی نمود.(۷)

در سال ۱۲۳۳ق. به دستور سلطان محمود عثمانی، گنبد بیت الاحزان متعلق به حضرت زهرا(س)، قبه زوجات الرسول و نیز گنبد عثمان بن عفان بازسازی شد.(۸)

تصاویری از وضع این بارگاه ها پیش از ویرانی دوم، در منابع آمده است.(۹)

در حمله دوم وهابیان به فرماندهی عبدالله بن سعود در هشتم شوال ۱۳۴۴ق. به مدینه، دانشوران وهابی، به ویرانی گنبدها و بارگاه های شهر فتوا دادند.(۱۰)

آورده اند که امیر سعودی در خطابه ای، مردم و دانشوران مدینه را واداشت تا خود به گونه مستقیم مرقدها و گنبدها را ویران کنند.(۱۱) در گزارش دیگری آورده اند که وهابیان قاضی القضاة خود، شیخ عبدالله بلیهد، را نزد دانشمندان مدینه فرستادند و در جلسه ای از آن ها در باره ویرانی قبرها و بارگاه ها نظر خواستند و ادعا نمودند که دانشمندان شهر با نظر

ص: ۹۴۶

۱- . خاطرات سرهاردفوردر، ص ۱۱.

۲- . تاریخ مکه، ص ۶۰۳.

۳- . خزانه التواریخ النجدیه، ج ۴، ص ۱۷۴.

۴- . رسائل فی تاریخ المدینه، ص ۶۶؛ مدینه شناسی، ص ۳۳۸-۳۳۹.

۵- . تاریخ مکه، ص ۷۲۳-۷۵۳؛ روزشمار تاریخ معاصر ایران، ج ۱، ص ۲۶۶؛ سلسله های اسلامی جدید، ص ۲۳۵.

۶- . نک: موسوعه مرآه الحرمین، ج ۴، ص ۵۳۴.

۷- . رسائل فی تاریخ المدینه، ص ۶۶.

- ٨- . مرآة الحرمين، ج ١، ص ٤٢٦.
- ٩- . التاريخ الامين، ص ٤٧٩.
- ١٠- . خزانه التواريخ النجديه، ج ٨، ص ١٥٩.
- ١١- . تاريخ مكه، ص ٥٨٧.

وهابیان موافق هستند. وهابیان در این حمله، همه مرقد‌ها و گنبد‌های عموها و عمه‌ها و همسران و فرزندان پیامبر(ص)، بارگاه صحابه، تابعان، صالحان، و دانشوران را هر جا یافتند، منهدم کردند و هیچ اثری از بارگاه و گنبد در بقیع بر جای نگذاشتند.^(۱)

صندوق‌ها و ضریح‌های مرقد‌های بقیع را یکسره نابود کردند و تنها قطعه‌ای سنگی به نشانه روی قبرها نهادند. واپسین نشانه‌های آثار گذشته و حتی دیوارها و قبه‌های ورودی بقیع در این حمله نابود گشت.^(۲) وهابیان سپس به سوی مرقد نبوی تیراندازی کردند. آورده‌اند که دانشوران و هابی موافق ویرانی مرقد نبوی بودند؛ اما امیر عبدالله بن سعود با اندیشیدن به فرجام کار و بیم از مسلمانان، از این کار خودداری کرد.^(۳)

برخی رفتار وهابیان در ویرانی قبرها را به دستور انگلستان دانسته‌اند.^(۴)

در گزارشی به پشتوانه اسناد آورده‌اند که اروپاییان سده نوزدهم م. که با سختکوشی در جست‌وجوی آثار باستانی، بارگاه‌ها، سنگ‌نگاره‌ها و کتیبه‌های نجد و حرمین بودند، با نفرت و واکنش سخت وهابیان و نجدیان روبه‌رو شدند. این نجدیان شماری از محققان غربی جستجوگر ناشناخته‌های عربستان را کشتند.^(۵) از این رو، چه بسا انگیزه وهابیان در ویرانی قبرها را بتوان همین دانست. البته بدون شک، مهم‌ترین انگیزه وهابیان، دیدگاهشان در باره بنا بر قبرها است. (← بنا بر قبور)

تخریب‌های وهابیان منحصر به بارگاه‌ها نبود. آنان افزون بر ویرانی قبور، بسیاری از آثار تاریخی چون خانه امام سجاد(ع)، خانه امام صادق(ع)، مشربه ام ابراهیم، مسجد فاطمه، مبرک ناقه پیامبر، محل عریش پیامبر، خانه ارقم بن ارقم، خانه ابویوب انصاری، مرقد علی عریضی، و مساجد شیعیان و اهل سنت را از میان بردند.^(۶)

کسانی از حج گزاران و رجال سیاسی دوره قاجار که هم‌زمان با این ایام مسافر حرمین بوده‌اند، وضع اندوه‌زای بقیع را وصف کرده‌اند.^(۷) دیدن بقیع در این وضع، موجب ناخرسندی زایران می‌شد. آنان ضمن بازگویی اندوه خود، آرزوی ساختن بارگاه‌ها را در خاطرانشان می‌نوشتند.^(۸) کسانی از غریبان نیز پس از

ص: ۹۴۷

- ۱- کشف الارتباب، ص ۶.
- ۲- معالم المدینه، ج ۳، ص ۲۱۳.
- ۳- موسوعه العتبات المقدسه، ج ۳، ص ۲۱۸.
- ۴- مراقد المعارف، ج ۲، ص ۲۸۲.
- ۵- بررسی‌های تاریخی، ش ۶۵، ص ۷۴-۷۵، «روابط ایران با حکومت مستقل نجد».
- ۶- التاریخ الامین، ص ۳۶۵-۳۶۶؛ بقیع الغرقد، ص ۴۹-۵۱؛ معالم المدینه، ج ۳، ص ۲۱۳.
- ۷- سفرنامه فرهاد میرزا، ص ۱۷۰؛ سفرنامه مکه حسام السلطنه، ص ۱۵۱-۱۵۲؛ چهل سال تاریخ ایران، ج ۲، ص ۶۲۴.
- ۸- تذکره الطریق، ص ۱۳۹.

ویرانی این مرقدها از آن‌ها دیدار کرده و وضع را گزارش نموده اند.^(۱)

سر هارد فورد در خاطراتش به ویرانی گنبد‌های امامان بقیع و چپاول گورهای مرقد نبوی اشاره کرده است.^(۲)

ریتر، رفتار وهابیان در ویرانی مرقد‌های بقیع را به زلزله ای ویرانگر تشبیه کرده است. دونالدسون نیز وضع ناگوار پس از اقدام وهابیان در ویرانی قبرها را وصف کرده است.^(۳)

انتشار گزارش ویرانی قبرها و مکان‌های مقدس و مساجد، موجی از خشم و نفرت و نگرانی را در میان مسلمانان برانگیخت. بسیاری از سران و نمایندگان سیاسی و مذهبی کشورهای اسلامی به این رفتار وهابیان واکنش نشان دادند و آن را محکوم کردند. هراس وهابیان از قیام عمومی مسلمانان، مانع ویرانی مرقد نبوی شد؛ اما آنان همچنان به حرام بودن ساخت هر گونه مرقد و بارگاه باور دارند.^(۴)

اندکی پس از این تخریب‌ها، کسانی از خود وهابیان و سعودی‌ها به مخالفت با سران خویش پرداختند و کارهای تندروانه آن‌ها را محکوم کردند.^(۵)

از کشورها و شهرهای دور و نزدیک نیز به شکل‌های گوناگون به ویرانی گنبد‌ها و مکان‌های متبرک اعتراض نمودند. مردم آذربایجان شوروی، ازبکستان، ترکمنستان، ایران، ترکیه، افغانستان، عراق، چین، مغولستان، و هند در نامه‌ها و مکاتبات بسیار، ضمن اظهار تأسف و محکومیت، به فرجام ویرانی مرقد نبوی هشدار دادند.^(۶) سید ابوالحسن اصفهانی و دیگر دانشوران و بزرگان نجف و قم بر ضد وهابیان موضع تند گرفتند. آورده اند که گزارش ویرانی آرامگاه‌های بقیع، گریه آیت‌الله حائری، بنیان‌گذار حوزه علمیه قم، را بر منبر درس برانگیخت و او درس خود را تعطیل کرد و بازار قم تعطیل شد.^(۷)

در کنفرانس اسلامی کراچی نیز دانشورانی چون محمد حسین کاشف الغطاء و محمد تقی طالقانی، نماینده آیت‌الله بروجردی، با نماینده سعودیان گفت‌وگو نمودند و بر لزوم بازسازی آرامگاه‌های بقیع تأکید کردند.

خبر هتک حرمت به امامان بقیع، در ایران موجب نگرانی عمومی شد. نمایندگان در مجلس شورای ملی به آل سعود اعتراض کردند و با تشکیل کمیسیونی، هیئتی برای تحقیق در ۱۳۰۴ ش. به حجاز

ص: ۹۴۸

۱- . موسوعه العتبات المقدسه، ج ۳، ص ۲۱۸-۲۱۹.

۲- . خاطرات سر هارد فورد، ص ۱۰.

۳- . الموسوعه العتبات المقدسه، ج ۳، ص ۲۱۸، ۳۳۰.

۴- . تاریخ حرم ائمه بقیع، ص ۵۱-۵۲.

۵- . نک: خزانه التواریخ النجدیه، ج ۸، ص ۱۵۹-۱۶۰.

۶- . تخریب و بازسازی بقیع، ص ۵۵-۵۶؛ بقیع الغرقد، ص ۵۲-۵۳.

در روزنامه ها و نشریات ایران از طرح هایی در رویارویی با آل سعود سخن می رفت. (۲)

آورده اند که آیت الله بروجردی، نماینده خود، محمد تقی طالقانی (آل احمد)، را برای بررسی امور به مدینه فرستاد. سید محسن امین برای بررسی اوضاع به حجاز رفت و نتیجه تحقیق خود را به مسلمانان عرضه کرد. (← کشف الارتیاب) همچنین شماری از فقیهان به لزوم بنای مجدد بارگاه های بقیع فتوا دادند. (۳)

از دیگر واکنش ها به ویرانی قبور، نگارش کتاب و رساله در تحکیم مبانی فقهی بنا بر قبور بود. محمد جواد بلاغی در رساله رد الفتوی بهدم قبور الائمه فی البقیع زیربنای اندیشه وهابیان در جواز ویرانی قبرها را مخدوش ساخت. (۴) نیز کتاب هایی در گزارش سوگمندان ویرانی قبرهای بقیع نوشته شد. از جمله عبدالرزاق موسوی آل مقرر در کتاب ثامن شوال رخداد سال ۱۳۴۳ق. را به تفصیل گزارش کرد. (۵)

در البقیع قصه تدمیر آل سعود للآثار الاسلامیه نوشته یوسف هاجری و قبور ائمه البقیع قبل تهدیمها اثر عبدالحسین حیدری موسوی، روند ویرانی بارگاه امامان بقیع بازگو شده است. کتاب بقیع الغرقد نوشته حسن آل برغانی تاریخچه حمله نخست وهابیان به مدینه و ویرانی قبرهای بقیع را آورده است. (← آل برغانی، حسن) واکنش سوگوارانه دیگر مسلمانان به این رفتار وهابیان، اظهار ناخرسندی در قالب سروده ها است. شاعران بسیار، ناخرسندی خود را از ویرانی قبرها در قالب اشعار بازگو کرده اند. (۶)

هشتم شوال به یوم الهمدم شهرت یافت (۷) و در خاطر شیعیان باقی ماند. آنان همواره یاد کرد ویرانی قبرهای بقیع را در مراسم سوگ گرامی می دارند و هر سال در هشتم شوال با برپایی مجالس به مرثیه خوانی برای امامان بقیع می پردازند و با یادآوری ویرانی قبرهای بقیع، در انتظارند تا فرصتی فراهم آید و مطالبه بازسازی آن مرقدها محقق گردد. (۸)

منابع

آثار المدینه المنوره: عبدالقدوس الانصاری، مدینه، المكتبه السلفیه، ۱۳۹۳ق؛ اتحاف الوری: عمر بن محمد بن فهد

ص: ۹۴۹

۱- . دوائرالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۳۹۳، «بقیع».

۲- . گزیده مقالات و روزنامه های مهم، ص ۱۹۵.

۳- . بقیع الغرقد، ص ۵۵.

۴- . معجم ما کتب فی الحج، ص ۱۷۱.

۵- . معجم ما کتب فی الحج، ص ۸۵.

۶- . التاریخ الامین، ص ۳۶۶-۳۶۸؛ بقیع الغرقد، ص ۳۳۵-۳۴۱؛ نک: دوائرالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۳۸۵، «بقیع غرقد».

www.Shia-news.com/fa/news/۴۰۰۷۲ .-۷

www.baghi.ir/content/view/۹۴۱/۵۲ .-۸

(م. ۸۸۵ق)، به کوشش عبدالکریم، مکه، جامعه ام القرى، ۱۴۰۸ق؛ اثاره الترغیب: محمد بن اسحق الخوارزمی (م. ۸۲۷ق)، به کوشش الذهبی، مکه، مکتبه نزار مصطفى الباز، ۱۴۱۸ق؛ اخبار مکه: الازرقی (م. ۲۴۸ق)، به کوشش رشدی الصالح، مکه، مکتبه الثقافه، ۱۴۱۵ق؛ اخبار مکه: الفاکهی (م. ۲۷۹ق)، به کوشش ابن دهیش، بیروت، دار خضر، ۱۴۱۴ق؛ الاستبصار فی عجائب الامصار: نویسنده مراکشى (م. قرن ۶ق)، به کوشش سعد زغلول، بغداد، دار الشؤون الثقافیه، ۱۹۷۶م؛ افاده الانام: عبدالله بن محمد الغازی (م. ۱۳۶۵ق)، به کوشش ابن دهیش، مکه، مکتبه الاسدی، ۱۴۳۰ق؛ الامکنه و المیاه و الجبال و الآثار: نصر بن عبدالرحمن اسکندری (م. ۵۶۱ق)، ریاض، مرکز الملك فیصل، ۱۴۲۵ق؛ بررسی های تاریخی (مجله)؛ بقیع الغرقد فی دراسه شامله: محمد امین امینی، تهران، مشعر، ۱۴۲۸ق؛ التاریخ الامین لمدينه سید المرسلین: عبدالعزيز المدنی، مطبعه الامین، ۱۴۱۸ق؛ تاریخ الجزیره العربیه فی عصر شیخ محمد بن عبدالوهاب: حسین خلف شیخ خزعلی، بیروت، مکتبه الهلال، ۲۰۰۸؛ التاریخ القویم: محمد طاهر الکردی، به کوشش ابن دهیش، بیروت، دار خضر، ۱۴۲۰ق؛ تاریخ حرم ائمه بقیع: محمد صادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ تاریخ مکه: احمد السباعی (م. ۱۴۰۴ق)، نادى مکه الثقافى، ۱۴۰۴ق؛ تحصیل المرام: محمد بن احمد الصباغ (م. ۱۳۲۱ق)، به کوشش ابن دهیش، ۱۴۲۴ق؛ تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد: سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ تذکره الطريق: حافظ محمد کربلابی کراتکی (م. قرن ۱۳ق)، به کوشش اسرا دوغان، قم، نشر مورخ، ۱۳۸۶ش؛ الجامع اللطیف: محمد ابن ظهیره (م. ۹۸۶ق)، به کوشش علی عمر، قاهره، مکتبه الثقافه الدینیة، ۱۴۲۳ق؛ چهل سال تاریخ ایران: حسین محبوبی اردکانی، تهران، اساطیر، ۱۳۷۴ش؛ خاطرات سر هارد فورد جونز: سر هارد جونز، ترجمه: مانى صالحی علامه، تهران، نشر ثالث، ۱۳۸۶ش؛ خزانه التواریخ النجدیه: عبدالله بن عبدالرحمن بن صالح، آل سبام، ۱۴۱۹ق؛ خطر الوهابی ثلاث رسائل ضد الوهابیه: صالح الوردانی؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی: زیر نظر بجنوردی، تهران، مرکز دائرهالمعارف بزرگ، ۱۳۷۲ش؛ دائرهالمعارف تشیع: زیر نظر سیدجوادی و دیگران، تهران، نشر شهید سعید محبی، ۱۳۷۵ش؛ الدرہ الثمینہ: محمد ابن النجار (م. ۶۴۳ق)، بیروت، دار الارقم؛ رحله ابن بطوطه: ابن بطوطه (م. ۷۷۹ق)، به کوشش التازی، الرباط، المملکه المغربیه، ۱۴۱۷ق؛ رسائل فی تاریخ المدینہ: حمد الجاسر، ریاض، دار الیمامه؛ روزشمار تاریخ معاصر ایران: حسن فراهانی، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی، ۱۳۸۵ش؛ الزهور المقتطفه من تاریخ مکه المشرفه: فأسى (م. ۸۳۲ق)، به کوشش ذهبی، ریاض، مکتبه نزار، ۱۴۱۸ق؛ سفرنامه فرهاد میرزا: (م. ۱۳۰۵ق)، به کوشش طباطبایی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی، ۱۳۶۶ش؛ سفرنامه مکه حسام السلطنه: رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۷۴ش؛ سلسله های اسلامی جدید راهنمای گاه شماری و تبارشناسی: ادموند کلیفورد باسورت، ترجمه: فریدون بدره ای، تهران، مرکز باستان شناسی اسلام و ایران، ۱۳۸۱ش؛ شرح العقیده الطحاویه: عبدالرحمن بن البراک، به کوشش عبدالرحمن السدیس، التدمریه، ۱۴۲۹ق؛ شفاء الغرام: محمد الفأسى (م. ۸۳۲ق)، به کوشش گروهی از علما، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۱ق؛ الصحاح: الجوهری (م. ۳۹۳ق)، به کوشش العطار، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۴۰۷ق؛ صفویه در عرصه فرهنگ: رسول جعفریان، تهران، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۹ش؛ عتبات عالیات عراق: اصغر قائدان، تهران، مشعر، ۱۳۸۷ش؛ عجائب الآثار: عبدالرحمن الجبرتی (م. ۱۲۳۷ق)، بیروت، دار الجیل؛ القاموس المحيط: الفیروزآبادی (م. ۸۱۷ق)، بیروت، دار العلم؛ کشف الارتیاب: سید محسن الامین (م. ۱۳۷۱ق)، به کوشش امین، مکتبه الحریس، ۱۳۸۲ق؛ گزیده مقالات و روزنامه های

مهم در باره خلیج فارس: امیر هوشنگ انوری، مقدمه و بازمینی حسن حبیبی، تهران، بنیاد ایران شناسی، ۱۳۸۷ش؛ لسان العرب: ابن منظور (م. ۷۱۱ق)، قم، ادب الحوزه، ۱۴۰۵ق؛ مدینه شناسی: سید محمد باقر نجفی، تهران، شرکت قلم، ۱۳۶۴ش؛ مراقد المعارف: محمد حرزالدین (م. ۱۳۶۵ق)، به کوشش محمد حسین حرزالدین، قم، سعید بن جبیر، ۱۳۷۱ش؛ مرآه الحرمین: ابراهیم رفعت پاشا (م. ۱۳۵۳ق)، قم، المطبعه العلمیه، ۱۳۴۴ق؛ معالم المدینه المنوره: عبدالعزیز، بیروت، مکتبه الهلال، ۱۴۱۹ق؛ معجم ما کتب فی الحج: عبدالجبار الرفاعی، تهران، مشعر، ۱۴۲۷ق؛ موسوعه العتبات المقدسه: جعفر خلیلی، بیروت، اعلمی، ۱۴۰۷ق؛ موسوعه مرآه الحرمین الشریفین: ایوب صبری پاشا (م. ۱۲۹۰ق)، قاهره، دار الآفاق العربیه، ۱۴۲۴ق؛ وفاء الوفاء: السمهودی (م. ۹۱۱ق)، به کوشش خالد عبدالغنی، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۲۰۰۶م.

www.shia-news.com , www.baghi.ir

علی احمدی میرآقا

تشریف به بقیع: بخشی از سفرنامه مهدی قلی خان هدایت با عنوان تشریف به مکه معظمه.

مهدی قلی خان هدایت ملقب به مخبرالسلطنه (۱۲۴۲ش/۱۲۸۳ق-۱۳۳۴ش) از تحصیل کردگان در اروپا و صاحب مشاغل و پست های مختلف در دوره ی قاجاریه و پهلوی از جمله پست نخست وزیری است.

او از شخصیت های مؤثر در تاریخ معاصر ایران بوده و با فعالیت ها و تألیفات خود توانست خدماتی داشته باشد. سفرش به مکه و مدینه را در ۱۳۲۱ق آغاز کرد. مشاهدات و خاطرات خود را در سفرنامه ای به نام تشریف به مکه معظمه به چاپ سپرده و حداقل سه بار در ایران چاپ شده است.

مسیر طولانی این سفر را در مقاله «هدایت، مهدیقلی خان» آمده است. اما به دلیل علاقه به مکه و اجرای مناسک به سفر حج هم مشرف شد. خاطرات و تجربیات خود را در سفرنامه ای تألیف کرد بخشی از این سفرنامه، گزارش مسجد النبی و بقیع است.

گزارش مسجد النبی و بقیع: نوشته مرحوم هدایت را عیناً نقل می کنیم تا سطح دید و فهم او برای پژوهشگران این دوره سنجیده شود. گزارش او درباره بقیع کوتاه است. از تربت رسول اکرم(ص) شروع می کند و مشاهدات خود را چنین یادآور می شود:

/ پارچه ای هم روی قبر کشیده بودند، چراغی از وسط سقف آویزان است و بخوردانی چند در اطراف نهاده، گفتند دانه الماس هم از سقف آویخته است. در حاشیه شرقی شبستان، زیر گنبد، سه اطاق کوچک سه ذرع در سه ذرع باقی است که محل سکنای حضرت رسول (حجره عایشه)، منزل حضرت زهرا(ع) و علی مرتضی(ع) بوده است. بالای مزار رسول، قبه ای از طاق های دیگر بلندترست. جنب باب

جبرائیل مناره ای از پنج مناره. خواستیم از مسجد عکسی برداریم، چند لیره خرج برداشت تا «لایجوز» «یجوز» شد. شبانه عبدالله خان در گلدسته پنهان شد و سحر عکس برداشت.

در مکه اعمال آزاد است. در مدینه تعصب بیشتر، خصوص در مردم بخارا که همیشه جمعی مجاورند. بیرون باب جبرائیل آب انباری است. شیرها دارد برای وضو، رفتن برای ورود به حرم وضو بسازم، غواصی که همراه بود گفت: آقا عجله نکن. متوجه شدم چند نفر بخارایی دیدم که غضب آلوده در من می نگرند. محل تأسف است که اختلاف تعبیر لفظ «الی» که از برای انتها است یا انضمام، این اندازه مغایرت بین برادران دینی انداخته باشد.

روز دوم از باب جبرائیل به زیارت بقیع رفتیم. محوطه ای است محصور در اواسط محوطه بقعه است که مزار ائمه هدی است، در ردیف «لدی الورود» اول قبر حضرت امام حسن (ع) سپس قبر حضرت سجاد (ع) و حضرت باقر (ع) که شریف الطرفین است. مادرش دختر حضرت حسن است. معروف است که حضرت رسول (ص) به جابر بن عبدالله انصاری فرمود که او را ملاقات خواهی کرد، از من سلام برسان. آخر قبر حضرت جعفر صادق (ع) است که مذهب جعفری منسوب به او است. مادر آن بزرگوار «ام فروه» نوه ابوبکر است.

دور این قبور مرحوم امین السلطنه، داماد امین الاسلطان، ضریحی از پولاد نصب کرده، یک ذرع کسر داشت که بعداً بدان ملحق کردند. خواسته بود از نقره بسازد ممنوع بود.

قبر حضرت فاطمه (ع) در دیوار طولی بناء واقع شده است. تاقچه ای بالای قبر منظور کرده اند، پرده گلابتان دوزی از تاقچه آویخته اند. قبر حضرت زهرا را در منزل خودشان هم گفته اند.

در زاویه شرقی محوطه، قبر عثمان است که از محوطه خارج بوده است. معاویه داخل کرده است. قبر فاطمه بنت اسد در خارج حصار است که رسول الله در میان آن خوابید و فرمود حق مادری بر من دارد.

مآخذ

سفرنامه تشرف به مکه معظمه، مهدی قلی خان هدایت، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، ۱۳۶۸، مقدمه و جم-؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۳۸۵ به بعد.

نیز نک: هدایت، مهدیقلی خان

تشرف به بقیع، بخشی از سفرنامه حج از ابوالقاسم مرجانی آیین کلایی درباره زیارت بقیع و مشکلات آن.

ابوالقاسم مرجانی آیین کلاسی از روحانیون طالقان در رمضان ۱۳۳۱ عازم حرمین شریفین مکه و مدینه شد و سفرش را در محرم ۱۳۳۲ به پایان رساند. او مشاهدات و تجارب خود را با عنوان سفرنامه حج تألیف کرد. بخشی از آن درباره بقیع است و مشتمل بر نکات مهم می باشد و عیناً نقل می شود.

/ پس در آن روز ورود همانقدر که مسمای زیارت و عبودیت را در آن مکان مقدّس که منتهای مقصود ما فقرا بود به عمل آمد و رخصت حاصل نموده، از آنجا برای تقبیل عتبه طاهره ائمه اربعه بقیع (ع) که از مسجد نبوی (ص) تا آن مقام قرب سیصد قدم بیش نبوده است، شتافتیم. بدواً به حکم قانون بدعتی، هر نفری یک مجیدی دادیم. بلیت اجازه زیارت همه روزه آن حجج اربعه الهیه را دریافت نمودیم. از ملازمین خوش عقیدت خوش انصاف آن بقعه گرفتیم. بعد از تشرف به آن بقعه منوره و دست دادن رقت و خشیت بی نهایت، پس فی الجمله دلی در زیارت و گریه و زاری در آن بقعه منوره خالی نمودیم و آن روز را مراجعت به منزل کردیم و راحت نمودیم.

روز دیگر قبل از طلوع فجر ثانی از ذوقی که در دل بود برای فریضه صبح، اول به مسجد مقدس شتافتیم و ادای فریضه نموده بعد به زیارت تفصیلی موفق گردیدیم و جبهه تضرع منور سودیم از نعمات عظمای الهیه آن که بسط قواعد مشروطه صحیح عثمانیه معارضات و معاندات ظاهری بین عامه و خاصه را که از بدو رحلت حضرت نبوت تا چند سال قبل از تقیه و اذیت های فوق العاده به حاج شیعه را مرتفع ساخت؛ به طوری که همه کس در همه وقت آزاد و ماها را همه ساعت در نماز و زیارت به طریق مذهب حنیف جعفری (ع) ابدلاً معارض و مانعی نبود الا آنکه درحین انعقاد صفوف جماعت فرایض به واسه کثرت مأمومین عامه درحالتی که چهار امام جماعت از چهار مذهب عامه فرداً فرد امامت می کردند در آن حین عموم زایرین خاصه را از اناث و ذکور و وضع و شریف؛ هرچه بودند اول ارفاقاً، بعد عنفاً از مسجد اخراج می کردند ولی غیر از هنگام انعقاد جماعت، دیگر به ظاهر ابدلاً تعرضی به کسی نداشتند. این بود که ماها در همه روزه در اول وقت فریضه صبح به لطایف الحیل خود را وارد حرم محترم می نمودیم و به ادای فریضه در آن مکان مقدس موفق، بعد از ادای فریضه از ترس اخراج که هنگام جماعتشان بود خود را در زوایای مسجد مخفی می داشتیم و به ادای قضای نیابتی از والدین و خود مشغول می شدیم. بعد از ادای یک صد رکعت نماز قضای یومیه آن وقت به فراغ خاطر اولاً نیم جزو از کلام الله مجید را در محاذات رأس مطهر قرائت میکردم و ثوابش را ایثار روح مقدّس حضرت نبوت مینمودیم و بعد در کمال آسایش به وظایف مفضله زیارت حضرت ختمی مرتبت، بعد از زیارت حضرت خاتون قیامت مشغول می شدیم و غالباً من بنده به نیابت مخصوصه از عموم اجباء و اقربا و

سفارش کننده ها زیارت خاصه به جا می آوردم. بعد از خدمت حضرت رسالت، به تشریف زیارت ائمه اربعه بقیع می پرداختیم.

بعد از ورود به آن آستان عرش نشان و دعای ورود، اولاً یک زیارت مجموعه می خواندیم و نماز زیارت به جا می آوردیم. بعد زیارت مستقله مخصوص جداگانه برای فرد فرد از ائمه اولاً زیارت حضرت امام مجتبی، رابع اصحاب کسا با نماز زیارت ادا می شد. بعد زیارت اول آل عبا حضرت سید الساجدین با نماز آن، بعد زیارت حضرت امام محمد باقر علوم النبیین با نماز آن، بعد از آن زیارت مخصوصه مأثوره امام سادس حضرت بحق ناطق جعفر بن محمد بن الصادق (ع) که تمامی چهار تن، که هر یک جان تمام عالم اند مرادف هم در میان یک ضریح نورانی فولادی مزین به مليله های نقره که تخمیناً پنجاه هزار تومان خرج صنعت و نصب وی از جناب حاجی امین السلطنه ایرانی آن شده، هر یک به فاصله نیم ذرع از دیگری پهلوی هم خوابیده و انوار باهره از آن قبور اربعه طاهره علناً متصاعد از عرش اعظم تا تخوم ارض آن مکان مقدس را فرا گرفته و فیض می رسانند. بعد یک زیارت مخصوص مقابل ضریح مقدس که وصل به دیوار طرف شرقی آن بقعه منوره است و معروف به ضریح صدیقه است، نسبت به خاتون قیامت با نماز زیارت به جا آورده می شد. هر چند مرحوم مجلسی را اعتقاد این است که آنجا قبر فاطمه بنت اسد است و غلطاً به قبر فاطمه زهرا (س) اشتهاار یافته است. این بود که بعد از مسجد رسول (ص) به موجب ظن متآخم به علم، زیارت آن معصومه مظلومه در بیت الأحزان که در ظهر بقعه مطهره ائمه اربعه قرب سی قدم فاصله واقع هست و بوی آن مخدره از آنجا علناً استشمام می شد به جا می آوردیم و بعد از آن یک زیارت مخصوصه هم به ابراهیم پسر پیغمبر (ص) که بقعه مبارکه اش چهل قدم فاصله در پیش روی بقعه ائمه است با زیارت حضرت عقیل که بقعه آن جناب در جنب بقعه ابراهیم است عمل می آمد و بعد هم دعای مخصوصی درباره بانیان تزیین رواق مبارک چهار امام که فی الجملة ایشان را از غریبی در آوردند، به جا آورده می شد ولی افسوس که این مصیبت آن چهار تن معصوم که فی الحقیقه در خانه خود قرار دارند و به آن درجه ابتدال و ذلت و اهانت نسبت به مرقد منورشان به کار می زنند که نمی گذارند کسی به توسیع و تزیین آن به مانند بقاع سایر ائمه پردازند. /

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۷۷۴-۷۷۶ و مقدمه سفرنامه.

نیز نک: مرجانی آیین کلایی، ابوالقاسم

تعریف بقیع، بخشی از سفرنامه محمد میرزا مهندس در سال ۱۲۹۲ق.

ص: ۹۵۴

محمد میرزا مهندس فرزند محمود خان قاجار و از عالمان جغرافی دان در عصر ناصری بود. او در سال ۱۲۹۲ق عازم سفر حج و مدینه شد. شنیده ها و دیده های خود را در سفرنامه ای به نام الوجیز فی تعریف المدینه تألیف کرده است. بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است. این بخش به دلیل اشتغال به اطلاعات سودمند عیناً نقل می شود.

بقیع در میان مدینه طیبه

در میان جنوب و شرق حرم رسول الله به بعد سه دقیقه تقریباً، متصل به خارج قلعه شهر، قبرستان بقیع واقع گردیده که طولش چهارصد قدم و عرضش سیصد قدم که در این طول و عرض، دیوار مخروبه کوتاهی دارد و ساختن این دیوار بسیار لازم است که مسلمین بزودی بانی شده، همت در انجامش بنمایند که چنین قبرستانی که بانی ندارد اینطور مخروبه نماند و چندان مخارج هم ندارد. و در جنوب و مغرب این قبرستان فقط اطاقی ساخته اند که مقبره چهار امام بزرگوار: امام حسن مجتبی، امام زین العابدین، امام محمدباقر، امام جعفر صادق (ع) و عباس عمّ حضرت رسول است که این چهار امام در یک صندوق و عباس هم در یک صندوق است، ولی این دو صندوق را در میان یک صندوق گذارده اند.

در سنه هزار و دویست و سی و چهار هجری [۱۲۳۴] محمدعلی پاشای مصری به امر سلطان محمود عثمانی بقعه ائمه بقیع را تعمیر کرده است، ولی یک ایوان رواق مانندی در دورش خیلی لازم است علی العجاله در دور اطاق ائمه بقیع بسازند. و در این بقعه محتملاً جده ی ائمه اطهار (ع) می باشد. و چند اطاق کوچک هم در اطراف شمالی ائمه بقیع دارد که مقبره بعضی از زوجات و اولاد و احفاد حضرت رسالت است و هفت نفر هم از زوجات حضرت در یک ضریح و اسامی آنها بالای قبرشان در روی تخته نوشته اند و بنات رسول الله، ام کلثوم، و رقیه و زینب هم در یک بقعه می باشند، و در آخر زاویه شمال و مشرق قبرستان بقیع، حلیمه سعديه دایه حضرت رسول الله، مدفون و بقعه هم دارد. اطاقی هم در غایت ضلع شرقی قبرستان ساخته اند که خلیه سیم مدفون است، چون سابقاً این مقبره در « حشّ کوب » (۱) و خارج از قبرستان بقیع بوده، معاویه بن ابی سفیان در زمان خود این مقبره را متصل به آخر بقیع کرده است.

ص: ۹۵۵

۱- . گویا کسی که به احتمال نسخه را برای مؤلف ویرایش می کرده در کنار نسخه نوشته: معنای حش کوب را نفهمیدم، و مؤلف در جواب وی آورده: حش کوب مقابر یهود بوده است و این قبر که به اسم خلیفه ثابت است قبر عثمان بن مظعون است برادر رضاعی حضرت رسول، مشتبه کرده اند.

و در این قبرستان جمعی از صحابه عالی مقدار و فضیله روزگار، مثل سعد بن معاذ^(۱).

و مرحوم شیخ احمد احسائی^(۲) و شیخ ابوالقاسم مرحوم - شیخ الاسلام شیراز - و غیره مدفونند. این دو نفر شیخ بزرگوار در هزار و دویست و چهل و دو و [هزار و دویست و] هشتاد و شش وفات نموده اند.

و بیت الاحزان در بقیع و مقبره فاطمه بنت اسد، والده حضرت امیرالمؤمنین خارج از دیوار بقیع واقع گردیده و حضرت رسول در قبر او داخل شده است.

در میان جنوب و مغرب مسجد رسول الله در میان شهر در سوق الطوال به فاصله سه دقیقه، سیدنا عبدالله پدر حضرت رسول الله مدفون است، معروف به بیت ابی النبی و در پهلوی سیدنا مالک علمدار رسول پروردگار مدفون است، یک بقعه خوبی دارند.

و مصلی در میان مسجد مصلی است که آن را مسجد غمامه نیز گویند که در خارج سور شهر به فاصله چهار پنج دقیقه در جهت جنوب و مغرب مدینه واقع گردیده و متصل بدین مسجد قریب به هم در مناخه المدینه در خارج قلعه شهر، مساجد خلفاء اول و دویم و حضرت امیرالمؤمنین و مسجد حضرت بلال واقع است.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۵۲۲-۵۲۴.

نیز نک: مهندس، محمد میرزا

التعریف بما أنست الهجره، بخشی از کتاب التعریف از مطری از سده ۷ و ۸ ق.

محمد بن احمد بن خلف بن عیسی، معروف به المطری از قبیله خزرج، انصار و شافعی مذهب است. جدش از شهر المَطَریه (شهری در استان الدقهلیه مصر در ساحل دریای المنزله) به مدینه منوره مهاجرت کرد و در اینجا ساکن شد. از این زمان به المطری معروف شدند.

ص: ۹۵۶

۱- در نسخه مرعشی سعد بن عباده بوده که اشتباه است و در نسخه ملک سعد بن عباده خط خورده و سعد بن معاذ آمده است.

۲- در حاشیه نسخه ملک آمده: ماده تاریخ تولد جناب اوحد شیخ احمد اعلی الله مقامه «انقض المدینه» می باشد در اشعارش، جناب حسن مجتبی (ع) در خواب به او تعلیم فرمودند، معروفست به واسطه خواندن همان فتوحات علمیه بر او منکشف گردید و کتب بسیار از آن عالی مقدار در دست است. دو دفعه به مکه مشرف شدند و سفر آخر در سنه هزار و دویست و چهل و سه در یک منزلی مدینه وفات نموده، آوردند در قبرستان بقیع متصل به مقبره جناب حسن مجتبی (ع) زیر...

رحمت، سه چهارك به ديوار مانده، مابين بقعه حسنيه و بيت الاحزان دفن شده، ماده تاريخ اين است: فزت بالفردوس فوزاً
يا بن زين الدين احمد، رحمت الله عليه.

محمد المطری بر اساس اختلاف دیدگاه ها، به تاریخ ۶۷۳ یا ۶۷۱ یا ۶۷۶ ق چشم به جهان گشود. پس از طی مدارج علمی در مدینه و قاهره به مقامات فرهنگی نائل آمد. یکی از اقدامات او تألیف کتاب التعریف بما آنست الهجره من العالم دارالهجره است. المطری در ۷۴۱ ق درگذشت. این کتاب به کوشش محمد نور عبدالله الفلمبانی الاندونیسی در سال ۱۳۶۸ ق آماده چاپ شد. و در ۱۳۷۲ ق منتشر گردید. بار دوم در ۱۴۰۲ ق در مدینه منوره چاپ شد. بخشی از این کتاب درباره بقیع است. در واقع سندی باقی مانده از سده ۷ و ۸ ق و شامل مطالب مهمی می باشد، اکنون متن این بخش درباره بقیع بدون کم و کاست برای راحتی استفاده پژوهشگران تقدیم می گردد.

ذکر البقیع و ما ورد فی فضله و ذکر من یرعرف فیه من الصّحابه و أهل البیت

حدثنا الشيخ الامام ابو محمد عبدالسلام بن محمد البصری قال حدثنا الشيخ الامام ابو عبدالله محمد بن عبدالله السلمی المرسی حدثنا الامام ابوالحسن المؤید بن محمد الطوسی حدثنا الامام ابو عبدالله محمد بن المفضل الصاعدی العراوی عن الامام ابی الحسن عبدالغافر ابن محمد الفارسی عن ابی احمد محمد بن عیسی الجلودی عن الامام الزاهد ابی اسحق ابراهیم ابن محمد النیسابوری عن الامام ابی الحسین مسلم بن الحجاج الشقیری قال حدثنا یحیی بن یحیی التمیمی و یحیی بن ایوب وقتیبه بن سعید قال یحیی بن یحیی أخبرنا وقال الآخران حدثنا إسمعیل بن جعفر عن شریک وهو ابن أبی نمیر عن عطاء بن یسار عن عائشه أنها قالت كان رسول الله (ص) كلما كان ليلتها من رسول الله (ص) يخرج من آخر الليل إلى البقيع فيقول السلام عليكم دار قوم مؤمنين وأتاكم ما توعدون غدا مؤجلون وإنا إن شاء الله بكم لاحقون اللهم اغفر لأهل بقیع الفرقد، ولم یقم قتیبه قوله وأتاكم وبه الى مسلم وحدثني هارون بن سعيد الايلي حدثنا عبدالله بن وهب انا ابن جریج عن عبدالله بن كثير بن المطلب انه سمع محمد بن قيس يقول سمعت عائشه رضی الله عنها تحدثت فقالت الا احدثکم عن رسول الله (ص) وعنی قلنا بلی ح وحدثني من سمع حجاجا الا عور واللفظ له حدثنا حجاج بن محمد حدثنا ابن جریج اخبرني عبدالله رجل من قریش. عن محمد بن قيس بن مخرمه بن المطلب بن عبدمناف أنه قال يوما الا احدثکم عنی وعن امی قال فظننا انه یرید امه التي ولدته قال قالت عائشه رضی الله عنها الا احدثکم عنی وعن رسول الله (ص) قلنا بلی قال قالت لما كانت ليلتي التي كان النبي (ص) فيها عندي، انقلب فوضع رداءه وخلع نعليه فوضعهما عند رجليه وبسط طرف إزاره على فراشه واضطجع فلم يلبث إلا ريث ما ظنّ أن قد رقدت فأخذ رداءه وارتحل رويدا وفتح الباب فخرج ثم أجافه رويدا وجعلت درعي في رأسي واختمت وتقنعت إزراري ثم انطلقت على اثره حتى جاء البقيع فقام فأطال القيام ثم رفع يديه ثلاث مرات، ثم انحرف فانحرفت فأسرع فأسرعْتُ فهرولتُ فأحضر فأحضرْتُ فسبقته فدخلت فليس إلا أن اضطجعت فدخل فقال مالك

يا عائش حشيا راييه قالت قلت لا- شىء، قال: لتخبريني أو ليخبرني اللطيف الخبير، قالت قلت يا رسول الله، بأبي أنت وأمي، فأخبرته فقال فأنت السواد الذى رأيت أمامي؟ قلت: نعم، فلهزني فى صدرى لهزه أوجعتني، ثم قال: أظننت أن يحيف الله عليك ورسوله؟ قالت: مهما يكتم الناس يعلمه الله؟ قال: نعم، قال: فإن جبريل (ع) أتانى حين رأيت، فنادانى فأخفاه منك، فأجبتة فأخفيتة منك، ولم يكن يدخل عليك وقد وضعت ثيابك، وظننت أن قد رقدت، فكرهت أن أوقظك، وخشيت أن تستوحشى، فقال: إن ربك يأمرك أن تأتى أهل البقيع فتستغفر لهم، قالت قلت: فكيف أقول لهم يا رسول الله؟ قال: قولى السلام عليكم أهل الديار من المؤمنين والمسلمين، ويرحم الله المستقدمين منا والمستأخرين، وإنا إن شاء الله بكم للاحقون وحدثنا الشريف العدل تاج الدين ابوالحسن على بن احمد بن عبدالمحسن حدثنا الامام محب الدين ابو عبدالله محمد بن محمود بن محاسن أنا القاسم بن على أخبرنا ابو محمد الداراني، أنا ابو الفرج الإسفرائيني أنا محمد بن الحسين، حدثنا أبو الطاهر القاضى أنا محمد بن عبدوس حدثنا سعيد بن زياد وأبو عاصم قال زعم مولاى قال حدثتني أم قيس بنت محصن قالت لو رأيتنى و رسول الله (ص) اخذ بيدي فى سكه المدينة حتى أنتهى إلى بقيع الغرقد فقال يا أم قيس فقلت لبيك يا رسول الله وسعديك قال ترين هذه المقبره قلت نعم يا رسول الله قال يبعث الله منها يوم القيامة سبعين ألفا على صوره القمر ليله البدر يدخلون الجنة بغير حساب وبه قال لشيخ محب الدين أنا ابو محمد بن ابى القاسم فى كتابه انا ابو القاسم السوسى أنا جدى أبو محمد أنا أبو الحسن الربعى إجازة أنا عبدالوهاب بن جعفر حدثنا أبو هاشم الإمام حدثنا معاويه بن محمد حدثنا الحسن بن جرير الصورى حدثنا محمد بن عثمان حدثنا أبى عبدالرحمن بن أبى الزناد عن أبيه عن الأعرج عن أبى هريره رضى الله عنه أن رسول الله (ص) قال أنى أول من تنشق عنه الأرض فأكون أول من يبعث فأخرج أنا وأبوبكر وعمر إلى أهل البقيع فيبعثون ثم يبعث أهل مكه فأحشر بين الحرمين وبه قال رحمه الله أنا أبو القاسم بن كامل عن أبى الحداد عن أبى نعيم الحافظ عن أبى محمد الخلدى أنا محمد بن عبدالرحمن أنا الزبير بن بكار حدثنا محمد بن الحسن عن محمد بن إسماعيل عن حكام أبى عبدالله الشامى عن أبى عبدالملك أنه حدثه حديثا يرفعه إلى رسول الله (ص) أنه قال مقبرتان تضيئان لأهل السماء كما تضىء الشمس والقمر لأهل الدنيا البقيع بقية المدينة ومقبره بعسقلان وبه الى الزبير بن بكار قال حدثنا محمد بن الحسن عن عيسى بن عبدالله عن أبيه قال قال كعب الأحبار نجدها فى التوراه كفته محفوفه بالنخيل فيوكل بها الملائكه كلما امتلأت أخذوا بأطرافها فكفوها فى الجنة، قلت يعنى البقيع وروى بسنده الى محمد بن الحسن عن عبدالله بن نافع عن سليمان بن زيد عن شعيب وأبى عباده عن ابن كعب القرظى أن النبى (ص) قال من دفناه فى مقبرتنا هذه شفعتنا له قلت واكثر الصحابه ممن توفى فى حياه رسول الله (ص) وبعد وفاته مدفونون بالبقيع وكذلك سادات اهل

بيت والتابعين رضوان الله عليهم اجمعين و كذلك ازواج رسول الله(ص) امهات المؤمنين غير خديجه فانها بمكه وميمونه بسرف غير ان قبورهم لا يعرف منها اليوم الا قبر ابى الفضل العباس عم رسول الله(ص) وابى محمد الحسن بن على بن ابى طالب رضى الله عنهم وقد ورد ان الحسن بن على رضى الله عنه حين احس بالموت قال ادفنوني الى جنب امى فاطمه فيكون قبره عند قبرها رضوان الله عليهما ورحمته وبركاته وجاء من طريق آخر ان قبر فاطمه رضى الله عنها فى بيتها الذى ادخله عمر بن عبدالعزيز فى المسجد وذكر الشيخ محب الدين الطبرى فى كتابه ذخائر العقبى فى فضائل ذوى القربى من تأليفه رحمه الله قال اخبرنى اخ لى فى الله تعالى ان الشيخ اباالعباس المرسى كان اذا زار البقيع وقف امام قبله قبه العباس وسلم على فاطمه رضى الله عنها ويذكر انه كشف له عن قبرها هناك والله اعلم ومع الحسن رضى الله عنه ابن اخيه على بن الحسين زين العابدين وابنه الباقر وابنه جعفر بن محمد الصادق رضى الله عنهم وعليهم ثم قبر عقيل بن ابى طالب ومعه فى القبر ابن اخيه عبدالله بن جعفر بن ابى طالب رضى الله عنهم وعليهم قبه والمنقول ان قبر عقيل فى داره ثم قبر ابراهيم بن سيدنا رسول الله(ص) وعليه قبه فيها شباك من جهه القبلة وهو مدفون عند جنب عثمان بن مضعون رضى الله عنه كما ورد فى الصحيح ان رسول الله(ص) حين مات ابراهيم عليه السلام انهم قالوا اين نحفر له قال عند فرطنا عثمان وورد ايضاً عن عبدالرحمن بن عوف حين نزل به الموت ارسلت اليه عائشه رضى الله عنها ان هلم الى اصحابك يعنى النبى(ص) وابابكر وعمر رضى الله عنهما فقال لست بمضيق عليك بيتك انى كنت قد عاهدت ابن مظعون اينا مات دفن الى جنب صاحبه ادفنوني الى جنب عثمان فدفن الى جانبه فعلى هذا يزار مع ابراهيم عليه السلام وفى قبه عقيل رضى الله عنه حظير مبنى بالحجاره يقال فيه قبور ازواج رسول الله(ص) فيسلم عليهن هناك ثم قبر اميرالمؤمنين ابى عمرو عثمان بن عفان رضى الله عنه شرقى البقيع فى موضع يعرف بحش كوكب وعليه. ثم قبر ام المؤمنين على بن ابى طالب وهى فاطمه بنت اسد بن هاشم بن عبد مناف رضى الله عنه وعنهما فى آخر البقيع شمالى قبه عثمان رضى الله عنه فى موضع يعرف بالحمام وعليها قبه صغيره ثم قبر ام الزبير صفيه بنت عبدالمطلب رضى الله عنها على يسار الخارج من باب المدينه ويقال انها دفنت عند موضع الوضوء عند دارالمغيره بن شعبه رضى الله عنه وعليها بناء من حجاره ارادوا اين يعقدوا عليه قبه صغيره فلم يتفق ذلك لقربها من السور والباب ثم قبر الإمام أبى عبدالله مالك بن أنس الأصبحى إمام دار الهجرة فى قبه صغيره إذا خرج الانسان من باب المدينه كان مواجهها له من جهه الشرق ثم قبر إسماعيل بن جعفر الصادق فى مشهد كبير مبيض غربى قبه العباس رضى الله عنه هو ركن سور المدينه من جهه القبلة والشرقى وبابه من داخل المدينه بناه بعض ملوك مصر العبيديين ويقال ان هذه العرصه التى فيها هذا المشهد وما حولها من جهه الشمال الى الباب هى كانت دار زين العابدين على بن الحسين رضوان الله

عليهم اجمعين وبين باب الاول وباب المشهد بئر منسوبه الى زين العابدين وكذلك بجانب المشهد الغربى مسجد صغير مهجور يقال إنه ايضا مسجد زين العابدين. وليس بالبقيع قبر معروف للسلف الصالح غير ما ذكر وسمى وفي شمال المدينه على طريق الحجاج الشاميين من خارج سور المدينه قبر النفس الزكيه محمد بن عبدالله بن الحسن بن الحسن بن على بن ابى طالب رضى الله عنهم المقتول فى ايام ابى جعفر المنصور عبدالله بن محمد بن على بن عبدالله بن العباس شرقى جبل سلع وعليه بناء كبير بالحجاره ارادوا ان يعقدوا عليه قبه فلم يتفق وهو داخل مسجد كبير محجور فيه محراب وفي قبله المسجد منهل عين الارزق الخارجيه من المدينه عليه بناء مدرج بدرج من جهه الشرق والغرب والعين فى وسطه تجرى الى مفيضها من البركه التى ينزلها الحجاج عند ورودهم وصدورهم./

مأخذ

التعريف بما آنتست الهجره من العالم دارالهجره، محمد بن احمد المطرى، به كوشش محمد نور بن عبدالله الفلمباني الاندونيى، مدينه منوره، ١٤٠٢ق، ص ٤١-٤٤.

نيز نك: المَطْرَى؛ بقيع در گزارش مطرى

توسعه بقيع در دوره آل سعود، بخشى از كتاب بيوت الصحابه درباره گسترش ابعاد بقيع.

محمد الياس عبدالغنى (درگذشت ١٤١٧ق) از نويسندگان معاصر عربستان سعودى است. چند سال از عمرش به پژوهش درباره مدينه پرداخت و كتاب بيوت الصحابه را نوشت. يك قسمت از اين كتاب درباره توسعه بقيع است كه بدون دخل و تصرف در اينجا نقل مى شود:

توسعه البقيع فى العهد السعودى

/ لقد تمت توسعه البقيع مرتين فى العهد السعودى، وكانت التوسعه الأولى فى عهد الملك فيصل بن عبدالعزيز آل سعود طيب الله ثراه، حيث ضُمَّ إلى بقيع الغرقد (٥٩٢٩) م وهو مجموع مساحه بقيع العَمَّات والزقاق والمثلث، وفيما يلى تفصيل ذلك:

بقيع العمات و مساحته (٣٤٩٣ م) وسمى بذلك لأن صفيه بنت عبدالمطلب وأختها عاتكه من عمات النبى(ص) مدفونتان هناك. وكان بقيع العمَّات فى الجهه الشماليه من بقيع الغرقد وقد ضم إلى البقيع الزقاق الذى بين بقيع العمَّات وبقيع الغرقد ومساحته (٨٢٤) م وكان فى شمال البقيع مثلث من الأرض مساحته (١٦١٢) م وضم إلى البقيع الغرقد، فأصبح إجمالى مساحه البقيع (١٥٠) م فى عرض (١٠) م، وأحيطت المقبره بسور خرسانى سنه ١٣٩٠هـ- وأنشئت طرق إسمنتيه داخلها ليسهل مرور الناس للدفن أيام الأمطار.

ص: ٩٦٠

التوسعه الثانيه: نظراً لزياده سكان المدينه ظهرت الحاجه إلى توسعه مقبره البقيع، فأصدر خادم الحرمين الشريفين حفظه الله تعليمات بتوسعتها، وقد تم ذلك بإضافه مساحات إليها في كل من الجهه الجنوبيه والشرقيه.

فأصبح إجمالي مساحتها بعد التوسعه (٢٠١٧٤٩٦٢م^٢). وأحيطت بسور يبلغ ارتفاعه (٤م) وطوله (١٧٢٤م) وغطى بالرخام ويتألف هذا السور من سلسله أقواس و مربعات يشغل فراغها شبائيك معدنيه سوداء، وقد تم إنشاء بوابه رئيسيه ومداخل بانحدارات مناسبه (ص ١٦٩)/.

مأخذ

فصول من تاريخ المدينه المنوره، على حافظ، جده، ١٩٩٦م/١٤١٧ق، ص ١٥٨-١٦٠؛ بيوت الصحابه، محمد الياس عبدالغنى، مدينه منوره، فهرسه مكتبه الملك فهد الوطنيه، چاپ چهارم، ١٤٢٠ق/١٩٩٩م، ص ١٦٩.

توسعه بقيع، بخشي از كتاب فصول من تاريخ المدينه المنوره از على حافظ درباره گسترش بقيع در دوره های مختلف.

كتاب فصول من تاريخ المدينه به تحولات مدينه و توسعه و عمران بقيع در دوره معاصر پرداخته است. برای دسترسى پژوهشگران به اين منبع، بخش درباره بقيع ذيلاً از اين كتاب نقل مى شود. نويسنده چون سالها شهردار و مدير روزنامه المدينه المنوره بوده، بر اوضاع و اخبار بقيع مسلط است و اطلاعات خوبى درباره مقابر و توسعه بقيع در دوره های مختلف عرضه کرده و به ويژه تحولات جديد بقيع را گزارش کرده است.

التوسعه الأمويه للبقيع: أول التوسعه جرت في بقيع الغرقده هي توسعه بنى أميه. فقد جاء في خلاصه الوفاء (ان عثمان بن عفان بعد أول قتل شهيداً في داره بالمدينه- كما هو معروف تاريخياً - أرادوا دفنه في الحجره الشريفه وكان قد استوهب من عائشه رضى الله عنها موضع قبر فوهبته له، فأبى المصريون وقالوا لا نصلى عليه، وقال الزهيري: جاءت أم حبيبه على باب المسجد فقالت التخلين بيني وبين هذا الرجل أو لأكشفن ستر رسول الله صلى الله عليه وسلم فخلوها وجاء جبير بن مطعم، و حكيم بن حزام و عبد الله بن الزبير في آخرين فحملوه فانتهوا به الى البقيع فمنعهم من دفنه ابن بحره. ويقال ابن نجده الساعدى فانطلقوا به إلى حش كوكب و هو بستان فصلى عليه جبير، و في روايه حكيم بن حزام و أدخل بنو أميه حش كوكب في البقيع، و هو في أصل الحائط - البستان - الذى يقال له خضرا أبان بن عثمان، و في طبقات ابن سعد عن مالك بن أبى عامر قال: كان الناس يتوقون أن يمدفون موتاهم في حش كوكب. فكان عثمان يقول: يوشك أن يهلك رجل صالح فيمدفن هناك فيتأسى به الناس. قال فكان عثمان أول من دفن فيه).

ص: ٩٦١

توسعه الحکومه السعودیه للبقیع: جرت فی بقیع الغرقد عدہ توسعات و اصلاحات، و تحت الدراسه الآن توسعه من الجبهه الشرقيه. وقد رفعت تلك المنطقه مساحياً و فيما یلی التوسعات و الإصلاحات التي جرت فيه.

ضم بقیع العمات للبقیع: كان يوجد فی شمال بقیع الغرقد الكبير - بقیع العمات، و فی ركنه الغربی الجنوبي قبران: واحد قبر السیده صفیه عمه رسول الله صلی الله علیه و سلم و الثاني یقال انه قبر أختها عاتکه.

و ما كان الناس یدفنون فی بقیع العمات، بل كانوا یدفنون فی بقیع الغرقد الكبير و مساحه بقیع العمات ۳۴۹۳ متراً. و فی العهد السعودی ضم هذا البقیع للبقیع الغرقد.

و ضم زقاق بین بقیع العمات و البقیع الكبير: و كان يوجد زقاق بین البقیع الكبير و بقیع العمات يتجه شرقاً حتى یصل الى الطريق المؤدی للحره الشرقيه و مساحه هذا الزقاق (۸۲۴) متراً.

و حوالی سنه ۱۳۷۳ق - فی العهد السعودی - قامت بلدیة المدینة بضم بقیع العمات و الزقاق المذكورین الى بقیع الغرقد الكبير یزاله الجدار الفاصله، و تسویه الأرض و بناء السور اللازم فی أول الزقاق و آخره.

ضم مثلث من الأرض للبقیع: و كان يوجد مثلث من الأرض مساحته (۱۶۱۲) متراً یقع فی شمال البقیع تابع للبلدیة. یحده من الجنوب البقیع و من الغرب البقیع بعد ضم بقیع العمات للبقیع و من الشرق رأس المثلث المتصل بجدار البقیع، و من الشمال الطريق الموصل للطریق المتجه شرقاً الموصل للحره الشرقيه.. و قد قامت البلدیة فی أوائل سنه ۱۳۸۵ق، بضم هذا المثلث للبقیع و أزال جدار البقیع الفاصل بین المثلث و البقیع و بنت جداراً ضمت به المثلث للبقیع فبلغ ما ضم للبقیع فی العهد السعودی لتوسیعه (۵۹۲۹) متراً، و هی مساحه المثلث و الزقاق و بقیع العمات.

مأخذ

فصول من تاریخ المدینة المنوره، علی حافظ، جدہ، شرکه المدینة المنوره للطباعه و النشر، ۱۴۱۷ق، ۱۹۹۶م، ص ۱۶۹-۱۷۲.

جشن عاشورا، بخشی از سفرنامه متعلق به مؤلفی ناشناخته در ۱۲۹۹ق.

سفرنامه ای با مطالب نسبتاً سودمند ولی نثر نه چندان مطلوب از نویسنده ای ناشناخته در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران هست. مؤلف این سفرنامه خودش را معرفی نکرده و نامش را ننوشته است. فقط سفرنامه خودش را اینگونه معرفی می کند: «روزنامه سفر خیریت اثر اقل العلماء به مکة معظمه از نجف اشرف روز دوشنبه چهارم ذیقعدہ سنه ۱۲۹۹».

از این جمله معلوم می شود او از طلاب و روحانیون ایرانی ساکن نجف اشرف است که سفرش را در ذیقعدہ ۱۲۹۹ آغاز کرده است.

درباره بقیع داوری ها و اظهارنظرهایی دارد که عیناً نقل می شود. با این هدف که پژوهشگران دسترسی آسان تری به مطالب او داشته باشند. او مدعی است اهل مدینه روز عاشورا را جشن می گیرند. این نکته را می توان به تخریب و انهدام بقیع ربط داد. اینکه مردم مدینه نسبت به تخریب بقیع حساسیت جدی نشان نداده اند شاید علتش خوشحالی آنان باشد.

/ اهل مدینه روز عاشورا را عید می گیرند و لباس های گلی می پوشند و شیرینی می دهند. اهل [اینجا] آخر تابع [یزید] هستند. ساعت هفت از شب گذشته خواجه ها آمدند، نفری دو ریال از حاجی ها به ضرب چماق گرفتند، ولی از حکام نگرفتند. ما آسید رضا و حاجی قنبر را حکام قلم دادیم. شب گفتند والی مدینه حکم کرده که به جهت ناخوشی وبا که هست فردا حاج بروند. می گویند بلاشوق (آلوده) می شود ولایت. من فرستادم نزد سید صلاح نایب عجم که ما نمی رویم. به هزار مرافعه تا روز جمعه ما را مهلت دادند، ولی بیرق روز پنجشنبه می رود. بعد من قیلان کشیده ساعت هشت خوابیدم. امشب ملا حسن روضه خوان با والی، شام خوردن منزل من مهمان بودند به قورمه سبزی؛ خیلی خوب هم بود. جای همگی خالی بود صرف شد و خوابیدیم.

صبح برخاستم نماز کرده، چای صرف شد. من خواستم بروم به باغ فدک و مسجد قبا والده نگذاشتند، بعد رفتیم حرم زیارت کرده، همگی را دعا کردم. بعد به بقیع رفتیم زیارت کردیم و همگی را دعا کردیم. بعد رفتیم بنات حضرت رسول (ص) را زیارت کردیم. از آن جا ابراهیم پسر حضرت را زیارت کردیم. بعد عقیل را زیارت نمودیم. بعد حلیمه مادر رضاعی حضرت را زیارت کردیم. بعد از درب پهلوی قبر عثمان از بقیع بیرون رفتیم، بیرون بقیع بقعه فاطمه بنت اسد زیارت کردیم. از بیرون درب آن بسته بود، بعد باز کردند. از آن جا آمدیم قبر عبدالله والد رسول الله (ص) در توی شهر بود نزدیک درب باب السلام حیات کوچکی دارد، و ضریح آهنی و روی صندوق آن بزرگوار مفتول دوزی مثل پرده های حرم بود، و پارچه آن هم اطلس سبز بود. بعد از آن جا منزل آمدیم، معلوم شد که حاج شامی هم آمده بودند پهلوی دروازه ما افتاده بودند. بعد ناهار صرف شد، من خوابیدم، عصری برخاسته نماز کردم و چای صرف شد. بعد حرم مشرف شدیم. نماز مغرب را اول با سنی ها کردم، بعد خودم کردم، و زیارت کردم مراجعت به منزل نمودیم. شام صرف شد من مشغول روزنامه نویسی شدم. گفتند آدم به طهران می رود. حضرات خوابیدند من نشستم کاغذها را نوشتم. بعد از تمام شدن خوابیدم. ان شاء الله تفصیل مسجد و قبر حضرت را فردا خواهم نوشت.

صبح برخاستم، نماز کرده، چای صرف شد. مشرف شدم من تنها به بقیع. یک دانه قران قلب داشتم، به مردی که دم بقیع دادم، رفتم اندرون. زیارت کردم و همگی را دعا کردم و خلعت های خودم را تبرک

کردم. بعد به حرم حضرت رسول مشرف شدم. حرم حضرت رسول پنج در دارد: یکی باب السلام است که از بازار وارد می شود؛ و یکی درب مجیدی است که سلطان عبدالمجید پهلوی باب السلام ساخته، و توی مسجد بالای سر حضرت رسول باز می شود. یکی باب الرحمن است که طرف صحن و باغ باز می شود، پایین پاست، و یکی باب النساء است که طرف پایین پا باز است پهلوی مقام خواجه ها، و مسجد زنانه باز می شود و یکی باب جبرئیل است که روبروی درب ضریح حضرت فاطمه (س) باز می شود. /

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۷۹۷-۷۹۸.

نیز نک: سفرنامه مکه از نویسنده ناشناخته در ۱۲۹۹ق

جنت البقیع، سفرنامه مکه، مدینه و بقیع نوشته حسین ذوالقدر شجاعی.

حسین فرزند محمد هاشم مشهور به ذوالقدر شجاعی، کارمند و مدیر وزارت دارایی در تهران بود. او در ذیحجه ۱۳۷۴ق (تیر ماه ۱۳۳۴ ش) عازم سفر مکه و اجرای مناسک حج شد، نیز در مدینه به بقیع شتافت و مجموعه خاطرات و مشاهدات خود را در کتابی به نام سفرنامه حج و راهنمای حاج (تهران، ۱۳۳۴) منتشر کرد. گزارش او از بقیع کوتاه است و چون نگاه زایران در دوره ی پهلوی را نشان می دهد، آوردیم. این متن عکس العمل حاجیان در برابر تخریب بقیع در شصت سال قبل را به خوبی نشان می دهد.

جنت البقیع

/ بقیع نام قبرستان بزرگ و قدیمی مدینه است که فعلا بدون آنکه کوچک ترین اثری از بقاع متبرکه در آن دیده شود. محصور بدیوار بلندی است و فقط یک درب ورودی دارد قبل از تسلط وهابی ها و انهدام آن برای سبط اکبر حضرت امام حسن مجتبی امام دوم و حضرت سجاد امام زین العابدین علی بن الحسین امام چهارم و حضرت محمدباقر امام پنجم و حضرت جعفر بن محمد الصادق امام ششم علیهم السلام و ابراهیم و رقیه فرزندان پیغمبر اکرم (ص) و فاطمه بنت اسد والده ی ما جدده ی شاه ولایت امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب (ع) و حضرت عباس بن عبدالمطلب عموی پیغمبر و زوجات آن حضرت و عده ای از بزرگان بنی هاشم و صحابه آرامگاه های متناسب وقبه و ضریح های با شکوه بوده که اکنون از بین رفته و کوچک ترین علامتی از مزارها باقی نیست و زایرین هنگام ورود به آن محل بی اختیار از غربت ائمه بقیع با ریختن اشک تأثر و حسرت در گوشه و کنار ایستاده و با قرائت زیارت نامه و فاتحه ادای احترامات نموده و خارج می شوند. /

ص: ۹۶۴

سفرنامه حج و راهنمای حاج، حسین ذوالقدر شجاعی، تهران، چاپ خرمی، ۱۳۳۴، مقدمه و ص ۷۳.

جنت البقیع، بخشی از کتاب تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه از حسین عمادزاده.

حسین عمادزاده (۱۲۸۴-۱۳۶۹) در اصفهان متولد شد. در حوزه علمیه نزد استادان مبرز علوم دینی را فراگرفت. چندبار به سفر حج مشرف شد و تجربه های خود را جهت راهنمایی حجاج و مدیران کاروان ها نوشت و کتاب تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه را در سال ۱۳۲۷ش (چاپ اول) منتشر کرد. بخشی از این کتاب درباره بقیع است که عیناً نقل می شود:

جنت البقیع سرزمینی که اکنون بجنت البقیع معروف است یک قسمت از قبرستان مدینه منوره می باشد که بقبرستان مدینه- قبرستان بقیع- بقیع غرقده- جنت البقیع- معروف است بقیع یک زمین ناهموار تقریباً مستطیلی است در مشرق مدینه خارج از سور بفاصله (ص ۳۹۸) چند قدم واقع شده است طول این زمین ۱۵۰ متر و عرض آن ۱۰۰ متر می باشد وجه تسمیه آن به بقیع غرقده آنست که در زمین آن درختی می روید که معروف بغرقده است و از این گیاه در آنجا فراوان است و چون قطع می کنند بزرگ نمی شود و بیش از یک متر بلند نمی باشد و عمرو بن نعمان بیاضی در قصیده وصف آن را نموده است می گوید:

خلت الدیار قسدت غیر مسعود/ و من العناء تفردی بالسؤدد

این الذی عهدتم فی غبطه / بین العقیق الی بقیع الغرقده

در بقیع مقابر بسیاری از صحابه و تابعین می باشد و آرامگاه بسیاری از بزرگان و کبار مسلمین است و می نویسند بالغ بر ده هزار نفر از اصحاب پیغمبر(ص) در زمین بقیع مدفون شدند(۱)

و اول کسی که از صحابه در بقیع مدفون شد ابو امامه اسعد بن زراره انصاری می باشد و اول کسی که از مهاجرین مدفون شد عثمان بن مظعون است که پیغمبر(ص) او را دفن کردند(۲).

مقابر بقیع اینک آنها را که لازم است در این رساله نام ببریم از نظر خوانندگان می گذرانیم:

۱- قبر ابراهیم و رقیه و فاطمه اولاد رسول الله(ص).

۲- فاطمه بنت اسد مادر علی بن ابیطالب(ع).

۳- حضرت امام حسن مجتبی(ع) سبط اکبر.

۴- حضرت امام زین العابدین علی بن الحسین(ع) است.

١- . تاريخ عمده الاخبار، ص١٢٥؛ مرآت الحرمين، ج ١، ص ٤٢٥.

٢- . عمده الاخبار ص١٢٦.

۵- حضرت امام محمد باقر(ع) می باشد. (۳۹۹)

۶- حضرت امام جعفر صادق(ع).

۷- حضرت عباس بن عبد المطلب و خواهرش صفیه عمو و عمه پیغمبر(ص).

۸- زوجات پیغمبر غیر از خدیجه کبری که در جنت المعلی در مکه است و غیر از میمونه می باشد.

بقاع بقیع:

۱- قبه حضرت عباس بن عبد المطلب و حضرت امام حسن مجتبی(ع) و امام زین العابدین علی بن الحسین(ع) و امام محمد باقر(ع) و امام جعفر صادق(ع) و حضرت فاطمه زهرا(س) دختر پیغمبر(ص) در یک قبه بوده و اکنون جز آثار قبری بیش ندارد.

۲- قبه ابراهیم و عثمان بن مظعون در یک جا بوده است.

۳- قبه زوجات و قبه اسماعیل بن جعفر الصادق رئیس اسماعیلیه در یک جا بوده است.

۴- قبه امام مالکی.

۵- قبه نافع شیخ قرار که بقبه الحزن معروف است و آنجا محل آسایش حضرت زهرا(س) بوده که بعد از پدر در طول ۹۵ روز زندگانی روزها می آمد در این قبه و به گریه و زاری مشغول بوده می نویسند- چون حضرت فاطمه پس از پدر بسیار گریست و مردم مدینه از گریه او تنگ آمدند بحضرت علی(ع) شکایت نمودند فاطمه برای آنکه تنها باشد در بقیع می رفت و گریه و عزاداری می فرمود.

۶- قبه عقیل برادر علی(ع).

۷- قبه دخترهای رسول خدا رقیه و زینب ام کلثوم. (ص ۴۰۰)

۸- قبه اهل بیت عاتکه و صفیه عمه پیغمبر(ص) و از اصحاب معروف قبر ابی سعید خدری و عثمان بن مظعون- عبد الرحمن بن عوف- خنیس بن خذافه سهمی عبدالله بن مسعود می باشد- و قبر عثمان بن عفان خلیفه سوم و ابوسفیان بن حارث بن عبد المطلب و سعد بن معاذ می باشد.

«قبور جمعی که فعلاً در نظرم هست که در بقیع مدفون میباشند در صفحات بعدی ذکر نموده ام»

فضیلت زمین بقیع: ابن عباس روایت میکند که رسول خدا بقیع عبور فرمود آنگاه ایستاد و رو به قبور فرمود و گفت:

السَّلَامُ عَلَیْكُمْ يَا أَهْلَ الْقُبُورِ وَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَنَا وَ لَكُمْ أَنْتُمْ لَنَا سَلَفٌ وَ نَحْنُ بِالْآثَرِ

سلام بر شما ای آرمیدگان در بقیع خداوند شما و ما را بیامرزد شما بر ما پیشی گرفته اید و ما پشت سر شما هستیم

ص: ۹۶۶

ترمذی در جامعه بقیع در ذیل لغت مینویسد بقیع سرزمینی است که دارای شجر غرقد است و این اسم مشتق از قول خدای تعالی می باشد که فرمود:

الْمَ نَجْعَلِ الْاَرْضَ كَفَاتًا اَحْيَاءَ وَ اَمَوَاتًا که زنده روی زمین و مرده در زیر آن آرام گیرند

وجه تسمه آن این است که مرده ها را در آن کفن میکنند و در زیرخاک حفظ مینمایند چه قبل از اسلام زنده زنده بگور میکردند و مرده ها را نمی شستند و آداب غسل و حنوط و کفن و دفن از آئین مقدس اسلامی است.

روایتی از رسول خدا(ص) در فضیلت زمین بقیع غرقد نقل میکنند که فرمود:

زمین بقیع اول زمینی است که روز قیامت باز میشود و اموات آن سر از خاک بیرون (ص ۴۰۱) می آورند و پس از آن زمین مکه و در روز قیامت هفتاد هزار نفر از بقیع در قیامت می آیند که صورتشان مانند ماه شب چهارده میدرخشند و آنها بی حساب داخل بهشت میشوند و نور صورت آنها مانند نور آفتاب روشنی دارند.

سمهودی در تاریخ وفاء الوفاء روایتی نقل میکند که پیغمبر(ص) فرمود و قبرستان است که برای اهل آسمان میدرخشد مانند نور آفتاب و ماه برای اهل زمین اول مقبره بقیع مدینه است دوّم مقبره عسقلانست اهل مدینه عادت کرده اند در روزهای پنجشنبه از صدر اسلام تا کنون زیارت قبور بقیع بروند.

اولین ساعتی که نگارنده پس از زیارت مرقد مطهر رسول خدا(ص) و قبه و بارگاه با عظمت و مسجد بی نظیر مدینه بطرف بقیع رفتم تا چشمم بر آن قبرستان بمعنی حقیقی افتاد بی اختیار شده مدّتی از خود بیخود بودم اینک قبه و بارگاه و ضریح حضرت عباس بن عبدالمطلب و حضرت فاطمه زهرا(س) و چهار امام دیگر که همه در زیر قبه و بارگاه بود ویران و به یک نیم دایره که اطراف آنرا از سنگهای سیاه روی هم نهاده اند و یک سمت آن باز است می بینیم و اخیراً که یکی از دوستان و شیعیان از هند دو لک روپیه تقدیم داشته تا ابن سعود اجازه داده است برای این قبور از سنگ سیاه بقدر چهار انگشت بسته صورت قبر نهاده اند و حتّی غروب که میشود عبور از آنجا بسیار وحشتناک و یک شمع روشن بر فراز قبور این ائمه دینی دیده نمیشود زهی تأسّف و تأثر که اگر یکی از علمای مادی دنیا خدمتی کرده باشد مجسمه آن را از برنز و طلا میگیرند و به افتخار او نصب میکنند. (ص ۴۰۲)

مأخذ

تاریخ جغرافیایی مکه معظمه و مدینه طیبه، حسین عمادزاده، تهران، مکتب قرآن و عترت، ۱۳۵۴، ص ۳۹۸-۴۰۲.

حریم عشق، بخشی از سفرنامه جهانبخش ثواقب درباره بقیع.

ص: ۹۶۷

جهانبخش ثواقب در ۱۳۳۹ش در کازرون متولد شد. تحصیلات تا متوسطه را در کازرون گذراند سپس به دانشگاه شیراز راه یافت و در رشته تاریخ، کارشناسی ارشد دریافت نمود. سپس دکترای خود را در رشته ی تاریخ ایران اسلامی از دانشگاه تربیت مدرس در تهران دریافت نمود. آنگاه به شیراز بازگشت و در دانشگاه شیراز در پست های مختلف مدیریتی، آموزشی و فرهنگی مشغول شده. تا کنون ده ها کتاب و مقاله در موضوعات دینی و تاریخی از او منتشر شده است. نیز در ۱۳۸۴ عازم سفر حج شد و خاطرات و مشاهدات خود را تدوین و کتاب حریم عشق: روایتی از حج را منتشر نمود. این کتاب به اسم در حریم یار: سفرنامه حج هم مشهور است.

بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است که بدون دخل و تصرف در اینجا نقل شده است.

برنامه زیارت بقیع

/ پس از استقرار در مدینه، اولین جلسه ی گروهی دیدار کاروان از مسجدالنبی همراه با مدیر و روحانی کاروان در عصر روز یکشنبه ۲۵/۱۰/۸۴، انجام گرفت. در کنار مسجدالنبی، حاج آقا زبرجد روحانی محترم، قبوری که در این مسجد قرار دارد، ارائه داد، سپس به کنار قبرستان بقیع که در نزدیک مسجد قرار دارد مشرف شدیم و آنجا نیز توضیحات اجمالی درباره بقیع داده شد. پس از آن در حالتی که زایران رو به بقیع داشتند زیارتنامه ی ائمه ی بقیع خوانده شد. آنگاه زایران از باب بلال وارد مسجدالنبی شده و هر کدام در گوشه ای از مسجد، دو رکعت نماز تحیت مسجدالنبی، دو رکعت نماز زیارت رسول الله (ص)، دو رکعت نماز زیارت حضرت فاطمه زهرا (س)، و دو رکعت نماز ائمه ی بقیع گزاردند.

روز دوشنبه ۲۶/۱۰/۸۴، شانزدهم ذیحجه، پس از گزاردن نماز صبح در مسجدالنبی، طبق قرار قبلی، اعضای کاروان از مسجد خارج شده و از باب ۲۶ در محوطه ی بین حیاط مسجد و دیوار بقیع جمع شده و سپس همراه دیگر مشتاقان زیارت بقیع به زیارت مشغول شدند. مأموران سعودی به گونه ای مستقر بودند که مانع از ورود زایران به محوطه ی قبور شوند. زایران تنها می توانستند در کنار نرده ها، اظهار ارادت به ارواح بزرگان خفته در بقیع نمایند و دعا بخوانند و نیز در مسیرهای مشخص شده بین محوطه های قبور رفت و آمد داشته باشند. تعدادی از مأموران سعودی از جمعیت زایران و اعمال آنان فیلمبرداری می کردند (برای تبلیغات بعدی خود) اما از گرفتن فیلم و عکس توسط زایران به شدت ممانعت می کردند. در این حال و هوا، هر کس دعایی بر لب داشت و ذکری را زمزمه می کرد، اشک ها از دیده ها سرازیر بود و شیعیان زیارتنامه ی ائمه ی بقیع را سر می دادند. البته جوانب احتیاط را نیز نگاه می داشتند زیرا در برنامه های آموزشی سفر حج به زایران توصیه هایی شده بود که آنها را در خاطره داشتند، از این قبیل:

- پرهیز از نماز خواندن کنار قبرستان بقیع.

- خودداری از تجمع در جلوی بقیع به هنگام نماز جماعت.

- خودداری از فریادزدن، ایجاد سر و صدا، سینه زنی، نوحه خوانی با صدای بلند و شعار دادن در مسجدالحرام و مسجدالنبی (ص).

- پرهیز از عکس گرفتن در اماکن مقدّس، بوسیدن درها و حرم نبوی یا دیوار بقیع، دخیل بستن، خاک برداشتن از قبور، تبرک کردن لباس و پارچه ها.

- اجتناب از زیارت عاشورا و دعای توسل با نوحه خوانی با بلندگو.

- خودداری از انداختن پول، عریضه، کاغذ، طلا، و ... در ضریح مطهر نبی اکرم (ص) و قبور ائمه (ع) و سایر اماکن.

قبرستان بقیع: یکی از پرخطرترین مکان‌های مدینه، بقیع است، جایی که نخست آن را «بقیع اللغرقد» می‌نامیدند. غرقد، درخت بوده که در گذشته، در محل این قبرستان و یا در کنار آن قرار داشته و احتمالاً به تدریج با گسترش قبرستان، آن درخت‌ها از میان رفته است. بقیع، پیش از اسلام، گورستان مردم یثرب بوده و پس از اسلام نیز به عنوان مهمترین گورستان مدینه شناخته شده است. این گورستان با وسعت نسبتاً زیاد خود، در طول سده‌های مختلف اسلامی مدفن صحابه، تابعین و مهم‌تر از همه، چهار تن از امامان (ع) بوده و از این رو محلّ زیارت تمامی زائران مدینه می‌شده است. بقیع در ناحیه شرقی مسجدالنبی و تقریباً در فاصله‌ی دو بیست متری آن قرار گرفته است. این قبرستان تا یکصد سال پیش خارج از حصار مدینه قرار داشت، اما اکنون تقریباً در میان شهر مدینه قرار گرفته و به چهار خیابان محاصره شده است: ستین، عبدالعزیز، ابی ذر، باب العوالی.

بقیع در زمان رسول الله (ص) نیز زیارتگاه بوده و آن حضرت برخی شب‌ها خانه را ترک کرده و تنها به بقیع می‌رفته و در آنجا به راز و نیاز با خدا می‌پرداخته است. قبرستان بقیع تا قبل از تسلط دولت سعودی، قبه‌های متعددی داشت که بر روی قبور خاصی ساخته شده بود. اما اکنون به صورت فضای باز و ساده‌ای درآمده است و قبرها جز نشانی ساده، به صورت سنگی که بالای سر آنها گذاشته شده، چیزی ندارد. با وجود این، تعلق خاطر مسلمانان به مدفون شدگان بقیع باعث گردیده است تا قبر عده‌ای از بزرگان مدفون مشخص باقی بماند، گرچه به مرور زمان، قبور صدها بلکه هزاران تن از صحابه و تابعین به دست فراموشی سپرده شده و قبر آنان نامشخص مانده است. در این قبرستان چهارتن از امامان معصوم شیعه به خاک سپرده شده‌اند: امام مجتبی (حسن بن علی (ع))، امام سجاد (ع) چهارمین امام شیعه، امام باقر (ع) پنجمین امام شیعه، امام صادق (ع) ششمین امام معصوم.

از دیگر قبور این قبرستان: سه دختر رسول الله (ص) به نام های رقیه، ام کلثوم و زینب. ابراهیم فرزند رسول الله (ص)، فاطمه بنت اسد مادر حضرت علی (ع)، عباس بن عبدالمطلب عموی پیامبر (ص)، تعدادی از همسران رسول خدا (ص): زینب بنت خزیمه، ریحانه فرزند زبیر، ماریه ی قبطیه، زینب بنت جحش، ام حبیبه دختر ابوسفیان، حفصه دختر عمر، سوده، صفیه، جویریة، عایشه و ام سلمه.

محمد حنفیه فرزند حضرت علی (ع)، عقیل بن ابی طالب، عبدالله بن جعفر، اسماعیل بن جعفر الصادق (ع)، صفیه دختر عبدالمطلب و عمه رسول الله (ص)، عاتکه دختر عبدالمطلب و از عمه های رسول خدا (ص)، عثمان بن عفان، عثمان بن مظعون، ام البنین همسر حضرت علی (ع)، محمد بن زید بن علی، مالک بن انس، سفیان بن حارث، عبدالله بن مسعود، ابوسعید خدری، حلیمه ی سعدیه، سعد بن معاذ، ابی بن کعب، مقداد بن اسود، ابودجانه ی انصاری، مالک اشتر، صهیب بن سنان، سعد بن عباد، حسان بن ثابت، و تعداد زیادی دیگر ...

مأخذ

حریم عشق: روایتی از سفر حج، جهانبخش ثواقب، شیراز، نوید، ۱۳۸۶، ص ۱۳۹ و ۱۵۵-۱۵۷؛ navidshiraz.pvb.com

حسین الشاکری، بخشی از سفرنامه نویسنده عراقی فعال در عرصه فرهنگ.

حسین شاکری در نجف اشرف در سال ۱۳۴۴ق/۱۹۲۵م در محله حویش متولد شد. از ۱۹۴۱م به بغداد رفت و در آنجا ساکن شد. وی نخستین بار در سال ۱۳۷۵ق به سفر حج رفت و بعد از آن چند بار دیگر به حج و عمره رفته است. او خاطراتش را در این کتاب نوشته است:

ذکریاتی: رحله حول العالم خلال اربعین عاماً (۱۹۵۰-۱۹۹۰م)، جلد اول، قم، ۱۴۱۸ق.

مطالبی که درباره بقیع نوشته عیناً نقل می شود تا ارزش آن معلوم شود و استناد و ارجاع به مطالب امکان پذیر باشد. شاکری در قالب خاطره نگاری، آن هم از منظر توسعه و عمران، مطالب سودمندی نوشته که با اینکه فقط حدود نیم قرن از آن می گذرد و نسبتاً متأخر است، ارزش علمی آن فراوان است.

خاطرات و مشاهدات

/المدينة المنورة، أقدس المدن الإسلامية بعد مكة المكرمة، تقع في الحجاز في الجزء الغربي من المملكة. البقيع في المدينة المنورة. أيضاً مسجد الرسول الأعظم (ص)، الذي يعتبر ثاني الحرمين الشريفين، والذي يضم في رحابه مرقده الشريف (ص) ورفاته الطاهر.

هاجر إليها من مكة عام ۶۲۲م، فعرفت عندئذٍ بالمدينة المنورة، بعدما كانت تعرف ب- (يثرب)، وكانت عاصمه الدولة الإسلامية في عصره وبعده.

هذه مقبره عظيمه تعرف ب- (بقيع الغرقد)، واسم الغرقد لشجره شوقيه صحراويّه لاتنبت إلا فيها.

وهي مدفن معظم أهل البيت (ع) والصحابه والشهداء، وفي مقدّمتهم مدفن العباس بن عبدالمطلب، وأئمّه أهل البيت (ع): الإمام الحسن السبط والإمام زين العابدين والإمام محمد بن علي الباقر والإمام جعفر بن محمد الصادق (ع).

وقبل الدخول في التفاصيل، بوّدى أن أشير إلى ما قبل استيلاء الحكم السعودي على الحجاز والعتبات المقدّسه التي هدّمها في عام ١٣٤٥ق / ١٩٢٥م.

كانت الحجاز والعتبات المقدّسه تحت حكم الأشراف الحسينيين، وعلى رأسهم الشريف حسين بن علي، وكانت جميع العتبات المقدّسه مصونه ومشيّده وعامره بالزوّار وقبابها شامخه، ومقصد الزوّار من أهل البلد والحجاج والمعتمرين على حدّ سواء، وحرية التطواف بينها والصلاه والزياره فيها مسموحه والزائر له كلّ الحرّيه في أداء مراسيم الزياره والدعاء وتقبيلها، كما في العتبات المقدّسه في العراق وإيران وغيرها، لاسيّما مرقد أئمّه أهل البيت (ع) في البقيع، وزوجات النبي الأكرم وبناته، وأصحابه وغيرهم، وكذا مرقد الشهداء في واقعه أحد، وفي طليعتهم سيّد الشهداء حمزه بن عبدالمطلب وعبدالله بن جحش ومصعب بن عمير وغيرهم رضوان الله تعالى عليهم، كما في الحجون بمكّه المكرّمه «مقابر قريش»، مرقد هاشم بن عبد مناف، وعبدالمطلب بن هاشم جدّ النبي، وأبوطالب عمّه (ص)، وزوجته السيّده أمّ المؤمنين خديجه بنت خويلد، وغيرهم.

وما أن استولى عبدالعزيز بن سعود والوهابيون على الحجاز عام ١٣٤٥ق / ١٩٢٥م، كان أوّل عمل قاموا به هو هدم جميع أبنيه العتبات المقدّسه والقباب المشيّده عليها، وتركوها أنقاضاً أثراً بعد عين، ومنعوا جميع المسلمين من زيارتها والتقرب إليها، وأحاطوا البقيع بسياجٍ عالٍ لمنع الزوّار، وهذه وصمه عار على جبين السعوديه والوهابيه، لاتزول مدى الدهر، ولاتطهرها مياه البحر.

كما همّت الحكومه السعوديه الوهابيه بإزاله معالم الضريح الطاهر للنبيّ (ص) وأصحابه، وإزاله ضريح السيّده فاطمه الزهراء وبيتها أو بناء جدار سميّك عالى حولها حتّى لا يرى أى معلم من معالمها، غير أنّ العالم الإسلامى حينذاك ثار بوجه الحكام السعوديين، ومنعواهم من الإقدام على مثل هذا العمل، وكان في مقدّمتهم الحكومه المصريه وشعبها، حيث كانت لها اليد الطولى في مساعدتهم مالياً وفنياً في كلّ مرفق من مرافق الدوله التي كانت مفتقره لأبسط الأمور، لاسيّما في حقل الصحه والتعليم وغيرها، بالإضافة إلى إهداء وتقديم (كسوه الكعبه المشرفه) كلّ عام، بمحمل جليل ومهيّب يتقدّمه أمير الحاج من مصر.

هذه توطئه موجزه عمّا كانت عليه السعوديه، إيّان حكمها في الثلاثينات من القرن العشرين الميلادي، وقد حدّثني المرحوم والدي بذلك منذ صباي، كما كانت عندي صور نادره لمراقدا الأئمه الطاهرين في البقيع بقبايها الشامخه المشيده قبل هدمها، غير أنّي تركتها في بغداد.

أمّا المعالم التي شاهدتها بنفسى عندما تشرفت المرّه الأولى لحجّ بيت الله الحرام وزياره مرقد الرسول الأعظم وأهل بيته الطاهرين(ص) في المدينه المنوره عام ١٣٧٥ق/ ١٩٥٥م ومن ثمّ أداء العمرة الرجبيه المفردة بعدها في عام ١٣٧٨ق/ ١٩٥٨م والتي أزيلت معالمها عن بكره أبيها فيما بعد، يمكننى وصفها بصوره موجزه لأقربها إلى ذهن المطالع الكريم وليقارن بين الماضى القريب والحاضر.

فأقول: كانت مدينه مكه حينذاك عشر معشار ما عليها الآن من السعه وال عمران، وكانت لاتتجاوز مقابر قريش في الحجون من جهه الشرق، ولا- تتجاوز منطقه أجياد من جهه الغرب، ويحدّها جبل أبوقبيس من الجنوب المطلّ على البيت، وكذلك من الشمال.

أمّا الآن، فامتدّ العمران إلى عشرات الكيلومترات حتّى تجاوز منى والتنعيم، وجعلها ضمن مدينه مكه، وكذلك الأطراف المحيطة بمكّه عبر أنفاق تخترقها، وجسور تعلوها، وشوارع واسعه ممتدّه إليها وموصله بينها.

أمّا البيت الحرام فكانت الأبنيه والمحالّ التجاريه ملتصقه بجدار البيت المشيد من قبل السلطان عبدالمجيد العثماني عام ١٢٦٥- ١٢٧٧ق، وكذلك المسعى بين الصفا والمروه كان سوقاً تجارياً عامراً على جانبيه المحالّ التجاريه والبيع والشراء قائم على قدم وساق ليلاً ونهاراً، والناسكين والساعين بين ذاهب وآيب وساع ومهول يخترقون الناس، وربما يعطش الساعى فيقف أمام إحدى الحوانيت لينتهل ويروى ظمأه، حتّى إنّى اصطدمت بالناس فى مسعاى عدّه مرّات.

أمّا المعالم الأثريه التي أزيلت عن بكره أبيها في المدينه المنوره، فأبتدئ أولاً من المسجد النبويّ الشريف.

كان لفاطمه الزهراء(ع) بقيه لبستانها الواقع خلف دكّه الصفوه، والذي هو خلف بيتها(ع)، وشاهدت الباقي منه بمساحه لايتجاوز المائه والخمسين متراً مربعاً محاطاً بسيّاج من حديد مربّع الشكل، وشاهدت النخلات التي كانت فيه وبعض الزرع، وكان في وسطه بئر، يسمّى بئر فاطمه، وكان ذلك في سنه ١٣٧٥ق/ ١٩٥٥م، والآن هو داخل المسجد النبويّ.

كما إنّى زرت المرقد الطاهر لعبدالله بن عبدالمطلب والد الرسول الأعظم(ص) عدّه مرّات فى حى بنى النجار أخواله، والواقع فى السوق الممتدّ بين الحرم ومسجد الغمامه من جهه الغرب، وأزيل الآن أثره نهائياً وأدخل ضمن المسجد مؤخراً، أو الساحة الغربيه من المسجد الشريف ولم يُعلّم بأى علامه تدلّ عليه وقد توسّع المسجد والساحات المحيطة به حتّى أصبح من البقيع شرقاً إلى مسجد الغمامه، ومسجد الإمام

على(ع) غرباً، كما أُزيل زقاق الهاشميين - الذى شاهده - كان الطريق الوحيد والموصل بين باب النساء وباب جبرائيل من المسجد النبوى الشريف إلى البقيع، وكذلك أُزيلت معالم دار الإمام الصادق(ع) الواقع فى قبله المسجد من جهة المرقد الطاهر للنبي(ص) والذى شاهده وكان مشيداً بمكانه مكتبه عامه باسم (مكتبه عارف عاكف) أحد الولاة الأتراك حينذاك أو قواده.

فى داخل المسجد النبوى الشريف معالم لاتزال بعضها مؤشّره على أعمده المسجد وحدودها، أصف بعض ما أستطيع وصفه بصورة موجزه، ومن يرد التفصيل فليراجع المصادر المختصّه بها، مثل: «أخبار مكّه» لأبى الوليد الإزرق، و «تاريخ المسجد النبوى» لمحمد إلیاس عبدالنبي، و «تاريخ المدينة»، وقد لخصت معظم ما جاء من المصادر المهمّه بهذا الشأن فى الجزء الأوّل من «موسوعه المصطفى والعترة - محمّد رسول الله».

أولاً: حدود الضريح المطهر للنبي(ص)، وبحانبه بيت السيده الطاهره فاطمه الزهراء(ع) فى بنايه واحده داخل المسجد، وروايات كثيره تقول إنّ قبرها فيه.

ثانياً: الروضه المطهره، حيث قال رسول الله(ص): ما بين قبرى و منبرى روضه من رياض الجنّه، وأعمدتها مكسّوه برخام أبيض ومعلّم عليها.

ثالثاً: حدود مسجد الأصلى الذى بناه النبي(ص)، معلّم على وسط أعمدتها وأعلاه.

رابعاً: حدود التوسعه للمسجد فى حياته(ص)، معلّم على وسط وأعلى أعمدتها.

خامساً: معلّم على خصوصيات بعض الأعمده، مثل: اسطوانه التوبه، واسطوانه الوقود، واسطوانه السرير، واسطوانه التهجد.

سادساً: إشارة إلى التوسعات قبل الأخيره فى الخارطه المرفقه.

أمّا الآثار الباقية لحدّ اليوم والمحيطه بالمدينه المنوره، والتي تعتبر من المزارات، فمنها: مسجد قبا، والمساجد السبعه فى موقع معركة الخندق أو الأحزاب، ومسجد القبليتين، وموقع معركة أحد وجبالها، ومسجد الغمامه، وإلى جنبه مسجد الإمام على(ع)، ومسجد أبابكر، ومسجد عمر، ومشربه أم إبراهيم، ومسجد الفضيخ، وجميع هذه المعالم والآثار أصبحت داخل حدود المدينه وبين عماراتها.

أمّا بقيع (الغرقد) فكان ولا يزال كما هو منذ أن هدمه السعوديون وأزالوا معالمه، غير أنّ التوسّعات والتغييرات التى حصلت فى السياج الخارجى المحيط به فقط.

أصبحت المدينه المنوره السابقه كلّها مساحه لمسجد الرسول(ص)، وتوسّعت المدينه المنوره بعد ذلك حتّى امتدّت إلى عشرات الكيلومترات المحيطه بها من كلّ جانب حتّى أنّ مسجد قبا الذى كان يبعد عن المدينه المنوره بسبع أو ثمان كيلومترات أصبح ضمن التوسعه الجديده للمدينه بل تعدّاه إلى مسجد

الشجره (المیقات) الذى یبعد عن المدینة أكثر من عشرين کیلومتراً، وكذلك شملت التوسعة جميع الأطراف الأخرى المحیطه بالمدينة.

هذا وصف موجز لمعالم المدینة المنوره التى شاهدها قبل إزاله معالمها فى التوسعات الأخریه، وأما المعالم التى اندرست فى القرون والأجیال الغابره فهى غیر موجوده إلا فى الكتب والمصادر التى كتبها الکاتبون من انباء البلد و غیرهم.

مأخذ

ذکریاتی: رحله حول العالم خلال اربعین عاماً، حسین الشاکری، قم، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۳۰۳-۳۰۹؛ موسوعه المصطفى والعترة محمد رسول الله (ص)، حسین الشاکری، جلد های ۱ تا ۵.

نیز نک: خاطرات حسین الشاکری

حش کوکب، بخشی از کتاب المدینة بین الماضی والحاضر نوشته ابراهیم العیاشی.

ابراهیم بن علی العیاشی مؤلف و پژوهشگر معاصر عربستان سعودی است. او چند سال از عمرش را به تحقیق تاریخ و تحولات تاریخی مدینة گذراند. چند اثر درباره مدینة تألیف و عرضه کرد. از جمله کتاب فوق را نوشت. بخشی از آن درباره حش کوکب است که بدون دخل و تصرف نقل می گردد:

حش کوکب

/جاء فى كتاب السيد السهمودي شيخنا وصاحب الفضل بعد الله على، قال فى الصحيفه ۹۱۳ فى قبر عثمان بن عفان رضى الله عنه؛ روى ابن شبه: عن الزهرى قال: جاءت أم حبيبه بنت أبى سفيان رضى الله عنهما فوقفت على باب المسجد، «وكانت دارها فى محل الشرشوره التى ازيلت، وادخلت فى المسجد النبوى، وكانت لشرجيل بن حسنه» فقالت لتخلن بينى وبين دفن هذا الرجل، تعنى عثمان بن عفان رضى الله عنه، أولاً- كسفن ستر «قبر» رسول الله (ص)، فخلوها فلما أمست جاء جبير بن مطعم، وحكيم بن حزام، وعبدالله بن الزبير، وأبو الجهم بن حذيفه، وعبدالله ابن حمل فحملوه، فانتهاويه إلى البقيع، فمنعهم ابن بجره الساعدي، فانطلق به إلى حش كوكب، وهو بستان بالمدينه. فصلى عليه ابن جبير، ودفنوه وانصرفوا.

جاء فيما قدمت ثلاثه أعيان الحضارى، وحش كوكب وخضراء ابان، وهذه تحتاج الى تعيين فندع النصوص جانباً لعدم الاطاله والتكرار، ولكن مما يستفاد منها:

الحضارى: كلها فى شمال البقيع و شرقيه من مناطق فيها آبار و صوران.

خضراء ابان: المنطقه التى يليها الركن الشمالى الشرقى من جوف البقيع ويحذوها من المغرب الزوراء.

حش كوكب: التى فيها مدفن عثمان بن عفان رضى الله عنه، وسماها النبى (ص) بالروحاء.

وقد ذكرت الزوراء، وهذا داخل البقيع، وفيه ما يحتاج الى تعريف، ما دمت في هذه المنطقه اجوبها للتفصيل.

الزوراء ما فيه مدفن إبراهيم بن سيدنا رسول الله(ص)، واورد السيد السمهودي فيه: ما رواه عن ابن شبة وعن سعيد بن جبیر، وابن زباله وعن جعفر بن محمد ان قبر ابراهيم بن سيدنا رسول الله(ص) بالزوراء، اقول: وهو في المغرب من مدفن عثمان بن مظعون قريبا من باب اللبنة.

كل هذه الاعيان في المنطقه الشرقيه وفي مغرب المائده والاجابه كانت وما حولها تعرف بالصوران أو «الصورين».

مأخذ

المدينه بين الماضي والحاضر، ابراهيم بن علي العياشي، المدينه المنوره، المكتبه العلميه، ١٣٩٢ق / ١٩٧٢م، ص ٣١٦-٣١٧.

حش كوكب در معجم البلدان، بخشي از كتاب معجم البلدان از ياقوت حموي درباره قسمتي از بقيع.

شهاب الدين ابو عبدالله ياقوت بن عبدالله حموي (آنا تولى ٥٧٥- حلب ٦٢٦ق) معروف به ياقوت حموي از دانشمندان سده ٧٦٠ق است.

برخي از مورخان زادگاه او را حماه يا حماه از بلاد شام دانسته اند. شهر مزبور در مقابل حمص و حلب بوده و به سبب لطافت آب و هوا مردم آن به زيبارويي شهرت داشته اند. ياقوت كه بر حسب نوشته متن هاي معتبر، رومي نژاد بوده و در آن سرزمين متولد شده، در خردسالي وي را با گروهی از مردم روم اسير و به بغداد آورده و در آنجا فروختند. خريدار وي بازرگاني به نام عسكر حموي بوده و بدین سبب ياقوت را به وي نسبت داده اند و به حموي شهرت يافته است.

او چند اثر مشهور از جمله معجم البلدان و معجم الادباء دارد.بخشي از البلدان درباره بقيع و حش كوكب است. به دليل اهميت مطالب اين اثر و مرجع بودن اين كتاب، مباحث درباره بقيع و حش كوكب در دو مدخل «بقيع در معجم البلدان» و «حش كوكب در معجم البلدان» عرضه خواهد شد.

حَشُّ كَوْكَبٍ

/بفتح أوله، و تشديد ثانيه، ويضم أوله أيضا، والحش في اللغة: البستان، و به سمي المخرج حشاً لأنهم كانوا إذا أرادوا الحاجه خرجوا إلى البساتين، و كوكب الذي أضيف إليه اسم رجل من الأنصار: و هو عند بقيع الغرقد، اشتراه عثمان ابن عفان، و زاده في البقيع، و لما قتل ألقى فيه ثم دفن في جنبه. وحش طلحه: موضع آخر في المدينه./

ص: ٩٧٥

گزارش یاقوت حموی با گزارش ابن زباله تفاوت و اختلاف فاحش دارد. یاقوت می نویسد حش کوب را عثمان بن عفان خرید و به بقیع افزود. ولی ابن زباله می گوید در زمان معاویه توسط مروان بن حکم به بقیع افزوده شده است (اخبار المدینه، ص ۲۰۹-۲۱۰)؛ ابن نجار هم معتقد است حش کوب را معاویه خرید (الدره الثمینه، ص ۴۶۳).

مآخذ

معجم البلدان، یاقوت حموی، بیروت، دارصادر، ۱۹۹۵م، ج ۲، ص ۲۶۲؛ دانشنامه دانش گستر، ج ۱۹، ص ۳۷۰-۳۷۱؛ الدرہ الثمینہ، ابن نجار، به کوشش صلاح الدین بن عباس شکر، مدینه، ۲۰۰۶م، ص ۴۶۳؛ اخبار المدینه، ابن زباله، به کوشش سلامه، مدینه، ۲۰۰۳م، ص ۲۰۹-۲۱۰.

خاطرات سفر حج، بخشی از سفرنامه حرمین و بقیع از سلطان حسین تابنده گنابادی.

سلطان حسین تابنده گنابادی مشهور به رضا علیشاه (۱۲۹۳-۱۳۷۱) قطب سلسله نعمت اللهیه گناباد، در سفری به حج، خاطرات خود را در قالب سفرنامه تدوین کرده و با این مشخصات و به چاپ سپرده است:

خاطرات سفر حج، سلطان حسین تابنده گنابادی ملقب به رضا علیشاه، تهران، سازمان فارابی، چاپ دوم، ۱۳۵۷، چاپ اول، ۱۳۳۷ش / ۱۳۹۹ق، چاپ سوم همراه با اضافات و استدراکات: تهران، حقیقت، ۱۳۸۸.

رضا علیشاه چهار سفر مهم همراه با چهار سفرنامه دارد. سفر به افغانستان و پاکستان و دیگر سفر به اروپا که سفرنامه اش با عنوان از گناباد به ژنو در اختیار است. سومین سفر در زمستان سال ۱۳۲۴ش به عتبات عالیات بوده که به زیارت مراقده مطهره ائمه اطهار(ع) مشرف گردید و گزارش این سفر با عنوان یادداشت های سفر به ممالک عربی منتشر شده است. وی در این سفر از کشورهای عراق، سوریه، لبنان، فلسطین و مصر دیدن کرد. بالا-خره چهارمین سفر به قصد تشرّف حج در سال ۱۳۶۹ق/۱۳۲۹ش بود که سفرنامه آن به نام خاطرات سفر حج چند بار منتشر شده است.

این سفرنامه اهمیت ویژه ای دارد. در مقدمه چاپ سوم ویژگی ها و اهمیت آن توضیح داده شده است. بخشی از سفرنامه وی که درباره بقیع است، چنین است:

زیارت بقیع

پس از زیارت حرم نبوی از باب جبرئیل خارج و از کوچه معروف به کوچه بنی هاشم به بقیع برای زیارت رفتیم. بقیع در لغت زمین وسیعی را گویند که دارای درخت یا ریشه آن باشد و این مکان چون مشتمل بر درخت خاردار معروف به غرقده بوده از این رو آن را بقیع الغرقده می گفتند. بقیع از سابق

ص: ۹۷۶

قبرستان مدینه و مورد علاقه و توجه عموم مسلمین بوده و می باشد و فضایل زیادی برای آن رسیده از جمله از حضرت رسول(ص) روایت شده که فرمود در روز قیامت از قبرستان بقیع هفتاد هزار نفر برانگیخته می شوند و صورت آنها مانند ماه شب چهارده درخشان است و بدون حساب وارد بهشت می شوند و قبور بسیاری از اولیاء و بزرگان در آنجا است از جمله حضرت فاطمه زهرا(ع) دختر رسول خدا بنا به قولی در این قبرستان مقدس مدفون است و هر چند درباره قبر آن حضرت اختلاف است و به طوری که در تواریخ شیعه مذکور است حضرت مولی(ع) جسد آن مخدره را در شب دفن نمود و چند صورت قبر ساخت که کسی از محل قبر آگاه نشود از اینرو قبر آن حضرت به طور صحیح معلوم نیست ولی محلی هم که فعلاً در بقیع معروف است چون در جلو قبور ائمه طاهرین واقع شده با علاقه کاملی که آنها به آن مخدره داشتند این طور به نظر می رسد که محل فعلی نیز به واسطه انتساب محترم باشد هر چند که در پشت سر حضرت در خود حرم و بین حجره و منبر نیز قولی در این باب هست بلکه بسیاری از محققین معتقدند که قبر فاطمه(ع) در خانه خودش بوده که اکنون جزء حجره مقدسه است و از امام هفتم نیز روایتی در این باب رسیده (رهنمای حج) از حضرت رضا(ع) نیز قبلاً روایتی نقل کردیم و این دسته معتقدند که قبری که به نام فاطمه در محوطه قبور ائمه(ع) معصومین بقیع واقع است قبر فاطمه بنت اسد می باشد و از جهاتی اقرب به نظر می رسد.

در پشت سر قبر فاطمه(ع) چهار قبر در یک محل واقع شده که قبر چهار نفر از ائمه طاهرین. امام حسن مجتبی(ع) و امام زین العابدین(ع) و امام محمد باقر(ع) و امام جعفر صادق(ع) می باشد و بالای سر آن بزرگواران قبر عباس بن عبدالمطلب می باشد و تمام این قبور در یک محوطه کوچکی واقع شده است و به طوری که در کتاب عقیده الشیعه آخر ذکر حالات حضرت صادق(ع) می نویسد در روی قبور آن بزرگواران سنگی نصب شده و این عبارات روی آن نوشته شده است: «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله مبيد الامم ومحبي الرمم هذا قبر فاطمه بنت رسول الله صلى الله عليه وسلم سيدة نساء العالمين وقبر الحسن بن علي بن ابيطالب وعلی بن الحسين بن علی بن ابيطالب و محمد بن علی و جعفر بن محمد رضی الله عنهم» ولی موقعی که ما به زیارت بقیع مشرف شدیم سنگی نبود و چون وهابی ها آن را برداشته و همه ساختمان را خراب کرده اند و هیچ اثری از بنا نیست فقط روی هر قبر چند سنگ معمولی می باشد.

در قسمت دیگر قبر دختران پیغمبر(ص) زینب و رقیه و ام کلثوم می باشد و در محل دیگر قبور زوجات پیغمبر(ص) که علامت قبور در آنجا نه است در صورتی که قبر خدیجه در مکه و قبر عایشه هم بنا به قولی در مدینه نیست ولی سایر زوجات پیغمبر(ص) در همان محل مدفونه می باشند.

محل دیگر قبر عقیل بن ابیطالب و عبدالله بن جعفر طیار شوهر حضرت زینب(ع) قرار گرفته و جای دیگر قبر ابراهیم پسر پیغمبر(ص) است.

و در قسمت دیگر قبر عاتکه و صفیه عمه های پیغمبر(ص) و قبر ام البنین مادر ابی الفضل العباس(ع) می باشد که در یک محل قرار گرفته و در انتهای قبرستان نیز در گوشه مجزی بنا به قولی قبر فاطمه بنت اسد مادر امیرالمؤمنین علی(ع) واقع شده است.

و در انتهای یک قسمت قبرستان قبر خلیفه سوم عثمان را نشان می دهند.

قبور بسیاری از صحابه نیز در آنجا قرار گرفته و بعداً هم قبور تابعین در آنجا واقع شده و از اولیاء و عرفاء نیز بسیاری در آنجا مدفون هستند از جمله مرحوم حاج زین العابدین شیروانی مستعلی شاه صاحب کتاب بستان السیاحه متوفی در ۱۲۵۳ قمری که از عرفای بزرگ و از اقطاب سلسله صوفیه نعمه اللهیه بوده در قبرستان بقیع مدفون است ولی بعضی می گویند که آن جناب در راه حج مریض شده و رحلت نموده و جسد ایشان را به جدّه حمل نموده و در قبرستان معروف به قبرستان امنا دفن شد.

مآخذ

خاطرات سفر حج، سلطان حسین تابنده گنابادی، تهران، ۱۳۵۷، ص ۷۱-۷۴؛ همان، تهران، انتشارات حقیقت، ۱۳۸۸، ص ۷۵-۷۸؛ دانشنامه فرهنگ مکتوب عرفان و تصوف، مدخل رضا علیشاه؛ شرح احوال حاج سلطان حسین تابنده گنابادی، علی تابنده، تهران، انتشارات حقیقت، ۱۳۷۷؛ www.haqiqat.ir

نیز نک: سفرنامه مکه

خاطرات سفر حج، بخشی از سفرنامه و یادداشت های محمد حمید یزدان پرست درباره بقیع.

محمد حمید یزدان پرست لاریجانی متولد ۱۳۴۴ در سفرش به مکه، خاطراتش را با مشخصات زیر به چاپ سپرده است:

سایه هیچ: یادداشت ها و خاطرات سفر حج، محمد حمید یزدان پرست لاریجانی، تهران، انتشارات روزنامه اطلاعات، ۱۳۸۳، ص ۲۹۸.

مؤلف مشاهدات خودش را هر روز یادداشت و سپس در فرصت مناسب ویرایش و تنقیح کرده است. روش نویسنده جزئی نگری، توجه به سوژه های کوچک و پرداخت آنها است. از اینرو برای سهولت استفاده عموم، بخش های درباره بقیع را نقل می کنیم تا پژوهشگران به راحتی از آن استفاده نمایند یا به نقد پردازند. این سفرنامه نمایانگر طرز فکر بسیاری از حجاج ایرانی است که به جای مطالعه و زیارت عالمانه، بیشتر به احساسات و گریه اهمیت می دهند.

یادداشت هایی درباره بقیع

[دوستم] در حیاط زیارت وداع را خواند، چند عکسی گرفتیم و به سوی بقیع رفتیم. آنجا هم بیرون ایستاد و با ائمه خداحافظی کرد و ما را هم بدرود گفت و رفت. من و دلاوری نیز وارد بقیع شدیم. جمعیت چند ملیتی موج می زد و کنار تربت ائمه که دو تن دیگر هم مدفونند: فاطمه بنت اسد (مادر حضرت علی(ع)) و عباس (عموی پیامبر(ص))، جمعیت فشرده بود و عمدتاً هم ایرانی. البته با هفت - هشت متری فاصله و نرده دوباره ای که کشیده اند و خیل چفیه قرمزها که گله به گله ایستاده اند و مدام تذکر می دهند: «دعا نخوانید، توقف نکنید، نماز حرام است، گریه نکنید و...» همه این کارها حرام است و بزرگ ترین منکری است که روی زمین اتفاق می افتد واقعاً تحولی که بن لادن در میان این خشک مغزها به وجود آورد و سطح امر به معروف و نهی از منکر را ارتقا بخشید و آنها را متوجه آمریکا و اسرائیل کرد، کاری بزرگ و در خور توجه است.

باری، در محضر ائمه چهارگانه ایستادیم و چون نمی توانستم چیزی بخوانم، جورش را باز دلاوری کشید و آرام زیارتنامه ها را خواند و من تکرار کردم. و چون محل دیگر قبور را نمی دانستیم، سایر زیارتنامه ها را نیز همان جا خواندیم. در آن گرگ و میش صبحگاهی که حیاط مسجد غرق نور بود و بقیع با همه گستردگی چشمگیرش خاموش بود و تازه به نرمی از تیرگی شبانه سر بر می آورد، گریه زایران و مویه زیارتنامه خوانان و همهمه مردها و ضجه زن ها که حق ورود ندارند، همه و همه فضای خاصی ایجاد می کرد که حاکی از غربت دیرپای آن دیار بود. در همین وقت یک گروه افغان هم آمدند که عمدتاً پیر و شکسته بودند و سر و وضعشان داد می زد گروهی زحمتکش و رنج دیده اند. آخوند مسن و سیدی راهنمایی شان را به عهده داشت که لباسهایش کهنه و مندرس بود، با لبه های رفته و وصله بزرگ روی شانه. با حزن زیارتنامه ائمه را برایشان خواند و آنگاه گفت: «برویم خدمت ام البنین، مادر حضرت عباس». ما هم دنبالشان رفتیم. آن زن بزرگ در کنار صفیه و عاتکه - عمه های پیامبر - به خاک سپرده شده است. قبرشان هم از سطح سایر قبرها پایین تر است و می شود کاملاً نزدیکشان شد. گرچه چفیه قرمزها ایستاده اند و از درنگ چند ثانیه بیشتر جلوگیری می کنند. آنقدر مردم گندم ریخته اند که تقریباً حاکی دیده نمی شود. ایستادیم و زیارتنامه را خواندیم و من رفتار آن بزرگوار پس از واقعه کربلا را به خاطر آوردم که به یاد چهار پسرش، چهار قبرگونه درست کرده بود و عزاداری می کرد. شعرهایش چنان سوزناک و تأثیرگذار بود که کسی مثل مروان را که دشمن اهل بیت بود، به گریه می انداخت. احساس کردم بر مزار او نوعی انقلاب روحی در مردم ایجاد می شود. شعرش را به خاطر آوردم که:

لاتدعونی ویکَ اُمّ البنین

تُدَّكِرُنِي بِلِيُوثِ الْعَرِينِ

كَانَتْ بَنُونَ لِي ادْعَى بِهِمْ

وَالْيَوْمَ اصْبَحْتُ وَلَا مِنْ بَنِينَ...

يَا لَيْتَ شَعْرِي أَكَمَا أَخْبَرُوا

بِأَنَّ عَبَّاسًا قَطِيعَ الْيَمِينِ

(دیگر مرا ام البنین بخوانید که شیران شرز را به یادم می آورید.

پسرانی داشتم که مرا به وجودشان ام البنین (مادر پسران) می نامیدند.

زیارت مجدد

بقیع باز بود و دو مرتبه نزد ائمه رفتم. جمع انبوهی ایستاده بودند و اکثریت غالب ایرانی. چند نفر برای دیگران بلند بلند می خواندند. مردی هم فریادزنان می خواند و می گریست و یا تباکی می کرد. ابتدا فکر کردم برای جمعی می خواند؛ اما بعد متوجه شدم کسی همراهش نیست. آهسته در گوشش گفتم: «اگر برای خودتان می خوانید، کمی آرامتر» او هم صدایش را پایین آورد.

بر حضرت فاطمه بنت اسد - مادر امیر مؤمنان(ع) - نیز درود فرستادم. قبر عباس - عموی پیامبر گرامی - هم کنار همسر برادرش فاطمه اسد(ع) است؛ اما چون هیچ علاقه ای به او و خاندان ستمگرش (به جز آن پسر مفسر و زبان آور) ندارم و زیارتی هم در مفاتیح برایش نیست، گذشتم و دوباره همان آخوند افغان دیروز را دیدم. کنار تربت حضرت ام البنین و دو عمه پیامبر(ص) رفتم. محیط محزونی است.

برخاستم و از کنار قبر عقیل و عبدالله جعفر گذشتم، در حالی که از هر دو گلایه مند بودم؛ اولی از برادری چون امیر مؤمنان برید و به سراغ معاویه رفت و دومی هم برادر زنی چون امام حسین(ع) و همسری چون حضرت زینب(ع) را تنها گذاشت؛ در حالی که پدرش جعفر طیار را مانند ائمه دوست دارم و احترام زایدالوصفی برایش قائلم. جمعیت بسیاری کنار مزار ابراهیم پسر پیامبر(ص) ایستاده بودند. آنجا رفتم. دیگر چشمانم به کلی درد گرفته بود؛ اما مرد افغانی آمد و گفت: «من بیسوادم، می شود زیارتنامه ابراهیم را برایم بخوانی؟» خواندم و بیچاره به گریه می افتاد و درست و غلط همراهی می کرد: «...اشهد انک قد اختار الله لك دار انعمه قبل ان يكتب عليك احكامه او يكلفك حلاله و حرامه...: گواهی می دهم که خدا برای تو بهشت پر نعمتش را برگزید، پیش از آنکه احکام و تکالیف حرام و حلال بر تو واجب گردد. پس تو را پاک و پاکیزه و خشنود به سوی خود برد، در حالی که پیراسته از هر ناپاکی و دور از هر پلیدی بودی...» دورتر هم قبر کس دیگری بود که چون از او ناخرسندم، نخواستم حتی در شمار سیاهی لشکر زائرانش باشم و کنارش بروم. ایرانی ها کمی دورتر

بودند و به طور تحریک کننده ای صلوات می فرستادند و یکی از چفیه قرمزها بالای بلندی رفته بود و گلو پاره می کرد و احتمالاً آنها را از شرک و بدعت باز می داشت. اما ایرانی ها با صدای بلند و پشت سر هم صلوات می فرستادند و من منتظر وقوع حادثه ای بودم که به خیر گذشت.

به هتل برگشتم و بار و بندیلیم را بستم که تحویل بدهم. مفاتیحی را که از کتابخانه گرفته بودم، باید باز می گرداندم. دلاوری هم کتابی را که گرفته بود، آورد. به او گفتم که دیشب به یک کتابفروشی نزدیک حرم سر زدم که عمدتاً کتابهایش اعتقادی بود و چندتایش را که ورق زدم، اینها بود: «امام محمد عبدالوهاب، مظلوم و مفتری علیه» و به زندگی بنیانگذار وهابیت و چگونگی روی کار آمدن آل سعود پرداخته بود و زحماتی که این مجدد دین کشیده و افتراهایی که شنیده. یکی دیگر در مورد بهائیت بود؛ یکی در مورد «الشیعه و السنه» که مجال نیافتم تورقش کنم؛ یکی هم که چند صفحه اش را خواندم. «الشیعه و القرآن» بود که به عقیده شیعیان در مورد تحریف قرآن می پرداخت؛ کاش می شد مسابقه ای گذاشت و به هر کس که چنین شیعه ای را یافت، جایزه ای به عنوان حق الکشف داد تا قال قضیه برای همیشه کنده شود دلاوری می گفت: «وهابیان تبلیغات گسترده ای در برخی کاروانهای ایرانی می کنند و کتاب های متعددی به زبان فارسی در اختیارشان می گذارند». اما حاجیان ما به امان خدا رهایند و من طی این ایام سی روزه حتی یک روحانی شیعه ایرانی ندیدم که با کسی بحث کند و به ذهنیت آنها بزند، در حالی که آنها حتی نشریه «به گمانم روزنامه» فارسی زبانی هم پخش می کنند.

مأخذ

سایه هیچ، محمد حمید یزدان پرست لاریجانی، تهران، ۱۳۸۳، ص ۲۶۵-۲۶۶ و ۲۸۱-۲۸۴.

خریطة بقیع، نقشه بقیع همراه با توضیحات از کتاب تاریخ معالم المدینه المنوره.

احمد یاسین الخیارى الحسینی المدینی (درگذشت ۱۳۸۰ق) کتابی درباره شهر مدینه نوشته که با این مشخصات منتشر شده است:

تاریخ معالم المدینه المنوره: قدیماً و حدیثاً، الرياض، الامانه العالمه بلاحتراف بمرور مائه عام علی تأسیس المملکه، ۱۴۱۹ق/۱۹۹۹م.

مؤلف در پانزده فصل به معرفی برجستگی های شهر مدینه مثل کوه ها، چاه ها، آثار باستانی، مساجد و نیز بقیع می پردازد. گزارش او از بقیع کوتاه است ولی چون از طرف دولت عربستان سعودی منتشر می شود سندیت آن رسمیت دارد. در واقع این گزارش توضیح نقشه ی بقیع است که عیناً و بدون کم و کاست نقل می شود.

نقشه خوانی

ص: ۹۸۱

البقيع فى اللغة: هو كل مكان فى أروم الشجر من ضروب شتى، و به سىمى بىقع الغرقء. والغرقء كىار العوسج، و هو اسم لشجر شوكى ىنبء فى البقىع المءكور بكثرة، و سىمى شجر الىهود. و هذا المكان هو مقبره أهل المءىنه المنوره، و كان ءرء المءىنه، و قد أصىء فى ءاؤها؛ لاءاعاها بعء هءم السور، و لا ىزال مءفن أهل المءىنه المنوره. و قد ضم إله فى العهء السعوءى البقىع المءروف ببقىع العماء، أى: عماء رسول الله (ص)، كما ءءء بناء سوره للمءافظه عله. فءزى الله ءكومءنا ءىر الءزاء، و وققها لما فىه الءىر و الصلاء.

ءلئل الأرقام فى ءرىطه بقىع الغرقء:

ءعوى ءءءء القبر و اسم صاءبه المقبور فىه قى هذه المقبره ءىر ممكئه لا سىما مع ءطاول العهء.

١. قبور آل البىء وهم: العباس، و فاطمه الزهراء، و الءسن بن على، و على بن الءسن زىن العابءىن، و مءمء الباءر زىن العابءىن، و ءعفر الصاءق.

٢. قبر صفىه بنت عبءالمءلء عمه الرسول (ص)

٣. قبور بناء النبى (ص): أم كلءوم، و رقىه، و زىنب.

٤. قبور أزواج النبى (ص): عائشه، و سوءه، و ءفصه، و أم سلمه، و صفىه، و ءوىرىه، و أم ءبىبه، و زىنب بنت ءزىمه، و زىنب بنت ءءش.

٥. قبر عقىل بن أبى طالب، و سفىان بن الءارء بن أبى طالب، و عبءالله بن ءعفر الطىار، و سعد بن أبى وقاص.

٦. قبر الإمام مالمء بن أنس إمام ءار الءءره، قبر نافع مولى عبءالله بن عمر شىء القراء.

٧. قبر إبراىم ابن رسول الله (ص)، عثمان بن مءعون، و عبءالءءمن بن عوف، و أسعء بن زراره، و ءنىس بن ءءافه، و فاطمه بنت أسء (على الأرجء).

٨. قبور شهءاء الءره.

٩. قبر عثمان بن عفان.

١٠. القبر امنسوب إله السىءه ءللمه مرضعه الرسول (ص).

١١. قبر أبى سعءء الءءرى، و سعد بن معاء.

مأءء

ءارىء معالم المءىنه المنوره، اءمء ىاسىن الءىارىء الءسىنى المءنى، الرىاض، الامانه العارىاء لاءءفال، ١٤١٩ ق / ١٩٩٩ م،

ص ۳۵۱-۳۵۳.

خس چل ساله، بخشی از سفرنامه حج درباره بقیع.

ص: ۹۸۲

سید محمد بیطرف ساکن تهران در ۱۳۸۳ عازم حج واجب شده و خاطرات خود را به صورت روزانه تألیف و سفرنامه ای به نام *خس چل ساله: سفرنامه مکه ساخته است*.

مؤلف با اقتباس از سفرنامه *خسی* در میقات از جلال آل احمد، این سفرنامه را *خس چل ساله* نامیده است. چون معتقد است دو چیز داد جلال را در آورده بود: انتظار و نبود امکانات. اکنون از سفر جلال *چهل سال* می گذرد و لازم است ببینیم چه چیزی عوض شده است.

چهل واژه عوامانه *چهل* و منظور از *خس* حاجیانی چون او و یا دیگر *حجاج* متوسط یا عادی است. این اثر در حج سال ۱۳۸۳ مکتوب شده و دو سال هم ویرایش و آماده سازی آن طول کشیده و بالاخره ۱۳۸۶ از چاپ خارج شد و به ویرترین کتابفروشی ها راه یافت.

بیطرف شب جمعه ۱۶ بهمن ماه ۱۳۸۳ برای نخستین بار پس از نماز مغرب وارد *بقیع* می شود. او وضعیت *بقیع* را اینگونه توصیف می کند:

آسانسورهای هتل خلوت بود. رفتم طرف *بقیع*. در ضلع غربی آن مغازه ساخته اند یک طبقه و در یک ردیف و همه همان *خرت* و *پرت* فروشی ها. گمانم اینها در گذشته همان جا دست فروشی داشته اند و بعد از بازسازی، صاحب مغازه شده اند. در سمت دیواره غربی (جنوب غربی) رو به گنبد سبز دو پله بزرگ یکی شمالی و یکی جنوبی است که یک *رَمپ* هم حتماً برای راحت تر بردن جنازه ها کنار راه پله هست. *مأموران* نظامی هم ایستاده اند. (ص ۱۱۵)

آنگاه از *دروغ* گویی ایرانیان برای رفتن به زیارت *بقیع* و *خشونت* نگهبانان *بقیع* چنین می نویسد:

چه عجز و لابه ای ایرانی های زن و مرد در جلوی در ورودی پله سمت جنوب می کردند و اجازه ورود می خواستند. گاهی نگهبان نظامی لای در را باز می کرد و مردها خارج می شدند. ندیدم کسی تو برود و حاجی ایرانی زار می زد که فقط چند دقیقه دیگر *هواپیما* دارم و وقت ندارم و باز هم ایستاده بود و نمی رفت. همین طور زن ها با همین حرف ها. من ایستادم به شنیدن پاسخ و دیدن واکنش نگهبان که بدون *عصبانیت* و *راحت* می گفت نمی شود و اشاره کرد بروید کنار و ایرانی ها که گویی با یک ایرانی نگهبان در مقبره ای در بهشت *زهرای* تهران حرف می زنند همچنان *اصرار* بی فایده می کردند و نمی شود را نمی توانستند بفهمند. نگهبان به عربی می گفت چهار صبح فردا. بالاخره یک *سرباز* *آپلنگ* پوش *باتوم* به دست آمد به کمک او و جمعیت را درو کرد و من هم *خداحافظ*. برای اولین بار *سربازان* *آپلنگ* پوش و *سلاح* بسته و *باتوم* به دست دیدم که در همان *خیابان* ضلع جنوبی *بقیع* ولو بودند (ص ۱۱۵).

او درباره *سبک* معماری هم نکته جالبی دارد:

رفتم به سمت جنوب مسجد و ساختمان های تجاری و مسکونی سوق الحرم. ظاهراً این دور و برها حرم است و ساختمان ها همه جدید با طراحی های حساب شده و طاق های رومی. نمونه معماری عثمانی گرفته شده از روم شرقی. نه عرب ها معماری داشتند نه ترک ها. نه پولش را داشتند و نه حکومتش را. خاصه در مکه و مدینه. چوب نخل بوده است و برگ خرما و حداکثر خشتی و گلی. بعد از فتوحات صدر اسلام مکه و مدینه رها شد به حال خود برای حج و زیارت اهل قبور و مسلمان ها کشیدند به شمال و شرق و غرب و سنت معماری را از آنها گرفتند. مدائن و دمشق سرمشق شد (ص ۱۱۵-۱۱۶).

بیطرف گزارش دیگری از زیارت بقیع در ۱۷ بهمن ماه ۱۳۸۳ (۲۶ ذی الحجه) نوشته است:

هفت و نیم صبح رفتم برای بقیع که بسته بود. رفتم حرم. قسمت زنان را جدا کرده اند و چه حمام زنانه پر همه است. از دور صدای کندوی زنبوران غسل را می دهد. دور ضریح خلوت بود و از نیمه مردانه و باب البقیع آمدم بیرون. حالا روی پله های بقیع کسی نیست و همه رفته اند. برای تو رفتن باید چهار صبح آمد. اینجا سطح بقیع حدود دو و نیم متر بلندتر از اطراف است. به این نکته در هیچ جا اشاره ای ندیده ام (ص ۱۱۹).

بیطرف در جای دیگر از مغازه ها و نیز از سبک زیارت اندونزیایی ها گزارش می دهد:

از در و دیوار مغازه های زیر راهروی دیوار بقیع تسیح های مختلف آویزان است. از مهر نماز خبری نیست. یک گروه اندونزیایی را رهبر گروه جمع کرده پشت دیوار مسجد دارد دعایی می خواند. مثل اذن دخول و آنها کلمه به کلمه تکرار می کنند. لباس ها همان است که در مکه دیدم. سفید و یکدست و برخی رنگی. هیچ کدام را هیچ وقت دور و بر بقیع ندیدم. (ص ۱۲۰)

شیعیان اندونزیا بسیار اند ولی در تقیه و خفا زندگی می کنند، احتمالاً زایران مزبور هم شیعیانی باشند که به دلیل تقیه به این روش متوسل شده اند.

مأخذ

خس چل ساله: سفرنامه حج، سید محمد بیطرف، تهران، پازینه، ۱۳۸۸.

خیمه قبر حکم بن ابی العاص، افراشتن چادرهایی جهت تکریم برای اموات بقیع.

حکم بن ابی العاص بن امیه پدر مروان خلیفه اموی و عموی عثمان بن عثمان و از مشاهیر قبیله قریش بود. تاریخ و محل تولد او معلوم نیست. شغل اصلی او حجامت و درمان برخی بیماری ها بود.

پس از آشکار شدن دعوت رسول خدا(ص)، حکم صریحاً و با تمام امکانات به دشمنی با حضرت می پرداخت. حتی در توطئه قتل رسول خدا(ص) شرکت کرد. تا اینکه در جریان فتح مکه به رغم میل

باطنی خود، اسلام آورد. به مدینه کوچ کرد و حتی در دوره حضور در مدینه هم علیه رسول خدا(ص) تلاش می کرد تا اینکه به طائف تبعید شد. تا خلافت عثمان در تبعید بود اما عثمان او را به مدینه برگرداند و صد هزار درهم به او صله رحم بخشید.

حکم در سال ۳۱ یا ۳۲ و بنابر قولی در ۳۵ق در مدینه در گذشت و در بقیع به خاک سپرده شد. مقبره اش نزدیک قبر عثمان بوده است. عثمان روی مقبره اش خیمه ای برافراشت و بدین وسیله او را تکریم نمود. لازم به ذکر است چادرهای نصب شده روی قبور بقیع دو گونه بوده است؛ برخی خیمه ها مثل خیمه حضرت فاطمه(ع) برای ایمنی و استراحت بود. خیمه حضرت زهرا(س) را علی(ع) برافراشت تا فاطمه(ع) و اطفالش با راحتی و آسایش به تعزیه و عزاداری مشغول باشند. اما خیمه هایی هم بوده که صرفاً علامت تکریم و نیکو داشت و یا جهت تزئین و زیباسازی بوده است. خیمه حکم بن ابی العاص از نوع دوم بوده است.

قبر او تا سده ۱۱ق معلوم بوده است. اولیا چلبی در سفرنامه خود از این مقبره خبر داده است.

مآخذ

الرحله الحجازیه، اولیا چلبی، تعریب احمد المرسی، قاهره، ۱۹۹۹م، ص ۱۴۹؛ دانشنامه جهان اسلام، تهران، ۱۳۸۸، ج ۱۳، ص ۷۳۸-۷۳۹؛ الطبقات الکبری، ابن سعد، بیروت، ۱۹۸۵م، ج ۳، ص ۵۵؛ السیره النبویه، ابن هشام، به کوشش مصطفی سقا، قاهره، ۱۳۵۵ق، ج ۲، ص ۱۵۷؛ انساب الاشراف، بلاذری، اورشلیم، ۱۹۳۶م، ج ۲، ص ۱۰۶.

دانشنامه جهان اسلام، متن مقاله درباره بقیع در این دائرالمعارف.

دانشنامه جهان اسلام با هدف معرفی موضوعات و حوادث و تبیین مباحث جهان اسلام با نگرش اسلامی و روش علمی از سال ۱۳۷۵ آغاز به انتشار جلد نخست نمود. بنیاد دائرالمعارف اسلامی که متصدی تألیف این مجموعه است، در ۱۳۶۲ تأسیس شد. این دانشنامه در ادامه و تکمیل و توسعه دانشنامه اسلام و ایران است که به اهتمام احسان یارشاطر پیش از پیروزی انقلاب ایران، منتشر می شد. مقاله «بقیع الغرقد» در جلد سوم در سال ۱۳۷۶ منتشر شد. این مقاله را عیناً نقل می کنیم و در پایان مقاله، اشکالات و نادرستی های آن نیز معرفی خواهد شد تا کاربران به روش صحیح تری از آن استفاده کنند.

/ بقیع الغرقد (جنه البقیع / بقیع)، نخستین و کهن ترین گورستان اسلامی مدینه. این کلمه، نخست بر قطعه زمینی اطلاق می شد که در اصل نوعی گیاه تیغ دار به نام «غرقد» آن را پوشانده بود. سپس آن را از خارها پاک کردند و به دفن مسلمانانی که در مدینه درمی گذشتند اختصاص دادند. چندین «بقیع» دیگر از همین نوع در مدینه وجود داشت، اما آن که گورستان شد، در منتهی الیه جنوب شرقی این شهر

نزدیک حرم حضرت پیغمبر(ص) و بیرون باروی شهر که اینک ویران است قرار دارد. یکی از دروازه های شهر که همان باب البقیع باشد به جانب این گورستان باز می شود (نقشه مدینه که کایتانی در سالنامه اسلام (Caetani, Annali dell' Islam)، ج ۲، ص ۱۷۳ انتشار داده است) [در سالهای اخیر بر اثر گسترش شهر، بقیع در داخل شهر قرار گرفته و محوطه مسجد نبوی توسعه یافته و مسجد و قبرستان با خیابانی از هم جدا می شوند]. نخستین کس از مهاجرین که در آن به خاک سپرده شد، عثمان بن مظعون، صحابی پیغمبر بود که در سال دوم هجرت وفات یافت. [ولی به نوشته ابن عبدالبرّ (ج ۱، ص ۸۱)، بین مهاجران و انصار در این باره اختلاف بوده و انصار اولین مدفون در بقیع را اسعد بن زراره، از اصحاب بیعت عقبه اولی و ثانیه و متوفی پیش از غزوه بدر، می دانسته اند. همچنین آخرین صحابی پیامبر(ص) را که در مدینه درگذشت و در بقیع به خاک سپرده شد، سهل بن سعد ساعدی، متوفای ۹۱ می دانند. گویا هر یک از قبایل مدینه بخشی از این زمین را به خود اختصاص دادند، همچنانکه در زمانهای بعدی قسمت پیرامون قبور امامان شیعه(ع) بیشتر در اختیار شیعیان و بقیه قبرستان به پیروان سایر مذاهب اسلامی اختصاص داشته است.

البته در منطقه اصلی قبرستان، که محل دفن بزرگان صحابه و امامان اهل بیت بوده، دفن مردگان انجام نمی شود. [دختران حضرت رسول، پسر نوزادش ابراهیم، همسرانش (امهات المؤمنین) و نیز بازماندگان همه، به استثنای امام حسین(ع)، در آنجا مدفون اند. اما محل دقیق قبر فاطمه زهرا(س) نیز مورد گفتگوست. [مسعودی به مناسبت یادکرد وفات امام صادق(ع)، به سنگ مرمری که بر روی آن نام حضرت زهرا(س) و چهار تن از امامان شیعه نوشته شده بوده است، اشاره می کند(ج ۳، ص ۲۹۷)]. از جمله صحابه و تابعین که در آنجا مدفون اند، این کسان را می توان نام برد: جعفر بن ابی طالب، برادرش عقیل، عثمان بن عفان، مالک بن انس و استادش نافع، حلیمه سعدیه - دایه پیغمبر - و عباس عموی آن حضرت. کم کم، دفن شدن، در آن گورستان میان اهل البیت و ائمه و مقدسین مایه شرف و افتخار گردید [در کتب سیره آمده است که حضرت رسول(ص) در یکی از آخرین شبهای زندگی به بقیع رفتند و برای مدفونان در آن استغفار کردند (حلبی، ج ۳، ص ۳۴۳). شاید این اقدام رسول خدا - که به گفته خودشان از طرف خدا به آن مأمور بودند - در این گرایش مؤثر بوده باشد.]

روی مقبره اعیان و فیات، گنبدها و بارگاههای بزرگی ساختند، مثلاً گنبد مقبره امام حسن(ع) و عباس، بنا به قول ابن جبیر، بسیار مرتفع بود. [ابن بطوطه (ج ۱، ص ۱۲۸) در نیمه اول قرن هشتم، بقیع را چنین دیده است: قبر مالک بن انس با گنبدی کوچک، قبر ابراهیم با گنبدی سپید، مقبره ای متعلق به همسران پیغمبر، مقبره عباس و امام حسن(ع) با گنبدی بلند و محکم، قبر خلیفه سوم با گنبدی بزرگ و قبر

فاطمه بنت اسد در نزدیکی آن. صیدفدی (ج ۴، ص ۱۰۳، ج ۱۱، ص ۱۲۷) اشاره کرده که مدفن چهار امام شیعه و عباس عموی پیامبر اکرم دارای گنبد بوده است. فرهاد میرزا قاجار در ۱۲۹۳ (ص ۱۷۰-۱۷۳، ۱۹۰) و محمدحسین خان فراهانی در ۱۳۰۳ (ص ۲۲۸-۲۳۴) بقیع را چنین وصف کرده اند: بقعه ای پیرامون قبور چهار امام علیهم السلام و عباس و قبر منسوب به حضرت زهرا با یک پرده گلابتون دوز بر ضریح حضرت زهرا اهدایی سلطان احمد عثمانی در ۱۱۳۱، بقعه ای بر روی قبور دختران پیامبر و بقعه ای بر روی قبور همسران آن حضرت و بقعه های دیگر. [اما بورکهارت (Burckhardt) که پس از به قدرت رسیدن وهابیان از آن دیدن کرده، ملاحظه کرده که بقیع به صورت یکی از حقیرترین گورستان های شرق درآمده است. این گورستان مانند مقبره حمزه در اُحُد، یا نخستین مسجد اسلام در قبا که از محله های حومه شهر است، در شمار مکان های مقدسی است که حاجیان زیارت آنها را از اعمال عبادی می دانند.

در زمان حیات حضرت رسول (ص)، بقیع بسیار کوچک بود، قبر عثمان بن عفان و حلیمه سعدیه در درون حصار آن قرار نداشت. عثمان نخست در حَشْ کُوب مدفون بود که بعدها، بنی امیه آن را به بقیع افزودند. نیز تعدادی از کسانی که به هنگام اشغال مدینه به دست امویان کشته شدند [واقعه حَرّه] در محدوده ای مدفون اند که آن خود خارج حصار کنونی بقیع قرار دارد. گنبدها و بناهایی که در ۱۲۲۱ نخستین دسته های وهابی ویران کردند، به دستور عبدالحمید دوم سلطان عثمانی مرمت گردید، اما در ۱۳۴۴ دوباره به دست امیرمحمد حاکم مدینه و به دستور پدرش عبدالعزیز آل سعود ویران شد [پیش از این اقدام و به منظور پیشگیری از اعتراضات مسلمانان دنیا و خصوصاً شیعیان، قاضی القضاة حکومت سعودی، عبدالله بن سلیمان بن بلیهد، شخصاً به مدینه رفت و با نامه ای رسمی نظر علمای مدینه را درباره ساختن بنا بر قبور جویا شد. در پاسخ نامه، که گفته می شود با اجبار و تهدید همراه بوده است، به حرمت بنا بر قبور، و نیز موقوفه بودن بقیع (مَسْجِد) اشاره شده است. در پی انتشار این پاسخ، بقیع ویران شد که اعتراض شدید مسلمانان را در پی داشت. به نوشته سید محسن امین عاملی (ص ۶۰) اقدام پادشاه سعودی علمای مذهبی و مقامات دولتی ایران را نگران کرد و هیئتی رسمی راهی حجاز شد و گزارشی از کارهای انجام شده تهیه کرد. [همچنین اضطرابات شدیدی در هند پدید آمد و هیئتی به نمایندگی از آنجا به مکه رفت تا شدیداً به این اقدام اعتراض کند. با اینهمه سلطان تسلیم خواسته های آنان نشد و هنوز هم مقابر بدون گنبد و بارگاه اند. روی قبرها سنگ هایی نصب کرده اند که نه نوشته ای دارند و نه کتیبه ای. روتر (Rutter) که در ۱۳۰۵ش، یعنی اندکی پس از دومین غلبه وهابیان از گورستان دیدن کرده، آن را به ویرانه های شهری تشبیه می کند که گرفتار زلزله شده است. در ۱۳۳۳ش [بر اثر فشار

مراجع دینی و اقدامات سیاسی] به دستور سعود بن عبدالعزیز گذرگاه‌هایی از سیمان ساختند تا آمد و شد زایران را تسهیل کند. [در زمان فیصل بن عبدالعزیز نیز در بزرگی برای آن تهیه شد و سالها بعد سایه بانی در ضلع غربی بقیع تعبیه شد. علاوه بر آن، چند تن از علمای اسلامی درباره ادعاهای وهابیان نسبت به تخریب قبور، و از جمله بقیع، کتابهایی نوشتند که از آن جمله است: کشف الارتیاب نوشته سید محسن امین عاملی؛ دعوی الهدی الی الدرع فی الافعال و التقوی، نوشته محمد جواد بلاغی، و نیز: «معجم ما لّفه علماء الاسلام ردّاً علی الوّهّابیه» در مجله تراثنا، سال چهارم، (شوال ۱۴۰۹، ش ۱۷)]

منابع:

ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمد علی موحد، تهران ۱۳۶۱ش؛ ابن جبیر، رحله ابن جبیر، چاپ دخویه، لیدن ۱۹۰۷، ص ۱۹۵ به بعد؛ ابن عبدالبر، الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، چاپ علی محمد بجاوی، بیروت ۱۴۱۲/۱۹۹۲؛ ابن نجار، اخبار مدینه الرسول، مکه ۱۳۶۶/۱۹۴۷، ص ۱۲۷-۱۳۰؛ محسن امین، کشف الارتیاب، تهران ۱۳۴۷؛ عبدالقدّوس انصاری، آثار المدینه المنوره، دمشق ۱۳۵۳/۱۹۳۴؛ محمد لیب بتونی، الرحله الحجازیه، قاهره ۱۳۲۹، ص ۲۵۶-۲۵۷؛ علی بن ابراهیم حلبی، الشّیره الحلبیه، بیروت [بی تا]؛ علی بن عبدالله سمهودی، وفاء الوفا، قاهره ۱۳۲۶/۱۹۰۸، ص ۷۸-۱۰۴؛ خلیل بن ایبک صفدی، کتاب الوافی بالوفیات، ویسبادن ۱۳۸۱-۱۴۰۸/۱۹۶۲-۱۹۸۸؛ احمد بن عبدالحمید عباسی، عمدہ الاخبار فی مدینه المختار، دمشق ۱۳۷۱/۱۹۵۱، ص ۹۳-۱۰۲؛ عبدالحق بن سیف الدین عبدالحق دهلوی، جذب القلوب الی دیار المحبوب، کانپور ۱۳۱۱/۱۸۹۳، ص ۱۴۹-۱۷۳؛ یوسف عبدالرزاق، معالم دارالهجره، قاهره [بی تا]، ص ۲۹۷-۲۹۹؛ محمد حسین بن مهدی فراهانی، سفرنامه میرزا محمد حسین حسینی فراهانی، چاپ مسعود گلزاری، تهران ۱۳۶۲ش؛ فرهاد میرزا قاجار، سفرنامه فرهاد میرزا معتمدالدوله، چاپ اسماعیل نواب صفا، تهران ۱۳۶۶ش؛ ابوبکر بن حسین مراغی، تحقیق النصره، مدینه ۱۳۷۴/۱۹۵۵، ص ۱۲۳-۱۲۹ و فهرست؛ علی بن حسین مسعودی، مروج الذهب و معادن الجوهر، چاپ محمد محیی الدین عبدالحمید، قاهره ۱۳۸۴-۱۳۸۵/۱۹۶۴-۱۹۶۵؛ محمد بن احمد مطری، التعریف بما أنسّت الحُجره من معالم دارالهجره، دمشق ۱۳۷۲/۱۹۵۲، ص ۳۶-۴۰؛ عبدالسلام ندوی، تاریخ الحرمین الشریفین (به زبان اردو)، پندی بهاء الدین ۱۳۴۲/۱۹۳۲، ص ۲۰۹، ۲۱۸؛

Burckhardt, Travels in Arabia, London ۱۸۲۹, II, ۲۲۲-۲۲۶; R. F. Burton, Pilgrimage to el-Medinah and Meccah, London ۱۸۵۵, II, ۳۰۰-۳۲۰; Leone Caetani, Annali dell' Islam, Milano ۱۹۰۵-۱۹۲۶; E. Rutter, The Holy cities of Arabia, New York ۱۹۲۸, II ۲۵۶ ff.; A. J. Wensinck, Mohammed en de Joden te Medina, Leiden ۱۹۰۸, ۱۵; Wustenfeld, Geschichte der Stadt Medina, Gottingen ۱۸۶۰, ۱۴۰ ff

ونسینک و بزمی انصاری (د. اسلام) و [حسن طارمی]/

این مقاله ترجمه و بازنگری مقاله بقیع مندرج در دائرهالمعارف اسلام ویرایش دوم به زبان انگلیسی است و چون توسط پژوهشگران غیرمسلمانان و غیر شیعه تألیف شده، رویکرد آن عدم تأکید روی دغدغه‌های واقعی است. البته مترجم در جاهایی به ویژه در پایان با افزودن نکاتی، تلاش کرده از

مشکلات آن بکاهد. مناسب بود مطالب کاملاً خطا و اشتباه مثل وقفی بودن بقیع توسط مترجم تذکر داده می شد.

مهم ترین اشکال فنی این مقاله نپرداختن به بقیع از منظر جهان اسلام است و حال آنکه انتظار بود به عنوانش وفادار بماند. حجم آن نیز مناسب اهمیت و ابعاد بقیع نیست.

مأخذ

دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، بنیاد دایره‌المعارف اسلامی، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۶۴۰-۶۴۲.

دانشنامه دانش گستر، متن مقاله درباره بقیع در این دایره‌المعارف.

دانشنامه دانش گستر پس از دایره‌المعارف فارسی ویراسته غلامحسین مصاحب، دایره‌المعارفی عمومی به زبان فارسی است و به طور کامل از حرف آ تا حرف ی را شامل است. تمامی هجده جلد این مجموعه در سال ۱۳۸۹ منتشر شد. یکی از مقالات این دانشنامه، بقیع است که عیناً در اینجا درج می شود.

هدف دانشنامه بقیع ایجاد بستر مناسب برای توسعه بقیع پژوهی است؛ به همین دلیل تلاش شده، همه متون، اسناد و مدارک قابل توجه به راحتی در اختیار پژوهشگران قرار گیرد.

/بقیع، (یا: بقیع الغرقد یا جنة البقیع) اولین و مشهورترین قبرستان اسلامی از زمان حیات حضرت محمد(ص) تا کنون، واقع در مدینه، در نزدیکی مسجدالنبی و بقعه پیامبر اکرم(ص).

این محل قبلاً در خارج از دیوار شهر مدینه قرار داشت بعد از هجرت پیامبر اسلام(ص) از مکه به مدینه، ایشان این محل را که پوشیده از بوته های خار بود و به همین سبب غرقد نامیده می شد، به قبرستان مسلمانان اختصاص داد. اولین صحابه پیامبر(ص) از میان انصار در بقیع دفن شد، اسعد بن زراره انصاری خزرجی و نخستین کسی از میان مهاجرین، عثمان بن مظعون برادر رضاعی پیامبر(ص) بود. ابراهیم پسر خردسال پیامبر(ص) و دختران و زوج های ایشان، جز خدیجه کبری که در قبه المَعْلَى است در مدینه مدفون اند. بنا به احتمالی حضرت فاطمه زهرا(س) دختر پیامبر(ص) نیز در بقیع مدفونند. مرقد امام حسن(ع)، امام زین العابدین(ع)، امام محمدباقر(ع) و امام صادق(ع) که به ائمه بقیع مشهورند، نیز در کنار یکدیگر در ضلع جنوب غربی بقیع واقع است. همچنین مدفن عباس بن عبدالمطلب، عموی پیامبر(ص) و جدّ خلفای عباسی، عبدالله بن مسعود، سعد بن ابی وقاص و انس بن مالک در بقیع قرار دارد. تعداد اصحاب پیامبر اکرم(ص) را که در بقیع مدفونند، بالغ بر ۱۰ هزار تن نوشته اند. بقیع در زمان پیامبر و خلفای راشدین وسعت چندانی نداشت. در عهد معاویه بر وسعت آن افزودند تا قبر عثمان نیز که در خارج از بقیع قرار داشت، در داخل بقیع قرار گیرد. این بخش الحاقی را بقیع بنی امیه نامیدند. بعد

از به قدرت رسیدن آل بویه و تسخیر بغداد، آنان در ساختن بقعه بر فراز قبور ائمه اطهار(ع) و تعمیر مسجد نبوی همت گماردند. در دوره صفویه نیز تعمیرات و تزیینات مناسبی ایجاد شد و سلاطین عثمانی هم در آبادانی بقیع کوشیدند. در نیمه دوم قرن ۱۳ق از سوی ملا محمد صالح برغانی و سپس فرزندش شیخ حسن مرمت هایی در قبور بقیع انجام شد. سعود بن عبدالعزيز، امیر نجد، در سال های ۱۲۱۸ و ۱۲۲۱ق دو بار به مکه و مدینه حمله کرد و خرابی های زیادی به آستانه های بقیع وارد آورد و بخشی از اشیای قیمتی آن ها را به غارت برد. این دو یورش به حمله اول وهابیون به بقیع معروف است. پس از قلع و قمع وهابیون به فرمان محمدعلی پاشا، خدیو مصر، این خرابی ها توسط سلطان عبدالحمید دوم پادشاه عثمانی ترمیم شد. بعد از قیام عبدالعزيز بن عبدالرحمان (۱۲۹۳-۱۳۷۳ق)، از احفاد سعود که شورش او منجر به برقراری مجدد امارت آل سعود در ۱۳۱۹ق و تصرف شهر ریاض شد، وی سه امارت حجاز، نجد و احسا را کشور واحدی به نام «المملکه العربیه السعودیه» اعلام کرد. لشکریان او به مقاومت ده ماهه اهل مدینه پایان دادند و در هشتم شوال ۱۳۴۴ق طبق فتوای شیخ محمد بن عبدالوهاب نجدی (۱۱۱۵-۱۲۰۶ق) مؤسس فرقه وهابیه که عمارت بر روی قبور را حرام می دانست، همه بقعه ها و آستانه های بقیع را ویران و اموال و نفایس آن را غارت و بین آل سعود و شیوخ وهابی تقسیم کردند. این یورش به حمله دوم وهابیون به بقیع شهرت دارد. هم اکنون بقیع دارای در ورودی بزرگ غربی است که در ۱۳۸۵ق با پافشاری دولت ایران احداث شد. چون وهابیون ورود زنان را به قبرستان حرام می دانند، از ورود آنان به بقیع جلوگیری می کنند. قبرهای بقیع جز سنگ کوچکی بر بالای آن ها که فاقد هرگونه علامت و نوشته است، نشانه دیگری ندارد و مأموران دولت سعودی نیز مانع از نزدیک شدن زائران قبور می شوند.

مأخذ

دانشنامه دانش گستر، زیر نظر علی رامین، کامران فانی، محمدعلی سادات، تهران، مؤسسه علمی و فرهنگی دانش گستر، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۳۴۸-۳۴۹.

دائرةالمعارف

الاسلامیه الشیعیه، مقاله ای درباره بقیع مندرج در این مجموعه.

این دایره المعارف نخستین مجموعه ای است که به معرفی شیعه به روش و با ضوابط دایره المعارف نگاری می پردازد و به کوشش سید حسن الامین (متولد ۱۲۳۶ق) در ۱۱ جلد رحلی منتشر شده است. دائرةالمعارف مذکور مقاله بلندی درباره بقیع دارد که عیناً نقل می شود:

/البقیع

ص: ۹۹۰

البقيع أشهر موقع من مواقع المدينة، بل من أشهر مواقع الحجاز قاطبه ويطلق عليه اسم بقيع الغرقد، وهو الذى ورد ذكره فى مرثيه عمرو بن النعمان البياضى لقومه، وكانوا قد دخلوا فى بعض حروبهم حديقه من حدائقهم وأغلقوا بابها عليهم - على ما يروون - ثم أقتلوا فلم يفتح الباب إلا بعد أن قتل بعضهم بعضاً فقال فى ذلك:

خَلَّتِ الدِيَارُ فَسُدَّتْ غَيْرَ مَسُودٍ / وَمِنَ الْعِنَاءِ تَفْرُدَى بِالشُّوْدِ

أين الذين عدتُهم فى غبطه / بين (العقيق) إلى بقيع الغرقد

كانت لهم أنهابُ كل قبيله / وسلاحُ كل مُدْرَبٍ مستنجد

نفسى الفداء لفتيه من عامرٍ / شربوا المنيه فى مقامٍ أنكد

قومٌ هُمُ سفكوا دماء سُراتهم / بعضٌ ببعضٍ فعلٌ من لم يرشد

يا للرجال لفتيه من دهرهم / تُرِكَتْ منازلهم كأن لم تُعهد

واتخذ البقيع مقبره، وسميت ببيع الغرقد، لأنها كانت مغطاه بالنباتات الشوكيه المعروفه بالغرقد، أما كلمه البقيع فمعناها المكان المزروع بعدد من أنواع الشجر، ولذلك سماها الرحاله السويسرى (برخارت) (جنه البقيع).

يعنى الحديقه أو البستان المسمى بالبقيع، وشهره البقيع قد رافقته منذ أن أصبح مدفنًا لعدد من عظماء المسلمين وأئمتهم وأعلام الأنصار والمهاجرين. وكان النبى (ص) يقصد البقيع يؤمّه كلما مات أحد من الصحابه ليصلى عليه ويحضر دفنه، وقد يزور البقيع فى أوقات أخرى ليناجى الأموات من أصحابه ويطلب منهم الرحمه.

وقد روى مسلم فى الصحيح عن عائشه أنها قالت: كان رسول الله (ص) كلما كانت ليلتى منه يخرج من آخر الليل الى البقيع فيقول:

«سلامٌ عليكم دار قومٍ مؤمنين، واناكم ماتوعدون، وأنا إن شاء الله بكم لاحقون، اللهم أغفر لاهل بقيع الغرقد».

وحدّث محمد بن عيسى عن خالد عن عوسجه قال: كانت أدعو ليله الى زاويه دار عقيل بن أبى طالب التى تلى باب الدار فمرّ بى جعفر بن محمد (ص) فقال لى:

- أعن أثر وقفت هاهنا؟

- قلت: لا...

قال: هذا موقف نبى الله (ص) بالليل إذا جاء يستغفر لأهل البقيع.

لذلك كبر شأن البقيع، وكثر رواه بقصد الدعاء والاستغفار أو التسليه إذ أصبح ملتقى الجماعات، وأشبه ما يكون بالمنتدى والمجلس العام لاجتماع الناس فى أوقات فراغهم، فقد روى أن عمر بن الخطاب أمر الذين يريدون أن يتحدثوا فى أمور دنياهم فى المسجد، أن يخرجوا إلى البقيع ليتحدثوا هناك بشؤونهم الخاصه.

واتسعت رقعه البقيع وعظم شأنها حتى قيل إن عدد الذين دُفِنوا فيها من الصحابه كان عشره آلاف صحابى.

وهذه المقبره ظلت عامره بأضرحتها، وأبنيتها الضخمه، والقبر القائم على مدافن المشاهير والأعلام حتى قيام الوهابيه فهدمت تلك الأضرحة والمدافن كضريح العباس بن عبدالمطلب، والسيد فاطمه الزهراء(ع) وإبراهيم النبى(ص) والإمام الحسن بن على بن أبى طالب(ع)، وعدد كبير من الصحابه والتابعين وتابعى التابعين.

وعبر ابن جبیر الرحاله فى القرن السادس الهجرى بالبقيع فيصف المقبره وصفاً خلاصته: أن بقيع الغرقد واقع شرقى المدينه تخرج إليه على باب يعرف بباب البقيع، وأول ما تلقى عن يسارك عند خروجك من الباب المذكور مشهد صفيه عمه النبى(ص) وهى أم الزبير بن العوام، وأمام هذه التربه مالك بن أنس الإمام المدنى وعليه قبه صغيره مختصره البناء، وأمامه قبر السلاله الطاهره: إبراهيم بن النبى(ص) وعليه قبه بيضاء وعلى اليمين منها تربه ابن لعمر بن الخطاب أسمه عبد الرحمن الأوسط وهو المعروف بأبى شحمه، وهو الذى جلده أبوه الحدّ فمرض ومات، وبازائه قبر عقيل بن أبى طالب، وعبدالله بن جعفر الطيار، وبازائهم روضه فيها أزواج النبى(ص)، وبازائها روضه صغيره فيها ثلاثه من أولاد النبى(ص) وتليها روضه العباس بن عبدالمطلب(ص)، والحسن بن على(ع) وهى قبه مرتفعه فى الهواء على مقربه من باب البقيع المذكور وعن يمين الخارج منه، ورأس الحسن(ع) إلى رجلى العباس(ص)، وقبراهما مرتفعان عن الأرض متسعان، مغشيان بألواح ملصقه أبدع إصاق، مرضيه بصفائح الصفر، ومكوكبه بمساميره، على أبدع صفه وأجمل منظر، وعلى هذا الشكل قبر إبراهيم بن النبى(ص) ويلى هذه القبه العباسيه بيت ينسب لفاطمه بنت رسول الله(ص) ويعرف ب- «بيت الحزن» يقال إنه البيت الذى آوت اليه والتزمت فيه الحزن على موت أبيها المصطفى(ص)، وفى آخر البقيع قبر الخليفه عثمان وعليه قبه صغيره مختصره، وعلى مقربه منه مشهد فاطمه بنت أسد أم على بن أبى طالب(ع).

ثم يقول ابن جبير: ومشاهد هذا البقيع أكثر من أن تحصى لأنه مدفن الجمهور الأعظم من الصحابه المهاجرين والأنصار، وعلى قبر فاطمه المذكوره - بنت أسد - مكتوب: «ما ضم قبر أحد كفاطمه بنت أسد رضى الله عنها وعن بنيتها».

ويمر ابن بطوطه بعد ابن جبير بما يقرب من ١٥٠ سنة بالبقيع فيصف البقيع وصفاً مطابقاً لوصف ابن جبير في تحديد هذه المشاهد والقبور والقبر والأضرحة.

والكثير من الأبنيه والغالب عن هذا الإهمال قد لحق البقيع بعد القرن السابع الهجرى، والغريب فى الأمر أن يزور صاحب كتاب الاستبصار فى عجائب الأمصار(١)

فى القرن السادس والبقيع على ما تنقل الروايات فى ذلك العصر كان فى أزهى أدواره فيقول عنه:

«بقيع المدينه من ناحيه الشرق، فأول نا تلقى إذا خرجت، إلى بقيع: قر مالك وهو قبر مهمل مبنى بالحجر والطين، مرتفع من الأرض نحو ٤ أشبار، وعند رأسه حجر أدكن كمنقوش تاريخه من يوم مات، ثم تسير منه قليلاً وقد يصقت القبور موتاها ورفضت الأرض جميع ما دفن فيها من ناس أهل المدينه خاصه؟ وترى البقيع شبه المقتله من دفن قديم وحديث، وجماجم الموتى باليه قديمه، وأخرى حديثه، فهذا عبره لمن اعتبر ثم قليلاً فتلقى روضه العباس بن عبدالمطلب(ص) عم النبي ثم روضه إبراهيم وُلِد النبي، ثم روضه عثمان بن عفان، وروضات كثيره.»

فقد دفن فيه لأول مرّه الصحابى عثمان بن مظعون أول من توفى من المهاجرين فى المدينه وذلك فى الثالث من شعبان للسنة الثالثه من الهجره، ويومها أمر رسول الله(ص) أن تقطع بعض أشجار الغرقد ليدفن ابن مظعون فى وسطها، ووضع رسول الله(ص) بيديه حجرين شاهدين عند رأسه وقدمه، وقد أزالهما بعد ذلك مروان بن الحكم والى معاويه على المدينه لأمر فى نفسه. وقد استكر الصحابه فعله مروان هذه، ثم ما لبث أن أعيدت العلامات لقبر عثمان بن مظعون وابتنيت عليه قبه.

وفى العام الثامن من الهجره توفى إبراهيم ابن الرسول(ص)، فدفنه رسول الله(ص) بيده فى البقيع، ويمرور الأيام أصبح البقيع مدفناً لأهل يثرب، حيث رغب الناس فى أن يدفنوا موتاهم فى تلك البقعه المباركه، التى كان رسول الله(ص) قد دفن فيها خيره أصحابه والتى كان يرزوها فى آخر الليل ويتغفر لأهلها.

ص: ٩٩٣

١- . كتاب حقه وعلق عليه الدكتور سعد زغلول عبدالحميد مدرّس التاريخ الاسلامى بكلية الآداب بجامعة الإسكندريه، وهو من منشورات هذه الكليه ومطبوعات جامعه الإسكندريه، وقال كحققه الدكتور سعد عن مؤلف الكتاب المجهول: إنه كاتب مراكشى من كتاب القرن السادس الهجرى، والذى يقرأ وصف البقيع إلى ما يقرب القرن الثامن الهجرى عند الرحاله والمؤرخين يجد تبايناً كبيراً بين وصف البقيع عندهم ووصفه عند مؤلف هذا الكتاب من حيث خراب القبور واندراسها وتلاشى معالمها وتبعثر الجماجم والعظام بحيث يُحار القارئ فى كيفية التوفيق بين آراء أولئك وفى طليعتهم ابن النجار (القرن السابع) ورأى هذا الكاتب المراكشى. صحيح أن ابن النجار ينفى وجود المعالم للقبور العامه فى القرن السابع ولكنه لا يذكر شيئاً ولا بعض شىء مما ورد فى كتاب الاستبصار المذكور إضافه إلى أنه يصف الروضات وصفاً تاماً ويعين مثلاً روضه الإمام الحسن بن على(ع) والمدفونين فى قبته، ويسهب فى تعيين مواقع هذه الأضرحة، فإذا صح ما روى الكاتب المراكشى فى كتاب الاستبصار فيجب أن تكون هنالك حوادث وقتيه حدثت فآلت إلى مثل ذلك الخراب الشامل والحرث الذى أخرج الجماجم والعظام وبعثها ثم عاد

البقيع بعد ذلك إلى ما كان عليه مما فاتنا نحن الوقوف على أخباره.

وبتقادم الأيام اتسعت مساحه البقيع التي حوت ما يزيد على سبعة آلاف من قبور الصحابه، عدا من دُفن فيها من أئمه أهل البيت (ع) وعدد كبير من التابعين.

فأول من دُفن فيه من قرابه الرسول ابنه ابراهيم - كما تقدم - الذي وُلِد في المدينه المنوره، من ماريه القبطيه، عن عمر قارب الستين.

و في البقيع دُفنت ابنه الرسول (ص) السيده فاطمه الزهراء (س) - على بعض الروايات - والسبط الأكبر للرسول (ص)، الحسن (ع)، وزين العابدين علي بن الحسين (ع)، ومحمد بن علي الباقر (ع)، وجعفر بن محمد الصادق (ع)، وصفيه بنت عبدالمطلب (عمه الرسول (ص))، وعاتكه بنت عبدالمطلب (عمه الرسول (ص))، والعباس بن عبدالمطلب (عمه الرسول (ص))، وعبدالله بن جعفر بن أبي طالب، وعقيل بن أبي طالب.

دفن عدد من أزواج النبي (ص)، أمهات المؤمنين: زينب المتوفاه سنه ٥٤هـ، وريحانه المتوفاه سنه ٥٨هـ، وماريا القبطيه المتوفاه سنه ١٦هـ، وأم حبيبه المتوفاه سنه ٤٣/٤٤هـ، وحفصه المتوفاه سنه ٤٥هـ، وصفيه المتوفاه سنه ٥٠هـ، وجويريه المتوفاه سنه ٥٠/٥٦هـ، وعائشه المتوفاه سنه ٥٢هـ، وأم سلمه المتوفاه سنه ٦١هـ.

ولا يخفى أن قبر السيده خديجه في مكه لأنها توفيت قبل الهجره، وقبرها في شعب إبي طالب، وقبر ميمونه بسرف.

وقد كان هدم قبور أئمه البقيع (ع) بأيدي الوهابيين يوم ٨ شوال سنه ١٣٤٤هـ - وفي ذلك يقول الشيخ جواد البلاغي من وفي ذلك يقول الشيخ جواد البلاغي من قصيده مطلعها:

دهاك ثامن شوال بما دهما / فحق للعين إهمال الدموع دما

وفيها يقول:

يوم البقيع لقد جلّت مصيبتيه / وشاركت في شجائها كربلاء عظما

وقال السيد رضا الهندي وقد وقف على البقيع بعد تهديم قبور الأئمه:

أعز اصطباري وأجرى دموعي / وقوفي ضحى في بقاع البقيع

على عتره المصطفى الأقرين / وأمهم بنت طه الشفيح

هم آمنوا الناس من كل خوف / وهم أطعموا الناس من كل جوع

وهم روعوا الكفر في بأسهم / على أن فيهم أمان المروع

وقفت على رسمهم والدموع / تسيل ونار الجوى في ضلوعي

وكان من الحزم حبس البكاء / لو أن هنالك صبرى مطيعى

وهل يملك الصبر من مقلتهاه / ترى مهبط الوحى عافى الربوع

ص: ٩٩٤

وقيمه يمنع الزايرين / من لثم ذاك المقام المنيع

إذا همّ زواره بالدنو / يذودونهم عنه ذود القطيع

وهذا مقام يذم الصبور / عليه ويحمد حال الجزوع

ويا ليت شعري ولا تبرح الليالي تجيء / بخطب فظيع

أكان إليهم أساه النبي / فيجزونه بالفعال الشنيع

لئن كان في مكة صنعهم / بحجاجها نحو هذا الصنيع

فلست أرى الحج بالمستطاع / ولا واجد المال بالمستطيع

وقال الشيخ موسى الهر في حادثه تهديهم ضرائح البقيع:

مصاب دهى الاسلام و الشرعه الغزا / فأمست برغم الدين أدمعها عبرا

مصاب له عين النبي بكت دماً / وحيدره نالطهر فاطمه الزهراء

وقامت أصول الدين تنعى فروعها / بحادثه فقماء زلزلت الغبرا

فأضحت عيون الرشد تهمل بالدماء / وأصبح وجه الغى منتسماً ثغرا

فهل نابها من فادح الدهر فادح / أسال عقيق الدمع من مضر الحمرا

وعادت لنا الأيام يوم مذله / به أصبح الإسلام منتصماً ظهرا

أجل جلّ رزء الدهر هدم قبورهم / له انبجست عين الورى أدمعاً حمرا

أثامن شوال غدوت محرماً / وقد نصبت منك المآتم فى الشعرا

وقال الشيخ عبدالكريم الممتن مؤرخاً هدم قبور الأئمه فى البقيع من قصيده:

قباب ب-رغم العلى هُدمت / وهيهات ثاراتها تذهب

إلامّ معاشر أهل الابا / يصول على الاسد الثعلب

لئن صعب الامر فى دركها / فترك الطلاب بها أصعب

أليس كما قال تاريخه / بتهديمها انهدام المذاهب

وقال أيضاً:

خليلي اهجرا طيب الهجوع / وتذكار الأحبه والرروع

مجدا بالميسر بيعملات / برثن من البرى ومن النسوع

يجوب مديد أربعها طويلاً / خفيفاً عاد بالسير السريع

إلى نادى الذين إذا ينادى / بهم لبسوا القلوب على الدروع

فقولاً يا حماه الدين هبوا / أصيب الدين بالخطب الفظيع

ص: ٩٩٥

دهى الإسلام رزه قام يدعوا/ مؤرخه لتارات البقيع

وقال شاهر آخر:

لمن أبقيت وكاف الدموع/ أما تبكيك فاجعه البقيع

وقال الشيخ حسن سبتي:

سل طيبه عنهم لا طالب عيشهم/ فكم بها هدموا قبراً لكل أبى

من عالم او صحابى وذى شرف/ وهاشمى منافى ومطلبى

فيا له حادثاً قد عمّ فادحه/ كل البريه من عجم ومن عرب

وفجعه ذابت الصم الصلاد لها/ فأى قلب بهذا الزره لم يذب

ومكبه عمت الأقطار قاطبه/ ما مثلها نكبه فى سالف الحقب

وينفرد الشيعة فى إفريقيا الشرقيه بإحيائهم ذكرى يوم ٨ شوال، يوم هدم القبور باحتفالات شجيه.

ومن الشعر الذى ورد فيه ذكر البقيع قبل هدم القبور قول الفقيه العراقى الشيخ باقر حيدر المتوفى سنه ١٣٣٣هـ - من قصيده:

يا رسولى إلى الرسول المفدى/ فوق كوما مثل قصر مشيد

قف بهاء فى البقيع لوث إزار/ مستفزاً بنى نزار الرقود

يا اسود العرين شم العرائن/ وعز الذليل غيظ الحسود

إن حرباً شنت عليكم حروباً/ شاب منها أو كاد رأس الوليد

وقال الشاعر العراقى مدين الموسوى وقد زار قبر النبى (ص) ثم زار البقيع فى شهر ذى القعدة سنه ١٤١٣هـ:-

وقفت على قبر النبى و أعينى/ تكاد بأن تأتى عليها دموعها

وأرختُ أجفانى لتسكب عبرة/ تفجّر من أرض العراق نقيعها

بكيّتُ بها حزناً لآل محمّدٍ/ وقد راعنى فى كلّ أرض مضيّعها

لماذا خبّت منهم شمس وغُيبت/ بدورٍ مع القرآن كان طلوعها

أَسْأَلُ عَنْ نَارِ بِيَابِكِ لَمْ تَزَلْ / تُحَرِّقُ أَكْبَاداً تَضْرِي صَرِيْعَهَا

أَسْأَلُ عَنْ أَرْضٍ وَقَدْ ضَمَّ تَرْبَهَا / طَهَّارَهُ اجْدَاثٍ عَبِيْرًا تَضْوَعَهَا

فَمَا رَاعَنِي إِلَّا صَدْيَ جَاوِبِ الصَّدْيِ / وَقَدْ ضَمَّ مِنْ تِلْكَ الْقُلُوبِ سَمِيْعَهَا

هِيَ الْآنَ قَاعًا صَفْصَفًا غَيْرَ أَنَّهَا / تُحَشِّدُ أَمْلَاكَ السَّمَاءِ رُبُوعَهَا

سَلَامًا أَبَا الزُّهْرَاءِ إِنْ عَصَابَهُ / تَوَالَتْ عَلَيَّ إِذَاكَ سَاءَ صَنِيْعَهَا

ص: ٩٩٦

وَأَنَّ يَدًا أَعْفَتْ قُبُورًا بِطَيْبِهِ / وَبِاسْمِكَ بَعْدَ اللَّهِ زَالَ خَنُوعُهَا
لَهَا مِنْ أَكْفٍ سَالِفَاتٍ وَرِاثَةٍ / غَدَاهُ أَحَاطَتْ بِالْحَسِينِ جَمُوعُهَا
وَأَنَّ أَكْفًا أَضْرَمَتْ بَابَ حَيْدَرٍ / بِنَارٍ وَلِلزَهْرَاءِ رَاحَتِ تَرْوَعُهَا
هِيَ الْآنَ تَمْرَى الضَّرْعَ سُمًّا تَدُوفَهُ / فَتَقَطُرُ مِنْ حَقْدِ عَلَيْنَا ضَرْوَعُهَا
تَبَادَلْنَا كَأْسًا بِكَأْسٍ نَقِيعِهِ / فَنَسْكُرُهَا حُبًّا وَيَطْعَى نَقِيعُهَا
لَقَدْ رَوَيْتَ مَنَا دِمَاءً وَلَمْ يَزَلْ / يُطَارِدُ أَشْلَاءَ الْمَلَائِينِ جَوْعُهَا
وَقَدْ قَطَعْتَ مَنَا رُؤُوسًا كَرِيمَةً / وَقَدْ أَضْرَمْتَ نَارًا تَرَامَى وَسِيعُهَا
فَمَنَا بِكَوْفَانٍ أُبِيحَتْ حِرَائِرُ / وَبَعْدَادُ مَا زَالَ تَسِيلُ صَدُوعُهَا
وَفِي كَرْبَلَا حَيْثُ الزَّمَانُ تَفَضَّصَتْ / عَرَاهُ وَقَدْ جَلَّى السَّمَاءِ صَدِيعُهَا
وَفِي أَرْضٍ فَحٌّ لَا تَزَالُ جَمَاجِمُ / مَعْلَقُهُ مَالَتْ عَلَيْهَا جَذُوعُهَا
وَقَدْ حَسَبْتَ أَنَا إِذَا السَّيْفُ حُكِّمَتْ / قَوَاعِدُهُ فِينَا تَطُولُ قَطُوعُهَا
وَقَدْ حَسَبْتَ أَنَا إِذَا غَابَ بَعْضُنَا / فَأَخْلَى لَهَا دَرَبًا يَسُودُ جَمِيعُهَا
وَمَا عَلِمْتَ أَنَا بِقَيْتِهِ صَرِخَهُ / تَرَدَّدَ فِي صُؤْمِ الزَّمَانِ رَجِيعُهَا
وَأَنَا غَرَّاسٌ ثَابِتَاتٌ بِأَصْلِهَا / وَقَدْ نَاطَحَتْ هَامَ السَّمَاءِ فَرْوَعُهَا
عِزَاءً أَبَا الزَهْرَاءِ لَسْتُ مَعْرِيًّا / سِوَاكَ بَمَنْ يَوْمَ الْحِسَابِ شَفِيعُهَا
بِأَمِّهِ ظَلَمَ أَجْمَعْتَ فَيْكَ رَأْيُهَا / وَعَنْكَ تَخَلَّى جَلْفُهَا وَمَطِيعُهَا
وَطَالَ بُوْجَهُ اللَّهُ عَمْدًا وَقَوْفُهَا / وَفِي حَضْرِهِ الشَّيْطَانُ دَامَ رَكُوعُهَا
غَدَاهُ أَزَاحَتْ عَنْ عِلَالِهَا عَلَيْهَا / وَرُفِعَ مِنْ جَهْلِ عَلَيْهَا وَضِيعُهَا
وَرَاحَتِ تَكَافِيكَ الصَّنِيعَ فَتَارَهُ / بِنَارٍ وَأُخْرَى سُمُّهَا وَنَقِيعُهَا
وَفِي كَرْبَلَا لَمْ تُبْقِ مِنْكَ بَقِيَّةً / لِيَفْنِي عَلَيْهَا شَيْخُهَا وَرَضِيعُهَا

وأخرى وقد لاحت لآلك قَبَّةُ / يُلامِس أبراج السماء سطوعها

عَفَّتْهَا لتعفى نورها وسموِّها / وقد خاب، إلاَّ تطوَّلَ، صنيعها

عزاءُ أبا الزهراء في كل بقعه / تساوى عليها طُفُّها وبقيعها

وقال الدكتور جودت القزويني عندما زار البقيع سنة ١٤١٣هـ - (١٩٩٣):

طوالُ اللحي، و قصارُ الثياب / يظنون ذلك عين الصواب

ويمشون في الأرض (كالخنفساء) / إذا اصطدمت بمهيل التراب

تراهمه فتبصر وجه الزمان / كالبوم يحيا بدرض الخراب

ص: ٩٩٧

كَأَنَّهُمْ فِي (صَحَارِي) الْخِيَالِ / يَعِشُونَ فِي مَاتَقَى كَالذَّنَابِ

(عَقَال) مَهِيْبٌ بَتَلِكِ الرَّؤْسِ / لَكِنَّمَا الْعَقْلُ عَقْلُ الْغُرَابِ

رَأَيْتُهُمْ فَوْقَ قَبْرِ (النَّبِيِّ) / كَلَابًا تُبْرِزُ فِعْلَ الْكَلَابِ

لَقَدْ حَجَبُوا قَبْرَهُ الْمُسْتَنِيرَ / عَنْ أُمَّهِ آمَنْتَ (بِالْكِتَابِ)

وَيَرْمُونَ (بِالشَّرِكِ) كُلَّ الْأَنَامِ / وَهُمْ وَحَدَّهُمْ شَرَّفُوا بِالصَّوَابِ

فِيَا قَبْرَ (أَحْمَد) خَيْرِ الْأَنَامِ / أَحَاطُوكَ (أَعْرَائِنَا) بِالْحِرَابِ

وَيَا بَقْعَهُ مِنْ (بَقِيعِ) الْهَوَانِ / جَرَدَ آءَ مَحْفُوفَهُ بِالْخِرَابِ

دَنَوْتُ إِلَيْهَا بِقَلْبِ كَسِيرٍ / وَالْحُزْنَ مُنْحَبِسٍ فِي إِهَابِي

وَشَارَفَنِي الذُّلُّ حَتَّى غَدَا / نَشِيحِي يَعْبُرُ حُزْنَ لِمَا بِي

أَتْرَضِي أَنْوْفَ بَنِي (هَاشِمٍ) / يَرْغُهَا (وَعَدُّ) تَلِكِ الشَّعَابِ /

مَأْخَذِ

دايره المعارف الإسلاميه الشيعيه، سيد حسن الامين، بيروت، دارالتعاريف، ۲۰۰۲م، ج ۸، ص ۲۶۴-۲۷۰.

نيز نك: الامين، سيد حسن؛ البقيع في دايره المعارف الشيعيه

دائرهاالمعارف

بزرگ اسلامي، مقاله درباره بقيع در اين مجموعه.

تأليف دائرهاالمعارف بزرگ اسلامي با مدیریت سيد كاظم موسوی بجنوردی از سال ۱۳۶۲ آغاز شد و جلد نخست آن در ۱۳۷۴ منتشر شد. مقاله بقیع در جلد دوازدهم این مجموعه درج شده است. برای تکمیل دانشنامه بقیع و اشمال آن بر همه مقالات مهم و سودمند، نیز اینکه پژوهشگران همه منابع و اسناد و متون مهم را یکجا در اختیار داشته باشند، این مقاله هم آورده می شود. هدف دانشنامه بقیع زمینه سازی برای تسريع، گسترش و ترویج امور پژوهشی، علمی و فرهنگی درباره بقیع است. به همین دلیل تلاش کرده ایم اسناد، مدارك و متون سودمندی را هم در اختیار مؤلفین قرار دهیم تا با دسترسی راحت تر زودتر و بهتر به اهداف پژوهشی خود نایل شوند.

/ بقیع، کهن ترین و مشهورترین گورستان دوره اسلامي در شهر مدینه که به «بقيع الغرقد»، یا به ویژه در زمان متأخر به «جنه

البقیع» نیز شهرت داشته است.

با توجه به اقوال لغت شناسان در توضیح «بقیع الغرقد»، چنین به نظر می رسد که محل گورستان بقیع، در دوره پیش از اسلام خارستانی در اطراف شهر یثرب یا مدینه بعدی بوده است (ابوعبید، ۱/۲۶۵؛ یاقوت، ۱/۷۰۳؛ برای رواج این نام در اخبار سال های نخستین هجری، نک:- واقدی، ۱/۱۹۰، ۲/۴۶۲؛

ص: ۹۹۸

ابن سعد، ۲/۲۰۴). این بقیع غیر از مواضع دیگری در مدینه، چون بقیع زبیر و بقیع الخیل (حازمی، ۱۳۳؛ یاقوت، ۱/۷۰۴) بوده است.

گورستان بقیع در شرق مدینه و به فاصله اندکی از مزار حضرت رسول (ص) واقع شده، و در روزگاران دور، خارج از حصار قدیم مدینه که اکنون تقریباً از میان رفته، قرار داشته است و مساحت آن در حال حاضر به ۱۸۰ هزار متر می رسد (هاجری، ۳۶-۳۷).

در روایات افسانه مانند ایام العرب پیش از اسلام، از «یوم البقیع» به عنوان یکی از جنگ های اوس و خزرج نام برده شده است و در اشعار منسوب به این روز از آن یاد کرده اند (یاقوت، ۱/۷۰۳؛ ابن اثیر، ۱/۶۷۳؛ نیز نک:- نجفی، ۳۲۰؛ هاجری، ۳۳. پس از مرگ عثمان بن مظعون در ۳/ق ۶۲۴م، پیامبر اکرم (ص) که گویا در جست و جوی جای خاصی برای دفن پیکر اصحاب خویش بودند، ناحیه بقیع را پسندیدند. نیز گفته اند: نخستین کسی که در بقیع دفن شد، عثمان بن مظعون بود (ابن سعد، ۱/۱۴۱، ۳/۳۹۷؛ نیز نک:- ابن قتیبه، ۴۲۲)؛ گر چه در این باره میان مهاجران و انصار اختلاف نظر وجود داشت و به ویژه انصار از اسعد بن زراره به عنوان نخستین مدفون بقیع نام می بردند (ابن سعد، ۳/۶۱۲؛ ابن شبه، ۱/۹۶).

مشهورترین مدفون بقیع در عهد رسول اکرم (ص)، ابراهیم فرزند خردسال آن حضرت بود (ابن سعد، ۱/۱۴۱). پیامبر (ص) در اواخر عمر شریف نیز چنان که خود به تصریح فرمودند، به امر پروردگار برای طلب غفران و بخشایش الهی برای اموات بقیع، به آنجا رفتند (همو، ۲/۲۰۳-۲۰۵؛ بلاذری، ۲/۲۱۳-۲۱۴؛ ابن شبه، ۱/۸۶-۹۱؛ نیز نک: شیخ مفید، الارشاد، ۱/۱۸۱). پس از وفات پیامبر (ص)، برخی از اصحاب، به دفن پیکر آن حضرت در گورستان بقیع نظر داشتند (ابن سعد، ۲/۲۹۲؛ نیز نک:- شیخ مفید، المقنعه، ۴۵۷).

این گورستان در طول سالهای بعد مدفن بسیاری از نام آوران از اصحاب و دیگر مسلمانان بود، از آن جمله ابن مسعود، صهیب رومی، مقداد بن اسود و سعد بن ابی وقاص (ابن سعد، ۶/۱۳، ۲۳۰، ۱۶۳، ۳/۱۶۰) را می توان نام برد. برخی از همسران رسول خدا ص همچون ام سلمه، صفیه، حفصه و عایشه نیز در همان جا به خاک سپرده شدند (همو ۸/۷۷، ۸۶، ۹۶، ۱۲۹)؛ حتی بنا بر برخی روایات، پیکر حضرت فاطمه زهرا (ع) در بقیع دفن شد (همو، ۵/۲۳۸، ۸/۳۰)، گر چه شماری از علمای شیعه این احتمال را بعید دانسته اند نک:- شیخ طوسی، ۱/۳۸۶؛ صاحب جواهر، ۲۰/۸۶؛ قس: مجلسی، ۴۳/۱۷۸؛ برای زیارت نامه آن حضرت در بقیع، نک: شیخ مفید، المزار، ۱۷۸؛ برای تفصیل در این باب، مثلاً نک:- نجمی، ۲ ب-).

گورستان بقیع همچنین به سبب دفن پیکر چهار تن از ائمه، امام حسن مجتبی (دینوری، ۲۲۱؛ یعقوبی، ۲/۲۶۷؛ شیخ مفید، الارشاد، ۲/۱۹)، امام سجاد (ابن سعد، ۵/۲۲۱؛ ابن قتیبه، ۲۱۵)، امام باقر (شیخ مفید، همان، ۲/۱۵۸) و امام صادق (همو، ۲/۱۸۰) علیهم السلام، نام بردار بوده، و به همین سبب، بر استحباب زیارت بقیع تأکید بسیار شده است (نک: ابن براج، ۱/۲۷۹-۲۸۰؛ ابن قولویه، ۵۳-۵۵؛ محقق حلی، ۱/۲۱۰؛ برای معاصران، مثلاً نک: حکیم، ۲۶۲؛ برای تفصیل، نک: هاجری، ۶۵ ب-).

گوشه هایی از بقیع، به سبب دفن اعضای مشهور از یک خانواده، اندک اندک صورت مقبره اختصاصی یافت، مانند قطعه ای که مدفن امامان چهارگانه و عباس بن عبدالمطلب عموی پیامبر (ص) بود و ظاهراً مقبره بنی هاشم شمرده می شد (ابن سعد، ۴/۳۱؛ اخبار...، ۲۴)؛ یا مدفن عثمان بن عفان در بستان حش ککوب، در کنار بقیع که جزو این گورستان گردید و بعدها به صورت مقابر بنی امیه درآمد (ابن سعد، ۳/۷۷؛ بلاذری، ۶/۲۰۵؛ برای فهرستی از مشاهیر مدفون در بقیع، نک: سخاوی، ۱/۷۱؛ هاجری، ۵۳ ب-).

به رغم شهرت سزاوار بقیع، آگاهیهای ما از نشانه های ظاهری و تحولات این گورستان در طول تاریخ اندک، و بسی پراکنده است. یکی از کهن ترین توصیفات از اوضاع ظاهری مدفن مشاهیر در بقیع از آن مسعودی (د ۳۴۶ق/ ۹۵۷م) است که در کتاب خویش خطوط منقور بر سنگ مزار ائمه را ثبت کرده است (۴/۱۳۲-۱۳۳). ابن اثیر ضمن وقایع سال ۴۹۵ق از قتل معماری که مجدالملک قمی (مق ۴۹۲ق/ ۱۰۹۹م) وزیر برکیارق برای تعمیر و ترمیم قبه مزار ائمه و عباس بن عبدالمطلب، به مدینه گسیل کرده بود، سخن به میان آورده است (۱۰/۳۵۲). بسیار محتمل است که این قبه را خلفای بنی عباس برای بزرگداشت نیای خویش در تاریخی اینک نامعلوم، برپا کرده باشند. ابن جبیر (ه-م) در اوایل سده ۷ق قبه های موجود در بقیع را وصف کرده است (ص ۷۳-۷۴). وصف این قبه ها در سخن ابن نجار (د ۴۳ق/ ۱۲۴۵م) و پس از او، ابن بطوطه (ه-م)، در سده ۷ق، نیز کمابیش با وضع مشابه آمده است (۱/۱۴۳). این گورستان به گفته ابن نجار دو در داشته که یک در برای رفت و آمد زوار همواره باز بوده است (ص ۲۳۱-۲۳۴). اولیا چلبی که در ۱۰۸۲ق/ ۱۶۷۱م به حج رفته، قبه مقبره ائمه و عباس را وصف کرده، و از تجدید بنای مزار همسران حضرت رسول ص به دست سلطان سلیمان قانونی در ۵۰ق، بنا بر کتیبه موجود در آنجا، سخن به میان آورده است (ص ۱۴۹-۱۵۰).

در ۱۲۲۱ق/ ۱۸۰۶م که وهابیان بر مدینه دست یافتند، به بقیع هجوم بردند و کلیه قبه های موجود در آنجا را تخریب، و اموال و تزیینات را دستخوش غارت کردند (علی بن موسی، ۶۵-۶۶؛ امین، ۳۴-۳۵؛ نیز نک: هاجری، ۷۹ ب-؛ اما پس از آنکه ابراهیم پاشا (ه م) برای مقابله با وهابیان به حجاز لشکر کشید

و ایشان را به سختی شکست داد، به امر سلطان محمود عثمانی، بار دیگر قبه های بقیع را تجدید بنا کرد (علی بن موسی، همانجا؛ نیز نک:- امین، ۴۵ب-؛ برای عباراتی از کتیبه سلطان محمود، نک:- معصوم علیشاه، ۲۲۷). برخی از رجال و دولتمردان ایرانی که در اواخر سده ۳ق به حج رفته اند، در سفرنامه های خود، وصفی از اوضاع آن دوره بقیع به دست داده اند (مثلاً نک:- فرهاد میرزا، ۱۷۰ب-؛ حسام السلطنه، ۱۵۱-۱۵۲؛ هدایت، ۱۶۷-۱۶۸).

تسلط مجدد وهابیه در ۱۳۴۳ق/ ۱۹۲۴م بر حجاز، تهاجم دیگری را از سوی آنها بر گورستان بقیع در پی داشت (امین، ۶۰؛ هاجری، ۱۰۷ب-). خبر این ویرانی و هتک حرمت از مقابر ائمه و دیگر نام آوران تاریخ صدر اسلام، در ایران و برخی کشورهای اسلامی موجی از نگرانی و نفرت پدید آورد (امین، همانجا)؛ به ویژه در ایران موضوع مذکور در مجلس شورای ملی مطرح شد («مذاکرات...»؛ نیز نک:- هاجری، ۱۴۷ب-) و سپس هیأتی رسمی برای تحقیق در این موضوع، در ۱۳۰۴ش به حجاز رفت (محقق، ۲۶-۲۷؛ نیز نک:- اسناد...، ۴۶ب-). در طول سالیان بعد نیز علما و رجال سیاسی ایران از پی گیری موضوع تجدید بنای گورستان بقیع چنان که شایسته آن است، باز نایستاده اند (برای اسناد رسمی، نک:- همان، ۴۹ب-؛ برای کوششهای علمی دایر بر لزوم تجدید بنای بقیع و زیارت آنجا، نک:- امین، ۵۷ب-؛ سبحانی، ۳ب-).

باید گفت: در مجامع حدیثی هم فضایل منسوب به بقیع به تفصیل آمده است (مثلاً نک:- مراغی، ۳۵۷؛ فاسی، ۴۰۲ب-؛ سمهودی، ۳/۸۸۸-۸۸۹). همچنین درباره بقیع پاره ای آثار اختصاصی نگارش یافته که از آن جمله است: البقیع قصه تدمیر آل سعود للآثار الاسلامیه، نوشته یوسف هاجری بیروت، ۱۴۱۱ق/ ۱۹۹۰م؛ قبور ائمه البقیع قبل تهدیمها، اثر عبدالحسین حیدری موسوی (بیروت، ۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹م)، و البقیع الغرقده، از محمد حسینی شیرازی بیروت، ۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹م).

منابع: ابن اثیر، الکامل؛ ابن براج، عبدالعزیز، المهذب، قم، ۱۴۰۶ق/ ۱۹۸۶م؛ ابن بطوطه، رحله، به کوشش علی منتصر کتانی، بیروت، ۱۴۰۵ق/ ۱۹۸۵م؛ ابن جبیر، محمد، رحله، بیروت، ۱۳۸۴ق/ ۱۹۶۴م؛ ابن سعد، محمد، الطبقات الکبری، بیروت، دارصادر؛ ابن شبه، عمر، تاریخ المدینه المنوره، به کوشش فهیم محمد شلتوت، قم، ۱۴۱۰ق/ ۱۹۹۰م؛ ابن قتیبه، محمد، المعارف، به کوشش ثروت عکاشه، قاهره، ۱۹۶۰م؛ ابن قولویه، جعفر، کامل الزیارات، به کوشش عبدالحسین امینی تبریزی، نجف، ۱۳۵۶ق/ ۱۹۳۷م؛ ابن نجار، محمد، الدرر الثمینه، به کوشش محمد زینهم محمد عزب، قاهره، ۱۴۱۶ق/ ۱۹۹۵م؛ ابو عبید بکری، عبدالله، معجم ما استعجم، به کوشش مصطفی سقا، قاهره، ۱۳۶۴ق/ ۱۹۴۵م؛ اخبار الدوله العباسیه، به کوشش عبدالعزیز دوری و عبدالجبار مطلبی، بیروت، ۱۹۷۱م؛ اسناد روابط ایران و عربستان سعودی (۱۳۰۴-۱۳۵۷ش)، به کوشش علی محقق، تهران، ۱۳۷۹ش؛ امین، محسن، کشف الارتیاب، تهران، کتابخانه بزرگ اسلامی؛ اولیا چلبی، الرحله الحجازیه، ترجمه احمد مرسی، قاهره، ۱۴۲۰ق/

۱۹۹۹م؛ بلاذری، احمد، جمل من انساب الاشراف، به کوشش سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، ۱۹۹۶م؛ حازمی، محمد، الاماکن، به کوشش حمد جاسر، حجاز، ۱۴۱۵ق؛ حسام السلطنه، سلطان مراد، سفرنامه مکه، به کوشش رسول جعفریان، قم، ۱۳۷۴ش؛ حکیم، محسن، دلیل الناسک، تهران، ۱۳۸۹ق؛ دینوری، احمد، الاخبار الطوال، به کوشش عبدالمنعم عامر، قاهره، ۱۹۵۹م؛ سبحانی، جعفر، الوهابیه فی المیزان، قم، ۱۴۰۷ق؛ سخاوی، محمد، التحفه اللطیفه، به کوشش اسعد طرابزونی، ۱۳۹۹ق / ۱۹۷۹م؛ سمهودی، علی، وفاء الوفا، به کوشش محمد محیی الدین عبدالحمید، بیروت، ۱۴۰۴ق / ۱۹۸۴م؛ شیخ طوسی، محمد، المبسوط، به کوشش محمدتقی کشفی، بیروت، ۱۴۱۲ق / ۱۹۹۲م؛ شیخ مفید، محمد، الارشاد، قم، ۱۴۱۳ق؛ همو، المزار، به کوشش محمدباقر ابطحی، قم، ۱۴۰۹ق؛ همو، المقنعه، قم، ۱۴۱۰ق؛ صاحب جواهر، محمد حسن، جواهر الکلام، به کوشش عباس قوچانی، تهران، ۱۳۹۲ق؛ علی بن موسی، «وصف المدینه المنوره»، رسائل فی تاریخ المدینه المنوره، به کوشش حمد جاسر، ریاض، دارالیمامه؛ فاسی، محمد، شفاء الغرام، بیروت، رسائل فی تاریخ المدینه المنوره دارالکتب العلمیه؛ فرهاد میرزا قاجار، سفرنامه، به کوشش اسماعیل نواب صفا، تهران، ۱۳۶۶ش؛ مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت، ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م؛ محقق، علی، «بررسی تطبیقی شکل گیری دو نظام جدید»، «اسناد روابط ایران...» (هم-); محقق حلی، جعفر، شرایع الاسلام، به کوشش صادق شیرازی، تهران، ۱۴۰۹ق؛ «مذاکرات مجلس شورای ملی»، اطلاعات، ۳۱ شهریور ۱۳۰۵ش، س ۱، ش ۵-؛ مراغی، ابوبکر، تحقیق النصره، به کوشش محمد عبدالجواد اصمعی، بیروت، ۱۴۰۱ق / ۱۹۸۱م؛ مسعودی، علی، مروج الذهب، به کوشش شارل پلا، بیروت، ۱۹۷۳م؛ معصوم علیشاه، محمد معصوم، سفرنامه، تهران، ۱۳۶۲ش؛ نجفی، محمدباقر، مدینه شناسی، کلن، ۱۳۶۴ش؛ نجمی، محمد صادق، «تاریخ حرم ائمه بقیع»، میقات حج، ۱۳۷۳ش، س ۲، ش ۷-؛ واقدی، محمد، المغازی، به کوشش مارسدن جونز، لندن، ۱۹۶۶م؛ هاجری، یوسف، البقیع، بیروت، ۱۴۱۱ق / ۱۹۹۱م؛ هدایت، مهدیقلی، سفرنامه، تهران، مطبعه مجلس؛ یاقوت، بلدان؛ یعقوبی، احمد، تاریخ، به کوشش هوتسما، لیدن، ۱۹۶۹م؛ نیز:

www.imaratalmadinah.gov.sa/fadealwamaalim2.html

علی بهرامیان /

مؤلف این مقاله از منابع مطلوبی استفاده کرده تا جوانب و ابعاد مختلف تاریخی و اعتقادی بقیع را کاوش و معرفی کند. از اینرو در مجموع مقاله موفق شده است، هر چند بهتر بود حجم آن نیز تا حدی مناسب اهمیت و گستردگی بقیع باشد.

مأخذ

دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۳، ج ۱۲، ص ۳۹۲-۳۹۴.

دائرةالمعارف تشیع، متن مقاله درباره بقیع در این کتاب مرجع.

دائرةالمعارف تشیع با هدف معرفی شخصیت ها، مراکز، منابع و معارف شیعی به روش علمی امروزی از سال ۱۳۶۱ با تأسیس بنیاد طاهر شروع به تألیف نمود. مقاله حاضر در جلد سوم این دائرةالمعارف

درج شده است. برای اینکه پژوهشگران همه متون مهم درباره بقیع را در اختیار داشته باشند، این مقاله را هم آورده ایم. در پایان مقاله نیز توضیح کوتاهی درباره آن آورده ایم.

/ بقیع [= بقیع غرقَد = جنه البقیع]، نام مشهورترین و قدیمی ترین قبرستان اسلامی از زمان حضرت رسول (ص) تا عصر حاضر، واقع در انتهای جنوب شرقی مدینه به فاصله کمی از مسجدالنبی و بقعه مطهر حضرت پیغمبر (ص)، در خارج از دیوار قدیمی مدینه که امروزه در وسط شهر قرار دارد. لفظ بقیع به معنی زمین وسیعی است که دارای انواع درختان باشد لذا آن را جنه البقیع (باغستان بقیع) نیز می نامند. بقیع غرقَد نامیدن آن بدین سبب بوده که غرقَد نوعی خاربن است که پس از خرابی آن در این مکان روئیده و فراوان بوده است. باید در نظر داشت که چندین بقیع از این گونه بقیع زبیر و بقیع خیل و بقیع خنجنه که هر یک نام محله ای بوده است. اراضی مرتفع وادی عقیق در حومه مدینه را هم بقیع می گفتند. پس از هجرت پیغمبر (ص) از مکه به مدینه چون مسجد مشهور مدینه ساخته شد، آن را وقف بر قبرستان مسلمانان قرار دادند و نخستین صحابی رسول اکرم (ص) از انصار که در بقیع غرقَد به خاک سپرده شد اسعد بن زراره انصاری خزرجی قدیم الاسلام و نقیب قبیله خود و نیز نخستین شخصی بود شب عقبه در مکه با رسول الله (ص) بیعت نمود و به مدینه بازگشت و در سال اول هجرت در گذشت و حضرت رسول اکرم (ص) او را در بقیع به خاک سپرد (الاصابه، ۱/۵۰؛ اسدالغابه، ۱/۸۶-۸۷) سپس پیغمبر اکرم (ص) دستور دادند آنجا را از بوته های خار ستردند و به مسلمانان ساکن مدینه اختصاص داده شد. نخستین شخصی که از مهاجرین در بقیع مدفون شد عثمان بن مظعون (م ۷ق) برادر رضاعی رسول الله (ص) بود و نیز ابراهیم پسر پیغمبر (ص) و به روایتی حضرت فاطمه زهرا (س) و بنا به بعضی روایات رقیه و ام کلثوم و تمامی زوجات رسول الله (ص) به استثنای خدیجه کبری (س) - که در قبه المعلى در مکه مدفون است - همه در بقیع مدفونند. همچنین در بقیع مرقد مطهر چهار امام شیعیان امام حسن مجتبی و امام زین العابدین و امام محمدباقر و امام جعفر صادق (علیهم السلام) در کنار یکدیگر در ضلع جنوب غربی واقع است و مدفن عباس عم پیغمبر (ص) و جد خلفای بنی عباس و عبدالله بن مسعود و سعد بن ابی وقاص و انس بن مالک. تا آنجا که در مرآه الحرمین (۱/۴۲۵) و آثار المدینه المنوره (۱۲۲) یاد شده، تعداد اصحاب رسول الله (ص) که در بقیع مدفون هستند به ده هزار صحابی بالغ گردیده است. بقیع در عصر پیغمبر (ص) و حتی در عهد خلفای راشدین چندان وسعتی نداشت و قبر حلیمه سعديه دایه رسول الله (ص) و قبر عثمان بن عفان خلیفه سوم نیز در خارج از بقیع قرار داشت. چون مورخین فریقین سنی و شیعی یاد کرده اند که قاتلان عثمان اجازه ندادند که جنازه عثمان در بقیع دفن گردد. ناچار او را شبانه در باغی که نزدیک به بقیع داشت به نام باغ حشّ کوب به خاک سپردند (تاریخ الخلفاء، ۱۶۲؛

الدره الثمینه فی تاریخ المدینہ، ۴۰۴). سپهر در ناسخ التواریخ از طریق خاصه آورده است هنگامی که معاویه به قدرت رسید حکم کرد تا بقیع را توسعه دهند و در فاصله بین قبر عثمان و بقیع آنقدر مرده دفن کنند تا اینکه قبر عثمان جزء بقیع گردد که این قسمت الحاقی را بقیع بنی امیه نام دادند و همین معنی را ابن شبه (۱۷۳-۲۶۲ق) در کتاب خویش تاریخ المدینہ المنوره (۱/۱۱۱-۱۱۵) از طرق مختلف ضبط کرده است.

پیغمبر اکرم(ص) علاوه بر اینکه مکرر بر تشییع و نماز میت و تدفین جنازه نزدیکان و صحابه به بقیع می رفتند. اوقاتی هم برای زیارت اهل قبور و طلب مغفرت برای یاران و مسلمانان به آنجا می رفتند. در ماه رجب سال نهم هجری هنگامی که نجاشی امپراطور حبشه وفات کرد رسول الله(ص) مسلمانان را در بقیع جمع آورده و صلاه غایب گزاردند. آخرین بار که رسول اکرم(ص) به بقیع رفتند چند روز قبل از رحلت بود که در دل شب همراه با یکی از موالی خود به نام ابومویهبه به بقیع رفتند و در آنجا ضمن استغفار برای گذشتگان سخنان پرباری راندند که در کتب سیره مندرج است. از طریق شیعه روایت شده (سفینه البحار، ۱/۹۱) که وقتی مسلمانان بخواهند از دور پیغمبر(ص) را زیارت کنند باید چنین گویند: «السلام علی البقیع وماضم البقیع من الانبیاء و المرسلین و الصدیقین و الشهداء و الصالحین» (سلام بر بقیع و بر آن پیامبران و فرستادگان و صدیقان و شهیدان و نیکان که در بقیع آرمیده اند).

چنانچه از متون کتب حدیث و اخبار فریقین نمایان است بقیع در عصر رسول الله(ص) و در عهد ائمه معصومین(ص) مورد توجه خاصی بوده و همین امر باعث گردیده بود که حاکمان هر عصر توجه خاص به بقیع داشته باشند و محققین اتفاق کلمه دارند که بقیع تا قبل از حمله دوم وهابیه به مدینه منوره آباد بود و شکوه و عظمت خاصی داشت و آستانه و گنبدهای مجلل که بر روی قبور ائمه و صحابه برپا بوده و گنبدهای مرقد مطهر امام حسن و امام سجاد و حضرت باقر و حضرت صادق(ع) که در یک مکان مدفون هستند از تمام گنبدها مرتفع تر بوده و این شکوه و عظمت را مورخین قرن به قرن یاد کرده اند که بعضی از اقوال آنها را ذکر می کنیم.

ابن جبیر(م ۶۱۴ق) در سفرنامه خویش چنین یاد کرده است: «بقیع الغرقد واقع در شرق شهر مدینه است و هنگام خروج از دروازه شهر مدینه که به نام باب البقیع شهرت دارد در مقابل قرار دارد و اولین بقعه در سمت چپ هنگام خروج از دروازه مدینه، بقعه صفیه عمه پیغمبر(ص) و مادر زبیر بن العوام است و در مقابل آن بقعه مالک بن انس واقع است که بر فراز آن گنبد کوچکی دارد و عمارت مختصر و در مقابل آن بقعه سلاله طاهره حضرت ابراهیم فرزند پیغمبر(صلی الله علیه و آله وسلم) که بر روی قبر مطهر وی گنبد سفید داشت و بر سمت دست راست بقعه عبدالرحمن اوسط فرزند عمر بن الخطاب که

معروف به ابی شحمه است و این همان فرزند عمر است که در زیر تازیانه فوت کرد و در موازات آن بقعه عقیل بن ابی طالب (ع) سپس بقعه عبدالله بن جعفر الطیار (ع) می باشد و در آن بقعه زوجات پیغمبر (ص) و در همان ردیف بقعه سه تن از فرزندان رسول الله (ص) واقع است. سپس بقعه عباس بن عبدالمطلب و بقعه حضرت امام حسن بن علی (ع) گنبد بزرگ و مرتفعی دارد و در نزدیکی در بقیع واقع است و بر روی قبر صندوقی از چوب منبت کاری نصب شده و دارای ضریح است.»

یکصد و پنجاه سال بعد از این تاریخ، ابن بطوطه (م ۷۷۷ق) وارد بقیع می گردد و همانند ابن جبیر که در اواخر قرن ششم به توصیف مشاهدات خود از بقیع پرداخته بود، او نیز این محل تاریخی را به دقت وصف می کند و چنین می گوید: «از جمله مشاهد متبرکه مدینه بقیع الغرقد است که در طرف شرقی مدینه واقع شده و راه آن از دروازه مشهور به باب البقیع است وقتی از دروازه مزبور خارج می شوی در دست چپ قبر صفیه دختر عبدالمطلب که عمه پیغمبر (ص) و مادر زبیر بن العوام بود دیده میشود. روبروی قبر صفیه قبر ابو عبدالله مالک بن انس است که گنبد مختصری هم دارد و در جلوی آن قبر فرزند ارجمند پیغمبر (ص) ابراهیم (ع) واقع شده که گنبد سپیدی دارد و در طرف راست آن تربت عبدالرحمن بن عمر بن خطاب معروف به ابی شحمه و محاذی آن قبور عقیل بن ابی طالب و عبدالله بن جعفر ذوالجناحین واقع است. و در محاذات این قبور مقبره ای است که می گویند قبور زنان پیغمبر (ص) در آن قرار دارد و پس از مقبره دیگری از آن عباس عم پیغمبر (ص) و حسن بن علی (ع) است که گنبد بلند و محکمی دارد و این مقبره در دست راست از دروازه بقیع واقع شده و قبر حسن در پایین پای عباس قرار دارد هر دو قبر بزرگ و مقداری از سطح زمین بالا تر می باشد و روی آنها را تخته سنگ هایی که با منتهای مهارت به وسیله صفحات زرد رنگ ترصیع شده پوشانده است. قبور بسیاری از مهاجرین و انصار و صحابه دیگر نیز در بقیع واقع شده و غالب آنها شناخته نیست. در انتهای قبرستان بقیع قبر عثمان بن عفان است که گنبد بزرگی دارد و قبر فاطمه بنت اسد مادر علی بن ابی طالب (ع) در نزدیکی آن است (سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه، ۱۱۳-۱۱۴)

تعمیرات و عمارت های بقیع: از عصر رسول الله (ص) بقیع مورد توجه همگان بوده و هر قبیله بر قبور زعما و صحابه خود یادگار و عمارت بنا کرده بودند. پس از به قدرت رسیدن بنی امیه قسمت حش کوکب که مدفن عثمان خلیفه سوم بود به بقیع ملحق گشت و عمارتی بر فراز قبر وی بنا کردند و بنی عباس نیز تعمیرات زیادی انجام دادند و عمارتی بر قبر جد خویش عباس بن عبدالمطلب بنا نمودند. شیعیان عمارت های مجلل بر بقعه ها و قبور ائمه معصومین در بقیع بنا کرده بودند. پس از تسخیر بغداد به دست آل بویه اهمیت خاصی به راه مکه دادند، تعمیرات مناسبی در بقیع و مسجد نبوی شریف انجام

دادند و مستمری ماهانه برای علویان مدینه تعیین داشتند. مورخین، گنبد و آستانه حضرت امام حسن (ع) را در این عصر بلندترین و عظیم ترین گنبد وصف کرده اند. در قرون متمادی شیعیان همچنان قبور را تزئین می کردند. در عصر صفوی و در زمان قاجاریه تعمیرات و تزئینات بسیاری در بقیع انجام گشت. همچنین سلاطین عثمانی نیز به امر آبادانی بقیع اهتمام داشتند در نیمه دوم قرن سیزدهم هجری تعمیرات وسیعی از طرف ملا- محمد صالح برغانی (م ۱۲۷۱ق) سپس توسط فرزندش شیخ حسن برغانی در آستانه های ائمه شیعه در بقیع انجام گردید و تزئینات زیادی یافت.

سعود بن عبدالعزيز بن محمد بن سعود (۱۱۶۳-۱۲۲۹ق) امیر نجد که پس از به قتل رسیدن پدرش در سال ۱۲۱۸ق قدرت را به دست گرفت، دو بار یکی در سال ۱۲۱۸ق و دیگری در سال ۱۲۲۱ق مکه و مدینه را مورد هجوم قرار داد و این دو حمله را به مدینه حمله اول وهابیه به بقیع می نامند. در این حمله با حملات آسیب و خرابیهای بسیاری به آستانه ها و بقاع متبرکه بقیع وارد آوردند و قسمتی از نفائس آستانه ها را غارت نمودند. ولی بعد از بازگشت سعود بن عبدالعزيز به نجد، شریف مکه از محمد علی پاشا خدیو مصر، برای راندن سعودیان از سرزمین حجاز و دفع تجاوزات آنها استمداد نمود و او پسرش ابراهیم پاشا را همراه سپاه مجهز به عربستان فرستاد که نجد و حجاز را فتح کردند و امرای سعودی را بعضی مقتول و جمعی را اسیر نموده به مصر و آستانه فرستادند و بعضی از امرای آل سعود به کویت نزد آل صباح پناهنده گردیدند. سلطان عبدالحمید دوم پادشاه عثمانی به تعمیرات و نوسازی و تزئینات لازم در بقیع و مسجد نبوی اهتمام کرد. عبدالعزيز بن عبدالرحمن، از احفاد سعود (۱۲۹۳-۱۳۷۳ق) که در کویت پناهنده بود در سال ۱۳۰۹ق قیام نمود و مجدداً امارت آل سعود را در سال ۱۳۱۹ق برقرار کرد و شهر ریاض را تصرف نمود و در سال ۱۳۳۰ق احساء و قطیف دو مرکز شیعه نشین و نفت خیز را منضم به ملک خویش ساخت. سپس به حجاز لشکر کشید و حسین بن علی شریف مکه را شکست داد و دولت هاشمی حجاز را ساقط نمود و مکه را فتح و آن را پایتخت خویش اعلام کرد و خود را سلطان و شاه حجاز و نجد و احساء معرفی نمود و سه امارت حجاز و نجد و احساء را کشور واحدی به عنوان «المملکه العربیه السعودیه» اعلام داشت. سپاهیان وی به فرماندهی پسرش محمد در روز شنبه ۱۹ جمادی الاولی سال ۱۳۴۴ق به مقاومت ده ماهه اهل مدینه با شقاوت و قساوت پایان دادند و شهر مدینه را متصرف شد و در هشتم شوال سال ۱۳۴۴ق طبق فتوای شیخ محمد بن عبدالوهاب نجدی (۱۱۱۵-۱۲۰۶ق) مؤسس مذهب وهابیه که بالا- آوردن و عمارت بر روی قبور و بنا کردن و حفظ بقاع متبرکه را نه مکروه بلکه حرام می دانست تمامی آستانه ها و بقاع متبرکه بقیع را ویران و منهدم کرده و تمام اموال و اشیاء نفیس و خزینه آن را غارت نمودند و بین قبیله خویش آل

سعود و شیوخ وهابیین تقسیم کردند. شیعیان جهان روز هشتم شوال هر سال را روز عزا اعلام نمودند و بازار و خیابانها را تعطیل می کردند و خطبای منبر حسینی این فاجعه را گوشزد کرده و شعرای شیعه در ذم آل سعود و خرابی قبور بقیع قصیده می سرودند.

از جمله علامه سیدرضا هندی که پس از هدم قبور بقیع از مدینه منوره دیدار داشته قصیده ای مرثیه وار سروده است. همچنین شیخ موسی آل هر و شیخ حسن سبتی و شیخ عبدالکریم ممتن قصادی در سوگ ویرانی قبور بقیع سروده اند. این مصیبت و فاجعه عظمی، جهان تشیع را وادار به اعتراضات شدید و ابراز تنفر از تصرفات وحشیانه آل سعود و ویرانی عتبات مقدسه شیعه در بقیع نمود و این قیام و جنبش اجتماعی شیعیان جهان مخصوصاً ایران و عراق ارکان دولت جدید التأسیس سعودی را لرزاند. ملک عبدالعزيز آل سعود که مصمم بود قبه خضراء و روضه مطهر نبوی را نیز ویران کند، پس از این جنبش عظیم که مسلمانان جهان، مخصوصاً ایران و مصر بانگ اعتراض بلند نمودند، سرانجام وی ناگزیر شد دست از نیت خود بردارد. شرح این حوادث و نمونه های فراوانی از اشعار شعرای شیعه را شیخ حسن صالحی (م ۱۴۰۱ق) در کتابی تحت عنوان البقیع جمع نموده است. نویسندگان و محققانی که پس از حمله دوم وهابیه از مدینه دیدار کرده اند این شهر را به «شهرزلزله زده» وصف نموده اند. در سال ۱۳۷۱ق کنگره اسلامی (مؤتمر عالم اسلامی) در کراچی تشکیل شد شیخ محمدحسین آل کاشف الغطاء و مفتی اعظم فلسطین حاج سید امین حسینی و سید محمد تقی طالقانی از طرف آیت الله بروجردی شرکت داشتند. بر اثر فشار دیپلماتیک دولت ایران جهت تعمیر بقاع متبرکه بقیع که اسناد آن در بایگانی وزارت خارجه ایران محفوظ است، سعود بن عبدالعزيز رسماً وعده کرده بود قبور ائمه را در بقیع تعمیر نماید. در سال ۱۳۷۴ق نیز راهروهای بقیع که منتهی به بقعه حضرت فاطمه زهرا(س) و ائمه اطهار(ع) می شد به دستور وی آسفالت شد و درب کوچکی برای رفت و آمد زائران شیعه گشودند که در ساعات معین از روز باز بود. در سال ۱۳۸۵ق بر اثر اصرار دولت ایران دروازه ای بزرگ برای بقیع باز کردند تا زوار به راحتی اعتبار مقدسه بقیع را زیارت کنند. ولی علی رغم فشار شیعیان جهان مخصوصاً دولت ایران جهت ایجاد تسهیلات و عمارت و یا سایبان و سرپناه بر قبور ائمه اطهار بقیع و تمام مواعید، دولت سعودی هنوز هیچ گونه عملی انجام نداده است و قبور ائمه اطهار بقیع(ع) بدون سقف و سایه بان و تأسیسات لازم است.

بقیع در حال حاضر: این قبرستان به شکل مستطیل، حدود یکصد و پنجاه متر طول و یک صد متر عرض دارد و دارای ورودی بزرگ غربی که در سال ۱۳۸۵ق بر اساس اصرار دولت ایران احداث گشت. این در مقابل قبه خضراء و روضه مطهر نبوی واقع است. دیوار دو طرف دارای نرده آهنین

می باشد و هنگامی که در ورودی بقیع بسته است زائرین از پشت این نرده ها زیارت می کنند و فعلاً در اوقات معین در را برای زائرین باز نموده و زائرین را به داخل بقیع راه می دهند. لیکن اهل سنت و وهابیان ورود زن را به بقیع و هر قبرستانی دیگر حرام می دانند، لذا ورود زنان به قبرستان بقیع جلوگیری می گردد و زنان شیعه هنگام حج و در مراسم غیر از حج از پشت نرده های آهنین دیوار غربی بقیع به زیارت می پردازند. قبور ائمه اطهار(ع) و حضرت فاطمه زهرا(س) و سایر صحابه به شکل مستطیل با سنگ در اطراف قبر مطهر به ارتفاع چهار انگشت از سطح زمین مرتفع است. بالای سر هر کدام از قبور سنگ کوچک بدون علامت دیگر و یا لوح قبر مشخص شده است. از مشهورترین قبور علمای شیعه در قرن سیزدهم هجری در بقیع قبر شیخ احمد احسائی (م ۱۲۴۱ق) در سفره ابی طالب و قبر شیخ حسن بن ملا محمد صالح برغانی(م ۱۲۸۱ق) در نزدیکی قبر مطهر امام حسن مجتبی(ع) است.

منابع: جز آنچه در متن آمده؛ احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ۸۳؛ فضائل البقیع (خطی)، شیخ حسن صالحی؛ چهارده معصوم، ۲/۳۱۲-۳۱۴؛ ملحق شفاء الغرام؛ دائرهالمعارف الاسلامیه الشیعیه، ۴/۳۲۶؛ دائرهالمعارف الاسلامیه، ۴/۳۵؛ مرآه الحرمین، ۱/۴۲۵؛ معجم البلدان، ۲/۲۵۳-۲۵۴؛ موسوعه العتبات المقدسه، قسم المدینه، ۱/۱۰۰-۱۰۷؛ نزهه القلوب، ۱۴؛ رحله، ابن جبیر، ۱۵۳. عبدالحسین شهیدی/

مقاله مزبور تلاش کرده از منظر تشیع و معارف شیعی به رخدادهای و تاریخ بقیع نظر افکنده و به معرفی بقیع می پردازد. هم اکنون بقیع محل تلاقی و نقطه تضارب دو طرف فکر در فرهنگ اسلامی یعنی شیعه و اهل سنت معتدل از یک طرف و وهابیت و اهل سنت تند و افراطی در سوی دیگر قرار دارد. از اینرو بقیع از نظر فرهنگی و اعتقادی و نیز صف بندی ها در جهان اسلام بسیار مهم است اما این مقاله اگرچه از مدخل بقیع دائرهالمعارف بزرگ اسلامی مفصل تر است، از این زاویه به بقیع کمتر توجه کرده است.

مأخذ

دائرهالمعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر، حاج سید جوادی، کامران فانی و بهاء الدین خرمشاهی، تهران، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۸۳-۳۸۵.

درب البقیع، بخشی از کتاب المدینه بین الماضی والحاضر نوشته ابراهیم بن علی العیاشی.

ابراهیم بن علی العیاشی از پژوهشگران و مؤلفان معاصر عربستان سعودی است. او پس از چند سال مطالعه درباره مدینه، کتاب المدینه بین الماضی والحاضر را نوشت. او در این کتاب مباحث فراوانی درباره بقیع دارد. مبحث او درباره درب البقیع اینجا نقل می گردد:

درب البقیع:

ص: ۱۰۰۸

/كان يبدأ فى زقاق بنى غنم مما يواجه باب جبريل من الشرق، ثم يميل قليلاً الى الجنوب، ثم يمضى تاركاً دارعثمان رضى الله عنه التى كانت منها رباط العجم ورباط المغاربه، والدار التى بينها على اليمين، ثم ينعطف الى الشمال بنحو عشره أمتار، ثم يتجه شرقاً إلى رحبه الخدامين، «برحه الأغوات» وفيها منهل العين الزرقاء، ولها درج، وتعرف اليوم بعين الأغوات، وهنا تنتهى منازل بنى غنم، وعلى يمين المار الى البقيع بقيع الزبير، ثم يضيق الشارع حتى ينتهى بحوش لغنم الاغوات، فينسد الطريق لوجود السور العثمانى هناك، ويكون الباب المسمى باب الجمعه وله فتحه من هذه الناحيه الى الشمال وله فتحه مقابله من الجنوب تمضى فى البقال، وتنتهى عند قبر إسماعيل بن جعفر الصادق، الذى هو اليوم فى براح مما يلى زقاق النخاوله، ومغسل الاموات، والمقبر عنده تقاطع الطرق اليوم.

ولباب جمعه فتحه ثالثه كانت تخرج الى زقاق عمقه، وزقاق عمقه يفصل بين البقيع العام و بقيع العمات، وقد ضُمَّ البقيعان اليوم الى بعضهما، وأزيل زقاق عمقه، وهو ما نسيمه اليوم درب صيران باب الجمعه. وعلى هذا الاعتبار يكون مسجد ابى على يمين الخارج، من باب جمعه، مع ملاحظه ان باب البقيع الذى ادركناه فى الجنوب الشرقى عن باب جمعه، وبالمناسبه فقد كان نجاف الباب حجر سقف به الباب على بعد شقى الباب اقدره بنحو ستة أمتار.

وهنا لا بد ان اذكر ان مكان باب الجمعه هنا فى شرقى دار الشيخ عبدالقادر عبدالحكيم ناظر وقف الجبرت، وامام مسجد فاطمه الذى بخارج باب المصرى وهنا ايضاً اذكر للقرارىء ان نجاف الباب الشرقى عليه لوحه حجرية بعرض الباب داخله فى الجدارين الشمالى والجنوبى مكتوب فيها نقشاً جميلاً «انه من سليمان وانه بسم الله الرحمن الرحيم» اشاره الى انه احد باب المدينه، وكذلك باب المصرى، وهما بين برجين عظيمين شمالى و جنوبى، وينعطف جدار السور الجنوبى الى المغرب قليلاً، وسط هذه العطفه، يقابلها من الشرق باب البقيع وفى تشكيله هذه العطفه فى داخل مثلها المكونه من الانعطاف، كانت مقبره جماعيه نسميها الفاسقيه ثم فى جنوب المثلث برج كان على ما يظهر لى من التخطيط فى مكان أصم مشعط، وهو فى غربى مكان أهل البيت، ومسجد ابى فى شرقى هذا البرج داخل البقيع.

مسجد أبى هذا وضعته ادله التريه على يمين الداخل من الباب الشمالى من الجدار الغربى على مسافه نحو من ثلاثين متراً الى الجنوب، وقد أدركه الخراب، وهو صغير، وقد استعمله الحفارون مخزناً لأدوات الحفريات، واذكر ونحن أطفال صغار، ان أهل البيت يكلمون أحد مشايخ الكتاتيب أن يأتى بصبيانه مع الجنازه فيصيحون يا حنان، يا منان، ارحم عبدك بالغفران، وكنت ذات مره معهم، نتقدم الجنازه بالهتاف الحار، وأدخلنا مسجد أبى هذا بعد أن أدخلت الجنازه ووزع علينا ارغفه الخبز والتمر.

أعوذ فأقول: إن كان أبي بن كعب من بني معاوية فالمنزله هنا، بجوار بني غنم النجاريين شأنه شأن أنس بن مالك وبثره وحديقته، فكلهم من بني النجار، وفي خلال هذا يقول السيد السمهودي وفي كلام ابن شبه: ما يقتضى مجاوره البقيع لبني حديله «هؤلاء» واتصالهم به ا هـ، وهنا اوضح ان البقال وبقيع عبدالله ابن أبي وبقيع الزبير بن العوام، كلها مما يلي غربي البقيع، وهذه الثلاث بين بني مبدول وبني غنم وبني معاوية «حديله» وفي دار بني معاوية الروميه والاباريه والسنبليهومما فى شمائلها، وفي هذه المناطق فندق التيسير، وفندق الزهراء، وفندق بهاء الدين، وفندق التونسي، وفندق المدينه، وفندق الحرم، وغيرها من الفنادق وكانت هناك حدائق كثيره منها السنبليه وفي مكانها اليوم فندق بهاء الدين، وفندق الزهراء، وفندق الدكتور عبدالرحمن، أما الروميه ففي مكانها اليوم رباط النجار وأنت ذاهب الى المشرق، حيث فندق السعد وما حوله./

مأخذ

المدينه بين الماضى والحاضر، ابراهيم بن على العياشى، المدينه المنوره، المكتبه العلميه، ١٣٩٢ق/١٩٧٢م، ص ١٦٨-١٧٠.

ديار خاطره ها، سفرنامه نوشته ي امرالله نصيرى قزوينى و بخشى از آن درباره بقيع.

امرالله نصيرى قزوينى از روحانيون حوزه علميه قم است که در ١٣٧٢ به قصد اجراى مناسک، عازم مدينه و مکه شد. خاطرات و مشاهدات خود را يادداشت و سفرنامه اى در نه فصل تدوين نموده است. اين سفرنامه در سال ١٣٨٠ توسط دفتر انتشارات اسلامى منتشر شده است.

نويسنده در فصل چهارم (مدينه منوره) و فصل پنجم (زيارت مشاهد و اماکن مقدسه مدينه منوره) به بقيع پرداخته است. اين قسمت شامل نکات و مطالب سودمند است و مى تواند مستند برخى پژوهش ها باشد. از اينرو بدون کم و کاست نقل مى کنيم.

گزارش بقيع

/کلمه «بقيع» چنانچه در بعضى از کتب لغت مسطور است، به جايى مى گویند که درختان زياد و گوناگونى داشته باشد. نام سابق بقيع، «بقيع الغرقد» بوده و «غرقد» نیز نام درختى بوده است. اکنون بقيع، تقريباً در ميان مدينه است و به چهار خيابان محدود مى شود؛ خيابان ابوذر، عبدالعزيز، ستين و باب العوالى. قبل از حاکمان جديد و وهابى حجاز، قبرستان بقيع، داراى قبه هاى متعددى بوده است که همه ي آنها توسط وهابى ها تخریب شد و اکنون وضع بقيع بسيار ساده است و بر روى قبور نیز تنها سنگ کوچکى وجود دارد، حتى بر روى قبور ائمه معصوم نیز وضع به همين منوال است. شايد حاکمان

ص: ١٠١٠

فعلی حجاز قصد دارند بزرگان مدفون در بقیع را به دست فراموشی بسپارند، اما علاقه و تعلق خاطر مسلمین به بزرگان بقیع، موجب شده تا قبور ائمه معصومین (ع) باقی بماند و زیارتگاه مسلمین گردد.

قبرستان «بقیع» در مدینه و گورستان «حجون یا ابوطالب» در مکه دو قبرستان مشهور و معروفی هستند که از صدر اسلام تا به حال، به خاطر فضیلتی که این دو گورستان دارند، مسلمانان، اموات خود را در آنجا به خاک می سپارند، هنگامی که پیامبر اسلام (ص) از مکه مکرمه به مدینه ی طیبه هجرت نمود، قبرستان بقیع وجود نداشت و اینجا مملو از درختان گوناگون و خاردار بوده است.

برحسب نقل بعضی از روایات، اولین مهاجری که در این قبرستان به خاک سپرده شد «عثمان بن مظعون» و از انصار، «اسعد بن زراره» بود. بعد از دفن این دو صحابی بزرگوار، اندک اندک، بقیع، تبدیل به قبرستان شد.

در کتاب «مرآه الحرمین» می گوید: «صدها نفر از صحابی رسول خدا در این گورستان به خاک رفته اند». قبرستان بقیع بعد از تخریب کوچه ی بنی هاشم و بیوت اطراف آن، کاملاً مقابل تربت پاک رسول خدا (ص) قرار گرفته است.

فاصله ی حرم مطهر پیامبر اکرم با بقیع شاید بیش از صد قدم نباشد. دور تا دور بقیع را دیوار بلندی احاطه نموده است و درهای متعددی دارد اما فقط یکی از آنان که از همه وسیعتر است، باز و بسته می شود. زنها حق ورود به بقیع را ندارند و آنان پشت دیوارها و یا پشت یکی از درها که در جنوب بقیع است و از پشت آن در، داخل بقیع قابل رؤیت است، اظهار علاقه و محبت به اهل بیت می نمایند. این قبرستان در قسمت شرقی مدینه واقع است و امروز این قبرستان بسیار وسیع است که در صدر اسلام کوچک بوده و کم کم بدان افزوده اند تا به وضع فعلی درآمده است. امسال نیز گویی در قسمت شرقی قبرستان، مقداری بر بقیع افزوده بودند و اکنون این قبرستان، وضعی بسیار اسف بار و حزن انگیز دارد که قلب هر مسلمان و زایری را سخت به درد می آورد. توهین به قبور منتسب به اهل بیت پیغمبر اکرم و دیگر بزرگان اسلام. مأمورین مزدور و بی ادب و هابیهها نیز با کلمات توهین آمیز و بی ادبانه، سخت انسان را آزار می دهند و قلب انسان را آکنده از غم و اندوه و تأسف می نمایند. با کلماتی مثل این خاک است و خاک که احترامی ندارد و یا این سنگ و حجر است، تلاش می کنند زایران را از آن تربتهای پاک دور سازند و اگر بگویی یا علی و یا حسن بن علی یا علی بن حسین و ... فوری متهم به شرک می شوی و با کلماتی مثل: تو مشرک هستی، از زایران، پذیرایی می کنند. همانطور که سابقاً عرض کردیم، در این قبرستان صدها صحابی و دیگر بزرگان اسلام به خاک رفته اند، اینک به برخی از آنان اشاره می نمایم. از رجال، بزرگانی مانند:

سید شباب اهل جنت و سبط اکبر، فرزند دل‌بند فاطمه ی زهرا حضرت امام حسن (ع)؛ امام علی بن حسین، زین العابدین (ع)؛ امام محمد باقر (ع)؛ کشاف حقایق؛ امام جعفر صادق (ع)؛ حضرت عباس، عموی پیامبر گرامی اسلام (ص)؛ حضرت عقیل (ع)، عموزاده ی حضرت رسول اکرم (ص)؛ حضرت عبدالله جعفر، همسر حضرت زینب قهرمان نینوا (س)؛ حضرت ابراهیم فرزند رسول خاتم پیامبر عظیم الشان اسلام (ص)؛ عثمان بن مظعون؛ صحابی بزرگ پیامبر؛ نافع، بزرگ قراء؛ ابو سعید خدری، صحابی بزرگ و از طرفداران جدی علی (ع)؛ برخی از شهدای احد؛ سعد بن معاذ.

و از نسوان: (بنا به قولی) ام الائمه، صدیقه طاهره، زهرای مرضیه، حضرت فاطمه دخت گرامی پیامبر اسلام (س)؛ مادر گرامی امیرالمؤمنین علی (ع) فاطمه بنت اسد؛ دختران پیامبر اکرم، رقیه، ام کلثوم و زینب؛ همسران پیغمبر اکرم: جویریة، سوده، عایشه، میمونه، حفصه، ام حبیبه، ام سلمه، صفیه و زینب؛ عمه های حضرت رسول اکرم، عاتکه و صفیه؛ ام البنین، مادر حضرت ابی الفضل قمر بنی هاشم (س)؛ حلیمه سعدیه؛ مرضعه ی پیامبر اکرم (ص) ./

مأخذ

دیار خاطره ها: سفرنامه حج، امرالله نصیری قزوینی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۹۲-۹۵.

نیز نک: رضوان بقیع

دیدگاه های

دانشمندان مسلمان، بخشی از کتاب مدینه شناسی در نقل آرا و گزارش های نویسندگان مشهور.

موقعیت و آثار تاریخی

«بقیع» زمینی است مستطیل شکل که در سده های متمادی، خارج از حصار مدینه قرار داشت و مساحتش بیش از پانزده هزار متر مربع نبود. این قبرستان به صورت کنونی، مسطح و قبور موجود در آن ساده و بی نام و نشان نبود. والیان مدینه در طول تاریخ، مقابر اهل بیت، همسران، فرزندان و یاران پیامبر و تابعین مشهور و مدفون در این قبرستان را با سنگ نبشته های هنری و بناهای عظیم و ضریح های ثمین و سیمین، مشخص می کردند و حراست و حفاظت از آنها را بر عهده می گرفتند. بازآفرینی و بازسازی ها این آثار؛ همواره سنتی رایج بود. این سنت در رابطه با قبوری که از نظر غالب مذاهب اسلام، متبرک هستند، پیوندی معنوی بین فرقه ها به وجود آورده بود. البته همواره کم و کیف این بناها و قبّه ها و آرایش و تزئین آن ها در قیاس با «سنت» و «سیره» پیامبر مورد پرسش قرار می گرفت؛ ولی پاسخ همگان از چشم اندازهای فقهی، کلامی و عرفانی یکسان نبود.

ص: ۱۰۱۲

مذاهب اسلامی در اصل بناسازی بر فراز قبور، برخوردی متفاوت داشتند و شرایط معیشت و آگاهی مردم و خزائن و بودجه‌ی حکومت‌ها، در نحوه‌ی آراء، تأثیر فراوانی می‌نهاد. از این رو اولاً یافتن حدّ میانه آن آراء در سده‌های اسلامی ممکن نیست. و ثانیاً در جمع‌بندی آنها نمی‌توان به نتیجه‌ی مطابق نص دست یافت.

بهرحال به ظاهر بقیع در روند تاریخی که مجموعه‌ای از آثار، قبه‌ها، کتیبه‌ها و... بوده است و موزخان و سیاحان و زایران مدینه شناس به آن گواهی‌ها داده‌اند، نظری می‌افکنیم.

ارائه همه‌ی گواهی‌ها با رعایت اختصار کلام مناسب ندارد؛ لذا مجملی از آن را به حدّ کفایت بیان می‌کنیم؛ تا ویرانه‌ی امروز را با آثار گذشته‌ی بقیع تطبیق دهیم:

دیدگاه‌های یازده مورخ

۱- «ابوالحسن علی بن حسین مسعودی» متوفای ۳۴۵ق به مقبره اهل بیت در قبرستان بقیع اشاره نموده، می‌نویسد:

«و علی قبورهم فی هذا الموضع من البقیع رخامه مکتوب علیها: بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله مییدا لأمم و محیی الرمم هذا قبر فاطمه بنت رسول الله (ص) سیده النساء العالمین و قبر الحسن بن علیّ بن ابی طالب و علیّ بن الحسن بن علیّ بن ابی طالب و محمد بن علیّ و جعفر بن محمد رضی الله عنهم.» (ت: «بر روی قبرهای آنها در این موضع از بقیع، سنگی قرار دارد که روی آن چنین نوشته شده است: بسم الله الرحمن الرحیم، حمد و سپاس خداوند نابودکننده‌ی ملت‌ها و زنده‌کننده‌ی استخوان‌های پوسیده‌ی این آرامگاه را فاطمه دختر رسول الله، سیده‌ی نساء العالمین و آرامگاه حسن فرزند علی بن ابی طالب و علی بن الحسن و محمد بن علی و جعفر بن محمد (ع) است.» مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۲، ص ۲۸۸. همچنین نک:- سبط ابن جوزی متوفای ۶۵۴ق «تذکره الخواص»، ص ۳۱۱، چاپ بیروت ۱۹۸۱م به نقل از واقدی)

۲- محمد بن ابی بکر تلمسانی ضمن وصف مدینه قرن ۴ قمری، درباره «بقیع الغرقد» گفته است:

«و قبر الحسن بن علیّ عن یمینک إذا خرجت من الدرب ترتفع إليه قليلاً علیه مکتوب: هذا قبر الحسن بن علیّ دفن إلى جنب أمّه فاطمه رضی الله عنها و عنه.» (ت: «...آرامگاه حسن بن علی در سمت راست مسیر، کمی به طرف بالا قرار دارد و روی آن نوشته شده است: این آرامگاه، حسن فرزند علی است که در کنار مادرش فاطمه (س) دفن گردیده است.» نک:- «وصف مکّه شرفها الله و عظمها و وصف المدینه الطیبه کرمها الله و وصف بیت المقدّس.» (المبارک ما حوله)، به اهتمام حمد الجاسر، بر

اساس نسخه

ص: ۱۰۱۳

خطی ۴۰۴ اسکوریال، اسپانیا، مندرج در «مجله العرب»، ریاض، شماره ۵/۶، ذوالقعدة، ذوالحجه ی ۱۳۹۳ق و نیز نک: ورق ۵۰)

۳- حافظ محمد بن محمود بن نجار متوفای ۶۴۳ق ضمن وصف مقابر بقیع در اواخر سده ۶ هجری از قبه ها و بناهای بقیع خبر داده، از جمله می نویسد:

«فی قبه کبیره عالیہ قدیمه البناء فی اول البقع و علیها بابان یفتح أحدهما فی کلّ یوم للزیاره رضی الله عنهم أجمعین.» (ت: «در ابتدای بقیع، گنبد بزرگ و مرتفع و قدیمی قرار دارد و دارای دو در است؛ یکی از آن دو، روزانه برای زیارت مردم از اهل بقیع (ع) گشوده می گردد. در «اخبار مدینه الرسول»، ص ۱۵۳، به اهتمام: صالح بن محمد جمال، براساس نسخه ی خطی ۱۲۱۷ق استنساخ ۹۷۵ق، چاپ مکه: ۱۳۶۶ق)

سپس از لوحی که در جریان حفاری به دست آمده بود، یاد کرده، می نویسد:

«علیه لوح مکتوب: هذا قبر فاطمه بنت رسول الله.»

همچنین از گنبد اول بقیع که بر فراز مزارهای «عقیل بن ابی طالب» و «عبدالله بن جعفر» بنا شده و گنبد برافراشته بر قبر ابراهیم و بنای مرقد فاطمه بنت اسد و... ما را مطلع می کند.

۴- ابن جبیر متوفای ۶۱۴ق که در سال های ۵۷۸ / ۵۸۱ق به سیاحت جهان اسلام همت گماشت، در سفرنامه ی خود که بعدها به عنوان «رحله ابن جبیر» مشهور شد، از شهر مدینه ی سده ۶ قمری یادها کرده که در کتاب حاضر به آن ها استنادها کرده ایم.

وی درباره، قبرستان بقیع و موقعیت و آثار آن، توصیف نسبتاً جامعی ارائه کرده است: بقیع الغرقد را در شرق مدینه و خارج از حصار شهر، مجاور راهی که به باب بقیع مشهور بوده، دانسته است. از بنا و گنبدی که بر فراز قبر مالک بن انس ساخته شده بود، یاد کرده و آنگاه می نویسد:

مقابل قبر مالک: «قبر السّلاله الطّاهره ابراهیم ابن النّبئی (ص)، علیه قبه بیضاء» (ت: «آرامگاه پاک سرشت ابراهیم، فرزند پیامبر، که بر فراز آن گنبد سفیدی قرار دارد.») قرار داشته است و «علی الیمین منها ترابه ابن لعمر بن الخطّاب و یازائه قبر عقیل بن أبی طالب رضی الله عنه و عبدالله بن جعفر طیار رضی الله عنه. و بإزائهم روضه فیها أزواج النّبئی (ص) و یلیها روضه العباس ابن عبدالمطلّب و الحسن بن علیّ رضی الله عنهما و هی قبه مرتفعه فی الهواء علی مقربه من باب البقیع المذكور و عن یمین الخارج منه، و رأس الحسن إلى رجلی العباس رضی الله عنهما و قبراهما مرتفعان عن الأرض متسعان مغشیان بألواح ملصقه أبدع الصاق، مرّعه بصفائح الصّففر و مکوکه بمسامیره علی أبدع صفه و أجمل منظر و علی هذا الشكل قبر إبراهیم ابن النّبئی (ص) و یلی هذه القبه العباسیه بیت ینسب لفاطمه بنت الرسول (ص) و يعرف

بيت الحزن و في آخر البقيع قبر عثمان و عليه قبه صغيره مختصره و على مقبره منه مشهد فاطمه ابنه أسد أم علي رضي الله عنها و عن بنيتها.»

و مشاهد هذا البقيع أكثر من أن تحصى لأنه مدفن الجمهور الأعظم من الصحابه المهاجرين و الأنصار: رضي الله عنهم أجمعين و على قبر فاطمه المذكوره مكتوب: ما ضمّ قبر أحد كفاطمه بنت أسد رضي الله عنها و عن بنيتها.» (ت: «آرامگاه های بقیع بسیارند، بطوری که خارج از حصر و شمارش اند؛ زیرا آنجا مدفن قسمت اعظم یاران پیامبر از مهاجرین و انصار رضي الله عنه است. بر روی آرامگاه فاطمه نوشته شده است: مهمترین قبر موجود در بقیع قبر فاطمه(س) و فرزندان او است»)

۵- ابن بطوطه متوفای ۷۷۹/۷۷۰ق در سال ۷۲۶ق به قصد زیارت مکه به مدینه سفر کرده و این شهر را توصیف کرده است. وی درباره بناهای قبرستان بقیع، چنین گفته است:

«روبروی قبر صفیه، قبر ابو عبدالله مالک بن انس است که گنبد مختصری هم دارد و در جلو آن قبر فرزند ارجمند پیغمبر: ابراهیم واقع شده که گنبد سپیدی دارد و در طرف راست آن، تربت عبدالرحمن بن عمر بن خطاب - معروف به ابی شحمه - و محاذی آن، قبور عقیل بن ابی طالب و عبدالله بن جعفر واقع است و در محاذات این قبور، مقبره ای است که می گویند قبور زنان پیغمبر در آن قرار دارد و پس از آن، مقبره دیگری از آن عباس عموی پیغمبر و حسن بن علی است که گنبد بلند و محکمی دارد. این مقبره در دست راست دروازه بقیع واقع شده و قبر حسن در پایین پای عباس قرار دارد و هر دو قبر، بزرگ و مقداری از سطح زمین بالاتر می باشد و روی آنها را تخته سنگ هایی که با منتهای مهارت به وسیله ی صفحات زردرنگ ترصیع شده، پوشانده است. در انتهای قبرستان بقیع، قبر عثمان بن عفان واقع است که گنبد بزرگی دارد و قبر فاطمه بنت اسد مادر علی بن ابی طالب در نزدیکی آن است.» (سفرنامه ابن بطوطه، ص ۱۱۳ و ۱۱۴؛ ترجمه ی فارسی، چاپ ۱۳۳۷ش)

۶- «نور الدین علی بن احمد سمهودی» متوفای ۹۱۱ق در سال ۸۷۲ق قاهره را به سوی مدینه ترک کرد تا در آنجا رحل اقامت گزیند.

سمهودی مؤلف کتاب مشهور و محققانه «وفاء الوفا باخبار دارالمصطفی» است و شهر مدینه را در قرن ۹ هجرت، به استادی تمام وصف کرده و اطلاعات جامعی در این خصوص در دسترس ما قرار داده است. در این کتاب وی مشاهدات عینی خود را توأم با نقد و بررسی آراء مورخان مدینه در خصوص بناهای ساخته شده بر مقابر مشهور قبرستان بقیع، ذیل فصلی مستقل با «بیان المشاهد المعروفة بالبقیع» به رشته تحریر در آورده است. سمهودی می نویسد:

ص: ۱۰۱۵

«... قد ابنتی علیها مشاهد: منها مشهد... المشهد المنسوب لعقيل بن أبي طالب و أمهات المؤمنین تحوی العباس... و الحسن بن علی... و علیهم قبه شامخه فی الهواء. قال ابن النجار: و هی کبیره عالیه قديمه البناء و علیها بابان یفتح أحدهما فی کلّ یوم. و قال المطری: بناها الخلیفه الناصر أحمد بن المستقضى و قبر العباس و قبر الحسن مرتفعان من الأرض متسعان مغشیان بألواح ملصقه أبداع الصاق مصفحه بصفائح الصفر مکوکبه بمسامیر علی أبداع صفه و أجمل منظر...» (ت: «آرامگاه هایی در آن ساخته شد؛ از جمله آرامگاه منسوب به عقیل فرزند ابوطالب و همسران پیامبر است. همچنین آرامگاه عباس و حسن که بر روی آن گنبد بلندی قرار دارد. این نجار گوید: این گنبد مرتفع و قدیمی، دارای دو در است که یکی از آن دو، روزانه گشوده می شود...». مطری گوید: «این گنبد توسط خلیفه الناصر احمد بن امستضی ساخته شد... آرامگاه عباس و حسن و سب و مرتفع تر از زمین اند و پوشیده از تخته چوب هایی که به بهترین نحو به همدیگر چسبانده شده و دارای لایه های مسی است که با میخ هایی به طرز جالبی میخکوبی شده اند.» نک:- وفاء الوفاء، صص ۹۱۶-۹۱۹، جزء سوم، اهتمام: محمّد محیی الدین عبدالحمید، بیروت، ۱۳۹۳ق)

و درباره بنای قبر صفیه می گوید: «و هو بناء من حجاره قبه علیه».

و بنای قبر عثمان بن عفان را چنین توصیف کرده است:

«و علیه قبه عالیه ابتناها اسامه بن سنان الصالحی احد امراء السلطان السعید صلاح الدین یوسف بن ایوب فی سنه احدی و ستمائه». (ت: «بر فراز آن گنبدی قرار دارد که توسط اسامی بن سنان صالحی، یکی از امرای سلطان سعید صلاح الدین یوسف بن ایوب، به سال ۶۱۱ هجری بنا گردید است.»)

۷- میرزا حسین فراهانی در میانه ی سال های ۱۳۰۲/۱۳۰۳ق از قفقاز و استانبول به اسکندریه و جدّه و مکه و مدینه رفته و شرح مسافرتش را تحت عنوان «سفرنامه ی میرزا حسین فراهانی» به رشته ی تحریر در آورده است.

وی درباره قبرستان بقیع آن ایام که موقعیت قدیمی و آثار دستخوش حملات پیروان و هابیان گردید، سخن می گوید و به تفصیل از قبور و بناهای ساخته شده بر آنها یاد می کند که نکات ارزشمندی را می توان در نثر مطول آن یافت:

«اؤل چهار نفر از ائمه اثنا عشر که در بقعه بزرگی که به طور هشت ضلعی ساخته شده واقعد و اندرون بقعه و گنبد آن سفیدکاری شده است. معلوم نیست که بنای بقعه از چه زمانی بوده است. در وسط همین بقعه متبرّکه که در طاقنمای غربی آن، مقبره ای است که بر دیوار یک طرف آن ضریحی آهنی ساخته اند و می گویند قبر فاطمه زهرا(س) است.»

در بقعه مبارکه زینت دیگری نیز وجود ندارد؛ مگر دو چلچراغ کوچک و چند شمعدان برنج، فرش زمین بقعه، حصیر است.

در جنوب بقعه ائمه، بقعه ای است سفیدکاری شده و دارای ضریحی برنجی که قبور زینب، رقیه و امّ کلثوم (بنات رسول الله) در آن واقع است. در سمت جنوبی شمالی بقعه بنات نبی، بقعه سفیدکاری شده ای با ضریح، وجود دارد و قریب به این بقعه، بقعه دیگر است سفیدکاری شده که ضریحی برنجی دارد و قبر عقیل بن ابی طالب است. قریب به این بقعه، بقعه دیگری است سفیدکاری شده که قبر عبدالله جعفر است. در کنار قبرستان بقیع در سمت شرقی، گنبد بزرگ سفیدکاری شده و تزئین شده ای با نقاشی است که می گویند قبر عثمان بن عفّان است. در پشت قبرستان بقیع به فاصله ی کوچکی ای ده ذرعی که قریب به دروازه ی شهر است، بقعه ای است سفیدکاری که عمّات حضرت رسول الله (ص) در آنجا مدفون اند. (سفرنامه میرزا حسین فراهانی، به کوشش: فرمانفرئیان، براساس نسخه ی خطّی کتابخانه ی ملی ایران، صص ۲۸۱-۲۸۹)

۸- نایب الصّدر شیرازی = معصوم علیشاه (۱۳۴۴/۱۲۷۰ق) از صوفی مشربان و صاحب منصبان فارس بود که به سیاحت، شوق خاصی داشت. او از شوال ۱۳۰۵ق به قصد زیارت قبله و سیاحت در حجاز و ایران و هند، عازم شبه جزیره شد و از این سفر گزارشی تحت عنوان «تحفه الحرمین و سعاده الدّارین» به شیوه سفرنامه نویسی رایج در سده گذشته به یادگار گزارده. وی در این کتاب، ضمن شرح و وصف مدینه ی ۱۳۰۵ق از اماکن و مقابر این شهر عموماً و بقیع خصوصاً یادها کرده است که بعضی از نکات آن در میان کتاب های مشابه عربی استثنایی است. («تحفه الحرمین و سعاده الدّارین»، چاپ سنگی، بمبئی، ۱۳۰۶ق، رقمی، ۴۰۲ص)

او از وضعیت عمومی بناهای بقیع در ۱۳۰۵ق اظهار تأسف کرده که مدت هاست این اماکن، مرمت نشده و مقامات محلی ترک و عرب از اقداماتی که ایرانیان در این خصوص به آن مصمّم بودند، ممانعت به عمل می آورند. نقل می کند:

«عبدالحسین امین التّجار شیرازی ساکن بمبئی» می خواست مختصر مرمتی در بقاع متبرّکه انجام دهد که جز با پرداخت رشوه های زیاد (به اصطلاح آن زمان: تعارف) میسر نشد. حتی تلاش های وزیر اعظم دولت ایران: امین السیطان جهت بازسازی بقاع، بی نتیجه ماند.

بهرحال در توصیف قبرستان از تعبیری همچون: «عبرت انگیز» و «گورستان وحشت آمیز» استفاده شده است؛ زیرا «اطرافش باغات نخلیات بسیار و بساتین (وجود دارد) که متّصل می شود به احد و از یک طرف به قبا.» می گوید:

برای حصار بقیع دو در نصب نموده اند؛ یکی محاذات بقعه متبرّکه ائمه و غالباً مسدود است و دیگر به دروازه شهر نزدیک است. سنگ بقاع قبرستان بقیع و نیز سایر بُقاع اطراف مدینه مشرفه را این شخص به نظم در آورده است. در بالای هر بقعه، اسم صاحب بقعه را منظوماً بر سنگ تراشیده اند. بر سر در بقیع، قصیده ای طولانی به زبان تُرکی نوشته اند که به بیت آخر آن که سال تعمیر و نام سلطان و ناظم را معلوم می کند، اکتفا می شود:

شفیعِ اوله ساکه عزت بقاده و تاریخ / بقیع ایتدی معلی بنای شه محمود (سنه ۱۲۲۳) (همان، صص ۲۲۶ و ۲۲۷)

نایب الصّیدر، بقعه ائمه بقیع را در یک ضریح وصف می کند و از آثاری که بر دیوار داخلی بقعه مانند شاه نشین ضریح و پرده وجود داشته است، می گوید و ابراز می کند که جناب صدیقه طاهره (س) در همین مکان مدفون هستند و این کلمات و چند شعر ترکی بر سر در این بقعه و دیگر نقاط آن نقش است:

«هذا قبه حضره عبّاس و أهل البیت رضی الله عنهم».

یاپلوب قبر پاک عمّ نبی أهل بیت ایله قیلدی استیناس / پادشاه جهانہ یاور اوله سید الناس حضره عبّاس (تحفه الحرمین و سعاده الدّارین، ص ۲۲۷)

وی درباره دیگر بناهای بقیع می گوید:

«بقعه بنات الرّسول هم آنجاست و اسامی همه را بر سردر نوشته اند. آن تعداد از زوجات آن حضرت هم که در مدینه وفات یافته اند، در یک بقعه می باشند. بر سردر بقعه ابراهیم ابن النّبی چند شعر ترکی وجود دارد که یک مصرع آن فارسی است که اینگونه نقل می شود:

«شهزاده سلطان رسل ابراهیم»

جناب عقیل هم بقعه دارند. دو قبه متصل به یکدیگر یکی از مالک بن انس و دیگری از نافع است.

در آخر قبرستان بقیع که سابقاً جزو قبرستان است، جناب موسی بن عمران بوده و به اتّفاق ذوالتورین (ت: ظاهراً منظور، عثمان بن عفّان است) آثاری به اسم دارند. سابقاً دیوار بقیع، این ناحیه را به دو قسمت تقسیم کرده بود؛ بعد از تعمیر، دیوار را برداشته و محوطه آن سوی دیوار را جزء بقیع نموده اند.

در قبه عثمان قبه ای است که بر سر درش این کلمه نوشته شده است:

«هذه قبه حضره حلیمه السعدیه رضی الله عنها».

در آخر بقیع به سمت باغات که دو کوچه وجود دارد، دو قبه نزدیک به هم به چشم می خورد. بر سردر یکی که مؤخر است، نوشته شده:

«هذا قبه سعيد الخدری.» و به تُرکی دو بیت بر سنگ نقش است.

ص: ۱۰۱۸

قبه مقدّم متعلّق است به حضرت طاهره مطهره فاطمه بنت اسد.

از طرف دست راست در هنگام خروج از بقیع، بقعه ای است که می گویند عمّات نبی در آن دفن شده اند. در وقت دخول از دروازه جنایز به دست چپ صحن و قبه با روح بزرگی است که می گویند از جناب اسماعیل ابن امام جعفر الصادق (ع) است.

بعد از زیارت ائمه بقیع و جناب عبدالله سلام الله عليهم بسیار متأسف و متألم بودم که صنمی قریش باید چراغ و بناهای رفیع داشته باشند؛ اما جناب بتول و سبط رسول و پدر بزرگوارش در شب چراغی نداشته باشند و آثار کهنه و بنای مختصری داشته باشند. افّ لک یا دهر»

۹. علی بن موسی یکی از نویسندگان عثمانی است که در نیمه اوّل سده ۱۴ق در مدینه بسر می برده است، در رساله ای به نام «وصف المدینه المنوره» (به اهتمام عبید مدنی، بر اساس نسخه خطی شماره ۳۱۶۹۰ و ۱۶۴۴. تاریخ دارالکتب المصریّه، چاپ دارالیمامه للبحث و الترجمة و النشر، ریاض، ۱۳۹۲ق) توصیفی کامل از بافت شهر مدینه در سال ۱۳۰۳/۱۳۰۰ق ارائه داده است. در این رساله پیرامون چگونگی بقاع بقیع و آثار بجای مانده از زمان های گذشته می نویسد:

«ثمّ من شرقی البقیع قبتین احدهما فیها مرقد الصحابی الجلیل سیّدنا اَبی سعید الخدری الأنصاری و بجانبها قبه سیّدتنا فاطمه بنت أسد.»

آنگاه به وصف بنای بقعه اهل بیت پرداخته، می نویسد: در سمت قبلی مسجد ابی بن کعب:

«قبه آل البيت العظام و هی أكبر القباب عنه عتبه بابها الشامی فسقیه یدفن فیها بعض الساده العلویه و عند بابها الغربی طاجن فیه مدافن لبعض أمراء المدینه المنوره من أشرف بنی حسین.» (ت: «گنبد خاندان پیامبر بزرگترین گنبدها است. در آستانه شمالی اش آرامگاه بعضی از سادات علوی و در آستانه غربی اش مدفن بعضی از بزرگان مدینه منوره از اشرف بنی حسین است.»)

وی تصریح می کند: بر فراز کلیه قبور ازواج النبی: «حملهم سبغه فی قبه واحده».

به همین سان از گنبد و بناهای ساخته شده بر قبور عقیل، سفیان بن حارث و عبدالله بن جعفر و مالک بن انس، نافع، عثمان بن مظعون و عبدالرحمن بن عوف می گوید. «علی بن موسی» درباره مقبره عثمان بن عفّان می نگارد:

«و فی آخر البقیع الشریف من جهة الشرقیه قبه عظیمه دون قبه آل البيت الجسامه و فیها مرقد ذی النورین سیّدنا عثمان بن عفّان...» (ت: «در انتهای بقیع از طرف مشرق، گنبد عظیمی، کوچکتر از گنبد خاندان پیامبر، واقع است که در آن آرامگاه عثمان بن عفّان می باشد.»)

۱۰. «محمد لیب بک بتونی» متوفای ۱۳۵۷ق از ادباء مصر، در اوائل نیمه اول سده قرن ۱۴ هجرت، در سال ۱۳۲۷ق در معیت «عباس حلمی پاشا ثانی خدیو مصر» (۱۸۷۴/۱۹۱۴م) حجاز را سیاحت نمود و گزارش سفر خود را از مصر تا حجاز، به رشته تحریر درآورد.

وی در سفرنامه اش: «الرحله الحجازیه» («الرحله الحجازیه، لولی النعم الحاج عبّاس حلمی باشا الثانی خدیو مصر»، مطبعه مدرسه والده عبّاس الأوّل، چاپ اوّل ۱۳۲۸ق. چاپ دوم، مطبعه الجمالیّه، مصر، ۱۳۲۹ق) به استادی شهر مدینه را شناسانده است؛ به نحوی که حتّی «فرید وجدی» پژوهنده مشهور مصر در «دائرالمعارف القرن العشرين» ج ۸، ص ۵۲۹/۵۲۸، ذیل کلمه مدینه، ضمن استناد به گفته های او کتابش را به تجلیل ستوده است.

«محمد لیب بک» در کتاب خود ضمن توصیف احوال و تاریخ و آثار مدینه و مدنی ها، مشاهدات خود را از قبرستان بقیع به نگارش درآورده است و تصریح می کند: «کان بالقیع قباب کثیره.» (همان، ص ۲۲۵)

تفصیل این بیان را در صفحه ۲۰۶ کتابش چنین می خوانیم:

«ثمّ قصد زیاره البقیع و هو مقبره المدینه فابتدأ بزیاره قبه سیدنا عثمان بن عفّان و هی فی الشرق ثمّ قبه سیدنا الإمام مالک و هی فی وسطها ثمّ قبه سیدنا ابراهیم ابن النبی (ص) ثمّ قبه زوجات الرسول علیهنّ رضوان الله ثمّ قبه سیدنا العباس و سیدنا الحسن بن علی فی الزاویه القبله الغربیه بالقیع و هی أفخم القباب الموجوده به. و مقصوره سیدنا الحسن فیها فخیمه جداً و هی من النحاس المنقوش بالکتابه الفارسیه و أظنّ أنّها من عمل الشیعه الفارسیین». (ت: «سپس به قصد زیارت بقیع، که گورستان مدینه است، روانه شد. ابتدا آرامگاه عثمان بن عفان، که در مشرق است، به چشم می خورد. سپس آرامگاه امام مالک که در وسط بقیع است. پس از آن، گنبد ابراهیم فرزند پیامبر (ص) و پس از آن، گنبد همسران پیامبر رضوان الله علیهنّ اجمعین، سپس گنبد عباس و حسن در منتهی الیه قسمت غربی بقیع، که عظیم ترین گنبد های بقیع است، قرار دارد. آرامگاه حسن بسیار عالی و مجلّل و از مس با خط فارسی ترین شده است. گمان می کنم این کار، از ساخت شیعیان فارسی زبان باشد.»)

«محمد لیب بک» در سیاحتنامه اش، عکسی از قبرستان بقیع سال ۱۳۲۷ق تهیه کرده که به خوبی نمایشگر موقعیت و شکل آثار بُقاع و بناهای متبرّکه بقیع در آن سنواتِ دور می باشد. این تصویر، به علّت منحصر به فرد بودن و عدم دسترسی به منابع مشابه، برای همه مدینه شناسان از ارزش زیادی برخوردار است. نک:- پیکره ۱-۱

۱۱. «ابراهیم رفعت پاشا» (۱۲۷۳/۱۳۵۳ق) نویسنده و پژوهنده مصری است که در خلال سال های ۱۳۱۸/۱۳۲۵ق «امیرالحج و قومندان حرس المحمل» مصریان را عهده دار بود. وی گزارش سفرهای پرصعوبت خود را در سال های مذکور، جمع آوری و آن را با نام «مرآة الحرمین» (قاهره، ۱۳۴۴، دارالکتب المصریة، ۲ جلد) منتشر نمود.

اطلاعات تاریخی و اسلامی وی که از مصاحبت با دانش پژوهان ازهر، پربار شده بود، در کتاب وی تجلی یافته و به سیاحتنامه اش جامعیتی خاص بخشیده است.

«ابراهیم رفعت پاشا» ذیل عنوان «مقابر المدینه» به تفصیل از آثار و تاریخ قبرستان بقیع، با دقت و رعایت اختصار، یادها کرده است. از جمله درباره بقاع بقیع می نویسد:

«و العباس و الحسن بن علی و من ذکرناه معه تجمعهم واحده هی أعلى القباب التی هنالك کقبه ابراهیم و قبه عثمان التی بناها السلطان محمود سنه ۱۲۳۳ق. و قبه الزوجات و قبه اسماعیل بن جعفر الصادق و قبه الإمام أبی عبدالله مالک بن انس الأصبحی إمام دارالهجره و قبه نافع شیخ القراء.» (ت: «عباس و حسن و کسانی که قبلا- همراه اینان نام بردیم، زیر یکی از بلندترین گنبد های بقیع اند؛ همچون گنبد ابراهیم و عثمان، به سال ۱۲۳۳ق. سلطان محمود آن را بنا کرد و نیز گنبد همسران پیامبر و گنبد اسماعیل بن جعفر الصادق و گنبد امام ابو عبدالله مالک بن انس اصبحی در مقابل دارالهجره و گنبد نافع شیخ القراء می باشد.»)

«ابراهیم رفعت پاشا» از این آثار در سال ۱۳۲۱ق دو عکس بسیار باارزش و منحصر به فرد تهیه کرده است که به خوبی موقعیت بناهای بقیع را قبل از ویرانی نشان می دهد. («مرآة الحرمین، تصاویر: ۱۷۰ و ۱۷۱، ج ۱، ص ۴۲۶)

مأخذ

مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، چاپ دوم، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۴۱۵-۴۳۹.

ذخائر المدینه المنوره، بخشی از این کتاب درباره فضایل و آثار و زیارت بقیع.

احادیث درباره فضایل مدینه و بقیع که در کتب و مجامع روایی پیشین بوده توسط محمد سعید دفتردار جمع آوری شده و کتاب جدیدی با عنوان ذخائر المدینه المنوره را عرضه کرده است. احادیث را نقادی و جرح و تعدیل نکرده، فقط آنها را تکمیل نموده است. یعنی قسمت های پراکنده یک روایت در منابع مختلف را تجمیع کرده است. بهر حال پنج روایت درباره بقیع زیر عنوان البقیع و فضله دارد که عیناً برای استفاده پژوهشگران اینجا آورده می شود.

البقیع و فضله

ص: ۱۰۲۱

/ أنبأنا القاسم بن علي، أخبرنا أبو محمد الداراني، أخبرنا أبو الفرج الإسفرائيني، أخبرنا محمد بن الحسين، أخبرنا أبو طاهر القاضي، أنبأنا محمد بن عبدوس، حدثنا سعد بن زياد وأبو عاصم قال: زعم نافع مولى ابن عمر قال: حدثتني أم قيس بنت محسن قالت: لو رأيتني ورسول الله (ص) آخذ بيدي في سكه المدينة حتى أنتهي إلى بقيع الغرقد فقال: يا أم قيس قلت: لبيك يا رسول الله وسعديك قال: ترين هذه المقبره؟ قلت: نعم يا رسول الله قال: يبعث منها يوم القيامة سبعون ألفاً على صورة القمر ليله البدر يدخلون الجنة بغير حساب. أخبرنا محمد بن أبي القاسم السوسى، أخبرنا جدى أبو محمد، أخبرنا أبو الحسن الربيعى إجازة، أخبرنا عبد الوهاب بن جعفر، حدثنا أبو هاشم الإمام، أخبرنا معاوية بن محرر، حدثنا الحسن بن جرير المنصورى، حدثنا محمد بن عثمان، حدثنا أبى عن عبد الرحمن بن أبى الزناد عن أبيه عن الأعرج عن أبى هريره أن رسول الله قال: أنا أول من تنشق الأرض عنه فأكون أول من يبعث؛ فأخرج أنا وأبو بكر وعمر إلى أهل البقيع فيبعثون ثم يبعث أهل مكة فأحشر بين الحرمين.

أنبأنا أبو القاسم بن كامل عن أبى الحداد عن أبى نعيم الحافظ عن أبى محمد الخلدى قال: أخبرنا محمد بن عبد الرحمن، حدثنا الزبير بن بكار، حدثنا محمد بن الحسن عن محمد بن إسماعيل عن حكام أبى عبد الله الشامى عن أبى عبد الملك أنه حدثه حديثاً يرفعه إلى رسول الله أنه قال: مقبرتان تضيئان لأهل السماء كما يضىء الشمس والقمر لأهل الدنيا: مقبرتنا بالبقيع بقيع المدينة ومقبره بعسقلان. وحدثنا محمد بن الحسن عن عيسى بن عبد الله عن أبيه قال: قال كعب الأحبار نجدها فى التوراه كفته محفوفه بالنخيل و موكل بها الملائكه كلما امتلأت أخذوا بأطرافها فكفوها فى الجنة، قلت: يعنى البقيع. وحدثنا محمد بن الحسن عن عبد الله بن نافع عن سليمان بن زيد عن شعيب وأبى عباده عن أبى بن كعب القرظى أن النبى قال: من دفناه فى مقبرتنا هذه شفعتنا له أو شهدنا له. وحدثنا محمد بن الحسن عن محمد بن إسماعيل عن داود بن خالد عن المقبرى أنه سمعه يقول قدم مصعب بن الزبير حاجاً أو معتمراً ومعه ابن رأس الجالوت فدخل المدينة من نحو البقيع فلما مر بالمقبره قال ابن رأس الجالوت: إنها لهي! قال مصعب: وما هي؟ قال: إنا نجد فى كتاب الله صفه مقبره شريقها نخل وغربها بيوت يبعث منها سبعون ألفاً كلهم على صورة القمر ليله البدر فطفت مقابر الأرض؛ فلم أر تلك الصفه حتى رأيت هذه المقبره، وحدثنا محمد بن الحسن عن العلاء بن إسماعيل عن عبد الحميد بن جعفر عن أبيه قال: أقبل ابن رأس الجالوت فلما أشرف على البقيع قال: هذه التى نجدها فى كتاب الله كفته لا أطأها قال: فانصرف عنها إجلالاً لها.

وروى مسلم فى الصحيح من حديث عائشه قالت: كان رسول الله (ص) كلما كانت ليلتى منه يخرج من آخر الليل إلى البقيع فيقول: سلام عليكم دار قوم مؤمنين وأنا إن شاء الله بكم لاحقون اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد. وروى فى الصحيح أيضاً من حديثها قالت: لما كانت ليلتى التى فيها رسول

الله(ص) عندى انقلب؛ فوضع رداءه وخلع نعليه فوضعهما عند رجليه وبسط طرف إزاره على فراشه واضطجع فلم يلبث إلا بقدر ما ظن أنني قد رقدت فأخذ رداءه وبدأ، وفتح الباب رويداً فخرج، ثم أجافه رويدا؛ فجعلت درعى فى رأسى واختمرت وتقنعت إزارى، ثم انطلقت على أثره حتى جاء البقيع؛ فقام فأطال القيام ثم رفع يديه ثلاث مرات ثم انحرف فانحرفت فأسرع فأسرعت فهورول فهورولت فأحضر فأحضرت فسبقتة فدخلت؛ فليس إلا أن اضطجعت فدخل فقال: مالك يا عائشه حساً رأيتة قالت: لا شىء قال: لتخبرنى أو ليخبرنى اللطيف الخبير فأخبرته فقال: فأنت السواد الذى رأيت أمامى قلت: نعم، فلهزنى فى صدرى لهزه

أوجعتنى، ثم قال: أظنت أن يحيى الله عليك ورسوله؟ قالت: قلت: مهما يكتمه الناس يعلمه الله عز وجل قال: فإن جبريل أتانى حين رأيت فنادانى فأخفا منك؛ فأجبتة فأخفينا منك ولم يكن يدخل عليك، وقد وضعت ثيابك وظننت أن قد رقدت وكرهت أن أوقظك وخشيت أن تستوحشى فقال: إن ربك يأمرك أن تأتى إلى أهل البقيع وتستغفر لهم قالت: قلت: كيف أقول يا رسول الله قال: قولى: السلام على أهل الديار من المؤمنين والمسلمين ويرحم الله المستقدمين منا والمستأخرين وإنا إن شاء الله بكم لاحقون. واعلم أن أكثر الصحابه رضى الله عنهم مدفون بالبقيع، وكذلك جميع أزواج النبى(ص) سوى خديجه. فإنها بمكة مدفونه، وبالبقيع ساده من التابعين ومن بعدهم من الزهاد والعلماء والمشهورين إلا- أن قبورهم لا تعرف فى يومنا هذا فمن حضرها وسلم على من بها فقد أتى بالمقصود وليس فى يومنا هذا معين إلا تسعه قبور: قبر العباس بن عبد المطلب عم النبى وعليه طين ساج وقبر الحسن بن على بن أبى طالب ومعه فى القبر ابن أخيه على بن الحسين زين العابدين وأبو جعفر محمد بن على الباقر وأبوه جعفر الصادق، والقبران فى قبه كبيره عاليه قديمه البناء فى أول البقيع وعليها بابان يفتح أحدهما فى كل يوم للزياره رضى الله عنهم أجمعين. وروى عن عبيد الله بن على بن الحسن بن على قال: ادفنوني إلى جنب أمى فاطمه بالمقبره فدفن إلى جنبها بالمقبره. وقال سعيد بن محمد بن جبير: رأيت قبر الحسن بن على بن أبى طالب رضى الله عنه عند فم الزقاق الذى بين دار نبيه وبين دار على بن أبى طالب، وقيل لى دفن عند قبر أمه. وروى قائد مولى عبادل قال: حدثنى الحفار أنه حفر لإنسان فوجد قبراً على سبعة أذرع من خوخه بيته مشرقاً عليه لوح مكتوب هذا قبر فاطمه بنت رسول الله(ص) قلت: فعلى هذا هى مع الحسن فى القبه فينبغى أن يسلم عليها هنا لك وقبر صفيه بنت عبد المطلب عمه النبى فى ترابه فى أول البقيع. وقال محمد بن موسى بن أبى عبد الله: كان قبر صفيه بنت عبد المطلب عند زاويه دار المغيره بن شعبه وقبر عقيل بن أبى طالب أخى على رضى الله عنه فى قبه فى أول البقيع أيضاً، ومعه فى القبر ابن أخيه عبد الله بن جعفر الطيار وابن أبى طالب الجواد المشهور وقبور أزواج النبى وهن أربعة قبور ظاهره ولا يعلم

تحقيق ما فيها منهن. وقد روى البخارى فى الصحيح أن عائشه رضى الله عنها أوصت عبد الله بن الزبير: لا تدفننى معهم تعنى النبى وصاحبيه وادفننى مع صواحبى بالبقيع.

وروى عن قائد مولى عبادل قال: قال لى منقذ الحفار: فى المقبره قبران مطابقان بالحجاره قبر حسن بن على وقبر عائشه زوج النبى (ص) فنحن لا- نحر كهما. وقد روى مالك بن أنس أن زينب بنت جحش توفيت فى زمان عمر بن الخطاب فدفنها بالبقيع. وروى عن محمد بن عبد الله بن على أنه قال: قبور أزواج النبى (ص) من خوخته بيته إلى الزقاق يعنى البقيع، وروى عن الحسن بن على بن عبيد الله بن محمد بن عمر بن على بن الحسين بن على بن أبى طالب أنه هدم منزله فى دار على بن أبى طالب قال: فأخرجنا حجراً مكتوباً عليه هذا قبر رمله بنت صخر فسألنا عنه قائد مولى عبادل فقال: هذا قبر أم حبيبه بنت أبى سفيان. وروى عن إبراهيم بن على الرافعى أنه قال: حفر لسالم البابلى مولى محمد بن على قال: فأخرجوا حجراً طويلاً وفيه مكتوب هذا قبر أم سلمه زوج النبى (ص) وهو مقابل خوخته آل نبيه بن وهب فأهيل عليه التراب وحفر لسالم فى موضع آخر. وقبر إبراهيم ابن النبى وعليه قبه وملبن ساج. وروى إبراهيم بن قدامه عن أبيه قال: دفن رسول الله (ص) بالبقيع عثمان بن مظعون قال: فدفنه «أى ابنه إبراهيم» رسول الله إلى جنب عثمان بن مظعون، وقبره حذاء زاويه عقيل بن أبى طالب قال جعفر بن محمد الصادق رضى الله عنهما: قبر إبراهيم ابن رسول الله (ص) وجاه دار سعيد بن عثمان التى يقال لها الروراء بالبقيع مرتفعاً عن الطريق، وأنبأنا أبو القاسم الأزجى، عن أبى على الأصبهانى، عن أبى نعيم الحافظ، عن أبى محمد الخواص، حدثنا محمد بن عبد الرحمن المخزومى، حدثنا الزبير بن بكار، حدثنا محمد بن الحسن بن صالح بن قدامه عن أبيه عن عائشه بنت قدامه قالت: كان القائم يقوم عند قبر عثمان بن مظعون فىرى بيت النبى (ص) ليس دونه حجاب. وحدثنا محمد بن الحسن، حدثنا سليمان بن سالم عن عبد الرحمن بن حميد عن أبيه، قال: أرسلت عائشه إلى عبد الرحمن بن عوف حين نزل به الموت أن هلم إلى رسول الله (ص) وإلى إخوانك، فقال: ما كنت مضيقاً عليك بيتك إني كنت عاهدت ابن مظعون أننا مات دفن إلى جنب صاحبه قلت: فعلى هذا قبر ابن مظعون وابن عوف عند إبراهيم عليه السلام فينبغى أن يزار هناك وقبر فاطمه بنت أسد أم على بن أبى طالب رضى الله عنهما فى قبه فى آخر البقيع. روى عيسى ابن عبد الله بن محمد عن أبيه عن جده قال: دفن رسول الله (ص) فاطمه بنت أسد بن هاشم وكانت مهاجرة مبايعة بالروحاء مقابلها حمام أبى قطيفه. قلت: واليوم مقابلها نخل يعرف بالحمام وقبر عثمان بن عفان رضى الله عنه وعليه قبه عاليه وهو قبل قبه فاطمه بنت أسد بقليل وحوله نخل. روى ابن شهاب أن عثمان لما قتل دفن فى حش كوكب فلما ملك معاويه واستعمل مروان على المدينة أدخل ذلك الحش فى البقيع فدفن الناس حوله. قلت: والحش البستان وقبر مالك بن أنس أمام دار الهجرة رضى الله عنه فى أول البقيع

على الطريق فهذه القبور المشهوره والباقي سبخه لا- يعرف فيها قبر أحد بعينه. وأخبرنا أبو القاسم بن سعد بخطه عن جعفر بن محمد حدثنا محمد بن عبدالرحمن عن شريك عن عبدالله بن أبي روق قال: حمل الحسن بن أبي طالب فدفنه بالبقيع بالمدينه. وحدثنا محمد بن الحسن عن عيسى بن عبدالله عن أبيه قال: ابتاع عمر بن عبدالعزيز من زيد بن علي وأخته خديجه داراً لهما بالبقيع بألف وخمسائه دينار ونقضها وزادها في البقيع فهي مقبره آل عمر بن الخطاب. وحدثنا محمد بن عيسى عن خالد عن عوسجه قال: كنت أدعو ليله إلى زاويه دار عقيل بن أبي طالب التي تلى باب الدار فمرّ بي جعفر بن محمد فقال لي: أعن أثر وقفت هاهنا قلت: لا قال: هذا موقف نبي الله صلى الله عليه وسلم بالليل إذا جاء يستغفر لأهل البقيع قلت وداره الموضع الذي دفن فيه/.

مأخذ

ذخائر المدينه المنوره في اسمائها وفضائلها و ادعيه زياره آثارها الشريفه، تنقيب و جمع محمد سعيد دفتر دار؛ شارك في تخريج احاديثه الشيخان عمار الجزايري، بيروت، مطبعه الانصاف، ١٣٩٠ق، ص ١٥٠-١٥٧.

رأس الحسين رضی الله عنه، بخشی از سفرنامه محمود یاسین درباره بقیع.

محمود یاسین مشهور به محدث شام (متولد ١٨٨٨م) در ١٣٥٦ق/ ١٩٣٨م قصد زیارت مکه، مدينه و بقیع نمود. او مشاهدات و خاطرات خود را روزانه می نوشت. در آخر آنها را تنظیم کرد و سفرنامه ای به نام رحله الحج والعمره به چاپ سپرد. بخشی از این سفرنامه درباره بقیع و رأس الحسين است. اهمیت این گزارش در این است که مؤلف آن از اهل سنت و منعکس کننده دیدگاه های آنان است. بخش درباره رأس الحسين عیناً نقل می گردد:

رأس سيدنا الحسين رضی الله عنه

/وقال ابن حجر: وذكر ابن سعد أن يزيد بعث برأس الحسين رضی الله عنه إلى عامله فكفنه ودفنه في البقيع فينبغي أن يسلم على هولاء كلهم ومشهد العباس رضی الله عنه، وهو معروف عند قبر الحسن وعليهما قبه قديمه وفي غربيها بناء قبه بعض الوزراء، ومشهد أزواجه (ص) معروف أيضاً إلا خديجه فهي بمكة وميمونه بسرف وهو معروف مشهور.

مأخذ

رحله الحج والعمره، محمود یاسین، بيروت و دمشق، دارالهجره، ١٤٠٨ق/ ١٩٨٨م، مقدمه و ص ١٥٥-١٥٦.

نیز نک: یاسین، محمود؛ رحله البقيع

رأس الحسين (ع)، بخشی از کتاب حياه الامام الحسين بن علي (ع) از باقر شريف قرشي درباره سرنوشت سر مبارك امام حسين (ع) و گزارش سه نظريه مورخين.

ص: ١٠٢٥

باقر شریف قرشی (متولد ۱۳۴۴ق) پژوهشگر موضوعات شیعی به ویژه تاریخ امامت و ائمه شیعه و نویسنده آثار متعدد در این باره است. او در کتاب حیا الامام الحسین راجع به سر امام حسین (ع) و محل دفن آن تحقیقات مفصلی داشته است.

باقر شریف قرشی در خانواده علم و روحانیت در شهر مقدس نجف اشرف چشم به جهان گشود. پس از تحصیل دوره ابتدایی در مکتب خانه به حوزه علمیه نجف رفت و نزد استادان متبحر مدارج علمی را طی کرده و به مقامات عالی در علم، پژوهش و تألیف رسید. حدود پنجاه عنوان کتاب تألیف و منتشر کرده است (گلشن ابرار، ج ۶، ص ۴۰۶-۴۱۲).

پس از شهادت امام و یارانش در روز عاشورای سال ۶۳ق، جسد مبارک حضرت در گودال قتلگاه دفن شد. اما لشکر یزید، رأس آن حضرت را بر سر نیزه به شام بردند. اما پس از شام چه سرنوشتی داشت و کجا دفن شد؟

در پاسخ به این پرسش ها سه نظریه در بین مورخین هست. آقای باقر شریف قرشی این سه نظریه را توضیح داده است. عده ای معتقدند سر را به کربلا بازگردانده و در کنار بدن حضرت به خاک سپردند، نظر دوم اینست که به مدینه اش بردند و در بقیع به خاک سپردند و نظر سوم می گوید سر، در نجف به خاک سپرده شد. متن این کتاب بدون دخل و تصرف برای استفاده پژوهشگران نقل می شود:

مصیر الرأس العظیم:

وانطوات السنون والاجيال والناس يتساءلون بلهفه این دفن رأس الحسین؟ بعد ما أصبح جسده الطاهر مزارا فی کربلا یطیف به الناس متفقین ومختلفین، وقد کثرت اقوال المؤرخین فی المكان الذی حظی به وهذه بعضها:

۱- فی کربلا: المشهور عند الشیعه الامامیه ان الرأس العظیم اعید الی کربلا، ودفن مع الجسد الطاهر، وقد ذکر السید رضی الدین علی بن طاووس ان عمل الطائفة علی ذلك و ممن نص علی ذلك المجلسی وابن نما کما اشتهر ذلك عند فريق كبير من علماء السنه منهم الشبراوی وابن الجوزی و البيرونی والقزوينی وغيرهم ومما لاشبهه فيه ان علماء الشیعه الامامیه معینون بالاهتمام والبحث عن هذه الجهة اکثر من غیرهم، فهم ادري بواقع الحال واكثر وقوفا علیه من أي باحث آخر.

أما كيفية نقل الرؤوس الشريفه الی کربلا ودفنها مع الاجساد الطاهره ففیما نحسب انه یحتمل أحد أمرین:

الأول - ان الامام زین العابدین التمس من یزید أن یسمح له بذلك فاجابه إليه، وقد اخذ یزید یتطلب مرضاه الامام بعد ان نقم علیه علیه المسلمون وکرهوا خلافته، وعلی هذا فیطرح ما روی ان الامام (ع) لما طلب منه ان یریه وجهه فلم یجبه إلی ذلك، ویحتمل انه أجابه إليه بعد رفضه.

ص: ۱۰۲۶

الثانی - ان الامام زين العابدين طلب من حاكم المدینه حينما حملت إليه الرؤوس أن يوارىها مع الأجسام فأجابته الى ذلك، فأخذها ورجع الى كربلا وواراها مع الاجساد الطاهره.

۲- في البقيع: ذهب فريق من المؤرخين الى ان الرأس الشريف دفنه حاكم المدینه في البقيع الى جانب أمه(ع). هذا الرأي كُتبت في هذه الكتب: شذرات الذهب (۱/۶۷)، مرآه الجنان (۱/۱۴۶-۱۳۶)، البدايه والنهائيه (۸/۲۰۴)، وسيله المال (ص ۱۹۴) المنتظم (۵/۳۴۴)، طبقات (۵/۲۳۸).

۳- في النجف: اثرت مجموعه من الاخبار عن الامام الصادق(ع) تنص على أن الرأس الشريف دفن في الغرى.

روى عمرو بن طلحه قال: قال لى أبو عبدالله

وهو بالحيره أما تريد ما وعدتك قلت: بلى - يعنى الذهاب الى قبر اميرالمؤمنين(ع) قال فركب.

كتاب باقر شريف القرشى توسط حسين محفوظى موسى به فارسى ترجمه شده است: البته همراه با تلخيص و حذف بعضى جملات. ترجمه فارسى اين قسمت چنين است:

فرجام سر مبارک امام حسين(ع): سالها گذشت و نسل ها و مردم، همچنان با اشتياق مى پرسند که سر امام حسين در کجا به خاک سپرده شد؟ پس از آنکه بدن پاکش زيارتگاهی در كربلا واقع شد و مردم از موافق و مخالف آن را طواف مى نمایند. گفته های مورخان در مورد محلی که به این شرافت، دست یافت فراوان است، بعضی از آنها بدین قرار می باشد:

۱- در كربلا

۲- در بقیع؛ گروهی از مورخان عقیده دارند که حاکم مدینه، آن سر شریف را در بقیع در کنار مادر آن حضرت(ع) به خاک سپرد.

مأخذ

حياه الامام الحسين بن علی(ع)، باقر شريف قرشى، قم، مدرسه علميه ايروانى، ج ۳، ص ۴۳۲؛ زندگانی حضرت امام حسين بن علی(ع)، باقر شريف قرشى، ترجمه حسين محفوظى موسى، جلد ۳، ص ۵۱۸؛ گلشن ابرار، جمعی از مؤلفان، قم، انتشارات نور سجاد، ۱۳۸۵، ج ۶، ص ۴۰۶-۴۱۴؛ «رأس الحسين و بقیع»، محمد نوری، بقیع نامه، ش ۱، فروردین ۱۳۹۳، ص ۱۵-۲۰.

رحله ابن جبیر، بخشی از این سفرنامه درباره بقیع.

ابوالحسين محمد بن احمد بن جبیر (۵۴۰-۶۱۴ق) در بلنسیه (Valencia) واقع در شرق اندلس در کشور اسپانیای کنونی به دنیا آمد. ابن جبیر مانند پدرش در دولت های حاکم بر اندلس به دبیری و کتابت اشتغال داشت. اقتضای چنین شغلی نگارش سفرنامه ها یا تنظیم و نهایی سازی سفرنامه دیگران است. او

سفرش را در جمعه ۸ شوال ۵۷۸ به قصد حج از غرناطه شروع کرد. پس از ادای مناسک حج در محرم ۵۸۰ عازم شهر مدینه شد و چند روز در این شهر بود. او مشاهدات و شنیده های خود در مدینه و به ویژه درباره بقیع را ذیل عنوان «اهم المشاهد المکرمة التي بقیع الغرقد» گزارش کرده و مطالب، نکات و اطلاعات سودمندی ثبت و ضبط کرده است. از اینرو این قسمت عیناً آورده می شود.

اهم المشاهد المکرمة التي بقیع الغرقد

فأول ما نذكر من ذلك مسجد حمزه، رضى الله عنه، وهو بقبلى الجبل المذكور، والجبل جوفى المدینه، وهو على مقدار ثلاثه أميال. وعلى قبره، رضى الله عنه، مسجد مبنى. والقبر برحبه جوفى المسجد، والشهداء، رضى الله عنهم، بإزائه، والغار الذى أوى إليه النبى (ص)، بإزاء الشهداء أسفل الجبل. وحول الشهداء ترابه حمراء هى التربه التى تُنسب إلى حمزه ويتبرك الناس بها.

وبقیع الغرقد شرقى المدینه، تخرج إليه على باب يعرف بباب البقیع، وأول ما تلقى عن يسارك عند خروجك، من الباب المذكور، مشهد صفیه عمه النبى (ص)، أم الزبير بن العوام، رضى الله عنه، وعليه قبه صغيره مختصره البناء، وأمامه قبر السلاله الطاهره إبراهيم ابن النبى (ص)، وعليه قبه بيضاء. وعلى اليمين منها ترابه ابن لعمر بن الخطاب، رضى الله عنه، اسمه عبدالرحمن الأوسط، وهو المعروف بأبى شحمه، وهو الذى جلده أبوه الحدّ، فمرض ومات، رضى الله عنهما. وإزائه قبر عقيل بن أبى طالب، رضى الله عنه، وعبدالله بن جعفر الطيار، رضى الله عنه. وإزائهم روضه فيها أزواج النبى (ص). وإزائها روضه صغيره فيها ثلاثه من أولاد النبى (ص)، ويليها روضه العيّاس بن عبدالمطلب والحسن بن على، رضى الله عنهما، وهى قبه مرتفعه فى الهواء على مقربه من باب البقیع المذكور وعن يمين الخارج منه، ورأس الحسن إلى رجلى العباس، رضى الله عنهما، وقبراهما مرتفعان عن الأرض متسعان مُغشّيان بألواح ملصقه أبداع إصاق، مرصّعه بصفائح الصّفر، ومكوكبه بمسامير على أبداع صفه، وأجمل منظر. وعلى هذا الشكل قبر إبراهيم ابن النبى (ص). ويلي هذه القبه العباسيه بيت ينسب لفاطمه بنت الرسول (ص)، ويعرف ببيت الحزن، يقال: إنّه الذى أوت إليه والترمت فيه الحزن على موت أبيها المصطفى (ص)، وفى آخر البقیع قبر عثمان الشهيد المظلوم ذى النورين، رضى الله عنه، وعليه قبه صغيره مختصره. وعلى مقربه منه مشهد فاطمه بنت أسد أمّ على، رضى الله عنها وعن بنيتها.

ومشاهد هذا البقیع أكثر من أن تُحصى لأنه مدفن الجمهور الأعظم من الصحابه المهاجرين والانصار، رضى الله عنهم أجمعين. وعلى قبر فاطمه المذكوره مكتوب: «ما ضمّ قبر أحد كفاطمه بنت أسد» رضى الله عنها وعن بنيتها.

وقُبَاء قبلى المدينه، ومنها إليها نحو الميلىن، وكانت مدينه كبيره متّصله بالمدينه المكرّمه. والطريق إليها بين حدائق النخل المتّصله. والنخيل محّدق بالمدينه من جهاتها، وأعظمها جهه القبله والشرق، وأقلّها جهه الغرب. والمسجد المؤسّس على التقوى بقباء مجدّد، وهو مرّبع مستوى الطول والعرض. وفيه مئذنه طويله بيضاء تظهر على بعد، وفى وسطه مبرك الناقه بالنبي (ص)، وعليه حلق (حائط مستدير أو حظيره. من حلق أى صارت حوله دائره) قصير شبه روضه صغيره يتبرّك الناس بالصلاه فيه. وفى صحنه، ممّا يلى القبله، شبه محراب على مصطبه، هو أول موضع ركع فيه النبي (ص). وفى قبلته محاريب، وله باب واحد من جهه الغرب، وهو سبعة بلاطات فى الطول، ومثلها فى العرض.

وفى قبله المسجد دار لبنى النجّار، وهى دار أبى أيوب الانصارى. وفى الغرب من المسجد رحبه فيها بئر، بإزائها على الشفير حجر متّسع شبيه البيله (الحوض «معربه») يتوضأ الناس فيه. ويلى دار بنى النجّار دار عائشه، رضى الله عنها، وإزائها دار عمر ودار فاطمه ودار أبى بكر، رضى الله عنهم، وإزائها بئر أريس حيث تفعل النبي (ص)، فعاد مأوها عذباً بعدما كان أجاباً، وفيها وقع خاتمه من يد عثمان، رضى الله عنه، والحديث مشهور.

وفى آخر القرية تلّ مشرف يعرف بعرفات، يدخل إليه على دار الصّيفه حيث كان عمّار وسلمان وأصحابهما المعروفون بأهل الصّفه. وسمّى ذلك التلّ عرفات لأنّه كان موقف النبي (ص)، يوم عرفه ومنه زويت له الأرض فأبصر الناس بعرفات. وآثار هذه القرية المكرّمه ومشاهدها كثيره لأتّحصى.

وللمدينه المكرّمه أربعة أبواب، وهى تحت سورين، فى كلّ سور باب يقابله آخر، الواحد منها كلّه حديد، ويعرف باسم باب الحديد، ويلىه باب الشّريعه ثمّ باب القبله، وهو مغلق، ثمّ باب البقيع، وقد تقدّم ذكره. وقبل وصولك سور المدينه، من جهه الغرب بمقدار غلوه تلقى الخندق الشهير ذكره الذى صنع النبي (ص)، عند تحزّب الأحزاب. وبينه وبين المدينه عن يمين الطريق، العين المنسوبه للنبي (ص)، وعليها حلق عظيم مستطيل، ومنبع العين وسط ذلك الخلق كأنّه الحوض المستطيل. وتحت سقائتان مستطيلتان باستطاله الحلق. وقد ضرب بين كلّ سقايه وبين الحوض المذكور بجدار، فحصل الحوض محدّقاً بجدارين. وهو يمدّ السقائتين المذكورتين، ويهبط اليهما على أدراج عددها نحو الخمسه والعشرين درجاً. وماء هذه العين المباركه يعمّ أهل الارض فضلاً عن أهل المدينه، فهى لتطهر الناس واستقائهم وغسل أثوابهم. والحوض المذكور لا يتناول فيه غير الاستقاء خاصّه صوتاً له ومحافظه عليه. وبمقربه منه، ممّا يلى المدينه، قيه حجر الزيت، يقال: إن الزيت رشح للنبي (ص)، من ذلك الحجر. ولجهه الجوف منه بئر بضاعه، وإزائها لجهه اليسار جبل الشيطان حيث صرخ، لعنه الله يوم أُحد، حين قال: قُتِل نبيكم.

مأخذ

ادب الرحلات الاندلسيه و المغربيه، نوال عبدالرحمن الشوابكه، عمان، وزاره الثقافه، ٢٠٠٧م؛ رحله ابن جبير، محمد بن احمد بن جبير، به كوشش معين الشريف، بيروت و صيدا، المكتبه العصريه، ٢٠١٠م/١٤٣١م، ١٣٣-١٣٥.

نيز نك: ابن جبير

رحله البقيع، بخشي از سفرنامه محمود ياسين درباره بقيع.

محمود ياسين مشهور به محدث شام (متولد ١٨٨٨م) در ١٣٥٦ق/١٩٣٨م قصد سفر به مكه، مدينه و بقيع نمود. او مشاهدات و خاطرات خود را تدوين و سفرنامه اي با عنوان رحله الحج والعمره منتشر نمود. بخشي از آن درباره بقيع است كه عيناً نقل مي گردد:

بقيع الغرقد

يوم السبت ٢٦ ذى الحجه الحرام سنه ١٣٥٦هـ - ٢٦ شباط سنه ١٩٣٨: قبل طلوع الشمس من هذا اليوم قصدنا إلى زياره البقيع وهو مقبره أهل المدينه المنوره في الجبهه الشرقيه من المسجد الشريف. قال في كتاب دليل الحاج ص ١١٦ وهو محل مستطيل خارج عن سور المدينه من الجبهه الشرقيه طوله مئه وخمسون متراً في عرض مئه قد تهدمت قبابه كلها وحفرت أرضه، وأصبح لا يعرف فيها قبر معين. وصارت أرضها منخفضة ومرتفعه فهناك وهده وهنا تله، وثمره مجتمع أحجار، وقريب منه محل أتربه والمزورون يقولون هذا قبر السيده فاطمه الزهراء، وقريب منه قبور ساداتنا جعفر والباقر وزين العابدين ومالك صاحب المذهب ونافع القاريء وبعيد منها في آخر البقيع قبر محاط بأحجار ورميل قالوا إنه قبر سيدنا عثمان بن عفان وبعيد عن البقيع قبر قالوا إنه قبر سيدنا أبي سعيد الخدري. وفي أول البقيع قبور يزعمون أنها قبور بناته (ص) رقيه وأم كلثوم وعمته عاتكه وقبور زوجاته الطاهرات أمهات المؤمنين رضوان الله تعالى عليهم أجمعين.

ما يقوله العلم في زياره بقيع الغرقد: قال في الإيضاح ص ٢٦٧-٢٦٨: يستحب أن يخرج كل يوم إلى البقيع خصوصاً يوم الجمعة ويكون ذلك بعد السلام على رسول الله (ص) فإذا انتهى إليه قال: السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وإنا إن شاء الله بكم لاحقون، اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد، اللهم اغفر لنا ولهم، ويزور القبور الظاهره فيه كقبر إبراهيم ابن رسول الله (ص) وعثمان والعباس والحسن بن علي، وعلي بن الحسين، ومحمد بن علي وجعفر بن محمد وغيرهم ويختم بقبر صفيه رضی الله عنها عمه رسول الله (ص) وقد ثبت في فضل قبور البقيع وزيارتها أحاديث كثيره. قال ابن حجر على قوله (ويزور القبور الظاهره): اعلم أن كثيراً من الصحابه ممن توفى في حياته (ص) وبعده مدفون بالبقيع، ومن ثم قال مالك: مات بالمدينه من الصحابه نحو عشره آلاف، وغالبهم لا يعرف عين قبره ولا جهته. أما ما عرف عيناً أو جهه: مشهد سيدنا إبراهيم ابن رسول الله (ص) وفيه رقيه أخته وسيدنا عثمان بن مظعون، وفاطمه بنت أسد (أم

ص: ١٠٣٠

سیدنا علی رضی الله عنه) و عبدالرحمن بن عوف و سعد ابی وقاص، و عبدالله بن مسعود، و حبیب بن حذافه السهمی، و أسعد بن زرارہ، رضوان الله تعالیٰ علیہم اجمعین.

وینبغی لزاہر سیدنا ابراہیم أن یسلم علی ہولاء کلہم ویدعولہم، و مشہد الحسن بن علی رضی الله عنہما و بجنبہ قبر أمہ فاطمہ رضی الله عنہما علی الأرجح و قیل بمقدمہ شامی باب النساء مکان المحراب الخشب خلف الحجرہ داخل مقصورتہا و رجحہ ابن جماعہ.

مأخذ

رحلہ الحج والعمرة، محمود یاسین، بیروت و دمشق، دارالہجرہ، ۱۴۰۸ق/۱۹۸۸م، مقدمہ و ص ۱۵۴-۱۵۵.

نیز نک: یاسین، محمود؛ رأس الحسین

الرحلہ البقیعیہ، بخشی از کتاب الرحلہ الحجازیہ از محمد یحیی المختار الولاتی دربارہ بقیع.

محمد یحیی بن محمد المختار الولاتی در ۱۳۱۱ق/۱۸۹۴م عازم سفر حج و زیارت مدینہ شد. وی از فقیهان و عالمان مالکی از شہر ولاتت سودان است. او خاطرات و مشاہدات خود را در این سفر یادداشت و سفرنامہ ای بہ نام الرحلہ الحجازیہ عرضه کردہ است. بخشی از آن دربارہ بقیع است کہ اهمیت آن در انعکاس دیدگاہ یک دانشمند و فقیہ مالکی از غرب اسلامی است. این بخش عیناً نقل می شود:

/فلما جاء يوم الجمعة زرنا البقیع فتوجهنا إليه بعد أن صلينا صلاه الإشراق فی المسجد النبوی. فلما دخلناه من بابہ الغربی قلنا: السلام علیکم دار قوم مؤمنین، وإننا إن شاء الله بکم لا-حقون. اللهم اغفر لأهل بقیع الغرقد، اللهم لا-تحرمننا أجرهم ولا-تفتنا بعدهم. ثم مشینا ذات الیمین فدخلنا قبه آل النبی (ص) فسلمنا علیہم، و زرنا فیہا عمہ أباالفضل العباس، و سبطہ الحسن، و بنتہ فاطمہ، و زین العابدین بن الحسین، و ابنہ محمد الباقر، و ابنہ جعفر الصادق (رضی الله عنہم اجمعین)، و توسلنا إلى النبی (ص) بجاہہم و بہ إلى الله تعالی، و دعونا کما تقدم. ثم خرجنا منها فزرنا قبه بنات النبی (ص) رقیہ و زینب و أم کلثوم، و وقفنا بیاب القبہ و سلمنا علیہن (رضی الله عنہن) و توسلنا بہن إلى أیہن نبی الله (ص) و بہ إلى الله عزّ وجلّ فی قضاء مآربنا کلّہا و دعونا کما تقدم. ثم زرنا قبه أزواج النبی (ص) و وقفنا بیابہا و سلمنا علیہن کلّہن، و هن عائشہ، و حفصہ، و أم سلمہ، و زینب بنت خزیمہ، و زینب بنت جحش، و رملہ بنت أبی سفیان، و سودہ بنت زمعہ، و صفیہ بنت حبیب (رضی الله عنہن)، و توسلنا بہن کما تقدم. ثم دخلنا قبه سیدنا ابراہیم (ع) ابن نبینا (علیہ الصلاه والسلام)، فسلمنا و علی الصحابہ الذین معہ فی القبہ عثمان بن مظعون، و عبد الله بن مسعود، و خنیس بن حذافہ، و أسعد بن زرارہ (رضی الله عنہم) و توسلنا بالجمیع کما تقدم. ثم دخلنا قبه عقیل بن أبی طالب و عبد الله بن جعفر (رضی الله عنہما) فسلمنا علیہما و علی من معہما فی القبہ من الصحابہ کأبی

ص: ۱۰۳۱

سفيان بن الحارث بن عبدالمطلب، وعبدالرحمان بن عوف، وسعد بن أبي وقاص (رضى الله عنهم) وتوسلنا بهم ودعونا كما تقدم.

ثم مشينا إلى قبه خليفه رسول الله (ص) عثمان بن عفان في منتهى البقيع فمررنا بقبه الإمام مالك بن أنس (رضى الله عنه) وقبه نافع (رضى الله عنه) فسلمنا عليهما ودخلنا القبتين وزرناهما وتوسلنا إلى الله عزوجل بهما كما تقدم.

فلما وصلنا قبه الخليفه البردى النورين دخلناها وسلمنا عليه وتوسلنا به إلى النبي (ص) وبه إلى الله عزوجل ودعونا كما تقدم. ثم مشينا إلى قبه حليمه مرضعه رسول الله (ص) فوقفنا باب القبه وسلمنا عليها وتوسلنا بها ودعونا كما تقدم.

ثم زرنا قبه أبي سعيد الخدرى وفاطمه بنت أسد أم على بن أبي طالب (رضى الله عنهما) وقتاهما خارج البقيع من وراء جداره الشرقى. ثم زرنا عامه اهل البقيع من الصحابه وغيرهم والمدفون فيه من الصحابه على ما قاله الإمام مالك عشره آلاف صحابى، وتوسلنا بجمعهم إلى النبي (ص) وبه إلى الله عزوجل كما تقدم. ثم رجعنا، فلما وصلنا باب البقيع الغربى ملنا ذات اليمين إلى قبه صفيه بنت عبدالمطلب عمه رسول الله (ص) فسلمنا عليها وزرناها، وقتها عن يمين الخارج من باب البقيع الغربى وعلى يسار الداخل.

ودخلنا مسجد أبى بن كعب الذى صلّى فيه رسول الله (ص) وهو بين بابى البقيع الغربيين. ثم رجعنا إلى قبه عقيل فوقفنا على الحجر المنسوب فى الحظيره التى عن يمين القبه الذى كان يقف عليه رسول الله (ص) ليلاً يزور منه اهل البقيع ويستغفر لهم، والدعاء عنده مستجاب.

ولما خرجنا من باب البقيع الغربى زرنا قبر سيدنا إسماعيل بن جعفر الصادق، وسلمنا عليه. ثم دخلنا إلى وسط المدينه فزرنا قبر سيدنا عبدالله بن عبدالمطلب (رضى الله عنه) والد نبينا عليه الصلاه والسلام وسلمنا عليه وتوسلنا به كما تقدم. وزرنا قبر مالك بن سنان. والد أبى سعيد الخدرى وسلمنا عليه وتوسلنا به كما تقدم.

مأخذ

الرحله الحجازيه، محمد يحيى بن محمد المختار الولاتى، به كوشش محمد حجى، رباط، معهد الدراسات الافريقيه بالرباط، ١٩٩٠م، مقدمه و ص ١٩٠-١٩٢.

الرحله البقيعيه، بخشى از سفرنامه اوليا چلبى به حجاز و بقيع در سده ١١ق.

اوليا چلبى (Evllya Çelebi) سياح و سفرنامه نويس مشهور ترك در ١٠٢٠ق در استانبول زاده شد. پس از طى مدارج علمى در مدارس سنتى به دربار عثمانى راه يافت. او نزد سلطان مراد چهارم تقرب و محبوبيت خاص داشت.

ص: ١٠٣٢

چلبی به سفر و سیاحت علاقه داشت و طی چهل سال به سرزمین های مختلف عثمانی مانند شامات، بین النهرین، حجاز، آفریقا، سودان، خراسان و نیشابور مسافرت کرد و مشاهدات و تجارب خود را در ده جلد به نام سیاحت نامه نگاشت. این سفرنامه اولین بار در سال ۱۳۱۴ق در استانبول منتشر شد. پس از آن نیز چندین بار تمامی ده جلد آن علاوه بر چندین بار خلاصه یا ترجمه های آن به زبان های مختلف منتشر شده است.

سبک و شیوه علمی اولیا چلبی در سفرنامه نویسی موجب شده تا او را در کنار سفرنامه نویسان بزرگ چون ابن بطوطه بیاورند. بخشی از سفرنامه اش درباره بقیع است که از ترجمه عربی آن گزینش کرده و می آوریم.

دکتر صفصافی احمد المرسی بخشی از ده جلد که درباره مکه و مدینه و حجاز است را ترجمه و مستقلاً منتشر کرده است. بخش بقیع این ترجمه برای سهولت استفاده پژوهشگران در اینجا عرضه می شود.

/ زیاره البقیع

يجب على الزاير أن يتوضئ أولاً، ثم يتجه نحو البقيع من باب القلعة المؤدى إليها و هو يردد: «السلام عليكم يا أيها المؤمنون..» ثم يقرأ سورة أَلْهَآكُمُ التَّكَاثُرُ (سورة تكاثر). ثم يسير حوالى مائتين خطوه لزياره الخليفه سيدنا عثمان، و ما أن يقترب حتى يبدأ الدعاء بقوله: «السلام عليكم يا خليفه رسول الله، ثم يقرأ الفاتحه على روحه الطاهره. و كان سيدنا عثمان قد عُيِّن خليفه و هو فى الرابعه و الثلاثين من عمره و يتصل نسبه رضى الله عنه بنسب الرسول الكريم(ص) و كنيته «أبو عمر»، ولد فى مکه و قتل فى المدينه، و سُمى ب- «ذى النورين» و ذلك لزوجاه بإبنتى النبى الشفيح رضى الله عنهما.

صاحب النورين هو ظل الرحمن / مجمع البحرين بعلمه و حلمه

مجمع الفضائل جامع الفرقان / صدف در المعرفه هو عثمان

كانت مدته خلافته إحدى عشر سنه، و سنه، عند ما تولى الخلافه تسع و ستين سنه، و كان استشهاده رضى الله عنه سنه ۳۵ هـ- ۶۵۵م، و هو مدفون بالبقيع، و دمه القانى الطاهر مغطى بالحير الأخر.

ثم تأتى زياره «أم سلمه» و هى «رضى الله عنها» إحدى زوجات النبى(ص). و قد توفيت عن ثلاث و ستين سنه. و يأتى مرقد الحكم ابن العاص بالقرب من سيدنا عثمان. ثم أبو سعيد الخضرى و هو مدفون بالقرب من سيدنا عباس، و ثم جابر بن عبد الله الذى خاض تسعه عشر غزوه بجوار النبى(ص). و قد كان رضى الله عنه عالماً فاضلاً، و مدفون بالقرب من السيده عائشه، ثم عبد الله بن جعفر بن أبى طالب و هو شقيق سيدنا على كرم الله وجهه. ثم الإمام زين العابدين، و هو الإمام الرابع، مدفون تحت قبه الإمام الحسن؛ و الأخير هو ابن سيدنا على. رضى الله عنهم أجمعين.

«الحسن و الحسين هالتين... رضى الله عنهما».

كما أن العباس بن عبد المطلب «عم الرسول» مدفون أيضا تحت هذه القبه. و كذا الإمام محمد الباقر ابن الإمام زين العابدين، و الإمام جعفر الصادق ابن الإمام محمد الباقر.

و عباس، و الإمام حسن، و الإمام محمد الباقر، و الإمام جعفر الصادق مدفونون جميعاً فى البقيع تحت قبه ثمانيه الزوايا. و لقد قرأنا سوره «يس» على أرواحهم جميعاً.

و فى مواجهه هذه البقعه الطاهره يقع مسجد سيدنا على، و هو مسجد صغير بدون مناره. و داخل هذه البقعه أيضا يدفن عقيل ابن أبى طالب، و هو شقيق سيدنا على، و كذا الإمام نافع صاحب القراءه؛ و بالقرب منه ترقد والده سيدنا على السیده عصيه، و على القرب منهم الإمام مالك صاحب المذهب المالكي، و مدفون بالقرب منه الواثق بالله العباسى، و على مقربه منه السیده «أم صفيه».

و آل بيت رسول الله جميعا فى البقيع، و مدفونون داخل قبه واحده، إلا أن السیده عائشه، و أم حبيبه، و بعض جوارى الرسول يرقدن بالقرب من مرقد عائشه. و بالقرب من قدمى عائشه «رضى الله عنها» نرى هذا التاريخ:

(أمر بتجديد هذا المرقد المبارك لحضره الصديقه عائشه رضى الله عنها السلطان سليمان خان بن سليم شاه ابن بايزيدخان بن محمد خان خلد الله ملكه سنه خمسين و تسعمائه).

و تحت نفس القبه؛ ترقد أم كلثوم، بنت النبى الكريم، و السیده رقيه. كما دفنت السیده زينب، و أم هانئ، أم المؤمنين، و بالقرب منها ثلاث جاريات من جوارى الرسول الكريم، و على مقربه منهن، ترقد السیده حليمه السعديه، والده الرسول فى الرضاعه، و أخته فى الرضاعه و هى السیده سلمه، و الجاريه بركه، التى انتقلت إليه(ص) من والده، و كانت تقوم على خدمته و هو لم يزل فى المهد، و يسمونها «أم أيمن» و هى مدفونه بجوار السیده حليمه.

و كانت أم المصطفى(ص) قد توفيت فى الطريق و هى مشفيه من المدينه إلى مكه.

و قد دفنت السیده آمنه هنالك.

و يقول بعض كتاب السيره الثقات، أن الرسول(ص) قد أخرج رفاه جسدها الطاهر فى السنه السادسه للهجره حيث كانت ترقد، و أحضره إلى المدينه المنوره، و دفنها تحت القبه التى ترقد فيها والدته بالرضاعه.

و لقد قرأنا على أرواحهن الطاهره سوره النساء، و تأسيسنا بهن، و بمن فى حضرتهن من الصحابه الميامين.

و هنا فى البقيع أيضا يرقد أبناء النبى، و فلذات كبده، أولاً؛ إبراهيم و أمه، ماريه، والقاسم، والطيب، والطاهر، و جميعهم أبناء(ص) من خديجه الكبرى. و الثابت أن تسعه من أبناء الشفيح، قد توفوا فى

حياته(ص) إلا السيدة فاطمه الزهراء؛ زوجه سيدنا على كرم الله وجهه، فقد شهدت وفاه المصطفى، و هي في عصمه على، و وافاها أجلها بعد حبيبها، و والدها بسته شهر فقط. «بيت»

فليكن سلاماً كثيراً إلى آل بيته

و ليكن مرقدهم روضه من رياض الجنه

و هنا يتم الحديث عن زوجات الرسول و أبناءه

الصحابه الكرام: و من الصحابه الكرام المدفونين في البقيع؛ حضره سعيد الأخرى، و عمر بن عمر البربري، و زوجه سيدنا أبي بكر الصديق، و والده السيده عائشه، و السيده رقيه؛ كريمه رسول الله(ص)، و حضره سهيب الرومي، و السيده صديقه بنت جابر اليمنى. و سعد بن أبي وقاص. و قد رأيت أنا العبد الحقير إلى ربه مقاماً آخر له بالقرب من جسد يعقوب على الطريق بين الشام و القدس كما أن له مقاماً آخر في الإسكندريه بمصر.

و في المدينه؛ و تحت قبه سعد بن أبي وقاص هذه، مدفون معه سعد بن زيد بن عمر. و بالبقيع مدفون زيد بن ثابت الأنصاري و عبد الله بن سلام الأنصاري، و على مقبره منهما كعب بن عمر الأنصاري، و أبي بن كعب.

و في ركن آخر من أركان البقيع يرقد كل علماء الروم(1).

(علماء الأناضول) الذين توفاهم الله في هذه الديار أمثال چلب مصلح الدين أفندي و السيد ابراهيم المدني المدفون بالقرب من سيدنا عباس و الكاتب محمد أفندي و مولانا سنان النهجي و مصطفى ابن قره داوود. و الشيخ خير الدين خضر بن الإمام أحمد الأماسي و هو أيضاً على مقبره من حضره سيدنا عباس، و كذا العربي الشيخ محمد عزاف فهو يرقد ها هنا بين هؤلاء الصحابه الكرام.

مأخذ

الرحله الحجازيه، اوليا چلبى، تعريب الصفصافى احمد المرسى، القايره، دارالآفاق العربيه، 1999م، ص 53-61 و 149-153؛ عثمان نلى مؤلفرى، محمد طاهر بروسه لى، استانبول، 1341، ج 3، ص 15-16؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامى، تهران، 1380، ج 10، ص 452-453.

نيز نك: اوليا چلبى؛ زيارت اوليا چلبى از بقیع

الرحله الحجازيه، سفرنامه اى به زبان عربى از عباس حلمى پاشا دوم داراى اطلاعاتى درباره بقیع.

ص: 1035

١- [١] علماء الروم: المقصود بهم العلماء الذين نشأوا في الاراضى العثمانية التى آلت إليهم من بلاد الروم أى من بلاد الدوله البيزنطيه.

مطالب سودمندی درباره بقیع در کتابی به نام الرحله الحجازیه، که به کوشش محمد لیب البتنونی ارائه شده، (قاهره، ۲۰۰۸م) آمده است. مطالب درباره بقیع را عیناً و بدون کم و کاست از این کتاب نقل می‌کنیم:

والبقیع له عند المسلمین مکانه عظیمه و یقال له بقیع الغرقد، لانه کان یكثر فیه هذا النوع من الشجر، وبه دفن نحو عشره آلاف من الصحابه الکرام رضوان الله علیهم أجمعین، وکثیر من آل بیت النبوه صلوات الله علیهم: منهم سیدنا علی زین العابدین بن سیدنا الحسین وولده محمد الباقر وولده جعفر الصادق، والآخران فی قبه سیدنا العباس وکان بالبقیع قباب کثیره هدمها الوهابیون.

ومن مزارات المدینه المبارکه مسجد الرایه، ومسجد الفتح، ومسجد القبلتین، ومسجد الشقیاء، ومسجد الغمامه (بالمناخه)، ومسجد علی (فی طریق قباء)، ومسجد المائده (أمام البقیع من جهه الشرق)، ومسجد الاحزاب (وراء جبل سیلع الذی هو علی یسار الخارج من الباب الشامی)، ثم مسجد عروه.

حرم نبوی از طرف شرق به بقیع به واسطه دری به نام باب جبریل یا باب البقیع متصل است.

مؤلف این سفرنامه عباس حلمی دوم (متولد ۱۲۹۱ق و درگذشت ۱۳۶۳ق) است. او به عنوان خدیو یا پاشای مصر در مقام حکمران مصر فعالیت داشته است.

محمد لیب بتنونی کاتب این سفرنامه بوده است. او در دیوان خدیو مصر، عباس پاشا حلمی دوم در روز ۲۹ ذی القعدہ سال ۱۳۲۷ق (۱۲ دسامبر ۱۹۰۹م) طی فرمانی همراه خدیو مصر عازم سفر مکه و مدینه می‌شود. بتنونی کتاب‌های دیگری مثل الرحله الی امریکا و رحله الاندلسی دارد. او در ۱۳۵۰ق درگذشت.

دو عکس مهم تاریخی درباره بقیع در این کتاب، گردآوری شده است. این عکس‌ها درباره بقاع و روضات مقدسه در بقیع است که قبل از تخریب گرفته شده نیز نقشه قدیمی شهر مدینه منوره که گویای وضعیت حرم نبوی و بقیع مربوط به قبل از توسعه درج شده است.

این کتاب چاپ‌های متعددی دارد: الرحله الحجازیه، مصر، مطبعه الجمالیه، ۱۳۲۹ق؛ الرحله الحجازیه، القاهره، مکتبه الثقافه الدینیة، چاپ دوم، ۲۰۰۶م/۱۴۲۷ق.

نیز توسط هادی انصاری به فارسی ترجمه و با این مشخصات منتشر شد: سفرنامه حجاز یا الرحله الحجازیه، تهران، مشعر، ۱۳۸۱، ۴۷۲ص.

مأخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۱۱، ص ۲۱۶-۲۱۷؛ الرحله الحجازیه، عباس حلمی پاشا، به کوشش محمد لیب البتنونی، قاهره، ۲۰۰۸م.

رحله العیاشی، بخشی از این سفرنامه درباره بقیع.

عبدالله بن محمد العیاشی (۱۰۳۷-۱۰۹۰ق) از اهالی فاس و از نژاد بربر و قبیله آیه عیاش بود که در سجلماسه اقامت داشت. او در ۱۰۷۳ق/۱۶۶۲م سفری به مدینه منوره داشته و بقیع را مفصل دیده و مشاهدات خود را در رحله العیاشی یادداشت کرده است. اهمیت مطالب و نکات عیاشی چنان است که پژوهشگران نیاز جدی به آن دارند. از اینرو متن اصلی و عربی عیاشی را آوردم تا دسترسی پژوهشگران به مطالب و نکات این سفرنامه آسان تر باشد.

محمد أمحزون، متن رحله العیاشیه را تصحیح و همراه با پاورقی های توضیحی راهگشا در کتاب المدینه المنوره فی رحله العباسی، مقدمه سامی الصقار (عضو هیئت علمی دانشگاه ملک سعود در ریاض) آورده است. این کتاب توسط دار الارقم در الکویت منتشر شده است. از صفحه ۸۶ تا ۱۰۱ درباره بقیع است. نکات مهم توضیحی مصحح هم در متن، در پرانتز آورده خواهد شد.

زیاره اهل البقیع

/ فی صبیحه یوم الا-ثین (۶ محرم من عام ۱۰۷۳ق الموافق ۲۱ آب (اغسطس، ۱۶۶۲م) خرجنا لزیاره اهل البقیع (أصل البقیع لغه: الموضوع فيه أروم الشجر من ضروب شتی) رضوان الله عليهم وتتبعنا الأماكن المشهوره هناك. وكنا فی الأيام التي أقمنا قبل ذلك وبلغنا الأوطار أتینا الدیار من أبوابها، وقصدنا المسببات من جهة أسبابها فخرج معنا الناسك الزاهد أقدم المجاورین / فی تلك الدیار هجره وأكثرهم فیها من المشاهد خیره، الشيخ محمد الفزازی المالکی، (نسبه إلى بلاد فزاره التي تقع بین أعالی النيل وأرض السودان. وهو فقیه مالکی يعتبر من أقدم المجاورین بالمدينه حیث استوطنها أكثر من أربعین عاماً. ترجم له: أبوسالم العیاشی: ماء الموائد (طبعه الحجر بفاس، ج ۲، ص ۴۶) وأوقفنا على المشاهد كلها وأرانا جلیها وخفیها، ودعونا الله عند كل مشهد بما نرجو قبوله لنا ولاخواننا وأحبابنا الذین خلفناهم فی بلادنا ولمشایخنا وذریاتنا. نسأل الله أن یعود ببرکه ذلك علینا وعلیهم فی دنیانا وآخرتنا.

وقد استوفی السید السمهودی فی تاریخ المدینه ذکر المشاهد الظاهره بالبقیع أحسن استیفاء، فلیراجعه من أراد تحقیق ذلك. ولنذكر نحن بعض المشاهد ممّا زرناه، وإلاّ-فمقبره المدینه لامقبره على وجه الأرض أشرف منها بالاجماع. فهی خارجه من الخلاف الذی فی تفضیل المدینه على مکه (بالعکس، وردت أحادیث فی تفضیل مکه على المدینه. روى البخاری فی الجامع الصحیح عن النبی (ص): «صلاه فی مسجدی هذا خیر من ألف صلاه فیما سواه إلا المسجد الحرام». کتاب فضل مکه والمدینه، ج ۲، ص ۵۷. وروی الدارمی فی سنه - وهو حدیث صحیح - : «والله إنک لخیر أرض الله وأحب أرض الله إلى...»

انظر ص ١٣٥ من هذه الرسالة. وقال ابن حجر: «أى فى تفضيل مكة على المدينة» وهو قول جمهور العلماء باستثناء المالكية. فتح البارى، ج ٣، ص ٦٧) إذ لا تعلم مقبره على وجه الأرض مثلها دفن فيها من سادته هذه الأمه وأفاضلها من الصحابه خصوصاً الخلفاء، وأزواج النبى (ع) وأولاده وأكابر أهل بيته، وساده التابعين، وتابعيهم بإحسان. فهم أول زمرة تحشر مع رسول الله (ص)؛ فمنهم خلفاؤه وأعمامه وعماته وبناته وولده إبراهيم وأزواجه وأكابر أهل بيته والجم الغفير من أصحابه وأنصاره وأولادهم وأتباعهم فلا يشك مسلم أن ليس فى أمه النبى (ص) أفضل من الزمره التى تبعث من المدينة.

وقد روى عن الامام مالك رضى الله عنه أنه قال: دفن بالمدينة أكثر من عشرة آلاف من الصحابه. وبها شهداء أحد؛ وليس فى غزواته (ع) أكثر من هذه الغزوه شهيداً، وبها شهداء الخندق، (وهى غزوه الأحزاب التى وقعت فى السنه السادسه للهجره (٦٦ق/٦٢٧م)) وبها شهداء الحره. (كانت هذه الواقعة عام ٦٣ق (٦٨٢م) بين جيش يزيد بن معاويه بقيادة مسلم بن عقبه المرى وأهل المدينة بعد أن ثاروا عليه وأخرجوا عامله. الطبرى: تاريخ الرسل والملوك، ؟، القاهره: دار المعارف، ١٣٩٠ق (١٩٧٠م)، ج ٥، ص ٦٣).

وليس فىمن استشهد فى الفتن التى بعد النبى (ع) أكرم منهم شهيداً. وكم فيها من مآثر ومشاهد يعلم بعضها بالنظر فى تأليف من ألفت فى فضلها.

ذكر المشاهد

فأول ما يلقاك من المشاهد إذا خرجت على باب المدينة المسمى باب البقيع قبه فيها صفيه بنت عبدالمطلب (عمه الرسول (ص)) ترجم لها: ابن سعد: الطبقات الكبرى، ؟، بيروت: دار بيروت للطباعه والنشر، ١٣٧٧ق (١٩٥٧م)، ج ٨، ص ٤١. وزينب فواز، الدر المنثور فى طبقات ربات الخدور، القاهره: المطبعه الكبرى الأميريه، بولاق، ١٣١٢ق (١٨٩٤م)، ص ٢٦١ على يسارك وأنت ذاهب فى الزقاق الذى فى وسط البقيع إلى ناحيه المشرق. وإن ملت إلى اليمين مع سور المدينة فهناك مسجد صغير قبل أن فيه موقف النبى (ص) حين خرج ليستغفر لأهل البقيع، وقيل هو زاويه دار عقيل بن أبى طالب التى دفن فيها (عقيل هو شقيق الإمام على بن أبى طالب، وكان من أعلم الناس بأيام قريش ومآثرها ومثالبها وأنسابها، ترجم له: ابن سعد: المصدر السابق، ج ٤، ص ٤٢. وابن حجر العسقلانى: الاصابه فى تمييز الصحابه، بيروت: مكتبه المتنبي، ١٣٢٨ق/١٩١٠م، ج ٢، ص ٤٩٤)، وفيها كثير من أهل البيت. روى خالد بن عرفجه (فى الأصل، خالد بن عوسجه. والتصحيح من (أ) وخالد بن عرفجه صحابى توفى عام ٦٠ق/٦٧٩م. ترجم له: الذهبى: ميزان الاعتدال، ج ١، ص ٢٩٨. وابن حجر: تهذيب التهذيب، ج ٣، ص ١٠٦) قال: كنت أدعو ليله إلى زاويه دار عقيل، فمرّ بى جعفر بن محمد (ربما هو جعفر بن محمد بن أم سلمه الأنصارى، له صحبه وشهد فتح مكة. انظر: ابن حجر: الاصابه، ج ١، ص ٢٣٩) فقال لى: أعن أثر

وقفت هنا؟ قلت: لا. قال: هذا موقف نبي الله بالليل إذا خرج يستغفر لأهل البقيع. (أخرجه مسلم في صحيحه، كتاب الجنائز، ج ١، ص ٦٧٠-٦٧١) قال المراغي: وقد أخبرني غير واحد أن الدعاء هناك مستجاب. (هذا يتفق مع ما أورد المراغي: تحقيق النصره بتلخيص معالم دار الهجرة، تحقيق محمد عبدالجواد الأصمعي، ط ٢، بيروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ١٤٠١ق/ ١٩٨١م، ١٢٦)

فإذا مررت كذاك تحت سور المدينة يمينا إلى أن توازي قريبا من زاوية سور المدينة الذي فيه مشهد السيد إسماعيل (هو إسماعيل بن جعفر الصادق، توفي عام ١٤٣ هـ/ ٧٦٠م، وإليه تنسب الإسماعيلية. وهي فرقه من فرق الشيعة الباطنية المتطرفة لعبت أواراً سيئه ضد المسلمين في الحروب الصليبية. ومن الإسماعيلية اليوم النزاريه في الهند، وزعيمها الآغا خان، والسليمانيه في اليمن، ويقال لهم أيضاً المكارمه والداوديه، كما يسمون أيضاً البهره. فنسبك وآخرون: المصدر السابق، (الترجمه العربية)، ج ٢، ص ١٨٧) فهناك على يسارك القبه الكبيره المائله في الهواء، وفيها مشهد العباس ومشهد الحسين بن علي ومشهد أمه - رضی الله عنهم - على المشهور، ومشهد زين العابدين (هو علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب، توفي عام ٩٤ هـ/ ٧١٢م، ترجم له ابن سعد: المصدر السابق، ج ٥، ص ٢١١، وأبونعيم الأصبهاني: حليه الأولياء وطبقات الأصفياء، القاهره: مكتبه الخانجي، ١٣٥١ق/ ١٩٣٢م، ج ٣، ص ١٣٣) ومحمد الباقر (هو ابن زين العابدين سابق الذكر، ترجم له: اليعقوبي في تاريخه، ط ١، النجف - العراق: المكتبه المرتضويه، ١٣٥٨ق (١٩٣٩م)، ج ٣، ص ٦٠) وجعفر الصادق (هو جعفر الصادق بن محمد الباقر بن زين العابدين: من الأئمه الأعلام، توفي عام ١٤٨ق (٧٦٥م)، ترجم له اليعقوبي المصدر نفسه، ج ٣، ص ١١٥، وابن خلكان: المصدر السابق، ج ٢١، ص ٣٢١-٣٢٨) وكثير من أهل البيت. وبين هذا المشهد وزاويه دار عقيل مشاهد متعدده إلى جهه المشرق:

منها مشهد أمهات المؤمنين يروى أن فيه أمهات المؤمنين كلهن ماعدا خديجه وميمونه، وهو في قبله المشهد المنسوب لعقيل.

ومنها المشهد المنسوب لعقيل، وفيه قبر ابن عمه أبي سفيان بن الحارث. (ابن عم رسول الله (ص) وأخوه من الرضاعه، أسلم يوم الفتح وشهد حيناً فكان ممن ثبت مع النبي (ص)، ترجم له ابن سعد: المصدر السابق، ج ٤، ص ٤٩. وابن عبدالبر: الاستيعاب في معرفه الأصحاب، تحقيق علي محمد الجاوي، ؟، القاهره: مطبعه نهضه مصر، ؟، ج ٣، ص ١٦٧٣) روى أن عقيل بن أبي طالب رأى أباسفيان بن الحارث يجول بين المقابر فقال: يا بن عمي مالي أراك هنا؟ قال: أطلب موضع قبري. فأدخله داره، فأمر بقبر فحفر في قاعتها، فقعده عليه أبوسفيان ساعه ثم انصرف، فلم يلبث إلا- يومين حتى توفي ودفن فيه. (ورد هذا الأثر في أخبار المدينة لابن شيبه، جده: دار الطباعه للأصفهاني، ؟، ج ١، ص ١٢٧. وفي سنده عبدالعزيز بن عمران المدني:

(قال البخارى: لا يكتب حديثه. وقال النسائى: متروك، وقال عثمان بن سعيد: قلت ليحيى: فابن أبى ثابت عبدالعزيز بن عمران ما حاله؟ قال: ليس بثقه) الذهبي: ميزان الاعتدال، ج ٢، ص ٥١٣، وقال ابن سعد فى طبقاته أن أباسفيان بن الحارث حفر قبره بنفسه قبل موته بثلاثة أيام، ج ٤، ص ٥٣)

ومنها مشهد يقال أن فيه بنات النبي (ع) ماعدا فاطمه رضى الله عنهن، وهو قرب مشهد عقيل. ولا شك أن من مات من أهل بيت النبي (ص) فى حياته كان يدفنه قرب قبر عثمان بن مظعون (صحابى، شهد بدرًا، توفى عام ٢٣ق (٦٢٣م)، ترجم له: ابن سعد: المصدر نفسه، ج ٣، ص ٣٩٣. وأبونعيم الأصبهاني: المصدر السابق، ج ١، ص ١٠٢) لما ورد فى الأحاديث الصحيحة أن النبي (ص) لمّا مات عثمان بن مظعون وضع عند رأسه حجرًا وقال: «أعلم به قبر أخى، وأدفن إليه من مات من أهلى». (رواه أبو داود فى سننه، تحقيق محمد محيى الدين عبد الحميد، ط ٢، القاهرة: مطبعة السعادة، ١٣٦٩ق (١٩٥٠م)، ج ٣، ص ٢٨٨) وهذا المشهد قريب من ذلك.

ومنها مشهد سيدنا إبراهيم بن النبي (ع) فيه قبره وقبر عثمان بن مظعون. فقد جاء فى الحديث أن أول من دفنه رسول الله (ص) بالبقيع عثمان بن مظعون. (اختلف القول فى أول من مات ودفن بالبقيع من الصحابه أهو عثمان بن مظعون أم أسعد بن زراره وقد ذكر ابن شبة هذا الخلاف قائلاً: «قال البغوى: بلغنى أنه - يقصد عثمان بن مظعون - أول من مات من الصحابه بعد الهجره، وأنه أول ميت صلى عليه النبي (ص). وروى الواقدى من طريق عبد الله بن أبى بكر بن حزم قال: أول من دفن بالبقيع أسعد بن زراره، هذا قول الأنصار وأما قول المهاجرين فقالوا: أول من دفن به عثمان بن مظعون». المصدر السابق، ج ١، ص ٩٦) فلما توفى إبراهيم قالوا: يا رسول الله أين نحفر له؟ قال: «عند فرطنا عثمان بن مظعون». (قال على بن أبى بكر الهيثمى: «رواه الطبرانى ورجاله ثقات، وفى بعضهم خلاف» مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، القاهرة: مكتبة القدسى، ١٣٥٣ق (١٩٣٤م)، ج ٩، ص ٣٠٢) وفى الحديث ما يدل على أن بنات النبي (ص) هناك. فقد روى الطبرانى عن ابن عباس: لما ماتت رقيه بنت رسول الله (ص) قال: «ألحقنى بسلفنا عثمان بن مظعون». (رواه الطبرانى فى المعجم الأوسط، ولا يزال مخطوطاً. ومن الملاحظ أن هناك روايتين. إحداهما ورد فيها ذكر اسم رقيه، والأخرى زينب، لكن المرجح أنها زينب لما يأتى:

أ - روى البخارى على لسان عبد الله بن عمر أن رسول الله (ص) خلف عثمان بن عفان على رقيه - وكانت زوجته - وهى وجعه أيام بدر، الجامع الصحيح، كتاب فضائل الصحابه، ج ٤، ص ٢٠٣.

ب - قال ابن سعد: «ذكرت هذا الحديث - أى حديث رقيه - لمحمد بن عمر فقال: الثبت عندنا من جميع الروايه أن رقيه توفيت ورسول الله ببدر ولم يشهد دفنها» المصدر السابق، ج ٨، ص ٣٧.

ج - قال الهيثمي: «رواه الطبراني - ويقصد حديث رقيه - في الأوسط وفيه صالح المرى وهو ضعيف». المصدر السابق، ج ٩، ص ٣٠٢.

د - ورد حديث زينب في مسند أحمد، وقال المحقق - أحمد شاكر - : اسناده صحيح: القاهرة: دار المعارف، ١٣٧٧ق (١٩٥٧م)، ج ٥، ص ٤١.

هـ - توفيت زينب والنبي (ص) بالمدينة. ابن سعد: المصدر السابق، ج ٨، ص ٣٤. فمن المعقول جداً أن تكون هي المقصودة في الحديث، لارقيه - رضى الله عنهن - والثابت في الصحيح أن النبي (ص) لم يحضر موت ابنته رقيه لغيبته في بدر (البخارى: الجامع الصحيح، كتاب فضائل الصحابه، ج ٤، ص ٢٠٣) وأنه حضر ابنتيه أم كلثوم وزينب. قال السمهودى: وأصل المروى في الطبراني وارد في أحدهما. ثم قال: والظاهر أنهم جميعاً عند عثمان بن مظعون لقوله (ع) لَمَا وَضَعَ الْحَجْرَ عِنْدَ رَأْسِ عَثْمَانَ: «أعلم بن قبر أخى، وأدفن إليه من مات من أهلى». رواه ابن ماجه والحاكم. (هذا يتفق مع ما أورده السمهودى فى: وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفى، تحقيق محبى الدين عبدالحميد، القاهرة: مطبعة السعادة، ١٣٧٤ق (١٩٥٥م)، ج ٣، ص ٨٩٤-٨٩٥. والحديث روى ابن ماجه الشطر الأول منه فى سننه فى باب (ما جاء فى العلامة فى القبر)، تحقيق محمد فؤاد عبدالباقي، القاهرة: دار إحياء الكتب العربيه، ١٣٧٢ق (١٩٥٢م)، ج ١، ص ٤٩٨. أمياً لفظ الحاكم: فوضع رسول الله (ص) حجراً عند رأسه - أى عند قبر عثمان بن مظعون - وقال: «هذا قبر فرطنا...» فلما ماتت زينب بنت رسول الله (ص) قال رسول الله (ص): «ألحقوها بسلفنا الخير عثمان بن مظعون». المصدر السابق، كتاب معرفه الصحابه - رضوان الله عليهم - ، ج ٣، ص ١٩٠)

وفى ذلك المشهد أيضاً قبر فاطمه بنت أسد أم على رضى الله عنه كما حققه السيد. (أى السمهودى) واستدل لذلك بأحاديث ثم قال: وهذا صريح فى مخالفه ما عليه الناس اليوم فى المشهد المنسوب إليها. (هذا يتفق مع ما أورده السمهودى: المصدر السابق، ج ٣، ص ٨٩٤)

قلت: والمشهد المنسوب إليها اليوم فى فم زقاق أقصى البقيع من شرقيه، بل ليس من البقيع على ما حقق.

وفى هذا المشهد أيضاً قبر عبدالرحمن بن عوف رضى الله عنه. فقد روى عن حميد بن عبدالرحمن (حميد بن عبدالرحمن بن عوف: كان فقيهاً محدثاً، توفى عام ٩٥ق (٨١٣م)، ترجم له: خليفه بن خياط: طبقات خليفه، تحقيق أكرم ضياء العمرى، بغداد: مطبعة العانى، ١٣٨٧ق (١٩٦٧م)، ج ٢، ص ٢٤٢) قال: أرسلت عائشه إلى عبدالرحمن بن عوف حين نزل به الموت أن هلم إلى رسول الله (ص) وإلى أخويك (أى أبى بكر و عمر) فقال: ما كنت مضيقاً عليك بيتك، إني كنت عاهدت ابن مظعون أننا مات دفن إلى جنب صاحبه. (رواه ابن شئبه فى أخبار المدينة، ج ١، ص ١١٥. وهو ضعيف بهذا السند لأن فيه: محمد ابن عبدالعزيز بن عمر بن عوف القاضى: «قال البخارى عنه: منكر الحديث وقال النسائى: متروك». الذهبى:

ميزان الاعتدال، ج ٣، ص ٦٢٨. وفيه: راشد بن حفص بن عمر بن عبد الواحد بن عوف: (مجهول). ابن حجر: لسان الميزان، حيدر آباد، مطبعة دائره المعارف النظاميه، ١٣٣٠ق (١٩١١م)، ج ٢، ص ٤٤١

وفى هذا المشهد أيضاً سعد بن أبى وقاص رضى الله عنه. روى عن ابن دهقان (لم أجد له ترجمه فى المصادر التى تيسر لى الرجوع إليها) قال: دعانى سعد بن أبى وقاص فخرجت معه إلى البقيع، وخرج بأوتاد حتى إذا جاء موضع زاويه دار عقيل الشريه الشاميه أمرنى فحفرت حتى إذا بلغت باطن الأرض ضرب فيها الأوتاد ثم قال: ان هلكت فادللهم على هذا الموضع يدفنونى فيه. فلما هلكك قلت لولده، فخرجنا حتى دلتهم على ذلك الموضع، فوجدوا الأوتاد، فحفروا له هنالك. (رواه ابن شيبه فى أخبار المدينه. ج ١، ص ١١٦، وهو ضعيف بهذا السند لأن فيه عبدالعزیز ابن عمران، أنظر، ص ٨٧ من هذه الرساله)

وفى هذا المشهد أيضاً قبر عبدالله بن مسعود. فقد روى ابن سعد فى طبقاته أن ابن مسعود قال: ادفنوني عند قبر عثمان بن مظعون. (هذا يتفق مع روايه ابن سعد: المصدر السابق، ج ٣، ص ١٥٩) وفى هذا المشهد أيضاً قبر خنيس بن حذافه السهمى (صحابى من السابقين إلى الاسلام، مات يوم أحد عام ٣ق (٦٢٤م). ترجم له ابن سعد: المصدر السابق، ج ٣، ص ٣٩٢) زوج حفصه قبل النبى (ص). فقد روى أنه دفن عند عثمان بن مظعون. وفيه أيضاً قبر أسعد ابن زراره رضى الله عنه. (من قبيله الخزرج، وهو أحد النقباء الذين بايعوا النبى (ص) يوم العقبه. ترجم له ابن سعد: المصدر السابق، ج ٣، ص ٦٠٨-٦١١) قال السيد السمهودى بعد ذكره لما تقدم مبسوطاً بأدلته: فينبغى السلام على هؤلاء كلهم عند زياره مشهد سيدنا إبراهيم معه فاطمه بنت رسول الله (ص) على القول بأنها بالبقيع، وهو الأرجح. (هذا يتفق مع ما أورد السمهودى: المصدر السابق، ج ٣، ص ٩٠١)

قلت: وقد تقدم أنها فى قبه العباس مع ابنها الحسن وذريته، وهو الأولى إن شاء الله تعالى.

ومنها مشهد أمير المؤمنين عثمان بن عفان بموضع يسمى حش كوكب (الحش فى اللغه البستان، وكوكب اسم رجل من الأنصار. وهذا الموضع عند البقيع اشتراه عثمان رضى الله عنه وألحقه بالبقيع، ياقوت: معجم البلدان، ج ٢، ص ٢٦٢) فى أقصى البقيع من ناحيه المشرق عليه قبه عظيمه هائله قد جدّد بناؤها فى هذه السنين القريبه العهد (مما تجدر الاشاره إليه أن الأضرحة والقباب التى كانت قائمه على القبور فى المدينه وفى غيرها من مدن الحجاز لم تعد موجوده فى الوقت الحاضر. ويرجع الفضل فى ذلك إلى الدعوه الوهايبه) - رضى الله عنه - . (تعود هذه العبارة إلى عثمان بن عفان رضى الله عنه) وفى قبلته خارجه محوط من خشب مخروط فيه قبر شيخ مشايخنا السيد آدم الحسينى التّقشبندى (من رجال الصوفيه

المتنمين إلى طريقه التّقشبنديه. جاور بالمدينه المنوره وبها توفى. ترجم له: أبوسالم العياشى: ماء الموائد (طبعه الحجر بفاس، ١٣١٦ق - ١٨٩٨م)، ج ١، ص ٢١٠ - رضى الله عنه - .

ومنها مشهد ينسب لحليمه السعديه مرضعه النبي(ص) شامى مشهد عثمان إلى جانب الطريق عليه قبه لطيفه وهى خارجه من قبلته دكه (مااستوى من الرمل أو الأرض - ابن منظور: المصدر السابق) محوط عليها بأحجار فيها قبر شيخنا صفى الدين القشاشى - رضى الله عنه - ، (أحمد بن محمد بن يونس، صفى الدين التّجاني القشاشى: متصوف مالكى المذهب. لكنه تحول شافعيّاً فصار يفتى فى المذهبين. توفى بالمدينه عام ١٠٧١ق (١٦٦٠م). ترجم له: أبوسالم العياشى: ماء الموائد (طبعه الحجر بفاس)، ج ١، ص ٤٠٧. والمحبّى: المصدر السابق، ج ١، ص ٣٤٣) وهو الذى اتخذ هذه الدكه لدفن أصحابه. وكان أصحابه قبل ذلك يدفنون خارج قبه ابراهيم بن النبي(ع) وهناك قبور كثيره من مشايخهم أصحاب سلسله الغوث (مفهوم صوفى يعنى الاستغاثه بكبار مشايخ الصوفيه. ومن ذلك قول شاعرهم:

أما ترى الضيم الذى أصابا

وأنت غوث لم تزل مجابا

العجل العجل بالاغاثه

يا من له كل العلا وراثه

ولاشك بأن الاستغاثه بالمخلوق فيما لايقدر عليه إلا الخالق كما يفعل هؤلاء شرك وضلّال) رضى الله عنهم، منهم الشيخ الشّاوى (أحمد بن على بن عبدالقدوس المصرى المدنى المعروف بالشّاوى: عالم أديب، توفى بالمدينه عام ١٠٢٨ق (١٦١٨م)، ترجم له: المحبّى: المصدر السابق، ج ١، ص ٢٤٣. وسركيس: المصدر السابق، ج ١، ص ١٠٥٢) وشيخه السيد صبغه الله الحسينى (فقيه متصوف، ولد ببروج الهند، وحج عام ١٠٠٥ق (١٥٩٦م)، فسكن بالمدينه إلى أن توفى بها عام ١٠٣٧ق (١٦٢٧م)، ترجم المحبّى: المصدر السابق، ج ٢، ص ٢٤٣) وكثير من أصحابهم.

ولما رأى الشيخ (أى صفى الدين القشاشى. أنظر ص ٩٢ من هذه الرساله) - رضى الله عنه - فيذلك المكان من الضيق المؤدى إلى الدفن على الموتى (فى الأصل: الموت، ولعل ذلك سبق قلم، وكذا فى (ج). وفى (ب): الأموات. والتصحيح من: (أ)). قبل ذهاب أجسادهم اتخذ هذه الدكه فى آخر البقيع، وكان فيها مدفنه رضى الله عنه.

ومنها مشهد الامام مالك بن أنس - رضى الله عنه - . إذا خرجت من باب البقيع كان مواجهاً لك على يمين زقاق البقيع الذى يشق وسطه. وإلى جانبه قبه يقال انها لنافع مولى ابن عمر، (أبو عبدالله، ديلمى الأصل: نشأ فى المدينه وكان من أئمه التابعين فيها، له علم بروايه الحديث والفقّه، ومن أوثقهم. وقد أرسله

عمر بن عبدالعزيز إلى مصر ليفقه أهلها في الدين، توفي عام ١١٧ق (٧٣٥م)، ترجم له: ابن خلكان: المصدر السابق، ج ٥، ص ٣٦٧. وابن حجر: تهذيب التهذيب، ج ١٥، ص ٤٢١) وقيل لنافع القاري، (نافع بن عبد الرحمن بن أبي نعيم الأصفهاني الأصل المدني المنشأ: يعتبر أحد القراء السبعة المشهورين، انتهت إليه رئاسه القراءه بالمدينه، توفي عام ١٦٩ق (٧٨٥م)، ترجم له: ابن خلكان: المصدر السابق، ج ٥، ص ٣٦٨. وابن الجزري: غايه النهايه فى طبقه القراء تحقيق جبرجستراس، القاهره: مكتبه الخانجى، ؟، ج ٢، ص ٣٣٠) وقيل لبعض ولد عمر بن الخطاب - رضى الله عن جميعهم - .

ومنها المشهد المنسوب لفاطمه بنت أسد بأقصى البقيع. وقد سبق عدم ارتضاء السيد لذلك. قال عند ذكره لهذا المشهد: والظاهر أنه مشهد سعد ابن معاذ الأنصارى - رضى الله عنه - . (يتفق هذا مع ماأورد السمهودى: المصدر السابق، ج ٣، ص ٩١٥)

ومن المشاهد التي هي قريبه من البقيع إلا أنها ليست فيه مشهد سيدنا إسماعيل بن جعفر الصادق والذي كان نزلنا فيه حسبما ذكرناه أولاً - وهو كبير يقابل مشهد العباس فى المغرب، وهو ركن سور المدينه هناك. وبنى قبل السور فصار بابه من داخل المدينه، والمسجد الذى بجانب المشهد لزين العابدين، وعرضه المشهد داره، والبئر التى بين الباب الأول والمشهد بئره. وقد ذكر أنه يتداوى بها.

قلت: وهنا بئر أخرى فى الرحبه الواسعه التى هي خارج المشهد يقال أنها هي التى يستشفى بها.

غريبه: لما قدم ركب أهل العراق (يقصد المؤلف بالعراق هنا عراق العجم، وهو منطقه تابعه لما يعرف بإيران حالياً) وكان أغلبهم روافض بل كلهم، وكانوا يكثرون زياره مشهد السيد إسماعيل - رضى الله عنه - كغيره من مشاهد أهل البيت، وكانوا يأتون إليه أفواجا قلمًا ينقطع زيارهم منه أيام اقامتهم بالمدينه. وقد تقدّم أن نزلنا كان فى الرواق الذى فى باب المشهد فبينما نحن ذات يوم جالسون إذ جاءت طائفه منهم فيهم بعض من يشار إليه منهم فزاروا وسلموا، وكان من جمله سلامهم أن قالوا: السلام عليك يا سيدنا إسماعيل. وبالغوا فى تعظيمه إلى أن قالوا: نشهد أنك على دين أخيك موسى يعنون موسى الكاظم (موسى بن جعفر الصادق: من أئمه العلويين، توفي عام ١٨٣ق (٧٧٩م)، ترجم له: أبو الفرج الأصفهاني، مقاتل الطالبين، تحقيق أحمد صفر، القاهره: دار إحياء الكتب العربيه، ١٣٦٨ق (١٩٤٩م)، ص ٣٣١. وابن الجوزى: صفه الصفوه، حيدرآباد: مجلس دائرهاالمعارف العثمانيه، ١٣٥٥ق (١٩٣٦م)، ج ١، ص ١٠٣) رضى الله عنه، ونشهد أنك غير مخالف له، متبع لطريقه، (المقصود هنا تسفيه عقيدته الطائفه الاسماعيليه التى تقول بإمامه إسماعيل بدلاً من موسى الكاظم الذى يتمسك بأمامته الاثنا عشرية. ومنهم شيعه العراق وإيران الذين شاهدتهم العياشى عند زياره قبر إسماعيل ونقل مقالتهم هذه، إذ لو كان هؤلاء الزوار من الاسماعيليه لما تشبثوا بعقيدته موسى الكاظم وذلك أن مذهب الاسماعيليه يقوم على الاعتقاد بإمامه

إسماعيل، ولا يعقل أن يقولوا أن إسماعيل على عقیده موسى الكاظم لأن ذلك يهدم عقيدتهم ومذهبهم) في هذيان كثير، وسبب ذلك - والله أعلم - أن الرافضة - قبحهم الله - منهم طائفة تقدم إسماعيل على أخيه، ويقولون أنه هو الامام بعد أبيه، وأنه أحد الأئمة الاثني عشر المعدودين عندهم يعتقدون فيهم العصمة. وهذه الطائفة تسمى الاسماعيلية، وكثير منهم بأرض اليمن الآن لهم مذاهب ينتحلونها وآراء في العقائد يعتقدونها. ومن سوى هؤلاء من الروافض يعتقدون الامامه لأخيه موسى الكاظم - رضى الله عنه -، ويعتقدون أن أخاه لا ينازعه في ذلك، ويرون أن الاسماعيلية كاذبون عليهم مفترون في إدعائهم الامامه له، ولأجل ذلك ينزهون إسماعيل عن مخالفه أخيه - رضى الله عنهما - .

ومن علم أحوال هؤلاء الأئمة من أهل البيت وأسلافهم وأولادهم - رضى الله عنهم -، وعلم ما كانوا عليه من تعظيم السنه، ووفور العلم وتعظيم أصحاب جدهم (ص) علم براهه ساحتهم من كذب هؤلاء الأرجاس وافترائهم عليهم أحاديث ما أنزل الله بها من سلطان، ولا جاء بها في سته نبيه من بيان.

ولما خرجت الطائفة المذكوره من المشهد وجاءوا إلى البئر الخارجه ووقفوا عليها وترحموا ودعوا وقال لهم كبيرهم: انّ هذه البئر هي التي دخل فيها الامام جعفر الصادق - رضى الله عنه - فغاب عن أعين الناس إلى الآن. (المعروف عند الشيعة أن الامام الغائب هو الامام الثاني عشر واسمه محمد المهدي بن الحسن العسكري. ولم يقل أحد من الشيعة بغيه جعفر الصادق، وهذا - ولا شك - وهم من المؤلف) وهم يظنون أنه حتى أو كلام هذا معناه. ففضينا العجب من حمقهم وقبح اعتقادهم في آل البيت الذي آل بهم الى تنزيههم عن الموت. وذلك معتقد الروافض بأجمعهم في الامام الثاني عشر من أئمتهم، وهو محمد بن الحسن (آخر الأئمة الاثني عشر عند الشيعة الاماميه، توفي وهو في سنّ خمس سنين، ترجم له: ابن تيميه: منهاج السنه في نقض كلام الشيعة و القديره، القايره: بولاق، ١٣٢١ق (١٩٣١م) ج ١، ص ١٣١. والموسوي: نزّهه الجليس ومنيه الأديب الأنيس، تحقيق مصطفى وهبي القايره: المطبعه الوهبيه، ١٢٩٣ق (١٨٧٦م)، ج ١، ص ٣٥) العسكري - رضى الله عنه - يعتقدون أنه إلى الآن حي، وأنه هو المهدي الذي يخرج في آخر الزمان، والموعود به في الحديث الصحيح أنه يملأ الأرض عدلاً كما ملئت جوراً.

قلت: والعجب كل العجب من متابعه بعض أهل التصوف في ذلك لهم حسب ما نقله سيدي عبدالوهاب الشعراني (عبدالوهاب بن أحمد بن علي الحنفي: من علماء المتصوفه، توفي بالقاهره، عام ٩٧٣ق (١٥٦٥م)، ترجم له: نجم الدين الغزي: المصدر السابق، ج ٣، ص ١٧٦. وابن العماد الحنبلي المصدر السابق، ج ٨، ص ٣٧٢) عن بعض مشايخه، (انظر طبقاته المسماة: لواقح الأنوار في طبقات الأخيار، القايره: مطبعه مصطفى البابي الحلبي ١٣٧٣ق (١٩٥٤م)، ج ٢، ص ١٣٩) وأنه اجتمع به وأخبره بمقدار عمره، وأنه جاوز سبعمائه سنه إذ ذاك، بل في كلامهم بعض ما يشير إلى أن الشيخ محي الدين (محمد بن

على أبى بكر الحاتمي الطائي الأندلسي المعروف بمحى الدين ابن عربي: متصوف وفيلسوف من أئمة المتكلمين، توفي عام ٦٣٨ق (١٢٤٠م)، ترجم له: الذهبي: ميزان الاعتدال، ج٣، ص ٦٥٩، وطاش كبرى زاده: مفتاح السعادة ومصباح السيادة، حيدرآباد مطبعه دائرهالمعارف النظاميه، ١٣٢٩ق (١٩١١م)، ج١، ص ١٨٧) يقول بذلك. ولولا الاطاله لنقلت كلامهم فى ذلك، والعلم عندالله. فان صح عن هؤلاء الأئمة أنهم قالوا ذلك فنحن ممن يعتقدهم ويجزم بصدقهم فيما يقولون لأنهم خيار الأئمة، إلا أننا نكل العلم إلى الله تعالى فى فهم ماورد عنهم فى ذلك، إذ ليس فى الشريعة قاطع يدل على كذب الروافض فى هذه المسأله بخصوصها وان كانوا كاذبين فى غيرها. وموافقه بعض أئمتنا الصوفيه لهم فى ذلك من جهه الكشف لايقدر فى كمال منصبهم لعدم القطع فى كذبهم، ولايدل أيضاً على صدق الروافض فيما سوى ذلك مما تبين كذبهم فيه وافترائهم؛ فإن موافقه المحق للمبطل فى جزئيه لادليل على بطلانها لايدل على صدق المبطل فيما سوى ذلك، ولا على كذب الصادق فيما سوى ذلك.

وقد وافق كثير من الأئمة المحققين أهل الكشف الصادق آراء الفلاسفه فى جزئيات مما ادّعوه لم يقم الدليل على بطلانها، كما وافق فى كثير منها أيضاً جم غفير من المحققين من علماء الظاهر أهل الكلام. فلايشكل عليك ماتجده فى كلام أئمه الصوفيه - رضى الله عنهم - موافقاً للفلاسفه تاره وللروافض تاره؛ فذلك لايقع فى كلامهم غالباً إلا فى مالم يقم دليل على بطلان قولهم فيه وان فرض فيما سوى ذلك، وما أبعدهم من جلاله منصبهم فهو مؤول قطعاً. فشر يدك على ماقرنا. وهذه فائده ساق الله تقريرها فى هذا المحل، ولم يكن تسطيرها قبل ذلك لنا ببال.

ومنها مشهد على يسارك وأنت مارّ فى زقاق البقيع يقال أنه لأبى سعيد الخدرى - رضى الله عنه - . وقد ذكر السيد السمهودى المشاهد التى ذكرناها كلها إلا فى هذا المشهد والمشهد المنسوب لحليمه فلم يذكرهما (بالنسبه لمشهد أبى سعيد الخدرى فقد توهم المؤلف لأن السمهودى أشار إليه. أنظر: المصدر السابق، ج٣، ص ٩١٥. أما مشهد حليمه السعديه فصحيح أن السمهودى لم يذكره) ولا أدرى هل حدث بناؤهما بعده أو لم يتضح له صحه نسبتها لمن ذكر مع أن السيد قد ذكر أباسعيد فيمن دفن بالبقيع. فروى عن عبدالرحمن بن أبى سعيد قال: قال لى أبى: يا بنى إنى قد كبرت، وذهب أصحابى، وحان موتى فخذ بيدي، فأخذت بيده حتى جاء إلى البقيع، فجئت أقصى البقيع مكاناً لايدفن فيه فقال: يا بنى إذا هلكت فاحفر لى هاهنا. (هذا يتفق مع ماأورده السمهودى، المصدر السابق، ج٣، ص ٩١٥) فإذا ثبت أن قبره فى أقصى البقيع فلايبعد أن يكون هذا قبره. وأما قبر حليمه فلم أر أحداً ذكر أنها دفنت بالبقيع، والله أعلم. وعلى كل حال، فيزار كل مشهد له نسبه إلى منتسب إلى الله أو إلى رسوله ولو لم تصح نسبه المشهد إليه؛ فإن لمجرد النسبه أثراً فى حصول البركه كما قررنا قبل هذا. (البركه لاتحصل بزياره القبور، وإنما تزار

القبور للعبه والاتعاظ والدعاء للميت. أنظر: سنن أبي داود، كتاب الجنائز، (باب زياره القبور)، ج ٣، ص ٢٩٦. ومسلم: المصدر السابق كتاب الجنائز، (باب مايقال عند دخول القبور والدعاء لأهلها)، ج ١، ص ٦٦٩).

تتميم: قد بقي من المشاهد التي ذكر السيد أنها تزار بالمدينه ثلاثه ليست بالبقيع. أحدها مشهد مالك بن سنان والد أبي سعيد الخدرى، وهو من شهداء أحد - رضى الله عنهم - ، ومشهده غربى المدينه بلصق السور من داخله، وعليه قبه قديمه البناء، ومحله من سوق المدينه القديم. روى عن أبي سعيد الخدرى أنه قال: أمر رسول الله (ص) من نقل من شهداء أحد إلى المدينه أن يدفنوا حيث أدركوا، فأدرك أبو مالك بن سنان عند أصحاب العباء (كساء من صوف بلا كمين أو بهما مفتوح من قدام يلبس فوق الثياب. البستاني: المصدر السابق) أى الذين يبيعون العباء فى طريق (فى الأصل: طرق. وكذا فى النسخ. وهكذا وردت دائماً، ولذلك قمت بتصحيحها فى المتن واكتفيت بتصحيحها فى الهامش مره واحده) الحنطين. (وروى ابن هشام عن ابن إسحاق أن أناساً من المسلمين نقلوا قتلاهم إلى المدينه فدفنوهم بها ثم نهى رسول الله (ص) عن ذلك، وأمر بدفنهم حيث صرعوا. ابن هشام: السيره النبويه، تحقيق مصطفى السقا وآخرون، ط ٣، بيروت: دار إحياء التراث العربى، ١٣٩١ق (١٩٧١م)، ج ٣، ص ٧٣. وكذلك قال ابن ماجه فى سننه، ج ١، ص ٤٨٦. وقال السهوى: روى الترمذى - وقال حسن صحيح - عن جابر رضى الله عنه قال: «كنا حملنا القتلى يوم أحد لدفنهم، فجاءنا منادى رسول الله (ص)، فأمرنا بدفن القتلى فى مصارعهم، فرددناهم». المصدر السابق، ج ٣، ص ٩٤١) ولا بن زباله، (محمد بن الحسن بن زباله: فقيه، اخبارى. من مؤلفاته أخبار المدينه، وهو مفقود. توفى بعد عام ٢٠٠ق (٨٢٢م). ترجم له الذهبى: ميزان الاعتدال، ج ٣، ص ٥١٦. وإسماعيل باشا البغدادى: هديه العارفين، أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، استانبول: وكالة المعارف، ١٣٧١-١٣٧٥ق (١٩٥١-١٩٥٥م)، ج ٢، ص ٩. ويقصد المؤلف بقوله: ولا بن زباله، أى ورد عند ابن زباله كلام مفاده: «فوافره بالسوق... الخ»). فوافوه بالسوق فدفن عند مسجد أصحاب العباء، وهنالك كانت أحجار الزيت. (أحجار الزيت: موضع بالمدينه. ياقوت: معجم البلدان، ج ١، ص ١٠٩).

ثانيهما: مشهد النفس الزكيه. وهو محمد بن عبدالله بن الحسن بن الحسن بن على بن أبى طالب - رضى الله عنهم - . وهو أخو السيد ادريس (ادريس بن عبدالله: مؤسس دوله الأدارسه بالمغرب الأقصى، توفى عام ١٧٧ق (٧٩٣م) ترجم له: ابن عذارى المراكشى: البيان المغرب فى أخبار الأندلس والمغرب، تحقيق كولان وبروفنسال، ليدن: مطبوعات برييل ١٣٦٨-١٣٧١ق (١٩٤٨-١٩٥١م) ج ١، ص ٨٢. وابن خلدون: العبر وديوان المبتدأ والخبر فى أيام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوى السلطان الأكبى، تصحيح محمد الصباغ، القاهره: مطبعه بولاق، ١٢٨٤ق (١٨٦٧م)، ج ٤، ص ١٢) أول أهل البيت قدوماً إلى المغرب.

وعامه شرفاء المغرب من نسله إلا شرفاء سجلماسه؛ فإنهم من نسل النفس الزكية استوطن أسلافهم ينبع (في الأصل: ينبع، وكذا في النسخ، هكذا وردت دائماً، فقامت بتصحيحها في المتن، واكتفيت بتصحيحها في الهامش مره واحده. وينبع من مدن الحجاز، وهي تبعد عن المدينة المنوره بمائتين وسته وأربعين كيلاً. خريطه المملكه العربيه السعوديه، اداره المواصلاّت بالمدينه المنوره) فقدم جدّهم إلى المغرب في السابعه، (أى المئه السابعه للهجره «القرن الثالث عشر الميلادى») والله أعلم. ومشهد بناء في جوف مسجد كبير شرقى سَلْع، (من جبال المدينه. ياقوت: معجم البلدان، ج ١، ص ٢٣٦) وفي قبله المسجد منهل من عين الأزرق (من إغزر عيون المدينه قديماً. وسميت بعين الأزرق لأن مروان بن الحكم الذى أجراها كان أزرق العينين. وتسمى أيضاً بالعين الزرقاء، وذلك من لحن العوام. أبوسالم العياشى: ماء الموائد (مخطوطه الزاويه الحمزاويه) ج ١، ص ١٩٣. لكن لما تقدم العمران وكثر السكان عجزت هذه العين عن تلبية حاجات الناس فى الماء فألحقت بها آبار كثيره. إلا أن الكثافه السكانيه فى السنين الأخيره أصبحت تحتاج إلى أضعاف ذلك، فأجريت إلى المدينه مياه البحر المعذبه فى صفر ١٤٠١ق (١٩٨١م). البلادى: معجم معالم الحجاز، الطائف: نادى الطائف الأدبى ١٣٩٨-١٤٠١ق (١٩٧٨-١٩٨١م) ج ١، ص ٢٠٦) هذا هو المستفيض بين أهل المدينه. قال السيد: وذكر سبط ابن الجوزى (يوسف بن قزأ وغلى (لفظ تركى معناه ابن البنت أى السَّبَط نسبه إلى جده المؤرخ ابن الجوزى): مؤرخ من الكتاب الوعاظ، توفى عام ٤٥٦ق (١٠٦٣م)، ترجم له: ابن كثير: البدايه والنهايه فى التاريخ، القاهره، مطبعه السعاده ١٣٥١-١٣٥٨ق (١٩٣٢-١٩٣٩م) ج ١٣، ص ١٩٤. والسخاوى: التَّبَر المسبوك فى ذيل السلوك، تحقيق أحمد زكى، القاهره: بولاق، ١٣١٤ق (١٨٩٦م)، ص ١٧١) أن كثيراً من الناس كان قد بايعه، فخرج على المنصور بعد حبسه لأبيه وأقاربه، فجهز إليه المنصور عمه عيسى بن موسى (أمير عتاسى من الولاة وقاده الجند، وهو عم السَّقّاح والمنصور، توفى عام ١٦٧ق (٧٨٣م) ترجم له: ابن الأثير، الكامل فى التاريخ، بيروت، دار بيروت للطباعه والنشر، ١٣٨٥ق (١٩٦٥م) ج ٥، ص ٥٤٣) فى أربعه آلاف وذكر قتله عند أحجار الزيت أى عند مشهد مالك بن سنان، وأن جسده دفن بالبقيع. وكان معه ذوالفقار سيف على، ثم انتقل إلى الرشيد. (المطبوع من مرآه الزمان لابن الجوزى يتحدث عن أخبار القرن الخامس الهجرى فما فوق) فعلى هذا فقبره بالبقيع، والمستفيض ماتقدم، والله أعلم. وثالثهما: مشهد سيد الشهداء حمزه - رضى الله عنه -، وهو بأحد، وسيأتى ذكره عند ذكرنا لزيارته. فهذه المشاهد المعروفه بالمدينه، فينبغى لزيارها أن يزورها ويسلم على أصحابها، ويتوسل بهم إلى الله فى بلوغ مآربه. (التوسل بالعباد إلى الله غير جائز شرعاً).

ولمّا كان يوم الثلاثاء سابع الشهر (أى محرم من عام ١٠٧٣ق الموافق ٢٢ آب (أغسطس) ١٦٦٢م) ارتحل الركب المصرى من المدينه بعد إقامته ثلاث أيام بها. وكان الحرم الشريف فى أيام إقامتهم لاتكاد

تسمع فيه صوت قارىء ولا مؤذن لكثرة اللغظ والصخب ورفع الأصوات وازدحام الناس فى المسجد لا ينقطع ذلك ليلاً ولا نهاراً لأن أبواب الحرم الشريف لا تغلق ماداموا هناك. ويكثرون بالليل ايقاد الشموع فى المسجد، ويجمع اليهم صبيان أهل المدينة يقرءون لهم مواليد وقصائد فى مدح النبى (ص) وهم محدقون بهم، ويسمون ذلك مولد النبى (ص)، يستعدون له من بلادهم بالشمع والحلواء، ويدفعون للصبيان أجره على ذلك. ويقع على أرض الحرم الشريف من الشمع المذاب شىء كثير لأجل ذلك، فيلتقطونه ويجمعونه ويرجعون به إلى بلادهم تبركاً به. فتجد منهم فى المسجد بالليل جماعات كثيره على هذا النمط، فيكثر لذلك الصياح فى المسجد واللغظ الذى لا ينبغى، لاسيما مع ما يضاف/ إلى ذلك من ولاول النساء وبكاء الأطفال واختلاط النساء بالرجال.

وبالجمله فعوام المصرين من أبعد الغوغاء عن إصابه الصواب. ولولا أن بحر رسول الله (ص) لا تكدره الدلاء لكانوا جديرين بالمقت بسبب ما يحصل منهم من سوء الأدب وسىء الأقدار فى الحرم الشريف./

مأخذ

الاعلام، زر كللى، بيروت، دار العلم للملايين، ١٩٨٦م، ج ٤، ص ١٢٩؛ المدينة المنوره فى رحله العياشى، محمد أمحزون، مقدمه سامى الصقار، الكويت، دار الارقم، بى تا، ص ٨٦-١٠١؛ اليواقيت الثمينه، محمد بشير ظافر الازهرى، مصر، ١٣٢٤ق، ص ١٧٨.

نيز نك العياشى، عبدالله بن محمد؛ سفرنامه عياشى

الرحله العياشيه، بخشى از سفرنامه عبدالله العياشى به مكه و گزارشى درباره بقیع.

عبدالله بن محمد العياشى مكنى به ابوسالم در ١٠٣٧ق در فاس چشم به جهان گشود. پس از تحصيل علوم شرعى و اسلامى به مدارج بالايى دست يافت و از عالمان مشهور شد. او چند بار به مكه مشرف شد؛ در سال هاى ١٠٥٩، ١٠٦٤ و ١٠٧٢ق به حج رفت و يادداشت هاى خود را تنظيم و بعداً زیر عنوان الرحله العياشيه و با اين مشخصات منتشر گرديد:

الرحله العياشيه، تحقيق سعيد الفاضلى و سليمان القرشى، ابوظبى، دارالسويدى، ٢٠٠٩م، دو جلد.

بخش هاىي از اين دو جلد درباره ي بقیع است. اهميت آن در توجه به مسائل تاريخى بقیع از نگاه يك دانشمند اهل سنت است. اين گزارش ها عيناً آورده مى شود.

ذكر المشاهد التبي تزار بمدينته (ع)

فأول ما يلقاك من المشاهد إذا خرجت على باب المدينة المسمى باب البقيع قبه فيها صفيه بنت عبدالمطلب (صفيه بنت عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف الهاشميه لم الزبير عمه النبى (ص) تزوجها الحارث بن حرب بن أميه اخو أبى سفيان فولدت له ثم خلف عليها العوام بن خويلد بن اسد بن العزى

فولدت له الزبير بن العوام والسائب عبدالكعبة ثم لما بعث النبي(ص) أسلمت صفه لما أسلم حمزه شقيقها وليس في إسلامها اختلاف بخلاف إخوتها وهاجرت الى المدينة مع ولدها وعاشت صفيه إلى خلافه عمر فصات ودفنت بالبقيع ولها ثلاث وسبعون سنه. رواه الآثار.) على يسارك وأنت ذاهب في الزقاق السندی في وسط البقيع إلى ناحيه المشرق، وإن ملت الى اليمين مع سور المدينة فهناك مسجد صغير قيل إن فيه موقف النبي(ص)، حين خرج يستغفر لأهل البقيع، وقيل: هو زاويه دار عقيل بن أبي طالب (عقيل بن أبي طالب الهاشمي، هو أكبر إخوته وآخرهم موتا وهو جد عبدالله بن محمد بن عقيل المحدث، شهد بدرا مشركا وأخرج إليها مكرها فأسر ولم يكن له مال ففداه عنه العباس، خرج عقيل مهاجرا في أول سنه ثمان وشهد مؤته، توفي في زمن معاويه.) التي دُفن فيها، وفيها دفن كثير من أهل البيت. روى خالد بن [عرفطه] قال: كنت أدعو ليله إلى زاويه دار عقيل، فمرّ بي جعفر بن محمد فقال لي: أعن أثر وقفت هنا؟ فقلت: لا. قال: هذا موقف نبي الله بالليل إذ خرج يستغفر لأهل البقيع، قال المراغي: وقد أخبرني غير واحد أن الدعاء هناك مستجاب.

فاذا مررت كذلك تحت سور المدينة يمينا إلى أن توازي قريبا من زاويه سور المدينة الذي فيه مشهد السيد اسماعيل فهناك عن يسارك القبه الكبيره المائله في الهواء وفيها مشهد العباس ومشهد الحسن بن علي، ومشهد أمه، رضى الله عنهم، على المشهور، ومشهد زين العابدين (دار بالكوفه سنه ٣٨ق وتوفى سنه ٩٤ق) ومحمد الباقر، وجعفر الصادق، وكثير من أهل البيت. وبين هذا المشهد وزاويه دار عقيل مشاهد متعدده الى جهه المشرق، منها مشهد أمهات المؤمنين، يُروى أنّ فيه أمهات المؤمنين كلهن عدا خديجه وميمونه وهو في قبله المشهد المنسوب لعقيل. ومنها المشهد المنسوب لعقيل وفيه قبر ابن عمه أبي سفيان بن الحرث. روى أن عقيل بن أبي طالب رأى اباسفيان بن الحرث يجول بين المقابر فقال: يا ابن عمي، ما لي أراك ها؟ قال: أطلب موضع انصرف، فلم يلبث إلا يومين حتى تُوفى ودُفن فيه.

ومنها مشهد يقال إن فيه بنات النبي(ص)، ما عدا فاطمه، رضى الله عنهن، وهو قريب من مشهد عقيل، ولا شك أن من مات من أهل بيت النبي(ص)، في حياته يدفنه قرب قبر عثمان بن مظعون لما ورد في الاحاديث الصحيحه أن النبي(ص)، لما مات عثمان بن مظعون وضع عند رأسه حجراً وقال: أعلم به قبر أخي وأدفن اليه من مات من اهلي. وهذا المشهد قريب من ذلك.

ومنها مشهد سيدنا إبراهيم بن النبي(ص)، فيه قبره وقبر عثمان بن مظعون، فقد جاء في الحديث أن أول من دفنه رسول الله(ص)، بالبقيع عثمان بن مظعون، فلما توفي ابنه ابراهيم قالوا: يا رسول الله أين تحفر له؟ قال: عند فرطنا عثمان بن مظعون. وفي الحديث ما يدل على أن مات النبي(ص)، هناك، فقد روى الطبراني عن ابن عباس لما ماتت رقيه بنت رسول الله(ص)، قال: الحقى بسلفنا عثمان بن مظعون، والثابت

فى الصحيح أن النبى (ص) لم يحضر موت ابنته رقيه لغيبته فى بدر، وأنه حضر ابنته أم كلثوم وزينب. قال السيد السمهودى: وأصل المروى فى الطبرانى وارد فى أحدهما. ثم قال: والظاهر أنهم جميعا عند عثمان بن مظعون لقوله (ع)، لما وضع الحجر عند رأس عثمان بن مظعون: أعلم به قبر أخى وأدفن إليه من مات من أهلى، رواه ابن ماجه والحاكم.

وفى ذلك المشهد أيضا قبر فاطمه بنت اسد (فاطمه بن اسد بن هاشم بن عبد مناف بن قصى وهى أول هاشميه ولدت هاشميا وهاجرت الى النبى (ع)، وماتت وشهدها النبى (ص)). ام على، رضى الله عنه، كعب حقه السيد واستدل لذلك بأحاديث ثم قال: وهذا [كله] صريح فى مخالفه نسبا عليه الناس اليوم فى المشهد المنسوب إليه. قلت: والمشهد المنسوب إليها اليوم فى قم زقاق أقصى البقيع من شرقيه، بل ليس من البقيع على ما حقق، وفى هذا المشهد أيضا قبر عبدالرحمن بن عوف، رضى الله عنه، فقد روى عن حميد بن عبدالرحمن قال: أرسلت عائشه إلى عبدالرحمن ابن عوف حين نزل بن الموت أن هم إلى رسول الله (ص)، وإلى أخويك. فقال: ما كنت مضيقا عليا بيتك، إنى كنت عاهدت ابن مظعون أينا مات دفن إلى جنب صاحبه. وفى هنا المشهد أيضا سعد بن وقاص، رضى الله عنه، روى عن ابن دهقان قال: دعا فى سعد بن ابى وقاص فخرجت معه الى البقيع وخرج بأوتاد حتى اذا جاء موضع زاويه دار عقيل الشرقيه الشاميه أمرنى فحفرت حتى اذا بلغت باطن الارض ضرب فيها الاوتاد ثم قال: إن هلكت، فدلهم على هذا الموضع يدفنونى فيه، فلما هلكت قلت ذلك لولده، فخرجنا حتى دللتهم على ذلك الموضع فوجدوا الاوتاد فحرقوا له هناك. وفى هذا المشهد أيضا قبر عبدالله بن مسعود، فقد روى ابن سعد فى طبقاته أن ابن مسعود قال: دفنوني عند قبر عثمان بن مظعون. وفى المشهد أيضا قبر خنيس بن حذافه السهمى زوج حفصه قبل النبى (ص)، فقد روى أنه دفن عند عثمان بن مظعون، وفيه أيضا قبر أسعد بن زراره رضى الله عنه. قال السيد السمهودى بعد ذكره لما تقدم مبسوطاً بأدلته: فينبغى السلام على هؤلاء كلهم عند زياره مشهد سيدنا ابراهيم ومعه فاطمه بنت رسول الله (ص)، على القول بأنها بالبقيع، وهو الأرجح انتهى. قلت: وقد تقدم انما فى قبه العباس مع ابنها الحسن وذريته، وهو الاولى إن شاء الله تعالى.

ومنها مشهد امير المؤمنين عثمان بن عفان بموضع يسمى حُش كوكب (حش كوكب: موضع بالمدينه دفن فيه عثمان رضى الله عنه، والحش البستان، وكوكب الذى أضيف اليه رجل من الانصار، وقيل من اليمن، وكان عثمان بن عفان رضى الله عنه قد اشترى حش كوكب ووسع بن البقيع، فكان أول من دفن فيه). فى أقصى البقيع من ناحيه المشرق، عليه قبه عظيمه هائله قد حدد يناؤها فى هذه الستين القريبه العهد، رضى الله عنه، وفى قبلته خارجه محوط من خشب مخروط فيه قبر شيخ مشايخنا (السيد) آدم الحسينى النقشبندى رضى الله عنه. ومنها مشهد ينسب لحليمه السعديه مرضعه النبى (ص)، شامى مشهد عثمان إلى

جانب الطريق عليه قبه لطيفه، وفي خارجه من قبلته دكه محوط عليها بأحجار فيها قبر شيخنا صفى الدين القشاشى، رضى الله عنه، وهو الذى اتخذ هذه الدكه لدفن أصحابه، وكان أصحابه قبل ذلك يدفنون خارج قبه ابراهيم بن النبى (ص)، وهناك قبور كثيره من مشايخهم أصحاب سلسله الغوث، رضى الله عنه، منهم الشيخ الشناوى، وشيخه السيد صبغه الله الحسينى، وكثير من أصحابهم. ولما رأى الشيخ، رضى الله عنه، فى ذلك المكان من الضيق المؤدى الى الدفن على الاموات قبل ذهاب أجسادهم اتخذ هذه الدكه فى آخر البقيع، وكان فيها مدفنه، رضى الله عنه. ومنها مشهد الامام مالك بن انس، رضى الله عنه، اذا خرجت من باب البقيع كان مواجهها لك على يمين زقاق البقيع الذى يشق وسطه، والى جنبه قبه يقال انها لنافع مولى ابن عمر، وقيل لنافع القارى، وقيل لبعض ولد عمر بن الخطاب رضى الله عن جميعهم. ومنها المشهد المنسوب لفاطمه بنت أسد بأقصى البقيع، وقد سبق عدم ارتضاء السيد لذلك. قال عند ذكره لهذا المشهد: والظاهر أنه مشهد سعد بن معاذ الانصارى، رضى الله عنه آمين.

ومن المشاهد التى هى قريبه من البقيع، الا أنها ليست فيه، مشهد اسماعيل بن جعفر الصادق الذى كان نزولنا فيه حسبما ذكرناه أولاد، وهو كسير يقابل مشهد العباس فى المغرب، وهو ركن سور المدينة هناك، وبنى قبل السور فصار بابه من داخل المدينة، والمشهد الذى بجانب المشهد لزين العابدين، وعرضه المشهد داره، والبئر الذى بين الباب الاول والمشهد بئر، وقد ذكر انه يتداوى فباقلت: وهناك بئر أخرى فى الرجه الواسعه التى هى خارج المشهد يقال إنها هسى التى يستشفى بمائها.

غريبه: لما قدم ركب أهل العراق وكان غالبهم روافض، بل كلهم كانوا يكثرزون زياره مشهد السيد اسماعيل، رضى الله عنه، كغيره من مشاهد اهل البيت، وكانوا يأتون إليه أفواجا قلما ينقطع زائره منهم أيام إقامتهم بالمدينه، وقد تقدم أن نزولنا كان فى الرواق الذى فى باب المشهد، فبينما نحن ذات يوم جالسون اذ جاءت طائفه منهم فيهم بعض من يشار إليه منهم، فزاروا وسلموا، وكان من جمله سلامهم أن قالوا: السلام عليك يا سيدنا اسماعيل، وبالغوا فى تعظيمه الى أن قالوا: نشهد أنك على دين اخيك موسى، يعنون موسى الكاظم، رضى الله عنه، ونشهد أنك غير مخالف له، متبع لطريقه. فى هذيان كثير، وسبب ذلك، والله اعلم، أن الرافضه قبحهم الله منهم طائفه تقدم اسماعيل على اخيه، ويقولون إنه هو الامام بعد ابيه، وأنه أحد الائمة الاثنا عشر المعدودين عندهم، يعتقدون فيهم المعظمه، وهذه الطائفه تسمى الاسماعيليه، وكثير منهم بأرض اليمن الآن لهم مذاهب ينتحلونها، وآراء فى العقائد يعتقدونها، ومن سوى هؤلاء من الروافض يعتقدون الامامه لاخيه موسى الكاظم، رضى الله عنه، يعتقدون أن أخاه لاينازعه فى ذلك، ويرون أن الاسماعيليه كاذبون عليه مفترون فى ادعائهم الامامه له، ولاجل ذلك يترهون اسماعيل عن مخالفه أخيه، رضى الله عنهما، ومن علم أحوال هؤلاء الائمة من أهل البيت وأسلافهم وأولادهم رضى الله عنهم، وعلم

ما كانوا عليه من تعظيم السنه ووفور العلم، وتعظيم أصحاب جدهم، صلى الله عليه وسلم، علم براءه ساحتهم من كذب هؤلاء الارجاس واقرائهم عليهم أحاديث (ما أنزل الله بها من سلطان) ولا جاء بها فى سنه نبيه من بيان.

ومنها مشهد على يسارك وأنت مار فى زقاق البقيع يقال إنه لابى سعيد الخدرى، رضى الله عنه، وقد ذكر السيد السمهودى المشاهد التى ذكرنا كلها الا هذا المشهد والمشهد المنسوب لحليمه، فلم يذكرهما ولا ادرى هل حديث بناؤهما بعده أو لم يتضح له صحه نسبتها لمن ذكر، مع أن السيد قد ذكر أباسعيد فيمن دفن بالبقيع فروى عن عبدالرحمن بن أبى سعيد قال: قال لى أبى: يا بنى انى قد كبرت وذهب أصحابى وحن موتى، فخذ بيدي، فأخذت بيده حتى جاء الى البقيع، فجئت أقصى البقيع مكانا لا يدفن فيه، فقال يا بنى، اذا هلكت فاحفر لى ها هنا. فإذا ثبت أن قبره فى أقصى البقيع فلايبعد أن يكون هذا قبره. وأما قبر حليمه فلم أر أحداً ذكر أنها دفنت بالبقيع، والله أعلم. وعلى كل حال فيزار كل مشهد له نسبه الى منتسب الى الله أو إلى رسوله، ولو لم تصح نسبه المشهد إليه فإن لمجرد النسبه أثرا فى حصول البركه كما قررنا قبل هذا.

تتميم: قد بقى من المشاهد التى ذكر السيد أنها تزار بالمدينه ثلاثه ليست فى البقيع، احدها مشهد مالك بن سنان والد ابى سعيد، وهو من شهداء أحد، رضى الله عنهم، ومشهده غربى المدينه ببلصق السور من داخله، وعليه قبه قديمه البناء ومحلّه من سوق المدينه القديم. روى عن أبى سعيد، رضى الله عنه، أنه قال: امر رسول الله(ص)، من نقل من شهداء أحد الى المدينه أن يدفنوا حيث أدركوا، فأدرك أبومالك بن سنان عند أصحاب العباء، أى الذين يبيعون العباء فى طرف الحنطين، ولا بن زباله: فوافوه بالسوق فدفن عند مسجد أصحاب العباء، وهنالك كانت أحجار الزيت. ثانيها مشهد النفس الزكيه، وهو محمد بن عبدالله بن الحسن ابن الحسن بن على بن أبى طالب، رضى الله عنهم، وهو أخو السيد إدريس أول أهل البيت قدوما إلى المغرب، وعامه شرفاء المغرب من نسله إلا شرفاء سجالماسه فإنهم من نسل النفس الزكيه. استوطن أسلافهم الينبع فقدم جدهم منه إلى المغرب فى السابعه، والله أعلم. ومشهد بناء فى جوف مسجد كبير شرقى سلع، وفى قبله المسجد منهل من عين الازرق، وهذا هو المستفيض بين أهل المدينه. قال السيد: «ذكر سبط ابن الجوزى أن كثيرا من الناس كان قد بايعه، فخرج بعد حبسه لأبيه وأقاربه، فجهز اليه المنصور عمه عيسى بن موسى فى أربعه آلاف، وذكر قتله عند أحجار الزيت، أى عند مشهد مالك بن سنان، وأن جسده دفن بالبقيع، وكان معه ذوالفقار؛ سيف على، ثم انتقل الى الرشيد، فعلى هذا فقبره بالبقيع، والمستفيض ما تقدم، والله أعلم.

مأخذ

الرحله العياشيه، عبدالله بن محمد العياشي، ابو ظبي، دارالسويدي، ٢٠٠٩م.

رحله القلصادي، بخشي از سفرنامه علي بن محمد القلصادي درباره بقيع.

ابوالحسن علي بن محمد القرشي الاندلسي البسطي مشهور به القلصادي (٨١٥ - ٨٩١ق)، سفرش را از سال ٨٤٠ق آغاز کرد. هدف او بررسي آثار و مظاهر جريان هاي فكري در منطقه غرناطه بود. آنگاه به تلمسان و به ترتيب به تونس، طرابلس، مغرب، قاهره و حرمين شريفين رفت. او درصدد بود تصوير روشني از حيات فكري و علمي و اجتماعي در اين مناطق را عرضه کند. يعني غرب اسلامي را به مسلمانان شرق بشناساند و با گزارشي درباره حرمين شريفين، شرق اسلامي را به مسلمانان غرب اسلامي معرفي نمايد.

وي مشايخ، دانشمندان و عالمانی که به آنها برخورد کرده، اسماء کتب و مدارس آنها در آن دوره را به خوبی گزارش کرده است. وقتی به مکه و مدینه آمده، با مسلمانان مختلف که از بلاد گوناگون آمده بودند، ارتباط برقرار کرده و درباره وضعیت کشورشان با آنان گفتگو نموده است. نیز جريان هاي موجود در مدینه را معرفي کرده و وضعیت بقيع را گزارش نموده است. وي پس از بازگشت در سفر حج در ٨٩١ق در شهر باجه در افرقيه در گذشت.

سفرنامه او با اين مشخصات منتشر شده است:

رحله القلصادي، ابي الحسن علي القلصادي الاندلسي، به كوشش محمد ابوالاجفان، بيروت، دار ابن حزم، ١٤٣٢ق/٢٠١١م. نیز قبلاً با اين مشخصات چاپ شده بود:

رحله القلصادي، به كوشش محمد ابوالاجفان، تونس، الشركه التونسيه، ١٩٧٨م.

قسمت مربوط به مدینه و بقيع شامل اطلاعات سودمندی است که برای شناخت وضعیت فرهنگ و جامعه مسلمان در آن دوره ضروری است. از اينرو اين قسمت عیناً در اختيار پژوهشگران قرار می گیرد:

من مکه إلى المدینه المنوره

ثم ذهبنا بقيه ذلك اليوم وبعض الليل، إلى أن بلغنا بطن مر (بطن مر: بفتح الميم وتشديد الراء: من نواحي مکه، عنده يجتمع وادي النخلتين فيصيران وادياً واحداً. ياقوت: ١/٦٦٧؛ كان بطن مر المرحلة الاخيريه في طريق الحاج القادم من مصر إلى مکه. حسن المحاضره: ٢/٣١١؛ من بطن مر إلى مکه ثلاثه عشر ميلاً وبهذا المكان برکه للسبيل وعين تُعرف بالعقيق. كتاب المناسك: ص ٢٦٤، ٢٦٥؛ وذكر الادريسي أن بين مکه وبطن مر سته عشر ميلاً، وعرف بطن مر بأنه منزل فيه عين ماء في مسيل رمل وحوله نخيل يأوى إليه بعض العرب. نزهه المشتاق: ٢/١٤١)، فبتنا به بقيه تلك الليله وأصبحنا يوم الاثنين مسافرين ويوم الرابع من فراق مکه بلغنا إلى رابع، وهو موضع الإحرام قريباً من الجحفه. (الجحفه: بالضم ثم السكون

والفء: كانت قرية كبيره ذات منبر على طريق المدينه من مكه على أربع مراحل، وهى ميقات أهل مصر والشام إن لم يمروا على المدينه. وكان اسمها مهيعة، وإنما سميت الجحفه لأن السيل اجتحفها وحمل أهلها فى بعض الاعوام، بينها وبين المدينه ست مراحل. ياقوت: ٢/٣٥. درست الجحفه وبقيت بعض أطلالها وبنى فى مكانها مسجد حديث)

ثم ارتحلنا منه إلى بدر (بدر: بالفتح ثم السكون، بئر احتفرها رجل من غفار يسمى بدرًا بالموضع الذى حدثت به وقعه بدر التى أعز الله بها الاسلام، وقد استشهد بها ثلاثه عشر رجلاً وذلك فى السنه الثانيه للهجره. خلاصه الوفاء: ص ٢٦٢؛ وكان بيدر فى أواخر القرن السابع الهجرى، ماء ونخل وعماره قليله ومسجد فى غربيه مقبره شهداء بدر. رحله العبدرى: ص ١٦٣، ١٦٤)، فبلغناها صبيحه اليوم الثالث منه، وأقمنا هناك بقيه اليوم والليله، وبعض اليوم الثانى.

ثم ارتحلنا قاصدين المدينه المشرفه، فبلغنا جبل مفرح (يسميه اليوم أهل المدينه جبل المفرحات، تفصله عن المدينه بضعه أميال فى الطريق إلى مكه. وسر التسميه - حسب تعليل بعض أهل المدينه المنوره - أن المسافر يفرح برؤيته لأن سفره انتهى؛ ولأنه سيرى قريباً الحرم النبوى ومعالم المدينه، وهو عباره عن أرض مرتفعه ذات آكام، تقع بها اليوم قرية معروفه باسم «المفرحات»)، وهو الذى تظهر منه المدينه الشريفه، والمآذن الأربع المنيفه، والمكان الذى فيه قبه العباس (قبه شامخه كبيره عاليه، تحتها مشهد العباس بن عبدالمطلب والحسن بن على ومن معهما. خلاصه الوفاء: ص ٢٢٠) الساكنيه (هكذا فى النسختين ونظيره قول ابن مالك: «ويحذف الناصبها إن علما») من اختاره الله من الناس، وذلك ثالث يوم منه. وبتنا تلك الليله بأبيار على. (عده آبار تقع بذى الحليفه وهى الموضع الذى أحرم منه الرسول(ص) فى حجته ويبعد هذا الموضع عن المدينه بخمسه أميال ونصف. المناسك: ص ٤٢٥ وما بعدها. ويذكر السمهودى أن الحليفه هى الميقات المدنى ويُعرف ببئر على. وفاء الوفاء: ٣/١٠٠٢)

أداء الزياره: ثم صبيحه يوم الأربعاء وصلنا إلى المدينه المعظمه، ودخلنا الحرم (الحرم النبوى الشريف كان موقعه فى نحو من وسط المدينه المنوره، وقبر النبى على الصلاه والسلام فى شقيه قريباً من القبله. مسالك الممالك: ص ١٨. انظر عن تأسيس المسجد النبوى وتطور عمارته: خلاصه الوفاء: ص ١٠٦، وانظر وصف البلوى له فى رحلته: تاج المفرق: ١/٢٨٣ وما بعدها) الشريف، والمقام المنيف، وقد كساه المولى الجليل الهيئه والتعظيم، فأشرق أنواره، ولاحت أسرارها، وبرزت آثارها، فلا يخيل الخاطر تلك الأحوال، ولا تتعلق له تلك النفائس فيما قبل بالبال، فسلمنا عليه(ص) وشرف وكرم، والنفس فى دهش، والقلب فى التهيب وعطش، فلا عليك أن ترى إلا- داعياً أو سائلاً أو راغباً متواضعاً للمولى(ص)، متوسلاً بحبيبه(ص)، والله در القائل: (بسيط)

ص: ١٠٥٥

يا خير من دفنت في التراب أعظمه

فطاب من طيبهن القاع والأكم

أنت النبي الذي ترجى شفاعته

عند الصراط إذا ما زلت القدم

نفسى الفداء (فى روايه أخرى: رُوحى، عوضاً عن نفسى. تكميل التقييد: ٢/١، مخطوط (٥١٥٨)، ط ١، بدار الكتب الوطنيه، تونس)،

فيه العفاف وفيه الجود والكرم (وردت هذه الايات على لسان الاعرابى الذى زار قبر الرسول(ص) إثر سلامه ودعائه وقوله مخاطباً الرسول: يا خير الرسل إن الله أنزل عليك كتابه، وقال وقوله الحق: «وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ...» الايه [النساء: ٦٤]. وقد أتيتك مستغفراً لديك من ذنوبى مستشفعاً بك إلى ربك فيها وهو منجز ما وعد. حاشيه ابن الحاج على شرح مياره لمنظومه ابن عاشر: ٢/١٠٨)

ثم زرنا بها ديار (عَيْن البلوى من ديارهم التى تزار: دار أبى أيوب الانصارى، ودار عائشه التى يازائها دار عمر، ودار فاطمه، ودار أبى بكر(رضى الله عنهم). تاج المفرق: ١/٢٨٨) الصحابه رضى الله عنهم، وكذلك البقيع (هو بقيع الغرقد، والغرقد: كبار العوسج الذى كان نابتاً بهذا المكان. اتخذ هذا المكان مقبره عندما دفن به عثمان بن مظعون ثم إبراهيم بن محمد رسول الله(ص)، وقد رغب الناس بعد ذلك فى البقيع وقطعوا نباته واختارت كل قبيله ناحيه لمقابرها. وقد دفن بالبقيع أغلب الصحابه ممن توفى فى حياه الرسول عليه الصلاه والسلام وبعده. وفى حديث عائشه أم المؤمنين أن الرسول(ص) دعا بقوله: «اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد»، مسلم والنسائى. خلاصه الوفاء: ص ٢١٢، ٢١٤. يقع البقيع فى شرقى المدينه خارج باب البقيع. مسالك الممالك: ص ١٨، وفاء الوفاء: ٤/١١٥٤، نزهه المشتاق: ٢/١٤٣١)، وفيه مقابر المدينه المشرفه، فزرنا به مقام العباس (هو: العباس بن عبدالمطلب، وقد قيل: إنه دفن فى موضع من البقيع متوسطاً. خلاصه الوفاء: ص ٢١٩. تحدث السمهودى عن آداب زيارته فى: وفاء الوفاء، ٤/١٤١١) والحسين، وحمزه (حمزه بن عبدالمطلب: عم رسول الله(ص) استشهد فى أحد، وكانت على مشهده قبه عاليه متقنه وباب مصفح بالحديد، بنته أم الخليفه الناصر لدين الله أبى العباس بن المستضىء سنه (٥٩٠هـ). خلاصه الوفاء: ص ٢٣٢. وقبره من بين القبور الموجوده بأحد، ويضم مع رفات الصحابين عبد الله بن جحش ومصعب بن عمير. المناسك: ص ٤١٥. انظر كذلك: تاج المفرق: ١/٢٨٨) وإمام دار الهجرة مالك (هو الامام الشهير أبو عبد الله مالك بن أنس الاصبهى المتوفى سنه (١٧٩ق) صاحب المذهب الفقهى ومشهده يواجه الخارج من باب البقيع، عليه قبه صغيره. خلاصه الوفاء: ص ٢٢١. ذكره ابن مليح فى رحلته. أنس السارى: ص ١٠٨) رضى الله عنهم وأرضاهم وما أمكنا زيارته من الصحابه والتابعين والأولياء، والصالحين.

وبتنا تلك الليله، وأقمنا صبيحه اليوم إلى الزوال.

ثم دخلنا إلى الحرم الشريف فسلمنا عليه(ص). ونار الشوق تلتهب، والقلب من ألم الفراق يضطرب، فكان الجواب بلسان الحال:
(طويل)

[أحن] (طمست هذه الكلمه بالاصل فأثبتناها من (ن)) إلى الوادى ومن فيه نازل

ومن أجل من فيه تحب المنازل

[وأشتاق لمح البرق من نحو أرضكم

ففى البرق من تلك الثغور رسائل]

يرنحنى مر النسيم لأنه

بأعطاف ذلك الرند والبان مائل

وإن مال بان الروح ملت صبابه

فبين غصون البان منكم شمائل

العوده إلى مصر: ثم ارتحلنا من المدينه الشريفه بقيه هذا اليوم، وبلغنا إلى الينبوع يوم الاثنين، فأقمنا هناك بقيه اليوم والليله ويوم
الثلاثاء للزوال. ثم ارتحلنا بقيه يوم الثلاثاء وهو آخر يوم من شهر ذى حجه / ٦ ماى ١٤٤٨م.

مأخذ

ادب الرحلات الاندلسيه و المغربيه، نوال عبدالرحمن الشوابكه، مقدمه صلاح جرار، عمان، وزاره الثقافه، ١٤٢٨ق / ٢٠٠٨م، ص
٧١؛ رحله القلصادى، على القلصادى الاندلسى، به كوشش محمد ابو الاجفان، بيروت، دار ابن حزم، ١٤٣٢ق / ٢٠١١م.

نيز نك: القلصادى، على بن محمّد

روضه ام سلمه، بخشى از كتاب تاريخ مدينه منوره از ابن شَبّه درباره همسر رسول اکرم، ام سلمه و مقبره او.

ابوزيد عمر بن شَبّه نميرى معروف به ابن شَبّه (١٧٣-٢٦٣ق) اديب، مورخ و راوى حديث، كتاب تاريخ المدينه المنوره را به
منظور معرفى تحولات و ابعاد شهر يثرب (مدينه در دوره اسلامى) نوشت. اين اثر از نخستين آثار در عرصه مدينه پژوهى است.
بخشى مهمى از آن درباره بقيق است که در چند مقاله عرضه شده است. هدف از اين مقاله دسترسى آسان تر پژوهشگران به
متون قديمى است تا از اين طريق بقيق پژوهى رواج و گسترش يابد. مؤلف به دليل نزديكى به دوره رسالت و زمان عباس،
اطلاعات مستند و سودمندی عرضه کرده است.

/ محمد بن یحیی برای ما نقل کرد و گفت: از کسی شنیدم که می گفت: قبر امّ سلمه در بقیع و همان جایی است که محمد بن زید بن علی به خاک سپرده است، نزدیک جایی که قبر فاطمه (س) دختر رسول خدا (ص) است.

راوی گوید، او خود چاهی کند و در هشت ذراعی سنگی شکسته یافته که در قسمتی از آن چنین نوشته شده بود: «ام سلمه همسر رسول خدا (ص)» و او از این نشانی قبر را شناخت. بعدها محمد بن زید بن علی کسان خود را وصیت کرد که او را درست در همین جا به خاک سپارند و قبری به عمق هشت ذراع برایش بکنند. پس از درگذشت او همین گونه کردند و او را در همان گودال به خاک سپردند.

در نوشته ای دیدم که از ابوغسان نقل می کرد- البته من خود از او نشنیدم- و نیز از عبدالعزیز بن عمران، از عمویش محمد بن عبدالعزیز، از ابن شهاب، از ابوسلمه بن عبدالرحمان، از پدرش نقل شده که گفته است: چون ابراهیم پسر رسول خدا (ص) درگذشت فرمود او را نزد عثمان بن مظعون به خاک سپارند. از آن پس مردم به بقیع علاقه مند شدند، درختانی را که آنجا بود قطع کردند و هر قبیله قطعه ای برای خود برگزید و از همین جا بود که هر قبیله ای قبرهای خود را می شناخت. (ت: سند حدیث سست است. مشتمل است بر عبدالعزیز بن عمران و او جاعل است)

عبدالعزیز گوید: پس از درگذشت خدیجه فرزند او در دامن رسول خدا (ص) بود. چون این فرزند درگذشت برایش در وسط راهی که میان کوچه ی عبدالدار، که در خانه شان به آن گشوده می شود، و بقیع غرقد که امروزه بنی هاشم را در آن به خاک می سپارند، قبر می کند. رسول خدا (ص) او را کفن کرد و سپس خود به درون قبرش رفت. پیامبر (ص) تنها به درون پنج قبر نزول فرموده بود: سه قبر از آن سه زن، و دو تای دیگر از آن، دو مرد؛ یکی از قبرها در مکه و چهار تای دیگر در مدینه: قبر خدیجه همسر آن حضرت، قبر عبدالله مزنی مشهور به عبدالله ذوالبجادرین، قبر امّ رومان مادر عایشه بنت ابی بکر، قبر فاطمه بنت اسد بن هاشم مادر علی (ع).

اما داستان ذوالبجادرین از این قرار است که پیامبر (ص) در راه مهاجرت از مکه به مدینه پس از گذشتن از گذرگاه کوهستانی الغابر، به قسمتی ناهموار و دشوار رسید. در این هنگام ذوالبجادرین آن حضرت را دید. به پدر خود گفت: بگذار بروم و راهنماییشان کنم. اما پدرش نپذیرفت و حتی جامه ی او را از آن کند و برهنه اش گذاشت. عبدالله که چنین دید قطعه ای بجاد (نوعی پارچه راه راه مخصوص است که اعراب برای تن پوش از آن استفاده می کردند. بنگرید به: اقرب الموارد، ج ۱، ص ۳۰) بافته از مو برداشت و عورت خود با آن پوشاند. سپس به سوی پیامبر (ص) و همراهانش رفت، مهار مرکب رسول خدا (ص) را گرفت، آن را پیش می برد و چنین می خواند:

هذا ابوالقاسم فاستقیمی «این ابوالقاسم است، درست بایست.»

تَعَرَّضِي مَدَارِجاً وَ سُوْمِي «گام به گام از پیچ و خم راه بگذر و پیش برو.»

تَعَرَّضُ الْجُوزَاءَ لِلنَّجُومِ «آن سان که صورت جوزاء برای ستارگان از این سمت بدان سمت شود.»

گوید: این ابیات را عبدالعزیز برای یسار غلام بُریدَه بن خصیب نقل کرده و بنابراین یا این شعر از یکی از این دو (=عبدالله و عبدالعزیز) است و دیگری بدان تمثیل جسته و یا آن که اساساً از فرد سومی است و هر دو بدان تمثیل جسته اند.

عبدالعزیز راوی، در حدیث هایش غلط فراوان داشت؛ زیرا او کتاب های خود را سوزانده بود و با تکیه بر حافظه اش نقل حدیث می کرد.

عبدالعزیز گوید: پس از آن که رسول خدا(ص) به مدینه هجرت کرد زمانی ذوالبجادیین بیمار شد و پیامبر(ص) خود از او عیادت کرد. پس از چندی که او درگذشت پیامبر(ص) خود او را کفن کرد، بر او نماز خواند و به درون قبرش نزول فرمود (ماجرای ذوالبجادیین در اسد الغابه(ج ۳، ص ۱۲۲) آمده و در اصابه(ج ۲، ص ۳۳۰) نیز چنین نقل شده است: عمر بن شبه از طریق عبدالعزیز بن عمران نقل کرده که گفته است: رسول خدا(ص) جز در قبر پنج تن نزول نفرمود، که عبدالله مزنی ذوالبجادیین یکی از آنهاست. گوید: رسول خدا(ص) در مسیر هجرت به جایی رسید که راه دشوار شد. در این هنگام ذوالبجادیین آن حضرت را دید. به پدر خود گفت: مرا بگذار تا او را راه نمایم. پدرش اجازه نداد و حتی جامه های او را برگرفت و وی را برهنه وا گذاشت. عبدالله بجادی مقداری موی برداشت و عورت خود بدان پوشاند. متن حدیث. همچنین در این باره بنگرید به: وفاء الوفا، ج ۲، ص ۸۷/۱.

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شَبَّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۲۵-۱۲۷.

نیز نک: هند بن ابی أمیه؛ ابن شَبَّه؛ تاریخ مدینه منوره

زیارت ائمه بقیع، بخشی از سفرنامه عبدالمجید علوی.

سید عبدالمجید علوی شوشتری متولد ۱۳۳۳، مقیم اهواز بوده است. او در سال ۱۳۸۲ یعنی در پنجاه سالگی عازم سفر حج شد. خاطرات و مشاهدات خود را از ابتدای سفر یعنی سوار تاکسی شدن برای رفتن به فرودگاه اهواز تا پایان سفر یعنی پیاده شدن از هواپیما در همان فرودگاه و عزیمت با تاکسی به طرف خانه نوشته و گزارش نسبتاً مطلوبی به نام سفرنامه ی حج پرداخته است. این سفرنامه در ۱۳۸۳ در اهواز منتشر شده است.

ص: ۱۰۵۹

اهمیت آن به ریزنگری و پرداختی به نکته ها و سوژه های کوچک است. نیز مشکلات، آسیب ها و بدبختی های اجتماعی را با زبانی نرم و همراه با لطفه و طنز بیان کرده است.

قسمتی از این سفرنامه درباره بقیع است. او در ۱۱ مرداد ۱۳۸۲ به مدینه منوره وارد شده و فردای آن روز به زیارت بقیع شتافته است. در گزارش بقیع نخست به باور ها و اعمال شیعیان که موجب کینه و دشمنی می شود، می پردازد. در واقع به نوعی معتقدات، آراء و رفتار جامعه ی خودی را نقادی کرده و چنین رفتارهای خرافی و ناپسند را مهم ترین دلیل تنش بین مسلمانان به ویژه شیعیان و اهل سنت می داند. در ادامه به نقادی ادله وهابیون برای تخریب بقیع و تسویه قبور می پردازد. سپس نرم شدن پلیس امر به معروف عربستان و عدم سخت گیری آنان مثل گذشته را تحلیل کرده و ادله احتمالی آنان را بررسی می کند. بخش درباره بقیع بدون دخل و تصرف به عنوان یک سند قابل استفاده در تحقیقات، آمده است.

ائمه بقیع(ع)

/ پس از نماز صبح دیگر به هتل نیامدم. پس از تلاوت چند صفحه از قرآن، یکر است به بقیع رفتم. کاروان در بقیع بودند. البته فقط مردها. چون به زنها اجازه ورود به بقیع را نمی دهند. یک روز قبل از حرکتمان به سفر عمره، یکی از آشنایان که تازه از سفر عمره برگشته بود به من توصیه کرد که در بقیع نماز نخوانم چون او نماز خوانده و کتکها را خورده است. وقتی از او پرسیدم نماز خواندن در بقیع دلیل خاصی داشت؟ گفت نه همین طوری. و همین طوری هم کتکها را خورده بود. البته به هیچ وجه ما افکار و عقاید آنها را قبول نداریم اما چه اصراری هست که همین طوری به عقایدشان بی احترامی کنیم و همین طوری آنها را علیه خود برانگیزانیم. البته ما در کشور خودمان وقتی به زیارت اهل قبور می رویم، در قبرستان نماز نمی خوانیم یا عبارتی نماز خواندن در قبرستان جزء آداب زیارت اهل قبور نیست. حتی وقتی به زیارت حضرت ثامن الحجج به مشهد مشرف می شویم، معمولاً نماز زیارت آن حضرت را در مسجد بالاسر می خوانیم. امید است که حرم امامان مدفون در بقیع هر چه زودتر بازسازی شده و بتوانیم زیارات را همانگونه که از بزرگان دین سفارش شده است در حرم ائمه بقیع(ع) به جای آوریم.

مرقد مطهر چهار امام معصوم(ع)، امام حسن مجتبی(ع)، امام سجاد(ع)، امام محمد باقر(ع) و امام جعفر صادق(ع)، نه تن همسران حضرت رسول اکرم(ص)، ابراهیم فرزند رسول خدا که در یک سالگی از دنیا رفت، دو تن از دختران رسول خدا(ص) که همسران عثمان بوده اند، فاطمه بنت اسد مادر گرامی حضرت امیرالمؤمنین(ع)، ام النبین همسر حضرت امیرالمؤمنین(ع)، تعدادی از شهدای احد که مجروح

ص: ۱۰۶۰

بوده و پس از عزیمت بر اثر جراحات جنگ در مدینه به شهادت رسیده اند، عباس عموی پیغمبر(ص)، حلیمه سعدیه دایه حضرت رسول(ص) و تعداد زیادی از صحابه و تابعین در این قبرستان مدفون هستند. یک احتمال قوی نیز وجود دارد که مرقد مجهول المکان حضرت فاطمه زهرا(س) نیز در این قبرستان باشد. قبر عثمان بین عفان خلیفه سوم نیز در این قبرستان است که از طرف اهل سنت زیارت می شود. ولی در کاروان ما از برادران اهل تسنن کسی نیست که عثمان را زیارت کند. عثمان مشهور دیگری نیز در این قبرستان مدفون است. این شخص عثمان بن مظعون برادر خوانده حضرت رسول اکرم(ص) می باشد.

می گویند چندی پیش بر اثر حفاری در محل مرقد اسماعیل فرزند امام جعفر صادق(ع)، پیکر مطهر آن بزرگوار را که کاملاً سالم بود مشاهده نمودند و مجدداً در قبرستان بقیع مدفون ساختند.

چند زیارت نامه برای ائمه بقیع(ع) در کتب ادعیه وجود دارد. علاوه بر آن برای اکثر افرادی که برشمردم نیز زیارتنامه های علیحده وجود دارد که معمولاً در کنار قبر آنها خوانده می شود. در کنار برخی از مقبره ها علاوه بر زیارت نامه، ذکر مصیبتی نیز خوانده شده و اشکی ریخته می شود. گفتنی است تمام این مقابر که زمانی قبه و بارگاهی داشته اند. با روی کار آمدن وهابیون آل سعود تخریب شده و با خاک یکسان گردیده اند. فقط بالای قبر مردها یک تکه سنگ و بالای قبر زنها دو تکه سنگ قرار می دهند تا زن و مرد بودن صاحب قبر را مشخص کنند. وهابیون دلیل این کارشان را به حدیثی ربط می دهند که در آن حضرت رسول اکرم(ص) به حضرت علی(ع) مأموریت می دهند تا به قبرستان بروند و تمام قبرهایی را که از زمین بلندترند با خاک یکسان کنند. این حدیث اگر درست باشد احتمالاً مربوط به زمان احداث مسجدالنبی است. چون آن حضرت دستور داده بودند مسجد را در محل قبرستان کفار بنا کنند تا هم مایه افتخار جاهلیت که دستاوردی جز جنگ های داخلی و قبیله ای برایشان نداشت، از بین برود و هم مسجد مسلمانان در مکانی که متعلق به هیچ قبیله ای نباشد، احداث گردد. لذا می بایست زمین تسطیح گردد و اینکه آن حضرت این مأموریت را به مولی علی(ع) داده اند، شاید بدین خاطر بوده است که کس دیگری شجاعت از بین بردن این قبور را که از مفاخر دوران جاهلیت بوده و ریشه در عمق وجود بسیاری از مردم و حتی صحابه داشته و امکان برخوردها و مقاومت های جدی می رفته را نداشته باشد.

از طرف دیگر در کتب تاریخ و سیره آمده است که حضرت پیامبر(ص) مکرر در مکرر برای زیارت اهل قبور به بقیع می آمده اند. آیا می شود ادعا کرد که حضرت در کنار قبور عزیزان از دست رفته نمی نشستند؟ آیا می شود ادعا کرد که حضرت رسول اکرم(ص) دستور داده اند قبور شهدای بدر و احد یا سایر مسلمانان را از بین ببرند؟ آیا اگر آن حضرت چنین دستوری داده بودند، کسی جرأت می کرد

مجدداً آنها را بازسازی کند؟ آیا اگر آن حضرت چنین دستوری داده بودند، مسلمانان صدر اسلام بعد از رحلت آن بزرگوار می توانستند این ساختن مقبره های ابوبکر، عمر و سایر صحابه کبار، برخلاف دستور شرع ساخته شده اند؟ بعکس بلکه به قرائن عقلی می شود ادعا کرد که حضرت رسول برای تسلیت و دلجویی بازماندگان شهدا به زیارت اهل قبور می رفته اند و نیز می شود ادعا کرد که حضرت برای روحیه دادن به اصحابش، با زیارت اهل قبور وفاداری خود به آنان را نشان می داده و امید به شفاعتش را در دل بازماندگان می کاشته است، ولو آنکه شواهدی در کتب تاریخی موجود نباشد. و هر چند آل سعود را خوش نیاید. اینان که در خاک بقیع خفته اند، مفاخر اسلام اند و تا دنیا دنیا است، این بزرگان در قلب مسلمان ها جای دارند و آل سعود باید در این لجاجت خود با افکار عمومی مسلمانان تجدید نظر کنند.

مسئله دیگر این است که شب ها در بقیع بسته می شود و رفتن به قبرستان حرام می گردد در حالیکه روایات بسیاری از قول عایشه همسر پیغمبر(ص) وجود دارد که می گوید نیمه های شب حضرت(ص) به بقیع می رفته است. همانطور که قبلاً عرض کردم افکار و عقاید آنها مورد قبول نیست و ریشه در قرآن و سنت ندارد. هیچ فرقه ای هم از برادران اهل سنت این احکام من درآوردی را قبول ندارد و مخالفت خود را با آل سعود از طریق ابراز علاقه به ائمه(ع) و بزرگان دین ابراز می کنند. اما لزومی هم ندارد به افکار آنها بی احترامی کنیم یا کاری کنیم که آنها در مقابل ما جبهه بگیرند. چون در این صورت آنها هم متقابلاً به افکار و عقاید ما بی احترامی خواهند کرد و بر مزاحمت هایشان خواهند افزود. اکنون حکام عربستان اجازه می دهند مردها به بقیع وارد شوند، زیارتی بکنند و توسلی بجویند. خوب از همین ها بهره کافی را ببریم.

زمزمه هایی هم وجود دارد حکومت عربستان دارد کم کم در مقابل افکار عمومی مسلمانان کوتاه می آید و یکی یکی از مواضع تند گذشته اش دست می کشد. مثلاً تا همین چند سال پیش رفتن به قبرستان بقیع برای مردان هم بکلی ممنوع(حرام) بود. از ورود هرگونه کتب ادعیه توسط حجاج و زوارشیعیه و سنی به شدت جلوگیری می شد ولی اکنون ممانعتی بعمل نمی آید. موارد دیگری هم هست که وهابیون آل سعود در آنها کوتاه آمده اند. روشن نیست که از این کوتاه آمدن های عقیدتی آل سعود باید خوشحال بود یا بیمناک. خوشحال از اینکه بالاخره حق بر باطل چیره شده است و چیره تر هم می شود و با قدری همت و پایداری آنها ناچار خواهند شد در مقابل امت اسلامی سر تعظیم فرود بیاورند و حق را بپذیرند. مخصوصاً اکنون که وضع جهان اسلام تغییر کلی کرده و آنها خود را در مقابل مسائل سیاسی حاکم بر روز تنها و آسیب پذیر می بینند.

از جهتی دیگر باید از اینکه وهابیون با نشان دادن مقداری اعتدال، خود را بعنوان مذهبی مستقل به جهان اسلام تحمیل کنند و آنگاه در سایه پذیرفته شدن از سوی مذاهب اسلامی، بتوانند بدعت‌های خود را تثبیت نمایند، بیمناک بود. بقول سعدی شیرازی 'دشمن چو از همه حیلتی فروماند سلسله دوستی بجنابند و آنگاه در لباس دوست آن کند که هیچ دشمن نتواند.'^۷

زیارت قبرستان بقیع حدود دو ساعت طول کشید. پس از آن به هتل برگشتیم و بعد از صرف صبحانه نوبت به کارهای شخصی رسید. لباس شستن در اینگونه هتل‌ها واقعاً کار مشکلی است. تازه پس از شستن خشک کردن هم می‌خواهد که از اولی مشکل تر است. البته هتل‌های این چنینی معمولاً خشک شویی دارند و مسافران می‌توانند لباسهایشان را به آنها بسپارند. ولی کمتر کسی از زوار ایرانی از این مسئله استقبال می‌کند. یک دستگاه اتو از فروشگاه طبقه همکف هتل خریده ام تا لباسهایم را اتو کنم، ولی دو شاخه آن به پرزهای اتاق نمی‌خورد. باید فکری برایش بکنم. احتمالاً باید تبدیلی که هم به پرزهای هتل بخورد و هم به دو شاخه اتو در بازار وجود داشته باشد./

مأخذ

سفرنامه حج، سید عبدالمجید علوی شوشتری، اهواز، انتشارات مشعر، ۱۳۸۳، ص ۹۴-۱۰۰.

زیارت بقیع، بخشی از سفرنامه عبدالحسین خان پنجه افشار در سال ۱۲۹۹ق.

میرزا عبدالحسین خان میر پنجه افشار اهل ارومیه و از ایل افشار ارومی و بعداً مقیم تهران است. او منصب‌های کشوری و نظامی فراوانی در دوره قاجاریه داشت. در ۱۲۹۹ق عازم مکه و مدینه شد. او مشاهدات و خاطراتش را روزانه یادداشت می‌کرد تا بالاخره سفرنامه مکه معظمه را نوشت. بخشی از آن درباره بقیع و زیارت آنجا است که اطلاعات و مطالب سودمندی دارد. به همین دلیل این گزارش ذیل آورده می‌شود تا استفاده پژوهشگران آسان تر گردد.

زیارت بقیع

/ بعد از اتمام نماز از باب جبرئیل بیرون رفته، بعد از طی کردن کوچ‌های مدینه از دروازه بیرون رفتیم. دم دروازه، قبرستان بقیع است که اطرافش را دیوار کشیده اند و دری قرار داده اند و دم در چند نفر از زن‌های نخاوله ایستاده سؤال می‌کردند. وارد بقیع شدیم. قدری راه رفته به روضه مبارکه ائمه بقیع (ع) رسیدیم. در بقعه مبارکه را دو نفر عرب ایستاده پیش کرده بودند، از هر کسی که می‌خواست وارد بشود پنج قروش گرفته یک لنگه در را وا می‌کردند تا این که حاجی وارد بقعه متبرکه می‌شد.

ص: ۱۰۶۳

بقعه یک گنبدی است در وسطش یک صندوق بسیار بزرگ چوبی است. در میان صندوق مبارک امام حسن مجتبی (ع) و علی بن الحسین (ع) و امام محمد باقر (ع) و امام جعفر صادق (ع) و عباس بن عبدالمطلب این پنج بزرگوار در میان یک صندوق اند.

در مقابل در، شاه نشین مانندی است که در آنجا صندوق مطهره خاتون قیامت فاطمه زهرا (س) است. زیارت خوانده آستان بوسی به عمل آوردیم. هر کس که وارد آن بقعه شود از حقارت بقعه و صندوق مبارک بی اختیار گریه زیاد می کند. روضه حرّ بن ریاحی که در عراق عرب است، صد مرتبه از این بقعه مبارک مجلّل تر است.

از بقعه مبارک بیرون آمده در پشت بقعه مبارک، خانه ای است که بیت الاحزان حضرت خاتون قیامت است که بعد از پدر بزرگوارش در آن جا مشغول گریه و زاری بوده اند. در آن جا هم زیارت مختصری خوانده، گریه زیادی کردیم. بیرون آمده از کنار شهر به اردوی خود رفتیم. راهی دور بود کوچه های مدینه زیاد تنگ است و خانه ها چهار مرتبه پنج مرتبه درست نموده اند.

مأخذ

سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۴۴۰-۴۴۴ و ۵۹۰-۵۹۱.

نیز نک: عبدالحسین خان میربنجه افشار

زیارت بقیع، بخشی از سفرنامه میرزای تبریزی ← مشکلات زیارت بقیع

زیارت در سیره نبوی، بخشی از کتاب عمده الاخبار ار احمد بن عبدالحمید العباسی درباره فضیلت زیارت و آداب آن.

احمد بن عبدالحمید العباسی (درگذشت سده ۱۰ق) از مدینه پژوهان سده دهم، کتاب عمده الاخبار را به زبان عربی درباره مدینه منوره نگاشت. اطلاعاتی درباره مؤلف در دست نیست ولی متن کتاب دارای روش علمی و مطلوب است. یک فصل (ص ۲۵ تا ۲۹) از این اثر درباره زیارت در سیره نبوی است. مؤلف احادیث و روایات در این باره را گردآوری و گاه ذیل آنها به اظهار نظر پرداخته است. این کتاب در واقع دیدگاه های یک مؤلف سنی مذهب درباره زیارت را نشان می دهد. با اینکه زیارت همواره مورد لعن و ردّ وهابیون بوده؛ ولی عباسی در اینجا سیره نبوی را در تأیید و مشروعیت آن آورده است.

/فی فضل الزیارة الشریفه و آدابها: تأکید استجابها و ذکر شیء من لطائفها و أسرارها والحض علی الصبر علی لأوائها آیام جوارها.

ص: ۱۰۶۴

اعلم أن زياره سيد الاولين و الآخريين (ص)، والسلام عليه عند قبره من القربات التي لا يرتاب فيها من منحه الله فطره سليمة وقريحه مستقيمه من المسلمين وقد مدحه الله في كتابه القديم. فقال: «يا ايها الذين امنوا لا ترفعوا اصواتكم فوق صوت النبي ولا تجهروا له بالقول» الآية و قال تعالى: «لا تجعلوا دعاء الرسول بينكم كدعاء بعضكم بعضاً» الآية و قال تعالى: «واذ اخذنا من النبيين ميثاقهم». الآية. قال على رضى الله عنه: «لم يبعث الله نبياً - آدم فمن دونه - الا أخذ عليه العهد فى محمد(ص) لئن بعثت لتؤمن به ولتنصرنه» وقد صرحت الآيات باكرام الانبياء قاطبه والتعظيم له جملة وتفصيلا. وفى حديث رجال الشيخين عن ابن عباس رضى الله عنها «أوحى الله الى عيسى يا عيسى آمن بمحمد ومر من أدركه من أمتك أن يؤمنوا به» وفى الصحيح: «لو كان موسى حياً ما وسعه الا اتباعى» وفى حديث ابن عباس يرفعه «أنا اكرم الاولين ولا فخر» وفى حديث قوله(ص): «من لكعب بن الاشرف فإنه قد آذى الله ورسوله» وقوله(ص): «من سب نبياً فاقتلوه ومن سب أصحابى فاضربوه» و أما الإجماع فأمر جلى واضح فى تعظيمه(ص) وأن كل من نقصه أو عابه أو ألحق به فى نفسه نقصاً على طريق السب له والازدراء عليه والتصغير لشأنه يقتل.

قال ابن المنذر: أجمع عامه أها العالم أن من سب النبي(ص) فهو كافر واجب القتل وممن قال بذلك مالك وأحمد واسحاق وهو مذهب الشافعى وهو مقتضى قول ابى بكر الصديق ولا تقبل توبته عندهم هو بمثله قال أبو حنيفة وأصحابه والثورى وأهل الكوفة والاوزاعى ولكنهم قالوا هو رده وعلى هذا وقع الاختلاف فى استتابته وتكفيره وهل قتله حداً أو كفراً ولانعلم خلافاً فى استباحه دمه بين علماء الامصار وسلف الامه وذكر غير واحد اجماع الامه على قتله وتكفيره.

قال محمد بن سحنون أجمع العلماء على أن شاتم النبي(ص) المنتقص له كافر والوعيد جار عليه بعذاب الله له وحكمه عند الأئمة القتل ومن شك فى كفره وعذابه كفر واحتج إبراهيم بن حسين بن خالد فى مثل هذا بقتل خالد بن الوليد مالك بن نويرة بقوله عن النبي(ص): صاحبكم قال الخطايبى لا أعلم احداً من المسلمين اختلف فى وجوب قتله، وعم مالك قتل ولم يستتب، وعن عثمان بن لبابه: قتل أو صلب حياً ولم ينتسب، قال بعض علماء المالكية: أجمع العلماء على أن من دعا على نبي من الأنبياء بالويل أو بشيء من المكروه أنه يقتل بلا استتابه.

وأما الأدله من السنه على مشروعيه زياره قبره الشريف فكثيره جداً ونشير إلى زبتها.

(الاول): ما روينا عن الإمام مسلم بن الحجاج وأبى عيسى الترمذى مصححاً محسناً أن رسول الله(ص) قال: «كنت نهيتكم عن زيارة القبور فزوروها» ولفظه من الترمذى: كنت نهيتكم عن زيارة القبور فقد أذن لمحمد فى زياره قبر أمه فزوروها فإنها تذكره. ثم قال والعمل على هذا عند أهل العلم لا يرون بزياره

القبور بأساً وهو قول ابن المبارك والشافعي وأحمد وإسحق وإذا تقرر ذلك في كل قبر كأن ففي حق قبر سيد المرسلين وخير الخلق أجمعين وخاتم النبيين أجدر وأولى وأحق وأحرى.

(الثاني): من حديث أبي هريره رضي الله عنه قال: (١) زار رسول الله (ص) قبر أمه فبكى وأبكى من حوله فقال استأذنت ربي أن أستغفر لها فلم يأذن لي واستأذنته في أن أزور قبرها فأذن لي فزوروا القبور فأنها تذكر الآخره.

وأيضاً يستحب الدفن بجوار الصالحين لما روى البخاري عن عمر ابن ميمون قال رأيت عمر بن الخطاب رضي الله عنه قال لابنه عبدالله اذهب إلي أم المؤمنين عائشه وقل يقرأ عمر بن الخطاب عليك السلام ثم أسألها أن أدفن مع صاحبى.

ويدل أيضاً على استحباب زياره القبور ليلاً ما رواه مسلم من حديث عائشه رضي الله عنها قالت كان رسول الله (ص) كلما كان ليلتها يخرج من آخر الليل إلى البقيع /

مأخذ

عمده الاخبار في مدينة المختار، احمد بن عبدالحميد العباسي، به كوشش محمد الطيب الانصاري و حمد الجاسر، مدينة منوره، المكتبه العلميه، بي تا، ص ٢٩-٢٥ و مقدمه.

زيارت نيابتى ، بخشى از سفرنامه ي مکه نوشته سيد فخرالدين جزايرى و معرفى آن.

سيد فخرالدين مشهور به جزايرى در ١٣٠٥ق در تهران متولد شد. اما محمد شريف رازى به اشتباه، تاريخ تولد او را ١٣٠٨ نوشته است. در مرداد ١٣٥٣ (١٠ رجب ١٣٩٤) در گذشت. وى پس از تحصيل دروس و علوم دينى در حوزه علميه تهران و قم، به رفق و وفق امور مردم در تهران مى پرداخت و از روحانيون معتمد مردم متدين بود. او در سال ١٣٤٠ق عازم سفر حج شده و مشاهدات خود را تدوين نموده است. سفرنامه او شامل برخى نکات تاريخى و سودمند است. او اين نکات را در طول مسير از ايران به عتبات و از آنجا به بصره سپس از بصره با کشتى به سمت خليج فارس، دريائى عمان و دريائى عرب و در نهايت دريائى سرخ و پياده شدن در جده به دست آورده است. وى اعمال حج را انجام داده ولى به دليل ناامنى مدينه، نتواسته به مدينه سفر کند. اين ناامنى، به دليل نفوذ وهابى ها به حجاز و اوضاع نابسامانى بوده که در آن دوره، بر اين منطقه حاکم بوده است.

برخلاف بسيارى از سفرنامه ها، زيارت قدس نیز در آن آمده و وصف دقيقى از بيت المقدس و شماری ديگر از شهرهاى آن نواحى دارد. شايدان تذکر است که شيعيان، بسيار به ندرت به زيارت قدس مى رفتند. ولى اهل سنت و صوفيان به دليل علاقه به برخى از مشايخ قرون نخستين که به قدس رفته و در آنجا درگذشته بودند، به زيارت مزارات آنجا مى رفتند. ويژگى ديگر اينکه اين سفرنامه داراى نثرى

ادبی و برخوردار از طنز و فکاهی‌هاست. از اینرو، به دلیل داشتن زبان طنز متن آن، شیرین و خواندنی شده است.

جزایری سفرش را از تهران در ۱۳۴۰ق آغاز کرد و در ۲۷ ربیع المولود ۱۳۴۱ق از طریق قم به تهران وارد شده و سفر را خاتمه می دهد.

اهمیت این سفرنامه نسبت به بقیع اینست که وهابیون و آل سعود به روش قتل، غارت و تخریب تلاش می کردند بر سرزمین عربستان مسلط شوند. نیز بقیع را کاملاً تخریب کرده و اموال بقعه های متبرکه را غارت کردند. در همین دوره جزایری عازم مدینه و بقیع بود. ولی پس از اینکه نتوانست به بقیع برود، زیارت بقیع را به نایب خود واگذار کرد. از اینرو این سفرنامه از معدود آثاری است که به زیارت نیابتی بقیع می پردازد و این نیز نشانه اهمیت و قداست آن است. این قسمت از سفرنامه عیناً نقل می شود:

زیارت بقیع به روش نیابتی

ترکتازی وهابی ها به حجاز سبب ناامن شدن راه مکه - مدینه شده بود و از اینرو اینجانب هم از رفتن به زیارت قبر حضرت رسول و ائمه بقیع (ع) باز ماند بدین ترتیب: «حاجی شیخ علی نام عامری [عمری] مدنی که از علمای مدینه و شیعه مذهب است و از معارف آنجاست و امسال مکه بود را به منزل آورده، نیابت دادم به ده لیره که از طرف منوب عنه من، زیارت از رسول خدا(ص) و ائمه بقیع (ع) با تمام آداب و مستحبات بجا بیاورد و به همین طریق صیغه خواندیم و نوشته گرفتم و ده لیره تقدیم نمودم».

گویا این سفرنامه یکبار توسط رسول جعفریان در مجموعه سفرنامه های قاجاری منتشر شده است.

مآخذ

آینه دانشوران، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۳۷۲؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۸، مقدمه و ص ۱۵۷؛ شجره مبارکه یا برگی از تاریخ خوزستان، سید محمد جزایری، اهواز، بی تا، ج ۱، ص ۲۸۶؛ گنجینه دانشمندان، محمد شریف رازی، قم، ۱۳۵۱، ج ۴، ص ۴۲۳.

زیباسازی مقابر، بخشی از کتاب مدینه شناسی درباره تاریخ تحولات نوسازی، تزین بقاع و ادله روایی.

مرحوم سید محمد باقر نجفی اصالتاً از خرمشهر از استان خوزستان بود. پس از جنگ تحمیلی و اشغال خرمشهر به آلمان کوچ کرد. ایشان تحقیقات بسیار به چاپ رسانده است. از جمله چند سال از عمرش را به تحقیق درباره بقیع و مدینه پرداخت که حاصل آن انتشار دو جلد کتاب مفصل و مصور مدینه شناسی است. یک بخش این اثر درباره تزین بقیع است.

محو آثار بقیع

آثار و بناهای بقیع، به صورت یک سنت مداوم، مورد مراقبت امراء مدینه قرار می گرفت و برای توده مردم، امری عادی بود. تزین و نوسازی همیشگی این آثار، از عادات پسندیده ای بود که در میان مسلمانان، تعظیم شعائر دینی تلقی می شد.

از این جهت که بگذریم، در خصوص «وجود این بُقاع و تزین و نوسازی آنها»، نظر صرف دینی و استنباط حرمت یا استحباب، کراهت یا جواز، همواره مورد بحث و مناقشه میان مفتیان مذاهب اسلامی قرار داشت.

در این وادی گسترده که ظاهراً کم اهمیت ولی جنجال برانگیز و در مقوله تعصبات، امری پیچیده بود، دسترسی به منابع یکدست، که حکم قاطعی بتوان از آن استخراج نمود و آن را عمومیت بخشید، غیرممکن بود. از اینرو در آغاز سده ۱۴ق و در آستانه جنگ جهانی اول، آثار دو قبرستان «بقیع» (در مدینه) و «معله» (در مکه) از جهتی، نخستین و مهمترین محلّ تعارض حوادث سیاسی نجدی ها و ملاً ضد عثمانی و ضد شریفان حجاز و از سوی دیگر نقطه عطفی در حفظ سنن و آداب مسلمانان نسبت به آنچه که حفظ شعائر دینی می شمردند، محسوب می شد؛ به نحوی که نه مانع خشونت های دینی / سیاسی نجدیان شد و نه معلوم می داشت آیا چنین آثاری از سنت برخاسته است که عثمانی ها بر آن تأکیدها داشتند؟ یا سنتی برخاسته از قدمت چنین آثاری است که نجدیان را به معارضه با آن مطمئن نموده بود.

به عقیده حقیر، رواج بناسازی بر قبور مسلمانان، بیش از آنچه از سنن ملل تازه مسلمان نشئت می گرفت، بر شیوه زندگی ساده مسلمانان صدر اسلام مطابق نبود و آنقدر که از اشرافیت عرب در سده های اقتدار سیاسی خلافت بغداد شکل گرفته بود، از معنویت ذاتی توحید اسلام مُلهم نبود.

از سوی دیگر بناسازی مجلّل بر قبور اهل بیت و دیگر مشاهیر اسلام، آنقدر که از برخورد تعصبات پیروان مختلف مذاهب اسلامی نضج گرفته بود، به شیوه زندگی کاملاً روحانی اهل بیت استنادی نداشت؛ در عین حال اگر کثرت و ازدحام زایران، ضرورت بنایی را بر قبور بزرگان اسلام ایجاب می کرده، توده های مردم مسلمان آگاه و ناآگاه، آن را عملی خلاف دستورات دینی تلقی نمی نمودند و قصد شرکی در دل نمی پروراندند.

نهایتاً ظهور تمدن اسلامی با ترکیبی از عناصر زنده تمدن های باستانی، زمینه ساز پذیرش آثاری گردید که اگر هم در مبادی اوّلیه اسلام نسبت به آن رغبتی نبوده است، ولی میل و قدرت معنوی اسلام در وحدت بخشیدن به همه عناصر زنده تمدن ها، آن رغبت ها یا عدم رغبت ها را تحت تأثیر خود قرار می داده است.

از این مقدمه و تحلیل کلی روند تاریخی که بگذریم، بی‌مناسبت نخواهد بود که نگرشی غیرتحلیلی به بعضی از منابع اولیه حدیث و سنت بیندازیم و مواردی را که به بحث حاضر مربوط است، یادآور پژوهندگان شویم. این که گفتیم: «نگرشی غیرتحلیلی»، برای آن است که طرح و بررسی این مبحث در چهارچوب آیات و اخبار و رابطه‌ای که با توحید در دو قلمروی کلام و عرفان پیدا می‌کند، مدّ نظر مؤلف حقیر در این کتاب نیست و توانِ قلمی در این خصوص ندارد:

۱. نسائی از سلیمان بن موسی به نقل از جابر روایت می‌کند:

«نَهَى رَسُولُ اللَّهِ (ص) أَنْ يُبْنَى عَلَى الْقَبْرِ أَوْ يَزَادَ عَلَيْهِ أَوْ يُجَصَّصَ» زاد سلیمان بن موسی: «أَوْ يُكْتَبَ عَلَيْهِ». (ت: «گفت رسول الله ساختن روی قبر و یا افزودن چیزی روی آن و یا گچ کاری قبر را تحریم کردند. سلیمان بن موسی این عبارت را نیز افزود: «و یا این که چیزی روی قبر نوشته شود.» سنن، جزء ۴، ص ۸۶، کتاب ۲۱، «الجنائز»، باب ۹۶/۹۹، چاپ بیروت، المكتبة العلمیة)

در همان مأخذ به نقل از جابر آمده است:

«نَهَى رَسُولُ اللَّهِ (ص) عَنْ تَقْصِيفِ الْقُبُورِ أَوْ يُبْنَى عَلَيْهَا أَوْ يَجْلَسُ عَلَيْهَا أَحَدٌ». (ت: «پیامبر گرامی گچ کاری قبرها و یا ساختن و یا نشستن روی آن‌ها را تحریم کردند.»)

جلال الدّین سیوطی ضمن شرح احادیث مذکور به گفته عراقی استناد جسته که:

«قال العراقي يحتمل أنّ المراد مطلق الكتابه كتابه اسم صاحب القبر عليه أو تاريخ وفاته أو المراد كتاب شيء من القرآن و أسماء الله تعالى للتبرك لإحتمال يوطأ أو يسقط على الأرض فيصير تحت الأرجل». (ت: «عراقی گوید: منظور از تحریم نوشتن، احتمال دارد هر نوع نوشتنی باشد؛ مانند نوشتن نام مرده یا تاریخ وفاتش و یا منظور نوشتن چیزی از قرآن و نام بردن نام‌های خداوند - عزوجل - جهت تبرک باشد؛ زیرا احتمال زیر با قرار گرفتن و یا لگد کوب شدن آن می‌رود.»)

در همان مأخذ از ابوزبیر به نقل از جابر آمده است: «نَهَى رَسُولُ اللَّهِ (ص) عَنْ تَجْصِيفِ الْقُبُورِ». (ت: «پیامبر گرامی (ص) گچ کاری قبرها را تحریم کردند.»)

همان مأخذ از ابوالهّیّاج حدیث می‌کند:

«قال على رضي الله عنه ألا- أبعثك على ما بعثني عليه رسول الله (ص)؟ لا تدعن قبراً مشرفاً إلا سويته ولا صورة في بيت إلا طمسته». (ت: «علی (ع) می‌فرمایند: تو را به هیچ کاری و نمی‌دارم که پیامبر گرامی (ص) مرا به آن واداشته است، قبری را که از روی زمین مرتفع تر است، هم سطح کن و هیچ عکسی را در منزل‌ها مکن مگر این که آن را محو نمایی.»)

ابن ماجه به نقل از جابر گوید:

«نهی رسول الله عن تجصيص القبور» و «نهی رسول الله أن يكتب على القبر شیء». (ت: گفت: پیامبر خدا (ص) گنج کاری قبرها و یا نوشتن چیزی روی آن ها را تحریم کردند. سنن، ج ۱، ص ۴۹۸، حدیث ۱۵۶۴/۱۵۶۲، چاپ دارالفکر، اهتمام: محمد فؤاد عبدالباقی، کتاب الجنائز، باب ۴۳)

و به نقل از ابوسعید می خوانیم: «إِنَّ النَّبِيَّ نَهَى أَنْ يُبْنَى عَلَى الْقَبْرِ».

«حاکم» پس از ذکر گفته های جابر از مسلم، به صراحت درباره سندیت حدیث می نویسد:

«هذه الأسانيد صحيحة و ليس العمل عليها فإن ائمة المسلمين من الشرق الغرب مكتوب على قبورهم و هو عمل أخذ به الخلف عن السلف». (ت: «این اسناد و مدارک صحیح و معتبر است، لیکن به آن عمل نشده است؛ زیرا ائمه مسلمین، از شرق تا غرب، به روی قبرهای آنان مطالبی نوشته شده است و این کار از پیشینیان به جای مانده است.» (المستدرک علی الصحیحین فی الحدیث، ج ۱، کتاب الجنائز، ص ۳۷۰، چاپ دارالفکر، بیروت ۱۹۷۸ م)

امام شافعی به لزوم تسویه قبور نظر داده است که «خطیب شربینی» در مغنی المحتاج به مکروه بودن گنج کاری و اندود قبر و نوشتن و حکاکی بر سنگ قبر و ساختن سایبان و بنا باور آورده است؛ (الأم، ج ۱، ص ۲۷۳، به اهتمام محمد زهری البحار، دارالمعرفه، بیروت ۱۹۷۲ م) ولی «حافظ ابن قیم جوزی» معتقد است:

«و لم يكن من هديه (ص) تعلقه القبور و لا بناؤها بأجر و لا بحجر و لبن و لا تشييدها و لا تطيينها و لا بناء القباب عليها فكل هذا بدعه مكروهه مخالفه لهديه (ص)». (مغنی المحتاج، ج ۱، ص ۳۵۲-۳۵۳)

۲. شیخ طوسی به نقل از علی بن جعفر نقل می کند:

«قال: سألت أبا الحسن موسى (ع) عن البناء على القبر و الجلوس عليه هل يصلح؟ قال: لا يصلح البناء عليه و لا الجلوس و لا تجصيصه و لا تطيينه». (ت: «بالا بردن دیواره قبرها و یا ساختمان آن ها با آجر و سنگ و خشت و یا گل مالی آن ها و یا ایجاد کننده بر روی آن ها، از رهنمودهای رسول الله (ص) نبوده است. تمام این اعمال بدعت مکروه، مخالف تعلیمات و رهنمودهای پیامبر (ص) است.» (زادالمعاد فی هدی خیر العباد، ج ۱، ص ۱۴۶، چاپ شیخ حسن محمد مسعودی، ۱۹۷۳ م. نیز نک:- حافظ احمد بن حسین بیهقی، السنن الکبری، ج ۳، کتاب الجنائز، ص ۴۱۰، چاپ: دارالفکر، بیروت)

و به روایت از یونس بن یعقوب می خوانیم:

«قال: لما رجع ابو الحسن موسى (ع) من بغداد و مضى الى المدینه ماتت ابنة له بفید فدفنها و امر بعض موالیه أن یجصص قبرها و یکتب علی لوح اسمها و یجعله فی القبر». (ت: «گفت: از ابو الحسن موسی (ع) درباره ساختن قبرها و نشستن روی آن ها پرسیدم آیا جایز است یا خیر؟ فرمودند: ساختن

قبرها، نشستن روی آن‌ها، گچ کاری و گِل مالی آن‌ها شایسته نیست.» (الإستبصار فیما اختلف من الأخبار، جزء الأول، ص ۲۱۷، ابواب الجنائز، باب النهی عن تجسیص القبر و تطینه)

شیخ الطائفه در جمع بندی این مستندات نظر می دهد:

«فالوجه فی هذه الروایه رفع الحظر عن فعل ذلك و ضرب من الرخصه لأَنَّ الراویه الأولى وردت مورد الكراهه دون الحظر.» (ت: «گفت: هنگامی که ابوالحسن موسی (ع) از بغداد مراجعت نمود و به طرف مدینه حرکت کرد، یکی از دخترانش بدرود حیات گفت. پس او را دفن کرد و عده ای از غلامان خود را امر نمود قبرش را گچ کاری نمایند و نامش را بر روی سنگی بنویسند و آن را در قبر قرار دهند.»)

کلینی به نقل از امام جعفر صادق (ع) نقل می کند:

«لا- تطینوا القبر من غیر طینه» و «إِنَّ النَّبِيَّ نَهَى أَنْ يَزَادَ عَلَى الْقَبْرِ تَرَابٌ لَمْ يَخْرُجْ مِنْهُ.» (ت: «اشاره هایی که در این روایت شده، منتفی کردن ممنوعیت وارده در باره عمل یاد شده بالا- است و نوعی اجازه دادن است؛ زیرا روایت اولی کراهت را موجب گردیده، نه ممنوعیت را.»)

آنگاه به حدیث یونس بن یعقوب اشاره می کند. (ت: «پیامبر گرامی (ص) افزودن هر گونه خاکی بر روی قبر، که از خود گور خارج نگردد، تحریم کردند.»)

علامه حلی معتقد است: «و یکره تجسیص القبر و هو فتوی علمائنا.» (الفروع من الکافی، ج ۳، ص ۲۰۱، کتاب الجنائز، باب «تطین القبر و تجسیصه»، چاپ: دار صعب، بیروت ۱۴۰۱ق)

مأخذ

مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، چاپ دوم، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۴۱۵-۴۳۹.

زیارت بقیع در ۱۳۰۹ق، بخشی از سفرنامه بانو علویه کرمانی درباره بقیع.

حاجیه خانم علویه کرمانی از خانواده های مهم کرمانی در دوره قاجاریه است که در ۱۳۰۹ق به سفر حج مشرف شد و به زیارت بقیع رفته است. او خاطرات و مشاهدات روزانه خود را در سفرنامه ای با عنوان روزنامه سفر حج، عتبات و دربار ناصری گردآوری و تدوین کرده است. این سفرنامه به صورت دست نوشته باقی مانده بود ولی به اهتمام رسول جعفریان در مجموعه سفرنامه های قاجاری منتشر شده است. بخش درباره بقیع آن به دلیل توصیف نکات مهم عیناً آورده می شود تا مطالعه آن برای پژوهشگران آسان باشد:

طلوع صبح سه شنبه هشتم محرم بار کردیم، آمدیم. سه ساعت از روز گذشته وارد مدینه طیبه شدیم. جای همگی خالی است. خداوند نصیب و روزی همه بگرداند. یک دفعه دیگر هم نصیب من بگرداند که

به طور دلخواه خودم بیایم. امروز که فرصت نشد که به حرم ها مشرف شویم؛ تا نعش مرحوم خانم را دفن کردند، خوشا به سعادتش. پهلوی بیت الاحزان دفن کردند. عجب سعادتی داشت.

امروز که روز چهارشنبه نهم است، غسل کردیم. مشرف شدیم به حرم مطهر جناب پیغمبر(ص)، حضرت فاطمه(س)، به حرم مطهر ائمه بقیع امام حسن(ع)، امام زین العابدین(ع)، امام محمد باقر(ع)، امام جعفر صادق(ع)، حضرت فاطمه که قبر مطهرشان مخفی است. جای همگی خالی بیت الاحزان، به قربان دل حضرت فاطمه(س) بگردم. دعا به همگی کردم. الهی خداوند قبول کند. ولی هوای مدینه گرم است. اگرچه ما منزل بدی داریم. این سفر بخت ما چنین پیش آورده که هر جا منزل گرفتیم، بد. در مکه هم دو منزل عوض کردیم، اینجا هم خیال دارند بروند منزل دیگر؛ تا خداوند چه بخواهد. عصری منزل عوض کردیم. منزل خوبی پیدا کردیم. باغی است، نخلستان، آب گاوگرد، چشممان به آبی افتاده.

خلاصه صبح پنجشنبه عاشورا جای همگی خالی است، رفتیم در روضات مطهره زیارت کردیم. در حضور حضرت فاطمه(س) روضه خواندند. گریه بسیاری کردیم. الهی خداوند نصیب همه بکند و نصیب من هم یک دفعه دیگر بکند که همچو روزی یک دفعه دیگر مشرف شوم به حرم های مطهر.

«روز عاشورا عید گرفتند، چون جمعه بود. از قرار معلوم شب جمعه و روز جمعه را عید می گیرند، به واسطه عید محمد(ص) و آتش بازی، ساز، نواز می زنند». شب یازدهم عاشورا، حضرات مدینه بنای آتش بازی را گذاردند. توپ، تفنگ، شیپور، بالابان، مزغان می زدند. یادم آمد شب یازدهم عیال سیدالشهداء(ع) در کربلا چه کردند. نمی دانم چه حالت به من دست داد. این صداها را که شنیدم می خواستم خودم را بکشم. خدا عذابشان را زیاد کند، بحق محمد و آله.

امروز که جمعه یازدهم است جای همگی خالی، به حرم های مطهر مشرف شدیم. زیارت عقیل برادر حضرت امیر(ع)، زیارت دخترهای حضرت رسول(ص)، زیارت عمه های حضرت رسول(ص)، زیارت ابراهیم پسر حضرت رسول(ص)، زیارت زوجات حضرت رسول(ص)، الهی خداوند نصیب همه بکند، بحق ائمه طاهرین(ع).

امروز دوشنبه دوازدهم صبحی رفتیم به زیارت حمزه سیدالشهدا(ع)، جای همگی جمیعاً خالی. سوار گاری خری شدیم. چیز نوظهور، گاری درست کردند که اصلاً امن ندارد مگر میخ ها، همه چوب می بندند به یک الاغ کوچکی، هشت نفر، ده نفر می نشینند. خدا نصیب نکند که تکان بدی دارد. صبح رفتیم، ظهری آمدیم. عصری مشرف شدیم به حرم های مطهره.

امروز که روز یکشنبه سیزدهم است، مشرف شدیم به حرم مطهر، جای همگی خالی، اما الهی خداوند نصیب همگی بکند از مال خود آدم و به اختیار خود. هرچه به آدم عزت و احترام بکنند باز به دل آدم

نمی‌گیرد، آیا اعمال من مقبول باشد یا نباشد. الهی که بعد از همه سختی مقبول باشد. ولی همه دعایم در روضات مطهره این بود که یک دفعه دیگر به اختیار خودم مشرف شوم، اگر اجل مهلت بدهد. می‌گویند فردا روانه جبل هستیم، تا خدا چه بخواهد.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۷۵۰ - ۷۵۲.

نیز نک: روزنامه سفر حج؛ علویه کرمانی

زیارت بقیع، بخشی از سفرنامه سلیم خان تکابی درباره بقیع و زیارت مراقد آن.

حاجی سلیم خان تکابی در ۱۳۱۰ - ۱۳۱۱ق همراه نزدیکان و اقوام خود به حج مشرف شده و سفرنامه ای به نام حج نامه از مشاهدات و شنیده های خود تألیف کرده است. بخش بقیع این سفرنامه با دیگر سفرنامه های حج متفاوت و متمایز است. چون سلیم خان از کردهای سنی مذهب است که به مقولاتی مثل زیارت و شفاعت اعتقاد مثبت دارد.

پژوهشگرانی که درصدد مقایسه آرای اهل سنت با وهابیون هستند، این سفرنامه بر ایشان منبع سودمند و پرمحتوایی است و عملاً نقد دیدگاه های وهابیت می باشد. این سفرنامه یک بخش مستقل درباره زیارت مرقد رسول خدا(ص) یک بخش مستقل درباره زیارت و یک بخش مستقل درباره زیارت فاطمه(س) دارد. این بخش را بدون کم و کاست، عیناً آوردیم تا استفاده از آن راحت تر باشد.

زیارت بقیع

/بعد رو به جانب بقیع الغرقد که شرقی است، میل کرده این دعا را بخواند:

السلام علیکم یا أهل البقیع یا أهل الجنان الرفیع، أنتم سابقون ونحن إن شاء الله بکم لاحقون، أبشروا بأن الساعة آتیه لا ریب فیها وأن الله یبعث من فی القبور، آنسکم الله تعالی وشرّفکم الله تعالی بقول أشهد أن لا إله إلاّ الله وحده لا شریک له وأشهد أن محمداً عبده ورسوله.

بعد دعای شهدای احد را که آن هم مشرقی است خوانده:

السلام علیکم یا سیدنا حمزه بن عبدالمطلب، السلام علیکم یا عم رسول الله، السلام علیکم یا عم نبی الله، السلام علیکم یا عم حبیب الله. السلام علیکم یا عم المصطفی، السلام علیکم یا سید الشهداء، ویا أسدالله ویا أسد رسوله، السلام علیکم یا شهداء یا سهداء، السلام علیکم بما صبرتم فنعم عقبی الدار، السلام علیکم یا شهداء أحد کافه عامه ورحمه الله وبرکاته.

بعد دوباره به جانب راست و رو به قبله میل کرده، این دعا را خوانده:

اللهم لاتدع لنا فى مقامنا هذا الشريف بين يدي سيدنا رسول الله ذنباً إلا غفرته ولا همماً يا الله إلا فرجته ولا عيباً يا الله إلا سترته ولا مريضاً يا الله إلا شفيته وعافيته ولا مسافراً يا الله إلا ردّيته ولا غائباً يا الله إلا ودّيته ولا عدوّاً يا الله إلا خدّلتته ودمرتته، ولا فقيراً يا الله إلا أغنيته، ولا حاجه يا الله من حوائج الدنيا والاخره لك فيها صلاح إلا قضيتها ويسررتها، اللهم اقض حوائجنا ويسر امورنا واشرح صدورنا وتقبّل زيارتنا وآمن خوفنا واستر عيوبنا واغفر ذنوبنا واكشف كربنا واختم بالصالحات أعمالنا ورّد غريبتنا إلى أهلنا وأولادنا سالمين غائمين مستبشرين من عبادك الصالحين، من الذين لاخوف عليهم ولا هم يحزنون، برحمتك يا أرحم الراحمين، يا رب العالمين.

خدا را هزاران شکر که به آن فیض عظمی که سرمایه سعادت دنیا و عقبی است نایل گشته، بشری لنا که از کنایه داخل (درگاه پادشاه) استان فلک بنیان و کرباس آسمان آسایش احادیث من زار قبری وجبت له شفاعتی: من جاعنی زایراً لم تری حاجه إلا زیارتی کان حقاً علی الله تعالی أن أكون له شفیعاً یوم القیامه: من زارنی بعد مؤتی فکأتما زارنی فی حیاتی، من صلی علیّ عند قبری وکل الله بها ملکاً بلّغنی وکفی أمر دنیاہ و آخرته و کنت له شفیعاً أو شهیداً یوم القیامه؛ اللهم تقبل منّا.

یثرب آن خاک است قبل از خلقت انسانیان

بهر طوفش آمدندی زمره روحانیان

یثرب آن خاک است تبع را بدام آورد دل

زاهدانی اندر او نی نام بودی نه نشان

یثرب آن خاک است جبریل امین با صد نیاز

آمدی بهر طوافش بر زمین از آسمان

خلاصه بعد از ختم زیارت مرخص شده، پای چپ را مقدم کرده، از باب السلام بیرون آمده، منزل رفتیم. جناب حاجی ملاحسن مدرّس ساوجبلاغ و حاجی سید مصطفی و حاجی مام عیسی و حاجی میرزا عبدالخالق و حاجی محمود و حاجی میرزا قادر و چند نفر دیگر ساوجبلاغی و جناب حاجی ملاصادق شرفکندی و حاجی ملاعبید برادرش و حاجی محمود حاجی علیکندی و جناب حاجی صالح قلقله و حاجی محمدامین انباری و حاجی کدخدا عبدالله سبزی و دو نفر انابلاغی و یک نفر قزلقویی و یک نفر قره قشلاقی و چند نفر دیگر حجاج نیز از قبیل حاجی خلیفه ملاحسن نرزیوه و حاجی میرزا قادر تاجر معتبر اشنو و حاجی سلیمان و حاجی فتاح و غیره که سی و چهار نفر و قبل از ما وارد شده بودند، همگی منزل آمده، از ملاقات ایشان بسیار محظوظ شدیم.

روزهای دیگر خاصه روز جمعه، همگی با دلیل به زیارت بقیع الغرقد که شرق باب جبرئیل و شرقی واقع و بیرون شهر و متصل به قلعه است، رفته، اول چنان که معمول است زیارت حضرت عثمان ذی النورین کرده، و این دعا را خوانده:

السلام عليك يا سيدنا عثمان بن عفان... ورحمه الله وبركاته.

بعد رجعت کرده، حضرت ابراهیم ابن الرسول(ع) زیارت کرده، این دعا را خوانده:

السلام عليك يا ابراهيم بن رسول الله، السلام عليك يا ابن نبي الله، السلام عليك يا ابن حبيب الله، السلام عليك يا ابن المصطفى، السلام عليك وعلى من حولك من أصحاب رسول الله، السلام عليكم يا أصحاب رسول الله، رضى الله تعالى عنكم وأرضاكم أحسن الرضا، وجعل الجنة منزلکم ومسکنکم ومحلکم ومأواکم، السلام عليكم ورحمه الله وبركاته.

بعد زیارت حضرت فاطمه الزهراء البتول بنت حضرت رسول - رضى الله تعالى عنها - را که علی الاختلاف مرقد مطهرش در بقیع است، نموده، و این دعا را خوانده: السلام عليك يا بنت رسول الله، السلام عليك يا بنت نبي الله، السلام عليك يا بنت حبيب الله، رضى الله تعالى عنك وأرضاك أحسن الرضا، وجعل الجنة منزلک ومسکنک ومحلک ومأواک، السلام عليك ورحمه الله وبركاته.

بعد حضرت عباس عم النبي و حضرت امام حسن و حضرت جعفر پسر امام حسن و حضرت علی اوسط، ملقب به زین العابدین بن حضرت امام حسین، و حضرت امام محمدباقر بن امام زین العابدین، و حضرت امام جعفر صادق بن امام محمدباقر و حضرت محمد مشهور به محمد حنیفه بن حضرت امام علی و حضرت جعفر بن محمد حنیفه - رضوان الله تعالى عليهم اجمعين - را که هشت مرقد در یک بقعه و بارگاه هستند، زیارت نموده این دعا را خوانده: السلام عليك يا سيدنا عباس، يا عم رسول الله، السلام عليك يا عم نبي الله، السلام عليك يا سيدنا امام حسن المجتبی، السلام عليك يا سيدنا امام زین العابدین، السلام عليك يا سيدنا امام محمد الباقر، السلام عليك يا سيدنا امام جعفر الصادق، السلام عليكم يا أهل بيت النبوة ومعدن الرسالة، رضى الله تعالى عنكم وأرضاكم أحسن الرضا، وجعل الجنة منزلکم ومسکنکم ومحلکم ومأواکم، السلام عليكم ورحمه الله وبركاته.

بعد زیارت حضرت عقیل برادر حضرت علی را کرده، این دعا را خوانده:

السلام عليك يا عقیل بن ابی طالب، السلام عليك يا ابن عم رسول الله، السلام عليك يا ابن عم نبي الله، السلام عليك يا ابن عم حبيب الله، السلام عليك يا ابن عم المصطفى، السلام عليك يا أخا علی المرتضى، السلام عليك وعلى من حولك من أصحاب رسول الله، رضى الله تعالى عنكم وأرضاكم أحسن الرضا، وجعل الجنة منزلکم ومسکنکم ومحلکم ومأواکم، السلام عليكم ورحمه الله وبركاته.

بعد زیارت حضرت [ابو]سعید خُدَری کرده این دعا را خوانده:

السلام علیک یا سَیدنا ابا سعید الخُدَری، السلام علیک یا راوی أحادیث النبوی، السلام علیک یا صاحب رسول الله، السلام علیک یا حبیب نبی الله، السلام علیک یا صاحب حبیب الله، السلام علیک یا صاحب المصطفی رضی الله تعالی عنک وأرضاک أحسن الرضا وجعل الجنّه منزلك ومسکنک ومحلّک ومأواک. أفاض الله تعالی علینا من بركاتک وبرکات علومک فی الدنيا والاخره، السلام علیکم ورحمه الله وبرکاته.

بعد زیارت مالک انصار بیرقی نموده، این دعا را خوانده:

السلام علیک یا سَیدنا مالک الانصارى البیرقی، السلام علیک یا صاحب رسول الله، السلام علیک یا حبیب نبی الله، السلام علیک یا حبیب حبیب الله، السلام علیک یا صاحب المصطفی، رضی الله تعالی عنک وأرضاک أحسن الرضا وجعل الجنّه منزلك ومسکنک ومحلّک ومأواک. السلام علیک ورحمه وبرکاته.

بعد زیارت حضرت اسماعیل بن امام جعفر صادق را نموده و این دعا را خوانده:

السلام علیک یا سَیدنا اسماعیل بن امام جعفر الصادق، السلام علیک یا أهل بیت النبوه ومعدن الرساله، رضی الله تعالی عنک (الی آخره).

بعد حضرت عَرِیضی ابن حضرت امام جعفر صادق (علی بن جعفر عریضی دارای مقبره ای در محله عریض در مسیر فرودگاه مدینه) - رضی الله تعالی عنه - را زیارت نموده و این دعا را خوانده:

السلام علیک یا سَیدنا علی العریضی ابن امام جعفر الصادق، السلام علیک یا أهل بیت النبوه ومعدن الرساله، رضی الله تعالی عنک وأرضاک أحسن الرضا وجعل الجنّه منزلك (الی آخره).

بعد زیارت حضرت زکی الدین (رض) نموده، این دعا را خوانده:

السلام علیک یا أهل بیت النبوه ومعدن الرساله، رضی الله تعالی عنک وأرضاک أحسن الرضا (الی آخره).

بعد زیارت حضرت که از قراء سبعة است کرده، و این دعا را خوانده:

السلام علیک یا سَیدنا نافع، شیخ القراء السلام علیک یا مولی ابن عمر، رضی الله تعالی عنک وأرضاک أحسن الرضا وجعل الجنّه منزلك (الی آخره).

بعد حضرت مالک مجتهد را که به بقعه حضرت عقیل نزدیک است، زیارت نموده، این دعا را خوانده:

السلام علیک یا سَیدنا امام مالک صاحب المذهب، السلام علیک یا امام دار الهجرة، رضی الله تعالی عنک وأرضاک أحسن الرضا وجعل الجنّه منزلك (الی آخره).

بعد سایر اصحاب کرام و شهداء عظام - رضی الله عنهم - را در باب البقیع زیارت نموده و این دعا را خوانده:

السلام علیکم یا شهداء، یا سعداء، یا نجباء، یا نقباء، یا أهل الصدق والوفاء، السلام علیکم یا مجاهدين فی سبیل الله حق جهاده، سلامٌ علیکم بما صبرتم فنعم عُقبی الدار، السلام علیکم یا شهداء أهل البقیع کأفہ عامَّةً ورحمه الله وبرکاته.

بعد حضرت عایشه و سایر زوجات طاهرات را - رضی الله تعالی عنهن - که در یک بقعه و بارگاه اند، زیارت کرده و این دعا را خوانده:

السلام علیکنّ یا ازواجِ نبیّ الله، السلام علیکنّ یا ازواج رسول الله، السلام علیکنّ یا ازواج حبیب الله، السلام علیکنّ یا ازواج المصطفی رضی الله تعالی عنکنّ وأرضاکنّ أحسن الرضا وجعل الجنّه منزلكنّ ومسکنکنّ ومحلکنّ ومأواکنّ، السلام علیکنّ ورحمه الله وبرکاته.

بعد بنات حضرت رسالت پناه - رضی الله عنهنّ - زیارت نموده، این دعا را خوانده:

السلام علیکنّ یا بنات رسول الله، السلام علیکنّ یا بنات نبیّ الله، السلام علیکنّ یا بنات حبیب الله، السلام علیکنّ یا بنات المصطفی، رضی الله تعالی عنکنّ (الی آخره).

بعد عمات نبیّ را زیارت کرده، این دعا را خوانده:

السلام علیکنّ یا عمّات رسول الله، السلام علیکنّ یا عمات نبیّ الله، السلام علیکنّ یا عمّات حبیب الله، السلام علیکنّ یا عمّات المصطفی رضی الله تعالی عنکنّ وأرضاکنّ (الی آخره).

بعد حضرت فاطمه بنت اسد امّ حضرت علی - کرم الله وجهه - را زیارت نموده، این دعا را خوانده: السلام علیک یا زوجه عمّ رسول الله، السلام علیک یا زوجه عمّ نبیّ الله، السلام علیک یا زوجه عمّ حبیب الله، السلام علیک یا زوجه عمّ المصطفی، السلام علیک یا امّ علیّ المرتضی، السلام علیک یا من کفّنها النبیّ بقمیصه ولحیدها بيمينه، رضی الله تعالی عنک وأرضاک أحسن الرضا وجعل الجنّه منزلك (الی آخره).

بعد حضرت حلیمه مُرضعه حضرت رسالت پناه زیارت نموده، این دعا را خوانده: السلام علیک یا سیدتنا حلیمه السعديه، یا مُرضعه نبیّ الله، السلام علیک یا مُرضعه حبیب الله، السلام علیک یا مُرضعه المصطفی، رضی الله تعالی عنک (الی آخره).

ماشاء الله خاڪ متبرّكه بقیع، مملو از اهل بیت و اولاد طاهرين و ائمه و اصحاب و تابعین - سلام الله تعالی علیهم أجمعین - است. باز به روضه مبارک آمده به زیارت و ادعیه و نماز مشغول شده، منزل آمدیم (سفرنامه حج، ص ۶۵-۷۱).

وسایل الشیعه، شیخ حر عاملی، ج ۱۰، ص ۱۹۰؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۷۱ - ۷۶؛ سفرنامه حج، سلیم خان تکابی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر مورخ، ۱۳۸۸، ص ۶۵-۷۱ و مقدمه.

نیز نک: حج نامه، سلیم خان تکابی

سابقه آرامگاه سازی در اسلام، بخشی از کتاب تاریخچه وهابی ها در باب فقدان مشروعیت ساختمان بر قبور به دلیل سابقه در دوره رسالت و صحابه نداشتن.

بعضی از علمای وهابی تخریب بقعه ها و ساختمان های بقیع را صحیح می دانند و می گویند چون این بناها مشروعیت نداشت بلکه حرام و نامشروع بود پس تخریب آنها واجب بود. اما دلیلی که برای فقدان مشروعیت می آورند، نداشتن سابقه در دوره رسالت و صحابه است. ابن بلیهد فقیه و قاضی وهابی که حکم به تخریب بقیع داد می گفت، آرامگاه سازی از سده پنجم به بعد رواج یافت. گاه گفته اند این عمل از دوره تابعین رواج داشته است.

در نقد این دلیل و این دیدگاه، نوشته های فراوانی در کشورهای جهان اسلام منتشر شده است. از جمله مرحوم سید محسن امین در کشف الارتیاب این نظر را به نقد کرده است. این قسمت از ترجمه این اثر توسط سید ابراهیم سید علوی اخذ شده است. هدف تسهیل و راحتی پژوهشگران در استفاده از این متن است. البته سید علوی در ترجمه، گاه توضیحاتی مفید افزوده است.

پیشینه بقعه سازی در اسلام

/ مسلمانان از سده نخست به اموات و مقابر اموات احترام می گذاشتند. به ویژه اگر میت مشهور و صاحب فضائل و اخلاقیات / ممدوح بوده است. به همین دلیل قبور پیامبران در حوالی بیت المقدس و در شهر خلیل مثل قبر داود(ع) در قدس و قبرهای ابراهیم و فرزندانش اسحق، یعقوب و یوسف که حضرت موسی از مصر به بیت المقدس آورده همگی دارای ساختمان ها و مقبره های محکم و باشکوهی بودند که قبل از اسلام با سنگ های بزرگ ساخته شده بود و پس از فتوحات اسلامی بهمین وضع باقی ماندند.

ابن تیمیه در کتاب الصراط المستقیم می نویسد: «مقبره حضرت ابراهیم(ع) در دوران فتوحات اسلامی و در زمان صحابه موجود بوده الا آنکه تا سال چهارصد در آن بسته بوده است».

شکی نیست که وقتی عمر بیت المقدس را گشود این ساختمان ها و مقابر را در آن جا دید و هیچکدام را ویران نکرد اعم از آنکه حرف ابن تیمیه در مورد بسته بودن در مقبره ابراهیم(ع) تا سال چهارصد، صحیح باشد یا نه! چون بالاخره دلیل آن است که این عمل حرام نیست و بر همین بناها قرن ها و سالها

گذشته و حکومت های اسلامی بر این شهرها تسلط داشته و از احدی از علمای اسلام شنیده نشده که آنها را تحریم کرده یا دستور ویران کردن را بدهند جز وهابیان با اینکه از تمام نقطه جهان افرادی برای زیارت این قبور بدان سامان حرکت می کردند.

از این مطالب روشن می شود که ادعای وهابیان در مورد اینکه بنای قبور بعد از عصر تابعین پیدا شده و سخن ابن بلهید که گفته: پس از قرن پنجم رخ داده همگی بی اساس است چون به قراری که گفته شد و در بحث ساختمان حجره نبوی خواهد آمده در سده دوم، روی قبر حمزه سیدالشهداء قبه و بارگاهی بوده و قبر عباس و ائمه اهل بیت در خانه عقیل قرار داشته است و در این مسئله فرقی نیست که احداث ساختمان شود و یا ساختمان پیشین را خراب نکرده و باقی بگذارند. قبر ابراهیم پسر رسول خدا در خانه محمد بن زید بن علی و قبر سعد بن معاذ در خانه ابن افلح بوده و در زمان عبدالعزیز بن محمد یعنی در سده دوم به تصریح سمهودی گنبدی روی آن قرار داشته است.

نکته سوم آنکه در زمان صحابه و پس از آن و پیش از قرن پنجم روی قبرها بناهایی ایجاد شده و یا از اول دارای بنا و ساختمان بوده است مانند قبر پیامبر که در اطاق سکونتی خود دفن شده و شیخین هم در همین جا به خاک سپرده شده اند.

از کتاب سیره نبویه تألیف احمد بن زینی دحلان استفاده می شود که دفن آن حضرت در حجره خود بر اساس وصیت بوده است چون در آن جا گفته در جای دفن آن حضرت اختلاف کردند ابوبکر گفت از رسول خدا شنیدم که گفت: هیچ پیامبری از دنیا نمی رود مگر آنکه در همان جا که روحش قبض شده دفن می شود. (علی(ع) فرمود من هم چنین چیزی شنیدم این را ترمذی و ابن ماجه روایت کرده اند و در روایت موطأ، آمده: هیچ پیامبری جز در مکانی که قبض روح شده، دفن نشود. (حاشیه سیره حلبی چاپ سال ۱۳۲۰ مصر، ج ۳ ص ۴۰۰)

حجره ای که رسول خدا در آن به خاک سپرده شده همان خانه و اطاقی است که عائشه در آن سکونت داشت سمهودی می نویسد: آن از خشت و شاخه خرما ساخته شده بود سپس از عمران بن ابی انس حکایت کرده که خانه های پیامبر چهار تا بود از خشت که هر یک اطاقکی داشت از شاخه خرما و خانه عائشه یکی از آن چهارخانه بود آنگاه از ابن سعد نقل کرده که آن خانه در زمان پیامبر(ص) دیوار نداشت و نخستین کسی که برای آن دیوار ساخت عمر بن خطاب بود و گفته: توجیه این روایت آنست که عمر آن اطاقک ساخته شده از شاخه خرما را تبدیل به دیوار کرد. تا بدینوسیله میان روایات مختلف جمع شود.

عائشه پس از وفات رسول خدا و دفن عمر و ابوبکر باز، در همین خانه سکونت داشت و او پس از دفن عمر، دیواری میان محل سکونت و قبرها کشید پس عمر اولین کس و عائشه دومین نفر بودند که در حجره نبوی دیوار کشیدند.

سمهودی می نویسد: ابن زباله از عائشه روایت کرده که وی می گفته: در حجره و اطاقم روسری ام را زمین می گذاشتم و لباس خواب می پوشیدم تا آنکه عمر نیز در آن جا دفن شد آنگاه در آن جا با لباس می نشستم تا بالاخره دیواری میان قبرها و منزلم احداث کردم و از مطلب نقل شده که مردم برای تبرک، از خاک قبر پیامبر بر می داشتند عائشه دستور داد دیواری دور قبر بکشند تا خاک برداری نشود ولی در دیوار سوراخی باقی مانده بود و از آنجا از تربت قبر استفاده می کردند و عائشه دستور داد آن جا را نیز گرفتند. (وفاء الوفاء چاپ بیروت ص ۷۱۰؛ وفاء الوفاء ج ۵ ص ۳۸۳ و ۳۹۰ چاپ مصر)

پس اگر بنا روی قبر حرام و ویران کردن آن واجب بود صحابه می بایستی یا حجره را ویران می کردند و یا رسول خدا را در جایی که ساختمان نبود دفن می کردند چون پس از ثبوت حرمت، فرقی نیست که ابتدائاً ساختمانی بوده باشد و یا بعداً احداث گردد و اگر ساختمان روی قبر، بت محسوب شود چنانکه وهابیان می پندارند میان ساختمانی که بوده و ساختمانی که بعد از دفن احداث می شود فرقی نخواهد بود. علاوه آنکه مسلمانان بعداً نیز احداث ساختمان کردند عمر در حجره دیواری کشید و او نخستین کسی بود که در حجره بنائی ایجاد کرد و سپس عائشه میان قبور و محل سکونتش دیواری دیگر کشید و در همین جا پیش از دیوار کشیدن پس از آن نماز می گزارد و این خود بر ضرر وهابیان است که نماز خواندن کنار قبر را جایز نمی دانند و سومین شخصی که حجره را بنا کرد عبدالله بن زبیر بود و بعداً که دیوار حجره فرورفت عمر بن عبد العزیز آنرا تجدید بنا کرد و سپس که در خلافت ولید مسجد توسعه داده شد دیواری چوبین ساخته شد و در حدیث دیگر آمده که او خانه را از پایه خراب کرد و دوباره ساخت و دورتادور دیواری احداث نمود و عمر بن عبد العزیز حجره را با مرمر پوشانید و سپس در زمان متوکل عباسی سنگ های مرمر تجدید گردید و در زمان مقتضی باز نوسازی شد و در همین زمان او بود که برای حجره صندوقی مشبک از چوب صندل و آبنوس فراهم گردید و آنرا بر سر دیواره ای که عمر بن عبد العزیز ساخته بود قرار دادند و سپس که دیوار حجره در حکومت مستضی فروریخت تجدید بنا، شد و در سال ۶۵۴ که در حرم شریف آتش سوزی رخ داد در حکومت مستعصم آخرین پادشاه عباسی حجره نوسازی شد و با ابزار و چوبها و وسائلی که ملک منصور ایبک صالحی از مصر و ملک مظفر از یمن فرستاده بودند تکمیل بنا گردید.

و سپس در روزگار ملک منصور قلاوون صالحی حکمران مصر تعمیرات حجره کاملتر شد و اولین گنبد سبز روی حجره نبوی ساخته شد آنرا احمد بن عبد القوی ناظر قوص بسال ۶۷۸ ساخت و بعد به روزگار ملک ناصر حسن بن محمد بن قلاوون تجدید گردید و سپس در سال ۷۶۵ در ایام ملک اشرف نوسازی شد و باز در حکومت الظاهر چغمق به سال ۸۵۳ بنای آن تجدید شد و بعداً در حکومت ملک اشرف قاتبای حاکم مصر، به سال ۸۸۱ ساختمان حجره بازسازی شد و گنبدی کوچک زیر آن گنبد بنا گردید.

و در سال ۸۸۶ که حجره برای بار دوم آتش گرفت و سوخت حرم شریف اعاده بنا، شد و به جای گنبد سبز و گنبد زیرین، گنبدی بزرگ ساخته شد و همین بنا در سال ۸۹۱ در حکومت ملک اشرف تجدید ساختمان گردید و علی الدوام پادشاهان عباسی و عثمانی خرابی های حاصله را مرمت می کردند و باز در حکومت سلطان عبدالمجید عثمانی نوسازی و تجدید بنا، شد.

و از بناها و ساختمان های دوران صحابه و قبل از قرن پنجم چیزی است که سمهودی نقل کرده گوید: وقتی عقیل در خانه خود چاه آب می کند به سنگی برخورد که روی آن نوشته شده بود: این جا قبر ام حبیبه است، آنگاه عقیل روی چاه را پوشانید و آن جا را اطاقکی ساخت و ابن سائب گوید من داخل این خانه شدم و قبر را مشاهده کردم. و هارون الرشید گنبدی روی قبر علی بن ابیطالب (ع) ساخت چنانکه عمده الطالب و غیره نقل کرده است و رشید در سده دوم بوده است و سپس دیگران به پیرو آن، ساختمان ها کردند و در همین زمینه حسین بن حجاج شاعر معروف (در گذشته به سال ۳۹۱) در مطلع قصیده ای گوید: «یا صاحب القبه البیضاء علی النجف من زار قبرک و استشفی لدیک شفی».

یعنی: ای صاحب گنبد سفید در نجف هر آنکه قبر تو را زیارت کند و شفا بطلبد، شفا می یابد.

از خطیب بغدادی نقل شده که امام کاظم (ع) در قبرستان شونیزیه در خارج از گنبد به خاک سپرده شد و قبر آن حضرت زیارتگاه مشهوری است و دارای لوسترها و انواع وسائل و فرش های فراوان. این کلام خطیب دلیل آن است که موقع دفن امام موسی الکاظم در آن قبرستان، گنبدی وجود داشته و در سال ۱۸۳ زیارتگاهی در آن جا بوده است و خطیب خود در سال ۳۹۲ به دنیا آمده و حتماً پیش از او چنین مزاری وجود داشته است.

وقایع نگاران و مورخان و بسیاری از مترجمان رجال و دانشمندان، گفته اند که امام زین العابدین و امام باقر و صادق علیهم السلام زیر گنبد قبر حسن (ع) و عباس در بقیع به خاک سپرده شده اند و وفات امام سجاد (ع) در سال ۹۵ هجرت و وفات امام باقر در دهه دوم سده دوم و شهادت امام صادق (ع) در سال ۱۴۶ هجرت اتفاق افتاده است.

و از دیگر شواهد تاریخی بر آنکه گنبد و بارگاه قبل از قرن پنجم در جهان اسلام بوده و ادعای وهابیان بی اساس است آنکه امام علی بن موسی الرضا در خانه حمید بن قحطبه طائی در طوس، در زیر گنبدی که هارون الرشید در آن جا مدفون بود، به خاک سپرده شد. چنین ظاهر می شود که این گنبد را فرزندش مأمون ساخته است و سیوطی گفته او حکمرانی عادل و فقیه و از دانشمندان بزرگ بوده است و عصر مأمون، عصری بوده که دانشمندان دینی و پیشوایان مذاهب مختلف فراوان بوده اند و از آن جمله بود امام علی بن موسی الرضا(ع) پیشوای اهل بیت و وارث دانشهای جدش و پدران والاتبارش. و مأمون مطابق نظر او رفتار می کرده و رساله ای به نام رساله ذهبی (رساله طلائئی) فراهم آورده و سؤالات زیادی پیرامون علوم و مسائل مشکل از او کرده است و هنگامی که مأمون را دید در موقع وضو گرفتن خدمتگزارش آب می ریزد و او وضو میگیرد امام فرمود: ای مأمون دیگری را در عبادت خدا شرکت نده. او نیز خدمتگزار را معاف داشت. پس بنابراین اگر ساختن گنبد و بارگاه روی قبور عملی حرام می بود امام رضا از این عمل نهی می کرد. علاوه آنکه نهی نکرده خود وصیت فرموده که در زیر همین گنبد هارونیه دفن شود.

و از دیگر دانشمندان عصر مأمون، امام شافعی و احمد دو تن از پیشوایان مذاهب چهارگانه اهل سنت و دیگر سفیان بن عیینه اند و از هیچیک از آنان نقل نشده که ساختن قبر و گنبد را حرام دانسته باشند درحالیکه در موارد مختلفی بر مأمون ایراد می گرفتند مثلاً مسئله خلق قرآن را منکر شدند و در این راه که خلاف عقیده مأمون بود به زندان افتادند و کتک خوردند مع ذلک با او هم عقیده نشدند.

از گنبدهای ساخته شده پیش از قرن پنجم، گنبدی است که نهشل بن حمید طوسی، در سال ۲۷۱ هجرت روی قبر ابی تمام حبیب بن اوس طائی شاعر معروف، ساخت. و معز الدوله بویه در گذشته به سال ۳۹۳، نخست در خانه اش دفن شد و سپس به مقبره ویژه ای که در قبرستان قریش برایش ساختند منتقل نمودند.

شواهد تاریخی در این زمینه فراوان است و ذکر همه آنها، به درازا می کشد و همین اندازه ادعای وهابیان را که ساختمان قبر و گنبد از قرن پنجم به بعد آغاز شده- تکذیب می کند و روشن می شود که اینان علم و آگاهی درست ندارند و از تاریخ کاملاً بیگانه اند و در سخنانشان گراف می گویند.

سیوطی در تاریخ الخلفا می نویسد: متوکل در سال ۲۳۶ دستور داد قبر امام حسین(ع) را با خاک یکسان کنند و خانه ها و قبور اطراف را نیز ویران نمایند و به صورت مزرعه در آورند و مردم را از زیارت قبر بازدارند و چنین هم کردند و متوکل عباسی، ناصبی و دشمن اهل بیت بوده و مسلمانان از رفتار او ناراحت شدند و مردم بغداد در دیوارهای شهر و مساجد بر وی دشنام نوشتند و شاعران نیز او

را هجو کردند. از جمله گفته اند: به خدا سوگند اگر بنی امیه فرزند دختر رسول خدا را به ظلم کشتند، همانا پسرعموهای آنان (بنی عباس) کاری مثل کار ایشان کردند و قبر او را ویران نمودند، افسوس خوردند که نبودند و در قتل امام حسین شرکت کنند و لذا به قبر شریفش حمله ور شدند.

و از مسعودی نقل شده که متوکل عباسی در سال ۲۳۶ شخصی معروف به دیزج را دستور داد که به سوی قبر حسین (ع) حرکت کند و آنرا ویران نماید و هر که را در آنجا یافت شکنجه دهد او جوایز و عطایائی برای این کار قرار داد ولی هیچ کس قدم جلو نگذاشت تا آنکه خود دیزج بیلی بدست گرفت و قسمت های بالای قبر شریف را خراب نمود و پس از او کارگران جرأت پیدا کردند و آنها نیز قبر را خراب نمودند و اوضاع بر همین منوال بود تا آنکه منتصر به خلافت رسید. این کلام مسعودی صراحت دارد که قبر امام حسین (ع) ساخته شده و بلند هم بوده است و نیز معلوم می شود که خراب کردن قبور بزرگان در نزد مسلمانان فوق العاده زشت بوده است لذا جرأت نمی کردند که برای خراب کردن جلو بیفتند با اینکه برای اینکار جائزه و انعام قرار داده بودند و بهمین سبب همه مسلمانان عمل متوکل را تقبیح کردند و روی دیوارها برایش ناسزا و دشنام نوشتند و این عمل او را از زشتکاریهای وی برشمردند و مورخین هم این کردار او را انتقاد نمودند. پس وهابیان در حقیقت پیرو همین متوکل ناصبی اند که همه مسلمانان، اعمال او و ایشان را زشت و بد می دانند و خداوند نیز انتقام را گرفت زیرا او بدست غلامان ترک به اشاره پسرش منتصر به - بدترین وضع کشته شد.

نکته چهارم: احترام قبر پیامبران، صالحان بلکه هر مسلمانی و شرف و فضیلت آن، از ضروریات است و نزد صحابه و تابعین و تابعین ایشان و همه مسلمانان مسلم و قطعی است و احدی در آن شکی ندارد و پس از آنکه شرف و منزلت و برکت این قبور نزد خدا، ثابت شد پس هر عملی که سبب احترام و بزرگداشت آنها باشد از قبیل زیارت، ساختن مقبره، گنبد و حفظ آنها از ورود چهارپایان و زیر پا واقع شدن و غیره، جایز بلکه پسندیده و واجب خواهد بود زیرا در این صورت احترام و بزرگداشت آنها تعظیم شعائر دینی است و ویران کردن و اهانت و تحقیر آنها حرام است چرا؟ که اهانت به شعائر اسلامی می باشد با این همه آیا می توان به چند حدیثی که از ساختن مقبره و بنا، روی قبور بازمی دارد و خراب کردن آنها را لازم می داند، استناد کرد؟ و آیا موظف نیستیم چنین احادیثی را بقبور عادی غیر از قبور پیامبران، اولیا، علما و صلحا اختصاص دهیم؟ مگر نه آنست که اهانت به آنها حرام و بزرگداشتشان لازم و واجب است چه در حال حیاتشان و چه در حال مرگ. ممکن است اشکال شود که بزرگداشت و احترام آن قبور وقتی پسندیده و خوب است که کفر و شرک نباشد همچون پرستش و احترام به بت ها!

در پاسخ می گوئیم: پس از آنکه احترام و تعظیم این قبور به بیانی که گفته شد، لازم و واجب گردید معلوم می شود که تعظیم و بزرگداشت آنها کفر و شرک نیست بلکه چون تعظیم و احترام برای رضای خداست، خود عبادت محسوب می گردد همچون تعظیم و احترام کعبه، حرم، حجر الاسود، مساجد و مقام و هر چیزی که خداوند برای آن احترام و شرف قائل شده است پس قیاس قبور انبیاء و غیر هم به بت هائی که ابدأً از نظر خدا دارای احترام و ارزش معنوی نیستند، قیاس بی موردی است.

باز ممکن است اشکال شود: ساختن قبور و ایجاد بنا روی آن، وقتی احترام و بزرگداشت می باشد که از سوی شرع، نهی نشده باشد و پس از آنکه این عمل از سوی شارع منع شده، حرام می گردد و با عمل حرام، احترام و تعظیم تحقق پیدا نمی کند و نیز ویران کردن و اهانت آنها وقتی حرام است که از سوی شرع امر به خراب کردن صادر نشده باشد و چون امر به این کار شده، آن خود اطاعت از فرمان خداست و عیناً احترام و بزرگداشت آنها و صاحب آنها است.

در پاسخ می گوئیم: بنای قبور و ساختن گنبد روی آن در حد ذات خود احترام و تعظیم است و ویران کردن هم خود بخود اهانت و تحقیر است اعم از آنکه از آن نهی و به این امر بشود و در این مطلب که جنبه عرفی دارد هیچ جای شک نیست و امری است قطعی و یقینی و احادیث راجع به نهی از بنا و امر به تخریب اولاً: از حدود ظن و گمان تجاوز نمی کند و ظن را با یقین یارای برابری نیست و ثانیاً: صدور چنین چیزی از سوی شارع تناقض گوئی است و آن امری است ناممکن پس ناگزیر باید احادیث مزبور را یا دور بیاندازیم و یا توجیه کنیم.

نکته پنجم: دوستی اهل بیت و احترام آنها و حرمت اهانت چه در حال حیات و چه در حال مرگشان امری است لازم و واجب چنانکه در قرآن می خوانیم: «قل لا أسئلكم علیه اجراً الا الموده فی القربى» و کلمه «قربى» با اینکه بسیار واضح است معذالک در سنت پیامبر به اهلیت تفسیر شده است و این خود جای بحث مستقل دارد و این کتاب را گنجایش آن نیست بنابراین بهانه جوئی های ابن تیمیه و تأویلات او که طبق عادتش کلیه فضائل و مناقب اهل بیت را منکر می شود و یا احادیث را اگرچه در حد شهرت و تواتر باشد انکار کرده و بعید می شمارد، هیچ دارای ارزش علمی نیست آیا این، محبت به اهل بیت نیست که به قبورشان احترام گذاشته و برای آنها حجره ساخته و گنبد و بارگاهی فراهم کنند تا از هر نوع آلودگی و بی احترامی محفوظ بمانند و زایرانشان در جای سایه دار و آرام به عبادت و بندگی خدا بپردازند؟ و آیا ویران کردن و کوبیدن این بناها، اهانت به اهلیت و برضد قرآن حرکت کردن نیست؟ جایی که در احادیث ذکر می شود که روی قبر مؤمن ننشینید و تکیه ندهید و زیر پا نگذارید- و همه اینها برای احترام و بزرگداشت مؤمن است آیا خراب کردن مشاهده، اهانت و تحقیر نمی باشد؟!.

سمهودی می نویسد: ابن زباله و یحیی به سند خود از راویان بسیاری از جمله عبد العزیز بن ابی حازم و نوفل بن عماره روایت کرده که عائشه می گفته: میخ به دیوار مسجد النبی نزنید و او را آزار ندهید. گفتند حتی برای لنگه های در پوست و یا پارچه ای می زدند که زیاد صدا نکند و بی احترامی نشود. نیز می نویسد: عمر می گفته در این مسجد (مسجد النبی) نباید زیاد سروصدا راه انداخته شود و ابو بکر نیز گفته در نزد پیامبر چه در حال حیات و چه در حال مرگ نباید صدا را بلند کرد.

خلاصه آنکه احادیث مزبور را در زمینه منع ساختمان قبر و گنبد و لزوم خراب کردن آنها، یا باید توجیه کرد و یا دور ریخت.

غیر از آرامگاههای پیشین، در دوره های متأخر و جدید هم در بسیاری از بلاد اسلامی آرامگاه هایی بلند و با معماری های هنری ساخته اند. پادشاهان عثمانی در استامبول کنونی دیدنی است، همه آنها دارای سنگ قبرهای بلند با حکاکی های بسیار زیاد در سالن های مجلل دفن شده اند.

مأخذ

تاریخچه، نقد و بررسی عقائد و اعمال وهابی ها، سید محسن امین، ترجمه سید ابراهیم سید علوی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۹۱، ص ۳۶۴-۳۷۲.

ساختمان سازی بر قبور، متن مقاله بنای بر قبور از دانشنامه حج و حرمین شریفین.

این دانشنامه به اهتمام پژوهشکده حج و زیارت و حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج تألیف شده است. مقاله «بنای بر قبور» به قلم طاهره کریمی محلی دارای نکاتی است که به عنوان متن و مدرک پژوهشی برای پژوهشگران موضوعات مرتبط به بقیع سودمند است. از اینرو عیناً متن آن در اینجا نقل شده است. هدف از نقل این مقاله فقط توسعه تحقیقات در زمینه بقیع و آماده سازی متون مورد نیاز پژوهشگران است.

بنای بر قبور: باقی نهادن ساختمان های موجود یا ایجاد سازه جدید بر قبور

بنا، مصدر ریشه «ب - ن - ی» به معنای ساختن و نیز ساختمان و جمع آن «ابنیه» است. (۱)

قبر نیز به مکانی گفته می شود که میت در آن قرار می گیرد. (۲)

«بنای بر قبور» به دلیل اشتغال بر مباحث فراوان فقهی، کلامی و تاریخی به یک اصطلاح بدل شده است. این اصطلاح شامل هر گونه ساخت و ساز بر قبور از جمله قبه، ضریح، مسجد (۳)

و حتی به باور برخی، قراردادن چند سنگ در پیرامون قبر می شود. (۴)

١- . لسان العرب، ج ١٤، ص ٩٤، «قبر».

٢- . لسان العرب، ج ٥، ص ٦٨.

٣- . اعانه الطالبين، ج ٢، ص ١٣٧؛ تحفه الحبيب، ج ٤، ص ٦٥.

٤- . اعانه الطالبين، ج ٢، ص ١٣٧.

نیز با توجه به حکمت مورد نظر مخالفان جواز آن، شامل ابقای بنای موجود پیش از دفن و نیز ساخت بنای جدید بر قبور می گردد. (۱) در این فرض، مسئله «بنای بر قبور» شامل بحث از حکم شرعی ابقای بنای موجود بر قبور و نیز ساخت بنای جدید است.

بنای بر قبور در آغاز اسلام: بنای بر قبور به مفهوم گسترش یافته آن در روزگار پیامبر (ص) در چند مورد اتفاق افتاده است. او پس از دفن فاطمه بنت اسد در بخشی از بنای مسجد، بنای آن بخش را باقی نهاد. (۲)

هم زمان با صلح حدیبیه نیز بنا یا مسجدی بر قبر ابوبصیر به دست ابوجندل ساخته شد و پیامبر از این کار نهی نمود. (۳)

بعد از وفات رسول خدا (ص) نیز ساخت بنای جدید بر قبور، با ساختن بناهایی بر قبر ایشان گسترش یافت. او در خانه خویش دفن شد و پس از دفن، به درخواست عایشه، برای نخستین بار دیواری به دست خلیفه دوم میان خانه عایشه و مدفن پیامبر (ص) ساخته شد. (۴)

از آن زمان، ساخت بنای مرقد نبوی و گسترش آن روز به روز سرعتی بیشتر یافت. ولید بن عبدالملک (حک: ۸۶-۹۶ق) با هدف گسترش مرقد، خانه پیامبر را ویران کرد و در تجدید بنا، محوطه پیرامون قبر را به آن افزود و حجره او را با رخام تزئین نمود. (۵)

در دوران متوکل (۶)

(حک: ۲۳۲-۲۴۷ق) و مستعصم عباسی (۷) (حک: ۶۴۰-۶۵۹ق) نیز این حجره بازسازی شد. به سال ۶۵۶ق با مصالح ارسالی از سوی امیر مصر، ملک منصور ایبک صالحی، مرقد نبوی تعمیر و تزئین شد و نخستین قبه به نام «القبه الزرقاء» بر حجره شریفه نصب گشت. (۸) در سال های ۷۶۵، ۸۵۳، ۸۸۱، ۸۸۷ و ۸۹۱ق به دست خلفای بنی عباس و عثمانی ها، این بنا بازسازی شد و قبه هایی به آن افزوده گشت. (۹) اعتراض نکردن مسلمانان به این بازسازی ها و گسترش

ص: ۱۰۸۶

۱- . احیاء المقبور، ص ۳۵-۳۷.

۲- . وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۸۷.

۳- . الاستیعاب، ج ۴، ص ۱۶۱۴.

۴- . وفاء الوفاء، ج ۲، ص ۱۱۱؛ کشف الارتیاب، ص ۳۱۴.

۵- . وفاء الوفاء، ج ۲، ص ۱۱۱؛ کشف الارتیاب، ص ۳۱۵، ۳۱۷.

۶- . کشف الارتیاب، ص ۳۱۶.

۷- . کشف الارتیاب، ص ۳۱۸.

۸- . کشف الارتیاب، ص ۳۱۸-۳۱۹.

بناهای مرقد حضرت، با وجود اهمیت فوق العاده توحید و حساسیت صحابه در انجام ندادن اعمال شرک آلود، نشانه درستی رفتار این حاکمان و پیوسته بودن این سیره میان مسلمانان است. (۱)

ساخت بر قبور صحابه نیز از همان سده نخستین آغاز گشت و گسترش یافت. قبر عمه رسول خدا (ص) مادر زبیر بن عوام درون خانه بازسازی شده مغیره بن شعبه قرار گرفت و بنایی جدید بر آن ساخته شد. (۲)

ساختن آرامگاه بنی هاشم که دار عقیل خوانده می شد و در قبرستان بقیع، محل دفن اموات بنی هاشم بود، (۳)

نشان دهنده دفن اموات درون بناهای ساخته شده در همان سده های آغازین ظهور اسلام است. قبور ام سلمه و ام حبیبه همسران پیامبر، عقیل بن ابوطالب، عبدالله بن جعفر طیار، ابراهیم و چند تن از دیگر فرزندان پیامبر در قبرستان بقیع دارای قبه بوده است. شواهدی نیز از وجود قبه بر قبر ابن عباس پیش از سال ۹۴ق حکایت دارد. (۴)

سنت ساخت آرامگاه و قبه از سده دوم قمری در سرزمین های اسلامی رو به گسترش نهاد. (۵)

قبه قبر جعفر پسر منصور عباسی (حک: ۱۳۶-۱۵۸ق) در میانه سده دوم قمری ساخته شد. (۶)

قبور پیشوایان مذاهب فقهی اهل سنت دارای قبه و بارگاه بوده است. قبر ابوحنیفه (م. ۱۵۰ق) پیشوای حنفیان در بغداد دارای قبه ای بزرگ بوده است. (۷)

قبر مالک بن انس (م. ۱۹۷ق) پیشوای مالکیان در بقیع گنبدی کوچک داشت. (۸)

قبر محمد بن ادریس (م. ۱۵۰ق) پیشوای شافعی ها در مصر. (۹)

و گنبد قبر احمد بن حنبل (م. ۲۴۱ق) پیشوای حنبلی ها در بغداد نیز چندین بار بازسازی شده است. (۱۰)

که از اهتمام پیروان آن دو در این امر نشان دارد؛ اوج رونق احداث مقابر گنبددار در سده سوم قمری بوده (۱۱) و از سده چهارم

ص: ۱۰۸۷

۱- . صیانه الآثار، ص ۴۲-۴۳.

۲- . صیانه الآثار، ص ۴۹.

۳- . الطبقات، ج ۴، ص ۵۳-۵۴؛ المستدرک، ج ۳، ص ۲۵۵.

۴- . نور الابصار، ص ۲۸۶.

۵- . مقابر، ص ۲۷.

۶- . موسوعه العتبات المقدسه، ج ۹، ص ۹۷، ۲۰۸.

- ۷- . المنتظم، ج ۱۶، ص ۱۰۰؛ رحله ابن بطوطه، ج ۲، ص ۶۵.
- ۸- . رحله ابن جبیر، ص ۱۷۳؛ رحله ابن بطوطه، ج ۱، ص ۳۶۰.
- ۹- . رحله ابن بطوطه، ج ۱، ص ۲۰۶.
- ۱۰- . رحله ابن بطوطه، ج ۱، ص ۶۵.
- ۱۱- . اثر، ش ۲۶-۲۷، ص ۲۱، «اولین بناهای یادبود اسلامی».

قمری به بعد، زیارت آن ها مرسوم شد. (۱) آرامگاه حکیم ترمذی (م. ۲۹۶ق) در ترمذ که گویا متعلق به اواخر سده سوم و اوایل سده چهارم قمری است، از این جمله به شمار می رود. (۲)

سنت ساخت بارگاه و قبه بر قبور امامان شیعه، از دیگر موارد مستند تاریخی در این زمینه است. قبر امام علی (ع) دارای قبه و بنایی شکوهمند بوده که به دست هارون الرشید (حک: ۱۷۰-۱۹۳ق) ساخته شده است. (۳) این گنبد که در قصیده ابن حجاج بغدادی (م. ۳۹۱ق) از شاعران سده سوم و چهارم قمری به آن اشاره شده و از بناهای کهن بر قبور به شمار می رود (۴)،

به سال ۲۸۷ قمری به دست محمد بن زید، حاکم شیعی طبرستان، بازسازی شده است. (۵)

ساخت بنا بر قبور امامان بقیع: نیز از دیگر موارد مستند تاریخی است. بر پایه کتیبه هایی که در این حرم ها وجود داشته، نخستین بازسازی به سال ۵۱۹ق. به دست مسترشد بالله خلیفه عباسی رخ داده است. (۶)

در آغاز سده هفتم قمری به دست منصور مستنصر بالله (حک: ۶۲۳-۶۴۰ق) تعمیراتی دیگر در حرم انجام شد. (۷)

سفرنامه نویسان معتبر نیز از وجود برخی از این مقبره ها گزارش داده اند. ابن اثیر از ارسال معماری از سوی مجد الملک براوستانی (۸) (م. ۴۹۲ق) برای تعمیر و مرمت قبه مزار چهار تن از امامان: و عباس بن عبدالمطلب خبر می دهد. (۹)

ابن جبیر (م. ۶۱۴ق) (۱۰)، ابن نجار (م. ۶۴۳ق) (۱۱)، ابن بطوطه (م. ۷۷۹ق) (۱۲) و اولیای چلیپی (۱۳)

از وجود بقعه هایی بر قبور امامان گزارش داده اند. نخستین بنا بر قبر امام حسین (ع) در اواخر حکومت بنی امیه ساخته شده است. (۱۴) پس از ویرانی آن به دست هارون الرشید،

ص: ۱۰۸۸

-
- ۱- زندگی مسلمانان در قرون وسطا، ص ۴۷؛ اثر، ش ۲۶-۲۷، ص ۲۱.
  - ۲- اثر، ش ۲۶-۲۷، ص ۲۴-۲۷.
  - ۳- کامل البهائی فی السقیفه، ج ۲، ص ۱۷۲؛ کشف الارتیاب، ص ۳۰۸؛ موسوعه العتبات المقدسه، ج ۷، ص ۲۰.
  - ۴- اثر، ش ۲۶-۲۷، ص ۲۴-۲۷، «اولین بناهای یادبود اسلامی».
  - ۵- تاریخ طبرستان، ص ۱۰۴، ۲۲۸.
  - ۶- وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۱۰۰.
  - ۷- وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۱۰۰.
  - ۸- الکامل، ج ۹، ص ۶۰.
  - ۹- الکامل، ج ۹، ص ۶۰.
  - ۱۰- رحله ابن جبیر، ص ۱۷۳-۱۷۴.
  - ۱۱- الدرر الثمینة، ج ۱، ص ۱۶۶.

١٢- . رحله ابن بطوطه، ج ٢، ص ٦٥.

١٣- . الرحله الحجازيه، ص ١٤٩-١٥٠.

١٤- . اعيان الشيعة، ج ١، ص ٦٢٧.

دیگر بار در روزگار مأمون بازسازی شد و سپس بارها به دست منتصر عباسی و عمر بن زید(۱)

بازسازی گشت. در ۳۷۱ق. ضریحی از چوب ساج به دست عضدالدوله (حكك: ۳۶۶-۳۷۲) بر قبر آن امام قرار گرفت.(۲)

خطیب بغدادی (م. ۲۶۳ق) از قبر امام کاظم(ع) (۱۸۳ق) در مقابر قریش نام می برد که مورد زیارت و توسل برخی بزرگان اهل سنت بوده است.(۳) مرقد امام رضا(ع) در مشهد نیز از این قبیل است(۴) که محمد بن مؤمل (م. ۳۷۳ق) از دانشوران حنفی در گزارشی به بقعه ای بر قبر او و تواضع بزرگان اهل سنت در برابر آن خبر می دهد.(۵) ابن حبان (م. ۳۵۴ق) نیز آن جا را مکان برآورده شدن حاجات معرفی نموده است.(۶)

ناصرالدوله حمدانی در ۳۳۳ق. قبه ای بر قبور امام هادی(ع) و امام عسکری(ع) بنا نموده است.(۷)

قبور برخی امامزاده ها نیز دارای گنبد و حرم بوده است.

قبر حضرت معصومه(س) (م. ۲۰۱ق) دختر امام کاظم(ع) در قم که تا نیمه سده دوم قمری تنها سایبانی بر آن بود(۸)،

در نیمه دوم سده سوم قمری به دست محمد بن زید داعی علویان (م. ۲۸۷ق) دارای بقعه ای گشت.(۹)

قبر سیده نفیسه از نوادگان امام حسن(ع) در قاهره نیز دارای گنبد و بارگاه بوده است.(۱۰)

سر در آجری در گاه حرم حضرت عبدالعظیم(ع) در شهر ری به دست مجدالدین براوستانی، وزیر برکیارق سلجوقی، در سده پنجم ق.(۱۱) ساخته شد که نشان دهنده وجود بنا پیش از سده پنجم قمری است؛ از سده ششم قمری به بعد، در سراسر جهان اسلام، انواع آرامگاه ها به فراوانی یافت می شوند.(۱۲)

در این قرن، با گسترش نفوذ تصوف میان مسلمانان، ساخت مقبره های صوفیان افزایش یافت.(۱۳)

آرامگاه شیخ

ص: ۱۰۸۹

۱- اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۶۲۸.

۲- موسوعه العتبات المقدسه، ج ۸، ص ۱۸۲.

۳- تاریخ بغداد، ج ۱، ص ۱۲۰.

۴- تربت پاکان، ج ۱، ص ۱۸؛ تاریخ قم، ص ۵۶۰-۵۷۰.

۵- تهذیب التهذیب، ج ۷، ص ۳۳۹.

۶- الثقات، ج ۸، ص ۴۵۷.

۷- جوله فی الاماکن المقدسه، ص ۱۲۵.

- ۸- . تربت پاکان، ج ۱، ص ۱۸؛ تاریخ قم، ص ۵۶۰-۵۷۰.
- ۹- . دائرہالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۲۰۲، «آستانہ حضرت عبدالعظیم».
- ۱۰- . المواعظ و الاعتبار، ج ۴، ص ۳۲۴؛ نور الابصار، ص ۳۸۸.
- ۱۱- . آثار تاریخی تهران، ج ۱، ص ۱۴۶.
- ۱۲- . اثر، ش ۲۶-۲۷، ص ۲۱، «اولین بناهای یادبود اسلامی».
- ۱۳- . هنر اسلامی زبان و بیان، ص ۱۰۵.

احمد جام (۴۴۱-۵۳۶ق) در تربت جام که گویا در سده ششم قمری ساخته شده و نیز آرامگاه بایزید بسطامی در حدود سده هشتم قمری از این جمله هستند. (۱)

نمونه های بسیار از ساخت آرامگاه بر قبور صحابه و تابعان پیامبر (ص) گزارش شده است. برخی از آن ها عبارتند از: بارگاه و مسجدی بر مزار طلحه (۲)، مسجدی در محل قبر زبیر (۳)، قبه و بارگاه بر قبر سلمان فارسی در مدائن (۴) و اویس قرنی در شام (۵)،

مسجدی بر قبر سعد بن عباده رئیس قبیله خزرج (۶)، گنبدی روی قبور معاذ بن جبل و عقبه بن عامر حامل پرچم رسول خدا (ص)، ابوالحسن صائغ رسول الله، محمد بن ابی بکر و خواهرش اسماء، عبدالله بن زبیر (۷۳ق) (۷)

و آنس بن مالک خادم پیامبر و سهل بن عبد الله تستری. (۸)

افزون بر اهتمام مسلمانان در ساخت این بناها، حفظ و زیارت آن ها نیز در طول تاریخ به عنوان یک سیره پیوسته به چشم می خورد. (۹) از این رو است که ویرانی برخی بناها به دست خلفا همانند ویرانی قبر امام حسین (ع) در ۲۳۶ق. به دست متوکل (۱۰) موجب هجو آنان شد. (۱۱)

حکم شرعی بنای بر قبور: در دو سده اخیر، گروهی از مسلمانان که به وهابیان مشهور شده اند، به تحریم دفن اموات در مساجد و ساخت بنا و بارگاه بر قبور و نیز وجوب ویرانی بناهای ساخته شده بر قبور (۱۲)

و بیرون آوردن جسد امواتی که در مساجد دفن شده اند (۱۳)،

حکم نموده اند. پیشینه این دیدگاه، به سده هفتم قمری و آرای فقهی و اعتقادی ابن تیمیه (م. ۷۲۸ق) (۱۴)

و شاگردش ابن قیم (م. ۷۵۱ق) (۱۵)

ص: ۱۰۹۰

۱- دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، ص ۶۲۰-۶۳۲، «بقعه».

۲- رحله ابن بطوطه، ج ۲، ص ۱۴.

۳- رحله ابن بطوطه، ج ۲، ص ۱۴.

۴- تاریخ بغداد، ج ۱، ص ۱۶۳.

۵- رحله ابن جبیر، ص ۲۵۴.

۶- رحله ابن جبیر، ص ۲۵۳.

۷- رحله ابن جبیر، ص ۲۲.

۸- رحله ابن بطوطه، ج ۲، ص ۱۴-۱۵.

- ٩- . تاريخ الخلفاء، ص ٤٠٦.
- ١٠- . تاريخ الخلفاء، ص ٣٧٤.
- ١١- . تاريخ طبرى، ج ٧، ص ٣٦٥؛ تاريخ الاسلام، ج ١٧، ص ١٩؛ تاريخ الخلفاء، ص ٣٧٤.
- ١٢- . اغاثه اللهفان، ج ١، ص ٢٠٩؛ مجموع الفتاوى، ج ١٧، ص ٤٦٣.
- ١٣- . مطالب اولى النهى، ج ١، ص ٩١٥.
- ١٤- . اقتضاء الصراط المستقيم، ص ٣٣٠.
- ١٥- . زاد المعاد، ص ٥٠٤.

بازمی گردد که بر پایه آن، ویرانی این مشاهد و بناهای ساخته شده بر قبور واجب است. (← ادامه مقاله) نخستین اقدام آنان، ویرانی مرقد امام حسین (ع) در ۱۲۱۶ق. (۱) و سپس تخریب قبه و گنبدهای حرم امامان بقیع در ۱۲۲۱ق. بود. (۲)

دیگر بار در ۱۳۴۴ق. آن ها با گردآوری فتاوی دانشوران مدینه، به ویرانی بقعه های صحابه و امامان بقیع مبادرت نمودند. (۳) به دلیل مخالفت دیدگاه این گروه با عملکرد مسلمانان در طول تاریخ، موضوع بنای بر قبور به یکی از موضوعات چالش انگیز در جهان اسلام بدل شده است؛ بر خلاف باور این گروه، دیگر مسلمانان بنای بر قبور، اعم از بیت، قبه، مسجد و مدرسه را جایز می دانند. (۴)

برخی اهل سنت (۵)

آن را مطابق سیره پیوسته مسلمانان می دانند. بر اساس نظر شافعی، بنای بر قبر اگر در ملک خود بنا کننده باشد، مکروه است (۶) و اگر در ملک موقوفه باشد، حرام است. (۷) روشن است که این حرمت به سبب موقوفه بودن آن ملک و منافات آن با غرض وقف است، نه حرمت نفس بنا؛ و گر نه بنای نوع اول نیز حرام بود. به همین جهت، برخی بنای بر قبور در غیر ملک موقوفه را مکروه دانسته اند. (۸) از این رو، برخی فقیهان شافعی جواز بنای بر قبور را مختص به غیر ملک موقوفه یا موات می دانند. (۹)

البته برخی از آن ها مانند شرف الدین انصاری بنای بر قبور را به سبب سیره پیوسته دانشوران و عدم نهی آن ها، جایز می دانند. برخی دیگر نیز بنای بر قبور حتی در ملک موقوفه را جایز می دانند. (۱۰)

شماری از آنان هم بنای بر قبور انبیا، شهدا، صالحین (۱۱)

و علما (۱۲)

و بزرگان دین و نیز موردی را که از بیم نبش قبر (۱۳) یا سیلاب ساخته شود، به سبب احیای زیارت و تبرک، از موارد نهی تنزیهی و

ص: ۱۰۹۱

۱- تاریخ المملکه العربیه السعودیه، ج ۳، ص ۷۳؛ عنوان المجد، ج ۱، ص ۲۱۷.

۲- وصف المدینه المنوره، ص ۵-۶؛ کشف الارتیاب، ص ۳۲.

۳- کشف الارتیاب، ص ۲۸۷-۲۸۸.

۴- الفقه علی المذاهب الاربعه، ج ۱، ص ۴۸۷.

۵- الفتاوی الفقهیه الکبری، ج ۲، ص ۱۶.

۶- اعانه الطالبین، ج ۲، ص ۱۲۰.

۷- اعانه الطالبین، ج ۲، ص ۱۲۰؛ الفتاوی الفقهیه الکبری، ج ۲، ص ۱۶.

- ٨- . اعانه الطالبين، ج ٢، ص ١٢٠.
- ٩- . الفتاوى الفقيه الكبرى، ج ٢، ص ١٦.
- ١٠- . الفتاوى الفقيه الكبرى، ج ٢، ص ١٦.
- ١١- . تحفه الحبيب، ج ٢، ص ٥٦٦.
- ١٢- . الفتاوى الفقيه الكبرى، ج ٢، ص ١٧.
- ١٣- . نهايه المحتاج، ج ٣، ص ٣٤.

حکم کراهت بیرون دانسته اند. (۱) از سخن برخی دانشوران شافعی نیز مطلوبیت و استحباب بنای بر قبور استنباط شده است. (۲)

ابوحنیفه (۳)

و حنفی ها به کراهت بنای بر قبور باور دارند. (۴) برخی فقیهان حنفی بنای بر قبور مشایخ، دانشوران و سادات در غیر زمین موقوفه و مسبله و یا برای حفظ از ویرانی را جایز می دانند. (۵)

مالک، پیشوای مالکیان، بنای بر قبور را مکروه می داند. (۶) قرطبی از دانشوران مالکی مذهب، «اتخاذ قبور به عنوان مسجد» در روایت نبوی (ص) را به معنای قبله قرار دادن قبور و خواندن نماز به سوی آن دانسته است. (۷)

حکم این مسئله میان فقیهان مالکی مورد اختلاف است. برخی بر این باورند که بنای بر قبور اگر به قصد زینت باشد، حرام و در غیر این صورت مکروه است. (۸)

برخی دیگر مانند ابن رشد بنا در ملک بنا کننده را در صورتی که بر قبر باشد، مکروه و اگر در پیرامون قبر و از ملک خود شخص باشد، مجاز و غیر مکروه می دانند. (۹) برخی

نیز حتی بنای مسجد بر قبور را مکروه نمی دانند. (۱۰)

احمد بن حنبل پیشوای حنفیان از بنای بر قبور کراهت داشت. (۱۱)

این می تواند دلالت بر کراهت یا حرمت داشته باشد. بر پایه دیدگاه دانشوران حنبلی، بنای بر قبور مکروه است. (۱۲) برخی منع تحریمی را مختص به ملک موقوفه به وقف عام (۱۳)،

مسبله یا در صحرا می دانند. البته وجه منع در کلام این افراد به سبب منافات ایجاد بنا در این مکان ها با اجازه استفاده همه مسلمانان از مناطق مسبله و صحرا (۱۴)

و نیز مشابهت این مکان ها به بناهای اهل دنیا است (۱۵)،

نه این که کاری شرک آلود و بت پرستانه باشد. شماری

ص: ۱۰۹۲

۱- اعانه الطالبین، ج ۲، ص ۱۲۰؛ تحفه الحیب، ج ۲، ص ۵۶۶.

۲- نک: الفتاوی الفقهیه الکبری، ج ۲، ص ۱۶.

۳- نک: حاشیه رد المختار، ج ۲، ص ۲۳۷.

- ٤- . الجوهره النيره، ج ١، ص ١١٠؛ اللباب فى شرح الكتاب، ج ١، ص ٦٥.
- ٥- . حاشيه رد المختار، ج ٢، ص ٢٣٧.
- ٦- . منح الجليل، ج ١، ص ٥١٧.
- ٧- . تفسير قرطبي، ج ١١، ص ٣٨٠.
- ٨- . القوانين الفقهييه، ج ١، ص ٦٦؛ فقه العبادات، ج ١، ص ٢٦٤.
- ٩- . نك: منح الجليل، ج ١، ص ٥١٧؛ مواهب الجليل، ج ٣، ص ٥٩.
- ١٠- . فتح العلى المالك، ج ١، ص ١٥٩.
- ١١- . الكافى فى فقه الامام احمد، ج ١، ص ٣٧٢.
- ١٢- . مطالب اولى النهى، ج ١، ص ٩١٢.
- ١٣- . الفروع و معه تصحيح الفروع، ج ٣، ص ٣٨١؛ مطالب اولى النهى، ج ١، ص ٩١٣.
- ١٤- . مطالب اولى النهى، ج ١، ص ٩١٢.
- ١٥- . الانصاف، ج ٢، ص ٣٨٦.

از محققان اهل سنت با تحلیل دقیق تر روایت های نهی از اتخاذ قبور به عنوان مسجد و دیگر احادیث مورد استناد در این زمینه، بر این باورند که نهی در این روایت ها عام نیست، بلکه ویژه موارد خاص و معلل به مواردی از جمله تماس مصالح به کار رفته در بنای بر قبور با آتش و یا سنگینی آن ها بر میت یا تمیز آن از قبور دیگر مسلمانان یا ممانعت از دفن دیگر مسلمانان کنار آن قبر است و حکم معلل نیز مقید به همان موارد تعلیل به شمار می رود. (۱)

افزون بر این، ادله قوی تری بر جواز این کار دلالت دارد (۲)

که نشان دهنده جواز بنا در پیرامون قبور است. (۳)

در فقه امامیه بنای بر قبور اولیای دین نه تنها مکروه نیست (۴)،

بلکه مستحب (۵)

و مطابق سیره سلف و خلف مسلمانان (۶) به شمار می رود. دستور ندادن پیامبر به ویرانی آرامگاه حضرت ابراهیم (ع) زمانی که خبر از فتح فلسطین داد (۷)

و عدم ویرانی آن بنا به دست مسلمانان در زمان فتح آن سرزمین و نیز ویران نکردن بناهای قبور پیامبران بنی اسرائیل به دست خلیفه دوم و دیگر مسلمانان (۸)،

نشان دهنده استمرار این سیره است؛ روایات نهی کننده از این کار نیز حمل بر کراهت می شود. درست است که بر پایه حکم عقل، اطاعت از نهی واجب است، مگر در مواردی که قرینه بر جواز ترک وجود دارد (۹)؛

اما از آن جا که صیغه نهی برای حرمت یا کراهت وضع نشده و در هر دو مورد به کار رفته است، مفاد آن به مقتضای قرائن مشخص می شود.

در این مورد، شواهد و قرائن تاریخی و سیره پیوسته مسلمانان نیز ظهور نهی را در کراهت تعیین می کند. البته قبور بزرگان دین و اولیا و اوصیای الهی و صالحان و شهیدان از قلمرو این کراهت بیرون است؛ زیرا ساخت این قبور از شعائر دین به شمار می رود و بنای مسجد و قبه بر قبور ایشان چون موجب مشخص بودن قبور آن ها و زیارت آن می گردد (۱۰)،

تعظیم آنان (۱۱)

و از مصداق های تعظیم شعائر دین قلمداد

ص: ۱۰۹۳

- ٢- . احياء المقبور، ص ١٢.
- ٣- . احياء المقبور، ص ١٤-١٥.
- ٤- . الدروس، ج ١، ص ١١٦.
- ٥- . مصباح الفقيه، ج ٥، ص ٤٢٨.
- ٦- . مفتاح الكرامه، ج ٤، ص ٢٨١؛ جامع المقاصد، ج ١، ص ٤٥٠؛ مدارك الاحكام، ج ٢، ص ١٥٠.
- ٧- . احياء المقبور، ص ٤٣.
- ٨- . كشف الارتباب، ص ٣٠٦-٣٠٧.
- ٩- . اصول الفقه، ج ١، ص ١٤٨.
- ١٠- . احياء المقبور، ص ٤٢-٤٣.
- ١١- . كشف الارتباب، ص ٣٠٥-٣٠٦؛ احياء المقبور، ص ٦، ٢٠.

می‌گردد. تعظیم شعائر که از تقوای قلوب شمرده شده: (وَمَنْ يُعْظَمِ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ) (حج/۲۲، ۳۲)، مطلوب خداوند است و چیزی که مطلوب مولا باشد، دست کم استحباب دارد، نه کراهت. افزون بر این، هر گاه کاری نزد مولا ناپسند باشد، ضد آن مطلوب وی خواهد بود. بنابراین، همان گونه که بی احترامی به اموات و نیز نشستن بر قبور و راه رفتن بر آن که موجب بی احترامی به آن‌ها است، نزد شارع نامطلوب شمرده می‌شود، احترام به اموات و هر کاری که موجب احترام به آن‌ها می‌گردد، مطلوب او خواهد بود. پس ساخت بنا بر قبور که موجب پیشگیری از بی احترامی به آن‌ها می‌شود، می‌تواند مطلوب شارع باشد. (۱)

قرآن کریم در چند آیه به مسئله بنای بر قبور پرداخته است. در آیه ۲۱ کهف/۱۸، همراه بیان داستان ستیز مسیحیان و مشرکان با نحوه برخورد با اجساد اصحاب کهف (۲)،

نظر هر دو گروه را بیان نموده است. گروهی که به نقلی مشرک بوده‌اند، باور داشتند که دیواری جلو در غار ساخته شود: (فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِم بُيُوتًا) تا از دید مردم پنهان بمانند. (۳)

گروه دیگر که موحدان شهر شمرده می‌شدند، پیشنهاد دادند تا مسجد (۴)

یا معبدی (۵)

بر قبور آن‌ها ساخته شود: «لَتَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسَاجِدًا». با پذیرش نظر این گروه، مسجدی در آن مکان ساخته شد تا هم در آن جا خدا را عبادت کنند (۶)

و هم آثار اصحاب کهف باقی بماند (۷) و مردم از قبور آنان تبرک یابند. (۸) این آیات به شرک آمیز بودن این کار اشاره نکرده‌اند و از این حیث اطلاق دارند. به پاس اهمیت ویژه توحید، اگر این کار شرک آمیز بود، حتماً در قرآن کریم بیان می‌شد. پس اطلاق این آیه، در مقام بیان و قابل تمسک و دلیل بر جواز بنای بر قبور است. (۹)

این روایات عبارتند از:

ادله مخالفان بنای بر قبور: به باور وهابیان، دفن میت در حجره، بیت مسقف و آرامگاه و باقی نهادن بنای سابق، به سبب کار صحابه در دفن پیامبر در حجره وی جایز است. اما ساخت بنای جدید،

ص: ۱۰۹۴

۱- نک: احیاء المقبور، ص ۴۲-۴۳.

۲- التفسیر الکبیر، ج ۲۱، ص ۴۴۷.

۳- المیزان، ج ۱۳، ص ۲۶۵.

۴- جامع البیان، ج ۱۵، ص ۱۴۹؛ زاد المسیر، ج ۳، ص ۷۴؛ الدر المنثور، ج ۴، ص ۲۱۷.

- ٥- . مجمع البيان، ج ٦، ص ٧١٠؛ المنير، ج ١٥، ص ٢١٣؛ البلاغ فى تفسير القرآن، ص ٢٩٦.
- ٦- . مجمع البيان، ج ٦، ص ٧١٠.
- ٧- . التفسير الكبير، ج ٢١، ص ٤٤٧.
- ٨- . الكشاف، ج ٢، ص ٧١١؛ تفسير ابن عربى، ج ١، ص ٤٠٢.
- ٩- . احياء المقبور، ج ١، ص ٢٤.

خصوصاً مسجد بر قبر اموات که کاری بدعت آمیز و مربوط به سده پنجم قمری به بعد است(۱)،

نامشروع و حرام شمرده می شود. بنابراین، باید مساجدی که بر قبور ساخته شده اند، ویران گردند.(۲)

به باور آنان، بنای بر قبر نبوی نیز مورد رضایت پیامبر نبوده و ساخت آن با معصیت و نافرمانی پیامبر صورت پذیرفته است.(۳)

مستند آن ها برای حکم به حرمت، افزون بر بدعت آمیز بودن آن، چند روایت است که بر پایه آن ها، پیامبر از اتخاذ قبور به عنوان مسجد نهی نموده و این کار را تشبیه به یهود دانسته است.(۴)

این روایات عبارتند از:

۱. حدیث جابر: بر پایه روایت جابر، پیامبر از تجویص قبور، بنای بر آن ها و نشستن بر آن ها نهی نموده است.(۵)

آورده اند که این روایت به واسطه ضعف ابن جریح(۶) و ابوزبیر، سندی ضعیف دارد.(۷)

متن حدیث نیز مضطرب است.(۸) در گزارش مسلم، نسائی و ترمذی، با وجود اشتراک سند، اختلاف متنی فراوان دیده می شود. در گزارش ترمذی، افزون بر نهی از بنای بر قبور، به تقصیص (تجویص) قبور و نشستن و کتابت بر آن اشاره شده(۹)

و در روایت نسائی، از جلوس و تجویص و بنا نهی شده است.(۱۰)

در مسند احمد، همراه بنای بر قبور، تنها به تجویص آن اشاره شده است.(۱۱)

از دیدگاه دلالتی، مفاد این روایت با سیره پیوسته مسلمانان مخالفت دارد و عمل بر پایه این روایت، مستلزم کنار نهادن سیره متشرعه است. سیره متشرعه حتی با این احتمال که بر پایه مقتضای طبع و سیره عقلایی آن ها باشد(۱۲)، به تنهایی مستند حکم شرعی شمرده می شود.(۱۳)

ص: ۱۰۹۵

۱- روزنامه ام القری، جمادی الثانی، ۱۳۴۵ق.

۲- جامع المسائل، ج ۳، ص ۴۱؛ زاد المعاد، ص ۵۰۴.

۳- اغاثه اللهفان، ج ۱، ص ۲۱۰؛ تحذیر الساجد، ج ۱، ص ۴۳.

۴- صحیح البخاری، ج ۱، ص ۴۴۷؛ صحیح مسلم، ج ۱، ص ۳۷۶؛ تفسیر قرطبی، ج ۱۱، ص ۳۸۰.

۵- صحیح مسلم، ج ۲، ص ۶۶۷.

۶- میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۳۶۸.

۷- کشف الارتیاب، ص ۲۹۹.

۸- صیانه الآثار، ص ۷۹.

- ٩- . سنن الترمذى، ج ٣، ص ٣٦٨.
- ١٠- . سنن النسائى، ج ١، ص ٦٥٣.
- ١١- . مسند احمد، ج ٣، ص ٣٩٩.
- ١٢- . بحوث فى علم الاصول، ج ٤، ص ٢٤٨.
- ١٣- . دروس فى علم الاصول، ج ٢، ص ١٢٥.

به نظر می‌رسد که بنای سابق و لاحق تفاوتی در حکمت این حکم ندارد. (۱)

دفن پیامبر(ص) در منزل خویش و نیز خلیفه اول و دوم کنار او و سکوت مسلمانان و صحابه خاص پیامبر، دلالت بر جواز دفن در بنای سابق دارد. پس بنای لاحق نیز مستلزم تبدیل قبر به بت نمی‌گردد. نیز از آن جا که کاربرد نهی در کلمات پیامبر بیشتر تنزیهی بوده، نهی در این روایت‌ها نیز بر کراهت حمل می‌گردد. (۲)

۲. حدیث لعن یهودیان و مسیحیان: روایتی به سیره یهودیان و مسیحیان اشاره دارد که قبور پیامبران خویش را مسجد قرار می‌دادند و پیامبر(ص) مسلمانان را از این کار نهی نمود. (۳)

در برابر، موافقان جواز بنای بر قبور بر این باورند که این روایت به واسطه ضعف ابن جریح (۴)

و ابوزبیر (۵)

ضعف سندی دارد. از جهت محتوا و دلالت نیز با واقعیت تاریخی و سیره یهودیان سازگار نیست. یهودیان که به گواهی قرآن، به قتل و آزار و تکذیب پیامبران خود شهرت دارند (بقره/۲، ۸۷)، چگونه چنین تعظیمی در حق پیامبران خود روا داشته اند؟ (۶)

مسیحیان نیز تنها پیامبرشان حضرت عیسی بوده و قبری برای او نداشته‌اند تا آن را عبادتگاه خود قرار دهند. (۷)

بنابراین، بر فرض صحت اسناد این روایت به پیامبر(ص)، به نظر می‌رسد این کار به دست برخی یهودیان و برای سجده نمودن یا عبادت قبور و یا نماز خواندن به سوی آن انجام گرفته است. (۸)

از این رو، قرطبی نهی در روایت را بدین سبب دانسته که این کار، پرستش مدفونان در قبر به شمار می‌رود. (۹)

روایتی دیگر از پیامبر که از خداوند می‌خواهد تا قبر او بت قرار نگیرد (۱۰)

و تفسیر مسجد در این روایت به مسجود شدن قبر (۱۱)،

شاهدی بر این توجیه است.

۳. حدیث شرار خلق: بر پایه این حدیث، کنیسه‌ها و معابد حبشه در حقیقت مدفن افراد صالح اقوام پیشین بوده که پس از وفاتشان، مسجدی بر قبورشان ساختند و تصاویری از آن‌ها بر دیوارهای مسجد

ص: ۱۰۹۶

۱- . احیاء المقبور، ج ۱، ص ۳۶-۳۷.

۲- . صیانه الآثار، ص ۷۹-۸۰.

- ٣- . صحيح البخارى، ج ١، ص ٤٣٧؛ صحيح مسلم، ج ١، ص ٣٧٦؛ سنن النسائى، ج ١، ص ٦٥٨.
- ٤- . ميزان الاعتدال، ج ٤، ص ٣٦٨.
- ٥- . كشف الارتياب، ص ٢٩٩.
- ٦- . اعلام الراكع الساجد، ج ١، ص ١٤-٥.
- ٧- . اعلام الراكع الساجد، ج ١، ص ٧.
- ٨- . احياء المقبور، ص ٢٣؛ اعلام الراكع الساجد، ج ١، ص ٣-٥.
- ٩- . تفسير قرطبى، ج ١١، ص ٣٨١.
- ١٠- . مسند احمد، ج ٢، ص ٢٤٦؛ اعلام الراكع الساجد، ج ١، ص ٣.
- ١١- . وسائل الشيعة، ج ٥، ص ١٦٠.

کشیدند. از این رو، آن ها بدترین مردم نزد خدا به شمار رفته اند. (۱)

به این استدلال پاسخ داده اند که ساختن مسجد بر قبور و نماز خواندن در آن یا تنها نماز خواندن کنار قبر موجب نمی شود که کننده این کار بدترین خلق خدا گردد؛ بلکه شرارت آن ها دلالت بر شرک آلود بودن کارشان دارد؛ از جمله سجده بر قبر یا صاحب آن و یا قبله قرار دادن آن و کارهای شرک آلود دیگر. پیامبر (ص) نیز از بیم آن که توجه به صاحب قبر منجر به شرک گردد، از این کار نهی نمود. (۲)

۴. حدیث ابن عباس (۳):

بر پایه روایت دیگر مورد استناد ابن تیمیه، بت پرستی نخست به صورت بزرگداشت بزرگان و بعدها با کشیدن تصویر آن ها بر دیوار انجام پذیرفته که به دست اعراب تبدیل به بت شده است. (۴)

بر این اساس، انسان ها در فاصله زمانی میان آدم و نوح، در طول ۱۰ سده همگی بر آیین توحید و اسلام بودند و نسل های بعد به سبب بزرگداشت قبور افراد صالح خود، به شرک گراییدند. (۵)

پس برای پیشگیری از مشرک شدن مسلمانان، از بنای بر قبور نهی شده است. در پاسخ این استدلال آورده اند که عبادت کاری است که هم نشانه خضوع و خشوع و هم با باور به الوهیت یا ربوبیت آن فرد یا شیء همراه باشد. اما هیچ یک از این دو عنصر در بنای بر قبور و عبادت کنار قبور اولیای دین وجود ندارد. (۶) نیز اگر بنای بر قبور که نوعی تعظیم صاحبان قبور شمرده می شود، شرک باشد، پس تعظیم کعبه و طواف آن و بوسیدن و استلام حجرالاسود نیز شرک خواهد بود؛ اما بر پایه نصوص دینی، تعظیم این امور عبادت خدا و تعظیم او است. (۷)

۵. حدیث تسویه قبور: بر پایه روایتی، حضرت علی (ع) مطابق مأموریتی که پیامبر به او داده بود، به ابوالهیاج دستور داد تا قبرها را تسویه نماید. (۸)

در برابر، موافقان بنای بر قبور بر این باورند که سند این

ص: ۱۰۹۷

۱- صحیح البخاری، ج ۱، ص ۴۳۷؛ سنن النسائی، ج ۱ ص ۲۶۰.

۲- احیاء المقبور، ص ۲۳-۲۴.

۳- تفسیر قرطبی، ج ۱۹، ص ۳۰۸.

۴- الفتاوی الکبری، ج ۲، ص ۴۳۲؛ مجموع الفتاوی، ج ۱، ص ۱۶۷.

۵- مجموع الفتاوی، ج ۱، ص ۱۶۷.

۶- احیاء المقبور، ص ۲۳.

۷- کشف الارتیاب، ص ۳۱۲.

٨- . صحیح مسلم، ج ٢، ص ٦٦٦؛ سنن النسائی، ج ١، ص ٦٥٣.

روایت به سبب وجود وکیع بن جراح (۱) و حبیب بن ابی ثابت ضعیف است. (۲) نیز این حدیث از مفردات ابوالهیاج است و او روایتی دیگر در هیچ یک از کتاب های اهل سنت ندارد. (۳)

از دیدگاه دلالتی نیز این حدیث الفاضلی مبهم دارد. احتمال دارد منظور از «تمثال»، تصاویر بت ها و منظور از «قبر» قبور مشرکان باشد. (۴) واژه تسویه نیز اگر دو مفعولی به کار رود، به برابر نهادن چیزی با چیز دیگر گفته می شود. (۵)

و اگر یک مفعولی باشد، به معنای از میان بردن ناهمواری ها و زدودن کجی ها به کار می رود. (۶)

از آن جا که تسویه در این حدیث، یک مفعولی است، مفاد حدیث، دستور هموار کردن قبرها (۷)

و از میان بردن ناهمواری ها است، نه تساوی آن با زمین. (۸)

شواهدی نیز بر این برداشت وجود دارد: سنت بودن هموار کردن قبور (۹)،

استحباب بلندی قبر به اندازه یک وجب (۱۰) یا چهار انگشت باز (۱۱) و سیره پیامبر و صحابه بر این کار (۱۲) و نیز آوردن واژه تسویه در حدیث پیش از این روایت به معنای هموار کردن. (۱۳)

۶. حدیث نهی از زیاده بر قبور: در برخی از روایت های نهی از بنای بر قبور، عبارت «یُزاد علیه» دیده می شود. بر این اساس، زیاده کردن بر قبور جایز نیست. (۱۴)

درباره زیاده کردن بر قبر، دیدگاه های گوناگون بیان شده است. بلند کردن قبر بیش از اندازه (۱۵)،

افزودن بر خاک آن از خاکی جز خود قبر (۱۶)،

ص: ۱۰۹۸

- ۱- تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۳۵۲؛ تهذیب التهذیب، ج ۱۱، ص ۱۱۰.
- ۲- تهذیب التهذیب، ج ۲، ص ۱۵۶-۱۵۷.
- ۳- حاشیه السندی علی سنن النسائی، ج ۴، ص ۸۸؛ شرح السیوطی لسنن النسائی، ج ۴، ص ۸۸.
- ۴- احیاء المقبور، ص ۴۷-۴۸.
- ۵- نک: العین، ج ۷، ص ۳۲۶، «سوی».
- ۶- نک: التحقیق، ج ۵، ص ۲۸۱، «سوی».
- ۷- صحیح مسلم، ج ۲، ص ۶۶۶.
- ۸- ارشاد الساری، ج ۲، ص ۴۷۷؛ احیاء المقبور، ص ۴۷-۴۸؛ الوهاییه فی المیزان، ص ۵۶.
- ۹- صحیح مسلم، نووی، ج ۷، ص ۳۶؛ منتهی المطلب، ج ۷، ص ۳۹۵؛ بحار الانوار، ج ۷۹، ص ۴۱.
- ۱۰- احیاء المقبور، ص ۴۷-۴۸.

- ١١- . بحار الانوار، ج ٧٩، ص ٤١.
- ١٢- . احياء المقبور، ص ٤٧-٤٨.
- ١٣- . صحيح مسلم، ج ٢، ص ٢٦٦.
- ١٤- . السنن الكبرى، ج ٣، ص ٤١٠؛ سنن ابي داود، ج ٣، ص ٢١٠.
- ١٥- . شرح السيوطى لسنن النسائى، ج ٤، ص ٨٦.
- ١٦- . حاشيه السندي على سنن النسائى، ج ٤، ص ٨٦.

افزون کردن چیزهای دیگر جز خاک بر قبر مانند تابوت و کلوخ و سنگ روی قبور(۱)

و ساختن بنا(۲)،

طولانی تر و عریض تر کردن قبر بیش از اندازه جسد(۳) شماری از پژوهشگران بر این باورند که زیاده بر بنا، عرفاً درباره چیزی به کار می رود که از جنس همان چیز باشد. پس در این جا، روایت ظهور در افزودن خاک آن دارد(۴)

و ساختن قبه و بارگاه، زیاده بر قبر نیست. نهی از زیاده، آشکارا به معنای نهی از زیاده با خاک ندارد؛ چه رسد به نهی از قرار دادن چیزهایی دیگر بر قبر(۵)

منابع

آثار تاریخی تهران: محمد تقی مصطفوی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۶۱ش؛ اثر (فصلنامه): تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی؛ احیاء المقبور من ادله جواز بناء المساجد: عبدالله الصدیق الغماری، قاهره، مکتبه قاهره، ۱۴۲۹ق؛ اخبار الدوله العباسیه: (قرن ۳ق)، به کوشش الدوروی و المطلبی، بیروت، دار الطلیعه، ۱۳۹۱ق؛ ارشاد الساری: القسطلانی (م. ۹۲۳ق)، مصر، المطبعه الکبری الامیریة؛ الاستیعاب: ابن عبدالبر (م. ۴۶۳ق)، به کوشش البجاوی، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۲ق؛ اصول الفقه: محمد رضا مظفر (م. ۱۳۸۸ق)، قم، النشر الاسلامی؛ اعانه الطالبین: السید البکری الدمیاطی (م. ۱۳۱۰ق)، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۸ق؛ اعلام الراکع الساجد: ابوالفضل عبدالله بن محمد الغماری؛ اعیان الشیعه: سید محسن الامین (م. ۱۳۷۱ق)، به کوشش حسن الامین، بیروت، دار التعارف؛ اغائه للهفان: ابن قیم الجوزیه (م. ۷۵۱ق)، به کوشش الفقی، بیروت، دار المعرفه، ۱۳۹۵ش؛ اقتضاء الصراط المستقیم: ابن تیمیه (م. ۷۲۸ق)، به کوشش ناصر عبدالکریم، بیروت، دار عالم الکتب، ۱۴۱۹ق؛ الانصاف فی معرفه الراجح من الخلاف: المرادوی (م. ۸۸۵ق)، به کوشش محمد حامد، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۷۷ق؛ بحار الانوار: المجلسی (م. ۱۱۱۰ق)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق؛ بحوث فی علم الاصول: تقریر ابحات سید محمد باقر الصدر، سید محمود هاشمی شاهرودی، ۱۴۰۵ق؛ البلاغ فی تفسیر القرآن: محمد صادقی، قم، اسماعیلیان، ۱۴۱۹ق؛ تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر: الذهبی (م. ۷۴۸ق)، به کوشش عمر عبدالسلام، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۱۰ق؛ تاریخ الخلفاء: السیوطی (م. ۹۱۱ق)، به کوشش جمعی از ادبا، بیروت؛ تاریخ بغداد: الخطیب البغدادی (م. ۴۶۳ق)، به کوشش عبدالقادر، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق؛ تاریخ طبرستان: محمد بن حسن بن اسفندیار (م. قرن ۷ق)، ترجمه: احمد محمد ناری، قاهره، المجلس الاعلی للثقافه، ۲۰۰۲م؛ تاریخ طبری (تاریخ الامم و الملوک): الطبری (م. ۳۱۰ق)، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۷ق؛ تاریخ قم: حسن بن محمد قمی (م. ۳۷۸ق)، به کوشش انصاری، قم، کتابخانه نجفی، ۱۳۸۵ش؛ تاریخ المملکه العربیه السعودیه: گروهی از مؤلفان، عربستان، وزاره التربیه و التعليم، ۱۴۲۹ق؛ تحذیر الساجد: محمد ناصر الدین البانی، بیروت، المکتب الاسلامی، ۱۴۲۲ق؛ تحفه الحیب علی شرح الخطیب: سلیمان بن محمد البجیری،

ص: ۱۰۹۹

- ٢- . شرح سنن ابي داود، ج ٤، ص ١٨٣.
- ٣- . حاشيه السندي على سنن النسائي، ج ٤، ص ٨٤.
- ٤- . عون المعبود، ج ٩، ص ٣٣؛ نيل الاوطار، ج ٤، ص ١٠٥.
- ٥- . كشف الارتباب، ص ٣٠٢.

بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق؛ تربت پاکان: حسین مدرسی طباطبایی، قم، مهر، ۱۳۳۵ش؛ تفسیر ابن عربی (تفسیر القرآن الکریم): محیی الدین بن عربی (م. ۶۳۸ق)، به کوشش سمیر مصطفی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ق؛ تفسیر قرطبی (الجامع لاحکام القرآن): القرطبی (م. ۶۷۱ق)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ق؛ التفسیر الکبیر: الفخر الرازی (م. ۶۰۶ق)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۵ق؛ تهذیب التهذیب: ابن حجر العسقلانی (م. ۸۵۲ق)، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۴ق؛ جامع الاحکام الفقهیه: القرطبی (م. ۶۷۱ق)، به کوشش فرید عبدالعزیز، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق؛ جامع البیان: الطبری (م. ۳۱۰ق)، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۱۲ق؛ جامع المسائل: ابن تیمیه (م. ۷۲۸ق)، به کوشش محمد عزیز، دار عالم الفوائد؛ جامع المقاصد: الکرکی (م. ۹۴۰ق)، قم، آل البیت علیهم السلام، ۱۴۱۱ق؛ جواهر البلاغه: سید احمد هاشمی، به کوشش یوسف صهیلی، بیروت، المکتبه العصریه، ۱۴۲۱ق؛ جوله فی الاماکن المقدسه: ابراهیم موسی زنجانی، بیروت، الاعلمی، ۱۴۰۵ق؛ الجوهره النیره: ابوبکر بن علی الزبیدی (م. ۸۰۰ق)، المطبعه الخیریه، ۱۳۲۲ق؛ حاشیه السنندی علی سنن النسائی: محمد بن الهادی السنندی (م. ۱۱۳۸ق)، به کوشش عبدالفتاح، حلب، مکتب المطبوعات الاسلامیه؛ حاشیه رد المحتار: ابن عابدین (م. ۱۲۵۲ق)، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۵ق؛ دانشنامه جهان اسلام: زیر نظر حداد عادل و دیگران، تهران، بنیاد دائرهالمعارف اسلامی، ۱۳۷۸ش؛ دائرهالمعارف بزرگ اسلامی: زیر نظر بجنوردی، تهران، مرکز دائرهالمعارف بزرگ، ۱۳۷۲ش؛ الدر المنثور: السیوطی (م. ۹۱۱ق)، بیروت، دار المعرفه، ۱۳۶۵ق؛ الدرہ الثمینہ فی اخبار المدینہ: محمد بن النجار (م. ۶۴۳ق)، به کوشش شکری، دار الارقم بن ابی ارقم؛ الدروس الشرعیہ فی فقه الامامیه: محمد بن مکی عاملی (م. ۷۸۶ق)، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق؛ دروس فی علم الاصول: سید محمد باقر صدر (م. ۱۴۰۰ق)، بیروت، دار الکتب اللبنانی، ۱۴۰۶ق؛ رحله ابن بطوطه: ابن بطوطه (م. ۷۷۹ق)، به کوشش التازی، الرباط، المملکه المغربیه، ۱۴۱۷ق؛ رحله ابن جبیر: محمد بن احمد (م. ۶۱۴ق)، بیروت، دار مکتبه الهلال، ۱۹۸۶م؛ الرحله الحجازیه: اولیا چلبی، قاهره، دار الآفاق، ۱۹۹۹م؛ زاد المسیر: ابن جوزی (م. ۵۹۷ق)، به کوشش عبدالرزاق، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۲۲ق؛ زاد المعاد: ابن قیم الجوزیه (م. ۷۵۱ق)، بیروت، الرساله، ۱۴۱۲ق؛ زندگی مسلمانان در قرون وسطا: علی مظاہری، ترجمه: راوندی، تهران، صدای معاصر، ۱۳۷۸ش؛ سنن ابی داود: السجستانی (م. ۲۷۵ق)، به کوشش محمد محیی الدین، دار الفکر؛ سنن الترمذی: الترمذی (م. ۲۷۹ق)، به کوشش بشار عواد، بیروت، دار الغرب الاسلامی؛ السنن الکبری (سنن النسائی): النسائی (م. ۳۰۳ق)، به کوشش عبدالغفار و سید کسروی، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۱ق؛ السنن الکبری: البیهقی (م. ۴۵۸ق)، به کوشش محمد، مکه، دار الباز، ۱۴۱۴ق؛ شرح السیوطی لسنن النسائی: السیوطی (م. ۹۱۱ق)، به کوشش عبدالفتاح، حلب، مکتبه المطبوعات الاسلامیه، ۱۴۰۶ق؛ شرح سنن ابی داود: محمود بن احمد العینی (م. ۸۵۵ق)، به کوشش المصری، الرياض، مکتبه الرشد، ۱۴۲۰ق؛ صحیح البخاری: البخاری (م. ۲۵۶ق)، به کوشش مصطفی دیب البغا، بیروت، دار ابن کثیر، الیمامه، ۱۴۰۷ق؛ صحیح مسلم بشرح النووی: النووی (م. ۶۷۶ق)، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ صحیح مسلم: مسلم (م. ۲۶۱ق)، به کوشش محمد فؤاد، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ صیانه الآثار الاسلامیه: جعفر سبحانی؛ الطبقات الکبری: ابن سعد (م. ۲۳۰ق)، بیروت، دار صادر؛ عنوان المجد فی تاریخ نجد: عثمان بن بشر النجدی، به کوشش الستری، ریاض، دار الحیب، ۱۴۲۰ق؛ عون المعبود: العظیم آبادی (م. ۱۳۲۹ق)، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق؛ العین: خلیل (م. ۱۷۵ق)، به کوشش المخزومی و السامرائی، دار

الهجره، ١٤٠٩ق؛ الفتاوى الفقيه الكبرى: ابن حجر هيثمي، بيروت، دار الفكر، ١٤٢٤ق؛ الفتاوى الكبرى: ابن تيميه (م.٧٢٨ق)، به كوشش عبدالقادر، دار الكتب العلميه؛ فتح العلى المالك: محمد بن احمد عيش (م.١٢٩٩ق)، دار المعرفه، ١٤١٢ق؛ الفروع ومع تصحيح الفروع: محمد بن مفلح بن مفرج (م.٧٦٣ق)، به كوشش عبدالله التركى، الرساله، ١٤٢٤ق؛ فقه العبادات على المذهب المالكي: الحاجه كوكب عبيد، دمشق، مطبعه الانشاء، ١٤٠٦ق؛ الفقه على المذاهب الاربعه: عبدالرحمن الجزيرى (م.١٣٦٠ق)، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤٢٤ق؛ الفواكه العذاب: حمد بن ناصر النجدى (م.١٢٢٥ق)، به كوشش عبدالسلام، دار العاصمه؛ القوانين الفقيهيه: ابن جزى الغرناطى (م.٧٤١ق)، به كوشش محمد امين، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٨ق؛ كامل البهائى فى السقيفه: الحسن عماد الدين الطبرى، المكتبه الحيدريه، ١٤٢٦ق؛ الكافى فى فقه الامام احمد: عبدالله بن قدامه (م.٦٢٠ق)، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٤ق؛ الكامل فى التاريخ: ابن اثير (م.٦٣٠ق)، به كوشش القاضى، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤٠٧ق؛ الكشاف: الزمخشري (م.٥٣٨ق)، قم، بلاغت، ١٤١٥ق؛ كشف الارتياح: سيد محسن الامين (م.١٣٧١ق)، به كوشش امين، مكتبه الحريس، ١٣٨٢ق؛ اللباب فى شرح الكتاب: عبدالغنى الغنيمى الميدانى (م.١٢٩٨ق)، به كوشش النووى، دار الكتاب العربى، ١٣٢٢ق؛ لسان العرب: ابن منظور (م.٧١١ق)، قم، ادب الحوزه، ١٤٠٥ق؛ مجمع البيان: الطبرسى (م.٥٤٨ق)، بيروت، دار المعرفه، ١٤٠٦ق؛ مجموع الفتاوى: ابن تيميه (م.٧٢٨ق)، به كوشش انور الباز، دار العرفاء، ١٤٢٦ق؛ مدارك الاحكام: سيد محمد بن على الموسوى العاملى (م.١٠٠٩ق)، قم، آل البيت عليهم السلام، ١٤١٠ق؛ المستدرک على الصحيحين: الحاكم النيشابورى (م.٤٠٥ق)، به كوشش مرعشلى، بيروت، دار المعرفه، ١٤٠٦ق؛ مسند احمد: احمد بن حنبل، قاهره، قرطبه؛ مصباح الفقيه: رضا الهمدانى (م.١٣٢٢ق)، به كوشش باقرى و ديگران، قم، مهدي موعود، ١٤٢١ق؛ مطالب اولى النهى فى شرح غايه المنتهى: مصطفى بن سعد السيوطى (م.١٢٤٣ق)، المكتب الاسلامى، ١٤١٥ق؛ منح الجليل شرح مختصر خليل: محمد بن احمد عيش (م.١٢٩٩ق)، بيروت، دار الفكر، ١٤٠٩ق؛ مفتاح الكرامه: سيد محمد جواد العاملى (م.١٢٢٦ق)، به كوشش خالصى، قم، نشر اسلامى، ١٤١٩ق؛ مقابر در معماری ايران: رابرت هيلن برند، ترجمه: افسر، تهران، كياهنى، ١٣٦٦ش؛ المنتظم: ابن جوزى (م.٥٩٧ق)، به كوشش محمد عبدالقادر و ديگران، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٢ق؛ المنير: وهبه الزحيلي، بيروت، دار الفكر المعاصر، ١٤١١ق؛ المواعظ و الاعتبار: المقرئى (م.٨٤٥ق)، به كوشش خليل المنصور، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٨ق؛ مواهب الجليل: الخطاب الرعيني (م.٩٥٤ق)، بيروت، دار الفكر، ١٤١٢ق؛ ميزان الاعتدال فى نقد الرجال: الذهبي (م.٧٤٨ق)، به كوشش البجاوى، بيروت، دار المعرفه، ١٣٨٢ق؛ الميزان: الطباطبائى (م.١٤٠٢ق)، بيروت، اعلمى، ١٣٩٣ق؛ الثقات: ابن حبان (م.٣٥٤ق)، به كوشش شرف الدين، دار الفكر؛ نور الابصار فى مناقب آل بيت النبى المختار: مؤمن الشبلنجى، الرضى؛ نهايه المحتاج: محمد بن ابى العباس الشافعى (م.١٠٠٤ق)، بيروت، دار الفكر، ١٤٠٤ق؛ نيل الاوطار: الشوكانى (م.١٢٥٥ق)، به كوشش عصام الدين، مصر، دار الحديث، ١٤١٣ق؛ وسائل الشيعه: الحر العاملى (م.١١٠٤ق)، قم، آل البيت عليهم السلام، ١٤١٢ق؛ وصف المدينه المنوره: على بن موسى، به كوشش حمد الجاسر، رياض، دار اليمامه؛ وفاء الوفاء: السمهودى (م.٩١١ق)، به كوشش محمد عبدالحميد، بيروت، دار الكتب العلميه، ٢٠٠٦م؛ الوهايبه فى الميزان: جعفر سبحانى، قم، مؤسسه امام صادق عليه السلام، ١٤٢٧ق؛ هنر اسلامى زبان و بيان: تيتوس بوركهارت، ترجمه: رجب نيا، تهران، سروش، ١٣٦٥ش.

دانشنامه حج و حرمین شریفین، پژوهشگاه حج و زیارت؛ قم، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۲۲۹-۲۴۳.

سیل زیاره البقیع، بخشی از سفرنامه سلطان مراد میرزا حسام السلطنه در سال ۱۲۹۷ق.

سلطان مراد میرزا ملقب و مشهور به حسام السلطنه (۱۲۳۳-۱۲۹۹ق) از کارگزاران و شخصیت های مشهور دوره قاجاری است. منصب های مهمی از جمله فرمانروایی و والی چند ایالت چون خراسان و هرات را بر عهده داشت.

او در ۱۲۹۷ق عازم مکه مکرمه و مدینه منوره شد و مشاهدات خود را در قالب سفرنامه ای به نام دلیل الانام فی سیل زیاره بیت الله الحرام تألیف کرد. این سفرنامه توسط علی آبدادی کاتب مشهور در سال ۱۳۲۳ق کتابت شد. اخیراً تصحیح و مستقلاً در تهران توسط مشعر منتشر گردید. مجدداً رسول جعفریان، آن را در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری آورد. بخشی از آن درباره بقیع است. به دلیل اشتغال بر نکات و مطالب سودمند و دسترسی آسان تر پژوهشگران، این بخش را در این مقاله آوردیم.

مدینه منوره

/ قبرستان بقیع نسبت به حرم شریف در مشرق مایل به جنوب است و بقاعی که در قبرستان مزبور است، اول بقعه ائمه اربع است که امام حسن مجتبی و علی بن الحسین و امام محمد باقر و امام جعفر صادق (ع) است. در وسط بقعه مبارکه، ضریح صندوق بزرگی است که دو صندوق در میان آن است، یکی صندوقی است که قبور ائمه اربعه در میان آن باشد و دیگری صندوقی است که قبر عباس عموی پیغمبر (ص) در میان آن است. میان صندوق و ضریح، قریب نیم ذرع فاصله است و طرف پایین ضریح که سمت پای ائمه اربعه محسوب می شود شبکه است و این بقعه را محمدعلی پاشای مصری در سنه ۱۲۳۴ به امر سلطان محمود خان تجدید عمارت کرده است و در طرف جنوب این بقعه نیز ضریح صدیقه طاهره (س) است که متصل به دیوار است. در اطراف ضریح نیز از فلز برنج، شبکی قرار داده اند که ده دهنه دارد؛ سه دهنه آن از طرف یمین باز است و باقی مشبک است و در بالای آن دو قبه نقره گذاشته اند که از هندوستان آورده اند و چهلچراغ هم از سقف بر بالای ضریح آویخته اند که از بلور است. دوم بقعه رقیه و زینب و ام کلثوم بنات حضرت پیغمبر (ص) است. سیم بقعه عایشه بنت ابی بکر و حفصه بنت عمر و ام حبیبه بنت ابی سفیان و ام سلمه بنت امیه و صفیه بن حیی بن اخطب و زینب بنت جحش و جویریة بنت الحارث و ریحانه و ماریه قبطیه زوجات پیغمبر (ص) است. چهارم بقعه ابراهیم پسر حضرت پیغمبر (ص) است که ضریح های عبدالله بن مسعود و عثمان بن مظعون و سعد بن ابوقاص و

عبدالرحمن بن عوف و سعید بن زید و اخنث بن خضاعه (ت: به نظر مصحح در میان اصحاب رسول خدا(ص) این نام شناخته شده نیست. تنها از اخنس سلمی یاد شده است. مقایسه کنید با الاصابه، ذیل مورد) نیز در میان آن است. پنجم بقعه عقیل و سفیان بن الحارث بن عبدالمطلب و عبدالله بن جعفر طیار و ابوهریره است. ششم بقعه مالک است. هفتم بقعه نافع مولی عبدالله بن عمر است. هشتم بقعه عثمان ذوالنورین است. نهم بقعه حلیمه سعدیه است. دهم بقعه ابوسعید خدری است. و بیت الاحزان نیز در قبرستان بقیع، در پشت بقعه ائمه اربعه است، بقعه کوچکی است، محرابی دارد و در سمت یسار، ضریحی از چوب متصل به دیوار کرده اند، رنگش سبز است و زمین درون ضریح، حفره دارد، گویند محل نشستن صدیقه طاهره(س) همان موضع بوده است. و در خارج قبرستان نیز دو بقعه است که اول آن بقعه فاطمه بنت اسد، والده حضرت امیر(ع) است که از دیوار دور بقیع خارج است و ثانی آن بقعه صفیه و عاتکه دو عمه پیغمبر(ص) است، صحنی دارد و بقعه آن نزدیک در صحن، در سمت یسار است. بالجمله اول به زیارت ائمه اربعه رفته، خاضعاً و خاشعاً و باکیاً مشغول زیارت شدیم و بر روان آن بزرگواران تحیت و درود فرستادیم و شکر خدا را به جای آوردم که بحمدالله در چنین روزی که روز عاشورا است به زیارت آستانه مبارکه چهار امام(ع) مشرف شدم. چون بوابان بقعه مبارکه درب بقعه را بر روی حجاج می بستند که به ضرب و شتم پول گرفته در را باز کنند، لهذا به آنها سفارش کرده نوید رعایت و نوازش دادم که مانع حجاج نشوند و درب بقعه را در این چند روز مفتوح بگذارند که حجاج به آسودگی زیارت نمایند. آنها هم قبول نمودند و از قراری که می گفتند که چند نفر بواب هستند و جمعی عیار دارند و موظف نیستند، اگر از جانب دولت در حق آنها وظیفه برقرار شود هرگز مانع حجاج نمی شوند، بلکه نزدیک آنها هم نمی روند؛ عمده تحصیل معاش آنها در تمام سال منحصر به موسم حج است. خلاصه از بقعه مبارکه بیرون آمده به بیت الاحزان رفتم و زیارت عاشورا را تماماً با لعن و صلوات در آن مکان شریف خواندم و چهار ساعت به غروب مانده به منزل آمدم و بعد از صرف غذا، از باب السلام وارد مسجد مبارک شده، زیارت جناب پیغمبر(ص) را با حضور قلب به جا آوردم. نزدیک اسطوانه ابی لبابه نماز خوانده پس از آن به منزل آمدم.

سه شنبه یازدهم، صبح رفعت آغا نایب شیخ الحرم آمد. خواجه مودّبی بود، به او صحبت داشته مهربانی کردم، پس از آن قاضی معزول مدینه آمد؛ قدری با او صحبت داشتیم، در این اثنا، روسای سادات حسینیّه و موسویّه و نخوله آمدند. چون این دو طایفه شیعه هستند و در مدینه مسکن دارند و لازم الرعایه می باشند سیصد تومان بالمناصفه به آنها نیاز شد که صرف معاش خود نمایند و چون قصد زیارت جناب حمزه سیدالشهداء و سایر شهدای احد داشتم، دوازده اسب و سی نفر عسکر و ده نفر پیاده

و دو نفر شترسوار با یک مِمبَاشی و یوزباشی از جانب حکومت حاضر شدند، سوار گشته از دروازه شام بیرون رفتیم. خیمه جناب سعیدپاشا و اردوی شامی در سر راه بود. به جهت بازدید سعیدپاشا به خیمه او رفته با او قرار دادیم که اردوی شامی را روز جمعه حرکت بدهد که به فضیلت زیارت شب جمعه نیز فائز شویم؛ او هم قبول کرده بالاخره بعد از صرف قهوه و شربت سوار شده به طرف کوه احد رفتیم./

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۱۵۲-۱۵۴ و مقدمه سفرنامه.

نیز نک: دلیل الانام فی سبیل الزیاره

سرزمین بقیع، بخشی از سفرنامه علی اکبر حسنی.

علی اکبر حسنی در سال ۱۳۷۰ش عازم مکه و مدینه گردید. او از پژوهندگان و مؤلفان حوزه علمیه قم است و مشاهدات خود را در قالب سفرنامه ای به نام سیری در سرزمین وحی منتشر کرده است. بخشی از آن درباره بقیع است. این بخش دارای نکات سودمندی است. از اینرو عیناً نقل گردید.

آرامگاه بقیع

/ مقدس ترین و با فضیلت ترین مکانها، پس از قبر پیامبر گرامی اسلام(ص) در مدینه است. این مکان مقدس که محلّ دفن چهار امام معصوم(ع)، همسران و فرزندان رسول خدا(ص)، جمع کثیری از صحابه و یاران آن حضرت و تعداد زیادی از علما، شهدا و بزرگان اسلام است، از دیدگاه تاریخی و معنوی، دارای ارزش فوق العاده ای است.

بقیع و معانی آن: قبرستان بقیع را که قدیمی ترین قبرستان مدینه است «جَنَةُ الْبَقِيعِ» هم می نامند. و از آنجا که در این مکان مقدس، درختی به نام «غرقد» بوده، به «بقیع الغرقد» نیز معروف است. بقیع در زبان عرب، به جایگاه وسیع، یا مکانی که در آن درخت و ریشه های درخت باشد اطلاق می شود.

در مجمع البحرین آمده است: «الْبَقِيعُ مِنَ الْأَرْضِ: الْمَكَانُ الْمَتَّسِعُ (قیل) وَ لَا يَسْمَى بِقِيعًا إِلَّا فِيهِ شَجَرًا وَ أُصُولُهَا، وَ مِنْهُ، بَقِيعُ الْغَرَقَدِ».

بعضی می گویند: بقیع به معنی توتستان، و بقعه، و مزرعه نیز آمده است. همچنین غرقد نام درختی است.

در کنار بقیع الغرقد، قطعه دیگری، به نام «بقیع العیّات» بوده است که در این اواخر دیوار بین دو بقیع را برداشته، و هر دو قسمت را به صورت یک قبرستان درآورده اند.

بقیع در کجا واقع شده است؟ بقیع در سمت شرقی مسجدالنبی (ص)، و در حال حاضر تقریباً در وسط شهر مدینه واقع شده، که از شمال به شارع عبدالعزیز، و از شرق به شارع ستین، و از جنوب به شارع باب العوالی، و از غرب به شارع ابی ذر، محدود است.

در گذشته، دیوارهای بقیع، از گل و خشت خام درست شده بود، که بعداً دورتا دور این قبرستان را با بلوک های سیمانی دیوار کشیده و روی دیوار نیز نرده ها و پنجره هایی، نصب کردند.

متأسفانه تا چند سال پیش، درب های بقیع تنها برای دفن جنازه ها باز می شد و در غیر آن، بسته بود. ولیکن از سال ۱۳۶۵ش و به دنبال درخواست مردم مسلمان ایران و اقدامات مسؤولین ایرانی، در ساعاتی از روز، درب آن به روی زائران گشوده می شود.

فضیلت بقیع: پیامبر اکرم (ص) فرمود: سرزمین بقیع، نخستین مکانی است که در روز قیامت شکافته می شود، و مدفونین آن سر از خاک بیرون می آورند، و پس از آن زمین مکه. و در روز قیامت، هفتاد هزار نفر از بقیع، در صحرای محشر حاضر می گردند که صورتشان مانند ماه شب چهارده می درخشد، و بدون حساب نیز داخل بهشت می شوند.

به گواهی تاریخ، پیامبر اسلام (ص) بارها و حتی در نیمه های شب به زیارت بقیع می رفت و برای خفتگان در آن، طلب مغفرت می کرد و می فرمود: خدایا اهل بقیع را بیامرزد. و نیز می فرمود: مأموریت دارم تا بر اهل بقیع درود بفرستم: ائی بعثت الی اهل البقیع لأصلی علیهم.

گنجینه های گرانقدر در خاک بقیع: چنان که گفتیم بقیع، قبرستان قدیمی مدینه است که بهترین عزیزان پیامبر (صلی الله علیه وآله) و سربازان فداکار اسلام، در آنجا مدفونند؛ اینک ب-ه نام برخی از آنها اشاره م-ی کنیم:

۱. مرقد چهار امام معصوم از ائمه شیعه (ع) یعنی: امام مجتبی (ع)، امام سجاد (ع)، امام باقر (ع) و امام صادق (ع)؛ ۲. (بنابه نقلی) قبر پنهان فاطمه زهرا (س)؛ ۳. قبور فرزندان پیامبر (ص) مانند ابراهیم، زینب، ام کلثوم و رقیه؛ ۴. قبور همسران آن حضرت؛ ۵. قبر فاطمه بنت اسد مادر علی بن ابی طالب (ع)؛ ۶. قبر عباس عموی پیغمبر (ص)؛ ۷. قبر صفیه و عاتکه، عمه های پیامبر (ص)؛ ۸. قبر حلیمه سعدیه، مادر رضاعی آن حضرت؛ ۹. قبر عقیل برادر علی (ع)، و عبدالله بن جعفر، همسر زینب کبری (س)؛ ۱۰. قبر سعد بن معاذ، و ابوسعید خدری؛ ۱۱. قبر اسماعیل فرزند امام صادق (ع)؛ ۱۲. قبر امّ البنین مادر حضرت ابو الفضل (ع)؛ ۱۳. قبر عثمان بن مظعون، و سفیان بن الحارث بن عبدالمطلب؛ ۱۴. قبر جمعی از شهدای اُحد و شهدای واقعه حرّه که محل آنها معلوم و مشخص است؛ ۱۵. قبور برخی از فرزندان ائمه و

بستگان پیامبر گرامی اسلام (ص) و برخی از صحابه بزرگوار آن حضرت؛ ۱۶. قبور گروهی از راویان حدیث، و عده ای از علما، شهدا و قزّاء و مبلغین بزرگ اسلام.

بسیاری از شخصیت‌های برجسته و افراد والامقام که از صدر اسلام تاکنون، در این سرزمین مقدس آرمیده اند و قبورشان مجهول است. قبوری که چنانچه، هریک از آنها در دیگر بلاد اسلامی قرار داشت، آنچنان آباد و مجلل می بود که چهره آن شهر را عوض می کرد.

سمهودی در وفاءالوفاء از مالک روایت کرده که: در این آرامگاه ده هزار نفر از صحابه گرامی و اکابر اسلام مدفونند، لیکن قبور تعدادی از آنها مخفی، و برخی دیگر هم که معلوم بوده به مرور زمان از بین رفته، و متأسفانه بسیاری از آنها را هم در این قرن اخیر از میان برده اند.

«رفعت پاشا» نویسنده «مرآة الحرمین» عقیده دارد: بیش از دو هزار نفر از اصحاب و تابعین، در این قبرستان دفن شده اند.

نخستین کسی که از انصار در بقیع مدفون شد، اسعد بن زراره بود، وی از بیعت کنندگان با پیامبر اسلام (ص) در عقبه اول و دوم (پیش از هجرت) در سرزمین منی بوده است.

عثمان بن مظعون از مهاجرین است که به حبشه و مدینه هجرت کرد و هم او بود که سرپرستی گروه مهاجران اول به حبشه را عهده دار بود. علاوه بر افراد یاد شده، تعداد دیگری از بستگان پیغمبر (ص) و فرزندان ائمه (ع) نیز در اینجا دفن شده اند.

مأخذ

سیری در سرزمین وحی، علی اکبر حسینی، تهران معاونت آموزش و تحقیقات بعثه، ۱۳۷۱، ص ۳۴-۳۶.

سعد بن ابی وقاص، بخشی از کتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی.

ابوالحسن علی مشهور به سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) مدینه پژوه مشهور کتاب وفاء الوفاء را نوشت. سپس آن را تلخیص و آن را خلاصه الوفاء نامید. آنگاه توسط مترجمی ناشناس به فارسی برگردانده شد. بخشی از آن درباره یکی از مدفونین بقیع یعنی سعد بن ابی وقاص است که بدون دخل و تصرف نقل می شود:

سعد بن ابی وقاص

از ابن دهقان مروی شده که گفت مرا سعد بن وقاص طلبید، پس به همراهی او به سوی بقیع بیرون شدیم و حال آنکه همراهی خود میخی چند بیرون آورده بود تا آنکه رسید به موضع زاویه شرقیه شامیه دارعقیل و مرا امر کرد که زمین را کندم تا به باطن ارض رسیدم پس آن میخ ها را در آنجا زد و گفت که اگر بمیرم بر این موضع [۱۰۷-ب] دلالت کن تا مرا دفن کنند در این موضع، و چون بمرد واقعه را به

پسرش گفتم و با او همراه بر آمدم تا آنکه بر آن موضع دلالت کردم چون ملاحظه کردند آن میخ ها را در آنجا یافتند و در آنجا دفن کردند.

مأخذ

اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۹۱.

سعد بن معاذ از نگاه ابن شَبَّه، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شَبَّه درباره یکی از صحابه رسول خدا.

ابوزید عمر بن شَبَّه نمیری معروف به ابن شَبَّه (۱۷۳-۲۶۳ق) ادیب، مورخ و راوی حدیث، کتاب تاریخ المدینه المنوره را به منظور معرفی تحولات و ابعاد شهر یثرب (مدینه در دوره اسلامی) نوشت. این اثر از نخستین آثار در عرصه مدینه پژوهی است. بخشی مهمی از آن درباره بقیع است که در چند مقاله عرضه شده است. هدف از این مقاله دسترسی آسان تر پژوهشگران به متون قدیمی است تا از این طریق بقیع پژوهی رواج و گسترش یابد. مؤلف به دلیل نزدیکی به دوره رسالت و زمان عباس، اطلاعات مستند و سودمندی عرضه کرده است.

/ عبدالعزیز گفت: سعد در نبرد خندق مجروح شد. پس دعا کرد و خداوند خونریزی را متوقف ساخت تا داوری خود را درباره بنی قریظه اعلام بدارد. از آن پس خون یکباره بیرون زد و سعد در سرای خود در محله بنی عبدالأشهل درگذشت.

پس از رسول خدا(ص) بر او نماز گزارد و او را در کنار کوچه ای که چسبیده به سرای مقداد بن أسود- البته او مقداد بن عمرو است و اسود بن عبد یغوث بن وهب بن عبد مناف بن زهره او را به فرزند خواندگی گرفته بود- یعنی همان سرایی که آن را سرای ابن افلاح گویند و اکنون در نقطه ای دور در بقیع است و گنبدکی نیز بر آن هست که به خاک سپرد./

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شَبَّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۲۹-۱۳۰؛ وفاء الوفاء، ج ۲، ص ۱۰۰.

نیز نک: سعد بن معاذ؛ ابن شَبَّه، عمر؛ تاریخ مدینه منوره

سعد بن معاذ از نگاه سمهودی، بخشی از کتاب وفاء الوفاء درباره یکی از صحابه مدفون در بقیع.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال ها در مدینه النبى اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندان عنوان کتاب

ص: ۱۱۰۷

درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه در گذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی (ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشی از کتاب، گزارش سمهودی درباره آرامگاه سعد بن معاذ است. این گزارش ذیلاً عرضه می شود تا دسترسی پژوهشگران به اطلاعات درباره او آسان تر گردد.

قبر سعد بن معاذ الأشهل

/ نقل ابن شبه عن عبدالعزیز أنه أصیب یوم الخندق، فدعا فحبس الله عنه الدم، حتی حکم فی بنی قریظه، ثم انفجر کلمه فمات فی منزله فی بنی عبدالأشهل، فصلی علیه رسول الله (ص) و دفنه فی طرف الزقاق الذی بلزق دار المقداد بن الأسود، وهو المقداد بن عمرو، وإنما تبنَّاه الأسود بن عبد یغوث الزهری، وهی الدار التی یقال لها دار ابن أفلح فی أقصى البقیع علیها جنبه، انتهى.

وهذا الوصف صادق بالمشهد المنسوب لفاطمه بنت أسد؛ لکونه بطرف زقاق فی أقصى البقیع، وفی شرقیه ناحیه بنی ظفر و بنی الأشهل، فلعله قبره، ولكن وقع الاشتباه فی نسبه لفاطمه رضی الله عنها لما قدمناه فی قبرها، والله أعلم.

مأخذ

تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۲۵؛ وفاء الوفا باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش محمد نظام الدین الفتیح، مدینه، دارالزمان، ۲۰۰۸م / ۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۲۳۶.

نیز نک: سعد بن معاذ؛ السمهودی، علی بن عبدالله

سفر به قبله، سفرنامه حج از هدایت الله بهبودی و یادداشت هایی از بقیع.

هدایت الله بهبودی در ۱۳۷۰ به حج مشرف شد و مشاهدات و شنیده های خود در هر روز را یادداشت می کرد، سرانجام، با تنظیم و تنقیح این یادداشت های روزنگار (کرونولوژی) سفرنامه ای با مشخصات زیر به چاپ سپرد:

سفر به قبله: یادداشت های حج، هدایت الله بهبودی، تهران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰، ۶۳ ص.

سبک این سفرنامه روزنگار، احساسی و فاقد استدلال های کلامی و عقیدتی است. چون نثر این سفرنامه، خواندنی و از برخی دیگر از سفرنامه ها متمایز است و برای اینکه این دانشنامه خالی از اینگونه سبک نباشد، بخش بقیع این سفرنامه را عیناً می آورم.

اینجا قبرستان بقیع است. مرتضی گفت محوطه بزرگی را دیدم مستطیل شکل که محیطش با نرده ها و دیوارها بسته شده. زاویه جنوبی را رد کردیم. - بیا... اون قبر امام حسنه... اونجاست... دیدی... اونم امام سجاد... می بینی یا نه... امام باقر... امام صادق... دیدی؟

برای چیزی که نمی بینم گریه ام می گیرد... این الشمس الطالعه؟

به یاد قبرهای مرده و درب و داغون وادی السلام قم می افتم که چقدر آبادتر از اینجاست. ایرانی ها گله به گله، ایستاده و نشسته روضه می خوانند، گوش می کنند و گریه. پیچیدیم به طرف حرم و گنبد سبز مرقد نبوی. در اینجا آمد و شد قیافه ها، کلکسیون ملت ها را چه خوب نشان می دهد دو طرف این مسیر ۲۰۰ - ۳۰۰ متری با دیوارهای موقتی بالا رفته که آن طرفشان ماشین آلات و کارگرها مشغول کارند، می رسیم. اینجا سه در ورودی است. از در سوم تو می رویم. اولین چیزی که می بینم، جنگلی از ستون های زرشکی است که سقف گنبد حرم را روی سر خود گرفته اند. به خیال دیدن مرقدی شیعه ساز، به این طرف و آن طرف چشم می دوام. گیجم.

- اینجاست، پشت این قفس بلند...

مرتضی می گوید، قبر را در جایی که معلوم نیست کجاست، نشانم می دهد. دور محوطه ای را تا زیر سقف بالا برده اند. دنبال خودم گشتم. کمی طول کشید تا خودم را پیدا کنم. دنبال حال گشتم خبری نبود. یک چیزی اینجا موج نمی زند. نمی دانم چیست شاید شور زیارت باشد. شاید هم عشق، که مثل پاره های ابر در آسمان حرم پراکنده اند. تمام حسی را که به داخل حرم کشیده بودم به زمین ریخت. اما غربت جگرسوز اینجا بغض باز شده گلویم را دوباره گره زد. آمدیم بیرون، کنار بقیع زمزمه های دعای کمیل بلند شده بود. نشستیم. دو مداح به طرز خسته کننده ای دعا را کشیدند، چیزی حدود دو ساعت، یاد دعاهای اول انقلاب افتادم.

۱۰ خرداد ماه ۱۳۷۰

صبح را با واکسن مننژیت شروع کردم. دکتری که نشستن سوزن ها را روی بازوهای ما تماشا می کرد با مهربانی توضیح داد که ویروس این بیماری کشنده در مدفوع بعضی از زایران کشورهای دیگر - که بدنشان در مقابل آن مقاوم شده - در صحاری عرفات و مشعر و منی پخش می شود و به میان حجاج دیگر کشورها انتقال می یابد. او گفت که چند سال قبل هفت هزار نفر از زایران با این بیماری کشته شدند که هفتاد نفرشان ایرانی بودند.

ص: ۱۱۰۹

به پیشنهاد عبدالله آفتاب مدینه را به جان خریدیم و برای خبردار شدن از وضعیت حجاج کشورهای دیگر، خیابان گردی خود را شروع کردیم. با مسئولین بعثه های مالزی، اندونزی و ترکیه گپ سرپایی زدیم و طعم برخورد دولتی آنها را چشیدیم.

برای تنفس، اصغر خوابگاه یکی از کاروانها را نشان می دهد. باجناقش در اینجا کاره ای است. می رویم و آثار آفتاب مدینه را با خنکی آب خنثی می کنیم. روحانی کاروان از نمایندگان سابق مجلس است.

- شهر مدینه سابق بر این دست شیعیان بود. ائمه بقیع در آن زمان بارگاه داشتند. اما بعدها به دست وهابی ها خراب شد.

اینها را او می گوید و بعد کتاب جیبی جلد سفیدی را از میان کتابهایش بیرون می کشد:

- عکس بارگاه را در اینجا چاپ کرده اند.

گرفتم برای نگاه کردن. اسم کتاب «قبل از حج بخوانید» است. در صفحه ۱۷۷ عکس تاری را چاپ کرده که تشخیص بارگانش مشکل نیست. زیرش نوشته: «بقاع ائمه بقیع (ع) و بقاع دیگر بقیع پیش از خراب شدن قبور ائمه (ع) سمت راست و هر چهار قبر در داخل یک بقعه است. همان بقعه ای که از همه بزرگتر است».

کتاب در شهر قم چاپ شده بود.

بعد از دو چایی لب تلخ رفتیم بیرون به سوی بازار مدینه. می گویند قیمت ها با افزایش تعداد زائرین بالا و بالاتر می رود. بازار فاصله ای از حرم و بقیع ندارد، یک خیابان. کوچه های ۶-۷ متری تو در تویی که مغازه های ریز و درشت را در حاشیه اش چیده اند. صاحبان مغازه ها را که نگاه می کنی: پاکستانی، افغانی، بنگلادشی، سودانی و حتی تاشکندی اند. جنس ها را که دید می زنی: چینی، ژاپنی، تایوانی، هنگ هنگی و حتی لبنانی اند. جانماز ژاپنی مجهز به قبله نما، ذکر شمار اتوماتیک چینی، تسبیح ژاپنی و چینی، لباس های زیر کره ای، لباس های روی تایوانی، دمپایی سنگاپوری و... بازار مدینه را تسخیر کرده اند. برای دیدن کالایی که صادر کننده اش یک کشور مسلمان باشد، دچار مشکل خواهی بود. و اگر بخواهی در خرید سوغاتی این تبصره های رادیکالی را دخیل کنی، باید دست خالی برگردی.

کار امروز بعد از ظهر ما، زدن تورنُسل قیمت توی اجناس بود و بس.

به معماری بیزانس. حرم از هنر آینه کاری محروم است. و از رنگ لاجورد و کاشی های آن بی بهره. ضریح که نه، دیواره فلزی با کتیبه هایی از همین جنس قبر پیامبر، خانه او و قبر دو تن از خلفای راشدین را دور زده و تا زیر سقف بالا رفته. و تو با حسی کوفته، و درمانده از چیزی که می بینی باید به فکر زیارت باشی. اگر نبود ضجه زنان ایرانی و شانه های لرزان مردانشان و این باور که پیامبر تو به یقین

اینجا دفن شده، می توانستی به اشتباه، آن را به جای یک معبد تصور کنی. و اگر گیشه ای برای فروش بلیط مقابل در حرم کار می گذاشتند، چه بسا اینجا را با یک موزه و یا مکان دیدنی دیگر عوضی می گرفتی. نمی دانم شاید همه این حرف ها توجیهی باشد برای آینه دلم که جیوه اش ریخته است.

از خوش حادثه، شب رفتیم به سوی هتل شیک و زیبایی نزدیک بازار، پشت قبرستان بقیع، که کاروان جانبازان را در خود جای داده است. بیرون بودند و به صف. ویلچرهای قرمز به ستون ۳، بر و بچه های نخاعی و دو پا قطع را همراهی می کردند. راه افتادم پی ایشان، رفتند طرف بقیع. به در اصلی قبرستان که رسیدند، مردم کنار رفتند، جا باز کردند و با احترام، ویلچرها را روی دست از پله های در اصلی بالا بردند و پشت نرده های طوسی رنگ این در بسته، پارک کردند. آنجا، سینه به سینه آهنگران درآمدم. از ته دل بغلش کردم.

اول زیارتنامه ائمه بقیع بود و بعد شعری که آسمان چشم ها را ابری کرد و باراند. آهنگران می خواند.

مأخذ

سفر به قبله، هدایت الله بهبودی، تهران، ۱۳۷۰، ص ۱۲ - ۱۹.

سفرنامه بقیع، گزارش سفر ملا محمد ابراهیم کازرونی شیرازی به حج و زیارت بقیع.

ملا- محمد ابراهیم کازرونی شیرازی یا ملا ابراهیم بن درویش محمد کازرونی (۱۲۷۴ یا ۱۲۷۵ - ۱۳۳۴ق) در ۱۳۱۵ق سفر دومش را برای حج گزارى و اجرای مناسک و اعمال احکام و اعمال حج آغاز کرد و در ۱۳۱۶ق به پایان رساند. مشاهدات و شنیده های خود را در سفرنامه ای به نام سفرنامه مکه تألیف کرده است. بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است و اطلاعات سودمندی عرضه کرده است. این بخش را عیناً آورده ایم.

کیفیت زیارت حضرت رسول و فاطمه زهرا و ائمه (ع)

بعد از غسل دخول حرم محترم رسول خدا(ص) درب مسجد ایستاده، دعای وارده خوانده از باب السّلام وارد حرم سید انام شدیم. بعد از اذن دخول در پهلوی ستون دوم که محاذی ستون ابولبابه است مشغول زیارت حضرت پیغمبر(ص) با نهایت خضوع و خشوع و گریه و تضرّع شدیم و از طرف سر مبارک که ایستاده بودیم در پشت ضریح عبور کردیم تا رسیدیم محاذی ضریح و مرقد حضرت صدیقه کبری که ضریح آن بزرگوار واقع در ضریح حضرت رسول مختار است علی قول. در محاذی ضریح آن معصومه ایستاده، زیارت آن مظلومه با نهایت تضرّع و ابتهال به جا آوردیم. و در پایین پای مبارک در مقام حضرت جبرئیل ایستاده، دعایی که در آن موضع باید خواند خواندیم و بعد از آن در مقام حضرت میکائیل و اسرافیل و عزرائیل به ترتیب اسامی آنها دعای وارده را خواندیم در مقامات ایشان.

ص: ۱۱۱۱

بعد از این در پیش ضریح منور که مواجه روی حضرت واقع شده آمدیم در روضه مطهره که بین المنبر و المحراب روضه من ریاض الجنه در آنجا نیز زیارت حضرت صدیقه را به جا آوردیم و در آنجا چهار رکعت نماز به جا آوردیم و دعای وارده در آن مکان جنت نشان خواندیم و در محراب حضرت نیز دو رکعت نماز کردیم و بعد از آن در جنب اسطوانه ابولبابه آمده، دو رکعت نماز کردیم و در آنجا وارد است که دعا باید کرد از دعاهای وارده و غیرها هرچه خواستیم خواندیم.

زیارت بقیع: بعد از آن از دری که مسمی به باب جبرئیل است بیرون آمدیم و روانه بقیع شدیم و از هر آدمی یک قرانی گرفتند و داخل در روضه مطهره نمودند. به واسطه ازدحام و ایستادن خدام درب عتبه علیه و بستن یک لنگه در و یکی یکی داخل نمودن، خواندن اذن دخول ممکن نشد الا بعد از داخل شدن، قبل از پایین آمدن از پله که در آنجا خواندم و به تفصیلی که در کتب زیارت مسطور است زیارت حضرت امام حسن مجتبی (ع) و زیارت حضرت سیدالسااجدین امام زین العابدین (ع) و زیارت حضرت امام محمد باقر (ع) و زیارت حضرت امام جعفر صادق (ع) به جا آوردیم و هشت رکعت نماز زیارت در پایین پاهای مبارک کردیم و از دعا آنچه ممکن شد خواندیم و زیارت عباس عم پیغمبر که با آن بزرگواران در یک ضریح از چوب عود است خواندیم. و بعد از آن در پیش روی این بزرگواران مرقد و ضریح مطهر حضرت سیده نساء فاطمه زهرا (س) علی ظنی، اقوی است و یک طرف ضریح انورش دیوار اطاق است در بالای سر آن معصومه مظلومه ایستادم که پشت به بزرگواران نشود و آن مظلومه را زیارت کردم و غاصبین حقوق او را لعن نمودم.

و روایتی دلالت دارد که جنازه حضرت امام حسن (ع) بعد از طواف به قبر جدش و مانع شدن آنکه بر استر سوار بود که در این خانه او را دفن نکنید آن بدن مسموم را بعد از تیرباران شدن در بقیع آوردند و به نزد مادرش دفن کردند، بر آنکه حضرت صدیقه در همین مکان که حضرت امام حسن است مدفونه است.

خلاصه آنکه مادام یعنی مدّت هفت روز که در مدینه توقف و منزل داشتیم، همه روزه علی الاستمرار روزی دو مرتبه بلکه بعضی روزها سه مرتبه به زیارت ائمه بقیع در این بقعه منوره مشرف می شدم و بعضی روزها زیارت جامعه کبری در نزد ضریح این بزرگواران عالی شأن می خواندم و بعد از آن می رفتم به بیت الاحزان حضرت فاطمه زهرا (س) در آنجا نیز ضریحی است که می گویند حضرت فاطمه در آنجا مدفونه است. آن معصومه را در آنجا نیز زیارت می کردم و برای آن مظلومه گریه می نمودم. در آنجا محرابی است، دو رکعت نماز در آن به جا آوردم.

پس از آن آمدیم در مقابل حجره که در آن ازواج پیغمبر مدفون بودند. از برای بعضی از ایشان فاتحه خوانده شد. بعد آمدیم نزد دو حجره که متصل به هم بودند. در یکی از آن قبر مالک که از جمله علماء اربعه است و در دیگری قبر نافع که یکی از قراء سبعة است، قرائت سوره فاتحه‌الکتاب نمودیم.

زیارت قبر ابراهیم فرزند رسول خدا(ص): بعد رفتیم به زیارت مرقد حضرت ابراهیم فرزند پیغمبر(ص). پس از زیارت آن قبر مطهر، قدری نشستیم و با خادمش من باب المصلحه طرح دوستی افکنده. روزی پرسید که نامت چیست و شهرت کدام است؟ گفتم نامم محمد ابراهیم است و شهرم شیراز. قلمی از مداد در دست داشت نام و شهر را بر روی قطعه کاغذی نوشت و خیلی اصرار کرد که بیا برویم منزل و من در پشت مسجد پیغمبر(ص) منزل دارم و از خدام حرم محترم و نامم محمد سعید است و چند روزی که در مدینه توقف داری در خانه خودم منزل نما. عذر آوردم و نرفتم. روز دیگر که به زیارت فرزند پیغمبر مشرف شدم گفتم: صیف لی حال صاحب القبر؟ حقیر مجلاً حال سیدالشهداء و حضرت ابراهیم و عروض تب به او و وفاتش را ذکر کردم. آن خادم شروع کرد به گریه کردن. پس از گریه گفتم: عمویی داشتم که در شب قتل حسین سبط احمد مختار، خواب نمی رفت و ذکر مصیبت او را می نمود و گریه می کرد. در شب قتلی بی تابی و گریه زیاد از عادت خود نمود. به او گفتم که، این قدر چرا گریه می کنی؟ گفتم: چرا گریه نکنم که حسین مرا مکانی روح افزا و باغی خوش طرح و خوش نما معین فرمود و فردا که روز قتل است آنچه شدنی است می شود. گفتم: عمویم در تمام شب بی تابی و گریه نمود. روز قریب به ظهر اجلش در رسید و دار فانی را وداع نمود.

خلاصه از صحبتش گمان رفت که شاید شیعه باشد. جویای مذهبش شدم و گفتم: شنوا مذهبک؟ گفت: حنفی. بعد گفت با وجودی که من با سایر خدام محترم در مذهب حنفی یکی هستیم ایشان در باطن دشمنی با من می کنند به واسطه آنکه مادر من از عجم و از اهل کابل است.

خلاصه قلیل مدتی که حقیر در مدینه توقف داشتم، روزها در نزد قبر حضرت ابراهیم به قدر دو، سه ساعت با حقیر مشغول صحبت بود. در موضعی که حضرت ابراهیم مدفون است، در همان اطاق چند قبر از شهدای احد می باشد که یکی از آنها عثمان بن مظعون است و اسامی مابقی معلوم نیست. [مؤلف مرتکب اشتباه شده، چون عثمان بن مظعون از شهدای احد نیست].

و از جمله مواضعی که محلّ مطاف و زیارتگاه است در بقیع، مرقد مرضعه حضرت رسول(ص) است. و از جمله مواضع زیارتگاه در بقیع، مرقد منور حضرت فاطمه بنت اسد مادر حضرت امیرالمؤمنین(ع) است. و بعضی گفته اند که آن مرقد حضرت فاطمه زهرا است. سبب اختفای محلّ دفن حضرت صدیقه، مبنی بر وصیت آن مظلومه است که گفت: یا علی جنازه ام در شب دفن کن که راضی نیستم که کسانی

که غضب حق من کرده اند به جنازه من حاضر شوند. و وجه دیگر آنکه کسانی که ستم و آزار بر دختر احمد مختار کرده اند در نماز او حاضر نشوند و مبادا جسد مبارکش از قبر بیرون آورند، چنان چه در جای خود این مطلب مذکور است.

و قبر عثمان بنا بر علامتی که از برای او از قبه و بارگاه و ضریح از چوب درست کرده اند در آخر بقیع است. و قبر ابوبکر و عمر در ضریحی است که مرقد حضرت رسول (ص) است.

و مرقد شیخ احمد احسایی در بقیع در پشت اطاقی است که ائمه بقیع در آن مدفونند و ضریحی از آهن بر دور قبرش ساخته اند و بر سنگ مزارش چنین مرقوم است: بسم الله الرحمن الرحيم

لزين الدين احمد نور فضل

تقضى بها القلوب المدلهمه

يريد الحاسدون ليطفوؤه

ويأبى الله إلا أن يتمه

فزت بالفردوس فوزاً يابن زين الدين احمد.

و از جمله اطاق هایی که در بقیع است، اطاقی است که در آن دختران حضرت رسول (ص) مدفونند. و از جمله اطاقی است که در آن مرقد حضرت عقیل است. و از جمله اطاق هایی که در بقیع هست، اطاقی است که نزد قبور ائمه بقیع است و در آن عمات پیغمبر، صفیه و عاتکه است.

مأخذ

الذريعه، آقابزرگ طهرانی، قم، اسماعیلیان، ج ۱۴، ص ۱۰۵؛ سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۲۷۱ - ۲۷۵.

نیز نک: ملا محمد ابراهیم کازرونی

سفرنامه حج، بخشی از سفرنامه حج نوشته آیت الله لطف الله صافی گلپایگانی درباره بقیع.

آیت الله لطف الله صافی گلپایگانی در ۱۲۹۷ش در گلپایگان متولد شد و هم اکنون یکی از مراجع تقلید شیعیان در قم می باشند. او در سال ۱۴۰۲ق/۱۳۶۱ش سفری به مکه مکرمه و مدینه منوره داشت و خاطرات و مشاهدات خود را تدوین و به نام سفرنامه حجت منتشر نمود. بخشی مربوط به بقیع را با عنوان وضعیت بقیع در اینجا عیناً می آوریم. زیرا شامل نکات عقیدتی، تاریخی و اخلاقی است که برای پژوهشگران سودمند می باشد.

بقیع: بقیع یکی از دو قبرستان معروفی است که در صدر اسلام و عصر رسالت مسلمین، اموات خود را در آنها دفن نموده اند و تا کنون هم دفن اموات در آنها به مناسبت شأن و فضیلتی که همه مسلمانان برای

ص: ۱۱۱۴

این دو گورستان قائلند و جنبه‌های تاریخی آنها ادامه دارد، قبرستان دیگر همان قبرستان معروف مکه مکرمه (حجون) است که در آینده به آن خواهیم رسید.

قبرستان بقیع پیش از هجرت پیغمبر اکرم (ص) به مدینه منوره، قبرستان نبود و بر حسب بعض نقلها اولین نفری که از انصار در این مقبره مدفون گردید اسعد بن زراره بود سپس از مهاجرین اولین کس عثمان بن مظعون بود که هر دو از صحابه عالیقدر بودند و به امر پیغمبر -صلی‌الله علیه و آله وسلم- این زمین برای قبرستان آماده گردید و پس از رحلت ابراهیم فرزند عزیز پیغمبر (ص) که به امر آن حضرت او را نیز در بقیع در جنب عثمان بن مظعون دفن کردند این قبرستان رسمیت یافت و به دفن اموات مسلمین در آنجا اختصاص پیدا کرد.

این قبرستان در سمت شرقی مدینه واقع است و طول آن بر حسب تعیین بعضی ۱۵۰ متر و عرض آن ۱۰۰ متر است و ظاهراً این طول و عرض قطعهای است که فعلاً بقیع نامیده میشود و الاّ عرض و طول آن کمتر بوده است و مکان قبر عثمان که به نام (حش کوب) موسوم بوده است خارج از بقیع قرار داشته است که چون مسلمانان مانع از دفن او در مقبره مسلمین شدند و حتی ابتداء انقلابیون از دفن او هم مانع می شدند چند تن از بنی امیه او را روی دری گذاردند و چون در (حش کوب) که مقبره یهود بود حفرهای کردند و خاک بر آن ریخته جسدش را مخفی کردند این مکان را بنی امیه بعدها ضمیمه بقیع نمودند.

باری این قبرستان از چهارده قرن پیش تا امروز همواره زیارتگاه مسلمین و مرکز بیداری و تذکار خاطرات رجال و شخصیت‌های بزرگ اسلام و رویدادهای زشت و زیبا بوده است.

و این قبرستان پس از روضه مقدسه نبویه یکی از منابع تاریخ اسلام است که وجود شخصیت‌های تاریخی اسلامی را اثبات و تأیید می نماید.

در حدود ده هزار نفر از صحابه در این قبرستان مدفون می باشند. از معاریف و مشاهیری که در این قبرستان مدفون هستند و از بانوان نخست به احتمال حضرت زهرا (س) را باید نام برد و نفر دوم بطور مسلم نیز فاطمه بن اسد ام الوصی و ام الائمه است که نسبت به پیغمبر (ص) به مناسبت پرستاری و کفالتی که از آن حضرت داشت مقام مادری دارد و بر حسب احادیث پیغمبر (ص) او را مادر می خواند و فرمود بعد از ابوطالب کسی نسبت به من نیکی کننده تر از او نبود و در مقام تجهیز و تشییع و تکفین و دفن او عنایت‌هایی فرمود که مورد تعجب و جلب توجه گردید از جمله اینکه پیغمبر (ص) پیراهن خود را برای کفن او مرحمت کرد و در قبر او خوابید و از جمله قبور محترمه قبر ام البنین مادر حضرت عباس ابی الفضل شهید در کربلا است، و قبور زوجات النبی نیز به غیر از حضرت خدیجه (ع) که در مکه مکرمه و

میمونه که در سرف مدفون میباشند، در بقیع میباشند و همچنین قبور دیگر بنات پیغمبر(ص) و صفیه عمه بزرگوار آن حضرت و جمعی از بانوان معظمه اهل بیت از بنات بلا واسطه یا مع الواسطه ائمه(ع) نیز در بقیع است و اما از مردان نیز شخصیت های بسیار در این قبرستان مدفونند که عزیزترین و بزرگ ترین آنها نخست سبط اکبر حضرت امام حسن مجتبی(ع) سید جوانان اهل بهشت و دیگر حضرت امام زین العابدین علی بن الحسین(ع) و حضرت امام محمد باقر و حضرت امام جعفر صادق(ع) میباشند (امام دوم و چهارم و پنجم و ششم) که تواریخ زندگی مشحون از افتخارات و فضایل و بزرگواری آنها مستقلاً و در ضمن صدها تاریخ معتبر نوشته شده است و دیگر قبر جناب عباس عموی پیغمبر(ص) و عقیل عموزاده آن حضرت و عبدالله جعفر و از جمله چنانکه قبلاً گفته شد قبر مطهر جناب ابراهیم فرزند عزیز و عالی مقام رسول خدا(ص) است که بالخصوص در بقیع زیارت می شود.

وضع کنونی قبرستان بقیع: وضع قبرستان بقیع در حال حاضر بسیار موهن است و اهانتی که به رجال و شخصیتهایی که در این گورستان مدفونند شده، فوق العاده تأسف آور و رقت انگیز است تقریباً جز اقلیت غیر قابل توجهی که به اسم وهابی نامیده شده و در سایه حمایت انگلیس و فعلاً آمریکا عرض وجود نموده و موجودیت دارند و گروهی از مردم غافل از حقایق جریانهها و دخالت سیاست در امور که فریب تبلیغات عوام فریبانه آنها را خوردهاند اکثریت مسلمانان از این استخفاف و اهانت سخت ناراحت و آزرده خاطرند.

در هیچ کجای دنیا نسبت به قبور بزرگان خود اینهمه بیادبی و بیاحترامی روا نمی دارند و در هر کجا دفن اموات مرسوم است قبور اموات و مقبره آنها نیز محترم است.

نقشه تخریب آثار و ابنیه اسلامی نقشه بسیار عمیق و خائنانهای بود که بیگانگان برای محو مستندات و شواهد عینی و اثری تاریخ اسلام کشیده بودند و در موقعی که برای تسلط بر کشورهای اسلامی دست به تفرقه و فرقه سازی بودند مثلاً علی محمد شیرازی و حسینعلی نوری را در ایران به ادعای باییت و مهدویت و نبوت و بلکه الوهیت برانگیختند و در هند غلام احمد قادیانی به اصطلاح فرقه مزدور احمدیه را و در عربستان نیز فرقه وهابی را وسیله دست ساختند و محمد بن عبدالوهاب را به مزدوری گرفتند و مهمترین مقصد آنها علاوه بر غارت معادن بزرگ نفت، از میان بردن آثار اسلامی بود که حتی روضه مقدسه پیغمبر(ص) را نیز فرا گرفت.

چگونگی تشریف به زیارت بقیع (از سفرنامه سفر اول ذی القعدة ۱۳۸۵): بعد از زیارت روضه مطهره رسول خدا(ص) به سوی قبرستان بقیع روانه شدم قبرستان بقیع دو در داشت که یکی از آنها همیشه بسته بود و آمد و شد از یک در بود که روزانه دهها هزار نفر از آن آمد و شد داشتند و زوار در فشار

سختی واقع می شدند که از جمله خودم یک بار به قسمی در فشار ازدحام قرار گرفتم که نزدیک بود به کلی از پا درآیم.

هنگام ورود به قبرستان با الهام از آیه کریمه «فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى» (سوره طه، آیه ۱۰۲) پا را برهنه کردم و به سمت قبور مقدسه ائمه (ع) متوجه شدم. ابتدا اذن دخول خواندم و آهسته قدم بر می دارم، با شدت اشتیاقی که به زیارت دارم، و از ایران تا مدینه منوره برای کسب عنایات ائمه (ع) آمده‌ام، آرام آرام قدم بر می دارم عیناً مانند کسی که یک گام به جلو بر می دارد و یک گام به عقب بر می گردد «يقدم رجلا و يؤخر اخرى» دل انسان با خبر است که با چه منظره اسف انگیز و وضع توهین آمیز روبرو می شود پس هر چه دیرتر برسم از این لحاظ که دیرتر این منظره را بینم بهتر است.

تا به قبور مطهره نرسیده بودم فکر میکردم آیا قبور در چه حالت است؟

آیا صورت ظاهر آنها به چه نحو است؟

خوب است قدری دورتر بایستم که اصلاً چشمم به قبور ویران شده فرزندان عزیز علی و زهرا (ع) نیفتد.

هر چه نزدیکتر میشدم صدای ضجه و شیون و ناله مردم و احساسات آنها را که مثل کسی که عزیزترین کسانش را از دست داده ناله می کردند بیشتر میشنیدم.

شاید بطور یقین بتوان گفت که در هیچیک از مشاهد این قدر حال رقت به مردم و زوار دست نمی دهد.

ناچار بودم پیش بروم گاهی از پشت جمعیت سرم را قدری بلند میکردم که نگاه کنم اما باز دلم راضی نمیشود اندکی جلوتر رفتم ناگاه چشمم به چهار صورت قبر افتاد که اندکی از زمین بلندتر و بر سمت سر هر یک سنگ کوچکی نصب بود، صدایم به گریه بلند و اشکم مسلسل جاری بود، شنیده بودم که وضع این قبور عزیز به همین شکلها است اما شنیدن کی بود مانند دیدن، دیگر گریه به من فرصت نمی داد و توانائی اینکه سلام عرض کنم از فرط تأثر برایم نبود.

راستی نمیتوان این حال ناراحت کننده و اسف بار را تقریر کرد. به غیر از قبور مطهره التفات به جای دیگر نداشتم گریه ها کردم ناله ها داشتم نه من اینطور بودم که همه و بسیاری به مراتب از من بیشتر نالان و گریان بودند مانند بانوی فرزند مرده می گریستند. بالاخره در میان اشک جاری و گریه و ناله شروع به زیارت کردم.

«السَّلَامُ عَلَيْكُمْ أَيُّهَا الْهُدَى...»

جمله های زیارت را مکرر می گفتم دلم نمی خواست زیارت تمام شود، و آن حال با اینکه حال گریه و اندوه و تألم بود عوض شود.

به قدری این حال مرا راضی کرده بود و وجدانم را باز و شاد و نورانی ساخته بود که توصیفش از عهده قلم و بیان خارج است.

احساس قرب، احساس حضور، احساس وجود ارتباط با اولیای خدا، درک توفیقی که در تمام عمر آرزومند آن بوده و هستم، لذت و حالاتی است که تمام دنیا و لذت آن عمر در برابر آن کم بها و بلکه بی بها است.

زیارت امین الله را هم خواندم بعد از زیارت دعا کردم و با دل سوخته خدا را خواندم برای مصالح مسلمین و عزت و سربلندی اسلام و تعجیل فرج حضرت مولی الوری امامنا المهدی المنتظر ارواح العالمین لتراب مقدمه الفدا و سائر حوائج عمومی و شخصی به قدر معرفت و لیاقت خودم که هرگز در خور آن مقام اعلی نبوده و نیست و در بین آنهمه مردم با حال و اخلاص و متوجه به هیچ محسوب نیستم دعا کردم.

باری این مواقف و مشاهد مواقف دعا و توجه و توسل است اگر انسان غنیمت بداند و از برکات آن محروم نشود.

در نزدیک قبر چهار امام است و سمت بالای سر آنها قبری است منسوب به حضرت فاطمه زهرا(س) در اینجا هم فاطمه زهرا(س) را زیارت می کنید دوباره رقت و تاثیرم از گم بودن قبر دختر پیغمبر و بضعه آن حضرت و سیده النساء تازه گردید و گریه ام از نو آغاز شد با همان حال گریه زیارت خواندم، و بعد هم چون می گویند این قبر از فاطمه بنت اسد کفیله پیغمبر(ص) و مادر امیر المؤمنین(ع) است آن معظمه را هم زیارت کردم و سپس به جناب عباس عموی معظم پیغمبر(ص) سلام عرض نمودم و در اینجا و در روضه رسول خدا(ص) برای کسان و بستگان و ارحام و ذوی الحقوق و همسایگان و احباء و اصدقای اهل وطن و غیر هم زیارت نمودم.

سپس با دلی سوزناک و سینه اندوه ناک به زیارت سایر قبور مطهره مشرف شدم نخست قبور دختران پیغمبر(ص) زینب و رقیه و ام کلثوم را که در سمت راست کسی است که از زیارت ائمه(ع) مراجعت می کند زیارت کردم.

و بعد از آن نیز در همین طریق به قبور زوجات نبی(ص) و امهات مؤمنین رسیدم آنجا هم بطور شایسته رسم سلام و تحیت را بجا آوردم و فاتحه خواندم.

و از آنجا به فاصله کمی به قبور عبدالله بن جعفر طیار برادرزاده حضرت امیر -علیهالسلام- و داماد آن حضرت و قبر جناب عقیل بن ابیطالب و ابی سفیان بن حارث بن عبدالمطلب پسرعموهای پیغمبر اکرم

-صلی الله علیه و آله وسلم- مشرف شدم در اینجا هم سلام و تحیت و عرض ادب نمودم و به وظیفه دوستی خاندان رسالت رفتار کردم.

سپس به زیارت قبر مطهر حضرت ابراهیم پسر عزیز و گرامی رسول الله (ص) مشرف شدم و آن حضرت را به زیارت مذکور در کتابهای زیارت و دعا زیارت کردم و بعد از آنجا به قبوری رسیدم که بعضی آنها را قبور مجروحین غزوه احد که پس از بازگشت در اثر جراحات به شهادت رسیدند و بعضی قبور شهدای حرّه و بعضی آنها را قبور هر دو معرفی می کردند، آنجا هم وظیفه سلام و زیارت انجام شد و از آنجا مسافت بالنسبه دوری را تا آخر قبرسان طی کردیم در اینجا نخست قبر جناب حلیمه سعدیه مرضعه پیغمبر اکرم (ص) را با کمال ادب و احترام زیارت نمودم و در پایین پای ایشان زمین مسطحی بود که صورت قبری در آن نبود در آنجا هم که حسب المعمول جناب فاطمه بنت اسد را زیارت می کنند آن معظه را به زیارت مذکور در کتابهای زیارت و دعا زیارت کردم و همچنین گفته می شد که قبر ایشان در پشت دیوار فعلی بقیع است که روز بعد یا دو روز بعد که برای زیارت بیت الاحزان حضرت زهرا -علیهاالسلام- رفتیم در سمت چپ طریق صورت قبر منسوب به ایشان و صورت قبر دیگر منسوب به ابی سعید خدری است در اینجا نیز آن مکرمه را به همان زیارت که در بقیع ایشان را زیارت کرده بودم مجدداً زیارت کردم و بالأخره قبر عاتکه و قبر صفیه دو عمه معظه رسول خدا (ص) و مرقد امالبنین مادر مکرمه حضرت ابی الفضل العباس -علیهاالسلام- را نیز زیارت نمودیم در اینجا مخصوصاً خاطرات واقعه جانگداز کربلا و وفاداری و فداکاری حضرت ابی الفضل العباس و برادرهای عزیزش مردم را غرق تأثر و گریه و شیون می نماید.

بیت الأحزان: یکی از اماکنی که زیارت می نمایند و در آن نماز می خوانند مکانی است بنام بیت الأحزان این مکان فعلی در خارج از بقیع واقع شده و در سفر قبل من به زیارت آن مشرف شدم متأسفانه در این سفر با کمال شوقی که داشتم توفیق نیافتم و نمی دانم وضع فعلی آن با این تلاشی که رژیم سعودی برای یاد بردن عناوین دارد در چه حال است.

بطوری که در تاریخ های معتبر مثل وفاء الوفاء مذکور است در بقیع قبهای بوده است به نام قبه الحزن یا قبه فاطمه زهرا سلام الله علیها آنچه مسلم است این است که حضرت زهرا (س) پس از ارتحال رسول خدا (ص) به عالم بقا روزهایی از زندگانی کوتاهی را که پس از آن حضرت در این دنیا داشت در مکانی که به نام بیت الحزن یا بیت الاحزان نامیده می شد گذرانید. اندوه جانکاه مصیبت پدری چون پیغمبر (ص) از یک سو و جسارتها و گستاخیهای منافقین و اذیت هایی که از آنها به آن حضرت وارد شد از سوی دیگر موجب گردید که فاطمه زهرا (س) روزها را در بیت الأحزان با غم و اندوه بگذراند و در انتظار

مژدهای که پدرش به او داده بود که اول کسی می باشد از اهل بیت که به آن حضرت ملحق خواهد شد، شب و روزش را سپری نماید.

این بیت الاحزان و این اعتزال فاطمه زهرا(س) که به اتفاق و به تصریحات پیغمبر(ص) سیده نساء عالمیان است مفهومی بسیار عمیق و آگاهی بخش دارد و استبدادی را که بر امت پس از پیغمبر(ص) حاکم شد و نارضایتی حضرت زهرا را از آن اوضاع نشان می دهد و برای هر کسی که مکانی را به اسم بیت الاحزان فاطمه ببیند یا بشنود مبدأ پرسشهای بسیار و کاوش و تحقیق می شود و تحقیقی که از این مبدأ شروع شود نتیجه اش آگاهی از مظالم منافقین و غضب حضرت زهرا(س) به آنها و فساد و بطلان حاکم می باشد، لذا سیاست های حکومتها تا زمان ما با این بیت الاحزان نیز معارضه داشته و برای فراموش شدن آن تلاش نموده اند.

اظهار اطلاع اشخاص خام: گاهی هم برخی از افراد خام که می خواهند اظهار اطلاع نمایند به عنوان اینکه معلوم نیست بیت الاحزان این مکان باشد و مکان آن جای دیگری بوده است مردم را از رفتن به این مکانی که فعلاً معروف به بیت الاحزان است باز می دارند.

در همین سفر اخیر یک نفر را در بیت الاحزان کنونی دیدم که تشکیک می کرد و رفتن به آنجا را بیاهمیت بلکه بی معنی معرفی می نمود، به او گفتم: آقا بگذارید مردم بروند تا این عنوان فراموش نشود.

ما در اینجا دو مسأله داریم، یکی شناختن مکان واقعی بیت الاحزان که البته قابل توجه است و برای تعیین و تشخیص آن باید مراجعه به تواریخ و احادیث کرد، چنانچه شناخته شد و برای آنجا اعمال و وظایفی طبق مدارک فقه پسند باشد آن اعمال را به قصد ورود و کسب ثواب می توان انجام داد و چنانچه شناخته نشد این اعمال را در هر جا محتمل باشد بیت الاحزان است به رجاء نیل به ثواب انجام دهند موافق با احتیاط است.

مسأله دیگر از نقطه نظر تاریخی و به اصطلاح سمبل بودن و حفظ مقصدی است که دختر پیغمبر(ص) از این کناره گیری از مردم داشته است در این مقصد تفاوت نمی کند که بیت الاحزان در این مکان فعلی باشد یا در مکان دیگر، این عنوان به هر شکل حفظ شود و کناره گیری حضرت زهرا و رنجش خاطر او از مردم آشکار در خاطرها بماند مهم است و همین که هر مسلمانی به مدینه مشرف شود سراغ بیت الاحزان را بگیرد یا به آنجا برود مهم است این خودش سازنده و بینش بخش است، اشتباه نشود مقصد من این نیست که بگویم در اطراف این موضوعات و تعیین آنها نباید کاوش تحقیق کرد هر چه تحقیق لازم است انجام دهند اما بازداشتن مردم از تذکار یک جریان و عنوان که واقعیت داشته است یا تشکیک در مکان آن خصوصاً که ثمره مهم فقهی نداشته باشد لازم نیست.

هم اکنون اماکن متعددی به مشهد رأس الحسین(ع) مشهور است و به قول عُقَّاد این هم از امتیازات یا خصائص آن حضرت است که در یکی از این اماکن مقدسه نام و اهداف و مقاصد سید الشهداء(ع) احیاء می شود، و این اماکن برای تربیت بشریت و تعلیم انسانیت و حریت و استقامت و ایثارگری و فداکاری و مقاومت در برابر باطل هر کدام مدرسه هایی هستند که در مرور قرون و اعصار میلیونها مردم خود را در این مدارس و مشاهد باز می جویند و به خودیت انسانیت خود آگاه می شوند. مشهد رأس الحسین یا مسجد الحسین -علیه السلام- در قاهره یکی از مشاهد معروف دنیا و خصوصاً جهان اسلام است و جالب اینکه از هر یک از این مشاهد منسوب به سر مبارک آن حضرت معجزات بسیار صادر شده که به تواتر ثابت است و همچنین مشهد رأس الحسین -علیه السلام- در دمشق معروف است.

به هر صورت آنچه مسلم است و تاریخ بر آن گواهی می دهد این است که زهرا(س) بیت الأحران داشته که در آنجا پس از رحلت پدرش جدا از مردم از آنها بخشی از بقیه عمر کوتاه خود را می گذارنده است./

کتاب سفرنامه حج تألیف آیت الله صافی گلپایگانی در این صفحات به بقیع پرداخته است. بخشی از مباحث عیناً آورده شد ولی پژوهشگرانی که تمامی مباحث مرتبط به بقیع را در این کتاب می خواهند مطالعه کنند به این صفحات مراجعه شود: ص ۱۵۵ تا ۱۵۹؛ ۱۶۵ تا ۱۶۷؛ ۱۸۲ تا ۱۸۷؛ ۱۹۰ تا ۲۰۲؛ ۲۰۷؛ ص ۲۲۳-۲۲۴.

مأخذ

سفرنامه حج، لطف الله صافی گلپایگانی، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت آیت الله صافی گلپایگانی، چاپ دوم، ۱۳۸۹، ص ۱۵۵-۱۵۹ و ۱۹۰-۲۰۲.

نیز نک: صافی گلپایگانی، لطف الله؛ مواضع آیت الله صافی گلپایگانی

سفرنامه محمد حسین منشی زاده، بخشی از این سفرنامه درباره بقیع.

محمد حسین منشی زاده از روحانیون دوره ی قاجاریه و از اهالی یزد است که در ۲۶ رمضان ۱۳۳۹ق (خرداد ۱۳۰۰ش) همراه کاروانی به قصد حج و اجرای مناسک آن از یزد عازم مکه و مدینه شده است.

وی پس از طی مسیر یزد به شیراز و از آنجا به کازرون و برازجان، به بندر بوشهر رفته، از آنجا با کشتی به جده سفر کرده است. منشی زاده پس از اعمال حج تمتع، عازم مدینه منوره شده، از آنجا به یمن و پس از آن به جده آمده با کشتی و گذر از عدن، به سمت بمبئی می رود. پس از آن باز کشتی سوار شده راهی خلیج فارس و از آنجا به بصره رفته عازم ناصریه شده و از آنجا به نجف اشرف و کربلا رفته است. آنگاه از طریق دریا باز به بمبئی بازگشته و سپس از طریق کویت و زاهدان و بیرجند راهی مشهد

ص: ۱۱۲۱

شده و آنگاه از نیشابور و سبزوار و شاهرود به تهران و از آنجا به قم و کاشان رفته و در نهایت به یزد بازگشته است. نویسنده در سال ۱۳۲۳ش در گذشته است.

این سفرنامه به دلیل تنوع مسیرهایی که در آن طی شده، جالب توجه است زیرا افزون بر بخشی که مربوط به جده و مکه و مدینه است، بخش هایی به شهرهای داخلی ایران و نیز بخش قابل توجهی به هند اختصاص دارد. روش او گزارش و شرح جزئیات در کنار برخی از مسائل شخصی است. از اینرو این سفرنامه، پر محتوا و دارای مطالبی متنوع است. نویسنده مشکلات سفر دریایی در این سفر را به خوبی توضیح داده است. سیر دریایی بوشهر، جده، بمبئی و بصره.

در آن زمان از راه های مهم تجاری و مسافرتی بوده و همیشه ازدحام مسافر داشته و از طرف دیگر همیشه مشکلات بهداشتی، مرگ و میرهای دسته جمعی، امنیتی مثل حمله راهزنان و کمبود وسایل دریانوردی در کمین مسافران بوده است. علت سفر منشی زاده به بمبئی، بازدید اقوام و بستگان به ویژه رسیدگی به امور مالی برادرش که به تازگی از دنیا رفته بود و تسلیت به فرزندان و خانواده او و نیز حمل جسد برادرش به یزد بوده است. گزارش او از بقیع کوتاه است، ولی برای استفاده پژوهشگران بدون دخل و تصرف آورده ایم.

زیارت بقیع

/ بهر حال علی الطلوع سواد مدینه ی طیبه نمودار شد و با طلوع آفتاب روز جمعه یازدهم محرم وارد مدینه شدیم. ولی به واسطه ی زیادی قافله که بایست ردیف و با قطار هم عبور کند، دو ساعت و نیم از روز وارد میدان مناخ {مناخه} که مقابل حرم مطهر واقع است، شدیم و تقریباً ششصد قدمی مسجد حضرت علی (ع) منزل گرفتیم. صاحب خانه ماجد کردی نام داشت و جوانی معقول به نظر می رسید. ولی سنی نبود.

مسجد غمامه هم نزدیک بود. طرف عصر بعد از غسل به حرم مطهر حضرت رسول (ص) مشرف شده، ولی به واسطه ی بی خوابی و کسالت راه و تهاجم حجاج فقط به زیارت مختصر و شناسایی اماکن قناعت شد.

صبح شنبه مجدداً مشرف شده و کلیه ی بستگان و دوستان را یاد کردم. بعد هم به قبرستان بقیع مشرف شده، با قرائت فاتحه قبور ائمه و حضرت عباس عم پیغمبر (ص) که در یک بقعه است زیارت کردم. حضرت رقیه و کلثوم هم در بقعه ی دیگر و زوجات در بقعه ی علی حده بودند. حضرت عبدالله {بن} جعفر و عقیل و عثمان بن عفان و فاطمه ی صغرا در بقعه ی دیگر بودند. بیت الاحزان هم که مرقد مختصری برای حضرت صدیقه ی کبری (س) دارد و بقعه ی ائمه هم که همین طور مرقد برای آن

حضرت و فاطمه بنت اسد دارد، تمام را زیارت کردم. اغلب بقاع چند پله می خورد. برای فاتحه ی حلیمه سعیدیه و بعضی دیگر که در انتهای بقیع نزدیک محلی که به نام خلیفه ی سوم ساخته اند رفتم، اما به واسطه ی خوف از اعراب و بستن درهای آن موفق به زیارت نشدیم. /

تصحیح و انتشار: این سفرنامه توسط فرزند منشی زاده تصحیح و در سال ۱۳۷۱ منتشر شده است. مجدداً رسول جعفریان این سفرنامه را با همان تصحیح قبلی (بدون ذکر نام مصحح) در مجموعه سفرهای حج قاجاری، (جلد ۸) آورده است. البته در مقدمه چاپ جدید نوشته شده که برخی اسامی در چاپ قبلی مخلوط بوده و در چاپ جدید اصلاح شده است.

مأخذ

سفرنامه حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۸، مقدمه و ص ۴۵.

سفرنامه هسته ای، گزارش میرزا علی هسته ای درباره بقیع.

میرزا علی هسته ای اصفهانی از روحانیون معروف به هسته ای از واعظان و منبرهای مشهور مقیم نجف اشرف، در سال ۱۳۳۱ق عازم مکه شد. مبدأ سفر او و همراهان، شهر نجف اشرف در عراق بود. آنان از نجف به شام رفته و از دمشق تا مدینه با قطار رفتند. او مشاهدات و تجارب خود را به نام سفرنامه مکه نوشته است.

نسخه خطی این سفرنامه در اختیار مرحوم سید عبدالعزیز طباطبایی (۱۳۰۸-۱۳۷۴ش) بوده و رسول جعفریان آن را امانت گرفته و تحقیق کرده است. سپس در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری جلد ۷ آورده است. گویا پیش از این مستقلاً به کوشش همو منتشر شده است.

درباره شهرت میرزا علی به هسته ای، لازم به ذکر است، نسل جدید اینان مثل فرزند میرزا علی، حصه ای ضبط شده است. در مستند مشاهیر هیچ یک یعنی حصه ای یا هسته ای ضبط نشده است. بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است. هر چند کوتاه است ولی شامل چند نکته سودمند می باشد از اینرو عیناً نقل می شود.

بقیع

جماعتی به عنوان اشراف مدینه به کمال جد از حجاج مبلغی دریافت می کنند هر چند فقیر هم هستند و لعله این خروج بی موقع نباشد. و بالجمله شب را در حسینیه نخواستند نماز جماعت منعقد و جمعیت کثیر شد و چون اساس روضه منعقد و موقع مناسب بود خودم منبر رفته و از قراری که رفقا گفتند خیلی خوب واقع شد.

ص: ۱۱۲۳

فردا صبح به حرم مطهر بقیع مشرف شده حالت غربت آن مظلومان رقت کامل داد بایی انتم و امی؛ امیدوارم همه دوستان و شیعیان موفق به این فیض معظم شوند، به نیابت همه دوستان و ذوی الحقوق زیارت کردیم ولی باز سلوک خدمه را با زوار خیلی ناگوار شمرده به هر یک، یک بلیط می دهند و یک مجیدی می گیرند، اگر کسی نداشته باشد راه نمی دهند. قریب غروب هم درب حرم را مسدود می نمایند.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ص ۷۰۲ و مقدمه سفرنامه؛ جامعه شیعه نخاوله در مدینه منوره، ترجمه رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹، ص ۲۱ به بعد.

سکوت بقیع، بخشی از سفر نامه رحیم مخدومی در سال های نخست دهه هشتاد.

رحیم مخدومی در ۱۳۴۵ در ورامین متولد شد. تحصیلات خود را تا مقطع کارشناسی در رشته علوم تربیتی ادامه داد و به شغل شریف معلمی روی آورد. چندین عنوان کتاب به سبک رمان و داستان نگاری از او منتشر شده است. از جمله دو کتاب سکوت بقیع: سفر نامه حج و یار کجاست: سفر نامه حج از او منتشر شده است. کتاب یار کجاست؟ هم یک فصل با عنوان سکوت بقیع دارد. به منظور آشنایی با این سبک و این نوع قلم و نویسندگی این فصل عیناً نقل می شود.

مخدومی تاریخ سفر حج را در جایی ذکر نکرده ولی قراین گویای اینست که آن سفر بین سال های ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۲ و در فصل بهار بوده است. متأسفانه بسیاری از جنبه ها و ابعاد بقیع مورد توجه پژوهشگران نبوده است. هنر، معماری، ادبیات، شخصیت شناسی، تأثیرات اجتماعی و اخلاقی و بسیاری از دیگر موضوعات می تواند موضوع پژوهش های نوین باشد. از اینرو متون ادبی درباره بقیع هم می تواند سودمند باشد. در اینجا بخشی از سفرنامه مخدومی که به بقیع می پردازد نقل شده است.

سکوت بقیع

ساعت حوالی چهار و نیم است. راه می افیم برای نماز صبح. باز هم مثل دیشب سیل جمعیت راه افتاده است برای نماز. از بقیع سراغ می گیریم، می گویند: درب آن قبرستان، روزانه دو نوبت گشوده می شود. یکی بعد از نماز صبح و دیگر ساعت ۵/۴ عصر و در هر نوبت به مدت یک تا دو ساعت.

نماز صبح که تمام می شود کف پاهای مان فرش های نرم مسجدالنبی را طی می کند تا به سنگ های مرمرین و خنک ایوان می رسد. دمپایی ها را که به پا می کنیم، پا روی پله های سنگی جلوی ایوان می گذاریم و سرازیر می شویم. کمی که بگذریم به آسفالت خواهیم رسید و از آن پس جاده ای خاکی با ماسه های ریز و درشتش به استقبال مان خواهد آمد و نیز تابلویی که راه را نشان مان می دهد: الی البقیع.

ص: ۱۱۲۴

هوا گرگ و میش است و مملو از سکوت. فقط صدای بر خاستن و نشستن تعدادی پاست که کمی تندتر از آرام، از جمعیت نمازگزار جدا شده، خارج از صحن مسجدالنبی به سمت چپ می پیچد و به طرف بقیع می رود. کسی کسی را به حرف می خواند. صدای غلتیدن نرم ماسه ها در زیر کفش ها واضح ترین صدایی است که جای همهمه ی چند لحظه پیش جمعیت را گرفته است. هر چند قدم به قدم یک شرطه ی خواب آلود دیده می شود. شرطه ها در مسیر جمعیت - فاصله به فاصله- ایستاده اند. همگی دست بر باتوم دارند و نگاه های گیج و مضطرب شان را به حرارت نگاه های عاشقانه مردم دوخته اند تا جایی که نگاه شان بکنیم با آن چشم های پف آلود و قی کرده نگاه مان خواهند کرد تا ما را از رو ببرند و ما زود از رو می رویم.

نسیم ملایمی به نرمی توی صورت مان می زند و حواس مان را - که در گرگ و میش صبح، گیج خواب و بیداری است- تکانی می دهد. این فضا شب های عملیاتی را می ماند که ستونی نیرو، از پس هم سیاهی شب را می شکافند و جلو می روند. تنها صدا صدای پوتین هاست که خاک ها و ماسه ها را زیر فشار سنگین خود له می کنند و نیز قمقمه و تجهیزات که مدام تکان می خورند.

وارد دالانی می شویم که دو طرفش را دیوار احاطه کرده است. یک طرف، دیوار بلند سیمانی نیم ساخته که در آینده قسمتی از دیوار صحن بزرگ مسجد خواهد شد و طرف دیگر، دیوار قدیمی بقیع. آن سوی دیوار یک بندی است. آدم ها پشت به ما روی بلندی ایستاده اند و مقابل شان را می نگرند. باز هم سکوت است و سکوت و مویه هایی داغ اما خفیف در پشت سکوت.

به در بقیع می رسیم. قدم ها کندتر می شود و صدای پاها شل تر. داخل می شویم. همه ایستاده اند، به تپه ای کوچک از خاک، که سنگ های سیاهی به نشان از مقبره ای - به فواصل - از لابه لای خاک بیرون زده است. مقبره های یک سنگی، محل دفن مذکر هاست و مقبره های دو سنگی، نشان از قبر مؤنث ها.

از میان جمعیت خودم را جلو می کشم و می نشینم کنار نشستگانی که رو به سنگ های سیاه دارند. سنگ هاییکه چند متر جلو تر از ما در پایین پای تپه، تکیه بر خاک دارند. فقط نگاه می کنم، مثل آنها ابتدا به شرطه هایی که مراقبند تا کسی جلو نرود و کسی فریاد و گریه اش و یا صدای دعا و نیایش را از حد معمول بلند تر نکند و بعد به چهار سنگی که در جوار هم و در یک خط از دل خاک سر برآورده اند و کمی آن طرف تر پشته ای خاک که دو سنگ سیاه را در بالا- و پایین خود پذیرفته، به نشان از این که مرده ای مؤنث در آغوش دارد.

و باز کمی جلوتر از این ها پشته خاکی دیگر و سنگی دیگر. این ها مجموعه ای است از فراوان مجموعه های بقیع که با سنگ چین هایی که گویی به دور باغچه چیده اند، از هم مجزا شده اند. هر مجموعه، چند انسان، با چند دنیا ایده و عمل را در برگرفته است.

قبلاً- نقشه بقیع را نگاه کرده ام و دست کم نام صاحبان این پشته ها را حفظ نموده ام. چهار پشته خاک در جوار هم نشان از چهار امام معصوم(ع) است. بشر برای رسیدن به خلیفه الهی ناقص است و نیازمند تکامل بشر برای تکامل نیاز به زندگی دارد و زندگی نیاز به الگو ائمه اطهار(ع) الگو های کاملی بودند برای چگونه زیستن انسان.

اما ائمه کفر و شرک که خود به نهایت رذالت و پستی سقوط کرده بودند، آنها را کشتند تا خود الگو شوند برای دیگران.

وقتی یک خدای واحد و حقیقی به خدایی پذیرفته نشود، جا برای صدها خدای غیرحقیقی باز خواهد شد و بشر به لات و عزّی و هبل و ماه و ستارگان و ارباب و پول و شهرت و ریاست و شهوت روی خواهد آورد. وقتی مردم طوق یک الگوی حقیقی را به گردن نهند، به ناچار زیر یوغ صدها الگوی غیرحقیقی رفته و طوق زمخت و ناقص آنها را به گردن خواهند آویخت.

اینجا بقیع است. مقبره ی چهار الگوی تکامل بشری که مظلومانه به شهادت رسیدند، امام حسن(ع) آن مظلومی که در برابر دشمن، تنها ماند و از جانب یاران این گونه وفاداری دید که اموال خانه اش را به غارت بردند. حالیا که رسول الله(ص) گفته بود:

حسن و حسین(ع)؛ این دو فرزندان من، امام اند. چه قیام کنند و چه نکنند.

و امام سجاد(ع)، آن پیام آور نهضت خونین کربلا که دوشادوش زینب(ع) در برابر جمود فکری جاهلین و عناد و کینه توزی منافقین ایستاد. جاهلین را آگاه نمود و منافقین را رسوا.

و امام باقر(ع) آن شکافنده ی علوم که در زمان امویان، با سلاح دانش به مبارزه پرداخت.

و امام صادق(ع) ابوهریره عجلی، آن شاعر فداکار شیعی هنگام تشییع جنازه ی او این چنین گفته بود:

می دانید کدام بزرگمردی را به سوی خاک می برید؟

دریغا کوهساری بلند از اوج رفعت به نشیب آمده، در گوری مدفون می شود.

بامداد به مرقد او خاک خواهند ریخت.

سزاوارتر آن که در فقدان او خاک بر سر خویش بریزیم.

امام صادق(ع) به دست منصور دوانیقی مسموم گشته و به شهادت رسید.

علاوه بر این چهار امام معصوم (ع)، بزرگواران دیگر چون؛ فاطمه بنت اسد، عباس بن عبدالمطلب، ام البنین، تعدادی از شهدای احد، سه دختر پیامبر (ص) و بعضی از همسران پیامبر (ص) در این قبرستان مدفون شده اند.

مآخذ

سکونت بقیع: سفر نامه حج، مشهد، ملک اعظم، ۱۳۸۷، ۱۹۶ص؛ یار کجاست: سفر نامه حج، رحیم مخدومی، تهران، حوزه هنری، ۱۳۷۳، ۳۷-۴۰؛ تجدید چاپ: مشهد، انتشارات ملک اعظم، ۱۳۸۸؛ تهران، مؤسسه قدر ولایت، ۱۳۸۳.

سکونت یهود در یثرب، بخشی از کتاب الدرہ الثمینہ از ابن نجار درباره سکونت یهودیان در محله های یثرب.

یهودیان مثل دیگران در حجاز، یثرب (مدینه منوره) حضور داشته اند و نیز آثاری از آنان در بقیع بوده است. برای دفاع از میراث فرهنگی بشریت و مخالفت با رویه خشونت آمیز آل سعود در نابودی و انهدام آثار فرهنگی بشریت، لازم است، یهودیان هم مشارکت داشته باشند.

اما اسناد مهمی در اختیار است که یهود در یثرب حضور داشته اند. ابن نجار از سده ۶ و ۷ق در کتاب معروف خودش گزارش های مهمی نقل کرده است. یکی از این گزارش ها با عنوان نزول احياء من العرب علی الیهود (یعنی سکونت خانواده های عرب در محله های یهود) در صفحات ۷۹ تا ۹۱ کتاب الدرہ الثمینہ درج شده و شامل نکات مهمی است.

این گزارش بدون دخل و تصرف اینجا نقل می شود:

/ ذکر نزول احياء من العرب علی یهود

۱۳- قالوا: // و كان بالمدينه قُرى و أسواق من يهود بنى إسرائيل، و كان قد نزلها عليهم أحياء من العرب، فكانوا معهم، و ابتنوا الآطام و المنازل قبل نزول الأوس و الخزرج، و هم بنو أنيف، حى من بلى، و يقال إنهم من بقيه العماليق و بنو مريد (بنو مريد: بطن من كهلان القحطانية، و جذام أخو لخم، و عم كنده، و لجذام من الولد: حرام و جشم، انتقلوا إلى اليمن، فنزلوا فحسبوا أنهم من اليمن. نهاية الأرب فى معرفة أنساب العرب، ص ۱۹۱) حى من بلى، و بنومعاويه (بنو معاويه بن الحارث: بطن من الأوس من الأزد القحطانية و هم بنومعاويه بن مالك بن الأوس. و كانوا من سكان المدينه قبل الإسلام. نهاية الأرب للقلقشندى ص ۳۷۸. معجم قبائل الحجاز، ص ۵۰۲) بن الحارث بن بهته بن سليم بن منصور بن عكرمه بن خصفه بن قيس بن عيلان، و بنو الجذماء (بنو الجذماء: كانوا من سكان المدينه قبل الأوس و الخزرج، و هم حى من اليمن. معجم قبائل الحجاز، ص ۸۱)، حى من اليمن.

ص: ۱۱۲۷

قالوا: وكانت الآطام عز أهل المدينة و منعتهم التي يتحصنون فيها من عدوهم، وكان منها ما يعرف اسمه، و منها ما لا يعرفُ اسمه، و منها ما يعرف باسم سيده، و منها ما لا يدري لمن كان، و منها ما ذكر في الشعر، و منها ما لم يذكر، و كان ما بُني هناك من الآطام من / العرب بالمدينة ثلاثة عشر أطمًا //.

ذكر نزول الأوس (الأوس: شعب عظيم من القحطانية، وهم أحد فرعي الأنصار، والفرع الثاني الخزرج، وكان اسم الخزرج غالباً على الفرعين، فلما جاء الإسلام ناصر بنو الأوس والخزرج رسول الله (ص)، فسموا الأنصار.

والأوس بن حارثة بن ثعلبة بن عمرو مزقياء بن عامر بن ماء السماء بن حارثة بن الغطريف بن امرئ القيس البطريق بن ثعلبة بن مازن بن الأزد.

جاء الأوس مع قومهم الأزد من اليمن بعد تهدم سد مأرب، فلما تفرقت بطون الأزد، نزلت الأوس والخزرج المدينة، وجاوروا يهود فيها، ثم دارت بين القبليتين معارك وحروب لم تنطفئ إلا بدخولهم الإسلام. جمهره أنساب العرب لابن حزم ص ٣٣١. وبتصرف من معجم قبائل الحجاز، ص ٢٧) و الخزرج (الخزرج: وهو بنو الخزرج بن ثعلبة بن البهلول بن عمرو مزقياء، من الأزد، كانوا يسكنون المدينة المنورة مع الأوس. جمهره أنساب العرب لابن حزم ص ٣٣٢. ومعجم قبائل الحجاز، ص ١٤٠-١٤١) المدينة:

١٤- قالوا: // فلم تزل اليهود الغالبة بها، الظاهره عليها، حتى كان من أمر سبيل العرم ما كان، و ما قصَّ الله في كتابه، و ذلك أنَّ أهل (في ج) و (د): (أرض) بدل (أهل). ومأرب: بهمزه ساكنه، وكسر الراء والباء الموحده: اسم المكان من الأرب، وهي الحاجه وهي بلاد الأزد باليمن. قال السهيلي: مأرب: اسم قصر كان لهم، وقيل: هو اسم لكل ملك يلي سبأ. وقال المسعودي أيضاً: بناه لقمان بن عاد، وجعله فرسخاً في فرسخ، وجعل له ثلاثين مشعباً. بتصرف: معجم البلدان ٥/٣٤) مأرب، وهي أرضُ سبأ (سبأ: اسم رجل، وهو ابن يشجب، وقد أخرج أحمد في مسنده ٢٨٩٣، من حديث ابن عباس بإسناد حسن، وأبو داود في الحروف والقراءات برقم ٣٩٨٨، والترمذي في تفسير القرآن، باب ومن سوره سبأ، برقم ٣٢٢٢) كانوا آمنين في بلادهم، تخرج المرأه بمغزلها لا- تتزود شيئاً، تبيت في قريه، وتقبل في أخرى حتى تأتي الشام، «فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا» (سوره سبأ: الآيه ١٩).

فسلط الله عليهم العرم و هو جرد، فنقب عليهم، حتى دخل السيل [عليهم] فأهلكهم، و تمزق من سلّم منهم في البلاد، و كان السد فرسخاً في فرسخ، كان بناه لقمان الأكبر العادي، بناه للدهر على زعمه، و كان تجتمع إليه مياه أهل اليمن من مسيره شهر قالوا: وكانوا في عيد لهم، و كان فيهم هتّام بن ربيعه بن عمرو بن عامر، و كان كاهنا مشؤماً طاغياً، فقالت له عمرو: قل، قال: وقولي لكم وعليكم قالوا نعم، فقال:

يا رب من ورث عاداً جرهما/ اجعل مأرب بيننا فأنعما

فأوحش الليل عليه أرزما

فكان طريقهم أن طريقه بنت ربيعه الكاهنه (طريفه الكاهنه: بنت الخير الحميريه، كاهنه يمانيه، من الفصيحات البليغات، كانت زوجه للملك عمرو مزيقياء ابن ماء السماء الأزدي الكهلاني، قيل إنها تنبأت له بانهيار السد، فاستعد هو وقومه للهجره. البدايه والنهايه لابن كثير ٢/٥٥٦، تاريخ ابن خلدون ٢/٢٥٣. الأعلام للزركلي ٣/٢٢٦)، امرأه عمرو بن عامر بن ثعلبه ابن امرئ القيس بن ثعلبه بن مازن بن الأزد بن الغوث (عمرو) (الملقب بمزيقياء): ابن عامر (الملقب بماء السماء) ابن حارثه الغطريف بن امرئ القيس البطريق بن ثعلبه البهلول بن مازن بن الأزد، من قحطان، ملك جاهلي يمانى، من التتابعه، قيل: هو أعظم ملك بمأرب، كان له تحت السد من الحدائق ما لا يحاط به، وكانت الجاريه تمشى من بيتها وعلى رأسها مكمل فيمتملى فاكهه من غير أن تمس شيئاً منها، وكانت له ولآبائه من قبله باديه كهلان (باليمن) تشاركهم حمير، ثم استقلوا بالملك من بعد حمير، ومزيقياء، ويقال له البهلول هو جد الأنصار)، قالت: إنى أتيت فى المنام، فقيل لى: ربُّ سيرٍ ذاب شديد الذهب، بعيد الإياب، من واد إلى واد، و بلاد إلى بلاد، كدأب ثمود و عادَ ثم مكثت، ثم قالت: أتيت الليله، فقيل لى: شيخ هرم، وجعل لزم، ورجل آدم، و دهر أزم، و شر لزم، يا ويح أهل العرم.

ثم قالت: أتيت الليله، فقيل لى: /؟ طريقه؛ لكل [اجتماع] فراق، فلا رجوع ولا تلاق، من أفق إلى آفاق. ثم قالت: أتيت الليله فى النوم فقيل لى: ربُّ إلب موالب، و صامت و خاطب، بعد هلاك [مارب]. قالت: ثم أتيت فى النوم فقيل لى: لكل شىء سبب، إلا عيش [ذى] الريب، الأشعر الأزب، فنقب بين المقر و القرب، ليس من كأس ذهب.

فخرَج عمرو وامرأته طريقه، فيدخلان العرم، فإذا هما بجرذ يحفر فى أصله، و يقلبُ بيديه و رجليه الصخره، ما يقلبها خمسون

رجلاً، Bottom of Form

فقال: هذا والله البيان. وكنتم أمره وما يريد، و قال لابن أخيه وداعه بن عمرو: إنى سأشتمك فى المجلس، فقم فالظمنى، فلطمه. فقال عمرو: والله لا أسكن بلداً لطمت فيه أبداً، من يشتري منى أموالى، قال: فوثبوا و اغتموا غضبته، وزايدوا فى ماله، فباعه، فلما أرادوا الظعن، قالت طريقه: من كان يريد خمراً و خميراً، و برّاً و شعيراً، و ذهباً و حريراً؛ فليزل [بصرى] فى ((أ)): (بصرا)، والصحيح (بصرى). بالضم والقصر: بالشام من أعمال دمشق وهى قصبته كوره صوران مشهوره عند العرب قديماً وحديثاً. معجم البلدان ١/٤٤١) و سديراً (سدير: موضع فى ديار غطفان، والأقرب للسياق أنه موضع بالحيره معجم البلدان ٣/٢٠٢)، ومن أراد الراسيات فى الوحل، المطاعم فى المحل، فليلحق بيثرب ذات النخل، ومن كان ذا حمل رض، وهو راض مُيدن، فليلحق بأرض شن، فلحقت فرقة منهم

بالشام، يقودهم ابن عمرو، و هم غسان، و لحق عمران بن عامر، و هم الأزد بأرض عُمان، وبها يومئذ شَنّ (فى ج) و (د): (شَنن) بدل (شَن) و شَتْنَا: بالكسر ثم التشديد، والقصر، ناحيه من أعمال الأهواز، وشنا أيضاً: ناحيه من أعمال أسافل دجلة البصره، كلاهما عن نصر. معجم البلدان ص ٣/٣٦٦، ولحقت خزاعه (خزاعه: قبيله من الأزد من القحطانيه و هم بنو عمرو بن ربيعه بن حارثه بن مزيقياء. نهايه الأرب للقلقشندى ص ٢٢٨) بتهامه، و لحقت [بنو] عمرو بن ثعلبه، و هم الأوس والخزرج ابنا حارثه بن عمرو بن ثعلبه بن عامر يثرب و هى المدينه //.

١٥- قالوا: // و كان ممن بقى بالمدينه من اليهود حتى نزلت عليهم الأوس والخزرج، بنو قريظه و بنو النضير، و بنو محم و بنو زاعورا، [و بنو] ماسكه، و بنو القمعه، و بنو زيد اللات، و هم رهط عبدالله بن سلام] و بنو قينقاع، و بنو حُجر، و بنو ثعلبه، و أهل زهره، و أهل زباله، و أهل يثرب، و بنو القُصيص، و بنو ناغصه، و بنو عُكوه و بنو مرابه، قالوا: فأقامت الأوس والخزرج بالمدينه، و وجدوا الأموال و الآطام و النخل فى أيدي اليهود، و وجدوا العدد و القوه معهم، فمكثت الأوس و الخزرج معهم ماشاء الله، ثم إنهم سألوهم أن يعقدوا بينهم و بينهم جواراً و حلفاً [يأمنُ بعضُهُم من بعض، ويمتنعون به ممن سواهم، فتعاقدوا و تحالفوا] و اشتركوا و تعاملوا، فلم يزالوا على ذلك زماناً طويلاً و أمرت الأوس و الخزرج، و صار لهم مال و عدد، فلمّا رأت قريظه و النضير حالهم، خافوهم أن يغلبوهم على دورهم و أموالهم، فتنمروا لهم، حتى قطعوا الحلف الذى كان بينهم، و كانت قريظه

Top of Form

و النضير أعدّ و أكثر، فأقامت الأوس و الخزرج فى منازلهم و هم خائفون أن تجلبهم يهود، حتى نَجَمَ منهم مالكُ بنُ العجلان أخو بنى سالم بن عوف بن الخزرج //.

ذكر قتل يهود و استيلاء الأوس و الخزرج على المدينه:

١٦- قالوا: // و لما نَجَمَ مالكُ بنُ العجلان (و مالك بن العجلان الخزرجى: سيد الخزرج والأوس فى زمانه بالمدينه (يثرب) فى الجاهليه، اشتهر بحربه مع بنى عمرو بن عوف، و ما كان بعدها فى خبر طويل، أورده صاحب الأغاني، و كان شاعراً، و كان إذا حارب تنكر و غير لباسه، لثلا يعرفه خصومه فيقصده، وهو الذى أذل اليهود للأوس و الخزرج، و كان معاصراً لأحيحة بن الجلاح. الاشتقاق: ص ٤٥٨. الأعلام، للزركلى ٥/٢٦٣)، سوّده الحيان عليهما، فبعث هو و جماعه قومه إلى من وقع بالشام من قومهم يخبرونهم حالهم، و يشكون إليهم غلبه اليهود عليهم، و كان رسولهم الرمق (الرمق بن زيد بن امرئ القيس: شاعر جاهلى، واسمه عبيد بن سالم بن مالك بن سالم، وفى اللغه: الرَمَق: باقى النفس. الاشتقاق، ص ٤٥٦) بن زيد بن امرئ القيس، أحد بنى سالم بن عوف بن الخزرج و كان قبيحاً دميماً شاعراً بليغاً، فمضى حتى قدم الشام على ملك من ملوك غسان الذين ساروا من يثرب إلى الشام، يقال له: أبو جبيله (أبو جبيله: و خبر مالك

با العجلان إنما هو مع أبي جبيله الغساني، حين استصرخت به الأنصار على اليهود، فجاه حتى قتل وجوهًا من يهود، والصحيح في اسم أبي جبيله: جبيله غير مكنى، ابن عمرو، بن جيله، بن جفته، وجفته هو جد جيله بن الأبيهم، آخر ملوك بني جفته، ومات جبيله الغساني من علقه شربها في ماء وهو منصرف عن المدينة. (الروض الأنف ١/٣٥)، من ولد جفته بن عمرو بن عامر (جفته بن عمرو بن عامر: جفته بن عمرو مزيقيا بن عامر ماء السماء بن حارثة الغطريف، من أزد كهلان، أمير غساني، من قدماء الجاهليين، قيل إنه أول من تولى قياده الغسانيين إلى أطراف الشام الجنوبيه، وإليه ينسب أمراء الغساسنه، فيقال لهم: آل جفته، وكانت عاصمتهم الجابيه، من قرى الجولان (بين دمشق والمزيريب)، ثم امتد سلطانهم إلى تدمر ووضفه الفرات شمالاً، بعد أن حكموا عبر الأردن و وادي اليرموك جنوباً، وكان من جفته من الشجعان الأشداء، حارب الضجاعم (أمراء البلقاء و حوران)، وقهرهم، وبني آثاراً كثيرة، وطالت مدته. ونقل النويري أن مده بنى جفته ٦١٦ سنه، إلى زمن عمر بن الخطاب، وجمله الذين ملكوا منهم)، وقيل: كان أحد بني جشم (جشم بن الخزرج: من الأنصار، جد جاهلي، من نسله الحباب بن المنذر الأنصاري الجشمي، من الصحابه. الأعلام، للزركلي ٢/١٢٠) بن الخزرج، وكان قد أصاب مُلكاً بالشام و شرفاً، فشكى إليه الرمق حالمهم، و غلبه اليهود عليهم و ما يتخوفون منهم، و إنهم يخشون أن يخرجوهم، فأقبل أبو جبيله في جمع كبير لنصره الأوس والخزرج، و عاهد الله لا يبرح حتى يخرج من بها من اليهود ويذلهم، أو يصيرهم تحت أيدي الأوس و الخزرج، فسار و أظهر أنه يريد اليمن، حتى قدم المدينة، وهي يومئذ يثرب، فلقى الأوس والخزرج و أعلمهم ما جاء به، فقالوا: إن علم القوم ما تريد تحصنوا في أطامهم فلم نقدر عليهم، و لكن تدعوهم للقائك و تلتطفهم بهم حتى يأمنوك و يطمئنوننا فتمكن منهم، فصنع لهم طعاماً، و أرسل إلى وجوههم و رؤسائهم، فلم يبق من وجوههم أحد إلا أتاه، و جعل الرجل منهم يأتي بحامته و حشمه، رجاء أن يجبوهم الملك، و قد كان بنى لهم حيزاً، و جعل فيه قوماً، و أمرهم من دخل منهم عليهم أن يقتلوه، حتى أتى على وجوههم و رؤسائهم، فلما فعل ذلك، عزت الأوس والخزرج بالمدينه، واتخذوا الديار والأموال، و انصرف أبو جبيله راجعاً إلى الشام، و تفرقت الأوس والخزرج في عاليه المدينه وسافلتها، و كان منهم من جاء إلى عفا من الأرض لا ساكن فيه فنزله، و منهم من لجأ إلى قريه من قراها، واتخذوا الأموال و الآطام، و كان ما ابتنوا من الآطام مائه و سبعة و عشرين أطمًا، و أقاموا و كلمتهم، و أمرهم مجتمع، ثم دخلت بينهم حروب عظام، و كانت لهم أيام و مواطن و أشعار، فلم تزل الحروب بينهم حتى بعث الله نبيه (ص) فأكرمهم باتباعه//.

مأخذ

الدره الثمينه في اخبار المدينه، محمد بن محمود بن الحسن بن النجار، به كوشش صلاح الدين بن عباس شكر، مدينه

ص: ١١٣١

نیز نک: ابن النجار؛ اقامت يهود، يهود و نصارى

سؤال از علمای مدینه و جواب آنها، متن بخشی از کتاب کشف الارتیاب در فتاوی علمای مدینه در مشروعیت تخریب بقیع.

مرحوم آیت الله سید محسن امین در کتاب کشف الارتیاب استفتاء و سؤالی از علمای مدینه را آورده و در ادامه آن مجموعه فتاوی علمای مدینه یا پاسخ های آنها را در مشروعیت و جواز تخریب بقیع آورده است. البته مرحوم امین می نویسد در اصل این استفتاء و نیز پاسخ آن شبهاتی مطرح است.

متن استفتاء و پاسخ آن را از کتاب ملاحق اعیان الشیعه، فصل رد حجج الوهابیین نقل کرده ایم و بدون کم و زیاد به منظور سهولت استفاده پژوهشگران آورده ایم:

التمهید لهدم البقیع

/ هدم الوهابیون ما استطاعوا هدمه من مشهد الحسین (ع) و قبره الشریف ایام استیلائهم علی کربلا و هدموا قبه أئمه البقیع من أهل البيت الطاهر عند استیلائهم علی المدینه المنوره فی المره الأولى و فی هذه المره و هدموا قبورهم الشریفه و سووها بالأرض و شوها محاسنها و ترکوها معرضاً لوطیء الأقدام و دوس الکلاب و الدواب و كذلك قبر سید الشهداء حمزه بأحدو قبه و المسجد الذی عنده و قبور سائر الصحابه و التابعین و غیرهم فی مکة المکرمه و المدینه المنوره و جمیع الحجاز. لکنهم فی المره الثانيه لما عزموا علی هدمها أرادوا ان یظهروا مبرراً و عذراً لعملهم فی هدم قباب أئمه المسلمین و قبورهم وانکار فضلها و فضل أهلها و إهانه من أوجب الله تعظیمه و احترامه حیا و میتا باهانه قبره من نبی أو ولی أو صدیق أو شهید عملاً بشبهتهم الواهیة من ان تعظیمها عباده لها وانها صارت كالأصنام تعبد من دون الله تعالی و انه تعالی نهی عن البناء علی القبور فأرسلوا قاضی قضائهم المسمى الشیخ عبد الله بن بلیهد إلى المدینه المنوره فی شهر رمضان سنه ۱۳۴۴ و بعد دخوله المدینه وجه إلى علمائها هذا السؤال:

السؤال الموجه إلى علماء المدینه فی هدم القبور

ما قول علماء المدینه زادهم الله فهما و علما فی البناء علی القبور و اتخاذها مساجد هل هو جائز ام لا و اذا كان غیر جائز بل ممنوع منهی عنه نهیا شديداً فهل يجب هدمها و منع الصلاه عندها ام لا و اذا كان البناء فی مسبله كالبقیع و هو مانع من الانتفاع بالمقدار المبنى عليها فهل هو غضب يجب رفعه لما فيه من ظلم المستحقین و منعهم استحقاقهم ام لا و ما یفعله الجهال عند هذه الضرائح من التمسح بها و دعائها مع الله و التقرب بالذبح و النذر لها وایقاد السرج علیها هل هو جائز ام لا و ما یفعل عند حجره النبی (ص) من التوجه إليها عند الدعاء و غیره و الطواف بها و تقبيلها و التمسح بها و كذلك ما یفعل فی المسجد من

الترحيم و التذکیر بين الأذان و الإقامه و قبل الفجر و يوم الجمعة هل هو مشروع ام لا أفتونا مأجورين و بينوا لنا الأدله المستند اليها لا زلتم ملجأ للمستفيدين.

و هذا نص الجواب المنسوب لعلماء المدينه

أما البناء على القبور فهو ممنوع إجماعاً لصحة الأحاديث الواردة في منعه و لهذا افتى كثير من العلماء بوجوب هدمه مستنديين على ذلك بحديث على انه قال لأبي الهياج ألا أبعثك على ما بعثني عليه رسول الله (ص) ان لا تدع تمثالاً الا طمسته و لا قبراً مشرفاً الا- سويته رواه مسلم و أما اتخاذ القبور مساجد و الصلاه فيها و إيقاد السرج عليها فممنوع لحديث ابن عباس لعن الله زائرات القبور و المتخذين عليها المساجد و السرج رواه أهل السنن و أما ما يفعله الجهال عند الضرائح من التمسح بها و التقرب إليها بالذبائح و النذور و دعاء أهلها مع الله فهو حرام ممنوع شرعاً لا- يجوز فعله أصلاً و اما التوجه إلى حجره النبي (ص) عند الدعاء فالأولى منعه كما هو معروف من معتبرات كتب المذهب ولأن أفضل الجهات جهه القبلة و اما الطواف و التمسح بها و تقبيلها فهو ممنوع مطلقاً و اما ما يفعل من التذکیر و الترحيم و التسليم في الأوقات المذكوره فهو محدث هذا ما وصل إليه علمنا انتهى.

ولسنا نعتقد ولا نظن ان جميع علماء المدينه المنوره موافقون على هذا الجواب و ما فيه من الحجج الواهيه كما ستعرف و انما هو من الوهابيه و اليهم و ألفاظه ألفاظهم متوافقه مع عبارات رسائلهم التي نقلنا جملته منها و جل علماء المدينه ساكتون خائفون من نسبه الإشراك اليهم الذي به تستحل دماؤهم و أموالهم و اعراضهم فان وافق موافق منهم فخوفا من السوط و البندق.

سپس مرحوم امين به تفصيل به نقد و ردّ ادله مطرح شده در فتاواى علمای مدينه پرداخته است و با شواهد و ادله فراوان دیدگاههای آنان را باطل کرده است. متن این نقد در مقاله «فتاواى علمای مدينه و نقد آن» (CD) آمده است.

مأخذ

ملاحق اعيان الشيعه، السيد محسن الأمين، بيروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۱۳ق، ص ۱۲۵.

نیزنک: علمای مدينه و تخریب بقیع؛ فتاواى علمای مدينه و نقد آن (CD)؛ سابقه آرامگاه سازی در اسلام (CD)

سؤال نمایندگان از وزیر امور خارجه، اعتراض نمایندگان مجلس درباره چرایی و علل ناکارآمدی و عدم موفقیت وزارت امور خارجه در بازسازی بقیع.

وهابیان نخست در ۱۲۲۱ق بخشی از بناهای قبرستان بقیع را تخریب کردند و بار دوم در سال ۱۳۴۴ق تمامی بناها و آثار بقیع را. سفارت ایران در عربستان سعودی از ابتدا پی گیر بود و در هر شرایط به اعتراض و یا مذاکره و یا به هر روش ممکن رو آوردند تا بلکه مجدداً حداقل حرم ائمه در بقیع

ص: ۱۱۳۳

بازسازی شود یا حداقل مسقف شود. اما در هیچ دوره ای موفق نبودند. به همین دلیل دکتر متین دفتری، سناتور مجلس سنا، سؤالی را از وزیر امور خارجه ی وقت در مجلس مطرح و خواستار پاسخ گویی به آن شد. وزیر خارجه، دکتر کاظمی نیز روز دوشنبه مورخ ۲۲ اردیبهشت ۱۳۳۱ ش. در مجلس سنا حاضر و توضیحاتی را ارائه نمود. متن توضیحات چنین است:

/ اخیراً از مجلس سنا سؤالی راجع به تعمیر قبور ائمه اطهار(ع) از جناب آقای وزیر امور خارجه به عمل آمده بود. اینک به پیوست متن کامل پاسخی که در جلسه ی روز دوشنبه ۲۲ اردیبهشت ۱۳۳۱ مجلس سنا در این باب داده شده است، برای اطلاع آن سفارت شاهنشاهی به پیوست فرستاده می شود. (وزیر امور خارجه)

در پاسخ سؤالی که سناتور دکتر متین دفتری در موضوع قبور ائمه اطهار(ع) فرموده بودند، لازم می داند خلاصه ای از جریان امر و اقداماتی که تاکنون از طرف وزارت امور خارجه به عمل آمده است به عرض برسانیم.

تعمیر قبور ائمه اطهار در بقیع با ابراز علاقه مندی که سال ها است از طرف ملت و دولت ایران به عمل آمده، مسبوق به سوابق ممتدی است و انجام این منظور همراه موردنظر و تقاضای دولت و ملت ایران بوده و می باشد. نمایندگی های ایران در خارجه با وجود اشکالات و موانع زیاد، هر موقع مناسبی که به دست آورده اند با مقامات

مؤثر و عالی رتبه ی کشور عربی سعودی تماس گرفته و اهمیت موضوع را متذکر گردیده اند، من جمله اقداماتی است که در دوره ی سفارت کبرای سناتور محترم، آقای دشتی، در مصر بعمل آمده و ملاقاتی که در این باب با والا حضرت امیر فیصل نائب السلطنه و وزیر امور خارجه کشور عربی سعودی در سال ۱۳۲۹ به عمل آورده و اشکالات موجوده را ضمن گزارش مفصلی به اطلاع وزارت امور خارجه رسانیده اند. این جانب هم در یک ساله ی اخیر، از عدم موفقیت های قبلی مأیوس نگردیده و با اعزام امیر مختار جدید به جده و صدور تعلیمات لازمه درباره تعمیر بقاع متبرکه ی بقیع، اقدامات جدی به عمل آورده و دستورهای مکرری در عرض چند ماه اخیر صادر نمودم.

در این اواخر، پس از ملاقاتی که نماینده ی ایران در جده با والا حضرتین امیر فیصل نایب السلطنه و وزیر امور خارجه و امیر عبدالله وزیر کشور عربی سعودی به عمل آوردند و انتظار ملت و دولت ایران را از اولیای کشور عربی سعودی در این باب جداً متذکر گردیده اند، در نتیجه این اقدامات و توجهات و علاقه مندی هایی که در پاره ای از محافل مهم اسلامی نسبت به این امر ابراز شده، موافقت هایی حاصل شده و دستورهای لازم به امیر مدینه ابلاغ گردیده است که در تعمیر دیوار قبور ائمه اطهار(ع) و

ساختمان سایه بان در بقیع اقدام لازم به عمل آورند و موضوع به اداره ی توسعه حرم که مدتی است مشغول خالی کردن و توسعه ی اطراف حرم مطهر نبوی می باشند واگذار گردیده است که ضمن کارهای دیگر خود، این موضوع بقیع را نیز انجام دهند و حتی یک نفر مهندس ایرانی مقیم آن کشور، درباره تعمیر قبور ائمه اطهار(ع) شرکت خواهد داشت.

البته وزارت امور خارجه تعمیر دیوار بقیع و ایجاد سایه بان مختصری را کافی ندانسته و دستور لازم به سفارشات شاهنشاهی در جده داده است تا اقدامات و مذاکرات خود را تعقیب و توجه اولیای محترم دولت عربی سعودی را به اهمیت موضوع بیش از پیش جلب و تقاضای جامعه ی مسلمین و عالم تشیع و ایرانیان می باشد توجه سریع و لازم مبذول دارند.

سؤال فروزانفر از وزیر خارجه: مجدداً در تاریخ ۲۸ خرداد ماه ۱۳۳۱، آقای فروزانفر، سناتور وقت از ریاست مجلس سنا می پرسد:

خواهشمند است مقرر فرمایید سؤال زیر برای آقای وزیر امور خارجه ارسال شود تا برای جواب در مجلس سنا حاضر شوند.

سؤال: آیا تعمیر بقاع متبرکه ی چهار امام شیعه که در این باب نیز چندی قبل سؤال شده بود، انجام شده است یا خیر؟

وزیر خارجه ی وقت، آقای کاظمی پاسخ می دهد:

در پاسخ سؤال جناب آقای فروزانفر، سناتور محترم، راجع به تعمیر قبور ائمه اطهار(ع) لازم می دانم توجه آقایان سناتورهای محترم را به بیاناتی که در جلسه ی دوشنبه ۲۲ اردیبهشت ۱۳۳۱ در پاسخ سؤال دکتر متین دفتری ایراد نمودم، جلب کنم:

در آن موقع به عرض رسانیدم که در اثر اقداماتی که در یک ساله ی اخیر به عمل آمده است، اولیای محترم دولت عربی سعودی، موافقت کرده اند که در تعمیر دیوار قبور ائمه اطهار(ع) و ساختمان سایه بان در بقیع اقدام لازم به عمل آورند و صحبت از تجدید بنای قبور ائمه اطهار(ع) در بقیع در بین نبوده تا انصرافی از آن حاصل شده باشد. حالا اگر اشخاص غیر مسؤولی برای تظاهر و خودنمایی، چه در ایران و چه در عراق، اظهارات مبالغه آمیزی کرده باشند، جز اینکه به اجرای اصل منظور، صدمه زده باشند، نتیجه دیگری نداشته و ندارد و لذا به نظر این جانب بهتر است همواره در این قبیل امور فقط نسبت به بیانات و اظهارات مقامات مسؤول توجه فرموده و هرگونه توضیحی هم که لازم باشد از وزارت خارجه ی مربوطه بخواهند تا ابهامی در اصل موضوع حاصل نشده و سوء تفاهمی از اظهارات مبالغه آمیز دیگران ایجاد نگردد.

ص: ۱۱۳۵

با عرض مراتب بالا در تأیید توضیحات قبلی خود، به عرض آقایان محترم می‌رسانم که اخیراً نیز دستورات جدید و مؤکدی برای انجام منظور شاهنشاهی در جده صادر شده و امیدوار است نتیجه‌ی رضایت بخشی حاصل و انجام این امر در آینده پایه و اساس موفقیت‌های مهم‌تری در این زمینه بشود.

البته بر خلاف انتظار و پیش‌بینی وزیر خارجه آن دوره و باگذشت بیش از شصت سال هنوز هیچ قدم عملی برداشته نشده و هنوز بقیع به صورت مخروبه باقی است.

مأخذ

تخریب و بازسازی بقیع، سیدعلی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ۱۴۲-۱۴۶.

سید ابراهیم المدنی ← علمای روم

سیره نبوی درباره ابراهیم، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شَبَّه، مجموعه روایات رسول خدا(ص) درباره کفن و دفن فرزندش.

ابوزید عمر بن شَبَّه شمیری معروف به ابن شَبَّه (۱۷۳-۲۶۳ق) ادیب و مورخ و راوی حدیث، کتاب تاریخ المدینه المنوره را به منظور معرفی و تحولات و جوانب شهر یثرب یا مدینه در دوره اسلامی نوشت. این اثر از نخستین آثار مدینه‌شناسی است. بخش مهمی از آن درباره بقیع است.

بخشی از کتاب ابن شَبَّه که درباره بقیع است، این بخش در چند مقاله در این دانشنامه آمده است تا پژوهشگران با دسترسی آسان‌تر، از دیدگاه‌ها و گزارش‌های مورخان در صدر اسلام استفاده نمایند و راه توسعه بقیع پژوهی هموارتر گردد. این مقاله گزارشی از مقبره‌های صحابه در بقیع است.

ابوحذیفه برای ما نقل کرد و گفت: سفیان، از اعمش، از ابوضحی، از براء نقل کرده است که گفت: ابراهیم - مقصود پسر پیامبر(ص) است - در حالی که شانزده ماه داشت درگذشت. رسول خدا(ص) فرمود: «او را در بقیع به خاک بسپارید؛ او را در بهشت دایه‌ای است که دوران شیر دادن به او را کامل می‌کند» (بخاری (۱۳۸۲، ۳۲۵۵، ۶۱۹۵)، احمد(ج ۴، صص ۲۸۴، ۲۸۳، ۲۸۹، ۲۹۷، ۳۰۰، ۳۰۲، ۳۰۴)، بیهقی در سنن(ج ۴، ص ۹)، همو در دلائل النبوه(ج ۵، صص ۴۳۰ و ۴۳۱)، طیالسی(۷۲۹)، عبدالرزاق(۱۴۰۱۳) و ابن حبان(۶۹۴۹) این حدیث را نقل کرده‌اند.

زهیر بن حرب برای ما نقل کرد و گفت: جریر از اعمش به سند خود همانند این حدیث را نقل کرد، و البته در این روایت نگفت: «دوران شیر دادن او را کامل می‌کند». (تکرار حدیث پیشین است)

ص: ۱۱۳۶

محمد بن بکار برای ما نقل کرد و گفت: اسماعیل بن عیاش، از عمر وابسته عفره، از کسی که برایش حدیث کرده بود نقل کرد که پیامبر(ص) پیش از آن که فرزندش ابراهیم در کفن پوشانده شود او را نگریست. (سند حدیث منقطع و بردارنده راویانی مجعول است)

احمد بن عبدالله بن یونس برای ما نقل کرد و گفت: حبان بن علی، از عطاء بن عجلان، از انس بن مالک نقل کرد که پیامبر(ص) بر فرزندش (در نماز میت) چهار تکبیر گفت. (ابو داوود در مراسیل (۳۸۸) این حدیث را از انس نقل کرده است که ابراهیم پسر رسول خدا(ص) در شانزده ماهگی در گذشت و رسول خدا(ص) در جای نماز بر او نماز کرد... در این روایت افزوده است: ابوبکر در مرتبه بعد از اوست و او را در بهشت جایگاهی است.)

ابوعاصم، از طلحه بن عمرو، از عطاء نقل کرد که گفت: چون ابراهیم را به خاک سپردند پیامبر در قبر سوراخی دید. فرمود: سوراخ را ببندید؛ چرا که با این کار، دل انسان بیشتر آرام می گیرد؛ خداوند دوست دارد هر گاه بنده کاری انجام می دهد آن را درست و استوار به انجام رساند». (حدیث مرسل و ضعیف است)

حکم بن موسی برای ما نقل کرد و گفت: یحیی بن حمزه، از برد، از مکحول نقل کرد که گفت: ابراهیم در گذشت. چون در قبر نهاده و خشت ها بر آن چیده شد رسول خدا(ص) در میان خشت ها شکافی دید. با دست خود پاره ای کلوخ برداشت و به مردی داد و فرمود: «این کلوخ را در آن شکاف بگذار». سپس فرمود: «البته این مرده را هیچ زیان و سودی نرساند، اما دل زندگان را شاد کند». (مرسل است و در وفاء الوفا، ج ۲، ص ۸۳ آمده است)

هارون بن معروف برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزیز بن محمد ما را حدیث آورد و گفت: عبدالله بن محمد بن عمر، از پدرش به ما خبر داد که پیامبر(ص) بر قبر فرزند خود ابراهیم(خاک پاشید) و او نخستین کسی بود که بر قبرش خاک افشانده می شود.

راوی گوید: همین اندازه از روایت می دانم که گفت: و با دستان خود خاک به روی قبر افشانند و چون این کار را در سمت بالای سر به پایان برد، فرمود: «السلام علیکم» (ابو داوود در مراسیل (۳۸۴) این حدیث را نقل کرده و در وفاء الوفا(ج ۲، ص ۸۳) نیز آمده است. در همین کتاب (ج ۲، ص ۸۴) همین حدیث به روایت شافعی، از جعفر بن محمد، از پدرش به صورت مرسل نقل شده است.)

محمد بن یحیی برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزیز بن محمد در آوردی، از محمد بن عبدالله بن سعید بن جبیر نقل کرد که گفته است: ابراهیم پسر رسول خدا(ص) در زوراء به خاک سپرده شد، در جای

آبخورگاهی که دست چپ کسی که در بقیع به سمت کنار خانه ی محمد بن زید بن علی برود واقع است. (در وفاء الوفا ج ۲، ص ۸۵ آمده است)

محمد بن ابراهیم، از درآوردی، از سعید بن محمد، از سعید بن جبیر بن مطعم نقل کرد که گفت: قبر ابراهیم پسر پیامبر(ص) را در زوراء دیدم.

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شَبَّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۰۶-۱۰۷.

نیز نک: ابن شَبَّه؛ تاریخ مدینه منوره؛ صحابه

سیف الدوله، بخشی از سفرنامه او درباره بقیع.

محمد سیف الدوله از شاهزادگان قاجاریه و صاحب منصب و مقام در آن دوره و یکی از شخصیت های خاندان قاجاریه است ولی درباره هویت او اختلاف است. برخی او را فرزند سی و هشتم فتحعلی شاه قاجار می دانند و گاه او را به عنوان فرزند خاقان مغفور که زمانی حاکم و والی اصفهان بوده توصیف کرده اند. عده دیگر او را برادر عین الدوله و فرزند سلطان احمد پسر فتحعلی شاه دانسته اند. در این صورت نوه فتحعلی شاه است.

او سفرش را همراه کاروانی در چهارم شعبان ۱۲۷۹ از مبدأ دارالخلافة طهران به سوی حرمین شریفین آغاز کرده است. و در ۱۲۸۰ق برگشته و به تهران رسیده است. مسیر سفرش از طهران به انزلی، لنکران، شماخی، گنجه، تفلیس و از طریق دریا به استامبول سپس اسکندریه و قاهره و از طریق دریا به جدّه رفته است. آنگاه از راه زمینی به مکه و مدینه عزیمت نمود. اما مسیر بازگشت او از راه عتبات عراق بوده که به کرمانشاه و از آنجا به تهران می آید.

او مشاهدات خود را تدوین و سفرنامه مکه را عرضه کرده است. روش سیف الدوله اینست که به حواشی و شهرهای در راه رفت و برگشت بیشتر از خود مکه و مدینه پرداخته است. برای نمونه گزارش او از بقیع چهار سطر بیشتر نیست. با این حال نوشته او هم دارای سبک قابل توجهی است و گاه برای پژوهشگران سودمند است. از اینرو متن خود سفرنامه، بخش بقیع را آورده ام تا دستیابی پژوهشگران به آن آسان تر باشد.

این سفرنامه برای نخستین بار توسط علی اکبر خداپرست تصحیح و در ۱۳۶۴ در تهران منتشر شد. سپس با ویرایش مجدد در مجموعه سفرنامه های قاجاری درج شد. متن گزارش درباره بقیع را از کتاب سفرنامه های حج قاجاری اخذ کردیم.

ص: ۱۱۳۸

اما بقیع در خارج قلعه مدینه به طرف شرق واقع است، مدفن ائمه بقیع، بقعه مختصری دارد بدون صحن؛ و ضریحی از چوب هم در این بقعه علامتی از قبر صدیقه طاهره هست ولی مدفن حمزه سیدالشهدا در یک ساعت و نیمی مدینه به سمت شمال شهر در دامنه کوه احد واقع است. بقعه و صحن مختصری دارد.

مآخذ

سفرنامه مکه، سیف الدوله، به کوشش علی اکبر خداپرست، تهران، نشر نی، ۱۳۶۴؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۸۹ و مقدمه.

شهر عشق، سفرنامه مکه از محمد حسین قدمی و گزارشی از بقیع.

محمد حسین قدمی از اصحاب هنر و رسانه در [۱۳۷۰] سفری به مکه و مدینه برای انجام مناسک حج داشته و خاطرات خود را یادداشت و با مشخصات زیر منتشر کرده است:

دو شهر عشق: سفرنامه حج، محمد حسین قدمی، تهران، حوزه هنری سازمان تبلیغات، ۱۳۷۳.

بخش درباره بقیع را به دلیل اینکه مشتمل بر نکات خاص و نقدهایی است، عیناً می آوریم.

گلزار بقیع

اینجا قبرستان بقیع است. حریم مطهری که کوثر از آن جاری است و از استغاثه حیدر معطر است. مرقد دختران پیامبر اینجاست، مزار مادر امامان، فاطمه زهرا و مدفن چهار امام معصوم ما، امام حسن (ع) و امام زین العابدین (ع) و امام باقر (ع) و امام صادق (ع) و دهها اصحاب جان به کف رسول اکرم (ص). روزی دو بار درب بقیع را بر روی عاشقان می گشایند، صبح و غروب زنها حق ورود ندارند. همان بیرون سر به دیوار می گذارند.

با پایی برهنه، دلی شکسته، بغضی ترکیده، شبنم اشک بر دیده، بر غربت تنهائی بقیع وارد می شویم. بر گلزار بی نام و نشانی قدم گذاشته ایم که نه از قبر زهرا خبر است و نه نشانی از بیت الاحزان او؛ آنجا که در سوگ پدر می نشست و می گریست. مزار خرابه ای بیش نیست.

دشمن می خواهد حقیقت را بپوشاند، ولی غافل از اینکه هر کجا بوی خدا می آید خلق خدا بی سر و پا می آید و خدا نورش را کامل می کند - ولو کره المشرکون - دلها پر درد و ناله ها پر سوز و گداز است و شرطه های مأمور و معذور همه جا پلاس. مراقبند که صدا بالا نگیرد و کسی دست به خاک نزده از خط ترخص جلوتر نیاید زیارتی مدرنیزه و آنکادر شده وقت محدود، گریه ها استاندارد، مداحی ممنوع. یک نفر چفیه قرمز، بلندگو به دست مرتب دور می زند و امر و نهی می کند. یکی از بچه ها سعی می کند سر بحث را باز کند:

- این بیت الاحزان؟ (بیت الاحزان کجاست؟).

ابرو درهم می کشد و جواب نمی دهد. یک روحانی خودی تذکر می دهد که بچه ها بحث نکنید.

به دنبال واردی می گردم تا شخصیت های خفته در بقیع را معرفی کند، یک روحانی دارد با اشاره سر به دوستان توضیح می دهد. و سفارش می کند که با دست اشاره نکنید من هم به دنبالشان راه می افتم.

«عثمان بن مظعون» اولین مهاجری که پیامبر(ص) در تشییع جنازه اش شرکت کرد و به هنگام دفن، صورتش را بوسید...، «فاطمه بنت اسد» مادر حضرت علی، زنی که دیوار کعبه برای زایمان او شکاف برداشت و پیامبر در مرگ او گریست...، «سعد بن معاذ» یار پرتلاش پیامبر در جنگ و سختی ها، کسی که به تعبیر رسول الله، استخوانی در گلوی کفار بود و هزار فرشته برای تشییع جنازه اش به زمین آمدند...، «حلیمه» بانوی خردمند روستایی که از میان چهارصد و شصت زن برای شیر دادن پیامبر برگزیده شد...، «عباس» عموی پیامبر سقای زایران کعبه...، «ابراهیم» فرزند رسول خدا که ۱۸ ماه پیش عمر نکرد...، سه دختر پیامبر، زینب، رقیه، ام کلثوم...، عده ای از شهدای احد...، «ام البنین» مادر چهار شهید، حضرت ابوالفضل و...، این محل پاتوق مادر شهدا است و حاج صادق خودمان و... وقت تمام است، همه را بیرون می کنند. گلدسته حرم در دست تعمیر است و زمین روبروی بقیع در دست طرح توسعه و کنده کاری و خاک برداری، تحت عنوان همین «توسعه حرم» آثار تاریخی را به چنگال ماشین های آهنین سپرده اند. به قول مهندس موسوی اگر اینها راست می گویند، بیایند بقیع را درست کنند. جمله عجیب و غریبی بر روی دیوار توجهم را جلب می کند: «جای کارگران و جاهای کنده نشده زیاده، از شما خواهش می کنم قریب نشوید».

امروز عید است؛ عید غدیر خم، روز تبریک و جشن و شیرینی و نقل و نبات، در بعثه هم محفلی برپاست و بیرون ساختمان باز سر و کله شرطه های باتوم به دست و ساواکی های بی سیم به جیب پیدا شده، سخنران مراسم آقای امینی است. مداح وقت شناس هم به جای خواندن مولودی و ایجاد سرور و شعف و شادمانی، مصیبت حضرت زینب(س) را می خواند و اشک خلق الله را درمی آورد غافل از اینکه ائمه اطهار فرموده اند: شما در شادی ما شاد و در عزای ما به عزا بنشینید».

پس از مراسم به قصد حرم پیامبر(ص) بیرون می آییم، وانتی پر از پارچه جلوی ساختمان متوقف شده، حراج کرده است و در یک چشم به هم زدن وانت بلعیده می شود و هریک طاقه ای چون آرپی جی بر دوش روانه منزل می شوند. مغازه های بین راه هم از وجود مشتریان صمیمی ما بی نصیب نمانده اسباب خوشحالی فروشندگان را فراهم آورده اند. ما هم جنس را قیمت می کنیم. فروشنده افغانی است و عصبانی. جواب می دهد: «آقا نداریم، شما ایرانی ها فقط قیمت می پرسید، و نمی خرید» آتش نخورده و دهان سوخته جلوتر، بالای مغازه ای نوشته شده «کل قطعه ۵ ریال» ظاهراً حراجی است و هر جنسی ۵

ریال به فروش می‌رسد. پاتوق آس و پاس‌ها و فقیر - فقر است. دیگر اینکه قدم به قدم دکه‌هایی است که سکه می‌خورد و نوشابه پس می‌دهد، چند نفر با مشت به جان یکی از آنها افتاده‌اند، گویا سکه را خورده ولی نم‌پس نداده. مثل بعضی از بچه‌های تلفن‌های خودمان، ضمناً تسیح‌های رنگارنگ ساخت چین هم به بازار آمده. لابد بزودی مهر شوروی و سجاده آمریکایی هم وارد می‌شود.

مأخذ

دو شهر عشق، محمد حسین قدمی، تهران، ۱۳۷۳، ص ۱۱۰ - ۱۱۲.

شهربانو بیگم، بانوی شاعر و سفرنامه‌نویس مکه و مدینه در سده ۱۱ و ۱۲ق و سراینده اشعار درباره بقیع.

همسر میرزا خلیل رقم‌نویس، موسوم به شهربانو بیگم و مشهور به بانوی اصفهانی در دوره صفویه، عازم حرمین شریفین شده و سفرنامه‌ای در قالب یک هزار و دویست بیت سروده است.

شوهر شهربانو بیگم ظاهراً در دربار صفوی، پُست و منزلتی داشته و به منشی‌گری دربار یا فرمان‌نویسی مشغول بوده است. به عبارت دیگر از کارگزاران دربار و صاحب‌شهرت و منزلت بوده است. ولی پیش از این سفر به دیار باقی شتافته و همسرش برای فراموشی رنج فراق او اقدام به سفر حج نموده است. البته این خانم هم نکته‌دان، ادیب و فرهیخته بوده و احتمالاً در دربار صفوی منزلتی داشته است. نام سراینده دقیقاً معلوم نیست در جاهایی از او به زوجه میرزا خلیل رقم‌نویس یاد شده است. چون سال‌های متمادی در اصفهان اقامت داشته، می‌توان او را بانوی اصفهانی نامید.

سفر این کاروان بین سال‌های ۱۱۰۰ تا ۱۱۳۴ق بوده و هفت ماه طول کشیده است. البته تاریخ دقیق رفت و برگشت معلوم نیست.

شهربانو بیگم درباره اینکه به چه دلیل سفرنامه‌اش را در قالب شعر عرضه کرده، آن هم مثنوی، خودش چیزی عنوان نکرده و دیگران مثل ذبیح‌الله صفا در تاریخ ادبیات هم مطلبی ننوشته‌اند. اما این مثنوی دقیقاً ویژگی‌های اشعار دوره صفوی را رعایت کرده است. در این دوره شاعران تلاش می‌کردند از تکلف‌گویی و معقدسرایبی و بیان عبارات، جملات و ابیات پر پیچ و خم، ثقیل برای فهمیدن، دیر یاب و دیرفهم پرهیزند. هرچه می‌توانند ساده‌گویی و ساده‌نویسی داشته باشند. بانوی اصفهانی هم همین شیوه را پیش گرفت و سفرنامه‌اش، مجموعه‌ای از ابیات قابل فهم برای همگان دارد.

مرقد امامان بقیع

ص: ۱۱۴۱

نکته دیگر وصف آثاری است که به چشم خویش دیده است. وی ابتدا به مدینه مشرف گشته و در وصف حرم نبوی و اطراف آن به وصف بقیع می نشیند و به طور دقیق آنچه را در آنجا دیده است بیان می کند.

مشرف چون شدم زان خلد رضوان / روان گشتم به پابوس امامان
چو بر آن آستان عرش بنیان / که می شد تازه از وی دین و ایمان
میان یک ضریحی چهار مولای / گرفته هر یکی در گوشه ای جای
زمینی کو بدی بالاتر از عرش / به کهنه بوریاپی گشته بُد فرش
وصف او از خانه خدا واقعا عالی و ستودنی است:

مکانی را که بُد توأم به جنت / ندادندیش از قنديل زینت
نسیما سوی اصفاهان گذر کن / در آن ، سلطان ایران را خبر کن
بگو کای شاه عادل در کجایی / از این جنت سرا غافل چرایی؟
دگر ز اولاد امجاد گرامی / که هر یک بُد به عصر خود امامی
بُدند اندر جوارش چار معصوم / ز دست تیره بختان گشته مسموم
که هر یک مخزن سرّ خدایند / شفاعت خواه در روز جزایند
بقیع از نور مرقدهای ایشان / منور گشته چون خورشید تابان
حسن آن میوه قلب پیمبر / سرور سینه زهرا و حیدر

دویم مولا علی ابن الحسین است / امام ساجد و نور دو عین است

سیم باقر شه علم الیقین است / امام پنجم و سالار دین است

چهارم باشد آن مولای بر حق / که دین و مذهب از وی یافت رونق

امام انس و جان مولای ناطق / شه کون و مکان یعنی که صادق

ز دل این نکته چون آمد بگوشم / برون شد گویی از سر، عقل و هوشم

ز دیده اشک خونین می فشاندم / که تا خود را بدان در گه رساندم

به درگاهی که دایم جبرئیلش / همی باشد ز آب سلسیلش

به بال و پر بروید در گهش را / کند در آستان منزلگهش را

پیمبرها از آن در گه شرفیاب / جین سای ملایک است آن باب

چو بر این دولت عظمی رسیدم / به چشمان سرمه از خاکش کشیدم

منور شد چو چشمانم از آن خاک / نمودم پای بوسی شاه لولاک

ص: ۱۱۴۲

ز زینت آنچه می بایست بودی / بدان شه آنچه می بایست بودی

چو ره سوی حریم شاه جستم / بدان فردوس اعلا راه جستم

ز شادی سر بر آوردم ز گردون / نمودم شکر یزدان از حد افزون

چو گردیدم بدان دولت میسر / شدی چشمم از آن مرقد منور

پس آن گه رو سوی زهرا نمودم / به درگاهش جبین خویش سودم

ز خاک مرقد آن مهر تابان / کشیدم بر دو دیده توتیا سان

مشرف چون شدم زان خلد رضوان / روان گشتم به پابوس امامان

چو بر آن آستان عرش بنیان / که می شد تازه از وی دین و ایمان

رسیدم دیده را روشن نمودم / جبین خویش را بر خاک سودم

این سفرنامه به کوشش رسول جعفریان منتشر شده است.

مآخذ

تاریخ ادبیات در ایران، ذبیح الله صفا، تهران، فردوس، ۱۳۷۲، ج ۵، قسمت ۱، ص ۵۵۲-۵۵۳؛ سفرنامه منظوم حج، بانوی اصفهانی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۶.

شهرهای مقدس جزیره العرب، بخشی از سفرنامه ایلدون ریتز (Eldon Ruttters) سفرنامه نویس اروپایی در سده بیستم میلادی.

ایلدون ریتز سفرنامه نویس و جهانگرد انگلیسی در آوریل ۱۹۲۵م به عزم سفر به جزیره العرب و انجام مراسم حج یا دیدن مراسم و مناسک حج مسلمانان به قاهره رفت و از این طریق به جدّه و سپس به مکه و مدینه عزیمت نمود.

نظر برخی اینست که او تظاهر به اسلام کرد ولی واقعاً مسلمان نشده بود. البته نامش را به حاج احمد اهل شام تغییر داده بود. او مشاهدات خود را تألیف و در کتاب زیر منتشر نمود.

.The Holy Cites Of Arabia, Eldon Rutttes, London, ۱۹۲۸-۱۹۳۰

ترجمه عنوان این کتاب: شهرهای مقدس جزیره العرب است. نام نویسنده در متون فارسی و عربی به ایلدون ریتز یا ایلدون رتر ثبت شده است. ولی گاه به غلط ضبط انگلیسی آن را در متون فارسی یا عربی اینگونه نوشته اند: Eldon Rutttes. اما منابع

مرجع مثل راهنمای زندگی‌نامه‌های مؤلفین ایندکس اسلامیکس، Eldon Ruttes ثبت کرده است. (vol۲, ۲۷۷p). البته ایندکس نام ریتر را با ضبط انگلیسی به صورت Rutter نوشته است. با اینکه ضبط اصلی آن Ruttes است.

ص: ۱۱۴۳

بخشی از این کتاب درباره بقیع است و تعریب شده آن را آقای جعفر خلیلی در موسوعه العتبات (ج ۳، ص ۳۲۸-۳۳۰) آورده است. نیز به فارسی برگردان شده و در کتاب مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی (۱۸۴-۱۸۶) آمده است. برای دسترسی راحت تر پژوهشگران ایرانی به این متن، ترجمه فارسی آن در اینجا تماماً آورده می شود:

بقیع در سال ۱۹۲۵

/ پیشتر توصیفی از بقیع، از زبان سفرنامه نویسان اروپایی خواندیم که همگان از وضعیت اسفبار بقیع در دوران تسلط وهابیان که اعتقاد احترام به مردگان داشتند، اینک ریتز توصیفی از بقیع در سال ۱۹۲۵م و پس از آن که چند ماهی از تسلط وهابیان برای بار دوم بر مدینه نمی گذشت به دست می دهد، او در صفحه ۵۶۲ می گوید: من چندین بار عصر پنجشنبه به زیارت بقیع رفتم آن را زمینی یافتم در ابعاد ۲۰۰×۱۲۰ یارد که توسط دیوار گلی محصور شده و در نزدیکی باروی شرقی مدینه قرار دارد و گفته می شود در آن ده هزار صحابه مدفون شده اند. هنگامی که داخل بقیع شدم خود را در برابر منظره ی شهری منهدم و زلزله زده یافتم. در سرتاسر بقیع چیزی دیده نمی شد جز قطعه های پراکنده و شکسته ی چوب و سنگ و سیمان و آهن و تپه های شن و ماسه و خاک؛ منظره ای که انسان را به یاد شهری زلزله زده می انداخت. در نزدیکی دیوار غربی بقیع یکی از قطعه های شکسته سنگ و آهن و چوب و میله یافتم که بطور منظم جمع آوری شده بود و این در حقیقت باقیمانده ساختمان ها و گنبد های قبور بقیع بوده است که از سرتاسر بقیع جمع آوری شده تا راه برای عبور زیارت کنندگان قبور باز شود و در واقع تنها آثار نظم در بقیع همین بود و لاغیر و در حقیقت هیچ آثاری از رسیدگی و توجه به این قبرستان دیده نمی شد، جز آن که وهابیان بطور منظم تمامی آثار قبور بزرگان دین را ویران نموده و اینک از آن همه تاریخ چیزی جز تلی از خاک و گودال ها باقی نمانده است و بدین ترتیب تمامی آن گنبد های سفید و زیبا که بر روی قبور فرزندان رسول الله (ص) و اهل بیت (ع) و دیگران نظیر عثمان و مالک بود از میان رفته است، حتی قفسه هایی را که مردم فقیر از چوب نخل بر روی قبور عزیزان خود قرار داده بودند جمع آوری و شکسته و سپس آتش زده اند.

ریتز می گوید: هنگامی که به همراه راهنمایم به داخل بقیع برای دیدار از آرامگاه مردانی که تاریخ سازند، رفتیم و به بخش های انتهایی آن رسیدیم تا آثار تخریب قبور و باقیمانده آن را ببینیم. راهنمایم با ناراحتی و به آهستگی می گفت: «استغفرالله، استغفرالله، لا حول ولا قوه الا بالله» و هیچ یک از متولیان قبور که بسیار ناراحت و غمگین اطراف قبور نشسته بودند، از کسی مطالبه ی پول نمی کردند، و این در حالی بود که هیچ یک از افراد وهابی - بجز دو تن از غلامان ابن سبهان (از سران وهابی) که در نزدیکی

ص: ۱۱۴۴

دروازه بقیع بودند- در داخل بقیع دیده نمی شدند. در دور دست چند تن از اهالی نخواستند که مشغول جمع آوری بعضی از وسائل ساختمانی از میان قبرهای منهدم هستند، و این شیعیان که در زیر سلطه ی وهابیان قادر به دفن مردگان خود در نزدیکی قبر امام خود نمی باشند. اینک با تخریب و منهدم نمودن قبر بزرگان اهل سنت انتقام می گیرند. من و راهنمایم از میان راهرو و نسبتاً تمیزی به سوی قبر عثمان قدم زدیم، این قبر در سمت مشرق قبرستان است. هنگام راه رفتن به گروهی از هندیان که از زیارت این قبر باز می گشتند برخوردیم، در پیشاپیش آنان مرد مسنی که ریش سفید و سیاه بسیار بلندی داشت راه می رفت، به چهره او خیره شدم غم دنیا را در نگاه مستقیمش که تنها جلو را نگاه می کرد و از نگاه به راست و چپ و دیدن قبور منهدم پرهیز می نمود یافتم دنباله روان او نیز همگی به همین حال بودند و هر کدام نگاه گذرایی به من کرده و غمناک عبور نمودند، پس از گذر از این گروه، به بلندی مختصری رسیدیم و در این هنگام بود که سبب غم و غصه ی آن گروه را دریافتم، در مقابل گور عثمان را یافتم که وهابیان کلیه آثار روی آن را زدوده و تنها تخته مختصری که اطراف آن را با حلی میخ کوب کرده بودند باقی مانده بود و بر روی قبر، یک هندی دیگر را دیدیم که مشغول گریه بود.

مآخذ

مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، جعفر الخلیلی، ترجمه محمدرضا فرهنگ، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۱۸۴-۱۸۶؛ موسوعه العتبات المقدسه، جعفر الخلیلی، بیروت، اعلمی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۲۲۸-۲۳۰؛

Cancise Biographical Companion to Index Islamicus, Wolfgang Behn, Leiden, Brill, ۲۰۰۴, Vol۲, p.۲۷۷; National union catalog, per ۱۹۵۶

نیز نک: خلیلی، جعفر؛ ریتز

ضریح ائمه معصومین(ع)، بخشی از سفرنامه مؤلف ناشناخته درباره بقیع و حرم ائمه(ع).

سفرنامه ای به صورت دستنوشته و مخطوط در کتابخانه آیت الله نجفی مرعشی به شماره ۹۰۰۷ نگهداری می شود. این سفرنامه متعلق به دوره قاجاریه و سال ۱۳۱۷ق است بخشی از آن درباره بقیع و ضریح حرم ائمه(ع) و شامل اطلاعاتی بدیع است.

اما تاکنون پژوهشگران از قرائن مختلف مثل نام شخصیت های مندرج در متن نتوانسته اند، مؤلف را شناسایی کنند.

سفر مؤلف که از رجب سال ۱۳۱۷ آغاز شده، بیش از ده ماه به طول انجامیده است. سفر وی ابتدا از ایران از طریق کرمانشاه و خانقین به سوی کاظمین و عتبات بوده و از آنجا با رفتن به سمت بصره سوار کشتی شده به بندر بوشهر رفته و از آنجا از راه دریا به سوی یمن و از آنجا به جدّه رفته است. پس از انجام فریضه حج به مدینه منوره مشرف شده و آنگاه با مراجعت به جدّه با کشتی به سوی بیروت و

ص: ۱۱۴۵

دمشق رفته و مجدداً با کشتی به اسلامبول بازگشته و از راه روسیه به بندر انزلی و سپس تهران بازگشته است.

این سفرنامه مشتمل بر آگاهی‌هایی درباره شخصیت‌ها یا شهرها و دیگر واقعیت‌هایی است که مؤلف با آنها برخورد داشته است.

این اثر که با عنوان سفرنامه عتبات و حج شناخته شده، گاه بی پروا به بیان مشکلات، آسیب‌ها و نواقص زندگی مسلمانان می‌پردازد. در قسمتی از آن، گزارشی از بقیع است که عیناً برای استفاده راحت‌تر پژوهشگران آورده می‌شود. عنوان این بخش ضریح ائمه معصومین(ع) است.

ضریح امامان بقیع

ائمه بقیع - ارواحنا فداه - هم در یک ضریح مبارکند و صدیقه طاهره - علیهاالسلام - نیز در همین بقعه مبارک در متصل به دیوار ضریح مخصوصی دارد که مقابل ضریح ائمه طاهرین است و اصل بقعه شریفه کوچک است. ضریح مبارک هم چوبی است، به نهایت وضع مختصری دارد، در اول قبرستان واقع شده، ایوان و سرایی ابداً ندارد، در غایت غربت و کربت است. مثلاً درب حرم محترم متصل از صبح تا غروب، دو، سه نفر از اهل سنت نشسته‌اند، یک درب حرم باز است و لنگه دیگر بسته، هر کس بخواهد مشرف شود معمول است نفری یک صاحب قران می‌گیرند، اگرچه روزی ده مرتبه باشد این قران باید هر دفعه داده شود، گاهی ده شاهی هم راضی بودند و منع نمی‌نمودند. شب‌ها هم درب حرم محترم مزبور بسته است، بساط و چراغی ندارد. وضع غربت و کربت طوری هست که روز مرخصی ما از مدینه طیبه از صبح الی شام، این حرم مبارک مسدود بود و در موقعی که به جهت وداع آمدیم که اجازت مرخصی حاصل کنیم، درب حرم مبارک بسته بود. امکان تشرف به حرم نشد و آن خدمه مزبوره همه روزه حاضر نبودند. مردم و این بنده نیز از پشت درب حرم افتادم و صورت به خاک آن آستان ملک پاسبان گذاشتم، مرخصی خواسته، با دل دردناک و عقیده پاک از قبرستان بیرون آمده، روان شدم.

پس از شش روز اقامت در مدینه منوره، روز هفدهم شهر محرم به روضه مقدسه رسالت پناهی و ائمه طاهرین بقیع و مقام مبارک حضرت صدیقه طاهره - علیهم الصلاه والسلام - به جهت زیارت وداع مشرف و مرخص شده، از شهر با هزاران حسرت بیرون آمده، شب هجدهم در پشت دیوار شهر، رحل اقامت انداخته تا تمام حاج قافله شاهی مزبور جمع آوری شده و روز هیجدهم چهار ساعت به غروب مانده، از این مرکز حرکت نموده، عازم جدّه شدیم.

مآخذ

تاریخ بیداری ایران، حقیقت، تهران، ج ۱، ص ۶۳۱؛ سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۶۸۳ - ۶۸۵ و ۷۵۹.

الطبقات الکبری، بخشی از این کتاب نوشته ابن سعد درباره بقیع.

ابوعبدالله محمد بن سعد بن معین الهاشمی البصری مشهور به ابن سعد زهری یا ابن سعد واقدی یا کاتب واقدی در ۱۶۸ق در بصره چشم به جهان گشود. و در ۲۳۰ق چشم از جهان فروبست. مهم ترین اثر او کتاب الطبقات الکبری است که به رسول خدا(ص)، خویشاوندان و اهل بیت(ع) حضرت و نیز صحابه و تابعین می پردازد.

بخش هایی از این اثر درباره بقیع است. یک قسمت از آن که درباره رفتن رسول خدا(ص) به بقیع برای استغفار اهل بقیع است در اینجا نقل می شود.

ذکر خروج رسول الله(ص)، إلى البقیع واستغفاره لأهله

/أخبرنا معن بن عيسى. أخبرنا مالك بن أنس عن ابن أبي علقمة عن أمه أنها قالت: سمعت عائشة تقول: قام رسول الله(ص)، ذات ليلة فلبس ثيابه ثم خرج، فأمرت خادمتي بـريرة فتبعته، حتى إذا جاء البقيع وقف في أدناه ما شاء الله أن يقف، ثم انصرف فسبقته بـريرة فأخبرتني فلم أذكر له شيئاً حتى أصبح ثم ذكرت ذلك له فقال: «إني بعثت إلى أهل البقيع لأصلي عليهم» (انظر: [سنن النسائي (۴/۹۳)، والمستدرک (۱/۴۸۸)])

أخبرنا نوح بن يزيد المؤدب ومحمد بن الصبيح قالوا: أخبرنا شريك عن عاصم بن عبيد الله عن عبد الله بن عامر بن ربيعة عن عائشة قالت: فقدت النبي(ص)، من الليل فتبعته فإذا هو بالبقيع فقال: «السلام عليكم دار قوم مؤمنين أنتم لنا فرط وإننا بكم لاحقون اللهم لا تحرمننا أجرهم ولا تفتننا بعدهم» قالت: ثم التفت إلى فقال: «ويحها لو تستطيع ما فعلت»

أخبرنا سعيد بن سليمان. أخبرنا إسماعيل بن جعفر المدني، وأخبرنا خالد بن خديش، أخبرنا عبدالعزيز بن محمد الدراوردي جميعاً عن شريك بن عبد الله بن أبي نمر عن عطاء بن يسار عن عائشة قالت: كان رسول الله(ص)، كلما كان ليلتها من رسول الله(ص)، يخرج من آخر الليل إلى البقيع فيقول: «السلام عليكم دار قوم مؤمنين إيانا وإياكم ما توعدون وإننا إن شاء الله بكم لاحقون اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد» (انظر: [السنن الكبرى (۴/۷۹)، وسنن النسائي، الباب (۱۰۲) جناز، وابن السني (۵۸۵)، ومشكاة المصابيح (۱۷۶۶)].

أخبرنا محمد بن عمر، حدثني إبراهيم بن إسماعيل بن عبد الرحمن المخزومي عن أبيه عن عائشة قالت: وثب رسول الله(ص)، من مضجعه من جوف الليل فقلت: أين بأبي أنت وأمي يا رسول الله؟ قال: «أمرت

أن أستغفر لأهل البقيع». قالت: فخرج رسول الله(ص)، وخرج معه مولاة أبو رافع، فكان أبو رافع يحدث قال: استغفر رسول الله(ص)، لهم طويلاً ثم انصرف وجعل يقول: «يا أبا رافع إني قد خیرت بين خزائن الدنيا والخلد ثم الجنة وبين لقاء ربّي والجنّة. فاخترت لقاء ربّي».

أخبرنا محمّد بن عمر، حدّثني إسحاق بن يحيى بن طلحة عن عمرو بن شعيب عن أبيه عن جدّه عن أبي مؤيّه مولى رسول الله(ص) قال: قال رسول الله(ص) من جوف الليل: «يا أبا مؤيّه إني قد أمرت أن أستغفر لأهل البقيع فانطلق معي» فخرج وخرجت معه حتّى جاء البقيع فاستغفر لأهله طويلاً ثم قال: «ليهنّكم ما أصبحتم فيه ممّا أصبح الناس فيه أقبلت الفتن كقطع الليل المظلم يتبع بعضها بعضاً يتبع آخرها أولها، الآخرة شرّ من الأولى» ثم قال: «يا أبا مؤيّه إني قد أعطيت خزائن الدنيا والخلد ثم الجنّة فخيرت بين ذلك وبين لقاء ربّي والجنّة»، فقلت: بأبي أنت وأمي فخذ خزائن الدنيا والخلد ثم الجنّة، فقال: «يا أبا مؤيّه قد اخترت لقاء ربّي والجنّة» فلما انصرف ابتدأه وجعه فقبضه الله. صلّى الله عليه وسلّم.

أخبرنا معن بن عيسى ومحمّد بن إسماعيل بن أبي فديك عن هشام بن سعد عن زيد بن أسلم، وأخبرنا محمّد بن عمر، أخبرنا أسامة بن زيد بن أسلم عن أبيه عن عطاء بن يسار: أن رسول الله(ص)، أتى فقيلاً له اذهب فصلّ على أهل البقيع ففعل ذلك ثم رجع فرقد فقيلاً له: «اذهب فصلّ على أهل البقيع فذهب فصلّى عليهم فقال: «اللهم اغفر لأهل البقيع» ثم رجع فرقد فأتى فقيلاً له: اذهب فصلّ على الشهداء فذهب إلى أحد فصلّى على قتلى أحد فرجع معصوب الرأس، فكان بدء الوجع الذي مات فيه(ص).

أخبرنا عتاب بن زياد، أخبرنا عبد الله بن المبارك قال: أخبرنا ابن لهيعة، حدّثني يزيد بن أبي حبيب: أن أبا الخير حدّثه أن عقبه بن عامر الجهنّي حدّثهم: أن رسول الله(ص)، صلّى على قتلى أحد بعد ثمانين سنين كالمودّع للأحياء والأموات ثم أطلع المنبر فقال: «إني بين أيديكم فرط وأنا عليكم شهيد وإن موعدكم الحوض وإني لأنظر إليه وأنا في مقامى هذا، وإني لست أخشى عليكم أن تشركوا، ولكن أخشى عليكم الدنيا أن تنافسوا فيها».

كتاب الطبقات الكبرى توسط محمود مهدوي دامغانى به فارسى ترجمه شده است كه ترجمه قسمت نقل شده را مى آوريم.

رفتن پیامبر (ص) به بقیع و استغفار آن حضرت از بهر مردگان

معن بن عيسى مالک بن انس، از ابن ابوعلقمه، از مادرش نقل می کند، که می گفته است شنیدم عایشه می گفت شبی پیامبر(ص) لباس پوشید و از خانه بیرون آمد. کنیز خود بریره را گفتم تا از پی او برود. پیامبر(ص) به بقیع رفت و مدتی آن جا ماند و سپس باز گردید.

بریره پیشاپیش آمد و مرا خبر داد و من آن شب در این باره چیزی با پیامبر(ص) نگفتم.

صبح که گفتم، فرمود: مأمور شده بودم از بهر اهل بقیع آمرزش بخواهم.

نوح بن یزید از مؤدّب و محمد بن صباح هر دو، از شریک، از عاصم بن عبیدالله، از عبدالله بن عامر بن ربیع، از عایشه نقل می کنند که می گفته است شبی دیدم پیامبر(ص) نیست. به دنبال ایشان رفتم و دیدم کنار بقیع ایستاده، می فرماید: سلام بر شما، سلام بر این خانه که خانه مؤمنان است. شما از ما جدا شدید و ما نیز به شما خواهیم پیوست. خدایا ما را از پاداش آنان محروم مفرمای و پس از ایشان ما را به فتنه مینداز. گوید، آن گاه پیامبر(ص) به من توجه فرموده گفت: ای کاش چنین نمی کردی.

سعید بن سلیمان از اسماعیل بن جعفر مدنی، و خالد بن خدّاش از عبدالعزیز ابن محمد درآوردی، و همگی از شریک بن عبدالله بن ابونمر، از عطاء بن یسار، از عایشه نقل می کنند که می گفته است شب هایی که رسول خدا پیش من بود آخر شب به بقیع می رفت و می فرمود: سلام بر شما باد ای خانه مؤمنان، برای ما و شما آن چیزهاست که وعده داده شده است و ما نیز هر گاه خدا بخواهد به شما می پیوندیم، پروردگارا مردمی را که در بقیع غرقد مدفونند، بیامرز.

محمد بن عمر [واقدی] از ابراهیم بن اسماعیل بن عبد الرحمن مخزومی، از پدرش، از عایشه نقل می کند که می گفته است پیامبر(ص) نیمه شبی از بستر بیرون آمد. گفتم: ای پیامبر خدا، پدر و مادرم به فدایت، کجا می روی؟ فرمود: مأمور شده ام از بهر مردمی که در بقیع مدفونند طلب آمرزش کنم. پیامبر(ص) با خدمتگزار خود ابورافع بیرون رفت. و ابورافع می گفت: پیامبر(ص) دیرگاهی از بهر آنان استغفار کرد و باز گردید، و مرا فرمود: ای ابورافع من مخیر شدم به اینکه میان همه خزاین دنیا و زندگی جاودانه و پس از آن اقامت در بهشت و یا دیدار خدا و بهشت یکی را برگزینم و من دیدار خدای خود را برگزیدم.

محمد بن عمر [واقدی] از اسحاق بن یحیی بن طلحه، از عمرو بن شعیب، از پدرش، از جدش، از قول ابومویهبه خدمتکار رسول خدا(ص)، نقل می کند که می گفته است: «نیم شبی پیامبر(ص) مرا فرمود: ای ابومویهبه، مأمور شده ام از بهر اهل بقیع استغفار کنم، تو با من بیا. گوید، پیامبر(ص) بیرون آمد و من نیز با او بودم. پیامبر(ص) به بقیع رفت و دیرگاهی از بهر مردگان استغفار فرمود و سپس گفت: گوارا باد بر شما حالت خودتان که بهتر از چیزهایی که مردم در آنند؛ و فتنه ها همچون پاره های شب تاریک روی آورده است و پیاپی فرا می رسد، یکی پس از دیگری، و هر یکی از فتنه پیش دشوارتر. آن گاه مرا فرمود: ای ابومویهبه من مخیر شدم که با تمام گنجینه های جهان و زندگی همیشگی این جهانی و سرانجام بهشت را برگزینم، یا دیدار خدای خود و بهشت را. گفتم: پدر و مادرم فدای تو باد، نخستین را

برگزین. فرمود: ای ابومویبیه من دیدار پروردگارم و بهشت را برگزیدم. و چون از بقیع بازگردید بیماری آن حضرت آغاز شد و خدای او را به نزد خود برد، صلوات و سلام الهی بر او باد.

معن بن عیسی و محمد بن اسماعیل بن ابوفدیک از هشام بن سعد، از زید بن اسم، و محمد بن عمر [واقدی] از اسامه بن زید بن اسلم، از پدرش، از عطاء بن یسار نقل می کند که «شبانۀ فرشته ایی به حضور پیامبر(ص) آمد و گفت: برو و از بهر مردگان بقیع استغفار کن».

رسول خدا(ص) چنان فرمود و چون باز آمد و دراز کشید دیگر بار فرشته بیامد و گفت: باز هم به بقیع برو و از بهر آنان دعا کن. و رسول خدا(ص) برفت و از بهر آنان دعا کرد و چنین عرضه داشت: بار خدایا اهل بقیع را بیامرز. پس آنگاه باز گردیده بیارامید. فرشته باز آمده و گفت: از بهر شهیدان نیز چنان کن و رسول خدا(ص) به احد رفت و از بهر کشتگان احد دعا فرمود و باز گردید دستار بر سر، و این آغاز بیماری ارتحال آن حضرت بود.

عتیاب بن زیاد از عبدالله بن مبارک، از ابن لهیعه، از یزید بن ابوحیب، از قول ابوالخیر، از عقبه بن عامر جهنی نقل می کنند که: «رسول خدا(ص) پس از هشت سال از بهر کشتگان احد دعا کرد و سخنانی فرمود که گویی از ایشان بدرود و تودیع می فرماید. گوید سپس بر منبر رفت و فرمود: من از میان شما می روم و بر شما گواه هستم، وعده گاه ما کنار حوض [کوثر] است، و گویی از همین جا بدان می نگرم، من از مشرک شدن شما بیم ندارم ولی بر شما از دنیا می ترسم که بر سر آن با یکدیگر ستیز کنید.

عقبه گوید: این آخرین دیدار من از آن حضرت بود؛ سلام و درود الهی بر او بادا.

مآخذ

الطبقات الکبری، ابن سعد، به کوشش محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۹۰م/۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۱۵۶-۱۵۸؛ طبقات، محمد بن سعد کاتب واقدی، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، فرهنگ و اندیشه، ۱۳۷۴، ص ۱۹۶-۱۹۸.

نیز نک: ابن سعد زهری

عبدالرحمن بن عوف، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره نوشته ابن شَبَّه.

ابوزید عمر بن شَبَّه نمیری معروف به ابن شَبَّه (۱۷۳-۲۶۳ق) ادیب، مورخ و راوی حدیث، کتاب تاریخ المدینه المنوره را به منظور معرفی تحولات و ابعاد شهر یرثب (مدینه در دوره اسلامی) نوشت. این اثر از نخستین آثار در عرصه مدینه پژوهی است. بخشی مهمی از آن درباره بقیع است که در چند مقاله عرضه شده است. هدف از این مقاله دسترسی آسان تر پژوهشگران به متون قدیمی است تا از این طریق بقیع

ص: ۱۱۵۰

پژوهی رواج و گسترش یابد. مؤلف به دلیل نزدیکی به دوره رسالت و زمان عباس، اطلاعات مستند و سودمندی عرضه کرده است.

قبر عبدالرحمن

/ محمد بن یحیی برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزیز بن عمران، از محمد بن عبدالعزیز و راشد بن حفص، از حفص بن عمر بن عبدالرحمان نقل کرد که گفته است:

چون مرگ عبدالرحمان بن عوف نزدیک شد عایشه برایش پیغام فرستاد که فرزندم این جای قبری است که در جوار رسول خدا(ص) برایت نگه داشته ام؛ آن را در اختیار گیر. اما عبدالرحمان گفت: من از تو شنیده ام که گفته ای: از آن روز که عمر[در اینجا] به خاک سپرده شده است رو بند برنگرفته ام. اینک من خوش ندارم خانه ات را بر تو تنگ کنم و بیت رسول خدا(ص) را قبرستان کنیم. من به عثمان بن مظعون اقتدا کنم. ما با همدیگر پیمان بسته بودیم که اگر هر دو در یک سرزمین بمیریم همان جا با هم دفن شویم.

گفت: عبدالعزیز، از سعید بن زیاد وابسته ی سهله دختر عاصم بن عدی، از عبدالواحد بن محمد بن عبدالرحمان بن عوف نقل کرد که گفته است: عبدالرحمان بن عوف وصیت کرده بود که اگر در مدینه بمیرد در جوار عثمان بن مظعون به خاک سپرده شود. پس چون در گذشت در گوشه ی شرقی خانه ی عقیل برایش قبری کردند و او را در حالی که بردی راه راه به وی پیچیده شده بود، در آنجا به خاک سپردند. شک دارم که در این برد قطعه ای از طلا هم بود یا نه./

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شَبَّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۲۰-۱۲۱.

نیز نک: عبدالرحمان بن عوف؛ ابن شَبَّه؛ تاریخ مدینه منوره

عبدالرحمن بن عوف، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره یکی از صحابه و مدفون در بقیع.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال ها در مدینه النبی اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه در گذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی(ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

ص: ۱۱۵۱

بخشی از وفاء الوفاء، گزارش سمهودی درباره مقبره عبدالرحمن بن عوف است، این گزارش ذیلاً عرضه می شود تا دسترسی پژوهشگران به آن آسان تر گردد.

قبر عبدالرحمن بن عوف

/ روی ابن زباله عن حمید بن عبدالرحمن قال: أرسلت عائشه إلى عبدالرحمن بن عوف حين نزل به الموت أن هلّم إلى رسول الله (ص) و إلى أخويك، فقال: ما كنت مُصَيِّقاً عليكِ بيتك، إني كنت عاهدت ابن مضعون أينا مات دفن إلى جنب صاحبه، قالت: فمروا به علي، فمروا به عليها فصلت عليه (المغانم المطابه ۲/۵۰۹).

وروی ابن شبه عن حفص بن عثمان بن عبدالرحمن نحوه (تاریخ المدینه ۱/۱۱۵).

وعن عبدالواحد بن محمد بن عبدالرحمن بن عوف أنه أوصى إن هلك بالمدینه أن یدفن إلى عثمان بن مضعون، فلما هلك حُفر له عند زاویه دار عقيل الشرقيه، فدفن هناك، عليه ثوبٌ حبره من العصب، أتماری أن يكون فيه لحمه ذهب أو لا (المصدر السابق).

مأخذ

وفاء الوفاء باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش محمد نظام الدین الفتیح، مدینه، دارالزمان، ۲۰۰۸ م/ ۱۴۲۹ ق، ج ۳، ص ۲۱۱-۲۱۲.

نیز نک: عبدالرحمن بن عوف؛ السمهودی، علی بن عبدالله

عبدالله بن مسعود، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره یکی از صحابه و مدفونین در بقیع.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال ها در مدینه النبى اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه در گذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی (ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشی از وفاء الوفاء، گزارش سمهودی درباره مقبره عبدالله بن مسعود است. این گزارش ذیلاً عرضه می شود تا دسترسی پژوهشگران به اطلاعات درباره او، آسان تر گردد.

قبر عبدالله بن مسعود

/ روی ابن سعد فی طبقاته عن أبی عبيده بن عبدالله أن ابن مسعود قال: الدفونى عند قبر عثمان بن مضعون.

وعن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة قال: مات عبد الله بن مسعود بالمدينه، ودفن بالبقيع، سنه اثنتين و ثلاثين./

مأخذ

الطبقات الكبرى، ابن سعد، ج ٣، ص ١٥٩؛ وفاة الوفا باخبار دار المصطفى، سمهودى، به كوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدينه، دارالزمان، ٢٠٠٨م/١٤٢٩ق، ج ٣، ص ٢١٢.

نيز نك: عبد الله بن مسعود؛ السمهودى، على بن عبد الله

عبدالمجد در بقيع، بخشى از سفرنامه حجاز از عبدالمجد دريابادى از هند در سده ١٤ق.

علامه عبدالمجد الدريابادى از ادبا و عالمان بزرگ اهل سنت از منطقه درياباد شبه قاره است. او در سال ١٣٤٧ق/ ١٩٣٩م عازم سفر حج و مكه و مدينه شد. مشاهدات و خاطرات خود را به سبك ادبى نوشت و سفرنامه حجاز را پس از بازگشت آماده چاپ نمود. اين سفرنامه مثل ده ها سفرنامه شرقى ديگر تعريب شد و در قاهره منتشر گرديد. فصلى از آن درباره بقيع است كه نقل مى شود:

البقيع:

انتهينا من زياره المسجد النبوى، وانتهينا من السلام على النبى (ص)، وانتهينا من زياره الصديق والفاروق بأدب واحترام... ومضت الساعات، وحلت الليالى، وانقشعت ظلمتها، وطلع صباح من بعد صباح، ولم نزل هنا..

تركنا الراحة والنوم وجئنا إلى الحرم النبوى الشريف، وانشغلنا بالسلام على سيدنا رسول الله (ص)، محبوبنا، فهو محبوب رب العالمين..

هل هناك من المسلمين من لا- يعرف اسم هذا المكان؟ بقيع الغرقد أو كما يطلق عليه فى العرف العام «جنه البقيع» التراب الطاهر، الذى يرقد فيه أحباب رسول الله (ص)، ومن اختاره الله إلى جواره، وهم ليسوا بواحد أو اثنين، وليسوا بعشره أو عشرين، يعلم الله كم عدد من يرقدون هنا؟

وهى لا- تبعد كثيرا عن الحرم النبوى، فعلى الناحية الشرقية، يمكن الوصول إليها مشيا، ويستغرق ذلك ثمانى أو عشر دقائق، مكان واسع جداً محاط يسور على جوانبه الأربعة، بعيد عن العمران...

ماذا يقال عما فى وسط هذه الأسوار؟ وكيف تعبّر عن الجواهر النادرة التى ترقد تحت التراب؟

إذا ما نظرت فى هذا الجانب، وجدت مرقد فلذه كبد رسول الله (ص) ولده إبراهيم، الذى لو أبقاه الله حيا لكان نبيا، وإذا ما نظرت هنا، وجدت نور العين الإمام حسن (رضى الله عنه)، وإذا ما تطلعت هنا وجدت ابنتيه: حضره رقيه وحضره أم كلثوم (رضى الله عنهما)، ووجدت سيد الشهداء كربلاء الإمام زين العابدين (رضى الله عنه)، وفى ناحية تجد أمهات المؤمنين: عائشه (رضى الله

عنها)، وحفصه (رضى الله عنها)، وزينب (رضى الله عنها)، وأم سلمه (رضى الله عنها)... جميع أمهات المؤمنين تقريبا.

ص: ١١٥٣

وتجد في ناحيه الخليفه الثالث عثمان اذا النورين (رضى الله عنه)، وفي مكان تجد عبدالرحمن بن عوف، وسعد بن أبي وقاص (رضى الله عنهما)، وإذا ما وافريالنا على ما تذكره بعض الروايات، والتي لم يقبلها المحققون حتى الآن فهناك أيضا قبر فاطمه الزهراء، وأمير المؤمنين على المرتضى (رضى الله عنه).

التردد في زياره البقيع: مثل هذه الشمس، ومثل هذه الأقمار المدفونه تحت التراب، إذا حسدت السماء الأرض على نورها، فمن يمكن أن يعجب لذلك؟ وما ذكرناه من أسماء، كان أمثله فقط، يمكن أن نقيس عليها عظمه هذه البقيعه التي تضم الصالحين ونورانيته، وإلا فهناك الاف صاحبه، وليس واحدا أو اثنين أو عده صحابه، يرقدون هنا حيث يرقد الشهداء والصديقون والأولياء الذي لا يمكن أن نحصى عددهم..

وهكذا عمرت مدينه كامله بالأبرار الصالحين، من زمن الصحابه والتابعين إلى يومنا هذا على مدار ١٣٠٠ سنه.

من ذا الذي يمكنه أن يحيط بأنوار هذا المكان وبركات هؤلاء، لو كان فردا منهم قد دفن في مكان ما وحده لصار مزاره مرجعا للخلائق، ولصارت عتباته مكانا يجتمع فيه الخلق يحتفلون بذكراه، لكن نحن في جوار روضه الرسول (ص)، ربما يضيء فيها سراج هنا وسراج هناك، ربما فيها نور نجوم هنا ونور نجوم هنالك تضيء مظلمه الليالي الهالكه. لكن هنالك جمال نور القمر الذي تخطيء عن كل نور.

سوء حاله البقيع: إن سوء حظ الأممه الإسلاميه وسوء طالعها لا نهايه له فمن ناحيه لو تردد اسم «المحبه» في الأذن من مكان ما، هنا تبدأ الموالد على «المزارات» وتبدأ الموسيقى، ويبدأ الرقص، والموجد والأعمال البديئه، والطواف واسجده، وكل ما يتنافى مع الشرع والدين، ومن ناحيه أخرى، لو تعلم اللسان كلمه «الإصلاح» و «القضاء على البدعه» عندها تبدأ الإهانات، وإيذاء الأحياء، وإهانته الموتى وإذلالهم وتبدأ حاله من العناد، ويقام سوق الفرقة والتحزب..

من يستطيع أن يوقف من؟ ومن يستطيع أن يصد من؟ كل لسان حر بنطق بما يريد وكل قلم جرىء يكتب ما يريد وكل يد معتديه تبطش بمن تريد...

وكما يقول الشاعر:

اليوم ينال الثواب من يرتكب المعاصي إن كثيرا من بين من يقرءون هذه السطور يتعاطفون مع الحكومه النجديه بسلامه نيه، ومن بينهم أيضا من أحسنوا لكاتب هذه السطور، وأنا أطلب منهم أن يتفضلوا ويتكرموا باستفتاء قلوبهم، ويشهدوا بالحق أمام عالم الغيب والشهاده، فلو كان الإمام أحمد بن حنبل اليوم على قيد الحياه، ولترك الإمام أحمد... لو كان الحافظ بن القيم أو أستاذه الشيخ ابن تيميه على قيد الحياه، فهل كان باستطاعته أن يتحمل مشاهده البقيع على حالتها تلك، الحاله من القذاره التي أحالها إليها حنابله القرن الرابع عشر الهجرى النجديون، ولو كان هذا الأمر موجودا فرضا في الفقه الحنبلي، ألم يكن من

واجب الحکومه النجدیه مراعاته مشاعر جمهور المسلمین، مع أنه لا يوجد أبداً في الفقه الحنبلي أي حكم يقر هذا الأمر، ألا تضح لهم أهميه مصالح الأمه تلك التي كان صاحب الشريعه (عليه الصلاه والسلام) يراعيها، والتي جعلته يعرض عن ضم الحطيم إلى الكعبه، خشيه أن تحدث فرقه وفتنه بين أفراد الأمه، فمن ذا الذي يستطيع أن يجيز لنفسه الغلو والتشدد في مثل هذه الجزئيات.

مأخذ

سفرنامه حجاز، عبدالماجد دريابادی، ترجمه سمير عبدالحميد ابراهيم، مقدمه سيد سليمان الندوي، قاهره، المجلس الاعلى للثقافه، ۲۰۰۴م، مقدمه ص ۲۰۱-۲۰۶.

نيز نك: دريابادی، عبدالماجد

عثمان بن عفان، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره نوشته ابن شَبَّه درباره خلیفه سوم و دفن او در بقیع.

ابوزید عمر بن شَبَّه نمیری معروف به ابن شَبَّه (۱۷۳-۲۶۳ق) ادیب، مورخ و راوی حدیث، کتاب تاریخ المدینه المنوره را به منظور معرفی تحولات و ابعاد شهر یرب (یا مدینه در دوره اسلامی) نوشت. این اثر از نخستین آثار مدینه شناسی است و بخش مهمی از درباره بقیع است. این اثر از نخستین آثار مدینه شناسی است و بخش مهمی از آن درباره بقیع است. این بخش شامل چند مقاله و مشتمل بر گزارش ها و روایاتی است که آراء علمای صدر اول را نشان می دهد. پژوهشگران با استفاده از این گزارش ها و دیدگاه ها می توانند بقیع پژوهی را توسعه دهند. متن این مقاله بدون کم و کاست آمده تا استفاده آن برای پژوهشگران آسان تر باشد. عثمان خلیفه سوم پس از کشته شدن بر اثر قیام و اعتراض عمومی در جایی در مجاورت بقیع به خاک سپرده شد. البته آن مکان هم اکنون جزء قلمرو بقیع است.

قبر عثمان بن عفان

/ علی بن محمد، از مردی، از زهری برای ما نقل کرد که گفته است: ام حبیبه دختر ابوسفیان آمد و بر در مسجد ایستاد و گفت: یا راه را بر من می گشایید که این مرد را در اینجا به خاک بسپارم یا از محرم پیامبر (ص) حجاب بر می گیرم. پس راه بر او گشودند. اما چون شبانگاه شد جبیر بن مطعم، حکیم بن حزام، عبدالله زبیر، ابوجهم بن حذیفه و عبدالله بن حسل آمدند، جنازه را برداشتند و به بقیع بردند. در آنجا ابن بخره - و گفته می شود ابن نحره ساعدی - مانع دفن او شد. از همین روی او را به حُش کوب - نام باغی در مدینه - بردند و جبیر بر او نماز خواند و او را به خاک سپرند و برگشتند. (حدیث در وفاء الوفا ج ۲، ص ۹۱۳ آمده است)

ص: ۱۱۵۵

علی بن دابه، از شرحبیل بن سعد برایم نقل کرد و گفت: عبدالرحمان بن أزره گفت: من در هیچ چیز از مسأله عثمان دخالت نکردم و در خانه خود بودم که مُنذر پسر زبیر به سراغم آمد و گفت: عبدالله تو را می خواهد. نزد او که در کنار جوال گندمی نشسته بود رفتم. گفت: آیا می توانی عثمان را دفن کنی؟ گفتم: من در هیچ چیز از قضایای او شرکت نکرده ام و این کار را هم نمی خواهم. پس کسانی دیگر که معبد بن معمر در جمعشان بود جنازه را برداشتند و به بقیع بردند. در آنجا جَبَلَه بن عمرو ساعدی آنان را مانع شد. پس او را در حالی که عایشه دختر عثمان نیز آنان را همراهی می کرد و چراغی در چراغدان در دست داشت به حُشّ کوکب بردند. مسور بن مخرمه بر او نماز خواند و سپس برایش قبری کردند. چون او را به قبر نزدیک کردند، دخترش فریادی کشید. پس به هنگام دفن لحد او خشت نهادند و تنها بر او خاک ریختند و بازگشتند.

علی، از ابودینار - فردی از بنی دینار بن نجار - از مخلد بن خفاف، از عروه بن زبیر نقل کرد که گفت: اسلم بن اوس بن بَحْرَه ساعدی بود که آنان را از دفن عثمان در بقیع بازداشت. گوید: پس او را به حُشّ کوکب بردند و حکیم بن حزام بر او نماز خواند. (بعدها) بنی امیه حُشّ کوکب را ضمیمه بقیع کردند. (این حدیث به طور کامل در وفاء الوفا (ج ۲، ص ۹۹) آمده است)

محمد بن یحیی برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزیز بن عمران، از پدرش، از عثمان بن محمد بن مغیره بن اَحنس بن شریق ثقفی، از مادرش حکیمه (حکیمه دختر امیه بن احنس است که از امّ سلمه نقل حدیث می کند و یحیی بن ابی سفیان احنس هم از او نقل می کند. ابن جَبان او را ثقه دانسته است. بنگرید به: خلاصه خزرجی، ص ۴۲۲) نقل کرد که گفته است: من با آن چهار تن که عثمان بن عفان را به خاک سپردند همراه بودم: جبیر بن مطعم، حکیم بن حزام، ابوجهم بن حُذَیفه و نَیّار بن مکرم اَشِلمی. آنان جنازه را بر روی لنگه دری حمل می کردند و من صدای برخورد سر او را با در می شنیدم که به سان عصبایی که بر چوب زنند دُب دُب می کرد. بهر حال جنازه را به حُشّ کوکب بردند و در قبر نهادند و دیواری بر قبر ویران کردند. در همان جا نیز بر او نماز خوانده شد.

حُشّ کوکب نام باغی در میان محوطه ای است که در شرق بقیع قرار داشته و آن را «خضراء اَبان» یعنی اَبان بن عثمان می نامیده اند. (چنان که در مجمع (ج ۹، ص ۹۵) آمده، طبرانی حدیثی به همین مضمون از طریق مالک بن انس نقل کرده و هیشمی درباره این حدیث گفته است: رجال آن ثقه اند)

ابوشبه بن عمر بن ابی عمرو برای ما نقل کرد و گفت: موسی بن عبدالعزیز برایم نقل خبر کرد و گفت: عمر بن عبدالعزیز گفت: ولید هنگامیکه به مدینه آمد بر دستان من تکیه زد و به گردش در اطراف مسجدالنبی پرداخت. او به بنای مسجد و سپس به خانه پیامبر (ص) نگریست و آنجا ایستاد. سپس به

من رو کرد و گفت: آیا ابوبکر و عمر در جوار اویند؟ گفتم: آری. گفت: پس امیرالمؤمنین عثمان کجاست؟

گوید: خدا میداند که گمان کردم ولید تا این دو جنازه را از اینجا بیرون نفرستد نخواهد رفت. از همین روی به او گفتم: ای امیرمؤمنان، هنگامیکه عثمان کشته شد مردم در فتنه و آشوب گرفتار بودند و همین بود که به آنان اجازه نداد او را در جوار اینان دفن کنند. ولید که این سخن شنید سکوت گزید.

هارون بن عُمیر برای ما نقل کرد و گفت: اسد بن موسی، ابوسلمه جامع بن صبیح، از یحیی بن سعید نقل کرده که گفته است: یعقوب بن عبدالله بن اسحاق، از عبدالله ابن فروج برایم نقل خبر کرد و گفت: با طلحه بودیم که به من و برادرزاده خود عبدالرحمان بن عثمان بن عیدالله گفت: بروید و ببینید آن مرد(عثمان) چه کرده است؟

[عبدالله] گفت: روانه شدیم و به خانه او رفتیم و او را دیدیم که به جامه ای سفید پوشیده شده است. به نزد طلحه باز گشتیم و او را از آنچه دیده بودیم آگاهانیدیم. دیگر بار گفت: باز گردید و او را کامل ببوشانید. دیگر بار روانه شدیم و جامه اش را به او پیچیدیم، چونان که جامه شهید را به او بپیچند. سپس او را بیرون بردیم تا بر او نماز بگذاریم. مصریه گفت: به خداوند سوگند نباید بر او نماز خوانده شود. ابوجهیم بن حذیفه هم گفت: به خداوند سوگند بر شما ایرادی نیست اگر بر او نماز نخوانید؛ خداوند بر او نماز خوانده است. پس مردمان دمی با دسته های شمشیرهای خود بر او یورش بردند، چنان که گمان بردم او را کشتند. سپس قصد داشتند عثمان را در جوار پیامبر(ص) خدا دفن کنند. او پیشتر از عایشه جای قبری درخواست کرد و عایشه نیز جای قبری به او بخشیده بود - اما از این کار مانع شدند و گفتند: به سیره اینان [پیامبر صلی الله علیه و آله و دو خلیفه نخستین] عمل نکرده است تا با آنان به خاک سپرده شود.

بدین سان در قبرستانی که او خود خریده و به قبرستان عمومی افزوده بود به خاک سپرده شد و او نخستین کس بود که در این قطعه به خاک سپردند.

اسد میگوید: سعید بن مَرْزُبَان برایم نقل کرد که عمرو بن عثمان بر او نماز خواند (این حدیث به طور کامل در وفاء الوفا ج ۲، ص ۹۱۴ آمده است).

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شَبَّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۱۸-۱۲۰.

نیز نک: ابن شَبَّه، تاریخ مدینه منوره، عثمان بن عفان

عثمان بن مظعون در احادیث نبوی، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره، نوشته ی ابن شَبَّه.

ص: ۱۱۵۷

ابوزید عمر بن شَبَّه نمیری معروف به ابن شَبَّه (۱۷۳-۲۶۳ق) ادیب، مورخ و راوی حدیث، کتاب تاریخ المدینه المنوره را به منظور معرفی تحولات و ابعاد شهر یثرب (یا مدینه در دوره اسلامی) نوشت. این اثر از نخستین آثار مدینه شناسی است. بخش مهمی از آن درباره بقیع است. این بخش در چند مقاله آمده است تا پژوهشگران با دسترسی آسان تر به دیدگاه ها و گزارش های مورخان صدر اسلام، راه را برای توسعه بقیع پژوهی هموارتر نمایند. این مقاله درباره یکی از صحابه به نام عثمان بن مظعون است، او نخستین مهاجری است که در بقیع به خاک سپرده شد. البته گزارش حضرت فاطمه زهرا(س) دختر دیگر رسول خدا در مقاله مستقلی آمده است.

عبدالعزیز بن قدامه، از قدامه بن موسی مرا خبر داد و گفت: در بقیع درختان غرقد(دیوخوله) وجود داشت. چون عثمان بن مظعون در گذشت در بقیع به خاک سپرده و این درختان غرقد قطع شد. رسول خدا(ص) آنگاه به جایی که عثمان در آن دفن شده بود اشاره کرد و فرمود: «این، روحاء است»؛ یعنی همه آنچه در فاصله خانه محمد بن زید تا گوشه سرای عقیل، در سمت جنوب شرقی واقع می شود و از یک طرف نیز به راه عمومی منتهی است. سپس افزود: همین تا آن سمت دیگر روحاء است». این فراخنا شامل منطقه ای است که در کنار راه عمومی، از خانه ی محمد بن زید تا دورترین نقطه بقیع در آن روزگار را شامل بوده است. (حدیث مرسل و ضعیف است)

محمد بن یحیی، از دراوردی، از ابوسعید، از سعید بن جبیر بن مطعم نقل کرد که گفت: قبر عثمان بن مظعون را در کنار خانه محمد بن علی بن حنفیه دیده ام.

عبدالعزیز بن عمران گفت: محمد بن قدامه، از پدرش، از جدش نقل کرد که گفته است: چون پیامبر(ص) عثمان بن مظعون را به خاک سپرد فرمود سنگی آوردند و در سمت بالای سر قبر گذاشتند. قدامه گوید: بعدها وقتی بقیع را هموار کردند آن سنگ را یافتیم و پی بردیم که این همان قبر عثمان بن مظعون است. (سند حدیث ضعیف است. در وفاء الوفا(ج ۲، ص ۵۸) نقل شده است)

عبدالعزیز گوید: از یکی از مردم شنیدم که می گفت: درست بالای سر و پایین پای قبر عثمان بن مظعون دو قطعه سنگ قرار داشت.

ابوغسان می گوید: عبدالعزیز، از حسن بن عماره، از پیری از بنی مخزوم که او را عمر می گفتند نقل خبر کرد که گفته است: عثمان بن مظعون نخستین مهاجری بود که درگذشت. پرسیدند: ای رسول خدا(ص)، او را کجا به خاک بسپاریم؟ فرمود: در بقیع، راوی گوید: رسول خدا(ص) او را به خاک سپرد و چون یکی از سنگ های قبر اضافه ماند، رسول خدا(ص) خود آن را برداشت و در سمت پایین پای قبر نهاد. هنگامی که مروان بن حکم حکمران مدینه شد این سنگ را بر قبر دید و فرمان داد آن را برداشتنند و به

کناری افکندند. مروان گفت: به خدا سوگند اجازه نمی‌دهم بر قبر عثمان بن معظون سنگی باشد تا بدان شناخته شود. پس بنی امیه نزد او آمدند و گفتند: بد کاری کرده‌ای به سراغ سنگی که پیامبر(ص) او را نهاده است رفته‌ای و آن را دور افکنده‌ای بسیار کار بدی انجام داده‌ای فرمان ده آن سنگ را برگردانند. اما مروان گفت: به خدا سوگند اکنون که خود آن را دور افکنده‌ام نمی‌تواند بازگردانده شود. (حدیث مرسل و سند آن ضعیف است. در وفاء الوفا (ج ۲، ص ۸۵) و همچنین به اختصار در عمده الأخبار (۱۲۷) آمده است)

فلیح بن محمد یمانی برای ما نقل کرد و گفت: حاتم بن اسماعیل برای ما حدیث کرد و گفت کثیر بن زید از مطلب برایمان نقل کرد که گفته است: پیامبر(ص) چون عثمان بن معظون را به خاک سپرد مردی را که آنجا بود فرمود: «آن قطعه سنگ را به من بده تا بر قبر برادر خویش بگذارم و بدین وسیله آن را بازشناسم و کسانی از خاندان خویش را که به خاک می‌سپارم نزدیک او دفن کنم». آن مرد برخاست ولی نتوانست آن سنگ را بیاورد.

مخبر می‌گوید: گویا به چشم خود سفیدی بازوان رسول خدا(ص) را می‌بینیم که آن سنگ را برداشت و بر کنار قبر او نهاد. (حدیث مرسل و ضعیف است)

موسی بن اسماعیل برای ما نقل کرد و گفت: حماد بن سلمه، از علی بن زید از یوسف بن مهران، از ابن عباس نقل کرده است که گفت: چون رقیه دختر رسول خدا(ص) درگذشت پیامبر(ص) (خطاب به جنازه‌ی او) فرمود: به سلف ما عثمان بن مظعون بپیوند.

راوی گفت: پس زنان گریستند اما عمر بر آنان تازیانه نواخت. رسول خدا(ص) دست عمر را گرفت و فرمود: ای عمر، آنان را واگذار. همچنین فرمود: از قارقار شیطان پرهیزید. زیرا آنچه خود به خود از دیده فرو ریزد و از دل برخیزد، از خداوند و از رحمت و مهربانی است، اما آنچه از زبان و دست خیزد از شیطان.»

راوی گوید: پس فاطمه(س) بر سر قبر گریست و پیامبر با گوشه‌ی جامه‌ی خود اشک از دیدگانش پاک می‌کرد. (طبرانی در معجم الکبیر (ج ۹، ح ۸۳۱۷) این حدیث را نقل کرده و هیشمی در مجمع (ج ۹، ص ۳۰۲) درباره آن گفته است: رجال آن ثقة اند و درباره برخی از آنها اختلاف نظر است. همچنین هیشمی در مجمع (ج ۳، ص ۱۷) می‌گوید: احمد این حدیث را (به شماره ۲۱۲۷) نقل کرده و سند او مشتمل بر علی بن زید است که هر چند موثق است اما درباره او سخن‌هایی است. ابن سعد (ج ۳ و ج ۱، ص ۲۹۰) و ابن عبدالبر در الاستیعاب (ج ۳، صص ۱۰۵۵ و ۱۰۵۶) نیز این حدیث را نقل کرده اند. یادآور می‌شود متن زیر روایت طبرانی چنین است: از ابن عباس رسیده است که گفت: چون عثمان بن مظعون

درگذشت همسرش گفت: بهشت گوارای تو باد پیامبر(ص) با خشم در او نگریست و فرمود: از کجا دانسته ای؟ گفت: سوار عرصه پیکار و از همراهان تو است. رسول خدا(ص) فرمود: به خدا سوگند، حتی نمی دانم با خودم چه خواهد شد. این سخن رسول خدا(ص) نسبت به عثمان بن معظون که برترین اصحاب رسول خدا(ص) بود بر آنان گران آمد اما هنگامی که رقیه دختر آن حضرت درگذشت فرمود: به سلف ما عثمان معظون بیونند. این حدیث را ابن حجر در الاصابه(ج ۴، ص ۲۹۷) در شرح حال رقیه آورده و سپس در این باره نوشته است: این خطاست و شاید یکی از دیگر دختران پیامبر بوده است؛ زیرا در تاریخ ثابت است که رقیه در هنگام غزوه بدر درگذشت. یا هم باید این روایت را چنین توجیه کرد که پیامبر(ص) پس از بازگشت از بدر به کنار قبر او آمد و چنین فرمود. آنان

ابو زید بن شبه(مؤلف) گوید: هم روایت و هم خلاف آن، نقل شده است.

موسی بن اسماعیل برای ما نقل کرد و گفت: حماد بن سلمه، از هشام بن عروه، از پدرش نقل کرد که رسول خدا(ص) در روزهای برپایی نبرد بدر عثمان بن عفان و اسامه ابن زید را بر مراقبت از رقیه که بیمار بود گماشت و در مدینه گذاشت. (حدیث مرسل و صحیح است)

عثمان بن عمر برای ما نقل کرد و گفت: یونس، از زهری برایمان حدیث کرد که گفته است: رسول خدا(ص) در پی نبرد بدر برای عثمان(بن عفان) هم سهمی از غنایم قرار داد. راوی گوید: او در این هنگام برای مراقبت از همسر خود رقیه دختر رسول خدا(ص) که به حصبه گرفتار شده بود در مدینه مانده بود. هنگامی که نبرد بدر با پیروزی به پایان رسید زید بن حارثه مژده دهان به مدینه باز آمد، اما عثمان را دید که در کنار قبر رقیه است و او را به خاک می سپارد. (حدیث مرسل و صحیح است)

ابراهیم بن منذر برای ما نقل کرد و گفت: عبدالله بن وهب برای ما حدیث کرد و گفت: لیث بن سعد برایمان حدیث آورده که یزید بن ابی حبیب از کسی که برایش روایت کرده است نقل کرده که عبدالرحمان بن عوف کسی را نزد عثمان بن عفان فرستاد و او را نکوهش کرد و یادآور شد که او در نبرد بدر شرکت داشته، اما عثمان در آن حضور نیافته است. عثمان در پاسخ برایش پیغام فرستاد: من هم به همان هدفی که تو روانه شدی روانه شدم، اما رسول خدا(ص) از راه مرا برگرداند تا به خانه و نزد همسر خود دختر او که بیمار بود برگردم. پس من کار دختر رسول خدا(ص) را که بر من حق داشت عهده دار شدم تا آن که او را به خاک سپردم. سپس رسول خدا(ص) را که از بدر باز می گشت دیدم، مرا مژده داد پیش از آنکه شما را در آن کار که کرده اید پاداشی باشد مرا در آنچه کرده ام پاداش است و سهمی به مانند سهم شما از غنایم به من داد؛ حال، من برترم یا شما؟ (به همین مضمون در اصابه(ج ۴، ص ۲۹۸) در شرح حال رقیه دختر رسول خدا(ص) و به نقل از سراج در تاریخ خود از طریق هشام بن

عروه، از پدرش آمده است که گفت: عثمان و اسامه بن زید در جنگ بدر شرکت نداشتند. هنگامی که اینان در مدینه رقیه را به خاک می سپردند عثمان صدای تکبیری شنید. گفت: ای اسامه، این چیست؟ نگریستند و زید بن حارثه را دیدند که بر ناقه دماغ بریده رسول خدا(ص) می آید و مژده ی کشته شدن مشرکان در بدر را می آورد).

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شبه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۰۸-۱۱۲.

نیز نک: دختران رسول خدا؛ عثمان بن مظعون؛ ابن شَبَّه؛ تاریخ مدینه منوره

عماره قبور النبی و اهل بینه، کتابی درباره آرامگاه ها و بقعه های معصومین(ع) و علل مخالفت وهابیت با آنها.

این کتاب در اصل درس گفتار های آیت الله شیخ محمد السند است که توسط یکی از شاگردانش به نام ابراهیم حسین البغدادی تحریر و به صورت کتاب حاضر عرضه شده است.

این کتاب شامل چهارفصل و یک ضمیمه است. فصل اول ادله عام قرآنی برای مشروعیت توسل، نذر، توجه به رسول خدا(ص) و اهل بیتش و استشفاء از آنان است. فصل دوم ادله خاصی مطرح شده در قرآن در موارد فوق را می آورد. فصل سوم آرامگاه سازی و ساختن عمارت بر قبور را در روایات بررسی می کند. حکم حرمت بناسازی آرا که وهابیون گفته اند را نقد کرده است. فصل چهارم درباره وجوب و ضرورت ساختن عمارت بر قبر رسول خدا و دیگر اهل بیتش است. بیش از ده دلیل از قرآن و سیره آورده که ساختن آرامگاه بر مقابر معصومین(ع) واجب است.

اما در ضمیمه، فتوای وهابیون به حرمت قبور و لزوم تخریب آنها را آورده و به نقد آن می پردازد. در ادامه گزارشی از سیره نبوی از رفتن به بقیع و احترام به قبور آورده و این سیره را با شیوه و رویه وهابیون در برخورد با بقیع مقایسه می کند. و بالاخره در پایان مقابری که تخریب کرده اند و ظلم و جوری که به آثار و فرهنگ اسلامی نموده اند را معرفی می کند.

در واقع این کتاب در نقد مبانی فکری و عقیدتی تخریب بقیع است و در مقابل ادله دفاع از بقیع را مطرح و بررسی دقیق نموده است. سه قسمت از این کتاب در مقالات مستقل آورده شده است.

مأخذ

عماره قبور النبی و اهل بینه، محمد السند، تقریر ابراهیم حسین البغدادی، بیروت، الامیره للطباعه و النشر، ۲۰۱۰م/ ۱۴۳۱ق، ۲۲۰ص.

نیز نک: وجوب عمارت سازی بر مقابر معصومین(ع)؛ فتوای تخریب بقیع و رد آن؛ بقیع در دوره رسول خدا و دوره

ص: ۱۱۶۱

عماره قبور النبی و اهل بینه، بخشی از این کتاب درباره بقیع.

آیت الله شیخ محمد السنند از رهبران مذهبی شیعیان در نجف اشرف، علاوه بر درس های فقهی، تدریس موضوعات کلامی هم داشته است. مبحث ساختن آرامگاه بر مقابر مشاهیر و بزرگان مذهبی و نقد آرای وهابیون را حدود ۲ ماه تدریس نمود و ابراهیم حسین البغدادی از شاگردان ایشان به نگارش این درس ها پرداخت و کتاب عماره القبور النبی و اهل بینه را ساخت.

بخشی از این کتاب درباره بقیع است که عیناً نقل می شود تا استفاده پژوهشگران تسهیل گردد.

مقبره البقیع: / روی ابن سعد والحاکم النیسابوری بأسناده عن عبیدالله بن ابی رافع عن أبیه قال: کان رسول الله (ص) یرتاد لأصحابه مقبره یدفنون فیها(۱)،

فکان قد جاء نواحی المدینه و أطرافها، قال: ثم قال: (أمرت بهذا الموضع). و کان یقال بقیع الخبیه، و کان أكثر نباته الغرق، ... فکان أول من قبر هناك عثمان ابن مظعون، فوضع رسول الله (ص) حجراً عند رأسه وقال: (هذا قبر فرطنا) و کان إذا مات المهاجر بعده، قیل یا رسول الله، أين ندفنه؟ فیقول: (عند فرطنا عثمان بن مظعون)(۲).

وروی عن امیر المؤمنین علی(ع). (أول من دفن بالبقیع عثمان بن مظعون، ثم أتبعه ابراهیم ابن رسول الله(ص))(۳).

النبی(ص) یستغفر لأهل البقیع: روی فی صحیح مسلم و النسائی عن عائشه قالت: لما کان لیلتی التی رسول الله(ص) فیها عندی أنفلت فوضع رداءه و خلع نعلیه فوضعهما عند رجلیه و بسط طرف إزاره علی فراشه فاضطجع، فلم یلبث إلا- ریشما ظن أنى قد رقدت، فأخذ أزراره رویداً، و أنتعل رویداً، وفتح الباب، فخرج ثم أجافه رویداً، و جعلت درعی فی رأسی، و أختمرت، و تقنعت إزاری، ثم أنطلقت علی أثره حتی جاء البقیع فأقام، فأطال القیام، ثم رفع یدیه ثلاث مرات، ثم أنحرف فأنحرفت، فأسرع فأسرع، فهورل فهورل، فأحضر فأحضرته، فسبقته فدخلت، فلیس إلا أن اضطجعت، فدخل فقال: مالک یا عائش حشیاً رایبه قلت یا رسول الله بأبی أنت و أمی، فأخبرته، قال: فأنت السواد الذی رأیت أمامی؟ قلت: نعم، فلهزنی فی صدری لهزه أوجعنی، ثم قال: أظننت أن یحیف الله علیک و رسوله؟ قلت: مهما یکتّم الناس یعمله الله،

ص: ۱۱۶۲

۱- . الشرح الكبير ج ۲: ۳۸۹، المستدرک علی الصحیحین ج ۳: ۱۸۹.

۲- . الطبقات الكبرى ج ۳: ۳۹۷. المستدرک علی الصحیحین ج ۳: ۱۹۰، سیر أعلام النبلاء ج ۱: ۱۵۵، تاریخ الطبری ج ۲: ۱۷۷.

۳- . معجم البلدان ج ۴: ۴۷۱.

قال: نعم، قال: فأُن جبريل (ع) أتانى أهل البقيع فتستغفر لهم قال: قلت كيف أقول لهم يا رسول الله؟ قال: قولى السلام عليكم أهل الديار من المؤمنين والمسلمين، ويرحم الله المستقدمين والمستأخرين(١).

وغير ذلك من الأحاديث المرويه من الفريقين. وقد ذكر السمهودى مواقع القبور والقبب وهذا مما يعنى أن القبب والقبور كانت عامره ومشيده فى زمانه حيث كانت سنه وفاته فى (٩١١ق) وذكر الحافظ الذهبى فى ترجمه العباس عم النبى: ((ودفن بالبقيع وعلى قبره اليوم قبه عظيمه من بناء خلفاء آل العباس)) (٢).

روى صفوان الجمال عن الصادق (ع): ((كان رسول الله (ص) يخرج فى ملاء من الناس من أصحابه كل عشيه خميس إلى بقيع المدنين)) (٣).

و روى ابن حجر عن محمد بن هيصم عن أبيه عن جده: أن رسول الله (ص) أشرف على وسط البقيع، فصلى فيه (٤).

وبعد كل هذه الأحاديث النبويه قامت هذه الفئه الضاله بهدم هذه البقاع الطاهره والتي كانت عامره ومشيده بالقباب العاليه، يقول الرحاله ريتشارد بورتون: ((وقبل أن نترك البقيع وقفنا وفتنا الحاديه عشره عند القبه العباسيه أو قبه العباس عم النبى، وهى أكبر وأجمل جميع القبب الأخرى...

وتوجد فى القسم الشرقى قبور الحسن بن على سبط النبى، والإمام زين العابدين بن الحسين، وأبنة محمد الباقر، ثم أبنة الإمام جعفر الصادق، وهؤلاء جميعاً من نسل النبى وقد دفنوا فى نفس المرقد الذى دفن فيه العباس)) (٥).

ويصف ابن بطوطه قبه الإمام الحسن (ع) فيقول: ((هى قبه ذاهبه فى الهواء بديعه الأحكام)) (٦).

ويقول رتر عند زيارته المدينه سنه (١٩٢٥) أى بعد أن أحتل الوهايون المدينه:

... وحينما دخلت إلى البقيع وجدت منظره كأنه منظر بلد قد خربت عن آخرها. فلم يكن فى أنحاء المقبره كلها ما يمكن أن يرى أو يشاهد، سوى أحجار مبعثره وأكوام صغيره من التراب لا حدود لها.

ثم يقول: فقد هدمت واختفت عن الأنظار القبب البيضاء التى كانت تدل على قبور آل البيت النبوى فى السابق... (٧).

ص: ١١٦٣

١- .وفاء الوفاء، ج ٣: ٧٧.

٢- .سير أعلام النبلاء، الترجمة ١١، العباس عم النبى (ص)، ٢/٩٧.

٣- .كامل الزيارات: ٥٢٩، مستند الشيعة ج ٣: ٣٢٠.

٤- .الإصابة ٧: ٣٦٧.

٥- .دائرة المعارف الإسلاميه، ج ٨: ٢٧٣.

٦- .رحله ابن بطوطه.

مشاهد مشاهير البقيع: ونذكر الآن القبور التي هدمتها هذه الشرذمه:

١- قبر الإمام الحسن بن علي بن أبي طالب (ع).

٢- قبر الإمام علي ابن الحسين (ع).

٣- قبر الإمام محمد الباقر بن الإمام زين العابدين (ع).

٤- قبر الإمام جعفر الصادق بن الإمام محمد الباقر (ع).

٥- عباس عم رسول الله (ص).

وكانوا كلهم في قبه واحده والتي كانت من اكبر القباب في البقيع.

ويقول السمهودي: وعليهم قبه شامخه في الهواء.

وقال ابن النجار: وهي كبيره عاليه قديمه البناء وعليها بابان يفتح احدهما كل يوم (١).

٦- فاطمه بنت أسد الهاشميه.

وهي أم الإمام علي (ع). ومريه رسول الله (ص).

عن جابر بن عبد الله قال:

بينما نحن جلوس مع رسول الله (ص) إذ آتاه آت وقال: يا رسول الله، أن أم علي وجعفر وعقيل قد ماتت فقال رسول الله (ص). قوموا إلى أمي، فقمنا وكان علي رؤوس من معه الطير، فلما انتهينا إلى الباب نزع قميصه فقال: إذا غسلتموها فأشعروها أياه تحت أكفانها، فما خرجوا بها جعل رسول الله (ص) مره يحمل، ومره يتقدم، ومره يتأخر حتى انتهينا إلى القبر فتمعك في اللحد ثم خرج فقال: أدخلوها باسم الله وعلى أسم الله، فلما أن دفنوها قام قائماً فقال: جزاك الله من أم وربييه خيراً، فنعم الأم ونعم الربيه كنت لي، قال: فقلنا له أو قيل له، يا رسول الله (ص) لقد صنعت شيئين ما رأيناك صنعت مثلهما قط، قال: ما هما؟

قلنا: نزعك قميصك وتمعكك في اللحد، قال (ص): أما قميصي لا أريد أن تمسها النار أبداً إنشاء الله تعالى، وأما تمعكي في اللحد فأردت أن يوسع الله عليها في قبرها (٢).

ليت رسول الله (ص) حاضر اليوم ليرى حال قبر أمه وربيته (ع)، فقد هتكوا حرمة رجال مروان ابن الحكم اليوم. وضيعوا علامته على محبيها ومحبي ولدها علي (ع).

٧- بنات رسول الله (ص)، أو ربائبه.

أ- زينب

ب- رقيه

ص: ١١٦٤

١- .وفاء الوفاء ج ٣: ١٠٠.

٢- .وفاء الوفاء ج ٣: ٨٧.

ج- أم كلثوم

٨- زوجات رسول الله (ص). وهن:

- أم سلمه.

- حفصه.

- ريحانه بنت زيد.

- زينب بنت جحش.

- زينب بنت خزيمة.

- صفيه بنت حبي.

- عائشه بنت أبي بكر.

- ماريه القبطيه.

٩- عمات رسول الله (ص).

- صفيه بنت عبد المطلب.

- عاتكه بنت عبد المطلب.

١٠- عقيل بن أبي طالب.

١١- عبد الله بن جعفر بن أبي طالب.

١٢- أم البنين:

وهي فاطمه الكلايه، زوجة الإمام علي (ع)، وأم العباس بن علي (ع).

١٣- إبراهيم ابن رسول الله (ص).

مات وهو صغير، وحزن عليه رسول الله (ص). كثيراً وهو ثاني من دفن في البقيع بعد عثمان بن مظعون وأمه ماريه القبطيه.

يقول السمهودي: مشهد سيدنا إبراهيم بن سيدنا رسول الله (ص). وقبره على نعت قبر الحسن والعباس (ع)، وهو ملصق إلى جدار

المشهد القبلي، وفي هذا الجدار شباك (١).

وهذا يعنى أن قبر سيدنا إبراهيم بن رسول الله (ص) كان يشبه قبور أئمه البقيع (ع) من ناحيه القبه والبناء حيث يقول: (على نعت قبر الحسن والعباس) بل هناك شباك كما يقول وهذا يدل على أن قبورهم كانت مشيده.

١٤- حلیمه السعديه- وهى مرضعه رسول الله (ص).

ص: ١١٦٥

١- . وفاء الوفاء ج ٣: ١٠١.

١٥- أبو سعيد الخدرى

١٦- محمد بن الحنفية ابن الإمام على بن أبى طالب (ع).

١٧- عثمان بن مظعون:

وعن شيخ من بنى مخزوم يدعى عمر قال: كان عثمان بن مظعون أول من مات من المهاجرين، فقالوا: يا رسول الله أين ندفنه؟، قال (ص): ندفنه بالبيع.

قال: فلحد له رسول الله (ص) وفضل حجر من حجاره لحدّه، فحمله رسول الله (ص) فوضعه عند رجليه، فلما ولى مروان بن الحكم المدينة مر على ذلك الحجر فأمر به فرمى به، وقال: والله لا يكون على قبر عثمان بن مظعون حجر يعرف به، فأنته بنى أميه فقالوا: بئس ما صنعت، عمدت إلى حجر وضعه النيس (ص) فرميت به، بئس ما عملت، فمر به فليرد، فقال: أما والله إذ رميت به فلا يرد (١).

وفى روايه أخرى عن ابن شهاب وغيره أن عثمان (بن عفان) منع من البيع، فدفن فى حش كوكب، وكان عثمان بن مظعون أول من دفن بالبيع، فجعل رسول الله (ص) أسفل مهراس علامه على قبره ليدفن الناس حوله، وقال: لأجعلنك للمتقين إماماً، فلما استعمل معاويه مروان بن الحكم على المدينة فى ملكه ادخل الحش فى البيع، وحمل المهراس وجعله على قبر عثمان، وقال: عثمان و عثمان ...

من هنا حصل الخلط بين القبرين والى الآن هذه الشبهه موجوده، وعلى ضوء هذا- وهذا هو المعروف- إن القبر الذى ينسب اليوم إلى عثمان بن عفان هو فى الحقيقه قبر عثمان بن مظعون (رضى الله عنه).

١٨- شهداء الحره:

استشهد هؤلاء فى سنه (٦٣ق) فى معركة الحره بأمر من يزيد بن معاويه وعلى يد مسلم بن عقبه، عندما هجم على مدينه رسول الله (ص)، وقتل حوالى سبعة آلاف نفر من أهل المدينه وكلهم من المهاجرين والأنصار والسادات وشيعه رسول الله (ص). وانتهك حرمة النساء، واحرق الحرث والنسل، ومكان قبورهم فى بقعه خاصه من شهداء احد وسط المقبره.

١٩- سعد بن معاذ الاشهللى (رضى الله عنه).

وقد صلى عليه ودفنه رسول الإنسانية محمد (ص).

٢٠- مالك بن انس الاصبهى: (تلميذ الإمام الصادق (ع) وإمام المالكيه) عليه قبه صغيره وإلى جانبه فى المشرق والشام قبه لطيفه أيضاً... ويقال إن بها نافعاً مولى أبى عمر (٢).

٢١- عبد الله بن مسعود.

١- . وفاء الوفاء ج ٣: ٨٤.

٢- . المصدر السابق: ٩٩.

۲۲- أسعد بن زراره: أول من دفن في البقيع من الأنصار.

۲۳- مالك بن نويرة.

۲۴- جابر بن عبدالله الأنصاري.

۲۵- زيد بن أرقم.

وغير ذلك من الصحابه الأجلاء لرسول الله (ص) ك- (حسان بن ثابت، وزيد بن ثابت، وزيد بن حارثه).

وكذلك دفن في البقيع أكثر أولاد الإئمه المعصومين (ع) كأبناء الإمام الباقر (ع) وسكينة وفاطمه (بنتا الإمام الحسين (ع)) وأبناء الإمام السجاد (ع) وكذلك شهربانوا أم الإمام السجاد وغيرهم /

مأخذ

عمارة قبور النبي واهل بيته، آيت الله محمد السند، تقرير ابراهيم حسين البغدادي، بيروت، مؤسسه الاعلمى للمطبوعات، ۱۴۳۱ق/ ۲۰۱۰م، ص ۱۸۹-۱۹۶.

فاطمه بنت رسول الله (ص)، بخشی از کتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی.

ابوالحسن علی مشهور به سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) مدینه پژوه مشهور کتاب وفاء الوفاء را نوشت. سپس آن را تلخیص و آن را خلاصه الوفاء نامید. آنگاه مترجمی ناشناس آن را به فارسی برگرداند. بخشی از آن درباره حضرت فاطمه (ع) است که عیناً نقل می شود:

فاطمه بنت رسول الله (ص)

ارجح اقوال آن است که تربت شریفش در بقیع است. روایتی آنکه در زاویه یمانیه دارعقیل است که شارع است در بقیع و روایات کثیره مختلف التعبير وارد شده که مقتضای همه آن است که قبر شریفش در قرب دارعقیل است و در روایتی آنکه مدفون شد در منزل خودش که داخل مسجد است و قبر شریفش نزد در مسجد است یعنی آن دری که مواجه دار اسماء بنت حسن بن عبدالله است که در شامی باب النساء است در مشرق. ابن شَبّه گفته: گمان می برم که این غلط است و به سند خوب مروی شده که امام حسن (ع) گفت که دفن کنید مرا در مقبره پهلوی مادر من و مؤید این است آنکه مذکور شده که در نزد قبور ائمه اهل بیت رُخامی بود نوشته:

«هذا قبر فاطمه بنت رسول (ص) سیده نساء العالمین و قبر الحسن بن علی و علی بن الحسین بن علی و قبر محمد بن علی و جعفر بن محمد (ع)»

و از شیخ ابوالعباس [۱۰۸-آ] مروی و منقول است که در امام قبله قبه عباس ایستاده بر آن سیده (س) سلام می کرد و می

گفت که قبر شریفش بر وی مکشوف شده و قولی آنکه در خانه خود مدفون شده به قولی در مؤخر خانه. در شامی باب النساء
چنان که گذشت و این بعید است و به قولی در مقدم خانه

ص: ۱۱۶۷

خود در موضع محراب خشب در خلف حجره شریفه نبویه داخل مقصوره و ابن جماعه گفته: این اظهار اقوال است و در باب عمارت حجره سبق ذکر یافت که در آنجا لحدی ظاهر شد و استخوانی چند که مردم را اضطراب عظیم دست داد و دو روایت دیگر نیز در مدفن آن سیده نقل کرده اند که هر دو در غایت بعد است خصوصاً آنکه در موضع صندوقی است که در مصلائی امام است در روضه؛ دیگر آنکه در مسجدی است که منسوب است به آن سیده در بقیع یعنی آن بنای مربع که در قبله قبه عباس است رضی الله عنه و این است مراد به قول حجه الاسلام که نماز کند در مسجد فاطمه و این موضع معروف است به بیت الاحزان و می گویند که آن سیده در مدت حزن پدر بزرگوار خود (ص) در آنجا اقامت می کرده [است].

مأخذ

اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۹۱-۲۹۲.

فتاوی علمای مدینه در تخریب بقیع و نقد آن، بخشی از کتاب کشف الارتیاب سید محسن امین عاملی شامل استفتا و فتوا برای زمینه چینی تخریب ۱۳۴۴ق.

رژیم آل سعود، عبدالله بن بلهد را به قاضی القضاتی منصوب کرد. او به مدینه رفت و با سخنرانی ها، ارتباطات و جوسازی، فضای مدینه و روحیه مردم را آماده تخریب آثار اسلامی و بقیع نمود. متنی شامل پرسش و پاسخ شرعی و به اصطلاح استفتا و فتوای علمای در بین مردم مدینه منتشر شد که بسیار مؤثر بود.

به نظر می رسد این استفتا و جواب آن به قلم ابن بلهد باشد. ترجمه فارسی متن پرسش و پاسخ و نیز نقد آیت الله سید محسن امین از کتاب کشف الارتیاب به ترتیب در اینجا می آید.

لازم به یادآوری است، عبدالله بن بلهد سیاستمدار، سخنرانی قهار و نطق بود از اینرو توانست به سرعت مردم مدینه مسلط شده و عنان کار را به دست گیرد و فضایی به وجود آورد که مردم احساس گناه و شرم کرده و در تخریب بقیع و دیگر آثار مشارکت نمایند.

البته فقط علمای مدینه نبوده اند بلکه سلفی ها و وهابی ها نظیر شیخ ركب مغربی، ابن جوزی و ابن تیمیه فتاوی شبیه دیدگاه علمای مدینه دارند. مجموعه اینها فضایی را در مدینه پدید آورد و حادثه تاریخی تخریب ۱۳۴۴ق را پدید آورد.

ص: ۱۱۶۸

فتوای علمای مدینه در کتاب کشف الارتیاب آمده است. و سید محسن امین نقدی مستدل و مفصل بر آن نوشته است. این کتاب توسط سید ابراهیم سید علوی ترجمه شد و همراه با توضیحاتی منتشر گردید. برای سهولت کار پژوهشگران متن سید علوی را در اینجا می آوریم.

حرمت ساختن مقبره و بنای گنبد و گلدسته برای آن و نصب ضریح

/ وهابیان ساختمان روی قبر و گچکاری روی آن و ساختن گنبد و ضریح را حرام و تخریب آنرا واجب می دانند. اصولاً این اعمال را شرک و کفر می پندارند. صنعانی می گوید: مشاهد به منزله بت هایی هستند و همان کاری را که عرب جاهلی با بت های مختلف می کرد پرستندگان قبور، امروزه با مشاهد و قبور انجام می دهند و تغییر نام، عمل را عوض نمی کند. و در نامه وهابیان به شیخ ركب مغربی چنین می خوانیم: «بدعت هائی از قبیل تعظیم قبرها و ساختن گنبد و بارگاه بر آنها از اموری است که پیامبر(ص) از آنها خبر داده و فرموده: قیامت فرا نمی رسد مگر آنکه گروهی از امت من مشرک شوند و نیز جمعی بت پرستند».

به گمان وهابی ها ساختمان کردن قبرها بدعتی است که بعد از عصر تابعین رخ داده است. و قاضی القضاة وهابیان به نام عبدالله بن سلیمان بلیهد در مقاله خود که در نشریه «ام القرى» منتشر ساخته چنین می نویسد: نشنیده ایم که این امور در قرون نخست اسلامی رخ داده باشد بلکه بعد از گذشت پنج قرن، این بدعت ها ظاهر شده است(۱).

وهابی ها در این مسئله پیرو پیشوای خود، ابن تیمیه و شاگرد او ابن قیم جوزیه هستند. ابن قیم گوید بنا بر نقل صاحب «زاد المعاد فی هدی خیر العباد»: لازم است مشاهد و بناهایی که روی قبور ساخته شده خراب شود چون آنها بت ها و طاغوت هائی هستند که جز خدا پرستش می شوند و پس از آنکه انسان قدرت بر ویران کردن آنها پیدا نموده جائز نیست که آنها را به حال خود بگذارد زیرا آنها همچون «لات و عزی» می باشند بلکه شرک با این چیزها مهمتر و بزرگتر است و زمامدار باید اموالی را که به مشاهد اهداء و نذر می شود در جهاد و مصالح مسلمانان صرف کند چنانکه پیامبر(ص) اموال متعلق به لات و عزی را چنین کرد و نیز بر زمامدار است که این اماکن را ویران کند و می تواند به جنگجویان اقطاع کرده یا بفروشد و پول آنها را در مصالح مسلمین به کار برد و هم چنین است حکم موقوفه ها چون چنین وقفی باطل و ناصحیح است و باید در منافع عمومی مصرف شود».

براساس همین فتوی ها بود که وهابیان تا می توانستند مشاهد و مزارات را ویران کردند و در روزگار تسلط بر کربلا، مشهد الحسین(ع) و قبر شریف را خراب نمودند و گنبد قبور ائمه بقیع را در فتح مدینه با

ص: ۱۱۶۹

خاک یکسان کردند و در نخستین بار که بر مدینه چیره شدند قبور ائمه بقیع را خراب و همه را با خاک یکسان نمودند و شاهد را به وضع زننده ای در آوردند و آنها را زیرپای چهارپایان قرار دادند و هم چنین گنبد و قبر حمزه سید الشهداء را در احد و مسجد حمزه و قبر سائر شهدای احد همگی را ویران کردند و تمام شاهد و مزارات را چه در مکه و چه در مدینه از میان بردند.

و در دومین حمله به مدینه خواستند اعمالشان را موجه جلوه دهند و چنین وانمودند که شاهد به صورت بت درآمده و توجه به آنها بت پرستی است و لذا استفتائی از علمای مدینه به صورت زیر منتشر ساختند. این استفتا را قاضی القضاة وهابیان به نام شیخ عبدالله بن بلیهد پس از ورود به شهر مدینه در سال ۱۳۴۴ از علمای مدینه کرده است:

«چه می فرمایند علمای مدینه (خداوند علم و فهمشان را افزون کناد) در مورد ساختمان کردن روی قبرها و مسجد قرار دادن مقابر، آیا چنین عملی جایز است یا نه؟ و اگر جایز نیست و بلکه از سوی شرع منع و نهی بعمل آمده آیا ویران کردن آنها و جلوگیری از نماز خواندن در آنها واجب است یا نه؟! و هرگاه این گونه ساختمانها در اماکن موقوفه قرار گیرد همچون مقابر بقیع که مانع از استفاده مردم است آیا این چنین جا، غصبی نیست و نباید جلوگیری شده و حق، به صاحبان حق بازگردانده شود؟»

«و نیز اعمالی که برخی از مردم نادان! در کنار این قبور و ضریحها انجام می دهند از قبیل دست کشیدن روی قبر و ضریح و خواندن صاحبان آنها همراه خدا و تقرب جستن به آنها با ذبح و نذورات و روشن کردن چراغ روی آنها و و این گونه اعمال جایز است یا نه؟ و هم چنین کارهایی که در حرم پیامبر(ص) انجام می دهند مانند آنکه به ضریح توجه می کنند و روی به طرف آن، دعا می خوانند و به اطرافش می گردند و آنرا می بوسند و دست می مالند و اعمال دیگر در بقیه مساجد نظیر رحمت فرستادن و ذکر خواندن میان اذان و اقامه و پیش از طلوع فجر و روز جمعه و بطور کلی اینگونه اعمال مشروع است یا نه؟ لطفا نظر خود را مرقوم بفرمائید و به دلائل حکم اشاره نمائید اجر و پاداشتان با خدا.»

در پاسخ این استفتاء جوابی منسوب به علمای مدینه به قرار زیر منتشر گردید:

«ساختن و بنا کردن روی قبرها به اجماع مسلمین حرام است و در این زمینه احادیث صحیح روایت شده و لذا بسیاری از دانشمندان به وجوب خراب کردن آن ساختمانها فتوی داده اند! و از جمله احادیثی که راجع به لزوم خراب کردن قبور مورد استناد قرار گرفته حدیثی است که علی(ع) به ابی الهیاج می گوید: من تو را برای کاری می فرستم که رسول خدا مرا برای آن کار فرستاده: اگر مجسمه ای دیدی آنرا بشکن و هرگاه قبر بلندی دیدی آنرا با خاک یکسان کن در صحیح مسلم هم، این حدیث

روایت شده است. اما موضوع مسجد قرار دادن قبرستان ها و نماز خواندن در آنها و روشن کردن چراغ، آن ها نیز به مفاد حدیث ابن عباس (۱) ممنوع می باشد.»

«این روایت در سنن و صحاح روایت شده است و اما اعمال مردم نادان در کنار ضریح ها از قبیل دست کشیدن بآنها و تقرب جستن به صاحبان آنها با نذر و قربانی کردن و خواندن آنان همراه خدا همگی کارهائی است حرام و از طرف شرع ممنوع می باشد.»

«و اما توجه به سوی حجره نبوی (ص) در موقع دعا کردن، بهتر آن است که از این عمل نیز جلوگیری شود چنانکه از کتب معتبر استفاده می شود چون بهترین سمت ها، سمت قبله است و همچنین طواف بر قبور و بوسیدن و بطور کلی دست کشیدن به آنها اعمالی است حرام و ممنوع! و نیز ذکر خواندن و رحمت فرستادن در مواقع نامبرده همگی بدعت است و این چیزی است که نظر ما به آن رسیده است.»

ما گمان نمی کنیم که همه علمای مدینه نسبت به این پاسخ نظر موافق داشته باشند زیرا هم چنانکه بررسی خواهیم کرد در این پاسخ دلائل سست و پوچی آورده شده و قرائن مختلف، گواه آن است که این استفتاء و پاسخ هردو از طرف خود وهابیان تنظیم شده و عبارات آن عین عبارات وهابیان در کتب و رساله هایشان می باشد.

البته، بیشتر علمای مدینه از بیم جان خود مهر سکوت بر لب زده و سخنی نگفته اند چون ترس آن داشته اند که نسبت شرک به آنها دهند و تهمت هائی به آنها بسته، خون و مال و آبرویشان را حلال انگارند پس اگر به ظاهر اعتراضی نکرده اند از خوف تازیانه ها و توپ و تفنگ وهابیان بوده است و بس.

اینک به بررسی این سؤال و پاسخ و یا به اصطلاح استفتاء و جواب، می پردازیم. دلائلی که در پاسخ استفتاء آورده شده در چند موضوع خلاصه می شود.

دلیل اول: (اجماع بر حرمت ساختمان قبور): ادعای اجماع در این مورد، کاملاً بی اساس است بلکه می توان گفت ساختن مقابر به اجماع و اتفاق همه مسلمانان، جائز است و پیروان همه مذاهب در تمام اعصار، بنا، بر روی قبر را بی اشکال دانسته و دانشمندان و خواص، عوام، زمامداران، ملت ها، زنان و مردان، شیعیان و سنیان همگی چنین کاری را جایز می دانند و سیره، اجماعی است عملی و بهمان دلیل که اجماع حجت و دلیل است سیره نیز، حجت می باشد چون آن نیز مانند اجماع کاشف از نظر معصوم می باشد، حتی سیره از اجماع محکمتر است زیرا برخی اشکالات که بر اجماع شده به سیره راه ندارد و

ص: ۱۱۷۱

۱- لعن اللہ زائرات القبور و المتخذین علیها المساجد و السرج. این عبارت، در کتب وهابیان آمده و همین امر می رساند که اصولاً این استفتاء و پاسخ از سوی خود وهابیان تنظیم شده و به نام علمای مدینه منتشر گردیده است.

در جهان اسلام بر هیچ موضوعی مانند مسئله ساختن قبر، سیره جاری نگشته است چون از سوی همه ملل و فرق، اجماع بر جواز صورت گرفته است. و این سیره مستمره آن چنان قوی و محکم است که مخالفت وهابیان به استناد برخی از اخبار شاذ در زمینه منع که احدی از علما به آنها عمل نکرده است و اصولاً دلالتشان تمام نیست و صحت آن ها به ثبوت نرسیده، ضرری به سیره نمی زند. پس سخن وهابیان به علت همین سیره قطعی بر جواز، مردود می باشد.

صنعانی خود به وجود سیره عملی بر جواز اعتراف کرده آن جا که سؤالی مطرح می کند و به پاسخ آن می پردازد و می گوید: «هرگاه سؤال شود که در تمام شهرها و کشورهای اسلامی اعم از شرق و غرب، مقابر و مشاهدی دیده می شود بلکه در کنار برخی مساجد قبر و مزار وجود دارد و گمان نمی رود که این عمل خلاف شرع باشد مع ذلک در هیچ زمانی احدی از علما اعتراضی نکرده باشد بلکه عقل نمی پذیرد که عملی این اندازه قبیح و زشت باشد و علما و دانشمندان طی سالها از بیان زشتی و قباح آن ساکت باشند.»

صنعانی در پاسخ این سؤال می گوید: «اگر شما انصاف داشته باشید و پیروی از گذشتگان را ترک گوئید و بدانید که حق، چیزی است که دلیل بر آن قائم باشد نه آنکه اهل دنیا نسل اندر نسل بر آن اتفاق نظر داشته باشند به این نتیجه می رسید که این اعمال از عوام مردم سرزده آنانکه اسلامشان تقلید کورکورانه از پدران خود بوده بی آنکه توجهی به دلیل داشته باشند و اصولاً از احدی اعتراض و منعی نمی شنوند بلکه برخی از افراد وابسته به طبقه علم و فضل و کسانی که پست قضاوت و فتوی را اشغال و بر کرسی تدریس و حکومت و حکمروائی تکیه می زدند با عوام همگام شده آنچه را که عوام خوب و پسندیده می دانستند آنان نیز چنین می کردند و پوشیده نیست که سکوت علما و دانشمندان بلکه همه جهانیان نسبت به عمل خلاف و گناهی دلیل جواز آن نمی شود.»

صنعانی مثالی می زند و گوید: «مثلاً گرفتن گمرک و مالیات عملی است حرام و حرمتش از مسائل ضروری اسلام است ولی این عمل حرام همه روی زمین را فرا گرفته و حتی در اشرف اماکن و شهرها که مکه باشد علناً از زایران خانه خدا این پول گرفته می شود و مردم همین شهر اعم از عالم و غیرعالم و حاکم و محکوم در مقابل این گناه ساکت اند.»

«مثالی دیگر: در همین شهر مقدس مکه که بالاتفاق بافضیلتترین شهرها و بقاع روی زمین است توسط برخی از حکمرانان مقامات چهارگانه احداث شده و بدینوسیله میان مسلمانان تفرقه بوجود آمده و اسلام را به صورت ادیان و مذاهب خرافی درآورده اند و با این کار چشم ابلیس را روشن و مسلمانان را مضحکه شیطان صفتها قرار داده اند و همه مسلمانان در برابر این کارها ساکتند و گروه گروه علما بزرگان

و اوتاد و مراجع به این شهر می آیند و عملاً روی آنها صحنه می گذارند آیا این سکوت ها می تواند دلیل جواز این اعمال نامشروع باشد؟ و هم چنین است سکوت علما و بزرگان در مقابل اعمال پرستندگان قبور! و آنکه اگر فرض کنیم که علما از وجود چنین منکراتی آگاهی داشتند و مع ذلک ساکت شدند باز سکوت آنها دلیل بر جواز نمی شود چون مراحل انکار و اعتراض بر منکرات سه تا است اگر یک مرحله ناممکن شد مرحله دیگر واجب می شود آن سه مرحله عبارت است از توسل به زور، انکار به زبان و به دل و قلب.»

«پس هنگامی که یک عالم دینی در مقابل یک گناه و منکری قرار می گیرد مثلاً اخذ گمرک و مالیات، و نتواند با توسل به قدرت و زور از گناه جلوگیری کند و ممانعت زبانی نیز میسر نباشد ناگزیر از ته دل نسبت به این گناه متزجر خواهد بود و سکوت او را باید به چنین حالت حمل کنیم و لازمه حسن ظن به مسلمانان هم همین است.»

«نتیجه آنکه دانشمندانی که وارد مکه معظمه می شوند و اینگونه منکرات را می بینند جز انکار قلبی عمل دیگری از آنان ساخته نیست چون این گونه گناهان را افرادی رواج داده اند که خون و مال و آبروی مردم به دست آنان است پس چگونه احدی جرأت آنرا دارد که برخلاف آنان سخن بگوید و یا عملی انجام دهد؟! (۱)»

صنعتی در این سخنان به وجود سیره مسلمین بر ساختمان روی قبور اعتراف نموده بویژه در پاسخی که داده صریحاً گفته که سیره همه طبقات مسلمین اعم از علما و توده مردم و قاضیان و مدرسان و اولیاء و فرمانروایان بر آن بوده است بی آنکه کسی اعتراض و انکاری کند و چه سیره ای از این محکمتر و عمومی تر می تواند باشد؟! و اما پاسخ سخن او که گوید: «حق آن چیزی است که دلیل بر آن قائم باشد نه آنکه مردم نسل اندر نسل آنرا بپذیرند» می گوئیم: آری اتفاق نظر ملت و امتی در مورد یک مسئله و موضوعی نسل اندر نسل دلیل جواز آنست و چه دلیلی از این محکم تر؟! و اینکه گوید: «سکوت دانشمندان بلکه جهانیان راجع به منکری دلیل جواز آن نمی شود.»

در جوابش گوئیم: البته اگر یک موضوع و امری بطور قطع و یقین ثابت شود که منکر و گناه است سکوت هیچ طبقه ای دلیل جواز آن نمی شود لیکن حرمت ساختمان بر قبور قطعی و یقینی نیست و مسئله ای است مورد اختلاف. وهابیان آنرا حرام می پندارند لیکن دیگر مسلمانان و مذاهب اسلامی آنرا حلال و جائز می دانند اینان برای جواز و حلیت آن به سیره مسلمین استدلال می کنند سیره و روشی که به زمان پیامبر (ص) می رسد و کاشف از نظر او می باشد.

ص: ۱۱۷۳

بنابراین اگر علما و مسلمانان در تمام جوامع اسلامی راجع به عملی ساکت باشند و با وجود داشتن قدرت بیان، حرام بودن عملی را نگویند چنین سکوتی دلیل جواز و حلیت آن عمل خواهد بود. و مثالی که صنعانی آورده، مثالی است بی مورد و باصطلاح قیاس مع الفارق می باشد زیرا:

اولاً: اخذ گمرک و مالیات مربوط به حکومت ها و دولت ها است یعنی یک مسئله سیاست اقتصادی دولت ها است لیکن ساختن مقبره و گنبد و بارگاه و احترام نهادن به آن، مربوط به همه طبقات مسلمین است و یک مسئله صرفاً مذهبی می باشد.

و ثانیاً: در مسئله گرفتن گمرک و مالیات، طرف حساب، حکمرانان و قدرتمندان جامعه است و در صورت اعتراض و بیان علنی حکم اسلام، بیم خطر جانی می رود لذا سکوت در این جا دلیل رضای ایشان و جواز عمل نمی شود برخلاف ساختن قبر و گنبد و ضریح که طرف حساب، تنها مردمان متدین و علمای دین هستند پس سکوت علمای مسلمین و حرام ندانستن آنان، دلیل جواز و حلیت خواهد بود.

و ثالثاً: مسلمانان و همه علمای دین آشکارا حرمت اخذ گمرک و مالیات را بیان داشته و گیرنده و کارگزار آنرا ملامت و سرزنش کرده و فاسق و نابکارشان خوانده اند اینک کتابها و رساله های دانشمندان دین پر است از بیان اینگونه احکام و حتی کتابها و رساله های خود وهابیان حرمت گرفتن گمرک و مالیات، استعمال دخانیات و غیره را نوشته و منتشر ساخته اند و حتی همان دولت سعودی آنها را چاپ کرده و نشر داده است ولی مع ذلک دولت سعودی مالیات و گمرک از مردم می گیرد و استعمال انواع دخانیات در تمام شهرهای عربستان رواج دارد البته علما می توانند بگویند که ما زور نداریم که جلو این کارها را بگیریم فقط وظیفه ما بیان احکام و توضیح حلال و حرام است و قوه مجریه در اختیار ما نیست که جلو این کارهای حرام و نامشروع را بگیریم.

مگر همین دولت سعودی نبود که در سال پیش (۱) از زایران بیت الله الحرام نفری یک لیره طلای عثمانی گرفت و در سال بعد بیشتر البته این، علاوه بر مالیات و پولهایی است که از مدیران کاروانها و صاحبان اتومبیلها و مسافرخانه ها می گیرد و علمای وهابی هم در مقابل این همه گناه ساکتند چرا؟ چون قدرت جلوگیری ندارند فقط تصریح به حرمت آن می کنند اگر می توانستند جلو این منکرات و معاصی را بگیرند بزرگترین گناه را مرتکب شده بودند.

اما مقامات چهارگانه و تقسیم نمازهای پنجگانه میان مذاهب اربعه: حنفی، شافعی، حنبلی و مالکی - پاسخ آن از پاسخ مسئله اخذ گمرک و مالیات روشنتر است چون گرفتن گمرک و مالیات از نظر فقه

ص: ۱۱۷۴

۱- . یعنی یک سال پیش از چاپ کتاب کشف الارتیاب... متن عربی ترجمه حاضر حدود ۱۳۸۲ق.

اسلامی حکمی واضح دارد بلکه از ضروریات فقه اسلامی به حساب می آید و تمام فقها و علمای دین معترف به حرمت آن هستند و اگر نتوانستند جلو آنها را بگیرند لب از بیان حکم فقهی نبسته اند با اینکه اینها یک سلسله مسائل دولتی و سیاسی است و پافشاری در ممانعت از آنها با خطر جدی مواجه است برخلاف تقسیم اوقات نماز به پیروان مذاهب چهارگانه که معلوم نیست عملی حرام بوده باشد و بدعت محسوب گردد.

چون قرار دادن چهار مقام برای چهار مذهب که پیروان هر مذهبی در آن موقع، احکام فقهی و مسائل مذهبی اش را از عالم مذهبی خود بپرسد نظیر آن است که مثلاً در یک شهری چهار نفر امام جماعت معین شوند که هر کدام در یک روز معین نماز جماعت برگزار کند و اگر همه آنها شایستگی امامت داشته باشند چرا این عمل حرام و بدعت باشد؟!

و هم چنین قرار دادن چهار محراب برای پیروان مذاهب چهارگانه، نمی تواند حرام و بدعت شمرده شود چون طبق عمومات ادله فقهی نماز گزاردن در هر مسجد و در هر محراب و مکان مباحی، صحیح و مشروع است و نبودن این سلسله امور و مسائل در زمان پیامبر(ص) دلیل حرمت آنها نمی تواند باشد. و آنگهی اگر تقسیم وقت نماز برای ائمه مذاهب چهارگانه و قرار دادن چهار محراب برای آنها، حرام و بدعت باشد به علت آنکه در زمان پیامبر اثری از این امور نبوده، خود مذاهب چهارگانه هم باید بدعت باشد چون در زمان رسول خدا(ص) اثری از آنها نبوده آیا وهابیان به چنین نتیجه ای ملتزم هستند؟!

اما احادیثی که به ادعای وهابیان، احادیث صحیح بوده و بر مراد آنان دلالت دارد اولاً: صحت آن احادیث مورد گفتگو است و ثانیاً: ارتباط اجماع به این احادیث باصطلاح صحیح، معلوم نیست و ثالثاً: این اجماع، چگونه اجماعی است که علما پشت اندرپشت پیش از وهابیان همگی بنای قبور را جایز و بی اشکال می دانستند فقط این شبهه از ابن تیمیه و وهابیان به بعد پیدا شده است. و رابعاً: اگر واقعا بر حرمت بنای قبور اتفاق نظر هست (چنانکه وهابیان می پندارند) پس چرا در استفتا حکم را به همه علما نسبت نداده بلکه گفته: بسیاری از علما، فتوی به وجوب تخریب داده اند. مگر نه آنست که در اجماع باید همه علما فتوی بدهند آیا! این، تناقض آشکار نیست؟!

دلیل دوم:

حدیث ابی الهیاج دومین دلیل و مدرکی است که در استفتاء مزبور به آن استناد شده است و ما راجع به سند و متن آن، بحث و گفتگو داریم.

در سند آن و کیع قرار دارد و او را اگرچه مدح و ثنا بسیار گفته اند ولی احمد بن حنبل گفته: او در پانصد مورد اشتباه کرده است.

ص: ۱۱۷۵

و ابن حجر در پایان ترجمه او می نویسد: محمد بن نصر مروزی گفته: او حدیث را از حفظ می خوانده و الفاظ آنرا تغییر می داده است و اصولاً اهل زبان نبوده است (۱).

از رجال دیگر این حدیث سفیان ثوری است ابن حجر پیرامون او چنین می نویسد: ابن مبارک گفت سفیان حدیثی را بازگو کرد نزد او آمدم درحالیکه به حدیث دستبرد کرده بود تا مرا دید خجالت زده شد و گفت ما آنرا از تو روایت کنیم (۲).

ابن حجر در ترجمه یحیی قطان می نویسد: ابو بکر گوید شنیدم یحیی می گفت: سفیان ثوری می کوشید مرد ضعیف و غیر معتبری را در حدیثی بیاورد ولی ممکن نشد یک بار گفت ابو سهل از شعبی حدیث کرد. گفتم کدام ابو سهل؟ ابو سهل بن محمد بن سالم؟ ثوری گفت: ای یحیی من مردی مثل تو ندیدم. چیزی بر تو پنهان نیست.

از راویان دیگر حدیث، حبیب بن ابی ثابت است که اگرچه برخی او را توثیق کرده اند لیکن ابن حجر به نقل از ابن حبان می نویسد: او تدلیس می کرده و عقیلی گوید: ابن عون او را مورد حمله و انتقاد قرار داده است و قطان گفته: پیش از یک حدیث از عطا روایت کرده ولی هیچیک قابل اعتماد نیست و درست حفظ و ضبط نشده است.

ابن حجر در دنباله این ترجمه می نویسد: ابن خزیمه در صحیح خود، او را مدلس خوانده و ابن جعفر نحاس نقل می کند که او می گفته: هرگاه مردی از تو، به من روایتی نقل کند و سپس من آنرا از تو روایت کنم راست نگفته ام (۳)؟ و عقیلی از قطان نقل کرده که او می گفته روایات حبیب بن ابی ثابت از عطا، درست حفظ نشده است و خود عقیلی هم گفته احادیث او از عطا قابل اعتماد نمی باشد (۴).

راوی دیگر حدیث ابو وائل است و او همان اسدی شقیق بن سلمه کوفی (۵)

است بقرینه روایتش از حبیب بن ابی ثابت و ابن حجر گفته که او از راویان حبیب می باشد پس او غیر از ابو وائل صنعانی عبدالله بن بحیر است.

و ابو وائل شقیق بن سلمه از طرفداران عثمان و از بدگویان نسبت به علی (ع) بوده است درحالیکه رسول خدا فرموده: یا علی! جز مؤمن تو را دوست ندارد و جز منافق دشمنت نمی دارد.

ص: ۱۱۷۶

۱- تهذیب التهذیب ج/۱۱ ص ۱۲۵ و ۱۳۰ و ۱۳۱.

۲- تهذیب التهذیب ج/۴ ص ۱۱۵.

۳- تدلیس آنست که انسان از مردی روایت کند که او را ندیده و میانشان واسطه بوده ولی او واسطه را ذکر نکند. مؤلف.

۴- تهذیب التهذیب ج/۲ ص ۱۷۹.

۵- ابو وائل کنیه دوتن است که در کتب رجال و تراجم مورد بحث اند و مؤلف به قرینه روایت از حبیب ابن ابی ثابت او را به شقیق تطبیق می کند و علمای جرح و تعدیل بقرار فوق درباره اش اظهار نظر کرده اند.

ابن ابی الحدید می نویسد (۱): از جمله کسانی که درباره علی (ع) کج فکر می کردند ابو وائل شقیق بن سلمه بود او از دوستان عثمان و بدگویان علی (ع) بود و گویند مذهب خوارج داشته است و خلافتی در این نیست که او همراه خوارج بوده و سپس جدا شده و به طرف علی (ع) برگشته است.

خلف بن خلیفه روایت کرده که ابو وائل گفت با چهارهزار نفر بر علی (ع) شورش کردیم و او با ما به گفتگو نشست و آن قدر با ما سخن گفت که دوهزار تن برگشتند.

مؤلف الغارات می نویسد: عثمان بن ابی شیبه از فضل بن دکین و او از سفیان ثوری نقل کرده که وی از ابو وائل شنیده که می گفته: من معر که صفین را دیدم چه معر که بدی بود!

و ابو بکر بن عیاش از عاصم بن ابی النجود نقل کرده که گفت ابو وائل از طرفداران عثمان بوده است.

ابن حجر نیز به نقل از عاصم بن بهدله می نویسد: از ابی وائل پرسیدند: علی را دوست دارید یا عثمان را؟ گفت: نخست علی را دوست می داشتم سپس به عثمان علاقه پیدا کردم. و این دلیل دیگری بر انحراف او از علی (ع) است.

این بود بحث کوتاهی راجع به سند حدیث ابی الهیاج و اما متن آن؟ اولاً: این حدیث شاذ است و تنها ابی الهیاج آنرا روایت کرده است و سیوطی در شرح سنن نسائی گوید: ابی الهیاج در کتب روایتی جز این حدیث نقل نکرده است (۲). ثانیاً: این حدیث بر مراد وهابیان دلالت ندارد چون حدیث مذکور فقط امر به مسطح کردن قبر می کند و اینکه آنرا پشت ماهی نساژند این کجا و عدم جواز بنای قبر کجا؟!.

توضیح آنکه در حدیث کلمه مشرف (به ضم میم و کسر راء) آمده و آن به معنی بلند و عالی است و پشت ماهی و کوهان شتر نوعی از بلندی است و یا از معانی آن است.

در قاموس می نویسد: شرف به فتح تین هر بلندی را گویند و کوهان شتر را. پس کلمه مشرف به طور مطلق بر بلندی که به شکل پشت ماهی و یا کوهان شتر باشد گفته می شود و در حدیث به قرینه جمله «الاسویته» فقط این نوع بلندی مراد است چون تسویه به معنای مسطح و راست کردن است.

در مصباح المنیر می نویسد: «استوی المکان، اعتدل و سویته، عدلته» یعنی: جا مستوی شد یعنی راست گردید و آنرا مستوی کردم یعنی راست کردم و در قاموس نیز این چنین معنی می کند. پس مقصود از حدیث آن است که قبرها پشت ماهی ساخته نشود و روی آنها راست و مستقیم بنا شود.

و آنگهی مقابل انداختن بلندی و اشراف را با تسویه، صحیح نیست چون ممکن است یک چیز بلند و عالی باشد مع ذلك راست و مستوی نیز باشد و آنچه با تسویه تناسب دارد بلند پشت ماهی است نه هر

۱- . شرح نهج البلاغه ج/۳ ص ۳۷۰ چاپ مصر.

۲- . شرح سنن نسائی ج/۴ ص ۳۶۲.

بلندی. و دیگر، اراده خراب کردن از جمله «سویته» نه عرفاً و نه لغتاً صحیح نیست چون معنای تسویه خراب کردن نیست البته اگر برابر با زمین، مقصود باشد، از آن خراب کردن استفاده می شود لیکن در حدیث، چنین به کار نرفته است و نیز مساوی کردن قبر با سطح زمین سنت نیست بلکه تمام مذاهب اسلامی اتفاق نظر دارند که می توان بلکه مستحب است که قبر را اجمالاً بالاتر از زمین ساخت پس این حدیث دلالت بر آن ندارد که ساختن قبر و بالا آوردن سطح آن و قرار دادن سنگ یا ساختن گنبد روی آن حرام باشد.

از قضا همه علما و محدثین و فقها از حدیث مذکور همان معنای فوق را استفاده کرده اند. مسلم در صحیح خود در باب جنائز از ثمامه نقل می کند که وی گفت با فضاله بن عبید در سرزمین روم بودیم یکی از دوستان ما در گذشت فضاله دستور دفن داد و گفت قبر را راست و مسطح بسازید آنگاه به حدیث ابی الهیاج اشاره کرد. ناگفته پیداست که مقصود از تسویه مسطح ساختن آن است والا در آنجا قبری ساخته نشده بود که فضاله راجع به خراب کردن آن و با خاک یکسان کردنش به حدیث ابی الهیاج اشاره کند نتیجه آنکه حدیث: «و لا قبراً مشرفاً الا سویته» در معنای: «و لا قبراً مسطحاً الا سویته» است.

نووی در شرح خود می نویسد: مقصود از حدیث که دستور تسویه را داده و نیز حدیث «و لا قبراً مشرفاً الا سویته» آن است که قبر زیاد بلند نباشد و نیز روی قبر پشت ماهی ساخته نشود بلکه فقط یک وجب ارتفاع داشته و روی آن مسطح ساخته شود و این، مذهب شافعی و موافقان اوست. و جای شگفتی است که در یکی از رساله های وهابیان بنام الفواکه العذاب(۱)

که محتوی گفتگوی مؤلف نجدی آن با علمای حرم شریف است درباره حرمت بنای قبر به حدیث فضاله و ابی الهیاج استناد شده در صورتیکه هیچ یک از این دو حدیث دلالت بر مراد آنان ندارد.

قسطلانی می نویسد: ابو داود به سند صحیح روایت کرده که قاسم پسر محمد بن ابی بکر گوید بر عائشه وارد شدم و گفتم پارچه از روی قبر پیامبر و دو صحابه اش کنار بزن آنگاه او پارچه را کنار زد سه قبر ظاهر شد نه زیاد بلند بودند و نه با زمین برابر. و قبرها با شنهای سرخ پوشیده بود.

سپس قسطلانی می گوید: افضلیت مسطح ساختن قبر منافات با آن ندارد که شیوه رافضی ها است چون سنت را به سبب آنکه اهل بدعت! نیز آنرا به جا می آورند نمی توان ترک کرد و نیز مسطح ساختن قبر با حدیثی که از علی(ع) نقل شده که فرمود پیامبر به من دستور داد که هر قبر بلند را مسطح کنم تضاد

ص: ۱۱۷۸

۱- این کتاب محتوی گفتگوی مؤلف نجدی او است با علمای حرم شریف در زمان شریف غالب بسال ۱۲۱۱ق.

ندارد، زیرا مقصود از این حدیث با خاک یکسان کردن نیست بلکه برای آنکه میان احادیث مختلف جمع شود این حدیث بر مسطح و مستقیم ساختن روی قبر حمل می شود (۱).

ترمذی نیز عنوان بحث خود را «تسویه قبور» قرار داده نه «خراب کردن قبور» و بعد حدیث ابی الهیاج را نقل کرده و این خود دلیل آن است که مقصود از حدیث مسطح ساختن روی قبر است نه با خاک یکسان کردن آن مع ذلک وهابیان در استدلال خود کورکورانه اصرار می ورزند و حتی سخن ترمذی را بر عقیده نادرست خود گواه می آورند.

دلیل سوم:

سومین دلیلی که در استفتاء علمای وهابی راجع به لزوم خراب کردن مقابر و مشاهد ذکر شده، آن است که این قبرها و مزارها در جاهای وقفی همچون بقیع قرار دارد و وجود آنها مزاحم مردم می باشد پس خراب کردن همه آنها لازم است.

پاسخ ما: اولاً: وقف بودن سرزمین بقیع مسلم و قطعی نیست بلکه دلیلی بر موقوفه بودن آن در دست نداریم و احدی از فقها راجع به وقف بودن آن سخنی نگفته است.

و ثانیاً: اگر فرض کنیم که زمین بقیع وقف برای دفن مسلمین بوده، از کجا معلوم است که این وقف مقید بوده و ساختن بنا، برای قبری که صاحب آن دارای احترام و شخصیت می باشد، جائز نیست و چرا سایه بانی در آن نمی توان ساخت تا زوار در زیر آن از گرما و سرما حفظ شوند و در آن جا به قرائت قرآن و نماز و دعا پردازند.

و ثالثاً: وقتی که در چگونگی موقوفه بودن زمینی شک کنیم ناگزیریم که عمل مسلمانان را در مورد آن حمل به صحت نموده و معتقد باشیم که ساختمان های آن به صورت شرعی ساخته شده است. آیا در این صورت ویران کردن مقابر بقیع حرام نیست؟ و تصرف عدوانی در موقوفه مسلمین به حساب نمی آید؟ علاوه آنکه کتابهای تاریخ دلالت بر آن دارند که زمین بقیع ملک خاص بوده و مالک معین داشته و بطور کلی موقوفه نبوده است.

سمهودی می نویسد: روایت شده که نخستین کسی که در بقیع دفن شد عثمان بن مظعون بود او بدست رسول خدا در آنجا به خاک سپرده شد و از ابی سلمه پسر عبد الرحمن روایت شده: وقتی که ابراهیم پسر رسول خدا وفات کرد پیامبر دستور داد او را در کنار قبر عثمان بن مظعون دفن کنند و از این پس مردم به زمین بقیع توجه پیدا کردند و درختان آنرا بریدند و هر طائفه ای ناحیه ای را برای خود برگزید و هر قبیله مقابر خود را می شناختند.

ص: ۱۱۷۹

و از قدامه بن موسی نقل شده که بقیع زمینی بود که در آن یک نوع درخت های وحشی و گیاه روئیده بود هنگامی که عثمان در آن دفن شد آن درخت ها را بریدند(۱).

مطابق نوشته سمهودی که در بالا آوردیم زمین بقیع زمین بایر بوده و در آن گیاهان و درختان خودرو و وحشی می روئیده و مسلمانان پس از دفن عثمان بن مظعون و ابراهیم پسر پیامبر در آن جا، به این زمین رغبت نشان داده اند و آن جا را قبرستان قرار داده و هر قبیله بخشی از آنرا تصاحب نموده اند بنابراین وقف کجا بود؟!.

باز سمهودی به نقل از ابی غسان می نویسد: عبد العزیز گفت: عباس بن عبد المطلب کنار قبر فاطمه بنت اسد در نخستین مقبره قریش که خانه عقیل بود به خاک سپرده شد(۲).

این جمله نیز گواه آن است که قبر عباس و قبور ائمه اهل بیت جملگی در خانه عقیل قرار داشت پس وقف کجا بود؟ و با وصف این، چگونه وهابیان ملک خاص را که هرگز موقوفه جهت عموم نبوده، خراب کردند و ویران ساختند؟.

همان نویسنده می نویسد: «از سعید بن محمد بن جبیر روایت شده که وی قبر ابراهیم را نزد زوراء دیده و عبد العزیز بن محمد گوید زوراء همان خانه ای است که بعدا ملک محمد بن زید بن علی شد»(۳).

و این روایت شاهد آنست که این خانه ملک خاص بوده است. ابن شبه از عبد العزیز روایت کرده(۴).

که رسول خدا سعید بن جبیر را در کنار کوچه ای که در محله «لذق» بود در خانه مقداد بن اسود دفن کرد و مقداد بن اسود همان مقداد بن عمر است که اسود بن عبد یغوث عبدی او را به پسری خود انتخاب کرده بود و خانه مقداد بن اسود همان خانه ایست که به عنوان خانه ابن افلاح شهرت دارد و آن در انتهای بقیع قرار داشت و روی آن گنبدی بود(۵).

این روایت نیز صراحت کامل دارد که بقیع ملک خاص و در آن خانه های شخصی بوده و روی بعضی از آن خانه ها گنبد نیز وجود داشته است و گویند وقتی که عقیل در خانه خود چاه می کنده به سنگی برخورد که روی آن نوشته بود: «این، قبر ام حبیبه دختر صخر بن حرب است».

ص: ۱۱۸۰

۱- . وفاء الوفاء ج/ ۲ ص ۸۴ و ص ۹۶.

۲- . وفاء الوفاء ج/ ۲ ص ۸۴ و ۹۶.

۳- . وفاء الوفاء ص ۸۵ ج/ ۲.

۴- . وفاء الوفاء سمهودی ج/ ۲ ص ۱۰۰.

۵- . «... علیها جنبذه..» در قاموس می نویسد این کلمه گاهی با فتحه باء نیز خوانده می شود ولی غلط است و جنبذه چیزی است مثل قبه.

و در روایت دیگر هست که آن سنگ را در خانه علی بن ابیطالب پیدا کرد ولی بهر حال این روایت ها دلیل آن است که محل قبر آن سنگ در ملک خصوصی بوده و بدیهی است که در ملک شخصی هرگونه ساختمان کردن جایز است و سیره مسلمانان از ابتدا بر همین، جریان داشته است.

دلیل چهارم:

چهارمین دلیل از ادله ای که در استفتاء مذکور مورد استناد واقع شده، سلسله احادیثی است که از ساختمان کردن روی قبر نهی و جلوگیری کرده است. در صحیح مسلم از جابر روایت کرده که رسول خدا، از گچ کاری و بنا، بر روی قبر جلوگیری فرمود(۱).

ترمذی از جابر: رسول خدا از گچکاری و بنای قبر و نوشتن روی آن منع فرمود و دستور داد که آن، هم سطح زمین باشد ابو داود از جابر: رسول خدا از گچکاری قبر و نوشتن روی آن و هرچیز اضافه نهی فرمود.

احمد حنبل از جابر: پیامبر(ص)، از نشستن روی قبرها و گچکاری و ساختمان آن نهی و جلوگیری کرد.

ابن ماجه از جابر: نهی رسول الله عن تجسیص القبور: پیامبر(ص) از گچکاری قبرها جلوگیری کرد. از ابی سعید: پیامبر از ساختمان کردن قبرها نهی فرمود.

نسائی از جابر: رسول خدا از ساختن قبر یا افزودن چیزی بر آن و یا گچکاری نهی و منع فرمود و به سند دیگر باز از جابر: نهی رسول الله(ص) عن تجسیص القبور او بینی علیها او یجلس علیها احد یعنی: پیامبر از گچکاری قبرها و ساختمان آنها و نشستن روی آنها نهی و منع کرد. و حکایت شده که عمر، گنبدی را روی قبری مشاهده کرد و فرمان داد آنرا از بین ببرند و گفت بگذارید عمل او سایبان او باشد یا گفت بگذارید عمل او بر وی سایه افکند.

پاسخ ما-اولاً: سندهای این احادیث ضعیف است(۲). حفص بن غیاث را برخی توثیق کرده اند لیکن علمای جرح و تعدیل در حفظ او طعنه زده اند و او را مورد انتقاد قرار داده و مدلسش خوانده اند.

ابن حجر در تهذیب التهذیب از یعقوب نقل می کند که گفته: حفص ثقه و خوب است اگر از روی نوشته، حدیث کند و برخی گفته اند: حدیث های حفصی او بی اعتبار است و ابو زرعه گفته: حافظه اش در آخر عمر بد بوده است. و داود بن رشید گفته: حفص، زیاد غلط حدیث می کرده و ابن عمار گوید: او حافظه

ص: ۱۱۸۱

۱- . برخی از وهابیان جمله کتابت بر قبر را نیز اضافه کرده است لیکن در اصل حدیث چنین جمله ای نیست مراجعه شود به صحیح مسلم در حاشیه ارشاد الساری جلد ۴/ ص ۳۱۴.

۲- . در سند این روایت ها چهار تن هستند به ترتیب: حفص، ابن جریح، ابو زبیر و جابر که مؤلف به جرح و تعدیل آنها می

خوبی نداشته است و اشرم از احمد بن حنبل نقل کرده که حفص مدلس بوده است. و ابن سعد گفته: اگرچه حفص مردی مورد اطمینان و اعتماد بوده و حدیث زیاد نقل می کرده ولی مدلس بوده است (۱).

و ابو عبید اجری از ابی داود نقل کرده که حفص در پایان عمرش مبتلا به نسیان و فراموشی شده بود.

و ابن جریر را برخی ثنا گفته اند لیکن حدیث شناسان در ضبط روایت و حافظه او سخنها دارند ابن حجر درباره او گفته: ابو بکر بن خلاد از یحیی بن سعید نقل کرده که وی گفته: ما کتابهای ابن جریر را کتابهای امانت می نامیم ولی اگر ابن جریر از روی نوشته هایش برای تو حدیث نکند قابل اعتماد نیست.

و اشرم به نقل از احمد گفته: هرگاه ابن جریر بگوید فلانی و فلانی گفته و به من چنین گفته شده، مطالبی نادرست آورده ولی اگر بگوید: شنیدم خبر داد مرا، بس است شما را. مخراقی به نقل از مالک گوید: ابن جریر مانند شخصی است که در شب تیره و تاریک جمع کند و عثمان دارمی به نقل از اسماعیل بن داود از ابن معین گفته: ابن جریر شخص درستی نبوده. جعفر بن عبد الواحد به نقل از یحیی بن سعید گفته: ابن جریر مرد راستگوئی بوده هرگاه بگوید: حدیث گفت مرا... حتماً آنرا شنیده است و هرگاه بگوید: خبر داد مرا... حتماً در نوشته ای خوانده ولی اگر بگوید: فلانی گفت... آن، مانند باد بی ارزشی است. دارقطنی گفته: از تدلیس ابن جریر پرهیزید او خیلی بد تدلیس می کند در شنیده هایش جز راویان ضعیف و بی اعتبار را نمی اندازد مثل ابراهیم بن یحیی و موسی بن عبیده و دیگران. و ابن حبان هم گفته: او مدلس بوده است (۲).

اما ابو زبیر: ابن حجر می نویسد: عبدالله بن احمد از پدرش، از ایوب نقل کرده که وی می گفته حدیث کرد مرا ابو زبیر چه ابو زبیری؟! عبدالله گوید از پدرم پرسیدم یعنی او را ضعیف و غیر معتبر می دانست؟ گفت بلی. و نعیم بن حماد گوید: شنیدم ابن عیینه می گفت: حدیث کرد مرا ابو زبیر و چه ابو زبیری یعنی گویا او را معتبر نمی دانست.

هشام بن عمار از سوید بن عبد العزیز نقل کرده که شعبه به وی می گفته آیا از ابی الزبیر چیزی یاد می گیری و حدیث نقل می کنی درحالیکه او نماز خواندن بلد نیست؟! و نعیم بن حماد گوید: از هشیم شنیدم که می گفت از ابی الزبیر حدیث نقل می کردم شعبه نوشته مرا گرفت و پاره پاره کرد. محمود بن غیلان از ابی داود نقل می کند که شعبه گفته: کسی در نزد من دوست داشتنی تر از ابی زبیر نبود تا آنکه وی را در مکه ملاقات کردم سپس سکوت می کرد.

ص: ۱۱۸۲

۱- . تعجب از ابن سعد است که چگونه شخصی را که مدلس بوده ثقه و مورد اعتماد می خواند.

۲- . یعنی در روایتش، راوی ضعیف و واسطه در نقل را که آدم درستی نبوده. ذکر نمی کند و انسان تصور می کند که آن حدیث صحیح است در صورتی که، ضعیف و بی اعتبار بوده است. مؤلف

احمد بن سعید رباطی از داود طیالسی از شعبه نقل می کند که وی می گفته: نزد من در دنیا کسی دوست داشتنی تر از ابی زبیر نبود هر مردی که از مکه بر من وارد می شد از ابی زبیر سؤال می کردم تا آنکه در مکه به حضورش رسیدم باهم نشسته بودیم که مردی پیش او آمد و سؤالی کرد ابی زبیر نسبت دروغی به او داد، گفتم: ای ابا زبیر بر مرد مسلمانی افتراء می بندی؟ گفت: او مرا به خشم آورد! گفتم: پس هر کس تو را به خشم و غضب آورد بر وی افتراء می بندی؟ هرگز از تو حدیث نقل نکنم.

محمد بن جعفر مدائنی از ورقا نقل می کند که وی از شعبه پرسیده چرا، دیگر از ابی زبیر حدیث نقل نمی کنی؟! گفت او را دیدم که در دادوستد کم فروشی می کند.

یوسف بن عبد الاعلی گوید: شنیدم شافعی می گفت ابو زبیر به سرپرست احتیاج دارد. و ابن ابی حاتم گوید از پدرم راجع به ابی زبیر پرسیدم گفت: حدیثش نوشته می شود ولی با آن استدلال نمیتوان کرد. گوید: از ابو زرعه هم درباره ابی زبیر سؤال کردم گفت: مردم از او حدیث نقل می کنند گفتم آیا می توان به حدیث او استناد کرد؟ در پاسخ گفت: البته به حدیث راویان ثقه و مورد اطمینان می توان استناد کرد.

ابن عیینه گفت: ابو زبیر نزد ما، مثل نان جوین بود وقتی به عمر و بن دینار دسترسی پیدا نمی کردیم نزد او می رفتیم (۱).

عبد الرحمن بن اسود (۲)

را، ابن حجر موثق ندانسته و از محمد بن ربیع هم، در تهذیب- التهذیب یاد کرده و از ساجی نقل نموده که او ضعیف بوده و ازدی هم از او پیروی کرده است و از عثمان بن ابی شیبه نقل نموده که گفت: محمد بن ربیع نزد ما آمد و خواست که از وی حدیث نقل کنیم و یادداشت نمائیم گفتیم: ما دروغگویان را در حدیث خود داخل نمی کنیم. و عبد الرزاق (۳)

که در حدیث ابی داود آمده مقصود از آن بقرینه روایت از ابن جریح، همان صنعانی است و او را اگرچه زیاد مدح و ثنا گفته و موثقش دانسته اند معذالک به او نسبت دروغ و تشیع داده اند (۴).

و راویان حدیث نخست ابن ماجه پیش از ابی زبیر (۵) همگی مجهول و ناشناخته اند و حال ابو زبیر را هم قبلاً بیان نمودیم و در سند حدیث دوم ابن ماجه، وهب قرار دارد که مجهول است اما درباره عبد الرحمن بن زید، علمای رجال شناس به قرار زیر نظر داده اند: ابن حجر به نقل از ابو طالب از احمد گفته:

ص: ۱۱۸۳

۱- یعنی جز بهنگام ضرورت و ناچاری به او مراجعه نمی کردیم.

۲- راویان حدیث دوم که عبارت اند از: عبد الرحمن بن اسود، محمد بن ربیع و... که مؤلف به جرح و تعدیل آنها می پردازد.

۳- از رجال حدیث سوم.

۴- . گویا در نظر سنیان تهمت تشیع قاذح است و نقل این از مؤلف، مماشات با خصم است.

۵- . عبارتند از: زهیر بن مروان، عبد الرزاق و ایوب.

ضعیف است. ابو حاتم از احمد نقل کرده که او در مورد عبد الرحمن کوتاه آمده است. میمونی از احمد نقل کرده که او کمی عبد الرحمن را تضعیف کرده است و گفته او حدیث ناشناخته ای برای ما حدیث نموده است. «دوری» از ابن معین نقل کرده که حدیث عبد الرحمن قابل توجه نیست و بخاری و ابو حاتم گفته اند که علی بن مدائنی او را جدا ضعیف دانسته است و ابو داود گفته: اصولاً فرزندان زید بن اسلم همگی ضعیف اند و باز گفته من از عبد الرحمن حدیث نقل نکنم. نسائی گفته: ضعیف است. ابن عبد الحکیم گفته: شافعی را شنیدم می گفت شخصی برای مالک حدیث منقطعی گفت پس گفت برو نزد عبد الرحمن بن زید او برایت از پدرش از نوح روایت کند. و خالد بن خدش گوید: «داوردی» و «معن» و همه اهل مدینه به من گفتند پیش عبد الرحمن نرو او نمی داند که چه می گوید! ابو زرعه گفته: ضعیف است. ابو حاتم گفته: حدیث او قوی نیست. ابن حبان گفته: او خبرها را دگرگون و عوض می کرد پس شایسته آن است که حدیث او ترک شود. ابن سعد گفته: جداً ضعیف است. ابن خزیمه گفته: عبد الرحمن کسی نیست که اهل علم به حدیث او استناد کنند چون حافظه درستی نداشته است. ساجی به نقل از ربیع، از شافعی گوید: به عبد الرحمن بن زید گفتند: پدرت از جدت حدیث کرده که رسول خدا فرمود: کشتی نوح بیت را طواف کرد و پشت مقام دو رکعت نماز گزارد؟ گفت: بلی. ساجی گوید: حدیث او منکر و ناشناخته است. صحاوی گفته: حدیث او نزد علمای حدیث در نهایت درجه ضعف است.

و دو حدیث نسائی علاوه بر اشتراک در ضعف، در سند حدیث دوم، حجاج قرار دارد و او همان حجاج بن محمد اعور است بقرینه روایتش از ابن جریح. در تهذیب التهذیب می نویسد: او در آخر عمر قاطبی می کرده و در همین حال اختلال حواس حدیث نقل می نموده است. گفته و بهمین سبب ابو العرب قیروانی او را ضمن ضعیف ها درج کرده است (۱).

و ثانیاً: متن احادیث مزبور، مضطرب است چون در بعضی به نهی از گچکاری کفایت شده و در برخی دیگر بنا کردن را نیز افزوده و در سومی گچکاری، نوشتن و زیرپا گذاشتن مطرح است و در چهارمی: نوشتن و نشستن روی آنها عنوان شده و بهمین ترتیب است بقیه احادیث. و آنکه جمله های نشستن روی قبر، زیرپا گذاشتن، خالی از اجمال نیست. سندی در حاشیه سنن نسائی گفته: گویند منظور از نشستن، قضاء حاجت می باشد و یا منظور آنست که انسان زیاد شیون و ناله کند و ملازم قبر باشد و قبر را رها نکند و یا مقصود احترام میت و بزرگ جلوه دادن موضوع است و اینکه با نشستن روی قبر به مرده و مرگ بی اعتنائی نشود.

ص: ۱۱۸۴

۱- این، بررسی کوتاهی بود راجع به سند احادیث مزبور و اینکه متن آنها نقد و بررسی می شود.

روایت شده که شخصی بر روی قبری لمیده بود گفتند صاحب قبر را آزار مده طیبی گفته این، نهی از نشستن روی قبر است چون بدینوسیله به مؤمن اهانت می شود و مالک آنرا حمل به حدث کرده چون روایت شده که علی(ع) روی قبر جلوس می فرمود پس آن، اشکالی ندارد و مورد نهی حدث کردن می باشد. و هم چنین در بعضی از آن احادیث (جمله چیزی بر آن نیفزائید) آمده، این جمله نیز ابهام دارد چون معلوم نیست که مقصود از زیادت چیست؟ سندی در حاشیه سنن نسائی گفته: احتمال هست که مقصود زیادت بر خاکی باشد که از قبر بیرون آمده، یا آنکه قبر را از نظر طول و عرض بیش از جسد میت بسازند. و تعجب از نویسنده رساله «الفواکه العذاب» است که گفته: نهی شده که بر خاک قبر چیزی افزوده شود ولی شما (یعنی غیر وهابیان) تابوت، شال پشمی قرار داده و بالاتر، قبه و بارگاه بزرگ با گچ و سنگ می سازید.

او ندانسته که نهی از افزودن خاک دلیل آن نمیشود که چیزهای دیگر نیز نتوان بر قبر افزود البته افزودن خاک قبر کراهت دارد و راز این حکم برای ما معلوم نیست پس حدیث، شامل افزودن ضریح، گنبد و غیره نمیشود. چون واضح است وقتی می گویند بر فلان چیز نیفزائید مقصود آنست که از جنس آن چیزی اضافه نکنید و مفهوم عرفی نیز همین است مثلاً اگر شما به خدمتکارتان بگوئید شیر را اضافه نکن روغن را زیاد نکن یعنی از نوع همان روغن و شیر اضافه نکن نه آنکه مثلاً پارچه رویش نیانداز. خلاصه آنکه قرار دادن ضریح و ساختن گنبد و انداختن شال روی قبر که فقط برای احترام صاحب قبر است هیچ اشکال شرعی ندارد و این جمله حدیث بر فرض صحت، شامل اینگونه چیزها نمیشود.

ثالثاً: نهی اعم از کراهت و حرمت است و بر فرض که نهی ظاهر در حرمت باشد ولی چون زیاد در کراهت استعمال شده و علما در موارد بسیاری، از آن قصد کراهت کرده اند، آن ظهور از میان رفته است.

نوی در شرح صحیح مسلم گفته: (به مضمون این حدیث گچکاری قبر و بنا روی آن کراهت دارد و نشستن روی آن حرام می باشد و این مذهب شافعی و جمعی از علما است... و اصحاب ما گفته اند: گچکاری قبر مکروه و نشستن روی آن حرام است و هم چنین است تکیه کردن و لمیدن روی آن. و اما ساختمان کردن قبر: هرگاه مقبره ملک سازنده باشد مکروه است و اگر وقفی باشد به تصریح شافعی و اصحاب حرام می باشد شافعی در الام می نویسد: پیشوایان مکه را دیدم که بنای روی قبور را خراب می کردند و مؤید آن حدیث: «ولا قبراً مشرفاً الا سويته» است.)

نگارنده گوید: قول صحیح آنست که در همه صور، کراهت هست و مذهب ائمه اهل بیت و فقهایشان همین است چون نهی در این گونه موارد ظهور در حرمت ندارد و کراهت در صورتی است که بر ساختمان کردن قبر و گنبد و ضریح فائده ای مترتب نباشد ولی اگر آباد کردن و ساختن گنبد و بارگاه

جزو شعائر اسلامی و دارای منافع معنوی باشد نه تنها مکروه نیست بلکه بسیار کار پسندیده ای است چنانکه در مورد قبر انبیاء و اولیاء چنین است. و مسلمانان از صدر اسلام تاکنون در تعمیر و ساختمان قبر پیامبر (ص) و حجره ای که آن حضرت در آن مدفون است اتفاق نظر دارند. و کراهت گچکاری و بنا فقط مذهب شافعی است و احتمال دارد منشأ کراهت گچکاری آن باشد که گچ زودتر آتش می گیرد و می سوزد بنابراین گل کاری هیچ اشکالی نخواهد داشت چنانکه شافعی تصریح به آن کرده است.

جای شگفتی است که شافعی گچکاری را مکروه می داند ولی نشستن روی قبر را حرام در صورتیکه این دو امر هر دو به یک سیاق در حدیث ذکر شده اند پس بهتر آنست که نشستن را نیز مکروه بدانیم و شاهد آن حدیثی است که قبلاً یاد آور شدیم که علی (ع) روی قبر جلوس می فرمودند پس حرام نبوده است.

و هم چنین شافعی نیفزودن خاک قبر و بالا نیاوردن آن را حمل بر استحباب کرده است و سیوطی در شرح سنن نسائی گفته: شافعی و اصحاب گفته اند: مستحب است بر خاک قبر علاوه بر آنچه از قبر بیرون می آید، چیزی نیفزایند بهمین حدیث «لا یزاد علیه» استناد شده است.

اما داستانی که شافعی در الام حکایت کرده که دیده پیشوایان در مکه دستور خرابی قبور را می دادند شاید آن به گمان وقفیت مقابر بوده و ما، در پاسخ دلیل سوم بیان کردیم که وقفی بودن آن گونه محل ها، معلوم نیست و دیگر باید عمل مسلمانان را حمل بر صحت کرد مگر آنکه فسادش واضح باشد بنابراین خراب کردن آن مقابر حرام بوده است چون تصرف در ملک و مال دیگری بوده است و استشهاد نووی به حدیث: «و لا قبراً مشرفاً الا سوتیه» بی مورد است و ما قبلاً درباره مفهوم این حدیث داد سخن دادیم مراجعه شود.

از بیانات گذشته معلوم شد که قول شافعی در الام که وهابیان به نقل نووی به آن استناد کرده اند (۱)

به ضررشان است، چون او قائل به کراهت بنای قبر است اگر در ملک شخصی باشد در صورتیکه وهابیان بطور مطلق بنای قبر را حرام می دانند و هم چنین استناد به کلام اذرعی و ابن کج درست نیست جز زشت جلوه دادن و ایجاد ترس که گوید: آن شباهت پیدا کردن است به ستمکاران و کافران و چه سودی دارد: فلانی گفت، فلانی گفت. و اما سخن عمر که دستور داد گنبدی (۲) را که روی قبری قرار داشت خراب کنند حمل بر کراهت است و یا در موردی است که اساساً از آن بهره برداری نشود و اسراف و تضييع مال حساب شود علاوه آنکه این حدیث با حدیث دیگر که در مباحث آینده خواهد

ص: ۱۱۸۶

۱- در رساله «الفواکه العذاب».

۲- یعنی خیمه و چادری که روی قبر زده بوده اند.

آمد منافات دارد. در صحیح بخاری نقل شده که وقتی حسن بن حسن در گذشت زنش یک سال تمام روی قبر او خیمه زد.

رابعاً^(۱):

این احادیث قطع نظر از ضعف سند و اختلال متن، مربوط به مواردی هستند که در ساختن و تعمیر قبر ترویج دین و تعظیم شعائر اسلامی نباشد والا کار پسندیده ای خواهد بود. مانند آنکه قبر متعلق به پیامبر و ولی و یا شخص صالحی باشد و یا در ساختمان قبر مصالحتی دینی منظور باشد مثلاً علامتی برای قبر باشد و جلو خرابی آن گرفته شود که شرعاً زیارت آن مستحب است.

رسول خدا(ص) قبر عثمان بن مظعون را با سنگی علامت گذاری کرده ابن ماجه به سند خود از مالک بن انس روایت کرده که رسول خدا بر قبر عثمان بن مظعون علامتی از سنگ نصب کرد. سندی در حاشیه می گوید: یعنی سنگی روی آن گذاشت تا مشخص شود. و در زوائد می نویسد سند این حدیث نیکو است و شاهی هم از حدیث مطلب بن ابی وداعه که ابو داود روایت کرده، دارد.

سمهودی می نویسد: ابو داود با سند نیکو از مطلب بن عبدالله بن حنطب از برخی صحابه روایت کرده که: وقتی عثمان بن مظعون در گذشت و به خاک سپرده شد پیامبر به مردی دستور داد سنگی را بیاورد او نتوانست پیامبر خود بپاخواست و آستینهایش را بالا زد راوی گوید: من نگاه می کردم سفیدی در زیر بغل رسول خدا هویدا شد و بالاخره آن سنگ را آورد و روی قبر عثمان نهاد و فرمود: این علامتی است روی قبر برادرم و هر که از خانواده ام در گذرد در کنار او به خاک می سپارم.

گوید: ابن شهبه و ابن ماجه و ابن عدی از انس و حاکم از ابی رافع روایت کرده اند و قبل از او از محمد بن قدامه از پدرش از جدش حدیث کرده که وقتی پیامبر(ص) عثمان را به خاک سپرد دستور داد سنگی بالاسر قبر بگذارند. سپس از عبد العزیز بن عمران حکایت کرده که او از بعضی مردم شنیده که می گفتند بالاسر قبر عثمان و پائین پا دو قطعه سنگ قرار داشت و این دلیل آن است که می توان به عنوان علامت و نشانه چیزی بر قبر افزود.

گوید: و پیرمردی از بنی مخزوم به نام عمر نقل کرده که نخستین کسی که از مهاجرین بدرود حیات گفت عثمان بن مظعون بود رسول خدا برای او سنگ لحد به کار برد و سنگهای اضافی را در پائین پای او قرار داد هنگامی که مروان بن حکم والی مدینه شد از کنار قبر می گذشت دستور داد آن سنگ ها را دور بیاورند و گفت به خدا سوگند نمی گذارم قبر عثمان بن مظعون علامتی داشته باشد که بوسیله آن شناخته شود. آنگاه بنی امیه پیش مروان آمدند و گفتند: چه کار بدی کردی سنگی را که رسول خدا

ص: ۱۱۸۷

نهاده بود دور انداختی دستور بده دوباره سر جای خود بازگردانند گفت: هرگز! سنگی را که دور انداختم دوباره نباید بازگردانده شود!

و ابن زباله از ابن شهاب روایت کرده که رسول خدا قطعه سنگی (۱).

را بر قبر عثمان بن مظعون علامت گذاشت تا مردم در اطراف آن دفن شوند. تا آن جا که می نویسد: وقتی که معاویه، مروان بن حکم را والی مدینه کرد آن سنگ را به طرف قبر عثمان بن عفان برده و روی آن گذاشت (۲).

همین عمل مروان در اهانت به مقدسات دینی کافی است و گویا وهابیان در خراب کردن قبور ائمه و صحابه و دیگر صالحان، به مروان حکم، اقتدا و تبعیت کرده اند و ما در فصل زیارت اشاره خواهیم کرد که فاطمه زهرا دختر رسول خدا قبر حمزه را زیارت می کرد و آنرا مرمت نموده و علامت گذاری می کرد و این، دلیل بر آن است که مستحب است قبر را تعمیر نموده و با ساختن گنبد و غیره از خرابی آن، جلوگیری بعمل آورد. و اگر در صدر اسلام چنین کاری نمی کردند بدانجهت بوده که عصر دشواریها و فقر و فلاکت مسلمانان بوده و آنان احتیاج داشتند که پول و ثروت را در جاهای لازمتر صرف کنند برخلاف اعصار و قرون بعدی که فتوحات اسلامی زیاد و در وضع مسلمانان گشایشی پیدا شده بود و ثروت هائی فراوان به چنگ آوردند و به بنای مساجد و قبور همت گماشتند.

در آغاز امر و در صدر اسلام، حتی شخص پیامبر و اصحابش به کمترین معاش، بسنده می کردند و خانه هایشان از گل و خشت و شاخه خرما ساخته شده بود و مسجد النبی (ص) چیزی شبیه آلاچیق بود و روز جمعه و عید خطبه را روی شاخه ای از درخت ایراد می فرمود و بعداً منبر ساخته شد و تازه آن منبر هم تکه چوبی بیش نبود فقط شکل منبر داشت.

اما پس از آنکه اسلام قدرت و عزت و شوکت بیشتر یافت و وضع مسلمانان روبه بهبودی و رفاه نهاد و بر خزائن خسروها و قیصرها دست یافتند لباس، خوراک و پوشاک و نوشیدنی هایشان عوض شد مسجد نبوی و مسجد الحرام را توسعه دادند و بناهایی زیبا و باشکوه ساختند و حجره شریفه را هم مرمت و ساختمان کردند و همه مساجد اسلامی را به وضع آبرومندی تجدید بنا نمودند و در هیچیک از این اعمال بدعت گذار نبودند و گناهی مرتکب نشدند و بهمین قرار قبور بزرگان دین را آباد کردند و آنطور که از مذاق شرع فهمیده بودند رفتار نمودند.

پس اگر کراهت بنای قبر مسلم و قطعی باشد، اختصاص به قبر غیر پیامبر و ائمه و اولیا دارد. از فوائد دیگر ساختمان قبری که احترامش از نظر شرع لازم است اینکه محل امن و محفوظی باشد تا

ص: ۱۱۸۸

۱- در حدیث کلمه مهراس آمده و آن قطعه سنگی را گویند که نسبتاً گود و سوراخ شده باشد و مردم در آن وضو می گرفته اند.

۲- وفاء الوفاء باخبار دار المصطفی ج/ ۳ ص ۸۹۳ و ۸۹۴.

چهارپایان و سگان نتوانند وارد آن جا شوند و بالاخره آنجا را آلوده نکنند چون قبور بقیع پس از ویران کردن وهابیان همگی در معرض آلودگی و اهانت و بی احترامی است.

و از جمله فوائد ساختن مقبره، آنست که زایران قبر در زیر سایه آن از گرما و سرما بیارامند و چون مکانهای مقدسی هستند و نماز و دعا در آن جا شرف و فضیلت بسیار دارد و نزدیک به استجابت می باشد، جای مناسبی برای نماز و دعا باشد و محل وعظ و تبلیغ و تدریس علوم دینی گردد.

این بود مختصری از فوائد و منافع ساختمان کردن قبور انبیاء و اولیا و صلحا و علاوه بر آنها آباد کردن آنها خود ترویج و تعظیم شعائر دینی می باشد.

خامساً (پاسخ پنجم مؤلف از احادیث ناهی از ساختن قبور و گنبد و بارگاه): با چشم پوشی از مطالب گذشته، این احادیث همگی متروک بوده و پیش از وهابیان احدی به آنها عمل نکرده است و احادیثی که چنین باشند اگرچه سندی درست هم داشته باشند مع ذلک مورد استناد قرار نمی گیرند در رساله نخست از رسائل الهدیه السنیه منسوب به عبد العزیز بن محمد بن سعود می نویسد: هرگاه حدیثی با قواعد شرع سازگار نبود بدان عمل نمی شود چون گفته اند آن حدیث صحیحی که راوی عادل و امین و درست ضبط کننده از شخصی مثل خود روایت کرده و مطابق قواعد شرع باشد و هیچ عیب و علتی در آن نباشد- بدان عمل می شود. آیا مضامین این احادیث با قواعد شرع سازش دارد و چه ناسازگاری از این مهمتر که مضمون این احادیث با عمل مسلمانان از صدر اسلام تا به امروز اعم از صحابه و تابعین و تابعین تابعین، مخالف است و چه عیبی از این بزرگتر که بآن احادیث عمل نشده و هرکه هم عمل کرده حمل بر کراهت نموده است و یا مخصوص موردی دانسته که در تعمیر و بنای قبور، به پاداشتن شعائر دین نباشد مثل قبور انبیاء و اولیاء و صالحان. /

مأخذ

تاریخچه، نقد و بررسی عقاید و اعمال وهابی ها، سید محسن الامین، سید ابراهیم سید علوی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۱، ص ۳۳۵-۳۶۳.

فضائل المدینه المنوره، بخشی از این کتاب درباره فضیلت های بقیع.

خلیل ابراهیم ملاخاطر مقیم شهر مدینه منوره و از پژوهشگران و نویسندگان معاصر در عربستان سعودی، پس از چند سال تحقیق درباره فضایل مدینه منوره کتاب حاضر را در سه جلد تألیف کرد. بخشی از آن درباره فضایل بقیع است. در این بخش ۲۲ روایت نبوی آمده و اطلاعات سودمندی درباره صحابه، اقوام رسول خدا و شخصیت های مشهور مدفون در بقیع در این بخش آمده است. این بخش عیناً برای سهولت استفاده پژوهشگران آورده می شود.

ص: ۱۱۸۹

ومن فضائل البقيع - وهو من فضائل المدينة النبويه أيضاً - ماورد فيه من الفضل الكثير، حيث كان(ص) يخرج ليلاً، ليدعوَ ويستغفر لأهل البقيع، ويسلم عليهم، إضافة لزياراته فى النهار، وحضوره مشاهد من يتوفى من الصحابه رضى الله عنهم، وجلوسه وانتظاره الدفن، يضاف إلى ذلك شفاعته وشهادته(ص) لمن يموت فى المدينه.

كما أن من فضائل هذا البقيع أن أهله هم أول من يُحشر من مقابر الأرض، بعد النبي(ص) وصاحبيه أبى بكرٍ وعمرَ رضى الله عنهما، فيُحشرون فى زمرة النبي(ص) وبرفته.

ثم ما ورد فى أهل البقيع من دفن الألوفا المؤلفه من الصحابه الكرام - وآل البيت - والتابعين وتابعيهم، والصالحين والعلماء إلى زماننا، وإلى ما شاء الله تعالى.

ثم ما ورد من بعث الألوفا المؤلفه من أهل البقيع، يدخلون الجنة، وجوههم كالقمر ليله البدر، يدخلون الجنة بلا حساب، إلى غير ذلك من الفضائل.

شفاعته(ص) لمن مات بالمدينه:

لقد مر هذا العنوان فى الباب الثانى وذكرت عدداً من الأحاديث. فمن ذلك:

- فى حديث عبدالله بن عمرَ رضى الله عنهما - والذى فيه - «من استطاع أن يموت بالمدينه فليمت بها، فإنى أشفع لمن يموت بها» رواه أحمد والترمذى وابن حبان وصحاحه وابن ماجه وغيرهم.

- كما مر حديث الصميتة رضى الله عنها - والذى فيه «... فإنه من يموت بها نشفع له ونشهد له» رواه ابن حبان والطبرانى فى الكبير والنسائى فى الكبرى وغيرهم.

- وحديث سبيعة الأسلميه رضى الله عنها، والذى فيه «... فإنه لا يموت بها أحدٌ إلا كنت له شفيحاً أو شهيداً يوم القيامة» رواه الطبرانى فى الكبير والبيهقى فى الشعب وهو حسن.

- وحديث المرأة اليتيمه رضى الله عنها - والذى فيه «... فإنه من مات بالمدينه كنت له شهيداً أو شفيحاً يوم القيامة» رواه الطبرانى برجال الصحيح.

- وحديث الداربه رضى الله عنها - والذى فيه: «... فمن مات فيها كنت له شهيداً أو شفيحاً يوم القيامة» رواه الطبرانى فى الكبير برجال ثقات.

وحديث جابر بن عبدالله رضى الله عنهما، والذى فيه «من مات فى أحد الحرمين بُعث آمناً يوم القيامة» رواه الطبرانى فى الأوسط والصغير بإسناد حسن، وله شواهد أخرى أيضاً. والله أعلم.

وأغلب الذين كانوا يتوفون في زمن النبي (ص)، ويشهد جنائزهم: إنما يُدفنون في البقيع. نعم يوجد في ذلك الوقت مقابر أخرى،
منها التي عند مسجد القبلتين، وهل هي المسوّر عليها الآن أم غيرها؟ - الله أعلم

ص: ١١٩٠

بذلك - كما يوجد مقبره عند مسجد الفتح، ولم يكن البقيع مقبره، وأول من دفن فيه هو عثمان بن مظعون رضى الله عنه.

أول من دفن بالبقيع:

إن أول رجل مات من المهاجرين في المدينة: عثمان بن مظعون رضى الله عنه، وهو أول من دفن بالبقيع (١).

رضى الله عنه. وجعله (ص) سلفاً، يَدفن إليه من مات من أهله. فدفن إليه ولده إبراهيم وابنته زينب رضى الله عنهما، وقيل: أول من دفن أسعد بن زراره - في قول الأنصار - أما المهاجرون فيقولون: أول من دفن في قول الأنصار - أما المهاجرون فيقولون: أول من دفن في البقيع عثمان بن مظعون رضى الله عنه، والله أعلم.

ثم تلاحقت قبور المهاجرين والأنصار، حتى قيل: دفن في البقيع عشره آلاف صحابي. رضى الله عنهم، والله أعلم.

١١٠٤- فعن المطلب بن عبد الله بن حنطب رحمه الله قال: لما مات عثمان بن مظعون أخرج بجنائزه فدفن، أمر النبي (ص) رجلاً أن يأتيه بحجر، فلم يستطع حمله، فقام إليها رسول الله (ص)، وحسر عن ذراعيه، قال المطلب: قال الذى يخبرنى ذلك عن رسول الله (ص): كَأنى أنظر إلى بياض ذراعى رسول الله (ص) حين حسر عنهما، ثم حملها، فوضعها عند رأسه، وقال: «أَتَعَلَّمُ بها قبر أخى، وأدفنُ إليه مَنْ مات من أهلى» رواه أبو داود (٢).

وابن شبه بسند حسن، ووهم من ظنه مرسلًا، لقوله في الحديث: «قال الذى يخبرنى ذلك عن رسول الله (ص): كَأنى أنظر...».

- وله شاهد من حديث أنس بن مالك رضى الله عنه عند ابن ماجه بإسناد حسن أيضاً (٣).

١١٠٥- وعن الأسود بن سريع رضى الله عنه قال: لما مات عثمان بن مظعون - رضى الله عنه - أشفق المسلمون عليه، فلما مات إبراهيم بن رسول الله (ص)، قال: «الحق بسلفنا الصالح عثمان بن مظعون» رواه الطبرانى ورجاله ثقات (٤).

١١٠٦- وعن عبد الله بن عباس رضى الله عنهما قال: لما مات عثمان بن مظعون - رضى الله عنه - قالت امرأه: هنيئاً لك الجنة: عثمان بن مظعون، فنظر رسول الله (ص) إليها نظر غضبان، فقال: «وما يدريك؟»

ص: ١١٩١

١- . نسب قريش (٣٩٣) الاستيعاب (٣: ٨٥، ٨٦، ٨٧) أسد الغابه (٣: ٤٩٥) الإصابه (١: ٥٥) (٤: ٤٦٢) أنساب القرشيين (٣٩٧) الجوهره فى نسب النبى (ص) وأصحابه العشره (١: ١٠٣-١٠٤) سير أعلام النبلاء (١: ١٥٤).

٢- . سنن أبى داود: كتاب الجنائز: باب فى جمع الموتى فى قبر والقبر يعلم، رقم (٣٢٠٦) والسنن للبيهقى (٣: ٤١٢) وتاريخ المدينة (١: ١٠٢).

٣- . سنن ابن ماجه: كتاب الجنائز: باب ما جاء فى العلامه فى القبر، رقم (١٥٦١).

٤- . المعجم الكبير (١: ٢٦٢-٢٦٣) ومجمع الزوائد (٩: ٣٠٢).

قالت: يا رسول الله فارسيك وصاحييك! فقال رسول الله (ص): «والله إني رسول الله، وما أدري ما يفعل بي» فأشفق الناس على عثمان.

فلما ماتت زينب ابنة رسول الله (ص) - ورضى عنها - قال (ص): «الحق بسلفنا الصالح الخير: عثمان بن مظعون...» الحديث رواه أحمد والطبراني والحاكم وابن سعد وأبو نعيم، وابن شبه. وقال الذهبي في تلخيص المستدرک: إسناده صالح. وقال الهيثمي: رجاله ثقات، وفي بعضهم خلاف (١). اهـ.

١١٠٧- قلت: وقع في روايه لأحمد، وابن شبه، والطبراني وأبي نعيم... وكذا رواه الطبراني في الأوسط من حديث أنس رضى الله عنه - لكن في إسناده صالح المرى وهو ضعيف (٢).

- «لما ماتت رقيه» بدلاً من «زينب» وهذا وهم، لأن رقيه رضى الله عنها توفيت والنبي (ص) في بدر، فلما جاء البشير بالنصر وجد عثمان بن عفان قد انتهى من دفنها، ومعه أسامه بن زيد.

وأيضاً: كانت وفاه رقيه رضى الله عنها قبل وفاه عثمان بن مظعون رضى الله عنه، لأنه شهد بدرًا، فكان هو في بدر ورقيه رضى الله عنها توفيت بالمدينة، فكيف تدفن بجواره.

والصواب في ذلك - والله أعلم - ما جاء في هذه الروايه التي ذكرتها - أول - وهي (زينب) ويحتمل أن تكون أم كلثوم رضى الله عنها، لأن النبي (ص) شهد دفنها، وجلس عند قبرها، وكانت ورقيه زوجته عثمان بن عفان رضى الله عنهم جميعاً، وكان قد تزوج رقيه في مكة. ثم هاجر بها إلى الحبشه، ثم إلى المدينة، فلما توفيت؛ زوجه رسول الله (ص) أختها أم كلثوم رضى الله عنها، فماتت عنده أيضاً، والله أعلم.

وقوله: «قالت امرأه» اختلف فيها، ف قيل زوجها، وقيل أم خارجه ابن زيد، وقيل: أم العلاء الأنصاريه، والله أعلم.

وقوله: - في الروايه الأولى - «أتعلم بها قبر أخي» أي من الرضاعه. والله أعلم.

وسياتى - إن شاء الله تعالى - ذكر أشهر من دفن في البقيع.

زيارات النبي (ص) المتكرره لأهل البقيع:

لقد كان النبي (ص) يكثر زياره أهل البقيع، يسلم عليهم، ويستغفر لهم، إذ قلَّ أسبوع إلا ويأتيهم. عدا ما يكون من الدفن وتشيعه الجنائز.

ص: ١١٩٢

١- . مسند أحمد (١: ٢٣٧-٢٣٨) وتاريخ المدينة (١: ١٠٢-١٠٣) والمستدرک (٣: ١٩٠) ومجمع الزوائد (٩: ٣٠٢) والحليه (١: ١٠٥).

٢- . مسند أحمد (١: ٣٣٥) وتاريخ المدينة (١: ١٠٢-١٠٣) ومجمع الزوائد (٩: ٣٠٢) وحليه الأوليا (١: ١٠٥).

١١٠٨- فعن عائشه رضي الله عنها قالت: كان رسول الله (ص) - كلما كان ليلتها من رسول الله (ص) - يخرج من آخر الليل إلى البقيع، فيقول: «السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وأتاكم ما توعدون، غداً مؤجلون، وإنا إن شاء الله بكم لاحقون، اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد». رواه مسلم (١).

فقوله: «كلما كان ليلتها... يخرج...» دليل على تكرار ذلك واستمراره، لأن هذه اللفظة من ألفاظ العموم؛ فتقتضى التجدد والاستمرار - وفعل المضارع «يخرج» يقتضى التجدد والاستمرار والتكرار أيضاً، والله أعلم.

١١٠٩- وعن عبد الله بن عباس رضي الله عنهما قال: مرَّ رسول الله (ص) بقبور أهل المدينة، فأقبل عليهم بوجهه فقال: «السلام عليكم يا أهل القبور، ويغفر الله لنا ولكم، أنتم لنا سلف، ونحن بالأثر» رواه الترمذي وحسنه (٢).

١١١٠- وعن أبي هريرة رضي الله عنه، أن رسول الله (ص) خرج إلى المقبره فقال: «السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وإنا إن شاء الله بكم لاحقون. ودِدْتُ أني قد رأيت إخواننا...» الحديث، رواه مالك وأحمد ومسلم وغيرهم (٣).

١١١١- وعن بشير بن الخصاصيه رضي الله عنه قال: أتيت النبي (ص)، فلحقته بالبقيع، فسمعتُه يقول: «السلام على أهل الديار من المؤمنين». وانقطع شسعي، فقال لي: «انعش قدامك» قلت: يا رسول الله طالت عزوبتي، ونأيت عن دار قومي، قال: «يا بشير ألا تحمد الذي أخذ بناصية يتك من بين ربيعه: قوم يرون لولاهم انكفت الأرض بمن عليها» رواه الطبراني في الكبير والأوسط رجال ثقات (٤).

إلى غير ذلك من النصوص الكثيره في زياره النبي (ص) لأهل البقيع.

وأما جلوسه (ص) عند القبر في البقيع أثناء الدفن، وتحديثه أصحابه رضي الله عنهم ريثما ينتهي حفر القبر، أو دفن الميت، فكثير هو الآخر.

وقد كان (ص) قد نهى عن زياره القبور، لأن الناس حديثو عهد بشرك وعباده الأوثان... فلما تمكن الإيمان من نفوسهم أذن لهم (ص) بزياره القبور، لتذكّرهم الآخرة، وكان النهي بادىء ذى بدء أشد على

ص: ١١٩٣

١- صحيح مسلم: كتاب الجنائز: باب ما يقال عند دخول المقابر والدعاء لأهلها، رقم (١٠٢).

٢- سنن الترمذي: كتاب الجنائز: باب ما يقول الرجل إذا دخل المقابر، رقم (١٠٥٣).

٣- الموطأ: كتاب الطهاره: باب جامع الوضوء، رقم (٢٨) ومسند أحمد (٢: ٣٠٠، ٤٠٨) ومصنف عبدالرزاق (٣: ٥٧٥) وصحيح مسلم: كتاب الطهاره: باب استحباب إطاله الغره والتججيل في الوضوء، رقم (٣٩) ورواه أصحاب السنن وغيرهم.

٤- المعجم الكبير (٢: ٣٣) ومجمع الزوائد (٣: ٦٠) وعنه روايات أخرى عند أحمد والحاكم وغيرهما.

النساء، لذا ورد اللعنُ في حق الزائرات، فلما زار(ص) قبرَ أمه - بعد أن أذنَ اللهُ تعالى له بذلك - أذنَ بزيارته القبور، وذلك في «فتح مكة»(١).

١١١٢- فعن أبي هريره رضى الله عنه قال: زار النبيُّ (ص) قبرَ أمه، فبكى وأبكى من حوله... الحديث وفي آخره: «... واستأذنته في أن أزورَ قبرها فأذن لي، فزوروا القبورَ، فإنها تذكُرُ الموتَ». رواه مسلم(٢). وهو مروى عن غير أبي هريره كبريده رضى الله عنه.

ولهذا تواتر عنه(ص) قوله: «قد نهيتكم عن زيارته القبور فزوروها...» حيث ورد من حديث بُريده، وأبي هريره، وعلّي، وأمّ عطية، وابن عباس، وعائشه، وأبي سعيد، وأمّ سلمة، وزيد بن الخطاب، وثوبان، وابن مسعود، وأنس، وواسع بن حبان، وأبي ذرّ وزيد بن ثابت(٣)، رضى الله عنهم. والله أعلم.

فكما جاء النهيُّ عاماً، جاء الإذنُ عاماً أيضاً، مع تقييده بتذكُرِ الآخرة، والعبره.

١١١٣- وعن عبدالله بن أبي مُليكة رحمه الله، أن عائشه - رضى الله عنها - أقبلت ذات يوم من المقابر، فقلت لها: يا أمّ المؤمنين من أين أقبلت؟ قالت: من قبر أخى عبدالرحمن بن ابى بكر - رضى الله عنهما - فقلت لها: أليس كان رسولُ الله(ص) نهى عن زيارته القبور؟ قالت: نعم، كان نهى، ثم أمرَ بزيارتها. رواه الحاكم، وصححه الذهبي. ورواه ابن ماجه والبخاري مختصراً. وقال الهيثمي: رجاله ثقات، وقال البوصيري: إسناده صحيح، رجاله ثقات(٤).

١١١٤- وعن أنس بن مالك رضى الله عنه قال: مرّ النبيُّ (ص) بامرأه تبكى عند قبر، فقال: «اتقى الله واصبرى» قالت: إليك عنى، فإنك لم تُصَبِّ بمصيبتي - ولم تعرفه - فقل لها: إنه النبيُّ (ص). فأنت(ص)، فلم تجد عنده بؤيين، فقالت: لم أعرفك، فقال: «إنما الصبرُ عند الصدمه الأولى» متفق عليه(٥).

فدخولُ النساءِ في الإذنِ بزيارته القبورِ هو مذهبُ أكثر العلماء، ومحله ما إذا أمنت الفتنة(٦)،

والله تعالى أعلم، وسيأتى حديثُ السيدة عائشه رضى الله عنها- وفيه: ماتقول إذا زارت القبور.

ص: ١١٩٤

- ١- انظر الاستذكار لابن عبدالبر (١: ٢٣٣) وانظر روايات الحديث التالي عند مسلم وعند الحاكم أيضاً.
- ٢- صحيح مسلم: كتاب الجنائز: باب استئذان النبي(ص) ربه عزوجل في زيارته قبر أمه، رقم (١٠٨) وانظر المستدرک (١: ٣٧٦) حيث صحح حديث بريدة على شرط الشيخين، وأقره الذهبي أيضاً. وكان عدد الذين مع النبي(ص) قريباً من ألف راكب. وهو موجود في صحيح مسلم: في الباب - السابق مختصراً.
- ٣- انظر: نظم المتناثر (٨٠ - ٨١) إتحاف ذوى الفضائل (٩٧) والمستدرک (١: ٣٧٤ - ٣٧٧) ومجمع الزوائد (٣: ٥٨ - ٦٠) وجامع الأصول (١١: ١٥٢ - ١٥٣) وقطف الأزهار (١٢٥ - ١٢٦) مع التعليق.
- ٤- المستدرک (١: ٣٧٦) ومجمع الزوائد (٣: ٥٨) وسنن ابن ماجه: كتاب الجنائز: باب ما جاء في زيارته القبور، رقم (١٥٧٠)

ومصباح الزجاجه (٢: ٤٢) والسنن الكبرى (٤: ٧٨).

٥- . صحيح البخارى: كتاب الجنائز: باب زياره القبور. وصحيح مسلم: كتاب الجنائز: باب فى الصبر على المصيبه عند الصدمه الأولى، رقم (١٥).

٦- . انظر فتح البارى (٣: ١٤٨ - ١٥١).

أمرُ النبيِّ (ص) في زيارته البقيع:

ومن فضائل البقيع، أن الله تعالى أمرَ نبيِّه (ص) أن يأتيه، ويستغفرَ لأهله، وكان هذا في آخر حياته (ص)، ولعله كان في حال وداعه للأحياء والأموات، وإن كان (ص) كان يأتيهم فيستغفر لهم ويدعو لهم، ويسلم عليهم.

١١١٥- فعن عائشة رضي الله عنها قالت: ألا- أحدثكم عنى وعن رسول الله (ص)؟ قلنا: بلى، قالت: لما كانت ليلتى التى كان النبى (ص) فيها عندى، انقلب، فوضع رداءه، وخلع نعليه، فوضعهما عند رجليه، وبسط طرف إزاره على فراشه، فاضطجع، فلم يلبث إلا ريثما ظن أن قد رقدت، فأخذ رداءه رويداً، وانتعل رويداً، وفتح، الباب، فخرج، ثم أجافه رويداً، فجعلت، درعى فى رأسى، واختمرت وتقفعت إزارى، ثم انطلقت على إثره، حتى جاء البقيع، فقام، فأطال القيام. ثم رفع يديه ثلاث مرات، ثم انحرف، فانحرفت، فأسرع، فأسرعت، فهورول، فهورولت، فأخضرت، فأخضرت، فسبقت، فدخلت، فليس إلا أن اضطجعت، فدخل.

فقال: «مالك يا عائش حشيا راييه؟» قالت: قلت: لا شىء، قال: «لتخبرينى، أو ليخبرنى اللطيف الخبير».

قالت: قلت: يا رسول الله - بأبى أنت وأمى - فأخبرته.

قال: «فأنت السواد الذى رأيت أمامى؟».

قلت: نعم. فلهدنى فى صدرى لهده أوجعتنى. ثم قال: «أظننت أن يحيف الله عليك ورسوله؟».

قالت: مهما يكنم الناس يعلمه الله. نعم.

قال: «فإن جبريل أتانى حين رأيت. فنادانى، فأخفاه منك، فأجبته، فأخفيته منك. ولم يكن يدخل عليك وقد وضعت ثيابك، وظننت أن قد رقدت. فكرهت أن أوقظك. وخشيت أن تستوحشى».

فقال: إن ربك يأمرك أن تأتي أهل البقيع فتستغفر لهم».

قالت: قلت: كيف أقول لهم يا رسول الله؟.

قال: قولى: «السلام على أهل الديار من المؤمنين والمسلمين، ويرحم الله المسدِّقين منا والمسدِّقين، وإنا إن شاء الله بكم للاحقون» رواه مسلم (١).

فقوله: «فأحضر فأحضرت» الإحضر: العدو، وهو فوق الهرولة، أى ركض فركضت. وقوله: «مالك يا عائش حشيا راييه» حشيا: الربو والتهيج الذى يحصل للمسرع فى مشيه والمحتد فى كلامه، وهو من ارتفاع النفس وتواتره، وراييه: أى مرتفعه البطن.

ص: ١١٩٥

١١١٦- وعنهما رضى الله عنها قالت: قام رسول الله (ص) ذات ليلة، فلبس ثيابه، ثم خرج، قالت: فأمرت جاريتي بريرة تتبعه، فتبعته، حتى جاء البقيع. فوقف في أدناه ما شاء الله أن يقف، ثم انصرف، فسبقت بريرة، فأخبرتني. فلم أذكر له شيئاً حتى أصبح، ثم ذكرت ذلك له.

فقال: «إني بُعثتُ إلى أهل البقيع لأُصلِّي عليهم» رواه مالك والنسائي وابن شبة وأحمد، وصححه ابن حبان والحاكم - وأقره الذهبي (١).

١١١٧- وعنهما رضى الله عنها قالت: فقدته (تعنى: النبي (ص)) فإذا هو بالبقيع، فقال: «السلام عليكم، دار قوم مؤمنين، أنتم لنا فرط، وإنا بكم لاحقون، اللهم لا تحرمننا أجرهم، ولا تفتننا بعدهم». رواه أبو داود وابن ماجه وابن شبة وأحمد (٢).

١١١٨- وعن أبي مويهبه - مولى رسول الله (ص) - ورضى عنه قال: أمر رسول الله (ص) أن يصلى على أهل البقيع، فصلى عليهم رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم) ليلة ثلاث مرات، فلما كانت ليلة الثانية قال: «يا أبا مويهبه، أسرج لى دابتي» قال: فركب، ومشيت، حتى انتهى إليهم، فنزل عن دابته، وأمسكت الدابة، ووقف عليهم - أو قال: قام عليهم - فقال: «ليهنكم ما أنتم فيه، مما فيه الناس، أتت الفتنة كقطع الليل، يركب بعضها بعضاً، الآخرة أشد من الأولى، فليهنكم ما أنتم فيه».

ثم رجع فقال: «يا أبا مويهبه إنى أعطيت - أو قال: خيرت - مفاتيح ما يفتح على أمتي من بعدى والجنه، أو لقاء ربي».

فقلت: بأبى وأمى يا رسول الله، فأخبرني.

قال: «لأن ترد على عقبها ما شاء الله، فاخترت لقاء ربي عز وجل».

فما لبث بعد ذلك إلا سبعاً أو ثمانياً حتى قبض (ص).

١١١٩- وفى روايه عنه رضى الله عنه قال: بعثنى رسول الله (ص) من جوف الليل، فقال: «يا أبا مويهبه إنى قد أمرت أن أستغفر لأهل البقيع، فانطلق معي». فانطلقت معه، فلما وقف بين أظهرهم قال: «السلام عليكم يا أهل المقابر، ليهن لكم ما أصبحتم فيه مما أصبح فيه الناس، لو تعلمون ما نجاكم الله منه، أقبلت الفتنة كقطع الليل المظلم، يتبع أولها آخرها، الآخرة شر من الأولى».

ص: ١١٩٦

١- الموطأ: كتاب الجنائز: باب جامع الجنائز، رقم (٥٥) وسنن النسائي: كتاب الجنائز: باب الأمر بالاستغفار للمؤمنين (٤: ٩٣) ومسند أحمد (٦: ٩٢) وتاريخ المدينة (١: ٨٩، ٩٠، ٩١) وصحيح ابن حبان (٦: ٢٣ - ٢٤) والمستدرک (١: ٤٨٨).

٢- مسند أحمد (٦: ٧١، ٧٦، ١١١) وتحفه الأشراف (١١: ٤٤٩) وسنن ابن ماجه: كتاب الجنائز: باب ما جاء فيما يقال إذا دخل المقابر، رقم (١٥٤٦) وتاريخ المدينة (١: ٩١).

قال: ثم أقبل عليّ فقال: «يا أبا مويهبه إني قد أوتيت مفاتيح خزائن الدنيا والخلد فيها ثم الجنة، وخيرتُ بين ذلك وبين لقاء ربي عزوجل والجنة».

قال: قلت: بأبي وأمي فخذ مفاتيح الدنيا والخلد فيها ثم الجنة.

قال: «لا، والله يا أبا مويهبه، لقد اخترتُ لقاء ربي والجنة».

ثم استغفر لأهل البقيع، ثم انصرف، فبديء رسول الله (ص) في وجعه الذي قبضه الله عزوجل فيه حين أصبح. رواه أحمد والطبراني في الكبير - بإسنادين وأحدهما ثقات. والدارمي والدولابي - في الكنى - وابن سعد وحماد بن إسماعيل في تركه النبي (ص)، والحاكم - وصححه على شرط مسلم، وأقره الذهبي، وابن إسحق، والبخاري - في الكنى - والبزار مختصراً (١).

إلى غير ذلك من النصوص التي فيها استغفار النبي (ص) لأهل البقيع، ودعاؤه لهم، وسلامته عليهم، وتوديعه لهم (ص).

وفي هذه النصوص المذكورة هنا أذكر بعض الفوائد:

١- الأمر بالاستغفار لأهل البقيع، وهذا واضح من حديث السيدة عائشة وأبي مويهبه رضى الله عنهما «إن ربك يأمرك أن تأتي أهل البقيع فتستغفر لهم» «إني بعثت إلى أهل البقيع لأصلى عليهم» «أمر رسول الله (ص) أن يصلى على أهل البقيع» «يا أبا مويهبه إني قد أمرتُ أن أستغفر لأهل البقيع».

٢- كون هذا الأمر من الله تعالى إنما كان في آخر حياته (ص)، وهذا واضح من حديث أبي مويهبه «فبديء رسول الله (ص) في وجعه الذي قبضه الله عزوجل فيه حين أصبح» وفي الرواية الأولى «فما لبث بعد ذلك إلا سبعاً أو ثمانياً حتى قبض (ص)» وكذا ما جاء في روايه السيدة عائشه رضى الله عنها في غير التي ذكرتها «فقلت: وارأساه...» (٢).

ويكون بذلك (ص) قد ودّع أهل البقيع، كما ودّع أهل أحد، رضى الله عنهم، وسيأتي مزيد لذلك.

٣- من الملاحظ أنّ كلّ هذه النصوص إنما جاءت في زيارته فيها لأهل البقيع للدعاء لهم، والاستغفار لهم... في الليل. كما جاءت الروايات السابقة في النهار. وفي هذا دليل على جواز زيارته القبور في الليل والنهار حسب ما تيسر. والله تعالى أعلم.

ص: ١١٩٧

١- . مسند أحمد (٣: ٤٨٨ - ٤٨٩، ٤٨٩) المعجم الكبير (٢٢: ٣٤٦ - ٣٤٧، ٣٤٧ - ٣٤٨) تاريخ المدينة (١: ٨٦ - ٨٧، ٨٧) سنن الدارمي (١: ٣٨ رقم ٧٩) الكنى للبخاري (٧٣ - ٧٤) الكنى للدولابي (٥٧ - ٥٨، ٥٨) الطبقات الكبرى (٢: ٢٠٤) السير لابن هشام (٤: ٢٤٦ - ٢٤٧) تركه النبي (ص) (٥١ - ٥٢) كشف الأستار (١: ٤٠٨) المستدرک (٣: ٥٥ - ٥٦) مجمع الزوائد (٩: ٢٤) وانظر كنز العمال (١٢: ٢٦٢ - ٢٦٣) حيث عزاه أيضاً للبغوى وابن منده وابن عساكر.

٢- . انظر: فتح الباري (١٠: ١٢٥) لبيان روايات حديث السيدة عائشه رضى الله عنها، وأنه كان بعد عودته من البقيع، فبديء بمرضه الذي توفي فيه (ص).

٤- ما جاء في بعض الروايات من لفظ الصلاة «إني بعثت إلى أهل البقيع لأصلي عليهم» «أمر رسول الله (ص) أن يصلّي على أهل البقيع» فيحتمل هذا اللفظ أحد أمرين:

أن يدعو لهم، ويكون المراد المعنى اللغوي. ويشهد لهذا الروايات الأخرى «قد أمرت أن أستغفر لأهل البقيع» «إن ربك يأمرك أن تأتي أهل البقيع فتستغفر لهم» وهذا هو الأظهر - والله تعالى أعلم.

ويحتمل: أن يصلّي عليهم كصلاته على الجنازه. وقد أشرت إلى هذا في شهداء أحد. ولا أعلم أحداً يقول بجواز الصلاة على الشهيد بعد دفنه بثمانين سنين (١).

٥- حديث السيدة عائشة رضي الله عنها يدل على جواز زيارته القبور للذكور والإناث، وأن النهي منسوخ، وكانت تروى ذلك، وبينت ذلك عقب زيارتها لقبر أخيها عبدالرحمن رضي الله عنهما، كما بينت ذلك قبل قليل.

٦- اختيار النبي (ص) الرفيق الأعلى على الدنيا. وعدم رغبته الخلود فيها. ومن أحب لقاء الله أحب الله لقاءه.

إلى غير ذلك من الفوائد، والله تعالى أعلم.

أهل البقيع أول المقابر حشراً:

ومن فضائل أهل البقيع أن يكون أول المقابر حشراً، وذلك إذا نفخ إسرافيل عليه السلام في الصور، يكون النبي (ص) أول الناس بعثاً، ثم أبو بكر ثم عمر رضي الله عنهما. ثم يأتي (ص) أهل البقيع فيحشرون، ثم ينتظر أهل مكة، فيحشرون بين أهلي الحرمين، فيكونون في زمرة، فهم في الدنيا جيرانه (ص)، وفي البعث في زمرة (ص)، وإن شاء الله يكونون في الجنة معه (ص) بشفاعته. والله تعالى أعلم.

١١٢٠- فعن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما قال: قال رسول الله (ص): «أنا أول من تنشق عنه الأرض، ثم أبو بكر، ثم عمر، ثم أتى أهل البقيع، فيحشرون معي، ثم انتظر أهل مكة، فأحشرون بين الحرمين» رواه أحمد، والترمذي - وحسنه - والطبراني، وابن حبان والحاكم - وصحاه - وابن عدي في الكامل - من طريقين - وقال الذهبي: عاصم أخو عبدالله ضعفه. اه - وقال عنه ابن عدي: أحاديثه حسان، ومع ضعفه يكتب حديثه. اه - وحسنه السيوطي. وقد صحح له الترمذي سننه أيضاً. والله أعلم (٢).

ص: ١١٩٨

١- انظر: فتح الباري (٣: ٢١٠).

٢- فضائل الصحابة (١: ١٥٠، ٢٣١، ٣٥١) وسنن الترمذي: كتاب المناقب: باب في مناقب عمر بن الخطاب رضي الله عنه، رقم (٣٦٩٢) وصحيح ابن حبان (٩: ٢٣) (٢٤) والمستدرک (٣: ٦٨) (٢: ٤٦٥ - ٤٦٦) والدلائل لأبي نعيم (١: ٧٤) والمعجم الكبير (١٢: ٣٠٥) والكامل لابن عدي (٥: ١٨٧٠، ١٨٧٢) والجامع الصغير (١: ٤١٢ - ٤١٣) وتحفه الأشراف (٥: ٤٥٧) وانظر: الثقات لابن شاهين (١٥١) والنهاية لابن كثير (١: ٢٠٦) ووفاء الوفاء (٣: ٨٨٨).

وللحديث شاهد - بلفظه - من حديث أبي هريره رضى الله عنه، رواه ابن عساكر. وابن النجار(١)،

من طريق عبدالرحمن بن أبي الزناد، عن أبيه، عن الأعرج، عن أبي هريره، رضى الله عنه. والله أعلم.

ورواه رزين - تتمه الحديث السابق «من استطاع أن يموت بالمدينه» والله أعلم.

يبعث من البقيع سبعون ألفاً يدخلون الجنة بلا حساب:

ومن فضائل البقيع أيضاً - وهو فى فضائل المدينه المكرمه أيضاً - أن الله سبحانه وتعالى سيبعث منه يوم القيامة سبعين ألفاً، وجوهم كالقمر ليله البدر، يدخلون الجنة بغير حساب. وهذا فضل من الله تعالى، وليس ذلك بمستنكر، إذ من الصحابه عشره آلاف، وكم من التابعين والصالحين - والعلماء والعباد... وهذا العدد غير العدد الذى سيتقدم هذه الأمه عند حشرها، لأنه سيُدخل مع كل ألفٍ سبعين ألفاً، والله أعلم.

١١٢١- فعن أم قيس بنت محصن رضى الله عنها، أن النبى (ص) قال: «أترين هذه المقبره - (لبقيع الغرقد)؟ يبعث الله منها سبعين ألفاً يوم القيامة، على صوره القمر ليله البدر، يدخلون الجنة بغير حساب» فقام عكاشه بن محصن: فقال: وأنا يا رسول الله؟ فقال: «وأنت» فقام آخر فقال: وأنا يا رسول الله؟ فقال: «سبقك بها عكاشه» رواه الطيالسى وابن شبه - من طريقين - والطبرانى فى الكبير، ومحمد بن سنجر فى مسنده، وابن حبان فى ثقاته. والحاكم فى المستدرک وسكت عنه وكذا الذهبى. وكلهم من طريق سعد بن زياد أبى عاصم، عن نافع مولى حمته بنت شجاع، عن أم قيس. وقد ذكر ابن حبان سعداً وناقياً فى ثقاته. وذكرهما البخارى فى تاريخه، ولم يذكر فيهما شيئاً. وذكرهما ابن أبى حاتم فنقل عن أبيه قوله فى سعد: يكتب حديثه وليس بالمتين. اه- ورواه الديلمى من حديث ابن مسعود رضى الله عنه - فهو شاهد له، ورواه ابن شبه عن ابن المنكدر مرسلًا، وعن غيره(٢).

وقد جاء هذا الحديث فى الصحيحين من غير تقييد بالبقيع.

١١٢٢- فعن أبى هريره رضى الله عنه قال: سمعت رسول الله (ص) يقول: «يدخل الجنة من أمتى زمره هم سبعون ألفاً، تضىء وجوهم إضاءة القمر ليله البدر.

ص: ١١٩٩

١- انظر كنز العمال (١١: ٤٣٣) وأخبار مدينه الرسول (١٥٠ - ١٥١) ووفاء الوفاء (١: ٥٠) (٣: ٨٨٨).

٢- مسند الطيالسى (٢٢٧) ومنحه المعبود (٢: ٢٠٦) وتاريخ المدينه (١: ٩١ - ٩٣) الثقات لابن حبان (١: ٢٦٩) المعجم الكبير (٢٥: ١٨١ - ١٨٢) والمستدرک (٤: ٦٨) وأخبار مدينه الرسول (١٥٠) ومسند الفردوس (٥: ٢٦٠) وفتح البارى (١١: ٤١٣).

قال أبو هريره: فقام عكاشه بن محصن الأسدي يرفع نمره عليه فقال: يا رسول الله، ادع الله أن يجعلني منهم. قال: «اللهم اجعله منهم». ثم قام رجل من الأنصار فقال: يا رسول الله، ادع الله أن يجعلني منهم. قال: «سبقك بها عكاشه» متفق عليه (١).

وقد ورد هذا الحديث عندهما، من حديث سهل بن سعد، وابن عباس، ومن حديث عمران بن حصين عند مسلم أيضاً (٢).

فهل ما في حديث هؤلاء هو ما في حديث أم قيس، أم هو قصه أخرى؟ كله محتمل. والذي يدل على التعدد ما يلي:

حديث ابن عباس رضي الله عنهما ورد فيه أن السبعين ألفاً يتقدمون الأمه ساعه العرض، ولفظ الحديث ما يلي:

أولاً حديث ابن عباس رضي الله عنهما.

١١٢٣- عنه رضي الله عنه قال: قال النبي (ص): «عُرِضَتْ عَلَيَّ الْأُمَمُ، فَأَخَذَ النَّبِيُّ يَمْرَ مَعَهُ الْأُمَّةُ، وَالنَّبِيُّ يَمْرَ مَعَهُ النَّفْرُ، وَالنَّبِيُّ يَمْرَ مَعَهُ الْعَشْرَةُ، وَالنَّبِيُّ يَمْرَ مَعَهُ الْخَمْسَةُ، وَالنَّبِيُّ يَمْرَ وَحْدَهُ. فَنَظَرْتُ فَإِذَا سِوَادٌ كَثِيرٌ، قُلْتُ: يَا جَبْرِيْلُ هَؤُلَاءِ أُمَّتِي؟ قَالَ: لَا، وَلَكِنْ انْظُرْ إِلَى الْأَفْقِ، فَنَظَرْتُ فَإِذَا سِوَادٌ كَثِيرٌ [وعند مسلم: فَإِذَا سِوَادٌ عَظِيمٌ، فَقِيلَ لِي: انْظُرْ إِلَى الْأَفْقِ الْآخِرِ. فَإِذَا سِوَادٌ عَظِيمٌ، فَقِيلَ لِي: هَذِهِ أُمَّتُكَ] وَهَؤُلَاءِ سَبْعُونَ أَلْفًا قَدَامَهُمْ لَا حِسَابَ عَلَيْهِمْ وَلَا عَذَابَ...» الحديث متفق عليه (٣).

فهؤلاء السبعون ألفاً جاء وصفهم بأنهم «لا يكتون، ولا يسترقون، ولا يتطيرون، وعلى ربهم يتوكلون» كما هو عندهما. وليس ذلك وارد في روايه أبي هريره وغيره، مع ورود ذلك في روايه عمران بن حصين رضي الله عنه عند مسلم أيضاً.

ثانياً: الزيادة على السبعين ألفاً، حيث جاءت عددٌ من الأحاديث فيها زيادةٌ على ذكر السبعين ألفاً. فمن ذلك.

١١٢٤- عن أبي هريره رضي الله عنه قال: قال رسول الله (ص): «سَأَلْتُ رَبِّي عَزَّوَجَلَّ، فَوَعَدَنِي أَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ مِنْ أُمَّتِي سَبْعِينَ أَلْفًا عَلَى صُورِهِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ، فَاسْتَرَدْتُ، فَزَادَنِي مَعَ كُلِّ أَلْفٍ سَبْعِينَ أَلْفًا، فَقُلْتُ:

ص: ١٢٠٠

١- صحيح البخارى: كتاب الرقاق: باب يدخل الجنة سبعون ألفاً بغير حساب. وصحيح مسلم: كتاب الإيمان: باب الدليل على دخول طوائف من المسلمين الجنة بغير حساب ولا عذاب، رقم (٣٦٧ - ٣٧٠).

٢- صحيح البخارى: فى الكتاب والباب السابقين. وصحيح مسلم: فى الكتاب والباب السابقين، رقم (٣٧١ - ٣٧٤).

٣- صحيح البخارى: فى الكتاب والباب السابقين، وصحيح مسلم: فى الكتاب والباب السابقين.

أى ربِّ إن لم يكن هؤلاء مهاجري أمتي؟ قال: إذن أكملهم لك من الأعراب» رواه أحمد برجال الصحيح (١).

وورد هذا المعنى عن أبي سعد الأنصاري عند الطبراني برجال ثقات. وعن أبي أيوب عند أحمد والطبراني. وعن ثوبان عند أحمد والطبراني. وعن الفلتان عند البزار برجال ثقات. وعن أنس عند البزار. وعن غيرهم.

وما جاء من زياده مائه ألف، أو أربعمائه ألف...

فعن أنس بن مالك رضى الله عنه: أربعمائه ألف، وحثيات. كما عند أحمد والطبراني برجال الصحيح.

وعن عمير رضى الله عنه: ثلاثمائة ألف، وعن أنس رضى الله عنه: مائه ألف وحثيات، كما عند أحمد والطبراني بسند حسن.

بل مع كل واحد من السبعين ألفاً أعطى سبعين ألفاً أيضاً، كما فى حديث عامر بن عمير عند الطبراني، وحديث أبي بكر رضى الله عنه عند أحمد وأبي يعلى. وحديث عبدالرحمن ابن أبي بكر عند أحمد والبزار، وحديث أنس رضى الله عنه عند أبي يعلى.

بل زياده على كل ذلك ثلاث حثيات من حثيات ربنا سبحانه وتعالى كما فى حديث أبي سعد الأنصاري عند الطبراني فى الكبير والأوسط برجال ثقات. وحديث أبي أمامه رضى الله عنه عند الطبراني ورجاله وثقوا. ووارد عن أنس عند أبي يعلى وأحمد والطبراني وغيرهم (٢).

١١٢٥- عن أبي أمامه رضى الله عنه قال: سمعتُ رسولَ الله (ص) يقول: «وعدنى ربي أن يُدخلَ الجنةَ من أمتي سبعين ألفاً لاحسابَ عليهم ولا عذاب. مع كل ألفٍ سبعون ألفاً، وثلاث حثيات من حثياته» رواه الترمذى - وحسنه - واللفظ له، وابن ماجه وأحمد وابن أبي شيبة والطبراني وابن حبان (٣).

بسند صحيح. والله أعلم.

فهذه النصوص تقوى بعضها بعضاً، وتدل على الزيادة، وعلى تكرر العطاء، وما جاء فى حديث أمّ قيس رضى الله عنهما، إنما هو خصوصيةً بمن يُدفن فى البقيع، من هذه الأمة، وهى مزيه عظيمه لأهل المدينة - كما قال الحافظ ابن حجر رحمه الله (٤)،

ولا مانع من وقوع هذه العطاءات من الله تعالى (٥). طالما أن الكلَّ

ص: ١٢٠١

١- . مسند أحمد (٢: ٣٥٩) وانظر مجمع الزوائد (١٠: ٤٠٤ - ٤٠٩).

٢- . انظر مجمع الزوائد (١٠: ٤٠٤ - ٤١١) وفتح الباري (١١: ٤٠٩ - ٤١١).

٣- . سنن الترمذى: كتاب القيامة: باب منه، رقم (٢٤٣٧) وسنن ابن ماجه: كتاب الزهد: باب صفه أمه محمد (ص)، رقم (٤٢٨٦) ومسند أحمد (٥: ٢٥٠، ٢٦٨) وصحيح ابن حبان (٩: ١٨٤) والموارد، رقم (٢٦٤٢) ومصنف ابن أبي شيبة (١١: ٤٧١) والمعجم الكبير (٨: ١٢٩ - ١٣٠، ١٨١ - ١٨٢، ١٨٧) ومجمع الزوائد (١٠: ٣٦٢ - ٣٦٣) وغيرها.

٤- . فتح الباری (١١: ٤١٣).

٥- . انظر المقاصد الحسنه (٢٣٨).

فضلٌ من الله تعالى. كما أنه لا تعارض بين هذه النصوص، وإنما تُحمَلُ على أن الله تعالى أعطاه أولاً سبعين ألفاً، ثم زاده بعد ذلك مع كل ألفٍ سبعين ألفاً، ثم زاده مع كل واحدٍ سبعين ألفاً، ثم زاده الحَثَّيات. ولا مانع أن يعطيه أيضاً من ذلك أن يكون من أهل البقيع من يدخل الجنة بغير حساب، وهم سبعون ألفاً، والله تعالى أعلم.

كما لا يفوتني أن أنبه أن الأعداد التي يُدخلها الله تعالى الجنة من هذه الأمم هم ليسوا من الصحابة الكرام، وإنما هم بعد الصحابة، ودخول الصحابة رضى الله عنهم الجنة إنما قبل هؤلاء بزمن.

١١٢٦- فعن رِفاعَةَ بنِ عرابه الجهني رضى الله عنه قال: أقبلنا مع رسول الله (ص) - فذكر الحديث وفيه - : فقال (ص): «أشهد عند الله لا يموت عبداً يشهد أن لا إله إلا الله، وأن محمداً رسولُ الله صادقاً من قلبه، ثم يسدّد؛ إلا سلكك في الجنة. وقد وعدني ربي عزوجل أن يدخل من أمتي سبعين ألفاً، لا حساب عليهم ولا عذاب. وإني لأرجو أن لا يدخلوها حتى تَبَوُّوا أُنْتُمْ ومن صلح من آبائكم وأزواجكم وذرياتكم مساكنَ في الجنة...» رواه أحمد والطيالسي وابن ماجه والطبراني والبخاري - رجال الصحيح - على شرط الشيخين - وصححه ابن خزيمة وابن حبان. ورواه ابن أبي شيبة مختصراً. والله أعلم (١).

أشهر من دفن بالبقيع من الصحابة:

قال الإمام مالك رحمه الله تعالى - كما ذكره القاضي عياض رحمه الله - : مات بالمدينة من الصحابة نحو من عشرة آلاف، وباقيهم تفرقوا في البلدان. ١ هـ - ولهذا يصعب ذكر أو استيعاب من توفي بالمدينة منهم رضى الله عنهم، ولكنني سأشير إشارة إلى بعضهم رضى الله عنهم جميعاً.

أقارب النبي (ص):

أولاد النبي (ص) ورضى الله عنهم «إبراهيم، وزينب، ورقية، وأم كلثوم، وفاطمة».

عمّ النبي (ص)، وعماته رضى الله عنهم «العباس بن عبدالمطلب. (حمزه رضى الله عنه في أحد) وطفة بنت عبدالمطلب رضى الله عنها.

زوجات النبي (ص)، رضى الله عنهن (عائشة، وسودة بنت زمعة، وحفصة بنت عمر بن الخطاب، وزينب بنت خزيمة، وزينب بنت جحش، وأم حبيبة، وأم سلمة، وجويرية بنت الحارث، وطفة بنت حبي، بالإضافة إلى مارية القبطية، وريحانة بنت شمعون) رضى الله عنهن.

ص: ١٢٠٢

١- . مسند أحمد (٤: ١٦) وسنن ابن ماجه: كتاب الزهد: باب صفه أمه محمد (ص)، رقم (٤٢٨٥) ومسند الطيالسي (١٨٢) رقم (١٢٩١)، وصحيح ابن حبان (١: ٢١٧) ومجمع الزوائد (١٠: ٤٠٨) ومصنف ابن أبي شيبة (١١: ٤٨٣) وكشف الأستار (٤: ٢٠٦) - (٢٠٧) والمعجم الكبير (٥: ٤٣ - ٤٥) من طرق.

ومن أقارب النبي (ص): الحسن بن علي بن أبي طالب، وعبدالله بن عثمان بن عفان - ابن رقيه بنت النبي (ص) - وربيعه بن الحارث بن عبدالمطلب. ونوفل بن الحارث بن عبدالمطلب. وأبو سفيان بن الحارث بن عبدالمطلب.

وعبدالله بن جعفر بن أبي طالب - ويقال: عقيل بن أبي طالب - وحليمة السعدية: مرضعه النبي (ص)، وركانه بن عبد يزيد المطلبى، رضى الله تعالى عنهم جميعاً.

ومن العشرة المبشرين: سعد بن أبي وقاص، وسعيد بن زيد، وعبد الرحمن بن عوف - وكان قبر عثمان رضى الله عنه فى حُش كوكب شرقى البقيع، فلما توسع البقيع أدخل فيه - رضى الله عنهم.

ومن موالى رسول الله (ص): أسامة بن زيد، ووردان، وأبو رافع، ويسار الراعى الذى قتله العرثيون، وأبو كبشه، وأم أيمن، رضى الله عنهم.

وممن دفن من المهاجرين: الأرقم بن أبي الأرقم، وجعدة بن هبيرة، وجبير بن مطعم، وحكيم بن حزام، وحويطب بن عبد العزى، وخنيس بن حذافة السهمى، وحجاج بن علاط السلمى، وسلمه بن الأكوع، وسعد القرظ - المؤذن - وسهل بن بيضاء، وسهيل بن بيضاء، وصفوان بن قدامه، وصهيب بن سنان الرومى، وعامر بن ربيعة، وعبدالله بن أبي بكر الصديق، وعبد الله بن زمعه، وعبدالله بن عامر، وعبدالله بن مسعود، وابن أبي حدرد، وعبدالله بن مظعون، وعتب بن مسعود، وعمرو بن أبي سرح، وعمرو بن أمية الضمري، وابن أم مكتوم، وعمرو بن عوف، وعمير بن عوف، ومخرمه بن نوفل، ومسعود ابن ربيعة، ومطيع بن الأسود، والمطلب بن أبي وداعة، ومعل بن سنان، والمقداد بن الأسود، ونوفل بن معاوية، والوليد بن الوليد، وأبو سنان، وأبو شريح الخزاعى، وأبو فكيهه، وأبو مرثد الغنوى، وأبو هريره، وأبو سلمه بن عبد الأسد، وولده عمر بن أبي سلمه ربيب النبي (ص)، وعثمان بن مظعون، رضى الله عنهم.

وأروى بنت كريب، والشفاء بنت عوف - أم عبد الرحمن بن عوف - وأم رومان - أم عائشه أم المؤمنين - وفاطمة بنت أسد - أم علي بن أبي طالب - رضى الله تعالى عنهم جميعاً.

وممن دفن من الأنصار: أبا بن كعب، وأسعد بن زراره، وأسيد بن حضير، وأوس بن خولى - وهو الذى حضر غسل رسول الله (ص) من الأنصار - والبراء بن عازب، والبراء بن معرور، وثابت بن زيد، وثابت بن الضحاك، وثعلبة بن عبد الرحمن - وكان يخدم النبي (ص) - وجابر بن عبدالله، وجبار بن صخر، والحارث بن خزيمة، وحسان بن ثابت، وخوات بن جبير، ورافع بن خديج، ورافع بن مالك، ورافع بن رافع، وزيد بن ثابت، وسالم بن عمير، وسعد بن معاذ، وسلمه بن سلامة بن وقش، وسهل بن أبي حثمه، وسهل بن سعد الساعدي، وعاصم بن عدي، وطلحة بن البراء، وعبد الله بن زيد - صاحب الأذان - وعبدالله بن زيد ابن عاصم، وعبدالله بن سلام، وعبدالله بن سعد بن خيثمه، وعبدالله ابن كعب بن زيد، وعمرو بن حزم،

وَعُوَيْمِ بْنِ سَاعِدِهِ، وَقَتَادَةَ بْنِ النُّعْمَانَ، وَقَيْسُ بْنُ سَعْدِ بْنِ عِبَادِهِ، وَكَعْبُ بْنُ عُجْرَةَ، وَكَعْبُ بْنُ مَالِكٍ، وَمَالِكُ بْنُ رَبِيعَةَ، وَمُحَمَّدُ بْنُ مَسْلَمَةَ، وَمَعَاذُ بْنُ الْحَارِثِ، وَيزِيدُ بْنُ حَارِثَةَ، وَأَبُو سَعِيدِ الْخُدْرِيِّ، وَأَبُو طَلْحَةَ الْأَنْصَارِيُّ، وَأَبُو عَبْسِ بْنِ جَابِرٍ، وَأَبُو قَتَادَةَ الْأَنْصَارِيُّ، وَأَبُو مَسْعُودِ الْأَنْصَارِيُّ، وَأَبُو الْهَيْثَمِ بْنِ التَّيْهَانَ، وَأُمُّ وَرَقَةَ. رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ (١).

وغير هؤلاء كثير، رضى الله عنهم جميعاً.

مأخذ

فضائل المدينة المنورة، خليل ابراهيم ملاخاطر، جده، دار القبلة، بيروت، مؤسسه علوم القرآن، ١٤١٣ق/ ١٩٩٣م، ج ٣، ص ٢٧٣-٢٩٨.

فضيلت های بقیع تا سده نهم قمری، بخشی از کتاب تحقیق النصره از ابوبکر بن حسین مراغی از سده ٩ق، مجموعه ای از احادیث و دیدگاه ها درباره فضایل بقیع.

زين الدين ابى بكر بن الحسين المراغى (٧٢٧-٨١٦ق) مورخ، محدث، فقيه و مؤلف این اثر است. او پس از سالها تحقیق درباره مدینه، کتاب تحقیق النصره را تألیف و عرضه کرد. این کتاب تماماً درباره مسائل و رخدادهای شهر مدینه منوره است. نیز بخشی از آن درباره بقیع و فضیلت های آن، قبور صحابه در آنجا است. مهم آنست که مراغی احادیث مهم درباره بقیع و گزارش های مورخان را آورده است. به منظور دسترسی آسان تر پژوهشگران به مطالب این اثر در عرصه بقیع، این بخش ذیلاً عرضه می گردد.

البقیع و فضله

/ رَوَيْنَا فِي صَحِيحِ مُسْلِمٍ («صحيح مسلم» ص ١٠٢) مِنْ حَدِيثِ عَائِشَةَ: أَنَّهَا قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) كَلِمًا كَانَتْ لَيْلَتُهُمَا يَخْرُجُ آخِرَ اللَّيْلِ إِلَى الْبَقِيعِ فَيَقُولُ: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ، وَأَتَاكُمْ مَا تَوَعَدُونَ، غَدًا مُؤْجِلُونَ، وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَا حَقُونَ، اللَّهُمَّ! اغْفِرْ لِأَهْلِ الْبَقِيعِ الْغَرَقِدِ». قِيلَ: وَالْغَرَقِدُ بِالْغَيْنِ الْمَعْجَمَةِ: نَبْتُ فِيهِ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ.

وفيه أيضاً («صحيح مسلم» ص ١٠٣)؛ عن عائشة قالت: ألا أحدثكم عن رسول الله (ص) و عني؟ قلنا: بلى. قالت: كان ليلتي رسول الله (ص) فيها عندى انقلب، فوضع رداءه، و خلع نعليه فوضعهما عند رجليه و بسط طرف إزاره على فراشه، فاضطجع فلم يلبث إلا ريثما ظن أن قد رقدت، فأخذ رداءه رويداً، وانتعل رويداً، وفتح الباب فخرج، ثم انطلقت على إثره حتى [جاء] البقيع، فقام فأطال القيام، ثم رفع يديه ثلاث مرات، ثم [٤٨/د] انحرف فانحرفت، فأسرع فأسرعت، فهورل فهورلت، فأحضر فأحضرت فسبقته،

ص: ١٢٠٤

فدخلت، فليس إلا أن اضطجعت، فدخل فقال: «مالك يا عائشه، حشيا رايه؟» قالت: قلت: لا شىء. قال: «لتخبرنى أو ليخبرنى اللطيف الخبير؟» قالت: قلت: يا رسول الله، بأبى أنت و أمى. فأخبرته. قال: «فأنت السواد الذى رأيت أمامى؟» قلت: نعم. فلهزنى فى صدرى لهزه أوجعتنى، ثم قال: «أظنت أن يحيف الله عليك و رسوله؟» قالت: مهميا يكتم الناسُ عمله الله عزوجل؟ قال: «نعم». قال: «فإن حبريل عليه السلام أتانى حين رأيت، فنادانى، فأخفاه منك، فأجبتُه فأخفيتُه منك، ولم يكن يدخل عليك وقد وضعت ثيابك، فظننت أن قد رقدت، فكرهت أن أوقظك، وخشيت أن تستوحشى. فقال: إن ربك يأمرك أن تأتى أهل البقيع فتستغفر لهم»، قالت: قلت: كيف أقول لهم يا رسول الله؟ قال: «قولى: السلام عليكم أهل الديار من المؤمنين والمسلمين، ويرحم الله المستقدمين منا والمستأخرين، وإنا إن شاء الله بكم لا حقون».

قيل: واللهز: الضرب بجمع اليد فى الصدر، مثل: اللكر، ويروى: «فلهدنى» بالدال، وهو: الدفع. والله أعلم.

وروى ابن النجار (الدره الثمينه، ص ٤٨٩): عن أبى عاصم قال: زعم مولاي قال: حدثتني أم قيس بنت محصن قالت: لو رأيتنى و رسول الله آخذ بيدي فى بيته المدينة حتى انتهى إلى البقيع بقية الغرقد فقال: «يا أم قيس» قلت: لبيك يا رسول الله و سعديك. قال: «ترين هذه المقبره؟» قلت: نعم، يا رسول الله. قال: «بيعت منها يوم القيامة سبعون ألفاً على صورته القمر ليلة البدر، يدخلون الجنة بغير حساب (خرجه الطبرانى فى «المعجم الكبير» (٢٥/١٨١) من طريق سعد بن زياد أبى عاصم عن نافع مولى حمته بنت شجاع قال: حدثتني أم قيس بنت محصن. فذكره، وإسناده ضعيف، فسعد بن زياد ترجم له الذهبى (رحمه الله) فى «الميزان» (٣/١٧٧) و «المغنى» (١/٢٥٤) وقال: «قال أبو حاتم: ليس بالمتين». ونقله ابن حجر فى «لسان الميزان» (٣/١٥) وقال: «وذكره ابن حبان فى الثقات». قلت: وشيخه نافع مولى حمته مجهول، ترجم له البخارى فى «التاريخ الكبير» (٨/٨٣) و ابن أبى حاتم فى «الجرح والتعديل» (٨/٤٥٣) و لم يذكر فيه جرحاً ولا تعديلاً، وذكره ابن حبان فى «الثقات» (٥/٤٧٠)).

وبسنده (الدره الثمينه، ص ٤٩٠) إلى أبى هريره: أن رسول الله (ص) «أنا أول من تنشق عنه الأرض، فأكون أول من يبعث، فأخرج أنا وأبو بكر وعمر إلى أهل البقيع، فيبعثون، ثم يبعث أهل مكة؛ فأحشر بين الحرمين (حديث ضعيف: رواه ابن النجار كما سبق من طريق محمد بن عثمان، حدثنا أبى، عن عبد الرحمن بن أبى الزناد، عن أبيه، عن الأعرج: عن أبى هريره (رضى الله عنه) مرفوعاً. وإسناده ضعف لجهاله أبى محمد عثمان التنوخى وضعف ابن أبى الزناد، وللحديث شاهد من رواه عبدالله بن عمر (رضى الله عنهما): خرجه الترمذى (٣٦٩٢) وابن حبان (٦٨٩٩) وابن عدى فى الكامل (٥/٢٢٩) وابن الجوزى

فى العلل المناهىة (١٥٢٨): كلهم من طرىق عاصم بن عمر بم حفص عن عبد الله بن دىنار عن نافع عن عبد الله بن عمر، وإسناده ضعيف».

و به (الدره الثمینه، ص ٤٩١) إلى عبد الملك (فى الدرہ الثمینه: «أبى عبد الملك» ولم أعرفه) یرفعه إلى النبى (ص) أنه قال: مقبرتان یضیئان لأهل السماء كما تضىء الشمس والقمر لأهل الدنیا: البقیع، بقیع المدینه، ومقبره بعسقلان». (إسناده ضعيف جداً، فیه محمد بن الحسن بن زباله، وهو متروك الحدیث)

وبه: إلى كعب الأخبار (الدره الثمینه، ص ٤٩٢) [قال: نجدها فى التواره: كفته محفوفه بانخیل، و مؤكل بها ملائكه، كلما امتلأت] أخذوا بأطرافها فكفوها فى الجنه. یعنى: البقیع.

و نقل ابن زباله: من حدیث جابر بن عبد الله: أن النبى (ص) قال: «بیع من هذه المقبره. واسمها: كفته. مائه ألف، كلهم على صورہ القمر لیلہ البدر؛ لا یسترقون ولا یرقون، ولا یتداونون، و على ربهم یتوکلون»، والله أعلم.

وبه: إلى ابن كعب القرظى (محمد بن كعب بن سلیم. وقال محمد بن سعد: محمد بن كعب بن حیان ابن سلیم أسد القرظى، أبو حمزه، وقیل: أبو عبد الله المدنى، من حلفاء الأوس بن حارثه. وكان ابوه من سبى قریظہ. سكن الكوفه ثم تحول إلى المدینه فسكنها، واشترى بها مالاً. وقال ابن حبان: محمد بن كعب بن سلیم بن عمرو بن إیاس بن حیان بن قرظہ بن عمران ابن عمیر بن قریظہ بن الحارث، وكان أبوه ممن لم ینب ىوم قریظہ فترك): أن النبى (ص) قال: «من دفنا فى مقبرتنا هذه شفعا له».

واعلم؛ أن أكثر الصحابه ممن توفى فى حياه النبى (ص) و بعد وفاته مدفون بالبقیع، وكذلك سادات أهل البیت والتابعین.

ونقل فى «مدارك القاضى عیاض» عن مالک: أنه مات بالمدينه من الصحابه نحو عشره آلاف، وباقيهم تفرقوا فى البلدان، والله أعلم.

ولا یعرف. من قبورهم الیوم إلا قبر أبى الفضل العباس [عم رسول الله (ص) و أبى محمد الحسن] بن على بن أبى طالب (ع).

وقد ورد: أن الحسن بن على (الحسن بن على أبى طالب القرشى الهاشمى، أبو محمد المدنى سبط رسول الله (ص) وریحانته من الدنیا، و أحد سیدی شباب أهل الجنه. ولد فى النصف من رمضان سنه ثلاث من الهجره، هذا أصح ما قیل فیه إن شاء الله) حین أحس بالموت قال: ادفونى إلى جنب أمى فاطمه، فدفن.

[وجاء من طرىق آخر: أن قبر فاطمه (س) فى بیتها الذى أدخله عمر بن عبد العزيز فى المسجد].

و نقل فى «ذخائر العقبى فى فضائل ذوى القربى» للشیخ محب الدین الطبرى (محب الدین أحمد بن عبد الله الطبرى ولد فى جمادى الآخرة ٥١٥هـ، وتوفى فى جمادى الآخرة ٥٩٤هـ) قال: أخبرنى أخ لى

فى الله عز و جل: أَنَّ الشَّيْخَ أَبَا الْعَبَّاسِ الْمَرْسِيَّ (أبو العباس المرسي هو الإمام شهاب الدين أبو العباس أحمد بن عمر بن على الخزرجى الأنصارى المرسى البلنسى يتصل نسبه بالصحابى الجليل سعد بن عبادة الأنصارى، وكان جده الأعلى قيس بن سعد أميراً على مصر قبل أمير المؤمنين على بن أبى طالب (رضى الله عنه) ولد أبو العباس المرسى بمدينة مرسية سنة ٥١٦هـ - (١٢١٩م) ونشأ بها وهى إحدى مدن الأندلس وإليها نسب فقيل المرسى. وتوفى (رحمه الله) فى الخامس والعشرين من ذى القعدة ٦٨٥هـ - (١٢٨٧م) ودفن فى قبره المعروف خارج باب البحر بالإسكندرية) كان إذا زار البقيع وقف أمام قبره [قبه] العباس و سلم على فاطمه عليها السلام. ويذكر: أَنَّهُ كَشَفَ لَهُ عَنْ قَبْرِهَا، وَاللَّهُ أَعْلَمُ.

ومع الحسن بن أخيه على بن الحسين زين العابدين، وابنه: محمد الباقر، وابنه جعفر الصادق (ع) وقد بنى عليهم الخليفة الناصر [بن المستضىء أحمد] قبه عالية.

ثم: قبر عقيل بن أبى طالب، ومعه فى القبه ابن أخيه عبدالله بن جعفر بن أبى طالب الجواد (ع) و عليهما قبه، والمنقول: أَنَّ قَبْرَ عَقِيلٍ فى داره.

[و نقل ابن النجار (الدره الثمينه، ص ٥٣٠) تبعاً لابن زباله عن عوسية جة قال: كنت أدعو ليله إلى زاوية دار عقيل بن أبى طالب بن عبدالمطلب بن هاشم القرشى الهاشمى، أبو يزيد، وقيل: أبو عيسى، أخو على بن أبى طالب، وجعفر بن أبى طالب، وابن عم النبى (ص) شهد بدرًا مع المشركين مكرها، وأسر يومئذ ثم أسلم قبل الحدييه، وشهد غزوة مؤتة، وكان أسن من أخيه جعفر بن أبى طالب بعشر سنين، وكان جعفر أسن من على بعشر سنين، وكان طالب أسن من عقيل بعشر سنين. ومات طالب كافراً، وكان عقيل من أنسب قريش، وأعلمهم بأيامها) التى تلى باب الدار، فمرّ بى جعفر بن محمد فقال لى: أعن أثر وقف هاهنا؟ قلت: لا. قال: هذا موقف النبى (ص) من الليل جاء يستغفر لأهل البقيع. انتهى.

فينبغى فيه الدعاء، وقد أخبرنى غير واحد: أَنَّ الدعاءَ عند قبره مستجاب، ولعل هذا سببه، أو: لأنَّ عبدالله كان كثير الجود والمكارم فأبقى الله تعالى قضاء الحوائج بالدعاء عند قبره.

ثم: قبر إبراهيم ابن سيدنا رسول الله (ص) و عليه قبه فيها شباك من جهه القبلة، و هو مدفون إلى جنب عثمان بن مظعون كما ورد فى «الصحيح» (يعنى مستدرک الحاكم) «أنهم قالوا: أين نحفر له؟ فقال «عند فرطنا عثمان».

[وورد أيضاً أنَّ عبد الرحمن بن عوفٍ حين نزل به الموت أرسلت إليه عائشه أن هلم إلى أصحابك يعنى النبى (ص) و أبابكر و عمر، قال: لست بمضيق عليك بيتك، إنى كنت قد عاهدت ابن مظعون أننا مات دُفن إلى جنب صاحبه، ادفنونا إلى جنب عثمان، فدفن، فيزران مع إبراهيم عليه السلام، وفى قبله قبه عقيل حظير مبنى بالحجاره يقال إن فيه قبور أزواج النبى (ص) فيسلم عليهن هناك].

ثم: قبر أمير المؤمنين أبي عمر و عثمان بن عفان شرقي البقيع في موضع يعرف بحش كوكب.

قيل: والحش: البستان، والله أعلم.

وعليه قبه عاليه بناها أسامه بن سنان الصالحى. [أحد أمراء السلطان صلاح الدين يوسف بن أيوب سنة إحدى وستمائه.

و نقل أبو شامه أن البانى لها عز الدين سلمه، والله أعلم].

ثم: قبر أم أمير المؤمنين على بن أبي طالب: فاطمة بنت أسد بن هاشم بن عبد مناف و عنها [وهو شمالي قبه عثمان].

فى موضع يعرف بالحمام، وعليها قبه صغيره.

و نقل ابن زباله و ابن النجار: عن [أبى] روق قال: حمل الحسن بدن على بن أبى طالب فدفنه [بالبيع بالمدينه،

و يقال: إن رأس الحسين أيضا حملت إليه، والله أعلم.

ثم: قبر أم الزبير صفيه بنت عبدالمطلب عمه النبى (ص)، على يسار الخارج من باب البقيع، و يقال: إنها دفنت عند موضع الوضوء عند دار المغيره بن شعبه [عليها بناء من حجاره أرادوا عقد قبه صغيره فلم يتفق ذلك].

ثم: قبر الإمام أبى عبدالله مالك بن أنس الأصبحى إمام دار الهجره، إذا خرج الشخص من باب المدينه يكون مواجهًا له من جهه الشرق، فى قبه صغيره.

ثم: قبر إسماعيل بن جعفر الصادق (إسماعيل بن جعفر بن محمد بن على بن الحسين بن على بن أبى طالب الهاشمى)، فى مشهد كبير مبيض، غربى قبه العباس.

[هو ركن سور المدينه من جهه القبله والشرق، وبابه من داخل المدينه، بناء بعض العبيدين من ملوك مصر، و يقال: إن عرضه هذا المشهد و ما حولها من جهه الشمال إلى الباب كانت دار زين العابدين على بن الحسين (ع).

و بين الباب الأول و باب المشهد بئر منسوبة إلى زين العابدين، و بالجانب الغربى للمشهد مسجد صغير مهجور يقال: إنه مسجد زين العابدين، و ليس بالبقيع قبر يعرف للسلف الصالح غير ما ذكرناه].

و نقل ابن زباله: عن عيسى بن عبد قال: رأيت حسن بن أبى قطيفه و له رزق يجرى عليه من بيت المال على أن يقم القبور. [انتهى].

و يجب على ولاه الأمور. وفقهم الله تعالى. بل و على كل مسلم: مواراه ما يوجد من عظام [أموات] المسلمين، لا سيما فى البقيع، فقد شاهدت فيه من ذلك ما هالنى رؤيته، والله أعلم. /

تحقیق النصره، به کوشش ابویعقوب نشأت کمال، الفیوم، دارالفلاح، ۲۰۰۹م، مقدمه و ص ۴۵۲-۴۶۳.

نیز نک: المراغی، تحقیق النصره

فعالیت سفارت ایران در جده، گزارش اقدامات و فعالیت های سفارت ایران در جده به ریاست مظفر اعلم در سال های ۱۳۳۰-۱۳۳۱.

مظفر اعلم نماینده دولت ایران (وزیر مختار) در جده بیش از دیگر کارگزاران دولتی، علاقه مند به آثار شیعی و اسلامی بود و نسبت به بازسازی بقیع اهتمام ویژه داشت. نیز با عالمان دینی و روحانیون و مراجع پیوند و ارتباطات مثبتی داشت. از طرف دیگر علمای شیعه او را تشویق می کردند و او را به عنوان معتمد خود تعیین کرده بودند. او در تابستان و پاییز ۱۳۳۰ش بازدیدهایی از بقیع داشت. پس از یکی از دیدارهای خود خطاب به کمیسیون دائمی حج نوشت:

روز چهارشنبه ششم آذرماه ۱۳۳۰ برای زیارت مدینه ی منوره به آن جا رفتیم. نتیجه ی مطالعات خود را ذیلاً به عرض می رساند: وضعیت بقیع بعد از خرابی تمام ساختمان های قبور ائمه اطهار(ع) بسیار دلخراش است و عبارت از قبرستان پست و بلند عمومی است که هیچ فرق و امتیازی بین قبور بزرگان دین و عامه ی ناس باقی نیست و اگر توفیق حاصل شود که موافقت اولیای دولت سعودی برای ساختن دیواری با پنجره ی آهنی، گرد محوطه مدفن مطهر ائمه هدی تحصیل شود که اقلاً این قبور در میان این چهار دیوار محفوظ بماند، قدم بزرگی در حفظ شعائر اسلام برداشته شده است. امیدوارم در مواقع مقتضی در مذاکره با اولیاء مؤثر و متنفذ، کوتاهی نشود. شاید بتوان فعلاً تا این اندازه حفاظت قبور منظور را، که عبارت از محوطه ای به وسعت ۱۲۰ متر مربع است تأمین نمود و نیز سایه بانی در این محوطه ساخته شود.

این نامه را با امضای وزیر مختار شاهنشاهی - مظفر اعلم به پایان برده است و همانطور که از متن پیداست بقیع را به قصد و از سر عمد تخریب کرده بودند، نه آنطور که آل سعود تبلیغ می کرده که بقیع تخریب نشده و یا در تبلیغات آنان هست که اشتباه رخ داده یا کسان دیگر غیر از دولتی ها تخریب کرده اند. در پاسخ مظفر اعلم، فضل الله نبیل معاون کل وزارت امور خارجه و رئیس کمیسیون دائمی حج چنین می نویسد: راجع به وضع تأسف انگیز قبور ائمه اطهار(ع) در بقیع، که از نزدیک ناظر آن بوده اید، البته آن منظره مایه ی کدورت خاطر جمیع شیعیان می باشد و امید است با جدیت کامل و کوشش اولیای وقت در مرکز، همان طور که پیشنهاد فرموده اند موافقتی از دولت عربستان سعودی تحصیل و آن قبور را از حال فعلی خارج نمایند.

ضمناً به اطلاع جناب عالی می‌رساند که وصول نامه ۴۰۲ و اقداماتی که برای مشاهده مدینه طیبه و قبور ائمه اطهار در بقیع فرموده بودید، مورد تمجید و تحسین کلیه ی علاقمندان و اعضای کمیسیون دائمی حج قرار گرفت.

مظفر اعلم در پاسخ به تلگراف وزارت امور خارجه در ۲۷ اسفندماه ۱۳۳۰ در تلگرافی چنین نوشت:

این جانب موضوع بقیع را هیچ گاه از نظر دور نداشته و علاوه بر وظایف و دستورات اداری، وظیفه ی دینی خود می‌دانم که تا حد امکان در این باب اقدام و اتمام نمایم و پیوسته در صدد به دست آوردن فرصت مناسبی باشم که این موضوع را با مقامات مؤثر کشور که فعلاً بعد از خود پادشاه، امیر فیصل نایب السلطنه حجاز و وزیر خارجه است در میان نهاده و مذاکراتی را که در زمان سفارت جناب آقای دشتی در قاهره، در این زمینه با امیر معظم له شده و بی نتیجه مانده بود، تجدید نمایم. ولی به طوری که در گزارش محرمانه ۳۰-۲۵/۷/۳۰ عرض شده است، در این مدت پنجاه و اندی که این جانب در جده می‌باشم، معظم له بیش از چند روزی در جده نبوده و پیوسته در ریاض یا در شکارگاه بوده است و فرصت ملاقات ممتد و مناسبی به دست نیامده است. چند روز دیگر عازم ایتالیا است و مقتضی نیست فعلاً با ایشان در این مسائل وارد بحث شویم.

امیر فیصل روی توافقی نشان نداده و متمسک به مشکلات مذهبی و عقیده ای گردیده و اظهار داشته است ممکن است هیئت علمی ایرانی در این زمینه با علمای ما وارد مباحثه شده و آن‌ها را با ادله شرعیه متقاعد نمایند و یا خود، مجاب شوند و نتیجه عدم امکان این امر را؛ یعنی احیای قبر را خاطر نشان ن ساخته است و این جانب نیز در مطالعاتی که در این مدت به عمل آورده ام، چنین استنباط کرده ام که علمای وهابی در عقاید خود بسیار متعصب و در امور مذهبی بر هیئت حاکمه مسلط می‌باشند و تصور نمی‌رود در زمینه ساختن و پوشانیدن قبور موافقت بنمایند.

ولی به طوری که در آن گزارش عرض شده است، فعلاً در نظر دارم در باب ساختن سایه بانی در بقیع، در مقابل قبور ائمه اطهار(ع)، مانند سایه بان میان صفا و مروه مذاکره نموده، اگر بتوانم تا این اندازه موافقت آن‌ها را تحصیل نمایم، به عقیده ی بنده قدم بزرگی خواهد بود؛ زیرا ممکن است در ضمن ساختن چنین سایه بانی، محوطه قبور را هم سنگ فرش نموده، از صورت حالیه خاکی خارج نموده و این مذاکره را در اولین فرصت مناسب با شخص خود امیر فیصل خواهم نمود.

این بود نظریه این جانب در باب مذاکرات بقیع، حال هر طور دستور می‌فرمایید از این قرار مذاکره نموده، نتیجه را به عرض خواهم رسانید، لذا خواهشمندم تا قبل از مراجعت ایشان از ایتالی (ایتالیا) نظر عالی را ابلاغ نمایید.

دبیر اول سفارت ایران در ریاض، آقای کاظم آزر می ملاحظاتی در باب محتوای گزارش فوق دارد. اولاً تعمیر و بازسازی قبور ائمه و بزرگان را به علت تعصب علمای وهابی به جایی نمی رسد مگر اینکه در مذاکرات با مسئولین و مقامات بالاتر عربستان موافقت آنان جلب شود؛ دوم نظافت محوطه بقیع هم اکنون اولویت دارد. چون منظره ناپسندی اطراف قبور ائمه بقیع ایجاد شده است. سوم اینکه اظهار می دارد که با امیر فیصل نایب السلطنه و امیر عبدالله فرزندش ملاقات و صحبت شده و آنان قول داده اند. اطراف بقیع را دیوار بکشند، سایه بانی روی قبور ائمه بقیع بسازند.

مظفر اعلم در یادداشتی توضیحی به وزارت امور خارجه یادآوری می شود که سایه بان بهانه است که مجوز گرفته شود و زیر عنوان ساختن سایه بان، محوطه حرم کلاً سامان دهی گردد مثلاً کف آن سنگ فرش شود. با این حال خود وزیر امور خارجه آقای کاظمی خطاب به سفارت ایران در جده و آقای مظفر اعلم، سایه بان را مکفی و در شأن ائمه (ع) دانسته و اصراری می نماید باید با مذاکره و اقدام جدی با مقامات عربستان، ساختمان اساسی و کامل برای قبور ائمه ساخته شود (اول اردیبهشت ۱۳۳۱).

اما مظفر اعلم با پی گیری سیاست قبلی نظر شفاهی ملک فیصل و امیر عبدالله را هم به دست آورد و مهندس ایرانی به نام رضا مهرآیین را هم برای مدیریت پروژه مرمت و ایجاد سایه بان استخدام کرده و برای پروژه درخواست دویست لیره استرلینگ برای شروع و مقدمات پروژه نمود.

ولی وزیر امور خارجه ظاهراً از ارسال این مبلغ ممانعت کرد و موضع قبلی خودش را مجدداً ابلاغ کرد و خواستار مذاکره وزیر مختار ایران یا سفیر ایران در جده با مقامات بالا شد.

مظفر اعلم مجدداً به سراغ امیر عبدالله رفته و موافقتی برای بازسازی حرم ائمه بقیع کسب می کند. او در گزارش خطاب به وزارت امور خارجه می نویسد:

وزیر مختار ایران در دیدار ۱۷/۲/۱۳۳۱ خود با کفیل نیابت سلطنت حجاز آقای امیر عبدالله فیصل موضوع بقیع را پیگیری نموده، گزارشی به این شرح به وزارت امور خارجه در تهران مخابره می کند:

وزارت امور خارجه: پیرو گزارش محرمانه شماره ۱۷ مورخ ۱۶/۲/۱۳۳۱ اشعار می دارد که عصر چهارشنبه ۱۷ ماه جاری، بنا به تعیین وقت قبلی با والا حضرت امیر عبدالله فیصل کفیل نیابت سلطنت حجاز و وزیر کشور و بهداری ملاقاتی دست داد. در این ملاقات موضوع اعزام آقای حاج رضا مهرآیین مهندس ایرانی از طرف سفارت برای نظارت و راهنمایی در ساختمان دیوار و سایبان بقیع از نو مطرح و مورد تأیید ایشان واقع گردید و قرار شد سفارشی به اولیای امور محلی مدینه منوره بنویسند تا وسایل تسهیل کار آقای حاج رضا مهندس را فراهم کنند.

راجع به کمک ملت ایران به این ساختمان، والا حضرت امیر عبدالله در پاسخ فرمودند: این کار کوچک است و ارزش کمک را ندارد و ما همه در این جا خدمتگزاران عالم اسلام هستیم و پول ما و پول شما با هم فرقی ندارد و امیدواریم در کارها و نقشه های بزرگ تری بتوانیم از کمک های بی دریغ ملت ایران برخوردار شویم و بدین ترتیب با لحن مؤدبانه و آراسته ای از قبول پیشنهاد ما معذرت خواستند.

پس از این ملاقات، نامه ی شماره ی ۴۳۲/۵۳۷۶ مورخ ۱۶/۲/۳۱ که مبنی بر تقدیر از کوشش های این سفارت و ترغیب و تشویق در احراز موفقیت های بیشتری در این باره بود رسید، این جانب با اظهار تشکر و امتنان بی پایان از طرف خود و کلیه ی کارمندان این سفارت، از این ابراز توجه و تقدیر معروض می دارد که این سفارت با استفاده از فرصت و مواقع مناسب، کوشش های مداوم خود را در این راه ادامه خواهد داد تا حتی الامکان نتیجه ی بهتر و بیشتری گرفته شود. ولی به عقیده ی این سفارت بهتر است برای احتراز از تحریک احساسات تعصب آمیز وهابی ها و علمای نجد، حتی المقدور در اطراف این موضوع کمتر صحبت شود و کمتر گفت و گوی آن در مطبوعات و رادیوها منعکس گردد.

راجع به ارسال نقشه ی دیوار و سایه بان که در نظر است ساخته شود، چون آقای حاج رضا مهندس ایرانی از طرف این سفارت در تهیه ی نقشه مذکور شرکت خواهد کرد، از این رو به دست آوردن و ارسال نقشه ی ساختمان مذکور اشکالی نخواهد داشت، فعلاً این سفارت منتظر رسیدن اعتبار دویست لیره ای است که برای این که منظور از کمیسیون حج خواسته است و برای این که فرصت از دست نرود، بهتر است که از محل موجودی کمیسیون دائمی حج یا از هر محل دیگری که میسر باشد، در ارسال وجه مزبور تسریع شود تا بلکه به محض صدور حکم و توصیه از طرف والا حضرت امیر عبدالله بتوان آقای مهندس را برای این منظور فوق به مدینه ی منوره اعزام نمود.

پس از توافق مزبور چندین نامه از طرف مراجع و روحانیون ایران و عراق به مرحوم سید محمود طالقانی نماینده آیت الله سید محمدتقی طالقانی نماینده آیت الله بروجردی در مدینه و برعکس رد و بدل شد. نیز مکاتباتی بین مظفر اعلم و حوزویان و رهبران شیعه ارسال شده و رهبران وهابیت متوجه موضوع شدند. و با فشار بر دولت سعودی، این دولت مجبور به تکذیب این توافق شد.

مظفر اعلم سیر حوادثی که منجر به تکذیب شد را در ۲۵ فروردین ۱۳۳۱ اینگونه گزارش نموده است:

وزارت امور خارجه: پیرو گزارش محرمانه ی شماره ی ۹، مورخ ۲۵/۱/۱۳۳۱ به عرض می رساند که، بعد از ارسال گزارش سابق، باز هم فرصتی حاصل گردید و با والا حضرت امیر عبدالله فیصل، کفیل نیابت سلطنت حجاز در مورد توجه به بقیع و ساختن سایه بان در مقابل قبور ائمه اطهار(ع) مذاکره شد و ایشان وعده دادند که اقدامات مربوط به این امر به نحو عاجل شروع شود و به مقامات محلی دستور

دهند که در هنگام شروع کار با نمایندگان که از طرف سفارت برای مشاهده و کمک و راهنمایی می روند همراهی نمایند و نظرات و راهنمایی آنان را مورد توجه قرار دهند و در آن روز هم حضرت آقای سید محمد طالقانی برای رفتن به مکه ی معظمه و ادای عمره ی مفرده، به جدّه تشریف آورده بودند و به ایشان مژده داده شد که والا حضرت امیر عبدالله نهایت حسن نیت و مساعدت را درباره این موضوع نشان می دهند. ولی از شنیدن این خبر در رادیو تهران، این نگرانی به وجود آمد که مبادا انتشار و پراکنده شدن خبر این موضوع در رادیو و مطبوعات خارجی موجب شود که علمای متعصب ریاض و وهابی های دو آتسه، در صدد منصرف نمودن دولت سعودی از اجرای این تصمیم برآیند.

و نیز از آمدن آقای سید محمد خزانه (سید العراقین) به حجاز و فعالیت ایشان درباره همین موضوع، این بیم و نگرانی می رفت که مبادا ایشان در حجاز یا در خارج، اظهاراتی (نمایند) که با سیاست دولت عربی سعودی سازش نداشته باشد و موجب انصراف دولت مذکور از همین اندازه همراهی جزئی گردد.

و باید در ضمن این را هم به عرض برساند که مشارالیه، داوطلب رفتن به ریاض و ملاقات اعلی حضرت ملک ابن سعود گردیدند، ولی مقامات سعودی در جدّه به نحو احسن به ایشان فهماندند، که بهتر است از این عزم منصرف شوند، تا مبادا رفتن ایشان به ریاض مایه ی ایجاد بعضی گفتگوهای مذهبی گردد.

سپس تلگرافی از جناب آقای علاء وزیر دربار شاهنشاهی رسید که در آن استفسار شده بود چگونه در این باره از اولیای دولت سعودی سپاسگزاری به عمل آید.

در پاسخ به عرض رسید که: سفارت خود تشکر کرده و بهتر است فعلاً به همین اندازه اکتفا شود.

این جانب از وزارت دربار شاهنشاهی و از جناب آقای علاء نهایت تشکر و امتنان را دارم که قبل از هرگونه اقدامی از شخص مسؤول مستقیم این جا، که از نزدیک شاهد جریان است و در نتیجه وقوف کافی به حقیقت امر دارد، مشورت فرمودند و اتفاقات بعدی که در ذیل به عرض می رسد ثابت نمود که این مشورت تا چه اندازه عمل صائب و به جایی بوده و موجب حفظ ارزش و احترام و اهمیت فوق العاده اقدامات دربار همایون شاهنشاهی گردیده است.

باری، متأسفانه بالاخره آن چه بیم آن می رفت واقع شد، بدین ترتیب که گویا آقای سیدالعراقین پس از مسافرت از حجاز، در عراق اظهاراتی نموده اند که موضوع را بزرگ تر از حقیقت واقع جلوه گر ساخته اند و مطبوعات عراق هم خبر مذکور را با شاخ و برگ زیاد منتشر نموده اند و در نتیجه دولت عربی سعودی از ترس و ملاحظه اعتراض و انتقاد وهابی ها و علمای ریاض مبادرت به تکذیب خبر نموده است.

اکنون بیم آن می رود که مبادا دولت سعودی حتی از ساختن سایه بان در مقابل قبور ائمه(ع) و برپا کردن دیوار ولو برای مدت موقتی خودداری کند و بدین ترتیب دخالت اشخاص غیر مسؤول، زحمات کوشش های یک سفارت خانه را درباره موضوعی که مورد توجه مسلمانان جهان، خصوصاً ملت ایران و دولت شاهنشاهی است بر باد دهد.

البته این جانب سعی بلیغ خواهد نمود که این اتفاق غیرمترقبه در جریان توافقی که حاصل شده مؤثر نگردد و مقامات سعودی از ساختن سایه بان و دیوار برای بقیع منصرف نشوند، لیکن اطمینان ندارد که مساعی ما در حال حاضر منتج به نتیجه ی عاجل شود و شاید همان طور که احتمال داده می شود، کار ساختمان به تعویق افتد. امید است که حسن نیت والا حضرت امیر عبدالله و نظر مساعد ایشان به جلوگیری از توسعه ی عکس العمل تکذیب مذکور کمک کند.

واضح است که با جریان های اخیر، دیگر نمی شود فعلاً درباره این موضوع پیشنهادی جدیدی داد، یا اقدام تازه ای نمود و باید منتظر روشن شدن نظر قطعی دولت سعودی نسبت به این امر گردید و کوشش کرد که نقشه و تصمیم سابق به هم نخورد. (وزیر مختار شاهنشاهی، مظفر اعظم)

سفارت ایران در جده و شخص مظفر اعلم فعالیت های خود را ادامه داده و از اردیبهشت ۱۳۳۱ فصل جدیدی از فعالیت ها را با این خط مشی آغاز کرد: ایجاد سایه بان بر قبور ائمه بقیع(ع)، اعتراض بر تکذیب دولت سعودی و سوم بی سر و صدا و به دور از چشم رسانه ها و خبرنگاران مسیر مذاکرات را ادامه دادن.

اعلم این خط مشی را در نامه ای به تاریخ ۱۶ اردیبهشت ۱۳۳۱ به وزارت امور خارجه گزارش کرده است. در این نامه نکات مهمی آمده است که برخی از آنها را گزینش می کنیم:

آقای اعلم متذکر می شود که علمای وهابی به هیچ وجه حاضر به بازسازی بقیع نمی باشند. ولی با امیر عبدالله فیصل (کفیل نیابت سلطنت حجاز و وزیر کشور و بهداری) فقط برای ایجاد سایه بان روی قبور چهار امام(ع) مذاکره شده است.

یعنی چند سال دستگاه دیپلماسی ایران روی موضوعی با این ابعاد مذاکره کرده و در آخر هم شکست خورده است. نفوذ علمای وهابی در دستگاه دولتی و دولت آل سعود بسیار قوی است. تا جایی که در هر شهری از این کشور هیئتی به نام هیئت امر به معروف هست که از دولت حقوق می گیرند و کارشان این است مراقب باشند و نگذارند اموری مخالف دین (یا مذهب وهابی در حقیقت) صورت گیرد و این هیئت حتی در موضوع واردات گمرکی نظارت دارند و نمی گذارند کتاب های مورد مخالفت مذهب وهابی، یا فیلم های سینما یا گرامافون و صفحه یا از این قبیل کالاها وارد مملکت شود و آن چه از

این گونه چیزها در کشور سعودی دیده می شود، همه اش به طور قاچاق و مخفی داخل شده است و همین چند هفته پیش بود که در جده اطلاع حاصل کردند شخصی در خانه اش سینما دارد و اشخاص به طور پنهانی با دادن مبلغی می روند و در منزل او از تماشای فیلم های سینمایی استفاده می کنند و در نتیجه فوراً به خانه ی او رفتند و دستگاه سینما و کلیه ی فیلم ها را بیرون آوردند و در ملاً عام آتش زدند و خود صاحب خانه را مجازات نمودند.

این نکات نشانگر اینست که وهابیت در طی چند دهه اذهان مردم را براساس عقاید و افکار خاصی ساخته است. در مقابل بهترین روش اینست که نخست اذهان مردم حجاز با اطلاع رسانی های مناسب بیدار و احیا شود.

مآخذ

اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، علی محقق، تهران، جم-؛ تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۹۵ به بعد؛ فصول من تاریخ المدینه المنوره، علی حافظ، جده، ۱۴۱۷ق/۱۹۹۶م، جم-.

نیز نک: مظفر اعلم؛ بازسازی

قبر ابراهیم بن رسول الله، بخشی از کتاب وفاء الوفا از سمهودی درباره مقبره فرزند پیامبر اکرم(ص).

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی(۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال ها در مدینه النبى اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه درگذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی(ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشی از وفاء الوفاء، گزارش سمهودی درباره مقبره ابراهیم فرزند حضرت رسول(ص) و ماریه قبطیه است. گزارش چنین است:

بیان قبر ابراهیم ابن رسول الله(ص)

/ و کونه عند قبر عثمان بن مظعون، و ما جاء فیهما، و من دفن عندهما:

روی ابن شبه یاسناد جید عن البراء رضی الله عنه قال: مات ابراهیم- یعنی ابن رسول الله(ص)- و هو ابن سته عشر شهراً، فقال رسول الله(ص): ادفنوه فی البقیع، فإن له مرضعه فی الجنه تتم رضاعه (تاریخ المدینه ۱/۹۷).

ص: ۱۲۱۵

و عن مكحول قال: توفي إبراهيم فلما وُضع في اللحد وُصِفَ عليه اللبِنُ، بصر رسول الله (ص) بفرجه من اللبن، فأخذ بيده مَدَرَهُ فناولها رجلاً فقال: ضعها في تلك الفرجه، ثم قال: أما إنها لا تضر ولا تنفع، ولكنها تقر بعين الحي (المصدر السابق ١/٩٨).

و عن محمد بن عمر أن النبي (ص) رَشَّ على قبر ابنه إبراهيم، وأنه أول من رش عليه، قال: وحتى عليه بيده من التراب، وقال حين فرغ من دفنه عند رأسه: السلام عليكم (المصدر نفسه ١/٩٩).

وروى الشافعي عن جعفر بن محمد عن أبيه مرسلًا أن النبي صلى الله عليه وسلم رَشَّ قبر ابنه إبراهيم ووضع عليه الحصى (كتاب الأم ١/٢٤٢).

وروى أبو داود في المراسيل والبيهقي و رجاله ثقات مع إرساله نحوه عن محمد بن عمر بن علي، وزاد: أنه أول قبر رُشَّ عليه، وقال بعد فراغه: سلام عليكم، ولا أعلمه إلا قال: حتى عليه بيده (كتاب المراسيل ٣٠٤-٣٠٥. و سنن البيهقي ٣/٤١١).

وروى ابن زباله عن قدامه بن موسى أن أول مَنْ دَفَنَ رسولُ الله (ص) بالبقيع عثمان بن مظعون، فلما توفي ابنه إبراهيم قالوا: يا رسول الله أين نحفر له؟ قال: عند فَرَطْنَا عثمان بن مظعون (الدره الثمينه ٣٠٩/٣٠٩. و المغانم المطالبه ٢/٥٠٢).

وروى أبو غسان عن أبي سلمه بن عبدالرحمن عن أبيه قال: لما توفي إبراهيم ابن رسول الله (ص) أمر أن يدفن عند عثمان بن مظعون، فرغب الناس في البقيع، وقطعوا الشجر، فاخترت كل قبيله ناحيه، فمن هناك عرفت كل قبيله مقابرها (تاريخ المدينه ١/١٢١).

وروى ابن شبة عن قدامه بن موسى قال: قال رسول الله (ص): ادفنوا عثمان بن مظعون بالبقيع يكن لنا سلفاً، فنعم السلف سلفنا عثمان بن مظعون (المصدر السابق ١/٩٩-١٠٠).

وعنه أيضاً: كان البقيع عَرَقْدًا، فلما هلك عثمان بن مظعون دُفن بالبقيع، وقُطع الغرقد عنه، وقال رسول الله (ص) للموضع الذي دفن فيه عثمان: هذه الرُّوحاء، وذلك كل ما حازت الطريق من دار محمد بن زيد إلى زاويه دار عقيل اليمانيه، ثم قال النبي (ص): هذه الروحاء، للناحية الأخرى، فذلك كل ما حازت الطريق من دار محمد بن زيد إلى أقصى البقيع يومئذ (المصدر نفسه ١/١٠٠).

قلت: قد تلخص لنا أن دار عقيل كانت بالمشهد المعروف به، ودار محمد بن زيد في شرقيها و شرقي مشهد سيدنا إبراهيم، فالروحاء الأولى ما بين المشهدين و تمتد إلى شرقي مشهد سيدنا إبراهيم، و الثانيه في شرقي الأولى إلى أقصى البقيع، و الأولى هي المراده بما سيأتي في قبر أسعد بن زراره من قول أبي غسان، و الروحاء: المقبره التي وسط البقيع يحيط بها طرق مطرقه وسط البقيع، و كأنها اشتهرت بذلك دون الثانيه لاقتصاره على الأولى.

وروی ابن زباله عن عبيدالله بن أبي رافع قال: بلغني أن إبراهيم ابن رسول الله (ص) لما مات قالوا: يا رسول الله، أين ندفن إبراهيم؟ قال: عند فَرَطْنَا عثمان بن مظعون، دفن عثمان بن مظعون عند كَتَّاب بن عمرو بن عثمان.

وروی ابن شبة عن محمد بن عبدالله بن سعيد بن جبیر قال: دفن إبراهيم ابن رسول الله (ص) بالزوراء موضع السقايه التي على يسار من سلك البقيع مُصْعِدًا إلى جنب دار محمد بن زيد بن علي (تاريخ المدينة ۱/۹۹).

و عن سعيد بن جبیر قال: رأيت قبر إبراهيم ابن النبي (ص) في الزوراء (المصدر نفسه). فيستفاد منه تسميه ذلك الموضع بالزوراء أيضاً.

وروی ابن زباله عن سعيد بن محمد بن جبیر أنه رأى قبر إبراهيم عند الزوراء (المغانم المطابه ۲/۵۱۵).

قال عبدالعزيز بن محمد: وهي الدار التي صارت لمحمد بن زيد بن علي.

و عن جعفر بن محمد: أن قبر إبراهيم و جاه دار سعيد بن عثمان التي يقال لها الزوراء بابقيع، فهدمت مرتفعاً عن الطريق (الدره الثمينه/۳۰۹).

و عن قدامه قال: دفن رسول الله (ص) إبراهيم ابنه إلى جنب عثمان ابن مظعون، و قبره حذو زاويه دار عقيل بن أبي طالب من ناحيه دار محمد بن زيد.

مأخذ

وفاء الوفا باخبار دار المصطفى، سمهودی، به كوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدینه، دارالزمان، ۲۰۰۸ م/ ۱۴۲۹ ق، ج ۳، ص ۱۹۹-۲۰۳.

نیز نكته السمهودی، علی بن عبدالله؛ ابراهيم بن النبي (ص)

قبر ابراهيم بن رسول (ص) و عثمان بن مظعون، بخشی از كتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی درباره دو مقبره مزبور.

نورالدين ابوالحسن علی مشهور به سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) مدینه پژوه مشهور در سده ۹ و ۱۰ق، كتاب وفاء الوفاء را درباره مدینه نوشت. سپس آن را تلخیص و آن را خلاصه الوفاء نامید. مترجمی ناشناس از سده دهم آن را به فارسی برگرداند. بخشی از متن مذکور که درباره مقبره های نامبردگان است عیناً و بدون کم و کاست نقل می گردد:

قبر ابراهيم بن رسول (ص) و عثمان بن مظعون

مروی شده است اول کسی که رسول (ص) دفن کرد او را در بقیع، عثمان بن مظعون بود. چون پسر آن سرور ابراهيم (ع) متوفی شد گفتند: یا رسول الله کجا قبر کنیم؟ گفت: نزد فرط ما، یعنی متقدم و پیشرو ما

عثمان بن مظعون و ایضاً مروی شده که چون ابراهیم پسر رسول (ص) متوفی شد امر واجب الامتثال صدور یافت که نزد عثمان بن [۱۰۶-ب] مظعون مدفون گردد، پس مردم بعد از آن در بقیع رغبت نمودند و قطع اشجار آن کردند و هر قبیله ای ناحیه ای را از برای مقبره اختیار نمودند و از اخبار و آثار معلوم می شود که موضع قبرین شریفین را زوراء و روحاء نیز می نامند.

مأخذ

اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۸۹.

قبر حضرت فاطمه زهرا در بقیع، بخشی از کتاب بیوت الصحابه از سده ۱۴ق.

محمد الیاس عبدالغنی (در گذشت ۱۴۱۷ق) از نویسندگان معاصر در عربستان سعودی است. وی چند سال به پژوهش درباره مدینه و بقیع پرداخته و کتاب بیوت الصحابه را نوشته است.

قسمتی از این کتاب درباره محل دفن فاطمه زهرا در بقیع است که عیناً نقل می شود:

موضع قبر السیده فاطمه رضی الله عنها

/توفیت سیده نساء أهل الجنه فاطمه رضی الله عنها فی بیتها الذی کان بجوار حجره أم المؤمنین عائشه رضی الله عنها ودفنت فی البقیع، وقیل: دفنت فی بیتها، والقول الأول هو الراجح والمعتمد. ویدل علی ذلك ما یلی:

أولاً: أن فاطمه رضی الله عنها كانت تستحیی أن تُحمَل بعد الوفاة كما یحمَل الرجال بأن یطرح علیها الثوب فیصف جسدها الشریف، ولما رأت هودجا (الهودج: مرکب النساء، القاموس المحیط ه- د ج) عملته أسماء بنت عمیس (أسماء بنت عمیس بن معد تزوجها أبوبکر بعد أن استشهد زوجها جعفر بن أبی طالب فولدت له محمداً. الإصابه (۴/۲۲۵) رقم الترجمة ۵۱) لتحمل فیہ للدفن أوصت أن تحمل فیہ بعد أن تموت، كما روی عن أم جعفر أن فاطمه بنت رسول الله (ص) قالت لأسماء بنت عمیس: یا أسماء إنی قد استقبحت ما یصنع بالنساء، إنه یطرح علی المرأه الثوب فیصفها. قالت أسماء: یا ابنه رسول الله ألا أریک شیئاً رأیته بأرض الحبشه فدعت بجرائد رطبه فحنتها، ثم طرحت علیها ثوباً. فقالت فاطمه: ما أحسن هذا وأجمله تعرف به المرأه من الرجل، فإذا أنا میتٌ فاغسلینی أنتِ وعلی ولا تدخلی علی أحداً... فلما توفیت فاطمه جعلت لها أسماء مئتا هودج العروس وقالت: أمرتنی فاطمه أن أصنع ذلك لها. (تاریخ المدینه المنوره لابن شبه، ۱/۱۰۵؛ حیلہ الأولیاء، ۲/۴۳؛ أسد الغابه، ۶/۲۲۶).

وروی ابن شبه أيضاً أن فاطمه رضی الله عنها قالت: إنی لأسحیی من جلاله جسمی إذا أخرجت علی الرجال غداً، وكانوا یحملون الرجال كما یحملون النساء، فقالت أسماء بنت عمیس رضی الله عنها: إنی

ص: ۱۲۱۸

رأيت شيئاً يصنع بالحيشه فصنعت النعش فاتخذ بعد ذلك سنّه (تاريخ المدينة المنوره لابن شبه، ١/١٠٥).

وقد روى عن ابن عياش أن فاطمه أول من غطى نعشها من النساء في الإسلام ثم بعدها زينب بنت جحش صنع ذلك بها أيضاً (الاستيعاب، ٤/١٨٩٨؛ الطبقات الكبرى لابن سعد، ٨/٢٨).

وبهذا ثبت أن فاطمه رضى الله عنها كانت تعرف بأنها تحمل من البيت بعد الموت لتدفن في البقيع لذا كانت تستحيى أن تحمل مثل الرجال، فلما أخبرتها أسماء بنت عميس بما يستر جسدها الشريف أثناء التشيع، حسنت ذلك، ولما توفيت عملت لها أسماء هودجاً لتحمل فيه للدفن.

ولو كان المقرر في دفنها بيتها الذى توفيت فيه لم يكن هناك ما يقتضى أن تستحيى فاطمه من حملها مثل الرجال وأن يعمل لها هودج وأن تدفن ليلاً.

ثانياً: لقد ذكر المؤرخون روايات تفيد أن قبر فاطمه رضى الله عنها في دارعقيل بالبقيع.

كما روى ابن شبه (المتوفى ٢٦٢هـ-) عن محمد بن على بن عمر أن قبر فاطمه بنت رسول الله (ص) في زاوية دارعقيل اليمانيه الشارعه في البقيع (تاريخ المدينة المنوره لابن شبه، ١/١٠٥).

وروى ابن سعد أن قبر فاطمه بالبقيع في دارعقيل. قال عبدالله بن جعفر: وما رأيت أحداً يشك أن قبرها في ذلك (الطبقات الكبرى لابن سعد، ٨/٣٠).

وقال عبدالرحمن الموالى: دفنت فاطمه في زاوية دارعقيل، وبين قبرها و بين الطريق سبعة أذرع (الإصابة، ١٣/٧٧).

قال السمهودى في مروج الذهب: وفي البقيع رخامه على القبور مكتوب عليها: بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله مبيد الأمم ومحبي الرمم، هذا قبر فاطمه بنت رسول الله (ص) سيده نساء العالمين وقبر الحسن بن على و على بن الحسين بن على وقبر محمد بن على و جعفر بن محمد رضى الله عنهم.

قال السمهودى (المتوفى ٩١١هـ-) تعقيباً عليه: وذكر المسعودى ذلك في سنه اثنتين وثلاثمائه (وفاء الوفاء، ٣/٩٠٥).

وقال محمد بن النجار (المتوفى ٦٤٣هـ-): روى قائد مولى عبادل قال: حدثنى الحفّار أنه حفر لإنسان فوجد قبراً على سبعة أذرع من خوخه بيته مشرقاً عليه لوح مكتوب: هذا قبر فاطمه بنت رسول الله (ص). قلت: فعلى هذا هي مع الحسن في القبه، فينبغى أن يسلم عليها هنالك (أخبار مدينة الرسول (ص) لابن النجار، ص ١٥٤).

ثالثاً: ومما يدل على أن قبر فاطمه رضى الله عنها بالبقيع ما روى أن الحسن ابن على رضى الله عنها أوصى بدفنه في البقيع بجانب أمه فاطمه فدفن هناك كما روى ابن شبه (المتوفى ٢٦٢هـ-) عن عبيدالله بن على

أن الحسن بن علي قال: ادفنوني إلى جنب أمي. فدفن في المقبره إلى جنب فاطمه (تاريخ المدينة لابن شبة، ١/١٠٧).

قال عبدالبر (المتوفى ٤٦٣هـ-): لما توفي الحسن بن علي دفن إلى جنب أمه فاطمه، رضى الله تعالى عنهما (الاستيعاب، ٤/١٨٩٧).

قال السخاوى (المتوفى ٩٠٢هـ-): ومن المشاهد بالبقيع مشهد العباس هو به، وكذا قيل - مما هو أرجح الأقول « أن فاطمه الزهراء بقبلته، ويتأيد بأن بحذاء ضريح العباس ابنها الحسن والذي أوصى بالدفن بجانبها (التحفة اللطيفه، ٣/٩٠٦).

قال السمهودى (المتوفى ٩١١هـ-): والمعتمد أن قبر فاطمه بالبقيع عند قبر الحسن... وهو أرجح الأقوال (وفاء الوفاء، ١/٧٢).

وقال العباسى (المتوفى فى القرن الحادى عشر الهجرى): وبالبقيع مشهد فاطمه بنت رسول الله (ص) وهو داخل قبه العباس وإلى جانبها ابنها الحسن لما ورد أن الحسن بن علي حين أحسَّ بالموت قال: ادفنوني جنب أمي فاطمه (عمده الأخبار، ص ١٥٣-١٥٤).

وقال المحب الطبرى (هو المحب أحمد بن عبدالله بن محمد الطبرى توفى سنة ٦٩٤هـ-) فى ذخائر العقبي فى فضائل ذوى القربى: إن الشيخ أبا العباس المرسى رحمه الله كان إذا زار البقيع وقف أمام قبله قبه العباس وسلم على فاطمه رضى الله عنها. قال الطبرى: فلم أزل أعتقد ذلك لاعتقادي صدق الشيخ حتى وقفت على ما ذكره ابن عبدالبر من أن الحسن لما توفى دفن إلى جنب أمه فاطمه رضى الله عنها. فازددت يقيناً (وفاء الوفاء، ٣/٩٠٧-٩٠٨).

وقال السيد جعفر البرزنجى (هو جعفر بن إسماعيل بن زين العابدين بن الشريف الحسينى المدنى البرزنجى، مفتى الشافعيه بالمدينه المنوره حضر العماره المجيديه للمسجد النبوى لشريف وألف كتاب: نزهه الناظرين فى مسجد سيد الأولين و الآخرين. سنه ١٢٧٧هـ-، وطبع فى مصر سنه ١٣٣٣هـ- ولد سنه ١٢٥٠هـ- وتوفى بالمدينه سنه ١٣١٧هـ- وأفاد فى كتابه: وقد آلت خدمه قبه أهل البيت وبوابه بابها الشامى لنا ولأجدادنا من قديم الزمان بغرامين سلطانيه، الأعلام للزركلى (٢/١٢٢)؛ نزهه الناظرين ص ٣٣): إن الحسن بن علي أوصى أخاه الحسين أن تحمل جنازته ويحضر بها قبر النبى (ص) ثم ترفع وتقبّر فى البقيع أى عند أمه، كما فى روايه: فاقبرونى عند أمي بالبقيع، فأجازوا وصيته بالحضور بها عند قبره (ص) ثم دفنه عند قبر أمه بالبقيع (نزهه الناظرين فى مسجد سيد الأولين و الآخرين، ص ٣٢-٣٣).

رابعاً: يرى جمهور المؤرخين أن قبر فاطمه رضى الله عنها فى البقيع وقيل إنها دفنت فى البيت الذى ضُمَّ إلى المسجد أثناء توسعه عمر بن عبدالعزيز سنه ٩١هـ- وموضعه الآن داخل المقصوره الشريفه وهذا القول

ضعیف مرجوح ویدل علی ذلک ما ذکره ابن شبه من روایه تفید أن فاطمه دفنت فی بیتها ثم قال فی تعقیبه علی هذا القول: وأظنه غلطاً لأن الثبت جاء فی غیره (تاریخ المدینه المنوره لابن شبه، ۱/۱۰۶).

قال العباسی: وجاء من طریق آخر أن قبر فاطمه رضی الله عنها فی بیتها الذی أدخله عمر بن عبدالعزیز فی المسجد، وهذا قول مرجوح، والله وأن القول بأنها بالبقیع هو الأرجح (عمده الأخبار، ص ۱۵۳-۱۵۴).

لقد تلخص مما سبق أن السیده فاطمه رضی الله عنها توفیت فی بیتها وحملت فی هودج إلى البقیع ودفنت لیلاً ولما توفی ابنها الحسن دفن بجانبها تنفیذاً لوصیته وكان قبرها معروفاً بالبقیع، أما ما قیل بأنها دفنت فی بیتها وموضع قبرها الآن داخل المقصوره الشریفه فقول ضعیف مرجوح لم یعمده المؤرخون.

مأخذ

بیوت الصحابه، محمد الیاس عبدالغنی، مدینه منوره، مکتبه الملک فهد الوطنیه، چاپ چهارم، ۱۴۲۰ق/۱۹۹۹م، ص ۱۷۱-۱۷۵.

قبر رقیه بنت رسول الله (ص)، بخشی از کتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی درباره مقبره دختر رسول خدا (ص).

نورالدین ابوالحسن علی مشهور به سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) مدینه پژوه مشهور در سده ۹ و ۱۰ق، کتاب وفاء الوفاء را نوشت. سپس آن را تلخیص و آن را خلاصه الوفاء نامید. آنگاه مترجمی ناشناس آن را به فارسی برگرداند. بخشی از این اثر درباره رقیه است که بدون کم و زیاد نقل می شود:

قبر رقیه بنت رسول الله (ص)

از احادیث وارد چنان فهم می شود که قبر او و قبر خواهرانش، اعنی ام کلثوم و زینب (رضی الله عنهما) در جوار عثمان بن مظعون بوده باشد، چه مروی شده که در آن هنگام که عثمان بن مظعون را (رضی الله عنه) دفن کردند، رسول (ص) سنگی بر سر قبر مبارکش نهاده فرموده که علامت باشد این سنگ تا دانسته شود قبر او و دفن کنم به سوی او هر که می میرد از اهل بیت من. ابن ماجه و حاکم راوی این حدیث اند.

مأخذ

اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۸۹.

قبر سعد بن ابی وقاص، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شبه درباره یکی از صحابه رسول خدا.

ابوزید عمر بن شَبَّه نمیری معروف به ابن شَبَّه (۱۷۳-۲۶۳ق) ادیب، مورخ و راوی حدیث، کتاب تاریخ المدینه المنوره را به

منظور معرفی تحولات و ابعاد شهر یثرب (مدینه در دوره اسلامی) نوشت. این اثر از

ص: ۱۲۲۱

نخستین آثار در عرصه مدینه پژوهی است. بخشی مهمی از آن درباره بقیع است که در چند مقاله عرضه شده است. هدف از این مقاله دسترسی آسان تر پژوهشگران به متون قدیمی است تا از این طریق بقیع پژوهی رواج و گسترش یابد. مؤلف به دلیل نزدیکی به دوره رسالت و زمان عباس، اطلاعات مستند و سودمندی عرضه کرده است.

قبر سعد بن ابی وقاص

محمد بن یحیی برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزیز بن عمران، از عبدالرحمان ابن خارجه بریم نقل خبر کرد و گفت: ابن دهقان مرا گفت: سعد بن ابی وقاص مرا خواست و با او به بقیع رفتیم. او میخ هایی با خود برداشت و چون به جایی در گوشه ی بیرونی و شرقی شامی خانه عقیل رسیدیم از من خواست زمین را کندم و چون قدری به درون رفتیم میخ ها را در زمین فرو برد و گفت: اگر مردم بازماندگان مرا بدین جا راه نمای تا مرا در آن به خاک بسپارند.

چون سعد مُرد این مسأله را با فرزندانش در میان گذاشتم و با آنان روانه شدم و ایشان را بدان جای راه نمودم. میخ ها را همان جا یافتند و آنجا قبری برایش کردند و او را در این قبر به خاک سپردند.

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شَبَّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۲۱؛ وفاء الوفا، ابن شَبَّه، ج ۲، ص ۸۸۹.

نیز نک: سعد بن ابی وقاص؛ ابن شَبَّه؛ تاریخ مدینه منوره

قبر سعد بن ابی وقاص، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره یکی از صحابه و مدفون در بقیع.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال ها در مدینه النبى اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه درگذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی (ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشی از وفاء الوفاء، گزارش سمهودی درباره مقبره سعد بن ابی وقاص است. این گزارش ذیلاً عرضه می شود تا دسترسی پژوهشگران به آن آسان تر گردد.

قبر سعد بن ابی وقاص

ص: ۱۲۲۲

/ روی ابن شبه عن ابن دهقان قال: دعاني سعد بن أبي وقاص فخرجت معه إلى البقيع، وخرج بأوتاد، حتى إذا جاء من موضع زاويه عقيل الشرقيه الشاميه أمرني فحفرت، حتى إذا بلغت باطن الأرض ضرب فيها الأوتاد ثم قال: إن هلك فادلهم على هذا الموضع يدفنوني فيه، فلما هلك قلت ذلك لولده، فخرجنا حتى ذلتهم على ذلك الموضع، فوجدوا الأوتاد، فحفروا له هناك ودفنوه./

مأخذ

وفاء الوفا باخبار دار المصطفى، سمهودي، به كوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدینه، دارالزمان، ۲۰۰۸م/۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۲۱۲؛ تاریخ المدینه، ۱/۱۱۶.

نیز نک: سعد ابن ابی وقاص؛ السمهودی، علی بن عبدالله

قبر صفیه بنت عبدالمطلب، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شبه درباره یکی از عمه های رسول خدا مدفون در بقیع.

ابوزید عمر بن شَبَّه نمیری معروف به ابن شَبَّه (۱۷۳-۲۶۳ق) ادیب، مورخ و راوی حدیث، کتاب تاریخ المدینه المنوره را به منظور معرفی تحولات و ابعاد شهر یثرب (مدینه در دوره اسلامی) نوشت. این اثر از نخستین آثار در عرصه مدینه پژوهی است. بخشی مهمی از آن درباره بقیع است که در چند مقاله عرضه شده است. هدف از این مقاله دسترسی آسان تر پژوهشگران به متون قدیمی است تا از این طریق بقیع پژوهی رواج و گسترش یابد. مؤلف به دلیل نزدیکی به دوره رسالت و زمان عباس، اطلاعات مستند و سودمندی عرضه کرده است.

قبر صفیه

/ عبدالعزیز گفت: صفیه در گذشت و در انتهای کوچه ای که به سمت بقیع می رود، در نزدیکی های در خانه ای که آن را سرای مغیره بن شعبه نامند و عثمان آن را به وی بخشیده بود، در کنار دیوار به خاک سپرده شد.

عبدالعزیز گوید: به من رسیده است که زبیر بن عوام هنگامی که دید مغیره خانه ی خود را می سازد متعرض او شد و به او گفت: ای مغیره، پایه ی دیوار خود را از روی قبر مادر من بردار. پس مغیره دیوار خانه را در این قسمت به سمت داخل کج کرد و از همین روی امروزه دیوار این خانه در این قسمت تا کنار در به سمت داخل انحنا دارد.

عبدالعزیز گوید: از کسی شنیدم که می گفت: مغیره بن شعبه به اتکای جایگاهی که نزد عثمان داشت از این کار خود داری ورزید. اما زبیر شمشیر بر گرفت و بر کنار این بنا ایستاد. خبر به عثمان رسید و وی کسی را نزد مغیره فرستاد و او را فرمود آنچه را زبیر می گوید انجام دهد. او هم این کار را کرد./

ص: ۱۲۲۳

تاریخ مدینه منوره، ابن شَبّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۳۰.

نیز نک: صفیه بنت عبدالمطلب؛ ابن شَبّه، عمر؛ تاریخ مدینه منوره

قبر فاطمه بنت اسد، بخشی از کتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی درباره این مقبره.

نورالدین ابوالحسن علی مشهور به سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) مدینه پژوه مشهور کتاب وفاء الوفاء را درباره مدینه نوشت. سپس آن را تلخیص و آن را خلاصه الوفاء نامید. آنگاه مترجمی ناشناس آن را به فارسی برگرداند. بخشی از این اثر که درباره مقبره فاطمه بنت اسد، مادر حضرت علی(ع) است چنین است:

قبر فاطمه بنت اسد مادر امیرالمومنین(ع)

از اخبار وارده در قبر شریف او یکی آن است که دفن کرد او را رسول(ص) در روحاء مقابل حمام ابی قتیفه و این نخلی است در شامی مشهد سیدنا ابراهیم - علیه و علی ابیه افضل الصلوات.

دیگر آنکه مدفون شده است سیدنا عباس بن عبدالمطلب نزد قبر او در اول مقابر بنی هاشم که در دارعقیل است و اینها همه صریح است در مخالفت آن موضعی که عندالناس معروف است به مشهد او (رضی الله عنها) و مستبعد است که رسول(ص) دفن کند او را در موضعی که در اقصای بقیع است بلکه از بقیع نیست زیرا که خواهد آمد که مدفن عثمان از بقیع نبود و بعید است که ترک کند مجاورت عثمان بن مظعون را با وجود آن حدیثی که مذکور شد در دفن او (رضی الله عنه) و در دفن او (رضی الله عنها). در حدیث آمده که چون از قبر و لحد او فارغ شدند [۱۰۷- آ] رسول(ص) به قبر او فرود آمد و در لحد او پهلوی چسبید و در آنجا قرآن خواند و بعد از آن پیراهن مبارک خود را بیرون کرده فرمود که او را در آن پیراهن بپوشاند و بعد از آن در نزد قبرش بر وی نماز کرد و نه بار تکبیر گفت و فرمود که هیچ کس از ضغظه قبر یعنی فشردن او معفو نشد الا فاطمه بنت اسد. و در بعضی روایات آمده که در جانب سر او نشست و گفت که خدای بر تو رحمت کناد ای مادر من بعد از مادر من و در روایت دیگر آنکه گفت:

«اللهم اغفر لأمی فاطمه بنت اسد و وسع علیها مدخلها بِحَقِّ نَبِیکَ وَالْأَنْبِیَاءِ الذِّینَ مِنْ قَبْلِی فَاذْکَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِینَ.»

از عبدالرحمان بن عوف (رضی الله عنه) مروی شد که چون بر موت مشرف شد عایشه به او کس فرستاد گفت که بیا به سوی رسول(ص) و به سوی برادران خود یعنی مدفون شو در پهلوی ایشان، در جواب گفت که خانه تو را بر تو تنگ نمی کنم و به درستی که عهد داشتیم به عثمان بن مظعون که هر یک از ما که بمیرد باید که در پهلوی صاحب خود مدفون شود. پس عایشه فرمود که به جنازه او بر من مرور کنید

به مقتضای امرش. جنازه او را بر وی گذارنیدند و او بروی نماز کرد و ایضاً مروی شده که عبدالرحمان (رضی الله عنه) وصیت کرد که اگر در مدینه بمیرد او را در نزدیکی عثمان بن مظعون دفن کنند و چون متوفی شد برای او در زاویه دارعقیل قبر کردند و در آنجا دفن کردند.

مأخذ

اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دارالمصطفی، سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۸۹-۲۹۱.

قبرستان بقیع، بخشی از سفرنامه رحمت الله بخارایی در سال ۱۳۰۳ق.

رحمت الله بن ملا عاشور بخارایی (درگذشت ۱۳۱۱ق) از روحانیون اهل سنت و عالمان شهر بخارا در ازبکستان کنونی بوده است. او در ۱۳۰۲ق به قصد مناسک حج از بخارا حرکت کرده، از طریق مشهد و پس از زیارت آستان مقدس حضرت علی بن موسی الرضا(ع) پس از رفتن به عراق و زیارت عتبات به مکه و مدینه رفته است. سفرش در ۱۳۰۴ق به اتمام رسید. او مشاهدات و خاطرات خود را نوشته و سفرنامه ای ساخته است. خودش اسمی برای آن انتخاب نکرده ولی فهرست نویس فرهنگستان علوم ازبکستان آن را غرایب الخبر فی عجایب السفر نامیده است.

بخشی از آن درباره بقیع است. این بخش از چند جهت اهمیت دارد. از جمله اینکه شرح و گزارش دقیق بقیع از منظر یک عالم و شاعر سنی مذهب است. این گزارش برای استفاده پژوهشگران ذیلاً آورده شد.

زیارت بقیع

/ بعد از آن زیارت بقیع را نیز از درون حرم می نمایند. این زیارات متبرکه را نیز بجا آورده، از باب جمعه حرم برآمده، به قدر چهارصد قدم بیشتر راه رفته، به دروازه مدینه که در طرف جنوبی روضه و نزدیک به مسجد آن حضرت است برآمده، به قبرستان بقیع رفته، اولاً در پیشگاه بقیع که مشهد مبارک حضرت خلیفه سیم عثمان ذوالنورین آنجا است، رفته، زیارت کرده، بعد به مشهدی که مشهور است به قبه اهل بیت پیغمبر(ص) آمدیم و بر دست راست درآمد بقیع واقع شده، و در این مشهد است تربت عمّ محترم جناب پیغمبر، یعنی حضرت عباس - رضی الله عنه - و حضرت امام حسن مجتبی، و حضرت امام زین العابدین، و حضرت امام محمد باقر و حضرت امام جعفر صادق - رضوان الله تعالی علیهم اجمعین.

هر پنج بزرگوار در یک صندوق آسوده اند، اما تربت های مبارکه هر کدام جدا جدا می باشد. زیارت نموده شد و بر دیوار غربی این مشهد مبارکه از جانب داخلی، روضه مبارکه دیگری به جهت فاطمه

ص: ۱۲۲۵

زهر مرتب نموده اند، چون که اندفان [دفن] آن حضرت در شب واقع شده، و خلاف اصحاب افتاده، لهذا در دو جای مدفن ایشان را قرار داده اند. هر دو موضع هم زیارتگاه است.

و پشت دیوار این مشهد که هم داخل بقیع است، بیت الاحزان حضرت خاتون محشر است و چون بعد از فوت پدر بزرگوارشان بسیار می گریستند مردم مدینه بسیار مهموم و محزون می شدند و از حضرت امیرالمؤمنین علی التماس نمودند، ما از گریه شبانروزی شفیعه عرصات از کار و بار و خورد و خواب مانده ایم. درخواست نما که مصیبت و ناله خود را در روز قرار دهد یا در شب. حضرت امیر التماس مردم را معروض آن جناب داشت. در جواب فرمود که بیرون شهر در بقیع غرقد به جهت من خانه ای بنا ساز که در آنجا رفته، غم های دل خود را خالی کنم. در بیابان می توان فریاد خاطر خواه کرد. لذا این خانه را به جهت آن جناب، شوهر بزرگوارش عمارت کرده و آن را در همان زمان مسمی به بیت الاحزان نموده. و در این خانه اکثر اغلب زنان مشغول زیارتند.

از زیارت این اماکن شریفه فراغ یافته به زیارت دختران و پسر آن حضرت پیغمبر(ص) و ازواج مطهرات آن حضرت و عمات طیبات آن جناب و عقیل بن ابی طالب و امام مالک صاحب مذهب و امام نافع شیخ القراء و عبدالله بن جعفر طیار و حضرت حلیمه سعیدیه، والده رضاعیه آن حضرت و فاطمه بنت اسد مادر حضرت حیدر صفدر - کرم الله وجهه - و ابی سعید خدری و عثمان بن مظعون و اکثر اصحاب گرام - رضوان الله تعالی اجمعین - را زیارت کردیم. و از طرف حضرت جهان پناه نیز در این مکان های شریف زیارت و دعا نموده شد.

و از آنجا باز به قلعه مدینه داخل شده، بر زیارت امامزاده اسماعیل فرزند حضرت امام جعفر صادق، بی واسطه در جنوبی مسجد جناب پیغمبر واقع شده، سید عون الدین شریف مکه نیز به زیارت آمده بود. از آنجا به منزل آمدیم.

روز یکشنبه از دروازه شام مدینه بیرون شده، زیارت جناب حمزه سید الشهداء - رضی الله عنه - و سایر شهدای احد و قبه الثنایا که دندان ثنایای مبارک حضرت پیغمبر در آنجا شهید شده و مصرع حضرت حمزه و بعضی مواضع متبرکه را زیارت نموده شد.

از مدینه تا احد نیم فرسخ کمتر راه است و در عرض راه احد امامزاده علی عریضی ولد ارجمند حضرت امام جعفر صادق را زیارت نموده شد.

و این راه آباد و مأمون است و کوه احد به جانب شرقی مدینه است. و روزها پنج شنبه مردم مدینه به زیارت حضرت حمزه می روند و در آنجا عمارت های رفیع و قهوه خانه ها بنا کرده اند. و نیز هر سال یک

بار در ماه رجب، اکثر اعراب از مکه و جدّه و یمن و مغرب و اطراف به زیارت حضرت حمزه - رضی الله عنه - می آمده اند که ازدحام عجیبی می شده است.

روز دوشنبه اوّل به مسجد غمامه که مسجد عیدین و جمعه حضرت پیغمبر است و به قلعه بیرون مدینه است، رفته، زیارت کردیم. و مسجد بلال حبشی نیز در یلی این مسجد است و در زیر این مسجد مکاریان که به جهت رفتن مسجد قبا، مرکب کرایه می کرده، کی با مرکب های خود مهیا ایستاده اند و ایشان را به جهت آن که خر کرایه می کنند، به زبان عربی حمار می خوانند. و مسجد بلال حبشی الحال عسکر خانه شده.

القصة از این موضع برآمده، مساجد اربعه که حضرات خلفای اربعه در زمان خلافت خود بنا نموده بودند، رفته، نماز خوانده، زیارت کردیم. باز به زیر مسجد غمامه که مسجد آن حضرت است آمده، مرکب کرایه کرده، به عزم زیارت مسجد قبا به راه افتادیم. و در عرض راه به مکان بنات النجار رسیدیم. دختران شخصی نجار (بنی النجار یکی از طوایف خزرج درست است نه فردی نجار) به جناب پیغمبر ایمان آورده، و آن حضرت در این مکان تشریف آورده اند. از آنجا به مسجد قبا رفته، مشرف گردیدیم. و این قبا موضعی است که جناب پیغمبر - صلی الله علیه و آله و سلم - در وقت هجرت از مکه به مدینه، اوّل به آنجا تشریف قدم مبارک ارزانی فرمودند و جایی که آمده، ناقه را خوابانیده اند، آن را میرک الناقه خوانند و موضعی که آیه مبارکه لَمْ يَجِدْ أَسْسَ عَلَى التَّقْوَى (سوره توبه، آیه ۱۰۸) نازل شده، هر دو موضع محرابی دارد، زیارتگاه است و به درون مسجد قبا واقع است.

و مسجد حضرت اسدالله الغالب و منزل آن حضرت و محل دست آس جناب فاطمه و بئر خاتم و کشف القبلة و مسجد عمره نیز در این موضع مبارک است، زیارت نمودیم.

در این محله قبا، نخلستان جناب پیغمبر - علیه السلام - است که آن جناب به نفس شریف خود اکثر بنای آن را نهاده و غرس بعضی از اشجار آن را کرده و آبیاری ها نموده، به عزم زیارت آن رفتیم که در آن مغلوق و مسدود. اهالی آنجا گفتند که این نخلستان ارم بنیان جنت توأمان به خلیفه روم (سلطان عثمانی) تعلق دارد و باغبانی موظف بر این موکل است و هر کس اینجا درآمده، نمی تواند باغبان آن را یافته. تملق و تضرع نموده، چیزی هم به آن هدیه کردیم. رضامندی داد به جهت زیارت و تفرّج درآمدم. به قدر پنج طناب هست. مشتمل بر درختان خرما و انار و لیمو و انگو تالاری و بسی مفرّج و دلگشا. از مشاهده این عطیه کبری، خود را نقد در بهشت دیدیم.

و بعضی درخت های خرما و انار بزرگ داشت که باغبان عرب که به لباس رضوان می نمود، اشاره کرد، اینها به دست مبارک آن حضرت نشانیده شده و از کنده آنها نوبرها برآمده، همه را زیارت کردیم، و از

انار تازه انداخت که هنوز اندک خامی داشت و از خرماي کهنه درخت متبرک همین ساله بود، باغبان به رسم تعارف و تبرک پیش آورد. به چشمان خود مالیده، خوردیم. و بعضی را آوردیم.

و در زیر این باغستان سه برکه و علف های بسیار سبز رویده بود که مشاهده آن نور چشم می افزود. و به قدر یک ساعت در آنجا بوده، چایی خورده، به سر چاه معجزه رسیدیم. دیدیم که دو چشمه آب شور و شیرین جداگانه آمده، در آنجا می ریزد و ممزوج می شود. بعد از آن که مسافتی جاری شده، می رود، آب مذکور دو حصه می گردد. یک حصه از آن شیرین و یک حصه دیگر به دستور اول شور می شود. و این امر به غیر از قدرت خداوند و معجزه حضرت نبوی (ص) دیگر جای اصلاح ندارد. مسافت از مدینه منوره تا اینجا پنج هزار و پنج صد و پنجاه قدم است.

کلیاتی درباره شهر مدینه: اما شهر مدینه، دو قلعه درون به درون است. مسافت بینهما یک هزار قدم بیشتر است و عمارت مسجد حرم محترم آن حضرت، به دیوار جنوبی مدینه نزدیک است که از دروازه با جمعه برآمده، به بقیع مشرف می شود. مسافت از حرم تا بقیع چهارصد یا پانصد قدم راه است. دروازه مدینه هفت است. اول باب شامی که باب احد است. دویم جهاد. سیوم باب قبا، چهارم باب جمعه، پنجم باب عنبر، ششم باب مجیدیه، و یک باب از آن مسدود است.

شهر مدینه از مکه کوچک تر است و در آبادی هم به آن نمی رسد. اما از مکه سردتر [و] خوش هوأتر است. هرگز دل کسی نمی خواهد که از آن بیرون شود.

و درهای مسجد مبارک پیغمبر و حرم محترم پنج است: اول باب السلام، دوم باب الرحمه، سیوم باب جمعه، چهارم باب النساء، پنجم باب مجیدی. و درهای روضه مبارک سه است: اول باب جبرئیل، دوم باب عزرائیل، سیوم باب توبه. /

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۹۶۵-۹۶۹.

قبرستان بقیع، بخشی از کتاب هدایه الحجاج از محمدرضا طباطبایی تبریزی.

محمدرضا بن عبدالجلیل حسینی طباطبایی تبریزی از مشاهیر سده سیزدهم قمری ساکن تبریز بوده است. اوصاف شخصی مانند تاریخ تولد او در منابع از جمله در کتاب مستند المشاهیر نیامده است. اطلاعاتی که خودش در ابتدای همین سفرنامه آورده مبنای پژوهش های بعدی شده است.

وی عضو خاندان سادات طباطبایی تبریز است. پدرش از کارگزاران دولتی و مسؤول چاپارخانه های بین راهی تهران- تبریز بود. گاه نام پدرش را میرزا عبدالجلیل چاپارباشی ثبت کرده اند. محمدرضا علاوه بر تحصیل درس های قدیم مثل صرف و نحو و منطق، به دلیل علاقه شخصی، فراگیری زبان و ادبیات

فرانسه، نیز دروس جدید مثل حساب، هندسه و جغرافیا هم روی آورد. از نظر فکری و اعتقادی از مریدان ثقه الاسلام و سید کاظم رشتی بوده است. به همین دلیل او را پیرو شیخیه شمرده اند.

او در سفر حج همراه و ملازم ثقه الاسلام (۱۲۷۷-۱۳۲۰ق) از رهبران شیخیه و از آزادیخواهان و رؤسای مشروطیت بود. وی گزارش مشاهدات و شنیده های خود را گردآوری و در قالب سفرنامه ای به نام هدایه الحجاج تدوین می کرد. این سفرنامه به کوشش رسول جعفریان با مشخصات زیر منتشر شده است:

هدایه الحجاج: سفرنامه مکه، تهران، مشعر، ۱۳۸۶، ۲۷۴ص.

این اثر از سفرنامه های فارسی سده ۱۳ق است که نویسنده در آن با آگاهی نسبت به موضوعات قدیم و جدید، درباره علل عقب ماندگی مسلمانان در دوره ی معاصر و وضعیت سوق الجیشی و جغرافیایی کشورهای اسلامی مطالبی آورده است. مطالب نویسنده درباره بقیع کوتاه و حدود یک صفحه است و عیناً آورده می شود. زیرا گرایش شیخی داشتن مؤلف مشهور است و شامل برخی نکات مهم می باشد.

/ در سمت شرقی مدینه منوره در بیرون دروازه باب الجمعه جایی است معروف و محدود و دیواری از گل به دور او کشیده شده. چهارتن از ائمه هدی با عباس عمّ حضرت اکرم در یک بقعه مدفونند. این بقعه را طوری بنا نمودند که از بیرون هشت ضلع و از اندرون چهار ضلع مربع - مستطیل به نظر می آید. در توی همین بقعه، در پیش رو، قبری است مشهور به قبر شریف جناب فاطمه زهرا(س) احتمال دارد که این مدفن دیگری باشد. در بالای در این بقعه شریفه، این فرد در سنگی منقوش و منصوب است:

لی خمسه اطفیء بهم حرّ الجحیم الحاطمه المصطفی المرتضی و ابناهما و الفاطمه در بیرون این بقعه چسبیده و به دیوار در سمت پایین پا مرقد شریف جناب شیخ اجلّ اوحد شیخ احمد احسائی - اعلی الله مقامه - است. نزدیکی به همین مکان ملک پاسبان، بیت الاحزان جناب بتول عدرا فاطمه زهرا(س) است. و غیر از اینها جمعی از خانواده ی رسالت و ولایت پناهی و اصحاب گرامی در قبرستان بقیع مدفون و هم آغوش تربت حضرت ائمه هدی هستند که به شمار نمی آید. در همان سال که به امر و اشاره سلطان عبدالمجید خان - عطرالله مرقده - تعمیر روضه ی مقدسه را می نمودند همه اینها را به انضمام مقبره ی مخصوص برای مرقد جناب حمزه تعمیر و تنقیح نمودند. مقبره ی حمزه ی سیدالشهداء با قبور سایر شهدای غزوه ی احد که ۷۲ نفر بودند در شمال کوه احد در دامنه، در مسیلی اتفاق افتاده، از آنجا تا شهر یک فرسخ مسافت می شود. در قلّه ی این کوه گنبد سفیدی نمایان بود. تحقیق شد گفتند قبر شیخ هارون هندی است. قبه الثنایا که دندان های حضرت رسول را در آنجا شهید کردند، به فاصله ۱۵۰ قدم از قبر جناب حمزه عقب تر است. در نزدیکی این قبه چشمه ی معتبری است مشهور به عین الثنایا و

به مغرب جاری است و به قدر دو سنگ آب دارد و به فاصله ی یک کیلومتر در طرف مشرق، قبر علی عریض (علی بن جعفر الصادق(ع)) که از اکابر صحابه ی حضرت امام رضا(ع) بود، واقع است. /

مآخذ

دانشنامه دانش گستر، ج ۶، ص ۴۱۲-۴۱۳؛ هدایه الحجاج، محمدرضا طباطبایی تبریزی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۶؛ مقدمه و ص ۲۱۱-۲۱۲؛ سفرنامه حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۵۳۸ و ۸۰۱.

قبرستان بقیع در سال ۱۳۰۵-۱۳۰۶ق، گزارشی از وضعیت عمومی این محل و بخشی از کتاب تحفه الحرمین و سعاده الدارین. محمد معصوم مشهور به معصوم علی شاه نایب الصدر در ۱۲۷۰ق/آذر ۱۲۳۳ش در شیراز متولد شد و در ۱۳۴۴ق درگذشت. او چند عنوان کتاب مهم از جمله طرائق الحقایق دارد.

اطلاعات درباره شخصیت و زندگانی مؤلف در مقاله محمد معصوم نایب الصدر الشیرازی و اطلاعات درباره کتاب تحفه الحرمین در مقاله تحفه الحرمین و سعاده الدارین آمده است.

او به سال ۱۳۰۵ عازم سفر حج شد و خاطرات و مشاهدات خود را در قالب سفرنامه ای با عنوان تحفه الحرمین و سعاده الدارین تدوین کرد. بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است. او بخش بقیع را اینگونه شروع می نماید:

بعد از ساعتی از روز برآمده، به عزم زیارت ائمه بقیع - صلوات الله علیهم - رفتیم و در ضمن، انعام مرسوم خدام را گرفتند و مشرف شدیم. زیارت جامعه کبیر را از جانب دوستان نیابت نموده خواندم. این شعر را بر لوحی معلق دیدم. اثری دارد، نقل شد:

وحط فی بابنا ما شئت من ثقل

وکل شیء تری صعباً یهون بنا

و بقیع مکان متسع را گویند. و بعضی قید نموده اند که در او درختی باشد یا پنج درخت. و به این سبب، قبرستان مدینه را بقیع الغرقد گفته اند؛ و متصل است به سور مدینه، و دروازه ای که به آنجا باز می شود، باب الاموات می گویند و باب الجنائز.

و غرقد، به فتح معجمه و سکون راء، مانند مرقد، شجر من شجر الغضا وهی بالقصر شجر ذوشوک و خشبه من اصلب الخشب و فی فحمه صلابه. و بعضی ترجمه غضا را درخت تاق نوشته اند. و ظاهراً درختی که صدیقه طاهره بعد از مفارقت جناب پدر، روزها در سایه او می نشستند، در بقیع بوده چنان که بیت الاحزان هم آنجاست. خلاصه، قبرستان عبرت انگیز و گورستان وحشت آمیزی است.

اطرافش باغات نخیلات بسیار و بساتین متصل می شود به احد و از یک طرف به قبا و از معارف در آن قبرستان از هر گروه مدفون گشته اند، و اشاره به اعیان آنها می نماید. از برای حصار بقیع دو در نصب نموده اند: یکی محاذات بقعه متبرکه ائمه - علیهم السلام - و غالباً مسدود است، و یکی به دروازه شهر نزدیک است. و سنگ بزرگی بر سر در این باب به خط نستعلیق خوشی نوشته و حجاری شده. تاریخ تعمیر بقاع آنجا و سایر اطراف مدینه مشرفه را این شخص به نظم در آورده و در بالای سر هر بقعه، اسم صاحب بقعه را منظوماً بر سنگ محجر نموده اند و به ترکی گفته، بر سر در بقیع قصیده طولانی نوشته اند، اکتفا می نماید به شعر اخیر، که سال تعمیر و نام سلطان و ناظم معلوم می شود.

شفیع اوله ساکه عزت بقاده بو تاریخ

بقیع ایتدی معلی بنای شه محمود

وارد بقیع می شود، به دست راست، مسجد پوشیده ای است مانند، اتاق، بر سر او نوشته اند: هذا مسجد اُبی بن کعب و صلی فیه النبی غیر مژه.

در بقعه ائمه بقیع، جناب امام حسن و امام زین العابدین و امام محمدباقر و امام جعفر صادق - صلوات الله علیهم - در یک ضریح می باشند. می گویند عباس بن عبدالمطلب آنجا مدفون است. و اصل بقعه را مجدالملک، ابوالفضل اسعد بن محمد موسی البراوستانی القمی که وزیر سلطان برکیارق بن ملکشاه بوده، ساخته. و این اوقات جناب امین التجار حاجی عبدالحسین در مرمت او موفق شده اند. خداوند توفیق بدهد کسانی را که سعی نمایند و صحنی بسازند.

و آثاری در آن بقعه، در پیش روی ائمه، به طرف دیوار مانند شاه نشین، ضریح و پرده دارد. می گویند جناب صدیقه طاهره(س) مدفون هستند، چنان که در بیت الاحزان هم احتمال داده اند.

و این کلمات بر سر در و چند شعر به ترکی نقش است: هذا قبه حضرت عباس و اهل البيت - رضی الله عنهم.

یا پلوب قبر پاک عم نبی

اهل بیت ایله قیلدی استیناس

پادشاه جهانہ یاور اوله

سید الناس حضرت عباس

و اطراف بیرون بقعه، بعضی از معارف علماء اثنا عشری دفن شده اند، من جمله مرحوم شیخ ابوالقاسم شیخ الاسلام فارس، به طرف در بالای سر ائمه مدفون شده اند.

و مرحوم شیخ، از جمله اشخاص جلیل و علمای نبیل بودند، و در سالی که به حج مشرف می شدند، در شیراز خدمت رسیدم. بعد از فراغ از اعمال حج و زیارت رسول(ص) به سن هشتاد و اندی، در آن مکان شریف تمکن یافتند.

و جناب شیخ الاسلام حالیه، خلف الصدق ایشان، الحال در شیراز و اعتبار محکمه شرعیه ایشان را احدی ندارد. و در همان سال، در خدمت پدر عالی مقام، به زیارت بیت الله مشرف شده اند. و الحق در نجابت و درستکاری ممتاز. در فارس کمتر کسی به قدر ایشان املاک دارد، به همین واسطه، چشمداشت به حقوق مردم ندارند، و رشوه از احدی تا به حال شنیده نشده گرفته باشند. خداوند توفیق بدهد که آقا شیخ محمد طاهر عرب و بعضی آقایان دیگر موقوف کنند و حکم ناحق دست کسی ندهند.

و دیگر مرحوم شیخ احمد احسائی، در مقابل بیت الاحزان متصل به دیوار بقعه حضرت حسن(ع) مدفون شده و شبآکی از آهن به دور سنگ کشیده اند. بر سنگ مزار طرف بالای سرش این کلمات نقش است:

بسم الله الرحمن الرحيم

لزين الدين احمد نور فضل

تضييء به القلوب المدلهمه

يريد الحاسدون ليطفئوه

ويابي الله الا ان يتمه

و در لوحی که روی مزارش انداخته اند، تفصیلی نوشته اند و شعری که ماده تاریخ او را مشتمل است، نقل می نماید:

قد سئلت الفكر عن تاريخه يوما فأنشد

فزت بالفردوس فوزاً يابن زين الدين احمد

بقعه بنات رسول الله(ص) هم آنجاست؛ و اسامی همه را بر سر در نوشته اند. زوجات آن حضرت هم آنچه در مدینه وفات یافته اند، در یک بقعه می باشند. و می گویند عایشه محترمه هم آنجا در همان بقعه است، ولی بسیار بعید است، چرا که رفتن او به شام محقق است و در آن سفر بازگشت نمود. چنان که نقل شده که خال المؤمنین، ام المؤمنین را در شام در چاهی که ترتیب داده بود، مصرف رسانید و معدوم الاثر شد. و محمل بی صاحب او را معاویه، محض اشتباه برداشت و بنای ناله و شیون گذاشت. و هر قدر فحص نمودند، دیده نشد. [البته این داستان را غیرواقعی دانسته اند]. هر ساله، حاج شامی، شبیه محملی می آورند به مکه و مدینه. و مصری هم محملی دارند؛ بعضی سال ها در سر تقدیم و تأخیر نزاعی داشتند.

در هر حال، زن محدثه بوده و شجاع و دلاور و عفت او می گویند زیاد بود، چنان که در سر جنازه حسن بسیار شرم نمود و نگذاشت در خانه جدش دفن نمایند. و در مسئله افک، صاحب تاریخ خمیس از خود عقیفه نقل صحیح می نماید؛ و از نزاع با امیرالمؤمنین هم توبه نموده.

و بقعه ابراهیم بن النبی (ص) بر سر در او چند شعری ترکی است یک مصرع او فارسی است. نقل می شود: «شهزاده سلطان رسل ابراهیم».

جناب عقیل هم بقعه دارند. چند شعری بر سر در به ترکی است. یکی از آن ها، این است:

قبه حضرت عقیلی کورن

صاحب انتباه و عقل و دها

دو قبه، وصل یکدیگر، یکی از مالک بن انس که مذهب مالکی به او منسوب است و دیگری از نافع که از قرآء معروف است. در آخر قبرستان بقیع که سابقاً جزو قبرستان امت جناب موسی بن عمران بوده، ذوالنورین آثاری به اسم دارند. سابقاً دیوار بقیع فاصله بود. بعد از این تعمیر و قبه، دیوار را برداشته اند و جزء بقیع نموده اند.

و آنچه در مجالس المؤمنین می گویند چارطاق عثمان بن مظعون که اهل سنت چنان پندارند که مقام عثمان بن عفان است و از بنای مجدالملک - رحمه الله - بوده، باید سوای این بقعه باشد، و او داخل بقیع بوده است.

در محاذات قبه عثمان قبه ای است بر سر درش این کلمه نوشته: هذه قبه حضرت حلیمه السعديه - رضی الله عنها - و این دو بیت نوشته اند:

یا پلدی مرضیه، فخر عالمه قبه

حلیمه حضرتنه، قیلدی پادشه حرمت

که ذاتی در شرف دودمان سعديه

بو در محمده اول بکندرن خدمت

در آخر بقیع، به سمت باغات، دو کوچه فاصل می شود، دو قبه است نزدیک به هم. یکی که مؤخر است، بر سر درش نوشته: هذا قبه ابی سعید الخدری - رضی الله عنه - و به ترکی دو بیت بر سنگ نقش است:

قبه نور سعید الخدری

اولدی رشک حرم چرخ نهم

بربری یاور اوله پادشه

رضی الله تعالی عنهم

ص: ۱۲۳۳

قبة مقدم، متعلق است به حضرت طاهره مطهره فاطمه بنت اسد و زوجه اسد و والده اسد الله الغالب علی بن ابی طالب (ع) و سمیت بذلک لأنّ الله تعالی فطمها بالعلم و من الطمّث کانت أوّل امراه هاجرت مع رسول الله - صلی الله علیه و آله من مکّه الی المدینه علی قدمیها و کانت من أبرّ الناس برسول الله و روی أنّها لما ماتت ألبسها رسول الله قمیصه واضطجع فی قبرها، فقالوا: یا رسول الله ما رأیناک صنعت ما صنعت بهذه؟ فقال: انه لم یکن أحد بعد ابی طالب أبرّ بی منها و أنّما ألبستها قمیصی لتکتسی من حلل الجنّه واضطجعت معها لیهوّن علیها.

و بر سر در بقعه متبرکه، این عبارت و اشعار ترکی منقوش است: هذا قبة الوالده المحترمه حضره علی - رضی الله عنه - .

یابدی بوقبه پر نوری شهنشاه جهان

دست عدوانله اولمشدی مقدم ویران

نجل ذیشاننی یا ورایده اول پادشه

فاطمه بنت اسد مادر شیر یزدان

از طرف دست راست، هنگام خروج از بقیع، بقعه ای است می گویند عمّات نبی (ص) دفن شده اند. در وقت دخول از دروازه جنایز به دست چپ صحن و قبه با روح بزرگی است، می گویند از جناب اسماعیل بن امام جعفر صادق (ع) است و شاید در ذکر سلسله طریقت، طایفه اسماعیلیه به مناسبتی بیانی از آن جناب بشود، ان شاء الله.

نزدیک باب السلام، صحن کوچک و بقعه مختصری از جناب عبدالله بن عبدالمطلب - صلوات الله علیهما - است که در آنجا می گویند مدفون شده اند و نقل و توفی عبدالله بن عبدالمطلب بالمدینه و رسول الله ابن شهرین.

بعضی کلمات و ابیات ترکی بر لوح سر مبارکش نقش شده. این دو بیت نقل می شود:

قبر پاک والدشاه رسل در بومقام

فضل حق سلطان محمودک بوخیر برتری

وصف اعمارنده پرتو جوهری تاریخدر

قبر پاکیزه مقام والد پیغمبری

بعد از زیارت ائمه بقیع و جناب عبدالله - سلام الله علیهم - بسیار متأسّف و متألم بودم که صنمی قریش باید چراغ و بناهای رفیع داشته باشند، جناب بتول و سبط رسول و پدر بزرگوارش در شب چراغی نداشته باشند، و آثار کهنه و بنای مختصری داشته باشند؛ افّ لک یا دهر.

تحفه الحرمین و سعاده الدارین، محمّد معصوم نایب الصدر شیرازی، تهران، بابک، ۱۳۶۲؛ سفرنامه مکه، محمد معصوم نایب الصدر شیرازی، تهران، نشر پانید، ۱۳۸۳؛ سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۳۰۲-۳۰۶.

نیز نک: محمد معصوم نایب الصدر شیرازی؛ تحفه الحرمین و سعاده الدارین

قدمت بقیع، بخشی از کتاب مدینه شناسی درباره پیشینه این قبرستان در روزگار جاهلیت.

سید محمد باقر نجفی (۱۳۲۵-۱۳۸۱ش) مدینه شناس ایرانی که بیش از سه دهه از عمرش را به بررسی موضوعات مرتبط به مدینه النبی پرداخت، حاصل کارش کتابی مفصل در دو جلد به نام مدینه شناسی است. یک بخش مهم و قابل توجه از این کتاب درباره بقیع است. در اینجا فقط یک قسمت از این نوشتار پژوهشی و گزارشی را گزینش و بدون کم و کاست در اختیار پژوهشگران قرار می دهیم. زیرا راز نتایج پژوهشی روشمند در چند دهه است و به عنوان سند تلقی می گردد. متن این پژوهش چنین است:

بقیع در دوره جاهلیت

قدمت این گورستان به تاریخی تاریک در عصر جاهلیت باز می گردد و پژوهندگان مدینه شناس نتوانسته اند اسناد تاریخی این قدمت را به ما ارائه دهند. شاید هم نخستین بار دو واژه ی غرقده را در مرثیه منظوم «عمرو بن نعمان بیاضی» یافته اند که از قدمت و اصالت آن در بافت منطقه ی یثرب، یادی کوتاه است.

ابن اثیر ضمن شرح تاریخ عرب در سال های طولانی جاهلیت از نبردهای دو طائفه خزرج به سیادت «عمرو بن نعمان بیاضی» و اوس به ریاست «حُضَیر بن سماک الأشهلّی» یادها کرده است. (الکامل فی التاریخ، ج ۱، صص ۶۷۱، ۶۷۹ و ۶۸۱، چاپ: دار صادر، بیروت ۱۹۸۲م)

در این ماجراها عمرو بن نعمان ضمن وصف یکی از نبردها اشعاری سروده است که فیروزآبادی آن را چنین ثبت کرده است:

حَلَسَتْ الدِّیَارُ فُسَدَتْ غَیْرَ مُسَوِّدٍ / وَمِنَ العِنَاءِ تَفَرَّدَی بِالسُّوِّدِ

أَیْنَ الذِّیْنَ عَهَدْتُهُمْ فِی غِطِّهِ / بَیْنَ العَقِیقِ إِلَى بَیْعِ الغَرَقَدِ (المغانم المطابه، ص ۶۱)

«ابو تمام» متوفای ۲۲۶ق صاحب «دیوان الحماسه» که به اشعار شعرای جاهلی شناخت و توجه دقیق داشته، درباره این شعر به اظهار نظر پرداخته و آن را به فردی از «بنو خثعم» نسبت داده است. (ت: ابو

تمام، «دیوان الحماسه»، چاپ: دارالمعارف، مصر. نیز درباره ابوتمام نك- بروكلمان، «تاریخ الأدب العربی»، جزء الأول، ص ۷۷، دارالمعارف، مصر، ترجمه عربی: دکتر عبدالحلیم النجار. نیز: دکتر شوقی ضیف، «تاریخ الأدب العربی، العصر العباسی الأول»، جلد ۳، ص ۲۶۸، چاپ: دارالمعارف مصر، چاپ ۶. همچنین: ابن نباته مصری، «سرح العیون»، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، ص ۳۲۴، چاپ ۱۹۶۴م. قاهره: دارالفکر العربی. درباره «بنو بیاضه» نك: سمعانی، «الأنساب» الیاضی، چاپ مرجلیوت. نیز: ابن سعد، «الطبقات الکبری»، ج ۳، ص ۱۳۱. و درباره «خنعم» و «الخنعمی» نك: سیوطی، «لَبَّ اللَّباب»، چاپ ایتالیا، افست: مکتبه المثنی)

مأخذ

مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، چاپ دوم، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۴۱۵-۴۳۹.

قره العین فی الرحله، سفرنامه سید عبدالله بن علی حضر می به مکه.

سید عبدالله بن علی بن الشیخ ابی بکر الحضرمی در ۱۳۸۲ق برای ادای مناسک حج به مکه و مدینه رفته و مشاهدات، شنیده ها و اعمالی که در این سفر داشته را نوشته و سفرنامه ای به این مشخصات منتشر ساخته است:

قره العین فی الرحله الی الحرمین الشریفین، بیروت، الدار العربیه للموسوعات، ۲۰۱۱م/۱۴۳۲ق.

این سفرنامه دارای این موضوعات است: مقدمات سفر و لزوم یادگیری نکاتی درباره حج، جده و بیتوته در این شهر، ادله وجوب حج، حکمت احکام حج، حکمت طواف، حکمت رمی جمره، حکمت قربانی و دیگر مناسک، واجبات و مکروهات و مستحبات و محرمات در سفر حج، حج از غیر و نیابتی، قصد اصحاب فیل، حجر اسماعیل، حجر اسود، مقام ابراهیم، بناء کعبه، تاریخ کعبه قبل از اسلام، مسجد الحرام در دوره های خلفا و ملوک و سلاطین، مراحل اجرای مناسک، زیارت مدینه منوره، حرم مدنی، حجره شریفه، منبر نبوی، مقبره غرقد (قبرستان بقیع)، مسجد قباء، رهیل احد، غزوه فتح، غزوه بنی قریظه، نهاییه سفر.

درباره بقیع نکات و گزارش جالبی دارد که بیانگر دیدگاه مسلمانان اهل سنت به ویژه اهل سنت حنفی است.

بخش مربوط به بقیع زیرعنوان قبرستان الغرقد (قبرستان غرقد) آمده است. این بخش عیناً و بدون کم و زیاد آوردم.

مقبره الغرقد

ص: ۱۲۳۶

أصل البقيع فى اللغة: الموضع الذى فىه أروم الشجر من ضروب شتى وبه سىمى بقىع الغرقد، والغرقد كىار العوسج. يقىع البقىع شرقى المدينه، وهو مقبره المدينه المنوره منذ زمن الرسول(ص) إلى يوم الناس هذا، وفىه ما يقرب من عشره آلاف صحابى «رضوان الله عليهم أجمعين».

يدخله الناس من باب يعرف ب-«باب البقىع» وأول ما يقابل الداىل إليه عن يساره مشهد صفیه، عمه الرسول(ص)، وأم الزبیر بن العوام(رض)، وأمامها قبر مالک بن أنس الإمام المدنى، وعلیه قبه صغیره، وأمامه قبر سیدنا إبراهیم بن النبى(ص)، وعلیه قبه بیضاء، وعلی الیمن منها قبر عبدالرحمن بن عمر بن الخطاب المعروف بأبى شحمه، وهو الذى جلده أبوه الحد فمرض فمات، وبإزائها روضه صغیره فیها ثلاثه من أولاد الرسول(ص)، ویلیها روضه العباس بن عبدالمطلب، والحسن بن علی(ع) وهى قبه مرتفعه علی مقربه من باب البقىع، عن یمین الخارج منه، وقبراهما مرتفعان عن الأرض، متسعان مغشیان بألواح ملصقه أبداع إلساق، مرصعه بصفائح الصفر، مسامیرها علی أبداع صفه وأجمل شكل، ویلى هذه القبه بیت ینسب لسیدتنا فاطمه الزهراء بنت الرسول(ص). ویعرف ببیت الحزن، یقال إنه البیت الذى أوت إليه السیده فاطمه، والتر منه حزناً علی موت أبیها. وفى آخر البقىع قبر سیدنا عثمان بن عفان(رض) وعلی مقربه منه قبر فاطمه بنت أسد، أم الإمام علی بن أبى طالب «كرم الله وجهه». وفى البقىع من مشاهد الصحابه المهاجرین منهم والأنصار، ما لا یحصى، لأنه مقبرتهم «رضى الله عنهم أجمعین» وفىه أيضاً: سیدنا علی زین العابدین، ومحمد الباقر، وعقیل بن أبى طالب (أخو الإمام علی)، وعبدالله بن جعفر الطیار، واسماعیل ابن الإمام جعفر الصادق، وعلی العریضى، منهم بناته(ص): فاطمه الزهراء ورقیه وزینب وأم کلثوم، ومنهم زوجاته علیه الصلاه والسلام، وهن: سوده وحفصه ومیمونه وعائشه وأم سلمه وجویریة وزینب بنت جحش، وزینب بنت خزیمه، ومرضعتة حلیمه السعدیة، ومنهم أيضاً نافع، أحد القراء السبعه و غیرهم من أولئک البرره الكرام، والقاده الأعلام.

وكل ما فى البقىع من القباب والمشاهد والأضرحة المقامه علی قبور من ذكروا آنفاً، قد هدمت وأزیلت وسویت بالأرض فى عهد السعودیین.

مشینا إلى البقىع مع جماعه من الرفاق، مخترقین الأزقه الضیقه الملتویه المؤدیة إليه، فاعترضتنا فى كثير منها، المستنقعات التى كونتها میاه الأمطار الغزیره التى هطلت علی المدينه طوال يوم أمس، إذ لا توجد مصاریف لهذه المیاه. بلغنا البقىع قبیل طلوع الشمس، وهو عباره عن ساحه واسعه، ممتده الجوانب، هادئه ساكنه، علیها بقایا سور متهدم، لیس فیها بناء ولاقباب ولامنائر ولا أى شىء یدل علی الحیاه وال عمران، كما كانت فى الماضى قبل عهد السعودیین.

دخلنا عبر السور وهبطنا بعدها إلى منحدر عميق، كالممر، يسير فيه الزائرون إلى قبور أولئك القاده الأبطال، وكان يتقدمنا الشيخ حسين هب الريح، وفجأه سمعناه يقول: هذا قبر عثمان بن عفان.

فنظرت إلى الموضع الذى أشار إليه بيده، فلم أوقراً، ولا شيئاً منه القمر، وإنما هو قمر به بعض أحجار معشراها وهناك، لا تقل على قبراً ولو قديماً، فقلت له: أين القبر يا أخى؟ دلنى عليه من فضلك.

فقال: هناك حيث تشير يدي.

فقلت له: ولكنى لأراه ولا أرى أثراً له، بل لأرى ما يدل على أنه كان يوجد هناك قبر فى الماضى القريب او البعيد.

فقال: لقد أندرس آثاره، ولم يبق فيه شيء يومر إليه، ولكنى آخر تماماً.

- ولم تعرفه؟

- هكذا قيل لنا.

- ومن قال لكم؟

- شيوخ المدينة.

- ومن هم هؤلاء الشيوخ، وأين هم الان.

انتفق أكثرهم إلى جوار ربهم، ولا تزال بقيه عنهم يعيشون فى العلميه.

وبعد هؤلاء البقيه من الجيل القادم على هذه الماكره يجب أن تخلف

فقلت له: حرام يا أخى هذا العقوق والجحود، إن نزلاء البقيع هم صفوه الخلق، وقاده العالم، وحماه الإسلام، أفيليق بالمسلمين أن يهملوا أمر هؤلاء العظماء الذين فتحوا الممالك، ودكوا صروح الكفر، وقوضوا أركان الجهل والفوضى والعداوه، ورفعوا مكانها رايه العلم والحضاره والمحبه بين الناس. هؤلاء الذين هدموا دعائم التعصب الذميم، والتقليد الأعمى، بعد أن أضأوا للعقول سبل التفكير السليم، حتى استطاع الناس أن يتخلصوا من قيود: «إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّهٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّقْتَدُونَ» (زخرف: ١٣)، أيجوز أن يبلغ بهم التنكر لأسلافهم البرره الميامين، فيستكثروا لهم ظهور قبورهم، ويخلوا عليهم حتى بوضع أحجار عليها ليعرفهم بها أحفادهم القادمون؟ وهم الذين ملأوا الأرض مجدداً وسودداً وبطوله، وقد سجلها لهم التاريخ فى سجله الخالد بمداد الفخر والإعجاب، وتناقلها الأجيال، جيلاً بعد جيل. ورسول الله(ص)، وهو الأسوه الحسنه (القدوه الصالحه) للمسلمين، حين توفى أخوه من الرضاع عثمان بن مظعون، وضع حجراً على قبره وقال: «أتعلم به قبر أخى». كلا، لايجوز لهم ذلك أبداً، بأى وجه من لوجوه، ولاعذر لهم فى ذلك مهما حاولوا تبرير موقفهم هذا، باختلاق الأسباب الواهيه الملفقه التى ينتحلونها للدفاع عن أنفسهم. أجل، لايسوغ باى حال من الأحوال أن يبلغ عقوق الأبناء بآبائهم إلى حد

التعدى على حقوقهم وحرمانهم. سيموت بقيه أولئك الشيوخ القلائل، الذين قيل انهم يعرفون آثار أولئك القاده البواسل، فكيف تكون الحال عندئذ؟ لاشك أنها ستطمس تلك البقيه الباقية من آثارهم، والتي يجب أن تبقى آثارها على مر الدهور تكريماً لهم، وتخليداً لذكراهم. فلا يعرف الأبناء والأحفاد حينئذ أين كانت تلك التربه الميمونه التي ضمتهم واحتوتهم واستراحوا في أحضانها، إننا نفهم جيداً أنهم فى غنى عن إقامه معالم على قبورهم، وعن الإشاده ببطولاهم وأمجادهم وتضحياتهم التي قدموها فى سبيل أعلاء كلمه الله، ولكننا نحن الذين بحاجة إلى ذلك، لإحياء ذكريات مواقفهم الشريفه النبيله للتأسى بهم، واقتفاء آثارهم، ونخاف فى الوقت نفسه أن تندرس هذه البقيه، وتنسى بمرور الأيام، كما اندرس ونسى الكثير منها، وأسدل عليه الستار إلى الأبد.

ثم إن هؤلاء الأبطال الأفاضل مفخره المسلمين فى جميع أنحاء العالم، لاخصوص أهل الحجاز، يعتز بهم كل فرد منهم إذا افتخر غيرهم بأبطالهم، فلهم فى نفوسهم المكانه الأسمى بعد مكانه قائدهم الأعظم «صلوات الله وسلامه عليه»، إذا فإن لهم الحق فيهم، وليس لأحد منهم مهما كان أمره أن يختص برايه فيهم، أو يتحكم فى أمرهم، فضلاً عن أن يفرط فى حقهم أو ينال من كرامتهم.

فقال لى أحد الرفاق: خير لك يا أخى أن تغض الطرف عن كل مالا يعجبك فى هذا البلد، وإننى لأشعر بنفس هذا الشعور الذى تشعر به، وأرى ما تراه أنت فى هذا الموضوع، ولكن،

فى فمى ماء وهل ينطق من فى فيه ماء؟

وتدخل الشيخ حسين قائلاً: لست بأول من قال هذا الكلام، فقد سبقك كثير من الزايرين على اختلاف أقطارهم وجنسياتهم، فسكت.

وهكذا طفنا فى أرجاء البقيع، نقلب الطرف هنا وهناك، بين تلك الآثار المندرسه والتي فى طريقها إلى الاندراس. وقد قرأنا عند دخولنا إليه ما كان يقرؤه رسول الله (ص) عند دخوله، وهو: السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وإنا إن شاء الله بكم لاحقون، أنتم سلفنا، ونحن على الأثر، ليغفر الله لنا ولكم، ويرحم الله المستقدمين منكم والمستأخرين، اللهم لاتحرمنا أجرهم، ولا تفتننا بعدهم، واعفر لنا ولهم، اللهم اغفر لأهل بقيع الفرقه. ثم قرأنا الفاتحه على أرواحهم، ودعونا الله تعالى بعدها بما تيسر. (انتهاء).

لازم به ذكر است كه اين متن به فارسى برگردان نشد تا اصالت آن محفوظ باشد.

مأخذ

قره العين فى الرحله الى الحرمين الشريفين، الحضرمى السيد عبدالله بن على، الطبعة الاولى، بيروت، الدار العربيه للموسوعات، ٢٠١١ م/١٤٣٢ق، مقدمه و ص ٢٣٩ - ٢٤٥.

قوم به حج رفته، سفرنامه حج نوشته جواد مجابى و گزارشى از بقيع.

ص: ١٢٣٩

جواد مجابی، نویسنده، شاعر و از روزنامه نگاران و فعالان عرصه فرهنگ از دهه چهل و پنجاه شمسی به بعد است. او در سال ۱۳۵۱ به سفر حج مشرف شده و در جریان سفرش، مشاهدات خود را می نوشته است. این نوشته ها بعداً با عنوان و مشخصات کتابشناختی زیر منتشر شد:

سفرنامه حج: ای قوم به حج رفته، تهران، انتشارات موج، چاپ اول، ۱۳۵۲، ۹۰ ص.

این سفرنامه ابتدا به صورت مجموعه مقالاتی در ۱۳۵۰ و ۱۳۵۱ در روزنامه اطلاعات منتشر شده است.

بخش مرتبط با بقیع بدون دست خوردگی نقل شده تا استفاده پژوهشگران از آن راحت تر باشد.

سفر به مدینه و زیارت بقیع

من از این شهر [مدینه] خیلی خوشم آمده بود، بیشتر از شهر بی هویت جده، اما هوای سرد و تصمیم دوستان جایی برای این اشتیاق باقی نمی گذاشت به وسوسه پرداختم که شاید دوستی را راضی کنم که با من در این شهر بماند، اما همه سرما خورده بودند و ترس خورده، صبح روز اول به دیدار قبرستان بقیع رفته بودیم، قبرستان بقیع تا آنجا که من دیدم چهار در دارد که به جز یکی، بقیه آن را بسته بودند و زنان که از ورود به بقیع منع شده بودند در ساعاتی از شب و روز پشت این درها می گریند یا از بام ساختمان های مشرف به گورستان، در این گورستان تاریخی نظر می کنند.

آیندگان و روندگان از تنها دری که باز است می گذشتند با چه زحمتی که ساعت دیدار دو سه ساعتی بیش نبود و دیدار مردم از بقیع از اشتیاق و عذاب بهره داشت.

این همه آدم از پله های کم عرض، بالا- و پائین می رفتند، بالا- رفتن نه، که اسم آن هجوم بود. چند بار نزدیک بود دوربین کوچکم له شود و خودم از حاشیه پله ها پرت شوم، هوئی کشیدم و صلواتی و با فشار خود را در میان جمع افکندم با فشار راهی باز کردم که ادب در این لحظه تنها بالا رفتن و دیدن بود، در اینجا باید به سرعت و با فشار راه بروی و گرنه کوچکترین تردید تو را مثل فرفره به دور خودت می چرخاند، علت این همه ازدحام را برایتان بگویم.

هر گروهی به سرپرستی آشنائی، مطوف و مزوری یا رئیس به زیارتگاه ها و مقام ها و مکان ها می روند و اگر کسی از آن جمع خارج شود یا گم شود، یا عقب بماند. خاصه اگر روستایی و کم سواد و گیج و ترسو باشد که اکثریت بودند نه به خدا می رسد نه به خانه خدا و نه حتی به هتل محل اقامت خود و این گمشدگان را دیدم که چون کودکان رها شده در شهری غریب، حیران و گریان در رهگذرها پرسه می زنند و به زبان های غریب و لهجه های محلی اسم کسی یا جایی را بازگو می کنند و هیچ کس حتی شرطه گوشش به این حرف ها بدهکار نیست.

پس لازم است که تو به دنبال علمدار خود باشی و او را گم نکنی و او که پرچم، چوب، شاخه درخت یا آفتابه یا سبدي بالای سر گرفته در پیشاپیش میراند و تو به دنبالش باید باشی و اگر کسی یا گروهی تو را از او جدا کرد باید به نیروی بازو و سر و دست و تقلاي جانانه او را پس برانی و به مقتدای خود برسی و گرنه گم خواهی شد، از این رو بود که آن لگدها و سقلمه ها و تنه زدنهارا نوش جان کردیم، ملائی همراه کاروان مطبوعاتی ها کرده بودند که در نخستین فشار جمعیت او و همراهان را گم کردم بالاخره از پله ها بالا رفتم و از در بقیع با هلله جمعیت وارد شدیم.

فکر می کردم بقیع جائی است آبادان و یا لاقل مثل گورستان های ما در حاشیه امامزاده ها، سنگ قبری، جای مسطحی دارد و درختی، اما خرابه ای بود پر از پستی و بلندی، خاک تا زانو، گرد در حلق و آفتاب در چشم، گذشتیم و به بدویتی رسیدیم که به مردگان خود نیز ارجی نمی نهند.

انبوهی اینجا و آنجا گرد مزار امامان ایستاده بودند و دعا می خواندند و نوحه سرائی می کردند، گویندگان بیشتر شیعه بودند غالباً مزور (زیارت دهنده) یا ضبط صوتی با آنان بود و در ضبط صوت ها روضه هایی سوزناک که چه می خواند و مردم چه می کردند. به اشارت گوینده زایران جهت و راه خود را عوض می کردند و گوینده غائب مضبوط بود که می گفت آنکه در آنجاست کیست و چه کسی شهیدش کرده و چرا و چگونه. در چهارگوشی روی خاک سنگ شکسته ای به نشانه گور وجود داشت، مثل گورهایی در روستایی فقیر. در سنگ چینی مزاری مشکوک بین دو فاطمه (فاطمه زهرا(ع) و فاطمه بنت اسد) قرار دارد و جای دیگر قبر عباس عموی پیغمبر(ص) را می توان دید، در جبهه شرقی محوطه چهار قبر در کنار یکدیگر مشخص شده است به ترتیب از جنوب مزار امام حسن مجتبی(ع) مرقد امام زین العابدین(ع) مدفن امام محمد باقر(ع) و آرامگاه امام جعفر صادق(ع) را می توان دید.

در چهار گوشه این سنگچین های مربع سه شرطه پا برهنه به رسم ادب ایستاده بودند و به قاعده پاسداری، نمی گذاشتند کسی به مزارات نزدیک شود.

البته اگر محبی به رسم صدقه پولی می انداخت برمی داشتند و به ادب در جیب می نهادند، با آنکه در آغاز گورستان نوشته بودند، پول بر گورها میاندازید، خاک برندارید و مزار را نبوسید.

اما این همه به عربی بود و اگر کسی خاکی به رسم تبرک برمی داشت از او باز پس می گرفتند و دیدم کسی را که مشتی خاک برداشت و گریخت، شرطه به دنبالش دوید و دیگران از آنجا که شرطه جاخالی کرده بود، خاک ها در جیب ریختند. می گفتند که چند سال پیش سخت گیری در کار بوده است و چوبی حواله سر زایران، حالا هم اگر سماجتی کنی چماق در کار است، زایران از هر ملتی بودند و بیشتر

ایرانی ها که در بقیع می گردیدند، بیشتر در اوایل بقیع و گفتند که در انتهای بقیع قبر عثمان بن عفان قرار دارد.

آفتاب گرم و سوزنده بود، من برگشتم و فاتحه ای برای آن گورها خواندم و به سوی منزل آمدم.

مأخذ

ای قوم به حج رفته، جواد مجابی، تهران، ۱۳۵۲، مقدمه و ص ۳۶-۳۹.

گفته در منابع مرجع اسلامی، بررسی این واژه در فرهنگ ها، تفاسیر و دیگر مأخذ مرجع.

لسان العرب، ابن منظور، ج ۲

كفت: الكفتُ صرْفك الشيء عن وجهه.

كَفَتَهُ يَكْفِتُهُ كَفْتًا فَانْكَفَتْ أَي رَجَعَتْ رَاجِعًا. وَكَفَتَهُ عَنِ وَجْهِهِ أَي صَيَّرَتْهُ. وَفِي حَدِيثِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍ: صَلَاةُ الْأَوَّابِينَ مَا بَيْنَ أَنْ يَنْكَفِتَ أَهْلُ الْمَغْرِبِ إِلَى أَنْ يُثَوِّبَ أَهْلُ الْعُشْرَاءِ أَي يُنْصَرِفُوا إِلَى مَنَازِلِهِمْ. وَكَفَتَ يَكْفِتُ كَفْتًا وَكَفْتَانًا وَكَفَاتًا: أَشْرَعُ فِي الْعِيدِ وَالطَّيْرَانِ وَتَقَبَّضَ فِيهِ. وَالْكَفْتَانُ مِنَ الْعِدْوِ وَالطَّيْرَانِ: كَالْحِيدَانِ فِي شِدَّةِهِ. وَفَرَسٌ كَفَتٌ: سَرِيعٌ؛ وَفَرَسٌ كَفِيتٌ وَقَبِيسٌ. (ص ۷۸)

والكفتُ بالكسر: القُدْرُ الصغیره، علی ما سنذكره فی هذا الفصل؛ ومنه حدیث جابر: أُعْطِيَ رَسُولُ اللَّهِ (ص)، الكَفِيتَ؛ قِيلَ لِلْحَسَنِ: وَمَا الْكَفِيتُ؟ قَالَ الْبِضَاعُ. الْأَصْمَعِيُّ: إِنَّهُ لِيَكْفِتُنِي عَنْ حَاجَتِي وَيَعْفِتُنِي عَنْهَا أَي يَحْبِسُنِي عَنْهَا. وَكَفَتَ الشَّيْءُ يَكْفِتُهُ كَفْتًا، وَكَفَتَهُ: ضَمَّهُ وَقَبَضَهُ.

ويقال: كَفَتَهُ اللَّهُ أَي قَبَضَهُ اللَّهُ.

والكفاتُ: الموضعُ الذي يَضُمُّ فِيهِ الشَّيْءُ وَيُقَبِّضُ. وَفِي التَّنْزِيلِ الْعَزِيزِ: أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كَفَاتًا أَحْيَاءَ وَأَمْوَاتًا. قَالَ ابْنُ سَيِّدِهِ: هَذَا قَوْلُ أَهْلِ اللُّغَةِ، قَالَ: وَعِنْدِي أَنَّ الْكَفَاتَ هُنَا مَصْدَرٌ مِنْ كَفَتَ إِذَا ضَمَّ وَقَبَضَ، وَأَنَّ أَحْيَاءَ وَأَمْوَاتًا مُتَّصِبٌ بِهِ أَي ذَاتَ كَفَاتٍ لِلأَحْيَاءِ وَالْأَمْوَاتِ. وَكَفَاتُ الْأَرْضِ: (ص ۸۰)

ظَهَرَهَا لِلأَحْيَاءِ، وَبَطْنُهَا لِلْأَمْوَاتِ، وَمِنْهُ قَوْلُهُمْ لِلْمَنَازِلِ: كَفَاتُ الْأَحْيَاءِ، وَلِلْمَقَابِرِ: كَفَاتُ الْأَمْوَاتِ. التَّهْذِيبُ: يَرِيدُ تَكْفِيتَهُمْ أَحْيَاءَ عَلَى ظَهَرِهَا فِي دُورِهِمْ وَمَنَازِلِهِمْ، وَتَكْفِيتَهُمْ أَمْوَاتًا فِي بَطْنِهَا أَي تَحْفَظُهُمْ وَتُحْرِزُهُمْ، وَنَصَبَ أَحْيَاءَ وَأَمْوَاتًا بِوُقُوعِ الْكَفَاتِ عَلَيْهِ، كَأَنَّكَ قُلْتَ: أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كَفَاتَ أَحْيَاءٍ وَأَمْوَاتٍ؟ فَإِذَا نَوَّتَ، نَصَبَتْ. وَفِي الْحَدِيثِ: يَقُولُ اللَّهُ، عَزَّ وَجَلَّ، لِلْكَرَامِ الْكَاتِبِينَ: إِذَا مَرِضَ عَبْدِي فَارْتَبُوا لَهُ مِثْلَ مَا كَانَ يَعْمَلُ فِي صِحَّتِهِ، حَتَّى أَعَافِيَهُ أَوْ أَكْفِتَهُ أَي أَضُمَّهُ إِلَى الْقَبْرِ؛ وَمِنْهُ الْحَدِيثُ الْآخِرُ: حَتَّى أُطْلِقَهُ مِنْ وَثَاقِي، أَوْ أَكْفِتَهُ إِلَى. وَفِي حَدِيثِ الشَّعْبِيِّ: أَنَّهُ كَانَ بَطْنُ الْكُوفَةِ فَالْتَفَّتْ إِلَى بُيُوتِهَا، فَقَالَ: هَذِهِ كَفَاتُ الْأَحْيَاءِ، ثُمَّ الْتَفَّتْ إِلَى الْمَقْبَرَةِ، فَقَالَ: وَهَذِهِ كَفَاتُ الْأَمْوَاتِ؛ يَرِيدُ تَأْوِيلَ قَوْلِهِ، عَزَّ وَجَلَّ: أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كَفَاتًا أَحْيَاءَ وَأَمْوَاتًا.

وَبَقِيعُ الْعَرَقَدِ يُسَمَّى كَفْتَهُ لِأَنَّهُ يَدْفَنُ فِيهِ فَيَقْبِضُ وَيَضُمُّ. (ص ۸۰)

مأخذ: لسان العرب، ابن منظور، بيروت، دار الفكر و دار صادر، بی تا، ج ۲، ص ۷۸- ۸۰.

فرهنگ اعلام جغرافیایی، حمید رضا شیخی

گفته: (به فتح اول و سکون دوم)، به گفته بکری نامی برای بقیع الغرقد، قبرستان مدینه است. او می گوید: این نام برگرفته از این آیه شریف می باشد: «... أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كَفَاتًا».

[گفته: از نام های بقیع است.] (ص ۳۲۶)

مأخذ: فرهنگ اعلام جغرافیایی - تاریخی در حدیث و سیره نبوی، محمد حسن شراب، ترجمه حمید رضا شیخی، تهران، مشعر، بی تا، ج ۱، ص ۳۲۶.

بهجه الاریب، ابن ترکمانی

«كَفَاتًا»: تَكَفَّتْ أَهْلَهَا: تَضُّهُمْ «أَحْيَاءٌ»: عَلَى ظَهْرِهَا، «وَأَمْوَاتًا»: فِي بَطْنِهَا. كَفَّتَهُ فِي وَعَائِهِ: ضَمَّتَهُ، وَكَانُوا يَسْمُونَ بِقِيعِ الْغَرَقَدِ: كَفَّتَهُ؛ لِضَمِّهَا الْمَوْتَى. وَقِيلَ: كَفَاتًا أَوْعِيَهُ، جَمَعَ كَفَّتَ بَعْضُهَا (أَحْيَاءً) تَنَبَّتْ، وَبَعْضُهَا (أَمْوَاتٌ) لَا تَنَبَّتْ. (آیات ۲۵ و ۲۶ سوره مرسلات)

الكفات: الموضع الذي يضم فيه الشيء و يقبض. و قال ابن سيده: الكفات هنا مصدر من كفت إذا ضم و قبض، و ان «أحياء و أمواتًا» منتصب به، أي: ذات كفات للأحياء و الأموات، و كفات الأرض: ظهرها للأحياء، و بطنها للأموات. و منه قولهم للمنازل: كفات الأحياء، و للمقابر: كفات الأموات... و بقیع الغرقد: یسمى كفته؛ لأنه یدفن فيه؛ فيقبض و يضم.

مأخذ

بهجه الاریب فی بیان ما فی کتاب الله العزیز من الغریب، ابن ترکمانی، القاہرہ، الہیئۃ المصریہ العاملہ للکتاب، بی تا، ج ۱، ص ۴۳۹- ۴۴۰.

التفسیر المنیر، وہبہ زحیلہ

السورہ المرسلات: آیات ۱۶- ۲۷

هذا و قد استنبط العلماء من آیه «ألم نجعل الأرض كفاتًا» حکمین:

الأول- إذا كانت الأرض ضامه تصم الأحياء على ظهورها، و الأموات في بطنها، فهذا يدل على وجوب مواراه الميت و دفنه، و دفن شعره و سائر ما يزيله عنه.

و الثاني- وری عن ربیعہ فی التباش (سارق أكفانی الموتی) قال: تقطع یدہ، فقیل له: لم قلت ذلك؟ قال: إن الله عزوجل يقول: «

أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا، أَحْيَاءَ وَأَمْوَاتًا» فالأرض حرز. و كانوا يسمّون ببيع الغرقد في المدينة كفته؛ لأنه مقبره تضم الموتى، فالأرض تضم الأحياء إلى منازلهم، و الأموات في قبورهم. و أيضاً استقرار الناس على وجه الأرض، ثم اضطجاعتهم عليها، انضمام منهم إليها.

ص: ١٢٤٣

و كذلك استدلل الشافعيه بالآيه على قطع النباش: بأن الله تعالى جعل الأرض كفاتاً للأموات، فكان بطنها حرزاً لهم، فالنباش سارق من الحرز. هذا ... و أما بقيه أنواع تخويف الكفار و تهديدهم، فمحلها الآيات الآتیه.

مأخذ: التفسير المنير في العقيدة و الشريعة و المنهج، وهبه زحيلي، بيروت، دار الفكر المعاصر، ج ٢٩، ص ٣٢٣.

التبيان، ابن هائم

المرسلات، آيه ٢٥ و ٢٦

«كفاتاً» [٢٥]: أوعيه، واحدهما كفت [ثم قال]:

«أحياء و أمواتاً» [٢٦]: أى منها ما ينبت و منها ما لا ينبت.

و يقال: كفاتا: مضماً. تكفت: تضمهم أحياء على ظهرها و أمواتاً فى بطنها. يقال: كفت الشيء فى الوعاء، إذا ضمته فيه. و كانوا يسمون بقيع الغرقد كفته؛ لأنها مقبره تضم الموتى.

مأخذ: التبيان فى تفسير غريب القرآن، ابن هائم، بيروت، دار الغرب الاسلامى، ج ١، ص ٣٣٢.

الكلمات المفيدة فى البقيع، بخشى از مستدرک دويش بر كوشش اخبار المدينه از ابن شبه.

عمر بن شبه معروف به ابن شبه (١٧٣-٢٦٣ق) مدينه پژوه مشهورى است. كتابش به نام اخبار المدينه النبويه يا تاريخ المدينه المنوره از منابع اوليه و مرجع در اين زمينه است. عبدالله بن محمد الدويش (١٣٧٣-١٤٠٨ق) ذيل و مستدركى بر كتاب ابن شبه نوشت و آن را الكلمات المفيدة على اخبار المدينه ناميد.

اين مستدرک در مجموعه مؤلفات الشيخ عبدالله بن الدويش به كتاب عبدالعزيز بن احمد المشيخ منتشر شد. بخشى از اين مستدرک درباره بقيع است كه اينجا نقل مى شود:

ما ذكره فى مقبره البقيع بنى سلمه والدعاء هناك

حدثنا محمد بن يحيى قال، حدثنا عبدالعزيز بن عمران، عن أبيه، عن محمد بن إسحاق، عن عبدالله بن عمر بن على، عن عبدالله بن جبير، مولى الحكم بن أبى العاص، عن ابن أبى مويهبه (قال فى الأصل ابن موهبه والمثبت عن نهايه الأرب ١٨: ٢٣١ ط دارالكتب)، مولى رسول الله (ص) قال: أهبني رسول الله (ص) من جوف الليل فقال: إني قد أمرت أن أستغفر لأهل البقيع، فانطلق معي. فانطلقت معه، فلما وقف بين أظهرهم قال: «السلام عليكم يا أهل المقابر، ليهن لكم ما أصبحتم فيه ما أصبح الناس فيه، أقبلت الفتنة كقطع الليل المظلم يتبع آخرها أولها، الآخرة شر من الأولى» ثم استغفر لهم طويلاً.

ص: ١٢٤٤

حدثنا إسماعيل بن أبي طرفه الحراني قال، حدثنا محمد بن سلمه، عن محمد بن إسحاق، عن عبد الله بن عمر بن علي، عن عبيد بن جبير مولى الحكم بن أبي العاص، عن عبد الله بن عمرو بن العاص، عن أبي مويهبه رضى الله عنهما قال: أهتني رسول الله (ص) من جوف الليل فقال: يا أبا مويهبه، إني قد أمرت أن أستغفر لأهل هذا البقيع، فانطلقت معه، فلما أشرف عليهم قال: «السلام عليكم يا أهل المقابر، لو تعلمون ما نجاكم الله منه، ليهن ما أصبحتم فيه مما أصبح الناس فيه، أقبلت الفتنة كقطع الليل المظلم يتبع آخرها أولها، الآخره شرُّ من الأولى». ثم استغفر لهم، قال: «يا أبا مويهبه، إني قد أتيت مفاتيح خزائن الدنيا والخلد فيها، فخيرت بين ذلك وبين لقاء ربِّي ثمَّ الجنَّة». قلت: بأبي وأمي خذ مفاتيح خزائن الدنيا والخلد فيها، ثم الجنَّة. قال: «لا والله يا أبا مويهبه، لقد اخترت لقاء ربِّي ثمَّ الجنَّة». ثم رجع رسول الله (ص) فَيَدِي به وَجَّهَ الذي قُبِضَ فيه (رواه الإمام أحمد والطبراني في الكبير والحاكم قال ابن عبد البر في الاستيعاب في ترجمه مويهبه إسناده حسن).

حدثنا هرون بن معروف قال، حدثنا عبد الله بن وهب قال، حدثنا ابن جريج، عن عبد الله بن كثير بن المطلب، أنه سمع محمد بن قيس يقول: سمعت عائشه رضى الله عنها تقول: ألا أخبركم عن رسول الله (ص) وعَتِي؟ قلنا: بلى. قالت: لما كانت ليلى انفلتت (قال كذا بالأصل ووفاء الوفاء ٧٨:٣ ط الآداب. وفي عمده الأخبار ص ١٢٣ انقلب).

فوضع نعليه عند رجليه، ووضع رداءه، وبسط طرف إزاره على فراشه (فاضطجع) (قال سقط بالأصل وما أثبتناه عن عمده الأخبار ص ١٢٣ ووفاء الوفاء ٧٨:٣ ط الآداب) ثم لم يلبث إلا ريثما ظن أنى قد رقدت، ثم انتعل رويدا، ثم فتح الباب رويدا، ثم خرج وأجأفه رويدا، وجعلت درعى فى رأسى واختمرت وتفتعت أزارى، وانطلقت فى أثره حتى جاء البقيع، فرفع يده ثلاث مرات وأطال القيام، ثم انحرف وانحرفت، وأسرع وأسرعت، وهروا وهروا، وأحضر وأحضرت، وسبقته فدخلت، فليس إلا أن اضطجعت فدخل فقال: مالك يا عائشه رايه حشيا؟ قلت: لاشىء. قال: لتخبرينى (قال فى الأصل لخبرنى والمثبت عن عمده الأخبار ص ١٢٣) أو ليخبرنى اللطيف الخبير. قلت: يا رسول الله، بأبى أنت وأمى، فأخبرته الخبر. قال: فأنت السواد الذى رأيت أمامى؟ قلت: نعم، قال: فلهنى لهزة فى صدرى أوجعتنى. وقال: أظننت أن يحيف الله عليك ورسوله؟ قالت: مهما يكتم الناس فقد علمه الله. قال: نعم. قال: فإن جبريل أتانى حين رأيت ولم يكن (قال فى الأصل لو لم يكن والتصويب عن عمده الأخبار ص ١٢٣ ووفاء الوفاء: ٧٨:٣ ط الآداب) ليدخل عليك وقد وضعت ثيابك، فنادانى فأخفاه منك، فأجبتة فأخفيتك منك، وظننت أنك قد رقدت فكرهت أن أوقطك، وخشيت أن تستوحشيني، فأمرنى أن آتى أهل البقيع

فأستغفر لهم. قالت: وكيف أقول؟ قال: قولي السلام على أهل الديار من المؤمنين والمسلمين، ويرحم الله المستقدمين منا والمستأخرين، وإنا أن شاء الله للاحقون (رواه مسلم في صحيحه).

حدثنا القعنبى قال، حدثنا عبدالعزيز بن محمد الدراوردي عن علقمه بن أبي علقمه، عن أمه، عن عائشه رضى الله عنها: أن رسول الله (ص) بينما هو مضطجع على فراشه، اذ قام فلبس ثيابه وأنا مستقيظه، فأرسلت جاريتي بُريرَه فى أثره لتنظر أين يذهب، قالت: فسلكت نحو البقيع بقية العرقَد، فوقف فى أدنى البقيع ثم رفع يديه، ثم انصرف، وأقبلت الجارية إلى فأخبرتني فسكتُ عنه فلم أسأله عن شىء من ذلك حتى أصبحتُ، فسألتُه حين أصبحتُ فقلت: يا رسول الله، أين خرجت البارحة؟ فقال: بُعثتُ إلى أهل البقيع لأصلى عليهم (رواه مالك فى الموطأ).

حدثنا القعنبى قال: حدثنا عبدالعزيز: عن شريك، عن عطاء بن يسار، عن عائشه رضى الله عنها قالت: كان رسول الله (ص) كلما كان ليلتها منه، يخرجُ آخر الليل إلى البقيع فيقول: السلام عليكم دار قوم مؤمنين، أتانا وأياكم ما توعدون، غداً مؤجّلون، وإنا إن شاء الله بكم لاحقون، اللهم اغفر لأهل بقيع العرقَد (رواه مسلم).

حدثنا أبو غسان قال، حدثنا عبدالعزيز بن عمران، عن عبدالرحمن بن أبى الزناد، عن هشام بن عروه، عن أبيه، عن عائشه رضى الله عنها قالت: خرج رسول الله (ص) من عندي، فظننت أنه خرج إلى بعض نساءه، فتبعته حتى جاء البقيع فسلم ودعا ثم انصرف، فسألتُه: أين كنت؟ فقال: أنى أمرتُ أن أتى أهل البقيع فأدعولهم وأصلى عليهم (إسناده ضعيف والحديث صحيح من غير هذا الوجه).

حدثنا عبد الله بن نافع، والقعنبى، ومحمد بن خالد بن عثمه، عن مالك بن أنس، عن علقمه بن أبى علقمه، عن أمه، عن عائشه رضى الله عنها قالت: قام النبى (ص) ذات ليلة فلبس ثيابه، ثم خرج، فأمرتُ جاريتي بُريرَه فتبعته حتى جاء البقيع، فوقف فى أدناه - زاد ابن نافع والقعنبى: ما شاء الله أن يقف - ثم مرجع. قال محمد بن خالد: ورجعت بريره أمامه، وقال ابن نافع والقعنبى: فسبقت فأخبرتني - ولم أذكر له شيئاً حتى أصبحتُ، فلما أصبحتُ ذكرتُ ذلك له فقال: أنى أمرتُ أن أتى أهل البقيع فأصلى عليهم. وقال ابن نافع والقعنبى: بعثتُ إلى أهل البقيع لأصلى عليهم (رواه مالك كما تقدم).

حدثنا محمد بن سنان، عن شريك، عن عاصم بن عبيد الله عن عبد الله بن عامر، عن عائشه رضى الله عنها قالت: خرج النبى (ص) من الليل فتبعته، فأتى البقيع - أو قال: المقبره - فقال: السلام عليكم ديار قوم مؤمنين، وإنا بكم لاحقون. أنتم لنا فرط، اللهم لا تحرمننا أجرهم، ولا تفتننا بعدهم. ثم التفت إلى فرآنى (إسناده ضعيف ولكن ورد معناه من حديث بريره كما رواه النسائى ٧٧: ٤ وأصله فى مسلم).

حدثنا موسى بن أسماعيل قال، حدثنا سعد (قال ابن أبى حاتم يكتب حديثه وليس بالمتين) أبو عاصم قال، حدثني نافع (قال فى الأصل سعيد وما أثبتته عن ميزان الاعتدال) مولى حمه بنت شجاع قال،

حدثتني أم قيس بنت محصن قالت: لو رأيتني ورسول الله (ص) أخذ بيدي في سكة من سكة المدينة كل البشر فيه (قال الكلمات الثلاث السابقة لا تقرأ في الأصل ورسمها أقرب إلى المثبت قلت عند الطبراني ما فيها بيت حتى أتينا كما في مجمع الزوائد ٤/١٣) حتى أتينا البقيع فقال: يا أم قيس، يبعث من هذه القبور سبعون ألفاً يدخلون الجنة بغير حساب، كأن وجوههم القمر ليله البدر. قالت: فقام رجل فقال: يا رسول الله، وأنا. قال: وأنت: فقام آخر فقال: يا رسول الله، وأنا. قال: «سبقك عكاشة». قال سعد: فقلت لها: ما له لم يقل للآخر؟ قالت؟ أراه كان منافقاً (ذكره الحافظ في الفتح وسكت عليه ١١: ٤١٣).

حدثنا الحسن بن عثمان قال: حدثنا أبو عاصم سعد بن زيد مولى سليمان بن علي قال، أخبرني نافع - وليس بنافع مولى ابن عمر - بمثله، ألا أنه لم يقل: «فقلت لأم قيس».

حدثنا فليح بن محمد اليماني (تقدم أن هذا تصحيف وإنما هو اليمامي) قال، حدثنا محمد بن سعيد المقبري قال، حدثتني أختي، عن جدّه، أن كعب الأخبار قال: نجد مكتوباً في الكتاب أن مقبرة بغربي المدينة على حافة سيل، يحشر منها سبعون ألفاً ليس عليهم حساب - وأن أبا سعيد المقبري قال لابنه سعيد: أن أنا هلكت فادفني في مقبره بنى سلمه التي سمعت من كعب.

حدثنا أبو غسان قال، أخبرني عبدالعزيز بن عمران، عن عبدالعزيز بن مبشر، عن المقبري، عن أبيه، عن أبي هريره رضي الله عنه قال، قال رسول الله (ص): مقبره بغربي المدينة يقرضها السيل يساراً، يبعث منها وكذا لا حساب عليهم. قال ابن مبشر: لا أحفظ العدد (إسناده ضعيف).

وحدثني عبدالعزيز، عن حماد بن أبي حميد، عن ابن المنكدر قال، قال رسول الله (ص): يحشر من البقيع سبعون ألفاً على صوره القمر ليله البدر، كانوا لا يكتنون ولا يتطيرون وعلى ربهم يتوكلون (إسناده ضعيف).

قال: وكان أبي يخبرنا أن مصعب بن الزبير دخل المدينة، فدخل من طريق البقيع ومعه ابن رأس الجالوت، فسمعه مصعب وهو خلفه حين رأى المقبره يقول: هي هي، فدعاه مصعب فقال: ماذا تقول؟ قال: نجد صفة هذه المقبره في التوراه بين حرتين محفوفه بالنخل أسماها كفته، يبعث الله منها سبعين ألفاً على صوره القمر.

حدثنا أبو غسان، عن الثقة، عن ابن أبي ذر السلمي، عن عقبه بن عبدالرحمن بن جابر بن عبدالله وعن ابن أبي عتيق وغيرهما من مشيخه بنى حرام، عن رسول الله (ص) قال: مقبره بين سبلين غريبه، يصيء نورها يوم القيامة ما بين السماء إلى الأرض (في إسناده راوٍ منهم).

وأخبرني عبدالعزيز، عن أبي مروان بن أبي جبر، عن عادل (هكذا بلفظ عادل وإنما هو عبادل وهو عبيدالله بن علي بن أبي رافع) بن علي، عن أبي رافع مولى رسول الله (ص): (أن رسول الله (ص)) قال

سقط في الأصل والإثبات للسياق) أتى البقيع فوق فدا واستغفر (إسناده ضعيف والحديث صحيح من غير هذا الوجه كما تقدم في حديث عائشه).

حدثنا هوده بن خليفه قال، حدثنا عوف، عن الحسن: أنَّ النبي (ص) قام على أهل البقيع فقال: السلام عليكم يا أهل القبور من المؤمنين والمسلمين، لو تعلمون ما نجاكم الله منه مما هو كائن بعدكم ثم نظر إلى أصحابه فقال: هؤلاء خيرٌ منكم. قالوا: يا رسول الله، وما يجعلهم خيراً منا؟ قد أسلمنا كما أسلموا، وهاجرنا كما هاجروا، وأنفقنا كما أنفقوا، فما يجعلهم خيراً منا؟ قال: أن هؤلاء مَضَوْا لم يأكلوا من أجورهم شيئاً، وشهدتُ عليهم، وإنكم قد أكلتم كم أجوركم بعدهم، ولا أدري كيف تفعلون بعدى (مرسل ورجاله ثقات).

حدثنا أبو داود قال، حدثنا مبارك قال، حدثنا الحسن قال: أتى رسول الله (ص) على بقيع الغرقد فقام فقال: «السلام عليكم يا أهل القبور - ثلاثاً - لو تعلمون ما الذى نجاكم الله منه مما هو كائن بعدكم؟» قال: ثم التفت فقال: «هؤلاء خير منكم - ونحن خلفه - قلنا: يا رسول الله، إنما هم إخواننا، آمننا كما آمنوا، وأنفقنا كما أنفقوا، وجاهدنا كما جاهدوا، وأتوا على آجالهم ونحن نتظر؟» قال: إن هؤلاء قد مضوا يأكلوا من أجورهم شيئاً، وقد أكلتم من أجوركم، ولا أدري وكيف تصنعون بعدى.

حدثنا أحمد بن عيسى قال، حدثنا عبدالله بن وهب - يعنى ابن محمد (هكذا هذه اللفظه يعنى ابن محمد وعبدالله بن وهب المصرى العالم الجليل) -، عن عبدالله بن أبى بكر، عن أبيه: أن رسول الله (ص) كان يخرج إلى البقيع فيدعو لهم، فسألته عائشه عن ذلك فقال: إني أمرتُ أن أدعو لهم (صحيح من غير هذا الوجه).

حدثنا موسى بن إسماعيل قال، حدثنا عبدالرحمن بن أبى الرجال قال، حدثنى عماره بن غزويه، عن عبدالرحمن بن أبى سعيد الخدرى قال: قال لى أبى، إني قد كبرتُ وذهب أصحابى، وحان منى فخذ بيدي. فأخذت بيده حتى جاء ألى البقيع (قال فى الأصل حتى جئت إلى البقيع فجئت أقصى البقيع وما أثبتاه عن عمده الأخبار ص ١٣٣)، فجئت به أقصى البقيع مكاناً لا يدفن فيه، فقال يا بُنى، إذا هلكتُ فاحفر لى ها هنا، لا تبك على باكيه، ولا تضربن على فسطاطاً، ولا تمشين معى بنار، ولا تؤذين أحداً، واسلك بى زقاق عمقه، وليكن مشيك بى خبياً (رجاله رجال الصحيح إلا عبدالرحمن بن أبى الرجال قال فى التقريب صدوق ربما أخطأ).

حدثنا فليح بن محمد. قال، حدثنا حاتم بن إسماعيل قال، حدثنا هشام بن عروه، عن أبيه قال: ما أحبُّ أن أُدفن فى البقيع، لأن أُدفن فى غيره إلى من أن أُدفن فيه، إنما هو أحد رجلين: إمّا ظالم؛ فلا أحبُّ أن أكون معه فى قبره، وأما صالح؛ فلا أحبُّ أن تنشر لى عظامه (رواه مالك فى الموطأ عن هشام عن أبيه).

وحدث الواقدي قال، حدثنا عبد الملك بن محمد، عن عماره بن غزیه، عن محمد بن عبدالرحمن بن سعد بن زرارہ قال: أوَّل مَيِّتٍ بالمدينه من الأنصار أسعد بن زرارہ أبو أمامه، ودفنه بالبقيع؛ ولم يكن قبل ذلك صلاه على الجنائز.

حدثنا سويد بن شعبه قال، حدثنا ابن أبي الرجال، عن عماره بن غزیه، عن عبدالرحمن بن أبي سعيد قال، قال أبي: يا بُنَيَّ، كبرتُ وذهب أصحابي، ودنا مني ثم اتكأ علي. فأتی البقيع حيث لا يدفن أحدٌ فقال: إذا متَّ فادفني ها هنا، واسلُك بي زقاق عمقه، ولا تضربوا علي فسطاطاً، ولا- تتبعوني بنار، ولا- تبك علي نائحه، وامشوا بي الحَبِّب، ولا تؤذنوا بي أحداً. قال: فسألني الناس متى يخرج؟ فأكره أن أخبرهم؛ لما قال لي، فأخرجته في صدر النهار، فأتيت البقيع وقد مُلِيَء ناساً.

حدثنا محمد بن يحيى قال، حدثنا عبدالله بن نافع، عن شعيب أبي عباده، عن أبي كعب القرطبي: أن النبي (ص) قال: من دفن في مقبرتنا هذه شفَعنا - أو شهدنا - له.

حدثنا محمد بن يحيى قال، حدثني عبدالعزيز بن محمد، عن شريك بن عبدالله بن أبي نمر، عن عطاء بن يسار قال: أتى النبي (ص) للبقيع فقال: السلام عليكم قوم مؤجلون، أتانا وإياكم ما توعدون، اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد (ورد معناه في صحيح مسلم من حديث عائشه).

مأخذ

مجموعه مؤلفات الشيخ عبدالله بن الدويش، مجلد ٦، دارالعيان، ص ٨٧-٩٨.

گزارش از بقیع، بخشی از سفرنامه عبدالغفار نجم الملک منجم باشی.

میرزا عبدالغفار نجم الملک منجم باشی (١٢٥٥-١٣٢٦ق) پسر آخوند ملاعلی محمد اصفهانی از رجال دوره قاجاریه است. او سفری به مکه در سال ١٢٩٦ آغاز کرد و در سال ١٢٩٧ق آن را به پایان رساند. او خاطرات و تجارب خود را برای مدیران ارشد حکومتی گزارش و تدوین نموده است.

بخشی از این گزارش درباره بقیع است که بدون کم و کاست نقل شده است.

قبرستان بقیع:

قبرستان بقیع در خارج مدینه است. مقابل یک دروازه و کوچه ای در میان فاصله است. در این قبرستان یک بقعه ای است از تعمیرات سلطان محمودخان، مشتمل بر قبور مطهره چهار تن از ائمه، امام حسن و امام زین العابدین و امام محمدباقر و امام جعفر صادق (ع) به انضمام دو قبر دیگر، یکی قبر عباس عم پیغمبر (ص) و دیگر قبر فاطمه بنت اسد یا فاطمه زهراء (س) و در پشت این بقعه مطهره بیت الاحزان است. به فاصله نزدیک و در شرقی از این بقعه مطهر قبر شیخ احمد بحرینی است و دیگر چند بقعه در

قبرستان هست به اسم بنات النبی و زوجات النبی و حلیمه مادر رضاعی حضرت و در آخر قبرستان مقبره حلیمه است.

و در طرف شمال شرقی مدینه کوه احد است و در دامنه کوه قبر مطهر حضرت حمزه سید الشهداء است که مسجد و صحنی دارد؛ از بناهای سلطان عبدالمجید خان. و در پشت دیوار شمالی، قبور سایر شهدای احد است. حصار خاکی خیلی مختصر و پستی دارند و در شرف انهدام، و در نزدیکی آن ها بقعه ای است، مدفن دندان مبارک حضرت.

در مدینه و اطرافش، چند رشته قنات جاری است و باغات خوب دارد، خاصه در راه احد. باغ های اطراف شهر را هر کدام تا دو - سه ذرع خاکشان را، دستی برداشته اند محض آن که آب قنات به آنها بنشیند.

مظلومیت شیعیان مدینه: اهل مدینه مردانشان، غالب کوسج اند و سفیدپوست، ولی بد زبان و خشن و بسیار تنگ معیشت، خاصه طایفه نخاوله - که منسوب اند به حضرت سجاد - جمیع شیعه خلص اند و عجب این است که اهل مدینه آن ها را به حرم مطهر و به مسجد النبی راه نمی دهند، و گاه گاه اتفاق نموده، می ریزند در خانه های ایشان، می زنند و می کشند و غارت می کنند. اعتقاد این بنده آن است که اگر احدی، یک فلوس در مشرق زمین نذر داشته باشد، با وجود آن ها، و در صورت امکان رسانیدن به آنها به توسط حجاج، حرام است که به دیگری بدهد، زندگانی نه آنقدر بر آن بیچارگان تلخ و صعب است که بتوان شرح داد.

از عادات اهل مدینه این است که اغلب بز نگاه می دارند برای شیر. و همه روزه صبح پستان آن ها را می بندند از خانه بیرون می کنند. این بزها تا وقت غروب در کوچه ها می گردند و وقت شام به منازل خود مراجعات می کنند. و معلوم نیست که این حیوانات بیچاره چه می خورند و می آشامند چون که در کوچه ها هیچ چیز پیدا نمی شود که قابل خوردن باشد جز خاکروبه، و شب آنها را می دوشند.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۸۲۴-۸۲۵.

نیز نک: منجم باشی، عبدالغفار نجم الملک

گزارش سفارت ایران در جده، متن نامه وزارت امور خارجه به تاریخ ۲۰ مرداد ۱۳۲۲ در مورد تخریب بقیع.

سید حسین طباطبایی قمی (۱۲۸۲-۱۳۶۶ق) مشهور به آیت الله قمی، در دوره مرجعیتش و در سال ۱۳۲۲ش طی نامه ای به محمد رضا شاه از او استدعا نمود که با آل سعود برخورد شدید نماید و برای

ص: ۱۲۵۰

بازسازی بقیع تلاش کند. این درخواست را وزارت دربار به وزارت امور خارجه فرستاد. وزارت خارجه به مناسبت درخواست آیت الله قمی گزارش مفصلی درباره وضعیت بقیع و بازسازی آن برای شاه ایران فرستاد. البته این گزارش در واقع توسط سفارت ایران در جده تدوین شده است. اما متن این گزارش به این شرح است:

نامه مورخ ۲۰ مرداد ۱۳۲۲ با رونوشت نامه وزارت دربار شاهنشاهی در خصوص استدعای حضرت آیت الله قمی از پیشگاه اعلی حضرت همایون شاهنشاهی، راجع به تعمیر ابنیه و بقاع متبرکه مدینه منوره رسید. با وجود این که معلوم بود دولت عربی سعودی با انجام این تقاضا مطابق منظور حضرت آیت الله قمی موافقت نمی کند، به خیال این که هر قدر در این موضوع پیشرفت شود و وضعیت قبور و بقاع متبرکه مزبور بهبودی یابد، منظور آقایان علما تا اندازه ای عملی می شود، کاردار سفارت عربی سعودی را ملاقات و پس از ذکر مقدمه ای مناسبی راجع به روابط حسنه ایران و کشور سعودی عربی و رابطه ی اسلامی که دو ملت برادر را با هم ارتباط داده و تشریح همبستگی و علاقه فوق العاده ایرانیان به مکه معظمه که کعبه تمام مسلمانان است، و به مدینه منوره که مرقد حضرت پیغمبر اسلام در آنجاست.

به طوری که اطلاع دارید در آغاز ورود اعلی حضرت ملک بن السعود به حجاز، ابنیه ای که روی قبور بقیع بود ویران گردید و این قبور که متعلق به بزرگان اسلام و افتخار عالمیان است، بیم آن می رود که به مرور به کلی نابود گردد و هیچ علامت و مشخصاتی که آن ها را از سایر قبور مشخص و متمایز نماید، خیلی مایه ی خرسندی دولت ایران و تمامی ایرانیان خواهد بود که این اماکن متبرکه را تعمیر نمایند. نامبرده اظهار داشت که: بنای ابنیه روی قبور مطابق احادیث صحیحه ممنوع و برخلاف شرع است (احادیثی هم در تأیید اظهارات خود ایراد کرد) و گفت: به علاوه، دور این قبور سنگ چینی شده و معروف است که قبور متعلق به چه اشخاصی است، لذا موردی نیست که برای تشخیص قبور مزبور از سایر قبور اقدامی شود در پاسخ گفتم البته در اجرای این تقاضا اوامر شرع باید کاملاً اجرا شود، دولت ایران نیز که کاملاً پایبند شرع و مطیع اوامر آن می باشد، هیچ وقت تقاضای مخالف شرع نمی نماید.

البته در اساس اسلام اختلافی بین مذاهب مختلف نیست، ولی راجع به امور فرعی ممکن است اختلاف نظریه هایی بین علما و جود داشته باشد و در تشخیص صحت و یا عدم صحت احادیث نبوی نیز نظر متفاوت است و در نتیجه این اختلاف نظر، قسمت اعظم مسلمانان عالم، مانند مصر و عراق و ایران و سوریه و افغانستان بنای ابنیه را روی قبور بزرگان مخالف شرع می دانند، مشروط بر اینکه نسبت به قبور مزبور بیش از آن که اجازه شرع اجازه می دهد در تجلیل و تقدیس اغراق نشود.

منظور ما از این تقاضا این نیست که قبور مزار اشخاص گردد، مقصد اصلی آن است که با بنای مختصری در روی قبور مزبور و تشخیص آن ها و ذکر صاحبان قبور از فقدان اثر و مجهول گردیدن صاحبان قبور جلوگیری شود. البته چون فعلاً تاریخ وجود ابنیه بر روی قبور مزبور نزدیک است و بیش از چند سال از ویران شدن آن نگذشته است و قبور مشخص و صاحبان قبور معروف همگان می باشند، ولی به متمادی ایام ممکن است این موضوع از نظرها محو گردد.

کاردار سعودی در پاسخ گفت:

البته تا آن جایی که شرع اجازه دهد در انجام تقاضای دولت شاهنشاهی موافقت می شود و اضافه نمود که تشخیص قبور به وسیله ی سنگ چینی اطراف آن و گذاردن سنگ قبر شرعاً مانعی ندارد، ولی بیش از آن مطابق مذهب وهابی که مذهب رسمی دولت عربی سعودی است ممنوع می باشد و در هر حال اجرای این امر هم تا حدودی که شرع اجازه بدهد به هزینه ی خود دولت عربی سعودی انجام خواهد شد و به هیچ وجه اجازه نمی دهند سایرین به هزینه ی خود این کار را بکنند.

در خاتمه ی مذاکرات و اصرار این جانب قرار شد در این باب یادداشت کتبی به سفارت عربستان سعودی نوشته شود که وسیله ی مقتضی به وزارت خارجه عربی سعودی ابلاغ نمایند.

یادداشت تهیه و ارسال گردید. تصور نمی کنم به این ترتیب نتیجه به دست بیاید، اگر موافقت فرمایند که امسال شخصاً به حجاز و مکه مشرف شوم، ممکن است با امیر فیصل نایب السلطنه و وزیر خارجه حجاز که قدری افکارش روشن تر از پدر است مذاکراتی بنمایم. شاید بعون الله نتیجه بدست آید. سفیر کبیر ایران محمود جم.

نیز در خصوص پیگیری وعده ابن السعود در مورد تعمیر قبور بقیع، اطلاعیه دیگری را با امضاء سفیر کبیر ارسال کرده است:

در پیرو گزارش شماره ۱۳۵ محرمانه حجاز مورخه ۲۴/۶/۱۳۲۲ راجع به استدعای حضرت آیت الله قمی از پیشگاه اعلی حضرت همایون شاهنشاهی درباره تعمیر ابنیه و بقاع متبرکه مدینه منوره اشعار می دارد:

به طوری که آگهی دارند پس از ورود وهابی ها به مکه و وصول خبر ویران نمودن بعضی از بقاع متبرکه که در آن جا در موقعی که هنوز بین سلطان ابن السعود و ملک علی فرزند شریف حسین جنگ ادامه داشت، جناب آقای غفار جلال، وزیر مختار دولت شاهنشاهی در مصر، از طرف دولت شاهنشاهی برای رسیدگی به اوضاع و اجرای مذاکرات لازمه، مأمور مسافرت به حجاز شد، آقای محمدرضا گلستانه مأمور محاسبات این سفارت که به سمت مترجم عربی در مصاحبت جناب آقای جلال به

ص: ۱۲۵۲

حجاز مسافرت نموده بودند اظهار می دارد، به طوری که در خاطر دارد در آن موقع پس از مذاکرات زیاد در این باب، سلطان ابن السعود از رفتار وهابیان که بعضی از بقاع متبرکه (قبر و خانه ی حضرت خدیجه و غیره) را خراب کرده بودند عذرخواهی نموده و وعده داده بودند که اگر دولت شاهنشاهی مایل به تعمیر خرابی ها باشد ممانعت ننمایند.

و به قراری که از پرونده امر فهمیده می شود عین مراسلات ابن السعود خطاب به والا حضرت اقدس پهلوی که در آن موقع نیابت سلطنت عظمی را داشتند به پیوست گزارش ۲۳۰ مورخه ۲۷ آبان ماه ۱۳۰۴ به وزارت امور خارجه فرستاده شده است (رونوشت نامه ی مزبور برای مزید آگاهی به پیوست تقدیم می گردد).

متمنی است با مراجعه به پرونده های موجوده، رونوشتی از مکاتبات نامبرده تهیه و به این سفارشات ارسال فرمایند تا در صورتی که حقیقتاً مدرک صحیحی راجع به وعده های ملک ابن السعود در دست باشد مورد استفاده قرار دهد. سفیر کبیر این دو سند بسیار مهم تاریخی مشتمل بر نکات فراوان می باشند و نشانگر وضعیت آن روزگار و شرایط حاکم بر روابط بین دو کشور و اوضاع و احوال عربستان سعودی است.

مأخذ

تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۱۴۹-۱۵۲.

گزارش سمهودی از فاطمه بنت اسد، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی درباره مادر علی بن ابیطالب (ع)، مدفون در بقیع.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله السمهودی، منسوب به شهر سمهود در مصر و در ماه صفر سال ۸۴۴ق متولد شد. او پس از طی مدارج علمی در تاریخ، فقه و علوم حدیث تخصص پیدا کرد.

پس از پژوهش و مطالعات فراوان چند اثر درباره مدینه نوشت. از جمله کتاب وفاء الوفاء باخبار دار المصطفی (ص) را در زمینه تاریخ مدینه و با اتکا بر تجارب پیشین مدینه پژوهان از قبیل ابن زباله و ابن شَبَّه را تألیف نمود. این اثر تأثیر فراوان در مدینه پژوهی نهاد.

بخشی از کتاب وفاء الوفاء درباره فاطمه بنت اسد است. او مادر علی بن ابیطالب (ع) و همسر ابوطالب، عموی پیامبر (ص) است. از او چهار پسر و دو دختر به دنیا آورد. پسرانش به ترتیب طالب، عقیل، جعفر و علی (ع) و دخترانش فاخته مشهور به ام هانی و جمانه بودند. او از نخستین اسلام آورندگان بود و در راه اسلام و حمایت از پیامبر اسلام بسیار کوشید. چندان که پیامبر اسلام او را مادر دوم خود نامید. نخستین بانویی بود که پیاده از مکه به مدینه هجرت کرد. احادیث بسیار از پیامبر روایت کرده که قسمتی

ص: ۱۲۵۳

از آنها در منابع مهم شیعه و سنی آمده است. پیامبر در مرگ او بسیار گریست و در تشییع او شرکت کرد و در نماز او ۴۰ تکبیر گفت و او را با جامه خویش کفن کرد و پیش از دفن اندکی در قبر او خوابید و درباره اش دعا کرد. او در سال چهارم قمری در مدینه درگذشت و در بقیع دفن شد.

متن این گزارش بدون کم و زیاد به عنوان یک سند عرضه می شود تا پژوهشگران به آسانی به متون و منابع دسترسی داشته باشند.

قبر فاطمه بنت أسد

/ روی ابن زباله عن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب قال: دَفَنَ رسول الله (ص) فاطمه بنت أسد بن هاشم، وكانت مهاجرة مبيعه، بالزَّوجاء مقابل حمام أبي قطيفه، قال: وَثَمَّ قَبْرُ إبراهيم ابن النبي (ص) وقبر عثمان بن مظعون (انظر الدرر الثمينه، ص ۳۱۰).

و سیأتی ما نقله ابن شبه فی قبر العباس من قول عبدالعزیز بن عمران: إنه دُفِنَ عند قبر فاطمه بنت أسد بن هاشم فی أول مقابر بنی هاشم التی فی دار عقیل (تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۲۷).

قلت: و هذا كله صريح في مخالفه ما عليه الناس يوم من أن قبرها في المشهد الآتي ذكره، وأول من ذكر أنها بذلك المشهد ابن النجار، وتبعه من بعده، ولم أقف له على مستند في ذلك، والأثبت عندی ما هنا؛ إذ یبعد أن یدفنها النبی صلی الله علیه و سلم بذلك الموضع القاصی ویترك ما قرب من عثمان بن مظعون و قد قال: «وأدفن إليه من مات من أهلی»، وأيضاً فلا یظهر أن الموضع المعروف بمشهدها من البقیع؛ لأن مشهد عثمان كما سیأتی لیس من البقیع، وهذا المشهد بطرف زناق فی شامیه إلى المشرق.

فإن قيل: النخيل التي تقابل هذا المشهد قال ابن النجار: إنها تعرف بالحمام و قد قال فی الروایه الأولى: «مقابل حمام أبي قطيفه» (الدرر الثمينه، ص ۳۱۰).

قلنا: الظاهر أن ذلك منشأ الوهم في ذلك، وبقیه الروایه المذكوره.

و ما نقله ابن شبه یدفع ذلك و یبین أن المراد موضع كان يعرف بحمام أبي قطيفه بجهه مشهد سيدنا إبراهيم، و كأن ابن النجار لم یقف إلا على صدر الروایه الاولى؛ فإنه قال: قبر فاطمه بنت أسد و علیها قبه فی آخر البقیع، ثم ذکر صدر الروایه الاولى إلى قوله: مقابل حمام أبي قطيفه، ثم قال: والیوم یقابلها نخل يعرف بالحمام انتهى.

على أن النخيل التي بقرب هذا المشهد هي التي تقابله من جهه المشرق والشام، وإنما يعرف قديماً و حديثاً بالخضاری، وإنما يعرف بالحمام النخل الذی فی شامی مشهد سيدنا إبراهيم عند الكومه، وهو بعيد من المشهد المعروف بفاطمه، وإن كان فی جهه مقابلته من المغرب، و من تأمل ذلك علم أن التعريف به

لما هو في جهة مشهد سيدنا إبراهيم أقرب، فهو شاهدلنا، وأيضاً فاسم الحمام المذكور لمواضع بالمدينه، ولهذا أضافه إلى أبي قطيفه.

وقد روى ابن زباله أن رسول الله (ص) مر بموضع حمام عبيدالله ابن حسين الذي اشترى محمد بن زيد، فقدمه إلى البقيع قليلاً، فقال: نَعَم موضع الحمام. (المغانم المطالبه، ج ٢، ص ٥٠٥)

ونقل ابن شبه عن عبدالعزيز بن عمران ما حاصله: أن النبي صلى الله عليه و سلم لم ينزل في قبر أحد قط إلا خمسسه قبور، ثلاث نسوه ورجلين، منها قبر خديجه بمكه، وأربعه بالمدينه، قبر ابن خديجه كان في حجر النبي صلى الله عليه و سلم و تربيته، وهو على قارعه الطريق بين زقاق عبدالدار و بين البقيع الذي يتدفن فيه بنو هاشم، وقبر عبدالله المزني الذي يقال له ذو البجادين، وقبر أم رومان أم عائشه بنت أبي بكر، وقبر فاطمه بنت أسد أم علي.

فأما ذو البجادين فإن رسول الله صلى الله عليه و سلم لما أقبل مهاجراً وسلك المغانم المطابه ٢/٥٠٥.

ثنيه العاير وَعُزَّت عليه الطريق و غلظت، فأبصره ذو البجادين فقال لأبيه: دعني أدلهم على الطريق، فأبى، فنزع ثيابه و تركه عرياناً، فاتخذ عبدالله بجاداً من شعر فطرحه على عورته، ثم عدا نحوهم، فأخذ بزمام راحله رسول الله صلى الله عليه و سلم، ثم ذكر قدومه مع رسول الله صلى الله عليه و سلم المدينه و موته ودفنه.

ثم قال: وأما قبر فاطمه بنت أسد أم علي بن أبي طالب، فإن عبدالعزيز حدّث، وذكر سنده إلى محمد بن علي بن أبي طالب قال: لما استقر بفاطمه و علم بذلك رسول الله صلى الله عليه و سلم قال: إذا توفيت فأعلموني، فلما توفيت خرج رسول الله صلى الله عليه و سلم، فأمر بقبرها فحفر في موضع المسجد الذي يقال له اليوم قبر فاطمه، ثم لحد لها لحداً، ولم يضرِح لها ضريحاً، فلما فرغ منه نزل فاضطجع في اللحد، وقرأ فيه القرآن، ثم نزع قميصه فأمر أن تكفّن فيها، ثم صلى عليها عند قبرها، فكبر تسعاً و قال: ما أعفى أحد من ضغطه القبر إلا فاطمه بنت أسد، قيل: يا رسول الله ولا القاسم؟ قال: ولا إبراهيم، وكان إبراهيم أصغرهما (ابن شبه، تاريخ المدينه، ج ١، ص ١٢١-١٢٤).

قلت: وقوله في موضع المسجد إلى آخره، يقتضى أنه كان على قبرها مسجد يعرف به في ذلك الزمان.

وروى ابن شبه عن جابر بن عبدالله قال: بينا نحن جلوس مع رسول الله صلى الله عليه و سلم إذ أتاه آت فقال: يا رسول الله، إن أم علي و جعفر و عقيل قدمات،

فقال رسول الله صلى الله عليه و سلم: قوموا إلى أمي، فقمنا و كأن علي رؤوس من معه الطير، فلما انتهينا إلى الباب نزع قميصه فقال: إذا غسلتموها فأشعروها إياه تحت أكفانها، فلما خرجوا بها جعل رسول الله صلى الله عليه و سلم مره يحمل، ومره يتقدم، ومره يتأخر، حتى انتهينا إلى القبر، فتمكك في اللحد ثم

خرج فقال: أدخلوها باسم الله و على اسم الله، فلما أن دفنوها قام قائماً فقال: جزاك الله من أم وربيته خيراً، فنعم الأم ونعنم الربيه كنت لي، قال: فقلنا له أو قيل له: يا رسول الله لقد صنعت شيئين ما رأيناك صنعت مثلها قط، قال ما هو؟ قلنا: نزعك قميصك و تمعكك في اللحد، قال: أما قميصي فأريد أن لا تمسها النار أبداً بإنشاء الله تعالى، وأما تمعكي في اللحد فأردت أن يوسع الله عليها في قبرها (تاريخ المدينة، ج ١، ص ١٢٤).

وروى بن عبد البر عن ابن عباس قال: لما ماتت فاطمه أم علي بن أبي طالب ألبسها رسول الله صلى الله عليه و سلم قميصه، واضطجع معها في قبرها، فقالوا: ما رأيناك صنعت ما صنعت بهذه فقال: إنه لم يكن أحد بعد أبي طالب أبر بي منها، إنما ألبستها قميصي لتكسى من حُلل الجنة، واضطجعت معها ليهون عليها (الاستيعاب، ج ٤، ص ١٨٩١).

وفي الكبير والأوسط بسند فيه روح بن صلاح وثقه ابن حبان والحاكم وفيه ضعف، وبقية رجاله رجال الصحيح، عن أنس بن مالك قال: لما ماتت فاطمه بنت أسد دخل عليها رسول الله صلى الله عليه و سلم، فجلس عند رأسها، فقال: رحمك الله يا أمي بعد أمي، وذكر ثناءه عليها و تكفينها بئرده، قال: ثم دعا رسول الله صلى الله عليه و سلم أسامه بن زيد و أبا أيوب الأنصاري و عمر بن الخطاب و غلاماً أسود يحفرون، فحفروا قبرها، فلما بلغوا اللحد حفره رسول الله صلى الله عليه و سلم بيده، وأخرج ترابه بيده، فلما فرغ دخل رسول الله صلى الله عليه و سلم فاضطجع فيه، ثم قال: الله الذي يحيى ويميت، وهو حي لا يموت، اغفر لأمي بنت اسد، [ولقنها حجتها]، ووسّع عليها مدخلها بحق نبيك والأنبياء الذين من قبلي، فإنك أرحم الراحمين، وكبر عليها أربعاً، فأدخلها اللحد هو والعباس وأبو بكر الصديق رضي الله عنهم (المعجم الكبير، ج ٢٤، ص ٣٥١-٣٥٢ و مجمع الزوائد، ج ٩، ص ٢٥٦-٢٥٧).

مأخذ

البقيع قضيه كل مسلم، لجنة احياء ذكرى البقيع، لندن، بي تا، ص ٥-٦؛ دانشنامه دانش گستر، ج ١١، ص ٥٨٤-٥٨٥؛ وفاء الوفاء باخبار دار المصطفى، نورالدين علي بن عبدالله سمهودي، به كوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدينه، دارالزمان، ١٤٢٩ق، ج ١، مقدمه و ج ٣، ص ٢٠٦-٢١١.

نيز نك: فاطمه بنت اسد؛ سمهودي، علي بن عبدالله

گزارش سيد محسن امين، بخشي از كتاب كشف الارتياب درباره تخريب و انهدام آثار و بناهاي مذهبي در بقيع.

آيت الله سيد محسن امين عاملي (١٢٨١-١٣٧٠ق) از علمای برجسته شيعه در جبل عامل و لبنان بود كه بيشتر عمرش را از نجف اشرف گذراند. او پيشرو بسياري از حركت های مردمی و اسلامي در منطقه

ص: ١٢٥٦

و از جمله پیش آهنگ مبارزه با وهابیت و وهابیون بود. کتاب های کشف الارتیاب و وهابی ها را در ردّ این جریان نوشت. او ویرانی های وهابیون و آل سعود را در حجاز و به ویژه بقیع اینگونه گزارش داده است:

/ وقتی وهابیون وارد طائف شدند، گنبد مدفن ابن عباس را خراب کردند، چنانکه یک بار دیگر نیز این کار را کرده بودند. آنان هنگامی که وارد مکه شدند، گنبد های قبر عبدالملک، ابوطالب و خدیجه امّ المؤمنین (ع) را ویران نمودند و زادگاه پیامبر (ص) و فاطمه ی زهرا را به خاک یکسان کردند و آنگاه که وارد جده شدند، گنبد و قبر حوّا را خراب کردند و به طور کلی، تمام مقابر و مزارات را در مکه، جده، طائف و نواحی آن ها ویران نمودند و زمانی هم که مدینه ی منوره را محاصره کردند، به ویران کردن مسجد و مزار حمزه پرداختند.

پس از تسلط وهابیون بر مدینه ی منوره، قاضی القضاة وهابیان، شیخ عبدالله بن بلیهد، در رمضان ۱۳۴۴ق از مکه به جانب مدینه حرکت و اعلامیه ای صادر و ضمن آن، جواز ویران کردن گنبد ها و زیارتگاه ها را از مردم سؤال کرده بود، بسیاری از مردم از ترس به آن پاسخ نداده و برخی نیز لزوم ویران کردن را خواستار شده بودند البته هدف او از این اعلامیه و سؤال، نظرخواهی واقعی نبود، بلکه می خواست در میان مردم آمادگی ایجاد کند، چون وهابیان در هیچ یک از اعمال خود و در ویران کردن گنبد ها و ضریح ها، حتی گنبد مرقد حضرت رسول (ص) منتظر نظر مردم نبودند زیرا این اعمال، پایه مذهب آنان است.

شاهد سخن آنکه، آنان پس از نشر این اعلامیه و سؤال و جواب، همه ی گنبد ها و زیارتگاه ها را در مدینه و اطراف آن ویران کردند و حتی گنبد مضاجع ائمه اهل بیت (ع) را در بقیع، که قبر عباس عموی پیامبر (ص) نیز در کنار آنها بود، خراب نمودند و دیوارها و صندوق ها و ضریح هایی که روی قبرهای شریف قرار داشت، همه را از بین بردند. برای تخریب به هر کارگر در اقدام تخریبی شوال ۱۳۴۴ هزار ریال مجیدی می دادند. آن ها در این زیارتگاه ها، جز تلی سنگ و خاک، باقی نگذاشتند.

از جمله تخریب گنبد مرقد عبدالله و آمنه، پدر و مادر حضرت رسول خدا (ص) و نیز مزار همسران آن بزرگوار و قبر عثمان بن عفان و قبر اسماعیل بن جعفر صادق (ع) و قبر مالک امام دارالهجره اقدام کردند که بیان همه ی آن ها به طول می انجامد و به طور خلاصه، تمام مزارات مدینه و اطراف آن و ینبع را خراب کردند و پیش از آن، قبر حمزه عموی پیامبر (ص) و قبور شهدای احد را از بین برده بودند و از آن ها جز مشتی خاک بر جای نمانده بود و کسی که بخواهد قبر حمزه را زیارت کند، در صحرا جز تپه ای از خاک نمی بیند.

ص: ۱۲۵۷

وهایبان از ترس نتیجه‌ی کارشان، از خراب کردن گنبد و بارگاه حضرت رسول(ص) و کندن ضریح آن بزرگوار خودداری کردند و گرنه آنان هیچ قبر و ضریحی را استثنا نکرده اند، بلکه قبر پیامبر(ص) از آن جهت که بیشتر مورد احترام و علاقه مردم است، از دیدگاه آن‌ها و از نظر دلایل وهایبان، اولی به خرابی است و اگر از نظر خاطرشان جمع بود، حتماً قبر پیامبر(ص) را نیز ویران می‌کردند بلکه پیش از مزارهای دیگر، به تخریب آن اقدام می‌کردند./

مآخذ

تاریخ الوهایبیه، ملاحق اعیان الشیعه، سید محسن امین، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۱۳ق، ص ۳۷ و ۴۴-۴۵؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۵، ص ۴۱-۴۴.

نیز نک: امین، سید محسن

گزارش محمدعلی میرزا از بقیع، بخشی از سفرنامه حج محمدعلی میرزا قاجار درباره بقیع.

محمدعلی میرزا از شخصیت‌ها و کارگزاران دوره قاجاریه و فرزند چهارم فتحعلی شاه قاجار است. او در ۱۲۰۳ در تهران متولد شد و در ۱۲۸۱ق درگذشته است. در ۱۲۶۰ق سفری برای مناسک حج به عربستان داشته و خاطرات خود را در قالب سفرنامه مکه تألیف کرده است. بخشی از آن درباره بقیع است که عیناً در اینجا آورده می‌شود.

صبح جمعه را مشرف شدم، از حرم رسول(ص) به بقیع مشرف شدم. از آنجا باز به حرم و از حرم به منزل و نهار خوردم باز به حرم، نماز ظهر مشرف شدیم. در بقیع هر کس وارد می‌شد هزار دینار می‌گرفتند و درب حیاط هم سه قروش که هر قروشی یک عباسی می‌باشد. در گنبد حرم بقیع هم به جهت زیارت حضرت فاطمه(س) پول می‌گیرند که بیوسند قبر مبارک را.

روز شنبه جهت آمدن رفیق شامی که بیاید با هم بازار برویم جهت خواجه نیامد؛ بعد از نهار عازم شدم؛ در راه مردم گفتند که بدمذهبی، نجاسب برده در سوراخی که قبر خلفا معلوم بوده انداخته اند؛ خواجه که می‌شنود، بنای چوب را می‌گذارد، جمعی زدند و جمعی را پولشان بردند؛ قدغن شد عجم مشرف شوند من از راه برگشتم تا به حال تحریر که اول ظهر است نشسته‌ام، امکان مشرف شدن نشده.

امروز بعد از فضل خدا و اسباب الهی به سبب رفاقت مرد شامی از صدمه کتک حرم نجات یافتیم. جمعی طهرانی که پسر حاجی رجبعلی و زن تاجر و زن نصیرخان باشند چوب خوردند. حمد خدا را که امروز مرا مرد شامی برد به حرم، زیارت مختصر کردم. صبح روز عاشورا را رفتم احد زیارت جناب حمزه سیدالشهدا کردم با حاجی میرزا هادی دامغانی؛ از آنجا برگشتیم، رفتم حرم مشرف شدیم. چهارده غازی سید مصطفی گرفت. از آنجا به بقیع مشرف شدم، زیارت عاشورا را در حرم

امام حسن

ص: ۱۲۵۸

مجتبی(ع) کردم، زیارت جامع کردم و برگشتم، دوباره به حرم مشرف شدم زیارت کردم، دو شبانه روز نماز قضا کردم، زیرا که حدیث دارد که نماز در مسجد پیغمبر(ص) هر رکعتی ده هزار رکعت است.

قریب عصر در آمدم در بازار، قدری کلاه خریدیم. در بقیع نفری هزار دینار دادیم. این تحریر شب یازدهم محرم شد. صبح دوشنبه به زیارت مشرف شدم. اما مسجد مدینه پانزده طاق طول و یازده طاق عرض، طول شصت زرع، عرض چهل و چهار زرع و شبستان آن سمتی که حضرت رسول(ص) مدفون است عرض آن شبستان چهل زرع است که ده پایه در عرض دارد و هفده پایه در طول و یک صد و هفتاد ستون سنگی پایه آن است و سمت آفتاب برآمدن که باب جبرئیل آنجاست، عرض شبستان آن سمت دوازده زرع است و آن دو سمت دیگر که آفتاب غروب و شمال مسجد باشد شانزده زرع عرض آن دو سمت است و مجموع ستون سیصد و چهل و سه عدد از سنگ است که طاق های شبستانها بر بالای همان سنگ ها است.

زیارت اهل قبور بقیع که مشرف شدیم آنچه در گنبد مدفون بودند و در میان یک صندوق بودند: عباس عموی پیغمبر(ص) و حضرت امام حسن(ع) و امام زین العابدین(ع) و امام محمد باقر(ع) و امام جعفر صادق(ع) همگی در یک ضریح می باشند. قبر مطهر فاطمه(س) روبروی حضرات در صفا واقع است که زیارت می کنند و قبر حضرت فاطمه(س) بنا به روایات بعضی در میان روضه نبی(ص) است که باید آنجا هم آن حضرت را زیارت کنند.

و در قبرستان بقیع به جهت هریک اینها گنبدی ساخته اند. حلیمه خاتون و ابراهیم پسر پیغمبر(ص) و عقیل و دخترهای پیغمبر(ص) فاطمه بنت اسد مادر امیرالمؤمنین(ع) در بیرون بقیع گنبدی دارد. ابوسعید خدری در جنب آن گنبدی دارد. عمه های پیغمبر(ص) در یک گنبد در جنب قبرستان بقیع اند. بیت الاحزان حضرت فاطمه زهرا(س) گنبدی بود، حضرات عثمان و مالکی و نافلی هریک گنبدی علی حده دارند.

مأخذ

فهرست کتابخانه سپهسالار، محمدتقی دانش پژوه و منزوی، ج ۵، ص ۱۰۷؛ سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۵۱۶ و ۵۲۹-۵۳۰.

نیز نک: محمدولی میرزا قاجار

گنبد و بارگاه بر قبور، متن مقاله «بقیع، بارگاه ها» از دانشنامه حج و حرمین شریفین.

ص: ۱۲۵۹

این دانشنامه در پژوهشکده حج و زیارت و حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج تألیف شده است. یکی از مقالات این دانشنامه به نام بارگاه سازی بقیع یا بقیع، بارگاه ها برای سهولت استفاده پژوهشگران در اینجا نقل شده است.

بقیع، بارگاه ها: بناهای ساخته شده بر قبور امامان و بزرگان در قبرستان بقیع

بقعه از «ب - ق - ع» در لغت به معنای قسمتی از زمین است که از نقاط همجواری متمایز باشد. (۱)

همچنین بر صومعه، زیارتگاه، مقبره، و مزار امامان دین و بزرگان (۲) و

اتاقک گرداگرد مزار ایشان (۳) اطلاق شده است. بقیع از همین ریشه و نام مشهورترین قبرستان مسلمانان است که در جنوب شرقی مسجدالنبی (ص) قرار دارد. با هجرت پیامبر به مدینه و گسترش این شهر، تعیین قبرستانی برای دفن اموات مسلمانان ضرورت یافت. از این رو، پیامبر (ص) در پی بازدید از سرزمین های گوناگون مدینه، بقیع را که در مسیر باب جبرئیل مسجد قرار داشت، (۴) برگزید. (۵)

از زمان این رویداد گزارشی در دست نیست؛ ولی با توجه به هنگام وفات اسعد بن زراره خزرگی در شوال سال اول قمری و دفن او در بقیع، شاید بتوان تعیین بقیع را به عنوان قبرستان مسلمانان به سال اول و پس از بنای مسجد یا هم زمان با آن دانست. (۶)

البته برخی نویسندگان به قرینه مرثیه عمرو بن نُعمان بیاضی، تاریخ دفن مردگان در بقیع را پیش از اسلام یاد کرده و گفته اند که با ظهور اسلام، این قبرستان به مسلمانان اختصاص یافت. (۷)

با دفن صحابی بزرگ عثمان بن مظعون (۸) به سال دوم قمری و سپس دفن ابراهیم فرزند خردسال پیامبر (ص) به سال دهم قمری و نیز با تشویق های ایشان (۹)،

این قبرستان مورد توجه اصحاب قرار گرفت و مدفن بزرگان صحابه و شخصیت های اسلامی شد؛ جواز و مطلوبیت زیارت قبور اموات افزون بر این که از آیات قرآن کریم از جمله آیات ۲۱ کهف/ ۱۸ و آیه ۸۴ توبه/ ۹ برداشت می شود، (۱۰) در

ص: ۱۲۶۰

۱- . العین، ج ۱، ص ۱۸۴؛ المحيط فی اللغة، ج ۱، ص ۱۹۵؛ مجمع البحرین، ج ۴، ص ۳۰۱؛ معجم مقاییس اللغة، ج ۱، ص ۲۸۱، «بقعه».

۲- . لغت نامه، ج ۳، ص ۴۲۵۶، «بقعه».

۳- . فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۵۵۶، «بقعه».

۴- . بقیع الغرقد، ص ۲۱.

۵- . الطبقات، ج ۳، ص ۳۹۹؛ المستدرک، ج ۳، ص ۱۹۰؛ تاریخ طبری، ج ۲، ص ۱۷۷.

- ٦- . الطبقات، ج٣، ص٦١١؛ الاستيعاب، ج٤، ص١٦٠١.
- ٧- . معالم مكة و المدينة، ص٤٠٧-٤٠٨.
- ٨- . الطبقات، ج١، ص١٤٤.
- ٩- . تاريخ المدينة، ج١، ص١٢١؛ وفاء الوفاء، ج٣، ص٨٣.
- ١٠- . الحصون المنيعه، ص٢٧؛ الملل و النحل، ج٤، ص٢٥٣؛ الزياره و التوسل، ص١٤.

روایت های گوناگون پیامبر(ص) سفارش شده است.(۱) این روایت ها آنچنان فراوان هستند که در برخی کتاب های روایی فصلی مستقل به آن ها اختصاص یافته است.(۲)

پیامبر(ص) هر شب جمعه به بقیع می رفت و مدفونان آن را با جملاتی مخاطب قرار می داد.(۳)

او در واپسین سال زندگانی خود از سوی خداوند مأمور شد تا به بقیع رود و برای اموات طلب آموزش کند.(۴)

از عایشه نیز گزارش هایی درباره حضور پیامبر در بقیع و طلب آموزش برای اهل بقیع در دست است.(۵)

بقیع مورد توجه اهل بیت: نیز بوده و گزارش هایی از زیارت بقیع از جانب آن ها در منابع یاد شده است.(۶)

در روایت های اهل بیت: زیارت قبور مؤمنان مایه خوشحالی آن ها دانسته شده و سفارش گشته که بر مزار پدر و مادر و امامان، از خداوند نیاز بخواهند.(۷)

از این رو است که دانشورانی بسیار از شیعه(۸) و سنی(۹)

زیارت بقیع را مستحب دانسته و بر استحباب زیارت قبر مطهر پیامبر(ص) اجماع کرده اند.(۱۰)

بر پایه گفته رفعت پاشا (م.۱۳۵۳ق) مردم مدینه هر پنجشنبه به زیارت اهل قبور بقیع می رفتند و بر قبرها دسته های ریحان و کنار آن ها شاخه های گل می چیدند.(۱۱)

رواج دفن مسلمانان و شخصیت های دینی در بقیع و توجه فراوان مسلمانان به استحباب زیارت قبور بزرگان و مؤمنان، به تدریج موجب شد تا بناهایی بر برخی از این قبور برپا گردد. از جمله این شخصیت ها می توان به عباس بن عبدالمطلب عموی پیامبر(ص)، چهار امام شیعیان و چهره هایی دیگر از بنی هاشم و بستگان پیامبر(ص)، صحابه بزرگوار او و دانشوران و نخبگان مسلمان در طول تاریخ اشاره کرد.

نخستین گزارش ها از ساخت بنا بر قبور که در منابع نخست با عنوان مسجد از آن یاد شده است، به عهد نبوی بازمی گردد. بر این اساس، ابو جندل بن سهیل از تیره بنی عامر بن لؤی مسجدی بر قبر ابوبصیر

ص: ۱۲۶۱

۱- صحیح مسلم، ج ۳، ص ۶۵؛ سنن النسائی، ج ۴، ص ۹۴؛ بحار الانوار، ج ۷۹، ص ۱۷۰.

۲- صحیح ابن حبان، ج ۷، ص ۴۳۹؛ شعب الایمان، ج ۷، ص ۱۴.

۳- تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۳۲؛ کامل الزیارات، ص ۵۲۹؛ وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۱۱۱.

۴- ارشاد القلوب، ج ۱، ص ۳۳.

۵- صحیح مسلم، ج ۳، ص ۶۳؛ تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۹۰؛ انساب الاشراف، ج ۲، ص ۲۱۳-۲۱۴.

- ٦- . الخصال، ج ١، ص ٢٧٣؛ البدايه و النهايه، ج ٥، ص ٢٤٣؛ القاب الرسول و عترته، ص ٥٨.
- ٧- . وسائل الشيعه، ج ٣، ص ٢٢٣.
- ٨- . المهذب، ج ١، ص ٢٨٣؛ شرائع الاسلام، ج ١، ص ٢١٠؛ مسالك الافهام، ج ٢، ص ٣٨٣.
- ٩- . مغنى المحتاج، ج ١، ص ٥١٣؛ كشف القناع، ج ٢، ص ٦٠١.
- ١٠- . الشفا بتعريف حقوق المصطفى، ج ٢، ص ١٩٤؛ شرح الشفا، ج ٢، ص ١٥٠؛ وفاء الوفاء، ج ٤، ص ١٨٧.
- ١١- . مرآه الحرمين، ج ١، ص ٤٢٦-٤٢٧.

عتبه بن أسید ثقفی (م. قبل از ۸ ق) ساخت (۱) و رسول خدا (ص) با وجود آگاهی از این کار، آن را نهی نکرد. پس از رحلت پیامبر (ص) و دفن او در خانه خود، حفظ و تعمیر این بنا از همان سال های آغازین مورد اهتمام مسلمانان و خلفا بوده است. عمر بن خطاب (حک: ۱۳-۲۳ ق) دیواری بر قبر پیامبر ساخت. (۲)

عمر بن عبدالعزیز، حاکم مدینه به سال ۹۱ ق به دستور ولید بن عبدالملک اموی (حک: ۸۶-۹۶ ق) با هدف گسترش مدفن حضرت، خانه او را ویران کرد و در تجدید بنا، محوطه پیرامون قبر را به آن افزود و حجره او را با سنگ مرمر تزیین کرد. (۳)

در روزگار ملک منصور نورالدین ایبک صالحی (حک: ۶۵۵-۶۵۷ ق) از ممالیک مصر در سال ۶۵۶ ق با استفاده از مصالح ساختمانی ارسالی از مصر، مرقد پیامبر (ص) تعمیر و تزیین شد. (۴)

و نخستین گنبد به نام «قبة زرقا» بر حجره شریفه در حکومت سلطان قلاوون مملوکی (حک: ۶۷۸-۶۸۹ ق) به سال ۶۷۸ ق زده شد. (۵) از سده دوم قمری ساخت بنا و بارگاه بر قبور در سرزمین های اسلامی رایج شد. (۶)

بر قبر امیر المؤمنین (ع) گنبدی به دستور خلیفه عباسی هارون الرشید (حک: ۱۷۰-۱۹۳ ق) در سده دوم قمری ساخته شد. (۷) گنبد جعفر (م. ۱۸۶ ق) پسر منصور عباسی نیز گواه وجود بنا و گنبد بر برخی قبور در میانه سده دوم قمری است. (۸)

اعتراض نکردن مسلمانان به این کار، نشان دهنده صحت عمل خلفا و اتصال سیره مسلمانان در بنای بر قبور است. (۹)

مأخذ

دانشنامه حج و حرمین شریفین، پژوهشگاه حج و زیارت، قم، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۱۶۸.

گورستان بقیع، بخشی از سفرنامه مرآة الحرمین نوشته ابراهیم رفعت پاشا در سده ۱۳ و ۱۴ ق.

ص: ۱۲۶۲

۱- الاستیعاب، ج ۴، ص ۱۶۱۴؛ تاریخ دمشق، ج ۲۵، ص ۳۰۰؛ اسد الغابه، ج ۵، ص ۱۵۰.

۲- وفاء الوفاء، ج ۲، ص ۵۴۴؛ کشف الارتیاب، ص ۳۱۴.

۳- الاعلاق النفیسه، ص ۶۹؛ الانس الجلیل، ج ۱، ص ۳۰۵؛ اثاره الترغیب، ج ۲، ص ۳۷۸.

۴- تاریخ المدینه، ص ۱۷۷، ۲۳۰؛ بهجه النفوس، ج ۱، ص ۵۴۰؛ وفاء الوفاء، ج ۲، ص ۱۵۴.

۵- وفاء الوفاء، ج ۲، ص ۱۵۷.

۶- مقابر، ج ۱، ص ۲۷.

۷- کشف الارتیاب، ص ۳۰۸؛ اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۵۳۶.

۸- المدخل الی موسوعه العتبات المقدسه، ص ۱۵۸.

۹- صیانه الآثار، ص ۷۹-۸۰.

ابراهیم بن شریف سویفی مشهور به ابراهیم رفعت پاشا در ۱۲۷۳ق در اسیوط مصر متولد شد. در جوانی به مدرسه جنگ (حربیه) پیوست. پس از تحصیل در رشته نظامی گری در ۱۳۱۹ق به مقام سرلشگری ترفیع یافت و به عنوان امیر الحاج مصر در سال های ۱۳۲۰ و ۱۳۲۱ و ۱۳۲۵ (سه سال) تعیین شد.

او در حالی که به مسائل و تحصیلات نظامی می پرداخت، در الازهر هم به تحصیل معارف اسلامی و فقه اقدام کرد. در سال هایی که در عربستان بود، خاطرات و دیده های خود را تدوین کرد و با عنوان مرآة الحرمین در سال ۱۳۴۴ق به چاپ سپرد. این کتاب توسط دکتر هادی انصاری به فارسی ترجمه شده است.

بخشی از این کتاب درباره بقیع است که برای استفاده پژوهشگران بدون کم و کاست آورده می شود.

قبرستان بقیع:

پیش از این، درباره احد و قبرستان شهدای آن، مطالبی به میان آمد و هم اینک از قبرستان بقیع می نویسیم که همچنان گورستان مردگان مردم مدینه است.

بقیع زمینی مستطیل شکل در بیرون حصار و در ناحیه شرق مدینه قرار گرفته است. طول این قبرستان یکصد و پنجاه متر و عرض آن یکصد متر می باشد که به این مکان «بقیع الغرقد» نیز گفته می شود؛ زیرا پیشتر از بوته های این گیاه در این مکان زیاد بوده و هم اکنون تمامی آنها قطع گردیده است. در این قبرستان، قبور تعداد بسیاری از صحابه و تابعین و بزرگان مسلمانان دفن گردیده است و به عبارت دیگر، در آن حدود ده هزار صحابه مدفون است که باقی از صحابه، در سایر شهرهای سرزمینهای اسلامی مدفونند و چون گذشتگان از بنا و ساختن قبه به گور این بزرگان اجتناب می کرده اند، بنابراین نشانه این گورها، تقریباً همگی از بین رفته است. بنابراین قبر تعداد زیادی از آنان جز تعداد اندکی که بر قبر آنان گنبدی قرار داده شده است نامشخص می باشد. از افرادی که قبر آنان مشخص است، می توان ابراهیم و رقیه و فاطمه (ع) فرزندان رسول خدا (ص) را نام برد، همچنین قبر فاطمه بنت اسد (ع) مادر گرامی علی بن ابیطالب (ع)، عبد الرحمن بن عوف و عبدالله بن مسعود و سعد بن ابی وقاص و اسعد بن زراره و خنیس بن حذافه سهمی و حسن بن علی (ع) که در جوار قبر او است برادرزاده اش زین العابدین علی بن الحسین و ابوجعفر الباقر محمد بن زین العابدین و جعفر الصادق ابن الباقر (ع) همگی در بقیع است را نام برد. همچنین از افرادی که قبر آنان در بقیع مشخص است می توان از عباس بن عبدالمطلب و خواهرش صفیه و برادرزاده شان ابوسفیان بن حارث بن عبدالمطلب و عثمان بن عفان و سعد بن معاذ اشهلی و ابوسعید خدری، همچنین همسران رسول خدا (ص) نام برد (به جز حضرت خدیجه (ع) که در مکه دفن شده و میمونه که در سرف مدفون است) در این قبرستان عباس و حسن بن علی و افرادی که

با او دفن شده اند، بر قبر همگی آنان گنبد بزرگی قرار گرفته است. همچنان که گنبدی بر قبر ابراهیم و گنبدی دیگر بر قبر عثمان به وسیله سلطان محمود عثمانی در سال ۱۲۳۳ هجری بنا گردیده است و نیز گنبد‌های دیگری بر روی مزار همسران پیامبر (ص) و اسماعیل بن جعفر الصادق (ع) و امام ابن عبدالله مالک بن انس اصبحی، امام دار الهجره و نافع، شیخ القراء بنا گردیده است و نیز گنبد دیگری است به نام قبه الأحزان که گفته می شود خانه ای بوده است که حضرت فاطمه (ع) دخت گرامی رسول خدا (ص) در آن پس از وفات پدر خود رسول خدا (ص) عزاداری و ناله می کرده است. در بقیع گنبد‌های فراوان دیگری نیز قرار داشته که به وسیله وهابی ها منهدم گردیده است. در تصویر مقابل تعدادی از گنبد‌های یاد شده دیده می شود. گنبدی که در سمت راست بیننده قرار دارد، گنبد ابراهیم است و دومی گنبدی بر روی قبر عقیل [فرزند ابی طالب و برادر حضرت علی بن ابی طالب (ع)] و سومی گنبدی است که بر روی مزار همسران پیامبر (ص) قرار گرفته است و چهارمی گنبدی است که بر روی قبر دختران رسول خدا (ص) رقیه و زینب و ام کلثوم ساخته شده است و پنجمین گنبد که بزرگترین آنها به شمار می آید بر روی آرامگاه امامان آل البیت قرار دارد. گنبدی که در سمت راست دو برج دیده می شود، مربوط است به مزار عاتکه و صفیه، عمه های رسول خدا (ص) در تصویر زیر بقیع را از سمت شرق و جنوب ملاحظه می کنید.

رسول خدا (ص) همواره بقیع الغرقد را زیارت کرده و به دستور پروردگار به مردم مدینه سفارش می کردند که بقیع را زیارت نمایند. این گفته بنابر روایتی از عایشه است که مسلم و نسایی آن را آورده اند که در این حدیث آورده است:

جبرئیل به پیامبر (ص) گفت: خداوند دستور داده است که به بقیع رفته، برای اهل آن استغفار کنی. مردم مدینه در روزهای پنجشنبه به زیارت بقیع می روند و بر روی قبور دسته هایی از برگ و ریحان معطر و گاه در کنار آن گل هایی را قرار می دهند.

شیعیان برای ورود به مرقد اهل البیت مجبور به پرداخت ۵ قروش می باشند، همچنانکه هر کس که مایل به ورود به کعبه باشد یک ریال و از افراد متمکن و ثروتمند بیش از آن دریافت می کنند. همچنین خواجه های مسجد النبی - اغوات - که مأمور به خدمت در خانه و حجره پیامبر (ص) می باشند، با گرفتن یک ریال در هنگام روشن کردن شمع های درون خانه که یک ساعت قبل از غروب آفتاب است، اجازه ورود را به افراد می دهند. از ضریح هایی که در خارج از بقیع وجود دارد می توان ضریح عبدالله بن عبدالمطلب پدر پیامبر (ص) را نام برد که در داخل مدینه قرار دارد. ضریح دیگری مربوط به شیخ علی

است که در فاصله یک ساعتی از مدینه قرار دارد و ضریح دیگری نیز بر روی قبر ملکه دختر سید احمد رفاعی است که در منطقه عشره قرار دارد و ساختمان آن از آثار سلطان محمود خان عثمانی می باشد.

ضریح سید زکی الدین در بیرون باب الشامی و ضریح ابی شجاع یکی از فقهای شافعی و ضریح نور الدین شهید اصفهانی که هر دو در شرق مسجد النبی در ادامه سنگ فرش های زمین قرار گرفته است، را می توان یاد کرد.

مأخذ

مرآه الحرمین، ابراهیم رفعت پاشا، ترجمه فارسی هادی انصاری، تهران، نشر مشعر، ۱۳۷۷، ص ۱۳-۱۴ و ۴۷۷-۴۸۰.

لاری، محیی ← فتوح الحرمین

محنه البقیع در دایره المعارف الشیعیه، بخشی از مقاله مندرج در این دانشنامه درباره تخریب اماکن و بقعه های بقیع برای بار دوم.

دایره المعارف الاسلامیه الشیعیه به کوشش سید حسن امین (متولد ۱۳۲۴ق) فرزند مرجع تقلید شیعه آیت الله سید محسن امین عاملی تدوین و منتشر شده است. مقاله بلندی درباره بقیع دارد که بخشی از آن درباره تخریب بقیع توسط وهابیون و آل سعود برای بار دوم است. این بخش عیناً نقل می شود:

محنه الاماکن المقدسه للمره الثانيه

أشاد العثمانيون القبب و المساجد بشكل فني رائع، وقد ذكر مؤلف (مراه الحرمین) هذه الأضرحة والقبب، وصورها في كتابه قبل أن يدمرها الوهابيون للمره الثانيه.

في النصف الثاني من عام ۱۸۵۳م، وفي زياره خاصه له للبقيع، أشار الرحاله البريطاني ريتشاد بورتون، الذي انتحل الجنسيه الأفغانيه وسمى نفسه عبدالله. أشار إلى الروايات القائله، بأن البقيع يضم رفات سبعين ألف قديس، أو مائه ألف، بينهم ۷-۱۰ ألف صحابي وعدد آخر لا يحصى من «الساده» دفنوا فيه واندرست قبورهم. وأضاف بأنه دخل المقبره وقرأ الزياره العامه التي حظر الوهابيون قراءتها، وأعقبها بقراءه سور من القرآن... وتابع: «حينما سرنا في ممر ضيق يؤدي من جهه البقيع الغربيه إلى الجبهه الشرقيه، دخلنا مرقداً متواضعاً أقيم فوق قبر الخليفه عثمان»

ص: ۱۲۶۵

۱- . علی بن جعفر عریضی از سادات و امام زادگان جلیل القدر و بزرگوار و از محدثین والا مقام شیعه است که در دهکده عریض مدفون است. وی فرزند امام جعفر صادق(ع) می باشد و از وی روایات فراوانی نقل کرده است. «مترجم».

وبعد هذا سرنا خطوات قليلة إلى الشمال وتوجهنا نحو الشرق فزرنا أبا سعيد الخدرى - صاحب النبى (ص) - الذى يقع قبره خارج البقيع.. وكان المكان الثالث الذى زرناه قبره تضم قبر السيده حليمه مرضعه النبى.. ومن هناك توجهنا إلى الشمال فوقفنا امام مبنى صغير يحوى اشكالاً بيضاويه من الاحجار، وهى قبور شهداء البقيع الذين قتلهم «مسلم» قائد كبير الفاسقين يزيد. أما الوقفه الخامسه فكانت بالقرب ومن وسط المقبره على قبر إبراهيم ابن النبى (ص) وزرنا بعد هذا نافع بن عمر المسمى نافع القارىء، والى جنبه مالک بن أنس... وكانت الوقفه الثامنه على قبر عقيل بن أبى طالب أخى الإمام على (ع) وزرنا بعد هذه البقعته التى دفنت فيها أزواج النبى جميعاً - عدا خديجه التى دفنت بمكه -، وبعد امهات المؤمنين قرأنا الفاتحه على قبور بنات النبى (ص).

وأضاف بورتون «وقبل أن نترك البقيع وقفنا وقفتنا الحاديه عشره عند القبه العباسيه، أو قبه العباس عم النبى، وهى أكبر وأجمل جميع القبب الأخرى...

وتوجد فى القسم الشرقى قبور الحسن بن على سبط النبى، والإمام زين العابدين بن الحسين، وابنه محمد الباقر، ثم ابنه الإمام جعفر الصادق، وهؤلاء جميعاً من نسل النبى، وقد دفنوا فى نفس المرقد الذى دفن فيه العباس.. وبعد أن خرجنا وتخلصنا من أيدي الشحاذين الصغار، وجَّهنا وجهنا نحو الجدار الجنوبي الذى يوجد بقربه قبر ينسب إلى السيده فاطمه وقرأنا الدعاء المعروف.. وفصل بورتون مسأله غموض موقع قبر الزهراء ولكنه أكد أن الاخفاء كان بوصيه منها... وتابع «أتينا على قبره صغيره تحوى قبور عمّات النبى، ولاسيما صفيه بنت عبدالمطلب أخت حمزه، وإحدى بطلات الإسلام فى أول عهده».

وحسبما يذكر بورتون أن فى المدينه ٥٥ مسجداً وبقعه مقدسه، عدد أكثرها وأشار إلى القيب المقامه عليها، ومن بينها «قبه المصرع» وهو المكان الذى خرّ فيه حمزه صريعاً..

هذا هو حال المدينه وبقيعها بعد تعميره.. وقبل تدميره من جديد على يد الوهابيين. وفى الوقت الذى وصف فيه المغامر الانجليزى جون كين المدينه اثناء حج عام ١٨٧٧-١٨٧٨م بأنها تشبه استانبول أو أيه مدينه أخرى من المدن الجميله فى العالم، حيث تبدو أسوارها البيضاء، ومناثرها العديده المطليه بالذهب، ووصفها حين تشرق الشمس على حقولها الخضراء المحيطه بها كجوهره متلألئه محاطه بفسيفساء من اللؤلؤ.. جاء (ايلدون رتر) ليصف قراها المحيطه بها بعد المحنه التى عصفت بها على يد غلامه الوهابيين، بأن القرى والبيوت الواقعه بين محيط المزارع واشجار النخيل مهجوره خربه، وأن الحقول أصبحت جرداء غير عامره بالزرع بسبب الحصار الذى فرضه الوهابيون على المدينه قبل سقوطها.. ولاحظ رتر خارج السور عدداً غير يسير من المباني والقصور التى كانت منيفه قبل تهديدات الوهابيين.

وأشار رتر إلى حصار الوهابيين للمدينة الذي استمر خمسة عشر شهراً، حيث الجأ السكان البالغ عددهم بين ٧٠-٨٠ ألف نسمة إلى الفرار، فلم يتبق منهم سوى ستة آلاف نسمة فقط. وفي حين وصف جون كين المدينة بأنها محفوظة لأنها تحتوى على جميع ما يمكن أن يريده العقل الشرقى ويرتاح إليه، من البيوت المنظمه، والحقول النضرة، والمياه الجارية وغيرها..

إضافه إلى شوارعها النظيفة المنتظمه جداً والرفاه والازدهار وغيره... يأتي رتر ليقدم الصورة المناقضة، ف «الشوارع والأزقة فارغه والبيوت متهدمه»، وملامح الإعياء بادية ظاهره، وكأن الزلزال أصابها.

أما البقيع فقد وصفه رتر وصفاً مروعاً فقال: «حينما دخلت إليه وجدت منظره كأنه منظر بلده قد خربت عن آخرها. فلم يكن فى أنحاء المقبره كلها ما يمكن أن يشاهد، سوى احجار مبعثره وأكوام صغيره من التراب لا حدود لها، وقطع من الخشب، مع كتل كثيره من الحجر والآجر المنكسر هنا وهناك، وقد كان ذلك أشبه بالبقايا المبعثره لبلده اصابها الزلزال فخربها كلها.»

«وألفيت بجانب السور الغربى للمقبره أكواماً كبيره من ألواح الخشب القديمه، والكتل الحجرية وقضبان الحديد.. وقد أزيلت الأنقاض من بعض الممرات الضيقه.. وفيما عدا ذلك لم يكن هنالك ما يدل على شىء من الانتظام، فقد كان كل شىء عباره عن و عوره تتخللها مواد الابنيه المهدمه وشواهد القبور المبعثره، ولم يحدث هذا بفعل الزمن وعوارض الطبيعه، بل صنعته يد الإنسان عن عمد وتقصد.»

ويضيف: «لقد هدمت واختفت عن الأنظار القباب البيضاء التى كانت تدل على قبور آل البيت النبوى وقبر الخليفه الثالث عثمان، وقبر الإمام مالك وغيرهم.. واصاب القبور الأخرى نفس المصير، فسحقت وهشمت، حتى الأقفاص المصنوعه من أعواد الجريد التى كانت تغطى قبور الفقراء من الناس عُزلت جانباً أو أحرقت.. وحينما توغلنا داخل المقبره لمشاهده الأكوام التى تدل فى يومنا هذا على قبور المسلمين الأوائل الذين صنعوا التاريخ الحافل، سمعت دليلى يكرر بهمس: استغفرالله، استغفرالله، لا حول ولا قوه إلا بالله. وكان القلّه ممن بقى من سدنه القبور التى بقيت معالمها شاخصه للعيان يقفون أن تبدر منهم أیه حركه.. فلم يطلبوا الصدقه، ولم يتكلموا بشىء سوى بعض الكلمات الخافته، برغم عدم وجود أحد من الوهابيين على مقبره منهم، فير اثنين من عبيد ابن سبهان بالباب.»

ويتابع: «وسرنا فى ممر ضيق، نظف من بين الزبل المبعثر نحو قبر عثمان الواقع فى الجبهه الشرقيه من المقبره.. وفيما كنا نخطو هذه المسافه خطأً متأنياً، التقينا بجماعه من الهنود راجعين من زياره هذا القبر.. وكان الذى يتقدمهم رجلاً مسناً ذا لحيه طويله قد وخط الشيب سوادها، وكان وهو يمشى منتصب الرأس لا- يحرك عينيه يمنه ولا- يسره، بل كان ينظر إلى الإمام على الدوام والدموع تنحدر منهما بتيار مستمر.»

لقد انطلق الوهابيون في صفر ١٣٤٣ق/ ١٩٢٤م لاحتلال الحجاز بقيادة سلطان بن بجاد وخالد بن لؤى وفاجأوا مدينة الطائف، كالسييل الجارف فقتلوا من وجدوه في الشوارع والطرق، واقتحموا البيوت ونهبوها، كما قتل العديد من رجال الدين والنساء والأطفال.

وسقطت مكة ودمرت كا آثارها الدينية، تماماً مثلما فعلوا بالطائف التي دمروا فيها قبر ابن عباس وغيره من القبور.

و كان سقوط المدينة قد تم في اواخر ديسمبر ١٩٢٥م، وراح الوهابيون يمارسون ما يبتغونه من العنف في تخريب الأضرحة والأثار الاسلاميه.. ولم يسلم سوى قبر الرسول الذي استطاع ابن سعود بدائه السياسى الحيلولة دون هدمه، خوفاً من رد فعل العالم الإسلامى العنيف، وكان فعله هذا مخالف لقواعد المذهب الوهابى.. وانك لتجد حتى اليوم أسفاً لدى الوهابيين بأن القبه المشاده على القبر الكريم لم تدمر.. يقول إبراهيم الجبهان: «نحن لا ننكر أن بقاء البنيه التى على قبر الرسول مخالف لما أمر به.. وان إدخال قبره فى المسجد أشد إثمًا وأعظم مخالفه».

ولما كان قبر حمزه، والمسجد المشاد عليه، وكذلك قبور شهداء أحد، خارج المدينة المنوره التى كانت تحت الحصار، فقد أصبحت أول الأماكن التى دمرها الوهابيون عن آخرها، كما تعرضت قبه المسجد النبوى الشريف للقصف المدفعى، ويومها أرسل أعضاء مسلمون من الجمعيه التشريعيه فى الهند تلغرافاً لابن سعود يطلبون فيه معلومات اصلية عن تقارير تدمير أضرحة الصحابه.. ومما جاء فى التلغراف المرسل بتاريخ ٢٧/٨/١٩٢٥ الآتى: «ان مسلمى الهند مهتمون للتقارير القائله بأن قبه المسجد التى فوق ضريح الرسول دمرت، وان مسجد حمزه أزيل من الأساس، وذلك اثناء قصف المدينة من قبل قواتكم».

وثارت ثائره العالم الإسلامى خاصه فى الهند ومصر وإيران، لسماعهم أخبار تدمير الأماكن المقدسه فى مكه. وثار نقاش طويل فى الهند بقيادة جمعيه الخلافه، وفى إيران ناقش البرلمان مسائل التدمير هذه وأرسل وفداً إلى مكه وصلها فى اكتوبر ١٩٢٥ لمناشقه ابن سعود فى افعال قواته.

وصادف أن وفداً من جمعيه الخلافه وقبيل سقوط جده والمدينه كان يؤدى فريضه الحج، وقيل أنه جاء بقصد التأكد من مصير الأماكن المقدسه والاطمئنان على مستقبلها.. فكتب أعضاؤه التالى: «أبلغنا من مصادر موثوقه، أن الوهابيين بدأوا بالهجوم على المدينه المنوره، وقد ألحقت الأضرار بقيه الرسول(ص)، كما أن مسجد سيدنا حمزه قد أزيل نهائياً». أما مكه التى كانوا فيها فقالو عنها: «دمرت فر مكه المقبره المعلّى، والبيت الذى ولد فيه الرسول..» وتزعم الحكومه النجديه لنا أنه لن يحدث نفس الأمر للمدينه. ويقول فيلبى أن هذا الوفد غادر الديار المقدسه فى يناير ١٩٢٦ وهو نصف مقتنع بمستقبل الحجاز المضمون.

و فى مايو ١٩٢٦ عاد الوفد ثانيه الى الحجاز، وكانت المدينه المنوره قد ضربها الزلزال الوهابى للتوّ، فقضى على كل آثارها.. وجاء فى تقرير الوفد: «فى ٢٢ مايو ١٩٣٦م وصلت إلى جده السفينه أكبرى، حيث سمعنا أول أنباء سيئه للغايه عن التدمير المحزن لقب البقيع والأماكن الأخرى. لقد ترددنا فى تصديق ذلك، لأن الملك أكد لنا خطأً فى لقاء سابق بأن قب المدينه وغيرها من الآثار سوف تبقى على حالها».

«و حال دخولنا مدينه جده، كان أول عمل لنا هو مقابله الشيخ الحكومى عبدالعزيز العتيقى والاستفهام منه حول الأمر، فأكد الأخبار التى سمعناها، وقال بأن النجديين اعتبروا القبر وغيرها بدعه وكفرًا، وأضاف: «نحن فى هذا الأمر لانهتم بالرأى العام الاسلامى، أو أن المسلمين يعجبهم ذلك أم لا»

«انا نشعر بالحزن لإبلاغكم - خطاب موجه للمسلمين الهنود - بأن مثل مكه المعظمه ومساجد المدينه المنوره لم تحفظ حرمتها، وأن مثل قب المساجد قد أزيلت نهائياً.. وهذه قائمه المساجد المدمره: مسجد فاطمه الحق بمسجد قبا، مسجد الثنايا، مسجد المنارتين، مسجد المائده، مسجد الإجابه».

واعتبر يوم الثامن من شوال ١٣٤٤هـ - يوماً أسود بالنسبه للمسلمين، ففى ذلك اليوم بدأ الوهابيون تدمير البقيع بناء على فتاوى الشيخ عبدالله بن بلهيد.. والوهابيون الذين يحتفظون اليوم بآثار العائله المالكه السعوديه ويصرفون الملايين عليها (كما هو حال المصمك)، لا شك يدركون حجم الكارثه التى سببها تدمير هم للآثار الإسلاميه..

ومصيبه الحجاز، لم تكن فقط بهدم القباب والقبور، بل كل الآثار الإسلاميه الأخرى، كمنازل الصحابه وبنى هاشم، فإذا كان عذر الوهابيين بأن القبور تعبد، فهل المساجد تعبد من دون الله، وهل بيت الرسول، ومنزل السيده خديجه، وفاطمه الزهراء، ومنزل حمزه، وسقيفه بنى ساعده، ودار الأرقم بن أبى الأرقم، ومكان العريش التاريخى فى بدر الذى أشرف منه الرسول على المعركه، هل مثل هذه الأمكنه يمكن تبرير تدميرها بمثل ما برره الوهابيون؟ ويتألم مؤلف (فى ظلال الحرمين) من تدمير الآثار الإسلاميه، فرغم تأييده للسعوديين، إلّا أن نفسه لم تطاوعه فى مدحهم على ما اقترفوه فى البقيع.. فقد حج المؤلف سنه ١٣٧٣هـ -، وقال عن البقيع إنه يضم «قبور عشره آلاف من الصحابه والشهداء والأئمه وأهل بيت النبوه، أولئك الذين سطروا بدمائهم وأرواحهم آيات البطوله والاستشهاد فى سبيل الله، وأقاموا بتضحياتهم الفدّه وإيمانهم العميق دعائم الدين الحنيف.. على أنّك لا تستطيع أن تتبين قبراً واحداً من أولئك الصحابه الشهداء والأئمه وأهل بيت، إلا إذا صحبك الدليل.. ذلك لأن جميع هذه القبور قد سويت مبانيها ومعالمها بالأرض كما سويت قبور المعلّى؛ بمكّه، وهو ما عيب على الحكومه السعوديه.. وكان يجدور أن يظل على كل قبر شاهد يحمل اسم صاحبه للذكرى، فليس فى نشدان الذكرى والترحم على الصحابه والشهداء

والأئمه وأهل البيت وغيرهم ما يتنافى مع ما أوصى به الرسول(ص) وشرعه في زياره القبور».. ثم يتحدث عن فعله(ص) حينما قبر ابنه إبراهيم، ويعود فيركز على جرائم (الاخوان) وليس على زمرة المفتين الذين بفتاواهم السابقه والحاليه، تم تدمير تراث المسلمين المجيد، يقول: «فما كان أحرى غلامه الاخوان الذين هدموا معالم البقيع، كما هدموا معالم المعلا، أن يقيموا على قبورها علامات - على الأقل - كتلك التي اقامها محمد(ص) على قبر إبراهيم، وألا يدعوا هذه القبور التي تضم بين صفائحها الكثير من أهل الجنه، مجهله لا يهتدى إليها الزائر.

أما الدكتور محمد حسين هيكل فأشار إلى تسويه القبور بالأرض وإلى أن بعض الاحجار تميزها «ولو لا هذه الاحجار لخلتها - أي المقبره - فضاءً مسوراً لا شيء فيه ألبته».

مأخذ

دائرةالمعارف الاسلاميه الشيعيه، به كوشش سيد حسن امين، بيروت، دارالتعارف، ٢٠٠٢م، ج ٨، ص ٢٧٣-٣٧٦.

نيز نكا الامين، سيد حسن؛ دائرةالمعارف الاسلاميه الشيعيه

مدرس و كميسيون دفاع حرمين، متن مقاله درباره تاريخ تحولات مواضع شخصيت ها و دولت ها.

سيد علي موجاني از پژوهشگران معاصر پس از چندي مطالعه به تأليف اين مقاله پرداخته است. متن اين مقاله هر چند با گرايش مخالفت كلي با رضاشاه و دولت پهلوي و دفاع همه جانبه از [شهيد] سيد حسن مدرس تأليف شده اما مشتمل بر نکات و رهيافت های سودمندی برای محققين است. به همین دليل متن اين مقاله در بخش اسناد دانشنامه بقیع عرضه می شود تا پژوهشگران به راحتی استفاده کنند.

/مدرس و كميسيون دفاع از حرمين شريفين(١)

از روزی که سيد حسن مدرس برای عضويت در هیأت نظارت بر قوانين دوره دوم مجلس شورای ملی برگزیده شد.(٢)

تا ١٦ مهر ١٣٠٧ ش / ١٣٤٧ق که دستگیر و از تهران تبعید شد،(٣)

تحولات فراوانی در تاريخ سياسی ايران به وقوع پیوست که مطالعه و بررسی اين رویدادها بدون توجه به نقش اين شخصيت مبارز کاری عبث و بیهوده است.

در اين مختصر ما به دنبال ارزیابی عملکرد سياسی او در صحنه جهان اسلام هستیم. اگر چه امروزه آثار متعددی در خصوص شخصيت مدرس انتشار یافته و نام آورانی که خود برخی از حوادث آن عصر را

۱- فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال دوم، ۱۳۷۵، شماره ۹.

۲- در این خصوص نگاه کنید به: مدرس و مجلس، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی ۱۳۷۳، صص ۲۱-۲۲ و علی

مدرس، از پنجره اسناد بر منظر تاریخ، مجله مجلس و پژوهش، سال ۲، شماره ۱۳، دی و بهمن ۱۳۷۴، صص ۱۶۳-۱۶۴.

۳- محمد گلبن، مدرس در تاریخ و تصویر، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۷، ص ۱۰۴.

درک کرده اند پیرامون او سخن گفته اند، لیکن از بررسی این آثار می توان پی برد که هنوز ناگفته های فراوانی درباره سید حسن مدرس باقی مانده است. علت این امر چه بوده؟ آیا باید آن را دلیل بی توجهی پژوهشگران حوزه تاریخ معاصر دانست؟ یا کمبود اسناد و مدارک را باید به عنوان دلیل برشمرد؟

در تلاشی که نگارنده، به منظور تهیه این پژوهش به عمل آورد، معتقد شد که صرفنظر از کم دقتی برخی وقایع نگاران، عواملی نیز در کار بوده تا به نحوی مانع از انعکاس ویژگی های خاص مدرس در بعضی مقاطع تاریخ معاصر شود. از آن جمله کم توجهی به نقش او در کمیسیون دفاع حرمین شریفین است.

اگر برای بررسی و مطالعه مشروح مذاکرات دوره ششم مجلس شورای ملی به یکی از کتابخانه های مجلس یا ملی ایران مراجعه کنید، در می یابید که جلد نخست مشروح مذاکرات این دوره از سی و پنجمین جلسه (۱۳۰۵/۹/۸ ش / ۲۴ جمادی الاول ۱۳۴۵) آن عهد آغاز می شود. (۱)

این در حالی است که نخستین جلسه این دوره مجلس در ۱۹ تیر ۱۳۰۵ ش / ۳۰ ذیحجه ۱۳۴۴ ق به ریاست سنی سید حسن مدرس افتتاح شد. (۲) علت چنین امری آیا می تواند یک اشتباه ساده باشد؟

برای پاسخ به سؤال فوق باید نخست به بعضی حوادث و وقایع مجلس پنجم بپردازیم که سید حسن مدرس یکی از ۱۶۰ نماینده منتخب آن بود. (۳) در اواسط عمر مجلس پنجم مردم قفقاز با ارسال عریضه ای از تفلیس برای نمایندگان مجلس شورای ملی از ایشان خواستند که با توجه به «جسارت و بی ادبی هایی که طایفه ضاله وهابی ها و رئیس مردود و ملعون آنها ابن سعود نسبت به اماکن متبرکه و مراقد مقدسه نموده است». (۴)

از رئیس «دولت اسلامی ایران» بخواهند که «پیشقدم شده به سایر دول اسلامی هم که البته وظیفه خود را خوب می دانند، کمک فرموده این منبع فساد و دشمن حق و انصاف را ریشه کن و خاک پاک را از لوٹ وجودشان تطهیر فرمایند». (۵)

در پاسخ به این عریضه، سید حسن مدرس با بیان مطالبی اهمیت خطری که جهان اسلام را تهدید می کند تشریح کرد: «امروز از این واقعه هایی که استماع فرموده اید، اگر چه به آن درجه که باید اطمینان پیدا شود، نشده است که حادثه از چه قبیل است و تا چه مرتبه است، البته دولت مکلف است تحقیقات

ص: ۱۲۷۱

۱- در این خصوص نگاه کنید به: مدرس و مجلس، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی ۱۳۷۳، صص ۲۱ - ۲۲ و علی

مدرسی، از پنجره اسناد بر منظر تاریخ، مجله مجلس و پژوهش، سال ۲، شماره ۱۳، دی و بهمن ۱۳۷۴، صص ۱۶۳ - ۱۶۴.

۲- اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در ۷ دوره تقنینیه، به کوشش عطاءالله فرهنگ قهرمانی، بی جا، بی تا، صص ۷۵.

۳- بایگانی اسناد وزارت امور خارجه، سال ۱۳۰۲ ش، کارتن ۲۳۰، دوسیه ۱.

۴- . پیشین، سال ۱۳۰۴ ش، کارتن ۳۰، دوسیه ۱/۱.

۵- . پیشین، همانجا.

کامل بکند و به عرض مجلس برساند لیکن عرض می کنم امروز اهل ایران یک قسمت از قسمتهای دول اسلامی است، بلکه می توان گفت که قسمت بزرگ دول اسلامی است. باید امروز این جامعه در تمام دنیا خودشان را معرفی کنند ما ملت و دولت ایران قدم بر می داریم که این جامعه را حفظ کنیم و خودمان را به برکت این جامعه نگاهداری کنیم... به عقیده بنده تمام فکر را باید صرف اینکار کرد و باید یک قدمهایی که مقتضای حفظ دیانت و حفظ قومیت و حفظ ملیت خودمان است در این مورد برداریم و هیچ کاری و هیچ چیزی را مقدم بر این کار قرار ندهیم... مبدا یک ضرر عظیم تری بر ما مترتب گردد و خدای نخواستہ ... از این روزی که هستیم بدتر شود. زیاده بر این چیزی عرض نمی کنم» (۱)

هدف از این بیانات در حقیقت، تشریح وضعیت حجاز آن زمان بود. در آن هنگام جنبش وهابی به رهبری ابن سعود که خود را «ملک نجد و حجاز» می نامید برای تصرف شهرهای مقدس مکه و مدینه به محاصره این دو شهر پرداخته بودند و حتی با زیر پا نهادن حرمت اماکن مقدس و حرمین شریفین، به سوی این اماکن مقدس در جهان اسلام تیراندازی کردند، به حدی که بعضی از مقابر صحابه رسول خدا و مساجد و مقابر ائمه شیعه ویران شده بود. (۲)

سید حسن مدرس در این جلسه با پیش کشیدن بحث قومیت و عوامل بقا، شرافت و ترقی اقوام، با مخاطب قرار دادن جهان اسلام گفت: «از امروز بهتر کیست که آن لواء را بردارد و بگوید، در این موقع من لواء اسلام را بر می دارم و این قوم (مسلمان) را در تحت قومیت و تحت جامع دیانت اسلامیه، قومیتشان را ترقی می دهم و حفظ می کنم.» (۳) مدرس

آنگاه پیشنهاد می کند که مجلس ایران با تشکیل کمیسیونی این موضوع را دنبال کند. (۴)

از سوی دیگر چون آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی به آیت الله شیخ محمد خالصی در کاظمین تلگرافی مخابره نمود، او نیز موضوع غارت وهابی ها را به اطلاع مدرس رساند، (۵)

آنچنانکه آیت الله سید ابوالقاسم کاشانی می گوید، مدرس در جواب نوشت: «اگر لازم باشد اطلاع دهید من با گروهی از مردم ایران حرکت خواهیم کرد.» (۶)

انتشار پاسخ مدرس سبب شد تا «در عراق نیز شایع شد که مدرس از تهران

ص: ۱۲۷۲

۱- مشروح مذاکرات مجلس مورخ ۸ شهریور ۱۳۰۴ ش.

۲- در خصوص چگونگی قدرت یافتن وهابی ها نگاه کنید به: صلاح الدین المختار، تاریخ المملكة العربیه السعودیه فی ماضیها و حاضرها، دارالمکتبه الحیاه بیروت، ج ۲، صص ۱۴۳ - ۱۵۷.

۳- مشروح مذاکرات مجلس مورخ ۸ شهریور ۱۳۰۴ ش.

۴- پیشین، همانجا.

۵- عبدالعلی باقی، مدرس مجاهدی شکست ناپذیر، انتشارات گواه قم، ۱۳۷۰، ص ۷۸.

حرکت کرده در نتیجه مردم تشجیع شدند و حدود ۲۰۰/۰۰ نفر نیرو آماده شد و بر قوای وهابی تاختند» (۱) صرفنظر

از واکنش مردم عراق به سخنان مدرس مسلمانهای تمام جماهیر متحده یعنی آذربایجان - ازبکستان - ترکمنستان - قزاقستان - تاتارستان - باشقیرستان، قزاقان کریمه و اتباع دول ایران - ترکیه - افغانستان - چین - مغولستان هم با ارسال تلگرافی اعلام نمودند که، «چون مکه معظمه و مدینه منوره با یادگارهای مقدس خود متعلق به تمام مسلمین» می باشد پس باید تمام دول جهان اسلام بر حفظ و حراست این اماکن مقدس بکوشند. (۲)

کوتاه زمانی پس از این، مدرس با اعلام عزای عمومی در شنبه ۱۶ صفر/ ۱۵ شهریور از مردم خواست تا در اجتماعاتی که به همین مناسبات در این روز تشکیل می شود شرکت جویند. به همین منظور در ساعت ۹ صبح آن روز مجلسی در مسجد شاه (امام فعلی) بازار تهران تشکیل شد و در بعد از ظهر همان روز تظاهرات باشکوه و گسترده ای در چهارراه صنیع الدوله تهران برگزار گردید. خبرنگار دیلی تلگراف که آن روز در این مراسم حضور داشته گزارش می دهد که در وسط چهارراه یک برج چوبی ۶ گوش به ارتفاع ۳۰ پا که با فرش پوشیده شده و بالای آن پرچم سیاهی در اهتزاز بود برپا گردید... در حدود ۲۵ هزار نفر از مردان سالخورده تا کودکان خردسال پشت سر هم رج بسته چهارزانو در حال انتظار نشسته بودند... ورود مدرس ... با کف زدن و فریاد مسرت مردم اعلام شد... مشارالیه از جمعیت تشکر نمود و در میان علما و نمایندگان مجلس قرار گرفت جمعیت منتظر سردار سپه بود ولی از او خبری نشد... میرزا عبدالله، واعظ معروف کلام خود را با نعت پیغمبر و درود بر ائمه شروع کرد ولی ناگهان صدای آرام و آهسته اش صورت جدی به خود گرفت... گفت اگر شما علما اعلام جهاد کنید، (مردم) با سر و پای برهنه و بدون سلاح به مرقد پیغمبر اکرم شتافته با دندان و ناخنهای خود دشمنان خدا را قطعه قطعه می کنند... بیشتر جملات حماسی او با گریه و زاری توأم بود. (۳)

سردار سپه رضاخان در عکس العمل نسبت به این واکنش ها در مجلس قول داده بود که شخصاً به این موضوع رسیدگی خواهد کرد، (۴) اما آنچنان که از اسناد و مدارک بر می آید هیچ اقدامی صورت نپذیرفته بود، چرا که برای مثال سید محمد علی شوشتری نماینده گرگان در جلسه ۱۹۸ مجلس پنجم بیان

ص: ۱۲۷۳

- ۱- ایضاً، همانجا.
- ۲- تلگراف ۶/۹/۱۹۲۵ م به ولیعهد، مجلس شورای ملی و... بایگانی اسناد وزارت امور خارجه، سال ۱۳۰۴ ش، کارتن ۳۰، دوسیه ۳/۱.
- ۳- مقاله ایران امروز مشاهد مقدسه اعتراض شدید ملت، مندرج در دیلی تلگراف مورخ ۲۲ دسامبر ۱۹۲۵، به نقل از: رستاخیز ایران، گردآورنده فتح الله نوری اسفندیاری، سازمان برنامه، صص ۲۳۳ - ۲۳۴.
- ۴- ر. ک به مشروح مذاکرات مجلس مورخ ۸ شهریور ۱۳۰۴ ش.

می دارد: «اخیراً بی سیم از قول نماینده ابن سعود یک چیزهایی توی این مملکت منتشر کردند اگر حقیقتاً اصل قضایا واقع نشده است کمیسیون محترمی که رئیس محترم دولت (سردار سپه) آمده است اظهار کرده است و مجلس معین کرد، کمیسیون محترم این قضیه را تکذیب بفرمایند و اگر واقع شده است و برای نظریات سیاسی برای آن احساسی که در مسلمانان دیگر تولید شد که دست هیچ متجاوز و متجاسری نباید به مکه و مدینه دراز شود.»^(۱)

تقریباً مقارن همین ایام تلگرافی از مدینه برای علمای عراق رسید و در آن خبر هدم اماکن متبرکه مدینه را می داد.^(۲)

آیات عظام در عراق درس و نماز جماعت خود را تعطیل کرده و در هیجانات بر ضد وهابی ها شرکت جستند. انعکاس وقایع مجلس ایران در هند نیز مؤثر واقع شد. شوکت علی منشی افتخاری کمیته مرکزی خلافت هند در مراسله ای برای زعمای ایران چنین نگاشت:

«اینک در هر کشوری اسلامی مرد توانای نیرومند شجاع متدینی سکان کشتی ملک را در کف گرفته و آنرا به سوی مقصد جلال و شکوه سوق می دهد. واقعاً وقتی که چنین مطالب و تفصیل خوبی راجع به برادران ایرانی خود می شنویم و مشاهده می کنیم که رخوت دیرین را از سربرون نموده و حاضر شده اند برای ترقی وطن به هرگونه فداکاری قیام نمایند، مسرت و خوشوقتی ما به وصف نمی گنجد... عنقریب... کنفرانسی از مسلمین دنیا تشکیل خواهیم داد و برای اینکه حجاز مقدس سرچشمه نور و تربیت اسلامی گردد و آخرین علائم و امارات نفوذ غیر اسلامی از آن محو شود از جمیع ممالک اسلامی دعوت خواهیم کرد که نمایندگان مسؤول خود را برای حضور در آن گسیل دارند... ما می خواهیم یک جمهوری اسلامی از حجازیان منتخبه با کمک و مساعدت و مشورت موتمر (کنفرانس) اسلامی اداره امور داخلی عادی را بچرخاند.»^(۳)

اما متأسفانه پیش از آنکه این تلاش همه جانبه به نتیجه منتهی گردد، وهابی های نجد پیشدستی کرده به منظور کاستن از عواقب اعتراضات مسلمانان پیشنهاد تشکیل کمیسیونی را برای تعیین امور سیاسی - دینی حجاز دادند، «از قرار نشریات تمام جراید عربی امیر نجد از دولت علیه ایران و علمای ایران دعوت نموده است که برای شرکت در تعیین امور حکومتی سیاسی و دینی حجاز نماینده گسیل دارند.»^(۴)

ص: ۱۲۷۴

۱- مشروح مذاکرات مجلس مورخ ۲۳ شهریور ۱۳۰۴ ش.

۲- بایگانی اسناد وزارت امور خارجه، سال ۱۳۰۴، کارتن ۳۰، دوسیه ۲/۱.

۳- مراسله ۱۴ سپتامبر ۱۹۲۵، کمیته مرکزی خلافت، پیشین، دوسیه ۳/۱.

۴- گزارش فوری نمره ۱۲۶، مورخ ۲۰ عقرب ۱۳۰۳، بایگانی اسناد وزارت امور خارجه، سال ۱۳۰۳ ش، کارتن ۶۵، دوسیه

نماینده سیاسی ایران که برای ارزیابی اوضاع سیاسی حجاز عازم آن سرزمین می شود در گزارش خود برای مقامات مافوق، به حضور نمایندگان ایران در این کنفرانس نظر مساعد می دهد. حبیب الله هویدا، عین الملک - که پدر امیرعباس هویدا و از مبلغین مذهب بهایی بود - می نویسد: «هر چند فرستادن نمایندگان برای دولت مخارج زیادی دارد ولیکن این مخارج در مقابل منافع معنوی و مادی دولت علیه [!] که بایستی محفوظ بماند قابل ذکر نیست.» (۱)

او ظاهراً باب گفتگو را نیز با سلطان نجد عبدالعزیز هموار می سازد، (۲)

به طوری که عبدالعزیز طی نامه ای برای نماینده اش در شام، از او می خواهد که به دولت ایران اطلاع دهد: «حکومت نجد تصدیق می نماید که آینده حجاز به دست عالم اسلامی باید تصفیه گردد و امیدوار است حکومت ایران عضو مهم مجلسی خواهد شد که برای اینکار منعقد خواهد گردید.» (۳)

دو دیدگاه مشخص در میان رجال سیاسی آن عهد ایران به چشم می خورد. گروهی که سید حسن مدرس در رأس آنها است خواهان اجتماع نمایندگان دول مسلمان به منظور حفظ حریم شریفین و مقابله با اقدامات وهابی ها در حجاز هستند و گروه دوم که در رأس ارکان اداری - سیاسی کشور قرار داشتند از نظر هویدا به جهت اعزام نماینده ای به کنفرانس خلافت اسلامی که توسط وهابی ها برگزار می شد، جانبداری می نمودند. گروه اول حتی حاضر به شناسایی وهابی ها نبودند در حالی که دسته دوم باب مکاتبه و مراوده با ایشان را نیز گشوده بودند. این رویارویی می رفت تا آشکارا به نفع مجلسیان تمام شود لیکن متأسفانه دوره پنجم قانونگذاری در ساعت ۵/۳ بعد از ظهر پنجشنبه ۲۲/۱۱/۱۳۰۴ به اتمام رسید و روزنامه ناهید درباره ی پایان این دوره ی مجلس نوشت:

«... انا لله و انا الیه راجعون ... در و دولان و اثاثیه و مخازن مرحوم مطابق وصیت از طرف متولی باشی دوم آقای ارباب کیخسرو مهر و موم شد. رحمه الله علیه بر حمة واسعه» (۴)

این حادثه سبب شد تا عملاً از امکان فعالیت های مدرس کاسته شود و متأسفانه به دلیل سانسور شدید مطبوعات و فقدان اسناد و مدارک لازم طی این دوره فترت، ارزیابی و قضاوت آن چه رخ داده است با مشکل روبرو می گردد. پاره ای اسناد پراکنده موجود در آرشیو وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران مبین این واقعیت است که ظاهراً مخالفت مدرس با حضور در کنفرانس خلافت اسلامی شدت

ص: ۱۲۷۵

۱- پیشین.

۲- صلاح الدین المختار، همان کتاب، ج ۲، صص ۳۲۵ - ۳۲۶.

۳- مراسم ۳۱ جمادی الاول ۱۳۴۳ق سلطان نجد، سند شماره ۲.

۴- روزنامه ناهید، سال ۵، شماره ۴۶، مورخ ۲۴/۱۱/۱۳۰۴، ص ۲.

گرفته و همین امر سبب تردید شیعیان برخی از کشورهای دیگر نیز گشته بود. (۱)

با انتشار فتوای جمعی از علمای وهابی دایر بر وجوب ویرانی قبور و عدم زیارت اماکن مقدسه (۲)

انعکاس آن به ایران (۳)

موجی از خشم و نفرت جهان اسلام را فراگرفت و سبب شد تا بسیاری از کشورهای مسلمان به دعوت مدرس از حضور در کنفرانس چشم پپوشند. «بنده تصور نمی کنم که اجتماع حقیقی از طرف ملل و دول اسلامی بشود مثلاً از سوریه تا به حال هنوز جواب به او (ابن سعود) نداده اند و گمان نمی رود کسی برود مگر اینکه از سوری هایی که در مکه هستند در انجمن حاضر شده ... از عراق و فلسطین و الجزایر و ریف و تونس و ترکیه و افغان و غیر هم هیچ آثاری نیست.» (۴)

ولی با تلاش هایی که صورت گرفت کنگره خلافت در اول ذی قعدة ۱۳۴۴ ق / ۱۳ مه ۱۹۲۶ با حضور گروهی اندک آغاز شد. (۵)

در جلسه دوم شیخ خلیل خالدی قاضی القضاة سوریه پیشنهاد کرد در خصوص ارتباط و اتصال با سایر کشورهای مسلمان خصوصاً ایران مذاکره شود. (۶) اما هنوز کنگره در جریان بود که علمای نجف اطلاع دادند وهابیون به بقیع حمله نموده اند، «منبعده معلوم نیست چه شده با حکومت مطلقه چنین زنادقه وحشی به حرمین اگر از دولت علیه و حکومت اسلامیة علاج عاجل نشود علی الاسلام السلام.» (۷)

در نتیجه این خبر جمعی از علمای تهران از جمله مدرس با تشکیل جلسه ای در منزل امام جمعه خوی تصمیم گرفتند تا کمیسیونی برای رسیدگی به وقایع پیش آمده در محل مجلس با حضور سید حسن مدرس، امام جمعه خوی، امام جمعه تهران، بهبهانی، آیت الله زاده خراسانی، حاج میرزا محمد رضا کرمانی، مستوفی الممالک، وثوق الدوله، محتشم السلطنه، مشیرالدوله و احتشام السلطنه تشکیل شود و با بررسی پرونده های موجود در وزارت خارجه و دفتر شاه تصمیمات لازم در این خصوص اخذ شود. (۸)

ص: ۱۲۷۶

۱- . عریضه ۲۷ اسفند ۱۳۰۴ به نمره ۴۶۲ انجمن شیعیان هند، بایگانی اسناد وزارت امور خارجه، سال ۱۳۰۵، ش، کارتن ۳۰، دوسیه ۴/۳.

۲- . روزنامه ام القری، مکه، مورخ ۱۷ شوال ۱۳۴۴ ق.

۳- . مراسله فوری سفارت ایران در مصر به نمره ۳۶۲، بایگانی اسناد وزارت امور خارجه، سال ۱۳۰۵، ش، کارتن ۳۰، دوسیه ۶/۳.

۴- . گزارش نمره ۱۹ مورخ ۸/۲/۱۳۰۵، بایگانی اسناد وزارت امور خارجه، پیشین، همانجا.

۵- . بایگانی اسناد وزارت امور خارجه، ایضاً.

۶- روزنامه السیاسه ۸ ذیقعدہ ۱۳۴۴ ق.

۷- حمید نیری، زندگینامه مستوفی الممالک، انتشارات وحید، ۱۳۶۹، ص ۴۴۰.

۸- پیشین، همانجا.

نخستین جلسه این کمیسیون روز بعد تشکیل شد.^(۱) و در این جلسه است که مدرس به مستوفی الممالک پیشنهاد می کند تا در این شرایط حساس عهده دار مقام ریاست وزراء گردد.^(۲)

تصمیم مهم دیگر کمیسیون تکلیف صدور ابلاغیه ای به وزارت دربار بود که تمام بخشهای وزارت امور خارجه را مکلف می کرد تا تمام امور مربوط به حرمین را تنها پس از اطلاع کمیسیون مجری دارند.^(۳)

همچنین مقرر شد تا نام کمیسیون به کمیسیون دفاع از حرمین شریفین تبدیل شود و از مخبرالسلطنه، مستشارالدوله و ممتازالدوله نیز برای حضور در جلسات دعوت به عمل آید.^(۴)

دولت وهابی در واکنش نسبت به اقدامات کمیسیون فعالیت گسترده ای را آغاز کرد. «شیخ رشید رضا صاحب امتیاز مجله المنار شرح مفصلی در روزنامه های مصر منتشر و از دولت علیه ایران به زندقه یاد کرده و در مقابل این خدمت ۴۰۰۰ لیره طلا دریافت نموده به مکه معظمه متوجه شد و الان مجلس درس مفصلی در صحن کعبه معظمه دایر کرده اراده ی ابن سعود را به دست گرفته است.»^(۵)

روی تند این تبلیغات بیشتر متوجه جناح مذهبی ایران به رهبری مدرس بود چرا که بررسی اسناد نمایانگر این حقیقت است که روابط دربار پهلوی و ابن سعود کاملاً دوستانه بوده است، «در موقع تاجگذاری بندگان اعلیحضرت قوی شوکت همایون شاهنشاهی ابن سعود تلگراف تبریک عرض نموده بود اولیای دولت علیه به جای اینکه جواب آن را توسط وزارت جلیله امور خارجه یا به توسط دربار به سلطان نجد مخابره فرمایند، آقای عین الملک (هویدا) را با مأموریت رسمی به مکه اعزام فرمودند که مراتب محظوظیت خاطر مهر مظاهر همایونی را به ابن سعود ابلاغ نماید.»^(۶)

تردید در بین رجال سیاسی ایران برای اتخاذ یک موضع اصولی پیرامون این واقعه هر آن شدت پیدا می کرد. کمیسیون به رهبری مدرس با تحت فشار قرار دادن مستوفی الممالک رئیس الوزراء او را واداشت تا به انتشار اعلانی تحت عنوان «به اهالی مملکت و عموم مسلمین اعلام می شود اعتراض رسمی دولت

ص: ۱۲۷۷

- ۱- روزنامه شفق سرخ، شماره ۵۲۱، مورخ ۱۳/۳/۱۳۰۵، ص ۲.
- ۲- حسین مکی، تاریخ بیست ساله ایران، نشر ناشر، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۹۵.
- ۳- مراسله نمره ۱۲۹۶ مورخ ۱۶ خرداد ۱۳۰۵ ش، وزارت دربار پهلوی، بایگانی اسناد وزارت امور خارجه، سال ۱۳۰۵، کارتن ۳۰، دوسیه ۳۰۵، سند ۳.
- ۴- روزنامه شفق سرخ، شماره ۵۲۳، ص ۲، مورخ ۱۶/۳/۱۳۰۵.
- ۵- گزارش نمره ۴ مورخ ۳۱/۴/۱۳۰۵، بایگانی اسناد وزارت امور خارجه سال ۱۳۰۵ ش، کارتن ۳۰، دوسیه ۶.
- ۶- پیشین، همانجا.

خود به اقدامات وهابی ها را آشکار نماید. دولت در این اعلامیه از تمام ملل اسلامی تقاضا می کند که در یک تجمع عمومی ملل اسلامی مقدرات حرمین شریفین را حل و تسویه نمایند.» (۱)

هیأت علمیه نجف که به موازات کمیسیون حرمین شریفین تشکیل شده بود در این زمان با ارسال تلگرافی برای سید حسن مدرس و دیگران ضمن انزجار از عملیات وهابیان آمادگی خود را برای حفظ نوامیس اسلام اعلام می نماید. (۲) مدرس در پس این وقایع با برگزاری مجلسی در مسجد مروی تهران بر منبر رفته شرح مبسوطی از فجایع و عقاید سخیفه وهابی ها داده خواهان اتحاد جامعه اسلامی می شود. (۳)

با افتتاح دوره ششم قانونگذاری و علیرغم مشکلات داخلی موجود کماکان فکر و ذهن مدرس و اطرافیانش پیگیری موضوع حرمین شریفین می باشد. بهبهانی در سخنان پیش از دستور خود با اشاره به بی توجهی ملل مسلمان نسبت به تهدیدات کفار چنین نتیجه می گیرد:

«تا کی بی حالی، تا کی بی اعتنایی، تا کی مسامحه ... قلوب هر یک از مسلمانان ایرانی را مملو از خون (کرده اند) ... می خواهند یک صفوف جدیدی به ملل اسلامی ... بیفزایند... ایران که هم از نقطه نظر سیاسی و هم از نقطه نظر مذهبی از جمیع فرق اسلام بایستی علاقمند تر باشد در چه حال است؟ آقا بالاسرها، قیم ها، متولی ها، سیاست مدارها، صاحب اختیارها، بالاخره آنها که همیشه خود را همه چیز و دیگران را ناچیز می شمارند در این موقع مهم سیاسی و دیانتی، در این موقع حیاتی در این مدت مدید (تقریباً یکسال) چه کرده اند؟ جمعی مشغول تکذیب، جماعتی بی خیال، چند نفر مشغول کار، ولی چه کار؟ نشستند و گفتند و برخاستند از هر کس پرسیدم گفتند مشغول مذاکره هستیم خلاصه تاکنون چه کرده اند؟ حرف زده اند. حرف خالی و بی فایده» (۴)

او سپس پیشنهاد مذاکره با نمایندگان کشورهای اسلامی را برای انعقاد یک کنفرانس بین المللی می دهد تا در آن آینده سیاسی حجاز مشخص شود، و پیشنهادی با قید ۲ فوریت را تقدیم مجلس می کند. این پیشنهاد در واقع قانونی کردن کمیسیون، دفاع حرمین شریفین است. لیکن پیشنهاد او با عکس العمل شدید رئیس الوزرا و بعضی از نمایندگان روبرو می شود. بررسی نسخه منحصر به فرد دستنویس

ص: ۱۲۷۸

- ۱- اعلامیه اول تیرماه رئیس الوزراء، سند ۴.
- ۲- تلگراف ۳۱/۵/۱۳۰۵ ضمیمه راپورت ۱/۶/۱۳۰۵، نمره ۳۱۱، بایگانی اسناد وزارت امور خارجه سال ۱۳۰۵، کارتن ۳۰، دوسیه ۷/۳.
- ۳- روزنامه خلق (ناهید)، سال اول مورخ ۱۰/۶/۱۳۴۶، ص ۳.
- ۴- نسخه دستنویس مشروح مذاکرات دوره ششم قانونگذاری موجود در اداره قوانین و مقررات مجلس شورای اسلامی، جلسه ۳۱/۶/۱۳۰۵ در اینجا لازم است از همکاری های صمیمانه آقایان بندعلی و قره باغی مسئولین کتابخانه شماره ۲ و اداره قوانین و مقررات مجلس شورای اسلامی سپاسگزاری نمایم و از خداوند متعال توفیق خدمت هر چه بیشتر این عزیزان را مسأله

مذاکرات مجلس روشن می سازد که در این زمان سانسور شدیدی بر مطبوعات اعمال می شده است، «... نظمیہ حتی نطق و کلا را سانسور می کند و نمی گذارد در روزنامه ها نوشته شود نظمیہ فقط کارش این است که اداره سانسور درست کند که هر چه نوشته می شود سانسور بکند.»^(۱)

سرانجام بر اثر «تعقیب مذاکرات قبل از دستور» و پافشاری اعضای کمیسیون، پیشنهاد بهبهانی با امضای ۲۲ تن از جمله مدرس به عنوان ماده واحده در مجلس مطرح می شود، علیرغم مخالفت بعضی نمایندگان که آیا کمیسیون توانایی انجام اقدامی عملی را دارید یا خیر؟ مدرس در دفاع از ماده واحدی می گوید: «عقیده ما این است، که از برای مملکت ایران خیلی نافع است سیاستاً و عظمتاً، و باید درصدد انجام آن مسأله برآییم که به عبارت اخری مرکزیت دادن ایران است به جهت این مسأله ما همه شرکت داریم لکن ایران که دولت بزرگ اسلام است برای مرکزیت دادن به این مسأله که منظور نظر تمام است، البته مجلس شورای ملی آن احق و اولی است که در این مسأله شرکت کند... اما نمی توانم بگویم این مسأله به این بزرگی نتیجه اش یک ماه دو ماهه یک ساله می شود، مسأله به قدری بزرگ است که باید یکسال و دو سال هم تعقیب کرد تا انشاءالله الرحمن (نا امید نیستم) نتیجه خوبی بگیریم.»^(۲)

اسناد و مدارک ناقص موجود حکایت از آن دارد که این ماده واحده به تصویب رسید اما ظاهراً فشار زیادی بر این جناح مجلس وارد آمد به طوری که تقریباً یکماه پس از این مدرس در راه مدرسه سپهسالار [شهید مطهری] ترور شد. [۷/۸/۱۳۰۵] و اگرچه از این توطئه جان سالم به در برد اما نتوانست لااقل در ۱۰ جلسه مجلس حضور یابد.^(۳)

پس از این واقعه متأسفانه فقدان اسناد و مدارک سبب شده تا دیگر اطلاعی از نتیجه اقدامات کمیسیون و فعالیت های مدرس در اختیار نداشته باشیم.

تنها یک سند که تاریخ تقریبی آن سال ۱۳۴۵ق/ ۱۳۰۵ش است تا حدی فشار حاکم بر جناح مدرس را روشن می کند. در این سند میرزا مهدی زنجانی از یکی از تجار (تهران) می خواهد تا پیام او را به مدرس ابلاغ کند که، «چنانچه یک اقدامی از طرف دولت ایران نشود اسباب سرشکستگی مسلمین و موجب تولید مفساد خواهد شد این کاغذ را به شما محرمانه نوشتم ... شهدا... تعالی می ترسم این قضیه

ص: ۱۲۷۹

۱- پیشین، جلسه مورخ ۵/۷/۱۳۰۵ش.

۲- پیشین، جلسه مورخ ۱۰/۷/۱۳۵۰ش.

۳- محمد گلبن، همان کتاب، صص ۸۶ - ۸۸.

(حمله وهابی ها) تعاقب شود و بالمره موجب تباهی مسلمین شود»^(۱).

مدرس در حاشیه این نامه تنها به نگارش بیتی بسنده می کند که خود نشانگر دشواری های موجود و مسایل پشت پرده می باشد؛

«از قیامت خبری می شنوی/ دستی از دور بر آتش داری»^(۲)

مدفن صحابه و اهل بیت در خارج بقیع، بخشی از کتاب فصول من تاریخ المدینه المنوره از علی حافظ درباره وضعیت قبور خارج از قلمرو بقیع.

کتاب فصول من تاریخ المدینه به تحولات مدینه و توسعه و عمران بقیع در دوره معاصر پرداخته است. نویسنده چون سالها شهردار و مدیر روزنامه المدینه المنوره بوده، بر اوضاع و اخبار بقیع اشراف دارد و اطلاعات خوبی درباره مقابر و توسعه بقیع در دوره های مختلف عرضه کرده است. به ویژه تحولات جدید بقیع را گزارش کرده است.

قبور لبعض الصحابه و آل البيت خارج البقیع

قبر اسماعیل بن جعفر الصادق: يقع فی حاره الأغوات فی الجبهه الشرقيه الجنوبيه لهذه الحاره، وفي غرب مدفن آل البيت يفصل بينه وبين البقیع الشارع المؤدی لشارع أبي ذر وللمسجد النبوی، كما يقع فی غرب شمال مبنی مصلحه الموتی (الشرشوره) المتقدم ذکرها.. وكان هذا القبر داخل السور الكبير الذى هدم فی العهد السعودی لتوسعه الشارع، وبين القبر وبين البقیع نحو (۱۵) متراً وهو عرض الشارع. وقد أحيط القبر بجدار ارتفاعه نحو ثلاثه أمتار. وناحیه القبر و ما حوله دار لزين العابدین زید بن علی بن الحسين بن علی بن أبي طالب وولده. كما روى ذلك المؤرخون وقد هدمت المبانى التى فی غرب القبر و سيفتح طريق معبد هناك يتصل بالطريق المسمى طريق النخاوله وطريق العوالی.

قبر أبی سعید الخدری: يقع فی خارج البقیع فی الجبهه الشرقيه الشماليه منه علی قارعه الطريق المؤدی للحره الشرقيه، وقد اختار أبوسعید هذا المكان لیدفن فيه فی حياته.

قبر والد النبى (ص): توفي عبدالله بن عبدالمطلب فی المدینه المنوره و عمره نحو (۲۵) عاما فی حياه ابيه عبدالمطلب، وقبل میلاد ابنه رسول الله صلى الله عليه و سلم. و دفن فی المدینه المنوره. وقبره معروف لدى أهل المدینه یزقان الطوال.

وكان من اجمل الناس وأوسمهم وزوجته آمنه بنت وهب والده رسول الله عليه الصلاه والسلام.

ص: ۱۲۸۰

۱- مدرس و مجلس، همان کتاب، صص ۱۷۲ - ۱۷۳ و مدرس، همان مقاله، صص ۱۷۲ - ۱۷۵.

۲- پیشین، همانجا.

قبر النفس الزكية لملقب بالهدى: يقع قبر محمد بن عبدالله بن الحسن بن الحسن بن علي بن أبي طالب المسمى بالنفس الزكية في شرق جبل سلع و في شمال منهل العين الزرقاء و على يمين القادم من ثنيه الوداع في قارعه الطريق، و في غرب البستان المعروفه بالداوديه. يفصل بينها و بينه الطريق و هي دامره اليوم.

وكان أبو جعفر المنصور العباسي قد سجن أباه وأقاربه، فخرج عليه و بايعه كثيرون في المدينة فجهز المنصور عليه أربعة آلاف مقاتل، فقاتلهم مع ثلاثمائة و بضعه عشر من أنصاره فقتلوا بعد أن قاتل قتال الأبطال. و دفن هو في هذا المكان كما ذكره المطري واستفاض عند المدينة. و قال ابن الجوزي في رياض الأفهام ان أخته وابنته فاطمه و اريته في البقيع.

قبر مالك بن سنان: والد أبي سعيد الخدري...يقع في شرق المناخه غربى حوش المرزوقى و فى جنوب زقاق الحمامه و هو ممن استشهد فى معركة أحد و أنزل ليدفن فى المدينة و أدرك عند أصحاب العبا فى طرف الحنطين فدفن حيث أدرك (وأصحاب العبا و الحنطون جانب من سوق المدينة) و قتل و يقع الآن فى المناخه فى الجهه الشرقيه منها.

مؤلف (على حافظ) از مقبره هايى خبر مى دهد كه بعضاً در خارج بقيع بوده اند ولى به دلايلى به بقيع منتقل شده اند مانند اسماعيل بن جعفر.

نظريه: بر خى از اين مقابر به دلايلى به بقيع منتقل شده اند، مثل اسماعيل.

مأخذ

فصول من تاريخ المدينة المنوره، على حافظ، جده، شركه المدينة المنوره للطباعه والنشر، ۱۴۱۷ق، ۱۹۹۶م، ص ۱۶۹-۱۷۲.

مرادى، عبدالمجيد بن على المنالى، سفرنامه نويس، پژوهشگر و فقيه از سده ۱۲ق.

ابومحمد عبدالمجيد بن على المنالى الزبادى الحسنى الادريسى، ملقب به مرادى و فاضل (درگذشت ۱۱۶۳ق/۱۷۵۰م)، اهل فاس از شهرهاى مغرب (مراكش) بود. او در دهكده اى به نام مناله از قريه هاى سوس مراكش به دنيا آمد.

در سوس و فاس به تحصيل پرداخت و پس از تكميل مدارج علمى به مقام فقاهت رسيد و به عنوان فقيه مالكى ها به پاسخگويى به مسائل شرعى و قضاء پيروان مذهب مالكى مى پرداخت. نيز آثار علمى به صورت شعر و نظم و نيز كتاب هاى به نظر العروض، افاده المراد بالتعريف ابن عياد عرضه کرده است. اما مهم تر سفرنامه اش به حجاز و مكه است كه آن را بلوغ المرام بالرحله بيت الله الحرام ناميد. نسخه عكسى از بلوغ المرام در معهد المخطوطات العربيه هست. اصل آن در الخزانة در شهر رباط است. دكتور

ص: ۱۲۸۱

محمد زینهم محمد عزب بر اساس همین نسخه آن را تحقیق و به چاپ سپرد. بخشی از این کتاب درباره بقیع است. در واقع منعکس کننده نظریات اهل سنت شعبه مالکیه است. اینان نظری مخالف با سران مذهب حنابله به ویژه شعبه وهابیت دارند.

مأخذ

الاعلام، زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶م، ج ۴، ص ۱۴۹؛ بلوغ المرام، عبدالمجید بن علی المرادی المنالی، تحقیق محمد زینهم عزب، قاهره، الدارالثقافیه للنشر، ۲۰۰۵م، ص ۶-۷؛ معجم المؤلفین، کحاله، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا، ج ۶، ص ۱۶۹.

نیز نک: بلوغ المرام؛ بلوغ المرام (CD)

مرقد فاطمه زهرا(س)، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شَبَّه درباره دختر رسول خدا(ص) و دارای آثاری در بقیع.

ابوزید عمر بن شَبَّه نمیری معروف به ابن شَبَّه (۱۷۳-۲۶۳ق)، ادیب، مورخ و راوی حدیث، کتاب تاریخ المدینه المنوره را به منظور معرفی تحولات و ابعاد شهر یثرب (یا مدینه کنونی) نوشت. این اثر از نخستین آثار مدینه‌شناسی است. بخش مهمی از آن درباره بقیع است. این بخش در چند مقاله به انعکاس گزارش و دیدگاه‌های ابن شَبَّه می‌پردازد. هدف دستیابی آسان‌تر این بخش از کتاب ابن شَبَّه به مقبره و بقعه مشهورترین دختر حضرت رسول اکرم(ص) یعنی فاطمه زهرا(س) می‌پردازد و شامل اطلاعاتی است که بسیار نزدیک به دوره رسالت و پس از آن است.

گزارش ابن شَبَّه

/ محمد بن یحیی برای ما نقل کرد و گفت: محمد به من خبر داد که از عبدالله بن حسین بن علی شنیده است که از عکرمه بن مصعب عبدری نقل می‌کند که گفته است: حسن بن علی بن ابی طالب را دیدم که ما را از گوشه یمانی سرای عقیل واقع در بقیع دور می‌دارد.

همو از عکرمه بن مصعب، از محمد بن علی بن عمر نقل خبر کرده است که می‌گفت: قبر فاطمه(س) دختر رسول خدا(ص) در گوشه یمانی سرای عقیل واقع در بقیع است (بنگرید به: وفاء الوفاء، ج ۲، ص ۹۰۱).

ابوغسان از حسن بن منبوذ بن حویطب، از پدرش و جدش فضل بن ابی رافع نقل کرد که او را گفته‌اند: قبر فاطمه(س) در مقابل کوچه بُبَّیه واقع شده و به گوشه سرای عقیل نزدیک‌تر است.

ابوغسان از غسان بن معاویه بن ابی مُرَزَّد نقل کرد که از عمر بن علی بن حسین ابن علی شنیده است که می‌گوید: قبر فاطمه(س) روبروی کوچه‌ای است که به گوشه سرای عقیل می‌رسد. غسان می‌گوید وی

ص: ۱۲۸۲

از آنجایی که عمر بن علی اشاره کرده است ذرع کرده و دریافته است که از آنجا تا کانال (جویی که از آنجا می‌گذشته) پانزده ذراع بوده است.

ابوغسان، از عبدالله بن عمر بن عبدالله وابسته غفره، از پدرش عمر نقل کرده که می‌گفت: قبر فاطمه (س) در مقابل سرای عقیل، به طرف سرای نبیه است.

ابوغسان، از اسماعیل بن عون بن عبدالله بن ابی رافع نقل می‌کند که از پدرش و او از پدرش شنیده است که قبر فاطمه در انتهای کوچه‌ای است که میان سرای عقیل و سرای ابوئیه قرار دارد.

اسماعیل می‌گوید: وی جایی را که پدرش جای قبر فاطمه معرفی کرده است ذرع کرده و از آنجا تا جویی که در سرای عقیل است بیست و سه ذراع و تا جوی دیگر که (در آن سمت مقابل بوده) سی و هفت ذراع بوده است.

گفت: راوی ثقه به من خبر داده و گفت: گفته می‌شود مسجدی که در جوار آن در سمت شرقی‌اش بر جنازه کودکان نماز خوانده می‌شود، خیمه‌ای از آن زنی سیاه پوست به نام رقیه بوده است. آن خیمه را حسن بن علی در آنجا گذاشته بود تا نگهبان قبر فاطمه باشد. قبر فاطمه را جز رقیه کسی دیگر نمی‌دانست (این حدیث نیز در وفاء الوفا (ج ۲، ص ۹۰۱) به نقل از ابوغسان آمده است. ابن حجر در اصابه (ج ۲، ص ۲۹۸) درباره رقیه می‌نویسد: رقیه کنیز فاطمه بود. وی آن اندازه زنده ماند که حسین بن علی او را بر قبر مادر خویش فاطمه ساکن کرد؛ چرا که جز او کسی دیگر نمانده بود که قبر فاطمه را بداند. ابن حجر در ادامه می‌افزاید: این سخن را که درباره رقیه نقل کرده، ابن شبه نیز در اخبار المدینه آورده است).

گفت: عبدالعزیز بن عمران، از حماد بن عیسی، از جعفر بن محمد، از پدرش نقل کرد که گفته است: علی فاطمه را شبانه در خانه خود که بعدها جزو مسجد شد، به خاک سپرد. بنابراین قبر فاطمه در مسجد النبی، در کنار در مسجد و روبروی سرای اسماء دختر حسین بن عبدالله بن عبیدالله بن عباس است.

ابوزید بن شبه گوید: گمان می‌کنم این حدیث غلط است؛ زیرا آنچه در تاریخ پذیرفته شده، این است که در جایی دیگر است.

ابوغسان از محمد بن اسماعیل، از فائد وابسته عبادل نقل کرد که عبیدالله بن علی به نقل از گذشتگان خاندان خود او را آگاهانده است که حسن بن علی فرمود: مرا در گورستان در جوار مادرم به خاک بسپارید. او نیز در قبرستان در جوار فاطمه به خاک سپرده شد. مقابل دریچه‌ای که از خانه نبیه بن وهب به کوچه گشوده است. این کوچه عمومی از میان قبر و سرای نبیه می‌گذرد و گمان می‌کنم عرض آن هفت ذراع به ذراع سقایان است.

(فائد گوید: (در وفاء الوفا (ج ۲، ص ۹۱) چنین آمده است) منقذ گور کن به من گفت: در قبرستان، دو قبر است که به سنگ، فرش شده است: قبر حسن بن علی و قبر عایشه همسر رسول خدا(ص). ما سنگ‌های این دو قبر را از گورستان بیرون نمی‌بریم (و به روایت وفاء الوفا جا به جا نمی‌کنیم). (در وفاء الوفا (ج ۲، ص ۹۱) عبارت (لا نحرکها) آمده است)

هنگامی که دوران فرمانروایی حسن بن زید بر مدینه فرا رسید فرزندان محمد بن علی بن ابی‌طالب بر سر تصاحب... جویی که در بیرون خانه‌های آل عقیل در قبرستان عمومی وجود داشت با آنان نزاع کردند و گفتند: قبر فاطمه در کنار همین جوی است. نزاع خود به نزد حسن بردند. حسن مرا خواست و درباره قبر فاطمه از من پرسید. او را از آنچه از عییدالله بن ابی‌رافع و از پیران باقیمانده خاندان خود و همچنین از حسن بن علی شنیده بودم و نیز این سخن او که گفته بود «مرا در جوار مادرم به خاک بسپارید» آگاهاندم و سپس از این سخن منقذ حفاً هم خبر دارم که گفته بود قبر حسن بن علی را سنگفرش دیده است. حسن بن زید (پس از شنیدن این سخنان) گفت: من بر همان سختم که تویی و بدین سان به تثبیت قنات آل عقیل از ابتدا تا انتهایش حکم کرد.

ابوغسان، از عبدالله بن ابراهیم بن عییدالله برای ما نقل کرد که جعفر بن محمد می‌فرمود: فاطمه در خانه خود که بعدها عمر بن عبدالعزیز آن را جزو مسجد کرد به خاک سپرده شد.

این چیزی است که ابوغسان درباره قبر فاطمه برایم نقل کرده است. اما نوشته‌ای درباره او یافتیم که یادآور می‌شد عبدالعزیز بن عمران می‌گفته است: او (فاطمه) در خانه خود به خاک سپرده شد و همان‌گونه که با پیکر رسول خدا(ص) با پیکر او هم برخورد کردند. او در همان جا که جای بسترش بود مدفون گشت. دلیلش این است که او شبانه و در حالی که بسیاری از مردم خبر نداشتند به خاک سپرده شد. (سند حدیث مشتمل بر عبدالعزیز بن عمران و او حامل حدیث است. این خبر در وفاء الوفا (ج ۲۵، ص ۹۱) آمده است).

ابوعاصم بن نبیل برای ما نقل کرد و گفت: کهمس بن حسن ما را حدیث کرد و گفت: یزید برایم خبر نقل کرد و گفت: فاطمه پس از وفات پدرش از اندوه بیمار شد و پس از هفتاد روز یا شب درگذشت. او (در ایام بیماری) گفت: من اگر فردا جنازه‌ام از میان مردان عبور داده شود از سترگی پیکرم شرم دارم. در آن روزگار جنازه مردان را همان‌گونه می‌بردند که جنازه زنان را. پس اسماء دختر عمیس یا أم سلمه در پاسخ گفت: من چیزی دیدم که در حبشه (برای حمل جنازه) ساخته می‌شود. از آن روی تابوت ساختند و از همان زمان این مرسوم شد. (در وفاء الوفا (ج ۷، ص ۹۲) آمده است)

محمد بن ابی‌رجاء برای ما نقل کرد و گفت: ابراهیم بن سعد، از محمد بن اسحاق، از عییدالله بن علی بن ابی‌رافع، از پدرش، از مادرش سلمی نقل کرد که گفته است: فاطمه دختر رسول خدا(ص) به سختی بیمار شد. او یک روز حالتی خوش پیدا کرد، بهتر از هر روز دیگر که بوده است. وقتی علی(ع) از خانه بیرون رفت، فاطمه گفت: ای بانو، برایم آب بریز تا غسل کنم. پس برخاست و به بهترین وجه غسل کرد. سپس فرمود: جامه‌های نو مرا بیاور. من جامه‌ها را به او دادم و آنها را بر تن کرد. آنگاه به اتاقی رفت که همواره در آن می‌خفت. فرمود: بستم را به میانه اتاق آور. آن را به میانه اتاق کشیدم. بر آن رو به قبله دراز کشید و دست خویش را به زیر گونه گذاشت و سپس فرمود: «ای بانو، من هم اکنون جان می‌دهم؛ من خود غسل کرده‌ام، کسی مرا برهنه نکند.»

سلمی گفت: همان‌جا بدرود گفت. علی(ع) پس از چندی آمد و این خبر را به او دادم. فرمود: جز این چاره نیست؛ کسی او را برهنه نمی‌کند. پس با همین غسل که او خود کرده بود، جنازه اش را برداشت و به خاک سپرد. (سمهودی در وفاء الوفا (ج ۲، ص ۹۲) این حدیث را آورده و همچنین افزوده است. بیهقی به سندی حسن از اسماء بنت عمیس نقل کرده است که فاطمه وصیت کرد او همراه با علی وی را غسل دهند و آن دو نیز این کار را انجام دادند. البته بیهقی پس از نقل حدیث چنین اظهار نظر کرده که در این حدیث جای تأمل است؛ زیرا اسماء در این هنگام در خانه ابوبکر بود و از دیگر سوی، بنابر آنچه در حدیث صحیح آمده علی(ع) فاطمه(س) را شبانه و در حالی که ابوبکر از آن اطلاع نیافت به خاک سپرد. پس چگونه ممکن است اسماء همسر او فاطمه را غسل دهد و او اطلاع نیابد؟ در خلاقیات بدین اشکال چنین پاسخ داده شده است که ابوبکر از این امر آگاهی یافت اما نخواست هدفی را که علی از پنهان داشتن مرگ فاطمه(س) داشته است بر هم زند. همچنین ابن حجر در این باره گفته است: می‌توان میان این دو مسأله چنین سازگاری ایجاد کرد که ابوبکر از مسأله آگاه بوده و در عین حال گمان می‌کرده است علی(ع) او را برای خاکسپاری شبانه فاطمه دعوت خواهد کرد و علی(ع) هم گمان می‌کرده است که ابوبکر بدون دعوت برای دفن حضور خواهد یافت. احمد و ابن منذر به حدیث بنت عمیس استدلال و احتجاج کرده‌اند و اطمینان این دو به حدیث، خود دلیلی بر صحت آن نزد ایشان است. بر این پایه این روایت که فاطمه خود غسل کرد و وصیت فرمود که پس از مرگ او را دوباره غسل ندهند باطل است. احمد این حدیث را روایت کرده و ابن جوزی آن را در شمار احادیث جعلی آورده و درباره ابن اسحاق راوی آن بد گفته است. البته ابن عبدالهادی در تنقیح کوشیده است سخن ابن جوزی را پاسخ گوید. به هر روی ادامه سخن سمهودی است - حدیث بنت عمیس به واسطه ادله‌ای که بر وجوب غسل میت به طور مطلق دلالت می‌کند گزیده‌تر و پذیرفته‌تر است.)

هارون بن معروف برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزیز بن محمد برای ما حدیث کرد و گفت: محمد بن موسی، از عون بن محمد و از عماره بن مهاجر، از امّ جعفر دختر محمد بن ابی طالب، از جدّه اش اسماء بنت عمیس نقل کرده است که گفت: من و علی بن ابیطالب (ع) دختر رسول خدا (ص) را غسل دادیم.

قَعْنَبی برای ما نقل کرد و گفت: عبدالعزیز بن ابی حازم، از محمد بن موسی نقل کرد که علی فاطمه را غسل داد. ابو عاصم، از ابن جریج، از عمرو بن دینار، از حسن بن محمد برای ما نقل کرد که علی فاطمه را شبانه به خاک سپرد.

ابوعتّاب دلال برای ما نقل کرد و گفت: ابن ابی آخضر، از زهری، از عروه، از عایشه نقل کرد که علی، فاطمه را شبانه و بی آنکه به ابوبکر خبر دهد به خاک سپرد.

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شَبّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۱۲-۱۱۶.

نیز نک: فاطمه زهرا (س)؛ ابن شَبّه، تاریخ مدینه منوره

مزار حسن بن علی (ع)، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شَبّه درباره یکی از اهل بیت پیامبر (ص) و امام دوم شیعیان و مدفون در بقیع.

ابوزید عمر بن شَبّه نمیری معروف به ابن شَبّه (۱۷۳-۲۶۳ق) ادیب، مورخ و راوی حدیث، کتاب تاریخ المدینه المنوره را به منظور معرفی تحولات و ابعاد شهر یثرب (یا مدینه در دوره اسلامی) نوشت. این اثر از نخستین آثار مدینه پژوهی است و بخش مهمی از آن درباره بقیع است. این بخش شامل چند موضوع مهم است که هر کدام در یک مقاله آمده است. هدف دسترسی آسان تر پژوهشگران به آراء و گزارش های بقیع پژوهان قدیمی و نزدیک به دوره رسالت است. حسن بن علی (ع) صحابی و نوه پیامبر (ص) و دومین امام شیعیان است که در بقیع آرمیده و وهابیون مزار و بقعه آن حضرت را تخریب کردند. گزارش ابن شَبّه حداقل گویای تعارض سنت و دیدگاه متعارف مسلمانان صدر اول با رفتار وهابیون است.

/ پدرم برایم نقل کرد و گفت: نوفل بن فرات برایم حدیث کرد و گفت: حسن بن علی چون گاه جان سپردنش رسید به حسین فرمود: من پیشتر از عایشه اجازه خواسته ام که اگر مردم بگذارند تا در خانه او در جوار رسول خدا (ص) به خاک سپرده شوم. نمی دانم، شاید از من شرم کرده و چنین اجازه ای داده است. پس آنگاه که مردم، نزد او برو و این را از او بخواه. اگر از صمیم دل خرسند بود مرا در آن خانه به خاک سپار. البته اگر اجازه داد، باز نمی دانم شاید خاندانش چون تو بخواهی این کار را انجام دهی تو را از آن باز بدارند، آن سان که ما خویشاوندان عثمان بن عفان را اجازه ندادیم. در آن هنگام مروان بن حکم امیر مدینه بود و پیشتر خاندان او قصد داشتند عثمان را در خانه دفن کنند، اما آنان را از این کار

باز داشتند. اگر چنین کردند با آنان در این باره چانه مزین و مرا در بقیع غرقند به خاک بسیار؛ چه، مرا به آنان که در این قبرستان خفته‌اند اقتداست.

راوی گوید: چون حسن بن علی (ع) در گذشت، حسین (ع) نزد عایشه رفت و از او چنین خواست. او گفت: اجازه می‌دهم و افتخار هم می‌کنم. خبر به مروان رسید. گفت: هم حسین دروغ می‌گوید و هم عایشه دروغ گفته است. چون این خبر به حسین رسید، زره رزم بر تن آراست و از آن سوی مروان نیز جامه پیکار بر تن کرد. در این میان مردی خود را به حسین رساند و گفت: ای ابوعبدالله، آیا می‌خواهی برادرت را در آنچه درباره خود سفارش کرده است پیش از آنکه او را به خاک بسپاری نافرمانی کنی؟

راوی گوید: پس حسین (ع) سلاح فرو نهاد و او را در بقیع غرقند دفن کرد. (این روایت در وفاء الوفا (ج ۲، ص ۹۵ و ۹۶) و همچنین به اختصار در عمده الاخبار (ص ۱۲۹) آمده است.)

محمد بن یحیی، از محمد بن اسماعیل، از فائد وابسته عبادل، نقل کرد که عبیدالله بن علی از یکی از درگذشتگان خاندان خود برای او نقل خبر کرده است که حسن ابن علی (ع) را شکم درد عارض شد. چون درد فزونی گرفت و دریافت که مرگ نزدیک است کسی را نزد عایشه (رضی الله عنها) فرستاد که اجازه دهد او را در جوار رسول خدا (ص) به خاک بسپارند. عایشه گفت: باشد، اما تنها یک جای قبر مانده است. [از آن سوی] چون خبر به بنی‌امیه رسید جامه پیکار پوشیدند و در مقابل بنی‌هاشم نیز آماده جنگ شدند. بنی‌امیه گفتند: به خداوند سوگند، هرگز اجازه ندهیم که در آنجا به خاک سپرده شود.

این خبر به حسن بن علی (ع) رسید. نزد خاندان خود پیغام فرستاد که اگر چنین است مرا بدان نیازی نیست؛ مرا در همان قبرستان عمومی و در جوار مادرم فاطمه (س) به خاک بسپارید. پس حسن را در قبرستان عمومی در جوار فاطمه (س) به خاک سپردند.

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شَبَّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۱۶-۱۱۸.

نیز نک: ابن شَبَّه؛ تاریخ مدینه منوره؛ حسن بن علی (ع)

مزار خنیس بن حذافه، بخشی از کتاب وفاء الوفاء از سمهودی، درباره یکی از صحابه و مدفون در بقیع.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال‌ها در مدینه النبوی اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه درگذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی (ص) به خاک سپرده شد.

ص: ۱۲۸۷

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشی از وفاء الوفاء، گزارش سمهودی درباره مقبره خنیس بن حذافه است. این گزارش شامل اطلاعات قدیمی و جالب درباره این مقبره است و وضعیت آن را به خوبی نشان می دهد. پژوهشگران به آسانی می توانند از این گزارش در تحقیقات خود استفاده نمایند.

قبر خنیس بن حذافه السهمی

/ کان زوج حفصه بنت عمر قبل رسول الله (ص)، و هو من المهاجرین الأولین أصحاب الهجرتین، نالته جراحه یوم أحد، فمات بسببها بالمدينة.

قال أبو عبدالله محمد بن یوسف الزرنندی المدنی (له ترجمه فی نصیحه المشاور، والدرر الکامنه، توفی بشیراز بعد أن رحل إليها و ولی قضاءها سنه ۷۴۸هـ-) فی سیرته: توفی فی السنه الثالثه من الهجره، ودفن عند عثمان بن مظعون، قال: وکان عثمان بن مظعون توفی قبله فی شعبان من السنه المذكوره، ونقل ابن الجوزی أن عثمان توفی فی السنه الثالثه، النتهی (ذکره ابن الجوزی فی المنتظم ۳/۱۹۱ من حوادث السنه الثالثه، لکن ذکر الطبری ۲/۴۸۵. وابن حبان فی سیرته ۲/۲۱۲/ أن وفاته فی ذی الحجه من السنه الثانيه).

وما قدمناه من موت خنیس بعد أحد من جراحه نالته بوم أحد هو ما جزم به ابن عبدالبر، وتبعه علیه الذهبی، ویشکل علیه ما سبق فی الفصل الثاني عشر من الباب الثالث من أن أحداً كانت فی شوال سنه ثلاث باتفاق الجمهور، وقیل: أربع، وأنه (ص) تزوج بحفصه بنت عمر فی شعبان من السنه الثالثه علی الأصح، وقیل: فی الثانيه، فلا یصح ما جزم به ابن عبدالبر، إلا أن یكون خنیس قد طلقها كما أشار إليه الذهبی، لکن قد وَهَمَ الحفظ ابن عبدالبر فی قوله: «إن خنیساً استشهد بأحد بسبب تلك الجراحه» وإنما توفی قبلها بالمدينه، قال ابن سید الناس: المعروف أنه مات بالمدينه علی راس خمسه و عشرين شهراً، وذلك بعد رجوعه من بدر، انتهى (انظر الاستيعاب ۲/۴۵۲. و تجريد أسماء الصحابه للذهبي ۱/۱۶۳. و عيون الأثر ۲/۳۹۵. وإشاره مغلطای/۲۲۷/ بتحقیقنا).

مأخذ

وفاء الوفا باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش محمد نظام الدین الفتیح، مدینه، دارالزمان، ۲۰۰۸م/۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۲۱۳-۲۱۴.

نیز نک: خنیس بن خزاعه؛ السمهودی، علی بن عبدالله

مزار عباس بن عبدالمطلب، بخشی از کتاب تاریخ مدینه منوره از ابن شَبَّه درباره یکی از صحابه مدفون در بقیع.

ص: ۱۲۸۸

ابوزید عمر بن شَبَّه نمیری معروف به ابن شَبَّه (۱۷۳-۲۶۳ق) ادیب، مورخ و راوی حدیث، کتاب تاریخ المدینه المنوره را به منظور معرفی تحولات و ابعاد شهر یثرب (مدینه در دوره اسلامی) نوشت. این اثر از نخستین آثار در عرصه مدینه پژوهی است. بخشی مهمی از آن درباره بقیع است که در چند مقاله عرضه شده است. هدف از این مقاله علاوه بر معرفی عباس و مقبره او، دسترسی آسان تر پژوهشگران به متون قدیمی است. بلکه از این طریق بقیع پژوهی رواج و گسترش یابد. مؤلف به دلیل نزدیکی به دوره ی رسالت و زمان عباس، اطلاعات مستند و سودمندی عرضه کرده است.

/ عبدالعزیز گفت: عباس بن عبدالمطلب در کنار قبر فاطمه بنت اسد بن هاشم و در ابتدای قبور بنی هاشم که در سرای عقیل است به خاک سپرده شد. گفته می شود: آن مسجد در مقابل قبر او ساخته شده است. [عبدالعزیز] گفت: از کسی شنیدم که می گفت: او در میانه های بقیع به خاک سپرده شد. /

مأخذ

تاریخ مدینه منوره، ابن شَبَّه، ترجمه حسین صابری، تهران، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۳۱.

نیز نک: عباس بن عبدالمطلب؛ ابن شَبَّه، عمر؛ تاریخ مدینه منوره

مزار عثمان بن عفان، بخشی از کتاب الوفاء الوفاء از سمهودی درباره یکی از صحابه و خلیفه سوم مدفون در بقیع.

نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالله بن احمد سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) از مدینه پژوهان سرشناس مصری است. او سال ها در مدینه النبى اقامت داشته و به تدریس و تألیف مشغول بود. چندین عنوان کتاب درباره مدینه تألیف کرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدینه و بقیع نوشت. در مدینه درگذشت و در بقیع در بقعه ابراهیم بن مصطفی (ص) به خاک سپرده شد.

کتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش های مدینه و بقیع شناسی محسوب می شود و چندین قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشی از وفاء الوفاء، گزارش سمهودی درباره مقبره عثمان بن عفان داماد حضرت رسول (ص)، خلیفه سوم است. او پس از مرگ در منطقه ای نزدیک بقیع دفن شد ولی بعدها این مکان جزء بقیع شد. این گزارش ذیلاً عرضه می شود تا دسترسی پژوهشگران به اطلاعات درباره او، آسان تر گردد.

قبر أمير المؤمنين عثمان بن عفان

/ روی ابن شبه عن الزهري قال: جاءت أم حبيبه بنت أبي سفيان رضی الله تعالی عنهما فوقفت علی باب المسجد، فقالت: لَتَحُلْنَ بيني و بين دفن هذا الرجل أو لأَكْبِتَنَّ ستر رسول الله (ص)، فخلوها، فلما أمسوا جاء جبير ابن مطعم، وحكيم بن حزام، وعبدالله بن الزبير، وأبو الجهم بن حذيفه، وعبدالله ابن حسل،

فحملوه فانتهوا به إلى البقيع، فمنعهم من دفنه ابن بجره، ويقال: ابن بجره الساعدي، فانطلق به إلى حش كوكب، وهو بستان بالمدينة، فصلَّ عليه جبير ودفنوه وانصرفوا (تاريخ المدينة ١/١١١-١١٢. وفي (أ) و (د): عبدالله بن حسن).

وعن عروه بن الزبير قال: منعهم من دفن عثمان بالبقيع أسلم بن أوس بن بجره الساعدي، فانطلقوا به إلى حش كوكب، فصلى عليه حكيم بن حزام و أدخل بنو أميه حش كوكب في البقيع (المصدر السابق ١/١١٣. وانظر جمهره ابن حزم/٣٦٦).

وعن عثمان بن محمد الأحنسي عن أمه حكيمه قالت: كنت مع الأربعة الذين دفنوا عثمان بن عفان: جبير بن مطعم، وحكيم بن حزام، وأبو جهم بن حذيفه و نيار بن مكرم الأسلمي، وحملوه على باب أسمع قرع رأسه على الباب كأنه دباه، ويقول: دب دب، حتى جاؤوا به حش كوكب فدفن به، ثم هدم عليه الجدار وُصِّلَى عليه هناك.

قال: وحش كوكب: موضع في أصل الحائط الذي في شرقي البقيع الذي يقال له خضراء أبان، وهو أبان بن عثمان (تاريخ المدينة ١/١١٣).

قلت: فلذلك تسمى تلك الناحية إلى اليوم بالخضاري.

وفي طبقات ابن سعد عن مالك بن أبي عامر قال: كان الناس يتوقون أن يدفنوا موتاهم في حش كوكب، فكان عثمان بن عفان يقول: يوشك أن يهلك رجل صالح فيدفن هناك فيأتسى الناس به، قال: فكان عثمان أول من دفن به (الطبقات الكبرى ٣/٧٧).

وروى ابن شبة عن عبدالله بن فروج قال: كنا مع طلحه فقال لي و لابن أخيه عبدالرحمن بن عثمان بن عبيدالله: انطلقا فانظرا ما فعل الرجل، قال فدخلنا فإذا هو مُسَيِّجٌ بثوب أبيض، فرجعنا إلى طلحه فأخبرناه، فقال: قوموا إلى صاحبكم فواروه، فانطلقنا فجمعنا عليه ثيابه كما يصنع بالشهيد، ثم أخرجناه ليصلى عليه، فقالت المصريه: والله لا يصيلى عليه، فقال أبو الجهم بن حذيفه: والله إن عليكم أن لا تصلوا عليه، قد صلى الله عليه، فنغزوه ساعة بنعال سيوفهم حتى ظننت أن قد قتلوه، ثم أرادوا دفنه مع نبي الله (ص)، وكان قد استوهب من عائشه رضی الله عنها موضع قبر فوهبت له، فأبوا، فدفن في مقبره كان اشتراها فزادها في المقبره، فكان أول من دفن فيها، وقيل: إن عمرو بن عثمان صلى عليه يومئذ (تاريخ المدينة ١/١١٤-١١٥).

وروى ابن زباله عن ابن شهاب و غيره أن عثمان مُنِعَ من البقيع، فدفن في حش كوكب، و كان عثمان بم مطعمون أول من دُفن بالبقيع، فجعل رسول الله (ص) أسفل مهراس علامه على قبره ليدفن الناس حوله، وقال لأجعلنك للمتقين إماماً، فلما استعمل معاويه مروان بن الحكم على المدينة في ملكه أدخل الحش في

البقيع، و حمل المهراس فجفله على قبر عثمان، وقال: عثمان و عثمان، فدفن الناس حوله عثمان رضى الله عنه (الدره الثمينه/٣١٠/ مختصراً).

مأخذ

وفاء الوفا باخبار دار المصطفى، سمهودى، به كوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدينه، دارالزمان، ٢٠٠٨م / ١٤٢٩ق، ج ٣، ص ٢٣٣-٢٣٥.

نيز نكته عثمان بن عفان؛ السمهودى، على بن عبدالله

مزار عثمان بن مظعون، بخشى از كتاب الوفاء الوفاء از سمهودى درباره مقبره يكي از صحابه و اولين مهاجر مدفون در بقيع.

نورالدين ابوالحسن على بن عبدالله بن احمد سمهودى (٨٤٤-٩١١ق) از مدينه پژوهان سرشناس مصرى است. او سال ها در مدينه النبى اقامت داشته و به تدريس و تأليف مشغول بود. چندين عنوان كتاب درباره مدينه تأليف كرد؛ از جمله وفاء الوفا را درباره مدينه و بقيع نوشت. در مدينه درگذشت و در بقيع در بقره ابراهيم بن مصطفى (ص) به خاک سپرده شد.

كتاب وفاء الوفا از آثار مرجع و مهم در مطالعات و پژوهش هاى مدينه و بقيع شناسى محسوب مى شود و چندين قرن مورد اعتماد و استفاده مؤلفان بوده است.

بخشى از وفاء الوفاء، گزارش سمهودى درباره مقبره عثمان بن مظعون از صحابه و از مهاجرين است. اين گزارش ذيلاً عرضه مى شود تا دسترسى پژوهشگران به آن آسان گردد.

قبر عثمان بن مظعون

/ وروى ابن شيبه عن سعيد بن جبير بن مطعم قال: رأيت قبر عثمان بن مظعون عند دار محمد بن على بن الحنفية.

وعن محمد بن قدامه عن أبيه عن جده قال: لما دفن النبي (ص) عثمان بن مظعون أمر بحجر فوضع عند رأسه، قال قدامه: فلما صفق البقيع وجدنا ذلك الحجر، فعرفنا أنه قبر عثمان بن مظعون.

قال عبدالعزيز بن عمران: وسمعت بعض الناس يقول: كان عند رأس عثمان ابن مظعون ورجليه حَجْران.

وعن شيخ من بنى مخزوم يدعى عمر قال: كان عثمان بن مظعون أول من مات من المهاجرين، فقالوا: يا رسول الله أين ندفنه؟ قال: بالبقيع، قال: فلحد له رسول الله (ص)، وفضل حجر من حجاره لحدده، فحمله رسول الله (ص) فوضعه عند رجله، فلما ولى مروان بن الحكم المدينه مرَّ على ذلك الحجر فأمر به فُرْمى به، وقال: والله لا يكون على قبر عثمان بن مظعون حجر يعرف به، فأتته بنو أمية فقالوا: بئس ما صنعت،

ص: ١٢٩١

عمدت إلى حجر وضعه النبي (ص) فرميت به، بئس ما عملت، فأمر به فليرد، فقال: أما والله إذ رميت به فلا يرَد (تاريخ المدينة ۱/۱۰۱-۱۰۲).

وسیاتی فی قبر عثمان بن عفان من روايه ابن زباله أن مروان جعل ذلك الحجر على قبر عثمان بن عفان.

وروی أبو داود بإسناد حسن عن المطلب بن عبدالله بن حنطب، ولم یسم الصحابی الذي حدثه، قال: «لما مات عثمان بن مظعون أخرج بجنازته فدفن، فأمر النبي (ص) رجلاً أن يأتي بحجر فلم يستطع حمله، فقال إليها رسول الله (ص) وحسر عن ذراعيه - قال المطلب: قال الذي يخبرني: كأني أنظر إلى بياض ذراعي رسول الله (ص) حين حسر عنهما - ثم حملها فوضعها عند رأسه، وقال: أتعلّم بها قبر أخي، وأدفن إليه من مات من أهلي» (سنن أبي داود كتاب الجنائز، باب في جمع الموتى في قبر، والقبر يعلم (۳۲۰۶)).

ورواه ابن شبة وابن ماجه و ابن عدی عن أنس والحاکم عن أبي رافع (تاريخ المدينة ۱/۱۰۲). و سنن ابن ماجه كتاب الجنائز، باب ما جاء في العلامة في القبر (۱۵۶۱). و کامل ابن عدی ۶/۲۰۸۹. والمستدرک ۳/۱۸۹-۱۹۰).

وروی ابن زباله عن عائشه بنت قدامه قالت: كان القائم يقوم عند قبر عثمان ابن مظعون فيرى بنت النبي (ص)، ليس دونه حجاب (الدره الثمينه/۳۰۹؛ والمغانم المطابه ۲/۵۰۹).

مأخذ

وفاء الوفا باخبار دار المصطفى، سمهودی، به کوشش محمد نظام الدين الفتيح، مدینه، دارالزمان، ۲۰۰۸م/۱۴۲۹ق، ج ۳، ص ۲۰۳-۲۰۴.

نیز نک: اولین مدفون در بقیع؛ عثمان بن مظعون؛ السمهودی، علی بن عبدالله

مسجد الاجابه، بخشی از کتاب اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی.

ابوالحسن علی مشهور به سمهودی مدینه پژوه مشهور کتاب وفاء الوفاء را تألیف کرد. سپس آن را تلخیص و آن را خلاصه الوفاء نامید. آنگاه مترجمی ناشناس آن را به فارسی برگرداند. بخشی از آن درباره یکی از مساجد بقیع است که عیناً نقل می شود:

مسجد الاجابه:

این مسجد از آن بنی معاویه بن مالک بن عوف است از قبیله خزرج در صحیح مسلم است که روزی رسول (ص) از جهت عالیه اقبال نمود تا آنکه بر مسجد بنی معاویه مرور فرموده به آن داخل شده و دو رکعت نماز کرد و ما نیز بر او نماز برپا کردیم و دعای دراز کرد و بعد از آن به جانب ما منصرف شده، فرمود که: از پروردگار خود حاجت خواستم، دوی آن را اجابت نموده یکی را منع فرمود خواستم که اُمت مرا به قحط هلاک نکنند اجابت نمود و خواستم که اُمت مرا به غرق هلاک

نسازد خواسته مراداد یا

ص: ۱۲۹۲

خواستم که نگرداند بآس ایشان را در میان ایشان یعنی در میان ایشان خلاف نباشد، مرا از این سؤال منع فرمود.

ابن شُبّه به سند خوب از عبدالله بن جابر بن عتبک روایت کرده که عبدالله بن عمر پیش ما آمد در میان بنی معاویه که قریه ای است از انصار، و گفت می دانید که کجا نماز کرد رسول(ص) در این مسجد شما؟ گفتم: آری و اشارت کردم به ناحیه ای از آن مسجد و گفت می دانید آن سه چیز را که خواسته است رسول(ص) در این مسجد؟ گفتم: آری، گفت: خبر ده مرا از آن، گفتم خواسته است که ظفر نیابد بر امت او دشمنان دین او و آنکه هلاک نسازد امت او را به قحط و هر دو را اجابت نموده و خواسته است که نگرداند بآس امت را در میان ایشان پس منع کرده او را از آن. گفتم: راست گفتمی لایزال قتال است در میان ایشان تا روز قیامت و مروی شده که آن حضرت(ص) در یمین محراب به مقدار دو گز نماز کرده.

صاحب تاریخ می گوید: باید که زایران محل را قصد نموده ایستاد و این مسجد در شمال بقیع است بر یسار کسی که به سوی عریض می رود در میان تلهایی که آن آثار قریه بنی معاویه است و گز این مسجد از جهت مشرق تا مغرب مقدار بیست و پنج است و از جهت قبله تا شامی مقدار بیست گز.

مأخذ

اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۷۲-۲۷۳.

مسجد الإجابہ، بخشی از کتاب المدینه بین الماضی والحاضر نوشته ابراهیم بن علی العیاشی.

ابراهیم بن علی العیاشی از پژوهشگران و مؤلفان معاصر عربستان سعودی است. او پس از چند سال مطالعه درباره مدینه کتاب فوق را نوشت. بخشی از آن درباره مسجد الإجابہ است این مسجد در بقیع واقع بوده است. این بحث از کتاب عیاشی گزینش و نقل می گردد.

مسجد الإجابہ

ذكر السيد السمهودی مسجد الإجابہ فی بنی معاویه بن مالک بن عوف من الاوس، وقال عند ذکر آخر الحدیث، قلت: ولیس الیوم شیء من الاساطین، وقد رمم ما تخرب منه، وهو فی شمال البقیع «أی من الجهه الشرقيه الشماليه» علی یسار السالك الی طریق العریض، «وكان طریق العریض من جنوب مسجد الإجابہ، ثم یمضی الی شرقیه، فی الطريق المؤدیة الی بئر علی ابوالجود، ومنها ینصرف فی مفرقین احدهما الی المبعوث، والثانی الی العریض، وأكمل ما قاله السيد وهی أی القریه وسط تلؤل هی آثار قریه بنی معاویه، اقول: وبالله العون، واما الآن فان التلؤل الذی قال عنها السيد خلیت قروناً من الزمن مع ما حولها، ثم أصبحت الآن تضم مئات البیوت المنتشره فی أزقه ضیقہ، وعلی غیر نظام، وأصبح لا یوصل

ص: ۱۲۹۳

الى المسجد إلا بكل شقه من كثره زحام المساكن، ومنطقه المسجد تحُدُّ منطقه الاسواف من الجنوب ومن المشرق».

اما مسجد الاجابه، ورغم ان السيد السمهودى لم يتعرض لتعريفه، سوى ما فى شمال البقيع الخ اقول هنا: ان مسجد الاجابه كان فى وسط التلول التى اشار اليها السيد، وقد ادركته متهدماً ولم يبق منه سوى مقدار القامه، وهو من قسمين جنوبى وفيه محراب، وشمالى وكان عليه قبه كما يظهر لى، لأننى لم أدرك وقت القبه، بقى زمناً طويلاً حتى أدركته عنايه الله بما حوله من المساكن، فعمرته الأوقاف، ودمجت القسمين وصار مسجداً فخماً وله مأذنه عجيبه الصنع، تشرف على ما حولها، وتعترم الأوقاف على إدخال الكهرباء فيه، وأرجو أن تقام فيه الجمعه، ويجعل له خطيب فهو يكفى المنطقه بأكملها، ويخفف الزحام عن المسجد النبوى.

أثر مسجد الاجابه: يقول السيد السمهودى بنصه: وقد روينا فى صحيح مسلم من حديث عامر ابن سعد عن أبيه: أن رسول الله (ص) «أقبل ذات يوم من العاليه» حتى إذا مر بمسجد بنى معاويه، دخل فركع ركعتين، وصلينا معه، ودعا ربه طويلاً، ثم انصرف إلينا فقال: سألت ربي ثلاثاً، فأعطاني اثنتين، ومنعني واحده، سألته أن لا يهلك أمتى فأعطاني، وسألته أن لا يهلك أمتى بالغرق فأعطانيها، فسألته أن لا يجعل بأسهم بينهم، فمنعنيها قال السيد فهذا سبب تسميه المسجد بمسجد الإجابة هـ-.

مأخذ

المدينه بين الماضى والحاضر، ابراهيم بن على العياشى، المدينه المنوره، المكتبه العلميه، ١٣٩٢ق / ١٩٧٢م، ص ٣١٩-٣٢٢.

مسجد الإجابة، بخشى از كتاب عمده الاخبار از احمد العباسى درباره مسجدى در بقيع.

احمد بن عبد الحميد العباسى (درگذشت سده ١٠ق) از مدينه پژوهان مهم است. درباره او اطلاعاتى در اختيار نداريم. اما كتاب عمده الاخبار مطلوب و روشمند است.

يك فصل از آن درباره مسجد الإجابة است. اين مسجد اسامى ديگرى هم دارد. اين بخش از كتاب عمده الاخبار براى سهولت استفاده پژوهشگران نقل مى شود.

مسجد الإجابة

هو مسجد بنى معاويه بن مالك بن عوف من الأوس روينا فى صحيح مسلم ابن الحجاج من حديث عامر بن سعد عن أبيه أن رسول الله (ص) أقبل ذات يوم من العاليه حتى إذا مر بمسجد بنى معاويه دخل فركع ركعتين، وصلينا معه ودعا ربه طويلاً ثم انصرف إلينا، فقال: سألت ربي ثلاثاً، فأعطاني اثنتين ومنعني واحده سألته أن لا يهلك أمتى بالسنه وسألته أن لا يهلك أمتى بالغرق، فأعطانيها، وسألته أن لا يجعل

ص: ١٢٩٤

بأسهم بينهم فمنعنيها، ولهذا سمي مسجد الإجابة. وهذا المسجد على يسار السالك إلى مشهد عثمان بن عفان وهو أيضاً شمالي البقيع على يسار السالك إلى العريض: روى أن النبي (ص) في مسجد معاوية على يمين المحراب نحواً من ذراعين. قلت: وصلته وذرعته وهو غير مسقف وإنما هو أربعة جدران ومحراب كبير من المشرق إلى المغرب خمسه وعشرون ذراعاً، ومن القبلة إلى الشام نحو العشرين وحواليه آثار قريه بنى معاويه - هي تلؤل هناك - وعن عتيك بن الحارث قال: جاءنا عبدالله بن ابن عمر في بنى معاويه وهي قريه من قرى الأنصار فقال: هل تدرون أين صلى رسول الله (ص) في مسجدكم هذا؟ قلت نعم، قال فاخبرني قلت: دعا أن لا يظهر عليهم عدو من غيرهم، وأن لا يهلكهم بالسنين فأعطيها ودعا أن لا يجعل بأسهم بينهم فمنعها، قال: صدقت فلا يزال الهرج إلى يوم القيامة، أخرجه مالك في موطنه. /

مأخذ

عمده الاخبار في مدينة المختار، احمد بن عبدالحميد العباسي، به كوشش محمد الطيب الانصاري، حمد الجاسر، مدينة النبي، المكتبة العلميه، بي تا، ص ۱۷۶-۱۷۷ و مقدمه.

مسجد البقيع، بخشی از کتاب عمده الاخبار از احمد العباسي درباره مسجدی در بقیع.

احمد بن عبدالحميد العباسي (درگذشت سده ۱۰ق) از مدينة پژوهان مشهور، کتاب عمده الاخبار را به روش مطلوب تدوين کرد. يك بخش آن درباره مسجد أبي يا مسجد بقیع است. این بخش بدون کم و زیاد و عیناً نقل می شود.

/مسجد البقيع: وهو مسجد أبي بن كعب على يمين الخارج من درب البقيع غربى مشهد عقيل، وأمهات المؤمنين رضوان الله عليهم وبه اسطوان قائم. قال السيد: فأما اليوم في زماننا فهو مبين منور بالنوره وقد ذكر المرجاني بالبقيع مسجداً أنه موضع مصلى النبي (ص) العيد بالبقيع، والظاهر أنه يعنى هذا المسجد، وقد سبق بيان المصلى وهو يقتضى رد ذلك ويقال له مسجد بنى حديله، ولا بن زباله عن يوسف الأعرج وربيعة بن عثمان أن النبي (ص) في مسجد أبي بن كعب. /

مسجد البقيع: وهو معروف اليوم بمسجد أبي، إذا دخلت من باب البقيع تجده على يمينك مباشرة.

مأخذ

عمده الاخبار في مدينة المختار، احمد بن عبدالحميد العباسي، به كوشش محمد الطيب الانصاري، حمد الجاسر، مدينة النبي، المكتبة العلميه، بي تا، ص ۱۸۶ و مقدمه.

نيز نك: مسجد أبي بن كعب

مسجد بقیع، بخشی از کتاب اخبار مدينة ترجمه خلاصه الوفاء از سمهودی درباره مسجد بقیع.

ص: ۱۲۹۵

نورالدین ابوالحسن علی مشهور به سمهودی (۸۴۴-۹۱۱ق) مدینه پژوه مشهور در سده ۹ و ۱۰ق، کتاب وفاء الوفاء را درباره مدینه نوشت. خودش آن را تلخیص کرد و آن را خلاصه الوفاء نامید. مترجمی ناشناس از سده دهم آن را به فارسی برگرداند. بخشی از آن درباره مسجد بقیع است که بدون دخل و تصرف در اینجا نقل می شود:

مسجد البقیع بر یمین کسی است که از راه بقیع بیرون می آید و در غربی تربت پاک عقیل و امهات المؤمنین (رضوان الله علیهم).

صاحب تاریخ بعد از ذکر اختلاف مورخان در حق این مسجد می گوید: آنچه ظاهر می شود آن است که این مسجد اُبی بن کعب است که آن را مسجد بنی حدیله گویند و بعد از کلام طویل دیگر ذکر کرده که نماز نکرد رسول(ص) در مساجدی که در حفره مدینه است الا در مسجد اُبی بن کعب و نیز روایت کرده که رسول(ص) بود که اختلاف می کرد یعنی رفت و آمد می نمود به مسجد اُبی و نماز می کرد در آن خانه یک بار و دو بار و فرمود که اگر نه آن بود که مردم میل می کردند به این مسجد هر آینه نماز بسیار در آنجا می کردم.

ابن زباله روایت کرده: نبی(ص) در مسجد بنی حدیله که مسجد اُبی بن کعب است نماز کرد.

مأخذ

اخبار مدینه ترجمه خلاصه الوفاء باخبار دار المصطفی، سمهودی، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، مشعر، ۱۳۷۶، ص ۲۸۰.

مسیر طالبی، بخشی از سفرنامه میرزا ابوطالب خان درباره رفتار خشونت آمیز وهابی ها نسبت به شیعیان.

مسیر طالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب خان از سفرنامه های معروف اواخر قرن دوازدهم قمری است. این کتاب توسط یک ایرانی اصفهانی ساکن و مقیم هند نوشته شده که صاحب جاه و مقام بوده است. ایرج افشار در سال ۱۳۵۲ این کتاب را در «مجموعه منابع و اسناد تاریخی در دوره قاجار» منتشر کرد. مسیر طالبی نخست در ۱۸۱۲ در کلکته توسط فرزند مؤلف منتشر شد. سپس خلاصه آن دو بار در سال های ۱۸۲۷م و ۱۸۳۶م در همان شهر منتشر شد. نیز توسط C. Stewart به انگلیسی ترجمه و در لندن، ۱۸۱۰م منتشر شد. همچنین توسط میرزا علی مخزون مرادآبادی به اردو ترجمه و در مرادآباد، ۱۹۰۴م منتشر شد؛ توسط J.C.J به فرانسه نیز ترجمه و در پاریس، ۱۸۱۹ منتشر شد؛ به زبان آلمانی هم ترجمه و در وین، ۱۸۱۳ منتشر شد (مقدمه ایرج افشار بر مسیر طالبی، صفحه ۷-۸).

ص: ۱۲۹۶

میرزا ابوطالب پسر حاجی محمد بیگ خان از ترکان آذربایجان بود که در اصفهان متولد شد. او در جوانی به هند رفت، در کسب ثروت و تجارت به مقامی رسیده بود. بالاخره در ۱۱۸۳ق در مرشدآباد در گذشته است. پسرش، میرزا ابوطالب به سال ۱۱۶۶ در شهر لکهنو به دنیا آمد. وی در دربار حاکم بنگال نفوذ یافت و موقعیت و ثروتی به دست آورد. بالاخره در ۱۲۲۱ق در لکهنو درگذشت. میرزا ابوطالب در سالهای ۱۲۱۳-۱۲۱۸ق به سفری به دور دنیا رفت. از جمله مدتی در کربلا اقامت داشت، شاهد حمله وهابی ها به عتبات بود و گزارش آن را در سفرنامه خود آورده است. این گزارش عیناً تقدیم می گردد.

این گزارش گویای واقعیت هایی است که برای اولین بار در اینجا عرضه شده است و نشانگر رفتار خشن و خصومت آمیز وهابی ها با شیعیان است.

ذکر حادثه وهابی در کربلا: /مجملی از بیان حادثه مذکور اینکه هیجدهم ذیحجه، روز غدیرخم، که اکثر مردم معتبر کربلا به زیارت مخصوصه نجف رفته بودند، قریب بیست و پنج هزار وهابی، سوار اسبهای عربی و شترهای نجیب، وارد نواحی شهر کربلا شدند. چون بعضی از آنها در لباس زوار قبل از این داخل شهر شده بودند، و عمرآغای حاکم، به سبب تعصب تسنن به آنها زبان داشت (۱)، به حمله اول اندرون شهر درآمده، صدای «اقتلوا المشرکین» و آوازه «اذبحوا الکافرین» دردادند. عمرآغا به دیهی گریخته آخر کار، به فرمان سلیمان پاشا، به قصاص رسید. بعد قتل و اسرعام، می خواستند که خشتهای طلای گنبد را کنده ببرند، از غایت استحکام میسر نیامد. لهذا قبر اندرون گنبد را به کلنگ و تبر خراب کرده قریب به شام، بی خوف و سببی ظاهر، به وطن خود برگشتند. زیاده از پنج هزار نفر کشته شد، و زخمیها را خود حساب نیست. از آن جمله میرزا حسن نام، شاهزاده ایرانی، و میرزا محمد، طبیب لکهنویی، و علی نقی خان لاهوری معه برادرش، میرزا قنبر علی، و کنیز و غلام و آنچه اسباب کارآمدنی بود، خصوص طلا و نقره، از سرکار حضرت و سایر سکنه شهر، بتمام، به جاروب غارت پاک رفتند. در صحن مقدس، خون مذبوحان روان، گنبد و حجره های صحن از لاش مقتولین پر بود. بجز محله حضرت عباس و گنبد آن جناب، کسی از آن بلیه رهایی نیافت. و شدت آن حادثه به جایی رسید که من بعد یازده ماه از آن، وارد آن شهر شدم، هنوز آنقدر تازگی داشت که بجز نقل آن، حدیثی دیگر در شهر نبوده، و روات در اثنای حکایت می گریستند، و از استماع آن موها بر اندام راست می شد. اما مقتولین این حادثه اکثری به نامردی کشته شدند، بلکه چون گوسپندان، دست و پا بر بسته، خود را به قصاب بیرحم سپردند. بعد بیرون رفتن وهابی، اعراب اطراف غلغله عود آنها انداخته چون مردم به

ص: ۱۲۹۷

باغات خارج شهر، برای مدافعه، بیرون رفتند، خود فوج فوج داخل شهر گشته مس و برنج، اموال ثقیله و آنچه از وهابی مانده بود، به غارت بردند. تمام آن شب و روز دیگر تاراج آنها امتداد داشت. هر کس در آن وقت به شهر رفت کشته شد. از اصول و فروع ملت وهابی و حسب و نسب مخترع آن هر چند تفحص کردم از کسی مفصل معلوم نشد، زیرا که مردم این ملک به اغوای امرای عثمانی و از غایت سبک عقلی، حساسی از او برنداشته امر او را قابل ضبط و حفظ نمی دانند. بنابراین قدری قلیل که به تجسس بسیار مسموع شده بود در این مقام درج افتاد.

ذکر مجملی در تاریخ وهابی: مؤسس این اساس عبد الوهاب نامی است. از نواحی دجله بوده، به تقریب پسرخواندگی در خانه ابراهیم نامی از اعراب بنی حرب، در دیهی از توابع درعیه، من اعمال نجد، پرورش یافته. در امائل و اقران به ذهن و ذکا معروف، و به عقل و کیاست موصوف بود. جودی به افراط داشت. به هر چه دست او رسیدی به اتباع و انصار بذل و ایشار نمودی. بعد از آنکه در وطن، پاره ای از علوم عربی و فقه حنفی اخذ کرده بود، مسافرت به اصفهان، و در آن بلده استفاده حکمیات از فضلالی نامدار نمود. پس اکثر بلاد عراق و خراسان را، تا سرحد غزنین، سیر نموده به وطن عود کرد.

در سنه ۱۱۷۱، یا یک دو سال پس و پیش آن، دعوی این ملت (۱)

از باطنش سر برزد. در آغاز، در اصول، مقلد امام اعظم، ابو حنیفه، و در فروغ برای خود عامل بود. آخرش در بعضی اصول نیز گردن از قلاده تقلید پیچید، و آنچه برای او مستحسن آمدی، مستقلانه گفتی و مردم را بدان دعوت کردی. از آن جمله جمیع فرق اسلام را مشرک و کافر، و در زمره عبده اصنام محسوب داشت؛ بلکه ایشان را بدتر از کفار پرستندگان عزا و هیل (۲)

پنداشت. زیرا که آن جماعت در حین نزول بلایا بی اختیار رجوع به خالق می کردند، و مسلمانان در اثنای واردات نیز بجز نام محمد و علی و ائمه و صحابه نمی برند؛ و تعظیمی که عامه اسلام به قبر مطهر سید رسل و ائمه هدی کنند و در حضرت باری بدیشان توسل و استشفاع جویند، آن را بتپرستی نامید و گفت این فرقی از عبادت اصنام ندارد، زیرا که عبده اصنام، مثل کفار چین و هند، نیز هیاکل معهوده خویش را خالق ندانند، بلکه گویند که قبله ماست، به وساطت اینان از درگاه حضرت باری مسئلت می نماییم. و چنین است حال یهود و نصاری در داشتن تصویرات حضرت موسی و عیسی (ع)، و پرستش آنها. بلکه خداپرستی آن است که ذات او را بی شرکت غیر پرستش نمایند، و شریکی و رهبری بدو قرار ندهند. مجملاً جمعی از عوام طوایف نجد بدو گرویده به تدریج در آن نواحی صاحب آوازه و اشتهار گردید. مدام تخریب قبه رسول انام و مراقد منوره ائمه کرام را نصب عین

ص: ۱۲۹۸

۱- . ملت، مذهب.

۲- . نام دو بت عصر جاهلیت.

داشتی که در هنگام قدرت به عمل آرد، اجل او را فرصت نداده در گذشت. پس از او محمد، [پسرش]، امام و مفتی شریعت او گردید. محمد از هر دو چشم کور، الی الآن در قید حیات، و به خانه خویش منزوی می باشد.

ذکر عبد العزیز خلیفه اول وهابی و پسر او سعود: و خلافتش بر عبد العزیز بن سعود، که ایضاً پروریده ابراهیم مذکور است، قرار یافت، مسمی به امیر المسلمین. صاحب جیش و حکم گردید. او مردی بلند بالا، بسیار قوی هیکل، شدید آواز است. با آنکه سنش از هفتاد تجاوز کرده به قوایش خللی راه نیافته، بلکه چهل سال است که کسی از دودمان او نمرده. گوید تا این مذهب حق استحکام نیابد کسی از ما نخواهد مرد.

این معنی بیشتر موجب اعتقاد عوام گشته است. و او را پسری هست، بسیار مدبر و شجاع، سعود بن عبد العزیز نام، که، لشکرکش و قایم مقام اوست.

بالجمله این عبد العزیز هفته ای دو مرتبه به خدمت محمد بن عبد الوهاب حاضر شده مسایل دینی را از او تحقیق می کند؛ و به فتوای او افواج به بلاد فرستاده در نماز و سایر احکام بدو اقتدا می نماید؛ و در آن طریقه صلبتر از عبد الوهاب است. [بنابراین] به نواحی نجد اکتفا نکرده، بلدان دور دست را به طریقه خود دعوت نمود و به اتباع خود دماء و اموال و نسای جمیع فرق را مباح گردانید و گفت: «اگر کشته شوند او متکفل عیال و اولاد ایشان در دنیا و ضامن دخول ایشان در جنت اعلی و نشئه اخری خواهد بود. چنانچه هر یک از مجاهدین را در وقت رخصت، فرمانی به نام خازن بهشت دهد و در گردن آویزد، بعد مفارقت روح، بی سؤال و درنگ به فردوس برین در آیند.» از نفاذ امر او حکایتها، که عقل سامع از آن خیره گردد، نمایند. به روی خاک نشیند و بی تکلف به مردم (۱)

معاش و با رعایا به عدل و داد سلوک نماید. مداخل تمام ملک صرف تجهیز جیوش و مصارف ضروریه است. و جیش او چون صدر اسلام، قبایل اعراب لاتعد و لاتحصی است، که به فرمان او به قصد ثواب غزا و طمع غنیمت حاضر می آیند. خمس حصه او، و باقی از غنایم است. همه قلیل الاکل، لاغر اندام و زحمتکشند. به چند دانه خرما قوت یومیه به سر برند، و به یک عبای گلیمی، سالها گذرانند. اسبهایشان تمام نجدی از نسلهای معروف است، بلکه اسب نجدی را به طرفی دیگر رفتن نمی دهد. الی الآن تمام جزیرهاالعرب را، غیر بلاد مسقط و مکه و مدینه، به تسخیر آورده. سبب ترک او حرمین را یکی اینکه تعظیم بیت الله بسیار می کند، و حجاج را، از هر طایفه که باشند، ضیافت کرده بدرقه داده می گذرانند. شرط است که قوافل حاج از ولایت او عبور نمایند، و الا مردم فرستاده برمی گردانند. دیگر اینکه شریف مکه خود را از متوسلان او

ص: ۱۲۹۹

وامی نمود، و در این ولا- به تحریض امرای استنبول اظهار وجود کرده است. بنابراین خاطر عبد العزیز بر فتح آن بلاد قرار یافت، و سعود پسر خود را با لشکر بیعدد بدان طرفها فرستاد. او نخست طایف را قتل عام و حرق و اسیر نمود. چون موسم حج بود، در آنجا توقف کرد. پس، چون بلائی ناگهان به مکه رسیده فتح نمود. بعضی از اماکن متبرکه را شکسته به جده رفته محاصره کرد. شریف بر جهازی سوار شده به بحر قلزم گریخت و مردم جده مال امانی داده صلح کردند؛ و چون سعود عازم بلاد عمان بود، به همان قدر اکتفا کرده بدان طرفها شتافت؛ و شریف دوباره به جده و مکه دستیاب گشته قلیل مردم او را، که در آن ولایت بودند، بکشت و گریزانید. اما سعود از پای جده به ولایت مسقط تاخت برده جنگی با سلطان آن دیار کرد؛ و [قبایل] اعراب نواحی مسقط، تمام، مسلک او اختیار کرده از سلطان خویش یاغی شده اند؛ و برادر سلطان، که مدعی سلطنت است، وهابی گشته از وهابی لقب امام المسلمین یافته؛ بنابراین سلطان بجز حصار و شهر اطراف مسقط چیزی در دست ندارد، و سعود چون می داند که آخر کار خودبخود به دست خواهد آمد، حمله بر آن نمی برد. مردم بصره و حله از مهابت وهابی شب درست خواب نمی کنند. در کربلا و نجف، خود شبها، خلاق کشیک می کشند. اشیاء و اسباب قیمتی روضه نجف را به کاظمین برده نگاه داشته اند. به حسب ظاهر چنان می نماید که بصره عنقریب مسخر او گردد، زیرا که تاخت او اکثر تا زیبر، سه فرسخی بصره، می رسد. بر قبایل عتوب، که علم جهازرانی می دانند و جهازات خرد دارند، از دو سال [پیش] دست یافته و قوت دریایی را بر قوت بری مزید کرده، بعد تسخیر بصره، تسخیر بغداد و پس از آن ممالک استنبول به آسانی او را میسر خواهد آمد. با اینکه این حقیقت بر همه کس واضح و روشن است، و وقایع کربلا به سمع سلطان روم و پادشاه عجم مکرر رسیده، کسی از [ایشان] به تدارک نپرداخت. لهذا دلیر گشته، به تقلید حضرت خاتم، به دعوت سلاطین عالم نامه ها ارسال ساخت. چنانچه ترجمه نامه ای که به پادشاه ایران نوشته در این مقام ثبت است.

ترجمه نامه امیر وهابی به شاه ایران:

اعوذ بالله من الشیطان الرجیم، بسم الله الرحمن الرحیم.

من عبد العزیز امیر المسلمین الی فتحعلیشاه ملک عجم آنکه چون بعد رسول خدا محمد بن عبدالله شرک و بتپرستی در امت شیوع یافته بود، چنانچه مردم بقعات کربلا- و نجف پیش قبور، که از سنگ و گل ساخته ایشان است، به خاک می افتند و سجده کرده عرض حاجات می دارند، این اضعف عبادالله چون می دانست که سیدنا علی و حسین به این افعال راضی نیستند، کمر همت به تصفیه دین مبین بسته به توفیق حق، تعالی، نواحی نجد و اکثر بلاد عرب را از آرایشها پاک ساخت. خدمه و سکنه کربلا و نجف که بنا بر اغراض نفسانی منع پذیر نبودند، صلاح منحصر در افنا و اعدام ایشان دانست. لهذا فوجی

ص: ۱۳۰۰

از غزات به کربلا فرستاده، چنانچه معلوم شده باشد، سزای لایق بدیشان داده شد. اگر ملک عجم هم بدین عقیده بوده باشد، باید که از آن توبه نماید، زیرا که هر کس بر شرک و کفر اصرار ورزد، بدو آن خواهد رسید که به سکنه کربلا رسید. و السَّلَامُ عَلٰی مَنْ اتَّبَعَ الْهَدٰی.

بالجمله چون از زیارت مشهد کربلا- فراغ حاصل شد، از راه حله، که ۱۶ فرسخ است، روانه نجف اشرف شدم. راه بادیه، اگرچه سیزده فرسخ و کوتاهتر است، اما مخوف از حرامی است، و خبر وصول افواج وهابی به عزم تاخت [به] نجف، از روزی که کاظم (ع) را گذاشتیم، در هر منزل، خصوص آن طرفها، اشتها تمام داشت. از جمله سعاداتی که مرا در کربلا حاصل آمد، اینکه این قصیده را که در مدح سید الشهداء و تبیین شداید راه استنبول در اثنای طریق انشا کرده بودم، پسندیده ارباب کمال آنجا افتاد، بر قطعه ای ضخیم مذهب، به خط خوش نوشته بر در رواق مبارک، که محل دخول زایران است، آویختند.

مآخذ

مسیر طالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب خان، به کوشش حسین خدیو جم، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۲، مقدمه ایرج افشار و ص ۴۰۸-۴۱۴؛ «میرزا ابوطالب اصفهانی»، شهریار نقوی، ارمغان، سال ۴۱.

مقبره البقیع، بخشی از کتاب موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره درباره تاریخ بقیع و رویه رسول خدا (ص) درباره بقیع و اهمیت آن.

موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره نخستین دایرهالمعارف درباره مکه و مدینه است که به روش دایرهالمعارف نگاری جدید تألیف شده است. در جلد پنجم یک مقاله کامل با عنوان بقیع الغرقد به قلم عماد طاهر هست که به دلیل اهمیت آن ذیل موسوعه مکه المکرمه و المدینه المنوره آمده است. نیز بخشی از مقاله الاماکن که در جلد سوم این دانشنامه درباره بقیع است که اینجا عرضه خواهد شد.

مقبره البقیع

مقبره البقیع و فضلها و ایتان النبى (ص) لها و الاستغفار لأهلها و السلام علیهم:

قبل الخوض فی ذکر مقبره البقیع؛ لا- بد من الإشاره إلى أن اقامه الأضرحة و البناء علی القبور و اتخاذها مساجد، متفق علی تحریمه عند أهل السنه. لورود أحادیث صحیحه تنهی عن ذلك و تحرمة، منها حدیث: «لعن الله اليهود و النصارى، اتخذوا قبور أنبیائهم مساجد.» و حدیث وصیه النبى (ص) لعلی بن أبی طالب (رضی الله عنه)، فعن أبی الهیاج الأسدی، قال لی علی بن أبی طالب (رضی الله عنه): «ألا أبعثک علی ما بعثنی علیه رسول الله (ص)؟ أن لا تدع تمثالاً إلا طمسته، و لا قبراً مشرفاً إلا سويته»

ص: ۱۳۰۱

تعد مقبره البقيع أول مقبره اتخذها الرسول (ص) للمسلمين بعد هجرته الى المدينه المنوره، وقد وردت عده روايات تبين أن رسول الله (ص) كان يرتاد لأصحابه مقبره يدفنون فيها، فكان قد طلب نواحي المدينه وأطرافها، ثم قال: أمرت بهذا الموضع - يعنى البقيع - . وكان يقال بقيع الخبيبه، وكان أكثر نباته الغرقد. كان أول من قبر هناك من المهاجرين عثمان بن مظعون (رضى الله عنه)، فوضع رسول الله (ص) حجراً عند رأسه وقال: هذا قبر فرطنا، وكان إذا مات المهاجر بعده، قيل: يا رسول الله، أين ندفنه؟ فيقول: عند فرطنا عثمان بن مظعون. وفي روايه عن أبى داوود أن النبى (ص) بعد دفن عثمان بن مظعون (رضى الله عنه)، أخذ حجراً ووضعها عند رأسه، وقال: أتعلم بها قبر أخى، وأدفن إليه من مات من أهلى.

ورد فى فضائل مقبره البقيع العديد من الأحاديث، جمعها كل من ابن شهبه، والفيروز آبادى، والسهمودى، تحت فصل خاص بها، كما أن هذه المقبره سيفرد لها مبحث خاص عند الحديث عنها لاحقاً. فمن فضائل البقيع التى وردت عن النبى (ص):

- دعاء النبى (ص) وصلاته على أهل البقيع، فقد ورد عن السيده عائشه، رضى الله عنها، أنها قالت: كان رسول الله (ص) يخرج من آخر الليل إلى البقيع، فيقول: السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وأتاكم ما توعدون غداً، مؤجلون. وإنما، إن شاء الله بكم لاحقون، اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد.

- إن أهل هذه المقبره هم أول من يحشر من مقابر الأرض بعد النبى (ص) وصاحبيه أبى بكر وعمر (رضى الله عنه)، فقد روى الترمذى من طريق ابن عمر، رضى الله عنهما، قال: قال رسول الله (ص): أنا أول من تنشق عنه الأرض، ثم أبوبكر، ثم عمر، ثم أتى أهل البقيع فيحشرون معى، ثم أنتظر أهل مكه فأحشر بين الحرمين.

أفرد السهمودى فصلاً فى ذكر من دفن بالبقيع من الصحابه وأهل البيت. وقال الفيروز آبادى: لا شك أن مقبره البقيع محشوه بالجماء الغفير من سادات الأمه، غير أن اجتناب السلف الصالح المبالغه فى تعظيم القبور وتجسيصها، أفضى الى انطماس آثار أكثرهم، فلذلك لا يعرف قبر معين منهم إلا أفراداً معدوده.

مأخذ

موسوعه مكه المكرمه و المدينه المنوره، اشراف احمد زكى يمانى، لندن، مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامى، ٢٠٠٨م، ج ٣، ص ٣٣٧-٣٣٨.

نيز نك: موسوعه مكه المكرمه و المدينه المنوره، مقاله بقيع الغرقد

مقبره بنى سلمه، بخشى از كتاب تحقيق النصره از ابوبكر بن حسين مراغى از سده ٩ق درباره مرقد بنى سلمه.

ص: ١٣٠٢

زين الدين ابى بكر بن الحسين المراغى (٧٢٧-٨١٦ق) مورخ، محدث و فقيه مؤلف اين اثر است. او پس از سالها تحقيق درباره مدينه كتاب تحقيق النصره را تأليف و عرضه كرد. اين كتاب تماماً درباره مسائل و رخدادهای شهر مدينه منوره است. نيز بخشى از آن درباره بقیع، فضیلت، قبور صحابه از جمله مقبره بنى سلمه است. به منظور دسترسى آسان تر پژوهشگران به مطالب اين اثر در زمينه بقیع، اين بخش ذیلاً عرضه مى شود.

ذکر مقبره بنى سلمه

/ نَقَلَ ابْنُ زَبَالَةَ: قَالَ كَعْبُ الْأَخْبَارِ: إنا نجدُ في كتاب الله مقبره بحافه سيلِ غربى المدينه، يحشر منها سبعون ألفاً، لا حساب عليهم.

وروى أيضاً عن مشيخه بنى حرام: أن رسول الله (ص) [٨٩/ب] قال: «مقبرة بين سيلين، غريبه، يضىء نورها [٥١/ب] يوم القيامة ما بين السماء إلى الأرض».

ولما أصيب أبو عمره بن سكين (أبو عمره بن سكين الأنصارى قال الزبير بن بكار فى أخبار المدينه) يوم أُحُدٍ، نُقِلَ إليها بأمر النبى ندفن، فكان أول من دُفِنَ فيها.

وَدُفِنُ فِيهَا أَيْضًا: أَبُو سَعِيدِ الْمُقْبَرِيِّ بوصيته [٥٠/د].

حدثنا محمد بن الحسن، عن موسى بن بشير، عن يحيى بن عبدالله بن أبى قتاده، قال: اصيب أبو عمره بن سكين بأحد، فأمر به رسول الله فُقبِر، فكان أول من دفن فى مقبره بنى حرام.

كيسان، أبو سعيد المقبرى المدنى صاحب العباء مولى أم شريك من بنى ليث ثم من بنى جنداء، والد سعيد بن أبى سعيد المقبرى كان منزله عند المقابر، ف قيل له: المقبرى.

[و فى روايه: أن جماعه من قتلى أُحُدٍ نُقِلُوا إليها. وسيأتى بيأنها عند مسجد القبلتين، والله أعلم].

و فى شمالى المدينه على طريق الحُجَّاجِ الشاميين من خارج سور المدينه قبر النفس الزكيه محمد بن عبدالله بن الحسن بن الحسين بن على بن أبى طالب (ع) (ت: أبو عبدالله محمد بن عبدالله بن الحسن بن الحسين بن على بن أبى طالب، رضى الله عنهم، لقب بالأرقط، و بالمهدى و بالنفس الزكيه. أحد الأمراء الأشراف. وُلِدَ و نشأ بالمدينه. و كان يقال له صريح قريش، لأن أمه وجداته لم يكن فيهن أم ولد. و سمّاه أهل بيته بالمهدى. و كان غزير العلم، شجاعاً و حازماً و سخياً. ولما بدأ الانحلال فى دوله بنى أميه بالشام، بايعه بنو هاشم بالخلافه سرّاً. و عندما قامت الدوله العباسيه تخلف هو و أخوه إبراهيم عن بيعه السفاح و عن بيعه المنصور من بعده. ولم يخف على المنصور ما كان يضمه النفس الزكيه، فطلبه و أخاه، فتواريا بالمدينه، فقبض على أبيهما و اثنى عشر من أقاربهما، و عذبهم، فماتوا فى حبسه بالكوفه بعد سبع سنين. و عندما علم محمد بموت أبيه خرج فى مائتين و خمسين رجلاً، و قبض على والى المدينه، و بايعه

أهلها بالخلافه. وأرسل أخاه إبراهيم إلى البصره، فغلب عليها و على الأهواز و فارس. و بعث الحسن بن معاويه إلى مكه فملكها و بعث عاملاً إلى اليمن. و كتب إليه المنصور يحذّره و يمنيّه بالأمان و واسع العطاء، فلم يقبل. و تابعت الرسائل و الرسل بينهما. و جرّد له المنصور جيشاً، فقتلوه بالمدينه، وقضوا على حركته) المقتول في أيام أبي جعفر المنصور العباسي، شرقي جبل سلع، و عليه بناءً كبيراً بالحجاره، أرادوا عقد قبه فلم يتفق.

و هو داخل مسجد كبير مهجور، و في قبله المسجد منهل من عين الأزرق الخارجه من المدينه عليه بناءً مُدرّج [بدرج] من جهه الشرق والغرب، والعين في وسطه تجرى إلى مفيضها من البركه التي ينزلها الحجّاج.

مأخذ

تحقيق النصره، المراغي، به كوشش ابوعقوب نشأت كمال، الفيوم، دارالفلاح، ۲۰۰۹م، مقدمه و ص ۴۶۴-۴۶۶.

نيز نك: المراغي، تحقيق النصره

منابع حدیثی، بخشی از کتاب مدینه شناسی در بررسی بقیع در کتب اصلی روایی اهل سنت و شیعه.

محمدباقر نجفی به معرفی منابع و مأخذ روایات درباره بقیع پرداخته است. در مجموع شش دسته منبع و مأخذ معرفی کرده است. این بخش از کتاب مدینه شناسی آورده می شود.

پس از هجرت مکیان به مدینه و تشکیل جامعه ی مسلمانان، بقیع تنها قبرستان مسلمانان شد و به گذر زمان بسیاری از اهل بیت، صحابه، تابعین، زهاد و مشهورترین را در سینه ی خود جای داد و بدین منوال، موقعیتی خاص و برخوردار از معنویت دینی یافت و بسان «ملاء مکه» مقدّس ترین مقابر مسلمانان در عالم اسلام گردید.

اهمیت این تقدّس، مستند به رفتار و گفته هایی است که همواره محمّد پیامبر اسلام(ص) نسبت به آن اعمال و اظهار می داشته است:

۱. مسلم در «صحیح» می گوید:

محمّد بن قیس بن مخزّمه بن المطلب آورده است که پیامبر گفت: به من گفته شد که «ان ربك يأمرک أن يأتي اهل البقیع فتستغفر لهم». آنگاه مسلم به متن دهای پیامبر از عایشه اشاره می کند که چون در برابر قبرستان بقیع می ایستاد، می گفت:

«السلام علیکم دارقوم مؤمنین و أتاکم ما توعدون غداً مؤجلون و أنا إن شاء الله بکم لاحقون.» (ت: «سلام بر شما ای موطن مؤمنان، خداوند آنچه که بر شما وعده داده بود عطا فرمود و ان شاء الله ما نیز به

ص: ۱۳۰۴

شما ملحق خواهیم شد.» صحیح مسلم، کتاب الجنائز، ج ۴، ص ۴۰، جزء ۷/۸، شرح امام نووی، باب «ما يقال عند دخول القبور و الدعاء لأهلها»

امام نووی در ذیل حدیث مذکور گفته است:

«وفی هذا الحدیث دلیل لإستحباب زیاره و السلام علی أهلها و الدعاء لهم و الترحم علیهم»؛ (ت: «در این حدیث، دلیل مستحب دانستن زیارت قبرها و سلام کردن بر خفتگان در آن و دعا کردن و رحمت فرستادن بر ارواح آنان است.») زیرا پیامبر تأکید کرد:

«اللهم اغفر لأهل بقیع الغرقد». از این روی: نووی به «فیصله زیاره قبور البقیع» صحّه می نهد. (شرح صحیح الإمام مسلم، ج ۴، صص ۳۰۶، ۳۱۱، حاشیه کتاب: ارشاد الساری قسطلانی)

۲. نسائی حدیث مفصّلی را از همسر پیامبر: عایشه ثبت کرده است که اولاً پیامبر در آن اعلام کرده است: «امرنی ان آتی البقیع لأصلی علیهم.»

آنگاه به دعای پیامبر اشاره کرده که آن بزرگوار در برابر گورستان بقیع ایستاد و گفت:

«السلام علی أهل الدیار من المؤمنین و المسلمین یرحم الله المستقدمین منّا و المستأخرین و إنّنا إن شاء الله بکم لاحقون». (ت: «سلام بر صاحبان دیار از مؤمنان و مسلمانان. خداوند رفتگان دور و نزدیک شما را بیامرزد و ان شاء الله ما نیز به شما ملحق خواهیم شد.» «سنن»، جزء ۴، ص ۹۱، چاپ: المكتبة العلمیه، بیروت، ذیل کتاب الجنائز، باب: الأمر بالإستغفار للمؤمنین)

۳. ابن ماجه به نقل از عایشه گفته است:

«فَقَدْتُه (تَعْنِي النَّبِيَّ) فَإِذَا هُوَ بِالْبَقِيعِ فَقَالَ: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ أَنْتُمْ لَنَا فَرَطٌ وَ إِنَّا بِكُمْ لَاحِقُونَ. اللَّهُمَّ لَا تَحْرِمْنَا أَجْرَهُمْ وَ لَا تَفْتِنَّا بَعْدَهُمْ». (ت: «پیامبر گرامی (ص) را ندیده بود- در حالی که پیامبر (ص) در بقیع بوده است- پس آن حضرت فرمودند: سلام بر شما ای موطن مؤمنان، از ما پیش گرفتید و ما به شما ملحق خواهیم شد، بارالها اجر آن ها را عطا فرما و ما را در همان مسیر قرار ده.» «سنن»، کتاب الجنائز، باب ۳۶، «ما جاء فيما إذا دخل المقابر»، ج ۱، ص ۴۹۳، چاپ: دارالفکر، به اهتمام: محمد فؤاد عبدالباقی)

۴. مالک بن انس در «الموطأ» کتاب الجنائز، باب ۱۶، حدیث ۵۵، ج ۱، ۴۲۴، به اهتمام محمد فؤاد عبدالباقی، چاپ داراحیاء التراث العربی.

عایشه به گفته ی پیامبر استناد کرده که: «إِنِّي بُعِثْتُ إِلَى أَهْلِ الْبَقِيعِ لِأَصَلِّيَ عَلَيْهِمْ» (ت: «من برای خفتگان بقیع مبعوث شدم تا بر آنان نیایش کنم.»)

۵. ابن سعد در «الطبقات الكبرى» ذیل «ذکر خرج رسول الله (ص) إلى البقیع و استغفاره و لأهله و الشهداء، ضمن استناد به روایت عایشه، سندی را از ابومویبه، خادم پیامبر ثبت کرده که:

«قال رسول الله (ص): من جوف الليل: يا أبا مويهبه أئی قد امرت أن استغفر لأهل البقیع ما نطلق معی فخرج و خرجت معی حتی جاء البقیع فاستغفر لأهله طویلاً.» (ت: «پیامبر گرامی (ص) در نیمه ی شب فرمودند: ای ابو مویبه، پروردگار مرا امر کرده برای اهل بقیع استغفار و آمرزش نمایم، پس خارج شد و من همراه ایشان بیرون آمدم تا این که به بقیع رسیدند. مدت مدیدی برای ساکنان آن طلب مغفرت کردند.» همچنین نک: ابوداود، «سنن»، کتاب ۲۰، باب ۷۷. ترمذی، «الجامع الصحیح»، کتاب الجنائز، باب ۵۹: «ما یقول الرجل إذا دخل المقابر»، حدیث ۱۰۵۹ به نقل از ابن عباس. نیز: احمد بن حنبل، «مسند»، ج ۲: ص ۳۰۰، ص ۳۷۵، ص ۴۰۸ و ج ۳: ص ۴۸۸، ص ۴۸۹ و ج ۵: ص ۳۵۳، ص ۳۶۰ و ج ۶: ص ۷۱، ص ۱۱۱، ص ۲۲۱، ص ۲۵۲)

ذیل «ذکر خروج رسول الله (ص) إلى البقیع و استغفاره لأهله و الشهداء» ضمن استناد به روایت عایشه، سندی را از ابومویبه - خادم پیامبر - ثبت کرده است.

۶. کلینی در ذیل «زیاره من بالبقیع» (الفروع من الکافی، ج ۴، ص ۵۵۹، کتاب الحج، چاپ: دار صعب، چاپ ۳، ۱۴۰۱ق) و شیخ صدوق در «من لا یحضره الفقیه» به ضرورت زیارت مقابر در سفر به مدینه تصریح کرده اند (من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۳۴۴، چاپ: دارصعب، بیروت ۱۹۸۱م. ذیل «زیاره قبور الائمه... بالبقیع») و متن دعائی را به صورت روایت ثبت کرده اند.

شیخ صدوق متن دعائی را که در منابع اهل سنت به پیامبر نسبت داده اند، از زبان امام جعفر بن محمد (ع) چنین ثبت کرده است:

«و کان رسول الله (ص) إذا مر علی القبور قال: السلام علیکم من دیار قوم مؤمنین و إننا إن شاء الله بکم لاحقون.» (ت: «هرگاه پیامبر گرامی (ص) از میان قبرها عبور می کردند، می فرمودند: سلام بر شما ای موطن مؤمنان، ان شاء الله ما نیز به شما ملحق خواهیم شد.» «من لا یحضره الفقیه»، حدیث ۳۲، ص ۱۱۴، چاپ دار صعب، بیروت ۱۹۸۱م. نیز نک: کافی «الفروع من الکافی»، کتاب الجنائز، ج ۳، ص ۲۲۹)

مأخذ

مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، چاپ دوم، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۴۱۵-۴۳۹.

منازل قمیه فی سوانح سفریه، بخشی از سفرنامه منازل قمیه فی سوانح سفریه از سید علی حسین درباره بقیع.

ص: ۱۳۰۶

سید علی بن حسین بن السید خیرات علی از شخصیت های هندی شیعه است. او از علمای بنام شهر زنگی پور هند است و در شعبان ۱۲۸۹ق سفرش را از بمبئی به بصره و از آنجا به عتبات و از راه جبل به حرمین شریفین آغاز کرد.

وی مشاهدات خود را در سفرنامه ای به نام منازل قمریه فی سوانح سفریه نوشته که بخشی از آن درباره بقیع است. این بخش به منظور استفاده آسان تر پژوهشگران نقل شده است.

جنت بقیع

/ روزی به جنت البقیع و زیارات قبور منوره حضرات ائمه معصومین - صلوات الله علیهم اجمعین - و دیگر اکابر مقدسین مشرف گشتم.

روزی داخل ضریح مقدس ائمه اربع و حضرت عباس رفتم، بعد مس نمودن و بوسه دادن خاک پاک قبور مطهره به دست آوردم. خدام آن جا که اهل سنت اند، شیعیان را نمی گذارند که به زیارت حضرات ائمه مظلومین (ع) بروند الا به گرفتن پنج قروش. یک دفعه بروند یا به دفعات. هر دفعه مزاحم می شوند و بعد اخذ پنج قروش دست مزاحمت بر می دارند.

بعضی اهل عرب و هند را که در ظاهر خیلی شکسته حال می باشند، به ندرت بی پول می گذارند که برود، مگر با اهل عجم که تشیع شان گرم تر است، عدوات کلی دارند و بی اخذ پنج قروش هرگز ایشان را راه نمی دهند.

بالجمله گرد جنت البقیع حائطه کشیده اند. در میان این حائطه، قبه های مقابر حضرات - علیهم السلام - و دیگر اشخاص است. چنان چه یک قبه، قبور ائمه اربع و جناب سیده - علیهم السلام - و حضرت عباس - رضی الله عنه - عم جناب رسول (ص) است. در وسط آن قبه یک ضریح مستطیل چوبی است. درین ضریح متصل در قبر حضرت عباس و پایین قبر حضرت عباس، قبور ائمه اربع و استطالت ضریح شرقاً و غرباً است، و پیش روی قبور مذکوره که جنب قبله باشد، متصل دیوار، قبر جناب سیده - علیهم السلام - است. سه طرفش محصور به دیوار قبه است، اما یک طرفش که سمت قبور ائمه اربع است، از تیرهای آهنی گرفته اند که شبکه طور می ماند، چادر سبز طلاکار بالای آن شبکه آویخته اند و به سبب عدواتی که با حضرات ائمه دارند، از حق احترام جناب سیده و حضرت عباس هم چشم پوشیده شب ها در آن قبه روشنی نمی کنند الا چند دقیقه. بلکه بغض زوار که شمع می برد، تا روشن کند از دستش گرفته خودشان روشن کرده، در آن قبه می گذارند.

سخت گیری نسبت به زایران بقیع: در راه جبل، از شیعیان عجمی و هندی بیش از عرب خواه می گرفتند. وی این رویه را در جای های دیگر نیز مورد توجه قرار داده و از جمله وقتی داستان

ورودش در خانه کعبه و پرداخت دو ریال نقل می کند می نویسد: «خدّام آن جا را که دو ریال فی نفر به ذریعه داخلی خانه کعبه می دهند، بودند و این متعین نیست، بلکه به اختلاف حیثیت مردم کم و زیاد می شود، و با این همه گریبان حجاج، خصوصاً گریبان شیعیان، از دست تعدّی خدام که بیشتر اهل سنت اند فارغ نیست».

زمانی که زایر شیعه وارد مدینه می شود، این سختگیرها را بسیار بیش از آن چه در مکه است در می یابد. از همان آغاز که معلم یا مزور آنان را به زیارت برده، «چون معلّم به تشیع ما عالم بود، زیارت شیخین را به ما تعلیم نکرد». آنگاه آنان را به زیارت بقیع برده است. در این باره می نویسد: «چون حضرات اهل سنت و جماعت دست تعدّی و تشدّد بر شیعیان عموماً و بر اهل عجم دراز دارند، چنان که خودم مشاهده ظلم ایشان نمودم، نمازها را در مسجد دست بسته می کردیم و متفرّق در مسجد می رفتیم، تا به وجه اجتماع بد ظن نشوند و آزار نرسانند».

مشکلات بقیع به ویژه گرفتن پول از واردین، مسأله ای است که دیگر سفرنامه ها نیز آن را واگو کرده اند. «خدّام آن جا که اهل سنت اند، شیعیان را نمی گذارند که به زیارت حضرات ائمه مظلومین - علیهم السلام - بروند الاّ به گرفتن پنج قروش. یک دفعه بروند یا به دفعات. هر دفعه مزاحم می شوند و بعد اخذ پنج قروش دست مزاحمت بر می دارند». و این که «بعضی اهل عرب و هند را که در ظاهر خیلی شکسته حال می باشد، به ندرت بی پول می گذارند که برود، مگر با اهل عجم که تشیع شان گرم تر است، عداوت کلی دارند و بی اخذ پنج قروش هرگز ایشان را راه نمی دهند».

مأخذ

سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۶۱۳-۶۱۵ و ۶۳۰ و ۷۱۶.

الموسوعه الذهبيه للبقیع، مقاله ای از الموسوعه الذهبيه للعلوم الاسلاميه.

دکتر فاطمه محجوب پژوهشگر و نویسنده مصری دائرالمعارف نسبتاً جامعی درباره علوم اسلامی تألیف و به چاپ سپرده است. این دائرالمعارف با این مشخصات منتشر شده است:

الموسوعه الذهبيه للعلوم الاسلاميه، قاهره، دارالغد العربی.

در جلد نهم، مقاله نسبتاً بلندی مطولی درباره بقیع نوشته است. این مقاله درباره لفظ بقیع، جغرافیا، تحولات تاریخی، قبور مشاهیر مثل همسران و فرزندان رسول اکرم(ص) و دیگر ابعاد بقیع است. متن این مقاله عیناً و بدون کم و کاست نقل می شود. فقط دو نقشه مندرج در این مقاله حذف شده است:

البقیع:

هو بقیع الغرقد، وهو مقبره المدینه المنوره، ویطلق علیه «البقیع» اختصاراً.

جاء فى اللسان ماده «بقع» البقيع: موضع فيه أروم شجر من ضرّوب شتى، وبه سُمِّيَ بقيع الغرقد، وقد ورد فى الحديث، وهى مقبره بالمدينه، والغرقد: شجر له شوك كان ينبت هناك فذهب وبقي الاسم لازماً للموضع. والبقيع من الأرض: المكان المتسع، ولا يسمى بقيعاً إلا وفيه شجر.

كما جاء فى ماده «غرقد» الغرقد: شجر عظام وهو من العِضاه، واحده غرقده وبها سُمِّيَ الرجل. قال أبو حنيفه [الدينورى]: إذا عظمت العوسجه فهى الغرقده. وقال بعض الرواه: الغرقد من نبات القُفِّ. والغرقد: كبار العوسج، وبه سُمِّيَ بقيع الغرقد، لأنه كان فيه غرقد، وفى حديث أشراط الساعه: «إلا الغرقد فإنه من شجر اليهود» وفى روايه: إلا الغرقده، هو ضرب من شجر العِضاه وشجر الشوك، والغرقده واحده، ومنه قيل لمقبره أهل المدينه: بقيع الغرقد، لأنه كان فيه غرقدٌ وقُطِع، قال ابن سيده: وبقيع الغرقد مقابر بالمدينه وربما قيل له الغرقد، قال زهير:

لمن الديار غشيتها بالغرقدِ / كالوحى فى حجر المسيل المخلد؟

(لسان العرب لابن منظور ٤/٣٢٦، ٣٦/٣٢٤٦. انظر أيضاً المعجم الوجيز. مجمع اللغة العربيه ٥٨/ والمعجم الوسيط - د. إبراهيم أنيس وزملائه. مجمع اللغة العربيه ١/٦٦، ومعجم أسماء النباتات الوارده فى تاج العروس للزبيدي - جمع و تحقيق محمود مصطفى الدمياطى/١١٤).

ونبدأ هذه الماده بوصف الرحاله لمسلم بن جبير للبقيع كما كان فى زمانه حين زاره أثناء رحلته الأولى عام ٥٧٨ق/١١٨٣م، ويلاحظ أنه أسماه بقيع الفرقد بالفاء بدلا من الغين. ثم نتقل إلى وصف البقع فى زماننا الحاضر لكى نتعرف على التغييرات التى حدثت فى مدينه الرسول(ص).

قال ابن جبير: فأول ما نذكر من ذلك مسجد حمزه رضى الله عنه وهو بقبلى الجبل المذكور، والجبل جوفى المدينه وهو على مقدار ثلاثه أميال وعلى قبره رضى الله عنه مسجد مبنى، والقبر برجه جوفى المسجد والشهداء رضى الله عنهم بإزائه، والغار الذى أوى إليه النبى(ص) بإزاء الشهداء أسفل الجبل. وحول الشهداء تربه حمراء هى التربه التى تنسب إلى حمزه ويتبرك الناس بها.

و بقيع الفرقد شرقى المدينه تخرج إليه على باب يعرف بباب البقيع. وأول ما تلقى عند خروجك من الباب المذكور مشهد صفيه عمه النبى(ص) أم الزبير بن العوام رضى الله عنه. وأمام هذه التربه قبر مالك بن أنس الإمام المدنى رضى الله عنه وعليه قبه صغيره مختصره البناء، وأمامه قبر السلالة الطاهره إبراهيم بن النبى(ص) وعليه قبه بيضاء. وعلى يمين منها تربه ابن لعمر بن الخطاب رضى الله اسمه عبدالرحمن الأوسط، وهو المعروف بأبى شمحه، وهو الذى جلده أبوه الحدّ فمرض ومات رضى الله عنهما. وبإزارته قبر عقيل بن أبى طالب رضى الله عنه و عبدالله بن جعفر الطيار رضى الله عنه. وبإزارتهم روضه فيها أزواج النبى(ص). وبإزارتهم روضه صغيره فيها ثلاثه من أولاد النبى(ص) ويليها روضه العباس بن عبدالمطلب

والحسن بن علي رضي الله عنهما، وهي قبه مرتفعه في الهواء على مقربه من باب البقيع المذكور وعن يمين الخارج منه ورأس الحسن إلى رجلى العباس رضي الله عنهما وقبراهما مرتفعان عن الأرض متسعان مغشيان بألواح ملصقه أبدع إلصاق مرصعه بصفائح الصفر ومكوكبه بمساميره على أبدع صفة وأجمل منظر. وعلى هذا الشكل قبر إبراهيم ابن النبي (ص).

ويلى هذه القبه العباسيه بيت ينسب لفاطمه بنت رسول الله (ص) يعرف بيت الحزن يقال إنه الذى آوت إليه والتزمت فيه الحزن على موت أبيها المصطفى (ص) وفي آخر البقيع قبر عثمان الشهيد المظلوم ذى النورين رضي الله عنه وعليه قبه صغيره مختصره. وعلى مقربه منه مشهد فاطمه ابنه أسد أم علي رضي الله عنها وعن بنيتها.

ومشاهد هذا البقيع أكثر من أن تحصى لأنه مدفن الجمهور الأعظم من الصحابه المهاجرين والأنصار رضي الله عنهم أجمعين. وعلى قبر فاطمه المذكوره مكتوب: «ما ضم قبر أحد كفاطمه بنت أسد رضي الله عنها وعن بنيتها».

(رحله ابن جبير، تأليف أبي الحسين محمد بن أحمد بن جبير الكتاني الأندلسي البلنسي/ ١٥٢، ١٥٣).

وفيما يلى نوافيك بهذا الوصف الدقيق للبقيع ومواقع القبور داخله وخارجه والتوسعات التى تمت كما أورده الأستاذ على حافظ الذى يقول:

قال رسول الله (ص): «كنت نهيتكم عن زياره القبور ألا فزورها فإنها تذكركم بالآخره».

وفى صحيح مسلم عن عائشه رضي الله عنها قالت: «كان رسول الله (ص) كلما كانت ليلتى منه يخرج فى آخر الليل إلى البقيع فيقول: السلام عليكم دار قوم مؤمنين وأنا إن شاء الله بكم لا يحقون اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد».

وللترمذى عن ابن عباس: «إن رسول الله (ص) مر بقبور أهل المدينه فأقبل عليهم بوجهه فقال السلام عليكم يا أهل القبور ويغفر الله لنا ولكم أنتم لنا سلف ونحن بالأثر».

بقيع الغرقد: يقع بقيع الغرقد: بالغين المعجمه كبار العوسج كان نابتاً به فقطع واتخذ مقبره.

يقع بقيع الغرقد فى الجبهه الجنوبيه الشرقيه للمسجد النبوى، وفى الجبهه الشرقيه للمدينه المنوره وفى غربه مباني حاره الأغوات. يفصل بين حاره الأغوات وبين البقيع الشارع المؤدى لشارع أبى ذر وإلى مسجد أبى ذر وإلى شارع العوالى.

ويجاور البقيع فى الجبهه الجنوبيه الشرقيه مبنى مصلحه الموتى «الشرشوره» محل غسل الأموات وتكفينهم، ومبنى مخفر الشرطه.

أهل البيت والصحابه والتابعون: ذكر المؤرخون أن كثيراً من الصحابه وأهل البيت ممن توفوا فى حياه رسول الله (ص) وبعد وفاته دفنوا فى بقيع الغرقد.

ونقل فى مدارك القاضى عياض عن مالك: «أنه مات فى المدينه المنوره من الصحابه نحو (١٠٠٠٠) عشره آلاف دفنوا فى بقيع الغرقد وتفرق الباكون فى البلدان.

أول من دفن فى البقيع من الأنصار والمهاجرين:

وأول من دفن فى البقيع من أصحاب رسول الله (ص) من الأنصار أسعد بن زراره الأنصارى، وأول من دفن فيه من المهاجرين عثمان بن مظعون رضى الله عنهما.

المعروفه قبورهم من أهل البيت والصحابه والتابعين:

ليس فى البقيع قبور معروفه بالتأكيد. وقد نقل بعض المؤرخين وشاع عند الناس تعريف بعض القبور وفيما يلى أذكر ذلك مراعيًا الترتيب على أساس الدخول للبقيع من بابه الجنوبي الغربى.

قبر عقيل بن أبى طالب ومن معه:

على بعد نحو ٤٠ متراً من الباب الغربى الجنوبي وأنت فى الممر الأسمتى تجد القبور الآتيه:

١- قبر عقيل بن أبى طالب.

٢- قبر سفيان بن الحارث بن أبى طالب.

٣- قبر عبد الله بن جعفر الطيار جواد العرب المشهور.

قبور زوجات رسول الله:

وعلى بعد نحو خمسسه أمتار من قبر عقيل فى نفس الممر تجد قبور زوجات رسول الله (ص) فى يسارك جنوب قبر عقيل وهن:

١- السيده عائشه بنت أبى بكر الصديق.

٢- السيده سوده بنت زمعه العامريه.

٣- السيده حفصه بنت عمر بن الخطاب.

٤- السيده زينب بنت خزيمة الهلاليه.

٥- السيده أم سلمه بنت أبي أميه المخزوميه.

٦- السيده جويره بنت الحارث المصطلقيه.

٧- السيده أم حبيبه رمله بنت أبي سفيان.

٨- السيده صفيه الإسرائيليه بنت حبي بن أخطب.

ص: ١٣١١

أما السيدة خديجة بنت خويلد والسيدة ميمونة بنت الحارث الهلالية زوجته عليه الصلاة والسلام فإن الأولى دفنت بمكة المكرمة في المعلاة والثانية في سرف (سرف بفتح و كسر موضع على بعد ستة أميال من مكة المكرمة، وقيل تسعة واثنى عشر. تزويج رسول الله (ص) في «سرف» ميمونة بنت الحارث وهنك بنى بها وهناك توفيت).

قبور بنات رسول الله:

وعلى بعد نحو عشرة أمتار من قبور زوجات الرسول (ص) جهة غرب وأنت في الممر الإسمنتى تجد قبور بنات رسول الله وهن:

١- أم كلثوم

٢- رقيه.

٣- زينب

قبور أهل بيت النبي (ص):

وعلى بعد نحو (٢٥) متراً من قبر بنات رسول الله جهة الجنوب مع ميل للشرق تجد مدفن أهل البيت...

بيت النبي (ص) وفيه القبور الآتية:

١- العباس بن عبدالمطلب عم رسول الله (ص).

٢- الحسن بن علي بن أبي طالب.

٣- فاطمة بنت رسول الله (ص) على ما رجحه بعض المؤرخين.

٤- محمد الباقر بن زين العابدين.

٥- زين العابدين بن الحسين بن علي بن أبي طالب.

٦- جعفر الصادق بن محمد الباقر رضى الله عنهم أجمعين.

٧- رأس الحسين بن علي بن أبي طالب. فقد روى السيد السمهودى فى وفاء الوفاء وفى الخلاصه أن ابن سعد ذكر أن يزيد بن معاوية بعث برأس الحسين رضى الله عنه إلى عمر بن سعد بن العاص عامله على المدينة ويقال له الأشدق فكفنه ودفنه فى البقيع عند القبر المنسوب لأمه فاطمة الزهراء رضى الله عنها.

٨- جسد على بن أبي طالب رضى الله عنه وقد روى السمهودى فى وفاء الوفاء والخلاصه أن الزبير بن بكار روى عن طريق شريك بن عبد الله بن أبي روق أن الحسن ابنه نقله إلى هنا ودفنه فى البقيع.

قبر مالك بن أنس ونافع مولى عمر:

على بعد نحو (٥٠) متراً شرق باب البقيع وفي الجهة الشرقيه الشماليه لقبر عقيل بن أبى طالب عند الموضع الذى يتقارب فيه الخطان الاسمتيان تجد القبرين التاليين:

ص: ١٣١٢

١- قبر مالك بن أنس إمام المذهب

٢- قبر نافع مولى عمر شيخ الإمام مالك

قبر عثمان بن مظعون:

وعلى بعد نحو ٢٠ متراً من قبر مالك بن أنس وأنت على خط الإسمنت الأيسر تجد على يمينك القبور الآتية:

١- قبر عثمان بن مظعون أول مهاجر دفن بالبقيع.

٢- قبر إبراهيم ابن رسول الله (ص) فقد سئل رسول الله أين يدفن عند موته فقال عند فرطنا عثمان مظعون (والفرط بفتح الالفين: المتقدم قومه للماء).

٣- عبد الرحمن بن عوف.

٤- سعد بن أبي وقاص.

٥- سعد بن زراره.

٦- خنيس بن حذافه السهمي.

٧- فاطمه بنت أسد والده الإمام على بن أبي طالب على ما رجحه المؤرخون.

مدفن شهداء الحره:

وعلى بعد نحو (٧٥) متراً من قبر عثمان بن مظعون وأنت على خط الاسمنت الأيسر تجد المكان الذي يقال أنه مدفن شهداء الحره الشرقيه الذين استشهدوا أيام يزيد بن معاويه دفاعاً عن المدينه، وعن مُثَلِّها العليا.

وهو عباره عن غرفه مسقوفه يكاد يساوى مستوى أرض البقيع اليوم.

قبر عثمان بن عفان:

فى آخر البقيع على بعد نحو (١٣٥) متراً من قبور شهداء الحره، تجد قبر عثمان بن عفان وتصل إليه من خط الإسمنت الأيمن.

قبر فاطمه بنت أسد وسعد بن معاذ:

فى شمال قبر عثمان بن عفان وعلى خط إسمنتى تصل إلى ركن البقيع الشرقى الشمالى وعنده وعلى بعد نحو (٥٠) متراً من قبر عثمان بن عفان تجد القبرين التاليين.

١- قبر سعد بن معاذ الأنصاري.

٢- قبر فاطمه بنت أسد.

ص: ١٣١٣

وقد قال بعض المؤرخين «واشتهر عند الناس أن قبر فاطمه بنت أسد هنا ورجح المؤرخون أن قبرها عند قبر عثمان بن مظعون كما تقدم».

قبر صفيه عمه رسول الله (ص):

عند باب البقيع الغربى الشمالى وعلى يسار الداخلى يوجد مبنى بأعمده أنشئ فى العهد السعودى لاستراحة الحفارين وحفظ آلاتهم ملاصق لجدار البقيع وبجوار هذا المبنى من شمال وعلى بعد نحو ١٥ متراً من باب البقيع تجد:

١- قبر صفيه بنت عبدالمطلب عمه رسول الله (ص).

٢- قبر عاتكة أخت صفيه عمه رسول الله كما هو المتواتر عند أهل المدينة ولهذا سمي الناس هذا البقيع (بقيع العمات) وكان مفصلاً عن بقيع الغرقد الكبير ثم ألحق به فى العهد السعودى كما يأتى، ولم يثبت أن السيدة عاتكة هاجرت إلى المدينة وقد اختلف فى إسلامها. وجاء فى الإصابه فى تمييز الصحابه (وذكر الزبير بن بكار أنها شقيقه أبى طالب وعبدالله. وقال ابن سعد أسلمت عاتكة بمكة وهاجرت للمدينه).

قبور لبعض الصحابه وآل البيت خارج البقيع قبر اسماعيل بن جعفر الصادق: يقع فى حاره الأغوات فى الجهه الشرقيه الجنوبيه لهذه الحاره وفى غرب مدفن آل البيت يفصل بينه وبين البقيع الشارع المؤدى لشارع أبى ذر وللمسجد النبوى، كما يقع فى غرب شمال مبنى مصلحه الموتى (الشرشوره) المتقدم ذكرها... وكان هذا القبر داخل السور الكبير الذى هدم فى العهد السعودى لتوسعه الشارع، وبين القبر وبين البقيع نحو (١٥) متراً وهو عرض الشارع. وقد أحيط القبر بجدار ارتفاعه نحو ثلاثه أمتار. وناحيه القبر وما حوله دار لزين العابدين زيد بن على بن الحسين بن على بن أبى طالب وولده. كما روى ذلك المؤرخون وقد هدمت المباني التى فى غرب القبر ويسفتح طريق معبد هناك يتصل بالطريق المسمى طريق النخاوله وطريق العوالى.

قبر أبى سعيد الخدرى: يقع فى خارج البقيع الجهه الشرقيه الشماليه منه على قارعه الطريق المؤدى للحره الشرقيه، وقد اختار أبوسعيد هذا المكان ليدفن فيه فى حياته.

قبر والد النبى (ص): توفى عبدالله بن عبدالمطلب فى المدينه المنوره وعمره نحو (٢٥) عاماً فى حياه أبيه عبدالمطلب، وقبل ميلاد ابنه رسول الله (ص)، ودفن فى المدينه المنوره. وقبره معروف لدى أهل المدينه بزقاق الطوال.

وكان من أجمل الناس وأوسمهم وزوجته آمنه بنت وهب والده رسول الله (ص).

قبر النفس الزكيه الملقب بالمهدى: يقع قبر محمد بن عبدالله بن الحسن بن الحسن بن على بن أبى طالب المسمى بالنفس الزكيه فى شرق جبل سلع وفى شمال منهل العين الزرقاء وعلى يمين القادم من ثنيه

الوداع فى قارعه الطريق. وفى غرب البستان المعروفه بالداوديه. يفصل بينها و بينه الطريق وهى دامره اليوم.

وكان أبو جعفر المنصور العباسى قد سجن أبه وأقاربه. فخرج عليه وباعه كثيرون فى المدينه. فجهز المنصور عليه أربعة آلاف مقاتل. فقاتلهم مع ثلاثمائة وبضعه عشر من أنصاره فقتلوا بعد أن قاتل قتال الأبطال. ودفن هو فى هذا المكان ذكره المطرى واستفاض عند أهل المدينه. وقال ابن الجوزى فى رياض الأفهام إن أخته وابنته فاطمه وارىتاه فى البقيع.

قبر مالك بن سنان: والد أبى سعيد الخدرى... يقع فى شرق المناخه غربى حوش المرزوقى وفى جنوب زقاق الحمامه. وهو ممن استشهد فى معركه أحد وأنزل ليدفن فى المدينه وأدرك عند أصحاب العبا فى طرف الحناتين فدفن حيث أدرك (وأصحاب العبا والحناطون جانب من سوق المدينه) وقتئذ ويقع الآن فى المناخه فى الجهه الشرقيه منها.

التوسعه الأمويه للبييع: أول توسعه جرت فى بقيع الغرقد هى توسعه بنى أميه. فقد جاء فى خلاصه الوفاء «أن عثمان بعد أن قتل شهيداً فى داره بالمدينه - كما هو معروف تاريخياً - أرادوا دفنه فى الحجره الشريفه وكان قد استوهب من عائشه رضى الله عنها موضع قبر فوهبته له، فأبى المصريون وقالوا لا نصلى عليه، وقال الزهيرى: جاءت أم حبيبه على باب المسجد فقالت لتخليين بينى وبين دفن هذا الرجل أو لأكشفن ستر رسول الله (ص) فخلوها فجاء جبير بن مطعم، وحكيم بن حزام وعبدالله بن الزبير فى آخرين فحملوه فانتهوا به إلى البيع فمنعهم من دفنه ابن بحره. ويقال ابن نجهه الساعدى فانطلقوا به إلى حش كوكب وهو بستان فصلى عليه جبير، وفى روايه حكيم بن حزام وأدخل بنو أميه حش كوكب فى البيع، وهو فى أصل الحائط - البستان - الذى يقال له خضراً أبان بن عثمان، وفى طبقات ابن سعد عن مالك بن أبى عامر قال: كان الناس يتوقون أن يدفنوا موتاهم فى حش كوكب. فكان عثمان يقول: يوشك أن يهلكك رجل صالح فيدفن هناك فيتأسى به الناس. قال فكان عثمان أول من دفن فيه».

توسعه الحكومه السعوديه للبييع: جرت فى بقيع الغرقد عده توسعات وإصلاحات، وتحت الدراسه الآن توسعه من الجهه الشرقيه. وقد رفعت تلك المنطقه مساحياً وفيما يلى التوسعات والإصلاحات التى جرت فيه.

ضم بقيع العمات للبييع: كان يوجد فى شمال بقيع الغرقد الكبير - بقيع العمات، وفى ركنه الغربى الجنوبى قبران: واحد قبر السيده صفيه عمه رسول الله (ص) والثانى يقال أنه قبر أختها عاتكه.

وما كان الناس يدفنون فى بقيع العمات، بل كانوا يدفنون فى بقيع الغرقد الكبير ومساحه بقيع العمات ٣٤٩٣ متراً. وفى العهد السعودى ضم هذا البيع لبييع الغرقد.

وضم زقاق بين بقيع العمات والبقيع الكبير: وكان يوجد زقاق بين البقيع الكبير وبقيع العمات يتجه شرقاً حتى يصل إلى الطريق المؤدى للحره الشرقيه ومساحه هذا الزقاق (٨٢٤) متراً.

وحوالى سنه ١٣٧٣هـ - فى العهد السعودى - قامت بلديه المدينه بضم بقيع العمات والزقاق المذكورين إلى بقيع الغرقد الكبير بإزاله الجدار الفاصله، وتسويه الأرض وبناء السور اللازم فى أول الزقاق وآخره.

ضم مثلث من الأرض للبقيع: وكان يوجد مثلث من الأرض مساحته (١٦١٢) متراً يقع فى شمال البقيع تابع للبلديه. يحده من الجنوب البقيع ومن الغرب البقيع بعد ضم بقيع العمات للبقيع ومن الشرق رأس المثلث المتصل بجدار البقيع، ومن الشمال الطريق الموصل للطريق المتجه شرقاً الموصل للحره الشرقيه.. وقد قامت البلديه فى أوائل سنه ١٣٨٥هـ- بضم هذا المثلث للبقيع وأزالت جدار البقيع الفاصل بين المثلث والبقيع وبنّت جداراً ضمت به المثلث للبقيع فبلغ ما ضم للبقيع فى العهد السعودى لتوسيعه (٥٩٢٩) متراً، وهى مساحه المثلث والزقاق وبقيع العمات.

مظله: وبنّت الحكومه السعوديه حوالى سنه ١٣٧٣هـ- مظله تقوم على سبعة أعمده من الإسمنت المسلح أمام باب البقيع الغربى على رصيف الشارع لوقايه الناس من الشمس والمطر أثناء العزاء الذى اعتاد أهل المدينه إجراءه هناك بعد دفن الموتى، طولها ٣٠ متراً وعرضها نحو مترين إلا- ربع وفى محرم سنه ١٣٨٦هـ- أزيلت للاستغناء عنها بسبب تكاثف الناس تحتها أيام الموسم وتعرضهم لأخطار السيارات.

مبنى للحفارين:

وبنّت البلديه حوالى سنه ١٣٧٣هـ- شبه مظله لاستراحه الحفارين وحفظ آلاتهم وقد أشير إلى ذلك عند الكلام عن قبر السيده صفيه.

طرق إسمنتيه: لوحظ تعذر المرور أيام الأمطار فى البقيع والمتاعب التى يلقاها الحفارون والناس أثناء دفن الموتى فأنشأت الحكومه السعوديه طرقاً إسمنتيه تبدأ من باب البقيع الغربى الجنوبي حتى آخر البقيع جنوباً ومن باب البقيع فجنوباً حتى الجنوب الشرقى، كما أقامت طريقاً على أعمده إسمنتيه مسلحه من جدار البقيع الشمالى حتى اتصل بالطرق الإسمنتيه، فسهل ذلك مرور الناس والدفن أيام الأمطار وغيرها.

عماره سور البقيع: وطراً على بعض سور البقيع خراب فعمرتة الحكومه السعوديه وحسنت سور البقيع الغربى. وكان ذلك حوالى سنه ١٣٧٢، ١٣٧٣هـ-.

فتح بابين للبقيع فى الشمال: يزدحم بابا البقيع الغربيان الشمالي والجنوبى أثناء الموسم بالحجاج دخولاً وخروجاً ووقوفاً بالمئات ويتعرضون لأخطار السيارات لأن الشارع الذى فيه البقيع شارع حساس يؤدى للمسجد النبوى وكثيراً ما يتوقف المرور فيه لكثرة الحجاج ففتحت البلديه فى شهر ذى الحجه سنه ١٣٨٥هـ- بابين للبقيع فى جداره الشمالى فصار للبقيع أربعة أبواب بابان غربيان وبابان شماليان.

فتحت البابين على الساحة الواسعه المسماه بميدان البقيع بعيداً عن ضغط المرور، وقد بنيت للأبواب بتراً إسمنتية مسلحه وعملت لها أبواب حديدية وهي:

١- باب بعد ركن البقيع الشمالي الغربي بنحو سته أمتار وعرضه ثلاثه أمتار وله عشره درجات إسمنتية ويدخل الإنسان منه على بقيع العمات الذي ألحق بالبقيع حيث قبر السيده صفيه على يمينه ويمر في ممر إسمنتى ثم يصعد ثمانيه درجات إلى البقيع الكبير.

٢- باب بعد ركن البقيع المذكور بنحو ٦٠ متراً وله سبع عشره درجه إسمنتية حتى يصل الإنسان إلى الممر الإسمنتى القائم على أعمده إلى أن يتجاوز بقيع العمات للبقيع الكبير ويتصل بممر إسمنتى يؤدي إلى قبر عثمان بن عفان وفاطمه بنت أسد.

الطريق للبقيع: من شارع أبى ذر من جهه طريق المطار ومن شارع العوالى المنطلق من المناخه من كل هذه الشوارع ومن غيرها يصل الإنسان للبقيع وهو على بعد نحو ٢٠٠ متر من باب الملك عبد العزيز (من المسجد النبوى)

منابع:

(فصول من تاريخ المدينه المنوره - على حافظ/١٦٥-١٧٥. انظر أيضاً أخبار مدينه الرسول للإمام الحافظ محمد بن محمود النجار - تحقيق صالح محمد جمال/١٥٠-١٥٦، وشفاء الغرام بأخبار البلد الحرام للإمام أبى الطيب تقى الدين محمد بن أحمد بن على الفاسى ١/٤٠١-٤٠٤، والمظاهر الحضريه للمدينه المنوره فى عصر النبوه - د. خليل إبراهيم السامرائى وثائر حامد محمد/٧٩-٨٢).

وقد أورد الحافظ المناوى هذا الحديث النبوى الشريف عن البقيع: «بعثت إلى أهل البقيع لأملى عليهم» رواه أحمد بن حنبل عن عائشه بإسناد حسن. (الجامع الأزهر فى حديث النبى الأنور للحافظ المناوى ١/٢٠٠ ورقه ب)

مأخذ

الموسوعه الذهبية للعلوم الاسلاميه، فاطمه محجوب، قاهره، دارالغد العربى، ج ٩، ص ٣٢٦-٣٣٣.

موسوعه مكه المكرمه و المدينه المنوره، مقاله اى از اين دائرهالمعارف نوشته عماد طاهر درباره بقيع.

اين دائرهالمعارف نخستين مجموعه اى است كه به شيوه جديد دائرهالمعارف نگارى و مبتنى بر ضوابط علمى مدرن در حال تدوين است. تا كنون ٦ جلد آن رؤيت شده است. يكي از مقالات آن، با عنوان بقيع الغرقده است كه از موضع و منظر پژوهشگران عربستان سعودى تأليف شده است. اين مقاله علاوه بر اينكه شامل اطلاعات جزئى دقيق و نيز عكس هاى مهم است، مواضع عقيدتى نسبتاً مناسبى هم دارد

ص: ١٣١٧

البتة در مواردی نقصان ها و مشکلاتی دارد ولی در مجموع منبع مهمی برای پژوهشگران می باشد. از اینرو متن آن در اختیار محققان قرار می گیرد. در پایان نیز پاره ای از مشکلات آن تبیین خواهد شد.

بَقِيعُ الْغَرْقَدِ

/ بقیع الغرقد موضع فی المدینة المنورة، به مقبره أهل المدینة (البکری، عبدالله بن عبدالعزیز، معجم ما استعجم من أسماء البلاد والمواضع، تحقیق: مصطفی السقا، ط ۳، ج-۱ (القاهرة: مكتبة الخانجي، ۱۴۱۷هـ/ ۱۹۹۶م) ۲۶۵؛ یاقوت الحموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، ط ۲، ج-۱ (بیروت: دارصادر، ۱۹۹۵م)، ۴۷۳). والبقیع من الأرض المكان المتسع، ولا یسمى بقیعاً إلا وفيه الشجر (ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج-۸ (بیروت: دارصادر، د.ت)، الزبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، تحقیق: ابراهیم التریزی، ۲۰ (بیروت: داراحیاء التراث العربی، د.ت)، ۳۴۹). والغرقد شجر له شوک، کان ینبت هناك؛ فذهب، وبقی الاسم لازماً للموضوع (ابن منظور، ج-۸، ۱۸؛ الزبیدی، ج-۲۰، ۳۴۹). قال الأصمعی: قُطعت غرقدات بهذا الموضع، حین دُفن فیہ عثمان بن مظعون، فسمى بقیع الغرقد لهذا (البکری، عبدالله بن عبدالعزیز، معجم ما استعجم من أسماء البلاد والمواضع، تحقیق: مصطفی السقا، ط ۳، ج-۱ (القاهرة: مكتبة الخانجي، ۱۴۱۷هـ/ ۱۹۹۶م) ۲۶۵). عرف هذا الموضع قديماً ببقیع الغرقد، تمييزاً له عن المواضع الأخرى المعروفة بالبقیع فی المدینة المنورة، مثل: بقیع الخیل، وبقیع الزبیر. أما فی الوقت الراهن فإن لفظ (بقیع) نکره، أو (البقیع) معرفه ب- (أل) لا یقصد بها سوی بقیع الغرقد دون غیره.

لم یکن البقیع لأهل المدینة المنورة، حتی أمر النبی (ص) بالدفن فیہ. روى الحاكم فی (المستدرک) من طریق أبی رافع (رضی عنه الله)، قال کان رسول الله (ص) یزتاد لأصحابه مقبره یدفنون فیها، وکان قد طلب نواحي المدینة و أطرافها، ثم قال: أمرت بهذا الموضع (یعنی البقیع) وکان یقال بقیع الخبخبه، و کان أكثر نباته الغرقد.

أول من قبر هناك من المهاجرین عثمان بن مظعون. حیث وضع رسول الله (ص) حجراً عند رأسه، وقال: هذا قبر فرطنا. و کان إذا مات المهاجر بعده، قیل: یا رسول الله، أين ندفنه؟ فیقول: عند فرطنا عثمان بن مظعون (بکری، محمد أنور، وطه، حاتم عمر، بقیع الغرقد (المدینة المنورة: مكتبة الحلبي، ۱۴۲۴هـ/ ۲۰۰۴م)، ۱۷-۱۸). وفي روايه أن النبی (ص)، بعد دفن عثمان ابن مظعون، أخذ حجراً و وضعه عند رأسه، وقال: أتعلم بها قبر أخي، وأدفن إليه من مات من أهلي (بکری، ۲۷۵-۲۷۶). وتشير روايات أخرى إلى أن أول من دفن بالبقیع هو أسعد بن زرارہ، أول من بايع النبی (ص) من الأنصار، وليس فی ذلك تناقض، فقد توفي أسعد بن زرارہ على رأس تسعة أشهر من هجره النبی (ص) إل المدینة، و لم یشهد

بدرًا، في حين كانت وفاه عثمان بن مظعون على رأس ثلاثين شهراً من الهجره وكان ممن شهد بدرًا. فيكون أسعد بن زراره أول من دفن بالبقيع من المهاجرين (بكري، ٥١-٥٣).

ذكر المؤرخون أن كثيراً من الصحابه وأهل البيت، ممن توفوا في حياه النبي (ص)، وبعد وفاته، دفنوا في البقيع الغرقد، حتى قيل: إن من مات من الصحابه ودفن بالبقيع بلغ عشره آلاف صحابي (بكري، ٥١)، و نظراً لما ورد في الأحاديث الصحيحه من النهي عن البناء على القبور وتجسيصها، فقد انطمت معالم كثير من قبور، وأصبح لا يعرف إلا قبور أفراد معدوده من آل بيت رسول الله (ص)، وبعض الصحابه والتابعين، رضوان الله عليهم. وما تم معرفته والاستدلال عليه إنما جاء بالتوتر عن أهل المدينه، و بما جاأ من وصف لمواقع هذه القبور، أو علاقه بعضها بالآخر (بكري، ٥١). في ذلك يقول الفيروزآبادي: «لا شك أن هذه المقبره المقدسه محشوه مملوءه بالجماء الغفير من سادات الأئمه من المهاجرين والأنصار. غير أن اجتناب السلف الصالح، من المبلغه في تعظيم القبور، وتجسيصها، أفضى إلى انطماس آثار أكثرهم. فلأجل ذلك لا يعرف موضع قبر معين منهم، إلا أفراداً معدوده. منها: روضه في قبلى قبه عقيل بن أبى طالب (رضى عنه الله) تشمل قبور أمهات المؤمنين الطاهرات، أزواج سيد الكائنات، وأشرف المخلوقين، وأفضل البريات، سوى خديجه بنت خويلد، رضى الله عنها، فأنها بمكه؛ و ميمونه، رضى الله عنها، فإنها بسرف. وقبورهن في هذه الروضه غير متميزه ولا معينه شخصاً شخصاً. ومنها روضه تحوى العباس ابن عبدالمطلب (رضى عنه الله)، عم رسول الله (ص)، والحسن بن على، رضى الله عنهما، و عليهما قبه شامخه في الهواء عاليه البناء، بناها الخليفه الناصر المستضىء. وقبران مرتفعان من الأرض، متسعان، مغشيان بألواح ملصقه أبدع إصااق، مصفحه بصفائح الصيفر، ومكوكبه بمسامير. وعلى هذه الصفه قبر سيدنا إبراهيم ابن رسول الله (ص)، وعليه قبه وفيها شباك من جهه القبلة. ومنها قبر إسماعيل بن جعفر صادق، في مشهد كبير مبيض، غربى قبه العباس، بناه بعض ملوك مصر العبيدين. ومنها مشهد أمير المؤمنين عثمان بن عفان، شرقى البقيع، في موضع يعرف بحش كوكب، وعليه قبه ساميه، ابتناها أسامه ابن ينان الصلاحى، أحد أمراء السلطان السعيد صلاح الدين يوسف بن أيوب، في سنه ٥٦١هـ / ١٢٠٤م» (الفيروزآبادي، محمد بن يعقوب، المغانم المطالبه في معالم طابه، ج-٢، المدينه المنوره: مركز بحوث و دراسات المدينه المنوره، ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٢م)، ٥٠٨-٥٠٩، ٥١٣).

يقع بقيع الغرقد في الجهه الجنوبيه الشرقيه للمسجد النبوى، وكان يفصله عن المسجد النبوى الشريف مساكن ودور ومدارس حاره الأغوات، وبعد تنفيذ مشروع توسعه المسجد النبوى في عهد خادم الحرمين الشريفين، الملك فهد بن عبدالعزيز، أصبح بقيع الغرقد، اليوم، ملاصقاً لساحات المسجد النبوى من الجهه

الشرقيه؛ لا يفصل بينهما اي مبان أو منشآت (الشنقيطى، غالى محمد الأمين، الدر الثمين فى معالم دارالرسول الأمين، ط ٤(جده: دار القبله للثقافه الإسلاميه، ١٤١٣هـ- /١٩٩٢م)، ١١٠؛ بكرى، ٢١).

وردت العديد من أحاديث فى فضل البقيع ومن يدفن فيه، منها:

شفاعه وشهاده الرسول(ص) لمن يموت بالمدينه المنوره: عن عبدالله بن عمر، رضى الله عنهما، قال: قال رسول الله(ص) من استطاع أن يموت بالمدينه فليمت بها، فإنى أشفع لمن يموت بها (التزمذى، محمد بن عيسى، سنن التزمذى، تحقيق: أحمد محمد شاكر وآخرون، ج-٥ (بيروت: داراحياء التراث، د. ت)، ٧١٩؛ ابن حيان، محمد بن حيان، صحيح ابن حيان، تحقيق: شعيب الأرنؤوط، ط ٢، ج-٩ (بيروت: مؤسسه الرساله، ١٤١٤هـ- /١٩٩٣م)، ٥٧). ويشمل ذلك بقيع الغرقد وغيره من مقابر المدينه.

دعاء النبى(ص) واستغفاره وصلاته على أهل البقيع: ورد عن السيده عائشه، رضى الله عنها، أنها قالت: كان رسول الله(ص) (كلما كان ليلتها من رسول الله(ص)) يخرج من آخر الليل إلى البقيع، فيقول: السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وأتاكم ما توعدون، غداً، مؤجلون. وإننا، إن شاء الله، بكم لاحقون، اللهم اغفر لأهل بقيع الغرقد (النوى، يحيى بن شرف، المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج، تحقيق: خليل مأمون شيخا، ط ٧، ج-٧ (بيروت: دارالمعرفه، ١٤٢١هـ- /٢٠٠٠م)، ٤٥).

إن أهل هذه المقبره هم أول من يحشر من مقابر الأرض بعد النبى(ص) وصاحبيه أبى بكر وعمر(رضى عنه الله): فقد روى الترمذى من طريق ابن عمر(رضى عنه الله) قال: قال رسول(ص): أنا أول من تنشق عنه الأرض ثم أبوبكر، ثم عمر، ثم أتى أهل البقيع فيحشرون معى، ثم انتظر أهل مكه فأحشر بين الحرمين (التزمذى، ج-٥، ٦٢٢؛ ابن حيان، ج-١٥، ٣٢٤؛ الحاكم النيسابورى، محمد بن عبدالله، المستدرک على الصحيحين، تحقيق: مصطفى عبدالقادر عطا، ج-٢ (بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١١هـ- /١٩٩٠م)، ٥٠٥).

إن الله يبعث منهم سبعين ألفاً، وجوههم كالقمر ليله البدر، يدخلون الجنة بلا حساب: عن أم قيس بنت محصن، رضى الله عنها، أن النبى(ص) قال: أتريّن هذه المقبره؟ يبعث الله منها سبعين ألفاً يوم القيامه على صوره القمر ليله البدر، يدخلون الجنة بغير حساب (الحاكم، ج-٤، ٥٦٨؛ الطبرانى، سليمان بن أحمد، المعجم الكبير، تحقيق: حمدى بن عبدالمجيد السفلى، ط ٢، ج-٢٥ (الموصل: مكتبه العلوم والحكم، ١٤٠٤هـ- /١٩٩٥م)، ١٨١-١٨٢؛ ابن حجر العسقلانى، أحمد بن على، فتح البارى بشرح صحيح البخارى، تحقيق: محب الدين الخطيب، ج-١١ (بيروت: دارالمعرفه، ١٣٧٩هـ- /١٩٥٩م)، ٤١٣).

لذا يحرص أهل هذه المقبره ووزوارها على التوصيه بأن يدفن بالبقيع متى ما وافته المنيه فى المدينه، عسى أن يناله شىء من فضلها.

توالت التوسعات على بقيع الغرقد مع اتساع مساحه المدينه عبر العصور و تزايد عدد سكانها. وأول توسعه لبقيع الغرقد كانت فى عهد الأمويين، فقد ورد فى خبر دفن عثمان ابن عفان (رضى عنه الله) أنه لما مات أرادو أن يدفنوه فى البقيع، فحال بينهم وبين دفنه ابن بجره، (وقيل: ابن نجره) الساعدي، فانطلقوا به إلى حش كوكب، وهو موضع فى أصل الحائط الذى فى شرقى البقيع، فدفنوه هناك. فلما كانت ولايه مروان بن الحكم على المدينه، أدخل الحش فى البقيع (ابن شبه، عمر بن شبه، تاريخ المدينه المنوره، تحقيق: فهيم شلتوت، ج-١) (المدينه المنوره: حبيب محمود أحمد، د.ت)، ١١١-١١٣؛ ابن النجار، محمد بن محمود، الدرر الثمنيه فى أخبار المدينه، تحقيق: صلاح الدين بن عباس بن شكر (المدينه المنوره: مركز بحوث و دراسات المدينه المنوره، ١٤٢٧هـ- / ٢٠٠٦م)، ٤٦٣؛ السهمودى، على بن عبدالله، وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى، تحقيق: قاسم السامرائى، ج-٣ (لندن: مؤسس الرقان للتراث الإسلامى، ١٤٢٢هـ- / ٢٠٠١م)، ٢٩٧-٢٩٩).

يرى بعض الباحثين، من خلال المعلومات التى أوردتها المصادر التاريخيه عن مقبره البقيع، و من خلال مواقع قبور الصحابه، و مواقع الدور التى تحولت إلى مقابر فى البقيع، أن البقيع الغرقد كان فضاء لا يتجاوز ثمانين متراً طولاً و ثمانين متراً عرضاً، عدا بقيع العمات الواقع فى الشمال الغربى للبقيع الكبير (بكرى، ٢١).

شهد بقيع الغرقد، فى عهد الدوله السعوديه، عدّه توسعات. فقد كان فى شمال غربى بقيع الغرقد الكبير بقيع العمات، وفى ركنه الغربى الجنوبى قبران: أحدهما للسيد صفيه، عمه رسول الله (ص) والآخر يقال: أنه قبر أختها عاتكه. وكانت مساحه بقيع العمات ٣٤٩٣ متراً مربعاً، و كان هناك زقاق بيت البقيع الكبير و بقيع العمات، وهو زقاق عمقه، أو شارع الشهداء، يتجه شرقاً، حتى يصل إلى الطريق المؤديه للحره الشرقيه. طول ذلك الزقاق ٨٢٤ متراً. فى سنه ١٣٧٣هـ- / ١٩٥٣م قامت بلديه المدينه المنوره، بضم بقيع العمات و الزقاق المذكور، إلى بقيع الغرقد الكبير، بإزاله الجدار الفاصل. وسويت الأرض، و تم بناء السور اللازم فى أول الزقاق و آخره (حافظ، على، فصول من تاريخ المدينه المنوره (جده: شركه المدينه للطباعه و النشر، د.ت)، ١٥٨-١٥٩). وفى أوائل سنه ١٣٨٥هـ- / ١٩٦٥م قامت بلديه المدينه المنوره بضم قطعه أرض تابعه لها، مساحتها ١٦١٢ متراً مربعاً إلى البقيع. وكانت تلك الأرض تقع فى الجهه الشماليه لبقيع الغرقد. وبذلك بلغت مساحه الأراضي التى ضمت للبقيع ٥٩٢٩ متراً مربعاً (حافظ، ١٥٩)؛ لتصل المساحه الإجماليه للبقيع، فى التوسعه السعوديه الأولى، بما فيها البقيع الكبير، و بقيع العمات، و حش كوكب، نحو ١٥٠٠٠م (بكرى، ٢٢). و فى التوسعه السعوديه الأخيره، فى عهد خادم الحرمين الشريفين الملك فهد بن عبدالعزيز، بلغت المساحه الإجماليه ١٨٠٠٠٠م (بكرى، ٢٥).

لم تكتف الحكومه السعوديه بأعمال التوسغه للبقيع فحسب، بل قامت بإجراء بعض الأعمال الإصلاحيه، فى مقدمتها إزاله القباب التى كانت قد بنيت على القبور. وكانت الإزاله اتباعاً لسنة النبى (ص)؛ فقط ورد فى (صحيح مسلم) عن جابر بن عبدالله، رضى الله عنهما، أنه قال: نهى رسول الله (ص) أن يجصص القبر، وأن يقعد عليه، وأن يبنى عليه (النووى، ج-٧، ٤٠-٤١). وقد تمت أعمال الإزاله لهذه القباب على مرحلتين: الأولى فى عام ١١٢٠هـ / ١٧٠٨م، لما دخلت المدينه المنوره تحت سياده الدوله السعوديه الأولى، والأخرى فى عام ١٣٤٤هـ / ١٩٢٥م؛ على يد الملك عبدالعزيز بن عبدالرحمن آل سعود (بكرى، ٢٤-٢٥). كما قامت الحكومه السعوديه بإصلاحات أخرى تمثلت فى إنشاء مظله أمام باب البقيع الغربى سنة ١٣٧٣هـ / ١٩٥٣م، بهدف وقايه الناس من حراره الشمس والأمطار فى أثناء العزاء الذى اعتاد أهل المدينه إجراءه هناك، بعد دفن موتاهم. إلا أن تلك المظله أزيلت سنة ١٣٨٦هـ / ١٩٦٦م بسبب ازدحام الناس تحتها، أيام الحج والزياره، و تعرضهم لأخطار السيارات (حافظ، ١٥٩). كما أنشئ ما يشبه المظله عند باب البقيع الغربى الشمالى، لاستراحه الحفارين، وحفظ آلاتهم، وذلك فى سنة ١٣٧٣هـ / ١٩٥٣م (حافظ، ١٦٠). ولما لا حظت السلطات المحليه تعذر مرور الناس، أيام الأمطار، فى البقيع، قامت بإنشاء طرق إسفلتيه بعرض متر ونصف متر تقريباً. وقامت بعمل حواجز من الجانين مما يسر على الناس التحرك بيسر و سهوله فى أثنا الزيارات، ودفن الموتى (حافظ، ١٦٠). ولفلك الاختناق الذى كان يحدث عند بابى البقيع الشمالى و الجنوبى من الجهه الغربيه، خاصه فى المواسم، قامت الحكومه السعوديه بفتح باين آخرين فى الجهه الشماليه، فصار للبقيع أربعة أبواب: بابان غريبان، وبابان شماليان وكان ذلك فى سنة ١٣٨٥هـ / ١٩٦٥م (حافظ، ١٦٠). كما طالت الإصلاحات السعوديه السور الذى يحيط بالبقيع، حيث قامت بإصلاحه و عمارته أكثر من مره (الأنصارى، عبدالقدوس، آثار المدينه المنوره، ط٥ (جده: دار المنهل، ١٤٢٠هـ / ١٩٩٩م)، ١٧١؛ حافظ، ١٦٠). كذلك أنشئت إداره خاصه لمقبره البقيع، ألحقت بإمانه المدينه المنوره، كانت تعرف ب-(الشر شوره) ثم تحول اسمها إلى (إداره خدمه الموتى) تقدم من خلالها جميع الخدمات بالمجان (بكرى، ٢٥).

أشهر قبور البقيع اليوم، وفقاً للروايات التى تواترت عن أهل المدينه، جيلاً بعد جيل، مذكوره الترتيب فى مدخل الباب الغربى المقابل للمسجد النبوى فى الوقت الحاضر (ابن شبه، ج-١، ٩٧-١٢٧؛ ابن النجار، ٤٥٤-٤٥٦؛ المطرى، جمال الدين محمد بن أحمد، التعريف بما أنست الهجره من معالم دارالهجره، تحقيق: سليمان الرحيلى (الرياض: داره الملك عبدالعزيز، ١٤٢٦هـ / ٢٠٠٥م)، ١١٩-١٢٢؛ بكرى، ٥٦-٨٨). (عماد طاهر)، منها:

١. قبور بنات رسول الله (ص): أمام المدخل الرئيس للبقيع، وعلى بعد منه نحو ٣٠ متراً، ولا- يفصلها عن المدخل إلا الساحة الرئيسية. وتضم هذه القبور رفات كل من:

السيدة أم كلثوم؛ السيدة رقيه؛ السيدة زينب

٢. قبور آل بيت النبي (ص): على بعد نحو ٢٥ متراً من قبور بنات رسول الله (ص) باتجاه الجنوب، على يمين الواقف أمام قبور البنات، نجد مدفن أهل البيت، وفيه القبور الآتية:

السيدة فاطمه، الزهراء بنت رسول الله (ص)؛ العباس بن عبدالمطلب عم رسول الله (ص)؛ الحسن بن علي؛ زين العابدين علي بن الحسين بن علي؛ محمد الباقر بن علي زين العابدين؛ جعفر الصادق بن محمد الباقر.

٣. قبور زوجات النبي (ص): تقع في الجهة الشماليه من قبور بنات النبي (ص) على يسار الواقف أمام قبور البنات، على بعد نحو ثمانية أمتار. وممن دفن زوجات النبي (ص) في البقيع:

- السيدة عائشه بنت أبي بكر الصديق؛ السيدة سوده بنت زمعه العامريه؛ السيدة حفصه بنت عمر بن الخطاب؛ السيدة زينب بنت خزيمة الهلاليه؛ السيدة أم سلمه بنت أبي أميه المخزوميه؛ السيدة جويزيه بنت الحارث المصطلقيه؛ السيدة أم حبيب رمله بنت أبي سفيان؛ السيدة صفيه بنت حبي بن أخطب؛ السيدة زينب بنت جحش.

٤. قبر عقيل بن أبي طالب، ومن معه من آل هاشم (رضى الله عنهم): يقع على بعد نحو خمسة أمتار شمال قبور أمهات المؤمنين، رضى الله عنهن. وممن دفن في هذا الوضع:

عقيل بن أبي طالب؛ عبدالله بن جعفر الطيار؛ أبو سفيان بن الحارث بن عبدالمطلب.

٥. قبر الإمام مالك بن أنس ومن معه (رضى الله عنهم): يقع في الجهة الشرقيه من قبر عقيل بن أبي طالب، على مسافه عشره أمتار تقريباً، عند التقاء الممرات الأسمتية الحديثه.

٦. قبر عثمان بن مظعون (رضى الله عنهم): وهو على بعد ٢٠ متراً من قبر الإمام مالك باتجاه الشرق، وإلى قبور كل من:

قبر إبراهيم ابن النبي (ص)؛ عبدالرحمن بن عوف؛ سعد بن ابى وقاص؛ أسعد بن زراره؛ خنيس بن حذافه السهمي؛ فاطمه بنت أسد، والده على بن أبي طالب.

٧. مدفن شهداء الحره رضى الله عنهم (القليب): يقع بعد ٧٥ متراً من قبر عثمان بن مظعون. وقد دفن في هذا الموضع كل من استشهد في وقعه الحره التي كانت في عهد يزيد بن معاويه، ثانی خلفاء بنى أميه. والمفبره على شكل مستطيل من الحجر، بارتفاع لا يتجاوز المتر الواحد عن سطح الأرض .

٨. قبر عثمان بن عفان: يقع في وسط البقيع على بعد نحو ١٣٥ متراً من قبور شهداء الحره. وكان هذا القبر خارج البقيع حتى

كانت ولايه مروان بن الحكم على المدينه، فقام بتوسعه البقيع ليشمل قبر عثمان بن عفان.

ص: ١٣٢٣

۹. قبر سعد بن معاذ: يقع على بعد نحو ۵۰ متراً شمال قبر عثمان بن عفان.

۱۰. قبر أبى سعيد الخدرى: كان يقع خارج البقيع فى الجبهه الشرقيه الشماليه، على قارعه الطريق التى كانت تؤدى إلى الحره الشرقيه، وقد دخل قبر أبى سعيد الخدرى إلى نطاق البقيع بعد التوسعه السعوديه سنه ۱۳۸۵ق/ ۱۹۶۵م.

۱۱. قبر السيده حليمه السعوديه: كان قبرها خارج البقيع فى شمال شرق حش كوكب. ثم أصبح من البقيع بعد التوسعه السعوديه.

۱۲. قبر إسماعيل بن جعفر الصادق: كان هذا القبر يقع خارج البقيع فى الجبهه الغربيه الجنوبيه، ويفصله عن البقيع شارع بعرض ۱۵ متراً، ثم أصبح داخل البقيع بعد التوسعه السعوديه.

۱۳. قبور عمات النبى (ص): وتقع على بعد ۴۰ متراً من مدخل البقيع الرئيس، إلى الشمال، على يسار الداخل ملاصقا للسور. وكانت هذه المقبره خارج البقيع، وكانت تعرف ببقيع العمات، وقد أصبحت جزءاً من البقيع الكبير بعد التوسعه السعوديه. وتضم هذه المقبره قبور كل من:

صفيه بنت عبدالمطلب؛ عاتكه بنت عبدالمطلب.

مأخذ

موسوعه مکه المکرمه و المدينه المنوره، اشرف احمد زكى يمانى، لندن، مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامى، ۲۰۱۱م/ ۱۴۳۲ق، ج ۵، ص ۱۳۳-۱۴۰.

ملاحظات:

این مقاله همانطور که در طلیعه تذکر داده شد، شامل اطلاعات سودمندی است ولی از برخی واقعیات غفلت نموده است. اولاً نویسنده تلاش کرده جنبه های تاریخی بقیع را برجسته کند و بعد اهل بیتی و شیعی بقیع را به حاشیه براند؛ ثانیاً به تخریب بقیع به دست وهابیون و آل سعود و از بین بردن ساختمان های تاریخی با قدمت چندین سده بی توجهی شده است. این بناها میراث فرهنگی - تاریخی متعلق به بشریت بود و تخریب آنها، نوعی جنایت علیه انسانیت محسوب می شود. و عدم توجه به این رخداد عظیم در یک دایره المعارف پسندیده نمی باشد.

لازم به ذکر است که در جلد سوم این موسوعه در مقاله «الاماکن» یک فصل کامل درباره بقیع است. این نوشتار ذیل مقبره البقیع آمده است.

میقات تا میعاد، بخشی از سفرنامه لفته منصورى درباره مظلومیت بقیع.

لفته منصورى در سال ۱۳۴۴ در یکی از شهرهای استان خوزستان به دنیا آمد. پس از طی تحصیلات و مدارج علمی به فعالیت های فرهنگی پرداخت تا آنجا که یکی از شخصیت های فرهنگی این استان

محسوب می شود. او پست ها و سمت های فرهنگی و اجتماعی متعدد در این استان داشته و خدمات زیادی عرضه کرده است، مثل ریاست سازمان ایرانگردی و جهانگردی خوزستان و معاونت فرهنگی - هنری اداره کل ارشاد اسلامی.

وی در سال ۱۳۸۵ عازم سفر حج تمتع شد و دیده ها و شنیده های خود را با قلمی نو و روشی جدید گردآوری و تدوین نمود. این نوشته ها را بعداً ویرایش و با عنوان از میقات تا میعاد: سفرنامه حج منتشر کرد.

سبک و شیوه نویسنده، روزنگاری و ثبت وقایع و خاطرات هر روز است. این شیوه بیشتر در مسئولین کشوری و دیوانیان مرسوم بوده است. اما قسمتی این سفرنامه درباره بقیع است که عیناً برای استفاده پژوهشگران نقل می شود.

نویسنده به دلیل تسلط بر چند زبان به راحتی با زائران دیگر کشورها ارتباط برقرار کرده و بسیاری از این اطلاعات را در سفرنامه اش آورده؛ از مکتب تشیع و باورهای شیعی دفاع کرده و تلاش نموده انحراف فکری و عقیدتی وهابیان را تحلیل و معرفی نماید.

بقیع، مظلوم ترین خاک زمین: یکشنبه ۱۹ آذر ماه ۱۳۸۵

بعد به همراه سیل ایرانیان غیور و شیعیان وارد بقیع شدیم. ائمه مظلوم بقیع نه گنبد و نه بارگاهی دارند اُف بر این تاریخچه فرزندان پیامبر(ص) اینگونه مورد بی حرمتی قرار می گیرند «یا موالی فلو عاینکم المصطفی و ستهام الامه مغرقه فی اکبادکم و رماحهم مشرعه فی نُحورکم و سُیوفها موله فی دمائکم یشفی ابناء العواهر غلیل الفسق من ورعکم و ...» (فرازهایی از زیارت جامعه ائمه المومنین(ع)) «السّلام علیکم ائمه الهدی، السّلام علیکم أهل التّقوی، ... فقد وفدت إلیکم إذ رغبت أهل الدّنیاء و اتّخذوا آیات الله هزواً، و استکبروا عنها و ...» (فرازهایی از زیارت ائمه بقیع(ع)) و این فرازهای آخر زیارت، چقدر سنگین و جانکاه است. آرام آرام خود را به نرده های مقابل سایبان رساندم و در نزدیکترین نقطه به قبور مبارک، زیارت مخصوص هر کدام از ائمه(ع) و عباس بن عبدالمطلب و فاطمه بنت اسد را خواندم و بعد گریه و اشک است که خاک مطهر را خیس می کند و شیعیان گروه گروه ناله و فغان می کنند. صحنه های پرشوری از عشق و وفا و سینه های مملو از بعض و کینه در این سرزمین تفتیده چه غوغایی به پا کرد

کس نمی داند چرا با قرهالعین رسول / منظری خشکیده چون فصل خزان دارد بقیع

وهابیون چه کردند: ابن بطوطه که در سال ۷۳۲ق به حج رفته، توصیف خود را از قبور ائمه بقیع اینگونه گزارش می دهد: «... و پس از آن، مقبره دیگری از آن عباس بن عبدالمطلب، عم پیغمبر و حسن بن علی

ص: ۱۳۲۵

بن ایطالب(ع) است که گنبد بلند و استواری دارد. این مقبره در دست راست از دروازه بقیع واقع شده و سر حسن در پائین پای عباس قرار دارد، و هر دو قبر، بزرگ و مقداری از سطح زمین بالاتر می باشد و روی آنها را تخته چوبهایی که با منتهای مهارت به وسیله صفحات برنج ترصیع شده، پوشانده است». (سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه دکتر محمد علی موحد، انتشارات آگاه، جلد اول، چاپ اول، ۱۳۷۰، ص ۱۶۴)

متأسفانه، آل سعود تمام این گنبد و بارگاه را خراب کردند و به بهانه توسعه مسجدالنبی(ص)، اماکن مقدس را با خاک یکسان کردند. اماکن مقدسی که هر کدام خاطره های ماندگاری از تاریخ اسلام در خود نهفته دارند. خانه ابویوب انصاری(اقامتگاه رسول خدا(ص))، خانه امام جعفر صادق(ع)، مقبره عبدالله پدر گرامی رسول خدا(ص) و محله بنی هاشم در مقابل باب جبرئیل و باب النساء که شامل خانه ها و کوچه ی تنگ و بسیار قدیمی بود، که به محله «بنی هاشم» معروف بود. این کوچه تا قبرستان بقیع امتداد داشت و در دورانهای مختلف همچنان محفوظ مانده و بعضی از خانه های آن نیز بازسازی شده بود. مالکان مغازه ها و دکانهای آن نیز از سادات علوی بودند. در سالهای بین ۱۳۶۴ تا ۱۳۶۶ شمسی، این محله به کلی تخریب و فضای آن تا قبرستان بقیع باز و محل عبور و مرور زایران گردیده و بخشی از آن در توسعه شرقی مسجد قرار گرفت. هم اکنون از باب البقیع، قبرستان بقیع بطور مستقیم دیده می شود و این آثار ارزشمند کاملاً از بین رفته است.

شما ببینید، امروزه حضرت مسیح(ع) در غرب تبدیل به یک افسانه شده است. نه قبر خود و نه مادرش و نه حواریین، و کتاب او هم دستخوش تحریف گشته و چهار انجیل رسمی و بیست انجیل غیر رسمی به وی منتسب است. آیا امروز جوانان غربی در رابطه با اصل دعوت و وجود حضرت مسیح(ع) دچار تردید نمی شوند؟ اگر وهابیون به روند تخریب اماکن مقدسه ادامه دهند، مسلمانان سرنوشتی چون مسیحیان خواهند یافت و حیرت و سرگشتگی بر جوانان آنها حکمفرما خواهد شد. آیا آنها در این حرکت صادق اند؟ در این صورت، چرا قلعه های خیبر در مسیر تبوک به مدینه را محافظت می کنند و تابلوهایی برای حراست از آنها نصب کرده اند؟ بعنوان مثال؛ نظام سعودی قلعه کعب بن الاشرف رهبر یهود در مدینه منوره را حفظ کرده است و آن را از هر آسیبی محافظت می کند و افرادی را که سعی در ویران کردن آن دارند تهدید به اشد مجازات می کند به طوری که تابلویی در کنار آن قرار داده و بر آن نوشته شده است: «منطقه ممنوع آثار باستانی: هر کس متعرض این آثار باستانی شود به فرمان شماره ۲۶ مورخه ۱۲/۶/۱۳۹۲ ق پادشاه تحت مجازات شدید قرار خواهد گرفت». (یوسف الهاجری، ترجمه محمد رضایی، بقیع سرگذشت اسفبار ویرانی آثار اسلامی حجاز به دست آل سعود، نشر بقیع ص ۲۴)

اگر به سنت پیامبر نگاه کنیم، می بینیم که آن شخصیت گرامی به آثار تاریخی توحیدی حرمت نهاده اند. «پیامبر اکرم (ص) روزی در داخل کعبه تصویر پیامبران خدا را مشاهده نمودند و در بین آنها تصویری از حضرت ابراهیم بود که نشان می داد آن حضرت برای قرعه کشی از «ازلام» (ازلام نوعی قرعه کشی بوده است که بت پرستان پیش از اسلام در برابر بت هبل در خانه کعبه انجام می دادند و وسایل آن عبارت بود از هفت نیزه که در داخل کعبه پیش روی هبل نصب کرده و بر اولی نوشته شده بود «الله عزوجل» و بر دومی «لک» و سومی «علیکم» و چهارمی «نعم» و پنجمی «منکم» و ششمی «من غیرکم» و هفتمی «الوعد» و خواهان استخاره بایستی صد درهم پول و مقداری هدایای چنسی به هبل تقدیم کند سپس کاهن تیری به سوی آن هفت نیزه می انداخت و به هر کدام که اصابت می کرد بر طبق نوشته آن عمل می شد.) استفاده می کنند و پس از مشاهده، رسول اکرم (ص) فرمودند: این کار جزء رویه و منس حضرت ابراهیم (ع) نبوده است و امر فرمودند که تمام تصویرهای داخل کعبه که بر دیوارها نصب شده بود، بدون استثناء منهدم کنند. ولی هنگامی که دو شاخ قوچی را که از طرف خداوند به عنوان فدیه حضرت اسماعیل (ع) قرار داده شده بود، مشاهده کردند آنها را بر جای خود بر دیوار باقی گذاشتند و تنها دستور دادند با پوششی، پوشانده شوند تا ذهن نمازگزاران را به خود مشغول نمایند. ورود زنان ممنوع: مأموران به زنان اجازه نمی دهند که وارد بقیع شوند. در این خصوص به روایتی از پیامبر (ص) متوسل شده اند که زنان را از زیارت بازداشته است: «لعن رسول الله زورات القبور» یعنی: پیامبر خدا زنانی را که بسیار به زیارت قبور روند، لعن کرد. (صحیح ابن ماجه، کتاب الجنائز باب «ما جاء فی النهی عن زیاره النساء القبور» ج ۱، چاپ اول، مصر، ص ۴۷۸) قرطبی می گوید: پیامبر هر زن زایر را لعن نکرد، بلکه زن زایری را لعن کرد که پیوسته به زیارت قبور برود، به گواه این که می فرماید: «زورات القبور» و «زوار» صیغه مبالغه است. (سنن ابو داود، ج ۲، ص ۱۹۶) ساعت ۹ صبح زایران را به بیرون هدایت کردند و دربهای بقیع را بستند. من به خانه برگشته و پس از صرف صبحانه دوباره به مسجدالنبی (ص) رفتم. این بار خواستم از همان دربی که حضرت جبرئیل بر پیامبر (ص) هبوط می کند، وارد شوم که دیدم آنرا بسته اند و از باب البقیع بر خلاف حرکت جمعیت وارد شدم که شنیدم یکی از مأموران به آن دیگری که نزدیک بود، گفت: «این ایرانی است کیفش را بازرسی کن» و از قضا امروز دوربین عکاسی را نیاوردم، که حتماً آن را ضبط می کردند. روضه النبی (ص) خیلی شلوغ است، مأموران اجازه ورود نمی دهند و مسلمانان پشت درب ازدحام کردند.

بقیع لبریز از حسرت: امروز خدا توفیق داد که بعد از نماز صبح بار دیگر به بقیع بروم. بقیع با همان سادگی و بی آلایشی، چقدر عظیم و جذاب است. هنگامی که از پله ها بالا می روم، بغض در گلویم

می پیچد و عشق سراسر وجودم را تسخیر می کند، آیا تاکنون بدن شما بی حس شده، این تجربه اینگونه است. سینه فراخ می شود، نفسی به شماره می افتد، بدن مورمور می شود و حسرت انباشته منتشر می گردد. آنگاه اشک است که روی گونه هایم می غلظد و هرچه نزدیکتر می شوم، تپش قلبم تندتر می شود، نمی دانم خدایا، نمی دانم چگونه این احساس را توصیف کنم در قلبم چه می گذرد، احساسم چیست؟ عقل به کلی تحت فرمان قلب قرار می گیرد.

زیارت قبور ممنوع: هنگامی که وارد بقیع شدم. تابلوی بزرگی به رنگ آبی توجهم را جلب کرد. روی این تابلو آیات و روایاتی در حرمت زیارت نماز و دعا نزد قبور نوشته شده بود. روایت سوم آن خیلی جالب است که از آن عکسی گرفتم: «نهی النبی (ص) عن الصلاة الى القبور و الجلوس علیها بقوله (ص) لا تجلسوا علی القبور و لا تصمل الیها» یعنی پیامبر اکرم (ص) رو به قبور نماز خواندن را نهی فرموده است «قبور خود را قبله خود نسازید» و روی آنها نشینید. اوج تحجر این بدبخت ها همین است که تصور می کنند شیعیان قبور اولیاء را قبله خود ساختند یا فرض صحت سند حدیث، کدامیک از شیعیان در بقاع مشترک پیامبر (ص) و ائمه طاهرین (ع) روی به سوی ضریح مطهر نماز می خوانند «صلاه عند القبور» یا «صلاه الی القبور» در ادبیات عرب تفاوتی چون آسمان و زمین دارد. اینکه شما در مشاهد شریف و بقاع متبرکه خدا را پرستید و رو به قبله او قیام و قعود کنید و از شرف مکان و عزیزی که در آنجا مدفون است شفاعت، طلب کنید. باری تعالی را به مقام صاحب قبر قسم دهید و دعا کنید با کتاب و سنت در تعارض نیست؟ آری چنانچه مسلمانی دست به این اعمال شرک آلود بزند، این روایت مصداق عینی می یابد.

«بنابراین، اندیشه شرک، پنداری بیش نیست. انگیزه مسلمانان از نماز گزاردن و خواندن دعا نزد قبور اولیاء، همان اندیشه تبرک به مکانی است که محبوب خدادر آنجا به خاک سپرده شده است، و تصور می کنند که چون آن مکان به خاطر در برگرفتن جسد عزیزی از عزیزان خدا، از شرافت خاصی برخوردار است، در نتیجه عملشان ثواب بیشتری خواهد داشت». (آیت الله جعفر سبحانی، آئین وهابیت، نشر مشعر چاپ پنجم ۱۳۸۴ ص ۱۳۳ و ۱۳۴) نگهبانان عثمان بن عفان: پس از ورود، به سمت راست، جایی که ائمه بقیع مظلومانه دفن شدند، رفتیم. در آن محل صدها دل عاشق در حال دعا و زیارت هستند. اما پشت نرده ها با فاصله ای که جمود و خشک مغزی وهابیون ایجاد کرده، ما را از ائمه اطهار (ع) جدا کرده است. و این کژی ها برخاسته از انحرافات است که در تاریخ اسلام پدید آمد. زیارت و دعا را با اخلاصی که بک پیرو باید داشته باشد، خواندم. پس از آن حرکت کردم. تقریباً در وسط بقیع

راهها را طوری ساخته اند که به قبر عثمان بن عفان برسد. از یکی از سه نفر محافظ قبر عثمان پرسیدم، این قبر عثمان بن عفان است؟

گفت: معلوم نیست، شاید باشد و شاید هم نباشد. [هنگامی که عثمان به قتل رسید، حامیان او خواستند خلیفه را کنار قبر رسول خدا (ص) دفن کنند، ولی مردم مانع شدند، لذا او را به سوی بقیع بردند، با این حال باز نگذاشتند که او را در این مکان مدفون سازند، به ناچار وی را در «حشّ کوكب» که قبرستان یهودیان و غیر مسلمانان بود دفن کردند.

این قبرستان در منتهی الیه شرق بقیع و پشت دیوار آن قرار داشت. بنی امیه دیوار را خراب و آن را به قبرستان بقیع منتقل کردند (ابن شَبّه، تاریخ مدینه منوره، ص ۱۱۱ تا ۱۱۳).

گفتم: چرا آثار گذشتگان را از بین بردند که حالا معلوم نباشد؟

گفت: برای اینکه مردگان دار فانی را وداع گفته اند و نمی توانند منشأ اثری در دنیا باشند، لذا دیگر معنایی ندارد که برای آنها سنگ یادبود بگذارند.

گفتم: اینگونه نیست که شما می گوئید. خداوند در قرآن مجید در رابطه با شأن و جایگاه پیامبر اکرم (ص) می فرماید: {وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا} (نساء/۶۴) و این نشان دهنده فضل و شرف پیامبر (ص) و برخی افرادی است که اهل ایمان و درستکاری هستند.

گفت: این آیه شریفه در زمان حیات پیامبر اکرم (ص) صدق می کند.

گفتم: خیلی خوب، اگر اینطور است که شما می گوئید روح مقدس پیامبر اکرم (ص) پس از رحلتشان از دار دنیا منشأ اثری در دنیا ندارد، چرا شیخین اصرار کردند که پس از مرگشان آنها را در کنار پیامبر (ص) دفن کنند، در حالی که علی رغم وصیت امام حسن مجتبی (ع) اجازه ندادند جسد مطهرش را در کنار جدش دفن کنند؟ آیا این نشان دهنده شرافت و فضیلت مدفن حضرت رسول اکرم (ص) نیست؟

گفت: آنها خلفای راشدین بودند و حرمت آنها باید حفظ شود.

گفتم: امام حسن مجتبی (ع) به پیامبر (ص) نزدیکتر بود یا ابوبکر و عمر؟ چرا به وصیت فرزند دختر پیامبر (ص) عمل نشد؟

گفت: بحث انحرافی نکن. نماز و دعا باید در مسجد النبوی (ص) خوانده شود نه در قبور.

گفتم: اجازه دهید یک سؤال از شما بپرسم، حجر اسماعیل جز مدفن هاجر و اسماعیل و دیگر انبیاء الهی نیست؟

گفت: آری.

گفتم: به چه دلیل آنقدر قرب و منزلت می یابد که مقارن کعبه مورد طواف مسلمین واقع می شود؟ و هیچ فرقه ای از مسلمانان در طواف اجازه ندارند از میان کعبه و حجر عبور کنند. یا آیه شریفه ﴿وَاتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى﴾ (بقره/۱۲۵) چه چیزی را اثبات می کند؟

گفت: این آیه خاص حضرت ابراهیم(ع) است.

گفتم: متأسفانه باب اجتهاد و فهم آیات قرآن مجید بر شما بسته است، در حالی که علمای ما به برکت اهل بیت عصمت و طهارت از موهبت درک و فهم آیات الهی برخوردارند. حضرت ابراهیم که در راه مبارزه با شرک و بت پرستی به درجه ای نائل می شود که خداوند تبارک و تعالی، محل قدم او را نمازگاهی قرار می دهد. آیا قبر پیامبر عزیز ما که در راه خدا جهاد کرد و صبر نمود و خاتم الانبیاء بود و این همه مشقت را بر خود روا کرد. به شرافت و مکانت سنگ قدمهای حضرت ابراهیم(ع) نمی رسد؟ در حالی که چهره اش برافروخته شده بود با عصبانیت گفت: قیاس نکن. تو حق نداری قرآن را تأویل کنی؟ گفتم: عصبانی نشو. درباره مدفن اصحاب کهف چه می گویی، که خداوند از قول موحدین می فرماید: ﴿لَتَنخِذَنَّ عَلَيْهِم مَسْجِداً﴾ (کهف/۲۷) منظور از مسجد در این آیه شریفه چیست؟ جز اینکه به لحاظ وجود اجساد تعدادی از بندگان خدا که نزد او قرب و منزلت دارند، عبادت خدا شود؟ پس اینگونه نیست که شما این بقاع متبرکه و مشاهد شریفه را مانند قبور پدران و مادرنتان می دانید؟

آن دو نفر دیگر آمدند و مرا از آنجا دور کردند. لکن به فکر فرو رفتم که فهم غلط از دین چه بلای خانمان سوزی است. به یاد خوارج و آن ستیز تاریخی امیرمؤمنان علی(ع) با این نحله برخاسته از اعوجاج در دین افتادم که چقدر سخت و طاقت فرسا بود و جز حضرت علی(ع) که به بهای شهادتش در محراب شد، کسی یارای مقابله با آنها نبود.

به قول شاعر عرب:

فی الجهل قبل الموت موتٌ لأهله / و أجسادهم دون القبور قبورٌ

با دلی پر اندوه بقیع را به مقصد منزل ترک کردم. هم اتاقی هایم که اول صبح به مسجدالنبی(ص) رفته بودند و عبادت و زیارت و نماز خود را بجا آوردند، در حال استراحت هستند. به آرامی وارد اتاق شده، نامه ای به زبان عربی خطاب به مرکز توزیع قرآن مجید تنظیم کردم و مهر کاروان را از آقای برهنمن گرفته و بر آن زدم. سپس دوباره راهی درب ۱۸ در قسمت شمالی مسجدالنبی(ص) شدم. متصدی آنجا با درخواست ما موافقت نکرد و گفت: «حتماً باید مهور به مهر سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی ایران باشد.» اصرار بنده به جایی نرسید. وی مرا به درب ۴۵ مسجدالحرام در مکه راهنمایی

ص: ۱۳۳۰

کرد و گفت: «در آنجا بدون معرفی نامه به همه حجاج قرآن هدیه می دهند.» دوباره به منزل برگشتم، برای صرف صبحانه. امروز سرم خیلی درد می کند، چای بعد از صبحانه شفابخش است.

مأخذ

از میقات تا ميعاد: سفرنامه حج، لفته منصورى، تهران، ندای مهر آفرین، ۱۳۸۶، ص ۳۳-۳۶ و ص ۴۵-۵۱.

منه فضيله من فضائل المدينة المنوره، بخشی از این کتاب درباره بقیع.

عبدالرحمن الكوثر محمد عاشق الهی البرنی استاد بررسی های اسلامی در دانشگاه مدینه منوره کتابی با عنوان منه فضيله نوشت و یکصد فضیلت درباره مدینه جمع آوری کرد. دو فضیلت از آنها درباره بقیع و مبتنی بر دو روایت نبوی است. این بخش عیناً برای استفاده راحت تر پژوهشگران آورده می شود.

زیاره النبی (ص) أهل البقیع للسلام علیهم و الدعاء لهم

/ عم أم المؤمنین عَائِشَةُ رَضِيَ اللهُ عَنْهَا أَنَّهَا قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللهِ (ص) كَلَّمَكَانَ لَيْلَتَهَا مِنْ رَسُولِ اللهِ (ص) يَخْرُجُ مِنْ آخِرِ اللَّيْلِ إِلَى الْبُقَيْعِ فَيَقُولُ: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَأَتَاكُمْ مَا تُوَعَدُونَ غَدًا مُؤَجَّلُونَ، وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بُقَيْعِ الْغُرَقَدِ». رواه مسلم (۱)

شرح الحديث قوله (ص) (السلام عليكم دار قوم مؤمنين) دار منصوب على النداء أى: يا أهل دار فحذف المضاف وأقام المضاف إليه مقامه وقيل: منصوب على الاختصاص قال صاحب المطالع: ويجوز جره على البدل من الضمير فى عليكم، وقوله (ص): (وإننا إن شاء الله بكم لاحقون) التقييد بالمشيئة على سبيل التبرك وامثال قول الله تعالى ولا تقولن لشيء إني فاعل ذلك غدا إلا أن يشاء الله، وقيل المشيئة عائده إلى تلك التربة بعينها، وقيل غير ذلك وفى هذا الحديث دليل لاستحباب زيارة القبور والسلام على أهلها والدعاء لهم والترحم عليهم، قولها (يخرج من آخر الليل إلى البقيع) فيه فضيلة زيارة البقيع.

قوله (ص) (السلام عليكم دار قوم مؤمنين) قوله (ص) (اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بُقَيْعِ الْغُرَقَدِ) البقيع هنا بالباء بلا خلاف، وهو مدفن أهل المدينة سمي بقبعة الغرقد لغرقد كان فيه وهو ما عظم من العوسج. وفيه إطلاق لفظ الأهل على ساكن المكان من حى وميت. (۲)

أستغفار النبی (ص) لأهل البقیع بأمر ربّه تعالى

عم أم المؤمنین عَائِشَةُ رَضِيَ اللهُ عَنْهَا أَنَّهَا قَالَتْ: أَلَا أُحَدِّثُكُمْ عَنِّي وَعَنْ رَسُولِ اللهِ (ص) قُلْنَا: بَلَى قَالَ: قَالَتْ: لَمَّا كَانَتْ لَيْلَتِي الَّتِي النَّبِيُّ (ص) فِيهَا عِنْدِي انْقَلَبَ فَوَضَعَ رِدَاءَهُ، وَحَلَعَ نَعْلَيْهِ فَوَضَعَ مَعَهُمَا عِنْدَ رِجْلَيْهِ، وَبَسَطَ طَرَفَ إِزَارِهِ عَلَى فِرَاشِهِ، فَاضْطَجَعَ فَلَمْ يَلْبَثْ إِلَّا رَيْثَمَا ظَنَّ أَنَّ قَدْ رَقَدْتُ، فَأَحَدَ رِدَاءَهُ رُوَيْدًا، وَأَنْتَعَلَ

١- صحیح مسلم رقم (٩٧٤)، (٢/٦٦٩) بَاب مَا يُقَالُ عِنْدَ دُخُولِ الْقُبُورِ وَالِدُّعَاءِ لِأَهْلِهَا.

٢- شرح النووی علی مسلم ٧/٤١.

رُوِيَ دَاءً وَفَتِحَ الْبَابَ، فَخَرَجَ ثُمَّ أَحْرَفَهُ رُوِيَ دَاءً، فَجَعَلَتْ دِرْعِي فِي رَأْسِي، وَاخْتَمَرْتُ، وَتَقَنَّعْتُ إِزَارِي، ثُمَّ انْطَلَقْتُ عَلَى إِثْرِهِ، حَتَّى جَاءَ الْبَقِيعَ، فَصَامَ، فَأَطَالَ الْقِيَامَ، ثُمَّ رَفَعَ يَدَيْهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ، ثُمَّ انْحَرَفَ، فَانْحَرَفْتُ، فَأَسْدِرَعُ، فَأَسْدِرَعْتُ، فَهَزَوْتُ، فَهَزَوْتُ، فَأَخْضَرْتُ، فَأَخْضَرْتُ، فَسَبَقْتُهُ، فَدَخَلْتُ، فَلَيْسَ إِلَّا- أَنْ اضْطَجَعْتُ، فَدَخَلُ، فَقَالَ: مَالِكُ يَا عَائِشُ حَشِيَاءَ رَأِيَهُ؟ قَالَتْ: قُلْتُ: لَا شَيْءَ، قَالَ: لَتُخْبِرْنِي أَوْ لِيُخْبِرُنِي اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ، قَالَتْ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ بَأبِي أَنْتَ وَأُمِّي فَأَخْبِرْتُهُ، قَالَ: فَأَنْتِ السَّوَادُ الَّذِي رَأَيْتِ أَمَامِي قُلْتُ: نَعَمْ، فَلَهَدَيْتَنِي فِي صِدْرِي لَهْدَاهُ أَوْجَعْتَنِي، ثُمَّ قَالَ: أُظَنُّنْتُ أَنْ يَحِيفَ اللَّهُ عَلَيَّكَ وَرَسُولُهُ، قَالَتْ: مَهْمَا يَكْتُمُ النَّاسُ يَعْلَمُهُ اللَّهُ قَالَ: نَعَمْ: فَإِنْ جَبْرِيلُ أَنَانِي حِينَ رَأَيْتِ، فَنَادَانِي فَأَخْفَاهُ مِنْكَ، فَأَجَبْتُهُ فَأَخْفَيْتُهُ مِنْكَ، وَلَمْ يَكُنْ يَدْخُلُ عَلَيْكَ وَقَدْ وَضَعْتَ ثِيَابَكَ، وَظَنَنْتُ أَنْ قَدْ رَفَعْتِ، فَكْرِهْتُ أَنْ أُفْطِكَ، وَخَشِيتُ أَنْ تَسْتَوْحِشِي، فَقَالَ: إِنَّ رَبَّكَ يَأْمُرُكَ أَنْ تَأْتِيَ أَهْلَ الْبَقِيعِ فَتَسْتَغْفِرَ لَهُمْ، قَالَتْ: قُلْتُ: كَيْفَ أَقُولُ لَهُمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: قُولِي: السَّلَامُ عَلَى أَهْلِ الدِّيَارِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُسْلِمِينَ، وَيَرْحَمُ اللَّهُ الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنَّا وَالْمُسْتَأْخِرِينَ، وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لِلْآحِقُونَ. رواه مسلم (1)

/

مأخذ

مئه فضيله من فضائل المدينة المنوره، عبدالرحمن الكوثر محمد عاشق الهى البرنى، المدينة المنوره، مطابع الرشيد، ۱۴۳۲ق/ ۲۰۱۰م، ص ۹۲-۹۳.

النبذه اللطيفه فى فضائل المدينة الشريفة، بخشى از اين كتاب دربارہ بقیع.

ابو محمد احمد بن محمد بن شحاته الألفى كتاب النبذه اللطيفه را دربارہ فضائل مدينة نوشت. بخشى از اين كتاب دربارہ فضائل بقیع است. فضائل بقیع را در سه باب عرضه کرده است:

(۱) باب أمر الله تعالى نبيّه (ص) أن يستغفر لأهل البقيع؛ (۲) باب خروج النّبىّ (ص) كلما كانت ليلته من عائشه من آخر اللى-ل إلى البقى-ع ودعائه لأهل البقى-ع؛ (۳) باب تشييع النّبىّ (ص) للجناز بالبقيع، وإتيانه قبورهم للموعظه والتذكى-ر بالآخرة.

ذيل هر باب چند حديث آورده و در توضيحات، نقادى هاى مطاوى احاديث نيز بعد از هر حديث مى آيد. اين بخش عيناً جهت سهولت استفاده پژوهشگران آورده خواهد شد.

باب أمر الله تعالى نبيّه (ص) أن يستغفر لأهل البقيع

/ - عن أبى مويهبه مولى رس-ول الله (ص) قال: «بعثنى رس-ول الله (ص) من جوف الليل، فقال: يا أبا مويهبه! إني قد أمرت أن أستغفر لأهل البقيع، فانطلق معى، فانطلقت معه، فلما وقف بى-ن أظهرهم، قال:

ص: ۱۳۳۲

السلام عليكم يا أهل المقابر، ليهنكم ما أصبحتم فيه مما أصبح فيه الناس، لو تعلمون ما نجاكم الله منه، أقبلت الف-تن كقطع اللي-ل المظلم، يتبع أولها آخرها، الآخرة ش-ر م-ن الأولى، ثم أقبل عليّ، فقال: يا أبا مويهبه إني قد أوتيت مفاتيح خزائن الدنيا والخلد فيها، ثم الجنة، وخي-رت بين ذلك وبين لقاء ربي عزَّ وجلَّ والجنة، قلت: بأبي وأمي! فخذ مفاتيح الدنيا والخلد فيها، ثم الجنَّة، قال: لا-والله؛ يا أبا مويهبه! لقد اخترت لقاء ربي والجنة، ثم اس--تغفر لأهل البقيع، ثم انصرف، فبدئ رسول الله(ص) في وجعه الذي قبضه الله عزَّ وجلَّ فيه؛ حين أصبح».

صحيح. أخرجه أح--مد (٣/٤٨٩)، والبخارى «الك-نى» (١/٧٣/٦٩٢)، وحماد بن إسحاق «تركة النبي» (١/٥٢)، والروى-انى (٢/٤٨٣/١٥٠٨)، والطبرانى «الكبى-ر» (٢٢/٣٤٦/٨٧١)، والحاكم (٣/٥٥)، وابن عبد البر «التمهيد» (٢٠/١١١) جمى-عاً من طريق إبراهيم بن سعد، عن محمد بن إسحاق، حدث-نى عبد الله بن عمر بن على العبلى، عن عبيد بن جبي-ر مولى الحكم بن أبى العاص، عن عبد الله بن عمرو بن العاص، عن أبى مويهبه.

وتابعه عن ابن إسحاق: جرير بن حازم، وبكر بن سليمان، وعلى بن مجاهد، وسلمه بن الفضل الرازى.

فقد أخرجه الدارمى (٧٨) عن بكر، وابن أبى عاصم «الآحاد والمثانى» (١/٣٤٣/٤٦٧) عن جرير، والطبرى «تاريخ الأمم والملوك» (٢/٢٢٦) عن على وسلمه؛ أربعتهم عن ابن إسحاق بهذا الإسناد نحوه.

قلت: وقع فى روايه بعضهم فى هذا الإسناد «عبيد بن حنين» بمهمله ونونى--ن، وبه جزم ابن عبد البر فى «الاستيعاب»، وهو تصحيف، وإنما هو «عبيد بن جب-ير» بجيم وموحده تحتيه وراء مهمله. ووقع فى إسناد الحاكم «عبيد الله بن عمر بن حفص»، وهو وهم، وإنما هو «عبد الله بن عمر بن على بن عدى العبلى».

قال البخارى فى «التاريخ الكبير» (٥/٤٤٥/١٤٤٧): «عبيد بن جبي-ر مولى الحكم بن أبى العاص عن عبد الله بن عمرو عن أبى مويهبه؛ قاله محمد بن إس-حاق عن عبد الله بن عمر العبلى. وقال ه-اشم بن القاسم عن الحكم بن فضيل عن يعلى بن عطاء عن عبيد بن جبير عن أبى مويهبه حديثه فى أهل المدينة».

قلت: والحديث بهذا الإسناد رجاله كلهم موثقون، وعبد الله بن عمر بن على العبلى لم يذكره أحدٌ بجرحه، وقد ذكره ابن حبان فى «الث-قات» (٧/٣٦/٨٨٩٢).

وقال أبو نعيم الأصبهانى: «رواه عامه أصحاب ابن إسحاق هكذا، وخالفهم محمد بن مسلمه فقال «عن ابن إسحاق عن أبى مالك بن ثعلبه عن عمر بن الحكم بن ثوبان عن عبد الله بن عمرو»، فكأن لابن إس-حاق فيه شيخين إن كان محفوظاً».

عن عائشه قالت: «قام رسول الله (ص) ذات ليله، فلبس ثيابه، ثم خرج. قالت: فأمرت بريره جاريتي تتبعه، فتبعته حتى جاء البقيع، فوقف في أدناه ما شاء الله أن يقف، ثم انصرف، فسبقته برى-ره، فأخبرتني، فلم أذكر له شيئاً حتى أصب-حت، ثم إنني ذكرت له ذلك، فقال: «إني بعثت لأهل البقيع لأصلي على-هم».

(بى-ان) قال العلامة ياقوت الحموى فى «معجم البلدان» (١/٤٧٣):

بقيع الغرقد - بالغين المعجمه - : أصل البقيع فى اللغه؛ الموضع الذى فيه أروم الشجر من ضروب شتى، وبه سمى بقيع الغرقد، والغرقد كبار العوسج.

وهو مقبره أهل المدينه، وهى داخل المدينه.

قال عمرو بن النعمان البياضى يرثى قومه، وكانوا قد دخلوا حديقته من حدائقهم فى بعض حروبهم، وأغلقوا بابها عليهم، ثم اقتتلوا، فلم يفتح الباب حتى قتل بعضهم بعضاً.

وفى حديث أشراط الساعه «إلا الغرقد، فإنه من شجر اليهود»، وفى رواى-ه: «إلا الغرقد»، هو ضرب من شجر العضاة وشجر الشوك، والغرقد واحدته، ومنه قى-ل لمقبره أهل المدينه: بقى-ع الغرقد، لأنه كان فيه غرقد وقطع.

قال ابن سيده: وبقي-ع الغرقد مقابر بالمدينه. وربما قيل له «الغرقد»،

قال أبو بكر بن أبى شيبه (٧/٢٦٤/٣٥٩١٧): حدثنا أبو بكر الحنفى عن كثرى-ر بن زى-د المدنى عن المطلب بن عبد الله بن حنطب قال: لما مات عثمان بن مظعون دفنه رسول الله (ص) بالبقيع، أول من دفن فيه، ثم قال لرجلٍ عنده: «اذهب إلى تلك الصخره، فأتنى بها حتى أضعها عند قبره، حتى أعرفه بها، فمن مات من أهلنا دفناه عنده».

صحيح. أخرجه يحيى بن يحيى «الموطأ» (١/٢٤٠؛ ٢٣٩ تنوير الحوالك)، وابن سعد «الطبقات الكبرى» (٢/٢٠٣)، وعمر بن شبه «تاريخ المدينه» (١/٦٣/٢٨٦)، والنسائى «الكبرى» (١/٦٥٦/٢١٦٥) و «المجتبى» (٤/٩٣)، وابن حبان كما فى «الإحسان» (٣٧٤٠)، والحاكم (١/٤٨٨) وابن بشكوال «غوامض الأسماء المبهمة» (٢/٥٨٦) جميعاً من طريق مالك عن علقمه بن أبى علقمه عن أمه مرجانه عن عائشه به.

وأخرجه أحمد (٦/٩٢) من طريق عبد العزيز بن محمد الداروردي عن علقمه بإسناده.

ق-لت: هذا إسناد رواه كلهم ثقات، ويكفى تخريج مالك إياه فى «الموطأ»، وفيه أم علقمه مرجانه مولاه عائشه، لم يرو عنها سوى ابنها علقمه، وقد وثقها العجلي فقال: مدنيه تابعيه ثقه، وذكرها ابن حبان فى «الثقات» (٥/٤٦٦/٥٧٥٥). وقد استشهدت بحدِيثها هذا مع سته أحاديث أخرى فى كتابى «الإكليل بيان احتجاج أكابر الأئ-مه بروايات المجاهى-ل».

باب خروج النَّبِيِّ (ص) كلما كانت ليلته من عائشه

من آخر الليل إلى البقيع ودعائه لأهل البقيع

عن عائشه قالت: «كان رسول الله (ص)؛ كلما كانت ليلتها م-ن رسول الله (ص)، يخرج في آخر الليل إلى البقيع، فيقول: السلام عليكم دار قوم مؤمنين، أتاكم ما توعدون، غدا مؤجلون وإنا إن شاء الله بكم لاحقون، اللهم اغفر لأهل بقي-ع الغرقد».

صحيح. أخ-رجه مسلم (٧/٤٠)، والنسائي «الكبرى» (١٦٦٤/٢١٦٤ و١٠٩٣١/٢٦٨١ و٤/٩٣) و «المجتبى» (٤/٩٣) و «عمل اليوم والليله» (١٠٩٢)، وأب-و يعلى (٤٧٥٨، ٤٨٣١، ١٩٩/٢٤٩، ٨)، وابن حب-ان (٣١٧٢)، وأبو نعيم «المستخرج على الصحيح» (٣/٥٣/٢١٨٥)، والبيهقي «الكبرى» (٥/٢٤٩ و٤/٧٨) جميعا من طريق إسماعيل بن جعفر عن شريك بن أبي نمر عن عطاء بن يسار عن عائشه ب-ه.

وتابعه عن شريك: زهير بن محمد، وعبد العزيز الدراوردي.

أخ-رجه أحمد (٦/١٨٠)، وإسحاق بن راهويه «المسند» (٣/١٠١٣/١٧٥٦) كلاهما عن زهير، وابن سعد «الطبقات الكبرى» (٢/٢٠٣)، وعمر بن شبة «تاريخ المدينة المنوره» (٢٨٤)، وابن حبان (٤٥٢٣) ثلاثهم عن الدراوردي، كلاهما عن شريك به.

باب تشييع النَّبِيِّ (ص) للجناز بالبقيع

عن علي بن أبي طالب قال: «كنا في جنازه في بقيع الغرق-د، فأتانا رس-ول الله (ص)، ففعد وقعدنا حوله، ومعه مخصره فنكس، فجعل ينكت بمخصرته، ثم قال: «ما منكم من أح-د، ما من نفسٍ منفوسهٍ إلا وقد كتب الله مكانها من الجنة والن-ار، وإلا وقد كتبت شقيه أو سعیده»، فقال رجل: يا رسول الله! أفلا نمكث على كتابنا وندع العمل؟، فقال: «من كان من أهل السعاده فسيصي-ر إلى ع-مل أهل السعاده، ومن كان من أهل الش-قاه فسيصي-ر إلى ع-مل أه-ل الشقاوه»، فقال: «اعملوا فكل ميسر، أما أهل السعاده فيي-سرون لعمل أهل السعاده، وأما أهل الشقاوه فيي-سرون لعمل أهل الشقاوه، ثم قرأ (فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى (٥) وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى (٦) فَسَنِيْرُهُ لِلْيُسْرَى (٧) وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَى (٨) وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى (٩) فَسَنِيْرُهُ لِلْعُسْرَى (١٠)) [ليل: ٥-١٠].»

صحى-ح. أخرجه الطيالسي (١٥١)، عبد الرزاق (١١/١١٥/٢٠٠٧٤)، وأحمد (١/١٢٩)، وعبد ابن حميد (٨٤)، والبخارى (٣/٢١٦ و١/٢٣٦. سندي)، ومسلم (١٦/١٩٦: ١٩٥. نووي)، وأبو داود (٤٦٩٤)، والترمذي (٣٣٤٤)، والنسائي «الكبرى» (٦/٥١٦/١١٦٧٨)، وابن أبي عاصم «السنه» (١٧١)، والطبري «التفسير» (٣٠/٢٢٣)، وأبو يعلى (١/٣٠٦، ٤٣٧/٣٧٥، ٥٨٢)، والمحاملي «الأمالي» (١/١٦٩/١٣٨)، والطبراني «الصغير» (٢/١٥٧/٩٥٠)، وأبو الشيخ «طبقات المحدثين بأصبهان» (٣/٥٩٩/٥١٤)،

ص: ١٣٣٥

واللالكائى «أصـول الإعتقاد» (١٠٦٤، ١٠٦٥)، والبيهقى «شـعب الإيمان» (١٨٥/٢٠٥)، وابن عبد البر «التمهيد» (٦/٨) جميعاً من طريق منصور بن المعتمر، عن سعد بن عبيـده، عن أبى عبد الرحمن السلمى، عن على بن أبى طالب به.

وتابعه الأعمش عن سعد بن عبيده. أخرجه البخارى (٣/٢١٦) و «الأدب المفرد» (٩٠٣)، ومسلم (١٦/١٩٧)، والنسائى «الكبرى» (٦/٥١٧/١١٦٧٩)، واللالكائى «أصول الاعتقاد» (١٠٦٢، ١٠٦٣) جميعاً من طريق الأعمش، عن سعد بن عبيده نحوه

مأخذ

النبذه اللطيفه فى فضائل المدينه الشريفه، ابو محمد احمد بن محمد بن شحاته الألفى، بيروت، دار ابن حزم، ١٤٢٥ق/ ٢٠٠٥م، ص ١٢٧-١٣٨.

نزهه البقيع، بخشى از كتاب نزهه الناظرين فى تاريخ مسجد سيد الاولين والآخرين از برزنجى.

سيد جعفر بن اسماعيل برزنجى (١٢٥٠-١٣١٧ق) در منطقه برزنجه عراق متولد شد. پس از تحصيل و طى مدارج علمى به مناصب و مشاغل بالاىي مثل مفتى شافعيه، قضاء، امامت و خطابه در حرم نبوى دست يافت. چند عنوان كتاب تأليف کرده است. از جمله درباره مسجد النبى و پيرامون آن كتاب نزهه الناظرين را نگاشت. بخشى از اين كتاب درباره بقيع است. اين بخش به عنوان سند عيناً نقل مى شود تا استفاده از آن راحت تر باشد:

البقيع

وأول من وقف به أمام الوجه الشريف الحسن بن على بن أبى طالب (رضى الله عنهما) بوصيه منه فصارت ذلك سنه أهل المدينه إلى اليوم، وكان قد استوهب من عائشه (رضى الله عنها) أن يدفن مع رسول الله (ص) فأجابت فأوصى أخاه الحسين أنه منع لا يراجعهم، بل يحمل جنازته ويحضر بها إلى قبر النبى (ص) ثم ترفع، وتقبر فى البقيع أى: عند أمه كما فى روايه (فأقبرونى عند أمى بالبقيع) فلما مات سأل الحسين عائشه فقالت: حبا وكرامه، فلما أراد دفنه منعه من ذلك، وقالوا: والله لا يدفن ابن على مع رسول الله (ص) ويدفن عثمان فى حش كوكب فأجاز وصيته بالحضور بها عند قبره (ص).

ودفنه عند قبر أمه بالبقيع، أى وعندها قبر العباس عم النبى (ص) وقبر زين العابدين على بن الحسين وابنه محمد الباقر، وابنه جعفر الصادق، قال العلامة ابن سليمان فى كتابه (الذخر النافع) ورأس الحسين على أحد القولين وعلى بن أبى طالب على ما حكاه الزبير بن بكار، ولعله ثبت نقله عنده، ولم أر من يتعرض لزياره على ولا- رأس ابنه الحسين، فينبغى زيارتهما على القول بأنهما هناك، ويسمى كل واحد بأسمه، وقد بنيت على تلك القبور قبه عظيمه لها بابان شامى، وغربى.

ص: ١٣٣٦

قبة آل البيت: وتعرف اليوم بقبة آل البيت، وقد آلت خدامه القبة، وبوابه بابها الشامي لنا ولأجدادنا من قديم الزمان بفرامين سلطانيه - نسأل الله التوفيق لما يرضيهم، وسلوك الأدب في القيام بخدمتهم، ويمنحنا بركاتهم في الدنيا والآخرة.

زياره البقيع: نسأل الله حسننها - في بعض الأماكن الفاضله، والمآثر الشريفه زياره البقيع: ويسن للزائر أن يخرج متطهراً كل يوم إلى زياره من بالبقيع المبارك تأسياً به (ص) فإنه كان كثيراً ما يخرج إليه، ويدعو لمن فيه.

الآن من الصحابه، وغيرهم، وقد أندرس أكثرها.

قال مالك: مات بالمدينه من الصحابه نحو عشره آلاف.

وكذا سادات أهل البيت، والتابعين، وغير هؤلاء، ولكن غالبهم يعرف عين قبره، ولا جهته.

وينبغي له: أن يقصد القبور الظاهره فيه: كقبر سيدنا عثمان بن عفان (رضى الله عنه)، وقبته معروفه بآخر البقيع اليوم، وبمشهده قبر متولى عماره القبه.

وبعض العوام يزور بعض الحجاج شمالي داخل المشهد مشهداً. قال لسيد لا اصل له.

والأولى أن لأنه أفضل من فيه هذا إن لم يمر بقبر غيره مع الوقوف يسير ثم رجع إليه.

ثم بعد سيدنا عثمان (رضى الله عنه) يبدأ بالعباس ثم بالحسن جنبه ثم بأمه فاطمه الزهراء بجنبه. فإن الأرجح أنها هنا. ثم سيدنا زين العابدين بن علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب ثم بإبنيه محمد الباقر ثم بإبنيه جعفر الصادق (رضى الله عنهم) أجمعين وهؤلاء كلهم بقبة واحده.

وتقدم أن بها رأس الحسين (رضى الله عنه) على أحد الوجهين، وعلى بن أبي طالب على ما حكاه الزبير بن بكار. فينبغي زيارتهما أيضاً.

قال ابن النجار: وهذه القبه كبيره عاليه قديمه لها بابان شامي، وغربي قول: وقد هدمها سعود الوهابي في جملة ما هدم من القيب.

ثم أعيدت بعد ذلك في زمن السلطان الغازي محمودخان. مع سائر القيب على الهيئه القديمه، وأعادوا البابين كما كانا، ولم نزل بوابه الباب الشامي من هذه القبه الشريفه، وخدمتها منتقله فينا إلى يومنا هذا. مقررنا لنا بفرامين سلطانيه والحمد لله على ذلك.

ثم بسيدنا إبراهيم بن النبي (ص) وقبته معروفه عند العامه، وفيها أخواته الثلاثه زينب، ورقيه وأم كلثوم. على ما اعتمد السيد، وغيره، ولم أر من يعترض لزيارتهم من العوام: ثمه فينبغي زيارتهم وفيها أيضاً زياره عثمان بن مظعون وعندها أى بالقرب منها عبدالله بن مسعود وخنيس بن حذافه، وأسعد بن زراره وفاطمه بنت أسد (رضى الله عنهم) أجمعين.

وفى ابن علان على الايضاح أن المذكورين مع إبراهيم فى مشهد واحد غير زينب، وأم كلثوم ثم بمشهد أبى سفيان بن الحارث بن عبدالمطلب عم النبى (ص) ويزور هناك أيضاً عقيل بن أبى طالب وعبدالله بن جعفر الطيار على القول بأنهما هناك.

والعوام فى هذا الزمان يزورون هناك عقيلاً فقط. مع أن المعتمد أن عقيلاً بالشام. وأول من ذكر عقيلاً بهذا المشهد ابن النجار. فقال: ومعه ابن أخيه عبدالله بن جعفر الطيار بن أبى طالب، ولعل ما ذكره سهواً نشأ من نسبه ذلك المحل لعقيل إذ هو من داره. فقد ذكر ابن قدامه أن أباسفيان دفن فى دار عقيل بعد مقدمه من الحج سنه عشرين، وبالزاويه الشرقيه الشماليه من القبه المعروفه بقبه عقيل، وعبدالرحمن بن عوف وسعد بن أبى وقاص (رضى الله عنهما) فينبغى زيارتهما فى ذلك الموضع.

الموضع الذى يستجاب فيه الدعاء: واعلم: أنه على يمينك عند باب القبه المذكوره حظيره، وفى آخرها حجر منصوب وهناك الدعاء مستجاب لأنه موقف رسول الله (ص) بالليل إذا جاء يستغفر لأهل البقيع. كما وردت به الأحاديث، وأيضاً دعا فيه (ص) ليله النصف من شعبان. كما فى حديث عائشه (رضى الله عنها) قلت: وقد رأيت بعض أهل المدينه فى زماننا هذا يأتون ليله النصف من شعبان إلى ذلك المشهد بعد صلاه المغرب، ويصلون هناك ما تيسر، ويدعون.

وبالجمله فالاماكن التى دعا فيها النبى (ص) كلها أماكن أجابه، ولذا يستحب الدعاء فيها والله أعلم.

ثم بأمهات المؤمنين، وكلهن هناك إلا- خديجه فبمكها، وإلا ميمونه فبسرف وعدتهم عائشه، وحفصه، وماريه القبطيه، وسوده وزينب بنت خزيمه وزينب بنت جحش، وأم سلمه، وجويريه وريحانه، وأم حبيب، وصفيه. وعليهن قبه لطيفه. لكن لا يعلم تحقيق من فيها منهن. ثم بمالك ابن أنس صاحب المذهب ومشهده معروف عند العامه، وبجنبه قبه لطيفه قيل أنها قبر شيخه نافع مولى ابن عمر وقيل نافع بن عبدالرحمن شيخ القراء، ويعرف عند العامه ابن سليمان: ومقتضى قول بعضهم أن بين مشهد مالك، ومشهد سيدنا إبراهيم ترابه بها ولد لعمر بن الخطاب يعرف بأبى شحمه جلدته أبوه الحد فمرض ومات أنها قبه، وحينئذ فينبغى أن يزروهما أى نافعاً، وأبو شحمه فيها.

ثم بمشهد سعد بن معاذ (رضى الله عنه) وهو فى أقصى البقيع خارج سوره والعوام يزورون به السيده فاطمه بنت أسد وبعض الأجلاء كابن النجار قال: بأنها هناك لكن الذى رجحه السيد السمهودى وغيره ما تقدم من أنها عند سيدنا إبراهيم. وما ذكره الأقدمون لا ينطبق إلا عليه ثم بمشهد أبى سعيد الخدرى وهو أيضاً معروف عند العامه وهو: شرقى مشهد سعد بن معاذ ملاصق له، ولعله حدث أعنى مشهده بعد السيد السمهودى فإنه لم يذكره.

أعلم أن في طرف البقيع أى في آخره فى ركنه الشرقى الشمالى قبه، وأهل المدينه يزورون ثمه حليمه السعديه ولم أقف لذلك على أصل غير أنها معروفه بذلك عندهم جيلاً بعد جيل.

قال السيد: ومشهد قرب عقيل، وأمّهات المؤمنين، وكان عليه قبه وأنهدمت قال ابن جبير: وتبعه المجد: فيه ثلاثه من أولاد النبى (ص) لم أقف على أصل لما ذكر.

ولعلها بنيت بعده وهى التى يزور فيها أهل المدينه بنات النبى (ص) أعلم.

وأما المكان الذى عند باب البقيع الشامى الأوسط الذى يزور فيه أهل المدينه الشهداء فقال بعضهم: دفن فيه كثير من شهداء الحره. وأما مسجد البقيع فهو بين بابى سور البقيع الغربى المشهد الذى يعرف عند العامه بمشهد عقيل، وأمّهات المؤمنين. قيل أنه مسجد أبى بن كعب الذى صلى فيه رسول الله (ص) وقال: (لولا يميل الناس إليه لأكثر الصلاة فيه).

وفى زماننا استقل به الحفارون بوضع آلات الخفر فيه - فإننا لله وإنا إليه راجعون - ثم وفق الله بعض المأمورين لمنع ذلك عنه، وحفظه فعاد إختصاصه بالصلاه كسائر المساجد المأثوره سنه (ألف ومائتين وخمس وتسعين) والحمدلله.

وأعلم أن خلف قبه العباس قبلها فبتين، واحده شرقيه، والأخرى غريبه.

فأما الشرقيه: فهى التى تعرف بقبه الحزن: وهى التى قال الغزالى: ويصلى فى مسجد فاطمه. قال ابن جبير: وهو المعروف ببيت الحزن: يقال أن فاطمه (رضى الله عنها) قامن به أيام حزنها على أبيها (ص).

وأما الغريبه: ففيها بعض أشراف مكه. قال ابن جبير: وفى غربى قبه العباس بناء فيه ابن أبى الهيجاء، وبناء آخر فيه ابن النضر، وفى شرقها حظيرتان فى أحدهما الأمير جوبان، والأخرى رجل من الأعيان.

ثم بمشهد صفيه بنت عبدالمطلب وهو على يسار الخارج من باب البلد بباب الجمعه وهى عمته (ص) فيروزها مع من المسمى.

ويختم بزياره إسماعيل بن جعفر الصادق، وقبته خلف قبه العباس، وقد أدخلت فى السور من ركنه القبلى الشرقى. فإذا دخلت من باب الجمعه، طريقها على يسارك وقبل دخولك القبه قبر على يمينك.

قال العلامة ابن سليمان: وحدث فى زماننا بسببه أنه وقع بعض السنين حرب عظيم بين أهل المدينه، والعرب وقتل كثير من أهل المدينه، وكان هذا الرجل: وهو الشيخ محمد سعيد الكردى بن العلامة الشيخ إبراهيم الكورانى رحمه الله عليه من جمله من قتل. فلم يقدر أهل المدينه على البقيع لكثرة الخوف من العرب. فدفنوه هناك - والله أعلم.

ثم يذهب إلى مشهد سيدنا مالك بن سنان والد أبى سعيد الخدرى وهو من شهداء أحد دفن قبل وصول الأمر بدفن الشهداء فى مصارعهم بذلك المحل أعنى: بلصق السور غربى المدينه المشرفه. ثم يذهب إلى

مشهد النفس الزكية محمد بن عبدالله بن الحسن بن علي بن أبي طالب وهو خارج السور شرقي جبل سلع قتل أيام أبي جعفر المنصور.

مأخذ

نزاهة الناظرين في تاريخ سيد الاولين والآخرين، جعفر بن السيد اسماعيل البرزنجي، به كوشش احمد بن سعيد بن سلم، مدینه منوره و قاهره، مکتبه بن سلم و مکتبه الرفاعي، ۱۴۱۸ق/۱۹۹۸م.

نیز نک: برزنجی، جعفر بن سید اسماعیل

نقض فتاوی الوهابیه، کتابی در دفاع از وهابیت.

نویسنده آن محمدحسین کاشف الغطاء، مرجع دینی شیعیان است. او در ۱۲۹۴ق/۱۸۷۶م در نجف اشرف متولد شد، پدرش آیت الله محمدرضا کاشف الغطاء از روحانیون و مراجع تقلید مشهور نجف اشرف بود.

از ۱۰ سالگی تحصیلات حوزوی را آغاز کرد. در آغاز جوانی اش خطیبی سرآمد و شاعر و ادیبی نامدار شد و گفته اند که از حیث قدرت خطابه و تأثیر در مردم، هیچ یک از مراجع شیعه، به رتبه او نرسیده اند. در فقه شاگرد مشهور سید محمد کاظم یزدی و در اصول از شاگردان نامدار ملا محمد کاظم خراسانی بود. در ۱۳۳۰ق از نجف به مکه مکرمه، از آن جا به دمشق و بیروت رفت و سه سال در این منطقه (بلاد شام) ماند و در این مدت، به مصر هم سفر کرد و در آن جا گفتارهایی برای دانشجویان دانشگاه الزهرا تدریس کرد. در ۱۳۵۰ق، در کنفرانس اسلامی قدس در فلسطین شرکت کرد. در مسجدالاقصی، خطبه ای طولانی که به «خطبه تاریخی» معروف شده است، فی البداهه القا کرد و به شدت به کشورهای استعمارگر و اشغالگران صهیونیست تاخت. در ۱۳۵۲ق، وارد ایران شد و شش ماه در ایران ماند و در شهرهای مختلف سخنرانی های پرشوری القا و با محمدرضا پهلوی، شاه ایران، دیدار کرد و او را به جدا نشدن از کشورهای اسلامی و حمایت و دفاع از فلسطین تشویق کرد. شمار تألیفات او بیش از ۸۰ کتاب و رساله بوده است. تحقیقات و تألیفات او اغلب در مسائل و موضوعات مبتلا به جهان اسلام و شیعیان است. از جمله آل سعود و وهابیت به عنوان آسیب مهمی برای مسلمانان مورد توجه او قرار گرفته و به نقادی آن پرداخته است. فعالیت های مرحوم کاشف الغطاء در عرصه نقادی و رفتارهای آل سعود، در دو عرصه مباحث تئوریک و تحلیل های نظری و دوم اقدامات عملی و ایجاد فضای اجتماعی بوده است. فعالیت های نوع اول او منجر به تألیف کتابی درباره وهابیت شد که مشخصات آن چنین است: نقض فتاوی الوهابیه، به کوشش عبدالحلیم کاشف الغطاء، قم، دارالکتاب، در ۱۰۹ صفحه این کتاب با تحقیق علی جلال باقر، غیاث طعمه منتشر شده و دارای چاپ های متعدد و

ص: ۱۳۴۰

ترجمه های فارسی، انگلیسی و اردو نیز می باشد. یکی از چاپ های مهم آن دارای این مشخصات است: نقض فتاوی الوهابیه، بیروت، دارالغدیر، ۱۴۱۹ق.

این کتاب به نقد اقدامات تخریبی آل سعود در بقیع هم پرداخته است.

پیش از او، هادی کاشف الغطاء (۱۸۷۲-۱۹۴۲م) کتابی با عنوان الاجوبه النجفیه عن الفتاوی الوهابیه نوشت که چندین چاپ دارد (کتابشناسی فقه وهابیت، ص ۱۴۹). نسبت این دو اثر مهم قابل بررسی است.

اما زمینه دوم فعالیت های او نقد تخریب بقیع در منبر و خطابه، تحریک رؤسا و مسئولین در کشورهای اسلامی به هنگام ملاقات با آنها و نیز نامه نگاری با شخصیت های مؤثر است. که در اینجا برای نمونه یک مورد آن گزارش می شود. یک بار سفیر کبیر ایران یعنی آقای مظفر اعلم با ملک عبدالله ولیعهد پادشاهی عربستان برای بازسازی مقابر بقیع به نتیجه رسیدند. ظاهراً یک نفر نفوذی یا ساده دل به نام سید العراقین با مصاحبه اعلان خبر و بزرگ نمایی این مسأله در جراید و رسانه ها، وهابیون تندرو را تحریک کرد. خلاصه اینکه فضای جدیدی به وجود آمد و این معاهده اجرا نشد. از سوی دیگر دولت عربستان هم تکذیب کرد.

در این هنگام مرحوم کاشف الغطاء بیانیه ای صادر کرد و مسئولین مربوط را به دقت و داشتن فطانت و کیاست فرا خواند.

کاشف الغطاء در ۱۳۷۳ق/۱۸ ژوئیه ۱۹۵۴. در شهر کربلا در غرب ایران درگذشت. جسد او را به نجف منتقل کردند و با تشییعی باشکوه و احترامات کامل، در وادی السلام نجف اشرف به خاک سپرده شد.

مآخذ

تاریخ الوهابیه، ملاحق اعیان الشیعیه، سید محسن امین، بیروت، ۱۹۹۳، ص ۳۷ و ۴۴؛ تخریب و بازسازی بقیع، سید علی قاضی عسکر، تهران، ۱۳۸۵، ص ۱۱۹؛ علماء فی رضوان الله، محمد امین نجف، قم، انتشارات امام حسین (ع)، ۲۰۰۹م، ص ۴۴۱-۴۴۴؛ فرهنگ رجال معاصر عراق، زیر نظر سید محمد صادق خرازی، به کوشش سیدعلی موجانی و دیگران، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰، ص ۳۱۹؛ کتابشناسی نقد وهابیت، ابذر نصر اصفهانی، قم، مشعر، ۱۳۹۱، ص ۱۴۷-۱۴۸؛ نقض فتاوی الوهابیه، محمدحسین آل کاشف، بیروت، دارالغدیر، ۱۴۱۹ق.

نکبه البقیع در دائرهالمعارف الشیعیه، بخشی از مقاله مندرج در این دانشنامه درباره تخریب بقیع توسط آل سعود.

ص: ۱۳۴۱

دائرة المعارف الاسلاميه الشيعيه به كوشش سيد حسن امين (متولد ۱۳۲۶ق) فرزند مرجع تقليد آيت الله سيد محسن امين عاملی تدوين و منتشر شده است.

مقاله بلندی درباره بقیع دارد که بخشی از آن درباره تخریب بقیع معروف به نکبه البقیع است. این بخش عیناً نقل می شود:

نکبه البقیع الاولی

یری الوهابيون ان تعظیم قبور الأنبياء وأئمه أهل البيت والصحابه والأولياء یعنی عبادہ أصحاب هذه القبور وهو شرك بالله، بل هو كفر صريح وزندقه، يستحق معظمها القتل وإهدار الدم وسلب أمواله وسبى ذريته، وكانوا - ولا زالوا - يطلقون على المسلمين القائلين بتعظيم القبور وأهلها الصالحين لفظه «القبوريين» التي تعنى عبادة القبور، مقارنين بينها وبين فعل الجاهلين تجاه أوثانهم، وقد خالفوا بآرائهم هذه جمهور المسلمين، الذين يرون أن من حق «المسلم أن يجتهد، ولكن ليس إلى حد تكفير أخيه وإهدار دمه وسبى ذريته... ولم يتحفظ الوهابيون في تبيان آرائهم، بل شرعوا في تطبيقها على الجمهور الأعظم من المسلمين بقوه الحديد والنار.

إن مجمل الفكر الوهابي يعتبر تعظيم أصحاب القبور من الأنبياء والصالحين ضلاله.

اما بقيه المسلمين الذين خالفوا الوهابيين في آرائهم فيعتقدون بتكريم وتبجيل القبر الذي هو في حقيقه الأمر تبجيل لصاحبه الساكن به... .

ولقد انصبَّ الجهد الوهابي في كل مكان سيطورا عليه، على هدم القبور الصحابه والتابعين وخيره أهل بيت النبي (ص)... وكانت المدينتان المقدستان «مكة والمدينه» لكثرة ما بهما من آثار دينيه، من أكثر المدن تعرضاً لهذه المحنه.

بين عامی ۱۲۰۵هـ - ۱۲۱۷هـ، حاول الوهابيون السيطرة على الحجاز في حروب لم تتوقف، زادت على الخمسين حرباً، ولكنهم فشلوا في مساعيهم وكان الصلح بينهم وبين الاشراف - حكام الحجاز - يقعد ثم ما يلبث ان ينتقض. و في اواخر عام ۱۲۱۷هـ- احتل الوهابيون الطائف وأقاموا مجزرتهم الداميه المشهوره...

وفي عام ۱۲۱۸هـ- احتلوا مكة بدون حرب وأعلموا في الأماكن المقدسه هدماً وتدميراً، وانصب سخطهم على تدمير كل القبر المقامه، حتى تلك التي كانت على بئر زمزم فساووها بالأرض... إلا أن الشريف غالب حاكم الحجاز الذي عقد الصلح مع الوهابيين خوفاً على الأماكن المقدسه، لم يستمر في المهادنه، فانتقض الصلح، الأمر الذي دفع الوهابيون الاعاده احتلال مكة مره أخرى سنه ۱۲۲۰هـ-.

وفى عام (١٢٢١هـ-) احتل الوهابيون مدينة الرسول، فلم يبقوا فى البقيع ولا- خارجه حجراً على حجر، حتى المساجد هدموها، وحاولوا مراراً هدم قبه الرسول(ص) إلا أنهم غيروا رأيهم ... وفى ذات الوقت منعوا جميع المسلمين من الحج إلا أتباعهم - وهم قله قليله - .. ففى عام (١٢٢٠هـ-) انقطع الحج العراقى والإيرانى، وبعد عام واحد (١٢٢١هـ-) انقطع الحج الشامى، وفى عام(١٢٢٢هـ-) انقطع الحج المصرى.. والسبب فى هذا كله أن سعود الكبير أراد أن يجبر الحجاج على اعتناق مذهبه والالتزام بدعوته، ولما رفض المسلمون ذلك، منعهم من الحج واعتبرهم هراطقه كفره.

لقد خرب الوهابيون ودمروا قبور شهداء أحد، والمسجد المقام على قبر سيد الشهداء حمزه بن عبدالمطلب، ودمروا المساجد التى خارج البقيع، مثل مسجد الزهراء(فاطمه)، ومسجد المنارتين، ومسجد المائده - وهو الموقع الذى نزلت فيه على رسول الله(ص) سورهمالمائده - وكذلك مسجد الثنايا الذى دفنت فيه ثنايا رسول الله(ص) التى تكسرت فى معركة أحد.

أما البقيع فأصبح قاعاً صافصفاً، لم يبق به أية قبه، وأصبح ذلك المزار المهيب على مر القرون للملايين من المسلمين مجرد مزبله، لا يكاد يعرف الزاير بوجود قبر فيه، فضلاً عن أن يعرف صاحبه.

أدى استيلاء الوهابيين على الأماكن المقدسه ومنعهم المسلمين من أداء فريضه الحج وإجبار المسلمين على اقتفاء أفكارهم وآرائهم الدينيه، أدى إلى هروب عشرات الآلاف من المدينه ومكه فراراً من الاضطهاد العقائدى، وتردى الوضع السياسى والاقتصادى، وبدأ المسلمون يتذمرون، وراح الرأى العام يضغط على دوله الخلافه لتتولى مهمته تحرير الحرمين والسماح للمسلمين بالحج وإعادة إعمار العتبات المقدسه، فجهزت حملة محمد على باشا التى ما أن وصلت إلى يابسه الحجاز، حتى سارعت القبائل وأهالى المدن إلى دعمها، فأعيدت السيطرة على المدينه ثم مكه. ويذكر الجبرتى أن القاهره احتفلت على أثر وصول نبأ فتح مكه إليها خمسه أيام متواليات، وأقيمت الأفراح والاحتفالات فى كل بلاد العالم الإسلامى.

و خير من يصف البقيع فى نكبه الأولى الرحاله السويسرى لويس بورخارت الذى ادعى الأسلام، وسمى نفسه إبراهيم، وقدم على محمد على فى مصر ثم رافق حملته لاستئصال الوهابيين سنه ١٨١٥م، وكان من بين ما قاله الرحاله عن مقبره البقيع التالى:

«هى عباره عن مربع كبير يبلغ سعته مئات من الخطوات، محاط بجدار يتصل من الجهه الجنوبيه بضاحيه البلده، وبساتين النخيل الأخرى. وتبدو مقبره البقيع حقيره جداً لا تليق بقديسه الشخصيات المدفونه فيها. وقد تكون أقدر وأتعس من أية مقبره موجوده فى المدن الشرقيه الأخرى التى تضاهاى المدينه المنوره فى حجمها. فهى تخلو من أى قبر مشيد تشييداً مناسباً، وتنتشر القبور فيها وهى أكوام غير منتظمه من التراب.

يحدّ كل منها عدد من الأحجار الموضوعه فوقها.. ويعزى تخريب المقبره إلى الوهابيين.» ثم يأتي بورخارت ألى وصف بقايا القبر والمباني الصغيره التي للتخريب كقبور أئمه أهل البيت وقبر العباس، وعمات النبي (ص) وعثمان، ليصل إلى نتیجه: «فالموقع بأجمعه عباره عن أكوام من التراب المبعثر، وحفر عريضه، ومزابيل...» ثم يصف بورخارت زيارته لجبل أحد، حيث وجد المسجد الذي شيد على قبر حمزه وغيره من شهداء أحد، مثل مصعب بن عمير وجعفر بن شماس وعبدالله بن جحش قد هدمه الوهابيون.. إلا أنه أشار إلى أن قبر حمزه لم يبعث به كغيره... وعلى مسافه من هذا المسجد وجد قبه مهدمه مخربه وصغيره تشير إلى المكان الذي أصيب فيه الرسول (ص) في أحد. وعلى مسافه وجد قبور اثني عشر صحابياً من شهداء أحد «وقد خرب الوهابيون قبورهم وعبثوا بها»

وبعد هزيمه الوهابيين، بُدئ في عام ١٨١٨م، في عهد السلطان العثماني عبدالمجيد ثم في عهد السلطان عبدالحميد. بإعاده الإعمار للحرم المدني وللبقيع ولتراث المسلمين الخالد في أحد... ثم جُددت الأبنيه كما يبدوا بين عام ١٨٤٨-١٨٦٠م وصُرفت مبالغ هائله قدرت بسبعمائنه ألف جنيه إسترليني بعضها من أموال الحجره النبويه.

مأخذ

دائرالمعارف الاسلاميه الشيعيه، به كوشش سيد حسن امين، بيروت، دارالتعارف، ٢٠٠٢م، ص ٢٧١-٢٧٣.

نيز نكا الامين، سيد حسن، دائرالمعارف الاسلاميه الشيعيه

واژه بقيع، بخشی از كتاب مدینه شناسی از سيد محمد باقر نجفی درباره لغت شناسی و ریشه لغوی بقيع.

سيد محمد باقر (١٣٢٥-١٣٨١ش) مدینه شناس ایرانی است که بیش از سه دهه از عمرش را به بررسی موضوعات مرتبط به مدینه النبي پرداخت. حاصل کارش کتابی در دو جلد به نام مدینه شناسی است. یک بخش مفصل از این کتاب درباره بقيع است. در اینجا فقط یک قسمت از این نوشتار پژوهشی و گزارشی را گزینش و بدون کم و کاست در اختیار پژوهشگران قرار می دهیم. زیرا که حاصل پژوهشی در چند دهه است و به عنوان سند تلقی می گردد. و از اینرو متن این پژوهش عیناً عرضه می گردد.

لغت شناسی

ابن فارس به نظریه خلیل بن احمد -واژه شناس ادب عرب- استناد کرده که:

«البقيع: من الأرض موضع أروح شجر من ضروب شتى و به سَمَى بقیع العرقه بالمدينه». (ت: «بقيع؛ جایی است که درختان گوناگون در آن رشد و نمو می کنند. از این نظر بقیع العرقه مدینه نامیده شد.» معجم مقایس اللغه، ج ١، ص ٢٨١، اهتمام: عبداللّام محمد هارون) این تعریف را فیروزآبادی پذیرفته

ص: ١٣٤٤

است؛ (القاموس المحيط، الباء، باب العين) ولی در کتاب «المغانم المطابه معالم طابه»، ص ۶۱ آن را: «کل مکان فیه اروم الشجر من ضروب شتی» نگاشته که: «به سمی الغرقد، و الغرقد کبار العوسج» و «هو مقبره أهل المدینه».

ابن منظور در «لسان العرب» غرقد را در رابطه با بقیع:

«شجرله شوک کان ینبت هناك فذهب و بقى الاسم لازماً للموضع» (ت: «درخت خاررداری در آن محل می روید که درخت از میان رفت و نام آن ملازم آنجا گردید.») دانسته است.

بکری به گفته الأصمعی استاد کرده که:

«قطعت غرقداتٌ فی هذا الموضع، حین دفن عثمان بن مظعون و به مسمی بقیع الغرقد و الغرقد: شجر کان ینبت هناك». (معجم ما استعجم من اسماء البلاد و المواضع، جزء ۱، ص ۲۶۵، به اهتمام: مصطفی السقا، قاهره ۱۹۴۵م)

مؤلفان دائرهالمعارف الإسلامیه، ماده ی بقیع، با یک جمع بندی از تعاریف موجود در منابع لغت عرب گفته اند:

«بقیع: هذا الاسم یدل علی أرض كانت فی الأصل مغطاه بنوع من شجر التوت مرتفع». (ت: «بقیع؛ در اصل نام سرزمینی بوده که با یک نوع درخت توت پوشیده بود.»)

زمخشری (الجبال و الأمکنه و المیاه، ص ۱۰، چاپ نجف، ۱۳۵۷ق، مکتبه المرتضویه، چاپ ۲) و یاقوت حموی (معجم البلدان، ج ۱، ص ۴۷۳) و بکری اندلسی (معجم ما استعجم، جزء ۱، ص ۲۶۵)، به این که «بقیع الغرقد» نام گورستان شهروندان مدینه است، اتفاق نظر دارند.

مأخذ

مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، چاپ دوم، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۴۱۵-۴۳۹.

نیز نک: نجفی، سید محمدباقر

وصف بقیع، گزارش بقیع توسط محمدعلی بروجردی در سفرنامه ای از دوره قاجاریه.

محمدعلی بن محمدرضی بروجردی در چهارم شعبان ۱۲۶۱ق سفرش به سوی مکه را از شیراز آغاز کرد و در جمادی الثانی ۱۲۶۲ به موطن خود بازگشت. او سفرنامه اش را بزم غریب نامید و در بخشی از این سفرنامه با عنوان وصف بقیع به مشاهدات و خاطرات خود می پردازد. این قسمت عیناً و بدون کم و کاست آمده تا استفاده پژوهشگران راحت تر باشد.

/ علی الصباح که یکشنبه نوزدهم بود: به فیض عتبه بوسی مسموم نقیع و سایر ائمه بقیع - علیهم آلا ف من الثناء و التحیه - مشرف شدیم. اگر خواهم کیفیت و کمیت آن ارض اقدس و زمین مقدس را قلمی

دارم، کمیت قلم در میدان تحریر لنگ است و دل مستمعین بسی شکسته و تنگ، مصداق «بالحسَن وُغْرِبته» در رفتن و دیدن آشکار است و صدق مقال، پس از شرفیابی ظاهر و هویدا.

در یک ضریح که مشتمل بر دو صندوق است ائمه اربعه معصومین - علیهم السلام - و عباس عمّ جناب خیر المرسلین (ص) واقع اند؛ روزها الی ظهر، در بسته و خاطر زایرین شکسته، پس از فتح باب مجال توقّف محال، و زبان از خواندن زیارت نامه مأثوره از شدّت خوف ساکت، بلکه لال و به اعتقاد بعضی، مرقد مطهر حضرت فاطمه سیده النساء (س) در آنجا است و احدی را به جز زوّار غریب سعادت زیارتش نصیب نیست. قریب به غروب، دروب [درها] مسدود و اگر احیاناً شخص عبور به آنجا نماید، مردود و مطرود؛ و در شب به جز نور الهی که به آن اجسام منور لامع است، ضویبی در آن مکان شریف ساطع نیست و ظاهر آن بقعه متبرّکه، چون باطن تاجیک و عجم بی غیرت، تاریک و راه بیان مدّعا بسی باریک. سبحان الله با اینکه اهل مدینه بالنسبه به اهل مکه، بسی مهربان و باسلوک اند، عجم در انظار ایشان مفلوک و معتبرین حجاج و زوّار، بس دنی و صلوک.

مرقد مطهر حضرت خیر البشر در مسجدی واقع است که صحنی دارد مربع و سیموت ثلاثه آن مشتمل بر دو چشمه طاق و سمت رابع هشت چشمه طاق به طریق شبستان همه مساجد؛ دو چشمه از آن موضوع و رواق است و تتمه جزو مسجد. خانه مطهر که حال مضجع منور است، در آخر این طاقها است، ضریحی از فلز غیر معین به اطراف اربعه خانه حضرت رسول (ص) و زهراء بتول (س) نصب نموده که طولش تخمیناً بیست زرع و عرضش هشت زرع و ارتفاعش تقریباً هفت زرع، و بر روی آن کتیبه ای است که متصل به طاق است و بر روی آن خانه گنبدی مرتفع ساخته اند و در داخل ضریح مقدّس بر اطراف خانه که ارتفاعش قریب به ده زرع باشد جامه سبز پوشیده اند. احدی را در اصل خانه راه نیست، ولی دخول به ضریح در هنگام گذاشتن شمعدان های طلا و نقره و مجمرهای عود و عنبر در لیالی جمعه و غیره خواجه سرایان را ممکن است.

درباره مسجد نبوی: ضریح به [سمت] خانه؛ مختلف سمتی دو زرع و جانبی یک زرع و نیم طرفی که به مسجد است، تخمیناً شش زرع و چهل چراغ و زیور و زینت زیاد. در سمتی که زیارت می خوانند، آونگک نصب نموده اند. مابین ضریح منور و مضجع مطهر، و مسجد متبرّک را چهار درب، یکی باب السلام و دیگری که به سمت بقیع مواجه است باب جبرئیل و بابی که اموات را داخل می نمایند باب الرحمه، و آن دری که قدیم معبر نسوان و مسجد زنان حال در آن سمت واقع است، به باب النساء معروف؛ و در وسط فضای مسجد یکی اطاقی است که به مسجد علی [ع] موصوف.

حق مقال و صدق احوال این است که چون احدی را یارای درنگ بعد از زیارت نبود و آن نیز پس از طلوع آفتاب الی قریب به غروب، زیرا که شرفیابی در شب از ممتنعات و توقّف زیاد در روز موجب صدمات؛ چنانچه سزاوار است تحریر کیفیت و کمیت اماکن ممکن نگردید.

خدّام با احترام و مزوّرین با احتشام، جمعی کثیر و جمّی غفیرند، خواجه سرایان سی و نه نفر بیش نیستند. از غرایب امور که مشهود و مذکور است از سی و نه نفر تجاوز ننموده، زیاد نمی شوند، هر گاه از دولت عثمانی یا اشخاصی دیگر بر حسب نذر خواجه بفرستند که زیاد شوند، لامحاله در آن سال، آن زیاده از قدیم و جدید به عالم دیگر روان می شوند. آغاباشی، آغا مفتاح است، منصب ریاست خدّام حرم و تصرّفات در حرم محترم از جانب سلطان مفوّض به شریف پاشا است و به شیخ الحرم، مسّی. چون حال در آنجا نیست، عثمان آقا نامی را به این خدمت و زینل به یک اسمی را به نیابت بلد معین نموده.

شخصی از اعیان مسّی به شیخ مصطفی، شیخ المزوّرین است و قرار چنین که آنچه از زوار گرفته بالمثالثه قسمت می شود: ثلثی از آن خاصّه شیخ مسطور و ثلث دیگر متعلّق به آقایان خواجه و ثلثی قسمت سایر مزوّرین که یکصد و پنجاه نفرند.

آغایان خواجه مدینه طیبه به خلاف مکه معظمه، مستغنی الطبع و بی آزارند، چنانچه در مدّت وقوف احدی پیرامون احدی نگردید و سخنی از ایشان نشنیده. ائمه مذاهب اربعه نیز شصت نفرند که روزی یک نفر از ایشان در ایام هفته و جمعه ها نماز می گذارند.

و مداخل بقیع متعلق به سید محمد ملقب به جمال اللیل و نقیب السادات است و در اوّل ورود از آدمی پنج قروش که عبارت از یک قرانی و در سایر ایام سه قروش چنانچه دانی می گیرند.

خطباء سی، و مؤذن و مکبر شصت نفر و فراشان پنجاه نفرند و چراغچیان و بوّاب نیز پنجاه نفر، و از دولت قیصری مواجب دارند. و احترام اهل مدینه را ارکان دولت، بیش از اهل مکه معظمه می گذارند. حقیقتاً خدّام با احترام حضرت رحمه للعالمین چنانچه عرض شد، بالنسبه رؤوف و مهربان و با غرباء عطوف و خوش زبان و به اندک احسانی شاکر و قانع و به قلیل تعارفی شرور و اشرار را از حجاج و زوّار دافع. از آن جمله جناب حاج سید مصطفی است که از دولت روم و از جانب شیخ مصطفی، شیخ المعلمین آن مرز و بوم، مباشر امور عجم است، الحق مردی بسیار با چم و خم، دهانی گرم دارد و زبانی نرم. بی شمار زیرک و زرنگ است و در گذراندن امور جمهور پرحیله و نیرنگ. بسی چاپلوس است و در فن اخذ و مداخل از مرد و زن، سلطانی با طبل و کوس؛ عجم را شیخ المزوّرین، و در اصلاح کار شیعه با اهل سنت و جماعت رئیس المدبرین و المرؤزین.

به تکلم، به تبسم، به خموشی، به نگاه

می ستاند به همه شیوه زر آسان از تو

روزی به طریق مطایبه با او خواندم:

ای قبا سبز و عبا مشکی، عصا نیلوفری

بر تو ختم این علم و بر خیرالبشر، پیغمبری

ولی انصاف این است و حقیقت چنین که وجودش بی نهایت ضرور و در کار است و شیعیان را به غایت مددکار و پرستار.

مدینه طیبه را سه قلعه است، یکی مبتنی بر بروج مشیده و توپهای مستعد متعدده؛ مسجد مطهر و عمارات اشخاص معتبر و بازار در آن واقع است، و دیگر قلعه ای است که سادات بنی حسین و بعضی از متوسّطین و باغچه های مشحون به نخیل و میدانی وسیع و مسجد غمامه در اوست، لیکن حصار این قلعه محیط بر تمامت آن نیست، از طرفی به بقیع متصل است و از سمتی به دیوار قلعه چسبیده و در زاویه این دو حصار، زمینی اندک مرتفع است که در بلندی آن قلعه کوچکی واقع و توپها در آن و توپچیان را مکان است. و قبرستان بقیع از هر دو حصار خارج است.

باغستان از عقب بقیع الی حمزه کشیده است. نخیلاتش بسیار و ثمرش بی شمار و زیاده از حوصله اهل آن دیار. اشجار مرکبات و انار به قدر کفایت دارد و سبزی آلاتش در کمال وفور و خوبی است. لبنیاتش خاصه پنیر در منتهای مرغوبی. گندم و جو می کارند، ولی نه به قدر کفایت، برنج و گندم از هند و مصر می آورند و به قیمت اعلی می خرند. هوایش به خلاف جدّه و مکه است. قریب به هوای شیراز و آب جاری دارد، در عذوبت و امتیاز و از زیر زمین جاری است. در بعضی از خانه ها و اغلب کوچه ها، پله ها دارد که به پایین رفته، آب از آن به بالا می آورند.

مأخذ

سفرنامه های مکه قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۶۲۲-۶۲۶.

نیز نک: بزم غریب

وضعیت بقیع در ۱۲۸۸ق، بخشی از سفرنامه از مؤلفی ناشناخته در سده ۱۳ق.

سفرنامه ای به نام سفرنامه مکه در مجموعه سفرنامه های حج قاجاری درج شده که توسط سید علی قاضی عسکر تصحیح شده و تاریخ اتمام سفرنامه ۱۲۸۸ق است. از محتوای آن پیداست که متعلق به دوره ناصری است و نویسنده آن از اعیان دربار و از شخصیت های مقرب به ناصرالدین شاه و دارای

روابط نزدیک با او است. حتی در سفر عتبات همراه ناصرالدین شاه بوده و ارادت کامل نسبت به او دارد.

مؤلف از راه نجف اشرف و همراه کاروانی از این شهر عازم حرمین شده است. البته از طریق جبل رفته و برگشته است.

بخشی از این سفرنامه درباره بقیع است و مشکلات آن دوره حجاج در بقیع را به خوبی گزارش کرده است. این بخش را چون شامل اطلاعات سودمندی برای پژوهشگران است، بدون کم و زیاد نقل می کنیم.

مدینه منوره

/ بند چادر زده اند به بند چادر، کنارش حاجی جبلی هم یک ساعت از ظهر رفته رسید، افتادیم نمی توانم بنویسم چه قدر جای تنگ و کثیف است، تمام دور شهر مدینه باغ و بعضی ها ایوان خانه و برکه هایی که شتر آب می کشید، جمع که شد باز می کنند، درخت ها را آب می دادند خود آدم ها.

تا سه به غروب مانده گشتیم یک باغ که ایوان بزرگی رو به شمال و جلوش هنوز بزرگ تر، پر آب پیدا کردیم، روزی سه ریال فرانسه اجاره کردیم، بارها را کشیدیم منزل کردیم، یک ساعت به غروب مانده رفتیم میان حوض بزرگ، برکه می گویندش غسل کرده رخت ها را عوض کرده، رفتیم به در مسجد پیغمبر، نیم ساعت به غروب مانده، گفتند یک ساعت به غروب مانده عجم نمی آید برود میان مسجد پیش پیغمبر(ص) از بیرون در سلام کرده آستانه را بوسیده رفتیم به قبرستان بقیع، آنجا هم در را بسته مانع شدند هر چه پول دادم سعی کرده نگذاشتند.

یک تومانی که در آنجا دوازده هزار ده شاهی است دادم نگذاشتند، لاکن بعضی که پیش آمده بودند، با حاجی شامی ها زیارت کرده بودند، آنجا هم بیرون آستان را بوسیده سلامی کردم، با چشم های پر از اشک آمدیم طرف منزل، طایفه ای هستند تمام شیعه پاک و مثل کاکاها سیاه و بسیار پریشان، پیش این صاحبان باغ سنی ها، باغبان هستند. در شهر یک محله از همین نخیلی است و مجتهدشان سوا، وسیع، خوب.

فرداش فرستادیم میرزا نصرالله مستوفی را هم آوردم، روزی دو ریال قرار گذاشت او بدهد، او هم آنجا منزل کرد.

فردا دو ساعت از روز رفته، یک نفر از خدام بلد گرفته هم بلدی بکند و هم زیارت بخواند. رفتیم در مسجد، اول زیر پای جناب پیغمبر زیارت خواند، بعد روبرو زیارت نمودیم، سپس حضرت فاطمه(س) زیارت خواندیم. دعایی دارد خوانده و دعا بر دولت پادشاه عالم پناه کرده.

ص: ۱۳۴۹

بعد از نماز زیارت آمدم از قلعه بیرون، رفتیم به قبرستان بقیع، به در روضه امامان، که گنبدی؟ چه اوضاعی؟ که خداوند ماها را مرگ بدهد و آن اوضاع را نبیند. نه ایوانی، نه کفش کنی، یک طاق مخصوص آن هم تمام اطراف او شمع و چراغ گذاشته سیاه، یک صندوق از چوب که چهار امام(ع) ما، در آن، در آن صندوق چرک روغن چراغ بسیار، طاق کوچک، بالای سر شش ذرع، شمال دو و جنوبش سه ذرع، طرفی دو ذرع، یک نفر که بایستد نماز بخواند یک راه باریکی می ماند که به زور عبور کنند، چیزهای کهنه بسیار افتاده، دو در دارد یکی بسته است، دو سکوی بسیار کوچک، روی هر سکو یک سنی نشسته، نفری یک قران می گیرند زوار را می گذارند بروند میان طاق زیارت کنند.

دم در پشت هم زوار ایستاده، که آنهایی که رفته اند بیایند بیرون، دسته دیگر بروند، اگر قدری طول بدهند، این هایی که میان طاق هستند می آیند پرتشان می کنند آنها را که بیرون ایستاده پول می گیرند می روند میان یک در دیگر از توی طاق بسته است، جاروب نکرده، چرک، خداوند ان شاءالله به عرایض من تأثیری بدهد که قبله عالم روحنا فدا، ده، پانزده هزار تومان بدهد و اذن از دولت روم بخواهد، آنجا را درست نماید. در همه اماکن مشرفه عرض و استدعا کرده ام که عرض این بنده را، قبله عالم در این باب بشنود. میان سنی ها اینقدر سرشکسته نباشیم، این بنده نذری بقدر وسعت خود کرده ام.

روز ششم یک نفر از اهل ما، نذری کرده بود فرستاده بود از یک ساعت آفتاب رفته، الا یک ساعت به غروب مانده، که رسم حضرات است که بعد از این ساعت حاج عجم را نه در بقیع راه می دهند و نه در مسجد پیغمبر، چهل تومان داده بود این یک روز از زوار پول نگرفتند، در را دو لنگه اش را باز کرده بودند، هر کس می خواست می رفت، فرداش باز یک لنگه در بسته یکی باز، هر کس می رفت پول می داد، و لابد اهل ما بسیار بد هستند، با وجود اینکه می دانستند عرب از یک دینار نمی گذرد، یکی یک ده شاهی می داد چوب دستی می خورد و یکی پنج قمری میداد بد می شنید تا اینکه یک قران را می داد می رفت تو، پنج روز و شش روز است، در سال که حاج می رود، این شش روز اگر چهل تومان بدهد، دویست و چهل تومان می شود. اگر پنجاه تومان روزی بگیرند، سیصد تومان می شود. امیدوارم به حق این پیغمبر(ص) و ائمه اطهار، که در دل پادشاه اسلام بیندازد که آنجا را بسازد و هم این دویست یا سیصد را از خزانه بدهد، که این شش روز، این بستن در را و این های و هوی بردارد. یا اینکه فرمایش بفرمایند که چاکرانش بدهند و منت هم دارند.

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۵۸۶-۵۸۸ و مقدمه سفرنامه به

وہابیوں و محو آثار، بخشی از کتاب مدینہ شناسی درباره کردار و شیوہ رہبران آل سعود و وہابیت در انهدام و تخریب بقیع.

وہابیان نجد و محو آثار بقیع

با مراجعه به کتاب های تاریخ نجد الحدیث («گچ کاری قبرها عملی است مکروه و این فتوای علمای مذهب ما است.») منتھی المطلب فی تحقیق المذهب»، چاپ ۱۳۲۱ق. همچنین نک:- «المعتب»، محقق اول، چاپ ۱۳۱۸ق. و نیز: محقق، «مختصر نافع»، به اهتمام: محمّد تقی دانش پژوه، ص ۱۷، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۲ش. و درباره تجویز بنا بر قبور ائمه، نک:- «مرآة العقول»، مجلسی، چاپ سنگی و شیخ طوسی، «النهایه» و الفتوحات الاسلامیه (ج ۲، ص ۱۵۶) و قلب جزیره العرب و صقر الجزیره (ج ۱، ص ۵۲) و عنوان المجد (ج ۱، ص ۴۹) معلوم می شود که پس از انتشار گرایش های دینی «محمّد بن عبدالوہاب بن سلیمان تمیمی نجدی» (۱۱۱۵/۱۲۰۶ق) در شبہ جزیره عرب، قدرتمندان بعضی از مناطق جزیره، به او گرویدند؛ که مهمترین آنها «محمّد بن سعود» امیر منطقه الدرعیہ بود.

محمّد بن سعود (درگذشته ۱۱۷۹ق) در سال ۱۱۵۷ با هیئت اعزامی «شیخ محمّد ابن عبدالوہاب» در «درعیہ» مذاکره نمود و با وی پیمان بست که در راه اصلاحات دینی بر شیوہ و مشرب وی صمیمانه بکوشد.

این پیوستگی و احترام و عقیده، بعدها در فرزندان و جانشینان «محمّد بن سعود» یعنی عبدالعزیز و سعود ادامه یافت؛ تا آنجا که توانستند سرزمین نجد را یک پارچه تحت سیطره مشرب «وہابی» در آورند.

«عبدالله بن سعود» متوفای ۱۲۳۴ق پس از درگذشت عبدالعزیز، امیر نجد شد و با نیروهای عثمانی به نبردهای پراکنده و سختی پرداخت و در حملات خود به دو شهر مدینہ و مکہ، بناها و آثار بقیع و معلاہ مکہ را مورد حمله قرار داد و ضمن تخریب، اشیاء قیمتی و موقوفات بقاع مشهور را به یغما برد.

بر اساس کتاب های «مصر فی القرن التاسع عشر» (نوشته ادوارد جوان، ترجمه محمّد سعود. مصر ۱۹۳۱م) و «عجائب الآثار فی التراجم و الأخبار» (نوشته عبدالرحمن بن حسن جبرتی، ج ۴، صص ۲۹۰ و ۲۹۹، چاپ ۱۳۹۷ق) معلوم می گردد:

وہابیان در سال ۱۲۲۱ق با «شریف غالب» و نیروهای او در حجاز به شدت مبارزه کردند و او را واداشتند تا بسیاری از بناهای قبرستان بقیع را خراب کند و وادارش نمودند تا از مراسم دینی که در عقیده آنان شرک و کفر بود، جلوگیری نماید.

چنین وقایعی که با نارضایتی عده ای از مردم حجاز توأم بود، «سلطان محمّدعلی پاشا» را مصمّم ساخت تا دستور جنگ با وهابیان را صادر نماید. این جنگ در ۱۸ رجب ۱۲۳۳ق به سود «محمّدعلی پاشا» و شکست عبدالله بن سعود انجامید و او را پس از دستگیری روانه مصر نمودند؛ در حالی که مقدار زیادی از جواهرات و آثار قدیمی حجره و مقبره پیامبر را همراه داشت. محمّدعلی پاشا طبق مذاکراتی که با سلطان عثمانی به عمل آورده بود، عبدالله و همراهانش را با گنجینه مذکور روانه استانبول کرد. در این شهر سلطان عثمانی بدون هیچ درنگی دستور داد تا عبدالله بن سعود و تمامی همراهانش را اعدام نمایند این امر به سقوط نهضت وهابیان در جزیره العرب منجر نشد و اولاد و بستگان ابن سعود در نجد و حجاز از هیچ کوششی برای استقرار حکومتی سنتی و بر اساس تعابیر دینی «محمّد بن عبدالوهاب» دریغ نورزیدند.

ضعف و سستی روزافزون دولت هاشمی در حجاز که از پاشیدگی تدریجی نظام فرمانروایان عثمانی و مبارزات گسترده وهابیان حاصل شده بود، با تسلط جهانی سیاست های اروپایی در خاورمیانه همراه شد و زمینه مستحکمی برای روی کار آمدن سعودی ها در جزیره العرب فراهم گردید. به سال ۱۳۴۳ق در پی تسلط ملک عبدالعزیز بر دولت هاشمی ها در حجاز، مکه به عنوان پایتخت آل سعود برگزیده شد و حکومت سعودی بر اساس مذهب حنفی و فتاوی ابن تیمیه و محمّد بن عبدالوهاب بر نجد و حجاز استقرار یافت و در سال ۱۳۵۱ق «المملکه العربیه السعودیه» تولّد یافت.

پس از این سیطره سیاسی و استقرار وهابیان، قبرستان بقیع که از دیرزمان مورد تهاجم های پراکنده قرار گرفته بود، یکباره و یکپارچه مسطح شد و کلیه بناها و گنبدها محو شد و آداب و زیارت زایران، تحت کنترل و مراقبت مفتیان عربستان درآمد. (فؤاد حمزه، «البلاد العربیه السعودیه». نیز: فرید ابن عزالدین، «آل سعود فی التاریخ»، Kennet H. Williamis: «ابن سعود سید نجد و ملک حجاز». و: ابن تیمیه، «مجموعه فتاوی»، ۵ جلد، بیروت، دارالفکر، ۱۹۸۰م)

مأخذ

مدینه شناسی، سید محمدباقر نجفی، تهران، مشعر، چاپ دوم، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۴۱۵-۴۳۹.

هدایه السبیل، بخشی از سفرنامه فرهاد میرزا معتمدالدوله به مکه و مدینه و بقیع در ۱۲۹۲ق.

فرهاد میرزا معتمدالدوله (۱۲۳۳-۱۳۰۵ق) فرزند عباس میرزای ولیعهد است. او بر خلاف بسیاری از شاهزادگان قاجاری، برای کسب دانش فراوان کوشید. از اینرو او را دانشمند، مورخ، سیاستمدار و ادیب لقب داده اند. در خاندان قاجاری، از جایگاه و محبوبیت خاصی برخوردار بود چرا که عموی ناصرالدین شاه نیز بود. حتی ناصرالدین شاه گاه به هنگام سفر، او را به عنوان نایب خود انتخاب می کرد. فرهاد

ص: ۱۳۵۲

میرزا در سال ۱۲۹۲ق از طریق روسیه، قفقاز و ترکیه به سفر حج رفت و در ۱۲۹۳ق بازگشت. دیده‌ها و شنیده‌ها و تجارب خود را روزانه می‌نوشت و سفرنامه‌ای به نام هدایه السبیل و کفایه الدلیل ساخت. این سفرنامه شامل اطلاعات دقیق و جذابی است. سه بار این سفرنامه منتشر شده است: یک بار توسط اسماعیل نواب صفادر ۱۳۶۶، دو بار توسط غلامرضا طباطبایی در همان سال ۱۳۶۶ و سوم به کوشش رسول جعفریان در مجموعه سفرنامه‌های حج قاجاری در ۱۳۸۹ درج شده است. یک بخش آن درباره بقیع است که به دلیل سندیت و اهمیت آن بدون کم و کاست برای استفاده راحت تر پژوهشگران می‌آوریم.

بقیع

روز جمعه هیجدهم ذی القعدة: بعد از طلوع آفتاب به روضه مبارکه مشرف شده از باب جبرئیل که به طرف بقیع است داخل شدیم. اذن دخول و زیارت حضرت رسول و فاطمه بتول [را] به قاعده‌ای که در کتاب هدایه السالکین در اعمال بیت الله الحرام مسطور است به جا آوردیم.

بعد از آن از باب جبرئیل درآمده به زیارت ائمه بقیع مشرف شدم. صندوق ائمه اربعه در میان صندوق بزرگ است که عباس عم رسول الله نیز در آن صندوق است. متولی آن جا در صندوق را باز کرده به میان ضریح رفتم و دور ضریح طواف کردم. میان صندوق و ضریح، کم تر از نیم ذرع است که به زحمت می‌توان حرکت کرد بلکه برای آدم‌های قطور متعسر است.

در کنار مقبره امام حسن (ع) بی اختیار با حالت عجز پای خود را به صندوق دراز کرده، عرض کردم: «یا بن رسول الله! یا معدن الجود والسخا انشدک بحق امک الطاهره الصدیقه، که من از تهران به قصد زیارت آستان جد بزرگوار تو و مادر صدیقه تو درآمدم، پای من به این حالت بود. تو را به حق مادرت قسم می‌دهم اگر در اجل مهلتی است، پای مرا شفا بده که به وطن مألوف با این پای موف نروم.»

آن جمع بر دمع من حسرت می‌خورند بل بر اشک من رشک می‌برند و من ضریح را به صریح در بغل داشته شفا می‌طلبیدم. الحمدلله که شفای عاجل عطا فرموده و در حق این ذلیل ترحم نموده الم و ورم تا در مدینه بوم تمام شد و حرکت بی ادبانه این بنده ذلیل در آن آستان همایون به مغفرت مقرون گردید.

القصة، اگر چه ائمه اربعه (ع) مستغنی از آن است که احوال ایشان در این روزنامه به شرح و بیان درآید، ولی برای هدایت جمعی که خیر ندارند یا مذهب اسلام را ندانند لازم است مختصری بنویسم:

[زندگی مختصر چهار امام]: در آن صندوق مطهر اول قبر حضرت امام حسن مجتبی است که سبط رسول الله است. امام ثانی از ائمه اثنا عشر است. مادرش صدیقه طاهره حضرت فاطمه (س) است. در

رمضان المبارک سنه ثلاث من الہجره متولد شد و در سنه تسع و اربعین یا سنه تسع و اربعین یا سنه خمسين من الہجره به روایت مورّخین به سمّ نقیع شهید شده و در بقیع مدفون شدند.

در جنب ایشان مرقد پاک حضرت امام رابع علی بن الحسین است که به زین العابدین و سید السّاجدین معروف است. والدہ ماجدہ ایشان شہربانو یا شاہ زنان است کہ دختر یزدجرد بن شہریار است کہ آخر ملوک عجم است. در زمان حضرت امیرالمؤمنین علی(ع) در سنه سی و ہشت ہجری متولد شدہ و در سنہ خمسہ و تسعین بہ حظایر قدس شتافتہ است.

در جنب مرقد ایشان قبر مطہر فرزند ارجمند ایشان امام خامس محمد بن علی است کہ ملقب بہ باقر است. والدہ ایشان فاطمہ بنت حضرت امام حسن است کہ از دو طرف علوی نَسَب و ہاشمی حَسَب است. بہ تواتر رسیدہ است کہ حضرت رسالت پناہ(ص) بہ جابر بن عبد اللہ انصاری فرمودند کہ: «او را ملاقات خواهی کرد، از من بہ او سلام برسان.» و در روایتی چنین مذکور است [کہ] حضرت رسالت بہ جابر فرمودند: «یوشک ان تبقی حتی تلقی ولدا من الحسین یقال لہ باقر یبقر علم الدین بقرا فاذا لقیته فاقراءہ منی السلام». ولادت آن بزرگوار در سنہ سبع و خمسين و وفاتشان بہ روایت صحیح در سنہ یک صد و شانزده ہجری است.

در جنب مزار آن بزرگوار قبر ولد الصدق ایشان امام سادس جعفر الصادق(ع) کہ ترویج مذهب حقہ جعفری در زمان ایشان اتّفاق افتاد کہ دولت بنی امیہ بہ زوال رسید و دولت بنی عباس قوام نگرفته بود. والدہ ایشان امّ فروہ دختر قاسم بن ابی بکر الصدیق است. مادر امّ فروہ اسماء بنت عبدالرحمن ابن ابی بکر است. از این است کہ حضرت می فرماید: «انا ولدت من ابی بکر مرتین.» و در روایتی [می فرماید]: «لقد ولدنی ابوبکر مرتین». ولادت با سعادت ایشان در سنہ ہشتاد ہجری در «سیل الحجاج» در مدینہ اتّفاق افتاد و در سنہ یک صد و چہل و ہشت ہجری در مدینہ وفات یافت و در جنب پدر مکرم و جدّ مفخم و عمّ معظّم مدفون شد.

القصہ، تعمیر بقعہ مبارکہ در بقیع، از سلطان محمود خان است کہ در سنہ یک ہزار و دوست و سی و چہار ہجری محمد علی پاشای مصری، بہ امر سلطان تعمیر کردہ و امسال ہم تعمیرات لازمہ او را بہ عمل آورده بودند.

در خارج بقعہ مبارکہ، قبر مرحوم شیخ احمد بحرینی است سنگ نازکی بر بالای قبر او بودہ کہ شکستہ شدہ است. معلوم نشد کہ از نازکی شکستہ شدہ یا عمداً شکستہ [شدہ] است. فاتحہ خواندم و گفتم، حق همان است کہ شیخ علی پسر تو گفتہ: «إِنَّ أبی ضیعوہ تلامذتہ» در پهلوی قبر ایشان قبر شیخ ابوالقاسم شیخ الاسلام شیراز است. بالای قبر او سنگ مرمر خوبی است با اشعار فارسی بر سنگ قبر او کندہ،

گذاشته اند. وفات مرحوم شیخ احمد در ماه رجب سنه هزار و دویست و چهل و دو واقع شده و از سنگ قبر او معلوم نمی شود. آن چه هم نوشته اند سنگ سستی بوده ضایع شده. وفات شیخ ابوالقاسم شیرازی در سنه هزار و دویست هشتاد و شش واقع شده است.

از آن جا به بیت الاحزان رفتم و از آنجا به زیارت حلیمه سعدیه رفتم، گفتم: «مرحبا به آن پستانی که به دهن مبارک حضرت رسول الله(ص) رفته و مرحبا به آن شیری که حضرت رسالت مکیده است که جزو بدن مبارک شده است.»

از آن جا به قبر عثمان ذوالنورین رفته که قدری خارج از محوطه بقیع است که در طرف شرقی بقیع واقع است و در حش کوب دفن کرده بودند. معاویه بن ابی سفیان در زمان خود آن جا را داخل بقیع کرده است.

از آن جا به خارج قبرستان بقیع که از دور دیوار بقیع خارج است به زیارت فاطمه بنت اسد والده حضرت امیرالمؤمنین(ع) رفتم که حضرت رسول(ص) در میان قبر او خوابیده، رحمت فرستاده اند، نماز گذارده اند و فرموده اند حق مادری و پرستاری به من داد. گفتم، مرحبا:

زنان را همین بس بود این هنر/ نشینند و زاینند شیران نر

وانگهی کسی که شیر یزدان و شاه مردان باشد.

از آن جا به منزل مراجعت کردم. بعد از ظهر به نماز جمعه رفتم، خطبه تمام شده بود ولی به نماز رسیدم. امام، شیخ یحیی نامی بود. جوان است. در رکعت اول بعد از حمد، سوره والضحی خواند ولی بسم الله نگفت. در رکعت ثانی بعد از حمد سوره انشراح را خواند، باز بسم الله نگفت. در مذهب جایز است. بعد از اتمام نماز، زیارت مختصری از حضرت ختمی مآب کرده و زیارت صدیقه طاهره کرده به منزل آمدم. در عرض راه آدم های غریب دیدم که همه به یکدیگر شبیه بودند. مثل قالب خشت که خوب و زشت از یکدیگر تمیز داده نمی شد و اغلب شباهت به سفیر برمان داشت که پارسال در تهران شرفیاب حضور اعلی حضرت شاهنشاهی شده بودند. پرسیدم: «این ها از اعراب نیستند؟»

گفتند: «از اهل جاوه هستند، قریب به چهار هزار نفر به زیارت آمده اند.»

عصری علی پاشای شیخ الحرم که حاکم مدینه است با لباس رسمی نظامی با قاضی مدینه منوره عیسی افندی به دیدن آمده بودند. عیسی افندی اصلش شیروانی است. از عشیرت شیروانی زاده صدر اعظم دولت عثمانی است که سه سال قبل به صدارت عظمی سرافراز شده بود. مرد خوش روی با فهمی است. و علی پاشا مرد خلیقی است. بعد از آن که در عهد محمدپاشا، اعراب بدوی جسارت کرده به مدینه خسارت رسانیده، مدینه منوره را محاصره نموده ده ماه محصور بودند و قحط و غلابی شدید شد، او را

معزول کرده علی پاشا را فرستاده اند. خیلی صحبت شد. علی پاشا هم ربنده را نمی دانست. عیسی افندی گفت: «در کتاب اسدالغابه رجوع کرده خدمت شما عرض می کنم.»

گفتم: «شخصی که رسول خدا در حق او بگوید: ما اظلت الخضراء و ما اقلت الغبراء، أصدق لهجه من أبي ذر، عجب مجهول القدر و مفقود القبر مانده است که اسم او را فراموش کرده اند.»

صحبت از خندق شد که حضرت رسول الله (ص) به دست مبارک حفر فرموده اند. چنان رسم او مندرس شده که به قرینه و قیاس باید دانست. شب شنبه بعد از نماز به حرم مبارک رفتم، زیارت کرده و زیارت صدیقه طاهره را کرده و نماز عشا را با جماعت خوانده ساعت سه به منزل مراجعت کردم.

روز شنبه نوزدهم شهر ذی القعدة صبحی بعد از نماز به زیارت آستان مبارک رفته از در جبرئیل داخل شدم. زیارت مرقد منوره را کرده به زیارت سیده نساء العالمین رفتم. بر حسب اتفاق صندلی های بُخور روضه مبارکه را در مجموعه ها گذاشته، مجموعه پوش های مفتوت بر روی آن ها انداخته، همگی نوزده مجموعه بود.

شیخ الحرم علی پاشا لباس سفید پوشیده با نایب الحرم رفعت آقا که خواجه است از در قبر مرقد مبارک حضرت فاطمه (ع) داخل مرقد مطهر کردند. خواجه های بی ادب هر که از عجم و عرب به تماشا می آمد اذیت می کردند. حرم مطهر را قُرُق کرده بودند. آن ها داخل بقعه می شدند و من پهلو می در می که به مقبره مطهره فاطمه (ع) داخل می شود با مصطفی قواس و علی بیگ یوزباشی که قراول من بودند، تماشا می کردم و زیارت می خواندم. علی بیگ گفت: «در هر سال روز نوزدهم ماه ذی القعدة این بُخوران را عوض می کنند.» «خال محرم، سرمه محرم، ما چرا نامحرمیم؟ صدق رسول الله -صلی الله علیه و آله: الجنة حُفَّت بالمکاره.

به قدر نیم ساعت طول کشید که بیرون آمدند و شیخ الحرم مرا دم در دید تمنا کرد و گفت: «از آن صندل مخصوص که بالای مرقد مطهر است به خدمت شما می فرستم که خاک پاک مرقد شاه لولاک است.»

مأخذ

سفرنامه های حج قاجاری، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۱۹۴-۱۹۹.

نیز نک: فرهاد میرزا معتمدالدوله

هویت بقیع، بخشی از مقاله بقیع در بستر تاریخ نمونه ای از نثر و قطعه ادبی در بقیعیات.

ادبا و شاعران درباره بقیع اشعار بسیار زیبا اما غمناک و حزن آور و نیز قطعه هاب ادبی و نثرهایی با آرایه های لفظی و معنایی زیبا ولی دردناک سروده و نوشته اند. حتی سفرنامه های منظومی هست. در

چند مقاله اشعار را معرفی کرده ایم. ولی فقط یک قطعه منشور یافتیم که در این مقاله عیناً بدون حذف و اضافه آورده می شود.

علی اکبر نوایی مقاله ای با عنوان «بقیع در بستر تاریخ» در مجله میقات حج نوشته است. بخشی از این مقاله در حقیقت سوگنامه ای ادیبانه است. متن این قسمت، به عنوان نمونه ای از نثری زیبا و ادبی در باب بقیع در اینجا آورده می شود:

بقیع در بستر تاریخ

بقیع، قطعه زمینی رها شده و مقبره ای همچون مقابر عمومی نیست، گنج تاریخ و مخزن اسراری جاودانه است. تاریخی مملو از حادثه و دنیایی از همه عظمت ها، اخلاص ها، رشادت ها، کرامت ها، معناها، جان فشانی ها، ایثارها، مظلومیت ها، حماسه ها و فریادهاست؛ فریادهایی در سکوت، گریه هایی در تنهایی.

ناله هایی در ظلمت، یادواره ای است از جهادها و پیکارها و از خود گذشتن ها، نمادی است از عظمت یک تاریخ بلند و گسترده، واگویه کتاب های سترگ است که باید به استنطاق درآید و به مرحله کتابت نهاده شود تا نهفته های حیات بخش و شور آفرین و الهام بخش خود را باز نماید و اسراری را که در خود نهفته، برملا سازد تا درس های خود را بی دریغ، فراروی تشنگان حقیقت و معرفت و انسانیت بازگو نماید و عبرت های خود را به صاحبان بصیرت ارزانی دارد.

بقیع، مجمع اسرار، رازها و رمزهای سر به مهر است که دست تطاول و ستم، نگذارده لب بگشاید و رازها و رموز و اسرار معرفت بخش خود را فراروی انسان های سرگشته معاصر، نجوی کند.

بقیع، سینه سینا است، که اکنون ساکت و خاموش، منتظر سؤال های ذهن های کاوشگر و معنا طلب است. بقیع داستان صدها صحابی مخلص و وفادار است که هرگز سهمی دنیوی از ایثار و اخلاص ها و همگامی های خود با نبی رحمت در دنیای ماده، طلب نکرده اند.

داستان امامت شیعی و راستین اسلامی است که در چهره سبط اکبر نبی رحمت، حسن مجتبی (ع) و باقی مانده حادثه طف، سجاد امامت (ع) و باقر علوم و صادق آل البیت (ع) تجلی یافته است.

داستان و غمنامه خلیفه بلافصل پیامبر رحمت و دخت مظلومه او، سیده زنان عالم است. غمنامه غربت، انقطاع وحی و سیلی خوردن های دردانه هستی و گریه های ممتد از رجعت امت، پس از پدر خویش و نگین رسالت و نبوت است. معنای آیه تطهیر و طنین صدای مظلومانه کوثر است و فریاد بیت الأخران فاطمه، نگین هستی است. واگویه دخترکانی از تتمه نبوت است که با غم های سترگ خود، در سینه آن غنودند؛ همچون رقیه و زینب و ام کلثوم، بازتابی از کرامت زنان و مادرانی بزرگ است که با دستان

خود انسان هایی بزرگ را به تاریخ انسانیت عرضه داشتند و با کعبه نجوی کردند و طفلِ مام هستی را، که جان جهان است، بر دستان کرامت خویش گذاردند. داستان بانویی است که کفالت خاتمه رسالت و عقل کلّ هستی را مفتخر شده است.

بانویی بزرگ، فاطمه بنت اسد، که هم مام امیر ولایت و عدالت است و هم کفالت گر انسان کامل تاریخ بشریت، ستوده خدا، محمد مصطفی (ص).

بقیع، یادمان سعدیه ای است که با شیر پستان خویش، کاری همچون فاطمه بنت اسد را تداعی کرده است.

بقیع، جایگاه مادران امت، زنانی کرامت پیشه؛ همچون جویریّه، امّ حبیبه، امّ سلمه، ماریه و... که همواره، همچون امّ سلمه و امّ حبیبه، غم های زنانه را از چهره تابناک پیامبر ستردند.

غمنامه صفیه و عاتکه؛ دو بانوی با شهامت و عمّه های یتیم عبدالله، پیام آور حقیقت است؛ آنان که پشتوانه ای برای یادگار رسالت بودند. واگویی ای از گریه های خواهری است که سیل اشکش او را تا اُحد فراخوانده و در غم عمّ پیامبر، سید شهیدان اُحد، مویه کرده و خونابه دل خویش را در رگ های تاریخ جاری کرده است.

بقیع، داستان فراوان گفته شده عدالت علی است، که عقیل برادر را هم از بخششی اضافه دریغ داشته تا عدالت، قربانی خویشاوندی و تبارگرایی نگردد و داستان حدیده محماتش عالمی را در فراگیری درس عدالت، کفایت کند.

بقیع، داستان مکرّر غم رسول خاتم در فراق از دست دادن جگر گوشه ای است که امید نبی رحمت بود؛ ابراهیم، ابن رسول خاتم؛ او که ولادتش موجی از شادی را در مدینه الرسول و مرگش، سایه ای از غم را بر شهر وحی و شهر محبوب پیامبر خدا افکند.

بقیع، غم مادری است که اشکش را از مدینه تا کربلا روانه کرده و پسران قهرمان و قهرمانان قهرمانان حادثه طف را نثار آرمان های رسالت کرده، تا فریاد رهایی بخش محمد (ص) در سینه تاریخ بماند و دُردانه و جگر گوشه اش، سید شهیدان طف، تنها نماند. او که ابوالفضل رشیدش و عون و عبدالله و جعفرش را برای هم رکابی با جگر گوشه فاطمه (ع) و علی (ع)، همراه او نمود تا در رکابش بسان دسته های گل پرپر شوند و به کام مرگی با عزّت و کرامت در افتند.

باز هم بنگارم که بقیع، یادواره تشت سرخ خون و یادواره تیرهای نشسته بر پیکری مظلوم است.

فریاد باقی مانده حادثه طف و رییس بکاین است و صاحب دعاها پندآموز معرفت بخش.

بقیع، داستان منصور شیطان است که با نصرت های شیطان، حبل الهی را و رییس احیاگر تشیع را به خاک نشانند و علم و کرامت و فضیلتش را از تشنگان معرفت دریغ داشت.

بقیع، غمنامه مدینه مظلوم، در دوران تاراج گری است که یزیدش نامیدند تا حرّه را بیافریند و بیالاید و انسان های والاتبارش را به دست دشنه مسرف بن عقبه بسپارد و به تاراج گری اش فرمان دهد و اباحه این تطاول را اعلامش نماید تا که هر چه می تواند قساوت کند. ناپاکی نماید و هزاران تخم حرام را از تیره اموی تا امروز بر آن بیفزاید، مؤمنانش را کشته و حرام زادگانش را به دست تاریخ قساوت علم کند، تا که امروز هم دشنه به دست، آماده فشردن گلوهای عدالت طلب باشند. لهوفی در سینه سوزان است، سینه بی کینه شیعه. آری، بقیع داستان سرای واقعه ای است که حرّه اش نامیدند، نه حرّه شرقی یا غربی، که حرّه حرارت کینه و بغض فرزندان عاص، که پس از گذشت از سی تن، سرها را درو کردند و داستان شجره ملعونه را تفسیر نمودند.

بقیع، سوگنامه شهیدان با فضیلت و بی ادعای احد است که پس از سید شهیدان احد، به صورتی تدریجی از کثرت جراحات، بر خاک بقیع غنودند.

بقیع، نمادی از کینه ابوسفیان است؛ آن که هرگز به خدا ایمان نیاورد «ما أسلم و لکن استسلم» او اسلام نیاورد و لکن تظاهر به آن نمود. او (ابوسفیان) ریشه درخت ملعونه در قرآن است که همواره از نسل و ذریه سفاکش چه خون ها که نریخته و چه سرها که بر نیزه نگردیده تا در سینه بقیع نهان گردند و بالأخره بقیع، مطلع غزل حجت آخرین است.

بقیع، فریادی رسا و بغضی در گلوی تاریخ است که باید با لبان و نوک قلم انسان های دارای نقش و رسالت فریاد شود و به دایره معرفت تبدیل شود و داستان صحابی و دیگر انسان های والاتبار و داستان امامت فخرآفرین شیعه و غم های نهفته در دوران او را به تفسیر و نمایش بایسته پردازد.

من بقیع را در چند مقبره رنگ و رو رفته و به غربت نشسته نمی دانم. او را فریادی مجسم و بغضی ترکیده از گلوی تاریخ می دانم.

بقیع هم اکنون در مجلس آل فلان گرفتار آمده، صهیونیسم را شادمان نموده و سازمان های جاسوسی عالم را؛ سازمان هایی که جاهلیت مدرن و پست مدرن را پاس می دارند، بدون زحمتی به اغراض شیطانی شان رسانده و همان ها و نفاثات فی العقد، چنان در شیپورها دمیده اند و در گوش ها خوانده اند که بقیع، باید در مسیر فراموشی فرایندی را طی کند که ذکرش و یادش نماد شرک است.

بقیع، غم همیشه شیعه: بقیع، در مدینه است. در مکه که هستی، فقط می بینی صف های نماز باید چنان مستقیم باشد که از خط اعتدال، یک میلی متر هم خارج نشود، مخالفت با شیعه، رنگ روشنی ندارد و ملایم تر می نماید.

اما همینکه پا به مدینه می گذاری و از سنگفرش های ساخته شده در ایتالیا و فرستاده شده از اروپای مدرن که می گذاری، پایت را به روی محله ای می نهی که محله بنی هاشم می خوانیم، محله ای که دشمنان پر کینه بنی هاشم از حذفش شادمانه اند، از آن که می گذاری و بر آن وقوفی مختصر و مکثی کوتاه را که می کنی یکباره می خواهی فریاد بکشی. آه، ای امامت مظلوم. آه، ای پیامبر رحمت، که سخنان قبل از دفنت، همگی به فراموشی نهاده شدند، دست رحمت را دریغ مفرما و از تناول پیشگان در محضر عدل ربوبی شکوه نما و دل بی کینه شیعه را از غم خلاصی بخش!

بقیع، کینه مشرکان علیه موحدان است تا برای از چشم انداختنش او را به شرک در الوهیت متهم نمایند تا بتوانند شرکی همه جانبه را در ذهن به ظاهر مسلمانان جایگزین نمایند. آری، بقیع خاری در گلوی استعمار و خاشاکی در چشمان ماده پرستش می باشد.

و صد البته که بسیار هم مایلند تا اصلاً نقشه بقیع از دل مدینه حذف گردد و البته که در سینه تنگ و پلید اولاد یهودا، این ایده شیطانی وجود دارد که داستان بقیع، همچون محله بنی هاشم، به سنگفرش های مدرن و بازاری مکاره تبدیل شود و کالاهای آمریکایی، چینی، اروپایی، ایتالیایی و فرانسوی به معرض فروش نهاده شود.

مأخذ

میقات حج، سال پانزدهم، ش ۵۸، زمستان ۱۳۸۵، مقدمه مقاله بقیع در بستر تاریخ به قلم علی اکبر نوایی.

یهود و نصارا، بخشی از کتاب الدرہ الثمینه از ابن نجار درباره حضور مسیحیان و یهودیان در مدینه.

اذعان به وجود آثار یهودی و مسیحی در بقیع منوط به این است که بپذیریم در شهر یثرب یا در حجاز، پیروان یهود و نصرانیت حضور داشته اند. یعنی پس از اینکه مسلم شد در این شهر جمعیت بسیاری از یهودیان و مسیحیان اقامت داشته و زندگی می کرده اند، آنگاه اثبات رابطه آنان با بقیع آسان است. سپس بسیج افکار عمومی مسیحیان و یهودیان کنونی در جهان هم درباره فاجعه بقیع امکان پذیر خواهد شد. یعنی حضور و سکونت پیروان یهود و مسیحیت در مدینه بر دفن مردگان آنان در بقیع دلالت دارد؛ به دلالت التزامی.

اسناد و مدارک متنوع و گوناگونی درباره حضور و اقامت آنان در یثرب قبل از اسلام هست. محمد بن محمود مشهور به ابن النجار (۵۷۸-۶۴۳ ق) از مدینه پژوهان مشهور در کتاب الدرہ الثمینه یک بخش را

ص: ۱۳۶۰

به نخستین ساکنین مدینه اختصاص داده است. ابن نجار اقوال و روایات سودمندی را در اینجا نقل کرده است. با توجه به اینکه ابن نجار در سده ی ۷ق به تألیف این بخش (۶۰ تا ۷۱) پرداخته، از اینرو اصالت و قدمت آن محرز و قطعی است. اکنون این بخش را بدون دخل و تصرف نقل می کنیم:

أول ساكنی المدینه.

۱/ - أنبأنا ذاكر بن كامل (ذاكر بن كامل بن أبي غالب محمد بن حسين، أبو القاسم البغدادي، كان صالحا خيرا، قليل الكلام، ذاكر الله، يسرد الصوم، و يتقوت من عمله، و كان أميا لا- يكتب، توفي سنة ۵۹۱ق. مختصر تاريخ ابن الديبشي، ص ۱۸۳، سير أعلام النبلاء ۲۱/۲۵۰، شذرات الذهب ۲/۳۰۶)، قال: كتب إلي أبو علي الحداد (هو الحسن بن أحمد بن الحسن بن أحمد بن محمد بن مهرة، أبو علي الحداد الأصبهاني المقرئ، قال السمعاني: كان شيخا عالما ثقة، من أهل القرآن و العلم و الدين، و كان خيرا، توفي سنة ۵۱۵هـ- التحبير في المعجم الكبير للسمعاني، ص ۱۷۷، برقم ۹۷، التقييد لمعرفة رواه المسانيد، لابن نقطه، ص ۲۳۶، سير أعلام النبلاء ۱۹/۳۰۳)، أن أبا نعيم الحافظ (هو أحمد بن عبدالله بن أحمد بن إسحاق بن موسى بن مهران، أبو نعيم المهراني الأصبهاني، صاحب الحليه، كان أبوه من كبار المحدثين فاستجاز له جماعه من كبار المسندين، منهم جعفر بن محمد بن نصير الخلدی البغدادي، له: معجم لشيوخه و المستخرج على الصحيحين، و مصنفات كثيره، ولد سنة ۳۳۶ق، و توفي سنة ۴۳۰ق المستفاد من ذيل تاريخ بغداد، ص ۳۵، تذكره الحفاظ ۳/۱۰۹۲. سير أعلام النبلاء ۱۷/۴۵۳) أخبره إجازة عن أبي محمد الخلدی (الخلدی: نسبه إلى محله الخلد، كما أفاده الذهبي، و هو جعفر بن محمد بن نصير الخلدی البغدادي، أبو محمد الخواص، قال الذهبي: الإمام القدوة المحدث، توفي سنة ۳۴۸ق. حليه الأولياء، لأبي نعيم ۱۰/۳۸۱، سير أعلام النبلاء ۱۵/۵۵۸، البدايه، لابن كثير ۷/۶۳۳) أنبأنا محمد بن عبد الرحمن المخزومي (هو القاضي أبو يزيد: محمد بن عبد الرحمن بن يزيد بن محمد بن حنظله المخزومي، شيخ من أهل العلم حسن الطريقه. تاريخ بغداد ۲/۳۰۹، التحفه اللطيفه في تاريخ المدينه الشريفه ۲/۵۲۰)، حدّثنا الزبير بن بكار (الزبير بن بكار بن عبدالله بن مصعب بن ثابت بن عبدالله بن الزبير الأسدي، المدني، أبو عبدالله، ثقة، توفي سنة ۲۵۶ق. تقريب التهذيب: برقم ۱۹۹۱)، حدّثنا محمد بن الحسن بن زباله (محمد بن الحسن بن زباله المخزومي، أبو الحسن المدني، كذبوه، مات قبل المائتين. تقريب التهذيب: برقم ۵۸۱۵.

زباله: بالضم شيء، و كسحابه: منه محمد بن الحسن بن زباله. القاموس المحيط، ص ۱۰۰۸.

وقال ابن حجر في تهذيب التهذيب ۷/۱۰۶-۱۰۷، ترجمه ۶۰۳۰: قال معاوية بن صالح: قال لي ابن معين: محمد بن الحسن الزبالي؛ والله ما هو بثقه، و قال هاشم بن مرثد عن ابن معين: كذاب خبيث، لم يكن بثقه و لا مأمون، يسرق، و قال البخاري: عنده مناكير. كذبه أبو داود.

ص: ۱۳۶۱

وقال أحمد بن صالح المصري: كتبت عنه مائه ألف حديث، ثم تبين لى أنه يضع الحديث، فتركت حديثه. وقال الجوزجاني: لم يقنع الناس بحديثه. وقال أبو زرعه: واهى الحديث، وكذا قال أبو حاتم، وزاد: ذاهب الحديث، ضعيف الحديث، عنده مناكير، منكر الحديث، وليس بمتروك الحديث، و ما أشبه حديثه بحديث عمر بن أبي بكر المؤملى، والواقدي، والعباس بن أبي شمله، و عبدالعزيز بن عمران، و يعقوب بن محمد، و هم ضعفاء مشائخ أهل المدينة.

وقال الآجري عن أبي داود: كذابا المدينة محمد بن الحسن بن زباله، و وهب بن وهب أبو البختری، بلغنى أنه كان يضع الحديث بالليل على السراج.

وقال النسائي: متروك الحديث، وقال فى موضع آخر: ليس بثقه، ولا يكتب حديثه.

وقال ابن عدى: أنكر ما روى حديث هشام بن عروه: فتحت القرى بالسيف. وقال مسلم بن الحجاج: محمد بن زباله غير ثقه، و قال الساجى: وضع حديثا على مالك، و وضع كتاب مثالب الأنساب، فجفاه أهل المدينة.

وقال الدار قطنى: متروك. وقال ابن حبان: كان يروى عن الثقات مالم يسمع منهم. و قال الحاكم: يروى عن مالك والدرراوردى المعضلات. وقال الخليلى: روى عن مالك مناكير، و هو ضعيف. انتهى كلام ابن حجر. التاريخ الكبير للبخارى ١/٦٧، تاريخ ابن معين ٢/٥١٠، الضعفاء الكبير للعقلى ترجمه ١٦٠٩، ٤/٥٨، عن إبراهيم بن أبي يحيى (إبراهيم بن محمد بن أبي يحيى الأسلمى، مولاهم، المدنى، متروك الحديث، مات سنه ١٨٤ق، تقريب التهذيب برقم ٢٤١) قال للمدينه فى التوراه (فى (أ): سقطت (فى التوراه)). أحد عشر اسما: المدينة، و طيبه، و طابه. و المسكينه، و جابره، و المجبور، و المرحومه، و العذراء، و المحبه، و المحبوه، و القاصمه.

٢- وحدثنا ابن زباله، عن عبد العزيز بن محمد (عبد العزيز بن محمد بن عبيد الدراوردى المدنى، مولى جهينه، صدوق توفى سنه ١٨٧ق، تقريب التهذيب ٤١١٩) عن بن موسى بن عقبه (موسى بن عقبه بن أبى عياش الأسدى، ثقه فقيه إمام فى المغازى مات سنه ١٤١ق. تقريب التهذيب ٦٩٩٢)، عن عطاء بن أبى (عطاء بن أبى مروان الأسلمى، أبو مصعب المدنى، ثقه، مات بعد سنه ١٣٠ق. تقريب التهذيب، برقم ٤٥٩٨) مروان، عن أبيه عن كعب (كعب الأخبار: ابن ماع الحميرى، ثقه مخضرم، مات آخر خلافه عثمان رضى الله، وزاد على المئه. تقريب التهذيب، رقم ٥٦٤٨) قال: // نجد فى كتاب الله الذى نزل على موسى أن الله تعالى قال للمدينه: يا طيبه، يا طابه، يا مسكينه؛ لا تقبلى الكنوز، ارفعى أجاجيرك على أجاجير القرى //.

٣- قال عبد العزيز بن محمد: // و بلغنى أن لها فى التوراه أربعين اسما //.

٤- و فى صحيح مسلم من حديث جابر بن سمره، عن النبى (ص) أنه قال: «إن الله تعالى سمي المدينة طابه».

٥- و فى الصحيحين أن النبى (ص) قال: «هى المدينة، يثرب».

٦- قال: أبو عبيده معمر بن المثنى: // يثرب اسم أرض و مدينة النبى (ص) فى ناحيه منها//.

٧- و قال ابن زباله: // كانت يثرب أم قرى المدينة، و هى ما بين طرف قناه (قناه: واد بالمدينة، و هو أحد أوديتها الثلاثة، عليه حرث و مال بين أحد والمدينة، و قد يقال: وادى قناه، قالوا: سمي قناه؛ لأن تبعاً مر به فقال: هذ قناه الأرض. قال أحمد بن جابر: أقطع أبوبكر رضى الله الزبير ما بين الجرف إلى قناه. قال المدائنى: و قناه: وادياتى من الطائف، و يصب فى الأرحضيه و قرقره الكدر، ثم يأتى بئر معاويه، ثم يمر على طرف القدوم فى أصل قبور الشهداء بأحد، معجم البلدان ٤/٤٠١، المغانم المطابه ٣/١٠٥٢، فتوح البلدان لأحمد بن جابر البلادى ص ٢٥)، إلى طرف الجرف، و ما بين المال (المال: قال فى المغانم المطابه فى معالم طابه للفيروز آبادى: المايه - مال كان بالمدينة لبعض بنى أنيف، و هم حى من بلى، و يقال أنهم بقيه العماليق. المغانم ٣/١٠٦٩، و فاء الوفاء للسمهودى ٤/١٢٩٨.

و يقول إبراهيم العياشى فى كتابه (المدينة بين الماضى و الحاضر) ص ٢٨: «و ما بين المال الذى يقال له البرنى إلى زباله»: أما البرنى فلم أعرفه، و أما زباله فهى منطقه على الناحيه المعروفه اليوم بعقاب، و فيها الأزهرى و بئر رومه. الذى يقال له: البرنى إلى زباله. و كانت زهره من أعظم قرى المدينة، قيل: و كان فيها ثلاثمائة صانع من اليهود//.

٨- و قيل: // إن تبعاً لما قدم المدينة بعث رائداً ينظر إلى مزارع المدينة، فأتاه، فقال: قد نظرت؛ فأما قباء فحب و لا تبين، و أما الحرار فلا حب و لا تبين، و أما الجرف فالحب و التبن//.

٩- قال أهل السير: // كان أول من نزل المدينة بعد غرق قوم نوح قوم يقال لهم: صعيل (يقول إبراهيم العياشى: و قد رأيت فى العهد القديم ذكر فالج فى الأردن و فلسطين... تقول الروايه: إن صعلاً و فالجاً ملاً و السهل و الجبل بناحيه الجرف، و قد ذكرت فيما سبق أننى رأيت أثر منازل كما أعتقد فى صهلوج و مخيض، كما يقول عامه الباديه، و لعل الأبناء هؤلاء مضوا على مسيره الأجداد. المدينة بين الحاضر و الماضى، للعياشى، ص ٢٥.

و يقول عادل عبدالمنعم أبو العباس: و ما روى أن «صعل و فالج و قومها سكنوها بعد غرق قوم نوح لا دليل عليه، و إنما هو افتراض لا- يقوم على حجه علميه». كتاب مدينة الرسول (ص) فى الجاهليه و العهد النبوى، ص ٢٥)، و فالج، فغزاهم داود النبى (ع)، فأخذ منهم مائه ألف عذراء (يعلق إبراهيم العياشى فى كتابه: المدينة بين الماضى و الحاضر، ص ٢٥ فيقول: هذ الروايه مثل كثير من القصص الخياليه؛ إذا كانت

سبايا القوم من العذارى مائه ألف، فأقل ما يمكن فيه تقدير القوم بنصف مليون، فنصف مليون يسكن الجرف ثلاثة كيلو طولاً، و كيلو متر واحد عرضاً؟ ليكن ضعفها ستة كيلومتر، مربع تسع نصف مليون إنسان، و مساكنهم، و مزارعهم شىء لا يقبله عقلى القاصر، و ليت ابن زباله لم يقصر مسكنهم على الجرف! إلا إذا أراد أن الجرف حد دارهم من المغرب، و لو شمل المنزل ما فى شرق وادى العقيق فى الروايه، فزباله بنت مسعود فى جزع عقاب، من العماليق، و أبو الحمراء الرابض فى ناحيه الزباره الحمراء إلى زهره الشماليه، فى جنوب أحد من العماليق، لكان ما فى الروايه قريبا من المعقول، و لو شمل ما فى الروايه البيداء، فهى تقابل مائه كم، و فيها شىء يشير إلى أنها سكنت يوما من الزمن.)، قال: و سلط الله عليهم الدود فى أعناقهم فهلكوا، فقبورهم هذه التى فى السهل و الجبل (تخرىج الأثر رقم ٩): أسنده ابن زباله، عن مشيخه من أهل المدينه، و هو واه؛ لأن ابن زباله متروك و متهم بالكذب.

أخبار المدينه لابن زباله، ص ١٦٥.

و ذكره الفيروزآبادى فى المغانم المطابه ١/١٩٨؛ عن الزبير بن بكار، عن مشيخه من أهل المدينه. و ذكره السمهودى فى وفاء الوفا ١/١٥٨).

١٠- /قالوا: // و كانت العماليق قد (يقول العياشى فى كتابه المدينه بين الماضى الحاضر، ص ٢٧: فإن المنطقه التى سكنها العماليق بعد حادثه غرق قوم نوح كانت فى القسم الشمالى من المدينه وحده: بدءا من شمال جبل سلع و ما فى الجرف، ماضيا هذا الخط إلى منتهى زغابه، ثم إلى منطقه العيون بأكملها. و ما دعا أبناء يثرب فى نزولهم فى هذه المنطقه إلا- وجود بقايا آثار أولئك الذين سبقوهم فيها، و منها الآبار و الصوران التى خلفوا بعدهم.

يقول الزركلى: و العمالقه - بنو عملاق - أو عمليق بن لاوذين إرم، جد جاهلى قديم من العرب العاربه، بنوه العمالقه، و كانوا ببابل، فغلبتهم عليها الفرس، فانتلقوا إلى تهامه بالحجاز، ثم تفرقوا بالحجاز والبحرين و عمان والجزيره والشام. قال البطرى: كانوا عربا، و لسانهم عربى، و كان منهم ملوك العراق، و جبابره الشام (الكنعانيون)، و فراعنه مصر، و تكرر فى التوراه ذكر قتالهم لليهود. تاريخ ابن خلدون ٢/٢٢. الأعلام للزركلى ٥/٨٨ و يقول عادل عبدالمنعم أبو العباس فى كتابه مدينه الرسول (ص) فى الجاهليه و العهد النبوى، ص ٢٥: و ما ذكره الأخباريون من أن العماليق، و هم عرب خلص من العرب البائده، الذين ضرب بهم المثل بكبر الأجسام، هم أول من سكن يثرب، و أنهم ظلوا بها ردحا من الزمن، حتى نزلها اليهود فى القرن الثانى الميلادى، على إثر اضطهاد الرومان لهم، فكلام محتمل، إلا أننا لا نعرف شيئا عن أحوال العماليق الدينيه، والاقتصاديه، والسياسيه، لأن تاريخهم يحيط به الغموض من كل جانب) انتشروا فى البلاد، فسكنوا مكه و المدينه و الحجاز كله، و عتوا عتوا كبيرا، فبعث إليهم موسى على نبينا و عليه السلام

ص: ١٣٦٤

جندا من بنى إسرائيل فقتلوهم بالحجاز و أفنوهم // (تخريج الأثر رقم (١٠): الأثر واه، بسبب ابن زباله؛ فهو متروك و متهم، و قد ذكره ابن زباله فى أخبار المدينه، عن عروه بن الزبير، ص ١٦٦. تاريخ ابن خلدون ٢/٢٤٣. أقول و هذا خبر غريب، فلا يعلم تاريخيا خروج لبنى إسرائيل لغزو جزيره العرب، و هم جناء؛ خالفوا أمر نبيهم موسى (ع) لما طلب منهم دخول الأرض المقدسه (فلسطين)، حديث كان الجبارون فيها، فكان جوابهم كما قصه القرآن الكريم فى سوره المائده، الآية ٢٤: «قالوا يا موسى إنا لن ندخلها الدا ما داموا فيها، فاذهب أنت و ربك فقاتلا إنا ها هنا قاعدون»).

١١- و روى عن زيد بن أسلم (زيد بن أسلم العدوى المدنى، أبو أسامه، روى عن أبى هريره و عائشه و ابن عمر و أنس و غيرهم، و ثقه أحمد و النسائى و أبوزرعه و أبو حاتم، كان رجلا صالحا، عالما، مات سنه ١٣٦هـ - تهذيب التهذيب ١/٦٥٨). أنه قال: //بلغنى أن ضبعا، رُئيت هى و أولادها رابضه فى حجاج عين رجل من العماليق.

و قال: لقد كان فى ذلك الزمان تمضى أربعمائنه سنه و ما يسمع بجنازه //.

مأخذ

الدره الثمينه فى اخبار المدينه، محمد بن محمود بن الحسن بن النجار، به كوشش صلاح الدين بن عباس شكر، مدينه منوره، مركز بحوث و دراسات، ١٤٢٧ق / ٢٠٠٦م، ص ٦٠-٧١.

نيز نك: ابن نجار؛ اقامت يهود؛ سكونت يهود در يثرب

ص: ١٣٦٥

ص: ۱۳۶۷

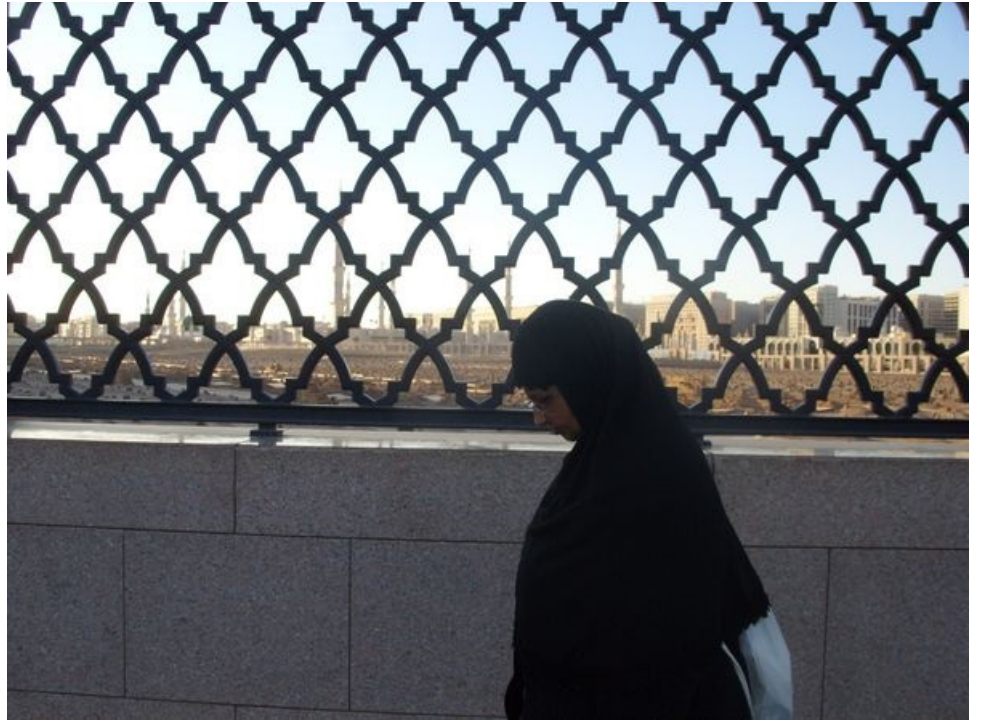

ص: ۱۳۶۸

ص: ۱۳۶۹

ص: ۱۳۷۰

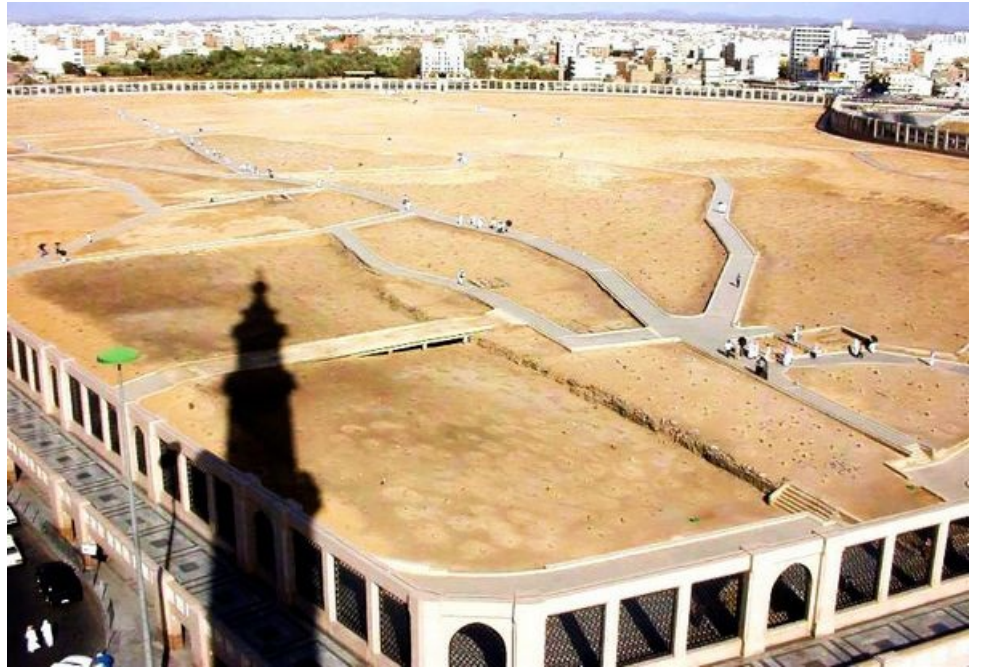

ص: ۱۳۷۱

ص: ۱۳۷۲

ص: ۱۳۷۳

ص: ۱۳۷۴

ص: ۱۳۷۵

ص: ۱۳۷۶

ص: ۱۳۷۷

عکس : محمد رضا نوری

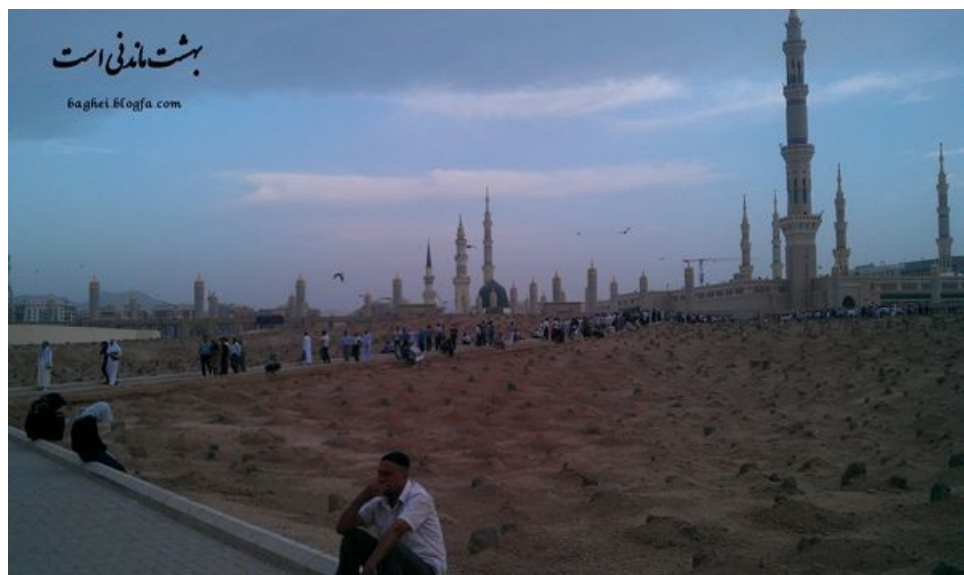
ص: ۱۳۷۸

ص: ۱۳۷۹

ص: ۱۳۸۱

ص: ۱۳۸۲

ص: ۱۳۸۳

ص: ۱۳۸۴

ص: ۱۳۸۵

ص: ۱۳۸۶

ص: ۱۳۸۷

ص: ۱۳۸۸

ص: ۱۳۸۹

ص: ۱۳۹۱

ص: ۱۳۹۴

ص: ۱۳۹۵

ص: ۱۳۹۶

ص: ۱۳۹۷

ص: ۱۳۹۸

ص: ۱۳۹۹

ص: ۱۴۰۰

ص: ١٤٠١

ص: ١٤٠٢

ص: ١٤٠٣

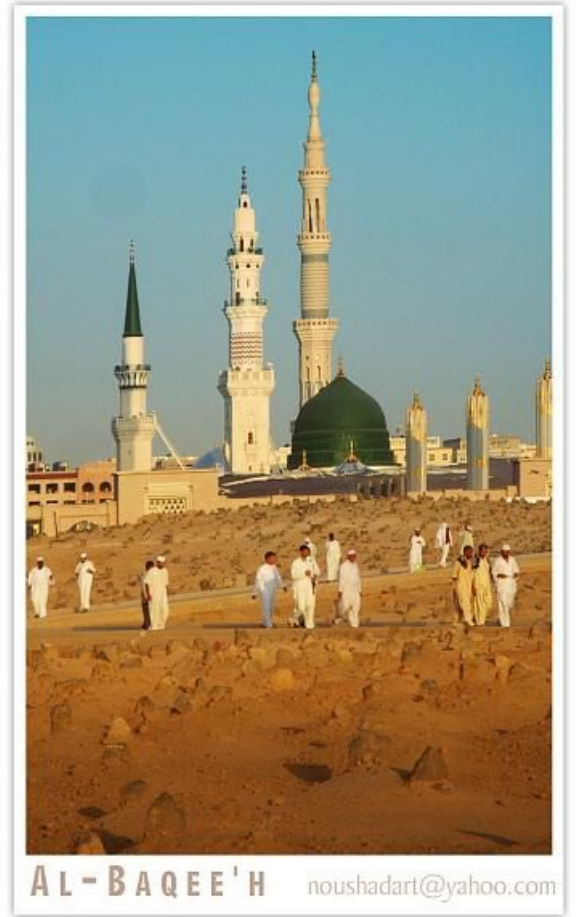
ص: ١٤٠٤

ص: ١٤٠٥

ص: ۱۴۰۶

ص: ۱۴۰۷

ص: ۱۴۰۸

ص: ١٤٠٩

ص: ١٤١٠

FARS

Photo : Hamed Jafarnejad

FARS NEWS AGENCY

ص: ۱۴۱۱

ص: ١٤١٢

ص: ١٤١٣

ص: ١٤١٤

قبر سومر چهار امام معصوم - قبرستان بقیع - عکس از حسین جاودانی - تبریز

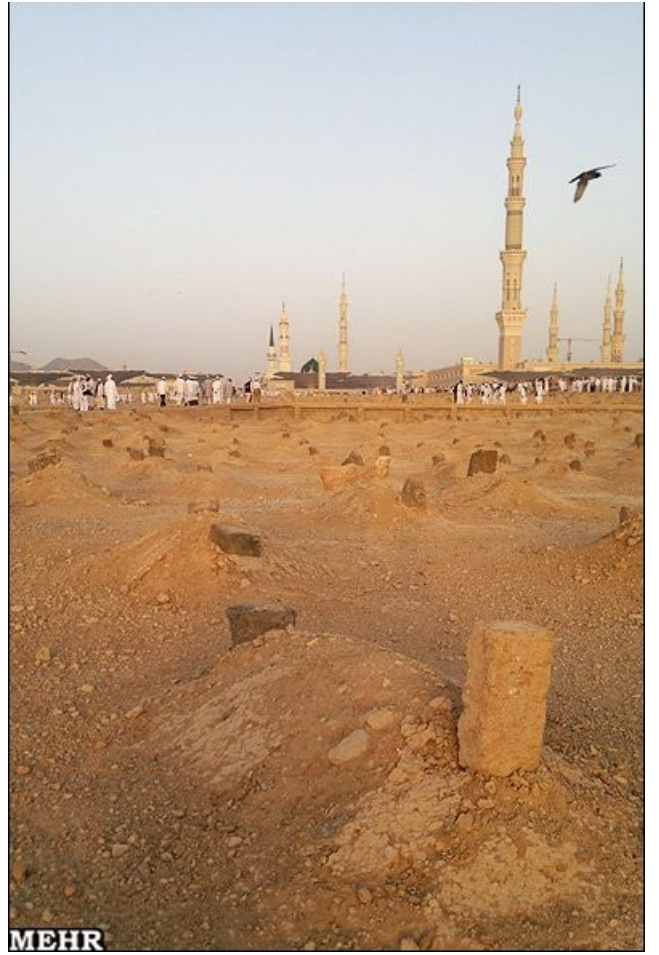

ص: ١٤١٦

۸۵- کتاب چهارم: بکره ۱-۴، فرستاد طبع

ص: ۱۴۱۷

ص: ۱۴۱۸

ص: ۱۴۱۹

ص: ١٢٠

ص: ۱۴۲۱

ص: ۱۴۲۲

ص: ۱۴۲۳

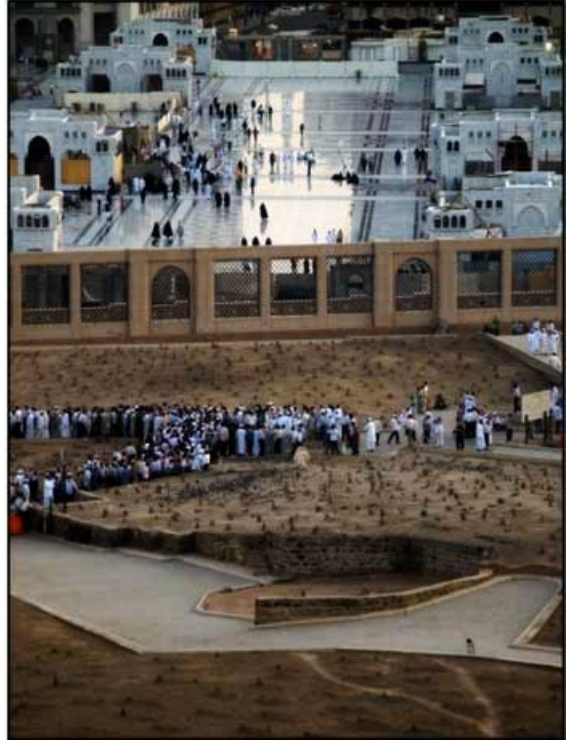

ص: ۱۴۲۴

ص: ١٤٢٥

ص: ۱۴۲۶

ص: ١٤٢٧

ص: ١٤٢٨

ص: ۱۴۲۹

ص: ۱۴۳۰

ص: ۱۴۳۱

ص: ۱۴۳۲

ص: ۱۴۳۳

ص: ۱۴۳۴

ص: ۱۴۳۵

ص: ۱۴۳۶

ص: ١٤٣٧

ص: ۱۴۳۸

Published by SHAFQNA

ص: ١٢٣٩

Published by SHFAQNA

ص: ١٤٤٠

ص: ۱۴۴۱

ص: ۱۴۴۲

FARS

Photo : president.ir

FARS NEWS AGENCY

ص: ۱۴۴۳

ص: ۱۴۴۴

ص: ١٤٤٥

ص: ۱۴۴۶

ص: ۱۴۴۷

ص: ۱۴۴۸

ص: ۱۴۴۹

ص: ۱۴۵۰

ص: ۱۴۵۱

ص: ۱۴۵۲

Photo : Hamed Jafarnejad

FARS NEWS AGENCY

ص: ۱۴۵۳

Published by SHAFQNA

ص: ۱۴۵۴

Published by SHAFQNA

ص: ۱۴۵۵

FARS

Photo : Hamed Jafarnejad

FARS NEWS AGENCY

ص: ۱۴۵۶

Hajj.ir

ص: ۱۴۵۷

HAJJ.IR

Photo:R.Mohseni

ص: ۱۴۵۸

ص: ۱۴۵۹

ص: ۱۴۶۳

HAJJ.IR

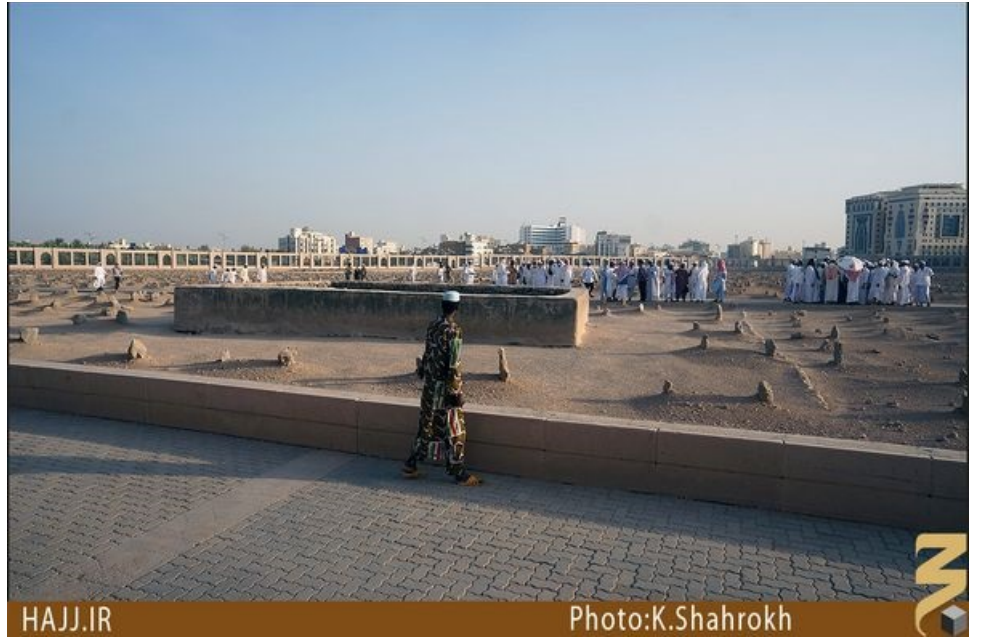
Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۶۴

ص: ۱۴۶۵

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۶۶

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۶۷

HAJJ.IR

Photo:R.Olyazadeh

ص: ۱۴۶۸

HAJJ.IR

Photo:R.Olyazadeh

ص: ۱۴۶۹

HAJJ.IR

Photo:R.Olyazadeh

ص: ۱۴۷۰

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۷۱

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۷۲

ص: ۱۴۷۳

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۷۴

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

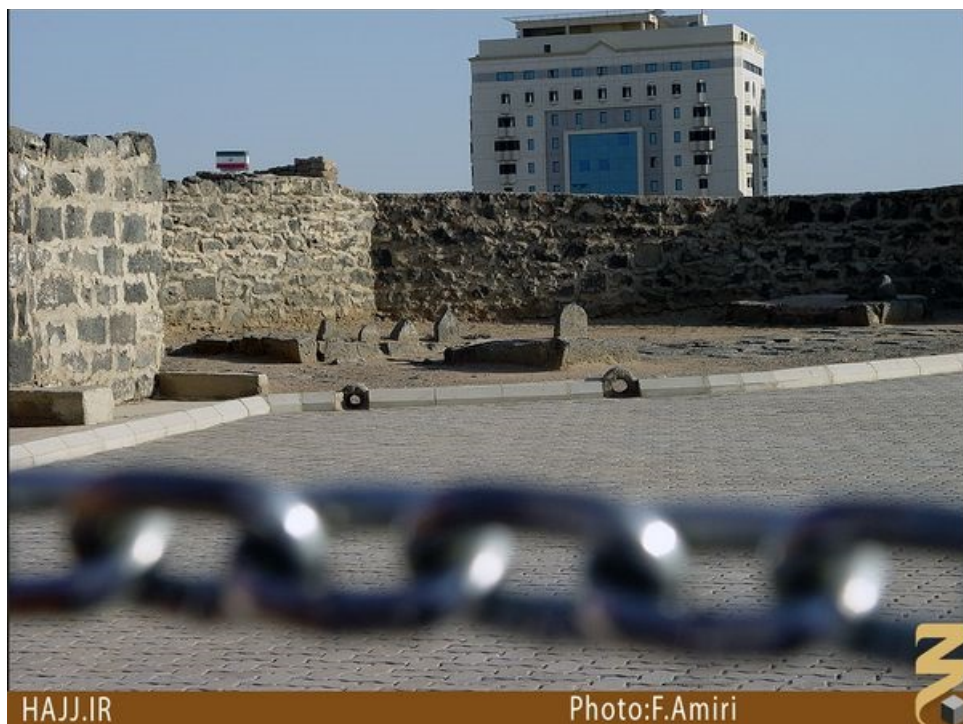
ص: ۱۴۷۵

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۷۶

ص: ۱۴۷۷

HAJJ.IR

Photo:F.Amiri

ص: ۱۴۷۸

HAJJ.IR

Photo:R.Mohseni

ص: ۱۴۷۹

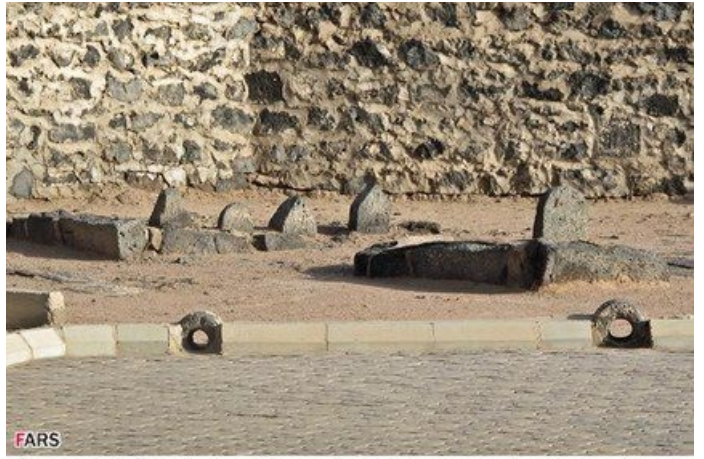

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۸۰

FARS

Photo : Hamed Jafarnejad

FARS NEWS AGENCY

ص: ۱۴۸۱

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۸۲

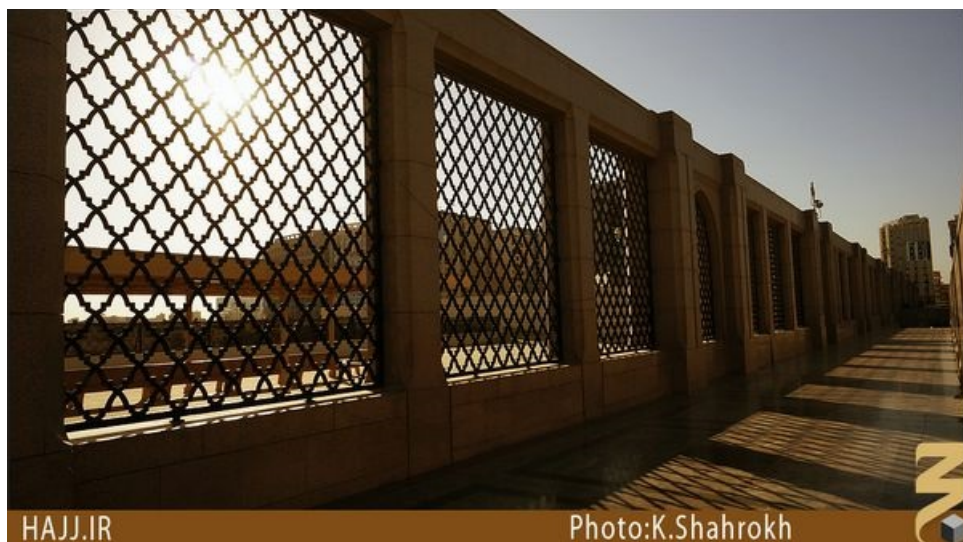

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۸۳

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۸۴

HAJJ.IR

Photo:R.Mohseni

ص: ۱۴۸۵

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۸۶

Photo : Hamed Jafarnejad

FARS NEWS AGENCY

ص: ۱۴۸۷

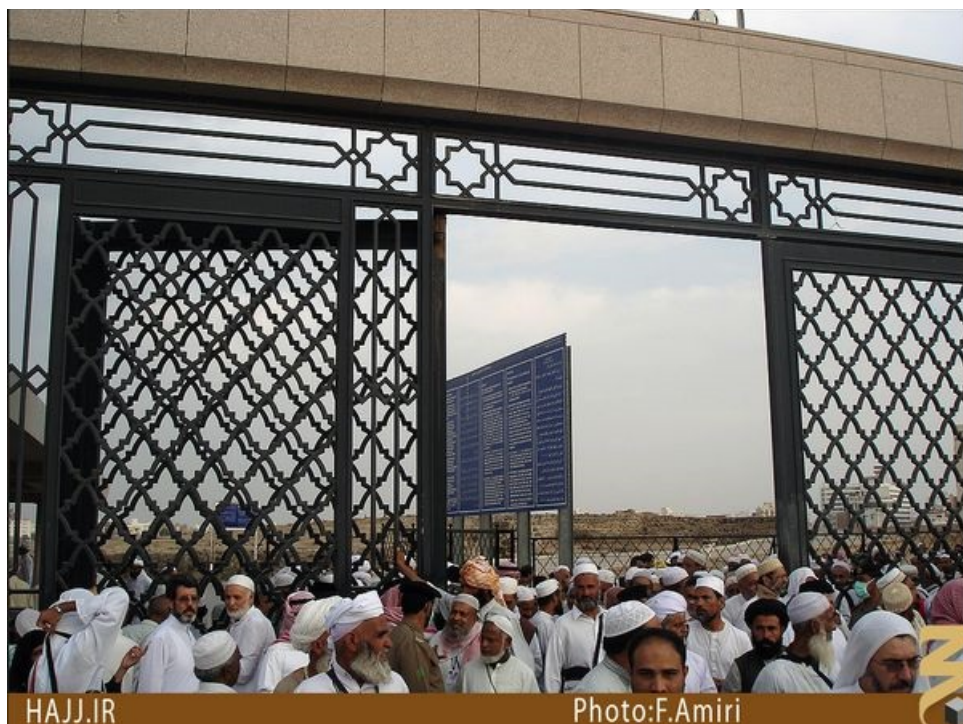

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۸

HAJJ.IR

Photo:F.Amiri

ص: ۱۴۸۹

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۹۰

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۹۳

ص: ۱۴۹۴

ص: ۱۴۹۵

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۴۹۶

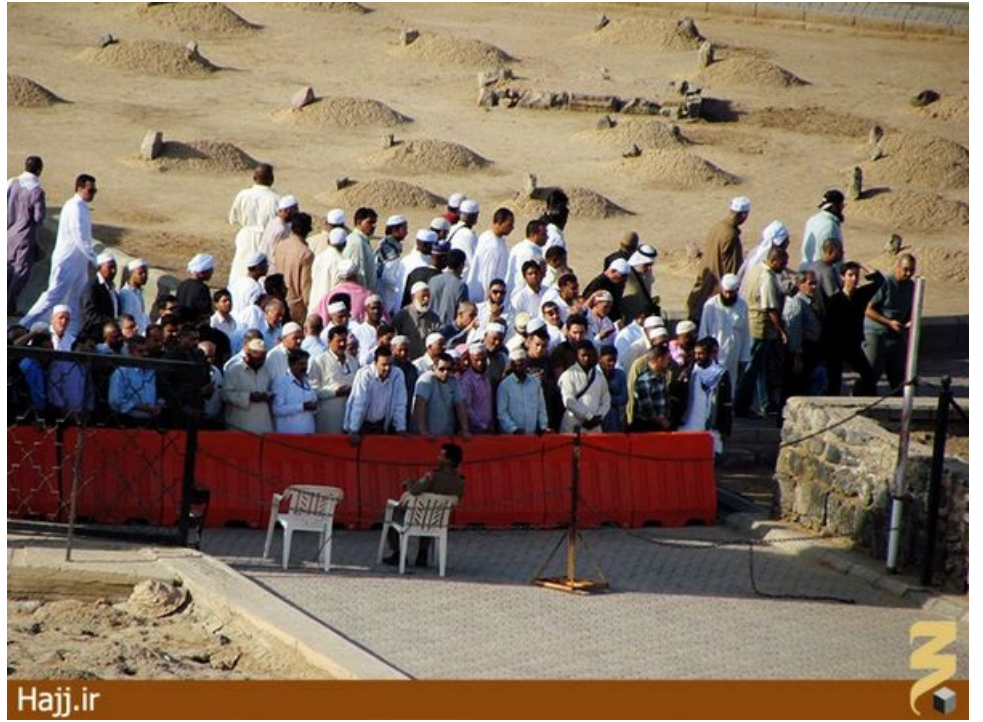

ص: ۱۴۹۷

ص: ۱۴۹۹

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۵۰۰

ص: ۱۵۰۱

ص: ۱۵۰۲

ص: ۱۵۰۳

ص: ۱۵۰۴

ص: ۱۵۰۵

HAJJ.IR

Photo:R.Mohseni

ص: ۱۵۰۶

HAJJ.IR

Photo:R.Mohseni

ص: ۱۵۰۸

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۵۰۹

HAJJ.IR

Photo:F.Amiri

ص: ۱۵۱۳

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۵۱۴

ص: ۱۵۱۵

HAJJ.IR

Photo:R.Mohseni

ص: ۱۵۱۶

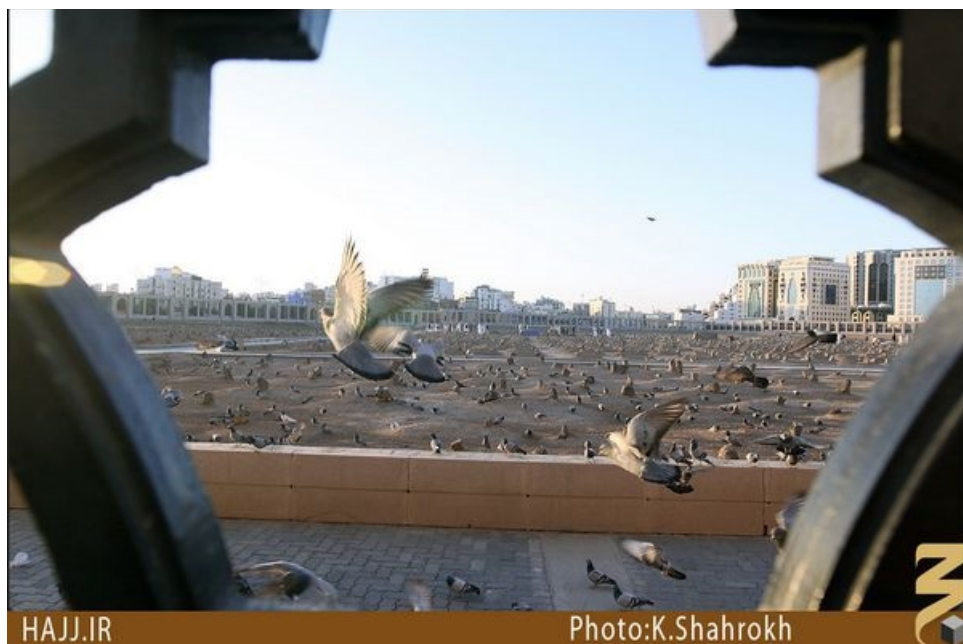

HAJJ.IR

Photo:R.Mohseni

ص: ۱۵۱۸

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۵۱۹

HAJJ.IR

Photo:R.Olyazadeh

ص: ۱۵۲۰

صورة لقبر فاطمة بنت أسد عليها السلام أم الإمام علي عليه السلام

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۵۲۲

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۵۲۴

ص: ۱۵۲۵

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

ص: ۱۵۲۶

HAJJ.IR

Photo:K.Shahrokh

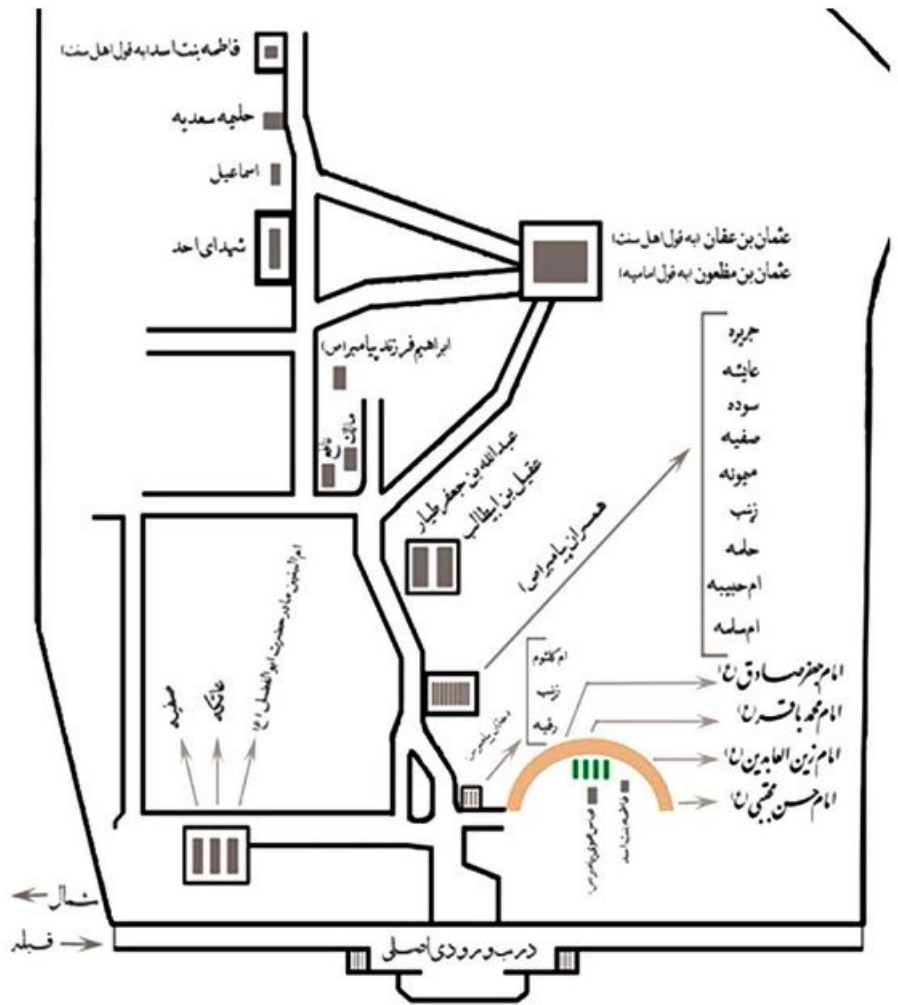

ص: ۱۵۲۷

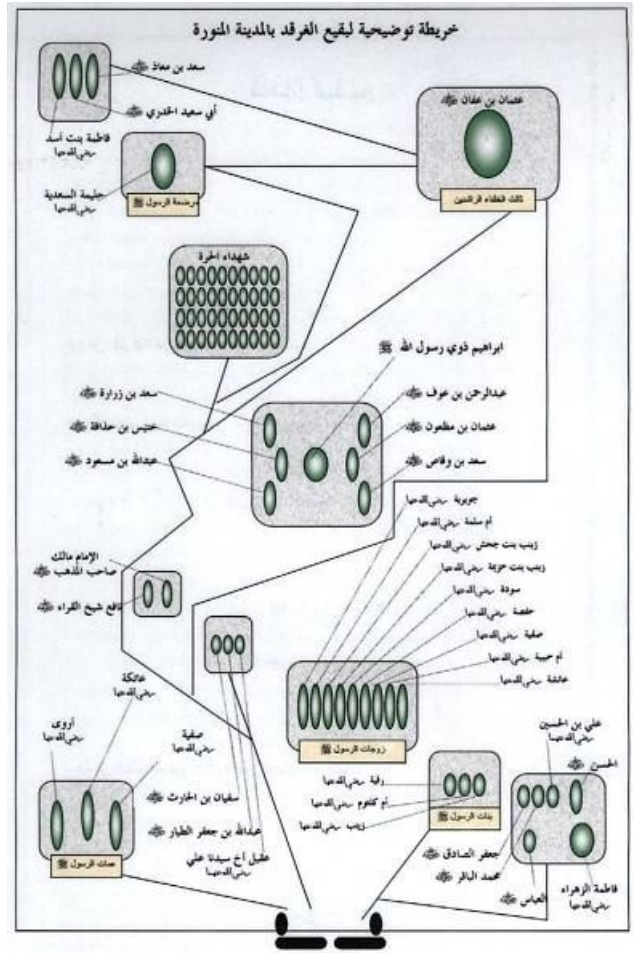

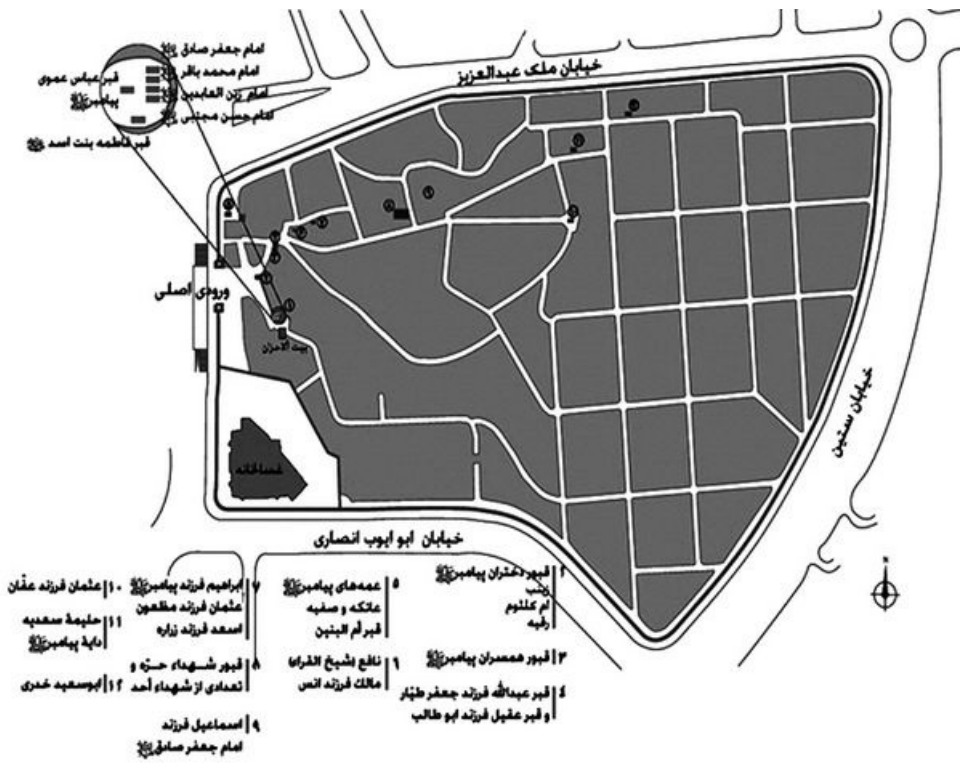
ص: ۱۵۲۸

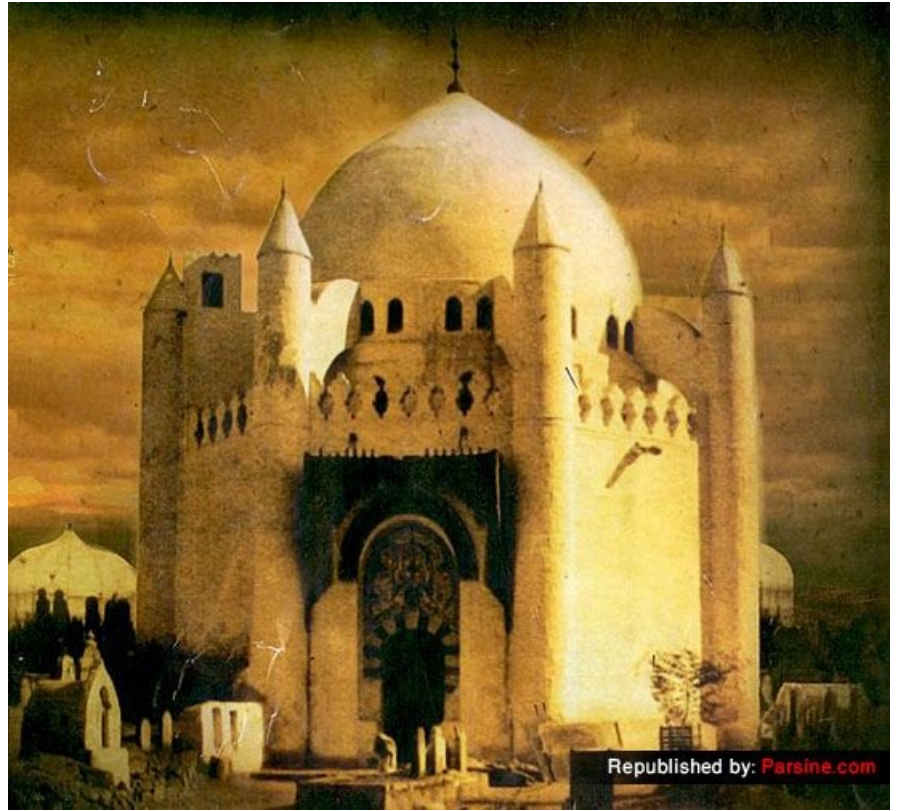

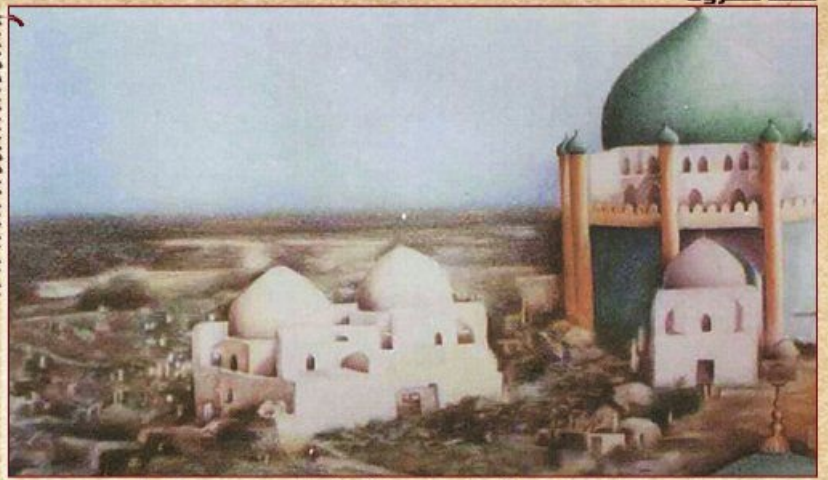

ص: ۱۵۳۳

رسم توضيحي لقبور أهل البيت (ع) في البقيع قبل الهدم

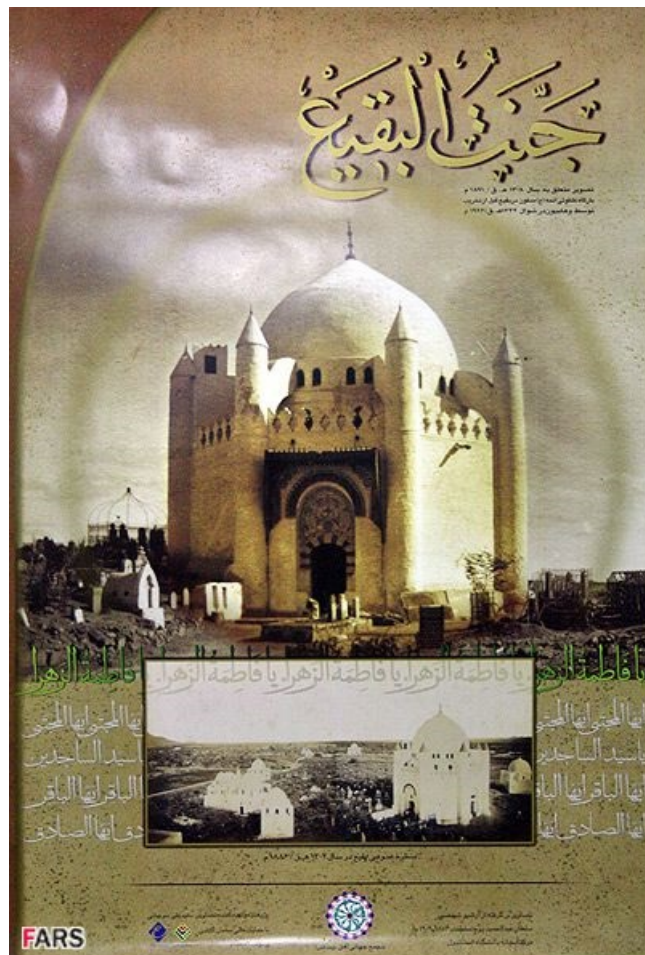

Photo :Hamed Malekpoor

FARS NEWS AGENCY

قبل از تخریب

بعد از تخریب

ص: ۱۵۳۶

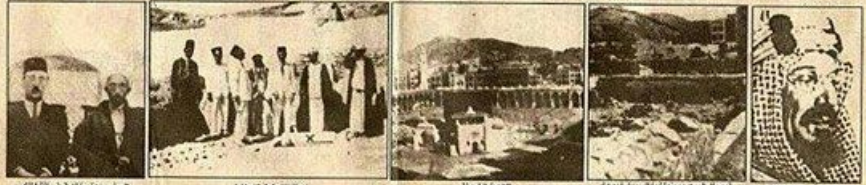
الكوكب

بيان
 أصدره عبد الحميد بن عبد الرحمن
 أمير الكويت في ١٠ من شهر ربيع الثاني سنة ١٣٤٠
 في شأن تعيينه أميراً للكويت
 بعد وفاة والده أمير الكويت
 الشيخ مبارك الصباح رحمه الله
 والشيخ عبد الحميد بن عبد الرحمن
 أمير الكويت في ١٠ من شهر ربيع الثاني سنة ١٣٤٠

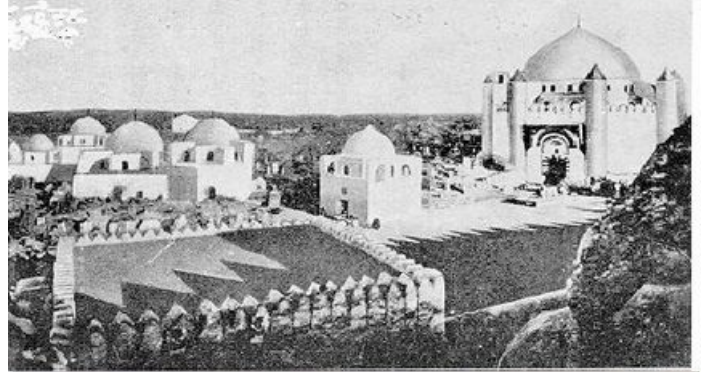
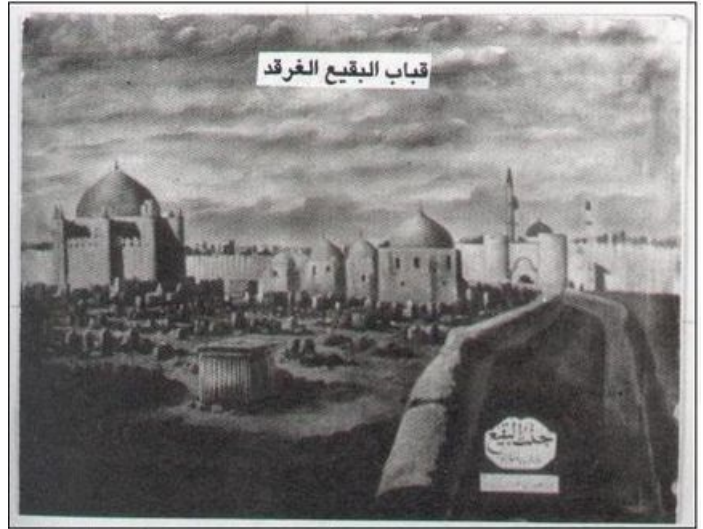
أسبوعية جامعة تأسست سنة ١٩٠٠ قبل الميلاد
 تصدر عن مجلة الكفاح العربي العدد رقم ٥٢٦
 أمين التحرير: خليل المعلم

آل سعود يدّمرون أضرمه الصحابة عبد العزيز يتظاهر بالاعتذار ويتهم رجاله

السفير جعفر خان في ضيافته الملك
 لجنة التحقيق الإيرانية
 الجمعية الصربية
 صور آل البيت وصفيها في السيدة خديجة
 عبد العزيز آل سعود، الممثل
 ٣ كانون الأول (ديسمبر) ١٩٢٤
 وقد بدأ وفد البراهمة بزيارة
 السيدة خديجة والسيدة أمية وبعض
 الترهاتية من آل سعود وشهروا في
 المدينة وأهل البلد
 وقد قدم آل سعود اعتذاراً لرئيس
 الوفد الإيراني الذي أشار إلى أن
 السيدة خديجة والسيدة أمية وبعض
 جنود مستوطنين التهمه انك بأنهم
 مشغولون
 وهناك بعض العصور التي نشأت
 حيث أن سعود بالأسانك الإسلامية
 القصة
 وطسارون طينياتها لها في تفسوس
 المشايخ القويمة الأثرية والسنية
 الخشية التوسعة من التناول على
 خريج النبي
 وكان الأعتناء حديث على يد
 صور أهل البلاد والسيدة خديجة أمية
 وصحة الاستشعار الإسلامية المتكلمة
 التي بدأت طلائعها والتي يتوقع أن
 تتنامى وتتنامى بالمتكامل متعديتة
 بمرورها بالأسانك إلى الأتم حتى ما جرى

Republished by: Parsine.com

Shia News

ص: ۱۵۳۹

ص: ۱۵۴۰

ص: ۱۵۴۱

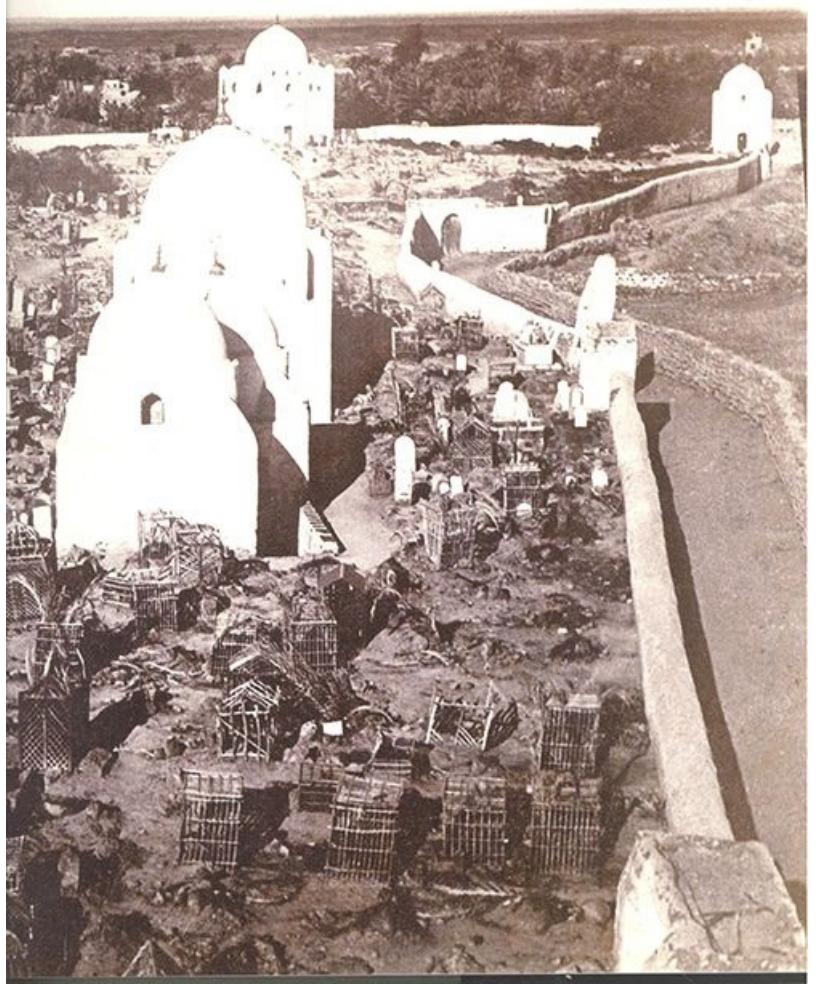
ص: ۱۵۴۲

ص: ۱۵۴۳

ص: ۱۵۴۴

ص: ١٥٤٥

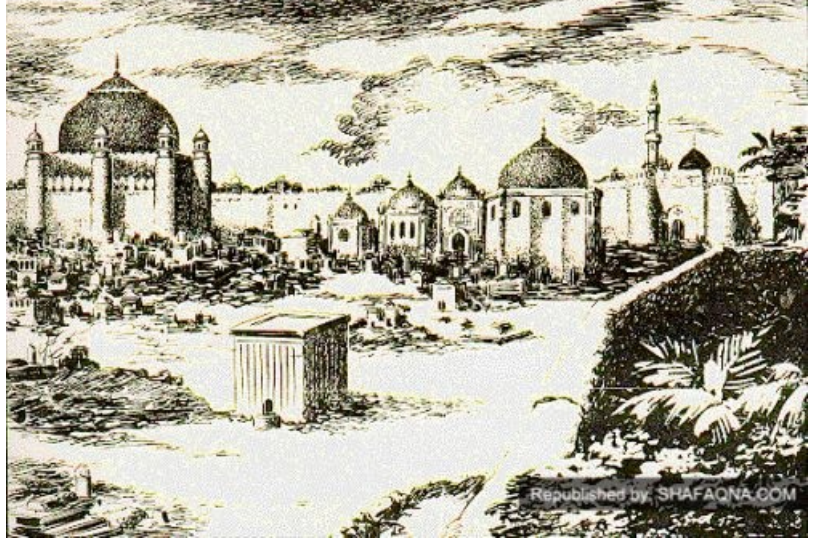
تصاویر گنبد و بارگه ائمه مظلوم بقیع قبل از تخریب توسط وهابیون هفتاد و پنج سال پیش

ص: ۱۵۴۶

ص: ۱۵۴۷

ص: ١٥٤٨

تصاویر گنبد و بارگاہ ائمه مظلوم بنیع قبل از تخریب توسط وهابیون هفتادو پنج سال پیش

ص: ۱۵۴۹

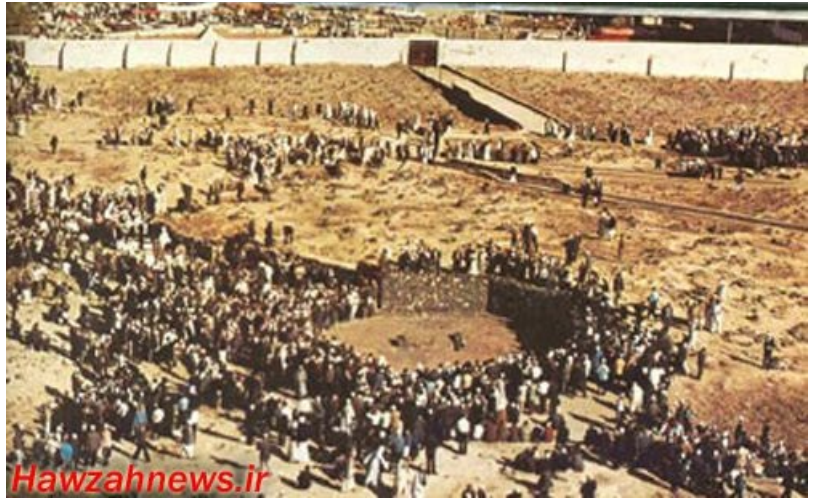

ص: ١٥٥٠

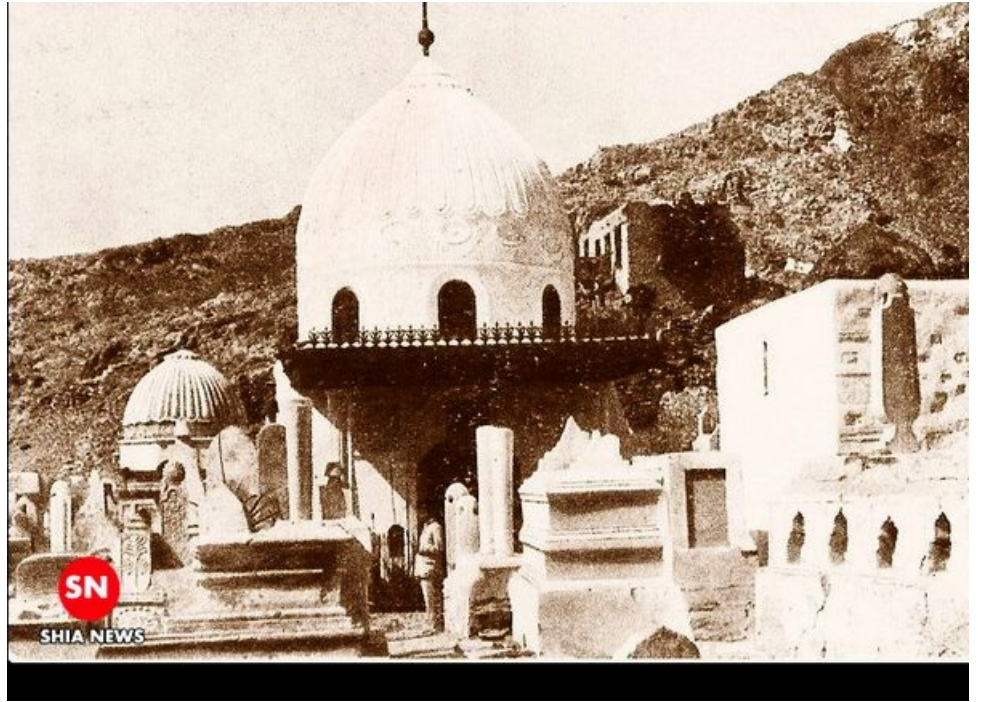
KEYHO - GIERA 1972

بعضی و صحابه آمدند و بنام مسجد بنام عثمان علی نبوت و علی بن ابی طالب و ابی طالب
شرفی و جانشین علی بن ابی طالب و سلم و عمر و عثمان و علی بن ابی طالب و ابی طالب و ابی طالب
مسجد بنام عثمان و بنام عثمان بن علی بن ابی طالب و عثمان بن علی بن ابی طالب

ص: ۱۵۵۲

ص: ۱۵۵۳

منظر البقيع من الجهة الشرقية الجنوبية سنة 1321 هـ

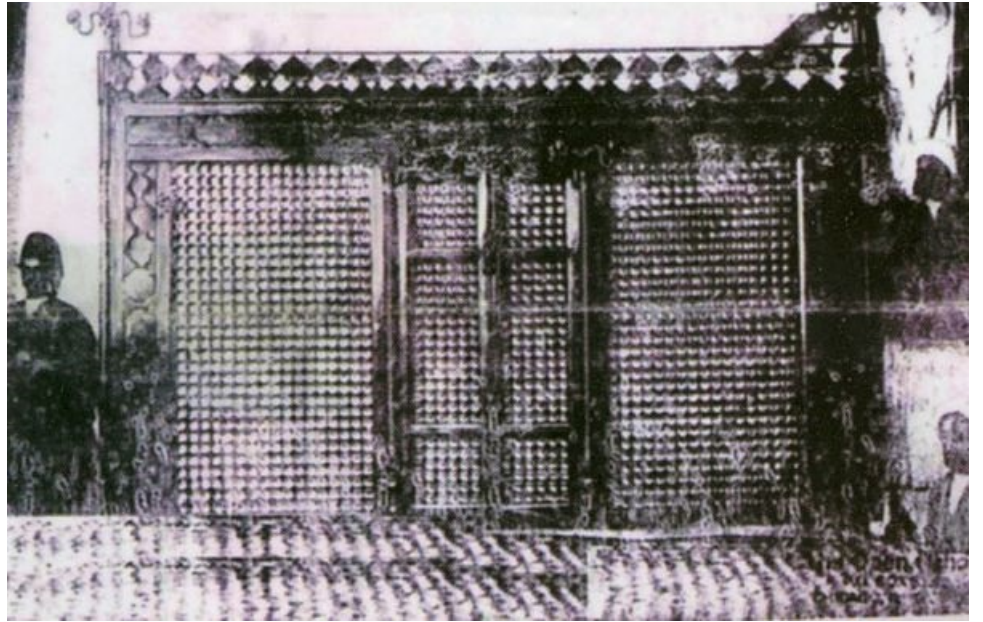

ص: ١٥٥٤

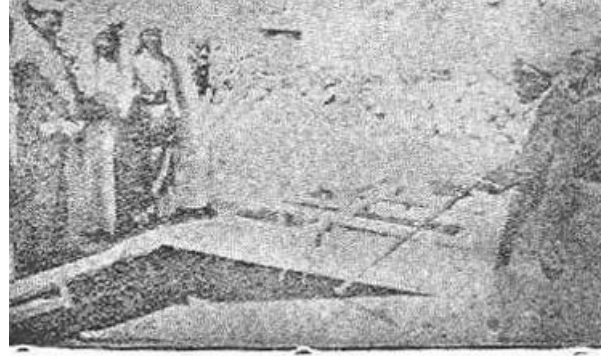

ص: ۱۵۵۵

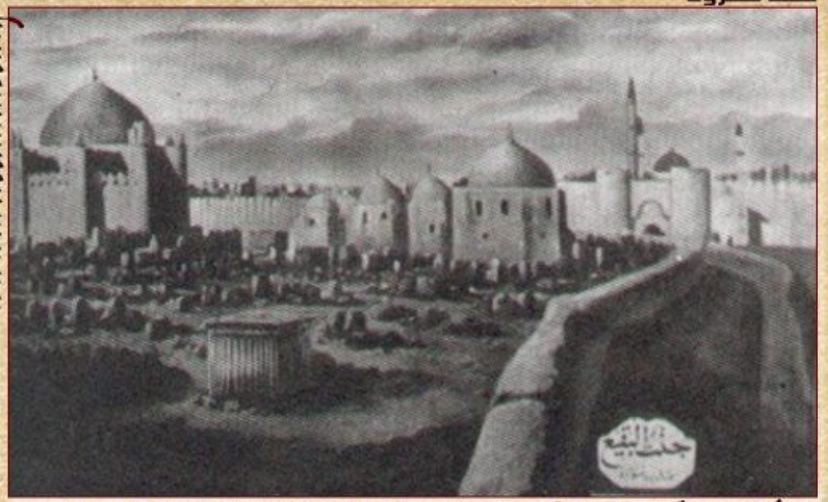
ص: ۱۵۵۶

(شماره ۷۱- قبورانه بقیع در حال ویرانی بدست وهابیه)

ص: ۱۵۵۷

www.wattainet.org

صورة أخرى لجنّة البقيع قبل الهدم .. في عام ألف وثلاثمائة وأربعة وأربعون للهجرة

منظر البقيع من الجهة الشرقية الجنوبية سنة 1321 هـ

ص: ١٥٥٩

قبرستان بقیع در سال 1297 هجری قمری
در سمت راست تصویر حرم مطهر چهار امام شهید: حضرت امام حسن (ع)- حضرت امام زین العابدین (ع)- حضرت امام باقر (ع) و حضرت امام جعفر صادق (ع)
و در سمت چپ حرم مطهر دختران حضرت پیامبر دیده می شود.

Published by SHAFQNA

ص: ١٥٦١

ص: ۱۵۶۲

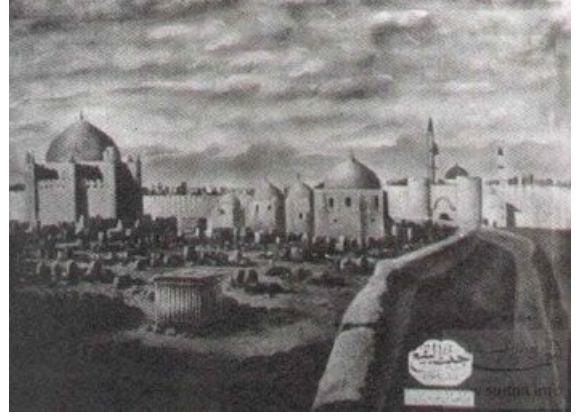

Published by SHAFQNA

ص: ١٥٦٣

ص: ۱۵۶۴

ص: ١٥٦٥

صورة للواجهة الرئيسية للبقيع {الغربية} وهو على سوره الأول الذي بني في عهد الدولة السعودية أيدها الله.
الدر المنثور في بيان معالم المدينة الرسول في العهد النبوي، عبدالعزيز عبدالرحمن بن ابراهيم كنعكي، مدينة، مكتبة الملك فهد الوطنية، ١٤٣٠، ٤٨٠ ص.

ص: ١٥٦٦

صورة من داخل البقيع وهو على سوره القديم كما تظهر مواضع قبور آل البيت رضي الله عنهم جميعاً .
الدرالمنثور في بيان معالم المدينة الرسول في العهد النبوي، عبدالعزيز عبدالرحمن بن ابراهيم كعكي، مدينة، مكتبة الملك فهد الوطنية، ١٤٣٠، ٤٨٠ ص.

ص: ١٥٦٧

صورة لموضع قبر سيدنا إسماعيل بن جعفر الصادق عليه السلام وقد كان موضع القبر خارج البقيع في الجهة الغربية الجنوبية وقد أدخل ضمن توسعة البقيع الأولى في عهد الدولة السعودية رعاها الله.
الدر المثثور في بيان معالم المدينة الرسول في العهد النبوي، عبدالعزيز عبدالرحمن بن ابراهيم كعكي، مدينة، مكتبة الملك فهد الوطنية، ١٤٣٠، ٤٨٠ ص.

ص: ١٥٦٨

صورة جوية تبين موقع بقية الغرقد وعلاقته بالمسجد النبوي الشريف بعد التوسعة الأخيرة لخدام الحرمين الشريفين الملك فهد بن عبد العزيز يرحمه الله .
الدر المشهور في بيان معالم المدينة الرسول في العهد النبوي، عبدالعزيز عبدالرحمن بن ابراهيم كعكي، مدينة، مكتبة الملك فهد الوطنية، ١٤٣٠، ٤٨٠ ص.

ص: ١٥٦٩

صورة لبقيع الغرقد وقد أحيط بالمباني والمنشآت العالية ، وقد أخذت الصورة قبل توسعته الأخيرة وعمارة سوره الذي حظي به البقيع في عهد خادم الحرمين الشريفين الملك فهد بن عبد العزيز يرحمه الله.
الدر المنثور في بيان معالم المدينة الرسول في العهد النبوي، عبدالعزيز عبدالرحمن بن ابراهيم كعكي، مدينة، مكتبة الملك فهد الوطنية، ١٤٣٠، ٤٨٠ ص.

ص: ١٥٧٠

صورة لموضع قبور آل بيت
النبي ﷺ أثناء موسم الزيارة
حيث يقف المسلمون لزيارة
البقيع والسلام على أهله تأسياً
بالنبي ﷺ وقد أخذت صورة
البقيع وهو على سوره القديم
قبل تجديده في عهد الدولة
السعودية أيدها الله .

الدرالمشهورفي بيان معالم المدينة الرسول في المعهد النبوي، عبدالعزيز عبدالرحمن بن ابراهيم كعكي، مدينة، مكتبة الملك فهد الوطنية، ١٣٣٠، ٤٨٠ ص.

ص: ١٥٧١

صورة من داخل البقيع قبل التوسعة الأخيرة وهو على سوره القديم قبل إعادة إعماره في عهد خادم الحرمين الشريفين الملك فهد بن عبد العزيز يرحمه الله.

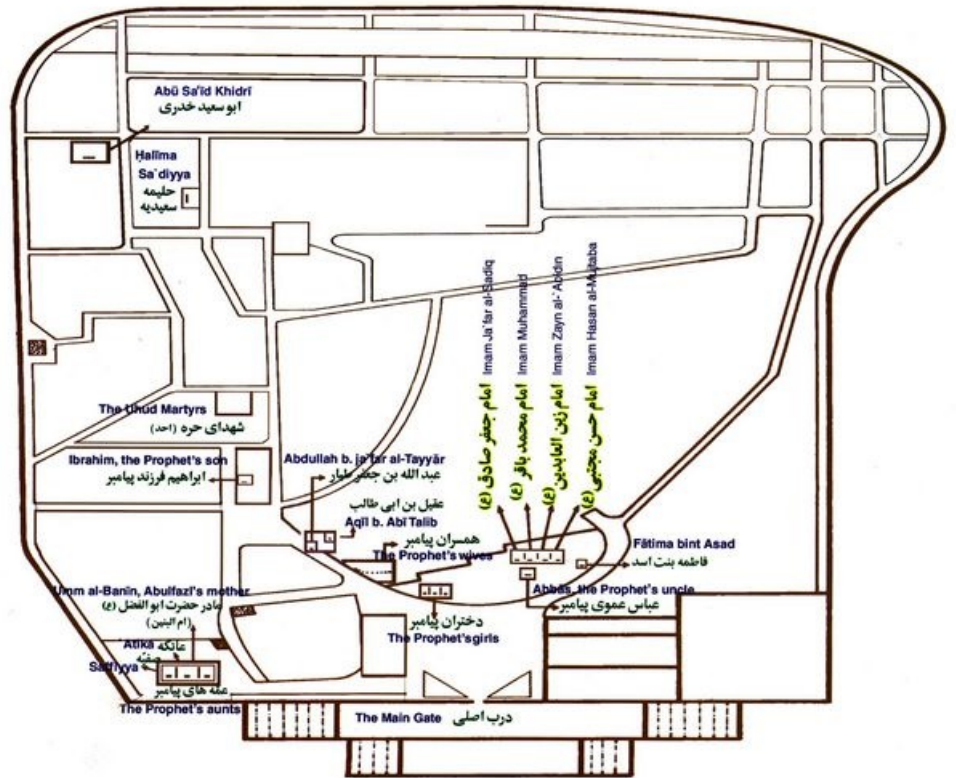
الدر المنثور في بيان معالم المدينة الرسول في العهد النبوي، عبدالعزيز عبدالرحمن بن ابراهيم كعكي، مدينة، مكتبة الملك فهد الوطنية، ١٤٣٠، ٤٨٠ ص.

ص: ١٥٧٢

صورة من داخل البقيع وهي صورة قديمة جداً وتظهر بعض القباب والشواهد على بعض القبور*.
الدر المنشور في بيان معالم المدينة الرسول في العهد النبوي، عبدالعزيز عبدالرحمن بن ابراهيم كعكي، مدينة، مكتبة الملك فهد الوطنية،
١٤٣٠، ٤٨٠ ص.

ص: ١٥٧٣

۲۹ - نقشه قبرستان باقی
 و خارطة مقبرة البقيع
 Map of the Baqi' Cemetery.

حریم عشاق: آلبوم تصاویر اماکن مقدسه، قم، طلوع اندیشه، ۱۳۸۱، ۹۰ ص.

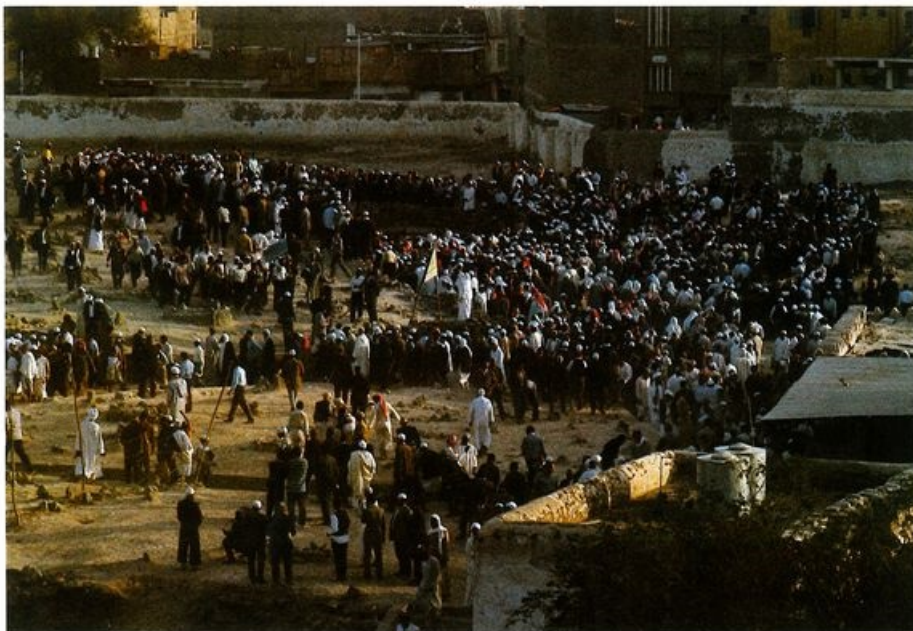

۳۱- قبرستان باق در سال ۱۲۸۷ هـ.ش.
۱- مقبرة البقيع في سنة ۱۳۲۶ هـ.ق.
۲- The Baqi' Cemetery in 1908.

حريم عشاق: آلبوم تصاویر اماکن مقدسه، قم، طلوع اندیشه، ۱۳۸۱، ۹۰ ص.

ص: ۱۵۷۵

۸۷- کتاب چهارم: پیکره ۱-۶، طبع، مطبعة اهل بیت ۱۳۹۵ هـ ق.

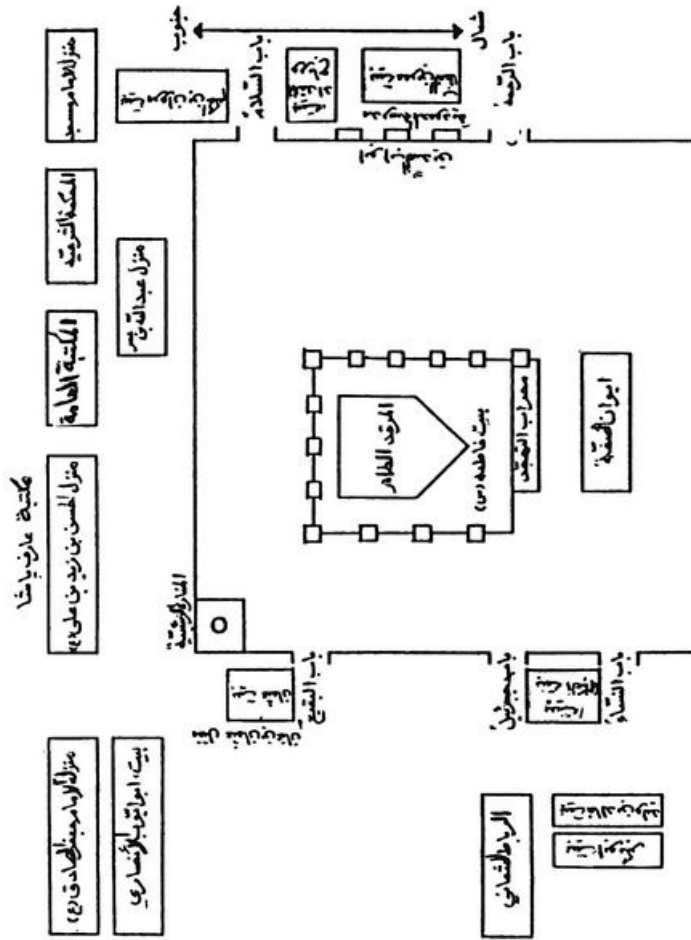
مدینه شناسی، سید محمد باقر نجفی، ۱۳۶۳، چاپ اقسست در آلمان، جلد اول.

ص: ۱۵۷۶

معالم مكة والمدينة: بين الماضي والحاضر، الشيخ يوسف رغدا العاملي، بيروت، دار المرئضي، چاپ اول، ١٤١٨، ٥٤٠ ص

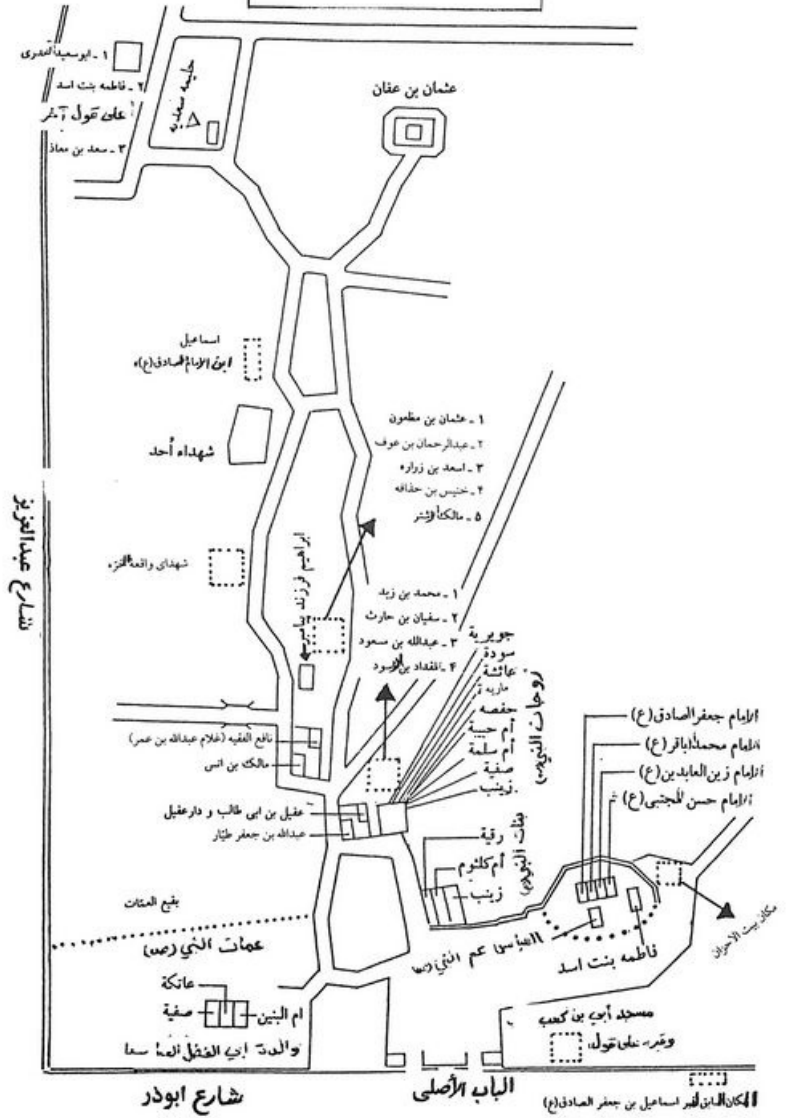
البيوت التاريخية حول المسجد النبوي (ص).

معالم مكة والمدينة: بين الماضي والحاضر، الشيخ يوسف رعدا العاملي، بيروت، دار المرئضي، چاپ اول، ۱۴۱۸، ۵۴۰ ص.

خارطة مقبرة البقيع.

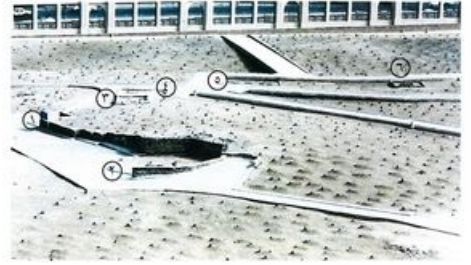
معالم مكة والمدينة: بين الماضي والحاضر، الشيخ يوسف زغدا العاملي، بيروت، دار المرتضى، چاپ اول، ۱۴۱۸، ۵۴۰ ص.

- ٧ - شهداء الحرة (القليب) .
 ٨ - قبر عثمان بن عفان .
 ٩ - قبر سعد بن معاذ .
 ١٠ - قبر أبي سعيد الخدري وجواره .
 ١١ - قبر السيدة حليلة السعديّة .
 ١٢ - قبر اسماعيل بن جعفر الصادق .
 (خارج الصورة)
 ١٣ - قبور عمات النبي .
 - صفيّة بنت عبد المطلب .
 - عاتكة بنت عبد المطلب .

بيع القرفذ، حاتم عمرطه ونحمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٢، ١٧٦، ص.

- ١ - قبور بنات رسول الله .
 - السيدة أم كلثوم .
 - السيدة رقية .
 - السيدة زينب .
 ٢ - قبور أهل بيت النبي .
 - السيدة فاطمة بنت رسول الله .
 - العباس بن عبد المطلب عم رسول الله .
 - الحسن بن علي .
 - رأس الحسين بن علي .
 - زين العابدين بن الحسين بن علي .
 - محمد الباقر بن زين العابدين .
 - جعفر الصادق بن محمد الباقر .
 - سيدينا علي الخليليعة الرابع ابن عم الرسول .
 ٣ - قبور زوجات رسول الله .
 - السيدة عائشة بنت الصديق .
 - السيدة سودة بنت زمعة العامرية .
 - السيدة حفصة بنت عمر بن الخطاب .
 - السيدة زينب بنت عزيمة الهلالية .
 ٤ - قبر عاتق بن أبي طالب ومن معه من آل هاشم .
 - قبر عاتق بن أبي طالب .
 - قبر عبد الله بن جعفر الطيار، المشهور بجواد العرب .
 ٥ - قبر أبي سفيان بن الحارث بن عبد المطلب .
 - قبر الإمام مالك بن أنس ومن معه .
 - قبر نافع بن أبي نعيم .
 ٦ - قبر عثمان بن مظعون .
 - قبر إبراهيم بن النبي .
 - قبر عبد الرحمن بن عوف .
 - قبر سعد بن أبي وقاص .
 - قبر أسعد بن زبارة .
 - قبر عيسى بن حنيفة السهمي .
 - قبر فاطمة بنت أسد والدّة سيدينا علي .

- الأرقام داخل الشكل توضح تسلسل القبور حسب ما جاءت في الكتاب.

بقيع الغرقد، حاتم عمر طه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ۱۴۲۴، ۱۷۶ ص.

ص: ۱۵۸۲

قبر العمات (صفية وعاتكة) عمّتا رسول الله ﷺ
بقيع الغرقد، حاتم عمرطه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ۱۴۲۴، ۱۷۶ ص.

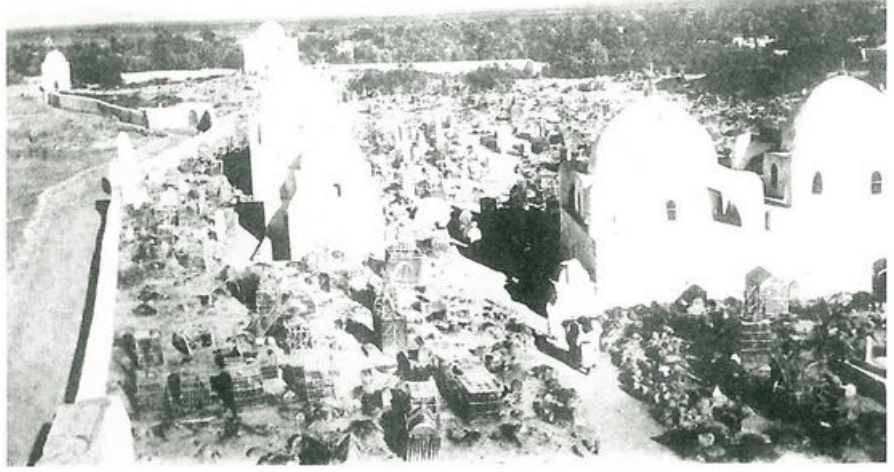
قبر العمامات (صفيه وعاتكه) عمنا رسول الله ﷺ بعد ضمه للبقيع في العهد السعودي
بقيع الغرقد، حاتم عمر طه ومحمد أنور البكرى، المدينة المنوره، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ۱۴۲۴، ۱۷۶ ص.

ص: ۱۵۸۴

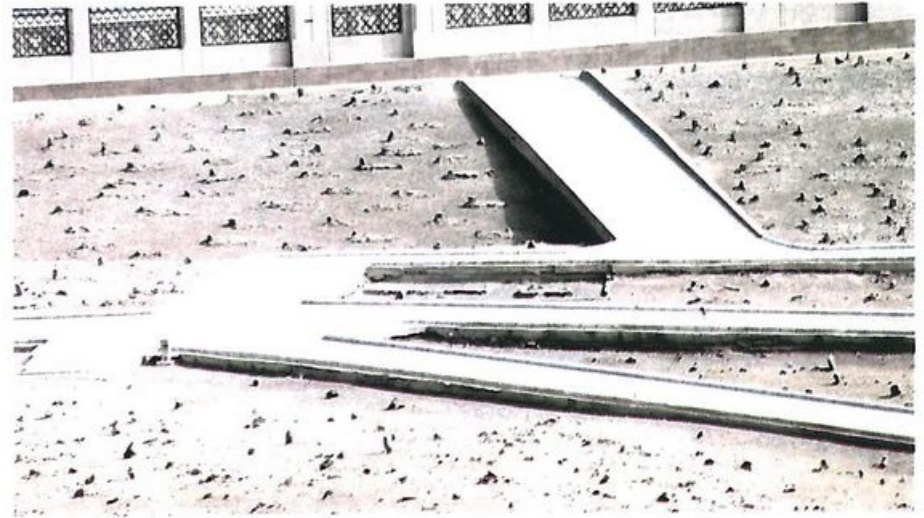
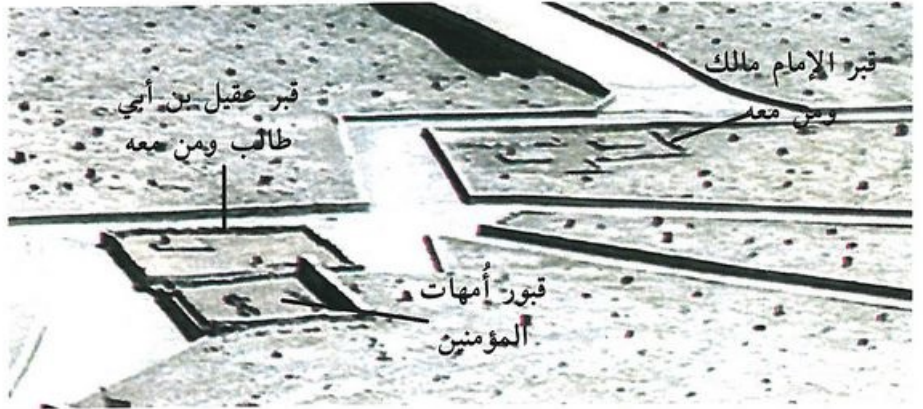
بقيع الفرقد، حاتم عمر طه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ۱۴۲۴، ۱۷۶ ص.

جانب من بقیع الغرقد وتظهر القباب التي كانت علی قبور الصحابة وقد أزيلت فی عهد الملك عبد
العزیز رحمه الله عام (١٣٤٤ هـ) تمشیاً مع السنة النبویة الشریفة
بقیع الغرقد، حاتم عمر طه ومحمد أنور البکری، المدینة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

ص: ١٥٨٦

بقية الغرقه، حاتم عمر طه و محمد أنور البكري، المدينة المنوره، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ۱۴۲۴، ۱۷۶ ص.

قبور أمهات المؤمنين رضوان الله عليهن أجمعين

بتقريب الفرق، حاتم عمر طه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ۱۴۲۴، ۱۷۶ ص.

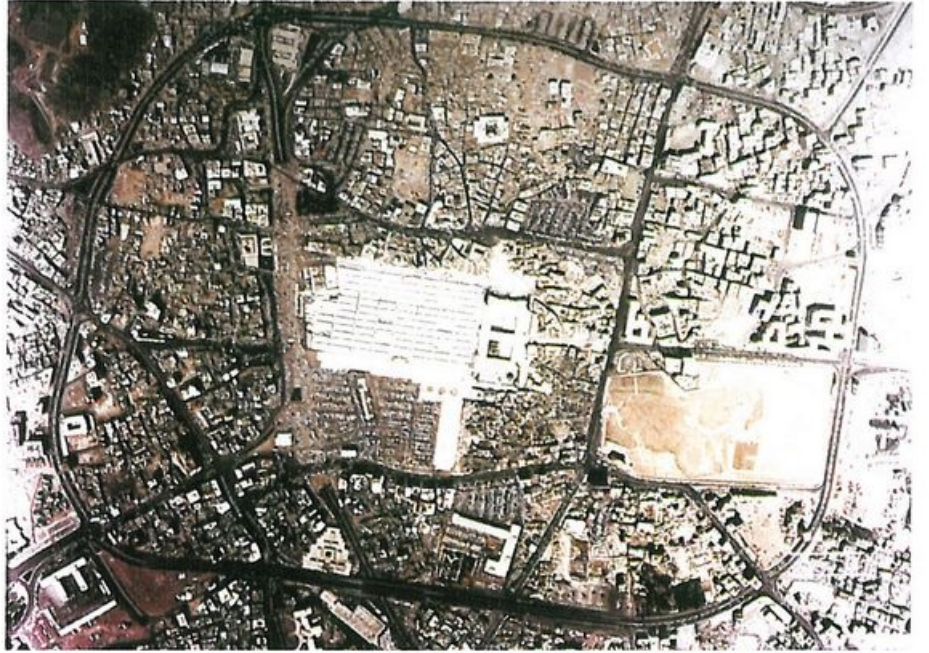
ص: ۱۵۸۸

القباب التي كانت مقامة على قبور آل البيت وبعض الصحابة ضمن بقيق الغرقد والتي أنشئت في عهد المماليك والعثمانيين مخالفة لحديث رسول الله ﷺ. وقد تم إزالة القباب وسويت القبور بالارض ضمن إنجازات الدولة السعودية الأولى عام (١١٢٠ هـ) وكذلك ما تم إعادة إنشائه قبل دخول المدينة المنورة في عهد حكومة الملك عبد العزيز آل سعود عام (١٣٤٥ هـ)

بقيق الغرقد، حاتم عمرطه ومحمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

(عام ١٤٠٤ هـ)

بقيع الغرقد، حاتم عمر طه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

ص: ١٥٩٠

(عام ١٤١٧ هـ)

صورتان بالطائرة للمنطقة المركزية بوضوحان ببيع الغرقد قبل وبعد التوسعة السعودية الأخيرة
ببيع الغرقد، حاتم عمر طه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

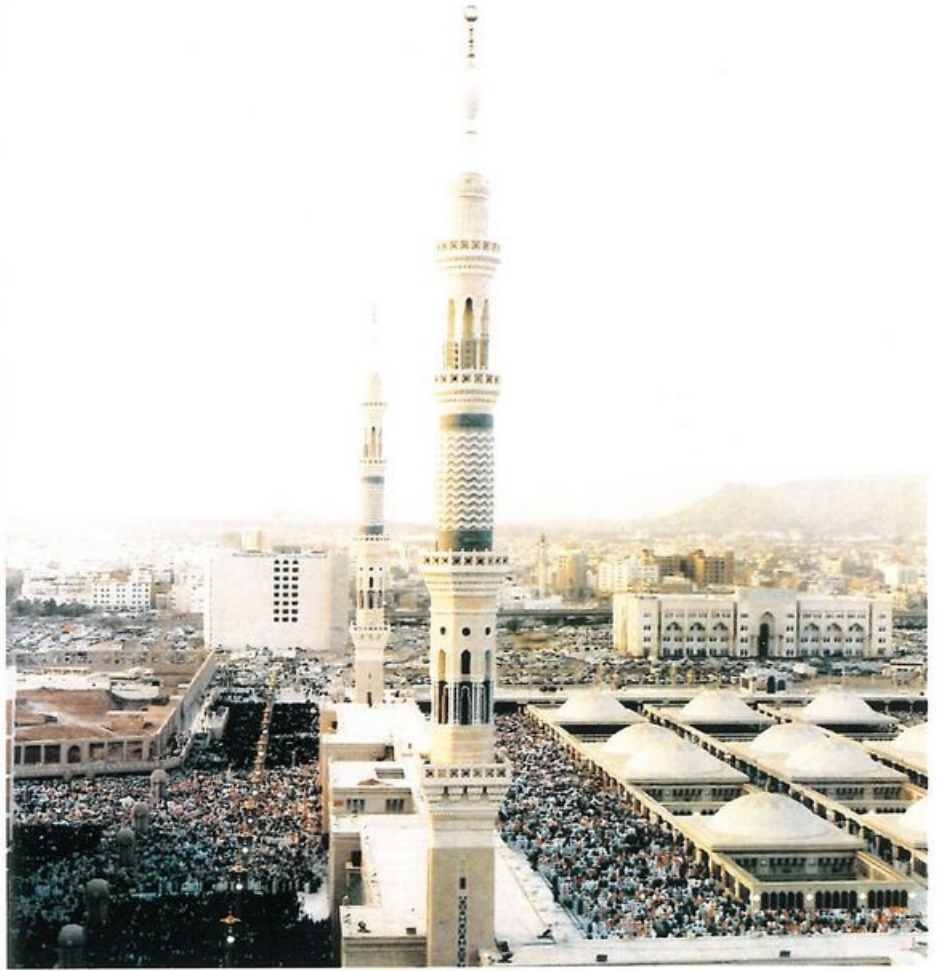
ص: ١٥٩١

السور الشمالي للبقيع وممر المشاة المحاذي له سهولة الزيارة دون الدخول للبقيع
(١٤٢١ هـ)

بقيع الفرقد، حاتم عمر طه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

ص: ١٥٩٢

ارتباط مباشر بين البقيع وساحات المسجد النبوي الشريف (١٤١٩ هـ)
بقيع الغرقد، حاتم عمر طه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

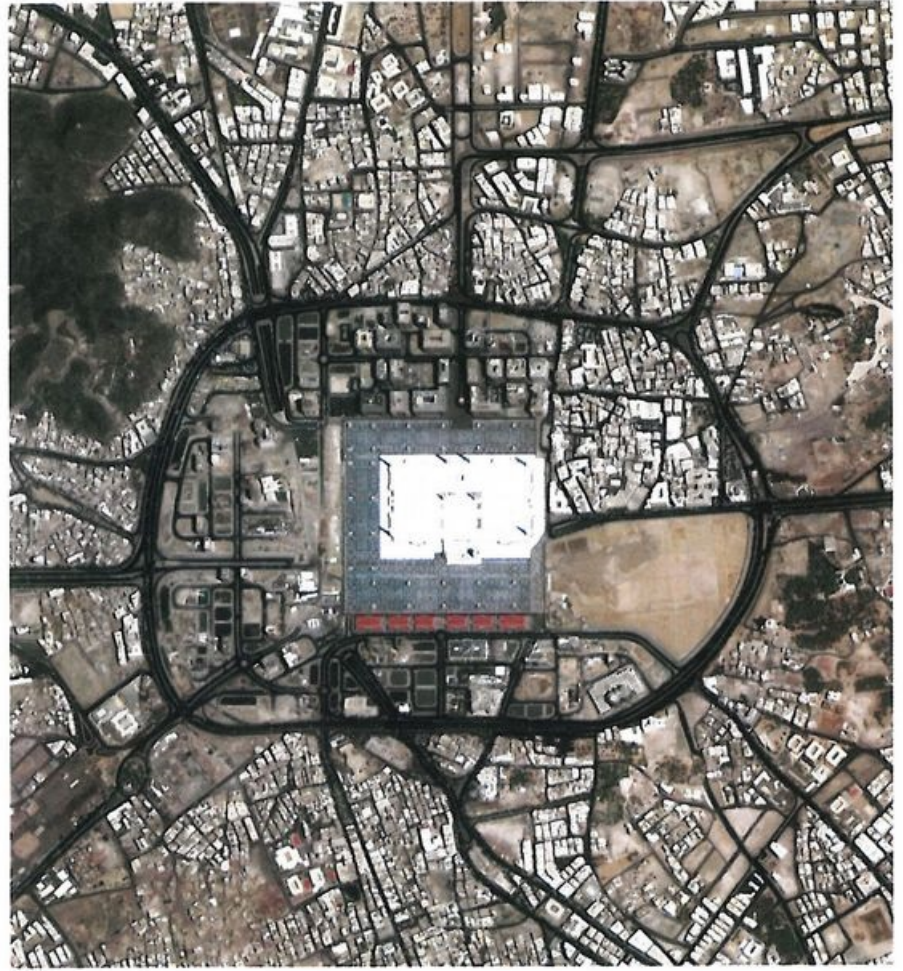

صورة بالطائرة عام (١٤١٩ هـ) تظهر بقيق الغرقد بعد آخر توسعة له في عهد خادم
الحرمين الشريفين

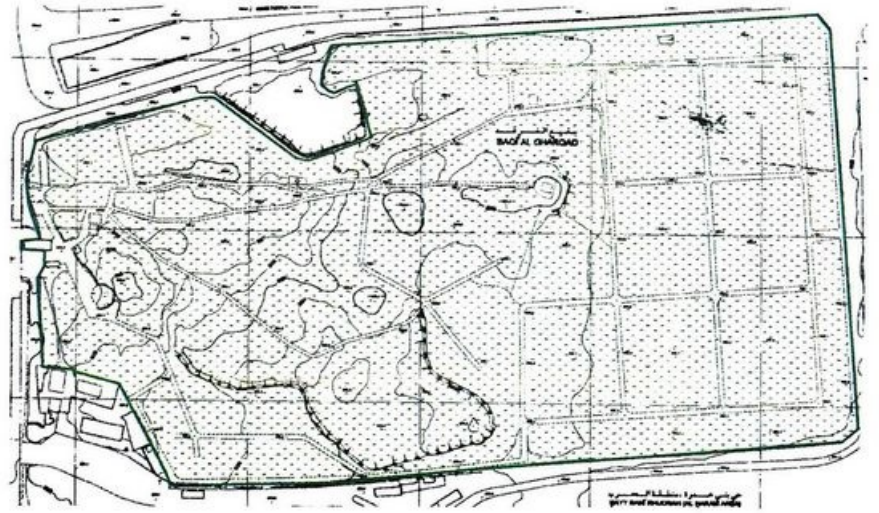
بقيق الغرقد، حاتم عمرطه ومحمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

ص: ١٥٩٤

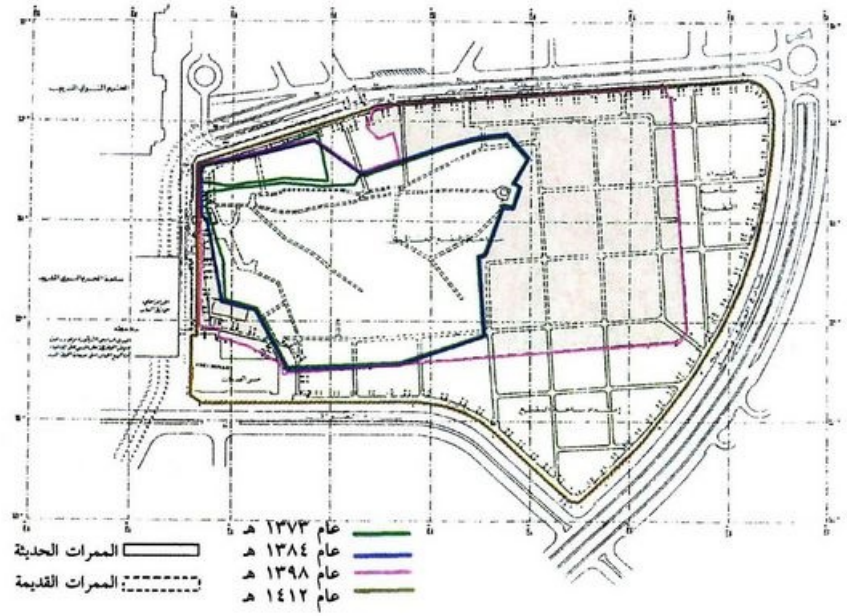

صورة بالأقمار الصناعية تظهر المنطقة المركزية بالمدينة المنورة بعد اكتمال مشروع خادم الحرمين الشريفين لتوسعة وعمارة المسجد النبوي الشريف والساحات المحيطة به وتوسعة بقية الغرقد (عام ١٤١٩ هـ)
بقية الغرقد، حاتم عمرطه ومحمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

مخطط جوي عام (١٤١٤ هـ) يوضح أعمال التوسعة وتنفيذ الممرات الداخلية
المنظمة قبل ضم المثلث الشمالي والجزء الجنوبي
بقيع الفرقد، حاتم عمرطه ومحمد أنور البكري، المدينة المنوره، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

ص: ١٥٩٦

مخطط جوي يوضح الوضع الحالي للبقيع (عام ١٤٢٤ هـ) ومراحل التوسعات التي مرت عليه

بقيع الفرقد، حاتم عمرطه ومحمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

قبل التوسعة

الجزء الشرقي والمثلث الجنوبي آخر توسعات البقيع التي صاحبت مشروع تطوير المنطقة المركزية المحيطة بالمسجد النبوي الشريف في توسعة وعمارة خادم الحرمين الشريفين

بقيع الغرقد، حاتم عمرطه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ۱۴۲۴، ۱۷۶ ص.

ص: ۱۵۹۸

بعد التوسعة

بقيع الغرقد، حاتم عمر طه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ۱۴۲۴، ۱۷۶ ص.

ص: ۱۵۹۹

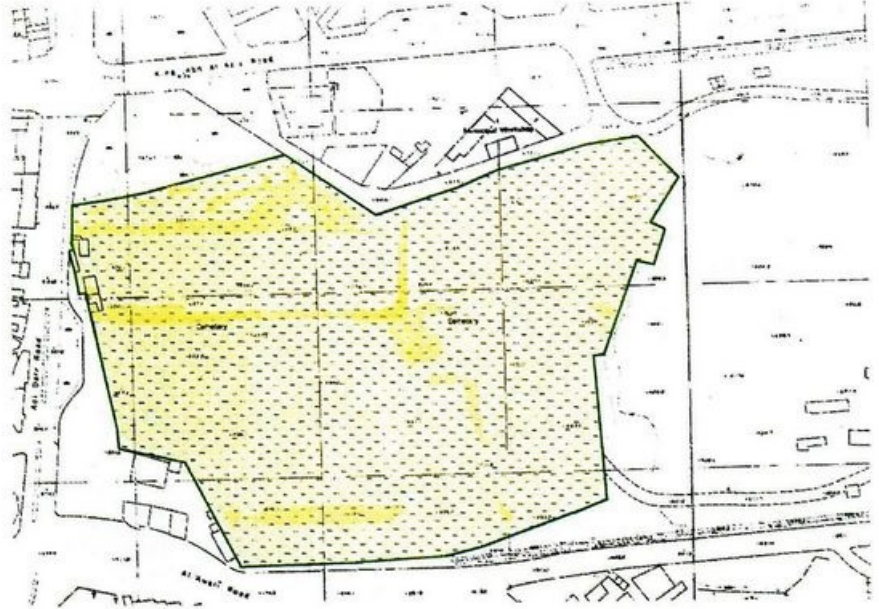

صورة بالطائرة توضح البقيع عام (١٤٠٩ هـ) قبل التوسعة السعودية الأخيرة
بقيع الفرقد، حاتم عمر طه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

بداية إزالة المباني حول البقيع من الجهات الأربعة ليرتبط بساحات المسجد
النبي الشريف من الغرب ويحاط بشوارع وطرق رئيسية
بقيع الفرقد، حاتم عمر طه ومحمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ۱۴۲۴، ۱۷۶ ص.

ص: ۱۶۰۱

مخطط للبقيع عام (١٣٩٨ هـ) بعد ضم بقيع العمات وقبل إجراء التوسعات
الشمالية والشرقية

بقيع الغرقد، حاتم عمر طه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

ص: ١٦٠٢

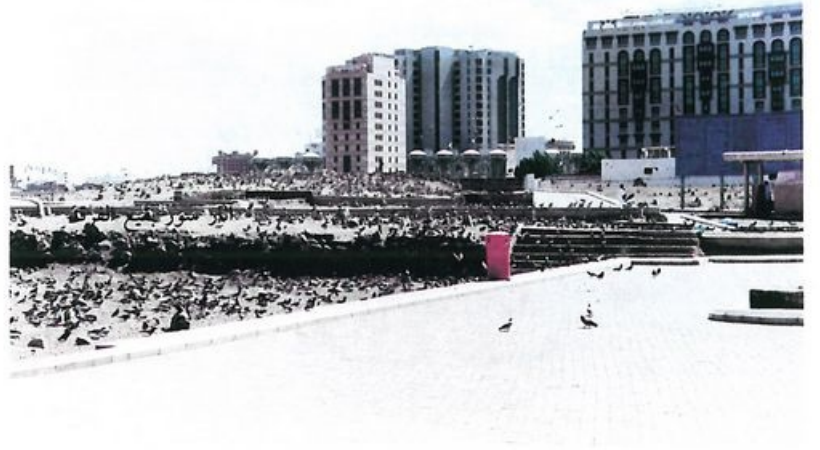

مدخل البقيع في عمارته ما قبل الأخيرة

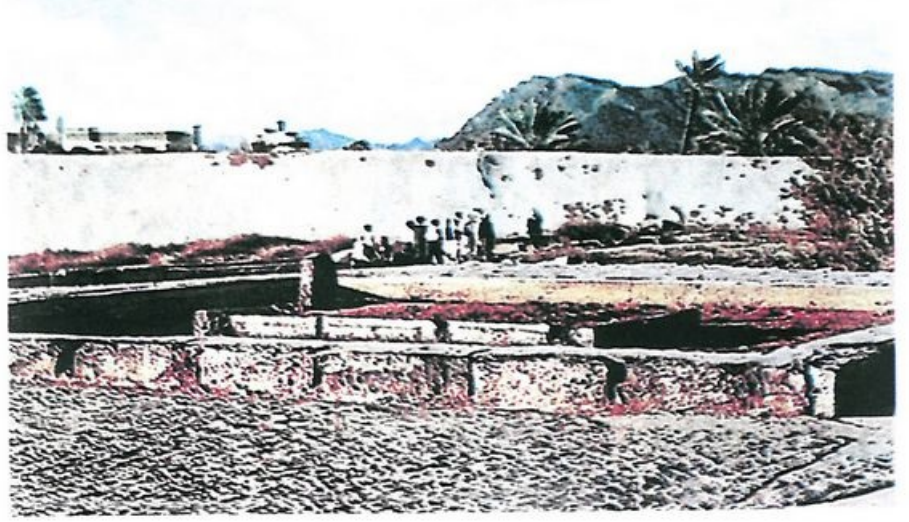
بقيع الغرقد، حاتم عمر طه ومحمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ۱۴۲۴، ۱۷۶ ص.

ص: ۱۶۰۳

آثار بقايا سور بقيع الغرقد المطل على طريق العمات الذي كان يفصل بين البقيع
وبقيع العمات

بقيع الغرقد، حاتم عمر طه ومحمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ۱۴۲۴، ۱۷۶ ص.

قبر ذي النورين عثمان بن عفان رضي الله عنه ويظهر في الصورة جزء من جبل أحد
(عام ١٣٩٨هـ)

بقيع الغرقد، حاتم عمر طه ومحمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

ص: ١٦٠٥

أسوار البقيع من الداخل والخارج بعد التوسعة السعودية الأولى التي تمت
عام (١٣٧٢ هـ)

بقيع الغرقد، حاتم عمر طه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

ص: ١٦٠٦

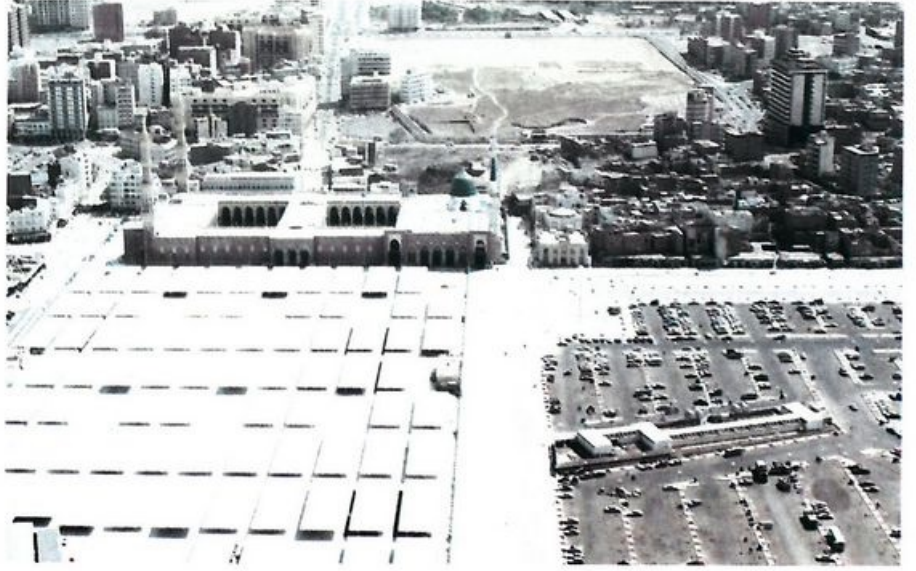
قباة ومباني وتحصيص على قبور آل البيت وبعض الصحابة (عام ١١٢٠ هـ) تم
إزالتها ضمن منجزات الحكومة السعودية الأولى التي هدفت لازالة مظاهر البدع
بقيع الغرقاء، حاتم عمرطه ومحمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

ص: ١٦٠٧

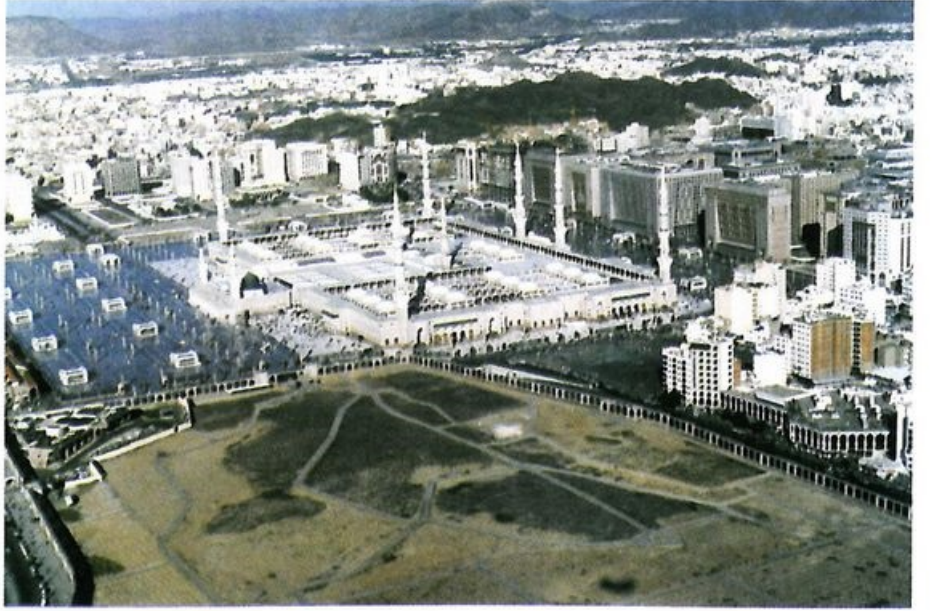

مخطط بقيع الغرقد وبقيع العمات وحش كوكب والقبور التي كانت خارج البقيع
وذلك قبل التوسعة السعودية له (المخطط عام ١٣٨٥هـ)
بقيع الغرقد، حاتم عمرطه ومحمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

حارة الأغوات كانت هي الفاصل بين البقيع والمسجد النبوي قبل التوسعة الكبرى للمسجد
عام (١٤٠٦ هـ) وتظهر المباني التي تم إزالتها لتوسعة البقيع من الجهة الشمالية الغربية
بقيع الغرقد، حاتم عمر طه ومحمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ١٤٢٤، ١٧٦ ص.

ص: ١٦٠٩

بقبع الغرقد، حاتم عمر طه و محمد أنور البكري، المدينة المنورة، مكتبة الحلبي، چاپ اول، ۱۴۲۴، ۱۷۶ ص.

ص: ۱۶۱۰

صورة أخرى للبقعة البقيع

البقيع: قصة تدمير آل سعود للأثار الإسلامية في الحجاز، يوسف الهاجري، بيروت، مؤسسة البقيع لإحياء التراث، چاپ اول، ۱۴۱۱، ۲۳۸ ص.

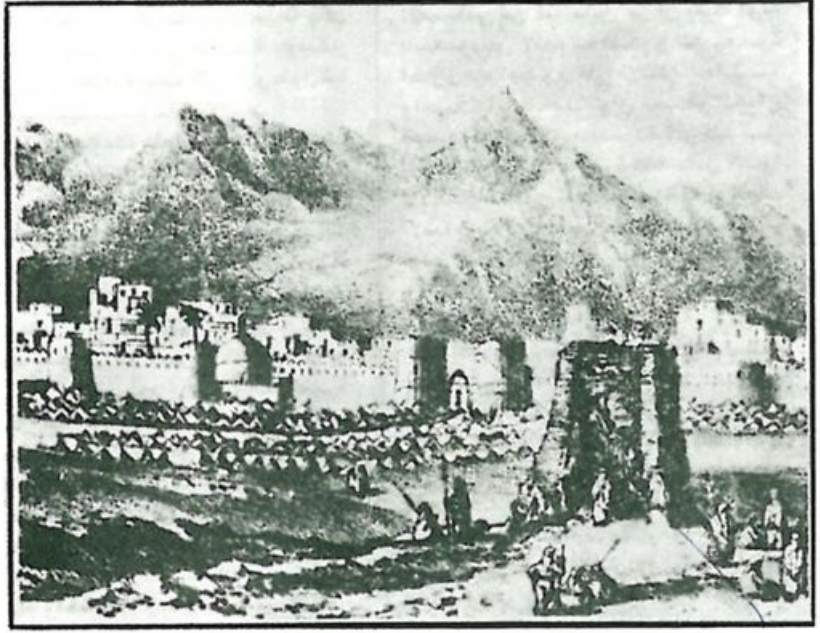
ص: ۱۶۱۱

حشود الزائرين يحيطون بقبور الأئمة الأربعة (ع) تحت حراسة البوليس السعودي .

البيوع: قصة تدمير آل سعود للأثار الاسلامية في الحجاز، يوسف الهاجري، بيروت، مؤسسة البيوع لإحياء التراث، جاب اول، ١٤١١، ٢٣٨ ص.

ص: ١٦١٢

□ المدينة المنورة لريتشارد بورتون (عام ١٨٥٢) □

البيع: قصة تدمير آل سعود للأثار الاسلامية في الحجاز، يوسف الهاجري، بيروت، مؤسسة البيع لإحياء التراث، چاپ اول، ١٤١١، ٢٣٨ ص.

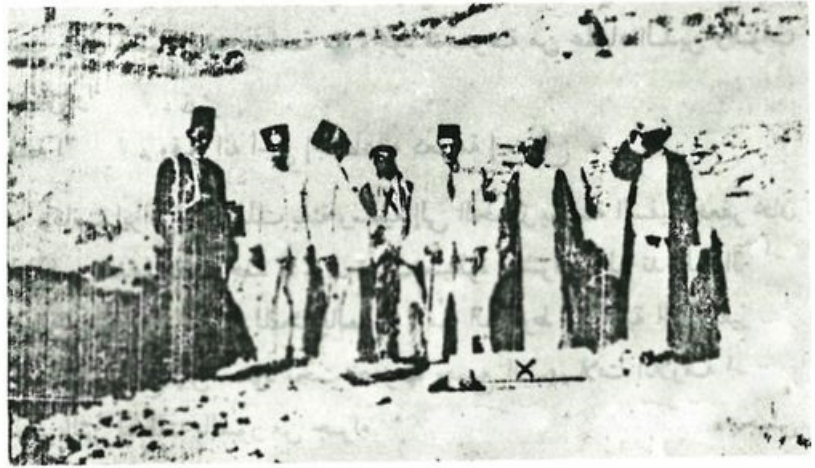
ص: ١٦١٣

□ منظر البقيع من الجهة الشرقية الجنوبية سنة ١٣٢١ أي قبل عشرين عاماً من هدمه □ .

البقيع: قصة تدمير آل سعود للآثار الإسلامية في الحجاز، يوسف الهاجري، بيروت، مؤسسة البقيع لإحياء التراث، ج١، ١٤١١، ٢٣٨ ص.

ص: ١٦١٤

لجنة التحقيق الفارسية ومعها بعض رجال إبن السعود واقفين عند آثار قبر السيدة خديجة (X) وكان فوقه جامع ذو مأذنة فهدمه الوهابيون وترى آثار السور في الصورة .

البيع: قصة تدمير آل سعود للآثار الإسلامية في الحجاز، يوسف الهاجري، بيروت، مؤسسة البعق لإحياء التراث، چاپ اول، ۱۴۱۱، ۲۳۸ ص.

ص: ۱۶۱۵

مقبرة أهل البيت في البقيع (أخذت الصورة عام ١٣٩٥هـ).

البقيع: قصة تدمير آل سعود للآثار الإسلامية في الحجاز، يوسف الهاجري، بيروت، مؤسسة البقيع لإحياء التراث، چاپ اول، ١٤١١، ٢٣٨ ص.

ص: ١٦١٦

البوليس السعودي يمنع الزائرين من الإقتراب إلى قبور أئمة البقيع .

البقيع: قصة تدمير آل سعود للأثار الإسلامية في الحجاز، يوسف الهاجري، بيروت، مؤسسة البقيع لإحياء التراث، جاب اول، ١٤١١، ٢٣٨ص.

ص: ١٦١٧

قبر مالك بن انس إمام المالكية و قبر نافع شبيخ القراء

بتبيع الغرق في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦١٨

صورة نادر من المدينة المنورة

بقيع الغرقدي دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦١٩

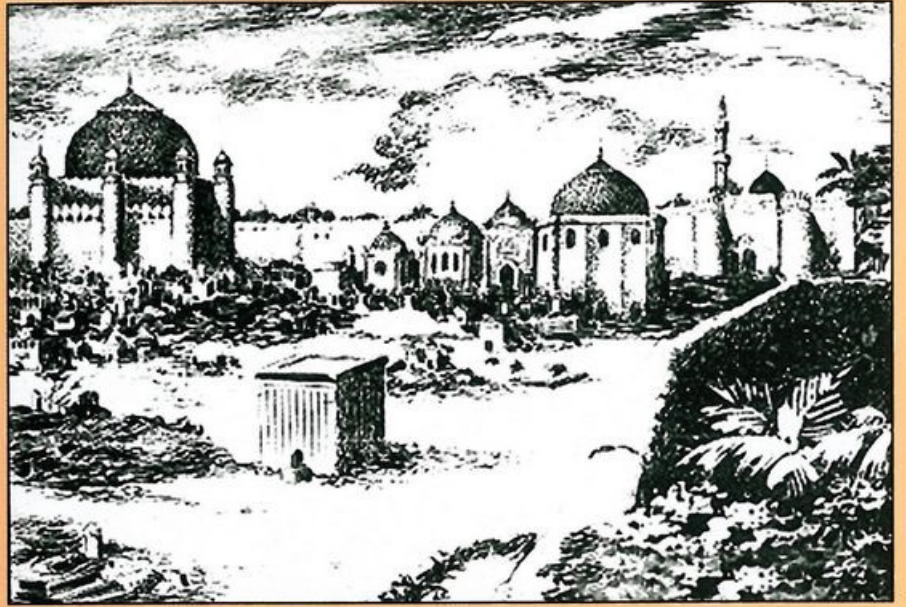
بقية الغرقند: منظر عام من شارع ملك عبد العزيز

بقية الغرقند في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٢٠

M۱۶۲۱.jpg

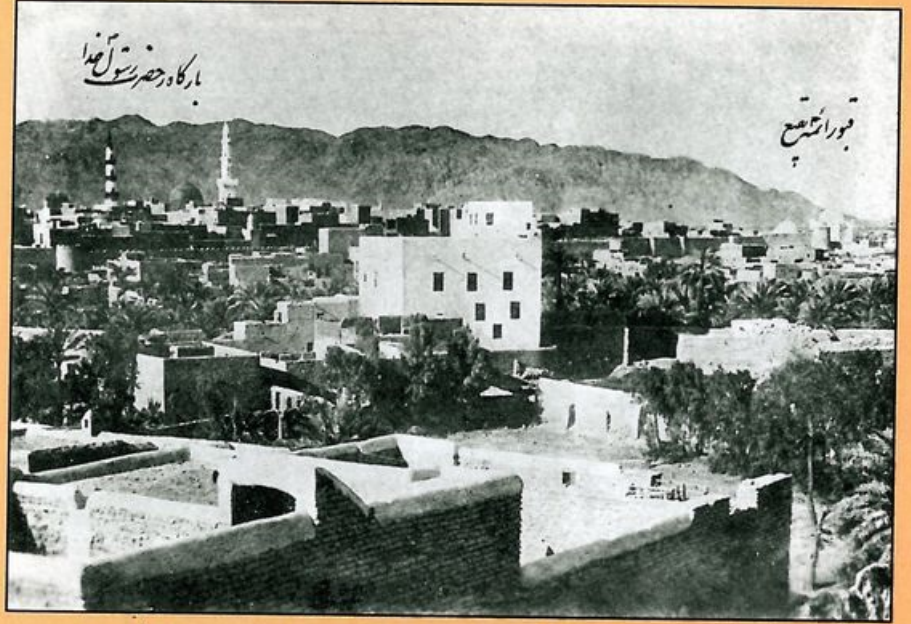
ص: ۱۶۲۱

صورة لقبور الائمة بالبيقع (ع)

بقبع الغرقد في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٢٢

صورة نادرة تحتوي قبر رسول الله (ص) و قبور ائمة البقيع من آل بيت رسول الله (ص)

بقيع الغرقدي دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ۱۳۸۶، ۴۸۰ ص.

ص: ۱۶۲۳

قياہ مشاہير البقيع

بقیع الغرقہ فی دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأمينی، تهران، مشعر، ۱۳۸۶، ۴۸۰ ص.

ص: ۱۶۲۴

قبة الائمة بالبقيع (ع) و سائر قباب مشاهير البقيع (ع)

بقيع العرق في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ۱۳۸۶، ۴۸۰ ص.

ص: ۱۶۲۵

قبة الائمة بالبقيع (ع) و سائر قباب مشاهير البقيع (ع)

بقيع الغرقدي دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

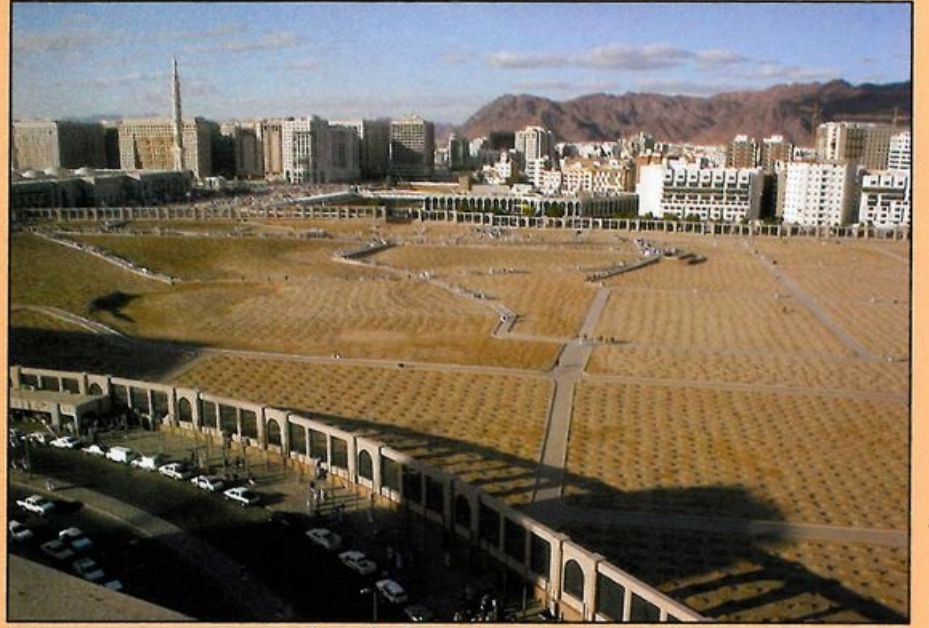
ص: ١٦٢٦

المسجد النبوي و البقيع الغرقد جواً

بقيع الغرقد في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

البقيع: منظر عام من شارع أبي أيوب الأنصاري

بقيع العرق في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٢٨

البقيع: منظر عام من شارع أبي أيوب الأنصاري

بقيع الغرقدي دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٢٩

البقيع: منظر عام من شارع أبي أيوب الأنصاري

بقيع العرق في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٣٠

قبرور عملي النبي (ص) «عائكه و صفيه» و ام البنين «فاطمة الكلابية زوجة الامام علي بن ابي طالب (ع)»

بقيع الغرقدي دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٣١

قبر حليلة السعدية مرضعة النبي (ص)

بتبع الغرقد في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٣٢

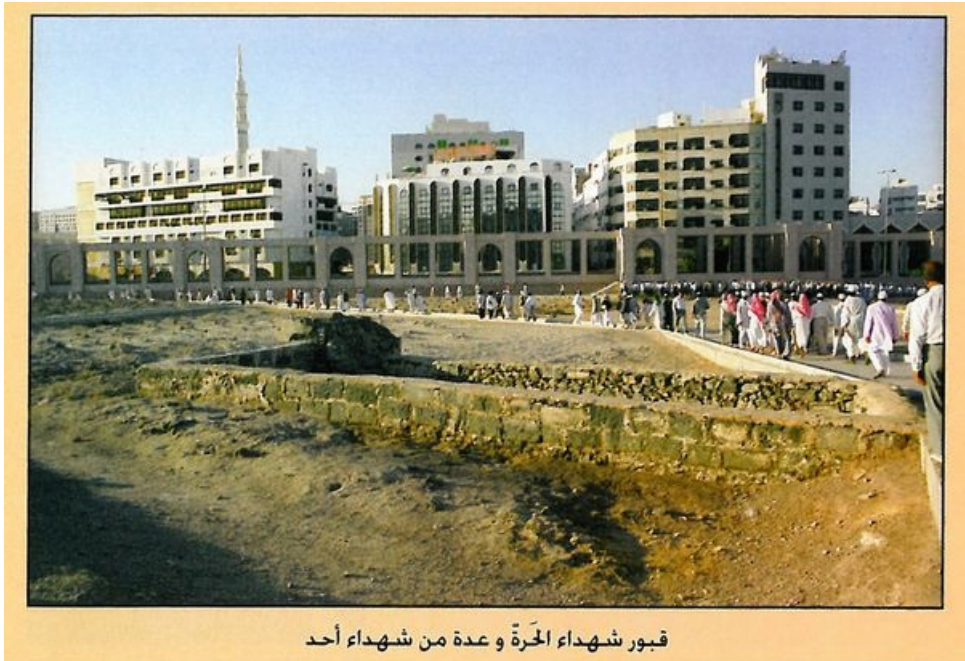

قبر عمتي النبي (ص) «عاتكه و صفيه» و ام البنين «فاطمة الكلابية زوجة الامام علي بن ابي طالب (ع)»

بقيع الغرقوف في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٣٣

قبور شهداء الحرّة و عدة من شهداء أحد

بقبع الغرقد في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٣٤

بقية الفرق في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٣٥

قبر عبدالله بن جعفر الطيار و قبر عقيل بن ابي طالب

بقيع الغرقد في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٣٦

قبر ابراهيم ابن رسول الله (ص) بالبقيع

بقيع العرق في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٣٧

قبور بنات رسول الله (ص) زينب و أم كلثوم و رقيه بالبقيع

بقيع الغرقاء في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٣٨

قبور بنات رسول الله (ص) زينب و أم كلثوم و رقيه بالبقيع

بقيع الفرقد في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٣٩

قبور زوجات رسول الله (ص) بالبقيع

بقيع الغرقاد في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٤٠

قبور ائمة اهل البيت (ع) بالبقيع و هم : ١ - الامام الحسن بن علي بن ابي طالب عليه السلام ٢ - الامام علي بن الحسين بن علي بن ابي طالب عليه السلام ٣ - الامام محمد بن علي بن الحسين الباقر عليه السلام ٤ - الامام جعفر بن محمد الصادق عليه السلام

بقيع العرقدة في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٤١

قبور ائمة البقيع (ع) و قبر العباس عم رسول الله (ص) و قبر فاطمة بنت اسد ام الامام
علي بن ابي طالب (ع)

بقيع العرقدة في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٤٢

بقيع الغرقد قبل التوسعة الاخيرة

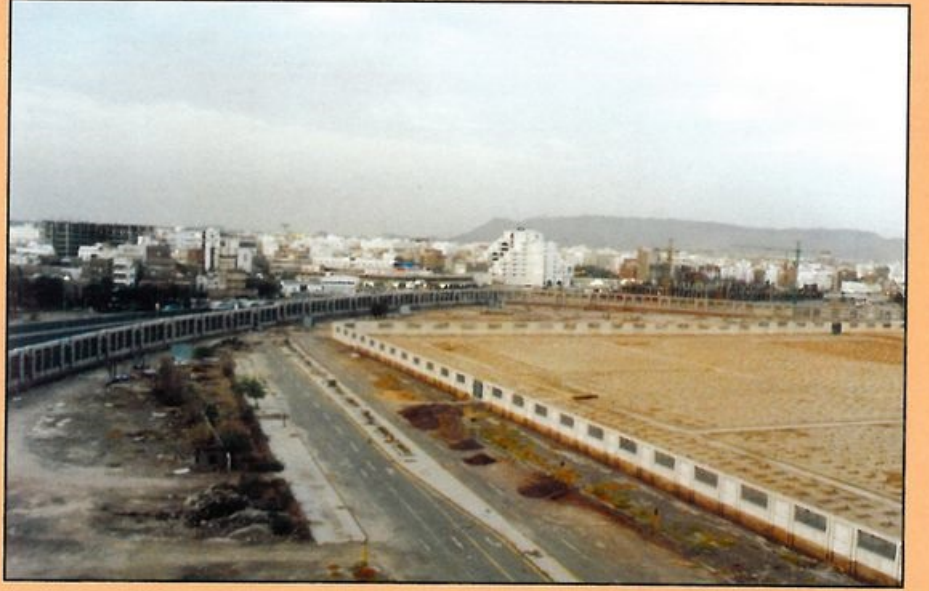
بقيع الغرقد في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٤٣

بقيع الغرقدي دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

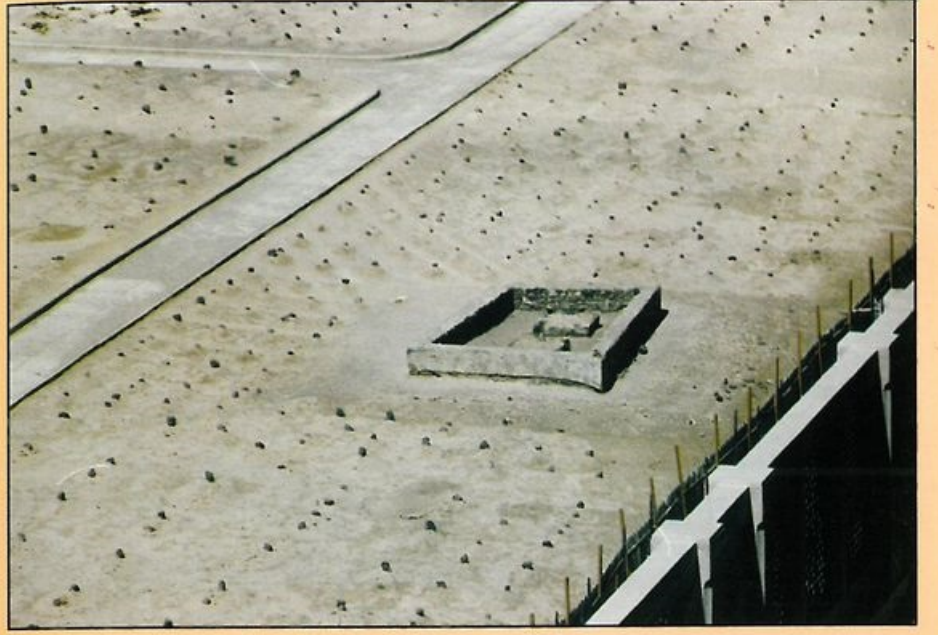
ص: ١٦٤٤

جنة البقيع قبل التوسعة الأخيرة

بقيع الغرقاد في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٤٥

قبر أبي سعيد الخدري

بقيع الغرق في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

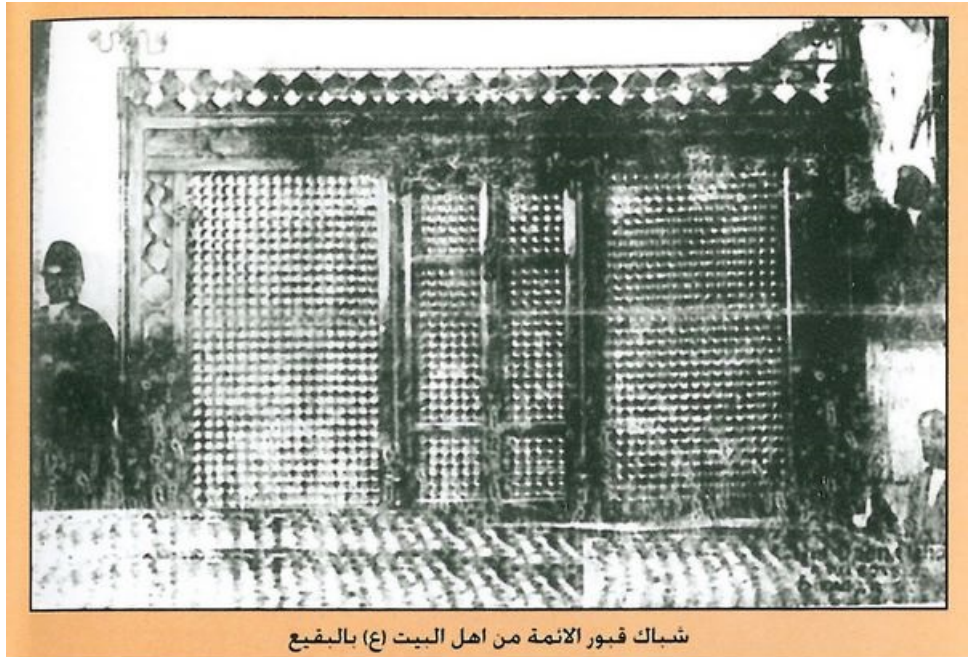
ص: ١٦٤٦

بيع العرق في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ۱۳۸۶، ۴۸۰ ص.

ص: ۱۶۴۷

شباك قبور الانمة من اهل البيت (ع) بالبيق

يقع الفرقد في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٤٨

بقية الغرق في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٤٩

قبر ابراهيم ابن الرسول (ص)

بقيع الغرقد في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٥٠

قبر حليلة السعدية مرضعة النبي(ص)

بقيع الغرق في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

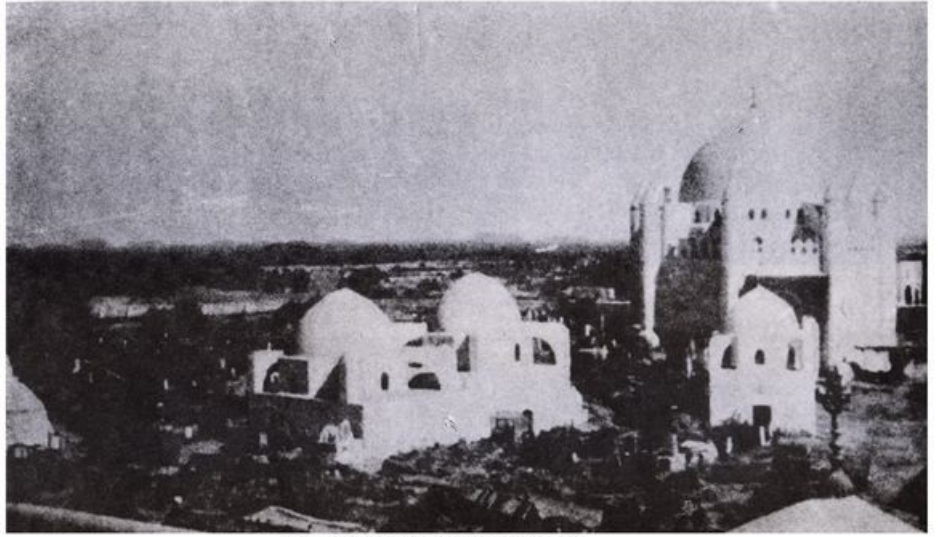
ص: ١٦٥١

صورة نادر من سدور المدينة المنورة

بقبع العرقدة في دراسة شاملة، الشيخ محمد أمين الأميني، تهران، مشعر، ١٣٨٦، ٤٨٠ ص.

ص: ١٦٥٢

کتاب چهارم: پنکرة ۱-۱۰، مفاريف، تصوير ۱۳۲۷ هـ. ق: بناهاى عتدائى

البيع قضية كل مسلم، لجنة إحياء ذكرى البيع، لندن، ۳۶ ص.

ص: ۱۶۵۳

شهر مدینه

مسجد نبی

البیع قضیة کل مسلم، لجنة إحياء ذكری البيع، لندن، ٣٦ ص.

ص: ١٦٥٤

صورة عامة للبقيع

المدينة المنورة ودولة الاسلام الاولى، احمد محمد الشنواني، العربية السعودية، المدينة المنورة، مكتبة دار الزمان، ١٤٢٨، ٤٧٢ ص.

ص: ١٦٥٥

صورة قديمة للمقيع

المدينة المنورة ودولة الاسلام الاولى، احمد محمد الشنواني، العربية السعودية،
المدينة المنورة، مكتبة دار الزمان، ١٤٢٨، ٤٧٢ ص.

ص: ١٦٥٦

مرآة الحرمين: او الرحلات الحجازيه و... ابراهيم رفعت باشا، قم، المطبعة العلمية، الجزء الاول، ١٣٤٤ ق.

ص: ١٦٥٧

مرآة الحرمين: او الرحلات الحجازيه و... ابراهيم رفعت باشا، قم، المطبعة العلمية، الجزء الاول، ١٣٤٤ ق.

ص: ١٦٥٨

صورة (٢٦٣) صورة قديمة لجنة البقيع ويبدو قبور
٣- أهل البيت ٤- بنات النبي ﷺ ٥- زوجات النبي ﷺ

وصف المسجد النبوي الشريف، تقديم علي جمعة، اعدادها خالد محمد جامد، مصر، دار الفاروق للاستشارات الثقافية، ٢٠١١م، ١٢٠ ص.

ص: ١٦٥٩

صورة (٢٦٤) صورة قديمة لجنة البقيع ويبدو قبور

٢- عمات النبي ﷺ ٣- أهل البيت ٤- بنات النبي ﷺ ٥- زوجات النبي ﷺ

وصف المسجد النبوي الشريف، تقديم علي جمعة، اعدادها خالد محمد جامد، مصر، دار الفاروق للاستثمارات الثقافية، ٢٠١١م، ١٢٠ص.

ص: ١٦٦٠

صورة من داخل البقيع لقبرين للصحابي أبو سعيد الخدري

ومالك ابن أنس

التاريخ الامين لمدينة سيد المرسلين، عبدالعزيز المدني، مطبعة الامين، ١٤١٨، ٦٠٠ ص.

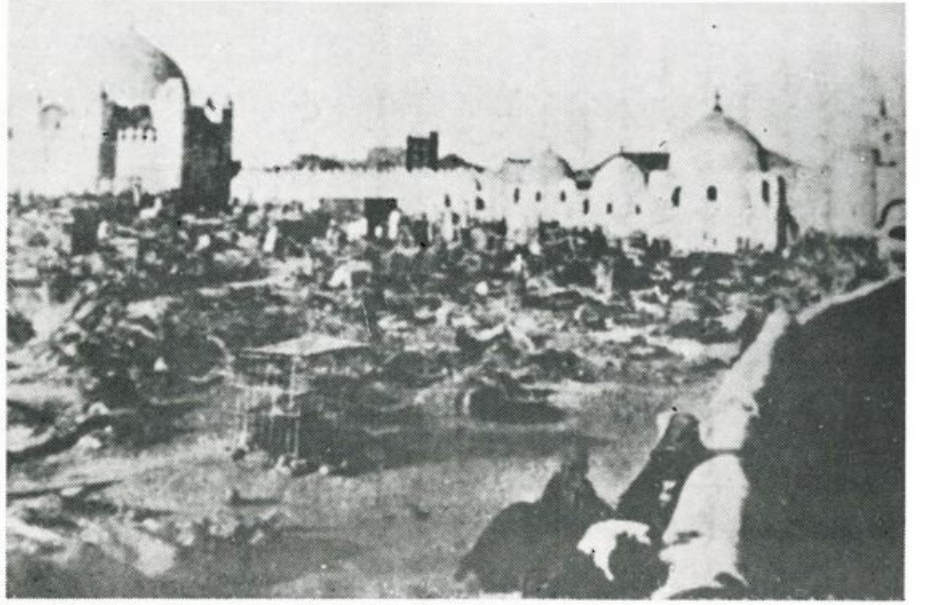
ص: ١٦٦١

صورة لقبور أئمة البقيع عليهم السلام والعباس ابن عبدالمطلب عم النبي صلى الله عليه وآله

التاريخ الامين لمدينة سيد المرسلين، عبدالعزيز المدني، مطبعة الامين، ١٤١٨، ٦٠٠ ص.

ص: ١٦٦٢

صورة لمقبرة البقيع قبل الهدم

التاريخ الامين لمدينة سيد المرسلين، عبدالعزيز المدني، مطبعة الامين، ١٤١٨، ٦٠٠ ص.

ص: ١٦٦٣

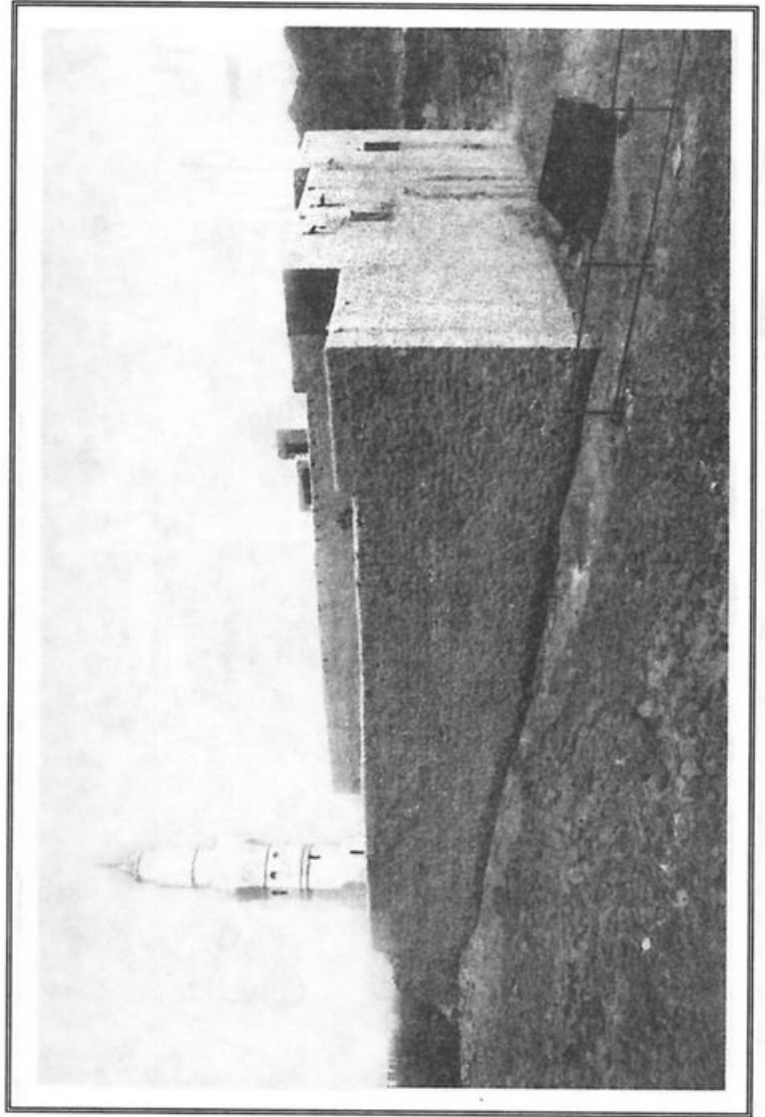

صورة لمقبرة البقيع بعد الهدم

التاريخ الامين لمدينة سيد المرسلين، عبدالعزيز المدني، مطبعة الامين، ١٤١٨، ٦٠٠ ص.

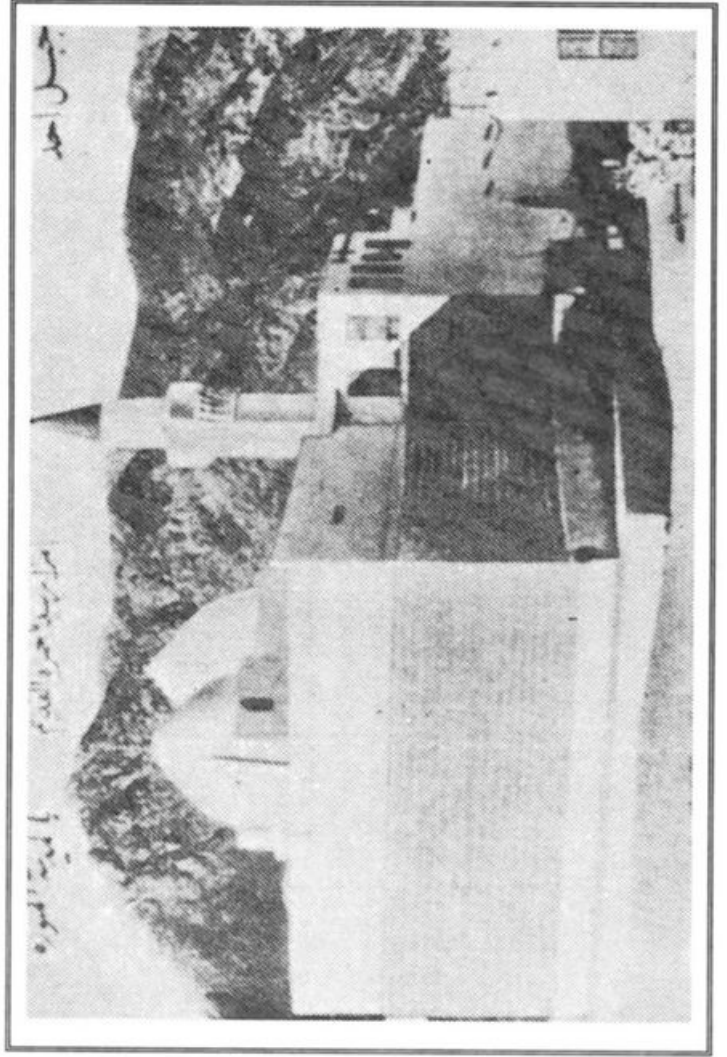
ص: ١٦٦٤

قبر ابن الإمام جعفر الصادق عليه السلام قبل الهدم

فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲ ص.

ص: ۱۶۶۵

صورة لمسجد عم النبي ﷺ

حمزة بن عبد المطلب ﷺ قبل الهدم

فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲، ص.

ص: ۱۶۶۶

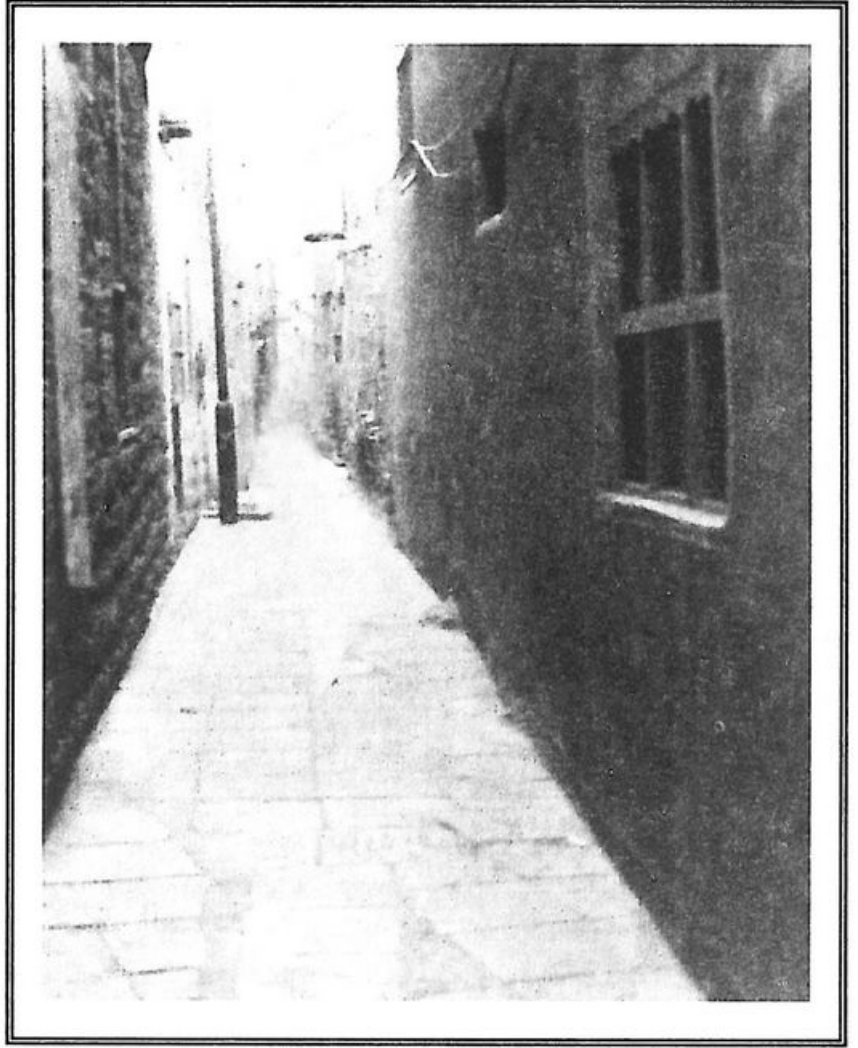

منظر ضريح عم النبي ﷺ

حمزة بن عبد المطلب ﷺ قبل الهدم

فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دار العلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲، ص.

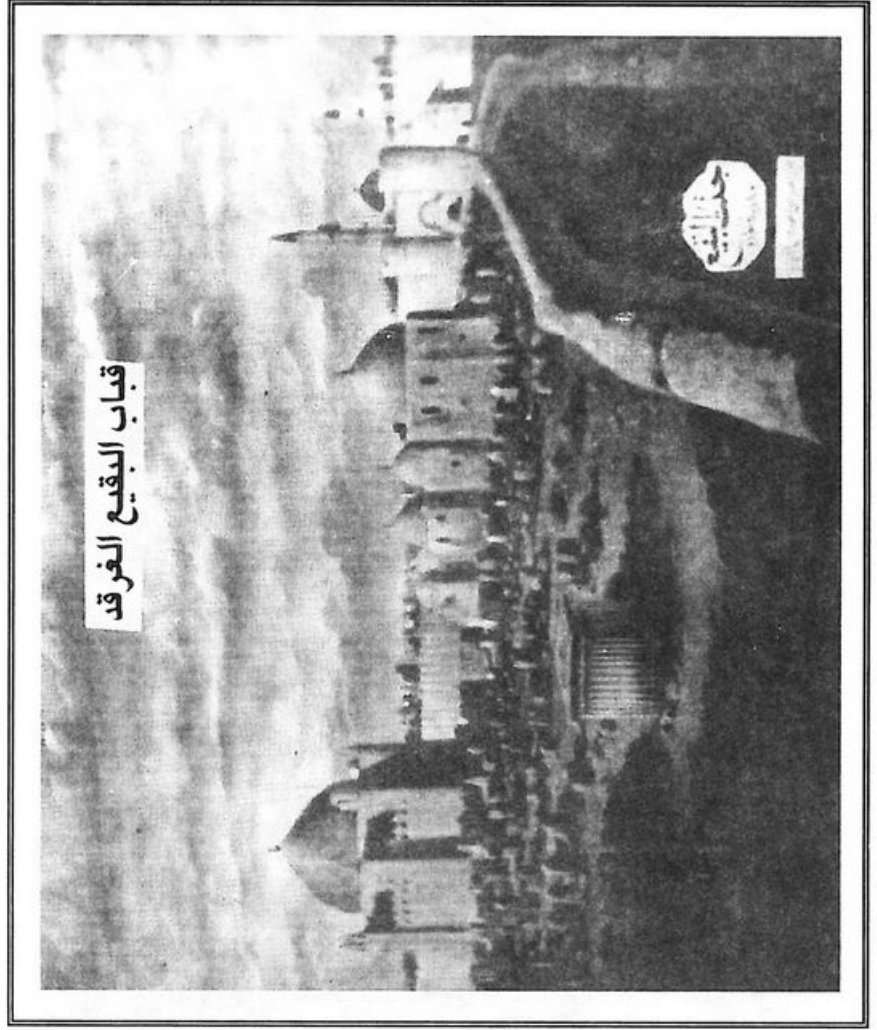
ص: ۱۶۶۷

محلة بني هاشم وبيوت بعض الصحابة قبل الهدم

فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲ ص.

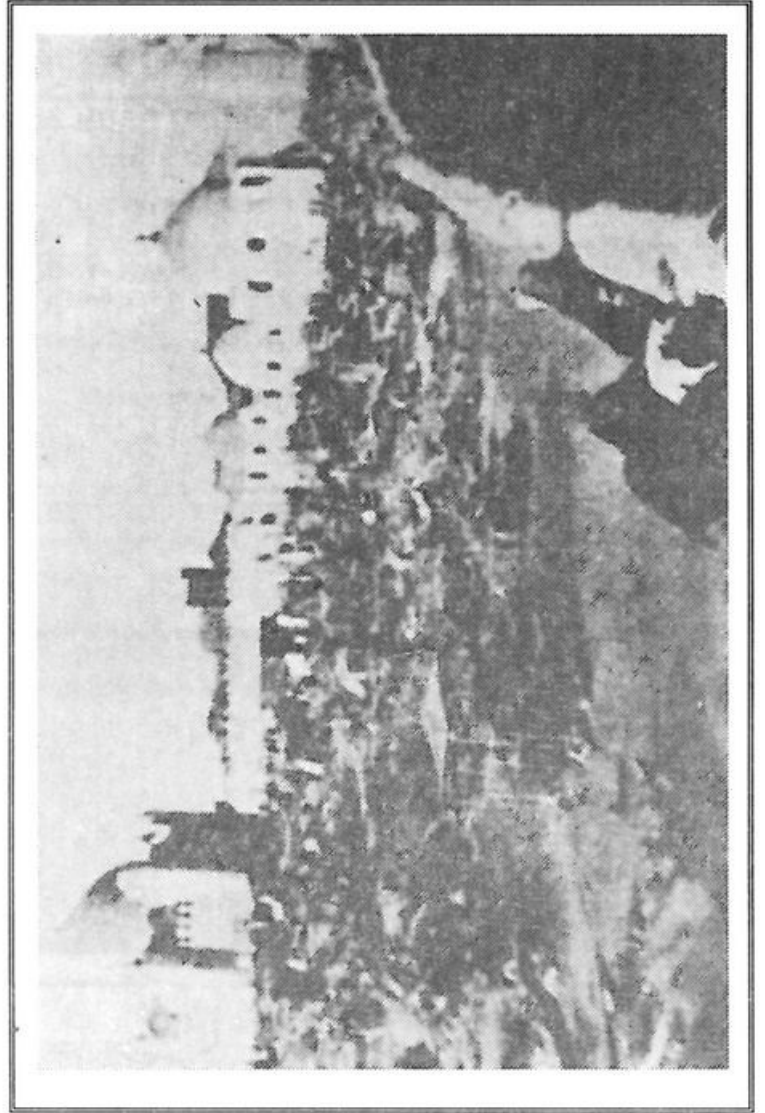
ص: ۱۶۶۸

صورة لمقبرة البقيع قبل الهدم

فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲ ص.

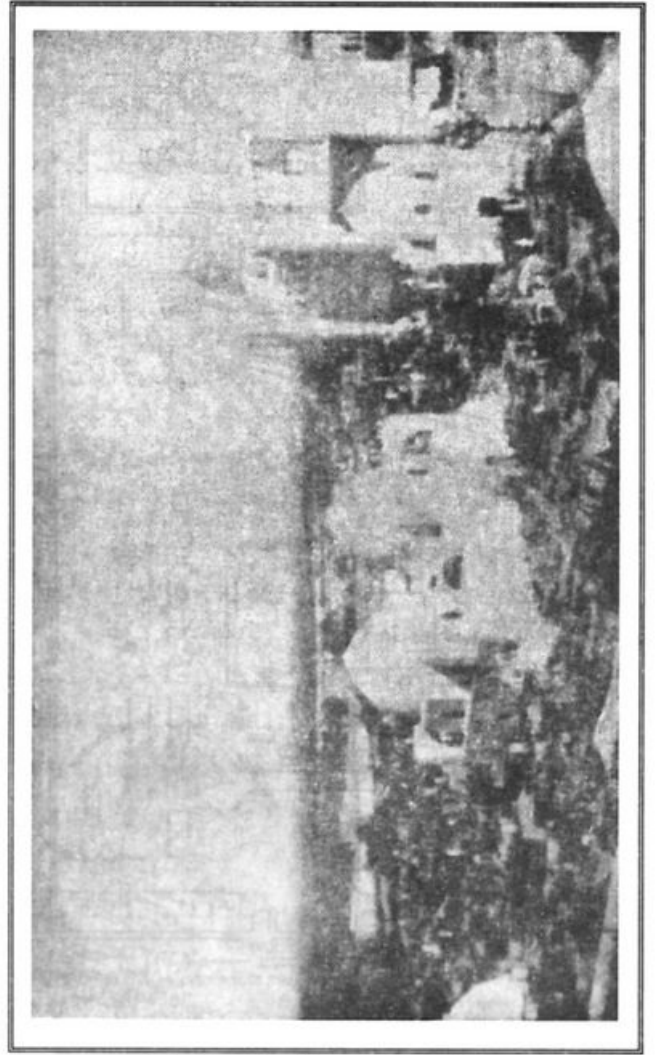
ص: ۱۶۶۹

صورة لمقبرة البقيع قبل الهدم

فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲ ص.

ص: ۱۶۷۰

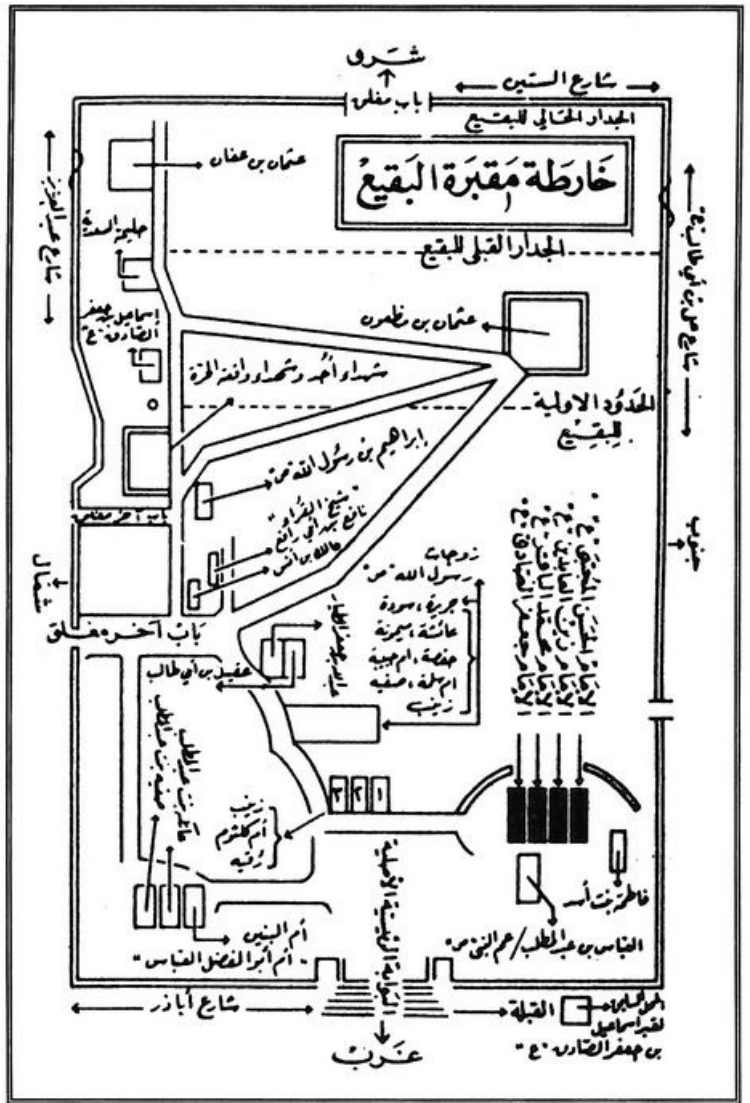

صورة لبقيع الخرقد في العهد العثماني

(أخذت الصورة في عام ١٣٢٧ هجري)

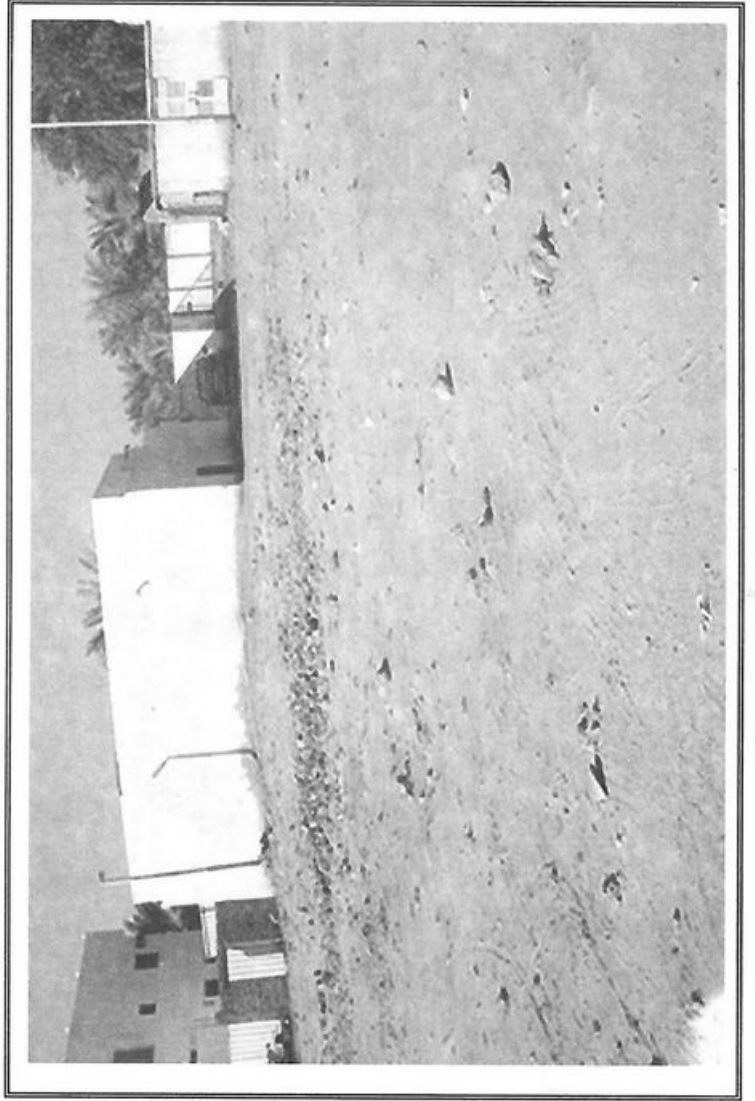
فأجمة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ١٤٢٧، ١٩٢ ص.

ص: ١٦٧١

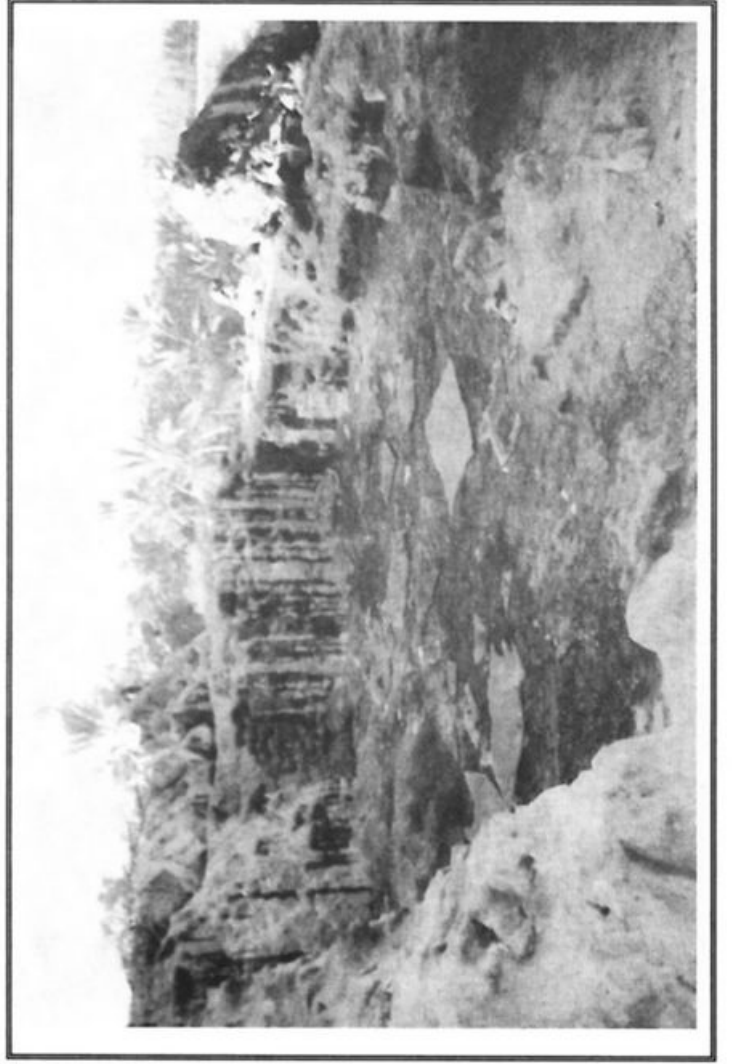
خارطة مقبرة البيق الغرقد

فاجعة البيق، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲، ص.

مسجد ردّ الشمس (الفضيخ) بعد الهدم

فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲ ص.

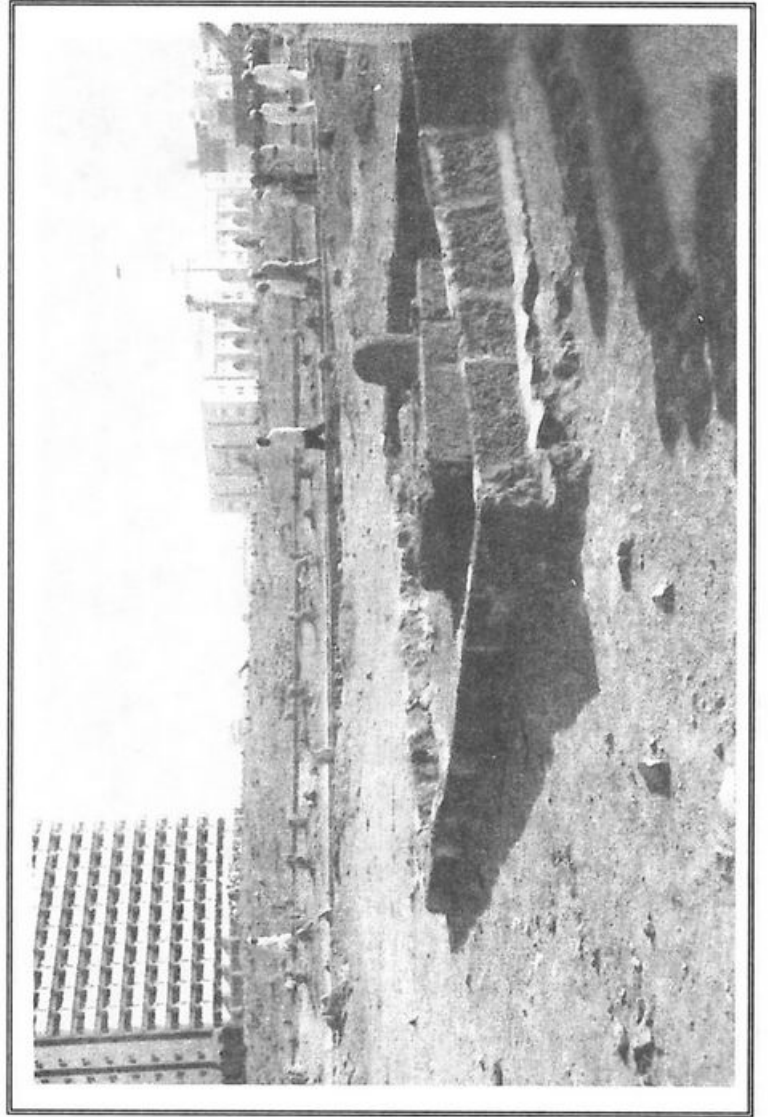
صورة لبقايا مسجد بيت الأحران للسيدة فاطمة الزهراء عليها السلام

بعد الهدم

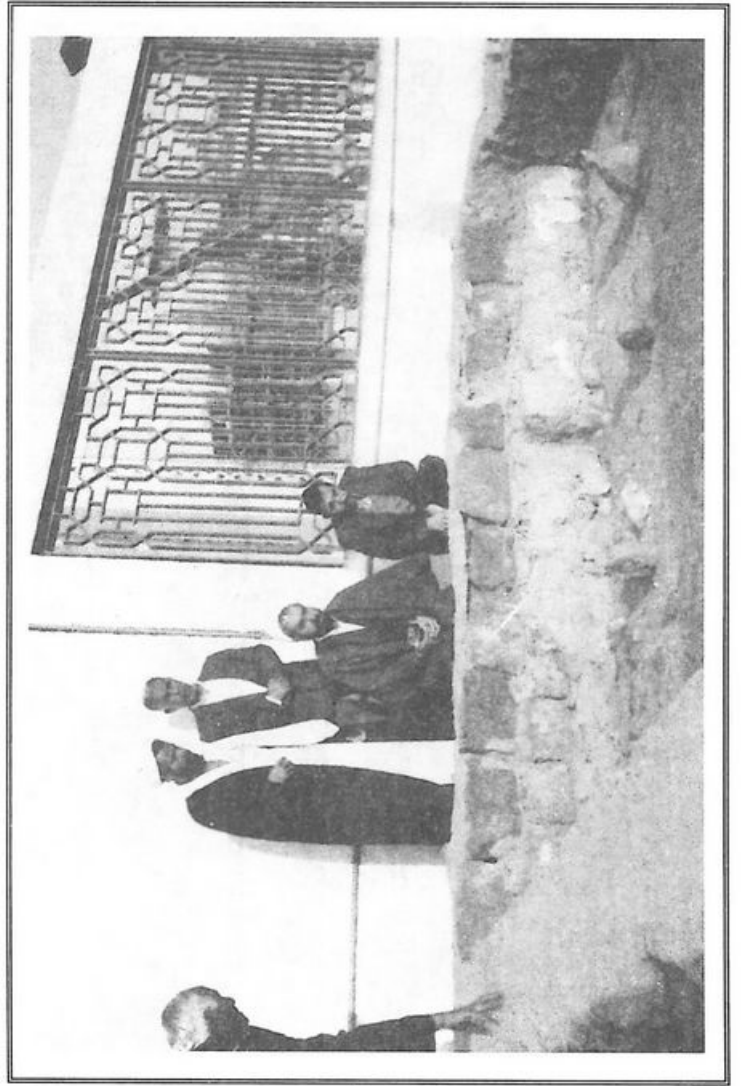
فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲ ص.

ص: ۱۶۷۴

قبر إبراهيم بن رسول الله عليه السلام في البقيع الغرقد بعد الهدم
فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲ ص.

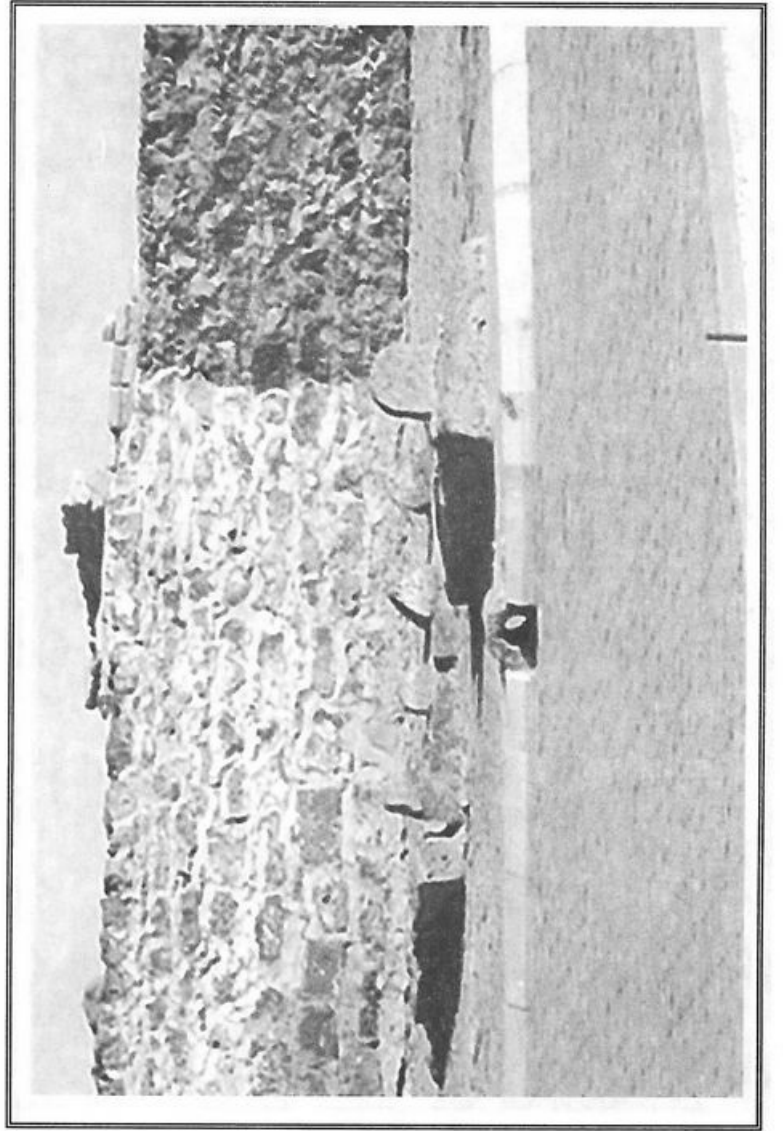

قبور عمّتي النبي ﷺ (صفية وعاتكة)

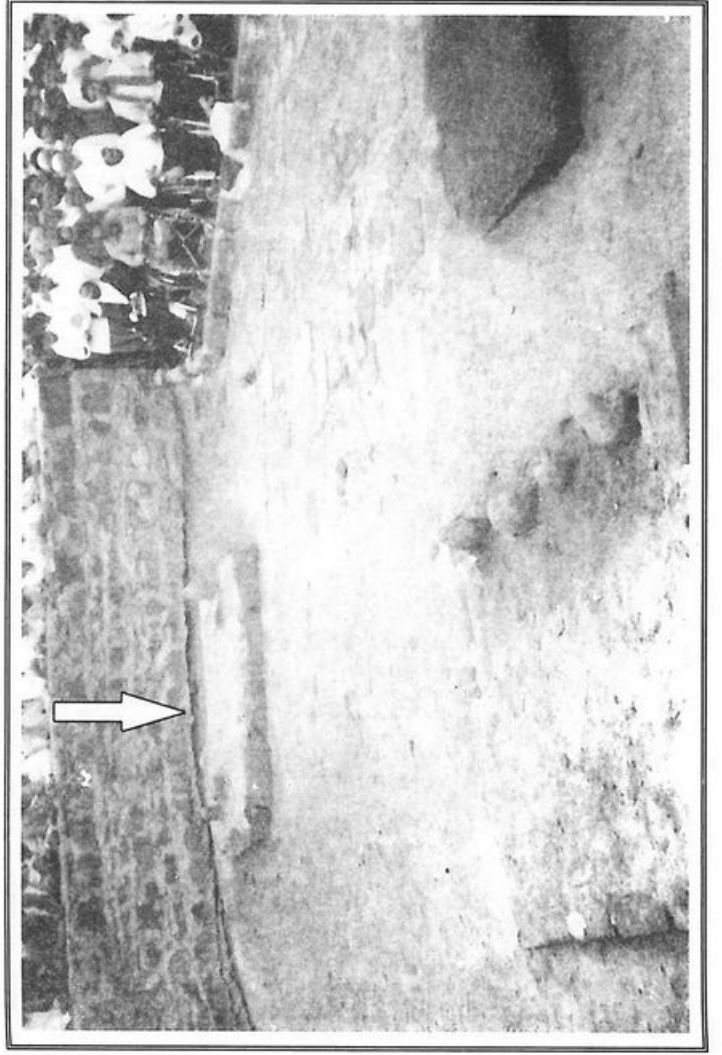
وأم البنين زوجة الإمام علي بن أبي طالب ؑ

فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲ ص.

ص: ۱۶۷۶

قبر العباس عم النبي ﷺ ويظهر خلفه قبور أئمة البقيع عليه السلام
فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲ ص.

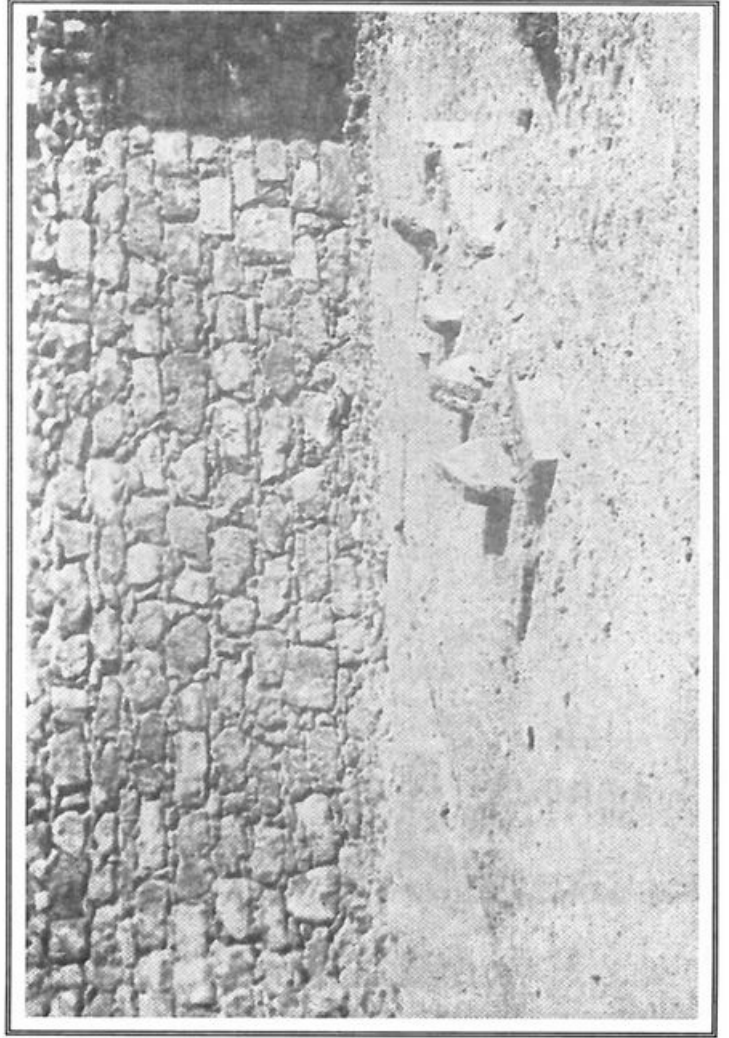

صورة لقبر السيدة فاطمة بنت أسد والدة الإمام علي بن أبي طالب عليه السلام

حيث يقع بجوار قبر الأئمة الأربعة عليهم السلام

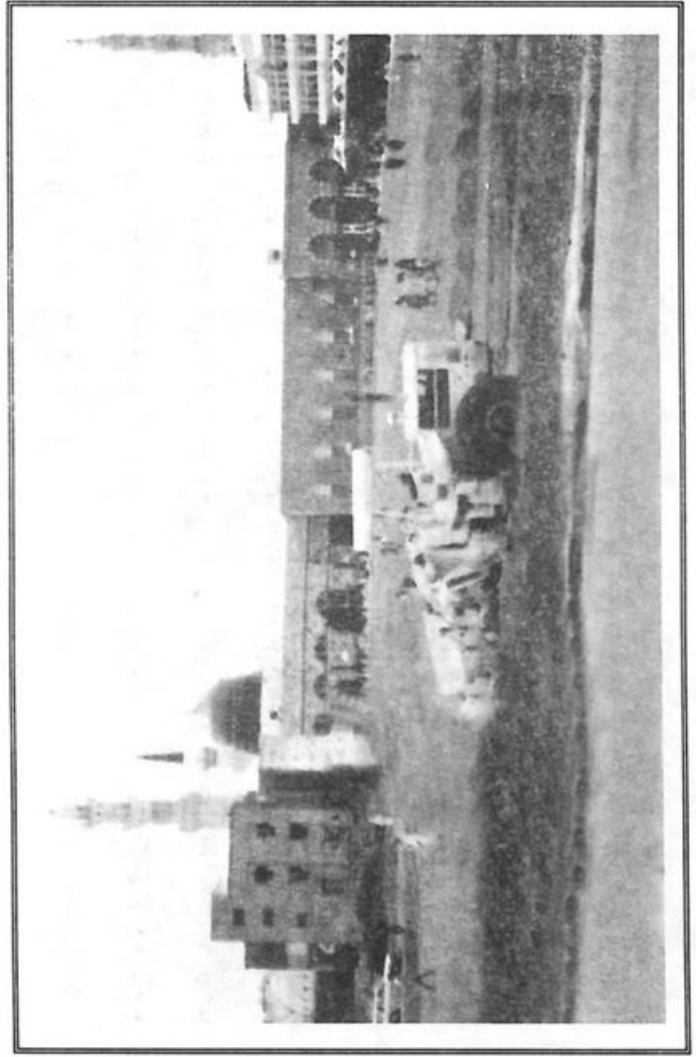
فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲ ص.

ص: ۱۶۷۸

صورة قريبة لقبور أئمة البقيع عليهم السلام: (١) الإمام الحسن بن علي المجتبي عليه السلام
(٢) الإمام علي بن الحسين زين العابدين عليهما السلام (٣) الإمام محمد بن علي
الباقر عليه السلام (٤) الإمام جعفر بن محمد الصادق عليه السلام

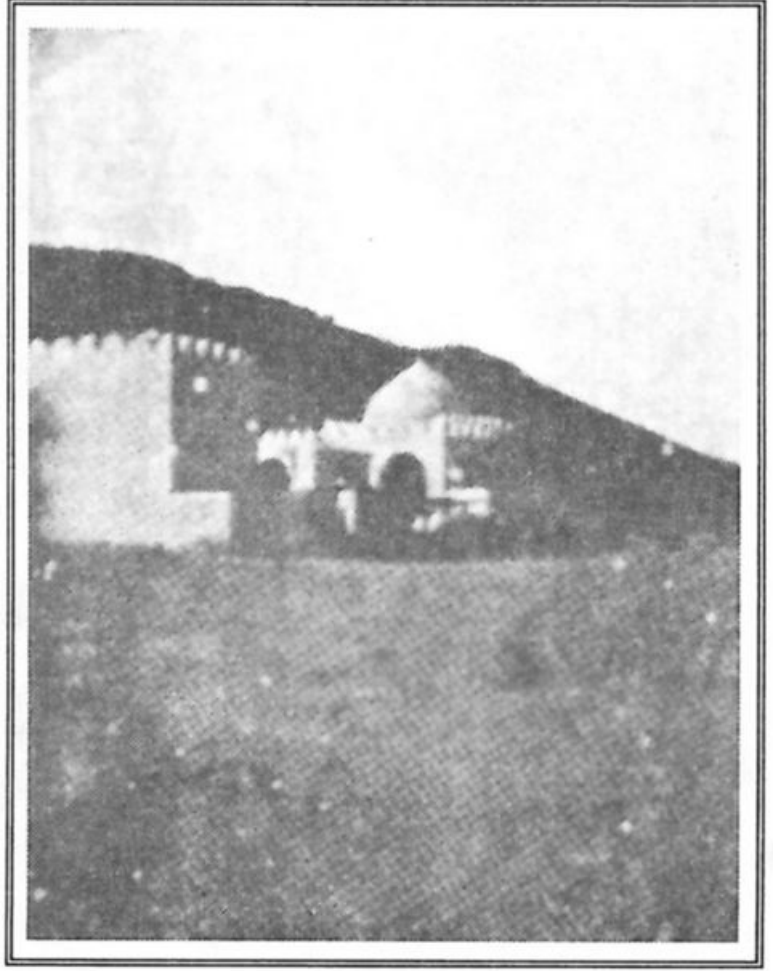
فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ١٤٢٧، ١٩٢، ص.

مكان محلّة بني هاشم بعد أن أزيلت
وآلات الهدم مستمرة بالتخريب

فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲ ص.

ص: ۱۶۸۰

صورة لمقام السيدة ميمونة زوجة النبي ﷺ

بين مكة والمدينة قبل الهدم

فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲ ص.

ص: ۱۶۸۱

صورة لأضرحة أجداد النبي ﷺ وعمه أبي طالب ﷺ
بالحجون في مكة المكرمة قبل الهدم

فاجعة البقيع، جلال معاش، لبنان، مؤسسة الإمامة، دارالعلوم، چاپ اول، ۱۴۲۷، ۱۹۲ ص.

مزار شهدای واقعه حرّه

بقیع، تهران، مشعر، ۳۶ ص.

ص: ۱۶۸۳

آرامگاه عقیل بن ابی طالب

بقیع، تهران، مشعر، ۳۶ ص.

ص: ۱۶۸۴

مزار حلیمه سعیدیّه

بقیع، تهران، مشعر، ۳۶ ص.

ص: ۱۶۸۵

ام البنین و عمه های پیامبر اسلام ﷺ

بقیع، تهران، مشعر، ۳۶ ص.

ص: ۱۶۸۶

آرامگاه ابراهیم فرزند پیامبر ﷺ

بقیع، تهران، مشعر، ۳۶ ص.

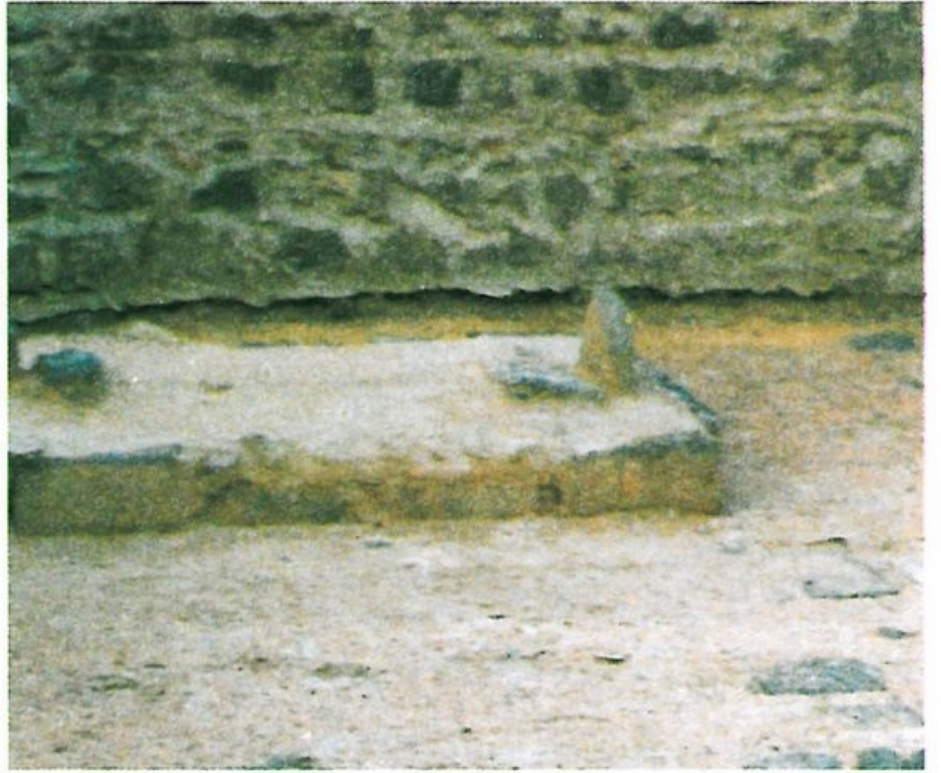
ص: ۱۶۸۷

قبر دختران رسول خدا ﷺ

بقیع، تهران، مشعر، ۳۶ ص.

ص: ۱۶۸۸

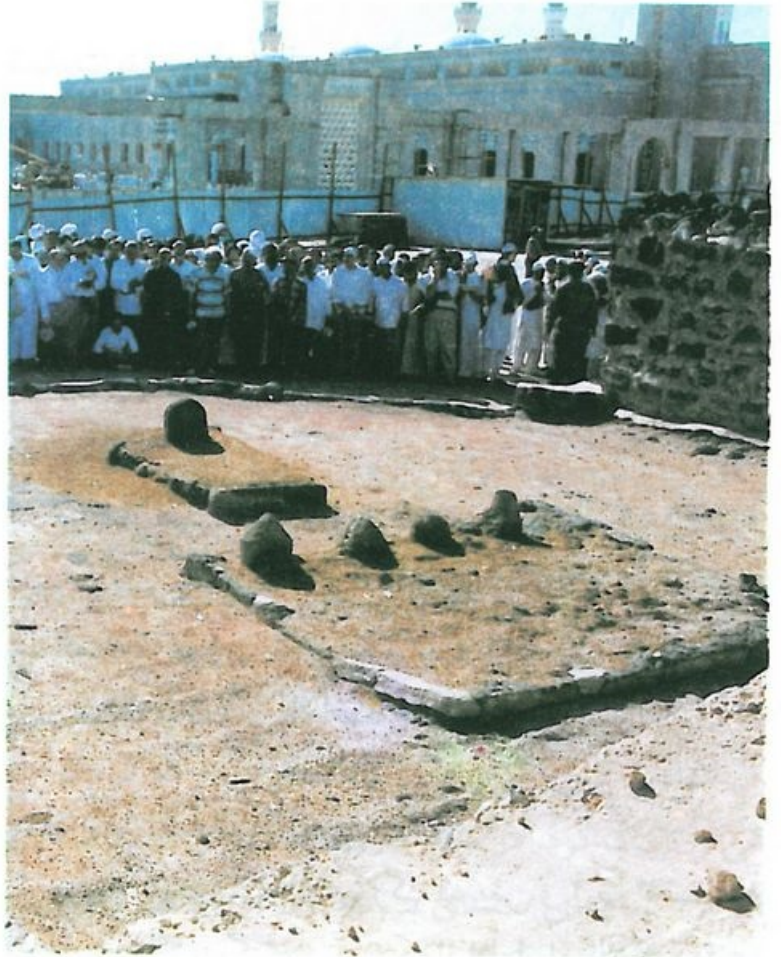

مزار فاطمة بنت اسد، مادر امير مؤمنان علي عليه السلام

بقيع، تهران، مشعر، ۳۶ ص.

ص: ۱۶۸۹

قبرور ائمه بقیع ؑ:

- ۱- امام حسن مجتبی ؑ، ۲- امام سجاد ؑ،
- ۳- امام محمد باقر ؑ، ۴- امام جعفر صادق ؑ
- و نیز عباس بن عبدالمطلب

بقیع، تهران، مشعر، ۳۶ ص.

ص: ۱۶۹۰

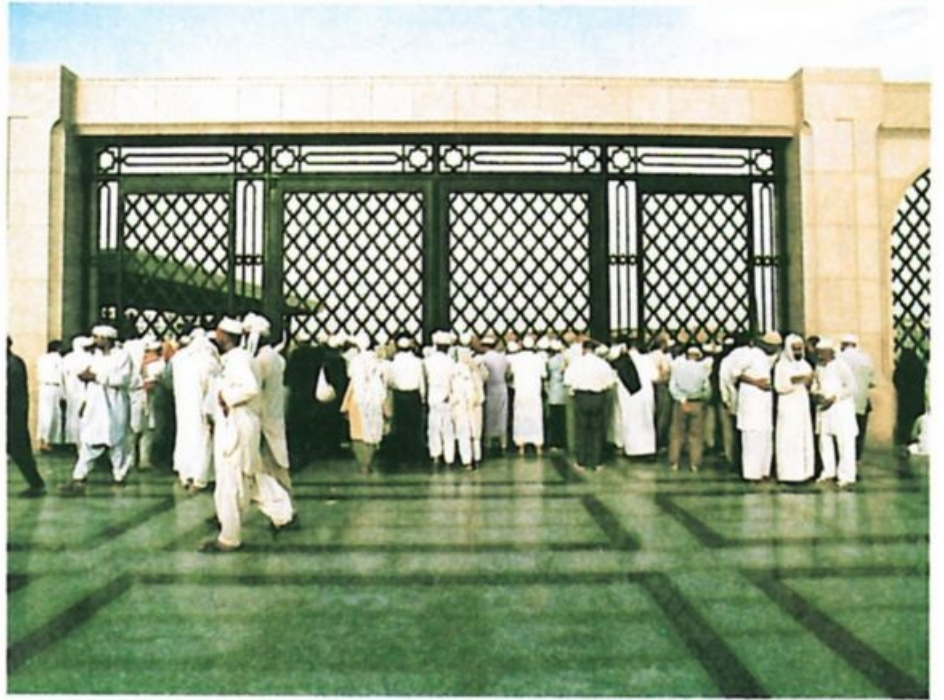

قسمتی از فضای داخلی قبرستان

بقیع، تهران، مشعر، ۳۶ ص.

ص: ۱۶۹۱

نمای بیرونی در بقیع

بقیع، تهران، مشعر، ۳۶ ص.

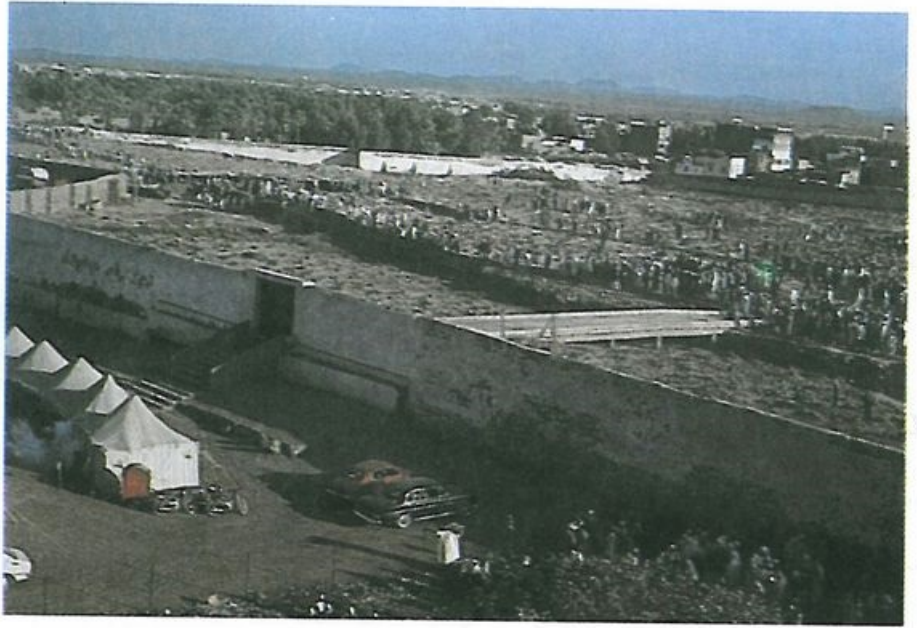
ص: ۱۶۹۲

وضعیت گذشته قبرستان بقیع

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۶۹۳

نمای داخلی قبرستان بقیع

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۶۹۴

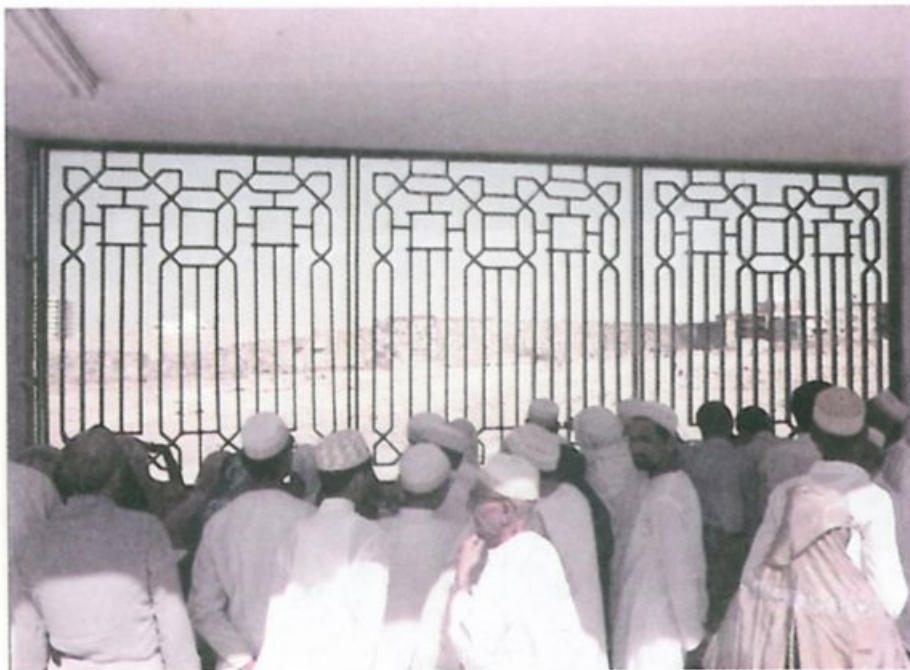

در اصلی بقیع

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۶۹۵

پنجره قدیمی بقیع

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۶۹۶

مزار شهدای واقعه حرّه

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۶۹۷

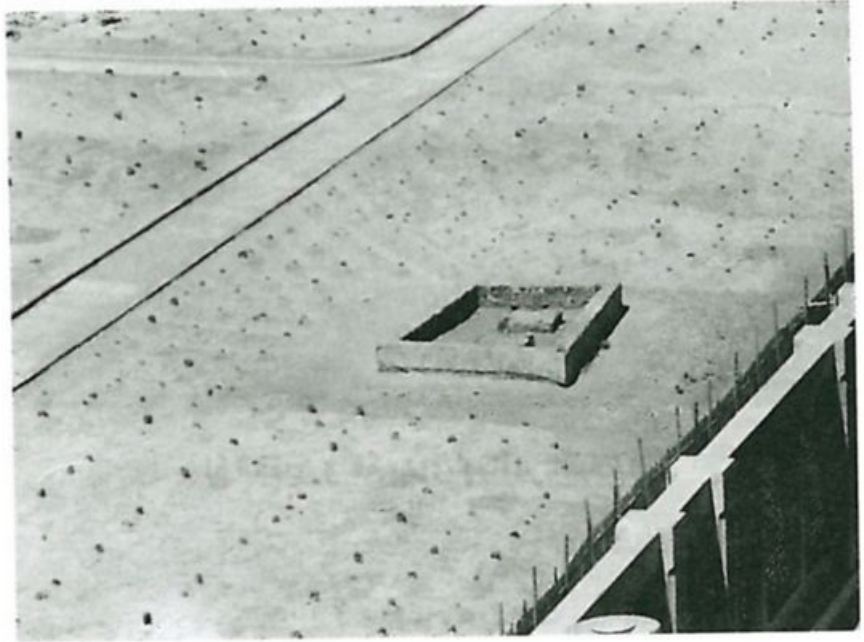

آرامگاه عقیل بن ابی طالب

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۶۹۸

مزار حلیمه سعیدیہ

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۶۹۹

امّ البنین و عمّه‌های پیامبر اسلام ﷺ

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۷۰۰

قبر دختران رسول خدا ﷺ

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۷۰۱

مزار فاطمه بنت اسد، مادر امیر مؤمنان علی علیه السلام

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۷۰۲

غربت بقیع

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۷۰۳

مظلومیت بقیع

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۷۰۴

عشق زیارت

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۷۰۵

در بسته پله‌های بقیع

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۷۰۶

زیارت عاشقانه

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۷۰۷

نمای داخلی قبور بقیع

تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

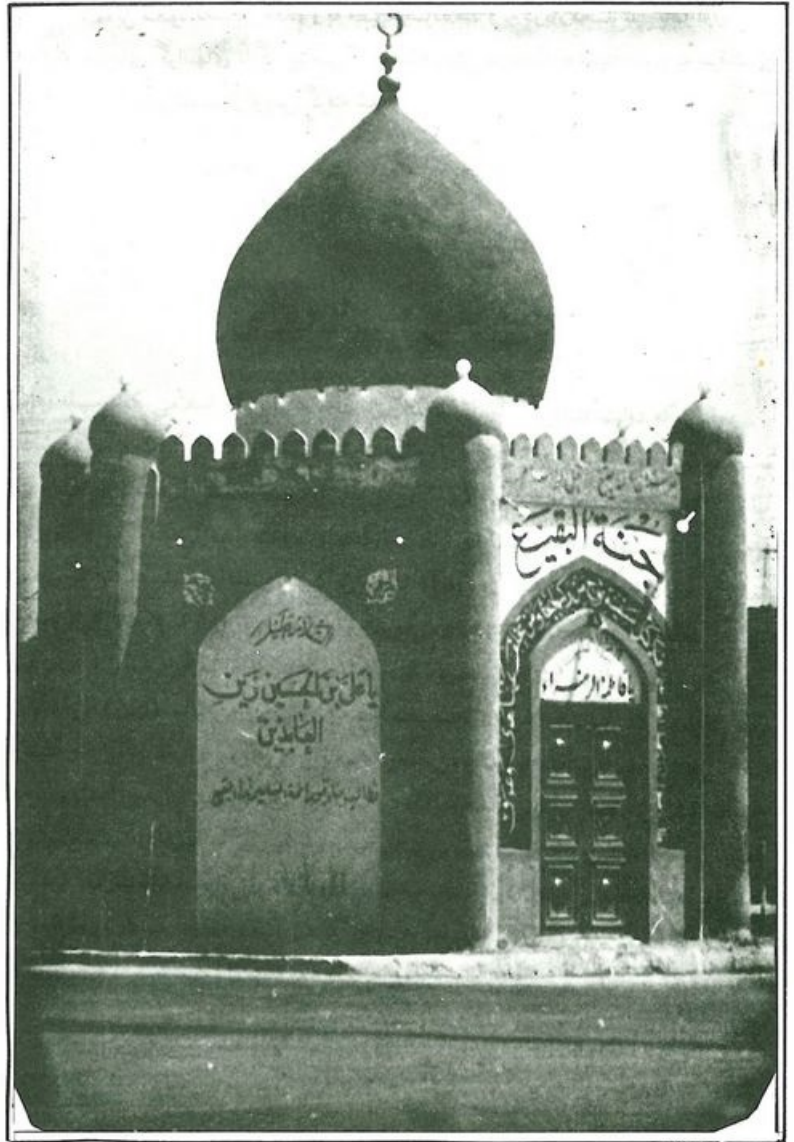
ص: ۱۷۰۸

وضعیت داخلی قبور بقیع

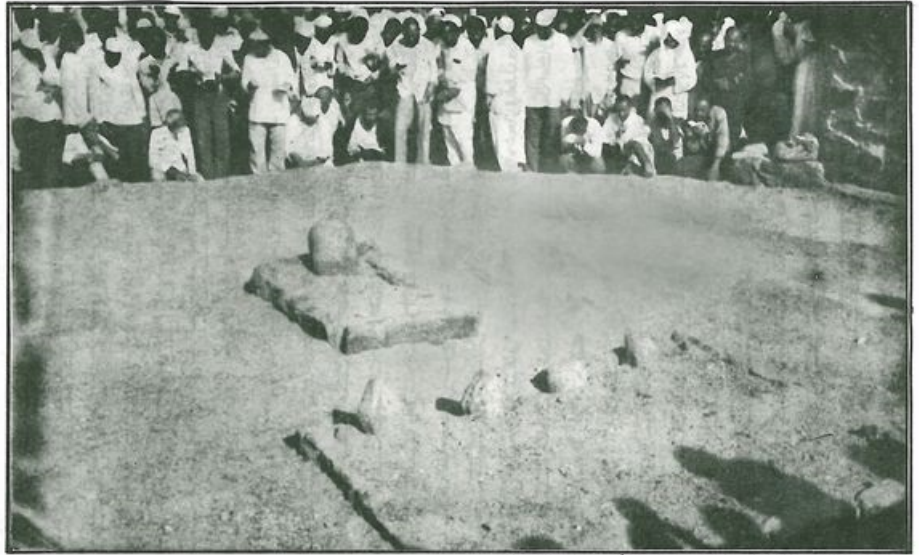
تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴، ۱۶۸ ص.

ص: ۱۷۰۹

• ماکت بارگاه بقیع پیش از ویرانی.

بقیع: سرگذشت اسفبار ویرانی آثار اسلامی حجاز به دست آل سعود، یوسف الهاجری، ترجمه محمد رضائی، تهران، نشر بقیع، ۱۳۷۰، ۱۷۶ ص.

• وهابون کینه نوؤ از بازسازی مزار معصومین (ع) جلوگیری به عمل می آورند.
بیخ: سرگذشت اسفبار ویرانی آثار اسلامی حجاز به دست آل سعود، یوسف الهاجری، ترجمه محمد رضائی، تهران، نشر قیام، ۱۳۷۰، ۱۷۶ ص.

آثار به جا مانده از وراثت مزار چهار امام معصوم (۶).

بقیع: سرگذشت اسقفار ویرانی آثار اسلامی حجاز به دست آل سعود، یوسف الهاجری، ترجمه محمد رضائی، تهران، نشر بقیع، ۱۳۷۰، ۱۷۶ ص.

• منظره عمومی گورستان بقیع از سمت جنوب شرقی سال ۱۳۲۱.

بقیع: سرگذشت اسفندیار و پیرانی آثار اسلام حجاز به دست آل سعود، یوسف الهاجری، ترجمه محمد رضائی، تهران، نشر بقیع، ۱۳۷۰، ۱۷۶ ص.

ص: ۱۷۱۳

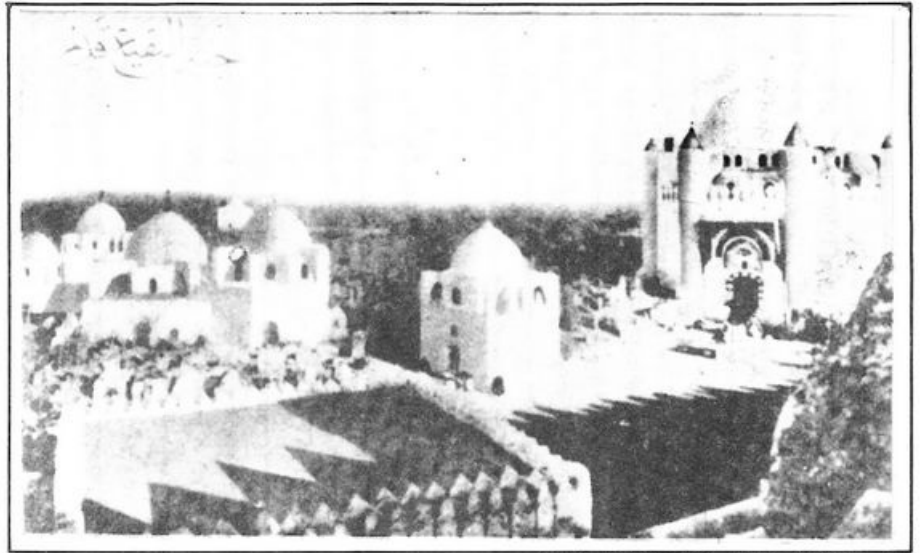

• منظره قبرستان و بارگاه‌های چهار امام معصوم (ع).

بسیح: سرگذشت اسفبار ویرانی آثار اسلامی حجاز به دست آل سعود، یوسف الهاجری، ترجمه محمد رضائی، تهران، نشر بقیع، ۱۳۷۰، ۱۷۶ ص.

ص: ۱۷۱۴

• مزار چهارم امام معصوم (ع) پیش از ویرانی بقیع به دست وهابیان.

بقیع: سرگذشت اسفبار ویرانی آثار اسلامی حجاز به دست آل سعود، یوسف الهاجری، ترجمه محمد رضائی، تهران، نشر بقیع، ۱۳۷۰، ۱۷۶ ص.

ص: ۱۷۱۵

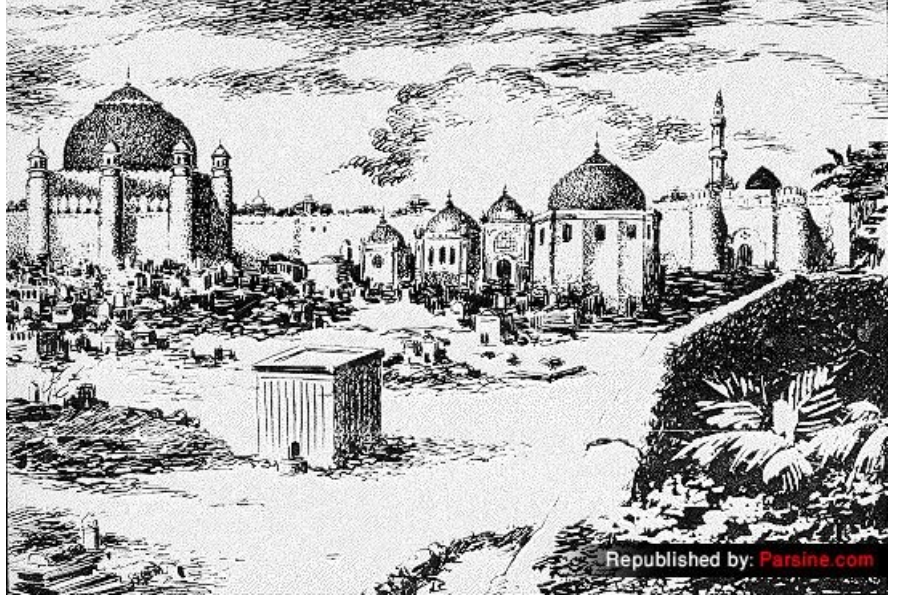

ص: ١٧١٦

ص: ۱۷۱۸

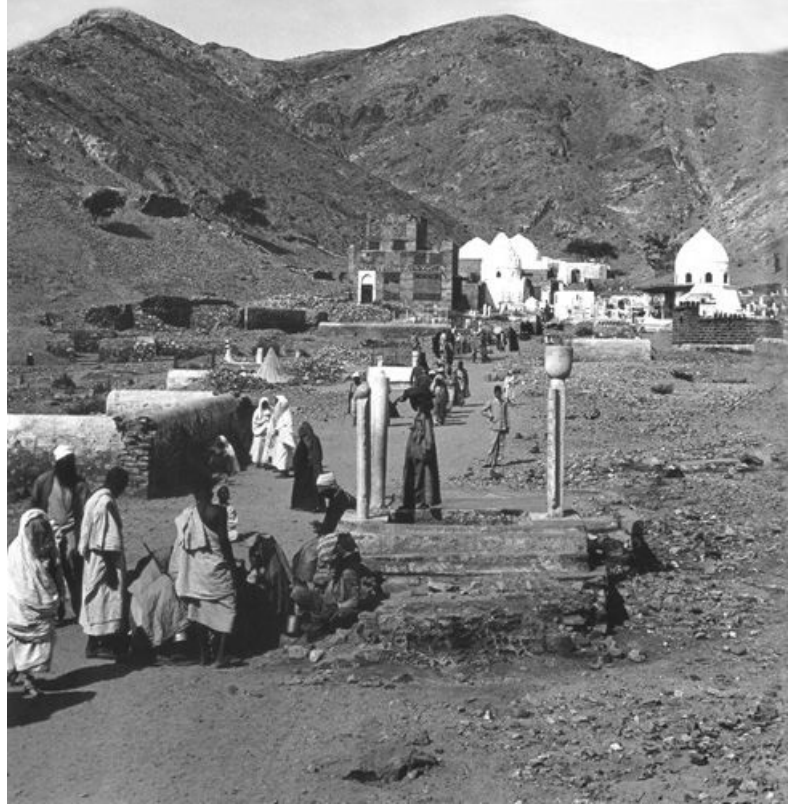
ص: ۱۷۱۹

ص: ١٧٢٠

ص: ۱۷۲۱

ص: ۱۷۲۲

ص: ۱۷۲۳

ص: ١٧٢٤

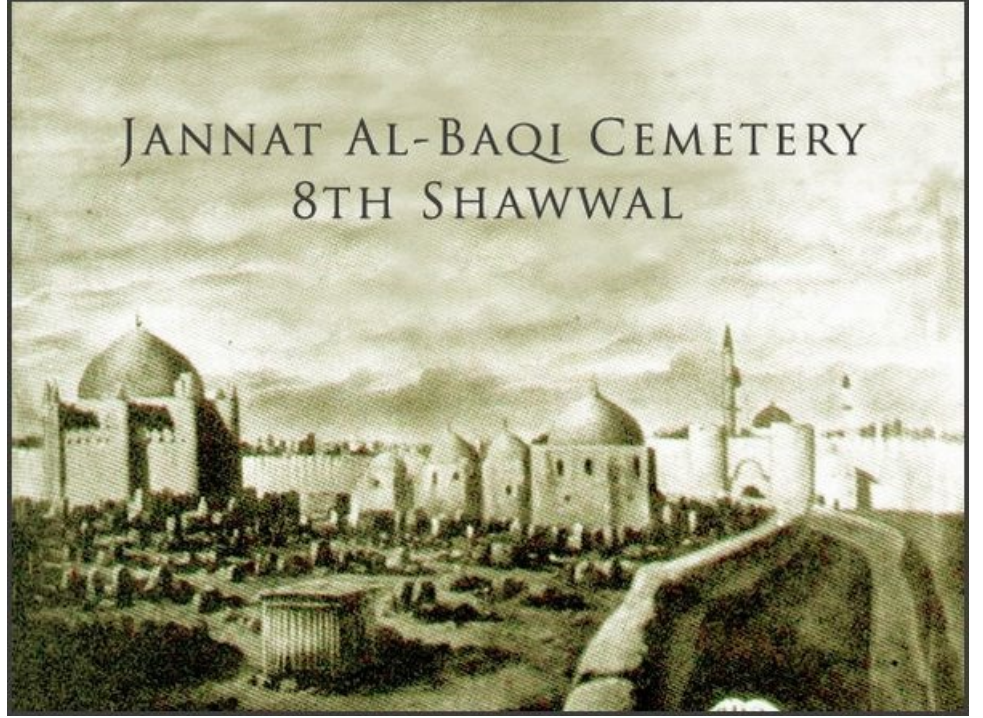

ص: ۱۷۲۵

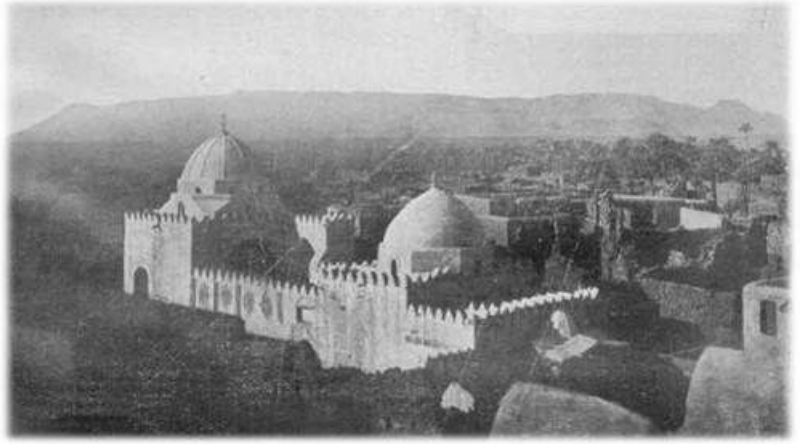

ص: ۱۷۲۶

JANNAT AL-BAQI CEMETERY
8TH SHAWWAL

ص: ١٧٢٧

ص: ۱۷۲۸

ص: ۱۷۲۹

ص: ۱۷۳۰

ص: ۱۷۳۱

ص: ۱۷۳۲

ص: ۱۷۳۳

ص: ۱۷۳۴

ص: ۱۷۳۵

ص: ١٧٣٦

ص: ۱۷۳۷

ص: ۱۷۳۸

ص: ١٧٣٩

ص: ١٧٤٠

ص: ١٧٤١

ص: ١٧٤٢

ص: ١٧٤٤

ص: ١٧٤٩

ص: ١٧٤٧

ص: ١٧٤٨

ص: ١٧٤٩

ص: ١٧٥٠

ص: ١٧٥١

ص: ۱۷۵۲

ص: ۱۷۵۳

ص: ١٧٥٤

ص: ١٧٥٥

ص: ١٧٥٦

ص: ۱۷۵۷

ص: ۱۷۵۸

ص: ١٧٥٩

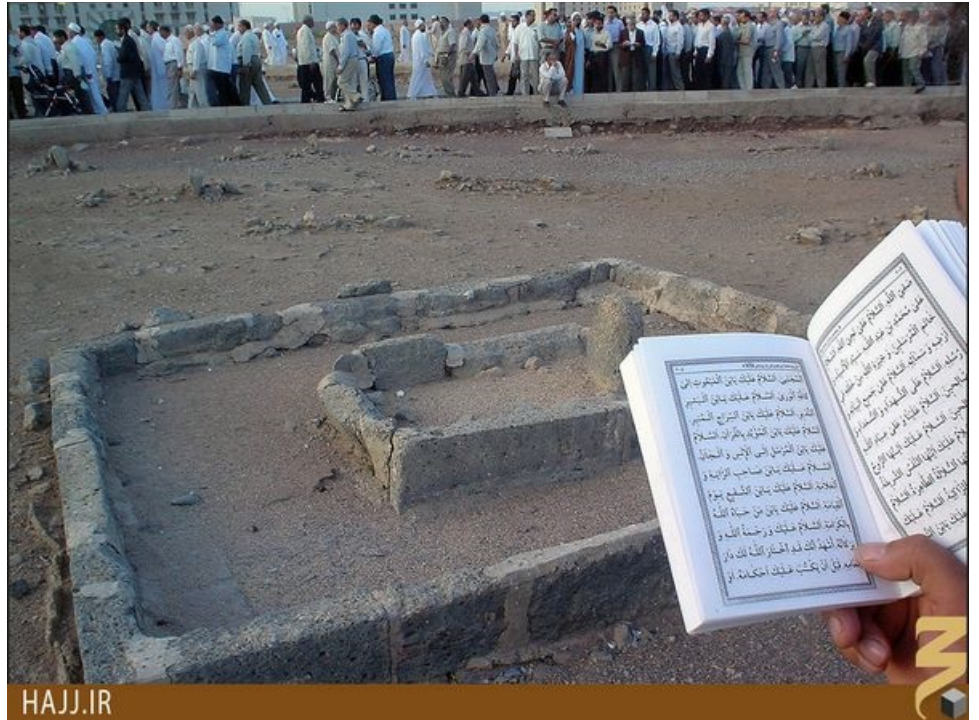

ص: ۱۷۶۰

ص: ١٧٦١

HAJJ.IR

ص: ۱۷۶۲

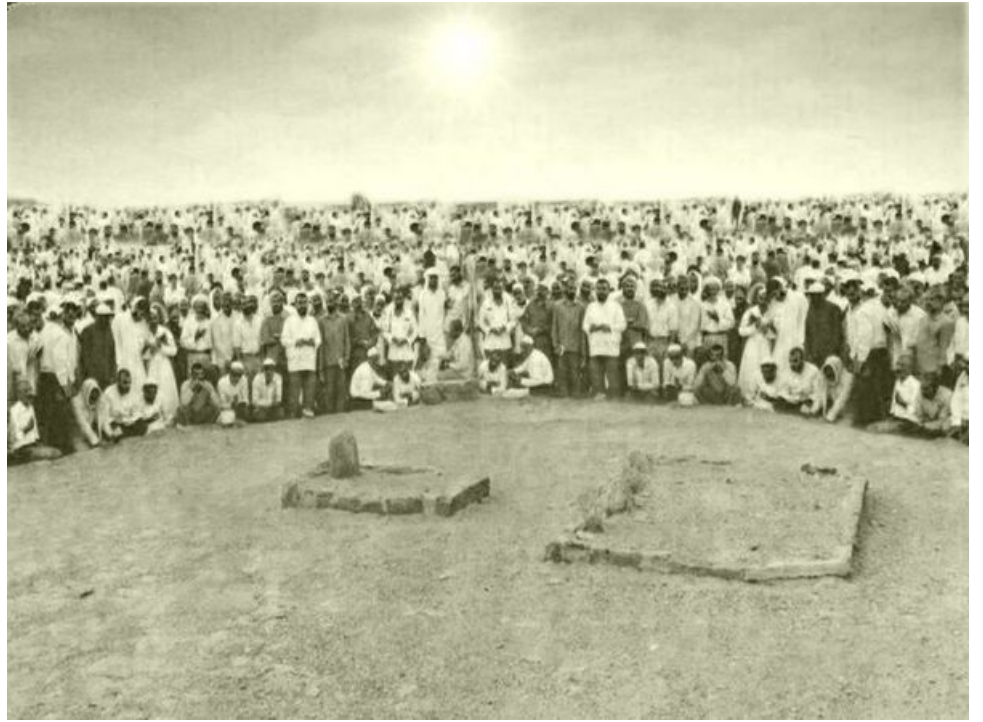
ص: ١٧٦٣

ص: ١٧٦٤

ص: ١٧٦٥

ص: ١٧٦٦

ص: ۱۷۶۷

ص: ١٧٦٨

ص: ١٧٦٩

ص: ١٧٠

ص: ١٧١

ص: ١٧٧٢

ص: ١٧٣

ص: ١٧٧٤

ص: ١٧٧٥

ص: ۱۷۷۶

ص: ١٧٧٨

ص: ١٧٧٩

ص: ١٧٨٠

ص: ١٧٨١

ص: ١٧٨٢

ص: ۱۷۸۳

ص: ١٧٨٤

ص: ۱۷۸۵

ص: ١٧٨٦

ص: ١٧٨٧

ص: ۱۷۸۸

ص: ١٧٨٩

ص: ١٧٩٠

ص: ١٧٩١

ص: ١٧٩٢

ص: ۱۷۹۳

ص: ١٧٩٤

ص: ۱۷۹۵

ص: ١٧٩٦

ص: ۱۷۹۷

ص: ۱۷۹۸

ص: ١٧٩٩

ص: ۱۸۰۰

ص: ۱۸۰۱

ص: ١٨٠٢

ص: ۱۸۰۳

ص: ۱۸۰۴

ص: ۱۸۰۵

ص: ١٨٠٦

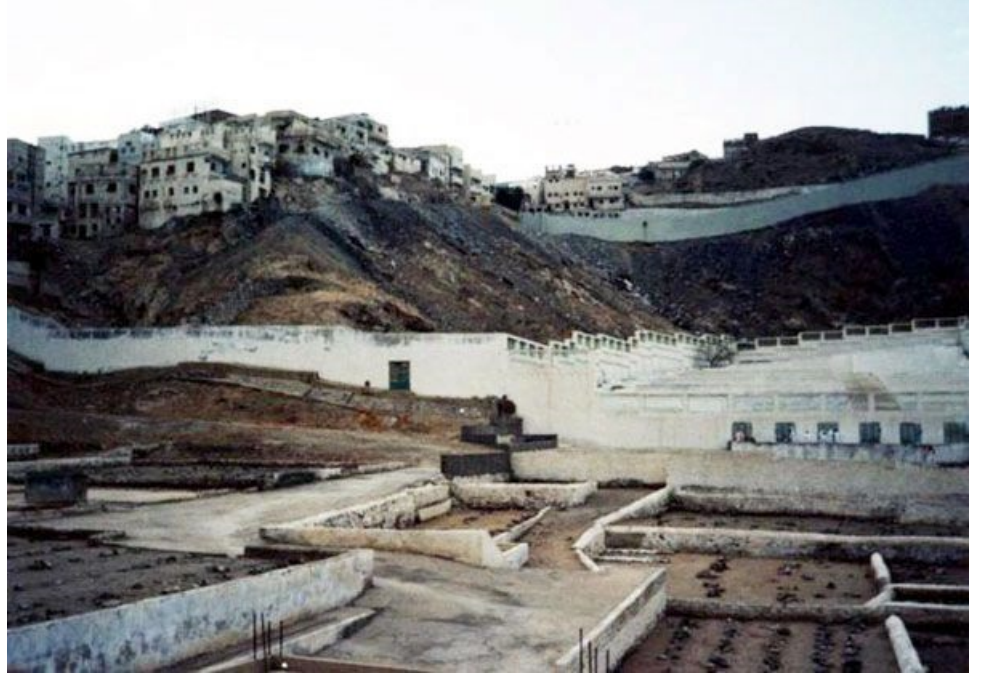

ص: ۱۸۰۷

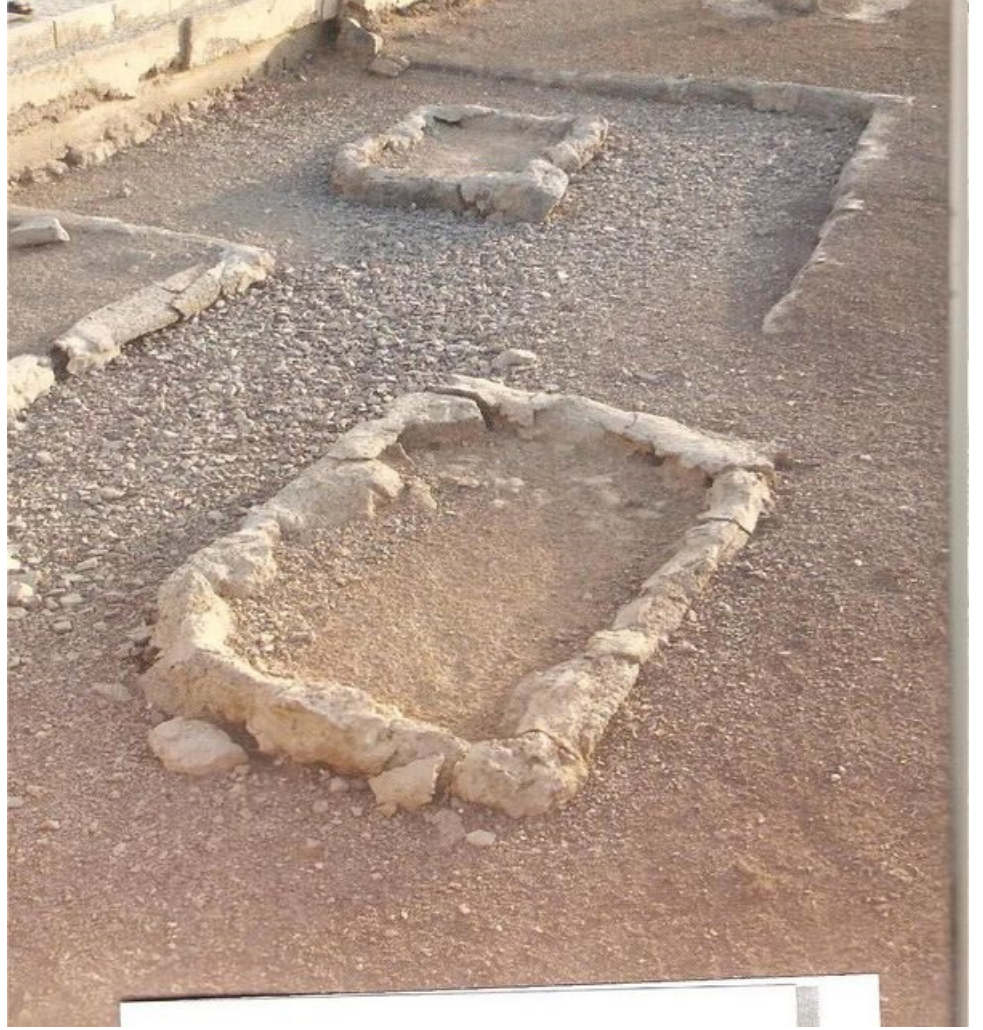

ص: ۱۸۰۸

ص: ۱۸۰۹

ص: ۱۸۱۰

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریان‌ات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفا ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می
نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه
اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

